

Karl Marx, Friedrich Engels, Vladimir Lenin, Joseph Stalin, Enver Hoxha

5 C l a s s i c s o f M a r x i s m

Comintern (Stalinist-Hoxhaists)

<http://ciml.250x.com>

GEORGIA

Georgian Section
www.joseph-stalin.net

SHMG Press

Karl Marx Press of the Georgian section of
Comintern (SH) – Stalinist-Hoxhaists Movement of Georgia

Карл
МАРКС

КАПИТАЛ

БҮТҮН ӨЛКӨЛӨРИН ПРОЛЁТАРЛАРЫ, БИРЛӘШИН!

Карл
МАРКС

КАПИТАЛ

АЗƏРБАЙҶАН
ДӨВЛƏТ
НƏШРИЈАТЫ

Сов, ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
АЗӘРБАЈЧАН ФИЛИАЛЫ

Карл МАРКС
КАПИТАЛ

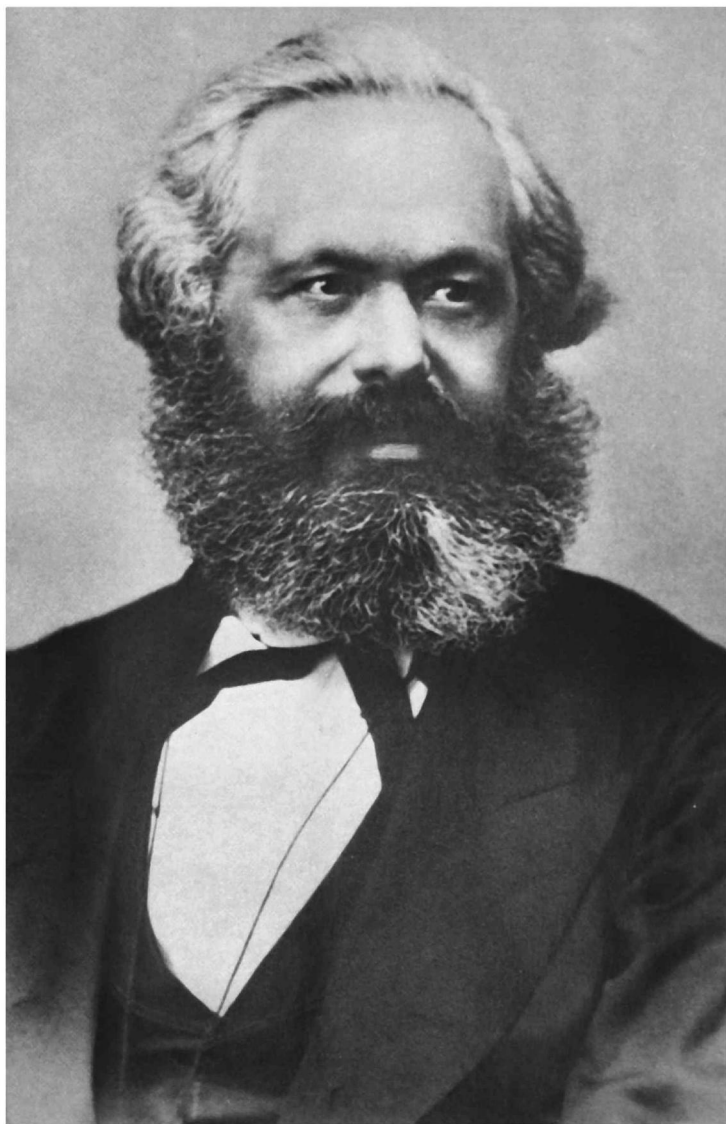
СИЈАСИ ИГТИСАДЫН
ТӘНГИДИ

БИРИНЧИ ЧИЛД

І К И Т А Б
КАПИТАЛ ИСТЕЪСАЛЫ ПРОСЕСИ

Икинчи нәшри

Бакы - 1969

Karl Marx

Сов.ИКП МК янында
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНДАН

Јүз ил бундан эввэл, 1867-чи ил сентјабрын 14-дэ, Алманијада, Һамбургда К. Марксын «Капитал» эсэринин биринчи чилди нэшр едилмишдир. Бир эср эрзиндэ бу китаб капиталист эсарэтинэ гаршы мүбаризэдэ фәһлә синфинин вә бүтүн габагчыл бәшәријјәтин элиндэ гүдрәтли идеја силаһы олмушдур.

Маркс вә Енкелс «Коммунист партијасынын манифести»ндэ вә «Калитал»дан эввэл чыхан башга эсәрләриндэ капитализмин лабүд сурәтдә мәһв олачағыны ирәличәдән сөјләмиш вә көстәрмишдиләр ки, фәһлә синфи капитализм гурулушунун гәбиргазаны вә јени чәмијјәтин, социализм чәмијјәтинин јарадычысы кими бөјүк бир тарихи вәзифәни јеринә јетирмәлидир. Мәһз буна көрә дә фәһлә синфинин елә бир елми игтисад нәзәријјәсинә еһтијачы вар иди ки, бу нәзәријјә капитализмин мејдана кәлмәси, инкишафы вә мәһв олмасы ганунларыны ахырадәк вә һәртәрәфли ашкара чыхарсын, капитализмин јерини һөкмән социализмин тутмалы олмасына даир тәкзиб-едилмәз сүбутлар версин. Бу нәһәнк вәзифәни Маркс өз үзәринә көтүрдү; бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә о бүтүн һәјәтынын мәһсулу вә елми коммунизмин башлыча эсәри олан «Капитал» эсәрини һәср етмишдир.

«Капитал» эсасында В. И. Ленин капитализмин сон мәрһәләси олан империализм һаггында өз нәзәријјәсини ишләјиб һазырламыш, социалист ингилабы вә пролетариат диктатурасы һаггында марксизм нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш, социализм гурмаг програмыны ишләјиб һазырламыш, социализм чәмијјәтинин сијаси игтисады үчүн әсас тәшкил едән идејалары ирәли сүрмүшдүр.

Бөжүк Октябр социалист ингилабы вэ дүңја тарихинин сонракы инкишафы марксизм-ленинизм нэзэријјесинин һэјатилији үчүн тарихи бир жохлама олду. 1917-чи илин октябрында Русија фәһлә синфи Ленин партијасынын рәһбәрлији алтында өлмэз «Капитал»ын јарадычысынын эн јахшы үмидләрини һэјата кечиртди. Бәшәријјэт тарихиндә јени дөвр — капитализмдән коммунизмә кечид дөврү башланды.

«Капитал»ын биринчи чилдинин чапдан чыхмасындан сонра кечән јүз ил әрзиндә капитализм өзүнүн үмуми бөһранына кәлиб чатды, һәр јери әһатә едән ваһид тәсәррүфат системи олмагдан чыхды. Дүңја социализм системи артыб мөһкәмләмәкдәдир; империализмин әсрләр боју јарадылан мүстәмләкә системи дағылмышдыр. Асијада вэ Африкада онларла мүстәгил дөвләт мејдана кәлмишдир; бунлардан бә'зиләри гејри-капиталист инкишаф јолуну сечмиш вэ чидди игтисади вэ сијаси мүвәффәгијјәтләр газанмышлар.

Капитализмин мүасир инкишаф мәрһәләси марксизм-ленинизм нэзэријјесинин чыхардығы белә бир нәтичәни тамамилә тәсдиг едир ки, капиталист мүнасибәтләри мәһсулдар гүввәләрин инкишаф јолу үзәриндә бир манеә олмушдур, бу мүнасибәтләр капитализмин халга зидд, истисмарчы маһијјәтини, онун Маркс тәрәфиндән ашкара чыхарылап ејибләрини вэ һәлләдилмәз зиддијјәтләрини даһа габарыг шәкилдә ачыб кәстәрмишдир. Дөвләт инһисар капитализми фәһлә синфинә вэ зәһмәткешләрин башга тәбәгәләринә јени-јени мәшәгәтләр вэ ешидилмәмиш мүсибәтләр кәтирир, империалист мүһарибәләри доғурур. Мүасир шәраитдә империалистләр зәһмәткешләри истисмар етмәк үчүн јени, даһа чох үстүөртүлү, лакин ејни дәрәчәдә эзаблы методлара эл атыр вэ бүтүн бунлары белә бошбоғаз, сахта иддиаларла пәрдәләмәјә чалышырлар ки, куја «халг капитализми» дөврү башланмышдыр вэ һәтта капитализмин «социалистчәсинә» трансформасијасы баш вермәкдәдир.

Капитализм системинин позулмасы вэ социализм системинин үмумдүңја-тарихи мүвәффәгијјәтләри марксизм-ленинизм тә'лиминин јенилмәз күчүнү нүмајиш етдирир. Маркс «Капитал»да капиталист мүлккәдәри үчүн «өлүм саатынын» лабүд олдуғуну елми сурәтдә сүбүт етмишдир. Кечән әср елми чәһәтдән әсасландырылмыш олан бу ингилаби нәтичәни тәсдиг етмишдир.

«Капитал»ын биринчи чилдинин чапдан чыхмасынын јүз иллији илә әлагәдар олараг онун инди бурахылан јубилеј нәшри К. Марксын вэ Ф. Енкелсин Әсәрләринин 23-чү чилдиндән чап олунур.

2 1/2 lbs. weight. 16 Aug. 1867.
Received of you, please see how you enjoy it

Dear Fred,

How do you like the (49.) and the
firstly weight of the Marshall
Marshall, weight of 1 1/4 lbs.
I hope to see you sometime and hope
all days and nights. I am
sure of it, day by day might you! Of
the Marshall for me, I am
sure of it, day by day might you! Of
the Marshall for me, I am
sure of it, day by day might you! Of
the Marshall for me, I am
sure of it, day by day might you! Of

believe me, I am sure of it.

I am 15 lbs. weight, I am sure of it.

Believe me, I am sure of it.
I am 15 lbs. weight, I am sure of it.

Марксын Енжелсә мәктубу

16 август 1867-чи ил кечә саат 2

Әзиз Фред!

Китабын ахырынчы (49-чу) вәрегиниң тәсһинини индиңе гуртардым. Дәҗәр формалары һаггында хырда шрифталә чап олукмуш әләвә 1/4, вәрег тәшһил едир.

Мүгәддәмәнин дә тәсһинини гуртарыб дүнәң көндәрдин. Беләликлә, бу чилд һазрдыр. Бу ишин мүмкүн олмасы үчүн мән јалныз сөмә миннәтдарам! Мәнни хатирин үчүн сән фәдакарлыг көстәрмәсәдин, мән үч чилд үзәриндәки бүтүн бу чох бөјүк иши һеч бир һалда көрә билмәздин. Там миннәтдарлыгла сәнни гуцаглајырам!

Икп тәһиз вәрег әләвә едирәм.

Он беш фунт стерлинги алдым, чох сағ ол.

Мәнни әзиз, сәдагәтди һостума салам!

Сәһни К. Маркс

Тәһиз вәрегләр мәнә јалныз бүтүк китаб чалдан чыгдыгда ләзим кәләчәкдир.

Унудулмаз достум,

*пролетариатын чэсур, садиг, нэчиб,
габагмыл дөјүшчүсү*

Вилһелм Волфа

И Т Ъ А Ф О Л У Н У Р

1809-чу ил ијунун 21-дә Тарнауда анадан олмушдур.

1864-чу ил мајын 9-да Манчестердә сүркүндә вәфат етмишдир

БИРИНЧИ НЭШРЭ МҮГЭДДИМЭ

Биринчи чилдини чамаатын нээринэ тэгдим етдижим эсэр 1859-чу илдэ чап едилэн «Сијаси игтисадын тэнгиндэнэ даир» адлы эсэриним давамьдыр. Ишин башланмасы илэ давам етдирилмэси арасында бөјүк фасилэјэ сәбәб иллэрлэ давам едэн вә ишими дәфәләрлэ дајандыран хәстәлијимдир.

Јухарыда ады чәкилән даһа әввәлки эсэрин мәзмуну бу чилдин биринчи фәслиндә² хүләсә шәклиндә верилмишдир. Мән буну јалныз тәдгигатын даһа рабитәли вә долғун олмасы хатиринә етмәмишәм. Шәрһин өзү дә јахшылашдырылмышдыр. Орада анчаг өтәри гејд едилән бир чох нөгтәләр бурада тәдгигат предметинин имкан вердији дәрәчәдә даһа да инкишаф етдирилмиш вә, әксинә, орада әтрафлы ишләнмиш олап мүддәалар бурада анчаг гысача гејд едилмишдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, дәјәр вә пул нәзәријјәсинин тарихи инкишафына аид олан һиссәләр бурада тамамилә атылмышдыр. Лакин «Сијаси игтисадын тэнгиндэнэ даир» эсәрлә таныш олап охучу бу эсэрин биринчи фәслинә верилән гејдләрдә һәммин нәзәријјәләрин тарихинә даир јени мәхәзләр тапар.

Һәр ишин әввәли чәтиндир,—бу һәгигәти һәр бир елм барәсиндә сөјләмәк олар. Бурада да ән чәтин алашылан јер биринчи фәсилдир, хүсусилә дә бу фәсилдә әмтәәнин тәһлили верилән һиссәдир. Хүсуси олараг дәјәр субстансијасынын вә дәјәр кәмијјәтинин тәһлилинә кәлдикдә, мән буну мүмкүн олдуғу гәдәр сәдәләшдирмишәм¹⁾. Пул формасында өз мүкәммәл

¹⁾ Бу хүсусилә она көрә зәрури иди ки, һәтта Ф. Лассалын Шултсе-Делич әлејһинә јөнәлдилән эсәриндә, муәллифин деләјинә көрә, бу мәсәлә барәсиндә мәнним тәдгигатычын „мә'нәви мәғзи“ верилдији јердә мүнүм алашылмазлығлар вардыр². Јери кәлишкән дәјәк ки, әкәр Ф. Лассал өз игтисадн эсәрләриндә бүтүн үмуми нәзәри мүддәалары, мәсәләни, капиталын тарихи характери һаггында, истейсал мүнасибәтләри илә истейсал үсулу

шэклини алан дэјэр формасы чох мээмунсуз вэ садэдир. Бунула белэ, инсан зэкасы ону 2000 илдэн артыг бир мүддэт эрзіндэ дэрк етмэјэ чалышмышса да, буну едэ билмэмишдир, һалбуки, дикэр тэрэфдэн, о һэр һалда тэхмини олса да, хејли артыг дэрэчэдэ мээмунлу вэ мүкэммэл формалары тәһлил едэ билмишдир. Бу нэјэ көрө белэдир? Она көрө ки, инкишф етмиш чисми өјрәнмэк чисмин бир һүчејрәчијини өјрәнмөкдөн асандыр. Һәм да игтисади формалар тәһлил едилөркөн нэ микроскопдан, нэ дэ кимјэви реактивлөрдөн истифаде етмөк мүмкүн дејилдир. Бунларын һэр икисинин јерини абстраксия гүввәси тутмалыдыр. Лакин әмәк мәһсулунун әмтәә формасы, јахуд әмтәә дэјеринин формасы буржуа чәмијјәтинин игтисади һүчејрәчијинин формасыдыр. Ишә бәләд олмајан адама онун тәһлили садәчә хырда шејләр барәсиндә әлламәлик кими көрүнә биләр. Бунлар исә һәгигәтән хырда шејләрдир, лакин елә хырда шејләрдир ки, бунларла, мәсәлән, микроанатомија мәшгул олур.

Дэјэр формасы һаггындакы һиссә истисна олмагла, бу китабы баша дүшмәк чәтин олмајачагдыр. Мән, әлбәттә, јени бир шеј өјрәнмәк истәјән вә, демәли, мүстәгил дүшүнмәк истәјән охучулары нәзәрдә тутурам.

Физик ја тәбиет проселәрини ән ајдын формада мејдана чыхдыгы вә бунлары позан тә'сирләр үзүндән бунларын ән аз тутгунлашдыгы јердә мүшаһидә едир, ја да мүмкүн оларса, просесин саф шәкилдә кедишини тә'мин едән шәраитдә тәчрүбә апарыр. Бу әсәрдә мәнним тәдгигат предметим капиталист истеһсал үсулу вә она мүвафиг олан истеһсал вә мүбадила мүнәсибәтләрдир. Индијәдәк бу истеһсал үсулунун классик өлкәси Инкилтәрәдир. Буна көрә дә мән өз нәзәри нәтичәләримини нүмајиш етдирмәк үчүн һәммин өлкәни башлыча нүмунә көтүрүрәм. Лакин алман охучусу Инкилтәрә сәнаје вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин салындыгы шәраит мүнәсибәти илә ријакарлыгла чижинләрини атса, јахуд никбинликлә өзүнә тәсәлли вермәк фикринә дүшсә ки, Алманијада вәзијјәт һеч дә бу гәдәр пис дејилдир, онда мән она бу сөзләри демәли оларам: *De te fabula narratur!* [Мәкәр бу әһвалат сәнин бәрәндә дејилми!]⁴.

Бурада мәсәлә өзлүјүндә капиталист истеһсалынын тәбиик ганунларындан ирәли кәлән ичтимаи антагонизмләрин инкишафынын чох вә ја аз јүксәк пилләјә чатмасында дејилдир.

прасмыдакы әләгәләр вә и. а. һаггында мүддәалары, һәтта мәнним јаратлыгым терминләри дә мәнним әсәрләримдән демәк олар һәрфијән көтүрүб. бунун һеч мәнбәјини дә көстәрмирсә, бу, әлбәттә, тәблигат мүлаһизәләри нлә изаһ олунар. Ајдылдыр ки, мән тафәрүгата аид олан мүддәалардан вә бунларын әмәли тәтбигиндән данишмырам, чүнки бунлара мәнни әсла дәхлим јохдур.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch 1: Der Produktionsprozess des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: L. W. Schmidt, 24 Barclay-Street.

«Капитал»ын I чилдийнн биринчи алманча нэшрнийн
титул нэрэгн

Мәсәлә гәти зәрурәтлә фәалијјәт көстәрән вә һәјата кечән бу ганунларын, бу мејлләрин өзүндәдир. Сәнајә чәһәтдән даһа чох инкишаф етмиш өлкә аз инкишаф етмиш өлкәјә онун жалныз өз кәләчәјинин мәнзәрәсини көстәрир.

Лакин бу аздыр. Биздә капиталист истеһсалынын тамамилә бәргәрар олдуғу јердә, мәсәлә, сөзүн әсил мәһнасында фабриклардә бизим шәраитимиз Инкилтәрәдәки шәраитдән хејли писдир, чүнки биздә буна гаршы дура биләчәк фабрик ганунлары кими бир амил јохдур. Гәрби Европанын башга континент өлкәләри кими, бүтүн галан саһәләрдә биз капиталист истеһсалынын жалныз инкишаф етмәсиндән дејил, һабелә онун кифәјәт гәдәр инкишаф етмәмәсиндән дә әзаб чәкирик. Мүасир дөврүн фәлакәтләри илә јанашы олараг биз кечмишдән ирс галан бир сыра фәлакәтләрдән дә әзаб чәкирик, бунлар исә она көрә мөвчуддур ки, дөврү кечмиш, гәдим истеһсал үсуллары вә бунларла јанашы кәлән көһнәлмиш ичтимаи вә сијаси мүнәсибәтләр донуб галмагдадыр. Биз жалныз дириләрдән дејил, өлүләрдән дә әзијјәт чәкирик. *Le mort saisit le vif!* [Өлү диринин јахасындан јапшыыр!]

Инкилтәрәјә нисбәтән Алманијадә вә Гәрби Европанын башга континент өлкәләриндә ичтимаи статистика ачыначаглы вәзијјәтдәдир. Лакин бу статистика пәрдәни мәнз о гәдәр галдырыр ки, бунун архасында Медузанын башы сезилә билир. Бизим һөкүмәтләр вә парламентләр, Инкилтәрәдә олдуғу кими, вахташыры сурәтдә игтисади шәраити тәдгиг едән комиссијалар тәјин етсәјдиләр, һәгигәти ашкара чыхармаг үчүн бу комиссијалара Инкилтәрәдә олдуғу гәдәр сәләһијјәт верилсәјди, бу мәгсәдлә «Public Health» («Әһалинин сағламлығы») һаггында һесабатлар тәртиб едән инкилис фабрик мүфәттишләри, инкилис һәкимләри кими, гадынларын вә ушагларын истисмар едилмәси шәраитини, мәнзилләрини, јемәјин вәзијјәтини вә и. а. арашдыран инкилис комиссијалары үзвләри кими сәриштәли, гәрәссиз вә гәтијјәтли адамлар тапмаг мүмкүн олсајды, өз вәзијјәтимиз бизи дәһшәтә кәтирәрди. Әждаһалары тәғиб едәркән Персеј көзә көрүнмәмәк үчүн башына сеһирли папаг гојмалы олурду. Биз исә сеһирли папагла көзләримизи вә гулагларымызы бағлајырыг ки, әждаһаларын пәтта мөвчуд олдуғуну инкар етмәјә имканымыз олсун.

Хүлјәја гапылмаг лазым дејилдир. XVIII әсрдә Америкада истиглалыјјәт уғрунда мүһарибә Европа буржуазиясы үчүн бир чағырыш сәси олдуғу кими, XIX әсрдә Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси дә Европанын фәһлә синфи үчүн ејни ролу ојнады. Инкилтәрәдә чеврилиш просеси артыг тамамилә һисс едилмәкдәдир. Бу просес мүәјјән пилләјә чатдыгда, континентә дә кечмәлидир. Бурада һәмин просес фәһлә синфинин өз

инкишаф сәвијјәсіндән асылы олага даһа сәрт вә ја даһа һуманист формалар алачагдыр. Беләликлә, һәр һансы даһа жүксәк сәбәбләр бир јаһа дурсун, инди һөкмран олан синифләрин ән вачиб мәнәфеји фәһлә синфинин инкишафыны сыхышдыран вә ганунверичилик јолу илә тәнзим едилә билән бүтүн манеәләри арадан галдырмағы тәләб едир. Бир дә буна көрәдир ки, мән бу чилдә Инкилтәрә фабрик ганунверичилинин тарихинә, мәзmunуна вә нәтичәләринә бу гәдәр чоһ јер вермишәм. Һәр бир милләт башгаларындан өјрәнә өйләр вә өјрәнмәлидир. Чәмијјәт, һәтта өз инкишафынын тәбии ганунунун изинә дүшсә дә,—мәним әсәримдән сон мәгсәд исә мүасир чәмијјәтин һәрәкәтинин игтисади ганунуну кәшф етмәкдән ибарәтдир,—нә тәбии инкишаф мәрһәләләри үзәриндән сычраја билмәз, нә дә бу мәрһәләләри декретләрлә ләғв едә билмәз. Лакин чәмијјәт доғум әзабыны азалдыб јүнкүлләшди-рә биләр.

Ола биләчәк анлашылмазлыглара јол вермәмәк үчүн бир нечә сөз сөјләмәлијәм. Мән капиталист вә торпаг мүлијјәтчиси кими шәхсијјәтләри һеч дә әлван бојаларла тәсвир етмирәм. Лакин бурада шәхсијјәтләрдән анчаг, игтисади категоријаларын тәчәссүмү, мүәјјән синфи мүнасибәтләрин вә мәнәфејин дашыјычысы олдуғларына көрә бәһс едилир. Мән игтисади ичтимаи формасијанын инкишафына тәбии-тарихи бир просес кими бахырам; буна көрә дә ајрыча бир шәхс ичтимаи мәнәда һансы шәраитин мәнсулудурса, субъектив чәһәтчә һәмин шәраитдән нә гәдәр жүксәкдә дурса да, ону бу шәраит үчүн һәр һансы башга нөгтеји-нәзәрә нисбәтән мәним нөгтеји-нәзәримчә даһа аз мäs'ул һесаб етмәк олар.

Сијаси игтисад сәһәсиндә сәрбәст елми тәдгигатын гаршысына чыхан дүшмәнләр онун башга сәһәләрдә раст кәлдији дүшмәнләрдән чоһдур. Сијаси игтисадын мәшгул олдуғу материалын спесифик характери сәрбәст елми тәдгигата гаршы мүбаризә сәһнәсинә инсан гәлбинин ән кәскин, ән алчаг вә ән ијрәнч еһтирасларыны—хүсуси мәнәфе ифритәсини кәтирир. Мәсәлән, али англикан килсәси өз пул кәлиринин $\frac{1}{39}$ һиссәсинә гәд едилмәсиндәнсә, өз е'тигад символунун 39 еһкамындан 38-нә гәд едилмәсини бағышлајар. Бизим зәманәмиздә ән'әнәви мүлкимјјәт мүнасибәтләринин тәнгид едилмәсинә нисбәтән атеизм өзү сула levis-дир [кичик күнаһдыр]. Лакин бурада да тәрәгги олдуғу шүбһәсиздир. Мән, мәсәлән, сон һәфтәләр әрзиндә чап едилән: „Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions“ адлы Көј китабы⁵ көстәрә биләрәм. Инкилтәрә тахтачынын харичдәки нүмајәндәләри бурада ән гәти шәкилдә билдириләр ки, Алманијада, Франсада,—бир сөзлә,

Авропа континентинин бүтүн мэдэни дөвлөтлөриндэ,—капитал илэ эмэк арасындакы мөвчүд мүнәсибәтләрдә эсаслы дәжишиклик Инкилтәрәдә олдуғу гәдәр кәскин вә лабүддүр. Ејни заманда Атлантик океанынын о тајында Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын президент мұавини ч-б Уейд ачыг бир јығынчагда демишдир: кәләлик арадан галдырылдыгдан сонра капитал мүнәсибәтләрини вә торпаг мүлкијјәти мүнәсибәтләрини эсаслы сурәтдә дәјишдирмәк күндәлик мәсәлә олур. Зәманәмизин диггәтәләјиг һадисәләри беләдир; бунлары нә һөкмдарларын зәрли либасы, нә дә руһаниләрин гара әбасы кизләдә билмәз. Әлбәттә, бу о демәк дејилдир ки, сабаг мөчүзә баш верәчәкдир. Лакин бу көстәрир ки, артыг һаким синифләр өзләри индики чәмијјәтин бәрк бир кристал олмајыб чеврилмәләрә мәруз гала билән вә даими бир чеврилмә просесиндә олан организм олдуғуну тутгун шәкилдә һиссәтмәјә башлајырлар.

Бу әсәрин икинчи чилди капитал тәдавүлү просесинә (II китаб) вә бүтөвлүкдә капиталист просеси формаларына (III китаб), ахырынчы, үчүнчү чилд (IV китаб) исә игтисади нәзәријјәләр тарихинә һәср едиләчәкдир.

Мән елми тәнгидин һәр бир мұлаһизәсинә мәнун оларам. Ичтимаи фикир дејилән вә мәним һеч заман күзәштә кетмәдијим шејин мөвһум дүшүнчәләринә кәлдикдә, јенә әввәлки кими мәним шұарым бөјүк флоренсијалынын бу сөзләридир:

*Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*⁶

Лондон, 25 ијул 1867-чи ил.

Карл Маркс

ИКИНЧИ НЭШРЭ СӨЗАРДЫ

Мэн, һәр шејдән эввэл, биринчи нәшрин охучуларына икинчи нәшрдә едилән дәјишикликләри көстәрмәлијәм. Китабын даһа дүрүст гурулушу нәзәрә чарпыр. Әләвә гејдләр һәр јердә икинчи нәшрә гејд кими көстәрилмишдир. Мәтнин өзүнә кәлдикдә, ән мүнүм шејләр ашағыдакындан ибарәтдир.

Биринчи фәслин 1-чи һиссәсиндә һәр бир мүбадилә дәјәринин ифадә едилдији тәнликләрин тәһлилиндән дәјәрин мејдана чыхарылмасы иши даһа артыг бир елми чиддиликлә ичра едилмиш, һабелә дәјәрин субстансијасы илә онун кәмијјәтини ичтимаи зәрури иш вахтына көрә мүнәјјән етмәк арасында олан вә биринчи нәшрдә өтәри көстәрилән рабитә бу нәшрдә ајдын ифадә едилмишдир. Биринчи фәслин 3-чү һиссәси («Дәјәр формасы») тамамилә јенидән ишләнилмишдир: бу артыг она көрә зәрури иди ки, биринчи нәшрдә һәмин мәсәлә ики дәфә шәрһ олунмушду. Јери кәлмишкән демәлијәм ки, буну ики дәфә шәрһ етмәјә мәни һанноверли достум д-р Л. Кукелман тәһрик етмишди. Мән 1867-чи илли јазында онун јанына кетдијим заман Һамбургдан әсәрин нүмунә үчүн илк тәсһиһ сәһифәләри кәлмишди вә о мәндә белә бир гәнаәт ојатды ки, охучуларын чоху үчүн дәјәр формасыны әләвә олараг даһа дидактик шәкилдә ајдынлашдырмаг лазымдыр.—Биринчи фәслин «Әмтәә фетишизми вә и. а.» адлы ахырынчы һиссәси хејли дәјишдирилмишдир. Үчүнчү фәслин 1-чи һиссәси («Дәјәр өлчүсү») јенидән диггәтлә нәзәрән кечирилмишдир, чүнки биринчи нәшрдә бу һиссә сәлигәсиз јазылмышды,—орада охучуларә мәсләһәт көрүлүрдү ки, «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабында (Берлин, 1859) шәрһ едилән ләрә мүрачиәт етсинләр. Једдинчи фәсил, хүсусилә дә 2-чи һиссә хејли дәјишдирилмишдир.

Мәтндә едилән аҗры-аҗры дәҗишикликләрин, чох заман анчаг үслуб чәһәтдән едилән дәҗишикликләрин һамысыны көстәрмәк фәјдәсыз оларды. Бу дәҗишикликләрә бүтүн китаб боју тәсадүф едилир. Лакин Парисдә чыхан франсызча тәрчүмә үчүн һазырланмыш мәтни јенидән нәзәрдән кечирәркән, инди бу фикрә кәлирәм ки, алманча орижиналын бә'зи һиссәләриндә бир пара јерләри әсаслы сурәтдә јенидән ишләмәк, бир пара јерләри үслуб чәһәтдән дүзәлтмәк вә ја нәзәрдән гачан тәсадүфи нөгсанлары диггәтлә арадан галдырмаг ләзымдыр. Бунун үчүн исә вахтым јох иди, зира јалныз 1871-чи илин пајызында, башга тә'хирәсәлынмаз ишләрлә мәшғул олдуғум бир заманда хәбәр кәлди ки, китаб сатылыб гуртармышдыр вә икинчи нәшрин чапына артыг 1872-чи илин јанварында башланмалыдыр.

Алман фәһлә синфинин кениш даирәләри ичәрисиндә «Капитал»ын тез баша дүшүлмәси мәним әмәјим үчүн ән јахшы мұкафатдыр. Игтисади мәсәләләрдә буржуа нөгтеји-нәзәриндә дуран Вјана фабриктиси ч-б Мајјер, Франса—Пруссия мұһарибәси заманы чапдан чыхан бир китабчада⁷ һағлы олараг гејд едирди ки, нәзәри тәфәккүр саһәсиндә алманларын ирси хүсүсијјәти һесаб олунан көркәмли габилијјәт Алманијанын елмли дејилән синифләри арасында тамамилә јох олмушдур, лакин Алманија фәһлә синфи ичәрисиндә јенидән чанланмагдадыр⁸.

Алманијада сијаси игтисад индијә гәдәр харичи бир елм олараг галырды. Густав Күлих өз «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe etc.» адлы китабында, хүсүсилә дә бу әсәрин 1830-чу илдә чапдан чыхан әввәлинчи ики чилдиндә биздә капиталист истәһсал үсулунун инкишафына вә, демәли, мүасир буржуа чәмијјәтинин формалашмасына да мане олан тарихи шәраити хејли дәрәчәдә артыг ајдынлашдырмышды. Беләликлә, сијаси игтисад үчүн һәјати зәмин јох иди. Сијаси игтисад Инкилтәрәдән вә Франсадан һазыр бир әмтәә шәклиндә идхал едилирди; алман сијаси игтисад профессорлары шакирд олараг галмагда идиләр. Өзкә керчәклијинин нәзәри ифадәси онларын элиндә еһкамлар јығынына чеврилмишди вә онлар бу еһкамлары өз әтрафларындакы хырда буржуа әләми руһунда, јә'ни јанлыш шәрһ едирдиләр. Онлар өзләринин елми ачизлији дујғусуну вә әслиндә өзләринә јабанчы бир саһәдә мүәллим ролу ојнамаға мәчбур олдуғларыны баша дүшмәк кими хошакәлмәз һалы боға билмәјәрәк, заһири бир әдәби-тарихи билик зәнкинлији архасында, јахуд ән мұхтәлиф мә'лумат гармагарышығындан ибарәт олан вә камерал елмләр дејилән саһәдән көтүрдүкләри тамамилә кәнар материаллар архасында кизләнмәјә чалышмышлар ки, бу мә'лумат да

алман бюрократлары сырасына дүшмэк үмиди бэслэјэн һәр кәсин кечмәли олдуғу бир гыл көрпүјә бәнзәр.

1848-чи илдән е'тибарән Алманијада капиталист истеһсалы сүр'әтлә инкишаф етмишдир вә һазырда гызғын еһтикар јолу илә тәрәгги етмәкдәдир. Лакин тале бизим пешәкар алимләрә гаршы јенә әввәлки кими мәрһәмәтсиздир. Нә гәдәр ки, онларын сијаси игтисадла гәрәзсиз мәшғул олмаг имканы вар иди, Алманија керчәклијиндә мүасир игтисади мүнәсибәтләр јох иди. Бу мүнәсибәтләр әмәлә кәлдикдә исә, артыг елә бир шәраит јаранмышды ки, бу мүнәсибәтләри буржуа көрүш даирәси чәрчивәсиндә гәрәзсиз өјрәнмәјә имкан вермирди. Нә гәдәр ки, сијаси игтисад буржуа сијаси игтисады олараг галыр, јә'ни капитализм гурулушуна тарихән кечичи бир инкишаф пилләси кими дејил, әксинә, ичтимаи истеһсалын мүтләг, сон формасы кими бахыр, о анчаг синфи мүбаризәннин һәлә үстүөртүлү галдығы вә ја тәк-тәк һалларда тәзаһүр етдији мүддәтдә елми сијаси игтисад олараг гала биләр.

Инкилтәрәни көтүрәк. Онун классик сијаси игтисады инкишаф етмәмиш синфи мүбаризә дөврүнә аиддир. Инкилтәрә классик сијаси игтисадынын сон бөјүк нүмајәндәси Рикардо ән нәһажәт билә-билә, синифләрин мәнәфеји арасында, әмәк һаггы илә мәнфәәт, мәнфәәтлә торпаг рентасы арасында олан әкселији өз тәдгигатынын башланғыч нөгтәси олараг көтүрүр вә садәләвһлүклә бу әкселији ичтимаи һәјатын тәбии гануну һесаб едир. Бунунла бирликдә буржуа игтисад елми өз сон, кечилмәз һәддинә чатыр. Һәлә Рикардонун сағлығында вә онун әксинә олараг буржуа сијаси игтисадынын тәнгиди башланыр ки, буну да Сисмонди тәмсил едирди¹⁾.

Сонракы дөврдә, 1820—1830-чу илләрдә Инкилтәрәдә сијаси игтисад саһәсиндә елми чанланма башланыр. Бу дөвр Рикардо нәзәријјәсинин бајағылашдырылмасы вә јайылмасы, ејни заманда да онун көһнә мәктәблә мүбаризәси дөврү иди. Парлаг чарпышмалар олурду. Бу заман игтисадчылар тәрәфиндән көрүлән иш Авропа континентиндә аз мә'лумдур, чүнки мүбаһисәләрин чох һиссәси журнал мәгаләләриндә, тәсадүфи китабчаларда вә памфлетләрдә сәпәләнмишдир. О заманкы шәраит үзүндән һәмин мүбаһисә гәрәзсиз характер дашыјырды, һәрчәнд артыг о заман Рикардонун нәзәријјәсиндән бир истисна олараг буржуа игтисадијјаты үзәринә һүчүм үчүн силаһ кими истифадә едилирди. Бир тәрәфдән, ири сәнәјә өзү ушаглыг јашындан һәлә јеничә чыхырды, буну исә артыг ондан көрмәк олур ки, ири сәнәјенин мүасир һәјатынын вахт-

¹⁾ Мәнин „Сијаси игтисадын тәнгидинә даир“ әсәримә бах. Берлин, 1859, сәһ. 39 [бах: К. Маркс вә Ф. Енгелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 47].

КАПИТАЛЪ.

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ.

СОЧИНЕНІЯ

КАРЛА МАРКСА.

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КНИГА I. ПРОЦЕССЪ ПРОИЗВОДСТВА КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ИЗДАНИЕ Н. П. ПОЛЯКОВА

1872

«Капиталъ»ын I чилдинин биринчи русча нэшринин
титул верэги

ашыры дөвранлары анчаг 1825-чи ил бөһраны илә башланыр. Дикәр тәрәфдән, капитал илә эмәк арасындакы синфи мүбаризә арха сыраја кечмишди: сијаси саһәдә бу мүбаризәни Мүгәддәс иттифаг әтрафында бирләшән феодаллар вә һөкүмәтләрлә, буржуазиянын рәһбәрлик етдији халг күтләләри арасындакы чәкишмәләр пәрдәләјирди; иктисади саһәдә бу мүбаризәни санајә капиталы илә аристократ торпаг мүлкијјәти арасындакы дидишмәләр пәрдәләјирди; бу дидишмә Франсада парсел мүлкијјәтинин мәнәфеји илә ири торпаг саһиблијинин мәнәфеји арасындакы зиддијјәт архасында кизләнмишди, Инкилтәрәдә исә тахыл ганунлары заманындан е'тибарән ашкар сурәтдә мејдана чыхырды. Бу дөврдә Инкилтәрәнин иктисади әдәбијјаты Франсада д-р Кененин вәфатындан сонра сијаси иктисад саһәсиндәки фыртына вә тәзјиг дөврүнү хатырладыр, лакин анчаг пәјызын әввәлләриндәки күнәшли күнләрин баһара бәнзәдији кими хатырладыр. 1830-чу илдә бөһран башланды вә бу да һәр шеји бирдәфәјә һәлл етди.

Франсада вә Инкилтәрәдә буржуазия сијаси һакимијјәти әлә кечиртди. Бу замандан е'тибарән һәм әмәли, һәм дә нәзәри синфи мүбаризә кетдикчә даһа ачыг ифадә олунан вә горхунч формалар алыр. Бунунла бирликдә исә елми буржуа сијаси иктисадынын өлүм сааты кәлиб чатды. Бу замандан е'тибарән мәсәлә артыг бу вә ја башга бир теоремин дүзкүн вә ја јанлыш олмасы үзәриндә дејил, бу теоремин капитал үчүн фајдалы вә ја зәрәрли, мүнасиб вә ја гејри-мүнасиб олмасы, полис мүлаһизәләринә ујғун олуб-олмамасы үзәриндә иди. Тәмәннасыз тәдгигатын јерини сатгын чызмагарачыларын дәјүшләри тутур, гәрәзсиз елми ахтарышлар тәрәфкир вә јалтаг мәддаһлыгла әвәз олунур. Бунунла белә, фабрикчиләрдән Кобден вә Брајт башда олмагла Тахыл ганунларына гаршы мүбаризә лигасы⁹ тәрәфиндән бурахылан иддиалы әсәрчикләр торпаг саһиблији аристократиясы әлејһинә мүбаһисә үзүндән елми чәһәтдән олмаса да, һәр һалда тарихи чәһәтдән мүәјјән дәрәчәдә әһәмијјәтли иди. Лакин сер Роберт Пилн заманындан е'тибарән фритредер ганунверичилији вулгар сијаси иктисадын бу сон дишини дә вуруб чыхартды.

1848-чи илдә континентдәки ингилаб Инкилтәрәјә дә тә'сир көстәрди. Алимлик иддиасында олуб ади софист вә һаким синифләрә јалтаглыг ролу илә кифајәтләнмәјән шәхсләр капиталын сијаси иктисадыны пролетариатын артыг е'тинасыз бурахылмасы мүмкүн олмајан иддиалары илә ујғунлашдырмаға чалышырдылар. Бурадан да Чон Стүарт Милл тәрәфиндән ән јахшы тәмсил едилән бајағы синкретизм ирәли кәлирди. Бу исә буржуа сијаси иктисадынын ифласыдыр вә бөјүк рус алим вә тәнгидчиси, Н. Чернышевски артыг «Сијаси иктисад

очерклэри (Миллэ көрә)» эсәриндә буну мәһарәтлә көстәр-мишдир.

Беләликлә, Алманијада капиталист истехсал үсулу анчаг, Инкилтәрәдә вә Франсада тарихи мүбаризәнин курултулу дөүшләри ичәрисиндә бу истехсал үсулунун антагонист характери мејдана чыхдыгдан сонра јетишишиди, һәм дә алман буржуазиясына нисбәтән алман пролетариаты хејли артыг дәрәчәдә ајдын нәзәри синфи шүүра малик иди. Беләликлә, бурада буржуа сijaси игтисадынын бир елм кими мүмкүн олмасы зәнн едилә биләчәји шәраит јеничә мејдана кәләр-кәлмәз о артыг јенидән гејри-мүмкүн олду.

Белә бир шәраитдә буржуа сijaси игтисадынын нүмајәндәләри ики чәбһәјә бөлүндүләр. Бунларын бир гисми, ағлы башында олан ишбазлар, өз газанчыны күдән адамлар вулгар игтисад мәддаһлығынын ән бајағы вә буна көрә дә ән уғурлу нүмајәндәси олан Бастианын бајрағы әтрафында бирләшдиләр. Дикәр гисми, өз елминин мәзијјәтинә күвәниб профессорчасына фәхр едәнләр исә барышмаз шејләри барышдырмаға чәһд едән Чон Стүарт Миллин ардынча кетдиләр. Буржуа сijaси игтисадынын классик дөврүндә олдуғу кими, онун тәнәзүлү дөврүндә дә алманлар харичин ади шакирди, пәрәстишкары вә тәглидчиси вәзијјәтиндә, ири харичи фирмаларын мәнсууларыны сатан чәрчи вәзијјәтиндә галдылар.

Беләликлә, алман чәмијјәтинин тарихи инкишаф хүсусијјәтләри буржуа сijaси игтисадынын орижинал сурәтдә ишләниб һазырланмасына әсла имкан вермир, лакин онун тәнгид едилмәси имканыны арадан галдырмыр. Белә бир тәнгид үмумијјәтлә мүәјјән бир синфи тәмсил етдијјәндән, анчаг елә бир синфи тәмсил едә биләр ки, онун тарихи вәзифәси капиталист истехсал үсулунда чеврилиш јаратмаг вә синифләри гәти сурәтдә мәнв етмәкдир, јә'ни анчаг пролетариаты тәмсил едә биләр.

Алман буржуазиясынын алим вә гејри-алим нүмајәндәләри, мәним даһа әввәлки эсәрләрим барәсиндә едә билдикләри кими, әввәлчә «Капитал» барәсиндә дә сусмаг истәдиләр. Бу тактика заманын шәраитинә даһа ујғун кәлмәдикдә исә, онлар «буржуа вицданына тәскинлик вермәк» үчүн мәним китабымы тәнгид етмәк бәһанәси илә мәтбуатда бир сыра мәсләһәтләр чап етдирдиләр, лакин фәһлә мәтбуатында—мисал үчүн «Volksstaat»да Иосиф Дитскенин мәгаләләринә бах¹⁰—чох көзәл әлејһдарлара раст кәлдиләр вә һәммин әлејһдарлар бу күнә гәдәр өз јазыларына онлардан чаваб алмамышлар¹¹).

¹⁰ Алман вулгар сijaси игтисадынын чыгырган бошбогазлары «Капитал»ын үслубуну лә ифадә тәрзиини писләјирләр. Эсәримини әдәби нөгсандарыны мән һәмидән јахшы билирәм. Бууунда белә, һәммин чәнаблара вә онларын әтрафындакыларә ибрәт олмаг вә ләззәт вер-

1872-чи илин јазында Петербургда «Капитал»ын русча чоқ көзэл тәрчүмәси чапдан чыхмышды. Әсәрин 3 000 нүсхәдән ибарәт олан бу нәшри инди демәк олар тамамилә сатылмышдыр. Кијев университетинин сијаси игтисад профессору ч-б Н. Зибер һәлә 1871-чи илдә «Д. Рикардонун дәјәр вә капитал нәзәријјәси» адлы әсәриндә көстәрмишди ки, мәним дәјәр, пул вә капитал нәзәријјәмнин әсас мүддәалары Смит—Рикардо тәлиминин зәрури сурәтдә даһа да инкишаф етдирилмәсиндән ибарәтдир. Бу гијмәтли әсәри охудугда, Гәрби Авропа охучусуну әввәлдән әсас көтүрүлән халис нәзәри бахышын ахыра гәдәр ардычыл давам етдирилмәси хүсусилә һејран едир.

«Капитал»да ишләдилән метод пис баша дүшүлмүшдүр; буну һәмнин метода бир-биринә зидд характеристикалар верилмәси өзү сүбут едир.

Мәсәлән, Парис журналы «Revue Positiviste»¹¹ мәни, бир тәрәфдән, бунда төһмәтләндирир ки, мән сијаси игтисады метафизик сурәтдә нәзәрән кечирирәм, диқәр тәрәфдән исә,— тапын көрәк нәдә төһмәтләндирир?— онда төһмәтләндирир ки, мән кәләчәјин мәтбәхи үчүн ресептләр (Конт ресептләрними?) ичад етмәк дејил, мөвчуд оланлары тәнгиди сурәтдә парчаламагла кифәјәтләнирәм. Метафизикада төһмәтләндирилмәјим барәсиндә проф. Зибер белә дејир:

«Сөзүн әсил мәнасында нәзәријјәдән бәһс олуурса, Марксын методу бүтүн инкилис мәктәбинин дедуктив методудур вә бу методун истәр һөтәсанларына, истәрсә мәзијјәтләринә нәзәријјәчи игтисадчыларын ән јахшыларында тәсадуф олуур»¹².

Ч-б М. Блок „Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Économistes“, juillet et août 1872“ адлы китабчада мәним методумун тәһлил методу олдугуну кәшф едиб әзчүмлә дејир:

«Ч-б Маркс бу әсәри илә сүбут етди ки, тәһлил саһәсиндә ән көркәмли зәкалардан биридир».

Алман ресензентләри, әлбәттә, бағырышыб һекел софистиқасындан дәм вурурлар. Петербург журналы «Вестник Европы» «Капитал»ын јалныз методуна һәср етдији мәгаләдә (1872-чи ил мај нөмрәси, сәһ. 427—436)¹³ бу фикрә кәлир ки,

мәк үчүн мән инкилис вә рус тәнгидинин рајини ситат кәтирәчәјәм. Мәним бахышларыма шүбһәсиз дүшмән олан „Saturday Review“ алманча биринчи нәшр барәсиндә јазыр ки, „әсәрин дили һатта ән гуру игтисад мәсәләләрә дә хүсуси бир нәфислик (charm) верир“. „Санкт-Петербургские ведомости“ 1872-чи ил 8 (20) апрел тарихли нөмрәсиндә һәмчүн мәни белә гејд едир: „Онуң әсәринин дили (сырф игтисада аид бәзән тәфсиләтләр итисе, мә едилмәклә) өз ајдылығы, һәмәјя мүјәссәр олмасы вә, предметни елми јүксәклијинә бах мајарак, гејри-ади бир фәсаһәти илә фәрғләнир. Бу чәһәтдән мүәллиф... алман алимләринин әксеријјәтинә әсла бәнзәмир, ахы онлар... өз әсәрләрини елә гәлиэ вә гуру бир дилдә јазырлар ки, ади охучуларын башы чатлајыр“. Мүасир алман миәли либерал профессор әл-Әбијјәтини охујанларын исә башы дејил, тамамилә башга бир јери чатлајыр.

мэним тэдгиг методум чидди реалист методдур, шэрһ методум исэ, бэдбэхтликдэн, алмансајағы диалектик методдур. Мүэл-лиф жазыр:

«Шэрһин заһри формасына эсасэн фикир јеридилсе, белэ нэзэрэ кэ-лир ки, Маркс бөјүк бир идеалист философдур. һәм дә сөзүн «алмансаја-ғы», јәни пис мәнәсында идеалист философдур. һәгигәтдә исэ о, итгисади тәнгид саһәсиндә бүтүн өз сәләфләринә нисбәтән сонсуз дәрәчәдә даһа реалистдир... Ону артыг һеч бир һалда идеалист һесаб етмәк олмаз».

Мән мүәллифә онун өз тәнгидиндән бир нечә иттибас кә-тирмәкдән даһа јахшы чаваб верә билмәрәм; һәм дә бу итти-баслар мэним охучуларымдан рус орижиналыны охуја бил-мәјән бир чохлары үчүн марагыз дејилдир.

Мүәллиф «Сијаси итгисадын тәнгидинә даир» эсәримдә (Берлин, 1859) өз методумун материалист эсасыны шэрһ ет-дијим мүгәддимәдән (сәһ. IV—VII)¹⁴ ситат кәтириб сөзүнә давам едәрәк жазыр:

«Маркс үчүн анчаг бирчә шеј әһәмијјәтлидир, бу да тәдгиг етдији һа-дисәләрин ганунуну тапмагдыр. һәм дә онун үчүн әһәмијјәтли олан ганун јалһыз, һәмин һадисәләр мүәјјән формада икән вә онлар һазырда мүшә-һидә олунан гаршылыгы мүнәсибәтдә галаркән онлары идәрә едән ганун дејилдир. Бундан башга, Маркс үчүн һәмни һадисәләрни дәјишилмәси, он-ларын инкишафы, јәни бир формадан башга формаја, бир чүр гаршылыг-лы мүнәсибәтләрдән башга чүр гаршылыгы мүнәсибәтләрә кечмәси гану-ну да әһәмијјәтлидир. О һәмин гануну тапдыгдан сонра, ичтимаи һәјәтдә һәмни ганунун тәзәһүр етдији нәтичәләрни даһа мүфәссәл нэзәрән кечи-рир... Буна ујғун олараг Маркс бирчә шејә чалышыр ки, мүәјјән чүр ич-тимаи мүнәсибәтләрин зәрурилијини дүрүст елми тәдгигатла сүбүт етсин, онун үчүн башланғыч нөгтәси вә истинадкаһ олан фактлары мүмкүн гәдәр гәги сурәтдә гејд етсин. Маркс мүәсир гурулушун зәрурилијини сүбүт ет-мәклә башга бир гурулушун да зәрурилијини вә инсаиларын дүшүнүб-дү-шүнмәмәсиндән, баша дүшүб-дүшмәмәсиндән асылы олмәјараг һөкмән һә-мин гурулуша кечилмәли олдуғуну сүбүт етдикдә, бу онун үчүн тамамилә кифәјәтдир. Маркс ичтимаи инкишафа елә бир тәби-тарихи процес ки ми бахыр ки, бу процеси нәинки инсанын ирадә, шүүр вә нијјәтиндән асылы олмајан, һәтта өзләри дә инсанын ирадә, шүүр вә нијјәтләрини мүәјјән едән ганунлар идәрә едир... Әкәр мәдәнијјәт тарихиндә шүүр белә бир табе-рол ојаһырсан, онда ајдындыр ки, мәдәнијјәтин өзүнү объект кәтүрән тәнгид үчүн шүүрүн мүәјјән бир формасы вә ја нәтичәси ән аз дәрәчәдә эсас ола биләр. Јәни бу тәнгид үчүн идеја дејил, анчаг харичи һадисә башланғыч нөгтәси ола биләр. Тәнгид бир факты идеја илә дејил, башга бир фактла тутушурмагдан, мүгајисә етмәкдән вә гаршылашдырмагдан ибарәт олачаг-дыр. Тәнгид үчүн әһәмијјәтлисин анчаг будур ки, һәр ики факт мүмкүн гәдәр дүрүст тәдгиг едилмиш олсун вә һәгигәтән мүхтәлиф инкишаф дәрәчәләрини тәмсил етсин, бундан әләвә, тәнгид үчүн әһәмијјәтлидир ки, һәмин инкишаф дәрәчәләрини тәзәһүр етдији гәјдә, ардычыллыг вә рабитә дә ејни дәрә-чәдә дүрүст тәдгиг едилмиш олсун... Бурада бәзи охучуларын ағлына белә бир суал да кәлә биләр... итгисади һәјәтын үмуми ганунлары истәр мүәсир һәјәтә тәтбит едилсин, истәрсә кечмиш һәјәтә, ахы бу ганунлар ејнидир? Мәсәлә дә ондадыр ки, Маркс мәнз буну гәбул етмир. Маркс үчүн бу чүр үмуми ганунлар мөвчуд дејилдир... Онун фикринчә, әксинә, һәр бир бөјүк тарихи дөврүн өз ганунлары вардыр... Лакин һәјәт мүәјјән инкишаф дөв-

рүнү баша вурдугда, мүэҗән инкишаф мәрһәләсиндән чыхыб башга мәрһәләҗ кирдикдә, о артыг ажры ганунларла идәрә олунмаға башлаҗыр. Бир сөзлә, игтисади һәҗат бурада башга гисим биоложи һадисәләрдә мүшаһидә етдиҗимизә тамамилә бәнзәр бир һадисәдән ибарәт олур... Көһнә игтисадчылар игтисади ганунларын тәбиәтини баша дүшмәҗәрәк, бунлары физика вә кимҗа ганунлары илә јекчинс һесаб етмишләр... Һадисәләрин даһа дәрин тәһлил һәстәрмишдир ки, ичтимаи организмлар арасындакы фәрғләр битки вә һеҗван организмләри арасындакы фәрғдән аз дәрин деҗилдир... Һәмин организмләрин гурулушундакы фәрғ, үзвләринин мүхтәлифлиҗи, бу үзвләрин фәалиҗәт көстәрдиҗи шәрантин мүхтәлифлиҗи вә и. а. үзүндән еҗни бир һадисә тамамилә мүхтәлиф ганунларла табе олур. Мәсәлән, әһалинин артмасы ганунунун һәмишә вә һәр јердә, һәр бир заман вә һәр бир јер үчүн еҗни олдуғуну Маркс гәбул етмәкдән имтина едир. Әксинә, о иддиә едир ки, һәр бир инкишаф дәрәҗәсинин өз төрәҗиб артма гануну вардыр... Мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвиҗәсиндәки фәрғләрдән асылы олараг мүнәсибәтләр вә бунлары тәнзим едән ганунлар дә дәҗишилди. Беләликлә, Маркс капиталист тәсәррүфат гурулушуну тәдгиг вә изаһ етмәк мәҗәһәти гаршысына гоҗмагла игтисади һәҗаты дүрүст тәдгиг еләркән гаршыҗа гоҗулан мәҗәһәди анчаг чидди елми сурәтлә ифадә етмишдир... Бу тәдгигатын елми әһәмиҗәти мүэҗән ичтимаи организмин төрәмәсини, јашамасыны, инкишафыны, өлүб кетмәсини вә онун башга, даһа јүксәк ичтимаи организмлә әвәз олунмасыны идәрә едән хүсуси ганунлары ајдынлашдырмагдан ибарәтдир. Доғрудан да Марксын китабы белә бир әһәмиҗәтә маликдир».

Мүәллиф мәним һәгиги методум адландырдығы шеҗи бу гәдәр мүвәфәҗиҗәтлә тәсвир етмәклә вә һәмин методун тәтбигиндә шәхсән мәним ишләтдиҗим үсуллара белә рәғбәт көстәрмәклә, мәһз диалектик методу тәсвир етмишдир.

Әлбәттә, шәрһ үсулу; формал чәһәтчә тәдгигат үсулундан фәрғләнмәҗә билмәз. Тәдгигат кәрәк материалы әтрафлы өҗрәнсин, онун мүхтәлиф инкишаф формаларыны тәһлил етсин, бу формаларын дахили рабитәсини изләсин. Анчаг бу иш гуртардыгдан сонра керчәк һәрәкәт лазымынча тәсвир едилә биләр. Елә ки, бу иш көрүлдү вә материалын һәҗаты өз идеал инҗикасыны тапды, онда елә көрүнә биләр ки, гаршымызда априор бир конструксиҗа дурур.

Мәним диалектик методум өз әсасы еҗтибары илә һекелин диалектик методундан нәинки фәрғлидир, һәтта онун тамамилә әксидир. Һекелин идеҗа ады илә һәтта мүстәгил субҗектә чевиридиҗи тәфәккүр просеси, онун фикринчә, керчәклиҗин демиургудур*, керчәклик исә тәфәккүр просесинин јалныз харичи тәзаһүрүдүр. Мәним фикримчә исә, әксинә, идеал оланлар инсанын башына көчүрүлүб орада јени шәклә салынмыш мадди варлыгдан башга бир шеҗ деҗилдир.

Һекел диалектикасынын мистикләшдиричи чәһәтини мән демәк олар 30 ил бундан әввәл, бу диалектика һәлә дәбдә олдуғу заман тәнгид етмишдим. Лакин вахты илә, Лессинг за-

* — јаралычысыдыр. Ред.

маны гочаг Моисей Менделсон Спинозаны «ит өлүсү» адлашдырыб бэднам етдижи кими, мэн «Капитал»ын биринчи чилди үзэриндэ ишлэдижим заман, мүасир зијалылар Алманијасында рэһбэр мөвге тутан һај-күјчү, иддиалы вэ чох дар дүшүнчэли тэглидчилэр¹⁵ Һекели бэднам едирдилэр. Буна көрө мэн ачыгча өзүмү бу бөјүк мүтэфэккирин шакирди адландырдым вэ дэјэр нэзэријјэси һаггындакы фэсилдэ арабир һэтта Һекелэ мэхсус шэрһ үсулуна эл атмышам. Һекелин элиндэ диалектиканын мистикләшдирилмэсинэ эсла бахмајараг, мәнз Һекел илк дэфэ бунун эн үмуми һэрэкэт формаларынын мүкэммэл вэ шүүрлу тэсвирини вермишдир. Һекелдэ диалектика башы үстэdir. Ону ајаг үстэ гојмаг лазымдыр ки, мистик пэрдэ алтыннда олан расионал тохум ашкара чыхарылсын.

Өз мистикләшдирилмиш шэклиндэ диалектика Алманијада дэб олмушду, зира белэ нэзэрэ кэлрди ки, куја о, мөвчуд вэзијјэти шөһрэтлэндирир. Өз расионал шэклиндэ диалектика буржуазијада вэ онун доктринабаз идеологларында аңчаг һиддэт вэ дэһшэт доғурур, чүнки мөвчуд оланын позитив анлајышына ејни заманда онун инкары, һөкмэн мәнв олачагы анлајышыны да дахил едир, һэјата кечирилмиш олан һэр бир форманы һэрэкэтдэ нэзэрдэн кечирир, демэли, һэмчинин онун кечичи чэһэтини дэ нэзэрдэн кечирир, о һеч бир шеј гаршысында бојун эјмир вэ өз маһијјэтинэ көрө тэнгиди вэ ингилатидир.

Эмэли чэһэтлэ марагланан буржуа капитализм чэмијјэтинин зиддијјэтлэрлэ долу олан һэрэкэтини эн чох, мүасир сәнэјенин кечдији вахташыры тсиклин дэјишилмэлэриндэ һисс едир, бу дэјишилмэлэрин эн јүксэк нөгтэси исэ үмуми бөһрандыр. Бөһран јенэ дэ јахынлашмагдадыр, һэрчэнд һэлэ өз башлангыч мэрһэлэсиндэdir; о өз тэ'сиринин мүхтэлиф чэһэтли вэ интенсив олмасы сајэсиндэ диалектиканы һэтта јени мүгэддэс Пруссия—Алманија империјасы бамбылыларынын да бејнинэ јеридэчэkdir.

Карл Маркс

Лондон, 24 январ 1873-чү ил

London 18 Mars 1872.

Au citoyen Maurice La Chatre.

✓ Cher citoyen,
J'apprends à votre idée de publier la traduction de Das Kapital¹
en livraisons périodiques sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible
à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte
sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le
revers: la méthode d'analyse que j'ai employé et qui n'avait
pas encore été appliquée aux sujets économiques, rend assez
ardue la lecture des premiers chapitres et il est à craindre
que le public français toujours impatient de conclure, averti
de connaître le rapport des principes généraux avec les questions
immédiates qui le passionnent, ne se rebute parce qu'il n'aura
pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien si ce
n'est toutefois prévenir et prévenir les lecteurs soucieux de
vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et celle
seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux
qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses
sentiers escarpés.

Recevez, cher citoyen, l'assurance de mes
sentiments dévoués.

Karl Marx.

Маркс тэрэфиндэн «Капитал»ын I чилдинн франсызча тэрчүмэснинн
нашири Лашатра жазылан өз франсызча нэшириндө мүгэддимэ оларга
чап едилэн мэктуб

ФРАНСЫЗЧА НЭШРИНЭ МҮГЭДДИМЭ

Вэтэндаш Морис Лашатра.

Эзиз вэтэндаш!

«Капитал»ын тэрчүмэсини вахташыры чыхан бурахылышлар шәклиндә нәшр етмәк һаггында сизин идејанызы бәјәнирәм. Бу формада әсәр фәһлә синфи үчүн даһа анлашыглы олар, бу исә мәним үчүн һәлледици мүлаһизәдир.

Медалын үз тәрәфи беләдир. Лакин онун о бири үзү дә вардыр: мәним истифадә етдијим вә индијәдәк игтисади мәсәләләрә тәтбиг едилмәјән тәдгигат методу илк фәсилләрин охунмасыны чох чәтинләшдирир. Горху ола биләр ки, һәмишә сәбирсизликлә сон нәтичәләрә чан атан вә үмуми принципләри илә өзүнүн билаваситә марагландығы мәсәләләр арасында нә кими әлагә олдуғуну билмәји гызғын арзу едән франсыз чамазты әсәри охумаға башлајаркән дәрһал сонракы һиссәләрә кечә билмәмәси үзүндән китаба олан марағыны итирсин.

Бурада мән бирчә шејлә көмәк едә биләрәм: һәгигәтә гызғын чан атан охучуја бу чәтинлији лап әввәлдән көстәрим вә ону хәбәрдар едим. Елмдә кениш бир бөјүк јол јохдур вә анчаг о адам елмин парлаг зирвәләринә чата биләр ки, јорулмагдан горхмајыб, онун дашлы-гајалы чығырлары илә дырмансын.

Эзиз вэтэндаш, сизә өз сәдагәtimi изһар едирәм.

Карл Маркс

Лондон, 18 март 1872-чи ил.

ФРАНСЫЗЧА НӘШРИНӘ СӨЗАРДЫ

Ч-б Ж. Руа мүмкүн гәдәр дәгиг вә һәтта һәрфи тәрчүмә вермәји вә'д етмишди. О өз вәзифәсини вичданла јеринә јетирмишди. Лакин онун мәнз вичданлылығы вә дәгиглији мәни мәчбур етди ки, охучулар үчүн мәтндә даһа анлашыглы етмәкдән өтрү дәјишикликләр едим. Бу дәјишикликләр китабын ајры-ајры бурахылышлары чыхдыгча едилмиш вә һеч дә һәмишә ејни дәрәчәдә диггәтлә едилмәмиш, буна көрә дә үслуб рәван олмамышдыр.

Лакин мән јохлама ишинә башладығыма көрә, һисс етдим ки, орижиналын әсас мәтниндә дә (алманча икинчи нәшри) бу иши көрмәјә мәчбурам, бундан да мәгсәд бә'зи јерләри садәләшдирмәк, башга јерләри кенишләндирмәк, әләвә тарихи материаллар вә ја статистика материаллары вермәк, тәнгиди гејдләри тамамламаг вә саирәдир. Бу франсызча нәшринин нә кими әдәби нөгсанлары олса да, орижиналла јанашы онун мүстәгил елми әһәмијјәти вардыр вә буна көрә алман дилинә бәләд олан охучулар да ондан истифадә етмәлидирләр.

Ашағыда мән алманча икинчи нәшрә сөзардындан Алманијада сијаси игтисадын инкишафы вә бу әсәрдә ишләдилән метод һаггында бәһс едилән игтибаслар верирәм.

Карл Маркс

Лондон, 28 апрел 1875-чи ил

ҮЧҮНЧҮ НЭШРЭ МҮГЭДДИМЭ

Бу үчүнчү нэшри чапа назырламаг Марксын өзүнэ гисмэт олмады. Өзөмөти гаршысында инди һэтта әлејһдарларынын да тә'зим етдији бу гүдрәтли мүтәфәккир 1883-чү ил мартын 14-дә вәфат етди.

Марксын шәхсиндә гырх илдән бәри ән сых достлуг телләри илә бағлы олдуғум бир адамы, сөзлә ифадә едилә биләчәјиндән даһа артыг миннәтдар олдуғум бир досту итирдикдән сонра, инди мәним өһдәмә һәм биринчи чилдин бу үчүнчү нәшрини, һәм дә Марксдан әлјазмасы шәклиндә галмыш олан икинчи чилди бурахмаг вәзифәси дүшүр. Бурада мән охучуја һәмшн вәзифәнин биринчи һиссәсини јеринә јетирмәјим һаггында һесабат верирәм.

Әввәлчә Маркс биринчи чилдин чох һиссәсини јенидән ишләмәк, бә'зи нәзәри мүддәалары даһа ајдын ифадә етмәк, бунлара јени мүддәалар әлавә етмәк, тарихи материалы вә статистика материалыны индијә гәдәрки дөврү әһатә едән јени мә'луматла тамамламаг фикриндә иди. Хәстәлији вә икинчи чилдин сон редаксиясы илә мәшғул олмаг зәрурәти ону бу фикриндән әл чәкмәјә мәчбур етди. Анчаг ән зәрури дәјишикликләрлә, анчаг, бу мүддәтдә чапдан чыхмыш франсызча тәрчүмәсиндә («Le Capital», par Karl Marx. Paris, Lachâtre, 1872—1875) верилмиш олан әлавәләри даһил етмәклә кифајәтләnmәк лазым кәлди.

Марксдан галан китаблар арасында «Капитал»ын алманча бир нүсхәси тапылды ки, бунун ајры-ајры јерләриндә дүзәлишләр вә франсызча нәшринә ишарәләр вар иди; ејнилә дә франсызча бир нүсхәси тапылды ки, бурада Марксын јени нәшрдә истифадә етмәк истәдији јерләрин һамысы дүрүст гејд

едилмишди. Бэ'зи истисоналарла бу дәјишикликләр вә әлавәләр китабын анчаг сон һиссәсинә, «Капитал жыгымы процесси» бөлмәсинә аиддир. Индијәдәк китабын илк гејдләринә нисбәтән бу бөлмәнин мәтни ән аз дәјншидрилмишдир, һалбуки китабын әввәлки бөлмәләринин мәтни әсаслы сурәтдә јенидән ишләнилмишди. Буна көрә дә бурада үслуб китабын башга һиссәләринә нисбәтән даһа чанлы, даһа долғун, лакин ејни заманда да даһа сәлигәсиз иди: инкилис ифадәләринә, ајдын олмајан ајры-ајры јерләрә тәсадүф едилирди, шәрһин бә'зи јерләриндә гүсурлар вар иди, чүнки ајры-ајры мүһүм нөгтәләр анчаг өтәри гејд едилмишди.

Үслуба кәлдикдә, Маркс өзү бә'зи һиссәләри диггәтли сурәтдә јенидән нәзәрдән кечириб дүзәлтмишди вә бунунла да, һабелә бир чох шифаһи көстәришләри илә мәнә бир ме'јар вермишди ки, инкилис техники ифадәләрини вә саир инкилис ифадәләрини нә дәрәчәдә атмаг лазымдыр. Әлбәттә, Маркс әлавәләр үзәриндә јенидән ишләјиб сәлис франсыз дилини өз јығчам алман дили илә әвәз едәрди. Мән исә бу әлавәләри јалныз китабын мүвафиг јерләринә көчүрмәклә кифајәтләnmәли олдум вә анчаг чалышдым ки, бунлар әсас мәтнә мүмкүн гәдәр чох ујғун олсун.

Беләликлә, бу үчүнчү нәшрдә мән, мүәллифин өзү тәрәфиндән дәјишдириләчәјинә там јәгинлик һасил етмәдијим бирчә кәлмәни дә дәјишдирмәмишәм. Әлбәттә, алман игтисадчыларынын өз араларында ишләтдикләри жаргону, мәсәлән: пул вериб өзкә әмәјини алан адамы *ишверән* [*Arbeit geber*] музд мүгабилиндә әмәји әлиндән алынан адамы исә *ишалан* [*Arbeitnehmer*] адландырмаг кими чәфәнкјјаты «Капитал»а дахил етмәји мән һеч фикримә дә кәтирмәмишәм. Франсызлар да ади һәјатда «travail» [«әмәк»] сөзүнү «мәшғәлә» мә'насын-да ишләдирләр. Лакин капиталисти *donneur de travail* [ишверән], фәһләни исә *receveur de travail* [ишалан] адландырмаг фикринә дүшән бир игтисадчыны франсызлар, әлбәттә, дәли һесаб едәрдиләр.

Ејнилә дә мән китабын һәр јериндә ишләдилән инкилис пул, өлчү вә чәки ваһидләрини бунларын Алманијадакы јени еквивалентләри илә әвәз етмәји јолверилмәз һесаб етдим. «Капитал»ын биринчи нәшри чыхдыгы заман, Алманијада ишләдилән мүхтәлиф өлчү вә чәки ваһидләри ил әрзиндә олан күнләрин сајы гәдәр иди; һәм дә ики нөв марка (о заман империја маркасы буну 30-чу илләрин ахырларында ихтира етмиш анчаг Зетберин бејниндә мөвчуд иди), ики нөв гулден вә азы үч нөв талер вар иди ки, бунлардан бири «јени үчдә ики»¹⁶ адланырды. Тәбиәтшүнаслыгда метр өлчү вә чәки системләри, дүнја базарында исә инкилис өлчү вә чәки системләри һөкм сү-

рүрдү. Белә бир шәраитдә бу китабда инкилис өлчү ваһидләриндән истифадә етмәк тамамилә тәбии иди, чүнки онун мүәллифи фактик мә'луматы, демәк олар, анчаг инкилис сәнаје мүнәсибәтләри сәһәсиндән көтүрмәјә мәчбур иди. Бу ахырынчы мүнәһизәләр индијә гәдәр дә өз гүввәсини сахлајыр, хүсусилә она көрә ки, дүңја базарында мувафиг мүнәсибәтләр, демәк олар, дәјишилмәмишдир вә мәһз һәлледици сәнаје сәһәләриндә—дәмиргәјорма вә памбыг парча сәнајесиндә—индијә гәдәр дә демәк олар анчаг инкилис өлчү вә чәки системләри һөкм сүрүр.

Ахырда бир нечә кәлмә дә Марксын ситат кәтирмәк методундан данышмалыјам, чүнки бу метод һеч дә тамам баша дүшүлмәмишди. Халис фактик шәрһдән вә ја тәсвирдән бәһс едиләркән, ситатлар, мәсәлән инкилис Көј китабларындан кәтирилән ситатлар, әлбәттә, сәнәдләрә садәчә истинад етмәк демәкдир. Дикәр игтисадчыларың нәзәри бахышлары ситат кәтирилдикдә исә, вәзијјәт башгадыр. Бурада ситат јалныз мүәјјән етмәлидир ки, игтисади нәзәријјәләрин инкишафында мүәјјән бир пиллә олан бу вә ја башга фикри ајдын шәкилдә илк дәфә ким, һарада вә нә заман сөјләмишдир. Анчаг бир шеји бурада көстөрмәк нәзәрдә тутулур ки, игтисадчының бу бахышы елм тарихи үчүн әһәмијјәтлидир, бу бахыш өз зәманәсиндәки игтисади шәраитин нәзәри чәһәтдән чоһ вә ја аз дәрәчәдә адекват ифадәсидир. Лакин белә бир мәсәлә тамамилә кәнарда галыр ки, мүәллифин өз нөгтеји-нәзәриндән бу бахыш мүәјјән бир мүтләг вә ја нисби әһәмијјәтә малждирми, јохса ону анчаг тарихи чәһәтдән марагландырыр. Беләликлә, бу ситатлар мәтнә игтисад елми тарихиндән көтүрүлән анчаг фәсиләсиз бир тәфсирдән ибарәтдир вә игтисад нәзәријјәси сәһәсиндә ајры-ајры ән мүһүм наилијјәтләрин тарихини вә мүәллифләрини мүәјјән едир. Һәм дә белә бир иш бу елмдә хүсусилә лазым иди, чүнки һәмин елмин тарихчиләри индијә гәдәр анчаг мәнәсбәрәстләрә мәхсус гәрәзли бир чаһилликлә фәргләнмишләр. Бу һәмчинин ону да изаһ едир ки, нәјә көрә Маркс икинчи нәшрә сөзардында дејиләнләрә ујғун олараг, алман игтисадчыларындан анчаг чоһ надир һалларда ситат кәтирир.

Үмид едирәм ки, икинчи чилди 1884-чү илдә бурахмаг мүмкүн олачагдыр.

Фридрих Енкелс

Лондон, 7 нојабр 1883-чү ил

ИНКИЛИСЧЭ НЭШРИНЭ МҮГЭДДИМЭ

«Капитал»ын инкилисчэ тэрчүмәсини нәшр етмәжин зәрури олдуғуну сүбут етмәжә еһтијач јохдур. Јап әксинә, изаһат көзләмәк лазым кәләрди ки, бу китабда шәрһ едилән нәзәриј-јәләрин артыг нечә илдән бәри истәр Инкилтәрә, истәрсә Американын вахташыры мәтбуаты вә чари әдәбијјаты үчүн даими бир мүзакирә, һүчум, мүдафиә, тәфсир вә тәһриф объекти олдуғуна бахмајараг, нәјә көрә бу нәшр индијәдәк тәһирә салынмышдыр.

1883-чү илдә «Капитал»ын мүәллифи вәфат етдикдән аз сонра бу әсәрин инкилисчә нәшринин зәрурилији ашкар олдугда, Марксын вә бу сәтирләрин мүәллифинин көһнә досту ч-б Самүел Мур, бу китабын предметинә һәр һансы башга шәхсдән бәлкә дә даһа чох бәләд олан бу адам һәмин китабын Марксын әдәби вәсиләринин чап етдирмәк истәдикләри тәрчүмәсини өз үзәринә көтүрмәјә разы олду. Мән дә өз тәрәфимдән әлјазмасыны орижиналла тутушдурмалы вә зәрури билдирим дәјишикликләри етмәли идим. Лакин мәлум олду ки, ч-б Мурун өз пешәси үзрә көрдүјү ишләр она тәрчүмәни бизим һамымызын арзу етдијимиз гәдәр тез баша чатдырмасына мане олур. Буна көрә дә биз д-р Евелингин ишин бир һиссәсини өз үзәринә көтүрмәк тәклифини мәмнунијјәтлә гәбул етдик. Ејни заманда да Марксын кичик гызы ханым Евелинг ситатлары јохламаға, инкилис мүәллифләринин әсәрләриндән вә Көј китаблардан кәтирилиб Маркс тәрәфиндән алман дилинә тәрчүмә едилән чохлу игтибасларын орижинал мәтнини бәрпа етмәјә башлады. Бәзи лабүд истисналарла о һәмин иши тамамилә көрдү.

Китабын ашағыдакы һиссәләри д-р Евелинг тәрәфиндән

тэрчүмэ едилмишдир: 1) X фэсил (Иш күнү) вэ XI фэсил (Изафи дэјэрин норма вэ күтлэси); 2) VI бөлмэ (Эмэк һаггы, XIX—XXII фэсиллэр); 3) XXIV фэслин 4-чү һиссэсиндэн (Јығымын мигдарыны вэ и. а. тэјин едэн шэрант) XXIV фэслин ахырынчы һиссэси, XXV фэсил вэ бүтүн VIII бөлмэ (XXVI—XXXIII фэсиллэр) дахил олмагла китабын ахырындак; 4) мүэллифин һэр икн мүгэددимэси¹⁷. Китабын бүтүн галан һиссэси ч-б Мур тэрэфиндэн тэрчүмэ едилмишдир. Белэликлә, мүтэрчимлэрдэн һэр бири ишин јалныз өз һиссэси үчүн чавабдеһдир, бүтөвлүкдэ бүтүн иш үчүн исэ мэн мәс'улијјэт дашыјрам.

Бүтүн ишимиздэ әсас күтүрүлән алманча үчүнчү нэшри мәним тэрэфимдэн 1883-чү илдэ һазырланмышды. Ону һазырлајаркән мән мүэллифдән галан гејдлэрдән истифадэ етмишдим; һәмин гејдлэрдэ о күстәрирди ки, икинчи нэшрин мәтниндән һансы һиссэләр 1872—1875-чи иллэрдэ нәшр едилән франсызча мәтниндән¹⁾ һансы парчаларла әвәз едилмәлидир. Белэликлә, икинчи нэшрин мәтниндэ едилән дәјишикликләр үмумијјәтлә он илә гәдәр бундан әввәл Америкада нәзәрдэ тутулан, лакин башлыча олараг там мүнәсиб тәрчүмәчи олмамасы үзүндән јеринә јетирилмәјән инкилисчә тәрчүмәси барәсиндә Марксын өзү тэрэфиндән онун бир сыра јазылы күстәришләриндә тәклиф едилмиш дәјишикликләрә мұвафигдир. Бу күстәришләрин јазылдығы әлјазмасыны Нју-Черси штатындакы Гобокендән көһнә достумуз Ф. А. Зорке бизә вермишди. Бурада һәмчинин франсызча нәшриндән бир нечә әләвә дә нәзәрдә тутулмушдур; лакин бу әлјазмасы алманча үчүнчү нәшри үчүн Марксын вердији күстәришлэрдән бир нечә ил әввәл јазылдығына көрә, мән бу әлјазмасындан јалныз ајры-ајры һалларда вэ башлыча олараг бизә мүәјјән чәтинликләри арадан галдырмагда көмәк етдији заман истифадэ етмәјә өзүмү һаглы билмишәм. Чәтин јерләрин чохунда франсызча мәтниндән өјрәнә билирдик ки, тәрчүмә заманы оржиналын мәтниндән әһәмијјәтли бир шеји гурбан вермәк лазым кәлдикдә, мүэллиф өзү нәји гурбан вермәјә һазыр иди.

Лакин охучуну хилас едә билмәдијимиз бир намунаслиблик вардыр. Бу да ондан ибарәтдир ки, бәзи терминләр нәинки ади һәјатда, һәтта ади сијаси игтисадда да малик олдуғу мәһнадан фәргли мәһнада ишләдилир. Лакин бу лабүддүр. Елмдә һәр бир јени нөгтеји-нәзәр онун техники терминләриндә дә ингилаба сәбәб олур. Буну кимјанын тимсалында ән јахшы көрмәк олар, онун бүтүн терминләри тәгрибән һәр ијир-

¹⁾ „Le Capital“, par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy, entièrement révisée par l'auteur. Paris, Lachâtre. Бу тәрчүмәдә, хусусилә дә китабын ахырынчы һиссәсиндә алманча икинчи нәшринә нисбәтән хәли дәјишикликләр вә әләвәләр вардыр.

ми илдэ көкүндэн дэјишилик, зира һеч олмаса бирчэ үзви бирлэшмэни чэтинликлэ тапмаг олар ки, о бир сыра мүхтэлиф адлар дашымамыш олсун. Сијаси игтисад адэтэн тичарэт вэ сәнаје һәјатындан терминләри раст кэлдији кими көтүрүб истифадэ едирди вэ һеч көрмүрдү ки, бунунла да өзүнү һәммин терминләрин ифадэ етдији кичик бир анлајышлар даирәси илә мөһдудлашдырыр. Мәсәлән, классик сијаси игтисада гәти сурәтдә мә'лум иди ки, мәнфәәт вэ рента мөһсулдан фәһләнин өз саһибкарына вермәли олдуғу һаггы өдәнилмәмиш һиссәнин анчаг бөлмәләридир, анчаг пәјларыдыр (саһибкар исә һәммин һиссәни биринчи олараг мәнмисәјир, лакин онун сон јеканә мүлкијјәтчиси дејилдир). Бунунла белә, һәтта классик сијаси игтисад да мәнфәәт вэ рента һаггында үмүмән гәбул олунмуш бахышлар чәрчивәсиндән кәнара чыхмамышдыр, мөһсулун һаггы өдәнилмәмиш олан бу һиссәсини (Маркс буну изафи мөһсул адландырырды) бир там кими бүтөв һалда тәдгиг етмәмишдир. Буна көрә дә классик сијаси игтисад һеч заман истәр онун мәншә вэ тәбиәтини, истәрсә онун дәјәринин сонрадан бөлүшдүрүлмәсини тәнзим едән ганунлары ајдын баша дүшмәк дәрәчәсинә чатмамышдыр. Там ејнилә дә кәнд тәсәррүфаты вэ сәнәт истисна олмагла, бүтүн истәһсал фәргинә вармадан мануфактура термини илә әһатә едилир. Бунунла да игтисади тарихин ики бөјүк вэ маһијјәтчә мүхтәлиф дөврләри: әл әмәји бөлкүсүнә әсасланан әсил мануфактура дөврү илә машын тәтбигинә әсасланан мүасир сәнаје дөврү арасындакы фәрг силинир. Буна көрә дә өзлүјүндә ајдындыр ки, мүасир капиталист истәһсалыны бәшәријјәтин игтисади тарихинин анчаг кечичи бир мәрһәләси кими көтүрән нәзәријјә истәһсалын бу формасыны әбәди вэ гәти бир форма кими көтүрән мүәллифләрин ади терминләриндән фәргли терминләр ишләтмәлидир.

Ситат кәтирмәк үчүн мүәллиф тәрәфиндән ишләдилән мөтөд барәсиндә бир нечә сөз сөјләмәк артыг олмаз. Онун үчүн ситатлар ән чох һалларда, гәбул олундуғу кими, мәтндә верилмиш мүддәалары сәнәдләрлә тәсдиг едән сүбүт хидмәти көрүр. Лакин бир чох һалларда игтисадчыларын әсәрләриндән верилән парчалары ситат кәтирмәкдән мәгсәд буну көстөрмәкдир ки, мүәјјән бир мүддәә илк дәфә нә заман, һарада вә ким тәрәфиндән ајдын сурәтдә сөјләнилмишдир. Бу о һалларда едилир ки, ситат кәтирилән мүддәә бу вә ја башга бир заманда һөкм сүрән ичтимаи истәһсал вә мүбадилә шәраитинин чох вә ја аз адекват ифадәси кими әһәмијјәтли олсун. Һәм дә бу заман ситат ирәли сүрүлән мүддәанын Марксын өз рә'јинә ујғун кәлиб-кәлмәмәсиндән вә ја, башга сөзлә десәк, онун үмүми әһәмијјәти олуб-олмамасындан әсла асылы олма-

жараг кәтирилир. Беләликлә, бу ситатлар мәтни елм тарихиндән алынмыш әлавә тәфсирлә тамамлајыр.

Бизим тәрчүмәмиз бу әсәрин анчаг биринчи китабыны әһатә едир. Лакин бу биринчи китаб хејли дәрәчәдә тамамланмыш бир там тәшкил едир вә ијirmi ил әрзиндә мүстәгил бир әсәр олмушдур. 1885-чи илдә мәним Алманијада нәшр етдирдијим икинчи китаб 1887-чи илин ахырларындан тез чап едилә билмәјәчәк үчүнчү китаб олмадан сөзсүз натамамдыр. Үчүнчү китабын алманча орижиналы чапдан чыхачағы заман һәр ики китабын инкилисчә нәшрини һазырламаг һаггында дүшүнмәјин вахты чатмыш олар.

Континентдә «Капитал»ы чох заман «фәһлә синфинин библијасы» адландырырлар. Фәһлә һәрәкаты илә таныш оланлардан һеч кәс инкар етмәз ки, «Капитал»да чыхарылан нәтичәләр тәкчә Алманијада вә Исвечрәдә дејил, Франсада, Нолландијада, Белчикада, Америкада вә һәтта Италијада вә Испанијада да фәһлә синфинин бөјүк һәрәкатынын күндән-күнә даһа артыг дәрәчәдә әсас принципләри олмагдадыр; һәр јердә фәһлә синфи бу нәтичәләри өз вәзијјәтинин вә өз диләкләринин ән дүрүст ифадәси һесаб етмәкдәдир. Ахы Инкилтәрәдә дә мәһз инди Марксын нәзәријјәләри фәһлә синфи сыраларында олдуғундан һеч дә аз олмајараг «елмли» адамлар арасында јайылан социалист һәрәкатына чох бөјүк тә'сир көстәрир. Лакин бу һәлә һамысы дејилдир. Инкилтәрәнин игтисади вәзијјәтинин әсаслы сурәтдә тәдгиг едилмәсинин гәти милли бир зәрурәт олачағы вахт сүр'әтлә јахынлашмагдадыр. Бу өлкәнин сәнәјә системинин һәрәкәти, истехсал даим вә сүр'әтлә кенишләнмәдән, демәли базарлар да кенишләнмәдән мүмкүн олмајан бу һәрәкәт дурғунлуг нөгтәсинә јахынлашмагдадыр. Тичарәт азадлығы өз имканларыны түкәтмишдир; һәтта Манчестер дә өзүнүн вахты илә рәддедилмәз олан бу игтисади ичкилине шүбһә едир¹⁾. Башга өлкәләрин сүр'әтлә инкишаф едән сәнәјеси, һәр јердә. Инкилтәрә истехсалынын јолу үзәриндә дурмагдадыр, һәм дә тәкчә һимајә көмрүкләри илә мүдафиә едилән базарларда дејил, һәмчинин азад базарларда вә һәтта Ла-Маншын бу тајында да беләдир. Әкәр мәһсулдар гүввәләр һәндәси силсилә илә артырса, базарлар, ән јахшы һалда, әдәди силсилә илә кенишләнир. 1825-чи илдән 1867-чи иләдәк даим тәкрар олунан он иллик дурғунлуг, тәрәгги, ифрат истехсал вә бөһран тсикли санки һәгигәтән өз јолуну баша бур-

¹⁾ Манчестер тичарәт палатасынын бу күн кечирилән нөвбәти рүблүк јырымчагында тичарәт азадлығы мәсәләси барәсиндә гызғын мүбаһисә олмушдур. Белә бир гәтнамә тәклиф едилишиди: «Тичарәт азадлығы мәсәләсиндә башга милләтләрин дә Инкилтәрәнин мүмүнәси аршинча келәјянин 40 ил әбәс јерә көзләндәкдән сонра палата һесаб едир ки, өз мөвгәјинн јенидән нәзәрән кечирмәк вахты чатмышдыр». Гәтнамә анчаг бир сәс чохлуғу илә рәд едилмишдир: 21 сәс—ләһинә вә 22 сәс—әлејһинә. «Evening Standard», 1 нојабр 1886-чы ил.

мушдур, лакин јалныз ондан өтрү ки, бизи сонра перманент вә хроника депрессия үмидсизлији кирдабына салсын. Бу гәдәр гызғын арзу едилән тәрәгги дөврү кәлиб чатмаг истәмир. Елә ки, биз онун санки јахынлашдығыны көстәрән әламәтләри сезмәјә башлајырыг, бу әламәтләр дәрһал јенидән јох олур. Һалбуки һәр дәфә башланан гыш даим јенидән бизим гаршымыза белә бөјүк бир мәсәлә гојур: «Ишсизләрлә нә етмәли?». Һәм дә ишсизләрин сајынын илдән-илә артдығына бахмајараг, һеч кәс бу суала чаваб верә билмир вә ишсизләрин сәбри түкәниб өз мүгәддәратларыны өз әлләринә алачаглары вахты биз демәк олар һесаблајыб көстәрә биләрик. Шүбһәсиз, о заман елә бир адамын сәси ешидилмәлидир ки, онун нәзәријјәси Инкилтәрәнин игтисад тарихини вә вәзијјәтини бүтүн өмрү боју өјрәнмәсинин нәтичәси олмушдур, елә бир адамын сәси ешидилмәлидир ки, буну өјрәнмәк сајәсиндә о белә бир нәтичәјә кәлмишдир: һәр һалда Авропада Инкилтәрә елә јеканә бир өлкәдир ки, орада лабүд ичтимаи ингилаб тамамилә динч вә легал васитәләрлә јарадыла биләр. Әлбәттә, бурада о һеч заман буну әләвә етмәји унутмамышдыр: чәтин көзләмәк олар ки, Инкилтәрәнин һаким синифләри «көләлији мүдафиә үчүн гијам»¹⁸ галдырмадан бу динч вә легал ингилаба табе олсунлар.

Фридрих Енкелә

5 нојабр 1886-чы ил

ДӨРДҮНЧҮ НЭШРЭ МҮГЭДДИМЭ

Дөрдүнчү нәшр үчүн мән истәр мәтнин өзүнү, истәрсә гејдләри мүмкүн гәдәр гәти бир шәклә салмағы лазым билдим. Бу вәзифәни нечә јеринә јетирдијими гысача көстәрәчәјәм.

Франсызча нәшрини Марксын өз әли илә јаздығы гејдләрлә бир даһа тутушдурдугдан сонра мән орадан алманча мәтнин үчүн бир нечә јени әлавә көтүрдүм. Бунлар 80-чы сәһифәдә (үчүнчү нәшрин 88-чи сәһифәси) [бу чилдин 124—125-чи сәһифәләри], 458—460-чы сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 509—510-чу сәһифәләри) [бу чилдин 492—495-чи сәһифәләри], 547—551-чи сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 600-чү сәһифәси) [бу чилдин 586—590-чы сәһифәләри], 591—593-чү сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 644-чү сәһифәси) [бу чилдин 628—630-чу сәһифәләри] вә 596-чы сәһифәдә (үчүнчү нәшрин 648-чи сәһифәси) [бу чилдин 633—634-чү сәһифәләри], 79-чу гејддәдир. Бундан әлавә, франсызча вә инкилисчә нәшрләриндә олдуғу кими, мән мәтнә (дөрдүнчү нәшрин 461—467-чи сәһифәләри) [бу чилдин 495—501-чи сәһифәләри] филиз мәдәнләриндә ишләјән фәһләләр һаггында узун бир гејд әлавә етмишәм (үчүнчү нәшрин 509—515-чи сәһифәләри). Галан хырда дүзәлишләр халис техники характер дашыјыр.

Бундан башга, изаһат үчүн бир нечә әлавә гејд вердим, һәм дә мәһз о јерләрдә вердим ки, бунлары дәјишилмиш тарихи шәраит, зәннимчә, тәләб едирди. Бүтүн бу әлавә гејдләр квадрат мө'тәризәјә алыныб мәним инисналларымла имзаланмышдыр*.

Чохлу ситаты бу мүддәтдә чапдан чыхан инкилисчә нәшри

* Бу нәшрдә квадрат мө'тәризәләр бөјүк мө'тәризәләрлә әвәз едилмишдир. *Ред.*

үчүн тамамилэ јохламаг лазым кэлди. Марксын кичик гызы: Елеонора ситат кәтирилән јерләрин һамысыны орижиналларда ахтарыб тапмаг зәһмәтини өз үзәринә кәтүрдү ки, бөјүк чохлуг тәшкил едән инкилисчә ситатлар алманчадан тәкрар тәрчүмә шәклиндә дејил, инкилисчә нәшринин әслиндә олдуғу шәкилдә верилсин. Беләликлә дөрдүнчү нәшрдә мән бу бәрпа олунмуш мәтни нәзәрә алмалы идим. Бу заман бә'зи јерләрдә дәгиг олмајан кичик јерләр ашкара чыхды: сәһифәләр јанлыш кәстәрилмишди, бу да гисмән дәфтәрләрдән үзү көчүрүләркән бурахылан јазы сәһвләри илә, гисмән дә үч нәшриндән галан чап сәһвләри илә изаһ олунур; дырнаг ишарәләри вә ја сөз бурахылдығыны кәстәрән нөгтәләр өз јериндә гојулмамышды—гејд дәфтәрләриндән чохлу ситат кәтирилдикдә бу хәта тамамилә лабүд иди; бә'зи һалларда ситат тәрчүмә едиләркән о гәдәр дә дүрүст олмајан сөз сечилмишди. Бә'зи јерләр 1843—1845-чи илләрдә, Марксын һәлә инкилис дилини билмәдији вә инкилис игтисадчыларыны франсызча тәрчүмәсиндән охудуғу заман Парисдә тәртиб егдији көһнә дәфтәрләрдән ситат кәтирилмишди; ики дәфә тәрчүмә нәтичәсиндә ситатын мә'насы бир гәдәр дәјишилдији һалларда,—мәсәлән, Стүартын, Јурун вә и. а. әсәрләриндән кәтирилән ситатлар,—мән инкилисчә мәтндән истифадә етдим. Башга хырда хоталар вә гүсурлар да бу чүрдүр. Охучу дөрдүнчү нәшри үчүнчү нәшрлә тутушдурдугда јәгин едәр ки, бүтүн бу зәһмәтли јохлама просеси нәтичәсиндә китабда гејдә лајиг һеч бир дәјишлик олмамышдыр. Бирчә ситаты, јә'ни Ричард Чонсдан кәтирилән ситаты әсла тапмаг мүмкүн олмады (дөрдүнчү нәшрин 562-чи сәһифәси [бу чилдин 601-чи сәһифәси], гејд 47); чох еһтимал ки, Маркс китабын адыны дүз кәстәрмәмишди¹⁹. Бүтүн галан ситатларын индики даһа дүрүст шәклиндә сүбүт гүввәси тамамилә олдуғу кимн галмыш вә ја һәтә артмышдыр.

Лакин бурада мән көһнә бир әһвалата гајытмаға мәчбурам.

Шәхсән мәнә Марксын кәтирдији ситатлардан анчаг биринин доғрулуғуна шүбһә едилдији мә'лумдур. Лакин һәммин ситат әһвалаты Марксын вәфатындан сонра да сөјләнилдијинә көрә, мән бунун үзәриндән сүкутла кечә билмәрәм²⁰.

Алман фабрикчиләри иттифагынын Берлиндә чыхан органы «Сопсодиа» журналында 1872-чи ил мартын 7-дә: «Карл Маркс нечә ситат кәтирир» сәрләвһәли аноним бир мәгалә чыхмышды. Бу мәгаләнин мүәллифи гејри-ади дәрәчәдә бол мә'нәви һиддәт билдирән вә әдәбдән кәнар сөзләр јағдырдыгдан сонра дејир ки, куја Маркс Гладстонун 1863-чү ил апрелин 16-да бүдчә мәсәләси барәсиндәки нитгиндән кәтүр-

дүү ситаты тәриф етмишдир (бу ситат 1864-чү илдә Бејнәл-халг Фәһлә Бирлијинин, Тә'сис Манифестиндә вериямиш вә «Капитал»ын I чилдиндә тәкрат едилмишдир, дөрдүнчү нәшрин 617-чи сәһифәси, үчүнчү нәшрин 671-чи сәһифәси [бу чилдин 653-чү сәһифәси]. Көстәрилән мәгаләнин мүүәллифи дејир ки, «Hansard»ын стенографик (куја рәсми) һесабатында, Марксын ситат кәтирдийн: «Сәрвәт вә гүдрәтин белә һејрәт едиләчәк дәрәчәдә артмасы... бүсбүтүн варлы синифләри әһатә едир» чүмләсинә һеч бир ишарә дә јохдур. О дејир: «Гладстонун нитгиндә белә бир чүмлә јохдур. Орада бунун мәнз әкси дејилмишдир» (даһа сонра гара һәрфләрлә јазылмышдыр): «Маркс бу чүмләнин гурулушуну вә мәзмунуну өзүндән ујдурмушдур».

«Concordia»нын һәммин нөмрәсини мај ајында алан Маркс аноним мүүәллиф «Volksstaat»ын I ијун тарихли нөмрәсиндә чаваб вермишди. О һәммин ситаты мәнз һансы гәзет һесабатындан көтүрдүјүнү јада сала билмәдијинә көрә инкилисчә ики нәшрдән мәнча бунун тамамилә ејни олан ситатлар кәтирмәклә, сонра да «Times»ын һесабатындан ситат кәтирмәклә кифајәтләнмишди; һәммин һесабата көрә исә Гладстон демишди:

«Сәрвәт нөгтеји-нәзәриндән бизим өлкәмизин вәзијјәти беләдр. Мән е'тираф етмәлијәм ки, сәрвәт вә гүдрәтин белә һејрәт едиләчәк дәрәчәдә артмасынын анчаг варлы синифләри әһатә етдијинә әмин олсајдым, бу һала аз гала һәјәчан вә тәәссүфлә бахардым. Лакин һәммин фактлар бизә фәһлә әһалинин вәзијјәти барәсиндә һеч бир мә'лумат вермир. Зәниимчә тамамилә дәгиг олан мә'лумата әсасән сәрвәтин индичә тәсвир етдијим дәрәчәдә артмасы бүсбүтүн варлы синифләри әһатә едир».

Беләликлә, Гладстон бурада дејир ки, вәзијјәт белә олсајды, о тәәссүф едәрди, лакин һәгигәтдә вәзијјәт мәнз беләдр: сәрвәт вә гүдрәтин белә һејрәт едиләчәк дәрәчәдә артмасы бүсбүтүн варлы синифләри әһатә едир; куја рәсми олан «Hansard»а кәлдикдә, Маркс даһа сонра дејир: «Ч-б Гладстон о гәдәр ағыллы чыхмышдыр ки, өз нитгинин сонрадан гурашдырылан бу мәтниндән ону Инкилтәрәнин хәзинә канслери олмаг е'тибары илә шүбһәсиз ләкәләјән јери чыхарыб атмышдыр; бу исә һеч дә Бебелә гаршы чумбулу Ласкерин ичады²¹ дејил, Инкилтәрәдә ади бир парламент ән'әнәсидир».

Лакин аноним мүүәллиф кет-кедә даһа чох әсәбиләшир. О өз чавабында («Concordia», 4 ијул) икинчи јердән көтүрүлән бүтүн мәнбәләри рәдд едир, мә'суманә сурәтдә парламент нитгләриндән ситатлары анчаг стенографик һесабатдан көтүрмәк «адәти» үзәриндә тә'кид едир; даһа сонра исә инандырмаг истәјир ки, «Times»дакы һесабатла («ујдурулан» чүмлә бурада вардыр) «Hansard»ын һесабаты (бурада һәммин

чүмлэ јохдур) «мэзmunча бир-биринэ тамамилэ ујғундур», «Times»ын һесабатында да «Тэ'сис Манифестиндәки мә'лум чүмлэјэ тамамилэ әкс» бәјанат вардыр, һәм дә бу чәнаб сә'јлэ белә бир факт барәсиндә сусур ки, куја «тамамилэ әкс» олан бәјанатла јанашы мәһз «мә'лум јер» јазылмышдыр. Бүтүн бун-лара бахмајараг, аноним мүәллиф һисс едир ки, кәләјинин үстү ачылмышдыр вә анчаг јени бир һијлэ ону хилас едә бил-ләр. Индиә сүбут едилдији кими, «һәјасыз јаланла» долу олан өз мәгаләсини о белә эн кобуд сөјүшләрлә долдурур: «mala fides» [«вичдансызлыг»], «намуссузлуг», «јалан исти-надлар», «бу јалан ситат», «һәјасыз јалан», «тамамилэ сахта-лашдырылмыш ситат», «бу сахтакарлыг», «садәчә һәјасыз-лыгдыр» вә и. а. Лакин о ејни заманда мүбаһисәли мәсәләни нәзәрә чарпмадан јени бир саһәјэ кечирмәјэ чалышыр вә вәд едир ки, «биз (јә'ни «јалан данышмајан» аноним мүәллиф), Гладстонун сөзләринин мәзmunуна нә кими мә'на вердијимизи башга бир мәгаләдә көстәрәчәјик». Онун һеч кәси мараглан-дырмајан рә'јинин куја бу мәсәләјэ бир дәхли вармыш! Бу башга мәгалә «Concordia»да ијулун 11-дә чыхды.

Маркс 7 август тарихли «Volksstaat»да бир дә чаваб ве-риб, 1863-чү ил 17 апрел тарихли «Morning Star» вә «Morning Advertiser»дән мүвафиг јери ситат кәтирмишди. Бу һәр ики мәнбәјэ көрә, Гладстон демишди ки, о, сәрвәт вә гүдрәтин һејрәт едиләчәк дәрәчәдә артмасынын анчаг таваналы синиф-ләри (classes in easy circumstances) әһатә етдијини јәгин ет-сәјди, буна һәјәчанла вә и. а. бахарды, лакин һәгигәтдә бун-ларын артмасы анчаг мүлкијјәт саһибси олан синифләри әһатә едир (entirely confined to classes possessed of property); бе-ләликлә, Марксын куја «ујдурдуғу» чүмлэ бу һесабатларда да һәрфијјән тәкрат олунур. Сонра Маркс «Times» илә «Hansard»ын мәтнләрини тутушдурмаг јолу илә бир даһа мүәјјән едир ки, бир-бириндән асылы олмајан үч гәзетин ертәси күн чыхан нөмрәләриндәки һесабатларда һәмин чүмләнин бир-биринә һәрфијјән мүтабиг олмасы бунун һәгигилијини там ајдынлыгла сүбут едир; сонра Маркс көстәрир ки, бу чүмлэ «Hansard»да чап олунан вә мә'лум «адәтә» көрә натиг тәрә-финдән нәзәрән кечирилән һесабатла јохдур вә Марксын тә'бири илә десәк, Гладстон «бу чүмләни сонрадан хәлвәтчә тулламышдыр»; ахырда Маркс билдирир ки, аноним мүәл-лифлә даһа мүбаһисә етмәјэ вахты јохдур. Аноним мүәллиф дә, көрүнүр, кифәјәт гәдәр чавабыны алмышды, һәр һалда, Маркса даһа «Concordia»нын нөмрәләрини көндәрмирдиләр.

Мүнагишә тамамилә битмиш вә унутулмуш кими көрү-нүрдү. Доғрудур, Кембрич университетини илә әлагәси олан шәхсләрдән бизә о вахтдан бәри бир-ики дәфә белә бир әсрар-

энкиз шајие кәлиб чатмышды ки, куја Маркс «Капитал»да дәһшәтли бир әдәби күнаһа јол вермишдир; лакин бу чәһәтдән нә гәдәр диггәтли ахтарышлар апарылса да, һеч бир гәти шеј мүйјән етмәк мүмкүн олмурду. Нәһәјәт, 1883-чү ил нојабрын 29-да, Марксын вәфатындан 8 ај сонра, «Times»да Кембричдәки Тринити коллечиндән олан Седли Тејлор тәрәфиндән имзаланмыш бир мәктуб дәрч олуно; ән ади кооперасијачылыгла мәшғул олан бу адам һәмнин мәктубда јалныз Кембричдәки деди-годулар барәсиндә дејил, һабелә «Concordia»дакы аноним мүйәллифин шәхсијјәти барәсиндә бизә, нәһәјәт, мә'лумат вермиш олду.

Тринити коллечиндән олан бу адамчығаз јазыр: «Хүсусилә гәрибә» бурасыдыр ки, профессор Брентано (о заман Бреславлда, инди исә Страсбургда кафедрасы олан бу адам)... Гладстонун нитгиндән Интернационалын (Тәһсис) Манифестинә салмаға шүбһәсиз сәбәб олан mala fides-и ифша едә билмишдир. Ч-б Карл Маркс... бу ситаты мүдафиә етмәјә чалышса да, Брентанонун тутарлы зәрбәләри алтында дәрһал әзилди вә анчаг сонралар чан чәкиширкән (deadly shifts) чүр'әт едиб иддиә етди ки, ч-б Гладстонун нитги 1863-чү ил 17 апрел тарихли «Times»да ејиллә чап едилдикдән сонра, о һәмнин нитгини «Hansard» үчүн гурашдырмыш вә Инкилтәрәнин хәзинә канслери олмаг е'тибары илә ону ләкәләјән бир јери чыхарыб атмышдыр. Брентано мәтнләри әтрафлы сурәтдә тутушдурмаг јолу илә сүбүт етдикдә ки, «Times» илә «Hansard»дакы һесабатлар бир-биринә мұтабигдир вә усталыгла һопарыб көтүрүлән ајры-ајры ситатларла Гладстонун сөзләринә верилән мә'на орада әсла јохдур, онда Маркс вахты олмадығыны бәһанә кәтириб, мүйәһисәни давам етдирмәкдән имтина етди!»

«Пудел чилдинә кирән көр ким имиш!»²² Ч-б Брентанонун «Concordia»да аноним һәрзәчилији Кембрич истеһсал кооперасијачыларынын хәјалында әчәб гәшәнк шәкил алыбмыш. Будур бах, алман фабрикчиләри иттифагынын бу Јенилмәз Кеоркиси беләчә дурубмуш, ғылынчыны ојнадыр²³, «тутарлы зәрбәләр» вурурмуш, «дәрһал әзилән» чәһәннәм әждаһасы Маркс исә онун ајағлары өнүндә «чан чәкишәрәк» өлүб кедирмиш!

Бунунла белә, Ариосто үслубунда бүтүн бу дөјүш тәсвири анчаг, бизим бу Јенилмәз Кеоркинин һијләләрини өртүб басдырмаға хидмәт едир. Даһа бурада «үјдурулмуш јаландан», «сахтакарлыгдан» бәһс едилмир, јалныз «ситатлары усталыгла ајырыб көтүрмәкдән» (craftily isolated quotation) данышылып. Бүтүн мәсәлә тамамилә башга саһәјә кечирилик вә бунун нә үчүн едилдијини Јенилмәз Кеорки илә онун кембричли силаһдары чох јахшы баша дүшүр.

Елеонора Маркс Тејлора ајлыг «То-Дау» журналында (феврал 1884-чү ил) чаваб верди, чүнки «Times» онун мәгаләсини гәбул етмәкдән имтина етди. О, һәр шејдән әввәл, мүйәһисәни вахты илә бәһс едилән белә бир јеканә мәсәлә үзәринә

гајтарды: Маркс һәм ин чүмлэни «ујдурмушдур», ја јох? Ч-б Седли Тејлор буна чаваб верди ки, онун фикринчэ, Маркс илэ Brentano арасындакы мүбаһисэдэ

«бу ситат Гладстонун сөзләринин мә'насыны вермэк, јохса ону тәһриф етмэк мәгсэди илэ кәтирилмишди мәсэләсинә нисбәтән Гладстонун нитгиндэ бу чүмлэнин олуб-олмамасы мәсэләси тамамилә икинчи дәрәчәли рол ојнаырды».

Даһа сонра о разылашыр ки, «Times»дакы һесабатда «догрудан да ифадэ зиддијјәти вардыр», лакин бүтүн контекст дүзкүн, јә'ни либераллыгла-гладстончасына тәфсир едилдикдэ, куја көстәрир ки, Гладстон нә демэк *истәмишди* («То-Дау», март 1884-чү ил). Бурада ән күлмәли чәһәт одур ки, аноним мүәллиф Brentanonун фикринчэ, ситатлары «Hansard»дан көтүрмәк бир «адәт» олдуғу һалда, бу кембричли адамчығаз нитгдән верилән ситатлары «Hansard»дан дејил, инадла «Times»дан кәтирир, һалбуки јенә һәм ин Brentanonун дедијинә көрә, «Times»дакы һесабат «лабүд сурәтдә сәлигә-сиздир». Бәс башга нә чүр ола биләрди? Ахы бу нәһс чүмлэ «Hansard»да јохдур!

Елеонора Маркс чоһ зәһмәт чәкмәдән «То-Дау»ин һәм ин нөмрәсиндә бу дәлилләри пуча чыхартды. Ики шејдән биридир. Ја ч-б Тејлор 1872-чи илдәки мүбаһисәни охумушдур, бу һалда о инди «јалан дејир», һәм дә онун јаланы бундадыр ки, о нәинки олмајан шеји «ујдурур», һабелә олан шеји «инкар едир». Ја да о һәм ин мүбаһисәни әсла охумамышдыр, бу һалда онун ағзыны ачмаға ихтијары јох иди. Һәр нечә олурса-олсун, о даһа өз досту Brentanonун белә бир иттиһамына тәрәфдар чыхмаға чәсарәт етмәди ки, Маркс бу ситаты «ујдурмушдур». Әксинә, Маркс инди артыг «ујдурмагда» дејил, мүһүм бир чүмлэни чыхарыб атмағда иттиһам олунур. Лакин һәгигәтдә бу чүмлэ Тә'сис Манифестинин бешинчи сәһифәсиндә, куја «ујдурулмуш» олан чүмләдән бир нечә сәтир јухарыда ситат кәтирилмишдир. Гладстонун нитгиндәки «зиддијјәтә» кәлдикдә, мәһз Маркс өзү демирми ки, «Гладстонун бүдчә мәсәләсинә даир 1863-чү вә 1864-чү ил нитгләриндә тәкран олунан биабырчы зиддијјәтләр вардыр!» («Капитал»ын 618-чи сәһифәси, гејд 105, үчүнчү нәшрин 672-чи сәһифәси [бу чилдин 654-чү сәһифәси]). Лакин Маркс һеч дә бу зиддијјәтләри а la Седли Тејлор либералчасына һиссијјата гапылыб өртбасдыр етмәјә чалышмыр. Е. Маркс тәрәфиндән верилән чавабын ахырындакы хүләсәдә дејилир: «Һәгигәтдә Маркс гејдә лајиг һеч бир шеји чыхарыб атмамыш вә әсла һеч бир шеј «ујдурмагла» мәшғул олмамышдыр. Лакин о, Гладстонун нитгиндә шүбһәсиз сөјләнилән, анчаг «Hansard»дакы һеса-

батда нэдэнсэ жоха чыхан чүмлэни бэрпа етмиш вэ унудулмагдан хилас етмишдир».

Бундан сонра ч-б Седли Тејлорун да сәси кәсилди. Ијирми ил давам едән вэ ики бөјүк өлкәни бүрүјән бүтүн бу професор һүчумунун нәтичәси ондан ибарәт олду ки, артыг һеч кәс Марксын әдәби виҷданына тохунмаға чәсарәт етмирди. Зәнн етмәк олар ки, ч-б Brentano «Hansard»ын папа гәдәр күнаһсыз олдуғуна нә гәдәр аз инанырса, бундан сонра ч-б Седли Тејлор да ч-б Brentanonун өз гәләбәләри һаггында мәтбуатдакы јазыларына ејнилә аз инаначагдыр.

Ф. Енкелс

Лондон, 25 ијун 1890-чы ил

БИРИНЧИ КИТАБ

КАПИТАЛ ИСТЕЪСАЛЫ ПРОСЕСИ

БИРИНЧИ БӨЛМӨ

ЭМТЭЭ ВЭ ПУЛ

БИРИНЧИ ФЭСИЛ

ЭМТЭЭ

1. ЭМТЭЭНИН ИКИ АМИЛИ: ИСТЕҢЛАК ДЭЛЭРИ ВЭ ДЭЛЭР
(ДЭЛЭР СУБСТАНСИЯСЫ, ДЭЛЭР КЭМИЛЭТИ)

Капиталист истеҢсал үсулунун һөкм сүрдүжү чөмијјәтләрин сәрвәти «күлли әмтәә жығыны»¹⁾ кими, ајрыча бир әмтәә исә бу сәрвәтин бәсит формасы кими мејдана чыхыр. Буна көрә дә бизим тәдгигатымыз әмтәәнин тәһлилиндән башланыр.

Әмтәә һәр шејдән әввәл заһири бир предметдир, өз хассәләри сајәсиндә мүүјән инсан тәләбатыны өдәјән бир шејдир. Бу тәләбатын табиәти,—бу тәләбаты, мәсәлән, мәдә в ја хәјалынмы доғурмасы,—мәсәләни әсла дәјишдирмир²⁾. Иш һәмчинин бунда да дејилдир ки, һәмин шеј инсан тәләбатыны мәһз нечә: јашајыш васитәси, јәни истеҢлак шеји кими биләваситә өдәјир, јохса истеҢсал васитәси кими долајы јолла өдәјир.

Һәр бир фајдалы шејә, мәсәлән, дәмирә, қағыза вә и. а., ики нөгтеји-нәзәрдән: кејфијјәт вә мигдар чәһәтдән бахмағ олар. Һәр бир белә шеј бир чох хассәләрин мәчмусудур вә буна көрә дә өзүнүн мүхтәлиф чәһәтләри илә фајдалы ола биләр. Шејләрин бу мүхтәлиф чәһәтләрини вә, демәли, онларын ишләдилмәсинин мүхтәлиф үсулларыны ашкара чыхармағ тарихи инкишафын ишидир³⁾. Фајдалы шејләрин мигдар чәһәти

¹⁾ *Карл Маркс*. „Сияси иктисадын тәнгидинә дәр“. Берлин, 1859. сәһ. 3 (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Энгелс*. Әсәрләри. Иккинчә нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 13).

²⁾ „Арзу тәләбатдан доғур, арзу руһун иштәһасыдыр вә ачмағ бәдәнә хас олдуғу кими, о да руһа бир о гәдәр хасдыр... шејләрин чох һиссәсинин она көрә дәјәри вардыр ки, руһун тәләбатыны өдәјир“. *Nicholas Barbon*. „A Discourse concerning Coining the New Money Lighter. In Answer, to Mr. Locke's Considerations etc.“. London, 1696, p. 2, 3.

³⁾ „Шејләрин өз дахили хассәси“ (virtue—бу, истеҢлак дәјәринә Барбонун вердији хүсууси вәлдыр) вардыр вә бу хассә һәр јердә дәјишилмәз галыр; мәсәлән, магнитин дәмири чәзбә етмәк табиијјәти“ (*N. Barbon*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 6). Магнитин дәмири чәзбә етмәк хассәси анчәг о заман фајдалы олду ки, онун васитәси илә магнит гүтбәләри кәшр едилди.

үчүн ичтимаи өлчүлөр ахтарыб тапмаг наггында да ејни сөзлөри демек лазым кәлир. Эмтээ өлчүлөрүнүн фәрглөри гисмән өлчүлән шејләрин өзләринин мүхтәлиф тәбиәти илә мүәјјән олунур, гисмән дә шәртидир.

Шејин фәјдалылығы ону истехлак дәјәри едир⁴⁾. Лакин бу фәјдалылыг навадан асылмыш бир шеј дејилдир. Эмтээ чисминин хассәләри илә шәртләнән бу фәјдалылыг эмтээ чисминдән кәнарда мөвчуд дејилдир. Буна көрә дә эмтээ чисминин өзү, мәсәлән, дәмир, буғда, алмас вә с. истехлак дәјәридир, јахуд не’мәтдир. Онун бу характери онун истехлак хассәләрини мәнимсәмәјә инсанын аз вә ја чох әмәк сәрф етмәсиндән асылы дејилдир. Истехлак дәјәрләри нәзәрдән кечириләркән һәмишә онларын мигдарча мүәјјәнлији нәзәрдә тутулур, мәсәлән, бир дүжүн саат, бир аршын кәтан, бир тон дәмир вә с. Эмтәәләрин истехлак дәјәрләри хүсуси бир фәннин—эмтәәшүнаслығын предметидир⁵⁾. Истехлак дәјәри јалһыз истифадә вә ја истехлак заманы керчәкләшир. Сәрвәт һәр һансы ичтимаи формада олурса-олсун, истехлак дәјәрләри онун мадди мәзмунуну тәшкил едир. Нәзәрдән кечирәчәјимиз чәмијјәт формасында истехлак дәјәрләри ејни заманда мүбадилә дәјәринин мадди дашыјычыларыдыр.

Мүбадилә дәјәри һәр шејдән әввәл мигдар нисбәти шәклиндә, бир гисим истехлак дәјәрләринин башга гисим истехлак дәјәрләринә мүбадилә олундуғу пропорсија шәклиндә⁶⁾,— заман вә мәкәндән асылы олараг даим дәјишилән бир нисбәт шәклиндә мејдана чыхыр. Буна көрә дә мүбадилә дәјәри тәсадүфи вә халис нисби бир шеј кими көрүнүр, эмтәәнин өзүнә хас олан дахили мүбадилә дәјәри (valeur intrinsèque) исә contradictio in adjecto [тәрифдә зиддијјәт] кими нәзәрә кәлир⁷⁾. Мәсәләјә даһа јахындан баһаг.

Мүәјјән бир эмтәә, мәсәлән бир квартал буғда *x* мигдар

⁴⁾ Һәр һансы бир шејин тәбии дәјәри [natural worth] нисан һәјәтинин тәләбатыны едәмәк вә ја раһатығына хидмәт етмәк гәбиллјәтинладир. *John Locke*. „Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest. 1691.“; in „Works“. London, 1777. v. II, p. 28). XVII әсрлә никкилис мүәлифләриндә истехлак дәјәринин билдирмәк үчүн „worth“ сөзүнү вә мүбадилә дәјәринин билдирмәк үчүн „value“ сөзүнү ишләтдикләринә биз һәлә тәз-тәз раст кәлирик; бу, никкилис дилинин руһуна тамамила ујғундур, чүнки никкилис дили билләваситә мөвчуд олан шејләри кермән мәншәли сөзләрлә, фикрән дүшүнүлән шејләри исә роман мәншәли сөзләрлә ифадә етмәји севир.

⁵⁾ Буржуа чәмијјәтиндә белә бир fictio juris [јуридик фиксија] һәкм сүүрүр ки, хуја эмтәә злычысы олан һәр бир адам эмтәәшүнаслыг сәһәсиндә енциклопедик билгә маликдир.

⁶⁾ Дәјәр бир шејин башга шеја, мүәјјән мигдар бир мәһсулуң мүәјјән мигдар башга мәһсула мүбадилә олундуғу нисбәтидир. (*Le Troisième, „De l’Intérêt Social“, „Physiocrates“, éd. Daire. Paris, 1846, p. 889).*

⁷⁾ „Һеч бир шејин дахили дәјәри ола билмәә“ (*N. Barbon*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 6 жахуа Батлерин делији кими:

„The value of a thing
Is justas much as it will bring“.

[„Шејдән нә гәдәр әүсул олса, дәјәри там о гәдәрдир“]⁸⁾.

чэкмэ жагына, јахуд y мигдар ипәјә, јахуд z мигдар гызыла вә и. а., бир сөзлә—ән мүхтәлиф пропорсијаларда башга әмтәэләрә мүбадилә олунур. Демәли, бугданын тәкчә бир јеканә мүбадилә дәјәри дејил, бир чох мүбадилә дәјәрләри вардыр. Лакин x мигдар чәкмә жағы да, y мигдар ипәк дә, z мигдар гызыл да вә и. а. бир квартер бугданын мүбадилә дәјәрини тәшкил етдијинә көрә, x мигдар чәкмә жағы, y мигдар ипәк, z мигдар гызыл вә и. а. бир-бирини әвәз едә билән, јахуд бәрабәр кәмијјәтли мүбадилә дәјәрләри олмалыдыр. Бурадан, әввәлән, белә бир нәтичә чыхыр ки, ејни бир әмтәәнин мүхтәлиф мүбадилә дәјәрләри нә исә бәрабәр бир шеји ифадә едир вә, икинчиси, белә бир нәтичә чыхыр ки, үмумијјәтлә мүбадилә дәјәри онун өзүндән фәргли олан бир мәзмунун анчаг ифадә үсулу, анчаг «тәзаһүр формасы» ола биләр.

Сонра, ики әмтәә, мәсәлән бугда вә дәмир көтүрәк. Бунларын мүбадилә нисбәти нечә олурса-олсун, бу нисбәти һәмншә елә бир тәнликлә ифадә етмәк олар ки, орада мә'лум мигдар бугда мүәјјән мигдар дәмирә бәрабәр тутулур, мәсәлән: I квартер бугда = a сентнер дәмирә. Бу тәнлик бизә нәји көстәрир? Ону көстәрир ки, ики мүхтәлиф шејдә—I квартер бугдада вә a сентнер дәмирдә—кәмијјәтчә бәрабәр нә исә үмуми бир шеј вардыр. Демәли, бу шејләрин һәр икиси нә исә үчүнчү бир шејә бәрабәрدير ки, бу да өзлүјүндә һәмнн шејләрдән нә биринчиси, нә дә икинчиси дејилдир. Беләликлә, бунлардан һәр бири мүбадилә дәјәри олдуғуна көрә, һәмнн үчүнчүә мүнчәр едилә билмәлидир.

Буну ади бир һәндәсә мисалы илә нүмајиш етдирәк. Бүтүн дүзхәтли фигурларын саһәсини мүәјјән етмәк вә тутушдурмаг үчүн бунлары үчбучаглара бөлүрләр. Үчбучағын өзүнү онун заһири көркәминдән тамамилә фәргли бир ифадәјә—отурачағы илә һүндүрлүјү һасилинин јарысына мүнчәр едирләр. Ејнилә әмтәәләрин мүбадилә дәјәрләрини дә онлар нәјин чох вә ја аз мигдарларыны тәмсил едирсә, онлар үчүн үмуми олан бу шејә мүнчәр етмәк лазымдыр.

Әмтәәләрин һәндәси, физики, кимјәви вә ја һәр һансы башга тәбии хассәләри белә бир үмуми чәһәт ола билмәз. Онларын чисмани хассәләри үмумијјәтлә анчаг она көрә нәзәрә алыныр ки, әмтәәләрин фајдалылығы һәмнн хассәләрдән асылыдыр, јә'ни бу хассәләр әмтәәләри истеһлак дәјәрләри едир. Дикәр тәрәфдән, ашкардыр ки, әмтәәләрин мүбадилә нисбәти мәһз онларын истеһлак дәјәрләриндән асылы дејилдир. Әмтәәләрин мүбадилә нисбәти чәрчивәсиндә һәр бир мә'лум истеһлак дәјәри, лазыми пропорсијада оларса, о һәр һансы башга истеһлак дәјәри илә там бәрабәр әһәмијјәтә малнкдир. Јахуд гоча Барбон демншкән:

«Эмтээлэрин бир чешидинин мүбадилэ дэјери илэ башга чешидинин мүбадилэ дэјери барабардирсэ, бунларын нэр икиси ејин дэрэчэдэ јахшыдыр. Барабар мүбадилэ дэјэрлэри олан шејлэр арасында неч бир фэрг вэ ја тэфавүт јохдур»⁸⁾.

Истеһлак дэјэрлэри олмаг е'тибары илэ эмтээлэр нэр шејдэн эввэл кејфијјэтчэ фэрглэнир, мүбадилэ дэјэрлэри олмаг е'тибары илэ онларын анчаг мигдар фэрглэри ола билэр вэ, демэли, онларда бирчэ атомда истеһлак дэјери јохдур.

Эмтээ чисимлэринин истеһлак дэјериндэн сэрф-нэзэр едилсэ, онларда бирчэ хассэ галыр, бу да ондан ибарэтдир ки, онлар эмэк мөһсулларыдыр. Лакин инди эмэк мөһсулу өзү дэ тамамилэ јени бир шәкил алыр. Доғрудан да, биз онун истеһлак дэјериндэн сэрф-нэзэр етдиксэ, бунунла бирликдэ онун эмтээ чисминин тәркиб хиссэлэри вэ формаларындан да сэрф-нэзэр етмиш олдуғ, ону истеһлак дэјери едэн исэ мөһз бунлардыр. Инди бу даһа стол, јахуд ев, јахуд иплик, јахуд нэр һансы башга бир фәјдалы шеј дејилдир. Онун хисс илэ гавранылан бүтүн хассэлэри сөнүб кетди. һабелэ о инди даһа бир харрат, јахуд дүлкәр, јахуд әјиричи эмәјинин, ја да үмумијјэтлэ башга мүәјјән бир мөһсулдар эмәјин мөһсулу дејилдир. Эмэк мөһсулунун фәјдалылыг хассэси илэ барабар, онда тәмсил олуан эмэк нөвлэринин дэ фәјдалылыг хассэси јох олур, демэли, бу эмэк нөвлэринин мүхтәлиф конкрет формалары јох олур; даһа онларын арасында фэрг галмыр, һамысы барабар инсан эмәјинэ, абстракт инсан эмәјинэ мүнчәр олур.

Инди нэзәрден кечириб көрөк, эмэк мөһсулларындан нэ галды. Онлардан неч бир шеј галмады, галан анчаг, һамысы үчүн барабар олан хәјали предметликдән, садәчэ фэргсиз инсан эмәји биркинтиси олмагдан, јә'ни инсан иш гүввәсинин нэр һансы формада сэрф едилмәсинэ бахмајарағ бу иш гүввәси мәсрәфи олмагдан ибарәтдир. Инди бүтүн бу шејлэр анчаг онун ифадәләридир ки, бунларын истеһсалына инсан иш гүввәси сэрф едилмишдир, бунларда инсан эмәји топланмышдыр. Онларын һамысы үчүн үмуми олан һәмин ичтиман субстансијанын кристаллары олмаг е'тибары илэ онлар дэјердир, эмтээ дэјэрләридир.

⁸⁾ «Эмтээлэрин бир чешидинин мүбадилэ дэјери илэ башга чешидинин мүбадилэ дэјери барабардирсэ, бунларын нэр икиси ејин дэрэчэдэ јахшыдыр. Барабар мүбадилэ дэјэрлэри олан шејлэр арасында неч бир фэрг вэ ја тэфавүт јохдур... Јүз фунт стерлинг мигдарында дөңир вэ ја гургушунун мүбадилэ дэјери јүз фунт стерлинг мигдарында күмүш вэ ја гызылык мүбадилэ дэјеринэ барабардир» (V. Borbon, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 53 вэ 7).

Әмтәәләрин мүбадилә нисбәтинин өзүндә онларын мүбадилә дәјәри өз истеһлак дәјәрләриндән әсла асылы олмајан бир шеј кими гаршымыза чыхмышдыр. Әкәр биз әмәк мәһсулларынын истеһлак дәјәриндән доғрудан да сәрф-нәзәр етсәк, онларын индичә тә'рифини вердијимиз шәкилдә дәјәрини әлдә едәрик. Беләликлә, әмтәәләрин мүбадилә нисбәтиндә вә ја мүбадилә дәјәриндә ифадә олунан үмуми чәһәт мәһз онларын дәјәридир. Тәдгигатын сонракы кедиши јенә дә бизи буна кәтириб чатдырачагдыр ки, мүбадилә дәјәри дәјәрин зәрури ифадә үсулу вә ја тәзаһүр формасыдыр; бунунла белә, дәјәр әввәлчә һәмин формадан асылы олмајараг нәзәрдән кечирил-мәлидир.

Беләликлә, истеһлак дәјәринин, вә ја не'мәтин, анчаг она көрә дәјәри вардыр ки, онда абстракт инсан әмәји чисим шәкли алмыш вә ја маддиләшмишдир. Бәс онун дәјәринин кәмијјәтини нечә өлчмәли? Көрүнүр, онда олан әмәјин, бу «дәјәр јарадан субстансијанын» мигдары илә. Әмәјин өз мигдары онун сәрф едилдији мүддәтлә, иш вахты илә өлчүлүр, иш вахты өзү дә өз мигјасыны заманын мүәјјән һиссәләриндә тапыр, мәсәлән: саат, күн вә и. а.

Әкәр әмтәәнин дәјәри онун истеһсал едилдији мүддәтдә сәрф олунан әмәјин мигдары илә өлчүлүрсә, онда белә көрүнә биләрдн ки, әмтәәни истеһсал едән адам нә гәдәр тәнбәл вә ја бачарыгсыздырса, бу әмтәәнин дәјәри бир о гәдәр артыг олмалыдыр, чүнки әмтәә истеһсал етмәк үчүн она даһа чох вахт лазым кәлир. Лакин дәјәрләрин субстансијасыны тәшкнл едән әмәк бәрабәр инсан әмәјидир, ејни инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Чәмијјәтин, әмтәә аләми дәјәрләриндә ифадә олунан бүтүн иш гүввәси сајсыз-һесабысыз фәрди иш гүввәләриндән ибарәт олса да, бурада ејни инсан иш гүввәси кими мејдана чыхыр. Бу фәрди иш гүввәләриндән һәр бири, һәр һансы башгасы кими, ичтимаи орта иш гүввәси характеринә малик олдуғуна вә белә бир ичтимаи орта иш гүввәси кими фәалијјәт кәстәрдијинә көрә, демәли, мә'лум бир әмтәәнин истеһсалына анчаг орта дәрәчәдә зәрури вә ја ичтимаи зәрури иш вахты сәрф етдијинә көрә ејни инсан иш гүввәсидир. Ичтимаи зәрури иш вахты, мөвчуд ичтимаи нормал истеһсал шәраитиндә вә һәмин чәмијјәтдә әмәјин орта сәвијјәли бачарыг вә интенсивлији шәраитиндә һәр һансы бир истеһлак дәјәринин һазырланмасы үчүн тәләб олунан иш вахтыдыр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә бухарла ишләјән тохучу дәзкәһи ишә салындыгдан сонра мүәјјән мигдар иплији парчаја чевирмәк үчүн, бу ишә кечмишдә сәрф едилән әмәјин бәлкә дә анчаг јарысы лазым кәлирди. Әлбәттә, әл илә ишләјән инкилис тохучусу бундан сонра да иплији парчаја чевирмәјә әввәлки

гэдэр иш вахты сэрф едирди, лакин инди онун фәрди иш саатынын мәнсулунда ичтимаи иш саатынын анчаг жарысы тәмсил олунурду вә буна көрә дә һәмин мәнсулун дәјәри ики гат азалмышды.

Беләликлә, мүәјјән истехлак дәјәринин дәјәр кәмијјәти јалныз, бу истехлак дәјәрини һазырламаг үчүн лазым кәлән ичтимаи зәрури әмәјин вә ја иш вахтынын мигдары илә мүәјјән олунур⁹⁾. Бу һалда һәр бир ајрыча әмтәә өз гәбилиндән олан әмтәәләрин јалныз орта нүсхәси әһәмийјәтинә маликдир¹⁰⁾. Буна көрә дә бәрәбәр мигдарда әмәји еһтива едән, јахуд ејни иш вахтында һазырлана билән әмтәәләр бәрәбәр дәјәр кәмијјәтинә маликдир. Бир әмтәәнин дәјәринин һәр бир башга әмтәәнин дәјәринә нисбәти, биринчинин истехсалы үчүн зәрури олан иш вахтынын икинчинин истехсалы үчүн зәрури олан иш вахтына нисбәти кимидир. «Дәјәр олмаг еһтибары илә бүтүн әмтәәләр донуб галмыш иш вахтынын јалныз мүәјјән мигдарларыдыр»¹¹⁾.

Демәли, әмтәәнин истехсалы үчүн зәрури олан иш вахты сабит галсајды, әмтәә дәјәринин кәмијјәти дә сабит галарды. Лакин һәр дәфә әмәјин мәнсулдар гүввәси дәјишилдикдә, иш вахты да дәјишилик. Әмәјин мәнсулдар гүввәси мүхтәлиф шәртләрлә, әзчүмлә фәһләнин орта мәһарәт дәрәчәси илә, елмин инкишаф сәвијјәси илә вә онун техноложии тәтбиги дәрәчәси илә, истехсал просесинин ичтимаи комбинасијасы илә, истехсал васятәләринин гәдәри вә еффеktivлији илә, тәбии шәраитлә мүәјјән олунур. Ејни мигдар әмәк, мәсәлән, мәнсулун јахшы кәлдији илдә 8 бушел, јахшы кәлмәдији илдә исә анчаг 4 бушел буғлада ифадә олунур. Ејни мигдар әмәк јохсул мәдәнләрә нисбәтән зәнкин мәдәнләрдә даһа чох метал верир вә и. а. Јерин габығында алмаз чох аз тапылыр, буна көрә дә алмазы ахтарыб тапмаг орта һесабла чох иш вахтына баша кәлир. Демәли, кичик һәчмли ялмазда чохлу әмәк тәмсил олунмушдур. Чейкоб бу фикирдәдир ки, һеч заман гызылын там дәјәри өдәнилмәмишдир²⁵⁾. Буну алмаз һаггында даһа артыг дәрәчәдә һаглы олараг демәк олар. Ешвекенин фикрин-

⁹⁾ 2-чи нәшрә гәјд. «Олар» (истехлак шејләри) бир-биринә мүбәдилә едилдији заман онларын дәјәри онларын истехсалы үчүн зәрури олан вә алатән сәрф едилән әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур» («Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.» London, p. 36). Кечән әсрәдә аноним мүәллиф тәрафиладән јазылан бу көзәл әсарин нәшр едилдији вахт көстәрилмәмишдир. Лакин онун мөзәмунилән көрүчүр ки, II Кеоргуи заманында, тәхминән 1739-чу вә ја 1740-чы илдә чапдан чыхмышдыр.

¹⁰⁾ «Ејни гәбилдән олан бүтүн мәнсуллар әслиндә бир күтлә тәшкил едир ки, буну да гнјиәти, ајры-ајры һаллардакы хусуси шәраитдән асылы олмајараг, бүтөвлүклә мүәјјән олунур» (*Le Troisième*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 893).

¹¹⁾ Карл Маркс. «Сијәси иғтисадын тәнгилине ләһр». Берлин, 1859, сәһ. 6 [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелә. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 16].

чө, 1823-чү илдэ Бразилија алмаз мэдэнлэринин нэштад иллик бүтүн мэхсулунун гиёмэти Бразилија шэкэр вэ ја гэхэ тарлаларынын ил жарымлыг мэхсулунун орта гиёмэтинэ чатмамышды, халбуки алмаз мэдэнлэринин мэхсулунда хейли артыг эмэк вэ, демэли, хейли артыг дэжэр тэмсил олунурду. Даһа зэнжин мэдэнлэр тапылса, ејни мигдар эмэк даһа чох мигдар алмазда ифадэ олунарды вэ алмазын дэјэри ашағы дүшэрди. Азачыг эмэк сэрф етмэклэ көмүрү алмаза чевирмэк мүмкүн олса, алмазын дэјэри кэрпичин дэјериндэн ашағы дүшэ билэрди. Үмумијјэтлэ, эмэјин мэхсулдар гүввэси нэ гэдэр јүксэк олурса, мүэјјэн мэхмулаты һазырламаг үчүн зэрури олан иш вахты бир о гэдэр аз олур, бу мэхмулатда кристаллашан эмэк күтлэси бир о гэдэр аз олур, бу мэхмулатын дэјэри бир о гэдэр аз олур. Эксинэ, эмэјин мэхсулдар гүввэси нэ гэдэр аз олурса, һэмин мэхмулаты һазырламаг үчүн зэрури олан иш вахты бир о гэдэр чох олур, бу мэхмулатын дэјэри бир о гэдэр чох олур. Белэликлэ, эмтээнин дэјэр кэмијјэти бу эмтээдэ маддилэшэн эмэјин мигдары илэ дүз пропорционал вэ эмэјин мэхсулдар гүввэси илэ тэрс пропорционал олараг дэјишилер.

Ола билэр бир шеј истехлак дэјэри олсун, амма дэјэр олмасын. Бу о заман олур ки, шејин инсан үчүн фајдалылығы эмэк васитэси илэ элдэ едилмир. Мэсэлэн: һава, хам торпаглар, тэбии чэмэнлэр, јабаны мешэ вэ и. а. Ола билэр бир шеј фајдалы олсун вэ инсан эмэјинин мэхсулу олсун, амма эмтээ олмасын. Өз эмэјинин мэхсулу илэ өз тэлэбатыны өдэјөн бир адам эмтээ дејил, истехлак дэјэри јарадыр. Эмтээ истехсал етмэк үчүн о, садэчэ истехлак дэјэри дејил, башгалары үчүн истехлак дэјэри, ичтимаи истехлак дэјэри истехсал етмэлидир. {Һэм дэ үмумэн тэкчэ башгалары үчүн дејил, орта эсрлэрдэ кэндлинин истехсал етдији тахылын бир һиссэси тэјчү олараг феодала, бир һиссэси эшэр олараг кешишлэрэ верилирди. Лакин нэ тэјчү шэклиндэ өзкэјэ верилэн тахылын, нэ дэ эшэр шэклиндэ өзкэјэ верилэн тахылын тэкчэ башгалары үчүн истехсал едилмэси ону һэлэ һеч дэ эмтээ етмирди. Эмтээ олмаг үчүн мэхсул мүбадилэ васитэси илэ о адамын элинэ кечмэлидир ки, бу ондан өтрү истехлак дэјэри олсун^{11а}). } Нэһајэт, бир шеј истехлак шеји олмадан дэјэр ола билмэз. Экэр шеј фајдасыздырса, она сэрф едилмиш эмэк дэ фајдасыздыр, эмэк сајылмыр вэ буна көрэ дэ һеч бир дэјэр јаратмыр.

11а) {4-чү нэшрэ гедд. Мөтэризајэ алынмыш сөзлэри мэн она көрө эләвэ етдим ки, бу сөзлэр олмалыгда, чох заман белэ бир аңлашылмазлыг эмэлэ кэлирди: куја Марксын фикринчэ, һэр бир мэхсул ону истехсал едэн шэхс тэрэфиндэн дејил, башгасы тэрэфиндэн истехлак едилдикдэ, эмтээ олур. Ф. Е.}

2. ЭМТЭЭЛЭРДЭ ОЛАН ЭМЭЖИН ИКИЛИ ХАРАКТЕРИ

Эввалчэ эмтээ гаршымыза икили бир шеј кими: истехлак дэјэри вэ мүбадилэ дэјэри кими чыхды. Сонралар ашкар олду ки, эмэк дэјэрдэ ифадэ олундугда, истехлак дэјэрлэринин ја-радычысы олмаг е'тибары илэ малик олдуғу эламэтлэрэ даһа малик олмур. Эмтээдэ олан эмэжин бу икили тэбиэтини илк дэфэ тэнгиди шэкилдэ мэн сүбут етмишэм²⁾. Бу нөгтэ башланғыч нөгтэси олдуғуна көрө вэ сијаси игтисады баша дүшмэк ондан асылы олдуғуна көрө, бурада ону даһа этрафлы ишыгландырмаг лазымдыр.

Ики эмтээ, мäsälән бир сүртук вэ 10 аршын кәтан көтүрәк. Тутаг ки, биринчинин дэјэри икинчинин дэјериндән икигат артыгдыр, белэ ки, әкәр аршын кәтан = ω , онда сүртук = 2ω .

Сүртук мүәјјән тәләбаты өдәјән истехлак дэјеридир. Ону јаратмаг үчүн мүәјјән нөв мәнсулдар фәалијјәт лазым кәлмишдир. Бу мәнсулдар фәалијјәт нөвү өз мэгсәди, әмәлијјәтын характери, өз предмети, васитәлэри вэ нәтичәси илэ мүәјјән олунур. Беләликлэ, фәјдалылығы өз мәнсулунун истехлак дэјериндэ вэ ја өз мәнсулунун истехлак дэјэри олмасында ифадэ едилән эмәји биз садәчә олараг фәјдалы эмэк адландырачағыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән эмэк һәмишә өз фәјдалы еффеќти илэ әлагәдар олараг нәзәрдән кечирилик.

Сүртук вэ кәтан кејфијјәтчә мүхтәлиф истехлак дэјэрлэри олдуғлары кими, онларын варлығы үчүн шәрт олан ишләр дә: дәрзилик вэ тохучулуг да кејфијјәтчә мүхтәлифдир. Бу шејләр кејфијјәтчә мүхтәлиф истехлак дэјэрлэри олмасајдылар вэ демәли, фәјдалы эмәжин кејфијјәтчә мүхтәлиф нөвлэринин мәнсулу олмасајдылар, онлар эмтээ олараг бир-биринә һеч гаршы дура билмәздиләр. Сүртуку сүртука, бир истехлак дэјэрини ејни бир истехлак дэјэринә мүбадилэ етмәзләр.

Мүхтәлиф нөв истехлак дэјэрлэринин, јахуд эмтээ чисимлэринин мәчмусунда, ејни дәрәчәдә рәнкарәнк олан вэ ејни гәдәр мүхтәлиф чинсләрә, нөвләрә, фәсиләләрә, јарымнөвләрә вэ зүмрәләрә бөлүнән фәјдалы ишләр мәчмусу мейдана чыхыр, бир сөзлә—ичтимаи эмэк бөлкүсү мейдана чыхыр. Ичтимаи эмэк бөлкүсү эмтээ истехсалынын мөвчуд олмасы үчүн шәртдир, һәрчәнд эмтээ истехсалы, әксинә, ичтимаи эмэк бөлкүсүнүн мөвчуд олмасы үчүн шәрт дејилдир. Гәдим һинд ичмасында эмэк ичтимаи чәһәтдән бөлүнмүшдү, лакин онун мәнсуллары эмтээ олмурду. Јахуд даһа јахын бир мисал көтүрәк:

²⁾ *Карл Маркс*. „Сијаси игтисадын тәягидиә дәир“, Берлин, 1859, сәһ. 12, 13 вэ башгалары [бах: *К. Маркс* вэ *Ф. Енҗелс*. Әсәрлэри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 21, 22 вэ башгалары].

Һәр бир фабрикдә әмәк мүнтәзәм бөлүнмүшдүр, лакин бу бөлкү елә бир үсулла һәјата кечир ки, бурада фәһләләр өз фәрди әмәк мәһсулларыны мүбадилә етмирләр. Јалһыз бир-бириндән асылы олмајан мүстәгил хүсуси ишләрин мәһсуллары бир-биринин гаршысына әмтәә кими чыха биләр.

Беләликлә, һәр бир әмтәәнин истеһлак дәјәриндә мүәјјән бир мәгсәдәүјгун мәһсулдар фәалијјәт, јахуд фәјдалы әмәк вардыр. Истеһлак дәјәрләриндә кејфијјәтчә мүхтәлиф фәјдалы әмәк нөвләри јохдурса, бунлар бир-биринин гаршысына әмтәә кими чыха билмәз. Мәһсуллары адәтән әмтәә шәкли алдығы бир чәмијјәтдә, јә'ни әмтәә истеһсалчылары чәмијјәтиндә мүстәгил истеһсалчыларын хүсуси иши олараг, бир-бириндән асылы олмадан ичра едилән фәјдалы әмәк нөвләринин бу кејфијјәт фәрғи инкишаф едиб чоһһәдли бир системә, ичтимаи әмәк бөлкүсүнә чеврилир.

Әслиндә сүртук үчүн фәрғи јохдур ки, ону ким кејир, дәрзи өзүмү, јохса дәрзинин сифаришчиси. Һәр ики һалда сүртук бир истеһлак дәјәри вәзифәсини дашыјыр. Дәрзи әмәјинин хүсуси бир пешә, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн мүстәгил бир һалғасы олмасы факты да сүртукла ону истеһсал едән әмәк арасындакы мүнәсибәти әсла дәјишдирмир. Палтара олан тәләбатын мәчбур етдији јердә, инсан дәрзи олана гәдәр мин илләр боју тикишлә мәшғул олмушдур. Лакин сүртук, кәтан вә үмумијјәтләр тәбиәтдә һазыр шәкилдә тапмадығымыз һәр бир мадди сәрвәт үнсүрү һәмишә, тәбиәтин мүхтәлиф маддәләринин мүәјјән инсан тәләбатына үјгунлашдыран хүсуси, мәгсәдәүјгун мәһсулдар фәалијјәт васитәси илә һазырланмалы олмушдур. Демәли, истеһлак дәјәрләринин јарадычысы, фәјдалы әмәк олмаг е'тибары илә әмәк инсанларын јашамасы үчүн һәр чүр ичтимаи формалардан асылы олмајан бир шәртдир, әбәди тәбии бир зәрурәтдир: бунсуз инсанла тәбиәт арасында маддәләр мүбадиләси мүмкүн олмазды, јә'ни инсан һәјатынын өзү дә мүмкүн олмазды.

Истеһлак дәјәрләри: сүртук, кәтан вә и. а., бир сөzlә— әмтәә чисимләри ики үнсүрүн—тәбиәт маддәси илә әмәјин бирләшмәсидир. Сүртукда, кәтанда вә саирәдә олан бүтүн мүхтәлиф фәјдалы әмәк нөвләри чыхылдыгда, һәмишә мүәјјән бир мадди субстрат галыр ки, бу да инсанын һеч бир јардымы олмадан тәбиәтдә мөвчуддур. Истеһсал просесиндә инсан анчаг тәбиәтин өзү кими иш кәрә биләр, јә'ни маддәнин анчаг формаларыны дәјишдирә биләр¹³⁾. Бундан әлавә. Бу формалаш-

¹³⁾ .Канһатлакы бүтүн һадисәләр, истәр инсан әли илә, истәрсә тәбиәтин үмуми гәгуһлары илә јаралдымыш олсун, бизә материјанын һәгигәтән хәлг едилмәси идејасыны вермир, онун анчаг шәклини дәјишилмәси идејасыны верир. Истеһсал идејасыны тәһлил едәркән инсан зәкасынын ашқара чыхардығы јекәнә үнсүрләр бирләшмә вә бөлүнмәдән

дырма эмэјинин өзүндө инсан даим тәбиәт гүввәләринин јардымына архаланыр. Демәли, эмәк онун истәһсал етдији истәһлак дәјәрләринин, мадди сәрвәтин јеканә мәнбәји дејилдир. Уилјам Петти демишкән, эмәк сәрвәтин атасы, торпаг анасыдыр²⁶.

Инди дә истәһлак шеји кими көтүрүлән эмтәәдән эмтәә дәјәринә кечәк.

Бизим фәрз етдијимизә көрә, сүртук кәтандан икигат артыг дәјәрә маликдир. Лакин бу анчаг кәмијјәт фәргидир вә һәләлик бизи марагландырмыр. Буна көрә дә хатырладаг ки, әкәр бир сүртукун дәјәри 10 аршын кәтанын дәјәринин ики мислинә бәрәбәрдирсә, онда 20 аршын кәтан бир сүртукда олдуғу гәдәр дәјәр кәмијјәтинә маликдир. Дәјәр олмаг е'тибары илә сүртук вә кәтан ејни субстансијаја малик шејләрдир, јекчинс эмәјин објектив ифадәләридир. Лакин дәрзилик вә тохучулуг эмәјин кејфијјәтчә мүхтәлиф нөвләридир. Бунунла бәрәбәр, елә ичтимаи шәраит олур ки, бурада ејни бир адам каһ тикир, каһ да тохујур вә демәли, бу ики мүхтәлиф эмәк нөвү ајры-ајры фәрдләрин гәти сурәтдә бир-бириндән ајрылмыш эмәлијјаты дејил, ејни фәрдин эмәјинин анчаг модификасијаларыдыр, нечә ки, дәрзинин бу күн тикдији сүртукла сабаһ һазырладығы шалвар да ејни фәрди эмәјин анчаг вариасијаларыдыр. Сонра күндәлик тәчрүбә көстөрир ки, капитализм чәмијјәтиндә, эмәјә олан тәләбин истигамәтинин дәјишилмәсиндән асылы олараг, ичтимаи эмәјин мүәјјән һиссәси нөвбә илә каһ дәрзилик, каһ да тохучулуг шәклиндә тәклиф олунур. Эмәк формасынын белә дәјишилмәси, әлбәттә, мүәјјән чәтинлик олмадан баш вермир, лакин һәмин дәјишиклик баш вермәлидир. Мәһсулдар фәалијјәтин мүәјјән характериндән вә, демәли, эмәјин фәјдалы характериндән сәрф-нәзәр едилсә, эмәкдә бирчә шеј галыр, бу да ондан ибарәтдир ки, эмәк инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Истәр дәрзилик, истәрсә тохучулуг, мәһсулдар фәалијјәтин бу нөвләринин кејфијјәт фәргинә бахмајараг, инсан бејнинин, әзәләләринин, әсәбләринин, әлләринин вә и. а. мәһсулдар шәкилдә сәрф олунмасыдыр вә бу мә'нада онларын һәр икиси ејни инсан эмәјидир. Бунлар инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасынын анчаг ики мүхтәлиф формасыдыр. Әлбәттә, инсан иш гүввәсинин өзү бу вә ја башга

ибарәтдир. Истәр торпаг, һава вә сујуи тарлаларда буглаја чеврилдији һалда, истәрсә һәшәрәтин лүабли ифразатынын инсан эли илә ипәјә чеврилдији вә ја ајры-ајры метал парчаларынын бирләшиб саат механизми эмәлә кәтирдји һалда ејни дәрәчәдә дәјәр* (истәһлак дәјәри нәзәрә тутулмалыдыр, һәрчәнд бурада физиократларла мүбәһисә едәркән Верри өзү һансы нөв дәјәрдән данышдығыны ағыллы-башлы билмир) «вә сәрвәт истәһсал олунур» (Pietro Verri. «Meditazioni sulla Economia Politica» (илк дәфә 1771-чи илдә чып олунмушдур), италян ијтисадчылары әсәрләринин Кустоди нәшри, Parte Moderna, t. XV, p. 21, 22).

формада сэрф олунмаг үчүн аз-чох инкишаф етмиш олмалыдыр. Лакин эмтээнин дэјериндэ садэчэ инсан эмэји, үмумиј-јэтлэ инсан эмэјинин сэрф едилмэси ифадэ олунур. Буржуа чэмијјэтиндэ кенерал вэ ја банкир бөјүк рол, ади бир адам исэ чүз'и рол ојнадыгы кими¹⁴⁾, бурада инсан эмэји дэ тамамилэ ејни вэзијјэтдир. Эмэк инкишаф чэһэтдэн хүсусилэ фэрглэнмэјин һэр бир ади адамын чисмани организминин орта дэрэчэдэ малик олдуғу садэ иш гүввэсинин сэрф олунмасыдыр. *Садэ орта эмэк*, мүхтэлиф өлкэлэрдэ вэ мэдэнијјэтин мүхтэлиф дөврлэриндэ мүхтэлиф характер дашыса да, бунунла белэ һэр бир мүэјјэн чэмијјэт үчүн мэлүм бир кэмијјэтдир. Нисбэтэн мүрэккэб эмэк анчаг *гүввэтэ јүксэлдилмиш* вэ ја, даһа доғрусу, *зэрб олунмуш* садэ эмэкдир, белэ ки, аз мигдар мүрэккэб эмэк чох мигдар садэ эмэјэ бэрабэрдир. Тэчрүбэ кэстэрир ки, мүрэккэб эмэјин садэ эмэјэ белэ мүнчэр олмасы даим баш верир. Эмтээ эн мүрэккэб эмэјин мэхсулу ола билэр, лакин онун *дэјари* ону садэ эмэјин мэхсулуна бэрабэр едир вэ, демэли, онун дэјэри өзү анчаг мүэјјэн мигдар садэ эмэји тэмсил едир¹⁵⁾. Мүхтэлиф эмэк нөвлэринин бунлар үчүн өлчү ваһиди олмаг е'тибары илэ садэ эмэјэ мүнчэр олдуғу мүхтэлиф пропорсијалар истехсалчыларын хэбэри олмадан ичтимаи процесдэ мејдана кэлир вэ буна көрө дэ истехсалчы-лара адэтлэ мүэјјэн олунмуш кими көрүнүр. Асанлыг хатири-нэ бундан сонракы шэрһимиздэ һэр нөв иш гүввэсинэ билаваситэ садэ иш гүввэси кими бахачағыг,—бу бизи һэр бир хүсуси һалда мүрэккэб эмэји садэ эмэјэ мүнчэр етмэк зэрурэтиндэн азад едэр.

Демэли, сүртукун вэ кэтанын дэјэрлэриндэ онларын истехлак дэјэрлэринин фэрглэри јох олдуғу кими, бу дэјэрлэрдэ тэмсил олуна эмэкдэ дэ онун дэрзилик вэ тохучулуг кими фэјдалы формаларынын фэрглэри јох олур. Истехлак дэјэрлэри олан сүртук вэ кэтан анчаг мэгсэдэујгун мэхсулдар фэалијјэтин маһуд вэ ипликлэ бирлэшмэсидирсэ, дэјэр олмаг е'тибары илэ сүртук вэ кэтан јекчинс эмэк биржинтилэриндэн башга бир шеј дејилдир; ејнилэ дэ бу дэјэрлэрдэ олан эмэк мэсрэфлэриндэ дэ онларын маһуда вэ иплијэ мэхсулдар мүнасибэти дејил, анчаг инсан иш гүввэсинин сэрф олунмасы эһэмијјэтлидир. Дэрзилик вэ тохучулуг өзлэринин мэхз кеј-фијјэтчэ мүхтэлиф хүсусијјэтлэри сажэсиндэ сүртук вэ кэтан кими истехлак дэјэрлэри јарадан үнсүрдүр; анчаг дэрзилик

¹⁴⁾ Мүгајисэ ет: *Hegel*. „Philosophie des Rechts“. Berlin, 1840, S. 250, § 190.

¹⁵⁾ Охучу нэзардэ тутмалыдыр ки, бурада эмэк һаггындан, јахуд фэһлэнин мэхсэлэп бир иш күнү үчүн алдыгы дэјэрдэн дејил, эмтээлэрин дэјэриндэн бэһс едилир ки, бунда фэһлэнин иш күнү маданлэшир. Шэрһимизни бу мэрһэлэсиндэ эмэк һаггы катэгориясы бизим үчүн һэлэ үмумијјэтлэ мөвчуд дејиландр.

вэ тохучулулугун хүсуси кејфијјэтлариндэн сэрф-нэзэр едилдик-дэ, бунлар ејни бир кејфијјэтэ, инсан эмэји кејфијјэтинэ малик олдулда, сүртук вэ кэтанын дэјэр субстансијасы олур.

Лакин сүртук вэ кэтан нэинки үмумијјэтлэ дэјэрлэрдир, һабелэ мүэјјэн кэмијјэтли дэјэрлэрдир: бизим фэрз етдијимизэ көрэ, сүртук 10 аршын кэтандан икигат артыг дэјэрэ маликдир. Онларын дэјэр кэмијјэтиндэки бу фэрг һарадандыр? Сэбэб ондадыр ки, кэтанда олан эмэк сүртукда олан эмэјин анчаг јарысы гэдэрдир, белэ ки, сүртукун истехсалына кэтанын истехсалы үчүн лазым олдулундан икигат артыг мүддэтэ иш гүввэси сэрф етмэк лазымдыр.

Буна көрэ дэ эмтээнин истехлак дэјэри чэһэтдэн бу эмтээдэки эмэјин анчаг кејфијјэти эһемијјэтлидирсэ, дэјэрин кэмијјэти чэһэтдэн эмэјин анчаг мигдары эһемијјэтлидир, һэм дэ бу эмэк һеч бир башга кејфијјэти галмајан инсан эмэјинэ мүнчэр едилмиш олмалыдыр. Биринчи һалда мэсэлэ эмэјин нечэ сэрф олунмасы вэ нэ истехсал етмэси, икинчи һалда исэ нэ гэдэр эмэк сэрф олунмасы вэ онун нечэ мүддэт давам етмэси үзэриндэдир. Эмтээнин дэјэр кэмијјэти эмтээдэ олан эмэјин анчаг мигдарыны ифадэ етдијинэ көрэ, мүэјјэн пропорсијада көтүрүлэн эмтээлэр һэмишэ бэрабэр кэмијјэтли дэјэрлэр олмалыдыр.

Экэр бир сүртукун истехсалы үчүн лазым олан бүтүн фајдалы эмэк нөвлэринин мөһсулдар гүввэси сабит галырса, онда сүртукларын дэјэр кэмијјэти онларын мигдарына пропорсионал олараг артыр. Экэр бир сүртук x иш күнү тэмсил едирсэ, онда 2 сүртук 2 x иш күнү тэмсил едир вэ и. а. Лакин тутаг ки, бир сүртукун истехсалы үчүн лазым олан эмэк икигат артыр вэ ја јарыбајары азалыр. Биринчи һалда бир сүртукун дэјэри ики сүртукун эввэлки дэјэринэ, икинчи һалда исэ ики сүртукун дэјэри бир сүртукун эввэлки дэјэринэ бэрабэрдир, һэрчэнд һэр ики һалда сүртукун көстэрдји хидмэт дэјишилмэз галыр, һабелэ онда олан фајдалы эмэјин кејфијјэти дэ дэјишилмэз галыр. Лакин онун истехсалына сэрф олунан эмэјин мигдары дэјишилмиш олур.

Чох мигдар истехлак дэјэри өзлүјүндэ чох мигдар мадди сэрвэтдир: ики сүртук бир сүртукдан чохдур. Ики сүртукла ики адамы, бир сүртукла анчаг бир адамы кејиндирмэк олар вэ и. а. Бунула белэ, мадди сэрвэтин артан күтлэсинэ ејни заманда онун дэјэр кэмијјэтинин ашағы дүшмэси ујгун кэлэ билэр. Бу бир-биринэ экс һэрэкэт эмэјин икили характериндэн ирэли кэлир. Мөһсулдар гүввэ, элбэттэ, һэмишэ фајдалы, конкрет эмэјин мөһсулдар гүввэсидир вэ эслиндэ анчаг мөһлум вахт эрзиндэ мэгсэдэујгун мөһсулдар фэалијјэтин еффеktivлији дэрэчэсини мүэјјэн едир. Демэли, фајдалы эмэк өз мөһ-

сулдар гүввэсинин жүксэлмэсинэ вэ ја ашағы дүшмэсинэ дүз пропорционал олараг мәнсулларын каһ даһа зэнкин, каһ да даһа јохсул бир мәнбәји олур. Эксинэ, мәнсулдар гүввэнин дәјишилмэси өзлүјүндэ эмтээнин дәјериндэ тэмсил олуна эмәјә эсла тохунмур. Мәнсулдар гүввэ эмәјин конкрет фајдалы формасына мэхсус олдуғуна көрө, эмәјин конкрет фајдалы формасынан сәрф-нэзәр етдикдэ, мәнсулдар гүввэнин эмәјә, әлбәттэ, дәхли ола билмэз. Демәли, эмәјин мәнсулдар гүввэси нечэ дәјишилерсэ дәјишилсин, ејни бир әмәк бәрабәр мүддәтләрдэ һәмишә кәмијјәтчэ бәрабәр дәјәрләр јарадыр. Лакин бу шәраитдэ әмәк бәрабәр мүддәтләрдэ мүхтәлиф мигдар истеһлак дәјәрләри јарадыр: мәнсулдар гүввэ артдыгда чох истеһлак дәјәри, ашағы дүшдүкдэ исэ аз истеһлак дәјәри јарадыр. Мәнсулдар гүввэнин дәјишилмэси эмәјин сәмәрәтијини вэ, демәли, онун јаратдығы истеһлак дәјәрләри күтләсини артырдыгда, демәли, бу артмыш күтләнин дәјәр кәмијјәтини азаядыр, зира һәмнин күтләнин истеһсалы үчүн лазым олан тш вахтынын мигдарыны азалдыр. һабелә әксинэ.

Һәр бир әмәк, бир тәрәфдән, инсан иш гүввэсинин физиоложи мәнәда сәрф олунмасыдыр вэ ејни инсан эмәји, јахуд абстракт инсан эмәји олмаг е'тибары илә дэ әмәк әмтәәләрин дәјәрини тәшкил едир. Һәр бир әмәк, диқәр тәрәфдән, инсан иш гүввэсинин хүсуси бир мэгсәдәүјүгун формада сәрф олунмасыдыр вэ белә бир конкрет фајдалы әмәк олмаг е'тибары илә истеһлак дәјәрләри јарадыр¹⁶⁾.

¹⁶⁾ *2-чи нәшрә гејд.* „Һәр заман бүтүн әмтәәләрин дәјәрләринә гијмәт вермәк вэ онлары бир-бири илә мүгајисә етмәк үчүн јалныз эмәјин гәти вэ реал бир өлчү олдуғуну“ сүбүт етмәклән өтрү А. Смит јазыр: „Бәрабәр мигдар әмәк һәр заман вә һәр јердә фәһлә үчүн ејни дәјәрдә олмалыдыр. Нормал сагламлыг вэ гүввәтә малик олуб нормал ишләјә билән вэ бачарыгы орта дәрәчәдә олан бир фәһлә һәмишә өз раһатлыг, сәрбәстлик вэ сәадәтнини ејни бир һиссәсини вермәлидир“ („Wealth of Nations“ v. I, ch. V). А. Смит бурдада (Һәр јердә јох) бир тәрәфдән дәјәри әмтәәнин истеһсалына сәрф олунан эмәјин мигдары илә тәјини етмәји әмтәә дәјәрләрини эмәјин өз дәјәри илә тәјини етмәклә гарышдырыр вэ бунә көрә дэ сүбүт етмәјә чалышыр ки, бәрабәр мигдардә әмәк һәмишә ејни дәјәрә малик олур. Диқәр тәрәфдән, о һисс едир ки, әмәк әмтәәләрин дәјәриндә ифадә олундуғуна көрә, анчаг иш гүввэсинин сәрф олунмасы демәкләр, лакин о иш гүввэсинин бу мәсрәфини јенә дэ анчаг раһатлыг, азаддыг вэ сәадәтнин гурбан верилмәси кими тәсвир едир, бу мәсрәфини һәмчинини нормал һәјәт фәалијјәти олдуғуну көрмүр. Доғрудур, онун көзләри гарышысында мүасир муздалу фәһлә дэ дурурду.—А. С. Смиттин 9-чу гејддә ситат кәтирилән онним сәләфи бу мәсәләдә ондан хејли дүрүст фикир јертиди: „Бириси мүәјјән бир истеһлак шеји һазырламаг үчүн бир һәфтә вахт сәрф етмишдир... вә онс бүтүн мүгабилиндә башга бир шеј тәклиф еләди шәхс лап јахшы гијмәтләндирә биләр ки, биринчи шеј үчүн лазыми еквивалент иләән ибарәтдир, бундан өтрү о һесаблимадылар ки, есујүн тәклиф етдији шејин иә гәләринә ејни мигдар әмәк [labour] вә вахт сәрф етмишдир. Бурда мәсәлә ондан ибарәтдир ки, мәлум шејин истеһсалына бир шәхсин мүәјјән вахт әрзиндә сәрф етдији әмәк башга бир шејин истеһсалына башга бир шәхсин ејни вахт әрзиндә сәрф етдији әмәк мүбәдилә олунур“ („Some Thoughts on the Interest of Money in general etc.“, p. 39).

4-чу нәшрә. Инкнлс дилинип белә бир үстүнлүјү вардыр ки, эмәјин ики мүхтәлиф чаһәтини ифадә етмәк үчүн бу дилдә ики мүхтәлиф сөз мөвчүлдүр. Кејфијатча мүәјјән олуб истеһлак дәјәрләри јарадан әмәк labour-ун әксинә олараг work аламыр; дәјәр јаратан вэ анчаг мигдарча өлчүлән әмәк исә work-ун әксинә олараг labour аламыр. Бах: инкнлсчә тәрчүмәјә гејд, сәһ. 14 [бах: бу чилд, сәһ. 46, гејд 4] Ф. Е. }

3. ДЭЈЭР ФОРМАСЫ, ЈАХУД МҮБАДИЛЭ ДЭЈЭРИ

Эмтээлэр дүнјаја истехлак дэјэрлэри, јахуд эмтээ чисимлэри формасында кэлир, мäsэлэн, дэмир, кэтан, бугда вэ и. а. Бу онларын ибтидаи натурал формасыдыр. Лакин бунлар анчаг өз икили характеринэ көрө, ејни заманда һәм истехлак шеји, һәм дә дэјэр дашыјычысы олдуғларына көрө эмтээ олурлар. Демэли, бунлар анчаг һәмин икили формада—натурал формада вэ дэјэр формасында олдуғда эмтээдир, јахуд эмтээ формасына маликдир.

Эмтээлэрин дэјэри [Wertgegenständlichkeit] дул гадын Куиклидэн бунунла фэрглэнир ки, онун һарасындан јапышмағ лазым кэлдијини билмирсэн²⁷. Эмтээ чисимлэринин дујулан габа предметлијинин там әксинэ оларағ, дэјэрә [Wertgegenständlichkeit] бирчә атом да тәбиәт маддәси дахил дејилдир. Сиз һәр бир ајрыча эмтәәни әл илә јохлаја вэ нәзәрдән кечирә биләрсиниз, онунла истәдијинизи едә биләрсиниз, дэјэр [Wertding] оларағ о сезилмәз галыр. Лакин биз хатырласағ ки, эмтээләр анчаг ејни бир ичтимаи вәһдәтин—инсан әмәјинин ифадәси олдуғуна көрә дэјэрә маликдир, буна көрә дә онларын дэјэри [Wertgegenständlichkeit] халис ичтимаи характердәдир, онда бизә өзлүјүндә ајдын олур ки, һәмин дэјэр јалныз бир эмтәәнин башгасына ичтимаи мүнәсибәтиндә тәзәһүр едә биләр. Доғрудан да биз эмтээләрдә кизли олан дэјэрин изинә дүшмәк үчүн эмтээлэрин мүбадилә дэјериндән, јахуд мүбадилә нисбәтиндән башлајырығ. Инди биз дэјэрин һәмин тәзәһүр формасына гајытмалыјығ.

Һәр кәс—һәтта башга һеч бир шеј билмәсә дә—буну билир ки, эмтээләр өз истехлак дэјэрлэринин рөнкарәнк натурал формаларына кәскин сурәтдә әкс олан вэ онларын һамысы үчүн үмуми олан дэјэр формасына,—мәһз дэјэрин пул формасына маликдир. Бурада биз буржуа сијаси игтисадынын һеч гаршыја гојмағ фикриндә олмадығы бир иши көрмәли,—мәһз бу пул формасынын мәншәјини кәстәрмәлијик, јә’ни эмтээлэрин дэјэр нисбәтиндән ибарәт олан дэјэр ифадәсинин ән садә, күчлә нәзәрә чарпан сурәтиндән көз гамашдыран пул формасына гәдәр инкишафыны изләмәлијик. Бунунла бирликлә пулун мүәммалылығы да јох олар.

Ән садә дэјэр нисбәти, ашкардыр ки, бир эмтәәнин башга чешиддән—һәр һансы чешиддән олурса—олсун—һәр һансы бир эмтәәјә дэјэр нисбәтидир. Беләликлә, ики эмтәәнин дэјэр нисбәти мүәјјән эмтәәнин дэјэринин ән садә ифадәсини вәрир.

А. САДЭ, ТЭХ, ЈАХУД ТЭСАДУФИ ДЭЈЭР ФОРМАСЫ

x мигдар A эмтээ $= y$ мигдар B эмтээжэ, јахүд: x мигдар A эмтээ y мигдар B эмтээжэ дэјэр. (20 аршын кэтан $=$ 1 сүртука, јахүд: 20 аршын кэтан бир сүртука дэјэр.)

1) Дэјэр ифадэсинин ики гүтбү: нисби дэјэр формасы вэ эквивалент форма

Һэр бир дэјэр формасынын сирри бу садэ дэјэр формасындадыр. Буна көрэ дэ онун тәһлили башлыча чэтинлик тәшкил едир.

Ики мүхтәлиф эмтээ: A вэ B , бизим мисалда кэтан вэ сүртук бурада, ашкардыр ки, ики мүхтәлиф рол ојнајыр. Кэтан өз дэјерини сүртукада ифадэ едир, сүртук дэјерин бу ифадэси үчүн материал хидмәти көрүр. Биринчи эмтээ актив рол, икинчиси пассив рол ојнајыр. Биринчи эмтээнин дэјери нисби дэјэр кими тәмсил олунмушдур, јахүд бу эмтээ нисби дэјэр формасындадыр. Икинчи эмтээ эквивалент вэзифәси дашыјыр, јахүд эквивалент формададыр.

Нисби дэјэр формасы илә эквивалент форма ејни дэјэр ифадэсинин бир-бириндән асылы олан, бир-бири үчүн шәрт олан ајрылмаз чәһәтләридир, лакин ејни заманда бир-бирини рәдд едән вэ ја бир-биринә әкс олан һәдләридир, јә'ни мүхтәлиф гүтбләридир; бунлар һәмишә дэјэр ифадэсинин бир-бирини нисбәтләндирдији мүхтәлиф эмтәәләр арасында бөлүнүр. Мән, мәсәлән, кэтанын дэјерини кэтанда ифадэ едә билмәрәм. 20 аршын кэтан $=$ 20 аршын кэтана ифадэси дэјэр ифадэси дејилдир. Бу тәнлик, даһа чох, бунун әксини көстәрир: 20 аршын кэтан 20 аршын кэтанан башга бир шеј дејилдир, јә'ни мүәјјән мигдар истәһлак шејидир—кэтандыр. Демәли, кэтанын дэјери анчаг нисби шәкилдә, јә'ни башга эмтәәдә ифадэ олуна биләр. Буна көрә дэ кэтанын нисби дэјэр формасында нәзәрдә тутулур ки, башга бир эмтәә онун гаршысына эквивалент формада чыхыр. Дикәр тәрәфдән, эквивалент вэзифәси дашыјан бу башга эмтәә ејни заманда нисби дэјэр формасында ола билмәз. Бу эмтәә өз дэјерини ифадэ етмир. О анчаг башга бир эмтәәнин дэјерини ифадэ етмәк үчүн материал олур.

Доғрудур, 20 аршын кэтан $=$ 1 сүртука, јахүд 20 аршын кэтан 1 сүртука дэјэр ифадэсиндә бунун әкси олан нисбәт дэ вардыр: 1 сүртук $=$ 20 аршын кэтана, јахүд 1 сүртук 20 аршын кэтана дэјэр. Лакин, беләликлә, мән тәнлији тәрсинә чевирмәли олурам ки, сүртукун нисби дэјэр ифадэсини верим, бу һалда сүртукун әвәзинә кэтан эквивалент олур. Демәли ејни бир

эмтээ ејни бир дэјэр ифадэсиндэ ејни заманда һэр ики форманы гәбул едә билмәз. Бундан әлавә: һәммин формалар гүтби сурәтдә бир-бирини рәдд едир.

Мүәјјән әмтәәнин нисби дэјәр формасындамы, јохса бунун әкси олан еквивалент формада олмасы анчаг, бу дэјәр ифадэсиндә һәммин әмтәәнин тутдуғу јердән асылыдыр, јә'ни ондан асылыдыр ки, бу әмтәә—дэјәри ифадә олунаң әмтәәдир, јохса дэјәр ифадә едән әмтәә.

2) Нисби дэјәр формасы

а) Нисби дэјәр формасынын мәзмучу

Бир әмтәәнин садә дэјәр ифадэсинин ики әмтәәнин дэјәр нисбәтинә нечә дахил олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн, ән әввәл, бу нисбәтә онун кәмијјәт чәһәтиндән асылы олмадан бахмаг лазымдыр. Адәтән исә мәһз бунун тәрсинә едирләр вә дэјәр нисбәтини анчаг, ики мүхтәлиф чешиддән олан әмтәәнин мүәјјән мигдарынын бир-биринә бәрәбәрләшдји пропорсија һесаб едирләр. Бу заман унудурлар ки, мүхтәлиф шејләр јалныз ејни бир вәһдәтә мүнчәр едилдикдән сонра мигдарча мүгајисә едилә биләр. Бунлар јалныз ејни бир вәһдәтин ифадәләри олараг ејни адлы кәмијјәт вә, демәли, ортаг өлчүлү кәмијјәтләрдир¹⁷⁾.

20 аршын кәтан истәр бир сүртука бәрәбәр олсун, истәр = 20, истәрсә — x сүртука, башга сөзлә десәк, мүәјјән мигдар кәтан истәр чоҳ, истәрсә аз сүртук дэјәриндә олсун, һәр һалда белә бир пропорсијанын мөвчуд олмасынын өзүндә һәмишә нәзәрдә тутулур ки, дэјәр кәмијјәтләри олмаг е'тибары илә кәтан вә сүртук ејни вәһдәтин ифадәләридир, ејни тәбиәтә малик шејләрдир. Кәтан = сүртука ифадәси тәнлијин әсасыдыр.

Лакин кејфијјәтчә бәрәбәрләшдирилән бу ики әмтәә ејни рол ојнамыр. Јалныз кәтанын дэјәри өз ифадәсини тапыр. Һәм дә нечә? Белә бир јолла тапыр ки, кәтан сүртука өз «эквиваленти», јә'ни өзүнүн мүбадилә едилә биләчәји бир шеј мүнәсибәтиндә олур. Бу нисбәтдә сүртук дэјәрин мөвчудлуғ формасы, дэјәрин [Wertding] тәчәссүмү олур, чүнки анчаг дэјәр олмаг е'тибары илә сүртук кәтанын ејнидир. Дикәр тәрәфдән, бурада кәтанын өз дэјәр варлығы ашкара чыхыр вә ја өз мүстәгил ифадәсини тапыр, чүнки анчаг дэјәр олмаг е'тибары илә кәтан сүртука өзү илә бәрәбәр гижмәтли вә ја кәтана мү-

¹⁷⁾ Мәселән, С. Бејли кими, дэјәр формасынын тәһлили илә мәшғул олан бир нечә иттисалчы һеч бир иәтичәјә кәлә билмәмишдир, бир тәрәфдән, она кәра ки, онлар дэјәриг формасы илә дэјәрин өзүнү гарышдырыр, дикәр тәрәфдән, она кәра ки, өз мәнфәәтнин күдән кобуд буржуанын тә'сири алтында олдуғларына кәра, онлар лап әвваллән мүбадилә нисбәтнин анчаг кәмијјәт мүәјјәнлијинә диггәт верирләр. «Кәмијјәт үзәриндәки һакимијјәт... дэјәр јарадыр» («Money and its Vicissitudes». London, 1837, p. 11). Мүәллифи С. Бејлидир.

бадилә едилә билән бир шеј мүнәсибәтиндә ола биләр. Мәсәлән, јағ туршусу вә гарышга туршусунун пропили ефири мүхтәлиф маддәләрдир. Лакин онларын һәр икиси ејни кимјәви субстансијалардан—карбондан (С), гидрокендән (Н) вә оксикендән (О) ибарәтдир, һәм дә бунларын фаиз нисбәти ејнидир: бу нисбәт мәһз беләдир: $C_4H_8O_2$. Әкәр биз јағ туршусуну гарышга пропили ефиринә бәрәбәр тутсајдыг, онда һәмин тәнлик әввәлән о демәк оларды ки, гарышга пропили ефири $C_4H_8O_2$ -нин анчаг мөвчудлуғ формасыдыр вә икинчиси, о демәк оларды ки, јағ туршусу да $C_4H_8O_2$ -дән ибарәтдир. Беләликлә, гарышга пропили ефири јағ туршусуна бәрәбәр тутулдуғда, онларын физики формасындан фәргли олараг онларын кимјәви субстансијалары ифадә едилмиш оларды.

Биз дедикдә ки, әмтәәләр дәјәр олмаг е'тибары илә садәчә инсан әмәји биркинтиләрдир,—онда бизим тәһлилимиз әмтәәләри абстракт дәјәрә мүнчәр едир, лакин онлара өз натурал формасындан фәргли олан дәјәр формасы вермир. Бир әмтәәнин башгасына дәјәр нисбәти исә белә дејилдир. Бурада әмтәәнин дәјәр олмаг характери онун башга әмтәәјә өз нисбәтиндә мејдана чыхыр.

Мәсәлән, дәјәр [Wertding] олмаг е'тибары илә сүртуқ кәтана бәрәбәр тутулдуғда, биринчидә олан әмәк икинчидә олан әмәјә бәрәбәр тутулур. Әлбәттә, сүртуку јарадан дәрзи әмәји кәтаны төрәдән тохучу әмәјинә нисбәтән башга нөв конкрет әмәкдир. Лакин тохучулуға бәрәбәрләшдирилмә, әслиндә, дәрзилији һәр ики әмәк нөвүндә һәгигәтән ејни олан чәһәтә, бунларда үмуми олан инсан әмәји характеринә мүнчәр едир. Сонра белә долајы јолла тәсдиғ едилмиш олур ки, тохучулуг да, дәјәр тохудуғуна кәрә, дәрзиликдән фәргләнмир, демәли, абстракт инсан әмәјидир. Дәјәр әмәлә кәтирән әмәјин спесифик характерини јалныз, мүхтәлиф әмтәәләрин еквивалентлик ифадәси ашкара чыхарыр, чүнки бу еквивалентлик ифадәси мүхтәлиф әмтәәләрдә олан мүхтәлиф әмәк нөвләрини доғрудан да онлар үчүн үмуми олан чәһәтә, үмумијјәтлә инсан әмәјинә мүнчәр едир^{17а)}.

Лакин кәтанын дәјәрини тәшкил едән әмәјин спесифик характерини ифадә етмәк кифәјәт дејилдир. Ахар һалда олан инсан иш гүввәси, јахуд инсан әмәји, дәјәр әмәлә кәтирир,

^{17а)} 2-чи нәшрә гејд. Илк иттисалчылардан бири олуб, Уилјам Петтидән сонра дәјәрини тәбиәтини баша дүшән мәшһур Франклини дејир: „Тичарәт үмумијјәтлә бир әмәјин диқар әмәјә мубәдиләсиндән башга бир шеј олмадығына кәрә, бүтүн шејләрини дәјәрини әмәклә гижмәтләндирмәк ән доғрудур“ (The Works of B. Franklin etc., edited by Sparks. Boston, 1836, v. II, p. 267). Франклини өзү үчүн ајдылашдырмамышдыр ки, бүтүн шејләрини дәјәрини, „әмәклә“ гижмәтләндирдиклә, мубәдилә едилән әмәк нөвләри арасындакы фәргләрдән сәрф-назәр етмиш олур,—демәли, бунлары ејни инсан әмәјинә мүнчәр едир. Лакин о буну билмәсә дә, һәр һалда гејри-ихтијари сүрәтлә буну сөјләмиш олур. О әввәлчә „бир әмәклән“, сонра „диқар әмәклән“. ахырда иса һеч бир јејни тәриф вермәдән бүтүн шејләрини дәјәр субстансијасы олан „әмәклән“ бәһс едир.

амма эмэк өзү дэјер дејилдир. Эмэк донуб галдыгда, предмет формасында дэјер олур. Кэтанын дэјери инсан эмэји биркин-тиси кими ифадэ едилмэк үчүн о, кэтанын өзүндэн чисмэн фэргли олан вэ ејни заманда һәм кэтанда, һәм дэ башга эмтээдэ олан хүсуси бир «предметлик» кими ифадэ олунмалыдыр. Бу мäsэлэ артыг һәлл олунмушдур.

Кэтанын сүртука дэјер нисбэтиндэ сүртук кэтана кејфиј-јәтчә бәрабәр бир шеј, ејни нөвдән олан бир шејдир, чүнки сүртук дэјердир. Сүртук бурада елә бир шеј ролу ојнајыр ки, онда дэјер тәзаһүр едир вэ ја о өз дујулан натурал формасында дэјер тәмсил едир. Әлбәттә, сүртук—эмтээнин чисми сүртук—анчаг истеһлак дэјеридир. Һәр бир кэтан парчасы кими, сүртук да өзлүјүндә ејнилә дэјер ифадэ етмир. Лакин бу анчаг сүбут едир ки, зәр бафталы сүртук кејән бир чох шәхсләр белә сүртук кејмәјәнләрден јухарыда дурдуғлары кими, сүртук да кэтана олан өз дэјер нисбэтиндән кәнарда нәдирсә, бу нисбәт дахилиндә ондан артыгдыр.

Сүртукун истеһсалына дәрзи эмэји формасында һәгигәтән инсан иш гүввәси сәрф олунмушдур. Демәли, сүртука инсан эмэји топланмышдыр. Бу чәһәтдән сүртук «дэјер дашыјычысыдыр», һәрчәнд онун бу хәссәси, онун тикилдији нарча нә гәдәр назик олса да һәмин парчанын саплары арасындан сезилмир. Кэтана олан өз дэјер нисбэтиндә дэ сүртук өзүнүн анчаг бу чәһәти илә, јәни тәчәссүм етмиш дэјер кими, дэјер чисми кими мејдана чыхыр. Сүртук бурада бүтүн дүјмәләри бағлы һалда мејдана чыхса да, кэтан ону көрдүклә өз гоһуму олан көзәл дэјер гәлбини таныјыр. Лакин кэтан үчүн дэјер сүртук формасы алмадан сүртук кэтанын нәзәриндә дэјер тәмсил едә билмәз. Мәсәлән, *A* фәрд үчүи өзлүјүндә ә'лаһәзрәтлик *B* фәрдин чисмани шәклини алмадан *A* фәрд *B* фәрди ә'лаһәзрәт һесаб едә билмәз,—буна көрәдир ки, һәр дәфә өлкәнин һөкмдары дәјишилдикдә, ә'лаһәзрәтин симасынын чизкиләри, онун сачы вэ бир чох башга чәһәтләри дә дәјишилди.

Демәли, сүртукун кэтан үчүн эквивалент олдуғу дэјер нисбэтиндә сүртук формасы дэјер формасы ролу ојнајыр. Буна көрә дэ кэтан эмтээнин дэјери сүртук эмтээнин чисминдә, бир эмтээнин дэјери башгасынын истеһлак дэјериндә ифадэ олунур. Истеһлак дэјери олмаг е'тибары илә кэтан сүртуқдан һисслә фәргләнән бир шејдир; дэјер олмаг е'тибары илә исә кэтан «сүртукабәнзәрдир», тамамилә сүртук кими көрүнүр. Беләликлә, кэтан өз натурал формасындан фэргли олан бир дэјер формасы алыр. Бир христианын һәлим тәбиәти онун өзүнү мә'сүм гузуја охшатмасында тәзаһүр етдији кими, кэтанын да дэјер варлығы онун сүртука бәнзәмәсиндә тәзаһүр едир.

Биз көрүүрүк ки, эввэллэр эмтээ дэјэри тәһлилинин бизә сөјләдикләринин һамысыны кәтан башга бир эмтәә илә, сүр-тукла әләгәјә кирдикдән сонра өзү сөјләјир. Анчаг о өз фи-кирләрини билдији јеканә дилдә, эмтәә дилиндә ифадә едир. Кәтан демәк истәдикдә ки, инсан әмәји кими өз абстракт хас-сәси васитәси илә әмәк кәтанын өз дэјәрини тәшкил едир, о дејир ки, сүртук мән кәтана бәрабәр олдуғуна көрә вә, демә-ли, өзү дә дэјәр олдуғуна көрә, о да мәни тәшкил едән ејни әмәкдән ибарәтдир. Кәтан демәк истәдикдә ки, онун дэјәринин [Wertgegenständlichkeit] жүксәк предметлији онун кобуд чис-миндән фәрглидир, о дејир ки, дэјәр сүртук шәклиндәдир, бу-на көрә дә, дэјәр [Wertding] олмаг е’тибары илә мән кәтан ики дамчы су кими сүртука охшајырам. Сөзарасы гејд едәк ки, јәһуди дилиндән башга, эмтәә дилиндә дә аз-чоһ мүәјјәнләш-миш башга ләһчәләр аз дејилдир. Мәсәлән, алманча «Wert-sein» [«дэјәр, дэјәр варлығы»] сөзү valere, valer, valoir [нә дэјәриндә олмаг] кими роман фе’ли гәдәр ајдын сурәтдә белә бир факты билдирмир ки, *B* эмтәәнин *A* эмтәәјә бәрабәрләш-дирилмәси *A* эмтәәнин өз дэјәринин ифадәсидир. Paris vaut bien une messe!²⁸

Беләликлә, *B* эмтәәнин натурал формасы дэјәр нисбәти васитәси илә *A* эмтәәнин дэјәр формасы олур, јахуд *B* эмтәә-нин чисми *A* эмтәәнин дэјәри үчүн күзкү олур¹⁸⁾. *A* эмтәә *B* эмтәәјә бир дэјәр чисминә, маддиләшмиш инсан әмәјинә олан бир мүнәсибәт бәсләјәрәк, *B*-нин истәһлак дэјәрини өз дэјә-ринин ифадәси үчүн материал едир. Беләликлә, *B* эмтәәнин истәһлак дэјәриндә *A* эмтәәнин ифадә олунан дэјәри нисби дэјәр формасына маликдир.

б) Нисби дэјәр формасынын мигдар мүәјјәнлији

Дэјәри ифадә едилмәли олан һәр бир эмтәә мүәјјән миг-дар истәһлак шејиндән, мәсәлән, 15 шеффел буғдадан, 100 фунт гәһвәдән вә и. а. ибарәтдир. Бу мүәјјән мигдар эмтәәдә мүәјјән мигдар инсан әмәји вардыр. Демәли, дэјәр формасы нәинки үмумијјәтлә дэјәри, һабелә мигдарча мүәјјән олан дэјәри, јахуд дэјәр кәмијјәтини ифадә елмәлидир. Буна көрә *A* эмтәәнин *B* эмтәәјә, кәтанын сүртука дэјәр нисбәтиндә сүр-тук нөвлү эмтәә нәинки үмумијјәтлә дэјәр чисми олан кәтанла кејфијјәтчә ејниләшдирилир, һабелә мүәјјән мигдар кәтана.

¹⁸⁾ Бә’ән чәһәтләрдән инсан эмтәәни хатырладыр. Инсан әлиндә күзкү илә вә „Мән мәнәм“ дејән фиктечи философ кими доғулмадығына көрә, о, эввәлчә күзкүә бахырмыш кими башга адама бахыр. Пјотр адлы бир адам Павел адлы бир адама јалныз өзүнә бән-зәр бир инсан кими јанашмағла өзүнә дә бир инсан кими јанашмаға башлајыр. Буиундә билдикдә дә өзлүјиндә Павел, онун бүтүн Павел чисми онун үчүн „инсан“ нәслинин тәзә-һүр формасы олур.

мәсәлән 20 аршын кәтана мүйжән мигдар дәјәр чисми, јахуд мүйжән мигдар еквивалент, мәсәлән 1 сүртук бәрабәр тугулур.

«20 аршын кәтан=1 сүртука, јахуд 20 аршын кәтан 1 сүртука дәјәр» тәнлијиндә нәзәрдә тугулур ки, 20 аршын кәтанда нә гәдәр дәјәр субстансијасы варса, бир сүртукада да там о гәдәр дәјәр субстансијасы вардыр, бу һәр ики мигдар әмтә бәрабәр мигдар әмәк, јахуд бәрабәр мигдар иш вахты дәјәриндәдир. Лакин дәрзиликдә вә ја тохучулугда әмәјин мәнсулдар гүввәси һәр дәфә дәјишилдикдә, 20 аршын кәтанын вә ја 1 сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты да дәјишилик. Инди биз дәјәр кәмијјәтинин нисби ифадәсинә белә бир дәјишилмәнин тәсирини даһа әтрафлы тәдгиг едәк.

I. Тутаг ки, кәтанын дәјәри дәјишилик¹⁹⁾, сүртукун дәјәри исә сабит галыр. Мәсәлән, кәтан әкилән торпағын мүнбитлијинин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә кәтан истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты икигәт артырса, кәтанын дәјәри дә икигәт артыр. 20 аршын кәтан=1 сүртука тәнлији әвәзиндә биз 20 аршын кәтан=2 сүртука тәнлијини алырыг, чүнки инди 1 сүртукада 20 аршын кәтанда олан иш вахтынын анчаг јарысы вардыр. Әксинә, кәтанын истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты, мәсәлән, тохучу дәзкәһларынын тәкмилләшмәси нәтичәсиндә јарыбајары азалырса, кәтанын дәјәри дә јарыбајары ашағы дүшәр. Буна ујғун олараг инди биз белә бир тәнлик алырыг: 20 аршын кәтан= $\frac{1}{2}$ сүртука. В әмтәәнин дәјәри сабит галдыгда, А әмтәәнин нисби дәјәри, јәни онун В әмтәәдә ифадә олунан дәјәри А әмтәәнин дәјәри илә дүз пропорсионал олараг галхыр вә ашағы дүшүр.

II. Тутаг ки, кәтанын дәјәри сабит галыр, сүртукун дәјәри исә дәјишилик. Бу һалда сүртукун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты, мәсәлән, аз јун гырхылмасы нәтичәсиндә икигәт артырса, 20 аршын кәтан=1 сүртука тәнлији әвәзиндә биз 20 аршын кәтан= $\frac{1}{2}$ сүртука тәнлијини алырыг. Әксинә, сүртукун дәјәри јарыбајары ашағы дүшүрсә, 20 аршын кәтан=2 сүртука. А әмтәәнин дәјәри сабит галдыгда, онун В әмтәәдә ифадә олунан нисби дәјәри В әмтәәнин дәјәринин дәјишилмәсинә тәрс нисбәтдә ашағы дүшүр вә ја галхыр.

I вә II мисаллардакы ајры-ајры һаллары мугәјисә етдикдә, биз көрүрүк ки, нисби дәјәрин кәмијјәтиндәки ејни бир дәјишиклик бир-биринә тамамилә әкс олан сәбәбләрдән ирәли кәлә биләр. Мәсәлән, 20 аршын кәтан=1 сүртука тәнлији әвәзиндә 20 аршын кәтан=2 сүртука тәнлији алына биләр, бу да ја она көрә ола биләр ки, кәтанын дәјәри икигәт артсын, ја да она көрә ола биләр ки, сүртукун дәјәри јарыбајары ашағы

¹⁹⁾ Јухарыда бәән јерләрдә олдуғу кимн, бурада да «дәјәр» ифадәси мигдарча мүйжән дәјәри, јәни дәјәр кәмијјәтинин билдирмәк үчүн ишләдилер.

дүшсүн; дикэр тэрэфдэн, хэмин эввэлки тэнлик эвэзіндэ 20 аршын кэтан = $\frac{1}{2}$ суртука тэнлижи алыныр, бу да ја она көрө ола билэр ки, кэтанын дэјери јарыбајары ашағы дүшсүн, ја да она көрө ола билэр ки, суртукун дэјери икигат галхсын.

III. Тутаг ки, кэтанын вэ суртукун истехсалы үчүн лазым олан эмэјин мигдары ејни заманда, ејни истигамэтдэ вэ ејни пропорсијада дэјишилик. Бу һалда хэмин эмтээлэрин дэјери һэр нечэ дэјишилсэ дэ, јенэ эввэлки кими, 20 аршын кэтан = 1 суртука. Бу эмтээлэрин дэјеринин дэјишилмэсини биз анчаг дэјери сабит галан үчүнчү эмтээ илэ мугајисэ етдикдэ ашкара чыхара билэрик. Бүтүн эмтээлэрин дэјэрлэри ејни заманда, ејни пропорсијада галхсајды вэ ја ашағы дүшсэјди, онларын нисби дэјэрлэри дэјишилмэз галарды. Бу һалда эмтээлэрин дэјеринин һэгигэтэн дэјишилмэси өзүнү анчаг бунда көстэрэди ки, ејни иш вахты эрзиндэ үмумијјэтлэ эввэлкиндэн чох вэ ја аз мигдар эмтээ истехсал едилэрди.

IV. Тутаг ки, кэтан вэ суртукун истехсалы үчүн лазым олан иш вахты вэ, демэли, бунларын дэјери дэ ејни заманда, ејни истигамэтдэ, лакин мүхтэлиф дэрэчэдэ дэјишилик, јахуд эхс истигамэтдэ дэјишилик вэ и. а. Эмтээнин нисби дэјеринэ мүмкүн олан бүтүн бу чур дэјишиликларин тэсири I, II вэ III һалларын садэчэ тэтбиги илэ мүэјјэн олунур.

Көрдүјүмүз кими, дэјэр кэмијјэтинин һэгигэтэн дэјишилмэси һаллары дэјэр кэмијјэтинин нисби ифадэсиндэ, јахуд нисби дэјерин кэмијјэтиндэ кифајет гэдэр ајдын вэ долгун эхс олунмур. Эмтээ дэјеринин сабит галдығына бахмајараг, онун нисби дэјери дэјишилэ билэр. Онун дэјеринин дэјишилдијинэ бахмајараг, нисби дэјери сабит гала билэр вэ, нөһајэт, дэјэр кэмијјэтиндэ вэ бу дэјэр кэмијјэтинин нисби ифадэсиндэ ејни заманда баш верэн дэјишиликлар һеч дэ һэмишэ бир-биринэ тамам мутабиг олмур²⁰⁾.

²⁰⁾ 2-чи нэшрә гөјд. Дэјэр кэмијјэти илэ онун нисби ифадэсинин бир-биринэ мутабиг олмамасындан вулгар сијаси итисад өзүнэ махсус һазырчаваблыгга истифадэ едир. Мәсәлә: „Бирчэ фэрз един ки, А она көрө ашағы дүшүр ки, онун мүбэдилэ олундуғу В галхыр. һәм дэ А-ја эввэлкиндэн аз эмэк сарф олунмур, бу һалда сизин эн үмуми дэјэр принципниз пуч олуб кедир... Бир һалда ки, бизин фэрз етдијимизэ көрө, А-ја нисбэтэн В-нин дэјери она көрө ашағы дүшүр ки, В-ја нисбэтэн А-нын дэјери артыр.—буһунла дэ Риккардон илэ бөјүк мүддәасыны ирәли сүрүркан асасландығы тәмәл мэвэл олуб кедир. Хэмин мүддәләјә көрө иса, эмтээнин дэјери һэмишэ онда тәчәссүп едэн эмэјин мигдары илэ мүэјјэн олунмур. Ола көрө ки, А-нын истехсал хәрчлэринин дэјишилмэси һэннки онун мүбэдилэ олундуғу В-ја нисбэтэн онун вэ дэјерин дэјишилик, һабелә В-нин истехсалы үчүн лазым кәлән эмэјин мигдарында һеч бир дэјишилик баш вермәдији һалда, А-ја нисбэтэн В-нин дэ дэјерини дэјишилик, онда һэннки эмтээ дэјеринин һэмин эмтәәјә сарф едилән эмэјин мигдары илэ тәкзим олундуғуну идија едән доктрина, һабелә мүэјјэн доктрина дэјеринин һэмин эмтээнин истехсал хәрчлэринин тәкзим етдијини ирәли сүрән едир. Ола тәкзим илэ „Broadhurst, „Political Economy“. London, 1842, p. 11, 14).

⁴⁻⁶ Бродһерст ејни дэрэчә һаглы олараг дејә биларди ки, $\frac{10}{20}$, $\frac{10}{100}$ вэ и. а. кими элэди нисбәтләре бир нәзәр салын. 10 элэди сабит галыр вэ буна бахмајараг онун нисби кэмијјэти, 20, 50, 100 вэ и. а. мәхрәчләрнә нисбәтән онун кэмијјэти даим азалыр. Демәли там элэд, мәсәлән, 10 элэди кэмијјэтинин бу элэдә олан ваһидлэрин сәји илэ „тәкзим олундуғуну“ ирәли сүрән бөјүк принцип пуча чыхыр.

3) Эквивалент форма

Биз көрдүк ки, мүөжжөн бир *A* эмтээ (көтан) өз дөжөрини ондан фэргли олан *B* эмтөөнин (сүртукун) истейлак дөжөриндө ифадө етдикдө, о ејни заманда бу эмтөөжө хүсуси бир дөжөр формасы, эквивалент форма верир. Көтан эмтээ өз дөжөр варлығыны бунунла мејдана чыхарыр ки, сүртуку өз чисмани формасындан фэргли олан һеч бир дөжөр формасы алмадан көтана бөрабөр тутулур. Беләликлө, көтан өз дөжөр варлығыны фактик сурөтдө бунунла ифадө едир ки, сүртуку она билаваситө мүбадилө едилө биләр. Буна көрө дө мүөжжөн бир эмтөөнин эквивалент формасы онун башга эмтөөжө билаваситө мүбадилө едилө билмәси формасыдыр.

Мүөжжөн нөв эмтөө, мөсөлөн сүртукулар, башга нөв эмтөө үчүн, мөсөлөн, көтан үчүн эквивалент хидмәти көрүрсө, беләликлө дө сүртукулар көтана билаваситө мүбадилө едилө билмәк формасында олмаг кими характерик бир хассө кәсб едирсө, бунунла һәлә һеч дө сүртукуларла көтанын бир-биринө мүбадилө олуна билдији пропорсија көстөрилмир. Көтанын дөжөр кәмијјәти мө'лумдурса, бу пропорсија сүртукуларын дөжөр кәмијјәтиндөн асылыдыр. Истәр сүртуку эквивалент олсун, көтан нисби дөжөр, истәрсө дө, әксинө, көтан эквивалент олсун, сүртуку нисби дөжөр, һәр бир һалда сүртукун дөжөр кәмијјәти онун истейсалы үчүн лазым кәлөн иш вахты илө, демәли, онун дөжөринин формасындан асылы олмадан мүөжжөн олуноур. Лакин сүртуку нөвлү эмтөө дөжөр ифадөсиндө эквивалент јери тутурса, онун дөжөр кәмијјәти өзлүјүндө һеч бир шәкилдө ифадө олуноур. Бундан әлавө: сүртукун дөжөр кәмијјәти дөжөр тәнлијиндө анчаг мө'лум шејин мүөжжөн мигдары кими иштирак едир.

Мөсөлөн: 40 аршын көтан нөјө «дөжөр»? Ики сүртука. Бурада сүртуку нөвлү эмтөө эквивалент ролу ојнадығына көрө вө истейлак дөјөри олан сүртуку көтанын гаршысына дөжөр чисми кими чыхдығына көрө, көтанын мүөжжөн дөжөр кәмијјәтини ифадө етмәк үчүн мүөжжөн мигдар сүртуку олмасы кифәјәтдир. Буна көрө дө ики сүртуку 40 аршын көтанын дөжөр кәмијјәтини ифадө едө биләр, лакин өз дөжөринин кәмијјәтини, сүртукуларын дөжөр кәмијјәтини һеч вахт ифадө едө билмөз. Дөжөр тәнлијиндө эквивалентин һәмишә анчаг мүөжжөн мигдар мө'лум шеј, мүөжжөн истейлак дөјөри формасында олмасы фактыны сәтһи анламаг Бејлини јанлыш јола салмыш вө өз сөлөф вө хөлөфләриндөн бир чохлары кими, ону да дөжөр ифадөсиндө анчаг мигдар нисбәти көрмөјө мөчбур етмишдир. һәгигәтдө эмтөөнин эквивалент формасында дөжөрин һеч бир мигдар мүөжжәнлији јохдур.

Эквивалент форманы арашдыраркән нөзәрә чарпан бирин-

чи хусусијјәт ондан ибарәтдир ки, истеһлак дәјәри өз әкли-
јинин, дәјәрин тәзаһүр формасы олуp.

Әмтәәнин натурал формасы дәјәрин формасы олуp. Лакин
по пота бепе [јахшыча нәзәрә алын]: В әмтәә (сүртук, јахуд
буғда, јахуд дәмир вә и. а.) үчүн бу quid pro quo [биринин је-
ринә башгасынын мејдана чыхмасы] јалныз һәммин әмтәә илә
һәр һансы бир А әмтәәнин (кәтанын вә и. а.) әлагәјә кирдији
дәјәр нисбәти дахилиндә, анчаг нисбәт чәрчивәсиндә баш ве-
риp. Һеч бир әмтәә өзүнә еквивалент нисбәтиндә ола билмәди-
јинә көрә вә, демәли, өз тәбии көрүнүшүнү өз дәјәринин ифа-
дәси едә билмәдијинә көрә, башга бир әмтәәјә еквивалент
нисбәтиндә олмалы, јахуд башга бир әмтәәнин тәбии көрүнү-
шүнү өзүнүн дәјәр формасы етмәлидир.

Мәсәлә даһа ајдын олсун дејә, буну әмтәә чисимләри өзлү-
јүндә, јә'ни истеһлак дәјәрләри кими өлчүләркән истифадә
олунан өлчүләрин тимсалында көстәрәк. Физики чисим олан
гәнд кәлләсинин мүәјјән ағырлығы, чәкиси вардыp, лакин һеч
бир гәнд кәлләси онун чәкисини билаваситә көрмәк вә ја һисс
етмәк имканы вермир. Буна көрә дә биз чәкиси әввәлчәдән
мүәјјән едилмиш олан бир нечә дәмир парчасы көтүрүрүк.
Гәнд кәлләсинин чисмани формасы кими, дәмирин дә чисмани
формасы өзлүјүндә көтүрүлдүкдә, әсла ағырлығын тәзаһүр
формасы дејилдир. Бунунла белә, гәнд кәлләсини ағырлыг
кими ифадә етмәк үчүн биз ону дәмирлә чәки нисбәтинә кәти-
ририк. Бу нисбәтдә дәмир ағырлыгдан башга һеч бир шејдән
ибарәт олмајан бир чисимдир. Буна көрә дә дәмирин мигдары
гәндин чәкиси үчүн өлчүдүp вә гәндин физики чисминә нис-
бәтдә анчаг ағырлыг тәчәссүмүдүp, јахуд ағырлығын тәза-
һүр формасыдыp. Дәмир анчаг чәкиси ахтарылан гәндин вә ја
башга бир чисмин онунла әлагәјә кирдији нисбәт дахи-
линдә белә бир рол ојнајыр. Әкәр һәр ики чисмин ағырлығы
олмасајды, онлар бу нисбәтә кирә билмәзди вә бунлардан
бири дикәринин ағырлыг ифадәси ола билмәзди. Биз онлары
тәрәзинин көзүнә гојдугда, јәгин едәрик ки, ағырлыг олмаг
е'тибары илә онларын һәр икиси һәгигәтән бир-биринин ејни-
дир вә буна көрә дә мүәјјән пропорсијада көтүрүлдүкдә, он-
ларын чәкиси бир олуp. Дәмирин чисми чәки өлчүсү олмаг
е'тибары илә, гәнд кәлләсинә нисбәтдә анчаг ағырлығы
тәмсил етдији кими, бизим дәјәр ифадәминдә дә, сүртукун чис-
ми кәтана нисбәтдә анчаг дәјәри тәмсил едир.

Лакин бәнзәјиш бурадача битир. Гәнд кәлләсинин чәки
ифадәсиндә дәмир һәр ики чисимдә олан тәбии хассәни, јә'ни
ағырлығы тәмсил едир, кәтанын дәјәр ифадәсиндә исә сүртук
һәр ики шејин тәбии олмајан бир хассәсини: онларын дәјәри-
ни, халис ичтимаи бир чәһәти тәмсил едир.

Эмтээнин, мäsälән, кәтанын нисби дәјәр формасы онун дәјәр варлығыны онун чисминдән вә бу чисмин хассәләриндән тамамилә фәргли бир шеј кими, мäsälән, «сүртукабәнзәр» бир шеј кими ифадә етдијинә көрә, артыг һәмин ифадәннн өзү көс-тәрир ки, онун архасында мүәјјән бир ичтимаи мүнәсибәт кизләнир. Эквивалент форма исә буна лап әкс характер дашыјыр. Ахы бу форма мәнз ондан ибарәтдир ки, мүәјјән әмтәә чисми, мäsälән, сүртук, өзлүјүндә мүәјјән бир шеј дәјәри ифадә едир, демәли, лап өз тәбиәти е'тибары илә дәјәр формасына маликдир. Доғрудур, бу анчаг елә бир дәјәр нисбәти чәрчивәсиндә доғру ола биләр ки, орада кәтан әмтәә сүртук әмтәәјә бир эквивалент мүнәсибәтиндә олсун²¹⁾. Лакин мүәјјән бир шејин хассәләри онун башга шејләрә олан мүнәсибәтиндән мејдана кәлмәјиб белә бир мүнәсибәт дахилиндә анчаг ашкара чыхдыгы үчүн елә көрүнүр ки, сүртукда ағырлығы вә ја истилији сахламаг габилијјәти олдуғу кими, ејнилә эквивалент форма, башга әмтәәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг габилијјәти дә куја әзәлдән вардыр. Кобуд буржуа бахышлы бир игтисадчынын гаршысына анчаг һазыр шәкилдә—пул кими чыхдыгда ону һејрәтә салан эквивалент форманын мүәм-малылығы да бурадан ирәли кәлир. Онда игтисадчы гызыл илә күмүшүн мистик характериндән јахасыны гуртармаға чалышараг, бунларын јеринә өз парылтысы илә көзләри аз гамашдыран әмтәәләр гојмаға вә вахты илә әмтәә эквиваленти ролу ојнамыш ади әмтәәләрин адларыны кетдикчә даһа артыг бир һәвәслә садаламаға башлајыр. О һеч ағлына да кәтирмир ки, артыг ән садә дәјәр ифадәси: 20 аршын кәтан = 1 сүртука ифадәси эквивалент форманын сиррини ачмаға имкан верир.

Эквивалент хидмәти көрән әмтәәнин чисми һәмишә абстракт инсан әмәјинин тәчәссүмү кими мејдана чыхыр вә ејни заманда да һәмишә мүәјјән бир фәјдалы, конкрет әмәјин мәнсулудур. Беләликлә, бу конкрет әмәк абстракт инсан әмәјинин ифадәси олур. Мәсәлән, сүртук анчаг абстракт инсан әмәјинин тәчәссүмү олан бир шејдирсә, онда фактик сурәтдә бу сүртукда тәчәссүм едән дәрзи әмәји дә абстракт инсан әмәјинин тәчәссүмү формасындан башга бир шеј дејилдир. Кәтанын дәјәр ифадәсиндә дәрзи әмәјинин фәјдалылығы бу әмәјин палтар һазырланмасында вә, демәли,—инсан һазырланмасында*

²¹⁾ Бу чүр нисбн тәрифләр үмумијјәтлә чоғ гәрибә бир шејдир. Мәсәлән, бир адам анчаг она көрә кралдыр ки, башгалары өзларини онун тәбәәси һесаб едирләр. Һалбуки онлар, әксинә белә дүшүнүрләр ки, өзларинин тәбәә олмасына сәбәб һәмин шәхсин крал олмасыдыр.

* Оригиналда бир гәдәр дәјишдирилмиш шәкилдә белә бир мәшһур алман мәсәли вардыр: „Kleider machen Leute“ (һәрфијјән беләдир: „палтар адамлары јаралдыр“, мәнәсы исә беләдир: „көтүјү бәзәсэн, көтүк дә јахшы көрүнәр“, јахуд: „адамы либасына көрә гаршылајырлар“). *Ред.*

дежилдир, елэ бир шеј истеһсал етмэсиндэдир ки, бунда биз дэрһал дэјэри көрүрүк, јэ'ни кэтанын дэјэриндэ маддилэшмиш эмэкдэн эсла фэрглэнмэјэн эмэк биркинтиси көрүрүк. Белэ-бир дэјэр күзкүсү һазырламаг үчүн дэрзилик өзүндэ үмумиј-јэтлэ инсан эмэји олмаг кими өз абстракт хассэсиндэн башга һеч бир шеји әкс етдирмәмэлдир.

Дэрзилик формасында, һәмчинин тохучулуғ формасында, инсан иш гүввэси сэрф олунур. Демэли, бу һәр ики фэалијјэт инсан эмэји олмаг кими үмуми бир хассэјэ маликдир вэ бэ'зи мүэјјән һалларда, мэсэлэн, дэјэр истеһсалында бунлар анчаг һәмин нөгтеји-нэзэрдэн көтүрүлмэлдир. Бунда мистик һеч бир шеј јохдур. Лакин әмтээ дэјэринин ифадэсиндэ мэсэлэ-башга шәкил алыр. Мэсэлэн, кэтанын дэјэринин тохучулуғун өз конкрет формасында дежил, инсан эмэји олмаг кими өзүнүн ән үмуми кејфијјэти илэ јарагдығыны ифадэ етмэк үчүн тохучулуға дэрзилик,—кэтанын еквивалентини јарадан конкрет эмэк абстракт инсан эмэји тәчэссүмүнүн әјани формасы кими гаршы гојулуур.

Беләликлә, еквивалент форманын икинчи хүсусијјэти ондан ибарэтдир ки, бурада конкрет эмэк өз әкслијинин, абстракт инсан эмэјинин тэзаһүр формасы олур.

Лакин бу конкрет эмэк, дэрзилик, бурада фэрглэрдэн мән-рум олан инсан эмэјинин садэчэ ифадэси кими мејдана чыхдығына көрә, о башга бир эмәклә, кэтандакы эмәклә бэрабэрлик формасына малик олур; буна көрә дэ о, әмтээ истеһсал едән һәр бир башга эмэк кими, хүсуси эмэк олдуғуна бахма-јараг, һәр һалда билаваситә ичтимаи формада олан эмәкдир. Мәнз буна көрә дэ һәмин эмэк башга әмтэәјэ билаваситә мүбадилә олуна билән бир мәнсулда ифадэ олунур. Беләликлә, еквивалент форманын үчүнчү хүсусијјэти ондан ибарэтдир ки, хүсуси эмэк өз әкслијинин формасы олур, јэ'ни билаваситә ичтимаи формада эмэк олур.

Бир чох тәфәккүр формалары илэ, ичтимаи формаларла вэ тәбии формаларла јанашы олараг илк дэфэ дэјэр формасыны тәһлил едән бөјүк тәдгигатчыја мүрачиәт етсәк, еквивалент форманын һәр ики сон хүсусијјэти бизим үчүн даһа ајдын олар. Мән Аристотели нэзәрдэ тутурам.

Аристотел һәр шејдән әввәл тамамилә ајдын көстәрир ки, әмтәәнин пул формасы садэ дэјэр формасынын анчаг даһа да инкишафыдыр, јэ'ни бир әмтэә дэјэринин һәр һансы башга бир әмтэә дэјэриндэ ифадэсинин даһа да инкишафыдыр; о дејир:

«5 јатаг = 1 евә» (« κλίνας πέντε ἀντί οἰκίας »).

«ејнилә о демәкдир» ки:

«5 жатаг = филан гэдэр пула»

(« κλῖναι πάντε ἀντί ... ὄσου πεῖτε κλῖναι »)

Даһа сонра, о баша дүшүр ки, бу дэјэр ифадэсини еһтива едэн дэјэр нисбэти өзү дэ евлэ жатагың кејфијјэтчэ ејнилэшдирилдијини билдирир вэ фэрглэри һисс едилэн бу шејлэрин маһијјэтлэри арасында белэ бир ејнијјэт олмасајды, бунлар бир-биринэ ортаг өлчүлү кэмијјэтлэр нисбэтиндэ ола билмээди. О дејир: „Бэрабэрлик олмадан мүбадилэ ола билмэз, ортаг өлчү олмадан исэ бэрабэрлик ола билмэз“ („ὀυτίβότης μῆ οὐδὲς βυμετρίας“). Лакин о бурада чэтинликдэ галыб дајаныр вэ дэјэр формасының тэһлилини даһа давам етдирмир. „Лакин һэгигэтдэ мүмкүн дејилдир ки, („τῆ μὲν οὐκ ἀλτρεία ἀδύνατον,“) бу гэдэр мүхтэлиф шејлэр ортаг өлчүлү олсун, јэ’ни кејфијјэтчэ бэрабэр олсун. Белэ бир бэрабэрлэшдирмэ шејлэрин эсил тэбиэтинэ анчаг јабанчы ола билэр, демэли, анчаг „эмэли тэлэбаты өдэмэк үчүн сүн’и бир үсул“²⁹ ола билэр.

Белэликлэ, Аристотел өз тэһлилини давам етдирэ билмэ-мэсинин сэбэбини өзү бизэ көстэрмиш олур, бу, дэјэр анлајышының олмамасыдыр. Жатагларын дэјэр ифадэсиндэ жатаглар үчүн евин тэмсил етдији бэрабэр чэһэт, јэ’ни үмуми субстансија нэдэн ибарэтдир? Аристотел дејир ки, белэ бир шеј «һэгигэтдэ мөвчуд ола билмэз». Нэјэ көрэ? Ев жатагың гаршысына бэрабэр бир шеј кими чыхыр, чүнки ев бунларын һэр икисиндэ—һэм евдэ, һэм дэ жатагда олан һэгигэтэн үмуми чэһэти тэмсил едир. Бу исэ инсан эмэјидир.

Лакин эмтээ дэјэрлэри формасында бүтүн эмэк нөвлэринин бэрабэр вэ, демэли, ејни эһамијјэтэ малик инсан эмэји кими ифадэ олунмасы фактыны Аристотел дэјэр формасының өзүндэн ашкара чыхара билмэмишди, чүнки јуан чэмијјэти тул эмэјинэ эсасланырды вэ буна көрэ дэ онун тэбии базиси инсанларын вэ онларын иш гүввэсинин бэрабэрсизлији иди. Бүтүн эмэк нөвлэри үмумијјэтлэ инсан эмэји олдуғундан, онларын бэрабэрлијини вэ ејни эһамијјэтэ малик олмасыны,— дэјэр ифадэсинин бу сиррини јалныз о заман ачмаг олар ки, инсанларын бэрабэрлији идејасы халгын бејниндэ артыг мөһкөм көк салмыш олсун. Бу исэ анчаг елэ бир чэмијјэтдэ мүмкүндүр ки, орада эмтээ формасы эмэк маһсулунун үмуми формасы олсун вэ, демэли, эмтээ саһиблэри олараг инсанларын бир-биринэ мүнасибэти һаким ичтимаи мүнасибэт олсун. Аристотелин дүһасы өзүнү мөһз бунда көстэрир ки, о, эмтээлэрин дэјэр ифадэсиндэ бэрабэрлик мүнасибэтини кэшф едир. Јалныз онун јашадығы чэмијјэтин тарихи чэрчивэси она «һэгигэтдэ» бу бэрабэрлик мүнасибэтинин мөһз нэдэн ибарэт олдуғуну ашкара чыхармагда мане олмушдур.

4) Бүтөвлүкдэ садэ дэјэр формасы

Эмтээнин садэ дэјэр формасы һэмин эмтээнин онунла ејни чинсдэн олмајан эмтээјэ дэјэр нисбэтиндэн, јахуд онун бу ахырынчыја мүбадилэ нисбэтиндэн ибарэтдир. Кејфијјэтчэ А эмтээнин дэјэри В эмтээнин А эмтээјэ билаваситэ мүбадилэ едилэ билмэсиндэ ифадэ олунур. Мигдар чэһэтдэн исэ о, мүэј-јэн гэдэр В эмтээнин мэлум мигдар А эмтээјэ мүбадилэ едилэ билмэсиндэ ифадэ олунур. Башга сөзлэ: эмтээнин дэјэри о заман мүстэгил ифадэ олунур ки, бу дэјэр бир «мүбадилэ дэјэри» кими көтүрүлсүн. Биз бу фэслин эввэллэриндэ үмүмэн гэбул едилмиш шэкилдэ демишдик ки, эмтээ истехлак дэјэри вэ мүбадилэ дэјэридир, лакин чидди јанашсаг, бу доғру дејилдир. Эмтээ истехлак дэјэри, јахуд истехлак шејидир вэ «дэјэрдир». Эмтээ бу икили тэбиэтини о заман ашкара чыхарыр ки, онун дэјэри онун натурал формасындан фэргли олан хүсуси бир тэзаһүр формасы алыр, мэхз мүбадилэ дэјэри формасыны алыр, һэм дә тэчрид едилмиш һалда нэзэрдэн кечирилэн эмтээ һеч заман бу формаја малик олмур, лакин бу формаја һэмишэ анчаг башга эмтээјэ, онунла ејни чинсдэн олмајан эмтээјэ дэјэр нисбэтиндэ, јахуд мүбадилэ нисбэтиндэ малик олур. Бир һалда ки, бу бизим јадымыздадыр, онда јухарыда дүрүст ишлэдилмэјэн ифадэ сэһв доғурмур, анчаг ихтисар хатиринэ ишлэдилди.

Тэһлилимиз көстэрди ки, эмтээнин дэјэр формасы, јахуд дэјэр ифадэси эмтээ дэјэринин тэбиэтиндэн ирэли кэлир, һеч дә бунун аксинэ дејилдир, дэјэр вэ дэјэрин кэмијјэти ону мүбадилэ дэјэри кими ифадэ етмэк үсулундан ирэли кэлмир. Лакин истэр меркантилистлэр вэ онларын Ферје, Ганил вэ и. а. кими мүасир пэрэстишкарлары²²⁾, истэрсэ бунларын антиподлары, Бастиа вэ компанијасы кими мүасир азад тичарэт тэрэфдарлары мэхз белэ хэјал едирлэр. Меркантилистлэр ағырлыг мэркэзини дэјэр ифадэсинин кејфијјэт чэһэти үзэринэ, эмтээнин пулда өз мүкэммэл ифадэсини тапан эквивалент формасы үзэринэ кечириллэр,—өз малыны һэр һечэ олса башдан етмэли олан мүасир азад тичарэт чэрчилэри исэ, аксинэ, башлыча диггэти нисби дэјэр формасынын кэмијјэт чэһэтинэ верирлэр. Демэли, онларын фикринчэ, эмтээнин һэм дэјэри, һэм дә дэјэр кэмијјэти анчаг эмтээлэрин мүбадилэ мүнасибэтиндэ элдэ етдиклэри ифадэдэ, јэни анчаг эмтээлэрин һазыркы гијмэт чэдвэли сүтунларында мөвчуддур. Өз пе-

²²⁾ 2-чи нэшрә гәјд. F. L. A. Ferrler (sous-inspecteur des douanes). „Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce“. Paris, 1805, вэ Charles Ganilh. „Des Systèmes de l'Economie Politique“, 2ème éd. Paris, 1821.

шэсинэ көрө вэзифэси Ломбард=стрит³⁰ банкирлэринин гарма-гарышыг тэсэвүрлэрини мүмкүн гэдэр даһа чох алимликлэ бээмэкдэн ибарэт олан шотландиялы Маклеод мөвһуматчы меркантилистлэрлэ азад тичарэтин мө'луматлы тэрэфдарларынын мүвэффэгийјэтли синтезиндэн ибарэтдир.

А эмтэенин В эмтээјэ мүбадилэ нисбэтиндэ А эмтэенин дэјэр ифадэсинин јахындан нэзэрдэн кечирилмэси бизэ көстөрдү ки, бу нисбэт дахилиндэ А эмтэенин натурал формасы анчаг истехлак дэјэринин сурэтидир, В эмтэенин натурал формасы исэ анчаг дэјэрин формасыдыр, јахуд дэјэрин сурэтидир. Белэликлэ, эмтээдэ истехлак дэјэри илэ дэјэр арасында кизли һалда олан дахили экслик харичи экслик васитэси илэ, ј'ни ики эмтэенин нисбэти васитэси илэ ифадэ олунон, бу нисбэтдэ бир эмтээ—дэјэри ифадэ олунан эмтээ—билаवासитэ анчаг истехлак дэјэри ролу ојнајыр, дикэр эмтээ—дэјэр ифадэ едэн эмтээ—исэ билаवासитэ анчаг мүбадилэ дэјэри ролу ојнајыр. Демэли, эмтэенин садэ дэјэр формасы эмтээдэ истехлак дэјэри илэ дэјэр арасында олан экслижин садэ тэзаһур формасыдыр.

Һэр бир чэмијјэтдэ эмэк мөһсулу истехлак шејилир, лакин анчаг мүэјјэн бир тарихи инкишаф дөврү эмэк мөһсулуны эмтээјэ чевирир; бу да мөһз елэ бир дөврүдүр ки, орада фајдалы шејин истехсалына сэрф олунан эмэк һэмин шејин «предметлик» хассэси, онуч дэјэри кими мејдана кэлир. Буралан белэ бир нэтичэ чыхыр ки, эмтэенин садэ дэјэр формасы ејни заманда эмэк мөһсулунын садэ эмтээ формасыдыр, буна көрө дэ эмтээ формасынын инкишафы дэјэр формасынын инкишафына мүтабигдир.

Садэ дэјэр формасынын, анчаг бир сыра метаморфозлардан кечэрэк кэлиб гијмэт формасы алан бу рүшејм формасынын кафи олмадыгы артыг илк нэзэрдэн ајдындыр.

А эмтэенин дэјэринин һэр һансы бир В эмтээдэ ифадэси А эмтэенин дэјэрини анчаг онун өз истехлак дэјэриндэн фэрглэндирир вэ буна көрө дэ ону өзүндэн фэргли олан һэр һансы бир тэк эмтээ илэ мүбадилэ мүнасибэтинэ кэтирир; лакин бу ифадэ һэмин эмтэенин бүтүн башга эмтээлэрлэ кејфијјэт ејнилијини вэ мигдар пропорционаллыгыны билдирир. Бир эмтэенин садэ нисби дэјэр формасына башга эмтэенин тэк эквивалент формасы мүтабигдир. Мэсэлэн, кэтанын нисби дэјэр ифадэсиндэ сүртук анчаг бу тэк эмтээјэ, кэтана нисбэтэн эквивалент формаја, јахуд билаवासитэ мүбадилэ олунмаг формасына маликидир.

Һалбуки тэк дэјэр формасы өз-өзүнэ даһа мүкэммэл формаја кечир. Доғрудур, тэк форма васитэси илэ бир А эмтэенин дэјэри башга нөвдэн олан анчаг бир эмтээдэ ифадэ олунур,

амма бу заман эсла фэрги жохдур ки, һәмнин эмтээ мэхз һансы эмтээдир: сүртукму, дэмирми, бугдамыдыр вэ и. а. Ејни бир эмтээ каһ бу нөв, каһ да башга нөв эмтээ илэ мүбадилэ мұна-сибэтлэринэ кирдикчэ, онун дэјэринин мүхтэлиф садэ ифадэлэри мејдана кэлир^{22а)}. Онун дэјэр ифадэлэринин сајы анчаг өзүндэн фэргли олан эмтээ нөвлэринин сајы гэдэрдир. Белэликлэ, эмтээ дэјэринин тэк ифадэси онун дэјэринин бир сыра мүхтэлиф садэ ифадэлэринэ чеврилир; һәм дэ сыра истэнилдји кими узадыла билэр.

В. ДОЛГУН ВЭ ЈА КЕНИШ ДЭЈЭР ФОРМАСЫ

z мигдар *A* эмтээ = *u* мигдар *B* эмтээјэ,
јахуд = *v* мигдар *C* эмтээјэ, јахуд = *w* мигдар *D* эмтээјэ,
јахуд = *x* мигдар *E* эмтээјэ, јахуд = и. а.

(20 аршын кэтан = 1 сүртук. јахуд = 10 ф. чаја, јахуд = 40 ф. гөһвөјэ, јахуд = 1 квартал бугдаја, јахуд = 2 унсија гызыла, јахуд = 1/2 тон дэмирэ, јахуд = и. а.)

1) Кениш нисби дэјэр формасы

Инди мэхлүм эмтээнин, мөсэлэн, кэтанын дэјэри эмтээ алэ-минин сајсыз-һесабыз башга үнсүрлэриндэ ифадэ олунар. Һэр бир башга эмтээ чисми кэтанын дэјэри үчүн күзкү олур²³⁾. Белэликлэ, анчаг инди бу дэјэр өзү һэгигэтэн фэрглэрдэн мэх-рум инсан эмэји биркинтиси кими мејдана чыхыр. Чүнки һәмнин дэјэри јарадан эмэк инди һэр бир башга инсан эмэјинэ бэрабэр бир эмэк кими тамамилэ ајдын ифадэ олунмушдур ки, бурада да инсан эмэјинин нэ кими натурал формаја ма-лик олмасынын вэ сүртукда, бугдада, дэмирдэ, гызылдамы вэ и. а. маддилэшмэсинин фэрги жохдур. Буна көрө дэ инди кэтан өз дэјэр формасы сајэсиндэ башга нөв јалныз бирчэ

^{22а)} 2-чи нэшрэ гөјд. Мөсэлэн, һомердэ бир шејин дэјэри там бир сыра мүхтэлиф шејлардэ ифадэ олунур.

²³⁾ Буна көрө дэ кэтанын дэјэринин сүртукларда ифадэ едирлэрсэ, кэтанын сүртук дэјэриндэн, ону тахылда ифадэ едирлэрсэ, кэтанын тахыл дэјэриндэн бэһс едирлэр вэ и. а. Һэр бир белэ ифадэ о демэкдир ки, сүртукун, тахылын вэ и. а. истэллак дэјэриндэ кэтанын дэјэриндэн башга бир шеј тэзаһур етмир. „Һэр бир эмтээнин дэјэри онун мүбадилэ нисбэти демэк олдуруна көрө... биз онун барэсиндэ... тахыл дэјэри, мэхуд дэјэри вэ с. кими бэһс едэ билэрик; бу да һәмнин эмтээнин һансы башга эмтээ илэ мүгајисэ олунмасыннан асылдыр; белэликлэ, дэјэри минлэрлэ мүхтэлиф нөвлэри вардыр.— нэ гэдэр эмтээ варса, дүз о гэдэр дэ дэјэр нөвлэри вардыр вэ буларын һамсы ејни дэрэчэдэ номналдыр* („A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions“. London, 1825, p. 39). Вахты илэ Иккитэрэдэ бөјүк курулту голаран бу аноним эсэрин мүэллифи С. Бејли хөјал едир ки, ејни бир эмтээ дэјэринин бу рэнкарэик нисби ифадэлэринин көстөрмөклэ, дэјэр аилајышына тэриф вермөклэ һэр бир икканы илэв етмишдир. Онун үзэринэ Рикардо мөктэбинин, мөсэлэн, „Westminster Review“ нэ гэдэр эсаби-ликлэ һүчүм етмэси субүт едир ки, бүтүи өз мэхлүдугуна бахмајарар о һэр һалла Рикардо нэзэријэсинин эиф јерлэринин һисс етмишдир.

эмтээ илэ дежил, бүтүн эмтээ алэми илэ дэ ичтимаи мүнасибэ-тэ кирир. Эмтээ олмаг е'тибары илэ о бу алэмин вэтэндашы-дыр. Ејни заманда эмтээ дэјэринин сонсуз ифадэ сырасы көс-тэрир ки, эмтээ дэјэри тэзаһур етдији һэр бир хүсуси истеһлак дэјэри формасына там е'тинасызлыгла јанашыр

Биринчи формада—20 аршын кэтан=1 сүртука формасында—бу ики эмтээнин бир-биринэ мүэјјэн мигдар нисбэтиндэ мүбадилэ олунмасы садэ бир тэсадүф кими көрүнэ билэр. Эксинэ, икинчи формада бунун архасында кизлэнэн, тэсадүфи тэзаһурдэн маһијјэтчэ фэрглэнэн вэ бу тэзаһүрү мүэјјэн едэн эсас дэрһал мејдана чыхыр. Кэтан дэјэри өз кэмијјэти е'тибары илэ ејнилэ галыр, о истэр сүртукада, гәһвэдэ, дәмирдэ вэ и. а.,—эн мүхтәлиф саһиблэрэ мәхсус сајсыз-һесабыз мүх-тәлиф эмтәэләрдэ ифадэ олунсун,—бунун фэрги јохдур. Ики фәрди эмтээ саһибинин тэсадүфи мүнасибэти арадан галхыр. Ајдын олур ки, мүбадилэ эмтээнин дэјэр кэмијјэтини тәнзим етмир, эксинэ, эмтээнин дэјэр кэмијјэти онун мүбадилэ нис-бәтләрини тәнзим едир.

2) Хүсуси эквивалент форма

Һэр бир эмтээ: сүртук, чај, бугда, дәмир вэ и. а., кэтанын дэјэр ифадәсиндэ эквивалент кими вэ буна көрә дэ дэјэр чис-ми кими мејдана чыхыр. Инди бу эмтәэләрдэн һэр биринин мүэјјэн натурал формасы бир чох башгалары илэ јанашы хү-суси эквивалент формадыр. Ејнилэ дэ мүхтәлиф эмтээ чисм-ләриндэ олан чүрбәчүр мүэјјэн, конкрет фајдалы эмәк нөвлә-ри инди анчаг, үмумијјәтлә инсан эмәјинин тәчәссүмү вэ тэзаһүрүнүн хүсуси формалары кими мејдана чыхыр.

3) Долгун вэ ја кениш дэјэр формасынын нөгсанлары

Эввалән, эмтээнин нисби дэјэр ифадәси бурада натамам-дыр, чүнки онун дэјэрини ифадэ едэн сыра һеч бир заман бит-мир. Һалгалары дэјэр тәнликләриндән ибарәт олан силсилә јени мејдана чыхан вэ дэјэрин јени ифадәси үчүн материал верән һэр бир эмтээ нөвү дахил едилмәклә һәмишә узадыла билэр. Икинчиси, бу силсилә ајры-ајры вэ мүхтәлиф нөвлү дэ-јэр ифадәләринин рәнкарәнк мәнзәрәсини тәшкил едир. Нәһа-јәт, бу кениш формада һэр бир эмтээнин нисби дэјэри ифадэ олунурса,—әслиндә белә дэ олмалыдыр,—онда һэр бир эмтәэ-нин нисби дэјэр формасы дэјэр ифадәләринин сонсуз сырасы-дыр вэ бу сыра һэр һансы башга бир эмтээнин нисби дэјэр формасынын ифадәсиндән фэрглидир. Кениш нисби дэјэр фор-масынын нөгсанлары өзү дэ она мүвафиг олан эквивалент

формада ин'икас едир. Һәр бир аҗрыча әмтәә нөвүнүн натурал формасы бурада сажсыз-һесабысыз башга хүсуси эквивалент формаларла јанашы хүсуси бир эквивалент форма олдуғу үчүн үмумијјәтлә анчаг мәһдуд эквивалент формалар мөвчүдур вә бунлардан һәр бири галанларынын һамысыны гејримүмкүн едир. Ејнилә дә һәр бир хүсуси әмтәә эквивалентиндә олан мүәјјән, конкрет, фәјдалы әмәк нөвү инсан әмәјинин јалныз хүсуси тәзаһүр формасыдыр, демәли, мүкәммәл тәзаһүр формасы дејилдир. Доғрудур, инсан әмәји бу хүсуси тәзаһүр формаларынын мәчмусунда өз долғун вә ја мүкәммәл тәзаһүр формасыны алыр. Бунунла белә, о бурада ваһид тәзаһүр формасына малик дејилдир.

Әслиндә кениш нисби дәјәр формасы анчаг биринчи формадакы садә нисби дәјәр ифадәләринин вә ја тәнликләринин мәчмусундан ибарәтдир, мәсәлән:

$$20 \text{ аршын кәтан} = 1 \text{ сүртука,}$$

$$20 \text{ аршын кәтан} = 10 \text{ ф. чаја вә и. а.}$$

Лакин бу тәнликләрин һәр бириндә онунла ејнијјәт тәшкил едән әкс тәнлик дә вардыр:

$$1 \text{ сүртука} = 20 \text{ аршын кәтана,}$$

$$10 \text{ ф. чај} = 20 \text{ аршын кәтана вә и. а.}$$

Доғрудан да: әкәр бириси өз кәтаныны бир чох башга әмтәәләрә мүбадилә едирсә вә, демәли, онун дәјәрини бир сыра башга әмтәәләрдә ифадә едирсә, онда јәгин, бир чох башга әмтәә саһибләри дә һөкмән өз әмтәәләрини кәтана мүбадилә етмәлидирләр, демәли, өз мүхтәлиф әмтәәләринин дәјәрини ејни бир үчүнчү әмтәәдә, кәтанда ифадә етмәлидирләр. Беләликлә: 20 аршын кәтан = 1 сүртука, јахүд = 10 ф. чаја, јахүд = вә и. а.—сырасыны тәрсинә чевирәк, јә'ни әслиндә бу сырада артыг мөвчүд олан әкс нисбәти ифадә едәк, онда белә алынар:

С. УМУМИ ДӘЈӘР ФОРМАСЫ

1 сүртука	=	}	20 аршын кәтана
10 ф. чај	=		
40 ф. гәһвә	=		
1 квартал бугда	=		
2 унсија гызыл	=		
1/2 тон дәмир	=		
x мигдар А әмтәә	=		
вә и. а.	=		

1) Дэжэр формасынын дэжишилмиш характери

Инди эмтээлэр өз дэжэрлэрини белә ифадә едир: 1) садә шәкилдә, чүнки бунлар өз дэжэрлэрини тәкчә бир эмтээдә ифадә едир, вә 2) ваһид шәкилдә, чүнки бунлар өз дэжэрлэрини ејни бир эмтээдә ифадә едир. Онларын дэжэр формасы садәдир вә онларын һамысына аиддир, демәли һамысы үчүн үмумидир.

I вә II формалар анчаг буна наил олурду ки, мүәјјән эмтәәнин дэјәри онун өз истехлак дэјәриндән вә ја онун эмтәә чисминдән фәргли бир шеј кими ифадә олунурду.

Биринчи форма бу чүр дэјәр тәнликләри верирди: I сүртуку = 20 аршын кәтана, 10 ф. чај = $\frac{1}{2}$ тон дәмирә вә и. а. Сүртукун дэјәри кәтана бәрабәр бир шеј кими, чајын дэјәри дәмирә бәрабәр бир шеј кими ифадә олунур вә и. а. Лакин кәтанла дәмир бир-бириндән нә гәдәр фәрглидирсә, онлара бәрабәр олан бу бир шеј дә, сүртукун вә чајын дэјәри ифадәләри дә бир-бириндән о гәдәр фәрглидир. Ајдындыр ки, һәјатда бу формаја анчаг мүбадиләнин илк мәрһәләсиндә тәсадүф едилир, зира бу мәрһәләдә эмәк мәнһуулары анчаг тәк-тәк вә тәсадүфи мүбадилә һалларында эмтәәләрә чеврилир.

Икинчи форма эмтәәнин дэјәрини онун өз истехлак дэјәриндән биринчи формаја нисбәтән даһа долғун сурәтдә фәрглендирир, чүнки дэјәр, мәсәлән, сүртукун дэјәри бурада онун натурал формасына мүмкүн олан бүтүн шәкилләрдә—кәтана бәрабәр, чаја бәрабәр вә и. а., анчаг сүртукун өзүндән башга истәнилән һәр шејә бәрабәр бир шеј кими гаршы дурур. Дикәр тәрәфлән, бурада эмтәәләрин һәр һансы бир үмуми дэјәр ифадәсинә әсла имкан галмыр, чүнки һәр бир ајрыча эмтәәнин дэјәр ифадәсиндә бүтүн башга эмтәәләр анчаг эквивалент формада мејдана чыхыр. Кениш дэјәр формасына илк дәфә әслиндә о заман тәсадүф едилир ки, мүәјјән бир эмәк мәнһуула, мәсәлән, мал-гара даһа бир истисна кими дејил, адәтән бир чох башга эмтәәләрә мүбадилә едилсин.

Јени әлдә етдијимиз III форма эмтәә аләмнинин дэјәрлэрини бу аләмдән ајрылан ејни бир эмтәә нөвүндә, мәсәлән кәтанда ифадә едир вә, беләликлә, бүтүн эмтәәләрин дэјәрлэрини бунларын кәтана бәрабәрлији васитәси илә тәмсил едир. Кәтана бәрабәр бир шеј олараг һәр бир эмтәә дэјәри инди нәинки өз истехлак дэјәриндән, һабелә һәр чүр истехлак дэјәриндән дә фәргләнир, бунунла да о өзү һәмнин эмтәә илә бүтүн башга эмтәәләр арасындакы үмуми чәһәти ифадә едир. Демәли, дэјәр олмаг етибары илә эмтәәләр арасында јалныз бу форма һәгигәтән мүнасибәтләр јарадыр вә ја бунлары бир-биринә

нисбэтдэ мүбадилэ дэјери кими мејдана чыхмаға мәчбур едир

Эввэлки формаларын һәр икиси һәр бир әмтәэнин дэјерини ја онунла јекчинс олмајан бирчә әмтәэдә, ја да ондан фәргли олан бир сыра әмтәәләрдә ифадә едир. Һәр ики һалда дэјәр формасы әлдә етмәк ајрыча бир әмтәэнин, нечә дэјәрләр, өз хүсуси ишидир вә о буну галан әмтәәләрин јардымы олмадан едир. Галан әмтәәләр она мүнасибәтдә анчаг пассив бир эквивалент ролу ојнајыр. Үмуми дэјәр формасы исә, әксинә, анчаг бүтүн әмтәә аләминин үмуми бир иши кими мејдана чыхыр. Бир әмтәә анчаг она көрә үмуми дэјәр ифадәси алыр ки, онунла бир заманда бүтүн башга әмтәәләр өз дэјерини ејни бир эквивалентдә ифадә едир вә јени мејдана чыхан һәр бир әмтәә дә буну тәглид етмәлидир. Бунунла бәрабәр мә'лум олур ки, әмтәәләрин дэјәр предметлији бу шејләрин садәчә «ичтимаи варлығындан» ибарәт олдуғуна көрә, анчаг онларын һәртәрәfli ичтимаи мүнасибәти васитәси илә ифадә олуна биләр, буна көрә дә онларын дэјәр формасы ичтимаи әһәмиј-јәтә малик бир форма олмалыдыр.

Өзләринин кәтана бәрабәрлији формасында бүтүн әмтәәләр инди нәинки кејфијјәтчә бәрабәр, јә'ни үмумијјәтлә дэјәр олур, һабелә мигдарча да мүгајисә едилә билән дэјәр кәмиј-јәти олур. Онлар өз дэјәрләринин кәмијјәтләрини ејни бир материалда—кәтанда әкс етдирдикләринә көрә, бу дэјәр кәмијјәтләри гәршылыгылы сурәтдә бири дикәриндә әкс олунур. Мәсәлән, 10 ф. чај=20 аршын кәтана, һабелә 40 ф. гәһвә=20 аршын кәтана. Демәли, 10 ф. чај=40 ф. гәһвәјә. Јахуд: бир фунт гәһвәдә 1 фунт чајдакы гәдәр дэјәр субстансијасынын, әмәјин анчаг дөрддә бири вардыр.

Әмтәә аләминин үмуми нисби дэјәр формасы бу аләмдән кәнар едилмиш эквивалент әмтәәјә, кәтана, үмуми эквивалент характери верир. Кәтанын өз натурал формасы бүтүн әмтәә аләмә үчүн үмуми олан дэјәр сурәти олур, кәтан бүтүн башга әмтәәләрә билаваситә мүбадилә олунмағ габилијјәти әлдә едир. Онун чисмани формасы һәр чүр инсан әмәјинин көрүнән тәчәссүмү, үмуми ичтимаи гылафы ролуну ојнајыр. Тохучу-луг, кәтаны истеһсал едән хүсуси әмәк, ејни заманда үмуми вә ичтимаи формада, бүтүн башга әмәк нөвләри илә бәрабәр-лик формасында олур. Үмуми дэјәр формасыны тәшкил едән сајсыз-һесабыз тәнликләр кәтанда тәчәссүм олунан әмәји һәр бир башга әмтәәдә олан бүтүн әмәк нөвләринә нөвбә илә бәрабәрләшдирир, бунунла да тохучулуғу үмумијјәтлә инсан әмәјинин үмуми тәзаһүр формасы едир. Беләликлә, әмтәә дэјериндә маддиләшмиш әмәк керчәк әмәк нөвләринин бүтүн конкрет формалары вә фајдалы хассәләринин тәчрид едилдији

эмэк олараг нэинки мэнфи ифадэ алыр, һабелэ онун өз мүсбэт тэбиэти дэ ајдын сурэтдэ мејдана чыхыр. Бу эмэјин мүсбэт тэбиэти ондан ибарэтдир ки, бүтүн керчэк эмэк нөвлэри онлар үчүн үмуми олан инсан эмэји характеринэ, инсан иш гүвэсн мэсрэфинэ мүнчэр эдилмишдир.

Эмэк мөһсулларыны садэчэ, фэрглэрдэн мөһрум инсан эмэји биркинтилэри шэклиндэ тэмсил едэн үмуми дэјэр формасы лап өз гурулушу илэ кэстэрир ки, о, эмтээ алэминин ичтимаи ифадэсидир. Белэликлэ, бу форма ашкара чыхарыб кэстэрир ки, һэмин алэм дахилиндэ эмэјин үмуми бэшэри характери онун спесифик ичтимаи характерини тэшкил едир.

2) Нисби дэјэр формасы илэ эквивалент форманын инкишафы арасындакы мүнэсибэт

Нисби дэјэр формасынын инкишаф дэрэчэсинэ эквивалент форманын инкишаф дэрэчэси ујгун кэлир. Лакин,—буну гејд етмэк исэ эһэмијјэтлидир—эквивалент форманын инкишафы анчаг нисби дэјэр формасынын инкишафынын ифадэси вэ нэтичэсидир.

Эмтээнин садэ вэ ја тэк нисби дэјэр формасы башга эмтээни тэк эквивалент едир. Кениш нисби дэјэр формасы,—эмтээ дэјэринин бүтүн башга эмтээлэрдэки бу ифадэси—һэмин эмтээлэрэ мүхтэлиф элаһиддэ эквивалентлэр формасы верир. Нэһајэт, бир элаһиддэ эмтээ нөвү үмуми эквивалент формасы алыр, чүнки бүтүн башга эмтээлэр өвлэринин ваһид үмуми дэјэр формасы үчүн ону материал едир.

Үмумијјэтлэ дэјэр формасы нэ дэрэчэдэ инкишаф едирсэ, онун ики гүтбү—нисби дэјэр формасы илэ эквивалент форма арасындакы экслик дэ ејни дэрэчэдэ инкишаф едир.

Артыг биринчи форма—20 аршын кэтан = 1 сүртука формасы бу экслијэ маликдир, лакин ону тэсбит етмир. Бу тэнлији нечэ, солдан сага вэ ја сагдан сола охујачагымыздан асылы олараг, ики эмтээ гүтбүнүн һэр бири, һэм кэтан, һэм дэ сүртук нөвбэ илэ каһ нисби дэјэр формасында, каһ да эквивалент формада олачагдыр. Бурада гүтби экслији мүэјјэн етмэк һэлэ чох чэтиндир.

II формада мүэјјэн бир эмтээ нөвү һэр дэфэ өз нисби дэјэрини тамамилэ кенишлэндирэ билир, јахуд о өзү кениш нисби дэјэр формасына малик олур, бу да анчаг она керэ вэ о дэрэчэдэ олур ки, бүтүн башга эмтээлэр она эквивалент формада гаршы дурур. Бурада дэјэр тэнлијинин, мэсэлэн 20 аршын кэтан = 1 сүртука, јахуд = 10 ф. чаја, јахуд = 1 квартал бугдаја вэ и. а. тэнлијинин һэр ики һиссэсинин јерини даһа елэ дэјишдирмэк олмаз ки, онун үмуми характери дэјишди-

рилмэсин, о, долгун дэжэр формасындан үмүми дэжэр форма-сына чеврилмэсин.

Нәһажәт, сонунчу форма, III форма эмтээ аләминә үмүми ичтимаи нисби дэжэр формасы верир, бу да она көрә вә о дәрәчәдә олур ки, бурада эмтээ аләминә мәнсуб олан бүтүн нөвләр—бирчәсиндән савајы—үмүми эквивалент формадан кәнар едилмишдир. Бир эмтээ, кәтан, она бүтүн башга эмтәә-ләрә билаваситә мүбадилә олунмаг габилијјәти верән форма-дадыр, вә ја билаваситә ичтимаи формададыр, бу да она көрә вә о дәрәчәдә олур ки, бүтүн башга эмтәәләр бу формада дејилдир²⁴⁾.

Үмүми эквивалент вәзифәси дашыјан эмтәә исә, әксинә, эмтәә аләминин ваһид вә, демәли, үмүми нисби дэжэр форма-сындан мәһрумдур. Үмүми эквивалент формасында олан кәтан вә ја үмүмијјәтлә һәр һансы бир эмтәә ејни заманда үмүми нисби дэжэр формасында да иштирак етсәјди, о өзү кәрәк өзү үчүн эквивалент олајды. Онда биз: 20 аршын кәтан=20 ар-шын кәтана тәнлијини алмыш олардыг ки, бу да нә дэјәри, нә дә дэжәр кәмијјәтини ифадә етмәјән тавтолокијадыр. Үмүми эквивалентин нисби дэјәрини ифадә етмәк үчүн биз, әксинә, III форманы тәрсинә чевирмәлијик. Үмүми эквивалент бүтүн галан эмтәәләр үчүн үмүми олан нисби дэжэр формасына малик дејилдир, онун дэјәри исә бүтүн башга эмтәә чисим-ләринин сонсуз сырасында нисби сурәтдә ифадә олунур. Беләликлә, кениш нисби дэжәр формасы, јахуд II форма, экви-валент эмтәәнин спесифик нисби дэжәр формасы олур.

3) Үмүми дэжэр формасындан пул формасына кечилмәси

Үмүми эквивалент форма үмүмијјәтлә дэжэр формасыдыр. Демәли, бу форма һәр бир эмтәәјә мәнхус ола биләр. Дикәр тәрәфдән, һәр һансы бир эмтәә анчаг о заман вә о дәрәчәдә үмүми эквивалент формасында (I—III формада) олур ки, эк-

²⁴⁾ Бүтүн башга эмтәәләрә билаваситә мүбадилә олуну билмәк формасы илк бахышда белә бир чәләти ашкара чыхармыр ки, мәгнитин мүсбәт гүтбү онун мәнфү гүтбү илә гы-рылмаз сурәтдә бағлы олдуғу кими, үмүми билаваситә мүбадилә олуну билмәк формасы да билаваситә мүбадилә олунмамаг формасы илә гырылмаз сурәтдә бағлы олан энәдјјәтли эмтәә формасыдыр. Буна көрә дә бүтүн католиклар папа етмәк мүмкүн олдуғуну фәз этмәјә јол верилә биләрсә, ејни заманда бүтүн эмтәәләр үзәринә билаваситә мүбадилә олуну билмәк дағасы вурула биләчәјини дә фәз этмәјә јол верилә биләр. Эмтәә истәһ-салында инсан азаллығынны вә шәхси мүстәғиллијини пес plus ultra-сыны [зирвәсини] көрән хырда буржуа, әлбәттә, сон дәрәчә арзу едарди ки, бу форма илә бағлы олан нөг-санларны, хүсусилә дә эмтәәләрни билаваситә мүбадилә олуну билмәмәк кими нөгсаньны аралан галдырсын. Прудонун социализми дә мәнз бу филистер хүлјасына бәзәк-дүзәк вер-мәклән ибарәтдир вә башга бир јердә көстәрдијим кими²⁵⁾, бу социализм һәтта орижинал бир шәј дә дејилдир. Грей, Брей вә башгаларьнын һалә хәјли әвәл вә хәјли јахшы дејик-ләрини анчаг тәкрар едир. Буна бахмајарак инди белә бир әләмәлик мүәјјән даирәләрдә „елм“ ады илә јайылр. Индијәдәк пәч бир мәктәб „елм“ сөзүндән Прудон мәктәби гәдәр бәрк јапышмамышдыр, чүнки

„Гәһәтлик көрүнсә анлајышларда
Буилари сөз илә әвәз едәрләр“²⁶⁾.

вивалент олмаг е'тибары илэ ону бүтүн башга эмтээлэр өз араларындан кэнэр едир. Белэ кэнэр олунмаг бир спесифик эмтээ нөвүнүн гәти нәсиби олдуғу замандан, јалныз бу замандан е'тибарән эмтээ аләминин ваһид нисби дәјәр формасы объекттив сабитлик вә үмуми ичтимаи әһәмијјәт кәсб едир.

Натурал форма илэ эквивалент форманын ичтимаи чәһәтдән говушдуғу спесифик эмтээ нөвү дөнүб пул эмтээ олур, јахуд пул вәзифәси дашыјыр. Эмтээ аләминдә үмуми эквивалент ролу ојнамаг онун спесифик ичтимаи вәзифәси олур, демәли, онун ичтимаи инһисары олур. II формада кәтанын хүсуси эквивалентләри олан, III формада исә өз нисби дәјәрләрини кәтанда ифадә едән эмтээләр арасында бу үстүн јери тарихән мүәјјән бир эмтээ, мәнз гызыл әлдә етмишдир. Буна көрә дә III формада кәтан эмтәәнин јеринә гызыл эмтәәни гојаг. Онда белә алынар:

Д. ПУЛ ФОРМАСЫ

20 аршын кәтан	=	} 2 унсија гызыла
1 сүртүк	=	
10 ф. чај	=	
40 ф. гәһвә	=	
1 квартал бугда	=	
1/2 тон дәмир	=	
x мигдар A эмтәә	=	

I формадан II формаја вә II формадан III формаја кечилдикдә мүнүм дәјишикликләр олур. Әксинә, IV форма III формадан анчаг бунунла фәргләнир ки, инди кәтан әвәзиндә гызыл үмуми эквивалент формаја маликдир. III формада кәтан нә кими рол ојнајырдыса, IV формада гызыл ејни ролу—үмуми эквивалент ролуну ојнајыр. Тәрәгги анчаг ондан ибарәтдир ки, бүтүн башга эмтәәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг формасы, јахуд үмуми эквивалент форма инди ичтимаи адәт күчүнә гызыл эмтәәнин спесифик натурал формасы илә гәти сурәтдә говушмушдур.

Гызыл анчаг она көрә башга эмтәәләрин гаршысына пул кими чыхыр ки, о әввәлчә онларын гаршысына эмтәә кими чыхмышды. Бүтүн башга эмтәәләр кими, гызыл һәм эквивалент—тәк мүбадилә һалларында тәк эквивалент олмуш, һәм дә башга эквивалент эмтәәләрлә јанашы хүсуси эквивалент вәзифәси дашымышдыр. Тәдричән гызыл аз-чоһ кениш даирәдә үмуми эквивалент вәзифәси дашымаға башламышдыр. Эмтәә аләминин дәјәрләри ифадәсиндә гызыл бу мөвгеји өз инһисары алтына алдыгда дәрһал дөнүб пул эмтәә олур вә анчаг белә бир эмтәә олдуғу замандан е'тибарән IV форма

III формадан фэрглэнмэжэ башлајыр, башга сөзлэ десэк, үмуми дэјэр формасы пул формасына чеврилир.

Бир эмтээнин, мäsэлэн кэтанын дэјеринин артыг, пул эмтээ вэзифәси дашыјан эмтээдә, мäsэлэн гызылда садә нисби ифадәси гијмәт формасыдыр. Демәли, кэтанын «гијмәт формасы» беләдир:

20 аршын кәтан = 2 унсија гызыла,

јахуд, 2 фунт стерлинг ики унсија гызылын сиккә адыдырса, онда

20 аршын кәтан = 2 фунт стерлингә.

Пул формасы анлајышынын чәтинлији анчаг үмуми эквивалент форманы, демәли, үмумијјәтлә үмуми дэјэр формасыны, III форманы анламагдакы чәтинликдән ибарәтдир. III форма ретроспектив сурәтдә II формаја, кениш дэјэр формасына чеврилир, кениш дэјэр формасынын әсасыны тәшкил едән илкин үнсүр исә I формадыр: 20 аршын кәтан = 1 сүртүка, јахуд x мигдар A эмтәә = y мигдар B эмтәәјә. Буна көрә дә садә эмтәә формасы пул формасынын рүшәјмидир.

4. ЭМТЭӘ ФЕТИШИЗМИ ВӘ ОНУН СИРРИ

Илк нәзәрдә эмтәә чох садә, ән ади бир шеј кими көрүнүр. Онун тәһлили көстәрир ки, эмтәә гәрибәликләрлә, метафизик инчәликләр вә теоложи һијләләр илә долу бир шејдир. Биз эмтәәни истәр белә бир нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг едәк ки, о өз хассәләри илә инсан тәләбатыны өдәјир, истәрсә белә бир нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг едәк ки, о һәмин хассәләри инсан әмәјинин мәһсулу кими әлдә едир,—истеһлак дэјәри олмаг е'тибары илә эмтәәдә мүәммалы һеч бир шеј жохдур. Өзлүјүндә ајдындыр ки, инсан өз фәалијјәти илә тәбиәт маддәләринин формаларыны өзүнә фәјдалы истигамәтдә дәјишдирир. Мәсәлән, ағачдан стол гәјрыларкән онун формалары дәјишилир. Бунунла белә, стол јенә дә ағачлығында галыр,—һисслә гавранылан ади бир шеј олараг галыр. Лакин бу стол эмтәә олан кими һисси-фөвгәлһисси бир шејә чеврилир. О нәинки дөрд ајағы үстүндә јердә дурур, һабелә бүтүн дикәр эмтәәләр гаршысында башы үстә дә дурур вә онун бу тахта кәлләси елә гәрибәликләр доғурур ки, стол өз тәшәббүсү илә орталыға атылыб ојнамаға башласајды, бу гәдәр тәәччүблү олмазды²⁵).

²⁵) Хатырладаг ки, Чин вә столлар—pour encourager les autres [башгаларыны руһландырмаг үчүн] мәнә елә бир заманда ојнамаға башламышдылар ки, бу замән бүтүн галам алам, дәјәсэн там сүкунәт һалында көрүнүрдү²⁵.

Беләликлә, әмтәәнин мистик характери онун истеһлак дәјериндән доғмур. Онун бу характери дәјәрә верилән тә'рифләрин мәзмунундан да доғмур. Әввәлән, она көрә ки, фајдалы әмәјин, јахуд мәһсулдар фәалијјәтин ајры-ајры нөвләри нә гәдәр мүхтәлиф олса да, физиоложи чәһәтдән бунлар инсан организмнин функцијаларыдыр вә бу функцијалардан һәр бири, онун мәзмуну вә формасы нечә олурса-олсун, әслиндә инсан бейнинин, әсәбләринин, әзәләләринин, һисс үзвләринин вә и. а. мәсрәфидир. Икинчиси, дәјәр кәмијјәтинин мүәјјән едилмәсинин әсасын тәшкил едән шеј, мәһз белә мәсрәфләрин мүддәти, јахуд әмәјин мигдары әмәјин кејфијјәтиндән тамамилә ајдын сурәтдә фәрғләнир. Һәр бир чәмијјәтдә јашајыш васитәләри истеһсалына сәрф едилән иш вахты, мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә ејни дәрәчәдә олмаса да, һәр һалда инсанлары марагландырмалы иди²⁶⁾. Нәһәјәт, бир һалда ки, инсанлар һәр нечә олса да бир-бири үчүн ишләјирләр, бунунла да онларын әмәји ичтимаи форма алыр.

Беләликлә, бәс әмәк мәһсулу әмтәә формасы алдыгда онун дәрһал мүәммалы характери һарадан доғур? Јәгин ки, бу форманын өзүндән. Инсан әмәјинин мүхтәлиф нөвләринин бәрабәрлији әмәк мәһсулларынын ејни дәјәр предметлији кими бир шеј формасы алыр; инсан иш гүввәси мәсрәфләринин бу гүввәнин сәрф едилдији мүддәтлә өлчүлмәси әмәк мәһсулларынын дәјәр кәмијјәти формасыны алыр; нәһәјәт, истеһсалчылар арасында олан вә онларын әмәјинин ичтимаи хассәләрини ашкара чыхаран мүнәсибәтләр әмәк мәһсулларынын ичтимаи мүнәсибәти формасыны алыр.

Демәли, әмтәә формасынын әсрарәнкизлији садәчә бундан ибарәтдир: о елә бир күзкүдүр ки, инсанларын өз әмәјинин ичтимаи характерини онлара әмәк мәһсулларынын өз шеј характери кими, һәмин шејләрин фитрәтән малик олдуғу ичтимаи хассәләр кими әкс етдирир; буна көрә мәчму әмәјә истеһсалчыларын ичтимаи мүнәсибәти дә онлара шејләрин истеһсалчылардан харичдә олан ичтимаи мүнәсибәти кими көрүнүр. Белә бир *quid pro quo* [биринин јеринә башгасынын мејдана чыхмасы] нәтичәсиндә әмәк мәһсуллары әмтәә олур, һисс-фөвгәлһисси шеј, јахуд ичтимаи шеј олур. Мәсәлән, бир шејин ишығ васитәси илә көз әсәбинә тә'сири көз әсәбинин өзүнүн субјектив гычыгланмасы кими дәјил, көздән харичдә олан шејин објектив формасы кими гавранылыр. Лакин көзлә гаврадығымыз заман доғрудан да бир шеј, харичи чисим

²⁶⁾ 2-чи нәшрә гәјд. Гәдим керманлар арасында бир моркен торпағын кәмијјәти бир-күнлүк әмәклә өлчүлүрдү; бурадан да моркенни адлары ирәли кәләр: *Tagwerk* (вә ја *Tagwanne*) (*Jurnate* вә ја *jurnalis*, terra *jurnalis*, *jornalis* вә ја *diurnalis*), *Mannwerk*, *Mannskraft*, *Mannsmaat*, *Mannshauet* вә и. а. Бәх: *Georg Ludwig von Maurer*. „Einleitung zur Geschichte der Mark,—Hof,— u. s. w. Verfassung“. München, 1854, S. 129 sq.

ишыгы башга бир шејә, көзә салыр. Бу, физики шејләр арасында олан физики мүнәсибәтдир. Һалбуки әмтәә формасы вә әмәк мәнсуллары дәјәрләринин бу форманы ифадә едән нисбәти шејләрин физики тәбиәтинә вә онлары бу тәбиәтиндән доған мүнәсибәтләринә әсла бәнзәмәз. Бу анчаг инсанларын өзләринин мүүјјән ичтимаи мүнәсибәтидир вә онларын нәзәриндә шејләр арасында мүнәсибәт кими фантастик бир форма алыр. Буна бир тәшбиһ тапмаг үчүн биз дин аләмнин думанлы сәһәләринә әл атмалы олардыг. Бурада инсан бејнинин мәнсуллары өз һәјаты олан, инсанларла вә бир-бири илә мүүјјән мүнәсибәтләрә кирән мүстәгил вүчудлар кими тәсәввүр олунар. Инсан әлинин мәнсуллары да әмтәә аләмнндә белә олар. Буну мән фетишизм адландырырам ки, бу да әмтәә олараг истеһсал едилән әмәк мәнсулларына хасдыр вә, демәли, әмтәә истеһсалындан ајрылмаздыр.

Лухарыдакы тәһлилин кәстәрдији кими, әмтәә аләмнин бу фетишлик характери әмтәә истеһсал едән әмәјин спесифик ичтимаи характериндән ирәли кәлир.

Истеһлак шејләри үмумијјәтлә анчаг она көрә әмтәә олар ки, бунлар бир-бириндән асылы олмајан хүсуси ишләрин мәнсулларыдыр. Бу хүсуси ишләрин комплекси чәмијјәтин мәчму әмәјини тәшкил едир. Истеһсалчылар анчаг өз әмәјинин мәнсулларыны мүбадилә етмәк јолу илә ичтимаи тәмаса кирдикләринә көрә, онларын хүсуси ишләринин спесифик ичтимаи характери дә анчаг бу мүбадилә чәрчивәсиндә тәзаһүр едир. Башга сөзлә десәк, хүсуси ишләр әслиндә мәчму ичтимаи әмәјин тәркиб һиссәләри кими ичра олунар, һәм дә анчаг, әмәк мәнсуллары арасында, онларын заситәси илә дә истеһсалчыларын өз арасында мүбадиләнин јаратдығы мүнәсибәтләр сәјәсиндә ичра олунар. Буна көрә дә истеһсалчыларын өз хүсуси ишләри арасындакы ичтимаи мүнәсибәтләр әслиндә нәдирсә мәһтә о чүр көрүнүр, јәни инсанларын әмәјиндә онларын билаваситә ичтимаи мүнәсибәтләри кими дејил, әксинә, инсанлар арасында олан шеј мүнәсибәтләри вә шејләр арасында олан ичтимаи мүнәсибәтләр кими көрүнүр.

Әмәк мәнсуллары јалныз мүбадилә чәрчивәсиндә оларкән мүхтәлифлији һиссләрлә гавранылан истеһлак предметликләриндән кәнарда ичтимаи чәһәтчә бәрабәр дәјәр предметлији әлдә едир. Әмәк мәнсулу практикада анчаг о һалда фәјдалы шејлә дәјәрә малик шејә белә ајрылыр ки, мүбадилә артыг кифәјәт гәдәр јајылмыш олсун вә фәјдалы шејләрин хүсуси олараг мүбадилә үчүн истеһсал едилдији дәрәчәдә әһәмијјәт газанмыш олсун, буна көрә дә шејләрин дәјәр характери онлар һәлә истеһсал едиләркән нәзәрә алынсын. Бу замандан етибарән истеһсалчыларын хүсуси ишләри һәгигәтәв икили

ичтимай характер алып. Бир тәрәфдән, бунлар фәјдалы әмәјин мүәјјән нөвләри олмаг е'тибары илә мүәјјән ичтимай тәләбаты өдәмәли вә, беләликлә, мәчму әмәјин тәркиб һиссәләри олмаг, тәбии сурәтдә инкишаф етмиш ичтимай әмәк бөлкүсү системинин тәркиб һиссәләри олмаг вәзифәсини доғрултмалыдыр. Дикәр тәрәфдән, бунлар анчаг өз истеһсалчыларынын мүхтәлиф тәләбатыны өдәјир, чүнки фәјдалы хүсуси әмәјин һәр бир ајрыча нөвү фәјдалы хүсуси әмәјин һәр һансы башга нөвүнә мүбадилә едилә биләр вә, демәли, бир-биринә тәндир. Бир-бириндән *toto coelo* [һәр чәһәтдән] фәргли олан әмәк нөвләринин бәрабәрлији анчаг, онларын һәгиги бәрабәрсизлијиндән сәрф-нәзәр етмәкдән, онлары инсан иш гүввәси мәсрәфләри, абстракт инсан әмәји олмаг е'тибары илә һамысынын малик олдуғу үмуми характерә мүнчәр етмәкдән ибарәт ола биләр. Лакин хүсуси истеһсалчыларын бејни онларын хүсуси ишләринин бу икили ичтимай характерини анчаг, әмәли мәшәтдә, мәһсуллар мүбадиләсиндә мејдана чыхдығы формаларда әкс етдирир: демәли, онларын хүсуси ишләринин ичтимай фәјдалы характерини белә бир формада әкс етдирир ки, әмәк мәһсулу фәјдалы олмалыдыр, лакин истеһсалчынын өзү үчүн дејил, башга адамлар үчүн фәјдалы олмалыдыр; мүхтәлиф әмәк нөвләри арасындақы бәрабәрлијин ичтимай характерини белә бир формада әкс етдирир ки, мадди чәһәтдән мүхтәлиф олан бу шејләр, әмәк мәһсуллары дәјәрдир.

Демәли, инсанларын өз әмәк мәһсулларыны бир-бири илә бир дәјәр кими мүгајисә етмәләринин сәбәби һеч дә бу дејилдир ки, онлар үчүн һәмин шејләр анчаг јекчинс инсан әмәјинин шеј пәрдәсидир. Әксинә. Инсанлар мүбадилә заманы өзләринин мүхтәлиф мәһсулларыны дәјәр кими бир-биринә бәрабәр тутаркән өзләринин мүхтәлиф әмәк нөвләрини бир-биринә инсан әмәји кими бәрабәр тутурлар. Онлар буну дүшүнмүрләр, лакин белә едирләр²⁷⁾. Беләликлә, дәјәрин аллында онун нә олдуғу јазылмамышдыр. Бундан әлавә: дәјәр һәр бир әмәк мәһсулуну ичтимай һероглифә чевирир. Сонралар адамлар бу һероглифин мә'насыны баша дүшмәјә, өз ичтимай мәһсулунун сиррини ачмаға чалышырлар, чүнки, мәсәлән, дил инсанларын ичтимай мәһсулу олдуғу кими, истеһлак шејләринә дәјәр тәрифи вермәк дә инсанларын ејни дәрәчәдә ичтимай мәһсулудур. Сонралар елм кәшф етди ки, әмәк мәһсуллары дәјәр олдуғуна көрә, бунлар өз истеһсалына сәрф олунмуш инсан әмәјинин анчаг шеј шәклиндә ифадәсидир; бу кәшф

²⁷⁾ 2-чи нәшрә *gejd*. Буна көрә дә Галиани дејәндә ки, дәјәр нки шәхс арасында мүнасибәтдир— „La Ricchezza é una ragione tra due persone“.— буну да әлавә етмәли иди: шеј пәрдәси алтындақы мүнасибәтдир (*Galvani*, „Della Moneta“, сәһ. 221, Кустоли нәшринин III чилди: „Scrittori Classici Italiani di Economia Politica“. Parte Moderna. Milano, 1803).

бэшэријјэтин инкишаф тарихиндэ бир дэвр тэшкил едир, лакин эмэјин ичтимаи характеринин шеј шэклиндэ көрүнмэсини эсла арадан галдырмыр. Анчаг мүэјјэн бир хүсуси истехсал формасы һаггында, эмтээ истехсалы һаггында демэк олар ки, бир-бириндэн асылы олмајан хүсуси ишлэрин спесифик ичтимаи характери бунларын үмумијјэтлэ инсан эмэји олмаг е'тибары илэ бир-биринэ бэрабэр олмасындан ибарэтдир вэ о, эмэк мэхсулларынын дэјэр характери дашымасы кими бир форма алыр. Һалбуки эмтээ истехсалы мүнасибэтлэринин эһатэ етдији инсанлара эмтээ истехсалынын бу спесифик хүсусијјэтлэри—истэр һәмин кэшфдэн эввэл, истэрсэ ондан сонра—үмуми эһэмијјэтэ малик бир шеј кими көрүнүр, бу да она бэнзэр ки, елмин һаваны эсас үнсүрлэринэ парчаладыгына бахмајараг, һаванын хассэлэри—онун физики чисмани формасы—мөвчуд олмагда давам едир.

Өз мэхсулларыны мүбадилэ едэн шэхслэри эмэли олараг һэр шејдэн эввэл белэ бир суал марагландырыр: өз мэхсулунун мүгабилиндэ нэ гэдэр өзкэ мэхсулу алмаг олар, ја'ни мэхсуллар бир-бири илэ һансы пропорсијаларда мүбадилэ олу-нур? Бу пропорсијалар мүэјјэн сабитлијэ чатдыгда вэ ади бир һал алдыгда, адама елэ кэлир ки, куја бунлар эмэк мэхсулларынын өз тэбиэти илэ бағлыдыр. Мэсэлэн, бир тон дэмирлэ ики унсија гызылын дэјэринин бэрабэрлији дэмирлэ гызылын физики вэ кимјэви хассэлэринин фэргинэ бахмајараг, бир фунт гызыл илэ бир фунт дэмирин чэкисинин бэрабэр олмасы факты кими гавранылыр. Һэгигэтдэ исэ эмэк мэхсулларынын дэјэр олмаг характери анчаг, бунларын мүэјјэн кэмијјэтли дэјэр кими тэзаһүр етмэси јолу илэ бэргэрап олу-р. Дэјэр кэмијјэтлэри, өз мэхсулларыны мүбадилэ едэн шэхслэрин арзусундан, габагкөрэнлијиндэн вэ фэалијјэтиндэн асылы олмајараг, арасы кэсилмэдэн дэјишилир. Бу шэхслэрин нэзэриндэ онларын өз ичтимаи һэрэкэти шејлэрин һэрэкэти формасыны алыр вэ онлар бу һэрэкэтэ нэзарэт етмэк эвэзинэ өзлэри бунун нэзарэти алтында олулар. Анчаг тамамилэ инкишаф етмиш эмтээ истехсалы шэраитиндэ тэчрүбэнин өзүндэн белэ бир елми анлајыш мејдана кэлэ билэр ки, бир-бириндэн асылы олмадан ичра едилэн, лакин тэбии сурэтдэ јетишмиш ичтимаи эмэк бөлкүсүнүн һалгалары олараг бир-бири илэ һэртэрэфли бағлы олан ајры-ајры хүсуси ишлэр даим өз ичтимаи пропорционал өлчүсүнэ мүнчэр едилир. Бу елми анлајышын мејдана кэлмэси үчүн она көрө тамамилэ инкишаф етмиш эмтээ истехсалы лазымдыр ки, мэхсулларын истехсалы үчүн лазым олан ичтимаи зэрури иш вахты хүсуси ишлэрин мэхсуллары арасында олан тэсадүфи вэ даим дэјишилэн мүбадилэ нисбэтлэри васитэси илэ тэнзимедичи тэбии ганун олараг јад-

ныз зоракылыгла өзүнэ јол ачыр, һәм дә бирисинин башына ев учаркән чазибә гануну нечә фэалијјәт көстәрирсә, һәмин ганун да бу чүр фэалијјәт көстәрир²⁸⁾. Буна көрә дә дәјәр кәмијјәтинин иш вахты илә мүәјјән едилмәси нисби әмтәә дәјәрләринин көзлә көрүнән һәрәкәти алтында кизләнән бир сирр-дир. Бу сиррин ачылмасы әмәк мәнсулларынын дәјәр кәмијјәтинин куја тамамилә тәсадүфи олараг мүәјјән едилмәси кими бир иллүзијаны арадан галдырыр, лакин дәјәр кәмијјәтинин мүәјјән едилмәсинин шеј формасыны әсла арадан галдырмыр.

Инсан һәјатынын формалары һаггындакы дүшүнчә вә, демәли бу формаларын елми тәһлили үмумијјәтлә һәмин формаларын һәгиги инкишафына әкс бир јол сечир. Бу дүшүнчә *post festum* [сонрадан] башланыр, јә'ни инкишаф просесинин һазыр нәтичәләрини әсас көтүрүр. Инсанлар әмәк мәнсуллары үзәринә әмтәә дамғасы вуран вә буна көрә дә әмтәә тәдәвүлү үчүн зәмин олан формаларын тарихи характери барәсиндә дејил—бу формалар онларын нәзәриндә, әксинә, артыг гәти бир характер алмыш олур,—анчаг мәзмуну барәсиндә дүшүнмәјә илк дәфә тәшәббүс етмәздән әввәл һәмин формалар артыг ичтимаи һәјатын тәбии формалары кими бир сабитлик алмыш олур. Беләликлә, јалныз әмтәә гијмәтләринин тәһлили дәјәр кәмијјәтини мүәјјән етмәјә кәтириб чыхармыш вә әмтәәләрин анчаг үмуми пул ифадәси бунларын дәјәр олмаг характерини көстәрмәјә имкан вермишдир. Лакин әмтәә аләмнинин мәнз бу мүкәммәл формасы—онун пул формасы—хүсуси ишчиләрин ичтимаи мүнәсибәтләрини там сафлығы илә ашкара чыхармаг әвәзиндә хүсуси ишләрин ичтимаи характерини вә, демәли, хүсуси ишчиләрин ичтимаи мүнәсибәтләрини шејләр архасында кизләдир. Мән дејәндә ки, сүртукун, чәкмәнин вә саирәнин кәтана мүнәсибәти абстракт инсан әмәјинин үмуми тәчәссүмүнә олан мүнәсибәт кимидир—бу ифадәнин мәнә насызлығы дәрһал нәзәрә чарпыр. Лакин сүртук, чәкмә вә с. истеһсалчылары бу әмтәәләри үмуми эквивалент олмаг е'тибары илә кәтанла вә ја—һеч бир фәрғи јохдур—гызыл вә күмүшлә мүғажисә етдикдә, онларын хүсуси ишләринин мәчму ичтимаи әмәјә мүнәсибәти онлара мәнз бу мәнә насыз формада көрүнүр.

Буржуа игтисадынын категоријалары да мәнз бу чүр формалардан ибарәтдир. Бунлар тарихән мүәјјән олан мә'лум ич-

²⁸⁾ „Анчаг вахташыры ингилаблар васитәси илә өзүнә јол ача билән бир ганун һаггында биз лә дүшүмәлијик? Бу мәнз табии ганундур вә бу ганун она әсасланыр ки, буралдаштирак еләнләр шуурсуз һәрәкәт едилрә" (*Фридрих Енкелс*. „Сијаси игтисадын тагн-динә даир гејдләр", Ариолд Руке вә Карл Маркс тәрәфинләи нәшр едилән „Deutsch-Französische Jahrbücher" журналында. Парис, 1844 (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Иккинчи нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 561)).

тимаи истеһсал үсулу—эмтээ истеһсалы шэраитиндэки истеһсал мүнәсибәтләри үчүн ичтимаи эһәмијјәтә малик вә, демәли, объектив тәфәккүр формаларыдыр. Буна көрә дә биз башга истеһсал формаларына кечдикдә, эмтәэ аләминин бүтүн мистиклији, эмтәэ истеһсалынын һөкм сүрдүүү шэраитдә эмәк мәһсулларыны думан кими бүрүјән бүтүн мө'чүзә вә хүлјалар,— бунларын һамысы дәрһал арадан галхыр.

Сијаси игтисад робинзонадалары севдијинә көрә²⁹⁾, һәр шејдән әввәл, Робинзону өз адасында тәсәввүр едәк. О өз адәтләри чәһәтдән нә гәдәр тәвазөкар олса да, һәр һалда мүхтәлиф тәләбаты едәмәли вә буна көрә дә чүрбәчүр фәјдалы ишләр көрмәлидир: аләтләр гајырмалы, мебел һазырламалы, вәһши дәвәни әһлиләшдирмәли, балыг тутмалы, овла мәшғул олмалыдыр вә и. а. Биз ибадәт вә с. һаггында һәлә данышмырыг, чүнки бизим Робинзон бундан зөвг алыр вә бу гәбил ишләри истираһәт һесаб едир. Өз мәһсулдар вәзифәләринин мүхтәлифлијинә бахмајараг о билир ки, бунларын һамысы анчаг ејни бир Робинзонун фәалијјәтинин мүхтәлиф формаларыдыр, демәли, инсан әмәјинин анчаг мүхтәлиф нөвләридир. Зәрурәт үзүндән о өз иш вахтыны мүхтәлиф вәзифәләр арасында дүрүст бөлүшдүрмәлидир. Онун мәчму фәалијјәтиндә бу вә ја башга бир вәзифәнин чох вә ја аз јер тутачағы мүәјјән фәјдалы нәтичәни әлдә етмәк үчүн онун чох вә ја азмы чәтинлији арадан галдырмалы олачағындан асылыдыр. Тәчрүбә она буну өјрәдир вә батан кәмидән саат, мүнәсибат дәфтәри, мүрәккәб вә гәләми хилас етмиш бизим Робинзон, әсил бир инкилис кими, дәрһал өз һагг-һесабыны апармаға башлајыр. Онун аваданлыг сијаһысына әлиндә олан истеһлак шејләри, бунлары истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән мүхтәлиф әмәлијјәт дахилдир, нәһајәт, орада бу мүхтәлиф мәһсулларын мүәјјән мигдарыны һазырламаг үчүн орта һесабла сәрф едиләчәк иш вахты көстөрилмишдир. Робинзонла онун өзүнүн һазырладығы сәрвәти тәшкил едән шејләр арасындакы бүтүн мүнәсибәтләр о гәдәр садә вә шәффафдыр ки, буну һәтта ч-б Макс Вирт бејнини о гәдәр дә јормадан дәрк едә биләрди. Бунунла белә, һәмин мүнәсибәтләрдә дәјәрин артыг бүтүн мүнүм тәрифләри вардыр.

²⁹⁾ 2-чи нәшрә гәјд. Һәтта Рикардо да өз робинзондасына әл атмадан кечинә билмәмишди. „О, ибтидан балыгчы илә ибтидан өвчуну мәчбур едир ки, эмтәэ саһибләри олмаг е'тибары илә онлар балыгла гушу бу мүбәдилә дәјәрләриндә маддләшмиш иш вахтына пропорционал сурәтдә дәрһал мүбәдилә етсинләр. Һәм дә о, белә бир анахронизмә галпыдыр ки, ибтидан балыгчы илә ибтидан өвчү өз әмәк аләтләринин һесаба аларкән 1817-чи илә Лондон биржасында ишләнән иллик фәнз өдәнишләри чәдвәлләриндәни истифалә едир. „Ч-б Оуенин паралелограмлары“ ³⁰⁾, дәјәсән, буржуа чәмијјәти формасындан башга она мә'лум олан јекәнә чәмијјәт формасы илә” (Карл Маркс. „Сијаси игтисадлыг тәңгидинә дәир“. Берлин, 1859, сәһ. 38, 39, [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Иккинчи нәшри. 13-чү чилд, сәһ. 46—47]).

Лакин Робинзонун ишыглы адасыны тэрк едиб Европанын орта эсрлэрдэки гаранлыг дөврүнэ кечэк. Бизим бу мүстөгил адамын эвезинэ бурада һамысы асылы олан адамлар: тәһкимлилэр вә феодаллар, вассаллар вә сүзеренлэр, чамаат вә кешишлэр олдуғуну көрүрүк. Бурада истэр мадди истехсалдакы ичтимаи мүнәсибәтлэр, истәрсә һәммин истехсала әсасланан һәјат саһәләри шәхси асылылыгла бағлыдыр. Лакин бу чәмијјәтин әсасыны мәнз шәхси асылылыг мүнәсибәтләри тәшкил етдијинә көрә, әмәк вә мәнсуллар өз реал варлығындан фәрғли бир фантастик форма алмалы олмур. Бунлар ичтимаи дөврана натурал хидмәтлэр вә натурал мүкәлләфијјәтлэр кими дахил олур. Бурада әмәјин билаваситә ичтимаи формасыны һеч дә әмтәә истехсалы әсасында гурулан чәмијјәтдәки кими әмәјин үмумилији дејил, онун натурал формасы, онун хүсусијјәти тәшкил едир. Әмтәә истехсал едән әмәк кими, бир-бир әмәји дә вахтла өлчүлүр, лакин һәр бир тәһкимли билир ки, өз ағасы үчүн ишләјәркән өз шәхси иш гүввәсинин мүәјјән гәдәрини сәрф едир. Онун кешишә вермәли олдуғу әшәр кешишдән алдығы хејир-дуадан мүгајисә едилмәз гәдәр ајдын бир шејдир. Беләликлә, орта эсрләрдә инсанлар бир-бири илә гаршылашдыгда онларын үзүндәки характерик маскалар һәр нечә гижмәтләндирилсә дә, инсанларын өз әмәјиндә онларын ичтимаи мүнәсибәтләри һәр һалда бурада шејләрин, әмәк мәнсулларынын ичтимаи мүнәсибәтләри чилдинә кирмәјиб мәнз инсанларын өз шәхси мүнәсибәтләри кими мејдана чыхыр.

Үмуми әмәји, јәни билаваситә ичтимаиләшмиш әмәји тәдгиг етмәк үчүн бу әмәјин бүтүн мәдәни халгларын тарихи башланаркән тәсадүф етдијимиз ибтидан формасына гајытмағымыза еһтијач јохдур³⁰⁾. Өз истехлакы үчүн тахыл, мал-гара, иплик, кәтан, кејим шејләри вә и. а. истехсал едән кәндли аиләсинин патриархал кәнд истехсалы бизә даһа јахын бир мисал верир. Бу мүхтәлиф шејләр һәммин аиләјә өз аилә әмәјинин мүхтәлиф мәнсуллары кими гаршы дурур, лакин бу шејләр бир-биринә әмтәә кими гаршы дурмур. Бу мәнсуллары јарадан мүхтәлиф ишләр: тарланын бечәрилмәси, мал-гараја бахылмасы, әјиричилик, тохучулуг, дәрзилик вә и. а. өз натурал формасында олан ичтимаи функсијалардыр, чүнки бун-

³⁰⁾ 2-чи нәшрә гејд. „Сон заманлар белә бир күдүч јайлыш фикир јайлымышдыр ки, куја ибтидан ичма мүлкијјәти формасы спесифик славјан вә ја һәтта јалныз рус формасыдыр. Бу форма ромалыларда, керманларда вә келтләрдә көрә биләчәјиниз ибтидан формадыр; онун там бир сыра мүхтәлиф нумуналарина, гисмән артыг дағылмыш шәкилдә олса да, һәлә индија гәдәр һиндлийәр арасында тәсадүф олунур. Асијада, хүсусилә һиндлийәр арасында олан ичма мүлкијјәти формаларынын даһа диггәтлә тәдгиг едилмәси кестәрәрки ки, ибтидан ичма мүлкијјәтинин мүхтәлиф формаларындан онун мүхтәлиф дағылма формалары нечә мејдана кәлмишдир. Мәсәлән, Рома вә керман хүсуси мүлкијјәтинин мүхтәлиф орижинал типләри һинд ичма мүлкијјәтинин мүхтәлиф формаларындан алына биләр. (Карл Маркс. „Сияси иҗтисади тәғидинә даир“. Берлин, 1859, сәһ. 10 [бах: К. Маркс вә Ф. Енҗелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри. 13-чү чилд. сәһ. 20]).

лар, әмтәә истеһсалында олдуғу кими, тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш өз әмәк бөлкүсү олан аиләнин дашыдығы функциялардыр. Чинс вә јаш фәргләри, һабелә илин фәсилләринә көрә тәбии әмәк шәраитинин дәјишилмәси аилә үзвләри арасында әмәк бөлкүсүнү вә ажрылыгыда һәр бир аилә үзвүнүн иш вахтыны тәнзим едир. Лакин фәрди иш гүввәләринин вахта өлчүлән мәсрәфи бурада артыг лап әввәлдән һәмин ишләрин өзүнүн ичтимай тәрифи кими мејдана чыхыр, чүнки бурада фәрди иш гүввәләри лап әввәлдән аиләнин мәчму иш гүввәсинин анчаг органлары кими фәалијјәт көстәрир.

Нәһајәт, мүхтәлифлик хатиринә, үмумя истеһсал васитәләри илә ишләјән вә планаяујғун сурәтдә [selbstbewußt] өз фәрди иш гүввәләрини бир ичтимай иш гүввәси кими сәрф едән сәрбәст инсанлар иттифагыны тәсәввүрә кәтирәк. Робинзон әмәјинин бүтүн тәрифләри бурада тәкрат олунур, лакин фәрди мигјасда дејил, ичтимай мигјасда тәкрат олунур. Робинзон әмәјинин бүтүн мәһсуллары анчаг онун шәхси мәһсулу иди вә, демәли, онун өзү үчүн билаваситә истеһлак шејләри иди. Сәрбәст инсанлар иттифагынын бүтүн әмәк мәһсулу ичтимай мәһсулдур. Бу мәһсулун бир һиссәси јенидән истеһсал васитәләри хидмәти көрүр. Һәмин һиссә ичтимай мәһсул олараг галыр. Лакин дикәр һиссә иттифаг үзвләри тәрәфиндән јашајыш васитәләри кими истеһлак олунур. Буна көрә дә һәмин һиссә онларын арасында бөлүшдүрүлмәлидир. Бу бөлүшдүрмәнин үсулу ичтимай истеһсал организминин өз характеринә вә истеһсалчыларын тарихи инкишаф пилләсинә ујғун олараг дәјишилчәкдир. Јалныз әмтәә истеһсалы илә мүгајисә үчүн фәрз едәк ки, јашајыш васитәләриндә һәр бир истеһсалчынын пајы онун иш вахты илә мүәјјән едилир. Бу шәрантдә иш вахты ики чүр рол ојнајарды. Онун ичтимай-планаяујғун сурәтдә бөлүшдүрүлмәси мүхтәлиф әмәк функциялары илә мүхтәлиф тәләбат арасында лазыми нисбәт јарадыр. Дикәр тәрәфдән, иш вахты ејни заманда мәчму әмәкдә вә, демәли, бүтүн мәһсулун фәрди сурәтдә истеһлак едилән һиссәсиндә истеһсалчыларын фәрди иштиракы үчүн бир өлчүдүр. Бурада инсанларын өз әмәјинә вә өз әмәк мәһсулларына олан ичтимай мүнәсибәтләри һәм истеһсалда, һәм дә бөлкүдә сон дәрәчә ајдындыр.

Әмтәә истеһсалчылары чәмијјәтинин үмуми ичтимай истеһсал мүнәсибәти ондан ибарәтдир ки, бурада истеһсалчылар өз әмәк мәһсулларына әмтәә кими, демәли, дәјәр кими јанашырлар вә бу шеј формасында онларын хүсуси ишләри бир-биринә бәрабәр инсан әмәји нисбәтиндә олур: белә бир чәмијјәт үчүн ән мүнәсиб дин формасы абстракт инсаны тәгдис едән христианлыгыдыр, хүсусән онун протестантлыг,

деизм вэ и. а. кими буржуа нөвлэридир. Гэдим Асија, антик вэ и. а. истеһсал үсуллары шэраитиндэ мөһсулун эмтээжэ чеврилмэси вэ, демэли, инсанларын эмтээ истеһсалчысы кими варлығы табе рол ойнайр, лакин ичма јашайш тэрзинин дағылмасы даһа чоһ дэринлэшдикчэ, бу рол даһа эһәмијјәтли олур. Эсил тачир халғлар Епикур аллаһлары кими анчаг гэдим дүнјанын аләмләрарасы фазаларында⁴⁵ вэ ја полјак чөмијјәтинин мәсамәләриндәки јәһудиләр кими јашайрлар. Бу гэдим ичтимаи истеһсал организмләри буржуа ичтимаи истеһсал организмнә нисбәтән мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә садә вэ ајдындыр, лакин бунлар ја башга адамларла һәлә тәбиңгәбилә әлагәләри көбәјиндән ајрылмамыш олан фәрди инсанын јеткин олмамасына, ја да билаваситә ағалыг вэ табелик мүнасибәтләринә әсасланыр. Бунлары јашадан шәрт әмәјин мөһсулдар гүввәләринин ашағы инкишаф пилләсиндә олмасындан вэ мүвафиг сурәтдә инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин һәјатын мадди истеһсал просеси чәрчивәси илә мөһдуд олмасындан, демэли, онларын бир-биринә вэ тәбиәтә олан бүтүн мүнасибәтләринин мөһдудлуғундан ибарәтдир. Бу керчәк мөһдудлуғ тәбиәти илаһиләшдирән гэдим динләрдә вэ халғ е’тигадларында идеал сурәтдә әкс олунур. Керчәк аләмн дини ин’икасы үмумијјәтлә анчаг о заман арадан галха биләр ки, инсанларын күндәлик әмәли һәјат мүнасибәтләри онларын бир-бири илә вэ тәбиәтлә ајдын вэ ағлаујғун әлагәләриндә ифадә олунсун. Ичтимаи һәјат просесинин, јә’ни мадди истеһсал просесинин гурулушу өз үзәриндәки мистик думанлы пәрдәни анчаг о заман атачагдыр ки, бу гурулуш инсанларын сәрбәст ичтимаи иттифагынын мөһсулу олсун вэ онларын шүурлу планујғун нәзарәти алтыннда олсун. Лакин бундан өтрү чөмијјәтин мүәјјән мадди әсасы вэ ја бир сыра мүәјјән мадди һәјат шәраити ләзымдыр ки, бу да узун сүрән вэ әзаблы бир инкишаф просесинин тәбиң сурәтдә јетишән мөһсулудур.

Доғрудур, сијаси игтисад дәјәри вэ дәјәр кәмијјәтини—кифајәт гәдәр олмаса да—тәһлил етмиш³¹⁾ вэ бу формаларда

⁴⁵⁾ Дәјәр кәмијјәтинин Рикардо тәрәфиндән едилән тәһлилиниң ганаәтбәхш олмамасы—бу исә дәјәр кәмијјәтинин ән јакшы тәһлилдир—бу әсәрин үчүнчү вэ дөрдүнчү китабларында көстөриләчәкдир. Умумијјәтлә дәјәрә кәлдәкә, классик сијаси игтисад дәјәрлә ифадә олунан шәкилдәки әмәклә мөһсулуи истеһлак дәјәриндә ифадә олунан ејми әмәк арасында һеч бир јердә там ајдын вэ шүурлу сурәтдә ачығча фәрг гојмур. Фактик сурәтдә классик сијаси игтисад, әлбәттә, белә бир фәрг гојур, чүнки биринчи һалда әмәји миғлар чәһәтиндән, икинчи һалда исә кејфијјәт чәһәтиндән нәзәрән нечирир. Лакин онун һеч ағлына да кәлимир ки, әмәк нөвләринин халис миғларча фәрги онларын кејфијјәт вәһдәти вэ ја бәрәбарлијини, демәли, онларын абстракт инсан әмәјинә мүңчәр олмасынын нәзәрләтугур. Мәсәлә, Рикардо дејир ни, о, Дестүт де Трасинни бу сөзләринә шәрикләр: „Физики вэ мә’нәви габилитәтләримизни јекәнә илкин сәрвәт олмасы таманна ашқар олдуғуна кәрә, бу габилитәтләрин тәтбиң олунмасы, јә’ни әмәк бизни илкин хәзинәмишдир. Сәрвәт алландырдығымыз бүтүн шәјләри анчаг бу габилитәтләрни тәтбиң едилмәси јардыр... Бу да ајдындыр ки, бүтүн бу шәјләри анчаг бу габилитәтләрни тәтбиң едилмәси

кызләнән мәзмуну ашкар чыхармышдыр. Лакин сијаси игтисад бирчә дәфә дә белә бир суал вермәмишдир ки, нәжә көрә бу мәзмун белә бир форма алыр, башга сөзлә десәк—нәжә көрә эмәк дәјәрдә ифадә олунур, эмәјин өлчүсү олмаг е'тибары илә онун сәрф олундуғу мүддәт исә эмәк мәһсулунун дәјәр кәмијәтисидә³²⁾? Инсанын истеһсал процеси үзәриндә дејил, истеһсал процесинин инсанлар үзәриндә һаким олдуғу бир ичтимаи формасијаја мәнсул олмаг дамғасы дашыҗын формулалар сијаси игтисадын буржуа дүшүнчәсинә өзлүјүндә ајдын олан бир шеј кими, мәһсулдар эмәк гәдәр тәбии вә зәрури бир шеј кими көрүнүр. Буна көрә дә килсә хадимләри христианлыгдан әввәлки динләрә нечә хор бахырларса, сијаси игтисад да буржуа ичтимаи истеһсал организмдән әввәлки ичтимаи истеһсал организми формаларына тәгрибән еләчә хор бахыр³³⁾.

јарадыр—. Бу да ајдындыр ки, бүтүн бу шејләр ачғар оилары јарадан эмәји тәмсил едир вә әкәр буларын дәјәри, јахүд һатта ики мүхтәлиф дәјәри вардырса, бу дәјәр ачғар һәмни шејләри доғури эмәјин дәјәриндән тәрәјир» (*Ricardo*. „The Principles of Political Economy“. 3 ed. London, 1821 p. 334). Биз ачғар буну гејд еләчәјик ки, Рикардо Дестүтә бу мәсәлә һагғында өзүнүн даһа тарин олан аилајышыны иснал верир. Доғрулур, Дестүт, бир тәрәфдән, дејир ки, сәрвәтиниз тәшкил едәш бүтүн шејләр „оилары јарадан эмәји тәмсил едир“, лакин, диңкәр тәрәфдән, о илдин едир ки, буларын „ики мүхтәлиф дәјәри“ (истеһлак дәјәри вә мүбадилә дәјәри) „эмәјин дәјәриндән“ тәрәјир. Беләликлә, о, бир әмтәәнин (бурада эмәјин) дәјәри олдуғуну фәрз едиб, сонра буну вәситәсә илә башга әмтәәләрин дәјәрини мүјәјян елан вулгар сијаси игтисадын бу балағи фикирларын тәкәр едир. Рикардо исә Дестүтү белә охујур: истеһлак дәјәриндә дә, мүбадилә дәјәриндә дә эмәк (эмәјин дәјәри јох) тәмсил олунур. Лакин Рикардо өзү икили шәкилдә тәмсил олуну әдә эмәјин икили характерини о гәдәр пис ајыр едир ки, „Дәјәр вә сәрвәт, буларын фәргәләндирчи хәссәләри“ адыл бүтөв бир фәсил бојунча Ж. Б. Сеј кими бир чәнабын балағи фикирләри илә әләшмәјә мәчбур олур. Ән ахырда Рикардо һејрәтлә көрүр ки, Дестүт оғулла бирликлә эмәјин дәјәрини мәнбәји һесаб етсә дә, дәјәр аилајышына вердији тә'рифлә ејни заманда Сеј илә дә шорик олур.

³²⁾ Классик сијаси игтисадын әсас иғсанларындын бири бушдан ибарәтдир ки, һеч бир әмәл әмтәәнин вә хүсусәд әмтәә дәјәринин гәһлилдигон дәјәри мәнз мүбадилә дәјәри едән дәјәр формасыны һасил едә билмәмишдир. Мәнз өзүни А. Смит вә Рикардо кими ән јахшы иғмәјәндәләринини шәхсиндә классик сијаси игтисад дәјәр формасыны әмтәәнин табиятинә әсәл дәһли олмајан вә һатта силәи кәһәрда олан бир шеј һесаб едир. Сәбәби дә тәкчә о дејил ки, классик сијаси игтисадын бүтүн диғгәтини дәјәр кәмијәтинин тәһлили чәлб едир. Буну сәбаби даһа дәриндир. Әмәк мәһсулунуң дәјәр формасы буржуа истеһсал үсүлушүн ән абстракт вә ејни заманда ән үмуми формасыдыр: мәнз бу форма он үч ичтимаи истеһсалды хүсуси бир нөвү олдуғуну, буниула барабар тарихи бир истеһсал үсүлу олдуғуну көстәдир. Буржуа истеһсал үсүлуна ичтимаи истеһсалдык әбәди бир табии формасы кими бахылда исә, дәјәр формасынын спесифик хүсусијәтләри дә, демәли, әмтәә формасынын, сонраки инкишадла исә пул формасынын, капитал формасынын вә н. а. спесифик хүсусијәтләри дә һөкмән нәзәрдән гаҗымыш олачәғдыр. Буна көрә дә, дәјәр кәмијәтинин иш вәхти илә өлчүлүдүңү гәбул едән игтисадчыларда пул һагғында, јәвни мүқәммәл шәкил алмыш үмуми эквивалент һагғында олдуғча мүхтәлиф вә илдијитәли тәсәвүрләрә раст кәлдирик. Бу һал, мәсәлә, бәк ишнинин тәдғиги илә хүсусилә ајдын мејдана чыхыр, бурада исә пул һагғында арада кәзән ади тә'рифләрдә иш ашмаз. Буну әхсинә оларағ, јени шәкилдә бәрпа олунушү меркантилизм системини (Гамил вә башгалары) мејдана кәлимишдир ки, бу да дәјәри ачғар ичтимаи форма һесаб едир, јахүд, даһа доғрусу, дәјәри бу формаын һәр бир субстансијадан мәрһум бир ин'икасы һесаб едир.—Һәмишәлик гејд етмәлијәм ки, мән классик сијаси игтисад дедиклә, У. Петтилә башлаған вә буржуа истеһсал мүнәсибәтларини даһили әсыллығларынны тәдғиг едән бүтүн сијаси игтисады нәзәрдә тутурам. Классик сијаси игтисадын әхсинә оларағ, вулгар сијаси игтисад ачғар нәзәрә кәлән, заһири әсыллығлар сәһсиндә ешәләтир, елми сијаси игтисадын артығ чохла ишләји һазырладығы материал даим јенидән чәјәјиб төкүр, бунуула да игтисади һәјәтин ән габа һадисәләрини буржуазия үчү мүнәсиб шәрһини вермәк вә бу һадисәләри буржуаларын ев күзәрәкына ујғунашдырмағ мәһсәди күдүр. Гәләк сәһәрдә исә бунуула кифәјәтл: шир ки, буржуа истеһсал хадимләринин өз аламыларын ән јахшы алағ һесаб едән чәјәнимши вә ловағ тәсәвүрләрини педаңтчасына системләшдирир вә бу тәсәвүрләри әбәди һәггәт е'лән едир.

³³⁾ „Игтисадчылар өз мүнәкәмәләриндә чох гәрәбә бир үсүл ишләдирир. Оиларын фикиринчә, ачғар ики чүр тә'сисат вардыр: бири сү'ни тә'сисат, диңк әри дә тәбии тә'сисат-

Мүбадилә дәјәринин јарадылмасы просесиндә тәбиәтин ролу һаггында бәзи игтисадчыларын дарыхдырычы вә мәнасыз мүбаһисәси дә көстәрир ки, әмтәә аләминә хас олан фетишизм, јахуд әмәјин ичтимаи тәрифләринин шеј шәклиндә көрүнмәси бу игтисадчылары нә дәрәчәдә чашдырыр. Мүбадилә дәјәри шејин истеһсалына сәрф олунмуш әмәји ифадә етмәк үчүн анчаг мүәјјән бир ичтимаи үсүл олдуғуна көрә, өзлүјүндә ајдындыр ки, тәбиәтин вердији маддә, мәсәлән, векселләрин мезәннәсиндә нә гәдәрдирсә, мүбадилә дәјәриндә дә бундан артыг дејилдир.

Әмтәә формасы буржуа истеһсалынын ән үмуми вә ән аз инкишаф етмиш формасы олуб, бунун да нәтичәсиндә, кечмиш дөврләрдә индики гәдәр һаким вә, демәли, характерик бир форма олмаса да, чох еркән мејдана чыхдығына көрә, адама елә кәлир ки, онун фетишлик характерини һәлә нисбәтән асанлыгла көрмәк олар. Лакин даһа конкрет формаларда онун һәтта бу заһири сәдәлији дә арадан галхыр. Монетар системиндәки иллүзијалар һарадан мејдана кәлир? Ондан мејдана кәлир ки, бу систем пул олмаг етибары илә гызыл вә күмүшүн ичтимаи истеһсал мүнәсибәтини тәмсил етдијини, лакин гәрибә ичтимаи хәссәләри олан тәбиәт шејләри формасында тәм-

дыр. Феодализм тәһсисат сүп'и тәһсисатдыр, буржуа тәһсисаты исе тәбиә тәһсисатдыр. Бу һалда игтисадчылар теологлара бәнзәјирләр, чүнки теологлар да ики чүр дин олдуғуну илдә едирләр. Һәр бир јад дин инсанларын ујдурмасыдыр, онларын өз дини исе алләһин вәһјидир... Беләликлә, индијә гәдәр тарих вәр имиш, инди исе даһа јохдур* (*Карл Маркс: Фәлсәфә јохсуллуғу*. Ч-б Прудонун «Јохсуллуғ фәлсәфәси»нә чәвәб*, 1847, сәһ. 113 [бәх: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, Иккинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 142]). Гәдим јунаиларын вә ромалиларын авчяг гәрәтлә гәрәтлә јашадырларын күман едән ч-б Бастиа һаггатаһ күлүндүр. Ахы инсанлар әсрләр боју гәрәтлә јашајырларса, јәгин ки, һамишә гәрәт едилмәси мүмкүн олан бир шеј олмалы, башга сөзлә десәк, гәрәт едилән шејләр арасы кәсильмәзән тәкряр истеһсал олунмалыдыр. Буна көрә дә күман етмәк ләзымдыр ки, јунаиларла ромалиларын да мүәјјән бир истеһсал просеси, мүәјјән игтисадийјаты олмуш вә буржуа игтисадийјаты мүасир дунјанын базиси олдуғу дәрәчәдә һәмин игтисадийјат да биларын дунјасынын мадди базиси олмушдур. Јахуд бәлкә дә Бастиа демәк истәјир ки, гул әмәјинә әсәсләнән истеһсал үсүлу бунунла да гәрәт системинә әсәсләнйр? Бу һалда о, тәһлүкәли бир јол тутмуш олар. Лакин Аристотел кими нәһәнк бир мутафәккир гул әмәјинә гиймәт вәрәркә сәһ едирдисә, нәјә көрә биз Бастиа кими чыртдан бир игтисадчылан муздула әмәјә дүзүкн гиймәт вәрәчәјини көзләмәлијик?—Бу фүрәстәлән истифадә еларәк мән бир алман—америкән гәзетиндә «Сијаси игтисадий тәңгидинә дәир» (1859) әсәрин һаггында чых: и етираза гысача чәвәб вәрмәк истәјирәм. Мәним фикримчә, мүәјјән истеһсал үсүлу вә буни ујун олан истеһсал мүнәсибәтләри, бир сөзлә десәк—чәмијјәтин игтисади гурулушу реал базис тәшкил едир, бунун үзәриндә һүғуғи вә сијаси үстгүрулү јүксәлир вә мүәјјән ичтимаи шүр формалары буна мүнәфиғ олар, мадди һәјәт истеһсалы үсүлу үмумийјатлә ичтимаи, сијаси вә мәнәви һәјәт проселәри үчүн шарт олар* (бәх: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, Иккинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 67.)—мәним бу бахышым гәзетин фикринчә, мадди мәнәфиғи һөкм сүрдүју мүасир дунја һаггында доғрудур, лакин нә католицизмин һөкм сүрдүју орта әсрләрә, нә дә сијасәтин һөкм сүрдүју гәдим Афинаја вә ја Ромаја тәтбиг олуна билмәз, һәр шејдән әввал гәриба бурасыдыр: һәлә дә елә бир адам тапылач күман едә билйр ки, орта әсрләр вә антик дунја һаггында арада кәзән бу ибарәләр кимә исе мә'лум дејилмиш. Һәр һалда ајдындыр ки, орта әсрләр католицизмлә, антик дунја исе сијасәтлә јашаја билмәзди. Әксинә, һәмин дөврләрдә јашајыш вәстәләри елдә етмәк үчүн ишләдилән үсүл изаһ едир ки, нәјә көрә бир һалда сијасәт, дикәр һалда католицизм башлыча рол ојнамшылар. Бундан әлава мәсәлән, Рома республикасынын тарихинә дәир хүсусилә дәрин билйк сәһиб олмалай да билмәк олар ки, онун тарихинин сирри торпағ мүдкийјәтинин тарихиләдир. Дикәр тәрәфдән, һәлә Дон-Кихот сәркәрәдән чәкәвәрлијә чәмијјәтин бүтүн игтисади формаларына ејин дәрәчәдә јол вәрилә биләчәјини күман етмәклә бурахдығы сәһвин агыр бәләсыны чәкмәли олмушдур.

сил етдијини көрмәмишдир. Монетар системинә бу гәдәр тәкәббүрлә јанашан мүасир сијаси игтисады көтүрүн: мәкәр о, капиталы тәдгиг етмәјә башлајан кими онун фетишизми дәрһал тамамилә һисс едилмирми? Торпаг рентасынын чәмијјәтдән дејил, торпагдан мејдана кәлмәси һаггында физиократларын иллүзијасы чоһданмы арадан галхмышдыр?

Лакин ирәлијә гачмамаг үчүн биз бурада әмтәә формасынын өзүнә анд олан даһа бир мисалла кифәјәтләнәчәјик. Әмтәәләрин дили олсајды, онлар дејәрди: бизим истеһлак дәјәрмиз бәлкә дә инсанлары марағландырыр. Биз шеј олдуғу-муза көрә, бунун бизә дәһли јохдур. Лакин бизим мадди тәбиәтимизә дәһли олан анчаг дәјәрдир. Бизим өзүмүзүн бир шеј-әмтәә кими тәдавул етмәјимиз буна ән јахшы сүбутдур. Биз бир-биримизә анчаг мүбадилә дәјәрләри кими мүнәсибәтдә олуруг. Инди динләјиб көрәк әмтәәнин гәлби игтисадчынын дили илә нәләр сөјләјир:

«Дәјәр» (мүбадилә дәјәри) «шејләрин хассәсидир, сәрвәт» (истеһлак дәјәри) «инсанын хассәсидир. Бу мәһнада дәјәр һөкмән мүбадиләнин олмасыны тәләб едир, сәрвәт исә—јох»³⁴). «Сәрвәт» (истеһлак дәјәри) «инсанын атрибутудур, дәјәр—әмтәәнин атрибутудур. Инсан вә ја чәмијјәт сәрәәтли олур; ичи вә ја алмаз гијмәтли олур... Ичи вә ја алмаз бир ичи вә ја алмаз олараг дәјәрә малик олур»³⁵).

Индијәдәк һәлә һеч бир кимјачы инчидә вә алмазда мүбадилә дәјәри кәшф етмәмишдир. Лакин дәриндән тәнгиди дүшүндүкләрини иддиа едән вә бу «кимјәви» маддәни ихтира едән игтисадчылар һесаб едирләр ки, дәјәр шејләрин өзүнә мәхсусдур, онларын истеһлак дәјәри исә онларын мадди хассәләриндән асылы дејилдир. Һәммин игтисадчыларын бу әгидәсини белә гәрибә бир чәһәт мөһкәмләндирир ки, шејләрин истеһлак дәјәри инсанлар үчүн мүбадиләсиз, јә'ни шејлә инсан арасындакы биләваситә мүнәсибәтдә реаллашыр, һалбуки дәјәр анчаг мүбадиләдә, јә'ни мүәјјән ичтимаи просесдә реаллаша биләр. Бурада садәдил Догберини нечә дә хатырламајасан ки, о, кечә көзәтчиси Сикола³⁶ белә шејләр өјрәдир: «көзәллиқ шәраитин вердији не'мәтдир, охујуб јазмаг мәһарәтини исә тәбиәт верир»³⁶).

³⁴) „Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply“. London, 1821, p. 16.

³⁵) S. Bailey. „A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value“, p. 165.

³⁶) „Observations“ын мүәллифи вә С. Бејли Рикардсу буна иттиһам едирләр ки, с. мүбадилә дәјәринин нисби характерини көрмәмиш вә сну мүтләг бир шејә чевирмишдир. Әслиндә исә әксинадир: бу шејләрин, мәсәлән алмаз вә инчинин бир мүбадилә дәјәри кими малик олдуғлары заһири нисбиләјин о һәммин шејләрин заһири көрүнүшү архасында кизләән һәгиги мүнәсибәтә, инсан әмәјинин бәсит ифәләләри олмағ е'тибары илә синларын нисбиләјинә мүнчәр етмишдир. Рикардчулар Бејлијә инсандырычы шәкиллә дејил, кобуд бир шәкиллә чаваб вермишләресә, бу анчаг она көрәдир ки, синлар дәјәрлә дәјәр формасы. Јахуд мүбадилә дәјәри арасында дәһли әләғ һаггында Рикардсун өзүндә бир шеј тәпа билмәмишдир.

И К И Н Ч И Ф Э С И Л

МУБАДИЛЭ ПРОСЕСИ

Эмтээлэр өзлэри базара кедиб бир-бири илэ мүбадилэ олуна билмэз. Демэли, биз онлары сахлажанлара, эмтээ саһиблэринэ мүрачиэт епмэлижик. Эмтээлэр шејдир вэ буна кэрэ дэ инсан гаршысында ачиздир. Эмтээлэр өз хошу илэ кетмирсэ, инсан онлара зор ишлэдэ билэр, јэ'ни онлары көтүрүб апара билэр³⁷⁾. Мүэјјөн шејлэр арасындакы мүнасибэтлэрин эмтээ мүнасибэтлэри ола билмэси үчүн эмтээ саһиблэри арасындакы мүнасибэтлэр кэрэк елэ шөхслэрин мүнасибэтлэриндэн ибарэт олсун ки, онларын бу шејлэрэ ирадэси чатсын: белэликлэ, бир эмтээ саһиби јалныз дикэринин ирадэси үзрэ, демэли, онлардан һэр бири јалныз онларын һэр икиси үчүн үмуми олан ирадэ тэдбири васитэси илэ өз эмтээсини өзкэсинэ вериб өзкэ эмтээсинэ јијэлэнэ билэр. Демэли, онлар бир-бирини хүсуси мүлкијјетчи кими танымалыдырлар. Бу јуридик мүнасибэт,—бунун да формасы мүгавилэди, һәм дэ бу мүгавилэнин ганунла тэсбит едилиб-едилмэмэсинин фэрги јохдур,—ирадэ мүнасибэтиди, бунда да игтисади мүнасибэт әкс олуно. Бу јуридик мүнасибэтин вэ ја ирадэ мүнасибэтинин мээмунуну игтисади мүнасибэт өзү вериб³⁸⁾. Бурада шөхслэр

³⁷⁾ Өз мө'минлији илэ шөһрәт тапмыш XII әсрдә эмтээләр арасында чох гәрнбә шејләрә тәсәлуф едилди. Мәсәлән, о заманкы француз шаирләринин бири Лавил јармаркасына³⁷⁾ олан эмтээләр арасында чит, чәкмә, көн, кәлд тәсәррүфаты алатлари, дәри вә сәирә илэ јанашы олараг „femmes folles de leur corps“ [фәһишә гадыһлар] да олдуғуну көстәрир.

³⁸⁾ Прудон өз әбәли әдәләт, justice éternelle идеалыны әввәлчә эмтээ истәһсалына үғун јуридик мүнасибәтләрлән алыр, јери кәлмишкән дәјәк ки, бунуида да бүтүн филлистерләрә белә тәсәли кәтирән бир сүбүт верир ки, эмтээ истәһсалы формасы да әдәләт гәләр әбәлиди. Сонра о, әксинә, һәмин әдәләт идеалына үғун сурәтдә һәгиги эмтээ истәһсалыны вә буша мүвәфиг олан әсил һүғугу дәјишдирмәјә чалышыр. Бир кимјачы маддәләр мүбадиләсинин һәгиги гануиларыны тәдгиг етмәк вә буиларын әсасында мүэјјән мәсәләлери һәл етмәк әвәзинә, маддәләр мүбадиләсини „naturalité“ вә „affinite“ [„зат“ вә „тоһумлуғ“] кими „әбәли идејалара“ үғун сурәтдә дәјишдирмәк истәсәјди, биз оғун һәг-

бир-бири үчүн анчаг эмтээлэрин нүмајэндөлөри кими, јә'ни эмтээ саһибләри кими мөвчуддурлар. Тэдгигат кедишиндә биз үмумијјәтлә көрөчәјик ки, шәхсләрин характерик игтисади маскалары анчаг игтисади мүнәсибәтләрин тәчәссүмүдүр вә бу шәхсләр һәмин мүнәсибәтләрин тәмсилчиләри кими бир-биринә гаршы дурурлар.

Эмтээ саһибини өз эмтээсиндән фәргләндирән мәһз одур ки, эмтээ үчүн һәр бир башга эмтээ чисми анчаг онун өз дәјәринин тәзаһур формасыдыр. Анаданкәлмә бәрәбәрләшдиричи вә һәјасыз олан эмтээ нәинки өз чаныны, һәтта өз чисмини дә һәр бир башга эмтээ илә, һәтта симача Мариторнесдән дә ејбәчәр бир эмтээ илә мүбадилә етмәјә һәмишә һазырдыр. Эмтәәнин башга эмтээ чисимләриндәки конкрет хассәләри гаврамаг габилијјәти олмамасыны эмтээ саһибни өз беш вә даһа артыг һисси илә тамамлајыр. Онун эмтәәси онун өзү үчүн билаваситә истеһлак дәјәринә малик дејилдир. Јохса о һәмин эмтәәни базара чыхармазды. Бу эмтээ башгалары үчүн истеһлак дәјәринә маликдир. Өз саһибни үчүн эмтәәнин бүтүн билаваситә истеһлак дәјәри анчаг ондан ибарәтдир ки, бу эмтээ мүбадилә дәјәри дашыјычысыдыр вә, демәли, мүбадилә васитәсидир³⁹). Буна көрә дә эмтээ саһибни өз эмтәәсини мүбадилә јолу илә елә башга эмтәәләрә дәјишмәк истәјир ки, онларын истеһлак дәјәринә еһтијачы олсун. Бүтүн эмтәәләр өз саһибләри үчүн истеһлак дәјәри дејилдир вә өз саһибни олманлар үчүн истеһлак дәјәридыр. Демәли, бунлар даим әлдән-әлә кечмәлидир. Лакин эмтәәләрин белә әлдән-әлә кечмәси бунларын мүбадиләсидир, мүбадиләдә исә онларын бир-биринә мүнәсибәти дәјәрләрин мүнәсибәти кимидир вә онлар бир дәјәр олараг реаллашыр. Демәли, эмтәәләр истеһлак дәјәри кими реаллашмаг имканы алмаздан әввәл дәјәр кими реаллашмалыдыр.

Дижәр тәрәфдән, эмтәәләр дәјәр кими реаллаша билмәздән әввәл онлар өзләринин истеһлак дәјәри олдуғуну сүбут етмәлидир, чүнки онлара сәрф олуан әмәк анчаг башгалары үчүн фәјдалы формада сәрф едилдикдә нәзәрә алыныр. Лакин бу

ғында нә дејәрлик? Бизә дејәндә ки, сәләмчилик „justice éternelle“ [„әбәди әләләтә“, „éduité éternelle“, „mutualité éternelle“ [„әбәди һәгигәтә“, „әбәди мөһәббәтә“] вә башга „verités éternelles“ [„әбәди һәгигәтләрә“] зиддир, —мәкәр биз вахты илә сәләмчиликтин „grâce éternelle“, „foi éternelle“, „volonté éternelle de Dieu“ [„әбәди шәфғәтә“, „әбәди имана“, „әләләһ-тәәләһнин әбәди ирәләсинә“] зидд олдуғуну дејән килсә хадимләринин кечмишдә сәләмчилик һагғында билдикләриндән азачыг да олса артыг бир шејми билмиш олуруг?

³⁹) Чүнки һәр бир не'мәт ики чүр истеһлак олуур. Биринчиси өзүјүндә шејә мөксудур, икинчиси исә—јох; мәсәлән, сәндәл ајага да кејилә биләр, мүбадиләдә олуа биләр. Буларын һәр икиси сәндәлин истеһлак дәјәридыр, чүнки һәтта сәндәли еһтијач һисс етдији бир шејә, мәсәлән, јејинти шејинә мүбадилә едән бир шәхс дә сәндәлләш бир сәндәл кими истифала едир. Лакин бу, сәндәлин истеһлак олуумасынын тәбии үсүду дејилдир. Чүнки сәндәл мүбадилә үчүн мөвчуд дејилдир* (Aristoteles. „De Republica“, I китаб, 9-чу фәсил).

эмэйн башгалары үчүн хэгийгэтэн фајдалы олуб-олмадыгыны, бу эмэйн вердији мэхсулун хэр хансы бир өзкэ тэлэбатыны өдэјиб-өдэмэдијини анчаг мүбадилэ сүбут едэ билэр.

Хэр бир эмтээ саһиби өз эмтээсини анчаг елэ эмтээлэрэ мүбадилэ етмэк истэјир ки, бунларын истехлак дэјери онун тэлэбатыны өдэсин. Бу чэхэтдэн мүбадилэ онун үчүн халис фэрди бир просесдир. Дикэр тэрэфдэн, о өз эмтээсини дэјер кими реаллашдырмаг, јэ'ни өз эмтээсини ејни дэјэрэ малик башга эмтээ илэ дэјишдирмэк истэјир, хэм да онун үчүн фэрги јохдур ки, өз эмтээси башга эмтээлэрин саһиблэри үчүн истехлак дэјеринэ маликдир, ја јох. Бу чэхэтдэн мүбадилэ онун үчүн үмуни бир ичтимаи просесдир. Лакин ејни бир просес ејни заманда бүтүн эмтээ саһиблэри үчүн јалныз фэрди вэ јалныз үмуни бир ичтимаи просес ола билмэз.

Масэлэјэ бир гэдэр диггэтлэ бахдыгда көрэрэк ки, хэр бир эмтээ саһиби үчүн хэр бир өзкэ эмтээси онун эмтээсинин хүсуси эквиваленти ролуну ојнајыр. буна көрө да онун өз эмтээси бүтүн башга эмтээлэрин үмуни эквиваленти ролуну ојнајыр. Лакин бу чэхэтдэн бүтүн эмтээ саһиблэри ејни вэзијјэтдэ олдуғларындан, хеч бир эмтээ үмуни эквивалент дејилдир, буна көрө эмтээлэр бир-бири илэ дэјэр кими ејнилэшдирилэчэји вэ бир-бири илэ дэјэр кэмијјэтлэри кими мүгајисэ едилэчэји үмуни нисби дэјэр формасына да малик дејилдирлэр. Белэликлэ, эмтээлэр бир-биринин гаршысына үмунијјэтлэ эмтээ кими дејил, анчаг мэхсул кими, јахуд истехлак дэјери кими чыхырлар.

Бизим эмтээ саһиблэри бу чэтин вэзијјэтдэ Фауст кими дүшүнүрлэр: «Эввэл иш иди»³⁸. Хэм да онлар хэлэ дүшүнмэјэ башламаздан габаг иш көрүрдүлэр. Эмтээ тэбиэтинин ганунлары эмтээ саһиблэринин тэби инстинктиндэ тэзаһур едир. Онлар өз эмтээлэрини бир-биринэ дэјэр кими, демэли, эмтээ кими анчаг о халда бэрабэрлэшдирэ билэрлэр ки, бунлары мүэјјэн бир башга эмтээ илэ мүгајисэ етсинлэр, бунлары хэмин эмтээјэ үмуни эквивалент кими гаршы гојсунлар. Буну эмтээнин тэхлили көстэрди. Лакин анчаг ичтимаи хэрэкэт мүэјјэн эмтээни үмуни эквивалентэ чевирэ билэр. Буна көрө да бүтүн башга эмтээлэрин ичтимаи хэрэкэти мүэјјэн бир эмтээни ајырыр, бүтүн эмтээлэр исэ өз дэјерини онда ифадэ едир. Бунунла да хэмин эмтээнин натурал формасы ичтимаи чэхэтдэн танынан эквивалент форма олур. Умуни эквивалент функцијасы көстэрилэн ичтимаи просес сајэсиндэ хэмин ајрылымш эмтээнин спесифик ичтимаи функцијасы олур. Бу эмтээ дөнүб пул олур.

«Онларын фикри бирдир вэ өз гүввэт вэ һакиміјјетини јыртычыја вэрэчэклер». «Бу нишана, јахуд вэхши һејван адына, ја да онун адынын са-

яна малик олан шәхсдән башга һеч кәс нә ала биләчәк, нә дә сата биләчәкдир» (Апокалипсис)³⁹.

Пул кристалы мубадилә просесинин зәрури мәнсулудур, бурада мұхтәлиф эмәк мәнсуллары фе'лән бир-биринә барабар тугулуру вә бунунла да фе'лән әмтәәјә чеврилир. Мубадиләннин кенишләниб дәринләшдији тарихи просес әмтәәнин тәбиәтиндә истәһлак дәјәри илә дәјәр арасында галыб мүржүләјән әкселији инкишаф етдирир. Дөвријјә үчүн бу әкселијин харичи ифадәсини вермәк тәләбаты әмтәә дәјәринин мүстәгил формасынын мејдана чыхмасына доғру апарыр вә бу тәләбат о вахта гәдәр давам едир ки, әмтәәнин ики јерә бөлүнүб әмтәә вә пул әмәлә кәтирмәси јолу илә мәсәлә тамамилә һәлл едилмиш олсун. Демәли, эмәк мәнсуллары әмтәәјә чеврилдикчә, әмтәә дә пула чеврилир⁴⁰).

Билаваситә мәнсул мубадиләси, бир тәрәфдән, садә дәјәр ифадәси формасына маликдир, диқәр тәрәфдән исә һәлә буна малик дејилдир. Көрдүјүмүз кими, бу форма беләдир: x мигдар A әмтәә = y мигдар B әмтәәјә. Билаваситә мәнсул мубадиләси формасы исә беләдир: x мигдар A истәһлак шеји = y мигдар B истәһлак шејинә⁴¹). Бурада A шеј илә B шеј мубадиләјә гәдәр әмтәә дејилдир, бунлар анчаг мубадилә сәјәсиндә әмтәә олур. Истәһлак шејинин дәнүб потенсиал мубадилә дәјәри олмасы үчүн лазым кәлән биринчи илкин шәрт ондан ибарәтдир ки, бу истәһлак шеји гејри-истәһлак дәјәри кими мөвчуддур, өз саһибинин билаваситә тәләбатындан артыг мигдарда олур. Шејләр өзлүјүндә инсандан харичдәдир вә буна көрә дә өзкәнинкиләшдирилә биләр. Бу өзкәнинкиләшдирмәнин гаршылыглы олмасы үчүн инсанлар јалныз динмәзчә бир-биринин гаршысына бу өзкәнинкиләшдирилән шејләрин хүсуси мүлкијјәтчиси кими, буна көрә дә һәмчинин бир-бириндән асылы олмајан шәхсләр кими чыхмалыдырлар. Лакин истәр патриархал аилә, истәр гәдим һинд ичмасы, истәрсә инкәләр дөвләти⁴⁰ вә и. а. олсун, тәбии сурәтдә мејдана кәлән ичманын үзвләри арасында бу чүр гаршылыглы өзкәнинкилик мүнәсибәти јохдур. Әмтәә мубадиләси ичма гуртардыгы јердән, ичманын башга ичмаларла вә ја башга ичмаларын үзвләри

³⁹) Инди биз кырда буржуа социализминин һиләләринә ләјигинчә гүјмәт верә биләрик, ахы о, әмтәә тәсәрруфатыны әбәдләшдирмәк вә ејни заманда пул илә әмтәә арасындакы әкселији, ја'ни пулу өзүнү арадан галдырмаг истәјир, чүнки пул бу әкселијин анчаг таркиб һиссәси кими мөвчуддур. Ејни мұвәфәғијјәтлә католисизми сахләјиб папаны да арадан көтүрмәјә чалышмаг оларды. Бу барәдә атрафлы мә'лумат үчүн мәним бу әсәримә бах: «Сияси иғтисадын тәғидинә даир», сәһ. 61 вә сонрақылар. [К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Иккинчи нәшри, 13-чү чилә, сәһ. 67 вә сонрақылар].

⁴⁰) Нә гәдәр ки, ики мұхтәлиф истәһлак шеји мубадилә олунмур, чоғ заман вәһшиләр арасында тәсадүф етдијимиз кими, бир шеј әвәзиндә еквивалент олараг бир јыгын мұхтәлиф шеј тәклиф едилди, о вахта гәдәр һәтта билаваситә мәнсул мубадиләси дә һәлә өз астанасыдан ирәли кетмишиш олур.

илә тәмас етдији јердән башланыр. Лакин шејләр заһири мүнасибәтләрдә әмтәәјә чеврилдикдә, әкс тә'сир јолу илә ичма дахилиндә дә бунлар әмтәә олур. Бунларын мигдарча мүбадилә нисбәти әввәлләр тамамилә тәсадүфидир. Бунлар анчаг она көрә мүбадиләјә дахил олур ки, саһибләри бунлары гаршылыгы сурәтдә бир-биринә вериб дәјишмәк истәјирләр. Бу заман өзкәсинин истеһлак шејләринә олан тәләбат јаваш-јаваш мөһкәмләшир. Мүбадилә даим тәқрар олунмаг сајәсиндә мүнтәзәм бир ичтимаи просес олур. Буна көрә дә заман кечдикчә әмәк мәһсулларынын һеч олмазса бир һиссәси гәсдән мүбадилә еһтијачлары үчүн истеһсал олунмаға башлајыр. Бу вахтдан е'тибарән, бир тәрәфдән, шејин билаваситә истеһлак үчүн фајдалылығы илә онун мүбадилә үчүн фајдалылығы арасындакы фәрг сабитләшир. Онун истеһлак дәјәри онун мүбадилә дәјәриндән ајрылыр. Дикәр тәрәфдән, шејләрин мүбадиләсиндәки мигдар нисбәти онларын өз истеһсалындан асылы бир һал алыр. Вәрдиш сајәсиндә бунлар дәјәр кәмијјәтләри кими тәсбит олунур.

Билаваситә мәһсул мүбадиләсиндә һәр бир әмтәә өз саһиби үчүн билаваситә мүбадилә васитәсидир вә онун саһиби олмајан үчүн эквивалентдир,—лакин анчаг о заман эквивалентдир ки, бу әмтәә онун саһиби олмајан үчүн истеһлак дәјәрин олсун. Демәли, мүбадилә едилән шеј һәлә өз истеһлак дәјәриндән, јахуд мүбадилә едән шәхсләрин фәрди тәләбатындан асылы олмајан һеч бир дәјәр формасы алмыр. Лакин мүбадилә просесинә дахил олан әмтәәләрин сајы вә мүхтәлифлији артдыгча, белә бир форманын да зәрурилији кетдикчә даһа чох инкишаф едир. Мәсәлә ону һәлл етмәк васитәләри илә бир заманда мејдана чыхыр. Әмтәә саһибләринин өз мә'мулатыны мүхтәлиф башга мә'мулата мүбадилә етдикләри вә бунлары бир-биринә бәрабәрләшдирдикләри әмтәәләр дөвријјәси һеч вахт елә баш верә билмәз ки, бу заман мүхтәлиф әмтәә саһибләринин мүхтәлиф әмтәәләри өз дөвријјәләри чәрчивәсиндә ејни бир үчүнчү әмтәәјә мүбадилә олунмасын вә бир дәјәр кими она бәрабәр тутулмасын. Белә бир үчүнчү әмтәә мүхтәлиф башга әмтәәләр үчүн эквивалент олуб, мәһдуд чәрчивәдә олса да, билаваситә үмуми вә ја ичтимаи эквивалент формасы кәсб едир. Бу үмуми эквивалент формасы ону доғуран ани ичтимаи тәмасла бирликдә мејдана кәлир вә јох олур. Бу форма нөвбә илә вә ани сурәтдә каһ бир әмтәәнин, каһ да башга әмтәәнин нәсиби олур. Лакин әмтәә мүбадиләси инкишаф етдикчә, бу форма анчаг мүәјјән әмтәә нөвләри илә мөһкәм бирләшиб галыр, јахуд кристаллашыб пул формасы алыр. Үмуми эквивалент формасынын мәһз һансы әмтәә нөвү илә бирләшмәси әввәлләр тәсадүфи олур. Лакин бурада үмумиј-

јатлэ вэ бүтүнлүкдэ ики чәһәт һәлледици рол ојнајыр. Пул формасы ја мүбадилэ јолу илэ кәнардан алынан вэ һәгигәтән јерли мәнсулларын мүбадилэ дәјәринин тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш тәзаһүр формасыны тәмсил едән эн мүһүм шејләрлэ, ја да өзкәнинкиләшдирилән јерли әмлакын башлыча үнсүрү олан бир истеһлак шеји илэ, мәсәлән, мал-гара илэ бирләшиб галыр. Пул формасы биринчи олараг көчәри халглар ичәрисиндә инкишаф едир, чүнки онларын бүтүн әмлакы мүтәһәррик формададыр, демәли, билаваситә өзкәнинкиләшдирилән формададыр вэ онларын һәјат тәрзи даим онлары башга ичмаларла тәмаса кәтирир вэ бунунла да мәнсул мүбадиләсинә сөвг едир. Инсанлар чох заман гулун шәхсиндә адамын өзүнү илкин пул материалына чевирмишләр, амма торпағы һеч заман бу материала чевирмәмишләр. Белә бир идеја анчаг артыг инкишаф етмиш буржуа чәмијјәтиндә мејдана кәлэ биләрдиди. Бу идеја анчаг XVII әсрин сон гәринәсиндә мејдана кәлмиш, буну милли мигјасда һәјата кечирмәјә исә илк дөфә јүз ил сонра, Франса буржуа ингилабы заманы тәшәббүс едилмишдир.

Әмтәә мүбадиләси өз мәнһуд мәнһәлли чәрчивәсини дағытдыгча вэ буна көрә дә әмтәә дәјәри јүксәлиб үмумијјәтлэ инсан әмәјинин маддиләшмәсинә чеврилдикчә, пул формасы үмуми эквивалент кими бир ичтимаи функцијаны јеринә јетирмәк үчүн лап өз тәбиәти етибары илэ хүсусән јарарлы олан әмтәәләрә, мәнз нәчиб металлара кечир.

«Гызыл вэ күмүш өз тәбиәтинә көрә пул дејилдир, амма пул өз тәбиәтинә көрә гызыл вэ күмүшдүр»⁴²⁾, —бу фикри, һәммин металларын тәбии хассәләринин пул функцијаларына ујғун жәлмәси сүбут едир⁴³⁾. Лакин һәләлик биз пулун анчаг бир функцијасыны билирик, бу да әмтәә дәјәринин тәзаһүр формасы олмаг, јахуд әмтәә дәјәрләри кәмијјәтләринин өз ичтимаи ифадәсини тапдығы материал олмагдыр. Јалныз елә бир материја дәјәр тәзаһүрүнүн адекват формасы, јахуд абстракт әмәјин вэ, демәли, бәрабәр инсан әмәјинин маддиләшмәси ола биләр ки, онун бүтүн нүсхәләри ејни кејфијјәтә малик олсун. Дикәр тәрәфдән, дәјәр кәмијјәтләринин фәрги халис мигдарча характери дашыдығына көрә, пул әмтәәси халис мигдарча фәргләнмәјә габил олмалыдыр, јәни елә хассәләрә малик олмалыдыр ки, ону истәнилән гәдәр хырда һиссәләрә бөлмәк вэ

⁴²⁾ Карл Маркс. «Сияси иктисадын тәнгидинә даир», сәһ. 135 [бах: К. Маркс вэ Ф. Енҗелс, Әсәрләри. Икинчи нәшри. 13-чү чилд, сәһ. 137]. «Гиймәтли металлар... өз тәбиәтинә көрә пулду» (*Galiani, „Della Moneta“, Кустоди нәшри. Parte Moderna, III чилд, сәһ. 137*).

⁴³⁾ Бу бәрәдә «трафлы мәлумат алмаг үчүн мәннин индичә ситат кәтириләә әсәримдә «Нәчиб металлар» бөлмәсинә бах.

јенидэн бу хиссэлэрдэн эмэлэ кәтирмәк мүмкүн олсун. Гызыл вә күмүш өз тәбиәтинә көрә бу хассәләрә маликдир.

Пул әмтәәнин истехлак дәјәри икиләшир. Пул әмтәә бир әмтәә кими малик олдуғу хүсуси истехлак дәјәриндән башга,—мәсәлән, гызылдан дишә plomb гоймаг үчүн истифадә едилир, зинәт шејләри һазырламаг үчүн о, хаммал олур вә и. а.,—өз спесифик ичтимаи функцијаларындан ирәли кәлән формал истехлак дәјәри кәсб етмиш олур.

Бүтүн башга әмтәәләр пулун анчаг хүсуси эквивалентләри, пул исә бунларын үмуми эквиваленти олдуғуна көрә, хүсуси әмтәә олан бу әмтәәләрин пула мүнәсибәти үмуми бир әмтәәјә олан мүнәсибәтдир⁴⁴⁾.

Биз артыг көрдүк ки, пул формасы анчаг бир әмтәәјә бүтүн галан әмтәәләрин мүнәсибәтләринин һәмин әмтәәдә нәгш олунмуш ин'икасыдыр. Демәли, пулун әмтәә олмасы⁴⁵⁾ факты анчаг о адама бир кәшф кими көрүнә биләр ки, пулун һазыр формасыны әсас тутуб пулу бу һазыр шәкилдә тәһлил етмәк истәсин. Мүбадилә просеси пула чевирдији әмтәәјә онун дәјәрини вермир, онун анчаг спесифик дәјәр формасыны верир. Бу ики тә'рифин гарышдырылмасы она кәтириб чыхарыр ки, гызыл вә күмүшүн дәјәрини хәјали һесаб етмәјә башлајырлар⁴⁶⁾. Пулу мүәјјән функцијаларында садәчә пул нишаны илә әвәз етмәк мүмкүн олдуғуна көрә, бурадан белә башга бир сәһв дә доғмушдур ки, пул анчаг нишандыр. Дикәр тәрәфдән, бу јанылмада белә бир чәһәтин тутгун шәкилдә сезилдијини көрмәк олар ки, шејләрин пул формасы онларын өзү үчүн онлардан кәнар бир чәһәтдир вә бу форма архасында кизләнән инсан мүнәсибәтләринин анчаг тәзәһүр формасыдыр. Бу мә'нада һәр бир әмтәә анчаг бир нишан оларды, чүнки дәјәр олмаг е'ти-

⁴⁴⁾ „Пул универсал әмтәәдир“ (*Verri*, ситат кәтирилән әсәр, саһ. 16).

⁴⁵⁾ „Пул металы кими үмуми бир ад верә биләчәјимиз гызыл вә күмүш өзлүјидә... әмтәәдир... бунларын дәјәри кәһ галхыр, кәһ дүшүр... Пул металынын дәјәри о заман даја јүксәк һесаб олдувр ки, онун чәкидә аз мигдары өлкәнин чох мигдар әкинчилк вә ја санјә мәһсулуну әлдә етмәк үчүн кифајәт олсун“ вә и. а. ([*S. Clement*.] „A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchanges, as they stand in relation each to other“. By a Merchant. London, 1695, p. 7). „Истәр сиккә касилмиш, истәрсә сиккә касилдәмиш күмүш вә гызыл бүтүн башга шејләр үчүн өлчү кими ишләнсә дә, һәр һада кәһиләр да шараб, түтүн, јағ, палтар вә ја парча кими әмтәәдир“ ([*J. Child*.] „A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc.“. London, 1689, p. 2). „Краљынын капитал вә сәрвәти тәкчә пулдан ибарәт дејилдир, һабелә гызыл вә күмүшү дә әмтәәләр сырасындан чыхартмаг олмаз“ ([*The Papillon*.] „The East-India Trade a most Profitable Trade“. London, 1677, p. 4).

⁴⁶⁾ „Гызыл вә күмүш сиккә олмаздән әввәл, бир метал оларәг өз дәјәринә маликдир“ (*Galiani*, ситат етирилән әсәр). Локк дејир: „Күмүшүн хассәләри ону пул ролу ојнамаг үчүн јарарлы етдијинә көрә, нисанлар үмуми бир разыдыгла күмүшә хәјали бир дәјәр вермишләр“. Ло, әксиял, дејир: „Нечә ола биләрди ки, мүхтәлиф миһләтләр мүәјјән шејә хәјали бир дәјәр версинләр?.. Вә нечә ола биләрди ки, бу хәјали дәјәр сахланмаг галсын? Мәсәләнин маһијәтини ончү нә гәдәр пис энләдығлыны өзүниң бу сөзләри кестәрир: „Күмүш малик олдуғу истехлак дәјәринә көрә, јә'нә өз керчәк дәјәринә көрә мүбадилә олдуурмуш; пул өзүнфәси дашымаг сәјәсиндә исә әлава бир дәјәр дә кәсб етмишдир (une valeur additionnelle)“ (*Jean Law*, „Considérations sur le numéraire et le commerce“, E. D'ер нәшри: „Economistes Financiers du XVIII siècle“, p. 469, 470).

бары илә әмтәә она сәрф олунмуш инсан әмәјинин анчаг шеј габығыдыр⁴⁷⁾. Лакин мүүјән истеһсал үсулу әсасында шејләри кәсб етдији ичтимаи хассәләри вә ја бу истеһсал үсулу әсасында әмәјин ичтимаи тәрифләринин кәсб етдији шеј формаларыны садчәә нишан адландырмагла бунларын инсан әкәсынын ихтијары мөһсулу адландырмаш олурлар. XVIII әср маарифчиләринин һәвәслә ишләтдикләри үсул белә иди, буну тәтбиг етмәклә истәјирдиләр ки, инсан мүнәсибәтләринин дашыдығы вә мејдана кәлмәсини һәлә изаһ едә билмәдикләри мүүммалы формалар үзәриндән әсрарәнкизлик өртүјүнү, һеч олмасса мүүвәггәти олараг көтүрүб атсынлар.

Јухарыда гејд едилдији кими, әмтәәнин еквивалент формасында онун дәјәр кәмијјәти мигдарча мүүјән дејилдир. Әкәр биз билириксә ки, гызыл пулдур, јәни бүтүн башга әмтәәләрә билаваситә мүүбадилә едилә биләр, онда биз һәлә һеч дә билмирик ки, мәсәлән, 10 фунт гызыл нечәјәдир. һәр бир башга әмтәә кими, гызыл да өз дәјәринин кәмијјәтини анчаг нисби сурәтдә, анчаг башга әмтәәләрдә ифадә едә биләр. Гызылын өз дәјәри онун истеһсалы үчүн тәләб едилән иш вахты илә мүүјән олунур вә ејни гәдәр иш вахты һәр һансы башга әмтәәнин нә гәдәриндә кристаллашмышса, һәмин әмтәәнин бу мигдарында ифадә олунур⁴⁸⁾. Гызыл дәјәринин бу нисби кәмијјәти гызылын истеһсал едилдији јердә, билаваситә мүүбадилә тичарәтиндә белә мүүјән олунур. Гызыл тәдавүлә пүт кими кирдикдә, онун дәјәри артыг мәлүмдур. Әкәр XVII

⁴⁷⁾ „Пул онларын“ (әмтәәләрин) „нишаныдыр“ (*V. de Forbonnais. „Éléments du Commerce“. Nouv. Édit. Leyde, 1766, t. II, p. 143.*). „Бир нишан олмаг етибары илә пулу әмтәәләр чәзб едир“ (јенә орада, сәһ. 155). „Пул шејни нишаны вә нүмајәндәсидир“ (*Mon-tesquieu. „Esprit des Loix“. Oeuvres. London, 1767, t. II, p. 3.*). „Пул садә нишан дејилдир, чүнки пүл өзү сәрвәтдир, пүл дәјәрләрин нүмајәндәси дејил, өзү дәјәрдир“ (*Le Trosne, ситат кәтирнлән әсәр, сәһ. 910.*). „Биз дәјәр аңлајышына диггәт јетирдикдә, шеј өзү анчаг бир нишан кими нәзәрән кечирлир, һәм дә бу шеј өзлүјүндә дејил, нә дәјәриндә олмасына көрә әһәмјјәтлиндир“ (*Hegel. „Philosophie des Rechts“, S. 100.*). Гызылын садчәә бир нишан олмасы вә нәчб металларын анчаг хәјәли дәјәрә малик олмасы тәсәввүрүнү игтисадчылардән чох әввәл јуристләр јәймшдылар; крал һәкимјјәти гаршысында нөкәрчилик едән бу јуристләр кралларын сиккәни сахталашдырмаг һүгүгуну Рома империјасы әиәнәләрин илә вә пандектләрдә⁴¹⁾ ифадә едилән пүл аңлајышлары илә бүтүн орта әсрләр боју әсәсләндирмәгә чалышмышлар. Бу јуристләрин сәдагәтлән шакирли олан Филнп Валуэ 1346-чы ил декретләриндән бириндә дејир: „Һеч кәс шүбһә едә билмәз вә шүбһә етмәкәдидир ки, сиккә кәсмак. пүл бурахмаг вә сиккә һаггында һәр чүр сарәнчәм вермәк һүгүгү, тәдавүлә сиккә бурахмаг, һәм дә өз истадјимиз вә сәмарәли һесаб етдјимиз гнјмәтлә бурахмаг... һүгүгү анчаг бизә вә биз әләһәзрәт крала мәхсусдур“. Рома һүгүгунда белә бир еһкам вәр идн ки, пүлүн дәјәри императорун вердинј декретлә тәјин олунур. Пулу бир әмтәә кими ишләтмәк гәтн гадаған олунмушду. „Пүлу исә һеч кәс сатын әләмәләдидир, чүнки һәмпынән истифадә етмәси үчүн бурахылан пүл дәнүб әмтәә олмамалыдыр“. Бу барәдә јахшы изаһат алмаг үчүн бах: *G. F. Pagnini. „Saggio sopra il giusto pregio delle cose“, 1751, Кустодн нәшр, Parte Moderna. II чилд.* Панјини өз әсәринин хүсусилә икинчи һиссәсиндә чәнаб јуристләрдә мүүбаһис едир.

⁴⁸⁾ „Перу мәдәнләриндән бир унсија күмүш чыхарыб Лондона кәтирмәк үчүн бир бушел тахылын истеһсалына ләзим кәлдији гәдәр вахт сәрф едиләрсә, бу мәһсуллардән биринчиси икинчисинин тәбии гнјмәти олар; јени, даһа зәнкин мәдәнләр тапылмасы нәтичәсиндә ики унсија күмүшү илдикки бир унсија күмүш гәдәр асанлыгла чыхармаг оларсә, әввәләр 5 шиллингә олан бир бушел тахыл инди саеҗерis parious (башга шәртләр ејни олдуғда) 10 шиллингә олачағдыр“ (*William Petty „A Treatise of Taxes and Contributions“, London, 1667, p. 31.*

эсрив аргыг ахыргычы он иллэриндэ пулун тэһлили пулун эмтээ олдугуну мүэжэн етмиш олса да, бу һэр һалда тэһлилик анчаг башлангычы иди. Чэтинлик пулун эмтээ олдугуну баша дүшмэктэ дежил, эмтээнин нечэ вэ нэ сэбэбэ пул олдугуну аш-кара чыхармагдадыр⁴⁹⁾.

Биз көрдүк ки, садэ дэжэр ифадэсинин өзүндэ, $j\alpha'$ ни x мигдар A эмтээ $= y$ мигдар B эмтээжэ ифадэсиндэ белэ бир иллүзи-жа догур ки, башга бир шејин дэжэр кэмијјэти ифадэ олунаш шеј өз эквивалент формасына куја эмтээлэрин бу мүнасибэтинден асылы олмадан маликдир, һэмин шеј бу формаја өзүнүн анданкөлмэ ичтиман хассэси кими маликдир. Биз бу иллүзи-жанын нечэ мөһкөмлэндијини излэдик. Үмуми эквивалент форма мүэжэн эмтээнин натурал формасы илэ говушдугда, јахуд кристаллашыб пул формасы алдыгда, бу иллүзија баша чатмыш олур. Һэм дэ бу заман белэ бир тээссүрат ојаныр ки, куја мүэжэн эмтээнин пүл олмасына сэбэб анчаг бүтүн башга эмтээлэрин өз дэјэрлэрини онда ифалэ етмэси дежил, эксинэ, бу эмтээлэрин өз дэјэрлэрини онда ифадэ етмэсинэ сэбэб онун пул олмасыдыр. Васитэчи һэрэкэт өз доғурдугу нэтичэдэ јох олуб кедир вэ онун изи галмыр. Эмтээлэр өзлэри неч бир јардым көстөрмөдөн, өзлэринден кэнарда вэ өзлэри илэ јанашы мөвчуд олан эмтээ чисминдэ өз дэјэринин һазыр сурэтини тапыр. Бу шејлэр—гызыл вэ күмүш—јердэн чыхарылдыглары шэкилдэ ејни заманда һэр чүр инсан эмэјинин билаваситэ тэчэссүмү олур. Пулун е'чазкар характери дэ бурадан ирэли кэлир. Бизим инди өјрэндијимиз чэмијјэт гурулушунда инсанларын ичтиман истеһсал просесиндэки мүнасибэтлэри халис атомистик мүнасибэтлэрдир. Бунун нэтичэсиндэ онларын истеһсал мүнасибэтлэри онларын нэзарэтинден вэ шүүрлу фэрди фэалијјэтинден асылы олмајан шеј характери алыр. Бу эн эввэл онда тэзаһүр едир ки, онларын эмэк мөһсуллары үмумијјэтлэ эмтээ формасы алыр. Белэликлэ, пул фетишинин сирри эмтээ фетишинин анчаг нэзэрэ чарпан вэ көз гамашдыран сирридир.

⁴⁹⁾ Ч-6 профессор Рошер бизэ өјүд вериб дејир: „Пул верилэп Јанлыш тэ'рифлэри ики эсас група бөлмөк олар: пулу эмтээдөн бөјүк бир шеј һесаб едөн тэ'рифлэр вэ пулу эмтээдөн кичик бир шеј һесаб едэн тэ'рифлэр“. Соңра пул һагындалы асарларин ранка-ранк каталогу верилди, бурада нсэ пул нэзарјјэсинин һагын тарихини баша дүшмөктөн бир асар-аламат дэ көрмөк мүмкүн дејилди. Ахырда да белэ бир нэтичэ вардыр: „Ону да иякар етмэк олмас ки, эн јени итгисадчыларын чоху пулу башга эмтээлардэн фэрглэндиран хүсүнијјатлара аз фикир верир“ (демэли, пул јенэ да эмтээдөн кичик вэ ја бөјүк бир шејдири?) ... Бу белэ олдугуна көрө, Ганил вэ башгаларынын јарыммеркантилист мүнасибэти бир галар эсаслыдыр* (*Wilhelm Roscher*, „Die Grundlagen der Nationalökonomie“, 3. Aufl., 1858, S. 207—210). „Бөјүк—кичик—аз—белэ олдугуна көрө—бир гэдэр! Бу да аилајышлара тэриф вермөк алландырылыр! Һэм дэ Ч-6 Рошер белэ бир еклэктик профессор бошбогазлыгына тэвазкарлыгыла сијаси итгисалын „анатомик-физиоложи методу“ адыны вермишилди! Амма һэр һалда елм она бир кашфинэ көрө миннэтлардыр, бу да ондан ибарэтдир ки, пул „хошакөлөн эмтээдир“.

Ү Ч Ү Н Ч Ү Ф Э С И Л

ПУЛ, ЈАХУД ЭМТЭЭ ТЭДАВУЛУ

1. ДЭЈЭРЛЭРИН ӨЛЧҮСҮ

Мэн бу эсэрин нэр јериндэ, садэлик хатиринэ, фэрз едирэм ки, пул эмтээ анчаг гызылдыр.

Гызылын биринчи функцијасы ондан ибарэтдир ки, эмтээ алэминэ онун дэјэрини ифадэ етмэк үчүн, јә'ни эмтээлэрин дэјэрлэрини кејфијјэтчэ ејни олан вэ мигдарча мүгајисэ едилэ билэн ејни адлы кэмийјэтлэр кими ифадэ етмэк үчүн материал версин. Белэликлэ, гызыл дэјэрлэрин үмуми өлчүсү функцијасыны дашыјыр вэ спесифик эквивалент эмтээ олан гызыл эв-вэлчэ мәнз бу функцијасына көрө пул олур.

Эмтээлэрин ортаг өлчүлү олмасына сәбәб пул дејилдир. Эксинэ. Дэјэр олмаг е'тибары илэ бүтүн эмтээлэр мәнз мад-дилэшмиш инсан эмәји олдуғларына көрө вэ, демэли, өзлүјүндэ ортаг өлчүлү олдуғларына көрө,—мәнз буна көрө бүтүн эмтээлэр өз дэјэрлэрини ејни бир спесифик эмтээ илэ өлчө билир, белэликлэ дэ бу эмтээни өзлэри үчүн үмуми олан дэјэрлэр өлчүсүнэ, јә'ни пула чевирир. Дэјэр өлчүсү олмаг е'тибары илэ пул, эмтээлэрэ дахилэн хас олан дэјэр өлчүсүнүн, јә'ни иш вахтынын зәрури тәзаһур формасыдыр⁵⁰⁾.

⁵⁰⁾ Нәјэ көрө пул билаваситә иш вахтынын өзүнү тәмсил етмир, мәсәлә, нәјэ көрө кағыз пул нишаны х мигдар иш саатыны тәмсил етмир—суалы садэчә белэ бир суалдан ибарәт олур ки, нәјэ көрө эмтээ истеһсалы асасында эмәк мәнсуллары көрөк эмтээ формасы алсын, зира эмтээ формасы мәнсуллары эмтээләрә вэ пул эмтээсинә белүндүјүнү билдирир; јахуд белэ бир суалдан ибарәт олур ки, нәјэ көрө хүсуси эмәк билаваситә ичтимал эмәк, јә'ни өз әкслији һесаб едилә билмәз. Эмтээ истеһсалы асасында „иш пулунын“ бајагы утопизм олдуғуну мән башга бир јердә мүфәссәл нәзәрлән кечирмишәм. („Сијаси иттиһсалин тәнгидинә даир“, сәһ. 61 вә сонрақылар. [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Эсәрлэри. Иккинчи нәшри. 13-чү чилд, сәһ. 67 вә сонрақылар]). Бурада анчаг ону гејд едим ки, мәсәлә, Оуенин „иш пулуны“ да „пул“ адландырмаг, дејәк ки, театр билетинин дэ белә адландырылмасы гәдәр әсассыздыр. Оуен билаваситә ичтималләшдирилмиш эмәји, јә'ни эмтээ истеһсалына тамамлә әкс олан истеһсал формасыны нәзәрдә тутур. Иш гәбзи анчаг, истеһсалчынын үмуми эмәклә фәрди иштирак пајыны вэ үмуми мәнсулуи истеһлак үчүн нәзәрдә тугулап иттиһсасиндән онун нә гәдәр пај истәјә биләчәјини көстәрир. Лякин эмтээ истеһсалыны нәзәрдә тутмаг вә ејни заманда да онун зәрури шәртлэрини пул ојун-базығлары васитәси илэ ғрадан галдырмаға чалышмаг Оуенин һеч хәялына да кәдирән.

Эмтээ дэжэринин гызылда ифадэси: x мигдар A эмтээ = y мигдар пул эмтээжэ, — эмтээнин пул формасыдыр, јахуд онун гижмэтидир. Инди дэмирин дэжэрини ичтимаи эһэмийжэтэ малик формада көстөрмөк үчүн бирчэ тәнлик: 1 тон дэмир = 2 унсија гызыла тәнлији кифажэтдир. Бу тәнлижин башга эмтээлэрин дэжэр тәнликлэри илэ бир сырада чийн-чийнэ вериб јеримэсинэ даһа еһтијач јохдур, чүнки еквивалент эмтээ, гызыл, артыг пул характеринэ маликдир. Буна көрө дэ эмтээлэрин үмуми нисби дэжэр формасы инди јенэ өз илк шәклинэ — садэ, јахуд тәк нисби дэжэр формасына гајыдыр. Дижэр тәрәфдән, кениш нисби дэжэр ифадэси, јахуд нисби дэжэр ифадэлэринин сонсуз сырасы пул эмтээнин спесифик нисби дэжэр формасы олуp. Лакин бу сыра артыг инди эмтээ гижмэтлэриндэ ичтимаи сурәтдэ верилмишдир. Һәр бир гижмэт чөдвәлиндәки јазылары сағдан сола охујун, онда пулун дэжэр кәмијјәтинин мүмкүн олан бүтүн эмтээләрдэ ифадэсини көрәрсиниз. Лакин пулун өзүнүн гижмэти јохдур. Бүтүн башга эмтээлэрин бу вәһид нисби дэжэр формасында иштирак етмөк үчүн пул өзүнэ өз еквиваленти кими мүнасибәтдэ олмалыдыр.

Эмтээлэрин үмумийжәтлэ дэжэр формасы кими, онларын гижмэти дэ, јахуд пул формасы да онларын һиссләрлэ гавранылан реал чисмани формасындан фәргли бир шејдир, демәли, анчаг тәсәввүрдэ мөвчуд олан јалныз идеал формадыр. Дэмир, кәтан, буғда вә сайрәнин дэжэри, көзлэ көрүнмәсә дэ, шејлэрин өзүндэ мөвчуддур; дэжэр бунларын гызыла бәрәбәрлијиндэ, гызыла нисбәтиндэ, онларын, нечә дејәрләр, анчаг бејниндәки нисбәтдэ ифадэ олунур. Буна көрө дэ эмтээлэри сахлајан шәхс эмтээлэрин гижмәтини харичи аләмә билдирмөк үчүн өз дилини онларын ихтијарына вермәли вә ја онларын үстүнә кағыз јарылғлар јапышдырмалы олуp⁵¹⁾. Эмтээ дэжэрлэринин гызылда ифадэси идеал характер дашыдығына көрө, бу әмәлијјат үчүн дэ анчаг фикрән тәсәввүр едилән гызыл, јахуд идеал гызыл тәтбиг олуна биләр. Һәр бир эмтээ саһиби билир ки, өз эмтээлэринин дэжэрини гижмәт формасына, јахуд фикрән тәсәввүр олуна гызыл формасына салмышса, һәлә һеч дэ өз эмтээлэрини әсил гызыла чевирмәмишдир вә милјон-

⁵¹⁾ Вәһшиләр вә јарымвәһшиләр бурада өз диллэриндән бир гәдәр башга чүр истифадә едиләр. Капитан Парри Баффин көрфәзинин гәрб саһилиндәки әһали һағгында бәлә сөйләјир: «Бу заман» (мәһсулу мүбадилә едәркән) «... онлар буну» (мүбадилә үчүн онлар тәклиф олуна шеј) «... ики дәфә јалајыр, көрүнүр ки, бундан сонра сөвдәни мүвәфәғиј-јәтлә бағланмыш һесаб едиләр»⁴²⁾. Шәрғи ескимослар арасында да мүбадилә едән шәхс алдығы шеји һәмишә јалајармыш. Беләликлә, дил шиниалз мәннимсәә органдырса, һеч дэ тәәччүблү дејилдир ки, чәнубда гарын мүлкијјәт јығмаг органы һесаб едилир; мәсәлән, кағр варлы адамы онун гарыннын јоғундуғу илэ тајин едир. Көрдүјүмүз кими, кағрлар чох анағлы мәхлуғлар: әһалинин сағламлығы һағгында Инкилтәрә һөкүмәтинини 1864-чү ил һесабатында фәһлә синфинин хејли һиссәсиндә пиј әмәлә кәтирәп маддәлэрин чатышмадығы гејд едилдији һалда, һәмнин илдә һәрвәј алды бир һәким (гап дөврәнини кәшф едән јох) буржуазияја вә аристократияја артыг пијдән хиләс олмаг чарәси көстөрән фырылдагы ресептләр вермәклә шөһрәтләшмишли.

ларла һесаблинан эмтээ дэјэрлэрини гызылда ифаде етмэк үчүн она зэрре гэдэр дэ реал гызыл лазым дејилдир. Демэли, дэјэр өлчүсү ролуну пул анчаг фикрэн тэсэввүр олунап пул, јахуд идеал пул кими ојнајыр. Бу везијјет пул һаггында эн мәнәсыз нэзеријјелэр доғурмушдур⁵²⁾. Дэјэр өлчүсү функцијасыны анчаг фикрэн тэсэввүр олунап пул јеринэ јетирирсэ дэ гижмет тамамилэ реал пул материалындан асылдыр. Дэјэр, јә'ни, мәсэлән, бир тон дөмирдеки гэдэр инсан эмәји фикрэн тэсэввүр едилән вә ејни гэдэр эмәји еһтива едән мигдарда пул эмтээдә ифаде олунап. Демэли, гызылын, күмүшүн вә ја мисинми дэјэр өлчүсү олмасындан асылы олараг бир тон дөмирин дэјери тамамилэ мүхтәлиф гижметләрдә, јахуд тамамилэ мүхтәлиф мигдар гызыл, күмүш вә ја мисдә ифаде олунап.

Ики мүхтәлиф эмтээ, мәсэлән, гызыл вә күмүш, ејни заманда дэјэр өлчүсүдүрсә, бүтүн эмтәэләрин гижметләри ики мүхтәлиф ифаде алып: гызыл гижметләри вә күмүш гижметләри; гызылла күмүшүн дэјэрләри арасындакы нисбәт сабит галдыгча, мәсэлән, 1 : 15 олдугча, һәмин гижметләр сабитчә бир-бири илә јола кедир. Лакин дэјэрләрин бу нисбәтиндә һәр чүр дәјишиклик эмтәэләрин гызыл гижметләри илә күмүш гижметләри арасындакы мөвчуд нисбәти позур вә, беләликлә, фе'лән сүбут едир ки, дэјэр өлчүсүнүн икилији онун функцијасына зиддир⁵³⁾.

⁵²⁾ Бах: *Карл Маркс*. „Сиясәт иғтисадын тәғидинә даир“, сәһ. 53 вә сонрақылар [*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Иккинчи нәшри. 13-чү чилд. сәһ. 60 вә сонрақылар].

⁵³⁾ *2-чи нәшрә гәјд*. Гызыл вә күмүш гануна көрә ејни заманда пул, јә'ни дэјэр өлчүсү функцијасы дашмыдыг јердә даим бунлары ејни бир материја һесап етмэк үчүн әбәс чәһдләр көстәрилмишидир. Ејни иш вахтынын һәмишә күмүш вә гызылын ејни пропорсијаларында маддиләшдијини күман етмэк әслиндә белә күман етмэк демәкдир ки, күмүш илә гызыл ејни бир материјадыр вә бунлардан аз гижметли металын, күмүшүн мүәјјән мигдары гызылын мүәјјән мигдарынын даим мүәјјән касир һиссәсини тәшкил едир. III Едуардын һөкмранлыгы заманындан II Кеоргун заманынадак никилис пул тәдәвүлү тарихи гызыл вә күмүш дэјэрләрини гануна әсәсән гојудулуш нисбәти илә һәғигәтә бунларын дэјерини дәјишмәси арасында баш вәрән үйүнсүзлүг үзүндән бу тәдәвүлүн позулмәси һалларынын фәсиләсиз сьрасындан ибарәт олмушдур. Кәһ гызыл, кәһ дә күмүш һәддиндән јуксак гижметләндирилмишидир. Һәддиндән артыг дәрәчәдә ашагы гижметләндирилән метал тәдәвүлән чыхарылып, әридилиб күләчә һалына салыныр вә хәрнчә апарылырды. Онда һәр ики металын дэјери арасындакы нисбәт гануниверчилик јолу илә јенидән дәјишдирилди, лакин тезликлә көһнә номинал дэјәр кими, јени номинал дэјәр дә дэјэрләрин һәғиги нисбәти илә тоғушурда. Бизим заманамыздә һиндистан вә Чиндә күмүшә олан тәләб нәтичәсиндә күмүшә нисбәтән гызылын дэјерини һатта чох зәиф вә мүвәғгәти олараг ашагы дүшмәси Франсала эн бөјүк мигјасда ејни һәһисәјә сәбәб олду. Јә'ни күмүш ихрач едилмәјә вә гызыл күмүшү сыхышдырыб тәдәвүлән чыхармаға башлады. 1855, 1856 вә 1857-чи илләрдә Франсаја гызыл ихалы онун ихрачындан 41 580 000 фунт стерлинг артыг олмуш, күмүш ихрачы исә онун ихалындан 34 704 000 фунт стерлинг артыг олмушдур. Һәғигәтә гануна әсәсән һәр ики металын дэјэр өлчүсү олдуғу вә буна көрә дә тә'дијә заманы һәр икисини гәбул едилмәли олдуғу, — һәм дә һәр касин өз арузуна көрә истәр гызыл, истәрә күмүш вәрә билдији, — өлкәләрдә дэјәри галхан метал мезәнһисиндән артыға кедир вә һәр бир башға әмтәә кими, онун да гижмәти һәддиндән јуксак гижметләндирилән металлә өлчүлдүр. һәм дә анчаг бу ахырынысы дэјэр өлчүсү олур. Бу сәһлә бүтүн тарихи тәчрүбә сәләчә ондан ибарәтдир ки, гануна әсәсән дэјэр өлчүсү функцијасыны ики эмтәәни дашымады олдуғу јерләрдә һәғигәтә бу функцијаны һәмишә бунлардан анчаг бири дашымышыр* (*Карл Маркс*. „Сиясәт иғтисадын тәғидинә даир“, сәһ. 52, 53 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Иккинчи нәшри. 13-чү чилд. сәһ. 59—60]).

Гиймэти мүүжэн едилмиш олан бүтүн эмтээлэр белэ бир форма алыр: a мигдар A эмтээ= x мигдар гызыла; b мигдар B эмтээ= y мигдар гызыла; c мигдар C эмтээ= z мигдар гызыла вэ и. а.; a_1, b_1, c бурада A, B, C нөв эмтээлэрин мүүжэн күтлэлэридир, x, y, z исэ гызылын мүүжэн күтлэлэридир. Белэликлэ, эмтээ дэжэрлэри мүхтэлиф кэмијјэтли гызылын фикрэн тэсэввүр олунан мигдарларына чеврилмиш олур, јә’ни өз эмтээ чисимлэри нэ гэдэр мүхтэлиф олса да, ејни адлы кэмијјэтлэрэ, гызыл кэмијјэтлэринэ чеврилмиш олур. Бунлар гызылын белэ мүхтэлиф мигдарлары олдугларына көрө, бир-бири илэ мүгајисэ олунур вэ ортаг бир өлчү илэ өлчүлүр, һәм дэ бунлары өлчү ваһиди олараг мүүжэн мигдар гызыла мүнчэр етмэк кими бир техники зэрурэт мејдана кэлир. Бу өлчү ваһиди өзү кетдикчэ мүүжэн һиссэлэрэ бөлүnmэк јолу илэ кенишлэниб мигјас олур. Гызыл, күмүш, мис һэлэ пула чеврилмэздэн эввэл чэки һиссэлэри шэклиндэ белэ бир мигјаса малик олур: мäsэлэн, өлчү ваһиди фунтдурса, бу өзү дэ, бир тэрэфдэн, унсијалара вэ и. а. бөлүнүр, дикэр тэрэфдэн, фунтларын бирлэшмәси јолу илэ сентнерлэр вэ и. а. әмәлэ кэлир⁵⁴⁾. Буна көрө дэ метал тәдавүлү шәраитиндэ чэки мигјасынын һазыр адлары һәмишә пул мигјасынын, јахуд гиймәт мигјасынын да илкин адларыны тәшкил едир.

Дэјэр өлчүсү вэ гиймәт мигјасы олмаг е’тибары илэ пул тамамилэ мүхтэлиф олан ики функција дашыјыр. Дэјэр өлчүсү вәзифәсини пул инсан әмәјинин ичтимаи тәчәссүмү олмаг е’тибары илэ дашыјыр, гиймәт мигјасы вәзифәсини исэ мүүжэн чэкили метал олмаг е’тибары илэ дашыјыр. Дэјэр өлчүсү олмаг е’тибары илэ пул сон дәрәчә мүхтэлиф әмтәэләрин дәјэрләрини гиймәтләрә, фикрән тәсәввүр едилән гызыл мигдарларына чевирмәјә хидмәт едир; гиймәт мигјасы олмаг е’тибары илэ пул гызылын бу мигдарларыны өлчүр. Дэјэр өлчүсү илэ әмтәэләр бир дәјэр кими өлчүлүр; гиймәт мигјасы исә, әксинә, мүүжән мигдар гызылын дәјәрини, онун башга мигдарларынын чәкиси илэ өлчмәк дејил, гызылын мүхтэлиф мигдарларыны онун мүүжән мигдары илэ өлчүр. Гиймәт мигјасы үчүн гызылын мүүжән чәкиси өлчү ваһиди кими көтүрүлмәлидир. Ејни адлы кэмијјәтләрин һәр һансы һалда мүүжән едилмәсиндә олдуғу кими, бурада да өлчүләрин нисбәтиндәки сабитлијин һәлледици әһәмијјәти вардыр. Демәли, ејни мигдар гызыл нә

⁵⁴⁾ 2-чи нәшрә гәјд. Инкиләрдә пул өлчү ваһиди олмаг е’тибары илэ бир унсија гызылын бәрәбәр һиссәләрин тәч рәгәминә бөлүнә билмәмәси кими гәрибә һал белә изәл едилди: „Бизим сиккә системиниз әввәлчә анчаг күмүш ишләдилмәсинә ујғунлашдырылмышды. Буна көрө дә бир унсија күмүш һәмишә бәрәбәр сиккәләрин мүүжән мигдарына бөлүнә биләр; ләкин анчаг күмүшә ујғунлашдырылмыш сиккә системинә гызыл сонралар даһл едилдијинә көрә, бир унсија гызыл бәрәбәр гиймәтли сиккәләрин там рәгәминә бөлүнә билмир“ (MacLaren. „History of the Currency“, London, 1858, p. 16).

гэдэр дэјишмэз һалда өлчү ваһиди олурса, гижмэт мигјасы өз функцијасыны бир о гэдэр јахшы јеринэ јетирир. Гызыл анчаг она көрө дэјэр өлчүсү ола билир ки, о өзү эмэк мәнсулудур, вә, демәли, потенсиал дэјишән дэјәрди⁵⁵⁾.

Һәр шејдән әввәл ајдындыр ки, гызыл дэјеринин дэјишилмәси онун гижмэт мигјасы олмаг функцијасына әсла тә'сир етмир. Гызылын дэјери һәр нечә дэјишилсә дә, онун мүәјјән мигдарларынын дэјәрләри өз арасында ејни нисбәти сахлајыр. Гызылын дэјери һәтта мин дәфә ашағы дүшсә дә, 12 унсија гызылын дэјери јенә әввәлки кими бир унсија гызылын дэјериндән он ики гат артыг оларды, гижмәтләр мүәјјән олундугда исә гызылын мүхтәлиф мигдарларынын анчаг бир-биринә нисбәти нәзәрдә тутулур. Дикәр тәрәфдән, гызылын дэјери дүшдүкдә вә ја галхдыгда бир унсија гызылын чәкиси сабит галдыгына көрә, унсија һиссәләринин чәкиси дә сабит галыр; демәли, гызылын дэјери һәр нечә дэјишилсә дә, мүәјјән гижмэт мигјасы олмаг е'тибары илә гызыл һәмишә ејни хидмәтләри көстәрир.

Гызылын дэјеринин дэјишилмәси онун дэјэр өлчүсү олмаг функцијасына да мане олмур. Бу дэјишилмә бүтүн әмтәәләрә ејни заманда тә'сир едир вә буна көрә дә *caeteris paribus* [башга шәртләр ејни олдугда], әмтәәләрин дэјәрләри әввәлкинә нисбәтән бә'зән јүксәк, бә'зән дә ашағы гызыл гижмәтләриндә ифадә олунса да, онларын гаршылыгылы нисби дэјәрләрини дэјишдирмир.

Истәр бир әмтәәнин дэјери һәр һансы башга бир әмтәәнин истәһлак дэјериндә ифадә олундугда, истәрсә әмтәәләрә гызылла гижмәт појулдугда бирчә шеј фәрз олунур ки, һәмнин вахтда мүәјјән мигдар гызылын истәһсалы филан гэдәр әмәјә баша кәлир. Умумијјәтлә әмтәә гижмәтләринин дэјишилмәсинә кәлдикдә, буна дэјерин садә нисби ифадәсинин јухарыда шәрһ едилән ганунлары тәтбиг едилә биләр.

Пулун дэјери сабит галдыгда, бүтүн әмтәә гижмәтләри анчаг бу шәртлә галха биләр ки, әмтәәләрин дэјәрләри галхсын; әмтәәләрин дэјери сабит галдыгда исә бүтүн әмтәә гижмәтләри бу шәртлә галха биләр ки, пулун дэјери дүшсүн. Һәм дә әксинә. Пулун дэјери сабит галдыгда, бүтүн әмтәә гижмәтләри анчаг бу шәртлә дүшә биләр ки, әмтәә дэјәрләри дүшсүн; әмтәә дэјәрләри сабит галдыгда исә бүтүн әмтәә гижмәтләри анчаг бу шәртлә дүшә биләр ки, пулун дэјери галхсын. Бурадан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, пулун дэјеринин галхмасы һә-

⁵⁵⁾ 2-чи нәшрә гәјд. Инкилис мүәллифләринин әсәрләриндә „дэјәр өлчүсү“ (measure of value) анлајышы илә „гижмәт мигјасы“ (standard of value) анлајышы ағлакәлмәз дәрәчәдә гарышдырылмышдыр. Бу функцијаларын өзү вә, демәли, бушларын аллары да ләһи гарышдырылыр.

мишэ эмтээ гиймэтлэринин пропорционал сурэтдэ дүшмэсинэ, пулун дэјэринин дүшмэси исэ эмтээ гиймэтлэринин пропорционал сурэтдэ галхмасына сэбэб олур. Белэ бир нэтичэ анчаг дэјэри сабит галан эмтээлэр барэсиндэ доғрудур. Мэсэлэн, дэјэри пулун дэјэри илэ ејни заманда вэ ејни өлчүдэ галхан эмтээлэр өз гиймэтлэрини сабит сахлајыр. Экэр бунларын дэјэри пулун дэјэриндэн јаваш вэ ја сүр'этлэ галхырса, онда бунларын гиймэтлэринин галхмасы вэ ја дүшмэси онларын дэјэринин дэјишилмэси илэ пулун дэјэринин дэјишилмэси арасындакы фэрглэ мүэјјэн олунур вэ и. а.

Гиймэт формасыны нэзэрдэн кечирмэјэ гајыдаг.

Чэкиси мүэјјэн олан метал мигдарларынын пул адлары бир сыра мүхтэлиф сэбэблэр үзүндэн өз илкин чэки адларындан тэдричэн фэрглэнмэјэ башлајыр. Бу сэбэблэрдэн тарихэн һалледичи сэбэблэр ашағыдакылар олмушдур. 1) Нисбэтэн ашағы инкишаф пиллэлэриндэ олан халглар арасында харичи пулларын ишлэдилмэси. Мэсэлэн, Гэдим Ромада гызыл вэ күмүш сиккэлэр эввэлчэ харичи эмтээ олагаг тэдавүл етмишдир. Элбэттэ, бу харичи пулларын адлары јерли чэки ваһидлэринин адларындан фэрглидир. 2) Сэрвэт артдыгча, чох нэчиб метал аз нэчиб металы дэјэр өлчүсү функцијасындан сыхышдырыб арадан чыхарыр: күмүш миси, гызыл күмүшү сыхышдырыб арадан чыхарыр, һэрчэнд бу сыра гајдасы гызыл вэ күмүш дөврлэринин шаиранэ хронолокијасына⁴³ зиддир⁵⁶). Мэсэлэн, фунт стерлинг һэгигэтэн бир фунт күмүшүн пул ады олмушдур. Лакин гызыл күмүшү дэјэр өлчүсү везифэсиндэн сыхышдырыб арадан чыхардыгда бу ад, гызылла күмүшүн дэјэри арасындакы нисбэтдэн асылы олагаг бэлкэ дэ $\frac{1}{15}$ фунт вэ и. а. мигдар гызыла верилир. Пул ады олан фунт илэ мүэјјэн мигдар гызылын ади чэки ады олан фунт инди бир-бириндэн ајрылмыш олур⁵⁷). 3) Там бир сыра эсрлэр боју һөкмдарлар сиккэни арасыкэсилмэдэн сахталашдырмагла мэшфул олмушлар, бунун да нэтичэсиндэ сиккэлэрин илкин чэкисинин һэгигэтдэ анчаг ады галмышдыр⁵⁸).

Бу тарихи просеслэр сажэсиндэ металын чэки мигдарларынын пул адынын өз ади чэки адындан ајрылмасы халглар арасында бир адэт шэклини алыр. Пул мигјасы, бир тэрэфдэн,

⁴³) Эсиндэ бу хронолокија да бүтүн халгларда тасалуф олунур.

⁵⁶) 2-чи кэшра гејд. Мэсэлэн, инкилис фунту өз илкин чэкисинин $\frac{1}{3}$ -дэн аз һиссэсинэ барабардир, Шотландија фунту бирләшмэ⁴⁴ эрэфэсиндэ өз илкин чэкисинин анчаг $\frac{1}{100}$ һиссэсинэ, фрнвизэ ливри $\frac{1}{74}$ һиссэсинэ, Испан мараведиси $\frac{1}{1000}$ -дэн аз һиссэсинэ, Португалија рејс исэ лаһа кичик бир һиссэсинэ барабардир.

⁵⁷) 2-чи кэшра гејд. „Инди ады анчаг идеал олагаг галан сиккэлэр һэр бир милләтин ән тэдим сиккэлэридир; бир заманлар бунларын һамысы реал сиккэ иди вэ бунлар реал сиккэ олдуғуна көрә, һесаб да бу сиккэлэрлэ апарылырды“ (Galvani. „Della Moneta“, p. 153).

тамамилэ шэрти олдуғуна көрө, дикэр тэрэфдэн исэ, һамы тэрэфиндэн габул едилмэли олдуғуна көрө, эн нәһажэт, ганунла тэнзим едилир. Нәчиб металын мүэјјән чәки мигдары, мәсәлән бир унсија гызыл, рәсмән мүэјјән һиссәләрә бөлүнүр вә бунлара рәсми сурәтдә мүјјән адлар гојулул, мәсәлән: фунт, талер вә и. а. Эслиндә пул өлчү ваһиди олан белә бир һиссә өзү дә јени һиссәләрә бөлүнүр вә ганун әсасында бунлара өз адлары верилир: шиллинг, пенни вә и. а.⁵⁹⁾ Һәр һалда металын мүэјјән чәки мигдарлары әввәлки кими јенә дә метал пулун мигјасы олараг галыр. Анчаг һиссәләрә бөлмәк үсулу вә бунларын адлары дәјишилир.

Беләликлә, гижмәтләр, јахуд әмтәә дәјәрләринин идеал сурәтдә чеврилдији гызыл мигдарлары инди пул адларында, јахуд гызыл мигјасынын ганунверичилик јолу илә гојулан һесаб адларында ифадә олунол. Бир кварталер буғданын бир унсија гызыла бәрәбәр олдуғуну демәк әвәзинә инкилис дәјәчәкдир ки, бир кварталер буғда 3 фунт стерлинг 17 шиллинг 10 1/2 пенсә бәрәбәрдир. Беләликлә, әмтәәләр өз пул адлары вәситәси илә нә дәјәриндә олдуғларыны көстәрир вә һәр һансы бир шеји дәјәр кими, јәни пул формасында тәсбит етмәк ләзим кәлдикдә, пул һәр дәфә һесаб пулу олур⁶⁰⁾.

Һәр һансы бир шејин ады онун тәбиәти илә әсла әлагәдар дәјилдир. Әкәр мән бир адамын анчаг адынын Јаков олдуғуну билирәмсә, онун һаггында һеч бир шеј билмирәм. Ејнилә дә фунт, талер, франк, дукат вә и. а. пул адларында да дәјәрләр һисбәтинин һәр бир изи силиниб кедир. Бу е'чәзкар нишанларын кизли мә'насы барәсиндә долашыглыг хүсусән она көрә бөјүк олур ки, пул адлары ејни заманда һәм әмтәәләрин дәјәрини, һәм дә мүэјјән чәкидә олан металын, пул мигјасынын мүэјјән һиссәсини ифадә едир⁶¹⁾. Дикәр тэрэфдән,

⁵⁹⁾ 2-чи нәшрә гәјд. Ч-б Давид Уркарт өзүнүн („Familiar Words“) әсәриндә инкилис пул мигјасы ваһиди олан фунтун (фунт стерлингин) һазырда тәхминән 1/4 унсија гызыла бәрәбәр олмасы фактыны әчәиб бир шеј (1) адландырыр. О дәјир: „Бу, өлчү мигјасы гојмаг дәјил, өлчүнү сахталашдырмагдыр.. Уркартын фикрнәчә, һәр јердә олдуғу кими, бурада да гызылын чәкисинә, белә „ујдурма ад верилмәси“ мәдәнијјәтнин сахтакарлыгларында бирдир.

⁶⁰⁾ 2-чи нәшрә гәјд. „Анахарсислән сорушдугда ки, елдинләр пулу нә үчүн ишләдирләр, о чаваб верди: һесаб үчүн“ („Athenaeus. „Deipnosophistarum [libri quindecim]“, I. IV, 49, v. II, ed. Schweighäuser, 1802 [p. 120]).

⁶¹⁾ 2-чи нәшрә гәјд. „Гижмәт мигјасы олмаг е'тибары илә гызыл да әмтәә гижмәтләрин кими ејни һесаб адлары дашыдығына көрә,—мәсәлән, бир унсија гызыл да бир тон дәминин дәјәри кими 3 фунт стерлинг 17 шиллинг 10 1/2 пенсә ифадә олунол,—гызылын бу һесаб адларыны онун сиккә гижмәти адландырымышлар. Бурадан исә белә бир гәрибә тәсәввүр мейдана кәлмишир ки, куја гызыл (вә ја күмүш) өз материалы илә гижмәтләндирлир вә бутун башга әмтәәләрдән фәргли олараг, гижмәтинин дөвләт тәјјин едир. Гызылын мүэјјән чәки мигдарлары үчүн һесаб адларынын тәјјин едилмәсини сәһв олараг, һәмни чәки мигдарларынын дәјәринин тәјјин олунмасы һесаб едирләр“ („Карл Маркс. „Снијаси ингтисалын тәғйидинә дәнр“, сәһ. 52 [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Иккинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 59]).

лазымдыр ки, әмтәә аләминин өз рәнкарәнк вә алабәзәк чп-симләриндән фәргли олараг дәјәр инкишаф едиб бу иррасионал шеј формасы вә ејни заманда халис ичтимаи форма алсын⁶²⁾.

Гижмәт әмтәәдә маддиләшмиш әмәјин пул адыдыр. Демәли, әмтәә илә ады әмтәә үчүн гижмәт олан пул мигдары арасындакы эквивалентлик садәчә тавтолокијадыр, һәм дә үмумижјәтлә әмтәә дәјәринин нисби ифадәси ејни заманда ики әмтәәнин эквивалентлији ифадәсидир⁶³⁾. Лакин әмтәә дәјәри кәмијјәтинин кәстәрчиси олмаг е'тибары илә гижмәт ејни заманда әмтәәнин пула олан мүбадилә нисбәтинин кәстәрчисидирсә, бурадан һеч дә белә бир әкс нәтичә чыхмыр ки, әмтәәнин пула мүбадилә нисбәтинин кәстәрчиси олан гижмәт һөкмән дәјәр кәмијјәтинин кәстәрчиси олмалыдыр. Тутаг ки, бәрабәр кәмијјәтли ичтимаи зәрури әмәк 1 квартал буғдада вә 2 фунт стерлингдә ($1/2$ унсијаја гәдәр гызылда) ифадә олунур. 2 фунт стерлинг бир квартал буғданын дәјәр кәмијјәтинин пул ифадәсидир, јахуд онун гижмәтидир. Лакин шәраит бу бир квартал буғданын гижмәтини 3 фунт стерлинг тә'јин етмәјә имкан верирсә вә ја ону 1 фунт стерлингә ендирмәјә мәчбур едирсә, онда ајдындыр ки, 1 фунт стерлинг буғданын дәјәр кәмијјәтинин чох кичик, 3 фунт стерлинг исә чох бөјүк ифадәсидир, — бунунла белә, истәр 1 фунт стерлинг, истәрсә 3 фунт стерлинг буғданын гижмәтләридир, она көрә ки, әввәлән, бунлар онун дәјәр формасыдыр, пулдур, икинчиси исә, буғданын пула олан мүбадилә нисбәтинин кәстәрчисидир. Истәһсал шәраити дәјишилмәдикдә вә ја әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишилмәдикдә, бир квартал буғданын тәкрат истәһсалына бүтүн һалларда ејни мигдар ичтимаи иш вахты сәрф олунмалыдыр. Бу вәзијәт нә буғда истәһсалчыларынын, нә дә башга әмтәә саһибләринин ирадәсиндән асылы дејилдир. Беләликлә, әмтәәнин дәјәр

⁶²⁾ Мүгајисә ет: „Пул өлчү ваһиди нәзәријјәләри“. „Сијаси иғтисалың тәғйидинә даир“, сәһ. 53 вә сонракылар [бах: К. Маркс вә Ф. Енҗелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри. 13-чү чилд. сәһ. 60 вә сонракылар]. „Сиккә гижмәтинин“ галдырмасы вә ја ашағы салымнас һаггындакы бүтүн хәјаллардан мәғсәд будур ки, гызылдан вә ја күмүшүн ганунала мұзјән едилмиш чәки мигдарларына ганунала верилән пул адылары дөвләт һакимијјәтинин һөкүм илә даһа бөјүк вә ја даһа кичик чәки һиссәләринә кечирилсин, белә ки, мәсәлән, кәләчәкдә $1/4$ унсија гызылдан 20 шинглин әвәзинә 40 шинглин касилсин. Бүтүн бу хәјаллар хуәсуә кредиторлара вә дөвләт иредиторларына гаршы садәчә малијја фырыллағлары олмајыб „Һәр шејә әлач едән иғтисади васитә“ ахтарыб тапмаг мәғсәди күддүјүнә көрә, артыг Петти өзүнүн „Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax. 1682“ ады әсәриндә бу хәјаллары чох кезәл тасвир етмишдир. Петтинин вердији төһләл бу мәсәләни о гәдәр мүкәммәлә әһәт едир ки, онун даһа сонраны хәләфләри бир јана дурсун, һатта билаваситә хәләфләри олан сир Дадли Норс вә Чои Локи онун фикрләрини анчаг бајағылашдыра билмишдиләр. О әзчүмлә дејир: „Деирет васитәси илә өлкәнин сәрвәти он гат артырыла билсәјди, тәччүблү оларды ки, һәјә көрә һөкүмдарларымыз артыг чохдан бу чур декретләр вермишләр“ (индикә ады чәһилән әсәрдә, сәһ. 36).

⁶³⁾ „Ја да е'тираф етмәк лазым кәләчәкдир ки, пулла көтүрүлән бир миллионлу баһасы әмтәә илә көтүрүлән бәрабәр дәјәрдән артыгдыр“ (*Le Trosne*, ситат кәтирмәән әсәр, сәһ. 919), демәли, „бир дәјәрини баһасы она бәрабәр олан башга дәјәрдән артыгдыр“.

кәмијјәти ичтимаи иш вахтына эмтәэнин зәрури мүнәсибәтини, эмтәэнин јарадылмасы просесинин өзүнә имманент олан бир мүнәсибәти ифадә едир. Дәјәр кәмијјәти гијмәтә чеврилдикдә, бу зәрури мүнәсибәт мә'лум эмтәэнин ондан кәнарда олан пул эмтәэсинә мүбадилә нисбәти кими тәзаһүр едир. Лакин бу мүбадилә нисбәтиндә һәм эмтәэнин дәјәр кәмијјәти, һәм дә мөвчуд шәраитдә эмтәә өзкәнинкиләшдириләркән бу дәјәр кәмијјәтинә нисбәтән мејдана чыхан плјус вә ја минус ифадә олуна биләр. Демәли, гијмәтлә дәјәр кәмијјәтинин бир-биринә мигдарча мүтабиг олмамасы имканы, јахуд гијмәтин дәјәр кәмијјәтинә ујғун кәлмәмәси имканы артыг гијмәт формасынын өзүндә вардыр. Бу да һәмин форманын нөгсаны дејилдир,— әксинә, мәһз бу фәрғләндиричи аламәт сәјәсиндә һәмин форма елә бир истеһсал үсулунун адекват формасы олур ки, бу истеһсал үсулу шәраитиндә гајда низамсыз һәрч-мәрчлик ичәриндән өзүнә анчаг кор-корана фәалијјәт кәстәрән орта рәгәмләр гануну кими јол ача билир.

Лакин гијмәт формасы нәинки дәјәр кәмијјәти илә гијмәт арасында, јәни дәјәр кәмијјәти илә онун өз пул ифадәси арасында мигдарча ујғунсузлуғ олмасына имкан верир,—һәмин формада кизли кејфијјәт зиддијјәти дә ола биләр, бунун да нәтичәсиндә гијмәт үмумијјәтлә дәјәрин ифадәси олмагдан чыхыр, һәрчәнд пул эмтәәләрин анчаг дәјәр формасыдыр. Өзлүјүндә эмтәә олмајан шејләр, мәсәлән вичдан, намус вә и. а. өз саһибләри үчүн сатлыг шеј ола биләр вә беләликлә дә, өз гијмәти сәјәсиндә эмтәә формасы ала биләр. Демәли, шејин дәјәри олмадан онун формал сурәтдә гијмәти ола биләр. Ријазиијјәтдә мүәјјән кәмијјәтләр хәјали олдуғу кими, бурада да гијмәтин ифадәси хәјалыдыр. Дикәр тәрәфдән, хәјалы гијмәт формасында,—мәсәлән, хам һалда галан вә инсан эмәји маддиләшмәдијинә көрә дәјәри олмајан торпағын гијмәтиндә,—керчәк дәјәр нисбәти вә ја бундан төрәјән бир нисбәт ола биләр.

Үмумијјәтлә нисби дәјәр формасы кими, гијмәт дә эмтәэнин, мәсәлән бир тон дәмирин дәјәрини елә ифадә едир ки, мүәјјән мигдар эквивалент, мәсәлән бир унсија гызыл һәмишә дәмирә билаваситә мүбадилә олуна биләр, лакин бурадан һеч дә белә бир әкс нәтичә чыхмыр ки, дәмир дә гызыла билаваситә мүбадилә олуна биләр. Демәли, эмтәә фе'лән мүбадилә дәјәри кими мејдана чыхмаг үчүн өз тәбин чисмини өз үзәриндән атмалы, фикрән тәсәввүр олуна гызылдан керчәк гызыла чеврилмәлидир, һәтта ола биләр ки, онун бу чеврилмәси һекел «анлајышы» үчүн зәрурәтдән азадлыға кечмәјә, јахуд хәрчәнкин өз габығыны атмасына вә ја мүгәддәс Ијеронимин гәдим

Адәми тәрк етмәсинә⁶⁴⁾ нисбәтән даһа «ағыр» олсун. Эмтәэ өз реал сурәтиндә, мәсәлән дәмир сурәтиндә олмагла бәрабәр, гијмәтдә идеал дәјәр сурәтинә, јахуд фикрән тәсәввүр олуна гызыл сурәтинә малик ола биләр, лакин бу әмтәэ ејни заманда һәм керчәк дәмир, һәм дә керчәк гызыл ола билмәз. Эмтәәјә гијмәт вермәк үчүн, фикрән тәсәввүр олуна гызылы она бәрабәр тутмаг кифајәтдир. Лакин бу әмтәэ өз саһибиндән өтрү үмуми эквивалент ролу ојнамасы үчүн керчәк гызылла әвәз олунамалыдыр. Мәсәлән, дәмир саһиб һәр һансы гәшәнк бир әмтәәнин саһибинә раст кәлиб она десе ки, дәмирин гијмәти артыг пул формасыдыр, онда мүгәддәс Пјотрун гаршысында е'тигадын маһијәтини шәрһ едән Дантејә онун көјләрдә чаваб вердији кими, дәмирин саһибинә дә белә чаваб верәрдиләр:

«Тәркиби дә, вәзни дә
Мә'лумдур бу сиккәнин.
Амма бу сиккәләрдән
Чибиндә вармы сәнин?»⁶⁵⁾

Гијмәт формасы әмтәәнин пул мүгабилиндә өзкәнинкиләшдирилә билдијини вә белә бир өзкәнинкиләшдирмәнин зәрурилијини көстәрир. Дикәр тәрәфдән, гызыл анчаг она көрә идеал дәјәр өлчүсү функцијасы дашыјыр ки, мүбадилә просесиндә гызыл артыг пул әмтәәси кими тәдавул едир. Беләликлә, идеал дәјәр өлчүсүндә чинкилтили сиккә кизләнир.

2. ТӘДАВУЛ ВАСИТӘСИ

а) ЭМТЭЭ МЕТАМОРФОЗУ

Биз көрдүк ки, әмтәэ мүбадиләси просесиндә бир-биринә зидд олан вә бир-бирини рәдд едән мүнәсибәтләр вардыр. Әмтәәнин инкишафы бу зиддијәтләри арадан галдырмаг дејил, бунларын һәрәкәти үчүн форма ярадыр. Керчәк зиддијәтләрин һәллинә көмәк едән метод да үмумијәтлә бундан ибарәтдир. Мәсәлән, бир чисмин даим башга бир чисим үзәринә дүшмәсиндә вә даим ондан узаглашмасында зиддијәт вардыр. Еллипис бу зиддијәтин ејни заманда һәм әмәлә кәлдији, һәм дә һәлл олундуғу һәрәкәт формаларындан биридир.

Мүбадилә просеси әмтәәләри бунларын истәһлак дәјәри

⁶⁴⁾ Ијеронимин сәһрада көзәл гадын сурәтләри илә мүбаризәсинин көстәрдији кимп. кәнчилијиндә о өз мәдди нәфсини чох чәтинликлә өлдүрә билдирдисә, јаша долдугда да өз мә'нәви нәфсини ејни дәрәчәдә чәтинликлә өлдүрә билдири. Мәсәлән, о белә сөйләјир: «Хәјалән мән хәллаги-аләмни һүзуруна кәлдим». Бир сәс мәнән сорушду: «Сән кимсән? — Делим: «Мән христинамам». Хәллаги-аләм гәзәблә деди: «Јалаи дејирсән, сән анчаг сиссәрончуса!»⁶⁵⁾

олмадыглары элләрдән истеһлак дэјәри олдуглары элләрә кечирдијинә көрә, бу просес маддәләрин ичтимаи мүбадиләсидир. Бир фәјдалы эмәк нөвүнүн мәһсулу башга фәјдалы эмәк нөвү мәһсулунун јерини тутур. Эмтәэ истеһлак дэјәри олдуғу нөгтәјә чатдыгда, эмтәэ мүбадиләси даирәсиндән чыхыб истеһлак даирәсинә кечир. Бурада бизи анчаг биринчи даирә ма рагландырыр. Буна көрә дә биз бүтүн просеси анчаг форма чәһәтдән нәзәрдән кечирәчәјик, демәли эмтәәләрин анчаг формаларынын дәјишилмәсини, јахуд эмтәәләрин метаморфозуну нәзәрдән кечирәчәјик ки, бу да маддәләрин ичтимаи мүбадиләсиндә васитә олур.

Һәтта дэјәрин анлашылмасынын өзүндә ајдынлыг олмадығы нәзәрә алынса, формаларын белә дәјишилмәсинин тамилә гејри-гәнаәтбәхш анлашылмасына сәбәб будур ки, эмтәәнин формасындакы һәр бир дәјишиклик ики эмтәәнин: ади эмтәә илә пул эмтәәнин мүбадиләси јолу илә эмәлә кәлир. Тәкчә бу мадди чәһәтә, эмтәәнин гызыла мүбадиләсинә диггәт вердикдә, мәһз һәр шејдән әввәл нәзәрә алынмасы лазым кәлән чәһәти, јәни эмтәә формасынын өзүндә баш верән һалы нәзәрдән гачырырлар. Нәзәрдән гачырырлар ки, јалныз бир эмтәә кими көтүрүлән гызыл һәлә пул дејилдир вә башга эмтәәләр өз гијмәтләри васитәси илә өзләри гызылы өзләринә пул сурәти көтүрүб она белә бир сурәт мүнәсибәтиндә олурлар.

Эмтәәләр мүбадилә просесинә гызыл сујуна басылмыш, шәкәр гатылмыш шәкилдә дејил, анаданкәлмә һалда дахил олурлар. Мүбадилә просеси эмтәәнин икиләшиб эмтәә илә пула бөлүнмәсини, елә бир харичи әкслилик доғурур ки, бу әксликдә эмтәәләр өзләринә дахилән хас олан бир әкслији—истеһлак дэјәри илә дэјәр арасындакы әкслији ифадә едир. Бу әксликдә истеһлак дэјәри олан эмтәәләр мүбадилә дэјәри олан пула гаршы дурур. Бунунла бәрәбәр, һәмин әкслијин һәр ики тәрәфи эмтәәдир, јәни истеһлак дэјәри илә дэјәрин вәһдәтидир. Лакин бу фәргләрин вәһдәти ики гүтбүн һәр бириндә бир-биринә әкс һалда тәмсил олунмушдур, буна көрә дә ејни заманда онларын гаршылыгылы мүнәсибәтини ифадә едир. Эмтәә реал олараг истеһлак дэјәридир: эмтәәнин дэјәр варлығы гијмәтдә анчаг идеал олараг тәзаһүр едир, гијмәт дә эмтәәнин гаршысына онун дэјәринин реал сурәти кими чыхан гызыла эмтәәнин нисбәтини ифадә едир. Гызылын маддәси исә, әксинә, анчаг дэјәрин маддиләшмәси ролу, јәни пул ролу ојнајыр. Буна көрә дә гызыл реал олараг мүбадилә дэјәридир. Гызылын истеһлак дэјәри нисби дэјәр ифадәләри сырасында һәләлик анчаг идеал олараг мејдана чыхыр, бу нисби дэјәр ифадәләри васитәси илә гызыл өзүнә гаршы дуран эмтәәләрә

өз реал истейлак формаларынын мөчмүсү мүнәсибәтиндә олур. Эмтәәләрин бир-биринә әкс олан бу формалары мүбадилә просесиндә эмтәәләрин һәрәкәтинин керчәк формалардыр.

Инди һәр һансы бир мүүжән эмтәә саһибинин, мәсәлән көһнә танышымыз кәтан тохујанын ардынча мүбадилә просеси мејданына, эмтәә базарына кедәк. Онун эмтәәси олан 20 аршын кәтанын мүүжән гијмәти вардыр. Бу гијмәт 2 фунт стерлингә бәрабәрdir. О, кәтаны 2 фунт стерлингә мүбадилә едир вә дүнја көрмүш бир адам олдуғуна көрә, тәзәдән бу 2 фунт стерлингә ејни гијмәтдә бир аилә библијасына мүбадилә едир. Онун үчүн анчаг бир эмтәә, анчаг бир дәјәр дашыјычысы олан кәтан өз дәјеринин формасы олан гызыла мүбадилә едилиб өзкәнинкиләшдирилир вә бу формадан јенә дә башга бир эмтәәјә, библијаја чеврилир, бу да тохучунун евинә артыг бир истейлак шеји кими кедиб орада руһун хиласы үчүн гираәтә тәләбатыны өдәјәчәкdir. Беләликлә, эмтәә мүбадиләси просеси бир-биринә әкс олан вә бир-бирини тамамлајан ики метаморфоз шәклиндә—эмтәәнин пула чеврилмәси вә онун пулдан јенә эмтәәјә чеврилмәси шәклиндә баш верир⁶⁵⁾. Эмтәә метаморфозу моментләри ејни заманда эмтәә саһибинин сөвдәләриндән—сатгыдан, эмтәәнин пула мүбадиләсиндән; алғыдан, пулун эмтәәјә мүбадиләсиндән вә сонра да бу ики сөвдәнин вәһдәтиндән: алғы үчүн сатгыдан ибарәтdir.

Тохучу тичарәт сөвдәсинин анчаг сон нәтичәсинә фикир версә, мәлүм олар ки, онун әлиндә кәтан әвәзиндә библија, өз әввәлки эмтәәси әвәзиндә, ејни дәјәри олуб башга чәһәтдән фәјдалы олан ајры бир эмтәә вардыр. Тохучу өзүнә лазым олан бүтүн башга јашајыш васитәләрини вә истейсал васитәләрини дә белә бир јолла мәнимсәјир. Онун нөгтеји-нәзәринчә, бүтүн бу просес анчаг онун өз әмәјинин мәнсулуну өзкә әмәјинин мәнсулуна мүбадилә етмәкдә васитәчи олур, мәнсуллар мүбадиләсиндә васитәчи олур.

Беләликлә, эмтәә мүбадиләси просеси белә бир форма дәјишилмәси шәклиндә баш верир:

Эмтәә — Пул — Эмтәә
 Ә — П — Ә

Бу һәрәкәт өз мадди мәзмуну чәһәтдән Ә—Ә демәкdir, эмтәәнин эмтәәјә мүбадиләси, ичтимаи әмәк маддәләри мүба-

⁶⁵⁾ Һераклит дејир ки, „Атәшә һәр шеј вә атәш дә һәр шејә мүбадилә олунур. ичәк ки, гызыла эмтәәләр мүбадилә едилир вә эмтәәләрә дә гызыл мүбадилә олунур“ (*F. Lassalle*. „Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln“. Berlin, 1858, Bd. I, S. 222). Лассял әсәрин бурасына јаздығы гејддә, 224-чү сәһифәдәки 3-чү гејддә јанлыш олараг пулу ичәк бир дәјәр нишаны һесаб едир.

дилэси демэкдир, елэ бир маддэлэр мүбадилэси демэкдир ки, бунун сон нэтичэсиндэ просесин өзү дэ сөнүб кедир.

Ә—П. Эмтээнин биринчи метаморфозу, јахуд сатгы. Эмтээ дэјеринин эмтээ чисминдэн пул чисминэ кечмэси, башга бир јердэ дедијим кими⁴⁷, эмтээнин salto mortale-сидир. Бу баш тутмадыгда, эмтээ өзү олмаса да, саһибинин үмиди боша чыхмыш олачагдыр. Эмтээ саһибинин тэлэбаты нэ гэдэр чохчә-һәтлидирсә, ичтиман эмәк бөлкүсү онун эмәјини бир о гэдәр бирчәһәтли едир. Мәһз буна көрә дэ онун мәһсулу онун үчүн анчаг мүбадилә дэјәри олур. Бу мәһсул үмуми эквивалент форманы, ичтимаи әһәмијјәтә малик эквивалент форманы анчаг пулда алыр, пул исә өзкәнин чибиндәдир. Пулу орадан чыхармаг үчүн эмтээ һәр шејдән әввәл пул саһибиндән өтрү истәһлак дэјәри олмалыдыр, ја'ни бу эмтәәјә сәрф олунан эмәк ичтимаи фәјдалы формада сәрф едилмиш олмалыдыр, јахуд ичтиман эмәк бөлкүсүндә һәгиги бир һалга олмалыдыр. Лакин эмәк бөлкүсү тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш бир истәһсал организмидир вә бунун телләри эмтээ истәһсалчыларындан бихәбәр тохунмуш вә тохунмагдадыр. Эмтээ јени доғмуш тэлэбаты өдәмәк иддиасына дүшән вә ја рискә кедиб һәр һансы бир тэлэбаты һәлә јеничә доғурмаг истәјән јени бир эмәк нөвүнүн мәһсулу ола биләр. Һәлә дүнән ејни эмтәә истәһсалчысынын бир чох функцијаларындан бири олан мә'лум бир эмәк әмәлијјаты бу күн, ола биләр, бу әлагәни кәссин вә ајрылыб мүстәгил бир шеј олсун вә мәһз буна көрә дэ өз гисми мәһсулуну мүстәгил бир эмтәә олараг базара көндәрсин. Ичтимаи шөраит бу ајрычалашма просеси үчүн кифәјәт гәдәр јетишмиш вә ја кифәјәт гэдәр јетишмәмиш ола биләр. Бу күн мә'лум бир мәһсул мүәјјән ичтимаи тэлэбаты өдәјир. Ола билсин ки, сабаһ она бәнзәр башга бир мәһсул ону өз јериндән тамамилә вә ја гисмән сыхышдырыб чыхарсын. Һәм дә мүәјјән бир эмтәә истәһсалчысынын, мәсәлән бизим тохучунун эмәји һәтта ичтимаи эмәк бөлкүсүндә мөһкәм јер тутан бир һалга олса да, бу һәлә һеч дә мәһз онун 20 аршын кәтанынын истәһлак дэјәри олачағыны тә'мин етмир. Әкәр бу тохучунун рәгибләри кәтана олан ичтимаи тэлэбаты артыг өдәмишләрсә,— бүтүн башга шејләр кими, бу тэлэбатын да өз һәдди вардыр— онда достумузун мәһсулуна даһа лүзум олмајачаг, достумузун мәһсулу артыг, зијадә вә, демәли, фәјдасыз олачагдыр. Доғрудур, бағышланан атын дишинә бахмазлар, анчаг бизим тохучу базара һеч дә бәхшиш етмәјә кәлмәмишдир. Лакин фәрз едәк ки, онун мәһсулунун фе'лән истәһлак дэјәри вардыр вә, демәли, бу эмтәә пулу чәзб едир. Суал олунур: мәһз нә гэдәр пул чәзб едир? Доғрудур, бу суалын чавабы габагчадан эмтээнин гијмәтиндә, онун дәјәр кәмијјәтинин кәстәричисиндә

верилмишдир. Биз бурада эмтээ саһибинин өз һесаблаамаларындакы халис субъектив сәһвләри бир кәнара гојуруг, чүнки базар бу сәһвләри объектив сурәтдә дәрһал дүзәлдир. Тутаг ки, истеһсалчы өз мәһсулуна анчаг орта ичтимаи зәрури иш вахты сәрф етмишдир. Демәли, эмтәәнин гиймәти һәмин эмтәәдә маддиләшмиш мигдарда ичтимаи эмәјин анчаг пул адыдыр. Лакин кәтан тохумаг үчүн олан энәнәви истеһсал шәраити бизим тохучудан ичазәсиз вә ондан хәбәрсиз дәјишилмәјә башламышдыр. Дүнән бир аршын кәтан истеһсалы үчүн шүбһәсиз ичтимаи зәрури иш вахты олан шеј бу күн даһа ичтимаи зәрури иш вахты дејилдир вә пул саһиби бу чәһәти достумуза сәјлә нүмајиш етдириб мүхтәлиф рәгибләринин гојдуғу гиймәтләри она кәстәрир. Онун бәдбәхтлијиндән, дүнјада тохучу чоһдур. Нәһәјәт, фәрз едәк ки, базарда олан һәр бир кәтан парчасы анчаг ичтимаи зәрури иш вахтыны еһтива едир. Бунунла белә, һәмин кәтан парчаларынын үмуми мәчмусунда артыг сәрф едилмиш иш вахты ола биләр. Базарын мәдәси аршыны 2 шиллинг һесабы илә нормал гиймәтлә бүтүн кәтаны һәзм едә билмирсә, бу сүбут едир ки, чәмијјәтин бүтүн иш вахтынын һәддиндән чоһ бөјүк бир һиссәси кәтан тохумаг формасында сәрф олунмушдур. Бунун нәтичәси исә она бәнзәр ки, һәр бир ајрыча тохучу өз фәрди мәһсулуна ичтимаи зәрури иш вахтындан артыг вахт сәрф етмиш олсун. Бурада бир мәсәл јеринә дүшәр: «Бирликдә тутуланлар, бирликдә дә асылар». Бүтүн кәтан базарда бүтөв бир эмтәә, онун һәр бир парчасы исә бу бүтөв эмтәәнин анчаг мүвафиг һиссәси вәзифәсини дашыјыр. Доғрудан да, һәр бир фәрди аршынын дәјәри анчаг, ичтимаи чәһәтчә мүәјјән олан ејни мигдар јекјинс инсан эмәјинин маддиләшмәсидир*.

Көрдүјүмүз кими, эмтәә пулу сеvir, амма «the course of true love never does run smooth»⁴⁸. Өз *membra disjecta*-сыны [пәракәндә үзвләрини]⁴⁹ әмәк бөлкүсү системиндә мејдана чыхаран ичтимаи истеһсал организмнин кејфијјәт гурулушу нә кими кортәбии тәсадүфлә фәргләнирсә, онун кәмијјәт гурулушу да белә бир тәсадүфлә фәргләнир. Беләликлә, бизим эмтәә саһибләри кәшф едирләр ки, онлары мүстәгил хүсуси истеһсалчы едән әмәк бөлкүсү ејни заманда ичтимаи истеһсал просесини вә истеһсалчыларын бу просесдәки өз мүнәсибәтләрини дә онлардан асылы олмајан бир һала салыр, адамлар

* Маркс Н. Ф. Данијелсона (Николај—она) 1878-чи ил 28 нојабр тарихли мәктубунла бу чүмләни ашағыдакы шәкилдә дүзәлтмәји тәклиф етмишдир: „Доғрудан да, һәр бир фәрди аршынын дәјәри анчаг, бүтүн аршыллара сәрф едилмиш ичтимаи эмәјин бир һиссәсинин маддиләшмәсидир“. „Капитал“ын биринчи чилдинин алманча икинчи нәшринин Марксы мәхсус шәхси нүсхәсиндә дә белә бир дүзәлиш едилмишдир,—доғрудур, дүзәлиш Марксын хәтти илә едилмишдир. *Ред.*

бир-бириндэн асылы олмагагла бэрабэр онларын арасында һэртэрэфли шеј асылылығы системи дә эмэлэ кэлир.

Эмэк бөлкүсү эмэк мәнсулуну эмтээјә чевирир вә буна көрә дә эмтээнин пула чеврилмәсини зәрури едир. Ејни заманда эмэк бөлкүсү бу чеврилмәнин баш тутуб тутмајачагыны тәсадүфи бир һал едир. Лакин биз бурада һәмин һадисәни саф шәкилдә тәдгиг етмәли вә демәли, онун нормал чәрәјан етдијини фәрз етмәлијик. Үмумијјәтлә бу просес баш верирсә, јәни эмтәә сатылмыш олурса, онда һәмишә форма дәјишилмиш олур, һәрчәнд гејри-нормал һалларда бу форма дәјишилмәсиндә субстансија—дәјәр кәмијјәти—азалдыла вә ја артырыла биләр.

Бир эмтәә саһиби үчүн гызыл онун эмтәәсинин јерини тутур, башгасы үчүн исә эмтәә онун гызылынын јерини тутур. Бурада һисс илә гавранылан һадисә ондан ибарәтдир ки, эмтәә илә гызыл, 20 аршын кәтан илә 2 фунт стерлинг, әлдән-әлә вә ја бир јердән башга јерә кечир, јәни бир-биринә мүбадилә олунур. Бәс эмтәә нәјә мүбадилә олунур? Өз дәјәринин үмуми формасына. Бәс гызыл? Өз истеһлак дәјәринин хүсуси нөвүнә. Нәјә көрә гызыл кәтанын гаршысына пул шәклиндә чыхыр? Она кәрә ки, кәтанын гејмәти, 2 фунт стерлинг, јәни онун пул ады артыг инди кәтанын пул кими көтүрүлән гызыла нисбәтини ифадә едир. Илкин эмтәә формасы эмтәәнин өзкәнинкиләшдирилмәси јолу илә атылмыш олур, демәли, елә бир заманда атылмыш олур ки, бу заман эмтәәнин истеһлак дәјәри эмтәәнин гејмәтиндә анчаг фикрән тәсәввүр едилән гызылы һәгигәтдә чәзб етсин. Буна көрәдә гејмәтин реаллашмасы, јахуд эмтәә дәјәринин анчаг идеал формасынын реаллашмасы дикәр тәрәфдән пулун анчаг идеал истеһлак дәјәринин реаллашмасыдыр,—эмтәәнин пула чеврилмәси ејни заманда пулун эмтәәјә чеврилмәсидир. Беләликлә, бу ваһид просес икитәрәфлидир: онун бир гүтбү—эмтәә саһиби тәрәфдән—сатгыдыр, мүгабил гүтбү—пул саһиби тәрәфдән—алгыдыр. Сатгы—алгы демәкдир, *Ә—П* ејни заманда *П—Ә* демәкдир⁶⁶⁾.

Биз бу јерәдәк инсанлар арасында бирчә игтисади мүнәсибәт—эмтәә саһибләри мүнәсибәтини билирик, бу мүнәсибәтдә эмтәә саһибләри анчаг өз әмәјинин мәнсулуну өзкәнинкиләшдирмәк јолу илә өзкә әмәјинин мәнсулуну мәнимсәјирләр. Демәли, бир эмтәә саһиби анчаг она көрә башгасынын гаршысына пул саһиби кими чыха билир ки, онун әмәјинин мәнсулу тәбиәтән пул формасына маликдир, јәни пул материалыдыр, гызылдыр вә и. а., ја да онун өз әмтәәси өз чилдини

⁶⁶⁾ „Һәр бир сатгы ејни заманда алгыдыр“ (Dr. Quesnay. „Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans“. „Physiocrates“, ed. Daire, partie I, Paris, 1840, p. 170) вә ја һәмин Кененин дедији кими, „сатмаг—алмаг демәкдир“⁶⁷⁾.

дәјишмиш, өз илкин истеһлак формасыны өз үзәриндән атымышдыр. Пул везифәси дашымаг үчүн гызыл, әлбәттә, мүәҗҗән бир нөгтәдә әмтәә базарына дахил олмалыдыр. Бу нөгтә гызылын һасил олундуғу јердир,—о јердир ки, бурада биләваситә әмәк мәһсулу олан гызыл ејни дәјәрә малик башга бир әмәк мәһсулуна мүбадилә олунур. Лакин бу замандан е'тибарән гызыл даим әмтәәләрин реаллашмыш гижмәтләрини ифадә едир⁶⁷⁾. Гызылын һасил олундуғу јерләрдә онун әмтәәјә мүбадиләси бир кәнара гојулса, гызыл һәр бир әмтәә саһибинн әлиндә онун өзкәнинкиләшдирилмиш әмтәәсинин ајрылмыш сурәтидир, сатгынын мәһсулу, јахуд әмтәәнин биринчи метаморфозу олан *Ә—П* метаморфозунун мәһсулудур⁶⁸⁾. Гызыл она көрә идеал пул, јахуд дәјәр өлчүсү олмушдур ки, бүтүн әмтәәләр өз дәјәрләрини гызылла өлчүрдүләр вә беләликлә гызылы онлар өз истеһлак формаларынын фикрән тәсәввүр олунан әклији, өз дәјәрләринин сурәти етмишләр. Гызыл она көрә реал пул олур ки, әмтәәләр өзләринин һәртәрәфли өзкәнинкиләшмәси просесиндә гызылы һәгигәтән өзләриндән ајрылмыш вә өзләринин истеһлак дәјәринин чеврилиш формасы едир, демәли, өз дәјәрләринин керчәк сурәти едир. Дәјәр сурәти олмаг е'тибары илә әмтәә өзүнүн табии сурәтдә әмәлә кәлмиш истеһлак дәјәринин һәр бир изини, ону јарадан хүсуси фәјдалы әмәјин һәр бир изини өз үзәриндән силиб атыр вә фәргсиз инсан әмәјинин јекчинс ичтимаи маддиләшмәсинә чевриллр. Пула баханда, онда нә чешид әмтәәнин дөнүб пул олдуғуну көрмәк олмаз. Өз пул формасында бир әмтәә тамамилә һәр бир башга әмтәәјә бәнзәјир. Пул пејиндән ибарәт ола биләр, һәрчәнд пејин һеч дә пул дејилдир. Фәрз едәк ки, бизим тохучунун өз әмтәәсини вериб әвәзиндә алдығы ики гызыл бир квартер буғданын чеврилмиш формасыдыр. Кәтанын сатылмасы, *Ә—П* ејни заманда онун алынмасыдыр, *П—Ә* демәкдир. Лакин кәтанын сатылмасы олмаг е'тибары илә бу просес һәмин әмәлијјатын әклији илә, библија алынмасы илә гуртаран һәрәкәтин башланғычы олур; кәтанын алынмасы олмаг е'тибары илә исә ејни просес һәмин әмәлијјатын әклијиндән—буғда сатылмасындан башланмыш һәрәкәти баша чатдырыр. *Ә—П—Ә* (кәтан—пул—библија) просесинин биринчи фазасы олан *Ә—П* (кәтан—пул) ејни заманда *П—Ә* (пул—кәтан) демәкдир, јә'ни башга бир *Ә—П—Ә* (буғда—пул—кәтан) просесинин сон фазасыдыр. Әмтәәнин биринчи метаморфозу, онун әмтәә формасындан пула чеврилмәси ејни заманда да һәмишә

⁶⁷⁾ „Бир әмтәәнин гижмәтини анчаг башга бир әмтәәнин гижмәти илә өдәмәк олар“ (*Mercier de la Riviere. „L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques“, „Physiocrates“, ed. Daire, partie, II, p. 554).*

⁶⁸⁾ „Пулуи олмаг үчүн әввәлчә карәк сатасан“ (Јенә орада, сәһ. 543).

Һәр һансы башга бир әмтәәнин буна әкс олан икинчи метаморфозудур, әмтәәнин дөнүб пул формасындан әмтәәјә чеврил-мәсидир⁶⁹⁾.

П—Ә. Әмтәәнин икинчи, јахуд сон метаморфозу—алғы. Пул бүтүн башга әмтәәләрин онлардан ајрылмыш сурәти вә ја онларын ән үмуми өзкәнинкиләшдирилмәси мәһсулу олдуғуна көрә, тамамилә өзкәнинкиләшдирилән бир әмтәәдир. Пул бүтүн гижмәтләри әкс истигамәтдә охујур вә, беләликлә, өзүнүн әмтәәјә чеврилмәси үчүн итаәткар бир материал ол-маг е’тибары илә бүтүн әмтәә чисимләриндә әкс олунур. Бу-нунла бәрабәр әмтәәләрин пула салдығы ашиганә нәзәрләр-дән ибарәт олан гижмәтләр пулун башга шејә чеврилиб онда тәчәссүм етмәк габилијјәтинин һудудуну, мәһз онун өз миг-дарыны көстәрир. Әмтәә пула чеврилдикдә, бир әмтәә кими јох олдуғуна көрә, пулун үзәриндә өз саһибинин әлиנә нечә кечдијини вә мәһз нәјин пула чеврилдијини көстәрән бир из галмыр. Пул һарадан әлә кечирсә кечсин, *non olet* [ји кәл-мир]⁵¹. Пул, бир тәрәфдән, сатылмыш әмтәәни тәмсил едирсә, диқәр тәрәфдән, алына биләчәк әмтәәләри тәмсил едир⁷⁰⁾.

П—Ә, јә’ни алғы, ејни заманда сатгыдыр, јахуд *Ә—П* де-мәкдир; демәли, мүәјјән бир әмтәәнин сон метаморфозу ејни заманда һәр һансы башга бир әмтәәнин биринчи метаморфозу-дур. Бизим тохучунун нөгтеји-нәзәриндән онун әмтәәсинин һәјат јолу әлдә етдији 2 фунт стерлингә алдығы библија илә битир. Лакин библија сатан шәхс тохучудан алдығы 2 фунт стерлинги араға чевирир. *Ә—П—Ә* (кәтан—пул—библија) просесинин сон фазасы олан *П—Ә* ејни заманда *Ә—П—Ә* (библија—пул—арағ) просесинин биринчи фазасы олан *Ә—П* демәкдир. Әмтәә истеһсалчысы базара анчаг бир чүр мәһсул чыхардығына көрә, бу мәһсулдан адәтән күлли мигдарда са-тыр, һалбуки онун мүхтәлиф чәһәтли тәләбаты ону реаллаш-дырылан гижмәти, јахуд әлдә едилән пул мәбләғини, алачағы бир чох шејләр арасында даим бөлмәјә мәчбур едир. Белә-ликлә, бир сатгы мүхтәлиф әмтәәләрин алынмасы кими чохлу әмәлијјата кәтириб чыхарыр. Демәли, бир әмтәәнин сон мета-морфозу башга әмтәәләрин биринчи метаморфозларынын мәч-мүсуну тәшкил едир.

Инди биз һәр һансы бир әмтәәнин, мәсәлән кәтанын мета-морфозуну бүтөвлүкдә көтүрсәк, һәр шејдән әввәл көрәрик ки, бу метаморфоз бир-биринә әкс олан вә бир-бирини тама-лајан ики һәрәкәтдән: *Ә—П* вә *П—Ә* һәрәкәтләриндән иба-рәтдир. Әмтәәнин бир-биринә әкс олан бу ики чеврилмәси әм-

⁶⁹⁾ Әввәлчә өз мәһсулуну сатмадан ону мүбадилә едән гызыл вә ја күмүш истеһ-салчысы, артыг јухарыда дедијимиз кими, истисна тәшкил едир.

⁷⁰⁾ „Әлиминдә олан пул алмаг истәдијимиз шејләри вә ејни заманда бу пула сатды-ғымыз шејләри тәмсил едир“ (*Mercier de la Rivière*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 586).

тээ саһибинин бир-биринэ экс олан ики ичтимаи һәрәкәтиндә междана чыхыр вә онун бир-биринэ экс олан ики игтисади ролунда ин'икас едир. Сатгы акенти олмаг е'тибары илэ о сатычыдыр; алғы акенти олмаг е'тибары илэ алычыдыр. Лакин әмтээ һәр бир чеврилмәсиндә ејни заманда өзүнүн һәр ики формасында — әмтээ формасында вә пул формасында мөвчуд олдуғуна көрә,—бунлар да јалныз бир-биринэ экс гүтбләрдә јерләшир,—ејни бир әмтээ саһиби сатычы олдугда башгасы онун гаршысына алычы сифәти илэ чыхыр, о алычы олдугда исә, башгасы онун гаршысына сатычы сифәти илэ чыхыр. Ејни бир әмтээ бир-биринэ экс олан ики ардычыл чеврилмәдән кечдији—әмтәәдән пула вә пулдан әмтәәјә чеврилдији кими, ејни бир әмтээ саһиби дә сатычы ролундан чыхыб алычы ролуна кирир. Демәли, бунлар гәти сурәтдә сабитләшмиш роллар дејил, әмтээ тәдавулү просесиндә даим бир шәхсдән башга шәхсә кечән роллардыр.

Ән садә формасында әмтээ метаморфозу тәләб едир ки, дөрд кәнар нөгтә вә үч persone dramatis [иштирак едән шәхс] олсун. Әввәлчә әмтээ өз дәјәринин сурәти олан пула мүгабил дурур, һәм дә бу сурәт «о бири тәрәфдә», өзкәнин чибиндә өзүнүн бир шеј кими һисс едилән реаллығына малик олур. Демәли, әмтээ саһибинә пул саһиби гаршы дурур. Әмтээ пула чеврилдикдә, дәрһал пул әмтәәнин ани еквивалент формасы олур, бунун да истехлак дәјәри вә ја мәзмуну «бу тәрәфдә», башга әмтээ чисимләриндә мөвчуддур. Әмтәәнин биринчи чеврилмәсинин сон нөгтәси олан пул ејни заманда икинчи чеврилмәнин башланғыч нөгтәсидир. Демәли, просесин биринчи әмәлијјатында сатычы олан шәхс икинчи әмәлијјатында алычы олур вә бурада үчүнчү бир әмтээ саһиби онун гаршысына сатычы кими чыхыр⁷¹⁾.

Әмтээ метаморфозунун бир-биринэ экс истигамәтдә олан ики фазасы бир дөвран тәшkil едир: әмтээ формасы, әмтээ формасындан чыхма, әмтээ формасына гајытма. Һәр һалда бурада әмтээ өзү бир-биринэ экс сурәтдә мүәјјән олунур. Әмтээ башланғыч нөгтәдә өз саһиби үчүн гејри-истехлак дәјәридир, сон нөгтәдә исә истехлак дәјәридир. Ејнилә дә әввәлчә пул әмтәәнин чеврилдији бәрк бир дәјәр кристалы кими мејдана чыхыр, сонра исә дөнүб әмтәәнин ани еквивалент формасы олур.

Бир әмтәәнин там дөвраныны тәшkil едән ики метаморфоз ејни заманда ики башга әмтәәнин бир-биринэ экс олан натамам метаморфозларыдыр. Ејни бир әмтээ (кәтан) өзүнүн бир

⁷¹⁾ Беләликлә, бурада... дөрд кәнар нөгтә вә сөвләләшән үч фәрд вардыр ки, бунлардан бири ики дәфә мејдана чыхыр* (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 909).

сыра метаморфозларыны башлајыр вә ејни заманда башга бир әмтәәнин (буғданын) там метаморфозуну баша чатдырыр. Өзүнүн биринчи чеврилмәсиндә, сатгы әмәлијјатында бу әмтәә һәр ики ролу өз вүчуду илә ифа едир. һәмнин әмтәә гызыл сүр-фәсинә чеврилиб өзү дә бу шәкилдә һәр бир әмтәә чисминин кәсдији јолу кечиркән, ејни заманда да мүәјјән бир үчүнчү әмтәәнин биринчи метаморфозуну баша чатдырыр. Беләликлә, һәр бир әмтәәнин бир сыра метаморфозларынын етдији дөв-ран башга әмтәәләрин дөвранлары илә гырылмаз сурәтдә говушур. Бүтүнлүкдә бу просес әмтәә тәдавүлүдүр.

Әмтәә тәдавүлү мәнсулларын билаваситә мүбадиләсиндән јалныз формача дејил, маһијјәтчә дә фәрғлидир. Доғрудан да, индичә тәсвир едилән просесә јахындан нәзәр салаг. Шүбһә-сиз, тохучу кәтаны библијаја, өз әмтәәсини өзкә әмтәәсинә мүбадилә етмишдир. Лакин бу һадисә белә бир һадисә олараг анчаг онун өзү үчүн мөвчуддур. Чангыздыран ичкини сојуг мөминликдән үстүн тутан библија сатычысы һеч фикринә дә кәтирмәмишдир ки, онун библијасына кәтан мүбадилә едилир; ејнилә тохучу да һеч куман етмир ки, онун кәтанына буғда мүбадилә едилмишдир вә и. а. *B* шәхсин әмтәәси *A* шәхсин әм-тәәсинин јерини тутур, лакин *A* илә *B* өз әмтәәләрини бир-бири илә мүбадилә етмир. Әслиндә елә ола биләр ки, *A* илә *B* бир-бириндән алсын, лакин бу кими тәсадүфи бир һал да әмтәә тәдавүлүнүн үмуми шәраитиндән ирәли кәлмир. Биз бурада, бир тәрәфдән, көрүрүк ки, әмтәә мүбадиләси билаваситә мән-сул мүбадиләсинин фәрди вә јерли һәдләрини јыхыб дағдыр вә инсан әмәји маддәләринин мүбадиләсини инкишаф етди-рир. Дикәр тәрәфдән, иштирак едән шәхсләрин нәзарәтиндән кәнарда галан вә тәбиәтин вердији мүнәсибәтләр характери дашыјан там бир ичтимаи әлағәләр даирәси инкишаф едир. Тохучу кәтаны анчаг она көрә сата билир ки, кәндли буғданы сатмышдыр; араг һәвәскары библијаны анчаг она көрә сата билир ки, тохучу кәтаны сатмышдыр; арагчәкән шәхс өз чан-гыздыран ичкисини анчаг она көрә сата билир ки, башга би-риси абһәјат сатмышдыр вә и. а.

Бунун нәтичәсиндә тәдавүл просеси һеч дә билаваситә мәнсул мүбадиләсиндә олдуғу кими, истеһлак дәјәрләри өз јерләрини вә саһибләрини дәјишдикдән сонра битмир. Пул ахырда мәлум әмтәәнин метаморфозлары сырасындан чых-масы үзүндән јох олмур. Пул тәдавүл просесинин бу вә ја ди-кәр әмтәәнин тәрк етдији нөгтәләриндә даим јенидән топла-ныр. Мәсәлән, кәтанын үмуми метаморфозунда: кәтан—пул—библија метаморфозунда әввәлчә кәтан тәдавүлдән чыхыр, пул онун јерини тутур, сонра библија тәдавүлдән чыхыр вә пул онун јерини тутур. Бир әмтәәнин јерини башга әмтәәнин

тутмасы нәтижәсиндә үчүнчү бир шәхсин әлиндә пул әмтәә галыр⁷²⁾. Тәдавул арасыкәсилмәдән пул тәри ахыдыр.

Белә бир еһкамдан даһа бајағы бир шеј тәсәввур етмәк чәтиндир ки, куја әмтәә тәдавулу алғыларла сатгылар арасында һөкмән мүвазинәт јарадыр, чүнки һәр бир сатгы ејни заманда алғыдыр, һабелә vice versa [әксинә]. Әкәр бунунла демәк истәјирләр ки, һәгигәтән баш вермиш сатгыларын сајы алғыларын сајына бәрабәрдир, онда бу, мәзмунсуз бир тавтологиядыр. Лакин бу еһкамла сүбүт етмәк истәјирләр ки, сатычы өз архасынча базара өз алычысыны да кәтирир. Алгы илә сатгы бир-бири илә гүтбү әклик тәшкил едән ики шәхсин—пул саһиби илә әмтәә саһибинин гаршылыгы мүнасибәти олмаг е’тибары илә ејни бир әмәлијјатдыр. Лакин ејни бир шәхсин һәрәкәтләри олмаг е’тибары илә бунлар бир-бири илә гүтбү әклик тәшкил едән ики әмәлијјатдыр. Беләликлә, сатгы илә алғынын ејнијјәтиндә белә бир һал нәзәрдә тутулуру ки, әмтәә тәдавулун кимјакәр ретортасына атылыб, орадан пул шәклиндә чыхмадыгда, әмтәә саһиби тәрәфиндән сатылмадыгда, демәли, пул саһиби тәрәфиндән алынмадыгда, фајдасыз олур. Бу ејнијјәтдә даһа сонра нәзәрдә тутулуру ки, мүбадилә просеси, баш тутдугда да, әмтәәнин һәјатында мүәјјән бир фасиләдир, чох вә ја аз давам едә билән мә’лум бир дөврдүр. Әмтәәнин биринчи метаморфозу ејни заманда сатгы вә алгы олдуғуна көрә, бу натамам просес ејни заманда мүстәгил бир просесдир. Алычынын әмтәәси вардыр, сатычынын исе пулу, фе’лән базара јенидән тез вә ја кеч чыхмасындан асылы олмајараг, өзүнүн тәдавул едә билмәк формасыны сахлајан әмтәәси вардыр. Бир башгасы алмадан һеч кәс сата билмәз. Лакин бириси бир шеј сатмышса, анчаг буна көрә дә дәрһал бир шеј алмалы дејилдир. Әмтәә тәдавулу мәһсул мүбадиләсинин заман, мөкан вә фәрди һәдләрини мәһз она көрә дағдыр ки, өз әмәјинин мәһсулуну өзкәнинкиләшдирмәклә бунун әвәзиндә өзкә әмәјинин мәһсулуну алмаг арасындакы билава-ситә ејнијјәт бир-биринә әкс олан ики әмәлијјата—сатгы илә алгыја бөлүнүр. Бир-биринә там мүстәгил просес кими гаршы дуран просесләр мүәјјән дахили вәһдәт тәшкил едирсә, бу мәһз о демәкдир ки, онларын дахили вәһдәти харичи әкликләрин һәрәкәтиндә вүчуда кәлир. Дахилән мүстәгил олмајан, јә’ни бир-бирини тамамлајан просесләрин заһирән бир-бириндән ајрылмасы мүәјјән нөгтәјә чатдыгда, онларын вәһдәти зоракылыг јолу илә—бөһран шәклиндә мејдана чыхыр. Әмтәәјә хас олан әклик—истеһлак дәјәри илә дәјәр арасындакы әкс-

⁷²⁾ 2-чи кәшрә гәјд. Бу һадисә нә гәдәр нәзәрә чарпса дә, чох заман игтисадчылар, хусусән фрнтредер vulgaries буну көрә билмир.

лик, ејни заманда өзүнү билаваситэ ичтимаи эмэк кими ифадэ етмэли олан хүсуси эмэјин экслији, ејни заманда анчаг абстракт үмуми эмэк эһәмијјәтинә малик олан элаһиддә вә конкрет эмэјин экслији, шејләрин шәхсијјәтләшмәси илә шәхсләрин шеј кејфијјәти алмасынын экслији—бу имманент индијјәт эмтәә метаморфозунун эксликләриндә өз һәрәкәтинин инкишаф етмиш формаларыны алыр. Демэли, елә бу формаларын өзүндә бөһранын мүмкүнлүјү—лакин анчаг мүмкүнлүјү вардыр. Бу мүмкүнлүјүн керчәклијә чеврилмәси там бир сыра шәртләр мәчмусунун олмасыны тәләб едир ки, бунлар да садә эмтәә тәдавулу чәрчивәсиндә һәлә әсла мөвчуд дејилдир⁷³⁾.

Эмтәә тәдавулу просесиндә бир васитәчи олан пул тәдавул васитәси функцијасы кәсб едир.

в) ПУЛ ТЭДАВУЛУ

Эмэк мәнсулларынын бир-биринә мадди мүбадиләси үчүн васитә олан форма дәјишилмәси, $\mathcal{A}—\mathcal{B}—\mathcal{A}$ тәләб едир ки, ејни бир дәјәр эмтәә олмаг етибары илә просесин башланғыч нөгтәсини тәшкил едәрәк јенидән эмтәә шәклиндә һәмин нөгтәјә гајытсын. Беләликлә, эмтәәләрин бу һәрәкәти бир дөвран тәшкил едир. Дикәр тәрәфдән, бу форманын өзү пул дөвранына јол вермир. Бу форманын нәтичәси ондан ибарәтдир ки, пул өз башланғыч нөгтәсинә гајытмаг дејил, арасыкәсилмәдән бу нөгтәдән узаглашыр. Эмтәә сатычынын элиндә өз чеврилмиш формасында, пул формасында галдығы вахта гәдәр бу эмтәә өзүнүн биринчи метаморфозу мәрһәләсиндә олур, јәни өз тәдавулүнүн јалныз биринчи јарысыны ичра етмиш олур. Просес—алғы мөгсәди илә сатгы—баша чатдыгда, пул да өз әввәлки саһибинин элиндән чыхыб кетмиш олур. Доғрудур, тохучу библија алдыгдан сонра, јенидән кәтан сатса, пул да јенә онун элинә гајыдар. Лакин бу пул әввәлки 20 аршын кәтанын тәдавулу нәтичәсиндә гајыдыб кәлмир, әксинә, бу тәдавул пулу тохучунун элиндән чыхарыб библија сатанын

⁷³⁾ Мугајисә ет: Чөмс Милл һаггында гејдләрим. „Сијәси иғтисалыи тәғйидиә дээр“, сәһ. 74—76 [бах: К. Маркс вә Ф. Еңкелс. Эсәрләри. Иккинчи нәшри. 13-чү чилд. сәһ. 79—81]. Бурада иғтисали мөдлаһиләг методу үчүн икки чәһәт характерикдир. Биринчиси, эмтәә тәдавулу илә билаваситә мәнсул мүбадиләсин арасындакы фәргләрән салачә сәрф-мәзәр едәрәк бунлары ејнләшдирмәкдир. Иккинчиси, капиталист истехсал просесинә хас олан индијјәтләри никәр етмәк чәһдләридир; буна нәил олмаг үчүн капиталист истехсал агентләри арасындакы мүнәсибатлар эмтәә тәдавулундан ирәли кәләи садә мүнәсибатләрә мүнчәр едиләр. Һалбуки эмтәә истехсалы илә эмтәә тәдавулу әһ мұхтәлиф истехсал үсулларына хас олан һалсаләрляр, һәрчәнд бунларын һәчми вә әһәмијјәти һеч дә ејин дејилдир. Демэли, биз мүүзјән истехсал үсулларынын һамысына анд олан анчаг абстракт эмтәә тәдавулу кәтегоријаларыны биллиркә, онда биз бу истехсал үсулларынын *differentia specifica-сы* [характерик хүсусијјәтләри] һаггында гәтијјән һеч бир шеј биллирик, бунларын һаггында һеч бир шеј дејә биллирик. Сијәси иғтисалдан башга һеч бир елмдә әһ әли үмуми нөгтәләр белә бир илдиә илә ирәли сүрүлмүр. Мәсәлән, Жан Батист Сөј бөһрәнләр чыгында фикир јеритмәјә киришир, әмма бирчә шеј билди; ону билди ки, эмтәә мәнсуллар

элинэ кечирмишдир. Пул анчаг онун саясиндэ гајыда билирки, јени эмтээ биринчи тэдавүл просесинин вердији ејни нәтичә илә гуртаран јенә һәмин тэдавүл просесини јенидән башлајыр вә ја тәкрар едир. Демәли, эмтээ тэдавүлүнүн билаваситә пула вердији һәрәкәт формасы пулун даим башланғыч нөгтәдән узаглашмасы демәкдир, бир эмтээ саһибинин элиндән башгасынын элинә кечмәси, јахуд пулун тэдавүлү (сиггенсу, соугс de la monnaie) демәкдир.

Пулун тэдавүлү ејни бир просесин даим јекнәсәг тәкрар олунамасыдыр. Эмтээ һәмишә сатычы тәрәфдә, алғы васитәси олан пул исә һәмишә алычы тәрәфдә олур. Пул алғы васитәси вәзифәсини ифадә едәрәк эмтәәнин гижмәтини реаллашдырыр. Лакин пул эмтәәнин гижмәтини реаллашдыраркән эмтәәни сатычынын элиндән алычынын элинә кечирир вә ејни заманда өзү алычынын элиндән чыхыб сатычынын элинә кечирки, һәмин просеси башга бир эмтээ илә дә тәкрар етсин. Пул һәрәкәтинин бу биртәрәфли формасынын эмтээ һәрәкәтинин икитәрәфли формасындан ирәли кәлмәси үстүөртүлү галыр. Эмтээ тэдавүлү тәбиәтинин өзү заһирән әкс бир тәсәввүр ојадыр. Эмтәәнин биринчи метаморфозу өз заһири көрүнүшү чәһәтдән тәкчә пулун һәрәкәти дејил, һабелә эмтәәнин дә өз һәрәкәтидир; әксинә, эмтәәнин икинчи метаморфозу јалныз пулун һәрәкәти шәклиндә көрүнүр. Эмтээ өз тэдавүлүнүн биринчи јарысында пул илә өз јерини дәјишир. Бунунла бәрәбәр истәһлак дәјәри олмаг е'тибары илә эмтээ тэдавүл даирәсиндән чыхыб истәһлак даирәсинә кечир⁷⁴⁾. Онун јерини эмтээ дәјәринин сурәти вә ја эмтәәнин пул маскасы тутур. Тэдавүлүн икинчи јарысыны эмтээ даһа өз натурал шәклиндә дејил, гызыл чилдиндә кечир. Беләликлә, һәрәкәтин фәсиләсизлији анчаг пула хасдыр; эмтээ үчүн ики бир-биринә әкс просесә бөлүнән һәрәкәт, пулун өз һәрәкәти олмаг е'тибары илә бу һәрәкәт һәмишә ејни просесдир вә бурада пул даим өз јерини јенијени эмтәәләрлә дәјишир. Буна көрә дә иш елә бир шәкил алыр ки, куја эмтээ тэдавүлүнүн нәтичәси, бир эмтәәнин јерини башга эмтәәнин тутмасы, эмтәәнин өз формаларынын дәјишилмәсиндән дејил, пулун тэдавүл васитәси олмаг функцијасындан ирәли кәлир, өзлүјүндә һәрәкәтсиз олан эмтәәләри куја мәнз тэдавүл васитәләри һәрәкәтә кәтирир, онлары гејри-истәһлак дәјәри олдуғлары әлләрдән истәһлак дәјәри олдуғлары әлләрә кечирир, һәм дә бунлары һәмишә пулун өз һәрәкәтинә әкс истигамәтдә һәрәкәт етдирир. Пул даим эмтәәләри

⁷⁴⁾ Һәтта эмтээ даим јенидән сатылдыгда да,—биз һәләлик белә бир һалдан бәһсеттирик,—сон дәфа сатылдығы заманлаи е'тибарән тэдавүл даирәсиндәи истәһлак даирәсинә кечиб бурада јашајыш васитәси вә ја истәһсал васитәси олур.

тэдавүл даирәсиндән узаглашдырыб тэдавүлдә онларын јерини тутур вә бунунла да өз башлангыч нөгтәсиндән узаглашыр. Буна көрә дә пулун һәрәкәтиндә јалныз әмтәәләрин тэдавүлү ифадә олунурса да, заһирдә, әксинә, белә көрүнүр ки, әмтәәләрин тэдавүлү анчаг пулун һәрәкәтинин нәтичәсидир⁷⁵⁾.

Дикәр тәрәфдән, пулун анчаг она көрә тэдавүл васитәси функцијасы вардыр ки, әмтәәләрин мүстәгилләшмиш дәјәрини тәмсил едир. Буна көрә дә тэдавүл васитәси олмаг е'тибары илә пулун һәрәкәти һәгигәтдә анчаг әмтәәнин өз формасынын һәрәкәтидир. Демәли, бу һәрәкәт пулун тэдавүлүндә көзә көрүнән бир шәкилдә дә әкс олунмалыдыр. Мәсәлән, кәтан әввәлчә өз әмтәә формасыны өз пул формасына чевирир. Онун биринчи метаморфозу олан *Ә—П* метаморфозунун икинчи гүтбү, јә'ни пул формасы сонра онун ахырынчы метаморфозу олан *П—Ә* метаморфозунун, јенидән библијаја чеврилмәсинин биринчи гүтбү олур. Лакин форманын бу ики чеврилмәсиндән һәр бири әмтәә вә пулун мүбадиләси јолу илә, бир-биринин јерини тутмасы јолу илә әмәлә кәлир. Ејни пул әмтәәнин өзкәнинкиләшдирилмиш сурәти олараг сатычынын әлине кәлир вә әмтәәнин гәти өзкәнинкиләшдирилән сурәти олараг сатычыны тәрк едир. Бу пул өз јерини ики дәфә дәјишир. Кәтанын биринчи метаморфозу бу пулу тохучунун чибинә кәтирир, икинчиси исә пулу јенидән орадан чыхарыр. Беләликлә, ејни бир әмтәәнин формасынын бир-биринә әкс истигамәтдә ики дәфә дәјишилмәси пулун әкс истигамәтдә ики дәфә өз јерини дәјишдирмәсиндә әкс олунур.

Әксинә, јалныз биртәрәfli әмтәә метаморфозлары олдугда—истәр садәчә алгы, истәрсә садәчә сатгы әмәлијатлары олсун, фәрғи јохдур—ејни пул өз јерини анчаг бир дәфә дәјишир. Пулун икинчи јердәјишмәси һәмишә әмтәәнин икинчи метаморфозуну, онун пулдан кери дөнмәсини ифадә едир. Ејни пулун јердәјишмәләринин тез-тез тәқрарланмасында һәнки ајрыча бир әмтәәнин метаморфозлары сырасы, беләлә үмумијәтлә бүтүн әмтәә аләмнин сајсыз-һесабыз метаморфозларынын чулғашмасы ифадә олунур. Һәм дә өзлүјүндә ајдындыр ки, бунларын һамысы анчаг бурада нәзәрдән кечирдијимиз садә әмтәә тэдавүлү формасына аиддир.

Һәр бир әмтәә тэдавүл просесиндә илк аддым атдыгда, өз формасыны лап илк дәфә дәјишәркән тэдавүл даирәсиндән чыхыр вә онун јеринә бураја даим јени бир әмтәә дахил олур. Әксинә, тэдавүл васитәси олмаг е'тибары илә пул даим тэда-

⁷⁵⁾ „Оиун“ (пулун) „мәһсуллар тәрәфиндән она верилән һәрәкәтдән башга һеч бир һәрәкәти јохдур“ (*Le Grosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 685).

вүл даирэсиндэ галыр, даим бурада вурнухур. Бурадан белэ бир суал мејдана чыхыр ки, бу даирэ арасыкэсилмэдэн нэ гэдэр пул гэбул едэ билэр.

Һэр бир өлкэдэ һэр күн ејни заманда чохла вэ, демэли, мөканча јанашы олан биртэрэфли эмтээ метаморфозлары баш верир вэ ја, башга сөзлэ, бир тэрэфдэн тэкчэ сатгылар, дикэр тэрэфдэн тэкчэ алғылар баш верир. Өз гижмэтлэри чэһэтдэн эмтээлэр фикрэн тэсэввүр едилэн мүэјјэн пул мигдарларына бэрабэрлэшмиш олур. Бурада нэзэрдэн кечирилэн билаваситэ тэдавүл формасы һэмишэ эмтээ илэ пулу чисмани шөкилдэ бир-биринэ гаршы гојдуғуна көрө—эмтээ сатгы гүтбүндэ, пул исэ буна экс олан алгы гүтбүндэ дурдуғуна көрө,—эмтээлэрин тэдавүлү просеси үчүн лазым кэлан тэдавүл васитэлэри күтлэсини һэмин эмтээлэрин гижмэтлэринин мөчмүсү артыг мүэјјэн етмиш олур. Доғрудан да пул анчаг, эмтээлэрин гижмэтлэри мөблэгиндэ артыг идеал сурэтдэ ифадэ едилмиш гызыл мөблэгини реал сурэтдэ тэмсил едир. Демэли, бу мөблэглэрин бэрабэрлији өзлүјүндэ ајдындыр. Лакин биз билирик ки, эмтээлэрин дэјэри сабит галдыгда, гызылын (пул материалынын) өз дэјэри дэјишдикчэ, эмтээлэрин гижмэти дэјишилир: гызылын дэјэри дүшдүкдэ, эмтээлэрин гижмэти пропорсионал сурэтдэ галхыр вэ гызылын дэјэри галхдыгда, эмтээлэрин гижмэти эксинэ, пропорсионал сурэтдэ дүшүр. Эмтээ гижмэтлэри мөблэгинин белэ галхмасы вэ ја дүшмэси илэ бэрабэр, тэдавүлдэ олан пул күтлэси дэ ејни пропорсијада чоһалмалы вэ ја азалмалыдыр. Һэр һалда бурада тэдавүл васитэлэри күтлэсинин дэјишилмэсинэ сэбэб пул өзүдүр, лакин өз тэдавүл васитэси функцијасында дејил, өз дэјэр өлчүсү функцијасында. Эввэлчэ эмтээлэрин гижмэти пулун дэјэринин дэјишилмэсинэ экс нисбэтдэ дэјишилир, сонра исэ тэдавүл васитэлэри күтлэси эмтээлэрин гижмэтинин дэјишилмэсинэ дүз нисбэтдэ дэјишилир. Мэсэлэн, гызылын дэјэри дүшмэјиб, дэјэр өлчүсү олмаг е’тибары илэ ону күмүш эвэз етсэјди, јахуд эксинэ, күмүшүн дэјэри јүксэлмэјиб, гызыл күмүшү дэјэр өлчүсү функцијасындан сыхышдырыб чыхарсајды, јенэ тамамилэ ејни һал баш верэрди. Биринчи һалда тэдавүлдэ олмуш гызыла нисбэтэн даһа чоһ күмүш тэдавүл етмэли иди, икинчи һалда эввэллэр тэдавүлдэ олмуш күмүшэ нисбэтэн даһа аз гызыл тэдавүл етмэли иди. Һэр ики һалда пул материалынын, јәни дэјэр өлчүсү функцијасы дашыған эмтээнин дэјэри дэјишилэрди, буна көрө эмтээ дэјэрлэринин гижмэтлэрдэки ифадэси дэ дэјишилэрди, демэли, тэдавүл едэн вэ бу гижмэтлэрин реаллашдырылмасына хидмэт көстөрөн пулун күтлэси дэ дэјишилэрди. Биз артыг көрдүк ки, эмтээ тэдавүлү даирэсиндэ ачыг бир јол вардыр вэ гызыл (күмүш вэ үмумијјэтлэ пул материалы) мүэј-

јән дәјәрә малик бир әмтәә шәклиндә бу јолдан ораја кечир. Бу дәјәрин мөвчуд олмасы һәлә пулун бир дәјәр өлчүсү функциясы дашыдыгы замандан, јәни гижмәтләрин мүәјјән олундуғу замандан нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, дәјәр өлчүсүнүн өз дәјәри дүшүрсә, бу, һәр шејдән әввәл, нәчиб металын билаваситә истәһсал едилдији јерләрдә она бир әмтәә кими мүбадилә олуна әмтәәләрин гижмәтинин дәјишилмәсиндә тәзаһур едир. Лакин башга әмтәәләрин хејли һиссәси, хүсусилә буржуа чәмијјәтинин ашағы инкишаф пилләләриндә һәлә узун мүддәт дәјәр өлчүсүнүн артыг хәјали олан, көһнәлмиш дәјәриндә гижмәтләндирилир. Бунунла белә, әмтәәләр бир-бири илә дәјәр мүнәсибәтләринә кирдикчә, бир әмтәә башгасына тәсир едир, беләликлә дә әмтәәләрин гызыл вә ја күмүш гижмәтләр әмтәәләрин өз дәјәрләри илә мүәјјән олуна пропорсиялара ујғун сурәтдә јаваш-јаваш тәнләшир вә, нәһажәт, бүтүн әмтәә дәјәрләри пул металынын јени дәјәринә ујғун сурәтдә гижмәтләндирилир. Бу тәнләшмә просесиндә, әмтәәләр билаваситә нәчиб металлара мүбадилә олундуғча ахыб кәлән нәчиб металларын мигдары арасыкәсилмәдән артыр. Буна көрә дә ислаһ олунмуш бу јени гижмәтләр әмтәәләр арасында һансы дәрәчәдә јайылырса вә ја һансы дәрәчәдә әмтәәләрин дәјәрләри металын ашағы дүшмүш вә мүәјјән нөгтәјәдәк дүшмәкдә давам едән бу јени дәјәриндә гижмәтләндирилирсә, бу јени гижмәтләрин реаллашмасы үчүн лазым кәлән әләвә нәчиб метал күтләси дә о дәрәчәдә мејданда мөвчуд олур. Јени гызыл вә күмүш мәдәнләри кәшф едилдикдән сонра баш верән фактларын биртәрәфли мүшаһидә едилмәси XVII әсрдә вә хүсусән XVIII әсрдә белә бир јанлыш нәтичәјә кәтириб чыхармышдыки, куја әмтәә гижмәтләринин артмасына сәбәб, чох мигдар гызыл вә күмүшүн тәдавүл васитәси вәзифәсини дашымаға башламасы олмушду. Бундан сонра биз гызылын дәјәрнин мәлүм бир кәмијјәт һесаб едәчәјик, зира гижмәтләр мүәјјәнләшдији заман гызылын дәјәри доғрудан да белә бир кәмијјәт олур.

Демәли, белә фәрз етдикдә, тәдавүл васитәләри күтләси реаллашмалы олан әмтәә гижмәтләринин мәбләғи илә мүәјјән едилир. Даһа сонра биз фәрз етсәк ки, һәр бир әмтәә нөвүнүн гижмәти мәлүмдур, онда әмтәә гижмәтләринин мәбләғи, јәгин ки, тәдавүлдә олан әмтәәләрин мигдарындан асылы олачагдыр. Доғрудан да чох баш сындырмадан да анламаг олар ки, әкәр 1 квартал буғда 2 фунт стерлинг дәјәриндәдирсә, онда 100 квартал буғда 200 фунт стерлинг, 200 квартал буғда 400 фунт стерлинг дәјәриндә олачаг вә и. а., демәли, буғданын күтләси артдығча, бу буғда сатыларкән онунла јерини дәјишән пул күтләси дә артмалыдыр.

Экәр биз фәрз етсәк ки, әмтәәләрин күтләси мә'лумдур, онда тәдавүлдә олан пулун күтләси дә әмтәә гижмәтләринин галхыб дүшмәси илә бирликдә артыб әскиләчәкдир. Тәдавүлдәки пулун күтләси, гижмәтләр кәмијјәтинин дәјишилмәси нәтичәсиндә әмтәә гижмәтләри мәбләгинин галхмасы вә ја дүшмәсиндән асылы олараг артыр вә әскилир. Бурада бүтүн әмтәә гижмәтләринин ејни заманда галхмасы вә ја дүшмәси мәчбури дејилдир. Тәдавүлдә олан бүтүн әмтәәләрин реаллашмалы олан гижмәтләри мәбләгини нүзәрә чарпачаг дәрәчәдә галдырмаг вә ја салмаг үчүн вә, демәли, тәдавүл даирәсинә даһа чох вә ја даһа аз пул чәлб етмәк үчүн бир һалда мүәјјән мигдар башлыча әмтәәләрин гижмәтинин галхмасы, башга һалда исә онларын гижмәтинин дүшмәси кифәјәтдир. Әмтәәләрин гижмәтләринин дәјишилмәси истәр әмтәәләрин дәјәринин һәгигәтән дәјишилдијини әкс етдирсин, истәрсә анчаг базарда гижмәтләрин галхыб-дүшмәсиндән ибарәт олсун, һәр ики һалда тәдавүл васитәләри күтләсинә онун тә'сири ејнидир.

Тутаг ки, бир-бири илә бағлы олмајан, ејни заманда баш верән вә, демәли, мәканча јанашы олан мүәјјән мигдар сатгы вә ја натамам метаморфоз вардыр, мәсәлән, 1 квартал буғданын, 20 аршын кәтанын, 1 библијанын, 4 галлон арағын натамам метаморфозу вардыр. Экәр бу әмтәәләрдән һәр биринин гижмәти 2 ф. ст., демәли, реаллашмалы гижмәтләрин мәбләги 8 ф. ст. оларса, онда тәдавүлә 8 фунт стерлингә бәрәбәр пул күтләси дахил олмалыдыр. Лаќин һәмин әмтәәләр јухарыда тәдгиг етдијимиз метаморфозлар сырасынын: 1 квартал буғда—2 ф. ст.—20 аршын кәтан—2 ф. ст.—1 библија—2 ф. ст.—4 галлон араг—2 ф. ст. сырасынын һалгаларыдырса, онда ејни 2 ф. ст. бүтүн бу әмтәәләри бир-биринин ардынча тәдавүл етдириб онларын гижмәтләрини ардыңыл сурәтдә реаллашдырыр,—демәли бу 2 ф. ст. 8 ф. ст. мәбләгиндә гижмәти реаллашдырыр вә ахырда арагкәһин әлиндә јатыб галыр. Бу 2 ф. ст. дөрд дәфә дөвр едир. Ејни пулун бу тәқрар јердәјишмәси әмтәә формасынын ики дәфә дәјишилмәсини, әмтәәнин тәдавүлдә бир-биринә әкс олан ики мәрһәләдән кечмәсини вә ејни заманда мүхтәлиф әмтәәләрин метаморфозларынын говушмасыны ифадә едир⁷⁶⁾. Бу просесин бир-биринә әкс олан вә бир-бирини тамамлајан фазалары мәкан е'тибары илә јанашы баш верә билмәз, лаќин заман е'тибары илә бир-биринин ардынча кәлмәлидир. Буна көрә дә мүәјјән заман мүддәтләри һәмин фазаларын давам етдији мүддәтлә өлчүлүр, јә'ни пулун тәдавүл сүр'әти ејни пул ваһидләринин мүәјјән заман әрзиндәки

⁷⁶⁾ „Mehz məhsullar onu“ (пулу) „һәрәкәтә кәтириб тәдавүл етдирир... Онуң“ (пулун) „һәрәкәт сүр'әти онун мигдарыны әвәз едир. Пула еһтијач олдугда, о бир дөһиҗә дә дәјинмадан әлдән-әлә кечир“ (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсар, сәһ. 915, 916).

дөврләринин сајы илә өлчүлүр. Тутаг ки, јухарыда көстәрилән дөрд эмтәәнин тәдавул просеси, мәсәлән, бир күн давам етмишдир. Онда реаллашдырыласы гижмәтләрин мәбләғи=8 ф. ст., бир күн әрзиндә ејни пул ваһидләринин дөврләри сајы—4, тәдавулдә олан пул күтләси—2 ф. ст. олар. Беләликлә, мүәјјән мүддәт әрзиндә тәдавул просеси үчүн:

эмтәәләрин гижмәтләри мәбләғи

ејни адлы пул ваһидләри дөврләринин сајы = тәдавул васитәләри

вәзифәси дашыјан пул күтләсинә. Бу ганун үмуми бир әһәмијјәтә маликдир. Мүәјјән мүддәт әрзиндә һәр бир өлкәнин тәдавул просеси, бир тәрәфдән, ејни заманда, мөкән е'тибары илә јанашы баш верән бир чох дағыныг сатгы (мүвафиг сурәтдә алғы) әмәлијјатларыны, јахуд натамам метаморфозлары әһатә едир вә бурада ејни пул өз јерини бирчә дәфә дәјишир, јахуд бирчә дәфә дөвр едир; диқәр тәрәфдән, һәмин просес гисмән паралел баш верән, гисмән бир-бири илә чулғашан, һалгаларын аз вә ја чох зәнқин олан бир чох метаморфоз сыраларынын мәчмусуну әһатә едир вә бурада ејни бир пул аз вә ја чох әһәмијјәтли мигдар дөвр едир. Лақин тәдавулдә олан бүтүн ејни адлы пул ваһидләри дөврләринин үмуми сајы ајрыча бир ваһидин дөврләринин орта сајыны, јахуд пул тәдавулүнүн орта сүр'әтини көстәрир. Мәсәлән, күндәлик тәдавул просесинин әввәлиндә тәдавулә дахил олан пул күтләси, әлбәттә, ејни заманда вә мөкәнча бир-бири илә јанашы тәдавул едән эмтәәләрин гижмәтләри мәбләғи илә мүәјјән едилир. Лақин просес дахилиндә һәр бир пул ваһиди бүтүн галанлары үчүн, нечә дөјәрләр, мәс'улијјәт дашыјыр. Бунлардан бири өз тәдавул сүр'әтини артырырса, бунунла да башгасынын тәдавул сүр'әтини азалдыр, һәм дә бу ахырынчысы тәдавул даирәсиндән тамамилә чыха биләр, чүнқи бу даирә анчаг о гәдәр гызыл гәбул едә биләр ки, бу мигдар гызыл өзүнүн ајры-ајры үнсүрләринин дөврләринин орта сајына вурулдугда, реаллашмасы лазым кәлән гижмәтләрин мәбләғинә бәрәбәрдир. Буна көрә дә пулун дөврләринин сајы артырса, тәдавулдә олан пулун күтләси азалыр. Пулун дөврләринин сајы азалырса, онун күтләси артыр. Тәдавул васитәси вәзифәси дашыја билән пулун күтләси мүәјјән орта тәдавул сүр'әти шәраитиндә мә'лум олдуғуна көрә, тәдавулә мүәјјән мигдар кағыз пул, мәсәлән, бир фунтлуг кағыз пул бурахмагла ордан ејни мигдар гызыл соверән көтүрмәк олар,—бу да бүтүн банқлара јахшыча мә'лум олан бир фәнддир.

Әкәр үмумијјәтлә пул тәдавулүндә анчаг эмтәәләрин тәдавул просеси, јәни онларын бир-биринә әкс метаморфозлар

јолу илэ дөвраны тэзаһүр едирсә, пулун тэдавүл сүр'әтиндә эмтәә формаларынын бир-бирини эвәз етмәси сүр'әти, бир метаморфозлар сырасынын башгалары илэ арасы кәсилмәдән чулғашмасы, бу маддәләр мүбадиләсинин сүр'әти, тэдавүл даирәсиндән эмтәәләрин сүр'әтлә гејб олмасы вә бунлары јени эмтәәләрин ејни сүр'әтлә эвәз етмәси тэзаһүр едир. Беләликлә, пул тэдавүлүнүн сүр'әтиндә бир-биринә әкс олан вә бир-бирини тамамлајан фазаларын дәјишкән вәһдәти мејдана чыхыр—эмтәәнин истеһлак формасынын дәјәр сурәтинә чеврилмәси вә дәјәр сурәтинин дә дөнүб истеһлак формасына чеврилмәси, јәни һәр ики просесин: сатгы илэ алгынын вәһдәти мејдана чыхыр. Әксинә, пул тэдавүлүнүн јавашымасында бу проселәрин бөлүнүб бир-биринә әкс олан ики гүтбә ајрылмасы, јәни формалар чеврилмәсинин вә, демәли, маддәләр мүбадиләсинин дајанмасы өзүнү көстәрир. Әлбәттә, тэдавүлүн өзүндән көрмәк олмаз ки, онун дајанмасы һарадан ирәли кәлир. Тэдавүл бу һадисәнин мөвчуд олмасынын өзүнү анчаг ашкара чыхарыр. Пул тэдавүлү јавашыдыгда, тэдавүлүн учгарларындакы бүтүн нөгтәләрдә пулун кет-кедә даһа кеч-кеч мејдана чыхмаға вә гејб олмаға башламасы факты, ади бахыша көрә, тэдавүл васитәләринин кифајәт гәдәр олмасы илэ изаһ едилир⁷⁷⁾.

Беләликлә, һәр бир мүәјјән заман әрзиндә тэдавүл васитәләри вәзифәси дашыјан пулун үмуми мигдары, бир тәрәфдән, тэдавүлдә олан бүтүн эмтәәләрин гијмәтләринин мәбләғи илэ, диқәр тәрәфдән дә, бир-биринә әкс истигамәтдә олан эмтәә тэдавүлү проселәринин чох вә ја азсүр'әтли олмасы илэ мүәјјән едилир, бундан да белә бир чәһәт асылыдыр ки,

⁷⁷⁾ Пул... алгы вә сатгы үчүн үмуми өлчү олдуғуна көрә сатылмалы бир шеји олуо алычы тапмаји һәр бир адам знин едир ки, өлкәдә пул чатышмасы үзүнән о өз эмтәәләрини сата билмир; буна көрә дә һәр јердә пул чатышмасындан шикајәтләр ешидилир. Лакин бу бөјүк бир сәһдир... Пул чатышмасындан шикајәтләни адмләр нә лазымдыр? Фермер шикајәтләнир... о куман едир ки, өлкәдә пул чох олсајды, өз мәһсулларыны јахшы гијмәтә сата биләрди. Демәли, она пул лазым дејилди, сатгы истәдји, лакин сата билмәдји тахыл вә мал-ғарасына јахшы гијмәт лазымдыр... Бәс нәјә көрә о бунлары јахшы гијмәтә сата билмир?.. 1) Ја она көрә ки, өлкәдә һаддиндән чох тахыл вә мал-ғара вардыр, буна көрә дә базара кәлән адамларын чохунун онун кими бу мәһсуллары сатмаға еhtiјачы вардыр вә анчаг аз бир һиссәсинин бу мәһсуллары алмаға еhtiјачы вардыр. 2) Ја она көрә ки, бу мәһсуллары ади ихрачы азылмышдыр... 3) Ја да она көрә ки, истеһлак азылмышдыр, бу да о һалларда олур ки, адамлар јоксузлуғ үзүндән өз јашајышларына өвәкликдән аз хөрчләјирләр. Демәли, фермерә өз эмтәәләрини сатмаға чинкилтини пулун мигдарынын артмасы дејил, базарда һәгигәтән кәсадлығ доғуран бу үч сәбабни арадан галымасы көмәк едә биләр. Таңир вә дүкәнчыны да ејнилә бу мәнада пула еhtiјачы вар, јәни онларын өз эмтәәләрини сатмаға еhtiјачлары вардыр, бу да базарда тәләбни ашағы дүшмәси натичесидир. Милләт о заман ән јахшы тәрәғги едир ки, сөрвәтләр арасы кәсилмәдән әлдән-әлә кечсин" (*Sir Dudley North*, "Discourses upon Trade", London, 1691, p. 11—15 passim). һерреншвандин бүтүн фырылдагычы ујдурмалари ондан ибарәтдир ки, эмтәәнин өз тәбнәтиндән доған вә буна көрә дә эмтәәләрин тэдавүлүндә мејдана чыхан зндәнијәтләри куја тэдавүл васитәләринин мигдарыны артырмаға арадан галдырмаг олармыш. Лакин истеһсал вә тэдавүл просесиндәки дајанма һалларыны тэдавүл васитәләринин чатышмасы илэ изаһ етмәк анчаг арада кәзән јанлыш фикирләрдирсә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, мәсәлән, "regulation of currency" [тэдавүл васитәләринин танзини] сәһәсиндәки расми һиләләр үзүндән тэдавүл васитәләринин һәгигәтән чатышмасы өзү дә дајанма һаллары доғура билмәс.

гијмәтләрин үмуми мәбләғиндән һансы һиссәси ејни пул вадидинин көмәји илә реаллаша биләр. Лакин әмтәә гијмәтләринин бу мәбләғинин өзү һәр бир ајрыча әмтәә нөвүнүн һәм күтләсиндән, һәм дә гијмәтиндән асылыдыр. Бу үч амил: гијмәтләрин һәрәкәти, тәдавүлдә олан әмтәәләрин күтләси вә пулун тәдавүл сүр'әти мүхтәлиф истигамәтләрдә вә мүхтәлиф пропорсијаларда дәјишилә биләр; буна көрә дә реаллашмалы олан гијмәтләр мәбләғи вә, демәли, ондан асылы олан тәдавүл васитәләри күтләси дә бир чох комбинасијаја уғраја биләр. Биз бурада анчаг, әмтәә гијмәтләри тарихиндә ән мүһүм рол ојнајан комбинасијаны гејд едәчәјик.

Әмтәә гијмәтләри сабит галдыгда, тәдавүлдәки әмтәәләрин күтләси артырса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти азалырса, ја да бу һәр ики һал бирликдә баш верирсә, тәдавүл васитәләри күтләси арта биләр. Әксинә, әмтәә күтләси азалырса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти артырса, тәдавүл васитәләри күтләси азала биләр.

Бүтүн әмтәә гијмәтләри галхдыгда, тәдавүлдәки әмтәәләрин күтләси бунларын гијмәтләринин артдығы нисбәтдә азалырса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти гијмәтләрин артмасына пропорсионал олараг артырса, һәм дә тәдавүлдәки әмтәәләрин күтләси сабит галырса, тәдавүл васитәләри күтләси сабит гала биләр. Әмтәә күтләси азалырса вә ја тәдавүл сүр'әти гијмәтләрән даһа тез артырса, тәдавүл васитәләри күтләси азала биләр.

Бүтүн әмтәә гијмәтләри дүшдүкдә, әмтәәләрин күтләси бунларын гијмәтләринин дүшдүјү нисбәтдә артырса вә ја пулун тәдавүл сүр'әти гијмәтләрлә ејни нисбәтдә азалырса, тәдавүл васитәләри күтләси сабит гала биләр. Әмтәә күтләси артырса вә ја тәдавүл сүр'әти әмтәә гијмәтләринин дүшмәсиндән даһа тез азалырса, тәдавүл васитәләри күтләси арта биләр.

Мүхтәлиф амилләрин вариасијалары бир-бирини елә әвәзләјиб тамамлаја биләр ки, бунларын даим дәјишилмәсинә бахмајараг, реаллашмалы олан әмтәә гијмәтләринин үмуми мәбләғи сабит галыр, одур ки, тәдавүлдәки пул күтләси дә сабит галыр. Буна көрә дә һәр бир мүәјјән өлкәдә тәдавүлдә олан пулун күтләси, билхассә нисбәтән узун дөврләр нәзәрән кечириләркән, илк бахышда көзләнилә биләчәјиндән хејли чох сабит бир орта сәвијјәдә олур вә бу орта сәвијјәдән хејли аз узаглашыр; сәнаје вә тичарәт бөһранларынын, даһа аз һалларда исә пулун өз дәјәриндәки дәјишилмәләрин төрәтдији күчлү сарсынты дөврләри истисна тәшкил едир.

Тәдавүл васитәләри мигдарынын тәдавүлдәки әмтәәләрин гијмәтләринин мәбләғи илә вә пул тәдавүлүнүн орта сүр'әти

илэ мүүжэн едилдијини көстөрөн ганун⁷⁸⁾ бу шәкилдә дә ифадә едилә биләр: әмтәэләрин дәјәр мәбләғи мә лум олдугда вә онларын метаморфозларынын орта сүр'әти мә лум олдугда, тәдәвүлдә олан пулун вә ја пул материалынын мигдары бу материалын өз дәјәриндән асылыдыр. Белә бир иллүзија вардыр ки, куја мәсәлә мәнз әксинәдир, куја әмтәә гижмәтләрини тәдәвүл васитәләри күтләси мүүжән едир, тәдәвүл васитәләри күтләсини исә һәмнин өлкәдә олан пул материалы күтләси мүүжән едир⁷⁹⁾; бу иллүзијанын көкү онун илк нүмајәндәләриндә белә мән'насыз бир гипотездәдир ки, әмтәәләр тәдәвүл процесинә гижмәтсиз, пул исә дәјәрсиз дахил олур вә сонра бу процесдә әмтәә һәләмәшијинин мүүжән һиссәл метал галағынын мувафиг һиссәсинә мүбадилә олунур⁸⁰⁾.

⁷⁸⁾ „Милләтин тичарәти үчүн мүүжән мигдарла вә ја пропорсијада пул тәләб олунур“ буна нисбатән пу: ун чох вә ја аз мигдары тичарәтә зәрәр вурә биләрди. Күмүш сиккәни хырдаламаг үчүн вә ја ән хырда күмүш сиккәләр васитәси илә һчра едилә билмәјән тә'дјәләри јеринә јетирмәк үчүн хырда параканда әлвәрдә мүүжән мигдар фартинг лазым олдуғу кими... Әлвәр үчүн лазым олан фартингларин сајы әһалинин сајы илә, әһалини мүбадилә сөвдәларини иә гәдәр тез-тез баш вермәси вә, башлыча олараг, ән хырда күмүш сиккәни дәјәри илә мүүжән едилдији кими, әлвәр үчүн лазым олан пулуи* (ғызыл вә күмүш пулуи) мигдары да мүбадилә әмәлјјәтларынин иә гәдәр тез-тез баш вермәсинәән вә тә'дјәләрин һәмминдән асылыдыр* (*William Petty*. „A Treatise of Taxes and Contributions“. London, 1667, p. 17). А. Јунг өз „Political Arithmetic“ әсариндә (London, 1774) Јумун нәзәрјјәсини 1677. С. Стурәтә вә башгаларына гаршы мүләғи едир, бу әсарда һәмни нәзәрјјәја хүсуси бир фәсила һәср едилмишидир: „Гижмәтләр пулуи мигдарындан асылыдыр“, сәһ. 112 вә сонрақылар. Ман „Снијас иғтисадын тәғдиғинә данр“ әсаримдә, сәһ. 149 (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енҗелс*. Әсәрләри. Икнини нәшри, 13-чү чилә, сәһ. 149), белә бир гејд етмишәм: „О (А. Смит) пулу тамамилә јанһш сурәтдә сада әмтәә һесаб едәрәк, тәдәвүлдә олан сиккәни мигдары мәсәләсини динмәзгә арадан галдырыр“. Бу сөзләр А. Смитни әсарини анчаг о јерләригә аиддир ки, орда пулу ех officio [хүсуси олараг] нәзәрән кечирнр. О бә'зи ајры-ајры һалларда, мәсәлан кечмиш снјаси иғтисад системларини тәғнид едәркан, дүзкүни фикир сөјләјир: „Һәр бир өлкәдә чинкилтили сиккәни мигдары орда тәдәвүлдә олан әмтәәларини дәјәри илә мүүжән едилир... Мүүжән өлкәдә ил әрзиндә алынб-сатылан әмтәәларини дәјәри буналарын тәдәвүл вә мувафиг истеһлакчылар арасында бөлүнимәси үчүн мүүжән мигдар пул тәләб едир вә бундан артыг мигдарда пулуи тәтбиғиәт имкан верә билмәз. Тәдәвүл каналлары лабүд сурәтдә бунларын долмасы үчүн кифајәт едәчәк гәдәр бир мәбләғи гәбул едир вә һеч вахт бундан артыг мигдар пул көтүрә билмир“ („Wealth of Nations“, b. IV, ch. 1). А. Смит өз әсарини дә әмәк бөлкүсү һағығына ех officio мәдһијә илә башлајыр, дөвләт кәлиринин мәнбаләриндән бәһс едән вә әмәк бөлкүсү мәсәләсини анчаг әтәри нәзәрән кечирдији сон китабында исә әмәк бөлкүсү һағығына өз мүәллими А. Феркүсонун тәғниди ни тәкрар едир.

⁷⁹⁾ „Халғ арасында тәдәвүлдә олан ғызыл вә күмүшүн мигдары артыгча, һәр милләтин әмтәәларини гижмәтләри, әлбәттә, артамалыдыр; дәмүш бу милләтни малик олдуғу ғызыл вә күмүшүн мигдары азалыса, гижмәтләр дә пулуи мигдарынын белә азалмасына пропорсионал сурәтдә дүшмәлидир“ (*Jacob Vanderlint*. „Money answers all Things“. London, 1734, p. 5). Вандерлинтни әсәри илә Јумун „Essays“ әсарини даһа јахындан мүгајисә етдикдә, һеч бир шүбһәм галмады ки, Јум Вандерлинтни үмумијјәтлә чох әһәмјјәтли олан бу әсаринә бәләд имиш вә ондан истифадә етмишидир. Гижмәтләри куја тәдәвүл васитәләри күтләсини мүүжән етмәси бахшына Барбонда вә даһа әввәлкә мүәллифләрдә дә тәсаәүф олунур. Вандерлинт дејир: „Гејри-мәһәуд тичарәтдән һеч бир әнклә доғә билмәз, онун анчаг бөвүк үстүнлүкләри ола биләр, зирә тичарәт азадлығынын тәсвири аатында бир милләтин нағд пулу азаларса,—бунун да гаршысыны гадаған васитәси илә әлмаг истајирләр,— онда пул һансы милләтләрин әлине ахыб кедирсә, һәмни милләтләр ичәрсиндә бүтүн гижмәтләр лабүд сурәтдә артамалыдыр, чүнки пул күтләси артыр. Мануфактура истеһсалымыздә һазырланан шәјләри вә һәр чүр башга әмтәәларини гижмәти тәзликләә о дәрәчәдә дүшәр ки, тичарәт балансы бизни үчүн фәјдалы олар вә беләликдә дә пул кери гајылар“ (сигат кәтирилан әсар, сәһ. 43, 44).

⁸⁰⁾ Өзләјүндә ајдындыр ки, һәр бир ајрыча әмтәә нөвүнүн гижмәти тәдәвүл едән бүтүн әмтәәларини гижмәтләри мәбләғини бир үсүрүнү тәшкил едир. Лакин һеч баша дүшмәк олмур ки, бир-бири илә ортаг өлчүсү олијајан истеһлак дәјәрләрини үмуми күтләси һәмни өлкәдә олан ғызыл вә күмүш күтләсинә нәчә мүбадилә олунә биләр. Әкар биз хәјал аламындә ганад чалыб әмтәә аламыни јекәнә бир мәчму әмтәә, һәр бир ајрыча әмтәәни исә онун мувафиг һиссәсы кими тәсәвүр етсәк, онда биз марағлы тәғлик аларыг: мәчму әмтәә—

с) СИККЭ. ДЭЈЭР НИШАНЫ

Пулун тэдавүл васитэси функцијасындан онун сиккэ формасы мејдана кэлир. Гимэтдэ вэ ја эмтээлэрин пул адында фикрэн тэсэвүр едилэн мүэјјэн чэкили гызыл хиссэси тэдавүл протесиндэ бу эмтээлэрин гаршысына ејни адлы бир гызыл парчасы вэ ја сиккэ шэклиндэ чыхмалыдыр. Гимэт мигјасынын мүэјјэн едилмэси кими, сиккэ кэсилмэси дэ дөвлэтин элинэ кечир. Гызыл вэ күмүшүн сиккэ олараг кејдији вэ дүнја базарына кэлэркэн јенидэн чыхардығы мүхтэлиф милли либасларда, дахили вэ ја милли эмтээ тэдавүлү даирэси илэ үмуми дүнја базары даирэси арасындакы бөлкү мејдана чыхыр.

Демэли, гызыл сиккэси илэ гызыл күлчэси бир-бириндэн анчаг көркөминэ көрө фэрглэнир вэ гызылы даим бир формадан ликэринэ чевирмэк олар⁸¹⁾. Сиккэханадан чыхан гызылын тутдуғу јол ону эн ахырда апарыб эритмэ путасына чыхарыр. Она көрө ки, тэдавүлдэ гызыл сиккэлэр сүртүлүб јејилир, һэм дэ бири чох, бири аз јејилир. Гызыл сиккэнин ады илэ онун

—х сентнер гызыла, А эмтээ—мачму эмтээнин мүэјјэн хиссэсинэ—х сентнер гызылын белэ бир хиссэсинэ. Монтескјө һарфјијэн белэ дэ дејир: «Экэр биз дүнјада олан бүтүн гызыл вэ күмүш күлтэсинэ дүнјада олан бүтүн эмтээлэрин мачмусуну гаршы гојсаг, бизим үчүн аддын олар ки, бу мачсулардан вэ ја эмтээлэрдэн һәр биринэ бүтүн гызыл вэ күмүш күлтэсинин мүэјјэн хиссэси үгүн кэлир... Фэрэ едэк ки, дүнјада мачсуларын вэ ја эмтээнин такчэ бир нөвү вардыр вэ ја сатылан бирчэ нөвү вардыр вэ бу да пул кими бөлүнүр. Бу эмтээнин мүэјјэн хиссэси бүтүн пул күлтэсинин мүэјјэн хиссэсинэ үгүн олар: бүтүн эмтээнин јарысы бүтүн пулун јарысына үгүн олар вэ и. а... шөјлэрин гимэтлэринин мүэјјэн едилмэси һамишэ өз асасы етибары илэ шөјлэрин мачмусу илэ нишанларын мачмусу арасындакы нисбатдэн асылыдыр» (*Montesquieu*, ситат кэтирилэн эсэр, III чилд, сәһ. 12, 13). Бу нэзэријјани Рикардо илэ онун шакирдлэриндэн Чөмс Милл, Лорд Оверстон вэ башгаларынын даһа да инкишаф етдирмэси барсиндэ бах: «Снијас итгисадын тэнгиндэ даир», сәһ. 140—146 вэ сәһ. 150 вэ сонракылар [бах: К. Маркс вэ Ф. Енгелс. Эсэрлэр. Иккинчи һашри, 13-чү чилд, сәһ. 140—146, 149 вэ сонракылар]. 4-б Чон Стүарт Милл өзүнэ мачсус эклектик мәнтиглэ ејни заманда һэм өз атасы Чөмс Миллин бахышларыны, һәм дэ тамам илэ экс бахышлары асат тутур. Мәсэлэн, онун «Principles of Political Economy» эсэринин мәтни илэ, өзүнү мүасир А. Смит кими гэлэмэ вердији мүгәддимэсини (I-чи нэшрэ мүгәддимэни) мүгајисэ етдикдэ, билмирсөн нэјэ даһа чох тээччүб едэсэн: бу адамын сәдөлөвһлүјүнэни, јохса онун өзүна инандыб ону А. Смит һесаб едэн чаматын сәдөлөвһлүјүнэ; һалбуки онунда А. Смит арасында да тэгрибэн кеиерал Уилјамс Карс Карслы илэ һерсог лыга кәлимишлэр ки, гызыл вэ күмүш хәјали бир дэјэр версинлэр... бу металларын дахили дэјэри миглардан башга бир шөј дејилдир» («Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, 1691». Works, ed. 1777, vol. II, p 15).

⁸¹⁾ Өзүлүндэ аддындыр ки, сиккэ көмүрү вэ с. кими тәфәрираты нэзәрдән кечирмэк мәним вәзифамэ эсла дахил дејилдир. «Мүфтэ» сиккэ хасан Инкилтэрә һөкүмәтинин «ади-чанаб сәхавәтинә» вәлөһ олан хәјалпәрәст сиккофат Адам Мүлләрә⁸²⁾ кәлдикдэ, она сер Даллан Норсуи бу сөзларинин гаршы гојмаг кифајәтдир: «Башга эмтээләр кими, күмүш вэ гызыл да кәһ ахыб кәлир, кәһ да ахыб кедир. Испанијадан мүэјјэн миглар күмүш алындылган сонра... бу күмүш Тауерә көндәрәлиб орада сиккэ кәсилир. Буида аз сонра ихрач үчүн гызыл вэ ја күмүш күлтэсинэ јени тәләб јарана билэр. Бүтүн метал күлчәси сиккэ хәсилләмәј ишләндијини көрә метал күлчәси галмаса, онда нэ етмәли? Аддындыр ки, јенидән сиккәнин эритмәк лазым кәләчәкдир: бу зәрәри олмајачагдыр, ахы сиккэ кәсилмәси метал сәһибләринэ мүфтэ баша кәлир. Анчаг милләт зәрәр экир вэ өз пулуна һавәја совурмалы олур. Экэр тахир» (Норс өзү II Карл заманынын эн бөјүк тахирләриндән бири иди) «Сиккә кәсилмәси үчүн көмүрк вермәли олсајды, чилдн асат олмадан өз күмүшүнү Тауерә көндәрәдзи вэ бу һалда кәсилән сиккә күмүш күлтәсиндән шүбһәсиз јүксәк дэјэрә малик оларды» (*North*, ситат кэтирилэн эсэр, сәһ. 18).

гызыл субстансијасынын мигдары, онун номинал мээмуну илэ реал мээмуну јаваш-јаваш бир-биринэ ујғун кэлтмэмэјэ башлајыр. Ејни адлы гызыл сиккэлэр мүхтәлиф дәјэр кәсб едир, чүнки инди онларын чәкиси мүхтәлиф олур. Тәдавүл васитәси олан гызыл гијмәт мигјасы олан гызылдан узаглашыр вә гијмәтләрини реаллашдырдығы әмтәэләрин керчәк эквиваленти олмагдан чыхыр. Бу гарышыглыгын тарихи орта әсрләр вә XVIII әсрәдәк јени дөвр әзиндә сиккә иши тарихинин башлыча мээмунуну тәшкил едир. Тәдавүл просесиини тәбии мејли сиккәнин гызыл варлыгыны заһири гызыла чевирмәјэ, јә'ни сиккәни өз рәсми метал мээмунунун анчаг символуна чевирмәјэ олан бу тәбии мејл һәтта ән мүасир ганунверичиликдә дә гәбул едилмишдир: бу ганунверичилик мүјјән едир ки, метал нә дәрәчәдә итқијә уғрадыгда гызыл сиккә тәдавүл үчүн јарарсыз олур, јә'ни сиккәликдән чыхыр.

Пул тәдавүлүнүн өзү сиккәнин реал мээмунуну номинал мээмунундан узаглашдырырса, онун метал варлыгыны онун функционал варлыгындан узаглашдырырса, бунда сиккә функцијасында метал пулу башга материалдан олан нишанларла вә ја садәчә символларла әвәз етмәк имканы кизли һалда вардыр. Гызыл сиккәни күмүш вә мис нишанларын әвәз етмәси ролу тарихән, бир тәрәфдән, гызыл вә ја күмүшдән вәзнчә тамамилә чүз'и сиккәләр кәсмәјин техники чәтинликләри илэ изаһ едилир вә, диқәр гәрәфдән бунунла изаһ едилир ки, ашағы металлар јүксәк металлардан—күмүш гызылдан, мис дә күмүшдән—әввәл дәјэр өлчүсү олмуш вә, демәли, даһа нәчиб метал онлары тахтдан салдығы заман онлар артыг тәдавүлдә пул вәзифәси дашыјырмышлар. Онлар гызылы әмтәә тәдавүлүнүн елә саһәләриндә әвәз едирләр ки, бурада сиккә чох бөјүк сүр'әтлә дөвр едир вә, демәли, чох бөјүк сүр'әтлә сүртүлүб јејилир, јә'ни елә саһәләриндә әвәз едирләр ки, бурада алғы вә сатгы әмәлијатлары чох кичик мигјасда даим тәқрар олунур. Гызылын бу чығырдашларынын гызылын өз јерини тутмасына мане олмаг үчүн бунларын гызыл әвәзиндә һөкмән гәбул едилмәсиндән өтрү ганунла ән ашағы тә'дијә һәдләри мүјјән едилир. Мүхтәлиф нөв сиккәләрин тәдавүл етдији хүсуси даирәләр, әлбәттә, бир-бири илэ чүлғашыр. Гызылла јанашы хырда сиккә гызыл сиккәләрдән ән кичијинин һиссәләрини өдәмәк үчүн мејдана чыхыр; гызыл даим пәрәкәндә тәдавүлә дахил олур вә хырда сиккәјә дәјишилмәк јолу илэ ејни дәрәчәдә даими сурәтдә орадан кәнара атылыр⁸²⁾.

82) Күмүш һәмишә аңчаг хырда тә'дијәләр үчүн лазым кәлдији гәдәр оларса, һеч өәт даһа ири тә'дијәләр үчүн кифәјәт едәчәк мигларда јығыла билмәз... Гызылын ири тә'дијәләрдә ишләдилмәси онун һөкмән хырда алвердә дә ишләдилмәсинә кәтириб чыхарыр: гызыл сиккәси оланлар хырда шәјләр алдыгда, гызыл сиккә иерир вә алдығы әмтәә илэ бирликдә гызыл сиккәнин артыгыны күмүш пулла алыр; беләликлә, акс тәгдирдә хырда

Күмүш вә мис нишанларын метал мазмунуну ганун өз ис-тәдији кими тә'јин едир. Тәдавулдә онлар гызыл сиккәдән даһа тез сүртүлүб жејилир. Буна көрә дә онларын сиккә функцијасы фе'лан өз чәкиләриндән, јә'ни һеч бир дәјәрдән асылы олмур. Гызылын сиккә варлығы онун дәјәр субстансијасындан тамамилә ајрылыр. Бунун сајәсиндә дә нисбәтән һеч бир дәјәри олмајан шејләр—кағыз парчалары гызыл әвәзиндә сиккә вәзифәси дашымаг имканы алыр. Метал пул нишанларында онларын халис символик характери һәлә мүәјјән дәрәчәјә гәдәр кизли галыр. Кағыз пулда бу характер тамамилә ајдын сурәтдә мејдана чыхыр. Көрдүјүмүз кими, се n'est que le premier pas qui соüte [анчаг биринчи аддым чәтиндир].

Биз бурада анчаг ичбари мазәннәли дөвләт кағыз пулларины нәзәрдә тутуруг. Бунлар билаваситә метал тәдавулүндән мејдана кәлир. Әксинә, кредит пуллары елә шәртләр тәләб едир ки, биз садә әмтәә тәдавулү чәрчивәсиндә галдыгча, бунлар бизә һәлә әсла мә'лум дејилдир. Анчаг өтәри гејд едәк ки, әсил мә'нада кағыз пул, пулун тәдавул вәситәси функцијасындан ирәли кәлдији кими, кредит пулларынын да тәбии көкүнү пулун тә'дијә вәситәси олмаг функцијасы тәшкил едир⁸³⁾.

Үзәриндә өз пул адлары, мәсәлән, 1 ф. ст., 5 фунт стерлинг вә и. а. јазылмыш олан кағыз пуллар тәдавул просесинә дөвләт тәрәфиндән кәнардан дахил едилир. Онлар доғрудан да өз ејни адлы гызыл мәбләғләри әвәзиндә тәдавул етдијинә көрә, өз һәрәкәтиндә анчаг пул тәдавулүнүн өзүнүн ганунларыны әкс етдирир. Кағыз пулун спесифик тәдавул гануну онун анчаг гызыла нисбәтиндән, анчаг гызылын нүмајәндәси олмасындан ирәли кәлир. Бу ганун исә садәчә ондан ибарәтдир ки, бурахылан кағыз пулун миғдары, онун символик олараг тәмсил етдији гызылын (вә ја күмүшүн) һәлигәтән тәдавул едә

алверчидә јығылыб гала биләчәк артыг күмүш онун әлиндән чыхыр вә үмүни тәдавуллә јайлыр. Лакин хырда шејләр алдыгда пулуну гызыл хәрчләмәдән өдәмәк үчүн һәмишә кифәјәт гәдәр күмүш олсајды, хырда алверчи сатдығы хырда шејләрин әвәзиндә анчаг күмүш алары вә күмүш лабүд сурәтдә онун әлиндә топланарды* (*David Buchanan. Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain.* Edinburgh, 1844. p. 246, 249).

⁸³⁾ Малијә мандарини Ван Мао-ин чәсарәт едиб көјләр эллаһынын кәлкәсинә үстүертүлү шәкилдә Чин дөвләт әскинасларыны хырда банкнотлара чевирмәк мәғсадә күдән бир ләјһә тағдими етмиши. Буна көрә әскинас комитәсинин 1854-чү ил апрел һесабатында онун јахшыла абыры алмышдылар. Бу мунәсибәтлә она мувафиг гәдәр гары чубуғу вурудуб вурудалдығы хәбәр верилмир. һесабатын ахырында дејилди: „Комитә онун ләјһәсини диггәтлә өлчүб-бичдиклән сонра бу гәрәра кәлди ки, һәмни ләјһәдә һәр шеј тачирларин хејринәдир вә тахт-тач үчүн хејрилә һеч бир шеј јохдуыр“ („Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China“. Aus dem Russischen von Dr. K. Abel und F. A. Mecklenburg. Erster Band. Berlin, 1858. S. 47 sq.). Тәдавул үзүндән гызыл сиккәләрин даим металы итирмәси һағгында Икнилис банкынын директорларындан бирин лордлар палатасынын номиссијасы гаршысында вердији өз шәһид ифадәсиндә („банк ганунлары“ мәсәләси барәсиндә) белә демишлир: „Һәр ил Соверенләрин“ (сијаси Суверенләр дејил, фунт стерлингин ады олан „sovereign“ нәзәрдә тутудур⁸⁴⁾) „јевни групу һәддиндән артыг јүнкүлләшәр. Булардан ил әрзиндә там чәкили олараг тәдавул едәнләр бу мүддәтә сүртүлмә нәтижәсиндә өз чәкисиндән о гәдәр итирир ки, кәлән ил тәрәзинин көзүнә агыдыгда әскик кәлир“ (House of Lords' Committee 1848, № 429).

биләчәжи мигдардан артыг олмамалыдыр. Доғрудур, тәдавул даирәсинин гәбул едә биләчәжи гызылын мигдары даим дәјишиләрәк мә'лум орта сәвијјәдән каһ јухары галхыр, каһ да ашағы дүшүр. Лакин мүәјјән өлкәнин тәдавул васитәләри күтләси емпирик сурәтдә тәјјин едилә биләчәк мүәјјән минимумдан һеч заман ашағы дүшмүр. Бу минимум күтләнин өз тәркиб һиссәләрини даим дәјишдирмәси, јә'ни һәр дәфә башга гызыл һиссәләриндән тәртиб олунмасы, әлбәттә, бу күтләнин һәчминә вә онун даим тәдавул даирәсиндә олмасына әсла тә'сир етмир. Буна көрә дә һәмин күтлә кағыз символларла әвәз едилә биләр. Лакин бу күн биз бүтүн тәдавул каналларыны тамамилә долачағы дәрәчәдә кағыз пулла долдурсаг, сабаһ әмтәә тәдавулүндә һәр һансы дәјишикликләр үзүндән бу каналлар һәддән артыг долмуш ола биләр. Бурада һәр бир әндәзә итиб кедир. Лакин кағыз пуллар өз әндәзәсини кечсә, јә'ни һәгигәтән тәдавулдә ола биләчәк ејни адлы гызыл сиккәләрин мигдарыны өтүб кечсә, бүтүн бу пулларын е'тибардан дүшмәси тәһлүкәси һәлә бир јана дурсун, онлар инди әмтәә аләминдә анчаг, үмумијјәтлә тәмсил едә биләчәкләри мигдар гызылын, јә'ни әмтәә аләминин имманент ганунларынын мүәјјән етдији мигдар гызылын нүмајәндәси олар. Мәсәлән, кағыз пулларын мүәјјән күтләси өз адына көрә 2 унсија гызылы тәмсил едиб реал сурәтдә исә 1 унсија гызылы әвәз едирсә, о заман фе'лән 1 ф. ст. әввәлки $\frac{1}{4}$ унсија гызыл әвәзинә $\frac{1}{8}$ унсија гызылын пул ады олур. Алынан нәтичә тамамилә она бәнзәр ки, өз гижмәт өлчүсү функцијасы чәһәтдән гызылда дәјишиклик баш версин. Әввәлләр 1 фунт стерлингә бәрәбәр гижмәтдә ифадә олунан дәјәрләр инди 2 фунт стерлингә бәрәбәр гижмәтдә ифадә едилир.

Кағыз пул гызылын нишаныдыр, јахуд пул нишаныдыр. Кағыз пулулн әмтәә дәјәрләринә нисбәти ондан ибарәтдир ки, әмтәә дәјәрләри кағызларда һиссәлә гавранылачаг символик ифадә алан мигдар гызылда идеал сурәтдә ифадә олунур. Кағыз пул анчаг мүәјјән мигдар гызылы тәмсил етдијинә көрә дәјәр нишаныдыр, һәр бир башга әмтәә мигдары кими, гызыл мигдары да ејни заманда дәјәр мигдарыдыр⁸⁴⁾.

⁸⁴⁾ 2-чи нәшрә гејд. Пул мәсәләсиндән Јазан мүүәллифләрдән һәтта өн јахшыларынын да пулулн мүхтәлиф функцијаларына нә гәдәр тутгул баша дүшдүкләрини, нисал үчүн. Фуллартонун бу сөзләри кестарир: „Бизим даһили тиңаратимиздән бәһс едилдикдә, әләтәи гызыл вә күмүш сиккәнин дашыдығы бүтүн пул функцијаларыны анчаг, гаиунла мүәјјән едилмиш фиктив вә шәрти дәјәрә мәлик дәјишдирилмәјән кағыз пул да ејни дәрәчәдә јеринә јетирә биләр. Бу, зәнинмчә, һеч кәсин инкар етмәјәчәји бир фяктлр. Бу чүр бир дәјәр инди тәв дәјәри сиккәләрин өдәдији тәләбаты тамаиля өдәјә биләр вә һатта дәјәр вә гижмәт өлчүсү функцијасына дашыја биләр, бу шәртля ки, тәдавулдә бурахлаи кағыз пулулн мигдары ләзими һәддән артыг олмасын“ (Fullarton. „Regulation of Currencies“, 2 ed. London, 1845, p. 21). Демәли, пул әмтәәси тәдавулдә адм дәјәр нишаны илә әвәз олуну билдијинә көрә, о һә дәјәр өлчүсү кими, нә дә гижмәт мигјасы кими ләзми дејилмиш

Нәһажәт, суал олунур ки, нәјә көрә гызылы онун һеч бир өз дәјәри олмајан нишанлары әвәз едә биләр? Лакин көрдүјүмүз кими, анчаг она көрә әвәз едә биләр ки, гызыл өз сиккә вә ја тадавүл васитәси функцијасында тәчрид олунур, мүстәгиллик кәсб едир. Доғрудур, бу функцијанын ајрылмасы ајры-ајры гызыл сиккәләрә аид дејилдир, һәрчәнд бу һал сүртүлүб јејилмиш сиккәләрин јенә дә тәдавүлдә галмасында өзүнү көстәрир. Гызыл парчалары јалныз һәгигәтән тәдавүл етдији мүддәтдә анчаг сиккә вә ја анчаг тәдавүл васитәси олур. Лакин ајры-ајры гызыл сиккәләрә аид олмајан шеј кағыз пулун әвәз едә биләчәји минимум гызыл күтләсинә дә аид едилә биләр. Бу күтлә даим тәдавүл даирәсиндә олур, арасы кәсилмәдән тәдавүл васитәси функцијасы дашыјыр вә буна көрә дә анчаг бу функцијанын дашыјычысы кими мөвчуд олур. Демәли, бу күтләнин һәрәкәти анчаг ондан ибарәтдир ки, *Ә—П—Ә* шәклиндә олан әмтәә метаморфозунун бир-биринә әкс процесләри даим бир-биринә чеврилик, һәм дә бурада әмтәәнин өз дәјәр сурәти онун гаршысына анчаг бундан өтрү чыхыр ки, дәрһал јәнидән јох олуб кетсин. Әмтәәнин мүбадилә дәјәринин мүстәгил ифадәси бурада анчаг өтәрки бир һалдыр. Буну дәрһал башга бир әмтәә әвәз едир. Буна көрә дә пулун әлдән-әлә кечдији процесдә пулун халис символик сурәтдә мөвчуд олмасы кифажәтдир. Пулун функционал варлығы онун мадди варлығыны, нечә дејәрләр, өзүнә һопдурур. Әмтәә гижмәтләринин өтәрки объективләшдирилмиш ин'икасы олмаг е'тибары илә пул анчаг өз нишаны кими мөвчуд олур, буна көрә дә ади нишанларла әвәз едилә биләр⁸⁵⁾. Анчаг кәрәк пул нишаны өзүнә объектив ичтимаи әһәмијјәт кәсб етсин, елә кағыз символ ичбари мазәннә васитәси илә белә бир әһәмијјәт кәсб едир. Бу дөвләт мәчбуријјәти анчаг һәмин дөвләт сәрһәдләри дахилиндә, јахуд дахили тәдавүл даирәсиндә гүввәдә олур, һәм дә анчаг бурада пул өз тәдавүл васитәси, јахуд сиккә функцијасында тамамилә әријиб һәлл олур вә, демәли, кағыз пул шәклиндә заһирән өз метал субстансијасындан тәчрид едилмиш һалда вә халис функционал сурәтдә јашаја билир.

⁸⁵⁾ Сиккә вәзифәси, ја'ни анчаг тәдавүл васитәси вәзифәси дашыјаркән гызыл вә күмүшүн дөнүб өзләри үчүн бир нишан олмаларындан Николас Барбон белә бир нәтичә чыхарыр ки, һөкүмәтләрин *to raise money* [„сиккәнин дәјәрини галдырмаг“], ја'ни инди-јәдәк, мәсәлән, грош алланан бир миғдар күмүшә даһа артыг миғдар күмүшүн адыны вермәк, дејәк ки, талер алландырмаг вә беләликдә дә кредиторлара талер әвәзинә грош вермәк һугугу вардыр. „Сиккә тез-тез әлдән-әлә кечлијинә көрә сүртүлүб јејилр вә јүнкүл-ләшир... Тичарәт ишләриндә инсанлар күмүшүн миғдарына дејил, адына вә сиккәсинә фикир верирләр...“ һөкүмәтин һуфузу метал парчасыны пула чевирир* (*N. Barbon*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 29, 30, 25).

3. ПУЛ

Дэжэр өлчүсү везифәси дашыжан, буна көрө дө һәмчинин, билаваситә вә ја өз эвәзләјичиләри васитәси илә, тәдавүл васитәси везифәси дашыжан өмтәэ пулдур. Буна көрө дө гызыл (вә ја күмүш) пулдур. Гызыл, бир тәрәфдән, о һалларда пул везифәси дашыјыр ки, өз гызыл (вә ја күмүш) чисминдә, пул өмтәэси кими мејдана чыхмалы олсун, јә'ни о јердә ки, сырф идеал сурәтдә,—дәжэр өлчүсү функцијасында олдуғу кими,—вә өз тәмсилчиләри тәрәфиндән эвәз едилә билән бир шеј кими,—тәдавүл васитәси функцијасында олдуғу кими,—мејдана чыхмасын. Дикәр тәрәфдән, гызыл (вә ја күмүш) о һалларда пул везифәси дашыјыр ки, анчаг истеһлак дәжэрләри кими мејдана чыхан бүтүн башга өмтәэләрин әксинә олараг, гызылын (вә ја күмүшүн) функцијасы,—онун бу функцијаны өзүнүмү, өз чисми васитәси илә, јохса өз эвәзләјичиләри васитәси илә дашымасындан асылы олмадан,—онун јеканә дәжэр сурәти, јахуд мүбадилә дәжәринин јеканә адекват варлығы олмаг ролуну тәсбит етсин.

а) ДӘФИНӘ ЈАРАНМАСЫ

Бир-биринә әкс олан ики өмтәэ метаморфозунун фасиләсиз дөвраны, јахуд сатгы вә алғы әмәлијјатларынын даим бир-биринин јерини тутмасы, пулун арамсыз тәдавүлүндә, јахуд пулун тәдавүлдә *perpetuum mobile* [даим һәрәкәт едән механизм] функцијасы дашымасында мејдана чыхыр. Метаморфозлар сырасы гырылдыгда вә сатгынын ардынча даһа билаваситә алғы кәлмәдикдә, пул дәрһал һәрәкәтдән галыр, јахуд, Буажилбер демишкән, *teuble-dән* [мүтәһәрриктән] *imteuble-jә* [гејри-мүтәһәријә]⁶⁴, сиккәдән пула чеврилир.

Өмтәэ тәдавүлүнүн һалә лап илк рүшејм һалындан башлајараг биринчи метаморфозунун мәһсулуну—өмтәәнин чеврилмиш формасыны, јахуд онун гызыл сүрфәсини әлдә сахламаг зәурәти вә буна гызғын арзу доғур⁶⁵). Әмтәәни она көрә сатмырлар ки, башга өмтәәләр алсынлар, она көрә сатырлар ки, өмтәэ формасыны пул формасы илә эвәз етсинләр. Маддәләр мүбадиләсиндә садә васитәчи һалга олан бу форма дәјишилмәси дөнүб мүстәгил бир мәгсәд олур. Әмтәәнин өзкәнинкиләшдирилмиш формасы өмтәәнин тамамилә өзкәнинкиләшдирилән формасы олмаг вә ја өмтәәнин анчаг өтәрки пул

⁶⁴) „Пул сәрвәти... пула чеврилмиш мәһсул сәрвәтиндән башга бир шеј дејилдир“ (*Mercier de la Rivière*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 573). „Мәһсулларда мөвчуд олан дәжәр анчаг өз формасыны дәјишдирилмишдир“ (јенә орада, сәһ. 486).

формасы олмаг јолунда манеэлэрэ раст кәлир. Бунун нәтичәсиндә пул һәрәкәтсиз галыб дәфинә шакли алып, әмтәә сатычысы исә дәфинә топлајан олуp.

Әмтәә тәдавүлүнүн мәнз илк дөврүндә истейлак дәјрләринин анчаг артыг һиссәси пула чеврилиp. Беләликлә, гызыл вә күмүш өзлүјүндә артыглығын вә ја сәрвәтин ичтимаи ифадәси олуp. Дәфинә топланмасынын бу бәсит формасы елә халглар арасында әбәдиләшиp ки, орада өз истейлакы үчүн нәзәрдә тутулан ән'әнәви истейсал үсулуна мұвафит сурәтдә мөһкәм гәрарлашмыш тәләбат даирәси олуp. Биз буну, мәсәлән, асијалылар, хүсусән һиндлиләр арасында көрүрүк. Әмтәә гижмәтләринин һәммин өлкәдәки гызыл вә күмүш күтләси илә мұәјјән олуңдуғуну зәнн едән Вандерлинт өзүнә белә бир суал вериp ки, нәјә көрә һиндистан маллары бу гәдәр учуздуp? Чавабы: она көрә ки, һиндлиләр өз пулларыны јерә басдырылар. О дејир ки, 1602-чи илдән 1734-чү иләдәк һиндлиләр әввәлләр Америкадан Авропаја кәтирилмиш 150 милјон ф. ст. мәбләғиндә күмүшү басдырмышлар⁸⁷⁾. 1856-чы илдән 1866-чы иләдәк, јә'ни он ил әрзиндә Инжилтәрә һиндистана вә Чинә әввәлләр Австралија гызылына алынмыш 120 милјон ф. ст. мәбләғиндә күмүш ихрач етмишдиp (Чинә көндәрилән металын да чох һиссәси јенә һиндистана кедир).

Әмтәә истейсалы даһа да инкишаф етдикдә, һәр бир әмтәә истейсалчысы өзү үчүн *pexus regum*, мұәјјән бир «елликлә мәгбул Киров» тә'мин етмәлидиp⁸⁸⁾. Онун тәләбаты даим дөнә-дөнә өзүнү көстәриp вә ону даим өзкә әмтәәләри алмаға вадар едиp, онун өз әмтәәсинин истейсалы вә сатылмасы исә вахт тәләб едиp вә тәсадүфләрдән асылыдыp. Сатмадан алмаг үчүн о әввәлчә алмадан сатмалыдыp. Бу әмәлијјат үмуми бир гајда кими тәсәввүр едиләрсә, елә көрүнүp ки, өзү өзүнә зиддиp. Лакин нәчиб металлар истейсал едилдикләри јерләрдә биләваситә башга әмтәәләрә мұбадилә олуңур. Бурада алғысыз (гызыл вә ја күмүш саһибләри тәрәфиндән) сатты (әмтәә саһибләри тәрәфиндән) олуp⁸⁹⁾. Сонралар исә, ардыңча алғы әмәлијјаты кәлмәјән сатгылар анчаг, нәчиб металларын бүтүн әмтәә саһибләри арасында бөлүнмәсини давам етдиpән бир васитәдиp. Беләликлә, тәдавүлүн бүтүн нөгтәләриндә ән мұхтәлиф миғдарда гызыл вә күмүш дәфинәси јығылып. Әмтәәни бир мұбадилә дәјәри кими вә ја мұбадилә дәјәрини бир әмтәә

⁸⁷⁾ Мәнз бу гајда сәјәсиндә онларын бүтүн малларынын белә ашағы гижмәтләри сахланыр" (*Vanderlint*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 95, 96).

⁸⁸⁾ "Пул кировдуp" (*John Bellers*, "Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality", London, 1699, p. 13).

⁸⁹⁾ Чидди мәнәдә алғы тәләб едиp ки, гызыл вә күмүш әмтәәни артыг чеврилиш формасы олсун, јә'ни сатгынын мәнсулу олсун.

кими элдэ сахламагын мүмкүн олмасы илэ бирликдэ гызыла тамаһ ојаныр. Эмтээ тадавүлү кенишлэндикчэ, пулун, һәмишә дөјүшә һазыр вәзијјәтдә олан бу там ичтимаи сәрвәт формасынын һөкмү дә артыр.

«Гызыл гәрибә шејдир! Кимин гызылы варса, үрәјиндән кечән һәр шејин саһибидир. Гызыл һәтта инсан руһу үчүн чәннәтә јол ача биләр» (Колумб, Јамајкадан көндәрилән мәктүбдә, 1503-чү ил).

Пулун заһиринә бахдыгда, нәјин пула чеврилдијини билмәк мүмкүн олмадығына көрә, һәр шеј: һәм әмтәәләр, һәм дә әмтәә олмајан шејләр пула чеврилир. Һәр шеј алғы-сатгы предмети олур. Тәдавүл нәһәнк бир ичтимаи тијан олур вә һәр шеј бураја чәлб олунуб бурадан пул кристалы шәклиндә чыхыр. Даһа аз габа олан *res sacrosanctae, extra commercium hominum* [инсанларын тичарәт дөвријјәсиндән чыхарылмыш мүгәддәс шејләр] һәлә бир јана галсын, мүгәддәс чәсәдләр дә бу кимјакәрлик гаршысында дајана билмир⁹⁰). Пулда әмтәәләрин бүтүн кејфијјәт фәргләри силиндији кими, радикал бәрабәрләшдиричи олмаг е'тибары илә пул да һәр чүр фәргләри силир⁹¹). Лакин пул өзү дә әмтәәдир, һәр кәсин хүсуси мүлқијјәти ола биләчәк заһири бир шејдир. Беләликлә, ичтимаи гүввә хүсуси шәхсин хүсуси гүввәси олур. Буна көрә дә антик чәмијјәт пулу, бүтүн өз игтисади вә мә'нәви һәјәт тәрзинин

⁹⁰) Франсанын ән христиан кралы III Генрих монастырларын ва и. а. мүгәддәс мүхәләфәтаны гарәт еднб күмүшә чевирир. Делфин мә'бәдидән дәриннәи фокәјәлдиларын оғурламаасынын Јунаныстан тарихиндә нә кими бир рол ојнадыгы мә'лумдур. Гәдни халглардә әйтә адаланынын мөканы, мә'лум олдуғу кими, мә'бәдләр иди. Бу мә'бәдләр мүгәддәс банк* сәјиләрды. *Par excellence* [әсасән] тичарәт әһли олан финиқјәлдиләр пулу бүтүн шејларин өзкәнинкиләшдирилиш формасы һесаб едирдиләр. Буна көрә таманыла тәбии иди ки, ешг иләһәсн бәјрамларындә әчиәбиләрни гојнуна кирән гызлар алдыглары сиккән ешг иләһәсинә нәзир верирдиләр.

⁹¹) «Гызыл! О парлаг метал, көзәл, гижмәтли метал...
Одур гапгара шеји тәмиз, агапгаг едән.
Чиркнин көзәл едир, күнаһы—һагг, әдаләт.
Алчаклары учалдыр, горхага верир чүр'әт.
Гочалымыш кафтарлары тәзә чаван кәстарир.
Көһнәлијә мин рәвнәг, зинәт, ләтафәт верир...
Еј алаһлар, сөјләјин, бунун нә һикмәти вар?
Нә үчүн јаратдымыз гызылы, еј алаһлар?
О ки, саф бәндәләри говур дәркәһинмәздән,
Хәстәнин башы алтдан одур балышы гапан.
О мәл'ун парылысы аздыр инсанлары.
Бир анда һәм бағлајыр, һәм позур пейманлары.
О парәстиш етдирир ән ијрәнч, пис бил'әтә,
Бәли, одур миндирән гулдурлары һөрмәтә,
Онлара ад-саи верән, ә'јанлыга галдыран,
Чаванлара гартымыш гарылары алдыран...
Сән дә, еј гоча дүнја, рәдд ол артыг көзүмдән.
Сән дә бу кәинатә сатылымыш чаријәсән!»

(Шекспир. «Афиналы Тимонун һәјәты»).

сатылдығы бир сиккә адландырыб рүсвај едир⁹²⁾. Өз ушаглыг чағында һәлә Плутону сачындан јапышараг јерин тәкиндән дартыб чыхаран⁹³⁾ мүасир чәмијјәт гызылы өзүнүн ән үмдә һәјат принсипинин парлаг тәчәссүмү кими алгышлајыр.

Истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә әмтәә мүәјјән бир әлаһиддә тәләбаты өдәјир вә мадди сәрвәтин әлаһиддә үнсүрүнү тәшкил едир. Лакин әмтәәнин дәјәри мадди сәрвәтин бүтүн үнсүрләринә гаршы бу әмтәәнин чазибә гүввәсинин дәрәчәсини өлчүр, демәли, өз саһибинин ичтимаи сәрвәтини өлчүр. Барбарчасына примитив әмтәә саһиби үчүн, һәтта Гәрби Европа кәндлиси үчүн дә дәјәр өз формасындан ајрылмаздыр, буна көрә дә гызыл вә күмүш шәклиндә дәфинә јығылмасы онун үчүн дәјәрин јығылмасыдыр. Доғрудур, пулун дәјәри дәјишилир—пулун өз дәјәринин дәјишилмәси нәтичәсиндә вә ја әмтәәләрин дәјәринин дәјишилмәси нәтичәсиндә дәјишилир. Лакин буна бахмајараг, әввәлән, 200 унсија гызылда олан дәјәр 100 унсија гызылдакындан, 300 унсија гызылда олан дәјәр 200 унсијадакындан артыг олур вә и. а.; икинчиси, һәмин шејин тәбии метал формасы бүтүн әмтәәләрин үмуми эквивалент формасы олараг галыр, һәр чүр инсан әмәјинин билаваситә ичтимаи тәчәссүмү олараг галыр. Дәфинә јыгмаг чәһди өз тәбиәтинә көрә һәдсиздир. Кејфијјәтчә вә ја өз формасы е'тибары илә пулун һәдди јохдур, јәни пул мадди сәрвәтин үмуми нүмајәндәсидир, чүнки пул билаваситә һәр бир әмтәәјә чеврилә биләр. Лакин ејни заманда һәр бир реал пул мәбләғи мигдарча мәһдуддур, буна көрә дә мәһдуд гүввәјә малик алғы васитәсидир. Пулун мигдар һәдди илә кејфијјәт һәдсизлији арасындакы бу зиддијјәт дәфинә јығаны јығым үчүн Сизиф әмәјини дәнә-дәнә тәкрат етмәјә мәчбур едир. Онун вәзијјәти, һәр бир јени өлкәни фәтһ етдикдә анчаг јени сәрһәдә кәлиб чыхан дүнја фәтһинин вәзијјәтинә бәнзәјир.

Гызылы пул кими, јәни дәфинә јарадылмасы үнсүрү кими әлдә сахлаја билмәк үчүн онун тәдавүлүнә, алғы васитәси олараг онун истеһлак васитәләри ичәрисиндә әријиб гарышмасына мане олмаг лазымдыр. Демәли, дәфинә јарадан шәхс өз вүчудунун тәләбатыны гызыл бүтә гурбан верир. О заһидлик

⁹²⁾ „Пул бәладыр... Фәләкәт кәтирир инсанлара:
Пул үстүндә шәһәрләр дөнүб харабәзара;
Пул үчүн тәрк еләјир өвләд ата јурдуну.
Пул јад, гәриб еллара илдәркни салыр ону.
Пул ма'сум үрәкләри позур, әхлагсыз едир,
Инсанлара бәд әмәл, ријакарлыг өјрәдир.

(Софокл. „Антигона“).

⁹³⁾ „Тамәһкарлыг Плутонун өзүнү сачындан јапышараг јерин тәкиндән дартыб чыхармаг үмидиндә иди“ (*Athenaeus. „Deipnosophistarum [libri quindecim]“, I. VI, 23, v. II, ed. Schweighäuser, 1802, p. 397*).

инчилини чидди бир шеј кими габул едир. Лакин, дикэр тэрэфдэн, о, тэдавүлдэн пул шаклиндэ анчаг тэдавүлэ эмтээ шаклиндэ вердијини көтүрө билэр. О нэ гэдэр чох истехсал етсэ, бир о гэдэр чох сата билэр. Демэли, чалышганлыг, ганаатчиллик вэ хэсислик онун асас фэзилэтлэридир; онун бүтүн сијаси игтисады чох сатыб аз сатын алмагдан ибарэтдир⁹⁴⁾.

Дэфинэнин билаваситэ формасы илэ јанашы онун естетик формасы да, гызыл вэ күмүш шејлэрэ саһиблик да инкишаф едир. Буржуа чэмийјэтинин сэрвэти артыгча, бу саһиблик дэ артыр. «*Soyons riches ou paraissons riches*» [«Сэрвэтли олаг вэ ја сэрвэтли кими көрүнөк»] (Дидро)⁹⁵⁾. Беләликлэ, бир тэрэфдэн, гызыл вэ күмүш үчүн кетдикчэ кенишләнән вэ онларын пул функцијасындан асылы олмајан базар јараныр, дикэр тэрэфдэн дэ пул тәклифи үчүн ичтимаи фыртына дөврләриндэ хүсусилэ интенсив тәсир көстәрән кизли бир мәнбә эмәлэ кәлир.

Дэфинэ јаранмасы метал тэдавүлү шәраитиндэ мүхтәлиф функцијалар дашыјыр. Дэфинэ јаранмасынын эн јахын вәзифәси гызыл вэ күмүш сиккәнин тэдавүлү шәраитиндән доғур. Биз артыг көрдүк ки, эмтээ тэдавүлү һәчминин даим дәјишилмәси, гијмәтләрин вэ эмтээ тэдавүлү сүрәтинин дәјишилмәси тэдавүлдә олан пул күтләсинин арасы кәсилмәдән ахыб кетмәсинә вэ ахыб кәлмәсинә сәбәб олур. Демәли, пул күтләсинин кенишләнмә вэ јығышма габилијјәти олмалыдыр. Каһ пул бир сиккә шәклиндә чәзб олунмалы, каһ да сиккә бир пул шәклиндә узаглашмалыдыр. Һәгигәтдә дөвр едән пул күтләсинин һәмишә тэдавүлү даирәсинин там дојмасы дәрәчәсинә ујғун кәлмәси үчүн кәрәк һәр бир өлкәдә олан гызыл вә күмүшүн мигдары һәр бир мәлум анда сиккә функцијасы үчүн лазым кәлдијиндән артыг олсун. Бу шәрт пулун дэфинәјә чеврилмәси сајәсиндә јеринә јетирилмиш олур. Дэфинэнин јығылдығы анбарлар ејни заманда тэдавүлдәки пулун ахыб кетмәси вә гајыдыб кәлмәси үчүн канал вәзифәсини дашыјыр, буна көрә дэ пул һеч заман тэдавүл каналларыны долдуруб дашдырмыр⁹⁶⁾.

⁹⁴⁾ .Сијаси игтисадын бүтүн тәдбирләри белә бир асас мәсәләдән ибарәтдир ки, бүтүн әмтәәләри сатанларын сајы мүмкүн гэдәр чох артырылсын, алычларын сајы мүмкүн гэдәр чох азалдылсын» (*Verré*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 52).

⁹⁵⁾ .Милләтин тичәрәт едә билмәси үчүн мүүјән мәбләг нәгд пул олмалыдыр вә бу мәбләг шәраитдән асылы олараг каһ артымаг, каһ да әскилмәк јолу илэ дәјишилә биләр... Дәјишилән шәрантдә пулун бу чүр артыб-азалмасы, онун ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси һөкүмәтин һеч бир мүдәхиләси олмадан өз-өзүнә һәмин шәрантә ујғунлашыр. Вәдрәләр һөввә илэ ишләјир: пул аз олдула, күлчәдән сиккә кәслир, пул металы аз олдула, сиккә јенә әридилиб күлчә һалына салыныр» (*North*, ситат кәтирилән әсәр, постскриптум. сәһ. 3). Узун заман Ост-Һинд компанијасында⁹⁶⁾ һидмәт едән Чон Стуарт Милл илдән едир ки, Һиндистанда күмүш зинәт шејләри һалә дә билаваситә дэфинә вәзифәси дашыјыр. «Фәиз дәрәчәси јүксәк олдула... күмүш зинәт шејләри сиккә сарајына көндәрилир, фәиз дәрәчәси дүшүкдә исә јенә әввәлки шәклини алыр» (Ч. Ст. Миллин ифадәси, «*Reports on Bankacts 1857*», № 2084 вә 2101). Һиндистанда гызыл вә күмүш идхалы вә орадан ихрач едлмәси һаггында 1864-чү ил тәрихли бир парламәнт сәнәдиндә⁹⁷⁾ дејилдијинә көрә, 1863-чү илдә

b) ТЭДИЈЭ ВАСИТЭСИ

Эмтээ тэдавүлүнүн нэзэрдэн кечирдижимиз билаваситэ формасында ејни бир дэјэр кэмијјэти һэмишэ икигат мөвчуд иди: бир гүтбдэ эмтээ шэклиндэ, экс гүтбдэ исэ пул шэклиндэ. Буна көрө дэ эмтээ саһибләри анчаг мејданда нэгд мөвчуд олан гаршылыгылы эквивалентләрин нүмајэндэси кими элагэјэ кирирдилэр. Лакин эмтээ тэдавүлү инкишаф етдикчэ, елэ мүнасибэтлэр инкишаф едир ки, бунларын сајэсиндэ эмтээләрин өзкәнинкиләшдирилмәси онларын гијмәтинин реаллашмасындан заман е'тибары илэ ајрылыр. Бурада һәмин мүнасибэтлэрдән анчаг ән бәсит мүнасибэтләри гејд етмәк кифајәтдир. Бир нөв эмтәәнин истеһсалы үчүн чох вахт, башга нөв эмтәәнин истеһсалы үчүн исэ аз вахт тәләб олунур. Мүхтәлиф эмтәәләрин истеһсалы илин мүхтәлиф фәсилләри илэ элагәдардыр. Бир эмтәә лап өз базары јанында јараныр, башгасы исэ узагларда олан базара сајаһәт етмәлидир. Буна көрө дэ бир эмтәә саһиби алычы сифәти илэ мејдана чыхмамыш, башга бир эмтәә саһиби сатычы сифәти илэ мејдана чыха билэр. Ејни шәхсләр арасында ејни сөвдәләр тез-тез тәкрар олундугда, эмтәәләрин сатылмасы шәртләрини онларын истеһсалы шәртләри тәнзим едир. Дикәр тәрәфдән, мүәјјән нөв эмтәәләрдән, мәсәлән евдән истифада олунмасы мүәјјән бир мүддәтә сатылыр. Белә һалларда јалныз мүддәт чатдыгда алычы эмтәәнин истеһлак дэјәрини һәгигәтән өз сәрәнчамына кечирә билэр. Буна көрө дэ о, эмтәәнин пулуну вермәздән әввәл ону алмыш олур. Бир эмтәә саһиби мөвчуд эмтәәни сатыр, дикәри исэ ону садәчә пулун нүмајэндәси вә ја кәләчәк пулун нүмајэндәси кими алмыш олур. Сатычы кредитор олур, алычы исә—борчлу. Бурада эмтәәнин метаморфозу, јахуд онун дэјәр формасынын инкишафы дәјишилдијиндән, пул да башга функција кәсб едир. Пул тәдијә васитәси олур⁹⁶⁾.

Бурада кредитор вә борчлу роллары садә эмтәә тэдавүлүндән доғур. Эмтәә тэдавүлү формасынын дәјишилмәси сатычы вә алычы үзәринә бу јени дамғаны вурур. Демәли, әввәлләр бунлар да сатычы вә алычы ролу кими ејни тэдавүл акентләринин нөвбә илэ ифа етдији ани роллардыр. Лакија бу әкслик лап әввәлдән о гәдәр дэ мә'сум бир характер дашы-

гызыл вә күмүш идахлы ихрадан 19 367 764 фунт стерлинг артыг олмушур. 1864-чү илдан габагы сон сәккиз ил эрзиндә нәчиб металланы идахлы бунларын ихрачында 109 632 917 фунт стерлинг артыг олмушур. Индики әсрәдә һинлистанда 200 000 000 фунт стерлингән хәјди артыг сиккә кәсәлимишдир.

⁹⁶⁾ Лүтер алыгы васитәси олан пул илэ тәдијә васитәси олан пулу бир-бириндән ајырыр. „Сән мәнә икигат зәрәр вурурсан—бурада мән алдығымни пулуу верә билмирәм, орада исә ала билмирәм“ (*Martin Luther. „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen“.* Wittenberg, 1540).

мыр вэ даһа мөһкөм кристаллашмаға габил олдуғуну көстө-
рир⁹⁷⁾. Лакин ејни роллар әмтәә тәдавүлүндән асылы олмадан
да әмәлә кәлә биләр. Мәсәлән, антик дүнјада синфи мүбаризә
башлыча олараг борчлу илә кредитор арасындакы мүбаризә
формасында баш верир вә Ромада борчлу плебејин мөһв ол-
масы вә онун јеринә гулун кечмәси илә нәтичәләнир. Орта
әсрләрдә бу мүбаризә борчлу феодалын мөһв олмасы илә би-
тир вә о малик олдуғу сјјаси һакимијјәтин игтисади базисини
итирмәклә бәрабәр бу һакимијјәтин өзүнү дә итирир. Лакин
бурада пул формасы,—борчлунун кредитора мүнәсибәти исә
пул мүнәсибәти формасында олур,—анчаг даһа дәринләрдә
јерләшән игтисади һәјат шәраитиндәки антагонизми әкс ет-
дирир.

Лакин әмтәә тәдавүлү даирәсинә гајыдаг. Сатыш просеси-
нин бир-биринә әкс гүтбләриндә эквивалентләр, әмтәә вә пул,
даһа ејни заманда мејдана кәлмир. Инди пул, әввәлән, саты-
лан әмтәәнин гијмәти тәјин едиләркән дәјәр өлчүсү вәзифәси
дашыјыр. Әмтәәнин контракт јолу илә тәјин олунан гијмәти
алычынын тәһһүдүнү өлчүр, јәни алычынын мүәјјән вахтадәк
вермәли олдуғу пулун мәбләгини көстәрир. Икинчиси, пул
идеал алғы васитәси вәзифәси дашыјыр. Пул анчаг алычы-
нын пул вермәк тәһһүдү шәклиндә мөвчуд олса да, әмтәәни
бир әлдән башга бир әлә кечирир. Анчаг тәдијә вахты кәлиб
чатдыгда тәдијә васитәси һәгигәтән тәдавүлә дахил олур, јә-
ни алычынын әлиндән сатычынын әлинә кечир. Тәдавүл васи-
тәси она көрә дөнүб дәфинә олмушдур ки, тәдавүл просеси
биринчи фазада гырылмышдыр, јәни пул, әмтәәнин бу чев-
рилмиш формасы тәдавүлдән чыхарылмышдыр. Тәдијә васи-
тәси тәдавүлә дахил олур, лакин анчаг әмтәә тәдавүлдән чых-
дыгдан сонра дахил олур. Пул даһа просес үчүн васитәчи
олмур. Пул инди мүбадилә дәјәринин мүтләг нәгд варлығы,
јахуд үмуми әмтәә олуб просеси мүстәгил сурәтлә баша чат-
дырыр. Сатычы әмтәәни пула чевирмишдир ки, пулун васитә-
си илә мүәјјән бир тәләбаты өдәсин, дәфинә јарадан она көрә
чевирмишдир ки, әмтәәни пул шәклинә салыб сахласын, нисјә
алан она көрә чевирмишдир ки, борчуну верә билсин. Борчлу
өз борчуну вермәсә, онун әмлакыны зорла сатдырарлар. Бе-
ләликлә, тәдавүл просесинин өз мүнәсибәтләриндән ирәли
кәлән ичтимаи зәрурәт үзүндән инди әмтәә дәјәринин сурәти—
пул—сатышда мүстәгил бир мәгсәд олур.

⁹⁷⁾ XVIII әсрия әввәлләриндә никилис таһирләри ичәрсиндә борчуларла кредиторлар
арасындакы мүнәсибәтләр һаггында: „Бурада, Инкытарадә тичәрәт аламы арасында елә
бир гәдәрлыг руһу һөкми сүрүр ки, буна һеч бир башга ичтимаи тәбагә арасында вә ја
дүнјанын һеч бир башга өлкәсиндә рәст кәлимәсән“ („An Essay on Credit and the Bank-
rupt Act“. London, 1707, p. 2).

Алычы эмтээни пула чевирэндөн эввэл пулу јенидөн эмтээ-
јә чевирир, јә'ни эмтээнин икинчи метаморфозуну биринчисин-
дөн эввэл ичра едир. Сатычынын эмтээси тэдавүл едир, лакин
бу заман өз гижмәтини анчаг пул алмаға хүсуси һугуги тәләб
шәкилдә реаллашдыр. Эмтээ пула чевриләндөн эввэл исте-
һлак дәјеринә чеврилер. Оун биринчи метаморфозу анчаг
сонрадан баш верир⁹⁸⁾.

Тэдавүл просесинин һәр бир мүәјјән дөврүндә тә'дијә вах-
ты кәлиб чатан тәәһһүдләр, сатылышы һәмин тәәһһүдләри до-
ғуран эмтәәләрин гижмәтләринин мәчмусуну тәшкил едир. Бу
гижмәтләр мәчмусунун реаллашмасы үчүн лазым олан пул
күтләси һәр шејдән эввэл тә'дијә васитәләринин тэдавүл сүр'ә-
тиндән асылыдыр. Пул күтләси ики амилдән асылыдыр: кре-
диторларла борчлулар арасындакы мүнәсибәтләрин чулғаш-
масындан,—елә олур ки, *A* өз борчлусу *B*-дән алдыгы пулу
өз кредитору *C*-јә верир вә и. а.—вә мүхтәлиф тә'дијә вахтла-
ры арасындакы фәсиләләрин мүддәтиндән. Бир-биринин ар-
дынча кәлән тә'дијәләр, јахуд сонрадан ичра олуна биринчи
метаморфозлар силсиләси эввәлләр нәзәрдән кечирилән мета-
морфоз сыраларынын говушмасындан әсаслы сурәтдә фәрглә-
нир. Тэдавүл васитәләринин һәрәкәтиндә сатычыларла алычы-
лар арасындакы әлагә нәинки ифадә олунар, һәтта бу әлагәнин
өзү анчаг пул тэдавүлүндә вә онунла бирликдә мејдана кәлир.
Әксинә, тә'дијә васитәләринин һәрәкәти һәлә ондан эввэл
һазыр шәкилдә мөвчуд олан ичтимаи әлагәни ифадә едир.

Сатгыларын ејни заманда вә паралел кетмәси сиккәнин
тэдавүл сүр'әтини артырмаг јолу илә сиккә күтләсинин кәси-
ринин јерини долдурмаг имканыны мәһдуд едир. Һәм дә әкси-
нә, ејни амилләр тә'дијә васитәләринә гәнаәт үчүн јени бир
имкан јарадыр. Тә'дијәләр ејни бир јердә тәмәркүзләшдикчә,
тәбии олараг тә'дијәләри гаршылыгы сурәтдә өдәмәк үчүн
өз-өзүнә хүсуси идарәләр вә методлар инкишаф едир. Мәсә-
лән, орта әсрләрдәки Лионда *vigements* [борчларын көндәрил-
мәси] белә бир рол ојнамышды. *A*-нын *B*-јә, *B*-нин *C*-јә, *C*-нин
A-ја вә и. а. олан борч тәләбләри бир-бири илә тутушдурул-
дугда, мүәјјән даирәдә бунлар мүсбәт вә мәнфи кәмијјәтләр

⁹⁸⁾ 2-чи нәшрә гәјд. Мәнин 1859-чу илдә чаплан чыхмыш әсәримдән ашағылакы ситат
кәстәрир ки, һәјә көрә матидә бу әкс форма нәзәрә алынмышдыр: „II—Ә просесиндә,
әксинә, пул һәгги алгы васитәси кими өзкәнинкиләшдириле биләр вә беләликдә дә эмтәә-
нин гижмәти пулун истеһлак дәјеринин реаллашмасындан вә ја эмтәәнин өзкәнинкиләшмә-
синдән әһвал реаллашлырыла биләр. Бу, мәсәлән, һәгги габагчалан верилмәси кими ади
формада, јахуд Пикләрә һөкүмәтнин һиндистандакы рәијјәтләрдән тирјак алдыгы форма-
да баш верир... Лакин бурда пул јалныз артыг бизә мә'лум олан алгы васитәси форма-
сында ниләнир... Әлбәттә, капитал пул формасында да аван едилир... Лакин бу нөгтеји-
нәзәр сәлә таданүл чәрчивәсиндән кәнара чыхыр“ („Сияси иғтисадин тәғидинә дәир“.
Берлин, 1859, сәһ. 119, 120 [бах: *K. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү
чилд, сәһ. 122]).

кими бир-бирини лэгв етмиш олачагдыр. Анчаг фэрги өдөмөк лазым кэлэчөкдир. Тэ'дијэлэр нэ гэдэр кениш тэмэркүзлэшсэ, нисбэтэн баланс да о гэдэр аз олур, демэли, тэдавулда олан тэ'дијэ васитэлэри күтлэси дэ бир о гэдэр аз олур.

Пулун тэ'дијэ васитэси олмаг функцијасында билаваситэ зиддијјэт вардыр. Тэ'дијэлэр гаршылыгылы сурэтдэ өдөнилдикдэ, пул анчаг идеал сурэтдэ һесаб пулу, јахуд дэјэр өлчүсү вэзифэси дашыјыр. Тэ'дијэлэри һэгигэтдэ өдөмөк лазым кэлдикдэ исэ, пул даһа тэдавул васитэси кими дејил, маддэлэр мүбадилэсинин анчаг кечичи вэ васитэчи формасы кими дејил, ичтимаи эмэјин фэрди тэчэссүмү кими, мүбадилэ дэјэринин орталыгда олан мүстэгил варлығы кими, јахуд мүтлэг бир эмтээ кими мејдана чыхыр. Бу зиддијјэт сәнаје вэ тичарэт бөһранларынын пул бөһраны адланан мэрһэлэсиндэ өзүнү хүсуси бир гүввэ илэ көстэрир⁹⁹⁾. Бу пул бөһраны анчаг о јердэ мүмкүндүр ки, бир-биринин ардынча кэлэн тэ'дијэлэр силсилэси вэ бунларын гаршылыгылы сурэтдэ өдөнилмэсинин сүн'и системи там инкишаф етмиш олсун. Бу механизмин ишлэмэси һәр һансы сәбэб үзүндән һәр јердэ позулдуғу һалларда пул, һесаб пулунун халис идеал сурэтиндән бирдән-бирэ вэ билаваситэ чинкйлтили сиккәјэ чеврилир. Инди даһа пул ади эмтээ илэ әвэз едилэ билмэз. Эмтээнин истеһлак дэјэри өз әһәмијјэтини итирир, эмтээнин дэјэри исэ онун өз дэјэр формасы гаршысында јох олур. Сәнајенин тәрэггисиндән мәст олан буржуа һэлэ дүнән пула маарифчилик фәлсәфэсинин думанлары арасындан бахыр вэ пулу бош бир көрүнүш адландырырды: «Јалныз эмтээ пулдур». Бу күн һәмни буржуалар дүнја базарынын һәр тәрәфиндэ бағырыб дејирләр: «Јалныз пул эмтээдир!» Марал сәрин су тәшнәси олдуғу кими, инди буржуазијанын үрәји дэ јеканә сәрвәт олан пулун тәшнәсидир¹⁰⁰⁾. Эмтээ илэ онун дэјэринин сурәти олан пул арасындакы әкслик бөһран заманы артыб мүтлэг зиддијјэт дәрәчәсинэ чатыр. Буна көрә бурада пулун тәзаһүр формасынын да фэрги јохдур. Тэ'дијэ

⁹⁹⁾ Мәтндэ һәр бир үмүмн истеһсал вэ тичарат бөһранынын хүсуси фазасы кими мүәјән едилән бу пул бөһраныны, јенэ дэ пул бөһраны адландырылан, лакин мүстэгил сурәти баш вериб сәнаје вэ тичарәтә анчаг өз әкс ин'икасы васитэси илэ тә'сир едә билән хүсуси бир бөһран нөвүндән фәргләндирик лазымдыр. Бунлар елэ бөһранлардыр ки, онлары һәрәкәт мәркәзи пул капиталдан, билаваситә даирәси исэ банк, биржа вэ малијјэдән ибарәтдир. {3-чү нәшр *Марксын гәјдү.*}

¹⁰⁰⁾ «Кредит системини белә гәфләтән монетар системә чеврилмәси әмәли чахнашмаја әләвә оларыг бир дэ нәзәри горху доғурур вэ тэдавул агентләри өз мүнасибәтләринин аңлашылмаз сирри гаршысынада дәһшәтә кәлирләр» (*К. Маркс*). «Сиясәт итгисалын таңгилнә дәвр». Берлин, 1859. сәһ. 126 [бах: *К. Маркс* вэ *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Иккинчи нәшри, 13-чү чилә, сәһ. 128)]. «Јохсул ишисә галыр, чүнки варлы пулу чатышмадығна көрә она иш верә билмир. һалбуки онларын јашајыш васитәләри вэ палтар истеһсал етмәк үчүн яһәләки гәдәр торпағы вэ алләри вардыр; милләтләрини әсил сәрвәти дэ пулдан дејил, мәһз бундан ибарәтдир» (*John Bellers*. «Proposals for Raising a College of Industry». London, 1696, p. 3).

истэр гызылла, истэрсэ кредит пулу илэ, мäsэлэн, банкнотла өдөнилсин,—пул гытлыгынын шиддэти дэјишилмир¹⁰¹⁾.

Инди биз мүэјјэн мүддэт эрзиндэ тэдавүлдэ олан пулун үмуми мэблэгини нэзэрдэн кечирсэк, мэ'лум олар ки, тэдавүл вэ тэ'дијэ васитэлэри мэ'лум сүр'эглэ һэрэкэт етдикдэ, бу мэблэҗ бэрэбэрдир реаллашмалы олан эмтээ гижмэтлэри мэблэҗинэ плүс вахты чатмыш тэ'дијэлэрин мэблэҗи минус бир-бирини өдэјэн тэ'дијэлэр вэ, нэһајэт, минус ејни пулун нөвбэ илэ каһ тэдавүл васитэси, каһ да тэ'дијэ васитэси вэзифэси дашыдығы дөврлэрин мэчмусу. Мэсэлэн, кэндли өз тахылыны 2 ф. стерлингэ сатыр вэ, демэли, бу пул тэдавүл васитэси олур. Тэ'дијэ вахты чатдыгда, бу кэндли һэмин 2 ф. стерлинги вахты илэ кэтан алдығы тохучуја верир. Бу һалда һэмин 2 ф. ст. инди тэ'дијэ васитэси вэзифэси дашыјыр. Сонра тохучу нэгд пула библија алыр вэ бу 2 ф. ст. јенэ дэ тэдавүл васитэси вэзифэси дашыјыр вэ и. а. Буна көрэдир ки, һэтта гижмэтлэр, пул тэдавүлүнүн сүр'эти вэ тэ'дијэ гэнаэти мэ'лум олдугда да, јенэ мүэјјэн мүддэт эрзиндэ, мэсэлэн бир күн эрзиндэ тэдавүлдэ олан пул күтлэси тэдавүлдэ олан эмтээ күтлэсинэ даһа уј-гун кэлмир. Артыг чоһдан тэдавүл просесиндэн чыхарылмыш эмтээлэри тэмсил едэн пул тэдавүл едир. Пул эквивалентлэри анчаг сонрадан мејдана кэлэчэк эмтээлэр тэдавүл едир. Дикэр тэрэфдэн, һэр күн бағланылан вэ һэр күн өдөнилэн тэ'дијэ тэһһүдлэри эсла ортаг өлчүлү олмајан кэмијјэтлэрдир¹⁰²⁾.

Кредит пулу билаваситэ пулун тэ'дијэ васитэси олмаг функцијасындан доғур, һэм дэ сатылмыш эмтээлэрин мугабилиндэ верилэн борч тэһһүдлэри тэдавүлэ башлајараг борч тэлэблэрини бир шэхсдэн башга шэхсэ кечирир. Дикэр тэрэфдэн, кредит иши кенишлэндикчэ пулун тэ'дијэ васитэси олмаг функцијасы да кенишлэнир. Тэ'дијэ васитэси вэзифэси дашы-

¹⁰¹⁾ Бу анлардан „amis du commerce“ [„тичарат достлары“] бах белэ истифадэ едирлэр: „Бир дэфа“ (1839-чу илдэ) „бир нэфэр гоча ачкөз банкир“ (Ситидэ) „өз кабинетиндэ габагындакы өртүккү столун гапағыны галдырыр вэ өз достуна бир дэста банкинт кестариб тэнтэни илэ дејир ки, бах бу 600 000 ф. стерлинги өзүндэ сахламышдыр ки, пул гытлыгы күчләнсин, амма лап бу күн саат үчлэн сонра пулу дөвријјэја бурахагандыр“ (H. Roy.) „The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844“. London, 1864, p. 81). Јарым-расми орган олан „The Observer“ 1864-чү ил апрелин 24-дэ јазыр: „Банкнот гытлыгы јаратмаг үчүн көрүлэн тэббирлэр һаггында бир сыра чох герибэ шајналар јайылыр... һэгигэтэн бу чүр тэббирлэр көрүлмэси етнималы нэ гэдэр шүһһәли көрүнсэ дэ, һэр һалда бу шајналэр о гэдэр кениш јайылмышди ки, доғрудан да хатырламага дэјэр“.

¹⁰²⁾ „Бир күн эрзиндэ олан сатгыларын вэ ја контрактларын јекуну мөһз һэмин күн тэдавүлдэ олан пулун мигдарына тэ'сир етмээ, лакин эн чох һалларда, анчаг сонралар, аз-чох узун бир мүддэт кечәндэн сонра тэдавүлдэ дахил ола билэчэк пул мэблэҗинэ верилэн там бир сыра эн мүхтэлиф тэһһүдлэрдэ ифадэ едилмиш олачагандыр... Бу күн верилэн векселлэр вэ ја кредитлэр өз мигдары чәһәтдэн, үмуми мэблэҗи чәһәтдэн вэ ја өдөнмиш мүддәтлэри чәһәтдэн сабап вэ о бири күн бағланагач кредит сөвдәлэринэ эсла охшамалылар; буһдан олаво, бу күн верилэн векселлэрдэн вэ бу күн верилэн кредитлэрдэн бир чоку өз тэ'дијэ мүддәти чәһәтдэн, кечмишдэ, эсла мэ'лум олмајан заманларда бағланмиш бир чох тэһһүдлэрин тэ'дијэ мүддәтинэ ујгун кэлэчәкдир; 12, 6, 3 ај вэ 1 ај мүддәтинэ верилэн векселлэр чох заман бир-биринэ ујгун кәлир вэ беләликдэ вахты ејни күнө дүшөн тэһһүдлэрин үмуми мэблэҗини артырыр“ („The Currency Theory Reviewed: in a Letter to the Scottish People“. By a Banker in England. Edinburgh, 1845, p. 29, 30 passim).

жан пул өз мөвчудлуг формаларыны кэсб едир вэ бу форма-ларда бөжүк тичарэт сөвдэлэри даирэсиндэ өзүнэ јер едир, гызыл вэ күмүш сиккэ исэ сыхышдырылыб башлыча олараг пэрэкэндэ тичарэт даирэсинэ кечирилик¹⁰³⁾.

Эмтээ истехсалы мүэјјэн инкишаф сэвијјэсинэ чатдыгда вэ лазымынча кениш мигјас алдыгда, пулун тэдијэ васитэси олмаг функсијасы эмтээ тэдавүлү даирэсинин һүдудундан кэнара чыхыр. Пул, мүгавилэ тээһүдлэри үчүн үмүми эмтээ олур¹⁰⁴⁾. Ренталар, төјчүлөр вэ саирэ мәнсул өдөнилишиндэн пул тэдијэлэринэ чеврилир. Бу чеврилмэнин нэ дэрэчэдэ истехсал просесинин үмүми характери илэ бағлы олдуғуну, мэсэлэн, ики дэфэ Рома империјасынын бүтүн веркиләри пулла алмаға тэшэббүс етмэси вэ бу тэшэббүслэрин боша чыхмасы көстэрир. XIV Лүдовик заманы Франсанын кэндли эһалисинин Буакилбер, маршал Вобан вэ башгалары тэрэфиндэн чох көзэл дамғаланан дэһшэтли јохсуллуғу тэкчэ веркиләрин јүксэклијиндэн дејил, һабелэ бунларын мәнсулла алынан верки-лэрдэн пулла алынан веркиләрэ чеврилмэсиндэн ирэли кэлмишди¹⁰⁵⁾. Дикэр тэрэфдэн, торпаг рентасынын натурал формасы,—Асијада бу һэм дэ дөвлэт веркиләринин эсас үнсү-рүдүр,—тэбии мүнасибэтлэр гэдэр гэти сурэтдэ тэкрар истех-сал олунан истехсал мүнасибэтлэринэ эсасланарса, белэ бир

¹⁰³⁾ Эсил тичарэт эмалијјатларында керчэк пулуң нэ гэдэр чүз'н рол ојнадығна би нүмүнэ олараг биз бурада Лондонун эн бөжүк тичарэт фирмаларындан биринни (Моррисон Диллон вэ К°-сы) иллик пул варидаты вэ тэдијэлэри һағғындакы рэгэмләри мисал кэти ририк. Онуң 1856-чы илдэ бир чох милјонларла фунт стерлинги эһатэ едан эмалијјатла-рыны биз пропорционал сурэтдэ азалдыб 1 000 000 ф. ст. мигјасына кэтирмишк:

В а р и д а т л а р	В е р и л и ш л э р
Банкирлэрин вэ тачирлэрин мөһлэтлн векселлэри..... 533 596 ф. ст.	Мөһлэтлн векселлэр..... 302 674 ф. ст
Тэгдим едликрэн өдөнилэн банкир чеклэри вэ н. а..... 357 715 . .	Лондон банкирлэри үстүнэ верилэн чеклэр..... 663 672 . .
Эјалэт банкларынын банк- нотлары..... 9 627 . .	Инкилис банкынын банкнотлары..... 22 743 . .
Инкилис банкынын банкнотлары..... 68 554 . .	Гызыл..... 9 427 . .
Гызыл..... 28 089 . .	Күмүш вэ мис..... 1 484 . .
Күмүш вэ мис..... 1 486 . .	
Почт баратлары..... 933 . .	
Јекуну..... 1 000 000 ф. ст.	Јекуну..... 1 000 000 ф. ст.

(„Report from the Select Committee on the Bankacts“. July 1858, p. LXXI).

¹⁰⁴⁾ „Тичарэт дөвријјэсинин характери елэ дэјишилмишдир ки, эмтээлэрин эмтээлэрэ мүбадилэси эвэзиндэ, буиларын кеңдэрилмэси вэ тэһвил алымасы эвэзиндэ инди сатгы вэ тэдијэлэр ичра едликр. Инди бүтүн сөвдэлэр... халис пул эмалијјатларындан ибарэтдир“ (D. Defoe.] „An Essay upon Public Credit“, 3 ed. London, 1710, p. 8).

¹⁰⁵⁾ „Пул һамыја чаллад касилмишдир“. Малијјэ маһарэти „бир дестиллэ газаны-дыр, бурада ағлакалмэз мигларда не'мат вэ јашајыш васитэси бухара чеврилир ки, бу ма'ш'ум чөһар алысын“. „Пул бүтүн башар өвлэдына мүһарибэ е'лай едир“ (Boisguil-beret. „Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs“, edit. Dalre, „Economistes financiers“. Paris, 1843, t. 1, p. 413, 419, 417).

тә'дијә формасы әкс тә'сир јолу илә көһнә истеһсал формаларыны сахлајыр. Бу, Түркијә империясынын өзүнү мұһафизә едә билмәси үчүн әсрарәнкиз васитәләрдән биридир. Авропанын Јапонијага гәбул етдирдији харичи тичарәт бурада натурал рентанын пул рентасына чеврилмәсинә сәбәб оларса, Јапониянын нүмунәви әкинчилик мэдәнијјәтинин сону чатар. Бу мэдәнијјәтин мөвчуд олмасы шәртләринин дар чәрчивәјә алынмыш игтисади бүнөврәси позулар.

Һәр бир өлкәдә тә'дијәләр үчүн мүүјјән үмуми мүддәтләр гојулур. Бу тә'дијә мүддәтләри гисмән, фәсилләрин дәјишилмәси илә әлагәдар олан тәбии истеһсал шәраитиндән асылыдыр,—тәкрар истеһсалын тсикл характериндә олмасынын башга амилләрини бир кәнара гојуруг. Билаваситә әмтәә тәдавулүнүн доғурмадығы тә'дијәләр дә, мәсәлән, верки, рента вә саирә дә һәммин мүддәтләрлә тәнзим олуноур. Бүтүн өлкәјә сәпәләнмиш тә'дијәләр үчүн илин мүүјјән күнләриндә лазым кәлән пул күтләси тә'дијә васитәләринә гәнаәт олуномасында вахташыры, лакин тамамилә сәтһи тәбәддүлат доғурур¹⁰⁶⁾. Тә'дијә васитәләринин тәдавул сүрәти ганунундан белә бир нәтичә чыхыр ки, һәр һансы сәбәбдән мејдана кәлмиш бүтүн вахташыры тә'дијәләр үчүн лазым олан тә'дијә васитәләри күтләси, тә'дијә мүддәтләри илә тәрс* нисбәттәдир¹⁰⁷⁾.

Пулун тә'дијә васитәси олараг инкишаф етмәси тә'дијәни өдәмәк мүддәтләри чатана јахын пул јығмаг зәрурәти доғурур. Мүстәгил бир варланма формасы олмаг е'тибары илә дәфинә топланмасы буржуа чәмијјәтинин инкишафы илә бир-

¹⁰⁶⁾ Ч-6 Крејг 1826-чы ил парламент комиссиясына белә мә'лумат вермишир: „1824-чү ил Назил күнү Единбургда банкнота о гәдәр бәјүк тәләб вар иди ки, саат 11-дә әлиминдә бирчә дәнә дә банкнот галмашыды. Биз борч банкнот алмаг үчүн нөвбә илә мұхтәлиф банклара мұрачат едирдик, лакин һеч бир шеј ала билмәдик, буна көрә дә бир чох сөвдәләр аһрә of rare [кағыз парчалары] васитәси илә едилди. Лакин күндүз саат 3-ә јахын бүтүн банкнотлар бурахылдығы банклара гәјүмдә. Булар анчаг бир нечә әлдән кечмиши“. Шотландияда һәнгәтән тәдавулдә олан банкнотларын сәји һеч 3 милјон ф. стерлингә чатмаса да, илин мұхтәлиф тә'дијәләр өдәнгән күнләриндә банкнотларын бүтүн банкнотлары, јә'ни—тәхминән—7 милјон ф. ст. мәбләгиндә банкнот ишә салыныр. һәм дә бу заман банкнотлар анчаг бирчә специфик функция дашыјыр вә бу функция јеринә јетирилдикдә, дәрһал гәјүмдә бурахылдығы банклара кәдир (John Fullarton, „Regulation of Circulances“, 2nd. ed. London, 1845, p. 86, гәјд). Ајдын олмаг үчүн әләвә еләк ки, Фуллартонун әсәри чыхан заман Шотландияда банклара гојудан әманәт мұғабалиндә чек дејил, анчаг банкнот вериллиди.

* Марксын әсариндәки бу јердә, көрүнүр, ифадә хатасына јол верилмишир, чүнки зәрури тә'дијә васитәләри күтләси илә тә'дијә дөврләринин мүддәтләри арасында тәрс асылдығы дејил, дүз асылдыгы вардыр. Ред.

¹⁰⁷⁾ „Бир ил әрзиндә 40 милјонлуг тә'дијәни өдәмәк лазым кәлсәјди, бу һалда тичарәтин тәләб едәчәји бүтүн дөвријјәләрә һәммин 6 милјон* (гызыл) „кифәјәт едәрдини?“—суалына Петти өзүнә мәхсус мәһарәтлә белә чаваб верир: „Мән чаваб вериң дејирәм: бәли. Әкәр бүтүн дөвријјәләр, мәсәлән, һәр шәнбә күнү пул алаң вә пул верән јохсул сәнәткарлар вә фәһләләр арасында олдуғу кими бир һәфтә гәдәр гыса бир мүддәт тәшкил етсәјди, онда 40 милјонлуг тә'дијәни өдәмәк үчүн ^{40/100} милјон лазым кәләрди. Дөвријјәләр әдәтән рента вә верки верилдикдә олдуғу кими үч ајдыг бир мүддәт тәшкил етсәјди, онда 10 милјон лазым кәләрди. Демәли, үмумијјәтлә тә'дијә мүддәтләринин 1 һәфтә илә 13 һәфтә арасында орта бир кәмијјәт олдуғуну фәрә етсәк, онда биз 10 милјондә ^{40/100} милјонду чәмләјиб јарысыны көтурмәлијик ки, бу да 5 ¹/₁₀ милјон едәр. Беләликлә 5 ¹/₁₀ милјонмуз олсәјди, пулумуз кифәјәт едәрди“ (William Petty, „Political Anatomy of Ireland 1672“, edit. London, 1691, p. 13, 14) ⁹².

ликдэ арадан галхдыгы халда, экинэ, бунунла бирликдэ о, еhtiжат тэдијэ васитэлэри фонду јығмаг формасында артыр.

с) ДҮНЈА ПУЛУ

Дахили тэдавүл даирэси һүдудундан кэнара чыхдыгда, пул бу даирэ дахилиндэ кэсб етдији јерли формалары—гијмэт мигјасы, сиккэ, хырда сиккэ, дэјэр нишанлары формаларыны—өз үзэриндэн атыр вэ јенэ өз илкин формасында, нэчиб металллар күлчэси формасында мејдана чыхыр. Дүнја тичарэтиндэ эмтээлэр өз дэјэрини универсал шэкилдэ мејдана гојур. Буна көрө эмтээлэрин дэјэринин мүстэгил сурэти дэ онлара бурада дүнја пулу шэклиндэ гаршы дурур. Пул јалныз дүнја базарында там өлчүдэ эмтээ вэзифэси дашыјыр вэ онун натурал формасы ејни заманда in abstracto инсан эмэјинин реаллашмасынын билаваситэ ичтимаи формасыдыр. Пулун мөвчудлуг үсулу пул анлајышына мүтабиг олур.

Дахили тэдавүл даирэсиндэ јалныз һэр һансы бирчэ эмтээ дэјэр өлчүсү вэ, демэли, пул ола билэр. Дүнја базарында ики чүр дэјэр өлчүсү—гызыл вэ күмүш һөкм сүрүр¹⁰⁸⁾.

Дүнја пулу үмуми тэдијэ васитэси, үмуми алғы васитэси

¹⁰⁸⁾ Бурадан да аңчаг өлкө дахилиндэ пул вэзифэси дашыјан нэчиб металы јығмагы милли баиклара эвр едэн гануниверичлик тэдијрлэринин мөнәсызлыгы ајдындыр. Мәселән, Инкилис банкынын өз фаалијјэти јолунда бу үсулла јаратдыгы „инчэ манеэлэр“ һамыја мө'лумдур. Гызыл вэ күмүш дэјэринин нисбәтән дэјишилдији бөјүк тарихи дөврлэр һагында бах: *Карл Маркс*. „Сјасис итисадын тәнгидина даир“, сәһ. 136 вэ сонракылар [*К. Маркс* вэ *Ф. Енкелс*. Эсәрлэри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 137 вэ сонракылар]. 2-чи нәшрә эләвэ. Сер Роберт Пил өзүнүн 1844-чү ил баик гануунда чәтиндикдән чыхмага чалышараг Инкилис банкынын күмүшлө (күлчэ илэ) тә'мин олуумуш банкот бурахмасына ичазэ вермишиди, аңчаг күмүш еhtiјаты гызыл еhtiјатынын дөрдлэ бириндэн артыг олмамалы иди. Һәм дэ бурада күмүшүн дэјэри Лондон базарындакы гијмәти илэ (гызыл гијмәти илэ) мүэјјән олунур. {4-чу нәшрә. Биз јенэ дэ гызыл вэ күмүшүн дэјэринин интенсив нисби дэјишилмәси дөврүнү кечририк. Тәхминән 25 ил буиндән эввәл гызыл илэ күмүшүн дэјэр нисбәти 15½; 1 иди, инди исә бу нисбәт тәхминән 22:1 олмушду, һәм дэ гызыла нисбәтән күмүшүн дэјэри һалдэ дэ дүшмәкдә давам едир. Эслиндә буна сәбәб һәмни ики металын һасилаты үсулундакы чөврилишди. Эввәллар гызыл демәк олар аңчаг аллувиал гызыл ләјрларыны, јә'ни гызыл сүхурларынын күләклэ ашыммасы мәнсулларыны јумаг јолу илэ һасил едилдириди. Инди бу метод артыг кифәјат етмив вэ ону гызыл кварсы дамарларынын билаваситэ ишләнмәси сыхшырыб арха сыраја кечирив—догруду, бу метод һалэ гәдим инсанлара мө'лум иди (*Diodor*, III, 12—14), ләкин индијадок аңчаг јардымчы бир үсул кими ишләнирди. Дикәр тәрәфдән, сылдырым лагларын Гәрб ниссәсиндә күлли миглар јени күмүш јатаглары көшф едилмәкдән эләвэ, дәмјројлар сәјәсиндә бу јатаглар вэ Мексика күмүш мө'дәләрнә кедиб чатмаг асанлашы, бунуи дэ нәтичәсиндә бу јерләрә арасы касилмәдән мүасир машынар вэ јаначаг чатдырмаг вэ, демэли, күмүш һасилаты мигјасыны хејли кеншиландирәк вэ хәрчлэри азалтмаг мүмкүн олды. Ләкин мө'дән јатаглары дамарларындан бу ики металл ахтарыб тапмаг формалары чох мүхтәлифдири. Гызыла адәтән халис шәкилдэ тәсадүф олунур, ләкин чох чүз'ни мигарда вэ кварс ичаресинә сәпилмиш һалда олур; буна көрө дэ бүтүн дамар күтләсини әзәк вэ сонра јууб гызылы чыгармаг вэ ја чнвә вәсәтәси илэ әлдэ етмәк ләзим кәлир. Бу һалда 1 000 000 грам кварсдан 1 грамадан 3 грама гадер, чох надир һалларда исә 30—80 грам гызыл һасил едилдири. Күмүш надир һалларда халис шәкилдә, адәтән исә галан дамар күтләсиндән нисбәтән асанлыгга ајрылдан вэ хејли мигларда, 40 фанздан 90 фанза гәдәр күмүшү олан хүсүс филиз һалында тапылдыр; јахуд өзлүјүндә һасил едилмәја ләјиг олан филизлэрин, мәселән мис, гурушун вэ с. филизлэринин ичиндә дэ игларда күмүш олур. Артыг бурадан көрүнүр ки, гызыл һасилатында сәрф олунан әзәк әслиндә артдыгы һалда, күмүш һасилатына сәрф олунан әзәк хејли азалышдыр, бөлә ки, күмүшүн дэјэринин дүшмәси тамамилә тәби сурәтдә эсәл олунур. Күмүшүн гијмәти бөлә илди дэ сүн'и васитәләрлә мүэјјән сәвијјәдә сахланма-

вә умунијјэтлә сәрвәтин (universal wealth) мүтлэг ичтимаи маддиләшмәси вәзифәсини дашыјыр. Пулун тә'дијә васитәси, бејнәлхалг балансларда һагг-һесаба хидмәт едән бир васитә олмаг вәзифәси үстүн јер тутур. Меркантилизм системини тичарәт балансы шұары да бурадан ирәли кәлир¹⁰⁹). Гызыл вә күмүш әслиндә о заман бејнәлхалг алғы васитәси олур ки, мүхтәлиф милләтләр арасындакы маддәләр мүбадиләсинин ади мүвазинәти гәфләрән позулсун. Нәһајәт, бунлар о јердә сәрвәтин мүтлэг мә'нада ичтимаи маддиләшмәси вәзифәсини көрүр ки, орада иш алғы вә ја тә'дијәдән ибарәт олмајыб, сәрвәги бир өлкәдән башга өлкәјә көчүрмәкдән ибарәт олсуи вә сәрвәти әмтәә формасында көчүрмәјә ја әмтәә базарындакы шәрәит, ја да гаршыја гојулан мөгсәдин өзү имкан вермәсин¹¹⁰).

Истәр дахили тәдавүл үчүн, истәрсә дүнја базарындакы тәдавүл үчүн һәр бир өлкәнин мүәјјән еһтијат фонду олмалыдыр. Демәли, дәфинә функцијалары гисмән пулун дахили базарда тәдавүл васитәси вә тә'дијә васитәси олмаг функцијасындан, гисмән дә дүнја пулу олмаг функцијасындан ирәли кәлир^{110 а)}. Ахырынчы рол үчүн һәмишә керчәк пул әмтәәси тәләб олунур, чисим һалында олан гызыл вә күмүш тәләб олунур, буна көрә дә Чөмс Стүарт гызыл вә күмүшү, онларын јер-

сәјды, күмүш дәјәринин бу чүр дүшмәси онун гүјмәтинин даһа чох дүшмәсиндә ифадә олунурды. Лакин идијәләк Америка күмүш јатагларынын анчаг кичик бир һиссәсиндән истифадә олунур вә буна көрә да чох ола биләр ки, күмүшүн дәјәри һәлә хейли мүддәт дүшәчәкдир. Истәһлак вә зинәт шейләри һазырламаг үчүн күмүшә олан тәләбин һисәбән әзалмәси, һабелә күмүшүн, үзүнә күмүш чәкилимшә шейләрлә, алүминийүн вә с. илә әвәз әдилмәси да ејни истигәмәтдә тә'сир кәстәрир. Бурадан да мәчбури бејнәлхалг мәзәннә гојмагла күмүшүн дәјәрини әввәкли 1:15^{1/2}, һисәбатинә гәлдирмаг һаггындакы биметаллизм арзуларынның бүтүн утопиклини ајдындыр. Чох ола биләр ки, күмүш дүнја базарында пул олмаг хәссәсини кәтәдикчә даһа чох итирсин. Ф. Е.}

¹⁰⁹) Дүнја тичарәтинин мөгсәдини актив тичарәт балансларындакы саядо ингләриндә гызыл вә күмүш әлдә едилмәсиндә көрән меркантилизм системини әлејһдарлары өзләри да дүнја пулунын функцијасынын нәдән ибарәт олдуғуну әсла баша дүшмәшиләр. Нәчиб металларын бејнәлхалг мигјасла һәрәкәтинин јанлыш баша дүшүлмәси анчаг, тәдавүл васитәләри күтләсини тәнзим едән гануилары јанлыш анламағын ин'иқасыдыр,—буну да мән Рикардонун тимсалында мүфәссәл кәстәрмишәм («Сијаси иғтисадун танғидинә дәр», сәһ. 150 вә сонрақылар [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Иккинчи һәшир, 13-чү қилд, сәһ. 149 вә сонрақылар]). Әлвәршинсә тичарәт балансы анчаг тәдавүл васитәләринин артығлығындан әмәлә кәлир... Сиккәнин ихрачы онун учузулдуғудай ирәли кәлир вә әлвәршинсиз балансы нәтичәси дејнә, сәбабидир¹⁰⁹—дејән Рикардонун вә јанлыш еһкамына һәлә Барбонла тәсадуф едилир: «Тичарәт балансынын тәләшмәси (әкәр бәлә бир шей олурса) бир милләтин пул ихрач етмәсинин сәбаби дејнәдир; пулуи бу ихрачы мүхтәлиф өлкәләрдәки нәчиб металларын дәјәри арасындакы фәрг нәтичәсиндә баш верир» (*N. Barbon*, ситат кәтирнәлән әсәр, сәһ. 59). Мак-Куллох «The Literature of Political Economy: a classified catalogue» (London, 1845) әсәриндә Барбону, Рикардонун нәзәријәсини онун өзүндән әввәл сәјләдијинә көрә тә'рифләјир, лакин ағыллы һаракәт едәрәк «ingenuity principle»-нин чәфанк әсәсләринин Барбонун әсәрләриндә алығғы сәләләвһ формалардан бирчә кәлмә дә данышмыр. Бу каталогун гејри-танғидлији вә һәтта тамамилә вичдәнсызлығы пул нәзәријәси тарихинә һәср олунан бәлмәләрдә сон дәрәчәјә чатыр; лорд Оверстону (әкс—банкир Лојдун) сикофанты олан Мак-Куллох бу бәлмәләрдә Оверстонуи гаршысында гујруг булајыб ону «facile princeps argentariorum» [«әсил банкирләр кнјазы»] алдандыр.

¹¹⁰) Мәсәлән, борч пул бурахылдыгда, мүһарибә апармаг үчүн вә ја банкирларын јенә дә башлајыб тә'дијәләри нәгд пулла еләмәсинә көмәк етмәк мөгсәдин илә вә сәирә үчүн тәхсисәт верилдикдә дәјәр мәнз пул формасында тәләб олунур.

^{110 а)} 2-чи көшрә гејд. «Тәдавүлдә метал ишләдилән өлкәләрдә еһтијат фондары мекәнизми үмуми тәдавүл фондунын о гәдәр дә бөјүк јардымы олмадан өзүнкүн ләзым кәлән бүтүн бејнәлхалг тәәһүлләрини еләмәјә имкан верир, буна исе доғрудан да бәлә бир һаядан даһа јахшы сүбүт арзуламаг мүмкүн ола билмәз ки, вйранедичи хариҷи исти-

ли эвэллэжичилэриндэн фэргли оларар of the wored (дүнја пулу) кими сэчијјэлэндирир.

Гызыл вэ күмүш ахынынын һэрэкэти ики чүр характер дашыыр. Бир тэрэфдэн, о өз мәнбэлэриндэн чыхыб бүтүн дүнја базарына јайылыр, милли тэдавүлүн мүхтэлиф даирэлэри тэрэфиндэн мүхтэлиф дэрэчэдэ өзүнэ чэлб олунур, онларың дахили тэдавүл каналларына кирир, сүртүлүб јејилмиш гызыл вэ күмүш сиккэлэрин јерини тутур, зинэт шејлэри үчүн материал олур вэ дэфинэ шэклиндэ донуб галыр¹¹¹⁾. Бу биринчи һэрэкэт эмтээлэрдэ реаллашмыш милли эмэјин, гызыл вэ күмүш истеһсал едэн өлкөлэрин нэчиб металлларда реаллашмыш эмэјинэ билаваситэ мүбадилэси јолу илэ баш верир. Дикэр тэрэфдэн, гызыл вэ күмүш мүхтэлиф милләтлэрин тэдавүл даирэлэри арасында даим бир тэрэфдэн о бири тэрэфэ кечэрэк бу һэрэкэт заманы вексел мезэннэсиндэки даими дәјишикликлэрин ардынча кэлир¹¹²⁾.

Инкишаф етмиш буржуа истеһсал үсулу олан өлкөлэр банк анбарларына күлли мигдарда јығылан дэфинэлэри бунларың специфик функцијасы үчүн зэрури олан минимумла мһдудлашдыыр¹¹³⁾. Мүэјјэн истисналарла, анбарларда орта сэвијјэе нисбэтэн һэддиндэн артыг дэфинэ јығылмасы эмтээ тэдавүлүндэ дурғунлуғу, јахуд эмтээ метаморфозлары чэрэјанынын дајандығыны көстэрир¹¹⁴⁾.

ланың вурлуғу зарбадан сонра јеничэ өзүна калан Франса мүттэфиғ дөвләтлэрин гојдуғу таһминэн 20 милјон [фунт стерлинг] мабләғиндэ тәминаты 27 ај әрзиндэ чоһ асанлығла верә билди, һәм да бу тәминатың хејли һиссәсини чинкилтди сикка илэ өдәди, бу заман Франсаның дахили пул тэдавүлү аз-чоһ назара чарпағак гадар азалмады ва ја позулмады, һатта вексел мезәннәси асла һајачан доғурағак дәрәчәдә дәјишилмәди* (*Fullarton*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 141. *4-чү нәшр*). Даһа бариз бир мисал одур ки, јенә һәмни Франса 1871—1873-чү илләрдә буиндан он дәрәдәдән дә артыг тәминаты 30 ај әрзиндә чоһ асанлығла өдәјә билди вә јенә дә буин чоһ һиссәсини чинкилтди сикка илэ верди. Ф. Е.}

¹¹¹⁾ Пул мүхтэлиф милләтләр арасында онларын пул тәләбинә уғғун оларак бөлүңүр... һәр јердә эмтәәләр ону чәзб едир* (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 916). «Арасы кәсилмәдән гызыл вә күмүш верән мадәниләр буилары һәр бир милләтнин тәләбатыны өдәмәк үчүн кифајат едәчәк мигдарла верир* (*J. Vanderlint*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 40).

¹¹²⁾ Вексел мезәннәлери һәр һәфтә галыб дүшүр вә илин мүәјјән вахтларында бир милләт үчүн әлверинсиз дәрәчәјә, башга вахтларда исә онун рәғибләри үчүн ејни дәрәчәдә әлверинсиз дәрәчәјә чатыр* (*N. Barbon*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 39).

¹¹³⁾ Бу мүхтэлиф функцијалара банкнотларын гаршылығны таһмин едән фонд олмағ функцијасы да әләвә олундуғда, дәрһал һәмни функцијалар арасында тәһдүкәли мүнағишә баш верә биләр.

¹¹⁴⁾ Дахили тичарәт үчүн мүтләғ зәрури олан мигдардан артыг пул өдү капиталдыр вә бу пулун саһиб олан өлкәјә һеч бир мәнфаат вермир; бу пул харнчи тичарәт васитәси илэ салача оларак ихрач вә јениндән илхал олунур* (*John Bellers*, «Essays about the Poor», London, 1699, p. 13). «Бәс сиккәмиз һәддән артығдыр, онда на етмәли! Биз бу сиккәләрдән ән ағырларымы әрилиб гијмәтли саб-тачаға, гызыл вә ја күмүш саблара вә мүхәлләфәтә чевирә биларик, јахуд бу сиккәләри эмтәә шәклиндә лазим олдуғу јерләрә көндәрә биларик, ја да франзин јүксәк олдуғу јердә фаизлә борч верә биларик* (*W. Petty*, «Quantitative concerning Money, 1682», p. 39). «Пул сиккәси бәләнин ијиндән бишгә бир шеј дејилдир, пул артығлығы бу бәләнин һәрәкәтини ағырлашдыр, онун чатышмазлығы исә бу бәләнә хәстәлик кәтирир... Лиј әзәләләрин һәрәкәти заманы санки сүрткү јағ олдуғу кими, гыда чатышмадағда бәләнә гыда вердијин, бәләнин бонн јерләрини долдуруб ону көзәләшдиридијин кими, пул да дөвләтә белә таһсир кестәрир,—пул онун фразијәтини сүртәлэндирир; алка дахилиндә гытлығ олдуғда, башга өлкәләрдән кәтирилән маһсулаһ она гыда верир, борчлары өдәјир... вә һәр шејә зинәт верир*; мүәллиф ахырда истеһсал илэ дејир: «бу сонунчу һал башлыча оларар пулу бол олан шөхсләрә аидир* (*W. Petty*, «Political Anatomy of Ireland», p. 14, 15)».

И К И Н Ч И Б Ө Л М Ө

ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМЭСИ

ДӨРДҮНЧҮ ФЭСИЛ

ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМЭСИ

1. КАПИТАЛЫН ҮМУМИ ФОРМУЛАСЫ

«Эмтээ тэдавүлү капиталын башлангыч нөгтөсидир. Капиталын мејдана кәлмәси үчүн тарихи илкин шәртләр әмтәә истәһсалы вә инкишаф етмиш әмтәә тэдавүлүдүр, тичарәтдир. Дүнја тичарәти вә дүнја базары XVI әсрдә капиталын јекч тарихини башлајыр.»

Әкәр биз әмтәә тэдавүлүнүн мадди мәзмунуну, мүхтәлиф истәһлак дәјәрләринин мүбадиләсини бир кәнара гојуб анчаг бу просесин доғурдуғу игтисади формалары нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, пул онун сон мәнсулудур. Әмтәә тэдавүлүнүн бу сон мәнсулу капиталын илк тәзаһүр формасыдыр.

Тарихән капитал һәр јердә торпаг мүлкијјәтинә әввәлчә пул формасында, пул әмлакы кими, тачир вә сәләмчи капиталы кими гаршы дуруп¹⁾. Лакин капиталын илк тәзаһүр формасынын пулдан ибарәт олдуғуну јәгин етмәк үчүн капиталын әмәлә кәлмәси тарихинә мүрачиәт етмәјә еһтијач јохдур. Бу тарих һәр күн көзүмүз гаршысында баш верир. Һәр бир јени капитал илк дәфә мејдана чыхдыгда, јәни әмтәә базарына, әмәк базарына вә ја пул базарына чыхдыгда, һөкмән пул шәклиндә, мүәјјән просесләр јолу илә капитала чеврилмәли олан пул шәклиндә мејдана чыхыр.

«Пул олан пул илә капитал олан пул бир-бириндән әввәлчә анчаг өз тэдавүл формасынын бир чүр олмамасы илә фәргләнир.»

¹⁾ Шәхси табелик вә һөкмранлыг мүнәсибәтләринә әсәсләнән торпаг мүлкијјәтинин һакимијјәти илә пулун шәхсијјәтсиз һакимијјәти арасында олан әкслик или франсиз зәрби-мәсәләсиндә чох јахшы ифадә едилмишдир: «Nulle terre sans seigneur». — «L'argent n'a pas de maître» [«Агасыз торпаг олмас». — «Пулук агасы олмас»].

4. Билаваситə əмтəə тəдавүлү формасы Э—П—Э формасыдыр, əмтəəнин пула чеврилмəsi вə пулун дөнүб əмтəəжə чеврилмэсидир, алгы үчүн сатгыдыр. Лакин бу форма илə жанашы ондан спесифик сурəтдə фəргли олан башга бир форманы, П—Э—П формасыны, пулун əмтəəжə чеврилмəsi вə əмтəəнин дөнүб пула чеврилмэсини, сатгы үчүн алгыны көрүрүк. Өз һэрəkəтиндə бу ахырынчы тсиклдэн кечэн пул капитала чеврилди. дөнүб капитал олур вə артыг өз вэзифəсинə керə капиталдыр. 3

П—Э—П тəдавүлүнə јахындан нэзэр јетирək. Садə əмтəə тəдавүлү кими, бу тəдавүл дə бир-биринə əкс олан ики фазадан кечир. Биринчи фаза, П—Э , алгы, пулун əмтəəжə чеврилмэсидир. Икинчи фаза, Э—П , јахуд сатгы, əмтəəнин дөнүб пула чеврилмэсидир. Һэр ики фазанын вəһдəти мəчму һэрəkəтдэн ибарəтдир вə бурада пул əмтəəжə мүбадилə олунур вə сонра һəмин əмтəə јенə дə пула мүбадилə едилир, əмтəə сатылмаг үчүн алыныр, јахуд, алгы илə сатгы арасындакы формал фəрглэр бир кəнара гојулса, пула əмтəə алыныр вə əмтəəжə дə пул алыныр²⁾! Бүтүн просесин сөнүб кетдији нəтичə пулун пула мүбадилəsi, П—П олур. Әкэр мən 100 фунт стерлингə 2 000 фунт памбыг алырамса вə бу 2 000 фунт памбыгы јенидэн 110 ф. стерлингə сатырамса, нəтичə е'тибарилə мən 100 ф. стерлинги 110 ф. стерлингə, пулу пула мүбадилə етмиш олурам.

Һэр шејдэн əввəl ајдындыр ки, П—Э—П тəдавүл просеси мүэјјэн бир пул дəјерини ејни пул дəјеринə, мəsəlэн 100 ф. стерлинги 100 ф. стерлингə мүбадилə етмək үчүн анчаг долајы бир јол олсајды, онда бу тəдавүл просеси тамамилə мə'насыз вə мəзмунсуз оларды. Бунданса дəфинə топлајанын методу мүгајисə едилмəјчək дэрəчədə даһа садə вə е'тибарлыдыр, чүнки о өз 100 ф. стерлингини тəдавүлдəки тəһлүкэлэрə салмајыб өзүндə сахлајыр. Дикэр тэрəфдэн, тачир 100 ф. стерлингə алдыгы памбыгы сатаркэн бунун мүгабилиндə 110 ф. ст., јахуд 100 вə ја һəтта 50 ф. ст. əлдə етмэсиндэн əсла асылы олмајараг, онун пулу, садə əмтəə тəдавүлүндэн, мəsəlэн, кəндлинин тахыл сатыб əлдə етдији пулла өзүнə палтар алмасы кими бир тəдавүлдэн тамамилə фəргли олан спесифик вə оријинал бир јол кечмиш олур. Белəликлə, биз һэр шејдэн əввəl П—Э—П дөвраны илə Э—П—Э дөвраны арасындакы формал фəрги сəчијјэлэндирмэлијик. Бунунла бирликдə һəмин формал фəрглэр архасында кизлэнэн маһијјət фəрги дə ашкара чыхар.

²⁾ „Пул əмтəə алырлар вə əмтəəжə пул алырлар“ (*Mercier de la Rivière. „L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques“*, p. 543).

Эввэлчэ көрөк бу һәр ики форманын үмүми чәһәти нәдән ибарәтдир.

Һәр ики дөвран бир-биринә әкс олан ејни фазалара: Ә—П сатгы, вә П—Ә, алғы фазаларына бөлүнүр. Бу ики фазанын һәр бириндә ики ејни мадди үнсүр—әмтәә илә пул вә ејни характерик игтисади либасларда олан ики шәхс—сатычы илә алычы гаршы-гаршыја дурур. Бу ики дөврандан һәр бири бир-биринә әкс олан ејни фазаларын вәһдәтидир вә һәр ики дәфә бу вәһдәт үч контрагент васитәси илә вүчуда кәлир, бунлардан бири анчаг сатыр, дикәри анчаг алыр, үчүнчүсү исә нөвбә илә һәм алыр, һәм дә сатыр.

Лакин лап әввәлдән Ә—П—Ә дөвраны илә П—Ә—П дөвраныны бир-бириндән фәргләнديرән чәһәт тәдавүлүн ејни әкс фазаларынын бир-биринә тәрс ардычыллыгыдыр. Садә әмтәә тәдавүлү сатгы илә башланыб алғы илә гуртарыр, капитал олан пулун тәдавүлү исә алғы илә башланыб сатгы илә гуртарыр. Һәрәкәтин башлангыч вә сон нөгтәләри биринчи һалда әмтәә, икинчи һалда исә пул олур. Биринчи формада бүтүн просесдә васитәчи ролуну пул, икинчи формада исә, әксинә, әмтәә ојнајыр.

Ә—П—Ә тәдавүлүндә пул ән нәһәјәт әмтәәјә чөврилир вә бу әмтәә истеһлак дәјәри вәзифәси көрүр. Демәли, бурада пул гәти хәрчләнмиш олур. Әксинә, бунун тәрси олан П—Ә—П тәдавүлүндә алычы өз пулуну анчаг она көрә хәрчләјир ки, сатычы олараг пул әлдә етсин. О, әмтәә аларкән пулу тәдавүлә ондан өтрү бурахыр ки, һәмин әмтәәни сатыб, јенә орадан пулу чыхарсын. Пулу о анчаг белә бир кизли нијјәтлә әлдән бурахыр ки, јенидән бу пула саһиб олсун. Беләликлә, бурада пул анчаг аванс едилир³⁾.

Ә—П—Ә формасында ејни пул өз јерини ики дәфә дәјишир. Сатычы пулу алычыдан алыр вә башга бир сатычыја верир. Әмтәә мүгабилиндә пул алмагла башланан бүтөвлүкдә бүтүн просес әмтәә мүгабилиндә пул вермәклә гуртарыр. П—Ә—П формасында просес әксинә чәрәјән едир. Бурада ејни пул дејил, ејни әмтәә өз јерини ики дәфә дәјишир. Алычы әмтәәни сатычыдан алыр вә јенидән башга бир алычыја верир. Садә әмтәә тәдавүлүндә ејни пулун өз јерини ики дәфә дәјишмәси онун гәти сурәтдә бир нәфәрин әлиндән чыхыб башгасынын әлинә кечмәсинә сәбәб олдуғу кими, бурада да ејни әмтәәнин өз јерини ики дәфә дәјишмәси пулу јенә гәјтарыб өз башлангыч нөгтәсинә кәтирир.

³⁾ Бир шеј јенидән сатылмаг үчүн алындыгга, буна сәрф едилән мабләг аванс едилмиш пул алланыр, бир шеј јенидән сатылмамаг үчүн алындыгга исә дәмәк олар ки, пул хәрчләнмишдир" (*James Stewart. "Works" etc., edited by General Sir James Stewart, his son. London, 1805, v. 1, p. 274.*)

Пулун јенидән өз башланғыч нөгтəсинə гајытмасы əмтəнин алындығы гијмəтдән баһа сатылыб-сатылмадығындан асылы дејилдир. Бу һал анчаг јенидән кери гајыдан пул мəблəгинин кəмијјəтинə тə'сир едир. Пулун јенидән кери гајытмасы һадисəси она кərə баш верир ки, сатын алыннан əмтə јенидән сатылыр, јə'ни П—Ə—П дөвраны тамамилə баша чатыр. Дəмəли, пулун бир капитал кими тəдавүл етмəси илə онун садəчə пул кими тəдавүл етмəси арасында биз бурада һисслə гавранылан бир фəрг көрүрүк.

Бир əмтəнин сатылмасындан һасил олан пул башга əмтəнин алынмасына сəрф едилэр-едилмəз, Ə—П—Ə дөвраны тамамилə баша чатмыш олур. Əкэр бурада пул һэр һалда јенə өз башланғыч нөгтəсинə гајыдырса, анчаг бүтүн просесин јенидән башланмасы вə ја тəкрарланмасы сажəсиндə гајыдыр. Əкэр мən бир кварталер тахылы 3 ф. стерлингə сатыб бу 3 ф. стерлингə палтар алырамса, мəним үчүн бу 3 ф. стерлинг гəти хэрчләнмиш олур. Бу пулун мənə даһа һеч бир дəхли јохдур. Бу пул палтар сатанындыр. Əкэр мən бир кварталер дə буғда сатсајдым, пул јенə мənə гајытмыш оларды, лакин биринчи сөвдə нəтичəсиндə дејил, онун анчаг тəкрарланмасы нəтичəсиндə гајытмыш оларды. Мən јенə бир əмтə алыб бу сөвдəни баша чатдырсам, пул јенə дə мəндən узаглашмыш олур. Дəмəли, Ə—П—Ə тəдавүлүндə пулун сəрф олунмасынын кери гајытмасына һеч бир дəхли јохдур. Əксинə, П—Ə—П тəдавүлүндə пулун кери гајытмасы онун сəрф олунмасынын өз харақтериндән ирəли кəлир. Пул белəчə јенидән кери гајытмаса, бүтүн əмəлијјаты баш тутмамыш, јахуд просеси кəсилмиш вə һələ баша чатмамыш һесаб етмəк лəзымдыр, чүнки онун икинчи фазасы—алғыны тамамлајыб баша чатдыран сатгы һələ јохдур.

¶ Ə—П—Ə дөвраны бир əмтəдән башланыр, тəдавүлдən чыхыб истəһлак кечən башга бир əмтə илə битир. Белəликлə, бу дөвранын сон мəгсəди истəһлакдан, тəлəбатын өдəнилмəсиндən, бир сөзлə, истəһлак дəјериндən ибарəтдир. Əксинə, П—Ə—П дөвраны пул гүтбүндən башланыр вə эн нəһажəт һəмин гүтбə гајыдыр. Буна кərə дə онун һэрəkəтвєричи амили, онун мүəјјəнедичи мəгсəди мүбədилə дəјеринин өзүдүр.

Садə əмтə тəдавүлүндə кəнар нөгтəлəрин һэр икиси ејни игтисади формада олур. Бунларын һэр икиси əмтəдир. Нəм дə бəрабэр дəјєрли əмтəдир. Лакин бунлар кєјфијјəтчə бир-бириндən фəргли олан истəһлак дəјєрлєридир, мəсələn, тахыл вə палтардыр. Мəһсулларын мүбədилəси, ичтимаи əмəјин ифадə олундуғу мүхтəлиф маддəлəрин мүбədилəси бурада һэрəkəтин мəзмунуну тəшкил едир. П—Ə—П тəдавүлүндə исə вəзијјəт башга чүрдүр. Илк бахышда бу тəдавүл өз тавтоло-

жилији үзүндөн мазмунсуз көрүнүр. Һәр ики кәнар нөгтә ејни игтисади формададыр. Бу кәнар нөгтәләрин һәр икиси пулдур, демәли, кејфијјәтчә мүхтәлиф истеһлак дәјәрләри дејилдир, чүнки пул эмтәэләрин мәһз елә бир чеврилмиш сурәтидир ки, бурада эмтәэләрин бүтүн хүсуси истеһлак дәјәрләри гејб олур. Әввәлчә 100 ф. стерлинги памбыга, сонра да бу памбыгы јенә 100 ф. стерлингә мүбадилә етмәк, јә'ни долајы јолла пулу пула, ејни шеји ејни шејә мүбадилә етмәк,—белә бир әмәлијјат мә'насыз олдуғу гәдәр дә мәгсәдсиздир⁴⁾. Бир пул мәбләғи башга пул мәбләғиндән үмумијјәтлә анчаг кәмијјәтчә фәргләнә биләр. Буна көрә дә $P-\Theta-P$ просесинин мазмуну онун кәнар нөгтәләриндәки кејфијјәт фәргиндән дејил,—чүнки буналарын һәр икиси пулдур,—анчаг онларын кәмијјәт фәргиндән ирәли кәлир. Бу просес нәтичәсиндә тәдавүлдән чыхарылан пулун мигдары әввәлдә тәдавүлә бурахылмыш пулун мигдарындан артыг олур. Мәсәлән, 100 ф. стерлингә алынан памбыг јенидән 100+10 ф. стерлингә, јахуд 110 ф. стерлингә сатылып. Буна көрә дә нәзәрдән кечирилән просесин долғун формасы белә ифадә олунур: $P-\Theta-P'$, бурада $P'=P+\Delta P$, јә'ни әввәлдә аванс едилән мәбләғ плјус мүәјјән бир артым. Бу артымы, јахуд әввәлдәки дәјәрдән артыг һиссәни мән изафи дәјәр (surplus value) адландырырам. Беләликлә, әввәлдә аванс едилән дәјәр тәдавүлдә нәинки һифз олунур, һәмчинин өз кәмијјәтини дәјишдирир, өзүнә изафи дәјәр әләвә едир, јахуд артыр. Мәһз бу һәрәкәт ону капиталла чевирир.

Доғрудур, ола биләр ки, $\Theta-P-\Theta$ тәдавүлүндә һәр ики кәнар нөгтә, Θ вә Θ , мәсәлән тахыл вә палтар мигдарча мүхтәлиф дәјәрләрдир. Кәндли өз тахылыны дәјәриндән баһа сата биләр вә ја палтары дәјәриндән учуз ала биләр. Дикәр тәрәфдән, палтар сатан ону алдада биләр. Лакин бу тәдавүл формасынын өзү үчүн дәјәрдә олан белә фәрг халис тәсадүфи бир

⁴⁾ Mercier de la Rivière меркантилистләр барәсиндә дејир: „Пуллу пула мүбадилә етмәзләр“ (*Mercier de la Rivière*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 486). Хүсуси олараг „тичарәт“ вә „һеһтикардан“ бәһс едән бир әсәрдә биз бу сәзләри охујуруг: „Һәр бир тичарәт мүхтәлиф шејләрин мүбадиләсиндән ибарәтдир; кејир дә“ (таһир үчүмү?) „мәһз бу мүхтәлифликдән әмәлә кәлир. Бир фунт тахылын бир фунт тахыла мүбадиләсн зәррә гәләр дә кејир вермәдән... анчаг пулу пула мүбадилә етмәкдән ибарәт олан гумардан тичарәти ајыран үстүн чәһәт дә будур“ (*The Corbet. „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and speculation explained“*. London, 1841, p. 5). Һәрчанд Корбет көрмүр ки, $P-P$ әмәлијјаты, пулулу пула мүбадиләсн нәинки тичарәт кәлиталына, һабелә үмумијјәтлә һәр бир капиталла хас олан бир тәдавүл формасыдыр, бунунла белә һәр һалда о етираф едир ки, тичарәт нөвләриндән биринин, мәһз һеһтикардын бу формасы гумар бәнәзјир; лакин будур, Мак-Куллох мейданна чыхыб һесаба едир ки, сатгы үчүн олан һәр бир алғы һеһтикардыр вә, беләликлә, һеһтикарла тичарәт арасындаки фәрг бүсбүтүн итиб кәлир. Бир фәрд мәһсулу јенидән сатмаг үчүн алырса, һәр бир белә сөвдә фә'лән һеһтикардыр“ (*MacCulloch. „A Dictionary Practical etc. of Commerce“*. London, 1847, p. 1009). Амстердан биржасынын Пинидары олан Пинто даһа сәдәләһдур: „Тичарәт гумардыр“ (бу мүддәаны о, Лоқкдан көтүрмүшдур) „вә, әлбәттә, һеч шеји олмајан бир аламла гумар ојнадыгда, удмаг олмаз. Буна көрә дә бириси үзүн заман һәмишә һаманы ударса, јенидән ојуна башлаја билмәк үчүн уддуғу пулулу чох һиссәсини өз хошуна гәјтәрмәли оларды“ (*Pinto. „Traité de la Circulation et du Crédit“*. Amsterdam, 1771, p. 231).

һал ола биләр. Һәр ики кәһар нөгтә, мәсәләһ тахыл вә палтар, бир-биринә эквивалентдирсә, $P—\Delta—P$ тәдавулунун әксинә олараг һәмин тәдавул формасы өз мә'на вә әһәмијјәтини һеч дә итирмир. Бундан әлава, бунларын дәјәрләринин бәрабәрлији бурада просесин нормал чәрәјаны үчүн шәртдир.

Алғы үчүн олан сатгынын тәқрар олунмасы вә ја јенидән башланмасы өз өлчүсүнү вә мә'насыны һәмин просесдән кәнарда олан сон мәгсәддә—истеһлақда, мүјјән тәләбатын өдәнилмәсиндә тапыр. Әксинә, сатгы үчүн олан алғыда башланғычла сон ејни шејдир, мәһз пулдур, мүбадилә дәјәридир вә артыг тәкчә буна көрә дә һәмин һәрәкәт сонсуздур. Нечә олурса олсун, P -дән $P + \Delta P$ һасил олду; 100 ф. стерлингдән $100 + 10$ ф. ст. һасил олду. Лакин анчаг кејфијјәт чәһәтдән нәзәрдән кечирилән 110 ф. ст. 100 ф. ст. кими бир шејдир, мәһз пулдур. Мигдар чәһәтдән дә 110 ф. ст. 100 ф. ст. кими мәһдуд бир дәјәр мәбләғидир. Бу 110 ф. ст. пул кими хәрчләнсәјди, өз ролундан чыхарды. Онда бу пул даһа капитал олмазды. Тәдавулдән чыхарылан пул дәнуб дәфинә олур вә гијамәтә гәдәр бу һалында галса да, јенә үстүнә бир фартинг дә кәлмир. Демәли, мадам ки, дәјәрин артмасындан бәһс олунур, артмаға олан тәләбат 100 ф. стерлинг кими, 110 ф. стерлингә дә ејни дәрәчәдә аиддир, чүнки бу мәбләғләрин һәр икиси мүбадилә дәјәринин мәһдуд ифадәсидир вә, демәли, бунларын һәр икисиндә өз һәчмини артырмаг јолу илә мүтләг сәрвәт мәгамына јахынлашмаг табилијјәти вардыр. Доғрудур, әввәлдә аванс едилән 100 ф. стерлинглик дәјәр тәдавулдә онун үстүнә кәлән 10 ф. стерлинг изафи дәјәрдән бир ан фәргләнир, лакин бу фәрг дәрһал јенә итиб кедир. Просес нәтичәсиндә елә олмур ки, бир тәрәфдә 100 ф. стерлинглик илкия дәјәр, диқәр тәрәфдә исә 10 фунт стерлинглик изафи дәјәр олсун. 110 ф. стерлинглик ваһид бир дәјәр алыныр. Бу мәбләғ дә әввәлки 100 ф. стерлинг кими, јенидән артмаг просесинә башламаға јарарлы бир формаја малиқдир. Һәрәкәти битирәркән пул бу һәрәкәтин јени башланғычы олур⁵⁾. Демәли, сатгы үчүн олан алғыдан ибарәт һәр бир ајрыча дөвранын сонун артыг өзлүјүндә јени бир дөвранын башланғычы олур. Садә әмтәә тәдавулу—алғы үчүн сатгы—тәдавулдән кәнарда олан сон мәгсәдә һаил олмаг үчүн—истеһлақ дәјәрләрини мәнимсәмәк үчүн, тәләбаты өдәмәк үчүн вәситәдир. Әксинә, пулун капитал олараг тәдавулу өзлүјүндә бир мәгсәддир, чүнки дәјәр анчаг даим јенидән

⁵⁾ „Капитал... илкия капиталла мәнфәәтә, капитал артымына бөлүнүр... һәрчәнд практика дәрһал бу мәнфәәти капитал битишдириб онула бирликдә дөвријјәә бурахыр“ (Ф. Енкелс. „Сијаси иғтисадын тәғйидина даир гејдлар“, Арнолд Руке вә Карл Маркс тәрәфинән һашр едилән „Deutsch-Französische Jahrbücher“ журналында. Парис, 1844, сәһ. 99 [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Иккинчи һашри, 1-чи чилд, сәһ. 557]).

башланан бу һәрәкәт дахилиндә артыр. Буна көрә дә капиталын һәрәкәти үчүн һәдд җохдур⁶⁾.

Бу һәрәкәтин шүүрлу тәмсилчиси олан пул саһиби капиталист олур. Онуң шәхсийәти вә ја, даһа доғрусу, онун чибиди мәһз элә бир нөгтәдир ки, пул орадан чыхыр вә ораја гаҗыдыр. Бу тадавлүн объектив мәзмуну—дәјәрин артмасы—онун субъектив мәгсәдидир вә онун әмәлијјатынын јеканә һәрәкәт-веричи амилли абстракт сәрвәти кетдикчә даһа артыг мәним-сәмәкдән ибарәт олдугуна көрә вә јалныз буна көрә—пул саһиби капиталист кими, јә'ни шәхсийәт шәкли алмыш, ирадә вә шүүр саһиби олан капитал кими һәрәкәт едир. Буна көрә дә истәһлак дәјәринә һеч заман капиталистин биләваситә мәгсәди кими бахмаг олмаз⁷⁾. Ејнилә дә онун мәгсәди тәк бир дөфә мәнфәәт элдә етмәк дејил, мәнфәәт көтүрмәји арасы кәсилмәдән давам етдирмәкдир⁸⁾. Бу мүтләг сурәтдә варланма чәһди, бу дәјәр дүшкүнлүү⁹⁾ һәм капиталистә, һәм дә дөфинә

⁶⁾ Аристотел хрәматистикаја иғтисадийәти гаршы гојур. О, иғтисадийәти әсас тутур. Иғтисадийәт сәрвәт элдә етмәк сәнәти кими көтүрүлдүкдә, о анчаг јашајшы үчүн зәрури олан вә ја ев вә дөвләт үчүн фәјдалы олан нөмәтләр олдә етмәкдән ибарәтдир. «Әсил сәрвәт (ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος) бу чүр истәһлак дәјәрлериндән ибарәтдир; зира јахшы јашамаг үчүн зәрури олан бу чүр мүлкийәтин иғдары һәдсиз дејилдир. Ләкин башга бир сәрвәт элдә етмәк сәнәти да вардыр ки, бу да әләтән өз таманла доғру оларг хрәматистика адалар; бундан өтрү исе, көрүнүр, сәрвәт вә мүлкийәт үчүн һәдд жохдур. Әмтәә тичарәти» (τὴ χερεικτικὴ), һәрфијјан һәрәкәндә әлвәр дәмәкдир вә Аристотел дә бу форманы она көрә көтүрүр ки, бурада истәһлак дәјәри гәти рол ойнајыр) «өз төбәти етибары илә хрәматистикаја анд дејилдир, чүнки бурада мүбадилә анчаг онларын өзләри» (алычылар вә сатычылар) үчүн зәрури олан шәјләрә шамилдир. Даһа соңра о дејир ки, буна көрә дә әмтәә тичарәтин илкин формасы мүбадилә тичарәти олушдур, ләкин бу тичарәт кенишләндикдә, зәрури оларг пул мејдана чыхыр. Пул ихтира едилдикдә, мүбадилә тичарәти һөкман икнишәф едиб халтлхкх, әмтәә тичарәти шәклини алмалы иди, әмтәә тичарәт исе өз илкин мејданын әксинә оларг, хрәматистикаја, пулдан пул чыхармаг сәнәтинә чеврилмишдир. Даһа соңра, хрәматистика иғтисадийәтдән онула фәргләнир ки, онун үчүн тәләвүл сәрвәт мәнбәјилдир (πρὸ τῆς χερεικτικῆς χρῆματων... διὰ χερεικτικῆς μεταβολῆς). О башдан-баша пул үзәриндә гурулушдур, чүнки пул бу чүр мүбадиләни башлангыч вә сонудур (το γὰρ νόμισμα χρηματικὸν καὶ πᾶσα τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). Буна көрә хрәматистиканын чан атлыгы сәрвәт дә һәдсиздир. Нечә ки, өз мәгсәднә вәситә дејил, ахырынчы сон мәгсәд олан сәнәт һәдсиз сәј кестәрир, чүнки бәлә бир сәнәт бу мәгсәдә кет-келә даһа чох јахынлашмага чан атыр.—Һалбуки мүәјјән мәгсәд үчүн анчаг вәситә ачармага чалышан сәнәтләр һәдсиз дејилдир, чүнки мәгсәд өзү онлар үчүн һәдд гојур.—әләчә дә хрәматистиканын өз мәгсәдинә чан атмасында һәдд жохдур, онун мәгсәди мүтләг сурәтдә варланмагдыр. Хрәматистиканын дејил, иғтисадийәтин һәдди вардыр... иғтисадийәт өз гаршысына пулуң өзүндән фәргли бир шәј элдә етмәк мәгсәдинин гојур, хрәматистика исе анчаг пулу артырмага чан атыр... Бә'зиләри бир-биринә кечән бу ики форманы гаршылардыгларына көрә, пулу сахламага вә онун иғдарыны сонсуз артырмага иғтисадийәтын сон мәгсәди кими бахырлар» (Aristoteles. «De Republica», edit. Bekker, I kitab, 8 вә 9-чу фәсилләр, мүхтәлиф јерләриндә).

⁷⁾ «Санаје капиталисти үчүн мүәјјән әһмијјәти олан чаһат әмтәә» (бурада истәһлак дәјәри мә'насындадыр) дејилдир... онун сон мәгсәди пулдур» (Th. Chalmers. «On Political Economy etc.», 2nd edit. Glasgow, 1832, p. 165, 166).

⁸⁾ «Тичир артыг элдә етдији мәнфәәти даһа, дәмәк олар, әсла гижмәтләндирир, әмма дәмә јени мәнфәәт элдә етмәјә чалышыр» (A. Genovesi. Lezioni di Economia Civile». (1765), итајјан иғтисадчылары әсәрләринин Кустоди нәшри, Parte Moderna, t. VIII, p. 139).

⁹⁾ «Капиталистләрни фәалијјәтин һәмнишә сөймәз бир мәнфәәт еһтирасы, әлрә сәгә fames (мүғәдәс бир гызыл һәрислијни мүәјјән едир» (MacCulloch. «The Principles of Political Economy». London, 1830, p. 179). Өзлүјүнлә әјдын олдугу кими, бу нөгтеји-нәзәрлә бәрәбир Мак-Куллох вә К'-сы нәзәри чәтиликләрә дүшәлә, мәсәлән иғрат истәһсалы нәзәрән кечирәкән һәмни капиталисти ачыг уракан бир бүркер кими гөләмә вериб элә кестәрирләр ки, она анчаг истәһлак дәјәрләри ләзымдыр, чәкмә, шәјәна, јумурта, чит вә анлә һәјәти илә һөгигәтн биләваситә әләгәси олан башга истәһлак дәјәрләринә доғрудан да гызыгын бир һәрислик она әзәб верир.

жыгана хас олан үмүми сифэтдир, лакин дэфинэ жыган шәхс анчаг диванэ бир капиталист икән, капиталист шүүрла дэфинэ жыган адамдыр. Дэфинэ жыган адам пулу тэдавүлдән горујуб¹⁰⁾ сахламагла дэјери дурмадан артырмаға чалышдығы һалда, даһа фэрасәтли капиталист буна пулу дөнә-дөнә тэдавүлэ бурахмагла наил олур^{10а)}.

Садә тэдавүл просесиндә әмтәә дэјеринин алдығы мүстәгил формалар—пул формалары—әмтәәләрин мүбадиләсиндә анчаг васитәчи олур вә һәрәкәтин сон нәтичәсиндә итиб кедир. Әксинә, П—Ә—П тэдавүлүндә һәм әмтәә, һәм дә пул анчаг дэјерин өз мөвчудлуғунун мүхтәлиф үсуллары кими: пул дэјерин мөвчудлуғунун үмүми үсулу кими, әмтәә исә онун хүсуси вә, нечә дејәрләр, маскаланмыш үсулу кими фәалијјәт көстәрир¹¹⁾. Дәјәр даим бир формадан башга формаја кечир, лакин бу һәрәкәтиндә һеч бир заман итмир вә, беләликлә, дөнүб автоматик ишләјән бир субъектә чеврилир. Артан дэјерин өз һәјат дөвранында нөвбә илә кәсб етдији ајры-ајры тәзаһүр формалары гејд едилсә, белә тәрифләр алыныр: капитал пулдур, капитал әмтәәдир¹²⁾. Лакин һәгигәтдә дэјәр бурада мүәјјән бир просесин субъекти олур вә бурада даим өз пул формасыны әмтәә формасына вә, әксинә, өз әмтәә формасыны пул формасына дәјишмәклә, өзү өз кәмијјәтини дәјишдирир, изафи дэјәр олан өзүнү илкин дэјәр олан өзүндән узаглашдырыр, өз-өзүнә артыр. Зира онун өзү өзүнә изафи дэјәр әлаvē егдирдији бу һәрәкәт онун өз һәрәкәтидир, демәли, онун артмасы онун өз-өзүнә артмасыдыр. О, дэјәр јаратмаг кими белә бир ечазкар габилијјәти өзүнүн дэјәр олмасы сәјәсиндә әлдә етмишдир. О чанлы бала верир вә ја, һеч олмасса, гызыл јумурта јумуртлајыр.

Дэјерин пул формасыны вә әмтәә формасыны каһ гәбул едиб, каһ да өз үзәриндән атдығы вә ејни заманда да бу чеврилмәләр һүдуду дахилиндә даим һифз олунуб галдығы вә артдығы һәмин просесин фәал субъекти олмаг етибары илә дэјәр һәр шејдән әввәл елә бир мүстәгил формаја мөһтачдыр ки, бу формада онун өзүнүн өзү илә ејнијјәти гејд едилмиш олсун. Бу формаја исә о анчаг пул шәклиндә маликдир. Буна көрә дә пул дэјерин һәр чүр артмасы просесинин башланғыч

¹⁰⁾ „Сәбәһ“ [„горумаг“] сөзү сәрвәт жыгмагы көстәрмәк үчүн јуманлар арасында ишләнән һарактерик ифадәдир. Ејнилә дә инкилисчә „to save“ һәм „горумаг“, һәм дә „жыгмаг“ демәкдир.

^{10а)} „Шејләр бир истигамәтдә һәрәкәт едәркән чата билмәдикләри сонсузлуға дөвран васитәси илә чатырлар“ (*Galiani* [ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 156]).

¹¹⁾ „Мүәјјән бир материја өзү өзүјүндә капитал дејил, онун дэјәри капиталдыр“ (*J. B. Say*, „Traité d'Économie Politique“, 3ème éd. Paris, 1817, t. II, p. 429).

¹²⁾ „Тэдавүлэ бурахылыб мәһсуллар мәсәдлә ишләдилән пул [currency] (!) капиталдыр“ (*Macleod*, „The Theory and Practice of Banking“, London, 1855, v. I, ch. I, p. 55). „Капитал әмтәәләрдир“ (*James Mill*, „Elements of Political Economy“, London, 1821, p. 74).

вә сон нөгтәсидир. Бу дәјәр 100 ф. стерлингә бәрәбәр иди, инди исә 110 ф. стерлингә бәрәбәрди вә и. а. Лакин бурада пул өзү дәјәр формаларындан анчаг бири ролуну ојнајыр, чүнки бурада дәјәр формалары икидир. Пул әмтәә формасы алмаса, капитал ола билмәз. Беләликлә, бурада пул һеч дә дәфинә жығымында олдуғу кими, әмтәәләрә гаршы мүбаһисәјә галхышмыр. Капиталист билир ки, һәр бир әмтәә нә гәдәр бичимсиз көрүнсә дә, нә гәдәр пис иј версә дә, руһән вә һәгигәтдә пулдур, батинән сүннәт олунмуш јәһудидир, һәм дә пулдан даһа чоһ пул һасил етмәк үчүн е'чазкар бир васитәдир.

Садә тәдавүлдә әмтәәләрин дәјәри онларын истеһлак дәјәринин әксинә олараг, ән јахшы һалда мүстәгил пул формасы алырдыса, бурада бирдән-бирә өз-өзүнә инкишаф едән, өз-өзүнә һәрәкәт едән бир субстансија кими мејдана чыхыр вә бунун үчүн әмтәәләр илә пул анчаг формалардыр. Бундан өләвә. Дәјәр әмтәәләрин мүнасибәтини ифадә етмәк әвәзинә, инди өз-өзү илә, нечә дејәрләр, хүсуси мүнасибәтә кирир. Ата аллаһ илә оғул аллаһ бир јашда вә һәгигәтдә бир вүчүд олдуғу һалда, ата аллаһ оғул аллаһ олан өзүндән фәргләндији кими, дәјәр дә илкин дәјәр олан өзүнү изафи дәјәр олан өзүндән фәргләндирир. Зира аванс едилмиш 100 ф. ст. анчаг 10 ф. стерлинглик изафи дәјәр сәјәсиндә капитал олур вә капитал олан кими, оғлу, оғлунун да сәјәсиндә ата доғулдуғу кими, онларын фәрги дәрһал јенә итиб кедир вә һәр икиси бир вәһдәт: 110 ф. ст. олур.

Беләликлә, дәјәр өз-өзүнә һәрәкәт едән дәјәр, өз-өзүнә һәрәкәт едән пул олур вә бу һалында о—капиталдыр. О, тәдавүл даирәсиндән чыхыр, јенидән бураја даһил олур, бурада өзүнү һифз едир вә чоһалыр, керијә бу чоһалмыш һалында гајыдыр, јенидән вә бир даһа ејни дөвранә башлајыр¹³⁾. Капиталы илк дөфә тәфсир едәнләрин, меркантилистрәрин дилиндә онун тәсвири беләдир: *П—П'*, пул доғуран пул—money which begets money.

Сатмаг үчүн алмаг, даһа доғрусу, баһа сатмаг үчүн алмаг, *П—Ә—П'* илк бахышда капиталын анчаг бир нөвүнә—тачир капиталына мөхсус бир форма кими көрүнүр. Лакин сәнајә капиталы да әмтәәјә чеврилән вә сонра әмтәәнин сатылмасы јолу илә гајыдыб даһа артыг мигдар пула чеврилән пулдур. Алғы илә сатгы арасындакы фәсиләдә тәдавүл даирәсиндән кәнарда баш верән әмәлијјат бу һәрәкәт формасыны әсла дәјишдирмир. Нәһајәт, фаиз кәтирән капиталда *П—Ә—П'* тәдавүлү мүхтәсәр шәкилдә, ара һалга олмадан өз нәтичәсиндә,

¹³⁾ «Капитал... арасы кәсилмәдән өзүнү чоһалдан дәјәрләрдир» (Sismondi. „Nouveaux Principes d' Économie Politique“, t. I. p. 89).

жыгчам шәкилдә, $P—P'$ кими, мигдарча даһа чох пула бәрабәр олан пул кими, өзүндән артыг олан дәјәр кими ифадә олунур.

Беләликлә, $P—\Theta—P'$ капиталын һәгигәтән үмуми формуласыдыр, тәдавул цаирәсиндә дә билаваситә тәзаһүр етдији шәкилдә формуласыдыр. †

2. ҮМУМИ ФОРМУЛАНЫН ЗИДДИЈӘТЛӘРИ

Пул сүрфәсинин капитала чеврилдији тәдавул формасы әмтәнин, дәјәрин, пулун вә тәдавулүн өзүнүн тәбиәти һаггында јухарыда шәрһ едилән бүтүн ганунлара зиддир. Бу тәдавул формасыны садә әмтәә тәдавулүндән, бир-биринә әкс олан һәм мин ики просесин, сатгы илә алғынын тәрс ардычыллылығы фәргләндирир. Лакин бу нә мө'чүзәдир ки, белә сырф формал бир фәрг һәм мин просесин лап тәбиәгини дәјишдирә билир?

Бундан әләвә: һәм мин әкс сыра гајдасы бир-бири илә сөвдәләшән үч ишкүзар достдан анчаг бири үчүн мөвчуддур. Капиталист олмаг е'тибары илә мән A -дан әмтәә алыр вә сонра B -јә сатырам; садәчә әмтәә саһиби олмаг е'тибары илә мән B -јә әмтәә сатыр вә сонра јенидән A -дан әмтәә алырам. Ишкүзар достлар олан A вә B үчүн бу фәрг мөвчуд дејилдир. Онлар анчаг әмтәәләрин сатычысы вә алычысы кими мејдана чыхырлар. Мән өзүм һәр дәфә онларын гаршысына анчаг пул саһиби вә ја әмтәә саһиби кими, алычы вә ја сатычы кими чыхырам. Метаморфозларын һәм бу, һәм дә о бири ардычыллыгында мән онлардан биринин гаршысына анчаг алычы кими, дикәринин гаршысына исә анчаг сатычы кими: биринин гаршысына анчаг пул кими, дикәринин гаршысына исә анчаг әмтәә кими чыхырам, лакин мән онлардан һеч биринин гаршысына капитал кими вә ја капиталист кими, јә'ни пулдан артыг олан, јахуд әмтәәдән артыг олан бир шеј кими, пулун вә ја әмтәәләрин кәстәрдији тә'сирдән башга бир тә'сир кәстәрә биләчәк бир шеј кими чыхмырам. Мәним үчүн A -дан алыб B -јә сатмаг ардычыл бир сырадыр. Лакин бу ики әмәлијјат арасындакы әлагә анчаг мәним үчүн мөвчуддур. Мәним B илә олан сөвдәмин A -ја һеч бир дәхли јохдур, A илә олан сөвдәмин B -јә һеч бир дәхли јохдур. Әкәр мән сөвдәләрин сыра гајдасыны тәрсинә чевирмәклә, хүсуси бир хидмәт кәстәрдијими онлара баша салмаг истәсәм, онлар мәнә сүбүт едә биләр ки, мән бу ардычыллыг гајдасынын өзү барәсиндә јанылырам, бүтөвлүкдә сөвдә алғы илә башланыб сатгы илә гуртармамыш, әксинә, сатгы илә башланыб алғы илә гуртармышдыр. Доғрудан да: мәним биринчи әмәлијјатым, алғы, A -нын нөгтеји-нәзәриндән сатгыдыр, мәним икинчи әмәлијја-

тым, сатгы, *B*-нин нөгтежи-нәзәриндән алгыдыр. *A* вә *B* бунунла да кифәятләнмәжиб һабелә дејә биләр ки, бүтүн бу сыра гәјдасы тамамилә лүзүмсуз бир һоггабазлыгыдыр. *A* өз әмтәсини бирбаша *B*-јә сата биләрди. *B* дә бирбаша *A*-дан ала биләрди. Бунунла бәрәбәр бүтүн сөвдә ади әмтәә тәдавүлүнүн биртәрәфли әмәлијјаты—*A*-нын нөгтежи-нәзәриндән сатгы, *B*-нин нөгтежи-нәзәриндән алгы олур. Беләликлә, биз әмәлијјатларын сыра гәјдасыны тәрсинә чевирмәклә, садә әмтәә тәдавүлү даирәсиндән әсла кәнара чыхмадыг: буна көрә дә биз бахмалы олуруг ки, бу даирәнин өз тәбиәти ораја дахил олан дәјәрләрин артмасына вә, демәли, изафи дәјәр јаранмасына јол верирми.

Тәдавүл просесини садә әмтәә мүбадиләсиндән ибарәт олдуғу формасында көтүрәк. Ики әмтәә саһибтинин бир-бириндән әмтәә алдыгы вә тә’дијә вахты чатдыгда өз гаршылыгылу пул тәәһһүдләринә баланс вурдуғлары бүтүн һалларда бу форма мејданда олур. Пул бурада һесап пулу хидмәти көрүр; пул әмтәәләрин дәјәрләрини онларын гијмәтләриндә ифадә едир, лакин әмтәәләрин өзүнә чисмән гаршы дурмур. Нә гәдәр ки, мәсәлә истеһлак дәјәрләри үзәриндәдир, јәгин ки, бир-бири илә мүбадилә едән һәр ики шәхс хејир көрә биләр. Һәр икиси өзләринә бир истеһлак дәјәри кими фәјдасыз олан әмтәәләри өзкәнинкиләшдирир вә истеһлақына еһтијачлары олан әмтәәләри алып. Лакин сөвдәнин фәјдалылығы һәтта бунунла да битмәјә биләр. Ола биләр ки, шәраб сатыб тахыл алан *A* мүәјјән иш вахты әрзиндә тахыл экән *B*-нин ејни иш вахты әрзиндә истеһсал едә биләчәјиндән артыг шәраб истеһсал едир вә әксинә: тахыл экән *B* мүәјјән иш вахты әрзиндә шәрабчы *A*-нын истеһсал едә биләчәјиндән артыг тахыл истеһсал едир. Беләликлә, *A* илә *B* мүбадиләјә әл атмајыб һәр икиси өзү үчүн һәм шәраб, һәм дә тахыл истеһсал етмәјә мәчбур олачағлары һала нисбәтән, ејни мүбадилә дәјәри әвәзиндә *A* даһа артыг тахыл, *B* исә даһа артыг шәраб алып. Демәли, истеһлак дәјәри барәсиндә демәк олар ки, «мүбадилә һәр ики тәрәфин хејир көтүрдүјү сөвдәдир»¹⁴⁾. Мүбадилә дәјәри мәсәләси исә башга чүрдүр.

«Чохлу шәрабы олан, лакин тахылы олмајан бир адам, чохла тахылы олан, лакин шәрабы олмајан бир адамла сөвдәләшир вә онларын арасында 50 дәјәрлик бугданын 50 дәјәрлик шәраба мүбадиләси баш верир. Бу мүбадилә онларын һеч бири үчүн мүбадилә дәјәринин артмасы демәк дејилдир, чүнки онлардан һәр бири бу әмәлијјат вәситәси илә нә гәдәр дәјәр әлдә едирсә, мүбадиләдән әввәл дә буна бәрәбәр бир дәјәрә малик иди»¹⁵⁾.

¹⁴⁾ Мүбадилә елә гәрнбә бир сөвдәдир ки, бурада һәр ики контракт хејир көтүрүр—өзү дә һәмншә* (1) (*Destutt de Tracy*, «Traité de la Volonté et de ses Effets». Paris, 1826, p. 68). һәмни китаб «Traité d’Economie Politique» ады илә чап едилмишир.

¹⁵⁾ *Mercier de la Rivière*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 544.

Тəдавүл васитəси олараг пулун ики əмтəə арасына кирмəси вə алгы əмəлијјатынын сатгы əмəлијјатындан ашкар сурəтдə ајрылмасы үзүндөн вəзијјəт əсла дəјишилмир¹⁶⁾. Əмтəəлэр һəлə тəдавүлə кирмəздэн əввəл онларын дəјəri онларын гијмəт-лəриндə ифадə олунур, демəли, дəјэр тəдавүлүн нəтичəси дe-жил, онун үчүн илкин шəртдир¹⁷⁾.

Просеси абстракт сурəтдə нəзəрдэн кечирдикдə, јə'ни садə əмтəə тəдавүлүнүн имманент ганунларындан ирəли кəлмəјөн һаллары бир кəнара гојдугда, биз бурада бир истeһлак дəјe-рини башгасынын əвəз етмəсиндэн əлавə, анчаг əмтəə мeта-морфозуну, јə'ни əмтəə формасынын садəчə дəјишилмəсини кəрəрик. Ејни бир дəјэр, јə'ни ејни мигдарда маддилəшмиш ичтимаи əмək ејни бир əмтəə сaһибинин əлиндə əввəлчə əмтəə формасында, сонра əмтəəнин чеврилдији пул формасында, нəһəјəт, пулун јенидэн чеврилдији əмтəə формасында олур. Белə бир форма чеврилмəсинə дəјэр кəмијјəтинин дəјишилмə-си дахил дeжилдир. Бу просесдə əмтəə дəјeринин өзүнүн дəји-шилмəси анчаг онун пул формасынын дəјишилмəсиндэн иба-рəт олур. Əввəлчə бу дəјэр сатылмасы нəзəрдə тутулан əмтəəнин гијмəти шəклиндə, сонра исə һəлə габагчадан гијмəт-дə ифадə едилмиш бир мəблəғ пул шəклиндə, нəһəјəт, эквива-лент əмтəəнин гијмəти шəклиндə олур. Беш фунтлуг пулу со-веренлэрə, јарымсоверенлэрə вə шиллинглэрə хырдаладыгда олдуғу кими, бу форма дəјишилмəсинə дə дəјэр кəмијјəтинин дəјишилмəси дахил дeжилдир. Белəликлə, əмтəə тəдавүлү ан-чаг əмтəə дəјeринин формасыны дəјишдирдијинə кəрə, бу тə-давүл, һадисə халис шəклиндə чəрəјан едирсə, эквивалентлə-рин мұбадилəсинə сəбəб олур. Һəттə вулгар сижаси игтисад да, дəјeрин нə олдуғуну гəтијјэн анламадығына бахмајараг, һэр дəфə бу һадисəни өз билдији кими халис шəклиндə нəзəрдэн кечирмək истəдикдə, күман едир ки, тəлəб илə тəклиф бир-би-рини јəдəјир, јə'ни онларын тə'сири үмүмијјəтлə арадан гал-хыр. Демəли, истeһлак дəјeри чəһəтдэн һэр ики контракт хејир кəтүрə билдији һалда, мұбадилə дəјeри чəһəтдэн һэр икиси хејир кəтүрə билмəз. Бурада даһа чох белə бир гəјдə һөкм сүрүр: «Бəрəбəрлик олан јerdə хејир ола билмəз»¹⁸⁾. Əмтəəлэр өз дəјeриндэн фəргли гијмəтə сатыла билирсə дə, белə бир фəрг олмасы əмтəə мұбадилəси ганунларынын по-

¹⁶⁾ „Бу ики дəјeрдэн биринин пул вə ја һэр икисинин ади əмтəə олмасынын өзлүјүндə һеч бир фəрги жохдур“ (*Mercier de la Rivière*, ситат кəтирилэн əсəр, сəһ. 543).

¹⁷⁾ „Дəјeри контрактлар мұзјјан етмирлэр; һəлə онлар сөвдəлəшмəздэн əввəл дəјeр мұзјјан олур“ (*Le Trösne*, ситат кəтирилэн əсəр, сəһ. 906).

¹⁸⁾ „Dove è eguagliata, non è iusto“ (*Galiani*. „Della Moneta“, Кустоди нəшринин IV чилди, Parte Moderna, сəһ. 244).

зулмасы демәкдир¹⁹⁾. Ән халис шәклиндә әмтәә мүбадиләси эквивалентларин мүбадиләсидир вә, демәли, дәјәри артырмаг васитәси ола билмәз²⁰⁾.

Буна көрә әмтәә тәдавүлүнә изафи дәјәр мәнбәји кими бахмаг чәһдләри архасында адәтән *quid pro quo*, истәһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин гарышдырылмасы кизләнир. Мәсәлән, Кондилјак јазыр:

«Әмтәә мүбадиләсиндә бир дәјәрин өзүнә бәрәбәр дәјәрә мүбадилә едилмәси доғру дејилдир. Әксинә, ики контрактдән һәр бири һәмишә аз дәјәр вериб әвазиндә чох дәјәр алыр... Инсанлар доғрудан да јалиыз бәрәбәр дәјәрләри мүбадилә етсәдиләр, контрактлардән һеч бири хејир көтүрә билмәэди. һәгигәтдә һәр икиси хејир көтүрүр вә ја һәр һалда хејир көтүрмәлидир. Нә јолла? Шејләрин дәјәри анчаг бизим тәләбатымыза олан мүнасибәтләриндәдир. Бириси үчүн чох олан шеј башгасы үчүн аздыр вә әксинә... Ахы куман етмәк олмаз ки, биз өз истәһлакымыз үчүн лазым олан шејләри сатаг... Биз чалышырыг ки, өзүмүз үчүн фәјдасыз олан шеји вериб әвазиндә лазымлы шеј алаг; истәјирик ки, аз вериб чох алаг... Мүбадилә едилән шејләрдән һәр биринин дәјәри ејни мигдар пула бәрәбәр олдуғуна көрә, тамамилә тәбиин олараг белә бир нәтнчәјә кәлмәк олар ки, мүбадиләдә мүәјјән бир дәјәр әвазиндә она бәрәбәр дәјәр вериләр... Лакин ишин башга бир чәһәтиниң дә нәзәрә алмаг лазымдыр; суал олунур: һәр икимиз артыг галан һиссәни һәр биримизә лазым олан шејә мүбадилә етмирикми?»²¹⁾.

Көрдүјүмүз кими, Кондилјак нәнки истәһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәрини гарышдырыр, һәтта там ушаг сәдәләвһлүјү көстәриб һәтта инкишаф етмиш әмтәә истәһсалы чәмијјәтиниң елә бир гурулушла гарышдырыр ки, орада истәһсалчы өз јашајыш васитәләрини өзү истәһсал едир вә јалныз өз тәләбатыны өдәјәндән сонра галан артыг һиссәни тәдавүлә бураһыр²²⁾. Бунунла белә, мүасир иғтисадчылар мәнз әмтәә мүбадиләсинин инкишаф етмиш формасы олан тичарәти изафи дәјәрин мәнбәји кими көстәрмәк лазым кәлдији һалларда Кондилјакын бу дәлилини тез-тез тәкрар едирләр.

¹⁹⁾ Кәнар бир сәбәб гижәти азалдыгда вә ја галдырдыгда, тәрафлардән бири үчүн мүбадилә әлвәришсиз олур: онда бәрәбәрлик позулур, ләкин мүбадиләниң өзүнүң нәтичәсиндә дејил, бу кәнар сәбәб нәтичәсиндә позулур» (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 904).

²⁰⁾ Мүбадилә лап өз тәбиәтинә көрә бәрәбәрлик мүғавиләсидир вә буна әсасән дәјәр бәрәбәр дәјәрин мүғабиләсиндә вериләр. Демәли, бу, варланмаг васитәси дејилдир, чүнки бурада ил гәләр алырларса, дүз о гәләр вериләр» (*Le Trosne*, јенә орада, сәһ. 903).

²¹⁾ *Condillac*. «Le Commerce et le Gouvernement» (1776), бу китабада: «Mélanges d'Economie Politique», Paris. 1847, p. 267, 290—291, D'ер вә Моллинери нәшри.

²²⁾ Буна көрә дә Ле Трон өз досту Кондилјака тамамилә дүзүн олараг белә чаваб верир: «Тамамилә тәшәккүл тапмыш бир чәмијјәтдә үмумијјәтлә һеч бир артыг шеј јохдур» [*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 907]. Ејни заманда да Ле Трон она саташыб дејир ки, «Һәр ики контракттә веранкларна инсәбән бәрәбәр хејир көтүрүрсә, һәр икисиниң әлә етдији бәрәбәр олур». Мәнз мүбадилә дәјәринин тәбиәтн һаггында Кондилјакин һеч бир тәсәввүрү олмадығына көрәдир ки, ч-б профессор Вилһелм Рошер өз ушаг аңдышларын јарадаркән Кондилјак онун ән мүнасиб рәһбәри олмушур. Онун бу әсәринә бах: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte Auflage, 1858.

Мәсәлән, дејирләр: «Тичарәт мәнсула дәјәр əлава едир, чүнки ејия мәнсуллар истехсалчынын əлиндә олдуғуна нисбәтән истехлакчынын əлиндә оларкән даһа артыг дәјәрә маликдир, буна көрә дә тичарәтə һәрфи мәннада (strictly) истехсал әмәлијјаты кими бахылмалыдыр»²³).

Лакин әмтәэләр үчүн ики дәфә пул верилмир: бир дәфә онларын истехлак дәјәри үчүн, бир дәфә дә дәјәри үчүн. һәм дә әмтәәнин истехлак дәјәри сатычыја нисбәтән алычы үчүн даһа фајдалыдырса, онун пул формасы алычыја нисбәтәи сатычы үчүн даһа фајдалыдыр. Белә олмасајды, сатычы әмтәәни сатардымы? Буна көрә биз ејни дәрәчәдә һағлы олараг дејә биләрик ки, алычы, мәсәлән, тачирин чорабыны пула чевирдикдә, һәрфи мәннада (strictly) «истехсал әмәлијјаты» ичра едир.

Әкәр мүбадилә дәјәрләри бәрәбәр олан әмтәэләр вә ја әмтәэләрлә пул, јәни еквивалентләр мүбадилә едилирсә, һеч кәс тәдавүлдән бураја бурахдығына нисбәтән артыг дәјәр әлдә етмир. Бу һалда изафи дәјәр әмәлә кәлмир. Саф шәклиндә көтүрүлән әмтәә тәдавүлү просесиндә еквивалентләр мүбадилә олунур. Лакин һәгигәтдә просесләр саф шәкилдә чәрәјан етмир. Буна көрә дә фәрз едәк ки, мүбадилә едиләнләр еквивалент дејилдир.

Һәр һалда әмтәә базарында әмтәә саһибинин гаршысында анчаг әмтәә саһиби дуруп вә бу шәхсләрин бир-биринә һөкмү анчаг онларын әмтәәләринин һөкмүдүр. Әмтәәләрин мадди фәрги мүбадиләнин мадди әсасыдыр, бу фәрг әмтәә саһибләринин гаршылығлы асылылығы үчүн шәртдир, чүнки онлардан һеч бири өз истехлак предметинә малик дејилдир вә һәр бири дикәринин истехлак предметинә маликдир. Әмтәәләрин истехлак дәјәрләринин бу мадди фәргиндән əлава, әмтәәләр арасында бирчә фәрғ вардыр, о да әмтәәләрин натурал формасы илә чеврилмиш формасы арасында, әмтәәләрлә пул арасында олан фәрғдир. Беләликлә, әмтәә саһибләри арасындакы фәрғ анчаг әмтәә саһиби олан сатычы илә пул саһиби олан алычы арасындакы фәрғдән ибарәтдир.

Инди фәрз едәк ки, сатычы әмтәәләри дәјәриндән јухары сатмағ, дәјәри 100 олан әмтәәни 110-а, јәни гүјмәтиндән 10% номинал əлава илә сатмағ кими нә исә бир изаһедилмәз үстүнлүјә маликдир. Бу јолла сатычы 10-а бәрәбәр изафи дәјәр әлдә едир. Лакин о, сатычы олдуғдан сонра дөнүб алычы олур. Инди үчүнчү бир әмтәә саһиби онун гаршысына сатычы кими чыхыр вә онун да әмтәәни 10% баһа сатмағ үстүнлүјү вардыр. Бизим әмтәә саһиби сатычы оларкән 10 әлдә едир вә алычы

²³) S. Ph. Newman. „Elements of Political Economy“. Andover and New York, 1835, с. 175.

оларкән һәм ин 10-у итирир²⁴⁾. Үмумијјәтлә иш әслиндә ондан ибарәт олду ки, бүтүн әмтәә саһибләри өз әмтәәләрини бир-биринә дәјәриндән 10% баһа сатырлар, бу исә тамаһилә о демәкдир ки, әмтәә өз дәјәринә сатылмыш олсун. Әмтәәләрин гијмәтинә белә бир үмуми номинал үстәлик әләвә едилмәсинин мә'насы ондан ибарәтдир ки, мәсәлән, әмтәә дәјәрләри гызыл әвәзиндә күмүшлә өлчүлсүн. Әмтәәләрин пул адлары, јәни гијмәтләри артыр, лакин онларын дәјәрләри арасындакы нис-бәт сабит галыр.

Фәрз едәк ки, әксинә, алычынын әмтәәләри дәјәриндән ашағы алмаг кими бир үстүнлүјү вардыр. Бурада һеч хатыр-латмаға еһтијач да јохдур ки, алычы сонра дөнүб сатычы ола-чагдыр. О һәлә алычы олмаздан әввәл сатычы иди. О алычы оларкән 10% әлдә етмәздән әввәл сатычы оларкән артыг, 10%-и итирмишдир²⁵⁾. Һәр шеј әввәлки кими галыр.

Беләликлә, изафи дәјәр әмәлә кәлмәси, буна кәрә пулуң капиталла чеврилмәси дә нә сатычыларын өз әмтәәләрини дәјә-риндән јухары сатмасы илә, нә дә алычыларын әмтәәләри дә-јәриндән ашағы алмасы илә изаһ едилә билмәз²⁶⁾.

Биз проблемә јабанчы олан мүнәсибәтләри хәлвәтчә бу проблемә дахил етсәк, мәсәлән, полковник Торренс илә бир-ликдә онун сөјләдикләрини тәкрар етсәк, проблем әсла садә-ләшмәз; о исә белә демишдир:

«Һәгиги тәләб ондан ибарәтдир ки, әмтәәләрин истеһсалы нәјин баһа-сына баша кәлирсә, бунларын мугабилиндә истеһлакчылар билаваситә вә ја долајы мубадилә јолу илә даһа артыг мигдарда капиталын бүтүн тәркиб һиссәләрини вермәјә габил вә маил (!) олурулар»²⁷⁾.

Тәдәвүлдә истеһсалчыларла истеһлакчылар бир-биринин гаршысында јалныз сатычы илә алычы кими дурурлар. Истеһсалчылар үчүн изафи дәјәр истеһлакчыларын әмтәәләрә дәјәриндән артыг вермәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир—дејә идна етмәк јалныз белә садә бир мүддәаны үстүөртүлү тәк-рар етмәк демәкдир ки, куја сатычы олмаг етибары илә әмтәә саһибинин әмтәәләри гијмәтиндән јухары сатмаг кими бир ү-стүнлүјү вардыр. Сатычы өз әмтәәсини өзү истеһсал етмишдир

²⁴⁾ „Мәһсулуң номинал дәјәри артылды... сатычылар варланмышлар... чүнки сатычы икән нә гәдәр хейр көтүрүләрсә, алычы оларкән бир о гәдәр итирирләр“ ([J. Gray.] „The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.“. London, 1797, p. 66).

²⁵⁾ „Сатычылар 24 ливр дәјәриндә олан бир миглар мәһсулу 18 ливрә сатмаға мәчбур олсајдылар, онлар әлдә етдикләри пула шеј алдыла, өзләри дә 24 ливр дәјәриндә олағ шеји 18 ливрә адардылар“ (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 897).

²⁶⁾ „Һеч ола билмәз ки, сатычы өз әмтәәләрини даһи баһаландырсын, амма башга сатычыларын әмтәәләрини ејни дәрәҗәдә даһи олараг баһа алмаға мәчбур олмасын; јенә бу сәбәбә кәрә дә һеч ола билмәз ки, истеһлакчы үмумијјәтлә алдыры һәр бир шеји учуз алсын, амма сатдыры шејләрин гијмәтинин мугафиг сурәтлә ашағы салмаға мәчбур олмасын“ (*Mercier de la Rivière*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 555).

²⁷⁾ R. Torrens. „An Essay on the Production of Wealth“. London, 1821, p. 349.

вэ ја ону истеһсал едәнләри тәмсил едир, лакин ејнилә алычы да онун пулунда ифадә олунан әмтәәләри өзү истеһсал етмишдир вэ ја бунлары истеһсал едәнләри тәмсил едир. Демәли, истеһсалчынын гаршысында истеһсалчы дуруп. Онларын арасындакы фәрг анчаг будур ки, бириси алып, дикәри исә сатыр. Биз фәрз етсәк ки, әмтәә саһиби истеһсалчы ады илә өз әмтәәсини дәјәриндән јухары сатыр, истеһлакчы ады илә дә јенә о әмтәәләри дәјәриндән јухары алып, онда биз бирчә аддым да ирәлиләмиш олармыз²⁸⁾.

Буна көрә дә изафи дәјәрин куја гижмәтин үзәринә гојулан номинал үстәликдән, јахуд сатычыларын әмтәәләри чох баһа сатмаг үстүнлүјүндән әмәлә кәлмәси хулјасынын ардычыл тәрәфдарлары күман едирләр ки, сатмадан анчаг алан, демәли, истеһсал етмәдән анчаг истеһлак едән синиф вардыр. Һәләлик кәлиб чатдығымыз нөгтеји-нәзәрдән, садә тәдавүл нөгтеји-нәзәриндән, белә бир синфин мөвчуд олмасы һәлә изаһ едилә билмәз. Лакин габаға кедәк. Белә бир синфин сатын алмаг үчүн даим вердији пул, јәгин ки, јенә ејни әмтәә саһибләриндән даим бу синфин әлиһә ахыб кәлмәлидир, өзү дә мүбадиләсиз, һавајы кәлмәлидир, бир һүгуга вэ ја зоракылыға әсәсэн кәлмәлидир. Белә бир синфин нүмајәндәләринә әмтәәләри дәјәриндән јухары сатмаг анчаг һавајы верилмиш пулун бир һиссәсини кери алмаг демәкдир²⁹⁾. Мәсәлән, Кичик Асија шәһәрләри Гәдим Ромаја һәр ил пулла хәрәч верирди. Рома бу пулла һәмин шәһәрләрдән әмтәә алырды, һәм дә баһа гижмәтә алырды. Кичик Асија әһалиси ромалылара кәләк кәләрәк хәрәчын бир һиссәсини истилачылардан тичарәт васитәси илә гопарыб кери алырдылар. Бунунла белә зәрәр чәкән Кичик Асија әһалиси иди. Онларын әмтәәләри мүгабилиндә онларын өз пулуну верирдиләр. Бу һеч дә варланмаг вэ ја изафи дәјәр јаратмаг методу дејилдир.

Буна көрә дә сатычынын алычы, алычынын да сатычы олдуғу әмтәә мүбадиләси чәрчивәсиндә галаг. Бәлкә дә биз, шәхсләрә фәрди сурәтдә дејил, анчаг шәхсләшмиш категоријалар кими бахмаг үзүндән чәтинлијә дүшмүшүк.

А әмтәә саһиби о гәдәр маһир кәләкбаз ола биләр ки, өз һәмпешәләри В вә С-ни һәмишә алдадар, бунлар исә истәсәләр дә, әвәзини чыха билмәзләр. А 40 ф. ст. дәјәриндә шәрабы

²⁸⁾ „Мәнфәәти истеһлакчыларын вермәси фикри, шүбһәсиз, там чаһанкијәтидир. Бу истеһлакчылар кимдир?“ (G. Ramsay. „An Essay on the Distribution of Wealth“. Edinburgh, 1836, p. 183).

²⁹⁾ Малтус вә онун шакирди кешиш Чалмерс халис алычылар, јахуд истеһлакчылар синфинин итгисәди әһәмкјјәтини шиширтдијинә көрә, бир нәфәр һидләтләмиш рикардочу Малтусдан соршур: „Бириси тәләбин кифәјәт олмамасындан әзәб чәкиргә, ч-б Малтус она мәсләһәт хәрәчәкдирми ки, башга бир шәхсә пул версин, бу шәхс вә ондан әмтәә алын?“ Бах: „An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.“. London, 1821, p. 55.

B-жә сатыр вә мүбадилә васитәси илә 50 ф. ст. дәјәриндә буғда алыр. *A* өз 40 ф. стерлинггени 50 ф. стерлингә чевирмиш олур, аз мигдар пулдан чох мигдар пул дүзәлтмиш олур вә өз әмтәсини капиталла чевирир. Мәсәләжә даһа диггәтлә нәзәр салаг. Мүбадиләдән әввәл *A*-нын әлиндә 40 ф. стерлинглик шәраб вә *B*-нин әлиндә 50 ф. стерлинглик буғда вар иди, чәми исә 90 фунт стерлинглик дәјәр иди. Мүбадиләдән сонра да үмуми дәјәр јенә 90 фунт стерлингдир. Тәдавүлдә олан дәјәр бирчә атом гәдәр дә артмады, онун анчаг *A* илә *B* арасында бөлкүсү дәјишилмиш олду. Бурада бир тәрәф үчүн изафи дәјәр олан шеј о бири тәрәф үчүн чатышмајан дәјәрдир, бири үчүн плјус олан, о бири үчүн минусдур. Әкәр *A*, мүбадилә просеси архасында кизләнмәјиб, *B*-дән ачыгча 10 фунт стерлинг оғурласајды, јенә ејни нәтичә алынарды. Ајдындыр ки, көһнә сиккә алвери едән бир јәһуди, крәличә Ајна заманындан галма бир фартинги бир кинәјә сатмагла өз өлкәсинин нәчиб металынын мигдарыны азачыг артырмадығы кими, тәдавүлдә олан дәјәрләрин бөлкүсүнү һәр чүр дәјишдирмәклә дә бу дәјәрләрин мәчмусуну артырмаг олмаз. Мүәјјән бир өлкәнин бүтөвлүкдә бүтүн капиталистләр синфи өз һесабына варлана билмәз³⁰⁾.

Нә едирсән ет, факт фактығында галыр: эквивалентләр мүбадилә едилирсә, һеч бир изафи дәјәр әмәлә кәлмир, һабелә гејри-эквивалентләр мүбадилә едилирсә, јенә дә һеч бир изафи дәјәр әмәлә кәлмир³¹⁾. Тәдавүл вә ја әмтәә мүбадиләси һеч бир дәјәр јаратмыр³²⁾.

Бурадан ајдындыр ки, капиталын әсас формасыны, јәни елә бир формасыны ки, бу формада капитал мүасир чәмијјәтин иғтисади гурулушуну мүәјјән едир, бах бу форманы тәһлил едәркән, нәјә көрә биз капиталын ән популјар вә, нечә дејәрләр, ән гәдимдән галма формаларындан, јәни тичарәт капиталы вә сәләм капиталындан һәләлик гәтијјән бәһс етмәјчәјик.

³⁰⁾ Destutt de Tracy Институтун² үзвү олдуғуна бахмајараг, бәлкә дә мәһз буна көрә, әкс фикрлә олмушдур. Онуң деһиннә көрә, сәнәјә капиталистлари бунун сәјәсиндә мәнфәәт көтүрүрләр ки, онларын һәмсы әмтәәләри иһтәсәл едилдјин дәјәриндән баһа сатырлар. Бас онлар бу әмтәәләри кимә сатырлар? Әввәлән, бир-биринә" (*Destutt de Tracy*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 239).

³¹⁾ Ики Бәрабәр дәјәрин мүбадиләси чәмијјәтлә олан дәјәрләрин үмуми күтләсини артырмыр вә азалтмыр. Бәрабәр олмајан дәјәрләрин мүбадиләси дә... иғтнман... дәјәрләрин мәчмусуну азчыг да дәјишдирмәјиб анчаг биринин әмлакындан көтүрүјүнү башгасынын әмлакына әләвә едир" (*J. B. Say*, "Traité d'Economie Politique", 3ème ed. Paris, 1817. t. II, p. 443, 444). Сеј бу мүддәаны демәк олар һәрфијјән физиократлардан көтүрүр, һәм дә бундан чыхан нәтичәләри әсла дүшүнмүр. Онуң өз "дәјәрини" артырмаг үчүн физиократларын о дөврдә демәк олар тамамлә унуудлумуш әсәрләриндән нә гәдәр кениш истифада етдјини ашағыдакы мисалдан ајдын олур. "Мәһсул анчаг мәһсулла сатын алыныр" дејән ч-б Сејин бу "мәһшүр" мүддәасы (јенә орада, II чилд, сәһ. 44), бир физиократы әсәриндә (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 899) бу шәкилдәдир: "Мәһсулун әввәзи анчаг мәһсулла верилир".

³²⁾ "Мүбадилә мәһсуллара үмумијјәтлә һеч бир дәјәр вермир" (*F. Wayland*, "The Elements of Political Economy", Boston, 1843, p. 169).

П—Ə—П' формасы, алыб баһа сатмаг формасы эсил тичарэт капиталында эн саф шәкилдә мејдана чыхыр. Дикәр тәррәфдән, онун бүтүн һәрәкәти тәдавул даирәси дахилиндә давам едир. Лакин пулун капиталла чеврилмәсини, изафи дәјәрин жаранмасыны өзлүјүндә тәдавул илә изаһ етмәк мүмкүн олмадығына көрә, эквивалентләр мүбадилә едилдији тәгдирдә тичарэт капиталы гејри-мүмкүн көрүнүр³³⁾; буна көрә дә тичарэт капиталынын мөвчуд олмасы анчаг, әмтәә алан вә сатан әмтәә истәһсалчылары арасына түфејли кими сохулмуш бир тачирин һәр ики тәрәфә кәләк кәлиб онлары алдатмасы нәтичәси кими кәстәрилә биләр. Бу мә'нада Франклин дејир: «Мүһарибә гарәтдир, тичарәт исә кәләк»³⁴⁾. Тичарәт капиталынын артмасыны әмтәә истәһсалчыларына садәчә кәләк кәлмәклә дејил, башга чүр изаһ етмәк үчүн ара һалгаларын узун бир сырасы лазымдыр, бунлар исә бурада, јекәнә илкин шәртимизин әмтәә тәдавулүндән вә онун садә моментләриндән ибарәт олдуғу јердә һәлә гәтијјән јохдур.

Тичарәт капиталы һаггында дедикләримиз сәләм капиталына даһа артыг дәрәчәдә аиддир. Тичарәт капиталында һәр ики, кәнар нөгтә,—базара бурахылан пул вә артмыш һалда базардан көтүрүлән пул,—бир-биринә һеч олмасса алғы-сатгы васитәси илә бағлыдыр, тәдавулүн һәрәкәти бунда васитәчи олур. Сәләм капиталында *П—Ə—П'* формасы гысалдылмышдыр, кәнар нөгтәләр һеч бир васитәчи һалга олмадан бирләшир: *П—П'*, даһа чоһ мигдарда пула мүбадилә едилән пул,—бу форма пулун өз тәбиәтинә зиддир вә буна көрә дә әмтәә мүбадиләси нөгтеји-нәзәриндән изаһ едилмир. Буна көрә дә Аристотел дејир:

«Ики чүр хрематистика вардыр: бири тичарәтә, дикәри итгисадијјата аиддир; ахырынчысы зәруридир вә тәрифләнмәјә лајигдир, биринчи тәдавул әсасланыр вә буна көрә дә һаглы олараг писләннир (чүнки бу, шејләрүн тәбиәтинә дејил, бир-биринә кәләк кәлмәјә әсасланыр). Беләликлә, сәләмчилијә һамы һаглы олараг нифрәт едир, чүнки бурада пул өзү газанмаг мәнбәјидир вә ихтира едилдији мәгсәд үчүн ишләдилмир. Ахы пул әмтәә мүбадиләси үчүн мејдана кәлмишдир, фаиз исә пулдан јени пул әмәлә кәтирир. Онун ады да елә бурадан әмәлә кәлмишдир („τόκος“ — «фаиз» вә «тәрәмә»). Зира тәрәмә тәрәдәнә бәнзәјир. Лакин фаиз пулдан

³³⁾ Дәјишмәз эквивалентләрин һаким олдуғу шәрәтлә тичарәт мүмкүн олмаздыр (О. Рудке. „A Treatise on Political Economy“. New York, 1851, p. 66—69). „Реал дәјәрлә мүбадилә дәјәри арасындагы фәргни әсаасына мәһз белә бир факт тәшкил едир ки шејин дәјәри эквивалент айдандырылыб тичарәтдә бу шејин мүгабиндә верилән шејлә фәрглидир, јә'ни бу эквивалент эквивалент дејилдир“ (Ф. Енкелс. Сијаси итгисадын тәнгиндә даяр гејдләр“, Арнолд Рудке вә Карл Маркс тәрәфиндән нәшр едилән „Deutsch Französische Jahrbücher“ журналында. Парис, 1844, сәһ. 95, 96. [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, I-чи чилд, сәһ. 553]).

³⁴⁾ Benjamin Franklin. „Works“, vol. II, edit. Sparks, in „Positions to be examined, concerning National Wealth“, p. 376.

төрәжән пулдур, белә ки, бу, газанч элдәетмә саһәләри арасында тәбиәтә ән чох зиддир»³⁵⁾

Тәдгигатымызын кедишиндә ашкар едәчәјик ки, тичарәт капиталы кими, фаиз кәтирән капитал да төрәмә формадыр, бунунла бирликдә дә көрәчәјик ки, нәјә көрә тарихән бунларын һәр икиси капиталын мүасир әсас формасындан әввәл әмәлә кәлмишдир.

Көрдүјүмүз кими, изафи дәјәр тәдавулдән мејдана кәлә билмәз; демәли, онун мејдана кәлмәси үчүн тәдавул харичиндә елә бир һадисә баш вермәлидир ки, бу да тәдавул просесинин өзүндә олмур³⁶⁾. Лакин изафи дәјәр тәдавул просесиндән башга ајры бир јердән дә әмәлә кәлә биләрми? Тәдавул әмтә саһибләринин бүтүн мүбадилә мүнасибәтләринин мәчмусудур. Тәдавулдән кәнарда әмтә саһиб анчаг өз әмтәсинә олан мүнасибәтини сахлајыр. Дәјәрдән бәһс едилдикдә, бу мүнасибәт анчаг ондан ибарәтдир ки, мә'лум шәхсин әмтәсиндә, мүәјјән ичтимаи ганунлара әсасән өлчүлән өз әмәјинин мүәјјән мигдары вардыр. Әмәјин бу мигдары онун әмтәсинин дәјәр кәмијјәтиндә ифадә олунур, дәјәрин кәмијјәти исә һесаб пулунда ифадә олундуғуна көрә, әмәјин һәмнин мигдары әмтәнин гијмәтиндә, мәсәлән 10 ф. стерлингдә ифадә олунур. Лакин онун әмәји әмтәнин дәјәри плүс бунун бир гәдәр артымында ифадә олунмур, 10-а вә ејни заманда 11-ә бәрабәр олан гијмәтдә ифадә олунмур, өзү өзүндән артыг олан бир дәјәрдә ифадә олунмур. Әмтә саһиб өз әмәји илә дәјәр јарада биләр, амма артан дәјәр јарада билмәз. О, јени әмәк сәрф едиб мөвчуд дәјәрә јени дәјәр әлавә етмәклә, мәсәлән, көндән чәкмә тикмәклә әмтәнин дәјәрини јүксәлдә биләр. Ејни бир шејин инди даһа артыг дәјәри олур, чүнки бунда даһа чох әмәк вардыр. Буна көрә чәкмәнин дәјәри көнүнкүндән артыг олур, лакин көнүн дәјәри олдуғу кими галыр. Чәкмә тикилдији заман көнүн дәјәри артмамыш, өзүнә изафи дәјәр әлавә етмәмишдир. Демәли, әмтә истеһсалчысы тәдавул даирәсиндән кәнарда, башга әмтә саһибләри илә әлагәјә кирмәдән дәјәри артыра билмәз вә бунунла да пулу вә ја әмтәни капиталла чевирә билмәз.

Беләликлә, капитал тәдавулдән әмәлә кәлә билмәз вә ејнилә дә тәдавулдән кәнарда әмәлә кәлә билмәз. О, тәдавулдә вә ејни заманда да тәдавулдән кәнарда әмәлә кәлмәлидир.

Беләликлә, биз икили нәтичә алмыш олдуғ.

Пулун капиталла чеврилмәси әмтә мүбадиләсинин имманент ганунлары әсасында ашкара чыхарылмалыдыр, јәни бу-

³⁵⁾ *Aristoteles*. „De Republica“, I китаб, 10-чу фәсил [сәһ. 17].

³⁶⁾ „Ади базыр шәраитиндә мәнфәәти мүбадилә јаратмыр. Мәнфәәт бу сөздәдән әввәл мөвчуд олмасайды, сонра да мөвчуд ола билмәзди“ (*Ramsay*, ситат кәтириән әсәр, сәһ. 184).

рада бизим үчүн башлангыч нөгтө эквивалентләр мүбадиләси олмалыдыр³⁷⁾. Һәләлик капиталистин анчаг сүрфәси олан бизим пул саһиби әмтәәләри өз дәјәринә алмалы, бунлары өз дәјәринә сатмалы вә һәр һалда бу просесин сонунда бурадан һәмин просесә гојдуғуна нисбәтән артыг дәјәр көтүрмәлидир. Онун кәпәнәјә, әсил капиталистә чеврилмәси тәдавүл даирәсиндә вә ејни заманда тәдавүл даирәсиндән кәнарда баш вермәлидир. Проблемин шәртләри беләдир. His Rhodus, hic salta!³⁸⁾

3. ИШ ГҮВВƏСИНИН АЛЫНМАСЫ ВƏ САТЫЛМАСЫ

Капитала чеврилмәли олан пулун дәјәри пулун өзүндә дәјишилә билмәз, чүнки алғы васитәси вә тәдјијә васитәси олан пул һәмин пула алыннан вә ја һәмин пулда өдәнилән әмтәәләрин анчаг гүјмәтини реаллашдырыр, һалбуки пул өз формасында донуб галдыгда, бәркимиш сабит дәјәр кәмијјәтләринә чеврилир³⁸⁾. Бу дәјишилмә тәдавүлүн икинчи әмәлијјатындан, әмтәәнин тәқрар сатылмасындан да мејдана кәлә билмәз, чүнки бу әмәлијјат әмтәәни анчаг өз натурал формасындан дүбарә пул формасына чевирир. Демәли, биринчи П—Ә әмәлијјатында алыннан әмтәәнин дәјәри дејил, бу әмтәә өзү дәјишилмәлидир, чүнки эквивалентләр мүбадилә олунур, һәм дә әмтәәләр өз дәјәринә көрә өдәнилир. Беләликлә, бу дәјишилмә әмтәәнин өз истәһлак дәјәриндән, јә'ни онун анчаг истәһлакындан ирәли кәлир. Лакин бизим пул саһиби әмтәәнин истәһлакындан јалныз бу һалда дәјәр һасил едә биләр: кәрәк онун бәхти кәтириб тәдавүл даирәсиндә, јә'ни базарда елә бир әмтәә

³⁷⁾ Ужарыда дејиләнләрин һамысындан сонра охучу, әлбәтә, баша дүшүр ки, бу анчаг бир шеј демәкдир: әмтәәләрин гүјмәтләрин дәјәрләринә бәрәбәр олдуғу һалда да капитал јарана билмәлидир. Капиталын јаранмасын әмтәә гүјмәтләринин әмтәә дәјәрләриндән артыг вә ја әскик олмасы илә изәп етмәк олмас. Гүјмәтләр дәјәрләрдән һәгигәтән фәрглидирсә, әввәләчә гүјмәтләри дәјәрләрә мүнчәр етмәк, јә'ни бу вәзијјәтдән тамамилә тәсадуғи бир шеј кимн сәрф-һазәр етмәк лазымдыр ки, әмтәә мүбадиләси земиндә капиталын јаранмасы һадисәси халис шәклиндә гаршымызда олсун вә бу һадисә тәдгиг едиләркән просесин һәгиги чәрәјанын пәрдәләјән кәнар чәһәтләр бизи јанлыш јола сала билмәсин. О да мә'лумдур ки, гүјмәти дәјәрә мүнчәр етмәк бир тәк елми, методоложи үсул дејилдир. Базар гүјмәтләринин даим дәјишилмәси, онларын галдыб-дүшмәси һаллары бир-биринин јерини доладурур. бир-бирини һечә вурур вә әлләрини лахли һормасы олан орта гүјмәт һәдәни мүнчәр олур. Орта гүјмәт, мәсәлән тачир, вә ја сәнәјечи үчүн, аз-чоһ узун сүрәчәк һәр бир тичарәт вә сәнәјә әмәлијјатында јол көстәрән бир улдуздур. Демәли, әмтәә саһиби билир ки, кифәјәт гәдәр узун олан дөвр бүтөвлүклә һазәрдән кечирилсә, әмтәәләр һәгигәтән орта гүјмәтләриндән нә ужары, нә дә ашары сатылмајыб мәнз өз орта гүјмәтләринә сатылыр. Битәрәфанә дүшүнмәк әмтәә саһибинә үмүмијјәтлә хейрил олсајы, о, капиталын јаранмасы проблемини бу шәкилдә ирәли сүрмәли оларды: гүјмәтләри орта гүјмәт, јә'ни натчә е'тибары илә әмтәәнин дәјәри тәнзи етјини шәрәһлә капитал һечә әмәлә кәлә биләр? Мән „натчә е'тибары илә“ дејирәм, чүнки орта гүјмәтләр һеч дә А. Смит, Рикардо вә башгаларынын дүшүндүкләри кими әмтәәләрин дәјәр кәмијјәтинә тамамилә тән кәлир.

³⁸⁾ „Пул формасында... капитал һеч бир мәнфәәт һасил етмир“ (Ricardo. „Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 267).

көшф етсин ки, бунун истейлак дэјеринин өзү дэјер мәнбәји ол-
маг кими орижинал бир хассәјә малик олсун,—елә бир әмтәә
ки, онун һәгиги истейлакынын өзү әмәјин маддиләшмәсиндән,
демәли, дэјер јарадылмасындан ибарәт олсун. Пул саһиби дә
базарда белә спесифик бир әмтәә тапыр; бу—әмәк габилијјә-
тидир, јахуд иш гүввәсидир.

Иш гүввәси вә ја әмәк габилијјәти дедикдә биз, организ-
мин, чанлы инсан шәхсијјәтинин малик олдуғу вә һәр дәфә
һәр һансы истейлак дэјәрләри истейсал едәркән онун ишә сал-
дығы физики вә руһи габилијјәтләринин мәчмусуну нәзәрлә ту-
туруғ.

Лакин пул саһибинин базарда иш гүввәсини бир әмтәә ки-
ми тапа билмәси үчүн мүхтәлиф шәртләр јеринә јетирилмәли-
дир. Өзлүјүндә әмтәә мүбадиләсиндә онун өз тәбиәтиндән
ирәли кәлән асылылыг мүнәсибәтләриндән башга һеч бир мүнә-
сибәт јохдур. Бу белә олдуғуна кәрә дә иш гүввәси базар
анчаг о заман вә она кәрә әмтәә кими чыха биләр ки, ону өз
саһиби, јә'ни бу иш гүввәси кимин иш гүввәсидирсә, һәмнин
шәхс базара чыхартсын вә ја сатсын. Ону өз саһибинин бир
әмтәә кими сата билмәси үчүн бу гүввә өз саһибинин ихтија-
рында олмалыдыр, демәли, о өз әмәк габилијјәтинин, өз шәх-
сијјәтинин сәрбәст саһиби олмалыдыр³⁹⁾. Иш гүввәси саһиби
илә пул саһиби базарда бәрәбәр һүгуглу әмтәә саһибләри
кими үз-үзә кәлиб бир-бири илә мүнәсибәтә кирир, араларын-
дакы фәрг анчаг ондан ибарәт олур ки, бири алычыдыр, дикә-
ри исә сатычы, демәли, һәр икиси јуридик чәһәтдән бәрәбәр
шәхсдир. Бу мүнәсибәтин сахланмасы үчүн тәләб олунур ки,
иш гүввәсинин мүлкијјәтчиси даим буну анчаг мүйјән мүд-
дәтә сатсын, чүнки о өз иш гүввәсини тамамилә вә һәмишәлик
сатса, бунунла бирликдә өзүнү дә сатмыш олар, азад инсан-
дан гула, әмтәә саһибиндән әмтәәјә чевриләр. Бир шәхсијјәт
олмаг е'тибары илә о өз иш гүввәсинә өз мүнәсибәтини даим
өз мүлкијјәтинә олан бир мүнәсибәт кими, буна кәрә дә өз
әмтәәсинә олан бир мүнәсибәт кими сахламалыдыр, бу исә
анчаг о һалда мүмкүндүр ки, о, алычыја өз иш гүввәсиндән
анчаг мүйәгәти, анчаг мүйјән мүддәт истифадә етмәк вә ја
ону истейлак етмәк имканы вероин, демәли, өз иш гүввәсини
өзкәнинкиләшдирмәклә бәрәбәр, бу гүввә үзәриндә мүлкијјәт
һүгугундан имтина етмәсин⁴⁰⁾.

³⁹⁾ Классик гәдим дөврүн реал енциклопедијаларында белә мәнәсыз бир иднаја
рәст кәлмәк олар ки, антик дүнјада капитал тамамилә инкишаф етмишдән вә „анчаг азад
фәһлә вә кредит идаралары чатышмырды“. Ч-б Моммзен дә өз „Römische Geschichte“ әса-
риндә бир-биринин ардында quid pro quo [мәнәсызлаыг] едир.

⁴⁰⁾ Буна кәрә дә мүхтәлиф ганунлар иш мугавиләсинин максимум мүддәтини мүйјән
едир. Әмәјин азад олдуғу халқларда ганун муздулу иш һаггындакы мугавиләнин ләғв едил-
мәси шәртләрини һәмишә мүйјән едир. Бә'зи өлкәләрдә, хусусилә Мексикада (Америка-
лакы Вәтәндаш мүнәрибәсиндән әввәл һәбелә Мексикадан алынмыш торпагларда да, Куза

Пул саһибинин базарда иш гүввəсини бир əмтəə кими тапа билмəси үчүн лазым олан икинчи мүнүм шəрт ондан ибарəт-дир ки, иш гүввəси саһиби өз əмəјинин маддилəшдији əмтəə-лəри сатмаг имканындан мəһрум олмалы вə, əксинə, анчаг өз чанлы организмдə мөвчуд олан иш гүввəсинин өзүнү əмтəə кими сатмаға мəчбур олмалыдыр.

Бирисинин өз иш гүввəсіндэн фəргли əмтəəлэр сатмаг имканы олмасы үчүн о, əлбəттə, истехсал васитəлəринə, мəсələn хаммала, əмək алəтлəринə вə и. а. малик олмалыдыр. Көн олмаса, чəкмə тикмək олмаз. Ишчијə бундан əлава јашајыш васитəлəри лазымдыр. Неч кəс, һəтта «кəлəчəјин мусигисини» јарадан бир хəјалпəрəст дə кəлəчəјин мəһсуллары илə јашаја билмəз, һələ истехсалы баша чатдырылмајан истехлак дəјəр-лəри һесабына јашаја билмəз; инсан јер үзүнə кəлдији илк күндөн е'тибарэн һәр күн истехлак етмəли, истехсал етмəјə башламаздан əввəl вə истехсал етдији заман истехлак етмə-лидир. Мəһсуллар əмтəə кими истехсал едилирсə, бунларын истехсалы баша чатдыгдан сонра бунлар сатылмалыдыр вə анчаг сатылдыгдан сонра истехсалчынын тəлəбатыны өдəјə билэр. Истехсал үчүн лазым олан вахта сатыш үчүн лазым олан вахт əлава олунур.

Белəликлə, пул саһиби анчаг о һалда өз пулун капиталла чевирə билэр ки, əмтəə базарында азад фəһлə тапсын, һэм дə бу фəһлə ики мəһнада азад олмалыдыр: бу мəһнада ки, фəһлə азад шахсијјəтдир вə өз иш гүввəсинə бир əмтəə кими малик-дир, дикэр тэрəфдэн дə, онун сатмаг үчүн неч бир башга əм-тəəsi јохдур, лүт-үрјандыр, өз иш гүввəсини тəтбиг етмək үчүн лазым кəлэн һәр бир шејдэн мəһрумдур.

Тəдавүл даирəсиндə бу азад фəһлəнин нəјə көрə пул саһи-бинə гаршы дурмасы мəсələsi, əмək базарына əмтəə базары-нын хүсуси бир бөлмəsi кими һазыр шəкилдə раст кəлэн пул саһибини марагландырмыр. Бу мəсələ һələлик бизи дə ејни дэрəчэдə аз марагландырыр. Пул саһибинин фактик вəзијјəти əмəли чəһəтдэн əсас тутдуғу кими, биз дə бу вəзијјəти нəзəри чəһəтдэн əсас тутуруг. Нэр һалда бир шеј ајдындыр. Тəбиəт

чеврилишиндэн⁴⁴ əввəl исə əслиндə Дунај əјалəтлəриндə дə) кəлəлик кизли формада „пеонаж“ дејилэн шəкилдə мөвчуддур. Ишлəјиб өлөмək јолу илə гəјтарылан вə тəһһүд-лэри нəсилдэн нəслə кечэн борч васитəsi илə нэнник ајрыча бир фəһлə, һəтта онун бүтүм аялсн дə фə'лэн башга бир шəхсин вə онун аилəсинин мүлкијјəти олуур. Хуарес „пеонаж“ дəгэ етмишди. Лакин император дејилэн Максимилиан ону декретлə јеннэн тəтбиг етди; Вашингтонда нумəјандəлэр палатасы бу декрети Мексикада кəлəлији бəрпа едэн бир декрет кими тамамилə һағлы олараг ислəди. „Мен өз əлаһидə, чисмани вə руһи бача-рығларым, өз фəалијјəт имканыларым вə бунлардан заманча мəйдуд истифадəни өзкə-нинкилəшдириб башгасына вєрə билэрəm, чүнки бунлар һамин мəйдуддуг нəтичəсиндə мəнни бүтөвлүјүмə вə үмумијјəтмə заһири бир мунасибəт кəсб едир. Лакин мən əмək прəсəсиндə конкретлашан бүтүн вахтымы өзкəнинкилəшдирсəm, мəһсуллар фəалијјəтини бир там олараг өзкəнинкилəшдирсəm, бу фəалијјəтини лап мəһијјəтинин, өзүмүң үмуми фəалијјəтими вə керчаклијјини, өз шахсијјəтими башгасынын мүлкијјəти етмиш оларам“ (Hegel, „Philosophie des Rechts“. Berlin, 1840, S. 104, § 67).

бир тәрәфдә пул вә әмтәә саһибләрини, о бири тәрәфдә исә анчаг иш гүввәси саһибләрини јаратмыр. Бу мүнәсибәт нә тәбиәт тәрәфиндән јарадылан бир мүнәсибәтдир, нә дә бүтүн тарихи дөврләрә хас ола биләчәк бир ичтимаи мүнәсибәтдир. Јәгин ки, бу мүнәсибәт өзү әввәлки тарихи инкишафын нәтичәсидир, бир чох игтисади чеврилишләрин мәһсулудур, там бир сыра даһа гәдим ичтимаи истеһсал формасијаларынын мәһв олуб кетмәси мәһсулудур.

Әввәлләр нәзәрдән кечирдијимиз игтисади категоријалар да өз тарихинин изләрини дашыјыр. Мәһсулун әмтәә кими мөвчуд олмасы үчүн мүәјјән тарихи шәртләр мејданда олмалыдыр. Әмтәә олмадан өтрү мәһсул истеһсалчынын өзү үчүн билаваситә јашајыш васитәси кими истеһсал едилмәмәлидир. Әкәр биз тәдгигатымызда ирәлиләрә кедиб өзүмүздән сорушаг ки, мәһсулларын һамысы вә ја һеч олмазса чоху һансы шәраитдә әмтәә формасы алып, онда көрәрик ки, бу анчаг тамамилә спесифик бир истеһсал үсулу шәраитиндә, мәһз капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә баш вәрир. Лакин белә бир тәдгигат әмтәәнин тәһлили чәрчивәсиндән кәнара чыхарды. Әмтәә истеһсалы вә әмтәә тәдавулу о һалда да ола биләр ки, мәһсулларын чох бөјүк күтләси билаваситә шәхси истеһлак үчүн нәзәрдә тутулсун, әмтәәјә чеврилмәсин вә, демәли, ичтимаи истеһсал просеси һалә һеч дә там өлчүдә мүбадилә дәјәринин һөкмранлығына табе олмасын. Мәһсулун әмтәәјә чеврилмәси үчүн чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсү о дәрәчәдә инкишаф етмәлидир ки, билаваситә мүбадилә тичарәтиндә истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасында әмәлә кәлмәјә башлајан фәрг тамамилә баша чатмыш олсун. Лакин бу инкишаф пилләси тарихән ән мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијалара мәхсусдур.

Биз пула јахындан диггәт јетирсәк, көрәрик ки, пулун мејданда олмасы үчүн әмтәә мүбадиләси мүәјјән бир сәвијјәјә чатмыш олмалыдыр. Пулун мүхтәлиф формалары—садә әмтәә эквиваленти, јахуд тәдавул васитәси, јахуд тә'дијә васитәси, дәфинә вә дүнја пулу—бу вә ја башга функцијанын мүхтәлиф дәрәчәдә тәтбиг едилмәсиндән вә нисбәтән үстүнлүк тәшкил етмәсиндән асылы олараг ичтимаи истеһсал просесинин чох мүхтәлиф пилләләрини кәстәрир. Бунунла белә, тәчрүбәнин кәстәрдији кими, бүтүн бу формаларын әмәлә кәлә билмәси үчүн әмтәә тәдавулүнүн нисбәтән зәиф инкишаф етмәси дә кифәјәтдир. Капитал мәсәләси тамамилә башга чүрдүр. Онун мөвчуд олдуғу тарихи шәраит тәкчә әмтәә вә пул тәдавулүнүн мејданда олмасы илә битмир. Капитал анчаг о јердә мејдана кәлир ки, истеһсал васитәләринин вә јашајыш васитәләринин саһиби базарда өз иш гүввәсини сатан азад фәһлә тапсын;

артыг тэкчэ бу тарихи шэрт там дүнја тарихини эһатэ едир. Буна көрө дэ капитал өзүнүн лап мејдана кэлдији замандан е'тибарэн ичтимаи истеһсал просесинин хүсуси бир дөврүнүн башландығыны хэбэр верир⁴¹⁾.

Инди биз бу спесифик эһтээни, иш гүввэсини јахындан нэ-зэрдэн кечирмэлијик. Бүтүн башга эһтээлэр кими, онун да дэјэри вардыр⁴²⁾. Бу дэјэр нэ илэ мүэјјэн едилир?

Һэр бир башга эһтээ кими, иш гүввэсинин дэ дэјэри бу спесифик тичарэт шејинин истеһсалы вэ, демэли, тэкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илэ мүэјјэн едилир. Иш гүввэси дэјэр олдуғуна көрө, онун өзүндэ дэ анчаг мүэјјэн мигдар маддилэшмиш ичтимаи орта эмэк тэмсил олунур. Иш гүввэси анчаг чанлы фэрдин габилијјэти кими мөвчуддур. Демэли, иш гүввэсинин истеһсалы чанлы фэрдин мөвчуд олма-сыны тэлэб едир. Бир һалда ки, фэрд мөвчуддур, онда иш гүввэсинин истеһсалы фэрдин өзүнүн тэкрар истеһсал едилмэ-синдэн, онун јашамасыны давам етдирмэкдэн ибарэтдир. Чан-лы фэрдин өз јашајышыны давам етдирмэси үчүн мүэјјэн мигдар јашајыш васитэлэринэ еһтијачы вардыр. Белэликлэ, иш гүввэсинин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты һэмни јашајыш васитэлэринин истеһсалы үчүн лазым олан иш вах-тындан ибарэтдир, јахуд иш гүввэсинин дэјэри онун саһибинин јашајышыны давам етдирмэк үчүн лазым олан јашајыш васитэлэринин дэјэридир. Лакин иш гүввэси анчаг өз харичи тэзаһүрү јолу илэ һэјата кечир, о анчаг эмэкдэ һэјата кечир. Иш гүввэсинин һэјата кечмэси просесиндэ, эмэкдэ мүэјјэн мигдар инсан эзэлэси, эсэби, бејни вэ и. а. сэрф олунур, бунун да јери јенидэн долдурулмалыдыр. Бунун күчлү сэрф олун-масы бунун јеринин дэ күчлү долдурулмасыны тэлэб едир⁴³⁾. Бу күн зэһмэт чэкмиш иш гүввэси мүлкијјэтчиси сабаһ да эв-вэлки күч вэ сағламлыгла ејни просеси тэкрар едэ билмэли-дир. Демэли, јашајыш васитэлэринин мөчмусу зэһмэт чэкэн фэрди нормал һэјат фэалијјэти һалында сахламаг үчүн кифа-јэт етмэлидир. Тэбии тэлэбатын өзү, мөсэлэн: јемэк, палтар, јаначаг, мэнзил вэ и. а. бу вэ ја башга өлкөнин иглим хүсу-сийјэтлериндэн вэ башга тэбии хүсусийјэтлериндэн асылы

⁴¹⁾ Капитализм дөврүнүн характерик хүсусийјэти белэ бир фактдан ибарэтдир ки, иш гүввэси фэһланин өзү үчүн она махсус олан бир эһтээ формасы алып, буна көрө дэ онуи эмэји муздулу эмэк формасы алып. Дикэр тарафдан, анчаг бу замандан е'тибарэн эмэк маһсулларинин эһтээ формасы ан үмуми характер алыр.

⁴²⁾ „Бүтүн башга шејлэр кими, инсанын да дэјэри, ја'ни көрөклији онуи гиймэтидир, ја'ми онуи гүввэсиндэн истифада етмэк мүгабилинда иэ гадар алдэ едилэ билэрсэ, о гадардир“ (*The. Hobbes. „Leviathan“, in „Works“, edit. Molesworth. London, 1839—1844, v. III, p. 76*).

⁴³⁾ Гадим Ромада villicus, көнд тэсэррүфат гулларына башчылыг едэн тэсэррүфат раиси „гара фэһлэлэрдэн аз агыр эмэклэ маһгул олдуғуна көрө, аз да алырды“ (*The. Mommsen. „Römische Geschichte“, 1856, S. 810*).

олараг мұхтәлифдир. Дикәр тәрәфдән, зәрури тәләбат дежилән тәләбатын һәчми, һабелә онун едәнилмәси үсуллары өзү дә тарихин мәһсулудур вә өлкәнин мәдәни сәвијјәсиндән чоһ дәрәчәдә асылыдыр, өзчүмлә азад фәһләләр синфинин нә шәраитдә вә, демәли, нә кими адәт вә јашајыш тәләбләри илә формалашмасындан да хејли дәрәчәдә асылыдыр⁴⁴⁾. Беләликлә, башга әмтәәләрин әксинә олага, иш гүввәсинин дәјәри тә'рифинә тарихи вә мә'нәви үнсүр дахилдир. Лакин мүәјјән бир өлкәдә вә мүәјјән бир дөврдә фәһләјә лазым олан јашајыш васитәләринин һәчми вә тәркиби орта һесабла мә'лум кәмијјәтдир.

Иш гүввәси мүлкијјәтчиси ахыры өләчәкдир. Демәли, пулун арасы кәсилмәдән капиталла чеврилмәсинин тәләб етдији кими, иш гүввәси мүлкијјәтчисинин арасы кәсилмәдән базарда олмасы үчүн иш гүввәси сатычысы «һәр бир фәрдин өзүнү әбәдиләшдирији кими, ја'ни төрәмә јолу илә»⁴⁵⁾ өзүнү әбәдиләшдирмәлидир. Узүлүб сырадан чыхмаг вә өлүм нәтичәсиндә базардан јох олан иш гүввәсинин јерини ән азы ејни мигдар јени иш гүввәси тутмалыдыр. Буна көрә дә иш гүввәсинин истеһсалы үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин мәчмусуна белә әвәзләјичиләрин, ја'ни фәһлә балаларынын јашајыш васитәләри дә дахилдир, беләликлә дә әмтәә базарында бу спесифик әмтәә саһибләри ирги әбәдиләшмиш олур⁴⁶⁾.

Үмүмбәшәр тәбиәтинин дәјишдирилмәси, онун мүәјјән әмәк саһәсиндә һазырлыг вә вәрдишләр әлдә етмәси үчүн, инкишаф етмиш вә спесифик бир иш гүввәси олмасы үчүн мүәјјән тәһсил вә ја тәрбијә лазымдыр ки, бу да чоһ вә ја аз мигдар әмтәә эквивалентләри баһасына баша кәлир. Бу тәһсил хәрчи иш гүввәсинин ихтисасындан асылы олага мұхтәлифдир. Демәли, бу тәһсил хәрчи,—ади иш гүввәси үчүн тамамилә чүз'и олан бу хәрч,—иш гүввәсинин истеһсалына сәрф едилән дәјәрләр сырасына дахилдир.

Беләликлә, иш гүввәсинин дәјәри мүәјјән мигдар јашајыш васитәләринин дәјәриндән ибарәт олур. Буна көрә һәмин јашајыш васитәләринин дәјәри дәјишилдикдә, ја'ни бунларын истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын кәмијјәти дәјишилдикдә, иш гүввәсинин дәјәри дә дәјишилир.

Јашајыш васитәләринин бир гисми, мәсәлән, јејинти шеј-

⁴⁴⁾ Мүгајисә ет: W. Th. Thornton. „Overpopulation and its Remedy“. London, 1846.

⁴⁵⁾ Петти.

⁴⁶⁾ „Әмәјин тәбиин гижмәти... мүәјјән өлкәнин иглим шәраитинә вә јашајыш вәрдишләринә көрә, фәһләнин өзүнү јашатмаг үчүн вә она базарда әнфләмәјән әмәк тәклифини тә'мин едә биләчәк бир энлә сахламага имкан вәрмәк үчүн лазым кәлдији мигдарда зәрури шејләрә вә јашајышда раһатлыг васитәләринә ујғундур“ (R. Torrens. „An Essay on the external Corn Trade“. London, 1815, p. 62). Бурада „иш гүввәси“ әвәзиндә јанлыш оләрәг „әмәк“ сөзү ишләдилмишдир.

лэри, јаначаг вэ и. а. һэр күн истехлак едилир вэ буна көрө онларын јери дэ һэр күн долдурулмалыдыр. Палтар, мебел вэ и. а. бу кими башга јашајыш васитэлэри аз-чох узун мүддэт эрзиндэ истехлак едилир, буна көрө онларын јери дэ анчаг узун бир мүддэт кечдикдэн сонра долдурулмалыдыр. Бэ'зи эмтээлэр һэр күн, бэ'зилэри һэфтэдэ бир, үч ајда бир вэ и. а. сатын алыныр вэ ја гијмэти өдөнилир. Лакин бу хэрчлэрин мәчмусу, мәсэлэн, бир ил эрзиндэ һэр нечэ тэгсим едилсэ дэ, һэр күн элдэ едилэн орта варидатла өдөнилмэлидир. Иш гүввэсинин истехсалы үчүн һэр күн лазым олан эмтээ күтлэси = A , һэфтэдэ бир тэлэб олунан эмтээ күтлэси = B , һэр үч ајда бир тэлэб олунан эмтээ күтлэси = C вэ и. а. олсајды, бу эмтээлэрин күндэлик орта мигдары =
$$\frac{365 A + 52 B + 4 C + \text{вэ и. а.}}{365}$$

Фэрз едэк ки, орта һесабла көтүрүлмүш бир күн үчүн лазым олан бу эмтээ күтлэсиндэ 6 саатлыг ичтимаи эмэк вардыр; онда һэр күн иш гүввэсиндэ ичтимаи орта эмэк күнүнүн јарысы маддилэшир, јэ'ни иш гүввэсини һэр күн истехсал етмэк үчүн јарым иш күнү лазым кэлир. Иш гүввэсини һэр күн истехсал етмэк үчүн лазым олан бу мигдар эмэк иш гүввэсинин күндэлик дэјэрини, јахуд һэр күн тэкрат истехсал едилэн иш гүввэсинин дэјэрини тэшкил едир. Јарым күнлүк орта ичтимаи эмэк 3 шиллинг, јахуд бир талер гызыл күтлэсиндэ ифадэ олуурса, онда бир талер иш гүввэсинин бир күнлүк дэјэринэ мүтабиг гијмэтдир. Иш гүввэси саһиби һэр күн өз иш гүввэсини бир талерэ сатырса, иш гүввэсинин сатыш гијмэти онун дэјэринэ бэрабэрдир вэ еһтималымыза көрө, өз талерини капиталла чевирмэк тэшнэси олан пул саһиби доғрудан да бу дэјэри өдэјир.

Иш гүввэси дэјэринин эн ашағы вэ ја минимум һэдди елә бир эмтээ күтлэсинин дэјэриндэн ибарэтдир ки, бу эмтээ күтлэси һэр күн ахыб кэлмэсэ, иш гүввэсинин дашыјычысы олан инсан өз һэјат просесини давам етдирэ билмэз, јэ'ни физики чөһөтдэн зэрури јашајыш васитэлэринин дэјэриндэн ибарэтдир. Иш гүввэсинин гијмэти бу минимума өнирсэ, онда иш гүввэсинин гијмэти дэјэриндэн ашағы дүшмүш олуру, чүнки бу шэраитдэ иш гүввэси анчаг солғунлашан бир шөкилдэ давам вэ тэзаһүр едэ билэр. Һалбуки һэр бир эмтээнин дэјэри нормал кејфијјэтли эмтээнин истехсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүэјјэн олунору.

Мәсэлэнин лап маһијјэтинэ әсасэн иш гүввэсинин дэјэринэ верилэн бу тэ'рифи чох кобуд һесаб едиб Росси кими наразылыг етмэк сон дэрәчэ учуз бир сентименталлыг оларды; Росси исэ шикајэтлэниб дејир:

«Эмэк габилижјетини (*puissance de travail*) нэзэрдэн кечирэркэн истехсал просеси заманы эмэји давам етдирэн јашајыш васитэлэрини нэзэр алмамаг өз ујдурдуғуну (*être de raison*) нэзэрдэн кечирмэк демэкдир. Эмэкдэн бәһс етмэк, эмэк габилижјетиндэн бәһс етмэк ејни заманда фәһләдэн вә онун јашајыш васитэлэриндэн, фәһләдэн вә эмэк һагтындан бәһс етмэк демэкдир»⁴⁷⁾.

Јемәји һэмзә вермэк габилижјәти һәлә һеч дә јемәји фе'лән һэмзә етмәкдән ибарәт олмадығы кими, эмэк габилижјәти дә һәлә эмэк демэк дејилдир. Мә'лум олдуғу кими, јемәји һэмзә етмәк үчүн инсанын јахшы мә'дәси олмасы кифајәт дејилдир. Ким эмэк габилижјетиндән бәһс едирсә, о, эмэк габилижјетини давам етдирмәк үчүн лазым олан јашајыш васитэлэриндән сәрф-нэзәр етмир. Мәһз эмэк габилижјетинин дәјәри бу јашајыш васитэлэринин дәјәрини ифадә едир. Эмэк габилижјетини сатмаг мүмкүн олмурса, онун фәһләјә һеч бир фајдасы олмур. Бундан әләвә, бу һалда фәһлә ашағыдакы факты амансыз бир тәбии зәрурәт кими гаврајыр ки, онун эмэк габилижјәти өз истехсалы үчүн мүәјјән мигдар јашајыш васитэләри тәләб етмишдир вә өзүнүн тәкрат истехсалы үчүн даим јенидән јашајыш васитэләри тәләб едир. Бу һалда о, Сисмонди илә бирликдә белә бир кәшф едир: «Эмэк габилижјәти... сатыла билмирсә, бир һечдир»⁴⁸⁾.

Бу спесифик әмтәнин, иш гүввәсинин өзүнә мәхсус тәбиәти, әзчүмлә, бир дә онда ифадә олунур ки, алычы илә сатычы арасында контракт бағландыгдан сонра һәмин әмтәнин истехлак дәјәри һәлә фе'лән алычынын әлинә кечмир. Һәр бир башга әмтәнин дәјәри кими, бу әмтәнин дә дәјәри онун тәдәвүлә дахил олмасыдан әввәл мүәјјән едилмишдир, чүнки иш гүввәсинин истехсалына һәлә әввәл мүәјјән мигдар ичтимаи эмэк сәрф едилмишдир, лакин иш гүввәсинин истехлак дәјәри онун анчаг сонракы фәал тәзаһүрләриндән ибарәтдир. Беләликлә, гүввәнин өзкәнинкиләшдирилмәси илә онун керчәк тәзаһүрү, јә'ни истехлак дәјәри шәклиндә керчәк варлығы заман е'тибары илә бир-бириндән ајрылыр. Лакин о әмтәләр ки, онларын истехлак дәјәринин формал сурәтдә өзкәнинкиләшдирилмәси илә фе'лән алычынын әлинә кечмәси заман е'тибары илә бир-бириндән ајрылыр, бу чүр әмтәләрин сатылышында алычынын пулу адәтән тә'дијә васитәси вәзифәси дашыјыр⁴⁹⁾. Капиталист истехсал үсулунун мөвчуд олдуғу бү-

⁴⁷⁾ *Rossl.* «Cours d'Économie Politique». Bruxelles, 1843, p. 370, 371.

⁴⁸⁾ *Sismondi.* «Nouveaux Principes d'Économie Politique». t. I, p. 113.

⁴⁹⁾ «Һәр бир әмәјни һаггы анчаг онун баша чатмасыдан сонра өдәнилер» («An Inquiry Into those Principles, respecting the Nature of Demand etc.», p. 104). «Тичарәт кредитинин башланмасы о замандан һесаб едилмәлидир ки, һәр бир истехсалы илк мабәји олан фәһлә ганаат едиб јыгагы вәсәнт сәјәсиндә һәфтәлик, ики һәфтәлик, ајлыг, үч ајлыг вә и. а. мүддәтин ахырына гадар өз әмәјинин һаггы верилмәсини көзләмәк имканы алмыш олсун» (*Ch. Ganilh.* «Des Systèmes d'Économie Politique». 2ème edit. Paris, 1821, t. II, p. 150).

түн өлкөлөрдө иш гүввəсинин һаггы анчаг о вахт өдөнчилир ки, иш гүввəси онун алындыгы заман мугавилədə көстəрилэн мүддэт эрзиндэ фəалијјэт көстəрмиш олсун, јə'ни, мисал үчүн, һәр һəфтəнин ахырында өдөнчилир. Белəликлэ, һәр јердэ фəһлэ өз иш гүввəсинин истехлак дəјəрини капиталистə аванс верир; фəһлəнин иш гүввəсинин гижмəтини алычы һэлэ өдэмəмишдэн, фəһлэ өз иш гүввəсини онун истехлакына верир, бир сөзлэ—фəһлэ һәр јердэ капиталистə кредит верир (Бу кредитин бош бир ујдурма олмадыгыны эынки капиталист ифлас етдикдэ кредит верəнин өз эмək һаггыны итирмəси⁵⁰⁾, һабелэ даһа узун мүддэт тə'сир едэн там бир сыра фактлар да көстəрир⁵¹⁾. Лакин пулун алгы васитəси вə ја тə'дијэ васитəси вə зифəси дашымасы һеч дэ эмтəэ мубадилəсинин характерни дəјишдирмир) Иш гүввəсинин гижмəти контракт бағанаркэн мүэјјэн едилмиш олур, һэрчэнд ев кирəси кими, о

⁵⁰⁾ Шторх дејир ки, „фəһлэ... өз мəһсулдар гүввəсини борч верир“, лакин соира бич-бич алава едир ки, „о өз эмək һаггында...“ башга „һеч бир шej итирмəэ... чүнки фəһлэ истехсала һеч бир маддн шej гојмур“ (*Storch. „Cours d'Economie Politique“. Péttersbourg, 1815, t. II, p. 36, 37.*)

⁵¹⁾ Бир мисал. Лондонда икн чүр чөрəkчи вардыр: чөрəјин там дəјəринə сатан „full priced“ вə дəјəриндэн ашагы сатан „undersellers“. Чөрəkчилəрин бу ахырынчы категоријасы бутун чөрəkчилəрини ³⁾ дэ гəдəрини тəшкил едир (Һөкүмэт комиссары Н. С. Трименһирни „Grievances complained of by the journeyman bakers etc.“ һаггында јаздыгы „Report“ да, сəһ. XXII. London, 1862). Бу undersellers-лар демək олар анчаг слə чөрək сатырлар ки, буна зəј, сабуи, поташ, кирəч, Дербишир даш тозу вə бу кими башга лəззəтли гидалы вə хејирли маддэлэр гатырлар. (Бəх: јухарыда ситат кəтирилэн Көј китаб, һабелэ „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread“ һесабаты вə доктор һасселин „Adulterations Detected“, 2 nd edit. London, 1861.) Јер Чон Гордон 1855-чи ил комитəси гаршысындакы ифадəсиндэ демшидэ: „күндəлик сепмəји икн фунт чөрəkлэ ибарət олаи јохсул, чөрəјин бу чүр сакталашдырылмасы иəтнəсиндэ икн ејин мигдар чөрəkдэки гидалы маддэлəрини һəгигəтдэ дөрддэ бир һиссəсини дэ алмыр, биз һэлэ онун сəһəтини бу гатырларын зəариндэн даишымыр“. „Фəһлэ синфрини хејли һиссəси“ бу сахтакарлыгы чох јакшы билдији һалда, нəјэ көрə јенə дэ зəј, даш тозу вə саира алыр—суалына Трименһир (јухарыда көстəрилэн „Report“, сəһ. XLVIII) чавəб верир ки, фəһлэлэр „эз чөрəkчиндэн вə ја өз „chandler's shop“ундан [дүканыннан] она кəфлəри истəјиб таклиф етдиклэри чөрəји алмаға мəчбурдулар“. Оларын эмəјини һаггы анчаг иш һəфтəсини ахырында верилдијини көрə, олар „һəфтə эрзиндэ аилдəринин истехлак етдији чөрəјин пулуну анчаг һəфтəнин ахырында верə билирлэр“; соира Трименһир сөзүңү шабид ифадэлəри илэ тəсдиг едэрək алава едир: „шубһасиз мүэјјэн едилмишдир ки, белə гатырлары олаи чөрək хусуси оларак бу гəбил алычылар үчүн һазырланым“ („It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner“). „Инкилтарани“ (вə хусусан Шотландјанын) „бир чох канда тəсəррүфат маһалларында эмək һаггы икн һəфтədə бир дəфə вə һатта ајда бир дəфə верилир. Эмək һаггыны бу гəдэр кеч-кеч верилдији шəрəнтдэ кəнд тəсəррүфат фəһлəsi өзүнə дəзим олаи эмтəэлəри нисбə алмаға мəчбур олур... О баһа гижмəтə алмалы олур. һэм дэ эслиндə она бөрч веран дүканыңја бағаланыб гəлэр. Мəsəlэн, Уилтсдэ эмək һаггының ајда бир дəфə верилдији Һорнингсдэ фəһлəнин башга јердэ стоун 1 шиллинг 10 пенсə ала билдији уи она 2 шиллинг 4 пенсə тамам олур“ („Sixth Report“ on „Public Health“ by „The Medical Officer of the Privy Council etc.“, 1864, p. 264). „Пєјсди вə Килмарнокда“ (Гəрби Шотландја) „алла ишлəјэн чит басмачылары 1853-чү илдэ тə'тил едиб эмək һаггы верилмəsi мүддəтинин ајда бир дəфəдан 14 күндэ бир дəфəја ендирилмəsi нəил олмушдулар“ („Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1853“ p. 34). Бир чох иккилик көмүр санајечилəрини ишлəтдији методу фəһлəнин капиталистə вердији кредитин икиншарында јени бир ијилкəк адалым һесаб етмək олур, ахы онлар фəһлəнин һаггыны ајын башында верир, мааша гəдэр нсə она бөрч верир, һэм дэ буну чох вахт эмтəэ илэ верилрлэр, фəһлэ дэ бу эмтəэни базар гижмəтинлэн баһа алмаға мəчбурдулур (Trucksystem). „Эмək һаггыны ајда бир дəфə вермək вə һәр һəфтəнин ахырында фəһлəја бөрч вермək көмүр санајечилəрини ара-сында элэт олмушлар. Бөрч дүканыда“ (мəһз тоmtу-шор-да, јə'ни мұəссисə сəһибинин өз дүканында) „верилр; фəһлэлэр дүканын бир күнчүндə пул алыр вə дəрһал дүканын о бири күлчүндэ гатырларлэр“ („Children's Employment Commission, 3rd Report“. London, 1864, p. 38, № 192).

да анчаг сонралар реаллашыр. Иш гүввәси сатылмыш олур, һәрчәнд һаггы анчаг сонралар алыначагдыр. Лакин бу мүнәсибәти саф шәклиндә тәдгиг етмәк үчүн мүвәггәти олараг белә фәрз етмәк фәјдалы олар ки, иш гүввәсинин саһиби өз иш гүввәсини сатаркән ејни заманда һәмишә бунун контрактда көстәрилән пијмәтини дә алыр.

Инди биз таныш олдуғ ки, пул саһиби тәрәфииндән бу хүсуси әмтәәнин, иш гүввәсинин саһибинә верилән дәјәр нечә мүәјјән едилир. Иш гүввәсинин истеһлак дәјәри пул саһибини әлине мүбадилә заманы кечсә дә, бу истеһлак дәјәри анчаг һәгигәтән истифада едилмәк просесиндә, иш гүввәсинин истеһлақы просесиндә мејдана чыхачагдыр. Бу просес үчүн лазым олан хаммал вә с. кими шејләрин һамысыны пул саһибнә әмтәә базарында алыр вә бунларын там гијмәтини өдәјир. Иш гүввәсинин истеһлақы просеси ејни заманда әмтәәнин вә изафи дәјәрин истеһсалы просесидир. Һәр бир башга әмтәә кими иш гүввәси дә базардан, јахуд тәдавул даирәсиндән кәнарда истеһлак едилир. Буна көрә дә һәр шејин сәһдә вә һамынын көзү гаршысында баш вердији бу сәс-күлү мүнһити тәрк едәк, пул саһиби вә иш гүввәси саһиби илә бирликдә истеһсалын кизли дәринликләринә енәк, бу дәринликләрин гапысында исә бу сөзләр јазылмышдыр: *No admittance except on business* [Кәнар шәхсләрин ичәри кирмәси гадағандыр]. Бурада биз нәинки капиталын нечә истеһсал етмәси илә, һәмчинин онун өзүнүн нечә истеһсал едилмәси илә дә таныш оларыг. Мәнфәәт әлдә едилмәси сирри, нәһәјәт, бизә ајдынлашмалыдыр.

Иш гүввәсинин алыныб-сатылдығы тәдавул даирәси, јахуд әмтәә мүбадиләси даирәси инсанын фитри һүгугларынын мөвчуд олдуғу һәгиги бир чәннәтдир. Бурада анчаг азадлыг, бәрабәрлик, мүлкијјәт вә Бентам һөкм сүрүр. Азадлыг! Зира бир әмтәә, мәсәлән, иш гүввәси алычысы вә сатычысы анчаг өз азад ирадәсинин бујруғуна табедир. Онлар азад, јуридик чәһәтдән бәрабәр һүгуглу шәхсләр кими мүгавилә бағлајырлар. Мүгавилә онларын ирадәсинин өз үмуми јуридик ифадәсини тапдығы сон нәтичәдир. Бәрабәрлик! Зира онларын бир-биринә мүнәсибәти анчаг әмтәә саһибләринин мүнәсибәтидир вә онлар эквиваленти эквивалентә мүбадилә едилрәр. Мүлкијјәт! Зира бунлардан һәр бири јалныз өз ихтијарында олан шејә маликдир. Бентам! Зира һәр кәс анчаг өзүнү дүшүнүр. Онлары бир-биринә бағлајан јекәнә гүввә һәр биринин өз хејрини күдмәсидир, өз фәјдасыны дүшүнмәсидир, шәхси мәнафејидир. Лакин мәһз һәр кәс анчаг өзүнү дүшүндүјү вә һеч кәс башгасыны дүшүнмәдији үчүн онларын һамысы әввәлдән гәрарлашмыш бир аһәнқдарлыг үзүндән вә ја е'чазкар бир

һикмәт сәјәсиндә анчаг өзләринин гаршылыглы хејри, үмуми фәјдасы, үмуми мәнафеји үчүн чалышырлар.

Капитал вә муэдлу әмәк чәмијјәти һаггында vulgaris фритредерин бүтүн өз бахышларыны, анлајышларыны, бүтүн өз мүлаһизәләри мигјасыны әхз етдији бу садә тәдавул даирәси илә, јахуд әмтәә мүбадиләси даирәси илә видалашыб орадан ајрылдыгда көрүрүк ки, бизим *dramatis personae* [иштирак едән шәхсләрин] сималары бир гәдәр дәјишилмәјә башлајыр. Кечмиш пул саһиби бир капиталист кими габагда ирәлиләјир, иш гүввәси саһиби исә онун фәһләси кими онун далынча кедир; бири мә'налы-мә'налы күлүмсәјир вә дәрһал ишә киришмәк һәвәсиндәдир; дикәри исә мә'јус-мә'јус башыны ашағы саллајыб сүрүкләнир, онун ајаглары кетмир, чүнки базарда өз дәрисини сатмыш вә буна көрә дә кәләчәкдә бир перспективдән башга һеч бир перспектив көрмүр: онун дәрисини аша гојачаглар.

Ү Ч Ү Н Ч Ү Б Ө Л М Э

МҮТЛЭГ ИЗАФИ ДЭЈЭР ИСТЕҢСАЛЫ

Б Е Ш И Н Ч И Ф Э С И Л

ЭМЭК ПРОСЕСИ ВЭ ДЭЈЭРИН АРТМАСЫ ПРОСЕСИ

I. ЭМЭК ПРОСЕСИ

Иш гүввэсинин истехлакы эмэјин өзү демөкдир. Иш гүввэсинин алычысы онун сатычысыны ишлөмөјө мөчбур едэрөк иш гүввэсинин истехлак едир. Бунун нөтичөсиндө иш гүввэсинин сатычысы actu [ишдө] фөалијјөт көстөрөн иш гүввэси, фөһлө олур, бундан эввэл исө о анчаг potentia [потенсиал сурөтдө] фөһлө иди. О өз эмөјини өмтөөлөрдө ифадө өтмөк үчүн, һәр шејдөн эввэл, буну истехлак дөјөрлөриндө, бу вө ја башга тэлөбаты өдөмөјө хидмөт едөн шејлөрдө ифадө өтмөлидир. Дөмөли, капиталист фөһлөни мөүјјөн бир истехлак дөјөри, мөүјјөн бир шеј һазырламаға мөчбур едир. Истехлак дөјөрлөри, јахуд һөмөтлөр истехсалынын капиталист үчүн вө онун нөзарөти алтында ичра едилмөси бу истехсалын үмуми тэбиөтини өсла дөјишдирмир. Буна көрө дө эмөк просөсини эввөлчө һөч бир мөүјјөн ичтимай формадан асылы олмајараг нөзөрдөп кечирмөк лазымдыр.

Эмөк һәр шејдөн эввэл инсанла тэбиөт арасында баш вөрөн бир просөсдир, инсанын өз фөалијјөти сажөсиндө өзү илө тэбиөт арасындакы маддөлөр мөбадилөсиндө васитөчи олдуғу, бу мөбадилөни тэнзим өтдији вө ону нөзарөт алтында сахладығы бир просөсдир. Инсан өзү тэбиөт маддөсинө бир тэбиөт гүввэси кими гаршы дурур. Инсан тэбиөт маддөсини өз јашајышына јарарлы олан бир формада мөнимсөмөк үчүн өз бөдөнинө мөнсуб олан тэбиө гүввөлөри: эл вө ајагларыны, башыны вө бармагларыны һәрөкөтө көтирир. Инсан бу һәрөкөт васитөси илө харичи тэбиөтө төсир өтмөклө вө ону дөјишдирмөклө бөрөбөр өз тэбиөтини дө дөјишдирир. О өз тэбиөтиндө мөркүлөмөклө олан гүввөлөри инкишаф өтдирир вө бу гүввөлөрин фөалијјөтини өз һакимијјөтинө табе едир. Биз бурада эмөјин

илк һејванабэнзэр инстинктив формаларыны нэзэрдэн кечир-мэјэчэјик. Чэмијјэтин, эмтээ базарында фэһлэнин өз иш гүв-вэсинин сатычысы кими мејдана чыхдығы һалы илэ, ибтидан заманларын дэринликләринэ кедиб чатдығы илкин һалы—инсан эмэјинин өз примитив, инстинктив формасындан һэлэ азад олмадығы һалы арасында чох бөјүк бир месафэ вардыр. Биз эмэји анчаг инсана мэхсус олдуғу формада нэзэрдэ тутуруг. Нөрүмчэк тохучунун эмэлијјатыны хатырладан бир эмэлијјат ичра едир, бал арысы да мумдан шан гајыр-масы илэ бэзи ме'мар адамлары утандырыр. Лакин эн пис ме'мар да эн јахшы бал арысындан лап эввэлдэн бунунла фэрглэнир ки, ме'мар һэлэ мумдан шан гајырмаздан эввэл буну өз бејниндэ гајырыб һазырламыш олур. Эмэк просесинин сонунда алыннан нэтичэ артыг бу просесин эввэлиндэ инсанын тэсэввүрүндэ, јэ'ни идеал сурэтдэ мөвчуд олур. Инсан нэинки тэбиэтин вердији шејин формасыны дэјишдирир; тэбиэтин вердији шејдэ о өз шүүрлу мэгсэдини дэ һэјата кечирир, бу мэгсэд бир ганун олараг инсан фэалијјэтинин үсулуну вэ характерини мүэјјэн едир вэ инсан өз ирадэсини бу мэгсэдэ табе етмэси олур. Нэм дэ инсанын өз ирадэсини бу мэгсэдэ табе етмэси тэк бир һал дејилдир. Эмэји ичра едэн э'заларын кэркинләшдирилмэсиндэн элава, эмэјин сэрф едилдији бүтүн мүддэт эрзиндэ мүэјјэн мэгсэд күдэн ирадэ дэ зэруридир ки, бу да ишэ диггэт вермэклэ ифадэ олунур, нэм дэ эмэјин мез-муну вэ онун ичра үсулу фэһлэни нэ гэдэр аз марагландырыр-са, демэли, фэһлэ өз физики вэ эгли гүввэлэринин һэрэкэтин-дэн ибарэт олан эмэктэн нэ гэдэр аз зөвг алырса, һэмин ирадэ дэ бир о гэдэр артыг дэрэчэдэ зэруридир.

Эмэк просесинин садэ моментләри бунлардыр: мүэјјэн мэгсэд күдэн фэалијјэт вэ ја эмэјин өзү, эмэк чисми вэ эмэк васитэлэри.

Эввэлдэ инсаны јемэклэ, һазыр јашајыш васитэлэри илэ тэчһиз едэн торпаг (игтисади нөгтеји-нэзэрдэн су да бураја дахилдир)¹⁾, инсанын һеч бир јардымы олмадан, инсан эмэјинин эн үмуни чисми кими мөвчуддур. Бүтүн о чисим-лэр ки, эмэк анчаг онлары торпагла олан билаваситэ элагэ-синдэн ајырмалы олур, бунлар тэбиэтин вердији эмэк чисим-лэридир. Мэсэлэн, овланыб өз јашајыш мүһитиндэн—судан—чыхарылан балыг, эл дэјмэмиш мешэдэ кэсилэн ағач, јерин дэринликләриндэн чыхарылан филиз. Эксинэ, экэр эмэк чис-

¹⁾ „Инсана белэ кэлир—вэ һэгнэгтдэ дэ елэ белэдир—ки, кэнч бир адамы фэјдалы эмэк вэ нанлијјэт јолуна чыхармаг үчүн она аз бир мигдар пул верилдији кими, торпагыны мөһуд мигдарда олан вэ инсандан гэтијјэн асылы олмадан мөвчуд олан илкин мөһсулла-рыны тэбиэт вермишдир“ (James Stewart. „Principles of Political Economy“, edit. Dublin, 1770, v. 1, p. 116).

минин өзү эввэлки эмәклә, нечә дејәрләр, сүзкәчдән кечирилмишсә, биз ону хам материал адландырырыг, мәсәлән, артыг һасил едилиб јуулма процесиндә олан филиз. Һәр бир хам материал эмәк чисмидир, лакин һәр бир эмәк чисми хам материал дејилдир. Эмәк чисми анчаг о һалда хам материал олур ки, эмәк сәрф едилмәклә мүјјән дәрәчәдә дәјишилмиш олсун.

Эмәк васитәси елә бир шејдир вә ја шејләр комплексидир ки, инсан бунлары өзү илә эмәк чисми арасында гојур вә бунлар она өз тә'сирини һәммин чисмә кечирән бир амил хидмәти көрүр. О, шејләрнин механики, физики, кимјәви хассәләриндән истифадә едир ки, өз мәгсәдинә ујғун олараг бунлары башга шејләрә тә'сир аләтләри кими тәтбиг етсин²⁾. Инсанын билаваситә элдә етдији чисим эмәк чисми дејил, эмәк васитәсидир,—биз һазыр јашајыш васитәләри, мәсәлән, мејвә јығмагдан бәһс етмирик, чүнки бу һалда фәһләнин анчаг бәдән ә'залары эмәк васитәси олур. Беләликлә, тәбиәтин өзүнүн вердији шеј фәһләнин фәалијјәт ә'засы олур, онун өз бәдән ә'заларына әлавә етдији бир ә'за олур вә бунунла да о библијанын әксинә олараг, өз бәдәнинин тәбии өлчүләрини узадыр. Инсанын илк гида анбары олан торпаг һәмчинин онун эмәк васитәләринин дә илк анбарыдыр. Торпаг она, мәсәлән, даш верир вә о да бу дашдан истифадә едиб ону башга шејләрә атыр, онунла башга шејләри сүртүр, әзир, кәсир вә и. а. Торпаг өзү эмәк васитәсидир, лакин әкинчиликдә онун эмәк васитәси вәзифәси дашымасы үчүн дә там бир сыра башга эмәк васитәләри олмалы вә иш гүввәси нисбәтән јүксәк инкишаф етмиш олмалыдыр³⁾. Умумијјәтлә эмәк просеси һеч олмазса бир гәдәр инкишаф етдикдә артыг е'мал олунмуш эмәк васитәләринә еһтијач һисс едир. Биз ән гәдим инсанын мағараларында даш аләтләрә вә даш силаһа раст кәлирик. Бәшәр тарихинин илк пилләләриндә е'мал едилмиш даш, ағач, сүмүк вә балыггулағы илә јанашы инсан тәрәфиндән әһлиләшдирилән, демәли, эмәк сәрф едилмәклә дәјишдирилән, бәсләниб је-тишдирилән һејванлар да эмәк васитәси олараг башлыча рол ојнајыр⁴⁾. Эмәк васитәләри ишләтмәк вә јаратмаг, рүшејм һалында бә'зи һејван нөвләринә хас олса да, инсанын эмәк про-

²⁾ „Зәка гүдратли олдуғу гәдәр дә һилләкәрдир. Һилләкәрлик үмумијјәтлә васитәчи фәалијјәтлән ибарәтдир, бу, предметләрин өз табииәтләринә мүвафиг тарала бир-биринә тә'сир кәстәрмәсинә вә бир-бирини дәјишдирмәсинә сәбәб олуб, өзү һәммин процесә билаваситә гәришмајараг өз мәгсәдини һәјата кечирир“ (Hegel. „Encyklopadie“. Erster Theil. „Die Logik“. Berlin, 1840, S. 382).

³⁾ Умумијјәтлә мискин бир әсәр олан „Théorie de l'Économie Politique“. Paris, 1815 (t. I, p. 266) әсәриндә Ганнл физиократларла мүбәһисәјә киришиб, әсил әкинчилик үчүн илк шәрт олан чохлу миғдар эмәк процесләрини бачарыла саладајыр.

⁴⁾ „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“ (1766) әсәриндә Түрго мәдәнијјәтин илк пилләләри үчүн әһлиләшдирилмиш һејванларын әһмијјәтинин һахшы ајдынлашдырыр.

сесинин специфик сәчијјәви чәһәтини тәшкил едир, буна көрә дә Франклин инсаны «a toolmaking animal», аләт гајыран һејван адландырыр. Нәсли кәсилмиш һејван нөвләринин бәдән гурулушуну өјрәнмәк үчүн онларын галмыш сүмүкләринин гурулушунун нә кими эһәмијјәти варса, арадан галхмыш ичтимай-игтисади формасыјалары өјрәнмәк үчүн дә эмәк васитәләринин галыгларынын ејни эһәмијјәти вардыр. Игтисади дөврләрин фәрғи онда дејилдир ки, нә истеһсал едилди, бундадыр ки, нечә истеһсал едилди, һансы эмәк васитәләри илә истеһсал едилди⁵⁾. Эмәк васитәләри нәинки инсан иш гүввәсинин инкишафы ме'ярыдыр, һабелә эмәјин ичра едилдији ичтимай мүнәсибәтләрин кәстәрчисидир. Эмәк васитәләринин өз ичәрсиндә механики эмәк васитәләри,—бунларын да мәчмусуну истеһсалын сүмүк вә әзәлә системи адландырмаг олар,—јалныз эмәк чисимләрини сахламаға хидмәт едән эмәк васитәләриндән хејли артыг дәрәчәдә ичтимай истеһсалын мүәјјән дөврүнүн характерик фәрғләндиричи әләмәтини тәшкил едир, бу чүр эмәк васитәләринин мәчмусуну исә үмумијјәтлә истеһсалын дамар системи адландырмаг олар, мәсәлән бору, чәлләк, сәбәт, габ вә и. а. Бунлар анчаг кимја истеһсалында мүнүм рол ојнајыр^{5а)}.

Эмәк чисминә эмәјин тә'сир кәстәрмәси үчүн васитә олан вә буна көрә дә эмәк фәалијјәтинин бу вә ја башга шәкилдә кечиричиси хидмәтини көрән шејләрдән әләвә, үмумијјәтлә эмәк просесинин ичра олуна билмәси үчүн лазым кәлән бүтүн мадди шәртләр дә даһа кениш мәһнадә эмәк просеси васитәләринә дахилдир. Бунлар билаваситә эмәк просесинә дахил дејилдир, лакин бунлар олмадан эмәк просеси ја һеч мүмкүн олмаз, ја да мүкәммәл олмајан шәкилдә давам едә биләр. Белә бир үмуми эмәк васитәси јенә дә торпаг өзүдүр, чүнки торпаг фәһләјә locus standi [үзәриндә дурдуғу јери], онун эмәк просесинә исә фәалијјәт даирәси (field of employment) верир. Јенә дә бу чүр эмәк васитәләринә, лакин артыг әввәлчә эмәк просесиндән кечмиш эмәк васитәләринә иш биналары, каналлар, јоллар вә и. а. мисал ола биләр.

Беләликлә, эмәк просесиндә инсанын фәалијјәти эмәк васитәсинин јардымы илә эмәк чисминдә әввәлчәдән нәзәрдә тулан дәјишиклији јарадыр. Просес мәһсулда сөнүб кедир. Эмәк просесинин мәһсулу истеһлак дәјәридир, формасы дә-

⁵⁾ Мүхтәлиф истеһсал дөврләринин техноложии мугајисәсиндә бүтүн әмтәәләр ичәрсиндә ән аз эһәмијјәтлисиз зинәт шејләридир.

^{5а)} 2-чи нәшрә гәјд. Тарих елми мадди истеһсалын инкишафыны, демәли, бүтүн ичтимай һәјәтин вә беләликлә бүтүн керчәк тарихин дә әсасыны индијәдәк нә гәләр әз билсә дә, һәр һалда, тарихдән әввәлки заманлар, тарихи ахтарыш дејилән ахтарышларә әсәсән дејил, тәбиәтшүнәсныг ахтарышларынә әсәсән, аләт вә силаһларын гајрыллыгы материала әсәсән дөврләрә бөлүнүр: лаш дөврү, тунч дөврү, дәмир дөврү.

јишдириләрәк инсан тәләбатына уҗғунлашдырылан тәбиәт маддәсидир. Эмәк бурда эмәк чисми илә бирләшмиш олур. Эмәк чисимдә маддиләшмиш олур, чисим исә е'мал едилмиш олур. Фәһлә тәрәфдә фәалијјәт [Upruhe] формасында тәзаһүр едән, инди мәһсул тәрәфдә гәрар тутмуш хассә [ruhende Eigenschaft] формасында, варлығ формасында мејдана чыхыр. Фәһлә әјирмишдир, мәһсул да ипликадир.

Бүтүн процесә онун нәтичәси олан мәһсул нөгтеји-нәзәриндән бахылса, эмәк васитәси дә, эмәк чисми дә, һәр икиси истеһсал васитәси⁶⁾ кими, әмәјин өзү исә мәһсулдар эмәк⁷⁾ кими мејдана чыхыр.

Бир истеһлак дәјәри эмәк процесиндән мәһсул шәклиндә чыхаркан, әввәлки эмәк процесләринин мәһсулу олан диқәр истеһлак дәјәрләри истеһсал васитәси оларағ һәмин процесә дахил олур. Бир әмәјин мәһсулу олан ејни бир истеһлак дәјәри башга бир эмәк үчүн истеһсал васитәси олур. Буна көрә дә мәһсуллар нәинки эмәк процесинин нәтичәсидир, һабелә эмәк процеси үчүн шәртдир.

Өз эмәк чисмини тәбиәтдә тапан мә'дәнчилик, овчулуг, балығчылығ вә и. а. (хам торпағ анчағ илк дәфә бечәрилдикдә—әкинчилик) кими һасилат сәнәјеси истиона олмагла,—бүтүн сәнәјә сәнәләриндә хам материал, јә'ни артығ, эмәк процеси сүзкәчиндән кечмиш олан вә өзү дә артығ, эмәк мәһсулу олан эмәк чисми ишләнир. Мәсәлән, әкинчиликдә тохум. Адәтән тәбиәтин мәһсулу һесаб едилән һејванлар вә биткиләр дә һәгигәтдә нәинки кечән ил сәрф едилән әмәјин мәһсулудур, һәтта мүасир шәклиндә көтүрүләрсә, һәмчинин бир чох нәсилләр боју инсанын нәзарәти алтында, инсан әмәји илә әмәлә кәлән дәјишикликләрин мәһсулудур. Эмәк васитәләринин өзүнә кәлдикдә, ән сәтһи нәзәрлә бахылдығда белә, бунларын чохунда кечмиш әмәјин изини көрмәк олур.

Хам материал мәһсулун башлыча субстансијасыны тәшкил едә биләр вә ја онун тәшәккүлүндә анчағ јардымчы материал кими иштирак едә биләр. Јардымчы материалы ја эмәк васитәләри истеһлак едир, мәсәлән, көмүрү—бухар машыны, сүрткү јағыны—чархлар, оту—ишләк ат истеһлак едир, јахуд һәмин материал хам материала әләвә едилир ки, бунда мадди дәјишиклик әмәлә кәтирсин,—мәсәлән, ағардылмамыш кәтана хлор, дәмирә көмүр, јуна бојағ әләвә едилир, ја да әмәјин өзүнүн ичра олунмасына јардым едир, мәсәлән, иш бинасны

⁶⁾ Мәсәлән, һәлә тутулмајан балығ балығчылығ үчүн 'истеһсал васитәси аландыр-мағ гәрибә көрүнур. Лакин һәлә индијадәк елә бир үсул ичәд олунмамышдыр ки, балығ олмајан суларда балығ тутмағ мүмкүн олсун.

⁷⁾ Мәһсуллар әмәјә садә эмәк процесин нөгтеји-нәзәриндән верилән бу тә'риф капиталист истеһсал үсулу үчүн әсла кифәјәт дејилдир.

ишыгландырмаг вэ гыздырмаг үчүн ишлэдилир. Кимја сәнајесинин өзүндә әсас материал илә жардымчы материал арасындакы фәрг итиб кедир, чүнки ишлэдилән хам материалдан һеч бири јенидән мәнсулун субстансијасы кими бир даһа мејдана чыхмыр⁶⁾.

Һәр шәј бир чох хассәләрә малик олдуғуна вә буна көрәдә мүхтәлиф истифадә үсуллары үчүн јарарлы олдуғуна көрә, ејни бир мәнсул чох мүхтәлиф әмәк просесләриндә хам материал ола биләр. Мәсәлән, дәјирманчы, нишаста заводчусу, арагчәкән, малдар вә и. а. үчүн тахыл хам материалдыр. Тохумлуг тахыл өзүнүн истеһсалы үчүн хам материал олур. Ејнилә дә көмүр мәнән сәнајесиндән мәнсул кими чыхыр вә ораја истеһсал васитәси кими дахил олур.

Ејни мәнсул ејни бир әмәк просесиндә әмәк васитәси вә хам материал ола биләр. Мәсәлән, сахланыб бәсләнилән малгара е'мал олуна хам материалдыр вә ејни заманда да күбрә һазырламаг васитәсидир.

Истеһлак үчүн һазыр формада мөвчуд олан мәнсул јенидән башга бир мәнсул үчүн хам материал ола биләр, мәсәлән, шәраб үчүн үзүм хам материалдыр. Јахуд әмәјин мәнсулу елә формаларда олур ки, бу формаларда о анчаг хам материал кими ишләдилә биләр. Бу һалда олан хам материал јарымфабрикат адланыр вә бәлкә дә ону аралыг фабрикат адландырмаг даһа доғру оларды, мәсәлән, памбыг, сап, иплик вә и. а. Илкин хам материал өзлүјүндә артыг мәнсул олдуғу һалда, һәлә там бир сыра мүхтәлиф просесләрдән кечмәлидир, бу просесләрдә исә о, даим дәјишилән шәкилдә һәр дәфә јенидән хам материал кими ишлэдилир вә нәһажәт, сон әмәк просесинә кәлиб чатыр вә бурадан артыг, һазыр јашајыш васитәси вә ја һазыр әмәк васитәси кими чыхыр.

Беләликлә, мүәјјән бир истеһлак дәјеринин хам материал, әмәк васитәси вә ја мәнсул кими мејдана чыхмасы, тамамилә онун әмәк просесиндә дашыдығы мүәјјән функцијадан, бурада тутдуғу јердән асылыдыр вә бу јер дәјишилдикдә, онун вәзифәләри дә дәјишилир.

Буна көрә дә мәнсуллар јени әмәк просесләринә истеһсал васитәләри кими дахил олдугда, өз мәнсул характерини итирир. Мәнсуллар бурада чанлы әмәјин анчаг мадди амилләри олур. Әјиричи үчүн иј анчаг онун әјирмәдә ишләтдији бир васитәдир, кәтан лифи анчаг әјирилән бир чисимдир. Әлбәттә, әјирмә материалы вә иј олмадан әјирмәк олмаз. Буна көрәдә әјирмә башланаркән бу мәнсуллар мөвчуд олмалыдыр.

⁶⁾ Шторх әсил хам материалла „matière“, жардымчы материалла исә „matériaux“ дејиб буллары бир-бириндән ајырыр⁶⁾. Шербүлҗе жардымчы материаллары „matières instrumentales“ адландырыр⁶⁾.

Лакин чөрәжин кәндли, дәјирманчы, чөрәкчи вә и. а. тәрәфиндән кечмишдә сәрф едилән әмәјин мәһсулу олмасынын чөрәк јејилмәси үчүн тамамилә әһәмијјәтсиз олдуғу кими, кәтан лифи вә ијин дә кечмиш әмәјин мәһсулу олмасы әјирмә просеси үчүн тамамилә әһәмијјәтсиздир. Әксинә. Истеһсал васитәләри өзләринин кечмишдә сәрф едилән әмәјин мәһсулу олмағ характерини әмәк просесиндә бүрузә верирсә, анчағ өз нөгсанлары үзүндән бүрузә верир. Күт бычағ, даим гырылан иплик вә и. а. һәмишә бычағчы А илә әјиричи В-ни хатырладыр. Јахшы һазырланмыш мәһсулда онун истеһлак хассәләринин јарадылмасында кечмиш әмәјин иштирак етдијинин һәр бир изи силиниб кетмиш олур.

Әмәк просесиндә хидмәт етмәјән машын фајдасыздыр. Бундан әлавә, бу машын, тәбии маддәләр мүбадиләсинин дағдычы тәсирина мәруз галыр. Дәмир пасланыр, ағач чүрүјүр. Бир шеј тохумағ үчүн истифадә едилмәјән иплик корланмыш памбығдыр. Чанлы әмәк бу шејләри гаврамалы, бунлара руһ вериб чанландырмалы, бунлары анчағ мүмкүн олан истеһлак дәјәрләриндән керчәк вә фәал истеһлак дәјәрләринә чевирмәлидир. Бунлары өз чисми кими ассимилјасија едән әмәјин алову илә гавранмыш әмәк просесиндә өз гајә вә вәзифәсинә ујғун функцијалар дашымалы олан бу истеһлак дәјәрләри истеһлак едилирсә дә, мәгсәдәујғун сурәтдә истеһлак едилир, фәрди истеһлак даирәсинә јашајыш васитәләри кими вә ја јени әмәк просесинә истеһсал васитәләри кими дахил ола билән јени истеһлак дәјәрләри, јени мәһсуллар јарадылмасы үнсүрләри кими истеһлак едилир.

Беләликлә, мејданда олан мәһсуллар әмәк просесинин нәтичәси олмагла бәрабәр әмәк просеси үчүн шәртдирсә, диқәр тәрәфдән, бунларын әмәк просесинә дахил олмасы, јәни чанлы әмәклә тәмасы кечмиш әмәјин бу мәһсулларыны истеһлак дәјәрләри кими сахламағ вә бунлардан истифадә етмәк үчүн јеканә васитәдир.

Әмәк өз мадди үнсүрләрини, өз чисмини вә өз васитәләрини истеһлак едир, онлары јејир, буна көрә дә әмәк истеһлак просесидир. Бу истеһсал истеһлақы фәрди истеһлақдан онунла фәрғләнир ки, бу ахырынчы һалда мәһсул чанлы фәрдин јашајыш васитәләри кими, биринчи һалда исә әмәјин, јәни бу фәрда мәхсус олуб фәалијјәт көстәрән иш гүввәсинин јашајыш васитәләри кими истеһлак едилир. Буна көрә дә фәрди истеһлақын мәһсулу истеһлакчы өзүдүр, истеһсал истеһлақын нәтичәси исә истеһлакчыдан фәрғли олан мәһсулдур.

Әмәк васитәләри илә әмәк чисми өзләри дә мәһсул олдуғуна көрә, мәһсулу әмәк мәһсул истеһсалы үчүн истеһлак едир вә ја мәһсулдан мәһсул истеһсалы васитәләри кими ис-

тифадэ едир. Лакин эмэк просеси эввэлдэ анчаг, инсанла вэ онун жардымы олмадан мөвчуд олан торпаг арасында чэрэжан етдији кими, инди дэ эмэк просесиндэ, тэбиэтин вердији вэ тэбиэт маддэсинин инсан эмэји илэ бирлэшмэсиндэн ибарэг олмажан истеһсал васитэлэри иштирак едир.

Садэ вэ абстракт моментлэри асасында тэсвир етдијимиз эмэк просеси истеһлак дэјэрлэри жаратмаг үчүн мэгсэдэүјгүн фаалијјетдир, тэбиэтин вердиклэрини инсан тэлэбаты үчүн мэнимсэмэкдир, инсанла тэбиэт арасындакы маддэлэр мүбадилэси үчүн үмуми шэртдир, инсан һэјаты үчүн эбэди тэбин шэртдир, буна көрэ дэ инсан һэјатынын һеч бир формасындан асылы дејилдир, эксинэ, бу һэјатын бүтүн ичтимаһ формаларына ејни дэрэчэдэ хасдыр. Буна көрэ дэ бир фәһлэнин башга фәһлэлэрэ мүнасибэтини нэзэрдэн кечирмэјэ еһтијачымыз олмамышды. Бир тэрәфдэ инсан вэ онун эмэји, дикэр тэрәфдэ исэ тэбиэт вэ онун маддэлэри көтүрүлүрдү,—бу кифајет иди. Бугданын дадындан ону кимин бечэриб јетишдирдијини билмэк мүмкүн олмадығы кими, бу эмэк просесиндэн дэ көрүнмүр ки, о һансы шэраитдэ чэрэжан едир: гуллара көз олан нэзэрэтчинин амансыз гамчысы алтындамы, јахуд капиталистин тамаһкар нэзэри алтында чэрэжан едир; буну бир һечэ јукер торпағыны бечэрэн Синсиннатмы, јохса јыртычы һејваны дашла вуруб өлдүрэн вәһши адам ичра едир⁹⁾.

Лакин бизим in spe [кәләчәкдәки] капиталистэ гајыдаг. Биз ону, о әмтәэ базарындан эмэк просеси үчүн лазым олан бүтүн амиллэри: мадди амиллэр, јахуд истеһсал васитэлэри, вэ шәхси амил, јахуд иш гүввәси алдыгдан сонра тәрк етмишдик. О өз хүсуси мүәссисәси: әјирмә е'малатханасы, чәкмә фабрики вэ и. а. үчүн лазым олан истеһсал васитэлэрини вэ иш гүввәсини һијләкәр вэ тәчрүбәли бир мүштәри көзү илэ сечиб алмышды. Беләликлә, бизим капиталист алдығы әмтәәни, иш гүввәсини истеһлак етмәјэ башлајыр, јә'ни иш гүввәсинин дашыјычысы олан фәһләни өз эмэји илэ истеһсал васитэлэрини истеһлак етмәјэ мәчбур едир. Фәһләнин, эмэк просесини өзү үчүн дејил, капиталист үчүн ичра етмәси үзүндэн эмэк просесинин үмуми характери, әлбәттә, дәјишилмир. Чәкмә тикмәкдә вә ја иплик әјирмәкдә ишләдилән мүәјјән үсул да капиталистин ишә гарышмасы нәтичәсиндә бирдән-бирә дәјишиилә бил-

⁹⁾ Сон дәрәчә мәнтиғи олан бу асасла полковник Торренс вәһши адамын әлиндәкн дашла капиталын башлангычыны кәшф едир. „Вәһши адамын тә'ғиб етдији һејвана алдығы илк дашда, әли чатмадығы мејвәни чәкиб дәрмәк үчүн әлине алдығы илк ағачла онун бир шеји әлдә етмәк мөгсәди илэ башга бир шеј мәнисәдијини көрүрүк вә беләликлә биз капиталын башлангычыны кәшф едирик“ (*R. Torrens. „An Essay on the Production of Wealth etc.“*, p. 70, 71). Куман етмәк олар ки, инкилис дилиндә „stock“ сөзүнүн капитал сөзүнә синоним оласы да һәмин илк ағачын [stock] мөвчуд оласы илэ изаһ едилди.

мәз. Капиталист илк заманлар иш гүввәсини базарда раст кәлдиҗи кими көтүрмәлидир, демәли, әмәҗи дә һәлә капиталист-ләрин олмадығы дөврдә инкишаф етмиш олдуғу кими көтүр-мәлидир. Әмәҗин капиталла табе едилмәси нәтичәси оларағ истеһсал үсулунун өзүнүн дәҗишилмәси анчаг сонралар баш верә биләр, буна көрә дә анчаг сонралар нәзәрдән кечирил-мәлидир.

Иш гүввәсинин капиталист тәрәфиндән истеһлак едилмәси просеси олмағ е'тибары илә әмәк просеси өзүнүн ики спеси-фик хүсусиҗәтини бүрузә верир.

Фәһлә онун әмәҗинә саһибләнмиш олан капиталистин нәза-рәти алтында ишләҗир. Капиталист көз гоҗур ки, иш лазыми гаҗдада көрүлсүн вә истеһсал васитәләри мәгсәдәүҗун истеһ-лак едилсин, демәли, хам материал бош јерә сәрф едилмәсин вә әмәк аләтләри сәлигә илә ишләдилсин, јә'ни јалныз ишдә тәтбиг олунмасынын тәләб етдиҗи дәрәчәдә хараб олсун.

Икинчиси дә: мәһсул билаваситә истеһсалчынын, фәһләннин деҗил, капиталистин мүлкҗиҗәтидир. Капиталист иш гүввәси-нин, мәсәлән, күндәлик дәҗәрини өдәҗир. Демәли, һәр һансы башга әмтәә кими,—мәсәлән, бир күнлүҗә кираҗә етдиҗи ат кими,—иш гүввәсинин дә бир күн әрзиндә истеһлақы капита-листә мәхсусдур. Әмтәәнин истеһлақы әмтәә алычысына мәх-сусдур вә иш гүввәси саһиби дә өз әмәҗини верәркән фе'лән анчаг сатдығы истеһлак дәҗәрини верир. О, капиталистин е'ма-латханасына аҗағ басдығы андан е'тибарән онун иш гүввәси-нин истеһлак дәҗәри, јә'ни бунун истеһлақы, әмәк капиталистә мәхсусдур. Иш гүввәсини сатын алмагла капиталист чанлы фермент олан әмәҗин өзүнү өз ихтиҗарында олан вә мәһсул вүчуда кәтирән чансыз үнсүрләрлә бирләшдирир. Капиталист-тин нөгтеҗи-нәзәриндән әмәк просеси анчаг онун сатын алдығы әмтәәни, иш гүввәсини истеһлак етмәк демәкдир, лакин капи-талист иш гүввәсини анчаг бу шәртлә истеһлак едә биләр ки, ону истеһсал васитәләри илә бирләшдирсин. Әмәк просеси ка-питалистин сатын алдығы шеҗләр арасында, она мәхсус олан шеҗләр арасында баш верән просесдир. Буна көрә капиталист-тин шәраб анбарындақы гычгырма просесинин мәһсулу она мәхсус олдуғу дәрәчәдә һәмнин просесин мәһсулу да она мәх-сусдур¹⁰⁾.

¹⁰⁾ „Мәһсуллар капиталла чеврилмәздән әввәл мәнимсәнилер; бу чеврилма онлары белә мәнимсәнилмәкдән хилас етмир“ (*Cherbuliez*. „Richesse ou Pauvreté“, edit. Paris, 1841, p. 54). „Пролетар өз әмәҗини мұаҗҗән миҗлаар җашаҗыш васитәләринә (approvisionnement) сатаркән, мәһсулдағ өзү үчүн һәр һансы бир паҗ алмағдан таманылә әл чәкир. Мәһсулларын мәнимсәнилмәси јетә әввәлки кими галыр; кәстарилян мұтавилә буну асла дәҗишдирир. Мәһсул анчаг хам материаллар вә approvisionnement гоҗан капиталистә мәхсусдур. Бу да мәнимсәмә ганунунун гәти бир нәтичәсидир, һәмнин ганунун әсас принсини нса. әксинә, һәр бир ишчннин өз мәһсулу үзәриндә мұстәсна мүдкәҗәт һүҗугундан ибарәт иди“ (*James Mill*. „Elements of Political Economy etc.“. London, 1821, p. 58). „Бир һалда

2. ДЭЖЭРИН АРТМАСЫ ПРОСЕСИ

Капиталистин мүлкийжэти олан мөһсул мүэжэн истеһлак дэжеридир: ипликдир, чөкмөдир вэ и. а. Лакин, мөсөлөн, чөкмө ичтимаи тэрэгги үчүн мүэжэн дэрэчэдэ базис тэшкил етсэ дэ вэ бизим капиталист гәти тэрэггипэрвэр олса да, бунунла белэ о, чөкмөни чөкмө хатиринэ истеһсал етмир. Эмтээ истеһсалы шэраитиндэ истеһлак дэжэри үмумийжэтлэ «*qu'on aime pour lui-même*» [«өзүнэ көрө севилэн»] шеј дејилдир. Бурада истеһлак дэжэрлэри үмумийжэтлэ анчаг, мүбадилэ дэжеринин мадди субстраты, дашыјычылары олдуғуна көрө, анчаг буна көрө истеһсал олунур. Буна көрө дэ бизим капиталист ики шејэ чалышыр. Эввэлэн, о, мүбадилэ дэжеринэ малик олан истеһлак дэжэри, сатылмаг үчүн нэзэрдэ тутулан шеј, јәни эмтээ истеһсал етмэк истэјир. Икинчиси дэ, о елэ бир эмтээ истеһсал етмэк истэјир ки, бунун дэжэри бунун истеһсалы үчүн лазым кэлэн эмтээлэрин дэжэри мөблөгиндэн, эмтээ базарында өз нэгд пулуну аванс етдији истеһсал васитэлэринин вэ иш гүввэсинин дэжэри мөблөгиндэн артыг олсун. О нэинки истеһлак дэжэри, һабелэ эмтээ истеһсал етмэк истэјир, нэинки истеһлак дэжэри, һабелэ дэжэр вэ нэинки дэжэр, һабелэ изафи дэжэр истеһсал етмэк истэјир.

Доғрудан да, бурада эмтээ истеһсалындан бөһс едилдијинэ көрө, ајдындыр ки, индијэдэк биз просесин анчаг бир чөһөтини нэзэрдэн кечирмишик. Эмтээ өзү истеһлак дэжэри илэ дэјэрин вөһдөти олдуғу кими, эмтээ истеһсалы просеси дэ эмэк просеси илэ дэжэр јарадылмасы просесинин вөһдөти олмалыдыр.

Белэликлэ, инди истеһсал просесини дэжэр јарадылмасы просеси кими дэ нэзэрдэн кечирөк.

Биз билирик ки, һэр бир эмтээнин дэжэри эмтээнин истеһлак дэжериндэ маддилэшмиш эмэјин мигдары илэ, эмтээнин истеһсалы үчүн ичтимаи зэрури олан иш вахты илэ мүэжэн едилер. Бу, эмэк просеси нәтичәсиндә бизим капиталистин элдэ етдији мөһсула да аиддир. Демәли, һэр шејдән эввэл, бу мөһсулда маддилэшмиш эмэји һесабламаг лазымдыр.

Фәрз едөк ки, бу мөһсул ипликдир.

Иплик истеһсал етмөк үчүн, һэр шејдән эввэл, мүвафит хам материал, мөсөлөн 10 фунт памбыг лазымдыр. Памбығын дэжеринин нэ гэдэр олдуғуну бурада ахтарыб тапмаг лазым

ки. фөһлөлэр эмэк һаггы мүгабилиндэ ишләјирлэр... онда капиталист нэинки капиталын* (бурада истеһсал васитэлэри нэзэрдэ тутулу), „һабелэ эмэјин да (of the labour also) мүлкийжөтчисидир. Адөтөн олдуеу киин, капитал анлајышына эмэк һаггы шаклиндэ верлөн шеј даһил едилрөсә, капиталдан ајрылыгда эмөкдөн бөһс етмөк мөһнасыздыр. Бу мөһнада капитал сөзү буналарын һэр икисини, һәм капиталы, һәм дэ эмэјин эһатә едир* (јенә орада, сәһ. 70, 71).

кэлмир, чүнки капиталист ону базарда өз дэжэринэ, мөсэлэн, 10 шиллингэ алмышдыр. Памбығын истехсалы үчүн лазым олан эмэк памбығын гижмэтиндэ орта ичтимаи эмэк кими артыг, ифадэ едилмишдир. Сонра фэрз едөк ки, бурада ишлэдилэн бүтүн эмэк васитэлэринин нүмајэндеси олан ијлэрдөн памбыг е'малында сэрф едилмиш мигдарынын дэжэри 2 шиллингдир. 12 шиллинглик мигдарда гызыл 24 иш саатынын вэ ја ики иш күнүнүн мөһсулудурса, бурадан эн эввэл белэ бир нөтичэ чыхыр ки, ипликдэ 2 иш күнү маддилэшмишдир.

Памбығын өз формасыны дэжишдирмэси вэ ијлэрин истехлак едилмиш хиссэсинин тамамилэ јох олмасы бизи јанылт-мамалыдыр. Мөсэлэн, экэр 40 фунт иплијин дэжэри = 40 фунт памбығын дэжэри + бүтөв бир ијин дэжэри, јэ'ни бу тәнлијин һэр ики тэрэфини истехсал етмөк үчүн ејни мигдар иш вахты тэлэб едилирсэ, онда үмуми дэжэр ганунуна көрө, 10 фунт иплик 10 фунт памбыгла $\frac{1}{4}$ ијин эквивалентидир. Бу һалда ејни бир иш вахты бир дөфө иплијин истехлак дэжэриндэ, о бири дөфө исэ памбыгла ијин истехлак дэжэрлэриндэ тэчэссүм етмиш олуր. Демэли, дэжэрин ипликдэ, иј вэ ја памбыгда тэзаһүр етмөсинин дэжэр үчүн эсла фэрги јохдур. Иј илэ памбыг ади мүбадилэ васитэси илэ өзүнэ эквивалент мигдар ипликлэ эвэз едилсэјди, бу һал онларын дэжэринэ тэ'сир етмэјэчэји кими, бунлар јан-јана јатыб галмаг эвэзинэ эјирмэ просесиндэ бирлэширсэ, бу да онларын истехлак формаларыны дэжишдир вэ онлары иплијэ чевирирсэ, бу да онларын дэжэринэ тэ'сир етмир.

Памбыг истехсалы үчүн лазым олан иш вахты бу иплик (памбыг исэ иплик үчүн хам материалдыр) истехсалы үчүн лазым олан иш вахтынын бир хиссэсидир, буна көрө дэ ипликдэ тэчэссүм етмиш олуր. Памбығын иплијэ чеврилмэси үчүн нэ гэдэр ијин ашынмасы вэ ја истехлак едилмэси лазымдыурса, бу гэдэр ијин истехсалы үчүн лазым олан иш вахты һаггында ејни сөзлэри демөк олар¹¹⁾.

Белэликлэ, иплијин дэжэри, јэ'ни онун истехсалы үчүн лазым олан иш вахты нэзэрдэ тутулдугда, памбығын өзүнү вэ истехлак едилмиш ијлэри истехсал етмөк вэ сонра памбыгла ијлэрдөн иплик һасил етмөк үчүн ичра олунмасы лазым кэлэн, заман вэ мөкан е'тибары илэ бир-бириндэн ајры олан мүхтәлиф хүсуси эмөк просеслэринэ ејни бир эмөк просесинин мүхтәлиф ардычыл фазалары кими баха биләрик. Ипликдэ олан бүтүн эмөк кечмиш эмөкдир. Иплији вүчуда кәтирмиш үнсүрлэ-

¹¹⁾ „Энтээлэрин дэжэринэ нәнкикы былаваситэ онларын истехсалына сэрф едилэн эмөк, һабелэ эмәјин ичрасы үчүн лазым олан алатлара, чһаз вэ бһгалара сэрф едилэн эмөк дэ тэ'сир көстәрир“ (Ricardo. „The Principles of Political Economy“ 3 ed. London, 1821, p. 16)

рин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын артыг кечиб кет-мәси вә узаг кечмишә аид олмасы, сон просесә, јә'ни иплијин әјирилмәсинә билаваситә сәрф едилән эмәјин исә садәчә кечмиш әмәк олуб индики вахта јахын олмасы гәтијјән һеч бир әһәмијјәтә малик дејилдир. Бир евин тикилмәсинә мүәјјән мигдар әмәк, мәсәлән, 30 иш күнү лазымдырса, 30-чу әмәк күнүнүн биринчисиндән 29 күн сонра истеһсала дахил олмасы бу евдә тәчәссүм тапмыш иш вахтынын үмуми мигдарыны дејишдирмир. Буна көрә дә биз, әмәк материалында вә әмәк васитәләриндә тәчәссүм едән иш вахтыны нәзәрдән кечирәркән тамамилә һесаб едә биләрик ки, елә бил бу иш вахты ахырда әјирмә формасында бирләшдирилән әмәкдән әввәл, садәчә әјирмә просесинин даһа габагкы мәрһәләсиндә сәрф едилмишдир.

Беләликлә, истеһсал васитәләринин, јә'ни памбыг вә ијләрин 12 шиллинглик гүјмәтдә ифадә олунан дәјәрләри иплик дәјәринин, јахуд мәһсул дәјәринин тәркиб һиссәләри олур.

Лакин бурада ики шәртә әмәл едилмәлидир. Әввәлән, памбыг вә ијләр һәгигәтдә мүәјјән истеһлак дәјәринин истеһсалы үчүн ишләдилмәлидир. Бизим мисалда онлардан иплик истеһсал едилмәлидир. Дәјәр үчүн фәрғи јохдур ки, һансы истеһлак дәјәри онун дашыјычысыдыр, лакин дәјәрин дашыјычысы һәр һалда мүәјјән бир истеһлак дәјәри олмалыдыр. Икинчиси, фәрз едилир ки, анчаг һәмин ичтимаи истеһсал шәраитиндә лазым олан иш вахты сәрф едилмишдир. Демәли, 1 фунт иплик әјирмәк үчүн анчаг 1 фунт памбыг лазымдырса, 1 фунт иплик јаранмасы үчүн анчаг 1 фунт памбыг истеһлак едилә биләр. Иј мәсәләси дә беләдир. Әкәр капиталист дәмир иј әвәзиндә гызыл иј ишләтмәк хәјалына дүшсәјди, буна бахмајараг, иплијин дәјәринә анчаг ичтимаи зәрури әмәк, јә'ни дәмир иј истеһсал етмәк үчүн лазым олан иш вахты дахил оларды.

Инди биз билирик ки, иплик дәјәринин һансы һиссәсини истеһсал васитәләри, јә'ни памбыг вә ијләр әмәлә кәтирир. Бу һиссә 12 шиллингә бәрабәрдир вә ја маддиләшмиш ики иш күнүндән ибарәтдир. Демәли, инди дәјәрин елә бир һиссәсиндән бәһс едилир ки, буну әјиричинин өз әмәји памбыға әләвә едир.

Инди биз һәмин әмәји әмәк просесинә јанашдығымыздан тамамилә башга бир нөгтеји-нәзәрдән көтүрмәлијик. Орада мәгсәдәүјгүн фәалијјәтдән, памбыгы иплијә чевирмәкдән бәһс едилирди. Әмәк нә гәдәр чох мәгсәдәүјгүндурса, башга шәртләр ејни олдугда, иплик бир о гәдәр јахшы олур. Әјиричинин әмәји мәһсулдар әмәјин башга нөвләриндән спесифик сурәтдә фәрғли иди вә бу фәрғ субјектив вә объектив сурәтдә, әјирмә-

нин тә'гиб етдији хусуи мэгсәддә, әјирмә әмәлијатларынын хусуи характериндә, онун истәһсал васитәләринин хусуи тәбиәтиндә, онун мәһсулунун хусуи истәһлак дәјәриндә тәзәһүр едирди. Памбыг вә ијләр әјирмә әмәји үчүн зәруридир, лакин бунларын көмәји илә јивли топ гајырмаг олмаз. Әксинә, әјиричинин әмәји дәјәр јаратдығына, јә'ни дәјәр мәнбәји олдуғуна көрә, силаһ гајыранын әмәјиндән вә ја, бу һалда бизә даһа јахын олан мисалы көтүрсәк, памбыгчынын вә иј истәһсалчысынын иплик истәһсалы васитәләриндә тәчәссүм едән әмәјиндән әсла фәргләнмир. Памбыг бечәрилмәси, иј истәһсалы вә әјиричилик анчаг бу ејнијјәт сәјәсиндә ејни дәјәрин, иплик дәјәринин бир-бириндән јалһыз мигдарча фәргли олан һиссәләрини тәшкил едә биләр. Бурада мәсәлә даһа әмәјин кејфијјәти, хассәләри вә мәзмуну үзәриндә дејил, онун анчаг мигдары үзәриндәдир. Әмәјин мигдарыны нәзәрә алмаг асандыр. Биз фәрз едирик ки, әјирмә әмәји садә әмәкдир, орта ичтимаи әмәкдир. Сонралар биз көрәчәјик ки, бунун әкси фәрз едилкдә, вәзијјәт әсла дәјишилмир.

Эмәк просеси заманы әмәк даим фәалијјәт формасындан варлыг формасына, һәрәкәт формасындан предметлик формасына кечир. Бир саат гуртардыгдан сонра әјирмә һәрәкәти мүәјјән мигдар ипликдә тәчәссүм едир вә, демәли, мүәјјән мигдар әмәк, бир иш сааты памбыгда маддиләшмиш олур. Биз дејирик: бир иш сааты, јә'ни әјиричинин һәјәт гүввәсинин бир саат әрзиндә сәрф едилмәси, чүнки бурада әјирмә әмәји спесифик әјирмә әмәји олдуғуна көрә дејил, анчаг иш гүввәсинин мәсрәфи олдуғуна көрә әһәмијјәтлидир.

Демәли, гәти әһәмијјәти олан будур ки, просес кедишиндә, јә'ни памбыг иплијә чеврилдији заман анчаг ичтимаи зәрури иш вахты истәһлак олунсун. Нормал истәһсал шәраитиндә, јә'ни орта ичтимаи истәһсал шәраитиндә a фунт памбыг бир иш сааты әрзиндә b фунт иплијә чеврилмәлидирсә, анчаг елә бир иш күнү 12 саатлыг иш күнү әһәмијјәти ала биләр ки, һәммин иш күнү a фунт памбыг $\times$ 12-ни чевриб b фунт иплик $\times$ 12 етсин. Она көрә ки, дәјәр әмәлә кәләркән анчаг ичтимаи зәрури иш вахты нәзәрә алыныр.

Истәр әмәјин өзү, истәрсә хам материал вә мәһсул әмәк просесинин өзү нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлдүјүнә нисбәтән бурада тамамилә башга шәкилдә мејдана чыхыр. Хам материал бурада анчаг мүәјјән мигдар әмәји өз чанына чәкән бир шеј кими әһәмијјәтлидир. Хам материал әмәји өз чанына чәкмәклә һәгигәтән иплијә чеврилир, чүнки иш гүввәси әјирмә формасында сәрф едилмиш вә хам материалла бирләшдирилмишдир. Мәһсул олан иплик исә инди анчаг, памбығын өз чанына чәкдији әмәјин өлчүсүдүр. Бир саат әрзиндә $1\frac{2}{3}$ фунт

памбыг эжирилмиш вэ ја $1\frac{2}{3}$ фунт иплијэ чеврилмишсэ, 10 фунт иплик кестэрир ки, 6 иш саатыны чанына чэкмишдир. Мәһсулун тэчрүбэдэ мүэјјән едилән мә'лум мигдары инди анчаг мүэјјән мигдар эмәји, бирикмиш мүэјјән иш вахты күтлэсини тәмсил едир. Бу мигдарлар анчаг бир саатлыг, ики саатлыг, бир күнлүк ичтимаи эмәјин маддиләшмәсидир.

Эмәк чисминин өзүнүн мәһсул, демәли, хам материал олмасынын әһәмијјәти олмадығы кими, эмәјин мәнз эјирмә эмәји, эмәк материалынын памбыг, мәһсулун исә иплик олмасынын да бурада әһәмијјәти јохдур. Фәһлә эјирмә е'малатханасында дејил, көмүр мә'дәниндә чалышсајды, эмәк чисми олан көмүрү тәбиәт вермиш оларды. Бунунла белә, көмүр јатагларындан чыхарылан мүэјјән мигдар, мәсәлән бир сентнер көмүр дә өз чанына чәкдији мүэјјән мигдар эмәји тәмсил едәрди.

Иш гүввәси сатыларкән фәрз едилир ки, онун күндәлик дәјәри 3 шиллингә бәрабәрдир, бу 3 шиллингдә 6 иш сааты тәчәссүм етмишдир вә, демәли, орта һесабла фәһләнин бир күнлүк јашајыш васитәләри мәчмусуну истеһсал етмәк үчүн бу гәдәр эмәк тәләб олунур. Бизим эјиричи бир иш саатында $1\frac{2}{3}$ фунт памбығы $1\frac{2}{3}$ фунт иплијэ чевирирсә¹²⁾, 6 саат әрзиндә 10 фунт памбығы 10 фунт иплијэ чевирәчәкдир. Демәли, эјирмә просесиндә памбыг 6 иш саатыны өз чанына чәкир. Ејни иш вахты 3 шиллинглик гызылда ифадә олунур. Беләликлә, эјирмә өзү памбыға 3 шиллинглик дәјәр элава етмишдир.

Инди мәһсулун—бу 10 фунт иплијин үмүми дәјәринә нәзәр јетирәк. Бу ипликдә $2\frac{1}{2}$ иш күнү маддиләшмишдир: 2 күн памбыгла ијләрдәдир, $\frac{1}{2}$ иш күнү дә эјирмә просесиндә онун чанына чәкилмишдир. Бу иш вахты 15 шиллинглик гызылда ифадә олунур. Демәли, бу 10 фунт иплијин өз дәјәринә мүвафиг гијмәти 15 шиллингдир, 1 фунт иплијин гијмәти исә 1 шиллинг 6 пенсдир.

Бизим капиталистин ганы гаралыр. Мәһсулун дәјәри аванс едилән капиталын дәјәринә бәрабәрдир. Аванс едилән дәјәр артмамыш, изафи дәјәр истеһсал етмәмишдир, демәли, пұл капиталә чеврилмәмишдир. Бу 10 фунт иплијин гијмәти 15 шиллингә бәрабәрдир, мәһсулу јарадан үнсүрләрә вә ја, башга сөзлә десәк, эмәк просеси амилләринә дә әмтәә базарында 15 шиллинг хәрчләнмишдир: 10 шиллинг памбыға, 2 шиллинг истеһлак едилән мигдарда ијә вә 3 шиллинг дә иш гүввәсинә. Иплијин дәјәринин шишмәси һеч бир хејир вермир, чүнки бу дәјәр әввәлдә памбыг, иј вә иш гүввәси арасында тәгсим олуан дәјәрләрин мәчмусундан башга бир шеј дејилдир, мөвчуд дәјәрләрин белә садәчә чәмләнмәсиндән исә һеч вахт изафи

¹²⁾ Бурадакы рәгәмләр тамамилә ихтијари рәгәмләрдир.

дәјәр әмәлә кәлә билмәз¹³⁾. Бүтүн бу дәјәрләр инди бир шејдә чәмләнмишдир, лакин бу дәјәрләр үч әмтәә алынмасы нәтичәсиндә парчаланмаздан әввәлки 15 шиллингтик пул мәбләғиндә дә ејни сурәтдә чәмләнмишди.

Бу нәтичә өзлүјүндә тәәччүблү дејилдир. Бир фунт иплијин дәјәри 1 шиллинг 6 пенсдир, буна көрә бизим капиталист әмтәә базарында 10 фунт иплијә 15 шиллинг вермәли иди. Истәр о өзү үчүн базардан һазыр ев алсын, истәрсә бу еви өзү тикдирсин, бу әмәлијатларын һеч бири ев әлдә етмәк үчүн сәрф олунан пулун мигдарыны артырмаз.

Вулгар сијаси игтисаддан аз-чоһ башы чыхан капиталист, бәлкә дә, дејәр ки, мән пулуму аванс едәркән ондан даһа артыг мигдар пул дүзәлтмәк нијјәтиндә идим. Лакин аһы чәһәннәмә кедән јол да јахшы нијјәтләрлә дөшәнмишдир вә капиталистин дә һеч бир шеј истеһсал етмәдән пул әлдә етмәк нијјәти ола биләрди¹⁴⁾. О һәдә-горху кәлмәјә башлајыр. Дејир ки, мәни икинчи дәфә алдада билмәзләр. Кәләчәкдә әмтәә истеһсалы илә мәшғул олмағ әвәзинә бунлары базардан һазыр алачағдыр. Лакин онун бүтүн капиталист гардашлары да лап белә етсәләр,—онда базарда әмтәәни һарадан тапачағдыр? Пулун өзүнү исә јејә билмәз. О өјүд-нәсиһәт вермәјә башлајыр. Дејир ки, онун имтинасы нәзәрә алынмалыдыр. О өз 15 шиллингини хәрчләјиб дағыда биләрди. Амма буну мәһсулдар шәкилдә истеһлак етмиш вә бундан иплик һазырламышдыр. Лакин аһы о инди вицдан әзабы чәкмәк әвәзинә иплик саһиби олмушдур. Дәфинә јыған шәхс ролуна кирмәк она әсла јарашмаз, аһы белә бир шәхс заһидлијин нә илә нәтичәләнәчәјини бизә нүмајиш етдирмишдир. Бундан әләвә, јоһа сөрғу-суал да јохдур. Онун тәрк-дүнјалығы нә гәдәр хидмәт көстәрмиш олса да, бу тәрк-дүнјалыг мүғабилдә она ајрыча һағг верилмәси үчүн һеч бир шеј һасил олмур, чүнки просесдән чыхан мәһсулун дәјәри анчағ бу просесә гојулан әмтәә дәјәрләринин мәчмусуна бәрабәрдир. Бәлкә дә капиталист бунунла тәсәлли тапарды ки, јахшылыг өзү јахшылығын әчридир. Лакин бунун әвәзиндә капиталист даһа чоһ зәһлә төкмәјә башлајыр. Иплик она көрәк дејилдир. Буну сатмағ үчүн истеһсал етмишдир. Нә

¹³⁾ Бу, әкинчиликлә әлағадар олмајан һәр бир әмәјин мәһсулдар олмамасы һағғында физиократларын тә’лими үчүн бунвәрә олан әсас мүддәәдир вә бу мүддәә пешәкар игтисадчы үчүн шүбһәсиздир. «Бир шејә бир чоһ башғә шејләрини дәјәрини (мәсәлән, кәтаня тохучуунун истеһлак етдији шејләрини дәјәрини) әләвә етмәклән, бир дәјәрин үстүнә, нечә дејәрләр, бир нечә дәјәр кәлмәклән нбарәт олан бу үсул дәјәрини мүвафиг сурәтдә шишмәсинә сәбаб олур... Чәмләмә термини әмәк мәһсуллары гүмәтнинн нечә әмәлә кәлмәси үсулуну чоһ јахшы әкс етдирир; бу гүмәт анчағ, истеһлак едилән вә чәмләнән бир чоһ дәјәрләрин чәмидир; лакин чәмләмәк вурмағ демәк дејилдир» (*Mercier de la Rivière*, ситат кәтирилән әсар, сәһ. 599).

¹⁴⁾ Мәсәлән, 1844—1847-чи илләрдә о өз капиталынын бир һиссәсини истеһсалдан чыхармышлы ки, дәмирјол сәһмләри илә еһтикар етсин. Ејнилә дә Америкада Вәтәндаш мүһарибәси заманы о, фабриклары бағламыш вә фабрик фәһләдрини күчәјә атмышлы ки. Ливерпул памбыг биржасында ојунла мәшғул олсун.

олар, гој сатсын, јахуд даһа садэси будур ки, кэлэчэкдэ анчаг өз истехлакы үчүн шејлэр истехсал етсин—онун ев һәкими Мак-Куллох ифрат истехсал епидемијасына гаршы сынанмыш дәрман олараг бу ресепти артыг бир дэфэ она јазмышды. Лакин капиталист дирэниб шаха галхыр. Мәкәр фәһлә әмтәэләри тәкчә өз әлләри илә јарадырмы, мәкәр о, әмтәэләри һечдән јарадырмы? Бәс фәһлә өз әмәјини јалһныз капиталистин вердији материалда вә бунун васитәси илә тәчәссүм етдирмирми? Һәм дә чәмијјәтин ән чох һиссәси белә лүтләрдән ибарәт олдуғуна көрә, мәкәр капиталист өз истехсал васитәләри, өз памбығы вә өз ијләри илә чәмијјәтә вә јашајыш васитәләри илә дә тәчһиз етдији фәһләнин өзүнә һәдсиз бир хидмәт кәстәрмәмиши? Онун бу хидмәтини нәзәрә алмаг лазым дејилдирми? Бәс фәһлә дә өз тәрәфиндән памбығы вә ијләри иплијә чевирмәклә она хидмәт кәстәрмәмиши? Бундан әләвә, бурада мәсәлә һеч дә хидмәтдә дејилдир¹⁵⁾. Хидмәт бу вә ја башга бир истехлак дәјәринин—истәр әмтәәнин, истәрсә әмәјин фәјдалы тәсириндән башга бир шеј дејилдир¹⁶⁾. Лакин бурада гаршымызда мүбадилә дәјәри дуруп. Капиталист фәһләјә 3 шиллинглик дәјәр вермишдир. Фәһлә дә бунун там эквивалентни олан 3 шиллинглик дәјәри памбыға әләвә едиб она гајтармыш, дәјәр әвәзиндә дәјәр вермишдир. Инди чә өз капиталы илә ловғаланан достумуз бирдән-бирә өзүнү динмәз-данышмаз фәһләсинин јеринә гојур. Дејир ки, мәкәр мән өзүм ишләмәишәм? Мәкәр әјричијә нәзарәт етмәк вә көз јетирмәк кими бир әмәк сәрф етмәишәмми? Мәкәр мәнним бу әмәјим дә дәјәр јаратмырмы? Лакин бу заман онун нәзарәтчиси вә мүәссисә мүдири тәәччүблә чиниләрини атыр. Лакин о шән бир тәбәссүмлә артыг јенидән өз әввәлки һалыны алыр. О бүтүн өз шикајәтләри илә бизи садәчә әлә салырмыш. Бүтүн бунларын бир гуруш дәјәри јохдур. О бүтүн бу вә башга бу кими бош кәләкләрлә вә мәһнасыз һијләрләрлә мәшғул олмағы сијаси игтисад профессорларынын өһдәсинә бурахыр ки, он-

¹⁵⁾ .Истәр өјүн, кејиниб кечин вә өзүнә бәзәк-дүзәк вер... Ким* (вердијиндән) .артыг вә ја јахшы бир шеј алды—сәләмчидир, бу о демәклир ки, о өз јахын адамына чидмәт етмәишдир, оғурлуг вә соғунчулуг заманы олдуғу кими она зәрәр вурмушдур. Хидмәт вә јахшылыг адландырылан һеч дә һәр шеј јахын адама хидмәт вә јахшылыг дејилдир. Зинакарлыг елан бир киши илә галын да бир-биринә бөјүк хидмәт кәстәрир вә зәвг верирләр. Рејтар од вуруб јандыран гатлини јолларда соғунчулуг етмәсинә, бир өлкәнин вә адамынын үзәринә һүчүм етмәсинә јардым етмәклә, она бөјүк бир рејтар хидмәти кәстәрир. Папа тәрәфдарлары бизникиләрә бөјүк хидмәт кәстәрирләр, чүнки онлар һаманы боғмур, јандырмыр, өлдүрүр вә зинданларда чүрүтмүрләр, бәзиләринин сағ сахлајыр вә онлары јерләриндән говур вә ја вар-тохларыны әлләриндән алырлар. Иблис өзү өз пәрәстнишкарларына бөјүк вә һәдсиз хидмәт кәстәрир... Бир сөздә, дүңја һәр күн кәстәрилә бөјүк вә чох көзәл хидмәт вә јахшылыгларла .долудур* (*Martin Luther. „An die Pfarrer, wider den Wucher zu predigen etc.“. Wittenberg, 1540 [S. 8—9].*)

¹⁶⁾ Ман .Сијаси игтисадын тәғийинә даир* (Берлин, 1859, сәһ. 14) әсаримәлә бу барәлә әзчүмлә демишәм: .Хидмәт* (.service*) категориясынын Ж. Б. Сеј вә Ф. Бастина гәбидилдән олан игтисадчыларла иә кими .хидмәт* кәстәрмәли олдуғу ајдыныр* [бах: *К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсарләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 23].*

лар да елэ мѣнз бунун үчүн музд алырлар. О өзү исэ иш адамыдыр, өз ишинэ дэхли олмажан халларда нэ данышдыгыны бэ'зэн өлчүб-бичмэсэ дэ, өз иши даирэсиндэ нэ етдижини хэмишэ билир.

Мэселэжэ даха јахындан нэзэр јетирэк. Иш гүввэсинин күндэлик дэјэри 3 шиллинг иди, чүнки бу дэјэрин өзүндэ иш күнүнүн јарысы маддилэшмишдир, јэ'ни иш гүввэсини истехсал етмэк үчүн һэр күн лазым олан јашајыш васитэлэри јарым иш күнү дэјэриндэдир. Лакин иш гүввэсиндэ олан кечмиш эмэклэ бу иш гүввэсинин ичра едэ билэчэји чанлы эмэк, иш гүввэсини һифз етмэк үчүн һэр күн чэкилэн хэрч илэ бу гүввэсини һэр күн сэрф едилмэси ики тамамилэ мүхтэлиф кэмијјэтдир. Биринчиси иш гүввэсинин мүбадилэ дэјэрини мүјјэн едир, икинчиси исэ онун истехлак дэјэридир. Фэһлэнин 24 саат эрзиндэ јашаја билмэси үчүн јарым иш күнүнүн кифајэт олмасы һеч дэ фэһлэнин бүтүн күнү ишлэмэсинэ мане олмур. Демэли, иш гүввэсинин дэјэри илэ иш гүввэсинин истехлакы просесиндэ јаранан дэјэр ики мүхтэлиф кэмијјэтдир. Капиталист иш гүввэсини сатын аларкэн бу дэјэр фэргини нэзэрдэ тутмушду. Иш гүввэсинин фајдалы хассэси, онун иплик вэ ја чэкмэ истехсал етмэк габилијјэти анчаг *conditio sine qua non* [лабүд шэрт] иди, чүнки дэјэр јаратмаг үчүн эмэји фајдалы шэкилдэ сэрф етмэк лазымдыр. Лакин бу эмтээнин спесифик истехлак дэјэринэ малик олмасынын, онун дэјэр мэнбэји, һэм дэ өзүнүн малик олдуғундан артыг бир дэјэрин мэнбэји олмаг хассэсинин һэлледичи эһэмијјэти вар иди. Капиталистин бу эмтээдэн көзлэдији спесифик хидмэт дэ бундан ибарэтдир. Капиталист дэ бу һалда эмтээ мүбадилэсинин абэди ганунларына ујғун һэрэкэт едир. Доғрудан да, һэр бир башга эмтээ сатычысы кими, иш гүввэсинин сатычысы да бу иш гүввэсинин мүбадилэ дэјэрини реаллашдырыр вэ онун истехлак дэјэрини өзкэнинкилэшдирир. О, иш гүввэсинин истехлак дэјэрини вермэдэн онун мүбадилэ дэјэрини элдэ едэ билмэз. Сатылмыш јағын истехлак дэјэри јағ сатычысына мэхсус олмадыгы кими, иш гүввэсинин истехлак дэјэри дэ, эмэјин өзү дэ онун сатычысына мэхсус дејилдир. Пул саһиби иш гүввэсинин бир күнлүк дэјэрини өдэмишдир, буна көрө дэ о, иш гүввэсини бир күн эрзиндэ истехлак етмэк һүгугуна маликдир, бир күнлүк эмэк онун малыдыр. Иш гүввэсинин күндэлик хэрчинин дэјэри анчаг јарым иш күнүнэ бэрабэр олдуғу һалда, иш гүввэси бүтүн күнү фэалијјэтдэ олуб ишлэјэ билирсэ вэ буна көрө дэ иш гүввэсини бир күн истехлак етмэк васитэси илэ јарадылан дэјэр онун өзүнүн бир күнлүк дэјэриндэн икигат зртыгдырса, бу һал анчаг алычы үчүн хүсуси бир хошбэхтлик олуб, сатычы барэсиндэ һеч дэ һагсызлыг дејилдир.

Бизим капиталист мөнз ону күлүмсэмэјэ мөчбур едэн бу гарибә һадисәнин баш верәчәјини габагчадан билирди⁶⁷. Буна көрә дә фәһлә е'малатханада нәинки алты саатлыг, һәтта он ики саатлыг эмәк просеси үчүн лазым олан истеһсал васитәләри тапыр. 10 фунт памбыг 6 иш саатыны чанына чәкиб 10 фунт иплијә чеврилридисә, 20 фунт памбыг 12 иш саатыны чанына чәкиб 20 фунт иплијә чеврилр. Узадылмыш эмәк просесинин мәнсулуну нәзәрдән кечирәк. Бу 20 фунт ипликдә инди 5 иш күнү маддиләшмишдир: бундан 4 иш күнү истеһлак едилән мигдар памбыг вә ијләрдә маддиләшмиш, 1 иш күнүнү исә әјирмә просесиндә памбыг өз чанына чәкмишдир. Лакин 5 иш күнүнүн пул ифадәси 30 шиллинг вә ја 1 фунт стерлинг 10 шиллингдир. Демәли, бу мәбләг 20 фунт иплијин гижмәтидир. Бир фунт иплик јенә әввәлки кими 1 шиллинг 6 пенс дәјәриндәдир. Лакин просесә бурахылан әмтәәләрин дәјәрләри мәбләғи 27 шиллинг иди. Иплијин дәјәри исә 30 шиллингдир. Мәнсулун дәјәри онун истеһсалы үчүн аванс едилән дәјәрә нисбәтән $\frac{1}{3}$ артмыш олду. Беләликлә, 27 шиллинг дөнүб 30 шиллинг олду, 3 шиллинг изафи дәјәр верди. Нәһәјәт, фокус баш тутду. Пул капиталы чеврилди.

Проблемин бүтүн шәртләринә әмәл едилмиш вә әмтәә мүбадиләсинин ганунлары әсла позулмамышдыр. Эквивалент эквивалентә мүбадилә едилмишдир. Алычы олан капиталист алдығы һәр бир әмтәәнин—памбығын, ијләрин, иш гүввәсинин—әвәзини дәјәринә көрә өдәмишдир. Сонра о, һәр бир башга әмтәә алычысынын етдијини етмишдир. О бунларын истеһлак дәјәрини истеһлак етмишдир. Ејни заманда әмтәә истеһсалы просеси олан иш гүввәси истеһлақы просеси 30 шиллинг дәјәриндә мәнсул, 20 фунт иплик вермишдир. Әввәлләр әмтәә алан капиталист инди базара гајыдыр вә әмтәә сатыр. О, бир фунт иплији 1 шиллинг 6 пенсә сатыр, дәјәриндән нә бир гуруш баһа, нә дә бир гуруш учуз сатмыш. Бунунла белә, о, тәдавүлдән, әввәлчә ораја бурахдығына нисбәтән 3 шиллинг артыг көтүрүр. Бүтүн бу просес, онун пулунун капиталы чеврилмәси тәдавүл даирәсиндә вә бу даирәдән кәнарда баш верир. Она көрә тәдавүл васитәси илә баш верир ки, бу просес әмтәә базарында иш гүввәси алмагла әлагәдардыр. Она көрә тәдавүлдән кәнарда баш верир. ки, тәдавүл дәјәрин артмасы просесини анчаг һазырлајыр, просес исә анчаг истеһсал даирәсиндә баш верир. Беләликлә, «tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles»⁶⁸.

Капиталист пулу јени мәнсулун мадди үнсүрләри вә ја эмәк просесинин амилләри олан әмтәәләрә чевирмәклә, чансыз бир чисим олан әмтәәләрә чанлы иш гүввәсини әләвә етмәклә, дәјәри—кечмишдә сәрф олунмуш, маддиләшмиш, чан-

сыз әмәји—капитала чевирир, ону өз-өзүнә артан бир дәјәр едир, «санки ону бүрүјән ешг еһтирасынын тә'сири алтында»⁶⁹ «ишләмәјә» башлајан чанлы бир әждаһаја дөндәрир.

Инди биз дәјәрин јаранмасы процесеси илә дәјәрин артмасы процесесини мүгајисә етсәк, мә'лум олар ки дәјәрин артмасы процесеси дәјәр јаранмасы процесесинин мүәјјән нөгтәдән сонра давам етдирилмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Дәјәр јаранмасы процесеси анчаг, иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән өдәнилмиш дәјәринин јени бир эквивалентлә әвәз олундуғу нөгтәјә гәдәр давам едирсә, бу, садәчә дәјәр јаранмасы процесеси олур. Дәјәр јаранмасы процесеси бу нөгтәдән о јана давам етдикдә исә, о, дәјәрин артмасы процесеси олур.

Сонра, биз дәјәр јаранмасы процесесини әмәк процесеси илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, әмәк процесеси истеһлак дәјәрләри истеһсал едән фајдалы әмәкдән ибарәтдир. Бурада һәрәкәт кејфијјәт чәһәтдән, өз хүсуси характери, мәгсәд вә мәзмуну чәһәтдән нәзәрдән кечирилик. Дәјәр јаранмасы процесиндә ејни әмәк процесеси анчаг кәмијјәт чәһәтдән тәмсил олунур. Бурада мәсәлә анчаг, әмәјә өз әмәлијјаты үчүн тәләб олунар вахт үзәриндә вә ја анчаг, иш гүввәсинин мәһсулдар сәрф едилдији мүддәт үзәриндәдир. Әмәк процесинә дахил олан әмтәәләрин дә әһәмијјәти артыг бурада мәгсәдәүјгун фәалијјәт көстәрән иш гүввәсинин өз функцијасына көрә мүәјјәнләшмиш, мадди амилләри олмагдан ибарәт дејилдир. Бунлар анчаг маддиләшмиш әмәјин мүәјјән миғдарлары кими һесаба алыныр. Буна көрә дә әмәк истәр истеһсал васитәләриндә тәчәссүм етсин, истәрсә иш гүввәси васитәси илә әләвә едилсин, анчаг вахтын миғдарына көрә һесаба алыныр. О филан гәдәр саат, күн вә и. а. тәшкил едир.

Лакин бу әмәк анчаг о заман нәзәрә алыныр ки, истеһлак дәјәринин истеһсалына сәрф едилән вахт ичтиман зәрури вахт олсун. Бу бир сыра мүхтәлиф чәһәтләри әһәтә едир. Иш гүввәси нормал шәраитдә фәалијјәт көстәрмәлидир. Әјирмә машыны әјирмә ишиндә чәмијјәтин һаким әмәк васитәсидирсә, фәһләјә гәдим чәһрә вермәк олмаз. О, һәр дәгигә гырылан төр-төкүнтү дејил, нормал кејфијјәтли памбыг алмалыдыр. Јохса фәһлә һәр ики һалда бир фунт иплик истеһсал етмәк үчүн ичтиман зәрури вахтдан артыг иш вахты сәрф етмәли оларды, бу артыг вахт исә дәјәр вә ја пул јаратмазды. Лакин әмәјин мадди амилләринин нормал характери фәһләдән дејил, капиталистдән асылыдыр. Башга бир шәрт дә иш гүввәсинин өзүнүн нормал характеридир. Иш гүввәси тәтбиғ олундуғу пешәдә гәрарлашмыш орта мәһарәт, һазырлыг вә чәлдлик дәрәчәсинә малик олмалыдыр. Лакин бизим капиталист әмәк базарындан нормал кејфијјәтли иш гүввәси сатын алмышдыр. Бу

гүввэ ади орта кәркинлик дәрәчәси илә, чәмијјәтдә ади интенсивлик дәрәчәси илә сәрф олунмалыдыр. Капиталист буна гызғын көз јетирдији кими, она да көз гојур ки, бир дәгигә дә һәдәр јерә, әмәксиз сәрф олунмасын. О, иш гүввәсини мүәјјән мүддәтә сатын алмышдыр. О өзүнә чатасы шеји әлдә етмәк истәјир. О истәмир ки, онун малыны оғурласынлар. Нәһајәт—бу барәдә дә һәмнин чәнәбын өз code рépal-ы [чинајәт мәчәлләси] вардыр—хам материал вә әмәк васитәләри мәгсәдәүјгун олмајан шакилдә ишләдилмәмәлидир, чүнки ағылсыз сәрф едилән материал вә әмәк васитәләри кәрәксиз хәрчләнән бир мигдар маддиләшмиш әмәкдир, демәли, мәһсул дәјәринин әмәл кәлмәсиндә һесаба алынмыр вә иштирак етмир¹⁷⁾.

Беләликлә, һәлә әввәл, әмтәә тәһлил едиләркән истеһлак дәјәри јарадан әмәклә дәјәр јарадан ејни әмәк арасында аш-кара чыхарылан фәрг инди истеһсал просесинин мүхтәлиф чәһәтләри арасындакы фәрг кими мејдана чыхыр.

Әмәк просеси илә дәјәр јаранмасы просесинин вәһдәти олмағ е'тибары илә истеһсал просеси әмтәә истеһсалы просесидир; әмәк просеси илә дәјәрин артмасы просесинин вәһдәти олмағ е'тибары илә истеһсал просеси капиталист истеһсал просесидир, әмтәә истеһсалынын капиталист формасыдыр.

Артыг әввәл гејд етмишдик ки, капиталистин мәнимсәдији әмәк истәр садә әмәк олсун, истәр орта ичтимаи әмәк олсун, истәрсә даһа мүрәккәб әмәк, даһа јүксәк хүсуси чәкијә малик әмәк олсун,—дәјәрин артмасы просеси үчүн бунун әсла фәрги

¹⁷⁾ Бу, көләлијә әсәсланмыш истеһсалы баһалашдыран чәһәтләрдән бирндир. Гәдим-ләрдә сарраст дејибәр ки, instrumentum semivocale [сәслин әләт] олан һејвандан вә instrumentum mutum [дилсиз әләт] олан чакысз әмәк әләтиндән бурада фәһланни фәрги анчағ instrumentum vocale [данышан әләт] олмасынладыр. Ләкин фәһлә өзү һејвана вә әмәк әләтина һисс етдирир ки, онлара охшамыр, о инсандыр. һејван вә әмәк әләти илә пис рафтар едан вә онлары сон ағоге (гызғын бир ентирасла) корлајан фәһлә онлардан фәргли олдуғуну дәрк етмәјә кәлиб чатыр. Буна көрә дә белә бир истеһсал үсулунун игтисади принцили анчағ ән кобуд вә ән јөндәмсиз әмәк әләтләри ишләтмәкдир. белә әмәк әләтләри мәһз кобуд вә јөндәмсиз олдуғуна көрә чәтинликлә хараб едиллр. Буна көрә дә Мексика көрфәзи әтрафындакы гулларлыг штатларында Вәндаш мүһарибәси башлангандан әввәл гәдим Чин котамына бәнзәр котанлар ишләдиллрди; бу котан торпагда шырмын ачмағ вә торпағы чевирмак дејил, ону донуз вә ја кестәбәк кими ешәлјирди. Мүгајисә ет: J. E. Cairnes. "The Slave Power". London, 1862, p. 46 sqq. Олмстед өзүнүн. "Sea Board Slave States" әсарында әзчүмлә сөйләјир: "Бурада мәна елә әләтләр кәстәридиләр ки, ағлы башында олан һеч кас муздул фәһләни бу әләтләрә ишләмәјә мәчбур етмәздн; зәннимчә, бу әләтләрин сон дәрәчә ағыр вә јөндәмсиз олмасы әләтән бизлә ишләдилән әләтләрә нисбәтән әмәји аз 10 фәиз артырдыр. Ләкин мән инандырмағ истәјирдиләр ки, гуллар әләтләри чоғ диггәтсиз вә кобуда ишләтдиләрине көрә, онлара бундан јүнкүд вә аз кобуд әләтләр вермәк сарфалан олмаз, бизни данк өз фәһләларыныз вериб фәјлә көтүрдүјүмүз әләтләр. Виржиниянын тахид тарлаларында бирчә күн дә давам кәтирмәздн, һалбуки Виржиниянын торпағы бизимкинадан јумшағдыр вә бизимки гәләр дашыл-кәсәкли дејилди. Ејнилә дә мән сорушганда ки, нәјә көрә бүтүн фермаларда аты гатырла әвә етмишләр, биринчи вә, әлбәтте, ән инандырычы дәлил бу иди ки, ат зәнчиләрин һәмшиш етдилкәри рафтарта таб кәтирә билмәз; белә бир рафтар үзүндән ат тез әлән дүшүр вә ја шинкәст олур, амма гатыр дејүлсә дә, аз јесә дә дөзүр вә бундан о гәләр дә зәрәр көрмүр, гатыра пис бахсалар да вә ја ону һалдан артыг ишләтсәләр дә, она сојуг дәјими вә о азарламыр. Ону да дејим ки, бу сәтирләри јаздығым отағын панчәрәсинә јахынлашганда, һәр дәфә һејванла елә рафтар едилдијини көрүрәм ки, бунун үстүндә ишмалда дәмәк олар һәр бир фермер фәһлани дәрһал товарды" [сәһ., 46, 47].

јохдур. Орта ичтимай эмәјә нисбәтән даһа јүксәк, даһа мүрәккәб эмәк әһәмијјәтинә малик олан эмәк елә бир иш гүввәсинин тәзәһүрүдүр ки, онун эмәлә кәлмәси садә иш гүввәсинә нисбәтән даһа јүксәк хәрч тәләб едир, онун истеһсалы даһа чох иш вахтына баша кәлир вә буна кәрә дә онун даһа јүксәк дәјәри олур. Бу гүввәнин дәјәри јүксәкдирсә, онда о һәмчинин даһа јүксәк әмәкдә тәзәһүр едир вә буна кәрә дә бәрәбәр вахт әрзиндә нисбәтән даһа јүксәк дәјәрләрдә маддиләшир. Лакин әјиричи әмәјинин дәрәчәси илә зәркәр әмәјинин дәрәчәси арасында нә кими фәрг олса да, зәркәр фәһләсинин анчаг өз иш гүввәсинин дәјәрини өдәдији эмәк һиссәси онун изафи дәјәр јаратдығы әләвә эмәк һиссәсиндән кәјфијјәтчә һеч бир шәјлә фәргләнмир. Һәр ики һалда изафи дәјәр анчаг әмәјин миғдарча артығындан, ејни эмәк просесинин: бир һалда иплик истеһсалы просесинин, диқәр һалда исә зәркәр истеһсалы просесинин даһа артыг давам етмәсиндән эмәлә кәлир¹⁸⁾.

Диқәр тәрәфдән, дәјәр эмәлә кәлдији һәр бир проседә јүксәк эмәк һәмишә орта ичтимай эмәјә, мәсәлән, бир күнлүк јүксәк эмәк x күнлүк садә эмәјә мүнчәр едилмәлидир¹⁹⁾. Демәли, капиталын ишләтдији фәһләнин садә, орта ичтимай эмәк сәрф етдијини фәрз етсәк, лүзумсуз әмәлијјата јол вермәрик вә тәһлили садәләшидрәрик.

¹⁸⁾ Мүрәккәб эмәк илә садә эмәк арасында, „skilled“ [„ихтисаслы“] илә „unskilled labour“ [„ихтисассыз эмәк“] арасындагы фәрг гисман садәчә иллузијалара вә ја олса-олса артыг чохдан садәчә даһа реал олмајан вә анчаг ан’әнәви шәрти һаллар кими мөвчүз олмағда давам елән фәргләре асасланыр; гисман дә фәһлә синфнини мүәјјән тәбәғәләринин даһа чарәсиз вәзијјәтинә асасланыр, белә бир вәзијјат үзүндән исә онлар һеч дә башгалары кими өз иш гүввәсинә бунун дәјәринә кәрә музд верилмәсинә нәдм ола билмирләр. Бурада тәсадүфи һаллар о гәдәр бөјүк рол ойнаыр ки, ејни эмәк нөвләри өз јерини дәјишдирмиш олур. Мәсәлән, капиталист истеһсал үсүлунун инкишаф етдији бүтүн өлкәләрдә мүшаһилә едилдијини кими, фәһлә синфнини физики гүввәләринин зәифләдији вә нисбәтән тағатлан дүшүјү јерләрдә, бөјүк әзәлә гүввәси тәләб елән кобуд ишләр садә эмәк пилласина енан хәјли даһа инчә ишләрә нисбәтән умумијјәтлә даһа јүксәк пилләдә дурур; мәсәлән, Инкиләрәдә bricklayers-ин (бәннанын) әмәји нахышлы ипәк парча тохучуларынын әмәјинә нисбәтән хәјли јүксәк пилләдә дурур. Диқәр тәрәфдән, „lustan cutters-ин“ (гырхычынын) әмәји, бөјүк физики кәркинлик тәләб етсә дә вә бундан әләвә сағламдыг үчүн чох зәрәрдн олса да, „садә эмәк“ һесаб олунур. Әсиндә занн етмәк ләзим дејилдир ки, „skilled labour“ дејилән эмәк милли әмәкдә миғдарча әһәмијјәтли јер туур. Ленг һесабламышдыр ки, Инкиләрәдә (вә Уелсдә) 11 милјондан артыг адам садә әмәкдә кечкир. Бир милјон аристократ вә милјон јарым паупер, аварә, чинајаткар, фәишәликлә доланан шахс вә н. в., онун әсәри јазылдығы заман өлкәдә олан 18 милјон әһали сырасындан чыхылдығда, хырдә муамиләчиләр, ма’муриләр, јазычылар, рәссамлар, мәктәб мүәллимләри вә башгалары даһил олмағда 4 650 000 нафәрдан ибарәт орта синиф галыр. О һәмни 4 ²/₃ милјон рәғәмнин һәсил етмәк үчүн, банкирләрә вә башгаларына үстәлик, јакшы эмәк һаггы алаң бүтүн „фабрик фәһләләрини“ дә орта синфини ишләјән һиссәсинә даһил едир! һәтта bricklayers-ләр „мүрәккәб эмәк фәһләләри“ сырасына даһил едирир. Бундан сонра јухарыда кәстәрилән 11 милјон галыр. (S. Laing. „National Distress etc.“ London, 1844, [р. 51—52]). „Једијинин әвәзинә садә әмәкдән башга һеч бир шәј вәрә етлән мәнәјән бөјүк бир синиф халдын башлыча күтләсини тәшкил едир“ (James Mill. „Colony. мағаләсилә. „Encyclopaedia Britannica“—ја әләвә, 1831).

¹⁹⁾ „Әмәкдән бир дәјәр елчүсу кими бәһс етдиклә, һәмкән мүәјјән бир эмәк нөвүни нәзәрдә тутурлар... бу әмәјин диқәр эмәк нөвләринә нисбәтинин мүәјјән етмәк асандыр“ ([J. Casenove. „Outlines of Political Economy“. London, 1832, p. 22, 23).

АЛТЫНЧЫ ФЭСИЛ

САБИТ КАПИТАЛ ВЭ ДЭЖИШЭН КАПИТАЛ

Эмэк просесинин мүхтәлиф амилләри мәнсул дэжәринин јарадылмасында мүхтәлиф шәкилдә иштирак едир.

Эмәјин конкрет мазмуну, мөгсәди вә техники характери нечә олурса олсун, фәһлә эмэк чисминә мүәјјән мигдар эмэк элавә етмәклә она јени дэжәр элавә етмиш олур. Дикәр тәрәфдән, истеһсал едилмиш истеһсал васитәләринин дэжәрләрини биз јенидән мәнсул дэжәринин тәркиб һиссәләри шәклиндә көрүрүк, мәсәлән памбығын вә ијләрин дэжәрини иплијин дэжәриндә көрүрүк. Демәли, истеһсал васитәләринин дэжәри мәнсулун үзәринә кечәрәк итмир. Һәм дә истеһсал васитәләри мәнсула чеврилдији заман, эмэк просесиндә кечир. Эмэк васитәси илә кечир. Лакин нечә?

Фәһлә ејни заман әрзиндә ики дәфә ишләмир: бир дәфә өз әмәји илә памбыға дэжәр элавә етмәк үчүн, бир дәфә дә памбығын көһнә дэжәрини сахламаг үчүн вә ја, башга сөзлә десәк, е'мал етдији памбығын вә ишләтдији ијләрин дэжәрини мәнсулун, иплијин үзәринә кечирмәк үчүн ишләмир. Фәһлә көһнә дэжәри она садәчә олараг јени дэжәр элавә етмәк јолу илә сахлајыр. Лакин эмэк чисминә јени дэжәр элавә едилмәси вә мәнсулдакы көһнә дэжәрләрин сахланылмасы фәһләнин ејни заман әрзиндә ики дәфә ишләмәдији һалда, бу заман әрзиндә әлдә етдији ики тамамилә мүхтәлиф нәтичәдән ибарәт олдуғуна көрә, нәтичәнин белә икили олмасы, јәгин ки, анчаг фәһләнин өз әмәјинин икили характери илә изаһ едилә биләр. Эмэк ејни заман әрзиндә, бир хассәси сәјәсиндә дэжәр јаратмалы, дикәр хассәси сәјәсиндә исә дэжәри һифз етмәли вә ја кечирмәлидир.

Һәр бир фәһлә иш вахтыны, буна көрә дэжәри дә нечә элавә едир? Һәмишә анчаг өз мәнсулдар әмәјинин спесифик формасында. Иш вахтыны әјиричи анчаг әјирмәклә, тохучу анчаг

тохумагла; дэмирчи анчаг дэмири дэјмэклэ элавэ едир. Эмэји, буна көрэ јени дэјэри дэ онларын үмумијјэтлэ элавэ етдиклэри мэгсэдэујгун форма сајэсиндэ, эјирмэк, тохумаг, дэмир дэјмэк сајэсиндэ истехсал васитэлэри—памбыг вэ иј, иплик вэ тохума дэзкаһы, дэмир вэ зиндан—мэхсул јаратмаг, јени истехлак дэјэри јаратмаг үнсүрлэри олур²⁰⁾. Бу истехсал васитэлэринин истехлак дэјэринин көһнэ формасы јох олур, амма јалныз онун үчүн јох олур ки, јени бир истехлак дэјэри формасында мејдана көлсин. Лакин һэлэ дэјэр јаранмасы просеси нэзэрдэн кечирилэркэн мэхлум олду ки, истехлак дэјэри јени истехлак дэјэринин истехсалы үчүн мэгсэдэујгун истехлак олундуғуна көрэ, истифадэ едилмиш истехлак дэјэрини јаратмаг үчүн лазым олан иш вахты јени истехлак дэјэри јаратмаг үчүн лазым олан иш вахтынын бир һиссэсидир, јэни истехлак едилмиш истехсал васитэлэриндэн јени мэхсул үзэринэ кечирилэн иш вахтыдыр. Демэли, фэһлэ истехлак едилмиш истехсал васитэлэринин дэјэрлэрини һифз едэркэн вэ ја бу дэјэрлэри мэхсул дэјэринин тэркиб һиссэси олараг мэхсулун үзэринэ кечирэркэн буну үмумијјэтлэ өз эмэјини элавэ етмэк васитэси илэ етмир, элавэ олунан бу эмэјин хүсуси фајдалы характердэ, спесифик мэхсулдар формада олмасы сајэсиндэ едир. Бу чүр мэгсэдэујгун мэхсулдар фэалијјэтдэн—эјирмэкдэн, тохумагдан, дэмир дэјмэкдэн—ибарэт олан эмэк истехсал васитэлэринэ тохунан кими бу өлкүн васитэлэри чанландырыр; эмэк бу истехсал васитэлэринэ руһ вермэклэ, онлары эмэк просесинин амиллэринэ чевирир вэ онларла бирлэшиб мэхсул шэклинэ дүшүр.

Фэһлэнин спесифик мэхсулдар эмэји эјирмэкдэн ибарэт олмасајды, памбығы иплијэ чевирэ билмээди, демэли, памбығын вэ ијлэрин дэјэрини дэ иплијин үзэринэ кечирмээди. Эксинэ, елэ һэмин фэһлэ өз пешэсини дэјишдириб харрат оларса, јенэ эввэлки кими өз иш күнү васитэси илэ мүвафиг материала дэјэр элавэ едэчэкдир. Демэли, фэһлэнин өз эмэји васитэси илэ дэјэр элавэ етмэсинэ сэбэб онун эмэјинин эјиричи эмэјиндэн вэ ја харрат эмэјиндэн ибарэт олмасы дејил, бу эмэјин абстракт эмэк, үмумијјэтлэ ичтимай эмэк олмасыдыр, һэм дэ фэһлэнин мүэјјэн миғдар дэјэр элавэ етмэсинэ сэбэб онун эмэјинин хүсуси фајдалы мэхмуна малик олмасы дејил, бу эмэјин мүэјјэн мүддэт эрзиндэ давам етмэсидир. Белэликлэ, өз абстракт үмуми хассэсинэ көрэ, инсан иш гүввэсинин сэрфи олмаг етибары илэ эјиричи эмэји памбығын вэ ијлэрин дэјэринэ јени дэјэр элавэ едир, өз конкрет, хүсуси, фајдалы хассэсинэ көрэ, эјирмэ просеси олмаг етибары илэ исэ эјири-

²⁰⁾ Эмэк тэлэф етдији шэјни эвэзиндэ јени бир шэј јарадыр („An Essay on the Political Economy of Nations“. London, 1821, p. 13).

чи эмэји бу истеҢсал васитэлэринин дэјэрини мөһсулун үзэринэ кечирир вэ белэликлэ, бунларын дэјэрини мөһсулда сахлајыр. Бурадан да ејни заман эрзиндэ сэрф едилэн эмэјин вердији нэтичэнин икили олмасы ирэли кэлир.

Эмэјин садэчэ мигдарча элавэ олунмасы јолу илэ јени дэјэр элавэ олунур, элавэ олуан эмэјин хүсүси кејфијјэти нэтичэсиндэ исэ истеҢсал васитэлэринин көһнэ дэјэрлэри мөһсулда сахланылыр. Ејни эмэјин өз икили характеринин нэтичэси оларга һэмин эмэјин бу икичөһөтли тэ'сири мүхтэлиф һадисэлэрдэ эјани сурэтдэ мејдана чыхыр.

Фэрз едэк ки, һэр һансы бир ихтира эјиричијэ эввэллэр 36 саатда эјирилэн гэдэр памбығы 6 саатда эјирмэјэ имкан верир. Мэгсэдэујғун фајдалы мөһсулдар фэалијјэт олмаг е'тибары илэ онун эмэји өз гүввэсини алты гат артырмыш олур. Онун вердији мөһсул алты гат артмыш олур: 6 фунт эвэзиндэ 36 фунт иплик олур. Лакин инди бу 36 фунт памбыг эввэллэр 6 фунтун өз чанына чэкдији гэдэр иш вахтыны өз чанына чэкир. Бу 36 фунт памбыга эввэлки методлар шэрагиндэ олдуғуна нисбэтэн алты дэфэ аз јени эмэк элавэ едилир, буна көрө дэ кечмишдэ элавэ олуан дэјэрин анчаг алтыда бир һиссэси элавэ олунур. Дикэр тэрэфдэн, инди мөһсулда, 36 фунт ипликдэ памбығын алты гат артыг дэјэри вардыр. Бу 6 саатлыг эјирмэ эрзиндэ хам материалын алты дэфэ артыг дэјэри сахланыб мөһсулун үзэринэ кечирилмишдир, һэрчэнд ејни мигдар хам материала инди алты дэфэ аз јени дэјэр элавэ олунур. Бу һал эмэјин ејни бир бөлүнмэз просеси эснасында дэјэрлэри сахламаға сэбэб олан хассэсинин онун дэјэр јаратмасына сэбэб олан хассэсиндэн нэ гэдэр эһэмијјэтли сурэтдэ фэрглендијини көстэрир. Эјирмэ эмэлијјаты заманы мө'лум мигдар памбығын пајына дүшэн зэрури иш вахты нэ гэдэр чох олурса, памбыга элавэ олуан јени дэјэр дэ бир о гэдэр чох олур, лакин мө'лум мигдар иш вахты эрзиндэ нэ гэдэр чох мигдарда памбыг эјирилурса, мөһсулда сахланылан көһнэ дэјэр дэ бир о гэдэр чох олур.

Эксинэ, фэрз едэк ки, эјиричи эмэјинин мөһсулдарлығы дэјишмэз галмышдыр, демэли, бир фунт памбығы иплијэ чевирмэк үчүн эјиричијэ эввэлки гэдэр вахт лазымдыр. Лакин тутаг ки, памбығын өзүнүн мүбадилэ дэјэри дэјишилмишдир, тутаг ки, онун гижмэти алты дэфэ артмыш вэ ја азалмышдыр. Һэр ики һалда эјиричи мө'лум мигдар памбыга ејни мигдар иш вахты, демэли, ејни дэјэри элавэ етмэкдэ давам едир вэ һэр ики һалда мө'лум вахт эрзиндэ јенэ дэ ејни мигдар иплик истеҢсал едир. Лакин онун памбыгдан иплијэ, мөһсула кечирдији дэјэр эввэлкинэ нисбэтэн бир һалда алты дэфэ аз, дикэр һалда алты дэфэ чох олур. Эмэк васитэлэри баһаланса вэ ја

учузлашса, лакин эмэк просесиндэ јенэ эввэлки кими ејни хидмәти көстәрсә, бу һалда да ејнилә јухарыдакы нәтичә алынар.

Эјирмә просесинин техники шәраити дәјишмәз галырса, һа-белә мүвафиг истехсал васитәләринин дәјәриндә һеч бир дәји-шиклик баш вермирсә, әјиричи ејни иш вахты әрзиндә эввэлки кими ејни мигдар хам материал вә эввэлки кими ејни дәјәрә малик олан машын истехлак едәчәкдир. Оун мәһсулда сах-ладығы дәјәр бу һалда оун эләвә етдији јени дәјәрлә дүз про-порционалдыр. О, ики һәфтә әрзиндә мәһсула бир һәфтәдә эләвә етдијиндән икигат артыг эмәк, демәли, икигат артыг дәјәр эләвә едир вә ејни заманда икигат артыг дәјәр тәмсил едән икигат артыг материал истехлак едир вә икигат артыг дәјәр тәмсил едән икигат артыг машын ашындырыр; беләлик-лә о, ики һәфтәнин мәһсулунда бир һәфтәнин мәһсулунда сахладығындан икигат артыг дәјәр сахламыш олур. Дәјишил-мәз галан мәлүм истехсал шәраитиндә фәһлә мәһсула нә гә-дәр чох дәјәр эләвә едирсә, бир о гәдәр чох дәјәр сахламыш олур; лакин оун даһа чох дәјәр сахламасына сәбәб даһа чох дәјәр эләвә етмәси дејил, бу дәјәри дәјишилмәз галан вә оун өз әмәјиндән асылы олмајан шәраитдә эләвә етмәсидир.

Әлбәттә, мүәјјән нисби мәнада демәк олар ки, фәһлә элә-вә етдији јени дәјәрлә ејни пропорсијада һәмишә көһнә дәјәр-ләри сахлајыр. Памбығын дәјәри һәр нечә дәјишилирсә дәји-шилсин, истәр баһаланыб 1 шиллингдән 2 шиллингә галхсын, истәрсә 6 пенс учузлашсын, фәһлә бир саатын мәһсулунда ики саатын мәһсулундакына нисбәтән һәмишә икигат аз пам-быг дәјәрини сахлајыр. Сонра, оун өз әмәјинин мәһсулдар-лығы дәјишилирсә, бу мәһсулдарлыг јүксәлир вә ја ашағы дүшүрсә, фәһлә, мәсәлән, бир иш саатында эввәлкиндән чох вә ја аз памбыг әјирәр вә буна мүвафиг олараг бир иш сааты-нын мәһсулунда чох вә ја аз памбыг дәјәрини сахлајар. Лакин бүтүн бунларла бәрабәр фәһлә ики иш саатында бир иш саатындакындан икигат артыг дәјәр сахлајар.

Дәјәр нишанында дәјәрин халис символик ифадәсини бир кәнара гојсаг, дәјәр анчаг бу вә ја башга бир истехлак дәјә-риндә, бу вә ја башга бир шејдә мөвчуддур. (Иш гүввәсинин анчаг мејдандакы варлығы кими нәзәрдән кечирилән инсан өзү тәбиәт чисмидир, шејдир, һәрчәнд чанлы, шүүрлу бир шеј-дир, эмәк өзү исә бу иш гүввәсинин мадди тәзәһүрүдүр.) Буна көрә дә истехлак дәјәри итиб кетдикдә, дәјәр дә итиб кедир. Истехсал васитәләри исә өз истехлак дәјәри илә бир заманда өз дәјәрини дә итирмир, чүнки эмәк просеси нәтичәсиндә он-лар өз истехлак дәјәринин илкин формасыны һәгигәтдә анчаг она көрә итирир ки, сонра мәһсулда башга бир истехлак дә-

јәри формасы алсын. Лакин мүэјјән бир истеһлак дэјәри шәк-
линдә мөвчуд олмаг дэјәр үчүн нә гэдәр мүнүм олса да, әмтәә
метаморфозунун кәстәрдији кими, һансы истеһлак дэјәриндә
мөвчуд олмагын дэјәр үчүн фәрги јохдур. Бурадан белә бир
нәтичә чыхыр ки, әмәк просесиндә истеһсал васитәләри өз мүс-
тәгил истеһлак дэјәри илә бәрабәр өз мүбадилә дэјәрини дә нә
дәрәчәдә итирирсә, истеһсал васитәләриндән дә мәһсула анчаг
о дәрәчәдә дэјәр кечир. Онлар анчаг, истеһсал васитәләри ол-
маг е'тибары илә итирдикләри дэјәри мәһсула верир. Лакин
бу чәһәтдән әмәк просесинин мүхтәлиф мадди амилләри мүх-
тәлиф вәзијјәтдәдир.

Машынын очағында јандырылан көмүр, һабелә тәкәрн
охуну јағламаг үчүн ишләдилән јағ вә и. а. һеч бир из гојма-
дан јох олуб кедир. Бојаглар вә башга јардымчы материаллар
јох олур, лакин мәһсулун хассәләриндә тәзаһүр едир. Хам ма-
териал мәһсулун субстансијасыны тәшкил едир, лакин өз фор-
масыны дәјишдирир. Демәли, хам материал вә јардымчы мад-
дәләр истеһлак дэјәрләри һалында әмәк просесинә кирәкән
малик олдуғлары мүстәгил форманы итирир. Әсил әмәк васи-
тәләри мәсәләси башга чүрдүр. Чиһаз, машин, фабрик бина-
сы, чәлләк вә и. а. әмәк просесиндә анчаг о вахта гэдәр хидмәт
едә билир ки, өз илк формаларыны сахламыш олсун, әмәк
просесинә сабаһ да дүнәнки формада дахил ола билсин. Әмәк
васитәләри јашадығлары мүддәтдә, јә'ни әмәк просеси мүддә-
тиндә мәһсула нисбәтлә өзләринин мүстәгил формасыны һифз
етдикләри кими, өләндән сонра да бу форманы һифз едирләр.
Машынар, аләтләр, е'малатханалар вә и. а. һансы мәһсулла-
рын јарадылмасына көмәк етмишләрсә, һәмин машинарларын,
аләтләрин вә е'малатханаларын чәсәдләри бу мәһсуллардан
ајрылығда јенә әввәлки кими јашамағда давам едир. Инди биз
белә бир әмәк васитәсинин е'малатханаја дахил олдуғу күндән
туллантылар арасына атылдығы күнәдәк хидмәт етдији бүтүн
дөврү нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, бу дөвр әрзиндә әмәк
васитәсинин истеһлак дэјәрини әмәк тамамилә истеһлак ет-
миш, буна көрә дә онун мүбадилә дэјәри тамамилә мәһсула
кечмишдир. Мәсәлән, бир әјирмә машинынын өмрү 10 илдә
баша чатмышса, онун бүтүн дэјәри он иллик әмәк просеси әр-
зиндә 10 илин мәһсулуна кечмишдир. Демәли, әмәк васитәси-
нин јашадығы дөвр онун көмәји илә чох вә ја аз мигдарда
даим јенидән тәкрарланан әмәк просесләрини әһатә едир.
Әмәк васитәләри мәсәләси дә инсан кимидир. Һәр күн инса-
нын өмрү 24 саат азалыр. Лакин инсанын алһына онун өмрүн-
дән нечә күн кечдији јазылмамышдыр. Буна бахмајарағ, һә-
јат сығортасы чәмијјәтләри инсан өмрүнүн орта мүддәтиндән
чох дүрүст вә даһа әһәмијјәтлисидур ки, чох фәјдалы нәти-

чәләр чыхара билир. Әмәк васитәләри мәсәләси дә беләдир. Тәчрүбәдән мә'лумдур ки, мүәјјән бир әмәк васитәси, мәсәлән мүәјјән нөв машин орта һесабла нечә мүддәт өмүр сүрә биләр. Фәрз едәк ки, һәммин машин әмәк просесиндә өз истәһлак дәјәрини анчаг 6 күн сахлајыр. Бу һалда машин һәр иш күнүндә өз истәһлак дәјәринин орта һесабла $\frac{1}{6}$ һиссәсини итирир вә буна көрә дә бир күнлүк мәһсула өз дәјәринин $\frac{1}{6}$ һиссәсини верир. Бүтүн әмәк васитәләринин ашынмасы, мәсәлән онларын һәр күн өз истәһлак дәјәрини нә гәдәр итирмәси вә буна мұвафиг олараг күндә өз дәјәринин нә гәдәрини мәһсула кечирмәси бу үсулла һесабланыр.

Бурадан тамамилә ајдын көрүнүр ки, истәһсал васитәси һеч заман мәһсулун үзәринә әмәк просесиндә өз истәһлак дәјәринин мәһв едилмәси нәтичәсиндә итирдијиндән артыг бир дәјәр кечирмир. Истәһсал васитәсинин дәјәри олмасајды вә буна көрә дә онун итириләси бир шеји олмасајды, јә'ни о өзү инсан әмәјинин мәһсулу олмасајды, мәһсула һеч бир дәјәр кечирә билмәзди. О, мұбадилә дәјәри јарадылмасында иштирак етмәдән, истәһлак дәјәри јарадылмасына хидмәт едәрди. Инсанын јардымы олмадан тәбиәтин вердији бүтүн истәһсал васитәләри: торпаг, күләк вә су, мә'дәнләрдәки дәмир, әл дәјмәмиш мешәләрдәки ағач вә и. а. беләдир.

Бурада гаршымыза башга бир мараглы һадисә чыхыр. Тутаг ки, бир машинын дәјәри, мәсәлән, 1 000 фунт стерлингдир вә бу машин 1 000 күндә ишләниб көһнәлир. Бу һалда машинын дәјәринин $\frac{1}{1000}$ һиссәси һәр күн онун өзүндән онун күндәлик мәһсулу үзәринә кечир. Ејни заманда машинын һәјәт күчү кетдикчә азалмагда олса да, бүтүн машин әмәк просесиндә фәалијјәт көстәрмәкдә давам едир. Беләликлә, мә'лум олур ки, әмәк просесинин мә'лум бир амили, мә'лум бир истәһсал васитәси әмәк просесиндә бүтүнлүклә, дәјәрин јаранмасы просесиндә исә анчаг гисмән иштирак едир. Әмәк просеси илә дәјәрин јаранмасы просеси арасындакы фәрг бурада онларын мадди амилләриндә елә әкс олунур ки, ејни бир истәһсал васитәси мүәјјән истәһсал просесинә әмәк просеси үнсүрү кими бүтүнлүклә дахил олур, дәјәр јарадан үнсүр кими исә анчаг һиссә-һиссә дахил олур²¹⁾.

²¹⁾ Бурада әмәк васитәләрини, машинлары, биналары вә и. а. тә'мир етмәкдән бәһс олунур. Тә'мир едилмәкдә олан бир машин әмәк васитәси дејил, әмәк материалы вәзифәси дашыјыр. Бурада бу машины ишләтмириләр, онун өзүнү дүзәлдирләр ки, онун истәһлак дәјәриндә олан гүсурлары арадан галдырсынлар. Биз өз мәгсәдимизә угун олараг һәммишә һесаб едә биләрик ки, бу кими тә'мир ишләри әмәк васитәләринин истәһсалы үчүн тәләб олунан әмәјә дахил едилмишдир. Мәтндә әмәк васитәсини елә ашынмасындан бәһс олунур ки, буна һеч бир тәбиб чарә елә билмәз вә бу көһнәлмә ону јаваш-јаваш кәтириб өлүмә чатдырыр; «бу елә бир ашынмадыр ки, буну даһа һәрләнбир арадан галдырмаг мүмкүн дејилдир вә бурада әмәк васитәси. нәһәјәт, бир бычак кими о дәрәчәдә ашыныр ки, бычагы дејир: «буну даһа тә'мир етмәјинә дејмәз». Мәтндә биз көрдүк ки, мәсәлән, машин һәр бир ајрыча әмәк просесинә бүтүнлүклә, ејни заман әрзиндә баш

Дижэр тэрэфдэн, истеһсал васитэси, эксинэ, эмэк просесинэ анчаг гисмэн дахил олса да, дэјэр јарадылмасы просесинэ бүтүнлүклэ дахил ола билэр. Фэрз едэк ки, эјирмэ заманы 115 фунт памбыгдан күндэ 15 фунт пуча чыхыр, бу, иплик дејил, анчаг devil's dust верир [тоза чыхыр]. Лакин бу 15 фунт итки нормалдырса, памбығын орта е'малы шэраитиндэ бу итки лабүддүрсэ, иплик үнсүрү тэшкил етмэјэн бу 15 фунт памбығын дэјэри дэ, иплик маддэсини тэшкил едэн 100 фунт памбығын дэјэри кими, иплијин дэјэринэ дахил олур. 100 фунт иплик истеһсал етмэк үчүн 15 фунт памбығын истеһлак дэјэрини тоза чевирмэк лазым кэлир. Демэли, бу памбығын пуч олмасы иплик истеһсалы үчүн шэртдир. Мэһз буна көрэ дэ һэмин памбыг өз дэјэрини иплијэ верир. Бу, эмэк просесинин бүтүн туллантыларына аиддир, һэр һалда она көрэ аиддир ки, бу туллантылар бир даһа јени истеһсал васитэлэри јаратмыр, буна көрэ дэ јенидэн мүстэгил истеһлак дэјэрлэри јаратмыр. Мэсэлэн, Манчестерин бөјүк машынгајырма фабриклэриндэ нэһэнк машынлар ишлэјэркэн алынан јонгар шэклиндэ дағлар гэдэр јығылан дэмир туллантылары көрмэк олар; ахшамлар бу туллантылар фабриктэн бөјүк арабаларла дэмирэриден завода көндэрилер, ертэси күн исэ бу јонгар парча дэмир шэклиндэ јенэ фабрике гажтарылыр.

Эмэк просеси заманы истеһсал васитэлэри анчаг, өз көһнэ истеһлак дэјэрлэри формасында мөвчуд олан дэјэрини итирдиклэринэ көрэ, јени формалы мөһсула дэјэр кечирирлэр. Јэгин ки, эмэк просесиндэ истеһсал васитэлэринин итирэ билэчэји дэјэрин эн јүксэк һэдди эмэк просесинэ кирэркэн малик олдуғлары илкин дэјэр кэмијјетиндэн вэ ја онларын өзүнү истеһсал етмэк үчүн лазым кэлэн иш вахтындан артыг ола билмэз. Буна көрэ дэ истеһсал васитэлэри һеч заман мөһсулун үзэринэ хидмэт етдиклэри эмэк просесиндэн асылы олмајараг малик олдуғларындан артыг бир дэјэр элавэ едэ билмэз. Мүэјјэн бир эмэк материалы, мүэјјэн бир машын, мүэјјэн бир истеһсал васитэси нэ гэдэр фаддалы олурса-олсун, онун дэјэри 150 фунт стерлингдирсэ вэ ја, мэсэлэн 500 иш күнүнэ

верэн дэјэр јаранмасы просесинэ исэ анчаг һиссэ-һиссэ дахил олур. Буна көрэ дэ биз анајышларын ашағыдакы шэкилдэ гарышлырлымасына лазымы гиймэт верэ билэрик: „4-6 Рикардо чораб машыныннын истеһсалы үчүн сэрф едилэи машынгајырма эмэјинин бир һиссэси барэсиндэ дејир“ ки, бу эмэк һиссэси, мэсэлэн, бир чүт чорабын дэјэриндэ вардыр. „Һалбуки чорабын һар чүтүнү истеһсал едэн бүтүн эмэј... машынгајыранын эмэјинин бир һиссэси дејил, һамасы дахилдир; она көрэ ки, бир машын чолду чораб һазырлајырса да, машынын бүтүн һиссэлэри иштирак етмэдэн бу чорабларын бир чүтү дэ һазырлана билмэз“. („Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply“. London, 1821, p. 54). Һалдан артыг тэбэбүрлү „wiseacre“ [эллама] олан мүаллиф өз долашығ фикриндэ вэ бунула бэрабэр өз мүбаһиссиндэ анчаг о мө'нада һағлыдыр ки, нэ Рикардо, нэ дэ ондан эввэлки вэ сонраки итгисадчылардан һеч бирн эмэјин ики чөһөти арасында чилди бир һэдд гојмамышдыр, буна көрэ дэ дэјэрин јаранмасында бу ики чөһөтини ојнадығы мүхтэлиф року тэһлид етмэмишдир.

бәрабәрдирсә, җарадылмасына хидмәт етдиҗи мәһсула һеч заман 150 фунт стерлингдән артыг бир дәјәр әләвә едә билмәз. Бунларын дәјәри бунларын бир истеһсал васитәси кими даһит олдуғлары әмәк просеси илә дејил, бунларын бир мәһсул кими чыхдығлары әмәк просеси илә мүәјҗән олунар. Әмәк просесиндә бунлар анчаг бир истеһлак дәјәри кими, фәјдалы хассәләрә малик олан бир шеј кими хидмәт едирләр. буна көрә дә бунлар просесә кирәркән дәјәрә малик олмасајдылар, мәһсула һеч бир дәјәр кечирмәздиләр²²¹.

Мәһсулдар әмәк истеһсал васитәләрини јени мәһсул җарадылмасы үнсүрләринә чевирдиҗи һалда, онларын дәјәри бир нөв руһ кими көчүр. Бу дәјәр истеһлак едилмиш бәдәндән јени җарадылан бәдәнә көчүр. Лакин руһун белә көчмәси санки керчәк әмәјин архасында баш верир. Фәһлә көһнә дәјәрләри һифз етмәдән јени әмәк әләвә едә билмәз, демәли, јени дәјәр дә җарада билмәз, чүнки о һәр дәфә әмәји мүәјҗән бир фәјдалы формада әләвә етмәлидир, мәһсуллары јени мәһсулун истеһсал васитәләринә чевирмәдән вә бунунла да онларын дәјәрләрини јени мәһсула кечирмәдән исә фәһлә әмәји фәјдалы формада әләвә едә билмәз. Демәли, дәјәр әләвә етмәк јолу илә дәјәри һифз етмәк фәәлијәтдә тәзаһүр едән иш гүввәсинин—чанлы әмәјин тәбии хассәсидир, елә бир тәбиәт веркисидир ки, фәһлә үчүн һеч бир әһәмийәти олмадығы һалда, капиталист үчүн чох фәјдалыдыр, јә'ни онун мөвчуд капитал дәјәринин һифз олунмасыны тә'мин едир^{22а}). Нә гәдәр ки, иш јахшы кедир, капиталистин мәнфәәт әлдә етмәјә о гәдәр башы гарышыр ки,

²²¹) Буна көрә да бајағы Ж. Б. Сейн тамамилә мә'насыз фикридә олдуғуну асылдыла баша дүшмәк олар; о, изафәт дәјәри (фазис, мәнфәәти, рентаны) әмәк просесиндә истеһсал васитәләринин—торпаг, әләт, көн-ләри вә и. а.—өз истеһлак дәјәрләри илә көстәрдикләри „services products“-дан [„мәһсуллар хидмәтләрдән“] һасил етмәк истәјир. Мәһарәтлә үјдүрулан мәдһийәләри ләһһал јазыб нәзәрә чатдырмагда һеч вахт фүрсәти әлдән вермә—јәг 4-б Вилһелм Рошер дејир: „Ж. Б. Сей („Traité“, t. I, ch. 4) чох лоғру гејд едир ки: „Јағ заводунун истеһсал етдиҗи дәјәр, бүтүн хәрчләр чыхылдыдан сонра, ахы јени бир шејдир, бу заводун өзүнү җаратмыш олан әмәкдән тамамилә фәргли бир шејдир“ („Die Grundlagen der Nationalökonomie“, 3. Aufl., 1858, S. 82, гејд). Тамамилә лоғруду! Јағ заводунла һазырланан „јағ“ бу заводун тикимәсинә сарф олуан әмәкдән чох фәргли бир шејдир. „Дәјәр“ деликдә исә 4-б Рошер „јағ“ кими бир шеји нәзәрлә тутур, чүнки „јағын“ дәјәри вардыр, лакин „тәбиәтдә“, нисбәтән „чох олмаса да“, минерал јағларә тәсадуф едилдијинә көрә, 4-б Рошер башга бир гејд едир: „О“ (тәбиәт) „демәк олар һеч бир мүбадилә дәјәри җаратмыр!“ [јенә орда, сәһ. 79]. Рошерин бәһс етдиҗи тәбиәтдә мүбадилә дәјәри масләси, ушағым „ахы лап балачалыр“ дејән сәфәһ гыздын әһвалатына бәнзәјир. Јенә дә һәмни „алим“ („savant sérieux“) јухарылакы масәлә һаггында бир дә буну дејир: „Рикардо мәнәтәби адатән капиталы да „ғанәәт едилмиш әмәк“ дејә әмәк анлајышына даһил едир. Буня мәһарәт демәк олмәз (!), чүнки (!) капитал саһибни (!) ахы (!) һәр һалда (!) садә (?) истеһсалдан (?) вә (?) ону (нәји?) һифз етмәкдән артыг (!) бир иш дә көрүшүдүр: мәһз (?) вә өз зөв-сәфәсындаң имтина етмишлар, бунун үчүн да, мәсәләң (!!), фазиз тәләб едир“ (јенә орда [сәһ. 82]). Сияјси игтисалда „дәјәри“ садәчә „тәләбатдан“ һасил едән бу „анатомик-физиоложи метод“ әчәб „мәһарәтли“ методду!)

^{22а}) „Фермерин истеһсалатындакы“ бүтүн әләтләр ичәрисиндә нисан әмәји... елә бир әләтдир ки, фермер өз капиталынын гајытмасыны ән чох бундан көзләјә биләр. Дикар икиси—иш һейваны вә... араба, котан, күрәк вә и. а.—биринчини мүәјҗән илгиләри илә бирләшмәклик—һечдир“ (*Edmund Burke*. „Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795“, edit, London, 1800 p. 10).

мачал тапыб эмэжин бу мүфтэ веркисини көрө билмир. Эмэк просесиндэки мачбури фасилэлэр, j'əни бөһранлар баш вердикдэ, капиталист буну көрүр вэ һэтта жахындан һисс едир²³⁾.

Истеһсал васитэләриндэ үмумижэтлэ онларын истеһлак дэжэри истеһлак едилир вэ бу дэжэрин истеһлак едилмәси јолу илэ эмэк мөһсул јарадыр. Һәгигәтдә истеһсал васитэләринин дэжэри истеһлак едилмир²⁴⁾, буна көрө дэ тәкрар истеһлак едилә билмәз. Истеһсал васитэләринин дэжэри һифз олунур, лакин бунун сәбәби эмэк просесиндә бу дэжэр үзәриндә бир әмәлијјат едилмәси дејилдир, сәбәб будур ки, әввәлчә ону тәчәс-сүм етдирән истеһлак дэжэри јох олурса да, башга бир истеһлак дэжэриндә јох олур. Буна көрө дэ истеһсал васитэләринин дэжэри мөһсулун дэжэриндә јенә мејдана чыхыр, лакин чидди десәк, тәкрар истеһсал олунмур. Јени истеһлак дэжэри истеһсал олунур вэ көһнә мүбадилә дэжэри бу истеһлак дэжэриндә јенидән мејдана чыхыр²⁵⁾.

Эмэк просесинин субъектив амили, фәәлијјәтдә тәзаһур едән иш гүввәси мәсәләси исә башга чүрдүр. Эмэк өз мөгсә-дәүјгүн формасы сәјәсиндә истеһсал васитэләринин дэжэрини мөһсула кечириб беләликлә дэ ону сахладығы һалда, эмәжин һәрәкәтиндәки һәр ан әләвә дэжэр, јени дэжэр јарадыр. Фәрз едәк ки, фәһлә өз иш гүввәси дэжэринин эквивалентинин истеһсалыны баша чатдырдығы нөгтәдә, мәсәлән, алты саатлыг

²³⁾ Өз әјирмөханасында 800 фәһлә ишләјән вә һәр һәфтә орта һесабла 150 тәј Ост-Һинд пәмбығы вә ја тәхминән 130 тәј Америка пәмбығы ишләдилән бир фабриқкә 1862-чи ил 26 нөјабр тарихли „Times“-да чамаата шикәјәтләниб, һәр ил фабриқкә ишләрин дајан-масы үзүндән хәрчә дүшдүјүнү билдирин. О һәмнин хәрчәләри 6 000 фунт стерлинг мөблә-риндә мүјәјән едир. Һәмнин гејри-мөһсуллар хәрчләр сырасында бизи бурада маргаландыр-мајән бир чох хәрчләр вардыр, мәсәлән: торпаг рентаһы, верки, сығорта пулу, бир илә тутулан фәһләләрини, фабриқ мүдиринин, мүйәһсибни, мүйәһсанһи маашы вә и. а. Лакин сонра о, фабриқ вахташыры гызларыаг вә бухар маашыны һәрәкәтә кәтирмәк үчүн ишләдилән көмүрә сәрф етдији 150 фунт стерлинг, бундан әләвә ара-сыра чалышмағла фабриқни бүтүн маашы аваданлығыны „сәз“ сахлајән фәһләләрин эмәк һаггыны да бураја дахил едир. Нәһәјәт, маашылар хараб олдуғда чәкилән 1 200 фунт стерлинг хәрчи кәстәрир. чүнкә „бухар маашыны дајандығда, һаванын тәһсир вә тәбии дағдычы гүввәләрин тәһсир арадан галхыр“. О ачығчә әләвә едиб дејир ки, белә аз бир мөбләг—1200 ф. ст.—јирл-масына сәбәб ачағ маашыларын артыг чох көһнәлимиш олмасыдыр.

²⁴⁾ Мөһсуллар истеһлак: бурада әмтәз истеһлаки истеһсал просесинин бир һиссәсини тәшкил едир... Бу һалларда дэжэр истеһлак едилмир* (S. Ph. Newman, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 286).

²⁵⁾ Шимали Америкада бәлкә дэ 20 дәфәја гәләр нәшр едилән бир китабда дејилдир: „Капиталин јенидән нә формада мејдана чыхмасынын һеч бир фәргн јохдур“. Дәжэри јенидән мөһсулда мејдана чыхан һәр чүр истеһсал үнсүрләри үзүн-үзады сәләндиғдан сонра, ахырдә дејилер: „Инсанни јашамасы вә фираванлығы үчүн дзыым олан мухтаһлыг әрағ, палтар вә мөһнә новлариндә дэ дәјишиклик баш верир. Заман кечдикчә, булар истеһлак едилир вә бунларын дэјәрләри инсанни јени чисманн вә әгән гүввәсиндә мејдана чыхыр, бу гүввә исә јенидән истеһсалда сәрф едилә билчәк јени бир капитал олуур“ (F. Weyland, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 31, 32). Бурадакы бүтүн башга гәрибәликләри бир кәнара гојуб гејд едәк ки, мәсәлән чәрәјини гижмәти дејил, онун бир әмәлә кәтирән үнсүрләри бәрпа олунмуш гүввәдә јенидән мејдана чыхыр. Гүввәнин дэјэри олара јени-дән мејдана чыхан исә, әксинә, јашајыш васитәләри дејил, буларын дэјәрлидир. Ејни јашајыш васитәләринин дэјэри јарыбајары ашағы олса да, јенә ејни миғдар әзәл, сүмүк вә и. а. әмәлә кәтирәчәкдир.—сөзүни гыһасы, ејни гүввәнин јаралдач, лакин бу гүввәнин дэјэри ејни гәләр, әввалик гәләр олмајачағдыр. „Дәјэри“ белә бир шәкилдә дөндәрлиб „гүввә“ һалына сәймағ вә бүтүн бу ријакар јарығнылыг изафи дэјэри авас олунмуш дэјэрләрини сәләчә гајытмасы фактында һәсил етмөк үчүн кәстәрилән чәһди—әлбәттә, әбәс олан бир чәһди,—әрт-басыр едир.

әмәји илә 3 шиллинглик дәјәр әлавә едәндән сонра истеһсал просеси ғырылыр. Бу дәјәр мәһсулун дәјәриндә истеһсал васитәләринин дәјәриндән әмәлә кәлмиш үнсүрләрә үстәлик бир дәјәрдир. Бу, һәмнин просесдә әмәлә кәлән јекәнә јени дәјәрдир, мәһсул дәјәринин мәһз бу просес әснасында истеһсал едилән јекәнә һиссәсидир. Әлбәттә, бу дәјәр садәчә иш гүввәсини сатын аларкән капиталист тәрәфиндән аванс едилән вә фәһләнин өзү тәрәфиндән јашајыш васитәләринә сәрф олуна пулу өдәјир. Хәрчләнмиш олан 3 шиллингә һисбәтән 3 шиллинглик јени дәјәр садәчә һәмнин 3 шиллингин тәкрар истеһсалы кими мејдана чыхыр. Лакин истеһсал васитәләринин дәјәри анчаг заһирән тәкрар истеһсал едилдији һалда, бу јени дәјәр һәгигәтдә тәкрар истеһсал едилмишдир. Бурада бир дәјәрнин јерини башгасы тутаркән јени дәјәр јарадылмыш олур.

Лакин артыг биз билирик ки, әмәк просеси садәчә иш гүввәсинин дәјәр эквивалентинин тәкрар истеһсал олуноб әмәк чисминә әлавә едилдији һәддән сонра да давам едир. Бундан өтрү 6 саат кифәјәт етдији һалда, просес, мәсәлән, 12 саат давам едир. Демәли, иш гүввәсинин фәәлијјәти нәтичәсиндә нәинки онун өз дәјәри тәкрар истеһсал олуноб, һәмчинин үстәлик дәјәр дә истеһсал олуноб. Бу изафи дәјәр мәһсулун дәјәринин һәмнин мәһсулун јарадылмасы үчүн истеһлак едилмиш үнсүрләрин дәјәриндән, јә'ни истеһсал васитәләринин вә иш гүввәсинин дәјәриндән әлавә һиссәсидир.

Биз мәһсул дәјәринин јаранмасында мүхтәлиф әмәк просеси амилләринин ојнадығы мүхтәлиф роллары тәсвир етмәклә, капиталын өз артмасы просесиндә онун мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин функсијаларыны сәчијјәләндирмиш олду. Мәһсулун јарадылмасында иштирак едән үнсүрләрин дәјәр мәбләғиндән мәһсулун бүтүн дәјәринин артыг олан һиссәси әввәлдә аванс едилмиш капитал дәјәриндән өз дәјәри е'тибары илә артмыш олан капиталын артыг һиссәсидир. Бир тәрәфдән, истеһсал васитәләри, диқәр тәрәфдән дә иш гүввәси өз үзәрикдән пул формасыны атмаг вә әмәк просеси амилләринә чеврилмәк нәтичәсиндә илкин капитал дәјәринин алдығы анчаг мүхтәлиф мөвчудлуғ формаларыдыр.

Беләликлә, капиталын, истеһсал васитәләринә, јә'ни хам материала, јардымчы материаллара вә әмәк васитәләринә чеврилән һиссәси истеһсал просесиндә өз дәјәринин кәмијјәтини дәјишдирир. Буна көрә дә мән бу һиссәни капиталын сабит һиссәси вә ја, ғысача, сабит капитал адландырырам.

■ Әксинә, капиталын, иш гүввәсинә чеврилән һиссәси истеһсал просесиндә өз дәјәрини дәјишдирир. О өз эквивалентини тәкрар истеһсал едир вә бундан әлавә олараг артыг һиссә, изафи дәјәр истеһсал едир, бу изафи дәјәр дә јенә дәјишилә

билэр, чох вэ ја аз ола билэр. Капиталын бу хиссэси сабит кәмијјәтдән даим дөнүб дәјишән кәмијјәт олур. Буна көрә дәмән ону капиталын дәјишән хиссэси вэ ја, гысача, дәјишән капиталын адландырырам. Әмәк просеси нөгтеји-нәзәриндән капиталын объектив вэ субъектив амилләри кими, истехсал васитәләри вэ иш гүввәси кими фәргләнән тәркиб хиссәләри дәжәрин артмасы просеси нөгтеји-нәзәриндән сабит вэ дәјишән капитал кими фәргләнир.

Сабит капитал анлајышы онун тәркиб хиссәләринин дәжәриндә бир ингилаб әмәлә кәлмәсини әсла арадан галдырмыр. Фәрз едәк ки, бир фунт памбыг бу күн 6 пенсәдир, сабаһ исә, памбыг мәнсулу аз олдуғуна көрә, гијмәти 1 шиллингә галхыр. Е'мал едилмәкдә олан әввәлки памбыг дәжәринә көрә 6 пенсә алынмышдыр, лакин инди мәнсулун дәжәринә 1 шиллинглик хиссә әлавә едир. Әјирилмиш вә инди бәлкә дә базарда иплик шәклиндә тәдавүл едән памбыг да мәнсула өз әввәлки дәжәриндән икигат артыг дәжәр әлавә едир. Лакин биз көрүрүк ки, дәжәрдә әмәлә кәлән бу дәјишикликләр әјирмә просесинин өзүндә памбығын дәжәринин артмасы илә һеч бир чәһәтдән әлагәдар дәјилдир. Көһнә памбыг һәлә әмәк просесинә дахил олмасајды, инди ону 6 пенс әвәзиндә 1 шиллингә сатмаг оларды. Әксинә: памбыг нә гәдәр аз әмәк просесиндән кечмишсә, белә бир нәтичә алынмасы бир о гәдәр јәгиндир. Буна көрә дә еһтикар гануну беләдир: дәжәрдә бу чүр ингилаблар әмәлә кәлдикдә, хам материалын ән аз ишләнмиш формасында, јә'ни парчаданса иплик шәклиндә вә ипликдәнсә памбыг шәклиндә еһтикар етмәк даһа әлверишлидир. Бурада дәжәр памбығын бир истехсал васитәси кими вә, демәли, сабит капитал кими иштирак етдији просесдә дәјил, онун истехсал едилдији просесдә дәјишилир. Әмтәәнин дәжәри онда олан әмәјин мигдары илә мүәјјән едилирсә дә, бу мигдарын өзү ичтимаи јолла мүәјјән едилир. Әмтәәнин истехсалы үчүн лазым олан ичтимаи зәрури иш вахты дәјишилирсә,—ејни мигдар памбыг, мәсәлән, әлверишли шәраитә нисбәтән әлверишсиз шәраитдә даһа чох әмәји тәмсил едир,—бу һал көһнә әмтәәјә әкс тә'сир көстәрир, көһнә әмтәә һәмишә өз чинсинин анчаг ајрыча бир нүсхәси ролуну ојнајыр²⁶⁾ вә онун дәжәри һәмишә ичтимаи зәрури әмәклә өлчүлүр, демәли, һәмишә һазыркы ичтимаи мүнәсибәтләр шәраитиндә зәрури олан әмәклә өлчүлүр.

Хам материалын дәжәри кими, истехсал просесиндә ишләдилмәкдә олан әмәк васитәләринин, машынларын вә и. а. дәжәри дә, буна көрә онларын мәнсула вердији дәжәр хиссәси дә

²⁶⁾ Әслиндә, ејни чинсдән олан бүтүн мәнсуллар бир күтлә тәшкил едир вә бу күтләнин гијмәти, ајрыча көтүрүлән тәсадуфи шәраитдән асылы олмајараг үмумиләккә мүәјјән едилир" (*Le Trosne*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 893).

дәјишилә биләр. Мәсәлән, јени бир ихтира нәтичәсиндә мүәјјән нөв машинлар әввәлкиндән аз эмәк сәрф олунмагла тәк-рар истеһсал едилә билирсә, көһнә машинлар аз-чох гиймәт-дән дүшүр вә буна көрә дә мәһсул үзәринә нисбәтән аз дәјәр кечирир. Лакин бу һалда да дәјәр машинын истеһсал васи-тәси вәзифәси дашыдығы истеһсал просесиндән кәнарда дәји-шилир. Һәмин проседә машин бу проседән асылы олмадан малик олдуғу дәјәрдән һеч вахт артыг бир дәјәр кечирмир.

Истеһсал васитәләринин дәјәриндәки дәјишиклик, бу васи-тәләр истеһсал просесинә даһил олдуғдан сонра онлара долајы тә'сир көстәрирсә дә, бу васитәләрин сабит капитал характе-рини дәјишдирмәдији кими, сабит капиталла дәјишән капитал арасындакы нисбәтин дәјишилмәси дә онларын функцијалары арасындакы фәрги дәјишдирмир. Мәсәлән, эмәк просесинин техники шәраити о гәдәр дәјишилә биләр ки, әввәлдә 10 фәһлә аз дәјәрә малик 10 аләтлә нисбәтән аз мигдарда хам материал е'мал етдији јердә инди 1 фәһлә баһалы бир машин-ла јүз гат артыг хам материал е'мал етсин. Бу һалда сабит капитал, јә'ни тәтбиг едилән истеһсал васитәләринин дәјәр күтләси хејли артыр, капиталын иш гүввәсинә аванс едилмиш дәјишән һиссәси исә хејли азалыр. Лакин бу дәјишиклик ан-чаг сабит капитал илә дәјишән капиталын кәмијјәтләри ара-сындакы нисбәтә вә ја бүтүн капиталын сабит вә дәјишән тәр-киб һиссәләринә бөлүндүјү нисбәтә аиддир, сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы фәргә исә, әксинә, тохунмур.

3.

ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДЭЖЭР НОРМАСЫ

1. ИШ ГҮВВЭСИННИН ИСТИСМАР ДЭРЭЧЭСИ

Аванс едилмиш капитал K -нын истеһсал просесиндә јаратдығы изафи дэжэр, јахуд аванс едилмиш капитал дэјеринин артымы, һәр шејдән әввәл мәһсулун истеһсал үнсүрләринин дэјериндән бу мәһсулун дэјеринин артығы шәклиндә мејдана чыхыр.

Капитал K ики һиссәјә бөлүнүр: истеһсал васитәләринә хәрчләнмиш пул мәбләғи c вә иш гүввәсинә хәрчләнмиш дикәр пул мәбләғи v ; c дэјерин сабит капиталла чеврилмиш һиссәси, v исә дэјерин дәјишән капиталла чеврилмиш һиссәсидир. Демәли, әввәлдә $K = c + v$, мәсәлән аванс едилмиш

500 ф. ст. капитал = $\overbrace{410}^c$ ф. ст. + $\overbrace{90}^v$ ф. ст. Истеһсал просесинин сонунда әлдә едилән әмтәәнин дэјәри = $\overbrace{c+v+m}$, бу-

рада m изафи дэјәрдир, мәсәлән, $\overbrace{410}^c$ ф. ст. + $\overbrace{90}^v$ ф. ст. +

$\overbrace{+90}^m$ ф. ст. Илкин капитал K дөнүб K' , јә'ни 500 ф. стерлингдән дөнүб 590 ф. ст. олмушдур. Бунларын арасындакы фәрг = m , 90 ф. ст. мәбләғиндә изафи дэјәрә. Истеһсал үнсүрләринин дэјәри аванс едилмиш капиталын дэјеринә бәрабәр олдуғуна көрә мәһсулун истеһсал үнсүрләринин дэјериндән бу мәһсулун дэјеринин артығы аванс едилмиш капитал дэјеринин артымына вә ја истеһсал олунмуш изафи дэјәрә бәрабәрдир дејә иддиа етмәк, әслиндә садәчә тавтолокијадыр.

Лакин бу тавтолокија даһа дәгиг тә'риф верилмәсини тәләб едир. Мәһсулун јарадылмасында ишләдилән истеһсал үнсүр-

ләринин дәјәри мәнсулун дәјәри илә мүгајисә едилир. Лакин биз көрдүк ки, тәтбиг едилән сабит капиталын эмәк васитәләриндән ибарәт олан һиссәси өз дәјәринин анчаг бир һиссәсини мәнсул үзәринә кечирир, галан һиссәси исә өзүнүн әввәлчә мөвчуд олдуғу формада галыр. Бу һиссә дәјәр јарадылмасында һеч бир рол ојнамадығына көрә биз бурада ондан сәрф-нәзәр едә биләрик. Онун һесаба дахил едилмәси һеч бир дәји-шиклик јарада билмәз. Фәрз едәк ки, $c=410$ ф. стерлингә вә бу мәбләғ 312 ф. стерлинглик хам материалдан, 44 ф. стерлинглик јардымчы материалдан вә истеһсал просесиндә ма-шынларын 54 ф. стерлинглик ашынмасындан ибарәтдир; һәги-гәтдә тәтбиг едилән машынларын дәјәри исә 1 054 ф. стерлинг тәшкил едир. Биз анчаг 54 ф. стерлинглик дәјәри, јәни ма-шынларын ишләмәк нәтичәсиндә итирдији, буна көрә дә мән-сула кечирдији дәјәри мәнсул дәјәринин истеһсалы үчүн аванс едилмиш дәјәр һесаба едирик. Өзүнүн әввәлки шәклиндә,—бу-хар машыны вә саирә шәклиндә—галмагда давам едән 1 000 ф. стерлинги дә бу һесаба дахил етсәк, ону һәр ики тәрәфин һе-сабына, јәни һәм аванс едилмиш дәјәрин, һәм дә мәнсул дәјә-ринин һесабына дахил етмәли олардыг^{26a)} вә беләликлә бир тәрәфдә 1 500 ф. ст., диқәр тәрәфдә исә 1 590 ф. ст. алмыш олардыг. Арадакы фәрг вә ја изафи дәјәр, әввәлдә олдуғу кими, јенә дә 90 ф. ст. тәшкил едәрди. Буна көрә дә биз дәјәр истеһсалы үчүн аванс едилмиш сабит капиталдан бәһс едир-кән, верилән шәрһин үмуми мәнәсындан әкс нәтичәнин чых-мадығы һалларда һәмишә анчаг истеһсалда истеһлак едил-миш истеһсал васитәләринин дәјәрини сабит капитал олараг нәзәрдә тутурдуг.

Биз буну фәрз едәрәк, $K=c+v$ формуласына гајыдырыг, бу формула дөнүб $K'=c+v+m$ шәклини алыр вә бунун са-јәсиндә K дөнүб K' олур. Биз билирик ки, сабит капиталын дәјәри мәнсулда анчаг јенидән мејдана чыхыр. Демәли, истеһсал просесиндә һәгигәтән јени јарадылан дәјәр, про-сесдә әлдә едилән мәнсулун бүтүн дәјәриндән фәрглидир, буна көрә дә јени јарадылан дәјәр илк бахышда нәзәрә кәлдији кими $\overbrace{c+v}^c + \overbrace{m}^m$, јахуд $\overbrace{410}^c$ ф. ст. + $\overbrace{90}^v$ ф. ст. + $\overbrace{90}^m$ ф. стерлингә дејил, $v+m$, јахуд $\overbrace{90}^v$ ф. ст. + $\overbrace{90}^m$ ф. стерлингә, јәни 590 ф. стерлингә дејил, 180 фунт стерлингә

26a) „Аванс едилмиш бүтүн капиталын бир һиссәси кими тәтбиг едилән әсәс капи-талын дәјәрини дә һесаба дахил етсәк онда илһи ахырында бу капитал дәјәринини галы-ғаны илһик варидатын бир һиссәси кими һесаба дахил етмәли оларыг“ (Malthus. „Prin- ciples of Political Economy“, 2nd ed. London, 1836, p. 269).

барабардир. Эхэр c , сабит капитал= 0 олсајды, башга сөзлө десэк, капиталистин нэ истеҢсал едилмиш истеҢсал васитэлэри, нэ хам материал, нэ јардымчы материал, нэ дэ эмэк алэтлэри тэтбиг етмэдији вэ анчаг тэбиэтин вердији материалдан, бир дэ иш гүввэсиндэн истифада етдији сэнајесаҢэлэри олсајды, онда сабит дэјэрин неч бир хиссэси мэхсула кечмээди. Кэтирдјимиз мисалда мэхсул дэјэринин 410 ф. ст. мэблэгиндэ олан бу үнсүрү арадан галхарды, лакин c чох бөјүк дэјэр мэблэги тэмсил етдији халларда олдуғу кими, 90 ф. стерлинглик изафи дэјэрин дахил олдуғу јени истеҢсал едилмиш 180 ф. стерлинглик дэјэр кэмијјэтчэ олдуғу кими галарды. Бу халда формуламыз $K = 0 + v = v$ вэ өз дэјэри чэхэтдэн артмыш капитал, јэ’ни $K' = v + m$ оларды; демэли, $K' - K$ эввэлки кими $= m$. Эксинэ, $m = 0$ олсајды, башга сөзлө десэк дэјэри дэјишэн капитал шэклиндэ аванс едилмиш иш гүввэси анчаг өз эквивалентини истеҢсал етсэјди, онда $K = c + v$ вэ K' (мэхсулун дэјэри) $= c + v + 0$, буна көрө дэ $K = K'$ оларды. Аванс едилмиш капитал өз дэјэри чэхэтдэн артмазды.

Һэгийгэтдэ биз артыг билирик ки, изафи дэјэр капиталын иш гүввэсинэ чеврилмиш хиссэсиндэ баш верэн дэјэр дэјишклијинин садэчэ нэтичэсидир, демэли, $v + m = v + \Delta v$ (v плјус v -нин артымы) демэкдир. Лакин аванс едилмиш капиталын дэјишэн тэркиб хиссэсинин артмасы нэтичэсиндэ бүтүн бу капиталын да артдыгына көрө дэјэрдэ эмэлэ кэлэн һэгийги дэјишиклик вэ дэјэрин дэјишмэ хисбэти көлкэдэ галыр. Аванс едилмиш капитал эввэлчэ 500-э барабар иди, инди исэ 590-а барабардир. Демэли, просесин халис шэкилдэ тәһлили тәләб едир ки, биз мэхсулун дэјэриндэ сабит капитал дэјэрини анчаг јенидэн мејдана чыхаран хиссэдэн тамамилэ сәрф-нэзэр едэк, јэ’ни биз сабит капитал c -ни сыфра барабар тутаг вэ беләликлә, бурада ријазиијатын о ганунуну тэтбиг едэк ки, һәмин ганун эсасында ријазиијат сабит вэ дэјишэн кэмијјэтләр үзэриндэ эмэлијјат кечирэндэ бу кэмијјэтлэри бир-биринэ анчаг чэмләмэ вэ чыхма васитэси илэ бағлајыр.

Башга бир чэтинлик дэјишэн капиталын илкин формасындан ирәли кәлир. Белә ки, јухарыда кэтирдјимиз мисалда $K' = 410$ ф. ст. сабит капитала $+ 90$ ф. ст. дэјишэн капитала $+ 90$ ф. ст. изафи дэјэрэ. Лакин 90 ф. ст. мә’лум кэмијјэтдир, демэли сабит кэмијјэтдир, буна көрө дэ онлары дэјишэн кә-

мијјэт һесаб етмэк мәнәсыз көрүнүр. Лакин 90 ф. ст. вэ ја 90 ф. стерлинглик дэјишэн капитал һэгийгэтдэ бу дэјэрин кечдији просесин бурада јалныз символудур. Капиталын иш гүв-

вәси сатын алмаг үчүн аванс едилмиш хиссәси мұәјјән мигдар маддиләшмиш әмәкдир, демәли сатын алынмыш иш гүввәсинин дәјәри кими сабит олан дәјәр кәмијјәтидир. Лакин истеһсал просесинин өзүндә аванс едилмиш 90 ф. ст. әвәзиндә фәәлијјәтдә олан иш гүввәси өзүнү көстәрир, чансыз әмәк әвәзиндә чанлы әмәк, һәрәкәтсиз кәмијјәт әвәзиндә ахар кәмијјәт, сабит кәмијјәт әвәзиндә дәјишән кәмијјәт өзүнү көстәрир. Нәтичәдә *v* тәқрар истеһсал едилир вә буна үстәлик *v*-нин артымы әмәлә кәлир. Капиталист истеһсалы нөгтеји-нәзәриндән бүтүн бу просес, иш гүввәсинә чеврилмиш илкин сабит дәјәрин өз-өзүнә һәрәкәтидир. Бүтүн просес вә онун нәтичәси бу илкин сабит дәјәрә иснад верилир. Буна көрә дә 90 фунт стерлинглик дәјишән капитал вә ја артан дәјәр формуласы зиддијјәтли бир шеј кими көрүнүрсә, бу анчаг капиталист истеһсалына дахилән хас олан зиддијјәти ифадә едир.

Сабит капиталы сыфра бәрабәр тутмаг илк бахышда гәрибә көрүнүр. Һалбуки биз буну һәјәтдә һәр күн даим көрүрүк. Мәсәлән, Инкилтәрәнин памбыг парча сәнајесиндән әлдә етдији мәнфәәти һесабламаг истәјәндә, биринчи нөвбәдә, Бирләшмиш Штатлара, Һиндистана, Мисирә вә саир өлкәләрә памбыг үчүн верилән гијмәти чыхырлар, јәни мәһсулун дәјәриндә садәчә јенидән мејдана кәлән капитал дәјәри сыфра бәрабәр тутулур.

Әлбәттә, капиталын јалныз билаваситә изафи дәјәр әмәлә кәтирән хиссәсинә дејил,—бу хиссәдәки дәјәрин дәјишилмәсини изафи дәјәр тәмсил едир,—һәмчинин аванс едилмиш бүтүн капиталла изафи дәјәрин нисбәтинин өз бөјүк игтисади әһәмијјәти вардыр. Буна көрә дә биз үчүнчү китабда бу нисбәти әтрафлы тәдгиг едирик. Капиталын бир хиссәсини иш гүввәсинә чевирмәклә ону артырмаг үчүн капиталын дикәр хиссәсини истеһсал васитәләринә чевирмәк лазымдыр. Дәјишән капиталын өз вәзифәсини јеринә јетирмәси үчүн, әмәк просесинин мұәјјән техники характеринә мұвафиг олан мұәјјән пропорсијада сабит капитал аванс едилмәлидир. Лакин мұәјјән бир кимјәви просес үчүн реторта вә башга шүшә габларын тәләб олунамасы тәһлил заманы ретортанын өзүндән сәрф-нәзәр едилмәсинә һеч дә мане олмур. Бир һалда ки, дәјәрин јарадылмасы вә дәјишилмәси өзлүјүндә, јәни халис шәкилдә тәдгиг едилир, сабит капиталын шеј формасы олан истеһсал васитәләри анчаг дәјәр јарадан ахар гүввәнин тәчәссүмү үчүн лазыми маддә верир. Буна көрә дә бу маддәнин тәбиәтинин һеч бир әһәмијјәти јохдур, јәни онун памбыгмы, јохса дәмирми олмасынын фәрги јохдур. Бу маддәнин дәјәринин дә әһәмијјәти јохдур. Анчаг бу маддә күтләси истеһсал просесиндә сәрф едилән әмәји өз чанына чәкә биләчәк гәдәр олмалыдыр.

Бир халда ки, бу мэддэ күтлэси мөвчуддур, онун дэжэри истэр артсын, истэрсэ азалсын, ја да истэр торпаг вэ дэниз кими онун да неч бир дэжэри олмасын, дэжэрин јаранмасы вэ дэјишмэси просесиндэ бунун неч бир тэ'сири олмајачагдыр²⁷⁾.

Белэликлэ, биз һэр шејдэн эввэл капиталын сабит һиссэсини сыфра бэрабэр тутуруг. Онда аван едилмиш капитал $c+v$

дөнүб v -дэн, мәнсулун дэжэри $c+v+m$ исэ јени истеһсал едилэн дэжэр $v+m$ -дэн ибарэт олур. Јени истеһсал едилэн дэжэрин,

бүтүн истеһсал просеси эрзиндэ давам едэн эмэји тэчэссүм етдирэн 180 ф. стерлингэ бэрабэр олдуғу мөлүмдурса, онда биз 90 ф. стерлинглик изафи дэжэри элдэ етмэк үчүн дэјишэн капиталын 90 ф. стерлинглик дэжэрини һэмин мөблөгдөн чыкмалыјыг. Бурада 90 ф. ст. = m ифадэси истеһсал едилэн изафи дэжэрин мүтлэг кэмијјэтини көстөрир. Изафи дэжэрин нисби кэмијјэти, јэ'ни дэјишэн капиталын артдығы пропорсија исэ, јегин ки, изафи дэжэрин дэјишэн капитала нисбэти илэ мүэјјэн

едилр, јахуд $\frac{m}{v}$ кэсри илэ ифадэ олунур. Демэли, јухарыда кэтирдјимиз мисалда бу нисбэт белэdir: $\frac{90}{90} = 100\%$. Дэјишэн капиталын бу нисби артымыны вэ ја изафи дэжэрин нисби кэмијјэтини мэн изафи дэжэр нормасы адландырырам²⁸⁾.

Биз көрдүк ки, фөһлэ эмэк просесинин бир һиссэси эрзиндэ анчаг өз иш гүввэсинин дэжэрини, јэ'ни өзүнэ лазым олан јашајыш васитэлэринин дэжэрини истеһсал едир. Фөһлэ ичтимай эмэк бөлкүсүнэ асасланан мүнәсибэтлэр шэраитиндэ истеһсал етдијинэ көрө өз јашајыш васитэлэрини билаваситэ истеһсал етмэјиб мүэјјэн бир хүсуси эмтээ шәклиндэ, мөсэлэн, иплик шәклиндэ истеһсал едир, өз јашајыш васитэлэринин дэжэринэ вэ ја бу васитэлэри сатын алмаг үчүн хәрчлэдији пула бэрабэр мигдарда дэжэр истеһсал едир. Фөһлэнин өз иш күнүнүн буна сәрф етдији һиссэси, онун күндәлик орта јашајыш васитэлэринин дэжэриндэн, јэ'ни бу васитэлэрин истеһсалы үчүн һэр күн тэлэб едилэн орта иш вахтындан асылы олараг ја бир гэдэр чох, ја да аз олачагдыр. Фөһлэнин күндәлик јашајыш васитэлэринин дэжэриндэ орта һесабла 6 маддиләшмиш иш сааты тэчэссүм едирсэ, фөһлэ бу дэжэри истеһсал етмэк үчүн күндэ орта һесабла 6 саат ишлэмэли олур. Фөһлэ капиталист үчүн дејил, тәкбашына, өзү үчүн ишлэсэјди, башга

²⁷⁾ 2-чи нәшрә гәјд. Өзлүјүндә ајдындыр ки, Лукретси демишкән „nil posse creat de nihilo“—нечдэн неч бир шеј јаратмаг олмаз²⁸⁾. „Дэжэр јаратмаг“ иш гүввэсини алмаја чевирмэк демәкдир. Иш гүввэсини өзү дэ һэр шејдэн эввэл, нисан организми шәклинэ салынмыш тәбиәт маддәсиндр.

²⁸⁾ Инкисилр дэ ејнән „rate of profits“, „rate of interest“ [„мәнфәәт нормасы“, „фәнэ нормасы“] вэ санрә дејирләр. Охучу III китабда көрөчәкдир ки, изафи дэжэр ганулары мөлүм оландан сонра мәнфәәт нормасыны баша дүшмәк асандыр. Әкс тәгдирдә „ni l'ip, ni l'autre [иә буну, нә ону] баша дүшмәк мүмкүн дејилдир.

шэртлэр ејни олдугда, эввэлки кими күнүн орта һесабла іенә дә ејни һиссәси эрзиндә ишләмәли оларды ки, өз иш гүввәсинин дәјәрини истеһсал етсин вә беләликлә өзүнү јашатмағ вә ја даим тәкрар истеһсал етмәк үчүн лазым олан јашајыш вә ситәләрини әлдә етмиш олсун. Лакин фәһлә өз иш гүввәсинин күндәлик дәјәрини, мәсәлән 3 шиллинги истеһсал етмәк үчүн лазым олан иш күнү һиссәсиндә анчаг капиталистин она өдәмиш олдуғу дәјәрин эквивалентини истеһсал етдијинә көрә^{28а)}, јәни аванс едилмиш дәјишән капитал дәјәрини јенидән јарядылан дәјәрлә садәчә өдәдијинә көрә, бу дәјәр истеһсалы садәчә тәкрар истеһсалдыр. Беләликлә, мән иш күнүнүн бу тәкрар истеһсал үчүн лазым олан һиссәсини зәрури иш вахты, бу мүддәтдә сәрф олунаң әмәји исә зәрури әмәк адландырырам²⁹⁾. Бу әмәк фәһләләр үчүн она көрә зәруридыр ки, онларын әмәјинин ичтимаи формасындан асылы дејилдир. Капитал вә капиталист аләми үчүн дә она көрә зәруридыр ки, фәһләннин даим јашајыб мөвчуд олмасы капитал вә капиталист аләминин базисидир.

Әмәк просесинин икинчи дөврүндә, јәни фәһләннин зәрури әмәк һәдди харичиндә ишләдији дөврдә, фәһлә јенә дә әмәк гојуб иш гүввәси сәрф етсә дә, өзү үчүн һеч бир дәјәр әмәлә кәтирмир. Бу дөврдә өзүнүн һечдән јаранмағ казибәси илә капиталисти тамаһсыландырыб башдан чыхардан изафи дәјәр әмәлә кәлир. Иш күнүнүн бу һиссәсини мән изафи иш вахты, бу мүддәтдә сәрф олунаң әмәји исә изафи әмәк (surplus labour) адландырырам. Үмумијјәтлә дәјәри дәрк етмәк үчүн ону садәчә донуг иш вахты, садәчә маддиләшмиш әмәк һесаб етмәјин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти варса, изафи дәјәри дәрк етмәк үчүн ону садәчә донуг изафи иш вахты, садәчә маддиләшмиш изафи әмәк һесаб етмәјин дә бир о гәдәр бөјүк әһәмијјәти вардыр. Чәмијјәтин игтисади формасијаларыны бир-бириндән, мәсәлән көләлијә әсасланан чәмијјәти муздлу әмәк чәмијјәтиндән фәргләнديرән чәһәт, анчаг һәмин изафи әмәјин биләваситә истеһсалчыдан, јәни фәһләдән мәнз нә шәкилдә сыхылыб чыхарылмасыдыр³⁰⁾.

^{28 а)} {3-чү нәшрә гәјд. Мүаллиф бурәдә, чамаат арасында ишләнән игтисади диллә дәнешыр: Бурасыны хатырлатмағ лазымдыр ки, китабын 137-чи сәһифәсиндә (һәмин чылдин 180-чи сәһифәсиндә) дејилдији кими, һагигәтлә капиталист фәһләјә дејил, фәһлә капиталистә „аванс верир“. Ф. Е.}

²⁹⁾ Биз индијәдәк бу әсәрдә „зәрури иш вахты“ дејәндә мүәјјән бир әмтәәнин истеһсалы үчүн үмумијјәтлә лазым олан ичтимаи зәрури иш вахтыны нәзәрдә тутуруг. Бундан сонра биз иш гүввәси кими спесифик әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтындан бәһс еләндә дә ејни сөзләри ишләдәчәјик. Ејни termini technici [техники терминлари] мүхтәлиф мәнәдә ишләтиәк мүнасиб дејилдир, ләкин һеч бир елимдә бунә тамамлә јол вермәмак мүмкүн олмур. Мәсәлән, али вә нбтидан рижәзијјат бәлмәәрини мугәјисә един.

³⁰⁾ Ч-б Видһелм Фуккилд Рошер⁷⁴ әсил Готһелсајағ⁷⁵ даһилликлә бир шеј көшф едилмиш кими дејир ки, изафи дәјәр вә ја изафи мәнсул вә буиунла әлағәлар олан јығым һазыркы шәрәитлә капиталистин „ғәнаәткарлығындан“ әмәлә кәлдији һалда вә капиталист „буиун үчүн, мәсәлән, физ тәләб етдији“ һалда, „мәдәнијјәтин ашағы пилләәринкә“,

Дэжишэн капиталын дэжэри бу капиталла сатын алыннан иш гүввэсинин дэжэринэ барабэр олдуғуна көрө вэ бу иш гүввэсинин дэжэри иш күнүнүн зэрури хиссэсини мүүжэн етдижинэ көрө, изафи дэжэр исэ иш күнүнүн артыг хиссэси илэ мүүжэн едилдижинэ көрө бурадан белэ бир нэтичэ чыхыр: изафи дэжэрин дэжишэн капиталла нисбэти, изафи эмэжин зэрури эмэжэ нисбэти кимидир, јахуд изафи дэжэр нормасы $\frac{m}{v} = \frac{\text{изафи эмэк}}{\text{зэрури эмэк}}$. Бу пропорсијанын һэр ики хиссэси ејни бир нисбэти мүхтэлиф шэкилдэ ифадэ едир: бир һалда маддилэшмиш эмэк шэклиндэ, икинчи һалда исэ ахар эмэк шэклиндэ.

Буна көрө дэ изафи дэжэр нормасы иш гүввэсинин капитал тэрэфиндэн вэ ја фэһлэнин капиталист тэрэфиндэн истисмары дэрэчэсини дүрүст ифадэ едир^{30а)}.

Биз белэ фэрз етмишдик ки, мэфсулун дэжэри = $\overset{c}{410} \text{ ф. ст.} + \overset{v}{90}$

$\overset{m}{90}$ ф. ст. + 90 ф. ст., аванс едилмиш капитал исэ 500 фунт стерлинг иди. Изафи дэжэр = 90 аванс едилмиш капитал исэ 500 олдуғуна көрө ади үсулла һесаблајанда изафи дэжэр нормасы (бу норманы мәнфэет нормасы илэ гарышдырырлар) = 18% олу; бу нисбэтин белэ ашағы сәвијјэдэ олмасы Кери чэнабларыны вэ «аһэнкдарлығын» дикэр тэблиғчилэрини чох мутэссир едәрди. Һэгигэтдэ исэ изафи дэжэр нормасы $\frac{m}{k} = ja$, јахуд $\frac{m}{c+v} = ja$ дејил, $\frac{m}{v} = ja$ барабэрдир, демэли $\frac{90}{500}$ олмајыб $\frac{90}{90} = 100\%$ -дир, ја'ни заһирдэ көрүнэн истисмар дэрэчэсиндэн 5 дэфэдэн дэ артыгдыр. Биз бу һалда нэ иш күнүнүн мүтлэг кәмијјэтини, нэ эмэк просесинин давам етдији мүддэти (бир күн, бир һәфтэ вэ и. а.), нэ дэ 90 ф. стерлинглик дэжишэн капиталын ејни заманда һэрәкэтэ кәтирдији фэһлэлэрин сајыны бнләсәк дэ, изафи дэжэр нормасы $\frac{m}{v} = \frac{\text{изафи эмэк}}{\text{зэрури эмэк}}$ ифадэсинэ

эксинэ. .... күчлүлэр зәйфлэри гәнаәткар олмага мөчбур едилрә* (ситат кәтирилән әсәр. сәһ. 82, 78). Эмэк сәрф етмәкдә гәнаәткар олиғағамы? Јохса мөвчуд олмајан артыг мэфсулу сәрф етмәкдә? Рошер вэ К²-сы, капиталистин артыг мөвчуд олан изафи дэжэри мәниссә-мәкдә өзүнү һағлы кәстәрмәк үчүн ирәли сүрдүјү вэ аз-чоһ мүнәсиб көрүнән сәбәблэри тәһриф еләрәк, бунлары изафи дэжэрин мәншәји кими кәстәрисә, онлары буна вадар едән сәбәб һәгигәтән чәһил олмаларыдыр, бир дэ одур ки, мәдлаһлыг хәтиринә дэжэри вэ изафи дэжэри вичданла тәһлил етмәкдән вэ белә бир тәһлилин, полис нөгтеји-назәринчә бирәин чоһ шүбһәли нәтичә вәра биләчәјиндәи горхурлар.

30а) 2-чи нәшрә гәјд. Изафи дэжэр нормасы иш гүввэсинин истисмар дәрәчэсини дүрүст ифадә етсә дэ, истисмарын мүтлэг кәмијјәтини һеч дэ ифадә етмир. Мәсәлән, зәрури эмәк = 5 саат вэ изафи эмәк = 6 саат олса, истисмар дәрәчәси = 100%. Бу һалда истисмар кәмијјәти 5 саатла өлчүдүр. Әкәр зәрури эмәк = 6 саат вэ изафи эмәк = 6 саат оларса, истисмар дәрәчәси әввәлки кими 100% олуб дәјишмир, һалбуки истисмарын кәмијјәти 5 саатла 6 саатла чатыб 20% артыр.

чеврилә биләчәјинә көрә иш күнүнүн ики тәркиб һиссәси ара-сындакы гаршылыглы нисбәти дүрүст көстәрир. Бу нисбәт 100%-ә бәрабәрdir. Демәли, фәһлә күнүн жарысыны өзү үчүн, жарысыны да капиталист үчүн ишләмишdir.

Беләликлә, изафи дәјәр нормасыны һесабламаг үсулу, ғы-сача десәк, беләdir: биз бүтүн мәһсулун дәјәрини көтүрүб бу дәјәрдә анчаг јенидән мејдана чыхан сабит капитал дәјәрини сыфра бәрабәр тутуруг. Дәјәрин галан мәбләғи әмтәәнин ја-радылмасы просесиндә һәгигәтән јенидән истәһсал едилән је-канә дәјәрдир. Изафи дәјәр мә'лумдурса, биз дәјишән капи-талы тапмаг үчүн изафи дәјәри бу јени истәһсал едилмиш дәјәрдән чыхырыг. Дәјишән капитал мә'лумдурса вә биз изафи дәјәри ахтарырыгса, онда һәммин әмәлијјатын әксини едирик. Һәм изафи дәјәр, һәм дә дәјишән капитал мә'лумдурса, онда анчаг сон әмәлијјаты етмәк, јә'ни изафи дәјәрин дәјишән ка-питала олан нисбәтини, $\frac{m}{v}$ -ни һесабламаг лазым кәлир.

Бу үсул нә гәдәр садә олса да, онун әсасыны тәшкил едән вә охучуларын адәт етмәдикләри принципә алышмаг имканы-ны онлара вермәк үчүн бир нечә мисал кәтирмәк јерсиз ол-маз.

Биринчи мисал олараг, мүл системли 10 000 ији олан бир әјирмә фабрикини көтүрәк, американ памбығындан 32 нөмрә иплик истәһсал едән бу фабриkdә һәр ијлә һәфтәдә 1 фунт ип-лик әјирилир. Памбығын туллантысы 6%-дир. Демәли, һәр һәфтә 10 600 фунт памбыгдан 10 000 фунт иплик әмәлә кәлир, 600 фунту исә туллантыја чыхыр. 1871-чи илин апрел ајында бу памбығын фунту $7\frac{3}{4}$ пенс иди, јә'ни 10 600 фунтунун дәјәри, јуварлаг рәғмәлә, 342 фунт стерлинг иди. Бу 10 000 ијин, һәм-чинин памбыг әјирилмәздән әввәл ону е'мал едән машынла-рын вә бухар машынынын дәјәри һәр ијә 1 фунт стерлингдир, демәли 10 000 фунт стерлингдир. Илдә ијләр 10% ашыныр ки, бу да 1 000 ф. ст. вә ја һәфтәдә 20 ф. ст. едир. Фабрик бина-сынын кирајәси 300 ф. ст. вә ја һәфтәдә 6 ф. стерлингдир. Һәф-тәдә 11 тон көмүр (һәр ат гүввәсинә саатда 4 фунт һесабы илә 100 ат (индикатор) гүввәсинә вә һәфтәдә 60 саат, һәмчинин бинаны ғыздырмаг үчүн ишләдилир ки, бу да һәр тону 8 шиллинг 6 пенсдән, јуварлаг һесабла һәфтәдә $4\frac{1}{2}$ ф. ст. едир; һәфтәдә 1 ф. стерлинглик газ, $4\frac{1}{2}$ ф. стерлинглик дә јағ иш-ләдилир; демәли һәфтәдә ишләдилән бүтүн јардымчы мәте-риалын дәјәри 10 ф. стерлингдир. Беләликлә, дәјәрин сабит һиссәси һәфтәдә 378 ф. ст. олур. Әмәк һағгы һәфтәдә 52 ф. стерлингдир. Фунту $12\frac{1}{4}$ пенс һесабы илә 10 000 фунт иплијин гижмәти 510 ф. ст. едир; демәли изафи дәјәр: 510 ф. ст.—430 ф. ст.=80 фунт стерлингә. Биз капиталын 378 ф. стерлинглик са-

бит хиссэсннн сыфра бэрэбэр тутуруг, чүнки бу хиссэ хэфтэ эрзндэ дэжэр эмэлэ кэтирилмэсндэ иштирак етмир. Хэфтэ эрзндэ јенидэн истехсал едилэн 132 ф. стерлинглик дэжэр га-

лыр ки. бу да = $52 \text{ ф. ст.} + 80 \text{ ф. стерлингэ}$. Белэликлэ изафи дэжэр нормасы = $\frac{80}{52} = 153^{11}/_{13} \%$. Орта иш күнү он саат-дырса. зэрури эмэк $38^{1}/_{33}$ саат, изафи эмэк исэ $6^{2}/_{33}$ саат олур ³¹⁾.

Чейкоб бир квартал бугданын гижмэтини 80 шиллинг вэ хэр акрдан орта хесабла 22 бушел, јэ'ни 11 ф. стерлинглик мэхсул көтүрүлдүүнү фэрз едэрэк, 1815-чи ил үчүн бир хесаб чэдвэли дүзэлтмишдир⁷³⁾; ашағыда көстәрдијимиз бу чэдвэлдэ чидди нөгсанлар вардыр, чүнки бурадакы мүхтэлиф хесаблар эввэлчэдэн бир-бирини чүрүдүр; анчаг бу хесаб күддүүјүмүз мэгсэд үчүн кифајэтдир:

1 акрда истехсал едилэн дэжэр

Тохум (бугда) 1 ф. ст. 9 шиллинг	Эшэр вэ веркилэр 1 ф. ст. 1 шилл
Күбрэ _____ 2 ф. ст. 10 шиллинг	Рента _____ 1 ф. ст. 8 шилл.
Эмэк пагы _____ 3 ф. ст. 10 шиллинг	Фермерин мэнфээти вэ фаиз _____ 1 ф. ст. 2 шилл.
Је куну _____ 7 ф. ст. 9 шиллинг	Је куну _____ 3 ф. ст. 11 шилл

Даим фэрз етдијимиз кими, мэхсулун гижмэти онун дэјэринэ бэрэбэр көтүрүлэндэ бу хесабда изафи дэжэр мүхтэлиф рубрикалара: мэнфээтэ, фаизэ, эшэр веркисинэ вэ саирэјэ ажрылыр. Бу рубрикалар бизи марагландырмыр. Биз бунлары чэмлэјиб 3 ф. ст. 11 шиллинг изафи дэжэр элдэ едирик. Тохум вэ күбрэнин дэјэри олан 3 ф. ст. 19 шиллинги биз, капиталын сабит хиссэси олдуғу үчүн сыфра бэрэбэр тутуруг. Галан 3 ф. ст. 10 шилл. аванс едилмиш дэјишөн капиталдыр ки, бунун эвэзиндэ 3 ф. ст. 10 шилл. + 3 ф. ст. 11 шиллинглик јени дэжэр ис-

техсал едилмишдир. Белэликлэ $\frac{m}{v} = \frac{3 \text{ ф. ст. 11 шиллинг}}{3 \text{ ф. ст. 10 шиллинг}}$, јэ'ни 100%-дэн артыгдыр. Фэһлэ өз иш күнүнүн јарыдан чохуну изафи дэжэр истехсалына сэрф едир ки, бу изафи дэјэри дә мүхтэлиф шэхслэр мүхтэлиф бэһанэлэрлэ өз араларында бөлүшдүрүрлэр ^{31а)}.

⁷³⁾ 2-чи нэшрэ гејд. Эсэрин биринчи нэшриндэ кэтирилиб 1860-чы илэ анд олан эјирмэ фабрики мисалында верилмиш мэхлуматда ба'зи факт сөһолэри варды. Мэтндэ верилэн тамамилэ дүрүст мэхлуматы мэнэ манчестерли бир фабрикчи веришдир.—Гејд етмэк лазымдыр ки, кечинишдэ Инкилтэрэлэ ат гүввэси машыи силиндринни диаметринэ көрө хесабланырды, инди исэ ат гүввэси индикаторун көстәрдији лөгиги гүввэ илэ хесабланыр.

^{31а)} Јухарыдакы хесаблар анчаг мисал кими верилер. Хэм дә биз бурада фэрз едик ки, гижмэтлэр дэјэрлара бэрэбәрдир. Эсэрин III китабында көрөчөјик ки, латта орта гижмэтлэр үчүн бу барибэрлик бу гэдэр асанлыгла элдэ едилмир.

2. МЭНСУЛУН НИСБИ НИССЭЛЭРИНДЭ МЭНСУЛУН ДЭЖЭРИНИН ИФАДЭСИ

Инди дэ капиталистин пулу нечэ капитала чевирдижини бизэ көстөрөн мисала гаҗыдаг. Онун ишлэтдиҗи эҗиричинин зэрури эмэҗи 6 саат, изафи эмэҗи дэ јенэ о гэдэр олдуғуна көрө иш гүввэсинин истисмар дэрэчэси 100%-дир.

Он ики саатлыг иш күнүнүн мәнсулу 30 шиллинглик дэжэриндэ 20 фунт ипликдэн ибарэтдир. Бу иплик дэжэринин азы $\frac{8}{10}$ ниссэси (24 шиллинги) истехлак едилмиш истехсал васитэлэринин (20 шиллинглик 20 фунт памбыг, 4 шиллинглик иј вэ саирэ) анчаг јенидэн мејдана чыхан дэжэриндэн эмэлэ кэлмишдир вэ ја сабит капиталдан ибарэтдир. Галан $\frac{2}{10}$ ниссэси эҗирмэ просесиндэ эмэлэ кэлэн 6 шиллинглик јени дэжэрдир ки, бунун да јарысы иш гүввэсинин аванс едилмиш бир күнлүк дэжэрини вэ ја дэҗишэн капиталы өдэҗир, дикэр јарысы исэ 3 шиллинглик изафи дэжэр эмэлэ кэтирир. Демэли, бу 20 фунт иплиҗин бүтүн дэжэри белэ эмэлэ кэлир:

иплиҗин 30 шилл. дэжэри = $\overset{c}{\text{24}}$ шилл. + $\overset{v}{\text{3}}$ шилл. + $\overset{m}{\text{3}}$ шиллинг.

Бүтүн бу дэжэр = 20 фунт ипликдэн ибарэт олан бүтүн мәнсулда тэчэссүм етдиҗинэ көрө, дэжэрин мұхтэлиф үнсүрлэри дэ мәнсулун пропорционал ниссэлэриндэ ифадэ олуна билэр.

Экэр 30 шиллинглик дэжэр 20 фунт иплик шэклиндэ мөвчүдурса, онда бу дэжэрин $\frac{8}{10}$ ниссэси вэ ја онун 24 шиллинглик сабит ниссэси мәнсулун $\frac{8}{10}$ ниссэсиндэдир, јэ’ни 16 фунт ипликдэдир. Бу иплиҗин $13\frac{1}{3}$ фунту хам материалын, јэ’ни эҗрилмиш 20 шиллинглик памбығын дэжэрини, $2\frac{2}{3}$ фунту исэ истехлак едилмиш 4 шиллинглик јардымчы материал вэ эмэк васитэлэринин, иј вэ саирэнин дэжэрини тэмсил едир.

Белэликлэ, иплиҗин $13\frac{1}{3}$ фунту бүтүн мәнсул үчүн, 20 фунт иплик үчүн истехлак едилмиш бүтүн памбығы, бүтүн мәнсулун хам материалыны тэмсил едир вэ бундан башга бир шеҗи тэмсил етмир. Бу мигдар ипликдэ анчаг $13\frac{1}{3}$ шиллинг дэжэриндэ $13\frac{1}{3}$ фунт памбыг варса да, бураја элавэ олуна $6\frac{2}{3}$ шиллинглик дэжэр иплиҗин галан $6\frac{2}{3}$ фунтуна ишлэдилмиш памбығын эквивалентини тәшкил едир. Елә бил ки, бу ахырынчы $6\frac{2}{3}$ фунт иплиҗин бүтүн памбығыны дидиб чыхармыш вэ бүтөв мәнсула ишлэдилэн памбығын һамысыны $13\frac{1}{3}$ фунт иплиҗин ичинэ тыхамышлар. Анчаг инди бу $13\frac{1}{3}$ фунт ипликдэ нэ истехлак едилмиш јардымчы материалын вэ эмэк васитэлэринин дэжэриндэн, нэ дэ эҗирмэ просесиндэ эмэлэ кэтирилмиш јени дэжэрдэн даһа бир зэррә дэ јохдур.

Ејнилэ иплиҗин дикэр $2\frac{2}{3}$ фунту, јэ’ни (4 шиллингэ бэрабэр олан) сабит капиталын галаныны тэчэссүм етдирэн нис-

сәси, анчаг, бүтүн мәнсул үчүн, 20 фунт иплик үчүн истеһлак едилмиш жардымчы материалын вә эмәк васитәләринин дәјәрини тәмсил едир.

Буна көрә дә мәнсулун $\frac{8}{10}$ һиссәси вә ја 16 фунт иплик, бир истеһлак дәјәри, бир иплик, јә'ни бир чисим олараг көтүрүлән дә, мәнсулун галан һиссәләри кими, әјирмә эмәјинин јаратдығы мәнсул олса да, кәтирдјимиз мисалла әлағәдар олараг көтүрүлән дә, әјирмә эмәјини, әјирмә просесинин өзүндә чанына чәкдији эмәји тәчәссүм етдирмир. Елә бил ки, мәнсулун бу һиссәси әјирилмәдән дөнүб иплик олмуш вә онун бу иплик формасы халис хәјали бир шејмиш. Доғрудан да, әкәр капиталист мәнсулун бу һиссәсини 24 шиллингә сатыб бу пула өз истеһсал васитәләрини јенидән аларса, онда ајдын олур ки, 16 фунт иплик анчаг, донуну дәјишмиш памбыг, иј, көмүр вә саирәдир.

Әксинә, инди мәнсулун галан $\frac{2}{10}$ һиссәси вә ја 4 фунт иплик он ики саатлыг әјирмә просесиндә истеһсал едилән 6 шиллинглик јени дәјәрдән башга бир шеј дејилдир. Истеһлак едилмиш хам материалын вә эмәк васитәләринин бу 4 фунт ипликдә тәчәссүм едән дәјәри, артыг онун чанындан чыхарылыб әввәлки 16 фунт иплијин тәркибинә дахил олмушдур. 20 фунт ипликдә тәчәссүм едән әјирмә эмәји мәнсулун $\frac{2}{10}$ һиссәсиндә топланмышдыр. Елә бил ки, әјиричи 4 фунт иплији памбыгдан дејил, һавадан әјирмиш вә ја елә памбыгдан вә елә ијлә әјирмишдир ки, бунлар инсан эмәјинин јардымы олмадан тәбиәт тәрәфиндән верилдијинә көрә мәнсула һеч бир дәјәр әлавә етмир.

Беләликлә, бир күнлүк әјирмә просесиндә јенидән истеһсал едилмиш дәјәрин һамысыны тәчәссүм етдирән бу 4 фунт иплијин јарысы анчаг истеһлак едилмиш иш гүввәсинин дәјәрини өдәјән дәјәри, јә'ни 3 шиллинглик дәјишән капиталы, галан 2 фунт иплик исә анчаг 3 шиллинглик изафи дәјәри тәмсил едир.

Әјиричинин 12 иш сааты 6 шиллингдә маддиләшмиш олдуғуна көрә иплијин дәјәри олан 30 шиллингдә 60 иш сааты маддиләшмишдир. Бу 60 иш сааты 20 фунт ипликдәдир ки, бунун $\frac{8}{10}$ һиссәси вә ја 16 фунту әјирмә просеси һалә башланмадан сәрф олунмуш 48 иш саатыны, мәнз иплијин истеһсал васитәләриндә маддиләшмиш эмәјин өзүнү маддиләшдирмишдир, $\frac{2}{10}$ һиссәси вә ја 4 фунту исә әјирмә просесинин өзүндә сәрф едилән 12 иш саатыны маддиләшдирмишдир.

Јухарыда көрдүк ки, иплијин дәјәри, иплик истеһсал едилән дәјәрдән јени дәјәрлә иплијин истеһсал васитәләриндә әввәлчәдән мөвчуд олан дәјәрләрин чәминә бәрәбәрдир. Инди көрүрүк ки, мәнсулун дәјәринин функсија чәһәтдән вә ја

мәфһум е'тибары илә мүхтәлиф тәркиб һиссәләри мәһсулун өз һисби һиссәләриндә нечә тәмсил едилә биләр.

Истеһсал процесини нәтичәси олан мәһсулун бу чүр парчаланыб ајрылмасы—эввәлән, мәһсулун анчаг истеһсал васитәләриндәки әмәји вә ја капиталын сабит һиссәсини тәчәссүм етдирән мигдарына, сонра, мәһсулун анчаг истеһсал процесиндә әлавә олунмуш зәрури әмәји вә ја капиталын дәјишән һиссәсини тәчәссүм етдирән мигдарына вә, нәһајәт, үчүнчүсү, мәһсулун анчаг истеһсал процесинин өзүндә әлавә олунмуш изафи әмәји вә ја изафи дәјәри тәчәссүм етдирән ахырынчы мигдарына ајрылмасы садә олдуғу гәдәр мүһүмдүр вә биз кәләчәкдә бу ајрылманы һәлә һәлл едилмәмиш галан долашыг проблемләрә тәтбиг едәндә буну көрәчәјик.

Инди биз бүтүн мәһсулу он ики саатлыг иш күнүнүн һазыр нәтичәси кими нәзәрән кечирдик. Лакин биз ону әмәлә кәлдији процес әсасында да изләјә биләрдик вә бунунла бәрабәр һиссә мәһсуллары функция е'тибары илә мәһсулун мүхтәлиф һиссәләри кими көстәрә биләрик.

Әјиричи 12 саат эрзиндә 20 фунт иплик истеһсал едир, демәли, бир саатда $1\frac{2}{3}$ фунт, 8 саатда исә $13\frac{1}{3}$ фунт иплик јәни бүтүн иш күнү эрзиндә әјирилмиш памбығын бүтүн дәјәрини тәмсил едән һиссә мәһсул истеһсал едир. Ејнилә сонракы 1 саат 36 дәгигәдә истеһсал едилән һиссә мәһсул = $2\frac{2}{3}$ фунт иплијә вә буна көрә 12 иш сааты эрзиндә истеһлак едилмиш әмәк васитәләринин дәјәрини тәмсил едир. Ејнилә сонракы 1 саат 12 дәгигәдә әјиричи 3 шиллинглик 2 фунт иплик истеһсал едир ки, бу мәһсулун дәјәри, әјиричинин 6 саат зәрури әмәклә јаратдығы бүтүн јени дәјәрә бәрабәрдир. Нәһајәт, сон $\frac{6}{5}$ саатда әјиричи јенә 2 фунт иплик истеһсал едир ки, бунун дәјәри, фәһләнин јарым иш күнүндән ибарәт изафи әмәји илә истеһсал олунмуш изафи дәјәрә бәрабәрдир. Инкилис фабрикчиси бу һесаблама үсулуну анчаг өзү үчүн ишләдир, мәсәлән, о дејир ки, илк 8 саатда вә ја иш күнүнүн $\frac{2}{3}$ һиссәсиндә о анчаг өз памбығынын әвәзини чыхардыр вә и. а. Биз көрүрүк ки, бу формула доғрудур вә һәгигәтән садәчә биринчи формуланын өзүдүр, бурада мөкан дејил, заман нәзәрә алыныр, зира мөкан нәзәрә алындыгда мәһсулун һазыр һиссәләри бир-биринин јанында дуруп, заман нәзәрә алындыгда исә бу һиссәләр бир-биринин ардынча кәлир. Лакин бу формула ән кобуд тәсәввүрләр дә доғура биләр, хүсусән елә адамларын бејниндә ки, онлар һәм дәјәри артырмаг процес илә, һәм дә бу процес һаггында јанлыш нәзәри тәсәввүр ојатмагла әмәли чәһәтдән мараглыдырлар. Мәсәлән, белә тәсәввүр ојана биләр ки, куја бизим әјиричи өз иш күнүнүн илк 8 саатында памбығын дәјәрини, сонракы 1 саат 36 дәгигәдә—истеһлак едилмиш әмәк

васитэлэринин дэјэрини, бундан сонракы 1 саат 12 дэгигэдэ— эмэк һаггынын дэјэрини истеҢсал едир вэ ја бу дэјэрлэри өдэјир вэ анчаг мәшһур «ахырынчы сааты» фабрикчијэ һэср едиб изафи дэјэр истеҢсал едир. Беләликлә әјиричијэ ики мө'чүзэ иснад верилмиш олур: әввәлән белә чыхыр ки, әјиричи памбыгы, ијләри, бухар машыныны, көмүрү, јагы вэ саирәни мәнз бунларын васитәси илә иплик әјирдији заман истеҢсал едир, икинчиси дә, белә чыхыр ки, әјиричи интенсивлик дәрәчәси мә'лум олан бир иш күнүнү дөндәриб беш иш күнү едир. Мәсәлән, јухарыда кәтирдијимиз мисалда хам материал вэ эмэк васитэлэрини истеҢсал етмәк үчүн $2\frac{1}{6}$, јә'ни һәрәси он ики саатлыг 4 иш күнү тәләб олунур вэ бунлары иплијэ чевирмәк үчүн дә он ики саатлыг әләвә бир иш күнү лазымдыр. Тарихи шөһрәт газанан ашағыдакы мисал көстәрир ки, газанч әлдә етмәк еһтирасы бу чүр мө'чүзәләрә инанмаға вадар едир вэ бу мө'чүзәлэри сүбут етмәјә чәнд едән сикофант нәзәријјәбазлар аз дејилдир.

3. СЕНИОРУН «АХЫРЫНЧЫ СААТЫ»

Игтисадијјат саһәсиндәки билији вә көзәл үслубу илә мәшһур олуб инкилис игтисадчылары арасында Клаурен кими бир адам сајылан Нассау У. Сениор 1836-чы илдә күнләрин бириндә Оксфорддан Манчестерә чағырылыр ки, Оксфордда сијаси игтисад дәрси вермәкдәнсә, кәлиб Манчестердә бу елмдән дәрс алсын. Фабрикчиләр ону бир аз әввәл дәрч едилән фабрик гануну⁷⁴ әлејһинә вә бундан даһа ирәлијә кедәрәк, 10 саатлыг иш күнү тәләб едән тәшвиғат әлејһинә мүбариз сечмишдиләр. Адәтән узагкөрән бу тәчрүбәли адамлар көрүрләр ки, чәнаб профессор «wanted a good deal of finishing» [«һәдди-камала чатдырмаг үчүн онун үзәриндә һәлә чох ишләмәк лазымдыр»]. Буна көрә ону Манчестерә кәтиртмишдиләр. Чәнаб профессор да Манчестердә фабрикчиләрдән алдыгы дәрсә өз үслубу илә бәзәк-дүзәк вериб бир памфлет јазыр: «Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture». London, 1837. Бу әсәрдә ашағыдакы өјүд-нәсиһәти дә охумаг олар:

«18 јашындан кичик шәхсләрин ишләдији һеч бир фабрик индики гануна көрә күндә 11½ саатдан, јә'ни һәфтәнин биринчи 5 күнүндә 12 саатдан, шәнбә күнү исә 9 саатдан артыг ишләјә билмәз. Ашағыдакы тәһлил (1) көстәрир ки, белә фабрикин әлдә етдији бүтүн халис мәнфәәт ишин ахырынчы саатындаи әмәлә кәлир. Фабрикчи 100 000 ф. ст. хәрчләјир: бундан 80 000 ф. ст. фабрик биналары илә машынлара, 20 000 ф. ст. дә хам материал илә эмэк һагына сәрф едилир. Капиталын илдә бир дәфә дөвр

етдији вә үмуми мәнфәәтини 15% олдуғу фәрз едилсә, бу фабрикдә бура-хылдан әмтәәнин иллик дөвријјәси 115 000 ф. ст. дәјәриндә олмалдыр... Иш күнүнү тәшкил едән 23 иш јарымсаатынын һәр бириндә бу 115 000 ф. стерлингги $\frac{2}{115}$ вә ја $\frac{1}{23}$ һиссәси истеһсал едилир. Һәмнин 115 000 ф. стерлингги мачмусуну (constituting the whole 115 000 ф. ст.) тәшкил едән бу $\frac{23}{23}$ -дән $\frac{20}{23}$ һиссәси, јә'ни 115 000-дән 100 000 анчаг капиталы өдәјир; $\frac{1}{23}$ һиссәси вә ја үмуми мәнфәәти (1) тәшкил едән 15 000 ф. стерлингдән 5 000 ф. ст. фабрик илә машынларын ашынмасыны өдәјир. Галан $\frac{2}{23}$ һиссәси, јә'ни һәр күнүн ахырынчы ики јарымсааты нсә, 10% халис мәнфәәт әмәл кәтирир. Буна көрә дә гижмәтләр дәјишмәдијн һалда фабрик 11½ саат әвәзинә 13 саат ишләјә билсәјди, дөвријјә капиталы тәхминән 2 600 ф. ст. артыда халис мәнфәәт ики гатдан чох артмыш оларды. Дикәр тәрәфдән иш күнү 1 саат азалдылса, халис мәнфәәт јох оларды, 1½ саат азалдылса, үмуми мәнфәәт дә јох оларды»³²⁾.

Чәнәб профессор буна да «тәһлил» дејир! Әкәр о, фабрикчиләрин фәрјадына доғрудан да инанараг, бу фикирдәјир ки, фәһләләр иш күнүнүн чох һиссәсини биналарын, машын, памбыг, көмүр вә саирәнин дәјәрини истеһсал етмәјә, демәли, бу дәјәрин тәкрар истеһсалына вә ја өдәнилмәсинә сәрф едирләр, онда һеч бир тәһлилә еһтијач јохдур. О, фабрикчиләрә садәчә белә чаваб верә биләрди: Мөһтәрәм чәнәблар! Әкәр сиз фәһләни күндә 11½ саат әвәзинә 10 саат ишләтсәниз, башга шәртләр ејни олдугда, һәр күн памбыг, машын вә саирә истеһлакы 1½ саат азалар. Демәли, газанчыныз иткинизә бәрәбәр олар. Бундан сонра сизин фәһләләриниз, аванс едилмиш капиталын дәјәрини тәкрар истеһсал етмәјә вә ја ону әвәзләмәјә 1½ саат аз вахт сәрф едәрләр. Јох, әкәр Сениор фабрик

³²⁾ Senior. „Letters on the Factory Act etc.“. London. 1837, p. 12, 13. Блз бурада күддүјүмүз мәгсәдә даһил олмајан бә'зи гәрибә фикирләр үзәриндә дајанмырыг, мәсәлән, онун идһиа етдији белә бир фикир үзәриндә дајанмырыг ки, куја фабрикчиләр ашынмыш машынларын вә н. а. дәјәрини дә, ја'ни капиталын таркиб һиссәларындан бирини дәјәрини брутто вә ја нетто, үмуми вә ја халис мәнфәәтә даһил едилрләр. Һәбәлә кестарион рагәмләрин дүрүст вә ја сахта олмасы үзәриндә дә дајанмырыг. Бу рагәмләр мүәлифин «тәһлил» дејдији шејә дајидир ки, буна да Леонард Һорнер „A Letter to Mr. Senior etc.“. London, 1837, [p. 30—42] әсәриндә исбат етмишдир. Фабрик фәһләләринин әмәк шәраитини јохламаг үчүн 1833-чү илдә тәшкил едилмиш комиссиянын үзвәриндән бири олуб 1859-чу илдәк фабрик мурәттиши, әслиндә нсә фабрик сензору әвәзләсиндә ишләән Леонард Һорнер иһкилис фәһлә синдринә әбади хидмәт кестәрмишдир. Бүтүн өмрү боју бу адам јалһыз гәзәбләнмиш фабрикчиләрә гаршы дејил, һәмчинин ашағы палатала фабрикчиләрин «сәсләрини» саямағы, фабрикдәки «ишләк алларын» иш саатыны саямагда мугәјисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа әһәмијјәтли һесаб едән назирләрә гаршы да мубәризә апармышдыр.

^{32-чи гәјдә әләвә.} Әсәрин мәзмунундакы сахтаыг һәлә бир тәрәфа дурсун, Сениор өз фикрини дә долашыг ишәри етмишдир. Әслиндә Сениор анчаг буну демәк истәјир: Фабрикчи фәһләни күндә 11½ вә ја $\frac{20}{23}$ саат ишләдир. Ајрыча бир иш күнү кими бүтүн иллик әмәк дә (бир илдә нә гәдәр иш күнү варса, она зәрб едилмиш) 11½ вә ја $\frac{20}{23}$ саатдан нбарәтдир. Бу еһтимала көрә $\frac{20}{23}$ иш саатында илдә 115 000 ф. ст. стерлинглик мачсул истеһсал едилир; $\frac{1}{23}$ иш саатында 115 000 ф. ст. $\times \frac{1}{23}$; $\frac{20}{23}$ иш саатында 115 000 ф. ст. $\times \frac{20}{23}$ = 100 000 ф. ст. истеһсал едилир, ја'ни бу маблаг анчаг аванс едилмиш капиталы әвәзләјир. Галан $\frac{1}{23}$ иш саатында 115 000 ф. ст. $\times \frac{1}{23}$ = 15 000 ф. ст., ја'ни үмуми мәнфәәт истеһсал едилр. Бу $\frac{1}{23}$ иш саатында $\frac{1}{23}$ иш саатында 115 000 ф. ст. $\times \frac{1}{23}$ = 5 000 ф. ст., ја'ни анчаг фабрик илә машынларын ашынмасынын әвәзи истеһсал едилр. Иш саатынын ахырынчы ики јарым саатында, ја'ни ахырынчы иш саатында 115 000 ф. ст. $\times \frac{20}{23}$ = 10 000 ф. ст. истеһсал едилр ки, бу да халис мәнфәәтдир. Мәһдә Сениор мачсулу ахырынчы $\frac{20}{23}$ һиссәсини дөндәриб мәнз иш күнүнүн өз һиссәларинә чевирир.

чилэрин сөзүнэ инанмасајды вэ ишдэн башы чыхан бир адам кими хүсуси тәһлилэ лүзүм көрсәјди, эн эввэл чәнаб фабрикчиләрдән хаһиш етмәли иди ки, онлар, анчаг халис мәнфәәтлэ иш күнүнүн мүддәти арасындакы нисбәт мäsәләсини көтүрәндә машынлар илэ фабрик биналарыны, хам материал илэ әмәји бир-биринә гарышдырмасынлар, фабрик биналарында, машын, хам материал вэ саирәдә олан сабит капиталы зәһмиш чәкиб бир тәрәфә гојсулар, әмәк һаггы үчүн аван едилмиш капиталы исә дикәр тәрәфә. Әкәр бу һалда, фабрикчиләрин һесабламысындан, мисал үчүн, белә чыхсајды ки, фәһлэ әмәк һаггыны $\frac{2}{2}$ иш саатында вэ ја бир саатда тәкрат истеһсал едир, јахуд эвәзләјир, онда бизим тәһлилчи сөзүнә давам едиб демәли иди:

Сизин һесабыныза көрә фәһлэ, иш күнүнүн ахырынчы саатындан эввәлки саатда өз әмәк һаггыны, ахырынчы саатда исә сизин изафи дәјәринизи вэ ја халис мәнфәәти истеһсал едир. Фәһлэ ејни мүддәтләр әрзиндә ејни мигдар дәјәр истеһсал етдијинә көрә иш күнүнүн ахырынчы саатындан эввәлки саатда јарадылан мәһсулун дәјәри дә ахырынчы саатдакы мәһсулун дәјәринә бәрәбәрдир. Сонра, фәһлэ анчаг әмәк сәрф едәндә дәјәр истеһсал едир вэ сәрф етдији әмәјин мигдары онун иш вахты илэ өлчүлүр. Сизин һесабыныза көрә фәһләнин иш вахты күндә $11\frac{1}{2}$ саатдыр. Фәһлэ бу $11\frac{1}{2}$ саатын бир һиссәсиндә өз әмәк һаггыны истеһсал едир вэ ја ону эвәзләјир, дикәр һиссәсиндә исә сизин үчүн халис мәнфәәт истеһсал едир. О, иш күнү әрзиндә бундан башга һеч бир иш көрмүр. Сизин иддианыза көрә фәһләнин әмәк һаггы вэ онун јаратдыгы изафи дәјәр бәрәбәрдир, онда јәгиндир ки, фәһлэ өз әмәк һаггыны $5\frac{3}{4}$ саатда, сизин халис мәнфәәтинизи дә галан $5\frac{3}{4}$ саатда истеһсал едир. Сонра, ики саатлыг әјирмә просесиндә јарадылмыш мәһсулун дәјәри, фәһләнин әмәк һаггынын дәјәри илэ сизин халис мәнфәәтинизин мәчмүсуна бәрәбәр олдуғу үчүн бу иплијин дәјәри $11\frac{1}{2}$ иш сааты илэ өлчүлмәлидир: иш күнүнүн ахырынчы саатындан эввәлки саатда әлдә едилән мәһсул $5\frac{3}{4}$ иш сааты илэ, ахырынчы саатдакы мәһсул да ditto [һәмчинин] $5\frac{3}{4}$ иш сааты илэ. Инди биз мäsәләнин эн назик јеринә кәлиб чыхырыг. Диггәт ејин! Иш күнүнүн ахырынчы саатындан эввәлки сааты да иш күнүнүн илк сааты кими ади иш саатыдыр. Ni plus, ni moins [Нә артыгдыр, нә дә әскик] Буна көрә дәсуал олунур: әјиричи $5\frac{3}{4}$ иш саатына бәрәбәр иплик дәјәрини бир саатда нечә истеһсал едә биләр? Әјиричи һәгигәтдә белә бир мө'чүзә көстәрмир. Онун бир иш саатында истеһсал етдији истеһлак дәјәри мүәјјән мигдар ипликдән ибарәтдир. Бу иплијин дәјәри $5\frac{3}{4}$ иш сааты илэ өлчүлүр; һәмин $5\frac{3}{4}$ иш саатынын $4\frac{3}{4}$ -ү бир саатда истеһлак едилән истеһсал

васитэлэриндэ, памбыг, машин вэ саирэдэ, эжиричинин ишти-раки олмадан да мөвчуд иди, $\frac{1}{4}$ -нү исэ, јәни бир саатыны эжиричи өзү элавэ етмишдир. Беләликлә, онун эмәк һаггы $5\frac{3}{4}$ саатда истехсал едилдијинэ вэ бир саатлыг эјирмэ нәтичәсин-дә истехсал едилэн мәнсулда да ејни $5\frac{3}{4}$ иш сааты тәчәссүм олундуғуна көрә, эжиричинин $5\frac{3}{4}$ саатда эјириб истехсал ет-дији јени дэјерин бир саатда истехсал етдији мәнсул дэјеринэ барабар олмасында һеч бир мөчүзә јохдур. Лакин әкәр сиз фәһләнин өз иш күнүнүн һеч олмасса бирчә зәррәсини пам-быг, машин вэ саирәнин дэјерини тәкрар истехсал етмәјә вэ ја «әвәзләмәјә» сәрф етдијини күман едирсинизсә, тамамилә ја-нылырсыныз. Эжиричинин өз әмәји илә памбыг вэ ијләрдән ип-лик истехсал етмәси сәјәсиндә, памбығы эјирмәси сәјәсиндә памбыг вэ ијләрин дэјәри өз-өзүнә иплијә кечир. Бу, онун сәрф етдији әмәјин кәмијјәтинин дејил, кәјфијјәтинин нәтичәсидир. Элбәттә, эжиричинин бир саатда иплијә кечирәчәји памбыг вэ саирәнин дэјәри $\frac{1}{2}$ саатда кечирәчәјиндән артыг олачагдыр; бунун бирчә сәбәби одур ки, эжиричинин 1 саатда эјирдији памбыг $\frac{1}{2}$ саатда эјирдији памбыгдан артыгдыр. Беләликлә, сиз көрүрсүнүз ки, фәһлә өз иш күнүнүн ахырынчы саатындан әввәлки саатда өз әмәк һаггыны, ахырынчы саатда исә халис мәнфәәт истехсал едир,—дејә ирәли сүрдүјүнүз иддиә анчаг о демәкдир ки, фәһләнин иш күнүндә ики саатын—истәр әввә-линчи, истәрсә дә ахырдан көтүрүлән ики саатын—мәнсулу олан ипликдә $11\frac{1}{2}$ иш сааты, јәни фәһләнин бүтүн иш күнүндә олдуғу гәдәр иш сааты тәчәссүм етмишдир. Фәһлә әввә-линчи $5\frac{3}{4}$ саатда өз әмәк һаггыны, сонрақы $5\frac{3}{4}$ саатда исә сизин халис мәнфәәтинизи истехсал едир.—дејә ирәли сүрүлән иддиә исә анчаг о демәкдир ки, сиз биринчи $5\frac{3}{4}$ саатын һаггыны өдәјир, ахырынчы $5\frac{3}{4}$ саатын һаггыны исә өлә-мирсиниз. Мән анчаг сизин данышдығыныз хүсуси дил-лә данышмаг үчүн иш гүввәсинин һаггыны өдәмәк дејил, әмәк һаггыны өдәмәк дејирәм. Чәнаблар, инди сиз һаг-гыны өдәдијиниз иш вахтынын, һаггыны өдәмәдијиниз иш вахтына нисбәтинин көтүрсәниз, көрәрсиниз ки, бу нис-бәт јарым иш күнүнүн јарым иш күнүнә олан нисбәтинә барабардир, јәни 100%-дир; шүбһәсиз ки, бу чох јахшы фаиз-дир. Һабелә тамамилә шүбһәсиздир ки, әкәр сиз өз фәһләлә-ринизи $11\frac{1}{2}$ саат әвәзинә 13 саат ишләтсәниз вэ бу артыг $1\frac{1}{2}$ сааты, лап үрәјиниздән олдуғу кими, көтүрүб изафи әмәјә садәчә элавэ етмиш олсаныз, онда изафи әмәк $5\frac{3}{4}$ саатдан $7\frac{1}{4}$ саата чатар, буна көрә изафи дэјәр нормасы да 100%-дән галхыб $126\frac{2}{23}\%$ олар. Лакин сиз иш күнүнә $1\frac{1}{2}$ саат элавә етмәклә изафи дэјәр нормасынын 100%-дән галхыб 200% вэ һәтта 200%-дән дә артыг олачағыны, јәни «ики гатдан чох

артачагыны» умурсунузса, онда сиз ағлыны итирмиш чох шэн дэлиганлысыныз. Дикэр тэрэфдэн, инсанын гэлби,—хүсусэн гэлби пул кисэсиндэ олан инсанын гэлби,—гэрибэ шеј имиш: экэр сиз иш күнү $11\frac{1}{2}$ саатдан $10\frac{1}{2}$ саата дүшэндэ бүтүн халис мәнфээтинизин батачағындан горхурсунузса, онда сиз чох гэлбигара бэдбин адамсыныз. Бу горхунуз тамамилэ эбэсдир. Башга шэртлэр ејни олдугда, изафи эмэк $5\frac{3}{4}$ саатдан азалыб $4\frac{3}{4}$ саат олар; бу исэ јенэ дә чох јахшы изафи дэјер нормасыдыр, јә'ни $82\frac{1}{23}\%$ -дир. Сиз өз нәһс «ахырынчы саатыныз» һаггында о гэдэр нағыл данышырсыныз ки, һеч хилиастлар⁷⁵ мәншэр күнүндән бу гэдэр данышмырлар,—сизин бу «ахырынчы саатыныз»—«all bosh» [«тамамилэ чәфән-кијјатдыр»]. Бу сааты итирмәклэ нә сиз өз «халис мәнфээтинизи» итирәрсиниз, нә дә ишләтдијиниз оғлан вә гыз ушагла-ры өз «мә'нави мә'сумлуғуну»^{32а)}.

^{32а)} Экэр Сеннор и:бат етмишэ ки, фабриқчиларын халис мәнфээти, никилс пәм-биг пәрча сәпәјсинин пәрлыгы вә Инкилтәрәнин дүнја базарындакы вәзидјәти ахырынчы иш саатындаан⁷⁶ асылдыр, д-р Ендру Јур дә буна үстәтик оларга иһбат етмишдир⁷⁷ ки, фабриқдә ишләјән 18 јашында кичик ушаг вә јенијетмәләр фабриқ бинасы кими рәһат вә аһлағ чәһәтдән саф бир мүнәти салыныб орада там 12 саат салханылмаса вә ишдан «бирчә саат» тез азад едиләрәк нараһат вә позгун харчик мүнәти бурахылса, бикарчылыг вә аһлағсызлыг оилары мә'нави мә'сумлуғдан мәјрум едәр. Фабриқ мүфәттишләри 1848-чи илдән е'тибарән јаздығлары јарымиллик «Reports» дә «ахырынчы», «мәш'ум саат» мәсәлә-сиһлә фабриқчиларә даим саташырлар. Мәсәлә, ч-б һәуелә 1855-чи ил мәј ајынын 31-дә јаздығы (фабриқ һесабатында дејир: «Бу гәрибә һесабаһма» (Сениордан ситат кәтирр) «доғру олсајды, Бирләшмиш Краллығдакы һәр бир пәмбиг пәрча фабриқин 1850-чи илдән е'тибарән кәрәк зәррәлә ишләјә иди» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30 th April 1855», p. 19, 20). 1848-чи илдә он саатлыг иш күнүнә данр ганун дәјинәси парламентадан кәчәндә Дорсет вә Сомерсет графлығларынын кандалриндә сәпәләнмиш кәтәнәјирмә фабриқларинин саһибләри, иш күнләри мәһдуд олунан бә'зи фәйләләрә ганун әләјинә едик әризә јаздырышдылар; бу әризадә әзчүмлә бәлә дејил-ир: «Бу әризинән вәрән биз ата-аналар бәлә күман едикр ки, ушағларымызын бир саат артыг бикар гәлмәсы оиларын әһлағаны позмагдан башга бир нәтичә вәрә билмәз, чүнки бүтүн әһлағсызлығлар бикарчылығдан доғур». 1848-чи ил декабрын 1-дә јазылан фабриқ һесабатында бу бәрәдә бәлә дејилр: «Бу хејирхәһ вә мейрибан ата-аналарын ушағларынын ишләдији кәтәнәјирмә фабриқлариндә һаваја о гэдәр хам материал тозу вә лиф зәррәләри гарышышдыр ки, инсәд бурада 10 дәгигә дә олса дәјәнмиг иһемир, чүнки бурада булуд кими һәр тәрәфин бүрүјән кәтән тозу дәрһал инсанын кәзүнә, гулағына, ағзына, бурнуна долуб чох әзидјәт вәрир вә бу тоздан гуртулмуғ мүмкүн дејилдир. Машиналар о гэдәр сүр'әтлә ишләјир ки, фәйлә һәр ан сајыг вә диггәтлә олмаға, чәлд ишләмәјә мәчбурдур, буна кәрә дә бир гэдәр инсафсызлыг оилар ата-аналары мәчбур едәсән ки, јемәк үчүн сәрф олунан вахт чыкыландан сонра фабриқдә там 10 саат бу шәрәнтдә ишләјән вә бу һавада нәфәс алан өз балаларына «тәнбәл» десиләр... Бу ушағлар, ганшу кәндәрәкки муздулардан дә чох ишләјирләр. Инсафсызлыг едик бу ушағлары «бикарчылыг вә аһлағсызлығда» тагсырландырмағы халис иккүзләүк вә әи һәјәсизмә рижакарлыг кими даһлағламағ лазымдыр... Фабриқчинин «халис мәнфээти» әмәјин куја «ахырынчы саатындаан» әмәлә кәлирмиш вә буна кәрә дә иш күнү бир саат азалдыла халис мәнфәэт тамамилә батарыш—дејә ирәли сүрүлән бу фикир, чох бөјүк нүфуз саһиб иш адәмиш разылығы илә таһминән он ики ил буындан әввәл бүтүн чәмәзат гаршысында там бир јағинилкә вә әи чидди шәкиллә ирәли сүрүләндә чәмијјәтини бир һиссәси һејрәтә дүшүмшүд; инди биз дејирик ки, чәмијјәтини бу һиссәси, «ахырынчы саатын» нә'мати һаггындакы бу гәрибә кәшфин о замандан бәри нә гэдәр тақимләшдирилдијини көрөндә јәтин ки, өз кәзүнә инанмаз, чүнки бу ихтира инди һәм «аһлаға», һәм дә «мәнфәәтә» шәһид едилмишдир; бәлә ки, ушағларын иш күнү азалдылыб там 10 саата едилрилсә, саһибкәрләрын халис мәнфәәти илә бәрәбәр ушағларын әһлағы дә тамамилә позулуд кәдәрмиш; зира буларын һәр киси һәмни ахырынчы сааттан, бу «мәш'ум сааттан» асылдымыш» («Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848, p. 101»). Сонра јенә һәмни фабриқ һесаба-тында бу чәстә фабриқчиларын «аһлағ вә хејирхәһлығындән», јә'ни бу чүр едик әри-зәләри бир дәстә дилсиз-ағызсыз фәйләјә имзаладыб сонра дә парламентадә булары там бир сәмјә сәһәсини, бүтөв графлығларын едик әризәси кими гәләмә вәрмәк үчүн ишләткәләри фырыллағ, һилә, кәләк, һәдә, сахтакарлыг вә сәирәдән нүмунәләр кәти-рилр.—Игтисад «елим» дејилән сәһәнин мүасир вәзидјәтиндә әи чох характерик чәһәт

Сизин «ахыр саатчыганыз» догрудан да кэлиб чатанда бу Оксфорд профессоруну жада саларсыныз. Гэлэлик, ахирэтдэ көрүшэнэ гэдэр. Addio!.. [Худанафиз]³³⁾. Сениорун 1836-чы илдэ кэшф етдији бу «ахырынчы саат» сигналы бир дэ, 10 саатлыг иш күнү гануну элэјинэ мүбачисэјэ киришэн башлыча игтисад мүшавирлэриндэн Чемс Уилсон тэрэфиндэн 1848-чи ил апрелин 15-дэ Лондондакы «Economist» гээти сәһифэлэриндэ верилди.

4. ИЗАФИ МӘХСУЛ

Биз мэхсулун изафи дэјери әкс етдирән һиссәсинә (2-чи һиссәдәки мисалда 20 фунт иплијин $\frac{1}{10}$ һиссәсинә вә ја ики фунт иплијә) изафи мэхсул (surplus produce, produit net) дејирик. Изафи дэјәр нормасы изафи дэјерин бүтүн капиталда дејил, капиталын анчаг дэјишән тәркиб һиссәсинә нисбәти илә мүэјјән едилдији кими, изафи мэхсулун сәвијјәси дә, изафи мэхсулун бүтүн галан мэхсула дејил, онун анчаг зәрури әмәји тәчәссүм етдирән һиссәсинә нисбәти илә мүэјјән едилди. Изафи дэјәр истехсалы капиталист истехсалынын мәгсәдини мүэјјән етдији кими, сәрватин дәрәчәси дә мэхсулун мүтләк кәмијјәти илә дејил, изафи мэхсулун нисби кәмијјәти илә мүэјјән едилди³⁴⁾.

Јенә будур ки, нә—сонралар фабрик ганунларынын гызын тәрәфлары олмагла шәрәфли бир иш көрән—Сениорун өзү, нә дә онун әвәлки вә сонраки әлэјларлары бу «кэшф кәшфин» сахта нәтичәләриндән баш чыхара билмәдиләр. Онлар садача олараг фактлары вә тәчрүбәјә асасландылар. Бунун why вә wherefore [нечә вә нә үчүн] белә олдугу онлар үчүн бир сирр олараг галды.

³³⁾ Дакин Манчестер сәфәри чәнаб профессор үчүн һәр һалда бир гәзәр фәјдали олду. «Letters on the Factory Act»-да дејилди ки, бүтүн халис кәлир,—«мәһфәз» вә «фаиз», һәтта «something more» [«даһа артыг бир шеј»] фәһләпини, һаггы өдәнимәјән бир иш саатындан асылдыр! Онлар бир ил әввәл, Оксфорд тәләбәләри вә емли филистерләр үчүн јаздыгы «Outline of Political Economy» әсәриндә Сениор, дэјери иш вахты илә мүэјјән едән Рикардоја гаршы мүбачисәјэ киришиб «кэшф» етмишди ки, мәһфәз капиталистин әмәјиндән, фаиз исә онун заһндлијиндән, онун «Abstinence»-индән [«имтина»-сылдан] әмәлә кәлир. Бу үјдурманын өзү көһиздир, «Abstinence» сөзү исә тазә иди. Ч-б Рошер бу сөзү алманчаја «Enthaltung» [«имтина»] дејә дуз тәрчүмә етмишдир. Дакин онун латын дилинә әз беләк олан һәмвәтәнләриндән Виртлар, Шултслар вә башга Михелләр «имтина» сөзүнү раһиб доуна кәјлириб «Entsagung» [«тәрки-дунјалыг»] шәклинә салмышлар.

³⁴⁾ «20 000 ф. стерлинглик капитал саһиби илдә 2 000 ф. ст. мәһфәз көтүрүрсә вә бу мәһфәз һәр бир һалда 2 000 ф. стерлингдән ашагы дүшүмүрсә, онун үчүн һеч фәрги јохдур: бу капиталла 100 фәһләми ишләдндир, јөхсә 1 000 фәһлә, истехсал олунан әмтә 10 000 ф. стерлингәми сатылар, јөхсә 20 000 ф. стерлингә. Мәкәр бүтүн милләтин дә реал мәнафеји белә дејилми? Милләтин реал халис кәлири, онун рента вә мәһфәзоти дәјишмирсә, онда бу милләтин 10 вә ја 12 милјон нәфәрлән ибарәт олмасынын һеч бир әһәмјәјати јохдур» (Ricardo, «The Principles of Political Economy», 3 ed. London, 1821, p. 416). Изафи мэхсул пәрәстишкары олуб мәсәләјә тәғйили нәзәрлә јанаша билмәјән, кидмәти шәһрәтинни әксинә олан бошбоғаз јазычы Артур Јуиг һәлә Рикардодан чох әввәл әзчүмә белә јазмышды: «Бүтөн бир әјаләтин торпагы, һәтта ән јакшы үсулла бечәрилсә дә, гәдим Ромада олдугу кими, мүстәғил хырда кәндиләр арасында бөлүшдүрүлмүш олсады. мүсир дөвләт ондә нә фәјда көтүрә биләди? Бу торпаг, инсан истехсал едик терәтмәк кими јекәнә мәгсәдән («the mere purpose of breeding men»). јәни өзүјүндә һеч бир фәјдасы олмајән («is a most useless purpose») мәгсәдән башга һансы мәгсәдә хидмәт едә биләди?» (Arthur Young, «Political Arithmetic etc.», London, 1774, p. 47).

Зэрури эмэклэ изафи эмэжин мачмусу, фәһләнин өз иш гүв-
вәсинин дэјәрини өдәјән дэјәр истеһсал етдији вахтла изафи
дэјәр истеһсал етдији вахтын мачмусу, онун иш вахтынын мүт-
лэг кәмијјәтини, јә'ни иш күнүнү (working day) тәшкил едир.

34-чү гәјәд эләвә. „Халис сарвәти фәһлә синфи үчүн хејирли бир шеј кими көстәр-
мәјә олан күчлү мејл...“ гәрибәдир... Зира тамамилә ајдындыр ки, халис сарвәти хејирли-
олмасы, һеч дә онун халислијимдән ирәли кәмир“ (Th. Hopkins. „On Rent of Land etc.“
London, 1828, p. 126).

СӘКҚИЗИНЧИ ФӘСИЛ

ИШ КҮНҮ

1. ИШ КҮНҮНҮН ҺӘДЛӘРИ

Биз белә фәрз етмишдик ки, иш гүввәси өз дәјәрина алыныр вә сатылыр. Һәр бир башга әмтәнин дәјәри кими, онун да дәјәри өз истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүүјјән едилир. Демәли, фәһләнин орта һесабла һәр күн истеһлак етдији јашајыш васитәләринин истеһсалына 6 саат тәләб олунурса, фәһлә һәр күн өз иш гүввәсини истеһсал етмәк үчүн, јахуд өз иш гүввәсини сатыркән әлдә едилән дәјәри тәкрар истеһсал етмәк үчүн күндә орта һесабла 6 саат ишләмәлидир. Бу һалда онун иш күнүнүн зәрури һиссәси 6 саат олур, буна көрә дә, башга шәртләр дәјишмәдикдә мә'лум бир кәмијјәт олур. Лакин иш күнүнүн өз кәмијјәти һәлә бунунла мүүјјән олунмур.

Фәрз едәк ки, а _____ b хәтти зәрури иш вахтынын нә гәдәр давам етдијини вә ја узунлуғуну көстәрир вә бу узунлуғ, мәсәлән, 6 саата бәрабәрдир. Әмәк ab һәддиндән о јана 1, 3, 6 саат вә и. а. узадыларса, ашағыдакы 3 мүхтәлиф хәтг алынар:

I иш күнү

a _____ b—c,

II иш күнү

a _____ b _____ c.

III иш күнү

a _____ b _____ c

Бу хәтләр 7, 9 вә 12 саатдан ибарәт үч мүхтәлиф иш күнүнү көстәрир. Бурада ab хәттинин давамы олан bc хәтти изафи

эмэжин узунлуғуну көстөрир. Иш күнү = $ab + bc$, жахуд ас олдуғуна көрө дэјишэн кэмијјэт олан bc илэ бирликдэ дэјишир. Һәм дэ ab мэлум кэмијјэт олдуғуна көрө bc -нин ab -ја нисбэти һәмишэ өлчүлэ билэр. Бу нисбэт I иш күнүндэ $\frac{1}{6}$, II иш күнүндэ $\frac{3}{6}$ вэ III иш күнүндэ $\frac{6}{6}$ тэшкил едир. Сонра

изафи иш вахты
зэрури иш вахты нисбэти изафи дэжэр нормасыны мүйјән етдијинэ көрө, бу ики хэттин нисбэти мэлум оlanda һэмин норма да мэлум олур. Бу норма јухарыда кэтирдијимиз үч иш күнүндэ мұвафиг сурэтдэ $16\frac{2}{3}\%$, 50% вэ 100% -дир. Эксинэ, тэччэ изафи дэжэр нормасы иш күнүнүн кэмијјэтини бизэ көстөрө билмэзди. Мәсэлэн, изафи дэжэр нормасы 100% олсајды, иш күнү 8, 10, 12 саат вэ и. а. давам едэ билэрди. Бу норма иш күнүнүн ики тэркиб һиссэсинин, јәни зэрури эмэклэ изафи эмэжин кэмијјэтчэ бэрабэр олдуғуну көстөрәрди, лакин бу һиссэләрдән һәр биринин кэмијјэтини көстөрмэзди.

Демэли, иш күнү сабит кэмијјэт дејил, дэјишэн кэмијјэт-дир. Доғрудур, иш күнүнүн бу ики һиссэсиндән бири фәһлэнин өзүнү даим тэкрар истеһсал етмэк үчүн лазым олан иш вахты илэ мүйјән олунур, лакин иш күнүнүн үмуми кэмијјэти изафи эмэжин узунлуғу вэ ја мүддэти илэ бирликдэ дэјишир. Буна көрө дэ иш күнү мүйјән олуна билэр, лакин өзлүјүндэ гејри-мүйјән бир кэмијјэтдир³⁵⁾.

Беләликлэ, иш күнү сабит кэмијјэт дејил, дэјишэн кэмијјэт олса да, дикэр тәрәфдән һәр һалда анчаг мүйјән һүдуд дахилиндэ дэјишилэ билэр. Лакин онун минимум һәдләри мүйјән едилэ билмэз. Доғрудур, ab хэттинин давамы олан bc хэттини, жахуд изафи эмэји = 0 фәрз етсәк, иш күнүнүн минимум һәддини, јәни фәһлэ өзүнү јашатмаг үчүн мүтлэг ишләмэли олдуғу һиссэсини аларыг. Лакин капиталист истеһсал үсулунда зэрури эмэк һәмишэ фәһлэнин иш күнүнүн анчаг бир һиссэсини тэшкил едир, јәни иш күнү һеч вахт бу минимум һәддэ дүшэ билмэз. Буна мұгабил иш күнүнүн максимум һәдди вардыр. Иш күнү мэлум һәддән о јана узадыла билмэз. Бу максимум һәдди мүйјән едән ики чәһэт вардыр. Биринчиси, иш гүввэсинин физики һәддидир. Тәбии узунлуғу 24 саатдан ибарәт олан бир кечә-күндүздэ инсан анчаг мүйјән мигдар һәјат гүввәси сәрф едэ билэр. Мәсэлэн, ат далбадал һәр күн анчаг 8 саат ишләјэ билэр. Кечә-күндүзүн мүйјән һиссэсиндэ гүввэ динчәлмэли, јатмалыдыр, дикэр һиссэсиндэ инсан башга физики тәләбатыны өдәмэли, јәни јејиб ичмэли, јују-

³⁵⁾ „Иш күнү гејри-мүйјән кэмијјәтдир; узун да ола билэр, гыса да“ („An Essay on Trade and Commerce; containing Observations on Taxes etc.“. London, 1770. p. 73).

нуб тәмизләнмәли, кејинмәлидир вә и. а. Иш күнү бу халис физики һәддән артыг узадылдыгда мәнәви маһијјәтдә олан һәддә тәсадүф едир: фәһләјә өз зейни вә ичтимаи тәләбатларыны өдәмәк үчүн вахт лазымдыр ки, бу тәләбатларын да һәчми вә мигдары мәдәнијјәтин үмуми вәзијјәти илә мүүјјән олунур. Буна көрә дә иш күнүнүн узунлуғунда баш верән дәјишикликләр физики вә ичтимаи һәдләр дахилиндә әмәлә кәлир. Лакин бу һәдләрин һәр икиси чох еластик хассәләрә малик олуб ән кениш имканлара јол ачыр. Мәсәлән, биз 8, 10, 12, 14, 16, 18 саат давам едән, јәни узунлуғу чох мүхтәлиф иш күнләринә тәсадүф едирик.

Капиталист иш гүввәсини бир күнлүк дәјәринә сатын алмышдыр. Бир иш күнү әрзиндә бу иш гүввәсинин истеһлак дәјәри капиталистә мәхсусдур. Беләликлә капиталист фәһләни бир иш күнү әрзиндә өзү үчүн ишләтмәк һүғугуну әлдә етмишдир. Бәс көрәк иш күнү нәдир?³⁶⁾ Һәр һалда иш күнү һәјатдакы тәби иш бир күндән гысадыр. Ондан нә гәдәр гысадыр? Иш күнүнүн бу ultima Thule-си*, зәрури һүдуду һағгында капиталистин өз нөгтеји-нәзәри вардыр. Капиталист анчаг шәхсләшдирилмиш капиталдыр. Онун чаны капиталын чаныдыр. Капиталын исә һәјатда анчаг бир арзусу вар ки, о да өз дәјәрини артырмағ, изафи дәјәр јаратмағ, өз сабит һиссәсинин, истеһсал васитәләринин јардымы илә өз чанына мүмкүн гәдәр чох изафи әмәк күтләси чәкмәкдир³⁷⁾. Капитал чансыз әмәкдир вә зәли кими, анчаг чанлы әмәк сордугда чанланыр, һәм дә нә гәдәр чох чанлы әмәк сорса, бир о гәдәр күмраһ јашајыр. Фәһләнин ишләдији вахт, капиталистин сатын алдығы иш гүввәсини истеһлак етдији вахтдыр³⁸⁾. Фәһлә өз иш вахтыны өзү үчүн истеһлак едирсә, ону капиталистдән оғурламыш олур³⁹⁾.

Беләликлә, капиталист әмтәә мүбадиләси ганунуна әсасланыр. Һәр бир башга алычы кими, о да алдығы әмтәәнин истеһлак дәјәриндән мүмкүн гәдәр чох фајда көтүрмәјә чалышыр.

³⁶⁾ Бу суал сер Роберт Пилин «Ҷунт стерлинг нәдир?» дејә Бирминкем тичарәт палатасына вердији мәшһур суалында н һәлсиз дәрәчә мүһүмдур; Пил һәмин суалы анчаг сиз көрә вермишди ки, о да пулун тәбиәтәни бирминкемли «little shilling men»⁷⁷ кими. ис баша дүшүрдү.

* Һәрфијјән: ән узак Фула; һәмин ифадә бурада ән узак һәдә мәнасында ишләдилмишдир. (Фула гәлим инсанларын тәсәввүрүнә көрә Европанын ән узак шималында јерләшә адалар өлкәсинә дејилер.) *Ред.*

³⁷⁾ «Капиталистин вәзиғәси, сәрф етдији капитал васитәси илә мүмкүн гәдәр чох мигдарда әмәк әлдә етмәкдир, (*J. G. Courcelle-Seneuil, «Traité théorique et pratique des entreprises industrielles», 2ème edit. Paris, 1857, p. 62).*

³⁸⁾ Күндә бир саат иш вахтынын һәдәр кетмәси тичарәтчи дәвләтә чох бөјүк зәрәр вурур*. «Бу краллыгда Јохсул Фәһләләрин, хүсусән мануфактурада ишләјән әһалинин олдуғга чох зинәт шәјләри ишләтдикләри мүшаһидә олунур; бунунла бәрәбәр онлар өз вахтларына да сәрф едилрәр ки, бу да һәр һансы бир шәј сәрф етмәјни ән зәрәри шәк-лидир» («An Essay on Trade and Commerce etc.» London, 1770, p. 47, 153).

³⁹⁾ «Әкәр ишнндән азад олан фәһлә бир дәғигә динчәлирсә, бөјүк бир әндишә тлә нәзәр етирән хәснә тәсәрруфат сәһниб иадна етмәјә башлајыр ки, фәһлә онун малдыны оғурлајыр» (*N. Linguet, «Théorie des Loix Civiles etc.» London, 1767, t. II, p. 466).*

Лакин индијэдэк истехсал просесинин таггылты вэ курултусу [Sturm und Drang] ичэрисиндэ сэси ешидилмэјэн фэһлэнни бирдэн-бирэ сэси учалмаға башлајыр.

Сэнэ сатдығым эмтээнин јердэ галан ади эмтээлэрдэн фэргибундадыр ки, онун истехлакы дэјэр јарадыр, һэм дэ өз дэјэриндэн артыг дэјэр јарадыр. Сэн мөним сатдығым эмтээни мөһз буна көрө алмысан. Сөнин капиталынын дэјэри артырса, бу о демөкдир ки, мөним иш гүввөм артыг сәрф едилир. Һәр икимиз үчүн базарда бирчө ганун вардыр ки, бу да эмтөө мүбадилөси ганунудур. Эмтөө, ону өзкөнинкиләшдирән сатычы тәрәфиндән дејил, ону сатын алан алычы тәрәфиндән истехлак олунур. Буна көрө дэ мөним бир күнлүк иш гүввөми истехлак етмөк ихтијары сөниндир. Лакин мән һәр күн иш гүввөми сатдығым гижмөтин васитөси илә ону һәр күн тәкрар истехсал етмөлијәм ки, сонра јенө дэ сата билим. Инсанын гочалыг вэ и. а. нөтичөсиндэ тәбии сурөтдө күчдән дүшмөсн һөлө бир тәрәфдө дурсун, мән сабаһ да бу күнкү кими ишлөјө билмөк үчүн нормал шөкилдө гүввөтли, сағлам вэ күмраһ олмалыјам. Сән даим мөнө «гөнаөткарлыг» вэ «имтина» вө'з едирсән. Чох көзөл. Мән јеканө варијјөтим олан иш гүввөми дәрракөли вэ гөнаөтчил саһибкар кими һифз едиб сахламаг истөјир вэ ону һэдәр јерө сәрф етмөкдән имтина едирөм. Мән һәр күн өз иш гүввөми анчаг о гэдәр һәрөкөтө кәтирөчөјөм, фөалијјөт вэ өмөјө чевирөчөјөм ки, бу, гүввөмин нормал мүддөт јашамасына вэ нормал инкишафына хөлөл јетирмөсин. Сән иш күнүнү һөдсиз узатмагла бир күндө мөним о гэдәр иш гүввөми һәрөкөтө кәтирө билөрсән ки, мән онун јерини үч күнө дө долдура билмөрөм. Сөнин бу јолла өмөкдән газандығыны мөн өмөк субстансијасында итирирөм. Мөним иш гүввөмдөн истифадө етмөк бир шејдир, ону талан етмөк исө тамамилө башга бир шеј. Орта бир фөһлө ағлабатан дәрөчөдө өмөк сәрф едәрөк орта һөсабла 30 ил јашаја билөрсө, онда мөним иш

гүввөмин сөнин тәрәфиндән һәр күн өдөнилән дэјэри = $\frac{1}{365 \times 30}$

јахуд иш гүввөмин бүтүн дэјөринин $\frac{1}{10}$ 950 һиссөсинө бәрәбәр-дир. Лакин сән мөним иш гүввөми 10 илдө ишлөдир вэ мөнө онун бүтүн дэјөринин күндө $\frac{1}{3}$ 650 һиссөси әвөзинө $\frac{1}{10}$ 950 һиссөсини, јө'ни онун күндөлик дэјөринин анчаг $\frac{1}{3}$ һиссөсини өдөјирсәнсө, белөликлө мөним эмтөөмин дэјөринин күндө $\frac{2}{3}$ һиссөсини оғурлајырсан. Сән мөним үч күнлүк иш гүввөми истехлак етдијин һалда бир күнлүк иш гүввөмин һаггыны верирсән. Бу һал бизим бағладығымыз мүгавилөјө вэ өмтөө мүбадилөси ганунуна зиддир. Одур ки, мән нормал мүддөт да-

вам едән иш күнү тәләб едирәм, һәм дә буну тәләб едиркән сәндән мәрһәмәт көзләмирәм, чүнки пул мәсәләси аралыға кәләндә инсаф жох олур. Бәлкә дә сән нүмунә олачаг көзәл бир вәтәндашсан, һәтта һейванлары һимајә чәмијјәтинин үзвүсән вә буна үстәлик сәнә бир мүгәддәс адам кими һөрмәт едирләр, лакин мәним гаршымда тәмсил етдијин шејин гәлбиндә инсаф вә мәрһәмәт жохдур. Сәнин гәлбиндә бир чырпынты һисс олунурса, бу анчаг мәним гәлбинин чырпынтысыдыр. Мән нормал иш күнү тәләб едирәм, чүнки һәр бир башга сатычы кими мән дә өз әмтәмин дәјәрини тәләб едирәм⁴⁰⁾.

Биз көрүрүк ки, иш күнү һәдләринин чох еластик олдуғуну нәзәрә алмасаг, әмтәә мүбадиләсинин өз тәбиәти иш күнү үчүн вә демәли изафи әмәк үчүн дә һеч бир һәдд гојмур. Капиталист иш күнүнү мүмкүн гәдәр узатмаға вә мүмкүн олса бир иш күнүндән икисини чыхарتماға чәһд едиркән өзүнүн алычы һүгугундан истифадә етмиш олур. Дикәр тәрәфдән, сатылан әмтәәнин хүсуси тәбиәти алычынын бу әмтәәдән истифадә етмәсинә бир һәдд гојур вә беләликлә фәһлә өз иш күнүнүн мүәјјән нормал вахтдан артыг олмамасына сә'ј едиркән өзүнүн сатычы һүгугундан истифадә етмиш олур. Демәли бурада бир антиномија мејдана чыхыр, һүгуг һүгуга гаршы гојулур, һәм дә әмтәә мүбадиләси гануну бунларын һәр икисинә ејни дәрәчәдә јол верир. Ики бәрабәр һүгуг бир-бири илә тоггушанда исә мәсәләни гүввә һәлл едир. Беләликлә, капиталист истеһсалы тарихиндә иш күнүнә мүәјјән норма гојулмасы иш күнүнүн һәдләри уғрунда мүбаризә шәкли алыр, мәчму капиталистлә, јә'ни капиталистләр синфи илә мәчму фәһлә, јә'ни фәһлә синфи арасында мүбаризә шәкли алыр.

2. ҺӘДСИЗ ИЗАФИ ӘМӘК ҺӘРИСЛИЈИ. ФАБРИКЧИ ВӘ БОЈАР

Изафи әмәји капитал ичад етмәмишдир. О јердә ки, чәмијјәтин бир һиссәси истеһсал васитәләрини инһисара алмышдыр, орада сәрбәст олан вә ја олмајан һәр бир ишчи өз күзәрәни үчүн лазым олан иш вахтындан артыг ишләмәклә, истеһсал васитәләри мүлкијјәтчиси үчүн јашајыш васитәләри

⁴⁰⁾ Иш күнүнүн 9 саата ендирилмәсини тәләб едән Лондон иншаат фәһләринин 1860—1861-чи илләрдәки бөјүк тә'тили заманы оиларын комитәси бизнм мисалдакы фәһләнин нитгинә чох бәнзәр бир бәјанат бурахмышды. Бу бәјанатда истеһза илә көстәрндир ки, „иншаат сәһибкарларынын“ ән тамаһкары олан сер М. Пито адлы бириси „мүгәддәсликдә ад газанмышдыр“. (1867-чи илдән сонра һәмни Питонун агһбәти дә Штраусбергши агһбәти кими олду!)

истеҥсал етмелидир⁴¹⁾, һәм дә бу истеҥсал васитәләри саһибни ким олурса олсун, истәр Афина *κλῆς ἀγαθός* [аристократы], истәр етрусск теократы, истәр *civis romanus* [Рома вәтәндашы], истәр Нормандија барону, истәр американ гулдары, истәр Валахија бојары, истәр мүасир лендлорд, истәрсә дә капиталист олсун—бунун һеч фәрги јохдур⁴²⁾. Өзлүјүндә ајдындыр ки, мүәјјән бир ичтимаи-игтисади формасијада мәһсулун мүбадилә дәјәринин дејил, истеҥлак дәјәринин әһәмијјәти үстүн оларса, онда изафи әмәк тәләбаты аз вә ја чох дәрәчәдә дар бир даирәдә мәһдудлашыр, лакин истеҥсалын өз характериндән изафи әмәјә һәдсиз тәләбат һәлә доғмур. Гәдим заманлар, мүбадилә дәјәри өз мүстәгил пул формасында һасил едилдији һалларда, јәни гызыл вә күмүш истеҥсалында һәддиндән артыг әмәк дәһшәтли шәкил алырды. Бурада ишчини әлдән салыб өлдүрән зоракы әмәк һәддиндән артыг әмәјин рәсми формасыдыр. Бу барәдә Сичилијалы Диодорун әсәрләрини охумаг кифәјәтдир⁴³⁾. Лакин гәдим дүнјада белә һаллар истисна иди. Гул әмәјинин, бијар әмәјинин вә и. а. һәлә нисбәтән ашағы формалары шәраитиндә истеҥсалла мәшғул олан халглар дүнја базарына, јәни капиталист истеҥсал үсулунун һөкм сүрдүјү вә бу үсулла истеҥсал едилмиш мәһсулларын харичә сатылмасына үстүн мараг јарадан һәмин базара чәлб олунар-олунмаз гулдарлыг, тәһкимчилик вә и. а. кими барбарчасына дәһшәтләрә һәддиндән артыг әмәк кими мәдәни бир дәһшәт дә әләвә олунур. Буна көрә дә Америка иттифагынын чәнуб штатларында нә гәдәр ки, истеҥсалын башлыча мәгсәди биләваситә өз тәләбатларыны өдәмәкдән ибарәт иди, о замана гәдәр зәнчиләрин әмәји нисбәтән мө'тәдил—патриархал әмәк характериндә иди. Лакин елә ки, памбыг ихрачы бу штатлар үчүн һәјәти бир мәнәфе шәкли алмаға башлады, ајры-ајры һалларда зәнчинин бүтүн өмрүнү једди илдә түкәдән һәддиндән артыг әмәк, габагчадан һагг-һесаб едилиб мүәјјән мәгсәд күдән бир системин амили олду. Бурада мәсәлә даһа зәнчинин әмәјиндән мүәјјән мигдар фајдалы мәһсул чыхармаг үзә-

⁴¹⁾ «Ишләјәнләр... һәгигәтдә һәм варлы алданан пекснјачылары ... һәм дә езләрини јемәкдә тәмин едилрәр» (*Edmund Burke*. «Thoughts and Details on Scarcity». London, 1800, p. 2, 3).

⁴²⁾ Өзүнүн «*Römische Geschichte*» әсәриндә Нибур чох садәләвиһ бир адам кими јазыр: «Кизләтмәјә кәлмәз ки, һәтта гырыглары да инсаны һејран едән етрусск сәнәт әсәрләри кими әсәрләрә әсасан хырда (!) дөвләтләрдә аға вә гул олдуғу күман едилә биләр». Сисмонди бу фикри даһа дәриндән ифзад едәрәк демилдир ки, «Брүссел кружевасы» саһибкарлар илә музллу фәһләләрин мөвчуд олдуғуну көстәрир.

⁴³⁾ «Һәтта өз бәдәиләрини тәмиз сахламаг вә јә палтар тапыб кејмәк имканындан мәһрум олан бу бәдбәхтләрин» (Мисир, һәбәшистан вә Әрабистан арасындакы гызыл мә'данләриндә ишлајәнләрин) «дәһшәтли күзәрәнини көрәндә аламын үрәји јанмајы билмәз. Чүнки бурада хәстәләрә, шикәст аламлара, гочалара вә чамсыз галыңларә һеч кәс ачымыр вә онларә һеч кәсин рәһми кәлмир. һәмәи гәмчы күчүнә ишләдилр вә онларә бу әзјјәт вә еһтијачдан аңаг өлүм гуртарыр» (*Diodor's von Sicilien historische Bibliothek*. Buch 3, cap. 13).

риндә дежилди. Бурада мәсәлә изафи дәјәрин өзүнү истәһсал етмәк үзәриндә иди. Мәсәлән, Дунај кнјазлыгыларында бијар әмәјиндән дә бу чүр истифадә олунурду.

Дунај кнјазлыгыларында һәдсиз изафи әмәк һәрислији илә инкилис фабриклариндәки ејни һәрислијин мүгајисәси хүсусилә мараглыдыр, чүнки бијар шәраитиндә изафи әмәк мүстәгил вә һисслә гавранылан бир форма алыр.

Фәрз едәк ки, иш күнү 6 саат зәрури, 6 саат да изафи әмәкдән ибарәтдир. Бу һалда азад фәһлә капиталистә һәфтәдә 6×6, јахуд 36 саатлыг изафи әмәк верир. Бу о демәкдир ки, фәһлә һәфтәдә 3 күн өзүнә, 3 күн дә мүфтә олараг капиталистә ишләјир. Лакин иш күнүнүн бу чүр бөлкүсү көзә көрүнмүр. Изафи әмәклә зәрури әмәк бир-бири илә говушур. Буна көрә дә мән ејни һисбәти, мәсәлән, бу шәкилдә ифадә едә биләрдим ки, фәһлә һәр дәғигәнин 30 санијәсини өзүнә, 30 санијәсини дә капиталистә ишләјир вә и. а. Бијар әмәји мәсәләси исә башга чүрдүр. Мәсәлән, Валахија кәндлисинин өз күзәрәнынә тә'мин етмәк үчүн сәрф етдији зәрури әмәк бојар үчүн сәрф етдији изафи әмәкдән мөкан е'тибары илә аралыдыр. Зәрури әмәји о өз тарласында, изафи әмәји исә аға мүлкүндә сәрф едир. Буна көрә дә иш вахтынын һәр ики һиссәси мүстәгил олуб бир-бири илә јанашы мөвчуддур. Бијар әмәји формасында олан изафи әмәк зәрури әмәкдән гәти ајрылыр. Тәзәһүр формасындакы бу фәрг, јәгин ки, изафи әмәк илә зәрури әмәк арасындакы мигдар һисбәтини әсла дәјишдирмир. Һәфтәдә үч күн сәрф олуан изафи әмәк, истәр бијар әмәји адлансын, истәр сә дә муздул әмәк, фәһләнин өзү үчүн эквивалент јаратмајан үч күнлүк әмәкдир. Лакин капиталистин һәдсиз изафи әмәк һәрислији иш күнүнү һәдсиз дәрәчә узатмаг чәһди шәкилдә тәзәһүр етдији һалда, бојарын һәрислији даһа сәдә шәкилдә тәзәһүр едир: о, билаваситә бијар күнләринин сајыны артырмаға чәһд едир⁴⁴⁾.

Дунај кнјазлыгыларында бијар натурал ренталарла вә тәһкимчилик вәзијјәтинин дикәр атрибутлары илә бирләширди, лакин бијар һаким синфә верилән әсас бач олараг галырды. Бу һал мөвчуд олдуғу јерләрдә бијар чох аз һалларда тәһкимчилик вәзијјәтиндән төрәмишдир, әксинә, адәтән тәһкимчилик вәзијјәти бијардан төрәмишдир^{44а)}. Румынија әјаләтләрин-

⁴⁴⁾ Бундан сонра дежиләнләр Крым мүһарибәсиндән сонра Румынија әјаләтләриндә баш верән чеврилишлән^{44а)} әввәлки вәзијјәтә анддир.

^{44 а)} {3-чү мәшрә гәјд. Бу, һәмчинни Алманијаја да, хүсусән Пруссиянын Ост-Елба һиссәсинә анддир. XV әсрдә алман кәндлисинин үзәриндә, демәк олар, һәр јердә, мүәјјән мәнсул вә әмәк мүкәлләфијјәтләри вәр идисә дә, үмумијјәтлә бу кәндли, һеч олмаса фе'лан азад бир адам иди. Бранденбург, Померанија, Силезија вә Шәрги Пруссиядакы алман колонистләри јурдик чәһәтдән дә азад һесаб олунурдулар. Кәндли мүһарибәсиндә аздакәнларын галабәси бу вәзијјәтә сон гојду. Такча Чәнуби Алманијада мәғлуб олмуш кәндлиләр јенә тәһкимли кәндли вәзијјәтинә дүшмәк дејил, XVI әсрнин орталарында

дэ вэзијјэт белэ иди. Бунларын ибтидаи истеҢсал үсулу ичма мүлкијјэти эсасында гурулмушду, лакин бу мүлкијјэт славјан вэ ја һинд ичма мүлкијјэти формаларында дејилди. Торпағын бир һиссэси азад хүсуси мүлкијјэт олмаг е'тибары илэ ичма үзвлэри тэрэфиндэн мүстэгийл сурэтдэ әкилирди, торпағын агег publicus [ичма тарласы] сајылан дикер һиссэсини исэ онлар бирликдэ бечәрирдиләр. Бу биркә эмәк мәнсулунун бир һиссэси гытлыға вэ башга тэсадүфи һаллара гаршы еһтијат фондуна, бир һиссэси исэ һәрби вэ дини хәрчләрә, һабелә башга ичма хәрчләринә сәрф олунмаг үчүн дөвлэт фондуна кедирди. Заман кечдикчә һәрби вэ руһани ә'јанлар ичма мүлкијјэти илэ бирликдэ бу мүлкијјэтлэ әлагәдар олан мүкәлләфијјэтлэри дэ гәсб етдиләр. Азад кәндлиләрин өз ичма торпагларындакы эмәји, ичма торпағыны гәсб едәнләр үчүн сәрф олунан бијар эмәјинә чеврилди. Ејни заманда тәһкимчилик мүнәсибәтлэри инкишаф етди, лакин јуридик чәһәтдән дејил, анчаг фе'лән мөвчуд олду; о замана гәдәр ки, бүтүн дүнја «хиласкары», Русија, тәһкимчилик һүгугуну ләғв етмәк бәһанәси илэ бу мүнәсибәтлэри гануниләшдирди. Рус кенералы Киселјов тэрэфиндән 1831-чи илдә е'лан едилән бијар ишлэри мәчәлләси, әлбәттә, бојарларын өзлэри тэрэфиндән тәләб олунмушду. Беләликлә, Русија Дунај кнјазлыгыларындакы магнатлары бир һәмләдә өз тэрәфинә чәкди вэ бүтүн Авропадакы күт либералларын рәғбәтини газанды.

«Règlement organique»⁷⁹ адланан бу бијар ишлэри мәчәлләсинә эсасән һәр бир Валахија кәндлиси тәфсилаты илэ садаланан бир чох натурал мүкәлләфијјәтләрдән әләвә, торпаг саһиби адланан шәхс үчүн: 1) ишин харктери дүрүст кәстәрилмәдән он ики күн ишләмәли; 2) бир күн тарлада ишләмәли вэ 3) бир күн одун дашымалы иди. Бу, илдә чәми 14 күн едир. Лакин бурада сијаси игтисадын дәринликләринә әл атылараг иш күнү ади мәнәда дејил, күндәлик орта мәнсул истеҢсалы үчүн лазым олан иш күнү мәнәсында кәтүрүлмүшдүр; күндәлик орта мәнсул исэ елә бир һијлә илэ тә'јин едилмишдир ки, һеч әждаһа да бир күндә бунун өһдәсиндән кәлә билмәз. Бунә кәрә дә «Règlement»ин өзүндә гуру чүмләләрлә руслара мәнхус бир ришхәндлә изаһ едилир ки, 12 иш күнү дедикдә, 36 күнлүк әл эмәјинин мәнсулу нәзәрдә тутулмалыдыр; бир күнлүк тарла иши үч күн демәкдир, бир күн

е'тибарән Шәрги Пруссија, Бранденбург, Помераннија вэ Силезијанын, аз сонра исэ Шлезвиг-һөлштејин азад кәндлилэри дә тәһкимән кәндән вәзијјәтинә салындылар. (Maurer. „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und Hofverfassung in Deutschland“. Bd. IV; Meitzen. „Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866“; Hanssen. „Leibegenschaft in Schleswig-Holstein“.)
Ф. Е.}

одун дашымаг да јенә үч күн демәкдир. Чәми 42 бијар күнү едир. Лакин „*Jobagie*“ адланан иш, јә’ни фөвгәл’адә истехсал тәләбаты олдуғу халларда торпаг саһибинә көстәрилән хидмәтләр дә бураја әләвә олунур. Һәр кәнд һәр ил «*Jobagie*» үчүн өз әһалисинин сајына көрә мүәјјән мигдар иш гүввәси вермәлидир. Һәр бир Валахија кәндлиси үчүн бу әләвә бијар әмәји 14 күн тә’јин едилмишдир. Беләликлә, мәчбури бијар әмәји илдә 56 иш күнү тәшкил едир. Валахијада исә иглим пис олдуғуна көрә, кәнд тәсәррүфат или чәми 210 күндүр; бундан 40-ы базар күнләринә вә бајрамлара дүшүр, орта һесабла 30 күн дә һава пис олуру; демәли, чәми 70 күн чыхылмалыдыр. Беләликлә 140 иш күнү галыр. Бијар әмәјинин зәрури әмәјә нисбәти $56/84$ олуру, јахуд $66\frac{2}{3}$ фаиз тәшкил едир, бу исә инкилис әкинчилик вә ја фабрик фәһләсинин әмәјинә нисбәтән хејли аз бир изафи дәјәр нормасыны ифадә едир. Лакин бу анчаг ганунда мүәјјән едилән бијар әмәјидир. «*Règlement organique*» исә Инкилтәрә фабрик ганунверичилијиндән даһа артыг «либераллыг» көстәрәрәк, өз сәрәнчамларыны позмаға имкан верир. 12 күн 56 күнә чатдырыландан сонра бу 56 бијар күнүнүн һәр бириндә сәрф олунан номинал күндәлик әмәк јенә елә мүәјјән едилир ки, ертәси күнә һөкмән әләвә иш галыр. Мәсәлән, бир күндә о гәдәр торпаг саһәсиндә алаг вурулмалыдыр ки, бу иши көрмәк үчүн хусусән тарғыдалы тарласында һәгигәтдә ики гат артыг вахт тәләб олунур. Бу гануна әсасән ајры-ајры кәнд тәсәррүфат ишләри үчүн тә’јин едилмиш күндәлик әмәји елә баша дүшмәк олар ки, бу иш күнү мајда башланыб октябрда гуртарыр. Молдавија үчүн гојулан гајдалар даһа ағырдыр. Гәләбәдән мәст олан бир бојар белә дејир:

«*Règlement organique*»дә көстәрилән он ики бијар күнү илдә 365 күн тәшкил едир!⁴⁵⁾.

Дунај кнјазлыгларындакы «*Règlement organique*» һәдсиз изафи әмәк һәрислијинин мүсбәт ифадәси олуб һәр параграфында ону гануни шәклә салырдыса, Инкилтәрә фабрик ганунлары ејни һәрислијин мәнфи ифадәсидир. Бу ганунлар иш күнүнә дөвләт тәрәфиндән, һәм дә капиталистлә лендлордун һөкмран олдуғу бир дөвләт тәрәфиндән, мәчбурән һәдд гојмагла капиталын һәдсиз иш гүввәси сормаг чәһдини чиловлајыр. Күндән күнә даһа зәһмли бир шәкил алан фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши һәлә бир јана дурсун, Инкилтәрә тарлаларыны гуш зили илә күбрәләмәјә вадар едән зәрурәт, фабрик әмәјинә

⁴⁵⁾ Тафсилатыны билмәк үчүн бах: *E. Regnaud*. „*Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*“. Paris, 1855, [p. 304 sq.].

хэдд гоулмасыны да тэлэб етмишдир. Бир халда торпагы күчдэн салан кор-корана хәрислик, башга бир халда миллэтин хәят гүввәсини бүсбүтүн сарсыдырды. Бурада вахташыры тәкрар олуан јолухучу хәстәликләр, Алманија вә Франсада әскәрләрин бојунун гысалмасы⁴⁶⁾ кими инандырычы бир дәлил иди.

Инди (1867) гүввәдә олан 1850-чи ил фабрик гануна асасән иш күнү хәфтәдә орта һесабла 10 саатдыр; хәфтәнин биринчи 5 күнүндә иш күнү 12 саат олуб сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-дәк давам едир вә гануна көрә бу мүддәтдә $\frac{1}{2}$ саат сәһәр јемәјинә, 1 саат да һаһара вахт верилир; беләликлә $10\frac{1}{2}$ саат иш вахты галыр; шәнбә күнләриндә иш күнү 8 саат олуб сәһәр саат 6-дан күндүз саат 2-дәк давам едир, о чүмләдән сәһәр јемәјинә $\frac{1}{2}$ саат вахт верилир. Јердә 60 саат иш вахты галыр: хәфтәнин биринчи беш күнүндә һәр күн $10\frac{1}{2}$ саат, ахырынчы күнү исә $7\frac{1}{2}$ саат⁴⁷⁾. Ганунун ичрасына көз гојан хүсуси нәзарәтчиләр, билаваситә дахили ишләр назирлијинә табә олан фабрик мүфәттишләри тәјин олунашдур ки, бунларын да һесабатыны парламент һәр јарым илдә бир дәфә е'лан едир. Беләликлә, бу һесабат капиталистләрин һәдсиз изафи әмәк һәрислији һаггында даими вә рәсми статистика мә'луматы верир.

Бир дәгигәлијә бу фабрик мүфәттишләрини динләјәк⁴⁸⁾.

⁴⁶⁾ „Бојун үмумијјәтлә орта бојдан уча олмасы, бир дәрәчәдә гәләр чаклы вүчүлүк чошгун инкишафыны көстәрир... Физики вә ја ичтимаи шәрәит инсанни күзәрәини зәрәри тәсир көстәрирсә, онун боју кичилр... Коискрипсја системини мөвчуд олдуғу бүтүн Европа өлкәләриндә бу систем тәбиг олунандан бәри кишиләрни боју орта һесабла гысалмыш вә үмумијјәтлә онларын һәрби хидмәтә јарарлығ дәрәчәси әзләмишләр. Франсада ингилба гәләр (1789-чу ил) пијадә әскәрни боју, ән азы 165 см, 1818-чи илдә (10 март гануна көрә) 157 см. 1832-чи ил 21 март гануна көрә 156 см олмалы иди. Франсада һәрби гуллуға чағырыланларын үмумијјәтлә јарыдан чоху боју чәтмәдигына вә физики гүсүр олдуғуна көрә һәрби гуллуға јарамыр. 1780-чы илдә Саксонияда һәрби хидмәтләрин боју ән азы 178 см иди, инди исә 155 см-дир. Пруссияда иди 157 см-дир. 1862-чи ил 9 мај тарихли „Bayerische Zeitung“-да доктор Мејјерни вертији мә'луматдан әзләм олур ки, 9 ил әрзиндә Пруссияда ордуја чағырылан һәр 1 000 нәфәрдан орта һесабла 716 нәфәри һәрби гуллуға јарамырды: бунлардан 317 нәфәрни боју алча иди, 399 нәфәрни дә физики гүсүрү вар иди... 1858-чи илдә Берлиндән ләзими гәләр әскәр толпамағ мүмкүн олмамшыды, чүнки 156 нәфәр чатышмырды“ (J. v. Liebig, „Die Chemie in Ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie“. 7. Aufl., 1862, Band I, S. 117, 118).

⁴⁷⁾ 1850-чи ил фабрик ганунын тарихи бу фәслии сонраларында шәрһ едиләр.

⁴⁸⁾ Инкилтәрәдә ирн сәнә мәјдана кәлдији замандан 1845-чи иләдәк давам едән дөврән мән ачгад бә'зи јерләрәдә бәлис едирәм вә һәмни дөврү өјрәнмәк истәјән охучуја ашағыдакы китабы төвснәј едиләр: Ф. Енкелс, „Инкилтәрәдә фәһлә синфинни вәзнјјәти“, Лейпциг, 1845 [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри. Иккинчи нәшри, 2-чи чилд]. Фабрик мүфәттишләрини, филиз мә'дәиләри мүфәттишләрини вә башгаларыни 1845-чи илдән сонра дәрч олунмуш һесабатлары капиталист истеһсал үсулунун маһијјәтини Енкелсин тө гәләр дәриндән баша дүшдүјүнү көстәрир; онун әсәри Ушағ әмәји шәрһитини јохлағ комиссиянын 18—20 ил сонра нәшр олунмуш рәсми һесабатлары илә (1863—1867) һәтта дәп сәтди шәкилдә мүгајисә едиләндә ашкар олур ки, Енкелс фәһлә синфинни вәзнјјәтинә иди тәфсиләти нә гәдә] бөјүк маһарәтлә тәсвир етмишдир. Бу һесабатлар мәнә һәмни сәнәјә сәһәләринә андилр ки, орада 1862-чи иләдәк фабрик гануналары тәбиг едилмәмишди; гисман һәлә иди дә тәбиг едилмәмишдир. Беләликлә, һәмни сәһәләрдә Енкелсин тәсвир етдији вәзнјјәтлә кәнардан көстәрилән тәсвир нәтичәсиндә әз-чәх әһәмијјәтли дәншилик олмайшылар. Мәним көтирдјини мисәлләр башлыча олсағ 1848-чи илдән сонракы әзәд тичарәт дөврүнә андилр; бошбоғаз вә едилмә јини дәрәчәдә ачиз олан әзәд тичарәт чарчыларынын чәнәт дөврү адландырдығы бу дөвр һаггында алмандларын гудағын, олмазын әфсанәләрдә долдурмушдулар. һәм да бу әсәрәдә Инкилтәрәдә биринчи јер

«Кәләжә әл атан фабрикчи, иши сәһәр саат 6-ја 15 дәгигә галмыш—бә'зән бундан чох, бә'зән исә аз галмыш—башлајыр вә ахшам саат 6-дан 15 дәгигә кечмиш—бә'зән чох, бә'зән исә аз кечмиш—гуртарыр. О, сәһәр јемәјинә верилән јарым саатын 5 дәгигә әввәлиндән, 5 дәгигә дә ахырындан кәсир, һаһара верилән бир саатын 10 дәгигә әввәлиндән, 10 дәгигә ахырындан гыртыр. Шәнбә күнләриндә иш күндүз саат икидән 15 дәгигә кечмиш, бә'зән бундан чох, бә'зән исә аз кечмиш гуртарыр. Беләликлә фабрикчи бу гәдәр вахт газанмыш олур:

Сәһәр саат 6-дан әввәл.....	15 дәгигә	} 5 күндә чәми: 300 дәгигә.
Ахшам саат 6-дан сонра.....	15 .	
Сәһәр јемәји вахтындан.....	10 .	
Наһар вахтындан	20 .	
	60 дәгигә	

Шәнбә күнләри:

Сәһәр саат 6-дан әввәл	15 дәгигә	} Чәми 40 дәгигә
Сәһәр јемәји вахтындан	10 .	
Күндүз саат 2-дән сонра.....	15 .	

Бу исә һәфтәдә 5 саат 40 дәгигә едир; бајрамлара вә ишин тәсадүфән дајандыгы һаллара 2 һәфтә чыхыб буну 50 иш һәфтәсинә вурсаг 27 иш күнү еләр»⁴⁹⁾.

«Әкәр иш күнү һәр күн 5 дәгигә узадылса, илдә 2½ иш күнү еләр»⁵⁰⁾. «Каһ бурада, каһ орада бир аз вахт гыртмагла күндә әлдә едилән бир саатлыг артыг вахт, илдә 12 ајы дөндәриб 13 ај едәр»⁵¹⁾.

Истәһсалы дајандыран вә анчаг «натамам мүддәт» әрзиндә, һәфтәдә анчаг бир нечә күн иш көрүлмәсинә сәбәб олан бөһранлар иш күнүнү узатмаг чәһдләриндә, әлбәттә, һеч бир дәјишиклик әмәлә кәтирмир. Көрүлән иш нә гәдәр чох азалса, бу аз ишдән бир о гәдәр чох варидат көтүрүлмәлидир. Иш нә гәдәр аз мүддәт давам едәрсә, изафи иш мүддәти бир о гәдәр узун олмалыдыр. 1857—1858-чи илләрдәки бөһран дөврү һаггында фабрик мүфәттишләри белә јазырлар.

«Тичарәтлә бу гәдәр касадлыг олдуғу бир вахтда һәддән артыг әмәјин мүмкүн ола билмәси мәнтигсиз көрүнә биләр, лакин бу касадлыг утанмаз адамлары мөвчуд ганунлары поэмаға тәһрик едир; беләликлә онлар өвлә-

верилмәсинә сәбәб анчаг олур ки, Инкиләрә капиталист истәһсалының классик нүмајондәсидир вә бәһс олунан мәсәләләр һаггында арасы кәсилмәдән нәшр едилән рәсми статистика мә'луматы анчаг Инкиләрәдә вардыр.

⁴⁹⁾ «Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories», In «Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859», p. 4, 5.

⁵⁰⁾ «Reports of the Insp. of Fact. for the half year, October 1856», p. 35.

⁵¹⁾ «Reports etc. 30 th April 1858», p. 9.

⁵²⁾ Јенә орада, сәһ. 10.

ришэ элава мәнфәэт тә'мин едирләр... Леонард Корнер дейр: «Мәнә тапшырылан маһалда 122 фабрик тамамилә йығышдырылмышдыр, 143 фабрик ишләмир, галанларынын да һамысы натамам мүддәтдә ишләјир, буна бахмә-жараг, ганулла гојулан иш мүддәти јенә дә позулуур»⁵²). Ч-б Гауелл дейр: «Ишләрин пис кетмәси үзүндә фабрикләрин чоху иш вахтынын анчаг јарысыны ишләдији һалда, фәһләләрн јемәк вә истираһәти үчүн ганулла тә'јин едилән вахтдан һәр күн 1/2 вә ја 3/4 саат ғыртылдығы (snatched) һаггында мәнә јенә дә әввәлки гәдәр шикајәт кәлир»⁵³).

Ејни һал 1861-чи илдән 1865-чи иләдәк давам едән дәһшәт-ли памбыг бөһраны заманы бир гәдәр кичик мигјасда тәкрат олунур⁵⁴).

«Биз һаһар вахты вә ја иш вахтындан кәнар бир вахтда фәһләләри иш башында көрөндә, бу вәзијәти һаглы көстәрмәк үчүн бә'зән бизә дейрләр ки, куја фәһләләр фабрикдән һеч чыхыб кетмәк истәмирләр, буна көрә дә онлары, хусусән шәнбә күнләри ахшам мәчбур етмәк лазым кәлир ки, иши» (машыналары тәмизләмәк вә и. а.) «дајандырыб кетсинләр. Лакин машыналар дајанандан сонра да «ишләк әлләр» фабрикдә галырса, бунун сәбәби анчаг одур ки, сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-дәк, јә'ни ганулла гојулан иш саатларында фәһләләрә бу кими ишләри көрмәк үчүн вахт ај-рылмыр»⁵⁵).

«Ганулла гојулмуш вахтдан артыг давам едән әмәкдән әлдә едилән элава мәнфәэт бир чох фабрикчи үчүн о гәдәр шириндир ки, онлар бундан әл чкә билмирләр. Онлар архајындырлар ки, ишләринин үстү ачылмаја-чаг, ачылса да, чәрнмә пулу вә мәнкәмә хәрчләри чох аз олдуғуна көрә, нәтижәдә онлары мәнфәәтли балансыны јенә дә тә'мин едәчәкдир»⁵⁶). «Бу элава вахт бир күн әрзиндә едилән хырда оғурлуғлары бир-биринин үстүнә кәлмәк («а multiplication of small thefts») јолу илә әлдә едилдији һалларда мүфәттишләр ганунын позултасына даир субот кәтирмәк истәјәндә, демәк олар, өһдәсиндән кәлмәк мүмкүн олмајан чәтинликләрә раст кәлирләр»⁵⁷).

⁵²) „Reports etc. 30th April 1858“, p. 25.

⁵⁴) „Reports etc. for the half year ending 30th April 1861“. Бах: Элава № 2; „Reports etc. 31st October 1862“, p. 7, 52, 53. Бурада ганун 1863-чү илнн икнини јарысында аһа тез-тез позулуур. Мүрајисә ет: „Reports etc. ending 31st October 1863“, p. 7.

⁵⁵) „Reports etc. 31st October 1860“, p. 23. Фабрикчиләрин мәнкәмәдә вердикләри ифадәјә көрә, онлары «ишләк әлләринин» фабрикдә ишин арасы кәсилмәсинә гаршы нә гәдәр тәрсликлә мүгавинәт көстәрмәләри ашағыдакы гәрнбә һадисәдән мә'лум олур. 1836-чы ил ијунун әввәләриндә Дүсбери (Јоркшир) мәнкәмәси һакиминнә хәбәр верирләр ки, Батли јахынлығында олан 8 ири фабрикнн сәһибләри фабрик ганунын позурулар. Бу чәнәбларын бир гисмин бунда иттиһам едирди ки, 12—15 јашлы беш оғлан ушағыны чүмә күнү сәһәр саат 6-дан ертәси шәнбә күнү күндүз саат 4-ә гәдәр ишләб оилар јемәк вахтындан вә кечә јарысы бир саат јатмагдан башга һеч бир истираһәт вермирдиләр. Бу ушағлар „shoddy hole“ адланан бир даһмала 30 саат фәсиләснә ишләмәјә мәнбур олурдулар; чиндир јун парча динлән бу јердә о гәдәр тоз, киләкә вә и. а. олур ки, һәтта јашлы фәһләләр дә чинләринин горумаг үчүн данн ағызларыны јайлыгла бағла-малы олурлар! Квакерләр кими чох диндар олуб анд ичмәкдән горхан бу чәнәб мүтәһинләр дә анд ичмәјиб инандырмаг истәјирдиләр ки, онлар чох раһмдил олдуғларына көрә ушағларын 4 саат јатмасына ичазә верә биләдиләр, амма бу тәрс ушағлар гәтијән јат-миг истәмирләр! Бу чәнәб квакерләр 20 фунт стерлинг чәрнмә вәрмәјә мәнкәмә едлмиш диләр. Драјден санки бу квакерләри нәзәрдә тутуб јазмышдыр:

„Үзүндән-көзүндән мө'минлик јаған
Түдкү анд ичмәкдән чәкинәр һәр ан;
Амма шејтан кими Јалан данышар
О, пәһриз сахлајан абидә охшар;
Бисмиллаһ демәмиш, дуа етмәмиш
Тәрәтиз әмирүндә бәд әмәл, бәд иш!»⁵⁶

⁵⁶) „Reports etc. 31st October 1856“, p. 34.

⁵⁷) Јенә ораха, сәһ. 35.

Фәһлэләрин наһар вахтындан вә истираһәт вахтындан капиталын гыртдығы бу «хырда оғурлуғлар» фабрик мүфәттишләри «petty pilferings of minutes», дәгигә оғурлуғу⁵⁸⁾, snatching a few minutes», дәгигә гыртмаг⁵⁹⁾ вә ја, фәһлэләрин ишләтдији техника дили илә десәк, «nibbling and cribbling at meal times» [«јемәк үчүн гојулан вахтдан кәсиб гыртмаг»]⁶⁰⁾ дејирләр.

Биз көрүрүк ки, белә бир шәраитдә изафи әмәк васитәси илә изафи дәјәр јарадылдығы бир сирр дејилдир.

«Чох мө'тәбәр бир фабрикчи бир дәфә мәнә деди ки, әкәр фәһлэләри тәјин едилмиш вахтдан һәр күн 10-ча дәгигә артыг ишләтмәјимә ичазә версәниз, сиз мәним чибимә илдә 1 000 ф. ст. гојмуш оларсыныз»⁶¹⁾. «Вахт атомлары мәнфәәт үнсүрләридир»⁶²⁾.

Бу чәһәтдән ән марағлысы одур ки, вахты там ишләјән фәһлэләрә «full times» [«там вахт»], ишләмәләринә анчаг 6 саат ичазә верилән 13 јашындан кичик ушағлар исә «half times» [«јарывахт»] дејирләр⁶³⁾. Бурада фәһлә шәхсләшдирилиш иш вахтындан башга бир шеј дејилдир. Бүтүн фәрди фәрғләр «Vollzeitler» [«вахты там ишләјән фәһлә»] илә «Halbzeitler» [«вахтын јарысыны ишләјән фәһлә»] арасындакы фәрғдән ибарәтдир.

3. ИНКИЛТӘРӘДӘ ИСТИСМАРА ГАНУНЛА ЫДД ГОЈУЛМАЈАН СӘНАЈЕ САҲӘЛӘРИ

Иш күнүнү узатмаг чәһдини, изафи әмәјә там бир чанавар һәрислијини биз индијәдәк елә бир саһәдә мүшаһидә едирдик ки, бурада баш верән ағласығмаз чинајәтләр гәддарлыг чәһәтдән, бир инкилис буржуа иғтисадчы демишкән, һәтта испанијалыларын гырмызыдәрили Америка һиндиләринә гаршы көстәрдикләри гәддарлыгдан да шиддәтли иди⁶⁴⁾, буна көрә дә, нәһајәт, капиталы тәнзимедичи ганунларла чиловламаг

⁵⁸⁾ „Reports etc. 31st October 1856“, p. 48.

⁵⁹⁾ Јенә орала.

⁶⁰⁾ Јенә орала.

⁶¹⁾ Јенә орала.

⁶²⁾ „Reports of the Insp. etc. 30th April 1860“, p. 56.

⁶³⁾ Бу ифадә һәм фабрикләрдә, һәм дә фабрик һесабатларында рәсми вәтәндашлыг һүгүгү газанмышдыр.

⁶⁴⁾ Испанијалылар гызыл әлдә етмәк үчүн Американы истила етдикләри заман көстәрдикләри гәддарлыг, чәтин ки, мәнфәәт күдән ачкөз фабрикләрин тамәһкарлығындан даһа шиддәтли олмуш олсун* (John Wade. „History of the Middle and Working Classes“, 3rd ed. London, 1835, p. 114). Бу китабын. бир нөв сijasи иғтисад хујасәси олан нәзари һиссәсинлә ө заман үчүн бә'зи ориғинал шејләр, мәсәлән, тичарәт бәһранлары һағғында мүләһизәләр вәрдыр. Китабын тарихи һиссәси исә, Sir. M. Eden. „The State of the Poor“ (London, 1797) әсәриндәк һәјасызчасына оғурланмышдыр.

лазым кэлди. Инди дэ бэ'зи елэ истеҥсал саһэлэринэ нэзэр јетирэк ки, орада иш гүввэси сормағын ја инди неч бир һэдди јохдур, ја да бу јахынлара гэдэр буна неч бир һэдд гојулмамышды.

«Графлығын барышыг мөһкәмәси һакими ч-б Бротон 1860-чы ил январын 14-дә Ноттингем шәһәр идарәси бинасында чагырылан митингин сәдри сифәти илә демншди ки, шәһәр әһалисиндән кружева истеҥсалында ишләјәнләр ичәрисиндәки јохсуллуғ вә мөһрумнјјәт, мәдәни аламин башга неч бир саһәсиндә көрүмәмәишдир... 9—10 јашлы ушағлары сәһәр саат 2, 3, 4-дә чиркли јатағларындан дурғузуб бир гарын гуру чөрәјә ахшам саат 10, 11, 12-јә гэдәр ишләдирләр; нәтичәдә бу ушағларын әл-ајағы тагәтдән дүшүр, бәдәнләри гурујур, сифәтләриндә күтлүк әләмәти заһир олур вә бүтүн вүчудлары елә сүстләшиб һәрәкәтсиз һала дүшүр ки, көрәнләри дәһшәтә салыр. Буна көрә дә ч-б Маллетин вә башга фабрикчиләрин һәр чүр мүбаһи-сәјә гаршы протест етмәләри бизн тәәччүбләндирмир... Монтегју Валли чәнабларынын тәсвир етдијинә бәнзәр систем һәдсиз кәләлик системидир, ичтиман, физики, мәнәви вә зейни кәләлик системидир... Бир шәһәрдә ки, кишиләрин күндә 18 саатдан артыг ишләднлмәмәсини хаһиш етмәк мөгәсди илә ачыг митинг чағырылыр,—белә бир шәһәр һагғында нә дејәсән!.. Биз Виржинија вә Каролина плантасија саһибләри әлејһинә курултулу нитгләр сөјләјирик. Лакин онларын зәичи алвери, инсанлары һәррачла сатмалары, онларын гамчыларынын дәһшәти мөкәр капиталистләрә хејир вермәк үчүн дуваг вә јахалыг истеҥсалында инсанлары күндән-күнә төдричлә мөһв етмәкдән ијрәнчдирми?»⁶⁵⁾.

Стаффордшир сахсы габ истеҥсалы (Pottery) сон 22 илдә парламент тәрәфиндән үч дәфә јохлатдырылмышдыр. Бу јохламаларын нәтичәләри ч-б Скривенин 1841-чи илдә Ушағларын эмәк шәраитини јохлајан комиссијаја тәғдим етдији һесабатда, һабелә 1860-чы илдә д-р Гринһау тәрәфиндән верилиб Кизли шуранын тибб мүфәттишинин сәрәнчамы илә нәшр олуңмуш һесабатда («Public Health, 3rd Report», I, 102—113) вә, нәһајәт, ч-б Лончун 1863-чү ил 13 ијун тарихли «First Report of the Children's Employment Commission»да дәрч олуңан 1863-чү ил һесабатында шәрһ едилмишдир. Истисмар олуңан ушағларын өзләринин шаһид сифәти илә вердикләри бә'зи ифаләләри 1860 вә 1863-чү илләрдәки һесабатдан көтүрмәк өз вәзифәми јеринә јетирмәк үчүн кифајәт едәр. Ушағларын вәзијјәти көтүрүлсә јашлыларын, хүсүсән гыз вә гадынларын да нә вәзијјәтдә олдуғларыны тәсәввүр етмәк олар, һәм дә елә бир сәнајә саһәсиндә ки, памбыг парча истеҥсалы вә с. онун јанында олдуғча үрәјә јатан вә сағлам бир пешә сајыла биләр⁶⁶⁾.

Доггуз јашлы Уилјам Вуд «7 јаш 10 ајлығындан ишләмәјә

⁶⁵⁾ Лондонда нәшр едилән „Daily Telegraph“, 17 январ 1860-чы ил.

⁶⁶⁾ Мүгајисә ет: Ф. Еңкелс, „Ипкнләрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти“, Лейпсиг, 1845, сәһ. 249—251 [бах: К. Маркс вә Ф. Еңкелс, Әсәрләри, Иккинчи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 430—432].

башламышдыр». О, эввэлләр «гап moulds» иди (һазыр маллары гәлибләрде апарыб гурутма јеринә гојур, сонра да бош гәлибләри кери кәтирирди). О һәр күн сәһәр саат 6-да ишә кәлир вә ахшам тағрибән саат 9-да ишени гуртарыр. «Мән бүтүн һәфтәни һәр күн ахшам саат 9-а гәдәр ишләјирәм. Мәсәлән, сон 7—8 һәфтәни белә ишләмишәм». Демәли, једди јашында ушағы күндә он беш саат ишләдирләр! Он ики јашлы оғлан ушағы Ч. Марри дејир:

«I run moulds and turn jigger» («мән [гәлиб дашы]ыр вә) чарх ғырладырам»). «Мән сәһәр саат 6-да, бә'зән дә саат 4-дә ишә кәлирәм. Дүнән бүтүн кечә сәһәр саат 6-ја гәдәр ишләмишәм. Ики кечәдир ки, көзүмү јумуб јатмамышам. Мәндән башга 8 вә ја 9 оғлан ушағы дүнән кечә сәһәрәдәк ишләјирди. Бир нәфәрдән башга һамымыз бу күн сәһәр јенә ишә кәлмишик. Мән һәфтәдә 3 шиллинг 6 пенс (1 талер 5 грош) алырам. Бүтүн кечәни фәсиләсиз ишләјәндә мәним эмәк һағыма һеч бир шеј әләвә етмириләр. Сон һәфтә мән ики дәфә кечә ишләмишәм». Он јашлы оғлан Ферниһаф дејир: «Наһар үчүн мәнә һәмишә дүз бир саат вахт вермириләр, бир чох һалларда чәми јарым саат веририләр; һәр чүмә ахшамы, чүмә вә шәнбә күнләри белә олур»⁶⁷⁾.

Д-р Гринһаунун дедијинә кәрә, сахсы габ истеһсал едән Сток-он-Трент вә Вулстантон маһалларында инсанын өмрү чох аз олур. Сток маһалында 20 јашындан јухары кишиләрдән чәми 30,6% -нин, Вулстантонда исә чәми 30,4% -нин сахсы габ истеһсалында мәшгул олдуғуна бахмајараг, Сток маһалында бу јашда кишиләрдән синә хәстәликләриндән өләнләрин јарыдан чоху, Вулстантон маһалында исә тәхминән $\frac{2}{5}$ һиссәси дулусчулардан ибарәтдир. Һенлидә ишләјән һәким, д-р Бутројд дејир:

«Дулусчуларын һәр јени нәсли өзүндән әввәлкинә нисбәтән бојча кедәк, бәдәнчә зәиф олур».

Башга бир һәким, ч-б Мак-Бин дә ејнән дејир:

«25 ил бундан әввәл дулусчулар арасында ишләмәјә башладығым замандан бәри бу синфин чылызлашмасы нәзәримә чәлб едир, мән бунун ифадәсини онларын бојунун кетдикчә кәдәлмәсиндә, чәкидә дә јүнкүлләшмәләриндә көрүрәм».

Бу ифадәләр д-р Гринһаунун 1860-чы ил һесабатындан көтүрүлмүшдүр⁶⁸⁾.

1863-чү илдәки комиссија үзвләринин һесабатындан ашағыдакы парчаны алырыг. Шимали Стаффордшир хәстәханасынын баш һәкими д-р Ч. Т. Арлеч дејир:

⁶⁷⁾ „Children's Employment Commission. First Report etc.“, 1863, Appendix, p. 16, 19, 18.

⁶⁸⁾ „Public Health. 3rd Report etc.“, o. 103, 105.

«Дулусчу киши вэ гадыллар... хэм бэдэнчэ, хэм дэ мәнэви чөхөтдөн чылызлашан бир синифдир. Онлар адэтэн гыса бојлу вэ бэдэнчэ эиф олурлар, көкс гэфэслэри исэ чох заман эјилмиш олур. Онлар чох тез гочалырлар вэ өмүрлэри аз олур; бу сүст вэ гансыз адамларын бэдэн эифлији ондан көрүнүр ки, хээм миназларында тез-тез шиддэтлм санчы олур, гара чијэр вэ бөјрэкларинин фаалијети позулур вэ бэдэнлэриндэ ревматизм олур. Лакин онлар эн чох сннэ хэстэликлэринэ тутулуб сэтэлчэм, вэрэм, бронхит вэ тэикнэфэс олурлар. Тэикнэфэслији бир нөвү вар ки, анчаг бу пешэ саһиблэриндэ олур вэ кузэчи тэикнэфэслији, јахуд кузэчи вэрэми ады илэ мөшүрдур. Дулусчуларын үчдэ ики һиссэсиндэн чоху, бэдэндэ вэз, сүмүк вэ башга үзвлэри шикэст едэн хэназир хэстэлијинэ тутулмуш олур. Бу маһалда эһалинин чылызлашмасы (degenerescence) даһа кеинш бир шэкил алмамышса, буна сэбэб анчаг, гоншу јерлэрдэн јени адамларын ахышыб кэлмэси вэ эһалини даһа сағлам адамларла евлэмэсидир».

Ондан бир гэдэр эввэл һэмин хэстэхананын чэрраһы олан ч-б Чарлз Парсонс комиссија үзвү Лонча көндөрдји бир мэк-тубда эзчүмлэ јазыр:

«Мэн статистика мә'луматы эсасында дејил, анчаг өз мүшаһидэлэринм эсасында даиыша билэрэм, лакин сизи эмин едэ билэрэм ки, чансағлыгы өз валидејнлэринин вэ саһибкарларын ачкөзлүјүнэ гурбан едилэн бу бэд-бэхт ушағлары һэр дафэ јенидэн көрөндэ үрөјим шиддэтдэн алышыб јаныр».

О, дулусчулар арасындакы хэстэликлэрин сэбэблэрини са-далајыр вэ ахырда бу сэбэблэрдэн эн башлычасынын «long hours» («узун иш саатлары») олдугуну көстөрир. Комиссија өз һесабатында үмидвар олдугуну билдирир ки,

«бүтүн дүнјанын изэриндэ чох жүксэк мөвге тутан бир мануфактура даһа һеч бир заман белэ биабырчылыға разы олмајачагдыр ки, онун өзү фэһлэлэри эмэји вэ маһарати саһэсиндэ көркөмли мүвэффэгијэтлэр элдэ едикөн мануфактура фэһлэлэри бэдэнчэ чылызлашыб бир чох чисмани эзэб чэкир вэ вахтында эввэл өлүрлэр»⁶⁹⁾.

Бурада Инкилтэрэ сахсы габ истеһсалы һаггында дејилэн-лэр Шотландија сахсы габ истеһсалына да аиддир⁷⁰⁾.

Кибрит мануфактурасы 1833-чү илдэн, фосфору кибрит чө-пүнүн башына бэркитмэк үсулу кэшф едилэн замандан баш-ланыр. Бу мануфактура 1845-чи илдэн е'тибарэн Инкилтэрэдэ сүр'этлэ инкишаф етмөјэ башлајыб Лондонун эн чох эһали јашајан һиссэлэриндэн Манчестер, Бирминкем, Ливерпул, Бристол, Норинч, Нјукасл вэ Глазгоја јайылыр вэ онунла бир-ликдэ бу јерлэрэ чэнэ чэнки хэстэлији дэ јайылыр; бу хэстэли-ји исэ кибрит истеһсалында ишлэјэн фэһлэлэр арасында спесифик бир хэстэлик олдугуну һэлэ 1845-чи илдэ Вјана һэ-кимлэриндэн бири мүэјјэн етмишдир. Бурадакы фэһлэлэрин ја-рысы 13 јашындан кичик ушағлардан вэ 18 јашындан ашағы

⁶⁹⁾ «Children's Employment Commission», 1863, p. 22, 24, XI.

⁷⁰⁾ Јенэ орада, сһ. XLVII.

јенијетмәләрден ибарәтдир. Бу мануфактура, фәһләләрин сәһ-һәтинә зәрәрли тә'сир кәстәрмәси вә шәрәитинин чох пис ол-масы чәһәтдән о гәдәр мәшһурдур ки, фәһлә синфинин анчаг ән бәдбәхт һиссәси,— ачлыг чәкән дул гадыңлар вә башгалары— өз ушагларыны, «аз гала ачындан өлән лүт, саһибсиз вә һеч бир тәрбијә көрмәјән ушаглары»⁷¹⁾ бураја верир. Комиссија үзвү Уајтын динләдији (1863-чү ил) шаһидләрдән 270 нәфәри 18 јашындан ашағы, 40 нәфәри 10 јашындан ашағы, 10 нәфәри чәми 8 јашында вә 5 нәфәри анчаг 6 јашында иди. Бурада иш күнүнүн узунлуғу 12—14 вә 15 саата гәдәрди, кечәләр дә иш давам едир, јемәк гејри-мүнтәзәмдир, һәм дә чох заман һавасы фосфорла зәһәрләнмиш е'малатханаларда јемәк лазым кәлир. Данте буну көрсәјди јәгин едәрди ки, онун фан-тазијасында тәсвир олунан ән дәһшәтли чәһәннәм мәнзәрәләрини бу мануфактура саһәси өтүб кечмишдир.

Дивар кағызы фабрикинә галын чешидли кағыз машинла, даһа зәриф оланлары исә әл үсулу илә (block printing) чап олунур. Бу истехсалатын ән гызғын иш вахты, октјабрын әввәлләриндән апрелин ахырларына гәдәрди. Бу дөврдә иш чох заман сәһәр саат 6-дан ахшам саат 10-дәк, һәтта кечә јарысынадәк давам едир, демәк олар, тәнәффүс дә верилмир.

Ч. Лич өз ифадәсиндә кәстәрир: «Кечән гыш» (1862-чи ил) «19 гыздан 6-сы һәддән артыг ишләдијинә көрә хәстәләниб ишә чыхмырды. Мәи даим онларын үстүнә гышгырмалыјам ки, јухуламасынлар». У. Даффи дејир: «Ушаглар чох вахт јорғунлугдан көзләрини ачыг сахлаја билмирдиләр; әслиндә чох вахт биз өзүмүз дә чәтинликлә көзүмүзү ачыг сахлаја билирдик. Ч. Лайтборн дејир: «Мән 13 јашындајам... Кечән гыш биз ахшам саат 9-а гәдәр, инишил гышда исә саат 10-а гәдәр ишләјирдик. Кечән гыш ајагларым јара олмушду, ағрыдан, демәк олар, һәр кечә гышгырырдым». Ч. Аспен дејир: «Оғлум 7 јашында оlanda мән һәр күн ону далымда гарлы јолла иш јеринә апарыб кәтирәрдим; ушаг орада адәтән күндә 16 саат ишләјирди!.. Ушаг машынын башында дуруб ишләјәркән мән чох вахт диз үстә чөкүб она јемәк вермәли олурдум, чүнки о, нә машындан узаглаша биләрди, нә дә машыны дајандыра биләрди». Бир Манчестер фабрики саһибинин шәрики олуб фабрики идарә едән Смит дејир: «Биз» (о, «бизним» үчүн ишләјән «әлләри» нәзәрлә тутур) «јемәк үчүн тәнәффүсә чыхмадан ишләјирдик вә беләликлә, 10½ саатлыг иш күнү ахшам саат 4½-дә гуртарыр, бундан сонрақы иш исә вахтдан артыг ишидр»⁷²⁾. (Көрәсән ч-б Смит өзү дә бу 10½ саат әрзиндә бир дәфә чәрәк жемирми?) «Биз» (јәнә һәмми Смит) «аз һалларда иши ахшам саат 6-дан габаг гуртарырыр» (о, белә демәк истәјир: «бизим» иш гүввәсиндән ибарәт олан чанлы машынлары-

⁷¹⁾ „Children's Employment Comission“, 1863, p. LIV.

⁷²⁾ Бу, бизним ишләтдијимиз ма'нада изафи иш вахты һесаб едилмәмәлидир. Бу чәнаблар 10½ саатлыг әмәји нормал иш күнү һесаб едиләр вә, демәли, нормал изафи әмәк дә бураја дахилдир. Бундан сонра исә „вахтдан артыг иш“ башланыр ки, буна да бир гәдәр артыг музд верилир. Биз һәлә ирәлидә көрәчәјик ки, нормал күн алланан вахтда тәтбиғ едилән иш гүввәсинә дәјәриндән ашағы музд верилир, буна көрә дә „вахтдан артыг иш“ анчаг капиталистләрин фәһлеләрдән даһа артыг „изафи әмәк“ соруб чыхартымаг мәгсәли илә ишләтдикләри һиләдир; әслиндә „нормал күн“ әрзиндә ишләдән иш гүввәсинин һәгигәтән там музду верилдији һалларда да бу вәзјјәт дәјишимир.

мызын истеһлакыны гуртарыг), «белә ки, биз» (iterum Crispinus⁸¹) «еслиндә бүтүн ил боју вахтдан артыг ишләјирик... Ушаглар вә јашлылар» (18 јашындан кичик 152 ушаг вә јенијетмә, 140 нәфәр дә јашлы) «18 ај әрзиндә орта һесабла һәр бири һәфтәдә ән азы 7 күн вә 5 саат, јахуд 78½ саат ишләмишдир. Бу ил» (1863-чү ил) «мајын 2-дә тамам олан 6 һәфтәнин орта рәғәми һәфтәдә 8 күндән вә ја 84 саатдан артыг олмушдур!».

Бунунла белә pluralis majestatis* һәвәскары олан бу јенә Смит чәнаблары тәбәссүмлә әлава едиб дејир: «машын әмәји асандыр». Block printing үсулу тәтбиг едән фабрикчиләр исә дејирләр: «Әл әмәји машын әмәјиндән сағламдыр». Үмумиј-јәтлә чәнаб фабрикчиләр «һеч олмаса јемәк вахты машынлары дајандырмаг» тәклифинә һиддәтлә е'тираз едирләр. Боро (Лондонда) дивар кағызы фабрикинин директору ч-б Отли бу бәрәдә белә дејир:

«Иш күнүнү сәһәр саат 6-дан ахшам саат 9-а гәдәр давам етдирмәјимизә ихтијар верән бир ганун бизим (!) лап үрәјимиздән оларды, лакин фабрик ганунунда көстәрилән вә сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр давам едән иш күнү исә бизә (!) әл вермир... Наһар вахты биз машынлары дајандырырыг» (нә бөјүк аличәнаблыгмыш!). «Доғрудур, бунун нәтичәсиндә о гәдәр дә кағыз вә бојаг итмир». Сонра о, рәғбәт гәстәрән бир адам кими әлава едиб дејир: «Лакин мән чох көзәл баша дүшүрәм ки, бурадакы итки о гәдәр дә хошакәлән шеј дејилдир».

Комиссия өз һесабатында садәдиллик көстәриб күман едир ки, бәзи «башчыл фирмаларын» вахт итирмәкдән, јәни өзкә әмәјинин мәнимсәнилдији вахты итирмәкдән вә беләликлә «мәнфәәти итирмәкдән» горхмасы һәлә һеч дә кафи бир әсас ола билмәз ки, 13 јашына чатмамыш ушаглар вә 18 јашындан ашағы јенијетмәләр 12—16 саат әрзиндә «јемәкдән мәһрум едилсин» вә ја әмәк васитәләринә јардымчы материаллар: машина су вә көмүр, јуна сабун, чәрхлара јағ вә и. а. верилдији кими, бу ушаглар вә јенијетмәләрә дә истеһсал просеси әснасында јемәк верилсин⁷³⁾.

Инкилтәрә сәнајесинин һеч бир саһәсиндә (машынла чәрәк биширмәк кими јеничә өзүнә јол ачмаға башлајан бир саһәни биз кәнара гојуруг) чәрәкчиликдәки гәдәр гәдим вә,—Рома империјасы шаирләринин әсәрләрини охујуб буна инанмаг олар ки,—һәтта христианлыгдан әввәлки дөврә мәхсус истеһсал үсулу галтамышдыр. Лакин јухарыда гејд олундуғу кими, капитал өз ихтијарына кечирдији әмәк просесинин техники харақтеринә әввәлләрдә лагејд јанашыр. Капитал әввәлләр әмәк просесини тәсадүф етдији шәкилдә көтүрүр.

Чәрәјин, хүсусилә Лондонда, сон дәрәчә сахталашдырыл-

*—таглар һөкмдарлар ичарисиндә мәғбул олдуғу кими өзүнә чәм һалында «биз» дәмәк әдасы. Ред.

⁷³⁾ «Children's Employment Commission», 1863. Evidence, p. 123, 124, 125, 140, LXIV.

масы илк дәфә ашағы палатада «јејинти мәһсулларынын сахталашдырылмасы» мәсәләсинә бахан комитә (1855—1856-чы илләр) тәрәфиндән вә д-р Насселлин «Adulteration detected» әсәриндә ифша едилмишдир⁷⁴). Бу ифшаларын нәтижәсиндә «for preventing the adulteration of articles of food and drink» [«јејинти шөјләрини вә ичкиләри сахталашдырмағын гаршысыны алмаг үчүн»] 1860-чы ил 6 август тарихли гануну верилди, лакин бу ганунун һеч бир тәсири олмады, чүнки һәммин ганун, сахта әмтәә алыб-сатмаг вәситәси илә «to turn an honest penny» [«һалалча гәпик-гуруш газанмаг»] истәјән һәр бир фритредерә гаршы, әлбәттә, чох бөјүк нәзакәт көстәрир⁷⁵). Комитә өзү кифәјәт гәдәр садәдилликлә әмин олдуғуну билдирмишдир ки, тичарәт азадлығы әслиндә сахта мәһсул, јахуд инкилисләрин чох јериндә дедикләри кими, «сәфсәтәләшдирилмиш мәһсул» алвери дәмәкдир. Доғрудан да белә бир «сәфсәтә», ағы гараја вә гараны аға чевирмәкдә Протагордан даһа бачарығлыдыр вә бүтүн реаллығын там хүлја олдуғуну елеатлардан⁸² даһа ad oculos [ајдын] нүмајиш етдирир⁷⁶).

Һәр һалда комитә чамаатын нәзәрини «једији бир парча чөрәјә», бунунла да чөрәк биширмәк мәсәләсинә чәлб етмишди. Ејни заманда Лондон чөрәкчи әмәләләри ачыг митингләрдә вә парламентә көндәрилән әризәләрдә һәддән артыг ишләдикләриндән вә и. а. шикајәт етдиләр. Бу шикајәтләр о гәдәр тәкидли иди ки, дәфәләрлә гејд едилмиш 1863-чү ил комиссијасынын үзвү ч-б Н. С. Трименһир дөвләт истинтаг комиссары тәјин едилди. Онун вердији һесаба⁷⁷) вә шаһидләрин ифадәләри чамааты һәјәчана кәтирди, амма чамаатын гәлбини дејил, мәдәсини һәјәчана кәтирди. Доғрудур, библијаны јахшыча охумуш һәр бир инкилис көзәл билирди ки, аллаһ-тааланын мәрһәмәти сәјәсиндә капиталист, лендлорд вә кәлирли вәзифә саһиби олмајан бир адамын һәјәт вәзифәси

⁷⁴) Нарын үјүдүлән вә ја дуза гатылан эјј нормал бир шөј кимн сатылып; буна baker's stuff [«чөрәкчи тозу»] кимн гарибә ад верилмишдир.

⁷⁵) Мәдлум олдуғу кими, чох күчлү карбон формасы тәшкил едән дуза күбрә маддәсиндир вә бача тәмизләтдирмәк иши илә машғул олан капиталистлар буну инкилис фермерләринә сатырлар. 1862-чи илдә бир мәнкәмә ичласында британијалы бир мәнкәмә андылысы белә бир мәсәләни һәлл етмәли олмушду; алычынын хәбәри олмадан дудая 90%; тоз вә гүм гарышдырылмыш оларса, бу дуза «тичарәт» нөгтеји-нәзәрән «әсил» лудамы һесаб олулмады. Јохса «ганун» нөгтеји-нәзәрән «сахта» дуза сәјылмадыр. «Amis du commerce» [«тичарәт достлары»] буну «әсил» тичарәт лудасы һесаб етмиш вә фермерин шикајәтини рәд етмишләр, фермер һәтта мәнкәмә хәрчәләрини дә өдәнәли олмушду.

⁷⁶) Франсыз кимјачысы Шевалје әмтәәләрин «сәфсәтәләшдирилмәси» һағында, јаздығы мәғаләдә, тәлги етдији 600-дән артыг мәһсулдан бәзиларинин 10, 20, 30 үсулла сахталашдырылдығыны көстәрир. О әләвә едлб дејир ки, бу үсулларын һамысыны билмир вә билдикләринин һамысыны көстәрир. Шевалје көстәрир ки, гәнди б үсулла, зейтүн јағыны 9, кара јағыны 10, дузу 12, сүдү 19, чөрәји 20, арағы 23, уну 24, шokolады 28, шәрәби 30, гәһвәни 32 үсулла вә и. а. сахталашдырырлар. һәтта рәһим аллаһ да сахталашдырылмагдан јахасыны гуртара биямәмишдир. Бах: *Rouard de Card. „De la falsification des substances sacramentelles“*, Paris, 1856.

⁷⁷) Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc. London, 1862, вә Second Report etc. London, 1863.

өзүнүн бир парча чөрөжини алын тәри илә газаныб jemәкдир, амма билмирди ки, һәр күн једији чөрөжин ичиндә мүәјјән мигдар иринли инсан тәри, гурум, таракан өлүсү вә кифланмиш алман хәмрәси jemәлиди; һәм дә биз һәлә зәј, гум вә бунлар гәдәр ләззәтли башга минерал гатышыгларындан данышмырыг. Буна көрә дә мүгәддәс «тичарәт азадлығы» олдугуна бахмајараг, о вахтадәк «азад» олан чөрәк истеһсалы (1863-чү ил парламент сессиясынын ахырларында дәвләт мүфәттишләринин нәзарәти алтына верилди; бундан башга һәммин парламент гануну 18 јашындан ашағы олан чөрәкчи әмәләләринин ахшам саат 9 илә сәһәр саат 5 арасында ишләмәсини гадаған етди. Бу сон маддә, патриархаллыг ичиндә батыб галан һәммин сәнәјә сәһәсиндә адамларын һәддән артыг ишләдилдijини чилдләрлә китаблардан даһа јахшы көстәрир.

«Лондонда чөрәкчи әмәләси адәтән кечә саат 11-дә ишә башлајыр. Бу заман о хәмир тутур—олдугча јоручу олан бу иш биширилән чөрөжин мигдар вә кејфијјәтиндән асылы олараг $\frac{1}{2}$ саатдан $\frac{3}{4}$ саата гәдәр давам едир. Сонра, хәмир тәкнәсинин ағзына гојулан тахтанын үстүндә узаныр вә бир ун кисәсини башынын алтына гојуб бирини дә үстүнә чәкәрәк тәхминән ики саат јатыр. Бундан сонра беш саат арамсыз вә чәлд ишләмәк вахты чатыр: хәмири јоғурмаг, тәрәзидә чәкиб күндәләмәк, јастыламаг, күрәјә гојмаг, күрәдән чыхартмаг вә и. а. лазым кәлир. Чөрәкчхананын һәрарәти 75°-дән 90°-јә гәдәр олур [Фаренһейт бөлкүсү илә вә ја Селси илә 24°—32° дәрәчә], кичик чөрәкчханаларда исә һәрарәт бундан ашағы дејил, јухары олур. Чөрәк, булка вә и. а. һазыр оlanda, бунларын дашынмасы башланыр вә индичә тәсвир олунан ағыр кечә ишини јеничә битирән фәһләләрин хејли һиссәси чөрәји зәнбилә долдуруб вә ја әл арабасына јығыб бүтүн күнү евбәев кәзир, һәтта аралыгда бә'зән чөрәкчханада башга ишләр дә көрүр. Илин фәслиндән вә мүәссәсини бөјүклүјүндән асылы олараг, иш күндүз саат бир илә алты арасында битир, фәһләләрин бир гисми исә ахшамдан хејли кечәнә гәдәр чөрәкчханада ишләјир»⁷⁸). «Уест-Енддә «гатгысыз» чөрәк биширән чөрәкчхана әмәлләри Лондонда ишин гызғын вахты мунтәзәм сүрәтдә кечә саат 11-дә ишә башлајыр вә чоғ гыса бир-ики фәсилә илә о бири күн сәһәр саат 8-ә гәдәр чөрәк бишириләр. Сонра онлар 4, 5, 6 саат, арабир һәтта 7 саат әрзиндә чөрәк дашыјырлар вә ја чөрәкчханада бисквит бишириләр. Иш гуртарандан сонра јатмаг вахты кәлир ки, бу да 6 саатдан артыг чәкмир, чоғ заман исә 5 вә 4 саат олур. Чүмә күнләри һәмишә иш даһа тез, мәсәлән, ахшам саат 10-да башланыр вә бә'зән чөрәк биширмәкдән, бә'зән дә ону дашымагдан ибарәт олан бу иш шәнбә күнү ахшам саат 8-ә гәдәр, әксәр һалларда исә базар күнү сәһәр саат 4 вә ја 5-ә гәдәр фәсиләсиз давам едир. һәтта чөрәји «там гижәтинә» сатан мө'тәбәр чөрәкчханаларда базар күнләри ертәси күн үчүн 4—5 саат һазырлыг ишин керүлүр... Underselling masters» (чөрәји там гижәтиндән ашағы сатан чөрәкчиләрин) ишләтдији әмәләләрин иш күнү даһа узун олур; бу чөрәкчиләрин сајы исә, јухарыда гејд олундуғу кими, Лондон чөрәкчиләринин $\frac{3}{4}$ -дән дә чоғдур; лакин бурадакы әмәләләр, демәк олар, анчаг чөрәкчханада ишләјирләр, чүнки бунларын саһибкарлары чөрәжини анчаг бир гисмини хырда дүкәнләра верәрәк, әсас һиссәсини өз дүкәнларында сатырлар. һәфтә баша

⁷⁸) „Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen etc.“. London, 1862, вә „First Report etc.“, p. VI.

чатана јакын... јә'ни чүмә ахшамы бурада иш ахшамы саат 10-дә башла-
ныр вә азачыг тәнәффүслә шәнбә күнү ахшамдан хејли кечәнә гәдәр давам
едир»⁷⁹⁾.

«Underselling masters»ә кәлдикдә, һәтта буржуа нөгтеји-
нәзәриндән дә е'тираф едилир ки, «фәһләләрин өдәнилмәмиш
әмәји (the unpaid labour of the men) онларын арасындакы рә-
габәтин әсасыны тәшкил едир»⁸⁰⁾. Беләликлә дә «full priced
baker» [«чөрәји там гијмәтинә сатан чөрәкчи»] истинтаг комис-
сијасы гаршысында өз «underselling» рәгибләрини ифша едиб
көстәрир ки, онлар өзкә әмәјини оғурлајыр вә сахтакарлыгла
мәшфул олурулар.

«Онларын иши анчаг она көрә јакшы кедир ки, чамааты алдадырлар
вә өз фәһләләриндән 18 саатлыг әмәк гопартдыглары һалда, онлара чәми
12 саатын һаггыны верирләр»⁸¹⁾.

Чөрәјин сахталашдырылмасы вә чөрәји там гијмәтиндән
ашағы сатан чөрәкчиләр категоријасынын әмәлә кәлмәси,—бу
ики һадисә Инкилтәрәдә XVIII әсрин әввәлләриндән, јә'ни о
замандан инкишаф етмәјә башлајыр ки, сәнәт өз сех харак-
терини итирир вә ади чөрәкчи олан устанын јеринә дәјирман
саһиб вә ја әллаф чилдиндә бир капиталист мејдана чы-
хыр»⁸²⁾. Бунула да капиталист истәһсалынын, иш күнүнү һәд-
сиз узатмағын вә кечә ишләринин тәмәли гојулмушдур; һәр-
чәнд ки, кечә ишләри һәтта Лондонун өзүндә дә анчаг 1824-чү
илдән е'тибарән кениш јајылмышдыр»⁸³⁾.

Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра ајдындыр ки, нә үчүн ко-
миссијанын һесабатында чөрәкчи әмәләләри өмрү көдәк фәһ-
ләләр категоријасына дахил едилир; фәһлә синфинин бүтүн
кәтегориялары арасында ушагларын гырылмасы дәһшәтли
бир һал икән, хошбәхтликдән ушаг вахты өлүмдән јахасыны
гуртаран бу әмәләләр чох аз һалларда 42 јашына чата
билирләр. Буна бахмајараг, чөрәкчилик пешәсинә һәмишә ол-
дугча чох намизәд тапылыр. Лондон шәһәри бу «иш гүввәси-
ни» Шотландијадә, Инкилтәрәнин гәрби әкинчилик маһалла-
рында вә Алманијадә әлдә едир.

1858—1860-чы илләрдә Ирландијадә чөрәкчи әмәләләри

⁷⁹⁾ „First Report etc.“, p. LXXI.

⁸⁰⁾ George Read. „The History of Baking“. London, 1848, p. 16.

⁸¹⁾ „Report (First) etc. Evidence“. „Full priced baker“ Чисменни ифадәси, сәһ. 108.

⁸²⁾ George Read. „The History of Baking“. London, 1848. XVII әсрин ахырларында вә XVIII әсрин әввәлләриндә бүтүн пешә сәһәләринә сохулан Factors-ә (дәлалалар) рәсин диялә „public nuisances“ [ичтиман гәјдә-ғануну позаянлар] ады верилимишди. Мәсәлән, Сомерсет графлығында, барышыг мөйкәмәләри һәкимләринин квартал сессиясы заманы бөјүк жүри һеј'әти⁸³⁾ ашағы палатаја мүрачәһәтиндә өзчүмлә јазмышды: „Бу Блекуелл-һолл дәлалалары ичтиман гәјдә-ғануну позараг палтар тичарәтинә зәрәр вурурлар, буна көрә дә онларын көкү кәсидмәлидир“ („The Case of our English Wool etc.“. London, 1685, p. 6, 7).

⁸³⁾ „First Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeyman Bakers etc.“. London, 1862, p. VIII.

кечэлэр вэ базар күнлэриндэ ишлэдилмэк элелжинэ тэшвигат апармаг үчүн өз вэсаитлэри һесабына бир сыра бөјүк митинглэр тэшкил егдилэр. Чамаат бу митинглэрдэ, мäsэлэн 1860-чы ил мај ајында Дублиндэки митингдэ олдуғу кими, халис бир ирландијалы чошгунлуғу илэ онлара тэрэфдар чыхды. Бу һэрәкат нәтичәсиндэ Уексфорд, Килкенни, Клонмел, Уотерфорд вэ башга јерлэрдэ јалныз күндүзлэр ишләмәк гәрары мүвәффәгијјәтлэ кечирилди.

«Мә’лум олдуғу кими, музду фәһлэләрни һадсиз әзәб чәкдији Лимерикдә бу һәрәкат чәрәкчихана саһибләринин, хүсусән дәјирман саһиби олан чәрәкчиләрни мүғавимәтиннә раст кәлиб нәтичәсиз галды. Лимерикин итисалы Еннис вэ Типпереридә һәрәкатын һәсләмәсинә сәбәб олду. Ичтимаи наразылығын ән күчлү шакилдә тәзәһүр егдији Коркда саһибкарлар фәһлэләри күчәјә төкмәк һүғуғларындан истифадә едәрәк, һәрәкаты дағытдылар. Дублиндә саһибкарлар ән шиддәтли мүғавимәт көстәрдиләр вэ тәшвиғата башчылыг едән әмәлаләри тәғиб етмәклә галанларыны күзәштә кетмәјә, јә’ни кечэлэр вэ базар күнләри ишләмәјә разы олмаға мәчбур егдиләр»⁸⁴).

Ирландијада тәпәдән дырнаға гәдәр силаһланмыш инкилис һөкумәтинин комиссијасы Дублин, Лимерик, Корк вэ и. а. чәрәкчиханаларынын амансыз саһибләринә јалвара-јалвара өјүд-нәсиһәт верир.

«Комитә белә күман едир ки, иш күнүнә һәдд гојан табии ганунлар вардыр вэ бунлары чәзасыз позмаг олмаз. Өз фәһлэләрини ишдән чыхармагла һәдәләјән саһибкарлар онлары өз дини е’тиғадларыны позмаға, өлкәнин ганунларына табе олмамаға, ичтимаијјәтин фикринә е’тинасызлыг көстәрмәјә вадар едирләр» (бунларын һамысы базар күнләри ишләмәк мäsәләсинә анддир), «беләликлә саһибкарлар капиталла әмәк арасына әдәвәт тохуму сәпирләр вэ дин, әхлағ, ичтимаи гәјда-гануи үчүн тәһлүкәли бир нүмунә көстәрирләр... Комитә белә күман едир ки, иш күнүнү 12 саатдан артыг узатмаг фәһләннин аилә вә шәхси һәјатына тәчәвүз етмәк демәкдир вә мә’нәви чәһәтдән фәләкәтли нәтичәләр доғура биләр, чүнки инсанын аилә мәишәтинә, оғул, гардаш, әр вә атанын аиләдә өз вәзифәсини јеринә јетирмәсинә мүдахилә едилир. 12 саатдан артыг ишләмәк фәһләннин сәһһәтини позур, онун вахтында әввәл гочалмасына вә тез өлмәсинә, беләликлә дә фәһлә аиләләринин бадбәхтлијинә сәбәб олур, чүнки аилә өз башчы вә саһибини буна ән чох еһтијачы олдуғу заманда итирир («are deprived»)⁸⁵).

Биз индичә Ирландија илэ таныш олдуғ. Боғазын о бири тајында, Шотландијада котан сүрән бир кәнд тәсәррүфат фәһләси, чох сәрт иглимдә 13—14 саат ишләдијини, әләвә оларәг базар күнләри дә дөрд саат ишләдијини һиддәтлә көстәриб шикајәтләнир (өзү дә елә бир өлкәдә ки, бурада ба-

⁸⁴) „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861“.

⁸⁵) Јеңә орада.

зар күнлэри мугәддәс сајылыр)⁸⁶⁾; өјни замана үч нәфәр дәмирјол фәһләси: бир миник гатары кондуктору, бир машинист, бир дә сигналчы Лондон бөјүк жүри һеј'әтинин һүзуруна кәтирилмишди. Дәмирјолда баш верән бөјүк бир гәза үзүндән јүзләрлә сәрнишин о дүнјаја кетмишди. Бу фәлакәтли гәзанын сәбәби дәмирјол фәһләләринин диггәтсизлији иди. Онлар һамысы мәһкәмә гаршысында јекдилликлә дејирләр ки, 10—12 ил бундан әввәл күндә чәми 8 саат ишләјирдиләр. Сон 5—6 ил әрзиндә исә иш вахтыны 14, 18 вә 20 саата чатдырмышлар, сәрнишин лап чох оlanda исә, мәсәлән, сәјаһәт мөвсүмүнүн гызгын чағында иш вахты 40—50 саат фәслиәсиз давам едир. Лакин бу дәмирјол фәһләләри әждаһа дејил, ади адамдырлар. Мүәјјән бир замандан сонра онларын иш гүввәси даһа онлара табе олмур. Онлар әлдән дүшүрләр, бәдән сүстләшир, бөјин ишләмир, көзләр көрмүр. Чох «respectable British Jurymen» [«һөрмәтли британ андыл мәһкәмә үзвү»] бу ифадәләрә чаваб олараг чыхартдығы һөкмдә онларын ишинә manslaughter (адам өлдүрмәк кими) тәриф верәрәк, даһа јухары мәһкәмәјә көндәрир вә әләвә бир бәнддә мө'мин бир адам кими јумшагча дејир ки, дәмирјол капиталы магнаты олан чәнаблар кәләчәкдә зәрури мигдарда «иш гүввәси» сатын алыркән даһа сәхавәти олсунлар вә алдыглары иш гүввәсинин ширәсини соранда даһа чох «имтина» вә ја «заһидлик», ја да «гәнәәткарлыг» көстәрсинләр⁸⁷⁾.

Һәр пешәдән, һәр јаш вә чиндән олан рәнкарәнк фәһлә күтләси ичәрисиндә бизи чох нараһәт едән елә фәһләләр вар-

⁸⁶⁾ 1866-чы ил январын 5-дә Глазго јахынлыгында Лассеујде кәнд тәсәррүфат фәһләләринин издиһамлы митинги (бах: „Workman's Advocate“, 13 январ 1866-чы ил). 1865-чи илин ахырларында кәнд тәсәррүфат фәһләләри тред-јуннонунун, ән әввәл Шотландияда тәшкил олунамасы тарихи бир һадисәдир. Икиләрәннин ән чох зүлм алтында галмыш әкинчилик маһалларындан бири олан Бакинкемишдә муэдлу фәһләләр һәфтәлик әмәк һаггынын 9—10 шиллингдан 12 шиллингә галдырылмасы үчүн 1867-чи илин март ајында бөјүк тәтил дүзәлтишиләр. (Јухарыда дејиләнләрдән көрүнүр ки, 1830-чу илдән вә хусусән Јохсулар һаггында јени ганун тәтбиғ олунандан сонра, Икиләрә канд тәсәррүфат пролетариатынын гызгын нумажиләри дағдылан заман онун тамамилә јатырылмыш һәркәти, алтымышчы илләрдән е'тибарән јенидән башланыр, вә, нәһајәт, 1872-чи илдә јени бир дөвр ачыр. Лакин мән бу мөвзү үзәрина, һабелә Икиләрә канд тәсәррүфат фәһләләринин вәзипјәти һаггында 1867-чи илдан сонра чыхан Көј китаблар үзәринә II чилдә гайдадағам. 3-чу нәшрә әләвә.)

⁸⁷⁾ „Reynolds' Newspaper“, 21 январ 1866-чы ил. Јенә бу һәфтәлик гәзет дәмир јолунда бир чох јени гәза баш вердјини һәр нөмрәсиндә белә журултулу башлыгларла хәбәр верир: „Дәһшатли гәза һадисәләри“, „Мүдһиш фачнәләр“ вә и. а. Шимаи Стаффордшир дәмир јолунун бир фәһләси буна белә чаваб веришиләр: „Машинист вә очагчынын бирчә дәгигә белә диггәтсизлик көстәрмәсинин нә кими пис һәттичәләр верә биләчәги һамыја мә'лумдур. Ән пис һавала, иш вахты һәдсиз узадылыб һеч бир фәсилә вә истираһәт верилмирсә, башга чүр ола биләрми? Һәр күн баш верән белә бир һадисәнин кәтүрәк: кечән бәзар ертәси очагчы сүбһ тәздән ишә башламыш вә 14 саат 50 дәгигәдән сонра гуртармышды. Һәлә чәјыны ичб гуртармамыш ону јенидән ишә чағардылар... Беләликлә, о, 29 саат 15 дәгигә фәсиләсиз ишләди. һәфтәнин сонрақы күнләриндә исә: чәшәнбә күнү 15 саат, чүмә ахшамы 15 саат 35 дәгигә, чүмә күнү—14½ саат, шәһбә күнү—14 саат 10 дәгигә. Бир һәфтәдә чәми 88 саат 30 дәгигә ишләмишди. Бундан сонра она чәми 6 иш күнүнүн әмәк һаггы вериләндә онун нә гәләр һејратләндјини тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. О тәзи ишчи иди, хәһиш етди ки, иш күнүнүн нә демәк оладуғуну она изәһ етсинләр. Онда чаввә вердиләр ки, иш күнү 13 саат јәни һәфтәдә 78 сәатдыр. Бәс онда әләвә 10 саат 30 дәгигәнин һаггы нечә олсун? О чох данышыб чәкишәндән сонра әләвә 10 пенс муэдла билди“. (Јени гәзетни 4 феврал 1866-чы ил нөмрәси).

дыр ки, неч Одиссејин өлдүрдүү адамларын руһу ону бу гэдэр нараһат етмэмишди; елө фөһлөлөр вардыр ки, һэддиндән артыг эмэјин онлары нечө өлдөн салдығы һатта Көј китаблар әл алтында олмаса белө тәкчө онларын сифәтиндән бәлли ола биләр; бу гарышыг күтлө ичәрисиндән даһа ики шәхс: бир дәрзи гадыны, бир дө дәмрчини көтүрөк. Бу ики шәхс арасындакы кәскин фәрг, капитал гаршысында бүтүн инсанларын бәрәбәр олдуғуну ән јахшы сүбут едир.

1863-чү ил ијун ајынын ахырынчы һәфтәләриндө бүтүн Лондон гәзетләри «Death from simple overwork» [«Анчаг һәддиндән артыг әмәкдән ирәли кәлән өлүм»] кими «курултулу» башлыг илә бир хәбәр дәрч етмишдиләр. Јазыда 20 јашында дәрзи гыз Мери Анн Уоклинин өлүмүндән бәһс олунурду. Бу гыз, Елиз дејилән гәшәнк адлы бир гадынын ишләтдији чох мө'тәбәр бир сарај дәрзиханасында ишләјирди. Тез-тез тәқрар олунан көһнө бир әһвалат⁸⁸⁾ бурада јенидән баш вермиш вә мә'лум олмушду ки, бурада гызлар күндө орта һесабла 16½ саат ишләјирләр, ишин гызғын вахтында исә чох заман 30 саат фәсиләсиз ишлә мәшғул олулар, һәм дө гызларын «иш гүввәси» түкәндикдә, гүввәјә кәлмәк үчүн арабир мүәјјән мигдар херес, портвейн вә гәһвә ичирләр. Бир дөфә ишин гызғын вахты иди. Харичдән јеничө кәтирилән шаһзадә Уелс ханымын шәрәфинә верилән бал мәчлисиндә иштирак едәчәк нәчиб ханым ледиләрә көзәл либас тикмәк лазым иди. Мери Анн Уокли 60 нәфәр башга гызла бирликдә фәсиләсиз 26½ саат ишләјир. Һәрәсиндә 30 гыз ишләјән отағларын һәчми, һәр адама лазым олан һаванын неч ⅓ һиссәсини тә'мин етмирди. Үфунәтли бир дахмада, тахта аракәсмә илә бир-бириндән ајрылан бөлмәләрдә һәр јатагда ики гыз јатырды⁸⁹⁾. Бу, һәлә Лондонун ән јахшы

⁸⁸⁾ Бах: Ф. Енкелс. „Иккиләрәлә фәһлә синфинии вәзијәти“. Лейпсиг, 1845, сәһ. 253, 254 [К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Иккинчи нәшри. 2-чи чилд, сәһ. 433—435].

⁸⁹⁾ Сағламлыгы горума шурасынын һәкими д-р Литби о заман деминди: „Јашлы бир аламын јатаг отағында азы 300 куб фут, Јашалдыгы отагда исә азы 500 куб фут һава олмалылар“. Лондон хәстәханаларындан биринин баш һәкими доктор Ричардсон дејир: „Мүхтәлиф тикниш ишләри илә мәшғул олуб шлјала, үст кејим вә алт палтары тикән гадынарлар үч чүр фәләкәтә мәһкумдулар: һәддән артыг әмәк, һава вә јемәк азлыгы, јахуд мә'дә поғундуғу. Умумијәтлә белә ишләр кишиләрәдән артыг гадынарла јарашыр. Лакин бу пеләнин бәдбәхтлји ондадыр ки, хусусилә пәјтахтта чәми 26 капиталист һәмнин пеләнин һинсарә алмышыр вә онлар капиталын доғрудуғу бүтүн тәзјиг имканларындән (ethal spring from capital) истифалә едәрәк, әмәкдән сығыб гәнәат чыхарырлар.“ (force economy out of labour; Ричардсон демәк иствәјир ки, иш гүввәсини исраф едиб хәрчә гәнәат елирләр). Бүтүн бу ишчи гадынарлар онларын һәкимијәтини өз үзәриндә һисс едир. Бир дәрзи гадын өзүнә неч олмаса бир нечө мүшәтери тәһәдә рәғәбат үзүндән онлары итирмәјиб әлдә сахламаг үчүн евлә дәридән чыкыңчаја гәдәр ишләмәјә мәчбур олулар; лазым кәлликә өз көмәкчиләрини дө һәддиндән артыг ишләднө тәгәтдән салыр. Иш баш тутмәјәндә вә ја төкбашына ишләјә билмәјәндә, бир мүәссәсә ишә кирир вә орада евләкиндән аз ишләмирсә дө, амма мүәјјән бир һагг алыр. Беләликлә бу гадын дөнүб асил бир гул олуру вә ән кичик бир ичтимиан далга ону о тәраф бу тәрәфә атыр; о кәһ өз кичик отағында ачлыг чәкир вә ја ачындан өлмәк дәрәсәсинә чатыр, кәһ да јенидән күндә 15, 16 саат, бә'зән һатта 18 саат ишләјир, һәм дө ишләдјин јердә инсан чох чәтинликдә нәфәс ала билир, једији шәјлар јахшы олса да, тәмиз һава олмалдыгына көрә һәзмә кетмир. Јалныз һаванын пеләниндән доған вәрәм хәстәлијинин гурбандлары да мәнз бу адамлардыр.“ (Dr. Richardson. „Work and Overwork“, in „Social Science Review“, 18 июл 1863-чү ил).

дәрзиханаларындан бири иди. Мери Анн Уокли чүмә күнү хәстәләниб базар күнү өлмүш вә һәтта әлиндәки сон палтары тикиб гуртара билмәдији үчүн Елиз ханымы дәрин һејрәтдә бурахмышды. Онун анчаг чан вердији заман чағырылан һәким ч-б Киз «Согонер's Juru» [«мејитләрә бахан андлылар»] гаршысында ифадә вериркән ачыгдан ачыға белә демишди:

«Мери Анн Уокли адамла ағзына гәдәр долу е'малатханада һәддән артыг ишләмәкдән вә һавасы тәмизләнмәјән чох дарысгал отагда јатмагдан өлмүшдүр».

«Согонер's Juru» бу һәкимә нәзакәт дәрси вермәк үчүн, онун ифадәсинә чаваб олараг демишләр:

«О бејнина ган сызмагдан өлмүшдүр, лакин белә күман етмәк олар ки, ағзына гәдәр адамла долу е'малатханада һәддән артыг ишләмәк вә и. а. онун өлүмүнү сүр'әтләндирмишдир».

Фритредер Кобден вә Брајт чәнабларынын органы олан «Morning Star» бу мүнәсибәтлә белә јазмышды: «Бизим «аг гулларымыз» чаны чыханадәк ишләјир вә сәссиз-сәмирсиз һәлак олуб кедирләр»⁹⁰⁾.

«Чаны чыханадәк ишләмәк—бу мәсәлә бир тәк гадын палтары тиклән дәрзиханалара дејил, мин јерә, даһа доғрусу—ишләри саз олан һәр јерә анд күндәлик мәсәләдир... Мүсаидә едиләрсә инди дә бир дәмирчини мисал кәтирәк. Шаирләрин сөзүнә инансаг, дүнјада дәмирчидән гүввәтли, үзүкүләр вә шән адам јохдур. Дәмирчи еркән јухудан галхыр, һәлә күн чыхмамыш онун чәкичи әтрафа ғығылчым сачыр; јемәкдә, ичмәкдә вә јатмагда она тај ола биләчәк адам јохдур. Тәкчә физики шәраит нәзәрә алынарса, мө'тәдил әмәк шәраитиндә дәмирчи, доғрудан да, ән әлвәришли вәзијәтдә оланлардан биридир. Лакин онун ардынча шәһәрә кедәк вә онун гүввәтли чјинләри үзәринә нә гәдәр ағыр зәһмәт дүшдүјүнә,—өлкәмиздә өләнләр статистикасында онун нә кими јер тутдуғуна бир нәзәр салаг. Мерибонда» (Лондонуи ән бәјүк шәһәр мөһәлләләриндән бириндә) «килдә 1 000 дәмирчидән 31 нәфәри өлүр, бу исә Инкилтәрәдә орта һесабла өлән јашлы кишиләрин сајындан 11 нәфәр артыгдыр. Әслиндә һеч бир ејбн

⁹⁰⁾ «Morning Star», 23 июн 1863-чү ил. «Times» гәзети бу һадисәдән истифадә едиб американ гулдарларыны Брајт вә башгаларына гаршы мүдафиә етмәјә галхымышды. «Times» дејир: «Бир чохларымызны фикринчә, нә гәдәр ки, биз өзүмүз өз чаван гадыналарымызды галчы горхусу өзәзинә ачыг горхусу алтында сахлајыб өлүчәк гәдәр ишләзлик, үзәлери анализкәлиә гулдар олуб өз гулларыны һеч олмазса јакшы једирән вә онлардан анчаг орта дәрәжәдә иш тәләб едән аиләләрә гаршы нә һагла бу гәдәр һидәтлә дәнйша биләрик» («Times», 2 июл 1863-чү ил). Ториләрин «Standard» гәзети дә [15 август 1863-чү ил] Мүмен һолд чәнабларыны ејни дилдә тангид едиб јазырды: «О. гулдарлары диндән конар елан етдији һалда, Лондон фәјтончуларыны, оминбус кондукторларыны вә и. а. күндә үмүмијјәтлә 16 саат ишләдиб онлара тула пајы верән һарифләрә бирликдә ибадәт едир». Нәһајәт, гејбдән хәбар верән Томас Карлејл чәнабларынын сәси ешилди ки, мән һәлә 1850-чи илдә онун һағгында ашағыдакы сөзләри јазмышым: «Дәһлиик парәстишчиндән... дәһлиик јох олуш, парәстш исә галмышды»⁹¹⁾. О, јаздығы ғыса тәмсилдә мүасир тарихни диггәтәшәјән Јекана һадисәсинә, Јә'ни Америкадакы Ватандаш мүнәрибәсинә анчаг белә бир мәнә верир ки, шималы Пјотр вар гүввәси илә чәнублу Пәвелин башыны әмәк истәјир, чунки шималы Пјотр Фәйләни «күәмүздә», чәнублу Пәвел иса «өмүрлүк» тутур («Macmillan's Magazine», 11th Americana in piece». Август 1863-чү ил). Ториләрин шәһәрләрдәки муздулу фәһләрә—кәндләрдәкиләрә јох һа!—басләдији рағбәт, бир сабун көпүјү кими, нәһајәт, белә партајыб дағылды. Бу рағбәтнин мәнһијәти көләлик аланыр!

мажан вэ инсанын, демэк олар, сөвг-тэбии мөшгэлэсиндэн ибарэт олан бу пеша, һэддэн артыг ишлэмэк нэтичэсиндэ инсанын мөшв олмасына сәбәб олур. Инсан күндә филан гэдәр чәкич вурә биләр, филан гэдәр аддым ата биләр, филан дәфә нәфәс ала биләр, филан чүр иш көрә биләр вә орта һесабла, мәсәлән, 50 ил јашајар. Ону филан гэдәр артыг чәкич вурмаға, филан гэдәр артыг аддым атмаға, филан гэдәр артыг сүр'әтлә нәфәс алмаға мөчбур едирләр, бу исә онун өз һәјат гүввәсини үмумијјәтлә дәрәддә бир нисбәтиндә артыг сәрф етмәсинә сәбәб олур. О һәмин вәзифәни јеринә јетирмәјә чалышыр вә нәтичәдә мә'лум олур ки, онун мүәјјән мүддәтдә көрдүјү иш дәрәддә бир нисбәтиндә артыр вә инсан 50 јаш әвәзинә 37 јашында өлүр⁹¹⁾.

4. КҮНДҮЗ ВӘ КЕЧӘ ӘМӘЈИ. НӨВБӘ СИСТЕМИ

Дәјәри артырмаг просеси нөгтеји-нәзәрдән истеһсал васитәләри, сабит капитал анчаг әмәји өз чанына чәкмәк вә һәр-дамчы әмәклә бирликдә мувафиг мигдар изафи әмәји дә чанына чәкмәк үчүндүр. Истеһсал васитәләри бу вәзифәни јеринә јетирмирсә, бунларын садәчә мөвчуд олмасы капиталист үчүн мәнфи иткидир, чүнки истеһсал васитәләри истифадәсиз галдығы бүтүн мүддәтдә сәмәрәсиз аванс едилмиш капитал олур; арасы кәсилмиш истеһсалын јенидән ишә салынмасы әләвә хәрч тәләб едәндә һәмин итки мүсбәт итки олур. Иш күнүнүн тәбии күн һәддиндән артыг узадылмасы, кечәнин һесабына узадылмасы анчаг јарымчыг бир чарә олур, чанлыг әмәк ганы сормагда зәли әтәшини анчаг мүәјјән дәрәчәдә сөндүрә билир. Буна көрә дә бир кечә-күндүзүн бүтүн 24 сааты әрзиндә әмәји мәнимсәмәк, капиталист истеһсалынын тәбиәтинә хас олан имманент чәһддир. Лакин ејни иш гүввәләрини һәм күндүз, һәм дә кечә сормаг чисмән мүмкүн олмалдығына көрә, бу чисмани манеәләри арадан галдырмаг үчүн, күндүз истеһлак едилән иш гүввәләри илә кечә истеһлак едилән иш гүввәләрини нөвбәләшдирмәк лазым кәлир, һәм дә белә бир нөвбә мүхтәлиф үсуллар тәтбиг етмәјә имкан вермәлидир, мәсәлән, елә тәшкил олунамалдыр ки, фәһләләрин бир гисми бир һәфтә күндүз ишләсин, кәлән һәфтә кечә вә и. а. Мә'лум олдуғу кими, белә нөвбә системи, белә нөвбәли тәсәррүфат Инкилтәрә памбыг парча сәнајесинин вә башга сәнајә саһәләринин там сағлам кәнчлик дөврүндә һөкм сүрүрдү вә һазырда, әзчүмлә, Москва губернијасынын памбыг парча фабрикләриндә кениш јайлыр. Бөјүк Британија сәнајесинин индијәдәк һәлә дә «сәрбәст» галан бир чох саһәләриндә, о чүмләдән Инкилтәрә, Уелс вә Шотландијанын домна собаларында, дәмрчиханаларында, дәмр прокаты заводларында вә

⁹¹⁾ Dr. Richardson, ситат кәтирилән мөгалә.

башга металлуржи мануфактураларында бу 24 саатлыг истексал просеси бир систем олараг јенә дә давам едир. Эмәк просеси нәинки һәфтәнин јалныз алты иш күнүнүн һәр бириндә 24 саат давам едир, һәм дә чох заман базар күнләринин дә 24 саатыны эһатә едир. Фәһләләр киши вә гадынлардан, јашлылардан вә һәр ики чинсдән олан ушаглардан ибарәтдир. Бурада 8 (бә'зи һалларда 6) јашындан тутмуш 18 јашынадәк ушаг вә јенијетмәләр вардыр⁹²⁾. Бә'зи саһәләрдә гыз вә гадынлар кечә ишиндә кишиләрлә бирликдә ишләјирләр⁹³⁾.

Кечә әмәјинин үмумијјәтлә зәрәрли нәтичәләри һәлә бир јана дурсун⁹⁴⁾, кечә-күндүз арасыкәсилмәдән 24 саат давам едән истексал просеси номинал иш күнү һүдудуну ашыб кечмәк үчүн сон дәрәчә әлверишли шәраит јарадыр. Мәсәлән, јухарыда көстәрдијимиз вә бөјүк кәркинлик тәләб едән сәнәјә саһәләриндә рәсми иш күнү һәр фәһлә үчүн чох заман 12 саат давам едән кечә вә ја күндүз ишиндән ибарәтдир. Лакин бу һәдләри ашан иш вахтындан артыг әмәк, бир рәсми инкилис һесабатынын дили илә десәк, бир чох һалларда «һәгигәтән дәһшәтли» («truly fearful»)⁹⁵⁾ олуp.

Бу һесабатда дејилир: «Шаһидләрин ифадәсинә көрә 9—12 јашлы оғланлар о гәдәр әмәк сәрф едирләр ки, инсан һеч бир заман буну ағлына кәтирә билмәз вә бундан соңра һөкмән белә бир нәтичәјә кәлмәјә билмәз.

⁹²⁾ „Children's Employment Commission, Third Report“. London, 1864, p. IV, V, VI.

⁹³⁾ „Стаффордшир вә Чәнуби Уелсдә чаван гыз вә гадынлар даш көмүр мә'әнләриндә вә кокс собаларында тәкчә күндүзләр дејил, кечәләр дә ишләјирләр. Парламентә тәғлим олунан һесабатларда чох заман бу һал һәмјә мә'лум олан чидди бир бәхәнни сәбәби сәјилыдыр. Кишиләрлә бирликлә ишләјән вә кейимләри онларынкындан чох аз сечилән, үст-башлары һисли-кирли гадынлар өз һејсијәтләрини итирмәклә мә'нави сымаларына да итирмәк тәһүкәси гәршысында галырлар, чүнки гадына мүнәсиб олмајан ишләрдә ишләјирләр“ (јенә орда, 194, сәһ. XXVI, мугәјисә ет: „Fourth Report“ (1865), № 61, p. XIII). Шүшә заводларында да вәзијәт бунун ејнидир.

⁹⁴⁾ „Кечәләр ушаг әмәји тәтбиғ едән бир полад фабрикчиси дејир: „Әлбатта, тәбикир ки, кечәләр ишләјән јенијетмәләр күндүзләр јатыб ләззымынча динчәлә билмир вә ертәси күн сәһәрдән ахшамә гәләр авара кәзмәли олуpлар“ („Children's Employment Commission, Fourth Report“, № 63, p. XIII). Бир һәким бәдәнин сағламлыгы вә инкишаф етмәси үчүн күн ишығынын һәјри һагғында, әзчүмлә, белә дејир: „Ишыг бәдәнин тохумаларына биләвәситә тә'сир көстәрәиб бунарлар мейкәмләдир вә еластик едир. Кифәјәт гәләр ишыг көрмәјән һейванларын әзәлләри бошәлыб еластиклијини итирир, гычғыландырычы амил олмадыгы үчүн әсәб гүввәси фәзалијәтдән дүшүр вә бәдәндә бөјүмә просесиндә олан һәр шәјин инкишафы ләнкијир... Ушагларә кәлдиклә, даим бол күн ишыгы көрмәк вә күнүн бир һиссәси әрзиндә күнәш шуаларынын биләвәситә тә'сири алтында олмаг онларын сағламлыгы үчүн хусусиәлә мһүмдүр. Ишыг гиланын јахшы һәзм олунуб ојнаг гәна чәзрилмәсинә көмәк едир вә әмәлә кәлән тәзә лифләри мейкәмләдир. Ишыг көз органларыны да гычғыландырыр вә беләликлә бейнини өз мұхтәлиф функцијаларыны даһа интензив шәкилдә ифа етмәсинә сәбәб олуp“. Биз бу парчаны Вустердә „General Hospital“-ын баш һәкими ч-б У. Стрейничи „Сағламлыг мәнбәләри“⁹⁶⁾ һагғындакы әсәриндән (1864-чү ил) көтүрмүшүк; о, истһатг комиссијасынын үзү ч-б Уајтә мәктубунда јазыр: „Ғабагларда мән Ланкаширлә кечә әмәјинин фабрик ушагларына нечә тә'сир етдијини көрүшәм вә бә'зи саһибкарларыи әдәтән деликләрини тамәмилә әксинә олараг гәтијјәтлә дејирәм ки, кечә әмәји ушагларын сағламлыгына чох тез зәрәр вурур“ („Children's Employment Commission, 4th Report“, № 284, p. 55). Белә мәсәләләрин үмумијјәтлә чидди мубәһисәјә сәбәб олмасынын өзү, капиталистларын вә онларын алатчыларынын бейни функцијасына“ капиталист истексалынын нечә тә'сир етдијини чох көзәл сүбүт едир.

⁹⁵⁾ Јенә орда, № 57, p. XII.

ки, валидејилэриш вэ саһибкарларыш бу чүр өзбашыналығына даһа дөзмөк олмаз»⁹⁶⁾.

«Умумијјәтлә оғлан ушағларыныш каһ күндүз, каһ да кечә ишләдил-мәсиниш өзү, ишни истәр гызғыш, истәрсә ади вахтларында иш күнүнүн би-бырчасына узадылмасына сәбәб олур. Иш күнүнүн бу чүр узадылмасы бир чох халларда јалһыз дәһшәтли дејил, һәтта ачығчасына ағлакәлмәз шәкил алыр. Һәмишә елә олур ки, вахты гуртаранлары эвәз етмәли олан ушағлардан бәзиләри бу вә ја башга бир сәбәбә көрә ишә кәлмир. Бу һалда өз иш күнүнү битириш иш јериндә олан оғланлардан бири вә ја бир нечәси ишә кәлмәјәни эвәз етмәлидир. Бу систем о гәдәр мәшһур олмушдур ки, мән ишә чыхмајан ушағлары кимлә эвәз етдијини бир прокат заводу директорундан сорушанда: «Мән билирәм ки, бу мәсәлә мәнә мәлүм олдуғу кими сизә дә јахшыка мәлүмдур»—чавабыны верди вә һеч бир тәрәддүд етмәдән јухарыдакы факты тәсдиг етди»⁹⁷⁾.

«Номинал иш күнү сәһәр саат 6-дан ахшам саат 5¹/₂-ә гәдәр давам едән бир прокат заводунда бир оғлан ушағы... 6 ај әрзиндә һәфтәдә азы дөрд кечә, ертәси күн ахшам саат 8¹/₂-ә гәдәр ишләмишдир». «Доггуз јашында олан башга бир оғлан бәзән һәрәси он ики саатлығ үч нөвбәтә далбадал ишләјир, он јашына чатанда исә ики күн вә ики кечә фасиләсиз ишләјирди». «Инди 10 јашында олан үчүнчү оғлан үч кечә далбадал сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-јә гәдәр, галан кечәләр исә ахшам саат 9-а гәдәр ишләјирди». «Инди 13 јашында олан дөрдүнчү оғлан бүтүн һәфтә боју ахшам саат 6-дан ертәси күн саат 12-јә гәдәр, бәзән исә үч нөвбә далбадал, мәсәлән базар ертәси сәһәрден чәршәнбә ахшамы кечәјә гәдәр ишләјирди». «Инди 12 јашында олан бешинчи оғлан Стејвли чугун заводунда ики һәфтә әрзиндә сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-јә гәдәр ишләјирди вә инди даһа белә ишләјә билмир». Доггуз јашлы Чорч Аллинсуорт дејир: «Мән бураја кечән чүмә күнү кәлмишәм. Биз ертәси күн сүбһ саат үчдә ишә башламалыјдыг. Олур ки, бүтүн кечәни бурада галдым. Евимизлә бураныш арасы 5 милдир. Дәри дөшлүјү алтыма салдым, көдәкчәми дә үстүмә чәкиб дөшәмәдә јердә јатдым. Сонракы ики күндә ишә сәһәр саат 6-да кәлирдим. Бәли, бура чох гызғын јердир! Бураја кирәндән габаг да бир ил домна собасында ишләмишдим. Бу завод кәндәлә јерләшән чох бөјүк завод иди. Орада да шәнбә күнү ишә сәһәр саат 3-дан башлајырдым, амма јахында олдуғумуза көрә һеч олмаса кедиб евдә јата билирдим. Башга күнләр сәһәр саат 6-да ишә башлајыб, ахшам саат 6-да вә ја 7-дә гуртарырдым» вә и. а.⁹⁸⁾.

⁹⁶⁾ Јена орада, («4th Report», 1865), № 58. сәһ. XII.

⁹⁷⁾ Јена орада.

⁹⁸⁾ Јена орада, сәһ. XIII. Бу «иш гүвәәләринни» үмуми инкишаф сәвијјәси, истинтаг комиссиясы үзләриндән бири илә едилән ашағыдакы сөйбәтлән көрүнүр ки, бу да һөкмән белә олималылар: 12 јашлы Черимаја һејнс дејир: «... дөрд дафә дөрд ејлар сәккиз, амма дөрд дәнә дөрдлүк (4 hours) ејлар он алты... Онун фикринчә крал о адамдыр ки, бүтүн пүд, бүтүн гызыл онун алиндәдир (A king is him that has all the money and gold). Бизим бир кралымыз вар; дејирләр ки, о краличәдир, адына да шаһзәдә ханым Александрә дејирләр. Дејирләр ки, о, кралчәнин оғлуна арә кетмәлидир. Шаһзәдә ханым—кишидир». Он ики јашлы У. Төрнер дејир: «Мән Инкитәрәдә јашамырам. Күман едирәм ки, белә бир өлкә вардыр, амма онун барасында индјәләк һеч бир шәј билмирдим». Он дөрд јашлы Чои Моррис дејир: «Мән ешитмишәм ки, дујаны алаһ јаратмыш вә анчаг бүтүн хаал батыб бирчә адам галмышдыр, о да, ешитдијимә көрә, балача бир гүш имиш». Он беш јашлы Уилјам Смит дејир: «Алаһ кишини, киши дә гадыны јаратмышдыр». Он беш јашлы Едуард Тејлор дејир: «Лондон барасында һеч бир шәј билмирәм». Он једди јашлы Һенри Матјумен дејир: «Бир нечә дафә килсәјә кетмишәм... Онларын вәз еләдикләри ләам Иса ады бирсиңдир. Башга ад билмирәм, бу Исанын өзү һатгында да бир шәј дејә билмирәм. Ону өлдүрмәишләр, башга адамлар кими о да өз әчәли илә өлмүшдүр. О, бәзи чаһәтлән башга адамлардан фәргләнирмиш, чүнки бир нөв динлар имиш, башгалары исә динлар дејилмишләр» (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't) (Јена орада, № 74, сәһ. XV). «Иблис рәһмдил вүчүддур. Мән онун һарада јашалдығыны билмирәм». «Иса јаман адам имиш». («The devil is a good person. I don't know where he lives». «Christ was a wicked man»).

Инди көрәк бу 24 саатлыг системн капитал өзү нечә гәләмә верир. Әлбәттә, капитал бу системнн җарамаз чәһәтләрини пәр-дәләјиб иш күнүнү «дәһшәтли вә ағлакәлмәз дәрәчәдә» узат-мағ үчүн бу системдән суи-истиғадә едилдиҗи үзәриндән сүкутла кечир. Капитал бу системнн анчаг «нормал» форма-сындаң данышыр.

Нејлор вә Викерс чәнабларынын полад фабрикиндә ишлә-јән 600-дән 700-ә гәдәр фәһләнин анчаг 10%-и 18 јашына чат-мајан јенијетмәләрдир, бунлардан да 20 нәфәр оғлан ушағы кечә нөвбәсиндә ишләјир. Бу фабрикчи чәнаблар белә де-јирләр:

«Оғланлара исти гәтијјән әзијәт вермир. Нәрарәт, јәгин ки, 86—90 дәрәчәјә чатыр [Фаренһейт илә; Селси илә 30°—32°]... Дәмирчи вә прокат е'малатханаларында фәһләләр нөвбә илә каһ күндүз, каһ да кечә ишләјир-ләр, бүтүн гәлән е'малатханаларда исә, әксинә, иш анчаг күндүзләр сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр давам едир. Дәмирчиханада саат 12-дән саат 12-јә гәдәр ишләјирләр. Бир гәдәр фәһлә даим кечә ишләјәрәк, күндүз нөвбәсинә кечмир... Биз зәнн етмирик ки, кечә иши илә күндүз ишинин сағламлыға» (Нејлор вә Викерс чәнабларынын сағламлығина?) «тә'сири мүхтәлиф олсун вә јәгин ки, адам мүхтәлиф вахтларда дејил, өз истираһәт вахтына дәјишмәјиб һәмишә ејни заманда динчәләндә даһа јахшы јатыр... 18 јашындан кичик 20-јә гәдәр оғлан ушағы кечә нөвбәсиндә ишләјир... Кечә нөвбәсиндә 18 јашындан кичик оғлан ушағы ишләтмәсәк кечинә бил-мәрик (not well do). Е'тиразымыз она көрәдир ки, бунсуз истәһсал хәрчләри артыр. Мәһарәтли ишчи вә шә'бә мүдирләри талмағ асан дејилдир, оғлан ушағлары исә истәһсалдиҗи гәдәр вар... Әлбәттә, биздә ишләјән оғлан ушағ-ларынын нисбәтән аз олдуғу нәзәрә алынарса, кечә ишини мәһдуд етмәјин бизим үчүн бөјүк бир әһәмијјәти вә ја мә'насы ола билмәз»⁹⁹).

«Бу гыз (10 јашындадыр) God [аллаһ] әвәзинә һәрф-һәрф Deg [ит] дејир вә кралнчынн адыны билмир» (Children's Employment Commission. 5th Report*, 1866, p. 55, № 278). Ады чәкилән метал мануфактураларындакы бу систем шүшә вә кағыз фабрикларында дә һөкм сүрүр. Кағзын машинала истәһсал едилдиҗи кағыз фабрикларында чынданы чешилдәмәкдән башға, бүтүн иш проселләри үмуми бир гәјдә оларағ кечә дә давам едир. Бә'зи һалларда кечә ишини нөвбәләр вәснәсилә бүтүн һәфтә узуну, адәтән базар күнү кечәдән башлаја-рағ кәлән шәнбә күнү кечә саат 12-јә гәдәр фәсиләсиз давам етдирирләр. Күндүз нөвбәсиндәки фәһләләр һәфтәнин беш күнүнү һәр күн 12 саат, бир күнүнү дә 18 саат ишләјирләр, кечә нөвбәсиндә оланлар исә һәфтәнин 5 кечәсини һәр кечә 12 саат, бир кечәсини дә 6 саат ишләјирләр. Башға һалларда нөвбәләри јерн дәјишнән күнләрдә һәр нөвбә сыра илә 24 саат ишләјир. Бир нөвбә базар ертәси 6 саат вә шәнбә күнү 18 саат ишләјир ки, 24 саат тамам олсун. Бә'зи һалларда ара нөвбәләр системи тәтбиғ олунур, бу система көрә кағыз машиналарында чалышн фәһләләри һамысы бүтүн һәфтә узуну күндә 15—16 саат ишләјирләр. Истинтаг комиссијасынын үзвү Лорд дејир: «Бу систем 12 вә 24 саатлығ нөвбә системләринин бүтүн балаларыны санки өзүндә бирләшдирир. Бу системлә гурулан кечә ишләриндә 13 јашындан ашағы ушағлар, 18 јашындан ашағы јенијетмәләр вә гадынлар ишләјир. Он ики саат-лығ системдә онлар ишә кәлмәјән фәһләләри әвәз етмәк үчүн бә'зан ики нөвбә, ја'ни 24 саат ишләмәли олулар. Шаһидләрин иғадәләри сүбүт едир ки, оғлан вә гыз ушағлары чох заман иш вахтындан артығ 24 саат вә һатта 36 саат фәсиләсиз ишләдирир. Кағыз чиләламағ кими, фәсиләсиз вә дәјишмәз ишдә* он ики јашлы гызларла раст кәлмәк олур ки, булар «јемәк үчүн ики вә ја ан чоху үч дәфә верилән јарым саатлығ тәнаффусдан башға һеч бир мүһтәзәз истираһәт вә ја тәнаффус көрмәдән» бүтүн ајн күндә 14 саат ишләјир-ләр. Дәһши кечә ишини тамамилә ләғв олундуғу бә'зи фабриклардә иш вахтындан артығ ишларин мүддәти дәһшәтли дәрәчәјә чатыр, һәм дә бу ишләр «чох заман сон дәрәчә исти-јәрдә көрүлән эн натәһиз вә әи јекнәсәг проселләрдән ибарәт олар» («Childrens Employ-ment Commission. 4th Report*, 1865, p. XXXVIII, XXXIX).

⁹⁹) «Fourth Report etc.», 1865, № 79, p. XVI.

Чон Браун вэ К^о-сы чэнабларынын полад вэ дэмир заводлары фирмасында 3 000 киши вэ жениетмэ ишлэјир, һәм дэ полад вэ дэмир назырланмасы кими ағыр ишлэрин бир һиссэси «нөвбэ илэ, күндүз вэ кечэ» көрүлүр; һәм бир фирманын нүмајэндэси Ч. Еллис чэнаблары дејир ки, поладэриден заводлары ағыр шэраитиндэ ишлэјэн ики нэфэр јашлы фэһләјэ бир вэ ја ики жениетмэ дүшүр. Онларын мүэссисэсиндэ 18 јашындан ашағы 500 жениетмэ вардыр вэ бунлардан 170 нэфэри вэ ја тэхминэн 1/3 һиссэси 13 јашындан кичик ушаглардыр. Ч-б Еллис тэклифлэрэ эсасэн ганунда едилэчэк дэјишиклик барэсиндэ дејир:

«Зэни етмирэм ки, 18 јашына чатмамыш шэхслэрин күндэ 12 саатдан артыг ишлэдилмэснэ гадаган олунса, чох пис (very objectionable) олар. Лаккин куман етмирэм ки, кечэ ишиндэ 12 јашындан јухары жениетмэлэри ишлэтмэдэн кечинмэјин мүмкүн олдуғу лэһиннэ бир сүбүт кэтирилэ билсин. Биздэ ишлэјэн жениетмэлэрин кечэ ишини гадаган едэн ганунданса, 13 јашына вэ ја һэтта 15 јашына чатмамыш ушагларын үмумијјэтлэ ишлэмэсини гадаган едэн бир ганун верилмэсиннэ биз даһа тез разы олардыг. Күндүз нөвбэсиндэ мэшгул олан жениетмэлэр нөвбэ илэ кечэлэр дэ ишлэмэлидирлэр, чүнки јашлы фэһлэлэр даим кечэ ишлэјэ билмэзлэр; даим кечэ ишлэмэк онларын сэлһэтини тамамилэ поза билэр. Биз белэ куман едирик ки, вахташыры кечэ иши зэрэрли олмаз». (Өз мүэссисэлэринини манафејини күдэн Нејлор вэ Викерс чэнаблары белэ куман едирдилэр ки, эксиннэ, даим кечэ ишлэмэк дејил, мэфз вахташыры кечэ иши зэрэрли ола билэр.) «Биз көрүрүк ки, каһ күндүз, каһ кечэ ишлэјэнлэр дэ тэкчэ күндүз ишлэјэнлэр кими сағламдырлар... Биз 18 јашындан кичик жениетмэлэр үчүн кечэ ишини гадаган олунмасына она көрө етираз едирик ки, бу һалда хэрчимиз артар; бизим јеканэ эсасымыз да мэфз будур». (Нэ гэдэр ачыг һэјасызыг!) «Биз куман едирик ки, хэрчлэрин белэ артмасы, мүэссисэнини (the trade) өз мүвэффэгијјэтлэриннэ зэрэр вурмадан таб кэтирэ билэчэји хэрч һэддини ашарды (As the trade with due regard to etc. could fairly bear!)» (Нэ гэдэр шит бир данышыг!) «Бурада эмэк аз тапылыр, бу чүр тэнзим едилэндэ исэ һеч кифајэт етмэзди» (јэ'ни Еллис, Браун вэ К^о-сы иш гүввэсинни там дэјэринин өдөмэјэ мачбур олмаг кими гаршысыалынмаз бир вэзијјэтэ дүшэрдилэр)¹⁰⁰.

«Каммелл вэ К^о-сы чэнабларынын «Тсиклоп» адлы полад вэ дэмир заводлары да, јухарыда көстэрилэн Чон Браун вэ К^о-сы мүэссисэси кими ирн мүэссисэлэрдэндир. Бунларын баш директору шайнд сүфэти илэ һөкүмэт комиссијјасы үзвү Уајта јазылы ифадэ вермиш, сонра исэ, јенидэн көздэн кечириб дүзэлтмэк үчүн өзүнэ гайтарылан элјазмасыны кизлэтмэји мүнасиб билмишди. Лаккин ч-б Уајтны һафизэси јашыдыр. Ону јахшы јадындадыр ки, ушагларын вэ жениетмэлэрин кечэ ишини гадаган едилмэснэ бу чэнаб тсиклоплар үчүн «мүмкүн олмајан бир шејдир; бу, онларын заводларыны бағламаг демэк оларды», онсуз да бунларын мүэссисэсиндэ 18 јашындан кичик жениетмэлэр анчаг 6%-дэн бир гэдэр артыг, 13 јашындан кичик ушаглар исэ чэми 1%-дир!»¹⁰¹).

¹⁰⁰) „Fourth Report etc.“, 1865, № 80, p. XVI.

¹⁰¹) Јенэ орада, 82, сән. XVII.

Сандерсон гардашлары вә К^о-сынын Аттерклиффдәки поладәртмә, дәмир прокаты вә дәмирчи заводлары фирмасынын нүмайәндәси ч-б J. Ф. Сандерсон һәмни мәсәлә барәсиндә белә дејир:

«18 јашындан кичик јенијетмәләрин кечә ишинин гадаган едилмәси бөјүк чәтинликләр төрәтмиш оларды; башлыча чәтинлик одур ки, ушагларын әвәзинә јашлы кишиләри ишләтмәк лазым кәләр вә бу да хәрчи артыра биләрди. Мән бунун нечәјә тамам олачагыны дејә билмәрәм, амма, јәгин, хәрч о гәдәр артмаз ки, фабрикчи дә буна әсәсән поладын гижмәтини артыра билсин, демәли, зәрәр фабрикинин үзәринә дүшәрди, чүнки фәһләләр» (нә тәрс мәхлугдур!) «бу зәрәри чәкмәкдән, әлбәттә, имгина едәрдиләр». Ч-б Сандерсон ушаглара нә гәдәр әмәк һаггы вердијини билмир, ләкин дејир ки, «һәтмәл, һәфтәдә адамбашына 4—5 шиллинг дүшүр... Оғлан ушагларынын көрдүјү иш елә ишдир ки, буна үмумијјәтлә» («general»); әлбәттә, һеч дә һәмишә «хүсусилә» дејил! «Јенијетмәләрин күчү тамамилә чатар, буна көрә дә јашлы фәһләләрин даһа артыг гүввәси зәрәрин әвәзини едәјәчәк һеч бир хејир верә билмәздн, јахуд да, чох агыр мегал ишләтмәк лазым кәлдијн надир һалларда хејир верәрди. Бундан әләвә јашлы фәһләләр өз әли алтында оғлан ушагларынын олмамасыны, чәтин ки, истәсинләр, чүнки јашлы кишиләр о гәдәр дә үзүјола олмурлар. Бир дә, оғлан ушаглары иши өјрәнмәк үчүн кичик јашларыннан ишә башламалыдырлар. Одур ки, јенијетмәләрин әмәјини анчаг күндүз иши илә мөһдүд етмәк бу мәгсәдинә әлдә едилмәсинә мане оларды».

Лакин нә үчүн? Нә сәбәбә јенијетмәләр өз «пешәләрини» күндүз өјрәнә билмәзләр? Дәлилиниз нәдир?

«Она көрә ки, нөвбә илә бир һәфтә күндүз, бир һәфтә кечә ишләјән вә бүтүн бу мүддәтдә өз нөвбәсиндәки јенијетмәләрдән ажры дүшән јашлы фәһләләр јенијетмәләрдән кәтүрә биләчәкләри хејрин јарысыны итирмиш оларлар. Ахы онларын јенијетмәләрә рәһбәрлик етмәси јенијетмәләрин әмәк һаггынын бир һиссәси һесаб олуур, бу исә јашлы фәһләләрә јенијетмәләри учуз ишләтмәк имканы верир. Беләликлә, һәр бир јашлы фәһлә өз мөһфәәтинин јарысыны итирмиш оларды».

Башга сөзлә десәк: Сандерсон чәнаблары јашлы фәһләләрин әмәк һаггынын мүвафиг һиссәсини јенијетмәләрин кечә әмәји һесабына вермәк әвәзинә, өз чибләриндән вермәли олардылар. Бу һалда Сандерсон чәнабларынын мәнфәәти бир гәдәр азалмыш оларды; буну исә Сандерсонлар јенијетмәләрин өз пешәләрини нә сәбәбә күндүз өјрәнә билмәјәчәкләрини сүбут етмәк үчүн кафи бир әсәс һесаб едирләр¹⁰²⁾. Бундан әләвә, бүтүн даими кечә иши инди јенијетмәләрин әвәз етдији јашлы фәһләләрин үзәринә дүшәрди вә онлар буна таб кәтирә билмәздиләр. Мүхтәсәр, о гәдәр бөјүк чәтинликләр мејдана чыхарды ки, бунлар јәгин кечә ишинин тамамилә ләғв едилмәси

¹⁰²⁾ «Рефлексия вә дәлилләрлә зәкки олан зәманәмиздә һәр шеј үчүн, һәтта ән пис вә чиркин фикир вә һәрәкәтләр үчүн әсәс кәстәрә билмәјән адам јәгин ки, чох дајаз пис адамдыр. Дунјадә корланмыш олан на варса, јахшыча дәлилләр әсасында корланмышдыр» (Hegel «Encyclopädie». Erster Theil. «Die Logik», Berlin, 1840, S. 249).

үчүн эсас оларды. J. Ф. Сандерсон дејир: «Полад истеҢсалынын өзүнэ кэлдикдэ исэ, бунун неч бир фэрги олмазды, амма!..» Амма Сандерсон чэнаблары полады садэчэ полад хатиринэ истеҢсал етмирлэр. Полад истеҢсалы мэнфээт истеҢсал етмэк үчүн јалныз бир васитедир. Поладэритмэ собалары, прокат заводлары вэ и. а., биналар, машинлар, дэмир, көмүр вэ саирэ јалныз дөнүб полад олмаг дејил, бундан даҥа артыг вэзифэси вар. Бунларын вэзифэси өз чанына изафи эмэк чэкмекдир вэ 24 саат эрзиндэ бунлар 12 саатдакындан, элбэттэ, чох изафи эмэк чэкэ билэр. Доғрудан да, бунларын һамысына аллаһын вэ инсанларын гојдуғу ганунлара көрө саһиб олмаг Сандерсонлара мүэјјэн мигдар ишлэк эли бүтүн кечэ-күндүз ишлэтмэк ихтијары верир; эмэји өз чанына чэкмэк ишиндэ фасилэ эмэлэ кэлэн кими бунлар өзүнүн капитал характерини итирир, буна көрө дэ Сандерсонлар үчүн халис зэрэр олур.

«Лакин бу һалда итки она көрө үз верэрни ки, чох гијмэтли машинлар вахтын јарысында дајаныб һэрэкэtsiz галарды вэ биз индики системдэ истеҢсал едэ билдијимиз гэдэр мәнсул истеҢсал етмэк үчүи биналарын һачмини вэ машиларын мигдарыны икигат артырмалы олардыг, бу исэ хэрчи икигат артырарды».

Лакин сәбәб нәдир ки, мәнз бу Сандерсонлар. өз мүәссисәләриндә јалныз күндүз фәһлә ишләтмәләринә ичазә верилән вэ буна көрө дэ биналары, машинлары, хам материаллары кечәләр «һэрәкәtsiz галан» капиталистләрдән әлверишли вэ-зијјәттә олмаг иддиасындадырлар?

J. Ф. Сандерсон бүтүн Сандерсонлар адындаи чаваб вериб дејир: «Доғрудур, доғрудур, машинларын һэрәкәtsiz галмасы үзүндән баш верән итки анчаг күндүзләр ишләјән мүәссисәләрин һамысына андир. Лакин эритмэ собаларынын тәтбији бу һалда һәдсиз иткиләрә сәбәб оларды. Бу собалар сөндүрүлмәјэндә јаначаг исаф олунур» (инди бунун әвәзинә фәһләләрин һәјәти исаф олунур), «собалар сөндүрүләндә исэ, онлары јенидән јандырыб лазымы һәрәрәт әлдә етмэк үчүи вахт итир» (һалбуки һәтта сәккиз јашлы ушагларын өз јуку вахтыны итирмәләри бүтүн Сандерсон чэнаблары үчүн иш вахты газанмаг демәкдир), «буиди башга, һәрәрәтин дәјишилмәси собаларын өзүңү дэ хараб едәрди» (һалбуки адамларын күндүз вэ кечә нөвбәләриндә ишләдилмәсиндән еји собалара неч зэрәр дәјмир)¹⁰³.

¹⁰³) „Children's Employment Commission. 4th Report etc.“, 1865, № 85, p. XVII. Шүшә заводу сәһибләриндән бир чәнаб да белә нәзакәтлә дејирди ки, куја ушаглар үчүн «мүнтәзәм јеҗиэк вахты» гојмаг мүмкүн дејилдир. Чүнки бунун пәтмәсиндә собаларын верајин һәрәрәтин мүәјјән мигдары «тамамила итиб келәр» вэ «исаф олунар»; капиталистләрин өз пулларыны хәрчләмәкдә «чакникән», «пәһризкар» вэ «гәнаәтчил» олмасындан, инсан һәјәтины исаф етмәкдә исэ Тејмурләнк кими «исрафчы» олмасындак мүтәәссир олан—Јур, Сеннор вэ башгаларына, һабәла онларын Рошер вэ дикрәләрн кими инскин алман әләтиларына неч дә охшамәјән—истәнтиг комиссијасы үзәү Уајт һәмнин фикрә белә чаваб верир: «Јемәк үчүн мүнтәзәм вахт тәмин етмәк нәтијәсиндә индикиндан мүәјјән галар артыг һәрәрәт сәрф олунса да, белә бир «исрафчылыг, һәтта дәјәри пулла ифадә олунса да, шүшә заводларында ишләјиб бөјүјән ушагларын раһат хәрәк јејиб һәзи едә билмәјә маҗал тапмамасы үзүндән инди краллыгда исаф едилән һәјат гүввәси („the waste of animal power“) илә әсла мүҗәһисәјә кәлмәз» (јенә орала, сәһ. XLV). Өзү да

5. НОРМАЛ ИШ КҮНҮ УҒРУНДА МҮБАРИЗЭ.
ИШ КҮНҮНҮНҮ УЗАДЫЛМАСЫ ҲАГГЫНДА

XVI ЭСРИН ОРТАЛАРЫНДАН XVII ЭСРИН АХЫРЛАРЫНАДӘК
ВЕРИЛӘН ИЧБАРИ ГАНУНЛАР

«Иш күнү нәдир?» Капитал, күндәлик дәјәрини өдәдији иш гүввәсини истәһлак едә биләчәји мүддәт нә гәдәрдир? Иш гүввәсинин өзүнү тәқрар истәһсал етмәси үчүн ләзим олан иш вахты гуртарандан сонра бу иш күнү нә гәдәр узадыла биләр? Көрдүјүмүз кими, капитал бу суаллара белә чаваб верир: иш күнү кечә-күндүздән ибағрәт олан там 24 саатдыр, јалныз дин-чәлмәк үчүн верилән бир нечә саатлыг вахт бундан чыхыл-малыдыр, чүнки бунсуз иш гүввәси тамамилә јарарсыз һала кәлиб бир даһа өз вәзифәсини јеринә јетирә билмир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, фәһлә бүтүн өмрү боју иш гүввәсиндән башга бир шеј дејилдир, буна көрә дә онун бүтүн өмрү тәби олараг вә һүгуг нөгтеји-нәзәриндән иш вахтыдыр вә, демәли, бүтүн-лүјү илә капиталын өзү-өзүнә артмасы просесинә мәнсубдур. Инсанын тәһсил алмасы, өз зейһини инкишаф етдирмәси, ич-тиман вәзифәләрини јеринә јетирмәси, јолдашлары илә үлфәт етмәси, өз физики вә зейһи гүввәләриндән сәрбәст истифадә етмәси үчүн, һәтта—базар күнү мүгәддәс сајылан бир өлкәдә дә¹⁰⁴⁾—базар күнүнү бајрам етмәси үчүн ләзим олан вахта

„тәрәгги или“ олан 1865-чи илдә! Бутулка вә флинтглас һазырланан заводларда ишләјән ушаг ағыр шејләри көтүрүб дашымаг үчүн тәләб олундуғу гәдәр гүввә сәрф етмәклән башга 6 саат әрзиндә фәсиләсиз о јан-бу јаня келиб кәлмәк үчүн 15—20 мил (инкилис мил) јол кетмәлидр! Иш исә чох заман 14—15 саат лавам едир! Бир чох белә шүшә заводларында да Москва әјрнә фабрикләриндә олдуғу кими алты саатлыг ивәбә системи һәки сүрүр. „Бир иш һәфтәси әрзиндә ән узун сүрән фәсиләсиз истираһат 6 саатдыр. Лакин фабрикә келиб кәлмәк, јууумаг, кейинмәк, хәрәк јемәк үчүн ләзим олан вахт бундан чыхылмалыдыр, чүнки бунларын һамысы вахт истәјир. Беләликлә, истираһат үчүн һәгигәтдә чох аз вахт галыр. Әкәр јатмаг вахтындан кәсилмәсә, ојнамаға вә тәмиз һава алмаға вахт галмаз, һалбуки, һавасы чох исти бир бинадә бу гәдәр кәркин ишлә мөшғул олан ушагларын тәмиз һава алмасы вәчибдир... Лакин кечә јатанда сәһәр ишә кечикмәк фикри, күндүз исә күчәдән кәлән сәс-күј ушағын гыса мүддәт јухуламасына да мане олур“. 4-6 Уајт бир јенцетманни 36 саат фәсиләсиз ишләдјини вә он ики јашында оғланларын кечә саат 2-ја гәдәр ишләјәнлән сонра сәһәр саат 5-ә гәдәр, (чәми 3 саат) заводда јатараг, сәһәр дуруб јенидән ишә башладығларыны көстәдир. Уиуин һесабатын редакторлары олан Трименһир вә Тафиелл дејирләр: „Күндүз вә ја кечә ивәбәсиндә (spell of labour) оғланлар, гәзләр вә галыклар ағлакәлмәз дәрәчәдә чох ишләјирләр“ (јенә орада, сәһ. XLIII вә XLIV). Һалбуки „тәрки-дүнијалыглан“ дәм вуран шүшә заводу капиталисти балкә да кәчәјарысы портвейнин тәсириндән јыргалана-јыргалана клублана вә јајларкән долағанын алтынды сарсаг-сарсаг зүмүзү едиб дејир: „Britons never, ever, shall be slaves!“, [Јох, британијалылар һеч вахт, һеч вахт гүл олмајачағлар!]¹⁰⁴⁾.

¹⁰⁴⁾ Мәсәләни, Инкиләтәрәнин мұхтәлиф кәнд јерләриндә һәтта инди дә тәсаддуфан бир фәһләнн базар күнү өз евини ибағарындакы кичик бостанда ишләјән хөрәндә ону мұгәддәс базар күнүнү тәһгир етмәкдә тәгсирләндирир вә аз гала һабсә мәнқум едирләр. Јенә дә һәмни фәһлә, дини сәбәбләрә хөрә олса да, базар күнү металлүркија, кағыз вә ја шүшә заводуна ишә кәлмәјәндә мұғавиләни позмағда тәгсирләндирилир вә она чәзә верирләр. Әкәр базар күнүнү мұгәддәслијни капиталын „дәјәрини артырмаг просесиндә“ позуамышса, ортодоксал парламәнт буну гулағардына вурур. Лондоуну балыг вә тојуғ-чүчә базарында күнәмүздә ишләјән фәһләләр бир мәктубада (август 1863-чү ил) һәфтәнин ик 6 күнүнү орта һесаба күндә 15 саат, базар күнү исә 8—10 саат ишләдјикләрини билдирин вә базар күнү ишләмәјини гадаран олунамасын тәләб едирләр. Јенә һәмни мәктубдан көрүнүр ки, „базар күнү әмәјини“ мәнә Экстерт-һоллдә¹⁰⁷⁾ ләззәтлән Јемәккә дүшкүкү олан динлар аристократ ријәкарлар тәшвиғ едирләр“, „In cite siganda“ [„өз чансағағынын гајғысына гәлмағда“] бу гәдәр чанфәшанлыг едән һәмни „мүгәддәс синалар“ өз диндарлығларыны бу-

кэлдикдэ исэ, бунлар намысы бош чэфэнкијатдыр! Лакин коркорана вэ бүтүн варлығы илэ, ачкөз гурд кими изафи эмэјэ чан атан капитал, иш күнүнүн јалныз мәнэви һэддини дејил, сырф физики максимал һэддини дә ашыр. Капитал, бэдэнин бөјүмэси, инкишафы вэ сағламлығы үчүн лазым олан вахты да гәсб едир. О, тәмиз һава алмаг вэ күн ишығы көрмөк үчүн фәһләјэ лазым олан вахты да оғурлајыр. Капитал хөрөк јемөк вахтындан да кәсир вэ мүмкүн олдугча ону истеһсал просесинә дахил едир; нәтичэдэ бухар газанына көмүр, машинына исэ јағ верилдији кими, фәһләјэ дә јемөк елэ верилир ки, санки о да ади бир истеһсал васитәсидир. Һәјат гүввәсини бәрпа етмөк, тәзәләмөк вэ сағламлашдырмаг үчүн јахшыча јатмаг лазым кәлдији һалда, капитал бу вахтдан да кәсир бүсбүтүн тагәтдән дүшмүш бэдэнин анчаг јенидән һала кәлмәси үчүн һөкмән зәрури олан бир нечә саатлыг вахт верир ки, бу һалда инсан јатмаг дејил, санки гурујуб галыр. Беләликлә, бурада иш күнүнүн һәдди иш гүввәсини нормал вәзијјәтдә сахламаг мүлаһизәси илэ мүәјјән едилмир, әксинә, фәһлә һәр күн нә гәдәр ағыр әзәб вә әзијјәтлә ишләсә дә, ону мүмкүн гәдәр чох иш гүввәси сәрф етмәјэ мөчбур етмөк мүлаһизәси фәһләнин истираһәтинә мүәјјән һәдд гөјур. Капиталы иш гүввәсинин нә гәдәр өмүр сүрәчәји марағландырмыр. Ону анчаг, иш күнү әрзиндә фәһләнин максимум иш гүввәсини нечә һәрәкәтә кәтирә биләчәји марағландырыр. Тамаһкар бир торпаг саһиби чох кәлир көтүрмөк үчүн торпағын мөһсулдарлығыны исраф етдији кими, капитал да өз мөгсәдинә чатмаг үчүн иш гүввәсинин өмрүнү көдәлдир.

Беләликлә, әслиндә изафи дәјәр истеһсалындан, изафи әмөк сормагдан ибарәт олан капиталист истеһсалы, иш күнүнү узатмагла јалныз инсанын иш гүввәсини сарсыдыб ону өз инкишафы вэ фәәлијјәти үчүн лазым олан нормал мәнэви вә физики шәраитдән мөһрум етмөк дејил, иш гүввәсинин өзүнүн дә вахтындан әввәл түкәнмәсинә вә мөһв олмасына сәбәб олур¹⁰⁵⁾. Капиталист истеһсалы фәһләнин ишләјиб истеһсал етмөк вахтыны мүәјјән тәдәр узадыр, лакин буна фәһләнин өмрүнү гысалтмагла наил олур.

Лакин иш гүввәсинин дәјәринә, фәһләнин тәкрар истеһсалы үчүн вә ја фәһлә синфинин төрәјиб артмасы үчүн лазым олан әмтәәләрин дәјәри дахилдир. Беләликлә, һәдсиз артыб

һуна сүбүт елирләр ки, башгаларынын һәддән артыг ишләмәсини, мөһрумијјәт вә ачлығы дүңдәр олмасыны рәвә көрүрләр. *Obsequium ventris istis (фәһләләрә) perniciosus est [ғарынгулу олмаг онлар (фәһләләр) үчүн чох зәрәрдидир].*

¹⁰⁵⁾ Бундан әввәлки һесабатларда биз, һәддән артыг ишләмәјин... инсан иш гүввәсинин шүбһәсиз вахтындан әввәл түкәнмәсинә сәбәб олдуру һагында мөхтәлиф тәчрүбәли фабрикаларин рәјләрини көстәрмишдик" (*Children's Employment Commission. 4th Report*, 1865, № 64, p. XIII).

чоҳалмаға чан атан капитал, иш күнүнү тәбиәтә зидд шәкилдә узатмаға чәһд етмәклә аҗры-аҗры фәһләләрин өмрүнү вә бунула да онларын иш гүввәсинин фәалијјәт көстәрмәк мүддәтини ғысалдырса, ишләниб сырадан чыхан иш гүввәләринин јерини даһа артыг сүр'әтлә долдурмаг лазым кәлир, јә'ни иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәк хәрчи даһа чоҳ олмалыдыр; бу тамамилә она бәнзәјир ки, машин нә гәдәр тез ашыныб көһнәлирсә, машин дәјәринин һәр күн тәкрар истеһсал едилмәси лазым кәлән һиссәси дә бир о гәдәр чоҳ олур. Буна көрә дә адама елә кәлир ки, капиталын өз мәнәфеји нормал иш күнү гојмағын зәрури олдуғуну көстәрмәли иди.

Бир гулдар үчүн, фәһлә сатын алмаг, ат сатын алмаг кими бир шејдир. Онун гулу әлиндән чыханда, капиталы да әлиндән чыхыр вә бунун јерини долдурмаг үчүн, гул базарында јенидән хәрч чәкмәк лазым кәлир.

Лакин «Чорчија чәлтик тарлалары вә Миссисипи батаглыглары инсанын вүчудуну лабүддән нә гәдәр сарсытса да, орада инсан тәләфаты о гәдәр чоҳ дејил ки, онун јерини Виркинија вә Кентуккинин зәккин инсан «горуглары» һесабына долдурмаг мүмкүн олмасын. Игтисади мүлаһизәләр саһибкарын мәнәфејини гулун мүһафизә олунмасы мәнәфеји илә ејниләшдирдјинә көрә бу мүлаһизәләр гулла инсан кими рәфтар едилмәси үчүн мүәјјән бир тә'минат ола биләрди, лакин гул алвери башланандан сонра игтисади мүлаһизәләр, әксинә, гулла амансыз рәфтар едилмәсинә сәбәб олур, чүнки бир гулу башга зәнчи «горугларындан» кәтирилән јени гулла әвәз етмәк мүмкүндүрсә, онун өмрүнүн әһәмијјәти јашајаркән вердји мәһсулларлығын әһәмијјәтиндән аз олур. Бу сәбәбдәндир ки, хәричдән гул кәтирдән өлкәләрин гулдарлыг тәсәррүфатында белә бир гајда вардыр: ән сәрфәли тәсәррүфат одур ки, инсан шәклиндә олан һејвандан (human cattle) мүмкүн гәдәр аз вахтда мүмкүн гәдәр чоҳ әмәк күтләси сыхыб чыхарылысын. Мәһз тропик битки өлкәләриндә, јә'ни чоҳ заман иллик мәнфәәтин плантасијаларын бүтүн капиталына бәрәбәр олдуғу јерләрдә зәнчиләрин һәјаты ән амансыз шәкилдә гурбан верилир. Артыг бир нечә әсрдән бери һәдсиз сәрвәт мәнбәји олан Вест-Һинд әкинчилији, Африка иргинә мәнсуб милјонларла адамын ғырылмасына баис олмушдур. Бизим зәманәмиздә дә Кубада, милјонларла кәлир көтүрүлән вә плантаторларын кнјаз олдуғлары бу өлкәдә гуллар синфи ән пис јемәк јејир, ән јоручу вә арамсыз зәһмәт ичиндә әзәб чәкмәјә мәһкумдур, бу синфин хејли һиссәси исә һәддән артыг ишләмәк, јухусуз галмаг вә динчәлмәмәк нәтичәсиндә илдән-илә һәтта ачыгчасына мәһв олуб кедир»¹⁰⁶).

Mutato nomine de te fabula narratur!¹⁰⁸ Инди кәлин, гул алвери јеринә фәһлә базарыны, Кентукки вә Виркинијанын јеринә Ирландијаны, Инкилтәрә, Шотландија вә Уелсин әкинчилик маһалларыны, Африканын јеринә исә Алманијаны көтүрәк. Һәддән артыг ишләмәк нәтичәсиндә Лондон чөрәкчиләринин нечә ғырылдығыны көрдүк, лакин буна бахмајараг, Лондон әмәк базары чөрәкчилик пешәсиндә өлмәјә намнзәд

¹⁰⁶) J. E. Cairnes, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 100, 111.

олан алманлар вә башгалары илә һәмишә долу олур. Һәмчинин көрдүк ки, сахсы габ истеһсалаты фәһләләрин ән аз өмүр сүрән сәнаје сәһәләриндән биридир. Лакин бу сәбәбдән дулусчу чатышмазлыгы һеч мүшәһидә едилirmi? Мүасир сахсы габ истеһсалы ихтирачысы вә мәншәчә ади фәһлә олан Чозаја Уечвуд 1785-чи илдә нүмајәндәләр палатасында дөмишди ки, бүтүн бу истеһсал сәһәсиндә 15 миндән 20 минә гәләр адам мәшғулдур¹⁰⁷⁾. 1861-чи илдә Бөјүк Британијада сахсы габ сәнајесинин тәкчә шәһәр мәркәзләриндә 101 302 нәфәр әһали вариди.

«Памбыг парча сәнајеси 90 илдир ки, мөвчуддур... Инкилнс иргинни үч нәслинин өмрүнә бәрәбәр олан бир мүддәт әрзиндә памбыг парча сәнајеси фәһләләрин доггуз нәслини тәләф етмишдир»¹⁰⁸⁾.

Доғрудур, ајры-ајры гызғын жүксәлиш дөврләриндә әмәк базарында тәклиф едилән иш гүввәси хејли азлыг едирди. Мәсәлән, 1834-чү илдә белә иди. Лакин о заман чәнаб фабрикчиләр әкинчилик маһалларынын «артыг әһалисини» шимала көндәрмәји юхсуллара даир ганун комиссијасына тәклиф едиб дөмишдиләр ки, «фабрикчиләр бу әһалини истеһлак едиб һәзмдән кечирәрләр»¹⁰⁹⁾. Бу сөzlәр онларын өз сөзү иди.

«Юхсуллара даир ганун комиссијасынын разылығы илә Манчестер» акентләр көндәрилмишди. Кәнд тәсәррүфат фәһләләринни сијәһысы һазырланыб бу акентләрә верилмишдн. Фабрикчиләр бүролара ахышыб кәдиләр вә өзләринә лазым олан адамлары сечиб ајырандан сонра бүтөв әиләләр Инкилтәрәнин чәнубундан јола салынды. Бу адамлар, үзәринә дамға вурулан мал тајлары кими жүкләниб су јолу илә вә арабаларла кәтирлдн; бәзиләри пијада кәлиб чыхдылар, бир чохлары да јолу азыб сәнаје маһалларында ач-јалавач долашырдылар. Бу вәзијәт лап алвер шәкли алмышды. Нүмајәндәләр палатасы буну, бәлкә дә, ағлакәлмәз бир шеј һесаб едәчәкдир. Бу мүнтәзәм алвер, бу инсан әти алвери арасыкәсилмәдән давам едирдн; чәнуб штатларында зәнчиләр памбыг плантаторларына мүнтәзәм сурәтдә сатылдыгы кими, Манчестер акентләри дә мүнтәзәм сурәтдә адамлары алыб Манчестер фабрикчләринә сатырдылар... 1860-чы ил памбыг парча сәнајесинин ән жүксәк тәрәгги или иди... Јенә дә ишләк әлләр чатышмырды. Јенә дә фабрикчиләр инсан әти алыб-сатан акентләрә мүрачигәт етдиләр; онлар да бүтүн Дорсет саһил гумлуғларыны, Девон тәпәләринни вә Уилтс дүзләрини кәзип ахтардылар, лакин әһалинин артыглыг едән һиссәси һәзм едилиб гуртармышды».

«Вугу Guardian» гәзети бәрк шикајәтләнирди ки, Инкилтәрә—Франса тичарәт мүгавиләси бағланандан сонра 10 мин «әләвә ишләк әлә» иш тапылар, аз сонра исә 30—40 мин фәһлә дә лазым кәләрди. Инсан әти алвери илә мәшғул олан акент-

¹⁰⁷⁾ John Ward. „The Borough of Stoke-upon-Trent etc.“. London, 1843, p. 42.

¹⁰⁸⁾ 1863-чү ил апрелин 27-дә нүмајәндәләр палатасында Феррандын нитги.

¹⁰⁹⁾ „Памбыг парча фабрикчиләри һәрфијән белә дөмишдиләр: „Фабрикчиләр бу әһалини истеһлак едиб һәзмдән кечирәрләр“ (Јенә орада).

ләр вә онларын әлалтылары 1860-чы илдә әкинчилик маһалларыны бош јерә кәзип адам тапмадыгдан сонра

«фабрикчиләрин нүмајәндә һеј'әти јохсуллары һимајә едән шуранын сәдри ч-б Вилјерсә мүрачиәтлә хаһиш етди ки, јетимләри вә иш евләриндәки јохсулларын ушагларыны јенә ишә кәтүрмәјә ичәзә версин»¹¹⁰).

Үмумијјәтлә, тәчрүбә капиталистә көстәрир ки, мә'лум бир әһали артыглығы даим мөвчуд олур, јә'ни һәр бир мүәјјән заманда капиталын артмасы тәләбинә нисбәтән әһали артыглыг едир, һәрчәнд бу артыг әһали әлдән дүшмүш, өмрүнү сүр'әтлә баша буран, бир-бирини сыхышдырыб арадан чыхаран вә нечә дејәрләр, ачылмамыш солан инсан нәсилләриндән ибарәт олур¹¹¹). Дикәр тәрәфдән, тәчрүбә дәрин дүшүнчәли мүшаһи-ләчијә көстәрир ки, тарих нөгтеји-нәзәриндән десәк, һәлә дү-

¹¹⁰ Јенә орада. Өз истајинни әксия олараг Вилјерс «гануна» әсасән фабрикчиләрин бу хаһишини рәдд етмәјә мәчбур олу. Лакин бу чәнабар јерләрдә јохсуллары һимајә едәнларин гуллуг көстәрмәси сәјәсиндә өз мәгсәдләринә чатдылар. Фабрик мүфәттиши А. Редгрејв чәнабары инанлырмаға чалышараг дејир ки, јетимларин вә јохсул ушагларыннн «гануна әсасән» apprentices (шакирд) һесаб олундуғу бу дәфәки «системдә» әввәлки ганунсузлуғлар јол верилмәмишир» (бу ганунсузлуғлар һагғында бах: *Ф. Енклес*. «Инкилтәрәдә фәһлә синфиннн вәзијјәти». Лейпсиг, 1845),—һәрчәнд, бир дәфә, әлбәттә, «бу систем позумуш вә Шотландиянын әкинчилик маһалларындаан Лаикаширә вә Чеширә кәтириән гызлар вә чаван галдынар һагғында ганунсузлуға јол верилмишир. Һәмин «систем» бундан ибарәтдир ки, фабрикчи јохсуллары һимајә евләринин мүдирјјәти илә мүәјјән мүддәтә мүтавиңә бағлајыр, ушаглары јемәк, палтар, мәнзил чәһәтдән тә'мин едир вә онлара бир аз да пул верир. Нәзәрә алынса ки, Инкилтәрә пәмбыг парча сәнәјесинин һәтә тарәғги илләри ичәрисиндә 1860-чы ил хүсуси јер тутурау вә һәмин илә әмәк һаггы гејри-ади дәрәчәдә јүксәлимишдн, чүнки сон дәрәчә чохлу фәһлә тәләб олундуғу һалда Ирландияда әһали азалмыш, Инкилтәрә вә Шотландиянын әкинчилик маһалларындаан чәмаат исли көрүнмәмиш дәрәчәдә Австралијаға вә Америкаға мүһачирәт едилди, Инкилтәрәнин бә'зи әкинчилик маһалларында әһали хејли азалмышды, бу исә гисмән һајәт гүввәсинин хејли түкәдилмәси, гисмән да инсан әти тәчиртәринин бүтүн артыг әһалидән истифадә елиб гуртармаларыннн нәтичәси иди.—хүсусән бунларын һәмисы нәзәрә алынса ч-б Редгрејвин ашағыдакы мулаһизәси чох гәрибә көрүнүр, чүнки бүтүн бунлара бахмајараг, ч-б Редгрејв дејир: «Бунуна белә бу чүр әмәкдән» (јохсуллары һимајә евләриндәки ушагларын әмәјиндән) аиңчәг башға чүр әмәк тапылмаыгда истифадә олуур, чүнки бу әмәк баһалыр (high priced labour). 13 јашлы бир јенијетмәнин ади әмәк һаггы һәфтәдә тәхминән 4 шиллингдир; амыа 50 вә ја 100 белә јенијетмәјә јемәк, палтар вә мәнзил вермәк, тибби јәрдым көстәрмәк, онлара лазим иһәзәрә етмәк вә усталик бир аз да пул вермәк үчүн адибашына һәфтәдә 4 шиллинг кифәјәт етмәз» (*Reports of the Insp. of Factories for 30th April 1860*, p. 27). Ч-б Редгрејв унулараг демир ки, әкәр фабрикчи бир јердә јашајан, бир јердә јејиб-ичән вә үмуми нәзәрә алтында олан 50 вә ја 100 ушаға бунлары верә билмирсә, онда бәс фәһлә өз ушагларыннн 4 шиллингдик әмәк һаггы илә онлара бүтүн бу шејләри нечә верә биләр? Мәтидән јанлыш нәтичәләр чыхарылмасын дејә буну да гејд етмәлијәм ки, инкилис пәмбыг парча сәнәјеси, иш күнүнү вә сәйрани танзим едән 1850-чи ил фабрик ганунуна табә едилдији вахтдан е'тибарән Инкилтәрәнин мүмунави сәнәјесн һесаб едилмәлидир. Инкилтәрәнин пәмбыг парча сәнәјесиндә ишләјән фәһлә, тәләчә континентдәки јолдашына нисбәтән һәр чәһәтдән үстүн вәзијјәтдәдир. «Пруссиядакы фабрик фәһләси өз инкилис рәғибинә нисбәтән һәфтәдә азы 10 саат артыг ишләјир, евдә өз тохучу дәкәһында ишләјәндә исә әләвә иш саатларыннн бу һәдди дә әрадан галдымыш олур» (*Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1855*, p. 103). Јухарыда ады чәкилдәкы фабрик мүфәттиши Редгрејв 1851-чи илдәки сәнәјә сәрскинидән сонра континентә, әзчүмлә Франса вә Пруссияға кәтмишди ии, бу елкәләрин фабрик ганун-гајдаларыннн өјрәсини. О, Пруссия фабрик фәһләси һагғында белә дејир: «Онун адыгы әмәк һаггы адәт еладдији вә кифәјәтләндији ади јемәјә вә чүз'и раһатлыға бәс едир... О өз инкилис рәғибиндән пис јашајыр вә ондан чох ишләјир» (*Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1853*, p. 85).

¹¹¹ «Адамлар һәддән артыг ишләмән нәтичәсиндә дәһшәт доғурачаг дәрәчәдә тез өлүрләр; лакин өләнләрин јерини дәрһал башгалары тутур вә адамларын тез-тез дәјишмә-вәси сәһнәдә һеч бир дәјишкәнләјә сәбәб олмур» (*England and America*. London. 1833-ч. 1, p. 55; мүәлиф—Е. Г. Уейлфилд).

нэн мејдана кэлмиш капиталист истеҢсалы халгын һәјат гүв-
вәсини нә гәдәр тез бир заманда вә нә гәдәр чох дәриндән
сарсытмышдыр, тәчрүбә она көстәрир ки, сәнаједәки эһалинин
чылызлашмасы анчаг кәндләрдән сағлам вүчүдлу үнсүрләрин
даным ахышыб кәлмәси сәјәсиндә ләнкијир; тәчрүбә она көс-
тәрир ки, һәтта тәмиз һавада јашајан вә тәбини сечмә гануну-
нун һәдсиз тә’сири алтында олан кәнд фәһлэләри дә мәһв ол-
маға башлајырлар, һәмин гануна көрә јалныз ән гүввәтли
фәрдләр саламат галырлар¹¹²⁾. Капитал өз мүһитиндәки фәһлә
пәслинин эзаб-әзијјәтини инкар етмәк үчүн бу гәдәр «јахшы
әсаслара» малик олдуғуна көрә өз әмәли һәрәкәтиндә јерин
күнәш үзәринә дүшә биләчәји еһтималы илә нә гәдәр һесаб-
лашырса, бәшәријјәтин кәләчәкдә чылызлаша биләчәји вә ән
нәһәјәт лабүддән мәһв олуб кедәчәји илә дә бир о гәдәр һе-
саблашыр—нә аз, нә чох. Һамы билир ки, һәр чүр сәһм еһти-
карында күнүн бириндә туфан гопмалыдыр, лакин јенә һәр кәс
белә үмид едир ки, онун өзү јағыш кими јаған гызылы јығыш-
дырыб әмин бир јердә кизләдәндән сонра бу туфан јалныз өз
гоншусунун башында гопачагдыр. Һәр бир капиталистин вә
һәр бир капиталист милләтин шүары будур: *Après moi le
déluge*¹¹³⁾. Буна көрә дә чәмијјәт фәһләнин сағламлығы вә һәјә-
тына гаршы мүнасибәтини дәјишдирмәјә капиталы мәчбур
етмәдији һәр јердә капитал фәһләнин сағламлығы вә һәјәты-
на амансыз јанашыр¹¹³⁾. Физики вә руһи чәһәттән шикәст ол-
маг, вахтындан әввәл өлмәк вә һәддән артыг ишләјиб эзаб
чәкмәкдән шикәјәт едиләндә капитал буна белә чаваб верир:
бизим зөвгүмүзү (мәнфәәтимизи) артыран бу эзаблар бизи
нечә нараһат едә биләр? Лакин үмумијјәтлә десәк, бу мәсәлә
ајрыча бир капиталистин хејрхаһлығы вә ја бәдхаһлығындан
һеч дә асылы дејилдир. Капиталист истеҢсалынын имманент

¹¹²⁾ Бак: „Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863“. 1864-чү илә Лондонда нәшр олуимушдур. Бу һесабатда мәнз кәнд тасәрруфат фәһ-
ләләриндән бәһс олуур. „Сатерленд графлығыны, јашајыш шариати хејли јахшылаш-
дырылымыш бир јер кими тәсвир едириләр, лакин бу јахшыларда кечирилән тәлғигат көс-
тәрдән ки, вахты илә кишиләринин көзәллији вә әскәрләринин икидллији илә шөһрәт
газанан бу графлыг маһалларында эһали чылызлашыб арыг вә чылыз бир иргә чеврилмиш-
дир. Даниз кәнарларындакы тәпәләрин дәннизә бахан јамачларында, һавасы ән сағлам
олан бу јерләрдә ушаглар үзәән о гәдәр арыг вә солғундуур ки, санки Лондонун хәфә
бир јериндә үфунәтли һавада јашајырлар“ (*Thornton*, ситат кәтирилән әсәр. сәһ. 74,
75). Әслиндә олар Глазгонун *wynuds* вә *closets* [харабалыглары вә фәһишәханаларында]
фәһишә вә оғруларла бир јердә далдаланан 30 000 „gallant Highlanders“ [„гоһаг дағ
әһлине“] бәнзәјирләр.

¹¹³⁾ Эһалинин сағламлығы милли капиталын чох мүһүм үнсүрү олса да, тәәссүфлә
е’тираф етмәк лазымдыр ки, капиталистләр бу дәфинәни һеч дә горумас вә гүмәтләндирмәк
фикриндә дејилләр... Фабрикчиләр анчаг мәчбуријјәт үзүндән фәһләларин сағламлығына
фикир пермәли олуурлар“ („Times“, 5 ноябр 1861-чи ил). „Уест-Рәјдингдәки кишиләр бүтүн
бәшәријјәт үчүн маһуд тохујан олмушлар... Фәһләларин сағламлығы гурбан верилмишди
вә буна акс-тәсир олмасады, бу ирг бир нечә нәсилдән сонра тамамилә чылызлашачаг
иди. Ушагларын иш вахтына мүјәјјән һәддә гојулду вә и. а. „Twentysecond Report of the
Registrar General“. London, 1861).

ганунлары азад рәгабәт шәраитиндә аҗрыча бир капиталистә, хариччи бир ичбари ганун кими тә'сир едир¹¹⁴⁾.

Нормал иш күнүнүн мүәјјән едилмәси капиталистлә фәһлә арасында әсрләр боју давам едән мүбаризәнин нәтичәси олду. Лакин бу мүбаризә тарихиндә бир-биринә әкс олан ики чәрә-жан нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, Инкилтәрәнин бизим зәманәмиздәки фабрик ганунларыны XIV әсрдән башлајараг XVIII әсрин орталарынадәк олан инкилис фәһлә статутлары илә мүгајисә едәк¹¹⁵⁾. Мүасир фабрик гануну иш күнүнү зорла гысалтдығы һалда, бу статутлар иш күнүнү зорла узатмаға чалышырдылар. Доғрудур, капитал һәлә рүшәјм һалында олуб јеничә әмәлә кәлмәјә башладығы вә, демәли, кифајәт гәдәр изафи әмәк сормаг һүгугуну һәләлик тәкчә иғтисади мүнәсибәтләр күчүнә дејил, дөвләт һакимијјәтинин јардымы илә дә һәјата кечирдији бир заманда онун ирәли сүрдүјү тәләбләр, капитал јеткин јашында, мүгавимәт кәстәрә-кәстәрә вә дејинә-дејинә етмәли олдуғу күзәштләрлә мүгајисә олунарса, һәмнин тәләбләр сон дәрәчә чүз'и көрүнүр. Арадан әсрләр кечмәли олду ки, капиталист истеһсал үсулунун инкишафы нәтичәсиндә «азад фәһлә» өз өмрүнүн бүтүн фәал вахтыны, әслиндә өзүнүн ишләмәк габилијјәтини ади јашајыш васитәләри гижмәтинә сатмаға, өз илкинлик һүгугуну бир гарын мәрчи шорбасына сатмаға⁹⁰ көнүллү сурәтдә разы олсун, јә'ни ичтимаи шәраит үзүндән буну етмәјә мәчбур олсун. Буна көрә дә тамамилә тәбиидир ки, XIV әсрин орталарындан XVII әсрин ахырларынадәк давам едән дөврдә капиталын һәдди-бүлуға чатмыш фәһләләр үчүн дөвләт һакимијјәтинин јардымы илә гојмаға чәһд етдији иш күнүнүн узунлуғу, XIX әсрин икинчи јарысында ушаг ганыны капитала чевирмәк үчүн бә'зи јерләрдә дөвләт тәрәфиндән ројулан иш күнү һәддинә тәхминән ујғундур. Мәсәлән, Шимали Америка республикасында бу јахынларадәк

¹¹⁴⁾ Буна көрә дә биз көрүрүк ки, мәсәлән, Стаффордширдә ири сахсы габ е'малланарына сәһиб олан 26 фирма, о чүмләдән Ч. Учевуд вә оғулары 1863-чү илин эвалләриндә хүсуси меморандум јазараг, «дөвләтин күчлә ишә гарышмасына» хәһиш едирләр. Башга капиталистләрлә рәгабәт* оилара ушагларын иш вахтыны һәр һансы јолла көнүллү сурәтдә* мәһдуд етмәк имканы вермир вә и. а. Буна көрә биз јухарыда ады чәкилән баладан илә гәдәр килејләнсәк дә, бу бала фабрикчиләрин өз араларында бир сәзшә кәдмәләри илә арадан галдырыла билмәз... Бүтүн бунлар нәзәрә алараг јәгин етдик ки, ичбари ганун лазымыр* (Children's Employment Commission 1st Report* 1863, p. 322).

¹¹⁵⁾ 114-чү гәјдә эләвә. Ән јахын кечмиш бизә даһа ајдын бир мисал верир. Ишләр чох гызгын кетдији заман памбыгын јуксәк гижмәтә сатылмасы Блекбери памбыг парча тохума фабрикчиләрнин сәһибләрини валдәр етмишди ки, өзләри сәзшә кәлиб фабрикләрдә иш вахтыны бир мүддәт азалтысылар. Бу мүддәт тәхминән нојабрын ахырларында (1871-чи ил) гуртармышды. Һалбуки, һәм әјричиликлә, һәм дә тохучулуға машғул олан даһа варлы фабрикчиләр бу сәзшә нәтичәсиндә истеһсалын азалмасындан истифалә елиб өз ишләрини кенишләндирдиләр вә хырда сәһибкарларын һесабына бөјүк мәнфәәт көтүрдүләр. Хырла сәһибкарлар исә белә чәтин вәзијјәтдә фабрик фәһләләринә мүрачәтлә доғуз саатлыг иш күнү уғрунда чидди тәшвиғат апармаға чарғырдылар вә бу мәсәлдә оилара пул јардымы вә'д етилир!

¹¹⁶⁾ Ејни заманда Франса, Нидерланд вә башга јерләрдә тәсәдүф етдијимиз бу әмәк статутлары, Инкилтәрәлә истеһсал мүнәсибәтләринин дәјишмәсиз нәтичәсиндә чохдан арадан гәлхмыш олдуру һалда, рәсмән анчаг 1813-чү илдә ләғв едилмишди.

эн азад штат сајылан Массачусетс штатында инди 12 жашын-дан кичик ушаглар үчүн гојулмуш гануни иш күнү һэдди һэлэ XVII эсрин орталарында Инкилтэрадэ эн сағлам сәнэткарлары, гүввэтли муздурларын вэ пәһләван кими күчлү дәмйрчилэрин нормал иш күнү иди¹¹⁶).

Биринчи фәһлә статутунун (III Едуардын сәлтәнәтинин 23-чү или олан 1349-чу илдә) верилмәси үчүн бөјүк таун⁹¹ хәстәлији билаваситә бәһанә олмушду (демирик ки, сәбәб олмушду, чүнки бу бәһанә арадан галхандан сонра да бу кими ганунлар эсрләр боју верилир); бу хәстәлик әһалинин сајыны о гәдәр азалтмышды ки, бир тори демишкән, «мүнасиб гиј-мәтлә» (jә'ни фәһлә саһибләри үчүн мүнасиб мигдар изафи әмәк галмасына имкан верән гијмәтлә) «фәһлә тапмаг, ағлакәлмәз дәрәчәдә чәтин олмушду»¹¹⁷). Буна көрә дә «мүнасиб» әмәк һаггы ганун јолу илә мәчбури сурәтдә тәјјин едилди, иш күнү үчүн дә ејни шәкилдә һәдд гојулду. Бурада бизи марағландыран јеканә маддә, иш күнү үчүн һәдд гојан сон маддәдир ки, бу да 1496-чы ил статутунда (VII Генрих дөврүндә) тәкрар олунмушдур. Мартдан сентјабра гәдәр бүтүн сәнәткарлары (artificers) вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин иш күнү сәһәр саат 5-дән ахшам саат 7—8-әдәк давам етмәли иди,— һәрчәнд буну ишдә һәјата кечирмәк әсла мүмкүн олмады,— лакин бу мүддәтдә 1 саат сәһәр јемәјинә, 1½ саат һаһара, јарым саат да күнорта јемәјинә вахт верилирди, бу исә индики фабрик ганунунда көстәрилдијиндән дүз икигат артыгдыр¹¹⁸). Тышда да иш ејни фәсиләләрлә сәһәр саат 5-дән һава гаралана гәдәр давам етмәли иди. Јелизаветанын 1562-чи илдә вер-

¹¹⁶) .12 жашында кичик олан һеч бир ушаг һеч бир мануфактура мүәссисәсиндә күндә 10 саатдан артыг ишләмәмлидир* („General Statutes of Massachusetts“, фәсил 60, § 3). (Бу гәрарлар 1836—1858-чи илләрдә верилмишди). „Бүтүн ламбыг парча, јун, ипәк, карыз, ишүшә, кәтан фабрикләриндә, дәмйр вә мис мә'мулати заводларында күндә он сааттыг әмәк, гануна гојулмуш күндәлик иш һесаб олунмалидыр. Һәбелә әмр едилир ки, һәр бир фабрикдә ишләјән јенијетма ушаг бундан сонра күндә 10 саатдан вә ја һәфтәдә 60 саатдан артыг ишлә сахланмасын вә ја ишләмәјә мәчур едилмәсин, бундан сонра һәммин штатда 10 жашында кичик һеч бир јенијетма һеч бир фабрикдә фәһләлијә гәбул олунмасын* („State of New-Jersey. An act to limit the hours of labour etc.“, §§ 1 вә 2, 1851-чи ил 18 март тарихли ганун). „12 жашына чәтәб 15 жашында кичик олан јенијетмәләр һеч бир мануфактура мүәссисәсиндә күндә 11 саатдан артыг, һәм дә сәһәр саат 5-дән әввәл вә ахшам саат 7½-дән сонра ишләдилә бнмәз* („Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.“, фәсил 139, § 23, 1 ијул 1857-чи ил).

¹¹⁷) [J. B. Byles.] „Sophisms of Free Trade“, 7th edit. London, 1850, p. 205. һәммин тори әзчүмлә әләва елиб дејир: *Әмәк һаггыны фәһләләрин зәрәринә, фәһлә ишләдәнләрин исә хәјрина низама салан парламент ганунлары 464 ил сурән узун мүддәт әрзиндә давам етмишди. Әһали артымышдыр. Инди бу ганунлар дүзүмсуз вә чоғ агыр олмушдур* (јенә орада, сәһ. 206).

¹¹⁸) Ч. Уейд бу статут барәсиндә һағлы олараг дејир: „1496-чы ил статутундан бәлә чыхыр ки, јемәк хәрчи сәнәткарын кәлирини 1/3-инә, кәнд тәсәррүфат фәһләсини исә кәлирини 1/2-нә бәрәбәр имиш; бу да көстәрир ки, о заман фәһләләр индикиндән чоғ мүстәғил вәзијәтдә имишләр, чүнки инди кәнд тәсәррүфат вә мануфактура фәһләләрини јемәји онларын әмәк һаггынын даһа чоғ һиссәсини тәшкил елдир* (J. Wade, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 24, 25, 577). Бу фәрин куја јемәкәләп тәртип индики гијмәти илә о заман-кы гијмәти арасындакы фәргән доғдуғу барәсиндәки фикрә кәдикдә, ашағыдакы әсәрлә дәп сәтһи тайыш олмаг бу фикрин јайлыш олдуғуну көстәрир: „Chronicon Preclosum etc.“. By Blishop Fleetwood. 1st edit., London, 1707, 2nd edit., London, 1745.

дији вә «күнәмузд вә ја һәфтәмузд ишләјән» бүтүн фәһләләрә аид олан статут иш күнү мүддәтини дәјишмир, лакин фәсиләләри азалдыб јайда 2½ саат вә гышда 2 саатла мәһдуд едир. Наһар анчаг бир саат давам етмәлидир, «наһардан сонра јатмаг үчүн јарым саатлыг фәсиләјә» исә јалныз мајын орталарындан августун орталарынадәк ичазә верилир. Фәһлә иши бурахыб кетдикдә, һәр сааты үчүн әмәк һаггындан 1 пенни чыхылыр. Лакин әслиндә фәһләләрин иш шәраити, статутларда нәзәрдә тутулдуғундан хејли әлверишли иди. Сијаси игтисадын атасы вә мүәјјән мә'нада статистиканын ихтирачысы сажылан Уилјам Петти XVII әсрин сон гәринәсиндә чап едилән бир әсәриндә дејир:

«Фәһләләр» (labouring men, о заман әслиндә кәнд тәсәррүфат фәһләләри) «күндә 10 саат ишләјир вә һәфтәдә 20 дәфә јемәк јејирләр, јә'ни ади күнләрдә һәр күн үч дәфә, базар күнләри исә ики дәфә јејирләр; бурадан адын олур ки, онлар чүмә күнү ахшам пәһриз сахламаг вә наһар индики кими саат 11-дән 1-ә гәдәр 2 саат дејил, 1½ саат вахт сәрф етмәк истәсәләр, јә'ни вахтын 1/20-и гәдәр артыг ишләјиб бир о гәдәр аз вахт итир-сәләр, бу, јухарыда кестәрилән веркинин 1/10-ни өдәмәјә кифајәт едәрди»¹¹⁹⁾.

Он ики саатлыг иш күнү һаггында 1833-чү ил гануну зүлт-мәтли кечмишә гајытмагдыр,—дејә һарај салан доктор Ендрү Јур һаглы дејилдими? Әлбәттә, статутларын мүддәалары вә Петтинин бәһс етдији мүддәалар «apprentices» (шакирдләрә) дә шамилдир. Лакин һәлә XVII әсрин ахырларында ушаг әмәјинин мәһз нә вәзијәтдә олдуғуну ашағыдакы шикајәтдән көрмәк олар:

«Инкиләрәдә чаванларымыз шакирдлијә кирәнә гәдәр һеч бир иш көр-мүрләр; буна көрә дә, әлбәттә, онларын јахшы сәнәткар олмасы үчүн чох вахт, једди ил лазым кәлир».

Алманијаны исә, кәксинә, тә'риф едиб дејирләр ки, орада ушагларә һәтта бешикдә икән «һеч олмәзса бир аз иш өјрә-дирләр»¹²⁰⁾.

¹¹⁹⁾ W. Petty. „Political Anatomy of Ireland. 1672“, edit. 1691, p. 10°.

¹²⁰⁾ „A Discourse of the Necessity of Encouraging Mechanic Industry“. London. 1690, p. 13. Инкиләрә тарихини вигиләрини вә буржуазиянын хејринә тәһриф едән М:колеј нағыл ачыб дејир: „XVII әсрдә ушаглары вахтындан әввәл ишә гојмаг әдәти... сәнәјинин о заманкы вәзијәтинә нисбәтән, дәмәк олар, аглакәлмәз дәрәчәдә чатмышды. Јун сәнәјинини башлыча мәркәзи олан Норичдә алты јашында ушаг ишләмәјә јарарлы һесаб олунурду. О дөврун мүхтәлиф мүәллифләри—о чүмләдән сон дәрәчә хошинијәт һесаб олунан бир чох мүәллифләр—„exultation“-ла (вәчләл) гејд едирләр ки, бу шәһәрдә тәкчә оғлан вә гыз ушагларынын зәһмәти илә иллә, онлара чәкилән хәрчдан алава 12 000 фунт стерлингик сәрвәт јарадылыр. Биз кәксинин тарихини даһа әтрафлы өјрәндикчә, әсриниңдә јенн-јени ичтимин фәләкәтләр баш верәчәјинн сөйләјәнләрин фикринә шәрик олмамаг үчүн даһа чох әсәс тапыр... Бурада бир јенилик варса, о да һәмийн фәләкәтләри ачыб кестәрән зијәллылгән вә бу фәләкәтләрә әләч едән инсанпәрвәрликдән ибарәтдир“ („History of England“, v. I, p. 417). Мәколәј ону да дејә биләрдә ки, XVII әсрин „сон дәрәчә хошинијәт“ атыз ду commerce [тичәрәт достлары] „exultation“-ла нағыл едирләр ки, һоллән-дијадә јохсуллари һимәјә евләриндән бириндә 4 јашлы бир ушагы ишләмәјә мәчбур

Нэлэ XVIII эсрин чох хиссэси эрзиндэ, ири сэнэје дөврүнэ гэдэр, инкилис капиталы иш гүввэсинин хэфтэлик дэјерини вердији халда фэһлэнин бүтүн хэфтэсини өз ихтијарына кечирэ билмирди; бу чэхэтэдн анчаг кэнд тэсэрруфат фэһлэлэри истисна тэшкил эдирди. Фэһлэ дөрд күнлүк эмөк хаггы илэ бүтүн хэфтэни јашаја билирдисэ, фэһлэнин фикринчэ бу хеч дэ о демөк дејилди ки, фэһлэ хэфтэнин галан ики күнүнү дэ капиталист үчүн ишлэмэлидир. Бир чэрэјана мәнсуб олуб капитала хидмэт едэн инкилис игтисадчылары белэ инадкарлыг едэн фэһлэлэрэ шиддэтлэ һүчүм едирдилэр, башга бир чэрэјана мәнсуб олан игтисадчылар фэһлэлэри мүдафиэ едирдилэр. Мэсэлэн, Мак-Куллох вэ Мак-Грегоруи индики тичарэт лүгэти кими бир заман шөһрэт газанмыш тичарэт лүгэтинин мүэллифи Послтүејт илэ јухарыда ситат кэтирдјимиз «Essay on Trade and Commerce» мүэллифи арасындакы мүбаһисэни динлөјөк⁽²¹⁾.

Послтүејт эзчүмлэ дејир:

«Бу бир нечэ мүлаһизэдэн сонра, бир чохларындан ешидилэн бајағы бир ибарэ үзэриндэ дајанмаја билмирэм; дејирлэр ки, куја фэһлэ (industrious poor) өз доланачағы үчүн 5 күн эрзиндэ кифајет гэдэр пул газана билсэ, тамам 6 күн ишлэмөк истэмэз. Буну дејэнлэр буна көрө белэ бир нэтичэје кэлирлэр ки, хэтта јашајыш үчүн зэрури олан шөјлөри верки гојмар вэ ја һэр һансы башга үсулларла баһаландырмаг лазымдыр ки, сэнэткарлар вэ мануфактура фэһлэлэри хэфтэдэ фасиласиз алты күн ишлэмөје мөчбур едилсинлэр. Мүсаидэ едилэрсэ, мән бу краллыгын фэһлэлэринин һәмшәлик гул вэзјјэгиндэ сахламаг («the perpetual slavery of the working people») үчүн чанфөшанлыг едэн бу бөјүк сјјасөтчилэрин рэјинэ шәрик олмадығымы билдирмөлијэм; онлар мөшһур мәсәли унудурлар: «all work and no play» (адам даим ишлөјиб арабир эјләнмөјөндө күтлөшир). Мөкөр инкилислэр Британија эмтээлэринэ бу вахта гэдэр һәр јердэ етибар вэ шөһрэт газандыран өз сэнэткарларынын вэ мануфактура фэһлэлэринин зи-

етишилдилэр, һәм да бу «vertu mise en pratique» [эмөлн хөјирхәһлыг] һүмунәсинә А. Смит дөврүнә гэдәр а Іа Маколеј инсанфәрлик һүмәјәндәлэринин бүтүн әсәрләриндә тәсәдуф олунур. Догрудуар, сәнәткарлыг дөврүндән фәрғи олараг, мануфактура мејдан каландә ушагаларын истисмар олунмәсы аламәтләри көрүнүр; о вахтадәк ушагалр мүвјјән дәрчәдә чохдан кәнддиләр арасында истисмар олунмушдулар вә әкинчјә еднән зүм артылгач, бу истисмар дәр артымшды. Капиталны мејдан ајдындыр, ләкин фактар өзү һәлә, икибашлы ушаг доғулмәсы гэдәр мүстәсандыр. Буна көрәдир ки, кәләчәк нәләр олачагыны һисс едән «amis du commerce» өз мүасирләринә вә кәләчәк нәсилләрә нәснһат олараг бу фактарлы хусуснлә диггәтәшәјән вә гәрнба бир шөј кими «exiltation»-ла тәсвир едир вә онларык бу јолла кетмәсини мәсләһәт көрүрдүләр. Јенә һәмнин шотландияјы сикопант вә бошбоғаз Маколеј дејир: «Бнзә инди анчаг тәнәззүлдән данышырлар, һалбуки биз анчаг тәрәгги көрүрүк». Әһсан бу көзләрә, гулгалара нсә һеч сөз ола билмәз!

⁽²¹⁾ Фәһлэләри иттиһам едәнләрини ән гәддәри «An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxes etc.» (London, 1770) әсәринин матндә кәстәрнәән аһоним мүәллифидир. Бу чәһәтдән о өзүнү һәлә әввәлләр «Considerations on Taxes», (London, 1765) әсәриндә кәстәрмишди. Полонинини тајы олан статистикада мисләнсиз бошбоғаз Артур Јун да бу гәбиләндир. Фәһлэләри мүдафиә едәнләр арасында хусуснлә нәзәрә чарпан бунлардыр: Чөјкөк Вәндерлинт—«Money answers all Things». London, 1734; илаһијјат доктору кешиш Натаниел Форстер «An Enquiry Into the Causes of the Present High Price of Provisions». London 1767; д-р Прајс вә хусусән Послтүејт һәм өзүнүн «Universal Dictionary of Trade and Commerce» әсәринә етајији бир алавадә, һәм дә «Great Britain's Commercial Interest explained and Improved», 2 nd edit. (London, 1759) әсәриндә. Фактарлырә өзүнү о заманын бир чох башга мүәллифләри, о чүмләдән Чөзаја Такер дә гејл едир.

рәклик вә мәһарәти илә фәхр етмирләрни? Бунула биз нәјә миннәтдарыг? Јәгин ки, башга бир шејә дејил, анчаг, тәбиәтчә шән олан фәһләләримнзин әјләнемәсинә јол верән үсула миннәтдарыг. Онлар бүтүн ил боју, һәфтәннн бүтүн алты күнүнү ишләмәли олуб һәр күн ејни иши көрсәјдиләр, өз габилјјәләрини итириб күтләшмәздиләрми, гывраг вә зирәк олдуғлары һалда күт вә сүст олмаздылармы, белә бир әбәди әсарәт бојундуруғу алтында фәһләләримиз өз нүфуз вә етибарыны итирмәздиләрми, буну һеч мұһафизә едиб сахлаја биләрдиләрми?.. Бу гәдәр тагәтдән дүшмүш һејванлардан (hard driven animals) даһа нә мәһарәт көзләмәк оларды?.. Бунларын чоһу бир франсызын анчаг 5 вә ја 6 күндә көрдүјү иши 4 күндә көрүр. Лакин инкилисрлар даим ағыр иш жүкү алтында галсалар, горху ола биләр ки, франсырлардан да чоһ чылызлашарлар (degenerate). Әкәр халгымыз өз һәрнән рәшадәти илә шөһрәт газанмышса, мәкәр биз демрик ки, бунула биз ики шејә миннәтдарыг: бири будур ки, халгын једији хөрәк јахшы инкилис ростбифи илә пуддингдир; ејни дәрәчәдә әһәмијјәтли олан бир чәһәт дә будур ки, бизим конститусијамызда азадлыг руһу вардыр? Нә үчүн дә сәнәткарларымызын вә мануфактура фәһләләримнзин габилјјәт, гүввә вә мәһарәтинин дәрәчәси истәдикләри кими әјләнемәк азадлыгындан ирәли кәлмәсин? Үмидварам ки, онлар һеч бир заман нә бу имтијазлардан, нә дә ишдәки мәһарәтләринин, һабелә мәрдликләринин ејни дәрәчәдә әсасыны тәшкил едән јахшы һәјат шәраитиндән мәһрум олмајачағлар»¹²²⁾.

«Essay on Trade and Commerce» мұәллифи буна белә чаваб вермишдир:

«Әкәр һәфтәннн једдинчи күнүнү бајрам етмәк аллаһ әмридирсә, бу о демәкдир ки, һәфтәннн галан күнләри әмәјә» (индичә көрәчәјик ки, о демәк истәјир: капитала) «һәср олунмалыдыр вә инсанлары аллаһын бу һөкүмүнү јеринә јетирмәлә зорла мәчбур етмәк, зүлм алдандырыла билмәз... Үмүмијјәтлә, бәшәријјәт фитрәтән раһатлыг вә тәнбәллијә маилдир, буну биз мануфактура гара чамаатынын һәрәкәтиндән әлдә едилән чоһ нәһс тәчрүбәдән көрүрүк, зира онлар јашајыш васитәләринин баһаландығы һаллардан башга һәмишә һәфтәдә орта һесабла 4 күндән артыг ишләмирләр... Фәрз едәк ки, фәһләнин бүтүн јашајыш васитәләри бир бушел буғдадан ибарәтдир, бунун да дәјәри 5 шиллинг едир вә фәһлә өз әмәји илә күндә бир шиллинг газаныр. Бу һалда фәһлә һәфтәдә чәми 5 күн, буғданын бушели 4 шиллинг оlanda исә, чәми 4 күн ишләмәли олур... Лакин бу краллыгда әмәк һаггы јашајыш васитәләринин гижмәтинә нисбәтән хејли артыг олдуғуна көрә 4 күн ишләјән мануфактура фәһләсинин артыг пулу галыр, одур ки, фәһлә һәфтәннн галан күнләрини һеч ишләмәјиб бу пулла бикар јашаја биләр... Үмидварам ки, дедикларим, һәфтәннн 6 күнү әрзиндә мөтәдил әмәјин һеч дә көләлик олмадығыны сүбүт етмәк үчүн кифәјәтдир. Бизим кәнд тәсәррүфат фәһләләримиз һәфтәдә 6 күн ишләјирләр вә һәр чәһәтдән көрүнүр ки, бунлар ән хошбәхт фәһләдирләр (labouring poor)¹²³⁾; һолландјалылар да мануфактураларда бир о гәдәр күн ишләјирләр вә чоһ хошбәхт бир халг тәсири бағышлајырлар. Бир чоһ бајрамлар иш күнләри һәфтәсинин арасыны кәмирсә, франсызлар да белә ишләјирләр...¹²⁴⁾. Бизим гара чамаат

¹²²⁾ *Postlethwayt*. Јенә орада. «First Preliminary Discourse», p. 14.

¹²³⁾ «An Essay on Trade and Commerce etc.». London, 1770. Һәлә 1770-чи илдә инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләләринин «хошбәхтләнјишин» нәдән ибарәт олдуғуну мұәллиф өзү 96-чы сәһифәдә нағыл едир. «Онларын иш гүввәси (.their working powers) һәмишә сон дәрәчә кәркиндир (.on the stretch); онлар нә индикиндән нис јашаја биләр (.they cannot live cheaper than they do), нә дә индикиндән артыг ишләјә (.nor work harder)» биләрдиләр.

¹²⁴⁾ Протестантизм ән әзәби бајрам күнләрини тәгрибән һәмәсыны ләндәриб иш күнү едир вә мейз буна көрә капиталын әмәл кәлмәсиндә мүнһ рол ојнајыр.

исэ өз бейнинэ белэ бир фикир јерлөшдирмишдир ки, куја Авропада һәр бир башга өлкөнүн» (Фәһлә әһалисиндән) «даһа азад вә даһа мустәгил јашамаг үстүнлүјү инкилис олдуглары үчүн бу гара чамаатын фитри һаггыдыр. Бу идеја әскәрләримизин мәрдијинә тә'сир көстөрдјинә көрә, бәлкә дә, мүәјјән фәјда верир, лакин бу идеја мануфактура фәһләләри арасында нә гәдәр аз јайылса, онларын өзмәри үчүн өз дәвләт үчүн бир о гәдәр јахшы олар. Фәһләләр һеч бир заман өзләрини өз рәисләринә гаршы мүстәгил («independent of their superiors») һесаб етмәмәлидирләр... Бизим дәвләт кими бир сәнајә дәвләтиндә, бүтүн әһалинин бәлкә дә $\frac{7}{8}$ һиссәсинин анчаг азачы мүлкијјәти олдугу вә ја һеч мүлкијјәти олмадығы бир дәвләтдә гара чамаата үз вермәк чох тәһлүкәлидир...¹²⁵). Нә гәдәр ки, сәнајәдәки јохсулларымыз инди 4 күндә газандығлары мәбләғи әлдә етмәк үчүн һәфтәдә 6 күн ишләмәјә разы олмамышлар, там әлач тапыла билмәз»¹²⁶).

Бу мәгсәдлә, һәмчинин «тәнбәллијин, позғунлуғун вә азалдыг һаггындакы романтик һәдјанларын көкүнү кәсмәк» үчүн ditto [һабелә] «јохсулларын хејринә гојулан веркиләри азалтмаг, тәшәббүскарлыг руһуну артырмаг вә мануфактураларда әмәјин гијмәтини ашағы салмаг» үчүн капиталын бу сәдагәтли Еккарты белә бир сынанмыш чарә тәклиф едир: чәмијјәтин ианәсинә еһтијачы олан фәһләләр, јә'ни пауперләр «идеал иш евинә» (an ideal workhouse) салынсынлар. «Бу ев дәһшәт еви (house of terror) олмалыдыр¹²⁷». Бу «дәһшәт евиндә», бу «идеал иш евиндә» иш күндә 14 саат давам етмәлидир, лакин јемәк вахты да бураја дахил олдугуна көрә јердә дүз 12 саатлыг иш галыр»¹²⁸).

«Ideal workhouse»дә, 1770-чи илин дәһшәт евиндә он ики саатлыг иш күнү! Бундан алтмыш үч ил сонра, 1833-чү илдә, Инкилтәрә парламенти дөрд сәһә фабрикләриндә, 13 јашындан 18 јашынадәк ушағларын иш күнүнү азалдыб дүз 12 саата ендирәндә адама белә кәлирди ки, Инкилтәрә сәнајесинин сон сааты кәлиб чатмышдыр! 1852-чи илдә Луи Бонапарт буржуазиянын нәзәриндә өз мөвгәјини мөһкәмләтмәк мәгсәди илә ганунда көстәрилен иш күнүнә гәсд етмәк фикринә дүшәндә, франсыз фәһләләри бир ағыздан дедиләр: «Иш күнүнү азалдыб 12 саата ендирмиш олан ганун республика ганунларындан бизә галан јекәнә не'мәтдир»¹²⁹). Сүрихдә 10 јашындан јухары

¹²⁵) „An Essay on Trade and Commerce etc.“. London, 1770, p. 41, 15, 96, 97, 55, 56, 57

¹²⁶) „An Essay on Trade and Commerce etc.“. London, 1770, p. 69. Һалә 1734-чү илдә Чейкоб Вандеринт изаһ етмишдир ки, фәһләләрин тәнбәллијин һаггында капиталистләрин бүтүн шикајәтләринин сирри анчаг бундан ибарәтдир ки, капиталистләр әввәлки өмәк һаггы илә 4 иш күнү әвәзиндә 6 иш күнү әлдә етмәк истәјирләр.

¹²⁷) Јекә орала, сәһ. 242—243: «Елә етмәли ки, бу идеал иш еви, јохсулларын бол јемәк, исти вә јахшы палтар алдығы вә чох аз ишләдијин бир даллаланачағ олмајыб „дәһшәт еви“ олсун.

¹²⁸) Јекә орала [сәһ. 260]. Мүәллиф дејир: „Франсызлар бизим азалдыг һаггындакы јүксәк идејаларымыза күдүрләр» (јекә орала, сәһ. 78).

¹²⁹) «Онлар хуеусун күндә 12 саатдан артыг ишләмәјә е'һтираз едирдиләр, чүнки 12 саатлыг иш күнү гојан ганунун, республика ганунларындан онлара глан јекәнә не'мәтдир» („Reports of Insp. of Fact 31st Octob. 1855“, p. 80). Франсада мүвағгәти һөкүмәтин 1848-чи ил 2 март тарихли декретинин буржуазия хејринә дәјишдирилиш наشري олуб он ики

ушагларын эмәјинә һәдд гојулуб 12 саат мүәјјән едилмишдир; Ааргауда 1862-чи илдә 13 јашындан 16 јашынадәк ушагларын иш вахты 12½ саатдан 12 саата ендирилмишди; Австријада да 1860-чы илдә 14 јашындан 16 јашынадәк ушагларын иш вахты ditto 12 саата ендирилмишди¹³⁰⁾. Маколеј «exultation»-ла дејјәрди: «1770-чи илдән бәри нә гәдәр бөјүк тәрәгги олмушдур!»

1770-чи ил капиталистләри пауперләр үчүн «дәһшәт еви» јарадылмасынын һәсрәтини чәкирдиләр; һәммин «дәһшәт еви» бир нечә илдән сонра мануфактура фәһләләринин өзләри үчүн дүзәлдилән нәһәнк бир «иш еви» шәклиндә мејдана кәлди. Бу евин ады фабрик иди. Лакин бу дәфә идеал керчәклик гаршысында саралыб солду...

6. НОРМАЛ ИШ КҮНҮ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ.

ГАНУН ВЕРМӘК ЈОЛУ ИЛӘ ИШ КҮНҮНӘ ИЧБАРИ ҺӘДД ГОЈУЛМАСЫ. ИНКИЛТӘРӘНИН 1833—1864-ЧҮ ИЛЛӘРДӘКИ ФАБРИК ГАНУНЛАРЫ

Капитал әсрләр бөју иш күнүнү артырыб ән узун нормал һәддә чатдырандан, сонра исә бу һәдди дә ашыб он ики саатлыг тәбии күн һәддинә¹³¹⁾ узатдыгдан сонра XVIII әсрин сон гәринәсиндә ири сәнәје мејдана кәлдији замандан е'тибарән бу сәнәдә, бүтүн манеәләри дағьдан күчлү сел кими чошгун бир һәрәкат башланды. Иш күнүнүн мүддәти үчүн адәт вә тәбиәтлә, јаш вә чинслә, кечә вә күндүзүн дәјишилмәси илә

саатлыг иш күнү һаггында верилән 1850-чи ил 5 сентјабр ганунунун һөкмү фәрг гојулмадан бүтүн е'малатханалара шамилдир. Бу гануна гәдәр Франслада иш күнү үчүн һәдд гојулмамышды. Фабриклардә иш күнү 14, 15 сәт вә даһа чох давам елирдн. Бах: „Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848“. Par M. Blanqui. Һөкүмәт фәһләләрин вәзијјәтини тәһтиг етмәји Бланки чәнәбларына—нигнлабчы дејил, итисадчы Бланки чәнәбларына тапшырмышды.

¹³⁰⁾ Иш күнүнү тәнзин етмәк ишиндә дә Белчка өзүнү нүмунәви бир буржуа дөвләти кими кестәрмишдир. Инкилтәрәнин Брюссел елчисн лорд һауард де Уолден 1862-чи ил мајын 12-дә Инкилтәрә хәрпчи ишләр назирлијинә белә бир мә'лумат верир: „Назир Рожје мәнә делн ки, нә үмүмн ганунда, нә дә јерлн гәрарларда ушаг әмәји үчүн һеч бир һәдд гојулмур; сон үч ил әрзиндә һөкүмәт һәр ичласында палаталара бу мәсәлә һаггында бир гааун ләјиләсә тәднин етмәк фикриндә олмуш, ләкин һәмишә күччәтмәз манеәјә рәст кәлмишдир: бу манеә исә там әмәк азадлыгы принципинә зида олан һәр бир ганун гаршысында егонст бир гөрәхлыг кестәрмәкдән ибарәтдир!“

¹³¹⁾ „Шубһәсиз, чох тәәссүф едилчәк бир һалдыр ки, инсанларын мүәјјән бир синфи һәр күн 12 саат бөјүк әзаблә ишләмәли олур. Јемәк вә е'малатханаја келиб гәјитмәг үчүн ләзим олан вахт да бураја дахил едиләрсә, бу һәгигәтдә бир кечә-күндүзүн 24 сааттын 14 саатыны тәшкил едир. Үмидварам, һеч кәс инкар етмәз ки, зәһмәткеш синифларин бүтүн вахтынын, 13 јашындан башлавараг, сәнәјени „азад“ сәнәләриндә исә бундан да кичик јашдан е'тибарән арасы кәсилмәдән онларын әлиндән тамамилә алынамасы. Һәлә сағламлыг мәсәләси бир јана дурсун, мә'нәви нөгтеји-нәзәрән дә сон дәрәчә зәрәрлидир. мүдһиш бир бәләдыр... Чәмәјјәтини мә'нәви мәнәфеји хәтиринә сағлам әһали јетншидирмәк мөгсәди илә вә халыи әксәријјәтинә һәјәтдан ағьллы-башлы зөгг алмаг инканы тә'мин етмәк үчүн исрарла тәләб олунмалыдыр ки, бүтүн сәнәје сәнәләриндә һәр иш күнүнүн бир рессәс истикраһәт вә әләнмәк үчүн галсын“ (Леонард һорнер, „Reports of Insp. of Fact. for 31st December 1841“).

гојулмуш бүтүн һэдлэр дағыдылды. Һэтта көһнә статутларда һәр бир кәндлинин баша дүшәчәји гәдәр ајдын олан күндүз вә кечә мәфһумлары о гәдәр јайғын бир шәкил алды ки, һәлә 1860-чы илдә бир инкилис мәнкәмәси һакими күндүз вә кечәнин нә демәк олдуғуну «мәнкәмә гәраы вәситәси илә» изаһ етмәк үчүн доғрудан да төврат мүдриклији көстәрмәли олмушду¹³²⁾. Капитал өз зәфәрини бајрам едирди.

Истеһсалатын курултусундан кејимиш олан фәһлә синфин бир гәдәр өзүнә кәлән кими мүгавимәт көстәрмәјә, һәм дә ән әввәл ири сәнајенин вәтәни олан Инкилтәрәдә мүгавимәт көстәрмәјә башлады. Лакин онун отуз ил әрзиндә әлдә етдији күзәштләр гуру бир сөз оларат галды. 1802-чи илдән 1833-чү иләдәк парламент әмәк барәсиндә 5 ганун верди, лакин о гәдәр һижлә ишләтди ки, бу ганунларын мәчбури сурәтдә һәјата кеңирилмәси, лазыми гәдәр мә'мур сахланмасы вә саирә үчүн бир гәпик дә пул бурахылмасыны гәраа алмады¹³³⁾. Бу ганунлар кағыз үзәриндәк галды. «Бу бир һәлигәдир ки, 1833-чү ил гануну верилнәдәк ушағлар вә јенијетмәләр ad libitum [истәнилдији кими] бүтүн кечәни, бүтүн күндүзү вә ја һәм кечә, һәм дә күндүз ишләмәјә мәчбур едилирдиләр («wege worked»)¹³⁴⁾.

Памбыг парча, јун, кәтан вә ипәк фабрикларинә шамил едилән јалныз 1833-чү ил фабрик гануну верилдији замандан е'тибарән мүасир сәнаједә нормал иш күнү башланыр. Һеч бир шеј капиталын руһуну 1833-чү илдән 1864-чү иләдәк верилән инкилис фабрик ганунларынын тарихи гәдәр ајдын көстәрмир!

1833-чү ил ганунунда дејилир ки, фабрикдә ади иш күнү сәһәр саат 5¹/₂-дә башланыб ахшам саат 8¹/₂-дә гуртармалыдыр. Ганун бу 15 саат әрзиндә күнүн һәр вахтында јенијетмәләрин (јә'ни 13 јашындан 18 јашынадәк оланларын) әмәјиндән истифадә олунмасына ичазә верир, лакин бурада белә бир шәрт көзләнилмәлидир ки, бу јашда олан ејни бир јенијетмә, ајрыча көстәрилән бә'зи һаллардан башга, һеч вахт күндә 12

¹³²⁾ Бах: „Judgement of Mr. J. H. Otway. Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860“.

¹³³⁾ Буржуа кралы олан Луи Филиппин үсули-идарәсинин чох сәңијәвн хүсусијәти будур ки, онун заманында верилән 1841-чи ил 22 март тарихил јекәнә фабрик гануну һеч бир заман һәјата кеңирилмәмишли. Бу ганун да аңчат ушағ әмәјинә андир, һәмнин ганун 8—12 јашлы ушағлар үчүн сәккиз саат, 12—16 јашлы ушағлар үчүн он икн саат иш вахты гојур вә и. а.; һәм дә бурада бир чох истисналар вардыр ки, булар һәтта сәккиз јашлы ушағларын кечә ишләмәсинә јол верир. Бу ганунун тәтбиғинә нәзәр јетирмәк вә ону һәјата кеңирмәјә мәчбур етмәк „amis du commerce“ [„тиңчәрәт достларынын“] өз нисафинә бурахылмышды, —өзү дә елә бир өлкәдә ки, орала һәр бир сичан да полисин нәзарәти алындылар. Јалныз 1853-чү илдән е'тибарән аңчат бир департаментдә, Нор департаментиндә маашлы бир дәвләт мүфәттиши вәзифәси тә'сис едилмишдир. Умумијәтлә, Франса чәмпіјәтинин инкишафында ејни дәрәчәдә характерик олан үмуми чаһат будур ки, Франсинин ганунверчи фабрики һәјатын бүтүн чаһатларини өз тору илә сарыдығы һалда, Луи Филиппин бу гануну 1848-чи ил ингилабыналәк һәмнин саһәдә јекәнә бир ганун оларат галмышды.

¹³⁴⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860“, p. 50.

саатдан артыг ишлэмәмәлидир. Ганунун 6-чы маддәсиндә деји-лир ки, «иш вахты үчүн һәдд гојулмуш һәр бир шәхсә һәр күн азы 1½ саат јемәк вахты верилмәлидир». Ашағыда көстәрилән бирчә һалдан башга, 9 јашындаң кичик ушагларын ишләдил-мәси гадаған олунурду; 9—13 јашлы ушагларын иш вахты күндә 8 саатдаң артыг олмамалыдыр. 9 јашындаң 18 јашына-дәк оланларын кечә ишләмәси, јә'ни бу гануна көрә ахшам саат 8½-дан сәһәр саат 5½-а гәдәр ишләмәси гадаған иди.

Ганун верәнләр јашлыларын иш гүввәсини капиталын азад сурәтдә сормасына, јахуд онларын өз дедији кими, «әмәк азад-лығына» әсла гәсд етмәк фикриндә олмадыгларына көрә, фабрик ганунунун доғурдуғу бунча дәһшәтли нәтичәнин гар-шысыны алмаг үчүн хүсуси бир систем ујдурмушдулар. Ко-миссијанын мәркәзи шурасынын 1833-чү ил 25 ијун тарихли биринчи һесабатында дејилир:

«Фабрик системинин индики тәшкилат гурулушуида ән бөјүк бәла он-дан ибарәтдир ки, бу систем, ушагларын иш вахтыны узадыб јашлыларын иш күнүнүн сон һәддинә чатдырмаг әзурәти доғурур. Бу бәлаја гаршы јекән чарә, јашлыларын әмәјинә һәдд гојмаға чалышмадан ушаглар үчүн ики нөвбәли иш тәтбиг етмәк планыдыр, зира јашлыларын әмәјинә һәдд гојмаг гәшәббүсү, арадан галдырылмасы нәзәрдә тутулан бәладан даһа бөјүк бир бәла төрәтмиш оларды»⁹³.

Бу «план» Relaisystem ады илә һәјата кечирилмишди («System of Relays»; Relay сөзүнүн инкилисчә мә'насы фран-сызча олдуғу кими почт атларынын һәр мәнзилдә нөвбә илә дәјишдирилмәси демәкдир); бу системә көрә бир нөвбәдә иш-ләјән 9 јашындаң 13 јашынадәк ушаглары, мисал үчүн, сәһәр саат 5½-дан күндүз саат 1½-ә гәдәр, о бири нөвбәдә ишләјән-ләр исә күндүз саат 1½-дан ахшам саат 8½-а гәдәр вә и. а. ишә гошулар.

Чәнаб фабрикчиләр сон 22 ил әрзиндә ушаг әмәјинә даир верилән бүтүн ганунлары там бир һәјасызлыгла поздуглары үчүн, онларын атачаглары ачы һәбә бу дәфә дә мұкафат ола-раг ширни гатылды. Парламент гәрара алмышды ки, 1834-чү ил мартын 1-дән е'тибарән 11 јашындаң кичик һеч бир ушаг, 1835-чи ил мартын 1-дән е'тибарән 12 јашындаң кичик һеч бир ушаг вә 1836-чы ил мартын 1-дән е'тибарән 13 јашындаң кичик һеч бир ушаг фабрикдә 8 саатдан артыг ишләмәмәлидир! «Ка-питала» гаршы бу гәдәр рәһмдиллик көстәрән бу «либера-лизм» она көрә хүсуси тәшәккүрә лајиг иди ки, д-р Фарре, сер А. Карлајл, сер Б. Броди, сер Ч. Белл, ч-б Гатри вә башгала-ры, јә'ни Лондонун ән көркәмли терапевт вә чәрраһлары,— ашағы палата гаршысында шаһид сифәти илә вердикләри ифа-дәләрдә демишдиләр: «periculum in mora!»⁹⁴. Д-р Фарре бу барәдә даһа кәскин демишди:

«Инсанларын һәр һансы бир сәбәбә көрә вахтында эввэл өлмәсиник гаршысыны алмаг үчүн ганунлар вермәк ејни дәрәчәдә лазымдыр, аңчаг бу үсул» (фабрик үсулу) «әлбәттә, инсанларын еркән өлмәсинә сәбәб олан ән амансыз үсуллардан бири һесаб олунмалыдыр»¹³⁵).

Чәнаб фабрикчиләрә мәрһәмәт көстәриб 13 јашында кичик ушаглары јенә бир нечә иллијә һәфтәдә 72 саат фабриктә ишләмәк кими чәһәннәм әзабына мәнқум едән «ислаһ олунмуш» ејни парламент, јенә дә азадлығы дамчы-дамчы верән башга бир фәрманында, зәнчи гулларын һәфтәдә 45 саатдан артыг ишләдилмәсини плантаторлара гадаған етмишди!

Лакин әсла кифәјәтләнмәјән капитал, илләр боју давам едән курултулу тәшвиғат апарды. Бу тәшвиғат башлыча олараг, 8 саатдан артыг ишләмәмәси вә мүәјјән мәнһада ичбари тәһсил көрмәси лазым кәлән ушаг категоријаларынын јашы әтрафында иди. Капиталист антроположијасына бахылса, ушаглыг дөврү 10 јашында, ја да узаг башы 11 јашында гуртарыр. Фабрик ганунуну тамамилә һәјата кечирмәк вахты, јәни нәһс 1836-чы ил јахынлашдыгча фабрикчи өчлафлар даһа чох азғынлашырды. Онлар, доғрудан да, һөкүмәтин көзүнү о гәдәр горхуда билдиләр ки, 1835-чи илдә һөкүмәт ушаглыг һәддини 13 јашдан 12 јаша ендирмәји тәклиф етди. Лакин pressure from without [кәнардан едилән тәзјиг] кетдикчә дәһшәтли бир шәкил алырды. Ашағы палатанын мәрдлији чатмады. Ашағы палата 13 јашлы ушаглары капиталын Чәһәннәһа арабасынын⁹⁶ тәкәрләри алтына күндә 8 саатдан артыг атмагдан чәкинди, беләликлә дә 1833-чү ил гануну там гүввәјә минди вә 1844-чү илин ијун ајына гәдәр дәјишилмәди.

Фабрик әмәјинин бу ганун әсасында, әввәлчә һисмән, сонра да бүтүнлүклә тәнзим едилдији он ил әрзиндә фабрик мүфәттишләринин вердикләри рәсми һесабатлар бу гануну һәјата кечирә билмәдикләринә даир шикәјәтләрлә долудур. 1833-чү ил гануну сәһәр саат 5½ илә ахшам саат 8½ арасындакы он беш саатлыг мүддәт әрзиндә һәр бир «јенијетмәнин» вә һәр бир «ушағын» өз он ики саатлыг вә ја сәккиз саатлыг ишмини һансы саатда башламасыны, һансы саатда тәнәффүсә чыхачағыны вә һансы саатда гуртарачағыны мүәјјән етмәк ихтијарыны чәнаб капиталистләрә вермәклә бәрәбәр, мүхтәлиф шәхсләрә мүхтәлиф саатларда јемәк вахты тәјин етмәк ихтијарыны да онлара вердијинә көрә, бу чәнаблар чох кечмәдән јени бир «Relaissytem» ичад етдиләр; бу системә көрә, һәмнин иш атлары даһа мүәјјән почт мәнзилләриндә дәјишдирилмәјиб

⁹⁶ «Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it».

ара мәнзилләрində даим тәзәдән иш арабасына гошулурлар. Биз сонралар бир даһа бу систем үзәринә гајытмалы олачағымыза көрә инди онун гәрибәликләриндән әтрафлы бәһс етмирик. Лакин елә илк бахышда ајдын көрүнүр ки, бу систем бүтүн фабрик ганунунун нәйикки маһијјәтини, һәтта онун өзүнү дә тамамилә јох едирди. Һәр бир ушаг вә һәр бир јенијетмәнин иш вахтынын һесабыны тутмаг бу гәдәр долашыг олдугдан сонра фабрик мүфәттишләри фабрикчиләри ганунда көстәрилән иш вахтына риајәт етмәјә вә јемәк үчүн гануни тәнәффүсләр вермәјә нечә мәчбур едә биләрдиләр? Одур ки, әввәлләр һөкм сүрән бөјүк биабырчылыглар тез бир заманда һеч бир мүгавимәт көрмәдән јенә дә фабрикләрин чохунда гол-будаг атмаға башлады. Фабрик мүфәттишләри дахили ишләр назир илә көрүшәндә (1844-чү илдә) сүбут етдиләр ки, јени ичад олунмуш Relaisystem шәраитиндә һеч бир нәзарәт мүмкүн дејилдир¹³⁶⁾. Лакин вәзијјәт олдугча дәјишмишди. Фабрик фәһләләри Хартијаны⁹⁷⁾ өзләри үчүн сијаси шүар етдиликери кими, сонралар, хүсусән 1838-чи илдән е'тибарән, он саатлыг иш ганунуку өзләринә игтисади шүар етмишдиләр. Һәтта өз фабрик истәһсалатыны 1833-чү ил ганунуна әсасән тәнзим едән фабрикчиләр «өз хәбис һәмкарларынын» һәјасыз «рәга-бәти» һаггында парламентә јығын-јығын мәктуб көндәриб јазырдылар ки, онлар чох һәјасыз олдугларына көрә вә ја онларын јерли шәраити даһа әлверишли олдугуна көрә, гануну поза билирләр. Лакин ајры-ајры фабрикчиләр өзләринин чоҳданки тамаһкарлыгларына нә гәдәр сәрбәстлик вермәк истәсәләр дә, фабрикчиләр синфинин идеологлары вә сијаси рәһбәрләри фәһләләрлә башга чүр рәфтар етмәји вә башга диллә дәнйшмағы мәсләһәт көрүрдүләр. Онлар тахыл ганунларынын ләғв едилмәси үчүн кампанија ачмышдылар вә галиб кәлмәк үчүн фәһләләрин јардымына мөһтач идиләр! Буна көрә дә онлар мин иллик азад тичарәт сәлтәнәтиндә јалныз чөрәк көмбәспинин чәкисини икигат артырачагларыны дејил⁹⁸⁾, һабелә он саатлыг иш ганунуку гәбул едәчәкләрини дә вә'д едирдиләр¹³⁷⁾. Демәли, онлар 1833-чү ил ганунуну һәјата кечирмәк мәгсәдини күдән тәдбирә гаршы даһа аз мүбаризә едә биләрдиләр. Нәһајәт, торпаг рентасы кими мүгәддәс мәнәфеләри тәһлүкә гаршысында олан ториләр өз дүшмәнләринин «намуссуз һәрәкәтләрини»¹³⁸⁾ филантроплуг һиссләриндән доған бөјүк бир гәзәблә ифша еддиләр.

¹³⁶⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1849“, p. 6.

¹³⁷⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 98.

¹³⁸⁾ Леонард һөрнер „nefarious practices“ („биабырчы һәрәкәт“) ифләснини һәтта расми оларак ишләдир („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1859“, p. 7).

Беләликлә 1844-чү ил 7 ијун тарихли элавә фабрик гануну мөјдана кәлди вә 1844-чү ил сентјабрын 10-дан гүввәјә минди. Бу ганун јени бир фәһлә категоријасыны, јә'ни 18 јашындан јухары гадынлары мүдафиә едир. Бу гадынлар һәр чәһәтдән јенијетмәләрлә бәрәбәр тутулурду: онларын иш күнү үчүн 12 саатлыг һәдд гојулду, онларын кечә ишләмәләри гадаған едилди вә и. а. Демәли, илк дәфә олараг ганун, һәдди-бүлуға чатанларын әмәјини дә билаваситә вә рәсмән нәзарәт алтына алмаг мәчбуријәтиндә галды. 1844—1845-чи ил фабрик һесабатында истехза илә белә дејилр:

«Јашлы гадынларын һугугларына бу чүр мүдахилә едилдијинә гаршы онлардан бир дәфә дә олса шикајәт ешитмәмишик»¹³⁹⁾.

13 јашындан кичик ушагларын иш күнү гысалдылыб күндә 6½ саата, мүәјјән шәраитдә исә 7 саата ендирилди¹⁴⁰⁾.

Ујдурма Relaisystem-дән суи-истифадә олунмасына даһа јол вермәмәк үчүн ганун әзчүмлә, ашағыдакы мүһүм чәһәт-ләри дегигләшдирмишди:

«Ушагларын вә јенијетмәләрин иш күнүнү, һеч олмасса бир ушаг вә ја бир јенијетмә сәһәр фабрикдә ишә башладыгы вахтдан һесабламаг ләзымдыр».

Беләликлә, мәсәлән, *A* сәһәр саат 8-дә, *B* исә саат 10-да ишә башлајырса, *B*-нин дә иш күнү *A*-нын иш күнү гуртаран заман гуртармалыдыр. Иш күнү мүәјјән бир үмуми саатла, мәсәлән, ән јахын дәмирјол сааты илә башланмалы, фабрик зәнки дә бу саатла вурулмалыдыр. Фабрикчи кәрәк фабрикдә ири һәрфлә чап олунмуш чәдвәл асыб иш күнүнүн нә вахт башландығыны, нә вахт гуртардығыны вә нә вахт тәнәффүс верилдијини көстәрсин. Саат 12-дән әввәл ишә башлајан ушаглары күнорта саат бирдән сонра јенидән ишләтмәк олмас. Беләликлә, наһардан сонрақы нөвбәдә ишләјән ушаглар сәһәр нөвбәсиндә ишләјәнләрдән ибарәт олмамалыдыр. 1½ саатлыг наһар вахты, ганунун мүдафиә етдији бүтүн фәһләләр ејни вахтда верилмәли, һәм дә бунун азы 1 сааты күндүз саат үчә гәдәр верилмәлидир. Саат 1-ә гәдәр ишләјән ушаглар, јахуд јенијетмәләр јемәк үчүн һеч олмасса јарым саат вахт верилмәсә, 5 саатдан артыг ишләмәмәлидирләр. Ушаглар, јенијетмәләр вә ја гадынлар, јемәк үчүн верилән тәнәффүс вахты, мүәјјән бир иш көрүлдүјү фабрик бинасында галмама-лыдырлар вә и. а.

¹³⁹⁾ „Reports etc. for 30th Sept. 1844“, p. 15.

¹⁴⁰⁾ Ганун ушагларын әмәјиндән күндә 10 саат истифадә етмәјә о һалларда ичләә верир ки, онлар һәр күн дејнә, күнашыры ишләсинләр. Умумијәтлә десәк, бу гејд-шәрт тәтбиг олунмамыш һалда галды.

Биз көрдүк ки, иш вахтыны, онун һәддини вә тәнәффүсләри һәрби ишдә олдуғу кими зәнж чалмагла низама салан бу хырда гәрарлар һеч дә парламентдәки гондармаларын мәһсулу дежил иди. Бунлар мөвчуд мүнәсибәтләрдән доғарағ, мұасир истеһсал үсулунун тәбии ганунлары шәклиндә тәдричлә инкишаф етмишди. Бунларын тәртиби, дөвләт тәрәфиндән рәсми сурәтдә гәбул едилиб е'лан олунмасы узун мүддәт давам едән синфи мүбаризәнин нәтичәсидир. Бу гәрарларын ән јахын нәтичәләриндән бири ондан ибарәт иди ки, практика јашлы фабрик фәһләләринин иш күнүнү дә ејни һәдләрә табе етмишдир, чүнки истеһсал просесләринин чохунда ушағларын, јенијетмәләрин вә гадынларын әмәкдашлығ етмәләри лазымдыр. Буна көрә дә үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә 1844—1847-чи илләр дөврүндә он ики саатлығ иш күнү, фабрик ганунларына табе олан бүтүн сәнәјә сәһәләринә үмумијјәтлә вә ејни шәкилдә јайылмыш олду.

Лакин фабриқчиләр јол вердикләри бу чүр «тәрәггинин» әвәзини мүәјјән бир «тәнәззүл» илә чыхдылар. Онларын тә'киди илә ашағы палата истисмар едилән ушағларын ән ашағы јаш һәддини 9-дан 8 јаша ендирди ки, капитал аллаһ-тәаланын вә инсанларын гојдуғу бүтүн ганунлара әсасән тәләб етдији «әлавә тәклиф едилән фабриқ ушағлары илә»¹⁴¹⁾ тә'мин едилмиш олсун.

1846—1847-чи илләр Инкилтәрәнин игтисади тарихиндә там бир дөвр тәшкил едир. Тахыл ганунлары ләғв едилмиш, памбығ вә башга хам материаллара гојулан идхал көмрүјү арадан галдырылмыш, тичарәт азадлығы ганунверичилик ишинә јол көстәрән улдуз е'лан едилмишди! Мүхтәсәр, мин иллик сәлтәнәт јаранырды. Дикәр тәрәфдән, һәмин илләрдә чартизм һәрәкаты вә он саатлығ иш күнү уғрундакы тәшвиғәт ән јүксәк нөгтәјә чатмышды. Интигам арзусу илә чошан ториләр чартизм һәрәкатынын вә 10 саатлығ иш күнү гануну уғрундакы тәшвиғатын мүттәфиги олдулар. Башда Брајт вә Кобден олмагла хаин азад тичарәт ордусунун гызғын мүгавимәтинә бахмајарағ, парламент, чохдан бәри әлдә едилмәсинә чалышылан он саатлығ иш күнү ганунуну гәбул етди.

1847-чи ил 8 ијун тарихли јени фабриқ ганунунда мүәјјән едилди ки, 1847-чи ил ијулун 1-дән е'тибарән «јенијетмәләрин» (13 јашындан 18 јашына гәдәр оланларын) вә бүтүн ишчи гадынларын иш күнү гысалдылыб әввәлчә 11 саата ендирилир, 1848-чи ил мајын 1-дән е'тибарән исә јенә дә ејни категорија-

¹⁴¹⁾ «Ушағларын иш вахты гысалдылса, ишә лазым олан ушағларын сајыны артырмағ лазым кәләчәкдир, буна көрә дә онлар бу гәрара кәднләр ки, 8 јашындан 9 јашына гәдәр ушағлар әлавә оларағ тәклиф едилсә, артан тәләб әдәниләр» («Reports etc. for 30th Sept. 1844», p. 13).

дан олан фəһлэлəрин иш күнүнə гəти олараг 10 саатлыг хэд гојулур. Бүтүн галан мəсəлэлəрдə бу ганун 1833 вə 1844-чү иллəрдəки ганунлары јалныз бир гэдэр дəјишдириб тамамла- јырды.

Капитал əввəлчə һүчума кечди ки, 1848-чи ил мајын 1-дэн ганунун бүтүнлүклə һəјата кечирилмəсинə мане олсун. Һэм дə санки тəчрүбэдэн дарс алан фəһлэлəрин өзлəri өз ишлəринин позулмасына јардым етмəли идилэр. Бунун үчүн јахшы бир мəгам дүшдү.

«Хатырлатмаг лазымдыр ки, 1846—1847-чи иллəрдəки дəһшəтли бəһран үзүндэн фабрик фəһлэлəri бəјүк бир еһтијач ичиндə идилэр, чүнки бир чох фабрик натамам ишлəјирди, бəзилəri исə тамамилə дајанмышды. Бу сəбəбдэн фəһлэлəрин хејли һиссəsi бəрк сыхынты чəкирди, бир чохлары борч ичиндə иди. Буна кərə дə мөһкəм күман едилəр билəрди ки, фəһлэлэр даһа узун иш күнүнə разы олачаг вə чалышачаглар ки, кечмишдə чəкдиклери зэрəрдэн чыхсынлар, бəлкə дə борчларыны верə билсинлэр, јахуд лом- барддан өз мебеллəрини кери алсынлар вə ја сатдыглары мұхəллафатын јеринə тэзəсини алсынлар, јахуд өзлəri вə аиллəri үчүн тэзə палтар алсынлар»¹⁴²⁾.

Чəнаб фабрикчилэр эмək һаггыны үмумиликдə 10% ашағы салмагла бу вəзијјəтин тəбии тəсирини даһа да артырмаға чəһд етдилэр. Бу, јени азад тичарəт дөврүнүн, нечə дєјəрлэр, тэгдис едилмəsi бајрамы кими бир шеј иди. Сонра иш күнү 11 саата ендирилэн кими эмək һаггы да дəрһал јенидэн 8 1/3% азалдылды, иш күнү гəти олараг 10 саата ендирилəндə исə, эмək һаггы ики дəфəдэн чох азалдылыб јарыбајарыдан ашағы салынды. Буна кərə дə шəраитин имкан вердији һэр јердə эмək һаггы азы 25% ашағы салынды¹⁴³⁾. Мəһз бу јолла һазыр- ланмыш шəраитдə фəһлэлэр арасында 1847-чи ил ганунуну лəғв етмək үчүн тəшвигат башланды. Баш алдатмаг, ширник- дирмək, хэдэлэмək кими васитələрин һеч бири истифадəсиз галмады, лакин бунларын һеч бири нəтичə вермəди. Фəһлэлəрдэн «бу ганунун онлар үчүн зүлм олдуғу һаггында» беш-алгы коллектив эризə топламаг мүмкүн олдуса да, эризə верəнлəрин өзлəri диндирилəндə бу эризələрин онлара зорла гол чəк- дирилдијини дедилэр. «Фəһлэлэрə зүлм олунур, бу доғрудур, лакин зүлм едэн фабрик гануну дєјил, башга шејдир»¹⁴⁴⁾. Фабрикчилэр фəһлэлəri истəдиклəri кими данышмаға вадар

¹⁴²⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 16.

¹⁴³⁾ Мəн јəгин етдим ки, һəфтəдə 10 шиллинг аланларын эмək һаггыны əввəлчə, үмумијјəтлə эмək һаггынын 10% ашағы дүшдүјүнə əсасланаг 1 шиллинг азалтымышдылар, сонда да иш күнүнүн гысалдылары əсас тутуб даһа 1 шиллинг 6 пенс азалтымышдылар ки, бунун чəми 2 шиллинг 6 пенс едир; буна бахмајарат чохлары он саатлыг иш күнү гануна мөһкəм тарафлар иди“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 16).

¹⁴⁴⁾ Мəн эризəни имзалајаркан ону да дедим ки, нə исə пис иш көрүрəm.—Бас онла эризəни нə үчүн имзаладыныз?—Чүнки имзаламасадым, мəни күчəјə атардылар.—Эризə верəн өзүнү доғрудан „зүлм алтында“ һисс едирдисə, бунун һеч дə фабрик гануну нəтичəсиндə олмадығыны билдири“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 102).

едә билмәдиләрсә, өзләри мэтбуатда вә парламентдә фәһләләрин адындан даһа артыг чығыр-бағыр салмаға башладылар. Онлар фабрик мүфәттишләрини Конвент комиссарларына⁹⁹ бәнзәр бир шеј кими гәләмә вериб дејирдиләр ки, онлар дүнјаны јахшылашдырмаг хүлјалары илә бәдбәхт фәһләләрин башына бәла ачырлар. Лакин бу һижлә дә баш тутмады. Фабрик мүфәттиши Леонард Һорнер өзү вә онун көмәкчиләри Ланкашир фабрикләриндә бир чох шаһидләрин ифадәләрини топламышдылар. Диндирилән фәһләләрин 70%-ә гәдәри 10 саатлыг иш күнүнә, бундан хејли аз һиссәси 11 саатлыг иш күнүнә, чох чүз'и бир гисми дә әввәлки 12 саатлыг иш күнүнә тәрәфдар олдуғуну билдирмишди¹⁴⁵⁾.

«Хејирхәһлыг» ады илә ишләдилән башга бир һижлә дә, јашлы киши фәһләләри 12—15 саат ишләмәјә мәчбур етмәкдән вә сонра буну пролетариатын әсил арзусунун ән дүзкүн ифадәси е'лан етмәкдән ибарәт иди. Лакин «рәһмсиз» фабрик мүфәттиши Леонард Һорнер бурада да ортаја чыды. «Иш вахтындан артыг ишләјән» фәһләләрин чоху билдирмишдиләр ки,

«онлар үчүн ән јахшысы аз әмәк һаггы алыб 10 саат ишләмәкдир, лакин онларын башга чәрәси јох иди: онларын арасында о гәдәр ишсиз вар, о гәдәр әјиричи али ешмәчи вәзифәсиндә чалышмаға мәчбурдур ки, иш күнүнүн узадылмасына разы олмасадылар, дәрһал онларын јерини башгалары тутарды; буна көрә дә онларын бирчә чәрәси вар иди: ја даһа чох ишләмәли, ја да күчәјә атылмалы идиләр»¹⁴⁶⁾.

Капиталын әввәлинчи һүчуму боша чыхды вә он саатлыг иш күнү гануну 1848-чи ил мајын 1-дә гүввәјә минди. Лакин чартист партијасынын мәғлубијјәти, партија рәһбәрләринин һәссәханаја салынмасы вә тәшкилатынын дағдылмасы Инкилтәрә фәһлә синфинин өз гүввәсинә олан инамыны сарсытды. Бундан азачыг сонра Парисдә баш верән ијун үсјаны вә үсјанын вәһшичәсинә јатырылмасы, һәм Европа континентиндә, һәм дә Инкилтәрәдә һаким синифләрин бүтүн фраксијаларыны: торпаг мүлкијјәтчиләри илә капиталистләри, биржа гурдлары илә дүканчылары, тичарәти һимајә тәрәфдарлары илә азад тичарәт тәрәфдарларыны, һөкүмәт илә мүхалифәти, кешишләр илә азадфикирлиләри, чаван фаһишәләр илә гарымыш раһибәләри үмуми бир шүар алтында—мүлкијјәти, дини, аилә вә чәмиј-

¹⁴⁵⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 17. Беләликлә, ч-б Һорнерин бахдығы маһалдакы 181 фабрикдә 10 270 нәфәр јашлы киши фәһлә диндирилмишди. Онларын ифадәләрини фабрик мүфәттишләрини 1848-чи ил октябр ајында гуртаран јарымиллик һесабатынын әләвәсиндә тапмаг олар. Бу шаһидләрин вердикләри ифадәләрдә башга чәһәтләрдән дә чох гижәтли мәълумат вардыр.

¹⁴⁶⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“. Бах: „Appendix“дә шаһсән Леонард Һорнер тәрәфиндән топланылан 69, 70, 71, 72, 92, 93-җәли ифадәләр, һабәлә мүфәттиш көмәкчиси А. тәрәфиндән топланылан 51, 52, 58, 59, 62, 70-җәли ифадәләр. Бир фабрикчи һәтта лап ачыг данышмышды. Јенә орада 265-чи нөмрәдән сонра кәлән 14-чү нөмрәјә бах [сәһ. 37].

јәти хилас етмәк шұары алтында бирләшдирди! Һәр јердә фәһлә синфинә лә'нәт јағдырылды, бу синиф тә'гибә уғрадылды, «шубһәлиләрә гаршы ганунун»¹⁰⁰ һөкмү алтына алынды. Беләликлә, чәнаб фабрикиләр чәкинмәјә биләрдиләр. Онлар тәкчә он саатлыг иш күнү ганунуна гаршы дејил, 1833-чү илдән е'тибарән иш гүввәсинин «азад шәкилдә» сорулмасынын габағыны бир гәдәр алмаг мәгсәди илә верилән бүтүн ганунлара гаршы да ачыг гијам галдырдылар. Ики илдән јухары азғын бир һәјасызлыгла вә шиддәтли террор васитәси илә һәјата кечирилән бу гијам, кичик һәчмдә көләлији мүдафиә гијамы¹⁰¹ иди вә буну хүсусилә асанлашдыран чәһәт о иди ки, гијам едән капиталист өз фәһләсинин чанына дәјән зәрәрдән башга һеч бир зијан чәкмирди.

Бундан сонрақы һадисәләри баша дүшмәк үчүн хатырлатмаг лазымдыр ки, 1833, 1844, 1847-чи илләрдә верилән фабрик ганунларынын һеч бири өзүндән әввәлкиләри дәјишдирмәдијинә көрә бунларын һәр үчү өз гануни гүввәсиндә галыр; бунларын һеч бири 18 јашындан јухары киши фәһләләрин иш күнүнә һәдд гојмур, 1833-чү илдән е'тибарән сәһәр саат 5½-дан ахшам саат 8½-а гәдәр давам едән он беш саатлыг иш күнү јенә дә гануни «иш күнү» һесаб олунурду вә јенијетмәләр илә гадынлар ганунда көстәрилән шәртләрлә јалныз бу «иш күнү» дахилиндә әввәлчә он ики саат, сонра исә он саат ишләмәли идиләр.

Бә'зи јерләрдә фабрикиләр ән әввәл, өз фабрикләриндә ишләјән јенијетмә вә гадынларын бир һиссәсини, бә'зи һалларда исә јарысыны ишдән чыхартдылар вә бунун әвәзинә јашлы киши фәһләләрин, демәк олар, арадан галдырылмыш кечә иши системини бәрпа етдиләр. Фабрикиләр инандырмаға чәһд едирдиләр ки, он саатлыг иш күнү гануну гаршысында онларын башга чарәси јохдур!¹⁴⁷⁾

Атылан икинчи аддым, јемәк үчүн гојулмуш гануни тәнәф-фүсләрә анд олду. Көрәк фабрик мүфәттишләри нә дејир:

«Иш күнү үчүн он саатлыг һәдд гојуландан бәри фабрикиләр, һәләлик өз фикирләрини практикада ахыра гәдәр һәјата кечирмәсәләр дә, идднә едирдиләр ки, мәсәлән, сәһәр саат 9-дан ахшам саат 7-јәдәк давам едән иш мүддәтиндә јемәк үчүн сәһәр саат 9-а гәдәр 1 саат вә ахшам саат 7-дән сонра ½ саат вахт вермәклә, демәли, фәһләләрә чәми 1½ саат јемәк вахты вермәклә ганунда көстәрилән тәләбләри кифәјәт дәрәчәдә јеринә јетирмиш олурлар. Инди онлар бә'зи һалларда һаһар үчүн јарым саат вә ја там бир саат вахт верирләр, лакин исрарла дејирләр ки, онлар бу 1½ саатын һеч бир һиссәсини он саатлыг иш күнү һесабына вермәјә борчлу дејил-дирләр»¹⁴⁸⁾.

¹⁴⁷⁾ „Reports etc. for 31st October 1848“, p. 133, 134.

¹⁴⁸⁾ „Reports etc. for 30th April 1848“, p. 47.

Беләликлә, чәнаб фабрикчиләр иддиа едирдиләр ки, 1844-чү ил ганунунда јемәк вахты һаггында верилән чох дәгиг көстәришләр фәһләләрин анчаг фабрикә кәлмәздән габаг вә фабрикдән кедәндән сонра, јә'ни өз евләриндә јејиб-ичмәсинә ичазә верир! Доғрудан да, нијә кәрәк фәһлә сәһәр саат 9-дан габаг һаһар еләмәсин? Лакин краллыг һүгүгшүнәслары бу гәрара кәлдиләр ки, ганунда көстәрилән јемәк вахты

«әсил иш күнүндә верилән тәнәффүсләрдән ибарәт олмалыдыр вә фәһләни сәһәр саат 9-дан ахшам саат 7-јә гәдәр 10 саат фәсиләсиз ишләтмәк гануна зиддир»¹⁴⁹⁾.

Бу хејирхәһ нүмајишләрдән сонра капитал гијам һазырламаг мәгсәди илә елә бир тәдбирә әл атды ки, бу тәдбир 1844-чү ил ганунунун рәсми чәһәтинә ујғун иди вә, демәли, гануна зидд дејилди.

Әлбәттә, 1844-чү ил гануну күндүз саат 12-јә гәдәр ишләјән 8—13 јашлы ушагларын күндүз саат 1-дән сонра ишләдилмәсини гадаған едирди. Лакин бу ганун саат 12-дә вә бундан сонра ишә башлајан ушагларын 6½ саатлыг иш күнү мәсәләсини әсла тәнзим етмирди! Буна кәрәдә күндүз саат 12-дә ишә башлајан сәккиз јашлы ушаглары саат 12-дән 1-ә гәдәр, јә'ни 1 саат, күндүз саат 2-дән саат 4-ә гәдәр, јә'ни 2 саат вә ахшам саатдан 5-дән 8½-ә гәдәр, јә'ни 3½ саат, чәми исә ганунда көстәрилдији кими 6½ саат ишләтмәк олар! Јахуд бундан да јашлы бир үсул. Ушагларын ишини ахшам саат 8½-ә гәдәр ишләјән јашлы киши фәһләләрин иши илә бир вахта салмаг үчүн фабрикчиләрин күнорта саат 2-јә гәдәр ушаглара иш вермәјиб сонра онлары фабрикдә ахшам саат 8½-ә гәдәр тәнәффүссүз сахламалары кифәјәт иди!

«Инди ачыгча е'тираф едирләр ки, тамаһкар фабрикчиләр машинлары күндә 10 саатдан артыг ишләтмәјә чәһд етдикләри үчүн сон заманлар Инкилтәрәдә 8—13 јашлы оғлан вә гыз ушагларыны бүтүн јенијетмәләр вә гадынлар ишдән чыхыб кедәндән сонра ахшам саат 8½-ә гәдәр тәкчә јашлы кишиләрлә бирликдә ишләтмәк адәт олмушдур»¹⁵⁰⁾.

Фәһләләр вә фабрик мүфәттишләри сәһијјә вә әхлаг мүлаһизәләрини әсас тутуб е'тираз едирдиләр. Капитал исә буна белә чаваб верирди:

«Тутдуғум әмәлләрим гој мәнә олсун гәним.
Гануни бир мәһкәмә тәләб едирәм анчаг,—
Тәмәссүк үзрә кәрәк верилсин һаггым мәним»¹⁰².

Доғрудан да, 1850-чи ил ијулун 26-да ашағы палатаја тәгдим олунан статистика мә'луматына кәрә 1850-чи ил ијулун

¹⁴⁹⁾ Reports etc. for 31 st October 1488*, p. 130.

¹⁵⁰⁾ Јенә ерада, тәһ. 142.

15-нэ гэдэр 257 фабриктэ 3 742 ушаг бүтүн е'тиразлара бах-мажараг һамин «адэт» асасында ишлэдилрди¹⁵¹⁾. Амма бу хэлэ һарасыдыр! Капитал ити көзлэри илэ көрмүшдү ки, 1844-чү ил гануну һаһардан эввэл истираһэт үчүн азы 30 дэ-гигэлик тэнэфүс вөрмөдөн беш саат ишлэмэжэ јол вөрмир, һаһардан сонрақы иш һаггында исэ бу ганунда һеч бир белэ-шеј көстөрилмир. Буна көрө дэ капитал 8 јашлы фәһлэ ушаг-лары јалныз күнортадан сонра саат 2-дән ахшам саат 8¹/₂-э гэдэр фасиләсиз ишлэдиб тагәтдән салмағы дејил, һабелә он-лары һамин мүддәтдә ач сахламағы тәләб етмиш вэ буна һаил олмушдур!

«Бәли, онун дөшү; гәбздә белә дејилир!»¹⁵²⁾103

Ушаг әмәјини тәнзим едән 1844-чү ил ганунунун рәсми чә-һәтинә Шејлоксајағы бу сәдагәт, «јенијетмә вә гадынларын» әмәјини тәнзим едән ејни гануна гаршы ачыгча гијам һазыр-ланмасына сәбәб олмалы иди. Хатырлатмаг лазымдыр ки, бу ганунун башлыча мөгсәди вэ башлыча мәзмуну «дүзкүн ол-мајан Relaissystem»и арадан галдырмагдыр. Фабрикчиләр өз гијамыны белә сәдәчә бәјанатла башламышлар ки, 1844-чү ил ганунунун он беш саатлыг фабрик күнү әрзиндә јенијет-мәләрин вә гадынларын иш гүввәсиндән истәнилдији шәкилдә вә истәнилән гыса фасиләләрлә истифадә олунмасыны гада-ған едән маддәләри

«иш вахтынын һәдди 12 саат галыркән һисбәтән зәрәрсиз (comparatively harmless) иди. Он саатлыг иш күнү гануну шәраһиндә исэ бу маддәләр дөзүмләз һагсызлыгдыр (hardship)»¹⁵³⁾.

Буна көрө дэ онлар мүфәттишләрә сојугғанлылыгга билдирдиләр ки, ганунда рәсмән дејиләнләри нәзәрә алмаг иста-мирләр вә көһнә системи өз һөкмләри илэ тәтбиғ етмәк фик-риндәдиләр¹⁵⁴⁾. Бу һал сарсаг мәсләһәтләрә гулаг асыб јол-дан чыхарылан фәһләләри куја өзләринә дэ хејирдир, чүнки

¹⁵¹⁾ „Reports etc. for 31st October 1850“, p. 5. 6.

¹⁵²⁾ Истәр инкишаф етмәниш формаларда олсун, истәрә инкишаф етмиш формаларда, капиталын тәбиәти ејни шәкилдә галыр. Америкада Вәтәнләш мұһарибәси башдаимиздан бир аз әввәл Нју-Мексико аразисиндә гулдарларын һөкманлыгы нәтиҗәсиндә гәбул етлри-рилән ганунлар мәчмүәсиндә дејилир: „Капиталист фәһләнин иш гүввәсини сатын алмышса, фәһлэ онун (капиталистни) пулуудур“ („The labourer is his (the capitalist's) money“). Бу бахыш Рома патрисиләри арасында дл јайылмышды. Онларын борчлу плебейә борч вер-дикләри пул, јашајыш шејләри вәситәси илэ дөнүб борчлу шахсин әти вә ганы олур. Буна көрө дэ бу „әт вә ган“ онларын „пулу“ сәјилырды. Шејлок гануну олан 10 чәвәл гануну да бурадан доғур¹⁵⁴⁾ Тибр чајынын о тајында алачаклы патрисиләрин арабир дүзәт-дији ишрәт мәчдәсләринә борчлуларын бишиниш әтинин кәтирилдији һаггында Ленкенич ирәли сүрүјү фәрәјјә дэ¹⁵⁵⁾ хаҗпарастларин тәбәррүк шәрабы ичмәк әјини һаггында Даумерин фәрәјјәси¹⁵⁶⁾ кһми исбат әдиләмәниш һалда галыр.

¹⁵³⁾ „Reports etc. for 30th April 1848“, p. 28.

¹⁵⁴⁾ Әзчүмлә инсанпәрвәр Ашуорт да буну Леонард һорнерә јаздыгы кваркерчәсинә ијрәнч мәктубунда билдирмиши („Reports etc. April 1849“, p. 4).

«онlara даһа жүксәк әмәк һаггы вермәк имканы жарадыр». «Он саатлыг иш күнү гануну шәраитиндә Бөжүк Британијанын сәнајә чәһәтдән үстүнлүҗү анчаг бу васитә илә сахланыла биләр»¹⁵⁵⁾. «Ола билсин нөвбәли систем шәраитиндә ганунун позулмасы һалларыны ашкара чыхартмаг бир гәдәр чәттин олачаг, амма бунун нә ејби вар? (what of that?) Мәкәр фабрик мүфәттишләри вә онларын көмәкчиләринин зәһмәтини (some little trouble) јалһыз јүнкүлләшдирмәк үчүн бу өлкәннн бөжүк сәнајә мәнәфејини икинчи дәрәчәли бир шәј һесаб етмәк олармы?»¹⁵⁶⁾.

Бүтүн бу кәләкләр, әлбәттә, һеч бир көмәк етмәди. Фабрик мүфәттишләри мәнкәмәјә мүрачиәт етмәјә башладылар. Лакин арадан чоһ кечмәдән фабрикчиләр даһили ишләр назирин сер Чорч Грејин башына о гәдәр әризә јағдырдылар ки, о да 1848-чи ил 5 август тарихли тәһминнамәсиндә мүфәттишләрә белә мәсләһәт көрдү:

«Нә гәдәр ки, Relaisystem-дән сун-истиғадә едиләрәк, јенијетмә вә гадынларын 10 саатдан артыг ишләдилдији исбат едилмәмишдир, ганунун рәсми чәһәтдән үмумијәтлә позулдуғу һаггында мәнкәмәјә мүрачиәт едилмәсин».

Бундан сонра фабрик мүфәттиши Ч. Стүарт фабрикдә он беш саатлыг иш күнү әрзиндәки нөвбәләр системин дејилән системин бүтүн Шотландијадә тәтбиг олунмасына ичәзә верди вә бу систем орада тезликлә әввәлки кими интишар тапды. Инкилтәрә фабрик мүфәттишләри исә, әксинә, дедиләр ки, назирин бир диктатор кими һәрәкәт едиб гануну ләғв етмәјә ихтијары јохдур; одур ки, онлар proslavery rebels [көләлији мүдафиә едән гијамчылар] әлејһинә мәнкәмә васитәси илә мүбаризәни давам етдиридиләр.

Лакин бир һалда ки, мәнкәмәләр, county magistrates¹⁵⁷⁾, бәраәт һөкмләри чыхарырдылар, мәнкәмәјә мүрачиәт етмәјин нә фајдасы ола биләрди? Бу мәнкәмәләрдә чәнаб фабрикчиләрин өзләри ичләс едирдиләр ки, өз-өзләринин мүһакимә етсинләр. Бир мисал кәтирәк. Кершо, Лиз вә К^о-сынын иплик фирмасындан Ескригге адлы бириси өз фабрики үчүн дүзәлдилән Relaisystem схемини өз маһалынын фабрик мүфәттишинә тәғдим етмишди. Рәдд чавабы аланда о, әввәлчә һеч бир тәдбир көрмәди. Бир нечә ај сонра Робинзон адлы бир ипликчи, Ескриггенин Чүмәси олмаса да, һәр һалда гоһуму олан бир шәхс өз мүәссисәсиндә, Ескриггенин тәтбиг етмәк фикринә дүшдүјү нөвбәли иш системинин ејни олан бир систем тәтбиг етмәк үстүндә мүттәһим сифәти илә Стокпорт мәнкәмәсинә чәлб олунду. Дөрд нәфәр һаким ичләс едирди, бунларын 3-ү иплик-

¹⁵⁵⁾ „Reports etc. for 31st October 1848“, p. 138.

¹⁵⁶⁾ Јенә орада, сәһ. 140.

¹⁵⁷⁾ У. Коббет демишкән бу „county magistrates“, „great unpaid“ [„маашсыз ишләјән бөжүк адамлар“] графлыгларын мөтәбәр шәхсләри ичарисиндән топланылан пулсыз барышыг һакимләридир. Әслиндә онлар һаким синифләрин јерли мәнкәмәләридир.

чи, башчылары да женә һәмнин Ескригге иди. Ескригге Робинзону һаглы чыхартды вә деди ки, Робинзон үчүн гануни һесабулуан бир шеј Ескригге үчүн дә ганунидир. Ескригге өзүнүн вердији вә ганун һөкмүнү газанан гәрарына әсастанараг, бу системи дәрһал өз фабриклариндә дә тәтбиғ етди¹⁵⁸⁾. Әлбәттә, мәһкәмәларин садәчә тәркибинин өзү гануну ачыгча позмаг демәк иди»¹⁵⁹⁾.

Мүфәттиш Һауелл һәҗәчанла дејир: «Бу чүр мәһкәмә ојунбазлыглары ачыгча көстәрир ки, бу ишә сон гојулмалыдыр... икисиндән бири олмалыдыр: ја гануну бу һөкмләрә ујғунлашдырын, ја да гәрар чыхартмаг ихтијарыны һисбәтән бәднам олмајан бир трибунала верин ки, бүтүн бу чүр һалларда... өз гәрарларыны гануна ујғунлашдырсын. Сон дәрәчә арзу едилән ишдир ки, һаким вәзифәси пуллу вәзифә олсун!»¹⁶⁰⁾.

Краллыг һугугшүнаслары 1848-чи ил ганунуну фабрикчиләрин тәфсир етмәларини мә'насыз бир шеј адландырырдылар, лакин чәмијјәтин хиласкары олан фабрикчиләр дедикләриндән дәнмәдиләр. Леонард Һорнер дејир:

«Мән 7 мүхтәлиф мәһкәмә маһалында 10 нәфәрн гануна әмәл етдирмәк мәгсәди илә мәһкәмәҗә чәлб едәндән сонра анчаг бириндә һакимләрдән јардым көрдүм... буна көрә дә зәнн едирәм ки, ганунун позулмасы үстүндә мәһкәмәҗә вермәји давам етдирмәк фәјдәсыздыр. Ганунун, иш саатларыны һәр јердә ејни шәклә салмаг мәгсәди илә тәртиб олунмуш һиссәсинә... инди Ланкаширлә гәтијјән әмәл олунмур. Бундан әлава Relaisssystem адланан системин һөкм сүрдүјү фабрикләрдә јенијетмә вә гадынларын доғрудан да 10 саатдан артыг ишләдилмәдијини јәгин етмәк үчүн нә мәним, нә көмәкчиләримни әлиндә гәтијјән һеч бир васитә јохдур... 1849-чу ил апрелдин ахырларында мәним бахдыгым маһалда 114 фабрик бу үсулла ишләјирди, сон заманларда бунларын сајы сүр'әтләр артыр. Үмумијјәтлә инди бунлар сәһәр саат 6-дан ахшам саат 7 $\frac{1}{2}$ -а гәдәр 13 $\frac{1}{2}$ саат ишләјир; бә'зи һалларда исә бунлар сәһәр саат 5 $\frac{1}{2}$ -дан ахшам саат 8 $\frac{1}{2}$ -а гәдәр 15 саат ишләјир»¹⁶¹⁾.

Һәлә 1848-чи илин декабрында Леонард Һорнерин әлиндә 65 фабрикчи вә 29 фабрик нәзәрәтчисинин сијаһысы вар иди ки, бунларын үмуми рә'јинә көрә һәмнин Relaisssystem шәрантиндә һәддән артыг ишләмәјин ән кениш даирәдә јайылмасына һеч бир нәзәрәт системи мане ола билмәз¹⁶²⁾. Ејни ушаг вә јенијетмәләр каһ әјирмә е'малатханасындан тохучулуғ е'малатханасына, ја да 15 саат әрзиндә бир фабрикдән башгасына

¹⁵⁸⁾ „Reports etc. for 30th April 1849“, p. 21, 22. Женә орада 4 вә 5-чи сәһифәләрдә кәтирилән бу чүр мисаллар илә мүгәјисә ет.

¹⁵⁹⁾ Сер Чон Һобһаузон Фабрик гануну ады илә машһур олуб IV Вилһелмин сәлтәһәтинин 1 вә 2-чи илләриндә верилән ганунун 39-чу фәслинин 10-чу маддәсинә әсасән һеч бир иplik вә ја тохучулуғ фабрики саһибинә, һабелә онун атасына, оғлуна вә ја гардашына ичәзә верилмир ки, фабрик гануну илә әлағәдар олан бир мәсәләҗә бахылдыгы һалларда барышыг мәһкәмәсиндә һаким олсун.

¹⁶⁰⁾ „Reports etc. for 30th April 1849“ [p. 22].

¹⁶¹⁾ Женә орада, сәһ. 5.

¹⁶²⁾ „Reports etc. for 31st October 1849“, p. 6.

кечирилир (shifted)¹⁶³). Инди кәлин белә бир системи нәзарәт алтында сахлајын көрәк нечә сахлајырсыныз, чүнки

«нөвбә сөзүндән сун-истифадә едән бу систем, фәһләләри ојун карты кими сајсыз-һесабыз бир шәкилдә гарышдырыр вә һәр күн мүхтәлиф шәхсләрин иш вә истираһәт саатларыны елә дәјишдирир ки, ејни группдан олан фәһләләр һеч бир заман әввәлки вахта вә әввәлки јериндә ишләмир!»¹⁶⁴).

Лакин фәһләләри һәгигәтән һәддән артыг ишләтмәкдән асылы олмадан Relaissystem адланан бу систем капиталын хәјалындан доған елә бир систем иди ки, буну һеч Фурјә дә өзүнүн «courtes séances»¹⁰⁷ јумористик әсәрләриндә һеч бир заман хәјалына кәтирмәмишди; доғрудур, бурада әмәјин чазибә гүввәси дөнүб капиталын чазибә гүввәси олмушду. Фабрикчиләрин јаратдығы вә хејирхаһ мәнбуатын бир нүмунә кими көстәриб «сәмәрәли диггәт вә сәлигәликлә нәләр әлдә етмәк олар» («what a reasonable degree of care and method can accomplish») дејә тәрифләдији бу схемләри нәзәрдән кечирәк. Бәзән фәһләләр 12—15 категоријаја бөлүнүр, бу категоријаларын тәркиби исә даим дәјишилди. Капитал фабрикин он беш саат давам едән иш күнү әрзиндә фәһләни каһ 30 дәгигәлијә, каһ бир саатлыға ишә чәлб едир, сонра ону ишдән ајырыр вә јенидән фабриктә ишә чәлб едир, даһа сонра јенә ишдән ајырырды, фәһләни ғыса мүддәтләр әрзиндә каһ о јана, каһ бу јана говурду, лакин он саатлыг иш күнү тамамлә гуртармајынча ону өз ихтијарында сахлајыб бурахмырды. Театр сәһнәсиндә олдуғу кими, ејни шәхсләр мүхтәлиф пәрдәләрин мүхтәлиф сәһнәләриндә нөвбә илә иштирак етмәли идиләр. Театрда тамаша давам етдији бүтүн мүддәтдә артист сәһнәнин ихтијарында олдуғу кими, фәһләләр дә инди, фабрикә кедиб-кәлмәк вахтындан әләвә, бүтүн 15 саат әрзиндә фабрикин ихтијарында иди. Беләликлә, истираһәт саатлары мәчбури бикарчылыг саатларына чеврилди ки, бу да јенијетмәләрин мејханалара, чаван фәһлә гадынларын исә фәһн-шәханалара кетмәсинә сәбәб олурду. Фәһләләрин сајыны артырмадан өз машынларыны 12 вә ја 15 саат ишләтмәјә чәһд едән капиталистин һәр күн ичәд етдији јени гондармалар нәтичәсиндә фәһлә өз јемәјини јалныз мүхтәлиф вахтларда әли-нә фүрсәт дүшән кими ичәри өтүрмәли олурду. Он саатлыг иш күнү үчүн тәшвиғат апарылан заман фабрикчиләр чығыр-бағыр салыб дејирдиләр ки, авара фәһләләр әризә вериб шикајәт етмәклә он саатлыг иш үчүн он ики саатлыг әмәк һаггы алмаг нијјәтиндәдиләр. Инди капиталистләр дедикләринин тәрсини едирдиләр. Иш гүввәсини он ики вә он беш саат өз

¹⁶³) „Reports etc. for 30 th April 1849“, p. 21.

¹⁶⁴) „Reports etc. for 31st October 1848“, p. 95.

ихтиjarларьнда сахлаjыб анчаг он саат үчүн эмэк һаггы верирдилэр¹⁶⁵⁾. Эсил мэтлэб дэ бунда иди, чүнки бу үсул он саатлыг иш ганунунун фабрикчилэр тэрэфиндэн үджурулан шэкли иди! Бунлар күлаб этри сачан вэ сималарьндан инсан-пэрвэрилик жаган һәмнин фритредерлэр иди ки, тахыл ганулары әлеjһинэ тэшвигат апарылдыгы заман там 10 ил эрзиндэ һәр шеjи гәпиjинэ гэдэр һесаблаjыб фәһлэлэрә деjирдилэр: харич-дән тахыл азад кәтирилсә, Инкилтэрә сәнаjесинин малик олдуғу васитэлэр шәраитиндэ капиталистлэри варландырмаг үчүн күндэ он саат ишлэмэк тамамилә кифаjәтдир¹⁶⁶⁾.

Капиталын ики иллик гиjамы, нәһаjәт, Инкилтэрәнин дөрд али мәнкәмә идарэләриндән бири олан Хәзинә мәнкәмәсинин чыхартдыгы гәрарла нәтичәләнди; бу мәнкәмә она кәлән иш-ләрдән бири һаггында 1850-чи ил февралын 8-дә чыхартдыгы гәрарда кәстәрмишди ки, фабрикчилэр 1844-чү ил ганунунун мәннасына зидд һәрәкәт етмишсәлэр дэ, бу ганунун өзүндә олан бә'зи сөзлэр ону мәннасыз бир шеjә чевирир. «Бу гәрарын чыхарылмасы он саатлыг иш күнү ганунуну ләғв етмиш олурду»¹⁶⁷⁾. О вахта гэдэр Relaissystem-и jениjәтмәләр вэ гадьнлар һаггында тәтбиг етмәкдән чәкинән бир чох фабрикчи инди ондан ики әлли жапышды¹⁶⁸⁾.

Лакин капиталын гәти гәләбәси кими көрүнән бу гәләбәнин ардынча дәрһал дөнүш әмәлә кәлди. Бу заманадәк фәһлэләр инадлы вә һәр күн баш верән мүгавимәт кәстәрирдиләрсә дэ, онларын бу мүгавимәти пассив мүгавимәт иди. Инди исә Ланкашир вэ Jоркширдә фәһлэләр әзәмәтли митингләрә топлашыб ачыг протест етмәjә башламышдылар. Демәли, он саатлыг иш күнү гануну деjилән ганун анчаг бир кәләкмиш, парламент фырылдаагындан башга бир шеj деjилмиш, бу ганун әслиндә jох имиш! Фабрик мүфәттижлэри һөкүмәти тә'кидлә хәбәрдар едирдилэр ки, синфи зиддиjләр аглакәлмәз дәрәчәдә кәркинләшмишдир. Һәтта фабрикчилэрин дэ бир һиссәси деjинирди:

«Мәнкәмәлэрин бир-биринә зидд гәрарлары там бир позгунлуг вә һәрч-мәрчлик төрәтмишдир. Jоркширдә бир ганун, Ланкаширдә башга бир га-

¹⁶⁵⁾ Бах: „Reports etc. for 30th April 1849“, p. 6 вә „Reports etc. for 31st October 1848“ дә shifting system [кәчирмә системи] һаггында фабрик мүфәттижлэри һауелә илә Сандерсин вердиклэри мүфәссәл изаһат. Һабәлә бах: 1849-чу илин jазьында Аштон шәһари вә әтрафиндакы руһаниларин бу систем әлеjһинә кралчәjә вердиклэри әризә.

¹⁶⁶⁾ Масалан, мүгәjисә ет: R. H. Greg. „The Factory Question and the Ten Hours Bill“, 1837.

¹⁶⁷⁾ Ф. Енкелс. „Он саатлыг иш күнү һаггында яикилис гануну“ (мәним кәшр етдijим „Neue Rheinische Zeitung, Politisch-ökonomische Revue“ дә, 1850-чи ил, апрел нөмраси, сәһ. 13. [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрлэрин, Иккинчи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 253]). Jенә дә һәмни „али“ мәнкәмә Америкада Вәтәндаш мүһарибәси заманы елә бир ибаранин үчундан тутмушду ки, бу ибарә дәниз гулдуларьнын кәмиллэрини силаһландырмаг әлеj-һинә олан гануну һәмни ганунун там әксинә чевирирди.

¹⁶⁸⁾ „Reports etc. for 30th April 1850“.

нун, Ланкаширин бир приходунда бамбашга бир ганун, онун лап гоншу-луғунда исә тамамилә аҗры бир ганун вардыр. Бөјүк шәһәрләрдәки фабрикчиләр јол тапыб гануна эмәл етмәјә билдирләр, кәнд јерләриндәки фабрикчиләр исә Relaissystem үчүн вә хусусән бир фабриктән башгасына кечирмәк үчүн фәһлә тапмырлар вә н. а.».

Иш гүввәсини истисмар етмәкдә бәрабәрлик исә капита-лын нәзәринчә инсанын биринчи һүгугудур.

Белә бир шәраитдә фабрикчиләр илә фәһлэләр арасында компромис эмәлә кәлди вә парламент буну 1850-чи ил августун 5-дә вердији јени элавә фабрик гануну илә тәсдиг етди. «Јенијетмә вә гадынларын» иш күнү һәфтәнин илк беш күнүндә 10 саатдан артырылыб 10½ саата чатдырылды, шәнбә күнү исә 7½ саат тәјин едилди. Иш сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр давам етмәли¹⁶⁹⁾, јемәк үчүн 1½ саатлыг тәнәффүс верилмәли, һәм дә бу тәнәффүс бүтүн фәһлэләрә ејни заманда вә 1844-чү ил гәрарына ујғун олараг верилмәли иди вә н. а. Relaissystem бунула һәмишәлик ләғв едилди¹⁷⁰⁾. Ушаг әмәји һаггында исә 1844-чү ил гануну гүввәдә галды.

Фабрикчиләрин бир категоријасы өзү үчүн кечмишдә олдуғу кими јенә дә пролетар балалары үзәриндә әлаһиддә сәнјорлуғ һүгугу тәмин етди. Бунлар ипәк фабрикчиләри иди. 1833-чү илдә онлар тәһдидлә бағырыб дејирдиләр ки, «әкәр јашына бахмајараг бүтүн ушаглары күндә 10 саат ишләтмәк азадлығы онларын әлиндән алынса, фабрикләри дајандырылмыш олачагдыр» («if the liberty of working children of any age for 10 hours a day were taken away, it would stop their works»). Онлар дејирдиләр ки, куја 13 јашындан јухары лазыми гәдәр ушаг сатын ала билмирләрмиш. Онлар истәдикләри имтијаз наил олдулар. Сонрақы тәһгигат нәтичәсиндә ајдын олду ки, онларын бу бәһанәси башдан-баша јалан имиш¹⁷¹⁾, лакин буна бахмајараг онлар, һәтта ишләмәк үчүн бојлары чатмадығына көрә стул үстүндә дуран ушаглары там он ил күндә 10 саат ишләдиб ганларындан ипәк чыхарырдылар¹⁷²⁾. 1844-чү ил гануну 11 јашындан кичик ушаглары күндә 6½ саатдан артыг истисмар етмәк «казадлығыны» бу фабрикчиләрин әлиндән «чыхармышдыса» да, әвәзиндә 11—13 јашлы ушаглары күндә 10 саат истисмар етмәк имтијазы вермиш вә фабриктәки башга ушагларын мәчбури сурәтдә мәктәбә кетмәси гәјдасыны ләғв етмишди. Бу дәфә дә белә бир бәһанә кәтирилди:

¹⁶⁹⁾ Гышда бунун әвәзинә сәһәр саат 7-дән ахшаат саат 7-јә гәдәр ишләмәјә ичләвә верилди.

¹⁷⁰⁾ «Бу ганун» (1850-чи ил гануну) компромис нәтичәсиндә верилмишди; бу компромис үзүндә фәһлэләр он саатлыг иш күнү ганунунун фәјдасындан әл чәкдиләр вә бунун әвәзинә иш вахтына һәддә гојуланларын ејни заманда ишә башлајыб ејни заманда гуртармасы кими бир үстүндүк әлдә етдиләр» («Reports etc. for 30 th April 1852», p. 14).

¹⁷¹⁾ «Reports etc. for 30th Sept. 1844», p. 13.

¹⁷²⁾ Јенә орада.

«Зэриф парча ону тохујан бармагларын инчэ олмасыны тэлэб едир; бу исе анчаг о шэртлэ ола билэр ки, ушаглар лал көрпэ вахтындан фабриктэ ишлэмэјэ башласынар»¹⁷³⁾.

Русијанын чэнубунда мал-гараны көнү вэ пији үчүн кэс-диклэри кими, бурада да ушаглары бармагларынын инчэлији хатиринэ өлдүрүрдүлөр. Нэһајэт, 1844-чү илдэ верилэн имти-јаз 1850-чи илдэ ипэк фабриклеринин анчаг ешмэ вэ сарыма шө'бөлөриндэ сахланды: лакин өз «азадлығындан» мээрум олан капиталын зэрэрини өдөмөк үчүн 11—13 јашлы ушагларын иш вахты 10 саатдан артырылыб 10½ саата чатдырылды. Бэһанэ дэ бу иди: «Башга фабриклерэ нисбэтэн ипэк фабриклериндэ ишлөмөк асандыр вэ инсанын сэнһэти үчүн һеч дэ о гэдэр зэр-рэрли дејилдир»¹⁷⁴⁾. Сонралар кечирилэн рэсми тибби мүји-нэ көстәрди ки, әксинэ,

«ипэк истеһсал олунан маһалларда өләнлэрин орта һесабла сајы сон дэрәчэ јүксәкдир, гадынлардан өләнлэр исе, Ланкаширдэ памбыг парча истеһсал едилэн маһаллардакындан даһа чохдур»¹⁷⁵⁾.

Фабрик мүфәттишлэринин һәр јарым илдэн бир тәкрар е'тираз етмәсинэ бахмајараг, бу биабырчылыг һэлэ индијэдәк давам едир¹⁷⁶⁾.

¹⁷³⁾ „Reports etc. for 31st October 1846“, p. 20.

¹⁷⁴⁾ „Reports etc. for 31st October 1861“, p. 26.

¹⁷⁶⁾ „Reports etc. for 31st October 1861“, p. 27. Фабрик ганунунун шамил олдуғу фәһлә әһалинин сәнһәти үмүнијәтлэ хејли јакшылашышдыр. Бу барәдә һәкмиларин һамысы һәмрәјдир, мүхтәлиф дөврләрдәки шәхси мүшәһидләрим нәтичәсиндә мән дэ буну јәгин етимишәм. Буна бахмајараг, көрпә ушаглар арасында өләнлэрин сон дэрәчә чох олдуғу һэлэ бир тәрәфә дурсун, доктор Гринһаунун рәсми һесабатылары көстәрир ки, «әһалиси нормал дәрәчәдә сағлам олан әкинчилик маһалларына» нисбәтән фабрик маһал-ларында әһалинин сағламлығы писдир. Буна сүбүт олараг, онун 1861-чи ил һесабатындан әзчүмлә ашағыдакы чөдвәли мисал кәтирирәм:

Сәнәједә ишләјән јашлы кишиларин фанзи	Һәр 100 000 кишидан чийәр хәстәлији нәтичәсиндә өләнләр	Маһалларын ады	Һәр 100 000 гадындан чийәр хәстәлији нәтичәсиндә өләнләр	Сәнәједә ишләјән јашлы гадынларын фанзи	Гадынларын пешәси
14,9	593	Уинган	644	18,0	Памбыг
42,6	708	Блекбери	734	34,9	Ејнән
37,3	547	Һалифакс	564	20,4	Јун
41,9	611	Брадфорд	603	30,0	Ејнән
31,0	691	Маклсфилд	804	26,0	Ипэк
14,9	588	Лик	705	17,2	Ејнән
36,6	721	Сток-апон-Трент	665	19,3	Сахсы габ
30,4	726	Вулстантон	727	13,9	Ејнән
—	305	Сәккиз сағлам әкинчи-лик маһалы	340	—	—

¹⁷⁶⁾ Ипэк мануфактурасынын горума көмүркләри гојмаг һағындакы хәһишини никки-лис „фритредерларинин“ нә гэдәр көнүлсүз рәдд етдикләри мө'лумдур. Франсыз идхалына тәһрир мүдәфизини инди Инкилтәрәдә фабрик ушагларынын мүдәрифәсилији әвәз едир.

1850-чи ил гануну сәһәр саат 5 $\frac{1}{2}$ -дан ахшам саат 8 $\frac{1}{2}$ -а гәдәр давам едән он беш саатлыг иш мүддәтини анчаг «јенијетмә вә гадынлар» үчүн дәјишдириб сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр давам едән он ики саатлыг иш мүддәтинә че-вирди. Беләликлә, бу дәјишиклик ушаглара анд дејилди, он-лары јенә дә иш мүддәти башланандан әввәл $\frac{1}{2}$ саат, гурта-рандан сонра да 2 $\frac{1}{2}$ саат истисмар етмәк оларды, һәрчәнд онларын үмуми иш мүддәти 6 $\frac{1}{2}$ саатдан артыг олмамалы иди. Ганун мүзакирә едиләркән фабрик мүфәттишләри бу ујғунсуз-лугдан нә кими биабырчылыгла суи-истифадә едилдији һаг-гында парламентә статистика мәлуматы вердиләр. Лакин нә фајда. Әсил мәтләб ондан ибарәт иди ки, чошгун тәрәгги ил-ләриндә ушагларын васитәси илә јашлы фәһләләрин иш күнү јенә дә 15 саата чатдырылсын. Сонракы 3 илин тәчрүбәси көс-тәрди ки, белә бир чәнд јашлы киши фәһләләрин мүгавимәти-нә раст кәлиб боша чыхмалы иди¹⁷⁷⁾. Буна көрә дә, нәһәјәт, 1853-чү илдә 1850-чи ил ганунуну тамамлајан бир әләвә гәбул едилди; бу әләвәјә көрә «јенијетмә вә гадынлар сәһәр ишә башлајандан әввәл вә ахшам иши гуртарандан сонра ушаг әмәјини тәтбиг етмәк» гадаған олунурду. Бу замандан е'тиба-рән 1850-чи ил фабрик ганунунун шамил олдуғу сәнајә саһә-ләриндә, бә'зи истисналарла, бүтүн фәһләләрин иш күнү һә-мин ганун әсасында низама салынырды¹⁷⁸⁾. Биринчи фабрик ганунунун верилдији вахтдан бәри арадан јарым әср кеч-мишди¹⁷⁹⁾.

Ганун верәнләр 1845-чи илдә верилән «Printworks' Act»-да (читбасан фабрикләр вә и. а. һаггындакы ганунда) илк дәфә өз әввәлжи мүһит даирәсіндән кәнара чыхдылар. Бу јени «сәр-сәмлијә» капиталын нә гәдәр наразылыгла јол вердији, гану-нун һәр сәтриндән сезилир! Бу ганун 8—13 јашлы ушагларын вә гадынларын иш күнү үчүн сәһәр саат 6-дан ахшам саат 10-а гәдәр 16 саатлыг һәдд гојур вә јемәк үчүн һеч бир гануни тә-нәффүс көстәрмир. Бу ганун 13 јашындан јухары киши фәһлә-

¹⁷⁷⁾ „Reports etc. for 30th April 1853“, p. 31.

¹⁷⁸⁾ Инкилис памбыг парча сәнајесиниң ән јүксәк тәрәгги илләри олан 1859-чу вә 1860-чы илләрдә бә'зи фабриқчиләр чәнд етдиләр ки, иш вахтындан артыг көрүлән ишә јүксәк әмәк һаггы вермәклә јашлы әјричи кишиләри вә башгаларынн ширниқдириб иш күнүнүн узадылмасына онларын разылығыны алсынлар. Әл мүддәриндә вә селфакторларла ишләјән әјричиләр өз саибкарларына јазыглары мәктубаа бу експериментә сон гојду-лар; мәктубда әзүмлә белә дејиләр: „Ачыг десәк, јашајышымыз бир әзабыр; нә гәдәр ки, фабрика бизи башга фәһләләрдән һәфтәдә ики күнә гәдәр“ (20 саат) сарты сахла-јырлар, биз өлкәдә өзүмүзү гул кими һисс едирик, һәм өзүмүзә, һәм дә нәслимизә физики вә мә'нәви чәһатдан зәрәр вәран белә бир система әбәдләшдиридијимизә көрә өзүмүзү данлајырыг... Буна көрә бу мәктубла гуллуғунуза әрз едирик ки, јени илин биринчи күнүндән е'тибарән ганунда көстәрилән 1 $\frac{1}{2}$ саатлыг тәнәффүс чыхылмагла, һәфтәдә 60 саатдан бирчә дәгигә дә артыг ишләмәјәчәјик, јә'ни сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ја гәдәр ишләјәчәјик“ („Reports etc. for 30th April 1860“, p. 30).

¹⁷⁹⁾ Бу гануну мәтинидә онун позулмасына имкан верән ифадәләр һаггында парла-мент һесабатына бах: „Factories Regulation Acts“ (6 август 1859-чу ил). Јенә орала: *Leonard Horner*. „Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent“.

лэри истәнилдији шәкилдә, ара вермәдән кечәли-күндүзлү иш-ләдиб әлдән салмаға ичазә верир¹⁸⁰⁾. Бу, парламентин дүшүжү иди¹⁸¹⁾.

Һәр һалда принцип, мүасир истеһсал үсулуңун спесифик мәһсулу олан ири сәнаје сәһәләриндә үстүн кәлмәклә гәти гә-ләбә чалды. 1853—1860-чы илләр дөврүндә бу сәһәләрин чош-гун инкишафы вә ејни заманда фабрик фәһләләринин физики вә мә'нәви јүксәлиши лап корларын да көзүнү ачды. Јарым әсрдән бәри давам едән вәтәндаш мүһарибәси нәтичәсиндә иш күнүнә ганун јолу илә һәдд гојулмасына вә онун низама са-лынмасына аддымбааддым мәчбур едилмиш олан фабрикчи-ләр өзләри бу сәнаје сәһәләри илә һәлә «азад» галан истисмар сәһәләри арасында контраст олдуғуну ловғалыгла кәстә-рирдиләр¹⁸²⁾. «Сијаси игтисад» ријакарлары иш күнүнү ганун васитәси илә тәнзим етмәк лазым кәлдији фикрини дәрһал өз «елмләринин» јени бир характерик наилијјәти адландырырды-лар¹⁸³⁾. Асанлыгла баша дүшмәк олур ки, фабрик магнатлары лабүд олан шејә мәчбуријјәт үзүндән бојун әјдикдән вә буна разы олдуғдан сонра капиталын мүғавимәт күчү тәдричән зәифләјрди вә, әксинә, фәһлә синфинин һүчүм гүввәси исә, бу ишдә билаваситә мәнәфеји олмајан ичтимаи тәбәгәләр ара-сында онун мүттәфигләри чоһалдыгча артырды. 1860-чы илдән сонра башланан нисбәтән сүр'әтли тәрәггијә сәбәб будур.

1850-чи ил фабрик гануну бојахана вә ағартмаханалара¹⁸⁴⁾ 1860-чы илдә, кружева фабрикләри вә чораб е'малатханала-

¹⁸⁰⁾ «Сон јарым илдә» (1857-чи ил) «мәним бахдығым мәһалда 8 јашлы вә бундан бөјүк ушағлары сәһәр саат 6-дан ахшам саат 9-а гәдәр ишләдиб тагәтдән салырлар» („Reports etc. for 31st October 1857“, p. 39).

¹⁸¹⁾ „Printwork's Act һәм тәһсил, һәм дә әмәк мүһафизәси һагғындакы гәрарлар чәһәт-дән јарытмаз һесаб олуур» („Reports etc. for 31st October 1862“, p. 52).

¹⁸²⁾ Мәсәлән, Е. Поттер 1863-чү ил мартын 24-дә „Times“-да чап олуан мәқтубунда бәлә дејир: „Times“ она он саатлыг иш күнү гинуну әлејһинә фабрикчәларин үсјанынн хатырладыр.

¹⁸³⁾ Мәсәлән, Туқун „History of Prices“-инин шәрик мүәллифи вә нашири ч-б У. Нү-марча бәлә дејирди. Мәкәр горһаглыг үзүндән әфқари-үмумијјәә күзәштә кетмәк елмлә тәрәггидирми?

¹⁸⁴⁾ Ағартмахана вә бојаханалар һагғында 1860-чы ил ганунунда кәстәрилир ки, иш күнү 1861-чи ил августун 1-дән һәләлик 12 саат, 1862-чи ил августун 1-дән дә һәмшишәли 14 саат ендириләчәк, јәни ади күнләрдә 10½ саат вә шәһиб күнү 7½ саат давам еләчәк-дир. Ләкин уғурсуз 1862-чи ил кәлиб чәтанда көһнә ојун тәқрар олуңду. Чәһаб фаб-рикчиләр парламентә әризә вериб јенијетмә вә гадыңларын он ики саатлыг әмәјинә бирчә ил дә дөүләтәсини хәһин етдиләр... «Сәнајенин һазыркы вәзјјәтиндә» (памбыг гытлығе заманында) «фәһләләрин күндә 12 саат ишләјиб мүмкүн гәдәр чох әмәк һаггы аламасына ичазә вериләс, онлар үчүн чох әлverişли олар... һәтта бу руйда бир ганун тәртиб олуңуб ишағи палагата верилиши. Ләкин Шотландия ағартмахана фәһләләринин тәшвиғаты нәтичәсиндә бу ганун кечмәди» („Reports etc. for 31st October 1862“, p. 14, 15). Беләликлә, куја фәһләләрин адыңдан данышдығынн илдә едән вә һәмин фәһләләрин өзләри тәрәфиндән мәғәлүб едилән капитал инан һүгүгүһунәс ејнәји васитәси илә кәшф етмиши ки, 1860-чы ил гануну да, «әмәк мүһафизәси», үчүн верилән бүтүн парламент ганунлары кими мә'һәси әһләшләмәк олан ифәләләрлә тәртиб олуңмушлар, буна көрә да ганунун һөкүмчү «sales-дегәрс» [пресәләјинчәләр] вә „finshers“ [аппретурачылар] кими фәһлә категоријәләрына иһәли етмәкәк имканы верир. һәмшә капиталын сәлиг һөкари олан инкиләс јурисдикси-јәс ганундакы бу кәләји үмуми һүгүг мәһкәмәси васитәси илә тәсиб етмиши. «Бу һал фәһләләр арасында бөјүк иразаһылағ сәбәб олду, һәм дә чох тәәссүф етмәк лазым кәлир ки, ганунларын мәгсәди ајдым олуғу һалда, ајры-ајры тәрифләрин лазымчыча ајдын ифәдә едилмәсәси бу мәгсәдләри һечә чыхарыр» (Јенә орада, сәһ. 16).

рына исә 1861-чи илдә шамил едилди. Ушаг эмәји шәраитини јохлама комиссиясынын вердији биринчи һесабатын (1863-чү ил) нәтичәси ондан ибарәт олду ки, килдән мәмулат һазырлајан бүтүн мануфактуралар (нәинки тәкчә сахсы габ мүәссисәләри), кибрит, пистон, патрон истехсалы мүәссисәләри, дивар қағызы фабрикләри, мәхмәр гырхмаг (fustian cutting) вә «finishing» (аппретура) ады алтында бирләшмиш бир чох процесләр дә ејни вәзијјәтә дүшдү. «Ачыг һавадакы ағартмаханалар»¹⁸⁵⁾ вә чөрәкчиханалар 1863-чү илдә хүсуси ганунлара табе едилди; бу ганунлардан биринчиси, әзчүмлә, ушагларын, јенијетмәләрин вә гадынларын кечә вахты (ахшам саат 8-дән сәһәр саат 6-ја гәдәр) ишләмәсини, икинчиси исә 18 јашында кичик чөрәкчи әмәләләринин әмәјндән ахшам саат 9 илә сәһәр саат 5 арасында истифадә олунмасыны гадаған едир. Биз бу комиссиянын әкинчили, мәдән иши вә нәглијјат истисна олмагла, Инкилтәрәнин бүтүн мүһүм истехсал сәһәләрини «азадлыгдан» мәһрум етмәк тәһлүкәси доғуран сонракы тәклифләриндән һәлә бәһс едәчәјик^{185а)}.

¹⁸⁵⁾ «Ачыг һавадакы ағартмаханалар», һәмни мүәссисәләр һаггында 1860-чы илдә верилән ганундан азад олмаг үчүн јалан мәлулат вермишдиләр ки, куја орада гадынлар кечә ишләдиләр. Фабрик мүфәттишләри бу јаланш үстүнү ачдылар, ејни заманда фәһләләрин верникләри әризәләр ачыг һавада», әтирли сәрин чәмәнләрдә» јерләшән ағартмаханалар һаггында парламентлә әмәлә кәлән ширин тәсәввүрләри дагытды. Мәлулат олду ки, бу ачыг һавадакы ағартмаханаларда Фаренһейтлә 90°—100° [Селси илә 32°—38°] һәрәтати олан гурутма шөбәләри вар вә бу шөбәләрдә башлыча олараг гызлар ишләјир. Бурада һәтта «cooling» (сәринләмәк) кими хүсуси бир техникни ифадә ишләнир ки, бу да гурутма шөбәсиндән арабир тәмиз һаваја чыхмага дејиләр. Гурутма шөбәсиндә 15 гыз ишләјир, катан парча гурудулан јердә 80°—90° [Селси илә 27°—32°], батист гурудулан јердә исә 100° [Селси илә 38°] вә даһа артыг һәрәрат олур. Ени вә узунлуғу тәхминән он фут олуб ортасында ағзы кип өртүлүш собасы олан кичик бир отагда он ики гыз (батист вә н. а.) үтүләјиб гатлајыр. Дәһшәтли һәрәрат сачан собанын әтрафында дөврә вурмуш гызлар үтүләнмәк үчүн кәлән батисти чәлдә гурудулар. Бу «ишләк әлләрни» иш саатына һәззә гојулмамышдыр. Иш чох оlanda онлар бир нечә күн далбадал кечә саат 9-а вә ја 12-јә гәдәр ишләјир» («Reports etc. for 31st October 1862», p. 56). Бир һәким белә дејир: «Сәринләмәк үчүн хүсуси саат ајрылмамышдыр, ләкин һәрәт ләп дөзүлмәз дәрәжәә чатанда вә ја гызларын әлләри тәрләјиб чиркәнәндә, бир нечә дәгига ишдән ајрылма дәрәжә ичазә верилір... Мән бу фәһла гызлардан хәстәләнәлери мүаличә гачдурбама әсәсан гејд етмәләјим ки, онларын сәһнәти пәмбыг әјирән гадынларын сәһнәтиндән хейли писандир (капитал исә парламентә вердији әризәләриндә онлары Рубенс Фырчыс илә тәсвир елиб кестәришди ки, куја онларын үзүндән сагламыг јағыр). Онларын ән чох уградылары хәстәликләр вәрәм, бронхит, гадын хәстәликләри, ән шидәтли әсабиләк вә ревматизmdir. Зәнинмә, бу хәстәликләрин һәмысыны биләвәснәтә вә ја долајы јолла доғуран сәбәбләр, онларын ишләдији е'малатханаларда һаванын сон дәрәчә исти олмасы вә гыш ајларында ишдән евә гадыларкән онлары рутубәтли вә сојуг һавадан горујачаг ләзымынча исти палтарларынын олмәмәсыдыр» (јенә орада, сәһ. 56, 57). Фабрик мүфәттишләри «ачыг һавадакы» шән ағартмаханаларын» сәһнәләринә чох чәттиликлә гәбул етдилрән 1863-чү ил алава ганун һаггында белә дејирләр: «Бу ганун фәһләләрин әмәјини куја мүһафизә етмәли олдуғу һәлдә өз мөгәсалинә нәинки наил олмур... һәтта елә бир дилдә јазылмышдыр ки, ушаг вә гадынлар ачыг ахшам саат 8-дан сонра ишлә сәхләнәләнлә онларын әмәји мүһафизә олунур; һәтта бу һәлдә да һәмни ганунун позулдуғуну сүбүт етмәк иши о гәдәр әнкәлидир ки, ону позылара чазә вердирмәк чәтин мөсәләдир» (јенә орада, сәһ. 52). «Инсанпәрвәрлик вә тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән бу ганун сәлә јарамыр. Гадын вә ушагларын күндә 14 саат вә бәлкә дә даһа артыг ишләмәсинә ичазә вәрмәк, јәхдә башга сөзлә десәк, онлары буна мәчбур етмәк вә ејни заманда онлара јемәк тәнәффүсүнү кәһ вериб, кәһ да вәрмәмәк, јаш вә чһисләринә фәрг гојмамаг, ағартмаханаларын јакһиндығында јашајан видәләрин ичтимаг адәтләринин нәзәр алмамаг, чәтин ки, инсанпәрвәрлик адәләндырыла биләр» («Reports etc. for 30th April 1863», p. 40).

^{185а)} (2-чи нәшрә гејд). һәмни сәтирләри јаздығым 1866-чы илдән етибарән јемә дә өкс һәрәкәт башланды.

7. НОРМАЛ ИШ КҮНҮ УҒРУНДА МУБАРИЗӨ. ИНКИЛТЭРӨ ФАБРИҚ ГАНУНЛАРЫНЫН БАШГА ӨЛКӨЛЭРӨ ТӘСИРИ

Охучунун јадындадыр ки, изафи дэјэр истеһсалы вә ја изафи эмәк әлдә едилмәси капиталист истеһсалынын спесифик мәэмуң вә мәгсәдини тәшкил едир вә әмәјин капиталла табе едилмәси нәтичәсиндә капиталист истеһсал үсулунун өзүндә баш верән дәјишикликләрдән асылы дәјилдир. Охучунун јадындадыр ки, бу вахта гәдәр шәрһ етдијимиз нөгтеји-нәзәрдән анчаг мүстәгил фәһлә вә, демәли, јуридик чәһәтдән һәдди-бүлуға чатмыш фәһлә, әмтәә сатычысы кими капиталистлә сөвдәләшир. Буна көрә дә вердијимиз тарихи хүләсәдә бир тәрәфдән мүасир сәнаје, диқәр тәрәфдән дә физики вә јуридик чәһәтдән һәдди-бүлуға чатмајанларын әмәјин башлыча рол ојнајырса, бизим үчүн бунлардан биринчисинин әһәмијјәти јалныз, онун эмәк сорулан хүсуси бир саһә олмасыдыр, икинчисинин әһәмијјәти исә јалныз, әмәјин бу чүр сорулдуғуну көстәрән хүсусилә габарыг бир нүмунә олмасыдыр. Лакин ирәлијә гачмадан да биз анчаг тарихи фактлар арасындакы үмуми әлагәјә әсасланараг, ашағыдакы нәтичәләрә кәлирик:

Биринчиси. Капиталын иш күнүнү һәдсиз дәрәчәдә вә амансызлыгла узатмаг чәһди биринчи нөвбәдә мүасир истеһсал үсулунун илк мәһсулу олан сәнаје саһәләриндә, јәни су, бухар вә машынларын ән әввәл ингилаб әмәлә кәтирдији саһәләрдә, памбыг парча, јун, кәтан вә ипәк әјирмә вә тохума сәнајеси саһәләриндә мүвәфғәлијјәт газаныр. Мади истеһсал үсулунун дәјишмәси вә буна ујғун олараг истеһсалчыларын ичтимай мүнәсибәтләриндә әмәлә кәлән дәјишикликлә¹⁸⁶⁾ әввәлчә иш күнү һәдләринин интәһасыз кенишләмәсини төрәдир, сонра исә, буна гаршы бир әкс һәрәкәт олараг ичтимай нәзарәт јаранмасына сәбәб олур ки, бу да тәнәффүсләри олмагла иш күнүнә ганун васитәси илә һәдд гојур, иш күнүнү тәнзим едир вә ваһид бир шәклә салыр. Буна көрә дә XIX әсрин биринчи јарысында анчаг мүстәсна һалларда ганун верилиб бу чүр нәзарәт гојулурду¹⁸⁷⁾. Лакин бу нәзарәт јепи истеһсал үсулунун илжин саһәсинә јајылан кими мәлүм олду ки, нәинки бир чох башга истеһсал саһәләри әсил фабрик режиминин тәсири алтына дүшмүшдүр, һәтта мүәјјән дәрәчәдә көһ-

¹⁸⁶⁾ „Бу ики синифдән“ (капиталист вә фәһлә синифләриндән) „һәр биринин һәрәкәти, онларын арасында баш верән гаршылыглы мүнәсибәтләрин нәтичәсидир“ („Reports etc for 31st October 1846“, p. 113).

¹⁸⁷⁾ „Иш күнүнә һәдд гојулан эмәк нөвләри бухар вә су күчүндән истифалә едиләрәк, тохучулуг маллары истеһсал етмәклә әлагәдар иди. Мүәјјән бир эмәк саһәсинин нәзарәт алтына алынмасы үчүн ики шәрт лазим иди: бирн бухар вә ја су күчүндән истифалә олуңмасы, бири дә мүәјјән нөв лиф емәл едилмәси“ („Reports etc. for 31st October 1864“, p. 8).

нәлмиш истеһсал методлары илә ишләјән мануфактуралар, мәсәләң, сахсы габ е'малатханалары, шүшә е'малатханалары вә и. а., һабелә гәдим пешәләр, мәсәләң, чәрәкчилик вә, нәһәјәт, ев әмәји адланан чох дағыныг пешәләр, мәсәләң, мишар гајырмаг вә саир бу кими пешәләр дә¹⁸⁸⁾ чохдан бәри фабрикләр гәдәр капиталист истисмарынын тә'сири алтына дүшмүшдүр. Буна көрә дә ганунверичилик өз мүстәсналыг характериндән тәдричән әл чәкмәли, ја да—Инкилтәрәдә олдуғу кими, Рома казуистикасы жо:у илә кедилән јерләрдә,—иш көрүлән һәр бир еви учдантутма фабрик (factory) адландырмалы олду¹⁸⁹⁾.

Икинчиси. Бә'зи истеһсал саһәләриндә иш күнүнүн тәнзим едилмәси тарихи вә башга истеһсал саһәләриндә онун тәнзим едилмәси уғрунда һәлә дә давам едән мүбаризә ајдын сүбут едир ки, өз иш гүввәсини «азад» сурәтдә сатаң ајрыча бир фәһлә капиталист истеһсалынын мүәјјән инкишаф пилләсиндә һеч бир мүғавимәт көстәрә билмир. Буна көрә дә нормал иш күнүнүн гојулмасы, капиталистләр синфи илә фәһлә синфи арасында узун мүддәт вә аз-чох кизли шәкилдә давам едән вәтәндаш мүһарибәсинин мәһсулудур. Бу мүбаризә мүасир сәнаје саһәсиндә башландығына көрә, әввәлчә бу сәнајенин вәтәниндә,—Инкилтәрәдә гызышыр¹⁹⁰⁾. Инкилтәрә фабрик фәһләләри тәкчә Инкилтәрә фәһлә синфинин дејил, үмумијјәтлә мүасир фәһлә синфинин габагчыл мүбаризләри олмушлар, һәмчинин капиталист нәзәријјәсинә илк дәфә мејдан охујанлар да онларын нәзәријјәчиләри олмушдур¹⁹¹⁾. Буна көрә дә фабрик философу Јур Инкилтәрә фәһлә синфинин «фабрика ганунлары әсарәтини» өзүнә бајраг шүары етмәсини вә буну «там әмәк

¹⁸⁸⁾ Ев сәнајеси адланан бу сәнајенин вәзијјәти һағында Ушаг әмәји шәраитини јохлама комиссијасынын ахырынчы һесабатларында олдуғча зәнкин материал варадыр.

¹⁸⁹⁾ «Ахырынчы сессиянын» (1864-чү ил) «вертији гануналар... чох мүхтәлиф истеһсал методлары илә ишләјән мүхтәлиф истеһсал саһәләринә аиддир; машыналы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн механики гүввәдән истифадә олунмасы инди һеч дә әввәлләрдә олдуғу кими, ганун нәзәринчә мүәссисәнин «фабрика» һесаб едилмәси үчүн зәрури шәрт дејилдир» («Reports etc. for 31st October 1864», р. 8).

¹⁹⁰⁾ Континентал либерализм чәннәти олан Белчикада бу һәрәкәтин һеч изн јохдур. Белчиканын һәтта көмүр вә филлиз мә'данларында дә һәр ики чынслан олан мүхтәлиф јашлы фәһләләр истәнилдији зман вә истәнилдији гәдәр там «азад» сурәтдә истеһлак олунур. Бу сәнаје саһәләриндә ишләјән һәр мин нәфәрдән 733 нәфәри киши, 88 нәфәри гадын, 135 нәфәри јенијетмә, 44 нәфәри дә 16 јашында кичик гызлардыр; домна собаларында вә и. а. һәр мин нәфәрдән 668 нәфәри киши, 149 нәфәри гадын, 98 нәфәри јенијетмә вә 85 нәфәри 16 јашында кичик гыз ушағыдыр. Бундан әләвә, јеткин вә сүтүл иш гүввәсинин һәдәси истисмар олунмасы мүғабилдә чох аз әмәк һаггы: күндә орта һисабла кишиләрә 2 шиллинг 8 пенс, гадынлара 1 шиллинг 8 пенс, јенијетмәләрә исә 1 шиллинг 2½ пенс верилдир. һалбуки ејни заманда Белчика 1864-чү илә ихрач етәји көмүр, дәмир вә саирәнин миғлары вә дәјәрини 1850-чи илә исәбәтән, демяк олар ки, икигәт артырмышдыр.

¹⁹¹⁾ Бу әсрин икинчи он илинин лап әввәлләриндә Роберт Оуен иш күнүнә һәдд гојмаг зәрурәтинн нәзәри чәһәтдән әсәсләндирмагдан башга, Нју-Ланарклакы фабриккиндә доғрудан да он саатлыг иш күнү гојайда онун бу тәүрүбәсини коммунист утопијасы алландырдылар вә онун «мәһсуллар әмәји ушағларын тәрбијәси илә бирләшдирмәсини» вә ја јаратдығы фәһлә кооператив мүәссисәләрини лага гојдуғлары кими, бу тәүрүбәсини дә там о чүр лага гојурдулар. һазыра биринчи утопија деңүб фабрик гануну олмуш, икинчи утопија һәр бир фабрик ганунунда ишланан рәсми бир ифадә олмуш, үчүнчү утопија исә һәтта иртимачыларын фырылдағларыны өрт-басыр етмәк үчүн бир ярдә олмушдур.

азадлығы» угрунда мөрдликлэ мүбаризэ апаран капиталга гаршы гојмасыны бу синиф үчүн силинмэз бир лөкө сајараг дамгалајыр¹⁹²⁾.

Франса јаваш-јаваш Инкилтэрэнин ардынча сүрүнүр. Инкилтэрэдэки орижиналындан чох-чох јарытмаз олан он икис саатлыг иш күнү ганунунун¹⁹³⁾ Франсада мејдана көлмөси үчүн феврал ингилабы лазым олду. Буна бахмајараг, Франсадакы ингилаби метод өз хүсуси үстүнлүклэрини дә көстөрир. Бу метод бир зербэ илэ истисонасыз олараг бүтүн е'малатхана вэ фабриклөрдө иш күнү үчүн ејни бир һэдд гојур, һалбуки Инкилтэрэ ганунлары анчаг шэраитин тэзјиги алтыннда каф бир, каф да башга нөгтэдэ көнүлсүз күзөштө кедир вэ јени јени јуридик һијлөлөр ујдурмаг үчүн эн доғру јол сечир¹⁹⁴⁾. Бунунла бирликдэ Инкилтэрэдэ анчаг ушаглар, һэдди-бүлүгачатмамышлар вэ гадынлар үчүн әлдэ едилән вэ анчаг сон заманлар һамыја аид үмуми бир һүгүг кими тәләб едилмәјэ башланан шеј Франса ганунунда бир принцип олараг е'лан едилр¹⁹⁵⁾.

Нэ гэдэр ки, көлөли Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын бир һиссәсини ејбәчәр һала салмышды, бу республикада һәр бир мүстәгил фәһлэ һәрәкаты сарсымыш һалда галмагда иди. Гараларын әмәјинә һәгарәт дамғасы вурулдуғу јөрдә ағларын әмәји азад ола билмәз. Көлөлијин өлүб кетмәси исә дәрһал јени бир кәнч һәјат јаратды. Вәтәндаш мүһарибәсинин илк мәһсулу, сәккиз саатлыг иш күнү угрунда тәшвиғатдан ибарәт олду вэ бу тәшвиғат бир локомотив сүр'әти илэ

¹⁹²⁾ Ure (франсызча тәрчүмәси): „Philosophie des Manufactures“. Paris, 1836, t. II, p. 39, 40, 67, 77 etc.

¹⁹³⁾ „Парис Бејнәлхалг статистика конгресси, 1855-чи ил“ һесабатында әзүмлә дејилр: „Фабрик вә е'малатханаларда күндәлик иш күнүнә 12 саатлыг һэдд гојан Франса ганунунда бунун үчүн данми мүәјјан иш саатлары“ (мүдләтләр) „көстөрилмир; јалынз ушаглары сәһәр саат 5 илэ ахшам саат 9 арасындакы мүдләтдә ишләмәли олдуглары көстөрилр. Буна көрә дә фабрикләрин бир гисми, иш саатларынын көстөрилмәмәси кими һаһсәсүкуту вердији имкандан истифалә едиб фәһлөләри, бәлкә базар күнләри истисна олмағла, данм фәсиләсиз ишләдилрләр. Бу мәсәллә онлар фәһлөләри һки мүхтәлиф нөвбәлә ишләдилрләр вә нөвбәләрдән һеч бири е'малатханада 12 саатдан артыг галмыр, иш исә кечә-күндүз давам едир. Гануяун тәләбләри јеринә јетирилмиш олур, амма һиснапәрвәлик тәләбләри дә јеринә јетирилмир?“ „Кечә ишнини һисанын бәләнини позуб дағымат чәһатдан көстөрдилди тәсирлән“ башга „ишығы зәһф олан е'малатханаларда кишиләрә гадынларын кечә вахты бир јөрдә олмасынын чох пис тәсирин дә“ гејд олунур.

¹⁹⁴⁾ Мәсәлән, мәним бахлығым маһалда ејни бир фабрик бинасында ејни фабрикләри ағардычы вә бојагычы олдугуна көрә „Ағартмаханә вә бојаханә гануунуна“, читбасан олдуғуна көрә „Читбасан фабрикләр һағғындакы гануна“, Finisher [аппретурачы] олдуғуна көрә дә „Фабрик гануунуна“ табелдир. („Reports etc for 31st October 1861“, p. 20-дә ч-б Бејкерин вердији мә'лумат). Ч-б Бејкер бу ганунларын мүхтәлиф мүдләәларыны вә бундан доған чәтиликләри бир-бир сајылдан сонра дејир: „Биз көрүрүк ки, фабрик саһиби ганууну позмағ истәсә, парламентин бу үч гануунуна әмәл олунмасыны тә'мин етмәк нә гэдәр чәтиндир“. Аидчағ фәһб һүғүшүнаслар мәһкамәдә бол ишлә тә'мин олунарлар.

¹⁹⁵⁾ Мәсәлән, чаһаб мүфәттиһсләр, һаһајәт, чүр'әт едиб дејилрләр: „Бу е'тиразлар“ (иш күнүнә ганун јолу илэ һәдд гојулмасы әлејиннә капиталын е'тиразлары) „әмәк һүғүғлары кими бөјүк бир принцип гаршысында радд едилмәлидир... Бир вахт кәдир ки, ишчинин әмәји һалә өз саһибкарынын ихтијарында олмур вә ишчи, һәтта тағатдан дүшмәк: мәсәлән һәлә ортада олмадығы һалда дә өз вахтынын мүдәјјәтчисин олур“ („Reports etc for 31st October 1862“, p. 54).

Атлантик океанындан Сакит океана вә Jenn Инжилтәрәдән Калифорнијага гәдәр һәр тәрәфә јајылмагдадыр. Балтимор-дакы үмүми фәһлә гурултајы¹⁰⁸ (август 1866-чы ил) билдирир:

«Зәманәмизни биринчи вә ән бөјүк тәләби, бу өлкәдә әмәји капиталист әсарәтнән азад етмәк үчүн зәрури олан тәләб ганун верилмәсиндән ибарәтдир, елә бир ганун ки, сәккиз саатлыг иш күнүнү Америка иттифагынын бүтүн штатларында нормал иш күнү һесап етсин. Биз бу шәрәфли нәтичәјә наил олмаг уғрунда мүбаризә апармаг үчүн вар гүввәмизи сәрф етмәк гәрәрына кәлмишик»¹⁰⁶).

Ејни заманда (1866-чы ил сентјабрын әввәлләриндә) Ченерәдә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин конгреси Лондон Баш Шурасынын тәклифинә әсасән белә бир гәрар чыхартмышды: «Иш күнүнә һәдд гојулмасы елә илк шәртдир ки, бунсуз фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг вә онлары азад етмәк үчүн едиләчәк бүтүн тәшәббүсләр һөкмән мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајачагдыр... Биз иш күнүнә ганун вермәк јолу илә 8 саатлыг һәдд гојмасыны тәклиф едирик»¹⁰⁹.

Беләликлә, Атлантик океанынын һәр ики тәрәфиндә истәһсал мүнасибәтләринин өзүндән инстинктив сурәтдә доған фәһлә һәрәкаты, инкилис фабрик мүфәттиши Р. Ч. Сандерсин ашағыдакы сөзләринин доғру олдуғуну кәстәрди:

«Әввәлчә иш күнүнә һәдд гојулмаса вә онун үчүн мүәјјән едилән һәдләрә мәчбури сурәтдә дүрүст риәјәт олунмаса, һәр һансы бир мүвәффәгијјәт үмиди илә чәмијјәти ислаһ етмәк јолунда бундан белә аддымлар атыла билмәси мүмкүн дејилдир»¹⁰⁷).

Е'тираф етмәк лазым кәлир ки, бизим фәһлә, истәһсал просесинә нә вәзијјәтдә кирмишсә, бу просесдән башга вәзијјәтдә чыхыр. Базарда бу фәһлә «иш гүввәси» адланан әмтәәнин саһиби кими, башга әмтәәләрин саһибләри илә үз-үзә дурурду, јә'ни әмтәә саһибләринин гаршысында бир әмтәә саһиби кими дурурду. О өз иш гүввәсини капиталистә сатмыш олдуғу контрактда ачыг-ајдын гејд едир ки, о азаддыр вә ихтијары өз әлиндәдир. Сөвдә бағланандан сонра исә мә'лум олур ки, о һеч дә «азад әгент» дејилмиш вә өз иш гүввәсини мүәјјән мүддәтә сатмагда сәрбәст олса да, ону һәмнин мүддәтә сатмаға мәчбур

¹⁰⁸ «Биз, Данкерк фәһләләри билдиририк ки, индики системдә тәләб олунан иш вахты чох узундур, фәһләјә линчәлмәк вә инкишаф етмәк үчүн вахт вермир, бундан да алава, ону әсарәт алтына алыб көтәликән о гәдәр дә јахшы олмајан вәзијјәтә салыр («a condition of servitude but little better than slavery»). Буна кәрә да биз гәт етдик ки, бир иш күнү үчүн сәккиз саат кифәјәтдир вә бу рәсмән гәбул едилмәлидир; биз гүдрәтли биләсигә олан мәтбуати көмәјә чағырырык... бизә јардым кәстәрмәкдән бојун гачыранларын һамысыны исә фәһлә ислаһатынын вә фәһлә һуғуғларынын дүшмәни һесап еләчәјик» (Нју-Йорк штаты, Данкерк шәһәри фәһләләринин гәрарлары, 1866-чы ил).

¹⁰⁷ «Reports etc. for 31st October 1848», p. 112.

пмиш¹⁹⁸), нэм дэ һэгигэтдэ онун бэдэнинэ жапышан зэли «нэ гэдэр ки, фәһлэдэн бир гәтрэ даһа ган сормаг, онун эзэлэ вэ дамарларындан бир сә'ј даһа сыхыб чыхармаг мүмкүндүр», онун бэдэниндэн гопмажагадыр¹⁹⁹). Фәһлэлэр өзләрени бу «эзаб иланындан»¹¹⁰ мүдафиэ етмәк үчүн бирләшмәли вэ бир синиф кими һәрәкәт едиб дөвләти гүдрәтли ичтимаи манеэ олачаг елә бир ганун вермәјә мөчбур етмәлидирләр ки, бу ганун фәһлэләрин көнүллү контракт әсасында өзләрени вэ һәсилләрени капиталла сатыб өлүмә вэ көләлијә мәнкум етмәләриннә мане олсун²⁰⁰). «Инсанын әлиндән алынмаз һүгуғлары» кими дәбдәбәли каталогун јерени, ганунла һәдд гојулмуш иш күнү һаггында садә бир Magna Charta¹¹¹ тутур ки, бу да «фәһләнин сатдығы вахтын нә заман гуртардығыны вэ онун өз ихтијарында галан вахтын нә заман башландығыны, нәһајәт, дүрүст мүәјјән едир»²⁰¹). Quantum mutatus ab illo!¹¹²

¹⁹⁸) «Бу һәрәкәтләр» (масалан, 1848—1850-чи илләрда капиталын ишләтдији һијләрә) «чох тез-тез ирәли сүрүдән белә фикрин јанлыш олдуғуну да гәти сүбүт етди ки, кујә фәһлэләр һимајә олунмаға мөһтач дејилдирләр вэ онлары өз јеканә мүлкијәтиндән, јә'ни эләренин әмәји вэ алынларынын тәрһидән тамамилә азад суратла истифада едән акент һесаб етмәк лазымдыр» («Reports etc. for 30 th April 1850», p. 45). «Азад әмәк ифаләсини ишләтмәк әкәр үмумијјәтлә чәнсә, лемәк лазымдыр ки, бу әмәк һатта азад бир өлкәлә дә ганунун гүвәтлә илә нә мүдафиэ олунмалыдыр» («Reports etc. for 31st October 1864», p. 34). «Јемәк үчүн тәнәффүс истәр верилсин, истәрсә верилмәсин, күндә 14 саат ишләмәјә нзин вермәк... Јахуд һеч фәрги јохдур, буна мөчбур етмәк... ва җ. а.» («Reports etc. for 30 th April 1863», p. 40).

¹⁹⁹) Фридрих Енкелс. «Он саатлыг иш күнү һаггында инкилис гануну» («Neue Rheinische Zeitung», 1850-чи ил апрел ајы нөмрәси, сәһ. 5 [бах: К. Маркс в Ф. Енке. ис. Әсәрләр]. Икинчи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 246).

²⁰⁰) Он саатлыг иш күнү гануну, шамил олдуғу сәнәјә сәһәләриндә фәһлэләри тамамилә чылызлашмагдан һилас етдә вэ онларын физики сағламлығыны горумаға башлады» («Reports etc. for 31st October 1859», p. 47). «Капитал» (фабрикләрлә) машынлары мүәјјән һәдд гојулмуш вахтдан артыг һәрәкәтлә сахласа, бурада ишләјән фәһлэләрин сағламлығына вә әклагына зәрәр вурмаја билмәз, фәһлэләр нсә өзләри өзләрини мүдафиэ едә билмирләр (јенә орада, сәһ. 8).

²⁰¹) «Даһа хејирли чәһәт бундан ибарәтдир ки, фәһләнин өз ихтијарындагы вахты илә сәһибинин ихтијарына вердији вахт арасында, нәһајәт, ајдын һәдд гојулуру. Инди фәһлә сатдығы вахтын нә заман гуртардығыны вэ өз ихтијарында галан вахтын нә заман башландығыны билди; нә гәдәр вахты олдуғуну әввәлдән дүрүст билдијинә көрә, өз ихтијарындагы дөңгәләри өз мәгсәдинә ујғун бөлүшдүрә биләр» (јенә орада сәһ. 52). «Бу ганунлар» (фабрик ганунлары) «фәһләни өз вахтынын сәһиб етмәклә она елә бир мәнәви гүвә вермишдир ки, бу гүвә оу сјаси һакимијјәт алда етмәк Јолуна јөнәлдир» (јенә орада, сәһ. 47). Фабрик мүфәттишләри назакәтли бир истеһза илә вә чох етијатли ифәдәләрдә ишәрә едиб дејирләр ки, индики он саатлыг иш күнү гануну капиталисти дә капиталын садәчә тәһәссүму олмаг е'тибары илә она хас олан тәбини кобулдуғдан мүәјјән дәрәчәдә азад етмиш вә бир гәдәр «тәһсил» алмаг үчүн она вахт вермишдир. Әввәлләр «сәһибкар пул гәзанимагдан башга һеч бир шејә вахт тапмырды, фәһләнин нсә ишләмәкләдә башга һеч бир исејә вахты јох иди» (јенә орада, сәһ. 48).

ДОГГУЗУНЧУ ФЭСИЛ

ИЗАФИ ДЭЈЭРИН НОРМАСЫ ВЭ КҮТЛЭСИ

Өввәлләрдә олдуғу кими, бу фәсилдә дә биз фәрз едирик ки, иш гүввәсинин дәјәри, демәли иш гүввәсини тәкрат истәһсал етмәк вә ја һифз етмәк үчүн иш күнүнүн сәрф едилмәси лазым кәлән һиссәси мә'лум кәмијјәтдир, сабит кәмијјәтдир.

Белә фәрз едәндә изафи дәјәр нормасы илә бирликдә һәр бир ајрыча фәһләнин мүәјјән вахт әрзиндә капиталистә вердији изафи дәјәр күтләси дә мә'лум олур. Мәсәлән, зәрури әмәк күндә 6 саат вә бунун гызылла ифадәси 3 шиллинг вә ја 1 талердирсә, онда 1 талер гызыл бир иш гүввәсинин күндәлик дәјәридир вә ја бир иш гүввәси алмаг үчүн аванс едилмиш капитал дәјәридир. Сонра, изафи дәјәр нормасы = 100% олса, 1 талердән ибарәт бу дәјишән капитал 1 талерлик изафи дәјәр күтләси истәһсал едир вә ја фәһлә һәр күн 6 саатлыг изафи дәјәр күтләси верир.

Лакин дәјишән капитал, капиталистин ејни заманда ишләтдији бүтүн иш гүввәләринин мәчму дәјәринин пул ифадәсидир. Демәли, дәјишән капиталын дәјәри, бир иш гүввәсинин орта дәјәри илә, ишләдилән иш гүввәләринин сајынын һасилинә бәрабәрдир. Буна кәрә дә иш гүввәсинин дәјәри мә'лум олдугда дәјишән капиталын кәмијјәти, ејни заманда ишләјән фәһләләрин сајы илә дүз пропорционалдыр. Беләликлә, бир иш гүввәсинин күндәлик дәјәри = 1 талер олдугда, 100 иш гүввәсини истисмар етмәк үчүн 100 талерлик капитал, һәр күн n иш гүввәсини истисмар етмәк үчүн n талерлик капитал аванс едилмәлидир.

Һабелә 1 талерлик дәјишән капитал, ја'ни бир иш гүввәсинин күндәлик дәјәри күндә 1 талерлик изафи дәјәр истәһсал едирсә, 100 талердән ибарәт дәјишән капитал күндә 100 та-

лерлик изафи дэјэр, n талерлик капитал исә күндә 1 талер $\times n$ талерлик изафи дэјэр истенсал едир. Демәли, истенсал едилән изафи дэјэрин күтләси һәр бир ажрыча фәһләнин иш күнү эрзиндә вердији изафи дэјэр илә, ишләдилән фәһләләрин сајынын һасилинә бәрабәрдир. Лакин иш гүввәсинин дэјэри мә'лум олдуғда, һәр бир ажрыча фәһләнин истенсал етдији изафи дэјэрин күтләси изафи дэјэрин нормасы илә мүәјјән олундуғуна көрә, бурадан ашағыдакы биринчи ганун мејдана чыхыр: истенсал едилән изафи дэјэр күтләси, аванс едилмиш дэјишән капиталын кәмијјәти илә изафи дэјэр нормасынын һасилинә бәрабәрдир, јахуд ејни капиталистин ејни заманда истисмар етдији иш гүввәләринин сајы илә һәр бир ажрыча иш гүввәсинин истисмар олунмағ дәрәчәси арасындакы мүрәккәб нисбәтлә мүәјјән олунур*.

Демәли, изафи дэјэр күтләсини M , ажрыча бир фәһләнин күндә орта һесабла вердији изафи дэјэри m , бир иш гүввәсини сатын алмағ үчүн һәр күн аванс едилән дэјишән капиталы, v , дэјишән капиталын үмуми мәбләғини V , орта иш гүввәсинин дэјэрини k , бу иш гүввәсинин истисмар олунмағ дәрәчәсини $\frac{a'}{a}$ (изафи эмәк / зәрури эмәк) вә ишләдилән фәһләләрин сајыны n илә көстәрсәк, ашағыдакы формуланы аларыг:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n \end{cases}$$

Биз јалныз орта иш гүввәси дэјэринин сабит кәмијјәт олдуғуну дејил, капиталын ишләтдији фәһләләрин орта бир фәһлә олдуғуну да даим фәрз едирик. Бә'зи мүстәсна һалларда, истенсал едилән изафи дэјэр истисмар едилән фәһләләрин сајына пропорционал шәкилдә артмыр, лакин бу кими һалларда иш гүввәсинин дэјэри дә сабит кәмијјәт олмур.

Буна көрә дә мүәјјән изафи дэјэр күтләси истенсал едиләндә амилләрдән бири азалырса, дикәр амилин артмасы онун јерини долдура биләр. Дэјишән капитал азалыр вә ејни заманда изафи дэјэр нормасы ејни нисбәтлә артырса, истенсал олунан изафи дэјэр күтләси дэјишмәз һалда галыр. Әввәлки еһтималлар олдуғу кими галдығда, капиталист һәр күн 100 фәһлә истисмар етмәк үчүн 100 талер аванс етмәли олурса вә

* Китабын муәллиф тәрәфиндән бәјәнлимиш франсызча нәшриндә бу мүддәанын икинчи һиссәси бу шәкилдә ифадә едилишидир: „Јахуд да био иш гүввәсинин дэјэри илә, онун истисмар олунмағ дәрәчәсинин, пәм дә ејни заманда ишләдилән гүввәләрини сајынын һасилинә бәрабәрдир“. *Ред.*

изафи дэјэр нормасы 50% тэшкил едирсэ, бу 100 талерлик дэјишэн капитал, 50 талерлик вэ ја 3×100 иш сааты мигдарында изафи дэјэр верир. Изафи дэјэр нормасы икигат артырса вэ ја иш күнү уздылыб 6-дан 9 саата дејил, 6-дан 12 саата чатдырылырса, ики дэфэ азалдылмыш 50 талерлик дэјишэн капитал јенэ дэ 50 талерлик вэ ја 6×50 иш сааты мигдарында изафи дэјэр верир. Демэли, дэјишэн капиталын азалмасынын јери, иш гүввэсини истисмар етмэк нормасыны ејни нисбэтдэ артырмагла долдурула билэр, јахуд ишлэјэн фәһлэлэрин сајча азалмасынын јери, иш күнүнү ејни нисбэтдэ узатмагла долдурула билэр. (Беләликлэ, капиталын тәләби илә мачбурән эмәлә кәлән эмәк тәклифи, мүэјјән һүдуд дахилиндэ, фәһлэлэрин тәклифиндән асылы дејилдир²⁰²). (Әксинэ, дэјишэн капиталын кәмијјәти вэ ја ишләдилән фәһлэлэрин сајы ејни нисбэтдэ артырса, изафи дэјэр нормасынын азалмасы истеһсал олунан изафи дэјэр күтлэсини дэјишмәз һалда сахлајыр.

Лакин изафи дэјэр нормасыны артырмаг вэ ја иш күнүнү узатмагла бир мигдар фәһлэнин вэ ја бир мигдар дэјишән капиталын јерини долдурмағын мүэјјән һәдди вардыр вэ бу һәдди ашмаг мүмкүн дејилдир. Иш гүввэсинин дэјәри нәјэ бәрабәр олурса-олсун, фәһлэни јашатмаг үчүн лазым кәлән иш вахты истәр 2, истәрсэ 10 саат олсун, һәр һалда фәһлэнин һәр күн истеһсал едә биләчәји мачму дэјәр 24 иш саатынын маддиләшдији дэјәрдән аздыр, 12 шиллингдән вэ ја, бу 24 саатлыг маддиләшмиш әмәјин пулла дэјәри 4 талердисә, ондан аздыр. Әввәлки еһтималымыза кәрә иш гүввэсинин өзүнү вэ ја онун сатын алынмасы үчүн аванс едилмиш капитал дэјәрини тәкрар истеһсал етмәкдән өтрү күндә 6 иш сааты тәләб олунурса, онда изафи дэјәр нормасы 100% вэ ја иш күнү 12 саат олдугда, 500 фәһлә ишләдән 500 талерлик дэјишән капитал һәр күн 500 талер вэ ја 6×500 иш сааты мигдарында изафи дэјәр истеһсал едир. Изафи дэјәр нормасы 200% вэ ја иш күнү 18 саат олдугда, һәр күн 100 фәһлә ишләдән 100 талерлик капитал анчаг 200 талерлик вэ ја 12×100 иш сааты мигдарында изафи дэјәр күтләси истеһсал едир. Бу капиталын јаратдығы бүтүн јени дэјәр, јә'ни аванс едилмиш дэјишән капиталын еквиваленти плјус изафи дэјәр һеч вахт, һеч бир күн 400 талерә вэ ја 24×100 иш саатына чата билмәз. Тәбиәтән һәмишә 24 саатдан аз олан орта бир иш күнүнүн мүтләг һәдди, дэјишән капиталын азалмасынын јерини изафи дэјәр нормасыны артырмагла

²⁰² Көрүнүр, бу галәр савә бир ганун вулгар снјаси иттиһсал чәһәсинә мәнсуб олан чәнабларә мә'лум дејилдир; зира бу гондарма архимедләр белә куман едирләр ки, әмәјин базар гүмәтнини тәләблә тәклифдән асылы олдуғуну мүэјјән етмәклә бир истиһнал нөгтәси тапмышлар, һәм дә дүнианы чевирмәк үчүн дејил, ону дајандырмаг үчүн тапмышлар.

долдурмаг үчүн вә ја истисмар едилән фәһлә сајынын азалмасынын јерини иш гүввәсинин истисмар дәрәчәсини артырмагла долдурмаг үчүн мүтлэг һәдд тәшкил едир. Тамамилә ајдын олан бу икинчи ганун, капиталын ишләтдији фәһлә сајыны вә ја өзүнүн иш гүввәсинә чеврилән дәјишән тәркиб һиссәсини мүмкүн гәдәр чох азалтмаг мејлиндән доған бир чох һадисәләрин изаһ етмәк үчүн мүһүмдүр, ирәлидә бәһс едәчәјимиз бу мејл исә капиталын башга бир мејлинә—мүмкүн гәдәр чох изафи дәјәр истеһсал етмәк мејлинә зиддир. Әксинә, ишләдилән иш гүввәләринин күтләси вә ја дәјишән капиталын кәмијјәти артырса, лакин бу артым изафи дәјәр нормасынын азалмасы нисбәтиндә олмурса, онда истеһсал едилән изафи дәјәр күтләси азалыр.

Үчүнчү ганун, истеһсал едилән изафи дәјәр күтләсинин ики амиллә мүәјјән едилмәсиндән, јә'ни изафи дәјәрин нормасы вә аванс едилмиш дәјишән капиталын кәмијјәти илә мүәјјән едилмәсиндән доғур. Изафи дәјәр нормасы, јахуд иш гүввәсинин истисмар олунмаг дәрәчәси вә иш гүввәсинин дәјәри, јахуд зәрури иш вахтыннын кәмијјәти мә'лумдурса, өзлүјүндә ајдындыр ки, дәјишән капитал нә гәдәр чох оларса, истеһсал едилән дәјәр вә изафи дәјәрин күтләси дә бир о гәдәр чох олар. Иш күнү һәдди, һәмчинин онун зәрури тәркиб һиссәсинин һәдди мә'лумдурса, ајрыча бир капиталистин истеһсал етдији дәјәрин вә изафи дәјәрин күтләси, јәгин ки, аңчаг капиталистин һәрәкәтә кәтирдиди әмәк күтләсиндән асылыдыр. Мүәјјән еһтималлар даһилиндә капиталистин һәрәкәтә кәтирдиди әмәк күтләси исә иш гүввәсинин күтләсиндән вә ја онун истисмар етдији фәһләләрин сајындан асылыдыр; фәһләләрин сајы исә капиталистин аванс етдији дәјишән капиталын кәмијјәти илә мүәјјән олунур. Демәли, изафи дәјәр нормасы вә иш гүввәсинин дәјәри мә'лум олдугда, истеһсал едилән изафи дәјәрин күтләләри, аванс едилмиш дәјишән капиталларын кәмијјәти илә дүз пропорционал олур. Лакин артыг биз билириј ки, капиталист өз капиталыны ики һиссәјә бөлүр. О, капиталын бир һиссәсини истеһсал васитәләринә сәрф едир. Бу һиссә, капиталын сабит һиссәсидир. Капиталын диқәр һиссәсини исә капиталист чанлы иш гүввәсинә чевирир. Бу һиссә, капиталистин дәјишән капиталыны тәшкил едир. Ејни бир истеһсал үсулуна әсасланан мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә капитал, сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләринә мүхтәлиф шәкилдә бөлүнүр. Ејни бир истеһсал саһәсиндә, истеһсал процесинин техники әсаслары вә ичтимаи комбинасијасы дәјишәндә бу нисбәт дә дәјишир. Лакин мүәјјән бир капитал сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләринә нечә бөлүнүрсә бөлүнсүн, мәсәлән, дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти истәр 1 : 2, истәр 1 : 10, ис-

тэрсэ I : x олсун, бу һал индичэ мүэјјэн олунмуш гануна эсла хэлэл кәтирмир, чүнки эввэлки тәһлилэ көрә, сабит капиталын дәјәри мәнсулун дәјәриндә јенидән тәзәһүр етсә дә, јени јарадылан дәјәрә дахил дејилдир. Әлбәттә, 1 000 әјричи ишләтмәк үчүн, 100 әјричи ишләдилиркән тәләб олундуғундан даһа чох хам материал, иј вә саирә тәләб едилир. Лакин бу алава истехсал васитәләринин дәјәри истәр артсын, истәр азалсын, истәрсә дә дәјишмәјиб олдуғу кими галсын, истәр чох олсун, истәрсә аз, һәр һалда бу дәјәр һәмин васитәләри һәрәкәтә кәтирән иш гүввәләринин истехсал етдији дәјәри артырмаг просесинә һеч бир тә'сир кәстәрмир. Беләликлә, јухарыда гејд едилән ганун белә бир шәкил алыр: иш гүввәсинин дәјәри мүэјјән вә истисмар едилмәк дәрәчәси бәрәбәр олдугда, мүхтәлиф капиталларын истехсал етдији дәјәр вә изафи дәјәр күтләси, бу капиталларын дәјишән тәркиб һиссәләринин, јә'ни чанлы иш гүввәсинә чеврилмиш тәркиб һиссәләринин кәмијјәтләри илә дүз пропорционалдыр.

Бу ганун, һадисәләрин заһири көрүнүшүнә әсасланан бүтүн тәчрүбәјә ачыгдан-ачыға зиддир. Һәр кәс билир ки, памбыг әјирмә фабрики саһибинин тәтбиг етдији бүтүн капиталын тәркибиндә сабит капитал фаиз һесабы илә нисбәтән чох, дәјишән капитал исә нисбәтән аздырса, онун әлдә етдији мәнфәәт вә ја изафи дәјәр, нисбәтән чохлу дәјишән капиталы вә нисбәтән аз сабит капиталы һәрәкәтә кәтирән чәрәкчәханә саһибинин әлдә

етдијиндән аз дејилдир. Ади чәбрдә $\frac{0}{0}$ ифадәсинин һәгиги бир кәмијјәт ола биләчәјини баша дүшмәк үчүн бир чох ара һалгалар тәләб олундуғу кәми, бурада да бу заһири зиддијјәти һәлл етмәк үчүн һәлә бир чох ара һалгалар лазымдыр. Классик сийәси игтисад бу ганунун һеч бир заман тә'рифини вермәмишсә дә, ону инстинктив олараг әсас тутмушдур, чүнки бу ганун үмумијјәтлә дәјәр ганунунун зәрури нәтичәсидир. Классик сийәси игтисад зоракы тәчрид васитәси илә бу гануну, һадисәјә хас олан зиддијјәтләрдән хилас етмәк истәјир. Рикардо мәктәбинин нечә бу манеәјә илишиб бүдрәдијини ирәлидә²⁰³⁾ көрәчәјик. «Доғрудан да ахырадәк һеч бир шеј өјрәнмәјән»¹¹³ вулгар сийәси игтисад, һәр јердә олдуғу кими, бурада да һадисәнин ганунуна әкс олараг, онун заһири көрүнүшүндән јапшыыр. Вулгар сийәси игтисад Спинозанын әксинә олараг, белә күман едир ки, «наданлыг кафи бир әсасдыр»¹¹⁴.

Чәмијјәтдәки мәчму капиталын күндән-күнә һәрәкәтә кәтирдији әмәјә ваһид бир иш күнү кими бахыла биләр. Мәсәлән, фәһләләрин сајы бир милјон, ајрыча бир фәһләннин орта

²⁰³⁾ Дөрдүнчү китаб*да бу барәдә әтрафлы бәйс олунагдыр.

иш күнү дэ 10 саатдырса, ичтимаи иш күнү 10 милјон саатдан ибарэтдир. Бу иш күнүнүн узунлуғу мэлум олдуғда,—онун һэдди истэр физики шэртлэрлэ мүэјјән едилсин, истэрсэ ичтимаи шэртлэрлэ,—изафи дэјэр күтлэси анчаг, фәһлэлэрин сајыны, јәни фәһлэ эһалинин мигдарыны артырмагла чоһалдыла билэр. Бу һэддэ эһалинин артмасы, мәчму ичтимаи капиталын истеһсал етдији изафи дэјэрин ријази һэддини тәшһил едир. Эксинэ, эһалинин мигдары мэлум олдуғда бу һэдд иш күнүнү узатмаг имканы лэ мүэјјән олунур²⁰⁴⁾. Кәлән фәсилдә көрәчәјик ки, бу танун, анчаг индијә гәдәр тәдгиг етдијимиз изафи дэјэр формасы үчүн эһәмијјәтлидир.

Изафи дэјэр истеһсалы һаггында индијәдәк апардығымыз тәдгигатдан бу нәтичә чыхыр ки, һеч дэ һәр пул вә ја дэјэр мәбләғини капитала чевирмәк мүмкүн дејилдир, әксинә, ајрыча бир пул вә ја әмтәә саһибинин әлиндә мүэјјән пул вә ја мүбадилә дэјэри минимумунун олмасы бунлары капитала чевирмәјин илкин шәртидир. Дәјишән капитал минимуму, изафи дэјэр әлдә етмәк мәгсәди илә бүтүн ил боју күндән-күнә истеһлак едилән бир иш гүввәсинә чәкилән һәрчин мәбләғиндән ибарәтдир. Фәһләнин өз истеһсал васитәләри олсајды вә бу фәһлэ бир фәһлэ кими јашамаға гане олсајды, она өз јашајыш васитәләрини тәкрат истеһсал етмәк үчүн лазым олдуғу гәдәр иш вахты, мәсәлән, күндә 8 саат кифајәт едәрди. Демәли, истеһсал васитәләри дә она анчаг 8 саатлыг иш вахты үчүн лазым оларды. Фәһләни бу 8 саатдан әләвә, мәсәлән, 4 саат да изафи әмәк сәрф етмәјә мәчбур едән капиталист үчүн, әксинә, әләвә истеһсал васитәләри әлдә етмәкдән өтрү әләвә пул лазымдыр. Лакин фәрз етдијимиз шәраитдә капиталист, һәр күн мәнимсәдији изафи дэјэрлә бир фәһлэ кими јашамаг үчүн, јәни өз зәрури тәләбатыны өдәјә билмәк үчүн ики фәһлә ишләтмәли оларды. Бу һалда капиталистин истеһсалдан мәгсәди өз сәрвәтини артырмаг дејил, анчаг өз јашајышыны тәмин етмәкдән ибарәт оларды; һалбуки капиталист истеһсалындан мәгсәд мәһз сәрвәт артырмагдыр. Капиталист, ади фәһләдән анчаг икигәт јахшы јашамаг вә истеһсал едилән изафи дэјэрин јарысыны јенидән капитала чевирмәк үчүн, фәһлэлэрин сајы илә бәрабәр, аванс етдији минимум капиталы да сәккиз гәт артырмалы оларды. Әлбәттә, капиталист өзү дә истеһсал просесиндә өз фәһләси кими билаваситә ишләјә билэр, лакин бу

²⁰⁴⁾ „Чәмијјәтин әмәји, јәни тәсәрруфатла сәрф олунан вахт мэлум бир чәмијјәтлир. Мәсәлән бир милјон эһалинин һәр нәфәри үчүн күндә 10 саатдыр, јахул чәми оң милјон саатдыр... Капиталын өзүнмәхсус артым һәдди вардыр. һәр бир мэлум дөврдә бу һәддә о заман чатмаг олар ки, мәнсулар истеһлак үчүн мөвчүл олан бүтүн вахтдан тямлилдә истифадә едилмиш олсун“ („An Essay on the Political Economy of Nations“, London, 1821, p. 47, 49).

һалда о, капиталистлә фәһлә арасында орта бир шәхс, «хырда саһибкар» олар. Капиталист истеһсалынын мә'лум сәвиҗҗәси тәләб едир ки, капиталист бир капиталист кими, җә'ни шәхсләшмиш капитал кими фәалиҗҗәт көстәрдиҗи мүддәтдә бүтүн вахтыны өзкә әмәјини мәнимсәмәјә вә буна көрә дә һәмин әмәји нәзарәт алтында сахламаға вә онун мәһсулуну сатмаға сәрф едә билсин²⁰⁵). Орта әсрләрдәки сөхләр, аҗрыча бир устанын сахламасына ичәзә верилән максимум фәһлә саҗыны олдугча мәһдуд етмәклә, сәнәткар устанын дөнүб капиталист олмасына зорла мане олмаға чәһд едирди. Пул вә ја әмтәә саһибби аңчаг о заман һәгигәтән дөнүб капиталист олур ки, онун истеһсала аванс етдиҗи минимум мәбләг, орта әсрләрдәки максимум мәбләгдән хеҗли артыг олсун. Халис кәмиҗҗәт дәјишникликләринин мүәҗҗән пилләдә кеҗфиҗҗәт фәргләринә кечдиҗи һаггында һекелин өз «Мәнтиг» әсәриндә кәшф етдиҗи ганунун доғрулуғу^{205a}), тәбиәтшүнәслыгда олдугу кими, бурада да тәсдиг олуңур.

Аҗрыча пул вә ја әмтәә саһибнин капиталистә чеврилмәси үчүн онун малик олмасы лазым кәлән минимум дәјәр мәбләги, капиталист истеһсалынын мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә дәјишир, мә'лум инкишаф пилләсиндә исә, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә бу саһәләрин хүсуси техники шәраитиндән асылы олараг, мүхтәлиф олур. Бә'зи истеһсал саһәләри капиталист истеһсалынын лап башланғычындан аҗры-аҗры фәрдләрин һәлә әлиндә олмадығы гәдәр минимум капитал тәләб едир. Бу сәбәбләрдәндир ки, бир тәрәфдән Колбер дөврүндә Франсада

²⁰⁵) «Фермер такча өз әмәјинә бел бағлаја билмәз вә бағлајырса, мән илдә едирам ки, бундан зијан көрәр. Онун вәзифәси бүтүн ишә үмүни нәзарәт етмәклән ибарәт олмалдыр: тахыл дөҗәнин ишинә көз гоҗмаг лалымдыр, јохса она верилән әмәк һаггы батар, чүнки тахыл дөҗүләмәиш галар; о һәбелә өз бичиңчиләринә, от чаланларына вә башга ишчиләринә нәзарәт етмәклиндир; о чәпәрләрин вәзиҗҗәтини даим јохламалдыр; о фикир вермәклиндир ки, һеч бир јердә әјәр-әскик олмасын; әкәр онун лангәти бир јерә диклидб галса, ишиндә һөкмән кәсир олар» ([J. Arbuthnot]. «An Inquiry Into the Connection between the present Price of Provisions, and the Size of Farms etc.» By a Farmer. London, 1773, p. 12). Бу чох марағлы бир әсардир. Бу әсәри охујуб «капиталист фермерин» вә ја бурада ачыгча дејилдиҗи кими «тачир фермерин» нечә мејдана кәлдиҗини өјрәнмәк вә әслиндә јашајыш вәснтләри әлә етмәк уғрунда мубаризә апаран «хырда фермер» гарнысында онун өзүнү нечә өјдүҗүнү көрмәк олар. Капиталистләр синфи физики әмәк мәчбуриҗҗәтиндән әввәлчә гисмән вә ән нәһәјәт тамамилә азад олур» («Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations». By the Rev. Richard Jones. Hertford, 1852. Lecture III, p. 39).

^{205a}) Мүәсир кимҗада гәбул едиллиб илк дәфә Лоран илә Жерар тәрәфиндән елми сурәтдә шәрһ едилән молекул нәзәриҗҗәси мәнһз бу гануна әсәсләнир. «3-чү кәшрә әләвә. Кимҗаја бәләд олмајанлар үчүн хеҗли гаранлыг олан бу мәсәлән ишә етмәк үчүн кәсәрәк ки, бурада мүәллиф, әввәлчә 1843-чү илдә Жерарын «һомоложи сырлар» әлләндрылыгы карбон бирләшмәләриндән бәс едир, бунларын исә һәр биринин өзүнәмахүс чәбр формуласы вәриәр. Мәсәлән, парафинләр сырасы: C_nH_{2n+2} ; нормал алкоғоллар сырасы: $C_nH_{2n+2}O$; нормал јағлы турушулар сырасы: $C_nH_{2n}O_2$ вә бир чох башгалары. Бүтүн бу мисалларда молекул формуласына сәләчә олараг кәмиҗҗәтчә C_nH_{2n} әләвә едиләндә һәр дәфә кеҗфиҗҗәтчә мүхтәлиф чисми әлә едилир. Бу мүһүм фактын мүәҗҗән едилмәсиндә Лоран илә Жерарын Маркс тәрәфиндән бир гәдәр мүбалиғәли көстәрилән иштиракы һаггында бах: Корр. «Entwicklung der Chemie». München, 1873, S. 709, 716 вә Schorlemmer. «Rise and Development of Organic Chemistry». London, 1879, p. 54. Ф. Е.}

вэ бу вахта гэдэр бэ'зи алман дөвлөтләриндә олдуғу кими, дөвлөт хүсуси шәхсләрә тәхсисат бурахыр, дикәр тәрәфдән дә, мүасир сәһмдар чәмијјәтләринин сәләфи олан чәмијјәтләр әмәлә кәлиб мә'лум сәнајә вә тичарәт саһәләрини инһисара алыр вә буну гануни шәклә салырлар²⁰⁶⁾.

Биз истеһсал просеси әснасында капиталистлә муздлу фәһләнин мүнәсибәтләриндә әмәлә кәлмиш дәјишикликләрин тәфсиләти үзәриндә дајанмырыг, демәли капиталын өзүнә верилән тәрифләри даһа әтрафлы шәрһ етмәк үзәриндә дә дајанмырыг. Јалныз бә'зи башлыча чәһәтләрн гејд едәк.

Истеһсал просесиндә капитал инкишаф едиб әмәк үзәриндә, јә'ни фәалијјәтдә олан иш гүввәси вә ја фәһләнин өзү үзәриндә һакимлик дәрәчәсинә јүксәлир. Шәхсләшмиш капитал, јә'ни капиталист көз гејур ки, фәһлә өз ишини лазымынча көрсүн вә тәләб олундуғу дәрәчәдә интенсив ишләсин.

Сонра, капитал инкишаф едиб фәһлә синфини өз мәһдуд јашајыш еһтијачларынын тәләб етдијиндән артыг ишләмәјә мәчбур едән бир зоракылыг мүнәсибәти шәкли алыр. Башгаларыны чалышган олмаға вадар едән, изафи әмәк соран вә иш гүввәсини истисмар едән капитал, бу ишдәки сә'ји, ачкөзлүјү вә еффеktivлији чәһәтдән, билаваситә ичбари әмәјә әсасланан бүтүн кечмиш истеһсал системләрини чоһ өтүб кечмишир.

Капитал тарихдә әмәјә һансы техника шәраити дахилиндә тәсадүф едирсә, ону өзүнә әввәлчә һәммин шәраитдә табе едир. Демәли, капитал истеһсал үсулуну бирдән дәјишидирмир. Буна көрә дә изафи дәјәр истеһсалынын индијә гэдәр тәдгиг етдијимиз формасы, јә'ни иш күнүнү садәчә узатмаг васитәси илә изафи дәјәр истеһсал олунмасы, истеһсал просесинин өзүндә әмәлә кәлән һәр һансы бир дәјишикликдән асылы дејилди. Көһнә гајда илә ишләјән бир чәрәкчиханада да изафи дәјәр истеһсалы мүасир иплик фабрикиндә олдуғу гэдәр тә'сирли иди.

Биз истеһсал просесини әмәк просеси һөгтөји-нәзәриндән көздән кечирдикдә фәһлә истеһсал васитәләринә бир капитал кими дејил, өзүнүн мәгсәдәүјүгүн мәһсулдар фәалијјәтинин васитәси вә материалы кими јанашыр. Мәсәлән, көн заводунда фәһлә көнә анчаг өз әмәк чисми кими јанашыр. О, көнү ашлајыркән капиталист үчүн ашламыр. Биз истеһсал просесини

²⁰⁶⁾ Мартин Лүтер бу гәбәлдән олан мүәссисәләри „инһисар чәмијјәтләри“ адландырыр.

дәјәри артырмаг процеси нөгтеји-нәзәриндән көздән кечир-дикдә исә, вәзијјәт башга шәкил алыр. Истеһсал васитәләри дәрһал дөнүб өзкә әмәјини сормаг васитәләри олур. Даһа фәһлә истеһсал васитәләрини тәтбиг етмир, әксинә, истеһсал васитәләри фәһләни тәтбиг едир. Даһа фәһлә истеһсал васитәләрини өз мәһсулдар фәәлијјәтинин мадди үнсүрләри кими истеһлак етмир, әксинә, истеһсал васитәләри фәһләни өз һәјәт процесинин мајасы кими истеһлак едир; капиталын һәјәт процеси исә аңчаг, онун өз-өзүнә артан бир дәјәр кими һәрәкәтдә олмасындадыр. Кечәләр динчәлиб чанлы әмәк сормајан әритмә собалары вә истеһсалат биналары капиталист үчүн «халис иткидир» («mere loss»). Буна көрә дә әритмә собалары вә истеһсалат биналары иш гүввәсинин «кечә ишләдилмәси тәләбни» јарадыр. Пулун садәчә дөнүб истеһсал процесинин мадди амилләри олмасы, јәни истеһсал васитәләринә чеврилмәси бунлара өзкә әмәји вә изафи әмәк тәләб етмәк үчүн јуридик әсас, зоракылыг әсасы верир. Нәтичәдә кәтирәчәјимиз бир мисал, бизә көстәрәчәкдир ки, капиталист истеһсалына хас олуб ону характеризә едән бу долашыг һал, һәтта чансыз әмәклә чанлы әмәк арасындакы, дәјәрлә ону јарадан гүввә арасындакы гаршылыглы мүнәсибәтләрин тәһриф олунмасы капиталистләрин бејниндә нечә әкс олунур. «Гәрби Шотландијанын чох гәдим вә мө'тәбәр фирмалардан олуб 1752-чи илдән бәри нәсилбәнәсил бир аиләнин әлиндә олан Карлајл, оғуллары вә К^о-сы фирмасынын Пејсли кәтан вә иплик фабрикинин башчысы», бу чох нәзакәтли чентлмен, инкилис фабрикчиләринин 1848—1850-чи илләрдәки гижамы заманы «Glasgow Daily Mail» гәзетинин 1849-чу ил 25 апрел нөмрәсинә «Relaisssystem» сәрләвһәли бир мәктуб²⁰⁷⁾ јазмышды; бу мәктубда, әзчүмлә, олдугча күлүнч садәләвһлүклә јазылан ашағыдакы сәтирләрә тәсадүф олунур:

«Иш вахтыны 12 саатдан 10 саата ендирмәк нәтичәсиндә баш верәчәк фәлакәтләри көздән кечирәк... Бу фәлакәтләр фабрикинин кәләчәк перспектив вә мүлкәјјәти үчүн ән чидди зәрәр «тәшкил едир». «Әкәр о» (јәни онун «ишләк әлләри») «12 саат ишләмишсә вә бундан сонра аңчаг 10 саат ишләјәчәксә, онда онун мүәссисәсиндәки һәр 12 маһын вә ја иј азалыб 10 олачагдыр («then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10») вә әкәр о өз фабрикинни сатмаг истәсә, она аңчаг 10 маһын вә ја ијин гижмәти вериләр, беләликлә дә, бүтүн өлкәдә һәр фабрик өз дәјәринин алтыда бирини итирмиш олар»²⁰⁸⁾.

²⁰⁷⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849“, p. 59.

²⁰⁸⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849“, p. 60. Инкилис фабрик мүфәттишләринин әксинә олараг тамамилә капиталист кими дүшүнән шотландијалы фабрик мүфәттиши Стуарт ачыгча дејир ки, өз һесабатына алава етдији бу мәктуб Relaisssystem тәтбиг едән фабрикчиләрин вердији мә'луматын ән фәјдалысылар вә бундан мөгсәд, әсасән, һәмпи систем һаггындакы бүтүн јанлыш фикир вә јерсиз е'тиразлары арадан галдырмагдыр*.

Ата-бабадан бир капиталист кими дүшүнөн бу гәрби шотландијалынын бејниндә истеҗсал васителәринин—иј вә саирәнин—дәјәри бу васителәрин капиталистчәсинә өз-өзүнә артмаг хассәси илә, јә'ни һәр күн башгасынын мүәјјән мигдар мүфтә әмәјини һопдурмагдан ибарәт олан хассәси илә о гәдәр сых говушур ки, Қарлајл вә К^о-сы фирмасынын башчысы доғрудан да белә хәјал едир ки, өз фабрикин сатдыгда она тәкчә ијләрин дәјәрини вермирләр, бундан әлавә она һәмин дәјәрин артымыны да верирләр; тәкчә бу ијләрдә олан вә ејни нөв иј истеҗсал етмәк үчүн лазым кәлән әмәјин гаршылығыны дејил, бундан әлавә һәмин ијләрин васитәси илә Пејслидәки гочаг гәрби шотландијалыларын дамарларындан һәр күн сорулуб чыхарылан изафи әмәјин гаршылығыны да верирләр; мәнз бу сәбәбдән дә о күман едир ки, иш күнү ики саат азалдыланда, һәр 12 әјирмә машынынын сатыш гијмәти дә азалыб 10 машынынын гијмәти гәдәр олар!

ДӨРДҮНЧҮ БӨЛМӨ

НИСБИ ИЗАФИ ДЭЈЭР ИСТЕҢСАЛЫ

ОНУНЧУ ФӘСИЛ

НИСБИ ИЗАФИ ДЭЈЭР АНЛАЈЫШЫ

Иш күнүнүн бир һиссәси анчаг, иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән өдәнилмиш дәјәринин эквивалентини истеһсал едир вә индијәдәк сабит кәмијјәт кими көтүрдүјүмүз бу һиссә мә'лум истеһсал шәраитиндә вә чәмијјәтин мә'лум игтисади инкишаф пилләсиндә доғрудан да сабит кәмијјәтдир. Фәһлә бу зәрури иш вахтына үстәлик 2, 3, 4, 6 вә и. а. саат ишләјә биләр. Изафи дәјәр нормасы вә иш күнүнүн узунлуғу бу үстәлик саатларын мигдарындан асылыдыр. Беләликлә, зәрури иш вахты сабит кәмијјәтдирсә, бүтүнлүкдә көтүрүлән иш күнү, әксинә, дәјишән кәмијјәтдир. Инди фәрз едәк ки, һәм иш күнүнүн үмуми узунлуғу, һәм дә бунун зәрури вә изафи әмәјә нечә бөлүндүјү мә'лумдур. Мәсәлән, тутаг ки, *ас*, *a* _____ *b* _____ *с* хәтти он ики саатлыг иш күнүнү, бу хәттин *ab* һиссәси он саатлыг зәрури әмәји, *bc* һиссәси исә ики саатлыг изафи әмәји көстәрир. Белә бир суал ортаја чыхыр: *ас* хәтти неч узадылмадан, јахуд *ас* хәттинин узадылмасындан әсла асылы олмајараг, изафи дәјәр истеһсалы нечә артырыла биләр вә ја башга сөзлә десәк, изафи әмәк нечә узадыла биләр?

Иш күнүнүн һәддини тәшкил едән *ас* хәттинин мә'лум олмасына бахмајараг, көрүнүр, *bc* хәттини, ејни заманда иш күнү *ас* хәттинин сон нөгтәсини тәшкил едән *с* нөгтәсиндән о тәрәфә узатмаг јолу илә олмаса да, башланғыч нөгтәсини тәшкил едән *b* нөгтәсинин јерини әкс истигамәтдә, јә'ни *a* нөгтәсинә тәрәф дәјишдирмәклә узатмаг олар. Фәрз едәк ки, *a* _____ *b'* _____ *b* _____ *с* хәттинин *b'* _____ *b* _____ һиссәси *bc*-нин јарысына. јә'ни бир иш саатына бәрабәрдир. Инди биз белә фәрз етсәк ки, он ики саатлыг иш күнү *ас* хәттиндә *b* нөгтәси өз

жерини дэжишиб *b'* нөгтэсинэ кечир, онда *bc* хэтти узыныб *b'c* олур, *ja'*ни иш күнү эввэлки кими он ики саатлыгында галса да, изафи эмэк эввэлкинин жарысы гэдэр артыб 2 саатдан 3 саата чатыр. Лакин, ајдындыр ки, ејни заманда зэрури эмэји *ab*-дэн азалдыб *ab'* етмэдэн, *ja'*ни 10 саатдан 9 саата ендирмэдэн изафи эмэји *bc*-дэн артырыб *b'c* етмэк, *ja'*ни 2 саатдан 3 саата чатдырмаг мүмкүн дејилдир. Бу халда изафи эмэјин артмасына мүвафиг олараг зэрури эмэк азалмалы вэ ја фэһлэнин индијэдэк фэ'лэн өзүнэ сэрф етдији иш вахтынын бир хиссэси дөнүб капиталистин хејринэ сэрф едилэн иш вахты олмалыдыр. Бу халда иш күнүнүн узунлуғу дејил, онун зэрури вэ изафи эмэјэ бөлүндүјү нисбэт дэјишмиш олур.

Дикэр тэрэфдэн ајдындыр ки, иш күнүнүн узунлуғу вэ иш гүввэсинин дэјери мэлүмдурса, изафи эмэјин кэмијјэти дэ мэлүмдур. Иш гүввэсинин дэјери, *ja'*ни ону истеһсал етмэк үчүн лазым олан иш вахты, онун дэјеринин тэкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтыны мүэјјэн едир. Бир саатлыг эмэк, гызылла жарым шиллинг вэ ја 6 пенсдэ ифадэ олунурса вэ иш гүввэсинин бир күнлүк дэјери 5 шиллингдирсэ, бу халда фэһлэ өзүнүн капитал тэрэфиндэн өдөнилэн бир күнлүк иш гүввэси дэјеринин эвэзини вермэк үчүн вэ ја өзүнэ лазым олан јашајыш васитэлэри дэјеринин эквивалентини истеһсал етмэк үчүн күндэ он саат ишлэмэлидир. Фэһлэнин бу јашајыш васитэлэринин дэјери онун иш гүввэсинин дэјерини мүэјјэн едир¹, онун иш гүввэсинин дэјери исэ онун зэрури иш вахтынын узунлуғуну мүэјјэн едир. Лакин изафи эмэјин кэмијјэти бүтүн иш күнүндэн зэрури иш вахтыны чыхмагла элдэ едилир. Он ики саатдан он саат чыхылдыгда ики саат галыр; одур ки, ајдын дејил, јухарыдакы мэлүм шэраитдэ изафи эмэји бу ики саат һэдлиндэн о јана нечэ артырмаг олар. Элбэттэ, капиталист фэһлэјэ 5 шиллинг эвэзиндэ анчаг 4 шиллинг 6 пенс, һэтта даһа аз эмэк һаггы верэ билэр. Һэмин 4 шиллинг 6 пенслик дэјери тэкрар истеһсал етмэк үчүн 9 иш сааты кифајэт едэр вэ белэликлә инди, 12 саатлыг иш күнүндэн изафи эмэјин па-

¹) Орта һесабла күнлэлик эмэк һаггынын дэјери „јашамаг, чалышмаг вэ төрөјиб артаг үчүн“ (*William Petty*. „Political Anatomy of Ireland, 1672“ p. 64) фэһлэјэ лазым олан шејларэ мүэјјэн олунур. „Эмэјин гижјати һәмнишэ зэрури јашајыш васитэлэринин гижјатиндэн ибарэт олур“. „Әкэр... фэһлэнин алдыгы эмэк һаггы әксэр халларда фэһлэлэрин чохунун өһдэсинэ дүшөн аилэсини өз ашагы мөвгөјинэ вэ адына мүвафиг сөвијјэдэ сахламаг имканы вермирсэ“, демэди, фэһлэ лазымы гэдэр эмэк һаггы алмыр (*J. Vanderlint*, ситат кэтирилэн әсэр, сәһ. 15). „Әлиндэн вэ ишлэмэк бачарыгындан башга һеч бир шеји олмајан ади фэһлэ, өз эмэјини башгасына сатмагла нэ әллэ едирсэ, анчаг оиа маликдир... Фэһлэнин эмэк һаггы анчаг, јашамаг үчүн шүбһэсиз зэрури олан шејларэ маһлуудур ки, бүтүн эмэк саһэлэриндэ белэ олмалы вэ һагигәтдэ дэ беләдир“ (*Turgot*. „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“. *Oeuvres*, éd. Daire. t. I. p. 10). „Јашајыш васитэлэринин гижјати, һагигәтдэ эмэк истеһсалынн дэјеридир“ (*Malthus*. „Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated“. London, 1815, p. 49, rej.).

җына ики саат әвезинә үч саат дүшәр, изафи дәјәрин өзү исә 1 шиллингдән артыб 1 шиллинг 6 пенсә чата биләр. Лакин белә бир нәтичә анчаг, фәһләнин әмәк һаггыны онун иш гүввәсинин дәјәриндән дә ашағы салмагла әлдә едилә биләр. Фәһләнин 9 саат әрзиндә үмумијјәтлә истеһсал етдији 4 шиллинг 6 пенсә алдығы јашајыш васитәләринин мигдары әввәлкинә нисбәтән $\frac{1}{10}$ әскиләр вә, демәли, онун иш гүввәси анчаг кәсирлә тәкрар истеһсал едилмиш олар. Бу һалда изафи әмәк, анчаг онун нормал һәдләрини позмагла артырыла биләр, изафи әмәк саһәси анчаг зәрури иш вахтынын бир һиссәсини тәсб етмәклә кенишләндирилә биләр. Изафи әмәјин бу үсулла артырылмасы әмәк һаггынын керчәк һәрәкәтиндә чох мүһүм рол ојнајырса да, бурада истисна едилмәлидир, чүнки бизим фәрз етдијимиз кими, бүтүн әмтәәләр,—демәли иш гүввәси дә,—там дәјәринә сатылып алыныр. Бир һалда ки, биз белә фәрз етмишик, фәһләнин иш гүввәсини истеһсал етмәк вә ја бунун дәјәрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн лазым олан иш вахтыны азалдан сәбәб, фәһләнин әмәк һаггыны онун иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы салмаг дејил, анчаг бу дәјәрин өзүнү әскилтмәкдән ибарәт ола биләр. Иш күнүнүн узунлуғу мәлум олдугда, зәрури иш вахтынын азалмасы изафи әмәјин артмасындан ирәли кәлмәк дејил, әксинә, изафи әмәјин артмасы зәрури иш вахтынын азалмасындан ирәли кәлир. Кәтирдимиз мисалда зәрури иш вахтынын $\frac{1}{10}$ азалмасы үчүн, јә'ни 10 саатдан 9 саата енмәси үчүн вә демәли изафи әмәјин артыб 2 саатдан 3 саата чатмасы үчүн, иш гүввәси дәјәринин һәгигәтән $\frac{1}{10}$ әскилмәси лазымдыр.

Лакин иш гүввәси дәјәринин онда бир әскилмәси үчүн әввәлләр 10 саатда истеһсал едилән ејни мигдарда јашајыш васитәләринин инди 9 саатда истеһсал едилмәси тәләб олунур. Бу исә, әмәјин мәһсулдар гүввәси артмадан мүмкүн дејилдир. Мәсәлән, фәрз едәк ки, чәкмәчи мәлум истеһсал васитәләри ишләдәндә бир чүт чәкмәни 12 саатлыг иш күнүндә тикә биләр. Чәкмәчинин ејни мүддәтдә ики чүт чәкмә тикә билмәси үчүн, онун әмәјинин мәһсулдар гүввәси икигат артмалыдыр. Бу исә онун әмәк васитәләри вә ја әмәк методлары, ја да бунларын һәр икиси ејни заманда дәјишмәдән икигат арта билмәз. Демәли, чәкмәчи әмәјинин истеһсал шәраитиндә, јә'ни онун истеһсалы үсулунда вә, демәли, әмәк просесинин өзүндә дә ингилаб әмәлә кәлмәлидир. Бурада биз әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы дедикдә, әмәк просесиндә әмәлә кәлән үмумијјәтлә һәр бир елә дәјишиклији нәзәрдә тутуруг ки, мүәјјән бир әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан ичтиман зәрури иш вахтыны азалдыр, белә ки, мигдарча даһа аз әмәк мигдарча даһа чох истеһлак дәјәри истеһсал етмәк габилјијә-

ти кәсб едир²⁾. Беләликлә, изафи дэјэр истеһсалыны индијс-дәк көтүрдүјүмүз шәклиндә тәдгиг едиркән истеһсал үсулуну мәлум бир шеј кими фәрз етмишдиксә, инди зәури эмәји изафи эмәјә чевирмәк јолу илә изафи дэјэрин нечә истеһсал едилдијини баша дүшмәк үчүн, даһа неч дә белә фәрз едә бил-мәрик ки, капитал эмәк просесинә тарихән ирс алдығы, мөвчуд олдуғу шәкилдә јијәләниб бу просеси анчаг узадыр. Эмәк просесинин техники вә ичтимаи шәраитиндә, демәли, истеһсал үсулунун өзүндә дә чеврилиш эмәлә кәлмәлидир ки, эмәјин мәһсулдар гүввәси артсын, эмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә иш гүввәсинин дэјэри әскилсин вә беләликлә, иш күнүндә бу дэјэрин тәкрат истеһсалы үчүн лазым олан һиссә азалсын.

Иш күнүнү узатмаг јолу илә истеһсал едилән изафи дэјэри мән мүтләг изафи дэјэр адландырырам. Зәури иш вахтыны азалтмаг вә буна мүвафиг олараг иш күнүнүн һәр ики тәркиб һиссәсинин кәмијјәтләри арасындакы нисбәти дэјишдирмәк нәтичәсиндә эмәлә кәлән изафи дэјэри исә мән, әксинә, нисби изафи дэјэр адландырырам.

Иш гүввәсинин дэјэрини азалтмаг үчүн эмәк мәһсулдарлығы о сәнаје саһәләриндә јүксәлмәлидир ки, бу саһәләрин мәһсулу иш гүввәсинин дэјэрини мүәјјән едир, јәни ја ади јашајыш васитәләри сырасына дахилдир, ја да бунлары әвәз едә биләр. Лакин әмтәәнин дэјэри тәкчә әмтәәни сон шәклинә салан эмәјин мигдары илә дејил, һабелә бу әмтәәнин истеһсал олунмасы васитәләриндә тәчәссүм едән эмәјин мигдары илә дә мүәјјән едилир. Мәсәлән, чәкмәнин дэјэри тәкчә чәкмәчинин эмәји илә дејил, һабелә көн, гатран, мумлу сап вә саирәнин дэјэри илә дә мүәјјән едилир. Демәли, сабит капиталын мадди үнсүрләрини, јәни зәури јашајыш васитәләри һазырламаг үчүн лазымы эмәк васитәләрини вә эмәк материалыны верән сәнаје саһәләриндә эмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы вә буна мүвафиг олараг һәмин саһәләрдә әмтәәләрин учузлашмасы да иш гүввәсинин дэјэрини әскилдир. Нә зәури јашајыш васитәләри, нә дә бунлары һазырламаг үчүн лазым олан истеһсал васитәләри бурахмајан истеһсал саһәләриндә эмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы исә, әксинә, иш гүввәсинин дэјэрини дэјишдирмир.

Әлбәттә, әмтәәнин учузлашмасы иш гүввәсинин дэјэрини анчаг pro tanto, јәни иш гүввәсинин тәкрат истеһсалында бу

²⁾ „Сәнәтләр тәкмилләшдириләндә иш елә јени методлар кәшф етмәкдән ибарәт олур ки, бу методларын сәјәсиндә мәлум бир иш даһа аз адамын ишләмәси илә вә ја әввәл-киңә нисбәтән даһа аз мүддәтдә (бу да ејин шејдир) көрүлә билир“ (*Galiani*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 158, 159). „Истеһсал хәрчләринә гәнәәт, истеһсалда сәрф олунан эмәјин мигдарына едилән гәнәәтдән башга бир шеј ола билмәз“ (*Sismond*l. „Etudes etc.“, t. I, p. 22).

эмтээнин иштирак етдији дэрэчэдэ эскилдир. Мэсэлэн, көйнөк зэрури жашајыш васитэсидир, лакин бир чох жашајыш васитэлэриндэн анчаг биридир. Бу эмтээнин учузлашмасы, фэйлэнин анчаг көйнөк хэрчини азалдыр. Лакин зэрури жашајыш васитэлэринин үмуми јекуну ајры-ајры сәнаје сәһэлэринин мөһсулу олан мүхтәлиф эмтәэләрдән ибарәтдир вә һәр бир белә эмтээнин дәјәри һәмишә иш гүввәси дәјәринин мүвафиг һиссәсини тәшкил едир. Иш гүввәсинин дәјәри, онун тәкрар истеһсалы үчүн зэрури олан иш вахты илә бирликдә эскилир; бу иш вахтынын үмумијјәтлә эскилмәси исә, јухарыда көстәрилән ајры-ајры истеһсал сәһэлэринин һамысындакы эскилмәләрин јекунуна бәрабәрдир. Биз бурадакы бу үмуми нәтичәни, санки һәр бир хүсуси һалда билаваситә әлдә едилән бир нәтичә вә билаваситә тәҗиб олунан бир мөгсәд кими көтүрүрүк. Ајрыча бир капиталист, әмәјин мөһсулдар гүввәсини артырмаг јолу илә өз әмтәәсини, мәсәлән көйнәји учузлашдырдыгда, иш гүввәсинин дәјәрини вә демәли, зэрури иш вахтыны да рго tanto эскилтмәк мөгсәдини, ола билсин, һеч гаршысына гојмур; лакин о, әввәл-ахыр бу нәтичәнин әлдә едилмәсинә јардым етдијинә көрә үмуми изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәсинә дә јардым көстәрмиш олур³⁾. Капиталын үмуми вә зэрури мејлләрини бу мејлләрин тәзәһүр формаларындан фәргләндирмәк лазымдыр.

Капиталист истеһсалынын имманент ганунлары капиталларын харичи һәрәкәтиндә мөһз нечә тәзәһүр едир, мөһбури рәгабәт ганунлары кими нечә тәҗир көстәрир вә ајрыча бир капиталистин шүүрунда онун фәалијјәтинин һәрәкәтвечи амили шәклиндә нечә әкс олунур,—бүтүн бунлары бурада көздән кечирмәјин јери дејилдир. һәр һалда бир шеј ајдындыр: сәма чисимләринин заһири һәрәкәти јалныз бу чисимләрин һәгиги, лакин һиссләр васитәси илә гавранылмајан һәрәкәтини биләнләр үчүн ајдын олдуғу кими, рәгабәтин елми тәһлили дә, анчаг капиталын дахили тәбиәти дәрк едиләндән сонра мүмкүн олур. Лакин нисби изафи дәјәр истеһсалыны анламаг үчүн, һәм дә јалныз тәһлилимизлә әлдә едилмиш нәтичәләр әсасында анламаг үчүн ашағыдакы чәһәти гејд етмәк лазымдыр.

Бир иш сааты гызылла 6 пенсдә вә ја $1/2$ шиллингдә ифадә олунурса, 12 саатлыг иш күнү әрзиндә 6 шиллинглик дәјәр истеһсал едиләчәкдир. Фәрз едәк ки, әмәјин мөһсулдар гүввәсинин мөһлүм сәвијјәсиндә бу 12 саатлыг иш күнү әрзиндә 12

³⁾ „Фабрикчи машинлары тәкмилләшдирмәклә әлдә етдији мөһсулун миғдарыны икигәт артырдыгда... газаныр (нәтичә етибары илә); анчаг она көрә газаныр ки, фәһләни даһа учуз кејиндирә билир... демәли, инди бүтүн мөһсулун даһа аз һиссәси фәһләни пәјына дүшүр“ (Ramsay, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 168, 169).

дэнэ эмтээ һазырланыр. Тутаг ки, эмтээнин һәр дэнэсинэ сәрф олунан истеһсал васитэлэри, хам материал вэ саирэнин дэжэри 6 пенсдир. Бу һалда һәр бир ажрыча эмтээнин дэжэри бир шиллингдир, жэ'ни: 6 пенс истеһсал васитэлэринин дэжэридир, 6 пенс дә бу васитэлэрин е'малы эснасында онлара эләвэ едилэн јени дэжэрдир. Инди фэрз едөк ки, бир капиталист эмэјин мөһсулдар гүввэсини икигат артырмаға мүвөффөг олур вэ беләликлә 12 саатлыг иш күнү эрзиндә ејни эмтээдән 12 дэнэ дејил, 24 дэнэ истеһсал едир. Истеһсал васитэлэринин дэжэри олдуғу кими галыб дәјишмәмишсә, эмтээнин һәр дэнэсинин дэжэри әскилиб 9 пенсә дүшүр, жэ'ни: 6 пенс истеһсал васитэлэринин дэжэридир, 3 пенс дә эмэјин бу васитэлэрә эләвэ етдији јени дэжэрдир. Эмэјин мөһсулдар гүввэсинин икигат артмасына бахмајараг, иш күнү эрзиндә, әввөлчә олдуғу кими, јенә 6 шиллинглик јени дэжэр јарадылыр, лакин бу јени дэжэр мигдарча икигат артыг эмтәә арасында бөлүнүр. Буна көрә дә һәр бир ажрыча мөһсулун пајына бу үмуми дэжэри $\frac{1}{12}$ һиссәси дејил, анчаг $\frac{1}{24}$ һиссәси, 6 пенс әвэзиндә 3 пенс дүшүр вэ ја, башга чүр десөк, истеһсал васитэлэри дөнүб һазыр мөһсул оландә эмтээнин һәр дэнэсинә әввөл бир саатлыг әмәк эләвэ олундуғу һалда, инди анчаг јарым саатлыг әмәк эләвэ олунур. Бу һалда һәмин эмтээнин фәрди дэжэри онун ичтимаи дэжэриндән ашағы олур, жэ'ни бу эмтээнин истеһсалына сәрф едилэн иш вахты, ејни гәбилдән олуб орта ичтимаи шәраитдә истеһсал едилэн күлли мигдарда мөһсулларын јарадылмасына сәрф едилэн иш вахтындан аздыр. Эмтээнин бир дэнэсинин дэжэри орта һесабла 1 шиллингдир вэ ја бу бир дэнэ эмтәә 2 саатлыг ичтимаи эмәји тәмсил едир; јени истеһсал үсулу шәраитиндә исә бу эмтээнин бир дэнэсинин дэжэри анчаг 9 пенсдир, жэ'ни анчаг $1\frac{1}{2}$ саатлыг эмәји тәчәссүм етдирир. Лакин эмтээнин һәгиги дэжэри онун фәрди дэжэриндән дејил, ичтимаи дэжэриндән ибарәтдир, жэ'ни бу дэжэр ажрыча бир мө'лум һалда эмтээнин өз истеһсалчысына фе'лән нә гәдәр иш вахтына баша кәлдији илә өлчүлмүр, эмтээнин истеһсалы үчүн ичтимаи чәһәтдән зәрури олан иш вахты илә өлчүлүр. Демәли, јени үсул тәтбиг едән капиталист өз эмтәэсини ичтимаи дэжэринә—1 шиллингә сатырса, фәрди дэжэриндән 3 пенс артыға сатмыш олур вэ беләликлә 3 пенс эләвэ изафи дэжэр реаллашдырыр. Дикәр тәрәфдән, 12 саатлыг иш күнү онун үчүн, һеч дә әввөл-ки кими 12 дәнә эмтәәдә ифадә олунмајыб, инди 24 дәнә эмтәәдә ифадә олунур. Демәли, капиталист бир иш күнүнүн мөһсулуну сатмаг үчүн өз эмтәэсинин сатышыны вэ ја сатыш базарыны икигат артырмалыдыр. Башга шәртләр ејни олдугда, онун эмтәэлэри үчүн анчаг, эмтээнин гижмәтини сындырмагла даһа кениш базар тапыла биләр. Буна көрә дә капита-

лист өз эмтээлэрини фәрди дэжэриндэн јухары, ичтимаи дэжэриндэн исә ашағы, мәсәлән, бир дәнәсини 10 пенсә сатачагдыр. Беләликлә, капиталист эмтәэнин һәр дәнәсиндән 1 пенсә эләвә изафи дэжэр әлдә едәчәкдир. Капиталистин бу эмтәәси истәр зәрури јашајыш васитәләри чүмләсиндән олсун вә ја олмасын, иш гүввәсини үмуми дэжэрини мүәјјән едән бир амил олсун вә ја олмасын, капиталист бу артыг изафи дэжэри әлдә едәчәкдир. Демәли, ишин бу чәһәтиндән асылы олмајараг, һәр бир ајрыча капиталист эмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмаг јолу илә өз эмтәәсини учузлашдырмага чалышыр.

Лакин нәзәрдән кечирдијимиз бу һалда да артмыш изафи дэжэр истәһсалы, зәрури иш вахтыны азалтмагдан вә буна мұвафиг олараг изафи эмәји артырмагдан эмәлә кәлир^{3а)}. Фәрз едәк ки, зәрури иш вахты 10 саата бәрәбәрдир, вә ја иш гүввәсинин күндәлик дэжэри 5 шиллингә, изафи эмәк 2 саата, һәр күн истәһсал едилән изафи дэжэр исә 1 шиллингә бәрәбәрдир. Лакин бизим капиталист инди 24 дәнә эмтәә истәһсал едир вә бунларын бирини 10 пенсә, јә'ни чәми 20 шиллингә сатыр. Истәһсал васитәләринин дэжэри 12 шиллингә бәрәбәр олдуғуна кәрә, эмтәәнин $14\frac{2}{5}$ дәнәси анчаг аванс едилмиш сабит капиталы әвәзләјир. Он ики саатлыг иш күнү исә эмтәәнин јердә галан $9\frac{3}{5}$ дәнәсиндә ифадә олунур. Иш гүввәсинин гижәти = 5 шиллинг олдуғуна кәрә, зәрури иш вахты эмтәәнин 6 дәнәсиндә, изафи эмәк исә $3\frac{3}{5}$ дәнәсиндә ифадә олунур. Орта ичтимаи шәраитдә зәрури эмәклә изафи эмәк арасындакы нисбәт 5 : 1 олдуғу һалда, инди анчаг 5 : 3 олур. Ејни нәтичә ашағыдакы јолла да әлдә едилә биләр. Он ики саатлыг иш күнү мәһсулунун дэжэри = 20 шиллингдир. Бујдан 12 шиллинг истәһсал васитәләринин дэжэридир ки, мәһсулун дэжэриндә анчаг јенидән тәзаһүр едир. Демәли, јердә галан 8 шиллинг иш күнүнү тәмсил едән дэжэрин пул ифадәсидир. Бу пул ифадәси, ејни нөвдән олан ичтимаи орта эмәјин пул ифадәсиндән артыгдыр, чүнки бу ичтими орта эмәјин 12 сааты анчаг 6 шиллингдә ифадә олунур. Мәһсулдар гүввәси мүстәсна дәрәчә јүксәк олан эмәк, зәрб олунмуш эмәк функцијасыны көрүр, јә'ни бәрәбәр мүддәтләрдә, ејни гәбилдән олан орта ичтимаи эмәјә нисбәтән кәмијјәтчә даһа чох дэжэр јарадыр. Лакин бизим капиталист, фәһләнин күндәлик иш гүввәсинин дэжэринә әввәлдә олдуғу кими јенә дә анчаг 5 шил-

^{3а)} „Инсанны әлә етдији мәнфәәт, өзкә эмәјинни мәһсулуна онун һаким олмасындан асылы дејил, бу эмәјин өзүнә һаким олмасындан асылдыр. Әкәр онун фәһләриники эмәк һаггы олдуғу кими галыб дәјишмәдији һалда о өз мәһсулуна даһа јүксәк гижәтә сата билirsә, ајдындыр ки, газаначагдыр... Бу һалда онун истәһсал етдији мәһсулу даһа аз ниссәси бу эмәјин һәрәкәтә кәтирмәк үчүн кифәјәтдир вә демәли, мәһсулун даһа чох ниссәси онун өзү үчүн галыр“ ([J. Cazenove.] „Outlines of Political Economy“. London, 1832, p. 49, 50).

линг верир. Демәли, бу дәјәри тәкрар истеһсал етмәк үчүн фәһләјә әввәл он саат лазым олдуғу һалда, инди анчаг $7\frac{1}{2}$ саат лазымдыр. Буна көрә дә онун изафи әмәји $2\frac{1}{2}$ саат артыр, истеһсал етдији изафи дәјәр исә 1 шиллингдән 3 шиллингә чатыр. Беләликлә, јахшылашдырылмыш истеһсал үсулу тәтбиг едән капиталист, ејни истеһсал саһәсиндәки башга капиталистләрә нисбәтән иш күнүнүн даһа чох һиссәсини изафи әмәк шәклиндә мәнимсәјир. Бу капиталистин ајрылыгыда етдији, нисби изафи дәјәр истеһсалында бүтүн капиталын үмумијәтлә вә бүтүнлүклә етдијинин ејнидир. Дикәр тәрәфдән, јени истеһсал үсулу јајылыб үмуми бир шәкил алар-алмаз бу әләвә изафи дәјәр јоха чыхыр вә даһа учуз истеһсал едилән әмтәнин фәрди дәјәри илә онун ичтимаи дәјәри арасындакы фәрг дә арадан галхыр. Дәјәрин иш вахты илә мүәјјән олунмасы гануну,—јени истеһсал үсулу тәтбиг едән капиталисти өз әмтәсини ичтимаи дәјәриндән ашағы сатмаға вадар етмәклә өзүнү һисс етдирән бу ганун, мәчбури рәғабәт гануну олараг, бизим капиталистин рәгибләрини дә өз мүәссисәләриндә јени истеһсал үсулу тәтбиг етмәјә мәчбур едир⁴⁾. Беләликлә, бүтүн бу просес үмуми изафи дәјәр нормасына анчаг о заман тәсир көстәрир ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы, зәрури јашајыш васитәләри сырасына дахил олан вә буна көрә дә иш гүввәси дәјәринин үнсүрләрини тәшкил едән әмтәләрин истеһсал олундуғу саһәләрә јајылсын вә демәли, бу саһәләрдәки әмтәәләри учузлашдырсын.

Әмтәәләрин дәјәри әмәјин мәһсулдар гүввәсинә тәрс пропорционалдыр. Бу, иш гүввәсинин дәјәринә дә аиддир, чүнки иш гүввәсинин дәјәри дә әмтәәләрин дәјәри илә мүәјјән олунур. Нисби изафи дәјәр исә, әксинә, әмәјин мәһсулдар гүввәсинә дүз пропорционалдыр. Әмәјин мәһсулдар гүввәси артаңда, нисби изафи дәјәр дә артыр, азаланда исә азалыр. Пулун дәјәри дәјишмәјиб сабит галдыгда 12 саатлыг орта ичтимаи иш күнү һәмишә 6 шиллинглик јени дәјәр истеһсал едир, бу дәјәр мәбләғи иш гүввәси дәјәринин эквивалентинә вә изафи дәјәрә нә кими нисбәтдә бөлүнүрсә бөлүнсүн, бунун һеч фәрги јохдур. Лакин әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә күндәлик јашајыш васитәләринин дәјәри вә, демәли, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 5 шиллингдән 3 шиллингә дү-

⁴⁾ „Әкәр мәним гоһшүм аз әмәклә чох әмтәә истеһсал едиб ону учуз сата билирсә, мән дә онун кими учуз сатмаға чалышмалыјам. Белә ки, аз фәһлә ишләтмәк вә, демәли, әмтәәни даһа учуз истеһсал етмәк имканы верән һәр бир ихтирә, ләт вә ја машин башгаларыны, нечә дејәрләр, јарышмаг зәрурәти гарышында гојур вә онлар ја ејни ихтирә, ләт вә ја машиндан истифадә етмәк васитәси илә, ја да бунларә бәнзәр бир шеј ихтирә етмәк јолу илә јарышырлар ки, һамы барабар шараитлә олсун вә һеч кәс әмтәәни өз гоһшүсүндән учуз сата билмәсин“ („The Advantages of East-India Trade to England“, London, 1720, p. 67).

шүрсө, онда изафи дэјөр 1 шиллингдөн 3 шиллингә галхыр. Иш гүввәсинин дэјөрини тәкрат истехсал етмәк үчүн әввәл 10 саатлыг әмәк тәләб олунурдуса, инди анчаг 6 иш сааты тәләб олунур. Артыг галан бу дөрд саат инди изафи әмәјә әләвә едилә биләр. Бурадан да капиталын, әмтәәләри учузлашдырмаг мәгсәди илә әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмага вә әмтәәләри учузлашдырмагла фәһләнин өзүнү учузлашдырмага доғру јөнәлдилмиш имманент чәһди вә данми мејли мејдана кәлир⁵⁾.

Әмтәәнин мүтләг дэјөринин, бу әмтәәни истехсал едән капиталист үчүн өзлүјүндә әһәмијјәти јохдур. Капиталисти анчаг, әмтәәдә олан вә әмтәә сатылдыгда реаллашдырылан изафи дэјөр марагландырыр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, изафи дэјөрин реаллашдырылмасы, аванс едилмиш дэјөрин әвәзләмәсини нәзәрдә тутур. Нисби изафи дэјөр әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафына дүз пропорсијада артдығына, әмтәәнин дэјөри исә бу инкишафа әкс пропорсијада азалдығына кәрә, башга сөзлә десәк, ејни бир просес әмтәәни һәм учузлашдырдығына, һәм дә ондаки изафи дэјөри артырдығына кәрә, белә бир сиррин үстү ачылмыш олур ки, нә үчүн капиталист анчаг мүбадилә дэјөри истехсал етмәк гејдинә галдығы һалда, һәмишә өз әмтәәләринин мүбадилә дэјөрини әскилтмәјә чалышыр;—бу елә бир зиддијјәтдир ки, сијаси игтисад баниләриндән бири олан Кене бунун сәбәбини өз әлејһдарларыннан сорушмагла онлары тәнкә кәтирмиш вә бир чаваб ала билмәмиши. Кене дејирди:

«Сиз бу фикирдәсиниз ки, сәнәјә мәһсулу һазырланыркән истехсала зәрәр вурмадан бүтүн хәрчә вә баһалы ишләрин кәрүлмәсиндә нә гәдәр чох гәнаәт едилсә, бу гәнаәт бир о гәдәр фәјдалыдыр, чүнки белә бир гәнаәт мәһсулун гимјәтини ашагы салыр. Буна бахмајараг, сиз куман едирсиниз ки, сәнәјечиләрин әмәјиндән доған сәрвәтин истехсалы, онларын мәһсулунун мүбадилә дэјөрини артырмагдан ибарәтдир⁶⁾.

Беләликлә, капиталист истехсалы шәраитиндә, әмәјин мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирмәклә әмәјә едилән гәнаәт-дән⁷⁾ мәгсәд, һеч дә иш күнүнү гысалтмаг дејилдир. Бундан

⁵⁾ „Фәһләнин хәрчи һансы нисбәтлә азалырса, онун әмәк һаггы да о нисбәтлә азалыр, бу шәртлә ки, ејни заманда сәнәјә һәр чүр мәһлуудийјәтдән азад олсун“ („Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc.“. London. 1753, p. 7). „Сәнәјә вә тичарәтин мәнәфеји тәләб едир ки, чәрәк вә үмумийјәтлә һәр чүр јејинти шејләри мүмкүн гәдәр учуз олсун; зира булары баһалашдыран сәбәб әмәји дә баһалашдырыр... Сәнәјесин мәһлуудийјәтләрдән азад олан бүтүн өлкәләрдә јејинти шејләринин гимјәти әмәјин гимјәтинә тәсир кәстөрмәлидир. Зәрури јашајыш вәситләри учузлашанда, әмәјин гимјәти дә һәмишә дүшүр“ (јенә орал, сәһ. 3). „Истехсал гүввәләри һансы нисбәтлә артырса, әмәк һаггы да ејни нисбәтлә азалыр. Әлбәттә, машин зәрури јашајыш вәситләринин учузлашдырыр, ләкин онлар фәһләнин өзүнү дә учузлашдырыр“ („A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation“. London, 1834, p. 27).

⁶⁾ *Quesnay*. „Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans“, p. 188, 189.

⁷⁾ „Бу мөһтәкирләр фәһләларин әмәјини өдәмәли олуғлары үчүн әмәјә бу гәдәр гәнаәт едирләр“ (*J. N. Bidaut*. „Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et

мэгсэд анчаг мүүжэн мигдар эмтээнин истеҢсалы үчүн лазым олан иш вахтыны гысалтмагдыр. Экэр фәһлә өз эмәк мәнсулдарлығынын жүксәлмәси нәтичәсиндә бир саатда эввәлкиндән, мәсәлән, 10 гат артыг эмтәә истеҢсал етмәјә башласа вә, демәли, эмтээнин һәр дәнәсини эввәлкиндән он дәфә аз иш вахты сәрф етсә, бу вәзијјәт һеч дә она мане олмур ки, инди дә бу фәһләни эввәлки кими күндә 12 саат ишләмәјә вә 120 дәнә эмтәә әвәзинә 1 200 дәнә эмтәә истеҢсал етмәјә мачбур едирләр. Онун иш күнү һәтта узана да биләр, белә ки, инди фәһлә 14 саатда 1 400 дәнә эмтәә истеҢсал едәр вә и. а. Буна көрә дә Мак-Куллох, Жур, Сениор et tutti quanti [вә бу гәбилдән олан] дикәр игтисадчылар өз әсәрләринин бир сәһифәсиндә јазырлар ки, капитал, мәнсулдар гүввәләри инкишаф етдирдијинә көрә вә нәтичәдә зәрури иш вахты гысалдығына көрә фәһлә она миннәтдар олмалыдыр, дикәр сәһифәсиндә исә дејирләр ки, фәһлә кәләчәкдә күндә 10 саат әвәзинә 15 саат ишләмәклә бу миннәтдарлығыны сүбүт етмәлидир. Капиталист истеҢсалы шәраитиндә әмәјин мәнсулдар гүввәсини инкишаф етдирмәкдән мэгсәд, бүтүн иш күнү әрзиндә фәһләнин өзүнә сәрф етдији һиссәни гысалтмаг вә капиталистә мүфтә ишләдији дикәр һиссәсини мәнз бу јолла узатмагдыр. Эмтәә учулашдырылмадан бу нәтичәнин нә дәрәчәдә әлдә едилә биләчәји, нисби изафи дәјәр истеҢсалынын ајры-ајры методлары әтрафлы тәдгиг едилдикдә ашкара чыхачагдыр ки, биз дә инди бу тәдгигә кечирик.

le commerce". Paris, 1828, p. 13). „Сәһибкар һәмшә салышмагдыр ки, вахта вә әмәјә ганаат етсин“ (*Dugald Stewart*. „Works“, ed. by Sir W. Hamilton. Edinburgh, 1855, v. VIII, „Lectures on Political Economy“, p. 318). „Онларын“ (капиталистләрин) „мәнафеји тәләф едир ки, ишләтдикләри фәһләләрин мәнсулдар гүввәсини мүмкүн тәдәр артырсынлар. Буна көрә дә онлар, демак олар ки, бүтүн диггәтләрини анчаг бу мәнсулдарлыг гүввәсинә артырмага верирләр“ (*R. Jones*. „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations“. Hertford, 1852, Lecture III [сәһ. 39]).

ОН БИРИНЧИ ФӘСИЛ КООПЕРАСИЈА

Јухарыда көрдүк ки, капиталист истейсалы фе'лән ејш бир фәрди капиталын бир чох фәһләјә ејни заманда иш вердији вә, демәли, әмәк просеси өз һәчмини кенишләндириб чох мигдарда мәһсул вердији вахтдан башланыр. Бир чох фәһләнин ејни нөв әмтәә истейсал етмәк үчүн ејни бир капиталистин командасы алтында ејни заманда, ејни јердә (вә ја, истәсәниз, һәтта ејни әмәк саһәсиндә) ишләмәси, тарихи вә мәнтиги чәһәтдән капиталист истейсалынын башланғыч нөгтәсидир. Истейсал үсулунун өзүнә кәлдикдә, мәсәлән, рүшејм шәклиндә олан мануфактуранын сех сәнәт истейсалындан фәрги, олса-олса, ејни бир капиталын ејни заманда даһа чох фәһлә ишләтмәсидир. Бурада сех устасынын е'малатханасы анчаг кенишләндирилмишдир.

Демәли, әввәлчә фәрг анчаг мигдар фәрғидир. Јухарыда көрдүк ки, мә'лум бир капиталын истейсал етдији изафи дәјәр күтләси, ајрыча бир фәһләнин јаратдығы изафи дәјәрлә, ејни заманда ишләјән бүтүн фәһлә сајынын һасилинә бәрабәрдир. Фәһләләрин сајы, өзлүјүндә, изафи дәјәр нормасына вә ја иш гүввәсинин истисмар олунмаг дәрәчәсинә һеч дә тә'сир көстәрмир; әмәк просесиндәки кејфијјәт дәјишикликләринә кәлдикдә исә, бу дәјишикликләрин үмумијјәтлә әмтәә дәјәри истейсалы үчүн һеч бир фәрғи јохдур. Бу, дәјәрин тәбиәтиндән доғур. Он ики саатлыг иш күнү 6 шиллингдә маддиләширсә, 1 200 белә иш күнү 6 шиллинг×1 200-дә маддиләшәчәкдир. Бир һалда мәһсулда 12×1 200, диқәр һалда исә 12 иш сааты тәчәссүм етмишдир. Дәјәр истейсалында чохлағун әһәмијјәти һәмишә анчаг бир чох ајры-ајры вәһидләрин јекунундан ибарәт олмасындадыр. Демәли, 1 200 фәһләдән һәр бири истәр

ажрылыгда истеһсал етсин, истэрсэ һамысы ејни бир капита-лын командасы алтында бирлэшмиш олсун, дэјэр истеһсалы нөгтеји-нэзэрдэн бунун эсла фэрги јохдур.

Лакин, бурада мүэјјэн һүдүд дахилиндэ бир гэдэр дәји-шиклик эмэлэ кэлир. Дэјэрдэ маддилэшмиш эмэк, кејфијјэтчэ орта ичтимаи эмәкдир, јәни орта иш гүввэсинин тэзаһүрүдүр. Лакин орта кәмијјэт һәмишә, ејни нөвдән олан бир чох мүхтә-лиф фәрди кәмијјәтләрин орта кәмијјәтидир. Һәр бир сәнаје саһәсиндәки фәрди фәһлә, мәсәлән, Пјотр ја Павел, орта фәһ-ләдән аз-чох фэргли олур. Бир һалда ки, биз сајча чох фәһлә көтүрүрүк, ријазиијјатчыларын дилиндэ «хәта» дејилән бу фәр-ди фэргләр бир-бирини силиб апарыр. Мәшһур софист вә си-кофант Едмунд Бөрк өзүнүн фермерлик саһәсиндәки эмәли тәчрүбәсинә әсасланараг һәтта иддиа едир ки, 5 нәфәр муздур-дан ибарәт «чүз'и бир дәстә» ишләдиләндә эмәкдәки бүтүн фәрди фэргләр итиб кедир; демәли, раст кәлән һәр беш јеткин инкилис муздурү биркә ишләјәндә, ејни бир мүддәт әрзиндә, һәр бир башга 5 инкилис муздурунун көрдүјү иши көрүр⁹⁾. Һәр һалда ајдындыр ки, ејни заманда ишләјән бир чох фәһлә-нин мәчму иш күнү фәһләләрин сајына бөлүнәндә, ичтимаи орта эмәк күнү өзлүјүндә әлдә едилир. Мәсәлән, фәрз едәк ки, бир нәфәрин иш күнү он ики саат давам едир. Бу һалда ејни заманда ишләјән 12 фәһләнин иш күнү 144 саат мәчму иш кү-нүдүр; бу он ики нәфәр фәһләдән һәр биринин эмәји орта ич-тимаи эмәкдән аз-чох фэргли олса да вә һәр бир ајрыча фәһлә ејни иши көрмәк үчүн ичтимаи орта иш вахтына нисбәтән бир гэдәр артыг вә ја бир гэдәр аз вахт сәрф етсә дә, ајрыча бир фәһләнин иш күнү 144 саатлыг мәчму иш күнүнүн он икидә бир һиссәси кими көтүрүләндә, орта ичтимаи кејфијјәтдә олур. Ла-кин он ики нәфәр фәһлә ишләдән капиталистин нәзәриндә иш күнү анчаг, он ики нәфәр фәһләнин мәчму иш күнүдүр. Истәр бу 12 нәфәр бирликдә ишләсин, истэрсә дә онларын иши ара-сындакы бүтүн әлағә јалныз ејни бир капиталист үчүн ишләмә-ләриндән ибарәт олсун,—бундан эсла асылы олмајараг, һәр бир ајрыча фәһләнин иш күнү, мәчму иш күнүнүн анчаг мүва-фиг һиссәси кими мөвчуддур. Лакин бу 12 фәһләдән һәр ики нәфәри хырда бир саһибкарын јанында ишләсә, бу саһибкар-

⁹⁾ «Шүбһәсиэ ки, мүхтәлиф шәхсләрин күчү, бачарығы вә ишчандә ишләмәси ара-сындакы фәргдән асылы олараг, онларын эмәјинин дәјәри арасында бөјүк фәрг вардыр. Лакин мән чох диггәтли мүшәһидләримә әсасән тамамилә јәгин етмишәм ки, раст кәлән һәр 5 адамын бирликдә сәрф етдји эмәк, көстәрдиним јашла олаи һәр бир башга 5 нәфә-рин эмәјинә барабардыр; бу о демәкдир ки, һәмни 5 нәфәрдән бири јахшы ишләјән ишчи-нин бүтүн сифәтләринә малик олар, бири пнс ишчи олар, јердә галам үчү исә орта ишчи олук кәй биринчјә јахылдашар, кәй дә икинчјә. Беләликлә, 5 нәфәрлик бир дәстәдә «из, үмумијјәтлә 5 адамын вәра биләчәјинин там мәчмуисуну тапарсыныз» (*E. Burke. Thoughts and Details on Scarcity*. London, 1800, p. 15, 16). Бундан башга, Кетленин орта фәрд һаггында јазылглары илә мүгајисә етмәли¹⁰⁾.

лардан һәр бири анчаг тәсадүфи олараг о бирининкинә бәрәбәр кәмијјәтдә дәјәр истеһсал едә биләр вә, демәли, үмуми изафи дәјәр нормасыны анчаг тәсадүфи олараг реаллашдыра биләр. Бу шәраитдә, фәрди фәргләр ашкара чыхмыш олар. Әкәр фәһлә әмтәәнин истеһсалына ичтимаи зәрури иш вахтындан хејли артыг вахт сәрф едирсә, әкәр онун фәрди зәрури иш вахты, ичтимаи зәрури вә ја орта иш вахтындан хејли фәрглидирсә, онун әмәји орта әмәк дејилдир, онун иш гүввәси дә орта иш гүввәси дејилдир. Белә бир иш гүввәси ја һеч бир алычы тапа билмәз, ја да иш гүввәсинин орта дәјәриндән ашағы сатылар. Беләликлә, иш габиліјјәтинин мүәјјән минимуму олмалыдыр вә биз ирәлидә кәрәчәјик ки, капиталист истеһсалы бу минимуму өлчмәк үсулу тапыр. Иш гүввәсинә онун орта дәјәри илә музд верилдијинә бахмајараг бу минимум орта сәвијјәдән фәргли олур. Буна кәрә дә алты хырда саһибкардан бәзиси үмуми изафи дәјәр нормасындан артыг, бәзиси дә әскик изафи дәјәр әлдә едәчәкдир. Бу фәргләр ајры-ајры саһибкар үчүн дејил, бүтүн чәмијјәт дахилиндә таразлашачагдыр. Демәли, дәјәрин артмасы гануну, ајрыча бир истеһсалчы һаггында үмумијјәтлә анчаг о һалда тамамилә һәјата кечир ки, бу истеһсалчы бир капиталист кими истеһсал едир вә ејни заманда бир чох фәһлә ишләдир, јәни ишин лап әввәлиндән орта ичтимаи әмәји һәрәкәтә кәтирир⁹⁾.

Һәтта әмәк үсулу дәјишмәдикдә дә хејли фәһләнин ејни заманда ишләдилмәси, әмәк просесинин мадди шәраитиндә ингилаб әмәлә кәтирир. Ичәрисиндә бир чох адамын ишләдији биналар, хам материал анбарлары вә саирә, габлар, аләтләр, апаратлар вә ејни заманда, ја да мүхтәлиф вахтларда бир чохларына хидмәт едән саир бу кими шејләр, бир сөзлә, истеһсал васитәләринин бир һиссәси инди әмәк просесиндә биркә истеһлак едилир. Бир тәрәфдән, әмтәәләрин вә, демәли, истеһсал васитәләринин дә истеһлак дәјәринин сүр'әтлә истисмар едилмәси бунларын мүбадилә дәјәрини һеч дә артырмыр. Дикәр тәрәфдән, биркә истеһлак едилән истеһсал васитәләринин мигјасы артыр. 20 тохучунун 20 дәзкәһдә ишләдији бир отаг, мүстәгил бир тохучунун ики әмәлә илә бирликдә ишләдији отагдан бөјүк олмалыдыр. Лакин 20 фәһлә үчүн е'малатхана тикмәк, һәрәси 2 нәфәрлик 10 е'малатхана тикмәкдән учуз баша кәлир; үмумијјәтлә күтләви мигјасда тәмәркүзләшидири-

⁹⁾ Профессор Рошер чәнаблары өз кәшфиндән бәһс едиб бизә билдирир ки, онун ханымына ики күн ишләмиш бир дәрзи галынын сәрф етдији әмәк, ханыма бир күн бирликдә ишләјән ики дәрзи галынын сәрф етдији әмәкдән чохдур". Чәнаб профессор кәрәк капиталист истеһсал просеси үзәриндәки мушаһидәләри илә ушаг отагында дејил вә бу просесдә башлыча рол ойнајан шәхсин, јәни капиталистин олмадығы јерлә дејил, башга јердә мәшгул олајды.

либ биркә ишләдилән истеһсал васитәләринин дэјәри, бу васитәләрин бөјүклүүнә вә вердији еффектә пропорционал шәкилдә артмыр. Биркә ишләдилән истеһсал васитәләри өз дэјәринин аз һиссәсини мәһсулун һәр ваһидинә кечирир, гисмән она көрә ки, бу васитәләрин мәһсула вердији бүтүн дэјәр ејни заманда даһа чох мәһсул күтләси арасында бөлүнүр, гисмән дә она көрә ки, ајрылыгда ишләдилән истеһсал васитәләринә нисбәтән бу васитәләрин истеһсал просесинә дахил оларкән кәтирдији дэјәр мүтләг кәмијјәт чәһәтдән бөјүк олса да, бу васитәләрин тәсир даирәси чәһәтдән нисбәтән кичикдир. Бунула бирликдә сабит капиталын пајына дүшән дэјәрин тәркиб һиссәси ашағы дүшүр вә, демәли, бу һиссәнин дэјәр кәмијјәтинә мүвафиг олараг, әмтәнин мәчму дэјәри дә әскилир. Бурада елә нәтичә алыныр ки, елә бил әмтәләри истеһсал едән васитәләр даһа учуз истеһсал олунмаға башлајыр. Истеһсал васитәләринин тәтбигиндәки бу гәнаәт анчаг онун нәтичәсиндә әмәлә кәлир ки, әмәк просесиндә бу васитәләр бир чох шәхс тәрәфиндән биркә истеһлак олунур. Һәм дә истеһсал васитәләри, ајры-ајры мүстәгил фәһләләрин вә ја хырда саһибкарларын дағыныг вә нисбәтән баһалы истеһсал васитәләриндән фәргли олараг, әмәјин ичтимаи шәртләридир вә ја ичтимаи әмәјин шәртләридир, бу истеһсал васитәләри һәтта, бир чох фәһлә әмәјин өзүнүн биркәлији чәһәтдән дејил, јалһыз мөкән чәһәтдән бирләшмиш олдуғу һалда да ичтимаи әмәк шәртләри вә ја әмәјин ичтимаи шәртләри характерини кәсб едир. Истеһсал васитәләринин бир гисми бу ичтимаи характер һәтта әмәк просесинин өзүндән әввәл кәсб етмиш олур.

Истеһсал васитәләринә едилән гәнаәтә үмумијјәтлә ики нөгтеји-нәзәрдән јанашмаг лазымдыр. Әввәлән, она көрә ки, бу гәнаәт әмтәләри учузлашдырыр, бунула да иш гүввәсинин дэјәрини азалдыр. Икинчиси, она көрә ки, изафи дэјәрин аванс едилмиш бүтүн капиталла нисбәтини, јәни капиталын сабит вә дәјишән тәркиб һиссәләри дэјәринин јекунуна олан нисбәтини дәјишдирир. Ахырынчы мәсәлә анчаг һәмин әсәрин үчүнчү китабынын биринчи бөлмәсиндә нәзәрдән кечирилчәкдир; мәсәләнин шәрһиндә дахили рабитә олсун дејә, бурада тохундуғумуз мөвзуја даир бир чох башга чәһәтләри дә ораја кечирмәк лазым кәләчәкдир. Тәһлилин кедиши мөвзунун бу шәкилдә парчаланмасыны тәләб едир вә бу парчаланма капиталист истеһсалынын руһуна да ујғундур. Чүнки капиталист истеһсалында әмәк шәранти фәһләјә мүстәгил бир шеј кими гаршы дурдуғуна көрә бу шәраитдә едилән гәнаәт дә фәһләјә һеч дәхли олмајан ајрыча бир әмәлијјат кими вә, демәли, фәһләнин фәрди мәһсулдарлығыны јүксәлдән методлардан ајрыча бир әмәлијјат кими көрүнүр.

Бир чох шэхсин ејни бир истехсал просесиндэ вэ ја мұхта-лиф, лакин бир-бирилэ элагэдэр олан истехсал просеслэриндэ мұнтэзэм шэкилдэ бир-бирилэ јанашы ишлэдији вэ бир-биринэ гаршылыглы тэ'сир кестэрдији эмэк формасына коопе-расија дејилир¹⁰⁾.

Бир сүвари ескадронунун һүчум гүввэси вэ ја бир пијада полкунун мұгавимэт гүввэси, ајрыча һэр бир сүвари вэ пијада эскэрин һүчум вэ мұгавимэт гүввэси мэчмусундан хејли фэрг-ли олдуғу кими, ајры-ајры фэһлэлэрин сэрф етдији гүввэнин механики мэчмусу да, ејни бир бөлүмэз иш бир чох ишлэк эллэр тэрэфиндэн бирликдэ көрүлдүјү заман, мэсэлэн ағыр бир шеји галдырмаг, доламачархы һэрлэмэк, јол үстүндэки бир манеэни арадан галдырмаг лазым кэлдикдэ, сэрф олунан ичтимай гүввэдэн фэрглидир¹¹⁾. Бүтүн бу кими һалларда ком-бинэлэшдирилмиш эмэјин нэтичэси ајрылыгда кестэрилэн фэрди сэ'јлэ ја һеч элдэ едилэ билмэз, ја да анчаг даһа узун мүддэт эрзиндэ вэ ја анчаг чүз'и мигјасда элдэ едилэ билэр. Бурада мэсэлэ јалныз фэрди мэхсулдар гүввэни кооперасија васитэси илэ јүксэлтмэк үстүндэ дејил, һабелэ өз маһијэтинэ көрө күтлэви гүввэ олан јени мэхсулдар гүввэ јаратмаг үстүн-дэди¹²⁾.

Лакин бир чох гүввэ бирлэшдикдэ јени бир гүввэ эмэлэ кэлмэсиндэн башга, мэхсулдар ишлэрин чохунда ичтимай тэ-масын өзү јарыша вэ ајры-ајры шэхслэрин фэрди мэхсулдар-лығыны јүксэлдэн һэјат енержисинин (animal spirits) артма-сына сэбэб олур, белэ ки, 144 саатдан ибарэт бир мэчму иш күнү эрзиндэ 12 нэфэрин истехсал етдији мэхсул һэрэси 12 саат ишлэјэн он ики ајрыча фэһлэнин вэ ја он ики күн далба-дал ишлэјэн тэк бир фэһлэнин истехсал етдији мэхсулдан хеј-ли чох олур¹²⁾. Бунун сэбэби одур ки, инсан өз тэбиэтинэ көрө,

¹⁰⁾ „Concours des forces“ [„гүввэлэри бирлэшдирмэк“] (*Destut de Tracy*, ситат кэти-рилэн эсэр, с.һ. 80).

¹¹⁾ „Бир чох елэ садэ эмэлијат вар ки, бунлары һиссэлэрэ бөлмэк олмас. Бир чох ишлэк эллэр кооперативлэ шмэсэ бу эмэлијатлар ичра едилэ билмэз. Мэсэлэн бейүк бир дираји галдырыб арабаја гојмаг... сөзүн һиссэси, ејни бир ишдэ, бир-биринэ ејни заманда көмэк елэн јалныз бир чох ишлэк элин иштиракы илэ көрүлэ билчак һэр чур иш бу гөһилдэндир“ (*E. G. Wakefield. A View of the Art of Colonization*. London, 1849, p. 168).

¹²⁾ „Бир нэфэрин һеч галдыра билмэдији бир тон ағырлыгга јүкү, 10 нэфэр анчаг кучаниб галдыра билэрсэ, јүз нэфэр тэкчэ бир бармағы илэ галдыра билэр“ (*John Bellers. Proposals for Raising a College of Industry*. London, 1696, p. 21).

¹³⁾ „Бунда да“ (Јэни 10 хырла фермердэн һэһсэсинин 30 акр торпагда ишлэтдији ејни миглар фэһлэни бир фермерин 300 акр торпагда ишлэтмэсиндэ да) „јенэ бир чох ичтинин биркэ ишлэмэсинин үстүндүјү вардыр, ишэ тэчрүбэдэ бэлэд олмајанлар исэ бу үстүндүјү асылыгга баша дүшэ билмэздэр; доғрулан да, ким инкар елэ билэр ки, 1-ни 4-э иисбатни 3-үн 12-ја иисбатни кимилдир; лакин тэчрүбэдэ бу фикир доғру дејилдир: бички заманы вэ ба'эни башга тэ'чили ишлэр көрүлэндэ бир чох ишлэк эл бирлэшдирилэндэ иш даһа јахшы вэ даһа мұвафәғијэтлэ келдир; мэсэлэн: 2 арабачынын, 2 нэфэр дэрзјығанын, 2 нэфэр арабаја дэрз веранын, 2 нэфэр дырмыхлағанын, тәјаларын башында вэ ја хырманда ишлэјэн даһа бир нечэ нэфэрин көрдүјү иш, ејни мигларда ишлэк элин кичик дэстэлэрэ бөлүнүб ајры-ајры фермаларда көрдүјү ишлэн икнгат артыг олар“ ([*J. Arbuthnot*]. „An Inquiry Into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms“. By a Farmer. London, 1773, p. 7, 8).

Аристотелин дүшүндүү кими сијаси һејван олмаса да¹³⁾, һәр һалда ичтимаи һејвандыр.

Бир чох адам ејни заманда вә бирликдә ејни иши, јахуд јекчинс бир иш көрүрсә дә, буна бахмајараг һәр бир ајрыча фәһләнин фәрди эмәјинин өзү мәчму эмәјин бир һиссәси олараг, эмәк просесинин мүхтәлиф фазаларыны тәмсил едә биләр вә эмәк чисми һәмин фазалардан кооперасија нәтичәсиндә даһа сүр'әтлә кечир. Мәсәлән, тикилмәкдә олан бир бина тахтабәндинин ашағысындан кәрпичи бинанын јухарысына чатдырмаг үчүн бәнналар чәркәјә дүзүләрсә, онлардан һәр-бири ејни иши көрүр, лакин буна бахмајараг, онларын ајры-ајры эмәлијјаты үмуми ишин бир-биринә бағлы пилләләридир, онун хүсуси фазаларыдыр вә эмәк просесиндә кәрпич бүтүн бу фазалардан кечмәлидир; нәтичәдә тахтабәндә галхыб-енән ајрыча бир фәһләнин ики әл илә кәтирдији кәрпич мәчму фәһләнин 24 әлиндән кечәндә лазыми јеринә даһа тез кәлиб чатыр¹⁴⁾. Бу һалда эмәк чисми ејни мәсафәни даһа гыса мүддәтдә кечир. Дикәр тәрәфдән, мәсәлән, бир бинаны ејни заманда бир нечә јердән тикмәјә башлајанда да бирликдә ишләјән ишчиләр ејни иш, јахуд јекчинс бир иш көрсәләр дә, комбинәләшдирилмиш эмәк системи илә ишләмиш олулар. 144 саатдан ибарәт комбинәләшдирилмиш иш күнү шәраитиндә эмәк чисми ејни заманда бир нечә тәрәфдән е'мал олунур, чүнки комбинәләшдирилмиш вә ја мәчму фәһләнин һәм габагдан, һәм дә далдан көрән көзү вә ишләјән әли вардыр, мүәјјән дәрәчәдә һәр јердә мөвчуд олмаг габилијјәти вардыр. Бу һалда мәчму мәһсул, бир-бириндән аз-чох ајрылыгда ишләјән вә эмәк чисминә даһа чох биртәрәфли јанашмаг мәчбуријјәтиндә галан 12 фәһләнин он ики саатлыг иш күнүндә һазырланан мәһсулдан даһа тез истеһсал олунуб гуртарыр. Бурада мәһсулун мөкән е'тибары илә мүхтәлиф һиссәләри ејни бир заманда һазырланмыш олу.

Биз гејд етдик ки, бир-бирини тамамлајан бир чох фәһлә ејни иши, јахуд јекчинс бир иш көрүр, чүнки биркә эмәјин бу ән садә формасы, кооперасијанын ән чох инкишаф етмиш нөвләриндә дә бөјүк рол ојнајыр. Эмәк просеси мүрәккәбдир-

¹³⁾ Даһа доғрусү, Аристотелин вердији тә'рифә көрә, иһсан өз тәбиәти е'тибары илә иһшәр республикәсынын вәтәндашыдыр. Иһсан әләтләр јарадычысылар—дејән Франклинни бу тә'рифә јанки әһри үчүн сәңијјәви олдуғу кими, Аристотелин һәмин тә'рифә дә классик гәдим довр үчүн ејни дәрәчәдә сәңијјәвидир.

¹⁴⁾ „Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн фәһләләр һәтта ејни ишлә мәшғул олсалар да, бу чүр гисми эмәк бөлкүсү јенә дә ола биләр. Мәсәлән, тикилмәкдә олан бинанын тахтабәндиндә кәрпичи әлдән-әлә вериб јухарыја галдыран фәһләләрин һәмисы ејни иши көрүләрсә дә, буна бахмајараг онларын арасында јенә мүәјјән бир эмәк бөлкүсү вардыр; бу бөлкү ондан ибарәтләр ки, бунлардан һәр бири кәрпичи мүәјјән мәсафәјә вериб онун јерини дәјишдирир вә һәмисы бирликлә кәрпичи лазыми јеринә даһа тез чатдырылар, һалбуки онлардан һәр бири кәрпичи тахтабәндә тәкликдә даһиса, бу иш кеч көрүләр“ (*F. Skarbek. "Théorie des Richesses Sociales", 2ème éd. Paris, 1840, t. I, p. 97, 98.*)

сә, биркә ишләјән бөјүк бир күтләнин тәкчә бирләшмәсинин өзү, мүхтәлиф әмәлијјаты мүхтәлиф фәһләләр арасында бөлүшдүрмәјә, демәли, бу ишләри ејни заманда көрмәјә вә беләликлә дә мәчму мәһсулу һазырламағ үчүн лазым олан иш вахтыны азалтмаға имкан верир¹⁵⁾.

Бир чох истеһсал сәһәләриндә гызғын анлар, јә'ни иш просесинин өз тәбиәтиндән доған елә вахтлар олур ки, бу вахт әрзиндә әмәкдән мүәјјән бир нәтичә алынмалыдыр. Мәсәлән, бир сүрү гојуну гырхмағ вә ја мә'лум мигдар морғ тахылы бичиб јығмағ лазым кәлирсә, әлдә едилән мәһсулун кәмијјәт вә кејфијјәти, һәмнин ишин мүәјјән заманда башланыб гуртармасындан асылыдыр. Бурада әмәк просесинин ичра олунмасы мүддәти, мисал үчүн, сијәнәк балығы тугуланда олдуғу кимп, әввәлчәдән мүәјјәндир. Тәк бир адам бир гыг кечә-күндүздән, тутаг ки, 12 саатлығ бир иш күнүндән артығ бир вахт кәсиб ајыра билмәз, һалбуки, мәсәлән, 100 нәфәрин кооперасијасы 12 саатлығ иш күнүнү кенишләндириб 1 200 саатдан ибарәт бир иш күнүнә чатдырыр. Бурада әмәк мүддәтинин гысалығынын јерини, ишин һәлледици чағында истеһсал мејданына атылан әмәк күтләсинин кәмијјәти долдурур. Бу һалда нәтичәнин вахтында әлдә едилмәси бир чох комбинәләшдирилмиш иш күнүнүн ејни заманда тәтбиг едилмәсиндән, әлдә едилән ефектин дәрәчәси исә фәһләләрин сајындан асылыдыр; бу сај исә ајрылығда ишләјиб һәмнин иши ејни мүддәтдә көрә биләчәк фәһләләрин сајындан һәмишә аздыр¹⁶⁾. Бирләшмиш Штатларын гәрбиндә һәр ил күлли мигдар тахылын, Остһинддә исә, инкпис һакимијјәти үзүндән көһнә ичмаларын дағылдығы јерләрдә күлли мигдар памбығын тәләф олмасына сәбәб мәһз белә бир кооперасијанын олмамасыдыр¹⁷⁾.

Кооперасија, бир тәрәфдән, әмәјин сәрф едилдији мәкан даирәсини кенишләндирмәјә имкан верир, буна көрә дә мә'лум әмәк проселәриндә әмәк чисимләринин мәкан чәһәтдән јер-

¹⁵⁾ „Мүрәккәб бир иши көрмәк лазым кәлирсә, бу ишин мүхтәлиф әмәлијјаты бир заманда ичра олунмалыдыр. Бири бир иш көрәндә, о бири башга иш көрүр, һәмчә бирликдә исә, бир нәфәрин тәкликдә һеч дә әлдә елә билмәјәчәји нәтичәә наил олур. Бири авар чәкәндә, о бири сүкән башында дурур, бириси дә тор атыр, ја да балығы гарпулла вурур вә беләликлә балығ ову елә бир нәтичә верир ки, инсанлар бирликдә чалышмаса бу нәтичәни әлдә елә билмәзләр“ (*Destutt de Tracy*, ситат кәтирилән сәр. сәһ. 78).

¹⁶⁾ „Бу ишләрин“ (әкичилик ишләринин) „гызғын анда көрүлмәсинин чох бөјүк әһәмийјәти вардыр“ (*J. Arbuthnot*). „An Inquiry Into the Connection between the present Price etc.“, р. 7). „Әһинчиликдә заман амилиндән муһүм бир асил јохдур“ (*Liebig*. „Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft“, 1856, S. 23).

¹⁷⁾ „Ола билсин Чин вә Инкиләтә мустәсна олмағла, дүнијанын һәр бир башга өлкәсинә нисбәтән даһа чох әмәк ичрақ елән бир өлкәдә һәр кәсиң балкә дә көзләмәдији ән биринчи бәла бундан ибарәтдир ки, даһа, памбығы јығмағ үчүн кифәјәт гәдәр ишләк әл тапмағ мүмкүн олмур. Нәтичәдә мәһсулу хәјли һиссәси јығылыр, јердә галан һиссәси исә гөзалар ачылаб памбығ јерә төкүлдән вә тәбиндир ки, рәнки соландан вә гисмән дә чүрүјәндән сонра јығылыр. Беләликлә, лазым вахтда ишләк әл чатышмадығына көрә, плантасијачы, Инкиләтәрдә бу гәдәр һәсрәтлә көзләниләи мәһсулуи чох һиссәсиндән фә'дан мәрһум олур“ („Bengal Hurkaru“. Bi-Monthly Overland Summary of News, 22nd July 1861).

ләшмәсинин өзү кооперасија олмасыны тәләб едир; мәсәлә: батаглыглары гурутмаг, бәндләр чәкмәк, суварма ишләри көрмәк, канал газмаг, араба јолу салмаг, дәмир јоллары чәкмәк вә саир бу кими ишләрдә кооперасија лазымдыр. Дикәр тәрәфдән, кооперасија истеһсал даирәсини мөкән чәһәтдән нисбәтән, јәни истеһсалын мигјасына нисбәтән даралтмаг имканы верир. Әмәјин тә'сир даирәсинин кенишләнмәси илә јанашы онун мөкән даирәсинин даралмасы вә нәтичәдә гејри-мәһсулдар истеһсал хәрчләринин (*faux frais*) хејли азалмасы фәһлә күтләсинин бир јерә топланмасындан, мүхтәлиф әмәк просесләринин бир-биринә говушмасындан вә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсиндән ирәли кәлир¹⁸⁾.

Комбинәләшдирилмиш иш күнү, өзүнә бәрәбәр олан ајры-ајры фәрди иш күнләринин јекунуна нисбәтән даһа чох истеһсалк дәјәри истеһсал едир вә буна көрә дә мүәјјән фәјдалы нәтичә әлдә етмәк үчүн лазым олан иш вахтыны ғысалдыр. Һәр бир ајры һалда әмәјин мәһсулдар гүввәси мүхтәлиф үсулларла бу чүр артырыла биләр: ја әмәјин механики гүввәси артырылыр, ја бу гүввәнин тә'сир даирәси мөкән чәһәтдән кенишләндирилир, ја истеһсал мејданы истеһсалын һәчминә нисбәтән даралдылыр, ја ғызғын анда ғыса мүддәт әрзиндә чох мигдарда әмәк һәрәкәтә кәтирилир, ја ајры-ајры шәхсләрдә рәгабәт һисси ојаныр вә онларын һәјат енержиси кәркинләшдирилир, ја бир чох шәхсин көрдүјү јекчинс ишләрә фәсиләсиз вә чохчәһәтли бир шәкил верилир, ја мүхтәлиф ишләр бир заманда көрүлүр, ја истеһсал васитәләри биркә ишләдилмәк сәјәсиндә гәнаәт едилир, ја да фәрди әмәк орта ичтимаи әмәк характери алыр. Лакин бүтүн бу һалларда комбинәләшдирилмиш иш күнүнүн спесифик мәһсулдар гүввәси әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсидир, јахуд ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәсидир. Бу гүввә кооперасијанын өзүндән мејдана кәлир. Башгалары илә мүнтәзәм әмәкдашыгы едән фәһлә, фәрди һүдудлары силиб арадан галдырыр вә өз нәсли имканларыны инкишаф етдирир¹⁹⁾.

Әкәр фәһләләр бир јердә олмадыглары үчүн биләваситә әмәкдашыгы едә билмирләрсә, буна көрә дә мүәјјән бир нөг-

¹⁸⁾ „Бир заман 500 акр торпагы бечәрмәк үчүн нә гәдәр капитал вә әмәк сәрф етмәк лазым кәлирләсә,—инди әкинчилијин тәрәггиси сәјәсиндә, 100 акр торпагы даһа мүкәмәл бечәрмәк үчүн бир о гәдәр вә ја даһа артыг капитал вә әмәк бир јерә топланыр“. „Тәтбиғ едилән капитал вә әмәјин мигдарына нисбәтән мөкән кичилмиш олса“ да, „истеһсал даирәси әввәлчә һәр бир ајрыча вә мүстәгнл истеһсал иштиракчысынын фәалијәтини мөһәүдә едән истеһсал чәрчивәсинә нисбәтән кенишләнмишдир“ (*R. Jones. „An Essay on the Distribution of Wealth“, „On Rent“. London, 1831, p. 191*).

¹⁹⁾ „Ајрыча бир инсанын гүввәси чүз'идир, лакин бу чүз'и гүввәләр бирләшдикдә һәмин гисми гүввәләрин јекунундан даһа бөјүк умуми гүввә әмәлә кәлир, белә ки, бу гүввәләр тәкчә бирләшмәклә өзүнүн сәрф олунмиг вахтыны азаллар вә тә'сир даирәсини кенишләндирә биләр“ (*P. Verri-нин итајян игтисадчылары әсарләринин Кустоди тәрәфиндән нәшр едилән „Meditazioni sulla Economia Politica“ китабына (Parte Moderna, t. XV, p. 196) G. R. Carli-нин гејди*).

тәдә топлашмаг онларын кооперасијасы үчүн шәртдирсә, бу һал о демәкдир ки, музду фәһләләр анчаг ејни капитал, анчаг ејни капиталист тәрәфиндән ејни заманда ишләдиләндә, јәни капиталист онларын иш гүввәсини ејни заманда сатын аланда кооперасија јарада биләләр. Демәли, бу иш гүввәләринин мәчму дәјәри вә ја фәһләләрин бир күнлүк, бир һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггыны тәшкил едән мәбләг габагчадан, јәни бу иш гүввәләри истеһсал просесиндә бирләшдирилмәздән әввәл капиталистин чибиндә бирләшдирилмиш олмалыдыр. 300 фәһләнин, һеч олмасса бирчә күнлүк әмәјини бирдән өдәмәк үчүн тәләб олуна капитал сәрфи, сајча аз фәһләнин әмәјини бүтүн ил боју һәр һәфтә өдәмәк үчүн лазым кәлән капиталдан чох олмалыдыр. Беләликлә, биркә ишләмәли олан фәһләләрин сајы вә ја кооперасијанын мигјасы, һәр шејдән әввәл, иш гүввәси алмаг үчүн ајрыча бир капиталистин сәрф едә биләчәји капиталын мигдарындан, јәни һәр бир ајрыча капиталистин бир чох фәһләјә вермәк үчүн малик олдуғу јашајыш васитәләринин мигдарындан асылыдыр.

Һәм дә бу, тәкчә дәјишән капиталда дејил, сабит капиталда аиддир. Мәсәлән, 300 фәһләси олан бир капиталистин хам материал мәсрәфи, һәрәсинин 10 фәһләси олан отуз капиталистин һәр биринин ејни мәсрәфиндән 30 гат артыгдыр. Биркә тәтбиг едилән әмәк васитәләринин мигдары һәм дәјәр, һәм дә мадди күтлә чәһәтдән, ишләјән фәһләләрин сајы нисбәтиндә артмырса да, һәр һалда олдуғча чох артыр. Беләликлә, хејли мигдар истеһсал васитәләринин ајрыча бир капиталистин әлиндә тәмәркүзләшмәси музду фәһләләрин кооперасијасы үчүн мадди шәртдир вә кооперасијанын һәчми, јахуд истеһсалын мигјасы бу тәмәркүзләшмәнин дәрәчәсиндән асылыдыр.

Әввәлләр, фәрди капиталын мә'лум минимум кәмијјәтдә олмасы она кәрә лазым иди ки, ејни заманда истисмар едилән фәһләләрин сајы вә, демәли, онларын истеһсал етдији изафи дәјәр күтләси, истисмарчынын өзүнү физики әмәкдән азад етмәк үчүн, хырда саһибкары капиталистә чевирмәк вә капиталист мүнәсибәтини формал шәкилдә мејдана кәтирмәк үчүн кифајәт етсин. Инди исә бу минимум, парчаланмыш, бир-бириндән асылы олмајан бир чох фәрди әмәк просесләрини комбинләшдирилмиш ичтимаи әмәк просеси һалына салмаг үчүн мадди шәртдир.

Һабелә әввәлләр, капиталын әмәк үзәриндәки команданлығы, фәһләнин өзү үчүн дејил, капиталист үчүн ишләмәсинин вә, демәли, капиталистин һөкүмү алтында ишләмәсинин анчаг формал нәтичәси иди. Бир чох музду фәһләнин кооперасијасы иңкишаф едәндән сонра исә капиталын команданлығы

эмәк просесинин өзүнү ичра етмәк үчүн зәрури олур, истеҗсалын керчәк шәрти олур. Вурушма мејданында кенералын команданлыгы нә гәдәр зәрури исә, капиталистин истеҗсал саһәсиндә команданлыгы да бир о гәдәр зәрури олур.

Һәр чүр билаваситә ичтимаи эмәк вә ја нисбәтән бөјүк мигјасда сәрф едилән биркә эмәк чох вә ја аз дәрәчәдә идарә олунмаға мөһтачдыр, чүнки бу идарәетмә фәрди ишләр арасында ујғунлуғ јарадыр вә истеҗсал организминин мүстәғил органларынын һәрәкәтиндән фәрғли оларағ, бүтүн истеҗсал организминин һәрәкәтиндән доған үмуми функцијалары јеринә јетирир. Ајрыча бир скрипкачы өзү-өзүнү идарә едир, оркестри идарә етмәк үчүн исә дирижор лазымдыр. Капитала табе олан эмәк кооперасија шәкли алан кими ону идарә етмәк, она нәзарәт етмәк вә ону ујғун бир шәклә салмағ дәрһал капитал үчүн бир функција олур. Лакин бу идарәетмә функција-сы капиталын спесифик функцијасы олмағ е'тибары илә өзүнә мәхсус характерик хүсусијјәтләр кәсб едир.

Капиталист истеҗсал просесинин һәрәкәтвечи амили, онун әсас мәгсәди һәр шејдән әввәл одур ки, капитал өз-өзүнә мүмкүн гәдәр чох артсын²⁰⁾, ја'ни мүмкүн гәдәр чох изафи дәјәр истеҗсал олунсун вә, демәли, иш гүввәси капиталист тәрәфиндән мүмкүн гәдәр чох истисмар едилсин. Ејни заманда ишләдилән фәһлә күтләси артыгча, онларын мүгавимәти дәрәртир вә бунунла әлагәдар оларағ, һәмнин мүгавимәти гырмағ үчүн капиталын тәзјиги дә лабүддән артыр. Капиталистин идарәетмә функцијасы, јалныз ичтимаи эмәк просесинин өз тәбиәтиндән доған вә бу просесә анд олан хүсуси бир функција олмағла галмыр; бу идарәетмә функцијасы ејни заманда ичтимаи эмәк просесини истисмаретмә функцијасыдыр вә белә бир функција олдуғуна көрә истисмарчы илә онун истисмар етдији хам материал арасында лабүд олан антагонизмлә әлагәдардыр. Һәмчинин музду фәһләјә јад бир мүлкијјәт кими гаршы дуран истеҗсал васитәләринин һәчми артыгча, бунларын мәгсәдәујғун сурәтдә тәтбиг едилмәси үзәриндә нәзарәт гојмағ зәрурәти дә артыр²¹⁾. Бундан әлавә, музду фәһ-

²⁰⁾ „Мәһфәәт... истеҗсалын јекәнә мәгсәдидир“ (J. Vandertint, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 11).

²¹⁾ Инклиз филистерләринин органы һәфтәлик „Spectator“ гәзети 1866-чы ил 26 мај тарихли нөмрәсиндә јазыр ки, мағтал истеҗсал едән Манчестер компанијасында капитал фәһләләр арасында ширкәтә бәнзәр бир шеј тә'сис едиләндән сонра „алдә едилән илк нәтичә, материал исрафынын бирдән-бирә азалмасындан ибарәт олду, чүнки адамлар баша дүшдүләр ки, һәр бир башга мүлкијјәтчи кими онлар да өз амлакыны сата-солә исраф етмәмәлидирләр, баша дүшдүләр ки, сәнәјәләки иткиләрин ән бөјүк сабаби, үмидсиз борчлардан сонра, балка дә, исрафчылығдыр“. Јенә һәмнин һәфтәлик гәзет Рочдәјл кооператив тәчрүбәләринин бир әсас нөгсәкыны да кәшф әдиб јазыр¹⁷⁾: „Бу тәчрүбәләр көстәрди ки, фәһлә чәмијјәтләри дүкәнләр, фабрикләри вә, демәк олар, сәнәјини һәр чүр формаларыны мүвәфғәгјјәтлә идарә едә биләрләр; бу чәмијјәтләр фәһләләрини өз вәзијјәтинин сөн дәрәчәдә јакшылашдырмашдыр, амма (!) капиталистләри бүтүн имкандардан мәһрум едир“. Quelle heugue! [Һә бөјүк дәһшәт!].

лэлэрин кооперациясы анчаг, бу фәһлэлэри ејни заманда ишлэдэн капиталын фәалијјәти нәтичәсидир. Муздлу фәһлэлэрин функциялары арасындакы әләгә вә мәчму мәһсулдар организм олмаг е'тибары илә онларын вәһдәти бу фәһлэлэрин өзүндән асылы дејилдир, онлары бирләшдирән вә бир јердә сахлајан капиталдан асылыдыр. Буна көрә дә онларын ишләри арасындакы әләгә идеал олараг онлара гаршы бир план кими дурур, әмәли чәһәтдән исә, капиталистин нүфузу кими, онларын фәалијјәтини өз мәгсәдләринә табе едән өзкә ирадәсинин һакимияти кими дурур.

Беләликлә, капиталистчәсинә идарәетмә өз мәзмунуна көрә икили характер дашыјырса вә бу характер онун өзүнә табе олан истеһсал процесинин икили характеринә, јә'ни бир тәрәфдән мәһсул һазырламаг үчүн сәрф едилән ичтимаи әмәк процесини, дикәр тәрәфдән исә капитал дәјәринин артмасы процесини олдуғуна ујғундурса, капиталистчәсинә идарәетмә формача истибдад идарәетмәсидир. Кооперация кениш мијасда инкишаф етдикчә бу истибдад да өз специфик формаларыны инкишаф етдирир. Әввәлчә капиталистин капиталы әсил капиталист истеһсалына имкан верәчәк минимума чатар-чатмаз онун өзү физики әмәкдән азад олдуғу кими, инди капиталист ајры-ајры фәһлэләрә вә фәһлә группларына билаваситә вә даим нәзарәт етмәк функциясыны да хүсуси муздлу ишчиләр категориясына тапшырыр. Ордунун бөјүк вә кичик забитләрә еһтијачы олдуғу кими, ејни капиталын командалығы алтында бирләшиб биркә ишләјән фәһлә күтләси үчүн дә, әмәк процесини әнасында капиталын адындан сәрәнчамлар верән сәнајә забитләри (мудирләр, managers) вә кичик забитләр (нәзарәтчиләр, foremen, overlookers, contre-maitres) лазымдыр. Буна јекәнә функциясы нәзарәтдән ибарәт олур. Игтисадчы, асылы олмајан кәндлиләрин вә ја мүстәгил сәнәткарларын истеһсал үсулуну плантаторларын көләлик үзәриндә гурулан тәсәррүфаты илә мүгајисә едиркән, бу нәзарәт ишини истеһсалын faix frais-ы сырасына кечирир²¹⁾. Капиталист истеһсал үсулуну нәзәрдән кечирәндә исә, әксинә, о, биркә әмәк процесинин өз тәбиәтиндән доған идарәетмә функциясыны, һәмин процесин капиталист характериндән, демәли, антагонист характериндән доған ејни функция илә ејниләшдирир²²⁾. Капи-

²¹⁾ Профессор Кернс әмәк үзәриндә нәзарәтин* Шимали Американын чәнуб штатларында көләлик үзәриндә гурулан истеһсалын характерик чәһәти олдуғуну гәјл етәндә сонра јазыр: „Өз әмәјинин бүтүн мәһсулуну мәнимсәјән* (Шималдакы) *мүлкиятчи кәндлинин өзүнү ишләмәк үчүн башга бир вәситә илә һәвәсләндирмәјә еһтијачы јохлур. Буна нәзарәтә гәтијјән лүзум јохлур“ (Cairnes, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 48, 49).

²²⁾ Мүхтәлиф истеһсал үсулларынын характерик ичтимаи хүсусиятләринин көрмәси илә үмумиятлә фәргләән сәр Чемс Стүарт дејир: „Сәнајәдә ири мүәссисәләрин хырал истеһсалы дағымасынын сәбаби мәкәр о дејилдирми ки, буналар сәдә көләјнә даһа јакынлар?“ („Principles of Political Economy“. London, 1767, v. 1, p. 167, 168).

талист она көрө капиталист дежил ки, сәнаје мүәссисәни идарә едир,—әксинә, о, капиталист олдуғу үчүн сәнајенин рәһбәри олур. Феодализм дөврүндә һәрби ишдә вә мәһкәмәдә али һакимијјәт торпаг мүлкијјәтинин атрибуту олдуғу кими, сәнаједә али һакимијјәт капиталын атрибуту олур^{22а)}.

Фәһлә анчаг капиталистлә сөвдәләшиб өз иш гүввәсини она сатана гәдәр бу иш гүввәсинин саһибидир, онун сата билләчәји шеј исә, анчаг малик олдуғу өз фәрди, әләһиддә иш гүввәсидир. Капиталистин бир иш гүввәси дежил, 100 иш гүввәси алмасы, бир фәһлә илә дежил, бир-бириндән асылы олмајан 100 фәһлә илә контракт бағламасы бу мүнәсибәти һеч дә дәјишдирмир. Капиталист бу 100 фәһләни, онларын араларында кооперасија јаратмадан да ишләдә биләр. Демәли, капиталист јүз нәфәрин комбинәләшдирилмиш иш гүввәсини өдәмәк дежил, 100 мүстәгил иш гүввәсинин дәјәрини өдәјир. Мүстәгил шәхсијјәтләр олмаг е’тибары илә фәһләләр ејни бир капитал илә мүәјјән мүнәсибәтә кирән, лакин бир-бири илә мүнәсибәтә кирмәјән фәрдләрdir. Онларын кооперасијасы анчаг әмәк просесиндә башланыр, лакин әмәк просесиндә онлар даһа өзләринин саһиби олмурлар. Онлар әмәк просесинә дахил олмагла капиталын бир һиссәси олурлар. Өз араларында кооперасија үсулу илә ишләјән фәһләләр, фәалијјәт көстәрән бир организмин үзвләри олан бу фәһләләр анчаг, капиталын мөвчудијјәтинин хүсуси үсулудурлар. Буна көрә дә фәһләнин бир ичтимаи фәһлә кими инкишаф етдирдији мәһсулдар гүввә, капиталын мәһсулдар гүввәсидир. Фәһлә мүәјјән шәраитә салындыгда,—капитал исә ону мәһз белә бир шәраитә салыр,—әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси мүфтә инкишаф едир. Әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәси капитал үчүн мүфтә баша кәлдијинә көрә, дикәр тәрәфдән дә, фәһләнин әмәји капиталын ихтијарына кечмәјинчә фәһлә өз әмәјинин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирә билмәдијинә көрә елә көрүнүр ки, бу мәһсулдар гүввә капитала тәбиәтчә хас олан бир шејмиш, капитала дахилән хас олан мәһсулдар гүввә имиш.

Гәдим асијалыларын, мисирлиләрин, етрускларын вә башгаларынын бина етдикләри нәһәнк тикинтиләр садә кооперасијасынын тә’сирини чох бөјүк мигјасда көстәрир.

«Гәдим заманларда белә олурду ки, бу Асија дөвләтләри өз мүлки вә һәрби еһтијач хәрчләрини өдәјәндәи соира онлары ихтијарында бир гәдәр артыг јашајыш васитәләри галырды вә онлар бу артыг вәсаити мөһтәшәм биналара вә ја фәјдалы тикинтиләрә сәрф едә билдирдиләр. Әкинчи олмајан әһалинин, демәк олар, бүтүн ишләк әлләри һәмни дөвләтләри ихтијарын-

^{22а)} Буна көрә дә Огүст Конт вә онун мәктаби, капиталист ағаларын лазым олдуғуну исбат етдикләри кими, феодаг ағаларын әбәди мөвчуд олмалары лүзумуну да бу чур јакшы исбат едә биләрдиләр.

да олдуғуна көрө... вэ бу артыг вэсаитдэн истифада етмэк ихтијары анчаг һөкмдарын вэ кәһинләрин әлиндә олдуғуна көрө, о дөвләтләр өлкәнин һәр тәрәфиндә әзәмәтли абидәләр тикдирмөк үчүн лазыми васитәләрә малик идиләр... Нәһәнк һејкәлләр тикиләндә вэ нечә дашындығы инсаны һејрәтә салан сон дәрәчә ағыр шејләр бир јердән башга јерә апарыланда, демөк олар ки, анчаг инсан әмәјиндән истифада едилир вэ бу әмөк бөјүк исрафчылыгла сәрф олунурду... Бу ишләри көрмөк үчүн сајча чохла фәһләнин олмасы вэ онларын сәјләринин бир негтәдә чәмләнмәси кифәјәт иди. Бөјүк мәрчан гајалары да бу јол илә дәрин океанларын дибиндән үзә чыхараг адалар вэ гурулар әмәлә кәтирир, һәрчәнд ки, бу просесдә иштирак едән һәр бир фәрд (depository) өзлүјүндә ачиз, зәиф вэ мискинди. Асијада бир мүтләғијәт дөвләтинин әкинчи олмајан фәһләләри, көрүлән ишләрдә өз фәрди физики гүввәләриндән башга бир шеј тәтбиғ едә билмәзднләр, лакин онларын сајынын өзү бир гүввә иди, одур ки, бу күтләләри бир јердән идарә етмөк күчү һәмин әзәмәтли тикинтиләри мејдана кәтирди. Бу кими ишләрин көрүлмәси анчаг она көрә мүмкүн иди ки, фәһләләри јашадан кәлир јалныз бир вә ја бир нечә адамын әлиндә топланмышды»²³⁾.

Асија вэ Мисир падшаһларынын вә ја етруск кәһинләри вэ башгаларынын бу һакимијјәти мүасир чәмијјәтдә капиталистин әлине кечмишир; һәм бу капиталист истәр ајрыча бир капиталист олсун, истәрсә дә сәһмдарлар чәмијјәтиндә олдуғу кими комбинәләширилмиш капиталист олсун,—бунун бир фәрғи јохдур.

Бәшәр мәдәнијјәтинин илк пилләләриндә, мәсәлән, овчу халғлар арасында^{23a)} вә ја Һиндистанын әкинчи ичмаларында тәсадүф етдијимиз әмөк просесинин кооперасија формасы, бир тәрәфдән истәһсал шәраити үзәриндә үмуми мүлкијјәтә әсасланыр, диқәр тәрәфдән исә она әсасланыр ки, ајрыча бир ары өз пәтәјинә бағлы олдуғу кими, ајрыча бир фәрд дә өз гәбиләсинә вә ја ичмасына һәлә ејни дәрәчәдә мөһкәм бағлыдыр. Бу әламәтләрин һәр икиси һәмин кооперасијаны капиталист кооперасијасындан фәргләндирир. Гәдим дүнјада, орта әсрләрдә вә мүасир мүстәмләкәләрдә һәрдәнбир бөјүк миғјасда тәтбиғ едилән кооперасија, билаваситә ағалыг вә табелик мүнасибәтләри үзәриндә, чох вахт да көләлик үзәриндә әсасланыр. Капиталист кооперасија формасы исә, әксинә, әввәл башдан, өз иш гүввәсини капиталла сатан сәрбәст муздлу фәһләнин олмасыны тәләб едир. Лакин кооперасијанын капиталист формасы тарихән, кәндли тәсәррүфатына вә сех формасында олан вә ја сех формасында олмајан мүстәғил сәнәткар

²³⁾ R. Jones. „Text-book of Lectures etc.“. Hertford, 1852, p. 77, 78. Лондонда вә Авропа өлкәләринин башга пәјтахтларында олан гәдим Ассирија, Мисир вә и. а. коллексијаларыны сәјр етдикдә, бу кооператив әмөк просесинин шайли олурғ.

^{23a)} Ленке „Théorie des Lois Civiles“ әсәриндә бәлкә дә, һағлы олараг, ову кооперасијанын илк формасы, инсан овуну (мүһарибәнн) исә овун илк формасы пәландырыр.

истеҗсалына әкс олараг инкишаф едир²⁴⁾. Капиталист кооперасијасы кәндли тәсәррүфатына вә сәнәткар истеҗсалына гаршы кооперасијанын ајрыча бир тарихи формасы кими мејдана чыхмыр, јох, кооперасијанын өзү. Капиталист истеҗсал процесинә хас олуб онун ајрыча хүсусијјәтини тәшкил едән тарихи бир форма кими кәндли тәсәррүфатына вә сәнәткар истеҗсалына гаршы гојулур.

Бир һалда ки, кооперасија сәјәсиндә әмәјин јүксәлән ичти-маи мәнсулдар гүввәси капиталын мәнсулдар гүввәси кими көрүнүр,—кооперасијанын өзү дә, дағыныг һалдакы мүстәгил ишчиләрин вә ја хырда саһибкарларын истеҗсал процесинә гаршы капиталист истеҗсал процесинин спесифик формасы кими көрүнүр. Әмәк процесинин өзү капитала табе едилдикдә һәмин процесдә әмәлә кәлән илк дәјишиклик будур. Бу дәјишиклик кортәбии шәкилдә баш верир. Бу дәјишиклијин шәрти, јә'ни бир чох муздлу фәһләнин ејни әмәк процесиндә ејни заманда ишләдилмәси, капиталист истеҗсалынын башланғыч нөгтәсини тәшкил едир. Бу шәрт капиталын өзүнүн мөвчуд олмасы шәртидир. Беләкликлә, бир тәрәфдән капиталист истеҗсал үсулу әмәк процесини ичтимаи процесә чевирмәк үчүн тарихи бир зәрурәтдирсә, диқәр тәрәфдән әмәк процесинин ичтимаи формасы, әмәјин мәнсулдар гүввәсини јүксәлтмәк јолу илә ону даһа әлверишли истисмар етмәк үчүн капиталын ишләтдији үсулдар.

Кооперасијанын јухарыда көздән кечирилән садә шәкли кениш мигјасда истеҗсала мүтабиг кәлир, лакин садә кооперасија капиталист истеҗсалынын инкишафында хүсуси бир дөврү көстәрән мөһкәм, сәчијјәви бир форма тәшкил етмир. Садә кооперасија ән чох, мануфактуранын һәлә рүшәјм һалындакы сәнәткарлыг шәклиндә тәхминән бу формада ортаја чыхыр²⁵⁾, бир дә өзүнү ири әкинчилијин о нөвүндә көстәрир ки, бу нөв мануфактура дөврүнә мувафиг кәлдији һалда кәндли тәсәррүфатындан аңчаг ејни заманда ишләтдији фәһләрин күтләси вә тәмәркүзләшдирдији истеҗсал васитәләринин мигјасы чәһәпдән чох фәрғлидир. Садә кооперасија һәмишә капиталын кениш мигјасда фәалијјәт көстәрдији, әмәк бөлжү-

²⁴⁾ Һәм хырда кәндли тәсәррүфаты. Һәм дә мүстәгил сәнәткар истеҗсалы гисман феодализм истеҗсал үсулунун базисини тәшкил едир, гисман дә, феодализм истеҗсал үсулу дағдындан сонра, капиталист истеҗсалы илә јанашы јашамагда давам едир. Ејни заманда хырда кәндли тәсәррүфаты вә мүстәгил сәнәткар истеҗсалы классик чәмијјәтин ән чох тәрәгги етдији дөврлә, шәрғдәки ибтидан үмуми мүлқијјәт артыг дағдылдан сонра, кәләлик исә истеҗсалда аз-чох көзә чарпацаг дәрәчәдә мөҗе тута билмәдији заманларда бу классик чәмијјәтин итисади асасыны тәшкил едир.

²⁵⁾ Мәкәр ејни ишлә мәшгул олан бир чох адамын мөһарәтинин, чалышанлығыны вә јарышмасыны бирләшдирмәк, бу ишн ирәлилтмәк үсулу дејилдирми? Мәкәр Инкиләтәрә өз јун мануфактурасыны башга бир јолла бу гәләр јүксәк дәрәчәдә төкмилләшдира биләрдими? (Berkeley. „The Querist“. London, 1750, p. 56, § 521).

сү вә машынларын исә һәлә бөјүк рол ојнамадығы истәһсал сәһәләриндә һаким форма олур.

Кооперасијанын садә нөвүнүн өзү, даһа чох инкишаф етмиш башга формалары илә јанашы олараг кооперасијанын анчаг хүсуси бир формасыны тәшкил етсә дә, кооперасија капиталист истәһсал үсулунун әсас формасы олараг галыр.

ОН ИКИНЧИ ФЭСИЛ

ЭМЭК БӨЛКҮСҮ ВЭ МАНУФАКТУРА

1. МАНУФАКТУРАНЫН ИКИ МЭНШЭЛИ

Эмэк бөлкүсүнэ эсасланан кооперасија өз классик формасыны мануфактурада тапыр. Капиталист истеҥсал просесинин характерик формасы олан кооперасија, эсил мануфактура дөврүндө, јәни тәхминән XVI эсрин јарысындан XVIII эсрин ахырынчы гәринәсинәдәк һаким олмушдур.

Мануфактура ики үсулла эмәлә кәлир.

Биринчи һалда чүрбәчүр мүстәгил сәнәтлә мәшғул олан фәһләләр бир е'малатханада ејни бир капиталистин командасы алтында бирләшмиш олур вә мәнсул тамамилә һазырланыб гуртаранадәк ардычыл шәкилдә бу фәһләләрин әлиндән кечмәлидир. Мәсәлән, карет әввәлчә бир чох мүстәгил сәнәткарын, араба гајыран, сәррач, дәрзи, чилинкәр, мискәр, торначы, шәрбаф, шүшәчи, рәнксаз, лакчы, зәрбаф вә башгаларынын әлиндән чыхан үмуми бир мәнсул иди. Карет мануфактурасы бүтүн бу мүхтәлиф сәнәткарлары бир е'малатханада бирләшдирир вә онлар бу е'малатханада ејни заманда вә бирбири илә гаршылыгыла әлагәдә ишләјирләр. Әлбәттә, карет гајрылыб һазыр олмадан ону зәрләмәк олмаз. Лакин, ејни заманда бир чох карет гајрылырса, бунлардан бир гисми истеҥсал просесинин һәлә илк мәрһәләләриндән кечдији заман дикәр гисми ара верилмәдән зәрләнә биләр. Һәләлик биз садә кооперасија зәмини үзәриндәјик; бу кооперасија өзү үчүн лазым олан инсан вә шеј материалыны һазыр шәкилдә тапыр. Лакин, чох кечмәдән мүһүм дәјишиклик баш верир. Дәрзи, чилинкәр, мискәр вә башгалары, анчаг карет ишиндә мәшғул олдугда, өз көһнә сәнәти илә там һәчмдә мәшғул олмаг вәрдишизи вә онунла бирликдә бачарығыны да јаваш-јаваш итирир. Дикәр тәрәфдән, онун бу мөһдуд даирә дахилиндәки бир-

тәрәfli фәалиjәти инди ән мәгсәдәүjғун формалара кирир. Қарет мануфактурасы әввәлчә мүстәгил сәнәтләр комбинаси-
jасындан ибарәт иди. Сонралар карет истеһсалы тәдричән
мүхтәлиф хүсуси әмәлиjатлара аjрылыр вә буиларың һәр би-
ри кристаллашыб аjрыча бир фәһләjә мәхсус вәзифә шәкли
алыр вә бу вәзифәләрин мәчмусу олан иш һиссә фәһләләринин
бирлиji тәрәфиндән көрүлүр. Маһуд мануфактурасы вә бир
сыра башга мануфактуралар мәһз бу чүр, jә'ни мүхтәлиф сән-
нәтләри еjни капиталың командасы алтында комбинәләшдир-
мәк нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир²⁶⁾.

Лакин мануфактура әкс jолла да әмәлә кәлир. Еjни иш вә
jа jекчинс бир иш көрән, мәсәлән, кағыз, һуруфат вә jа иjнә
гаjыран бир чох сәнәткары бир капиталист үмуми бир е'ма-
латханада бирләшдирир. Бу, кооперасиjаның ән садә форма-
сыдыр. Бу сәнәткарлардан һәр бири (бәлкә дә бир-ики нәфәр
әмәлә илә бирликдә) бүтөв бир әмтәә һазырлаjыр, jә'ни бу
әмтәәни һазырламаг үчүн зәрури олан мүхтәлиф әмәлиjатла-
ры бир-биринин ардынча jеринә jетирир. Оун әмәji jенә өз
көһнә сәнәткар әмәji характериндә галыр. Лакин чох кечмә-
дән кәнар сәбәбләр, фәһләләри бир бинаjа топлаjыб еjни за-
манда ишләтмәк үсулундан башга саjаг истифадә етмәjә мәч-
бур едир. Мәсәлән, мә'лум бир мүддәт әрзиндә чохлу һазыр
әмтәә вермәк лазымдыр. Буна көрә дә әмәк бөлкүсү баш ве-
рир. Мүхтәлиф әмәлиjатлары бир-биринин ардынча jеринә jе-
тирмәji еjни бир сәнәткара тапшырмаг әвәзиндә, бу әмәлиj-
jатлары бир-бириндән аjырырлар, тәбрид едирләр, мәканча
бир-биринә jанашдырырлар, һәм дә бу әмәлиjатларың һәр
бирини аjрыча бир сәнәткара тапшырырлар, бүтүн әмәлиjат-
лар исә еjни заманда вә кооперасиjа үсулу илә ишләjән ишчи-
ләр тәрәфиндән көрүлүр. Бу тәсадүфи әмәк бөлкүсү тәкрат
едилир, оун үстүнлүкләри ашкара чыхыр вә тәдричлә кри-
сталлашыб мүнтәзәм әмәк бөлкүсүнә чеврилир. Әмтәә, бир чох
әмәлиjатлары jеринә jетирән мүстәгил сәнәткарың фәрди

²⁶⁾ Мануфактураның бу jолла әмәлә кәлмәсинә дәир даһа мүасир бир мисал көстәрмәк
үчүн ашағьдакы ситаты кәтирәк. Лионда вә Нимдә ипәк әjирмәк вә ипәк парча тохумаг
иши „тамамилә патриархал характердәдир; бу сәнәjә сәнәдәриндә чохлу гадың вә ушаг
мәшғуладр, лакин бу иш онлары тәгәтдән салмыр вә еjбәчәрләшдирмир; онлар өз jерләри-
дә кәзәл Дром, Вар, Изер, Воклүз вәлиләриндә jашаjыб барамә гурду бәсләjир вә барамә
гозаларында ипәк һазырлаjыр; бу истеһсал һеч бир элман асил фабрик характери
алмыр. Чох jахындаң нәзәр jетирдикдә... бурала әмәк бөлкүсү принципниң гәрбә хүсуси-
jәтләри ашкара чыхыр. Доғрудулр, бурала ипәк сарыjанлар, ешәнләр, боjаjанлар, чирнәш-
jәнләр вә, нәһjәт, тохучулар вардыр, лакин онлар бир бинада бирләшмәнишләр вә еjни
бир иш саһибиндән асылы дәjидиләр, онларың һамысы мүстәгил ишләjир“ (*A. Blanqui*.
„Cours d' Economie Industrielle“. Recueil par A. Blaise. Paris, 1838—1839, p. 79). Бланки
буну jаздығы замандан бәри вәзижәт дәjишмишдир вә вахты илә мүстәгил олан фәһләлә-
рин бир һиссәси инди фабриклардә бирләшдирлимишдир. {4-чү нәшрә гәjд. Маркс буну
jазындан бәри исә, һәмни фабриклардә механики тохума дәзкәһи өзүнә мөһкәм jер етмиш-
дир вә әл дәзкәһини сүр'әтлә сыхшыдырыб арадан чыхарыр. Крефелд ипәк сәнәjеси буна
аjдың субут ола биләр. Ф. Е.}.

мәһсулундан дөнүб һәр бири һәмишә ејни һиссә әмәлијјатыны јеринә јетирән сәнәткарлар бирлијинин ичтимаи мәһсулу олур. Алман қағыз истеһсалында сех устасынын көрдүјү вә бир-биринин ардынча кәлиб бирләшән бир сыра иш әмәлијјатлары, Һолландија қағыз мануфактурасында мүстәгил әмәлијјат олур вә кооперативләшмиш бир чох фәһләнин јанашы вә ејни заманда ичра етдији һиссә әмәлијјатлары шәклиндә јеринә јетирилир. Ијнә гајыран Нүрнберг сех устасы, инкилис ијнә мануфактурасынын әсас үнсүрүнү тәшкил едир. Лакин Нүрнберг сәнәткары, бир-биринин ардынча кәлән, бәлкә дә, 20 әмәлијјаты јеринә јетирдији һалда, инкилис мануфактурасында 20 сәнәткар ејни заманда ишләјир вә һәр бири бу 20 әмәлијјатдан анчаг бирини јеринә јетирир, һәм дә бу әмәлијјатлар тәчрүбә әсасында даһа чох парчаланыб бир-бириндән тәчрид едилир вә анчаг ајры-ајры фәһләләрин хүсуси функцијалары кими бир-бириндән ајрылыр.

Беләликлә, мануфактура сәнәтдән ики јолла әмәлә кәлиб мејдана чыхыр. Бир тәрәфдән, онлар чүрбәчүр мүстәгил сәнәтләрин комбинасијасындан төрәјир, чүнки бу сәнәтләр өз мүстәгиллијини итириб елә бир дәрәчәдә биртәрәфли сәнәт шәкли алыр ки, ејни бир әмтәәнин истеһсалы просесиндә бир-бирини тамамлајан һиссә әмәлијјаты олур. Дикәр тәрәфдән исә мануфактура јекчинс пешә сәнәткарларынын кооперасијасындан төрәјир, мүәјјән фәрди сәнәти бир-бириндән ајрылмыш мүхтәлиф әмәлијјатлара парчалајыр, бунлары бир-бириндән тәчрид едиб елә бир дәрәчәдә мүстәгил әмәлијјат шәклинә салыр ки, бунлардан һәр бири ајрыча фәһләнин хүсуси функцијасы олур. Буна көрә дә, мануфактура бир тәрәфдән истеһсал просесинә әмәк бөлкүсү дахил едир вә ја бу бөлкүнү даһа да инкишаф етдирир, дикәр тәрәфдән исә, әввәлчә мүстәгил олан сәнәтләри комбинәләшдирир. Лакин бу вә ја дикәр һалда мануфактуранын башлангыч нөгтәси нәдән ибарәт олурса олсун, һәр һалда онун сон формасы һәмишә ејни бир шејдир: органлары инсанлардан ибарәт олан бир истеһсал механизмидир.

Мануфактура дахилиндәки әмәк бөлкүсүнү дүзкүн баша дүшмәк үчүн, ашағыдакы чәһәтләрә диггәт јетирмәк чох әһәмијјәтлидир. Һәр шејдән әввәл истеһсал просесинин хүсуси фазалара парчаланмасы, бу һалда, сәнәт ишинин мүхтәлиф һиссә әмәлијјатларына бөлүнмәсинә тамамилә ујғундур. Һәр бир әмәлијјат истәр мүрәккәб олсун, истәрсә дә садә, һәр һалда онун јеринә јетирилмәси өзүнүн сәнәт характерини мүһәфизә едир вә, демәли, һәр бир ајрыча фәһләнин күчүндән, зирәклијиндән, чәддлијиндән вә хатирчәмлијиндән, һәбелә әлиндәки аләти ишләтмәк бачарығындан асылыдыр. Сәнәт је-

нэ дэ базис олараг галыр. Бу дар техники базис истехсал процесини һәгигәтән елми сурәтдә парчаламаг имканыны арадан галдырыр, чүнки мәһсулун кечдији һәр бир һиссә просеси һиссә сәнәткарлыг иши кими јеринә јетирилмәлидир. Беләликлә, сәнәткарлыг мәһарәти истехсал процесинин әсасы олараг галыр вә мәһз буна көрәдир ки, һәр бир фәһлә анчаг мүәјјән бир һиссә функцијасыны јеринә јетирмәјә ујғунлашыр вә онун иш гүввәси дөнүб бүтүн өмрү боју бу һиссә функцијасыны ифа едән бир орган олур. Нәһәјәт, бу эмәк бөлкүсү һәлә өзлүјүндә кооперасијанын ајрыча бир нөвүдүр вә онун бир чох үстүнлүкләри, кооперасијанын бу мүәјјән хүсуси формасындан дејил, онун үмуми маһијәтиндән ирәли кәлир.

2. ҺИССӘ ФӘҲЛӘСИ ВЭ ОНУН ИШЛӘТДИЈИ АЛӘТ

Мәсәләни даһа јахындан тәһлил етмәјә башлајаркән биз һәр шејдән әввәл белә бир ајдын факты гејд етмәлијик ки, өмрү боју ејни бир садә әмәлијјаты јеринә јетирән фәһлә бүтүн өз вүчудуну дөндәриб бу әмәлијјатын биртәрәфли автоматик органы едир вә буна көрә дә һәммин әмәлијјата, нөвбә илә бир сыра әмәлијјаты јеринә јетирән сәнәткардан аз вахт сәрф едир. Лакин мануфактуранын чанлы организмини тәшкил едән комбинәләшдирилмиш мәчму фәһлә, анчаг бу кими биртәрәфли һиссә фәһләләриндән ибарәтдир. Буна көрә дә мүстәгил сәнәтә нисбәтән бурада даһа гыса мүддәтдә даһа чох мәһсул истехсал едилир, јәни әмәјин мәһсулдар гүввәси артыр²⁷⁾. Һиссә иши анчаг бирчә шәхсин мүстәгил хүсуси функцијасы шәклини алдыгдан сонра бу ишин методу да тәкмилләшир. Ејни бир мәһдуд әмәлијјатын даим тәкрат олунмасы вә бүтүн диггәтин бу әмәлијјата верилмәси, нәзәрдә тутулан фәјдалы нәтичәјә ән аз гүввә сәрф етмәклә наил олмағы тәчрүбәдә өјрәдир. Мүхтәлиф фәһлә нәсилләри ејни заманда јашајыб ејни мануфактураларда биркә ишләдикләринә көрә әлдә едилән техники мәһарәт үсуллары көк салыб мөһкәмләнир, зәнкинләшир вә тез бир заманда бир нәсилдән башга нәслә кечир²⁸⁾.

Чәмијјәтдә тәсадүф етдији сәнәтләрин ән'әнәви тәкләнмәсини е'малатхана дахилиндә јашадыб тәкрат етмәклә вә систематик сурәтдә ону сон һәддинә гәдәр инкишаф етдирмәклә, мануфактура һиссә фәһләләриндә мәһарәт јаратмыш олур.

²⁷⁾ „Мүрәккәб мануфактурада эмәк мүхтәлиф ишчиләр арасында нә гәдәр чох бөлүнүш олса, мәһсул бир о гәдәр јахшы вә тез әлдә едиләр, вахт на эмәк иткиси бир о гәдәр аз олар“ („The Advantages of the East-India Trade“, London, 1720, p. 71).

²⁸⁾ „Асан эмәк... ирсән кечән мәһарәтдир“ („Th. Hodgskin, „Popular Political Economy“, London, 1827, p. 48).

Дикәр тәрәфдән, мануфактура һиссә иши мә'лум бир шәхсин һәјат вәзифәси шәклинә салыр ки, бу да әввәлки чәмијјәтләрин сәнәтләри ирси бир пешә шәклинә салмаг, онлара сабит-ләшмиш каста формасы вермәк вә ја—мүәјјән тарихи шәраит үзүндән фәрдләр дәјишдикдә вә беләликлә вә касталарын мөвчуд олмасы мүмкүн олмадыгда,—сәнәтләри сех формасына салмаг чәһдинә ујғундур. Касталар вә сехләр дә, һејван вә битки аләминдә нөв вә чүрләрин әмәлә кәлмәсини тәнзим едән ејни тәбии ганунун тә'сири илә әмәлә кәлир,—јеканә фәрг бундан ибарәтдир ки, мә'лум инкишаф пилләсиндә касталарын ирсилији вә сехләрин мүстәсналығы ичтимаи бир ганун олараг рәсмиләшдирилир²⁹⁾.

«Зәрифликдә Дакка муслининин, көзәлликдә вә рәнкинин сабитлијиндә исә Коромандел чити вә гумашларынын һәлә мисли олмамышдыр. Һалбуки бу парчалар капиталсыз, машынсыз вә әмәк бөлкүсү олмадан истеһсал едилир, бунларын истеһсалында Авропадакы парча истеһсалына бу гәдәр устунлук газандыран үсуллардан йеч бири тәтбиг едилмир. Орада тохучу, парчаны истеһлакчынын сифариши илә һазырлајыб бә'зән чох габа шәкилдә гурашдырылмыш ағач парчаларындан ибарәт ән садә дәзкахда ишләјән тәкләнмиш фәрддир. Онун һәтта әриши тарым чәкмәк үчүн лазым олан һеч бир чиһазы да јохдур, буна көрә дәзках һәмишә башдан-баша узадылмыш һалда галмалыдыр; одур ки, дәзках чох јөндәмсиз олур вә о гәдәр јер тугур ки, истеһсалчынын комасына јерләшмир, буна көрә дә истеһсалчы ачыг һавада ишләмәли олур вә һәр дәфә һава харабланда иши дајандырмаға мәчбур олур»³⁰⁾.

Һөрүмчәк кими, һиндли дә аңчаг нәсилдән-нәслә топланан, атадан оғула кечән хүсуси вәрдиш сајәсиндә олдугча бөјүк мәһарәт кәсб етмиш олур. Буна бахмајараг, белә бир һиндли тохучунун көрдүјү иш, мануфактура фәһләләринин әксәријәтинин ишинә нисбәтән чох мүрәккәбдир.

Мәһсулун истеһсалында мүхтәлиф һиссә иши просесләринин бир-биринин ардынча јеринә јетирән сәнәткар, иш заманы кәһ бир јердән башга јерә кечмәли, кәһ да ишләтдији аләтләри дәјишмәлидир. Бир әмәлијјатдан башгасына кечдикдә сәнәткарын әмәк просесинин арасы кәсилир вә онун иш күнүндә,

²⁹⁾ Мисирдә сәнәт дә... хәјли дәрәчәдә тәкмилләшмишди. Чүнки тәкчә бу өлкәдә сәнәткарлара. Башга зүмрәләрә мәнсуб вәтәндашларын пешәси илә мәшгул олмаға ичәзә верилмирдән вә онлар аңчаг, өз нәсилләринә ганун үзрә ичәзә верилмиш сәнәтлә мәшгул олмағи идиләр... Башга халгларда исә, сәнәткарларын чох мүхтәлиф ишләрдә мәшгул олдугларыны көрүрүк... Онлар кәһ торпаг бечәрмәјә чәһд едилрләр, кәһ тичарәтә әл атырлар, кәһ ла ики вә ја үч сәнәтлә бирдән мәшгул олурулар. Азлә девәләрдә онлар адәтән халг мәчлисләринә келирләр... Мисирдә исә, әксинә, дөләт ишләринә гарышан вә ја ејни заманда бир нечә сәнәтлә мәшгул олан сәнәткар агыр чәзә верилди. Беләликлә, һеч бир шәј сәнәткарын бүтүн диггәтини өз сәнәтинә вермәсинә мане ола билмир... Бундан башга, өз ата-бабаларындан ирс галан бир чох үсуляларла јанашы, сәнәткарлар јени тәкмилләндириш ичәд етмәјә чалышырлар» («Diiodor's von Sicilien Historische Bibliothek». Buch I, cap. 74 [S. 117, 118]).

³⁰⁾ «Historical and descriptive Account of British India etc.» by Hugh Murray, James Wilson etc. Edinburgh. 1832, v. II, p. 449. Һиндистан тохума дәзкахынын дикнинә кәдән тахтасы вар, јә'нин әриш дикинә чәкилир.

бир нөв. мәсамәләр эмәлә кәлир. Сәнәткар бүтүн күн әрзиндә фасиләсиз оларак ејни бир эмәлијјаты јеринә јетирирсә, бу мәсамәләр даралыр, онун јеринә јетирдији эмәлијјат нә гәдәр аз дәјиширсә, һәмин мәсамәләр дә о дәрәчәдә јохалыр. Бурада эмәк мәнсулдарлығынын јүксәлмәсинә сәбәб ја мә'лум мүддәт әрзиндә даһа чоһ иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр, ја'ни эмәјин интенсивлијинин артмасыдыр, ја да иш гүввәсинин гејри-мәнсулдар шәкилдә истеһлак едилмәси һалларынын азалмасыдыр. Мәсәлән, һәр дәфә сүкунәт һалындан һәрәкәтә кечмәк артыг гүввә сәрф олунмасыны тәләб етдикдә бу гүввәниј јери, әлдә едилмиш нормал сүр'әтли эмәјин даһа узун мүддәтдә давам етмәси илә долдурулур. Дикәр тәрәфдән, ишин фасиләсиз вә јекнәсәг бир шәкилдә давам етмәси фәһләнин диггәт кәркинлијини вә һәјати енерјисинин чошгунлуғуну зәифләдир, чүнки ону фәалијјәтин садәчә дәјишмәси нәтичәсиндә эмәлә кәлән истираһәт вә һәвәсдән мәнһрум едир.

Лакин эмәк мәнсулдарлығы јалныз ишчинин мәнһәрәтиндән дејил, һәм дә онун ишләтдији аләтләрин мүкәммәл олмасындан да асылыдыр. Ејни нөв аләтләр, мисал үчүн, кәсән, дешән, ојан, зәрбә ендирән вә саир бу кими аләтләр мүхтәлиф эмәк просесләриндә тәтбиг едилир, дикәр тәрәфдән исә, ејни эмәк просесиндә ејни бир аләт мүхтәлиф эмәлијјат үчүн дә ишләдилир. Лакин эмәк просесинин мүхтәлиф эмәлијјаты бир-бириндән ајрылан кими вә һиссә фәһләсинин јеринә јетирдији һәр бир һиссә эмәлијјаты максимум дәрәчәдә мүкәммәл вә, демәли, мүстәсна бир форма алан кими,—мәнһз бу андан е'тибарән, кечмишдә мүхтәлиф мәнсәдләр үчүн олан аләтләрдә дәјишиклик етмәк лазым кәлир. Бу аләтләрин формасыны һансы истигамәтдә дәјишдирмәк лазым кәлдији тәчрүбәдә ашқара чыһыр, чүнки тәчрүбә кәстәрир ки, дәјишмәмиш формада галан аләтләрдән истифадә олунмасы мәнһз нә кими хүсуси чәтинликләр төрәдир. Мануфактуранын характерик хүсусијјәтләри әввәлән ондан ибарәтдир ки, иш аләтләри мүхтәлиф нөвләрә ајрылыр вә бунун сәјәсиндә ејни нөвдән олан аләтләр тәтбиг олундуғу һәр бир хүсуси саһә үчүн сабит форма алыр; бу хүсусијјәтләр һабелә ондан ибарәтдир ки, бу иш аләтләри ихтисаслара ујғунлашдырылыр вә бунун сәјәсиндә аләтләрин һәр бири анчаг спесифик һиссә ишчисинин әлиндә долғун иш көрә билир. Тәкчә Бирминкәмдә 500-ә гәдәр мүхтәлиф чәкич гајрылыр, һәм дә бу чәкичләрдән һәр бири јалныз хүсуси истеһсал просесиндә ишләдилмәк дејил, һәтта чоһ вахт бир нечә мүхтәлиф чәкич ејни бир просесин ајры-ајры эмәлијјатларында ишләдилир. Мануфактура дөврү иш аләтләрини һиссә фәһләринин јалныз хүсуси функцијаларына ујғунлашдырмагла бу аләтләри садәләшдирир, јахшылашдырыр вә мүхтәлифләшди-

рир³¹⁾. Бунунла да мануфактура дөврү, бир чох садэ алэтлэрин комбинасијасындан ибарэт олан машинын илк мадди шертлэрини јаратмыш олур.

Һиссэ фәһләси вэ онун ишлэтдији алэт, мануфактуранын садэ үнсүрлэридир. Инди исэ бүтөвлүкдэ кетүрүлән мануфактураны нэзәрдән кечирәк,

3. МАНУФАКТУРАНЫН ИКИ ЭСАС ФОРМАСЫ: ГЕТЕРОКЕН МАНУФАКТУРА ВЭ ҮЗВИ МАНУФАКТУРА

Мануфактуралар өз дахили гурулушуна көрә ики эсас формаја бөлүнүр; бу ики форма бәзән бир-биринә чулгашмыш шәкилдә олса да, маһијәтчә бир-бириндән фәргли ики формадыр вэ сонралар мануфактура ири машин сәнајесинә чеврилдикдә бу формалар һеч дә ејни рол ојнамыр. Мануфактуранын бу икили характери мәнсулун өз тәбиәтиндән ирәли кәлир. Мәнсул ја ајры-ајры һиссэ мәнсулларынын сырф механики бирләшмәси јолу илә әлдә едилир, ја да бир-биринә бағлы олуб бир-биринин ардынча кәлән бир сыра просес вэ әмәлијјатын нәтичәсиндә өз һазыр формасына кирир.

Мәсәлән, локомотив 5 000-дән артыг мүстәгил һиссәдән ибарәтдир. Лакин локомотив ири сәнајенин мәнсулу олдуғуна көрә биринчи нөв әсил мануфактураја нүмүнә ола билмәз. Саат исэ буна чох көзәл мисалдыр вә һәлә Уилјам Петти, мануфактурадакы әмәк бөлкүсүнү тәсвир етмәк үчүн сааты мисал көстәрмишдир. Нүрнберг сәнәткарынын фәрди мәнсулу олан саат, дөнүб бир чох һиссэ фәһләсинин ичтимаи мәнсулу олмушдур. Мәсәлән: саатын гәлибчиси; саатын јајыны һазырлајан фәһлә; сиферблатыны һазырлајан; инчә симләрини һазырлајан; саатын дашларыны һазырлајан фәһлә; әгрәбләрини гајыран; саатын көвдәсини гајыран фәһлә; јивләрини ачан фәһлә; бир чох голлара ајрылан зәрләмә фәһләси; сонра, саатын чархларыны гајыран фәһлә (һәм дә латун чарх гајыранлар ајры, полад чарх гајыранлар ајры); трибләри гајыран фәһлә; сааты гурма вә әгрәбләринин јерини дәјишдирмә механизмини гајыран фәһлә; *acheveur de rignon* (чархлары трибләр үзәриндә јеринә салыб бәркидир, фаскалары пардаглајыр вэ

³¹⁾ Дарвин елмдә јени бир дөвр ачан „Нөвләрин мәншәји“ әсәриндә битки вә һейванларын тәбии органлары һаггында дејир: „Ејни бир орган мүхтәлиф иш көрлүјү һалларда органларын дәјишмәсинә сабаб, бәлкә дә, будур ки, бу һалда тәбиин сечмә гануну, форманын һәр бир чүз’н дәјишмәсинә, бир органын аичаг ајрыча мүәјјан бир вәзифә дашыдығы һаллардакына нисбәтән даһа аз јардым көстәрир вә ја даһа аз мане олур. Мәсәлән, әи мүхтәлиф шәјләри кәсмәк үчүн ишләдилән бычаглар үмумијјәтлә аз-чох ејни формада гала биләр; ләкин бир алат аичаг мүәјјан бир мәгсәдлә ишләдилмәк үчүндүрсә, башга бир мәгсәдлә ишләдиләндә өз формасыны да дәјишмәлидир“.

и. а.); саатын тсапфаларыны гајыран фәһлә; planteur de finissage (мүхтәлиф чарх вә трибләри механизмә салы); finisseur de barillet (чархлары диш ачыр, дешикләри лазыми гәдәр бөјүдүр вә дилчәјини јајыны вә өзүнү бәркидир); саатын ишләмәсини тәнзим едән механизми һазырлајан, саат цилиндрлә ишләдикдә исә онун цилиндрләрини дә гајыран фәһлә; саатын ишләк чархларыны һазырлајан; рәггас гајыран фәһлә; саатын ракетини (тәнзим механизмини) һазырлајан фәһлә; planteur d'échappement (саатын ишләмәсини тәнзим механизмини јериндә гуран фәһлә); сонра repasseur de barillet (јајын цилиндрини вә дилчәјини јығмаг ишини баша чатдырыр); полад пардаглајан; чархлары пардаглајан; винтләри пардаглајан; рәгәм јазан; мина һазырлајан (миси миналајан); fabricant de pendants (анчаг саатын көвдәси үчүн һалга гајырыр); finisseur de charnière (латун әгрәб охуну көвдәнин шарниринә кецирир вә и. а.); faiseur de secret (саатын гапағыны ачан јајы көвдәдә јеринә салыр); нәггаш; зәрбчи; саатын көвдәсини пардаглајан фәһлә вә и. а. вә саирә; нәһајәт, саатын бүтүн механизмини гурашдырыб бирләшдирән вә сааты ишә салан фәһлә. Саатын чох аз һиссәси бир нечә әлдән кецир вә бүтүн бу *tembra disjecta* [бир-бириндән ајры олан үзвләр]¹⁸ јалһыз о заман бир фәһләнин әлиндә бирләшир ки, бу үзвләри бирләшдириб бүтөв бир механизм һалына салмаг лазымдыр. Бурада вә бу кими башга истеһсал саһәләриндә һазыр мәһсулун өз мүхтәлиф тәркиб һиссәләринә мүнәсибәти сырф кәнар мүнәсибәтдир, буна көрә дә бурада һиссә фәһләләринин бир е'малатханада бирләшмәси анчаг тәсадүфидир. Һиссә ишләрдә, Ваадт вә Невшател кантонларында олдуғу кими, ајрыча мүстәгил сәнәт шәклинә јеринә јетирилә биләр, һалбуки, мәсәлән, Ченеврәдә ири саат мануфактуралары вардыр, јә'ни һиссә фәһләләри бир капиталын идарәси алтында билаваситә кооперасија әсасында ишләјирләр. Лакин бурада да чох аз һаллар олур ки, саатын сиферблаты, јајы вә көвдәси мануфактуранын өзүндә һазырлансын. Бурада комбинәләшдирилмиш мануфактура истеһсалы анчаг мүстәсна һалларда әлверишлидир, чүнки евдә ишләјән фәһләләр арасындакы рәгабәт олдуҗа бөјүкдүр, истеһсалын бир чох һетерокен просесләрә парчаланмасы исә эмәк әләтләринин биркә ишләдилмәси имканыны, демәк олар, тамамилә арадан галдырыр; һалбуки истеһсал мәканча сәпәләнмиш һалда олдуғда капиталист, фабрик биналарына гојулан хәрчләрдән вә саирәдән азад олур³²). Лакин

¹⁸) 1854-чү илдә Ченеврәдә 80 000 саат истеһсал едилмишди ки, бу да Невшатель кантонундакы саат истеһсалынын бешдә бириндән дә азыр. Ваһид бир саат мануфактурасы һесаб едилә биләчәк Шо-де-Фон һәр ил Ченеврәдән икигәт артыг саат һазырлајыр. Ченеврәдә 1850-чи илдән 1861-чи иләдәк 720 000 саат һазырланмишлы. Бах: „Report from Geneva

гејд етмэк лазымдыр ки, евдә өзләри үчүн дејил, капиталист (fabricant, établissement) үчүн ишлэјән бу һиссә фәһләләринин вәзијјәти дә, анчаг өз сифаришчиләри үчүн ишлэјән мүстәгил сәнәткарын вәзијјәтіндән тамамилә фәрглидир³³⁾.

Мануфактуранын дикәр нөвүндә, онун мүкәммәл формасында истеһсал едилән мәһсул бир-биринә бағлы олан инкишаф фазаларындан, ардычыл просесләр сырасындан кечир, мәсәлән, ијнә мануфактурасы бу гәбилдәндир, бурада мәфтил 72 вә һәтта 92 нәфәр спесифик һиссә фәһләснинин әлиндән кечир.

Белә бир мануфактура әввәлдә дағыныг һалда олан сәнәтләри комбинәләшдирдијинә көрә мәһсулун ајры-ајры истеһсал фазалары арасындакы мөкан мәсафәсини азалдыр. Мәһсулун бир мәрһәләдән башга мәрһәләјә кечмәси үчүн лазым олан вахт вә, демәли, бу кечидләрә сәрф олунан әмәк азалыр³⁴⁾. Бу јолла әмәк мәһсулдарлығы сәнәтдәкинә нисбәтән хејли артыр вә бу артым үмумијјәтлә мануфактуранын кооперасија характериндән ирәли кәлир. Дикәр тәрәфдән, мануфактураја хас олан әмәк бөлкүсү принципи истеһсалын мүхтәлиф фазаларыны бир-бириндән ајырыр вә сәнәт характери дашыјан мүтабиг мигдар тәкләнмиш һиссә иш шәкли алыр. Бир-бириндән ајрылмыш функцијалар арасында әлагә јаратмаг вә бу әлагәни давам етдирмәк үчүн, мәһсулун даим бир әлдән башга әлә, бир просесдән башга просесә кечмәси лазым кәлир. Ири сәнәјә нөгтеји-нәзәриндән бу һал, хәрчләри артыран вә мануфактура принципинә дахилән хас олан характерик бир мәһдудијјәт ки-ми мејдана чыхыр³⁵⁾.

Мүәјјән мигдар хам материалы, мәсәлән, кағыз мануфактурасында чындыры вә ја ијнә мануфактурасында мәфтили көтүрсәк, мә'лум олар ки, мәһсул сон шәклинин аланадәк бу хам материал мүхтәлиф һиссә фәһләләри әлиндән вә заман е'тибары илә бир-биринин ардынча кәлән истеһсал фазаларын-

on the Watch Trade". „Reports". by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation the Manufactures, Commerce etc." дә, № 6, 1863. Мүраққәб мәһсул истеһсалындакы ајры-ајры просесләрин бир-бириндән асылы олмамасынын өзү артыг бу кими мануфактуралары ирә сәнәјенин машыны истеһсалына чевирмәји сон дәрәчә чәтинләшдирмәкдән башга, саат истеһсалында даһа ики хүсуси мәнәә вардыр: биринчиси, бу истеһсалын тәрбиә үнсүрләринин чох хырда олмасы вә әрифлијидир, икинчиси дә, зинәт шеји олан саатын чох мүхтәлиф формаларда гәјрилмәсыдыр. Лондонда ән јахшы фирмалар бир илдә чәтин ки, бир дүжүн ејни саат истеһсал едир. Мүвәфәғијјәтлә машыны тәтбиг едән Вашингтон вә Константен саат фабрики бир бойда вә бир формада ән чоху 3-4 чүр саат һазырлајыр.

³³⁾ Сәнәт ишинин јухарыда гејд едилди ки ми парчаландығыны, буна көрә дә иш алатләринин бир-бириндән ајрылдығыны вә ихтисас асасында бөлүдүјүнү, һетерокеи мануфактуранын классик нүмунәси олан саат истеһсалы тимсалында тәдгиг етмәк хүсусилә асандыр.

³⁴⁾ „Исанилар бир-биринә бу гәләр јахын мәсафәдә оlanda нәғлијјат үчүн ән аз әмәк сәрф олунмалыдыр" („The Advantages of the East-India Trade", p. 106).

³⁵⁾ „Мануфактурада мәһсулун кечдији мүхтәлиф истеһсал мәрһәләләринин бир-бириндән ајрылмыш олмасы вә әл әмәји тәтбиги шәрәитиндә бууну лабүдүјүнү, истеһсал хәрчләринин олдуғча артырыр, һәм тә итки башлыча олараг бир истеһсал просесиндән башгасына кечмәкдән ирәли кәлир" („The Industry of Nations". London, 1855, Part II, p. 200).

дан кечир. Лакин биз е'малатхананы мәчму бир механизм ки-ми нәзәрден кечирсәк, көрәрик ки, хам материал е'ни заманда бүтүн истеһсал фазаларында олур. Иссә фәһләләриндән ибарәт олан мәчму фәһлә, аләтләрлә силаһланмыш бир чох әлләринин бир гисми илә мәфтили чәкиб узатдығы һалда, е'ни заманда онун башга әл вә аләтләри бу мәфтили дүзәлдир, ону кәсир, учларыны итиләјир вә и. а. Просесин ајры-ајры мәрһәләләринин заман е'тибары илә бир-биринин ардынча кәлмәси онларын мәкан е'тибары илә бир-биринин јанында јерләшмәсинә чеврилир. Нәтичәдә мә'лум бир мүддәт әрзиндә даһа чох һазыр әмтәә әлдә едилир³⁶⁾. Мүхтәлиф ишләрин бу чүр е'ни заманда чәрәјан етмәси мәчму просесин үмуми кооперасија формасындан ирәли кәлирсә дә, кооперасија шәрәитини мануфактура нәинки һазыр шәкилдә тапмыш олур, һәтта сәнәткарлығы тәркиб үнсүрләринә парчаламагла һәмин шәрәити гисмән өзү дә јарадыр. Дикәр тәрәфдән, мануфактура анчаг фәһләни мәһсулун е'ни һиссәсини һазырламаға тәһким етмәклә әмәк просесинин һәмин ичтимаи тәшкилине наил олур.

Һәр бир һиссә фәһләсинин һиссә мәһсулу е'ни заманда е'ни бир мәһсулун јалныз мүәјјән инкишаф пилләси олдуғуна көрә, бир фәһлә башга бир фәһләјә вә ја бир груп фәһлә башга бир груп фәһләјә хам материал вермиш олур. Биринин әмәјинин нәтичәси, дикәринин әмәји үчүн башланғыч нөгтәси олур. Беләликлә, бурада бир фәһлә башга фәһләләрә иш вермиш олур. Һәр бир һиссә просесиндә нәзәрдә тутулан фәјдалы нәтичәни әлдә етмәк үчүн ләзым олан иш вахты тәчрүбәдә мүәјјәнләшир вә мануфактураның мәчму механизми белә бир шәртә әсасланыр ки, мә'лум иш вахтында мә'лум нәтичә әлдә едилмәлидир. Бир-бирини тамамлајан мүхтәлиф әмәк просесләри анчаг бу шәртлә заманча вә мәканча јан-јана вә е'ни заманда фәсиләсиз чәрәјан едә биләр. Ајдындыр ки, ајры-ајры ишләрин вә, демәли, ајры-ајры фәһләләрин бир-бириндән бу чүр биләвәситә гаршылығлы сурәтдә асылы олмасы, бу фәһләләрдән һәр бирини өз функцијасына анчаг зәрури иш вахты сәрф етмәјә мәчбур едир вә бунун нәтичәси олараг, мүстәгил сәнәтдәкине вә һәтта садә кооперасијадакына нисбәтән әмәкдә тамамилә башга чүр фәсиләсизлик, һәмаһәнклик, мүнтәзәмлик, гајдә³⁷⁾ вә хүсусән даһа јүксәк интензивлик әмәлә кәлмиш олур. Әмтәә

³⁶⁾ «Әмәк бөлкүсү әмәји е'ни заманда јеринә јетирилә биләчәк мүхтәлиф әмәлијатлара парчаламагла, вахта да гәнаәт едир... Ајрыча бир адамың далбадал јеринә јетирмәси ләзым кәлән мүхтәлиф әмәк просесләринин һәмәси бирдән јеринә јетирилдијинә көрә, мәсәлән, мүәјјән бир мүддәт әрзиндә бир чох тамамилә һазыр санчаг гајырмаг имканы әлдә едилир, һалбуки әкс тәғдирдә е'ни мүддәтдә анчаг тәк бир санчағын учуну кәсмәк вә итиләмәк мүмкүн оларды» (*Dugald Stewart*, ситат кәтириләи әсәр, сәһ. 319).

³⁷⁾ «Мануфактура ишчиләринин тәркиби нә гәдәр чох мүхтәлиф олса... Һәр бир ишлә бир о гәдәр чох гајдә вә интизам олар, бу ишә бир о гәдәр аз вахт вә әмәк сәрф олунар» [*The Advantages of the East-India Trade*. London. 1720, p. 68].

истеҗсалына анчаг ичтиман зәрури иш вахты сәрф олунмасы лазым кәлдиҗинә көрә, бу һал, әмтәә истеҗсалы шәраитиндә, үмумиҗәтлә десәк, рәгабәтин кәнардан көстәрдиҗи мәчбури тәзҗиг шәклиндә ашкара чыхыр, чүнки, сәтһи ифадә илә десәк, һәр бир аҗрыча истеҗсалчы өз әмтәсини базар гижмәтинә сатмалыдыр. һалбуки мануфактурада мәлүм иш вахтында мәлүм мигдар мәһсул һазырламаг, истеҗсал просесинин өзүнүн техники гануну олуp³⁸⁾.

Лакин мүхтәлиф әмәлиҗатларын тәләб етдиҗи вахт бир-биринә бәрабәр деҗилдир вә буна көрә дә бу әмәлиҗатлар бәрабәр мүддәттә мүхтәлиф мигдар һиссә мәһсулу верир. Демәли, һәр бир фәһлә күндән-күнә даим еҗни әмәлиҗаты җеринә җетирмәлидирсә, онда мүхтәлиф әмәлиҗатлар үчүн мүхтәлиф мигдар фәһлә лазымдыр; мәсәлән, һәрфхана мануфактурасында һәрфтәкән һәр 4 фәһләҗә һәрфи гәлибдән чыхардан 2 фәһлә вә чилалаҗан бир фәһлә тәләб олунур, чүнки һәрфтәкән фәһлә саатда 2 000 һәрф төкүр, гәлибдән чыхардан фәһлә 4 000 һәрфи гәлибдән чыхарыр, чилалаҗан исә 8 000 һәрфи чилалаҗыр. Бурада кооперасиҗа принципи өзүнүн ән садә формасына, җәни җекчине иш көрән бир чох адамын еҗни заманда тәтбиг едилмәси формасына гаҗыдыр; лакин инди бу принцип мәлүм үзви мүнәсибәти ифадә едир. Беләликлә, мануфактура әмәк бөлкүсү ичтиман мәчму фәһләнин кеҗфиҗәтчә мүхтәлиф органларыны нәинки садәләшдирир вә мүхтәлифләшдирир, һәм дә бу органларын кәмиҗәт мигдары үчүн, җәни бу хүсуси функсийаларын һәр бириндә чалышан фәһләләрин нисби саҗы вә җа фәһлә группларынын нисби кәмиҗәтләри үчүн мөһкәм риҗази пропорсиҗа да җарадыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү ичтиман әмәк просесини кеҗфиҗәтчә парчаламагла бәрабәр, бу просесини кәмиҗәт нормаларыны вә пропорсиҗаларыны да инкишаф етдирир.

Бир һалда ки, мүәҗҗән истеҗсал үчүн тәчрүбә әсасында мүхтәлиф һиссә фәһләси групплары арасында ән мәсәдәуҗгүн саҗ нисбәти гәрарлашмышдыр, онда истеҗсалын мигҗасы анчаг аҗры-аҗры фәһлә группларынын саҗыны һәмин нисбәтә мүтәнасиб сурәттә артырмагла кенишләндирилә биләр³⁹⁾. Бундан әлавә, белә бир чәһәт дә нәзәрдә тутулмалыдыр ки, еҗни бир фәрд

³⁸⁾ Бурасы вар ки, бир чох истеҗсал саһәлариндә мануфактура мүәссисәләри бу нәтиҗәни аичаг гисмәи әлдә едир, чүнки мануфактура, истеҗсал просесинин үмуми кимҗәви вә физики шәраитини там нәзарәт алтына алмага гадир деҗилдир.

³⁹⁾ „Бир һалда ки, тәчрүбә һәр бир мүәҗҗән мануфактура мәһсулунын хүсуси тәбиәтинә үҗгүн әларәг истеҗсалы ән әлверниҗли шәкиллә нечә һиссә әмәлиҗатларына бөлүшдүрмәк лазым кәлдиҗини вә һәр бир әмәлиҗат үчүн нә гәдәр фәһлә тәләб олундуҗуну көстәрмишдир, тәчрүбә нәтиҗәсиндә гәрарлашмыш бу саҗ нисбәтинә дүрүст риҗаҗәт етмәҗән мүәссисәләрни һамысында истеҗсал хәрчләри артыг олачагдыр... Сәнаҗе мүәссисәләринин чох бөҗүк мигҗасда кенишләnmәси сәбәбләриндән бири буудур“ (*Ch. Babbage. „On the Economy of Machinery“*. London, 1832. ch. XXI, p. 172. 173).

мә'лум ишлэри, һәчм чәһәтдән бөјүк вә ја кичиклијиндән асылы олмајараг, ејни дәрәчәдә асанлыгга көрә биләр; мәсәлән, жүксәк нәзарәт әмәји, һиссә мәнсулларын бир истехсал фазасындан башгасына кечмәси вә саирә бу гәбилдәндир. Буна көрә дә бу кими ишлэри ајырыб хүсуси фәһләләр тәрәфиндән көрүлән мүстәгил функцијалар шәклинә салмаг анчаг истехсалда мәшғул олан фәһләләрин сајы артырыланда әлверишли олур; лакин бу заман бүтүн фәһлә групплары да ејни пропорсијада артмалыдыр.

Ејни һиссә функцијасыны јеринә јетирән һәр бир ајрыча фәһлә группу, мә'лум мигдар фәһлә, јекчинс үнсүрләрдән ибарәт олуб мәчму механизмин хүсуси органыны тәшкил едир. Лакин бәзи мануфактураларда һәр бир белә группун өзү ишләк чисмин әлаһиддә парчасыдыр, мәчму механизм исә, бу бәсит истехсал организмләринин тәкраны вә ја артырылмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Мисал үчүн, бутулка мануфактурасыны көтүрәк. Бу мануфактура бир-бириндән хејли фәргли үч мүхтәлиф фазаја бөлүнүр. Әввәлән, һазырлыг фазасы: бу фазада хәлитә һазырланыр—гум, әһәнк вә саирә бир-биринә гатышдырылыр вә әридилиб сыјыг шүшә күтләси һалына салыныр⁴⁰⁾. Бу биринчи фазада, һабелә бутулканы күрәдән чыхартмаг, чешидләмәк, габлашдырмаг вә саир бу кими ишләрдән ибарәт олан сонунчу фазада мүхтәлиф һиссә фәһләләри мәшғулдур. Бутулканын әсил мә'нада истехсал едилмәси, јә'ни сыјыг шүшә күтләсиндән бутулка һазырламаг фазасы, һәмшүн ики фаза арасындадыр. Бир күрәнин ағзында бир групп фәһлә ишләјир; Инкилтәрәдә «hole» (пәнчәрә) фәһләләри адланан бу групп бир bottle maker [бутулкачы] вә ја finisher [күндәчи], бир blower [үфләјичи], бир gatherer [гурашдырычы], бир putter up [топлајычы] вә ја whetter off [пардагычы], бир дә taker in [гондарычы] дахилдир. Бу беш һиссә фәһләсн ваһид бир ишләк чисмин ајры-ајры органларыдыр, бу ваһид чисим исә анчаг бүтөв һалда, јә'ни анчаг беш нәфәрин билаваситә кооперасијасы кими фәәлијјәт көстәрә биләр. Бу беш үздән бири чатышмаса, бүтүн чисим һәрәкәтсиз галачагдыр. Лакин ејни бир әритмә күрәсинин бир нечә, мәсәлән, Инкилтәрәдә 4—6, ағзы олур, булардан һәр биринин габағында ода гаршы давамлы олуб, сыјыг шүшә илә долу әритмә тижаны вардыр ки, һәр биринин башында беш нәфәрдән ибарәт фәһлә группу ишләјир. Бурада һәр бир ајрыча групп билаваситә әмәк бөлкүсүнә әсасән ајрылыр, һалбуки јекчинс олан мүхтәлиф групплар арасындакы

⁴⁰⁾ Инкилтәрәдә әритмә күрәси, шүшә шејләрин һазырландыгы күрәдән ајры олур, башга јердә исә, мәсәлән, Белчыкада, бу проселәрин һәр икиси үчүн ејни күрәдән истифалә олунур.

иттифаг садә кооперасијадыр; бурада истеһсал васитәләринин бириндән, кәтирдиджимиз мисалда шүшә эритмә күрәсиндән, биркә ишләдилмәси сајәсиндә даһа артыг гәнаәтлә истифадә едилір. Һәрәсиндә 4—6 груп фәһләнин ишләдији һәр бир белә күрә, шүшә гајыран мүстәгил е'малатхана кими бир шејдир, шүшә мануфактурасы исә, истеһсалын башланғыч вә сон фазалары үчүн лазым олан бүтүн аваданлыг вә фәһләләри илә бирликдә бир нечә бу кими е'малатхананы әһатә едир.

Нәһажәт, гисмән мүхтәлиф сәнәтләрин комбинасијасындан әмәлә кәлән мануфактуранын өзү дә инкишаф едиб мүхтәлиф мануфактуралар комбинасијасы шәклини ала биләр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә ири шүшә мүәссисәләри ода гаршы давамлы эритмә тијанларыны өзләри гајырырлар, чүнки мәһсулуң яхшы олуб-олмајачағы хејли дәрәчә бу тијанларын кејфијјәтиндән асылыдыр. Бурада истеһсал васитәси мануфактурасы мәһсул мануфактурасы илә әлагәдардыр. Мәһсул мануфактурасы исә, әксинә, елә мануфактураларла әлагәдар ола биләр ки, онун вердији мәһсул о мануфактуралар үчүн хам материал олур вә ја сонралар о мануфактураларын мәһсулу илә бирләшир. Мәсәлән, бә'зи вахт флинтглас мануфактурасы шүшә чилаләјан мануфактура илә, һабелә мүхтәлиф шүшә габлар үчүн металдан гулп-һапаг һазырләјан латунәритмә мануфактурасы илә бирләшир. Бу һалда бир-бири илә бирләшмиш мүхтәлиф мануфактуралар мәчму бир мануфактуранын мәканча аз-чоһ ајрычалашмыш шө'бәләридир вә ејни заманда бир-бириндән асылы олмајан истеһсал просесләридир, чүнки бунлардан һәр биринин өзүнә мәхсус әмәк бөлкүсү олур. Комбинәләшдирилмиш мануфактуранын бә'зи үстүнлүкләри олдуғуна баһмајараг, өз әсасы үзәриндә һәгиги техники бирлик јарада билмир. Бу бирлик анчаг, мануфактура дөнүб машынлы истеһсал оландан сонра мејдана кәлир.

Әмтәәнин истеһсалына лазым олан иш вахтыны азалтмағы тез бир заманда өзү үчүн шүүрлу бир принцип кими е'лан едән мануфактура дөврү⁴¹⁾ ајры-ајры һалларда, хүсусән чоһлу адам ишләдилмәсини вә чоһлу гүввә сәрф едилмәсини тәләб едән бә'зи садә һазырлыг просесләриндә машынларын тәтбиг едилмәсини дә инкишаф етдирир. Мәсәлән, чоһ кечмәдән кағыз мануфактурасында чынданы дидмәк үчүн хүсуси дәјирманлар, металлуркијада исә күлчәни хырдаламаг үчүн һәвәнк машыңлары⁴²⁾ ишә салынды. Ән бәсит машын һәлә Рома империја-

⁴¹⁾ Буну биз, әзчүмлә У. Петти, Чон Беллерс, Ендру Јаррантонун әсәрләриндән, „The Advantages of the East-India Trade“ китабындан вә Ч. Ванкерлингнн әсәрләриндән көрүрүк.

⁴²⁾ Һәлә XVI әсрни ахырларында Франсада күлчәни хырдаламаг вә јумаг үчүн һәвәнк вә гәлбир ишләдилрди.

сындан мирас галмышдыр ки, бу да су дәјирманыдыр⁴³⁾. Сә-нәт дөврүндән дә бизә компас, барыт, китаб чапы вә автомат саат кими бөјүк кәшфләр галмышдыр. Лакин бундан сонра да машын јенә, Адам Смитин эмәк бөлкүсү илә јанашы олагаг машын үчүн ајырдыгы икинчи дәрәчәли ролу ојнамагда да-вам едир⁴⁴⁾. XVII әсрдә бә'зи сәһәләрдә машын тәтбиги чох мұһүм рол ојнамышдыр, чүнки бу тәтбиг мүасир механиканы јаратмагда о заманын бөјүк ријазиијатчылары үчүн әмәли да-јаг нөгтәси олмуш вә онларда һәвәс ојатмышдыр.

Мәһз мануфактура дөврүнә хас олан механизм, бир чох һис-сә фәһләсиндән ибарәт олан мәчму фәһләнин өзүдүр. Әмтәә истеһсалчысынын вахташыры јеринә јетирдији вә онун эмәк просесиндә говушуб бүтөв бир шәкил алан мүхтәлиф әмәлиј-јатлар, истеһсалчынын гаршысында мүхтәлиф тәләбләр ирәли сүрүр. Истеһсалчы бир һалда чохлу гүввә сәрф етмәли, башга бир һалда чох чевик, үчүнчү һалда чох диггәтли олмалыдыр вә и. а ; ләкин ејни бир фәрлдә бүтүн бу кејфијәтләр ејни дәрәчәдә олмур. Мүхтәлиф әмәлијјатлар бөлүндүкдән, тәклән-диклән вә бир-бириндән тәчрид олундугдан сонра фәһләләр дә өз башлыча габиліјјәтләринә ујғун олагаг бөлүнүр, тәс-ниф олунур вә группара ајрылырлар. Беләликлә, фәһләләрин тәбии хүсусијјәтләри, эмәк бөлкүсүнүн көк салыб инкишаф етмәси үчүн бир зәмин олурса, дикәр тәрәфдән, мануфактура тәтбиг едилдикдә, өз тәбиәтинә кәрә јалныз биртәрәфли хүсу-си функцијалары јеринә јетирмәк үчүн јарарлы олан иш гүввә-ләрини инкишаф етдирир. Бу һалда мәчму фәһлә бүтүн истеһ-сал кејфијјәтләринә ејни дәрәчәдә мәһарәтлә малик олур, һәм дә бу мәһарәтини олдугча гәнаәтлә сәрф едир, чүнки о, хүсуси бир фәһлә вә ја хүсуси бир фәһлә группунда фәрдиләшмиш олан һәр бир органыны анчаг онун спесифик функцијасыны јеринә јетирмәк үчүн тәтбиг едир⁴⁵⁾. Һиссә фәһләси мәчмусу

⁴³⁾ Машынын бүтүн инкишаф тарихини ун дәјирманынын инкишаф тарихиндән көрмәк олар. Инкишәсә фабрика һәлә бу күнә гәдәр mill [дәјирман] дејилер. XIX әсрин биринчи он илләриндә техникада һаггында алманча јазылан әсәрләрдә дә, нәнкики тәбнәт гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилән машынлары, һәтта механики чыһазлар тәтбиг едән һәр бир ману-фактураны алдандырмаг үчүн Mühle [дәјирман] сөзүнүн ишләдилдијинә тәсадүф едирик.

⁴⁴⁾ Охучу бу әсрин дөрдүнчү китабындан көрәчәкдир ки, А. Смит эмәк бөлкүсү һаг-гында һеч бир јени фикир сөйләмәмишдир. Мануфактура дөврү һаггында үмуми нәтичәләр чыхаран бир иғтисадчы олмаг е'тибары илә онун үчүн характерик олан чәһәт, эмәк бөлкү-сүнә хүсуси әһәмијјәт вермәсидир. Ири санајә инкишаф етдикчә Лодердел, даһа сонрақы дөврә исә Јур машына анчаг икинчи дәрәчәли рол верән А. Смитин бу фикринә гаршы е'тираз етмишдир. Бундан башга А. Смит, пләтләрин нөвләра ајрылмасыны, јә'ни ману-фактурада һиссә фәһләләрини өзләрини бөјүк рол ойнадыгы вә иш машынылары ихтирасы илә гарышдыр. Машын ихтира етмәк сәһәсиндә мануфактура фәһләләри дејли, — алимләр, сәнәткарлар, һәтта кәндиләр (Бридли) вә башгалары рол ојнамышлар.

⁴⁵⁾ „Мануфактурада ишин мүхтәлиф дәрәчәдә мәһарәт вә гүввә тәләб едән бир нечә-мүхтәлиф әмәлијјата бөлүндүјинә кәрә, мануфактура сәһибә өзүнү мәһз һәр бир әмәлијјат үчүн ләзым олдуғу гәдәр гүввә вә мәһарәтлә тә'мин едә биләр. Мәһсулу һазырламаг про-сеси тәк бир фәһләнин өһдәсинә дүшсәјди, ејни бир фәрдин ән зәриф ишләри кәрә билмәк үчүн кифәјәт гәдәр мәһарәти вә ән ағыр ишләри кәрә билмәк үчүн кифәјәт гәдәр гүввәси олмалы иди“ (Ch. Babbage, ситат кәтириән әсәр, фәсил XIX).

фәһләнин бир органы кими һәрәкәт етдикдә, онун биртәрәфли вә һәтта гүсурлу олмасы, онун үчүн бир мәзијјәт олур⁴⁶⁾. Биртәрәфли функцијаны јеринә јетирмәк адәти ону инстинктив бир архайынлыгга һәрәкәт едән органа чевирир, мәчму механизм әлагәси исә, ону машинынын ајрыча бир һиссәси кими мүнтәзәм ишләмәјә вадар едир⁴⁷⁾.

Мәчму фәһләнин мүхтәлиф функцијалары бир-бириндән садә вә ја мүрәккәб, бир-бириндән ашағы вә ја јүксәк дәрәчәли ола биләчәјинә кәрә онун органлары, фәрди иш гүввәләри чох мүхтәлиф дәрәчәли тәһсилә малик олмалыдыр вә буна кәрә онларын дәјәри дә чох мүхтәлифдир. Беләликлә, мануфактура, иш гүввәләри ијерархијасы јарадыр вә буна әмәк һаггы дәрәчәләри мұтабиг олур. Фәрди фәһлә бир тәрәфдән бүтүн өмрү боју јеринә јетирдији биртәрәфли функцијаја ујғунлашырса, дикәр тәрәфдән мүхтәлиф иш әмәлијјәтлары да ејни дәрәчәдә бу тәбин вә тәчрүбәдә әлдә едилмиш бачарыг ијерархијасына ујғунлашыр⁴⁸⁾. Һалбуки һәр бир истеһсал прәсеси, һәр бир адамын ејни дәрәчәдә бачара биләчәји мә'лум садә һәрәкәтләр тәләб едир. Инди бу һәрәкәтләр, истеһсал фәәлијјәтинин даһа мәзмунлу чәһәтләри илә өз зәиф әлагәсини кәсир вә тамамилә мүстәсна функцијалар шәклиндә донуб мөһкәмләнир.

Буна кәрә дә мануфактура, әһатә етдији һәр бир сәнәт сәһәсиндә тә'лимсиз адланан елә фәһлә категоријасы јарадыр ки, сәнәткарлыг истеһсалы бу кими фәһләләри әсла гәбул етмирдиди. Мануфактура биртәрәфли ихтисасы, үмумијјәтлә әмәк габилитјәти һесабына ән јүксәк мөһарәт дәрәчәсинә чатдырыр вә һәр бир инкишафдан мөһрум олмағын өзүнү хүсуси бир ихтисас шәклинә салыр. Дәрәчәләр ијерархијасы илә јанашыр фәһләләр арасында садәчә, тә'лимли вә тә'лимсиз фәһләләр бөлкүсү дә әмәлә кәлир. Тә'лимсиз фәһләләри өјрәтмәк хәрчи тамамилә арадан галхыр, тә'лимли фәһләләри өјрәтмәк хәрчи исә, онларын функцијалары бәситләшдијинә кәрә сәнәткар-

⁴⁶⁾ Мәсалән, әзәләләрин биртәрәфли инкишаф етмәси, сүмүкләрин әјилмәси вә и. а.

⁴⁷⁾ Бир шүшә мануфактурасынын баш мүддир олан ч-б У. Маршалл, јенијетмә фәһләләрин нә јолла даим интенсив ишләдилдији барәсиндә истинтаг комиссијасы үзү тәрәфиндән верилән суалда чох јахшы чаваб вериб демилдир: "Онлар өз ишләриндә е'тинисыз ола билмәзләр; ишә башладылармы, ону давам етдирмәдилдирләр; онлар ејни бир машинын һиссәләри кими бир шәјирләр" ("Children's Employment Commission. Fourth Report". 1865, p. 247.).

⁴⁸⁾ Д-р Јур ири сәнәтә үчүн јазығы мәдһијәсиндә мануфактуранын спесифик характерини, онун кими мубәһисә нијјәти олмамыш әввалки итисалчылар, һәттә өз мүсәһрәринә, мәсалән, ријазилјјәтчы вә механик олмаг е'тибары илә Јурун өзүндән јүксәк олуб сәнәјени мануфактура негәји-нәзәрндән тәдиг едән Балбәчә һисбәти даһа ичә гаврајы. Јур дејир: "Фәһләнин һәр бир һиссә әмәлијјәтына ујғунлашмасы, әмәк бөлхүсүүн мәһијјәтини тәшкил едир". Дикәр тәрәфдән Јур бу бөлхүүнү "ишләрин мүхтәлиф фәрди габилитјәтләре ујғунлашдырылмасы" адландырыр вә, нәһјәт, бүтүн мануфактура системини "мөһарәт дәрәчәләри системи", "әмәјни мүхтәлиф мөһарәт дәрәчәләринә кәрә бөлүмәси" вә сәһрә кими характеризә едир (*Ure. „Philosophy of Manufactures“, p. 19—23. passim*).

ларын хэрчиндэн аз олур. Һәр ики һалда иш гүввэсинин дэјәри ашағы дүшүр⁴⁹⁾. Мүстәсна һаллар јалныз о заман мүшәһиди едилир ки, эмэк просесинин парчаланмасы, бир-бири илә әләгәдәр олан елә јени функцијалар доғурур ки, бунлар сәнаткарлыг истеһсалында ја һеч јох иди, ја да мәһдуд мигјасда вар иди. Фәһләни өјрәтмәк хәрчләринин арадан галхмасы вә ја азалмасы нәтичәсиндә иш гүввэсинин нисбәтән учузлашмасы, капиталын билаваситә даһа кениш өлчүдә артмасы демәкдир, чүнки иш гүввэсинин тәкрат истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтыны азалдан һәр шеј, изафи эмэк саһәсини кенишләндирир.

4. МАНУФАКТУРА ДАХИЛИНДӘ ЭМЭК БӨЛКҮСҮ ВЭ ЧӘМИЈӘТ ДАХИЛИНДӘ ЭМЭК БӨЛКҮСҮ

Биз әввәлчә мануфактуранын мәншәјини, сонра онун садә үнсүрләри олан һиссә фәһләни вә онун ишләтдији әләти вә, нәһәјәт, мануфактуранын бүтөвлүкдә көтүрүлмүш механизмини нәзәрдән кечиртдик. Инди исә, мануфактура эмэк бөлкүсү илә, һәр бир әмтәә истеһсалынын үмуми әсасыны тәшкил едән ичтимаи эмэк бөлкүсү арасындакы мүнасибәтдән гысача бәһс едәк.

Анчаг әмәјин өзү нәзәрдә тутуларса, ичтимаи истеһсалын өз бөјүк саһәләринә, нәсәлән, әкинчилијә, сәнајәјә вә саирәјә бөлүмәсини үмуми [im Allgemeinen] эмэк бөлкүсү адландырмаг олар, бу истеһсал саһәләринин нөвләрә вә јарымнөвләрә бөлүмәсини хүсуси [im Besonderen] эмэк бөлкүсү, е'малатхана дахилиндәки эмэк бөлкүсүнү исә фәрди [im Einzelnen] эмэк бөлкүсү адландырмаг олар⁵⁰⁾.

Мануфактура дахилиндәки эмэк бөлкүсү кими, чәмијјәт дахилиндәки эмэк бөлкүсүнүн дә вә буна мұвафиг олараг һәр фәрди анчаг мұәјјән бир пешә чәрчивәси илә мәһдуд етмәјин дә инкишафынын бир-биринә әкс ики башланғыч нөгтәси вардыр. Аилә дахилиндә^{50a)}—инкишаф давам етдикчә гәбилә да-

⁴⁹⁾ Һәр бир пешәкар фәһлә... бир иши вәрдиш едиб тәкилләшдирмәк нмканы әлзә етмәклә... учузлашыр* (*Ure. „Philosophy of Manufactures“, p. 19.*)

⁵⁰⁾ Эмэк бөлкүсү ән мұхтәлиф пешәләрин ажрылыб тәкләмәсиндән бошланыр вә фәһләләри, мануфактурада олдуғу кими, ејни бир мәһсуду һазырламағла мәшғул олан ажры-ажры группара бөлмәк дәрәчәсинә чатыр* (*Storch. „Cours d'Economie Politique“, Paris нәшри, I чилд, сәһ 173.*) „Мә'лум мәдәнијјәт дәрәчәсинә чатан халғлар арасында үч гәбилдән олан эмэк бөлкүсүнә тәсалүф едилрик: үмуми эмэк бөлкүсү адландырдығымнә биринчи бөлкү истеһсалчыларын милли истеһсалда үч әсас саһә олан әкинчиләрә, сәнајәчиләрә вә әлвәрчиләрә бөлүмәсиндән ибарәтдир; хүсуси эмэк бөлкүсү адландырыла биләчәк икинчи бөлкү һәр бир истеһсал саһәсинин нөвләрә бөлүмәсиндән ибарәтдир... Нәһәјәт, әсил мәнада иш вә ја эмэк бөлкүсү адландырыла биләчәк үчүнчү гәбилә истеһсал бөлкүсү, ажры-ажры сәнәт вә ја пешәләр дахилиндәки бөлкүдүр ки... бу да мануфактура вә е'малатханаларын чохунда мүшәһиди едилрик* (*Skarberk, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 84, 85.*)

^{50a)} {3-чү нәшрә гәјд. Башарий]әтин ибтидан һалынын сонракы чоҳ әсәслы тәдғиги мұәллифи бу нәтичәә кәтиришидир ки, әввәлчә аилә инкишаф едиб гәбилә шаклини алма-

килиндэ дэ—тэбии эмэк бөлкүсү чинс вэ јаш фэргиндэн доғур, јә’ни халис физиоложи зэмин үзэриндэ баш верир вэ ичтимаи һэјат кенишлэндикчэ, эһали артдыгча, хүсусилэ дэ мүхтэлиф гәбилэлэр арасында ихтилафлар эмэлэ кәлиб бир гәбилэ баш-галларына табе едилдикчэ, эмэк бөлкүсү өз даирәсини кениш-ләндирир. Дикер тәрәфдән, артыг јухарыда гејд етдијим кими, мәнсул мүбадиләси мүхтэлиф аиләләрин, гәбиләләрин вэ ич-маларын тәмас етдикләри нөгтәләрдә башланыр, чүнки бәшәр мэдәнијјәтинин илк чағларында ајры-ајры фәрдләр дејил, аиләләр, гәбиләләр вэ саирәләр бир-бири илә мүстәгил бир ваһид кими әлағәјә кирирләр. Мүхтэлиф ичмалар өз мүһит-ләриндә мүхтэлиф истеһсал васитәләри вэ мүхтэлиф һэјат ва-ситәләри тапырлар. Буна көрә дэ онлар бир-бириндән истеһ-сал үсуллары, һэјат тәрзи вэ истеһсал етдикләри мәнсуллар чәһәтдән фәргләнирләр. Тэбии сурәтдә мејдана кәлиб артан бу фәргләр она сәбәб олур ки, ичмалар бир-бири илә тәмас етдикдә мәнсул мүбадиләсинә башлајырлар, беләликлэ дэ һәм-ин мәнсуллар тәдричлэ әмтәәјә чеврилир. Мүбадилә истеһ-сал даирәләри арасында фәрг төрәтмәк дејил, артыг бир-би-риндән фәргли олан бу даирәләр арасында рабитә јарадыр вэ онлары мөчму ичтимаи истеһсалын бир-бириндән аз вэ ја чох дәрәчәдә асылы олан саһәләринә чевирир. Бурада ичтимаи эмэк бөлкүсү, әввәлдә мүхтэлиф олан, лакин бир-бириндән асылы олмајан истеһсал даирәләри арасындакы мүбадилә ва-ситәси илә баш верир. О јердә ки, физиоложи эмэк бөлкүсү башланғыч нөгтәсидир, орада билаваситә битишик олан та-мын әлаһиддә органлары парчаланыр, ајрылыр,—һәм дэ бу ајрылмаја тәкан верән башлыча амил башга ичмаларла әмтәә мүбадиләси олур,—вэ мүстәгилләшир, онларын араларында галан әлағә анчаг, ајры-ајры ишләрин вердији мәнсуллар бир әмтәә кими мүбадилә олундугда һәмин ишләр арасында эмәлә кәлән әлағәдән ибарәт олур. Бир һалда әввәлчә мүстәгил олан шеј өз мүстәгиллијини итирир, башга һалда исә әввәлчә мүс-тәгил олмајан шеј мүстәгиллик кәсб едир.

Әмтәә мүбадиләси васитәси илә мејдана кәлиб инкишаф едән һәр бир эмэк бөлкүсүнүн әсасы шәһәрин кәнддән ајрыл-масыдыр⁵¹⁾. Демәк олар ки, чәмијјәтин бүтүн игтисади тарихи.

мышдыр. әксинә, гәбилә өзү ган гоһумлуғуна әсасланан инсан чәмијјәтинин илк тэбии формасы олмушдур, белә ки, мүхтэлиф аилә формалары јалныз гәбилә иттифағларынын позулмаға башламасы нәтичәсиндә сонралар инкишаф етмишдир. Ф. Е.}

⁵¹⁾ Сер Чөмс Стүарт бу чәһәти башгаларындан даһа јакшы ајдынашдырмышдыр. Оуну јаздығы вэ Адам Смитин „Wealth of Nations“ әсариндән он ил әввәл чалдан чыхмыш әсарини инди нә гәдәр аз мәшһур олдуғу, әзчүмлә, ондан көрүнүр ки, Малтусун парас-тишкарлары һәтта билмирләр ки, оуну „эһали“ һаггындакы әсарини биринчи нәшри, әсә-рин сурф тәмтәрағлы һиссәси нәзәрә алынмаса, демәк олар башлаи-баши, Стүартдан, һабелә кешиш Уоллес илә кешиш Таунсендин әсарләриндән чырпышдырлымышдыр.

бу экслијин һәрәкәтиндә јекунлашыр, лакин бурада биз даһа бу мәсәлә үзәриндә дајанмајачағыг.

Мануфактура дахилиндә эмәк бөлкүсүнүн илк мадди шәрти, ејни заманда ишлән фәһләләрин мүәјјән мигдарда олмасыдырса, чәмијјәт дахилиндә эмәк бөлкүсүндә исә ејни шәрт әһалинин мигдары вә сыхлығындан ибарәтдир; бурада әһалинин мигдары вә сыхлығынын ојнадығы рол, бир жығын инсанын ејни е'малатханада бир јерә жығышмасынын ојнадығы ролун ејнидир⁵²⁾. Лакин әһалинин бу сыхлығы нисби бир шејдир. Әһалиси нисбәтән аз, рабитә васитәләри исә инкишаф етмиш бир өлкәдә әһалинин сыхлығы, әһалиси чох, рабитә васитәләри исә инкишаф етмәмиш башга бир өлкәдә нисбәтән даһа артыг олур; бу мә'нада көтүрсәк Америка иттифагынын шимал штатларында әһалинин сыхлығы, мисал үчүн, һиндис-тандакындан артыгдыр⁵³⁾.

Эмтәә истеһсалы вә эмтәә тәдавүлү капиталист истеһсал үсулунун үмуми зәмини олдуғуна көрә мануфактура эмәк бөлкүсү дә чәмијјәт дахилиндә эмәк бөлкүсүнүн мә'лум дәрәчәдә јеткинләшмиш олмасыны тәләб едир. Әксинә, мануфактура эмәк бөлкүсү өзү дә ичтимаи эмәк бөлкүсүнә әкс тә'сир көстәриб ону даһа да инкишаф етдирир вә кенишләндирир. Эмәк аләтләри мүхтәлиф нөвләрә ајрылдыгча, бу аләтләри һазырлајан истеһсал саһәләри дә кетдикчә даһа чох нөвләрә ајрылыр⁵⁴⁾. Мануфактура истеһсалы, о вахтадәк дијәр сәнаје саһәләри илә әсас вә јахуд јардымчы бир саһә кими әлағәдар олуп ејни истеһсалчынын ишләтдији бир сәнаје саһәсинә јајылдыгда, дәрһал парчаланма вә тәкләнмә просеси башланыр. Мануфактура мә'лум бир эмтәә истеһсалынын ајрыча бир пилләсини әһатә едирсә, һәммин эмтәәнин истеһсалынын мүхтәлиф пилләләри дөнүб мүстәгил пешә олур. Јухарыда гејд етмишдик ки, һазыр мәһсул һиссә мәһсулларынын халис механики бирләшмәсиндән ибарәт олдугда, һиссә ишләри дә ајрыча сәнәт шәклиндә тәкләниб ајрыла биләр. Мануфактура дахилиндә эмәк бөлкүсү даһа мүкәммәл олмаг үчүн, ејни бир истеһсал саһәси,—бу саһәдәки хаммалын мүхтәлифлијиндән вә

⁵²⁾ „Һәм ичтимаи әлағәләрин инкишаф едә билмәси үчүн, һәм дә эмәк мәһсулдарлығын артырмагдан өтрү ләзим олан гүввәләрин комбинасијасыны јаратмаг үчүн әһалинин мә'лум дәрәчәдә сых олмасы тәләб олунур“ (*James Mill*. „Elements of Political Economy“. London. 1821, p. 50). „Фәһләләрин сажы артыдыгда... чәмијјәтин мәһсулдар гүввәси, һәммин әнтымы эмәк бөлкүсүнүн еффеқтинә вурмаг јолу илә алынган нәтичәдә мүвәфиғ пропосијада чохалыр“ (*J. Hodgskin*. „Popular Political Economy“, p. 120).

⁵³⁾ 1861-чи илдән е'тибарән памбыға бөјүк тәләб олдуғуна көрә Ост-Һиндин әһалиси сых олан бә'зи рајонларында чәлтик истеһсалынын азлалмасы һесабына памбыг истеһсалы артып. Бә'зи јерләрдә ачыг башланды, чүнки рабита васитәләринин азлығы үзүндән вә демәли, физики рабитә олмадығына көрә чәлтији гыт олан рајонлара башга рајонлардан ајуу кәтирилә билмәди.

⁵⁴⁾ Мәсәлән, Һолландијада тохума мәкији истеһсалы һалә XVII әсрдә ајрыча сәнаје саһәси иди.

ејни бир хаммалын ала билэчэји мүхтэлиф формалардан асылы олага, — мүхтэлиф мануфактуралара, бэ'зэн дә тамамилэ јени мануфактуралара бөлүнүр. Мәсэлэн, тәкчә Франсада һәлә XVIII әсрин биринчи жарысында 100 чешиддән артыг ипәк парча тохунурду, Авинјонда исә, мәсэлән, белә бир ганун гојулмушду ки, «һәр шакирд бүтүн варлығыны анчаг бирчә мәһсулун һазырланмасыны өјрәнмәјә һәср етмәли вә бирдән бир нечә мәһсулун һазырланмасы үсулларыны өјрәнмәмә-линдир».

Мүәјјән истеһсал саһәләрини өлкәнин мүәјјән рајонларына тәһким едән әрази әмәк бөлкүсү, һәр чүр хүсусијјәтдән истифадә едән мануфактура истеһсалы оајәсиндә јени бир тәкан алмыш олуp⁵⁵⁾. Мануфактура дөврүндә дүнја базарынын ке-нишләнмәси вә мүстәмләкә системи чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнә зәнкин материал верир, чүнки бунларын һәр икиси мануфактура дөврүнүн мөвчуд олмасынын үмуми шәртләри сырасына дахилдир. Әмәк бөлкүсүнүн игтисади саһә илә јанашы олага чәмијјәтин бүтүн башга даирәләрини дә нечә эһатә етдијини вә һәр јердә инсанлары дар пешә вә ихтисаслара ајырмағын, инсаны хырдаламағын бүнөврәсини нечә гојдуғуну бурада тәдгиг етмәјин јери дејилдир; һәлә А. Смитин мүәллими А. Ферқусон инсанын бу чүр хырдаланмасы һагғында демишдир: «Биз илотлар милләтијик, арамызда азад адам жохдур!»⁵⁶⁾.

Лакин чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсү илә е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсү арасында бир чох бәнзәјиш вә әлагә олдуғуна бахмајараг, бу ики тип бөлкү арасында јалһныз дәрәчә е'тибары илә дејил, маһијјәт е'тибары илә дә фәрг вардыр. Дахили әлагә мүхтэлиф истеһсал саһәләрини эһатә етдији јердә бу бәнзәјиш неч бир шүбһә төрәтмәдән, чох ајдын нәзәрә чарпыр. Мәсэлән, малдар дәри верир, даббаг бу дәри-дән көн һазырлајыр, чәкмәчи бундан чәкмә тикир. Бунлардан һәр бири бурада анчаг јарымфабрикат истеһсал едир, тамамилә һазыр шеј исә бу ајрыча ишләрин комбинәләшдирилмиш мәһсулудур. Малдара, даббаға вә чәкмәчијә истеһсал вәситәләри верән мүхтэлиф әмәк саһәләри дә бураја әләвә олунур. А. Смит кими белә күман етмәк олар ки, куја бу ичтимаи әмәк бөлкүсү илә мануфактура әмәк бөлкүсү арасындакы фәрг анчаг субъектив фәргдир, анчаг мүшаһидәчинин нәзәриндә мөв-

⁵⁵⁾ „Мәкәр Инкиләтә јун санајени мүәјјән јерләрдә дәрин көк салаи мүхтэлиф нис-сәләрә вә ја саһәләрә бөлүнмәмишдирми вә бүтүн истеһсалат тамамилә вә ја әксәријјәтлә бу саһәләрдә бирләшмәмишдирми: зәриф јун парча Сомерсетширдә, габа јун парча Јоркширдә, икени парча Ексетердә, ипәк Салберидә, креп Норичдә, јарыјун парча Кендаллдә, эдјаллар Уитнидә вә башга јерләрдә истеһсал едилмири“ (*Berkeley*. „The Querlist“, 1750, § 520).

⁵⁶⁾ A. Ferguson. „History of Civil Society“. Edinburgh, 1767. Part IV, sect II, p. 285.

чуд олан фәргдир, чүнки мүшаһидәчи мануфактурада мөкан е'тибары илә бирләшмиш олан мүхтәлиф һиссә ишләри бир бахышда көрә билир, ичтиман истеһсалда исә, онун аҗры-аҗры саһәләри мөканча хеҗли дағыныг олдуғуна вә һәр бир саһәдә саҗча чохла фәһлә ишләдиҗинә көрә бу әлагә пәрделәнмиш олур⁵⁷⁾. Малдар, даббағ вә чөкмәчинин бир-бириндән асылы олмаҗан ишләри арасында әлагә җарадан нәдир? Бунларын мөһсулунун әмтәә кими мөвчуд олмасыдыр. Бәс, мануфактурадакы әмөк бөлкүсүнүн характерик чәһәти нәдир? Одур ки, бурада һиссә фәһләси әмтәә истеһсал етмиш⁵⁸⁾. Анчаг бир чох һиссә фәһләсинин үмуми мөһсулу дөнүб әмтәә олур⁵⁹⁾. Чә-миҗјәт дахилиндә әмөк бөлкүсү, мүхтәлиф әмөк саһәләри мөһсулунун алыныб-сатылмасы васитәси илә баш верир; мануфактура дахилиндә һиссә ишләри арасындакы әлагә исә, мүхтәлиф иш гүввәләринин еҗни бир капиталист сатылмасы вә бу капиталистин һәмин иш гүввәләриндән комбинәләшдирилмиш бир иш гүввәси кими истифадә етмәси васитәси илә җарадылыр. Мануфактура әмөк бөлкүсү шәрантиндә истеһсал васитәләри бир капиталистин әлиндә тәмәркүзләшмәлидир, ичтиман әмөк бөлкүсү шәрантиндә исә истеһсал васитәләри бир-бириндән асылы олмаҗан бир чох әмтәә истеһсалчылары

⁵⁷⁾ О деҗир ки, асил мануфактураларда әмөк бөлкүсү даһа кеңиш өлчүдә нәзәрә чарпыр, чүнки «бурада, мүхтәлиф әмөк саһәләринин һәр бириндә ишләјән фәһләләри чох вахт еҗни бир е'малатханада бирләшдирилмәк олур, беләликлә мүшаһидәчи да онлары бир бахышда көрүб гавраҗыр. Чох мигдар әһалинин кеңиш тәләбләринин өдәмәли олан бөҗүк мануфактураларда (1) исә, әксинә, һәр бир аҗрыча әмөк саһәсиндә о гәдәр фәһлә ишләјир и. онларын һәмсыны еҗни бир е'малатханада бирләшдирилмәк мүмкүн деҗилдир... бурада әмөк бөлкүсү һеч дә о гәдәр чох нәзәрә чарпыр» (A. Smith. „Wealth of Nations., b. I, ch. I). Јенә һәмин фәслин «Мәдәни вә чычакләнен бир өлкәдә ади сәнәткарын вә ја күнәмүзд фәһләсинин күзәрәмина бир нәзәр җетирин...» сөзләри илә башланан, сонра да, ади бир фәһләнин тәләбатыны өдәмәк үчүн нә гәдәр чох истеһсал саһәләринин биркә саҗла чалышдыгы тәсвир олунан мөшһур җер, дәмәк олар ки, һәрфиҗјән Б. Мандевилли «Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits» әсәриндәки гәҗдләрдән чырпышдырылмышыр (биринчи нәшри 1705-чи илдә гәҗдләрсиз, икинчи 1714-чү илдә гәҗдләрлә чыхмышдыр).

⁵⁸⁾ «Даһа бурада, фәһлә әмөк үчүн таби мөкафат адаландырыла биләчәк һеч бир шеҗ жохдур. һәр фәһлә, тамыш анчаг бир һиссәсинин истеһсал едир вә бу һиссәләрдән һәр биринин өзләјүндә һеч бир дәҗри вә ја фәјдәсы олмалығына көрә, бурада елә бир шеҗ жохдур ки, фәһлә дуруб деҗә билсин: «Бу һәмин мөһсулумдур, буну мән өзүм үчүн сахларам» („Labour Defended against the Claims of Capital“, London, 1825, p. 25). Бу кезәл әсәрин мүәллифин, јухарыда әсәриндән ситатлар кәтирдјимиз Т. Ђоскиндинр.

⁵⁹⁾ 2-чи нәшрә гәҗд. Ичтиман әмөк бөлкүсү илә мануфактура әмөк бөлкүсү арасындакы бу фәргин әмәли тиссалы јанкилар үчүн верилмишдир. Вәтәндаш мүһаррибәси заманы Вашингтонда ичәд едилән јени веркиләрдән бири дә «бүтүн сәнәҗе мөһсулларындын» алыны 6% аксиз иди. Лакин суал олунур: сәнәҗе мөһсулу нә дәмәкдир? Гауиверчин бунун чығыбында белә деҗир: «Ғәҗрылмыш олан» (when it is made) һәр бир шеҗ мөһсулдуру вә бу шеҗ сатыла һазырдырса, дәмәли Ғәҗрылмышдыр. Бир чох мисаллардан бири булду. Кеҗмишлә Нју-Јорк вә Филадельфия мануфактураларында чәтири бүтүн һиссәләри илә бир җердә «Ғәҗрылмышлар». Лакин чәтири тамамыла мүхтәлиф һиссәләрин mixtum compositum [бирләшмәсиндәки] ибарәт олдуғуна көрә, бу һиссәләрин һазырланмасы тәдрәҗлә дөнүб мүхтәлиф җерләрдә бир-бириндән асылы олмаҗан хүсуси истеһсал саһәләринин ишн олду. Бу саһәләрин һиссә мөһсуллары чәтир мануфактурасына аҗрыча әитәә шәклиндә дахил олуду, бу мануфактура да бүтүн һәмин мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин анчаг бирләшдирилди. Јанкилар бу кими мөһсуллара assembled articles (јыҗма мөһсуллар) ады веришмишләр. Верки Топлама җери олмағ е'тибары илә онлар бу ады доғрудан да лаҗигдир. Чүнки чәтир өзүнүн һәр бир һиссәсинин җиҗмәтиндән 6% верки «јыҗмагла» барабар һазыр мөһсулун җиҗмәтиндән дә 6% верки «јыҗыр».

арасында сәпәләнмиш олмалыдыр. Мануфактурада мөһкәм, чох дүрүст мүүжәнлэшән пропорсија вә нисбәтләр гануну фәһлә күтлөләрини мүхтәлиф функцијалара әсасән бөлүшдүрүр; әмтәә истеһсалчылары вә онларын истеһсал васитәләри исә мүхтәлиф ичтимаи әмәк саһәләри арасында, әксинә, тәсәдүфән вә өзбашына бөлүшдүрүлмүш олур. Доғрудур, мүхтәлиф истеһсал саһәләри даим мүвазинәт әмәлә кәтирмәјә доғру сәј кәстәрир, чүнки бир тәрәфдән, һәр бир әмтәә истеһсалчысы истеһлак дәјәри истеһсал етмәлидир, јә'ни мүүжән ичтимаи тәләбаты өдәмәлидир,—бу тәләбат исә мигдарча мүхтәлифдир вә мүхтәлиф тәләбатлар дахили әлағә илә бир-биринә бағлы олуб ваһид бир тәбии систем тәшкил едир,—дикәр тәрәфдән исә, һәр бир мә'лум әмтәә нөвүнү истеһсал етмәк үчүн чәмиј-јәтин өз ихтијарындакы иш вахтындан нә гәдәр сәрф едә биләчәјини әмтәәләрин дәјәри гануну мүүжән едир. Лакин мүхтәлиф истеһсал саһәләринин даим бу кими бир мүвазинәтә мејл кәстәрмәси анчағ, бу мүвазинәтин даим позулмасына гаршы бир әкс тә'сир кими тәзаһүр едир. Е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсүндә өз тә'сирини а priori [әввәлчәдән] вә мүнтәзәм сурәтдә кәстәрән гајда, чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүндә анчағ а posteriori [сонрадан], дахили, кортәбии зәрурәт кими кәстәрир вә әмтәә истеһсалчыларынын интизамсыз өзбашына һәрәкәтләринә үстүн кәлән бу зәрурәт анчағ базар гијмәтләринин, барометрдә олдуғу кими, галхыб-дүшмәси шәклиндә гавранылыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү тәләб едир ки, капиталист өз малы олан мәчму механизмин ади һалгаларыны тәшкил едән фәһләләр үзәриндә данышыгсыз һаким олсун; ичтимаи әмәк бөлкүсү исә мүстәгил әмтәә истеһсалчыларыны үз-үзә кәтирир вә,—һејванат аләминдә bellum omnium contra omnes¹¹⁹ бүтүн нөвләрин јашамасы үчүн чох вә ја аз дәрәчәдә шәрт олдуғу кими,—бу мүстәгил әмтәә истеһсалчылары да рәгабәтдән вә өз гаршылыглы мәнәфеләринин мүбаризәси нәтичәси олан зоракылыгдан башга һеч бир шејлә һесаблашмағ истәмирләр. Буна көрә дә буржуа шүүру мануфактура әмәк бөлкүсүнү, ишчинин мүүжән бир әмәлијјата өмүрлүк тәһким едилмәсини вә һиссә фәһләсинин капитал һакимијјәтинә данышыгсыз табе едилмәсини тә'рифләјиб дејир ки, бунлар әмәјин мәһсулдарлығыны јүксәлдән әмәк тәшкилидир; јенә дә ејни буржуа шүүру һәр бир шүүрлу ичтимаи нәзарәти вә ичтимаи истеһсал процесинин тәнзим едилмәсини ејни дәрәчәдә еһтирасла пиләјиб дејир ки, бунлар фәрди капиталистин тохунулмаз мүл-кијјәт һүгугуна, онун азадлығына вә өз мүгәддәрәтыны тәјин едән «дүһасына» гәсд етмәкдир. Чох марағлыдыр ки, фабрик системинин гызғын мәддаһлары, ичтимаи әмәјин үмүмән тәш-

кил едилмәсинә гаршы е'тираз етмәк үчүн ән күчлү дәлил оларга анчаг буну көстәрирләр ки, әмәјин белә бир тәшкили бүтүн чәмијјәти дөндәриб бир фабрик халына сала биләр.

Капиталист истеһсал үсулуна әсасланан чәмијјәтдә ичтимаи әмәк бөлкүсүндәки һәрч-мәрчлик вә мануфактура әмәк бөлкүсүндәки истибдад бир-бири үчүн гаршылыгылы шәртдирсә, әксинә, бундан хејли әввәлки чәмијјәт формаларында сәнәтләрин бир-бириндән ајрылмасы тәбии сурәтдә инкишаф едир, сонра кристаллашыр вә, нәһајәт, ганун васитәси илә сабитләшир, буна көрә дә бу формалар бир тәрәфдән ичтимаи әмәјин мүнтәзәм шәкилдә вә нүфуз үзәриндә гурулдуғу мәнзәрәсини көстәрир, диқәр тәрәфдән исә е'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсүнү тамамилә арадан галдырыр вә ја чох кичик мигјасда, ја да анчаг дағыныг шәкилдә вә тәсадүфи һалларда инкишаф етдирир⁵⁹⁾.

Мәсәлән, бир гисми һәлә индијадәк галан ибтидаи хырда һинд ичмалары ичма торпаг саһиблији, әкинчилијин сәнәтлә билаваситә бирләшмәси вә һәр бир јени ичманын әсасы гојулдуғда истеһсал үчүн һазыр план вә схем верән мөһкәмләнмиш әмәк бөлкүсү үзәриндә гурулмушдур. һәр бир белә ичма өзүнү тә'мин едән мүстәғил истеһсал ваһидидир вә онун истеһсал даирәси 100 акрдан бир нечә мин акра гәдәр саһә әһатә едир. Мәһсулун әсас һиссәси, әмтәә кими дејил, ичманын өзүнүн билаваситә истеһлак етмәси үчүн истеһсал едилир, буна көрә дә истеһсалын өзү, бүтүн һинд чәмијјәтиндә әмтәә мүбадиләси васитәси илә һәјата кечән әмәк бөлкүсүндән асылы дејилдир. Мәһсулун анчаг артыг галан һиссәси әмтәәјә чеврилир, һәм дә анчаг чох гәдим заманлардан бәри натурал рента шәклиндә мүәјјән мигдар мәһсул әлдә едән дөвләтин әлиндә гисмән дөнүб әмтәә олур. һиндистанын мүхтәлиф јерләриндә мүхтәлиф ичма формаларына тәсадүф едилир. Ән садә типли ичмаларда торпаг бирликдә бечәрилир, мәһсул исә ајры-ајры ичма үзвләри арасында бөлүшдүрүлүр; сап әјирмәк, парча тохумаг вә саирә исә, һәр бир аиләнин ајрылығда евдә мәшғул олдуғу јардымчы пешәдир. Јекчинс ишлә мәшғул олан бу күтләдән башга, ашағыдакы вәзифәләрдә ишләјәнләрин дә олдуғуну көрүрүк: һаким, полис вә верки јыған вәзифәләрини ифа едән ичма «башчысы»; әкинчилијин һагг-һесабыны сахлајан вә бу ишләрә аид мә'луматы топлајан бухгалтер вә кадастр; чаниләри тә'ғиб едән вә харичи сәјјаһлары горујуб онлар үчүн кәндбә-

⁵⁹⁾ „Үмуми бир гәјда кими... мүәјјән етмәк олар ки, чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсү на гәдәр аз һакимијјәтин рәһбәрлији алтында олса, е'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсү бир о гәдәр чох инкишаф едир вә так бир шәхсин һакимијјәтинә бир о гәдәр чох тәбе олур. Беләликлә, әмәк бөлкүсү мәсәләсиндә е'малатхана дахилиндәки һакимијјәт илә чәмијјәт дахилиндәки һакимијјәт бир-биринә тәрс пропорционалдыр" (*Карл Маркс*. „Фәлсәфә жоусулдуғу“. Парис, 1847. сәһ. 130, 131). [Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 154)].

кэнд бэлэдчилик едэн үчүнчү мә'мур; ичманын сөрһөдләрени гоншу ичмаларын тәчәвүзләриндән горујан сөрһөд кешикчиси; көлмәчәләрә бахыб тарлалары сувармаг үчүн еллик көлмәчәләрин сујуну пајлајан мираб; дин ајинләрени ичра едән брәһмән; ичма ушагларына гум үстүндә охујуб јазмаг өјрәдән мәктәб мүәллими; мүнәччим вәзифәсини ифа едиб әкин вә бичин вахтыны вә үмумијјәтлә мүхтәлиф әкин ишләрени көрмәк үчүн вахтын хош олуб-олмадығыны билдирән тәгвим брәһмәни; бүтүн әкинчилик аләтләрени гајыран, тә'мир едән дәмрчи вә харрат; бүтүн кэнд үчүн габ-гачаг һазырлајан кузәчи; дәлләк; палтарјујан; зәркәр, бир дә бә'зән ичмаларда зәркәр әвәзинә. бә'зиләриндә исә мәктәб мүәллими јериндә ишләјән шаир. Бу он ики адам бүтүн ичманын һесабына јашајыр. Әһали артыгда, хам торпагларда көһнә ичмаја бәнзәр јени ичма гурулур. Ичманын механизми мүнтәзәм әмәк бөлкүсү олдуғуну бүрүзә верир, лакин бурада мануфактура әмәк бөлкүсү мүмкүн дејилдир, чунки дәмрчи, харрат вә башгалары үчүн базар дәјишмәјиб даим олдуғу кими галыр; олса-олса кәндин бөјүклүјүндән асылы олараг, бир дәмрчи вә саирә јеринә ики-үч дәмрчи, кузәчи вә саирәјә тәсадүф едилир⁶⁰⁾. Бурада ичма әмәк бөлкүсүнү низама салан ганун, гаршысыалынмаз бир тәбиәт гануну һөкмүндә олур; һәр бир ајрыча сәнәткар, мәсәлән, дәмрчи вә саирә өз пешәсинә аид әмәлијјатын һамысыны ән'әнәви үсулла көрүр, лакин там мүстәгил олуб е'малатхана дахилиндә һеч кәсин һакимијјәтинә табе олмур. һәмишә өзүнү ејни формада јашадыб давам едән вә дағылдығы һалда јенә дә ејни јердә вә ејни адла мејдана кәлән бу мүстәгил ичмаларын⁶¹⁾ истеһсал механизминдәки сәләлик белә бир сиррин үстүнү ачыр ки, нә сәбәбә Асија дөвләтләри даим дағылдығы, јенидән әмәл кәлдији вә бу дөвләтләрдәки сүләләләр тез-тез дәјишилдији һалда, Асија чәмијјәтләриндә бунун там әксинә олараг, бир дәјишиклик олмур. Думанлы сијасәт аләминдә гопан фыртыналар бу чәмијјәтдәки әсас игтисади үнсүрләрин гурулушуна тә'сир етмир.

Јухарыда гејд едилдији кими, сех ганунлары, бир устанын

⁶⁰⁾ *Mark Wilks*. Lieutenant Colonel. „Historical Sketches of the South of India“. London, 1810—1817, v. 1, p. 118—120. Һинд ичмаларынын мүхтәлиф формаларынын јакшы тәсвирини бу әсәрдә тапмаг олар: *George Campbell*. „Modern India“. London, 1852.

⁶¹⁾ „Өлкә сакниләри ән гәдим замилардан бәри... бу сәдә формалар дахилиндә јашајырлы. Ајры-ајры кәндләрик сөрһөдди чох аз һалларда дәјишилдири, бә'зән мүһариба, ачлыг вә ја јолухучу хәстәлик нәтијәсиндә кәндләр дарылыр вә һатта тамамилә мәһв олурдуса да, јенә көһнә ады илә көһнә сөрһөдләри дахилиндә вә ејни мәнәфеји илә, һатта ејни аиләләр шәклиндә јенидән мејдана кәлир вә әсрләр боју јашајырлы. Дөвләтин дағылмасы вә ја парчаланмасы кәнд сакниләрини чох аз наратат едир; бир һалда ки, кәнд саламат галмышдыр, бу кәнд кимин һакимијјәти алтына кеңирсә кечсин, һансы һөкмләрә табе олурса олсун, кәнд сакниләри үчүн бунун һеч фәрги јокдур; кәндләрин дахили игтисади һајаты олдуғу кими галыр“ (*The Stamford Raffles*, late Lieut. Gov. of Java. „The History of Java“. London, 1817, v. 1, p. 285).

ишләдә биләчәји әмәләләрин сајыны гәти мәһдуд етмәклә сех усталарынын дөнүб капиталист олмасына данм мане олурду. һәмчинин уста, сахладығы әмәләләри анчаг өз сәнәтиндә ишләдә биләрди. Сех өзүнү, тачир капиталынын һәр чүр тәчавүзүндән бөјүк бир сә'јлә горујурду, чүнки тачир капиталы сехләр гаршы дуран јеканә сәрбәст капитал формасы иди. Тачир һәр чүр әмтәәни сатын ала биләрди, лакин әмәји әмтәә кими сатын ала билмәзди. Тачирин олмасына анчаг сәнәт мәһсуларынын алычысы ролуну ојнадығы үчүн дөзүрдүләр. Кәнар сәбәбләр әмәк бөлкүсүнү кетдикчә даһа чох кенишләндиридисә, мөвчуд сехләр јарымнөвләрә парчаланырды вә ја мөвчуд сехләрлә јанашы јениләри гурулуруду, лакин мүхтәлиф сәнәтләр ејни бир е'малатханада бирләшмирди. Беләликлә, сех тәшкилатынын әмәк саһәләрини бир-бириндән ајырмасы, тәчрид етмәси вә инкишаф етдирмәси мануфактура дөврү үчүн илк мадди шәрт олмушдурса да, сех тәшкилатынын өзү мануфактура әмәк бөлкүсүнә имкан вермирди. Илбиз өз чанағына битишмиш олдуғу кими, фәһлә дә үмумијјәтлә өз истеһсал васитәләринә ејни дәрәчә мөһкәм битишмиш олурду вә, демәли, мануфактуранын илк әсасы, јә'ни истеһсал васитәләринин фәһләдән ајрылыб бир капитал кими она гаршы дурмасы кими бир вәзијјәт јох иди.

Бүтүн чәмијјәтдә әмәк бөлкүсү.—истәр әмтәә мүбадиләси васитәси илә, истәрсә дә бундан асылы олмадан һәјата кечсин,—ән мүхтәлиф ичтимаи игтисади формасијалара хас олдуғу һалда, мануфактура әмәк бөлкүсү, капиталист истеһсал үсулунун тамамилә спесифик төрәмәсидир.

5. МАНУФАКТУРАНЫН КАПИТАЛИСТ ХАРАКТЕРИ

Ејни бир капиталын командасы алтында хејли фәһләнин бир јерә јығылмасы һәм үмумијјәтлә кооперасијанын, һәм дә мануфактуранын тәбии башланғыч нөгтәсини тәшкил едир. Мануфактура әмәк бөлкүсү өзү дә ишләдилән фәһләләрин сајынын артмасыны техники зәрурәт һалына салыр. Артыг бурада һәр бир капиталистин ишләтмәли олдуғу минимум фәһлә сајы мөвчуд әмәк бөлкүсүндән асылыдыр. Дикәр тәрәфдән, әмәк бөлкүсүнүн кенишләнмәсиндән доған хејир, фәһләләрин сајынын даһа да артмасы илә әлагәдардыр; фәһләләрин сајы исә јалһыз мә'лум е'малатханадакы бүтүн истеһсал групларыны мүәјјән пропорсијада вә бирдән чохалтмаг јолу илә артырыла биләр. Лакин капиталын дәјишән тәркиб һиссәси илә бирликдә онун сабит һиссәси дә артмалыдыр, һәм дә истеһсалын үмуми шәртләринин—тикинтиләрин, собаларын вә

и. а.—артмасы илэ јанашы, хам материалын мигдары да артмалы вэ бу артым, фәһлэлэрин сајынын артмасына нисбәтән даһа сүр'әтли олмалыдыр. Мә'лум мүддәт әрзиндә мүәјјән мигдар фәһләһни ишләтдији хам материалын күтләси, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлдији пропорсијада артыр. Беләликлә, ајры-ајры капиталистә лазым олан минимум капитал мәбләғинин артмасы вә ја кетдикчә даһа чоһ мигдар ичтимаи јашајыш васитәләри вә истеҗсал васитәләринин капитала чеврилмәси, мануфактуранын өз техники характериндән ирәли кәлән ганундур⁶²⁾.

Садә кооперасијада олдуғу кими, мануфактурада да фәәлијјәтдә олан ишләк чисим капиталын мөвчудијјәт формасыдыр. Бир чоһ фәрди һиссә фәһлэләриндән тәшкил едилән ичтимаи истеҗсал механизми капиталистин малыдыр. Буна көрә дә мүхтәлиф нөв әмәјин комбинасијасындан доған мәһсулдар гүввә капиталын мәһсулдар гүввәси шәклини алыр. Әсил мәнада мануфактура, әввәлләр мүстәгил олан фәһләһни нәинки капиталын командасы вә интизамына табе етмәклә галмыр, һәм дә фәһлэләрин өзләри арасында ијерархија дәрәчәләри дә јарадыр. Садә кооперасија һәр бир ајрыча шәхсин әмәк үсуну үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә дәјишдирмәјиб олдуғу кими сахладығы һалда, мануфактура ону башдан-баша дәјишдирир вә фәрди иш гүввәсини көкүндән дағыдыр. Мануфактура фәһләдә анчаг биртәрәфли бачарығы сүн'и сурәтдә инкишаф етдирмәклә, онун истеҗсал саһәсиндәки бүтүн мејл вә исте'дад аләмини боғмагла ону ејбәчәр һала салыр; беләликлә, мануфактура фәһләдән Аркентинада мал-гарадан истифадә олундуғу кими истифадә едир; орада исә мал-гараны анчаг дәриси вә ја пији үчүн кәсирләр. Ајры-ајры һиссә ишләри мүхтәлиф фәрдләр арасында бөлүшдүрүлмәкдән әләвә, ајрыча бир фәрд дә хырдаланыб мә'лум бир һиссә ишини көрән автомат аләтә чеврилә⁶³⁾, беләликлә дә инсаны өз чисминин бир һиссәси кими тәсвир едән Менәни Агриппанын¹²⁰ бајағы тәмсили⁶⁴⁾

⁶²⁾ Чәмијјәтдә мүәјјән нөв сәнәт үчүн лазым олан капиталын" (кәрәк белә дејилә иди: јашајыш васитәләри вә истеҗсал васитәләринин)" олмасы һәлә һеч дә кифәјәт дејилә дүр; бундап әләвә лазымдыр ки, бу капитал кениш мигјасда истеҗсалла вә мәшғул олмаг үчүн саһибкарларын әлиндә кифәјәт гәләр топланмыш олсун... Әмәк бөлкүсү инкишаф етдикчә дәјишмәз мигдарда фәһлэләрин ишләднмәси аләт, хам материал вә сәирә шәклиндә кетдикчә даһа чоһ капитал сәрф олунмасыны тәләб едир" (*Storch*, „Cours d'Économie Politique“, Парис нәшри, 1-чи чилә, сәһ. 250, 251). „Сияҗат саһәсиндә дөвләт һакимлијјәтинин тәмәркүзләшмәси илә хусуси мәнәфејини зилдлјјәти бир-бириндән ајрыла билмәјачәји кими, истеҗсал аләтләринин тәмәркүзләшмәси илә әмәк бөлкүсү дә бир-бириндән ајрыла билмәз" (*Карл Маркс*, „Фәлсәфә јохсулуғу“, Парис, 1847, сәһ. 134. [һәк: *К. Маркс* вә *Ф. Енҗелс*, Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилә, сәһ. 156]).

⁶³⁾ Дағалд Стүарт мануфактура фәһлэләрини „һиссә иш әмәлијјәти“ни јерни јетирмәк үчүн ишләдлән... автомат" алдандырыр (*Dugald Stewart*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 318).

⁶⁴⁾ Мәрчанларын һәр бир фәрди, доғрудан да бүтүн груп үчүн мә'ләдир. Лакин о, плебеләрин гида маддәләрини әллариндән алак Рома патрисләри кими, группун гида маддәләрини әлвиндән алыр, әскинә, группа гида маддәләри верир.

Һәҗәтә кечмиш олур. Әввәлдә фәһлә әмтәә истеһсал етмәк үчүн лазым олан мадди васитәләрә малик олмадығына көрә өз иш гүввәсини капиталда сатырса, инди онун фәрди иш гүввәсинин өзү капиталда сатылмаҗынча истифадә едилә билмәз. Бу иш гүввәси анчаг башга иш гүввәләри илә әләгәҗә кирдикдә фәалијјәт көстәрә биләр, бу әләгә исә анчаг иш гүввәси сатылдан сонра, капиталистин е'малатханасында әмәлә кәлир. Артыг мүстәгил бир иш көрә билмәҗән мануфактура фәһләси, анчаг капиталист е'малатханасынын бир мүлкијјәти кими мәһсулдар фәалијјәт көстәрә билир⁶⁵⁾. Сечмә халгын алнында— Җәһванын мүлкијјәтидир сөзләри јазылмыш олдуғу кими, әмәк бөлкүсү дә мануфактура фәһләсинин алнына капиталын мүлкијјәти олдуғуну көстәрән дамға вурур.

Вәһшинин бүтүн һәрби мәһарәти онун шәхси фәндкирлијиндән ибарәт олдуғу кими, мүстәгил кәндли вә ја сәнәткарын да, кичик мигјасда олса да, көстәрдији идрак, дүшүнчә вә ирадә, мануфактурада анчаг бүтүнлүкдә е'малатханадан тәләб олунур. Истеһсалын руһи гүввәләринин бир тәрәфдә кеңишләнмәсинә сәбәб, мәһз башга тәрәфләрдә бу гүввәләрин тамамилә јохалмасыдыр. Һиссә фәһләләринин итирдикләри, һәмин фәһләләрә гаршы дуран капиталда чәмләнир⁶⁶⁾. Мануфактура әмәк бөлкүсү нәтичәсиндәдир ки, мадди истеһсал просесинин руһи гүввәләри фәһләләрә өзкә мүлкијјәти кими, онлары өз һөкмранлығы алтына алан бир гүввә кими гаршы дурур. Бу ајрылма просеси садә кооперасијадан башланыр; бурада капиталист ајрыча бир фәһләҗә гаршы ичтимаи әмәк организминин вәһдәтини вә ирадәсини тәмсил едир. Сонра бу ајрылма просеси мануфактурада инкишаф едир; мануфактура фәһләни ејбәчәр һала салыб һиссә фәһләсинә чевирир. Нәһәҗәт, бу просеси, ири сәнәједә баша чатдырыр; ири сәнәјә истеһсалын мүстәгил бир гүввәси олан елми әмәкдән ајырыр вә олу капиталда хидмәт етмәҗә мәчбур едир⁶⁷⁾.

Мануфактурада мәчму фәһләнин вә, демәли, капиталын ичтимаи мәһсулдар гүввә чәһәтдән варланмасы, фәһләнин

⁶⁵⁾ «Өз сәнәтини там һәчмдә билән бир ишти һәр јердә мәһсулдар фәалијјәтлә мәһсул олуп өз күзәрәни үчүн вәсәит әлдә едә биләр; башга бир фәһлә исә» (мануфактура фәһләси) әксинә, өз јолдашларыннан ајрылыгга иә ишләмәк гәбилијјәти олан, һа дә мүстәгил ишләҗә билән көмәкчи үнсүрдән башга бир шеј дејилдир—вә иш сәһибинин тәкдир етлији һәр шәрти гәбул етмәҗә мәчбурдур» (*Storch*, „Cours d'Economie Politique“, édit. Pétersbourg, 1815, t. I, p. 204).

⁶⁶⁾ А. Ferguson, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 281: «Бирисинин итирдијини башгасы әлдә етмиш олур».

⁶⁷⁾ «Елм аламы илә мәһсулдар фәһлә арасында там бир учурум әмәлә кәлир вә елм фәһләнин өз мәһсулдар гүввәсини артырмасы үчүн бир васитә олмаг әвәзинә, демәк оллар һәр јердә өзүнү фәһләҗә гаршы гојур... Идрак әмәкдән ајрылыб она дүшмән ола биләчәк бир алаәт олур» (*W. Thompson*, „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth“. London, 1824 p. 274).

фәрди мәнсулдар гүввә чәһәтдән јохсуллашмасындан ирәли кәлир.

«Чәһаләт мөһүматын анасы олдуғу кими, сәнајенин дә анасыдыр. Тәфәккүр вә тәсәввүр гүввәсиндә сәһвләр ола биләр; лакин әл вә ајағ илә чүзјән һәрәкәтләр етмәк вәрдиши нә тәфәккүрдән асылыдыр, нә дә тәсәввүрдән. Буна көрә дә мануфактура руһи һәјатыи ән чох тапдаландығы јерләрдә ән јахшы тәрәгги едир, белә ки, е'малатхана, бүтүн һиссәләри инсанлардан ибарәт олан бир машын кими тәсәввүр едилә биләр»⁶⁸).

Доғрудан да, XVIII әсрин орталарында бә'зи мануфактуралар садә олса да, фабрикин сиррини тәшкил едән бә'зи ишләрдә ағылдан кәм адамларын ишләдилмәсини даһа мүнәсиб билирди⁶⁹).

А. Смит дејир: «...Инсанларын бөјүк әксәријјәтинин әгли исте'дады вә ишкнишафы лабуд олараг, онларын күндәлик машғулијјәтинә ујғун олур. Бүтүн өмрү боју анчаг бир нечә әмәлијјатла мәшғул олан бир адамын... өз әгли исте'дадыны инкнишаф етдирмәјә вә ја өз дәрракәсини ишләтмәјә фүрсәт вә еһтијачы олмур... белә бир шәхс о гадәр күтләшир вә чаһилләшир ки, инсанлар арасында ондан күт вә чаһлине раст кәлмәк олмаз».

А. Смит һиссә фәһләсинин күтлүјүнү тәсвир едәндән сонра сөзүнә давам едиб дејир:

«Оун һәрәкәтсиз һәјатынын јекнәсәглији оун характериндәки мәрдилији, тәбии олараг, сарсыдыр... Бу јекнәсәглик оун һәтта бәдәнини фәәлијјәтини дә зәифләдир вә өзүнә өјрәдилән ишдан кәнар һәр һансы бир ишлә аз-чох узун мүддәт вә кәркин шәкилдә мәшғул олмаға имкан вермир. Беләликлә, оун хүсуси бир пешәдә әлдә етдији чәлдлик вә бачарыг өз әгли, ичтиман вә һәрби кејфијјәтләри һесабына әлдә едилмиш олур. Лакин инкнишаф етмиш һәр бир мэдәни чәмијјәтдә зәһмәткеш јохсуллар (the labouring poor), ја'ни халгын әсас күтләси, һөкмән мәнз бу вәзијјәтә дүшмәлидир»⁷⁰).

А. Смит, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә халгын әсас күтләсинин тамамилә шикәст олмасына јол вермәмәк үчүн мәсләһәт көрүр ки, халг маарифи ишләрини дөвләт тәшкил етсин, һәм дә бу иш чох еһтијатла вә ән чүз'и миғјасда тәшкил едилсин. А. Смитин әсәрини франсызчаја тәрчүмә вә тәфсир едән, Биринчи империја заманы, тәбии олараг, сенаторлуға кечән

⁶⁸) A. Ferguson, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 280.

⁶⁹) J. D. Tuckett. «A. History of the Past and Present State of the Labouring Population». London, 1846, v. I, p. 148.

⁷⁰) A. Smith. «Wealth of Nations», b. V. ch. 1, art. II. Әмәк бөлкүсүнүн зәрәрли нәтичәләрини кәстәрән Феркүсонун шакирди олан А. Смит бу чәһәти тамамилә ајдын тәсәввүр едирди. О, өз әсәринин әввәлиндә әмәк бөлкүсүнү ex professo [хүсуси олараг] мәдһ етдији јердә бу бөлкүнүн ичтимай бәрәбәрсизлик мәнбәји олдуғуну анчаг етәри гејд едир. Јалныз дөвләт кәлирләринә һәср едилән бешинчи китабында Феркүсонун фикирләрини тәкрар едир. Мән, әмәк бөлкүсүнүн тәғнидиндә Феркүсон, А. Смит, Лемонтәј вә Сеј арасындағы тарихи әләғ һағғында лазым олан нә вәрса, һамысыны «Фәлсәфә јохсуллуғу»нда кәстәрмишәм; һәбелә һәммин әсәримдә мән мануфактура әмәк бөлкүсүнү, илк лафә олараг, капиталист истеһсал үсудунун хүсуси формасы кими тәсвир етмишәм. (Карл Маркс, «Фәлсәфә јохсуллуғу». Парис, 1847, сәһ. 122 вә сонракылар [бах: К. Маркс вә Ф. Енгелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ 148—156]).

Гарнје бу фикрә гаршы тамамилә ардычыл сурәтдә е'тираз едир. Оуну фикринчә халг маарифи эмәк бөлкүсүнүн әсас ганунларына зиддир; о дејир ки, биз халг маарифи ишини тәшкил етмәклә

«бүтүн ичтимаи системимизи мәһв едә биләрик». О, дејир: «Һәр бир башга эмәк бөлкүсү кими, физики эмәјин әгли эмәклән ајрылмасы да⁷¹, чәмијјәт варландыгча» (Гарнје капиталы, торпаг мүлккјјәтини вә оларын дәвләтини көстәрмәк үчүн бу ифадәни дүзкүн ишләдир) «даһа дәрин вә таһа гәти бир шәкил алып. Башга эмәк бөлкүләри кими бу эмәк бөлкүсү дә кечмиш тәрәггинин нәтичәси вә кәләчәк тәрәггинин сәбабидир... Нә сәбәбә кәрәк һөкүмәт бу эмәк бөлкүсүнә мане олсун вә онун тәбни кедишини дајандырсын? Нә сәбәбә кәрәк һөкүмәт, бөлүнүб ајрылмаға вә тәкләнмәјә чәһд едән ики нөв эмәји бир-биринә гатыб бирләшдирмәк мәгсәдинә хидмәт едән експериментә дәвләт кәлиринин бир гисмини сәрф етси?»⁷²).

Мүејјән дәрәчәдә руһи вә чисмани ејбәчәрлик һәтта бүтүн чәмијјәт дахилиндәки эмәк бөлкүсүндә дә лабүддүр. Лакин мануфактура дөврү мүхтәлиф эмәк сәһәләринин бу ичтимаи парчаланма просесини хејли ирәлиләтдијинә кәрә вә, дикәр тәрәфдән, анчаг мануфактураја хас олан спесифик эмәк бөлкүсү фәрдләрин һәјати әсасына ән чох тә'сир етдијинә кәрә, сәнаје патолокијасы үчүн илк дәфә материал верән вә онун үчүн стимул јарадан анчаг мануфактура дөврү олмушдүр⁷³).

«Бир адам өлүм чәзасына мәһкум едиләндә онун парчаланмасына е'дам дејилир, өлүм чәзасына мәһкум едилмәјәндә исә бу гәтл олур. Әмәји парчаламаг халгы гәтл етмәк демәкдир»⁷⁴).

Эмәк бөлкүсүнә әсасланан кооперасија, јахүд мануфактура, әввәлдә кортәбии јолла әмәлә кәлиб бөјүјән бир тәшәккүлдүр. Лакин мә'лум бир сабитлик кәсб едиб кифәјәт гәдәр кениш јайылан кими капиталист истеһсал үсүлунун шүурлу, планлы вә мүнтәзәм формасы олур. Әсил мә'нада мануфакту-

⁷¹) Феркүсон һәлә „History of Civil Society“ әсәриндә (Edinburgh, 1767 p. 281) дејир: „Бу эмәк бөлкүсү әсриндә һәтта тәфәккүр өзү ајрыча бир сәнәт олур“.

⁷²) G. Garnter, онун [Смитдан етдији] тәрчүмәсинин V чилди, сәһ. 4—5.

⁷³) Падүјә шаһариндә әмәли тибб елимләри профессору Раматсини өзүнүн „De morbis artificum“ әсәрини 1700-чү илдә ишәр еттирмишли; сонрадан, 1777-чи илдә франсызчаја тәрчүмә едилән бу әсәр 1841-чи илдә „Encyclopédie des Sciences Médicales. 7ème Division Auteurs Classiques“дә тәкрар чап едилмишлир. Ири сәнаје дөврү онун фәһләләр арасындәки пешә хәстәликләри каталогуну, әлбәттә, хејли кенишләндирмишлир. Әзчүмлә бах: „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier“, Par le Dr. A. L. Fonteret, Paris, 1858, вә R. H. Rohatzech. „Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind“, 6 Bände. Ulm, 1840. Сәнәт вә пешәләр чәмијјәти⁷⁴ сәнаје патолокијасыны өјрәнмәк үчүн 1854-чү илдә бир комиссија тә'јин етилмишли. Бу комиссијанын топладыгы сәнәдләрини сифаһасыны Туинкнем итисад музејинин каталогунда тапмаг олар. Расми „Reports on Public Health“-да да чох мүнүм материал варлып, һәмчинини бах: Eduard Reich, M. D. „Ueber die Entartung des Menschen“ Erlangen, 1868.

⁷⁴) D. Urquhart. „Familiar Words“. London, 1855, p. 119. Һекел эмәк бөлкүсү мәсәләсиндә чох биләтчи фикирлә или. О, өз „Һүгүг фәлсәфәси“¹⁸⁵⁸ әсәриндә дејир: „Биринчи нөвбәдә о адамә елми демәк лызимдыр ки, о, башгаларынын көрдүјү ишләрик һамысына көрә билир“⁷⁵).

ранын тарихи көстәрир ки, она хас олан әмәк бөлкүсү әввәлчә, санки иштиракчыларын өзләринин хәбәри олмадан, халис тәчрүбә јолу илә мејдана кәлиб мәгсәдәујғун бир шәкил алып, сонра исә сех сәнәти кими бир дәфә әлдә едилмиш форманы ән'әнәви шәкилдә сабитләшдирмәјә вә ајры-ајры һалларда мөһкәмләдиб әсрләр боју јашатмаға сә'ј едир. Бу форма дәјиширсә,—тамамилә чүз'и дәјишикликләр истиһона олмагла,—һәмишә анчаг әмәк аләтләриндә баш верән ингилаб нәтичәсиндә дәјишир. Мүасир мануфактура,—мән бурада машын тәтбигинә әсасланан ири сәнәједән бәһс етмирәм,—өз *disjecta membra poetae*¹²³-ләрини ја һазыр шәкилдә тапыр,—мисал үчүн бөјүк шәһәрләрдә әмәлә кәлән палтар мануфактурасында олдуғу кими,—вә буна көрә дә һәмин дағыныг үзвләри анчаг бир јерә топламасы лазым кәлир, ја да бөлкү принципи (мәсәлән, чилдчиликдә олдуғу кими) өзлүјүндә зәрури олур вә сәнәт истеһсалынын ајры-ајры иш әмәлијјатларынын садәчә олараг хүсуси фәһләләрә верилмәсини тәләб едир. Белә һалларда һәр бир функцијаны јеринә јетирмәкдән өтрү лазым олан ишләк әлләрин сајы арасындакы лазымы нисбәти тапмаг үчүн һеч бир һәфтәлик дә тәчрүбә тәләб олунмур⁷⁵).

Мануфактура әмәк бөлкүсү, сәнәткарлығы парчаламагла, әмәк аләтләрини ихтисаслара ајырмагла, һиссә фәһләләри әмәлә кәтирмәклә, онлары группара ајырмагла вә бир ичтимаи механизм һалында комбинәләшдирмәклә ичтимаи истеһсал просесләри арасында кејфијјәт ајрылығы вә кәмијјәт пропорционаллығы јарадыр, јә'ни ичтимаи әмәји мүәјјән формада тәшкил едир вә бунунла да әмәјин јени, ичтимаи мәһсулдар гүввәсини инкишаф етдирир. Мануфактура әмәк бөлкүсү ичтимаи истеһсал просесинин спесифик капиталист формасы олмаг е'тибары илә,—өзүнүн јарандығы тарихи әсас үзәриндә исә бу әмәк бөлкүсү јалныз капиталист формасында инкишаф едә биләр,—анчаг елә хүсуси методдур ки, бунунла нисби изафи дәјәр истеһсал едилир вә ја капиталын өз-өзүнә артмасы фәһләнин һесабына сүр'әтләндирилир ки, онун бу чүр артмасына да адәтән ичтимаи сәрвәт, «халғлар сәрвәти» вә и. а. дејилир. Мануфактура әмәк бөлкүсү, әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини фәһлә үчүн дејил, капиталист үчүн инкишаф етдирмәкдән башга, һәтта бу мәгсәдлә һәр бир фәрди фәһләни ејбәчәр һала салыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү, капиталын әмәк

⁷⁵ Әмәк бөлкүсү саһәсиндә ајры-ајры капиталистләрин а *profit* [әввәлдән, тәрчүбәдән асылы олмалан] ичадчылыг дүһасы көстәрдијинә сәләләвһлүклә инанялар һәлә ашмаг алман профессорлары арасында галмишлыр; мәсәлән, бу кими профессорлардан Ч-Б Рошер, өз Јупитер кәлләсинлә тамамилә һазыр шәкилдә әмәк бөлкүсү ичәл еләи капиталиста миннәтларлыг олараг, „мүхталиф әмәк һаггы“ тә'јини едир. Һәјатлә әмәјин чох вә ја аз ларачәлә бөлүмәси дүһанын бөјүклүлүилән дејил, пул кәссәсини бөјүклүлүилән асыллыр.

үзәриндәки һөкмранлығы үчүн жени шәраит ярадыр. Буна көрә дә, мануфактура эмәк бөлкүсү, бир тәрәфдән тарихи бир тәрәгги вә чәмијјәтин игтисади инкишафында зәрури бир һалдырса, дикәр тәрәфдән мәдәни вә инчә истисмар әләтидир.

Анчаг мануфактура дөврүндә мүстәгил бир елм олараг мејдана кәлән сийәси игтисад, үмумијјәтлә дөсәк, ичтимаи эмәк бөлкүсүнә анчаг мануфактура эмәк бөлкүсү нөгтеји-нәзәри илә бахыр⁷⁶⁾, ону ејни мигдар эмәклә даһа чох әмтәә истеһсал етмәк, демәли, әмтәәләри учузлашдырмаг вә капитал јығымыны сүр'әтләндирмәк васитәси һесаб едир. Классик гәдим мүәллифләр, мәсәләнин кәмијјәт чәһәтинин вә мүбадилә дәјәринин белә тә'кидлә гејд едилмәсинә тамамилә әкс олараг, мәсәләнин анчаг кејфијјәт чәһәтинә вә истеһлак дәјәринә диггәт је-тирирләр⁷⁷⁾. Ичтимаи истеһсал саһәриндәки бөлкү нәтичәсиндә әмтәәләр даһа јахшы һазырланыр, мүхтәлиф мејл вә исте'дада малик олан адамлар өзләри үчүн мүнәсиб фәалијјәт саһәси сечә билирләр⁷⁸⁾; фәалијјәт даирәси мәһдуд едилмәдикдә исә, һеч бир саһәдә мүһүм бир иш көрмәк олмаз⁷⁹⁾. Беләликлә һәм мәнсул, һәм дә онун истеһсалчысы эмәк бөлкүсү васитәси илә тәкмилләшир. Классик дөвр мүәллифләри истеһсал едилән мәнсул күтләсинин артдығыны өз әсәрләриндә һәр-

⁷⁶⁾ Даһа аввалки мүәллифләр, мәсәлән, Петти вә ја „Advantages of the East-India Trade“ әсәринин аноним мүәллифи вә башгалары, мануфактура эмәк бөлкүсүнүн капиталист характерини А. Смитдан даһа ајдын кәстәриләр.

⁷⁷⁾ Јени зәмана мүәллифләри арасында анчаг XVIII әср мүәллифләриндән ба'зиләри истисна тәшкил елир; булар эмәк бөлкүсү мәсәләсиндә гәлин дунја мүәллифләрини, демәк олар, јалныз тәкрит етмәклә кифәјәтләнирләр. Мәсәлән Беккарна вә Чөмс һәррис бу гәбил мүәллифләрдәндир. Беккарна јазыр: „Һәр кәс өз тәрчүбәсиндән билир ки, өз әлләрини вә бәјинин һәмнишә јеккис бир әмәјә вә ејни бир мәнсулун һазырламасына сәрф еләндә даһа асыялыг. даһа бөјүк вә јахшы нәтичәләр әлдә едир... һалбуки һәр кәс өзү үчүн лазым олан шејләри өзү һазырласыды, бу нәтичәләри әлдә едә билмәзди... Беләликлә, һиссанлар һамыныш вә һәр бир фәрдин хәјрина олараг мүхтәлиф синиф вә тәбагаларә бөлүн-мүшләр. (Cesare Beccaria. „Elementi di Economia Publica“, Күстәди нәшри. Parte Moderna. t. XI, p. 28). Сонрадан граф Малмсбери алыны ланшјан вә Петербургда сәфир олдугу мұдаат һағында јаздыгы „Diaries“ [„Күндәлик хатират“] әсәри илә мәншүр олан Чөмс һәррис өз „Dialogue concerning Happiness“. London, 1741¹²¹ әсәринә(сонралар тәкрит чәп едилмишир; „Three Treatises etc.“ да. 3rd ed. London, 1772) јаздыгы гејдләрдән бириндә белә дејир: „Чәмијјәтин тәбилији һағындакы сүбутларын“ (јәни „мәшгәәләрин бөлкүсү“ принципинә әсәсләнән сүбутларын)...һамысыны Платоун „Дөвәләт“ әсәринин икинчи китабындан көтүр-мүшәм“.

⁷⁸⁾ Мәсәлән, „Одиссеја“ әсәринин XIV һәмнишынин 228-чи ше'риндә белә дејиләр: „Әллох тәр т'әллоауи әвүр әкчәртәтә: ёртос.“ [„Инсанлар бир-биринә бәһизмәз; бә'зиләри бир шеји, о бириләри исә башга бир шеји севәриләр“], Секст Емилиринки әсәриндә Архилох да белә дејир: „Әллос Әллоф ёт ёртө хәрәтә“ [„Биринин көмүл бир шејдән шал олур, башгасыныкы да башга шејдән“]¹²².

⁷⁹⁾ „Поул“ һәләтәтә ёрта, хәкис әһәләтә әтәкәвәтә“ [„О, чох иш биләрдә, амма һамысыны пис биләрдә“].—Афиналы, әмтәә истеһсалатчысы олдуғуна көрә өзүнү спарталылардан үстүн һисс едирдән, чүнки спарталыларын мүнәрибә етмәк үчүн пуллары јох иди, анчаг адамлары вар иди; Фукидид, интг сөјләји афиналылары Пелопоннес мүнәрибәсинә чағыран Периклә бу фикри белә дејирди: „...ωμάρη τε ετοπιετοροι οι αβτηροιοι των αυβριτων η χριμασг ποларην“ [„өз истеһлакы үчүн истеһсал едәнләр, мүнәрибә јолунда чанлрындан кечәрләр, амма пулларындан кечмәзләр“] (Фукидид, I китаб, 141-чи фәсил). Буна блхмајарг, һатта мадди истеһсал саһәсиндә онларын гәјәси, эмәк бөлкүсүнә эмдә олан әвтаркеја [әвтаркеја] иди: „тар' шә тәр тө әл парә тәршәш тө әтәркәс“ [„не'мәт һарадан әмәлә кәһирсә, мүстәгил-дик дә ордан әмәлә кәһир“]. Бурада он да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һатта Ю мустәбәнди деврилдији дөврдә¹²³ торпаг мүлкјјәти олмајан афиналыларын сәји 5 000 нәфәрдән дә аз иди.

дэнбир гејд едирләрсә дә, онлары анчаг истеһлак дэјәринин боллуғу марагландырыр. Онлар мүбадилә дэјәринә, әмтәәнин учузлашдырылмасына бир сәтир дә олсун. һәср етмирләр. Истеһлак дэјәри нөгтеји-нәзәри, чәмијјәтин силкләрә бөлүмәсинин әсасыны әмәк бөлкүсүндә көрән Платонун⁸⁰⁾ әсәрләриндә үстүн јер тутдуғу кими, өз буржуа инстинкти илә е'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсү принципинә даһа јахын кәлән Ксенофонтун⁸¹⁾ әсәрләриндә дә үстүн јер тутур. Платонун республикасында¹²⁷ әмәк бөлкүсү дәвләт гурулушунун әсас принципі олдуғуна көрә, бу республика, Мисирдәки касталар гурулушуну Афина шәраитиндә идеаллашдырмагдан башга бир шеј дејилдир; Платонун мүсәсир олан башга мүәллифләр дә, мәсәлән, Исократ да⁸²⁾ Мисрә бир сәнәјә өлкәси нүмунәси кими

⁸⁰⁾ Платон бу нәтичәә кәлир ки, ичма дахилиндәки әмәк бөлкүсү, фәрләрнин тәләбатынын мүхтәәлир, гәбилјјәтләринин исә биртәрәфли олмасыннан ирәли кәлир. Онуң әсас мүддәәси бундан ибарәтләр ки, иш ишчигә ујуғулашмаг дејил, ишчи ишә ујуғулашмадыр; ләкин бир һалда ки, ишчи бирдән бир ичәә пешә илә мәшғул олур, јәни бу вәјә башга иши әләвә бир иш кими көрүр, онда ишчинин ишә ујуғулашмасы лабуддур. Чүнки иш истеһсалчынын бикәр олмасыны көзләмәәндир; кәрәк истеһсалчы өз ишини башдансөвлә дејил, сә'јлә көрсүн.—Кәрәк көрсүн.—Мә'лумдур ки, иһсан анчаг үрәјинә јатан тәк бир ишн көрүкдә, һәм дә буну һеч бир башга ишлә мәшғул олмадығы мүнәсиб бир вахтда көрдүкдә һәр шеј даһа асан, даһа јахшы вә даһа чох истеһсал едилмиш олур* (*Republic*, I, II ed. Walter. Orelli. etc.). Бу кими фикрләрә Фукидидин әсәриндә дә раст кәлир. I китаб, 142-чү фәсил. «Дәниәчлидк дә һәр бир башга иш кими сәнәтләр вә оңу әләвә бир иш һесаб едил бу ишлә өтәри мәшғул олмаг олмаз; һәтта әксинә, дәниәчликлә мәшғул олан заман һеч бир башга әләвә иш көрүлә билмәз». Платон дејир ки, иш дајаныб ишчинин көзләсә, чох заман истеһсалын гызғын аны әлән гачырыла биләр вә мәһсул корланыр («*ἔργον καὶ τὸν ἀλλοτρίαν*»). Платонуну бу фикринә биз, фабрик гаунууну фәһләләрә һаһар үчүн мүәјјән саат тә'јин едән мәддәсинә гаршы Инкиләтәрә агартмахана сәһибләрнин протестиндә дә тәсәдуф едикр. Онларын истеһсалаты фәһләләрнин тәләбләринә ујуғулаша билмәз, чүнки «гајнатмаг, јумаг, агартмаг, тәпмәк, пардагламаг вә бојамаг үчүн көрүлән ишләр әввәлчәлан тә'јин едилән вахтда дајандырыларса, мәһсулуң хараб ола билчәәјиндән гачымаг олмаз... Бүтүн фәһләләр үчүн ејни вахтда мәчбури һаһар фәсиләси тә'јин етмәк, иш әмәлијјаты гуртармадығына көрә гүјмәтли мәһсулу хараб олмаг тәләкүәси гаршысында гојмаг демәкдир». *Le platonisme ou va-t-il se picher!* [Көрәсән елә јер вар ки, платонизм ораја кәлиб чыкмысан!]

⁸¹⁾ Ксенофонт нағыл едикр ки, Иран шаһынын сүфрасиндән бир шеј көтүрүб јемәк оңа көрә хошдур ки, бу һәм бөјүк бир шәрәфдир, һәм дә шаһын јемәкләри башгаларынкындан дәззәтләндр. Бу тәәччүблү дејилдир, чүнки бүтүн башга сәнәтләр бөјүк шәһәрләрдә хүсуслә тәкмилләшдији кими, шаһ сүфрасинин јемәкләри дә дәззәтә мисилдир. Хырда шәһәрләрдә ејни бир адам тахт, гапы, котан вә стол гајырыр; бундан башга бә'ән ев дә тикир; бу адам өз күзәрәнини тә'јин етмәк үчүн кифајәт гәдәр сифарш аянда чох шәл олур. һеч ола билмәз ки, бу гәдәр мүхтәәлиф ишләрлә мәшғул олан бир адам бунларын һамысыны јахшы гајыра билсин. Ләкин бөјүк шәһәрләрдә һәр бир ишчинин мүштәрисин чох оллуғуна көрә о, долана билмәк үчүн бирчә сәнәт дә билсә кифајәтләр. Чох заман һәтта бир сәнәти дә тамам билмәјә ештијач олмур; мәсәлән, елә олур ки, бириси анчаг киши башмағы, башгасы да анчаг гадын башмағы тикир. Ајры-ајры һалларда исә бири анчаг башмаг тикир, дикәри башмағын анчаг үзүнү бичир, јахуд бири анчаг палтар бичир, башгасы да бичилимиш парчалары анчаг бир-биринә чалајыр. Шүбһәсиадир, ки, ән сәлә иш көрән бир адам, оңу әң мүкәмәл шәкиллә көрүр. Ејни сөзләри ашпазлар һаггында да демәк олар* (*Хеорһон*, «Сурораедл». I, VIII, сар. 2). Бурада анчаг истеһлак дәјәриниң кәј-фијјәтинә фикир верилимдир, һәрчәнд һәлә Ксенофонт билир ки, әмәк бөлкүсүнүн иңгә-сы сәтш базарынын һәчминдән асылдыр.

⁸²⁾ О* (Бузирис) «Һаманы ајры-ајры касталара бөлмүшдү... һәкм етмишид ки, ејни бир адам һәмншә ејни ишлә мәшғул олсун, чүнки о билирди ки, өз пешәсини тез-тез дәјишәнләр бу пешәләрдән һеч бирини мүкәмәл өврәнмирләр; һәмншә ејни ишлә мәшғул оллар исә, бу иши мүкәмәл көрүрләр. Доғрулан да, биз көрүрүк ки, мисирдиләрнин сәнәт сибсиндә өз рәғибләриндән үстүндүјү, бир устанын һәлә сәнәт өврәнмиш ишчигаршысындакы үстүндүјүндән даһа артыг иди; бунә көрә дә онлар падаһаларын һакимјјәтинин вә дәвләт гурулушуну горумаг үчүн о гәдәр мүкәмәл тәшкиләтләр јаратышдылар ки, бу мәсәләән бәһс едән мәшһур философлар Мисирин дәвләт гурулушуну башгаларындан даһа чох тә'рифләјиләр» (*Isocrat*, «Busiris», сар. 8).

бахырдылар; Мисир бу әһәмијјәтини, һәтта Рома империясы заманындакы јунанларын нәзәриндә дә итирмәмишди⁸³⁾.

Әсил мануфактура дөврүндә, јәни мануфактура капиталист истеһсал үсулунун һаким формасы олдуғу дөврдә мүхтәлиф манеәләр мануфактуранын өз мејлләрини тамамилә һәјата кечирмәсинә јол вермир. Мануфактура, јухарыда көрдүјүмүз кими фәһләләри ијерархија чәһәтдән бир-бириндән ајырмагла јанашы, садәчә тәлимли вә тәлимсиз фәһләләрә бөлүрсә дә, тәлимсиз фәһләләрин сајы чох мәһдуддур, чүнки биринчиләр үстүнлүк тәшкил едирләр. Мануфактура ајры-ајры әмәлијјаты өз чанлы иш органларынын мүхтәлиф јеткинлик, гүввә вә инкишаф дәрәчәләринә ујғунлашдырса да вә, демәли, гадын вә ушагларын мәһсулдар сурәтдә истисмар едилмәсинә јол ачса да, бу мејл үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә јашлы фәһләләрин адәтләринә зидд олдуғуна көрә, онларын мүгавимәтинә раст кәлиб мүвәфғәијјәтсизлијә уғрајыр. Сәнәт ишинин парчаланмасы фәһләјә тәлим вермәк хәрчләрини вә, демәли, фәһләнин дәјәрини азалдырса да, даһа чәтин һиссә ишләри өјрәтмәк үчүн узун мүддәт тәләб олунур вә бу узун мүддәт һәтта лүзүмсуз олдуғу јердә дә фәһләләр ону мөһкәм мүдафиә едирләр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә шакирдләр үчүн једдилик тәлим ганунлары laws of apprenticeship [шакирдләр һаггындакы ганунлар] мануфактура дөврүнүн ахырларынадәк там гүввәдә галыр вә аңчаг ири сәнәјенин тәзјиги алтында ләғв едилир. Сәнәт мәһарәти мануфактуранын әсасы олараг галдығына көрә вә мануфактурада фәәлијјәт көстәрән мәчму механизм, фәһләләрдән асылы олмајан объектив скелетдән мәһрум олдуғуна көрә капитал, субординасијанын фәһләләр тәрәфиндән позулмасына гаршы даим мүбаризә етмәли олур.

Бизим чох мөһтәрәм Јур дејир: «Инсан тәбиәтинин зәнф чәһәти дә орасындадыр ки, фәһлә нә гәдәр чох уста олурса, бир о гәдәр дикбаш олур, ону ийтизама табе етмәк бир о гәдәр чәтин олур вә, демәли, фәһләнин бу шылтағы мәчму механизмә бир о гәдәр чох зәрәр вурмуш олур»⁸⁴⁾.

Буна көрә дә бүтүн мануфактура дөврүндә фәһләләрин интизамсызлығындан даим шикајәт едилир⁸⁵⁾. һәтта о заманкы мүәллифләрин әсәрләри көстәрмәсәјди дә, тәкчә фактлар—XVI әсрдән башламыш ири сәнәјә дөврүнә гәдәр мануфактура фәһләсинин бүтүн иш күнүнү капиталын өзүнә табе едә билмәмәси, мануфактураларын өмрүнүн узун олмамасы вә

⁸³⁾ Мүгәјнсә ет: Diodorus Siculus [„Diodor's v. Sicilien Historische Bibliothek“, В. I, 1831].

⁸⁴⁾ Ure. „Philosophy of Manufactures“, p. 20.

⁸⁵⁾ Мәтиһдәки бу сәзләр Франсидан чох Инкилтәрәјә вә һолландиядан чох Франсаја аңа ола биләр.

фәһлэләр бир өлкәни тәрк едәндә вә ја башга өлкәдән ораја кәләндә мануфактуранын да бир өлкәдә јох олуб дикәриндә пејда олмасы—тәкчә бу фактлар бизә китабханалар долусу әсәрләрдән чох мәлумат верир. Дәфәләрлә ситат кәтирдјимиз «Essay on Trade and Commerce» әсәринин мүәллифи 1770-чи илдә дејир: «Бир јол тапыб гајда-ганун гојмаг лазымдыр». Бундан бб ил кечәндән сонра доктор Ендрү Јур да онун сәсинә сәс вериб дејир ки, «әмәк бөлкүсүнә даир схоластик еһкам» үзәриндә гурулан мануфактурада «гајда-ганун јох иди»,—«Аркајт гајда-ганун јаратды».

Ејни заманда мануфактура нә ичтимаи истеһсалы бүтүн-лүкдә әһатә едә биләр, нә дә көкүндән дәјишиб јенидән гура биләрди. Мануфактура, шәһәр сәнәти илә кәндләрдәки јардымчы пешәләрдән ибарәт олан кениш тәмәл үзәриндә јүксәлән игтисади бинанын ме'марлыг бәзәји кими бир шеј иди. Онун өз дар техники базиси мүәјјән инкишаф пилләсиндә, мәһз өзүнүн истеһсалда мејдана кәтирдји тәләбата зидд кәлди.

Мануфактуранын јаратдығы ән мүкәммәл шејләрдән бири әмәк аләтләринин өзүнү вә һәлә о заман ишләдилән хүсусилә мүрәккәб механики чиһазлар истеһсал едән е'малатхана иди.

Јур дејир: «Белә бир е'малатханада әмәк бөлкүсүнүн бүтүн пилләләрини көрмәк оларды. Һәр бир аләтин: матгабын, кәскн аләтинин вә торна дэз-каһынын өз фәһләси вар иди ки, бу фәһлә дә өз усталыг дәрәчәсинә көрә дикәр фәһлэләрлә бу вә ја башга бир ијерархија јолу илә әлагәдар иди»¹²⁸.

Мануфактура әмәк бөлкүсүнүн мәһсулу олан бу е'малатхана өзү дә машын истеһсал едирди. Машынлар исә, ичтимаи истеһсалын әсас принципи олан сәнәткарлыг әмәји нөвүнү арадан галдырыр. Бунунла да, бир тәрәфдән, фәһләни өмрү боју мүәјјән бир һиссә функцијасына тәһким етмәнин техники әсасы арадан галхыр. Дикәр тәрәфдән исә, капиталын һөкмранлығына гаршы бу принципин һәлә дә төрәтдији манеәләр јы-хылмыш олур.

ОН ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ МАШЫНЛАР ВӘ ИРИ СӘНАЈЕ

I МАШЫНЛАРЫН ИНКИШАФЫ

Чон Стүарт Милл өз «Сияси игтисадын әсаслары» әсәриндә дејир:

«Индијәдәк механика сәһәсиндә едилмиш бүтүн ихтиралар чәтин ки, бирчә нәфәрин дә олса әмәјини јүнкүлләшдирмиш олсун»⁸⁶).

Капиталист үсулу илә тәтбиг едилән машынларын гаршысына һеч белә бир мөгсәд гојулмур да. Әмәјин мәнсулдар гүввәсини инкишаф етдирмәјин бүтүн башга методлары кими, машынлар да әмтәәләри учузлашдырмалы, иш күнүнүн фәһлә тәрәфиндән өзү үчүн сәрф едилән һиссәсини гысалтмалы, беләликлә дә иш күнүнүн фәһлә тәрәфиндән капиталистә мүфтә верилән диқәр һиссәсини узатмалыдыр. Машынлар—изафи дәјәр истәһсал етмәк васитәсидир.

Мануфактурада истәһсал үсулундакы чеврилишин башланғыч нөгтәси иш гүввәсидир, ири сәнаједә исә—әмәк васитәси. Буна көрә дә һәр шејдән әввәл, әмәк васитәси олан аләтин нә јолла машина чеврилдијини, јахуд машынла сәнәтқарын иш-фәһләдији аләт арасында нә кими фәрг олдуғуну тәдгиг етмәк лазымдыр. Әлбәттә, бурада анчаг бөјүк, үмуми, характерик хүсусијјәтләрдән бәһс олунур, чүнки јер күрәси тарихинин дөврләри кими, чәмијјәт тарихинин дөврләри дә абстракт шәкилдә дүрүст һудудларла бир-бириндән ајрылмыр.

Ријазиијатчылар вә механиқләр дејир—бә'зи инкилис игтисадчылары да тәқрар едирләр—ки, аләт садә машындыр, машын исә мүрәккәб аләтдир. Онлар машын илә аләт арасында

⁸⁶) Милл, «өзкә әмәји илә јашамајак бир нәфәрин дә олса әмәјини» демәли иди, зирә машынлар шүбһәсиз ки, адлы-санлы авараларын сәјынә олдуғча артырышдыр.

неч бир мүһүм фэрг көрмүр вә һәтта эн садә механизмләрн, мәсәлән линк, маил мүстәви, винт, паз вә саирәни машии адландырырлар⁸⁷⁾. Доғрудан да һәр бир машин бу кими эн садә механизмләрдән ибарәтдир вә бунларын нә кими бир формада олмасынын вә нә чүр гурашдырылдығынын фэрги жохдур. Лакин игтисади нөгтеји-нәзәрән бу тәриф әсла жарамыр, чүнки бурада тарих үнсүрү жохдур. Дикәр тәрәфдән, аләт илә машин арасындакы фэрги онда көрүрләр ки, аләти һәрәкәтә кәтирән гүввә инсандыр, машина һәрәкәт верән гүввә исә, инсан гүввәсиндән фэргли олан табият гүввәсидир, мәсәлән, һејван, су, күләк вә саирәдир⁸⁸⁾. Лакин белә олсајды, онда эн мүхтәлиф истеҗсал дөврләриндә өкүз гошулан котан машин оларды, бир фәһләнин әли илә һәрәкәтә кәтирилән вә дәгигәдә 96 000 илкәк вурән Клауссен даирәви тохучу дэзкаһы исә садә бир аләт. Һәтта, ејни бир тохучу дэзкаһы әл илә һәрәкәтә кәтирилдикдә аләт оларды, бухарла һәрәкәтә кәтирилдикдә исә машин. Һејван гүввәсиндән истифадә етмәк бәшәријјәтин эн гәдим ихтираларындан бири олдуғуна көрә, белә чыхарды ки, машинлы истеҗсал сәнәт истеҗсалындан әввәл вар имиш. 1735-чи илдә Чон Уајетт өз әјирмә машиыны ихтира етдијини, бунула да XVIII әср сәнәјә ингилабыны дүнјаја е’лан етдији заман бир ишарә илә дә олса билдирмәмишди ки, бу машиыны инсан дејил, улаг һәрәкәтә кәтирир; буна бахмајараг, һәмин рол доғрудан да улаға гисмәт олмушду. Чон Уајеттин програмында дејилирди: бу машин «бармагсыз әјирә билмәк үчүндүр»⁸⁹⁾.

⁸⁷⁾ Мәсәлән бах: Hutton. „Course of Mathematics“.

⁸⁸⁾ „Бу нөгтеји-нәзәрән аләт илә машина чидди фэрг гојмаг олар: бел, чәкич, гәскәпә вә и. а., маннвела вә винт системлари нә гәдәр мәһарәтлә дүзәлдимиш олса да, бунларла һәрәкәт верән гүввә инсандыр... бунлар һамысы аләт мәфһумуна дахил олар; шиббуки һејван гүввәси илә ишләдилән котан, јел дәјирманлары вә бауға дәјирманлар машин истәб едилмәлидир“ (Wilhelm Schulz. „Die Bewegung der Produktion. Zürich, 1843, S. 38). Бу әсәр бә’зи чәһәтләрән тәрифләјилгидир.

⁸⁹⁾ Әјирмә машиыналары һалә Чон Уајеттдән габаг, чох еһтимал ки, эн әввәл Италияда тәтбиғ олунмуш, лакин бунлар чох ибтидан машиынар олмушдур. Технолокија тарихинин тәғдиди аראшдырылмасы үмумијјәтлә көстәрәрди ки, XVIII әсрдәки ихтираларын чох азы бу вә ја дикәр арыча бир шәхсин ихтирасы олмушдур. Лакин индијадәк белә бир әсәр жохдур. Дарвин табият технолокијасынын тарихи илә, јә’нин нәбатат вә һејванатан һәјятиндә истеҗсал аләтлари ролу ојнајан битки вә һејван ә’заларынын әмәл кәлмәси пәларәгланмишдыр. Ичтиман инсанын мәһсуллар ә’заларынын әмәл кәлмәси тарихи, јә’нин һәр бир арыча ичтиман гурулушун мадди базисинин тарихи дә ејни дәрәҗәдә диггәтәләјиг дејилми? Һәм дә бу тарихи јазмаг даһа асан олмәздымы! Зира, Вико дедији кими, бәшәријјәт тарихинин табият тарихиндән фэрги ондадыр ки, бунларын биринчисини биз јаратмышыг, икинчисини исә биз јаратмамышыг. Технолокија инсанын табиятә гарши фәәл мүнәсибәтини, онун һәјятини, бунула бирликдә исә онун ичтиман һәјат шартларынын вә бурандан доған мәнәвини тәсәвүрләринин биләваситә истеҗсал олунмасы процесини ашкәра чыхарыр. Һәтта, бу мадди базиснә назарә алмајан һәр бир дин тарихи дәјирн-тәғдидидир. Әлбәтте, анлашылмаз дини тәсәвүрләрнин јер үзүндә нәдән доғлуғуну тәһлил јолу илә тапмаг, реал һәјятдакы мөвчуд мүнәсибәтләрн әслә көтүрүб бу мүнәсибәтләре мүнәвиғ кәлән дини формалары тәпмагдан чох асаидыр. Сонунчу метод јекәнә-материалист методдур вә, демәли, јекәнә елми методдур. Тарихи процеснә назарә алмајан абстракт тәбнијјәт материализминин мүдафиәчиләри өз ихтисаслары даирәсиндән кәһәра чыхмаг истәдикдә бу материализминин гүсүрлары дәрһал онларын абстракт вә идеоложи тәсәвүрләриндә өзүнү көстәрир.

Һәр бир мүкәммәл машин гурғусу бир-бириндән чох фәрғли олан үч һиссәдән: мұһәррик-машындан, өтүрүчү механизмдән вә, нәһајәт, аләт-машындан, јахуд иш машинындан ибарәтдир. Мұһәррик-машын бүтүн механизмнн һәрәкәтвәричи гүввәси кими ишләјир. О, өз һәрәкәтвәричи гүввәсини ја өзү јарадыр, мәсәлән бухар машины, калори машины¹²⁹, электромагнит машины вә и. а. кими, ја да кәнардан мұәјјән һазыр бир тәбиәт гүввәси сна тәкан верир, мәсәлән су чархына су тәкан верир, јел дәјирманына јел тәкан верир вә и. а. Назим чархлардан, һәрәкәт валларындан, дишли чархлардан, эксцентрикләрдән, милләрдән, өтүрүчү лентләрдән, гајышлардан, ән мұхтәлиф нөвлү ара һиссәләриндән вә ләвазиматындан ибарәт олан өтүрүчү механизм һәрәкәти тәнзим едир, лазым кәлдикдә онун формасыны дәјишдирир, мәсәлән перпендикул-јар һәрәкәти даирәви һәрәкәтә чевирир. һәрәкәти бөлүшдүрүб иш машинларына кечирир. Механизмин бу һиссәләриннн һәр икиси анчаг аләт-машыны һәрәкәтә кәтирмәк үчүндүр вә беләликлә һәрәкәтә кәтирилән аләт-машын әмәк чисмини гаврајыб мәгсәдәүјгун шәклә салыр. XVIII әсрдәки сәнаје ингилабы машинынын мәһз бу һиссәсиндән—аләт-машындан башланмышдыр. О инди дә, сәнәт вә ја мануфактура истәһсалынын машинынлы истәһсала чевилмәсиндә һәмишә башланғыч нөгтәси тәшкил едир.

Әкәр биз аләт-машына, јахуд әсил иш машинына јахындан нәзәр салсаг көрәрик ки, һәмин машин, чох заман хејли дәјишилмиш шәкилдә олса да, үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә сәнәткар вә мануфактура фәһләси тәрәфиндән ишләдилән ејни апарат вә аләтләрдән ибарәтдир; лакин бунлар даһа әл аләтләри дејилдир, механизмнн аләтләридир, јахуд механики аләтләрдир. Көрәрик ки, мәсәлән, механики тохума дэзкаһында олдуғу⁹⁰) кими, ја машинынын бүтөвү анчаг көһнә сәнәткар аләтләриннн аз-чох дәјишилмиш шәкилдә олан механики нәшридир, ја да иш машинынын көвдәсинә бәркидилән ишләк әзалар, көһнәдән таныш олдуғумуз аләтләрдир, мәсәлән әјирмә машинынын ијләри, чораб машинынын милләри, тахтачәкән машинын мишарлары, кәски машинынын бычаглары вә и. а. Иш машинынын бу аләтләри илә көвдәси арасындакы фәрғ һәлә бунларын истәһсалында ашкара чыхыр, јәһни бу аләтләрин чох һиссәси һәлә дә сәнәткар вә ја мануфактура үсулу илә истәһсал олунур вә сонра, иш машинынын машин үсулу илә һа-

⁹⁰) Хүсусән, ибтидан формалда олан механики тохума дэзкаһынын көһнә тохума дэзкаһына бәзәдәјини дәл илк нәзәрдә көрмәк олар. Бу дэзкаһ хејли дәјишилриләнән сонра өз мұәбир шәклинә душмүшдүр.

⁹¹) Тәғрибән анчаг 1850-чи илдән е'тибарән Инкиләрәдә иш машинлары үчүн аләтләрин кәтдикчә даһа чох һиссәси машин үсулу илә һазырланмаға башланыр, лакин бунлары машинларын өзләриннн истәһсал едән фабрикләр дејил, башға фабрикләр истәһ-

зырланмыш көвдәсинә бәркидилик⁹¹⁾. Демәли, иш машины елә бир механизмдир ки, лазымы шәкилдә һәрәкәтә кәтирилдикдә өз аләтләри илә, әввәлләр фәһләнин һәмнин аләтләрә бәһнәр аләтләрлә көрдүјү иши ичра едир. ҺәрәкәтвERICИ гүввәнин инсанданмы вә ја машынданмы нәш'әт етмәси, мәсәләнин маһијјәтини әсла дәјишдилик. Әсил аләтин өзү инсан әлиндән механизмә кечдикдән сонра, машын садә аләтин јерини тутмуш олур. Илк мүһәррик һәтта јенә инсандан ибарәт олараг галдыгда да, машында аләт арасындакы фәрг елә лап илк нәзәрдә көзә чарпыр. Инсанын ејни заманда ишләдә билдији аләтләрин сајы онун тәбии истеҢсал аләтләринин сајындан, онун вүчудундакы әзаларын сајындан артыг ола билмәз. Алманијада бир дәфә әјиричини ики әјирмә чархыны һәрәкәтә кәтирмәјә, јәни ејни заманда ики әли вә ики ајағы илә ишләмәјә мәчбур етмәк тәшәббүсүндә олмушдулар. Лакин бу иш чох бөјүк кәркинлик тәләб едирди. Сонралар, ики ији олан вә ајагла һәрәкәтә кәтирилән бир әјирмә дэзкаһы ичад етдиләр, лакин ејни заманда ики сап әјирә билән бу чүр маһир әјиричиләрә раст кәлмәк, икибашлы адама раст кәлмәк гәдәр надир бир һал иди. Ченни¹³⁰ исә, әксинә, мејдана кәлдији күндән 12—18 ијлә әјирир, чорабтохујан машын да ејни заманда минләрчә мили бирдән ишләдиб чораб тохујур вә и. а. Беләликлә, фәһләнин әл илә ишләтдији аләтләрин сајыны онун әзаларынын сајы мәһдуд едир, ејни бир иш машынынын ејни заманда ишләтдији аләтләрин сајы үчүн исә бу мәһдудлуг лап ибтидадан арадан галхмыш олур.

Садә һәрәкәтвERICИ гүввә кими көтүрүлән адам илә әсил мә'нада иши ичра едән фәһлә арасындакы фәрг бир чох әл аләтләриндә һисслә гавранылан бир форма алыр. Мәсәлән, әјирмә дэзкаһында ишләјиркән ајаг анчаг һәрәкәтвERICИ гүввә вәзифәсини ифа едир, иј илә ишләјән әл исә дидмәклә вә һөрмәклә мәшғул олур, јәни әсил әјирмә ишини ичра едир. Сәнајә ингилабы сәнәткар аләтинин ән әввәл мәһз һәмнин һиссәсини гаврајыр вә инсан, машынын ишинә көз јетириб өз әли илә онун сәһвләрини дүзәлтмәк кими јени бир иш көрмәклә бәрабәр, илк заманлар һәрәкәтвERICИ гүввә кими халис механики бир рол да ојнамалы олур. Инсанын лап әввәлдә анчаг садә бир һәрәкәтвERICИ гүввә вәзифәсини ифа едиркән, мәсәлән, дәјирман дашыны һәрләмәк⁹²⁾, насос ишләтмәк, көрүк басмаг, һәвәнкдә шеј дөјмәк вә и. а. бу кими ишләри ичра едир-

сал едир. Бу кими механизм аләтләрини, мисал үчүн, автоматик макара машыналары, токума дэзкаһы вә дидмә дэзкаһы үчүн дараг һазырлајан машыналар, мүл машыны вә токума машыны үчүн иј һазырлајан машыналар истеҢсал едир.

⁹²⁾ Мисирли Муса дејир: „Өкүз илә тахыл дөјдәдә өкүзүн ағзыны баглама“¹³¹⁾. Христиан алман инсанпәрвәрләри исә, әксинә, ун үјүдүндә һәрәкәтвERICИ гүввә кими истифадә етдикләри тәһкимли кәлдиләрин бојнуна ири бир дәјирми тахта кечирирдиләр ки, онлар әлләри илә ун ағзынарына гоја билмәснләр.

кән һәрәкәтә кәтирдији аләтләр исә, әксинә, һәрәкәтвERICИ гүввә оларак ән әввәл һејванлардан, судан вә күләкдән истифадә едилмәсинә сәбәб олмушдур⁹³⁾. Бу аләтләр гисмән мануфактура дөврүндә, бундан чох әввәлләр исә тәк-тәк һалларда инкишаф едиб машина чеврилир, лакин истеһсал үсулунда ингилаб јаратмыр. Бу аләтләрин сәнәткарлыг заманындакы өз шәклиндә дә машин олдуғу, ири сәнәје дөврүндә ашкара чыхыр. Мәсәлән, һолландијалыларын 1836—1837-чи илләрдә һарлем көлүнүн сујуну башалдыркән истифадә етдикләри насослар ади насос принципи илә гајрылмышды, фәрги јалныз ондан ибарәт иди ки, бунларын пистонлары инсан әли илә дејил, нәһәнк бухар машины илә һәрәкәтә кәтирилирди. Инкилтәрәдә бә'зи һалларда һәлә инди дә әли вә ибтидаи дәмирчи көрүјүнүн дәстәјини садәчә оларак бухар машинына бағлајыб ону механики көрүк шәклинә салырлар. Һәтта бухар машины да XVII әсрин ахырларында, мануфактура дөврүндә ихтира едилиб XVIII әсрин 80-чы илләринин әввәлләринә гәдәр мөвчуд олдуғу шәклиндә⁹⁴⁾ сәнәједә һеч бир ингилаб јаратмамышды. Әксинә, мәһз иш машинларынын јарадылмасы бухар машинында ингилаб јаранмасы зәрурәтини доғурду. Инсанын аләт васитәси илә әмәк чисминә тә'сир көстәрмәк әвәзинә садә бир һәрәкәтвERICИ гүввә олуб иш машинына тә'сир көстәрмәјә башладығы замандан е'тибарән, һәрәкәтвERICИ гүввәнин инсан әзәләләриндән ибарәт олмасы факты анчаг бир тәсадүф шәкли алыр вә инсан әзәләләрини күләк, су, бухар вә санрә әвәз едә билир. Тәбиидир ки, бундан өтрү, әввәлдә анчаг инсанын һәрәкәтвERICИ гүввәси илә ишләдилмәк үчүн дүзәлдилимеш олан механизмдә чох заман бөјүк техники дәјишкликләр едилмәси тәләб олунур. Инди һәлә дә өзүнә јол ачмалы олан машинларын һамысы, мәсәлән, тикиш машины, чәрәк машины вә и. а., лап әввәлдән кичик мигјасда да ишләдилмәкләри нәзәрдә тутулдуғу һалларда елә гурулушда олур ки, бунлар үчүн ејни дәрәчәдә һәм инсанын һәрәкәтвERICИ гүввәси, һәм дә халис механики гүввә јарарлы олур.

Сәнәједә ингилаб јарадан машин, бир заманда јалныз бир аләтлә ишләјән фәһләни елә бир механизмлә әвәз едир ки, бу

⁹³⁾ Гисмән тәби и шәләләләрин азлыгы, гисмән дә башга шәкилләрдә олан артыг су илә мүбаризә апарылмасы һолландијалылары јелдән бир һәрәкәтвERICИ гүввә кими истифада етмәјә мәчбур етмишдир. Һолландијалылар јел дәјирманын Алманцијалан көтүрүшдүләр. Алманцијадә бу ихтира мүлкәдарлар, кешишләр вә император арәсиндә белә бир чылди мүбаризәјә сәбәб олмушду ки, көрәсән јел «кишикидир». Алманцијала дејирдиләр ки, һавә инсаны әсарәт алтына алыр, һалбуки Һолландијаны азид еләи мәһз јел олмушдур. Бурада јел һолландијалылары фәтһ етмәк дејил, торпагы һолландијалылар үчүн фәтһ етмиши. Һәлә 1836-чы иллә Һолландијадә 6 000 ат күчүндә 12 000 јел мүбаррики вар иди, булар өлкәнин үчдә ики һиссәсини јеннән батағлыга чеврилмәсини гаршисини алдырды.

⁹⁴⁾ Доғрудур, о, Уаттын садә бухар машины алданан илк машины һалында һәјни тәкмилләшмишиди, лакин өзүнүн бу формасында һәмни бухар машины су вә дуз мәндулу чыхармаг үчүн ишләдилән садә бир машин оларак галмагда иди.

механизм бирдэн чохлу мигдарда бир чүр, жахуд жекчинс аләти һәрәкәтә кәтирир вә өзү дә һәр һансы бир формада олан һәрәкәтвERICИ гүввә илә ишләјир⁹⁵⁾. Бурада һәмин механизм машиндыр, лakin о һәләлик машинлы истеҗсалын анчаг бәсит бир үнсүрүдүр.

Иш машиннын һәчмини бөјүтмәк вә онун ејни заманда ишләјән аләтләрнин сајыны артырмаг үчүн даһа ири бир һәрәкәт механизми олмалыдыр, бу механизм үчүн исә инсанын һәрәкәтвERICИ гүввәсиндән даһа гүдрәтли бир һәрәкәтвERICИ гүввә тәләб олунур ки, онун өз мугавимәтинә үстүн кәлсин,— биз һәлә ону демирик ки, инсан јекнәсәг вә фасиләсиз һәрәкәт јаратмаг үчүн чох јарарсыз-бир васитәдир. Инсанын даһа јалныз садә бир һәрәкәтвERICИ гүввә кими ишләдији вә, демәли, онун ишләтдији аләтин јеринә аләт-машынын кәлдији фәрз едилдији тәгдирдә тәбнәт гүввәләри инсаны бир һәрәкәтвERICИ гүввә кими дә әвәз едә биләр. Мануфактура дөврүндән ирс галан бүтүн ири һәрәкәтвERICИ гүввәләрин ән писи ат гүввәси иди, гисмән она көрә ки, атын өз башы вар, гисмән дә ола көрә ки, ат баһадыр, буна көрә дә фабрикләрдә анчаг мөһдуд мигдарда ат ишләдилә биләр⁹⁶⁾. Буна бахмајараг, ири сәнәјенин көрпә чағларында ат чох тез-тез тәтбиг олунурду; буһу тәкчә о дөврдәки агрономларын шикајәтләнмәләри дејил, һәбелә механики гүввәнин кәмијјәтини һәлә индијәдәк ат күчү илә ифадә етмәк үсулу да сүбут едир. Јелә кәлдикдә исә, о гәтијјән сабит дејилдир вә ону тәнзим етмәк мүмкүн олмур; ондан да башга, ири сәнәјенин вәтәни олан Инкилтәрәдә сү гүввәси тәтбигинин һәлә мануфактура дөврүндә үстүн әһәмијјәти олмушдур. Һәлә XVII әсрдә бир сү чархы илә бир чүт дәјирманы һәрәкәтә кәтирмәк тәшәббүсүндә олмушдулар. Лakin өтүрмә механизми бөјүдүлдүкдә сүјүн күчү чатмырды

⁹⁵⁾ „Үмуми бир мугәррикин һәрәкәтә кәтирдилји бүтүн бу бәсит алатларин бирләшмәсиндән машин әмәлә кәлир“ (*Babbage*, ситат кәтирилән әсәр [сәһ. 136]).

⁹⁶⁾ 1859-чу илин декабрында Сәнәт вә пешәләр кәмијјәтиндә Чон Ч. Мортон „әкинчиликдә тәтбиг олунан гүввәләр“ һаггында мәрүзә етмишдән. Һәмин мәрүзәдә әзүмә дејилди: „Торпаг сәнәсини дүзүкү формаја салаһ һәр чүр јакшылашдырма, халас механики гүввә истеҗсаал етмәк үчүн бухар машыны тәтбиг олунма; сү иканынын тәҗмин едир... Ат гүввәси о јердә лазым кәлир ки, әјри-әјри мәрәләр вә башга манеәләр үзүниән јекнәсәг һәрәкәтләр мүмкүн олмур. Бу чүр манеәләр күндән-күнә дилә чох ардан галдырылар. Нисбәтан чох ирәлә кәстәрилмәси вә аз физики гүввә тәләб елән әмәлијјатларда јекнә тәтбиг едилә билән гүввә инсан гүввәсидир, чүнки инсан ағлы һәр ан бу гүввәни иларә едир“. Соһра ч-б Мортон бухар күчүнү, ат күчүнү вә инсан күчүнү бухар машыналары үчүн габул олунмуш өлчү вәһидинә, ја’ни 33 000 фунту дөгигәдә бир фут јүксәклијә галдыра билән гүввәјә кәтирир вә бухарын вердији бир ат күчүнү хәрчинн һесаблајмо: бухар машыны тәтбиг олундугда һәр ат күчүнә саатда 3 пенс, ат тәтбиг олундугда 1 сә саатда 5½ пенс хәрч дүшүр. Соһра, ат сағлам галмагдан өтүр карәк күндә 8 саатдан артыг ишләмәси. Торпаг бечәрмәк үчүн бухар күчү тәтбиг олундугда һәр јелди атын азы 3-үнү ихтисар етмәк олар, һәм дә бухар ишынынын хәрчи, һәмин машын илә әвәз едилмиш бу атларын һәнгигәтан ишләдији 3 вә ја 4 ај әрзиндәки хәрчиндән артыг олмаз. Наһајәт, бухар күчү тәтбиг едилә билчәк әкинчилик әмәлијјатлар нәтичәсиндә кәтүрүлән мөһсүлдүн кәјфијјәти, ат күчү тәтбиг едилдикән алыһа мәксүлдан јакшы олур. Бухар машынынын көрдүјү иши ичра етмәк үчүн, һәр саатына үмумијјәтчә 15 шиллинг әмәк һаггы верилмәклә 66 фәһлә ишләтмәк. атын көрдүјү иши ичра етмәкдән өтүр исә, һәр саатына үмумијјәтчә 8 шиллинг әмәк һаггы верилмәклә 32 фәһлә ишләтмәк лазым кәләди.

вә бу һал, сүртүнмә ганунларыны даһа дүрүст өјрәнмәјә вадар едән сәбәбләрдән бири олмушду. Һабелә сүркү голлары тәт-биг олунуб вурма вә дартма үсулу илә ишләдилән дәјирман-ларда һәрәкәт гүввәсинин гејри-мунтәзәмлији, сонралар ири сәнаједә чох бөјүк рол ојнамаға башлајан назим чархын нә-зәри јарадылмасына вә әмәли тәтбигинә сәбәб олмушдур⁹⁷⁾. Беләликлә мануфактура дөврү ири сәнајенин илк елми вә тех-ники үнсүрләрини инкишаф етдирмишдир. Аркрајтын ватер әјирмә мүәссисәси лап әввәлдән су илә ишләјирди. Лакин әсас һәрәкәтверичи гүввә олараг су гүввәсиндән истифадә олунма-сы да мүхтәлиф чәтинликләрлә әлагәдар иди. Сују истәнилән гәдәр артырмаг вә ја олмадығы јерә кәтирмәк мүмкүн олмур-ду; су бә'зән чох азалырды, башлычасы исә ондан анчаг мөв-чуд олдуғу јердә истифадә етмәк мүмкүн иди⁹⁸⁾. Јалныз Уат-тын икинчи машины, јә'ни гоша кедишли бухар машины адланан машин ихтира едилдикдә, көмүр вә су ишләдиг өзү һәрәкәтверичи гүввә һазырлајан вә күчү тамамилә инсанын нәзарәти алтында олан илк мүһәррик тапылды; бу елә бир мү-һәррикдир ки, бир јерлән башга јерә көчүрүлә билир. өзү дә нәглијат васитәсидир; бу мүһәррик һеч дә су чархы кими кәнд-дә дејил, шәһәрдә мөвчуд олдуғуна көрә истәһсалы, су чархы-нын тәләб етдији кими, дағыныг һалда кәндләрә јаймаг әвәзи-нә шәһәрләрә топламаг имканы верир⁹⁹⁾; бу мүһәррик техники тәтбиг олунма чәһәтдән универсалдыр вә ишләдилдији јерин бу вә ја дикәр шәраитиндән нисбәтән аз асылы олур. Уаттын бөјүк дүһасы ондан көрүнүр ки, 1784-чү илин апрел ајында әл-дә етдији патентдә онун бухар машины анчаг хүсүси мәгсәдләр үчүн олан бир ихтира кими дејил, ири сәнаје үчүн олан уни-версал бир мүһәррик кими тәсвир едилмишдир. Уаттын бу па-тентдә көстәрдији тәтбиг саһәләринин бә'зиләри, мәсәлән, бу-хар чәкичи, анчаг јарым әсрдән чох бир мүддәт кечәндән сонра мејдана кәлди. Лакин Уатт бухар машинынын дәннз мәмиләриндә тәтбиг олуна биләчәјинә шүбһә едјирди. Онун хәләфләри олан Болтон вә Уатт 1851-чи илдәки Лондон сәнаје сәркисиндә океан пароходларына мәхсус чох нәһәнк бир бу-хар машины нүмајиш етдирмишдиләр.

⁹⁷⁾ Fauthaber, 1625. De Caus, 1688.

⁹⁸⁾ Турбин кими ән јени бир ихтира, су гүввәсиндән сәнајә мәгсәлләри үчүн истифадә олунушун кечмишлә тәсәдуф едилән бир чох мәһдудлијәтләри аралап галдырар.

⁹⁹⁾ Тохучулуг мануфактураларынын мөвчуд олдуғу илк дөврдә истәһсалы һарада јер-ләшми ет. су чархыны өз сују илә һәрләјә биләчәк һүндүр ахымлы бир чәјын мөвчуд олма-сында истәһсалы иди; су илә ишләјән фабрикләр тикилмәси ев мануфактура системинин аралап галдырылмасынын башлангычы идисә дә, зәрурәт үзүндән чәј кәнаринда вә чох әмәк бир-бириндән хәјли узашда јерләшән бу фабрикләр... шәһәр системи үнсүрү олмаг-дан тәһа чох кәнд системи үнсүрү иди; анчаг су гүввәсин әвәзинә бухар гүввәси тәтбиг олунмаға башлангандан сонра бу фабрикләр шәһәрләрдә, бухар истәһсалы үчүн кифајәт гәләр су вә көмүр тапыла билән јерләрдә топланмаға башлајыр. Бухар машины сәнајә ишләрәринин анасыдыр* (А. Редгејв, „Reports of the Insp. of Fact. for 30th April 1863“, p. 36).

Анчаг алэтлэр инсан организмнин ишлэтдији алэтлөрдөн механики аппарат алэтлөрүнө, иш машины алэтлөрүнө чеврилдикдөн сонра, һәрэкэтверичи машин да мүстәгил форма кәсб едир вә инсан гүввәсинә хас олан мөһдудлуглардан тамамилә азад олур. Бураја гәдәр нәзәрдән кечирдијимиз ајрыча иш машины бу замандан етибарән машинлы истеһсалын садә бир үнсүрү дәрәчәсинә ендирилир. Инди бир мүһәррик-машын ејни заманда бир чох иш машиныны һәрәкәтә кәтирә билир. Ејни заманда һәрәкәтә кәтирилән иш машинларынын сајы артдыгча мүһәррик-машын да бөјүјүр вә бунунла бәрабәр өгүрмә механизми бөјүјүб кениш гол-ганадлы бир аппарата чеврилир.

Инди биз ики гәбил шеји: бир чох јекчинс машинлар кооперасијасы илә машинлар системини бир-бириндән ајырд етмәлијик.

Бир һалда бүтүн иши ејни бир иш машины јеринә јетирир. Сәнәткарын өз ишләтдији аләт илә, мәсәлән, тохучунун өз тохума дэзкаһы илә көрдүјү ишләри, јахуд кечмишдә, истәр мүстәгил ишләјән, истәрсә дә ејни бир мануфактуранын үзвү олан сәнәткарларын мүхтәлиф аләтләрлә ардычыл ичра етдикләри бүтүн ишләри инди һәммин иш машины ичра едир⁽¹⁰⁾. Мәсәлән, почт конвертләри һазырлајән ән јени мануфактурада бир фәһлә қағызбүкәнлә қағызы бүкүр, диқәри јапышганлајыр, үчүнчүсү конвертин девиз чап олуначаг һиссәсини гатлајыр, дөрдүнчүсү девиз вурурду вә и. а., бу һиссә әмәлијатларынын һәр бири ичра едилдикчә һәр бир конверт әлдән-әлә кечмәли иди. Инди конверт һазырлајән тәк бирчә машин бүтүн бу әмәлијатлары бирдән ичра едиб саатда 3 000 вә даһа артыг конверт һазырлајыр. Америкалыларын 1862-чи илдәки Лондон сәнаје сәркисиндә нүмајиш етирдикләри бир қағыз торба машины қағызы кәсир, јапышганлајыр, бүкүр вә дәгигәдә 300 дәнә торба һазырлајыр. Мануфактурада парчаланмыш олан вә мүәјјән бир ардычыллыгла ичра едилән бүтүн просеси бурада, мүхтәлиф аләтләрин комбинасијасы вәситәси илә ишләјән тәк бирчә иш машины ичра едир. Белә бир иш машины истәр анчаг мүрәккәб сәнәт аләтинин тәкрар мејдана кәлән механики формасындан, истәрсә мануфактуранын ихтисаслашдырмыш олдуғу мүхтәлиф нөвлү бәсит аләтләрин ком-

⁽¹⁰⁾ Мануфактурадакы әмәк бөлкүсү нөгтеји-нәзәриндән тохучулуг һеч дә садә сәнәткар иши дејил, мүрәккәб бир сәнәткар иши иди, буна көрә дә механики тохума дэзкаһы чох мүхтәлиф әмәлијатлар ичра едән бир машиндыр. Умумијәтлә белә бир тәсәввүр сәһвдир ки, куја мүәсир машинлар ибтидада, мануфактура әмәк бөлкүсүнүн сәләшдириши олдуғу әмәлијатлары әһәтә етмишидир. Мануфактура дөврүндә әтиричилиик илә тохучулуг бир-бириндән ајрылыб јени нөвләрә чеврилмиши, мувафиг аләтләр тәкмиләшдирилиши вә шәкли дәјишдирилишиди, әсла парчаланмамыш олан әмәк просесинин өзү илә, сәнәткар әмәји просеси олараг галырды. Машынын инжиһафында башланғыч нөгтәси әмәк дејил, әмәк вәситәсидир.

бинасијасындан ибарәт олсун, фабрикада, јә'ни машынлы истһсал әсасында гурулмуш е'малатханада һәр дәфә даим јенидән садә кооперасија мејдана чыхыр, һәм дә бу кооперасија (бурада фәһләни бир кәнара гојаг) һәр шејдән әввәл ејни заманда вә биркә ишләјән јекчинс иш машынларынын бир мәкәнда топланмасындан ибарәт олур. Мәсәлән, тохума фабрики ејни бир е'малатханада олан бир чох механики тохума дэзкаһындан, тикиш фабрики исә бир чох тикиш машынындан ибарәтдир. Лакин бурада техники вәһдәт вардыр, зира чохлу јекчинс иш машыны, үмуми бир илк мүһәррикин дөјүнән үрәјиндән ејни заманда вә мүнтәзәм сурәтдә импульс алыр, һәм дә бу һәрәкәти онлара өтүрмә механизми чатдырыр ки, о да јенә бүтүн иш машынлары үчүн гисмән үмумидир, чүнки бу өтүрмә механизмдән һәр бир ајрыча иш машыны үчүн анчаг хүсуси голлар ајрылыр. Бир чох аләт бир иш машынынын анчаг ә'заларыны тәшкил етдији кими, инди бир чох иш машыны ејни бир һәрәкәтвәричи механизм инчаг јекчинс ә'заларыны тәшкил едир.

Лакин әсил машынлар системи анчаг, о заман ајрыча бир мүстәгил машынын јерини тутур ки, әмәк чисми, мүхтәлиф гәбилдән олан, лакин бир-бирини тамамлајан бир чох иш машынларынын ичра етдији вә гаршылыгыла әлагәдар олан далбадал бир сыра һиссә просесләриндән кечмиш олсун. Бурада јенә дә, мануфактураја хас олуб әмәк бөлкүсүнә әсасланан бир кооперасија мејдана чыхыр, лакин бу кооперасија инди даһа, һиссә иш машынларынын комбинасијасындан ибарәтдир. Мүхтәлиф һиссә әмәлијатлары илә мәшғул олан фәһләләрин ишләтдикләри спесифик аләтләр, мәсәлән, јун мануфактурасында јун чырпанларын, дидәнләрин, дарајанларын әјирәнләрин вә башгаларынын ишләтдикләри аләтләр инди мүхтәлиф иш машынларынын аләтләринә чеврилир вә бу машынларын һәрәси, комбинасија едилмиш иш механизми системиндә хүсуси вәзифә ифа едән хүсүси ә'за тәшкил едир. Илк дәфә машынлар системи тәтоиг олунан саһаләрдә үмумијәтлә мануфактуранын өзү, истһсал просесинин бөлүнмәси үчүн вә, демәли, онун тәшкили үчүн тәбии бир әсас вермиш олур⁽¹⁾.

⁽¹⁾ Ири сәнајә дөврүнә гәләр јун мануфактурасы Инкилатарада һаким мануфактура иди. Буна көрә дә XVIII әсрин биринчи јарысында тәчрүбәләрин чоху јун мануфактурасында апарылмышлар. Јун саһасында алдә етистан тәчрүбә ламбыгыл хейринә олмушаур, зира ламбыгыл механики е'малы үчүн тәләб олунан һазырлыг ишләри о гәләр чәтүн дејиллар; һабелә сонралар, бунун аксинә оларак, механики јун сәнајеси ламбыгыл механики әјирилмәси вә ондан парча тохунмасы үсуллари әсасијәл инкишаф етмишлар. Јун мануфактурасынын ајры-ајры үнсүрләри, мәсәлән, јунун дарајанмасы, анчаг ахырычы он илләр арзиндә фабрик системинә салынмышлар. „Дарыма машыны“, хүсүсән Листер машыны... тәтбиғ олунандан бәри јун дарајанмасында механики гүвәлән кенши истифада олунмасы... шүбһәсиз ки, бир јығын аламын ишсә галмасына банс олмушаур. Әввәлләр јун әл илә, һәм дә чох вахт јун дарајаннн евиндә дарајанарлы. Инди исә јуну әдәтән фабрикта дарајанлар вә, әл илә дарајан јунун һәлә дә үстүн тутулдуғу ба'зи хүсүси ишләр-

Лакин мануфактура истеҥсалы илэ машынлы истеҥсал арасында лап эввэлдэн мүһүм бир фэрг дэ мејдана чыхыр. Мануфактурада тэкликдэ ишлэјэн вэ ја груп халында бирлэшидирилмиш олан фэһлэлэр ажрылыгдэ бир хиссэ просесини өз эл алатлэри илэ ичра етмэлидирлэр. Бурада фэһлэ просесэ ујғунлашдырылырса, просес өзү дэ эввэлчэдэн фэһлэјэ ујғунлашдырылмыш олур. Машынлы истеҥсал шэраитиндэ эмэк бөлкүсүнүн бу субъектив принципи арадан галхыр. Бурада бүтүн просес, өз характериндэн асылы оларат, объектив сурэтдэ өз тэркиб фазаларына ажрылыр; һэр бир хиссэ просесинин ичра едилмэси вэ мүхтэлиф хиссэ просеслэринин бирлэшидирилмэси проблеми бурада механиканын, кимја вэ саирэнин техники тэтбиги васитэси илэ һэлл олунур^[102], һэм дэ, ажындыр ки, бунун нэзэри һэлли эввэллэр олдуғу кими јенэ, кениш мигјасда эмэли тэчрүбэ топланмасы васитэси илэ тэкмиллэшидирилмэлидир. Һэр бир хиссэ машыны билаваситэ өз ардынча кэлэн дикэр машына хам материал верир вэ бу машинларын һамысы ејни заманда ишлэдијанэ көрө, мөһсул даим өз јаранма просесинин мүхтэлиф пиллэлэриндэ олур, даим истеҥсалын бир фазасындан дикэринэ кечир. Мануфактурада хиссэ фэһлэлэринин билаваситэ кооперасијасы ажры-ажры фэһлэ группалары арасында мүэјјэн кэмијјэт нисбэтлэри јаратдығы кими, өз тэркиб хиссэлэри тэкбэтэк ишлэјэн машинлар системиндэ дэ бир гисим хиссэ машинларынын дикэр хиссэ машинларына арды кэсилмэдэн иш верэ билмэси үчүн онларын мигдары, бөјүклүјү вэ сүрэти арасында мүэјјэн нисбэт олмалыдыр. Инди ажры-ажры мүхтэлиф иш машинларындан вэ иш машыны группаларындан ибарэт олуб, өз тэркиб хиссэлэринин тэкбэтэк ишлэдији бир систем олан комбинэлэшидирилмиш иш машынын ичра етдији бүтүн просесдэ фасилэлэр нэ гэдэр аз олурса, ја'ни хам материал просесин биринчи фазасындан ахырынчы фазасына кечиркэн фасилэлэр нэ гэдэр аз олурса, демэли, хам материалын истеҥсалда бир фазадан дикэринэ кечмэсиндэ инсан эли дејил, механизмин өзү нэ гэдэр чох иштирак едирсэ, һэмин комбинэлэшидирилмиш иш машыны бир о гэдэр мүкэммэл һесап олунур. Буна көрө дэ экэр мануфактурада ажры-ажры просеслэрин ажрылмасы эмэк бөлкүсүнүн өзүндэн доған бир принципдирсэ, инкишаф етмиш фабрикдэ,

дэн башга, эл эмэји тамамилэ арадан галдырылмышдыр. Эл илэ јун дарајиларын бир чоху өзлэринэ фабриклэрдэ иш тапмышдыр, лакин эл илэ јун дарајиларын вердији мөһсул, машынын мөһсулуна нисбэтэн о гэдэр аздыр ки, онларын чох бөјүк хиссэси ишсиз галмышдыр" ("Reports of Inq. of Fact. for 31st October 1856", p. 16).

^[102] Демэли, фабрик системи принципи ондан ибарэтдир ки... эмэјин сәнэткарлар арасында бөлүнмэси вэ ја парчаланмасы эмэзиндэ просес өз мүһүм тэркиб хиссэлэринэ бөлүнүр" (Ure. "Philosophy of Manufactures", p. 20).

әксинә, ајры-ајры просесләрин фәсиләсизлији принципи һөкм сүрүр.

Машынлар системи, истәр тохучулуда олдуғу кими јекчинс иш машинларынын садә кооперасијасы әсасында, истәр-сә әјиричиликдә олдуғу кими мүхтәлиф нөв машинларын бирләшдирилмәси әсасында гурулмуш олсун, бу машинлар системи өз һәрәкәтини өзү доғуран бир илк мотордан һәрәкәтвечи һүввә алдығына кәрә өзү бөјүк бир автоматдыр. Лакин системин бүтөвү, мисал үчүн, бухар машины илә һәрәкәтә кәтирилә биләр, һалбуки ајры-ајры иш машинлары мүәјјән һәрәкәтләр етмәк үчүн һәлә дә фәһләләрин јардымына мөһтачдыр, мәсәлән, автомат мүл-машынлар тәтбиг олунмаздан әввәл мүлләрин ишә салынмасында фәһләнин јардымы тәләб олунурду, зәриф саплар әјирилмәсиндә исә һәлә инди дә бу јардым тәләб олунур; јахуд да машинын мүәјјән һиссәләринин өз әмәлијатларыны ичра етмәси үчүн фәһлә бу һиссәләрә бир аләт кими истиғамәт вермәлидир; мәсәлән машингајырма саһәсиндә *slide rest* (дөнән суппорт) автомат механизмә чевриләндән әввәл белә олмушдур. Әкәр иш машины хам материалын е'мал едилмәси үчүн лазым кәлән бүтүн һәрәкәтләри инсанын јардымы олмадан өзү ичра едирсә вә она фәһләнин ачга нәзарәт етмәси лазым кәлирсә, онда бу, автоматик машинлар системидир, лакин онун ајры-ајры һиссәләри даим тәкмилләшдирилә биләр. Мәсәлән, сапын тәкчә бири гырылдыгда әјирмә машиныны автоматик сурәтдә дајандыран апарат вә бухарла ишләјән мүкәммәл тохучу дэзкаһында тохума мәкијиндән аргач сапы гуртардыгда дэзкаһы дајандыран автоматик ачар, там мүасир ихтиралардыр. Мүасир кағыз фабрикн һәм истеһсалын фәсиләсизлији, һәм дә автомат принципинин тәтбиги чәһәтдән мисал ола биләр. Һәм мүхтәлиф истеһсал васитәләри әсасында гурулан мүхтәлиф истеһсал үсуллары арасындакы фәрги, һәм дә ичтимаи истеһсал мүнәсибәтләринин мүхтәлиф истеһсал үсуллары илә әлагәсини кағыз истеһсалы тимсалында үмумијјәтлә өјрәнмәк јахшыдыр; Алманијадакы гәдим кағызгајырма үсулу сәнәткар үсулу илә истеһсалын нүмунәсидир; XVII әср Нолландијасы вә XVIII әср Франсасы кағыз истеһсалында әсил мануфактура нүмунәсидир, мүасир Инкилтәрә исә бу саһәдә автоматик истеһсалын нүмунәсидир; ондан башга, Чиндә вә Һиндистанда һәлә индијадәк бу сәнәјенин гәдим Асијадакы ики мүхтәлиф формасы мөвчуддур.

Өтүрмә механизмләри васитәси илә бир мәркәзи автоматдан һәрәкәт алан иш машинларынын тәкбәтәк ишләдији систем шәраитиндә машинын истеһсал ән мүкәммәл бир шәкил алыр. Ајрыча бир машинын јеринә бу нәһәнк механизм кечир,

онун чисми фабрикин бир чох бинасыны тутур вә онун гејри-ади гүввәси, әввәлчә өз нәһәнк әзаларынын ештишамлы аһәнкдар һәрәкәтләриндә сезилмәз олдуғу һалда, инди онун сајсыз-һесабыз әсил иш әзаларынын ағлакәлмәз шыдырғы рәгсиндә өзүнү көстәрир.

Инсанлар һәлә дәрзи мејдана кәләнән әввәл палтар кеј-дикләри кими, мүл-машынлар, бухар машынлары вә саирә дә, пешәси јалныз бухар машыны, мүл-машыны истеһсал етмәк-дән ибарәт олан фәһләдән әввәл мејдана кәлмишдир. Лакин Вокансонун, Аркрајтын, Уаттын вә башгаларынын ихтирала-ры анчаг она көрә һәјата кечирилә билмишдир ки, бу ихти-рачылары заманында хејли мигдар маһир механик-фәһләләр вар иди, онлар һәлә мануфактура дөврүндә һазырланмышды. Бу фәһләләрин бир гисми мүхтәлиф пешә саһиби олан мүстә-гил сәнәткарлардан ибарәт иди, дикәр гисми исә, јухарыда гејд едилдији кими, чох чидди бир әмәк бөлкүсүнүн һөкм сүр-дүју мануфактуралара топланмышды. Ихтираларын сајы чо-халдыгча вә јени ихтира едилән машынлара тәләб артдыгча, бир тәрәфдән машынгајырма ишинин бир чох мүстәгил саһә-ләрә бөлүнмәси кетдикчә кенишләнир, дикәр тәрәфдән дә ма-шынгајырма мануфактуралары дахилиндә әмәк бөлкүсү кет-дикчә инкишаф едирди. Демәли, биз белә мануфактурада ири сәнәјенин мүстәгим әсасыны көрүрүк. Мануфактуранын истеһ-сал етдији машынлар васитәси илә ири сәнәје, өзүнүн ән әввәл әһәтә етдији истеһсал саһәләриндә сәнәткар вә мануфак-тура истеһсалыны арадан галдырырды. Беләликлә, илк заман-лар машынлы истеһсал өзүнә мүвафиг олмајан мадди әсас үзәриндә мејдана кәлмишдир. Мүәјјән инкишаф пилләсиндә о, әввәлдә һазыр шәкилдә раст кәлдији вә көһнә формасыны сахлајыб инкишаф етдирдији һәмнин мадди әсасы көкүндән дәјишдирмәли вә өзү үчүн јени базис, өз истеһсал үсулуна мү-вафиг бир базис јаратмалы иди. Нечә ки, ајрыча бир машын јалныз инсан тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән мүддәтдә хыр-дәча бир машын олараг галыр, нечә ки, тәтбиг едилмәкдә олан һәрәкәтвечи гүввәләрин—һејванларын, күләјин вә һәт-та сујун—јерини бухар машыны тутана гәдәр машынлар сис-теми сәрбәст инкишаф едә билмирди, еләчә дә, нә гәдәр ки, ири сәнәјенин характерик истеһсал васитәси олан машынын өзү анчаг фәрди гүввә, фәрди мәһарәт сајәсиндә мөвчуд иди, јәни онун варлығы өз хырдача әләти илә ишләјән мануфак-тура һиссә фәһләсинин вә ја сәнәткарын әзәлә гүввәсиндән, көзүнүн итилијиндән вә әлләринин чәлддијиндән асылы иди, о вахтадәк ири сәнәјенин бүтүн инкишафы ләнкијирди. Бу үсул-ла әмәлә кәлән машынларын баһалы олмасы,—капиталын бир шүүрлу сәбәб кими рәһбәр тутдуғу бу һал бир јана галсын,—

машынлашдырылмыш сәнаје сәһәләринин кенишләнмәси вә јени истейсал сәһәләринә машинларын дахил олмасы, бүтүн-лүкдә елә бир фәһлә категоријасынын артмасындан асылы иди ки, бу фәһлә категоријасы өз көрдүјү ишләрин хусуси мәһарәт тәләб етмәси үзүндән сычрајышларла дејил, јалныз тәдричлә арта биләр. Лакин мүәјјән инкишаф пилләсиндә ири сәнаје илә онун өз сәнәткар вә мануфактура базиси арасында техники зиддијәт [Widerstreit] дә әмәлә кәлир. Мүһәррик-машынларын, өтүрмә механизминин вә иш машинларынын һәчминин бөјүмәси, иш машины сәнәт дөврүндәки өз шәклини, јәни әввәлдә онун бүтүн гурулушуну мүәјјәнләшдирән шәклини итириб инди анчаг өз механики вәзифәләриндән асылы олан сәрбәст шәкил алдыгча онун тәркиб һиссәләринин даһа чох мүрәккәбләшмәси, мүхтәлифләшмәси, һабелә там дүрүстләшмәси; автоматик системин инкишаф етмәси, чәтин е'мал олунан материалларын, мәсәлән, ағач әвәзинә дәмйирин¹⁰³⁾ кетдикчә даһа чох лабүд олараг тәтбиг едилмәси—тәбии сурәтдә мејдана кәлән бүтүн бу мәсәләләрин һәлли һәр јердә мүәјјән чәрчивәјә раст кәлирди; бу чәрчивә ондан ибарәт иди ки, көрүлән ишләр фәһләнин шәхсијјәтиндән асылы иди вә, һәтта мануфактурада комбинасија үсулу илә ишләјән фәһләләр дә бу чәрчивәни маһијјәтчә мәнв едә билмәјиб, ону анчаг бир гәдәр кенишләндирә билирдиләр. Мәсәлән, мүасир мәрбәә дәзкәһи, бухарла ишләјән мүасир тохума дәзкәһи вә мүасир дарама машины кими машинлары мануфактура јарада билмәзди.

Бир сәнаје даирәсиндә истейсал үсулуида баш верән чеврилиш, башга даирәләрдә чеврилишә сәбәб олур. Бу һал ән әввәл, үмуми бир просесин ајры-ајры фазалары олуб бир-бири илә чулгашан, лакин ичтимаи әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә бир-бириндән сон дәрәчә ајрылыб һәр бири мүстәгил әмтәә истейсал едән сәнаје сәһәләринә айдир. Мәсәлән, машинала әјирмәк машинала тохумаг зәрурәтини доғурмушдур, бунларын бирликдә һәр икиси исә ағартма, читбасма вә бојама истейсалында механики-кимјәви ингилаб јаранмасыны зәрури етмишдир. Ејнилә, диқәр тәрәфдән, памбыгәјирмә ишиндәки ингилаб чин машинаынын, памбыг лифләрини чијиддән ајыран машинаынын

¹⁰³⁾ Өз ибтидаи формасында механики тохума дәзкәһи әсәсән ағачдан иди, тәкмилләшдирилмиш мүасир тохума дәзкәһи исә дәмйирдәндир. Истейсал вәситәсинин көһнә формасынын јени формасы үзәриндә әввәлләр нә дәрәчәдә һаким олдуғуну, бухарла ишләјән мүасир тохума дәзкәһинын көһнә тохума дәзкәһи илә, чугунәритмә заводларындакы мүасир көрүк сурғуларынын ади дәмйирчи көрүјүнә бәизәр илк зәнф механики көрүк илә һәтта ән сәтһи мүгајисәси дә кестәрир; бунун ән инандырычы сүбүту исә һәр шейдән чох, локомотивләр ичәд олунандан габагык биринчи локомотив ола биләр; әслиндә онун ики ајагы вар иди вә ат кими ајағларыны бир-бир көтүрүб гојурду. Јалныз механика хәјли инкишаф етдикдә вә әмәли тәчрүбә топландыгда машинаы формасыны бүтүлүкдә механика принципләри мүәјјән етмәјә башлајыр, буна корә дә, машина чевриләт алатин гәлһи формасындан тамамилә узағлашыр.

ихтира едилмәсинә сәбәб олмуш вә жалныз бу машынын сәјәсиндә инди лазым олдуғу гәдәр бөјүк мигјасда памбыг истеҢсалы мүмкүн олмушдур¹⁰⁴⁾. Лакин мәһз сәнаје вә әкинчилик истеҢсалы үсулундакы ингилаб ичтимаи истеҢсал процесинин үмуми шәраитиндә, јәни рабитә вә нәглијјат васитәлариндә ингилаб јаранмасыны зәрури етмишдир. Фурје демишкән, pivot [өзәји] јардымчы ев сәнајесинә малик хырда әкинчиликдән вә шәһәр сәнәтиндән ибарәт олан бир чәмијјәтин рабитә вә нәглијјат васитәләри мануфактура дөврү истеҢсалынын тәләбләрини даһа әсла өдәмирди, зира бу дөврдә кениш ичтимаи әмәк бөлкүсү вар иди, әмәк васитәләри вә фәһләләр тәмәркүзләшмишди, мүстәмләкә базарлары јаранмышды; буна кәрә дә һәммин васитәләр саһәсиндә һәгигәтән чеврилиш баш верди. Ејнилә дә мануфактура дөврүндән мирас галан нәглијјат вә рабитә васитәләри чох кечмәдән ири сәнаје үчүн, онула әлағәдәр олараг истеҢсалын ағлакәлмәз сүр'әти вә күтләви характери үчүн, јығын-јығын капитал вә фәһлә күтләләринин бир истеҢсал саһәсиндән башгасына көчүрүлмәси вә дүнја базар әлағәләри јарадылмасы үчүн дөзүлмәз бухова чеврилмишди. Јелкән кәмиләри истеҢсалында там бир чеврилиш әмәлә кәлмәси һәлә бир јана галсын, чај пароходлары, дәмир јоллар, океан пароходлары вә телеграфын васитәси илә рабитә вә нәглијјат тәдричлә ири сәнаје истеҢсалы үсулуна ујғунлашмышды. Лакин бу заман күлли мигдар дәмири дөјмәк, гајнаг етмәк, кәсмәк, дешмәк вә гәлибә төкмәк лазым кәлдији үчүн елә нәһәнк машынлар тәләб олунурду ки, мануфактурә машынгајырмә сәнајеси бунлары һазырламаг игтидарында дејилди.

Беләликлә, ири сәнаје өзү үчүн характерик олан истеҢсал васитәсини, машынын өзүнү өзү гајырмалы иди, машын васитәси илә машын истеҢсал етмәли иди. Ири сәнаје јалныз бундан сонра өзүнә адекват техники базис јаратды вә өзү мүстәгил јеримәјә башлады. XIX әсрин биринчи он илләриндә машынлы истеҢсал артдыгча доғрудан да машын тәдричән иш машынлары истеҢсал етмәјә башлајырды. Лакин јалныз ахырынчы он илдә чохлу дәмир јолларын чәкилмәси вә океан пароходлары гајрылмасы, илк мүһәррикләрин һазырланмасында тәтбиг олунан нәһәнк машынларын јаранмасына сәбәб олду.

Машынлар васитәси илә машын истеҢсалы үчүн ән мүһүм истеҢсал шәрти, истәнилән гүввә илә ишләјә билән вә ејни за-

¹⁰⁴⁾ Илај Уитни адлы бир јанки тәрәфиндән ичад едилән лифәјырмә машыны лап сон заманлар гәдәр, XVIII әсрдәки һәр пайсы бир башга машына инсәбәтән ән аз дәјишклијә уғраминдыр. Јалныз ахырынчы он илләрдә (1867-чи ил әрәфасиндә) башга бир америкалы, Нју-Јорк штатынын Олбанн шәһәри әһлинлән ч-б Емери чох садә вә чох самарәди бир-тәкмилләширмә васитәси илә Уитнини машыныны истифадәтән чыхартмышды.

манда тамамилә нәзарәт алтында сахланыла билән мүйәррик-машындан ибарәт олмушдур. Бухар машынындан ибарәт олан бу мүйәррик-машын артыг мөвчуд иди Лакин бунунла бәрабәр бир вәзифә дә, машын вәситәси илә машынларын аҗры-аҗры һиссәләринә лазыми дүрүст һәндәси формалар вермәк иди: хәтләр, мүстәвиләр, даирәләр, цилиндрләр, конуслар вә күрәләр. XIX әсрин биринчи он илиндә Генри Модсли дәнән суппорт ихтира етмәклә бу проблеми һәлл еләди вә әввәлдә торна дэзкаһы үчүн олан бу ихтира тезликлә автомат механизмә чеврилди вә јени шәклә салыныб торна дэзкаһындан башга машынгаҗырма машынларына кечирилди. Бу механики чинһаз хүсуси бир аләти әвәз етмәк дсҗил, кәскини вә с. әмәк материалына, мәсәлән дәмрә јөнәлтмәклә, она јанашдырмагла мүәјјән форма јарадан инсан әлинин өзүнү әвәз едир. Беләкликлә машынларын аҗры-аҗры һиссәләринә

«әи маһир бир фәһлә әлинин да тә'мин едә билмәјәчәји гәдәр асан, дүрүст вә чәлд бир сурәтдә һәндәсн формалар вермәк мүмкүн олду»¹⁰⁵⁾.

Әкәр инди биз машынгаҗырмада тәтбиг олунан машынларда әсил мә'нада аләт-машындан ибарәт олан һиссәни нәзәрдән кечирсәк, јенә дә гаршымызда, сәнәткарын ишләтдији аләти көрүрүк, лакин бу, нәһәнк бир аләтдир. Мәсәлән, дешмә дэзкаһынын әсил иш һиссәси бухар машыны илә һәрәкәтә кәтирилән бөјүк бир бурғудур ки, һәмин бурғу олмаса, бөјүк бухар машынларынын вә гидравлик пресләрин цилиндрләрини истеһсал етмәк мүмкүн олмазды. Механики торна дэзкаһы аҗагла ишләдилән ади торна дэзкаһынын нәһәнк шәкилдә гаҗрылмышыдыр; јонғу машыны дәмрәдән гаҗрылмыш дүлкәрдир, о, дүлкәрин аҗач јонмаг үчүн ишләтдији ејни аләтлә дәмири јонур; Лондондакы кәми тәрсанәләриндә фанер кәсән аләт нәһәнк бир үлкүчдүр; дәмири дәрзи гаҗчысынын маһуду кәсдији кими кәсән механики гаҗчы аләти нәһәнк бир гаҗчыдыр, бухар чәкичи исә ади бир чәкичдир, лакин о гәдәр ағырдыр ки, Тор өзү дә буну галдырыб вурә билмәзди¹⁰⁶⁾. Мәсәлән, Несмитин ихтира етдији бу чүр бухар чәкичләриндән бири 6 тондан ағырдыр вә перпендикулјар шәкилдә 7 фут јүксәкликдән 36 тонлуғ зинданын үстүнә дүшүр. Бу чәкич ири бир гранит да-

¹⁰⁵⁾ „The Industry of Nations“. London, 1855, part II, p. 239. Бурадача дејиләр: „Торна дэзкаһына әдәвә едилән бу һиссә нә гәдәр сәлә вә илк бахышда нә гәдәр әһәмијәтсиз көрүнсә дә, эәнинишчә, мүбалиғәсиз демәк олар ки, машынларын тәкмилләшпб иттиһар тапмасына бунун тә'сирн дә бухар машынынын өзүндә Уаттыл етанји тәкмилләшдириәнин тә'сирн гәдәр бөјүк олмушдур. Бунун тәтбиг едилмәси дәрһәл бүтүн машынларын тәкмилләшпб учузлашмасына сәбәб олду, јени ихтира вә тәкмилләшдириәләрә тәәли верди“.

¹⁰⁶⁾ Лондонда бу кими машынларын биринә, парохолларын әвәр чархлары үчүн ох һазырланмасында дәмири дөјән машына „Тор“ дејирләр. Бу машина 16½ тонлуғ оху, дәмрәчининиң нал һазырладығы гәдәр асанлығда дөјүб сазлајыр.

шыны асаялыгла эзиб тоза дөндөрир, һабелә бир нечә јүнкүә зәрбә илә јумшаг бир тахтаја мых да чала биләр¹⁰⁷⁾.

Машын шәклиндә эмәк васитәси елә бир мадди варлыг формасы кәсб едир ки, бу форма, инсан гүввәсини тәбиәт гүввәләри илә әвәз етмәк вә көһнә емпирик үсуллар әвәзиндә тәбиәтшүнаслыгдан шуурла истифадә етмәк үчүн шәраит јарадыр. Мануфактурада ичтимаи эмәк просесинин бөлүнмәси халис субъектив шәкилдәдир, һиссә фәһләләринин комбинасијасындан ибарәтдир; машинлар системиндә ири сәнәје там объектив бир истеһсал организминә маликдир вә фәһләјә, о, истеһсалын һазыр мадди шәрти кими кәлиб чатыр. Садә кооперасијада вә һәтта эмәк бөлкүсүнүн нәтичәси олараг ихтисаслашан бир кооперасијада, ајрылыгда чалышан фәһләнин јерини ичтимаиләшмиш фәһләнин тутмасы һәлә јенә дә аз-чоҳ тәсадүфи бир һал кими көрүнүр. Машынлар исә, сонралар көстәриләчәк бәзи истисналардан башга, јалныз билаваситә ичтимаиләшмиш эмәк вә ја биркә эмәк шәраитиндә ишләдилр. Демәли, эмәк просесинин кооперасија характери бурада, эмәк васитәсинин өз тәбиәтинин тәләб етдији бир техники зәурәт олур.

2. МАШЫНЛАРЫН ДЭЛӘРИНИН МӘҢСУЛА КЕЧМӘСИ

Биз көрдүк ки, кооперасијадан вә эмәк бөлкүсүндән доған мәһсулдар гүввәләр капитал үчүн мүфтә баша кәлир. Бу гүввәләр ичтимаи әмәјин тәбии гүввәләридир. Истеһсал просесиндә тәтбиг олунан бухар, су вә и. а. бу кими тәбиәт гүввәләри дә мүфтәдир. Лакин инсанын нәфәс алмасы үчүн ағ чијәр лазым олдуғу кими, капитал да тәбиәт гүввәләрини мәһсулдар шәкилдә истеһлак етмәк үчүн «инсан әлинин јарадычылығына» мөһтачдыр. Сујун һәрәкәтвәричи гүввәсиндән истифадә етмәк үчүн су чархы олмалыдыр, бухарын еластиклијиндән истифадә едә билмәк үчүн бухар машины лазымдыр. Елм дә тәбиәт гүввәләринин вәзијәтиндәдир. Електрик чәрәјанынын тәсир даирәсиндә магнит әгрәбинин дөнмәси гануну вә ја дәмирин әтрафында кечән електрик чәрәјанынын тәсири нәтичәсиндә дәмирин магнитләшмәси гануну кәшф едилдикдән сонра бунлар тамамилә мүфтә бир шеј олмушдур¹⁰⁸⁾. Лакин

¹⁰⁷⁾ Ағач е'малында ишланан вә кичик мигјасла да тәтбиг едилә билән машинларын чоҳуну америкалылар ихтира етмишләр.

¹⁰⁸⁾ Елм үмумијәтлә капиталиста «мүфтә» тамам олур вә бу һал онун елми истисмар етмәсинә әсла мане олмур. Капитал өзкә әмәјини мәнимсәдји кими, «өзкә» елмини мәнимсәјир. Лакин истәр елмин, истәрса малдан бир сәрвәтин «капиталистчәсинә» мәнимсәнилмәси илә «шәхси» мәнимсәмә тамамилә мүхтәлиф шејләрдир. Д-р Јур өзү, машинлардан истифадә едән өз мөһтарам фабрикчәләринин механикја әсла бәләд олмандыларындан шикәјәтләнирди, Либнх исә инкилис кимја сәнәјеси фабрикчәләринин кимја сәнәсиндә там надан олдуғларынә сәләјир.

бу ганунлардан телеграфийада вә саирәдә истифадә етмәк үчүн чох баһалы вә мүрәккәб бир аппарат тәләб олунур. Көр-дүјүмүз кими, машин һеч дә аләти сыхышдырыб арадан чыхармыр. Инсан әли илә ишләдилән хырдача бир аләт өз һәчми вә мигдары чәһәтдән артыр вә инсан тәрәфиндән јарадылан механизмин аләтинә чеврилир. Бу заман капитал фәһләни әл аләти илә ишләмәјә мәчбур етмир, ону өз аләтләри илә иш көрән машинда ишләмәјә мәчбур едир. Лакин ири сәнајенин бөјүк тәбиәт гүввәләриндән вә тәбиәтшүнаслыгдан истеһсал просеси үчүн истифадә етмәклә әмәк мәһсулдарлығыны сон дәрәчә јүксәлтмәли олдуғу елә лап илк нәзәрдә ајдындырса, белә бир чәһәт һеч дә о гәдәр ајдын дејилдир ки, бәлкә әмәк мәһсулдарлығынын бу гәдәр јүксәлмәси дикәр бир сәһәдә даһа артыг әмәк сәрф олунмасы һесабына әлдә едилир. Сабит капиталын һәр бир башга тәркиб һиссәси кими, машинлар да һеч бир дәјәр јаратмыр, амма өзләринин дәјерини, онларын васитәси илә истеһсал олуан мәһсулун үзәринә кечирирләр. Машынларын дәјәри олдуғу үчүн вә буна көрә дә онлар өз дәјерини мәһсулун үзәринә кечирдикләри үчүн, машинлар һәммин мәһсулун дәјеринин тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Машынлар мәһсулу учулашдырмаг әвәзинә, өзләринин дәјеринә мүвафиг дәрәчәдә ону баһалашдырырлар. Ахы шүбһәсиздир ки, ири сәнајенин характерик әмәк васитәси олан машин вә инкишаф етмиш машинлар системи, сәнәткар вә мануфактура истеһсалындакы әмәк васитәләринә нисбәтән, мүгајисәдилмәз дәрәчәдә чох дәјәри тәмсил едир.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, машинлар әмәк просесиндә һәмишә бүтөвлүкдә, дәјәр јаранмасы просесиндә исә анчаг гисмән иштирак едир. Машынлар һеч бир заман мәһсула, ишләниб ашынмаг нәтичәсиндә өзләринин орта һесабла итирдијиндән артыг дәјәр әлавә етмир. Одур ки, машынын бүтүн дәјәри илә һәммин машиндан даим мәһсул үзәринә кечән дәјәр һиссәси арасында бөјүк фәрг вардыр. Машынын дәјәр јарадан бир үнсүр олмасы илә мәһсул јарадан бир үнсүр олмасы арасында бөјүк фәрг вардыр. Ејни машинлар ејни бир әмәк просесиндә нә гәдәр узун мүддәт ишләсә, һәммин фәрг дә бир о гәдәр бөјүк олур. Доғрудур, биз көрдүк ки, әсил мәнада көтүрүлән һәр бир әмәк васитәси вә ја истеһсал аләти әмәк просесиндә һәмишә бүтүнлүкдә иштирак едир, дәјәр јаранмасы просесиндә исә анчаг гисмән, јәни күндә орта һесабла ишләниб ашындығы нисбәтдә иштирак едир. Лакин истифадә едилмәк дәрәчәси илә ашынмаг дәрәчәси арасындакы фәрг машинларда аләтдәкиндән хејли чохдур, чүнки мөһкәм материалдан гәјрылан машинларын өмрү узун олур, машинларын дүрүст елми ганунлар әсасында тәтбиғи исә он-

ларын таркиб хиссэлэринин вэ истеһлак етдиклэри вэсаитин сэрфиндэ даһа чох гәнаэт едилмәсинә имкан верир вэ, нәһајәт, машинларын истеһсал даирәси алэтин истеһсал даирәсиндә мугајисәдилмәз дәрәчәдә кенишдир. Машын вэ аләтләр һәр күн орта һесабла чәкилән хәрч, јахуд онларын ишләнби ашынмаг нәтичәсиндә вә јардымчы материаллар, мәсәлән, јағ, көмүр вэ и. а. истеһлак етмәк нәтичәсиндә мәнсул үзәринә кечирдиклэри дәјәр хиссәси нәзәрә алынмаса, мәнсул олар ки, машин вэ аләтләр дә, инсан әмәјинин иштиракы олмадан мөвчуд олан тәбиәт гүввәләри кими мүфтә ишләјир. Алэтин мәнсулдар фәалијјәтинә нисбәтән машинларын мәнсулдар фәалијјәти нә гәдәр артыг олса, машинларын мүфтә хидмәти алэтин мүфтә хидмәтинә нисбәтән бир о гәдәр чох олур. Јалныз ири сәнәједә инсан, маддиләшмиш олан өз кечмиш әмәјинин мәнсулуну, тәбиәт гүввәләри кими кениш мигјасда мүфтә ишләмәјә мәнчур етмәји өјрәнир¹⁰⁹⁾.

Кооперасијаны вэ мануфактуруны өјрәниркән биз көрдүк ки, истеһсалын бәзи үмуми шәртләри, мәсәлән, биналар вэ и. а. биркә истеһлак едилдикдә, истеһсалын пәрәкәндә шәртләринин тәк-тәк фәһләләр тәрәфиндән истеһлак едилмәсинә нисбәтән гәнаәтли олур, демәли, мәнсуллары нисбәтән аз баһалашдырыр. Машынлы истеһсал шәраитиндә иш машиннынын көвдәсини нәннки онун бир чох аләтләри бирликдә истеһлак едир, һабелә ејни бир мүнһәррик-машыны вә өтүрмә механизминин бир хиссәсини бир чох иш машинлары бирликдә истеһлак едир.

Машынларын дәјәри илә онларын һәр күн өз мәнсулу үзәринә кечирдији дәјәр хиссәси арасындакы фәрг мәнсул олдуғда, бу дәјәр хиссәсини мәнсулу нә дәрәчә баһалашдырмасы һәр шейдән әввәл мәнсулун һәчминдән, санки онун сәтһиндән асылы олур. Блекбернли Бејнс 1858-чи илдә чап олунмуш бир мүнһазирәсиндә дејир ки,

«Һәр бир реал механики ат гүввәси^{109а)} 450 автоматик мүл ијини вэ онун һазырлыг аваданлығыны, јахуд 200 ватер ијини, ја да 40 дүјмә парча

¹⁰⁹⁾ Рикардо машинларын бу чүр ишләмәсини,—әмәк просеси илә дәјәр јаранмасы просеси арасындакы үмуми фәрги мүнәјән едә билмәдији кими чох аз әјдәйләшдирмиш олдуғу бу чәһәти.—бәзән о гәдәр тәкидлә гәдә едир ки, дәјәрин машинлар тәрәфиндән мәнсул үзәринә кечирилән таркиб хиссәсини унуду вэ машинлары тәбиәт гүввәләри илә бүсбүтүн ејниләшдирир. Мәсәлән. дејир ки: «Адам Смит тәбиәт амилләринин вэ машинларын бизә кәстәрдији хидмәтләрә һеч јердә аз гүјмәт вермир. Лакин буларын әмтәләрә вердији дәјәрини тәбиәтнин чох дүзкүн фәргләндирир... онлар бу ишнә мүфтә ичра етдикләринә кәрә, онларын јардымы мүбәддә дәјәринә һеч бир шей әлвә етмир» (Ricardo. „Principles of Political Economy“, 3ed. London, 1821, p. 336, 337). Ајдын мәсәләләр ки, Рикардонуи сөзләри Ж. Б. Сеј һаггында доғруду, зирә Ж. Б. Сеј бошбоғалыг едиб дејир ки, кујә машинлар өз «хидмәти» илә дәјәр јарадыр вэ бу дәјәр «мәнфәәтин» бир хиссәсини тәшкил едир.

^{109а)} {3-чү кәшрә гәјд. Бир «ат гүввәси» дәгигәдә 33 000 фут-фунт гүввәсинә бәрбәрдир, јәни 1 дәгигәдә 33 000 фунту 1 фут јүксәклијә (инкилис футу јүксәклијинә) галдыран вә ја 1 фунту 33 000 фут јүксәклијә галдыран гүввәјә бәрбәрдир. Јухарыда ады чәкилән ат гүввәси дә мәнз будур. Лакин ади тичарәт дияниндә һабелә

үчүн олан 15 тохума дэзкаһыны, онларын әриш гүран, әриш чирешләјәм вә и. а. аваданлығыны һәрәкәтә кәтирир»¹³².

Бир бухар ат гүввәсинин бир күнлүк хәрчи вә бу гүввәчин һәрәкәтә кәтирдији машынларын күндәлик ашынмасы биринчи һалда 450 мүл ијинин күндәлик мәһсулуна бөлүнүр, икинчи һалда 200 ватер ијинин мәһсулуна, үчүнчү һалда исә 15 механики тохума дэзкаһынын мәһсулуна бөлүнүр, белә ки, бир үнсјалыг иплик вә ја бир аршын кәтан үзәринә дәјәрин чох чүз'и бир һиссәси кечир. Јухарыда кәстәрилән бухар чәкичи мисалында да ејни илә беләдир. Бу чәкнчин бир күнлүк ашынмасы, ишләнән көмүр вә и. а. онунла бир күндә дөјүлән чохлу дәмир күтләсинә бөлүндүјүнә көрә, дәмирин һәр сентнеринә дәјәрин анчаг азачыг бир һиссәси дүшүр; ләкин бу һәһәнк әләт хырда мых чалмаг үчүн ишләдилсәјди, һәммин дәјәр һиссәси чох бөјүк оларды.

Иш машынынын ишләмә һүдуду мә'лум олдугда, јә'ни бу машынын әләтләринин мигдары мә'лум олдугда, әкәр гүввәдән бәһс олунурса, онда әләтләрин һәчмин мә'лум олдугда мәһсул күтләси бу машынын ишләмә сүр'әтиндән асылыдыр, јә'ни, мисал үчүн, ијләрин һәрләнмә сүр'әтинлән вә ја чәкичин дәгигәдә вурдуғу зәрбәләрин сајындан асылыдыр. Нәһәнк чәкичләрин бә'зиләри дәгигәдә 70 зәрбә вурур, Рајдерин, балача бухар чәкичи илә иј гајыран патентли дәмирчи машыны дәгигәдә 700 зәрбә вурур.

Әкәр машынларын өз дәјәрини мәһсулун үзәринә кечирмәсинин пропорсијасы мә'лумдурса, онда дәјәрин бу һиссәсинин кәмијјәти машынларын өз дәјәринин кәмијјәтиндән асылулуру¹³³. Машынларын өзүндәки әмәк нә гәдәр аз олса, мәһсулун үзәринә бир о гәдәр аз дәјәр кечириләр. Онлар мәһсу-

бу китаблакы бә'зи ситатларда ејни машынын күчү „номинал“ ат гүввәси нә „тичарәт“, јахуд „индикатор“ ат гүввәси илә кәстәриләр. Гәлим ат гүввәси вә ја номинал ат гүввәси анчаг пистонун кәдиши вә цилиндрин диаметри илә әлчүлүр, бурада бухарын тәјиги вә пистонун сүр'әти әсла нәзәрә алынмыр. Јә'ни әслинлә бунун мә'насы беләдир: мәсәлән, белә һесаб едилрәр ки, әкәр машыны һәрәкәтә кәтирән бухарын тәјиги Болтон нә Уатт дөврүндәки кими зәиф вә пистонун сүр'әти о вахтгы гәдәр чүз'идирсә, онда бу машын 50 ат гүввәсинләдир. Ләкин о замандан бәри бу ики ахырнчы амил сон дәрәчә артмышлар. Инди машынын һәгигәтлә вердији механики гүввәчин әлчмәк үчүн бухарын тәјигини кәстәрән индикатор ихтира едилмишдир. Пистонун һәрәкәт сүр'әтини тә'јин етмәк исә чәтин дејилдир. Беләликлә, „индикатор“ ат гүввәси нә ја „тичарәт“ ат гүввәси елә бир рәқиб формула илә ифадә олушур ки, һәммин формувала ејни заманда цилиндрин диаметри пистонун кәдишинин узунлуғу, пистонун сүр'әти вә бухарын тәјиги нәзәрә алынмыр, бу формула машынын бир дәгигәдә һәгигәтан неча дәрә 33000 фут-фунт гүввә веријини кәстәриләр. Буна көрә бә бир номинал ат гүввәси һәгигәтдә үч, дөрә нә һәтта беш индикатор ат гүввәси вә ја һәгиги ат гүввәси верә биләр. Бу гәјд сомралар кәтирилән мүхтәлиф ситатлары изаһ етмәк үчүндүр.—*Ф. Е.*

¹³³ Капиталист тәсәвүрләринин әсири олан бир охучу, әлбәттә, ләзәчәкләр ки, бурада машынын өз кинтәл дәјәринә *pro rata* [пропорционал сүрәтдә] мәһсул үзәринә кечирдији „фанзлән“ әсәр јохдур. Ләкин әслилиглә јәгин етмәк олар ки, сабит капиталын һәр бир башга тәркиб һиссәси кими, машын јени дәјәр истәһсал етмәклији үчүн мәһсулун үзәринә „фанз“ ады илә бир дәјәр дә кечирә билмәк. Сонра, вјалыдыр ки, изафи дәјәр истәһсалындан бәһс олунан бу јердә, һәммин изафи дәјәрин һеч бир һиссәсинин *a priori*

лун үзәринә нә гәдәр аз дәјәр кечирирләрсә, бир о гәдәр мәһсулдар олурлар вә көстәрдикләри хидмәт чәһәтдән тәбиәт гүввәләринә бир о гәдәр чох јахынлашырлар. Машынларын машын васитәси илә истеһсал едилмәси исә машинларын дәјәрини онларын һәчминә вә ишинә нисбәтән азалдыр.

Сәнәт вә ја мануфактура үсулу илә истеһсал едилән әмтәләрин гијмәтләринин машында истеһсал олунан ејни әмтәләрин гијмәтләри илә мүгајисәли тәһлили үмумијјәтлә белә бир нәтичә верир ки, машында истеһсал олунан мәһсулда дәјәрин әмәк вәсаитиндән мәһсулун үзәринә кечән һиссәнин нисби кәмијјәти артыр, лакин мүтләг кәмијјәти азалыр. Јәни бу дәјәр һиссәсинин мүтләг кәмијјәти азалыр, лакин онун кәмијјәти мәһсулун, мәсәлән бир фунт иплијин бүтүн дәјәринә нисбәтән артыр¹¹⁾.

Ајдындыр ки, әкәр мүәјјән бир машынын истеһсалына бу машынын тәтбиғи нәтичәсиндә гәнаәт едилдији гәдәр әмәк сәрф олунмушса, онда әмәк анчаг өз јерини дәјишмиш олур, јәни әмтәнин истеһсалы үчүн лазым олан әмәјин үмуми мигдары азалмыр, јахуд әмәјин мәһсулдар гүввәси артмыр. Лакин машынын дәјәрини тәшкил едән әмәк илә онун тәтбиғи нәтичәсиндә гәнаәт едилән әмәк арасындакы фәрг, јахуд машынын мәһсулдарлыг дәрәчәси, әлбәттә, онун әвәз етдији әләтин дәјәри илә өз дәјәри арасындакы фәргдән асылы дејилдир. Биринчи фәрг о вахтадәк мөвчуд олур ки, машына гојулан әмәк вә, демәли, машындан мәһсул үзәринә кечән дәјәр һиссәси, фәһләнин өз әмәк әләти васитәси илә әмәк чисми үзәри-

[табагчадан] „фанз“ дәјә зәйн етмәк олмәз. Prima facta [илк нәзәрлә] мәһнасыз вә дәјәр јәрәнамасы ганунларына зидд көрүнән капиталист һесаблима үсулу, бу әсәрин үчүнчү китабында изаб едиләчәкдир.

¹¹⁾ Дәјәрин машын тәрәфиндән әләвә едилән бу тәркиб һиссәси мүтләг вә нисби сурәтә о һалларда азалыр ки, машынын сыхышылырбы јерини туталуғ атлар вә үмумијјәтлә иш һејванлары, маддә еһал едән бир машын кими дејил, анчаг һәрәкәтвәрич гүввә кими ишләдилсин. Јери кәлиншкән демәлнјик ки, һејванлары садә машын адландыран Декарт мәсәләјә, һејванларын нисан үчүн көмәкчи һесаб едилдији орта әср нәзәри илә дејил вә сонралар ч-б һаллерин дә өз „Restauration der Staatswissenschaften“ әсәриндә шәрик оладуғу бу негтејил-нәзәрлә дејил, мануфактура дөврүнүн нәзәри илә бахдыр. Бекон кими Декарт дә истеһсал формасынын дәјишилмәсини вә нисанын тәбиәт үзәринә әмәли һөкмиранлыгыны, тәфәккүр методундакы дәјишиклјин нәтичәси сјаырды, бу онун „Discours de la Methode“ әсәриндән көрүнүр; орала әзчүмлә дејилир: „Беләликлә“ (онун фәлсәфәлә ишләтдији метод васитәси илә) „һәјатда чох фәјдәсы олан билликләрә чатмағ олар вә мөктәбләрдә тәдрис едилән нәзәри фәлсәфә әвәзинә әмәли фәлсәфә јаратмағ олар вә сәнәткарларымызын мүхтәһлн пешәләрни билдијимиз кими одун, сујун, һаванын, уддузларын вә атрафымыздакы бүтүн башга чисмләрин гүввәсини вә тәсирини билдиклә, һәмин әмәли фәлсәфәнин көмәји илә биз бу чисмләрлә јанашы оларыг һәмин гүввәләрдән дә, онларын тәтбиғ өлуна билчәји бүтүн ишләрдә истифдә елә биләр вә бу сурәтлә тәбнәтә һаким вә салиб ола биләрик“, бунунда дә бирликдә „нисан һәјятанын тәкмилләшмәсинә јәрдем көстәрмиш олардығ“. Сер Дадли Норсуи „Discourses upon Trade“ (1691) әсәринин мүгәддәмсиндә дејилир ки, Декартын методу сјајса иғтисадә тәтбиғ едилдикдә ону пул, тичарәт вә и. а. һаггындакы гәдми ияғыл-һекарәтдән вә мөһнум тәсәвүрләрдән азат етмәјә башламышдыр. Илк инкисил иғтисадчылары үмумијјәтлә Бекон вә Һоббс фәлсәфәсинин тәрәфдары олушлар. Һалбуки сонралар Инкиләтә, Франса вә Италия үчүн сјајсәси иғтисад „философу“ хатәбәхүр [әсас етибары илә] Локк олушду.

нә кечирә биләчәји дәјәрдән аз олур. Буна көрә дә машынын мәһсулдарлығы, онун инсан иш гүввәсини әвәз етмәси дәрәчәси илә әлчүләр. Ч-б Бејнсин фикринчә, бир бухар ат гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилән 450 мүл ијинә вә мүвафиг һазырлыг аваданлығына $2\frac{1}{2}$ фәһлә дүшүр¹¹²⁾; һәм дә һәр бир селфактор ији он саатлыг иш күнү әрзиндә 13 унсија (орта жоғунлугда) иплик әјирир вә, $2\frac{1}{2}$ фәһлә һесабы илә көтүрдүкдә бу, һәфтәдә $365\frac{5}{8}$ фунт иплик едәр. Демәли, тәгрибән 366 фунт памбығын (садә олсун дејә биз туллантаыны нәзәрә алмырыг) иплијә чеврилмәси чәми 150 иш сааты, јахуд һәрәси он саатдан 15 иш күнү апарыр, һалбуки әл чәһрәсиндә бир әјиричи 60 саатда 13 унсија иплик әјирдији заман ејни мигдарда памбыг 2 700 он саатлыг иш күнү вә ја 27 000 иш сааты апарарды¹¹³⁾. Көһнә blockprinting методу, јахуд читин әл үсулу илә басылмасы машыны басмасы илә әвәз едилдији јерләрдә бир нәфәр јашлы фәһләнин вә ја јенијетмәнин јардымы илә бир машын 1 саатда, әввәлләр 200 нәфәр јашлы фәһләнин вердији гәдәр дәрдрәнкли чит верир¹¹⁴⁾. 1793-чү илдә Илај Унтни тәрәфиндән лифажыран ихтира едиләнә гәдәр, бир фунт памбығын чижидини тәмизләмәјә орта һесабла бир иш күнү сәрф олунурду. һәмин ихтира сажәсиндә бир зәнчи гадын күндә 100 фунт памбығы тәмизләјә билир, о замандан бәри исә лифажыраны мәһсулдарлығы даһа чох артмышдыр. Әввәлләр 50 сент хәрчлә истеһсал олунан бир фунт памбыг лифи сонралар 100 сентә сатылырды, һәм дә әввәлкиндән чох мәнфәәт вериди, јә'ни онун тәркибиндә даһа чох мигдар өдәнилмәмиш әмәк вар иди. Һиндистанда лифи чижидән ајырмаг үчүн ишләнән јарыммашына бәнзәр бир аләт, көтүк васитәси илә бир киши илә бир гадын күндә 28 фунт памбығын чижидини тәмизләјир. Бир нечә ил бундан әввәл д-р Форбос тәрәфиндән ихтира едилмиш көтүјүн васитәси илә 1 киши илә 1 јенијетмә күндә 250 фунт тәмизләјир; һәрәкәтвәричи гүввә олараг өкүз, бухар вә ја су тәтбиг едилдикдә исә, feeders (јә'ни машынын ағзына материал верән ишчи) вәзифәсини көрмәк үчүн анчаг бир нечә оғлан вә гыз ушагы тәләб олунур. Өкүзлә һәрәкәтә кәти-

¹¹²⁾ Ессендәки Тичарәт палатасынын иплик һесабатына (октябр 1863-чү ил) көрә. Крупная полад арнтмә заводу 161 арнтмә, сувермә вә сement собасы, 32 бухар машыны (1800-чү илдә Манчестердә тәтбиг едилән бухар машыналарынын үмуми сажы тәгрибән бу гәдәр иди) вә мачмусу 1 236 ат гүввәси тәшкил елән 14 бухар чәкичи, 49 дәмрчи күрәси, 203 дәзхәл вә тәгрибән 2 400 фәһлә васитәси илә 1862-чи илдә 13 милјон фунт тәкмә полад истеһсал етмишди. Бурада бир ат гүввәсинә 2 фәһләлән дә аз дүшүр.

¹¹³⁾ Баббеч һесаблывб көстәрир ки, Јава адасында тәкчә, әјирмәјә сәрф олунан әмәк памбығын дәјәрини 117% артырыр. Ејни заманда (1832-чи илдә) Иккиләтәрәдә назик иплик әјириләргән машыналарын вә әмәјин памбыга кечирдијини үмуми дәјәр, һәм материал дәјәринин тәгрибән 33%-ини тәшкил едилди («On the Economy of Machinery». London, 1832, p. 165, 166).

¹¹⁴⁾ Бундан әлавә, чит машында басылдыгда рәнка гәнаәт олунур.

рилэн он алты белэ машин бир күндэ, эввэллэр орта һесабла 750 нәфәрин көрдүжү иши көрүр¹¹⁵⁾.

Јухарыда дежилдији кими, бухар котаны ишлэдән бухар машины 1 саатда 3 пенсэ вэ ја $\frac{1}{4}$ шиллингэ, 66 адамын саатда 15 шиллингэ көрдүжү гэдэр иш көрүр. Мән она көрә бу мисалын үзәринә гајыдырам ки, јанлыш тәсәввүр ојанмасын. Јә'ни: бу 15 шиллинг һеч дэ, 66 фәһләнин 1 саатда мәнсула эләвэ етдији эмәјин ифадәси дежилдир. Экәр изафи эмәјин зарури эмәјә нисбәти 100% олмушса, онда бу 66 фәһлә саатда 30 шиллинглик дэјәр истеһсал едирмиш, һалбуки онларын алдығы еквивалентдэ, јә'ни 15 шиллинг эмәк һаггында бүтүн 66 саатын анчаг 33 сааты тәмсил олунмушдур. Демәли, экәр биз фәрз етсәк ки, машинын дэјәри, онун сыхышдырыб јерини тутдуғу 150 фәһләнин иллик эмәк һаггына, мәсәлән, 3 000 фунт стерлингэ бәрәбәрдир, онда бу 3 000 ф. ст. һеч дэ һәмин 150 фәһләнин сәрф етдији вэ эмәк чисминә эләвэ етдији бүтүн эмәјин пул ифадәси дејил, онларын иллик эмәјинин анчаг эмәк һаггында ифадэ олунан һиссәсин ифадәсидир. Машинын пул дэјәри, 3 000 ф. ст. исә, әксинә, машинын истеһсалына сәрф олунан бүтүн эмәји ифадэ едир; бу эмәкдән нә гэдәринин фәһләјә верилән эмәк һаггы вэ нә гэдәринин капиталистә галан изафи дэјәр олдуғунун фәрги јохдур. Демәли, машинын дэјәри онун әвәз етдији иш гүввәсинин дэјәри гэдәр олса да, машинын өзүндәки маддиләшмиш эмәк һәмишә, онун әвәз етдији чанлы эмәкдән хејли аз олур¹¹⁶⁾.

Тәкчә мәнсулу учузлашдырмаг васитәси кими бахыллыгда, машинлар анчаг о замана гэдәр тәтбиг едилә биләр ки, онларын истеһсалы үчүн тәләб олунан эмәк онларын тәтбиги нәтичәсиндә әвәз едилән эмәкдән аз олсун. Лакин капиталын нәзәриндә бу һүдуд хејли дар көрүнүр. Капитал, тәтбиг едилән эмәјин һаггыны дејил, тәтбиг едилән иш гүввәсинин дэјәрини өләдијинә көрә, машин тәтбиг олунмасы капитал үчүн анчаг, машинын дэјәри илә онун әвәз етдији иш гүввәсинин дэјәри арасындакы фәрг даирәсиндә әлверишлидир. Иш күнүнүн зарури эмәк илә изафи эмәјә бөлүнмәси дәрәчәси мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф олур, бу бөлкү һабелә ејни бир өлкәдә мүхтәлиф дөврләрдә вэ ја ејни бир дөврдә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә дә мүхтәлиф олур; сонра, фәһләнин һәгиги эмәк һаггы онун иш гүввәсинин дэјәриндән каһ јухары олур, каһ ашағы; буна көрә, машинын истеһсалына лазым олан эмәјин

¹¹⁵⁾ *Murajuz* et: Paper read by Dr. Watson. Reporter on the Products to the Government of India, before the Society of Arts, 17 April 1860.

¹¹⁶⁾ „Бу дилсиз ајентлар“ (машинлар) „әвәз етдикләри эмәклә там бәрәбәр ларачалә пул дэјәринә малик олсалар да, һәмншә бу эмәкдән хејли аз эмәјин мәнсулу олурлар“ (*Ricardo*, „Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 40).

мигдары илә онун эвәз етдији әмәјин үмуми мигдары сабит галдыгда да, машынын гијмәти илә онун эвәз етдији иш гүввәсинин гијмәти арасындакы бу фәрг чох дәјишилә биләр^{116а)}. Лакин капиталист үчүн әмтәә истехсалынын хәрчләрини мүәјән едән вә ичбари рәғабәт ганунлары васитәси илә она та'сир көстәрән мәнз биринчи фәргдир. Буна көрә дә XVI вә XVII әсрләрдә Алманијанын ихтира етдији машынлар јалныз Нолландијада тәтбиг едилдији кими вә XVIII әсрдә Франсанын бә'зи ихтираларындан јалныз Инкилтәрәдә истифадә едилдији кими, инди Инкилтәрәдә ихтира едилән машынлар јалныз Шимали Америкада тәтбиг олунур. Чохдан инкишаф етмәјә башламыш олан өлкәләрдә машынын өзү, бә'зи сәнәје сәһәләриндә тәтбиг едилirkән дикәр сәһәләрдә елә бир әмәк артыглыгы (Рикардо демишкән, redundancy of labour) төрәдир ки, бу сәһәләрдә әмәк һаггы иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы дүшәрәк, машын тәтбиг едилмәсинә манечилик төрәдир, капиталын нөгтеји-нәзәриндән машыны кәрәксийз һала салыр, онун тәтбиг едилмәсинә чох заман әсла имкан вермир, чүнки капиталын көтүрдүјү мәнфәәт үмумијјәтлә тәтбиг едилән әмәјин дејил, анчаг өдәнилән әмәјин ихтисар едилмәсиндән әмәлә кәлир. Инкилтәрә јун сәнәјесинин бә'зи сәһәләриндә сон илләр ушаг әмәји чох азалмыш, бә'зи јерләрдә тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылмышдыр. Нә сәбәбә? Фабрик гануну ушаглары ики нөвбәдә ишләтмәјә мәчбур етмишдир, бу нөвбәләрин бири 6 саат, о бири 4 саат, јахуд һәрәси анчаг 5 саат давам едир. Лакин валидејнләр half-times (јары вахт ишләјән фәһләләри) full-times (бүтүн вахт ишләјән фәһләләри) кечмишдә сатылдығы гијмәтдән учуз сатмаг истәмирдиләр. Буна көрә дә half-times машынла эвәз едилди¹¹⁷⁾. Мә'дәнләрдә гадилларын вә азјашлы (10 јашындан ашағы) ушагларын ишләдилмәси гадаған олунана гәдәр капитал чылпаг гадын вә гызлары, чох заман кишиләрлә бирликдә, көмүр мә'дәнләриндә вә башга мә'дәнләрдә ишләтмәјә мәчбур етмәји өз әхлаг ганунларына, хүсусилә дә өз мүһасибат китабына чох ујғун бир шеј һесаб едирди вә јалныз бу иш гадаған едиләндән сонра,

^{116а)} 2-чи нәшрә гәјд. Буна көрә дә коммунизм чәмијјәтиндә машынлар буржуа чәмијјәтиндәкиләв тамамилә башга мигјасла тәтбиг олунады.

¹¹⁷⁾ „Сайнқарлар, 13 јашындан кичик ушаглардан ибарәт ики нөвбәни лүзүмсуз јерә сахламазлар... Фәлән фабрикләрин бир гисми, мәсәлән, јун әјиртдирәнләр, инди анчаг мадир һалларда 13 јашындан ашағы ушаг, јә'ни half-times ишләдирләр. Онлар чүрбәчүр, мүкәммәл вә јени машынлар тәтбиг едир вә бу машынлар ушаглары“ (јә'ни 13 јашындан кичик ушаглары) „ишләтмәк лүзүмуну тамамилә арадан галдырыр. Истехсалатла ушагларын саямын бу азалмасын көстәрмәк үчүн бир истехсал процесини мисал көстәрәчәјәм: бурада кечмишдә ишләјән машынла әјирмә машыны дејилән бир апаратын алава едилмәси сәјәсиндә, бәр машынын хүсусијјәтиндән асылы олараг, ләти вә ја ләра half-times ишкни тәкчә бир јенијетмә“ (13 јашындан јухары бир ушаг) „көрә билдир... „half-times“ системи „әјирмә машынынын ихтира едилмәсинә“ сәбәб өлдү.“ („Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1858“).

машынлардан истифадә етмәјә башлады. Јанкиләр дашгыран машинлар ихтира етмишләр. Инкилисләр бу машинлары тәт-биг етмирләр, чүнки бу иши көрән «бәдбәхтләр» («wretch» — инкилис сijasи игтисадында кәнд тәсәррүфат фәһләләри бу хүсуси терминлә адландырылыр) сәрф етдикләри әмәјин о гә-дүр чүз'и бир һиссәсинин һаггыны алырлар ки, машинлар ка-питалистләр үчүн истеһсалы баһалашдыра биләрди¹¹⁸⁾. Ин-килтәрәдә каналда барканы чәкмәк вә и. а. үчүн һәлә дә ат әвәзинә бә'зән гадынлар ишләдилир¹¹⁹⁾, чүнки ат вә машин истеһсалы үчүн тәләб олуна әмәк ријази чәһәтчә мүүјјән бир кәмијјәтдир, артыг әһали сырасындан олан гадынларын хәрчи исә һеч һесаба кәлмәјән чүз'и бир шејдир. Буна көрә дә һәр чүр мәнәсыз вә бош ишләр үчүн инсан гүввәси һеч јердә, мәнз машин өлкәси олан Инкилтәрәдәки гәдәр бир һәјасызлыгла исраф олуна.

3. МАШЫНЛЫ ИСТЕҢСАЛЫН ФӘҢЛӘЈӘ ИЛК ТӘСИРЛӘРИ

Көрдүјүмүз кими, ири сәнајенин башланғыч нөгтәси әмәк васитәләри саһәсиндәки ингилаб олмушдур, чеврилишә угра-јан әмәк васитәләри исә фабрикдә тәкбәтәк ишләјән машин-лар системиндә өзүнүн ән чоһ инкишаф етмиш формасыны кәсб едир. Бу объектив организмә инсан материалынын нечә бирләшдирилдијини нәзәрдән кечирәндән әввәл, фәһләнин өзү-нә бу ингилабын кәстәрдији бә'зи үмуми тә'сирләрлә таныш ола.

а) КАПИТАЛЫН ЭЛАВӘ ИШ ГҮВВӘЛӘРИ МӘНИМСӘМӘСИ. ГАДЫН ВӘ УШАГ ӘМӘЈИ

Машынлар әзәлә гүввәсини кәрәксиз етдијинә көрә, онлар әзәлә гүввәсинә малик олмајан, јахуд там физики инкишаф дәрәчәсинә чатмајан, лакин чевик ә'залары олан фәһләләр иш-ләтмәк үчүн бир васитәјә чеврилир. Буна көрә дә машинла-рын капиталистчәсинә тәтбигинин илк нәтичәси гадын вә ушаг әмәјинин тәтбигиндән ибарәт олмушдур! Беләликлә, әмәји вә фәһләләри әвәз едә билән бу гүдрәтли васитә дәрһал дәнүб муздлу фәһләләрин сајыны артырмаг васитәси олмуш, гадын-ла кишијә вә бөјүклә кичијә фәрг гојмадан фәһлә аиләсинин

¹¹⁸⁾ „Машынлар... чоһ заман ачгаг, әмәјин гијмәти“ (о, әмәк һаггыны нәзәрдә тутур) „галхдыгда тәтбиг олуна биләр“ (Ricardo. „Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 479).

¹¹⁹⁾ Sax: „Report of the Social Science Congress at Edinburgh. October 1863“.

бүтүн үзвләрини билаваситә капиталын һөкмранлығына табе етмишир. Капиталистин ишиндә ичбари ишләмәк јалныз ушаглары ојнамаг вахтыны әлләриндән алмаг дејил, аиләнин евлә өз еһтијачлары үчүн адәтән тәләб олундуғу гәдәр ишләмәси вахтыны да онун әлиндән алмышдыр¹²⁰⁾.

Иш гүввәсинин дәјәри јалныз ајрыча бир јашлы фәһләнин дејил, фәһлә аиләсинин дә јашамасы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән едилир. Фәһлә аиләсинин бүтүн үзвләрини әмәк базарына сөвг едән машынлар, кишинин иш гүввәсинин дәјәрини онун бүтүн аиләсинә тәгсим едир. Буна көрә дә машынлар кишинин иш гүввәсинин дәјәрини ашағы салыр. Ола билсин, 4 иш гүввәсинә бөлүнән аиләни сатын алмаг, әввәлләр тәк аилә башчысынын иш гүввәсини сатын алмагдан баһа тамам олур, лакин инди бир иш күнүнүн јерини 4 иш күнү түтүр вә бунларын гижмәти дөрд нәфәрин изафи әмәјинин бир нәфәрин изафи әмәјиндән артыг олдуғу пропorsiјада ашағы дүшүр. Бир аиләнин јашамасындан өтрү инди капитал үчүн дөрд нәфәр јалныз ишләмәк дејил, изафи әмәк дә сәрф етмәлидир. Беләликлә, машынлар истисмарын инсан материалыны, капитал үчүн әсил истисмар саһәси¹²¹⁾ олан бу инсан материалыны артырмагла бәрәбәр лап әввәлдән истисмарын дәрәчәсини дә артырыр.

Машынлар капиталист мүнәсибәтинин формал ифадәсини, фәһлә илә капиталист арасындакы мүгавиләни дә көкүндән дәјишир. Әмтәә мүбадиләси базисиндә һәр шејдән әввәл

¹²⁰⁾ Америкадакы Ватандаш мүнәрибәси дөврүндә баш верән памбыг бөһраны заманы д-р Едуард Смит памбыг парча сәнајесиндә чалышан фәһләләрин сәһијә вәзијәтини јохламаг үчүн Инкилтарә һөкүмәти тәрәфиндән Ланкашира, Чешира вә башга јерләрә көндәрлимиши. О, әзчүмлә белә мә'лумат верир: кикијәнә чәһәтдән бөһранын фәһләләри фабрик мүнһитиндән узаглашдырмасындан башга, бир чох дикәр мүсбәт нәтичәләри дә олмушдур. Фәһләларин арваллары өз ушагларыны Годфри микстурасы илә (тирјакли дәрман) зәһәрләмәк әвәзинә инди лазыми гәдәр бош вахт тапыб онлары әмиздирләр. Инди онлар һәрәк биширмәји өрнәмәјә мајал тапырлар. Бәдбахтликдән онлар һәрәк биширмәји елә бир вахтла өрнәмишләр ки, бишириб јемәјә бир шеј тапырлар. Лакин бунлардан көрүнүр ки, өз артымы үчүн капитал аиләнин еһтијачларына лазым олан әмәји нә дәрәчәдә гәб едирикш. Бөһрандан фәһлә гызларына хусуси мәктәбләрә тикиш ишлар өјрәтмәк мәгсәди илә дә истифадә едилмишлар. Бүтүн дүја үчүн сап әјирән фәһлә гызларын тикиш өрнәмәси үчүн көрәк Америка ингилабы вә дүја бөһраны баш верә имиш!

¹²¹⁾ Кишиләрин әмәјини гадыларын әмәји илә вә хусусән јашлыларын әмәјини дәјишләрин әмәји илә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә әвәз етмәк нәтичәсиндә фәһләларин сајы чох артмышды. Һәфтәдә 6 шиллингдән 8 шиллингә гәдәр әмәк һаггы алаи 13 јашлы үч гыз ушагы, 18 шиллингдән 45 шиллингә гәдәр әмәк һаггы алаи јашлы бир кишини авәз едир* (*The Le Quincey „The Logic of Political Economy“*, London, 1844. 147-чи сәһифәјә гәјд). Аиләлә бәзи зарури ишләр, мәсәләи, ушагларә бахмаг вә онлары једәздирмәк кими ишлар көрүлмәсә әсла кечинмәк мүмкүн олмадығына көрә, капиталын аиләләи ајрылгычы янлар чох вә ја аз дәрәчәдә әзләринә көмакчи тапмак олурлар. Диләнин истәһлакы үчүн тәләб олунал ишләр, мәсәләи тикиш, јамаг вә и. а. әвәзинә һазыр маллар алмаг көрә кәләр. Демәли, евлә сәрф едилән әмәјин азалдыгы дәрәчәдә пул хәбчләр артыр. Буна кәм дә фәһлә аиләсинин истәһсал хәрчләр артыб кәлринин артымыны таразлашдырар. Һәлә орасы да вар ки, јашајыш васитәләринин истифадәсинә вә һазырлаимасында гәнаәт еләмәк вә бунлардан истәһсалди кими истифадә етмәк мүмкүн олмур. Рәсмни снјасы итиссалдын кизләтдији бу фактлар һаггында фабрик мүфәттишляјиниң һесабатларыда, Ушаг әмәји шәрәитини јохлајан комиссијаның һесабатларында, хусусилә дә әһалинин сәһһәти һаггында һесабатларда әтрафлы мә'лумат тапмаг олар.

фэрз олунурду ки, капиталист илэ фәһлә бир-биринә мүгабил дуран азад шәхсләрدير, мүстәгил әмтәә саһибләридир: бири пул вә истеһсал васитәләринин саһибидир, дикәри иш гүввәсинин саһибидир. Лакин инди капитал һәдди-бүлүгә чатмамыш вә ја азјашы ушағлары сатын алып. Әввәлләр фәһлә формал чәһәтдән азад бир шәхс кими малик олдуғу өз иш гүввәсинин сатырды. О инди өз арвадыны вә ушағларыны сатыр. О инди гул сатан олур¹²²⁾. Ушағ әмәјинә олан тәләб чоһ заман формал чәһәтдән дә зәнчи гуллара олан тәләби хатырладыр ки, бунун нүмунәләрини биз Америка гәзетләриндәки е'ланларда көрмә-јә адәт етмишик.

Мәсәлән, инкилис фабрик мүфәттишләриндән бири дејир: «Мәним маһалымдакы чоһ бөјүк мануфактура шәһәрләринин бириндә јерли гәзетдә бир е'лан мәним нәзәримн чәләб етди. Е'ланда дејилди: «13 јашында олдуғлары зәнн едилә билчәк 12—20 нәфәр оғлан ушағы лазымдыр. Әмәк һаггы һәфтәдә 4 шиллингдир. Мүрачнәт етмәли вә и. а.»¹²³⁾.

«13 јашында олдуғлары зәнн едилә билчәк» сөзләринин јазылмасына сәбәб одур ки, 13 јашындан кичик ушағлар фабрик ганунуна көрә анчаг 6 саат ишләјә биләрләр. Рәсми һәкким (certifying surgeon) ушағларын јашыны тәсдиг етмәлидир. Буна көрә дә фабрикчи елә оғлан ушағлары истәјир ки, үздән баханда 13 јашы тамам олмуш кими көрүнә билсинләр. Фабрикчиләрин ишләтдикләри 13 јашындан кичик ушағларын сајынын сон 20 ил әрзиндәки Инкилтәрә статистикасында азалмасы вә чоһ заман бунун сычрајышларла баш верибә адамы һејрәтә салмасы, фабрик мүфәттишләринин өз дедикләринә көрә, әксәријјәтлә һәмин certifying surgeons-ларын кәләјидир; онлар ушағларын јашыны дәјишдириб капиталистләрин истисмарчылыг һәрислијинә вә валидејнләрин өз ушағларыны сатмаг еһтијачына ујғунлашдырырдылар. Лондонун писликдә ад газанмыш бир рајону олан Бетнал-Гриндә һәр базар ертәси вә тәк күнү сәһәрдән базар гурулуру вә бурала 9 јашындан јухары оғлан вә гыз ушағлары өзләрини Лондон:

¹²²⁾ Инкилтәрә фабрикләриндә капиталистләри гадын вә ушағ әмәјинә һәдд гәлмәгә мәҗбур едиләр јашлы киши фәһләләр олмушду; бу бөјүк фактын әксинә оларат. Ушағ әмәјини шаријатини јохлајан комиссиянын лап бу јакынардакы һесабатларында, фәһлә валидејнләрин ушағ алвери баресиндә һагигатан биабырчы вә тамамлә гул алвери әринә махсус аламәтләр олдуғу гәјә едилди. Ријакар капиталистлар иса, һәмин һесабатлардан көрүндүју кими, башга һалларда «әмәк азалмасы» алдандырдығлары бу һәһиләјини писләјирләр, һалбуки буну онлар өзләри јаратмышлар, өзләри буну әбәдиләшдирир вә ондан фәјда кәтүрүрләр. «Ушағлары аиләјә көмәк олмаг үчүн... һәтга, өз једикләри чәраји газанмаг үчүн ишә көндәрирләр. Белә һәдсиз бир зәһмәтә давам кәтирмәк үчүн гүввәләри чатмајан вә өз кәләчәк һәјәтина истигамәт вермәк үчүн ләзимин һазырлығлары олмајан бу ушағлар чисманы өз мә'нәви позгунлуғ доғуран бир вәзијјәтә салынкышылар. Бир јәһуди тарихчиси Титни Бејтүл-мүгәддәси дағымасы мүнәсибәти илә демишир ки, бу шәһәрин дағылыб белә виран едилмәси әсла таәччүбү дејилди, зира зәһмәтләричләг азәбындан илгәс олмаг истәјән мәрһәмәтсиз бир аиа өз баласыны гурбан вермишиди» («Public Economy Concentrated», Carlisle, 1833, p. 66).

¹²³⁾ A. Pedersen, «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858», p. 41.

ипәк мануфактураларына тәслим едиб муздла ишләмәжә кедирләр. «Адәтән шәрт беләдир: һәфтәдә 1 шиллинг 8 пенс (бу, валидејнимә вериләр), өзүмә дә 2 пенс, бир дә чај». Мүгавиләләр анчаг бир һәфтәжә бағланыр. Бу базарда һәгигәтән биабырчы мәнзәрәләр олур вә биабырчы бир диллә данышырлар¹²⁴⁾. Инкилтәрәдә һәлә индијәдәк елә һаллар олур ки, гадынлар «иш евләриндәки өз оғлан ушағларыны көтүрүб, һәрәсини һәфтәдә 2 шиллинг 6 пенс алмагла истәнилән алычыја вериләр»¹²⁵⁾. Гануна зидд олараг Бөјүк Британијада һәлә азы 2 000 оғлан ушағы өз валидејнләри тәрәфиндән бача тәминләјән чанлы машин олараг сатылыр (һалбуки онлары әвәз етмәк үчүн һәгиги машинлар варды)¹²⁶⁾. Иш гүввәси алычысы илә сатычысы арасындакы һүгүг мүнәсибәтиндә машинны жаратдығы ингилаб, бүтүн бу сөвдәни һәтта заһирән азад шәхсләр арасындакы бүтүн мүгавилә олмаг әләмәтини дә арадан галдырмышды вә сонралар, фабрик ишләринә дөвләтин гарышмасы үчүн Инкилтәрә парламентинә јуридик әсас верди. Һәлә тохунулмамыш сәнајә саһәләриндә һәр дәфә фабрик гануну ушаг әмәјинә 6 саатлыг һәдд гојдугда, фабрикчиләр јенидән фәрјад едиб дејирләр: анчаг она көрә бә’зи валидејнләр өз ушағларыны тәнзим едиләси сәнајәдән чыхарырлар ки, онлары һәлә «әмәк азадлығынын» һөкм сүрдүјү саһәләрә, јә’ни 13 јашындан кичик ушағларын јашлыларла бәрәбәр ишләмәжә мөчбур едилдији вә, демәли, ушағларын нисбәтән баһа сатыла билдији саһәләрә сатсынлар. Лакин капитал өз тәбиәтинчә бәрәбәрләшдиричидир, јә’ни тәләб едир ки, инсанын фитри һүгүгү әсасында әмәјин истисмар шәраити бүтүн истеһсал саһәләриндә бәрәбәр олсун, буна көрә дә, ганун васитәси илә бир сәнајә саһәсиндә ушаг әмәјинә һәдд гојулмасы, башга саһәдә дә она һәдд гојулмасына сәбәб олур.

Биз һәлә јухарыда көстәрмишдик ки, машиннын әввәлчә биләваситә,—јә’ни машин әсасында мејдана кәлән фабрикләрдә,—сонралар исә долаји јолла,—бүтүн башга сәнајә саһәләриндә капиталын истисмарына табе етдији фәһлә ушағлары, јенијетмәләр, һабелә фәһлә арвадлары бәдәнчә чылызлашыр. Она көрә биз бурада тәкчә бир нөгтә үзәриндә, фәһлә бслаларынын көрпә јашларында күлли мигдар өлмәси үзәриндә дајанаचाғыг. Инкилтәрәдәки гејдолунма маһалларынын 16-сында һәр 100 000 ушагдан бир јашына гәдәр өләнләрин саји илдә срта һесабла анчаг 9 085 нәфәрدير (анчаг бир маһалда 7 047

¹²⁴⁾ „Children’s Employment Commission. 5th Report“. London, 1866, p. 81, № 31. {4-чү мәшрә. Бетнал-Гриндәки ипәк сәнајәси һазырда демәк олар тамамла тәғлимләшмәдир. Ф. Е.}

¹²⁵⁾ „Children’s Employment Commission 3rd Report“. London, 1861, p. 53, № 15.

¹²⁶⁾ Јенә орада, „5th Report“, p. XXII, № 137.

нэфардир); 24 маһалда 10 000-дэн чох, 11 000-дэн аздыр; 39 маһалда 11 000-дэн чох, 12 000-дэн аздыр; 48 маһалда 12 000-дэн чох, 13 000-дэн аздыр; 22 маһалда 20 000-дэн чохдур; 25 маһалда 21 000-дэн чохдур; 17 маһалда 22 000-дэн чохдур; 11 маһалда 23 000-дэн чохдур; Һуда, Вулверһемптонда, Аштон-ан-дер Лайнда вэ Престонда 24 000-дэн чохдур; Ноттингһемдэ, Стокпортда вэ Брадфордда 25 000-дэн чохдур; Уисбичдэ 26 001 вэ Манчестердэ 26 125 нэфардир¹²⁷⁾. 1861-чи илдэки рәсми сәһијјә јохланмасынын көстәрдији кими, өлөн ушагларын бу гәдәр чох олмасынын башлыча сәбәби, јерли шәраитдән башга, аналарын евлән кәнарда мәшғул олмасы вә бу сәбәбдән ушагларла лазымынча бахылмамасыдыр, онларла пис рәфтар едилмәсидир, һабелә ушагларла намүнасиб јемәкләр верилмәсидир, јемәјин азлыгыдыр, онларла тирјәкли дәрманлар верилмәсидир вә и. а.; бундан әлавә, тәбиәт ганунларына зидд олараг аналары өз балаларындан ајырырлар, сонра да ушагларла гәсдән дојунча јемәк вермирләр вә онлары зәһәрләјирләр¹²⁸⁾. Әксинә, о әкинчилик маһалларында ки, «гадылар» ән аз мәшғулдур, өләнләрин фаизи дә лап аздыр¹²⁹⁾. Лакин 1861-чи ил јохлама комиссијасы белә бир көзләнилмәз нәтичәјә кәлмиши ки, Шимал дәнизи саһилиндәки бә'зи сырф әкинчилик маһалларында бир јашынадәк ушагларын өлмәси, бу чәһәтдән ән чох ад чыхармыш олан фабрик маһалларындакы дәрәчәјә чатыр. Буна көрә дә доктор Чулиан Хантерә тәклиф едилмиши ки, бу һадисәни јериндә јохласын. Онын вердији һесабат «Sixth Report on Public Health»-а¹³⁰⁾ әлавә олунмушдур. О вахта гәдәр белә зәнн едирдиләр ки, ушагларын гырылмасына сәбәб аран вә батаглыг јерләрдәки малјарија вә башга хәстәликләрдир. Јохлама бунун тамамилә әксинә олан бир нәтичә вериб көстәрди ки, мәнз

«малјаријаны арадан галдырмыш олан ејни сәбәб, јә'ни гышда батаглыг вә јәјда әһамийјәтсиз отлаг олан торпагларын мүнбит әкин јерләринә чеврилмәси, сүдәмәр ушагларын гејри-ади бир дәрәчәдә чох өлмәсинә баис олмушдур»¹³¹⁾.

Бу маһалда ишләјән вә д-р Хантер тәрәфиндән диндирилән 70 нэфәр һәкимин һамысы бу мәсәләдә «тамамилә һәмрә'ј»

¹²⁷⁾ «Sixth Report on Public Health». London, 1864, p. 34.

¹²⁸⁾ «Бундан да башга, о.» (1861-чи ил јохланышы) «...көстәри ки, тәсвир олуван шәрантад ушаглар аналарынын фабрикада ишләдјиннә көрә онларла пис рәфтар олунмасы вә онларла јахшы бахылмамасы нәтичәсиндә өлүрләр. Аналар өз балаларына олан тәбиин һиссләрини о гадәр итирирләр ки, алатан ушаг өләнлә кәдәрләнирләр, бә'зан дә һатта... осләри ушағны өлмәсинә чалышырлар» (јәнә орада).

¹²⁹⁾ «Sixth Report on Public Health». London, 1864, p. 454.

¹³⁰⁾ Јәнә орада, сәһ. 454. 462. «Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England».

¹³¹⁾ «Sixth Report on Public Health». London, 1864, p. 35, 455, 456.

олмушдур. Јә'ни бурада әкинчиликдәки ингилаб илә бир заманда сәнаје системинин дә башланғычы гојулмушдур.

«Чаван гызлар вә јенијетмәләрлә бирликдә ишләјән әрли гадынлары «gangmeister» адланан вә бүтүн групу јығыб ишләмәјә кәтирән хүсуси бир шәхс мүјјән мәбләғ мүғабелиндә ичарәдарын сәрәнчамына верир. Бу групплар чох заман өз кәндләриндән бир чох мил узағлара кедирләр; онлара сәһәр вә ахшам кәнд јолларында раст кәлмәк олар; гадынлар кәдәк туман, буна мүвафиг кофта вә узунбоғаз чәкмә, бә'зән дә шалвар кејирләр; онлар заһиран чох гүвәтли вә сағламдырлар, лакин адәт етдикләри позғун һәјат онлары корламышдыр; онлар белә бир гызғын вә лаубалы һәјата ујағын евдә солуб кедән өз ушағларына зәрәрли тә'сирини әсла дүшүнмүрләр»¹³²⁾.

Фабрик маһалларындакы бүтүн һаллар бурада да мүшаһидә олунур, ушағларын мүхтәлиф бәһанәләрлә өлдүрүлмәси вә онлара тирјәкли дәрманлар верилмәси исә даһа кениш јайылмышдыр¹³³⁾.

Инкилтәрә Киэли шурасынын һәкими¹³⁴⁾ вә халг сәһијјәси һагғындакы һесабатларын баш редактору¹³⁴⁾ доктор Сајмон дејир ки, «јашлы гадынларын сәнаједә кениш мигјасда ишләдилмәсиндән доған фәләкәтә бәләд олмағым, бу ишә инфрат бәсләмәкдә мәнә һагг газандырмалыдыр». Фабрик мүфәттиши Р. Бејкер бир рәсми һесабатда дејир: «Доғрудан да, аиләси олан әрли гадынларын һәр һансы бир фабриктә ишләмәси гадаған едилсә, Инкилтәрәнин мануфактура маһаллары үчүн хошбәхтликләр олар»¹³⁵⁾.

Гадын вә ушағ әмәјинин капиталист истисмарындан доған мә'нәви корланмасыны Ф. Енкелс «Инкилтәрәдә фәһлә синфини вәзијјәти» әсәриндә, һабелә башга мүәлифләр о гәдәр мүкәммәл тәсвир етмишләр ки, мән бурада буну анчаг хатырлатмағла кифајәтләнирәм. Јеткинләшмәмиш адамларын изафи дәјәр һасил етмәк үчүн садәчә машына дөндәрилмәси нәтичәсиндә сүн'и төрәдилән вә тәбии авамлыгдан тамамилә фәргли олан күтлүк исә,—чүнки тәбии авамлыг ағлын өз инкишаф габилитјәтинә, онун тәбии бәһрәдарлығына тохунмур,—бу күтлүк, нәһајәт, һәтта Инкилтәрә парламәнтини, фабрик ганунларына табе едилмиш бүтүн сәнаје саһәләриндә 14 јашындан кичик ушағларын «мәһсулдар» истеһлак едилмәси үчүн ибтидаи тәһсил мәчбури шәрт гојмаға вадар етди. Фабрик ганунларында тәрбијә адландырылан шеј һагғындакы маддәләрин долашыг јазылмасы, бу ичбари тәһсилини әксәр һалларда бир

¹³²⁾ „Sixth Report on Public Health“. London, 1864, p. 456.

¹³³⁾ Инкилтәрәнин истар фабрик маһалларында, истарсә әкинчилик маһалларында јашлы фәһләләрин вә фәһлә гадынларын тирјәк исте'мал етмәси кетдикчә артыр. „Тирјәк сатышыны артырмағ... бә'зи зирәк таһирләрин башлыча мәгсәдидир. Аптекчиләр тирјәки ән рәвач мал һесаб едирләр“ (Јенә орада, сәһ. 459). Тирјәк верилән сүдәмәр ушағларын „үз-көзү тырышыр, онлар көрпә икән гочаја бәнзәјир, ја да бүзүшүб балача мејмуна охшајырлар“ (Јенә орада, сәһ. 460). Һиндистан вә Чин Инкилтәрәдән бах белә интигам алыр!

¹³⁴⁾ Јенә орада, сәһ. 37.

¹³⁵⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October, 1862“, p. 59. Бу фабрик мүфәттиши кечмишдә һәкми олмушдур.

хэјала чеврилмэсинин гаршысыны ала билэчэк инзибати тэд-бирлэрин олмадығы, фабрикчилэрин лэтта, тәһсил һаггындакы бу гануна да зидд чыхмасы вә она эмәл етмәмәк үчүн мүх-тәлиф һижлә вә кәләк ишләтмәләри,—бүтүн бунлар капиталист истеһсалынын тәбиәтини ачыгча мејдана чыхарыр.

«Анчаг ганун верәнләри тәгсирләндирмак лазым кәлир, чүнки елә бир алдадычы ганун (delusive law) вермишләр ки, заһирән ушагларын тәрбијә олунмасы гајғысына галан бу ганунда һәмин мәгсәдә чатмағы тәмин едән һеч бир шеј јазылмамышдыр. Бу ганунда анчаг о кәстәрилир ки, күнлә мүәјјән саатлар» (3 саат) «әрзиндә ушаглар, мәктәб адланан бинанын дөрд дивары арасына гатылмалы вә бу ишин ичра олунмасына даир һәр һәфтә, киши мүәллим вә ја гадын мүәллим ады илә имза едән бир шәхс ушагларын ағасы үчүн шәһадәтнамә көндәрмәлидир»¹³⁶⁾.

Ислаһ олунмуш фабрик гануну 1844-чү илдә е'лан едилә-нәдәк, мәктәбә давам етмәк һаггында верилән вәсигәләр ара-сында еләләри олурду ки, киши мүәллим вә ја гадын мүәллим гол чәкмәк әвәзинә хач шәкли чәкирди, чүнки онларын өзләри јазы јаза билмирдиләр.

«Бу чүр вәсигәләр верән бир мәктәбә кетдиклә мүәллимин наданлығы мәни о дәрәчә тәәччүбләндирди ки, ондан сорушум: «Лүтфән сөјләјин, сиз јазы охуја билирсинизми?»—«Үмумијјәтлә охуја билирәм (Summat)» чава-быны верди. Өзүнү һаглы кәстәрмәк үчүн исә деди: «Һәр һалда мән өз шакирдләримдән чох билирәм».

1844-чү ил ганунунун һазырландығы заман фабрик мүфәт-тишләри, мәктәб адланан мүәссисәләрин биабырчы вәзијјәтин-дән шикајәтләнирдиләр, һалбуки бунларын вердији вәсигәлә-ри мүфәттишләр гануна көрә там е'тибарлы һесаб етмәли идиләр. Лакин мүфәттишләрин наил олдуғлары бундан ибарәт иди ки, 1844-чү илдән е'тибарән

«мүәллим мәктәб вәсигәсинә рәғами өз әли илә гејд етмәли, ditto [һә-белә] өз адыны вә фамилијасыны өз әли илә јазмалы иди»¹³⁷⁾.

Шотландија фабрик мүфәттиши сер Чон Кинкејд дә өз гул-луг тәчрүбәсинә әсасән ејни вәзијјәти гејд едир.

«Кетдијимиз биринчи мәктәби ханым Анн Килли сахлајырды. Мән она өз фамилијасыны јазмағы тәклиф едәндә, лап әввәлдә сәһв салыб фамили-јасыны С һәрфи илә башлады вә дәрһал сәһвини дүзәлдиб деди ки, мәним фамилијам К һәрфи илә башланыр. Лакин онун мәктәб вәсигәләриндәки имзаларына бахдыгда көрдүм ки, имзасы чүрбәчүрдүр. Хәттин исә, онун дәрс демәк габилијјәти олмадығына һеч бир шүбһә јери гојмур. Елә о өзү дә бојнуна алды ки, синиф журналы гејдләрини јаза билмир... Дикәр бир мәктәбдә мән, узуну 15 фут вә ени 10 фут олан бир дәрс отағы көрдүм; бурада 75 ушаг отуруб өз-өзләринә нә исә һөччәләјирдиләр»¹³⁸⁾. «Лакин

¹³⁶⁾ Леонард Һорнер, „Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1857“, p. 17.

¹³⁷⁾ Леонард Һорнер, „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855“, p. 18, 19.

¹³⁸⁾ Сер Чон Кинкејд: „Reports of Insp. of Fact. for 31 st October“, 1858“, p. 31, 32.

ушагларын мәктәб вәсигәси алдығы, амма һеч бир тәһсил алмадығы бу чүр вәзијәт тәкчә бу кими ачыначаглы кушәләрдә мұшаһидә олунмагла битмир; кифајәт гәдәр һазырлыглы мұәллимләрин дәрс вердији бир чох мәктәбләр дә вардыр, ләкин үч јашындан тутмуш ән мұхтәлиф јашлы ушагларын ағлакәлмәз бир сурәтдә бир-биринә гарышдырылмасы үзүндән мұәллимләрин бүтүн сәјләрнә һәдәр кедир. Мұәллимин мадди вәзијјәти ән јахшы һалда диләнчи вәзијјәтидир, бу вәзијјәт бүтүнлүкдә онун алдығы пенсләрин мигдарындан асылыдыр, пенсләрин мигдары да дәрс отағына нә гәдәр чох ушаг долдурула билсә бир о гәдәр чох олур. Бундан әлава, мәктәб аваданлығы, китаб вә башга тәдрис ләвазиматы чох аздыр, отағын боғуғ вә үфунәтли һавасы исә јазыг ушагларын өзләринә чох пис тәсир едир. Мән бир чох бу кими мәктәбләрә кетдим вә бу мәктәбләрдә бир чох ушағын сыра илә отуруб һеч бир ишлә мәшғул олмадығыны көрдүм; сонра да бу ушаглара мәктәбдә охумаг вәсигәси верирләр вә рәсми статистикада бу кими ушаглары тәһсил көрмүш (educatad) ушаглар сырасына салырлар»¹³⁹⁾.

Шотландијада фабрикчиләр чалышырлар ки, мәктәбә кетмәли олан ушаглары мұмкүн гәдәр ишә кәтүрмәсинләр.

«Бу һал, ушагларын тәһсил алмасы һаггындакы гәрарлары фабрикчиләрин әсла хошламадыгларыны көстәрмәк үчүн кифајәтдир»¹⁴⁰⁾.

Хүсуси фабрик гануна табе едилмиш читбасан мұәссисәләрдә вә башгаларында бу һал ејбәчәр вә ијрәнч шәкилдә мејдана чыхыр. Һәмнин гануна көрә

«Һәр бир ушаг бу кими читбасан мұәссисәдә ишә кирәндән габаг азы 30 күн мәктәбә кетмәли, јахуд ишә кирәндән габагы 6 ај әрзиндә азы 150 саат мәктәбә кетмәлидир. Читбасан мұәссисәдә ишләдији заман да о јенә 30 күн вә ја һәр јарым ил әрзиндә 150 саат мәктәбә кетмәлидир... Мәктәбә сәһәр саат 8 илә ахшам саат 6 арасында кетмәк ләзимдыр. Бир күн әрзиндә ушаг мәктәбдә 2 саатдан аз, јахуд 5 саатдан артыг галса, һәмнин вахт көстәрилән 150 саат сәһабына даһил едилмир. Ади шәрәнтдә ушаглар 30 күн әрзиндә һәр күн сәһәр вә ахшам мәктәбә кедиб күндә 5 саат охујур вә 30 күн тамам олдуғда ганунда көстәрилән 150 сааты битирир, өз деһнкләрин кими китабы баша вурур вә јенә мұәссисәјә гајыдырлар, јенә алты ај бурада галдыгдан сонра јенидән мәктәбә кетмәк вахты чатыр,— јенә дә өз китабларыны баша вурана гәдәр мәктәбдә галырлар... Тәләб едилән 150 саат әрзиндә мәктәбә давам етмиш ушагларын бир чоху, алты ај читбасан мұәссисәдә галдыгдан сонра мәктәбә гајыданда һәр шеји тәзәдән башламалы олурлар... Кечмишдә мәктәбә кетдикләри заман өјрәндикләринин һамысы, әлбәттә, онларын јадындан чыхыр. Дикәр читбасан мұәссисәләрдә мәктәбә кетмәк мәсәләси тамамилә фабрикодә ишләрин кедишиндән, фабрикин тәләбатындан асылы едилмишдир. Һәр јарымиллик дөврдә тәләб олунан саатларын мигдары ушағын, еһтимал ки, бүтүн јарым ил әрзиндә кедији 3—5 саатлыг дәрсләри топламагла алыныр. Мәсәлән, ушаглар бир күн сәһәр саат 8-дән 11-дәк, о бири күн саат 1-дән ахшам саат 4-ә гәдәр мәктәбдә олур; ушаг бир нечә күн мәктәбә кәлмәјәндән сонра јенә күнләрин бир күнү саат 3-дән ахшам саат 6-јадәк дәрсә кәлир; 3—4 күн, јахуд бир һәфтә далбадал дәрсә давам едәндән сонра јенә 3 һәфтә вә ја тамам бир ај јох олур вә тәсадүфән саһибкарын она көрдүрмәјә нишн олмадығы бош күнләр-

¹³⁹⁾ Леонард һорнер, „Reports etc. for 30th April 1857“, p. 17, 18.

¹⁴⁰⁾ Сер Ч. Кинкејд, „Reports of Insp. etc. for 31st October 1856“, p. 66.

да ушаг женә бир нечә саатлыға мәктәбә гајыдыр; беләликлә, 150 саат тамам олана гәдәр ушағы каһ ораја, каһ бураја, каһ мәктәбдән фабрика, каһ да фабрикдән мәктәбә говурлар (buffet)»¹⁴¹).

Ушагларын вә гадынларын чох бөјүк гисмини комбинәләшмиш фәһлә һеј'әти сыраларына гатмагла машын, мануфактурада киши фәһләнин капитал истибдадына һәлә кәстәрмәкдә олдуғу мүгавимәти нәһәјәт гырыр¹⁴²).

6) ИШ КҮНҮНҮН УЗАДЫЛМАСЫ

Әкәр машын әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн, јә'ни әмтәәләрин истеһсалына тәләб олунаш иш вахтыны азалтмаг үчүн ән гүдрәтли бир васитәдирсә, капитал дашыјычысы олмаг е'тибары илә машын, ән әввәл өзүнүн биләваситә тәтбиғ олуңдуғу сәнаје саһәләриндә иш күнүнү бүтүн тәбиш һәдләрдән артыг узатмаг үчүн ән гүдрәтли бир васитә олур. Машын бир тәрәфдән, капиталын бу өз даими мејлинә там сәрбәстлик вермәси үчүн јени шәраит јарадыр; диқәр тәрәфдән, капиталын өзкә әмәјини мәнимсәмәк тамаһыны даһа да артыран јени амилләр доғурур.

Һәр шејдән әввәл, әмәк васитәсинин һәрәкәт вә фәалијјәти машында, фәһләјә гаршы мүстәгил бир характер кәсб едир. Әмәк васитәси өзлүјүндә сәнаје *perpetuum mobile*-синә [даими мүһәрриқә] чеврилир вә әкәр өз јардымчылары олан адамлар тәрәфиндән мүјјән тәбиш сәдд гојулмасәјды, адамларын бәдән зәифлији вә өзбашыналығы олмасәјды, о, дајанмадан даим истеһсал едәрди. Буна көрәдир ки, капитал,—бир капитал олмаг е'тибары илә исә автомат капиталистин шәхсиндә шүүр вә ирадәјә малиқдир,—әмәк васитәси, өзүнә мүгавимәт кәстәрән, лакин чох еластик олан инсан тәбиәтинин мүгавимәтини минимума ендирмәјә чалышмаг әзминдәдир¹⁴³). Елә онсуз

¹⁴¹) А. Редгрејв, „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1857“, р. 41, 42. Икиләрә сәнајесини чохдан фабрик ганууна (индиңә әсәрин мәтинидә бәһс олушан читбасан фабриқләр барасиндики гануи изәрдә тутулмур) тәбе едлмиш саһәләриндә тәһсиһ һағындакы гәрарләрә кәстәриләи манечлик сон илләр мүјјән дәрәҗә ардан галдырылмышдыр. Фабрик ганууна тәбе едлмәмиш сәнаје саһәләриндә исә, шүшә фабриқчиси Ч. Келдес тәрәфиндән ирәли сүрүлән фикирләр һәлә инди да чох јайылмышдыр; о, јохлама комиссиясынын үзү Уайта өјүд вериб демнши: „Мәним бәша дүшдүјүмә көрә, сон илләр фәһлә синфинин мүјјән һиссәсинин чох тәһсиһ алмасы фәләкәтдир. Бу тәһлүкәлидир, чүнки фәһләләри чох сәрбәстләширир“ („Children's Employment Commission. 4th Report“. London, 1865, р. 253).

¹⁴²) „Фабрикчи Е. чанаблары мәнә деди ки, өз механики тохума дзкахларында јалыз гадыңларә иш верир; о, әрли гадыңлары, хусусан аилә сахлајан гадыңлары үстүн тутур; онлар әрсиз гадыңларди чох ингәтди вә итәаткар олур вә ләзыми јашлшјы васитәләри ядә етмәк үчүн сон дәрәҗә кәркин ишләмәјә мәчбурдурлар. Беләликлә, јажшы сифәтләр, гадыңларыш характеринә мәхсус јажшы сифәтләр, дәнүб онларын өзләринә зәрәр вурмуш олур, онларын тәбиш исмәти вә зарифлији өзләрини әсарәт алтына алаш бир васитәјә, өзләри үчүн бир ишкәнчә мәнбәјинә чеврилир“ („Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March“. London, 1844, р. 20).

¹⁴³) „Баһалы машыңлар кениш јайыландан бәри инсаны өз орта күчүндән пртыг ишләмәјә мәчбур етмишлар“ („Robert Owen. Observations on the effect of the manufacturing system“, 2nd ed. London, 1817 [р. 16]).

да бу мугавимәт машында ишләмәјин заһирән асанлығы, һәмчиннин гадын вә ушагларын мұлајимлији вә итаәткарлығы нәтичәсиндә зәифләмишидир¹⁴⁴⁾.

Көрдүјүмүз кими, машынларын мәһсулдарлығы, онларын мәһсул үзәринә кечирдији дәјәр тәркиб һиссәсинин кәмијјәти илә тәрс пропорционалдыр. Машынын ишләдији дөвр нә гәдәр узун олурса, машындан үзәринә дәјәр кечирилән мәһсулун күтләси бир о гәдәр чох олур вә машынын һәр бир әмтә ваһиди үзәринә кечирдији дәјәр һиссәси бир о гәдәр аз олур. Машынын фәал јашамасы дөврү исә, јәгин ки, иш күнүнүн узунлуғуну вә ја күндәлик әмәк просесинин мүддәтини бу просесин тәкрар олундуғу күнләрин сајына вурмагла мұәјјәнләшир.

Машынын ашынмасы һеч дә ондан истифадә едилдији вахта ријази бир дүрүстлүкдә мұвафиг олмур. Лакин белә бир мұвафиглик мөвчуд олдуғу фәрз едилсә дә, 7¹/₂ ил әрзиндә күндә 16 саат ишләјән бир машынын истеһсалда иштирак етдији дөвр вә мәчму мәһсул үзәринә кечирдији дәјәр, һәмин машынын 15 ил әрзиндә һәр күн чәми 8 саат ишләјәчәји һалдакы гәдәр олур. Лакин биринчи һалда машынын дәјәри икинчи һалдакына нисбәтән икигәт артыг сүр'әтлә тәкрар истеһсал едилмиш оларды вә капиталист икинчи һалда 15 ил әрзиндә һәмин машынын васитәси илә әлдә еләчәји изафи әмәји биринчи һалда 7¹/₂ ил әрзиндә әлдә едәрди.

Машынын мадди ашынмасы ики чүр олур. Биринчиси машынын ишләнмәсинин нәтичәсидир,—бу, сиккәнин тәдавүл нәтичәсиндә сүртүлүб јејилмәсинә бәнзәр,—икинчиси исә, машынын ишләнмәмәсинин нәтичәсидир,—бу да гылынчын ишләнмәјәрәк гынында галыб пасланмасына бәнзәр. Икинчи һалда машын тәбиәт ганунларынын гурбаны олур. Биринчи гәбил ашынма, машынын ишләдилмәси илә аз вә ја чох дәрәчәдә дүз пропорционалдыр, икинчи гәбил ашынма исә мұәјјән дәрәчәдә машынын ишләдилмәси илә тәрс пропорционалдыр¹⁴⁵⁾.

¹⁴⁴⁾ Һәр бир шејин тәзәһүрүнүн илк емпирик формасыны әсас һесаб етмәк мејлиндә олан икинчисләр чох заман белә зәин едирләр ки, фабриклардә иш вахтынын узун олмагына сәбаб, фабрик системи јараныркән капиталын Ирод кими, јохсул вә јетим евләриндән чохлу ушаг оғуртамасы, беләликлә дә, там мүти нисан материалы әлә кечирмәсиндир. Мәсәлән, өзү инкилис фабрикчиси олан Филден дејир: „Ајдын олағу үзәр иш вахтынын узайдылмасынын сәбаби ондан ибарәт олмушдур ки, өлкәнин мүхтәлиф јерлериндән кәтирилән бахымсыз ушагларын сајы һәлдән чох олмуш, беләликлә сәнибкарлар динә фәһләләрән асылы оламамышдыр вә һәмин бинәвә ушаглардан истифадә еләрәк чох ишләмәји әдәт шәклинә салмышлар, сонра да бу әдәти асанлығла өз гоншуларына гәбул етдирә билмишләр“ (*J. Fielden. „The Curse of the Factory System“.* London, 1836, p. 11). Фабрик мұфәттини Сандерс 1844-чү ил фабрик һесабатында галын әмәји барәсиндә дејир: „Фәһлә галындар арасында еләләрн вар ки, онлар јалныз бир нечә күн истисна олмагла һафтәләр узуну сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-јә гәдәр ишләјирләр; һаһар үчүн тәнәффүс 2 саатдан да аз олур, буна көрә онларын һафтәнин 5 күнү әрзиндә 24 сааттан һәр күн евә кедиб гәјымға вә јатыб динчәлмәјә анчаг 6 саат вахты галыр“.

¹⁴⁵⁾ „Метал механизм ишләмәдиклә онун мұтәһәррик зәриф һиссәләри... хараб олур“ (*Ure. „Philosophy of Manufactures“*, p. 281).

Лакин машин мадди ашынмагдан башга, бир дэ, нечэ дэ-
 јэрлэр, мә'нәви чәһәтдән ашыныр. Һәр машин ејни гурулушлу
 машинлар даһа учуз истеһсал едилдикчә вә ја даһа јахшы
 машинлар онунла рәгабәтә кирдикчә өз мүбадилә дәјәрини
 итирир¹⁴⁶⁾. Машын нә гәдәр тәзә вә јашаја биләчәк олса да,
 һәр ики һалда машинын дәјәри даһа онда фе'лән маддиләш-
 миш иш вахты илә дејил, инди онун өзүнү тәкрар истеһсал
 етмәк вә ја даһа јахшы машины истеһсал етмәк үчүн лазым
 кәлән иш вахты илә мүәјјән олунур. Она көрә дә бу машин өз
 дәјәрини аз-чох итирир. Машынын бүтүн дәјәринин тәкрар
 истеһсал едилдији дөвр нә гәдәр гыса олурса, мә'нәви ашынма
 тәһлүкәси бир о гәдәр аз олур вә иш күнү нә гәдәр узун олур-
 са, һәмин дөвр бир о гәдәр гыса олур. Әкәр машинлар мүәјјән
 бир истеһсал саһәсиндә илк дәфә тәтбиг олунурса, онда буш-
 ларын учуз тәкрар истеһсалынын далбадал јени-јени үсулла-
 ры јараныр¹⁴⁷⁾ вә јалныз ајры-ајры һиссәләри вә ја апаратлары
 дејил, конструксиянын бүтөвүнү әһатә едән јени тәкмилләш-
 дирмәләр мејдана кәлир. Буна көрә дә машинын өмрүнүн илк
 дөврүндә иш күнүнүн узадылмасыны тәләб едән бу хүсуси
 амил, ән бөјүк тә'сир көстәрир¹⁴⁸⁾.

Башга шәртләр дәјишмәз галдыгда вә иш күнүнүн узунлу-
 гу бәлли олдугда, сајча икигат артыг фәһләнин истисмар едил-
 мәси үчүн сабит капиталын машин вә бинаalara, һабелә хам
 материала, јардымчы материаллара вә саирәјә сәрф олунан
 һиссәси дә икигат артмалыдыр. Иш күнү узандыгда истеһса-
 лын һәчми артыр, капиталын машин вә бинаalara сәрф олунан
 һиссәси исә дәјишилмир¹⁴⁹⁾. Бунун сајәсиндә изафи дәјәр арт-
 магла бәрабәр, изафи дәјәрин әлдә едилмәси үчүн лазым олан
 хәрчләр дә азалыр. Әлбәттә, бу һал үмумијјәтлә иш күнүнүн
 узадылдыгы бүтүн һалларда аз-чох мүшаһидә олунур, лакин
 бурада онун даһа чох һәлледици әһәмијјәти вардыр, зира ка-

¹⁴⁶⁾ Әввәлләрда ады чәкилмиш олан „Манчестер әјричиси“ („Times“, 26 нојабр 1862-чи ил) „Һәлә машинлар өз хәрчини чыхармамышкән, онларын јени вә даһа мүкәммәл ма-
 шинларла әвәз едилмәси үзүндән данн әмәлә кәлән иткиләрин едәнилмәсини“ (машинла-
 рын ашымасы үчүн ајрылан мәбләгдән бәһс олунур) машина чәкилән хәрчләр сырасына
 дахил едир*.

¹⁴⁷⁾ Үмумијјәтлә белә һесаб едирләр ки, јени ихтира едилмиш бир машинын биринчи
 нүсхәсинин јарадылмасы кинчәсинин јарадылмасындан, демәк олар, бешгат баһа тамам
 олур (*Babbage*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 349).

¹⁴⁸⁾ „Түл истеһсалында чәми бир нечә ил әрзиндә о гәдәр чох вә чидди тәкмилләш-
 дирмәләр едилмиш ки, јахшы галан вә әввәлләр гүмәти 1200 ф. ст. олан бир машин
 бир нечә илдән сонра 60 ф. стерлинг сатылды... Тәкмилләшдирмәләр бир-биринин
 ардына о гәдәр сүр'әтлә кәлирди ки, машин истеһсалчыларынын гајрыраға башладыг-
 лары машинлар гајтарылыб гуртара билмирди, чүнки даһа мүкәммәл ихтираларын мејдана
 кәлмәси нәтичәсиндә бу машинлар көһнәлимиш олурду“. Бу „фыртына вә тәзјиг“ дөврүндә
 түл фабрикләри әввәлләр 8 саат олан иш күнүнү узадыб ики нөвбәдә 24 саата чат-
 дырмышдылар (јенә оралар, сәһ. 233).

¹⁴⁹⁾ „Өзлүјүндә ајдындыр... ки, базар рәвач вә касад олдугда вә тәләб артыб-азал-
 дыгда данн елә һаллара тәсадуф олуна биләр ки, әлава илгид хам материалын е'мәли-
 ндан етру јени биналар вә машинлар үчүн әлава хәрч тәләб олунмәсә... фабрикчи ишдә
 олан һәсәс капиталы артырмадан, әлава дөвријјә капиталы тәтбиг едә биләр“ (*R. Torrens*.
 „On Wages and Combination“. London, 1834, p. 64).

питалын эмэк васитэлэринэ чеврилэн хиссэси бурада үмумиј-јэтлэ даһа бөјүк рол ојнајыр¹⁵⁰⁾. Доғрудан да, машынлы истеһсалын инкишафы капиталын даим артан тәркиб хиссэсини елә бир формада сабитләшдирир ки, һәмнин формада бу хиссә, бир тәрәфдән, дөјәрин артырылмасы үчүн даим тәтбиг едилә билир, дикәр тәрәфдән исә, онун чанлы эмәклә әлагәси кәсил-дикдә, о дәрһал өз истеһлак дөјәрини вә мүбадилә дөјәрини итирмиш олур.

Инкилтәрәдә бөјүк памбыг парча сәнәјечиләриндән ч-б Ашуорт профессор Нассау У. Сеннора өјүд вериб дејирди: «Әкинчи өз әлиидәки бели јерә гојанда, 18 пенслик капиталы бу мүддәт үчүн фәјдәсыз етмиш олур. Бизим адамлардан» (јәни фабрик фәһләләриндән) «бирн фабрики тәрк еднб кетдикдә, 100 000 фунт стерлинг дөјәриндә олан капиталы фәјдәсыз һала салмыш олур»¹⁵¹⁾.

Бирчә дүшүнүн! 100 000 фунт стерлинг дөјәри олан капиталы, бир анлыға да олса, «фәјдәсыз» һала салмаг! Үмумијјәтлә «бизим адамлардан» биринин фабрики тәрк едиб кетмәси тамам биабырчылыгдыр! Ашуортдан дәрс алмыш олан Сениорун фикринчә, машын аваданлығынын һәчминин артмасы, иш күнүнүн даим узадылмасыны «арзу олунаң бир иш» едир¹⁵²⁾.

Машынын нисби изафи дөјәр истеһсал етмәси јалныз она көрә дејилдир ки, машын иш гүввәсинин дөјәрини билаваситә ашағы салыр вә онун тәкпар истеһсалы үчүн лазым олан маллары учузлашдырмагла иш гүввәсини долајы сурәтдә учузлашдырыр; бунун бир сәбәби дә одур ки, машын илк дәфә, һәлә тәк-тәк һалларда ишләдилдији заман өз саһиби тәрәфиндән тәтбиг олунаң әмәји јүксәк еффектли әмәјә чевирир, машын мәнсулунун ичтимаи дөјәрини фәрди дөјәриндән јухары галдырыр, беләликлә дә капиталист, иш гүввәсинин күндәлик дөјәрини күндәлик мәнсулун дөјәринин нисбәтән кичик бир хиссәси илә өдәјә билир. Буна көрә машынлы истеһсалын һәлә бир нөв инһисар вәзијјәтиндә галдығы кечид дөврүндә мәнфәәт фөвгәл'адә бир дәрәчәјә чатыр вә капиталист, иш күнүнү мүмкүн гәдәр узатмаг васитәси илә бу «бал ајындан»¹³⁴ мүм-

¹⁵⁰⁾ Мәндә көстәрилән вәзијјәт јалныз там долғунлуғ хатиринә верилди. чүнки мәнфәәт нормасыны, јәни изафи дөјәрин аванс едилән бүтүн капиталә нисбәтини мән јалныз үчүнчү китабда тәғтиг едирам.

¹⁵¹⁾ Senior. "Letters on the Factory Act". London, 1837, p. 14.

¹⁵²⁾ «Әсас капиталын дөвријә капиталындан артыг олмасы... иш күнүнү узадылмасыны фәјдалы едир». Машын аваданлығынын вә саирәнин һәчми артыгча иш күнүнү узатмаг әсаслары гүввәтләнир, чүнки бу, әсас капиталын нисби артмасындан мәнфәәт көтүрмәк үчүн јеканә васитәдир» (јенә орада, сәһ. 11—14). «Һәр бир фабрикдә бир гисим хәрчләр вәр ки, буилар, масәлән рента, јерли веркиләр вә дөвләт веркиләр, јанғына гаршы сығорта, мүхталиф даими фәһләләрә верилән эмәк һаггы, машынларын ашыммасы хәрчләр вә бир сыра башга хәрчләр, фабрикдә иш күнүнү узунлуғундан вә ја гисалығундан асылы олмајараг сабит галыр вә истеһсалын һәчми артыгча бу хәрчләрин мәнфәәтә олам нисбәти азалыр» («Reports of the Insp. of Fact. for 31st October 1862», p. 19).

күн гэдэр долгун истифаде етмэјэ чалышыр. Мәнфээт артдыгча даһа чоһ мәнфээт көтүрмәк һарислији артыр.

Машын мүэјјән бир истеһсал саһәсинин һәр нөгтәсинә јајылдыгда, машин мәһсулунун ичтимаи дәјәри өз фәрди дәјәри дәрәчәсинә дүшүр вә онда белә бир ганун өз фәалијјәтини көстәрмәјә башлајыр ки, изафи дәјәри јарадан иш гүввәләри капиталистин машинла әвәз етдији иш гүввәләри дејил, әксинә, онун бу машинда тәтбиг етдији иш гүввәләридир. Изафи дәјәрин мәнбәји капиталын јалныз дәјишән һиссәсидир вә биз көрдүк ки, изафи дәјәр күтләсини ики амил: изафи дәјәр нормасы вә бир вахтда ишләјән фәһләләрин сајы мүэјјән едир. Иш күнүнүн узунлуғу мәлум олдугда изафи дәјәр нормасы, иш күнүнүн зәрури әмәјэ вә изафи әмәјэ нә нисбәтдә бөлүнмәси илә мүэјјән олуноур. Бир вахтда ишләјән фәһләләрин сајы исә, капиталын дәјишән һиссәсинин сабит һиссәсинә олан нисбәти илә мүэјјән олуноур. Инди ајдындыр ки, машинлы истеһсал, әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмаг јолу илә зәрури әмәк һесабына изафи әмәји нә гэдәр артырса да, бу нәтичәни јалныз бир үсул илә, мәлум капиталын тәтбиг етдији фәһләләрин сајыны азалтмаг васитәси илә әлдә едир. Машынлы истеһсал, әввәлләр дәјишән капитал олан, јәни чанлы иш гүввәсинә чеврилән капиталын бир һиссәсини машина дөндәрир, јәни һеч бир изафи дәјәр истеһсал етмәјән сабит капитала чевирир. Лакин, исал үчүн, ики фәһләни 24 фәһлә гэдәр дәјәр вермәјә мәчбур етмәк олмаз. Әкәр 24 фәһләнин һәр бири һәр он ики саатлыг иш әрзиндә чәми бир саатлыг изафи әмәк верирсә, онлар бирликдә 24 саатлыг изафи әмәк вермиш олуур. Һалбуки ики фәһләнин бүтүн әмәји чәми 24 саат тәшкил едир. Беләликлә, изафи дәјәр истеһсалы үчүн машин тәтбигиндә белә бир имманент зиддијјәт вардыр ки, машинлар, мәлум кәмијјәтли капиталын кәтирдији изафи дәјәрин ики амилндән бирини, изафи дәјәр нормасыны анчаг, икинчи амил, фәһләләрин сајыны азалтмаг васитәси илә артырыр. Машынлар мүэјјән бир сәнајә саһәсинин һәр јеринә јајылдыгда вә машинла истеһсал едилән әмтәәнин дәјәри бүтүн бу нөв әмтәәләрин тәнзимедици ичтимаи дәјәринә чеврилдикдә һәмин имманент зиддијјәт дәрһал ашкара чыхыр; капиталистин дәрк етмәдији¹⁵³⁾ мәһз бу зиддијјәт капиталы јенә дә иш күнүнү сон дәрәчә узатмаға тәһрик едир ки, истисмар едилән фәһләләрин сајынын нисби азалмасынын јери јалныз нисби изафи әмәјин артырылмасы илә дејил, мүтләг изафи әмәјин дә артырылмасы илә долдурулмуш олсун.

¹⁵³⁾ Бу имманент зиддијјәти нә сәбәбә ајрыча бир капиталистин баша дүшә билмәдијини, һабелә онун тәсәвүрләринин тәсири алтында олан сијаси иттиһадын да буну баша дүшә билмәдијини биз үчүнчү китабын һәк бөлмәләриндә көрәчәјик.

Беләликлә, машинларын капиталистчәсинә тәтбиги, бир тәрәфдән, иш күнүнү һәдсиз узатмағ үчүн жени гүдрәтли амилләр ярадыр, иш үсулунун өзүндә вә ичтимаи иш организминин характериндә елә бир ингилаб ярадыр ки, иш күнүнүн бу узадылмасы мејлинә гаршы көстәрилән һәр чүр мүғавимәти гырыр; диқәр тәрәфдән, гисмән фәһлә синфинин эввәлләр капитал үчүн мүјәссәр олмајан тәбәгәләрини она табе етмәклә, гисмән дә, машинларын сыхышдырыб арадан чыхардығы фәһләләри ишсиз гојмагла артыг фәһлә әһалиси ярадыр¹⁵⁴⁾ вә бу әһали капиталын гојдуғу ганунлара табе олмағ мәчбуријјәтиндә галыр. Буна көрә дә мүасир сәнајенин тарихиндә белә бир марағлы һал вардыр ки, машин иш күнүнүн бүтүн мәһви вә тәбии һәдләрини јыхыб дағдыр. Бурадан да белә бир игтисади ујғунсузлуғ мејдана чыхыр ки, иш вахтыны гысалтмағ үчүн ән гүдрәтли бир васитә олан машин дөнүб фәһләнин вә аиләсинин бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирән вә бу иш вахтыны капиталын дәјәрини артырмағ үчүн онун сәрәнчамына верән ән е'тибарлы васитә олур.

Гәдим дунјанын чох бөјүк мүтәфәккири Аристотел хәјала далыб дејирди: «Әкәр Дедалын ичад етдији аләтләр өз-өзүнә ишләдији кими вә ја Кефестин сачајағлары өз-өзүнә башлајыб өз мүғәддәс вәзифәләрини ичра етдији кими һәр бир аләт дә бујругла вә ја гејблән өз вәзифәсини баша дүшү јеринә јетирә билсәјди, беләликлә дә тохума мәкккләри өз-өзүнә тохусәјди, онда нә устаја көмәкчи лазым оларды, нә дә ағаја гул»¹⁵⁵⁾.

Сисерон дөврүндәки јунан шаири Антипатр да, бүтүн мәһсуллар машинларын ән бәсит формасы олан су дәјирманынын ихтира едилмәсини алгышлајыб дејирди ки, кәнизләрин хиласкары вә гызыл әсрин бәрпачысы мејдана кәлмишди!¹⁵⁶⁾ «Бүтпәрәстләр! Ах, бу бүтпәрәстләр!» Онлар, эәкалы Бастианын вә ондан габаг бөјүк әлләмә Мак-Куллохун кәшф етдијинә көрә, сијаси игтисаддан вә хачпәрәстликдән әсла бир шеј

¹⁵⁴⁾ Рикардонуи бөјүк хидмәтләриндән бири будур ки, машинлары о јалныз әмтәә истәһсал етмәк вәситәси дејил, һабелә „артыг әһади“ истәһсал етмәк вәситәси һесиб едирди.

¹⁵⁵⁾ F. Blese. „Die Philosophie des Aristoteles“. Zweiter Band. Berlin, 1842. S. 408.

¹⁵⁶⁾ Бурада, Штолбергин¹⁵⁶⁾ тәрчүмә етдији һәмни ше'ри верирам, чүнки әмак бөлкүсү һаггында мисал кәтирилән ситатлар кими бу ше'р дә, антик дөвр бахышлары илә мүасир бахышлар арасындакы әкслији көстәрир:

„Дәјирманчы гызлар, бир аз мүркүләјин, динчәлин,
Јорунлуу чыхсын, бары, табдан дүшмүш әлләрин.
Хорузлар дан сөкдүјүндән верир версин хәбәри;
Деметранын һөкмү будур: көрдүјүнүз ишләри
Көрәчәк чај пәриләри. Бир чәнбәрә бахсаныз.—
Ону онлар фырландырыр, ојнашарағ арамсыз;
Көрүн илләр нечә дөнүр; оху һәмни илләрин
Дәјирманын дашларыны һәрләндирир чох јејин.
Гызыл әсрә чатдыг јенә, әзијјәтсиз, әмәксиз—
Деметранын не'мәтиндән дадачағыг инди биз“.
(„Gedichte aus dem Orlechtschen“ übersetzt von
Christian Graf zu Stolberg“. Hamburg, 1782).

анламырмышлар. Онлар буну да баша дүшмүрмүшлөр ки, машын, иш күнүнү узатмаг үчүн эн е'тибарлы бир васитадир. Вә әкәр бә'зиләринин гул олмасыны лазым билирдиләрсә, буну башгаларынын там инсанчасына тәрәгги етмәси үчүн бир васитә һесаб едирдиләр. Лакин онларда, әсил-нәчабәтсиз бир нечә кобуд вә кәмсәвадларын дөнүб «көркәмли әјиричи», «бө-јүк калбасчы», «мө'тәбәр вакса тачири» олмасы үчүн күтлә-ләрин гул һалына салынмасыны тәблиғ етмәкдән өтрү хүсуси христиан һиссләри јох иди.

е) ӘМӘЈИН ИНТЕНСИВЛӘШДИРИЛМӘСИ

Капиталын әлиндә олан машынларын иш күнүнү һәдсиз узатмасы, көрдүјүмүз кими, өз һәјат мәнбәләри үчүн тәһлүкә төрәнән чәмијјәтин әкс тә'сир көстәрмәсинә, беләликлә дә ганун васитәси илә нормал иш күнү һүдуду гојулмасына сәбәб олур. Бу ганун әсасында, һәлә әввәлләр раст кәлдијимиз бир һал, јә'ни әмәјин интенсивләшдирилмәси һәлледици әһәмијјәт кәсб едир. Мүтләг изафи дәјәр тәһлил едилиркән һәр шејдән әввәл әмәјин екстенсив кәмијјәтиндән бәһс олунурду, онун интензивлик дәрәчәси исә мә'лум кәмијјәт фәрз олунурду. Инди биз екстенсив кәмијјәтин интенсив кәмијјәтә, дәрәчә ифадәсинә чеврилмәсини нәзәрдән кечирмәлијик.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, машынлар инкишаф етдикчә вә билаваситә машында ишләјән фәһләләр арасында тәчрүбә топландыгча әмәјин сүр'әти вә бу сәбәбдән исә онун интенсивлији тәбини олараг артыр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә јарым әсрдир ки, иш күнүнүн узадылмасы илә фабрик әмәјинин интенсивлији әл-әлә кедир. Лакин, ајдындыр ки, кечичи пароксизмләр характериндә олмајан, мүнтәзәм бир јекнәсәглијин күндән-күнә тәкрар олундуғу бир ишдә лабүд сурәтдә елә бир ан кәлиб чатыр ки, иш күнүнүн узадылмасы илә әмәјин интенсивләшдирилмәси бир-бирини арадан галдырыр, буна көрә дә иш күнүнүн узадылмасы јалныз әмәјин интенсивлик дәрәчәси ашағы дүшдүкдә мүмкүн олур вә, әксинә, әмәјин интенсивлик дәрәчәсинин артмасы анчаг иш күнүнүн гысалдылмасы нәтичәсиндә мүмкүн олур. Фәһлә синфинин һиддәтинин тәдричән артмасы нәтичәсиндә дөвләт иш күнүнү гысалтмаға вә һәр шејдән әввәл әсил фабрикдә нормал иш күнү гојмаға мәчбур олдуғда, јә'ни иш күнүнү узатмаг васитәси илә изафи дәјәр истеһсалыны артырмаг имканы һәмишәлик арадан галхдығы замандан е'тибарән капитал өзүнүн вар гүввәсини вә бүтүн шүүруну машын системинин сүр'әтлә инкишаф етдирилмәси әсасында нисби изафи дәјәр истеһсал етмәјә верир. Бунунла бирликдә нисби изафи дәјәрин характериндә дә дәјишклик баш верир.

Нисби изафи дэјэр истехсал етмэк методу үмумијјэтлэ ондан ибарэтдир ки, эмэјин мәһсулдар гүввәси артдығына көрә фәһлә әввәлки гәдәр әмәк сәрф етмәклә әввәлки мүддәтдә даһа чох мәһсул истехсал едә билир. Әввәлки иш вахты үмумиликдә бүтүн мәһсулун үзәринә јөнә дә әввәлки гәдәр дэјэр әләвә едир, һәрчәнд дәјишмәз галан бу мүбадилә дэјәри инди даһа чох мигдар истехлак дэјәрләриндә тәчәссүм едир, буна көрә дә әмтәә ваһидинин дэјәри ашағы дүшүр. Амма о заман ки, иш күнүнүн мәчбури сурәтдә гысалдылмасы мәһсулдар гүввәнин инкишафына вә истехсал шәртләриндән гәнаәтлә истифадә едилмәсинә гүввәтли тәкан верир вә ејни заманда фәһләни һәр вахт ваһиди әрзиндә сәрф етдији эмәји артырмаға, иш гүввәсинин кәркинлијини јүксәлтмәјә, иш вахтынын мәсәмәләрини даһа мүкәммәл долдурмаға, јә'ни эмәјин, гысалдылмыш иш күнү чәрчивәси дахилиндә мүмкүн олачағы гәдәр сыхлашдырмаға мәчбур едир,—о заман вәзијјәт башға чүр олур. Мә'лум мүддәт чәрчивәсинә сыхышдырылмыш олан бу даһа бөјүк әмәк күтләси инди, даһа чох мигдар әмәк кими һесаба алыныр ки, елә әслиндә дә беләдир. Иш вахтынын «узунлуг кәмијјәти» кими өлчүлмәси илә јанашы, инди иш вахтынын сыхлашма дәрәчәсинин өлчүлмәси мејдана чыхыр¹⁵⁷⁾. Он саатлыг иш күнүнүн даһа интенсив олан бир саатында инди, он ики саатлыг иш күнүнүн даһа чох мәсәмәли олан бир саатындакы гәдәр вә ја ондан да чох әмәк, јә'ни сәрф едилмиш иш вахты вардыр. Буна көрә дә һәммин саатын мәһсулунун дэјәри дә даһа чох мәсәмәли олан 1½ саатын мәһсулунун дэјәри гәдәрдир вә ја ондан да артыгдыр. Эмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә нисби изафи дэјәрин артмасы һәлә бир јана галсын, инди, мисал үчүн, 6⅔ саатлыг зәрури әмәк мүгабилиндәки 3⅓ саатлыг изафи әмәк капиталистә, әввәлләр 8 саатлыг зәрури әмәк мүгабилиндәки 4 саатлыг изафи эмәјин вердији гәдәр дэјәр күтләси верир.

Инди суал олунур ки, бәс әмәк нечә интенсивләшдирилир?

Иш күнүнүн гысалдылмасынын биринчи нәтичәси, өзлүјүндә ајдын олан елә бир гануна әсасланыр ки, иш гүввәсинин фәалијјәт бачарығы онун фәалијјәтдә олдуғу вахт илә тәрс пропорционалдыр. Буна көрә дә мүәјјән һүдуд дахилиндә гүввәнин фәалијјәтинин мүддәтиндәки иткинин јерини, онун интенсивлији долдурур. Фәһләнин һәгигәтән чохлу иш гүввәси

¹⁵⁷⁾ Ајдындыр ки, үмумијјәтлә мүхтәлиф истехсал сәһәләриндә эмәјин интенсивлијиндә фәргләр мүшаһидә олунур. А. Смиттин көстәрдији кими, бу фәргләри гисмән, һәр бир ајрыча әмәк нөвү илә әләгәдәр олан јардымчы амилләр таразлајыр. Лакин бу фәргләр дә, дэјәр өлчүсү олан иш вахтына анчаг она көрә тә'сир көстәрә билир ки, интенсив вә екстенсив кәмијјәтләр ејни мигдар эмәјин, бир-бирини һечә чыхаран әкс ифадәләрдир.

сэрф етмәсинә исә капитал, музд вермәк методунун васитәси илә наил олур¹⁵⁸⁾. Машынларын һеч бир рол ојнамадығы вә ја анчаг чүз'и бир рол ојнадығы мануфактураларда, мәсәлән, дулусчулуг мүәссисәләриндә фабрик ганунунун тәтбиг олунмасы там бир инандырычылыгга көстәрди ки, иш күнүнүн садәчә гысалдылмасы нәтичәсиндә әмәјин сәлислији, јекнәсәглији, мүнтәзәмлији, фасиләсзлији вә чәлдлији һејрәт едиләчәк гәдәр артыр¹⁵⁹⁾. Лакин әсил фабриктә дә белә бир нәтичә алыначагы шүбһәли көрүнүрдү, чүнки фәһлә машынын фасиләсиз вә јекнәсәг ишләмәсиндән асылы олдуғу үчүн бурада артыг чоһдан бәри ән чидди бир интизам јаранмышдыр. Буна көрә дә 1844-чү илдә, иш күнүнүн гысалдылыб 12 саатдан ашағы салынмасы мәсәләси музакирә олунаркән фабриктәләрин дәмәк олар һамысы бир сәслә демишдиләр ки,

«бзим нәзарәтчиләр мүхтәлиф иш биналарында көз гојурлар ки, фәһләләр бирчә дәгигә дә вахт итирмәсинләр», «фәһләләрин сајыг вә диггәтлик олмаг дәрәчәсини («the extent of vigilance and attention on the part of the workmen») чәтин ки, артырмаг олар; демишдиләр ки, бүтүн башга шәртләр, мәсәлән машынларын сүр'әти бәрәбәр фәз едилдикдә, «јахшы гурулмуш фабриктәрдә фәһләләрин диггәтчилијини артырмағын вә саирәнин аз-чоһ әһәмијјәтли бир нәтичә верәчәјини көзләмәк мәһәсиәз оларды»¹⁶⁰⁾.

Тәчрүбә бу сөzlәри тәкзиб етди. Ч-б Р. Гарднер өзүнүн Престондакы ики бөјүк фабриктә 1844-чү ил апрелин 20-дән е'тибарән 12 саатлыг иш күнү әвәзинә 11 саатлыг иш күнү тәтбиг етди. Тәгрибән бир ил кечәндән сонра мә'лум олмушду ки,

«әввәлки гәдәр хәрч чәкилмәклә әввәлки гәдәр мәһсул әлдә едилмишдир вә бүтүн фәһләләр кечмишдә 12 саатда нә гәдәр газанырдыларса, 11 саатда да там о гәдәр газанмышлар»¹⁶¹⁾.

Бурада мән әјирмә вә дарама шө'бәләриндә апарылмыш экспериментләрдән бәһс етмирәм, чүнки бунлар машынларын сүр'әтинин (2%) артмасы илә әлағадар иди. Тохума шө'бәсиндә исә, әксинә, орада чоһ мүхтәлиф чешидли зәриф вә күллү парчалар истеһсал едилдијинә баһмајараг, истеһсалын объектив шәраитиндә һеч бир дәјишиклик баш вермирди. Нәтичә белә олмушду:

¹⁵⁸⁾ Хүсусән дәнәмузд әмәк һаггы васитәси илә; бу форма алтынчы бөлмәдә тәдгиг едилдир.

¹⁵⁹⁾ Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“.

¹⁶⁰⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845“, р. 20, 21.

¹⁶¹⁾ Јенә орада, сәһ. 19. Дәнәмузд әмәк һаггы дәјишимәдијиндән, һәфтәлик әмәк һаггынын мигдары мәһсулун мигдарындан асылы иди.

«1844-чү ил январын 6-дан апрелин 20-надэк иш күнү 12 саат олмагла бир фэһлэнин орта эмэк һаггы һэфтэдэ 10 шиллинг 1½ пенс олмуш, 1844-чү ил апрелин 20-дан ијунун 29-надэк исэ иш күнү 11 саат олмагла орта эмэк һаггы һэфтэдэ 10 шиллинг 3½ пенс олмушдур»¹⁶²⁾.

Бу һалда 11 саатда истехсал едилэн мэхсул эввэллэр 12 саатда истехсал едилэндэн артыг олмушдур, сэбэби дә анчаг фэһлэлэрин иш бачарығынын артмасы вэ даһа мүнтэзэм сэрф олунмасы, һабелэ онларын өз иш вахтындан гэнаэтлэ истифа-дэ етмэси иди. Фэһлэлэр эввэлки гэдэр эмэк һаггы алдыглары вэ бир саат бош вахт газандыглары һалда, капиталист јенэ эввэлки гэдэр мэхсул күтлэси элдэ едир вэ бир саат эрзиндэ сэрф олунан көмүрэ, газа вэ саирэјэ гэнаэт едирди. Һоррокс вэ Чексон чэнабларынын фабриклэриндэ дә бу чүр експери-ментлэр кечирилмиш вэ ејни нэтичэлэр элдэ едилмиши¹⁶³⁾.

Иш күнүнүн гысалдылмасы, эввэллэр эмэји сыхлашдырмаг үчүн субъектив шэраит јарадан, јэни фэһлэнин мэхлум вахт эрзиндэ даһа чох гүввэ сэрф етмэсинэ имкан верэн бу тэдбир мэхбури сурэтдэ, јэни ганун васитэси илэ һэјата кечирилдији заманлар машын, мэхлум вахт эрзиндэ фэһлэдэн даһа чох эмэк гопармаг үчүн капиталын элиндэ объектив вэ мүнтэзэм тэтбиг едилэн бир васитэ олур. Бу, ики үсул илэ элдэ едилер: машын-ларын сүр'этини артырмаг вэ ејни бир фэһлэнин нэзарэти алтында олан машынларын мигдарыны артырмаг, јэни фэһлэ-нин иш саһэсини кенишлэндирмэк үсулу илэ элдэ едилер. Машынларын гурулушунда тэкмилләшдирмэлэр гисмэн она көрө лазымдыр ки, фэһлэјэ кестэрилэн тэзјиг артырылсын, гисмэн дә бу тэкмилләшдирмэлэрин өзү эмэјин интенсивләш-мэсинэ сэбэб олур, чүнки иш күнү мэхдудлашдырылдыгда ка-питалист истехсал хэрчлэринэ эн чох гэнаэт етмэјэ чалышыр. Бухар машынынын тэкмилләшдирилмэси онун пистонунун сүр'этини артырыр, ејни заманда да, гүввэјэ чох гэнаэт едил-мэси сајэсиндэ, эввэлки һэчмдэ олан мотор васитэси илэ даһа кениш бир механизми һэрэкэтэ кэтирмэјэ имкан верир, һэм дә көмүр мэсрэфи эввэлки гэдэр галыр вэ ја һэтта азалыр. Өтүрмэ механизминин тэкмилләшдирилмэси сүртүнмэни азал-дыр, бөјүк вэ кичик валларын диаметрини вэ чэкисини азал-дараг, даим кичилэн бир минимума ендирир, бунунла да мүа-сир машынлар көһнэ машынлардан олдугча фэрглэнир. Нэһа-јэт, иш машынындакы тэкмилләшдирмэлэр онун сүр'этини

¹⁶²⁾ „Reports of Insp. of Fact for 1844 and the quarter ending 30th April 1845“, p. 20.

¹⁶³⁾ Јенэ орада, сәһ. 21. Јухарыла кестэрилэн експериентлэрдэ мэхнави амил аһамийэтли рол ојнамашдыр. Фэһлэлэр фабрик мүфаттининэ демишлэр ки, „Биз даһа артыг руһ јүксэклији илэ ишләјирик, даим биз мүкафат алачагымыз: кечэ тез евэ кедэ билэчэјимиз нэзардэ тутуруг; бүтүн фабриклэ, эн чаван көмэкчилэн тутмуш гоча фэһ-лэјэ гэдэр һамыда зиреклик вэ чалышганлык һисс олунур, биз илди бир-биримизэ даһа чох көмэк едирик“ (Јенэ орада).

артырмагла вә фәалијјәтини кенишләндирмәклә онун һәчмини кичилдир,—буну бухарла ишләјән мүасир тохума дәзәһында көрмәк олар,—јахуд иш машынын көвдәси илә бирликдә онун аләтләринин һәчмини вә сајыны артырыр,—әјирмә машынында олдуғу кими,—ја да, һиссәләрдә нәзәрдә чарпмајан чүз'и дәјишикликләр етмәк вәситәси илә бу аләтләрин һәрәкәтини артырыр,—мәсәлән, әллинчи илләрин орталарында автомат мүл-машынында илләрин сүр'әти бу јолла $\frac{1}{5}$ артырылмышды.

Иш күнүнүн 12 саата ендирилмәси Инкилтәрәдә 1832-чи илдә олмушдур. Артыг 1836-чы илдә бир нәфәр инжилис фабрикчиси демишди:

«Фабрикләрдә сәрф едилән әмәк әввәлкинә нисбәтән олдуғча артмышдыр, чүнки машыларыи сүр'әтинни хејли артмасы фәйләнин чох диггәтли вә чалышган олмасыны тәләб едир»¹⁶⁴).

Инди граф Шефтсбери олан лорд Ешли 1844-чү илдә нүмәјәндәләр палатасында сәнәдләрә әсасланыб белә бир мә'лумат вермишди:

«Фабрик просесләриндә чалышан шәхсләрин әмәји инди, бу әмәлијјәтләр тәтбиг едилмәјә башладығы замандакындан үчгәт артыгдыр. Шүбһәсиз ки, машынларын көрдүјү иш милјонларла адамын дамар вә әзәләләрини әвәз едир, ләкин машынлар өз дәншәтли һәрәкәтинә табә етдији адамларын әмәјини һејрәт едиләчәк гәдәр (prodigiously) артырмышдыр... 1815-чи илдә 40 №-ли иплик әјирилркән 12 саат әрзиндә ики мүл-машын ардынча далагабаға кетмәкдән ибарәт олан әмәк 8 мил јериш олмушду. 1832-чи илдә исә, јәнә дә һәмнин нөмрәли иплији әјирилркән ики мүл-машын ардынча далагабаға кедиб гәт едилмәли олан мәсафә 20 мил, чох заман һәтта бундан да артыг олмушдур. 1825-чи илдә әјиричи 12 саат әрзиндә һәр мүлдә сапы 820 дәфә дартмалы олурду, икисиндә исә бунун чәми 1 640 тәшкил едир. 1832-чи илдә әјиричи өз он ики саатлыг иш күнү әрзиндә һәр мүл-машында 2 200 дәфә, чәми 4 400 дәфә, 1844-чү илдә исә һәр мүл-машында 2400 дәфә, чәми 4800 дәфә сапы дартмалы олурду; бә'зи һалларда исә даһа бөјүк әмәк күтләси (amount of labour) тәләб олунурду... Бурада мәним әлимдә 1842-чи илә анд башга бир сәнәд дә вардыр, бу сәнәд көстәрир ки, әмәјин прогрессив сурәтдә артмасына сәбәб јалныз даһа узун мәсафә гәт етмәк ләзим кәлмәси дејилдир; буун сәбәби һабелә олур ки, истеһсал олуан әмтәзаләрин ингдары артыр, фәйләләрин сајы исә мүвафиг сурәтдә азалыр; сонра, дикәр бир сәбәб дә бәдур ки, инди әјирилән памбыг чох заман пис олур, бу исә даһа чох әмәк тәләб едир... Дарама шө'бәсиндә дә әмәк сәрфи чох артмышдыр. Әввәлләр ики нәфәрин көрдүјү иши инди бир адам көрүр... Әксәријјәтлә гадынлардан ибарәт олан чохлу адамын ишләдији тохума шө'бәсиндә сон илләр, машынларын сүр'әти артығына көрә, әмәк сәрфи там 10% артмышдыр. 1838-чи илдә һәфтәдә 18 000 кәләф әјирилрди, 1843-чү илдә бу рәгәм артыг 21 000 олмушду. Бухарла ишләјән тохума дәзәһындакы мәкик зәрбәләринин сајы 1819-чу илдә дәгигәдә 60 икән 1842-чи илдә 140 олмушду ки, бу да әмәјин олдуғча артыдығыны көстәрир»¹⁶⁵).

¹⁶⁴) John Fielden, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 32.

¹⁶⁵) Lord Ashley, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 6—9, мүхтәлиф јерләрдә.

Артыг 1844-чү илдә, 12 саатлыг иш күнү ганунунун һөкмранлығы шәраитиндә эмәк бу гәдәр һејрәт едиләчәк дәрәчәдә интенсивләшдијинә көрә, елә көрүнүрдү ки, инкилис фабрикчиләри мүәјжән әсасла иддиә едилрәр ки, бу истигамәтдә даһа тәрәггијә имкан јохдур вә иш күнүнүн даһа да ғысалдылмасы истәһсалын азалдылмасы демәк олар. Онларын сөјләдикләринин јалныз заһирән доғру олдуғуну, фабрикчиләрин јорулмаз сензору олан фабрик мүфәттиши Леонард һорнерин о заманкы бир бәјанаты һәр шејдән јахшы сүбут едир; о дејир:

«Истәһсал олуанан мәһсулларын мигдары әсасән машынларын сүр'әтин илә тәнзим олундуғуна көрә, фабрикчи машынларын сон дәрәчә сүр'әтлә ишләмәсинә чалышмалыдыр, лакин бу шәртлә ки, машынлар чох тез хараб олмасын, истәһсал едилән әмтәәләрин кејфијјәти ашағы дүшмәсин, фәһлә машыннын сүр'әтиндән кери галмасын, һәм дә кәркинлик кәрәк фәһләнин даим ишләјә биләчәји кәркинликдән артыг олмасын. Чох замаи елә олур ки, фабрикчи тәләсәрәк һәрәкәти һәлдән чох сүр'әтләндирир. Онда машынларын сынмасы вә мәһсулун кејфијјәтинин хараблашмасы сүр'әт нәтичәсиндә көтүрүлән һејирдән баһа баша кәләр, буна көрә дә фабрикчи машынларын сүр'әтини азалтмалы олар. Знрәк вә диггәтли бир фабрикчи әлдә едиләчәк нәтичәнин максимумуу һөкмән тапа биләр, буна көрә дә мән күман етмирдим ки, 12 саатда истәһсал едилән мәһсул 11 саатда истәһсал едилә билсин. Мән һабелә зәнн едирдим ки, ишәмузд үсулу илә эмәк һаггы верилән фәһлә өз күчүнү о дәрәчә кәркинләшдирир ки, бундан о јана даим ејни интенсивликлә ишләјә билмәз»¹⁶⁶⁾.

Буна көрә дә Гарднерин тәчрүбәләринә вә саирәјә әкс олараг һорнер бу нәтичәјә кәлмишди ки, 12 саатлыг иш күнүнүн даһа да ғысалдылмасы һөкмән мәһсулун мигдарыны азалдачагдыр¹⁶⁷⁾. Һорнер 1845-чи илдә ирәли сүрдүјү шүбһәләри 10 илдән сонра өзү бир сүбут кими мисал кәтириб көстәрир ки, машынларын вә инсан иш гүввәсинин еластиклијини о заман нә гәдәр баша дүшмүрмүш, зира иш күнү мәчбури ғысалдыгда һәм машынларын еластиклији, һәм дә инсанын иш гүввәсин сон дәрәчә кәркинләшә билир.

Инди дә 1847-чи илдән сонракы дөврү, Инкилтәрәнин памбыг парча, јун, ипәк вә кәтан фабрикләриндә ганун васитәси илә 10 саатлыг иш күнү тәтбиг едиләндән сонракы дөврү көтүрәк.

«Ватер-машынларда ијләрин сүр'әтн дәгигәдә 500 дөвр, мүл-машыларда исә 1 000 дөвр артмышдыр, јә'нн ватер ијләринин сүр'әти 1839-чу илдә дәгигәдә 4 500 дөвр икән инди» (1862-чи илдә) «5 000 олмуш, мүл ијләринин сүр'әти исә дәгигәдә 5 000 дөвр икән инди дәгигәдә 6 000 олмушдур; бу, биринчи һалда сүр'әтин $\frac{1}{10}$, икинчи һалда исә $\frac{1}{6}$ артмасы демәкдир»¹⁶⁸⁾.

¹⁶⁶⁾ „Reports of Insp. of Fact. [for quarter ending 30th September 1844, and from 1st October 1844] to 30th April 1845“, p. 20.

¹⁶⁷⁾ Јенә орада, сәһ. 22.

¹⁶⁸⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, p. 62.

Манчестер жахынлыгындакы Патрикрофт эплиндән олан мөшүр мүлк мүнөндис Чемс Несмит 1852-чи илдә Леонард Ыорнерә көндөрдү бири мөктүбдә, 1848-чи ил илә 1852-чи ил арасындакы дөврдә бухар машынында едилән тәкмилләшдирмәләри нәзәрдән кечирир. Рәсми фабрик статистикасында көстәрилән бухар ат гүввәсинин һәлә дә 1828-чи илдәки бухар машыныларынын күчүнә әсасән тә'јин едилән халис номинал ат гүввәси¹⁶⁹⁾ олдуғуну вә һәгиги гүввәнин анчаг шәрти көстәричиси вәзифәсини ифа едә биләчәјини гејд едәндән сонра белә јазыр:

«Һеч шүбһә ола билмәз ки, әввәлки вәзндә олан бухар машынылары, чох заман һәтта, фәрги јалныз мүасир шәкилдә тәкмилләшдирилмәкдән ибарәт олан ејни машынылар әввәлкинә нисбәтән орта һесабла 50% артыг иш көрүр вә дәгигәдә 220 футлуг сүр'әтин һәдд олдуғу заман 50 ат гүввәси верән машынылар инди бир чох һалларда, әввәлкиндән аз көмүр ишләтмәклә, 100 ат гүввәсиндән артыг верир... Әввәлки гәдәр номинал ат гүввәсннә малик олан мүасир бухар машыны, өз гурулушунда едилән тәкмилләшдирмәләр, һабелә һәчминин кичилдилмәси, бухар газанынын гурулушунун дәјишдирилмәси вә и. а. нәтичәсиндә әввәлкиндән артыг гүввә илә ишләјир... Буна көрә дә инди номинал ат гүввәси һесабы илә әввәлки гәдәр адам ишләјирсә дә, иш машынылары һесабы илә һазырда адамларын сајы азалмышдыр»¹⁷⁰⁾.

1850-чи илдә Бирләшмиш краллыг фабриклариндә 25 638 716 иј вә 301 445 тохума дәзкаһы ишләдән 134 217 номинал ат гүввәси тәтбиг олунурду. 1856-чы илдә ијләрин сајы 33 503 580, тохума дәзкаһларынын сајы исә 369 205 олмушду. Әжәр бир ат гүввәсинә јенә дә 1850-чи илдәки гәдәр иј вә дәзкаһ дүшсәјди, 1856-чы илдә 175 000 ат гүввәси лазым кәләрди. Лакин, рәсми мә'лумата көрә, бунларын сајы чәми 161 435 олмушду, јә'ни 1850-чи ил һесабламаларына көрә тәләб олуначағындан 10 000 вә даһа чох әскик ат гүввәси олмушду¹⁷¹⁾.

«1856-чы илин сон һесабаты» (рәсми статистика) «белә бир факты мүәјјән едир ки, фабрик системи чох сүр'әтлә јайылыр, машынылар нисбәтән әлләрдин сајы азалмышдыр, гүввәјә гәнаәт едилмәси вә башга тәкмилләшдирмәләр нәтичәсиндә бухар машыны даһа ағыр иш машыныларынын һәрәкәтә кәтирир вә мәһсулуи мигдарынын артмасына сәбәб иш машыныларынын тәкмилләшдирилмәси, истеһсал методларынын дәјишдирилмәси, машыныларын сүр'әтинин артырылмасы вә бир чох башга бу кими амилләрдир»¹⁷²⁾. «Үрбәчүр машыныларда едилән бөјүк тәкмилләшдирмәләр онларын мәһсул-

¹⁶⁹⁾ Бу, 1862-чи илдәки парламент һесабаты заманындан бәри дәјишилишидир. Артыг бурада номинал бухар ат гүввәси әввәзинә мүасир бухар машыныларынын вә су чаркларынын һәгиги бухар ат гүввәси тәтбиг едилмишидир {бах: гејд 109^а, сәһ. 400. Ф. Е.}; Ы. јиндә, икибашлы ијләр дә әсил әјирмә ијләри илә гарышдырылмыр (1839, 1850 вә 1856-чы илләрдәки һесабатларда гарышдырылды); сонра, јуи фабрикләри үчүн giga-ни {ларамашыныларынын} сајы көстәрилди, чүт вә кәндир фабрикләри илә катан фабрикләри арасында фәрг тојулур; нәһәјәт, чорабтохума истеһсалы илк дәфә һесабата даһил едилмишидир.

¹⁷⁰⁾ «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», p. 14, 20.

¹⁷¹⁾ Јенә орада, сәһ. 14, 15.

¹⁷²⁾ Јенә орада, сәһ. 20.

дэр гүввэсини хейли жүксэлтмишдир. Неч шүбнэ жохдур ки, иш күнүнүн гысалдылмасы... бу токмиллэшдирмэлэрини сә фәһләнин даһа интенсив ишләмәсини нәтичәсиндир ки, гысалдылмыш» (2 саат, жахуд $\frac{1}{6}$ гысалдылмыш) «иш күнү эрзиндә әввәлләрдәки даһа узун иш күнүндә истәһсал едилдији гәдәр мәһсул һазирлаһыр»¹⁷³⁾.

Иш гүввәсинин даһа интенсив истисмары нәтичәсиндә фабрикчиләрин сәрвәтинин нә гәдәр чохалдығыны артыг тәкчә белә бир чәһәт көстәрир ки, Инкилтәрә памбыг парча тохума фабрикләри сајынын орта һесабла иллик артымы 1838-чи илдән 1850-чи иләдәк 32, 1850-чи илдән 1856-чы иләдәк исә 86 олмушдур.

1848—1856-чы илләрдән ибарәт 8 ил эрзиндә 10 саатлыг иш күнү шәраитиндә Инкилтәрәнин сәнајеси нә гәдәр чох тәрәгги етмиш олса да, бундан сонра кәлән 1856—1862-чи илләрдән ибарәт алты ил эрзиндә һәммин тәрәгги олдугча керидә бурадылмышды. Мәсәлән, ишәк фабрикләриндә 1856-чы илдә 1 093 799 иј, 1862-чи илдә 1 388 544 иј вар иди; тохума дәзкахлары 1856-чы илдә 9 260 иди; 1862-чи илдә 10 709. Фәһләләрин сајы исә, әксинә, 1856-чы илдә 56 137 иди, 1862-чи илдә 52 429. Беләликлә, ијләрин сајы 26,9% нә тохума дәзкахларынын сајы 15,6% артмыш, ејни заманда да фәһләләрин сајы 7% азалмышдыр. 1850-чи илдә камвол фабрикләриндә 875 830 иј ишләјирди, 1856-чы илдә 1 324 549 иј (51,2% артыг), 1862-чи илдә исә 1 289 172 иј (2,7% аз) олмушдур. Лакин ешмә ијләринин 1856-чы ил һесабына дахил олуб 1862-чи ил һесабына дахил олмадығы нәзәрә алынса, мә'лум олар ки, 1856-чы илдән е'тибарән ијләрин сајы, демәк олар, неч дәјишилмәмишдир. Ијләрин вә тохума дәзкахларынын сүр'әти исә, әксинә, 1850-чи илдән е'тибарән бир чох һалларда икигәт артмышдыр. Камвол фабрикләриндә бухарла ишләјән тохума дәзкахларынын сајы 1850-чи илдә 32 617, 1856-чы илдә 38 956 вә 1862-чи илдә 43 048 олмушдур. Бу дәзкахларда 1850-чи илдә 79 737 нәфәр, 1856-чы илдә 87 794 нәфәр вә 1862-чи илдә 86 063 нәфәр ишләмишдир; лакин бунларын сырасында 14 јашынадәк ушаглар 1850-чи илдә 9 956 нәфәр, 1856-чы илдә 11 228 нәфәр вә 1862-чи илдә 13 178 нәфәр олмушдур. Беләликлә, 1856-чы илә нисбәтән 1862-чи илдә тохума дәзкахларынын сајынын хейли артмасына Бахмајараг, ишләјән фәһләләрин үмуми сајы азалмыш, истисмар олуан ушагларын сајы исә артмышдыр¹⁷⁴⁾.

Парламент үзү Ферранд 1863-чү ил апрелин 27-дә ашагы палатада демшиди:

¹⁷³⁾ „Reports etc. for 31 st October 1853“, p. 9, 10. Мырајисә ет: „Reports etc. for 30th April 1860“, p. 30 seq.

¹⁷⁴⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1862“, p. 129, 100, 103, 130.

«Мөн Ланкаширин вэ Чеширин 16 маһалындакы фәһлэлэрин нүмајяндолоринни тапшырығы илэ данышырам, онлар мәнэ билдирмишләр ки, машыналарын тәкмилләшдирилмәси нәтичәсиндә фабриклардә фәһлэлэрин зәһмәти кетдикчә артыр. Әввәлләр бир фәһлә өз көмәкчиси илэ ики тохума дэзкахыны идарә едирди, инди исә көмәкчиси олмадан бир фәһлә үч дэзкахыны вә чох заман һәттә дөрд вә и. а. дэзкахыны идарә едир. Бу фактлардан көрүндүјү ки, он ики саатлыг әмәк инди 10 саатлыгдан да аз бир мүддәг чәривәсинә сыхышдырылмышдыр. Буна көрә дә өзлүјүндә ајдындыр ки, сон илләрдә фабрик фәһлэлэринин зәһмәти нә дәрәчә чох артмышдыр»¹⁷⁵).

Буна көрә дә, фабрик мүфәттишләри 1844-чү вә 1850-чи илләрдәки фабрик ганунларынын мүсбәт нәтичәләрини јорулмадан вә там һағлы олараг тәрифләсәләр дә, јенә етираф едирләр ки, иш күнүнүн ғысалдылмасы нәтичәсиндә артыг инди әмәјин интенсивләшмә дәрәчәси фәһлэлэрин сағламлығы үчүн тәһлүкә доғурур вә, демәли, бу интенсивләшмә иш гүвәсинин өзүнә сарсыдычы тәсир көстәрир.

«Памбыг парча, камвол вә ипәк фабрикларинин чохунда, ахыр илләр сон дәрәчә бөјүк бир сүрәтлә һәрәкәт едән машынарда ишләркән инсаны тағәдән салан әсәбилки јәғни ки, д-р Гринһаунун өз дигәтәләјиг ахырынчы һесабатында көстәрдийи вәзијјәти, јәни чийәр хәстәликлариндән өләнларин чохалмасына доғуран сәбәбләрден биридир»¹⁷⁶).

Һеч шүбһә јохдур ки, ганун гојуландан сонра капитал даһа иш күнүнү уада билмәдијинә көрә, бунун әвәзини чыхмаг үчүн әмәјин интенсивлик дәрәчәсини даим артырмаға вә машыналарын һәр чүр тәкмилләшдирилмәсиндән истифадә едәрәк фәһләдән даһа чох иш гүввәси сормаға чалышыр, буна көрә дә тезликлә јенә елә бир дөнүш нөгтәси чатачагдыр ки, бурада иш күнүнү јенидән ғысалтмаг лазым кәләчәкдир¹⁷⁷). Дикәр тәрәфдән, 1848-чи илдән индијәдәк, јәни он саатлыг иш күнү дөврүндә Инкилтәрә сәнәјесинин чошгун инкишафы 1833—1847-чи илләр дөврүнү о гәдәр өтүб кечмишдир ки, бу, 1833—1847-чи илләр дөврүндә, јәни он ики саатлыг иш күнү дөврүндә сәнәјә инкишафынын фабрик системи тәтбиг олуңданан

¹⁷⁵) Бухарла һәрәкәтә кәтирилән ики мүәсир тохума дэзкахында инди бир тохучу 60 саатлыг һәфтә эриндә мүәјјан узунлуғла вә ендә 26 топ мүәјјан чешидли парча истеһсал едир, әввәлләр исә бухарла ишләјән көһнә тохума дэзкахында јалғыз 4 топ истеһсал едә билди. Бир топ белә парчанын тохума хәрчләри артыг 1850-чи илли әввәлләриндә 2 шиллинг 9 пенсдән 5½ пенсә дүшмүшдү.

¹⁷⁶) *2-чи кәшрә элава*. „30 ил бундан әввәл“ (1841-чи илдә) „3 көмәкчиси олан бир иplik әјриричсиндән јалғыз, 300—324 ији олан бир чүт мүл-машына көз јетирмәк тәләб олуңурду. Инди. (1871-чи илин ахырларында) „5 көмәкчиси олан бир әјририч 22 000 ији олан мүл-машыналарә нәзәр јетирмәлидир вә 1841-чи илдәкиндән азы једдигат артыг кәтән истеһсал едир“ (фабрик мүфәттишин Александр Редгрејв, „Journal of the Society of Arts“, January 5, 1872).

¹⁷⁷) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1861“, p. 25, 26.

¹⁷⁸) Инди (1867-чи илдә) Ланкашир фабрик фәһлэлэри эрасында сәккиз саатлыг иш күнү урунда тәшвиғат апарылмағ башланмышдыр.

сөнра биринчи жарым әсрдәки, јә'ни һәдсиз иш күнү дөврүндә инкишаф етмәсиндән дә артыг иди¹⁷⁸⁾.

¹⁷⁸⁾ Ашағыдакы бир нәчә рәғәм Бирләшмиш Краалыгда 1848-чи илдән е'тибарән асия фабрикаларин тәрәғгисини көстәрип:

	Ихрач едилямни әмтәэләрни миғлары			
	1848	1851	1860	1865
<i>Памбыг парча фабрикалэри</i>				
Памбыг иплик (фунт)	135 831 162	143 966 106	197 343 655	163 751 455
Сап иплији (фунт)	—	4 392 176	6 297 554	4 648 611
Памбыг парча (јард)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
<i>Кәтан вә кәндир фабрикалэри</i>				
Иплик (фунт)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
Парча (јард)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 329
<i>Ипләк фабрикалэри</i>				
Иплик (фунт)	446 825*	462 513	897 402	812 589
Парча (јард)	—	1 181 456**	1 307 293**	2 869 837
<i>Јун фабрикалэри</i>				
Јун вә камвол иплик (фунт)	—	14 670 880	27 533 968	31 669 267
Парча (јард)	—	151 231 153	190 371 507	278 837 418
Ихрач едилямни әмтәэләрни дәјәри (фунт стерлинг илә)				
<i>Памбыг парча фабрикалэри</i>				
Памбыг иплик	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Памбыг парча	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 908 795
<i>Кәтан вә кәндир фабрикалэри</i>				
Иплик	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Парча	2 802 789	4 107 696	4 804 803	9 155 358
<i>Ипләк фабрикалэри</i>				
Иплик	77 789	196 380	826 107	768 064
Парча	—	1 130 598	1 587 303	1 409 221
<i>Јун фабрикалэри</i>				
Јун вә камвол иплији	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Парча	5 753 828	8 377 183	12 156 998	20 102 250

* 1846-чы ил

** фунт илә

(Бах: көј китаблар— „Statistical Abstract for the United Kingdom“, № 8 на № 13. London, 1861 вә 1866).

Ланкаширда фабрикаларин сајы 1839—1850-чи илләр арасында чәми 4%, 1850—1856-чы илләр арасында 19%, 1856—1862-чи илләр арасында 33% артмышдыр, һалбуки бу он бир иллик дөврләрин һәр икисиндә ишләјән шәхсләрни сајы мутләг кәмијәтчә артмыш, нисбән чәһәтләри исә ашағы дүшүшдүр. Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 31 st Oct. 1862“, p. 63. Ланкаширда памбыг парча фабрикалэри үстүн јер тутур. Үмумијәтлә иплик вә парча истеһсалында бу фабрикаларик нә гәдәр бәјүк јер тутдуғлары исә ондан көрүнүр ки, Инкватарәдә, Уелсдә, Шотландияда вә Ирландияда олан бүтүн бу нов фабрикаларин 45,2%-и, бүтүн иләрин 83,3%-и, бухарла ишләјән бүтүн тохума дәзкарларинин 81,4%-и, тохума фабрикаларинин һәркәтә көтирән бүтүн бухар ат гүшвләринин 72,6%-и, бүтүн ишләјән адамларин 58,2%-и һәмнин фабрикалардәдир (јенә орада, сәһ. (2, 3)).

4. ФАБРИК

Бу фэслин эввэлэндэ биз фабрикин чисмини, өз тэркиб нис-сэлэринэ ајрылмыш машынлар системини нээрдэн кечирдик. Сонра биз көрдүк ки, машынлар гадын вэ ушаг эмэјини мән-нимсэјэрэк, капиталист истисмары үчүн инсан материалынь артырыр, иш күнүнү һэдсиз узатмагла фәһләнин бүтүн өмрүнү элиндән алыр вэ нәһајэт, көрдүк ки, машынларын инкишафы кетдикчә даһа гыса мүддәтдә һејрәт едиләчәк гәдәр чохла мәнсул истеһсал едилмәсинә имкан јарадараг,— мүөјјән мүд-дәт әрзиндә даһа чохла мигдар эмәјин һәрәкәтә кәтирилмәсiv үчүн, јә'ни иш гүввәсинин кетдикчә даһа интенсив истисмар едилмәси үчүн систематик бир васитә олур. Инди исә биз фаб-рики бүтөвлүкдә, һәм дә ән чох инкишаф етмиш шәклиндә кө-түрүрүк.

Автоматик фабрикин Пиндары д-р Јур фабрики тәсвир едиб көстәрир ки, фабрик, бир тәрәфдән,

«мәркәзи гүввә (илк мүһәррик) васитәси илә фәсиләсиз һәрәкәтә кәти-рилән мәнсулдар машынлар системинә мәнһарәт вә сә'ј илә нәзәр јетирән һәм јашлы, һәм һәдди-бүлуға чатмамыш фәһләләрдән ибарәт мүхтәлиф фәһлә категоријаларынын кооперасијасыдыр»;

днкәр тәрәфдән исә,

«ејни бир шеји истеһсал етмәк үчүн рабитәли вә фәсиләсиз ишләјән бир чох механики вә шуурлу ә'залардан ибарәт олан бөјүк бир автоматдыр. белә ки, бүтүн бу ә'залар өз-өзүнү һәрәкәтә кәтирән ваһид бир һәрәкәтвечи гүввәјә табедир».

Бу ики тә'риф һеч дә бир-биринин ејни дејилдир. Биринчи тә'рифдә комбинәләшдирилмиш мәчму фәһлә, јахуд ичтиман иш организми фәал ишләјән субъектдир, механики автомат исә объектдир; икинчи тә'рифдә автоматын өзү субъектдир, фәһлә-ләр исә онун шүүрсуз ә'заларына бирләшдирилән шүүрлу ә'залардыр вә онларла бирликдә мәркәзи һәрәкәтвечи гүв-вәјә табе едилмишдир. Биринчи тә'риф машынларын бөјүк мигјасда тәтбиг едилә билдији бүтүн һаллар үчүн өз әһәмиј-јәтиндә галыр; икинчи тә'риф машынларын капиталист үсулу илә тәтбигинин вә, демәли, мүасир фабрик системинин харак-теристикасыны верир. Буна көрә дә Јур, һәрәкәтвечи машы-ны өз севдији тәрздә јалныз автомат шәклиндә дејил, һәтта автократ шәклиндә тәсвир едир.

«Бу бөјүк е'малатханаларда мәрһәмәтли бухар гүввәси, өзүнүн сајсыз-һесабыз гәбәәларини өз атрафына топлајыр»¹⁷⁹⁾.

¹⁷⁹⁾ *Urc. „Philosophy of Manufactures“, p. 18.*

Иш алэти илэ бирликдэ, бу алэти ишлэтмэк усталыгы да фəһлэдэн машына кечир. Алэтин иш көрмэк габилијјэти, инсан иш гүввэсинин фəһлэнин шəхсијјэти илэ əлагəдар олмасындан ирəли кəлэн мəйдудијјэтдэн азад олур. Белəликлэ, мануфактурада эмək бөлкүсүнүн əсасландыгы техники базис арадан галхыр. Буна көрə дə, мануфактура үчүн характерик олан ихтисаслашдырылмыш фəһлэлэр силсилəсинин јерини автоматик фабрикдэ машын көмəkчилəri тэрəфиндэн көрүлмəли олан ишлəri тəнлəшдирмək, јахуд таразлашдырмаг тəмајүлү¹⁶⁰⁾ мейдана чыхыр; һиссə фəһлэлəri арасында сүн'и сурəтдэ јарадылан фəрглэр əвəзинə јаш вə чинс фəрглəri кими тəбии фəрглэр үстүнлүк кəсб едир.

Автоматик фабрикдэ эмək бөлкүсү јенидэн мейдана кəлирсə, бу эмək бөлкүсү, һэр шejдэн əввəl, фəһлэлəрин ихтисаслашдырылмыш машында ишлəдилмəсиндэн вə парчаланмыш группардан ибарət олмајан фəһлэ күтлэлəринин фабрикдэ мұхтəлиф шəбəлəрдə ишлəдилмəсиндэн ибарəтдир ки, фəһлэлэр бурада бир-биринин јанында гурулмуш јекчинс иш машынларында чалышырлар, јə'ни бурада онлар анчаг садə кооперасија шəклиндэ бирлəшмиш олурлар. Мануфактурадакы парчаланмыш группун əвəзинə бурада əсас фəһлэ илэ онун аз мигдар көмəkчилəri бирлəшмиш олур. Билаваситə иш машынларында чалышан фəһлэлэр илэ (о чүмлэдэн мұһəррик машына бахан вə ја она гйда верən фəһлэлэр илэ) бу машын фəһлэлəринин (демək олар һамысы ушаглардан ибарət олан) ади əлалтылары арасында əһəмијјэтли фəрг мұшаһидə олунур. Бүтүн feeders (јə'ни садəчə олараг эмək материалыны машынларын ағзына верəнлэр) дə чох вə ја аз дэрəчэдə һəмин əлалтылар сырасына дахилдир. Бу башлыча категоријалар илэ јанашы, бүтүн машынлара нəзарət едэн вə даим онлары тə'мир едэн аз мигдар ишчилэр, мəсəlэн, мұһəндислэр, механиклэр, харатлар вə башгалары да вардыр. Бунлар гисмэн елмли, гисмэн дə сənəткар гəбилиндэн олан јүксək фəһлэ тəбəгəсидир; бу тəбəгə фабрик фəһлэлəri зүмрəсинə дахил дејилдир, ону садəчə бу зүмрəјə гошублар¹⁶¹⁾. Бу эмək бөлкүсү халис техники характердэдир.

Машында һэр чүр иши ичра етмək үчүн фəһлэ һələ ушаг јашларындан, автоматын фəсилəсиз јекнəсəг һэрəkəтлəринə

¹⁶⁰⁾ Јенə орада, сəһ. 31. Мұгајисə ет: *Карл Маркс*. „Фəлсəфə јохсулдуғу“. Парис, 1847, сəһ. 140, 141 [Бах: *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс*. Əсəрлəri. Икинчи нəшр, 4-чү чилд, сəһ. 159—160].

¹⁶¹⁾ Гəслэн ишлəдилэн—вə тəфəрруаты илэ ашкара чыхарыла билэн—статистика сəхтəкарлығы үчүн характерик бир һалдыр ки, Инкилтəрə фабрик гануилары мəтнин ахырында кəстəрилэн фəһлэлəri фабрик фəһлəsi һесаб етмир вə бу гануилар һəмин фəһлэлэрə гəтијјон анд едимир; дикөр тэрəфлэн, парламентин нəшр етдији һесабатларда

ујғун давранмағы өјрәнмәк үчүн мүәјјән һазырлыг әлдә етмә-
лидир. Фабрикдәки машинлар мәчмусунун өзү, бир заманда
ишләјән вә комбинәләшдирилмиш чүрбәчүр машинлар систе-
миндән ибарәт олдуғуна көрә, бу систем үзәриндә гурулан
кооперасија да, мүхтәлиф фәһлә группарынын мүхтәлиф ма-
шынлар арасында бөлүшдүрүлмәсини тәләб едир. Лакин ма-
шынлы истеһсал бу бөлкүнү мануфактурада олдуғу кими са-
битләшдирмәк, ејни фәһләләри һәмишәлик олараг ејни
вәзифәләрә тәһким етмәк лүзумуну пуч едир¹⁸²⁾. Фабрики бү-
түнлүкдә һәрәкәтә кәтирән гүввә фәһләдән ибарәт олмајыб
машындан ибарәт олдуғуна көрә, бурада эмәк просесинин
арасыны кәсмәдән ишчиләри даим дәјишдирмәк мүмкүндүр.
Бунун ән инандырычы сүбутуну, 1848—1850-чи илләрдә инки-
лис фабрикчиләри гијам етдикләри заман тәтбиг едилмиш
олан Relaisssystem [нөвбәләр системи] верир.¹³⁷⁾ Нәһәјәт, өз
кәйч јашларында инсанын машында ишләмәји тезликлә өјрән-
мәси дә, анчаг машында ишләјән хүсуси фәһләләр категорија-
сы тәрбијә етмәк лүзумуну арадан галдырыр¹⁸³⁾. Фабрикдәки
садә әләлтыларын көрдүјү иши исә гисмән машынлар көрә
биләр¹⁸⁴⁾, гисмән дә бунлар сон дәрәчә ади ишләр олдуғуна

јәһиз мүһәндисләр, механиклар вә башгалары дејил, һәбәлә фабрик мүдирләри, прикла-
чиклар, курјерләр, анбардарлар, габлајычылар вә башгалары, гыса дејилсә, фабрик
сәһибиндән башга һәмә ејни гәтијјәтлә фабрик фәһләләри категоријасына дахил едил-
лир.
¹⁸²⁾ Јур буну етираф едир. О дејир ки, „әәрури олдуғу“ фабрик мүдирини әмри
иә фәһләләр бир машындан башгасына кечирилә биләр; сонра да о, тәнтәһәли бир ади
иә дејир: „Фәһләләри јерини бу чүр дәјишдирилмәси, әмәји белән вә санчағын бшынчи
гәјырмағы бир алама, учуну итләмәји исә башга бир алама тәпшыран коһнә әләтә
ачыгча едилдир“. Јур бу „көһнә әләтин“ автоматик фабрикдә нә үчүн анчаг „әәрури
олдуғу“ тәри едилдјини суәл етсәјди, даһа доғру оларды¹⁸⁴⁾.

¹⁸³⁾ Лазым кәлдиклә, мәсәлән, Америкадакы Вәтәндәш мүһәрибәси заманы олдуғу
кәми, буржуалар фабрик фәһләләрини күчәләрә даш дөшәмәк вә саир бу кәми ән кобуд
ишләрә ишләдиләр. Инкиятәрәдә ишсә гәли пәмбиг парча фәһләләри үчүн 1862-чи
иәдә вә сонракы илләрдә тәшкил олуиуш „ateliers nationaux“ уи [„милли е’мәләтханалары-
нын“] 1848-чи иәдә Франсда олан милли е’мәләтханалардан фәриқ онда иди ки,
Франс е’мәләтханаларында фәһләләрә дөвләт һесабына гејри-мәһсулдар ишләр көрдү-
рүлүдү һәлдә, Инкиятәрәдә е’мәләтханаларында буржуаларын хејринә шәһәр тәсәруфат-
тында мәһсулдар ишләр көрдүрүлдү, һәм дә бу ишләри даими фәһләләрә гаршы рагәләт
апармағы мәбур едилди ишчиләр ичрә едәндә даһа учуз башга кәлирди. „Пәмбиг парча
фәһликләри фәһләләрини чысыан көрүнушү шүбһәсиз јәхшыләшмишлар. Кишиләр
көтүрүлсә буну сабабин... ичтимән ишләрин ачыг һәлдә ичрә олуиушында көрүрүм.“
(Бурада Престон фабрик фәһләләриндән бәһс олуиур, оиләр „Престон батәгәлиги“ иә
ишләдишчиләр) „Reports of Insp. of Fact. October 1863“, р. 59).

¹⁸⁴⁾ Мисал: 1844-чү ил гапуну заманында е’тибарәч јун фабрикләриндә ушаг әмәјини
дәвә етмәк үчүн тәтбиг едилән мүхтәлиф механик аппаратлар. О заман ки, чәһаб фәб-
рикчиләрин өз ушағлары фабрикдә ади көмәкчи „тә’лими“ кечмәли олачағлар, механика-
нын демәк олар ки, һәдә тәртиб едилмәмиш олан бу саһәси ирәлијә доғру сүр’әтлә
көркәмли адымлар атачағлар. „Чәтин ки, автоматик мүд-машыны гәләр чох тәһләүкәли
олан башга бир машын тапыла билсин. Бәлбәхт һадисәләрин чох һиссәси хыраа ушағлар
сү верир, сәбәби дә мәнз будур ки, дөшәмәни сүпүрүмәк үчүн онлар, ишләмәклә олан
мүд-машыныларын әлтына кирдиләр. Бир чох „minders“ (мүд-машыныларда ишләјән фәһ-
ләләр) бу гәбил һәрәкәтләр үстүндә“ (фабрик мүфәттишләрин тәрәфиндән) „мәһкәмәјә
вәриаб чәримә едилмишлар, әкин бунун әмәјијјәти бир үмүми нәтичәси олмамышлар.
Әкәр машынгајыранлар бу корпәләри машынын әлтына кирмәк лүзүмундә хилә елә
биләчәк бир сүпүрмә машыны ичтирә етсәјдиләр, муһәфизә тәблирләриниңә сәәдәтли,
бир һидмәт көстөрмиш едилдиләр“ („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866“,
р. 63).

көрә, һәм ин ишләрлә мәшғул оланлар даим вә тез-тез дәјишдирилә биләр.

Беләликлә, машин көһнә әмәк бөлкүсү системини техниклә чәһәтдән јыхыб кечмиш олса да, фабриклә бу систем әввәлләр мануфактуранын ән'әнәси олараг адәт күчүнә јөнә фабриклә јашајыр, сонралар исә, иш гүввәсини истисмар етмәк васитәси олараг капитал тәрәфиндән мүнтәзәм сурәтдә вә даһа ијрәнч бир шәкилдә бәрпа едилиб сабитләшдирилир. Ниссә әләтини идәрә етмәк кими өмүрлүк бир ихтисас дөнүб, ниссә машинна гуллуғ етмәкдән ибарәт бир өмүрлүк ихтисас олур. Машындан суи-истифадә едиб фәһләни та ушаг чағларындан ниссә машиннынын бир ниссәсинә чевириләр¹⁸⁵⁾. Беләликлә, фәһләнин өзүнү тәкрар истеһсал етмәк хәрчләринин хејли азалмасындан башга, фәһлә үмумијјәтлә фабриклән вә, демәли, капиталистдән там асылы бир вәзијјәтә дүшүр. Бурада, һабелә һәмишә, ичтимаи истеһсал просесинин инкишафы нәтичәсиндә мәһсулдарлығын артмасыны, мәһсулдарлығын һәм ин просесдән капиталистчәсинә истифадә етмәк нәтичәсиндәки артмасындан фәргләндирмәк лазымдыр.

Мануфактурада вә сәнәткарлығыда фәһлә иш әләтини өзүнә гуллуғ етмәјә мәчбур едирди, фабриклә фәһлә өзү машина гуллуғ едир. Мануфактурада әмәк әләтинә фәһлә һәрәкәт ве-рил, бурада о өзү әмәк әләтинин һәрәкәтинин ардынча һәрәкәт етмәлидир. Мануфактурада фәһләләр ваһид бир чанлы механизмин әзасыдырлар. Фабриклә чансыз механизм фәһләләрдән асылы олмајараг мөвчуддур вә фәһләләри чанлы әләвәләр шәкилдә бу механизмә гошмушлар.

«Ејни бир механик просесин дөнә-дөнә тәкрярындакы јекнәсәг вә сонсуз әмәк истирабына Сизифин истирабына бәнәзјир: әмәкин ағырлығы бөјүк бир даш кими, дөнә-дөнә јорғун фәһләнин үзәринә дүшүр»¹⁸⁶⁾.

Машын әмәји әсәб системини тамамилә гаврајараг әзәләләрин һәртәрәfli ојнаглығына мане олур, инсанын сәрбәсг физики вә мә'нәви фәәлијјәт көстәрмәк саһәсиндәки бүтүн имканларыны әлиндән алып¹⁸⁷⁾. Һәтта әмәјин асанлашмасы да

¹⁸⁵⁾ Буна көрә дә, машинлары әмәк васитәләринин синтези кими дејил, фәһләләр үчүн олар ниссә ишләринин синтези кими „гурашдыран“ Прудонун ағлыкәлмәз ујаурмасынын на олдуғуну јахшыча баша дүшмәк олур.

¹⁸⁶⁾ Ф. Енкелс. „Инкилтарәдә фәһлә синфинин вәзијјәти“. Лейпциг. 1845, сәһ. 217 [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 405]. Һәтта ән әди вә никбин бир фрнтредер олан Ч-б Молинари дејир: „Машинларын јекнәсәг ишләмәсинә күндә 15 саат нәзәр јетирән бир адам о дәрәчә әлдән дүшүр ки, ејни мүддәтә каркин чисмани гүввә ишләтсәјди, бу гәләр әлдән дүшмәзди. Һәлдән артыг узун олмәдгә инсан зейни үчүн фајдалы бир машг ола билән бу нәзарәт иш өз һәдәзиләји нәтичәсиндә инсанын һәм зейнини, һәм дә бәдәнини пуча чыхарыр (O. de Molinari. „Etudes Economiques“. Paris. 1846 [р. 49]).

¹⁸⁷⁾ Ф. Енкелс. Ситат кәтирилән асар, сәһ. 216 [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 404].

ишкәнчә мәнбәјинә чеврилир, чүнки машин фәһләни әмәкдән азад етмәк дејил, онун әмәјини һәр чүр мазмундан мәһрум едир. Һәр бир капиталист истеһсалы јалһыз әмәк просеси олмајыб ејни заманда капиталы артырмаг просеси олдуғуна көрә, онун белә бир хүсусијјәти вардыр ки, фәһлә әмәк шәртини тәтбиг етмир, әксинә, әмәк шәрти фәһләни тәтбиг едир, һәм дә бу тәһриф олунмуш мүнәсибәт јалһыз машинлар инкишаф етдикдә техники чәһәтчә дујулан бир реаллыг кәсб едир. Әмәк васитәси автомата чеврилмәк нәтичәси олараг әмәк просесиндә фәһләјә бир капитал кими, чәнсыз әмәк кими гаршы дуруб чәнлы иш гүввәсини өзүнә табе едир вә ону сорур. Истеһсал просесиндәки зейни гүввәләрин физики әмәкдән ажрылыб капиталын әмәк үзәриндә һөкмранлығына чеврилмәси, јухарыда көстәрилдији кими, машин әсасында гурулан ири сәнәједә баша чатыр. Күтләшдирилмиш ажрыча бир машин фәһләсинин шәхси мәһарәти, машинлар системиндә тәчәссүм едән вә онунла бирләшиб «саһибкарын» (master-ин) ағалығыны јарадан елм гаршысында, бөјүк тәбиәт гүввәләри гаршысында вә ичтимай күтләви әмәк гаршысында кәрәксий, һеч бир әһәмијјәти олмајан бир шеј кими јох олуб кедир. Буна көрә дә, өз бејниндә машинлар илә онун бу машинлар үзәриндәки инһисарчылығы гырылмаз сурәтдә битишмиш олан бу саһибкар, «әлләрлә» тоғушдуғу һалларда онларын барәсиндә һәгарәтлә дејир:

«Гој фабрик фәһләләри унутмасынлар ки, һәгигәтдә онларын әмәји ичтисәслы әмәјин чох ашағы бир категоријасыдыр; гој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәк бу гәдәр асанлыгла өјрәнилмир вә, кейфијјәти нәзәрә алынарса, һеч бир башга әмәјә бу гәдәр јахшы музд верилмир; гој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәјин бундан гыса мүддәтдә даһа аз тәлим нәтичәсиндә вә бундан бол мигдарда әлдә едилмәси мүмкүн дејилдир. Саһибкарын машиналары истеһсал ишиндә фәһлән фәһләнин әмәјиндән вә мәһарәтиндән хејли мүнүм рол ојнајыр, фәһләнин бу әмәјини вә мәһарәтини б ај әрзиндә өјрәтмәк олар, һәм дә һәр бир кәнд муздуру буну өјрәнә биләр»¹⁶⁸⁾.

Фәһләнин техники чәһәтдән әмәк васитәсинин јекнәсәг ишләмәсинә табе едилмәси вә әмәк организминин һәр ики чинсдән вә ән мүхтәлиф јашларда олан фәрдләрин спесифик бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси казарма интизамы јарадыр, сонра да бу интизам мүкәммәл бир фабрик режими шәклини алыр вә јухарыда көстәрилән нәзарәт әмәјини, онунла да бирликдә фәһләләрин ичрачылары [Handarbeiter] вә әмәк нәзарәт-

¹⁶⁸⁾ The Master Spinners, and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee. Manchester, 1854, p. 17. Биз сонра көрәчәјик ки, «саһибкарлар» өз «чәнлы» автоматларынн итирмәк тәһдүкәси гаршысында галайда бүсбүтүн башга бир дил илә данышмаға башлајырлар.

чиләринә, сәнаје нәфәрләринә вә кичик сәнаје забитләринә бөлүнмәсини там инкишаф дәрәчәсинә чатдырыр.

«Автоматик фабрикдә башлыча чәтинлик елә бир интизам јаратмагдан ибарәт иди ки, бу интизам адамлары интизамсыз ишләмәк адәтиндән әл чакмәјә мәчбур етсин вә онлары даим мүнтәзәм ишләзән бөјүк бир автомат һалына салсын. Автоматик системии тәләбат вә сүрәтинә ујғун олан бир интизам мәчәлләси јаратмаг вә буиу мүәффәғијјәтлә тәтбиғ етмәк иши исе,—анчаг Геркулесин кестәрә биләчәји белә бир гәһрәманлыг,—Аркрајтын ичра етдији бир нәчиб иш олду! һәтта инди дә, бу систем мүкәммәл тәшкил едилмиш олдуғу бир заманда да, әркәиләшмиш фәһләләр арасында автоматик систем үчүн фәјдалы көмәкчиләр тапмаг, демәк олар ки, мүмкүн дејилдир»¹⁸⁹⁾.

Фабрик интизамы мәчәлләсиндә капитал фәһләләр үзәриндәки өз һөкмранлығыны, буржуазиянын үмумијјәтлә чоһ әзиз тутдуғу шәрикли һакимијјәтә вә даһа чоһ әзиз тутдуғу нүмајәндәли системә риајәт етмәдән хүсусијјәтчилик һүғуғу тәрзиндә, мүстәбидликлә ифадә едир; бу фабрик интизам мәчәлләси, бөјүк миғјаслы кооперасија шәраитиндә вә әмәк васитәләринин, хүсусән машынларын биркә тәтбиғ едилдији шәраитдә әмәк просесинин ичтимаи гајдада тәнзим едилмәсинин анчаг капиталистчәсинә ејбәчәрләшдирилмиш шәклидир. Гулларә нәзарәт едәннин гамчысыны фәһләләр үзәриндәки нәзарәтчинин чәримә дәфтәри әвәз едир. Бүтүн чәза тәдбирләри, тәбиидир ки, пул чәримәләриндән вә әмәк һағгыны кәсмәкдән ибарәт олур, һәм дә фабрик Ликургларынын ганунверичилик зәкасы сәјәсиндә, өз ганунларынын позулмасы онлар үчүн, кәрәк ки, бу ганунларын јеринә јетирилмәсиндән даһа мәнфәәтли олур¹⁹⁰⁾.

¹⁸⁹⁾ Ure, „Philosophie of Manufactures“, p. 15. Аркрајтын тәрчүмеји-һалына беләк оланлар һеч бир заман бу даһи дәләлә „нәчиб“ демәзләр. XVIII әсрин бүтүн бөјүк ихтирачылары ичәринсидә бу адам, шүбһәсиз, өзкәләрин ихтирасыны оғурлајан ән бөјүк бир оғру вә ән аячлғ бир вүчүд олмушдур.

¹⁹⁰⁾ „Буржуазиянын пролетариаты буховладлығы зәңирләр һеч јердә фабрик системидәки гәдәр ашкар мејдана чыкмыр. Бурада истәр јурдик чәһәттән, истәрсә дә фәһлән һәр чур азадлығ жоһ олур. Фәһлә сәһәр саат алтынын јарысында фабриклә олмалыдыр. Әкәр бир нечә дәғиғ кечиксә, ону чәримә едирләр, он дәғиғ кечикдикдә исе ону, сәһәр јемәји фәсиләси гуртарана гәдәр фабрикә бурахмырлар вә о, иш күнүни дәрләдә бир һиссәсинин әмәк һағгыны итирир... О, команда үзрә јејиб-ичмәли вә јатмалыдыр... Рәһмәт сиз зәңкин сәси ону јухудан, сәһәр јемәјиндән вә наһардан ајырыр. Бәс фабрикин өвүлдә нәләр олур? Бурада фабрикчи гәти ганунверичидир. О, фабриклә истадији кими ганунгајда гојур; о өз мәчәлләсинин истадији кими дәјишдирир вә тамамлајыр; һәтта бу мәчәллә о тамамилә мәһнасыз бир шәј даһил етмиш олса да, мәһкәмәләр фәһләјә дејир: бу мүғавиләни сиз өз хошуузла бағламышсыыз, сиз ону јеринә јетирмәлисиниз... Бу фәһләрнин һәсиби доғуз јашындан башламыш өлән күнә гәдәр физики вә мәһвәи дәјәнәк алтында јашамагдыр“ (Ф. Еңкәлс. „Инкиләтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти“, Лейпсиг, 1845, сәһ. 217 вә сонрақылар [һәк: К. Маркс вә Ф. Еңкәлс. Әсәрләри. Икинчи нәшри. 2-чи чилд, сәһ. 405—406]). „Мәһкәмәләрнин дедикләрини“ мән бир нечә мисал әсасында кестәрәчәјәм. Бир һадисә 1866-чы илни ахырларында Шеффилдлә олмушу. Орада бир фәһлә ики иллијә бир метал фабрикинә ишә кирмишди. Фабрикчи илә савашараг ишдән чыхыр вә дејир ки, нә олурса олсун, бир дә онун фабрикинә ишләмәрәм. Бу фәһлә мүғавиләни позмагдә мүттәли едиләрәк, ики ајлығ һәбс чәзасына мәнхум едилди. (Мүғавиләни фабрикчи поэса, о јалныз мүлки гајда илә мосуллијјәтә чәлб едилә биләр вә ондан анчаг пул чәримәсә алмаг олар.) Фәһлә ики ај һәбсдә јатдыгдан сонра һәмнин фабрикчи көһнә мүғавиләјә әсасән ону фабрикә гајытмага дәвәт едилр. Фәһлә радд чаваб.

Биз бурада фабрик эмәјиниң анчаг нә кими бир мадди шәраитдә ичра олундуғуну гејд едирик. Сых јерләшдирилән вә өләнләр, шикәст оланлар барәсиндәки өз санаје бүллетенләри-ни илин фәсилләри гәдәр бир мүнтәзәмликлә јарадан машин-лар арасында кәзмәјин һәјат үчүн тәһлүкәли олдуғу һәлә бир јана галсын, сүн'и сурәтдә јүксәлдилән һәрарәт, хам материал зәррәләри илә долмуш һава, гулағлары батыран курулту вә и. а., инсанын бүтүн һисс үзвләринә ејни дәрәчәдә хәтәр јетирир^{190а}.

Берир. О, мугавидәни позмағын чәзасыны чәкмишдир. Фабрикчи ону јенидан мәс'улијјәтә чәлб едир, мәһкәмә она јенидан иш кәсир; һалбуки һакимларын бирн, ч-б Ши ачығча е'тираф едиб дејир ки, бирсинә ејни бир хәтә вә ја чинајат үстүндә бүтүн әмрү боју дәнә-дәнә чәзә вермәк, јурдик нәггејн-назардан ағласызмаз бир шәјдир. Бу һекм һекм дә бир „Great Unpaid“¹⁹⁰, әјәләт Догберисн тәрәфиндан дејил, Лондонда, бир али мәһкәмә органы тәрәфиндан чыхарылмышлы. {4-чү нәшрә гејд. Инди бу, дәвв елнимшир. һазырда Инкитәрәдә, аз ингардә бә'эн һаллар—мәсәлән ичтиман газ заволлары—истисна олмағла, мугавидәни позмаг чәһәтлә фәһлә саһибкарла барабәрләшдирилмишдир вә ону анчаг мүлкш гәјдә илә мәс'улијјәтә чәлб етмәк олар. Ф. Е.} Икинчи һадисә 1863-чү ил нојабрын ахырларнда Уилтширдә баш вермишди. Леоерс Миал, Уестбери Линдә һаррапш адал бирсинини маһул фабрикнда бухар мүһәрриклә тохума дәзкәһнда ишләјән 30-а гәдәр гадын фәһлә тә'тил едир, сәбәби дә бу олур ки, гадынлар сәһәр ишә кеч-кәндә һәмни һаррапп өз севдији алати үзәр онларын әмәк һағындан 2 дәгнә үчүн 6 пенс, 3 дәгнә үчүн 1 шиллинг вә 10 дәгнә үчүн 1 шиллинг 6 пенс пул чыхырмыш. Саатда 9 шиллинг һесабы илә кәтүрүлсә бу, күндә 4 ф. ст. 10 шиллинг едир, һалбуки онларын әмәк һағы бүтүн ил боју орта һесабли һеч бир заман һафтадә 10—12 шиллинг-дан артыг олмур. Бундан башга, һаррапп бир ушағ тапшырымыш ки, боју чалмағла ишин башландығыны билдирсин, бу ушағ дә бә'эн боруну сәһәр саат 6-дан тез чалырмыш; әкәр ө. ситнал вериб гуртаранда фәһләләр өз јерләриндә олмасајыш, фабрикни дәрвәзасы бағларын вә бајырда галлар чәрмә олунурушлар; фабрикдә саат олмадығына көрә бичәрә фәһләләрн мугәддәрәтә һарраппын тапшырығы илә ситнал веран бу ушағын әлигдә имиш. „Тә'тил“ едән фәһләләр, илә аналары вә ғызлар демишдиләр ки, әкәр ситналчынын әвәзиндә (фабрика саат гојулса вә нисбатан мунәсиб чәрмә дәрәчәләри мугәјин едилсә, дәрһал ишә гәјдәләрдир. һаррапп 19 нәфәр гадын вә ғызы мугавидәни позмаг үстүндә мәһкәмәгә верир. Мәһкәмә, чаматтын һидәтәтн сәдәләрына бахмајараг, бу гадын вә ғызларын һәрәсиндән 6 пенс чәрмә, 2 шиллинг 6 пенс дә мәһкәмә хәрчи алымасы һағында һөкм чыхарыр. һаррапп мәһкәмәдән чыханда чамат ону фита басыр.—Фабрикчиләрни хошладығлары үсуллары бирн дә бундан ибарәтләр ки, фәһләләр верилән материалын пис кејфијјәтлн олмасы үчүн онлары, әмәк һағындан пул тутмағла чәзаландырырлар. Бу үсул 1866-чы илдә Инкитәрәнин дууэсчүлүг маһаларында үмуми тә'тилә сәбәб олмушду. Ушағ әмәји шәрантин јохлајән комиссиянын һесабатларында (1863—1866) елә һаллар кәстәрилди ки, фәһләләр өз әмәји мугавидәндә әмәк һағы алмаг әвәзинә, чәрмәләр үзүндән һәтта, өз алимәнаб сәһибләринә* борчду чыхырлар. Сон пәмбыг бөһраны дә әмәк һағындан пул чыхмағда фабрик һекмдәрларынын мүхтәлиф үсуллар ичад етмәләринин ибәрәтлн чәһәт-ләрин ачыб кәстәрдн. Фабрик мугәттиши Р. Бејкер дејир: „Мән озум бу јакындарда бир нәфәр пәмбыг парча фабрикчисини мәһкәмә мәс'улијјәткә чәлб етмәли олдум; индикн ағыр вә иштирәбә күнәрдә бу адам өз фабрикндә ишләтдији „снријемәләрин“ (13 јашындан јухары оланлардан) бә'әзиләринин һәрәсиндән јаш һағында верилән тибби шәһадәтнамә үчүн 10 пенс тутмушду; һалбуки, бу шәһадәтнамә онук өзүнә чәми 6 пенсә тамам олур вә гауна көрә һәмни шәһадәтнамә үчүн анчаг 3 пенс тутула биләр, адәтә көрә исә карак һек пул чыхылмасын... Башга бир фабрикчи, гауна эндә кәтмәдән ејни мәгсәдә чатмаг үчүн, өз фабрикндә ишләјән бичара ушағларын һәрәсинә, әјричидик сәнәтнин вә онун сирләрини өјрәтмәк мугавилиндә 1 шиллинг верки гојур вә тибби шәһадәтнамә бу ушағларын ләзими јаша чатыб һәмни ишә јарадығларыны тәсдиг етдиклә, бу верки дәрһал алыыр. Демәли, дәрһалардә елә чәрәјандар вар ки, бунларда бәлдә олмадан индикн гәбил вахтларда тә'тил кими фәвгәл*дә һидисәләрин сәбәбләрини адила-маг мүмкүн дејиләр. (Даруендикн фабрикдә машынылы дәзкәһ тохучуларын 1863-чү илин ијунундакы тә'тилиндән бәкс олунур.) „Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1863, p. 50, 51.“ Фабрик һесбатлары һәмнишә, өз рәсми тарихиндан кәнара чыхан вахты әһәтә едир.

^{190а}) Тәһлүкәли машындардан горунаг үчүн верилмиш гакулларын мүсбәт нәтичәси олду. „Лакин... инди бәдбахт һадисәләр сәбәб олан вә 20 ил бундан әвәл мөчүл олма-јән јени сәбәбләр мейдәнә кәлмишлар, јә'ни машындарын сур'әти артымышлар. Инди чәрхлар, валлар, ијдәр вә тохума дәзкәһлары бөјүк вә кетдикчә даһа артан бир гүлпә илә һәрәкәтә кәтирилди; ғырылан саплары адам өз бармағлары илә чәлд вә дуруат тутуландыр, чүнки ләнк тутса вә јәјинсә бармағлары мөһв олачағдыр... Бәдбахт һадисә-ләрин бир чохуна дә сәбәб. фәһләләр өз ишларын тез гуртармаға чалышмасылар. Хәтәрләтмиг ләзымдыр ки, өз машындарын фәсиләсиз ишләтмәк, јә'ни арасы кәсилмәдән идиик өјртдирмак вә парча тохутудрмаг фабрикчиләр үчүн сон дәрәчә әһәмкјјәтдилди.

Ичтимаи истеһсал васитәләринә гәнаәт едилмәси илк дәфә жалныз, фабрик системинин әлверишли шүшәбәнд иглими шәраитиндә јеткинлијә чатыр вә, иш заманы фәһләнин һәјаты үчүн лазым олан бүтүн шәртләрин: мәканын, һаванын, ишығын, һабелә истеһсал просесиндә һәјат үчүн тәһлүкәли вә ја сағламлығ үчүн зәрәрли олан истеһсал просеси шәртләриндән фәһләни горујан бүтүн васитәләри мүнтәзәм сурәтдә гарәт етмәси шәклини алыр; фәһләнин раһат ишләмәси үчүн шәраит јарадылмасындан исә һеч данышмаға кәлмәз¹⁹¹⁾. Фабрикләри «јүнкүл каторга» адландыран Фурје һағлы дејилми^{192) p. 139}

5. ФӘҺЛӘЛӘР ИЛӘ МАШЫН АРАСЫНДА МҮБАРИЗӘ

Капиталист илә муздулу фәһлә арасындакы мубаризә лап капиталист мунасибәти мејдана кәлән замандан башланыр. Бу мубаризә бүтүн мануфактура дөврү әрзиндә гызғын давам едир¹⁹³⁾. Лакин фәһлә жалныз, машын тәтбиг едилдикдә әмәк

Машынларын бир дағигә дә олса дајанмасы, јаалыз һәрәкәтвәрчи гүвәнин итмәсинә дејил, мәһсулулу дә итмәсинә сәбәб олуру. Буна көрә, чох мәһсул һазырланмасына чалышан нәзәрәтчиләр фәһләләри даим тәләсдирирләр ки, машынлар дајанмасын; әкәр фәһләләр мәһсулулу чәкисинә, јахуш сајына көрә әмәк һағгы алырларса, онда бу һал фәһләләрин өзләри үчүн дә аз әһәмийәтләр дејилдир. Буна көрәди ки, фабрикләрин чохунда машынлар ишләркән тәмизләмәк рәсмән гадаған едилмиш олса дә, һәғигәтдә онлары һәмишә ишләркән тәмизләјирләр. Тәкчә бу сәбәблән сон 6 ајда 906 бәдбәхт һадисә олушулар... Мишынлар һәр күн тәмизләнсә дә, шәнбә күнләри адәтән онлары мүкәммәл тәмизләмәси күнүдүр вә онлары чох вахт ишләркән тәмизләјирләр... Бу ишә музд вәрилиндир, о сәбәбдән дә фәһләләр бу иши мүмкүн гәдәр тез гуртармаға чалышырлар. Буна көрә чүмә күнләри, хүсусан дә шәнбә күнләри бәдбәхт һадисәләр башға иш күнләриндәкиндән хејли чох олуру. Орта һесабла һәфтәнин биринчи 4 күнүндә баш вәрән бәдбәхт һадисәләри нисбәтән чүмә күнләри тәғрибән 12% артығ, орта һесабла шәнбә күнләри исә, һәфтәнин 5 күнүндәки бәдбәхт һадисәләрә нисбәтән 25% артығ балбәхт һадисә баш вәрир; шәнбә күнләри фабрикдә иш күнүнүн чәми 7½ саат, гәлән иш күнләриндә исә 10½ саат давам етдији нәзәрә алындыгда исә, бәдбәхт һадисәләрин артымы 65%—дән чох тәшкил едәр» („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866". London, 1867, p. 9. 15, 16, 17).

¹⁹¹⁾ Үчүнчү китабын биринчи бөлмәсиндә мән. фабрик гануунунда «әлләрин» а'заларыны һәјат үчүн тәһлүкәли олан машынлардан горумағ мәғсәди илә јазылмыш маддәләр үзәринә инкилис фабрикчиләринин сон заманлардакы һүчүмундән бәһс едәчәјәм. Бурада исә фабрик муфәттиши Леонард Һорнерин рәсмән һесабатындан бирчә ситат кәтирмәк кифәјәтир: «Фабрикчиләрин бә'зи бәдбәхт һадисәләрә нечә бағышланмәз вә е'тинас-сызлығла јанашдырларыны ешитмишә; мәсәлән, бирмағын кәсилмәси онлары фикринчә бош бир шејдир. Һәғигәтдә фәһләнин һәјаты вә үмидләри үчүн бармағларынын о гәләр әһәмийәт вәрди ки, бармағын кәсилмәси фәһлә үчүн сон дәрәчә чидди бир һадисәдир. Мән белә бир мә'насыз чәфәнкијаты ештиндикдә Фабрикчиләрә дејим: «Фәрә едәк ки, сизә әлава бир фәһлә лазымдир вә јанымыза икн һәрәр фәһлә кәлмишдир; онлары инкис дә һәр чәһәтдән ејни дәрәчәдә јахшыдыр, лакин бирини ишлә бирмағы вә ја шәһадәт бармағы јохду; сиз онлардан һансыны ишә кәтүрәсиниз?» Онлар һеч тәрәдүт етмәдән дејиләр ки, бүтүн бармағлары јериндә олан фәһләни кәтүрәриң... Бу чәнбә фабрикчиләр, сахта инсаннәјәтәрвәрлик гануунлары адландырдылары шејә әбәс зилд чыхырлар» („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865"). Бу чәнбәләр «дәрәкәли адамлардыр» вә гулдарларын гијамына һеч дә әбәс јерә рәғбәт бәсләмирдиләр.

¹⁹²⁾ Иш вахтына мәчбури һәдд гојан вә башға гәјлаләр мүәјјән едән гануунларда дикәр фабриклардән әввал табе едилмиш фабриклардә, кечмишләки бәләларын бә'зиләри арадан гәлмишдир. Машынларын тәкмилләшмәсинин өзү мүәјјән шилләјә чатдыгда «Фабрик биналарынын мүкәммәл гурулмасын» тәләб едир ки, бу да фәһләләрин хејринәдир (мүгәјсә ет: „Reports etc. for 31st October 1863, p. 109).

¹⁹³⁾ Әзчүмлә бах: *John Houghton*. „Husbandry and Trade improved". London, 1727. „The Advantages of the East-India Trade", 1720. *John Bellers*. „Proposals for Raising a College of Industry". London, 1696. «Сәһибкарлар илә фәһләләр. тәәссуф ки, даим бир-бирләри илә вурушулар. Сәһибкарларын даим мәғсәди мүмкүн гәдәр учуз гүмәләә

васитәсинин өзүнә гаршы, капиталын мөвчудлуғунун бу мадди формасына гаршы мүбаризә апармаға башлајыр. Фәһлә, истеһсал васитәләринин бу мүәјјән формасына гаршы, капиталст истеһсал үсулунун мадди әсасына гаршы үсјән едир.

XVII әсрдә демәк олар ки, бүтүн Европада фәһләләр лент вә күләбәтин машинына—Bandmühle дејилән (һабелә Schnurmühle вә ја Mühlenstuhl адланан) бу машины гаршы үсјән етмишләр¹⁹⁴). XVII әсрин биринчи гәринәсинин ахырларында Лондон јахынлығында бир һолландијалынын тикдирдији күләк мүһәррикли тахта заводу гара чамаатын гијамы нәтиҗәсиндә дағдылмышды. Су илә һәрәкәтә кәтирилән тахта машины һәлә XVIII әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә, парламентин тәрәфдар чыхдығы халгын мүгавимәтинә чәтинликлә үстүн кәлә билирди. 1758-чи илдә, Еврет су илә ишләдилән ховвуран машины ихтира етдикдә ишсиз галан 100 000 адам бу машины јандырмышды. Scribbling mills [дарама машинлары] вә Аркрајтын дарама машинлары мејдана кәләнә гәдәр јун дарамагла јашајан 50 мин фәһлә парламентә бу машинлар әлејһинә әризә вермишди. XIX әсрин биринчи 15 или әрзиндә Инкилтәрәнин мануфактура маһалларында машинларын күтләви сурәтдә дағдылмасы, хүсуси илә дә бухар тохума дәзкәһларынын күтләви сурәтдә сындырылмасы,—лүддитләр һәрәкәты ады илә мөшһур олан бу һәрәкәт,—Сидмут, Каслри

әмәк әдлә етмәклир; бу мәгсәдтәг үчүн онлар һәр чүр кәләк ишләдиләр, фәһләләр дә ејни бир тәһкилә һәр бир фәсатдан истифадә едип өз саһибкарларынын гаршысына јүксәк тәләбләр гојурлар". „An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions“, 1767, p. 61, 62. (Мүәллиф—кәшиш Натанијел Форстер—тамаһилә фәһләләрин тәрәфини сазлајыр).

¹⁹⁴) Bandmühle Алманијада ихтира едилмишди. Италян аббаты Ланчеллотти 1636-чы илә Вәнесијада ишәр олуимуш әсриндә белә нағыз едир: „Дансигли Антон Моллер тәғрибән 50 ил буилян әввәл“ (Ланчеллотти буну 1629-чу илә јазмышдыр) „Дансиглә, ејни заманда 4 топлаң 6 топлаң парча тохујан чох көзәл бир машин көрүмшү; ләкин шәһәр шурасы бу ихтиранын бир чох фәһләләри ләһичи көкүнә сала биләчәһиндәл гөрәраг, һәмнин машиннын тәтбигиниң гадаған етмиш, ону ихтира едән адамы иса кизилчә боғмаг, ја да суја атваг әмрини вермишди“¹⁹⁴). Лејдендә дә 1629-чу илә илк дәфә белә бир машин тәтбиг олуимушду. Бағтачыларын гијамы шәһәр иларәсини әввөлчә бу машины гадаған етмәјә мәчбур етмишди; Баш штатлар 1623-чу, 1639-чу вә сонрақи илләрдә тәрар чыхарыб онун тәтбигини мәһдуд етмәли олду; нәһәјәт, 1661-чи ил 15 декабр тарихли гәрәра әсасән бу машиннын ишләдилмәсинә мүәјјән шәртләрлә ичәзә верилди. Лејдендә Bandmühle тәтбиги һағында Боксһор дејир („Institutiones Politicæ“, 1663): „Бу шаһардә тәғрибән 20 ил буилян әввәл елә бир тохума дәзкәһ ихтира олуимушду ки, бу дәзкәһлә ишләјән бир нәфәр ишчи, гәдим әјјамда дәзкәһсиз ишләјән бир нечә адамын ејни мүддәтдә истеһсал едә биләчәһиндәл чох парча истеһсал едә билир вә буну даһа асанлыга едирди. Ләкин бу һал тохучуларын шикајәт вә иларзлығына сәбәб оладу, ону көрә дә шәһәр иларәси ена нәһәјәт бу дәзкәһнын ишләдилмәсини гадаған етди“. Бу машин 1676-чы илә Көһндә дә гадаған едилмишди; бу заман онун Инкилтәрәдә тәтбиги иса фәһләләрин һәјәчанына сәбәб олмушду. 1685-чи ил февралын 19-да верилән император Фәрианыкы әсасән бүтүн Алманијада бу машиннын ишләдилмәси гадаған едилмишди. Һамбургда бу машин шәһәр иларәсинин әмри илә чамаатын көзүвиң бағағында јандырмышды. 1719-чу ил февралын 9-да VI Карл 1685-чи ил фарманыны бәрпа етмиш, Саксонија вилајәтиндә иса бу машиннын һәр јердә тәтбигинә анчаг 1765-чи илә ичәзә верилмишди. Вә гәлар курулату гоһаран бу машин һәғигәтлә әјирмә вә тохума машинларыннын вә, демәли, XVIII әсрләки сәнәјә инғиләбанын саләфи олмушду. Тохучулуда һеч бир тәчрүбәси олмәјән бир јенијетмә, сүркү голуун ирәлијә вә керијә итәләмәклә дәзкәһ вә онун бүтүн чһәзләрини һәрәкәтә кәтирә билирди; тәкмилләшдиримши һәлдә бу машин бирләң 40—50 топ парча истеһсал едирән.

вэ саирлэриндэн ибарэт антијакобин һөкүмәтинин эн мүртәчэ чәбр тәдбирләри көрмәси үчүн бир бәһанә олду. Кәрәк мүәјјән вахт кечсин вэ мүәјјән тәчрүбә әлдә едилсин ки, фәһлә, ма-шын илә онун капиталистчәсинә тәтбигини бир-бириндән сеч-мәји өјрәнсин вэ мадди истехсал васитәләринә гаршы һүчум-ларыны бу васитәләрин истисмар едилмәсинин ичтимаи формаларына гаршы кечирсин¹⁹⁵⁾.

Мануфактурада әмәк һаггынын мигдары үстүндә кедән мүбаризә, мануфактураны мөвчуд бир факт кими гәбул едир вэ һәр һалда онун варлығына гаршы апарылан бир мүбаризә дејилдир. Мануфактуралар јаранмасына гаршы апарылан мү-баризәјә кәлдикдә исә бу мүбаризә мөздлу фәһләләр тәрәфиндән дејил, сех усталары вэ имтијазлы шәһәрләр тәрәфиндән апарылыр. Буна көрә дә мануфактура дөврүнүн мүәллифләри әсасән бу фикирдәдирләр ки, әмәк бөлкүсү керчәк фәһләләри сыхышдырыб ишдән чыхармаг васитәси дејил, кәләчәк фәһлә-ләри әвәз етмәк васитәсидир. Бу фәрг ајдын көрүнүр. Мәсә-лән, Инкилтәрәдә инди 500 000 адамын машынала әјирдији гә-дәр памбыгы көһнә чәһрә илә әјирмәк үчүн 100 милјон адам лазым кәлдијини сөјләјирләрсә, әлбәттә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, машынар һәмин милјонларын јерини тутмушдур, зира һәгигәтдә бу адамлар мөвчуд олмамышдыр. Бу анчаг о демәкдир ки, әјирмә машынарларыны әвәз етмәк үчүн милјон-ларла фәһлә лазым оларды. Әксинә, әкәр бухар тохума дзә-каһынын Инкилтәрәдә 800 000 тохучуну күчәјә атдығыны сөј-ләјирләрсә, бу һалда һеч дә мүәјјән мигдар фәһләнин мөвчуд машынарларын јерини тутмасындан бәһс олунмаг дејил, мөвчуд олан мүәјјән мигдар фәһләни фәһлән машынарларын әвәз етди-јиндән вә ја сыхышдырыб јерини тутмасындан бәһс олунур. Мануфактура дөврүндә сәнәткар истехсал үсулу, ајры-ајры әмәлијатлара ајрылмыш олса да, әсас олараг галмагда иди. Орта әслрәрдән галма шәһәр фәһләләринин нисбәтән аз олду-гу бир шәрайтдә јени мүстәмләкә базарларынын тәләбаты өдәнилә билмәзди, бу сәбәбдән о заманкы әсил мануфактура-лар, феодализм дағылдыгча торпагдан говулан кәнд әһалиси үчүн јени истехсал сәһәләри ачмыш олду. Буна көрә о заман е'малатханадакы әмәк бөлкүсү вэ кооперасија, башлыча ола-раг өз мүсбәт чәһәтини көстәрирди—ишләмәкдә олан фәһлә-ләрин мәһсулдарлығы јүксәлирди¹⁹⁶⁾. Доғрудур, әкинчиликдә

¹⁹⁵⁾ Көһнә гәбил мануфактураларда бә'ән һәлә инди дә фәһләләрин машынарла гаршы һидәтләнмәсинин кобуд формалары тәкрәр олунур. Бу, мисал үчүн, 1865-чи илә Шейффилд чилаләјүчылары арасында баш вермишди.

¹⁹⁶⁾ Сер Чөмс Стүарт машынарларын тә'сирини да һалда тамамилә бу руһда гиймәтләндирир. „Машынарла мән, јемәк верилмәси тәләб олунмајан фәһләләрин сајыны (потенсјал сурәтдә) артырмаг васитәси кими бахырам... Машынын тә'сирини илә јени әһали тәрәнмәси дејилән һадисәнин тә'сирини арасында нә фәрг вар?" („Recherche des principes de l'économie politique", t. I, p. 1, ch. XIX.) Даһа чоһ сәләдәлик көстәрән Петти дејир ки, машынар „поли-

тэтбиг олунан кооперасија вә эмәк васитәләринин аз бир мигдар адамын элиндә бирләшмәси,—бир чох өлкәләрдә ири сәнаје дөврүндән чох әввәл,—истеҗсал үсулунда вә, демәли, кәнд әһалисиния јашајыш шәраитиндә вә иш тапмаг васитәләриндә дә чох бөјүк көзләнилмәз вә зоракы ингилаблар јаранмасына сәбәб олмушду. Лакин илк заманлар бу мүбаризә капитал илә муздлу эмәк арасында кетмәкдән даһа чох, ири торпаг саһибләри илә хырда торпаг саһибләри арасында кедир; дикәр тәрәфдән, эмәк васитәләри—гојун, ат вә и. а.—фәһләләри арадан чыхардығына көрә, бурада билаваситә зоракылыг һаллары сәнаје ингилабы үчүн илкин шәраит јарадыр. Әввәлчә фәһләләр торпагдан говулур, сонра гојунлар кәлир. Һәм дә торпағын јалныз кениш мигјасда гәсб едилмәси, мәсәлән Инкилтәрәдә олдуғу кими, ири кәнд тәсәррүфаты үчүн мејдан ачыр^{196а)}. Буна көрә, әкинчиликдәки һәмни чеврилиш өз башланғычында заһири көрүнүшчә әслиндә сијаси ингилаба охшајырды.

Эмәк васитәси бир машын кими мејдана чыхдыгда дәрһал фәһләнин өзүнә рәгиб олур¹⁹⁷⁾. Капиталын машынлар васитәси илә өз-өзүнә артмасы, машынларын тәтбиги нәтичәсиндә һәјат шәраитиндән мәһрум галан фәһләләрин сајы илә дүз пропорционалдыр. Бүтүн капиталист истеҗсалы системи, фәһләнин өз иш гүввәсини бир әмтәә қими сатмасы үзәриндә гурулмушду. Эмәк бөлкүсү бу иш гүввәсини биртәрәфли инкишаф етдирир, ону ајрыча бир һиссә аләтинин идарә олунмасы кими бир халис һиссәчилик ихтисасына чевирир. Аләтин идарә олунмасы да машына кечдикдән сонра, иш гүввәсинин истеҗлак дәјәри илә бирликдә онун мүбадилә дәјәри дә јох олур. Даһа ишләnmәјән кағыз пулу һеч кәс алмадығы кими, фәһлә дә өзүнә даһа алычы тапа билмир. Фәһлә синифинин бир һиссәсини машын беләликлә артыг әһалијә, јә'ни капиталын өз-өзүнә артмасы үчүн даһа билаваситә лазым олмајән әһалијә чевирир вә фәһлә синифинин бу һиссәси, бир тәрәфдән, көһнә

гамияны* әвәз едир. Бу нөгтејин-нәзәр олса-олса Бирләшмиш Штатларын бә'зи јерләр һагғында тәтбиг олуна биләр. Әксинә: „Машындан надир һалларда ајрыча бир аламы әмәјини азалтмаг үчүн мүвәффагјәјәтлә истифадә едилмәси мүмкүндүр; машыныш гајрыл масына сәрф олунан вахт онун ишләдилмәси нәтичәсиндә гәнаәт едилә биләчәк вахтда артыг оларды. Машын јалныз о һалда һаггәтән фәјдалы тәтбиг олуна биләр ки, кениш мигјасда ишләдилсин, бир машын миңләрлә аламын ишнинә көмәк етсин. Буна көрә дә даһа чох әһалиси вә даһа чох ишсиз олан өлкәләрдә машын даһа чох тәтбиг олунур. Машынларын тәтбиг олунмасына сәбәб адам азлығы дејил, хејли аламы асандыгла ишә чәлб етмәјин мүмкүн олмасыдыр“ (*Piercy Ravenstone*. „Thoughts on the Funding System and its Effects“. London, 1824, p. 45).

^{196а)} {4-чү нәшрә гәјд. Бу, Алманияја да андир. Бизлә бөјүк әкинчилик олан јерләрдә, јә'ни хусусилә Шваргә бу әкинчилик XVI әсрдән башлајараг вә хусусан 1648-чү илдән сонра „Вауегнлеҗен“ [кондлийәрин торпагдан говуламасы] нәтичәсиндә мүмкүн олмушду, Ф. Е.}.

¹⁹⁷⁾ „Машынлар илә эмәк арасында дами рағабәт кедир“ (*„Ricardo*. „Principles of Political Economy“, 3rd ed. London, 1821, p. 479).

сәнәт вә мануфактура истеһсалынын машинлы истеһсала гаршы гүввәчә бәрәбәр олмајан мүбаризәсиндә мәһв олур, дикәр тәрәфдән дә, иш олан сәнәје сәһәләринә ахыб долур, эмәк базарыны һәддән артыг долдурур, буна көрә дә иш гүввәсинин гүјмәтини дәјериндән ашағы салыр. Дејирләр куја пауперләшдирилмиш фәһләләр үчүн бөјүк тәсәлли олмалыдыр ки, бир тәрәфдән, онларын изтираблары анчаг «мүвәггәти изтираблардыр» («a temporary inconvenience»), дикәр тәрәфдән исә, ахы машин бүтүн истеһсал сәһәләрини анчаг јаваш-јаваш ишғал едир, бу сәбәбдән дә онун мәһведичи тә'сиринин вүс'әти вә интенсивлији азалмыш олур. Бу тәсәллиләрин бири дикәрини батил едир. Машын мүјјән истеһсал сәһәсини тәдричлә әһәт етдикдә, өзүнүн рәғәбәт апардығы фәһлә тәбәгәләриндә даими бир диләнчи вәзијјәти төрәдир. Кечид сүр'әтли олдурда машиннын тә'сири күтләви вә кәскин характер дашыјыр. Үмум дүнјанын тарихи Инкилтәрәдә әл илә памбыг парча тохујанларын тәдричлә, он илләр боју давам едән вә нәһәјәт 1838-чи илдә ахыра чатан мәһви гәдәр дәһшәтли бир мәнзәрәнин шаһиди олмамышдыр. Онларын бир чоху ачындан өлмүш, бир чоху да узун мүддәт өз аиләләри илә бирликдә күндә 2½ пенс илә ачыначаглы һәјәт сүрмүшдүр¹⁹⁸⁾. Әксинә, Инкилтәрәнин памбыг парча машинлары Ост-Һиндә кәскин тә'сир көстәрмиш вә буранын кенерал-губернатору 1834—1835-чи илләрдә играр етмишди ки: «Тичарәт тарихиндә чәтин ки, бу фәлакәтин мисли тапыла. Һиндистан чөлләри памбыг парча тохучуларынын сүмүкләриндән ағаппаг ағарыр». Әлбәттә, мадам ки, һәмин тохучулар бу мүвәггәти һәјәтдән әл чәкиб кетмишләр, демәли, машиннын онлар үчүн төрәтдији изтираб да анчаг «мүвәггәти изтираб» олмушдур. Јакин машинларын «мүвәггәти» тә'сири даими тә'сир шәкли алып, чүнки машинлар кетдикчә јени-јени истеһсал даирәләрини ишғал едир. Беләликлә,

¹⁹⁸⁾ Јохсулар һаггындакы 1833-чү ил гәнуу вериләндә габг Инкилтәрәдә әл тохучулулу илә машин тохучулулу арасында рәғәбәт она көрә узанырты ки, минимумдан да ашығы дүшүмүш олан эмәк һаггына приход тәшкилатларынын һанәси әләвә олуурду. 1827-чи илдә мөһтәрәм кешини Тјернер чәнәблары Уилмслоуду, Чешир фабрик маһалында ректор лан. Мүһачирәт ишләри комитәсинин суаллары вә Тјернерин чаваблары, машинлар гаршы әл әмәјинин рәғәбәтинә нә сурәтлә көмәк едилдијини көстәрир. Суал: «Механики дәзкәһләр тәтбиғ едилмәси әл дәзкәһләрнын тәтбиғини сыхындрыб арадан чыхармамыштыр-ки?» Чаваб: «Шубһәсиз сыхышыдыр арадан чыхармышдыр, һәм дә әл илә ишләји тохучулар әкәр өз эмәк һаггларынын азалдылмасына разы ола билмәсәјдиләр, әл дәзкәһләрнын тәтбиғи инди һәнгигәдә мүшәһидә едилдијиндән даһа артыг бир ләрәчәдә сыхышыдырылыб арадан чыхарылмыш оларды». Суал: «Демәли, буна разылашыркан онлар өз күзәрәнлары үчүн кифәјәт етмәјәчәк гәдәр эмәк һаггы мүғабелиндә ишә кирир вә, приход тәшкилатларындан јардын алмагга өз күзәрән хәрчләринин кәсирини әдәмәк үмидиндә олуурлар?» Чаваб: «Бәли, әл дәзкәһи илә механики дәзкәһ арасында рәғәбәт фә'әл, јохсулар хөјринә верки сүјәсиндә давам етирилди». Демәли, машинларын тәтбиғ едилмәсинин рәһмәткешләрә вердији јалынз һәғәрәтли пауперизмлән вә ја мүһачирәтлән ибарәт олмушдур. Һөрмәтли вә бир ләрәчәјә гәдәр мүстәғли сәнәткәр олан бу аламлар һәғәрәтли һанә чәрәји илә јашаван диләсиз-ағызсыз сәфилләр вәзијјәтинә салынарлар. Бах, булар «мүвәггәти изтираб» адалырылан шей («A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation», London, 1834, p. 29).

капиталист истеҥсал үсулунда үмумијјәтлә эмәк шәртләринин вә эмәк мәһсулунун фәһләдән ајры салынмасы вә мүстәгиллик кәсб етмәси, машинлар мејдана кәлдикдә инкишаф едиб фәһләләр илә эмәк шәртләри вә эмәк мәһсулу арасында там бир әкслијә чеврилир¹⁹⁹⁾. Буна көрә, машин мејдана кәлдикдә илк дәфә фәһләдә эмәк васитәсинә гаршы кортәбин бир һиддәт ојаныр.

Эмәк васитәси фәһләни өлдүрүр Јени тәтбиг олуна бир машин ән'әнәви сәнәт вә ја мануфактура истеҥсалы илә рәгабәтә кирдији һалларда бу мүстәгим әкслик, әлбәттә, даһа ајдын тәзаһүр едир. Лакин ири сәнәјенин өз дахилиндә дә машинларын даим тәкмилләшдирилмәси вә автомат системинин инкишаф етдирилмәси ејни тәрздә тә'сир көстәрир.

«Машинларын тәкмилләшдирилмәсиндән мәгсәд һәмишә ондан ибарәтдир ки, истеҥсал силсиләсинин бу вә ја дикрәк бир һалгасында инсан апараты дәмбир апарат илә әвәз едиләрәк, фабрикдә әл әмәји азалдылсын вә ја истеҥсал процесси тәкмилләшдирилсин»²⁰⁰⁾. «Әввәлләр әл илә һәрәкәтә кәтирилән машинларын бухар вә ја су илә һәрәкәтә кәтирилмәсн һаллары һәр күн баш верир. Даим машинларда јени-јени, нисбәтән хырда тәкмилләшдириләр едилир, бундан мәгсәд һәрәкәт гүвәсинә гәнаәт етмәк, мәһсулу јахшылашдырмаг, ејни мүддәтдә даһа чоһ мәһсул истеҥсал етмәк, јахуд ушағы, гадыны вә ја кишини сыхышдырыб арадан чыхартмагдыр; бу тәкмилләшдирилмәләр илк бахышда о гәдәр әһәмијјәтли көрүнмәсә дә мүһүм нәтичәләр верир»²⁰¹⁾. «Һәмишә мүәјјән бир әмәлијјәт үчүн мәнһарәт вә чевиклик тәләб олулдугда чалышырлар ки, бу әмәлијјәт, чоһ маһир олан вә тез-тез һәр чүр интизамсызлыға мејл көстәрән фәһләнин мүмкүн гәдәр тез әлиндән алынсын вә, һәтта кичик бир ушағын да нәзарәт едә билдији гәдәр мүнтәзәм ишләјән хәусуси бир механизмә верилсин»²⁰²⁾. «Автомат системини шәраитиндә фәһләнин истеҥсалы кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә сыхыш-

¹⁹⁹⁾ «Өлкәнин халис кәлирини» (Јә'ни Рикардонун буралача изаф етдији кичи, иҥтисади нөгтеји-нәзәрән өз сәрвәтләри индләтнин сәрвәтинә бәрәбәр олан ләндлордалар илә капиталистләрин кәлирини) артыра билән сәбәбин өзү, ејни заманда әһали артыглыгы јарада биләр вә фәһләнин вәзијјәтини нисләшдирә биләр (Ricardo. «Principles of Political Economy», 3rd. ed. London, 1821, p. 469). «Механизми» һәр чүр тәкмилләшдирилмәсиндәки даним мәгсәд вә мејл фәһлән ондан ибарәтдир ки, инсан әмәји тамамилә арадан галдырылсын, јахуд да, јашлы киши фәһләләрини әмәји галын вә ушағы әмәји илә вә ја иҥтисады фәһләләрини әмәји гара фәһләләрини әмәји илә әвәз едиләрәк, инсан әмәјинин гүмәти азалдылсын» (Ure. [«Philosophy of Manufactures», p. 231]).

²⁰⁰⁾ «Reports of Insp. of Fact. 31st October 1856», 43.

²⁰¹⁾ «Reports etc. for 31st October 1856», p. 15.

²⁰²⁾ Ure. «Philosophy of Manufactures», p. 19. «Кәрпич заводларында тәтбиг едилән машинларын чоһ бөјүк фәјдасы ондан ибарәтдир ки, бу машинлар сәһибкарын иҥтисады фәһләләрдән асылы олмасын тамамилә арадан галдырыр» («Children's Employment Commission. 5th Report». London, 1866, p. 130». № 49).

2-чи нәшрә әләвә. Бөјүк Шимал дәмбир јолунда машин шө'бәсинин суперинтенданты ч-б А. Старрөк машинајырма (локомотив вә м. а. истеҥсалы) һаггында дејир: «Баһалы (expensive) инкилис фәһләләринә олан тәләб күндән-күнә азалыр. Тәкмилләшдирилмиши алаҥлар тәтбиг едилмәси сәјәсиндә истеҥсал артыр, бу алаҥләри илә даһа ашағы категоријялы фәһләләр (a low class of labour) идәрә едир... Кечинилә бухар машинданчи бүтүн ниссәләрини һөкмән иҥтисады фәһләләр истеҥсал едилдирләр. Ијиди һәмни ниссәләри јахшы алаҥлар васитәси илә кечиниләкниңдән аз иҥтисады фәһләләр истеҥсал едилдирләр... Алаҥ деһикдә мән, машинајырмада ишләдән машинлар нәзәрәт тутурам» («Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence», № 17 362 вә 17 863. London, 1867).

дырылыб арадан чыхарылыр»²⁰³). «Машынларын тэкмиллэшдирилмэси, мүүжэн нэгичэ элдэ етмэк үчүи тэлэб олунан јашлы фөһлөлэрин сајыны азалтмаға имкан вермәклә бәрабәр, инсан әмәјинин бир категоријасыны днкр категоријасы илә әвәз едир: чох ихтисаслылары аз ихтисаслылар илә, јашлылары ушаглар илә, кишиләри гадынлар илә әвәз едир. Бүтүи бу дә-јишикликләр әмәк һаггы сәвијәсинин даим галхыб-енмәсиә сәбәб олур»²⁰⁴). «Машын даим јашлылары фабриклән кәнар едир»²⁰⁵).

Иш күнүнүн гысалмасынын нәтичәси олараг машын системинин галибијјәтли јүрүшү, бу системин мүстәсна бир еластиклијә малик олдуғуну бизә нүмајиш етдирди; бу еластиклији о, әмәли тәчрүбә топланмасы нәтичәсиндә, һазыркы мигдарда механики васитәләрин мөвчуд олмасы вә техниканын даими тәрәггиси нәтичәсиндә кәсб етмишдир. Лакин 1860-чы илдә, Инкилтәрәнин памбыг парча сәнајеси ән јүксәк бир нөг-тәјә чатдығы заман ким күман едә биләрди ки, Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси кими бир стимул нәтичәсиндә сонраки үч илдә машынлар бу гәдәр сүр'әтлә тәкмилләшәчәк вә әл әмә-ји буна мүвафиг дәрәчәдә сыхшыдырылыб арадан чыхарыла-чагдыр? Бурада инкилис фабрик мүфәттишләринин бу мәсә-ләјә даир рәсми һесабатындан икнчә мисал кәстәрмәк кифајәтдир. Бир Манчестер фабрикләси дејир:

«75 карда машыны әвәзиә инди бизә аңчаг 12 машын лазым кәлир вә бунларын васитәси илә биз әввәлки гәдәр вә әввәлки кәјфијјәтдә, һәтта ондаи да јахшы мөһсул әллә едирик... Әмәк һаггына һәфтәдә 10 фунт стерлинг, памбығын туллантысында исә 10% гәнаәт едилир». Назик сап әјирән Манчестер фабрикләринин бириндә «һәрәкәти сүр'әтлән-дирмәк вә мүхтәлиф автоматик просесләр тәтбиғ етмәк васитәси илә бир шө'бәдә фәһлә һеј'әтинин дәрләдә бири, днкриндә исә јарыдан чоху кәнар едилмишдир, икинчи карда машыныны әвәз едән дарама машыны исә, кеч-мишдә дарама шө'бәсиндә чалышан әлләрин сајыны кәјли азалтмышдыр».

Башга бир әјирмә фабрики «әлләр» һесабына өз үмуми гәнаәтинин 10% олдуғуну кәстәрир. Манчестердәки әјирмә фабрикләринин саһибләри олан чәнаб Килморлар дејирләр:

«Бизим дарама шө'бәсиндә јени машынлар тәтбиғи сајәсиндә «әлләрә» вә әмәк һаггына гәнаәтин там үчдә бир олдуғуну зәни едирик... банкаброш шө'бәсиндә вә лент машынлары шө'бәсиндә хәрчләрә вә әлләрә едилән гәнаәт үчдә бир гәдәрлир; әјирмә шө'бәсиндә хәрч гәнаәти үчдә бир гә-дәрлир. Лакин бу һеч дә һамысы дејилдир: тохучунун әлиә кәлән иплији-миз јени машынлар тәтбиғи сајәсиндә о гәдәр јахшылашмышдыр ки, тохучу, әввәлки машын иплијидән тохунан парчадан даһа чох вә даһа јахшы пар-ча тохуја билир»²⁰⁶).

²⁰³) *Ure „Philosophy of Manufactures“*, p. 20.

²⁰⁴) *Женә орада*, сәһ. 321.

²⁰⁵) *Женә орада*, сәһ. 23.

²⁰⁶) *„Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“*, p. 108 sqq.

Фабрик мүфәттиши А. Редгрејв бу барәдә дејир:

«Истенсалын артмасы илә бәрәбәр фәһләләрин сајынын азалмасы чох сур'әтләнир; јун фабрикләриндә әлләрни сајы бу јахынларда јенә дә азалдылмаға башламыш вә һәлә дә давам етмәкдәдир; Рочдејл јахынлығында јашајан бир мәктәб муәллими бир нечә күн әввәл мәнә деди ки, мәктәбләрдә охујан гызларын хејли азалмасына сәбәб јалныз бөһранын тәзјиги дејилдир, бунун бир сәбәби дә јун фабрикләри машинларындакы дәјишикликләрдир ки, буну нәтичәсиндә, јарым күн ишләјән 70 фәһлә ишдән чыхарылмышдыр»²⁰⁷⁾.

Ашағыдакы чәдвәл¹⁴¹⁾, Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси сајәсиндә Инкилтәрәнин памбыг парча сәнәјәсиндәки механики тәкмилләшдирмәләрин вердији үмуми нәтичәни көс-тәрир:

Фабрикларин сајы

	1857-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уелс	2 046	2 715	2 405
Шотландија	152	163	131
Ирландија	12	9	13
Бирләшмиш краллыг	2 210	2 887	2 549

Бухар тохума дэзжаһларынын сајы

	1857-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уелс	275 590	368 125	344 719
Шотландија	21 624	30 110	31 864
Ирландија	1 633	1 757	2 746
Бирләшмиш краллыг	298 847	399 992	379 329

Ијләрин сајы

	1857-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уелс	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Шотландија	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Ирландија	150 512	119 944	124 240
Бирләшмиш краллыг	28 010 217	30 387 467	32 000 014

Ишләјән фәһләләрин сајы

	1857-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрә вә Уелс	341 170	407 598	357 052
Шотландија	34 698	41 237	39 809
Ирландија	3 345	2 734	4 203
Бирләшмиш краллыг	379 213	451 569	401 054

²⁰⁷⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, p. 109. Памбыг бөһраны заманы машинларын сур'әтлә тәкмилләшдиримәси никилис фабрикләринә, Америкада Вәтәндаш мүһарибәси гуртаран кими дунја базарыны тез бир заманда јенә парча илә долдурмаг никилис верди. Артыг 1866-чы илин сон 6 ајында, демәк олар, гәтијјән парча сатмаг

Демәли, 1861-чи илдән 1868-чи илгәдәр 338 памбыг парча фабрики јох олмушдур, јә'ни мәһсулдарлығы артан вә ириләшән машинлар әввәлкиндән аз мигдар капиталистин әлиндә чәмләнмишдир. Бухар тохума дэзкаһларының сајы 20 663 әдәд азалмышдыр; онларын мәһсулу исә ејни заманда артмышдыр; беләликлә, тәкмилләшмиш тохума дэзкаһы инди көһнә дэзкаһдан чох мәһсул верир. Нәһәјәт, ијләрин сајы 1 612 547 әдәд артмыш, ишләјән фәһләләрин сајы исә 50 505 нәфәр азалмышдыр. Демәли, машинларын сүр'әтлә вә дурмадан тәкмилләшмәси, памбыг бөһраны нәтичәсиндә фәһләләри боған «мүвәгәти» еһтијачы гүввәтләндирмиш вә сабитләшдирмишдир.

Лакин машин даим музду фәһләни «артыг» вәзијәтинә салмаға һазыр олан гүдрәтли бир рәгиб олуб галмыр. Капитал, машинын фәһләјә дүшмән бир гүввә олдуғуну тәнтәнә илә вә гәсдән е'лан едир вә бу гүввәдән истифадә едир. Машын капиталын һөкмранлығына гаршы фәһләләрин вахташыры һиддәтләнмәләрини, тә'тил вә саирәни јатыртмағ үчүн ән күчлү бир силаһа чеврилир²⁰⁸⁾. Гаскелин фикринчә, бухар машинны лап әввәлдән «инсан гүввәсинин» антагонисти олмушдур вә онун сәјәсиндә капиталистләр фәһләләрин кетдикчә артан тәләбләрини, јаранмағда олан фабрик системи үчүн бөһран тәһлүкәси доғуран бу тәләбләри һечә чыхара билмишләр²⁰⁹⁾. 1830-чу илдән бәри, фәһләләрин һиддәтләнмәләринә гаршы капиталын мәһз дөјүш силаһы оларағ мејдана кәлән бу кими ихтиралар һаггында бүтөв бир тарих јазмағ оларды. Биз һәр шејдән әввәл автоматик мүл-машыныны хатырладачағыг, чүнки бу машин автомат системиндән ибарәт олан јени бир дөвр ачмышдыр²¹⁰⁾.

Бухар чәкичинин ихтирачысы Несмит Тред-јунионлар һаггында тәһгигат апаран комиссија гаршысында вердији ифадәсиндә, машингајырма фәһләләринин 1851-чи илдәки бөјүк вә узун тә'тилине көрә машинларда өзүнүн нә кими тәкмилләшдирмә јаратдығына даир мә'лумат вериб демишди:

мүмкүн дејилди. Онда әмтәәләр консигнатсија гајласы илә Чинә вә Һиндистана көндәрилмәјә башланыр, бу исә, әлбәттә, базарын даһа артыг долмасына сәбәб олду. 1867-чи илин әввәләриндә фабрикләр өз ади үсулларына әл атыб, әмәк һаггыны 5% ашағы салдылар. Фәһләләр мугавимәт көстәрдилар вә—назари чәһәтдән тамамиллә доғру оларағ—билдириләр ки, јаранмыш вәзијәтдән чыхмағ үчүн јекәнә бир чарә аз, һәфтәдә 4 күн ишләмәкдир. Өзләрини сәнајенин сүканчысы алландыран чәнаблар узун мугавимәтдән сонра буил разы олмағ мәчбуријәтиндә галдылар, һәм дә бә'зи јерләрдә әмәк һаггы 5% азалдылды. башга јерләрдә исә дәјнишмәз галды.

²⁰⁸⁾ «Шүшә вә бутулка заводларында сәһибкарларла фәһләләр арасындакы мүнәсибәт мүтәмәди бир тә'тидилр». Буна көрә дә, әсас ишләрин машинла көрүлдүјү прәсләниш шүшә истәсалы сүр'әтлә инкишаф едир. Нүқасла бир фирма әввәлләр иләдә 350 000 фунт үфүрүлдүш шүшә истәсал етдији һалда, инди 3 000 500 фунт прәсләниш шүшә истәсал едир („Children's Employment Commission. 4th Report“, 1865, p. 262—263).

²⁰⁹⁾ Gaskell. „The Manufacturing Population of England“. London, 1833, p. 3—4.

²¹⁰⁾ Машынгајырма сәнајесиндә машинларын тәтбиғиндәки бә'зи чох мүһүм јенликләри, тә'тилини тә'сири алтында ч-б Ф'ерберн өз машингајырма фабрикндә тәтбиғ еттиди.

«Бизим мүасир техника тэкмиллэшдирмэлэrimизин характерик чәһәти автомат иш машинлары тәтбиг етмәкдән ибарәтдир. Машын фәһләси инди даһа өзү ишләмир, о анчаг гәшәнкчә ишләјән машина нәзәр јетирмәли олур ки, буну һәр бир јенијетмә едә билир. Јалныз өз мәһарәтинә күвәнән бүтүн фәһләләр зүмрәси инди арадан галдырылмишдыр. Кечмишдә мәнним мүәсснәмдә һәр механикә дөрд јенијетмә дүшүрдү. Бу јени механики тәк-милләшдирмәләр сәјәсиндә инди мән, јашлы киши фәһләләрнин сәјәни 1 500 нәфәрдән 750 нәфәрә сидирмишәм. Нәтичәдә мәнфәәтим хејли ар-мышдыр»¹⁴².

Читә рәнкли нахыш вуран фабрикләрдәки бир күлвуран машин һаггында Јур белә дејир:

«Нәһәјәт, капиталистләр бу дөзүлмәз көләликдән» (јә'ни фәһләләрлә бағланан мүгавиләләрдә өзләри үчүн ағыр сәјдыглары шәртләрдән) «хилас олмаға чалышараг, елмин наилијәтләринә әл атдылар вә чох кечмәдән өз гауни һүгүглары, јә'ни бәдәнни дикәр ә'заларына баш олмаг һүгүглары бәрпа олунду».

Әриши јапышганламаг ишиндә, билаваситә тә'тилин тә'сири алтында мејдана кәлән бир ихтира һаггында о белә дејир:

«Көһнә әмәк бөлкүсү истеһкамлары архасында өзләрини мәғлубедилмәз һесаб едән наразылар күруһу көрдү ки, онун чинаһларындан кечмишләр вә мүасир механика тактикасы шәраитиндә онун мүдафиә гурғулары кәрәк-сиз олмушдур. О, галибләрә итаәтлә бојун әјмәјә мәчбур олду».

Автоматик мүл-машынынын ихтира едилмәси һаггында о дејир:

«Бу машин сәнајә синифләри арасында јенидән асајиши бәрпа етмәли инди... Бу ихтира бизим ирәли сүрмүш олдуғумуз доктринаны сүбүт едиб көстәрир ки, капитал елми өзүнә хидмәт етмәјә вадар етмәклә гијәмчы ишләк әлләри даим итаәткар олмаға мәчбур едир»²¹¹).

Јурун әсәри 1835-чи илдә, демәли, фабрик системинин һәлә нисбәтән зәиф инкишаф етдији бир дөврдә мејдана кәлмиш олса да, о јалныз өзүнүн ачыг һәјәсызлығы чәһәтдән дејил, капиталист бейнинин мә'насыз зиддијәтләрини сәдәдилликлә ачыб сөјләмәк чәһәтдән дә индијәдәк фабрикин руһуну мүкәм-мәл ифадә едән бир әсәр олараг галмагдадыр. Мәсәлән, капи-талын пул илә әл алыб истифадә етдији елмин јардымы илә «гијәмчы ишләк әлләри даим итаәткар олмаға мәчбур етмәси» барәсиндәки «доктринасыны» ирәли сүрән бу адам һиддәтлә дејир ки,

«мүәјјән даирәләр механика-физика елмини тәгсирләндириб дејирләр ки, куја бу елм варлы капиталистләрин истибадына хидмәт едир вә јохсул синифләри әзмәк әләти вәзифәсини ифа едир».

²¹¹) *Ure. „Philosophy of Manufactures“, p. 367—370.*

Машынларын сүр'әтлә инкишаф етмәсинин фәһләләр үчүн нә гәдәр фәјдалы олдуғу һаггында курултулу бир вә'здән сонра фәһләләрә хәбәрдарлыгла дејир ки, онлар өз итаәтсизлији, тә'тилләри вә и. а. илә машинларын инкишафыны сүр'әтләндириләр. О дејир:

«Бу чүр зоракычасына гијамлар инсан бәсирәтсизлијинин ән мәнфур нөвүнү көстәрир, инсаны өз-өзүнүн чәллады едән бир бәсирәтсизлијн көстәрир».

Бир нечә сәтир јухарыда исә бунун әксинә олараг дејилир ки:

«Фәһләләрин јанлыш бахышларындан ирәли кәлән бу гызгыш тоггушмалар вә фасиләләр олмасајды, фабрик системи хејли чох сүр'әтлә вә әләгәдәр тәрәфләрин һамысы үчүн даһа артыг фәјдалы бир шәкилдә инкишаф едәрди». Сонра о јенә дә курулту илә дејир: «Бөјүк Британија фабрик маһалларынык әһалиси үчүн бир хошбәхтликир ки, механикадакы тәкмилләшдирмәләр анчаг тәдричлә давам едир». О дејир: «Әдаләтсиз олар машыплар тәгсирләндирилиб дејилсә ки, куја машынлар јашлы фәһләләрин әмәк һаггынын азалмасына сәбәб олур, зира онларын мүәјјән һиссәсини сыхышдырыб јерини тутур вә нәтичәдә фәһләләрин сајы әмәјә олан тәләбаты өтүр. һалбуки мә'лум олдуғу үзрә, машынлар ушаг әмәјинә олан тәләби артырыр, беләликлә дә онларын әмәк һаггыны јүксәлдир».

Лакин, фәһләләрә тәсәлли верән бу адам, дикәр тәрәфдән, ушагларын аз әмәк һаггы алмасыны мүдафиә едиб дејир ки, «бу һал валидејнләри өз ушагларыны чох кичик јашларындан фабрикә көндәрмәкдән чәкиндириләр». Онун бүтүн китабы, һәдд гојулмамыш иш күнүнү мәдһ етмәкдән ибарәтдир, ганунун 13 јашлы ушагларә күндә 12 саатдан артыг ишкәнчә вермәји гадаған етмәси исә, онун либерал гәлбиндә орта әсрләрин ән дәһшәтли заманларыны чанландырыр. Буна бахмајараг о, фабрик фәһләләрини аллаһ-тәәлаја шүкр-сәна етмәјә чагырыр, зира аллаһ-тәәла машынлар васитәси илә «онлара имкан верир ки, бош вахт тапыб өзләринә ахирәт үчүн дә бир күн ағласынлар»²¹²).

6. МАШЫНЛАРЫН СЫХЫШДЫРЫБ ИШДӘН ЧЫХАРТДЫҒЫ ФӘҲЛӘЛӘРИН ИШЛӘ ТӘ'МИН ОЛУНМАСЫ НӘЗӘРИЈӘСИ

Чемс Милл, Мак-Куллох, Торренс, Сениор, Чон Стүарт Милл кими бир сыра буржуа игтисадчылары иддиә едиләр ки, фәһләләри сыхышдырыб ишдән чыхаран бүтүн машынлар,

²¹²) Ure. „Philosophy of Manufactures“, p. 368, 7, 370, 280, 322, 321, 475.

Һәмишә вә лабүд олараг ејни заманда мұвафиг мигдар капитал да азад едир вә бу капитал, сыхышдырылыб ишдән чыхарылан һәмин фәһләләрә иш верир²¹³⁾.

Фәрз едәк ки, бир капиталист, мәсәлән, дивар кағызы ма-нуфактурасында 100 фәһлә ишләдир вә онларын һәрәси илдә 30 ф. ст. алыр. Демәли, капиталистин һәр ил дөвријјә бурахдығы дәјишән капитал 3 000 фунт стерлинг тәшкил едир. Ту-таг ки, капиталист фәһләләрин 50 нәфәрини ишдән чыхарыр, галан 50 нәфәрини исә, 1 500 фунт стерлингә алмыш олдуғу машинларда ишләдир. Садә олмаг үчүн биз бурада биналары, көмүрү вә и. а. кәнара гојуруг. Сонра фәрз едәк ки, бир илдә ишләдилән хам материалын дәјәри әввәлки кими 3 000 фунт стерлингдир²¹⁴⁾. Бу дәјишиклик нәтичәсиндә мүәјјән бир миг-дар капитал «азад олдуму?» Ишләр көһнә үсулла кедәндә, дөвријјә бурахылан 6 000 фунт стерлинг мәбләгин жарысы сабит капиталдан, жарысы да дәјишән капиталдан ибарәт иди. О инди 4 500 фунт стерлинглик сабит капиталдан (3 000 ф. стерлинги хам материал, 1 500 ф. стерлинги дә машинлар) вә 1 500 фунт стерлинглик дәјишән капиталдан ибарәтдир. Капи-талын дәјишән һиссәси, јәни чанлы иш гүввәсинә чеврилән һиссәси даһа бүтүн капиталын жарысыны дејил, анчаг $\frac{1}{4}$ һис-сәсини тәшкил едир. Бурада капитал азад олмаг дејил, елә бир формада бәнд олуб галыр ки, бу формада о даһа иш гүв-вәсинә мүбадилә едилмир, јәни дәјишән капитал сабит капи-тала чеврилер. Инди, башга шәртләр ејни олдуғда, 6.000 ф. стерлинглик капитал илә 50-дән артыг фәһлә ишләтмәк олмаз. Һәр дәфә машинлар тәкмилләшдирилдикдә, бу капитал илә ишләдилән фәһләләрин сајы кетдикчә азалыр. Әкәр јени тәт-биг едилән машинларын дәјәри онларын сыхышдырыб арадан чыхартдығы иш гүввәсинин вә әмәк аләтләринин дәјәриндән аздырса, мәсәлән, 1 500 ф. ст. әвәзинә анчаг 1 000 ф. стерлинг-дирсә, онда 1 000 ф. стерлинглик дәјишән капитал сабит капи-тала чевриләрди, јәни бәнд олуб галарды, 500 ф. стерлинглик капитал исә азад оларды. Иллик әмәк һаггынын әввәлки кими галдығы фәрз едилсә,—50 фәһлә ишдән чыхарылмыш олдуғу һалда,—бу капитал тәхминән 16 фәһлә вә һәтта 16-дан да аз фәһлә ишләдилмәси үчүн фонд тәшкил едәрди, чүнки бу 500 ф. стерлинги капиталла чевирмәк үчүн онун бир һиссәсини са-бит капиталла чевирмәк лазым кәләр вә, демәли, онун анчаг галан һиссәсини иш гүввәсинә чевирмәк олар.

²¹³⁾ Рикардо әввәлчә бу фикрә шәрик олмуш, лакин елмаә гәрәсиз олдуғу вә һәни-гәти севлији үчүн сонралар бу фикрдән әл чәкмишдир. Бах: *David Ricardo*. „Principles of Political Economy“, „Машинлар һаггында“, XXXI фәсил.

²¹⁴⁾ NB. Мәт јухарыда ады чәкилән иғтисадчыларын үслубуна тамамилә үјгүн олан мисәлләр кәтирирәм.

Лакин тутак ки, јени машинларын истехсалы эввэлкинден чох механикә иш вермиш олар; бу һал дивар кағызы фабрикинн күчәјә салынан фәһләләри үчүн иш тәмин едә биләрми? Ән јахшы һалларда машинларын һазырланмасы, онларын тәтбиги нәтичәсиндә сыхышдырылыб ишдән чыхарылан фәһләләрин сајындан аз фәһлә тәләб едәр. Эввәлләр кағыз фабрикиндә ишдән чыхарылан фәһләләрин анчаг әмәк һаггыны тәмсил едән 1 500 ф. ст. инди, машинлар шәклиндә: 1) машин гајырмаг үчүн лазым олан истехсал васитәләринин дәјәрини; 2) онлары һазырлајан механикләрин әмәк һаггыны; 3) онларын «саһибинә» чатан изафи дәјәри тәмсил едир. Сонра: елә ки, машин һазырланды, ону та мәнв олунчаја гәдәр тәзәләмәк лазым кәлмир. Демәли мүәјјән гәдәр әләвә механикин даими иш әлдә едә билмәси үчүн кәрәк дивар кағызы фабрикләри бир-биринин ардынча даим фәһләләри машинларла әвәз етсинләр.

Ады чәкилән мәддаһлар әслиндә һеч капиталын бу чүр азад олунмасыны нәзәрдә тутмурлар да. Онлар азад олунан фәһләләрин јашајыш васитәләрини нәзәрдә тутурлар. Инкар етмәк олмаз ки, мәсәлән, јухарыда кәстәрилән мисалда машинлар 50 нәфәр фәһләни кәнар едиб, бунунла да онлары «азад фәһлә» етмәкдән әләвә, ејни заманда 1 500 ф. ст. дәјәриндә јашајыш васитәләрини «азад» едир. Демәли, машинларын фәһләни јашајыш васитәләриндән азад етмәси кими ади вә мәлүм бир факт игтисадчыларын дилиндә о демәкдир ки, машинлар фәһлә үчүн јашајыш васитәләри азад едир, јәни бу јашајыш васитәләрини дөндәриб, фәһләни ишләдән капитала чевирир. Көрдүјүмүз кими, һәр шеј ифадә тәрзиндән асылыдыр. *Nominibus mollire licet mala*¹⁴³.

Бу нәзәријәјә кәрә 1 500 ф. стерлинг дәјәриндә олан јашајыш васитәләри, дивар кағызы фабрикиндән чыхарылан әлли фәһләнин әмәји илә өз дәјәрини артыран бир капитал иди. Бир һалда ки, әлли нәфәр фәһлә ишдән чыхарылып, демәли, бу капитал өз вәзифәсини итирмиш олур вә һәмин әлли нәфәр фәһлә тәрәфиндән јенә дә мәнсулдар шәкилдә истехлак олунмаға имкан верән јени бир «тәтбиголунма» тапынчаја гәдәр сакит ола билмир. Белә чыхыр ки, капитал илә фәһләләр тезкеч јенә бирләшмәлидирләр вә о заман иш тәмин олунмасы көз габағындадыр. Демәли, машинларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләрин изтираблары да бу дүнјанын сәрвәтләри кими фанидир.

1 500 ф. стерлинг мәбләғиндә јашајыш васитәләри һеч вахт, ишдән чыхарылан фәһләләрә бир капитал кими гаршы дурмамышдыр. Онлара бир капитал кими гаршы дуран мәбләғ инди машинлара чеврилмиш олан 1 500 ф. ст. иди. Јахындан диггәт

жетирдикдэ мэлум олур ки, бу 1 500 ф. ст. ишдэн чыхарылан 50 фәһләнин һәр ил истеһсал етдији дивар кағызынын анчаг, һәмин фәһләларин өз саһибкарлары тәрәфиндән онлара эмәк һағгы олараг верилән—натурал шәкилдә дејил, пул шәклиндә верилән һиссәсидир. 1 500 ф. стерлингә чеврилмиш олан бу дивар кағызларынын мүгабилиндә онлар ејни мәбләгдә јашајыш васитәләри алырдылар. Она көрә бу ахырынчылар онлар үчүн бир капитал дејил, әмтәә иди, онлар өвләри дә бу әмтәәнин мүгабилиндә муздлу фәһлә дејил, алычы идиләр. Машынлар онлары алғы васитәләриндән «азад» етдијинә көрә, онлар алычыдап дөнүб гејри-алычы олулар. Буна көрә дә мүвафиг әмтәәләрә олан тәләб азалыр. *Voilà tout* [вәссалам]. Әкәр тәләбин бу азалмасы мүгабилиндә һәлә башга бир јердә тәләб артыб онун кәсирини долдурмурса, онда әмтәәләрин базар гијмәти ашағы дүшүр. Гијмәтләрин бу чүр ашағы дүшмәси әкәр нисбәтән узун мүддәт вә хејли мигдарда давам етсә, онда һәмин әмтәәләрин истеһсалында ишләјән фәһләларин ишдән чыхарылмасы башланыр. Кечмишдә зәрури јашајыш васитәләри истеһсал едән капиталын бир һиссәси инди башга формада тәкрар истеһсал олуначагдыр. Базар гијмәтләри ашағы дүшдүкдә вә капитал өз јерини дәјишдирдикдә, зәрури јашајыш васитәләри истеһсалында ишләјән фәһләләр дә өз эмәк һағларынын бир һиссәсиндән «азад олунурлар». Беләликлә, машынын фәһләләри јашајыш васитәләриндән азад едиркән ејни заманда бу васитәләри һәмин фәһләләрә иш верән капитал чевирдијини сүбүт етмәк әвәзиндә чәнаб мәддаһ өзүнүн сынанымыш олан тәләб вә тәклиф ганунунун көмәји илә сүбүт етмәјә чалышыр, әксинә, машын һеч дә јалныз өзүнүн тәтбиг олундуғу саһәдә дејил, өзүнүн тәтбиг олунмадығы истеһсал саһәләриндә дә фәһләләри күчәјә төкүр.

Игтисади никбинлијин тәһриф етдији керчәк фактлар беләдир: машынын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләр е'малатханадан эмәк базарына кедир вә орада, капиталист истисмары үчүн јарарлы олан иш гүввәләринин сајыны артырыр. Биз једдинчи һиссәдә көрәчәјик ки, бурада машынларын тә'сири фәһлә синфи үчүн иш тә'мин олунмасы кими гәләмә верилдији һалда, һәгигәтдә бу тә'сир фәһлә синфи үчүн ән дәншәтли бир бәладыр. Бурада исә анчаг ону гејд едәк ки, бир сәнајә саһәсиндән чыхарылан фәһләләр, әлбәттә, башга бир саһәдә өвләринә иш ахтара биләрләр. Әкәр онлар иш тапыр, беләликлә дә, өвләри илә бирликдә азад едилмиш олан јашајыш васитәләри арасында әлагә јенидән бәрпа олунурса, бу һеч дә кечмишдә ишә гојулан вә инди машынлара чеврилмиш олан капиталын васитәси илә дејил, тәтбиг олунмаг саһәси ахтаран јени, әләвә капиталын васитәси илә баш верир. Һәтта

белә олмуш олса да, јенә онларын перспективләри бир һеч дәрәчәсиндәдир! Әмәк бөлкүсүнүн корладығы бу бичарәләрин өз көһнә фәалијјәт даирәләриндән кәнарда дәрәри о гәдәр аздыр ки, онлар јалһыз, даим һәдсиз долу олан бир нечә азмаашлы ашағы әмәк саһәсинә јол тапа билирләр²¹⁵⁾. Сонра, һәр бир сәнајә саһәси һәр ил јени адамлар ахыны чәзб едир вә бу ахын һәммин сәнајә саһәсинә мүнтәзәм әвәзетмә вә артма үчүн лазыми ишчиләр верир. Машынлар о вахта гәдәр мүәјјән сәнајә саһәсиндә ишләјән фәһләләрин бир һиссәсини азад едикдә исә, әвәзедичи ишчиләр дә јенидән тәгсим олунур вә башга әмәк саһәләринә кедирләр, башланғычда азад олунанларын чоһу исә, кечид дөврүндә сәфәләтә уграјыб мәһв олур.

Һеч бир шүбһә ола билмәз ки, машынларын фәһләни јашајыш васитәләриндән «азад етмәси» үчүн һеч дә машынларын өзү мәс'ул дејилдир. Машынлар өз тәтбиг едилдикләри саһәдә мәһсулу учузлашдырыр, артырыр вә башга сәнајә саһәләриндә истеһсал олунан јашајыш васитәләри күтләсинә илк заманлар тохунмур. Демәли, машынлар тәтбиг едиләндән сонра вә бундан габаг чәмијјәтин сәрәнчәмында, иллик мәһсулун хејли һиссәсинин ишләмәјәнләр тәрәфиндән исраф едилдији һәлә кәнара гојулса, азад олунмуш фәһләләр үчүн әввәлки гәдәр вә ја даһа артыг мигдарда јашајыш васитәләри мөвчуд олмушдур. Игтисади мөддәһлығын pointe-си [бәһанәси] дә мәһз бундан ибарәтдир! Машынларын капиталистчәсинә тәтбигиндән ајрылмаз олан зиддијјәт вә антагонизмләр јохдур, чүнки бунлары доғуран машынларын өзү дејил, машынларын капиталистчәсинә тәтбиг едилмәсидир! Бир һалда ки, машын өзлүјүндә иш вахтыны азалдыр, онун капиталистчәсинә тәтбиги исә иш күнүнү узадыр; бир һалда ки, машын өзлүјүндә әмәји јүнкүлләшдирир, онун капиталистчәсинә тәтбиги исә әмәјин интензивлијини артырыр; бир һалда ки, машын өзлүјүндә инсанын тәбиәти гүввәләри үзәриндә гәләбәси демәкдир, онун капиталистчәсинә тәтбиги нәтичәсиндә исә инсан тәбиәт гүввәләринин әсарәти алтына дүшүр; бир һалда ки, машын өзлүјүндә истеһсалчынын сәрвәтини артырыр, капиталистчәсинә тәтбиг олундуғда исә истеһсалчыны паупәрә дөндәрир вә и. а.—белә бир һалда буржуа игтисадчысы садәчә оларағ дејир ки, машынын өзлүјүндә нәзәрдән кечирилмәси там инан-

²¹⁵⁾ Бир нәфәр рикарлочу, Ж. Б. Сејин чәфәқијәтына гаршы мубаһисә едикән бу хүсулда дејир: „Иккишаф етмиш әмәк бөлкүсү шәрәнтиндә фәһләнин мәһарәти аңчағ онун иктисаслашмыш олдуғу хүсуси саһәдә ишә јарја биләр; фәһлә өзү бир нөв машындыр. Буна көрә тутуғушу кими бош-бош данышмағын. һәр шејдә өз сәвијјәсини ахтарыб тилмағ мејли вардыр демәјин һеч бир фәдәсы ола билмәз. Биз әтрафымызда бир нәзәр сәлсәғ көрәрик ки, онлар узун мүддәт өз сәвијјәләрини тала билмирләр, тапсалар да бу сәвијјә, процесини әввәлиндәки сәвијјәдән ашағы олур“ („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“. London, 1821, p. 72).

дырычы бир тэрэдэ сүбүт едир ки, бүтүн бу ашкар зиддијјэт-ләр анчаг мазмунсуз керчәклијин зафири көрүнүшүдүр. өзлүјүндө исә, бу сәбәбдән нәзәријјадә дә бунлар әсла мөвчүд дејилдир. Беләликлә, буржуа игтисадчысы өзүнү даһа һәр чүр баш сындырмаг лүзумундан гуртарыр, бундан да әлавә о өз әлејһдарларына белә бир чәфәнкијаты иснад верир ки, куја о, машынын капиталистчәсинә тәтбиг олунмасына гаршы дејил, машынын өзүнә гаршы мүбаризә апарыр.

Әлбәттә, буржуа игтисадчысы бурада мүвәггәти дилхор-луглар баш вердијини һеч дә инкар етмир; лакин, мә'лум ол-дуғу үзрә, һәр медалын өз тәрс үзү дә олур! Машындан капи-талист үсулу илә дејил, башга бир үсул илә истифадә едилә биләчәји буржуа игтисадчысы үчүн ағлакәлмәз бир шејдир. Демәли, онун нәзәриндә фәһләнин машын васитәси илә истис-мар едилмәси илә фәһләнин машыны истисмар етмәси ејни шејдир. Буна көрә дә, машынларын капиталист үсулу илә тәт-биг едилмәсинин һәгигәтдә нә олдуғуну ачыб көстәрәнләр, үмумијјәтлә машынларын тәтбигини истәмәјәнләр имиш, ич-тимаи тәрәггинин дүшмәни имиш!²¹⁶⁾ Бу лап мәшһур гулдур Билл Сајксын сөзләринә бәнзәјир: «Чәнаб һакимләр, доғру-дур, бу тачирләрин башы кәсилмишдир. Лакин буна мүгәсир мән дејиләм, бычагдыр. Олмаја, белә мүвәггәти дилхорлуглар үзүндән биз бычаг ишләдилмәсини гадаған едәчәјик? Бир јах-шычә дүшүнүн! Бычаг олмаса, әкинчилик вә сәнәткарлык нечә олар? Бычаг чәрраһлыгдә инсаны өлүмдән хилас етмирми, анатомун әлиндә бычаг елм әләти дејилдирми? Бундан башга, бычаг кеф мәчлисиндә инсанын кәрәкли бир көмәкчиси дејил-дирми? Бычағы мәһв етсәниз, бизи керижә, ән гәдим барбар-лык дөврүнә гајтармыш оларсыныз»^{216 а)}.

Машынлар өз тәтбиг едилдикләри әмәк саһәләриндән фәһ-ләләри лабүд сурәтдә сыхышдырыб чыхартсалар да, башга әмәк саһәләриндә иши чоһалда биләрләр. Лакин бу тә'сирин иш тә'мин етмәк нәзәријјәси дејилән шејә гәтијјән дәхли јох-дур. Һәр бир машын мәһсулу, мәсәлән машында тохунан бир **аршын парча, бу машынын сыхышдырыб арадан чыхартдығы јекчинс әл әмаји мәһсулундан учуз олдуғуна көрә, бурадан белә бир мүтләг ганун алыныр: әкәр машын үсулу илә истеһ-**

²¹⁶⁾ Бу ловга кретинизмин маһир устазарындан бири дә Мак-Куллохдур. Бу адам 8 Јапында ушагла мәхсус гејри-таби бир сәдәдиликлә дејир: „Фәһләнин ихтисасына кетдикчә даһа чоһ артырыб ону әввалки гәдәр вә ја әввалкиндән аз әмәк сәрф етмәклә кетдикчә даһа чоһ мәһсул истеһсал едә биләчәји дәрәчәјә чатдырмаг фәјдалидырса, фәһ-ләнин бу нәтичәни әдлә етмәсинә даһа јахшы көмәк едән машынлардан истифадә етмәси кәрәк бундан аз фәјдалы олмасын“ (*Mac-Culloch*. „Principles of Political Economy“. Edinburgh. 1830, p. 166).

^{216 а)} „Әјирмә машынынын ихтирачысы Һиндистаны вар-јохдан чыхартды, лакин бу тизер о гәдәр дә мүтәәссир етмир“ (*A. Thiers*. „De la Propriété“. [Paris, 1848, p. 275]). 4-6 тизер бурада әјирмә машыныны механики тохума дәзкәли илә гарышдырыр, лакин бу бизи о гәдәр дә мүтәәссир етмир“.

сал олунаан эмтээлэрин үмүми мигдары, бунларын сыхышдырыб арадан чыхартдыгы сэнэт вэ ја мануфактура эмтээлэринин үмүми мигдарына бэрабэр галырса, онда сэрф едилэн эмэјин үмүми мигдары азалмыш олур. Эмэк васитэлэринин, — машинларын, көмүр вэ саирэнин, — өзүнүн истехсалы илэ эла гэдэр олараг артыг сэрф едилэн эмэјин мигдары, машинларын тэтбиги нэтичэсиндэ гэнаэт едилэн эмэјин мигдарындан аз олмалыдыр. Јохса машинла истехсал едилэн мэхсул эл илэ истехсал едилэн мэхсулдан учуз олмазды, бэлкэ баһа оларды. Лакин эввэлкинден аз мигдар фэһлэнин машинла истехсал етдији эмтээлэрин үмүми күтлэси нэинки дәјишмэз галыр, һэтта, эксинэ, онларын сыхышдырыб арадан чыхартдыгы сэнэт эмтээлэринин үмүми күтлэсинден чоһ-чоһ артыг олур. Фэрз едэк ки, машинла һазырланмыш 400 000 аршын парчаны истехсал едэн фэһлэлэрин сајы эл илэ һазырланмыш 100 000 аршын парчаны истехсал едэн фэһлэлэрин сајындан аздыр. Дөрд гат артыг мэхсулда олан хам материал да дөрд гат артыгдыр. Демэли, хам материал истехсалы дөрд гат артмалыдыр. Сэрф олунмуш эмэк васитэлэринэ, — мэхсэлэн бина, көмүр, машин вэ саирэја, — кэлинчэ, бунларын истехсалы үчүн лазым олан элава эмэјин артмасынын һэдлэри, фэһлэлэрин сајы ејни олмагала машинда истехсал едилэн мэхсулун мигдары илэ эл илэ истехсал едилэн мэхсулун мигдары арасындакы фэрг нисбэтиндэ дәјишилир.

Буна көрэ сэнајенин бир саһэсиндэ машинлы истехсал кешислэндикдэ, биринчи нөвбэдэ, һэмин саһэја онун истехсал васитэлэрини верэн башга саһэлэрин истехсалы да артыр. Ишлэјэн фэһлэ күтлэсинин бу сэбэбдэн нэ гэдэр артмасы, иш күнүнүн мэхлүм узунлуғу вэ эмэјин мэхлүм интенсивлији шэраитиндэ тэтбиг олунаан капиталларын тэркибиндэн, јаһни онларын сабит вэ дәјишэн тэркиб һиссэлэри арасындакы нисбэтдэн асылыдыр. Бу нисбэтин өзү дә, һэмин сэнаје саһэсини машинларын артыг нэ дэрэчэдэ эһатэ етмиш олдуғундан вэ ја эһатэ етмэкдэ олмасындан асылы олараг хејли дәјишилир. Инкилтэрэдэ машин тэтбиги инкишаф етдикчэ, көмүр вэ филиз мэхдэнлэриндэ ишлэмэја мэхкум олан фэһлэлэрин сајы олдугча артмышдыр, һэрчэнд ахырынчы он иллэр эрзиндэ мэхдэн ишиндэ јени машинларын тэтбиги бу артманы лэнкитмэкдэ дир²¹⁷⁾. Машын илэ бирликдэ јени нөв фэһлэ — машин истех-

²¹⁷⁾ 1861-чи ил сијаһысынын пердији мэхлүматэ көрө (II чилд, Лондон 1863) Инкилтэра лэ Уелс көмүр мэхдэнлэриндэ ишлэјэн фэһлэлэрин сајы 246 613 нэфэр, о чүмүлэдэн 20 јилшидан ашагы 73 546 нэфэр вэ 20 јашындан јухары 173 067 нэфэр олмушдур. 20 јашындан ашагы оланларын 835 нэфэри 5—10 јашында, 30 701 нэфэри 10—15 јашында, 42 010 нэфэри ниса 15—19 јашында ашагы оланлардыр. Дэмпр, мис, гургушун, галај вэ с. мэхдэнлэриндэ ишлэјэнлэр 319 222 нэфэрдыр.

сал едэн фәһлә дэ междана кәлир. Артыг биз билирик ки, машинлы истеһсал бу истеһсал саһәсини дэ кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә эһатә етмәкдәдир²¹⁸⁾. Сонра, хам материала кәлдикдә²¹⁹⁾, шубһәсиздир ки, мәсәлән, ипликајирмә сәнајесинин чошгун инкишафы Бирләшмиш Штатларда памбыг бечәрилмәсини, бунунла бирликдә исә Африка гул алверини бөјүк бир сүр'әтлә ирәлиләтмәкдән башга, зәнчи төрәтмәји сәрһәдәки гулдарлыг штатлары дејилән штатлар үчүн әсас пешә етди. 1790-чы илдә, илк дәфә Бирләшмиш Штатларда гуллар сијаһыја алындыгы заман онларын сајы 697 000 нәфәр иди, 1861-чи илдә исә тәхминән дөрд милјона чатмышды. Дикәр төрәфдән о да ејни дәрәчә доғрудур ки, механики јун фабрикләринин чошгун инкишафы илә бәрәбәр әкин јерләринин кетдикчә даһа кениш мигјасда гојун отлагарына чеврилмәси, кәнд тәсәррүфат фәһләләринин күтләви сурәтдә говулмасына вә «артыг» фәһлә һалына дүшмәсинә сәбәб олду. Ирландијада бу просес һәлә индијә гәдәр давам етмәкдәдир,—Ирландијанын 1845-чи илдән сонра тәхминән јарыбајары азалмыш олан эһалиси азалдылыб бу өлкәдәки лендлордларын вә чәнаб инкилис јун фабрикчиләринин тәләбатына там ујғун бир мигдара ендирилир.

Әкәр машин, әмәк чисминин өз гәти формасына дүшәнә гәдәр кечмәли олдуғу илк пилләләри вә ја ара пилләләри эһатә едирсә, онда әмәк материалына тәләб артмагла бәрәбәр, һәлә јенә дэ сәнәт вә ја мануфактура үсулу илә ишләјән вә машин фабрикаты ишләдән әмәк саһәләриндә әмәјә олан тәләб дэ артыр. Мәсәлән, машинда иплик әјириләндә о гәдәр учуз вә о гәдәр бол иплик верилрди ки, әл илә ишләјән тохучулар әсла мәсрәфи артырмадан, илк заманлар бүтүн иш күнүнү ишләјә билирдиләр. Беләликлә онларын кәлири артмышды²²⁰⁾. Бу сәбәбдән дэ фәһләләр ахышыб памбыг парча сәнајесинә кәлирдиләр, та о вахта гәдәр ки, нәһајәт Инкилтәрәдә машинларын—ченни, ватер-машын вә мүл-машын—тәт-биги нәтичәсиндә мејдана кәлмиш олан 800 000 тохучу, бухар

²¹⁸⁾ 1861-чи илдә Инкилтәрәдә вә Уелслә машин истеһсалында 60 907 нәфәр чалышырды; бураја Фабрикчиләр, онларын приказчикләри вә и. а. ditto [һабелә] бу саһәдәки бүтүн агентләр вә таһирләр дә дахилдир; нисбәтән хырда машин, мәсәлән тикиш машинлары вә и. а. истеһсал едәнләр, һабелә иш машинлары үчүн аләтләр, мәсәлән иј вә с. истеһсал едәнләр исә бураја дахил дејилдиләр. Бүтүн мүлкү мүнһәдисләрин сајы 3 329 нәфәр иди.

²¹⁹⁾ Дәмир әт мүнһүм хам материалларын бири олдуғу үчүн бурада гејд етмәк ләзимдир ки, 1861-чи илдә Инкилтәрәдә вә Уелслә 125 771 нәфәр ләмиргәјирин пар иди; бунларын 123 430 нәфәри киши вә 2 341 нәфәри гадын иди. Кишиләрин 30 810 нәфәри 20 јашыннан кичик, 92 620 нәфәри 20 јашыннан бөјүк иди.

²²⁰⁾ «4 нәфәр» (памбыг парча тохујан) «јашлы адамдан вә ики нәфәр макарачы ушагдан ибарәт бир аилә, кечән әсрин ахырларында вә бу әсрин әввәлләриндә, иш күнү 10 саат олмагла һәфтәлә 4 ф. ст. газанырды; иш чох тә'чили оландә даһа чох газана билдирдиләр... Кечминдә онлар иплик тәһлифи азлыгындан даим корлуғ чәхирдиләр» (Gaskell, ситәт кәтирилән әсәр, сәһ. 25—27).

тохума дэзжаһынын зэрбәси алтында мәнв едилди. Машынлы үсулу илә бол палтарлыг парча истехсал едилдикдә, киши вә гадын дәрзиләринин, алт палтар тикәнләрин вә башгаларынын дә сајы ејнилә артыр вә бу һал тикиш машыны мејдана кәләнә гәдәр давам едир.

Нисбәтән аз мигдар фәһлә ишләмәклә машынлы истехсалын вердији хам материал, жарымфабрикат, иш аләтләри вә и. а. күтләсинин артмасына мұвафиг олараг, бу хам материал вә жарымфабрикатын е'малы бир чох жарыновләрә бөлүнүр, бу сәбәбдән дә ичтимаи истехсал саһәләринин чүрбәчүрлүјү даһа чох артыр. Машынлы истехсал ичтимаи әмәк бөлкүсүнү мануфактурадакындан мұгајисәедилмәз дәрәчәдә чох ирәлиләдир, чүнки машынлы истехсал өзүнүн әһатә етдији сәнаје саһәләринин мәнсулдар гүввәсини мұгајисәедилмәз дәрәчәдә артырыр.

Машын тәтбигинин ән јахын нәтичәси ондан ибарәтдир ки, машынлар изафи дәјәри, бунунла да бирликдә ону тәчәссүм етдирән мәнсул күтләсини артырыр; демәли, бу нәтичә ондан ибарәтдир ки, машынлар, капиталист синфинин вә онун голганадынын истехлак етдији субстансијаны артырмагла бирликдә бу ичтимаи тәбәгәләрин өзләрини дә артырыр. Бу тәбәгәләрин сәрвәтинин артмасы вә зәрури јашајыш васитәләри истехсал етмәк үчүн лазым олан фәһләләрин сајынын даим нисбәтән азалмасы, дәбдәбә шејләринә јени тәләбат доғурмагла бәрәбәр бу тәләбаты өдәмәк үчүн јени васитәләр дә доғурур. Ичтимаи мәнсулун кетдикчә даһа чох һиссәси изафи мәнсула чеврилир вә изафи мәнсулун кет-кәдә даһа чох һиссәси кетдикчә даһа инчә вә даһа чүрбәчүр формаларда тәкрар истехсал олунуб истехлак едилди. Башга сөзлә дејилсә: дәбдәбә шејләринин истехсалы артыр²²¹⁾. Мәнсулларын кетдикчә даһа инчә вә даһа чүрбәчүр шәкил алмасынын бир сәбәби дә, ири сәнајенин дүнја базарында јаратдыгы јени шәраитдир. Иш јалнынз онда дејилдир ки, харичдә һазырланмыш истехлак шејләринин чох мигдары вәтән мәнсулларына мұбадилә олунур, иш һабелә ондадыр ки, кетдикчә вәтән сәнајесинә харичдә һазырланмыш вә истехсал васитәләри кими ишләдилән даһа чох хам материал, ингредијент, жарымфабрикат вә и. а. күтләси дахил олур. Дүнја базарындакы бу мұнасибәтләрин инкишафы илә јанашы олараг, нәглијјат сәнајесиндә әмәјә олан тәләб артыр вә бу сәнаје бир чох јени жарыновләрә бөлүнүр²²²⁾.

²²¹⁾ Ф. Енкелс өзүнүн „Инкләтәрәдә фәһлә синфини вәзијәти“ әсәриндә көстәрир ки, мәнз бу дәбдәбә шејләринин истехсал еләнләрин чох һиссәси ачынамаглы вәзијәтдәдир. Бунун бир чох јени субутларыны биз, Ушаг әмәјн шәраитин јохлајан комиссијанын һесабатында тапырыг.

²²²⁾ 1861-чи илдә Инкләтәрәнин вә Уелсин тичарәт доһнамасында 94 665 дәннәчи инкләјирди.

Фәһлэләрин сајы нисби азалдығы һалда истеһсал васитәләринин вә јашајыш васитәләринин артмасы, өз мәһсулунун,—мәсәлән, канал, док, тунел, көрпү вә саирәнин,—анчаг нисбәтән узаг кәләчәкдә бәһрә верән истеһсал саһәләриндә әмәјин кеңишләнмәсинә тәкан верир. Билаваситә машинлы истеһсал әсасында, ја да она мүвафиг үмуми сәнајә чеврилиши әсасында тамамилә јени истеһсал саһәләри вә, демәли, јени әмәк даирәләри мејдана кәлир. Лакин бунларын үмуми истеһсалдакы хүсуси чәкисини һәтта ән чох инкишаф етмиш өлкәләрдә дә әһәмијјәтли һесаб етмәк олмаз. Бунларда ишләјән фәһлэләрин сајы, ән кобуд әл әмәјинә тәләбатын нә дәрәчәдә тәкрат олунмасына мүтабиг сурәтдә артыр. Инди газ заводларыны, телеграфияны, фотографияны, параход вә дәмирјол ишләрини һәмин гәбил сәнајенин башлыча саһәләриндән һесаб етмәк олар. 1861-чи ил сијаһысынын (Инкилтәрә вә Уелс үчүн) мәлүматына көрә газ сәнајесиндә (газ заводлары, механики апаратлар истеһсалы, газ компанијаларынын агентләри вә и. а.) 15 211 нәфәр, телеграфияда 2 399 нәфәр, фотографияда 2 366 нәфәр, кәмичиликдә 3 570 нәфәр вә дәмир јолларда 70 599 нәфәр ишләјир, о чүмләдән аз-чох даими ишләјән 28 000 нәфәр «ихтисассыз» јергазанлар, инзибати вә тичарәт ишчиси вардыр. Демәли, бу беш јени сәнајә саһәләриндә ишләјәнләрин үмуми сајы 94 145 нәфәрдир.

Нәһәјәт, ири сәнаједә мәһсулдар гүввәнин сон дәрәчә јүксәлмәси вә бунунла јанашы бүтүн дикәр сәнајә саһәләриндә иш гүввәси истисмарынын интенсив вә екстенсив артмасы, фәһлә синфинин кетдикчә даһа чох һиссәсини гејри-мәһсулдар ишләтмәжә, беләликлә дә «ев гуллуғчулары синфи» ады илә, мәсәлән: нөкәр, кәниз, лакеј вә и. а. кими гәдим ев кәләләрини кетдикчә даһа кеңиш даирәдә тәкрат истеһсал етмәжә имкан верир. 1861-чи ил сијаһысынын вердији мәлүмата көрә Инкилтәрәнин вә Уелсин бүтүн әһалиси 20 066 224 нәфәр олмушдур, бунларын 9 776 259 нәфәри киши, 10 289 965 нәфәри гадындыр. Бу рәгәмдән гочалыға көрә, јахуд јаш азлығына көрә әмәк габилитәти олмајанлар, һабелә бүтүн «гејри-мәһсулдар» гадынлар, јенијетмәләр вә ушаглар, сонра да һөкүмәт, кешишләр, јуристләр, гошун вә и. а. кими «идеоложи» тәбәгәләр; даһа сонра, јалныз торпаг рентасы, фаиз вә и. а. шәклиндә өзкә әмәјини истеһлак етмәклә мәшғул оланлар; нәһәјәт пауперләр, сәфилләр, чәниләр вә и. а. чыхылса, истеһсалатда, тичарәтдә, малијјә саһәсиндә вә саирәдә мүәјјән шәкилдә иштирак едән бүтүн капиталистләр дә дахил олмаглы, мүхтәлиф јашларда олан там 8 милјон киши вә гадын галыр. Һәмин 8 милјон бунлардан ибарәтдир:

Кәнд тәсәррүфат фәһләләри (о чүмләдән чо- банлар вә фермерләрин сахладылары оғ- лан вә гыз муздулар)	1 098 261 нәфәр
Памбыг, јун, камвол, кәтан, кәндир, ипәк вә чут мәмулаты фабрикләриндә, һабелә ме- ханики тохума вә кружева истеһсалында ишләјән бүтүн шәхсләр	642 607 ²¹³⁾ »
Көмүр шахталарында вә филиз мәдәнләриндә ишләјән бүтүн шәхсләр	565 835
Бүтүн металлуркија заводларында (домна со- балары, прокат мүәссисәләри вә и. а.) вә чүрбәчүр метал мануфактураларында иш- ләјәнләр	396 998 ²²⁴⁾ »
Ев гуллуғчулары синфи	1 208 648 ²²⁵⁾ »

Әкәр бүтүн тохучу фабрикләриндә ишләјәнләрин сајына көмүр шахталарында вә филиз мәдәнләриндә ишләјәнләри артырсаг 1 208 442 нәфәр аларыг; биринчиләрин сајына бүтүн метал заводлары вә мануфактураларынын ишчиләрини артырдыгда исә 1 039 605 нәфәр аларыг—һәр ики һалда онларын сајы мүәсир ев көләләринин сајындан аздыр. Будур машынларын капиталистчәсинә истисмар олунмасынын көзәл нәтичәси!

7. МАШЫНЛЫ ИСТЕҢСАЛЫН ИНҚИШАФЫ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАҢ ФӘҢЛӘЛӘРИН ИТӘЛӘНМӘСИ ВӘ ЧӘЗБ ОЛУНМАСЫ. ПАМБЫҢ ПАРЧА СӘНАЈЕСИНДӘ БӨҢРАНЛАР

Ағлы башында олан бүтүн сијаси игтисад нүмајәндәләри е'тираф едилрәр ки, јени бир машын тәтбиг едилдикдә, көһнә сәнаје вә мануфактураларын ән әввәл һансылары илә рәгабәтә кирирсә, бунларын фәһләләринә бир таун кими тә'сир кәстәрир. Бу игтисадчыларын демәк олар һамысы фабрик фәһләсинин көләлијинә ағлајыр. Лакин онларын һамысынын ирәли сүрдүјү башлыча дәлил нәдән ибарәтдир? Бу дәлил ондан ибарәтдир ки, машынларын тәтбиг едилмәјә башланмасы вә ишти-

²²³⁾ О чүмләтән 13 јашындан јухары кишиләр анчаг 177 596.

²²⁴⁾ О чүмләтән галыңлар 30 561 нәфәр.

²²⁵⁾ О чүмләтән кишиләр 137 447 нәфәр. Бу 1 208 648 рәгәзиннән, хусуси шәхсләрин евиндә ишләмәјәнләрин һамысы чыхылмышдыр.

2-чи кәшрә алағ. 1861-чи илдән 1870-чи иләдәк киши ев гуллуғчуларынын сајы демәк олар ки, икигәт артымышдыр. Онларын сајы 267 671 нәфәрә чатмышдыр. 1847-чи илдә (аристократ овлағларында) 2 694 горугчу вар иди, 1869-чу илдә исә 4 921.—Лондонда хыраа буржуалара гуллуғ сдән кәч гызлара халг арасында „Little slaveys“, балача гуя дәјирләр.

рак етмәси дөврүндәки бүтүн фәлакәтләрдән сонра, машинлар сон нәтичәдә эмәк гулларынын сајыны азалтмағ' дејил, артыры! Бәли, сјајси игтисад бир ијрәнч теоремдән,—капиталист истеһсал үсулунун әбәдилијинә вә тәбии зәруратинә инанан һәр бир «инсанијәтпәрвәр» үчүн ијрәнч олан белә бир теоремдир,—зөвг алырлар ки, бу теоремә әсасән һәтта машинлы истеһсал үзәриндә гурулмуш бир фабрик дә мүәјјән жүксәлиш дөврүндән сонра, чох вә ја аз узун сүрән «кечид дөврү» гуртардыгдан сонра, өзүнүн ибтидада күчәјә атдығындан даһа чох фәһләни изтираблар ичиндә боғмаға башлајыр!²²⁶⁾

Доғрудур, бә'зи тимсаллар—мәсәлән, Инкилтәрәнин камвол вә ипәк фабрикләринин тимсалы—көстәрир ки, инкишафын мүәјјән пилләсиндә фабрик сәнәјеси саһәләринин сон дәрәчә кенишләнмәси илә бәрәбәр, ишләјән фәһләләрин сајы һәм нисби мә'нада, һәм дә мүтләг мә'нада азала билир. 1860-чы илдә парламентин сәрәнчамы илә Бирләшмиш краллығын бүтүн фабрикләриндә хүсуси сјаһы апарылдығы заман Ланкашир, Чешир вә Јоркшир фабрик маһалларынын фабрик мүфәттиши Р Беккерә тапшырылан һиссәсиндә 652 фабрик вар иди; бунларын 570-индә 85 622 бухар тохума дэзкаһы, 6 819 146 иј (ешмә ијләриндән башга), бухар машинларында 27 439 ат гүввәси, су чархларында 1 390 ат гүввәси олмагла һәмин фабрикләрдә 94 119 адам ишләјирди. 1865-чи илдә исә, әксинә, һәмин фабрикләрдә: 95 163 тохума дэзкаһы, 7 025 031 иј, бухар машинларында 28 925 ат гүввәси, су чархларында 1 445 ат гүввәси, 88 913 ишчи вар иди. Демәли, 1860-чы илдән 1865-чи илә гәдәр бу фабрикләрдә бухар тохума дэзкаһлары 11%, ијләр 3%, бухар машинларындакы ат гүввәси 5% артмыш, ишләјәнләрин сајы исә ејни дөврдә 5,5% азалмышдыр²²⁷⁾. 1852-чи ил илә 1862-чи ил арасында Инкилтәрәнин јун сәнәјеси хејли

²²⁶⁾ Әксинә. Ганилин фикринчә машинлы истеһсалын сон нәтичәси ондан ибарәтдир ки, эмәк гулларынын сајы мүтләг мә'нада азалыр, сонра да миглары артымыш олан *gens bonnets* [„мө'тәбәр адамлар“] һәмин гулларын һесабына јејиб-ичир вә өзләринин „perfectible“ *perfectible* сиини [„тәкмилләшмәјә габил олан та'милләшмә гәбилдјәләрини“] инкишаф етдирирләр. Ганил истеһсалын һәрәт хәттин чох пис анлајырса да, һәр һалда һиссәлир ки, машиннын тәбиг олунамасы ипәләјән фәһләләри паупер дөвләзирисә вә машинлар инкишаф етдикдә онларын әввалчә мәһв етдијиндән артыг миглардә эмәк гуллары төрәдилрә, демәли машин чох мәшум шејдир. Ганилин нөгтеји-нәзәринин сарсағдығыны ачығ онун өз сөзләри илә ифадә етмәк олар; о дејир: „истеһсал вә истеһлак етмәјә мәһкум олан синифләр сајча азалыр, әмәји идарә едән, бүтүн халғын өзијјәтини јүнкүлләшдирән, она тәғәлли вә маариф верән... вә эмәк хәрчләринин азалмасы, мәйсүлун болашмасы, истеһлак шејләрини үзулләмасы нәтичәсинин бүтүн нә'мәтләрини мәнимсәјәј синифләр исә артыр. Бу чәһәтлән бәшәријәт инсан дүһасынын јарадычылығы зирвәсән галхыр, динин дәрин сирләринә вағиғ олур, инсаны бәд әмәлдән сакләјән әхлағ принсипләри“ („бүтүн нә'мәтләри мәнимсәмәк“ вә н. а. принсипләрини) „јарадыр, азаддығы“ (истеһсал етмәјә мәһкум олан синифләрин“ азалдығыны?) „вә һөкмиранлығы, итләт вә адаләти, бөрә вә инсанијәти мүдәфә едән ганунар јарадыр“. Бу чәфәнкијат ашағыдакы китабдадыр: *Ch. Ganilh. Des Systèmes d'Economie Politique etc.*, 2ème éd. Paris, 1821, t. I, p. 224. Мүғәјсә ет. јенә орада сәһ. 212.

²²⁷⁾ *Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865*, p. 58 sq. Лактин ејни заманда, чохалан фәһләләри ишләтмәк үчүн мадан бәзис—11 625 бухар тохума дэзкаһына, 628, 576 ијә, 2 695 бухар вә су ат гүввәсинә малик 110 јени фабрик јавалдымышыд (јенә орада).

кенишләнмиш, ишләјән фәһләләрин сајы исә демәк олар дә-
јишмәз галмышдыр. «Бу, кечән дөврләрин әмәјини јени тәтбиг
әдилән машинларын нә гәдәр чох сыхышдырыб арадан чы-
хартдыгыны көстәрир»²²⁸⁾. Тәчрүбәдәки бәзи һалларда, ишлә-
јән фабрик фәһләләринин сајынын артмасы анчаг заһиридир.
јәни бу артма машинлы истеһсал әсасында гурулан фабрик-
ләрин кенишләнмәсинин нәтичәси дејил, бу фабрикләрә тәд-
ричлә јардымчы сәһәләрин бирләшмәсинин нәтичәсидир. Мә-
сәлән, 1838—1856-чы илләр дөврүндә (Инкилтәрә) памбыг
парча истеһсалында механики тохума дәзкахларынын вә бу
дәзкахларда ишләјән фабрик фәһләләринин артмасына сәбәб
садәчә олараг бу сәһәнин кенишләнмәси иди; башга фабрик-
ләрдә исә, әксинә, бунун сәбәби, әввәлләр инсан әзәләләринин
күчү илә һәрәкәтә кәтирилиб халча, бафта, кәтан вә и. а. то-
хујан дәзкахлар үчүн инди бухар гүввәси тәтбиг едилмәси
иди²²⁹⁾. Демәли, һәммин фабрик фәһләләринин сајынын артма-
сы садәчә олараг, ишләјән фәһләләрин үмуми сајынын азал-
масынын ифадәси иди. Нәһәјәт, биз бурада әсла белә бир
чәһәтин үзәриндә дајанмырыг ки, метал фабрикләриндән
башга һәр јердә фабрик ишчиләринин хејли һиссәси јенијет-
мәләрдән (18 јашындан ашағы оланлардан), гадын вә ушаг-
лардан ибарәтдир.

Бунунла белә ајдындыр ки, машинларын бир јығын фәһлә-
ни фе'лән әвәз етмәсинә вә ја әвәз едә биләчәјинә бахмајараг,
ән нәһәјәт, фабрик фәһләләринин сајы сыхышдырылыб ишдән
чыхарылан мануфактура фәһләләринин вә ја сәнәткарларын
сајындан артыг ола биләр, чүнки машинлы истеһсалын өзү
артыр, јәни бир нөвдән олан фабрикләр чохалыр вә ја мөвчуд
фабрикләрин һәчми бөјүјүр. Фәрз едәк ки, һәфтәдә сәрф еди-
лән капиталын, мәсәлән 500 ф. стерлинглик капиталын көһнә
истеһсал үсүлу шәраитиндә $\frac{2}{5}$ һиссәси сабит капиталдан вә
 $\frac{3}{5}$ һиссәси дәјишән капиталдан ибарәт иди, јәни 200 ф. ст.
истеһсал васитәләринә вә мисал үчүн, һәр фәһләјә 1 ф. ст.
һесабы илә 300 ф. стерлинг дә иш гүввәсинә сәрф олунурду.
Машынлар тәтбиг едилдикдә бүтүн капиталын гурулушу дәји-
шилир. Инди онун $\frac{4}{5}$ һиссәси сабит капиталдан вә $\frac{1}{5}$ һиссәси
дәјишән капиталдан ибарәтдир, башга сөзлә дејилсә, иш гүв-

²²⁸⁾ „Reports etc. for 31st October 1862“, p. 79.

²²⁹⁾ 2-чи нәшрә олан, 1871-чи ил декабрын ахырларында фабрик мүфәттиши А. Редгејс
Брадфордда, „New Mechanics' Institution“да етдији бир мәрүзәдә демиши: „Бир заман-
дан бәри мән, јун фабрикләринин заһирә көрүнүшүнүн чох дәјишилмәси һејрәтә салмагә
биләмешдыр. Кечмишдә бу фабрикләр гадын вә ушагла долу олдугу һалда, инди дејәсән
бүтүн ишләри машин көрүр. Фабрикчиләрлән бирнә мәннин суалыма белә изаһат верди:
көһнә системә зәманы мән 63 адам ишләдирдим; тәкмилләшмиш машинлар тәтбиг едил-
дикдән соңра мән өз фәһләләринин сајыны 33-ә ендирдим, бу јахынларда исә, јени бөјүк
дәјишикликләр нәтичәсиндә онларын сајыны 33-лән 13-ә ендирә билдим“.

²³⁰⁾ „Reports etc. for 31st October 1856“, p. 16.

вәсинә чәми 100 фунт стерлинг сәрф едилир. Демәли, әввәл ишләјән фәһләләрин үчдә ики-һиссәси ишдән чыхарылыр. Әкәр һәмин фабрик истеһсалы кенишләнирсә вә, истеһсал шәртләри дәјишмәз галмагла, бу истеһсала гојулмуш бүтүн капитал 500 фунт стерлингдән артыб 1 500 фунт стерлингә чатырса, онда 300 фәһлә—мәһз сәнаје ингилабындан әввәлки гәдәр фәһлә ишләјәчәкдир. Әкәр тәтбиг едилән капитал даһа чоһ артыб 2 000 фунт стерлингә чатарса, онда 400 фәһлә, јә'ни ишләрчин әввәлки үсул илә апарылдығы заманындакындан $\frac{1}{2}$ артыг фәһлә ишләјәчәкдир. Ишләјән фәһләләрин сајы мүтләг мә'нада 100 нәфәр артмыш, нисби мә'нада исә, јә'ни аванс едилмиш олан бүтүн капиталын мигдарына нисбәтән исә 800 нәфәр азалмышдыр, чүнки ишләрин әввәлки үсул илә апарылдығы шәраитдә 2 000 ф. стерлинглик капитал 400 нәфәр дејил. 1 200 нәфәр фәһлә тәтбиг едәрди. Демәли, ишләјән фәһләләрин сајынын нисби азалмасы илә бирликдә мүтләг мә'нада артмасы да мүмкүндүр. Биз јухарыда фәрз етмишдик ки, капиталын бүтөвү артдыгда онун тәркиби дәјишилмир, чүнки истеһсал шәртләри дәјишмәз галыр. Лакин инди биз билирик ки, һәгигәтдә машынлы истеһсалын инкишафынын һәр аддымында капиталын машынлардан, хам материалдан вә сәирәдән ибарәт олан сабит һиссәси артыр, иш гүввәсинә сәрф олуан дәјишән һиссәси исә азалыр; биз ону да билирик ки, истеһсалын тәкмилләшмәси һеч бир башга истеһсал үсулу шәраитиндә машынлы истеһсалда олдуғу гәдәр даими олмур, бу сәбәбдән дә бүтүн капиталын гурулушу бурадакы гәдәр дәјишкән дејилдир. Лакин мөвчуд технику базис әсасындакы фәсиләләр вә халис кәмијјәт кенишләnmәси ејни бир даимиликлә һәмин даими дәјишилмәләрин арасыны кәсир. Буна көрә дә ишләјән фәһләләрин сајы артыр. Мәсәлән, Бирләшмиш краллығын памбыг, јун, камвол, кәтан вә ипәк парча фабрикләриндәки бүтүн фәһләләрин сајы 1835-чи илдә анчаг 354 684 нәфәр икән 1861-чи илдә тәкчә бухар дәзкәһларында ишләјән тохучуларын (8 јашындан башламыш эн мүхтәлиф јашларда олан киши вә гадын тохучуларын) сајы 120 654 нәфәр иди. Әлбәттә, һәлә 1838-чи илдә Инжилтәрәдә өз аилә үзвләри илә бирликдә 800 000 нәфәр әл илә ишләјән памбыг парча тохучусу олдуғу нәзәрә алынса, һәмин артым о гәдәр чоһ көрүнмәз²³⁰⁾; биз һәлә

²³⁰⁾ „Әл илә ишләјән тохучуларын“ (памбыгдан вә памбыг гарышыгы дикәр хәмилләвәләриндән парча тохучуларын) „интирәбләрчи крал комиссиясы тә әфинлән јохланмышды вә онларын фәлакәт ичиндә олдуғуну тәәсүфлә е'тираф етмишди“ әсә дә, јәнә дә онларын вәзијәтинин јакшылашацағыны („Тәсәдуф вә заманын өһләсинә бурхымышдылар вә үмид етмәк олар ки, инди“ (20 ил кечәндән сонра)) „онларын бу интирәбләрчә дәмәк олар (pearly) јох олмушдур, бу нсә, чоһ еһтинал ки, бухар тохума вәзкәһларынын инди сон дәрәчәдә кениш јайылмасынын нәтичәсидир“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856“, p. 15).

Асијада вэ Европа континентиндэ эл илэ ишлэјэн вэ сыхышдырылыб арадан чыхарылмыш олан тохучулардан эсла бэһс егмирик.

Бу мәсэлэдэ бир нечэ мүлаһизэ галыр ки, бунлары ирэли сүрүркэн биз гисмэн, өз нэзэри шәрһимизин һэлэ кэлиб чатмадығы мүнәсибэтлэрин халис фактик чәһәтинэ тохуначағыг.

Нэ гэдэр ки, машынлы истеһсал мүэјјэн сәнаје саһәсиндэ ән'әнәви сәнәт вэ ја мануфактура һесабына кенишләнир, онун мүвәффәгизјәт газаначағы, мәсәлән, ијнәли түфәнклә силаһланмыш ордунун ох илэ силаһланмыш бир орду үзәриндэ мүвәффәгизјәт газаначағы гэдэр шәксиздир. Машынын һэлэ өзүнэ тәтбиг даирәси әлдә етмәкдә олдуғу бу илк дөврүн, машын васитәси илэ фөвгәл'адә мәнфәәтләр истеһсал едилдији үчүн, һәлледиши әһәмијјәти вардыр. Бу мәнфәәтләр өзлүјүндә сүр'әтлә јығым мәнбәји олмагдан башга, даим тәкрар әмәлә кәлән вэ тәтбиг олунмаг үчүн јени саһәләр ахтаран әлавә ичтиман капиталын хејли һиссәсини дә, хүсуси бир әлверишли вәзизјәтдә олан һәмин истеһсал саһәсинә чәлб едир. Фыртына вэ тәзјиг вәзизјәтинин илк дөврүндәки хүсуси әлверишли чәһәтләр машынларын илк дәфә тәтбиг олундуғу истеһсал саһәләриндә даим тәкрар олунур. Лакин фабрик кифәјәт гэдәр интишар тапдыгда вэ мүэјјән јеткинлик дәрәчәсинә чатдыгда, хүсусилә дә фабрикин техники тәмәли олан машынлар өзләри дә машын васитәси илэ истеһсал олунмаға башладығы заман, һәм көмүр вэ дәмир һасилатында, һәм дә метал е'малында вэ нәглијјат ишиндә ингилаб баш вердији заман, гыса дејилсә, ири сәнајејә ујғун олан үмуми истеһсал шәраити әмәлә кәлдији заман машынлы истеһсал елә бир еластиклик, елә бир сүр'әтли сычрајыш јолу илэ кенишләнмәк габилијјәти кәсб едир ки, онун гаршысына анчаг хам материал вэ сатыш базары һәдд гоја билир. Лакин машынлар, бир тәрәфдән, хам материалын билаваситә артмасына доғру апарыр, нечә ки, мисал үчүн, лифајырма машыны памбыг истеһсалыны артырмышды²³¹⁾. Дикәр тәрәфдән дә, машын мәһсулунун учузлуғу, һабәлә нәглијјат вэ рабитә васитәләриндәки чеврилиш харичи базарлар фәтһ едилмәси үчүн васитә олур. Машынлы истеһсал бу базарларда сәнәт истеһсалыны јыхыб дағыдараг зорла һәмин базарлары мувафиг хам материалын истеһсал мәнбәләринә чевирир. Мәсәлән, Ост-Һинд Бөјүк Британија үчүн памбыг, јун, кәндир, чүт, индиго вэ и. а. истеһсал етмәјә мәчбур едил-

²³¹⁾ Машынын хам материал истеһсалына тә'сир кәстәрмәсинин башга методлары үчүнчү кит. бдә гејд олунмагдыр.

мишдир²⁸²). Ири сәнаје өлкөлөрүндө фәһлэләрүн даим «артыг» фәһләжә дөндәрилмәси бу өлкөләрүн әһалисини көчүб башга јерләрә кетмәжә мәчбур едир вә өзкә өлкөләрүн мүстәмләкәлшәдирилмәсинә сәбәб олур, бунлар метрополија үчүн хам материал истеһсалы плантасијаларына чеврилир, нечә ки, мәсәлән, Австралија јун истеһсалы мөканына чеврилмишдир²⁸³). Башлыча машынлы истеһсал мәркәзләрүнүн мөкәнларына үјгүн олан јени бејнәлхалг әмәк бөлкүсү јараныб, јер күрәсинин бир һиссәсини онун әсасән сәнаје истеһсалы сәһәси олан диқәр һиссәси үчүн әсасән әкинчилик сәһәсинә чевирир. Бу ингиләб, әкинчиликдә баш верән вә бурада һәләлик әтрафлы тәдгиг едилмәли олмајан чеврилишләрлә сых әләгәдардыр²⁸⁴).

Ч-б Гладстонун тәшәббүсү илә ашағы палата 1867-чи ил февралын 18-дә сәрәнчәм вермишди ки, Бирләшмиш краллығын 1831-чи елдән 1866-чы илә гәдәр ун вә дән һалындыхал вә ихрач етдији тахыл һаггында статистика мәлүматы топланылсын. Мән ашағыда бу мәлүматын јекуну нәтичәсини верирәм. Ун квартал һесабы илә дәнә чеврилмишдир¹⁴⁴.

²⁸²) Ост-Һиндлән Бөјүк Британијаја пәмбыг ихрачы:

1846-чы ил 34 540 143 ф., 1860-чы ил 204 141 168 ф., 1865-чи ил 445 947 600 ф.

Ост-Һиндлән Бөјүк Британијаја јун ихрачы:

1846-чы ил 4 570 581 ф., 1860-чы ил 20 214 173 ф., 1865-чи ил 20 679 111 ф.

²⁸³) Умид Буриундан Бөјүк Британијаја јун ихрачы:

1846-чы ил 2 958 457 ф., 1860-чы ил 16 574 345 ф., 1865-чи ил 29 920 623 ф.

Австралијадан Бөјүк Британијаја јун ихрачы:

1846-чы ил 21 789 346 ф., 1860-чы ил 59 166 616 ф., 1865-чи ил 109 734 261 ф.

²⁸⁴) Бирләшмиш Штатларын игтисади инкишафынын өзү, Европа вә хусусән Инкиләртәри сәнајесинин мәһсулудур. Бирләшмиш Штатлара онун индики (1866-чы илләки) вәзијәтиндә һәлә јенә Европанын мүстәмләкәси кими бахмаг лазымдыр. {4-чу нәшрә гәјд. } Вахтдан бәри Бирләшмиш Штатлар, өз мүстәмләкә характерини һәлә јенә таманлә итирмәзин олса да, инкишаф едиб дунјанын инкинчи сәнаје өлкәси дәрәчәсинә чатмышдыр.— ф. Э. }

Бирләшмиш Штатлардан Бөјүк Британијаја пәмбыг ихрачы (фунт һесабы илә):

1846-чы ил 401 949 393

1852-чи ил 765 630 544

1859-чу ил 961 707 264

1860-чы ил 1 115 890 608

Бирләшмиш Штатлардан Бөјүк Британијаја тахыл вә и. а. ихрачы

(инкилис сенинери һесабы илә):

	1850-чи ил	1862-чи ил
Буғда	16 202 312	41 033 503
Арпа	3 669 653	6 624 800
Јулаф	3 174 801	4 426 994
Човлар	388 749	7 108
Буғда уну	3 819 440	7 207 113
Гарабашаг	1 054	19 571
Гаргыдалы	5 473 161	11 694 818
Веге вә ја Вигг (арпанын хусуси нөвүдүр).....	2 039	7 675
Нохул	811 620	1 024 722
Пахла	1 822 972	2 037 137

Ихрачыи јекуну:..... 35 865 801

74 083 441

Беш-алтык дөврләр вә 1866-чы ил

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
Орта һесабла бир илдә идхал (квартер һесабы илә).....	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
Орта һесабла бир илдә ихрач (квартер һесабы илә).....	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
Орта һесабла идхалын ихрачтан артыгы	871 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
Һәр дөврүн орта һеса- бла бир илиндә әһали- нин саны.....	24 621 107	25 929 507	27 262 559	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
Әһалинин һәр нәфәрини вәтәндәки истеһсалдан әләвә истеһлак етдији тахылын вә сирәнини (квартер һесабы илә) орта миғдары.....	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

Фабрик истеһсалынын чох бөјүк бир сычрајыш тәрзиндә кенишләнмәси вә дүнја базарындан асылы олмасы нәтичәсиндә лабүд оларак истеһсал гызғынлашыр, бунун ардынча да базарлар һәддән артыг долур, базарлар кичилдикдә исә ифлич вәзижјәти башланыр. Сәнајенин һәјәти, бир-биринин ардынча кәлән орта дәрәчә чанланма, чичәкләнмә, ифрат истеһсал, бөһран вә дурғунлуг дөврләри силсиләсинә чеврилир. Машынлы истеһсал үзүндән фәһләнин иш тапмаг имканынын вә, демәли, онун јашајыш вәзижјәтинин дә е'тибарсыз вә гејри-сабит олмасы, сәнајә тсиклинин дөврләри бу чүр бир-бирини әвәз етдији заман ади бир хала чеврилир. Капиталистләр, истеһсалын чичәкләнмә дөврләриндән башга һәмишә базарда өз фәрди мөвгеләрини сахламаг үстүндә бир-бири илә гызғын мүбаризә апарырлар. Онларын базардакы мөвгеји мәнсулларын учузулуғу илә дүз пропорционалдыр. Иш гүввәсини әвәз едән мүкәммәл машынлар вә јени истеһсал методлары тәтбиг етмәк үстүндә һәмин сәбәбдән төрәјән рәгабәтдән башга, һәр дәфә елә бир момент кәлир ки, әмтәәләрин учузулашмасына әмәк һаггыны зорла иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы салмаг васитәси илә наил олмаға чалышырлар²⁴⁵).

Демәли, фабрик фәһләләринин сајынын артмасы, фабрикләрә гојулан бүтүн капиталын нисбәтән чох сүр'әтлә артмасындан ирәли кәлир. Лакин бу процес анчаг, сәнајә тсикләринин јүксәлиш вә тәнәззүл дөврләри дахилиндә баш верир. Бундан әләвә, кәһ потенциал сурәтдә фәһләләрин јерини тутан, кәһ да онлары фе'лән сыхышдырыб ишдән чыхаран техники тәрәгги даим һәмин процесин арасыны кәсир. Машынлы истеһсалдакы бу чүр кејфијјәт дәјишмәләри даим фәһләләри фабрикдән кә-

²⁴⁵) Лестердә чәкмә фабрикчиләринин „локауту“ нәтичәсиндә күчәјә салыныш фәһләләрин Иикилтәрә Цәмкарлар чәмијјәтләринә 1866-чы илин июлуидакы мүрачәтнамәсиндә әзчүмлә дејилир: „20 ил бундан әввәт Лестер чәкмә истеһсалында, тикмә үсулуиун миклама үсулу илә әвәз едилмәси нәтичәсиндә чеврилиш баш вермишди. О заманлар јакыны әмәк һаггы алмаг мүмкүн иди. Чох кечмәдән бу јени үсүл хейли кенишләнди. Ән сәриф әмтәә истеһсал едән мүхтәлиф фирмалар арасында күчлү рәгабәт башланды. Лакин бунун ардынча бир аз сонра даһа пис бир рәгабәт—базарда учуз гижмәт (undersell) вәсәтәси илә бир-бирини сыхышдырмаг чәһди башланды. Бунун зәрардан нәтичәләри чох кечкәлән әмәк һаггыны азалдылмасында ашкара чыхды, һәм дә әмәјин гижмәти о дәрәчә сүр'әтлә ашағы дүшүрдү ки, инди бир чох фирмалар әввәлки әмәк һаггыны анчаг јарысыны верир. Лакин әмәк һаггыны кетдикчә даһа чох ашағы дүшмәсинә бахмајараг, һәр дәфә иш гижмәтләри дәјишдирликдә јәгин ки, мәнфәәт артыр.—Фабрикчиләр сәнајенин һатта әлвершишсиз дөврләриндән дә истифалә едирләр. Фәһләнин әмәк һаггыны һалдан артыг ашағы салытгла, јә'ни фәһләнин ән зәрури јашајыш васитәләрини ачыгча огурулмагла чох бөјүк мәнфәәт кәтүрүрләр. Мисал кәстәрәк: Коленридә ипәк парча тохучулуғундакы бөһрандан бәс олунур: „Һәм фабрикчиләрдән, һәм дә фәһләләрдән алдыгым мәлумәтләрдән шүбһәсиз көрүнүр ки, әмәк һаггы, харичи истеһсалчыларла рәгабәтнин вә башга шәрәитин мөчбур етдијиндән чох ашағы салынышыр. Тохучуларын чоху 30—40 % ашағы салыныш әмәк һаггына ишләјир. Тохучу беш ил бундан әввәл бир топ бафта тохучу јуб 6—7 шиллинг алдығы һалда, инди анчаг 3 шиллинг 3 пенс вә ја 3 шиллинг 6 пенс алыр; кечиндә 4 шиллинг вә 4 шиллинг 3 пенс көрүлән бир иш инди анчаг 2 шиллинг вә ја 2 шиллинг 3 пенс көрүлдүр. Әмәк һаггы тәләбини рәвақландыры үчүн ләзым кәлдијиндән чох ашағы салынышыр. Һәггәтәдә бир чох бафта нөвләринин тохумасы үчүн верилән әмәк һаггы ашағы салыныдығы һалда әмтәәнин гижмәти әсла ашағы дүшмәнишди.“ (Комиссия үзүв Ф. Д. Лончун һесабаты. „Children's Employment Commission. 5th Report“, 1866. р. 114, № 1).

нар едир вә ја фабрикин гапыларыны јени кәлән фәһләләрин үзүнә бағлајыр, фабрикләр садәчә оларағ кәмијјәтчә кенишләндикдә исә, ишдән чыхарылмыш фәһләләрдән башга, јени кәлән фәһләләрә дә иш тапылып. Беләликлә, фәһләләр даим сәнәјејә каһ чәлб олунур, каһ да орадан канар олунур, каһ бураја говулур, каһ да бурадан говулур, ејни заманда да, ишә көтүрүлән фәһләләрин чинсијјәти, јашы вә ихтисасы да даим дәјишилик.

Биз Инкилтәрә памбыг парча сәнәјесинин мүгәддәрәтына өтәри бир нәзәр салсағ, фабрик фәһләсинин мүгәддәрәты ән ајдын бир шәкилдә мејдана чыхыр.

1770-чи илдән 1815-чи илә гәдәр памбыг парча сәнәјеси 5 ил өлкүнлүк вә ја дурғунлуг дөврү кечирмишир. Бу биринчи 45 иллик дөвр әрзиндә машии тәтбиги вә дүнја базары инкилис фабрикләринин инһисарында иди. 1815-чи илдән 1821-чи илә гәдәр өлкүнлүк. 1822-чи вә 1823-чү илләрдә—чичәкләнмә. 1824-чү илдә—комиссијалар әлејһинә ганунун ләғв едилмәси¹⁴⁵, бүтүн фабрикләрин олдугча кенишләнмәси. 1825-чи илдә—бөһран. 1826-чы илдә—памбыг парча сәнәјеси фәһләләри арасында чох бөјүк еһтијач вә иғтишашлар. 1827-чи илдә—азачығ јахшылашма. 1828-чи илдә—бухар тохума дәзкаһлары мигдаларын вә ихрачатын хејли артмасы. 1829-чу илдә ихрачат, хүсусән Һиндистан олан ихрачат габагы илләрин һамысыны өтүб кечир. 1830-чу илдә—базарларын һәддән артығ долмасы. чох бөјүк еһтијач. 1831-чи илдән 1833-чү илә гәдәр арамсыз өлкүнлүк вәзијјәти; Шәрғи Асија (Һиндистан вә Чин) илә тичарәт инһисары Ост-Һинд кампанијасынын әлиндән чыхыр. 1834-чү илдә—фабрикләрин чох артмасы вә машии истаһсалын интишары, ишләк әлләрин азлығ етмәси; јохсуллар һағгындакы јени ганун кәнд фәһләләринин фабрик маһалларына көчмәсини күчләндирир; әкинчилик графлығларындан ушағларын күтләви сурәтдә чыхыб кетмәси; ағ гул тичарәти. 1835-чи илдә—чошгун чичәкләнмә; ејни заманда, әл илә ишләјән памбыг парча тохучуларынын ачындан гырылмасы. 1836-чы илдә—күчлү чичәкләнмә. 1837-чи вә 1838-чи илләрдә өлкүнлүк вәзијјәти вә бөһран. 1839-чу илдә—чанланма. 1840-чы илдә—күчлү депрессия, иғтишашлар, гошунун ишә гарышмасы. 1841-чи вә 1842-чи илләрдә—фабрик фәһләләринин дәһшәтли изтираблары. 1842-чи илдә—фабрикләр, тахыл ганунларыны ләғв етдирмәк үчүн, фәһләләри фабрикләрдән чыхарырлар; минләрлә фәһлә күтләси Јоркширә јөнәлир, орадан гошун онлары говуб кери гәјтары, башчылары да Ланкастердә мәнкәмәјә верилир. 1843-чү илдә—бөјүк еһтијач. 1844-чү илдә—чанланма. 1845-чи илдә—күчлү чичәкләнмә. 1846-чы илдә—әввәлчә јүксәлиш давам едир, сонра керијә

хэрэгт аламтлэри; тахыл ганунларынын лэгв едилмэси. 1847-чи илдэ—бөһран, «big loaf» [«бөжүк көмбө»]¹⁴⁶ шэрэфинэ хэр жердэ эмэк һаггынын 10 фаиз вэ даһа чох азалдылмасы 1848-чи илдэ—өлкүнлүк вэзијјәти давам едир; Манчестер гошунла мұһафизэ олунур. 1849-чу илдэ—чанланма. 1850-чи илдэ—чичәкләнмә. 1851-чи илдэ—әмтәә гижмәтләринин дүшмәси, ашағы эмэк һаггы, тез-тез тәтилләр. 1852-чи илдэ—вэзијјәт јахшылашмаға башлајыр, тәтилләр давам едир, фабрикләр харичдән фәһлә кәтириләчәји илә һәдәләјирләр. 1853-чү илдэ—ихрач жүксәлир; Престонда сәккиз ајлыг тәтил вэ бөжүк еһтијач. 1854-чү илдэ—чичәкләнмә, базарларын һәддән артыг долмасы. 1855-чи илдэ—Бирләшмиш Штатлардан, Канададан, Шәрги Асија базарларындан ифлас хәбәрләри кәлир. 1856-чы илдэ—күчлү чичәкләнмә. 1857-чи илдэ—бөһран. 1858-чи илдэ—јахшылашма. 1859-чу илдэ күчлү чичәкләнмә, фабрикләр ин артмасы. 1860-чы илдэ—Инкилтәрәнин памбыг парча сәнајәси ән жүксәк нөгтәјә чатыр; һиндистан, Австралија базарлары вэ диқәр базарлар о гәдәр долмушдур ки, пәсмәндә маллар 1863-чү илә гәдәр күчлә сатылыб гуртарыр; Франса илә тичарәт мұғавиләси; фабрикләр ин вә машынлы истенсалын олдуғча артмасы. 1861-чи илдэ—жүксәлиш бир мүддәт давам едир, сонра керијә хәрәкәт башланыр, Америкада Вәтәндаш мұһарибәси, памбыг гытлығы. 1862-чи илдән 1863-чү илә гәдәр там ифлас.

Памбыг гытлығы әһвалаты о гәдәр марағлыдыр ки, онун үзәриндә бир гәдәр дајанмамағ олмаз. Дүнја базарынын 1860—1861-чи илләрдәки вэзијјәти һаггында олан гысача мәлүматдан көрүнүр ки, памбыг гытлығы фабрикләр үчүн лап јеринә дүшмүшдү вә онлар үчүн гисмән хејирли иди; бу факт Манчестер тичарәт палагасынын һесабатларында етираф едилмиш, Палмерстон вә Дерби тәрәфиндән парламентдә елан олунмуш вә һадисәләр буну тәсдиғ етмишди²³⁶). Әлбәттә, 1861-чи илдә Бирләшмиш краллығдакы 2 887 памбыг парча фабрики сырасында чохлу хырда фабрик вар иди. Һәмин 2 887 фабриклән 2 109-унун дахил олдуғу маһалын фабрик мүфәттиши А. Редгрејвин һесабатына көрә, бу 2 109 фабриклән 392-синин, јахуд 19%-инин һәрәси 10 бухар ат гүввәсиндән аз, 345-инин, јахуд 16%-нин һәрәси 10 ат гүввәсиндән 20 ат гүввәсинә гәдәр, 1 372-синин дә һәрәси 20 вә даһа артыг ат гүввәси тәтбиг едирди²³⁷). Хырда фабрикләр ин чоху 1858-чи илдән сонракы чичәкләнмә дөврүндә, башлыча оларағ мөһтәкирләр ин тәсис етдикләри тохума фабрикләри иди ки, бу мөһтәкир-

²³⁶) Myraja ет: „Reports of Insp. of Fact for 31st October 1862“, p. 30.

²³⁷) Јенә орада, сәһ. 19.

ләрн бәзиләри иплик, бәзиләри машин, бәзиләри дә бина гојмушду; һәмнн фабрикләри кечмиш overlookers [фабрик нәзарәтчиләри] вә дикәр аз таваналы адамлар идәрә едирди. Бу хырда фабрикчиләрин чоху ифлас етди. Памбыг гытлығынын мане олдуғу тичарәт бөһраны да јенә онлары ифласа уғрадачағды. Онлар бүтүн фабрикчиләрин $\frac{1}{3}$ -ини тәшкил едирдиләрсә дә, онларын фабрикләриндә, памбыг парча сәнајесинә гојулан үмуми капиталын хејли аз һиссәси тәтбиг олунурду. Ихтисарын мигдарына кәлинчә, е'тибарлы мә'лумата көрә 1862-чи илин октябрында ијләрин 60,3%-и вә тохума дэзкаһларынын 58%-и ишләмирди. Һәмнн рәгәмләр бүтүн бу сәнаје сәһәсинә аиддир вә, тәбини ки, ајры-ајры маһалларда бундан хејли артыг вә ја әскикдир. Чох аз фабрикләр долғун (һәфтәдә 60 саат) ишләјирди, галан фабрикләр исә фасилә илә ишләјирди. Һәтта там мүддәт ишләјән вә ади ишәмүзд әмәк һағгы алаи аз бир мигдар фәһләнин һәфтәлик газанчы да лабүддән азалырды, чүнки јахшы нөв памбыглар писләри илә, снајленд памбығы (зәриф сап әјирәндә) Мисир памбығы илә, Америка вә Мисир памбығы сурат (Ост-Һинд) памбығы илә, халис памбыг исә тулланты гарышығлы сурат памбығы илә әвәз едилирди. Сурат памбығы лифинин ғысалығы, бу памбығын зибилли олмасы, сапларын аз давамлы олмасы әриши чиришләришәк ун әвәзинә мүхтәлиф ағыр ингредијентләр ишләдилмәси вә и. а.—бүтүн бунлар машинларын сүр'әтини вә ја бир тохучунун идәрә етдији дэзкаһларын сајыны азалтмаға мөчбур едирди, машинларын ишләмәсиндәки ғысурлары дүзәлтмәк үчүн сәрф олуан әмәји артырырды вә мөһсулун мигдарыны азалтмагла бирликдә фәһләнин ишәмүзд әмәк һағгыны да ашағы салырды. Сурат ишләдилдикдә, фәһлә һәтта там иш мүддәтиндә ишләјәндә дә әмәк һағгынын 20, 30 вә даһа чох фаизини итирди. Лакин фабрикчиләрин чоху ишәмүзд әмәк һағгы нормасыны да 5, 7 $\frac{1}{2}$ вә 10 фаиз азалтмышды. Буна көрә дә, һәфтәдә 3, 3 $\frac{1}{2}$, 4 күн вә ја күндә анчаг 6 саат ишләјәнләрин вәзијјәтини тәсәввур етмәк олар. 1863-чү илдә, нисби јахшылашма башлајандан сонра тохучуларын, әјиричиләрин вә башгаларынын әмәк һағгы һәфтәдә 3 шиллинг 4 пенс, 3 шиллинг 10 пенс, 4 шиллинг 6 пенс, 5 шиллинг 1 пенс вә и. а. олмушду²³⁸⁾. Фәһләләрин һәтта бу гәдәр изтираблы бир вәзијјәти шәраитиндә дә фабрикчиләр јенә онларын әмәк һағгындан пул чыхмаг үчүн јени васитәләр ичад едирдиләр. Фәһләләрдән пул чыхылмасы васитәләриндән бири дә о иди ки, памбығын пис олмасы вә лазыми машинлар тәтбиг едилмәмәси вә и. а. үзүндән мә'луматдакы нөгсанлар үчүн фәһләләр чәримә едилирди.

²³⁸⁾ „Reports etc. for 31st October 1863“ p. 41—45, 51.

Фәһлә коттечләринин саһибн дә фабрикчинин өзү олдугда исә, о өзү фәһләнин номинал эмәк һаггындан мәнзил кирајәси чыхарды. Фабрик мүфәттиши А. Редгрејв мүл-машынлара бахан *timbers* барәсиндә данышыр (онларын һәрәси ики автомат мүл-машина бахырды); дејир ки, онлар

«там 14 күн долгун ишләјәндән сонра 8 шиллинг 11 пенс алырдылар; бу мәбләгдән мәнзил кирајәси тутулурду, ләкин фабриктә бу мәнзил кирајәсинин жарысыны пешкәш олараг гајтарырды, беләликлә дә мүлчиләр ева там 6 шиллинг 11 пенс кәтирирдиляр. 1862-чи илин сон ајларында тохучуларын һәфтәлик музду 2 шиллинг 6 пенсдән башланырды»²³⁹⁾.

Фәһләләр анчаг гыса мүддәт ишләдикләри һалларда да чох вахт эмәк һагларындан мәнзил кирајәси тутулурду²⁴⁰⁾. Буна көрә тәәччүблү дејилдир ки, Ланкаширин бә'зи јерләринә ачлыг таунуна бәнзәр бир хәстәлик дүшмүшдү! Лакин бунларын һамысындан характерик бир һал о иди ки, истеһсал просеси фәһләнин һесабына ингилабиләшдирилирди. Бу, анатомун гурбаға үзәриндәки експериментләри кими, әсил *experimenta in corpore vili* [дәјәрсиз чанлылар үзәриндә апарылан експеримент] иди.

Фабрик мүфәттиши Редгрејв дејир: «Һәрчәнд мән бир чох фабрикләрдә фәһләләрин фе'лән нә гәдәр газандыгларыны көстәрдим, ләкин күман едилмәсин ки, онлар һәр һәфтә бу гәдәр алырлар. Фабрикчиләрин даим експеримент апармасы («*experimentalizing*») үзүндән фәһләләрин вәзијәтиндә чох бөјүк дәјишикликләр баш верир... Онларын эмәк һаггы, памбыг гатгысынын кејфијәтиндән асылы олараг артыб әскилир: әввәлки эмәк һагларындан каһ 15% әскик олур, каһ да, кәлән һәфтә вә ја ондан сонракаы һәфтә 50—60% ашағы дүшүр»²⁴¹⁾.

Бу експериментләр фәһләләрин тәкчә јашајыш вәситәләри һесабына дејил, һабелә онларын бүтүн беш дујғу габилијјәти һесабына кечирилирди.

«Памбыг тәмизләnmәси илә мәшғул оланлар мәнә дејирдиләр ки, дөзүлмәз үфунәтдән адамын лап үрәјн ағзына кәлир... Чешидләмә, дидмә вә дарама шө'бәләриндә эмәлә кәлән тоз вә зибил фәһләләрин ағзына, бурнуна, көзүнә вә гулағына долуб онлары өскүрдүр вә тәнкнәфәс едир. Лиф гыса олдуғуна көрә иплији чыришләјәндә чохлу мигдарда мүхтәлиф маддәләр, јә'ни кечмишдә ишләдилән ун әвәзинә чүрбәчүр суррогатлар алава едилир. Буна көрә дә тохучуларда үрәк буланмасы вә диспенсија эмәлә кәлир. Тоздан эмәлә кәлән бронхит, һабелә боғаз илтиһабы хәстәликләри јайылмышдыр; сурат памбығынын чирки дәрини гычыгландырдығына көрә дәри хәстәликләри дә јайылмышдыр».

Дикәр тәрәфдән, ун әвәзинә ишләдилән маддәләр, иплијин чәкисини артырдығына көрә, чәнаб фабрикләр үчүн әсил

²³⁹⁾ „Reports etc. for 31st October 1863“, p. 41, 42.

²⁴⁰⁾ Јена орада, сәһ. 57.

²⁴¹⁾ Јена орада, сәһ. 50, 51.

Фортунат дағарчығы иди. Суррогат гатылмасы нәтижәсиндә, «15 фунт хам материал иплијә чеврилдикдә 20 фунт кәлирди»²⁴². Фабрик мүфәттишләринин 1864-чү ил 30 апрел тарихли һесабатында дејилир:

«Инди сәнаје бу ярдымчы вәсаитдән лап биабырчы бир дәрәчәдә истифада едир. Бир мөтәбәр мәнбәдән өјрәндијимә көрә, 8 фунтлуғ парча 5¼ фунт памбыг илә 2¾ фунт чиришдән һазырланыр. Башга бир 5¼ фунтлуғ парчада ики фунт чириш вардыр. Бу парчалар ихрач үчүн тохунан ади көјнәк парчасыдыр. Бәзи нөв парчалара һәрдән 50% чириш гатылыр; беләликлә, фабрикчиләр парчаны онда олан иплијин номинал гиймәтиндән учуа сатмагла варландығларыны сөјләјиб өјүнә биләрдиләр вә доғрудан да өјүһүрләр»²⁴³.

Лакин фәһләләрә әзаб верән һеч дә јалныз фабрикчиләрин фабриктәки вә шәһәр идарәләринин фабрик харичиндәки експериментләри дејилди, тәкчә әмәк һағгынын азалдылмасы вә ишсизлик, диләнчи вәзијјәти вә сәдәгәләр дејилди, тәкчә лордларын вә ашағы палата үзвләринин тәрифли нитгләри дејилди.

«Памбыг гытлығы нәтижәсиндә ишсиз галан бичарә гадынлар чәмијјәтин туллантысы олмушдулар вә бу вәзијјәтдә галмышлар... Инди шәһәрдә чаван фаһишәләрин сајы сон 25 илә көрүлдүјүндән хејли артығдыр»²⁴⁴.

Беләликлә, Инкилтәрә памбыг парча сәнајесинин 1770-чи илдән 1815-чи илә гәдәр биринчи 45 или әрзиндә биз анчаг 5 ил бөһран вә дурғунлуғ олдуғуну көрүрүк, лакин бу дөвр онун дүнја инһисарчылығы дөврү или. 1815-чи илдән 1863-чү илә гәдәр олан сонрақы 48 иллик дөврдә 28 ил өлкүнлүк вә дурғунлуғ олдуғу һалда, анчаг 20 ил чанланма вә чичәкләнмә олмушдур. 1815—1830-чу илләрдә Авропа континенти илә вә Бирләшмиш Штатларла рәгабәт башланыр. 1833-чү илдән е’тибарән «инсан нәслини мәнв етмәк»¹⁴⁷ вәситәси илә Асија базарлары зорла кенишләндирилир. Тахыл ганунлары ләғв едиләндән сонра, 1846-чы илдән 1863-чү илә гәдәр сәнаједә сәккиз ил орта бир чанланма вә чичәкләнмә олдуғу һалда, 9 ил өлкүнлүк вәзијјәти вә дурғунлуғ олмушдур. Памбыг парча сәнајесиндәки јашлы киши фәһләләрин һәтта чичәкләнмә дөврүндә дә нә вәзијјәтдә олдуғларыны бу ашағыдақы гејддән көрмәк олар²⁴⁵.

²⁴² „Reports etc. for 31st October 1863“, сәһ. 62, 63.

²⁴³ „Report etc. for 30th April 1864“, р. 27.

²⁴⁴ Болтонда полне рәис һаррисин ашағыдақы сәнәллә сипат кәтирилимш мәктубундан: „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, р. 61, 62.

²⁴⁵ 1863-чү илин јазында памбыг парча сәнајесини фәһләләринин мүһачирләр чәмијјәти тәшкил етмәк чәғыран бир мүрачәһәтнамәсинәлә әзчүмлә белә дејилир: „Инди чохлу фабрик фәһләсинин һөкмән мүһачирәт етмәли олдуғуну инкар едәнләр аз тапылар. Ашағыдақы фактлар исе сүбүт едир ки, һәр зыман бир дәнни ахында мүһачирәт бир зәрурәт олмушдур вә бунсә биз али шәрәйтдә кәчшә билмәрик: 1814-чү илә ихрач едилән памбыг парча әмтәләрин (сәләчә миглар кәстәрчиси олан) рәси мәјәри 17 665 378 ф. ст.,

В. ИРИ СЭНЭЖЕНИН МАНУФАКТУРАНЫ, СЭНЭТИ ВЭ ЕВ ЭМЭЖИНИ ИНГИЛАБИЛЭШДИРМЭСИ

а) СЭНЭТ ВЭ ЭМЭҚ БӨЛКҮСҮ ЭСАСЫНДА ГУРУЛАН КООПЕРАСИЈАНЫН МЭНВ ЕДИЛМЭСИ

Биз көрдүк ки, машинлар, сэнэт эсасында гурулан кооперасијаны вэ сэнэт характериндэ галмыш эмэк бөлкүсүнэ эсасланан мануфактураны мэнв едир. Биринчисинэ мисал олараг, бичинчилэр кооперасијасыны эвэз едэн бичин машыныны көстөрмөк олар. Икинчисинэ исэ, тикиш ијнэси истехсал едэн машын парлаг бир мисалдыр. Адам Смитэ көрө, онун заманында эмэк бөлкүсү сажэсиндэ 10 адам күндэ 48 000 ијнэ назырлајырмыш. Бир машын исэ, аксинэ, 11 саатлыг иш күнү эрзиндэ 145 200 ијнэ верир. Бир гадын вэ ја гыз орта несабла 4 дэнэ бу чүр машына нэзарэт едир вэ демэли, машынларын васитэси илэ күндэ 600 000-э гэдэр, һәфтэдэ 3 000 000-дан артыг ијнэ истехсал едир²⁴⁶⁾. Ајрыча бир иш машыны кооперасијаны вэ ја мануфактураны эвэз етдикдэ, о өзү јени сэнэт истехсалы үчүн тэмэл ола билэр. Лакин сэнэт истехсалынын машын эсасында бу чүр јенидэн мејдана кэлмэси анчаг, фабрик истехсалына кечиддир; фабрик истехсалы, бир гајда олараг, машынларын һэрэкэтэ кэтирилмэсиндэ һэмिशэ бир механики гүввэ, бухар вэ ја су инсан эзэлэлэрини эвэз етдикдэ дэрһал мејдана кэлир. Хырда истехсал һэрдэнбир, һэр һалда анчаг гыса бир мүддэт үчүн, мäsälэн Бирминкемин бэ'зи мануфактураларында олдуғу кими, бухар кирајэ етмэк васитэси илэ, јахуд тохучулуг ишинин бэ'зи саһэлэриндэ олдуғу кими, хырда һэрарэт машынлары¹⁴⁸ ишлэтмэк вэ и. а. васитэси илэ өзүнү механики һэрэкэт гүввэси илэ элагэлэндирэ билир²⁴⁷⁾.

онларын һэгиги базар дэјэри исэ 20 070 824 фунт стерлинг иди. 1858-чи илдэ иһрәч едилән памбыг парча әмтэлэрин рәсми дэјэри 182 221 681 ф. ст., онларын һэгиги базар дэјэри исэ анчаг 43 001 312 ф. ст., иди, белэ ки, мисдарын он гат артмасы гүжмәтин анчаг ики дөфәлән бир аз чох артмасына сәбәб олмушдур. Үмумијјәтлэ өлкә үчүн, хусусилэ дэ фабрик фәһләлэри үчүн чох әлперишсиз олан бу нәтичә, бир чох сәбәбләрдән ирәли кәлир. Бу сәбәбләрин ән чох нәзәрә чарпанларындан бири ондан иһарәтләр ки, мәнв олмамаг үчүн базарын дам кенишләнишсини тәләб едән бир сәнәјэ сәнәси үчүн ләзым олан эмәк дам артылыг едир. Мүасир гурулушда тичарәтдә вахташыры баш вәрән вэ өлүм кими лабүд олан дурғунлулар үзүлән памбыг парча фабрисләримиз бэ'зән иһи дајандырмалы олур. Лакин бу һал инсанларын иһтирәчыллыгына дајандырмыр. Сон 25 илдэ, ән ашағы тәхминнэ көрө бу өлкәдән 6 миллион адам кечүб кетмишсә дэ, јенә һатта ән јүксәк чичәкләнмә дөврләриндә јашлы кишиләрин бөјүк фанзи фабрикләрдә һеч бир гүжмәтэ вэ һеч бир шәртлэ иш тапа билмир, чүнки мәнсулу үчүзләшдырмаг мәрсәди илэ эмәк дам сыхышдырмалы аралдан чыхарылар" („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863". p. 51, 52). Сонрагы фәһилләрин бириндә көрөчөјик ки, памбыг фәләкәти заманы чәнәб фабрикчиләр фабрик фәһилләринин өлкәдән кетмәсинә һәр васитэ илэ, һатта дөвләт һакимијјәтинин јардымы илэ мане олмага чалышырдылар.

²⁴⁶⁾ „Children's Employment Commission. 3rd Report". 1864, p. 108, № 447.

²⁴⁷⁾ Сәнәтин машынлар эсасында бу чүр јенидән мејдана кэлмәси һалларына Бирләшмиш Штатларда аз тәсәдуф едилмир. Мәнв буна көрә дэ оралда истехсалын тәһәркүзләшчиси вэ буунула элагәлар олараг һөкмән фабрик истехсалына кечилмәси Авропадак ындан вэ һатта Икитләрәдәкиндән хејли бөјүк бир сүр'әтлэ баш верир.

Ковентрининин ипэк тохума ишиндә кортәбин сурәтдә «фабрик-коттечләр» эксперименти мејдана кәлмишдир. Квадрат шәклиндә сыралара дүзүлмүш коттечләрин ортасында бухар машыны үчүн engine house [машын бинасы] дејилән бина тикилир вә бухар машыны охлар васитәси илә коттечләрдәки тохума дэзкаһларына бирләшдирилир. Бүтүн һалларда бухар пулу, мәсәлән һәр тохума дэзкаһы үчүн 2½ шиллинг иди. Дэзкаһлар ишләсә дә, ишләмәсә дә һәр һәфтә һәмин бухар кирајәси пулу верилмәли иди. Һәр коттечдә фәһләләрин 2-дән 6-ја гәдәр тохума дэзкаһы јерләширди; бу дэзкаһлары онлар ја нисјә алыр, ја да мүвәггәти кирајә едирдиләр. Фабрик-коттеч илә әсил фабрик арасында мүбаризә 12 илдән артыг давам етмишди. Бу мүбаризә һәмин 300 фабрик-коттечин там ифласы илә нәтичәләнмишди²⁴⁸⁾. Просесин тәбиәти лап башлангычдан бөјүк мигјаслы истеһсал тәләб етмәдији һалларда, ахырынчы он илләрдә јүксәлмиш олан сәнаје саһәләри, мәсәлән конверт, полад гәләмучу истеһсалы вә и. а., фабрик истеһсалы шәклинә дүшәнә гәдәр, адәтән, фабрик истеһсалына кечмәк үчүн гыса кечид фазалары олмаг е'тибары илә әввәлчә сәнәт истеһсалы, сонра да мануфактура истеһсалы мәрһәләләриндән кечир. Мәһсулун мануфактура үсулу илә истеһсалы, бир-бирини ардынча кәлән әлағәдәр просесләр силсиләсиндән ибарәт олмайыб бир чох ајрыча просесләрдән ибарәт олдуғу һалларда һәмин чеврилмә ән бөјүк чәтинликләрлә давам едир. Бу, мәсәлән, полад гәләмучу фабрикинин инкишафы јолунда дуран бөјүк бир манеә иди. Лакин, демәк олар, 15 ил бундан әввәл ихтира едилән бир автомат 6 мүхтәлиф просеси бирдән ичра едир. 1820-чи илдә илк полад гәләмучу сәнәткарлар тәрәфиндән 12 дүжүнү 7 фунт стерлинг 4 шиллингә истеһсал олунурду, 1830-чу илдә бу мигдар гәләмучуну мануфактуралар 8 шиллингә истеһсал едирди, инди исә фабрик буну топдансатыш тачирләринә 2—6 пәнсә верир²⁴⁹⁾.

в) ФАБРИКИН МАНУФАКТУРА ВЭ ЕВ ӘМӘЛИНӘ ӘКС ТӘСИРИ

Фабрик инкишаф етдикчә вә ејни заманда әкинчиликдә ингилаб баш вердикчә бүтүн дикәр сәнаје саһәләриндә истеһсалын мигјасы кенишләнмәкдән башга, бунунла бирликдә һәмин

²⁴⁸⁾ Мүрајисә ет: „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865...“ р. 64.

²⁴⁹⁾ Ч-б Чилдот Бирмингемдә кениш мигјасда илк полад гәләмучу мануфактурасы тәсис етмишди. Артыг 1851-чи илдә бу мануфактура 180 милјонда артыг гәләмучу истеһсал едир вә илә 120 тон табәга полад ишләдири. Бирләшмиш краалыгда бу сәнаје саһәсини инһисарә олмыш олан Бирингем инди илә милјардларла полад гәләмучу истеһсал едир. 1861-чи илдәки сјајәјәвалманый вердији мә'лумата кәлә олада 1428 нәфәр ишләјирди. бунлары да 1268 нәфәри 5 јашында јухары гадын фәһләләр иди.

саһэлэрин характери дэ дэјишилир. Машынлы истеһсалын принципи, ја'ни истеһсал просесини өз тәркиб фазаларына аҗырмаг вэ бу сурэтдэ мејдана кэлэн вэзифэлэри механика, ким-ја вэ и. а. васитэси илэ, гыса дејилсэ, тэбиэт елмлэринин вэситэси илэ һэлл етмэк принципи һэр јердэ һэлледичи принцип олмагдадыр. Буна көрэ дэ машинлар мануфактураја јол тапараг, орада каһ бир, каһ да дикэр һиссэ просесиндэ тэтбиг олунур. Белэликлэ, көһнэ эмэк бөлкүсү эсасында эмэлэ кэлиб сабит, мүкәммэл шәкил алмыш олан мануфактура гурулушу парчаланыр вэ фасилэсиз дэјишилмэлэрэ јол ачыр. Һэлэ бундан да башга, мәчму фәһләнин, јахуд комбинэлэшмиш фәһлә һеј'этинин тәркибиндэ эсаслы чеврилиш эмэлэ кэлир. Мануфактура дөврүнүн эксинэ олараг, эмэк бөлкүсү планы инди, мүмкүн олан һэр јердэ гадын эмәји тэтбигинэ, һэр јашда олан ушагларын эмәжинэ, ихтисассыз фәһләлэрин эмәжинэ эсасланыр,—гысасы, инкилислэрин характерик ифадэси илэ дејилсэ, «shear labour», учуз эмэк тэтбигинэ эсасланыр. Бу һеч дэ жалныз кениш мигјасда комбинат үсулу илэ гурулан, машин ишлэдән вэ ја ишлэтмәјән һэр чүр истеһсала аид олмаг дејил, ев сәнајеси дејилән сәнајејэ дэ аиддир, һәм дэ фәһләлэрин бунула өз евлэриндэ вэ ја хырда е'малатханаларда мәшғул олмасынын фәрғи јохдур. Мүасир ев сәнајеси дејилән бу сәнајенин адындан башга һеч бир шеји гәдим ев сәнајесинэ охшамыр, зира гәдим ев сәнајеси шәһэрлэрдэ мүстәгил сәнәт, мүстәгил кәндли тәсәррүфаты олмасыны, һэр шејдән дэ әввэл, фәһлә аилэсинин өз еви олмасыны тәләб едир. Инди һәмнин сәнаје фабрикин, мануфактуранын вэ ја тичарәт мүәсоисәсинин кәнарда олан бир шө'бәсинэ чеврилмишдир. Капитал өзүнүн мөканча бөјүк күтлэләр һалында тәмәркүзләшдирдији вэ билаваситэ өз командасы алтында сахладығы фабрик фәһләлэриндән, мануфактура фәһләлэриндән вэ сәнәткарлардан башга, бөјүк шәһэрлэрэ вэ кәндлэрэ сәпәләнмиш там бир орду гәдәр ев фәһләлэрини дэ көзә көрүнмәз телләр вэситэси илэ һәрәкәтэ кәтирир. Мисал: Ирландијада, Тилли чәнабларынын Лондондерридеки көјнәк фабрики; бурада 1 000 нәфәр фабрик фәһләси вэ кәндэ сәпәләнмиш 9 000 нәфәр ев фәһләси ишләјир²⁵⁰⁾.

Учуз ишләдилән вэ јеткинләшмәмиш иш гүввэлэринин мүасир мануфактурадакы иҗтисмары әсил фабрикекинән даһа артыг биабырчы характер алыр, чүнки әсил фабрикин техники эсасы, әзәлэ гүввәсинин машинларла әвәз едилмәси вэ эмәжин асанлығы, бунларын чоху мануфактурада олмур; һәм дэ мануфактурада гадын организми вэ ја һэлэ бәркимә...

²⁵⁰⁾ «Children's Employment Commission. 2nd Report», 1864, p. LXVIII, № 415.

миш олан ушаг организми бөжүк бир вичдансызлыгла зөхөрли маддэлэрин вэ саирэнин тэ'сиринэ дүчар едилнр. Евдэ ишлэмэк дежилэн иш шэраитиндэ истисмар мануфактурадакындан даһа чох биабырчы характер алыр, она көрө ки, фэһлэлэрин дағыныг олмасы онларын мүгавимэт габилијјэтини азалдыр вэ эсил иш саһиби илэ фэһлэлэрин арасына там бир сыра јыртычы түфөјлилэр сохулур, һэр јердэ евдэ иш ејни саһэдэки машынлы истехсал илэ вэ ја, һеч олмаса, мануфактура истехсалы илэ мүбаризэ апарыр, јохсуллуг фэһлэни эмэјин эн зэрүри шэртлэриндэн—бина, ишыг, вентилјасија вэ саирэдэн мэхрум едир,—ишин гејри-мүнтэзэмлији артыр вэ, нэһажэт, ири сэнајенин вэ экинчилијин «артыг» ишчијэ чевирмиш олдуғу адамларын бу сон пэнаһкаһында фэһлэлэр арасындакы рэгабэт лабүд сурэтдэ өзүнүн эн јүксэк дэрэчэсинэ чатыр. Мүэјјэн бир сэнајэ саһэсиндэ эмэјин ичтиман мэхсулдар гүввэси вэ комбинэлэшдирилмиш эмэк просеслэринин техники эсасы нэ гэдэр аз инкишаф етмиш олурса, јалныз машынлы истехсал сајэсиндэ истехсал васитэлэринэ мүнтэээм гэнаэт едилмэси,—лап башланғычдан ејни заманда иш гүввэсинин эн амансыз бир сурэтдэ исраф едилмэси вэ эмэјин нормал фэалијјэт шэртлэринэ вэһшичэсинэ мүнасибэт көстөрилмэси олан бу гэнаэт инди өзүнүн бу антагонист вэ гатиллик чэһэтини даһа күчлү бүрузэ верир.

с) МҮАСИР МАНУФАКТУРА

Јухарыда ирэли сүрүлэн мүддэалары бир нечэ мисал илэ изаһ едэчэјэм. Эслиндэ охучуја иш күнү фэслиндэн бир чох мисаллар мэлумдур. Бирминкемдэки вэ онун этрафындакы метал е'малы мануфактуралары, эксэријјэтлэ чох ағыр ишлэрдэ 30 000 ушаг вэ јенијетмэ вэ 10 000 гадын ишлэдир. Бурада биз онлара сағламлыг үчүн зэрэрли олан мисэритмэ мүэссисэлэриндэ, дүјмэ фабриклэриндэ, мина чэкмэк, галванизасија етмэк вэ лакламаг ишлэриндэ раст кэлирик²⁵¹⁾. Лондонун мүхтэлиф гээт вэ китаб мэтбээлэриндэ јашлыларын вэ ушагларын дөзүлмэз дэрэчэдэ ишлэдилмэси, бу мэтбээлэрэ «саллагханэ» ады кими лајиг бир ад газандырмышдыр^{251а)}. Чилдханаларда да адамлар ејни дэрэчэдэ һэдсиз ишлэдилир, орада гадынлар, гызлар вэ ушаглар бу чүр һэдсиз ишлэмэјэ мэхкумдурлар. Канат мүэссисэлэриндэ ушаглара ағыр ишлэр көрдүрүлүр, дуз заводларында, шам вэ дикэр кимја мануфак-

²⁵¹⁾ Шеффилддэ һэтта эја дишэмэк ишиндэ лэ ушаглар ишлэјир!

^{251а)} „Children's Employment Commission. 5th Report“, 1866, p. 3. № 24; p. 6. № 55, 56; p. 7. № 59, 60.

тураларында фәһлэләр кечә ишләдилір, механики һәрәкәт гүввәсіндән истифада етмәјән ипәк парча мүәссисәләриндә тохума дэзкаһларыны һәрләмәк кими һәлакедичи ағыр ишләрдә ушаг әмәјндән истифада олунур²⁵²⁾. Башлыча олараг чаван гызлара вә гадынлара көрдүрүлән ән ијрәнч, ән чиркли вә ән аз маашлы ишләрин бири чындыры чүрләмәкдир. Мә'лум олдуғу үзрә Бөјүк Британија, өзүнүн күлли мигдар чындыры олмасы һәлә бир јана галсын, бүтүн дүнјада чындыр тичарәтинин мәркәзидир. Јапониядан, ән узаг Чәнуби Америка дәвләтләриндән вә Канар адаларындан бураја чындыр кәтирилир. Лакин Бөјүк Британијаја кәтирилән чындырын башлыча мәнбәләри Алманија, Франса, Русија, Италија, Мисир, Түркијә, Белчика вә Нолландиядыр. Чындырдан күбрә һазырланылыр, ондан килкә (јорған-дөшәјә долдурмаг үчүн), shoddy (сун'и јун) истеһсалында вә кағыз истеһсалында хаммал кими истифада олунур. Чындыр чүрләјән гадынлар өзләри чичәк хәстәлијинин вә башга јолухүчу хәстәликләрин илк гурбаплары олмагдан башга, һәмјан азарларын јайылмасына сәбәб олурлар²⁵³⁾. Фәһлэләрин һәдсиз дәрәчә, һәм дә ағыр вә намүнасиб ишләрдә ишләдилмәсинин вә бунунла әлағадар олараг, лап кәнч јашларындан истисмар олунан фәһлэләрин кобудлашмасынын классик нүмүнәси, филиз вә көмүр мә'дәнләриндән башга, һабелә кирәмит вә кәрпич заводларыдыр; јени ихтира олунан машин Инкилтәрәнин бу заводларында (1866-чы ил) анчаг тәк-тәк һалларда тәтбиг олунур. Мајдан сентјабра гәдәр иш сәһәр саат 5-дән ахшам саат 8-әдәк, кәрпич вә кирәмит ачыг һавада гурудулдугда исә, сәһәр саат 4-дән ахшам саат 9-дәк давам едир. Сәһәр саат 5-дән ахшам саат 7-јәдәк давам едән иш күнү—«гыса», «орта» иш күнү һесап олунур. Оғланлар вә гызлар 6 јашындан вә һәтта 4 јашындан ишә көтүрүлүр. Онларын да иш саатлары јашлыларынкы гәдәрдир, чох вахт јашлыларынкындан да артыг олур. Иш ағыр ишдир, јайын истиси исә аламы даһа чох тагәтдән салыр. Мәсәлән, Мослидәки кәрпич заводунда 24 јашлы бир гыз күндә 2 000 кәрпич кәсирди, кичик јашлы ики гыз да она көмәк едиб кил дашыјырдылар, кәрпичләри үст-үстә јығырдылар. Бу гызлар 30 фут дәринлијиндә вә кәнарлары сүрүшкән олан бир чухурдан күндә 10 тон кил чыхарыб 210 фут мәсафәјә дашыјырдылар.

«Кәрпич заводу кими бир гыл көрпүдән кечән бир ушаг, әхлағча позулмаја билмәз... Ән зәриф јашларындан ишитмәли олдуғлары налајиг сөз-

²⁵²⁾ Јенә орала, сәһ. 114, 115. № 6—7. Комиссија үзү һағлы олараг кәстәрир кп. машин адәтән инсны әвәз едирсә, бурада јенијетмә ушаг там мә'насы ияә машини әвәз едир.

²⁵³⁾ Вах: чындыр алвери һағгында һесабатын вә бу барада бир чох мисаллар верилдији „Public Health, 8th Report“. London, 1866. Appendix, p. 196—208.

лэр, јашадылары мүһитдеки чиркин, абырсыз вэ эдэбсиз вэрдишлэр сонра бүтүн өмүрлэри боју онлары эхлагсыз, дүшкүн вэ сэфил адамлара чевирир... Фәһләлэрин мәнзил шэранти дэ дәншәтлн бир эхлаг позгунлуғу мәнбәјидир. Нәр бир moulder (галыбчы) өзү» (маһир бир фәһлә вэ фәһлә групуһун башчысы) «7 нәфәрден ибарәт олан өз артелиһнә өз дахмасында вэ ја коттечиндә јатмағ үчүн јер вэ јемәк верир. Бу дахмада галыбчыһнын аиләсиндән олан вэ башга кишиләр, оғланлар вэ гызлар јатырлар. Дахма адәтән јарызирзәмн шәклиндә 2 отагдан вэ јалһыз мүстәсна һалларда 3 отагдан ибарәт олу, бунлар да кифајәт гәдәр тәмиз һава көрмүр. Бүтүн күн даһм едән ағыр иш адамлары о гәдәр тагәтдән салыр ки, бурада кикијена, тәмизлик вэ эдәб кәзләһмәсини дүшүнмәјә кәлмир. Бу дахмаларын чоху сәлиғәсизлик, чирклилик вэ тозлулуғ нүмүнәси ола биләр... Гызлары бу чүр ишләрдә ишләдән системин ән бөјүк бәласы ондадыр ки, бу систем адәтән гызлары ушағ јашларындан башламыш бүтүн өмүрлэри боју ән сэфил үнсүрләрлә мөһкәм элағәдәр едир. Тәбиәт онларын гадын олдуғларыны өзләринә һисс етдирәнәдәк бу гызлар кобуд вэ сөјүшкән оғлан ушағлары («tough, foul-mouthed boys») көкүнә дүшүрләр. Палтарлары чиркли вэ чындыр, гычлары диздән чох јухары чылпағ, үзләри вэ сачлары чиркли олан бу гызлар нәр чүр эдәб вэ һәја һиссинә е'тинасызлығ көстәрмәјә алышырлар. Наһар заманы онлар сәрилиб јердә јатыр вэ ја јахынлығдаки архда чимән оғланлара көзалты тамаша едирләр. Өз ағыр иш күнләрини гуртарандан сонра онлар бир гәдәр јахшы палтар кејәрәк кишиләрә гошулуб пивәханалара кедирләр».

Тәбии бир һалдыр ки, бу синиф арасында лап ушағ јашларындан мүдһиш бир сәрхошлуғ һөкм сүрүр.

«Ән бәдтәри одур ки, кәрпиччи фәһләләр өзләриндән тамамилә әл чәкирләр. Онларын ән јахшыларындан бири Саутоллфилдә бир капеллана демишди: Чәнаб, сиз иблиси јола кәтириб ислаһ едә билсәһиз, кәрпиччинн дә јола кәтириб ислаһ едә билсәһиз!» («You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!»²⁵⁴).

Мүасир мануфактурада (бурада, әсил фабрикләр мүстәсна олмағла бүтүн ири е'малатханалар нәзәрдә тутулур) әмәк шәртләринә капиталчәсинә гәнаәт едилмәси барәсиндә, әһалиһнин сағламлығына даир дөрдүнчү (1861-чи ил) вэ алтынчы (1864-чү ил) һесабатда чох зәнкин рәсми материал тапмағ олар. Workshops-ун (иш биналарыһнын), хүсүсән Лондон чапчылары вэ дәрзиләринин иш биналарыһнын тәсвири романчыларымызын фантазијасыһнын јарада биләчәји нәр чүр ијрәнчилији өтүб кечир. Фәһләлэрин сәһһәтинә бунун нечә тә'сир етдији өзлүјүндә ајдындыр. Кизли шуранын¹⁴⁹ баш тибб мүфәттиши вэ әһалиһнин сағламлығына даир һесабатларын рәсми редактору д-р Сажмон әзчүмлә дејир:

«Мән өз дөрдүнчү һесабатымда» (1861-чи ил) «көстәрмишдим ки, фәһләлэрин өз биринчи һүгүгуну—сағламлығ һүгүгуну мүдафиә етмәләри әмәл чәһәтдән мүмкүн дејилдир, онлар тә'кид едә билмирләр ки, саһибкар

²⁵⁴ Children's Employment Commission, 5th Report*, 1866, p. XVI—XVIII, № 86—97, p. 130—133, № 39—71. һабелә мүгајисә ет: „3rd Report“, 1864, p. 48, 56.

онлары һәр һансы бир ишә көтүрдүкдә, бу ишин сағламлыг үчүн зәрәри олан вә арадан галдырыла билән бүтүн чәһәгләри, саһибкардан асылы олдуғу тәғдирдә, арадан галдырылсын. Мән субут етмишдим ки, фәһләләр өз гүвәләри илә бу сағламлыг һүгугунун ишдә һәјатә кечирилмәсинә наил ола билмәдикләри кими, сәһијјә полиси мә'мурларындан да һәғиги јардым көрмәјә наил ола билмирдиләр... Инди он минләрлә киши вә гадын фәһләнин һәјаты һәдәр јерә бәрбад олуp, һәдсиз чисмани азаблар нәтичәсиндә өмүрләри көдәлиp, сәбәби дә белә бир ади фактдан ибарәтдир ки, онлар ишләјирләp»²⁵⁵).

Фәһләләрин сағламлығына е'малатханаларын нечә тә'сир етдијини көстәрмәк үчүн д-р Сајмон өләһләрин мигдары һаггында белә бир чәдвәл верир²⁵⁶):

Мүвәфиг сәнәјә саһәләриндә ишләјән мүхтәлиф јашлы шәхсләрин сәји	Сағламлыға тә'сир нәгтеји-нәзәриндән мүвәјисл едилән пешә нөвләри	Мүвәфиг саһәләрдә һәр 100 000 нәфәрдән өләһләрин сәји (јаша көрә)		
		25—35 јаш	35—45 јаш	45—55 јаш
958 265	Инкилтәрә вә Уелслә әкинчилик.....	743	805	1 145
22 301 киши } 12 377 гадын }	Лондон дәрзиләри.....	958	1 262	2 093
13 803	Лондон чапчылары.....	894	1 747	2 367

д) МҮАСИР ЕВ ӘМӘЈИ

Инди мән ев әмәји дејилән саһәни көтүрүрәм. Ири сәнәјенин күнч-буцағында капиталын јаратдығы бу истисмар данрәсини вә һәмин истисмарын нә гәдәр дәһшәтли олдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн, мәсәлән, Инкилтәрәнин бә'зи далда-бучаг кәндләриндәки мыхгајырма сәнәтини²⁵⁷), заһирән динч бир иш кими көрүнән бу сәнәти нәзәрән кечирмәк оларды. Бурада кружева вә һәсир шәјләр тохума истеһсалы кими, ја һәлә гәтијјән машин ишләтмәјән, ја да машинлы истеһсал илә вә мануфактура истеһсалы илә рәгабәт апаран саһәләрдән бир нечә мисал үзәриндә дајанмаг кифәјәт едәр.

²⁵⁵) „Public Health. 6th Report“. London. 1864. p. 29. 31.

²⁵⁶) „Public Health. 6th Report“. London. 1864. p. 30. Д-р Сајмон гејд едир ки. 25—35 јашларында олан Лондон дәрзиләри вә чапчылары арасында өләһләрин сәји һәғигәтдә даһа чохлуp, зирә кәндләрдән Лондон саһибкарларынын мүәссисәләринә 30 јашында ишләг кәңчләрдән ибарәт чохлу „шакирд“ вә „improvers“ (өз ихтисасыны артырмаг истәјәнләр) кәлиp. Лондон әһалиси сјаһисына дүшән бу адамлар, Лондонда өләһләрин сәјини мүәјјән етмәк үчүн әсәс көтүрдән әһалинин мигдарыны артырырлар, һалбуки онларын өздәриндән өләһләрин сәји нисбәтән аз олуp. Онларын хәјли һиссәси, хүсусән ағыр хәстәләндәкә кәндә гајыдыp (јәнә арада).

²⁵⁷) Бурада машин үсүлу илә һазырланан кәсмә мыхдан дејил, әл илә дејүлүб гајрылап мыхдан бәһс олуноур. Бах: „Children's Employment Commission. 3rd Report“. p. XI, XIX, № 125—130; p. 52, № 11; p. 113—114, № 487; p. 137, № 674.

Инкилтэрэнин кружева истегсалында ишлэжэн 150 000 нэфэрин тэхминэн 10 000 нэфэринэ 1861-чи ил фабрик гануну аид едилмишдир. Јердэ галан 140 000 нэфэрин эн чоху гадынлар, оглан вэ гызлардан ибарэт јенијетмэлэр вэ ушаглардыр, һәм дэ бунларын ичэрисиндэ киши тајфасына чох аз раст кэлмэк олур. Бу «учуз» истисмар материалынын сағламлыг вэзијјати, Ноттинкемдэ јохсуллар үчүн олан үмуми поликлиниканын һәкими д-р Труменин ашағыдакы мә'луматындан көрүнүр. Чоху 17—24 јашында олан 686 нэфэр хэстэ кружевачы гадын вэ гызлар сырасында ашағыдакы гэдэр вэрәмли олмушдур²⁵⁸):

1852-чи илдэ	45	нэфэрдэн	1	1857-чи илдэ	13	нэфэрдэн	1
1853-чү	»	28	»	1	1858-чи	»	15
1854-чү	»	17	»	1	1859-чу	»	9
1855-чи	»	18	»	1	1860-чы	»	8
1856-чы	»	15	»	1	1861-чи	»	8

Вэрәмлилэрин фаизинин белэ чох артмасы, эн никбин тэрэгтипэрвэрлэри дэ, азад тичарэт нэзэријјэсинин ријакар алман тэблигчилэрини дэ гане етмэлдир.

1861-чи ил фабрик гануну машынла кружева һазырланмасыны тэнзим едир, Инкилтэрэдэ исэ кружева үмуми бир гајда олараг машынла һазырланыр. Бурада мүхтэсэр үзэриндэ даяндығымыз саһэлэр,—һәм дэ мануфактураларда, мағазаларда вэ саирэдэ топланан фәһлэлэри дејил, ев фәһлэси дејиләнлэри нэзэрдэ тутмагла көтүрүлэн бу саһэлэр ашағыдакы категоријалара ајрылыр: 1) lace finishing (машын үсулу илә тохунан кружева үзэриндэ тәкмилләшдирмә эмелијјаты; бу категорија өзү дэ бир чох һиссэлэрә бөлүнүр; 2) кружеванын тохунмасы.

Lace finishing евдэ ишләмэк формасында олараг, ја «mistresses houses» дејиләнлэрдэ [«саһибкар гадынларын евлэриндэ»], ја да тәкбашына вэ ја өз ушаглары илә бирликдэ ишлэжэн гадынларын өз мәнзиллэриндэ ичра олунур. «Mistresses houses» сахлајан гадынлар өзлэри јохсулдурлар. Е'малатхана онларын өз мәнзиллэринин бир һиссэсиндэн ибарәтдир. Онлар фабрикчилэрдэн, мағаз саһиблэриндэн вэ башгаларындан сифариш көтүрүрлэр вэ муздла ишләтдиклэри гадын, гыз вэ көрпә ушагларын сајы отағын һәчминә, һабелә һәмин сәнаје саһэсиндэ тәләбин артыб-азалмасына мүвафиг олур. Бу е'малатханаларын бә'зилэриндэ 20 нэфэрдэн 40 нэфэрэдәк, бә'зилэриндэ исэ 10 нэфэрдэн 20 нэфэрэдәк гадын фәһлэ ишлэјир. Ушаглар орта һесабла 6 јашындан ишләмәјэ башлајырлар,

²⁵⁸) „Children's Employment Commission, 2nd Report“, p. XXII, № 166.

лакин бэ'зилэри хэтта 5 жашына чатмамышдан ишлэмэжэ башлајыр. Иш вахты адэтэн сәһәр саат 8-дән ахшам саат 8-э гэдәр давам едир вә јемәк үчүн арада 1½ саат фасилә верилір; јемәји дә онлар мүнтәзәм јемир вә чох вахт һәмин үфунәтли иш дахмаларында јејирләр. Вәзијјәт јахшы оlanda чох вахт иш сәһәр саат 8-дән (бә'зән 6-дан) кечә саат 10, 11 вә ја 12-јә гэдәр давам едир. Инкилтәрә казармаларында һәр әскәрә 500—600 куб фут, һәрби хәстәханаларда исә 1 200 куб фут дүшмәлидир. Иш јери олан бу дахмаларда исә адамбашына чәми 67—100 куб фут дүшүр. Бундан башга, газ ишығы һаванын оксикенини удур. Кружеваны чиркләндирмәмәк үчүн ушаглар, хэтта гышда да, тез-тез ајаггабыларыны чыхармалы олурлар, дөшәмә исә дашдан вә ја кәрпичдәндир.

«Ноттинкемдә чох вахт 15—20 ушағын бәлкә дә енинә вә узунуна 12 футдан бөјүк олмајан бир отаға долдурулуб күндә 15 саат ишләдилмәсини, һәм дә онларын һеч тәсәввүр едилмәјәчәк ән натәмиз бир шәраитдә, инсаны әлдән салан јекнәсәг вә дарыхдырычы ишлә мәшгул олдуғларыны көрмәк олар... хэтта ән хырда ушаглар да инсаны һејрәтә салачаг гэдәр кәркин бир диггәт вә сүр'әтлә ишләјирләр, бармағларыны демәк олар һеч динчәл-мәјә гојмур, јахуд јаваш ишләтмириләр. Онлардан бир шеј сорушдугда бир санијә дә олса вахт итирмәкдән горхараг, көзләрини јухары галдыр-мырлар».

Иш вахты нә гэдәр узадылырса, ушаглары бир о гэдәр чох ишләтмәјә мәчбур етмәк үчүн «mistresses»-ләр јанларында «узунчубуг» сахлајырлар.

«Көзә зәрәр јетирән вә бәдән даим бир вәзијјәтдә галдығына көрә адамы јоран јекнәсәг ишдә ушаглар, өз мәһкум олундуғлары узун иш күнүнү ахырында јаваш-јаваш јорулуб тагәтдән дүшүр вә гуш кими чырпын-маға башлајырлар... Бу, әсил гул әмәјидир» («Their work is like slavery»²⁵⁹).

Гадынлар өз ушаглары илә бирликдә өз евләриндә, јә'ни мүасир диллә дејилсә, кирајә етдикләри вә чох вахт чардагда олан бир отагда ишләдикдә вәзијјәт даһа пис олур, әслиндә бундан пис ола да билмәз. Бу чүр ишләр Ноттинкемдән 80 мил мәсафәдә олан бүтүн әтраф јерләрә пайланыр. Мағазда ишләјән бир ушаг ахшам саат 9-да вә ја 10-да евләринә кедәндә она, евдә ишләмәк үчүн әлавә бир бағлама да верирләр. Рижакар капиталист буну верәркән, әлбәттә, өз сатгын кәдаларындан биринин шәхсиндә рижакарлыгга ушаға дејир: «бу да анан үчүндүр»; белә дејир вә көзәл билир ки, бу јазыг ушаг әзү дә отуруб анасына көмәк етмәли олачагдыр²⁶⁰.

²⁵⁹) „Children's Employment Commission. 2nd Report“, 1864, p. XIX, XX, XXI.

²⁶⁰) Јенә орада p. XXI, XXII.

Кружева сәнајеси башлыча олараг Инкилтәрәнин ики әкинчилик маһалында—Девонширин чәнуб сәһили бојунча 20—30 мил сәһәни вә Шимали Девонун ајры-ајры јерләрини әһатә едән Хонитон кружева маһалында вә Бакинжем, Бедфорд, Норткемптон графлыгларынын хејли һиссәсини, һабелә Оксфордшир илә Гантингдонширин гоншу һиссәләрини әһатә едән дикәр бир маһалда јайылмышдыр. Муздурларын коттечләри адәтән ејни заманда е'малатханадыр. Бәзи мануфактура сәһибләри, башлыча олараг кичик јашлы вә јенијетмә гызлардан ибарәт 3 000 нәфәрден артыг бу чүр ев фәһләси ишләдир. Lace finishing мүнәсибәти илә тәсвир едилән шәраити бурада јенидән көрүрүк. Фәрг анчаг ондан ибарәтдир ки, «mistresses houses» әвәзинә, јохсул гадынларын өз дахмаларында ачдыглары «lace schools» дејиләнләр («кружевачылыг мәктәбләри») мејдана чыхыр. Бу мәктәбләрдә 5 јашындан, бә'зән даһа кичик јашдан та 12—15 јашына гәдәр ушаглар ишләјирләр; биринчи ил ән балача ушаглар күндә 4—8 саат, сонралар исә сәһәр саат 6-дан ахшам 8—10-на гәдәр ишләјирләр.

«Отаглар, бир гајда олараг, хырда коттечләрдәки ади јашајыш биналарындан ибарәтдир; бухарынын бачасыны тыхыблар ки, сојуг кәлмәсин; бурада јашајанлар бә'зән гышда да анчаг өз бәдәнләринни истиси илә гызынырлар. Мәктәб отаглары адланан бу биналар бә'зән, очагсыз бир хырда лиһара охшајыр... Бу дахмаларын ағзына гәдәр долу олмасы, бу сәбәбдән дә һавасынын корланмасы чох вахт һәддән ашыр. Бундан әлава, адәтән хырда коттечләрин јахынлыгында олан чиркаб сулары, ајағојулар, зибил јығынтысы вә башга натәмизликләр дә зәрәрли тәсир кәстәрир». Биналар барәсиндә: «Бир уста гадына 18 гызын чалышдыгы бир кружева мәктәбиндә адамбашына 33 куб фут дүшүр; дөзүлмәз дәрәжәдә үфунәтли олан башга бир мәктәбдә 18 нәфәр чалышыр вә адамбашына 24½ куб фут дүшүр. Бу истәһсалда 2—2½ јашында ушаглары ишләјинә тәсадүф олунур»²⁶¹).

Бакинжем вә Бедфорд кәнд графлыгларынын кружева тохунулмајан јерләриндә һәсир шејләр тохунмасы башланыр. Бу иш Нартфордширин хејли һиссәсиндә вә Ессексин гәрб вә шимал һиссәләриндә јайылмышдыр. 1861-чи илдә һәсир шејләр тохумаг вә һәсир папаг һазырламаг иши илә 48 043 нәфәр мәшғул иди, бунларын 3 815 нәфәри кишиләр вә оғланлар, галаны гадынлар вә гызлар иди, падын вә гызларын 14 913 нәфәри 20 јашына гәдәр оланлар, о чүмләдән 7 000 нәфәрә гәдәри ушаглар иди. Бурада кружева мәктәбләри әвәзиндә «straw plait schools» («һәсир шејләр тохумаг мәктәбләри») мејдана кәлир. Бу мәктәбләрдә ушаглар адәтән 4 јашындан, бә'зән дә 3—4 јашларындан һәсир шејләр тохумаг өјрәдилир. Әлбәттә, бу ушаглар һеч бир тәрбијә көрмүрләр. Ушаглар өзләри ибти-

²⁶¹) „Children's Employment Commission, 2nd Report“, 1864, p. XXIX, XXX.

дан мектэблэри «natural schools» («эснл мектэб») адландырырлар, зира һэсир шејлэр тохумаг мектэблэри бир ишкэнчө очағыдыр, орада ушаглары ишлэтмэкдэн мэгсэд анчаг одур ки, онлар өз жарыач аналарынын вердији вә эксәр һалларда күндә 30 жард тәшкил едән тапшырығы јеринә јетирсинләр. Һәмин аналар чох вахт ушаглары сонра евдә дә кечә саат 10, 11 вә 12-јә гәдәр ишләмәјә мачбур едирләр. Күләш ушагларын бармагларыны вә ағзыны кәсир, чүнки онлар даим күләшн түлүрчәклә исладырлар. Лондон тибб мүфәттишләринин д-р Баллард тәрәфиндән јекунлашдырылан үмуми рәјинә көрә, јатаг отагларында вә е'малатханаларда һәр адама ән азы 300 куб фут дүшмәлидир. Һалбуки һэсир шејлэр тохума мектэбләринин бинасы кружева мектэбләринин бинасындан да дарысгалдыр: һәр адама $12\frac{2}{3}$, 17, $18\frac{1}{2}$ куб фут, үмумијјәтлә 22 куб футдан аз дүшүр. Комиссија үзү Уајт дејир:

«Бу рөгәмләрин кичикләри, бир көрпә ушағын јерләшә билчәји вә һәрч өлчүсү 3 фут олан бир гутунун тутачағы саһәнин јарысында аз тәшкил едир».

12—14 јашына чатмамыш ушаглар белә бир шән өмүр сүрүрләр. Бичарә сәфил ата-аналарын чалышдыглары анчаг одур ки, өз ушагларындан мүмкүн гәдәр чох хејир көтүрсүнләр. Тәбнидир ки, ушаглар бөјүдүкдә валидејнләрини сајмыр вә онлары тәрк едирләр.

«Белә тәрбијә алан бу әһалинин чаһил вә позғун олмасы тәәччүблү дејилдир... Онлар әхлаг чәһәтчә ән ашағы илләдә олурлар... Гадынлардан чохунун кәбинсиз ушағы олур, һәм дә онларын чоху елә сүтүл јашларында ана олурлар ки, һәтта, чинајәт статистикасы мәсәләләриндән ән чох хәбәр-дар оланлар да һејрәтдә галыр»²⁶²).

Бу нүмунәви аиләләрин вәтәни исә,—христианлыг мәсәләләриндән шүбһәсиз бахәбәр олан граф Монталамберин дедији кими,—Авропанын нүмунәви бир христиан өлкәсидир!

Индичә тәсвир едилән сәнајә саһәләриндә үмумијјәтлә чох чүз'и олан әмәк һаггы (һэсир шеј тохума мектэбләриндә ушагларын истисна тәшкил едән максимум әмәк һаггы 3 шиллинг-дир), хүсүсән кружева истеһсал едилән маһалларда кениш јайылмыш truck-system [әмәк һаггы әвәзинә әмтәә верилмәси] үзүндән өз номинал мигдарындан да ашағы дүшүр²⁶³).

²⁶²) „Children's Employment Commission. 2nd Report“, 1864, p. XL, XLI.

²⁶³) „Children's Employment Commission. 1st Report“, 1863, p. 185.

е) МҮАСИР МАНУФАКТУРАНЫН ВӘ ЕВ ӘМӘЈИНИН
ИРИ СӘНАЈЕЈӘ КЕЧМӘСИ. ФАБРИК ГАНУНЛАРЫНЫН
МҮАСИР МАНУФАКТУРАЈА ВӘ ЕВ ӘМӘЈИНӘ АИД ЕДИЛМӘСИ
НӘТИЧӘСИНДӘ ҺӘМИН ИНГИЛАБЫН СҮР'ӘТЛӘНМӘСИ

Гадынларын вә азјашлыларын иш гүввәсиндән ачыгча суйистифадә етмәк васитәси илә, фәһләләри нормал ишләјиб јашамаг үчүн лазым олан һәр чүр шәраитдән садәчә мәһрум етмәк васитәси илә, адамлары рәһмсизчәсинә һәддиндән артыг вә кечәләр ишләтмәк васитәси илә иш гүввәсинин учузлашдырылмасы ән нәһајәт елә бир тәбиин һәддә кәлиб чатыр ки, даһа бундан о јана кечмәк мүмкүн дејилдир; ејни заманда әмтәәләрин бу әсаслар үзәриндә учузлашдырылмасы вә үмумијјәтлә капиталист истисмары да ејни һәддә кәлиб чатыр. Нәһајәт, бу нөгтәјә јетишдикдә, буна гәдәр исә узун вахт кечир,—елә бир заман кәлиб чатыр ки, машынлар тәтбиг олунмаға башлајыр вә дағыныг ев әмәји (һәмчинин мануфактуралар) бу андан е'тибарән сүр'әтлә фабрик истеһсалына чеврилир.

Бу һәрәкәтин ән парлаг нүмунәсини «wearing apparel» (кејим шејләри) истеһсалы верир. Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын тәснифатына көрә, бу сәнајә саһәси һәсир шлјапа, гадын шлјапасы вә кечә папағы истеһсал едәнләри, дәрзиләри, milliners вә dressmakers-и²⁶⁴), туман-көјнәк, корсет тикән гадынлары, әлчәкчиләри, башмагчылары, һабелә бир чох хырда саһәләри, мөсәлән галстук, јахалыг вә и. а. истеһсалыны әһтә әдир. 1861-чи илдә Инкилтәрәнин вә Уелсин бу сәнајә саһәләриндә ишләјән фәһлә гадынлар 586 298 нәфәр иди, о чүмләдән азы 115 242 нәфәр 20 јашындан ашағы, 16 560 нәфәр дә 15 јашындан ашағы оланлар иди. Бирләшмиш краллыгда бу фәһлә гадынлары сајы (1861-чи илдә) 750 334 нәфәр иди. Јенә һәмин илдә Инкилтәрәнин вә Уелсин шлјапа, башмаг, әлчәк вә палтар истеһсалында ишләјән кишиләрин сајы 437 969 нәфәр иди, о чүмләдән 14 964 нәфәр 15 јашындан ашағы, 89 285 нәфәр 15 јашындан 20 јашына гәдәр, 333 117 нәфәр дә 20 јашындан јухары оланлар иди. Бураја аид олан бир чох даһа хырда саһәләр бу мә'луматда нәзәрә алынмамышдыр. Лакин биз инди чә көстәрилән рөгәмләри олдуғу кими көтүрсәк, онда 1861-чи ил сијаһысына көрә тәкчә Инкилтәрә вә Уелс үчүн үмуми јекун 1 024 267 нәфәр, јә'ни тәхминән әкишчиликдә вә малдарлыгда чалышанларын сајы гәдәр олур. Адам анламаға башлајыр ки, нә үчүн машынлар бу гәдәр чох

²⁶⁴) Millinery—баш кејиминдән башта, гадынлар үчүн чийин шалы вә мантлијалар истеһсалы демәкдир; dressmakers бизиң дәрзи гадынларын ејнидир.

мәһсул күтләси верир вә бу гәдәр чох фәһлә күтләсинин «сәр-бәстләшмәсинә» сәбәб олур.

«Wearing apparel» истеһсалы илә жалныз, артыг һазыр шәкилдә тапдыглары эмәк бөлкүсүнү, *tembra disjecta* [пәракәндә ә'залары]¹⁵⁰ өз мүәссисәләриндә тәтбиг едән мануфактуралар мәшғул олур; бунунла хырда сәнәткар усталар мәшғул олур, амма онлар инди даһа әввәлки кими аҗры-аҗры истеһлакчылар үчүн дежил, мануфактуралар вә мағазалар үчүн ишләјирләр, белә ки, чох вахт бүтүнлүкдә бә'зи шәһәрләр вә маһаллар, мисал үчүн, чәкмәчилик вә и. а. кими истеһсал саһәләри үзрә ихтисаслашыр, нәһажәт вә ән чох һалда бу истеһсал илә евдә ишләјән фәһләләр мәшғул олур, онлар мануфактураларын, мағазаларын вә һәтта нисбәтән хырда усталарын кәнардакы шө'бәләри сајылып²⁶⁵). Эмәк чисимләри, хаммал, јарымфабрика вә и. а. күтләләрини ири сәнәје верир, учуз инсан материалы (*taillable à merci et miséricorde* [мәһәмәт вә гәзәбә табе едилмиш]), бу материал күтләси исә, ири сәнәјенин вә әкинчилијин «азад етдији адамлардан» ибарәтдир. Бу сәнәје даирәсиндәки мануфактураларын мејдана кәлмәсинә башлыча сәбәб одур ки, капиталистләрин әлиндә, тәләбин һәр чүр артыб-азалмасына уҗунлаша биләчәк һазыр бир ордунун олмасы лазым иди²⁶⁶). Лакин бу мануфактуралар өзләринин кениш тәмәли олан пәракәндә сәнәт вә ев истеһсалынын да јанашы јашамасына јол верирди. Бу эмәк саһәләриндә изафи дәјәр истеһсалынын кениш миғјаслар алмасына вә ејни заманда бу саһәләрин истеһсал етдији әмтәәләрин кетдикчә учузлашмасына башлыча сәбәб о иди вә одур ки, эмәк һаггы јалныз ачына чаглы күзәрән үчүн кифајәт едәчәк гәдәр аздыр вә иш күнү инсан организминин чәтинликлә дөзә биләчәји гәдәр узундур. Сатыш базарыны, Инкилтәрә үчүн исә хүсусилә,—инкилис адәт вә зөвгүнүн һөкм сүрдүјү,—мүстәмләкә базарыны даим кенишләндирмиш олан вә һәр күн кенишләндирән амил мәһз, әмтәәјә чеврилән инсан тәринин вә инсан ганынын учузлуғудур. Нәһажәт, бөһран нөгтәси кәлиб чатды. Базарлар кенишләндикдә вә капиталистләр арасындакы рәгабәт даһа сүр'әтләр артдыгда, көһнә методун әсаслары,—садәчә иш гүввәсинин кобуд истисмар олунмасы вә бунунла бирликдә эмәк бөлкүсүнүн чох вә ја аз дәрәчәдә мүнтәзәм инкишафы даһа кифајәт етмирди. Машын дөврү башланды. Һәлледиҗи ингилаби рол

¹⁵⁰) Инкилтәрәтә *millinery* вә *dressmaking* адәтән саһибкарын биһаларында, гисмән бу биһаларда јашајан муздуу фәһлә гадынлар тәрәфиндән, гисмән да кәнарда јашајыб күнәзүздә иштәјәт гадынлар тәрәфиндән иҗра олунур.

²⁶⁵) Комис ија үзвү Уајт тәхминән һамысы гадын вә гызлардан ибарәт 1 000—1 200 нәфәр: иштәји бир һәрби кејин мануфактурасыны, тәхминән јарысы ушаглардан вә јенијетмә әр:әт ибарәт 1 300 фәһләсәт олан бир чәкмә мануфактурасыны вә и. а. кәзиншидир («Children's Employment Commission. 2nd Report», p. XLVI, № 319).

ојнајан вэ бу истехсал даирэсинин бүтүн сајсыз-һесабысыз са-һалэрини, мәсэлэн, дэб олмуш эмтээлэр истехсалыны, дэрзи-лик, чэкмэчилик, тикиш, шлјапачылыг вэ и. а. пешэлэрини ејни дэрэчэдэ эһатэ едэн машын исэ тикиш машыны иди.

Бу машынын билаваситэ фәһлэлэрэ көстәрдији тә'сир дэ, үмумијјәтлэ ири сәнаје дөврүндэ илк дәфә јени истехсал са-һалэрини эһатэ едэн бүтүн машынларын тә'сири кимидир. Көрпә ушаглар ишдән кәнар едилир. Машында ишлэјән фәһ-лэлэрин эмәк һаггы, әксәријјәтлэ «јохсулларын ән јохсулу» («the poorest of the poor») олан ев фәһлэлэринин эмәк һаггы-на нисбәтән артыр. Вәзијјәти нисбәтән јахшы олан сәнәткар-ларын эмәк һаггы азалыр, чүнки машынлар онларла рәғабәтэ башлајыр. Машында ишлэјән јени фәһлэлэр јалныз гызлар вэ кәнч гадынлардыр. Онлар кишилэрин нисбәтән ағыр иш-ләрдәки инһисарыны механики гүввәнин јардымы илэ ләгв едир вэ нисбәтән јүнкүл ишләр саһәсиндән гоча гадынлары вэ көрпә ушаглары сыхышдырыб чыхарырлар. Чох гызғын рәғабәт, әл илэ ишлэјән фәһлэлэрин ән зәифлэрини мөһв едир. Ахырынчы он илдә Лондонда ачындан өләнлэрин (death from starvation) дәһшәтли бир сурәтдә артмасы машын тикишинин јайылмасы илэ јанашы кедир²⁶⁷). Тикиш машынында ишлэјән вэ. машынын ағырлығындан, бөјүклүјүндән, характериндән асылы олараг ону әллэри вэ ајаглары илэ, ја да анчаг әллэри илэ, ја отурдуглары јердә, ја да ајаг үстдә ишлэдән јени фәһ-лэ гадынлар чох иш гүввәси сәрф етмәли олурлар. Просесин узунлуғу, көһнә системә нисбәтән гыса олса да, онларын иши-ни сағламлыг үчүн зәрәрли едир. Нәр јердә, мәсэлән чэкмә, корсет, шлјапа вэ и. а. истехсалында, онсуз да ағзына гәдәр долу олан дарысгал е'малатханалара сохулан тикиш машыны сағламлыг үчүн зәрәрли тә'сирлэри күчләндирир. Комиссија үзү Лорд дејир:

«Ејни заманда 30—40 адамын машында ишләдији алчаг е'малатханала-ра кирәндә адамын дудуглары дөзүлмәздир... Исти, гисмән үтүлэри гыз-дырмаг үчүн олан газ собаларынын төрәтдији бу исти дәһшәтлидир. Белә е'малатханаларда һәтта мө'тәдил адландырылан бир иш мүддәти гојул-дугда да, јә'ни иш сәһәр саат 8-дән ахшам саат 6-ја гәдәр давам етдикдә дә нәр күн 3—4 адам өзүндән кедир»²⁶⁸).

Истехсал васитәсиндә баш верән чеврилишин зәрури нәти-чәси олараг ичтимаи истехсал үсулунда әмәлә кәлән чеврилиш

²⁶⁷) Мисл: 1864-чү ил февралын 26-да баш гејдчинин¹⁵¹ өләнләр һаггындакы һәфтәлик һесабытында¹⁵¹ беш адамын ачындан өлүјү көстәрилер. Һәмин күн „Times“ бир нәфарин дэ јенә ачындан өлүјүнү хәбәр верир. Бир һәфтәлә алты адам ачындан өлмүшдүр¹

¹⁵⁰) „Children's Employment Commission. 2nd Report“, 1864, p. LXVII, №№ 404—409; p. 84, № 124; p. LXXIII, № 441; p. 68, № 6; p. 84, № 126; p. 78, № 85; p. 76, № 69; p. LXXII, № 438.

бир чох мүхтәлиф кечид формаларында давам едир. Бу кечид формалары тикиш машинынын бу вә ја башга бир сәнаје сәһәсини нә дәрәчәдә вә нә замандан бәри эһатә етмәсиндән, бундан габаг фәһләләрин нә вәзијјәтдә олмасындан, ману-фактура истеһсалынын, сәнәт истеһсалынын, јахуд ев истеһсалынын даһа чох олмасындан, е'малатханаларын кирајә һаггындан вә саирәдән асылы олараг дәјишилир²⁶⁹⁾. Мәсәлән, дәбдә олан әмтәәләр истеһсалында, әмәјин хејли һиссәсинин башлыча олараг садә кооперасија формасында тәшкил едилмиш олдуғу бу истеһсалда тикиш машины әввәлчә анчаг, мануфактура истеһсалынын јени бир амили олмушдур. Дәрзилик пешәсиндә, үст көјнәји, ајаггабы вә и. а. истеһсалында бүтүн формалар чарпазлашыр. Бириндә истеһсал әсил фабрик истеһсалыдыр. Дикәриндә васитәчиләр еп шеф [әсас] капиталистдән хам материал алараг, 10-дан 50-јә гәдәр вә даһа чох фәһләни «дахмалара» вә «мансардлара» топлајыб тикиш машиналарында ишләдирләр. Нәһајәт, бөлкүлү систем тәшкил етмәјән вә чох мәндуд мигјасда тәтбиг едилә билән бүтүн машиналарын ишләдилдији кими, сәнәткарлар вә ја ев фәһләләри өз аилләринин, ја да кәнардан чәлб едилән аз мигдар фәһләнин көмәји илә өз тикиш машиналарыны ишләдирләр²⁷⁰⁾. Һазырда Инкилтәрәдә әксәријјәтлә елә бир систем тәтбиг едилирки, бу систем үзрә капиталист өз биналарында хејли чох тикиш машины топлајыр вә машындан чыхан мәнсулун е'малыны давам етдирмәк үчүн ону ев фәһләләри ордусуна пајлајыр²⁷¹⁾. Лакин кечид формаларынын мүхтәлифлији әсил фабрик истеһсалына чеврилмәк мејлини кизләтмир. Бу мејл тикиш машинынын характеринин өзүндән гида алыр, чүнки бу машинын чүрбәчүр үсулларла тәтбиг едилмәси, кечмишдә бир-бириндән ајры олан истеһсал сәһәләрини бир бинада, бир капиталын командасы алтында бирләшдирмәјә сөвг едир; сонра, бу мејли гидаландыран бир чәһәт дә одурки, һазырлыг үчүн көрүлән тикиш ишләрини вә бә'зи башга ишләри машинын олдуғу јердә ичра етмәк ән чох мөгсәдәүјүндур; нәһајәт, бу мејл, өз машиналары илә ишләјән сәнәткарларын, һабелә ев фәһләләринин лабүд сурәтдә мүлкијјәтдән мәнрум едилмәсиндән вә бә'зиләринин артыг инди бу вәзијјәтә дүшмәсиндән гида алыр. Тикиш машиналарына гојулан капитал күтләсинин

²⁶⁹⁾ „Јәгин ки, иш биналары үчүн кирајә һаггы верилмәсинин—хүсусилә пајтахтларда—натичә е'тибары илә мүәјјән эһамиијјәти олмушдур, о мәнәда ки, хырал истеһсалчыларла вә аилләлә иш пајламаг системи,—бу көйнә систем, ән чох давам едир вә ән тез бәрпә олунурду“ (јенә орада, сәһ. 83, № 123). Сон чүмлә јалныз чә'мәчилик сә'әтинә аилдир.

²⁷⁰⁾ Әлчәк вә с. истеһсалында бу һал јохдур; бурадакы фәһләләрин вәзијјәти пауперләрин вәзијјәтиндән чәтин фәрqlәнир.

²⁷¹⁾ „Children's Employment Commission. 2nd Report“, 1864, p. 83, № 122.

даим артмасы²⁷²⁾ истеһсалын кенишләнмәсинә стимул җарадыр вә базарда дурғунлуг һаллары төрәдир ки, бу да ев фәһләләрини өз тикиш машинларыны сатмаға мәчбур едир. Тикиш машинларынын өзләринин ифрат истеһсалы, сатыша еһтиҗачы олан истеһсалчылары бу машинлары һәфтәлик кирәҗә вермәҗә вадар едир, беләликлә дә хырда машин саһибләри үчүн фәләкәтли бир рәҗабәт җарадыр²⁷³⁾. Машынларын конструксиясында даим давам едән дәҗишикликләр вә машинларын учузлашмасы көһнә машинлары еҗни дәрәчәдә даим җиҗмәтдән салыр, бу сәбәбдән дә һәмнин машинлары анчаг, онлары ағлакәлмәз дәрәчәдә учуз җиҗмәтлә вә чохлу мигдарда сатын ала билән ири капиталистләр мәнфәәтлә тәтбиг едә билирләр. Нәһәҗәт, бүтүн бу чүр чеврилиш просесләриндә олдуғу кими, бурада да инсанын бухар машины илә әвәз едилмәсинин һәлледиҗи әһәмийәти вардыр. Бухар гүввәсинин тәтбиги әввәлләрдә, машинларын титрәмәси, онларын сүр'әтини тәнзим етмәҗин чәтинлиҗи, нисбәтән јүнкүл машинларын тез хараб олмасы вә саир бу кими халис техник манеәләрә раст кәлир, лакин тезликлә тәчрүбә бу манеәләрин арадан галдырылмасыны өҗрәдир²⁷⁴⁾. Бир тәрәфдән, бир чох иш машинынын нисбәтән ири мануфактураларда топланмасы бухар гүввәси тәтбиг етмәк меҗи оҗадырса, дикәр тәрәфдән, бухарын инсан әзәләләри илә рәҗабәтә кирмәси, фәһләләрин вә иш машинларынын бөҗүк фабрикләрә топланмасыны сүр'әтләндирир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә чох кениш истеһсал даирәләри тәшкил едән «weaving apparatus», һабелә башга истеһсал саһәләринин чох һиссәсиндә һазырда мануфактурадан, сәнәтдән вә ев әмәҗиндән фабрик истеһсалына кечмәк ингилабы башланмышдыр, лакин көстәрилән бүтүн бу формалар һәлә фабрик истеһсалына кечәндән әввәл ири сәнәҗенин тәсири алтында бүсбүтүн дәҗишилмиш, позулмуш, өз симасыны итирмиш вә фабрик системинин мүсбәт чәһәтләрини мәнимсәмәдән, онун бүтүн дәһшәтләрини тәқрар етмиш вә һәтта өтүб кечмишдир²⁷⁵⁾.

²⁷²⁾ Лестердә, топлансатыш үчүн ишләән бир чәкмә-башмаг истеһсалында һәлә 1864-чү илдә 800 тикиш машины тәтбиг едилдрди.

²⁷³⁾ Children's Employment Commission. 2nd Report, 1864, p. 84, № 124.

²⁷⁴⁾ Мәсәлән Пимликодакы (Лондон) һәрби палтар депосунда, Лондондерндә Тилли вә Хендерсонун үст көҗиҗи фабрикинә. Лимерикдә 1200 фәһлә ишләән Тејт фирмасынын палтар фабрикинә.

²⁷⁵⁾ «Фабрик системинә меҗл» (Children's Employment Commission. 2nd Report, 1864, p. LXVII). «Һазырда, бүтүн истеһсал кечид вәзиҗәттиңдә ир вә бурада да круҗева истеһсалындакы, тохучулудагы вә и. в. -дәки дәҗишикликләр баш вермәкдәлир» (җенә орада, № 405). «Таи ингилаб» (җенә орада, сәһ. XL VI, № 318). 1840-чы илдә Ушаг әмәҗи шәрәитини доҗлаған комиссиянын дөврүндә чораб истеһсалы һәлә җенә дә әл ишин олараг галырды. 1846-чы илдән етибаран чүрбәчүр машинлар тәтбиг олунар ки, инди бунлар бухар гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилир. Инкилтәрәнин чораб истеһсалында ишләән 3 җаһында ушаглардан башламыш мухтәлиф җашлы галын вә кишиләрин үмуни саҗы 1862-чи илдә тәхминән 120 000 нәфәр тәшкил едирди. 11 феврал тарихли парламент һесабатына¹⁸⁶² көрә 1862-чи илдә фабрик гаууну чәми 4 063 нәфәрә амд едилмишди.

Кортэбии баш верэн бу сәнаје ингилабы фабрик ганунларынын гадынлар, јенијетмәләр вә ушаглар ишләјән бүтүн сәнаје саһәләринә аид едилмәси васитәси илә сун'и шәкилдә сүр'әгләндирилир. Иш күнү мүддәтинин, фасиләләрин, иш күнүнү башламаг вә гуртармаг вахтынын мәчбури тәнзим едилмәси, ушаглар үчүн нөвбәләр системи, мүәјјән јаша гәдәр бүтүн ушагларын ишә бурахылмасы вә саирә, даһа чох машин тәтбиг етмәк²⁷⁶⁾ вә мүһәррик гүввә олан эзәләләри бухарла әвәз етмәк мејли доғурур²⁷⁷⁾. Дикәр тәрәфдән, вахт чәһәтдән төрәнән иткинин јерини бина васитәси илә долдурмаг чәһди, биркә истифадә едилән истеһсал васитәләринин: собаларын, биналарын вә саирәнин мигдарча кенишләндирилмәсинә доғру апары, — бир сөзлә дејилсә, истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшдирилмәси күчләнери вә буна мүвафиг олараг фәһләләрин чәмләшдирилмәси күчләнери. һәр дәфә мануфактура фабрик гануна табе едилмәк тәһлүкәси гаршысында галдыгда, даим әслиндә ејни бир әсас е'тираз тәкрат олунур: фабрик гануна табе едилдикдән сонра ишләри әввәлки өлчүдә давам етдирмәк үчүн даһа чох капитал сәрф етмәк лазым кәләчәкдир. Мануфактура илә ев әмәји арасындакы кечид формаларына вә ев әмәјинин өзүнә кәлдикдә исә, иш күнүнә вә ушаг әмәјинә һәдд гојулдугда бунлар өз зәминини итирир. Учуз иш гүввәсинин һәдсиз истисмары онларын рәгабәт габилијјәтинин јекәнә әсасыны тәшкил едир.

Фабрик истеһсалынын мүһүм шәрти, хүсусән бурада иш күнү тәнзим едилмәјә башландығы замандан, нормал нәтичәнин әлдә едилчәјинин тә'мин олунмасыдыр, јә'ни бәлли бир мүддәт әрзиндә мүәјјән мигдар әмтәә истеһсал олуначағына вә ја нәзәрдә тутулан фәјдалы нәтичәнин әлдә едилчәјинә әмин олмагдыр. Сонра, тәнзим едилән иш күнүндә гануна әсасән верилән фасиләләр елә олмалыдыр ки, ишин гәфләтән вә вахташыры дајандырылмасы һаллары истеһсал просесиндә олан мәһсула зәрәр вурмасын. Нәтичәнин бу чүр тә'мин едилмәси вә ишин арасынын кәсилә билмәси, әлбәттә, кимјәви вә физики просесләрин мүәјјән рол ојнадығы истеһсал саһәләринә нисбәтән, мәсәлән, дулусчулуг, ағартмачылыг, бојагылыг, чөрәкчилик вә метал е'малы мануфактураларынын чохуна нисбәтән, халис механики истеһсал саһәләриндә даһа асандыр.

²⁷⁶⁾ Мәсәлән, дулусчулуг истеһсалы барәсиндә Кокрен фирмасы „Britannia Pottery, Glasgow“ бәлә мә'лумат верир: „Истеһсалы әввәлки өлчүдә сахламаг үчүн биз чохлу машин тәтбиг етмәјә башладыг, бу машиналарда ихтисассыз фәһләләр ишләјир; биз һәр күн јәгин едирик ки, көһнә үсула нисбәтән инди даһа чох мәһсул истеһсал елә билирик“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 13). „Фабрик гануунун тә'сири еләдирик, кетдикчә чох машин тәтбигинә мејл ојалыр“ (јенә орада, сәһ. 13, 14).

²⁷⁷⁾ Мә'ән, фабрик гануна дулусчулуг истеһсалына аид еяликлән сонра, handmowed jiggers әл илә ишләдилән дулусчулуг дзәкаһлары әвәзинә power jiggers-ин (механик дулусчулуг дзәкаһларынын) саянын чох артыдығы мүһәһидә олунур.

Һәдсиз иш күнү, кечә иши вә инсан гүввәсинин сәрбәст исраф едилмәси кими көһнә адәтләрин һөкм сүрдүҗү јерләрдә һәр чүр кортәбии манеәни дәрһал истеһсал үчүн «тәбии һәдд» һесаб етмәјә башлајырлар. Фабрик гануну бу кими «тәбии һәдләри» о дәрәчә мәһв едир ки, һеч бир зәһәр зәрәрли һәшәраты бу гәдәр мүкәммәл ғыра билмәз. Һеч кәс дулусчулуғ сәнәтин-дәки чәнаблар гәдәр учадан бағырыб «мүмкүн дејил» демирди. 1864-чү илдә онлар үчүн фабрик гануну гојулду вә мүмкүн олмајан нә вардыса 16 ајдан сонра јох олду.

Фабрик ганунунун тәтбиги нәтичәсиндә «сахсы күтләсинин (slip) һазырланмасында тәкмилләшдирилмиш методлар тәтбиги—сахсынын гурудулмағ әвазинә пресләнмәси, чиј мәһсулу гурутмағ үчүн јени конструксиялы собалар вә и. а.—дулусчулуғ сәнәти үчүн бөјүк әһәмијјәти олан бүтүн бу һадисәләр сон әсрдә мисли көрүнмәмиш бир тәрәгги иди... Собаларын һәрәрәти хејли азалмыш, көмүр сәрфи хејли әскилмиш вә һәрәрәт мәһсула даһа тез тәсир етмәјә башламышды»²⁷⁸).

Бүтүн пејғәмбәрликләрин әксинә оларағ, сахсы әмтәләрин истеһсал хәрчләри артмағ дејил, мәһсулу күтләси артды, белә ки, 1864-чү илин декабрындан 1865-чи илин декабрына гәдәр 12 ај әрзиндә ихрач олуна әмтәнин дәјәри, ондан габағкы үч илдә орта иллик ихрачатын дәјәриндән 138 628 фунт стерлинг артығ олду. Кибрит истеһсалында белә һесаб едилирди ки, бир тәбиәт гануну оларағ јенијетмәләр һәтта, тәләсик һаһар етдикләри заман да, исти фосфорун зәһәрли бухары үзләринә вура-вура чөпләри фосфор мајесинә батырмалы идиләр. Вахта гәнаәт олунамасына мәчбур едән (1864-чү ил) фабрик гануну «dipping machine» (чөпләри фосфора батыран машин) тәтбиг етмәјә вадар етди, ондан галхан бухарлар даһа фәһләјә дәјмир²⁷⁹). Ејнилә дә, инди кружева мануфактурасынын һәлә фабрик ганунуна табе едилмәмиш олан саһәләри һағгында иддиә едиб дејирләр ки, куја, кружева тохунмасындакы мүхтәлиф материалларын һәрәсини гурутмағ үчүн мүхтәлиф мүддәт, үч дәгигәдән бир саата гәдәр вә даһа артығ вахт тәләб олуңдуғуна көрә бурада јемәк үчүн мүнтәзәм вахт верилә билмәз. Ушағ әмәји шәраитин јохлајан комиссијанын үзвләри буна белә чаваб верирләр:

«Бурадакы шәраит дә дивар кағызы чап едилмәсиндәки шәраитин ејиндир. Бу саһәдәки бөјүк фабрикләрин бәзиләри чох тәкидлә дејирдиләр ки, тәтбиг едилән материалларын характери вә буңларын кечдији просесләриң чүрбәчүр олмасы, јемәк үчүн бирдән-бирә иши дајандырмаға имкан

²⁷⁸) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 96. 127.

²⁷⁹) Кибрит фабрикндә бу машиннын вә башға бу кими машинларын тәтбиги фабрикин бир шәбәсиндә 230 јенијетмәнин 14—17 јашында олан 32 нәфәр оғлан вә ғызла әвәз едилмәсинә сәбәб олду. Фәһләләрин сајындакы бу гәнаәт 1865-чи илдә, Бухар гүввәси тәтбиг етмәк вәситәси илә даһа да артырлды.

вермир, чүнки бу һал бөжүк итқиә сәбаб ола биләр... Фабрик гануяларынын» (1864-чү ил) «сандлик даирәсини кенишләндирмәк һаггындакы алтынчы гануяун алтынчы бәндинә әсәси, бу гануя е'лан олуиудуғу вахтдан 18 аҗлыг бир мүддәт кечәиә гәдәр онлар, Фабрик гануяиуда кәстәрилән истирәһәт фасиләләрини тәтбиг етмәлидирләр»²⁸⁰).

Ганун парламент тәрәфиндән тәсдиг олунар-олунмаз чәнаб фабрикчиләр кәшф етдиләр ки:

«Фабрик гануяунуи тәтбигиндә һеч дә бизим көзләдиҗимиз чәтнилликләр төрәмәди. Биз деҗә билмәрик ки, истеһсалда азачыг да олса чәтниллик төрәмишдир. һәгигәтдә биз инди еҗни мүддәт әрзиндә даһа чоһ мәһсул истеһсал едирик»²⁸¹).

Беләликлә, һеч кәсин даһиликдә тәгсирләндирә билмәҗә-чәҗи Инкилтәрә парламенти тәчрүбә јолу илә бу әгидәҗә кәлди ки, иш күнүнә һәдд гојулуб тәнзим едилмәсиндә куҗа истеһсалын јаратдығы бүтүн тәбии манеәләр мәчбури гануяун садәчә тәләб етмәси васитәси илә арадан галдырыла биләр. Буна көрә дә фабрик гануяу мүәҗҗән бир сәнаҗе саһәсиндә тәтбиг едилдикдә 6 ајдан 18 аја гәдәр вахт гојулуур вә бу мүддәтдә техники манеәләри арадан галдырмаға чалышмаг фабрикчинин өз ишидир. Мирабонун: «Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!» [«Мүмкүн деҗил? һеч вахт мәнә бу ахмаг сөзү демәҗин!»] сөзләри мүасир технолокија үчүн хүсуси әһәмијҗәт кәсб едир. Ләкин фабрик гануяу мануфактура истеһсалынын фабрик истеһсалына чеврилмәси үчүн лазым кәлән мадди үн-сүрләри, нечә деҗәрләр, шитиллик үсулу гәдәр тез јетишидирисә, бунунла бирликдә о, капитал сәрфинин артырылмасы әрурәтини јаратмагла хырда саһибкарларын мәһв олмасыны вә капиталын тәмәркүзләшмәсини дә сүр'әтләндирир²⁸²).

Халис техники характер дашыҗан вә техники үсулла арадан галдырыла билән манеәләр кәнара гојулса, иш күнүнүн тәнзими фәһләләрин өзләринин интизамсызлыг вәрдишләринә раст кәлир, буна хүсусән ишәмузд әмәк һаггынын һөкм сүрдүҗү вә күнүн, јахуд һәфтәнин мүәҗҗән һиссәсиндәки прогулун сонра вахтдан артыг вә ја кечәләр ишләмәклә өдәнилдиҗи јерләрдә тәсадүф олунар,—бу метод јашләҗи фәһлән күтләшидирир вә онун аҗшашы оғланлардан вә гадынлардан олан јол-дашларына позучу тә'сир кәстәрир²⁸³). Иш гүввәсинин сәрф

²⁸⁰) «Children's Employment Commission. 2nd Reports», 1864, p. IX, № 50.

²⁸¹) «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», p. 22.

²⁸²) «Лазыми тәкмилләшдирмәләр... индики бир чоһ саһибкарларын вәсәнтиҗән артык миғдарда капитал сәрф едилмәсә, кәһнә мануфактураларын чоҳунда тәтбиг едилә олмәв... Фабрик гануяунуи тәтбиги лабүд сурәтлә мүвәггәти позгунлуға сәбаб олуур. Бу позгунлуғун һәчми, фабрик гануяунуи арадан галдырмәлы олдуғу әнкәлләрини һәчми илә дүв пропорционалдыр» (җеңә орада, сәһ. 96, 97).

²⁸³) Мәсәлән, доһня собаларында «әләтән һәфтәнин ахыр күнләриндә ишнин мүддәти кәҗли узаныр, чүнки фәһләләр өз әләтәри үзрә базар ертәси күнү вә бә'ән тақ күнүнү мүәҗҗән һиссәси әрзиндә вә ја һәтта бүтүн төк күнү ишләмирләр» («Children's Employment

еднлмәсиндәки бу интизамсызлыг усандырычы јекнәсәг вә үзүнтүлү эмәјә гаршы тәбии вә кобуд бир чаваб олса да, ән чоху истәһсалын өзүндәки һәрч-мәрчликдән доғур ки, бу да иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән һәдсиз истисмар едилмәсиндән ирәли кәлир. Сәнаје тсикли фазаларынын вахташыры үмуми дәјишмәләри вә базарда әмәлә кәлән ајрыча рәвач вә касадлыг һаллары илә јанашы, һәр бир истәһсал саһәсиндә хүсуси мөвсүм дејилән шеј вә көзләнилмәз бөјүк сифаришләр мејдана чыхыр ки, бунлары ән гыса бир мүддәтдә јеринә јетирмәк лазым кәлир, һәм дә бу мөвсүм ишләри истәр кәмиләрин ишләмәси үчүн әлверишли фәслин кәлиб чатмасындан, истәрсә дә мүәјјән шејләрин дәб дүшмәсиндән ирәли кәлсин, — әһмијјәти јохдур. Дәмирјол вә телеграф кениш јайылдыгы, гәфләтән сифаришләр алынмасы ади бир һал олур. Мәсәлән, бир Лондон фабрикчиси дејир:

«Дәмирјол системинин бүтүн өлкәјә јайылмасы гысамүддәтли сифаришләр вермәк адәтини хејли күчләндирмишди. Глазгодан, Манчестердән вә Единбургдан алычылар инди тәгрибән 2 һәфтәдән бир кәлиб Ситидә, бизин әмтәә вердијимиз бөјүк тичарәт евләриндән әмтәә алырлар. Онлар кечмишдә адәтән анбарлардан әмтәә алырдылар, инди исә бунун әвәзиндә сифаришләр верирләр вә бу сифаришләр дәрһал јеринә јетирилмәлидир. Кечмиш илләрдә әмтәәјә тәләб аз олдуғу заман биз кәлиб мөвсүмүн тәләбини өдәмәк үчүн һәмишә габагчадан әмтәә һазырлаја билирдик, инди исә һеч кәс дејә билмәз ки, һансы әмтәәјә тәләб олачагдыр»²⁸⁴.

Һәлә фабрик гануна табе едилмәмиш олан фабрикләрдә вә мануфактураларда вахташыры олараг—мөвсүм дејилән вахтларда вә гәфләти сифаришләр мүнәсибәти илә гејри-ади анларда—дәһшәтли бир дәрәчәдә һәдсиз ишләмәк гајдасы һөкм сүрмәкдәдир. Фабрикин, мануфактура вә мағазанын кәнар бөлмәсиндә—оңсуз да һеч бир мүнтәзәмлик олмајан, хам материал вә сифариш чәһәтчә тамамилә капиталистин өзбашыналығындан асылы олан ев әмәји саһәсиндә капиталист биһалардан, машын вә саирәдән истифадә етмәк фикрини чәкмәли олмур, бурада она һеч бир зәрәр дәјә билмәз, анчаг фәһләнин чаны кедә биләр,—бу кәнар бөлмәдә беләликлә даим сәнаје үчүн еһтијат ордусу јараныр вә һәмишә капиталистин гуллауғунда һазыр олан бу орду илин бир һиссәсиндә

Commission. 3rd Report*, p. VI). «Хырда усталарын иш саатлары адәтән чох гејри-мүнтәзәм олур. Онлар 2—3 күн итирер, сонра да бунун јерини долтурмаг үчүн бүтүн кечәни ишләјирләр... Әкәр ушаглары варса, һәмишә онлары да ишләмәјә мәчбур едирләр» (јенә орада, сәһ. VII). «Ишә гејри-мүнтәзәм кәлмәјин сабәби одур ки, сонра иш саатларыны артырмагла бунун јерини долтурмаға имкан вардыр вә тәчрүбадә белә дә едирләр» (јенә орада, сәһ. XVIII). «Биринкәмдә хејли чох вахт итирилир... бир мүддәт бекар кәзирләр, бир мүддәт дә тагәтән дүшәнә гәдәр кәркин ишләјирләр» (јенә орада, сәһ. XI).

²⁸⁴) «Children's Employment Commission. 4th Report*, p. XXII. «Дејирләр ки, дәмирјол системинин кенишләnmәси бу гәфләти сифаришләр алатини хејли күчләндирмиш вә бунун нәтичәси олараг тәләсмәјә, јемак саатлары илә һесаблашмамаға вә кечәдән чох кечинчәјә гәдәр ишләмәјә башламышлар» (јенә орада, сәһ. XXXI).

эя инсафсыз бир каторга иши илэ мөһв едилир, дикэр һиссә-синдә исә, иш олмадығындан сәфил көкүнә салыныр. Ушар эмәји шәраитини јохлајан комиссија гејд едир:

«Саһибкарлар ев эмәјинин ади бир һал алдығы гејри-мүнтәзамлијиндән истифада едәрәк, тәҗилин ишләр ичра едилдији заман иш мүддәтини кечә саат 11, 12 вә 2-ја гәдәр, ја да, ел арасында дејилдији кими, истәнилән саата гәдәр узадырлар, һәм да бу иш елә биналарда көрдүлүрдү ки, «бурада үфунатдән кичәлләнби јыхыла биләрсиниз» (the stench is enough to knock you down). Ола биләр сиз гапыја чатыб ону ачасыныз, амма ичәри кирмәја чәсарәт етмәзсиниз»²⁸⁵). Диндирилән шаһидләрни бирн, бир нәфәр чәкмәчи дејир: «Бизим саһибкарлар гәрнбә адамдырлар; онлар елә билирләр ки, илин бир јарысыны мөһведичи тәрзә ишләдилән, илин дикәр јарысыны исә, демәли, олар, тамамла бөш кәзмәја мөчбур едилән јенијетмәләрә бунунла һеч бир зәрәр вурмурлар»²⁸⁶).

Ишдә мәнәфеји олан капиталистләр һәм техник манеәләри, һәм дә «тичарәт адәтләри» («usages which have grown with the growth of trade») дејилән бу адәтләри истеһсалын «тәбии һәдләри» адландырмыш вә адландырырлар; бу, фабрик ганунунун илк дәфә памбыг парча сәнәјеси лордларыны һәдәләмәја башладығы заман онларын адәтән шикајәтләнби ирәли сүрдүкләри бир бәһанә иди. Онларын сәнәјеси дүнја базарына вә, демәли, кәмичилијә бүтүн башга сәнәје саһәләриндән чох архаланырса да, тәчрүбә онларын јаланчылығыны көстәрди. О вахтдан е'тибарән инкилис фабрик мүфәттишләри «тичарәт манеәләрини» бош бир бәһанә һесаб едирләр²⁸⁷). Доғрудан да, Ушар эмәји шәраитини јохлајан комиссијанын әтрафлы вә дүрүст јохламалары сүбүт едир ки, бә'зи сәнәје саһәләриндә иш күнүнүн тәнзим едилмәси анчаг, инди бунларда тәтбиғ олуна әмәк күтләсини бүтүн ил боју даһа бәрәбәр бөлмүш оларды²⁸⁸); сүбүт едир ки, инсанлары мөһв едән, мә'насыз вә әслиндә ири сәнәје системинә ујғун кәлмәјән ахмаг дәб шылтагларынын гаршысыны алмаг үчүн илк сәмәрәли бир васитә оларды²⁸⁹); сүбүт едир ки, доғрудан да океан кәмичилијин

²⁸⁵) „Children's Employment Commission. 4th Report“, p. XXXV, № 235, № 237.

²⁸⁶) Јенә орала. сәһ 127, № 56.

²⁸⁷) „Дәниз јолу илә дашынамалы олан сифариләрин вахтында Јернә Јетирилмәлији үзүнаң тәрәин тичарәт зәрәрләринә кәлдиклә, јадымдадыр ки, бунлар 1832 вә 1833-чү илләрдә фабрик саһибләринин чох һәзәслә кәтирдикләри бир дәлил иди. Инди бу хүсусда нә лејилә билсә, бунларын күчү һеч да, бухарын һәлә бүтүн мөсафәләри јарыбајары азалтмыш олмадығы вә јүк дашымаг үчүн јени васитәләр јаратмыш олмадығы заманкы гәләр дејиллир. Бу дәлил һәлә о заманда да тәчрүбәдә јохландыгла әсәссәз чыхырды, инди исә о әсла баш тутмаз“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October, 1862“, p. 54, 55).

²⁸⁸) „Children's Employment Commission. 3rd Report“, p. XVIII, № 118.

²⁸⁹) Артын 1699-чү илә Чон Бедлерс белә дејир: „Дәбләрни тез-тез дәјишилмәси дәбүд суратда јоксулларын сајыны артырар. Онуң ики бөјүк баласы бар: 1) фәһләләр ғышла иш аз оладуғуна көрә кордуғ чәкирләр, парча алверчикләри вә саһибкар тохучулар көзләјирләр ки, јаз кәлини вә нәјини дәб дүшәчәји мә'лум олсун, одур ки, фәһләләрә иш вермәк үчүн ригст едиб өз капиталларыны сәрф етмәк истәмирләр; 2) јазла фәһлә чатышыр, буна көрә дә саһибкар тохучулар бир квартал вә ја јарым ил әрзиндә өлкәнин тичаратини тә'мин едә билмәкдән өтрү ишә чохлу шакирә көтүрмәли олулар; бу һал ишләк әлләри әкинчиликдән ајырыр, канди ишчисиз гојур вә шәһәрләри ағзына гәдәр диләнчи илә доладуруп: аиләчилик етмәкдән хәчәләт чәкәнләр ғышла ачындан өлүрләр“ („Essays about the Poor, Manufactures etc.“, p. 9).

вә үмумијјәтлә нәглијјат васитәләринин инкишафы, мөвсүм ишләринин техники әсасынын өзүнү арадан галдырмышдыр²⁹⁰⁾: сүбүт едир ки, куја нәзарәт алтына алына билмәјән бүтүн башга шәртләри биналарыгн кенишләндирилмәси, әләвә машынар ишләдилмәси, бир заманда ишләјән фәһләләрин сајынын артырылмасы²⁹¹⁾ вә бүтүн бу дәјишикликләрин топдансатыш тичарәт системинә олан әкс тәсири²⁹²⁾ арадан галдырыр. Лакин капитал, дәфәләрлә өз нүмајәндәләринин дили илә деји кими, белә бир чеврилишә анчаг, ичбари ганун вермәклә иш күнүнү тәнзим едән «үмуми парламент ганунунун тәзјиги алтында» разылашыр²⁹³⁾.

9. ФАБРИК ГАНУНЛАРЫ (СӘНІЈӘ МҮНАФИЗӘСИ ВӘ ТӘРБИЈӘ ҺАГГЫНДАКЫ ГӘРАРЛАР). БУ ГАНУНЛАРЫН БҮТҮН ИНКИЛТӘРӘЈӘ ШАМИЛ ЕДИЛМӘСИ

Фабрик ганунлары, кортәбии тәрздә әмәлә кәлән ичтиман истеһсал просесинин гурулушуна чәмијјәтин илк дәфә шүүрлу вә мүнтәзәм тәсир көстәрмәсидир вә, көрдүјүмүз үзрә иплик, селфактор вә електрик телеграф кими бу ганунлар да ири сәнәјенин зәрури мәһсулудур. Фабрик ганунларынын бүтүн Инкилтәрәјә шамил едилмәси һаггында данышандан әввәл, бу ганунларда иш күнү саатларынын сајына аид олмајән бә'зи тәләбләри гысача шәрһ етмәк лазымдыр.

Сәнијә мүнәфизәси гајдалары, капиталистләр тәрәфиндән асанлыгла позула биләчәк бир тәрздә јазылмагдан башга, сон дәрәчә мәһдудлур, фе'лән бу гајдалар анчаг диварларын ағардылмасыны тәләб едир вә тәмизлијә риәјәт едилмәси, һаванын дәјиширилмәси вә тәһлүкәли машынардан горунулма тәд-

²⁹⁰⁾ „Children's Employment Commission, 5th Report“, p. 171, № 34.

²⁹¹⁾ Мәсәлә, әмтәә ихрач едән Брадфорд тичарләринин шәһидлик һифәләриндә дејилер: „Белә бир шәриттә ајаындыр ки, мағазаларда ушагларын сәһәр саат 8-дән акшам саат 7-јә вә ја 7½-а гәдәр ишләдилмәси кифәјәтдир, бундан артыг ишләтмәјә елтијәч јохдур. Бу, анчаг әләвә васит сәриф етмәк вә әләвә фәһлә тутмаг мәсәләсидир. (Әкәр бә'зи сәһибкарлар мәнфәәтә вә гәдәр һәрнс олмасајдылар, ушаглар вә гәдәр, кечәдән кейин кечәнәдәк ишләмәјә мәчбур олмасајдылар; әләвә бир машынын баһасы чәми 16—18 ф. стерлингдир)... Бүтүн чәтинликләрин сабаби чифәзләрин вә бинанын азлыг етмәсидир“ (јенә орада, сәһ. 171, № 35, 36 вә 38).

²⁹²⁾ Јенә орада. Иш күнүнүн мәчбурән тәнзим едилмәсини фәһләләрин фабрикчиләрлә вә фабрикчиләрин өзләринин дә топдансатыш тичарәтиндән мүдәфиә едилмәси васитәси һесаб едән бир Лондон фабрикчиси диндилдикдә белә демишдир: „Әмтәә ихрач едәнләр бизни саһәјә тәзјиг көстәрилрләр; онлар, мәсәлә, әмтәәләри јелкән кәмһсиндә көндәрмәк истәјирләр; онлар мүәјјән мөвсүм башланана гәдәр өз кетдикләри јерә чатмаг, һәм дә јелкән кәмһси илә бухар кәмһсинин кирәјә гижмәтләри арасындакы фәргн чибләринә гојмаг истәјирләр; ја да әмтәәни ән тез јола дүшән параходлар илә көндәрмәјә чалышырлар ки, харичи базара өз рәгибләриндән әввәл кәлиб чатсынлар“.

²⁹³⁾ Бир фабрикчи дејир: „Бунун гәршысыны, парламент тәрәфиндән вернәк үмуми ганунун тәзјиги алтында истеһсалы кенишләндирмәк баһасына алмаг оларды“ (јенә орада, сәһ. X, № 38).

бирлэри һаггында бә'зи башга гајдалар гојмагла кифајәтләнир. Биз үчүнчү китабда, фәһлэлэрин әллэрини вә ајагларыны шикәст олмагдан горумаг үчүн фабрикчилэрин азачыг хәрч чәкмәјә мәчбур едән гәрарлара гаршы онларын нечә бир чан-фәшанлыгла мүбаризә апармасы үзәринә гајыдачағыг. Бурада фритредерлэрин белә бир еһкамы бир даһа парлаг сурәтдә тәсдиг олунур ки, антагонист мәнәфелэрин мөвчуд олдуғу чәмијјәтдә һәр кәс өз шәхси хејринә чалышмагла, ејни заманда һамынын хејринә чалышмыш олур. Бирчә мисал кифајәт едәр. Мә'лумдур ки, ахырынчы ијирми ил әрзиндә Ирландијада кәтан сәнәјеси, онунла бирликдә исә һабелә scutching mills (кәтандидмә фабрикләри) олдуғча кенишләнмишдир. 1864-чү илдә орада 1 800-ә гәдәр белә mills вар иди. Машына әсла бәләд олмајан адамлар, башлыча олараг јенијәтмәләр вә гадынлар, гоншулуғдакы хырда фермерлэрин оғуллары, ғызлары вә арвадлары пајызда вә ғышда вахташыры олараг тарла ишләриндән ајрылыр вә scutching mills-дә кәтаны јајма машинларынын ағзына вермәк ишиндә ишләмәјә кәлирләр. Бурада баш верән бәдбәхт һадисәләр өз сајы вә интенсивлији чәһәтдән машинлар тарихиндә әсла мисли көрүнмәмиш бир дәрәчәјә чатыр. Килдинанда (Корк јахынлығында) тәкчә бир scutching mills-дә 1852-чи илдән 1856-чы илә гәдәр 6 адам өлмүш вә 60 адам бәрк шикәст олмушдур, һалбуки бир нечә шиллингә баша кәләчәк ән садә тәдбирләр көрмәклә бүтүн бу бәдбәхт һадисәлэрин гаршысыны алмаг мүмкүн иди. Даунпатрикдәки фабриклэрин certifying surgeon [рәсми һәкими] д-р Уајт 1865-чи ил 16 декабр тарихли рәсми һесабатда дејир:

«Scutching mills-дә бәдбәхт һадисәләр дәһшәтли бир шәкил алыр. Чох заман бәдәнин дөрддә бир һиссәси үзүлүб дүшүр. Шикәст оланлар адәтән ја өлүр, ја да өмүрлүк шикәст галыб әзаб ичиндә јашамалы олурлар. Өлкәдә фабрикләрин чохалмасы, әлбәттә, белә дәһшәтли һадисәлэрин кениш јајылмасына сәбаб олачагдыр. Мән әминәм ки, scutching mills үзәриндә дөвләт тәрәфиндән лазыми нәзарәт гојулса, адамларын сәһһәти вә һәјәтүчүн төрәјән јығын-јығын тәһлүкәнин гаршысы алынар»²⁹⁴).

Дөвләт тәрәфиндән ичбари ганун вермәклә капиталист истеһсал үсулуну ән ади кикијена вә сәһијјә мүһафизәси гајдаларына әмәл етмәјә мәчбур етмәк лазым кәлирсә, бу һал капиталист истеһсалы үчүн бундан јахшы бир характеристика ола биләрми?

«1864-чү ил фабрик гануну дулусчулуғ истеһсалында 200-дән артыг е'малатхананын ағардылыб тәмизләнмәсинә сәбаб олду, һалбуки онлар 20 ил әрзиндә вә ја һәмишәлик олараг бу кими әмәлијјәтдән имтина едирдиләр» (будур капиталын «имтинасы!»). «Бу мүәссисәләрдә 27 878 фәһлә

²⁹⁴) «Children's Employment Commission. 5th Report», p. XV, № 72 sqq.

ишлэјир, онлар индијадэк күндүз вэ чох вахт кечэ һэддэн артыг ишлэркэн мурдар бир һава тәнэффүс едирдилэр, беләликлә дә, үмумижјэтлә инсбәтән зәрәрсиз олан бу истехсалла ишлэјәнләр даим хәстәләнмәк вэ өлмәк тәһлүкәси гаршысында олурдулар. Фабрик гануну һаваны дәјишдирмәк васитәләрини һејли артырмаға мәчбур етди»²⁹⁵).

Ејни заманда фабрик ганунунун бу сәһәси ајдын көстәрир ки, капиталист истехсал үсулу өз маһижјәтинә көрә, мүәјјән һәддә чатдыдан сонра даһа һеч бир сәмәрәли јахшылашдырма тәдбиринә јол вермир. Артыг бир нечә дәфә гејд етдијимиз кими, Инкилтәрә һәкимләри һамылыгча тәслиг едирләр ки, фасиләсиз ишдә адамбашына 500 куб фут һава анчаг, чәтинликлә кифајәт едә билән минимумдур. Јахшы! Бир һалда ки, фабрик гануну бүтүн өз ичбари тәдбирләри илә хырда е'малатханаларын фабрикләрә чеврилмәсини долајысы илә сүр'әтләндирир, бунунла да хырда капиталистләрин мүлкијјәт һүгүгунә долајысы илә гәсд едир вэ ири капиталистләр үчүн инһисар јаранмасыны тә'мин едир,—онда, ганун е'малатханаларда һәр бир фәһлә үчүн кифајәт гәдәр һава олмасыны тә'мин етдикдә бир зәрбә илә минләрлә хырда капиталисти мүлкијјәтдән мәһрум етмиш оларды! Бу һал капиталист истехсал үсулунун тәмәлинин өзүнү сарсытмыш оларды, јә'ни иш гүввәсинин «азад» сатын алынмасы вэ истехлак едилмәси васитәси илә һәм ири, һәм дә хырда капиталын өз-өзүнә артмасыны көкүндән сарсытмыш оларды. Мәһз буна көрә дә һәмин 500 куб фут һаванын гаршысында фабрик ганунверичилијинин нәфәси тәнк олур. Сәһижјә идарәләри, сәнајә мүәссисәләринин јохлајан комиссијалар, фабрик мүфәттишләри дәнә-дәнә дејирләр ки, бу 500 куб фут зәруридир вэ буну капиталдан гопармаг мүмкүн олмур. Беләликлә онлар фә'лән дејирләр ки, фәһләләрин вәрәми вэ башға чијәр хәстәликләри капиталын јашамасы үчүн шәртдир²⁹⁶).

Фабрик ганунунун тәрбијә барәсиндәки маддәләри үмумижјәтлә нә гәдәр әһәмијјәтсиз олса да, бу маддәләр ибтидаи тәһсили иш үчүн мәчбури шәрт е'лан етмишдир²⁹⁷). Бу гәрарла-

²⁹⁵) „Report of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 127.

²⁹⁶) Тәчрүбә јолу илә мүәјјән едәмишдир ки, орта дәрәчә сағлам олан бир алам орта нитенсивликлә һәр дәфә нәфәс аланда тәғрибән 25 куб дүјмә һава удур вэ тәғрибән 20 дәфә нәфәс алыр. Беләликлә, һәр адамын күндә тәнэффүс етјин һава 720 000 куб дүјмә вә ја 416 куб фут тәшкил етмәли иди. Лакин мә'лумдур ки, бир дәфә тәнэффүс едилмиш һава, тәбئيән мөйтшәм е'малатханасында тәмизләнмәјинчә тәнэффүс процесини үчүн даһа јарамыр. Валентини вә Бруниерин тәчрүбәләринә әсасән еһтинал олунур ки, сағлам бир адам тәнэффүс заманы саатда һаваја 1 300 куб дүјмә галар карбон газы бурахыр; бу исә чијәрләрин күндә һаваја 8 унсијаја гәдәр бәрк көмүр бурахмасына барабәрлир. „Адамбашына азы 800 куб фут дүшмәлидир“ (Huxley [„Lessons in Elementary Physiology“. London, 1866, p. 105]).

²⁹⁷) Инкилтәрә фабрик гануунуна әсасән вәлидејиләр өз ушагларынын ејни заманда ибтидаи тәһсил алмасыны тә'мин етмәсәләр, онлары 14 јашына чатынчаја гәдәр, инзәрәт алтындакы“ фабрикләрдә ишләмәја кенләрә билмәзләр. Фабрикчи ганунун јеринә јетирилмәсинә мәс'улдур. „Фабрикләрдә тәһсил вермәк мәчбурдир, бу, ишләмәк үчүн шәртдир“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 111).

рын мұваффагизјат газанмасы илк дөфә сүбут етди ки, тәһсилә вә кимнастиканы²⁹⁸) физики әмәклә вә, демәли, чисмани әмәји дә тәһсил вә кимнастика илә бирләшдирмәк мүмкүндүр. Фабрик мұфәттишләри, мұәллимләрин ифадәләрини динләдикдән сонра тезликлә кәшф етдиләр ки, доғрудур, фабрик ушағлары, мұнтәзәм сурәтдә күндүз мәктәбә кәдән мәктәблиләрдән јарыбајары аз охујурлар, амма онлар да ејни гәдәр вә чох вахт һатта бундан артыг дәрс кечирләр.

«Бунун сәбәби чох сәләдир. Күнүн анчағ јарысыны мәктәбдә кечирәнләр һәмишә гыврағ олур вә демәк олар һәмишә дәрс охумаға һазыр вә габил олурлар. Нөвбә илә һәм ишләмәк, һәм дә дәрс охумағ системи буки мәшғәләнин бириндән дијеринә кечәндә һәмин мәшғәләләри динчәләмәјә вә гыврағлашмаја чевирир вә, демәли, ушағ үчүн бу систем һәмин мәшғәләләрдән биринин фәсиләсиз давам етмәси системиндән даһа мұнасибдир. Сүбһ тәздән, хүсусилә исти һава заманы мәктәбдә отуран бир ушағ ишдән чыхыб зәһни ачығ вә гыврағ бир һалда охумаға кәлән ушағла ајағлаша билмир»²⁹⁹).

Бу барәдә әлава сүбутлары, Сениорун 1863-чү илдә Единбургда сосиолоғлар конгресиндә сөјләдији нитгдә тапмағ олар. О бурада әзчүмлә белә бир чәһәти дә кәстәрир ки, јухары вә орта синифләрдә мәктәблиләрин дәрс күнүнүн биртәрафли сурәтдә сәмәрәсиз вә узун олмасы әбәс јерә мұәллимләрин зәһмәтини артырыр «вә ејни заманда ушағларын зәрәринә оларағ онларын вахтыны, сәһһәт вә гүввәсини нәинки һәдәр јерә, һатта лап зәрәрли бир шәкилдә исраф едир»³⁰⁰). Роберт Оуенин тәчрүбәсиндән әтрафлы сурәтдә көрүндүјү үзрә, кәләчәк дөвр тәрбијәсинин рүшәјми фабрик системиндән доғмушдур; о заман мұәјјән јаша чатмыш бүтүн ушағлар үчүн мән-

²⁹⁸) Кимнастиканы (оғланлар үчүн нсә һәмчинин һәрби мәшғләри) фабрикләрдә вә јохсул мәктәбләриндә ушағларын ичбәри тәһсилә илә бирләшдирмәјини чох кәзәл нәтичәләр вердијини билмәк үчүн бах: Ичтиман елмләрә һәвәсләндиран милли чәмијјәтин једдинчи иллик конгресиндә Н. У. Сениорун нитги, „Report of Proceedings etc.“. London, 1863, p. 63, 64. һәбелә фабрик мұфәттишләринин 1865-чи ил 31 октябр тарихлә һесабаты, сәһ. 118, 119, 120, 126 вә сонрақылар.

²⁹⁹) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 118. Бир нәфәр сәләләһ иллек фабрикчиси Ушағ әмәји шәрәитини јохлајан комиссијаны үзүнә елә демиләр: „Мән тамамләлә әминәм ки, јахшы фәһләләр јетишдирмәјини сиррини, ушағ јашларындан башлајарға әмәји тәһсил илә бирләшдирмәкдә тапыблар. Әлбаттә, әмәк көрәк нә һәддән артығ кәркин, нә лә усандырычы, нә дә сағламлығ үчүн зәрәри олмасын. Мән истәрәим ки, өз ушағларын дәрәси сонра ишләјиб, ојнајыб динчәләдиләр“ („Childrens Employment Commission. 5th Report“, p. 82, № 36).

³⁰⁰) Сениор Ичтиман елмләрә һәвәсләндиран милли чәмијјәтин једдинчи иллик конгресинин „Report of Proceedings“индә, сәһ. 66, Ирн сәнәјә мұәјјән икхашаф сәвнјјәсинә чатдығда онун, маали истеһсал үсүлулда вә ичтиман истеһсал мұнасибәтләриндә чевирилиш јаратмағла нә дәрәчәдә инсанларын башында да чевирилиш јаратдығыны ајдын көрмәк үчүн Н. У. Сениорун 1863-чү илдики нитгини онун 1833-чү ил фабрик ганунауна гаршы ифшәадици чыхышы илә мұгајисә етмәк, ја да һәмин конгресин бахышларыны белә бир фәкт илә мұгајисә етмәк лазымыр ки, Инкиләтаринин бә’зи канд јерләриндә јохсул ата-аналары амындан өлмәјә мөһкүм етмәклә горхудуб, өз ушағларыны охутяларыны онлар гадаған едиләр, Мәсәлән, ч-6 Сиелә дејир ки, Сомерсетширда бир әләл јохсуллағ үзүнән прихода мұрачәт едиб јардым истәјәндә, адәтән ону өз ушағларыны мәктәбдән чыхармаға мөчбур едиләр. Белә ки, Флетем кешиши ч-6 Уоластон дејир ки, бә’зи аиләләрә гәтијјән һеф бир јардым едимирди, чүнки онлар өз ушағларыны мәктәбә гојмушлар“.

сулдар эмэк тәһсил вә кимнастика илә бирләшдириләчәк вә бу үсул ичтимаи истеһсалы жүксәлтмәк васитәләриндән бири олмага ла бәрәбәр, һәртәрәфли инкишаф етмиш инсанлар јеттишдирмәк үчүн дә јеканә бир васитә олачагдыр.

Биз көрдүк ки, ири сәнаје, бүтүн инсаны өмрү боју мүәјјән бир һиссә һазырламаг ишинә тәһким едән мануфактура эмәк бөлкүсүиү техника васитәси илә мәһв едир вә ејни заманда ири сәнајенин капиталист формасы бу эмәк бөлкүсүнү даһа дәһшәтли бир шәкилдә јенидән чанландырыр: буну әсил фабрик дахилиндә фәһләни һиссә һазырлајан машынын шүүрлу бир әлавәсинә дөндәрмәк васитәси илә, галан һәр јердә исә,—гисмән арабир машынлар вә машын әмәји тәтбир етмәк васитәси илә³⁰¹⁾, гисмән дә, эмәк бөлкүсүнүн јени әсасы олараг гадын вә ушаг әмәјиндән вә ихтисассыз эмәкдән истифадә етмәк васитәси илә чанландырыр. Мануфактура эмәк бөлкүсү илә ири сәнајенин маһијјәти арасындакы зиддијјәт өзүнү зоракы тәрздә көстәрир. Бу зиддијјәт әзчүмлә белә бир дәһшәтли фактда ифадә олунур ки, мүасир фабрик вә мануфактураларда ишләјән вә ән көрпә јашларындан ән садә әмәлијјатларла бәнд едилән ушагларын чох һиссәси илләр узуну истисмар олунур вә һеч бир пешә өјрәнмәјә имканлары олмур ки, бу пешә сајсында онлар кәләчәкдә һеч олмаса, һәмни мануфактуранын вә ја фабрикин өзүндә көрәк ола билсинләр. Мәсәлән, кечмишдә Инкилтәрә мәтбәәләриндә көһнә мануфактура вә сәнәт системинә ујғун олан белә бир адәт вар иди ки, шакирдләр нисбәтән садә ишләрдән мүрәккәб ишләрә кечирдиләр. Онлар ихтисаслы мүрәттиб олана гәдәр мүәјјән тәһлим курсу кечирдиләр. Бу сәнәтлә мәшғул олмаг истәјән һәр кәс үчүн јазыб охумаг зәрури шәрт иди. Чап машыны мејдана кәлдикдә бунлар һамысы дәјишилди. Бу машын ики чүр фәһлә тәләб едир: бир, машына бахан јашлы фәһлә лазымдыр, бир дә, адәтән 11—17 јашында олан оғлан ушаглары лазымдыр ки, бунларын иши анчаг қағыз вәрәгини машына салмаг вә ја чап олунмуш вәрәги машындан чыхармагдыр. Онлар, хүсусән Лондонда, бу јоручу ишлә һәфтәнин бә’зи күнләриндә фәсиләсиз 14, 15, 16 саат мәшғул олур, чох вахт исә, јемәк вә јатмаг

³⁰¹⁾ Инсан гүввәси илә һәркәтә кәтирилән сәнәт машынлары, механики һәркәт гүввәси талаб едән мүкәммәл машынларла билләвәситә вә ја долаји јолла рәғабәтә кирдији һалларла, машыны һәркәтә кәтирән фәһлә үчүн бөјүк бир дәјишклик әмәлә кәлир. Әввәлләри бухар машыны бу фәһләни әвәз едилди, инди исә бу фәһлә бухар машынын әвәз етмәлидир. Буна көрә дә һәмни фәһләни, хүсусилә дә бу әзаба мәһкум едилән јетмәләри әмәјини кәркилији вә сарфи мүдһиш бир миҗас алыр. Мәсәлән, комиссија үзү Лонч “овентридә вә атрафийдакы јерләрдә лент дәзкәһны һәрләмәк үчүн 10—15 јашында оғлан ушагларынын вә кичик дәзкәһлары һәрләмәк үчүн даһа кичик ушагларын ишләдәлијини мүшәһидә етмишдир. „Бу сон дәрәчә агыр әмәкдир. Ушаглар садәчә олараг бухар күчүнү әвәз едиләр“ („Children’s Employment Commission. 5th Report“. 1886, p. 114, № 6). Рәси һесабатын адаландырадығы кими, „бу көләлик системини“ мәһвәдичи нәтичәләри јенә орада вә сонракы сәһифәләрдә тәсвир олунмушдур.

үчүн икичә саат фасилә верилмәклә мүтәмадијән 36 саат чалышырлар!³⁰²⁾. Онларын чоху јазы охумагы бачармыр, онлар бир гәјда олага тамамилә кобудлашмыш, гәјри-нормал адамлардыр.

«Онларын өз ишләрини бачара билмәси үчүн әсла һеч бир зейни тәрбијә тәләб олунмур; онларын сәнәт өјрәнмәк имканлары аздыр, инкишаф етмәк имканлары исә бундан да аздыр; онларын алдыглары әмәк һаггы, јенијетмә үчүн нисбәтән јүксәк олса да, јашлары артдыгча әмәк һаглары артмыр; онларын бөјүк әксәријјетинин машын нәзарәтчиси кими кәлирли вә мәс'ул бир мөвге тутмаға һеч бир шансы јохдур, чүнки һәр машина чәми бирчә нәзарәтчи вә чох вахт 4 јенијетмә ләзым олур»³⁰³⁾.

Онлар хејли бөјүдүкдә, јә'ни ән чоху 17 јашына чатдыгда вә ушаг иши даһа онлар үчүн мүнәсиб олмадыгда, онлары мәтбәәдән чыхарырлар. Онлар чанилијә намизәд олурлар. Онлара башга бир иш вермәк үчүн едилән бә'зи тәшәббүсләр нәтичә вермир, чүнки онлар чаһил, кобуд, чисмани вә зейни чәһәтдән керидә галмыш олурлар.

Е'малатхана дахилиндәки мануфактура әмәк бөлкүсү һаггында дејиләнләр чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүнә дә аиддир. Нә гәдәр ки, сәнәт вә мануфактура ичтиман истеһсал үчүн зәрури шәртдир. Бу базис үзәриндә һәр бир ајрыча истеһсал саһәсинә табе едилмәси вә онун мәшғәләләринин ибтидадакы чүрбәчүрлүјүнүн арадан галдырылмасы³⁰⁴⁾ инкишаф үчүн зәрәрли шәртдир. Бу базис үзәриндә һәр бир ајрыча истеһсал саһәси емпирик јолла өзүнә ујғун техники гурулуш тапыр, буну јаваш-јаваш тәкмилләшдирир вә мүәјјән јеткинлик дәрәчәсинә чатдыгда ону дәрһал мүәјјән формада сабитләшдирир. Арабир дәјишикликләр баш верир, бунлар тичарәт вә ситәси илә јени әмәк материалы әлдә едилмәсиндән вә әмәк аләтинин тәдричлә дәјишилмәсиндән төрәјир. Лакин тәчрүбә јолу илә аләтин мүнәсиб формасы тапылдыгда, о даһа дәјишилмир, онун бә'зән мин ил әрзиндә бир нәслин әлиндән дикәр нәслин әлинә кечмәси буну сүбут едир. Характерик бир һалдыр ки, лап XVIII әсрә гәдәр ајры-ајры сәнәтләр mysteries (mystères) [сирр] адландырылырды, бу сиррә анчаг тәчрүбәси

³⁰²⁾ „Children's Employment Commission. 5th Report“. 1866, p. 3. № 24.

³⁰³⁾ Јенә орада, сәһ. 7, № 60.

³⁰⁴⁾ „Шотландиянын бә'зи дағлыг јерләриндә... статистика һесабатларына кәрә бир чох чөбәиләр, јохсул ичәрәдәрләр вә онларын арвад-ушагы анчаг өзләринин һазырлагылары кәндән өзләринин тикдикләри блшмаг кејирдиләр, әјинләриндәки палтарлар исә, өзләриндән башга кимсәнин әли дәјмәјән палтарлар или; бу палтарларын парчасы өзләринин гырхдыглары гојун јунундан вә өзләринин јетишдирикләри кәтан лифинлә тохунмүш парчалардыр. Палтар һазырланмасында чәтин ки, сатыналма шејләрән истифадә едирдиләр, анчаг биз, ијна, үскүк вә тохучулугда ишләлиән бир нечә ләмир алат һиссәләрини сатын алырдылар. Бојаглары гәдинләр өзләри ағачлардан, коллардан, отлардан гајшырдылар вә и. а. (Dugald Stewart. „Works“, ed. Hamilton, vol. VIII, p. 327—328).

вә хәбәрдарлығы оланлар вагиф идиләр³⁰⁵⁾. Ири сәнаје, инсанларын өз ичтимаи процесини онларын өзүндән кизләдән вә истеһсалын кортәбии сурәтдә әлаһиддәләшмиш мүхтәлиф сәһәләрини бир-бири үчүн вә һәтта һәр бир сәһәјә бәләд оланлар үчүн сиррә дөндәрән пәрдәни јыртды. Ири сәнајенин принципі,—өзлүјүндә көтүрүлән, башлычасы да инсан әли нәзәрә алынмадан һәр бир истеһсал процесини өз тәркиб һиссәләринә ајырмаг принципидир вә бу принцип там мүасир технолокија елми јаратмышдыр. Ичтимаи истеһсал процесинин заһирән бир-бири илә даһили рабитәси олмајан вә дәјишмәз галан нөвләри тәбиәтшүнаслығын дүшүнчәли арзу едилән фәјдалы нәтичәдән асылы олараг планаујунлуғла, мүнтәзәм сурәтдә парчаланмыш тәтбиг сәһәләринә ајрылды. Технолокија һабелә бир нечә бөјүк әсас һәрәкәт формаларыны кәшф етмишдир ки, ишләдилән әләтләр нә гәдәр мүхтәлиф олса да, инсан бәдәнинин бүтүн мәнсулдар фәалијјәти даим бу формалар даһилиндә чәрәјан едир,—нечә ки, машынларын сон дәрәчә мүрәккәб олмасына бахмајараг, механикаја мәлумдур ки, бунларын һамысы бәсит механики васитәләрин даими тәкрярыдыр. Мүасир сәнаје һеч вахт истеһсал процесинин мөвчуд формасыны биткин бир форма кими тәдгиг вә изаһ етмир. Буна көрә дә мүасир сәнајенин техники базиси ингилаби базисдир, һалбуки бүтүн кечмиш истеһсал үсулларынын базиси маһијјәтчә мұһафизәкар базис иди³⁰⁶⁾. Машынлар, кимјәви процесләр вә башга методлар тәтбиг етмәк васитәси илә мүасир сәнаје даим истеһсалын техники базисиндә вә, демәли, фәһләләрин көрмәли олдуғу ишләрдә вә әмәк процесинин ичтимаи комбинасијаларында да чеврилишләр әмәлә кәтирир. Бунунла мүасир сәнаје чәмијјәт даһилиндә әмәк бөлкүсүнү дә ејни дәрәчәдә даим ингилабиләшдирир вә капитал күтләләрини, һабелә фәһлә күтләләрини фәсиләсиз сурәтдә бир истеһсал сәһәсиндән башгасына атыр. Буна көрә ири сәнајенин тәбиәти

³⁰⁵⁾ Етјен Буалонун мәшһур „*Livre des métiers*“ әсәриндә әзчүмлә тәләб едилир ки, әмәлә усталыга кечириләндә карәк анд ичсин ки, өз һәмкарларыны гарташ кими севәчәк, онларә көмәк еләчәк, сәнәтин сирларини көнүллү олараг кимсәјә вермәјәчәк, һәтта бүтүн сәхин үмуми мәнәфәјини нәзәрдә тутачаг вә өз малыны алычыја бәјәндирмәк үчүн башгаларынын мәһсулундакы ејбләри алычынын диггәтинә чатдырмајачагдыр.

³⁰⁶⁾ „Буржуазия истеһсал әләтләриндә даим чеврилишләр етмәдән, демәли, истеһсал мұнасибәтләрини, һабелә бүтүн ичтимаи мұнасибәтләр мәчмусуну ингилабиләшдирмәдән мөвчуд ола билмәз. Бүтүн сәнаје синифләринин мөвчуд олмасы үчүн биринчи шәрт исә, әкинси, көйна истеһсал үсулуну дәјишмәз шәкилдә сахламаг иди. Истеһсалдакы арамсыз чеврилишләр, бүтүн ичтимаи мұнасибәтләрдә фәсиләсиз сарсентиләр, даими инамсызлыг вә һәрәкәт буржуа дөврүнү бүтүн башга дөвләрләдән фәргәндилдир. Донуб галмыш вә пас атымыш бүтүн мұнасибәтләр, бунларла јанашы олараг әсрләр боју мүғәддәс јылан тәсәввур вә бахшылар дағдыб кедир, јени әмәлә кәләнләрин һамысы һәлә бәркышмәдән кәһнәлир. Силкләрә мөхүс вә дурғун олан һәр шәј јох олуб кедир, мүғәддәс сајылан һәр шәј мурдарлары вә лисанлар, нәһәјәт, һәјәтдакы вәзијјәтләринә вә гаршылыгы мұнасибәтләринә ачыг көзлә бахмалы олурлар“ (Ф. Енкелс вә К. Маркс, „Коммунист партијасынын манифесту“, Лондон, 1848, сәһ. 5 [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри. Икинчи нәшр, 4-чү чилд, сәһ. 427]).

эмәкдә тәбәддүлата, функцијаларда дәјишиклијә, фәһләнин һәртәрәфли чевикләшмәсинә сәбәб олур. Дикәр тәрәфдән, ири сәнәјенин капиталист формасы, көһнә эмәк бөлкүсүнү вә онун сабитләшмиш ихтисасларыны тәкрар едир. Биз көрдүк ки, бу мүтләг зиддијјәт фәһләнин јашајыш вәзијјәтинин һәр чүр сәлислијини, сабитлијини, тә'минатыны позур, даим фәһләни эмәк васитәләри илә бәрәбәр јашајыш васитәләриндән дә мәһрум етмәк³⁰⁷⁾, онун һиссә һазырламаг вәзифәси илә бирликдә өзүнү дә кәрәкссиз бир шејә чевирмәк тәһлүкәси доғурур; көрдүк ки, бу зиддијјәт фәһлә синфинин даим гурбан верилмәсиндә, иш гүввәләринин һәдсиз исраф олунмасында вә ичтимаи һәрч-мәрчликлә әләгәдар олан сарсынтыларда амансыз бир шәкилдә ифадә олунур. Бу—мәнфи чәһәтдир. Лакин әмәјин дәјишилмәси инди анчаг гаршысыалынмаз бир тәбиәт гануну кими вә һәр јердә манеәләрә раст кәлән тәбиәт ганунунун кортәбии бир дағыдычы гүввәси илә өзүнә јол ачырса³⁰⁸⁾, дикәр тәрәфдән, фәләкәтләр доғуран ири сәнәјенин өзү әмәјин дәјишилмәсини вә, демәли, фәһләләрин мүмкүн гәдәр чох ихтисас саһиб олмасыны ичтимаи истеһсал үчүн үмуми ганун һесаб етмәји өлүм-дирим мәсәләси едир вә мүнәсибәтләр бу ганунун нормал һәјата кечирилмәсинә ујғунлашдырылмалыдыр. Ири сәнәјә өлүм-дирим мәсәләси олараг гаршыја белә бир вәзифә гојур: капиталын дәјишилән истиомар тәләбатыны өдәмәк мәгсәди илә бәдбәхт фәһлә әһалисини еһтијатда сахламаг кими мүдһиш бир гајданын әвәзинә елә едилсин ки, инсан, дәјишилән эмәк тәләбатыны өдәмәјә тамамилә јарарлы олсун; һиссә фәһләси, ичтимаи функцијанын мүәјјән бир һиссәсинин дашыјычысы һәртәрәфли инкишаф етмиш фәрдлә әвәз едилсин вә һәммин мүхтәлиф ичтимаи функцијалар бу фәрд үчүн бир-бирини әвәз едән тәбии фәалијјәт үсулларына чеврилсин. Бу чеврилиш просесинин ири сәнәјә әсасында кортәбии олараг мејдана кәлмиш чәһәтләриндән бири политехник мәктәбләр вә кәнд тәсәррүфат мәктәбләридир, дикәр бир чәһәти исә— «écoles d'enseignement professionnel» [«пешә мәктәбләридир»] ки, бурада фәһлә балалары технолокија илә вә мүхтәлиф истеһсал аләтләринин әмәли тәтбиги илә бир гәдәр ганыш олур-

³⁰⁷⁾ „Јашајыш васитәләриндән мәһрум етмәклә бүтүн һәјатдан мәһрум едирсиниз“ (Шекспир)¹⁵³.

³⁰⁸⁾ Сан-Франсискодан гајытмыш бир нәфәр франсыз фәһләси јазыр: „Мән печ бир заман куман етмәздим ки, Калифорнијлада мәшғул олдуғум пешәләрин һамысы илә мәшғул олмағы бачарарам. Мән гәти јәгин етмишдим ки, китаб чап етмәкдән башга һеч бир ишә јарамарам... Өз пешәләрини көјнөкләриндән даһа тез-тез дәјишәп—низини ки. Беләдир!—бу авантюристләр әләминә кәлиб чыхдыгда мән дә башгалары кини едирдим. Филиз гәзмәчиси пешәсинин о гәдәр дә сәрфәли бир пешә олмадығыны көрдүкдә ону бурахыб шәһәрә кетдим вә орда бир-биринин ардынча мән мәтбәә фәһләси, дама дәмир дешәјән, гүрүшүн төкән вә и. а. пешәләриндә чалышдым. Тәчрүбәдә һәр чүр ишә јарарлы олдуғуму көрдүм вә инди өзүмү даһа бир моллүск дејил, һәсиги бир инсан һиссә едирәм“ (А. Corbon. „De l'enseignement professionnel“, 2e ème éd., p. 50).

лар. Капиталдан зорла гопарылмыш илк хырда күзэшт олан фабрик гануну экэр фабрик эмэји илэ анчаг ибтидаи тәһсиле бирләшдирирсә, демәли, һеч бир шүбһә ола билмәз ки, фәһлә синфи бир зәурәт олараг сijasи һакимијәти әлә алдыгда фәһлә мәктәбләриндә һәм нәзәри, һәм дә әмәли техноложе тәһсил дә лајигли јер тутачагдыр. Ејни дәрәчәдә о да шүбһәсиздир ки, капиталист истехсал формасы вә фәһләләрин буна мұвафиг олан игтисади мұнасибәтләри, бу чүр чеврилиш ферментләринә вә бунларын тәғиб етдији мәгсәдә—көһнә эмәк бөлкүсүнүн арадан галдырылмасына тамамилә зиддир. Лакин мұәјјән бир тарихи истехсал формасынын зиддијәтләринин инкишаф етмәси һәмнин форманын дағылмасы вә јени форманын әмәлә кәлмәси үчүн јекәнә тарихи јолдур. «*Ne sutor ultra crepidam*»¹⁵⁴. Сәнәт һикмәтинин бу *pes plus ultra*-сы [зирвәси], саатсаз Уатт бухар машыныны, дәлләк Аркрајт тохума машыныны, зәркәр фәһләси Фултон пароходу ичад етдији замандан етибарән дөнүб там мәнасыз бир шеј олмушдур³⁰⁹).

Нә гәдәр ки, фабрикләрдә, мануфактураларда вә саирәдә эмәји фабрик гануну тәнзим едир, бу әввәлчә капиталын истисмар һүгугларына садәчә бир мұдахилә кими көрүнүр. Ев әмәји дејилән әмәјин³¹⁰) һәр чүр тәнзим едилмәси исә, әксинә, лап әввәлдән *patria potestas*-а, јә'ни, мүасир диллә десәк, вәлидејн салаһијјәтинә ачыгча гәсд етмәк кими мејдана чыхыр,—елә бир аддым ки, нәчиб инкилис парламенти узун мүддәт бундан сүн'и бир тәрздә имтина едирди. Лакин фактларын күчүнү нәһајәт етираф етмәк лазым кәлди ки, ири сәнәје көһнә аиләнин вә она мұтабиг олан аилә әмәјинин игтисади базисини дағымагла бәрәбәр көһнә аилә мұнасибәтләрини дә дағдыр. Ушагларә һүгуг вермәк лазым иди.

Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын 1866-чы илдәки јекун һесабатында дејилир:

«Бәдәхтликдән бүтүн шаһид ифадәләриндән мә'лум олур ки, оғлан вә гыз ушагларынын һамыдан чох өз вәлидејнләриндән горунмаға еһтијаж вардыр». Умаруијјәтлә ушагларын һәддән артыг истисмар едилмәси, хүсусән

³⁰⁹) Сijasи игтисал тарихиндә һәгигәтән әллама олан Чон Беллерс һәлә XVII әсрин ахырларинда тамамилә ајлын баша дүшүрдү ки. чәмијјәтин һәр ики гүтүндә, бир-биринә әкс истигамәтлә олса да, һипертрофија вә атрофија төрәдән индики тәрбијә системини вә эмәк бөлкүсүнү арадан галдырмаг лазымдыр. О. сөзарасы чох көзәл демишиди: «Авара тәлим аваралыг тәлиминдән јалныз азачыг јажшыдыр... Физики эмәк—аллаһ-тааланын биринчи бүјругудур... Бәдәнин сәғламлыгы үчүн эмәк дә. бәдәнин јашамасы үчүн јемәк гәдәр вәчибир. чүнк, инсанын аваралыг вәситәси илә хиләс олмаға чалышыдыгы иараһатлыглар ому бир дәстәдик шәклиндә јахалар... Эмәк һәјәт чырағны јағ төкүр. фикр нәса ому јандырыр... Бош јерә сәрф олунан ушаг әмәји* (бу сөзләр Базеловларә вә онларын мүасир дәмутиларына едилән пәјғәмбәрчәсинә бир етираздыр) - ушагларын күтбәјни гәлмәсинә сәбәб олур* (-Proposals for raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry. London, 1836, p. 12. 14. 16. 18).

³¹⁰) Гейд стәк ки, әң чох һааларда бу эмәк хырда е'малатханаларә ичрә олунур; буну биз кружева вә һәсир тохума мануфактураларынн тимсалында көрүшүдк вә буну Шеффилдә. Биринкәмдә вә башга јерләрдәки металл мануфактураларынн тимсалында хүсусилә әтрафлы көстәрмәк олур.

дэ онларын евдэ ишлэдилмэси системини «давам етдирэн чэһэт одур ки, валидејнлэр өз кэрпэ вэ зериф балалары үзэриндэки өз фэлакэтли һакимијјэтиндэн истидиклэри кими, там һудудсуз вэ нэзарэтсиз бир тэрэдэ истифадэ едирлэр... Валидејнлэрин кэрэк өз ушагларыны һэфтэдэ филан гэдэр пул газанмалы олан ади машина чевирмэк ихтијары олмасын... Ушагларыны вэ јенијетмэлэрин һаггы вар тэлэб етсинлэр ки, ганун онлары валидејнлэрин өз ихтијарындан суи-истифадэ етмэсинэ гаршы мүдафиэ етсин, зира бу суи-истифадэ нэгичэсиндэ онларын физики гүввэси вахтындан тез сарсыјыр, онларын мәнэви вэ зехни варлығы тэнээзүл едир»³¹¹⁾.

Лакин јеткинлэшмэмиш иш гүввэлэринин капитал тэрэфиндэн билаваситэ вэ ја долајысы илэ истисмар олунамасыны валидејнлэрин өз һакимијјэтиндэн суи-истифадэ етмэси төрэтмэмишдир, әксинэ, капиталист истисмар үсулу валидејнлэрин һакимијјэтинэ мүвафиг олан игтисади базиси пуча чыхармыш вэ бу һакимијјэти суи-истифадэјэ чевирмишдир. Амма капиталист системиндэ көһнэ аилэнин позулуб дағылмасы нэ гэдэр дэһшэтли вэ ијрәнч олса да, буна бахмајараг ири сәнәје евдэн кәнарда, ичтимаи гурулушлу истеһсал процесиндэ гадынлара, јенијетмэ вэ ушаг јашларында олан оғлан вэ гызлара һэлледичи рол вермәклэ аилэнин вэ киши илэ гадын арасындакы мүнәсибэтлэрин јүксәк формасы үчүн јени игтисади тәмэл јарадыр. Шүбһәсиз ки, христиан-алман аилэ формасыны, һабелэ гәдим Рома формасыны вэ ја гәдим јунан формасыны, јахуд Шәрг формасыны, тарихи инкишаф ардычыллығы чэһәтдэн бир-биринэ бағлы олан бу формаларын бирини мүтлэг форма һесаб етмәк мәнәһасыздыр. Ајдындыр ки, комбинэләшдирилмиш фәһлә һеј'этинин киши вэ гадынлардан вэ мүхтәлиф јашлы адамлардан тәртиби, өзүнүн кортәбии, кобуд, капиталист формасында галдығы мүддәтдэ, истеһсал процесиниң фәһлә үчүн дејил, фәһлэнин истеһсал процесеси үчүн мөвчуд олдуғу заман мәнволма вэ көләлик мәнбәји икән, мүнәсиб шәраитдэ, әксинэ, һуманист инкишаф мәнбәјинэ чеврилмәлидир³¹²⁾.

Фабрик ганунуну јалныз, машынлы истеһсалын илк төрәмәси олан әјирмэ вэ тохума фабрикларинэ аид бир ганун һалындан чыхарыб ону бүтүн ичтимаи истеһсала аид үмуми ганун етмәк зәрурәти, көрдүјүмүз кими, ири сәнәјенин тарихи инкишафынын кедишиндэн доғур; ири сәнәјенин арха сәмтиндэ мануфактуранын, сәнәтин вэ ев әмәјинин ән'әнэви гурулушу там бир ингилаб кечирмәкләдир: мануфактура дам фабрика, сәнәт мануфактураја чеврилир вэ, нәһәјәт, сәнәт вэ ев әмәји даирәләри ағлакәлмәз гыса мүддәтдэ дөнүб капиталист

³¹¹⁾ „Children's Employment Commission. 5 th Report“, p. XXVI № 162. „2nd Report“, p. XXXVIII, № 285, 289; p. XXV, XXVI, № 191.

³¹²⁾ „Фабрик әмәји дэ... ев әмәји гэдэр вэ бәлкә ондан да артыг тәмиз вэ хош бир әмәк ола биләр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 129).

истисмарынын өз дәһшәтли, гудуз түғҗаныны давам етдирдиҗи ачыначағлы учтар виранәләр һалына дүшүр. Нәтичә е’тибары илә ики чәһәт һәлледиҗи рол оҗнаҗыр: әввәлән, даим тәкрат олуан тәчрүбә көстәрир ки, капитал ичтимаи даирәнин анчаг бә’зи нөгтәләриндә дәвләт нәзарәти алтына дүшүрсә, башга нөгтәләрдә бунун бир о гәдәр артығламасы илә әвәзини чы-хыр³¹³); икинчиси, капиталистләр өвләри фәрҗад едиб деҗирләр ки, рәгабәт шәраити бәрабәр олмалы, јәни әмәји истисмар егмәк һәдләри бәрабәр олмалыдыр³¹⁴). Бу хүсусда бир-иҗи аһ-наләни динләјәк. У. Куксли чәнаблары (Бристолдакы мых, зәнчир вә и. а. фабрикчиләри) иш күнүнә һәдд гоҗмағы өз мүәссисәләриндә көнүллү олараг һәјата кечирмишдиләр.

«Гоншу мүәссисәләрдә көһнә систем давам едиб иш күнү тәнзим едил-мәдјинә көрә, Куксли чәнаблары өз јенијетмә фәһләләринин тамаһа салы-ныб (enticed), ахшам саат 6-дан сонра башга бир јердә ишләдилмәси кими бир әдаләтсизлик гаршысында галмышлар». Онлар тәби олараг деҗирләр ки, «Бу бизә гаршы әдаләтсизликдир вә бизә зәрәр вурур, чүнки бунун нә-тичәсиндә јенијетмәләрин күчүнә бир һиссәси сәрф олунар, һалбуки бу һиссәнин вердиҗи мәнфәәт тамамилә бизә чатмалыдыр»³¹⁵).

Ч-6 Ч. Симпсон (Лондондакы кағыз торба вә кағыз гуту фабрикчиси) Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын үзвләринә деҗир:

«О, фабрик ганунларынын һәјата кечирилмәси хејринә олан һәр бир әризәјә гол гоҗмаға һазырдыр. О индики вәзијәтдә ахшамлар, өз е’малат-ханасыны бағлајандан сонра кечә раһат ола билмир («he always felt rest- less at night»), дүшүнүр ки, башгалары өз фәһләләрини артыг ишләдир, беләликлә дә она вериләчәк сифаришләри көзү көрә-көрә онун әлиндән чы-харырлар»³¹⁶). Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссија јекун вурараг деҗир: «Ири саһибкарларын фабрикләрин тәнзимә табе етмәк онларын саһибләринә гаршы әдаләтсизлик оларды, чүнки онларын өз саһәсиндән олан хырда мүәссисәләрдә иш күнүнә ганун васитәси илә һеч бир һәдд го-јулмур. Иш саатларынын сајына һәдд гојулмасынын хырда е’малатханалара аид едилмәмәси үзүндән рәгабәт шәраитинин гејри-бәрабәрлиҗи кими бир бә-рабәрсизликдән башга, ири фабрик саһибләри үчүн әлверишли олмајан бир чәһәт дә одур ки, ишә кирмәк истәјән јенијетмә вә гадынлар онларын фаб-рикләриндә ишә кирә билмир вә фабрик гануна табе едилмәјән е’малат-ханалара кедирләр. Нәһајәт, бу һал халгын сағламлығы, раһатлығы, тарби-јәси вә үмумијәтлә вәзијәтинин јахшылашдырылмасы чәһәтдән, демәк олар, ән аз әлверишли олан хырда е’малатханаларын чохалмасына тәкан вермиш оларды»³¹⁷).

³¹³) „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, p. 27, 32.

³¹⁴) Фабрик мүфәттишләрини һесабатларында бунә данр бир чох мисаллар вардыр.

³¹⁵) „Children’s Employment Commission. 5th Report“, p. X, № 35.

³¹⁶) „Children’s Employment Commission. 5th Report“, p. IX, № 28.

³¹⁷) „Children’s Employment Commission. 5th Report“, p. XXV, № 165—167. Ири истәһсалын хырда истәһсал мүғабилләдәки үстүндүкләри һағғында мүғайисә ет: „Children’s Employment Commission. 3rd Report“, p. 13, № 144; p. 25, № 121; p. 26, № 125; p. 27, № 140 вә и. а.

Ушаг эмэя шэрайтнйа жохлајан комиссија өз јекун һесабатында тэклиф едир ки, фабрик гануну 1 400 000 нәфәрдән артыг ушага, јенијетмә вә гадына аид едилсин; бунларын демәк олар јарысы хырда истеһсал вә ев эмэя системияндә истисмар олунар³¹⁸).

Комиссија дејир:

«Әкәр парламент бизим тэклифиямизи бүтүнлүкдә габул етсә, белә бир ганун јалныз биринчи нөвбәдә аид олдуғу азјашлылары вә эәифләрә дејил, билаваситә» (гадылар) «вә ја долајысы илә» (кишиләр) «аид едилчәя чох бөјүк мигдарда јашлы фәһләләрә дә шүбһәсиз, олдуғча көзәл тәсир бағышлар. Белә бир ганун онлары тәнзим едилән вә гысалдылан иш вахты эрзиндә чалышмаға вадар едәрди; бу, онларын өз рифаһы вә өлкәнни рифаһы үчүн чох лазым олан физики гүввә еһтијағны топлајыб сахламаға башларды; бу, кәләчәк нәслин кәнч јашларында һәддән артыг кәржин ишләјиб тагагдан дүшмәсинин вә еркән гочалмасынын гаршысыны аларды; бу, нәһәјәт, ушағларын, һеч олмәзсә 13 јашындан ашағы ушағларын ибтидан тәһсил алмасына имкан верәр, бу сурәтдә дә, комиссијанын һесабатында чох доғру тәсвир едилән вә нисанын бөјүк бир әзаб дүғғусу илә, дәрин бир милли алчалма һисси илә бәһлә билдији ағләкәлмәз чәһаләтә сон гојарды»³¹⁹).

Тори һөкүмәти 1867-чи ил февралын 5-дәки ачылыш нитгиндә елан етмишди ки, сәнәјени жохлајан комиссијанын тэклифләри әсасында «ганун лајиһәләри» һазырламышдыр^{319а}). Бу мүнәсибәтлә онун үчүн јени бир ијирми иллик ехрегипмент in сопрое вилі [һавајы бир чанлы чисим үзәриндә експеримент] тәләб олунду. Һәлә 1840-чы илдә, Ушаг эмэя шэраитини жохламағ үчүн парламент комиссијасы тәјин олунмушду. Онун 1842-чи ил һесабаты, Н. У. Сениоруи дедијинә көрә,

«капиталистләр вә валидејиләр тәрәфиндән көстәрилан ачкөзлүјүн, егонзини, рәһмсизлијин, һабелә диләнчи вәзијәтиния, ушағлар вә јенијетмәләр арасындакы чылызлашма вә сәһһәт позғунлуғуну јәгин һеч вахт дүндә мисли көрүнмәмиш дәйшәтли мәнзәрәсини вермишдир... Елә дүшүн-

³¹⁸) Фабрик ганунларынын аид едилмәля олдуғу сәнәјә сәһәләри бунлардыр: кружева мануфактурасы, чораб тохума истеһсалы, һәсир шејләр тохунмасы, чүрбәчүр кејим шејләри мануфактурасы, сун'и чичәк истеһсалы, ајағгабы, шјана вә әлчәк истеһсалы, дәрзиләк пешәси, домиз собаларында башламыш ијнә фабрикларына вә сәдрәјәлди бүтүн метал фабриклары, карыз фабриклары, шүшә мануфактуралары, түүн мануфактуралары, резин истеһсалы, дараг (тохучулуг дарағы) истеһсалы, әл илә халча тохунмасы, чәтир мануфактурасы, и] вә макик истеһсалы, китаб чап етмәк, чилдчили, јазы ләвәзимәти тичәрәти (stationery, һабелә карыз гуту, карт, карыз бојалары вә с. һазырлавымыс да бураја дахилдир), канат истеһсалы, әгиг бәзәкәләр мануфактурасы, кәрпич заводлары, әл илә ипәк парча тохујан мануфактуралар, ипән леат истеһсалы, дуз, шам вә семент заводлары, шәкәр-гәнд истеһсалы, бисквит истеһсалы, мұхтәлиф ағач шејләри гајрымасы вә башга гатышыг истеһсал ишләри.

³¹⁹) „Children's Employment Commission. 5th Report“, p. XXV, № 169.

^{319а}) Фабрик ганунларынын тәтбиғ сәһәсини кеңишләндирмәк һаггындакы ганун 1867-чи ил августун 12-дә кеңирлимишди. Бу ганун бүтүн металләкә, дамирчи вә метал е'мәли заводларыны, о чүмләдән машингајырма заводларыны, сәдрә, шүшә, карыз, гуттаперча, кәзүк, түүн мануфактураларыны, нитаб мәтбәәләрини, чилдханалары, нәһәјәт, 50 нәфәрдән артыг ишләјән бүтүн е'мәлатханалары тәнзим едир.—Иш вахтынын тәнзимини һаггында 1867-чи ил августун 17-дә кеңирлиғ ганун даһа хырда е'мәлатханалара вә ев эмэя шәјәләлән ишләрә аид едилди.

Бу ганунларда, филиз мәдәгләри һаггындакы 1872-чи ил ганунундан вә сәдрәдән мән II чилддә бир даһа бәһс едәчәјәм.

мәк оларды ки, һесабатда кечмиш күнләрин дәһшәтләри тәсвир олунар. Амма, тәссүфләр олсун, бизә билдирилир ки, һәммин дәһшәтләр јенә дә кечмишдәки гәдәр шиддәтлә давам етмәкдәдир. Ики ил бундан әввәл һардуик тәрәфиндән нәшр едилән бир китабчада дејилир ки, 1842-чи илдәки кәдәрли суи-истиғадәләр инди дә» (1863-чү ил) «там ејнилә галмагдадыр»... «Бу һесабата» (1842-чи ил һесабатына) «ијирми ил әрзиндә һеч бир әһәмийјәт верилмәмиш вә бу мүддәтдә, иә бизим әхлаг адландырдығымыз шејдәи, нә дә тәһсил, дин вә тәбии аилә мәнәббәтиндән азачыг да хәбәрдар олмадан бәјүјән ушағлара, индики нәслин валидәјни олмаг имканы верилмиш-дир»³²⁰).

Бу арада ичтимаи вәзијјәт дәјишилмиши. Парламент 1863-чү ил комиссијасынын тәләбләрини, вахты илә 1842-чи ил комиссијасынын тәләбләри кими рәдд етмәк чәсарәтиндә олмады. Буна кәрә дә һәлә 1864-чү илдә комиссија өз һесабатынын анчаг бир һиссәсини е'лан етдији заман кил мә'мулаты (о чүмләдән сахсы мә'мулаты) сәнајеси, дивар кағызы, кибрит, патрон вә пистон истеһсалы, һабелә мәхмәр гырхылмасы тохучулуг сәнајесинә аид олан ганунлара табе едилди. О заманкы тори һөкүмәти 1867-чи ил февралын 5-дәки ачылыш нитгиндә, 1866-чы илдә өз ишини гуртармыш олан комиссијанын јекун тәклифләри әсасында тәртиб олуномуш јени ганун лајиһәләрини е'лан етди.

Фабрик ганунларынын тәтбиг даирәсини кенишләндирмәк һаггындакы ганун 1867-чи ил августун 15-дә, һабелә е'малатханаларда јенијетмә вә гадын әмәји һаггындакы ганун һәммин ил августун 21-дә крал тәрәфиндән тәсдиг олуңду; бу ганунларын биринчиси ири мүәссисәләрә, икинчиси хырда мүәссисәләрә аид едилди.

Фабрик ганунларынын тәтбиг даирәсини кенишләндирмәк һаггындакы ганун домна собаларыны, дәмиргајырма вә мисәритмә заводларыны, металтөкмә заводларыны, машынгајырма заводларыны, метал е'малатханаларыны, гуттаперча, кағыз, шүшә вә түтүн фабрикләрини, чапчылыг вә чилдчилик е'малатханаларыны вә үмумијјәтлә бу гәбилдән олуб 50 нәфәр вә даһа артыг адамын илдә азы 100 күн әрзиндә биркә ишләдији бүтүн сәнаје е'малатханаларыны фабрик ганунуна табе едир.

Е'малатханаларда ушаг, јенијетмә вә гадын әмәји һаггындакы ганунун тәтбиг даирәси барәсиндә мүәјјән тәсәввүр ојатмаг үчүн, бу ганундакы бә'зи кәстәришләри гејд едәк:

«Сәнәт дедикдә» (бу гануна кәрә): «һәр бир сатлыг шејин вә ја онун бир һиссәсинин һазырланмасы, дәјишдирилмәси, кәзәлләшдирилмәси, тә'мир едилмәси вә ја сон һазырлама әмәлијјаты үчүн бир ихтисас вә ја пешә кими ичра едилән һәр чүр әл әмәји нәзәрә тутулмалыдыр.

³²⁰) *Senior*. „Social Science Congress“, p. 55—58.

Е'малатхана дедикдә: ушағын, женијетмәнини вә ја гадынын мүэјјән бир «сәнәтлә» мәшгул олдуғу вә бунлара иш верән шәхсин кириб нәзарәт етмә-јә ихтијары олдуғу һәр чүр отаг, ја да үстүөртүлү вә ја үстүачыг јер нә-зәрдә тутулмалыдыр.

Мәшгул адам дејилдикдә: о шәхс нәзәрдә тутулмалыдыр ки, ашағыда-этрафлы тәриф верилдији кимин, устанын вә ја валидејиләрдән биринини јанында муздла, ја да пулсуз олараг мүэјјән сәнәтдә ишләсин.

Валидејн дедикдә: ата, ана, гәјјум вә ја мүэјјән бир... ушаға, јахуд женијетмәјә гәјјумлуғ едән, ја да она нәзарәт едән башга бир шәхс нәзәрдә тутулмалыдыр*.

Ушағлары, женијетмәләри вә гадынлары бу ганундакы гәј-далара әмәл етмәјиб ишләдәнләри чәзаландырмаг һаггындакы 7-чи маддәдә көстәрилир ки, јалныз е'малатхана саһибиндән дејил,—бу е'малатхана саһибни истәр валидејиләрдән бири ол-сун, истәр олмасын, фәрғи јохдур,—һәмчинин

«валидејиләрдән вә ушағын, женијетмәнин, ја да гадынын гәјјуму ола-вә ја онларын әмәјиндән мәнфәәтбәрдар олан шәхсләрдән дә пул чәрмәси алыныр».

Фабрик ганунларынын тәтбиг саһәсини кенишләндирмәк һаггындакы ганун, ири мүәссисәләрә аид едилән бу ганун, бир-чох јарарсыз истисналар үзүндән вә капиталистләрә горхагча-сына күзәшләр етмәк нәтичәсиндә әсас фабрик ганунундан керидә галыр.

Е'малатханаларда ушаг, женијетмә вә гадын әмәји һаггында-кы ганун, өзүнүн бүтүн тәфәррүаты чәһәтчә әһәмијјәтсиз олмагла бәрәбәр, ону һәјата кечирмәли олан шәһәр вә јерли һөкүмәт идарәләринин әлиндә бош бир қағыз парчасы слараг галды. 1871-чи илдә парламент бу сәләһијјәти һәмин идарә-ләрдән алыб фабрик мүфәттишләринә вердикдә исә, һәмин мүфәттишләрин нәзарәт даирәси бирдән-бирә 100 000 е'малат-ханадан чох вә бир тәк кәрпич заводларынын сајы 300-ә гәдәр артдығы һалда, о вахтадәк онсуз да аз олан мүфәттишләр һејәтинин сәхавәтлә артырылмасы онлара чәми сәккиз көмәк-чи вермәклән ибарәт олмушду³²¹⁾.

Беләликлән, Инкилтәрәнин бу 1867-чи ил ганунверичилијин-дә, бир тәрәфдән, капиталист истисмарынын ифратчылыглар-ына гаршы бу гәдәр фөвгәл'адә вә кениш тәдбирләр көрүл-мәсини һаким синифләр парламентинин принципчә зәрури сајмаға мәчбур олмасы, дикәр тәрәфдән дә, сонрадан бу тәд-

* An Act for regulating the Hours of Labour for Children, Young Persons, and Women employed in Workshops. *Ред.*

³²¹⁾ Фабрик мүфәттишләри һејәти 2 мүфәттишдән, 2 көмәкчидән вә 41 кичик мүфәт-тишдән ибарәт иди. 1871-чи илдә 8 нәфәр јени кичик мүфәттиш тә'јин едилди. Инкилта-рәдә, Шотландияда вә Ирландияда фабрик ганунларынын һәјата кечирилмәси хәрчләри, гануну позалары мүнәкимә олунамасы хәрчләри дә дахил олмагла, 1871—1872-чи илләрдә-чәмш 25 347 фунт стерлинг тәшкин едилди.

бирләрин ишдә јеринә јетирилмәсиндә парламентин јарымчыг, гәтијјәтсиз вә mala fides [вичдансыз] һәрәкәти нәзәрә чарпыр.

1862-чи илдәки истинтаг комиссијасы мә'дән сәнајесиндә дә әмәк шәраитинин јенидән тәнзим олунмасыны тәклиф етди; бу сәнајенин бүтүн дикәр сәнајеләрдән фәрғи ондан ибарәтдир ки, бурада торпаг саһибләри илә сәнаје капиталистләринин мәнәфеји әл-әлә кедир. Онларын мәнәфеләри арасындакы әкслик, фабрик ганунлары верилмәсинә јардым едирди; бу әкслијин олмамасы мә'дән сәнајеси һаггында ганунлар верилмәсиндәки ләнжитмәләри вә һилләләри ајдынлашдырмаг үчүн кифајәтдир.

1840-чы илдәки истинтаг комиссијасы елә мүдһиш вә биабырчы һаллары ашкара чыхартды вә бүтүн Авропа гаршысында елә бир һәнкамә гопартды ки, парламент вичдан тәсәллиси үчүн, гадынлара вә 10 јашындан ашағы ушаглара јер алтында ишләмәји гадаған етмәклә кифајәтләнән 1842-чи ил мә'дән ганунуну вермәјә мәчбур олду.

Сонра 1860-чы илдә мә'дән мүфәттишлији гануну мејдана кәлди; бу гануна әсасән мә'дәнләр хүсуси тә'јин едилмиш дөвләт мә'мурларынын нәзарәтинә табе едилир вә мәктәб вәсигәси олмајан, ја да, мүәјјән мигдар саат мәктәбдә охумаға кетмәјән 10—12 јашлы ушаглары ишә көтүрмәк гадаған едилир. Лакин тә'јин олунмуш мүфәттишләрин сајынын күлүнч дәрәчәдә аз олмасы вә онларын сәләһијјәтинин чох чүз'илији үзүндән, һабелә шәрһин сонрасында әтрафлы ајдынлашдырылачаг башга сәбәбләрә көрә һәмин ганун бош бир кағыз парчасы олараг галды.

«Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23 July 1866» филиз мә'дән сәнајесинә анд ән јени Көј китабларын¹⁵⁵ биридир. Бу китабы ашағы палата үзвләриндән тәшкил олунап вә шаһидләр чағырыб динләмәк сәләһијјәти верилмиш олан комитә јазмышдыр; in folio галын бир чилддән ибарәт олан бу китабда «Report» [«Һесабат»] өзү анчаг беш сәтирдир вә мәзмуну беләдир: комитә һеч бир шеј дејә билмир, даһа чох шаһид диндирмәк лазымдыр!

Шаһидләрин диндирилмәси үсулу, Инкилтәрә мәнкәмәләриндә вәкилләрин чүрбәчүр һәјасыз, долашдырычы суаллар вериб шаһиди чашдырмаға вә сөзләрини тәһриф етмәјә чалышдылары чарпаз диндирмәни хатырладыр. Бурадакы вәкилләр—парламент комиссијасы үзвләринин өзләридир, о чүмләдән мә'дәнләрин саһибләри вә бу мә'дәнләри истисмар едәнләрдир; шаһидләр исә, мә'дән фәһләләриндән, әксәрән даш көмүр мә'дәнләри фәһләләриндән ибарәтдир. Бүтүн бу ојунбазлыг капиталын тәбиәти үчүн о гәдәр характеркидир ки, бурада бир нечә игтибас кәтирмәмәк олмаз. Ичмалы асан-

лашдырмаг үчүн мән јохламанын нәтичәләрини вә саирәни рубрикалара бөлүрәм. Ону да хатырлатмалыјам ки, Инкил-рәнин Көј китабларында суаллар вә верилмәси мәчбүри олан чаваблар нөмрәләнмишдир вә бурада ифадәләри ситат кәтирилән шаһидләр даш көмүр мәдәнләринин фәһләләридир.

1) 10 јашындан башламыш оғланларын мәдәнләрдә ишләмәси. Мәдәнләрә кедиб гајытмаг үчүн сәрф едилән вахт да дахил олмагла иш адәтән 14—15 саат, мүстәсна һалларда да һа узун мүддәт, сәһәр саат 3, 4 вә 5-дән ахшам саат 4—5-ә гәдәр давам едир (№№ 6, 452, 83). Јашлы фәһләләр, һәр бири 8 саат олан ики нөвбәдә ишләјирләр, азјашлылар үчүн исә, хәрч аз олсун дејә, һеч бир белә нөвбә јохдур (№№ 80, 203, 204). Хырда ушаглардан башлыча олараг мәдәнни мүхтәлиф шөбәләриндә вентилјасија гапыларыны ачыб-өртмәк ишиндә, бөјүк ушаглардан исә нисбәтән ағыр ишләрдә—көмүр лашын-масы вә саир ишләрдә истифадә олунур (№№ 122, 739, 740). Јералты ишләриндә узун иш күнү 18— 22 јашына чатана гәдәр давам едир; бу заман онлар әсил газмачылыг ишинә кечирләр (№ 161). Ушаглары вә јенијетмәләри инди кечмиш дөврләрдәкинлән даһа амансыз ишләдирләр (№№ 1663—1667). Көмүр мәдәнләриндә ишләјән фәһләләр демәк олар јекдилликлә тәләб едирләр ки, парламент 14 јашына чатмајан ушагларын мәдәнләрдә ишләмәсини гадаған өдән ганун версин. Лакин мәһз бурада Хасси Вивиан (көмүр мәдәни истисмарчысынын өзү) белә бир суал верир:

«Бу тәләб валидејиләрин чох вә ја аз јохсул олмасындан асылы дејил-дирми?—Сонра да мистер Брус дејир: «Ушағын атасы өлсә, јахуд шикәст вә с олса. айләни бу кәлир мәчбәјиндән мәһрум етмәк рәһмсизлик олмазмы? Зира нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, бу гадаған һамыја анд олачагдыр... Сиз 14 јашындан ашағы ушагларын јер алтында ишләмәсинин бүтүн һалларда-мы гадаған олунмасыны истәјирсиниз?» Чаваб: «Бүтүн һалларда (№№ 107—110). Вивиан: «14 јашындан ашағы ушагларын мәдәнләрдә иш-ләмәси гадаған едилсә, онда валидејиләр өз ушагларыны фабрикләрә вә с. көндәрмәчләрми?—Умумијәтлә десәк, көндәрмәчләр» (№ 174). Фәһлә: «Га-пыны ачыб-өртмәк асан көрүнүр. Лакин бу чох әзаблы бир ишдир Даним сојуг һананын чәрајан етмәси һәлә бир јана галсын, ушаглар санки һәбс-ханәја, гаранлыг бир дар дахмаја салынырлар». Буржуа Вивиан: «Ушаг гапынын ағзында отурдуғу заман шәм олса китаб охуја билмәзми?—Әввә-лән, ушаг бу һалда шам алмалы олар. Бундан да башга, она китаб охумаға ичазә вермәзләр. Ушағы бураја гојмушлар ки, өз ишинә бахсын, о өз вә-зифәсини јеринә јетирмәлидир. Мән һеч вахт көрмәмишәм ки, мәдәндә бир ушаг китаб охусун» (№№ 139, 141, 143, 158, 160).

2) Тәрбијә. Мәдән фәһләләри тәләб едирләр ки, ушаглара, фабрикләрдә олдуғу кими, ичбари тәһсил верилмәси һаггында ганун верилсин. Онлар дејирләр ки, 1860-чы ил ганунунда 10— 12 јашында ушаглары ишә көтүрмәк үчүн мәктәб вәсигәсинин

зәрури шәрт олмасы һагғындакы маддә тамамилә бош шејдр. Капиталист мүстәнтигларин «гәрәзкар» истинтагы бурада пәгигәтән гәрибә бир шәкил алыр.

«Ганун кимләрә гаршы даһа чоһ лазымдыр, саһибкарлара гаршымы, јохса валидејнләрә гаршы?—Бунларын һәр икисинә гаршы» (№ 119). «Биринә нисбәтән диқаринә гаршы даһа чоһ лазымдыр?—Мән бу суала нә чаваб верим?» (№ 116). «Саһибкарлар иш саатларыны мәктәбә кетмәк саатлары илә ујғулашдырмаға аз-чоһ мејл көстәрирләрми?—Һеч заман» (№ 137). «Мә'дән фәһләләри сонра өз тәрбијәсини тәкмилләшдирирләрми?—Үмумијјәтлә көтүрүлсә, онлар даһа да корланырлар; онлар пис әмәлләрә алышырлар; онлар сәрхошлуға, гумара вә саирәјә алышыр вә лап корланырлар» (№ 211). «Нә сәбәбә ушағлары кечә мәктәбләринә көндәрмирләр?—Даш көмүр мә'дәнләри маһалларынын чоһунда кечә мәктәбләри печ јохдур. Башлычасы исә, ушағлар һәддән артыг ишләјиб о гәдәр тагагдән дүшмүш олурлар ки, јорғунлуғдан көзләри јумулур» (№ 454). Буржуа бундан нәтичә чыхарыб дејир: «Демәли сиз тәһсилин әлејһинәсиниз?—Әсла јох, амма» вә и. а. «Мәкәр 1860-чы ил гануну мә'дән саһибләрини вә и. а. мәчбур етмирми ки, 10 јашындан 12 јашына гәдәр ушағлары ишә көтүрдүкә онлардан мәктәб вәсигәси гәләб етсинләр?—Ганун мәчбур едир, амма саһибкарлар буну етмирләр. «Сиз белә фәрз едирсиниз ки, ганунун бу маддәси һеч дә һәмишә јеринә јетирилмир?—Әсла јеринә јетирилмир» (№№ 443, 444). «Мә'дән фәһләләри тәрбијә мәсәләси илә чоһму марағланырлар?—Бөјүк әксәријјәти марағланыр» (№ 717). «Онлар бу ганунун һәјәтә кечирилмәси фикринә галырлармы?—Бөјүк әксәријјәти» (№ 718). «Бәс нә үчүн онлар бунун һәјәтә кечирилмәси үзәриндә тә'кид етмирләр?—Фәһләләрин бә'зиләри истәрдиләр ки, мәктәб вәсигәси олмајан ушағлар ишә бурахылмасын, ләкин бунун үстүндә онун ады гејдә алынар (а тәквәи тәһ)» (№ 720). «Кимни тәрәфиһдән гејдә алынар?—Өз саһибкары тәрәфиһдән» (№ 721). «Олмаја сиз күман едирсиниз ки, саһибкарлар гануна тәһс олмаг үстүндә адамы тә'гиб едирләр?—Зәннимчә, тә'гиб едәрдиләр» (№ 722). «Нә сәбәбә фәһләләр бу чүр ушағлары ишләтмәкдән имтина етмирләр?—Бу онларын өз ихтијарында дејилдир» (№ 123) «Сиз парламентин ишә гарышмасынын тәләб едирсиниз?—Мә'дән фәһләләринин ушағларынын тәрбијәси үчүн керәк бир шејә нәил олмагдан өтрү буну мәчбур сурәтдә, парламент гануну вәситәси илә кечирмәк лазымдыр» (№ 1634). «Бу, Бөјүк Британијанын бүтүн фәһләләринини ушағларына аид едилмәлидир, јохса анчаг мә'дән фәһләләринин ушағларына?—Мән бураја мә'дән фәһләләри адындан данышмаға кәлмишәм» (№ 1636). «Мә'дән фәһләләринин ушағларынын башға ушағлардан нә фәрги вар?—Фәрги бундадыр ки, онлар тамамилә башға вәзијјәтәдирләр» (№ 1638). «Нә чәһәтдән?—Физики чәһәтдән» (№ 1639). «Нә сәбәбә тәрбијә онлар үчүн, башға синифләрин оған ушағларына нисбәтән даһа гижмәтли оларды?—Мән демнрәм ки, тәрбијә онлар үчүн даһа гижмәтлидир, ләкин онлар мә'дәнләрдә һәддән артыг ишләдикләринә көрә күндүз мәктәбләриндә вә базар күнү мәктәбләриндә онларын тәрбијә алмаг имканы башгаларындан аздыр» (№ 1640). «Белә мәсәләрдән рабитәсиз шәкилдә бәһс етмәк олмаз, дејилми?» (№ 1644). «Мә'дән маһалларында кифәјәт гәдәр мәктәб вармы?—Јох» (№ 1646). «Әкәр дөвләт бүтүн ушағларын мәктәбә көндәрилмәсини тәләб етсә, бу гәдәр ушағ үчүн мәктәб тапылармы?—Зәннимчә, шәраит буну тәләб етсә мәктәб тапылар» (№ 1647). «Јалныз ушағларын дејил, јашлы мә'дән фәһләләринин дә бөјүк әксәријјәтн нә јазмаг билир, нә дә охумаг» (№№ 705, 726).

3) Гадынларын әмәји. 1842-чи илдән е'тибарән фәһлә гадынларын јер алтында ишләмәсинә јол верилмирсә, онлар јер

үстүндө көмүр жүклөнмөсүндө вә саирәдә, көмүрү ведрәләрлә каналлара вә дәмбирјол вачонларына дашымаг, көмүрү чешид-ләмәк вә с. бу кими ишләрдә ишләјирләр. Сон 3—4 илдә гадын әмәјинин гәтбиги хејли артмышдыр (№ 1727). Фәһлә гадынлар әксәрән мә'дән фәһләләринин арвадлары, гызлары вә дул арвадларыдыр, 12 јашындан 50 јашына вә 60 јашына гәдәр олан гыз вә гадынлардыр (№№ 647, 1779, 1781).

«Мә'дән фәһләләри мә'дәнләрдә гадын әмәји барәсиндә нә дүшүнүрләр?—Онларын һамысы бунун әлејһинәдирләр» (№ 648). «Нә сәбәбә?—Онлар буну гадынлар үчүн һағарәтли иш һесаб едирләр» (№ 649). «Гадынлар киши палтарына бәнзәјән палтар кејирләр. Бунунала бир чох һалларда бүтүн абыр-һәја һисси арадан кәтүрүлмүш олур. Гадынларын бә'зиләри лапирос чәкир. Онларын көрдүкләри ишләр дә, мә'дәнләрин өзүндәки ишләр кими чиркли ишләрдир. Онларын арасында бир чох әрли гадынлар вардыр ки, онлар өзләринин евдарлыг вәзифәләрини јеринә јетирә билмирләр (№№ 650—654, 701). «Дул гадынлар белә бир кәлир (һәфтәдә 8—10 шиллинг) верән башга бир иш тапа биләрдиләрми?—Мән бу барәдә бир шеј дејә билмәрәм» (№№ 709, 708). «Лакин сиз онларын бу јашајыш мәнбәјини әлләриндән алмаг истәјирсиниз» (еј даш үрәкли!)—Буна һеч бир шүбһә јохдур» (№ 710). «Бу әһвали-руһијәнин сәбәби нәдир?—Биз мә'дән фәһләләри гадынлара һәдсиз һөрмәт бәсләјирик, буна көрә дә онларын көмүр мә'дәнләриндә ишләмәјә мәнһум олдугларына баха билмирик... Бу иш әксәрән чох ағыр ишдир. Һәмнин гызларын бир чоху күндә 10 тона гәдәр јүк галдырыр» (№№ 1715, 1717). «Сизин фикринизчә мә'дәнләрдә ишләјән фәһлә гадынлар әхлагча фабрикләрдә ишләјән фәһлә гадынлардан даһамы позгундурлар?—Әхлагы позулмуш оланларын фанзи фабрик гызлары арасындакындан артыгдыр» (№ 1732). «Лакин сиз ахы фабрикләрдәки әхлаг сәнвијәсиндән дә наразысыныз?—Јох» (№ 1733). «Бәлкә сиз фабрикләрдә дә гадын әмәјинин гадаған олунмасыны истәјирсиниз?—Јох, мән буну истәмирәм» (№ 1734). «Нә үчүн белә?—Фабрикләрдә гадын әмәји бир гәдәр абырлы вә мүнәсибдир» (№ 1735). «Лакин фабрик әмәји гадынларын әхлагы үчүн зәрәрли дејилмиш?—Јох, һеч дә мә'дәнләрдә олдуғу гәдәр зәрәрли дејилдир. Бир дә мән бу сөзләри дејиркән тәкчә әхлаг мұлаһизәләрини дејил, физики вә ичтимаи мұлаһизәләри дә нәзәрдә тутурам. Гызларын ичтимаи тәнәззүлү мүдһиш, ифрат бир дәрәчәјә чатмышдыр. Бу гызлар мә'дән фәһләләринә әрә кетдикдә, һәмнин тәнәззүл онларын әрләринә чох пис тә'сир кәстәрир, онлары евдән узаглашдырыб сәрхошлуға сөвг едир» (№ 1736). «Лакин ејни сөзләри дәмбиргајырма заводларында ишләјән гадынлар һағында да демәк лазым кәлмәзми?—Мән башга истеһәк сәһәләри һағында даныша билмәрәм» (№ 1737). «Лакин дәмбиргајырма заводларында ишләјән гадынларла мә'дәнләрдә ишләјән гадынлар арасында нә фәрг вар?—Мән бу мәсәлә илә мәшғул олмамышам» (№ 1740). «Сиз бу ки категория арасында бир фәрг мүәјјән едә билмәзсинизми?—Мән бу хусусда там јәгинликлә бир шеј дејә билмәрәм, лакин бизим маһалда евләри бир-бир кәзиркән турадакы биабырчы вәзијәти көрмүшәм» (№ 1741). «Сиз чохму истәјирсиниз ки, гадын әмәји онларын тәнәззүлүнә сәбәб олдуғу һәр јердә гәти арадан галдырылсын?—Бәли... ушағлар өзләринин ән јахшы дүјғүләрыны јалныз ана тәрбијәси нәтичәсиндә әлдә едир» (№ 1750). «Бу ки, ејнилә гадынларын әкинчиликдә ишләмәсинә дә аиддир?—Бу иш илин анчаг ики фәслиндә олур, биздә исә гадынлар илин дөрд фәслинин дөрдүндә дә ишләјирләр, чох вахт күндүз вә кечә ишләјирләр, сүмүкләринә гәдәр исланырлар, бәдәнләри зәифләјир, сәһһәтләри позулур» (№ 1753). «Сиз бу мәсәләни (гадын әмәји мәсәләсини) үмумијјәтлә ејрәнмәк илә мәшғул олмуш-

сунузму?—Мән көрдүкләримә фикир вермишәм вә анчаг буну дејә биләрәм ки, һеч бир јердә гадынларын мә'дәндә ишләмәсинә бәнзәјән бир шеј көр-мәмишәм. Бу—киши ишидир, һәм дә гүввәтли кишиләрин ишидир». «Мә'дән фәһләләринин ән јахшылары, өз сәвијјәсини жүксәлдиб адам олмаг истә-јәнләр өз арвалдарындан һеч бир јардым көрмүрләр, әксинә, онларын үзүндән тәнәззүл едирләр».

Буржуалар даһа бир нечә долама-долашыг суаллар вердикдән сонра, нәһајәт, ајдын олду ки, онларын нә үчүн дүл гадынлара, јохсул аилләләрә вә башгаларына «үрәји јаныр».

«Мә'дән саһиби баш нәзарәтчи вәзифәсини мүәјјән чептлменләрә тапшырыр; бунлар, саһибкарын хошуна кәлмәк үчүн һәр шејдә мүмкүн гәдәр гәнаәт олунмасына чалышырлар вә нәтичәдә кишиләрә 2 шиллинг 6 пенс верилиб көрдүрүлмәси ләзим кәләп иш үчүн фәһлә гызлара күндә 1 шиллингдән 1 шиллинг 6 пенсә гәдәр музд верилир» (№ 1816).

4) Мејитләри мүәјинә едән мәһкәмә ичласчылары.

«Сизин маһаллардакы coroner's inquests [мејитләри мүәјинә едән мәһкәмә ичласчыларынын] тәһгигатларына кәлдикдә, фәһләләр бәдбәхт һадисәләр баш вердији һалларда мәһкәмә ишиндән разыдырлармы?—Јох, разы дејилдирләр» (№ 360). «Нәјә көрә јох?»—Хүсусән она көрә ки, мәһкәмә ичласчыларыны мә'дән ишләрини әсла баша дүшмәјән адамлардан тәјин едирләр. Фәһләләри һеч вахт чәлб етмирләр, онлары анчаг шаһид сифәти илә чәлб едирләр. Умумијјәтлә, гоншулулдакы дүканчылары дә'вәт едирләр ки, бунлар да өз мүштәриләри олан мә'дән саһибләринин тә'сир алтындадырлар вә һәтта, шаһидләрин ишләтдији техники ифадәләри дә баша дүшмүрләр. Биз тәләб едирик ки, мәһкәмә ичласчыларынын бир һиссәси мә'дән фәһләләриндән олсун. Чыхарылан һөкмләр адәтән шаһидләрин ифадәләринә зидд олур» (№№ 361, 364, 366, 368, 371, 375). «Бу ичласчылар карәк тәрәфкир олмасын, белә дејилми?—Бәли, беләдир». «Фәһләләр тәрәфкирлик етмәзләрми?—Зәннимчә, фәһләләрин тәрәфкир олмалары үчүн һеч бир әсас јохдур. Онлар ишә бәләдирләр». «Онлар фәһләләрин хејринә олараг ағыр әдәләтсиз һөкмләр чыхармаға чалышмазлармы?—Јох, зәннимчә чалышмазлар».

5) Өлчүнүн, чәкинин вә и. а. дүзкүн олмасы. Фәһләләр тәләб едирләр ки, әмәк һаггы ики һәфтәдә бир дејил, һәр һәфтә верилсин, иш ведрәнин һәчминә көрә дејил, чәкијә көрә һесаблилансын, дүзкүн чәкмәјән тәрәзидән истифадә едилмәсинә јол верилмәсин вә и. а. (№ 1071).

«Ахы фәһләни алдадыб ведрәнин һәчмини артырсалар фәһлә 14 күн әввәл саһибкары хәбәрдар едиб ишдән чыха биләр?—Беләдир, амма фәһлә башга бир јердә ишә кирсә, орада да ејни вәзијјәтә раст кәләчәкдир» (№ 1071). «Һәр һалда фәһлә һагсызлыг едилән јердә ишдән чыхыб кедә биләр?—Һәр јердә вәзијјәт бир чүрдүр». (№ 1072). «Лакин фәһлә нә вахт истәсә 14 күн әввәлдән хәбәрдарлыг едиб ишдән чыха биләр?—Бәли». Вәссалам!

6) Мә'дән мүфәттишлији. Фәһләләрин фәлакәти тәкчә газ партлајышлары заманы баш верән бәдбәхт һадисәләрдән ибарәт дејилдир.

«Биз көмүр мә'дәнләриндә һаванын пис тәмизләnmәсиндән дә ејни дә-рәчәдә шикајәт етмәли олурт; мә'дәнләрдә һава пис тәмизләндијинә көрә,

фәһлэләр чәтинликлә нәфәс ала билірләр; нәтичәдә онлар бүтүн иш габил-
лијјәтләрини итирләр. Мәсәләи, мә'дәнии инди мәи ишләдијим саһәсиндә
һаваныи пис олмасы үзүндән фәһлэләрини чоху хәстәләниб һуфтәләрлә јатаға
дүшүбләр. Әсәс јолларда адәтән һава кифәјәт гәдәр олса да, мәһз биз
ишләдијимиз јерләрдә аздыр. Әкәр фәһлә һаваныи пислији барәсиндә мү-
фәттишә шикајәт етсә, ону ишдән чыхарарлар вә о, «гејдә алынымыш» бир
адам олар, башға һеч бир јердә иш тапмаз. Мә'дәи мүфәттишлији һаггыи-
дакы 1860-чы ил гануу садәчә бир кағыз парчасыдыр. Мүфәттишләр—
онларыи исә сајы чох аздыр—олса-олса једди илдә бир дәфә рәсмән мә'-
ләнә кәлирләр. Бизим мүфәттиш 70 јашында лап зәиф бир гочадыр, она
130-дан артыг көмүр мә'дәии тәһким едилмишдир. Бизә чохлу мүфәттиш ла-
зым олмагдан башға, кичик мүфәттишләр дә лазымдыр» (№ 234 вә сонрақы-
лар). «Бу һалда һөкүмәт бир орду гәдәр мүфәттиш сахламалыдыр ки,
фәһлэләр мә'лумат вермәдән онлар сизни бүтүн истәдикләринизни өзләри је-
ринә јетирсинләр?—Бу мүмкүн дејилдир, мә'лумат алмаг үчүн онлар өзләри
мә'дәиләр кәлмәлидирләр» (№№ 280, 277). «Сиз зәни етмирсинизми ки,
буиуи нәтичәсиндә һаваныи пис тәмизләймәсини вә и. а. мәс'улијјәти (!)
мә'дәи саһибләрини үзәридән көтүрүлүб һөкүмәт мә'мурларыи үзәринә
гојуларды?—Гәтијјән јох: онларыи вәзифәси бундан ибарәт олмалыдыр ки,
саһибкарлар мөвчуд ганууларә рнајәт олунмасына мәчбур едилсинләр»
(№ 285). «Кичик мүфәттиш дедикдә сиз индики мүфәттишләрә көрә бир гә-
дәр аз мааш алаи вә ашағы категоријалы адамларыи нәзәрдә тутурсу-
иуз?—Әкәр сиз јахшыларыи версәииз, мәи һеч дә ашағы салманыи тәрәф-
дары дејиләм» (№ 294). «Скз даһа чох мүфәттишми истәјирсиниз, јохса
мүфәттишләрдән аз габиллијјәтли адамлар?—Бизә елә адамлар лазымдыр
ки, өзләри мә'дәиләрдә олсуилар, өз чанларындан горхмасыилар» (№ 295).
«Сизни ашағы категоркјалы мүфәттишләр олмасы арзунуз јеринә јетирли-
миш олса, бу һал онларда аз бачарыг вә и. а. тәһлүкәси доғурмазмы? —
Јох, һөкүмәтии вәзифәси мүкаскб адамлар тә'јин етмәклир».

Белә истинтаг үсулуиун чох сарсаг бир үсул олдуғуну, нә-
һәјәт, истинтаг комиссијасы сәдрини өзү дә баша дүшдү. О
өзү истинтага гарышыб дејир:

«Сиз елә адамлар истәјирсиниз ки, өзләри мә'дәиләри нәзәрдән кечириб
мүфәттишә мә'лумат версинләр, беләликлә дә мүфәттиш өз әтрафлы били-
јиндән истифадә едә билсини» (№№ 298, 299). «Бүтүн бу көһнә мә'дәиләрдә
һаваны тәмкзләмәк иши чох бөјүк хәрч тәләб етмәзми?—Бәли, јәгги ки,
хәрч артар, лакин инсанларыи һәјәты горунмуш олар» (№ 531).

Көмүр фәһлэләриндән бири 1860-чы ил ганууиунун 17-чи
мәддәсинә е'тираз едәрәк дејир:

«Иди бир мә'дәи мүфәттиши мә'дәиии бир јерини ишә јарарлы олма-
дыгыи көрдүкдә буиуи мә'дәи саһибинә вә даһили ишләр назиринә хәбәр
вермәлидир. Сонра мә'дәи саһибинә, фикирләшмәк үчүн 20 күн вахт вери-
лир; бу 20 күн кечәндән сонра мә'дәи саһиб и һәр чүр дәјишикликдән бојун
гачыра биләр. Бу һалда о, даһили ишләр назиринә јазыб билдирмәли вә
5 нәфәр мә'дәи мүнәдисини адыи кәстәрмәлидир; назир дә бу мүнә-
дисләр сырасындан мүнсифләр тә'јин етмәлидир. Биз дејирик ки, бу һалда
мә'дәи саһиб өз ишинә бахмаг үчүн өзү мүнсифләр тә'јин етмиш олур»
(№ 581).

Өзү мэдэн саһиби олуб истинтаг апаран буржуа:

«Бу, там мүчөррэд бир е'тираздыр» (№ 586). «Демәли, мэдән мүһәндисләринин вичданы барәсиндә сиз неч дә жүксәк фикирдә дејилсиниз!—Мән дејирәм ки, бу чох јанлыш вә әдаләтсиз бир ишдир» (№ 588). «Мэдән мүһәндисләринин мөвгеји бир ичтиман мөвге дејилми вә белә дүшүнмүрсүнүз ки, онлар сизн горхудан тәрәфкир гәрарлар гәбул етмәк сәвијјәсиндән жүксәкдә дурурлар?—Мән бу адамларын шөхсн характеринә аид суаллара чаваб вермәк истәмирәм. Мән әминәм ки, бир чох һалларда онлар чох тәрәфкирлик едирләр вә инсанын мүгәддәрәти һәлл олуан јердә онлары белә һакимијјәтдән мәнрум етмәк ләзимдыр».

Һәмин буржуа утанмајыб сорушур:

«Сизни фикринизчә партлајышдан мэдән саһибләри дә зәрәр чәкмири?»

Нәһәјәт:

«Сиз фәһләләр һөкүмәтдән јардым истәмәјиб өзүнүз өз мәнәфејинизн мүдәфә едә билмәзсинизми?—Јох» (№ 1042).

1865-чи илдә Бөјүк Британијада 3 217 даш көмүр мэдәни вә 12 мүфәттиш вар иди. Јоркшир мэдән саһибләриндән биринин («Times», 26 јанвар 1867-чи ил) өз һесабладығына көрә, мүфәттишләрин бүтүн вахтыны әлләриндән алан халис дәф-тәрхана вәзифәләри һәтта нәзәрә алынмаса да, онлар һәр бир мэдәнә анчаг 10 илдә бир дәфә кәлә биләр. Буна көрә дә тәәч-чүблү дејилдир ки, сон илләр (хүсүсән 1866 вә 1867-чи илдә) фәләкәтләрин сајы вә һәчми кетдикчә артмышдыр (фәләкәтә дүчар олан фәһләләрин сајы бә'зән 200—300 нәфәрә чатыр). Будур «азад» капиталист истәһсалынын мәзијјәтләри.

1872-чи ил гануну, онда нә кими нөгсанлар олса да, һәр һалда биринчи ганундур ки, мэдәнләрдә ишләјән ушагларын күндә нә гәдәр ишләмәсини тәнзим едир вә бәдбәхт һадисә дејилән һадисәләрин мәсулијјәтини мүәјјән дәрәчәдә мэдән истисмарчыларынын вә саһибләринин үзәринә гојур.

Әкинчиликдә ушагларын, јенијетмәләрин вә гадынларын әмәк шәраитини јохлајан 1867-чи ил крал комиссијасы бир нечә чох мүһүм һесабат нәшр етмишдир. Фабрик ганунларынын принципләрини, дәјишдирилмиш шәкилдә олса да, әкинчилијә тәтбиг етмәк үчүн бир нечә тәшәббүс едилмишди, ләкин бунларын һамысы индијәдәк там мүвәффәгијјәтсизликлә гур-тармышдыр. Анчаг мән бурада бир чәһәти гејд етмәлијәм: һәмин принципләри һәр јердә тәтбиг етмәјә бөјүк бир мејл көстәрилмәкдәдир.

Әкәр фабрик ганунларынын, бир тәрәфдән, фәһлә синфини физики вә мә'нәви чәһәтдән мүһәфизә етмәк вәситәси олмаг е'тибары илә бүтүн саһәләрдә тәтбиг едилмәси лабүд олмуш-

са, бу һал, дикәр тәрәфдән, јухарыда көстөрилдији кими, чох кичик мигјасда ичра олунан дағыныг эмәк просесләринин бөјүк мигјасда, ичтимаи мигјасда комбинләшдирилмиш эмәк просесинә чеврилмасини дә үмуми бир һал едир, јә'ни капиталын тәмәркүзләшмәсини вә фабрик режиминин мүтләг һөкмранлығыны сүр'әтләндирир вә үмумиләшдирир. О, капиталын һөкмранлығыны һалә дә гисмән пәрделәјән бүтүн көһнә вә кечид формаларыны јыхыб дағыдыр, бунлары капиталын ачыг, пәрдәсиз һөкмранлығы илә әвәз едир. Беләликлә дә о, биләваситә бу һөкмранлығы гаршы мүбаризәјә үмуми мүбаризә характери верир. О, ајры-ајры е'малатханалары ејни бир тәрздә ишләмәјә, мүнтәзәмлик, гајда вә гәнаәт көзләмәјә мәчбур едир вә, иш күнүнә һәдд гојулмасы, онун тәнзим едилмәси нәтичәси олараг техниканын күчлү тәкан алмасы сәјәсиндә бүтүн капиталист истеһсалындакы һәрч-мәрчлији вә сарсынтылары үмумијјәтчә артырыр, әмәјин интенсивијини вә машынын фәһлә илә рәгабәтини артырыр. О, хырда истеһсал вә ев әмәји даирәләрини арадан галдырмагла бәрабәр «артыг» фәһләләрин сон пәнәһкәһыны да мәһв едир вә, демәли, бүтүн ичтимаи механизмин о вахтадәк малик олдуғу горүјучу клапаны да мәһв едир. О, истеһсал просесинин мадди шәртләри вә ичтимаи комбинасијасы илә бәрабәр, бу просесин капиталист формасынын зиддијјәтләри вә антагонизмләринин јеткинләшмәсинә сәбәб олур, демәли, ејни заманда јени чәмијјәтин әмәлә кәлмәси үнсүрләрини вә көһнә чәмијјәтин деврилмәси моментләрини јетишдирир³²²⁾.

³²²⁾ Кооператив фабрикләрин вә кооператив дүкәнләрин баниси Роберт Оуен, јухарыда гејд едилмиш олдуғу кими, ајрылыгда көтүрүән бу табәддүлат үнсүрләрини әһәмийјәти барәсиндә өз ардычларынын иллүзијаларына әсла шәрик дејилди вә о өз тәчүбәләриндә фабрик системини фе'лан әсас көтүрмәкдән башга, нәзәри чәһәтдән дә бу системи ичтимаи иигилабын башлангыч иөгтәси е'лан етмишди. Ләјден университетиндә сијаси итгисад профессору олан Ч-б Виссеринг санки буна бәнәзәр бир шеј олачағыны габагчалаан һисс едир вә вулгар сијаси итгисадын бүтүн ејбәчәрликләрини әи мунасиб бир шәкилдә тагадн едан өз *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde* адлы әсриндә, — 1860—1862, — ири сәнәјәјә гаршы сәнәт истеһсалыны чәнфәшанлыгла мүдарфиә едир.

4-чү нәшрә гејд. Бир-биринә зидд олан фабрик гаунулары вәситәси илә, фабрик гаунуларынын тәтбиғ дәирәсини кенишләндирмәк һагғындакы гауну вә е'малатханалары ушагларыни, јенијетмәләрин вә гадынларыни әмәји һагғындакы гауну вәситәси илә Инкилтәрә гаунуверичијәлијини јаратлығы, јени јурidik муаммалар* (сәһ. 264) [бу чилдә сәһ. 302], нәһәјәт, дәүүлмәз олду, буна көрә дә фабрик вә е'малатханаларда эмәк һагғындакы 1878-чи ил гаунунда бу сәнәјә анд олан бүтүн гаунулар кодекси шәклине салынды. Инкилтәрәнин һалә индијәдәк гүввәдә галан бу сәнәјә кодексини, әлбәттә, бурада мүфәссәл тәнгид етмәк мүмкүн дејилди. Ашағыдакы гејдләрдә кифәјәтләнәк, Гаунун анд едилдији сәнәләр: 1) Тохума фабриклары. Бурада һәр шеј үмумијјәтлә кечмишдә олдуғу кими галдыр: 10 јашындан јураны ушаглар үчүн ичәзә верилмиш олан иш вахты күндә 5½ саат вә ја 6 саат тәшкил едир, амма бу һалда онлар шәнбә күнү ишләмишдир; јенијетмәләр вә галдылар үчүн беш күн өзриндә күндә 10 саат, шәнбә күнү ишә ән чоху 6½ саат. — 2) Тохума сәнәсинә анд олмајан Фабриклар. Буналар анд гәрарлар 1 № илә көстөрилән гәрарлар әввәлкиндән даһа чох јажинлашырылмишди, ләкин һалә дә капиталистлар үчүн бәзи әлверишли истисналар сахланмишдир ки, булар муәјјән һалларда лахли ишлар нәзиринин хүсуси ичәзәси илә даһа ла кенишләндирилә биләр. — 3) Е'малатханалар: бунлар да тәкминән бундан әввәлки гаунулар олдуғу кими гәриф верилмишди. Е'малатханаларда ушаглар, јенијетмәләр вә ја галдылар ишләдиклә, бу е'малатханалар тохучулуг сәнәсинә анд олмајан фабрикләрә бәрабәрләшдирилмиш киинди, ләкин јәнә дә ајры-ајры чәһәтләр зәифләширилмишди. — 4) Ушаг

10. ИРИ СӘНАЈЕ ВӘ ӘКИНЧИЛИК

Ири сәнәјенин әкинчилиқдә вә әкинчилик истеһсалында ишләјәнләрин ичтимаи мүнәсибәтләриндә јаратдығы ингилаб анчаг сонралар шәрһ едилә биләр. Бурада, кәләчәк шәрһи бир гәдәр габаглајыб һәмин ингилабын бә'зи нәтичәләрини көстәрмәк кифәјәт едәр. Әкинчиликдә машын тәтбиғи әксәрән, фабрик фәһләсинә көстәрдији гәдәр зәрәрли физики тә'сир көстәрмирсә дә³²³⁾, ирәлидә даһа әтрафлы көстәрчәјимиз кими, о бурада фәһләләри «кәрәксиз» етмәк чәһәтдән даһа интенсив тә'сир көстәрир, һәм дә һеч бир мугавимәтә раст кәлмир. Мәсәлән, Кембрич вә Суффолк графлыгыларында әкилән торпағын саһәси сон ијirmi илдә хејли артдығы һалда, кәнд әһалиси һәмин мүддәтдә јалныз нисби кәмијјәтчә дејил, мүтләг кәмијјәтчә дә азалмышдыр. Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында кәнд тәсәррүфаты машынлары һәләлик фәһләләри анчаг потенсиал мә'нада әвәз едир, јә'ни истеһсалчыја даһа бөјүк саһәдә әкин әкмәк имканы верир, лакин фе'лән ишләјән фәһләләри ишдән говмур. Инкилтәрә вә Уелсдә кәнд тәсәррүфат машынлары истеһсалында иштирак едән шәхсләрин сајы 1861-чи илдә 1 034 нәфәр олдуғу һалда, бухар машынларында вә иш машынларында чалышан кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сајы чәми 1 205 нәфәр олмушдыр.

Әкинчилик саһәсиндә ири сәнәјә о мә'нада ән күчлү ингилаби тә'сир көстәрир ки, көһнә чәмијјәтин дајағы олан «кәндлини» мәһв едир вә онун јериндә муздлу фәһлә јарадыр. Беләликлә, ичтимаи чеврилиш тәләбаты вә ичтимаи әкликләр кәнддә дә шәһәрдәки кими олур. Ән көһнә, ән сәмәрәсиз истеһсалын јерини елмин шүүрлу сурәтдә техноложии тәтбиғи тутур. Капиталист истеһсал үсулу, әввәлдә әкинчилик илә сәнәјә арасында мөвчуд олан вә онларын инкишаф етмәмиш

әв јенијетмәләр ишләјән вә јалныз 18 јашынлаң јухары киши вә гәдиңларын ишләдији е'малатханалар; бу категорија үчүн әләвә зәифләшдирмәләр вардыр.—5) Јалныз аила үзвәләринин вә мәңзилләриндә ишләдији ев е'малатханалары; буңларын һағында гојулан гајдалар даһа еластикдилр, буңдан да башга, елә мәһлудијатләр гојулмушулар ки, назирликдән вә ја мәһкәмәдән ичазә олмаса мүфәттиш анчаг о биналәра кәдә биләр ки, буңлар ејни заманда һәм е'малатхана, һәм дә јашајыш јери олмасын; нәһәјәт, әнләдә һәсинр шејләр, кружева вә әлчәк тохума ишләри там сәрбәст бураһылмышдыр. Бу ганун, өзүнүн бүтүн нөгсанларына баһмајараг, Исвечрә федерасијасынын 1877-чи ил 23 март тарихли фабрик гануну илә бир сырада һалә дә бу саһәдә јахшы ганундыр. Бу ганунун индишә ады чакылән Исвечрә федерасијасы гануну илә мугајисәси она көрә хуәсуслә марағлыдыр ки, бу мугајисә ганунверичликдәки ики методун—тәсадүфдән тәсадүфдә ишә гарышан «тарихи» инкилис методунун вә, франса ингилабы ә'аналары осасында гурулаи вә даһа чох үмумиләшдиричи метод олан континент методунун үстүндүкәләрини вә нөгсанларына чох ајалык көстәрир. Тәссүф ки, Инкилтәрә ганун кодексси е'малатханалар һағында һәләлик, мүфәттишләрин сајы аз олдуғуна көрә, әксәријятлә тәтбиғ олунмамыш галыр.—Ф. Е.)

³²³⁾ Инкилтәрәдә әкинчиликдә тәтбиғ едилән машынар Dr. W. Ham-ын ашағылаки әсариндә әтрафлы тәсвир едилмишдыр: «Die Landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands», 2. Aufl., 1856. Чәдиб һәмин Инкилтәрәдә әкинчилијин инкишафы һағынчылаки өз очеркинда чох гејри-тәңгиди бир сурәтдә 4-б Леонс де Лавернин ардыңчә кедир. {4-чү нәшрә гејд. Бу әсәр инди, әлбәттә, көһнәмишдыр. Ф. Е.}

көрпөлик формаларыны бир-бири илэ бирлөшдирэн айлэви иттифагыны дагылмасыны баша чатдырыр. Лакин бу үсүл ејни заманда јени, јүксөк бир синтез үчүн—экинчилик илэ сәнајенин бир-биринә әкс тәрздә инкишаф етмиш формалары асасындакы иттифагы үчүн мадди илкин шәртләр јарадыр. Капиталист истеһсалы, бөјүк мәркәзләрә топладығы шәһәр әһалисинин кәнд әһалисиндән артыглыгыны даим күчлөндирир, бунунла да бир тәрәфдән, чәмијјәтин ирәлијә һәрәкәти үчүн тарихи гүввә топлајыр, диқәр тәрәфдән исә инсан илэ торпаг арасындакы маддәләр мүбадиләсинә, јәни торпагыны тәркиб һиссәларинин, јејинти вә кејим васитәләри шәклиндә инсан тәрәфиндән истифада едилмиш бу тәркиб һиссәларинин торпаға гәјтарылмасына мане олур, јәни торпагыны даими мүнбитлијинин әбәди тәбии шәртини позур. Бу сәғәбдән дә о ејни заманда шәһәр фәһләларинин бәдән сағламлыгыны вә кәнд фәһләларинин мәнәви һәјатыны позур³²⁴). Лакин капиталист истеһсалы бу маддәләр мүбадиләсинин тамамилә кортәбии сурәтдә јаранмыш шәртләрини позуб дағытмагла бәрәбәр, ејни заманда бу маддәләр мүбадиләсинин мүнтәзәм сурәтдә, ичтимаи истеһсалы тәнзим едән бир ганун шәклиндә вә инсанын там инкишафына ујғун бир формада бәрпа олунмасына мәчбур едир. Мануфактурада олдуғу кими экинчиликдә дә истеһсал просесинин капиталистчәсинә јенидән гурулмасы ејни заманда истеһсалчылар үчүн изтираблар мәнбәјидир; әмәк васитәси—фәһләни әсарәт алтына алмаг, истисмар етмәк вә пауперләшдирмәк васитәсидир; әмәк просесләринин ичтимаи комбинасијасы—фәһләнин фәрди һәјат гәбилијјәтини, азадлыгыны вә истиглалијјәтини мүтәшәккил сурәтдә тапдаламагдыр. Кәнд фәһләларинин кениш бир саһәјә сәпәләнмәси онларын мүғавимәт күчүнү сарсыдыр, шәһәр фәһләларинин бир јерә топланмасы исә онларын мүғавимәт күчүнү артырыр. Мүасир шәһәр сәнајесиндә олдуғу кими, мүасир экинчиликдә дә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлмәси вә чевиклијинин артмасы иш гүввәсинин өзүнү сарсыдыб түкәтмәк баһасына әлдә едилир. Һәм дә капиталист экинчилијиндәки һәр бир тәрәгги фәһләни талан етмәк мәһарәтинин тәрәггиси олмагдан башга, һабелә торпагы гарәт етмәк мәһарәтинин тәрәггисидир, торпагыны мүнбитлијинин бир мүддәт артырылмасындакы һәр бир тәрәгги ејни заманда бу мүнбитлијин даими мәнбәлә-

³²⁴) „Сиз халгы ики дүшмән чәбһәјә: кобуд кәндлиләрә вә зәриф чыртданлара бөлүрсүнүз. Кәрәминә шүкүр, аллаһ! Экинчилик илэ тичарәтин манәфе фәргләринә көрә ики јерә бөлүнәп бир милләт өзүнү бу әчаиб вә гәјри-тәбии бөлкүзә рәғмән дејил, мәлз онун сәләсинә сәглам бир милләт һесап едир вә һәтта өзүнү маарифли вә мәдәни милләт адландырыр“ (*David Urquhart*, ситат кәсирилән әсар, саһ. 119). Бу сөзләр мүасир һәјәт һәм арашдырчаны, һәм дә нисә әли бачаран, лакин ону анлаја билмәгән бир тәнгидин һәм күчүнү, һәм дә эифајини кәстәрир.

ринин сарсыдылмасынын тэрэггисидир. Мүэјјән бир өлкә, мәсәлән Шимали Америка Бирләшмиш Штатлары, ири сәнәјејә өз инкишафынын базиси кими нә гәдәр чох архаланмыш олурса, һәмин сарсынты просеси бир о гәдәр сүр'әтли олур³²⁵). Демәли, капиталист истейсалы техниканы вә истейсал просесинин ичтимаи комбинасиясыны анчаг елә инкишаф етдирир ки, ејни заманда о, һәр чүр сәрвәтин мәнбәјини: торпағы вә фәһләни дә сарсытмыш олур.

³²⁵) Мүгәјсә ет: *Liebig*. „Die Chemie in Ihrer Anwendung auf Agrilkultur und Physiologie“, 7. Aufl. 1862, хусусән биринчи чнллә „Әкинччлијин тәбини гануналарына кириш“. Тәбиәтшунаслыг ниттеји-нәзәриндән мүасир әкинччлијин мәнфи чәһәтнини ашқара чыхармаг Либихин унутулмаз хидмәтлериндән биридир. Оиун әкинччлик тарихинә данир екскурслары да, буларда кобул сәһләәр олмагла бәрәбәр, бәзи мәсәләләри ајанлашдырыр. Анчаг тәәссүф етмак олар ки, о, тутарлы бир әсәси олмадан белә фикирләәр сөјләјир: „Торпағын нарынлашдырылмасы вә тез-тез шумланмасы торпағын мәсәмәли һиссәчкләри дахилиндә һава мүбәдиләсини күчләндирир, бу һиссәчкләрин һава дәјмәли олан сәтнини кенишләндирир вә гәзәләјир; ләкин асанлыгла баша дүшмак олар ки, мәһсул, тарлада сәрф едилән әмәјә пропорционал ола биләз, әксинә, мәһсул ондан чох-чох аз пропорсијадә артыр“. Либих әләвә едәрәк дејир: „бу гануну илк дәфә Ч. Ст. Милл өзүнүн „Principles of Political Economy“ (v. I, p. 17) әсәриндә белә ифадә етмишидр: „Торпағын мәһсулу, саeteris paribus [башга шәртләәр ејни олдугда], ишләјән фәһләләрин сајынын әртмәсына һиссәтән кетдикчә азалан пропорсијадә артыр“ (4-б Милл Һәтта Рикардо мәктәбинин мәһшүр ганунуну да бурада јанлыш ифадә шәклиндә тәкрар едир, чүнки „the decrease of the labourers employed“ [ишләјән фәһләләрин сајынын азалмасы] дәмә Инкиләрәдә әкинччлијин тәрәггиси илә јанлыш кетмишидр, буна кәрә дә Инкиләрәдә вә Инкиләрә үчүн ихтира едилмиш бир ганун, ән азы Инкиләрәнин өзүндә, тамәлиә әлвершисиз оларды)—бу, әкинччлијин унивәрсал ганунудур“. Бу, тәәччүбә ләјигдир, чүнки һәмин ганунун әсәсини тәшкил едән сәғәб Милл үчүн нақәлул гәлимишдир“ (*Liebig*, ситат кәтирилән әсәр, I чнлд, сәһ. 143, тејд). Либихин „әмәк“ дедикдә мәһз сијаси иттиسادин нәзәрлә тутулгундан башга бир шәји нәзәрдә тутуб она јанлыш тәриф вермәси һалә бир јана гәлсын, һәр һалда „тәәччүбә ләјигдир“ ки, Либих Ч. Ст. Милл елә бир нәзәријәнин банис ајландырыр ки, ону Чәмс Андерсон илк дәфә А. Смит дөврүндә елан етмиш. сонра да XIX әсрин әввәлиндә гәләр мүхтәлиф әсәрләриндә тәкрар етмишидр: 1815-чи иллә бу нәзәријәни, үмумијјәтлә әләбијјат огурулуғла мәһир олан Малтус (оиун әһали нәһәмијјәси башдан-баша вицлансыз бир огурулуғдан ибарәтдир) мәнимсәмишид. Уест бу нәзәријәни о заман, Андерсондан асылы олмајараг, шәрф етмишид; Рикардо 1817-чи иллә бу нәзәријәни дәјәр һаггындакы үмуми нәзәријә илә әләгәләндирмиш вә о замандан етибарән бу нәзәријә Рикардонун ады илә бағлы олараг бүтүн дунјаны кәзимшидр; 1820-чи иллә бу нәзәријә Чәмс Милл (Ч. Ст. Миллдин атакы) тәрәфиндән бајағлашдырылмыш вә, нәһәјәт, чейнәнини бир мәктәб еһкамы шәклиндә 4-б Ч. Ст. Милл тәғәјиндән дә тәкрар едилмишидр. Шүбһәсиз ки, Ч. Ст. Милл, һәр һалда „тәәччүбә ләјиг олам“ өз ифүзууну, демәк олар, анчаг бу чүр qui pro quo сәғәсиндә газанмишидр.

БЕШИНЧИ БӨЛМӨ

МҮТЛЭГ ВЭ НИСБИ ИЗАФИ ДЭЈЭР ИСТЕҢСАЛЫ

ОН ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

МҮТЛЭГ ВЭ НИСБИ ИЗАФИ ДЭЈЭР

Лухарыда (бешинчи фәслә бах) әмәк просеси мүчәррәд шәкилдә, онун тарихи формалары нәзәрә алынмадан, инсан илә тәбиәт арасындакы бир просес кими нәзәрдән кечирилирди. Биз орада демишдик: «Бүтүн просесә онун нәтичәси—мәһсул нөгтеји-нәзәриндән бахылса, әмәк васитәси дә, әмәк чисми дә, һәр икиси истеһсал васитәси кими, әмәјин өзү исә мәһсулдар әмәк кими мејдана чыхыр». 7-чи гејддә буна әлавә олараг дејилмишди: «Мәһсулдар әмәјә садә әмәк просеси нөгтеји-нәзәриндән верилән бу тәриф, капиталист истеһсал үсулу үчүн әсла кифәјәт дејилдир». Мәһз һәммин чәһәт бурада әтрафлы тәдгиг едилмәлидир.

Нә гәдәр ки, әмәк просеси халис фәрди просесдир, сонралар бөлүнүб ајрылан бүтүн функцијалары ејни бир фәһлә јеринә јетирир. Тәбиәтдәки чисимләри өз јашајыш мөгсәдләри үчүн тәкликдә мәнимсәркән о өзү өзүнә нәзарәт едир. Сонралар она нәзарәт едирләр. Ајрыча бир адам, өз әзәләләрини өз **бејнинин нәзарәти** алтында һәрәкәтә кәтирмәсә тәбиәтә тәсир кәстәрә билмәз. Тәбиәтин өзүндә баш илә әл ејни бир организмә мәхсус олдуғу кими, әмәк просесиндә дә зәһни әмәк илә физики әмәк бирләшир. Сонраларда бунлар бир-бириндән ајрылыр вә дүшмәнчәсинә бир әклик дәрәчәсинә кәлиб чатырлар. Мәһсул үмумијјәтлә фәрди истеһсалчынын билаваситә һазырладығы мәһсулдан ичтимаи мәһсула чеврилир, мәчму фәһләнин, јәни комбинәләшдирилмиш фәһлә һеј'әтинин үмуми мәһсулуна чеврилир, бу фәһлә һеј'әтинин үзвләри исә әмәк чисминә кәстәрилән билаваситә тәсирдән бир гәдәр јахында вә ја бир гәдәр узагда јерләшир. Буна кәрә дә әмәк просесинин кооператив характеринин өзү мәһсулдар әмәк анлајышы-

ны вә бу әмәјин дашыҗычысы олан мәһсулдар фәһлә анлаҗышыны лабүд сурәтдә кенишләндирир. Инди мәһсулдар ишләмәк үчүн инсанын өз әлләрини билаваситә ишә салмасына еһтиҗәч јохдур; мәчму фәһләнин бир әзасы олуб онун табе функцияларындан бирини јеринә јетирмәк кифәјәтдир. Јухарыда мәһсулдар әмәјә верилмиш олан илк тә'риф, мадди истеһсалын тәбиәтинин өзүндән ирәли кәлән бу тә'риф, бир там кими тәдгиг олунан мәчму фәһлә барәсиндә даим өз әһәмијјәтини сахлаҗыр. Мәчму фәһләнин аҗрылығда кәтүрүлән һәр бир үзвүнә исә бу тә'риф даһа мүнәсиб кәлмир.

Лакин, диҗәр тәрәфдән, мәһсулдар әмәк анлаҗышы мәһдудлашыр. Капиталист истеһсалы тәкчә әмтәә истеһсалы дејилдир, өз маһијјәтинә кәрә о, изафи дәјәр истеһсалыдыр. Фәһлә өзү үчүн дејил, капитал үчүн истеһсал едир. Буна кәрә дә фәһләнин үмумијјәтлә истеһсал етмәси даһа кифәјәт дејилдир. О, изафи дәјәр истеһсал етмәлидир. Анчағ о фәһлә мәһсулдар һесаб олунур ки, капиталист үчүн изафи дәјәр истеһсал етсин, јахуд капиталын өзүнүн артмасына хидмәт етмиш олсун. Мәсәлән,—әкәр мадди истеһсал даирәси харичиндән мисал кәтирмәк чаизсә,—бир мәктәб мүәллими анчағ о заман мәһсулдар фәһлә олур ки, ушағларын бејнини е'мал етмәклә бәрәбәр, саһибкары варландырмағ үчүн ишдә өзүнү тағәтдән салмыш олсун. Саһибкар өз капиталыны истәр тәдрис фабрикнә гојсун, истәрсә колбаса фабрикнә, бу һал мәсәләни әсла дәјишдирир. Буна кәрә мәһсулдар фәһлә анлаҗышы бир тәк фәәлијјәт илә онун еффеќти нәтичәси арасындакы, фәһлә илә онун әмәјинин мәһсулу арасындакы мүнәсибәти әһатә етмәк дејил, һабелә, фәһләни билаваситә капиталын артырылмасы аләтинә чевирән спесифик бир ичтиман мүнәсибәти, тарихән мејдана кәлмиш олан истеһсал мүнәсибәтини дә әһатә едир. Демәли, мәһсулдар фәһлә олмағ һеч дә сәәдәт дејилдир, әзаб вә ишкәнчәдир. Бу әсәрин дөрдүнчү китабында, нәзәријјәнин тарихиндән бәһс олунан бу китабда әтрафлы сурәтдә кәстәриләчәкдир ки, классик сијәси игтисал лап әввәлдән, изафи дәјәр истеһсалыны мәһсулдар фәһләнин һәлледиҗи әләмәти һесаб етмишдир. Буна кәрәдир ки, классик сијәси игтисадын изафи дәјәрин тәбиәтинә олан бахышлары дәјишилдикдә, онун мәһсулдар фәһлә барәсиндәки тә'рифи дә дәјишилир. Мәсәлән, физиократларын дедијинә кәрә анчағ әкинчилик әмәји мәһсулдар әмәкдир, чүнки јалныз бу әмәк изафи дәјәр јарадыр. Физиократларын фикринчә изафи дәјәр анчағ торлағ рентасы шәклиндә мөвчуд олур.

Иш күнү фәһләнин јалныз өз иш гүввәсинин дәјәринин еквивалентини истеһсал едә билдији һәддән артығ узадылыр вә бу изафи әмәји капитал мәнимсәјир—мүтләғ изафи дәјәр ис-

теҢсалы мөһз бундан ибарэтдир. Мүтлэг изафи дэжэр истеҢсалы капитализм системинин үмуми эсасыны вэ нисби изафи дэжэр истеҢсалынын башлангыч нөгтэсини тэшкил едир. Нисби изафи дэжэр истеҢсалында иш күнү лап эввэлдэн ики һиссэжэ: зэрури эмэжэ вэ изафи эмэжэ бөлүнмүш олур. Изафи эмэжи артырмаг үчүн, эмэк һаггынын эквивалентини даһа гыса мүддэтдэ истеҢсал етмэжэ имкан верэн методлар васитэси илэ зэрури эмэк вахтыны азалдырлар. Мүтлэг изафи дэжэр истеҢсалы анчаг иш күнүнүн узунлуғу илэ элагадардыр; нисби изафи дэжэр истеҢсалы һәм эмэжин техники просесларини, һәм дэ ичтимаи группашмалары ингилабилэшдирир.

Демэли, нисби изафи дэжэр истеҢсалы спесифик капиталист истеҢсал үсулунун олмасыны тэлэб едир; бу үсул өзүнэ мөхсус методлар, васитэлэр вэ шэртлэрлэ бирликдэ жалныз, эмэжин капитала формал табелижи эсасында кортэбии сурэтдэ эмэлэ кэлир вэ инкишаф едир. Бунунла барабэр эмэжин капитал формал табелижинин јерини реал табелик тутур.

Бурада, аралыг формаларын [Zwitterformen] садэчэ көстөрилмэси кифајэтдир ки, бу формалар шэраитиндэ изафи эмэк даһа истеҢсалчынын чанындан билаваситэ мөчбуретмэ јолу илэ чыхарылмыр, лакин истеҢсалчынын капитала формал табелижи дэ һэлэ башланмамыш олур. Бурада капитал эмэк просесини һэлэ билаваситэ элэ алмамышдыр. Ата-бабадан галма эн'әнэви үсуллар эсасында сэнэт вэ ја экинчилик илэ мөшғул олан мүстэгил истеҢсалчыларла јанашы, онлары зэли кими соруб истисмар едэн сэлэмчи вэ ја тачир, сэлэм капиталы вэ ја тичарэт капиталы мејдана чыхыр. Чэмийјэтдэ бу истисмар формасынын үстүн јер тутмасы капиталист истеҢсал үсулунун мөвчуд олмасына имкан вермир, һэрчэнд, дикэр тэрэфдэн, һэмин истисмар формасы капиталист истеҢсал үсулуна кечмэк үчүн ара пиллэ ола билэр ки, бу да орта эсрлэрин ахырларында олмушдур. Нөһајэт, мүасир ев эмэжи тимсалындан көрүнүр ки, ара формалар бэ'зи јердэ ири сэнаје зэмининдэ дэ тэкрар вүчуда кэлир, лакин бурада тамамилэ дэјишилмиш бир шэкил алыр.

Бир тэрэфдэн, мүтлэг изафи дэжэр истеҢсалы үчүн эмэжин капитала формал табелижи тамамилэ кифајэтдирсэ, мөсэлэн, кечмишдэ мүстэгил олуб өзү үчүн ишлэјэн, јахуд сех устасына эмэлэлик едэн бир сэнэткарын дөнүб билаваситэ капиталын нөзарэти алтында ишлэјэн муздлу бир фөһлэ олмасы кифајэтдирсэ, дикэр тэрэфдэн, нисби изафи дэжэр истеҢсалынын методлары, көрдүјүмүз кими, ејни заманда мүтлэг изафи дэжэр истеҢсалынын методларыдыр. Биз көрдүк ки, иш күнүнүн һэддэн артыг узадылмасы мөһз ири сэнајенин эн характерик мөһсулудур. Спесифик капиталист истеҢсал үсулу бүтөв бир

истеһсал саһәсини вә ја, хүсусән бүтүн һәлледичи истеһсал саһәләрини әһатә етдикдә, о үмумијјәтлә даһа нисби изафи дәјәр истеһсалы үчүн эди бир васитә олмур. Бу заман о, истеһсал просесинин чәмијјәтдә һаким бир үмуми формасына чеврилир. О, нисби изафи дәјәр истеһсалы үчүн хүсуси бир метод олараг бу заман анчаг ашағыдакы һалларда фәалијјәт көстәрир, әввәлән, о вахтадәк капиталла анчаг формал табе олан сәнајә саһәләрини әһатә етдикдә вә, демәли, кетдикчә даһа кениш јајылдыгда, икинчиси исә, өзүнүн әһатә етмиш олдуғу сәнајә саһәләринин истеһсал методлары дәјишилдијинә көрә бу саһәләр фәсиләсиз ингилабиләшдикдә фәалијјәт көстәрир.

Мүәјјән нөгтеји-нәзәрдән мүтләг изафи дәјәр илә нисби изафи дәјәр арасындакы фәрг үмумијјәтлә хәјали бир шеј кими көрүнүр. Нисби изафи дәјәр мүтләгдир, чүнки о, иш күнүнүн мүтләг мәһнада узадылыб фәһләнин өз јашајышы үчүн лазым олан иш вахты һәддиндән кәнара чыхарылмасыны тәләб едир. Мүтләг изафи дәјәр нисбидир, чүнки о, әмәк мәһсулдарлығынын инкишафыны тәләб едир ки, бу сурәтлә зәрури иш вахты иш күнүнүн анчаг бир һиссәсиндән ибарәт ола билсин. Лакин изафи дәјәрин һәрәкәтинә фикир верилсә бу заһири ејнијјәт јох олур. Бир сурәтдә ки, капиталист истеһсал үсулу мејдана кәлиб үмуми истеһсал үсулу олмушдур, мәсәлә үмумијјәтлә изафи дәјәр нормасынын артырылмасындан ибарәт олдугда мүтләг изафи дәјәр илә нисби изафи дәјәр арасындакы фәрг өзүнү һисс етдирир. Иш гүввәси үчүн өз дәјәринә көрә музд верилдијини фәрз етдикдә биз белә бир алтернатива гаршысында галырыг: әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәси вә әмәјин нормал интенсивлик дәрәчәси мә'лумдурса, онда изафи дәјәр нормасы анчаг, иш күнүнү мүтләг сурәтдә узатмаг јолу илә артырыла биләр; дикәр тәрәфдән, иш күнүнүн һәдди мә'лум олдугда изафи дәјәр нормасы анчаг, иш күнүнүн тәркиб һиссәләринин, јә'ни зәрури әмәклә изафи әмәјин нисби кәмијјәтләрини дәјишдирмәк јолу илә артырыла биләр, бу исә јенә әмәјин мәһсулдарлығыны вә ја интенсивлијини дәјишдирмәји тәләб едир, зира әмәк һаггы кәрәк иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы дүшмәсин.

Әкәр фәһлә өз ихтијарында олан бүтүн вахтыны өзү үчүн вә айләси үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин истеһсалына сәрф етмәјә мәчбурдурса, онда, әлбәттә, онун башгалары үчүн һавајы ишләмәјә вахты галмаз. Беләликлә, нә гәдәр ки, әмәк мәһсулдарлығы мүәјјән сәвијјәчә чатмамышдыр, фәһләнин сәрәнчамында һавајы ишләмәк үчүн вахт галмыр, онун сәрәнчамында белә бир вахт олмадыгда исә изафи әмәк мүмкүн дејилдир, демәли, бу һалда капиталистләр дә ола билмәз;

лакин елэ бир шэраитдэ гулдарлар да, феодал баронлар да, бир сөзлэ, хеч бир ири мүлкијјэтчилэр синфи ола билмэз¹⁾.

Белэликлэ, изафи дэјэрин тэбии базиси олмасындан бэһс едилэ билэр, амма јалныз белэ бир там үмуи мэнада бэһс етмэк олар ки, тэбиэтдэ бир адамын өз јашајышыны тэмин етмэк үчүн өзү ишлэмэјиб башгасыны ишлэтмэсинэ јол вермэјчэк хеч бир мүтлэг манеэ јохдур. Ејни эсасла демэк олар ки, мэсэлэн, тэбиэтдэ бир адамын башга бир адамы јемэсинэ јол вермэјчэк хеч бир мүтлэг манеэ јохдур²⁾. Лакин эмэјин тэбии сурэтдэ мејдана кэлэн бу мэхсулдарлығыны хеч дэ, кечмишдэ бэ'зэн едилдији кими, мистик тэсэввүрлэр илэ элагэлэндирмэк лазым дејил. Јалныз, инсанлар өз эмэји сајэсиндэ эввэлдэки хейжан вэзијјэтиндэн чыхмыш олдугда, демэли, онларын эмэји мүэјјэн дэрэчэ ичтимаилэшдикдэ,—јалныз о заман елэ мүнасибэтлэр мејдана кэлир ки, бу шэраитдэ бир адамын изафи эмэји башгасынын јашамасы үчүн шэрт олур. Мэдэнијјэтин башланғыч пиллэлэриндэ эмэјин мэхсулдар гүввэси чох аз иди, лакин тэлэбат да ејни дэрэчэ аз иди, зира тэлэбат өзүнүн өдэнилмэси васитэси илэ бирликдэ вэ онларын инкишафындан билаваситэ асылы олараг инкишаф едир. Сонра, көстэрилэн бу илк пиллэлэрдэ чэмијјэтин өзкэ эмэји илэ јашајан хиссэлэринин нисби кэмијјэти мүстэгим истеһсалчылар күтлэсинэ нисбэтэн чох чүз'и олмушдур. Эмэјин ичтимаи мэхсулдар гүввэси артдыгча бу хиссэлэр мүтлэг вэ нисби чэһэтдэн артыр³⁾. Гејд едэк ки, капиталист мүнасибэтлэри, узун инкишаф просесинин мэхсулу олан бир игтисади зэмин үзэриндэ мејдана кэлир. Капиталын өзү үчүн эсас көтүрдүјү мөвчуд эмэк мэхсулдарлығы тэбиэтин вердији бир не'мэт дејилдир, минлэрлэ эсри эһатэ едэн бир тарихин вердији не'мэтдир.

Экэр биз ичтимаи истеһсалын чохму вэ ја азмы инкишаф етдијини нэзэрэ алмасаг, онда эмэк мэхсулдарлығынын тэбии шэраитлэ элагэдар олдуғу мејдана чыхар. Бу тэбии шэраит бүтүнлүкдэ инсанын өз тэбиэтиндэн, онун иргиндэн вэ саирэдэн, һабелэ онун этрафындакы тэбиэтдэн ибарэт сајыла билэр. Харичи тэбии шэраит игтисади чэһэтчэ ики бөјүк гисмэ ајрылыр: бирн, јашајыш васитэлэриндэн ибарэт олан тэбии

¹⁾ „Хусуси бир синиф олмаг е'тибары илэ капиталист саһибкарларын мөвчуд олмасын өзү эмэјин мэхсулдарлығындан асылдыр“ (*Ramsay*, ситат кэтирилэн эсэр, с.һ. 206). „Экэр һэр бир адамын эмэји анчат өз јемэјини истеһсал етмэк үчүн кифајэт етсэјди, онда хеч мүлкијјэт олмазды“ (*Ravenstone*, ситат кэтирилэн эсэр, с.һ. 14).

²⁾ Бу јахылларда апарылмыш һесабламаја көрө, јер күрасинин анчаг тэдгир едилмиш јерлэриндэ азы 4 000 000 каннибал јашајыр.

³⁾ „Америкадакы вэхши һиндилэр ичэриндэ мэхсулуун демэк олар һамысы ишчиһпидир. мэхсулуун 99 фазн эмэјин пайына дүшүр; Инкитларэла мэхсулуун ола билсин, 'у хиссэси дэ фэһлэнин пайына дүшүмүр“ (*The Advantages of the East-India Trade etc.*, в. 72, 73).

сәрвәтдир, демәли торпағын мүнбитлији, суларда балығын боллуғу вә саирәдир, бири дә эмәк васитәләриндән ибарәт олан тәбии сәрвәтдир, мәсәлән: мөвчуд шәләләләр, кәми ишләјән чајлар, ағач, метал, көмүр вә и. а. Мәдәнијјәтин ашағы пилләләриндә тәбии сәрвәтин биринчи нөвү, жүксәк пилләләриндә исә икинчи нөвү һәлледици әһәмијјәтә малик олур. Мәсәлән, Инкилтәрәни Һиндистанла, јахуд гәдим дүнјада Афина илә Коринфи Гара дәниз саһилиндәки өлкәләрлә мугајисә един.

Өдәнилмәси мутләг зәрури олан тәбии тәләбатын сајы нә гәдәр аз олурса, торпағын тәбии мүнбитлији нә гәдәр чох вә иглим нә гәдәр әлверишли олурса, истехсалчынын јашамасы вә јашајышыны давам етдирмәси үчүн лазым кәлән иш вахты бир о гәдәр аз олур. Демәли, истехсалчынын артыг галан вә башгаларына сәрф едилән әмәји дә өзүнә сәрф етдији әмәјә нисбәтән бир о гәдәр чох ола биләр. Белә ки, һәлә Диодор гәдим мисирлиләрдән бәһс едиркән дејир:

«Олар өз ушағларыны бәсләјиб бөјүтмәјә һеч инанылмајачаг гәдәр аз эмәк вә вәсаит сәрф едирләр. Олар өз ушағлары үчүн әлләрниә кечәи мәнсуллардан ән садә хөрәкләр һазырлајырлар; һабелә папирус биткисини ашағы һиссәсини одла гызардыб оилара једирирләр, һәмчинин батаглыг биткиләринин көкләрини вә зоғларыны гисмән чиј һалда, гисмән дә пөртләдиб вә ја гызардыб ушағлара верирләр. һава чох мүләјим олдуғундан ушағларыни чоху ајағјалыи вә чылпаг кәзир. Буна көрә дә бир ушағыи бөјүдүлмәси валидејиләр үчүн ән чоху ијирми дирһәмә баша кәлир. Мисирдә әһали чохлуғуиуи башлыча сәбәби будур вә әһалинин чох олмасы орада бу гәдәр чохлу мөһтәшәм тикилиләр јарадылмасына имкаи вермишидр»³⁾.

Һәгигәтдә исә Гәдим Мисирдәки мөһтәшәм тикилиләрин јарадылмасына сәбәб, Мисир әһалисинин чохлуғундан зијадә бу әһалинин хејли һиссәсинин һәммин тикилиләрин јарадылмасында ишләдилә билмәсидир. Ајрыча бир фәһләнин зәрури иш вахты нә гәдәр аз оларса, бир о гәдәр артыг изафи эмәк верә биләр; ејни шеј, ишләјән әһалинин бүтөвүнә дә аиддир: зәрури јашајыш васитәләринин истехсалы үчүн бу әһалинин нә гәдәр аз гисми ишләмәли оларса, һәр һансы бир башга ишдә ишләдилә билчәк диқәр гисми бир о гәдәр чох олар.

Капиталист истехсалы мөвчудурса, онда бүтүн башга шәртләр ејни олдуғда вә иш күнүнүн узунлуғу мә'лум олдуғда изафи әмәјин кәмијјәти әмәјин тәбии шәртләриндән, хүсусилә дә торпағын мүнбитлијиндән асылы олараг дәјишилир. Јакин бурадан һеч дә белә бир әкс нәтичә чыхмыр ки, ән чох мүнбит олан торпаг капиталист истехсал үсулунун артмасы үчүн даһа

³⁾ *Diodor*, ситат кәтирдән әсәр, 1-чи китаб, 80-чы фәсил [сәһ. 126].

чоҳ элверишлидир. Капиталист истеҳсал үсулу инсанын тәби-этә һаким олмасыны тәләб едир. Һәддән артыг сәхаватли олан тәбиәт «инсаны ушаг кими әлиндән тутуғ кәздирир»⁴⁾. О, инсанын өз инкишафыны бир тәбиәт зәрурәт чевирмир⁴⁾. Күчлү битки битән тропик иглим саһәләри дејил, мүләјим иглимли гуршаг капиталын вәтәни олмушдур. Торпағын мүтлөг мүн-битлији дејил, онун мүнбитлик чәһәтдән мүхтәлиф олмасы, вердији тәбиәт мәһсулларын чүрбәчүрлүјү ичтимаи әмәк бөл-күсүнүн тәбиәт әсасыны тәшкил едир; инсанын јашамалы олдуғу јердәки тәбиәт шәраитин дәјишилмәси сајәсиндә инса-нын өз тәләбаты, бачарығы, әмәк васитәләри вә үсуллары чоһалыр. Һәр һансы бир тәбиәт гүввәсини тәсәррүфат мәгсәдлә-ри үчүн ичтимаи сурәтдә нәзарәт алтына алмаг зәрурәти, ин-санын әли илә јарадылан бөјүк мигјаслы тикилиләр васитәси илә һәмнин тәбиәт гүввәсиндән истифадә етмәк вә ја бу гүввәни-чиловламаг зәрурәти, сәнајенин тарихиндә һәлләдичи рол ој-најыр. Мисирдә⁵⁾, Ломбардијада, Һолландијада вә и. а., јахуд Һиндистанда, Иранда вә саирәдә сујун тәнзим едилмәси буна мисал ола биләр; бу јерләрдә чәкилән сүн'и каналлар торпаға битки үчүн лазым олан сују вермәкдән башга, дағлардан кә-лән лилин ичиндә минерал күбрәләр дә кәтирир. Испанијада вә Сичилијада әрәбләрин һөкмранлығы дөврүндә чошгун тә-сәррүфат тәрәггисинин сирри ирригасијадан ибарәт иди⁶⁾.

Әлверишли тәбиәт шәраит һәмисә изафи әмәк үчүн анчаг имкан тә'мин едир, өзлүјүндә исә бу шәраит һәгиги изафи әмәк јаратмыр, демәли, изафи дәјәр вә ја изафи мәһсул да јаратмыр. Әмәјин тәбиәт шәртләри мүхтәлиф олдуғу-на көрә ејни мигдар әмәк мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф

4) „Биринчи“ (тәбиәт сәрвәт) „дәһә әлверишли вә сәрфәли олдуғу үчүн... халгы гај-ғәмсәз едир, ләвғалашдыр. Һәр чүр исрафчылығара алышдыр, һалбуки икинчи сәрвәт сәјимлығын, әдәбијәтин, инчәсәнәтин вә сјајәсәтин инкишафына јардым едир“ („England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our common good by his son John Mun. London, 1669, p. 181, 182). „Мәнчә бир халг үчүн ән бөјүк бала онун елә бир торпаға јашамасылар ки, орада тәбиәт өзү болууча јашағыш васитәси вә гһда истеһсал едир, иглим исә инсаны кәјинмәк вә сојугдан горумаг гајғи-сындан демәк олар тамамилә азад едир... Буһун там әкси дә мүмкүндүр. Әмәк сәрф етмәк паситәси илә бечарилликлә мәһсул верә билмәјән торпаг да, һеч бир әмәк сәрф едилмәлән бол мәһсул верән торпаг гәләр пусидир“ („N. Forster). „An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions“. London, 1767, p. 10).

5) Нилдә сујун гајғамасы вә јатмасы дөврләрини һесабламаг зәрурәти Мисир астро-номиясыны вә бунундә бирликлә, әкинчилијә раббарлик елән кәһилләр зүмрәсинин һөкмранлығын јаратмышды. „Һәр ил күнәш дөнүғү заманы Нилин сују артаға баш-лајыр вә мисирлиләр буну хусуси бир дигәтлә иләмәләјдиләр... Онлар өз кәнд тәсәр-рүфат ишләрини тәнзим етмәк үчүн илин бу дөврүнү тәјини елә билмәлијдиләр. Олар ки, мисирлиләр көјдә, илин бу дөврүнүн јенә гајғидыб кәлдјини кәстәрән бир әмәк ахтарыб тапмалы идиләр“ („Cuvier. „Discours sur les révolutions du globe“, éd. Hoefer. Paris, 1863, p. 141).

6) Һиндистанда, бир-бири илә бағлы олмаған хырда истеһсал организмләри үзәриндә дөвләт һакимиятјини сахлајын мадди әсаслардан бири, су тәһиззатынын тәнзими иди. Һиндистанын мүсалман һөкмдарлары буну, өз хәләфләри олан инкхилс һөкмдарлардан-да јакшы билдиләр. Биз анчаг 1866-чы илдәки ачдығы хатырладачығы; бу ачлы Бенгалында президентлијинин Орнссә маһалында бир милјондан артыг һиндлинин гырылмасына сәбәб олмушдур.

мигдар төләбаты өдәйр⁷⁾, демәли, һәмин өлкәләрдә башга шәртләр ејни олса да зәрури иш вахты мүхтәлиф олур. Һәмин шәртләр изафи әмәјә анчаг тәбиин бир һәдд кими тәсир кәтәрир, јәни анчаг, һансы нөгтәдән сонра өзкәләри үчүн ишләмәјә башлана биләчәјини мүәјјән едир. Сәнајә нә гәдәр инкишаф едирсә, бу тәбиин һәдд дә бир о гәдәр керижә атылмыш олур. Гәрби Авропа чәмијјәтиндә фәһлә өзүнү јашатмаг үчүн ишләмәк ичазәсини јалныз изафи әмәклә сатын ала билдијинә кәрә асанлыгла белә бир иллүзија әмәлә кәлир ки, куја изафи мәнсул јаратмаг инсан әмәјинин фитри кејфијјәтидир⁸⁾. Лакин, мисал олараг Асија архипелагындакы шәрг адаларынын әһалисини кәтүрәк; бурада саго мешәдә јабаны һалда битир.

«Јерли әһали ағачы бир јериндән дешир вә өзәјин јетишдијини јәгин етдикдә ағачы кәсиб дограјыр, өзәјини чыхарыр, ону су илә гарышдырыр вә сујуну сүздүкдән сонра, истифадә үчүн тамамилә һазыр олан саго уну әлдә едир. Бир ағач адәтән 300 фунт верир, бә'зән исә һәтта 500 фунтдан 600 фунта гәдәр верә биләр. Беләликлә, бизим јерләрдә адамлар одун гырмаг үчүн мешәјә кетдији кими, онлар да өзләринә чәрәк ағачы гырмаг үчүн мешәјә кедирләр»⁹⁾.

Фәрз едәк ки, Шәрги Асијада чәрәк ағачы гыран белә бир адамын бүтүн өз төләбатыны өдәмәси үчүн һәфтәдә 12 саат ишләмәси лазымдыр. Әлверишли тәбиин шәраит она билаваситә анчаг бирчә шеј верир ки, о да бош вахтынын чох олмасыдыр. Онун бу бош вахтыны өз еһтијачларына сәмәрәли сәрф етмәси үчүн там бир сыра тарихи шәртләр лазымдыр; онун бу бош вахтыны изафи әмәк шәклиндә башгалары үчүн сәрф етмәсиндән өтрү харичдән мәчбур едилмәс лазымдыр. Әкәр орада капиталист истеһсалы тәтбиг едилсәјди, ола биләр ки, бизим бу гочаг, бир иш күнүнүн мәнсулуну өз еһтијачына сәрф едә билмәк үчүн һәфтәдә алты күн ишләмәли оларды. Әлверишли тәбиин шәраит һеч дә бу адамын инди нә үчүн һәфтәдә алты күн ишләдијини вә ја нә үчүн 5 күнлүк изафи әмәк вердијини изаһ етмир. Әлверишли тәбиин шәраит анчаг, бу

7) Дүңјада һеч елә ики өлкә јохдур ки, ејни мигдарла әмәк сәрф етмәклә ејни мигдар, ејни гәбнл јашајыш васитәләри јарада билсин... инсанларын еһтијачлары... өз јашадылары јерләк иғлимин сәртлијиндән вә ја мүләјимлијиндән асылы олараг артыр вә ја аззайыр; демәли, мүхтәлиф өлкәләрин әһалисинин өз сәнајәсини нә һәчидә давам етдирмәли олмасы ејни ола билмәз вә бу фәргләри, исти илә сојугун дәрәчисиндән башга һеч чүр тәјий етмәк мүмкүн дејилдир; бурадан белә бир үмуми нәтичә чыхарыла биләр ки, мүәјјән мигдар әһалини јашатмаг үчүн сојуг иғлимдә ән чох, исти иғлимдә исә ән аз әмәк тәләб олунур, зира исти иғлимә нисбәтән сојуг иғлимдә адамларын кејимә даһа чох еһтијачы о: мағлан башга, торпагып да бечәрилмәјә даһа чох еһтијачы вардыр» («An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest». London, 1750, p. 59). Там бир дөвр тәшкил етмиш олан бу вәһини асарини мүәллифи Ч. Массандр. Јум өз фәиз нәзәријәсини бу асардан кәтүрмүшдүр.

8) «Кәрәк һәр бир әмәк» (зәни етмәли ки, бу да вәтәндашынын һүгүг вә вәзифәләринә дахилдир) бир гәдәр артым версин» (Прудон) 197.

9) F. Schouw. «Die Erde, die Pflanzen und der Mensch», 2. Aufl. Leipzig, 1854, S. 148.

адамын зэрури иш вахтынын нэ үчүн һәфтэдә јалныз бир күн олдуғуну изаһ едир. Лакин онун изафи мәнсулу һеч бир һалда инсан эмәјинин куја өз фитрәтиндә олан әсрарәнкиз бир хас-сәдән мејдана кәлә билмәз.

Әмәјин мәнсулдар гүввәләри—онун һәм тарих боју инкишаф етмиш олан. ичтимаи мәнсулдар гүввәләри, һәм дә тәбиәтин өзүндән асылы олан мәнсулдар гүввәләри,—әмәјин гошулдуғу капиталын мәнсулдар гүввәләри кими көрүнүр.

Рикардо һеч вахт изафи дәјәрин һарадан әмәлә кәлмәси суалыны өз гаршысына гојмамышдыр. О, изафи дәјәри капиталист истеһсал үсулуна дахилән хас олан бир шеј һесаб едир, капиталист истеһсал үсулу исә онун нәзәриндә ичтимаи истеһсалын тәбии формасыдыр. Рикардо әмәјин мәнсулдарлығындан бәһс едиркән бунда, изафи дәјәрин мөвчуд олмасынын сәбәбини ахтармыр, изафи дәјәрин јалныз кәмијјәтини мүәјјән едән сәбәби ахтарыр. Һалбуки онун мәктәби учадан е’лан етмишдир ки, мәнфәәтин (оһу: изафи дәјәрин) әмәлә кәлмәсинә сәбәб әмәјин мәнсулдар гүввәсидир. Бу фикир, һәр һалда меркантилистләрә нисбәтән бир тәрәггидир, зира меркантилистләр мәнсулун гијмәтинин онун истеһсал хәрчләриндән артыг олмасынын сәбәбини мүбадиләдә, мәнсулларын өз дәјәриндән јухары сатылмасында көрүрләр. Лакин Рикардо мәктәби дә проблеми һәлл етмәмишдир, онун анчаг јанындан кечмишдир. Һәмин буржуа игтисадчылары фәһмлә лап доғру дүјмушдулар ки, изафи дәјәрин һарадан әмәлә кәлмәси кими назик бир мәсәләни чоһ дәриндән тәһлил етмәк чоһ тәһлүкәлидир. Амма нә дејәсэн ки, Рикардодан әлли ил сонра Чон Стүарт Милл чәнаблары, Рикардонун фикрини илк дәфә бајағылашдыранларын вәчсиз кәләкләрини даһа пис шәкилдә тәкрар едир вә буна әсасән ловғаланыб өзүнүн меркантилистләрдән үстүн олдуғуну шәхси мәмнунијјәт һисси илә гејд едир.

Милл дејир:

«Мәнфәәтин сәбәби одур ки, әмәк өз хәрчи үчүн лазым олдуғундан артыг истеһсал едир».

‘Һәлә ки, бу сөзләр анчаг чағырылмыш бајатыдыр; лакин Милл бураја өзүндән дә бир шеј әләвә етмәк истәјир.

«Јаһуд, башга чүр десәк, капиталын мәнфәәт кәтирмәсинин сәбәби одур ки, јејинти, палтар, хаммал вә әмәк васитәләринин өмрү, бунларын истеһсалы үчүн лазым олан вахтдан узундур».

Милл бурада иш вахтынын узунлуғу илә бу иш вахтында һасил едилән мәнсулларын өмрүнү гарышдырыр. Бу нөгтејин нәзәрдән бахылса, мәнсуллары анчаг бир күнлүк өмүр сүрән чәрәкчи өз муздулу фәһләләриндән һеч вахт, мәнсуллары ијир-

ми ил вэ даһа артыг өмүр сүрэн машингайыранын элдэ етдији гэдэр мәнфээт элдэ едэ билмэз. Һэр һалда шүбһэсиздир ки, әкәр гуш јувасы анчаг онун тикилмәси үчүн сәрф олунаһ вахт гэдэр өмүр сүрсәјди, онда гушлар јувасыз галардылар.

Милл бу әсас һәгигәти мүәјјән етдикдән сонра, өзүнүн мер-кантилистләрә гаршы үстүнлүјүнү мүәјјән едир:

«Беләликлә, биз көрдүк ки, мәнфээт, һеч дә тәсадүфи олан бир мүба-дилә фактындан әмәлә кәлмәк дејил, әмәјин мәнсулдар гүввәсиндән әмәлә кәлир; бир өлкәнин мәчму мәнфээти, мүбадиләнин баш вернб-вермәдијин-дән асылы олмајараг, һәмншә әмәјин мәнсулдар гүввәси илә мүәјјән олу-нур. Әкәр мәшғәлә бөлкүсү олмасајды, онда нә сатгы оларды, нә дә алгы, мәнфээт исә јенә дә мөвчуд оларды».

Демәли, бурада мүбадилә, алгы вә сатгы—капиталист истеһсалынын бу үмуми шәртләри—тамамилә тәсадүфи бир шеј с'лан олунаһ; һәтта иш гүввәси алыныб-сатылмадығы һалда да мәнфээт јенә мөвчуд олачагмыш!

Сонра:

«Әкәр бир өлкәдәки фәһләләрин бүтүн мәчмусу өз әмәк һагларынын мәбләғиндән 20% артыг истеһсал едирсә, онда, әмтәә гүјмәтләринни сәвиј-јәси һәр нечә олурса-олсун, мәнфээт 20% олачагдыр».

Бу, бир тәрәфдән, сон дәрәчә мүвәффәгијјәтли бир тавто-локијадыр, зира фәһләләр өз капиталистләри үчүн 20% изафи дәјәр истеһсал едирләрсә, онда, өзлүјүндә ајдындыр ки, капи-талистләрин мәнфээти илә фәһләләрин мәчму әмәк һаггы ара-сындакы нисбәт 20:100 олачагдыр. Дикәр тәрәфдән, әсла доғ-ру дејилдир ки, мәнфээт «20% олачагдыр». Мәнфээт лабүд сурәтдә бундан аз олачагдыр, чүнки мәнфээт, аванс едилән капиталын бүтүн мәбләғинә көрә һесабланыр, мәсәлән, фәрз едәк ки, капиталист 500 ф. ст. аванс етмишир, о чүмләдән 400 ф. ст. истеһсал васитәләри шәклиндә, 100 ф. ст. дә әмәк һаггы шәклиндә. Тутаг ки, изафи дәјәр нормасы, јухарыда фәрз едилдији кими, 20%-дир. Онда мәнфээт нормасы 20% дејил, 20 : 500, јә'ни 4% олачагдыр.

Бунун ардынча, ичтимай истеһсалын мүхтәлиф тарихи формаларына Миллин нечә јанашдығынын парлаг нүмунәси кәлир: «Даим мән, азачыг истисна илә һәр јердә һөкм сүрән мүасир вәзијјәти нәзәрдә тутурам, јә'ни фәрз едирәм ки, га-багчадан чәкилән бүтүн хәрчләри, о чүмләдән фәһләнин әмәк һаггыны капиталист верир». Тәәччүблү бир оптик алданма-лар—һәр јердә елә мүнасибәтләр көрәсән ки, индијәдәк јер үзүндә бу мүнасибәтләр анчаг бир истисна шәклиндә һөкмран

олмушдур. Лакин сонрасына бахаг. Милл илтифатла е'тираф едир ки, «бунун белә олмасы там зәрури дежилдир»*. Эксина,

«фәһлә өзүнүн бүтүн эмәк һаггынын верилмәсини иш тамамилә гуртара гәдәр көзләжә биләрди, бу шәртлә ки, һәмнин мүддәт әрзиндә онун нә күзәрәни үчүн лазыми вәсаити олајды. Лакин бу һалда фәһлә мүәјјән дәрәчәдә, өз капиталыны бир ишә гојан вә бу ишин апарылмасы үчүн лазыми мәсариф фондунун бир һиссәсини верән бир капиталист оларды».

Милл ејни әсасла дејә биләрди ки, өзүнә јалныз јашајыш вәсаити дејил, эмәк вәсаити дә борч верән бир фәһлә һәгигәтдә өзү өзүнүн муздлу фәһләсидир. Јахуд дејә биләрди ки, американ кәндлиси өзү өзүнүн гулудур вә онун ади гулдан фәрги јалныз, аға үчүн дејил, өзү үчүн бијар ишләмәсиндәдир.

Беләликлә, Милл елә ајдын сүбут едир ки, капиталист истеһсалы һәтта мөвчуд олмасајды, јенә дә мөвчуд оларды. Сонра Милл јенә дә ејни ардычылыгыла сүбут едир ки, капиталист истеһсалы һәтта мөвчуд олдугда да јенә мөвчуд дејилдир.

«Лакин һәтта, бу сонунчу һалда да» (јә'ни капиталист муздлу фәһләнин бүтүн јашајыш вәситәләрини она габагчадан вермиш олса да) «фәһләјә јенә һәмнин нөгтејин-нәзәрән бахмаг олар» (јә'ни ону капиталист һесаб етмәк олар). «Чүнки фәһлә өз әмәјини базар гијмәтиндән ашагы (1) вермәклә, фәргини (?) санки өз саһибкарына аванс вермиш олур вә и. а.»⁹¹)

Һәгигәтдә фәһлә өз әмәјини капиталистә бир һәфтә вә и. а. мүддәтинә һавајы аванс едир ки, һәфтәнин вә и. а. сонунда онун базар гијмәтини алсын; Миллин фикринчә бу һал фәһләни капиталист едир! Дүз сәтһли чөлдә һәр торпаг комасы бир тәпә кими көрүнүр; мүасир буржуа тәфәккүрүнүн сәтһилији, һәр шејдән јахшы, буржуазиянын «бөјүк мүтәфәккирләринин» калибри илә өлчүлүр.

* Маркс Н. Ф. Лангелсона (Н.—она) һазыгы 1878-чи ил 28/ХІ тарихли мәктубунда һәмнин абзасын ашиғылдыкы ишәкилдә верилмәсини тәклиф етмишиди: «Бунун ардынча, ичтимики истеһсалын мухталиф тарихи формаларына Миллин нечә јанашдыгынын парлаг нүмунәси кәдир. О дејир: «Дани мән, азачыг истисна илә һәр јердә һекми сүрән мүасир вәзијјәти, фәһләләрини вә капиталистләрини хусуси синифләр оладуғуну нәзәрдә тутурам, јә'ни фәһлә едирәм ки, габагчадан чәкилян бүтүн харчлары, о чүмләдән фәһләнин эмәк һаггыны капиталист верир». Милл инанмаг истәјир ки, бунун белә олмасы һәтта, фәһләләрини вә капиталистләрини хусуси синифләр оладуғлары бир итисади систем шәрантиндә дә там зәрури дежилдир». *Ред.*

⁹¹) *J. St. Mill. „Principles of Political Economy“. London, 1868, p. 252—253, passim.*
{Ситат кәтирилән јерләр «Капитал»ын франсызча нәшриндән көтүрүлүмүшдүр. Ф. Е.—}

ОН БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

ИШ ГҮВВӘСИ ГИJMӘТИНИН ВӘ ИЗАФИ ДӘJӘРИН
КӘМИJJӘТИНДӘ ДӘJИШИКJИК

Иш гүввәсинин дәjәри, орта бир фәһләнин адәт едилмиш зәрури jашаjыш васитәләринин дәjәри илә мүәjjән олунур. Бу jашаjыш васитәләри күтләси, формача дәjишилә билсә дә, мүәjjән бир дөврдә вә мүәjjән бир чәмиjjәтдә мә'лум олур, буна көрә дә сабит бир кәмиjjәт кими нәзәрдән кечирилмәлидир. Бу күтләннин анчаг дәjәри дәjишилик. Иш гүввәси дәjәринин тә'рифинә даһа ики амил дахилдир. Бир тәрәфдән, иш гүввәсинин инкишаф етдирилмәси хәрчләри дахилдир ки, истәһсал үсулу дәjишилдикчә һәмин хәрчләр дә дәjишилик; ди-кәр тәрәфдән,—кишиләрин вә гадынларын, jашлы фәһләләрин вә азjашлыларын иш гүввәси арасындакы тәбии фәргләр. Бу мүхтәлиф иш гүввәсиндән,—jәнә дә истәһсал үсулунун тәләб етдижинә көрә,—истифадә олунмасы, фәһлә аиләсинин тәкрар истәһсалы хәрчләриндә вә jашлы киши фәһләнин дәjәриндә чох бөjүк фәрг әмәлә кәтирир. Лакин тәдгигатын сонрасында бу амилләрин һеч бири нәзәрә алынмыр.^{9b}

Биз фәрз едирик ки: 1) әмтәәләр өз дәjәринә сатылыр; 2) иш гүввәсинин гиjмәти бә'зән дәjәриндән бир гәдәр jухары галха билир, лакин һеч вахт дәjәриндән ашағы дүшмүр.

Белә фәрз едилдикдә иш гүввәси гиjмәтинин вә изафи дәjәрин нисби кәмиjjәтләри, үч амил илә мүәjjән олунур: 1) иш күнүнүн узунлуғу, jахуд әмәжин екстенсивлик кәмиjjәти илә; 2) әмәжин нормал интенсивлиji, jахуд әмәжин интенсивлик кәмиjjәти илә, jә'ни мә'лум мүддәт әрзиндә мүәjjән мигдар әмәк сәрф олунмасы илә; 3) нәһәjәт, әмәжин мәһсулдар гүввәси илә,

^{9b}) 91-чи сәһифәдә [бу чиллин 319—321-чи сәһифәләриндә] нәзәрдән кечирилән һалда, тәбии олараг, бурада һесаба алынмыр. {3-чү нәшрә гәйд. Ф. Е.}

јә'ни истеҥсал шэртлэринин инкишаф дэрэчэсиндэн асылы олараг, ејни мигдар эмэјин мә'лум мүддэт эрзиндэ чох вә ја аз мигдар мәнсул верә билмәси илә. Ајдындыр ки, әкәр бу үч амилин бири сабит галыб икиси дәјишилсә, јахуд икиси сабит галыб бири дәјишилсә, ја да, нәһајэт, һәр үчү бирдән дәјишилсә бурада эн мүхтәлиф комбинасијалар ола биләр. Комбинасијаларын сајы бир дә она көрә артыр ки, мүхтәлиф амилләр ејни заманда дәјишилдикдә бу дәјишилмәләрин кәмијјәти вә истигамәти мүхтәлиф ола биләр. Тәдгигатын сонраларында јалпыз эн башлыча комбинасијалар верилмишдир.

I. ИШ КҮНҮНҮН КӘМИЈЈӘТИ ВӘ ЭМӘЈИН ИНТЕНСИВЛИЈИ САБИТДИР (МӘ'ЛУМДУР), ЭМӘЈИН МӘҢСУЛДАР ГҮВВӘСИ ДӘЈИШИЛИР

Белә фәрз едилдикдә иш гүввәсинин дәјәри вә изафи дәјәр үч гануна әсасән мүәјјән олунар:

Биринчиси: Эмәјин мәнсулдарлығы вә онунла бирликдә мәнсулларын күтләси, демәли, әмтәә ваһидинин гижмәти дә нечә дәјишилирсә дәјишсин, мә'лум кәмијјәтли иш күнү һәмишә, ејни мигдар јени истеҥсал едилән дәјәрдә ифадә олунар.

Он ики саатлыг иш күнү эрзиндә јени јарадылан дәјәр, мисал үчүн, 6 шиллингә бәрабәрдир, һәрчәнд истеҥсал едилмиш истеҥлак дәјәрлэринин мигдары эмәјин мәнсулдар гүввәси илә бирликдә дәјишилик вә, демәли, 6 шиллинглик дәјәр даһа чох вә ја даһа аз мигдар әмтәә арасында бөлүнәчәкдир.

Икинчиси: Иш гүввәсинин дәјәри илә изафи дәјәр бир-биринә әкс истигамәтдә дәјишилик. Эмәјин мәнсулдар гүввәсинин дәјишилмәси, бу гүввәнин артмасы вә ја азалмасы иш гүввәсинин дәјәринә әкс истигамәтдә, изафи дәјәрә исә дүз истигамәтдә тә'сир көстәрир.

Он ики саатлыг иш күнү эрзиндә јени јарадылан дәјәр сабит кәмијјәтдир, мәсәлән, 6 шиллингдир. Бу сабит кәмијјәт изафи дәјәрдән, бир дә фәһләнин эквивалентлә әвәзләдији иш гүввәси дәјәриндән ибарәтдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, сабит кәмијјәтин ики чәмләнәниндән бири азалмаса, дикәри арта билмәз. Изафи дәјәр 3 шиллингдән ениб 2 шиллинг олмаса, иш гүввәсинин дәјәри 3 шиллингдән галхыб 4 шиллинг ола билмәз вә, әксинә, иш гүввәсинин дәјәри 3 шиллингдән ениб 2 шиллинг олмаса, изафи дәјәр 3 шиллингдән галхыб 4 шиллинг ола билмәз. Демәли, мә'лум бир шәраитдә иш гүввәси дәјәринин вә ја изафи дәјәринин нисби вә ја гижәси кәмијјәтләри дәји-

шилмэдэн онларын мүтлэг кэмијјэти дэжишилэ билмэз. Бунлар ејни бир заманда арта вэ ја азала билмэз.

Сонра эмэјин мэхсулдар гүввэси артмаса иш гүввэсинин дэјэри азала билмэз вэ демэли, изафи дэјэр арта билмэз; мэхсэлэн, јухарыда кэтирилэн мисалда иш гүввэсинин дэјэри анчаг о заман 3 шиллингдэн ениб 2 шиллинг ола билэр ки, өзүнүн истехсал едилмэси үчүн кечмишдэ 6 саат тэлэб едэн јашајыш васитэлэри күтлэси инди, эмэјин мэхсулдар гүввэсинин артмасы нэтичэсиндэ 4 саат эрзиндэ истехсал едилэ билсин. Эксинэ, экэр эмэјин мэхсулдар гүввэси азалмаса, белэликлэ дэ кечмишдэ 6 саат эрзиндэ истехсал олуна ејни јашајыш васитэлэри күтлэсинин истехсалы үчүн инди 8 саат тэлэб олунмаса, иш гүввэсинин дэјэри 3 шиллингдэн галхыб 4 шиллинг ола билмэз. Бурадан о нэтичэ чыхыр ки, эмэјин мэхсулдарлыгынын артмасы иш гүввэсинин дэјэрини ашагы салыр, бунунла да изафи дэјэри јүксэлдир вэ, эксинэ, эмэјин мэхсулдарлыгынын азалмасы иш гүввэсинин дэјэрини јүксэлдир вэ изафи дэјэри азалдыр.

Рикардо бу гануну ифадэ едиркэн бир чэхэти нэзэрдэн гачырмышдыр, изафи дэјэрин вэ ја изафи эмэјин кэмијјэтинин дэјишилмэси иш гүввэси дэјэринин вэ ја зэрури эмэјин кэмијјэтини экс истигамэтдэ дэјишидирсэ дэ, бурадан эсла белэ нэтичэ чыхыр ки, бу кэмијјэтлэр ејни бир пропорсијада дэјишилир. Бурада артма вэ ја азалма ејни кэмијјэтдэ олур. Лакин јени јарадылмыш дэјэрин вэ ја иш күнүнүн тэркиб һиссэлэриндэн һэр биринин артдыгы вэ ја азалдыгы пропорсија. эмэјин мэхсулдар гүввэси дэјишилэнэ гэдэр олан илкин белкүдэн асылдыр. Тутаг ки, иш гүввэсинин дэјэри 4 шиллинг вэ ја зэрури иш вахты 8 саатдыр, изафи дэјэр 2 шиллинг вэ ја изафи эмэк 4 саатдыр; экэр эмэјин мэхсулдар гүввэси артдыгына көрэ иш гүввэсинин дэјэри азалыб 3 шиллинг оларса, јаху д зэрури иш вахты ениб 6 саат оларса, онда изафи дэјэр артыб 3 шиллингэ чатар, јаху д изафи эмэк артыб 6 саат олар. 2 саатдан вэ ја 1 шиллингдэн ибарэт олан ејни кэмијјэт бир һалда үстэ кэлинир, дикэр һалда исэ үстдэн чыхылыр. Лакин кэмијјэтлэрин нисби дэјишилмэсн һэр ики һалда мүхтэлифдир. Иш гүввэсинин дэјэри 4 шиллингдэн ениб 3 шиллинг олдугда, демэли, $\frac{1}{4}$ вэ ја 25% азалдыгда, изафи дэјэр 2 шиллингдэн галхыб 3 шиллинг олур, јэни јарысы гэдэр вэ ја 50% артыр. Бундан көрүнүр ки, эмэјин мэхсулдар гүввэсинин мүэјјөн дэрэхэдэ дэјишилмэси нэтичэсиндэ изафи дэјэрин артдыгы вэ ја азалдыгы пропорсија, иш күнүнүн изафи дэјэрдэ ифадэ олунан һиссэси аз олдугча чохалыр вэ чох олдугча азалыр.

Үчүнчүсү: Изафи дэјэрин артмасы вэ ја азалмасы, һеч вахт

иш гүввэси дэжэринин мүтабиг сурэтдэ азалмасы вэ ја артмасынын сәбәби дежил, һәмишә онун нәтичәси олур¹⁰⁾.

Иш күнү сабит кәмијјәт олдуғуна көрә вэ кәмијјәтчә дәјишилмәјән дэјәрдә ифадә олундуғуна көрә, һабелә изафи дэјәр һәр дәфә кәмијјәтчә дәјишидикдә буна мүтабиг олараг иш гүввәсинин дэјәри әкс истигамәтдә дәјишидијнә көрә вә иш гүввәсинин дэјәри анчаг әмәјин мәнсулдар гүввәси дәјишилдикдә дәјишилә биләчәјинә көрә, бурадан, јәгин белә бир нәтичә чыхыр ки, көстәрилән шәраитдә изафи дэјәрин кәмијјәтинин һәр бир дәјишилмәси иш гүввәси дэјэринин кәмијјәтчә әкс истигамәтдә дәјишилмәсинин нәтичәсиндә баш верир. Биз јухарыда көрдүк ки, иш гүввәси дэјэринин вә изафи дэјэрин нисби кәмијјәтләри дәјишилмәдикчә онларын мүтлэг кәмијјәтләриндә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлә билмәз, инди исә көрүрүк ки, иш гүввәси дэјэринин мүтлэг кәмијјәти дәјишилмәдикчә иш гүввәсинин дэјэринин вә изафи дэјэрин нисби кәмијјәтләриндә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлә билмәз.

Үчүнчү гануна әсасән, изафи дэјэрин кәмијјәтинин дәјишилмәси үчүн, әмәјин мәнсулдар гүввәсинин дәјишилмәси нәтичәси олараг иш гүввәсинин дэјәри дәјишилмәлидир. Биринчи дәјишилмәнин һәддини иш гүввәсинин дэјэринин јени сәвијјәси тәјин едир. Лакин шәраит тәдгиг едилән ганунун өз фәалијјәтини көстәрә билмәсинә имкан вердији тәдгирдә дә, ара дәјишикликләр ола биләр. Мәсәлән, әмәјин мәнсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә иш гүввәсинин дэјәри 4 шиллингдән 3 шиллингә дүшүрсә, јахуд зәрури иш вахты 8 саатдан ениб 6 саат олурса, онда иш гүввәсинин гижмәти анчаг ениб 3 шиллинг 8 пенс, 3 шиллинг 6 пенс, 3 шиллинг 2 пенс вә и. а. ола биләр, демәли, изафи дэјәр галхыб анчаг 3 шиллинг 4 пенс, 3 шиллинг 6 пенс, 3 шиллинг 10 пенс вә и. а. ола биләр. Ашағы һәдди 3 шиллинг олан азалманын дәрәчәси, капиталын тәзјиги илә фәһләләрин мүгавимәти арасындакы нисбәтдән асылыдыр.

Иш гүввәсинин дэјәри, мүјјән миғдар јашајыш васитәләринин дэјәри илә мөјјән олунур. Әмәјин мәнсулдар гүввәси дәјишилдикдә бу јашајыш васитәләринин күтләси дејил, дэјәри дәјишилик. Әмәјин мәнсулдар гүввәси артдыгда һәм фәһ-

¹⁰⁾ Бу үчүнчү гануна Мак-Куллох әзчүмлә белә маънасы бир шеј эләвә едир ки, габағларда капиталистин вермәли олдуғу веркилар лағв едилсә, иш гүввәсинин дэјәри азалмадыґа да изафи дэјәр арта биләр. Бу кими веркиларин лағв едилмәси сәнәје капиталистинин фәһләдән биләвәситә сыхыб чыхартдығы изафи дэјәрин миғдарышы гәтијјән дәјишидир. Бу веркиларин лағв еилмәси анчаг, изафи дэјәри капиталистин өз чиб илә башга шәхсләр арасында бөлүшүрмәли олмасынын пропорсијясыны дәјишидир. Беләликлә, һәмни веркиларин лағв едилмәси иш гүввәсинин дэјәри илә изафи дэјәр арасындакы нисбәти әсла дәјишидир. Демәли, Мак-Куллохун бу истинасы анчаг, онуи үмүми гануну баша дүшмәдијини көстәрир: Ж. В. Сеј А. Смити бајағылашдыраркән тез-тез бу фәлакәтә уғралдығы кими, Мак-Куллох да Рикардону бајағылашдыраркән ејни дәрәчә тез-тез һәмни фәлакәтә уғрадыр.

лэнин, һәм дэ капиталистин јашајыш васитэлэринин күтлэси ејни заманда вэ ејни бир пропорсијада арта билэр. лакин иш гүввэси гијмэтинин вэ изафи дэјэрин кэмијјэтиндэ һеч бир дэјишиклик төрөнмэз. Экэр иш гүввэсинин илкин дэјэри 3 шиллинг, зэрури иш вахты исэ 6 саатдырса вэ экэр изафи дэјэр дэ 3 шиллингдирсэ, јә'ни изафи эмэк дэ 6 саатдырса, онда, иш күнү өз эввалки бөлкүсүндэ галмагла эмэјин мәнсулдар гүввэсинин икигат артмасы иш гүввэсинин гијмэтиндэ вэ изафи дэјэрдэ дэјишиклик төрөтмэз. Анчаг, инди бунларын һәр бири мигдарча икигат артмыш, лакин мұтабиг сурэтдэ учузлашмыш истехлак дэјэрлэриндэ ифадэ олуначагдыр. Иш гүввэсинин гијмэти дэјишилмэјиб олдуғу кими галмышса да инди о јенэ иш гүввэсинин дэјэриндэн јүксэқдир. Экэр иш гүввэсинин гијмэти енсэ, лакин бу иш гүввэсинин јени дэјэри илэ мұэјјэн олунан $1\frac{1}{2}$ шиллингдэн ибарэт ашағы һэддэ чатмајыб 2 шиллинг 10 пенс, 2 шиллинг 6 пенс вэ и. а. олса, һэтта бу ашағы дүшмүш гијмэт дэ јенэ, артмыш јашајыш васитэлэри күтлэсини тэмсил едэчэқдир. Белэликлэ, эмэјин мәнсулдар гүввэси артыркэн, ејни заманда фәһлэнин јашајыш васитэлэри күтлэсинин фасилэсиз чоһалмасы илэ јанашы олараг иш гүввэсинин гијмэти фасилэсиз ашағы дүшэ билэрди. Лакин бу һалда иш гүввэсинин дэјэри нисби олараг. јә'ни изафи дэјэрэ нисбэтэн даим азаларды вэ, демэли, фәһлэнин јашајыш сәвијјэси илэ капиталистин јашајыш сәвијјэси арасындакы учурум кетдикчэ дэринләшәрди¹¹⁾.

Јухарыда мұэјјэн едилмиш үч гануна илк дэфэ Рикардо гәти тәриф вермишдир. Онун шәрһиндэки нөгсанлар бунлардыр: 1) Бу ганунларын фәалијјэт кестәрмәси үчүн тэлэб олунан хүсуси шәраити Рикардо, капиталист истехсалынын өзлүјүндэ ајдын олан, үмуми вэ мүстәсна шәраити һесаб едир. Рикардо нә иш күнүнүн узунлуғунда, нә дэ эмэјин интенсивлијиндэ дэјишиклик баш верэ билэчэјини нәзәрэ алмыш, буна көрә дэ эмэјин мәнсулдар гүввэсинин өзүнү јеканэ дэјишән амил һесаб едир. 2) Бүтүн башга игтисадчылар кими, Рикардо да изафи дэјэри һеч вахт өзлүјүндэ, јә'ни онун хүсуси формалары олан мәнфәэт, торпаг рентасы вэ саирәдән ајрылыгда тәдгиг етмәмишдир. Мәнз бу икинчи хәта онун тәһлилиндэ биринчи хәтаја нисбэтэн даһа бөјүк сәһвләр доғурмушдур. Изафи дэјэр нормасына аид ганунлары Рикардо мәнфәэт нормасы ганунлары илэ гарышдырыр. һалбуки, јухарыда дејил-

¹¹⁾ „Сәнајенин мәнсулдарлығында дэјишиклик баш вердикдэ вэ бәлли бир мигдар эмэк вэ капитал илэ эввалкиндән чоһ вэ ја аз мәнсул истехсал олундуға, эмэк һаггынын нисби кәмијјәти нәзәрэ чарычаг гадар дэјишилэ билэр, һалоуки һамин нисбн кәмијјәтин тәмсил етәдин мәнсулдарын кигдары јенэ дэ олдуғу килин галар, јахд да мәнсулдарын мигдары дэјишилэ билэр, һалоуки эмэк һаггынын нисбн кәмијјәти дэјишилмәз галар“ ([J. Casanova,] „Outlines of Political Economy etc.“, p. 67).

дији кими, мәнфээт нормасы изафи дэжэрин аванс едилмиш бүтүн капитал нисбэтидир, изафи дэжэр нормасы исэ изафи дэжэрин ачга һэмин капиталын дәжишән һиссэсинэ олан нисбэтидир. Тутаг ки, 500 ф. стерлинглик капитал (K), бирликдэ 400 ф. ст. тәшкил едән хаммал, эмэк вәсаити вә и. а. (c) илэ 100 ф. стерлингдән ибарәт эмэк һаггына (v) бөлүнүр; сонра, тутаг ки, изафи дэжэр = 100 ф. ст. (m). Бу һалда изафи дэжэр нормасы $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{100 \text{ ф. ст.}} = 100\%$. Һалбуки, мәнфээт нормасы:

$$\frac{m}{K} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{500 \text{ ф. ст.}} = 20\%.$$

Бундан башга, ајдындыр ки, мәнфээт нормасы, изафи дэжэр нормасына һеч бир тәсир кәстәрмәжән шәртләрдән асылы ола биләр. Сонралар, бу әсэрин үчүнчү китабында мән кәстәрәчәјәм ки, мүәјжән шәраитдә ејни изафи дэжэр нормасы ән мүхтәлиф мәнфээт нормаларында вә ән мүхтәлиф изафи дэжэр нормалары ејни бир мәнфээт нормасында ифадә олуна биләр.

II. ИШ КҮНҮ ВЭ ӘМӘЈИН МӘҢСУЛДАР ГҮВВӘСИ САБИТДИР, ӘМӘЈИН ИНТЕНСИВЛИГИ ДӘЈИШИЛИР

Әмәјин интенсивлијинин кетдикчә артмасы үчүн ејни мүддәт әрзиндә әввәлкиндән артыг эмэк сәрф олунмасы лазымдыр. Буна кәрә даһа интенсив иш күнү, аз интенсив олан ејни узунлугда иш күнүнә нисбәтән даһа чох мигдар мәнсулда тәчәссүм едир. Доғрудур, әмәјин мәнсулдар гүввәси артдыгда да ејни иш күнү даһа чох мәнсул верир. Лакин бу ахырынчы һалда мәнсул ваһидинин дэжэри ашағы дүшүр, чүнки мәнсул үчүн әввәлкиндән аз эмэк сәрф олунур; биринчи һалда исә, әксинә, мәнсула әввәлки гәдәр эмэк сәрф олундуғундан мәнсул ваһидинин дэжэри дәјишилмәз галыр. Бу һалда мәнсулларын гижмәти дүшмәдән мигдары артыр. Онларын мигдары илэ бирликдә гижмәтләринин мәчмусу да артыр, һалбуки мәнсулдарлыг гүввәси артдыгда ејни дэжэр мәчмусу әввәлкиндән артыг мәнсул күтләсиндә ифадә олунур. Беләликлә, иш саатларынын гәдәри дәјишилмәз галмагла даһа интенсив иш күнү, јени јарадылмыш даһа јүксәк дэјәрдә, демәли,—пулун дэжэри дәјишилмәз галырса,—даһа чох мигдар пулда тәчәссүм етмиш олур. Иш күнү әрзиндә јени истеһсал олунан дэжэр, иш күнүндәки интенсивлијин нормал ичтимаи сәвијјәдән кәнара чыхмасы нәтичәсиндә дәјишилик. Ејни иш күнү инди даһа кечмишдә олдуғу кими сабит мигдарда дејил, дәјишән мигдарда истеһсал олунан јени дэјәрдә ифадә олунур, мәсәлән, интенсивлији

артыг олан он ики саатлыг иш күнү интенсивлији ади олан он ики саатлыг иш күнүнүн ифадә олундуғу 6 шиллингдә дејил, 7 шиллингдә, 8 шиллингдә вә и. а. ифадә олунур. Ајдындыр ки, әкәр иш күнү әрзиндә јени јарадылан дәјәр дәјишилирсә, мисал үчүн 6 шиллингдән галхыб 8 шиллинг олурса, онда истехсал едилән бу јени дәјәрин һәр ики тәркиб һиссәси,—иш гүввәсинин гијмәти вә изафи дәјәр—ејни заманда бәрабәр вә ја гејри-бәрабәр нисбәтләрдә арта биләр. Әкәр јени јарадылан дәјәр 6 шиллингдән артыб 8 шиллинг олурса, онда иш гүввәсинин гијмәти вә изафи дәјәр ејни заманда 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг ола биләр. Бу һалда иш гүввәси гијмәтинин артмасы бу гијмәтин галхыб дәјәрдән артыг олмасы илә һеч дә һөкмән әлағәдар дејилдир. Әксинә, иш гүввәсинин гијмәтин артмагла бәрабәр бу гијмәт дәјәрдән ашағы* дүшә биләр. Бу, иш гүввәсинин гијмәтинин артмасы бу гүввәнин сүр'әтлә сәрф олунуб кетмәсинин әвәзини тә'мин едә билмәдији бүтүн һалларда баш верир.

Бизә мә'лум олдуғу үзрә, кечичи мүстәсна һаллардан башга, әмәк мәһсулдарлығынын дәјишилмәси анчаг о һалларда иш гүввәсинин дәјәринин кәмијјәтиндә, демәли, изафи дәјәрин кәмијјәтиндә дә дәјишиклик төрәдир ки, нәзәрдән кечирилән сәнајә сәһәсинин мәһсуллары фәһләнин адәтән истехлак етдији мәһсуллар олсун. Бу һалда һәммин шәрт арадан галхмыш олур. Сәрф олунан әмәјин миғдары истәр екстенсив сурәтдә, истәрсә дә интенсив сурәтдә дәјишилсин, һәр һалда бу кәмијјәт дәјишилдикдә, јени истехсал едилән дәјәрин кәмијјәти дә, бу дәјәрин тәчәссүм етдији мәһсулларын тәбиәтиндән асылы олмајараг, мутабиғ сурәтдә дәјишилик.

Әкәр әмәјин интенсивлији бүтүн сәнајә сәһәләриндә ејни бир вахтда вә бәрабәр өлчүдә артсајды, онда јени жүксәк интенсивлик дәрәчәси дөнүб ади ичтимаи нормал бир сәвијјә оларды вә, демәли, бундан сонра екстенсив бир кәмијјәт кими һесаба алынмазды. Ләкин бу һалда да әмәјин мүхтәлиф милләтләрдәки орта интенсивлик дәрәчәси мүхтәлиф галарды вә бу сәбәбдән дәјәр ганунунун мүхтәлиф милләтләрдәки иш күнләринә тәтбиғини дәјишдирмиш оларды. Бир милләтин чоғ интенсив иш күнү, башга бир милләтин аз интенсив иш күнүнә нисбәтән даһа бөјүк пул мәбләғиндә ифадә олунур¹²⁾.

* Оригиналда, көрүнүр јазы хәтасы олараг, „ашағы“ сөзү јохдур. *Ред.*

¹²⁾ „Башга шәртләр ејни олдуғу тәғдирдә инкнлис фабрикчиси ејни вахт әрзиндә харичи фабрикчидән хејли чоғ мәһсул истехсал едә билир, бунун нәтичәсиндә исә биздәки 60 саатлыг иш һәфтасы илә харичдәки 72 саатлыг вә ја 80 саатлыг иш һәфтасы арасындаки олан фәрг таразлашыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855, p. 65). Континент фабрикләриндә иш күнүнүн ганун тәрәфиндән хејли ғысалдылмасы, континентдаки иш сааты илә Инкнләрәдәки иш сааты арасында олан бу фәрг азаатмағ үчүн ән һәғиғи бир вәситә оларды.

III. ЭМЭЈИН МЭЪСУЛДАР ГҮВВЭСИ ВЭ ИНТЕНСИВЛИЈИ САБИТДИР, ИШ КҮНҮ ДЭЈИШИЛИР

Иш күнү ики истигамэтдэ дэјишилэ билэр. О, гысала билэр вэ узана билэр.

1) Шэраит дэјисмэз галдыгда, јэ'ни эмэјин мэхсулдар гүввэси вэ интенсивлији дэјишилмэдији тэгдирдэ иш күнүнүн гысалдылмасы, иш гүввэсинин дэјерини вэ, демэли, зэрури иш вахтыны дэјишдирмир. О, изафи эмэји вэ изафи дэјэри азалдыр. Изафи дэјерин мүтлэг кэмијјэти азалдыгда онун нисби кэмијјэти дэ, јэ'ни иш гүввэси дэјеринин дэјишилмэз кэмијјэтинэ нисбэтэн көтүрүлэн кэмијјэти дэ азалыр. Капиталист бу һалда анчаг, иш гүввэсинин гижмэтини дэјериндэн ашағы салмагла иткилэрдэн јахасыны гуртара билэр.

Иш күнүнүн гысалдылмасына гаршы ирэли сүрүлэн эсасыз е'тиразларын һамысында белэ фэрз едилир ки, һадисэ бурада еһтимал едилэн шэраитдэ баш верир, һалбуки һэгигэтдэ эксинэ олур; эмэјин мэхсулдарлығындакы вэ интенсивлијиндэки дэјишиклик ја иш күнү гысаландан габаг, ја да билаваситэ онун ардынча баш верир¹³⁾.

2) Иш күнүнүн узадылмасы. Тутаг ки, зэрури иш вахты 6 саатдыр, јахуд иш гүввэсинин дэјэри 3 шиллингдир, изафи эмэк дэ 6 саат вэ изафи дэјэр 3 шиллингдир. Онда иш күнүнүн бүтөвү 12 саат тэшкил едир вэ дэјэри 6 шиллинг олан мэхсулда ифадэ олунур. Экэр иш күнү 2 саат узадылса вэ иш гүввэсинин гижмэти дэјишилмэз галса, онда изафи дэјерин мүтлэг кэмијјэти илэ бирликдэ онун нисби кэмијјэти дэ артыр. Иш гүввэсинин дэјэри өз мүтлэг кэмијјэти чэһэтдэн дэјишилмирсэ дэ, нисбэтэн ашағы дүшүр. I бэнддэ фэрз олундуғу шэраитдэ, иш гүввэси дэјеринин мүтлэг кэмијјэти дэјишилмэдэн онун нисби кэмијјэти дэјишилэ билмээди. Бурада, эксинэ, иш гүввэси дэјеринин нисби кэмијјэтинин дэјишилмэси изафи дэјерин мүтлэг кэмијјэтинин дэјишилмэсинин нэтичэсидир.

Иш күнүнү ифадэ едэн јени јарадылмыш дэјэр иш күнүнүн узанмасы илэ бирликдэ артдығына көрэ, иш гүввэсинин гижмэти вэ изафи дэјэр ејни заманда вэ кэмијјэтчэ ејни дэрэчэдэ вэ ја мүхтэлиф дэрэчэдэ арта билэр. Демэли, ејни заманда баш верэн бу артма ики һалда ола билэр: иш күнү мүтлэг сурэтдэ узандыгда вэ иш күнү узанмадан эмэјин интенсивлији артыдыгда.

Иш күнү узандыгда иш гүввэсинин гижмэти, номинал чэһэтдэн сабит галса да вэ ја һэтта артса да, иш гүввэсинин дэјериндэн ашағы дүшэ билэр. Јадымызда олдуғу үзрэ иш гүв-

¹³⁾ „Он сээтлэг иш күнү һаггындакы гануунун тэтбигинин көстәрдији кимн... бунун авэзини өдэјэн чэһэтлэр вардыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, p. 7).

вәсинин күндәлик дәјәри, фәһләнин нормал орта өмрү, јахуд фәһләнин һәјатынын нормал дөврү вә чанлы субстансијасынын инсан тәбиәтинә хас олан нормал бир сурәтдә һәрәкәтә чеврилмәси нәзәрдә тутулмагла мүүјјән олунур¹⁴⁾. Иш күнүнүн узадылмасы илә билаваситә әлагәдар олараг иш гүввәсинин күчлү сәрф едиллиб түкәнмәсинин әвәзи, мүүјјән бир нөгтәјәдәк, даһа јүксәк өдәнилмә илә тәмин олуна биләр. Бу нөгтә әтдүкдән сонра ишләниб түкәнмә һандәси прогрессија үзрә артыр вә ејни заманда иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы вә фәәлијјәти үчүн лазым олан бүтүн нормал шәраит позулур. Иш гүввәсинин гијмәти вә бу гүввәнин истисмар олунмасы дәрәчәси даһа ортаг өлчүлү кәмијјәтләр олмур.

IV. ӘМӘЈИН МҮДДӘТИ, МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘСИ ВӘ ИНТЕНСИВЛИЈИНИН ЕЈНИ ЗАМАНДА ДӘЈИШИЛМӘСИ

Ајдындыр ки, бурада бир чох комбинасијалар ола биләр. Үч амиллин һәр үчү ејни заманда дәјишә биләр, јахуд бунлардан һәр һансы бири дәјишилмәз галдыгы һалда диқәр икиси дәјишилә биләр. Бунлар ејни дәрәчәдә вә ја мұхтәлиф дәрәчәдә, ејни истигамәтдә вә ја әкс истигамәтләрдә дәјишилә биләр, һәм дә әкс истигамәтләрдә дәјишилдикдә бу дәјишикликләр гисмән вә ја бүтүнлүклә өдәнилмиш олур. Гејд едәк ки, I, II вә III бәндләрдә чыхардығымыз нәтичәләрдән сонра, мүмкүн олан бүтүн һалларын тәһлили һеч бир чәтинлик тәшкил етмир. Амилләрин һәр бири дәјишилән амил кими көтүрүлүб, галанлары сабит фәрз едилмәклә ардычыл сурәтдә тәдгиг олунса, һәр һансы бир комбинасијанын нәтичәси асанлыгла тапыла биләр. Одур ки, бурада биз анчаг ики мұһүм һалы мұхтәсәр гејд едәчәјик.

1) Иш күнүнүн узанмасы илә ејни заманда әмәјин мәнсулдар гүввәси азалыр.

Әмәјин мәнсулдар гүввәсинин азалмасындан бәһс едиркән биз бурада о әмәк саһәләрини нәзәрдә тутуруг ки, иш гүввәсинин дәјәрини бу саһәләрин вердији мәнсуллар мүүјјән едир; мәсәлән, торпағын кетдикчә аз бәһәр вермәси вә буна мұвафиг олараг әкинчилик мәнсулларынын баһаланмасы нәтичәсиндә әмәјин мәнсулдар гүввәсинин азалмасы. Фәрз едәк ки, иш күнү 12 саат давам едир, күн әрзиндә јарадылан јени дәјәр исә 6 шиллинг тәшкил едир вә бунун јарысы иш гүввәси-

¹⁴⁾ „Инсанын 24 саат әрзиндә сәрф етдији әмәјин миғдары, инсанын бәдәниндә баш вермиш кимјәни дәјишикликләри тәдгиг етмәк јолу илә тағрибән мүүјјән олуна биләр, чүнкү мәтеријанын дәјишилмиш формалары, бундан габаг һәрәкәт гүввәсинин сәрф едилмиш олдугуну көстәрир“ (Grosz, „On the Correlation of Physical Forces“).

нин дэжэрини эвэлдэжэр, джэр жарысы да изафи дэжэр олур. Демали, иш күнү 6 саатлыг зэрури эмэжэ вэ 6 саатлыг изафи эмэжэ бөлүкүр. Тутар кн, экииччилик мөһсуллары бабаландыгына көрө иш гүввэсинин дэжэри 3 шиллингдөн 4 шиллинггэ галхыр, демали, зэрури иш вахты 6 саатдан артыб 8 саат олур. Джэр иш күнү дэжишилмэиш галса, онда изафи эмэж 6 саатдан ениб 4 саат, изафи дэжэр иса 3 шиллингдөн азалыб 2 шиллинг олачагдыр. Джэр иш күнү ики саат узавса, ја'ни 12 саатдан 14 саата чатса, онда изафи эмэж 6 саата, изафи дэжэр 3 шиллинггэ барабар галыр. Лакки изафи дэжэрини кэмийжэти, зэрури эмэжлэ олчүлөн иш гүввэси дэжэрини нисбөтөн азалыр. Джэр иш күнү 4 саат артарар 12 саатдан 16 саата чатса, изафи дэжэрини иш гүввэси дэжэрини нисбөти, изафи эмэжин зэрури эмэжэ нисбөти дэжишилмэз галыр, лакки изафи дэжэрини мүтлөг кэмийжэти 3 шиллингдэж артыб 4 шиллинг олур, изафи эмэжин мүтлөг кэмийжэти 6 саатдан артыб 8 саат олур, демали $\frac{1}{3}$ нисса вэ ја $33\frac{1}{3}\%$ артыр. Белаликлэ, эмэжин мөһсуллар гүввэси азалдыгда вэ ејни заманда иш күнү узандыгда, изафи дэжэрини нисби кэмийжэти ашағы дүшсэ дэ, мүтлөг кэмийжэти дэжишилмэз гала билэр; онун мүтлөг кэмийжэти артыгы балда нисби кэмийжэти дэжишилмэз гала билэр вэ, нөһажэт, иш күнү мүэјјән дэрэчэ узандыгда изафи дэжэрини нэм нисби, нэм дэ мүтлөг кэмийжэти ејни заманда арта билэр.

1799-чу илдэн 1815-чи илэдэк кечөн дөврлэ Инкилтэрэдэ јашајыш васиталэринин гүјмэтинин артмасы эмэж һаггынын номинал јүксалмэсинэ сәбөб олмушду, јашајыш васиталэри һесабы илэ ифадэ едилэн һаггыг эмэж һаггы иса ашағы дүшмүшду. Уест вэ Рикардо буван белэ бир нәтичэ чыхармышдылар кн, экииччилик эмэжинин мөһсулдарлығынын азалмасы изафи дэжэр нормасынын ашағы дүшмэсинэ сәбөб олмушдур; онлар анчаг өз хәјалларында мөвчуд олан бу еһтималы эмэж һаггы, мөһфәэт вэ торпаг рентасы кэмийжәтларинин нисбөтинин тәһлили кнми мүһүм бир тәһлил үчүн әсас етмишдилэр. Нәһгәтдэ иса, эмэжин ијтенсивлјји артыгына көрө вэ иш күнү мөчбурн сурәтдэ узадылдыгына көрө о заман изафи дэжэрини нэм мүтлөг, нэм дэ нисби кэмийжәти артмышды. Бу елэ бир дөвр иди кн, иш күнүнүн һәддән артыг узадылмасы вәтән-дашлыг һүгүту газанмышды¹⁵⁾, елэ бир дөвр иди кн, о заман

¹⁵⁾ Чөри илэ эмэж илэр һалларда бир сәвјјәлэ олур. Лакки әјлми бир һәдд вар кн, буван о јана кечәндэ онлар бир-бирини әрмәз билмәз. Бабалыг дөврүдә эвәһт-кеш сифалэрини нөстэрәндәри гејри-али сәјәлэр, шалы ифаләт-риниклэ (ја'ни 1814—1815-чи иләрәдәки парламәнт конститалэри гәрәһисына вералэн шалы ифаләт-риниклэ) .гејл едилдији кнми, эмэж һаггынын ашағы дүшмәсинэ сәбөб олмуш бу сәјәлэр калдиклэ, булар, элбөттэ, бәјш шәһәлэрә мөһрәт газангылар вэ капиталыш артмасына кнмәк елвр. Лакки һеч бир һүмәһист адам әрүу етмәз кн, бу сәјәлэр дәнн гвасын вэ эвәһт-кешлэ. Булар мүһүмәти чыгыш јоуу олмәк чөһәтлән илэр чүр тәрифи дэјиндир; илми булар дәнн галымш оларды, онда булул нөһтәси, өмкә әвәһт-кешини чөк вэ илларда әрәтә

үчүн бир тэрэфдэ капиталын, дикэр тэрэфдэ исэ пауперизмин сүр'өтлэ артмасы характерик бир һал иди¹⁶⁾.

2) Иш күнү гысалмагла ејни заманда эмэјин интенсивлији вэ мөһсулдар гүввэси артыр.

Эмэјин мөһсулдар гүввэсинин јүксэлмэси вэ онун интенсивлијинин артмасы бир чөһөтдөн ејни тэ'сир көстөрир. Бунларын һэр икиси, мүэјјөн бир мүддэт эрзиндэ истехсал олунап мөһсулларын күтлэсини артырыр. Демэли, онларын һэр икиси иш күнү эрзиндэ фөһлэнин өз јашајыш васитэлэрини, јахуд бунларын эквивалентини истехсал етмэјэ сэрф етдији вахты азалдыр. Иш күнүнүн минимал мүтлэг һэдди, онун үмумиј-јөтлө зэрури олан, һэрчөнд гысалдыла да билэн бу тәркиб һиссэси илэ мүэјјөн олунур. Әкэр бүтүн иш күнү бу зэрури һиссэдэн ибарэт олсајды, онда изафи эмэк арадан галхмыш оларды, бу исэ капитал режими шөраитиндэ мүмкүн дејилдир. Капиталист истехсал үсулунун арадан галдырылмасы иш күнүнүн азалыб зэрури эмэк һэддиндэ олмасына имкан верэр. Лакин, башга шөртлэр ејни галмагла зэрури эмэк јенэ дэ өз даирэсини кенишлөндирмөлидир. Бир тэрөфдөн она көрө ки, фөһлэнин һөјат шөраити кетдикчэ јахшылашмалыдыр, онун јашајыш тэлэбаты артмалыдыр. Дикэр тэрөфдөн, индики изафи эмэјин бир гисмини, јө'ни ичтимаи еһтијат фонду вэ ичтимаи јығым фонду јаратмаг үчүн тэлэб олунап эмэји зэрури эмөјэ элавэ етмэк лазым кэләрди.

Эмэјин мөһсулдар гүввэси нэ гэдэр чох артырса, иш күнү бир о гэдэр чох гысалдыла билир, вэ иш күнү нэ гэдэр чох гысалырса, эмэјин интенсивлији бир о гэдэр күчлү арта билир. Ичтимаи нөгтеји-нэзөрдөн эмэјин мөһсулдарлыгы һәмчинин, эмөјэ гөнаөт етмэк нәтичэсиндэ дэ артыр. Эмөјэ гөнаөт етмэк, анчаг истехсал васитэлэринэ гөнаөт етмөкдөн ибарэт дејилдир, бураја һабелэ һэр чүр фајдасыз эмэјин арадан гал-

мадик олмасы кими бир вәзијјәтә бәнзәрди* (*Malthus*, *Inquiry Into the Nature and Progress of Rent**. London, 1815, p. 48, гејд). Белә бир чөһөт Мәлтуса шөһрәт газандырар ки, о бурада, иш күнүнүн узадылдығыны тәкиллә гејд едир; о буну өз памфлетинин башга јериндә дә ачыгча көстөрир, һалбуки Рикардо вә башгалары бу гәлиб бәбәричә фәктларын олмасына бахмәјарга, өзләринин бүтүн тәдигләриндә иш күнүнү сабит бир кәмијјәт кими көтүрүрләр. Лакин Мәлтусун хидмәт көстөрдәдији мүнәфизәкарлыг мәнәфеји онә мәнә олмуш вә о көрә биләмәшидир ки, иш күнүнүн һәддән артыг узадылмасы вә ејни заманда машинларын гејри-адн бир дәрәчә инкншаф етмәси, һабелә гәдн вә ушаг эмәјинин истисмәр еднлмәси нәтичәсиндә, хусуснлә мүнәрибәнин јаратдыгы тэләб вә Инкнләрәнин дунја базарларындакы инһисары арадан галхылгдан сонра фөһлә синфинин хөјли һиссәси „кәрәксиз“ олмалы иди. Әзлүјүндә ајдындыр ки, бу „өһәли артыглыгы-нын“ сәбәбини анчаг капиталист истехсалынын тарихи тәбни гануунлары илэ дејнә, әбәди тәбнәт гануунлары илэ изаф етмәк, Мәлтусун там бир кешиш сә'јни илэ тә'јини етдији һакими синифләр үчүн даһа әлверншли оларды, онларын мәнәфејинә даһа тә'јини кәләрди.

¹⁶⁾ Мүнәрибә заманы капиталын артмасынын башлычә сәбәби. Бу бир чәмијјәтлә сәјчә ән чох олан зәһмәткөш синифларин даһа артыг сә'ј көстөрмәсиндәлн вә, бәлкә дә, даһа артыг мәнәрибәјјәтләриндән ирәли кәлир. Гәлимләрын вә ушагларын чох гисни пәзијјәт үзүндән санәјә эмәји илә мәшгул олмага мәчбур иди; кечми иш ишчиләр дә јенә һәмнн сәбәбә көрә өз вахтынын даһа чох һиссәсини истехсалын артырылмасына һәср етмәли олурадулар* („*Essays on Political Economy in which are Illustrated the Principal Causes of the Present National Distress*“. London, 1830, p. 248).

дырылмасы да дахилдир. Капиталист истеҥсал үсулу һәр бир айрыча мүәссисәдә гәнаәт етмәк мәчбуријјәти јарадырса да, буна бахмајараг онун һәрч-мәрч рәгабәт системи, ичтимаи истеҥсал васитәләринин вә иш гүввәләринин һәдсиз исраф едилмәсинә, һабелә индики заманда лабүд олан, әслиндә исә тамамилә лүзумсуз олан бир јығын функцијалар јаранмасынә сәбәб олур.

Әмәјин интенсивијји вә мәһсулдар гүввәси мә'лум олдугда әмәк чәмијјәтин бүтүн чалыша билән үзвләри арасында нә гәдәр бир бәрабәрдә бөлүнмүш олса, әмәјин тәбиј зәруратини бир ичтимаи тәбәгәнин өз үзәриндән көтүрүб башга бир ичтимаи тәбәгәнин үзәринә гојмасы имканы нә гәдәр аз олса, ичтимаи иш күнүнүн мадди истеҥсал үчүн лазым олан һиссәси бир о гәдәр ғыса олар, демәли, инсанын зәһни вә ичтимаи фәалијјәти үчүн галан бош вахты бир о гәдәр чох олар. Бу чәһәтдән иш күнүнүн ғысалдылмасынын мүтләг һәдди, һәманын әмәкдә иштирак етмәсиндән ибарәтдир. Капитализм чәмијјәтиндә бир синфин бош вахты, күтләләрин бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирмәк васитәси илә јарадылыр.

ОН АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ
ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫНЫҢ МҮХТӘЛИФ
ФОРМУЛАЛАРЫ

Көрдүјүмүз кими, изафи дәјәр нормасы ашағыдакы формулаларла ифадә олунур:

$$I) \frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{дәјишән капитал}} \left(\frac{m}{v} \right) = \frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{иш гүввәси дәјәри}} = \frac{\text{изафи эмәк}}{\text{зәрури эмәк}}$$

Биринчи ики формулада дәјәрләрин нисбәти шәклиндә ифадә олунан ејни шеј үчүнчү формулада, һәммин дәјәрләрин истеһсал едилмиш олдуғу мүддәтләрин нисбәти шәклиндә ифадә олунур. Гаршылыгы сурәтдә бир-бирини әвәз едән бу формулалар там мәнтигидир. Одур ки, биз бу формулалара һәлә классик сијаси игтисадда тәсадүф едирик, доғрудур, орада бунлар шүурлу һазырланмыш бир шәкилдә дејил, анчаг маһијәт е’тибары илә мөвчуддур. Лакин биз орада ашағыдакы төрәмә формулалара раст кәлирик:

$$II) \frac{\text{изафи эмәк}}{\text{иш күнү}} = \frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{мәһсулун дәјәри}} = \frac{\text{изафи мәһсул}}{\text{мәчму мәһсул}}$$

Ејни бир нисбәт бурада каһ иш вахты шәклиндә, каһ һәммин иш вахтынын тәчәссүм етдији дәјәрләр шәклиндә, каһ да бу дәјәрләрин тәчәссүм етдији мәһсуллар шәклиндә ифадә олунур. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бурада мәһсулун дәјәри дедикдә иш күнү әрзиндә јени јарадылмыш дәјәр нәзәрдә тутулмалыдыр, мәһсулун дәјәринин сабит һиссәси исә нәзәр алынмыр.

Бүтүн бу формулаларда әмәјин һәгиги истисмар дәрәчәси, јахуд изафи дәјәр нормасы јанлыш ифадә олунмушдур. Тутаг ки, иш күнү 12 саатдыр. Габагкы мисалымызда олан дикәр

фэрзижэлэри сахласаг, бу халда эмэжин хэгиги истисмар дэрэ-чэсини ашагыдакы нисбэтлэр шэклиндэ ифадэ едэ билэрик:

$$\frac{6 \text{ саат изафи эмэк}}{6 \text{ саат зэрури эмэк}} = \frac{3 \text{ шиллинглик изафи дэжэр}}{3 \text{ шиллинглик дэжишэн капитал}} = 100\%.$$

Галбуки II) формулалары тэтбиг етдикдэ белэ бир нэгичэ алырыг:

$$\frac{6 \text{ саат изафи эмэк}}{12 \text{ саатлыг иш күнү}} = \frac{3 \text{ шиллинглик изафи дэжэр}}{6 \text{ шиллинглик жени ярадылмыш дэжэр}} = 50\%.$$

Бу төрэмэ формулалар хэгийгэтдэ, иш күнүнүн вэ ја иш күнү эрзиндэ ярадылмыш дэжэрин капиталист илэ фэйлэ арасында бөлүндүжү нисбэти көстэрир. Лакин бунлар капиталын өз-өзүнэ артмасы дэрэчэсини билаваситэ көстэрэн формулалар кими гэбул едилсэ, онда јанлыш бир ганун мүэјјөн едилмиш олур: изафи эмэк, јахуд изафи дэжэр һеч вахт 100%-э чата билмээ¹⁷⁾. Изафи эмэк һэмишэ иш күнүнүн анчаг бир һиссэсини, изафи дэжэр исэ жени ярадылмыш бүтүн дэжэрин анчаг бир һиссэсини тэшкил етдијинэ көрө изафи эмэк һэмишэ бүтүн иш күнүндөн, јахуд изафи дэжэр һэмишэ бүтүн жени ярадылмыш дэжэрдөн һөкмөн аз олмалыдыр. Лакин бу кэмијјэтлэрин бир-биринэ нисбэтинин $\frac{100}{100}$ олмасы үчүн бунлар бир-биринэ бэрабэр олмалыдыр. Бүтүн иш күнүнүн изафи эмэкдөн ибарэт ола билмэси үчүн (иш күнү дедикдэ иш һэфтэсинин, иш илинин вэ санрэнин орта һесабла көтүрүлэн бир күнү нэзэрдэ тутулур), зэрури эмэк сыфыра енмэлидир. Лакин зэрури эмэк јох олдугда изафи эмэк дэ јох олур, үчнки

¹⁷⁾ Мисал үчүн бах: „Dritter Brief an v. Kirchmann von *Rodbertus*. Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rentetheorie“. Berlin, 1851. Мөн соралар бу эсэрин үзэринэ гайхачаган, зира бунун торпаг рентазы нэзэријјэси јанлыш олса да, капиталист истеһсалынын маһијјэтини дүзкүн сезир. {3-чу нэшрә гед. Охучу көүрү ки, Маркс өз сәләфлэринин эсәрлэриндэ ирәлијә хэгиги бир адым атылдыгыны, дүзкүн бир жени фикир ирәли сүрүлдүјүнү көртүклэ бу сәләфлэринэ нэ гәлэр хејирхәһыгә јанашырды. Јакин Марксын јухарыда вердији гиймәти, сон заманлар Родбертусун Руд. Мејјерә мәктублары нэшр едилдән сонра бир гәдэр мәһдуллашдырмаг лазым кәһир. һәмнин мәктубларда дејилдир: „Капиталы јалпыз өмөкдөн хилас етмэк дејил, өзүнү дэ өзүндөн хилас етмэк лазымдыр, буна наһ олмаг үчүн фе'дан ән јахшы јол исә олур ки, сәһибкар капиталистия фәалјјәти капиталист мүлкјјәти тәрафиндән онун үзәртә гојудан халг тәсәрруфаты вәзифәси вә ја дөвләт тәсәрруфаты вәзифәси кими, онун кәдир исә хүсуси бир мааш нөү ки көтүрүдүр, зира бизә һәдә һеч бир башга ичтимни тәшкилат мө'лум дејилдир. Јакин мааш эмэк һаггынын һөдкөн артыг һиссәсини тәшкил едирсә, онда маашы танзим етмэк вә ашагы салмаг лазымдыр. һәбелә Марксын чәмијјәт үзэринә бәшләдиги һүчүмү да—ман онун китабыны белә аяландырардым—дөф етмэк лазымдыр... Үмумијјәтлә Марксын китабы, капиталын тәдгигинә һәср едһлиниш бир эсәр олмагдан кәһәдә, капиталын мүасир формасына гаршы мубәһисәдир; капиталын бу формасыны о капитал аялајышыны өзү илэ гаршыдырыр вә онун сәһалары дэ бурдан ирәли кәһир“ („Briefe etc. von Dr. *Rodbertus-Jagetzow*, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer“. Berlin, 1881, Bd. I, S. 111, Родбертусун 48-чи мәктубу). Родбертусун „Ичтимн мәктублары“идаки мәсарәтли сәзмәләр бу кими идеоложи бәјәһыгәлгәр ичиндә тамаһнә итбк кәдир. Ф. Е.}

икинчи анчаг биринчинин функцијасыдыр. Буна көрә дә
 изафи эмәк = $\frac{\text{изафи дәјәр}}{\text{јени јарадылмыш дәјәр}}$ нисбәти һеч вахт $\frac{100}{100}$
 иш күнү

Һәддинә чата билмәз, хүсусилә дә $\frac{100 + x}{100}$ дәрәчәсинә јүк-

сәлә билмәз. Лакин бу һал изафи дәјәр нормасы үчүн, јахүд әмәјин истисмарынын һәңги дәрәчәси үчүн тамамилә мүмкүндүр. Мисал олараг ч-б Л. де Лавернин һесабламасыны көтүрәк; бу һесабламаја көрә Инкилтәрәдә кәнд тәсәррүфат фәһләси мәһсулун вә ја онун дәјәринин анчаг $\frac{1}{4}$ һиссәсини, капиталист (ичарәдар) исә $\frac{3}{4}$ һиссәсини әлдә едир¹⁸⁾; бу гәнимәтин сонра капиталист, торпаг саһиби вә башгалары арасында нечә бөлүшдүрүлмәси мәсәләсини биз бурада тамамилә кәнара гојурҗ. Буна әсасән Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат фәһләсинин изафи әмәјинин онун зәрури әмәјинә олан нисбәти 3 : 1 кимидир, истисмар нормасы 300%-дир.

Классик сijasи игтисадын иш күнүнү сабит кәмијјәт һесаб етмәк методу II) формулаларын тәтбиғи нәтичәсиндә мөһкәм-ләһмишдир, чүнки бурада изафи эмәк һәмишә, мә'лум кәмиј-әтли иш күнү илә мугәјисә едилди. Јени јарадылмыш дәјәрин анчаг бөлкүсүнә диггәт верилдикдә дә ејни нәтичә алыныр. Јени јарадылмыш дәјәрдә тәчәссүм едән иш күнү һәмишә, мә'лум кәмијјәтли иш күнүдүр.

Изафи дәјәр вә иш гүввәсинин дәјәри јени истеһсал олунмуш дәјәрин һиссәләри шәклиндә ифадә едилдикдә, — гејд едәк ки, бу чүр ифадә етмәк үсулу капиталист истеһсал үсулунун өзүндән мејдана кәлир вә биз сонралар бунун мә'насыны ајдылашдырачағыг, — бу һал капиталист мүнәсибәтинин спесифик характерини кизләдир, јә'ни белә бир факты кизләдир ки, дәјишән капитал чанлы иш гүввәсинә мүбадилә едилдир вә буна мүвафығ олараг фәһлә мәһсулдан кәнар едилмиш олур. Бунун әвәзиндә ширкәт мүнәсибәти кими бир јанлыш тәсәввүр ојаныр ки, куја капиталист илә фәһлә өз араларында мәһсулу, онун јарадылмасында һәрәсинин нә гәдәр иштирак етмәси ајағындан өз араларында бөлүшдүрүләр¹⁹⁾.

¹⁸⁾ Өзлүјүнә ајдындыр ки, бу һесабламада мәһсулун анчаг, сәрф едилмиш сабит капиталы әвәзләјән һиссәси чыкылмышдыр. — Инкилтәрәдә кор-корана пәрәстиш едән ч-б Л. де Лавери бу нисбәти артырмағ дејил, әслиндә ону азалдыр.

¹⁹⁾ Капиталист истеһсал просесинин инкишаф етиши формаларынын һәмәсы кооперасија формасы олдуғуна көрә, әлбәттә, бу формалара хас олан антагонист характери нәзәрә алмағиб онлары азад ширкәт формалары кими гәләмә вермәкдән асан бир шеј ола билмәз. Мәсәлән, граф А. де Ләборд ашағыдакы әсәрдә мәһз белә етмишдир: „De l'Esprit d'Association dans tous les Intérêts de la Communauté“. Paris, 1818. Јәнки Н. Кери бу фокусу бә'зән ејни мүвәффағијјәтлә һәтта гулдарлығ системинә дә тәтбиғ едир.

Лакин II) формулалар хэмишэ гайтарылыб I) формулалара чеврилэ билэр. Мэсэлэн, экэр биз

$$\frac{6 \text{ саатлыг изафи эмэк}}{12 \text{ саатлыг иш күнү}}$$

көтүрсэк, онда зэрури иш вахты бэрабэрдир он ики саатлыг иш күнү минус алты саатлыг изафи эмэк. Демэли, белэ бир нэтичэ аларыг:

$$\frac{6 \text{ саатлыг изафи эмэк}}{6 \text{ саатлыг зэрури эмэк}} = \frac{100}{100}$$

Лазым кэлдижинэ көрө артыг јухарыда хэлэ вахты чатмамышкэн көстэрдидим үчүнчү формула будур:

$$\text{III) } \frac{\text{изафи дэјэр}}{\text{иш гүввэсинин дэјери}} = \frac{\text{изафи эмэк}}{\text{зэрури эмэк}} = \frac{\text{Өдөнилмэмиш эмэк}}{\text{өдөнилмиш эмэк}}$$

$\frac{\text{Өдөнилмэмиш эмэк}}{\text{өдөнилмиш эмэк}}$ формуласы белэ бир фикир доғура би-

лэрди ки, куја капиталист иш гүввэсини дејил, эмэји өдэјир, лакин бундан габагкы шэрһ бу кими бир анлашылмазлыг имканыны арадан галдырыр. $\frac{\text{Өдөнилмэмиш эмэк}}{\text{өдөнилмиш эмэк}}$ формуласы

$\frac{\text{изафи эмэк}}{\text{зэрури эмэк}}$ формуласынын анчаг даһа анлашыглы ифадэсидир.

Капиталист иш гүввэсинин дэјерини, јахуд да бу дэјэрдэн јухары вэ ја ашағы олан гижмэтини өдэјир вэ бу мүбадилэ васиртэси илэ чанлы иш гүввэсинин өзүнү өз ихтијарына кечирир. Бу иш гүввэсиндэн капиталистин истифаде етмэси ики дөврө бөлүнүр. Биринчи дөврөдө фәһлэ анчаг, өз иш гүввэсинин дэјеринэ бэрабэр олан бир дэјэр истехсал едир, демэли анчаг өз иш гүввэсинин эквивалентини истехсал едир. Белэликлэ капиталист иш гүввэсинин аванс олараг вердији гижмэти мүгабилиндэ ејни гижмэтедэ мәнсул элдэ едир. Бу һалда капиталист санки мәнсулу базардан һазыр шәкилдэ алмыш олур. Изафи эмэк дөврүндэ исэ, эксинэ, иш гүввэсиндэн истифаде олунмасы капиталист үчүн елэ бир дэјэр јарадыр ки, капиталист бунун мүгабилиндэ һеч бир шеј вермир²⁰⁾. Бурада иш гүввэсинин фәалијјети капиталистэ һавајы баша кәлир. Изафи дэјэрэ бу мәннада өдөнилмэмиш эмэк дејилэ билэр.

²⁰⁾ Физикократлар изафи дэјерин сиррини ачмамышлыларса да, буна баһмајараг онлар үчүн јена да ајдын иди ки, изафи дэјэр «елэ бир сәрвәтдир ки, о» (сәрвәтин сәһиби) «бундан мүстәғил вэ сәрбәст истифаде едэ билди, бу сәрвәти сатып алмадыгы һалда оны сатыр» (*Turgot*, «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses», p. 11).

Беләликлә, капитал һеч дә, А. Смитин дедији кими, әмәк үзәриндә јалныз команда етмәкдән ибарәт дејилдир. Өз ма-
һијәти е'тибары илә капитал, өдәнилмәмиш әмәк үзәриндә
команда етмәкдир. Һәр чүр изафи дәјәр, сонрадан нә шәкил-
дә—мәнфәәт, фаиз, рента вә саирә шәкилдә кристаллашмыш
олурса-олсун, өз субстансијасы е'тибары илә өдәнилмәмиш
иш вахтынын маддиләшмәсидир. Қапиталын өз-өзүнә артма-
сынын сирри ондан ибарәтдир ки, капиталын ихтијарында
мүәјјән мигдарда өдәнилмәмиш өзкә әмәји вардыр.

АЛТЫНЧЫ БӨЛМӨ

ЭМӨК ҲАГГЫ

ОН ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ

ИШ ГҮВВӘСИННИН ДӘЈӘРИНИН
ВӘ БУНА МУТАБИГ ОЛАРАГ ГИЈМӘТИНИН
ЭМӨК ҲАГГЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ

Буржуа чәмијјәтинин сәтһиндә фәһләнин әмәк һаггы әмәјин гијмәтин шәклиндә, мүәјјән мигдар әмәк үчүн верилән мүәјјән мигдар пул шәклиндә тәсәввүр олунур. Бу һалда әмәјин дәјәриндән бәһс едилир вә бу дәјәрин пул ифадәсини әмәјин зәрури вә ја тәбии гијмәти адландырырлар. Дикәр тәрәфдән, әмәјин базар гијмәтләри барәсиндә данышырлар, јәни әмәјин зәрури гијмәтиндән јухары галхан вә ја ашағы дүшән гијмәтләриндән бәһс едирләр.

Лакин әмтәәнин дәјәри нәдир? Оуну истеһсалында сәрф олунмуш ичтинмаи әмәјин чисимләшмиш формасыдыр. Бәс әмтәәнин дәјәринин кәмијјәтини биз нә илә өлчүрүк? Әмтәәдәки әмәјин мигдары илә. Онда бәс, мисал үчүн, он ики саатлыг иш күнүнүн дәјәри нә илә өлчүлә биләрдир? Ајдындыр ки, анчаг он ики саатлыг иш күнүндә олан 12 саатлыг әмәк илә; лакин бу, сәтһи бир тавтолокиядыр²¹⁾.

Әмәк базарда бир әмтәә кими сатыла билмәк үчүн һәр һалда, бу сатышдан әввәл мөвчуд олмалыдыр. Лакин фәһлә өз әмәјинә мүстәгил мөвчуд олмаг имканы верә билсәјди, әмә-

²¹⁾ Дәјәр, истеһсала сәрф олунмуш әмәјин мигдарындан асылыдыр дејән ч-б Рикардо өзүнүн бу нәзәријјәсини илк бахышда алт-үст едә биләчәк чәтинликдән чох мәнәратлә јән кечир. Оуну бу принципи там чидди тәтбиғ едилсә, ондан белә бир нәтичә чыхыр ки, әмәјин дәјәри, оуну истеһсалында тәтбиғ едилмиш олан әмәјин мигдарындан асылыдыр; бу исә, ајдын оладуғу үзрә, мәнәсыз бир шәјдир. Буна көрә дә ч-б Рикардо бачарыгла маневр едиб дејир ки, әмәјин дәјәри әмәк һаггынын истеһсалы үчүн ләзим олан әмәјин мигдарындан асылыдыр. Јахуд, оуну өз сөзләри илә сөјләсәк, дејир ки, әмәјин дәјәри, әмәк һаггынын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдары илә мүәјјән едилмәлидир; әмәк һаггынын истеһсалы дедикдә исә, о, фәһләнин әлдә етдији пулун вә ја әмтәәларни истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарыны нәзарәдә тутур. Бу ома бәнзәр биз дејәјдик ки, маһудун дәјәри оуну истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдары илә дејил. маһудун мүбәдилә едилдији күмүшүн истеһсалына сәрф олунан әмәјин мигдары илә мүәјјән едилмәлидир* ([S. Bailey.] „A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value“, p. 30, 51).

јин өзүнү дэјил, бу эмәклә јарадылмыш олан әмтәәни саттарды²²⁾.

Лакин бу зиддијјәтләрдән асылы олмадан да, пулун, јә'ни маддиләшмиш әмәјин билаваситә чанлы әмәјә мүбадилә едилмәси, ја мәнз капиталист истеһсалы әсасында сәрбәст инкишаф едән дәјәр ганунуну, ја да мәнз муздлу әмәк үзәриндә гурулан капиталист истеһсалынын өзүнү мәнв етмиш оларды. Тутаг ки, мәсәлән, 12 саатлыг иш күнү 6 шиллинглик пул дәјәриндә ифадә олуноур. Әкәр эквивалентләр мүбадилә олуноурса, онда фәһлә өз 12 саатлыг әмәјинин мүгабилиндә 6 шиллинг алмыш олар. Онуң әмәјинин гијмәти, әмәк мәһсулуноун гијмәтинә бәрәбәр олар. Бу һалда фәһлә онун әмәјини сатың алмыш шәхс үчүн һеч бир изафи дәјәр истеһсал етмиш олмаз, һәмин 6 шиллинг капиталла чеврилмәз, бунуңла бирликдә исә капиталист истеһсалынын әсасынын өзү арадан галхмыш олар; һалбуки фәһлә мәнз бу әсас үзрә өз әмәјини сатыр, онун әмәји мәнз бу әсас үзрә муздлу әмәкдир. Ја да фәһлә 12 саатлыг әмәјинин мүгабилиндә 6 шиллингдән аз алыр, јә'ни 12 саат әмәкдән аз алыр, 12 саатлыг әмәк 10 саатлыг, 6 саатлыг вә и. а. әмәјә мүбадилә олуноур. Бәрәбәр олмајан кәмијјәтләрин бу чүр бәрәбәрләшдирилмәси нәинки дәјәри мүәјјән етмәк имканыны арадан галдырыр. Өз-өзүнү мәнв едән белә бир зиддијјәт үмумијјәтлә һәтта, бир ганун кими ифадә едилә билмәз, јахуд она бир ганун тә'рифи верилә билмәз²³⁾.

Чох мигдар әмәјин аз мигдар әмәјә мүбадиләсини формалар арасындакы фәрг илә, јә'ни бир һалда маддиләшмиш әмәк, диқәр һалда исә чанлы әмәк олмасы илә әсасландырмаг тәшәббүсү дә мәсәләјә кәмәк етмәз²⁴⁾. Бу хүсусилә дә она кәрә мәнәсыздыр ки, әмтәәнин дәјәри, әмтәәдә һәгигәтән маддиләшмиш әмәјин мигдары илә дәјил, онун истеһсалы үчүн зәрури олан чанлы әмәјин мигдары илә мүәјјән олуноур. Тутаг ки, бир әмтәәдә 6 иш сааты тәмсил олуномушдур. Әкәр јени ихтиралар нәтичәсиндә һәмин әмтәәни 3 саатда истеһсал етмәк мүмкүн

²²⁾ „Һәрчәнд сиз әмәји әмтәә адландырырсыңыз, аичаг әмәк һәр һалда, әввәллән мүбадилә мәгсәди илә истеһсал олуноун, сонра да базарла чыхарылан вә ејни заманда базарда мөвчуд олан әмтәәләрин мүәјјән мигдарына мүбадилә едилмәли олан бир әмтәәјә бәнзәмир; әмәк јалныз базарла чыхарылдыгда јаранымыш олуноур, даһа доғрусу, әмәк һәлә јаравылыңдан әввәл базарла чыхарылар“ („Observations on certain Verbal Disputes etc.“, p. 75, 76).

²³⁾ „Әкәр әмәк бир әмтәә кими, әмәјин мәһсулу олан капитал исә башга бир әмтәә кими көтүрүлсә вә бу кичи әмтәәнин дәјәрләринин ејни мигдар әмәклә тәвзим олуңдыгу фәрг едилсә, онда мә'лум бир мигдар әмәк... јенә дә һәмин мигдар әмәклә истеһсал олуномуш ејни мигдар капиталла мүбадилә едиләр; кечмиш әмәк... ејни мигдар һазыри әмәјә мүбадилә елнәмиш олар. Лакин әмәјин дәјәри... башга әмтәәләрин дәјәри мигдарда әмәклә мүәјјән олуномур“ (Е. һ. Уейкфилд өзүнүн нәшр етдијни ашағыдакы китабда: А. Smith. „Wealth of Nations“, London, 1836, v. I, p. 231, гәјд).

²⁴⁾ „Ризылашмаг лазым кәлирдә“ (бу да „contrat social“ын [личитман мүгавилләрини] бир нөвүдүр „ки, һәр дәфә кечмиш әмәк кәләчәк әмәјә мүбадилә едиләндә кичини (капиталист) биринчилән (фәһләдән) јүксәк дәјәр әлдә етмиш олачакдыр“ („Simonde de Sismondi. „De la Richesse Commerciale“. Genève, 1803, t. I, p. 37).

оларса, онда истеҳсал олунмуш эмтээнин дэјэри дэ јарыбајары азалачагдыр. Бу һалда һәмнин эмтээ эввэлки алты саатлыг зэрури ичтимаи эмэји тәмсил едир. Беләликлә, эмтээнин дэјэринин кәмијјәти эмэјин шеј формасы илә мүәјјән олунмајыб, эмтээнин истеҳсалы үчүн зэрури олан эмэјин мигдары илә мүәјјән олунур.

Эмтээ базарында пул саһибни илә билаваситә гаршы-гаршыја дуран эслиндә эмәк дејил, фәһләдир. Фәһләнин сатдығы әмтээ онун иш гүввәсидир. Онун эмэји һәгигәтән башландыда бу даһа онунку олмур вә, демәли, фәһлә буну сата билмәз. Эмәк дэјәрләрин субстансијасыдыр вә имманент өлчүсүдүр, онун өзү исә дэјәрә малик дејилдир²⁵⁾.

«Эмэјин дэјэри» ифадәсиндә дэјәр анлајышы нәинки тамам јох олур, һәтта өзүнүн әклијинә чеврилир. Бу да, мисал үчүн, торпағын дэјэри ифадәси кими хәјали бир ифадәдир. Лакин бу чүр хәјали ифадәләр истеҳсал мүнәсибәтләринин өзүндән доғур. Бунлар әһәмијјәтли мүнәсибәтләрин тәзаһүр формалары үчүн олан категоријалардыр. Шејләрин, өз тәзаһүрүндә чох вахт тамамилә тәһриф олунмуш шәкилдә көрүнмәси, кәрәк ки, сијаси игтисаддан башга бүтүн елмләрдә гәбул олунмушдур²⁶⁾.

Классик сијаси игтисад, ади һәјатда ишләдилән «эмэјин гијмәти» категоријасыны тәнгидсиз бир сурәтдә ејнилә көтүрмүш, сонра да белә бир суал ирәли сүрмүшдүр: бу гијмәт нә илә мүәјјән олунур? Бу сијаси игтисад чох тезликлә баша дүшмүшдүр ки, тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтин дәјиңилмәси, һәр чүр башга эмтээнин гијмәтиндә олдуғу кимә, эмэјин дә гијмәтиндә һеч бир чәһәти, гијмәтдә дәјишиклик әмәлә кәлмәсиндән башга, јәни базар гијмәтләринин анчаг

²⁵⁾ «Эмәк дэјэрини јекәнә өлчүсү... һәр чүр сәрвәтин јарадычысыдыр, лакин өзү әмтээ дејилдир» (*The Hodgskin. "Popular Political Economy"*, p. 186).

²⁶⁾ Әксинә, бу кими ифадәләри ади *licentia poetica* [поетик сәрбәстликләр] кими изаһ етмәк тәшәббусләри јалныз тәһлилин аңзлијини кәстәрир. Прудон јазыр: «Эмәјә дэјәр иснад вериркән онун өзүнүн әмтээ олдуғуну нәзәрдә тутмаг дејил, әмәлдә мөвчуд оладуғу фәрз едилән потенциал дэјәрләри нәзәрдә тутурлар. Эмэјин дэјэри мәчәзи бир ифадәдир вә и. э.». Прудонун бу сөзләринин мугабалиндә мән дејирәм: «Эмәк-эмтәәни, бу мүйиш кәрчәкк ији о, јалныз бир грамматик ихтисар һесаб едир. Демәли, эмәк-эмтәәјә һәсләлән бүтүн мұасир чәмијјәт бундан сонра јалныз бир нөв поэтик сәрбәстлик, мәчәзи бир ифадә үзәриндә гурулмуш е'лан олунур. Әкәр бу чәмијјәт өзүнү инчидән «бүтүн нәраһәтәлиғлары арадан галдырмаг» истәсә, онун анчаг бу пис сөсләлән истиһаллары арадан галдырмасы, аңда дэјиширмәси кифәјәтдир, бунун үчүн исә о јалныз Академијја мұрачнәт етмәли вә онә өз лүғәтиғни јенидән нәшр олунмәсини хәйиш етмәлидир» (*Кәрд Маркс. "Фәлсәфә јоксуллуғу"*, сәһ. 34, 35 [бах: *К. Маркс вә Ф. Энгелс. Эсәрләри. Иккинчи нәшри. 4-чү чилд, сәһ. 92*]). Әлбәттә, даһа әлвәришли олар ки, «дэјәр» термининә һеч бир мүәјјән мәнә верилмәсин. Белә олдуғда, хәчәләт чәкмәдән истәвилән һәр шеј бу категоријја аид едилә биләр. Масәлән, Ж. В. Сәј мәнәз бу чүр һәрәкәт едир: «Дэјәр» нәдир? Чавабы: «Бир шеј нәјә дэјәрсә одур». Бәс «гијмәт» нәдир? Чавабы: «Бир шејин пул илә ифадә олунан дэјәридир». «Бәс нә сәбәб «торпаг эмэјинин... дэјэри» вардыр? «О сәбәб ки, онун мугабалиндә мүәјјән гијмәт верирләр». Демәли, бир шеј нәјә дэјәрсә, дэјэри дә одур, торпағын исә онә көрә «дэјэри» вар ки, онун дэјэрини «пул илә ифадә едирләр». Шејләрин сәбәб вә мәнәшәји мәсәләләрини һәлл етмәк үчүн бу, һәр һалда, чох садә бир үсүлдур.

мүөжјән кәмијјәтдән ашағы енмәси вә ја јухары галхмасындан башга һеч бир шеји изаһ едә билмәз. Тәләб илә тәклиф таразлашырса, башга шәртләр ејни олдугда, гијмәтләр даһа ениб-галхмыр. Лакин бу һалда тәләб илә тәклиф дә даһа һеч бир шеји изаһ едә билмир. Тәләб илә тәклиф бәрабәр олдугда әмәјин гијмәти, тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтдән асылы олмајараг мүөжјән олуан гијмәтдир, әмәјин тәбии гијмәтидир; әмәјин «тәбии» гијмәтә малик олмасы мәсәләсини мәнз бу јолла, тәдгиг едиләси бир мәсәлә кими мејдана атышлар. Јахуд, базар гијмәтинин аз-чоһ узун бир мүддәт әрзиндә, мәсәлән, бир ил әрзиндә галхыб-енмәсини тәдгиг етмиш вә тапмышлар кн, онун галхыб-енмәси мүөжјән бир орта, сабит кәмијјәт үзәриндә таразлашыр. Бу орта кәмијјәт, әлбәттә, онун әтрафында баш верән вә бир-бирини таразлашдыран галхыб-енмәләр илә дејил, башга бир шејлә мүөжјән олунмалыдыр. Әмәјин бу гијмәти, тәсадүфи базар гијмәтләри үзәриндә һөкмиран олуб онлары тәнзим едән вә әмәјин «зәрури гијмәти» (физиократлар), јахуд «тәбии гијмәти» (А. Смит) дејилән бу гијмәт, башга әмтәәләрдә дә олдуғу кими, әмәјин анчаг пул илә ифадә едилән дәјәриндән ибарәт ола биләр. Сијаси игтисад беләликлә әмәјин тәсадүфи гијмәтләри арасындан јол ачыб онун дәјәрини тапа-чағыны үмид едирди. Башга әмтәәләрин дәјәри кими бу дәјәр дә, сонра, истеһсал хәрчләри илә мүөжјән олунурду. Лакин фәһләни истеһсал етмәк хәрчләри, јәни фәһләнин өзүнү истеһсал етмәк вә ја тәкран истеһсал етмәк үчүн гојулан хәрчләр нә демәкдир? Сијаси игтисад үчүн бу суал, шүүрсуз олараг әв-вәлдәки суалын јеринә кечирилмишди, чүнки әмәјин өзүнүн истеһсал хәрчләрини тәдгиг едиркән сијаси игтисад чыһылмаз бир даирә ичиндә галыр вә јериндән тәрпәнә билмирди. Демәли, сијаси игтисад тәрәфиндән әмәјин дәјәри (value of labour) адландырылан шеј, һәгигәтдә иш гүввәсинин дәјәридир ки, бу да фәһләнин шәхсијјәтиндә мөвчуддур вә о өз функцијасындан, јәни әмәкдән, бир машынын өз әмәлијјатларындан фәрг-ләндији гәдәр фәргләнир. Әмәјин базар гијмәтләри илә онун дәјәри адландырылан шеј арасындакы фәрги, бу дәјәрин мән-фәәт нормасына нисбәтини, әмәјин истеһсал етдији әмтәә дәјәрләринә нисбәтини вә саирәни арашдырмагда олан игтисад-чылар һеч заман көрә билмәмишләр ки, тәһлилин кедиши нәинки әмәјин базар гијмәтләриндән онун хәјали «дәјәринә» доғру апарыр, о һабелә әмәјин бу дәјәринин өзүнү дә иш гүв-вәсинин дәјәриндән ибарәт етмәјә вадар едир. Классик сијаси игтисад өз тәһлилинин вердији бу нәтичәләри дәрк етмәдији үчүн вә «әмәјин дәјәри», «әмәјин тәбии гијмәти» вә и. а. катәгоријаларыны гејри-тәнгиди сурәтдә, дәјәр мүнәсибәтийин сон адекват ифадәси кими тәтбиг етдији үчүн, сонра көрәчәји-

миз кими, һәлләдилмәз зиддијәтләр ичиндә долашыб галмыш вә ејни заманда, бир принцип оларга һадисәләрин анчаг заһири көрүнүшүнү гәбул елән вулгар сијаси игтисадын бајағы фикирләри үчүн мөһкәм эмәлијјат базиси јаратмышдыр.

Һәр шејдән әввәл көрәк, иш гүввәсинин дәјәри вә гијмәти өз дәјишилмиш формасында нә сурәтдә эмәк һаггы шәклиндә ифадә олунур.

Билдијимиз кими, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри һесабыландыгда, фәһләнин мүәјјән өмүр мүддәти нәзәрдә тутулур вә иш күнүнүн мүәјјән узунлуғу бир мүддәтә мүвафиг олур. Тутаг ки, ади иш күнү 12 саат давам едир вә иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 3 шиллингдир, бу 3 шиллинг исә 6 иш саатын тәһәссүм етдирән дәјәрин пул ифадәсидир. Әкәр фәһлә 3 шиллинг алырса, демәли, 12 саат фәалијјәтдә олан өз иш гүввәсинин дәјәрини алмыш олур. Иш гүввәсинин бу күндәлик дәјәрини инди бир күнлүк эмәјин дәјәри шәклиндә ифадә етсәк, белә бир формула аларыг: он ики саатлыг эмәјин дәјәри 3 шиллингдир. Беләликлә, иш гүввәсинин дәјәри эмәјин дәјәрини вә ја—пул илә ифадә олунса—онун зәрури гијмәтини мүәјјән етмиш олур. Әкәр иш гүввәсинин гијмәти онун дәјәриндән артыг вә ја әскик олурса, онда эмәјин гијмәти дә онун дәјәри адланан шејдән артыг вә ја әскик олур.

Эмәјин дәјәри иш гүввәси дәјәринин анчаг иррационал ифадәси олдуғундан, өзлүјүндә ајдындыр ки, эмәјин дәјәри эмәјин јени јаратдығы дәјәрдән һәмишә аз олмалыдыр, чүнки капиталист һәмишә иш гүввәсини, онун өз дәјәрини тәкрат истеһсал етмәк үчүн зәрури олдуғундан артыг мүддәт фәалијјәтдә олмаға мәчбур едир. Јухарыда кәтирдидимиз мисалдә 12 саат фәалијјәтдә олан иш гүввәсинин дәјәри 3 шиллингдир вә бу дәјәри тәкрат истеһсал етмәк үчүн иш гүввәси 6 саат фәалијјәтдә олмалыдыр. Һалбуки јени истеһсал олунмуш дәјәр 6 шиллингдир, зира иш гүввәси фе'лән 12 саат фәалијјәтдә олмушдур; онун јени јаратдығы дәјәр исә, иш гүввәсинин өз дәјәриндән асылы дејил, иш гүввәсинин фәалијјәт мүддәтиндән асылыдыр. Беләликлә биз, илк бахышда мә'насыз көрүнән белә бир нәтичә алмыш олуруг ки, 6 шиллинглик дәјәр јарадан эмәјин өз дәјәри 3 шиллингдир²⁷⁾.

Сонра биз көрүрүк ки, иш күнүнүн өдәнилмиш һиссәсини, јә'ни алты саатлыг эмәји ифадә едән 3 шиллинглик дәјәр, бүтүн он ики саатлыг иш күнүнүн, о чүмләдән өдәнилмәмиш

²⁷⁾ Мүгајсә ет: „Сијаси игтисадын тәғдиннә даир“. Берлин, 1859, сәһ. 40; бурала мән дејирәм ки, капиталын тәдиги ашағыдағы проблемә һәлл етмәлидир; Нечә олур ки, анчаг иш вахты илә мүәјјән олуан мүбадилә дәјәринә әсәсләнән истеһсал нәтичәсидә эмәјин мүбадилә дәјәри эмәјин мәһсулунын мүбадилә дәјәриндән ашағы олур? [бах: К. Маркс вә Ф. Енгелс, Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 48].

алты саатлыг эмәјин дэјәри вә ја гијмәти кими мејдана чыхыр. Беләликлә, эмәк һаггы формасы иш күнүнүн зәрури вә izaфи эмәјә, өдәнилмиш вә өдәнилмәмиш эмәјә бөлүнмәсинин бүтүн исләрини силиб јох едир. Эмәјин бүтөвү өдәнилмиш эмәк кими мејдана чыхыр. Бијар эмәји шәраитиндә тәһкимли кәндлинин өзүнә сәрф етдији эмәк илә мүлкәдара сәрф етдији ичбари эмәји һисслә гавранылан бир тәрздә, мәкан вә заман е'тибары илә бир-бириндән фәргләнир. Гул эмәји шәраитиндә иш күнүнүн һәтта, гулун јалныз өз јашајыш васитәләринин дэјәрини өдәдији вә фе'лән анчаг өзү үчүн ишләдији һиссәси дә саһибкара сәрф едилән эмәк кими көрүнүр. Гулун эмәјинин бүтөвү өдәнилмәмиш эмәк кими көрүнүр²⁸⁾. Муздлу эмәк системиндә исә, әксинә, izaфи эмәк, јахуд өдәнилмәмиш эмәк дә өдәнилмиш кими мејдана чыхыр. Орада мүлкијәт мүнәсибәти гулун өзү үчүн сәрф етдији эмәји пәрдәләјир, бурада пул мүнәсибәти муздлу фәһләнин һавајы эмәјини пәрдәләјир.

Буна көрә дә, иш гүввәсинин дэјәри вә гијмәтинин эмәк һаггы формасына, јә'ни эмәјин өзүнүн дэјәри вә гијмәти формасына чеврилмәсинин һәлледици әһәмијјәтә малик олмасы ајдындыр. Һәгиги мүнәсибәти пәрдәләјән вә заһирдә тамамлә әкс бир мүнәсибәт көркәми јарадан бу тәзаһүр формасы елә бир тәмәлдир ки, һәм фәһләнин, һәм дә капиталистин бүтүн һүгүг тәсәввүрләри, капиталист истеһсал үсулундакы бүтүн сахтакарлыглар, һәмин үсулун доғурдуғу бүтүн азадлыг иллүзијалары вә вулгар сијаси игтисадын бүтүн мәддаһлыг һијләләри бу тәмәлә әсасланыр.

Эмәк һаггынын сиррини ачмаг үчүн бүтүн дүнја тарихинә чохла вахт лазым кәлдији һалда, бу тәзаһүр формасынын зәрүрәтини, *raisons d'être* [мә'насыны, әсасыны] баша дүшмәкдән асан һеч бир шеј ола билмәз.

Капитал илә эмәк арасындакы мүбадилә әввәлчә тамамлә, һәр чүр башга бир әмтәнин алынмасы вә сатылмасы кими гавранылыр. Алычы бир мәбләғ пул, сатычы исә пулдан фәргли олан бир шеј верир. Јуридик шүүр бурада, олса-олса анчаг мадди фәрг көрүр ки, бу да ашағыдакы јуридик эквивалент формулалары илә ифадә олунур: «do ut des», «do ut facias», «facio ut des» вә facio ut facias» [«мән бир шеј верирәм ки, әвәзиндә сән бир шеј верәсэн», «мән бир шеј верирәм ки, әвәзиндә сән бир иш көрәсэн», «мән бир иш көрүрәм ки, әвәзиндә

²⁸⁾ Лондон фронтрелерләринин ахмагчасына сәләйиллик кәстәрән органы „Morning Star“ Америкадакы Вәтәндаш муһарибәси заманы данм, инсан үчүн мүјәссәр оладуғу гәләр бөјүк бир мә'нави һидәәтлә инандырырды ки, „Конфедератив Штатларда“¹²⁸ заңчиләр тамамлә һавајы ишләјирләр. Јахшы оларды о. белә бир заңчинин күндәлик хәрчини, мәсәлән, Лондон Ист-Ендиндә ишләјән азад бир фәһләнин күндәлик хәрчи илә мүгајисә едәди.

сэн бир шеј верасэн» вэ «мэн бир иш көрүрэм ки, эвезиндэ сэн бир иш көрөсөн»].

Сонра: мүбадилэ дэјери илэ истехлак дэјери өзлүјүндө ортаг өлчүлү кэмийјэтлэр олмадыгларына көрө, «эмэјин дэјери», «эмэјин гижмэти» ифадэлэри дэ, мисал үчүн, «памбығын дэјери», «памбығын гижмэти» ифадэлэриндэн чох иррасионал көрүнмүр. Буна үстэлик белэ бир чөһөт дэ вар ки, фөһлэ анчаг эмэјини сэрф етдикдэн сонра һагг алып. Тэдијэ васитэси олан пул, верилэн шејин дэјерини вэ ја гижмэтини вэ, демэли, бу һалда, сэрф олунмуш эмэјин дэјерини вэ ја гижмэтини кечмиш тарихлә реаллашдырыр. Нөһајөт, фөһлэнин капиталистэ вердији «истехлак дэјери» һэгигөтдэ иш гүввэси дејил, иш гүввэсинин функциясыдыр, мүэјјән бир фајдалы эмөкдир, дэрзинин, чөкмөчинин, әжиричинин вэ башгаларынын эмөјидир. Дикэр тэрөфдөн, һәмни эмэјин дэјер јарадан үмуми бир үнсүр олмасы,—эмэји бүтүн башга әмтәэләрдән фэрглөндирән бу хассә,—ади дүшүнчәдән јајыныр.

Әкәр биз өз он ики саатлыг эмэји мүгабилиндә, алты саатлыг эмөклә истехсал олуна бир дэјер, мәсәлән, 3 шиллинг алан фөһлэнин нөггөји-нөзәрини көтүрсөк, бу фөһлэнин нөзәриндә он ики саатлыг эмөк доғрудан да анчаг, 3 шиллинги сатын алмаг үчүн васитәдир. Фөһлэнин иш гүввэсинин дэјери, онун адәт етдији јашајыш васитәләринин дэјери илэ бирликдә дејишилэ билэр: 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг ола билэр, 3 шиллингдән ениб 2 шиллинг ола билэр, јахуд, иш гүввэсинин дэјери дејишилмәдији һалда онун гижмэти, тәләб вэ таклифин артыб-әскилмәси үзүндән галхыб 4 шиллинг вэ ја ениб 2 шиллинг ола билэр;—бүтүн бу һалларда фөһлэ ејнилә 12 саатлыг эмөк верир. Буна көрө дэ фөһлэнин алдыгы еквивалентин кэмийјәтиндәки һәр бир дејишиклик лабүд сурәтдә она, өз 12 иш саатынын дэјериндә вэ ја гижмәтиндә баш верән бир дејишиклик кими көрүнүр. Бу чөһөт, иш күнүнү сабит кэмийјәт кими көтүрдән А. Смитин²⁹⁾ әкс бир сөһв етмәсинә сәбәб олмушдур: о иддиә өдир ки, јашајыш васитәләринин дэјеринин дејишилмәсинә бахмајараг, эмэјин дэјери сабитдир, буна көрө дэ ејни иш күнү фөһлә үчүн чох вэ ја аз мигдар пулда ифадә олуна билэр.

Дикэр тэрөфдөн, капиталисти көтүрөк. О истәјир ки, мүмкүн гәдәр аз пула мүмкүн гәдәр чох эмөк әлдә етсин. Буна көрө дэ капиталисти фөһлән анчаг, иш гүввэсинин гижмэти илэ бу гүввэнин фәалијјәти нәтичәсиндә јарадылан дэјер арасындакы фэрг марағландырыр. Лакин о, бүтүн әмтәэләри мүмкүн

²⁹⁾ А. Смит јалниз тәсәдүфи олараг, ишәмузд эмөк һаггындан бәлс едиркән, иш күнүнүн дејишилмәсинә ишәрә өдир.

гәдәр учуз алмаға чалышыр вә өз мәнфәәтинин мәнбәјини һәмишә садәчә алдатмагда, учуз алыб баһа сатмагда көрүр. Демәли, о гәтијјән баша дүшмүр ки, һәгигәтдә әмәјин дәјәри кими бир шеј мөвчуд олсајды вә о доғрудан да бу дәјәри өдәсә иди, онда һеч бир капитал мөвчуд ола билмәзди, онун пулу капиталла чеврилә билмәзди.

Һәм дә әмәк һаггынын керчәк һәрәкәти заһирән белә бир сүбут ярадыр ки, куја иш гүввәсинин дәјәри дејил, онун функсијасынын дәјәри, јәни әмәјин өзүнүн дәјәри өдәнилик. Бу һаллары биз ики бөјүк група топлаја биләрик. Биринчи: иш күнүнүн узунлуғу дәјишилдикдә онунла бирликдә әмәк һаггы да дәјишилир. Ејни дәрәчәдә һаггы олараг белә бир нәтичә чыхармаг оларды ки, машынын дәјәри дејил, онун әмәлијјатларынын дәјәри өдәнилик, чүнки машынын да бир һәфтәлијә ичарә едилмәси онун бир күнлүјә ичарә едилмәсиндән баһадыр. Икинчиси: ејни вәзифәләри ифа едән мүхтәлиф фәһләләрин әмәк һаггындакы фәрди фәргләр. Бу фәрди фәргләрә биз гул әмәји системиндә дә тәсадүф едирик, лакин бурала иш гүввәси олдуғу кими, тамамилә ачыг сатылыр вә һәмин фәргләр иллүзија јаранмасы үчүн әсас ола билмир. Фәрг јалныз ондан ибарәтдир ки, гул әмәји системиндә кејфијјәтчә орта сәвијјәдән јухары олан иш гүввәсинин кејри вә кејфијјәтчә орта сәвијјәдән ашағы олан иш гүввәсинин зәрәри гулдара, музду әмәк системиндә исә фәһләнин өзүнә дәјир, чүнки музду әмәк системиндә иш гүввәсини сатан фәһләнин өзүдүр, гул әмәји системиндә исә үчүнчү шәхс.

Бурасы да гејд едилмәлидир ки, «әмәјин дәјәри вә гијмәти» вә ја «әмәк һаггы» кими тәзаһүр формаларындан бәһс олундугда, тәзаһүр едән әсил мүнәсибәтдән фәргли олараг,—иш гүввәсинин дәјәри вә гијмәтиндән фәргли олараг,—үмумијјәтлә һәр чүр тәзаһүр формасы илә бу формаларын архасында кизләнмиш өз әсасы һаггында дејилән ејни шеји сөјләмәк олар. Биринчиләр сәһни тәфәккүр формалары олуб, биләвәситә өзлүјүндә мејдана кәлир, икинчи исә анчаг елми тәдгигатла ашкара чыхарыла биләр. Классик сијаси игтисад ишин әсил чәһәтинә чох јахынлашыр, лакин буну шүурла ифадә етмир. О өз буржуа чилдиндән чыжмаса буну едә дә билмәз.

ОН СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ

ВАХТАМУЗД ЭМӘК ҲАГГЫ

Эмәк һаггынын өзү дә чох мүхтәлиф формалар алыр вә сијаси игтисад дәрсликләриндә бу хүсусда һеч бир мә'лумат јох-дур, зира мәсәләнин мадди чәһәтинә кобуд бир тәәшшүг көс-тәрән бу дәрсликләр һәр чүр форма фәргинә е'тинасыз јана-шыр. Лакин бүтүн бу формаларын тәсвири, эмәк һаггына даир хүсуси тә'лим саһәсинә аиддир вә, демәли, бу әсәрин гаршы-сында дуран бир вәзифә дејилдир. Бурада ики һәкмран әсас форманын анчаг гысача нәзәрдән кечирилмәси мүнәсиб олар.

Хатырымызда олдуғу кими, иш гүввәси һәмишә мүәјјән мүддәтә сатылыр. Буна көрә дә иш гүввәсинин күндәлик дә-јәринин, онун һәфтәлик вә и. а. дәјәринин биләваситә ифадә олундуғу чеврилмиш форма «вахтамузд эмәк һаггы» форма-сыдыр, јә'ни күндәлик вә и. а. эмәк һаггыдыр.

Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, иш гүввәси гијмәтинин вә изафи дәјәрин дәјишилмәси ганунлары,—он бешиңчи фәсилдә шәрһ едилән бу ганунлар, ади форма дәјишиклији васитәси илә эмәк һаггы ганунларына чеврилир. Ејнилә дә, иш гүввә-синин мүбадилә дәјәри илә бу дәјәрин чеврилдији јашајыш васитәләри күтләси арасындакы фәрг инди номинал эмәк һа-ггы илә реал эмәк һаггы арасындакы фәрг шәклиндә тәзаһүр едир. Мүһүм форма һаггында сөјләниләнләрин һамысыны тә-заһүр формасы барәсиндә тәкрар етмәк артыг оларды. Буна көрә дә биз, вахтамузд эмәк һаггына характеристика верән бә'зи чәһәтләри көстәрмәклә кифајәтләнәчәјик.

Фәһләнин өз күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәји мүгабилини-дә алдығы пул мәбләғи³⁰⁾, онун номинал эмәк һаггынын, јә'ни дәјәрчә ифадә олунмуш эмәк һаггынын мәбләғини тәшкил

³⁰⁾ Бурада пулуң өзүнүң дәјәри һәр јердә сабит фәрз олунур.

едир. Лакин ајдыңдыр ки, иш күнүнүн узунлуғундан асылы олараг, јәни фәһләнин һәр күн сәрф етдији эмәјин мигдарындан асылы олараг ејни мигдар күндәлик, һәфтәлик вә и. а. эмәк һаггы, эмәк үчүн чох мүхтәлиф гижмәт тәшкил едә биләр, јәни ејни мигдар эмәк үчүн чох мүхтәлиф пул мәбләғләри тәшкил едә биләр³¹⁾. Беләликлә, вахтамузд эмәк һаггы шәраитиндә, эмәк һаггынын—күндәлик, һәфтәлик вә и. а. эмәк һаггынын—үмуми мәбләғи илә эмәјин гижмәти арасындакы фәрги билмәк лазымдыр. Лакин мәлум бир мигдар эмәјин бу гижмәтини, јахуд пул дәјәрини нечә тапмалы? Әкәр биз иш гүввәсинин орта һесабла кәтүрүлән күндәлик дәјәрини орта иш күнүндәки саатлара бөлсәк, эмәјин орта гижмәтини тапмыш оларыг. Тутаг ки, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри, мисал үчүн, 3 шиллингдир вә ја 6 иш сааты әрзиндә јени јарадылмыш дәјәрдән ибарәтдир, иш күнү исә 12 саат давам едир, онда бир саатлыг эмәјин гижмәти = $\frac{3 \text{ шилл.}}{12} = 3$ пенс. Иш саатынын бу јолла тапылан гижмәти. эмәјин гижмәти үчүн өлчү ваһиди олуp.

Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, эмәјин гижмәти даим дүшсә дә, күндәлик, һәфтәлик вә и. а. эмәк һаггы сабит гала биләр. Мәсәлән, әкәр ади иш күнү 10 саат давам едир вә иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 3 шиллингдирсә, онда иш саатынын гижмәти $3\frac{3}{5}$ пенсдир; әкәр иш күнү узаныб 12 саата чатса, онда иш саатынын гижмәти 3 пенсә дүшәчәк, иш күнү 15 саата чатдыгда исә ениб $2\frac{2}{5}$ пенс олачагдыр. Буна бахмајараг күндәлик вә һәфтәлик эмәк һаггы дәјишилмәз галачагдыр. Әксинә, эмәјин гижмәти дәјишилмәз галса да вә ја һәтта ашағы дүшсә дә, буна бахмајараг, күндәлик вә ја һәфтәлик эмәк һаггы арта биләр. Мәсәлән, иш күнү он саат, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри исә 3 шиллинг олдугда, иш саатынын гижмәти $3\frac{3}{5}$ пенс олачаг. Әкәр ишин һәчми артыдығына көрә фәһлә, эмәјин гижмәти ејни галмагла күндә 12 саат ишләмәли олса, онда эмәјин гижмәтиндә һеч бир дәјишиклик баш вермәдән фәһләнин эмәк һаггы артыб 3 шиллинг $7\frac{1}{5}$ пенсә чатачагдыр. Эмәјин екстенсив кәмијјәти дејил, интенсив кәмијјәти артыдыгда да, јенә ејни нәтичә алынмыш олар³²⁾. Буна көрә номинал

³¹⁾ „Эмәјин гижмәти мүүјән мигдар эмәк үчүн верилән мәбләғдир“ (Sir Edward West. „Price of Corn and Wages of Labour“. London. 1826. p. 67). Уест—сijasи итгисад тарихиндә бир дөвр ачмыш олан аноним әсарин мүүәллифи: „Essay on the Application of Capital to Land“. By a Fellow of the University College of Oxford. London. 1815.

³²⁾ „Эмәјин музду эмәјин гижмәтиндән вә сәрф едилән эмәјин мигдарындан асылдыр... Эмәк һаггынын артамсы һеч дә һәкмиә эмәјин гижмәтинин артамсы илә әлағәләр дејилдир. Иш вахты узатылдыгда вә иш чох кәркиләшдиклә, эмәјин гижмәтинин ејни галдығына бахмајараг, эмәк һаггы хәди арта биләр“ (West. „Price of Corn and Wages of Labour“. London. 1826. p. 67, 68, 112). Бурасыны да рејд елак ки, Уест әсәс суалдан „эмәјин гижмәти“ нә илә мүүјән олуноур суалындан чейнәнмиш ади сөзләрдә јахасына гуртармага чалышыр.

күндәлик вә ја һәфтәлик эмәк һаггы артмагла бәрәбәр, эмәжин гижмәти олдуғу кими гала биләр вә һәтта ашағы дүшә биләр. Бир һалда ки, аилә башчысынын өзүнүн сәрф етдији эмәжә үстәлик онун дикәр аилә үзвләри дә эмәк сәрф едирләр, јухарыдакы сөзләри фәһлә аиләсинин кәлири һаггында да сөйләмәк олар. Беләликлә, эмәжин гижмәтини ашағы салмағын елә методлары вар ки, бунлар номинал күндәлик вә ја һәфтәлик эмәк һаггынын азалмасындан асылы дејилдир³³⁾.

Умуми ганун исә беләдир: бир күндә, бир һәфтәдә вә и. а. сәрф олуан эмәжин мигдары мәлум олдуғда, күндәлик вә ја һәфтәлик эмәк һаггынын гәдәри эмәжин гижмәтиндән асылыдыр, эмәжин гижмәти исә иш гүввәсинин дәјәри дәјишилдикдә вә ја онун гижмәти дәјәриндән артыб-әскилдикдә онунла бирикдә дәјишилик. Әкинә, әкәр эмәжин гижмәти мәлумдурса, онда күндәлик вә ја һәфтәлик эмәк һаггы күндәлик вә ја һәфтәлик эмәжин мигдарындан асылы олур.

Вахтамузд эмәк һаггынын өлчү ваһиди вә ја иш саатынын гижмәти, иш гүввәсинин күндәлик дәјәрини ади иш күнүндәки саатларын сајына бөлмәклә әлдә едилдик. Тутар ки, иш күнү 12 саатлыг эмәк тәшкил едир, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри исә 3 шиллингә, јахуд 6 иш саатынын мәһсулу олан бир дәјәрә бәрәбәрди. Бу шәраитдә иш саатынын гижмәти 3 пенс, онун јени јаратдығы дәјәр исә 6 пенс олачагдыр. Сонра, әкәр фәһләнин бир күндә 12 саатдан аз (вә ја һәфтәдә 6 күндән аз) ишләјәчәји, мәсәлән, 6 саат вә ја 8 саат ишләјәчәји фәрз едилсә, эмәжин гижмәти олдуғу кими галмагла онун алачағы күндәлик һагг чәми 2 вә ја 1½ шиллинг олар³⁴⁾. Фәрз етдијимизә әсасән фәһлә өз иш гүввәсинин дәјәринә мүтабиг олан күндәлик эмәк һаггыны истәһсал етмәк үчүн күндә орта һесабла 6 саат ишләмәли олдуғуна көрә вә, јенә һәмин фәрзјјә әсасән

³³⁾ XVIII әсрдаки сәнәјә буржуазиясынын фанатик мүдәрифчиси вә дөфәлләрә ситат кәтирдиләмиз „Essay on Trade and Commerce“нин мүәллифи буну һисс едир; о, мәсәлән олдуғда долашыр шәрһ етсә дә, дејир: „Эмәжин гижмәти дејил“ (эмәжин гижмәти дејилдә о, күндәлик вә ја һәфтәлик номинал эмәк һаггыны нәзәрә тутур), „онун мигдары гадә шәјләринин вә дикәр зарури шәјләрин гижмәти нәлә мүәјјән олунур. Зарури шәјләрин гижмәтини кирфәјәт гәдәр азалтмагла сиз, эмәжин мигдарыны ејни шәјләрдә азалтмыш оларсыныз... Фабрикчиләр, эмәжин номинал мигдарына тохунмадан онун гижмәтини галдырмаг вә ендирмәк үчүн мүхталиф јоллар олдуғуну билдрләр“ (кәстәрилән әсәр, сәһ. 48 вә 61). Н. У. Сенюор өзүнү ашағыдакы „Three Lectures on the Rate of Wages“ әсариндә (London, 1830), Уестдән бир чох шәј кәтүрдүјү һалда онун адымы чәкмадан әзүмлә дејир: „Фәһләни... маргландыран башлыча чәһәт эмәк һаггынын мигдарыдыр“ (сәһ. 15). Демәли, фәһләни маргландыран башлыча чәһәт өзүнүн вердији шәј дејил. Эмәжин мигдары дејил, алдығы эмәк һаггынын номинал мәбләғи иши.

³⁴⁾ Белә гәјри-нормал, натамам ишләмәјин тәсир, иш күнүнүн ганун вәситәси нәлә үмуми, мәчбури сурәтлә азалдымасынын тәсириндән тамамлә фәргәндир. Биринчи һалдаки тәсир иш күнүнүн мүтләг кәмијјәтинә гәтијјән тохунмур вә һәм 15 саатлыг иш күнү шәраитиндә, һәм дә 6 саатлыг иш күнү шәраитиндә ејни дәрәжә асиянмагла баш верә биләр. Биринчи һалда эмәжин нормал гижмәти фәһләни орта һесабла 15 саат ишләдә, икинчи һалда исә орта иш күнүнүн 6 саат олдуғу фәрз олунмаг әсасында һесабланылар. Биринчи һалда фәһлә күндә 7¼ саат, икинчи һалда исә аичаг 3 саат ишләсә, нәтичә ејни олачагдыр.

фәһлә әмәјин һәр саатынын анчаг жарысыны өзү үчүн сәрф едиб, дижәр жарысыны исә капиталист үчүн ишләдијинә керә, ајдындыр ки, фәһлә алты саатлыг әмәк илә јарадылмыш дәјәри јалныз о заман газана биләр ки, азы 12 саат ишләмиш олсун. Әввәлләрдә биз һәдсиз ишләмәјин фәләкәтли нәтичәләр доғурдуғуну көрүрдүк, бурада исә, фәһленин натамам ишләмәјә мәчбур олмасындан онун үчүн төрәнән изтирабларын мәнбәји таршымызда ашқара чыхыр.

Әкәр әмәк һаггы саат һесабы илә верилрсә, беләликлә дә капиталистин тәәһһүдү фәһләјә мүәјјән күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггы вермәкдән ибарәт олмајыб, анчаг өз истәдији заман фәһләјә иш верәчәји саатларын һаггыны өдәмәкдән ибарәтдирсә, онда капиталист фәһленин ишләјәчәји вахты, әввәлдә бир саатлыг муздун мүәјјән едилмәсиндә, јахуд әмәјин гијмәти үчүн өлчү ваһидинин мүәјјән едилмәсиндә әсас көтүрүлән иш мүддәтинә нисбәтән гысалда биләр. Бу өлчү ваһиди иш гүввәсинин күндәлик дәјәри

мә'лум мигдар саатлыг иш күнү нисбәти илә мүәјјән олундуғуна

көрә, ајдындыр ки, иш күнүнүн даһа мүәјјән мигдар саатдан ибарәт олмадығы тәғдирдә һәмин өлчүнүн даһа һеч бир мә'насы галмыр. Өдәнилмиш әмәк илә өдәнилмәмиш әмәк арасындакы әлағә гырылып. Капиталист инди иш вахтыны, фәһленин күзәрәнынын давамы үчүн зәрури олан гәдәрә чатдырмадан фәһленин чанындан мүәјјән мигдар изафи әмәк чыхара биләр. О, әмәјин һәр чүр мүнтәзәмлијини поза биләр вә, анчаг өзү үчүн әлвәришли олмаг хатиринә, өз кејфи вә бир дәғигәлик мәнәфеји хатиринә фәһләни каһ амансызчасына һәдсиз ишләдәр, каһ да ону гисмән вә ја тамамилә ишсиз гојар. Капиталист «әмәјин нормал гијмәтини» вердијини бәһанә едәрәк иш күнүнү һәр бир норманы ашан дәрәчәдә узада биләр вә бунун мүгабилиндә фәһләјә һеч бир шеј вермәз. Буна көрәдир ки, Лондонун иншаат фәһләләри, капиталистләрин зорла онлара белә бир саат һесабы әмәк һаггы системи гәбул етдирмәк чәһдләринин (1860-чы илдә) әлејһинә чыхдыгда тамамилә ағыллы иш көрмүшдүләр. Ганун вермәк јолу илә иш күнүнә һәдд гојулмасы бу кими бијабырчылыглара сон гојурса да, машынларын рәгабәти, тәтбиг едилән фәһләләрин ихтисасындакы дәјишикликләр, гисми вә үмуми бөһранлар үзүндән фәһленин натамам ишләмәси һалларыны, әлбәттә, арадан галдырмыр.

Күндәлик вә ја һәфтәлик әмәк һаггы артыдығы тәғдирдә әмәјин гијмәти номинал чәһәтдән дәјишилмәз гала биләр вә буна бахмајараг, өз нормал сәвијјәсиндән ашағы дүшә биләр. Бу һәмишә о заман олур ки, әмәјин гијмәти, јә'ни иш саатынын

гијмәти сабит галдығы һалда иш күнү өз ади узунлуг һәддини ашыб кечир. Экәр иш гүввәсинин күндәлик дәјәри иш күнү кәсриндә

мәхрәч артырса, сүрәт даһа сүр'әтлә артыр. Иш гүввәсинин ишләниб түкәнмәси нәтичәсиндә онун дәјәри, өзүнүн фәалијјәт мүддәти илә бирликдә вә бу фәалијјәт мүддәтинә тиобәтән даһа сүр'әтли бир пропорсијада артыр. Буна көрә дә, ганун васитәси илә иш вахтына һәдд гојулмадығы вә вахтамузд эмәк һаггы системинин кениш тәтбиғ едилдији бир чох истәһсал саһәләриндә белә бир адәт эмәлә кәлмишдир ки, анчағ мүәјјән бир һәддә гәдәр, мәсәлән он саатлығ эмәк сәрфи гуртараһа гәдәр давам едән иш күнү нормал («normal working day» [«нормал иш күнү»], «the day's work [«күндәлик иш»] вә ја «the regular hours of work» [«мүнтәзәм эмәк саатлары»]) һесаб олуһур. Иш күнүнүн бу һәдди ашан гисми иш мүддәтиндән артығ вахт (overtime) һесаб олуһур вә онун һәр сааты јүксәк дәрәчә илә (extra pay) өдәниһир, һәрчәнд бу јүксәк дәрәчә чох вахт лап чүз'и олуһ³⁵⁾. Нормал иш күнү бурада һәгиги иш күнүнүн анчағ бир һиссәсини тәшкил едир вә бүтүн ил боју һәгиги иш күнү чох вахт нормал иш күнүндән узун олуһ³⁶⁾. Иш күнүнүн узунлуғу мүәјјән нормал һәдди ашдыгда эмәјин гијмәтинин артмасы Британија сәнајесинин мүхтәлиф саһәләриндә елә бир характер дашыјыр ки, нормал вахт дејилән мүддәт әрзиндә эмәјин гијмәтинин ашағы олмасы фәһләни, экәр о үмумијјәтлә кифајәт гәдәр эмәк һаггы алмағ истәјирсә, иш мүддәтиндән артығ вахт ишләмәјә мәчбур едир, зира бу артығ вахт үчүн јахшы һагг верилиһ³⁷⁾. Иш күнүнүн ганун ва-

³⁵⁾ «Иш мүддәтиндән артығ вахт үчүн верилән эмәк һаггынын нормасы» (кружева, истәһсалында) «о гәдәр эддир—һәр саатына 1/2 вә н. а. пенсдир—ки, иш мүддәтиндән артығ ишләмәк нәтичәсиндә фәһләнин сәһһәтинә вә иш габилитәтинә ворулан чох бөјүк зәаррәлә асла мүгајисәјә кәлмәз... һәм дә бу васитә илә газанылан азачығ эләвә эмәк һаггынын һамысыны, эләвә гһда вәситәләринә сарф етмәк ләзым кәлир» («Children's Employment Commission. 2nd Report», p. XVI, № 117).

³⁶⁾ Мәсәлән, дияр кағизы истәһсалында фабрик гануну бу јахшыларда тәтбиғ едиләндәк елә иди. «Биз һаһар үчүн тәнәффүсә чыкмадан ишләјирик, белә ки, бизни 10 1/2 саатлығ иш күнүмүз күнортадан сонра саат 4—30 дәгһгәдә гуртарыр вә бундан сонра көрдүјүмүз ишләр иш мүддәтиндән артығ вахт һесаб олуһур ки, бу да чох аз һалларда ахшам саат 6-дан тез гуртарыр; беләликлә биз әслиндә бүтүн ил боју иш мүддәтиндән артығ ишләјирик» («Смитин вердији ифадәләр. Children's Employment Commission. 1st Report», p. 125).

³⁷⁾ Мәсәлән, Шотландија ағартмаханаларында: «Шотландијанын бә'зи јерләриндә» (1862-чи ил фабрик гануну тәтбиғ едиләндәк) «бу сә нәјәдә иш мүддәтиндән артығ ишләмәк системи тәтбиғ едилди, ја'ни 10 саатлығ эмәк нормал иш күнү һесаб олуһурду. Бу вахт үчүн фәһлә 1 шиллинг 2 пенс алдырды. Ләкин бунун үстүнә һәр күн 3 саатдан 4 саата гәдәр артығ иш вахты кәлир вә бунун һәр саатына 3 пенс верилди. Бу системин нәтичәси белә оладу: анчағ нормал иш вахтында ишләјән бир фәһлә һәфтәдә јадныз 8 шиллинг ала билдири... Иш мүддәтиндән артығ ишләмәјән фәһләнин эмәк һаггы кифајәт етирди» («Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1863», p. 10). «Иш мүддәтиндән артығ ишләмәк үчүн верилән јүксәк эмәк һаггы фәһләни ширинкәлиһир вә о бундан иттиһа едә билмир» («Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1848», p. 5). Лондон Ситисиндәки чияханада 14—15 јашында чохлу чавак гыз ишләдилер, һәм дә онлар шакирдлик мүғавиләси асыында ишләјирләр, онлар үчүн мүәјјән гәдәр иш сааты тә'јин олуһур. Буна бахмајарағ онлар һәр ајһа сон һәфтәсини ахшам саат 10, 11, 12-јәдәк, һәтта кечә саат 1-әдәк, јашда

ситәси илә мәһдудлашдырылмасы бу јахшы һагг алмаг имканына сон гојмуш олур³⁸⁾.

Белә бир факт һамыја мә'лумдур ки, бир сәнаје сәһәсиндә иш күнү нә гәдәр узун олса, эмәк һаггы бир о гәдәр ашағы олур³⁹⁾. Фабрик мүфәттиши А. Редгрејев буну, 1839-чу илдән 1859-чу иләдәк ијирми ил әрзиндә мүхтәлиф истәһсалларын мүгајисәли ичмалында кәстәрир; һәм дә мә'лум олур ки, он саатлыг иш күнү ганунунун аид едилдији фабрикләрдә эмәк һаггы жүксәлмиш, фәһләләрин күндә 14—15 саат ишләдији фабрикләрдә исә ашағы дүшмүшдүр⁴⁰⁾.

«Әмәјин гижмәти мә'лум олдуғу шәраитдә күндәлик вә ја һәфтәлик эмәк һаггы сәрф олунмуш әмәјин мигдарындан асылдыр» дејән ганундан биринчи нөвбәдә белә бир нәтичә чыхыр ки, әмәјин гижмәти нә гәдәр аз олса, бир о гәдәр артыг эмәк сәрф олунмалы вә ја иш күнү бир о гәдәр узун олмалыдыр ки, фәһлә үчүн һеч олмасә ән чүз'и орта эмәк һаггы тә'мин едилмиш олсун. Әмәјин гижмәтинин ашағы олмасы иш вахтынын узадылмасына сәбәб олур⁴¹⁾.

Лакин, әксинә дә олур, иш вахтынын узанмасы, әмәјин гижмәтинин ашағы дүшмәсинә, бунунла да бирликдә күндәлик вә ја һәфтәлик эмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олур.

Әмәјин гижмәтинә иш гүввәсинин күндәлик дәјәри кәсри илә мә'лум миглар саатлыг иш күнү

верилән тә'рифдән мә'лум олур ки, һеч бир әвәз верилмәдији тәгдирдә иш күнүнүн узадылмасы өзлүјүндә әмәјин гижмәтинин ашағы салыр. Лакин иш күнүнү капиталистин хејли мүддәт узатмасына имкан верән шәраитин өзү әмәјин гижмәтинин капиталистин номинал чәһәтдән дә ашағы салмасына имкан верир

өзәриндән бөјүк фәһләләрә бир јердә, чох мүхтәлиф адамларын ичиндә ишләјирләр. «Саһибкарлар онлары жүксәк эмәк һаггы илә вә јахшы ахшам јемәјин үчүн пул вермәклә таһаһсыландырырлар (tempt)», ахшам јемәјини гызлар гоншулугдакы мейханалардан алырлар. Бу вәситә илә һәмми «чаван мөләнкәләр» арасында интишур етдирилән бөјүк ахлар-сызлығын («Children's Employment Commission. 5th Report». p. 44, № 191) күнәһини онларын хејли библија вә нәснәһәтәмиз китаблар чилдләмәк кими сәвәб иш кәрмәси јујуб апарыр.

³⁸⁾ Бах: «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», јенә орада. Лондон ишшаат фәһләләри 1860-чы илдәки бөјүк тә'тил вә локаут заманы вәзијјәти таһамилә дүзкүн баша дүшүб деминшәләр ки, саат һесабы илә эмәк һаггы верилмәсинә ачмаг ашағыдакы шәртлә разылырлар: 1) иш саатынын гижмәти илә барабәр иш күнү үчүн дә 9 вә 10 саатлыг норма гојулмалыдыр, һәм дә 10 саатлыг иш күнүндә һәр саатын гижмәти 9 саатлыг иш күнүндәкиндән артыг олмалыдыр; 2) нормал иш күнүндән артыг олин һәр саат, артыг иш вахты һесаб олунуб она жүксәк гижмәтлә һагг верилмәлидир.

³⁹⁾ «Һабелә о да чох јахшы мә'лумдур ки, иш күнүнүн адәтән узун олдуғу јерләрдә эмәк һаггы да адәтән ашағы олур» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863». p. 9). «Аз миглар јашајыш вәситәләри әлдә едән әмәјин мүддәти әксәр һалларда һәллән артыг узун олур» («Public Health. 6th Report», 1864, p. 15).

⁴⁰⁾ «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860», p. 31, 32.

⁴¹⁾ Мәселән, Инкилтардә мых истәһсалында сәнәт үсулу илә ишләјән фәһләләр әмәјин гижмәти ашағы олдуғуна көрә, ән чүз'и һәфтәлик эмәк һаггы ала билмәк үчүн күндә 15 саат ишләмәли олурдулар. «Фәһлә 11 пенс вә ја 1 шиллинг газона билмәк үчүн һәр күн узун саатлар арасындә ишләмәлидир, һәм дә бу мөләғин 2¼—3 пенсис адәтләрин ишләниб јејилмәсинә, јаначаға вә дәмир туләнтысына кедир» («Children's Employment Commission. 3rd Report», p. 136, № 671). Ејни иш мүддәти әрзиндә чалышан гызлар һәфтәдә чәми 5 шиллинг газанырлар (јенә орада, сәһ, 137, № 674).

вә ән нәһәјәт ону бу чүр ашағы салмаға мәчбур едир, та о замана гәдәр ки, чохалан иш саатларынын үмуми гижмәти, јә'ни күндәлик вә ја һәфтәлик эмәк һаггы азалыр. Бурада ики чәһәти көстәрмәк кифәјәтдир. Әкәр бир адам бир јарым вә ја икки адамын ишини көрмәјә башлајырса, онда базардакы иш гүввәси тәклифи дәјишилмәз галса да, эмәк тәклифи артмыш олур. Фәһләләр арасында бу сурәтлә рәгабәт јаранмасынын нәтичәси олараг капиталист әмәјин гижмәтини ашағы салмаг имканы әлдә едир, әмәјин гижмәтинин ашағы дүшмәси исә јенә капиталистә иш вахтыны даһа да артырмаг имканы верир⁴²⁾. Лакин бу гејри-нормал мигдарда, јә'ни орта ичтимаи сәвијјәни ашан мигдарда һавајы эмәк әлдә етмәк имканы чох кечмәдән капиталистләрин өзләринин арасында рәгабәт аләтинә чеврилир. Әмтә гижмәтинин бир һиссәси әмәјин гижмәтининдән ибарәтдир. Лакин әмәјин гижмәтинин едәнилмәмиш һиссәси әмтәнин гижмәтиндә нәзәр алынмаја да биләр. Ону алычыја бағышламаг олар. Рәгабәтин тә'сири алтында атылан илк аддым бундан ибарәт олур. Јенә дә һәмин рәгабәтин атмаға мәчбур етдији икинчи аддым ондан ибарәтдир ки, иш күнүнү узатмагла әлдә едилән гејри-нормал изафи дәјәрин һеч олмәзса бир һиссәси әмтәнин сатыш гижмәтиндән чыхылмыш олсун. Беләликлә әмтәнин гејри-нормал дәрәчәдә ашағы олан сатыш гижмәти әмәлә кәлр; бу гижмәт әввәлчә ајры-ајры һалларда јараныр, сонра исә, јаваш-јаваш сабитләшир вә ону әввәлләрдә доғурмуш олан чүз'и эмәк һаггы вә һәддән артыг иш вахты үчүн данми бир әсас олур. Биз бурада бу һәрәкәти анчаг етәри гејд едирик, чүнки рәгабәтин тәһлили һәләлик бизим вәзифәмизә дахил дејилдир. Буна бахмајараг, јенә бир дәгигәлијә капиталистин өзүнә сөз верәк.

«Бирминкәмдә саһибкарлар арасында о гәдәр бөјүк рәгабәт вардыр ки, бизләрдән чоһумуз бир саһибкар олмаг е'тибары илә етдијимиз һәрәкәтләри башга шәраитдә етсәјдик өзүмүз бу һәрәкәтләримиздән хачаләт чөкәрдик; лакин јенә дә бу јол илә артыг пул әлдә едилә билмир (and yet no more money is made), бундан анчаг чамаат хејир көрүр»⁴³⁾.

Лондондакы ики категорија чөрәкчиләр хатырлајар; бунларын бир гисми чөрәји там гижмәтинә (the «fullpriced» bakers) сатыр, дијәр гисми исә нормал гижмәтиндән ашағы сатыр («the underpriced», «the undersellers»). «Fullpriced» өз рәгибләрини парламент истинтаг комиссијасы гаршысында ашағыдакы сөзләрлә ифша едирләр:

⁴²⁾ Мәселән, бир фабрик фәһләси та'јин олунмуш узун иш саатлары әрзиндә ишләмәк истәмәзса, «тезликлә о, истәнилдији гәдәр ишләмәјә һазыр олан бир башгасы илә әвәз едиләр вә беләликлә ишлән чыхарылмыш олар» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848». Evidence, p. 39, № 58). «Әкәр... бир адам ики адамын ишини нчра едирсә... онда мәнфәәт нормасы адәтән јүксәлир... чүнки әләвә эмәк тәклифи әмәјин гижмәтинин ашағы салыр» («Senior. Three Lectures on the Rate of Wages». London, 1830, p. 15).

⁴³⁾ «Children's Employment Commission. 3rd Report». Evidence. p. 66, № 22.

«Онлар анчаг она көрә гала билирләр ки, әввәлә» (гатгылы чөрәк саты) «чамааты алдадырлар вә, икинчиси, она көрә гала билирләр ки, өз адамларыны он ики саатлыг эмәк һаггы мүгабилиндә 18 саат ишләдирләр... Өз рәгибләри илә мүбаризәдә онлар фәһләләрини өдәнилмәмиш әмәјини (the unpaid labour) силаһ едирлар... Чөрәкчихана саһибләри арасындакы рәғәбәт кечә әмәјинин арадан галдырылмасыны чәтинләшдирир. Өз чөрәјини, унут гимәти дәјишилмәклә бирликдә дәјишилән истеһсал хәрчләриндән ашағы сатан underseller зәрәр чәкмир, чүнки өз фәһләләрини артыг ишләмәјә мәчбур едир. Әкәр мән фәһләләри анчаг он ики саат, гоншум исә 18 вә ја 20 саат ишләдирсә, онда әмтәәнин сатыш гимәти мәсәләсиндә гоншум, әлбәттә, мәнә үстүн кәләчәкдир. Әкәр фәһләләр иш мүддәтиндән артыг ишләдикләри вахтын һаггыны тәкидлә тәләб едә билсәјдиләр, бу кәләкләрә тезликлә сон гојулмуш оларды... Undersellers чөрәкчиләрин ишләтдији фәһләләрини хејли һиссәси харичиләрдән, ушаглардан вә башга бу кимиләриндән ибарәтдир ки, бунлар, әлдә едә билдикләри һәр чүр эмәк һаггына гане олмаға мәчбурдурлар»⁴⁴).

Бу ачы шикајәтләнемә бир дә о чәһәтдән мараглыдыр ки, капиталистин бејниндә истеһсал мүнасибәтләринин анчаг заһири көрүнүшүнүн әкс етдијини көстәрир. Капиталистә мә'лум дејилдир ки, әмәјин нормал гимәти дә јенә мүәјјән мигдар өдәнилмәмиш эмәк олмасыны тәләб едир вә онун әлдә етдији мәнфәәтин нормал мәнбәји мәһз һәмин өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдир. Изафи иш вахты категоријасы капиталистин нәзәриндә һеч көкүндән мөвчуд дејилдир, чүнки изафи иш вахты нормал иш күнүнә дахилдир вә капиталист белә зәнн едир ки, күндәлик эмәк һаггы вермәклә иш күнүнүн бүтүн һаггыны вермиш олар. Лакин капиталист билир ки, фәһләни иш вахтындан артыг да ишләтмәк олар, иш күнүнү әмәјин ади гимәтинә мүтабиғ олан һәддән о јана узатмағ мүмкүндүр. Капиталист әмтәәнин сатыш гимәтини ади сәвијјәдән ашағы салан өз рәгибләриндән бәһс едилдикдә һәтта, иш вахтындан артыг көрдүрүлән иш үчүн әләвә эмәк һаггы (extra pay) верилмәсини исрарла тәләб едир. Лакин о јенә дә билмир ки, ади иш саатынын гимәти өдәнилмәмиш әмәклә әлагәдар олдуғу кими, бу әләвә эмәк һаггы да өдәнилмәмиш әмәклә әлагәдардыр. Мәсәлән, тутаг ки, он ики саатлыг иш күнүнүн һәр саатынын гимәти 3 пенс тәшкил едир, јә'ни $\frac{1}{2}$ саатлыг эмәк әрзиндә јарадылмыш дәјәрә бәрәбәрдир, иш вахтындан сонракы һәр иш саатынын гимәти исә 4 пенсдир, јә'ни $\frac{2}{3}$ иш сааты әрзиндә јарадылмыш дәјәрә бәрәбәрдир. Белә олдуғда капиталист биринчи һалда иш саатынын јарысыны, икинчи һалда исә үчдә бирини һавајы мәнимсәјир.

⁴⁴) "Report etc. relative to the grievances complained of by the Journeymen Bakers". London, 1862, p. LII, орадача 479, 359, 27-чи ифаләләр. Јери кәдмишкәи гејд едәк ки, fullpriced дә јухарыда көстәрдимиз кими, һабелә онларын мүдафиачиси Беннетин өзү етираф етдији кими, өз фәһләләрини ахшам саат 11-дә, јахул даһа тез ишә башлајы, чох заман ертәси күн ахшам саат 7-јә гәдәр ишләмәјә мәчбур едирләр" (јенә орада, сәһ. 22).

ОН ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ

ДӘНӘМУЗД ЭМӘК ҲАГГЫ

Вахтамузд эмәк һаггы иш гүввәси дәјәринин вә ја гижмәтинин чеврилмиш формасы олдуғу кими, дәнәмузд эмәк һаггы да вахтамузд эмәк һаггынын чеврилмиш формасындан башга бир шеј дејилдир.

Дәнәмузд эмәк һаггы шәраитиндә мәсәлә илк бахышда елә көрүнүр ки, куја фәһләнин сатдығы истеһлак дәјәри онун иш гүввәсинин функцијасы дејил, чанлы эмәк дејил, мәһсулда маддиләшмиш эмәкдир вә куја бу эмәјин гижмәти, вахтамузд эмәк һаггы шәраитиндә олдуғу кими иш гүввәсинин күндәлик дәјәри мәлүм миғдар саатлыг иш күнү кәсри илә дејил, истеһсалчынын иш габилијјәти илә мүәјјән олунур⁴⁵⁾.

Белә бир бахышын доғрулуғуна олан етигады, бу эмәк һаггы формаларынын һәр икисинин ејни заманда вә јанашы сурәтдә ејни сәнајә саһәләриндә мөвчуд олмасы, тәкчә бу факт хејли зәифләтмәли иди. Мәсәлән,

«Лондон мүрәттибләри адәтән дәнәмузд эмәк һаггы алырлар, онларда вахтамузд эмәк һаггы бир истиснадыр. Эјаләтләрдәки мүрәттибләр исә,

⁴⁵⁾ «Дәнәмузд иш системи фәһләнин тарихиндә мүәјјән бир дөвр тәшкил едир: бу систем капиталистин ихтијарында олмағ кими бир асылы вәзијјәтдә олан ади күнәмузгүчү вәзијјәти илә, јахын кәләчәкдә һәм әмәләни, һәм дә капиталисти бирликдә өз шәхсиндә тәмсия еләчәји көзләниән кооперасија әмәләси арасында олан бир мәрһәләдир. Инамузгүчү фәһләләр, һатта өз саһибкарынын капиталы вәситәси илә ишләникдә дә фәһлән өзләри-өзләринин ағасыдыр» (*John Watts, "Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies"*, Manchester, 1865, p. 52, 53). Мән бу үздән ирағ әсәрдән она көрә ситат кәтири-рәм ки, о, мәдләһларын артығ чоҳдан бәри әпримиш чүрүк фикирләринин топландығы әсил бир чиркаб гујусуаур. Һәмин ч-б Уорс әввәлләрдә бир оуенчи кими чыхыш едирди вә 1842-чи илдә «Facts and Fictions of Political Economists» ады башга бир әсәрчик нәшр етидирмишдир; бурада о, әзчүмлә, мүлкијјәти гарәт адландырыр. Анчағ бу, чоҳданын сәһ-бәтидир.

әксинә, адәтән вахтамузд әмәк һаггы алырлар вә дәнәмузд әмәк һаггы бурада истиснадыр. Лондон лиманында кәми харратлары дәнәмузд үсулу илә, Инкилтәрәнин бүтүн башга лиманларында исә вахтамузд үсулу илә әмәк һаггы алырлар»⁴⁶⁾.

Лондондакы ејни сәррач е'малатханаларында франсызлар а чох вахт дәнәмузд, инкилисләре исә күнәмузд әмәк һаггы верилир. Дәнәмузд әмәк һаггы үсулунун үмумијјәтлә үстүн јер тутдуғу әсил фабрикләрде ајры-ајры иш әмәлијјаты техники мүлаһизәләре көрә истисна едилиб бунлар үчүн вахтамузд әмәк һаггы верилир⁴⁷⁾. Јенә дә өзлүјүндә ајдындыр ки, әмәк һаггы вермәк формаларындан бири дикәринә нисбәтән капиталист истеһсалынын инкишафы үчүн даһа әлверишли олә билсә дә, әмәк һаггы формаларындакы фәрг әмәк һаггынын маһијјәтини әсла дәјишдирмир.

Тутаг ки, ади иш күнү 12 саатдыр вә бунун 6 сааты өдәнилмиш, 6 сааты исә өдәнилмәмишдир. Тутаг ки, бу иш күнү әрзиндә јарадылан дәјәр 6 шиллингә бәрәбәрдир, демәли, бир иш саатында јарадылан дәјәр 6 пенсдир. Сонра, тутаг ки, тәчрүбәдән мә'лум олдуғу үзрә, орта дәрәчә интенсивик вә мәһарәтлә ишләјән вә, демәли, мәһсулун истеһсалына анчаг ичтимай-зәрури иш вахты сәрф өдән бир фәһлә 12 саат әрзиндә 24 дәнә мәһсул верир; һәм дә бу мәһсулун ајры-ајры нүсхәләрдән. Јахуд парчаланмаз бүтөв бир мәһсулун өлчүлә билән һиссәләриндән ибарәт олмасынын фәрги јохдур. Бу шәрәитлә һәмин 24 дәнә мәһсулун дәјәри,—бунларда олан сабит капитал һиссәси чыхылдыгда,—6 шиллинг, ајрылыгда һәр дәнәсинин дәјәри исә 3 пенс олачагдыр. Фәһлә бунун һәр дәнәсинә 1½ пенс алыр, демәли, 12 саатда 3 шиллинг газаныр. Вахтамузд әмәк һаггы шәрәитиндә фәһләнин 6 саат өзүнә, 6 саат да капиталистә ишләдијини фәрг едәчәјимизин һеч фәрги олмадығы кими, ејнилә бурада да мәһсулун һәр дәнәсинин јарысы өдәнилмиш, јарысы өдәнилмәмишдир, јахуд 12 дәнәсинин гүјмәт:

⁴⁶⁾ T. I. Dunning. „Trades Unions and Strikes“. London, 1860, p. 22.

⁴⁷⁾ Бу ики әмәк һаггы формасынын ејни заманда мөвуд олмасы нәтичәсиндә фабрикчиләрин фырылдагчылыг етмәси үчүн иә дәрәчәдә әлверишли шәрәит јарандығыны көстәрән бир мисал: „Фабрик 400 нәфәрә иш верир, оиларын јарысы ишәмузд үсулла ишләјир вә буна көрә дә иш вахтындан артыг ишләмәкдә онларын билаваситә марагы вардыр. Гәлли 200 нәфәрә күнәмузд үсулу илә әмәк һаггы верилир вә онлар да ејни мүддәт ишләјир, ләкин иш мүддәтләриндән артыг саатларын мүгабилиндә һеч бир шеј алмыр... Бу 200 нәфәрин күндә 1½ саат әрзиндә көрдүјү иш, бир аламын 50 саатда көрдүјү ишә вә ја бир аламын 1/2 һафталик ишинә бәрәбәрдир; бу саһибкарын мәнимсәдијин әләвә кәлирдир“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1860“, p. 9). „Иш вахтындан артыг ишләтмәк гәјдәси кечиншәдәки кими јенә дә кениш тәтбиғ олуиур, һәм дә чох һалда ганун өзү елә шәрәит јарәдир ки, бу чинајәтин үстүнү ачығ вә мүгәсирләре чәзә вермәк мүмкүн олмур. Мән кечәндәрәки һесабатларында дәфәләрдә көстәрмишәм ки... ишәмузд һесабы илә дејил, һәфтә һесабы илә әмәк һаггы алак фәһләләре гаршы иә гәдәр әдәләтсизлик едилир“ („Lenard Horner—Reports of Insp. of Fact. f-r 30th April 1859“, p. 8, 9).

анчаг иш гүввәсинин дәјәрини өдәјир, дикәр 12 дәнәси исә иза-фи дәјәри тәчәссүм етдирир десақ, бунун әсла фәрғи јохдур.

Дәнәмузд әмәк һаггы формасы да, вахтамузд әмәк һаггы формасы гәдәр иррационалдыр. Мәсәлән, ики дәнә әмтәә бир иш саатынын мәнсулудур вә, демәли, ишләдилмиш истәһсал васитәләринин дәјәри чыхылдыгда һәмин ики дәнә әмтәәнин дәјәри 6 пенсдир, һалбуки фәһлә бунларын мугабилиндә јал-ныз 3 пенс алыр. Һәгигәтдә дәнәмузд әмәк һаггы билаваситә һеч бир дәјәр мүнәсибәти ифадә етмир. Бурада әмтәәнин һәр дәнәсинин дәјәри бу әмтәәдә тәчәссүм едән иш вахты илә өл-чүлмүр, әксинә, фәһләнин сәрф етдији әмәк, һазырладыгы әмтәә нүсхәләринин саји илә өлчүлүр. Вахтамузд әмәк һаггы шәраитиндә әмәк билаваситә өзүнүн давам етдији мүддәтлә өлчүлүр, дәнәмузд әмәк һаггы шәраитиндә исә—мүәјјән мүд-дәт әрзиндәки әмәјин биријидији мәнсулун мигдары илә өлчү-лүр⁴⁸⁾. Иш вахтынын өзүнүн гијмәти нәтичә етибары илә: күндәлик әмәјин дәјәри=иш гүввәсинин күндәлик дәјәринә тәнлији илә мүәјјән олунар. Беләликлә, дәнәмузд әмәк һаггы вахтамузд әмәк һаггынын анчаг шәкли дәјишмиш форма-сыдыр.

Дәнәмузд әмәк һаггынын характерик хүсусијјәтләрини бир гәдәр әтрафлы нәзәрдән кечирәқ.

Бурада әмәјин кејфијјәти әмәјин өз мәнсулу илә јохланы-лыр, чүнки дәнәмузд әмәк һаггы анчаг о заман тамам верилир ки, һазырланмыш мәнсул орта кејфијјәтдә олсун. Буна көрә дә дәнәмузд әмәк һаггы системи әмәк һаггыны кәсмәк үчүн вә капиталистин фырылдаг ишләтмәси үчүн түкәнмәз бир мән-бәдир.

Дәнәмузд әмәк һаггы капиталистә, әмәјин интенсивијјинин тамамилә дүрүст өлчүсүнү верир. Анчаг габагчадан мүәјјән едилмиш вә тәчрүбәдә тәјјин олунаруш мигдар әмтәәдә тәчәс-сүм едән иш вахты ичтимаи-зәрури иш вахты һесақ олунар, бу һесақдан да өдәнилир. Лондонун нисбәтән бөјүк дәрзи е-малатханаларында һазырланан мәнсулларын мүәјјән дәнә-синә, мәсәлән жилетә вә саирәјә бир саат, јарым саат вә бу кими вахт адлары гәјулур вә һәр саат үчүн 6 пенс һагг вери-лир. Бир саатда һазырланан орта мәнсулун кәмијјәти тәчрү-бәдән мәлүмдур. Дәб дәјишилдикдә, јамамаг иши вә и. а. олдугда һәмин ишин дәнәсинин бир саатлыг әмәјә бәрабәр олуб-олмадыгы вә и. а. үстүндә саһибкарла фәһлә арасында мүбәһисә галхыр, та о замана гәдәр ки, бурада да мәсәлә јенә тәчрүбә сајәсиндә һәлл едилмиш олур. Лондонун мебел фаб-

⁴⁸⁾ «Әмәк һаггы ики үсул илә өлчүлә биләр: ја әмәјин мүддәти илә, ја да онун мән-сулу илә» („Aurégé élémentaire des principes de l'Economie Politique". Paris, 1796, p. 32). Бу аноним әсәрин мүәллифи Ж. Гарнједир.

риклариндэ вэ саирэдэ дэ вэзијјэт белэdir. Экэр фэһлэнин орта иш бачарығы жохдурса, экэр о, күндэлик мүэјјэн иш минимуну вермэк иттидарында дејилдирсэ, онда фэһлэни иш-дэ чыхарырлар⁴⁹⁾.

Бурада эмэјин кејфијјэти вэ интенсивијји эмэк наггынын формасынын өзү илэ жохландығына керэ эмэјэ нэзарэт едилмэси хејли дэрэчэдэ керэксиз олур. Одур ки, дэнэмузд эмэк наггы хэм јухарыда тэсвир едилмиш мүасир ев эмэји системинин, хэм дэ ијерархија гаддасында гурулмуш истисмар вэ зүлм системинин эсасыны тэшкил еdir. Бу системин ики эсас формасы вардыр. Дэнэмузд эмэк наггы, бир тэрэфдэн, капиталист илэ муздлу фэһлэ арасына түфејлилэрин кирмэсини, эмэјин васитэчилэр (subletting of labour) тэрэфиндэн алыныб баһа сатылмасыны асанлашдырыр. Васитэчилэрин мэнфээти анчаг, эмэјин капиталист тэрэфиндэн өдэнилэн гијмэти илэ бу гијмэтин васитэчилэр тэрэфиндэн хэигэтэн фэһлэјэ верилэн хиссэси арасындакы фэргдэн эмэлэ кэлир⁵⁰⁾. Инкилтэрэдэ бу системэ «sweating system» («тэр төкдүрмэ системи») дејилэн хэарактерик бир ад верилмишdir. Дэнэмузд эмэк наггы, дикер тэрэфдэн, капиталистэ фэһлэбашы илэ—мануфактурада груп башчысы, мэдэнлэрдэ газмачы вэ саирэ илэ, фабрикдэ исэ билаваситэ машында ишлэјэн фэһлэ илэ—дэнэ хесабы эсасында мүэјјэн гијмэт үзрэ мүэјјэн миғдар мәнсул үчүн контракт багламаг имканы верир вэ бу гијмэт мүгабилиндэ фэһлэбашы өзүнэ элалтылар топламағы вэ онлара эмэк наггы вермэји өһдэсинэ көтүрүр. Капитал бурада фэһлэлэри бир фэһлэни башга фэһлэни истисмар етмэси васитэси илэ истисмар еdir⁵¹⁾.

Экэр дэнэмузд эмэк наггы системи мөвчудурса, онда тэбиидир ки, фэһлэнин шэхси манафеји ону өз иш гуввэсини мүмкүн гэдэр интенсив сэрф етмэјэ мэчбур еdir ки, бу да капиталист тэрэфиндэн эмэјин нормал интенсивлик дэрэчэсинин

⁴⁹⁾ „Она“ (эјричија) „филан фунт памбыг верилдир вэ мүэјјэн вахт кечэндэн сонра буну өвэзиндэ о, мүэјјэн назикликдэ филан гэдэр сап вэ ја иплик гайтармалдыр вэ базырлајыб вердији мөһсулун хэр фунту үчүн мүэјјэн гэдэр эмэк наггы алыр. Ишинин кејфијјэти јахшы олмајанда ону чэримэ еdirлэр; ишин миғдары мүэјјэн вахтын нормасындан аз олдулда исэ, ону ишдэн чыхарыб јеринэ бачарыглы бир ишчи көтүрүрлэр“ (*Ure*, „Philosophy of Manufactures“, p. 316, 317).

⁵⁰⁾ „Бир балла ки, иш бир чох адамын алилэн кечир вэ буиларын хэраси бир пай мэнфээт көтүрүр, амма јалныз ахырынычысы хэигэтэдэ өз эмэјинин сэрф еdir, —бу шэрәнт-де фэһлэ галцын хэигэтэн алдығы эмэк наггы сон дэрэчэ чүзи олур“ (*Children's Employment Commission. 2nd Report**, p. LXX, 424).

⁵¹⁾ „Һатта мадаһа Уотс дејир: „Экэр мэдүм бир иш илэ мөшгул олан шэхслэр өз бачарыгларына үгүн оларг контрактда билаваситэ иштирак етсэјдилэр вэ бир фэһлэни өз јоллашларыны хэлдэн артыг ишлэтмэклэ шэхсэн мэнфээт көтүрмэк марагы олмасајды, бу хал ишэмүзл эмэк наггы системинин хејли јахылашдырмыш оларды“ (*John Watts. „Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies“*. Manchester, 1865, p. 53). Бу системлэ алағадар олан рэзалэтлэр наггында бах: *Children's Employment Commission. 3rd Report**, p. 66, № 2; p. 11, № 124; p. XI, №№ 13, 53, 59 вэ и. а.

јүксәлдилмәсини асанлашдырыр^{51а)}. Һабелә фәһләнин өз мәнафеји ону өз иш күнүнү узатмаға вадар едир, чүнки бу һалда онун күндәлик вә ја һәфтәлик эмәк һаггы артмыш олур⁵²⁾. Бу һал, вахтамузд эмәк һаггыны тәдгиг едикән тәсвир олунмуш әкс-тәсирә сәбәб олур, һәлә о бир јана һалсын ки, иш күнүнүн узадылмасы өзлүјүндә, һәтта дәнәмузд эмәк һаггы даими олдуға да, әмәјин гижмәтинин ашағы дүшмәси демәкдир.

Вахтамузд эмәк һаггы системиндә, чох аз һаллар истисна олмагла, ејни ишләрин көрүлмәси үчүн ејни эмәк һаггы вермәк гајдасы һөкм сүрүр; дәнәмузд эмәк һаггы системиндә исә, иш вахтынын гижмәти мәлүм мигдар мәнһул илә өлчүлсә дә, күндәлик вә һәфтәлик эмәк һаггы ајры-ајры фәһләләр арасындакы фәрди фәргдән асылы олараг дәјишилик, фәһләләрин бәзиләри ејни вахт әрзиндә ән ашағы норма мигдарында мәнһул верир, бәзиләри ејни норма мигдарында, бәзиләри исә орта нормадан артыг мигдарда мәнһул верир. Демәли, бу һалда фәһләнин керчәк кәлиринин мигдары ајры-ајры фәһләләрин мәнһәрәтиндән, күчүндән, нә гәдәр чалышган вә давамлы олмасындан вә саирәдән асылы олараг артыб-азалыр⁵³⁾. Бу һал капитал илә муздлу эмәк арасындакы үмуми мүнәсибәти, әлбәттә, әсла дәјишдирмир. Әввәлән, бүтүнлүкдә бир е'малатхана көтүрүләрсә фәрди фәргләр арада итиб кедир, белә ки, е'малатхана мүәјјән иш вахты әрзиндә орта бир мигдар мәнһул верир вә е'малатхананын фәһләләрә вердији мәчму эмәк һаггы һәмин истеһсал сәһәсиндә верилән орта эмәк һаггындан ибарәт олур. Икинчиси, эмәк һаггы илә изафи дәјәр арасындакы нисбәт дәјишилмәз галыр, чүнки ајрыча бир фәһ-

51а) Бу табии нәтичәнни алынмасына чох заман сүн'н тәдбирләрә көмәк едикләр. Мәсәлән, Лондонун машынагјурма истеһсалында белә бир кәләк ади шәкил алмышдыр: „Капиталист, өз физики гүввәси вә ја чевиклији чәһәтдән көркәмли бир адамы мүәјјән мигдар фәһләјә башчы тәјин едир. Илин һәр үч ајында бир вә ја башга мүддәләрдә капиталист һәмни адам әләвә бир мәбләг верир ки, о, вәр күчү илә чалышыб, өзүнүн ади эмәк һаггы алаи иш јолдашларыны ән кәркин бир гүввә илә ишләмәјә вадар етсин... Бу һал һеч бир изаһат тәләб етмәдән көстәри ки, нә сәбәбә капиталистләр тред-јунионлардан шикәјәтләниб дејирләр ки, куја онлар сә'ји, јүксәк мәнһәрәти вә иш гүввәсини сарсыдырлар“ („slinting the action, superior skill and working power“) (Dunning, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 22, 23). Мүәллифин өзү фәһлә вә тред-јунион катиби олдуғу үчүн онун сөвләри мүбәлиғли көрүнә биләр. Ләкин, мисал үчүн, Ч. Ч. Мортонун „чох мө'тәбәр“ агрономија енциклопедиясына бахсаныз көрәрсиниз ки, „Фәһлә“ мәғаләсиндә һәмни метод фермерләрә сынамыш бир метод кими төвсијә олунур.

52) „Дәнәмузд эмәк һаггы алаи һәр кәс үчүн... иш мүддәтинин гәнуула гојулмуш һәлән артыг олмасы әлвериндир. Бу чүр һәдсиз ишләмәк мејли чох вахт хусуслә тохучу гә сирајачы гәдиләр арасында мушәһидә олунур“ („Reports of Insp. of Fact. for 3th April 1858“, р. 9). „Капиталист үчүн белә чох әлверинли олан бу дәнәмузд эмәк һаггы системиндән... бияләситә күдүлән мәгсәд, чаван сәхәшчыны 4 вә ја 5 ил әрзиндә олдуғча үзүн мүддәт ишләмәјә вадар етмәкдир, о, дәнә һесабы илә, ләкин сон дорәчә ашағы гижмәтлә эмәк һаггы алыр. Бу һал, сәхәшчыларын физики чылызлашмасынын баһлыча сәбәб-ләридан биридир“ („Children's Employment Commission. 1st Report“, р. XIII).

53) „Әкәр бир мүәссисәдә эмәк һаггы ишәмузд үсул илә, мәнһулун һәр дәнәсинә филин гәдәр һесабы илә вериләрсә, онда... мухталиф фәһләләрин эмәк һаггы мигдары бир-бириндән хәлди чох фәргли ола биләр... Күнәмузд ишләдикдә исә адәтән... мүәјјән бир истеһсал сәһәсиндә һәм сәһибкар, һәм да фәһлә тәрәфиндән орта фәһлә үчүн эмәк һаггы нормасы олараг гәбул едилән... бир чүр гижмәт мөвчуд олур“ (Dunning, ситат кәтирилән әсәр, сәһ 17).

лэ алдыгы эмэк наггына мутабиг мигдарда нзафи дээр истехсал етмиш олур. Дэнэмузд эмэк наггы фэрди фэалијјэт даирэсини кенишлэндирир, бунунла да бир тэрэфдэн фэһлэлэр арасында фэрдијјэтчилији, сэрбэстлик эһвали-руһијјэсини, мүстэгиллији вэ өзүнү јохламаг габилијјэтини инкишаф етдирир, дикэр тэрэфдэн исэ, онларын арасында гаршылыгы рэгабэт төрөдир. Буна көрөдир ки, дэнэмузд эмэк наггы системи фэрди эмэк наггыны орта сөвијјэдэн јүксэјэ галдырмагла, ејни заманда һәмнин сөвијјэнин өзүнү ашағы салмаға мејл едир. Лакин о јерлөрдө ки, мүјјэн дэнэмузд эмэк наггы узун мүддэтли бир эн'энэ нэтичэсиндэ сабитләшир вэ буна көрө дө онун ашағы салынмасы чох чэтин олур,—бу кими һалларда саһибкарлар дэнэмузд эмэк наггыны бэ'зэн зорла вахтамузд эмэк наггына чевирмэјэ атырлар. Мэсэлэн, Ковентридэ лент истехсалы фэһлэлэринин 1860-чы илдэки бөјүк тэ'тили мөһз онун нэтичэсиндэ баш вермишди⁵⁴⁾. Нөһајэт, дэнэмузд эмэк наггы јухарыда тэсвир олунмуш саат һесабы системи башлыча эсасыдыр⁵⁵⁾.

Јухарыда сөјлөннлэнлэрин һамысындан белэ бир нэтичэ чыхыр ки, дэнэмузд эмэк наггы, капиталист истехсал үсулуна эн чох ујғун олан эмэк наггы формасыдыр. Дэнэмузд эмэк наггы һеч дө јени бир шеј дејилдир,—гејд етмэли ки, о, XIV эсрдэ Франсанын вэ Инкилтэрэнин фэһлэлэр наггындакы статутларында да вахтамузд эмэк наггы илэ јанашы олараг рэсми гејд олунур, лакин бу эмэк наггы анчаг эсил мануфактура дөврүндэ аз-чох кениш тэтбиг даирэси кэсб етмиш олур. 1797—1815-чи иллөрдө, ири сәнэје өз фыртына вэ тэзјиг дөврүнү кечирдији

⁵⁴⁾ „Сөнөктөр эмэлэлэрин эмэји күнэмузд, ја да дэнэмузд (à la journée ou à la pièce) һесабы илэ тэңизм едиллир... Саһибкарлар, мүјјэн пешэдэ ишләјэн фэһлэлэрин күнэз нэ гэдэр мөһсул верэ билдијини тэхмини олараг билирлэр, буна көрө дө чох вахт ондара, истехсал олунмуш мөһсула пропорционал эмэк наггы верирлэр; һэм дө эмэлэлэрин өз манафеји ондара, нөзәрөтдөн асылы олмајагаг, мүмкүн гэдэр артыг ишлэмэјэ вадар едир“ (*Canntillon* „Essai sur la Nature du Commerce en général“, ed. Amsterdam, 1756, p. 185, 202). Биринчи нөшри 1755-чи илдэ чыхмишди. Беләкилэ, Кене, сер Чемс Стүарт вэ А. Смытти чох шеј кетүрмүш олдуглары Кантилон бурала дэнэмузд эмэк наггыны вахтамузд эмэк наггынын салдэч дэјнишилмиш формасы кими көстөрир. Кантилонун франсызча нөшринин биринчи сәһифэсиндэ белэ бир гејд варадыр ки, кујэ никилисчэдэн тәрчүмэ едилмишир, һалбуки „The Analysis of Trade, Commerce etc.“ by *Philip Cantillon*, late of the City of London, Merchant эсарини никилисчэ нөшри инанки франсызчадан сонра (1759-чу илдэ) чыхмишдыр, һатта өз мазмуну чаһөртлэн да сонра тэкрам ишлэниши нөшридыр. Мэсэлэн, франсызча нөшриндэ һэлэ Јумун ады чөкилмир, никилисчэ нөшриндэ исэ, әксинэ, Петтидэн демөк олар ки, даһа һеч бәһс едилмир. Инкилисчэ нөшринин нөзэри чаһөти эаифдирсэ дө, бунун мугабилиндэ орада Инкилтэра тичарэтина, нэчиб металлр тичарэтина вэ сонраја вид чүрбачүр хусуси материал варадыр, франсызча нөшриндэ исэ бунлар јохлур. Она көрө дө, инкилисчэ нөшринин башлығында олан чүмлө: бу эсөр „taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.“ (башлыча олараг, нини вәфат етмиш јүксөк исте'даллы бир чөтәменин элјэзсысында ахэ едилмишир вэ и. а.) сөзлэри, о дөврлө алат һалы алаи салдэч үјүрмалаи да артыг бир шејди⁵⁵⁾.

⁵⁵⁾ Дөфәлэрлэ биз бир пара е'малатханаларда, көрүләси иш үчүн лазым олдугундан артыг фөһлэ топламадығыны көрүшүк. Чох вахт фэһлэлэри, бө'зөн анчаг хэјалда һөвчүл олан нама'лум бир иш үчүн ишэ кетүрүрлэр; фэһлэлэрлэ эмэк наггы дэнэмузд һесабы илэ верилдијинэ көрө капиталист һеч бир рисг етмиш олмур, чүнки вахтириямэси үзүндөн төрәјән зәрәри һамысы анчаг, ишсиз галаи фэһлэлэрэ ләјир“ (*H. Gregoir*, „Les Typographies devant le Tribunal Correctifnel de Bruxelles“, Bruxelles, 1865, p. 9).

заман, дәнәмузд эмәк һаггы иш вахтыны артырмаг вә эмәк һаггыны ашағы салмаг үчүн бир васитә олмушдур. О дөврдә эмәк һаггы саһәсиндәки тәбәддүлата даир чох мүнүм материала биз, Көј китабларда раст кәлирик: «Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws» (1813—1814-чү илләрин парламент сессиясы) вә „Reports from the Lords Commi'ttee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto“ (1814—1815-чи илләр сессиясы). Бурада биз, анти-јакобин мүнәрибәсинин башландығы замандан е'тибарән эмәјин гнјмәтинин даим ашағы дүшдүјүнә даир сәнәдли сүбутлар тапырыг. Мәсәлән, тохучулуг ишиндә дәнәмузд эмәк һаггы о дәрәчә ашағы дүшмүшдү ки, иш күнүнүн хејли узадылдығына бахмајараг, күндәлик эмәк һаггы әввәлкиндән ашағы иди.

«Тохучунун реал кәлири иди кечмишдәкиндән хејли аздыр: тохучунун бир заманлар ихтисассыз фәһләјә нисбәтән малик олдуғу чох бөјүк үстүн-лүк иди, демәк олар ки, тамамилә јох олмушдур. Доғрудан да, ихтисаслы фәһләнин эмәк һаггы илә ихтисассыз фәһләнин эмәк һаггы арасындакы фәрг иди, кечмиш дөврләрдә олан һәр заманкындан хејли аздыр»⁵⁶⁾.

Дәнәмузд эмәк һаггынын тә'сири алтында эмәјин интенсив-лијинин артмасындан вә мүддәтинин узанмасындан кәнд тәсәррүфат пролетариатынын нә гәдәр аз хејир көрдүјүнү, ленд-лордларын вә ичарәдарларын мәнәфејини тәәссүбкешликлә мүдафиә едән бир әсәрдән көтүрүлмүш ашағыдакы парча көс-тәрир:

«Кәнд тәсәррүфат әмәлијатларынын әксәријјәтини күнәмузд вә ја дәнәмузд эмәк һаггы алан адамлар ичра едир. Онларын һәфтәлик эмәк һаггы тәгрибән 12 шиллингдир вә фәһләни чох кәркин чалышмаға вадар едән дәнәмузд эмәк һаггы шәраитиндә онун һәфтәмузд эмәк һаггы шәраитиндәкинә нисбәтән 1 вә ја 2 шиллинг артыг газаначағыны фәрз етмәк мүм-күнсә дә, онун кәлиринин бүтөвү көтүрүлдүкдә мә'лум олар ки, бу артым, илин мүәјјән дөврләриндә иш олмадығына көрә дәјән зәрәр нәтичәсиндә һечә чыхыр... Сонра биз үмумијјәтлә көрәрик ки, бу адамларын эмәк һаггы илә зәрури јашајыш васитәләринини гнјмәти арасында мүәјјән нисбәт вар-дыр, беләликлә дә, ики ушағы олан бир адам анчаг о гәдәр газана билир ки, өз аиләсини доландыра билмәк үчүн приход хејријјә чәмијјәтиндәи јардым алмаға мөһтач олмасын»⁵⁷⁾.

Малтус о заманлар парламент тәрәфиндән е'лан олунан фактлар барәсиндә белә демишди:

«Е'тираф едирәм ки, ишәмузд эмәк һаггы үсүлунун кениш јайылмасын-дан мән наразыјам. Чох вә ја аз узун бир дөвр әрзиндә һәр күн 12—14 саат ағыр иш илә мәшғүл олмаг, нисан үчүи доғрудан да чох чәтиндир»⁵⁸⁾.

⁵⁶⁾ „Remarks on the Commercial Policy of Great. Britain“. London, 1815, p. 48.

⁵⁷⁾ „A Defence of the Landowners and of Farmers of Great Britain“. London, 1814 p. 4, 5.

⁵⁸⁾ „Malthus. „Inquiry into the Nature etc. of Rent“. London, 1815.

Фабрик ганунуна табе едилмиш е'малатханаларда дәнәмузд эмәк һаггы үмуми бир гајда шәкли алыр, чүнки бурада капитал иш күнүнү анчаг интенсивлик һесабына узада биләр⁵⁹⁾.

Эмәјин мәнсулдарлығы дәјишиләндә, ејни мигдар мәнсулда тәмсил олунаш иш вахты дәјишилмиш олур. Демәли, дәнәмузд эмәк һаггы да дәјишилик, чүнки бу эмәк һаггы мүнәјән иш вахтынын гижмәтинин ифадәсидир. Јухарыда кәтирдјимиз мисалда 24 дәнә мәнсул 12 саат әрзиндә һазырланылырды, 12 саатда јени јарадылан дәјәр 6 шиллинг, иш гүввәсинин күндәлик дәјәри 3 шиллинг, иш саатынын гижмәти 3 пенс вә мәнсулун дәнәсинә верилән эмәк һаггы $1\frac{1}{2}$ пенс иди. Әмтәнин һәр дәнәси чанына $\frac{1}{2}$ саатлыг иш вахты чәкирди. Әкәр һәммин иш күнү әрзиндә, мисал үчүн эмәјин мәнсулдарлығынын бирә ики артмасы нәтичәсиндә 24 дәнә әвәзинә 48 дәнә мәнсул һазырланарса, башга шәртләр дә дәјишилмәз галса, онда мәнсулун дәнәсинә верилән эмәк һаггы $1\frac{1}{2}$ пенсдән $\frac{3}{4}$ пенсә дүшәр, чүнки мәнсулун һәр дәнәсиндә инди $\frac{1}{2}$ саатлыг дејил, анчаг $\frac{1}{4}$ саатлыг иш вахты тәмсил едилмиш олур. $1\frac{1}{2}$ пенс $\times 24 = 3$ шиллинг вә $\frac{3}{4}$ пенс $\times 48 = 3$ шиллинг. Башга сөzlә дејилсә, дәнәмузд эмәк һаггы, ејни бир вахт әрзиндә истәһсал олунан мәнсулун сајынын артдыгы нисбәтдә ашағы дүшүр⁶⁰⁾, демәли, мәнсулун һәр дәнәсинә сәрф олунан иш вахтынын азалдыгы нисбәтдә ашағы дүшүр. Дәнәмузд эмәк һаггынын бу дәјишилмәси, о бурада халис номинал бир дәјишиклик олса да, капиталист илә фәһлә арасында даими бир мүнбаризә мәнбәјидир: ја она көрә ки, дәнәмузд эмәк һаггынын дәјишилмәсиндән капиталист эмәјин гижмәтини һәгигәтән азалтмаг үчүн бир бәһанә кими истифадә едир; ја она көрә ки, эмәјин мәнсулдар гүввәси артдыгда онун интенсивлији дә артыр; ја да она көрә ки, фәһлә дәнәмузд эмәк һаггынын заһири формасыны әһмијјәтли бир шәј сајыб белә күман едир ки, онун иш гүввәсинин һаггы дејил, өз эмәјинин вердији мәнсулун һаггы өдәни-

⁵⁹⁾ „Дәнәмузд эмәк һаггы алаш фәһләләр еһтинал ки, бүтүн фабрик фәһләләринин 'и'нин тәшкил едир“ („Rep. of Insp. of Fact. for 30th April 1858“, p. 9).

⁶⁰⁾ „Онун әјирмә машыныннын мәнсулдар гүввәси дүрүст өлчүлүшдүр вә бу машынын вәснәтәси илә сәрф олунан эмәјин музду, машынын мәнсулдар гүввәси артдыгда азалыр, һәрчәндә ејни пропорсијалда азалыр“ („Ure, Philosophy of Manufactures“, p. 317). Һәммин мәдһијјәчилик ифадәсинин Јур өзүнүн сонрақы шәһриндә өзү һечә чыхарыр. О е'тираф едир ки, мисәлә, мүл узалдылдыгда әләвә эмәк бу узалдылманын өзүндән ирәли кәлир. Демәли, эмәк өз мәнсулдарлығынын артдыгы дәрәчәдә азалыр. Сонра: „Машыны белә бөјүдүлдүлдә онун мәнсулдар гүввәси $\frac{1}{4}$ артыр. Әкәр бу һәгигәтән баш веринш олса, онда әјирчи дәнә ејни мигдар эмәк үчүн кечмишдә алдыгы эмәк һаггыны алмајачагдыр: ләкин онун эмәк һаггы там $\frac{1}{2}$ мигдарында азалмајачагында. Бу тәкмилләшдирмә әјирчинин ејни иш саатлары үчүн әлдә етдији гәзәнчыны артырмыш олачагдыр,—амма... амма. Јухарыда сөјләнилән фикир мүнәјән тәсһиһ тәләб едир... әјирчи алдыгы әләвә алты пенсин бир гәдәрини јашлы фәһләләрлән бир гисминин јеринин тутан... кичик јашлы шакирдләрин сәхләнмәсинә вермәлидир“ (јенә орала, сәһ. 320, 231) ки, бу һеч дә эмәк һаггынын артмага чәгуру мејл етдијини кестөрмкр.

лир, бу сәбәбдән дә, әмтәәнин сатыш гижәти мұвафиг дәрәчәдә азалмадыгда өз әмәк һаггынын һәр чүр азалдылмасына гаршы муғавимәт көстәрир.

«Фәһләләр хам материалын гижәтини вә фабрикаларын гижәтини диггәтлә илзәјир вә өз саһибкарларынын көтүрдүјү мәнфәәти дүрүст мүәјјән едә билирләр»⁶¹⁾.

Капитал там әсасла бу кими тәләбләри, муздлу әмәјин тәбиәтини әсла анламамаг нәтичәси сәјиб рәдд едир⁶²⁾. О, фәһләләрин сәнаједәки тәрәггигә өз хејирләри үчүн верки гојмаг иддиаларындан һиддәтләнир вә гәтијјәтлә дејир ки, фәһләләрин өз әмәјинин мәнсулдарлығы үмумијјәтлә оилара дәхли олмајан бир ишдир⁶³⁾.

⁶¹⁾ H. Fawcett. „The Economic Position of the British Labourer“. Cambridge and London, 1865. p. 178.

⁶²⁾ Лондонда чыхан „Standard“ гәзетинин 1861-чи ил 26 октябр нөмрәсиндә биз, „Рочдәлдә халча тохучулары тред-јунионунун үзләрини һәлә-горху көстәрмәк үстүндә тәгсирләндириб мәнкәмәјә верән“ Чон Брајт вә К^о-сы фирмасынын башладыгы муһакимә һаггында һесабати охујуруг. „Брајт фирмасы, кечмишлә 160 ярд халча истеһсалы үчүн тәләб олундуғу сјни мүддәтлә вә сјни миғдар әмәк сәрф етмәклә (!) инди 240 ярд халча тохујан јени машындар ишләтмәјә башламышдыр. Фәһләләр өз саһибкарларынын капиталынын техникы тәкмилләшдирмәләрә сәрф едилмәси сәјәсиндә јаранан мәнфәәтлән өзләринә ләј тәләб етмәјә һаггы дејилдирләр. Брајт чәнаблары буну әсас тутараг, һәр ярд үчүн верилән әмәк һаггыны 1½ пенсдән 1 пенсә ендирмәји тәклиф етмишдиләр, һәм дә фәһләнин мүәјјән миғдар әмәк үчүн алдыгы әмәк һаггынын үмуми мәбләғи таманнлә кечмишдәки гәләр галир. Бу рәлз әмәк һаггы анчаг номинал сурәтлә азалдылмышды вә, илдиә едилдијинә көрә, фәһләләрә бу барәдә хәбәрдарлыг олунмамышды“.

⁶³⁾ „Тред-јунионлар әмәк һаггыны мүәјјән сәвијјәдә сахламаға сә'ј едәрәк, машыныларын тәкмилләшдирилмәсиндән көтүрүлән мәнфәәтлә иштирак етмәјә чалышырлар!“ (Дәһшәт!...) „Оилар, әмәк азалыр дејә әмәк һаггынын артырылмасыны тәләб едилдәр... башга сөздә: оилар, сәнаједәки тәкмилләшдирмәләрә верки гојмаг истајирләр“ („On Combination of Trades“. New Edit., London, 1834, p. 42).

И Ж И Р М И Н Ч И Ф Э С И Л

ЭМӘК ҲАГЛАРЫ АРАСЫНДАКЫ МИЛЛИ ФЭРГЛӘР

Он бешинчи фәсилдә биз, иш гүввәси дәјәринин мүтләг вә ја нисби (јәни изафи дәјәрә нисбәтән) кәмијјәтинин дәјишилмәси нәтичәсиндә мејдана кәлә билән чүрбәчүр комбинасијалары нәзәрән кечирдик вә мә'лум олду ки, иш гүввәсинин гијмәтинә алына билән јашајыш васитәләринин мигдары, бу гијмәтин артыб-азалмасындан асылы олмајан⁶⁴) вә ја бундан фәргли олан дәјишикликләрә уғраја биләр. Јухарыда гејд едилмиш олдуғу кими, иш гүввәси дәјәринин—мүвафиг сурәтдә гијмәтинин—садәчә олараг әјани әмәк һаггы формасына кечмәси јолу илә, орада кәстәрилмиш ганунларын һамысы әмәк һаггында баш верән дәјишиклик ганунларына чеврилир. Бу тәбәддүлат чәрчивәсиндә ардычыл сурәтдә бир-бирини әвзәдичи комбинасијалар шәклиндә мејдана чыхан шеј, мүхтәлиф өлкәләр үчүн, әмәк һагларынын ејни заманда мөвчуд олан милли фәрги кими мејдана кәлә биләр. Бүна көрә дә мүхтәлиф өлкәләрдәки әмәк һагларыны мүгајисә едиркән, иш гүввәсинин дәјәр кәмијјәтиндә дәјишиклик төрәдән чәһәтләрин һамысыны: тәби и вә тарихчә инкишаф етмиш ән биринчи јашајыш тәләбатынын гијмәти вә һәчми, фәһләнин тәрбијә едилмәси хәрчләри, гадын вә ушаг әмәјинин ролу, әмәјин мәнсулдарлығы, онун екстенсив вә интенсив кәмијјәти нәзәрә алынмалыдыр. Һәтта ән сәһи бир мүгајисә дә, һәр шејдән әввәл, мүхтәлиф өлкәләрдә мә'лум бир истәһсалдакы орта әмәк һаггынын мүддәтчә бәрабәр олан иш күнүнә мүнчәр

⁶⁴) „Әкәр әмәк һаггы мүгабилиндә учуз гијмәтә даһа чох мәнсул алмаг мүмкүндүрә, онда, әмәк һаггы артышдыр дејилмәси дүрүст олмаз“ (бурада әмәк һаггынын пул ифадәсиндән бәһс олунур). (А. Смитин Давид Бјукенен тәрәфиндән нәшр олунмуш „Wealth of Nations“ әсәриндә наһирин гејди, 1814-чү ил, I чилд, сәһ. 417, гејд).

олунмасыны тәләб едир. Бир күнлүк эмәк һаглары бу чүр бәрабәрләшдирилдикдән сонра вахтамузд эмәк һаггыны дәнәмузд эмәк һаггына чевирмәк лазымдыр, чүнки јалныз дәнәмузд эмәк һаггы әмәјин һәм мәһсулдарлығы үчүн, һәм дә интенсивлији үчүн өлчүдүр.

Һәр бир өлкәдә әмәјин мә'лум орта интенсивлији вардыр; бу орта интенсивлик дәрәчәсинә чатмајан эмәк, мүәјјән бир әмтәәнин истеһсалына һәмин өлкәдәки ичтимаи зәрури вахтан артыг вахт сәрф едилмәси демәкдир, буна көрә дә о, нормал кејфијјәтли эмәк дејилдир. Анчаг орта милли дәрәчәдән јүксәјә галхан интенсивлик дәрәчәси, дәјәрин өлкәдә иш вахтынын ади узунлуғу илә өлчүлмәсини дәјишдирир. Ајры-ајры өлкәләрин вәһдәтиндән ибарәт олан дүнја базарында вәзијјәт башгадыр. Әмәјин орта интенсивлији өлкәләрә көрә дәјишилир; бир өлкәдә чох, дикәриндә аз олур. Беләликлә бу милли орта кәмијјәтләрдән елә бир шкала әмәлә кәлир ки, бундакы өлчү ваһиди бүтүн дүнјанын орта эмәк ваһидидир. Демәли, интенсивлији јүксәк олан бир милли эмәк, ејни мүддәт әрзиндә, интенсивлији ашағы олан милли әмәјә нисбәтән чох дәјәр јарадыр вә бу дәјәр даһа чох миглар пулда ифадә олунар.

Лакин дәјәр гануну өзүнүн бејнәлмиләл тәтбигиндә даһа бөјүк дәјишкликләрә уғрајыр, чүнки јүксәк мәһсулдар милли эмәк дә дүнја базарында јүксәк интенсив эмәк кими нәзәрә алыныр, бу шәртлә ки, рәгабәт, мәһсулдарлығы јүксәк олан милләти өз әмтәәсинин сатыш гијмәтини онун дәјәри дәрәчәсинә ендирмәјә мәчбир етмәсин.

Бир өлкәдә капиталист истеһсалы нә дәрәчә инкишаф едирсә, орадакы милли әмәјин орта интенсивлији вә мәһсулдарлығы бејнәлмиләл сәвијјәдән о дәрәчәдә јүксәлмиш олур^{64а}). Демәли, мүхтәлиф өлкәләрдә ејни иш вахтында истеһсал олуан ејни нөвлү әмтәәләрин мүхтәлиф мигдарларынын бејнәлмиләл дәјәрләри ејни олмур, бунлар мүхтәлиф гијмәтләрдә, јә'ни бејнәлмиләл дәјәрләрин фәргиндән асылы олараг мүхтәлиф кәмијјәтли пул мәбләғләриндә ифадә олунар. Беләликлә, өлкәсиндә капиталист истеһсал үсулунун чох инкишаф етдији бир милләтин пулунун нисби дәјәри, өлкәсиндә бу истеһсал үсулунун аз инкишаф етдији милләтин пулунун нисби дәјәриндән аз олур. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, биринчи милләтдә номинал эмәк һаггы, јә'ни иш гүввәсинин пулла ифадә олунамуш эквиваленти икинчи милләтдәкиндән јүксәк олачагдыр; лакин бу һәлә һеч дә о демәк дејилдир ки, орада һәгиги эмәк

64а) Бу ганун эмәк мәһсулдарлығына тәтбиг олунаркән онун ајры-ајры сонәјә саһәләринә фәалијјәтнин нә кими шәрант нәтичәсиндә дәјишилә биләчәјини биз башга бир јердә тәдгиг едәчәјин.

һаггы да, я'ни фәһләнин ихтиярында олан јашајыш васитәләринин миғдары да чох олачағдыр.

Лакин мүхтәлиф өлкәләрдә пулун дәјәриндәки бу нисби фәрг һәтта кәнара гојулса да, јенә чох һалда мә'лум олур ки, биринчи милләтдә күнәмузд, һәфтәмузд вә и. а. әмәк һаггы икинчисиндәкиндән јүксәкдир; һалбуки әмәјин нисби гијмәти, јә'ни әмәјин изафи дәјәрә вә мәһсулун дәјәринә нисбәтән көтүрүлән гијмәти, икинчи милләтдә биринчисиндән јүксәкдир⁶⁵⁾.

1833-чү ил фабрик комиссиясынын үзвү олан Ч. У. Кауелл әјирмә истеһсалыны диггәтлә тәдгиг едиб бу нәтичәјә кәлмишдир ки,

«әслини ахтарсан Инкилтәрәдә әмәк һаггы, фабрикләрни нөгтеји-нәзәрничә континентдәкиндән ашағдыр. һәрчәнд фәһләләрин нөгтеји-нәзәрничә јухары да ола биләр» (*Ure. «Philosophy of Manufactures», p. 314*).

Инкилис фабрик мүфәттиши Александр Редгрејв 1866-чы ил 31 октябр тарихли фабрик һесабатында Инкилтәрә статистикасыны континент өлкәләринин статистикасы илә мүғажисә етмәк нәтичәсиндә сүбүт едир ки, континентдә әмәк һаггының хејли ашағы, иш күнүнүн исә хејли узун олдуғуна баһмајарағ, континентдә әмәк, мәһсула нисбәтән Инкилтәрәдәкиндән баһадыр. Олденбургда памбығ парча фабрикинин директору (manager) бир инкилис дејир ки, орада иш күнү, шәнбә күнләри дә дахил олмағла, һәр күн сәһәр саат 5—30 дәгигәдән ахшам саат 8-әдәк давам едир вә орада инкилис нәзарәтчиләринин нәзарәти алтында ишләјән фәһләләр инкилис фәһләләринин 10 саатда истеһсал етдијиндән бир гәдәр аз мәһсул истеһсал едирләр, алман нәзарәтчиләринин нәзарәти алтында ишләјәнләр исә бундан да аз мәһсул истеһсал едирләр. Орада әмәк һаггы Инкилтәрәдәкиндән хејли ашағдыр, бир чох һалларда там 50% ашағдыр, мүәјјән миғдар машында ишләјән фәһләләрин сајы исә хејли артығдыр; бә'зи шө'бәләрдә онларын сајы Инкилтәрәдәкине гаршы 5 : 3 нис-

⁶⁵⁾ Чөмс Андерсон А. Смитлә мүбәһисә елиб дејир: «Булу да гејд етмәк лазымдир ки, икинчилик мәһсулларынын, хуsusән тахылын учуз олдуғу јохсул өлкәләрдә әмәјин заһири гијмәти алағән ашағы олурса да, онун нәгиги гијмәти алағән башға өлкәләрдәкиндән јухары олур. Зирә, фәһләјә биркүнлүк әмәк мүғабиллилә верилән әмәк һаггы, заһиран әмәјин гијмәти кими көрүнсә да, онун нәгиги гијмәти дејилдир. Нәгиги гијмәт о гијмәтә дејилрәр ки, мүәјјән миғдарда һазыр мәһсул сәһиқәр үчүн фәһлән бу гијмәтә баша кәлир вә бу нөгтеји-нәзәрдан тәдгиг олунан әмәк.—јохсул өлкәләрдә тахылын вә башға јашајыш явситадаринин гијмәти алағән эәкинн өлкәләрә нисбәтән ашағы олса да, эәкинн өлкәләрдә јохсул өлкәләрә нисбәтән, дөмәк олар, һәмичә учуз олур... Күн һесабы илә гијмәт елялән әмәк Шотландияда Инкилтәрәдәкиндән хејли ашағдыр... Әмтәзин һәр дәнәси һесабы илә көтүрүлән әмәк исә үмумијәтлә Инкилтәрәдә учуздур» (*James Anderson. «Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.» Edinburgh, 1777, p. 350, 351*).—Әмәк һаггынын ашағы олмасы исә, әксинә, әмәјин баһалашмасына сәбәб олур. «Әмәк Ирландияда Инкилтәрәдәкиндән баһадыр... мәһз она көрә ки, орада әмәк һаггы хејли ашағдыр» (*№ 2047—, Royal Commission on Railways, Minutes*, 1867*).

бәтиндәдир. Ч-б Редгрејв рус памбыг парча фабрикларына даир чох мүфәссәл мә'лумат көстәрир. Бу мә'луматы она, лап бу јахынларда Русијада ишләмиш олан бир инкилис тапагер-и вермишдир. Гәдсиз биабырчылыгларла долу олан бу рус мүһитиндә Инкилтәрә фабрик системинин көрпәлик дөврүндәки көһнә дәһшәтләр там чошгун бир сурәтдә инкишаф етмәкдәдир. Мүдирләр, әлбәттә, инкилисләрдир, чүнки јерли рус капиталисти фабрик иши үчүн јарамыр. Фәһләләрин һәддән артыг ишләдилмәсинә, ишин кечә-күндүз арамсыз давам етмәсинә вә фәһләләрә чүз'и эмөк һаггы верилмәсинә бахмајараг, рус истеһсалы анчаг күч-бәла илә давам едә билир,—о да харичи рәгабәтә гаршы јарадылан манеәләр сәјәсиндә.— Нәһажәт мән, Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә һәр фабрикә вә бир әјиричијә дүшән ијләрин сәјә һаггында ч-б Редгрејвин вердији мүгајисәли мә'луматы да көстәрәчәјәм. Ч-б Редгрејв өзү гејд едир ки, бу рәгәмләр бир нечә ил бундан әввәл топланмышдыр вә о замандан бәри инкилис фабрикларынын һәм өзү бөјүмүш, һәм дә һәр фәһләјә дүшән ијләрин сәјә артмышдыр. Лакин о белә фәрз едир ки, адларыны көстәрдији континент өлкәләри дә ејни сүр'әтлә тәрәгги етмишдир, беләликлә дә онун көстәрдији мә'лумат рәгәмләри өз нисби әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Орта һесабла һәр фабрикә дүшән ијләрин сәјә

Инкилтәрәдә	12 600
Исвечрәдә	8 000
Австријада	7 000
Саксонијада	4 500
Белчикада	4 000
Франсада	1 500
Пруссијада	1 500

Орта һесабла бир фәһләјә дүшән ијләрин сәјә

Франсада	14
Русијада	28
Пруссијада	37
Баваријада	46
Австријада	49
Белчикада	50
Саксонијада	50
Даһа хырда алман дөвләтләриндә	55
Исвечрәдә	55
Бөјүк Британијада	74

Ч-6 Редгрејв дејир: «Бу мұгајисә Бөјүк Британија үчүн һәлә нисбәтән әлверишли дејилдир, башга чәһәтләр һәлә бир тәрәфә гојулса, хусусилә она көрә әлверишли дејилдир ки, орадакы бир чох фабрикләрдә машына тохума иши әјирмә илә бирләшмишдир, һалбуки тохума дэзкаһында ишләјәнләрин бир нәфәри дә һесабламада гәләмдән дүшмәмишдир. Харичдәки фабрикләрин әксәријјәти, әксина, аичаг әјирмә фабрикләридир. Әкәр һәр чәһәтдән мұгајисә олуна билчәк мә'лумат тапмаг мүмкүн олсајды, онда мән өз маһалымызда бир чох памбыгәјирмә фабрики кәстәрәрдим ки, буларда 2 200 ијли мұл-машыны бир фәһлә (pinder) өзүнүн ики нәфәр гадын көмәкчиси илә идарә едиб күндә 400 мил» (инкилис милли) «узунлуғунда 220 фунт иплик истәһсал едирләр» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», p. 31—37 passim).

Мә'лум олдуғу кими, Шәрги Авропада вә Асијада инкилис компанијалары дәмир јоллар чәкмәји өһдәләринә көтүрмүшләр вә јерли фәһләләрлә бәрабәр мүәјјән мигдар инкилис фәһләси дә ишләдирләр. Әмәли зәрурәт онлары бу јолла әмәјин интенсивлијиндәки милли фәрги нәзәрә алмаға мәчбур етмишди вә бунун нәтичәсиндә һеч дә зијан чәкмәмишдиләр. Онларын тәчрүбәси өјрәдир ки, әмәк һаггынын сәвијјәси әмәјин чох вә ја аз орта интенсивлијинә мұтабиғ олса да, әмәјин нисби (мәһсула нисбәтән нисби) гијмәти адәтән тамамилә әкс истигамәтдә дәјишилир.

П. К'ери—өзүнүн лап илк игтисади әсәрләринин бириндә—«Әмәк һаггы сәвијјәсини тәдгиг етмәк тәшәббүсү»⁶⁶⁾ әсәриндә сүбут етмәјә чалышыр ки, мұхтәлиф милли әмәк һаглары милли иш күнүнүн мәһсулдарлығына дүз пропорсионалдыр. Бу бејнәлмиләл тәнасүбдән о белә бир нәтичә чыхарыр ки, әмәк һаггы үмумијјәтлә, әмәјин мәһсулдарлығына пропорсионал сурәтдә јүксәлир вә ја ашағы дүшүр. Изафи дәјәр истәһсалына аид бүтүн тәһлилимиз кәстәрир ки, әкәр К'ери гејри-тәнгиди вә сәтһи сурәтдә ордан-бурдан көтүрдүјү тәсадүфи статистика мә'луматыны үст-үстә галамаг әвәзиндә өз фикрини һәгигәтән әоасландырмыш олсајды да, чыхардығы һәмин нәтичә јенә дә мәнәсыз оларды. Лакин ән гәрибә бура-сыдыр ки, онун өз е'тирафына көрә, һәгигәтдә вәзијјәт һеч дә нәзәријјә әсасында чыхарылмалы олан нәтичә кими олмур. Дәвләтин ишә гарышмасы, бу тәбии игтисади мүнәсибәти позур. Буна көрә дә милли әмәк һагларыны елә һесабламаг ләзымдыр ки, бунларын верки шәклиндә дәвләтә чатан һиссәси сағки фәһләләринин өзләринә чатыр. Һеч пис олмазды ч-6 К'ери белә бир мәсәлә үзәриндә бир гәдәр дүшүнәјди ки, бу «дәвләт хәрчләри» дә капиталист инкишафынын «тәбии мәһсуллары» дејилдирми. Јухарыда кәстәрилән мұһакимә белә бир адама

⁶⁶⁾ «Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World». Philadelphia, 1835.

тамамилә лајилдир, зира о әввәлчә капиталист истеһсал мұнасибәтләрини тәбиәтин вә идракын әбади ганунлары е'лан едир, дәвләтин ишә гарышмасы нәтичәсиндә исә бу ганунларын сәрбәстчә аһәнкдар фаалијјәтинин анчаг позулдуғуну сөјләјир, сонра да кәшф едиб дејир ки, дүнја базарында Инкилтәрәнин күчлү тә'сири,—көрүнүр бу тә'сир капиталист истеһсалынын тәбии ганунларындан ирәли кәлмирмиш,—дәвләтин ишә гарышмасыны, јә'ни бу «тәбиәт вә идрак ганунларынын» дәвләт тәрәфиндән горунмасы зәрурәтини доғурур, alias [башга сөзлә]—һимајәчилик системи зәрурәтини доғурур. О даһа сонра кәшф едиб дејир ки, мөвчуд ичтимаи әкликләрә вә зиддијјәтләрә тә'риф вермиш олан Рикардонун вә башгаларынын теоремләри керчәк игтисади инкишафын идеал мәһсулу дејилдир, әксинә, Инкилтәрәдә вә саир өлкәләрдә капиталист истеһсалынын керчәк зиддијјәтләри Рикардонун вә башгаларынын нәзәријјәсинин нәтичәсидир! О, нәһајәт, кәшф етмишдир ки, капиталист истеһсал үсулунун фитри мәзијјәтләрини вә аһәнкдарлығыны сон нәтичәдә тичарәт позур. Бу истигамәтдә о, бир аддым да атса, бир дә көрдүн кәшф еләчәкдир ки, капиталист истеһсалынын јеканә бәласы капиталын өзүдүр. Јалныз мәсәләјә бунча тәнгидсиз јанашан вә бу гәдәр алимлик сатан бир адам, өз һимајәчилик чәфәнкијатына бахмајараг, Бастиа кими бириси үчүн вә мүасир фритредерчилијин бүтүн башга никбинләри үчүн кизли бир аһәнкдар мүдриклик мәнбәјинә чеврилә биләрди.

ЈЕДДИНЧИ БӨЛМӘ

КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫ ПРОСЕСИ

Мүәҗҗән бир мәбләғ пулун истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә чеврилмәси, капитал вәзифәсини көрмәли олан дәҗәрин илк һәрәкәтидир. Бу һәрәкәт базарда, тәдавүл даирәсиндә баш верир. Һәмин һәрәкәтин икинчи фазасы, истеһсал просеси о заман гуртарыр ки, истеһсал васитәләри әмтәәләрә чеврилир; бу әмтәәләрин дәҗәри өз тәркиб һиссәләринин дәҗәриндән артыгдыр, јәни о, әввәлдә аванс едилмиш капиталдан плјус изафи дәҗәрдән ибарәтдир. Һәмин әмтәәләр сонра јенидән тәдавүл даирәсинә бурахылмалыдыр. Онлары сатмағ, онларын дәҗәрини пул шәклиндә реаллашдырмағ, бу пулу јенидән капитала чевирмәк вә бу әмәлијјатлары дәнә-дәнә тәзәдән башламағ лазымдыр. Даим бу ејни ардычыл фазалардан кечән һәмин дөвран, капиталын тәдавүлүнү тәшкил едир.

Јығымын биринчи шәрти ондан ибарәтдир ки, кәрәк капиталист өз әмтәәләрини сата билсин вә бунларын мүгабилиндә әлдә етдији пулун чоһ һиссәсини јенидән капитала чевирә билсин. Шәрһин сонраларында фәрз олунур ки, капитал өз тәдавүл просесини нормал шәкилдә давам етдифир. Бу просесин әтрафлы тәһлили икинчи китаба аиддир.

Изафи дәҗәр истеһсал етдирән, јәни билаваситә фәһләләрдән һавајы әмәк соруб чыхаран вә һаггы өдәнилмәмиш бу әмәји әмтәәләрдә тәчәссүм етдирән капиталист изафи дәҗәри биринчи оларағ мәнимсәјир, лакин о һеч дә бу изафи дәҗәрин ахырынчы саһиби дејилдир. О сонра бу изафи дәҗәри, бүтөвлүкдә көтүрүлән ичтимаи истеһсалда башга вәзифәләр ифа едән дикәр капиталистләрлә, торпағ саһиби вә и. а. илә бөлүшмәлидир. Беләликлә изафи дәҗәр мүхтәлиф һиссәләрә пар-

чаланмыш олур. Оун мухтәлиф һиссәләри мухтәлиф категорија адамларын элине кечир вә бир-биринә гаршы мустәгит олән мухтәлиф формалар алыр. мәсәлән: мәнфәәт, фаиз, ти-чарәт мәнфәәти, торпаг рентаһы вә и. а. Изафи дәјәрин бу чеврилмиш формалары анчаг үчүнчү китабда тәдгиг олуна биләчәкдир.

Беләликлә, биз бурада бир тәрәфдән фәрз едирик ки, әмтәә истеһсал едән капиталист бу әмтәәни өз дәјәринә сатыр; һәм дә бу капиталистин тәкрар әмтәә базарына гајытмасыны: нә тәдавул даирәсиндә капиталын кәсб етдији јени формалары, нә дә тәкрар истеһсалын бу формаларда кизләнмиш конкрет шәртләрини биз бурада тәдгиг етмәјәчәјик. Дикәр тәрәфдән, биз белә фәрз едирик ки, капиталист истеһсалчы изафи дәјәрин бүтөвүнүн саһибидир. санки изафи дәјәрин бөлкүсүндә иштирак едәнләрин һамыһын нүмајәндәсидир. Бу сурәтлә биз јығымы әввәлчә мүчәррәд шәкилдә, јә'ни билаваситә истеһсал просесинин садәчә бир моменти кими тәдгиг едәчәјик.

Анчаг, бир һалда ки, јығым баш верир, ајдындыр ки, капиталист истеһсал едилмиш әмтәәни һәгигәтән сата билир вә бу сатышдан һасил етдији пулу јенә капитала чевирә билир. Сонра: изафи дәјәрин мухтәлиф һиссәләрә парчаланмасы, онун тәбиәтини вә онун јығым үнсүрү олмасы үчүн тәләб олуна шәртләри азачыг да олса дәјишдирмир. Изафи дәјәрдән капиталист истеһсалчынын өзүнә кәтүрдүјү һиссә илә башгаларына вердији һиссәнин пропорсијасы нә кими олурса олсун, һәр һалда изафи дәјәри биринчи нөвбәдә, ону истеһсал етдирмиш капиталист мәнимсәјир. Демәли, јығым просесини тәсвир едиркән бизим фәрз етдијимиз һадисә һәгигәтдә дә баш верир. Дикәр тәрәфдән, изафи дәјәрин парчаланмасы вә тәдавулүн васитәләндирмә һәрәкәти јығым просесинин садә әсас формасыны кәлкәдә бурахыр. Буна кәрә дә јығым просесинин саф бир шәкилдә тәһлили, бу просесин механизминин даһили һәрәкәтинин кизләдән бүтүн һадисәләрин әввәлчә кәнара гојулмасыны тәләб едир.

И Ж И Р М И Б И Р И Н Ч И Ф Э С И Л

САДЭ ТЭКРАР ИСТЕҢСАЛ

Истеҥсал просесинин ичтимаи формасы нечэ олурса олсун, һәр һалда бу просес фасиләсиз олмалыдыр, јә'ни вахташыры сурәтдә дөнә-дөнә ејни мәрһәләләрдән кечмәлидир. Чәмијјәт истеҥлак етмәјә билмәдији кими истеҥсал да етмәјә билмәз. Буна көрә дә өз тәкранланмасынын даими әлагәси вә фасиләсиз ахыны һалында көтүрүлән һәр бир ичтимаи истеҥсал просеси ејни заманда тәкран истеҥсал просесидир.

Истеҥсал шәртләри ејни заманда тәкран истеҥсал шәртләридир. Неч бир чәмијјәт, әкәр өз мәнсулунун мә'лум бир һиссәсини фасиләсиз сурәтдә гәјтарыб истеҥсал васитәләринә, јахуд јени истеҥсал үнсүрләринә чевирмәсә, фасиләсиз истеҥсал едә билмәз, јә'ни тәкран истеҥсал едә билмәз. Башга шәртләр ејни олдугда чәмијјәт өз сәрвәтини јалныз о һалда тәкран истеҥсал едә биләр, јахуд о һалда буну даим сабит бир сәвијјәдә сахлаја биләр ки, мүәјјән мүддәт әрзиндә, мәсәлән, бир илдә натурал шәкилдә истеҥлак олунмуш истеҥсал васитәләри, јә'ни әмәк васитәләри, хаммал вә јардымчы материаллар һәммин чинсдән олан ејни мигдарда јени нүсхәләрлә әвәзләнмиш олсун; бу јени нүсхәләр иллик мәнсул күтләсиндән ажрылыб јенидән истеҥсал просесинә дахил олур. Демәли, иллик мәнсулун мүәјјән мигдары истеҥсала гәјытмалыдыр. Илк башдан истеҥсалда истеҥлак едилмәк үчүн ажрылан бу һиссә, әксәрән елә натурал формада олур ки, өзлүјүндә бу формаларда олан мәнсул фәрди истеҥлак үчүн јарамыр.

Әкәр истеҥсал капиталист формасындадырса, онда тәкран истеҥсал да ејни формада олур. Капиталист истеҥсал үсулунда әмәк просеси анчаг дәјәрин артмасы просеси үчүн бир васитә олдуғу кими, тәкран истеҥсал да анчаг аванс едилмиш

дәјәри капитал кими, јә'ни өзү өзүнә артан дәјәр кими тәкрар истеһсал етмәк үчүн бир васнәдир. Бир шәхсин капиталист олмасынын характерик иғтисади ролу анчаг ондан ибарәтдир ки, онун пулу даим капитал вәзифәсини ифа едир. Мәсәлән, аванс едилмиш 100 ф. стерлинглик бир мәбләг бу ил капиталла чеврилиб 20 ф. стерлинглик изафи дәјәр истеһсал етмишсә, онда һәмин мәбләг бу әмәлијјаты кәлән ил дә тәкрар етмәлидир вә и. а. Капитал дәјәрин вахташыры артымы вә ја ишләјән капиталын вахташыры мәһсулу олмаг е'тибары илә изафи дәјәр капиталдан доған кәлир шәклини алыр¹⁾.

Әкәр бу кәлир капиталист үчүн анчаг бир истеһлак фондудурса вә әкәр вахташыры әлдә едилдији кими вахташыры да истеһлак олуурса, онда башга шәртләр ејни галдыгда биз бунун садә тәкрар истеһсал олдуғуну көрүрүк. Бу, истеһсал просесинин дәјишмәз миғјасда садәчә тәкрары олса да, буна бахмајараг белә садәчә тәкрарланма вә ја фәсиләсизлик просеә јени хүсусијјәтләр кәсб етдирир, јахуд даһа доғрусу, јалныз ајрыча бир әмәлијјата мәхсус характерик бир шеј кими көрүнән хүсусијјәтләри арадан галдырыр.

Истеһсал просесинин башланғыч нөгтәси мүәјјән мүддәтә иш гүввәси сатын алынмасындан ибарәтдир вә әмәјин сатын алындығы бу мүддәт гуртарлыгда, онунла да бирликдә мүәјјән истеһсал дөврү, мәсәлән һәфтә, ај вә и. а. ахыра чатдыгда, һәмин башланғыч нөгтәси даим јенидән тәкрар олуноур. Лакин фәһләнин әмәк һаггы јалныз, онун иш гүввәси өз фәалијјәтини тәзаһүр етдириб һәм өз дәјәрини, һәм дә изафи дәјәри әмтәдә реаллашдырдыдан сонра верилир. Беләликлә, фәһлә һәм изафи дәјәр истеһсал етмишдир,—буну биз һәләлик капиталистин анчаг истеһлак фонду һесаб едирик,—һәм дә өз әмәк һаггы фондуну, јә'ни дәјишән капиталы истеһсал етмишдир, бу капитал әмәк һаггы шәклиндә гајыдыб онун әлиңә кәләндән әввәл истеһсал етмишдир вә фәһлә анчаг, бу дәјишән капиталы фәсиләсиз тәкрар истеһсал етдији мүддәтдә ишдә сахланылыр. Буарад да он алтынчы фәсилдә иғтисадчыларын, II рәгәм ишарәси илә гејд етдијимиз формуласы мејдана кәлир; һәмин формулада әмәк һаггы мәһсулу өзүнүн бир һиссәси кими тәсвир олуноур²⁾. Бу, фәһләнин фәсиләсиз тәкрар

¹⁾ .Әкә әмәји мәһсулу истеһлак елән вардылар бу мәһсулу јалныз мүбадилә әмәлијјаты васитәси илә* (әмтәә алмаг васитәси илә) әлдә едирләр. Буна көрә елә кәлир ки, онларын еһтијат фонду тезликлә түкәнмәлидир... Лакин мүәсир иғтимаһ гурулушда сәрпат, әкә әмәјин васитәси илә тәкрар истеһсал олунамаг гүввәси кәсб етмишдир... Сәрвәт дә әмәк кими вә әмәјин јардымы илә һәр ил бәһрә верир вә сәрвәт сәһибни јохсуллашдырмадан бу бәһрә ил боју истеһлак едилә биләр. Бу бәһрә капиталдан доған кәлирдир* (*Sixmond*. „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, t. I, p. 81, 82).

²⁾ .Мәнфәәт кими, әмәк һаггына да... һазыр мәһсулу һәғигәтән бир һиссәси нәзәри илә бахмаг олар* (*O. Ramsay*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 142). „Мәһсулу, әмәк һаггы

истеҗсал етдији мәнсулун даим гајыдыб эмәк һаггы форма-сында онун әлиһә кәлән һиссәсидир. Әлбәттә капиталист бу әмтәә дәрјини фәһләјә пулла верир. Лакин бу пул эмәк мәнсулунун анчаг чеврилмиш формасыдыр. Фәһлә истеҗсал васитәләринин бир һиссәсини мәнсула чевирмәкдә олдуғу заман онун габагкы мәнсулунун бир һиссәси гајыдыб пула чеврилир. Онун букүнкү әмәјинин, јахуд башланан јарым илдәки әмәјинин һаггы кечән һәфтә, јахуд кечән јарым ил әрзиндәки әмәјиндән верилир. Биз ајрыча бир капиталист илә ајрыча бир фәһлә әвәзинә, капиталистләр синфи илә фәһлә синфини көтүрүб тәдгиг едәчәк олсаг, пул формасынын јаратдығы иллүзија дәрһал арадан галхар. Пул формасында капиталистләр синфи фәһлә синфинә даим, фәһләләр тәрәфиндән истеҗсал едиллиб капиталистләр тәрәфиндән мәнимсәнилән мәнсулун бир һиссәсини алмаг үчүн чек верир. Фәһлә дә бу чекләри ејни дәрәчә мүнтәзәм олараг капиталистләр синфинә сәјтарыр вә мүгабилиндә өз мәнсулундан өзүнә чатасы һиссәни алыр. Мәнсулун әмтәә формасы вә әмтәәнин пул формасы бу просесин һәгиги ларактерини пәрдәләјир.

Беләликлә, дәрјишән капитал, јашајыш васитәләри фондунун вә ја фәһлә фондунун тәзаһүр етдији јалныз хүсуси бир тарихи формадыр; бу, ишчинин өзүнү јашатмасы вә һәјатыны тәкран истеҗсал етмәси үчүн зәрури олан бир фонддур вә һәр чүр ичтима истеҗсал системиндә иши буну өзү истеҗсал вә тәкран истеҗсал етмәлидир. Фәһлә фонду фәһләнин әмәјини едәмәк үчүн гәдијә васитәси формасында анчаг она көрә даим ахыб фәһләнин әлиһә кәлир ки, фәһләнин өз мәнсулу капитал формасында даим ондан узаглашмагцадыр. Лакин фәһлә фондунун бу тәзаһүр формасы, фәһләнин өз маддиләшмиш әмәјини капиталистин она аванс вермәси фактыны азачыг да олса дәрјишдирмир³⁾. Бијар ишләјән кәндлини көтүрәк. Фәрз едәк ки, о өз истеҗсал васитәләри илә өз тарласында һәфтәдә 3 күн ишләјир. Һәфтәнин галан 3 күнү әрзиндә исә о өз ағасынын тарласында бијар иши илә мәшғул олур. О даим өз фәһлә фондуну тәкран истеҗсал едир вә бу фонд һеч вахт онун үчүн өз әмәји мүгабилиндә үчүнчү бир шәхс тәрәфиндән аванс едилән гәдијә васитәси формасы алмыр. Ејни заманда онун өдәнилмәмиш ичбари әмәји дә һеч вахт көнүллү вә өдәнилмиш эмәк формасы алмыр. Лакин мүлкәдар бијар ишләтдији кәндлини тарласыны, иш һејваныны, тохумуну, бир сөзлә, истеҗ-

³⁾ шәклинлә фәһләјә чатачаг һиссәси* (*James Mill*. „Éléments d'Économie Politique“, traduits de l'anglais par Parisot. Paris, 1823, p. 34).

⁴⁾ Капитал фәһләләр үчүн эмәк һаггы олараг онлара аванс верилмәсинә хәрчәндиклә о әмәјини сахламасы үчүн ајрылмыш фонда һеч бир шәј әләвә етмир* (Маалтун ашагы-дакы әсәрини нәшр едән Кејзювуну бу нәшр үчүн вердији рејдә—„Definitions in Political Economy“, London, 1853, p. 22).

сал васитэлэрини мәнimsэсэ, онда һәмин кәндли бундан сонра өз иш гүввәсини мүлкәдара сатмалы олачагдыр. Башга шәртләр ејни олдугда һәмин кәндли инди дә, әввәлдә олдугу кими, һәфтәдә 6 күн ишләјәчәкдир,—3 күн өзүнә, 3 күн дә инди муздлу фәһлә ишләдән кечмиш мүлкәдара. О инди дә, кечмишдә олдугу кими, истеһсал васитэләриндән бир истеһсал васитәси кими истифада едиб онларын дәјәрини мәһсула кечи-рәчәкдир. Инди дә, кечмишдә олдугу кими, мәһсулун мүәјјән һиссәси тәкрар истеһсал просесинә дахил олачагдыр. Лакин бијар әмәк инди муздлу әмәк формасы алдығы кими, кечмиш-дәки тәрздә инди дә кәндлинин өзүнүн истеһсал вә тәкрар истеһсал етдији фәһлә фонду дәхи, кечмиш мүлкәдарын инди кәндлијә аванс етдији капитал формасы алыр. Дүшүнчәсә мәһдул олдугуна көрә тәзаһүр формасыны бу формада тәза-һүр едән шейдән ајыр дедә билмәјән буржуа игтисадчысы белә бир факта көз јумур ки, һәтта индики заманда да фәһлә фон-ду бүтүн јер үзүндә анчаг бир истисна олараг капитал шәк-линдә мејдана чыхыр⁴⁾.

Һәр нечә олурса олсун, дәјишән капитал капиталистин өз фондундан аванс едилмиш дәјәр характерини^{4а)} јалныз о за-ман итирир ки, капиталист истеһсал просесини биз онун тәк-рарланмасынын фәсиләсиз ахыны һалында көтүрмүш олаг. Лакин бу просес һарада исә вә бир заман исә башланмалы иди. Демәли, индијәдәк әсасландығымыз нөгтеји-нәзәрдән ја-нашылдыгда белә бир јәгинлик тәсәввүр едилир ки, мүәјјән бир вахтада капиталист, едәнилмәмиш өзкә әмәјиндән саһлы олмајан һәр һансы бир илкин јығым васитәси илә пул саныби-олмуш вә бунун сајәсиндә иш гүввәсинин алычысы сифәти илә базара чыха билмишдир. Лакин капиталист истеһсал просесинин садә фәсиләсизлији, јахуд садә тәкрар истеһсал, капита-лын јалныз дәјишән һиссәсинә дејил, үмумијјәтлә бүтүн ка-питала аид олан башга спесифик дәјишикликләрә дә сәбәб олур.

Әкәр 1 000 ф. стерлинглик капиталын вахташыры олараг, мәсәлән, һәр ил, јаратдығы изафи дәјәр 200 ф. ст. тәшкил едирсә вә әкәр бу изафи дәјәр бир ил әрзиндә галыгсыз истеһ-лак олунурса, онда ајдыңдыр ки, бу просес беш ил әрзиндә тәкрар едиләндән сонра, истеһлак олунмуш изафи дәјәрини мән-

⁴⁾ Јер үзүнүн дәрәдә бир һиссәсиндән азында фәһләләрни һашајыш васитәләри капи-талистлар тәрәфиндән онлара аванс едилир* (Richard Jones. "Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations". Hertford, 1852, p. 36).

^{4а)} Мануфактура фәһләсинини әмәк һаггыны саһибкар она аванс едирсә дә, һәгигәтлә-бу ону үчүн неч бир хәрч тәшкил етмир, чүнки адәтән бу әмәк һаггынын дәјәри, фәһ-ләнин әмәјинини сәрф едилдији мәһсулуу артан дәјәри дахилдәки мәнфәәт илә бирликдә саһибкара гајтарылымыш олур* (A. Smith, ситат кәтирилән әсәр, II китаб, III фәсия сәһ. 311).

ләғи 200×5, јахуд ибтидада аванс едилмиш 1 000 фунт стерлинглик капитал дәјәринә бәрабәр олачагдыр. Әкәр иллик изафи дәјәрин анчаг бир һиссәси, мәсәлән, јарысы истеһлак едилмиш олсајды, онда, көстәрилән нәтичә јалһыз, истеһсал просеси он ил әрзиндә тәкрар олундугдан сонра алынарды, чүнки 100×10=1 000. Үмумијјәтлә, аванс едилмиш капитал дәјәри һәр ил истеһлак олунан изафи дәјәрә бөлүндүкдә о илләрин, јахуд тәкрар истеһсал дөврләринин сајы алыһыр ки, ибтидада аванс едилмиш капитал һәмин илләр вә дөврләр әрзиндә капиталист тәрәфиндән истеһлак олунур вә, демәли, јохалыр. Капиталист белә тәсәввүр едир ки, о анчаг, өзкәсинин өдәнилмәмиш әмәјинин мәһсулуну, изафи дәјәри истеһлак едиб ибтидаи капитал дәјәринә тохунмур; капиталистин бу тәсәввүрү јухарыда көстәрилән факты әсла дәјишдирә билмәз. Мүәјјән гәдәр ил кечәндән сонра, капиталистин малик олдуғу капитал дәјәри һәмин илләр әрзиндә онун эквивалентсиз мәнимсәдији изафи дәјәрин мәбләғинә бәрабәр олур, истеһлак етдији дәјәрин мәбләғи исә ибтидаи капитал дәјәринә бәрабәр олур. Доғрудур, капиталистин әлиндә, дәјишилмәмиш мигдарда капитал галыр, һәм дә бу капиталын бир һиссәси, биналар, машынлар вә и. а., һәлә капиталист өз мүәссисәсини ишә салмаға башладығы заман мөвчуд иди. Лакин бурада капиталын мадди тәркиб һиссәләриндән дејил, онун дәјәриндән бәһс олунур. Әкәр бириси өз әмлакынын дәјәри гәдәр борча дүшүб бүтүн әмлакыны исраф етмишсә, бу һалда онун бүтүн әмлакы јалһыз өз борчларынын үмуми мәбләғини тәшкил едир. Ејнилә дә, әкәр капиталист өз аванс етдији капиталыннын эквивалентни истеһлак етмишсә, онда һәмин капиталын дәјәри анчаг, капиталистин һавајы мәнимсәмиш олдуғу изафи дәјәрин үмуми мәбләғиндән ибарәтдир. Көһнә капиталдан бурада даһа зәррә гәдәр дә галмамышдыр.

Беләликлә, һеч бир јығымдан әсла асылы олмајараг, истеһсал просесинин садәчә тәкрарланмасы, јахуд садә тәкрар истеһсал, чох вә ја аз узун бир мүддәт кечдикдән сонра һөкмән һәр бир капиталы јығым капиталына вә ја капиталлашдырылмыш изафи дәјәрә чевирир. Һәтта, капитал истеһсал просесинә дахил олуркән ону тәтбиғ едәнин шәхсән газандығы мүлкијјәти олмушса да, фәрғи јохдур, о кеч-тез там эквивалентсиз мәнимсәнилмиш дәјәрә чевирилир, өдәнилмәмиш өзкә әмәјинин—пул формасында, јахуд башга бир формада—маддиләшмәсиндән ибарәт олур.

Дөрдүнчү фәсилдә көрдүјүмүз кими, пулу капиталла чевирмәк үчүн тәкчә әмтәә истеһсалынын вә әмтәә тәдавүлүнүн мөвчуд олмасы кифајәт дејилдир. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл алычы вә сатычы сифәти илә бир тәрәфдә дәјәр вә ја пул са-

һиби, дикәр тәрәфдә исә дәјәр әмәлә кәтирән субстансијаның саһиби бир-биринә гаршы дурмалыдырлар, бир тәрәфдә истеһсал васитәләринин вә јашајыш васитәләринин саһиби, дикәр тәрәфдә исә тәкчә иш гүввәсинин саһиби олан шәхс дурмалыдыр. Демәли, әмәк мәһсулунун әмәјин өзүндән ајрылмасы, әмәјин объектив шәртләринин субъектив фактордан—иш гүввәсиндән ајрылмасы, капиталист истеһсал просесинин фәлән мөвчуд олмасынын әсасы, башланғыч нөгтәси олмушдур.

Лакин ибтидада башланғыч нөгтә олан шеј сонралар, просесин садәчә фәсиләсиз давам етмәси сәјәсиндә, садә тәкрар истеһсал сәјәсиндә дөнә-дөнә јенидән јараныр вә капиталист истеһсалынын өз нәтичәси кими әбәдиләшир. Бир тәрәфдән истеһсал просеси мадди сәрвәти даим капиталла, капиталист үчүн дәјәр артырмаг васитәләринә вә онун үчүн истеһлак васитәләринә чевирир. Дикәр тәрәфдән, фәһлә бу просесә нә вәзијәтдә кирмишсә, даим о вәзијәтдә дә бу просесдән чыхыр: сәрвәтин шәхси мәнбәји олдуғу һалда бу сәрвәти өзү үчүн вүчуда кәтирмәкдән өтрү лазым олан һәр чүр вәсаитдән мәһрум бир вәзијәтдә галыр. Фәһлә истеһсал просесинә дахил оландан әввәл онун шәхси әмәји өзкәнинләшдирилмиш, капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилмиш вә капиталын тәркибинә дахил едилмиш олдуғуна кәрә, истеһсалын келишиндә бу әмәк даим өзкәсинин мәһсулуна маддиләшир. Истеһсал просеси ејни заманда иш гүввәсинин капиталист тәрәфиндән истеһлак олунмасы просеси олдуғуна кәрә, фәһләниң јаратдығы мәһсул фәсиләсиз сурәтдә әмтәјә чеврилмәкдән башга, һәмчинин, капиталла чеврилир,—дәјәр јарадан гүввәни сорая бир дәјәрә, адамлары сатын алан јашајыш васитәләринә, истеһсалчылары тәтбиг едән истеһсал васитәләринә чеврилир⁵⁾. Беләликлә фәһлә өзү даим объектив сәрвәт јаратмагла капитал јарадыр, өзүнә јабанчы олан вә өз үзәриндә һөкмран олуб онун гүввәсини истисмар едән бир гүввә јаратмыш олур, капиталист дә һәмчинин даим иш гүввәсини јаратмагла сәрвәтин субъектив мәнбәјини јарадыр; бу мәнбә өзүнүн маддиләшмәк вә вүчуда кәлмәк шәраитиндән ајры салынмышдыр, о јалһыз фәһләниң организминин өзүндә мөвчуд олан абстракт бир мәнбәдир, гыса дејилсә, капиталист фәһләни муздлу бир фәһлә кими истеһсал едир⁶⁾. Муздлу фәһләләрин белә даим тәкрар истеһсал

⁵⁾ Мәһсуллар истеһлакын чох гәрибә хәссәси бундан ибарәтдир. Мәһсуллар истеһлак олунан шеј капиталдыр вә истеһлак едилмәк вәсәтәси илә капитал олур" (*James Mill. Elements d'Economie Politique*, p. 242). Лакин Чөмс Милл бу чох гәрибә хәссәсини нәдән ибарәт олдуғуну јенә дә ајднлашдыра билмәмишдир.

⁶⁾ Әлбәттә, бу доғрудур ки, илк дөфә тәтбиг едилән мануфактура бир чох јохсуллар иш вәсир; лакин бу јохсуллар јохсуллуғдан чыхмырлар вә мануфактура муәссисәләринин чохалдымасы бир чох башгаларыны јохсул едир" (*Reasons for a limited Exportation of Wool*. London, 1677, p. 19). "Фермер бош Јерә илдә едиб дејир ки, куја јохсуллары о

едилмәси, јахуд эбадиләшдирилмәси, капиталист истеһсалынын *conditio sine qua non* [зәрури шәртидир].

Фәһләнин истеһлак етмәси ики чүр олур. Истеһсалын өзүндә фәһлә истеһсал васитәләрини өз эмәји илә истеһлак едиб буһлары, аванс едилмиш капиталын дәјәриндән жүксәк дәјәри олан мәһсуллара чевирир. Бу онун истеһсал истеһлакыдыр. Бу ејни заманда фәһләнин иш гүввәсини сатын алан капиталистин бу гүввәни истеһлак етмәсидир. Дикәр тәрәфдән фәһлә өз иш гүввәсини сатыркән она верилмиш олан пулу јашајыш васитәләри алынмасына сәрф едир. Бу онун фәрди истеһлакыдыр. Демәли, фәһләнин истеһсал истеһлакы илә шәхси истеһлакы бир-бириндән тамамилә фәрғлидир. Биринчи истеһлак дәирәсиндә фәһлә капиталы һәрәкәтә кәтирән гүввәдир вә капиталистин малыдыр; икинчи истеһлак дәирәсиндә өзү өзүнүн саһибидир вә истеһсал просесиндән харичдә өз шәхси һәјат вәзифәләрини јеринә јетирир. Биринчи истеһлакын нәтичәси капиталистин мөвчуд олмасыдыр, икинчисинин нәтичәси исә фәһләнин өзүнүн мөвчуд олмасыдыр.

Иш күнү вә с. тәдгиг едиләркән бу да ајдын олду ки, фәһлә чох заман өз фәрди истеһлакыны истеһсал просесинин халис тәсадүфи бир епизодуна чевиrmәјә мәчбур олур. Бухар машынына көмүр вә су верилдији кими, чархлара јағ вурулдуғу кими, фәһлә дә бу һалда јашајыш васитәләрини анчаг, өз иш гүввәсини «ишләк вәзијјәтдә» сахламаг үчүн истеһлак едир. Бурада онун истеһлак васитәләри анчаг, истеһсал васитәләриндән бирини истеһлак етмәк васитәләридир, онун фәрди истеһлакы билаваситә истеһсал истеһлакдыр. Лакин бу һал, капиталист истеһсал просесинин маһијјәти илә әлагәдар олман ифратчылыг кими көрүнүр⁷⁾.

Биз ајрыча бир капиталисти вә ајрыча бир фәһләни көтүр-мәјиб капиталист синфи илә фәһлә синфини көтүрсәк, ајры-ајры истеһсал просесләрини дејил, бүтөвлүкдә капиталист просесини онун ахыны һалында, онун ичтямаи мигјасында көтүрсәк башга вәзијјәт мејдана чыхар. Капиталист өз капиталынын бир һиссәсини иш гүввәсинә чевиrәндә, бунунла өзүнүн бүтүн капиталынын дәјәрини артырмыш олур. О, бир күллә илә ики довшан вурур. Онун көтүрдүјү мәнфәәт јалныз фәһләдән алдығындан ибарәт олмур, о һабелә фәһләјә вердијиндән дә мәнфәәт көтүрүр. Иш гүввәсинә мүбадиләдә верилмиш олан капитал јашајыш васитәләринә чевирилир вә бу јашајыш

сахлајыр. Һәгигәтдә јохсуллар дилләчи һаллыда сахланырлар* („Reasons for the late Increase of the Poor-Rates: or a comparative View of the Prices of Labour and Provisions“. London, 1777, p. 31).

⁷⁾ Әкәр Россия „истеһсал истеһлакынын“ сиррини һәгигәтән билсәјди, бу хүсусда бу гәдәр тәмтәрағлы бир тәрәдә данышмазды.

васитэлэринин истеһлак едилмәси нәтичәсиндә мөвчуд фәһләләрин эзәлэләри, әсәбләри, сүмүкләри, бейни тәқрар истеһсал олунур вә јени фәһләләр истеһсал олунур. Демәли, фәһлә синфинин ән зәрури даирәдә көтүрүлән фәрди истеһлақы анчаг, иш гүввәси мүгабилиндә капиталын вермиш олдуғу јашајыш васитэләрини јенә дә, капиталын јенидән истисмар етмәси үчүн јарарлы олан иш гүввәсинә чевирмәкдир. Бу, капиталист үчүн ән зәрури олан истеһсал васитәсинин—фәһләнин өзүнүн истеһсалы вә тәқрар истеһсалыдыр.) Беләликлә, бир машын истәр әмәк просеси заманы тәмизләнсин, истәрсә бу просесин мүәјјән фәсиләләриндә,—бу тәмизләмә истеһсалын бир моменти олдуғу кими, фәһләнин фәрди истеһлақы да, е'малатхананын, фабрикин вә саирәнин дахилиндәми, јахуд харичиндә, әмәк просесинин дахилиндәми, јахуд харичиндә баш вермәсиндән асылы олмајараг, бу фәрди истеһлак үмумијјәтлә көтүрүлдүкдә капиталын истеһсалы вә тәқрар истеһсалынын бир моментиدير. Фәһләнин өз фәрди истеһлақынын капиталист үчүн дејил, өзү үчүн истеһлак олмасы әсла мәсәләни дејишдирмир. Ахы иш һејваны да өз једији јемдән ләззәт дујур, лакин бу һал онун истеһлақынын истеһсал просесиндә зәрури ан олмасыны һеч дә арадан галдырмыр. Фәһлә синфинин даим мөвчуд олмасы вә тәқрар истеһсал едилмәси капиталын тәқрар истеһсалынын даими шәрти олараг галыр. Капиталист фәһләләрдәки горунма вә төрәјиб арта истинктинә архаланаг бу шәртин јеринә јетирилмәсини архајынлыгла фәһләләрин өз өһдәсинә бураха билир. Капиталист анчаг чалышыр ки, фәһләләрин фәрди истеһлақы мүмкүн гәдәр ән зәрури һәддән кәнара чыхмасын вә јер көјдән нә гәдәр узагдырса, капиталист дә, Чәнуби Америкада олдуғу кими бир кобудлуг көстәриб фәһләләрә азгидалы јемәк әвәзинә зорла чоғгидалы јемәк једиртмәк⁸⁾ нијјәтиндән бир о гәдәр узагдыр.

Буна көрә дә капиталист вә онун идеологу, игтисадчы, фәһләнин фәрди истеһлақында јалныз, фәһлә синфинин әбәдиләшмәси үчүн лазым олан һиссәни мәһсулдар истеһлак һесаб едирләр, чүнки иш гүввәсини капиталын истеһлак едә билмәси үчүн фәһләнин истеһлақынын бу һиссәси һәгигәтән мөвчуд олмалыдыр; фәһләнин бундан әләвә, өз зөвгү үчүн истеһлак етдикләри исә мәһсулдар истеһлак дејилдир⁹⁾. Әкәр капитал

⁸⁾ Чәнуби Америка мә'әнәләриндә ишләјиб (бәлкә дә дүпјадә ән чәтин бир ишлә мәшғул олуб) һәр күн јерин 450 руг дәринлијиндән далларында 180—200 фунт филиз чыхаран фәһләләрин једији анчғ чәрәк вә пахлаган ибаәтдир; онлар чоғ истәрдиләр ки, тәкчә чәрәк јесиләр, лакин фәһләләрин агалары онларла, адамын атла рәфтар етдији кими рәфтар едирләр; онлар билдирләр ки, фәһләләр тәкчә чәрәк јееләр белә интенсив ишләјә билмәзләр, буна көрә дә онлара зорла пахла једирдиләр, чүнки пахлаанын тәркибиндә фосфор чәрәкдәкиндән хејли чохдур' (*Liebig*, "Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrilkultur und Physiologie", 7. Aufl., 1832, I. Theil, S. 194, рејд).

⁹⁾ *James Mill*. "Éléments d'Economie Politique", p. 238 ағғ.

жығымы эмәк паггынын артмасына вә, демәли, фәһләнин истеһлак васитәләринин мигдарынын артмасына сәбәб олсајды, ејни заманда да капиталын даһа артыг иш гүввәси истеһлак етмәсинә сәбәб олмасајды, онда әлавә капитал мәһсулдар шәкилдә истеһлак едилмиш олмазды¹⁰⁾. Доғрудан да, фәһләнин фәрди истеһлақы онун өзү үчүн мәһсулдар истеһлак дејилдир, чүнки бу истеһлак анчаг, истеһлак васитәләринә еһтијачы олан фәрдләри тәкрат истеһсал етмиш олур; бу истеһлак капиталист үчүн вә дәвләт үчүн мәһсулдар истеһлакдыр, чүнки бу истеһлак өзкәси үчүн сәрвәт јарадан гүввә истеһсалыдыр¹¹⁾.

Демәли, ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән фәһлә синфи дә чансыз бир иш аләти кими,—һәтта билаваситә эмәк просесиндән харишдә дә—капиталистин малыдыр. Фәһләләрин һәтта фәрди истеһлақы да мүәјјән һәдд дахилиндә анчаг, капиталын тәкрат истеһсалы просесинин бир моментидир. һәммин просесин өзү, фәһләләрин әмәјинин мәһсулуну даим фәһләләр гүтбүндән әкс гүтбә, капитал гүтбүнә доғру узаглашдырыб апармагла чалышыр ки, бу шүурлу истеһсал аләтләри гачыб дағылышмасынлар. Фәһләләрин фәрди истеһлақы, бир тәрәфдән, онларын јашамасыны вә тәкрат истеһсал олунмасыны тәмин едир, диқәр тәрәфдән дә, јашајыш васитәләрини сәрф етмәклә фәһләләрин даим эмәк базарына чыхмасы зәрурәтини доғурур. Ромада гулу зәнчирлә бағлајырдылар, муздлу фәһлә исә кезә көрүнмәз телләр васитәси илә өз мүлкијәтчисинә бағлыдыр. Муздлу фәһләнин мүстәгиллији барәсиндәки иллүзијаны давам едирән сәбәб ондан ибарәтдир ки, бу фәһләни ишә көтүрән фәрди саһибкарлар даим дәјишилир, бу сәбәб һабелә ондан ибарәтдир ки, мүгавиләдә *fictione juris* [јуридик фиксija] вардыр.

Кечмишләрдә капитал, азад фәһлә үзәриндә өз мүлкијәт һүгугуну, лазым кәлдији һалларда, мөчбури ганунлар васитәси илә һәјата кечирирди. Мәсәлән, 1815-чи иләдә Инкиләтәрәдә машин ишләдән фәһләләрин мүһачирәти гадаған едилмишди вә буна әмәл етмәјәнләрә ағыр чәза верилирди.

Фәһлә синфинин тәкрат истеһсалы һабелә, ишләмәк мәнәрәтинин нәсилдән-нәслә кечмәсини вә артмасыны да әһәтә едир¹²⁾. Нә дәрәчәдә капиталистин бу чүр мәнәрәтли фәһлә

¹⁰⁾ Әкәр әмәјин гијмәти о гәләр чох гәлхәјди ки, капиталын артмасына бахмәјараг чох эмәк тәтбиғ едилмәси мүмкүн олмасын, онда мән дәрјәдм ки, капиталын бу артымы гејри-мәһсулдар сурәтдә истеһлак олунур" (*Ricardo. Principles of Political Economy* 3 ed. London, 1821, p. 163).

¹¹⁾ "Сөзүн әсил мәнәсында мәһсулдар истеһлак сәрвәтин капиталист тәрәфиндән тәкрат истеһсал мәғсәди илә истеһлак олунмасы вә ја дағдылмасыдыр..." (Малтус истеһсал васитәләринин истеһлақыны нәзәрдә тутур) "Фәһлә... оңу тәтбиғ елән шәхс үчүн, һабелә дәвләт үчүн мәһсулдар истеһлакдыдыр, өзү үчүн исә, чылди јанашылса, мәһсулдар истеһлакчы дејилдир" (*Malthus. Definitions in Political Economy*. London, 1853, p. 30).

¹²⁾ "Әввәдчәдән топланмасы вә һазырланмасы сөјләнилә биләчәк јекәнә шеј фәһләнин иш мәнәрәтидыр... Иш мәнәрәтинин топламағ вә сахламағ әмәлијаты, бу чох мүһүм әмәли-

синфинин мөвчүдлүгүнү өз малы олан истейсал шэртлэри сырасына салмаг вэ һэгигэтдэ ону өз дәјишэн капиталынын реал варлығы һесаб етмэк мејлиндэ олмасыны, һэр һансы бир бөһран онун һәмин истейсал шэртинин элиндән кетмәси тәһлүкәсини доғурдуғу заман хүсуси бир ајдынлыгла ашкара чыһыр. Мә'лум олдуғу үзрә, Америкадакы Вэтэндаш мұһарибәси нәтичәсиндә вэ бунунла јанашы олараг баш верән памбыг гытлығы заманы Ланкаширдә вэ башга јерләрдә памбыг парча сәнајеси фәһлэләринин чоху ишдән чыхарылыб күчәјә салынмышды. Фәһлә синфинин өз ичәрисиндән вэ чәмијјәтин башга тәбәгәләри ичәрисиндән мәсәлә галдырылды ки, «артыг» фәһлэләр дөвләтин јардымы илә ја өлкәдә ианә топламаг јолу илә Инкилтәрә мүстәмләкәләринә, јахуд Бирләшмиш Штатлара көчүрүлсүн. О заман (1863-чү ил мартын 24-дә) «Times», Манчестер тичарәт палатасынын кечмиш президенти Едмунд Поттерин бир мәктубуну дәрч етмишди. Бу мәктуб ашағы палатада һаглы олараг «фабрикчиләрин манифести»¹³⁾ адландырылмышды. Биз бурада һәмин мәктубун, иш гүввәсинә капиталын малы кими бахылдығыны тамамилә ачыг көсәрән бир нечә характерик јерини гејд едәчәјик.

«Памбыг парча истейсалы фәһлэләринә дејирләр ки, сизин эмәк тәклифиниз һәддән артыгдыр... бу тәклифи азалтмаг, бәлкә дә ону үчдә бир азалтмаг лазымдыр ки, сонра онун јердә галан үчдә икиси үчүн сағлам тәләб јаранмыш олсун... Эфқари-үмумијјә мұһачирәт үзәриндә исрар едир... Саһибкар» (јә'ни памбыг парча фабрикинин саһиби) «өз хошуна разы ола билмәз ки, тәклиф олунан ишләк әлләрин сајы азалсын; бу һал онун фикринчә һәм әдаләтсиз олар, һәм дә дүзкүн олмәз... Әкәр мұһачирәт ичтимаи фонд һесабына ичра едиләрсә, о тәләб едә биләр ки, ону динләсинләр, о һәтта бәлкә, е'тираз да едә биләр».

Һәмин Поттер сонра памбыг парча сәнајесинин фәјдалы бир сәнајә олмасындан данышыр, бу сәнајенин «шүбһәсиз, Ирландијадан вэ Инкилтәрәнин әкинчилик маһалларындан әһалини чәжиб кәтирмәсиндән», һәмин сәнајенин чох кенишләнмиш олмасындан, 1860-чы илдә бүтүн Инкилтәрә ихрачатынын ⁵/₁₃ һиссәсини һәмин сәнајенин вермәсиндән вэ базарын, хүсусән Һиндистан базарынын кенишләнмәси сајәсиндә, һабелә «фунту 6 пенс гијмәти илә кифәјәт гәдәр памбыг идхал едилмәси» сајәсиндә бу сәнајенин бир нечә илдән сонра јенә артачағындан бәһс едир. Поттер сөзүнә давам едиб дејир:

јәт фәһлә күтләсини бөјүк әксәријјәти үчүн неч бир капитал сәрф едилмәдән ичра олуыр» (Hodgskin. „Labour Defended etc.“, p. 12, 13).

¹³⁾ «Бу мәктубу фабрикчиләрин манифести һесаб етмәк олар» (Ферранд: 1863-чү ил апрелин 27-дә ашағы палатанын ичласында памбыг гытлығы мұһасибәти илә едилән тәклиф).

«Заман—бир ил, ики ил, бэлкэ дэ үч—лазымы мигдар ярадачагдыр... Буна көрө мөн суал етмэк истәрдим ки, бу санаје сахланамаға дэјмэзми? Эмөк сәрф едиб машинлары» (чанлы иш машинлары нэзәрдә тутулур) «саз сахламаға дэјмэзми вә бунарла видалашмаг фикрн бөјүк бир ахмаглыг дејилми? Зәниннчә беләдир. Мән бу фикрә разы ола биләрәм ки, фәһләләр мүлқијјәт дејилдир («I allow that the workers are not a property»), Ланкаширин вә саһибкарларыш мүлқијјәти дејилдир; лакин фәһләләр бунарлыш һәр икиси үчүн гүввәдир; фәһләләр дәрракәли вә тәлим көрмүш бир гүввәдир, бу гүввәнин јерини бир нәслии өмүр әзиндә долдурмаг олмаз; башга машинларыш,—фәһләләр ишләтдији машинларыш («the mere machinery which they work») хејли һиссәсини јерини исә, әксинә, он ики әзиндә мүвәффәқијјәтлә долдурмаг вә бунарлы һәтта јахшылашдырмаг олар¹⁴). Эжәр фәһләләрин мүһачирәти тәшвиғ едилсә вә ја һәтта буна садәчә ичазә верилсә (!), онда капиталистин вәзијјәти нечә олар? («Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?» Бу фәрјад, һофмаршал Қалбы хатырладыр¹⁶⁶). «...Мүтәхәссис фәһләләрн кәнара чыхын, онда әсас капитал сон дәрәчә гүјмәтдән дүшәчәк, дөвријјә капиталы тәклиф едилән әмәјин кејфијјәтчә писләшмиш вә мигдарча азалмыш олдуғу шәрәнтдә мүбаризәјә давам кәтирмәјәчәк... Бизә дејирләр ки, фәһләләр өзләри мүһачирәт етмәк истәјирләр. Фәһләләрин тәрәфиндән бу тамамилә тәһидир... Памбыг парча истеһсалыны ихтисар етсәниз, оиун гүввәләрини әлиндән аласныз (by taking away its working power), онлара верилән эмөк һаггынын мөбләғини, мисал үчүн, 1/3 гәдәр вә ја 5 милјон әскилтсәниз, фәһләләрдән јухары дуран ән јахын синфин, хырда дүкәнчәларыш вәзијјәти нечә олар? Торпаг рентасы, коттечләрдән алынан мәнзил кирәјәси нечә олар?... Хырда фермерларыш, ән јахшы ев саһибләринин, торпаг мүлқијјәтчиләринни вәзијјәти нечә олар? Сөјләјин көрәк, милләтин ән јахшы фабрик фәһләләрини башга өлкәләрә ихрач етмәклә, оиун ән мәнсулдар капиталынын вә сәрвәтинин бир һиссәсини гүјмәтдән салмагла милләтн зәифләдән бу ләјннә өлкәнни бүтүн синфләри үчүн ән фәлзкәтлн бир план дејилми?» «Мән ики вә ја үч ил мүддәтинә 5—6 милјонлуғ истыграз мәсләһәт көрүрәм; бу пул памбыг парча сәнәјисн маһалларында јохсуллара јардым идарәләриннә табе олан хүсуси комиссарларыш нәзәрәти алтында хәрчләнмәлидир; бу ишн хүсуси бир ганунда тәнзим етмәк вә сәдәгә алан фәһләләрин мәиәви гүјмәтини сахламагдан өтрү мүәјјән ичбари эмөк үсулу тәтбиғ етмәк лазымдыр... Торпаг мүлқијјәтчиләри вә саһибкарлар үчүн бундан пис нә ола биләр («can anything be worse for landowners or masters») ки, онлар өзләринин ән јахшы фәһләләриндән мәһрум оларлар вә бүтүн бир әјаләтдән фәһләләрни кениш мигјасда мүһачирәт етмәси вә капиталын гүјмәтдән салынмасы вә ситәси илә галан фәһләләр арасында позғунлуғ вә наразылығ салына?»

Поттер, ламбыг парча фабрикчиләринин бу мисилсиз нүмајәндәси, капиталистин ејни дәрәчәдә малы олан ики чүр

¹⁴) Охучуиун јадинадыр ки, адн шәрәнтлә, эмөк һаггыны азалтмаг лазым кәлдикдә тәмин капитал тамамилә башга бир бәјәти чагырыр. Бу һәлдә «саһибкарлар» бир ағыздан бәлә дејирләр (бах: дәрүнчү бөлмә, 188-чи гәјд, сәһ. 389 [бах: бу чилд, сәһ. 424]; «Тој фабрик фәһләләри унутмасынлар ки, һәгигәтлә онларын әмәји ихтисәслә әмәјин чох ашағы кәтегоријядыр; тој унутмасынлар ки, һеч бир башга эмөк бу гәдәр асанлыла өјрәнилмир вә кејфијјәти нәзәрә алынарса, һеч бир башга әмәјә бу гәдәр јахшы музд верилмир; тој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәјин бундан тыса бир вахта, белә гысамудәтлн бир тәлим нәтичәсиндә вә бундан бол мигдарда әлдә едилмәси мүмкүн дејилдир. Саһибкарын машинлары» (инди исә бизә дејирләр ки, бу машинлар 12 әдә даһа јахшылары илә мүвәффәқијјәтлә әвәз едилә биләр) .истеһсал ишиндә фе'лан фәһләнин әмәјиндән вә мәнәғәтиндән хејли мүһим рол ойнајыр. зира бу мәнәғәти 6 әј әзиндә өјрәтмәк олар, һәм әз һәр бир кәнд муздурү буну өјрәнә биләр» (инди исә бизә дејирләр ки, бу мәнәғәтин јерини һәтта 30 илә дә долдурмаг олмаз).

«машыңлар» олдуғуну гејд едир: бунларын бир гисми даим капиталистин фабрикинде олур, дикәр гисми исә кечәләр вә базар күнлери коттечләрде олурлар. Бунларын биринчи гисми чансыздыр, икинчи гисми—чанлы. Чансызлар нәинки күндән-күнә хараблашыр вә гимәтдән дүшүр, һатта техниканын тәрәггиси нәтичәсиндә бунларын мөвчуд күтләсинин хејли һиссәси о дәрәчә көһнәлмиш олур ки, бир нечә ај әрзиндә онларын даһа јени машыңларла әвәз едилмәси мүмкүн вә әлверишли олур. Чанлы машыңлар, әксинә, нә гәдәр чох ишләсә, нәсилләр боју топланан мәһарәти нә гәдәр чох кәсб етмиш олса, бир о гәдәр јахшыдыр. «Times» бу нәһәнк фабрикчијә чавабында әзчүмлә јазмышды:

«Памбыг парча мүәссәләри саһибләринин фөвгәл'адә вә мүтләг әһәмијјәт ч-б Е. Поттерн дүшүнчәсиндә о гәдәр дәрин јер тутмушдур ки, бу синфи јашатмаг вә онун пешәсини әдәбиләшдирмәк үчүн јарым милјон фәһләни зорла бөјүк бир тәрбијәви иш евнә долдурмаға һазырдыр. Ч-б Поттерн сорушур: бу сәнајејә јардым едилмәсинә дәјмәзми? Биз чаваб вериб дејирик: әлбәттә дәјәр, лakin буну һәр чүр вичданлы васитәләрә етмәк лазымдыр. Ч-б Поттерн јенә сорушур: әмәк сәрф едиб машыңлары саз сахламаға дәјмәзми? Бурада биз мат-мәәттәл галырыг. Ч-б Поттерн машың деднkdә инсанлардан ибарәт машыңлары нәзәрдә тутур; о ннандырмаға чалышыр ки, бу машыңлары саһибкарын мүтләг малы һесаб етмир. Биз ети-раф етмәлијик ки, инсанлардан ибарәт машыңлары саз сахламаг үчүн, јә'ни ишләдилмәси лазым кәләнә гәдәр јағлајыб бағлы бир бинада сахламаг үчүн «әмәк сәрф етмәјә дәјмәз» вә һатта бу, мүмкүн иш дејилдир. Инсандан ибарәт машыңлары нә гәдәр јағласаныз да, нә гәдәр силсәниз дә, ишсиз галанда пасланар. Һәм дә, көрдүјүнүз кими, инсанлардан ибарәт олан машыңларын өзбашына гызышыб һәрәкәтә кәлмәк вә бөјүк шәһәрләримизин күчәләриндә гәзәбләнмәк габилијјәти вардыр. Ч-б Поттерн фәһләләрнин тәк-рар истәһсалы үчүн даһа чох вахт тәләб олундугуну сөйләркән, бәлкә дә һағлыдыр, лakin әл алтында тәчрүбәли механикләр вә пул олдуғда һәмишә кифајәт гәдәр сәјли, сәбатлы вә чалышган адамлар тапыб онлардан бол-луча фабрик усталары һазырламаг олар... Ч-б Поттерн сәнајени 1, 2, 3 илдән сонра јенә чанланачағындан дәм вурур вә биздән тәләб едир ки, фәһләләрнин өлкәдән мүнәчирәт етмәси тәшвиғ едилмәсин вә ја һатта буну нчәзә верилмәсин! Фәһләләрнин мүнәчирәт етмәк истәмәси, онун фикринчә, тәбдири; лakin о белә фәрз едир ки, милләт јарым милјон фәһләни вә он-ларын 700 000 нәфәр айла үзвүнү, өзләри истәмәдикләри һалда, памбыг парча сәнајесин маһалларындан чыхмаға гојмајыб орада сахламалыдыр вә—бунун лабүд нәтичәси олараг—онларын наразылығыны зор күчүнә јатырт-малы вә онлары сәдәгә илә јашатмалыдыр; бүтүн бунлар она кәрә едилмә-линдир ки, бәлкә бир күн бу адамлар памбыг парча сәнајеси фабрикләринә јенә лазым олдулар... Елә бир заман кәлиб чатмышдыр ки, бу адаларын бөјүк әфкарн-үмумијјәсин һәмни «иш гүввәсини», бу гүввә илә көмүр, дәмнр вә памбыг кими рәфтар етмәк истәјәнләрин («to save this «working power» from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton») әлиндән хилас етмәк үчүн бир тәдбир көрмәлидир»¹⁵⁾.

«Times»ын мәғаләси јалңыз јeu d'esprit [баш јормаг] иди. «Бөјүк әфкари-үмумијјә» һәгигәтдә ч-б Поттернә фикринә шә-

¹⁵⁾ «Times», 24 март 1863-чү ил.

рик иди ки, фабрик фәһләси фабрикин анчаг дашынар бир хиссәсидир. Фәһләләрин мүнәчирәт етмәсинә манечилик көс-тәрилди¹⁶⁾. Онлары памбыг парча сәнәјеси маһалларынын «тәрбијәви иш евинә» долдурдулар вә онлар әввәлки кими јенә дә «Ланкашир памбыг парча фабрикчиләри үчүн гүввә (the strength)» олараг галырдылар.

Беләликлә, капиталист истеһсал просеси өз кедишиндә иш гүввәсинин әмәк шәртләриндән ајрылмасыны тәкрат истеһсал едир. Капиталист истеһсал просеси бунунла фәһләнин истис-мар едилмәси шәртләрини тәкрат истеһсал едиб әбәдиләш-дирир. О даим фәһләни јашамаг үчүн өз иш гүввәсини сатмаға мәчбур едир вә даим капиталистин варланмаг үчүн бу иш гүв-вәсинә сатын алмасына имкан верир¹⁷⁾. Инди капиталист илә фәһлә әмтәә базарында бир алычы вә сатычы кими үз-үзә кәлдикдә бу, даһа ади бир тәсадүф олмур. Просесин өз меха-низми елә гурулмушдур ки, фәһләни өз иш гүввәсинин саты-чысы кими даим әмтәә базарына гајтарыр вә онун өз мәһсу-луну даим капиталистин әлиндә бир алғы васитәсинә чөвирир; һәгигәтдә фәһлә һәлә өзүнү капиталистә сатмамыш-дан капиталистин малы олур. Онун вахташыры сурәтдә өзүнү јенидән сатмасы, ону ишә көтүрән фәрди саһибкарларын дәји-шилмәси вә әмәјинин базар гүјмәтләринин галхыб-енмәси онун игтисади чәһәтдән асылы олмасына¹⁸⁾ һәм сәбәб олур, һәм дә бу асылылығы пәрделәјир¹⁹⁾.

¹⁶⁾ Парламент фәһләләрин мүнәчирәт етмәси үчүн бир фартинг дә бурахылмасына размыг вермәди вә анчаг гаунулар чыхарыб шәһәр индәрәләринә сәләһијәт верди ки, фәһләләрин өлүмлә һајат арасында сахласынлар, ја'ни нормал әмәк һаггы вермәјиб истис-мар етсинлар. Бундан үч ил сонра мал-гара азардан гырмылаға башладығы заман парла-мент, һәтта өз еткитини кобуд бир шәкилдә позулдуғуна бахмајараг, милјонер лендләр-ларын зијаныны өдәмәк үчүн милјонларла пул бурахылмасына дәрһал размыг верди, һал-буки этин гүјмәти галхығына көрә бу лендләрларын ичәрәдәрлары онсуз да һеч бир зијан чәкәмәшдиләр. 1866-чы илдә парламентин ачылышында торпаг саһибләринин вәһши чәрәләри сүбүт етди ки, на Сабала инәјинә ситајиш етмәк үчүн һиндлн олмаг, на дә дөнүб өкүз олмаг үчүн Јупитер олмаг лазым дејилди.

¹⁷⁾ «Фәһлә јашамаг үчүн јашајыш васитәләри, саһибкар исә хејир көрмәк үчүн әмәк тәләб едирди» (*Sismond's „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, Paris, t. 1, p. 91*).

¹⁸⁾ Бу асылылығын ән кобуд формасы Дургам графлығында мөвчуддур. Чох аз граф-лыгларда олдуғу кими бу графлыгда јерли шәрәнт ичәрәдәррын муздулар үзәриндә гејд-шәртсиз мулкијәт һүгүғуну тә'мин етмир. Бурада мә'дән сәнәјеси олдуғуна көрә музду-лар орада да ишләмәјә кәдә билрләр. Олур ки, бурада фермер, үмүни гајданын әксинә олараг, јалиыз о торпаглары ичәрәјә көтүрүр ки, орада фәһлә коттечләри вәрди. Коттеч кирәси әмәк һаггынын бир хиссәсини тәшкил едир. Бу коттечләра „hind's houses“ [муз-дур еви] дејилди. Һәмнин коттечләрдә фәһләләре јер вәрәндә шәрт гојулур ки, онлар мүнәвилә үзрә мүнәјин феодал мүкәлләфијәтләрини јеринә јетирмәдилди; „bondage“ [тәһкимлилик асылылығы] әлванан бу мүнәвиләләре әссасан фәһлә үчүн эзчүмлә шәрт гојулур ки, о башга бир јердә ишләдији мүдәттә өз гызыны вә и. а. өз әвәзинә ишлә-мәјә көндәрмәдилди. Фәһләнин өзүнә bondage, ја'ни тәһкимли дејилди. Бу мунасибәт таманла јени бир чәһәтдән бизә көстәрир ки, фәһләнин фәрди истеһлаки капитал үчүн истеһлақдыр, јәхүд, мөһсулдар истеһлақдыр. «Бурасына гејд етмәк марағдыр ки, бу bondage-ын гәнимәтчи ағасы онун һәтта нәчисиин дә өз калири сырасына салыр... Фермер өзү тәһкирдији ајағјолулардан башга һеч бир ајағјолу гајрлымасына ичәзә вермир вә бу сәйвәдә өз ағалыг һүгүғунун зәррә гәдәр позулмасына дөзмүр» (*Public Health. 7th Report 1864*, p. 188).

¹⁹⁾ Хатырлағар ки, ушаг вә чә а. әмәји барәсиндә һәтта, өзүнү сатмаг рәсмийәтә дә арадан галхымыш олур.

Демэли, үмуми элагәдарлыг халында вә ја тәкрар истеһсал процесси кими нәзәрдән кечирилән капиталист истеһсал процесси јалныз әмтәә истеһсал етмәк дејил, јалныз изафи дәјәр истеһсал етмәк дејил, капиталист мүнәсибәтинин өзүнү дә, — бир тәрәфдә капиталисти, дикәр тәрәфдә музду фәһләни истеһсал вә тәкрар истеһсал едир.²⁰⁾

²⁰⁾ „Капитал үчүн музду әмәк, музду әмәк үчүн дә капитал олмасы тәләб олунур. Ондарын варлыгы гаршылыгы сурәтә бир-бириндән асылдыр; онлар гаршылыгы сурәтә бир-бирини доғуур. Памбыг парча фабрикидәки фәһлә анчаг памбыг парчам истеһсал едир? Јох, о, капитал истеһсал едир. О, дәјәр истеһсал едир вә јенидән бу дәјәр фәһләнин әмәјина агалыг етмәјә, әмәјин васитәси илә јени дәјәрләр јаратмаға хидмәт едир“ (*Карл Маркс*. „Музду әмәк вә капитал“, „*Neue Rheinische Zeitung*“ № 246, 7 апрел 1849-чу ил [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енҗелс*. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 6-чы чилд, сәһ. 444]). „*Neue Rheinische Zeitung*“ да бу башлыгдә дәрч едилән мәғаләләр, 1847-чи илдә Брюсселдәки Алман фәһләләри чәмијәтинидә¹⁰¹ бу мөвзудә охудуғум мүнәзирәләрин парчаладыр; феврал ингилабы нәтиҗәсиндә һәмин мәғаләләрин арды даһа чәп едилә билмәди.

ИЈИРМИ ИКІНЧИ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДЭЈЭРИН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

1. КЕНИШ МИГЈАСДА КАПИТАЛИСТ ИСТЕҢСАЛ ПРОСЕСИ. ЭМТӘА ИСТЕҢСАЛЫНДАКЫ МҮЛКИЈЈӘТ ГАНУНЛАРЫНЫН КАПИТАЛИСТ МӘНИМСӘМӘСИ ГАНУНЛАРЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ

Габагларда биз нә сурәтлә изафи дәјәрин капиталдан әмәлә кәлдијини тәдгиг етмийшидик, инди көрәк нә сурәтлә изафи дәјәрдән капитал әмәлә кәлир. Изафи дәјәрин капитал кими тәтбиг едилмәсинә, јахуд изафи дәјәрин гәјтарылыб јенидән капитала чеврилмәсинә капитал јығымы дејилир²¹⁾.

Бу просеси әввәл ајрыча бир капиталист нөгтеји-нәзәриндән арашдыраг. Фәрз едәк ки, мисал үчүн, бир әјирмә фабрикинин саһиби 10 000 ф. стерлинглик капитал аванс едир, бунун $\frac{1}{5}$ һиссәси памбыг, машын вә и. а. шәклиндәдир, $\frac{1}{5}$ һиссәси дә әмәк һаггы шәклиндә. Тутаг ки, бу фабрикчи һәр ил 12 000 ф. ст. дәјәриндә 240 000 фунт иплик истеҢсал едир. Изафи дәјәр нормасы 100% көтүрүлдүкдә изафи дәјәр, 2 000 ф. ст. дәјәриндә 40 000 фунт иплик вә ја үмуми мәнсулун алтыда бир һиссәсини тәшкил едән изафи мәнсулдан вә ја халис мәнсулдан ибарәтдир ки, мәнсул сатыланда бу изафи дәјәр реаллашацагдыр. 2 000 ф. стерлинглик дәјәр мәбләғи анчаг 2 000 ф. стерлинглик дәјәр мәбләғидир. Бу пулун изафи дәјәр олдуғуну нә онун заһири көрүнүшүндән, нә дә гохусундан билмәк олмаз. Бу дәјәрин изафи дәјәр олмасы факты анчаг, бу дәјәрин нә васитә илә өз мүлкијјәтчисинин әлинә кечдијини көс-тәрир, дәјәрин вә ја пулун тәбиәтини исә әсла дәјишдирмир.

Беләликлә, әјирмә фабрикинин саһиби өз әлинә кәлән бу 2 000 ф. стерлинглик јени мәбләғи капитала чевирмәк үчүн, башга шәртләр ејни олдуғда, бунун $\frac{1}{5}$ һиссәсини памбыг вә саирә алынмасына, $\frac{1}{5}$ һиссәсини исә јени әјиричи фәһләләр

²¹⁾ „Капитал јығымы—кәлирин бир һиссәсини капитал кими ишләтмәк“ демәкдир. (Malthus. „Definitions etc.“, ed. Cazenove, p.11). „Кәлирин капитала чеврилмәси“ (Malthus. „Principles of Political Economy“. 2nd ed. London. 1836, p. 320).

сатын алынмасына аванс етмәлидир вә бу фәһләләр базарда, дәјәри фабрикчи тәрәфиндән онлара аванс едилән јашајыш васитәләрини тапачаглар. Бу һалда һәмин 2 000 ф. стерлинглик јени капитал әјрмә ишиндә өз вәзнфәснини јеринә јетирәчәк вә өзү дә 400 ф. стерлинглик изафи дәјәр кәтирәчәкдир.

Капитал дәјәр әввәлдә пул формасында аванс едилмишди; изафи дәјәр исә, әксинә, әввәлдә үмуми мәһсулун мүәјјән бир һиссәсинин дәјәри шәклиндә мөвчуд олур. Үмуми мәһсул сатылыб пула чеврилдикдә капитал дәјәр јенә дә өз әввәлки формасыны алыр, изафи дәјәр исә өзүнүн әввәлки варлыг формасыны дәјншдирмиш олур. Лакин бу андан етибарән онларын һәр икиси, һәм капитал дәјәр, һәм дә изафи дәјәр пул мәбләғләриндән ибарәт олур вә бунларын гајыдыб капитала чеврилмәси там ејни үсулла баш верир. Капиталист бу дәјәрләрин һәр икисини вериб лазыми әмтәәләр алыр вә бу васитә илә өз мәһсулуну јенидән, бу дәфә кениш мигјасда истәһсал етмәјә имкан тапыр. Лакин базарда бу әмтәәләр олмалыдыр ки, капиталист бунлары ала билсин.

Капиталистин өз иплији анчаг она көрә тәдавүл едир ки, бүтүн башга капиталистләр кими о да өз иллик мәһсулуну базара чыхарыр. Лакин бу әмтәәләр базара чыхандан әввәл артыг онлар иллик истәһсал фондунун дахилиндә нди, ја'ни ајры-ајры капиталлар мәчмусунун вә ја анчаг һәр һансы бир һиссәси ајры-ајры капиталистләрин әлиндә олан мәчму ичтимай капиталын бир илдә чеврилдији һәр чүр шејләрин үмуми күтләсиндә мөвчуд иди. Базарда баш верән просесләр јалныз иллик истәһсалын бу ајры-ајры тәркиб һиссәләрини тәдавүл етдирир, онлары әлдән-әлә кечирир, лакин бу просесләр нә иллик истәһсалын мәчмусуну артыра биләр, нә дә истәһсал едилмиш шејләрин тәбиәтини дәјишдирә биләр. Демәли, иллик мәчму мәһсулдан нә чүр истифадә олуна билмәси бу мәһсулун өз тәркибиндән асылыдыр, һеч дә онун тәдавүлүндән асылы дејилдир.

Иллик истәһсал һәр шејдән әввәл, капиталын бир ил әрзиндә истәһлак олунмуш мадди тәркиб һиссәләрини әвәзләјә биләчәк шејләри (истәһлак дәјәрләрини) вермәлидир. Бу һиссә чыхылдыгдан сонра халис мәһсул вә ја изафи мәһсул галыр ки, изафи дәјәр дә бунда тәчәссүм едир. Лакин бу изафи мәһсул нәдән ибарәтдир? Бәлкә, капиталистләр синфинин тәләбатыны вә зөвгүнү өләмәк үчүн лазым олан, беләликлә дә онларын истәһлак фондуна дахил олан шејләрдән ибарәтдир? Әкәр белә юлсајды, онда изафи дәјәр бүтүнлүклә сәрф едиләрдә вә бу истәһсал анчаг садә тәкрар истәһсалдан ибарәт оларды.

Јығым олмасы үчүн жәрәк изафи мәһсулун бир һиссәси

капитала чеврилсин. Лакин мө'чүзэ ичад етмэдэн, анчаг истеһсал просесиндэ тэтбиг едилэ билэн шејлэри, јә'ни истеһсал васитэлэрини, сонра да, фәһлэни јашада билэн шејлэри, јә'ни јашајыш васитэлэрини капитала чевирмәк олар. Демәли, иллик изафи әмәјин бир һиссәси, аванс едилмиш капиталың әвәзләнмәси үчүн лазым кәлдијиндән артыг бир мигдар әләвә истеһсал васитэләри вә јашајыш васитэләри һазырланмасына сәрф олунмалыдыр. Бир сөзлә, изафи дәјәр анчаг о сәбәбдән капитала чеврилә биләр ки, дәјәринни тәмсил етдији изафи мәһсулда јени капиталын мадди тәркиб һиссәләри габагчадан мөвчуддур^{21а)}.

Лакин бүтүн бу үнсүрләри фе'лән бир капитал кими феәлијәт кәстөрмәјә мәчбур етмәк үчүн капиталистләр синфинин әләвә бир мигдар әмәјә еһтијачы вардыр. Әкәр ишләмәкдә олан фәһлэләрин истисмары екстенсив вә ја интенсив сурәтдә артырыла билмирсә, онда әләвә фәһлә гүввәси тэтбиг олунмалыдыр. Капиталист истеһсалы механизминин өзү бунун гајғысына галмышдыр: һәмин механизм фәһлә синфини әмәк һаггындан асылы олан бир синиф кими тәкрар истеһсал едир, бу әмәк һаггынын ади сәвијјәси исә фәһлә синфинин јалныз өзүнү јашатмасы үчүн дејил, тәрәјиб артмасы үчүн дә кифајәт едир. Фәһлә синфи өзү һәр ил капитала мүхтәлиф јашларда олан бу чүр әләвә фәһлә гүввәси верир вә изафи дәјәрин капитала чеврилмәси үчүн анчаг о галыр ки, бу фәһләләр иллик истеһсалын мәһсулунда мөвчуд олан әләвә истеһсал васитәләри илә бирләшдирилсин. Демәли, конкрет сурәтдә тәдгиг олунан капитал јығымы, капиталын кениш мигјасда тәкрар истеһсалындан ибарәтдир. Садә тәкрар истеһсал дөвраны дәјишилир вә, Сисмондинин ифадәси илә дејилсә¹⁶², спирала чеврилир^{21б)}.

Инди јенә әввәлки мисалымыза гајыдаг. Әһвалат көһнә әһвалатдыр: Ибраһимдән Исаһг төрәмишдир, Исаһгдан Јә'губ төрәмишдир¹⁶³ вә и. а. Беләликлә, 10 000 ф. стерлинглик илкин капитал 2 000 ф. стерлинглик изафи дәјәр кәтирир, бу, капитала чеврилир. 2 000 ф. стерлинглик јени капитал 400 ф. стерлинглик изафи дәјәр кәтирир; бу изафи дәјәр дә јенә капиталлашыр, јә'ни икинчи әләвә капитала чеврилир, сонра бу да 80 ф. стерлинглик јени изафи дәјәр кәтирир вә и. а.

^{21а)} Биз харичи тичарәти бурада нәзәрә алымыр; милләт бу тичарәтти јардымы илә зинәт шејләрини истеһсал васитәләринә вә јашајыш васитәләринә чевирә биләр вә әксинә. Мәне ола биләчәк кәнар һаллары бир тәрәфә гојуб өз тәдгигимизни тамамла халис бир шакилдә көтүрә билмәк үчүн биз бүтүн тичарәт аләминдәки милләтләри бир милләт кими көтүрмәли вә белә сәһә етмәлијик ки, капиталист истеһсалы артыг һәр јердә гәрарлашымыш вә бүтүн истеһсал васитәләрини әлә алмышдыр.

^{21б)} Јығымын Сисмонди тәрәфиндән едилән тәһлилиндә бөјүк бир нөгсан ондан ибарәтдир ки, муәлиф „кәлирини капитала чеврилмәси“ чүмләсини ишләтмәклә чоһ тез кифајәтдәнир вә бу әмәлнјәтәни мадди шәртләрини тәдгиг етмир.

Биз бурада изафи дэјерин, капиталист тэрәфиндән өзү үчүн истәһлак олуна һиссәсини нәзәрә алмырыг. Һазырда бизи белә бир мәсәлә дә ејни дәрәчәдә аз марагландырыр ки, әләвә капитал илкин капиталла бирләшир, јохса мүстәгил сурәтдә өз дэјерини артырмаг үчүн ондан ајрылыр; бу әләвә капиталдан ону јығмыш олан капиталист өзүмү истифадә едир, јохса бу башга бир капиталистин әлиһә кечир. Биз јалһыз белә бир чәһәти кәрәк унутмајаг ки, јени әмәлә кәлмиш капиталларла јанашы олараг илкин капитал даим өзүнү тәк-рар истәһсал едир вә изафи дэјәр истәһсал етмәкдә олур: еј-нилә буну, һәр бир јығылмыш капиталын өз јаратдығы әләвә капиталла мүнасибәти һаггында да сөјләмәк олар.

Илкин капитал 10 000 фунт стерлинг аванс едилмәк јолу илә әмәлә кәлмишдир. Бу пулу саһибни ону һарадан алмышдыр? Сијаси игтисад нүмајәндәләри һамылыгча белә чаваб вериб: бу пул онун өз әмәји вә ата-бабасынын әмәји илә јарадылмышдыр!—дејирләр^{21с)} вә онларын бу фәрзијјәси доғрудан да, әмтәә истәһсалы ганунларына ујғун кәлән јеканә фәрзијјә кими көрүнүр.

2 000 фунт стерлинглик әләвә капиталла кәлдикдә вәзијјәт тамамилә башгадыр. Онун нечә әмәлә кәлдији бизә тамамилә дүрүст мәлумдур. О, капиталла чеврилмиш изафи дэјәрдир. Бу әләвә капитал өзүнүн лап әмәлә кәлдији замандан онун тәркибиндә зәррә гәдәр дә елә бир дэјәр олмамышдыр ки, бу дэјәр, һаггы өдәнилмәмиш өзкә әмәјиндән әмәлә кәлмиш олмасын. Әләвә иш гүввәсинә бирләшдирилән истәһсал васитәләри, һабелә бу иш гүввәсинин өзүнү јашатмаг үчүн истифадә етдији јашајыш васитәләри изафи мәһсулу, јәни капиталистләр синфи тәрфиндән һәр ил фәһлә синфиндән гопарылан хәрачын тәркиб һиссәлариндән башга бир шеј дејилдир. Капиталистләр синфи бу хәрачын бир һиссәсини вериб әләвә иш гүввәси алырса вә ону һәтта там гијмәтинә, јәни еквиваленти еквивалентә мүбадилә етмәк јолу илә алырса да, о јенә кечмиш фатәһләр кими едир,—мәғлуб етдији адамлардан гарәт етдији пулу вериб онлардан әмтәә алыр.

Әкәр әләвә капиталын иш вердији фәһлә бу капиталы истәһсал етмиш олан фәһләнин өзүдүрсә, онда бу фәһлә һәр шејдән әввәл илкин капиталын дэјерини артырмагда давам етмәли вә, бундан башга өзүнүн өдәнилмәмиш әввәлки әмәјинин мәһсулуну, онун үчүн сәрф етмиш олдуғундан артыг әмәк сәрф етмәклә сатын алмалыдыр. Бир һалда ки, биз буну капиталистләр синфи илә фәһлә синфи арасында бир сөвдә кими

^{21с)} „Онун капиталынын јаранмасына сәбәб нәтијадә сәрф едилмиш әмәкдир“ (*Sismo n-di. „Nouveaux Principes d'Économie Politique“*. ed. Paris, t. 1, p. 109).

тэдгиг едирик, онда, о замана гэдэр ишдэ олан фэһлэлэрин һаггы өдэнилмэмиш эмэји һесабына јени фэһлэлэрин ишэ кэ-түрүлэчэји, эсла мэсэлэнин һаһижјэтини дэјишдирмир. Ахы елэ дэ ола билэр ки, капиталист элавэ капиталы машина че-вирэр вэ бу машын, һэмин элавэ капиталы истехсал едэн фэһлэни күчэјэ салыб, ону бир нечэ ушаг илэ эвэз едэр. Һэр һалда фэһлэ синфи өз изафи эмэји илэ бу бир ил эрзиндэ ка-питал јаратмышдыр ки, һэмин капитал кэлэн ил элавэ бир мигдар эмэјин тэтбиги үчүн иш верэчэкдир²²⁾. «Капитал илэ капитал төрөтмэк» дејилэн шејин һаһижјэти будур.

2 000 ф. стерлинглик биринчи элавэ капиталын јығылмасы-нын илк шэрти, капиталистин аванс стдији вэ өз «илкин эмэ-ји» сажэсиндэ малик олдуғу 10 000 ф. стерлинглик дэјэрлэр мэблэгиндэн ибарэт иди. 400 ф. стерлинглик икинчи элавэ ка-питалын јығылмасынын илк шэрти исэ, эксинэ, габагчадан биринчи элавэ капиталын, һэмин 2 000 ф. стерлингин јығыл-мыш олмасындан башга бир шеј дејилдир вэ бу 400 ф. ст. мэхз онун капитала чеврилмиш изафи дэјэриндэн ибарэтдир. Кечмишдэ сэрф едилиб һаггы өдэнилмэјэн эмэк үзэриндэки мүлкијјэт инди, һаггы өдэнилмэмиш чанлы эмэјин кетдикчэ артан бир һэчмдэ мәнимсэнилмэси үчүн јеканэ шэрт олур. Ка-питалист нэ гэдэр чох капитал јығмышса, бир о гэдэр чох ка-питал јыға билэр.

Бир һалда ки, I №-ли элавэ капиталы тэшкил едэн изафи дэјэр илкин капиталын бир һиссэсини вериб иш гүввэси сатын алмағын нэтичэсидир вэ бу сатыналма эмтээ тэдавүлү ганун-ларына тамамилэ мүтабигдир, јурidik нөгтеји-нэээрден дэ о анчаг, фэһлэнин өз габилијјэтиндэн, пул вэ ја эмтээ саһибинин исэ өз малы олан дэјэрлэрдэн азад сурэтдэ истифадэ ет-мэлэрини талэб едир: бир һалда ки, II №-ли вэ и. а. элавэ капитал I №-ли элавэ капиталын садэ нэтичэсидир, јэ'ни ејни мүнасибэтлэрин нэтичэсидир; бир һалда ки, бурада һэр бир ажрыча сөвдэ даим эмтээ мүбадилэси ганунуна тамамилэ мү-вафиг бир сурэтдэ баш верир, јэ'ни бир һалда ки, капиталист һэмишэ иш гүввэсини сатын алыр, фэһлэ исэ һэмишэ ону са-тыр,—вэ һэтга фэрз етмэк олар ки, бу иш гүввэси өз һэгиги дэјэринэ алыныр вэ сатылыр,—онда ајдындыр ки, эмтээ истех-салына вэ эмтээ тэдавүлүнэ эсасланан мәнимсэмэ гануну вэ ја хүсуси мүлкијјэт гануну өз диалектикасы, өз даһили, лабүд диалектикасы јолу илэ өзүнүн там эксинэ чеврилир. Илкин эмэлијјат еквивалентлэр мүбадилэси кими тэсэввүр олунурду, бу мүбадилэ елэ дэјишикликлэрэ уғрамышдыр ки, инди о ан-

²²⁾ «Капитал эмэји тэтбиг етмэмишдэң эмэк капиталы јаратмыш олур» (E. C. Wake-
field. «England and America». London, 1833, v. II, p. 110).

чаг заһири бир көркәм олмушдур; доғрудан да, капиталын иш гүввәсинә мүбадилә едилмиш һиссәси, әввәлән, өзү анчаг эквивалентни верилмәдән мәнимсәнилмиш өзкә әмәји мәһсулу-нун бир һиссәсидир; икинчиси, бу һиссә, ону јаратмыш олан фәһлә тәрәфиндән нәинки әвәзләнмәлидир, һәтта үстәлик јени мәһсул гојулмагла әвәзләнмәлидир. Беләликлә, капиталист илә фәһлә арасындакы мүбадилә мүнәсибәти, тәдавул просе-синин садәчә заһири көрүнүшүнә чеврилир, өз мәзмунуна јабанчы олан вә бу мәзмуну анчаг пәрдәләјән бош бир форма олур. Иш гүввәсинин даим алыныб-сатылмасы бир формадыр. Мәзмун исә ондан ибарәтдир ки, капиталист өзүнүн даим эквивалентсиз мәнимсәдији маддиләшмиш өзкә әмәјинин бир һиссәсини дәнә-дәнә артыг мигдар чанлы өзкә әмәјинә мүба-дилә едир. Әввәлдә мүлкијјәт һүгугу бизим гаршымызда, ин-санын өз әмәјинә әсасланан бир һүгуг кими мејдана чыхырды. Биз буну һеч олмасса она көрә фәрз етмәли идик ки, бир-би-ринә гаршы дуранлар анчаг, һүгугча бәрәбәр олан әмтәә са-һибләридир, һәм дә бурада өзкәсинин әмтәәсини мәнимсәмәк үчүн јеканә васитә, әмтәә саһибинин өз әмтәәсини өзкәсинә вермәсиндән ибарәтдир; бу әмтәә исә анчаг әмәклә јарадыла биләр. Инди исә мә'лум олур ки, капиталист үчүн мүлкијјәт, өзкәсинин һаггы өдәнилмәмиш әмәјини вә ја бу әмәјин мәһсу-луну мәнимсәмәк һүгугудур, фәһлә үчүн исә мүлкијјәт фәһлә-нин өз мәһсулулу өзүнүн мәнимсәјә билмәдијидир. Мүлкијјә-тин әмәкдән ажрылмасы, көрүнүр бир заман өз башланғыч нөгтәси бунларын ејнилијиндән ибарәт олмуш ганунун зәрури нәтичәсинә чеврилир²³⁾.

Беләликлә, капиталист мәнимсәмә үсулунын әмтәә истәһ-салынын ибтидадакы ганунларына зидд олдуғу нә гәдәр нә-зәрә кәлсә дә, буна бахмајараг һәммин мәнимсәмә үсулу бу ганунларын позулмасындан ирәли кәлмәк дејил, әксинә, бун-ларын дүрүст тәтбигиндән доғур. Бир-биринин ардынча кәлиб сон нәтичәдә капиталист јығымыны јарадан һәрәкәт фазала-рынын мүхтәсәрчә тәқрар нәзәрдән кечирилмәси бүтүн бунла-ры бир даһа бизә јахшыча ајдылашдырар.

Әввәлчә биз көрдүк ки, ибтидан мүәјјән бир дәјәр мәблә-ғинин капитала чеврилмәси мүбадилә ганунларына тамамилә ујғун шәкилдә баш верирди. Сөвдәләшәнләрдән бири өз иш гүввәсини сатыр, дијәри дә бу иш гүввәсини алыр. Онларын биринчиси өз әмтәәсинин дәјәрини әлдә едир, беләликлә дә

²³⁾ Капиталистин өзкә әмәји үзәриндәни мүлкијјәти „мәнимсәмә ганунунун зәрури нәти-чәсидир; бу ганунун әсас принципи исә әксинә, һәр фәһләнин өз әмәјинин мәһсулуна мүс-тәсна сурәтдә өз мүлкијјәти олмасы һүгугудан ибарәт олмушдур“ (*Cherbuliez. „Richesse ou Pauvreté“. Paris, 1841, p. 58.* Гејд едәк ки, һәмни диалектик чеврилмә бу әсәрдә дүзүк шәрһ олунмамышдыр).

онун истехлак дэјерини, јә'ни әмәји өзкәсинин ихтијарына верир. Бундан сонра онлардан икинчиси, артыг өз малы олан истехсал васитәләрини јенә өз малы олан бу әмәјин васитәси илә јени мәнсула чевирир вә бу мәнсул да јенә һүгугча онун малыдыр.

Бу мәнсулун дэјериндә, әввәлән, истехлак едилмиш истехсал васитәләринин дэјәри вардыр. Фајдалы әмәк бу истехсал васитәләрини истехлак едиркән онларын дэјерини мәнсулун үзәринә кечирмәјә билмәз; лакин иш гүввәси анчаг о һалда сатылан бир шеј ола биләр ки, өзүнүн тәтбиг едилчәји нәзәр-дә тутулан сәнәјә сәнәсиндә фајдалы әмәк верә билсин.

Сонра, јени мәнсулун дэјериндә иш гүввәси дэјеринин еквиваленти вә изафи дэјәр тәчәссүм едир. Сәбәби дә мәнз будур ки, мүәјјән бир мүддәтә—бир күнлүјә, бир һәфтәлијә вә и. а.—сатылмыш олан иш гүввәсинин дэјәри, бу иш гүввәсинин һәмнин мүддәт әрзиндә истехлак олунаркән јаратдығы дэјәрдән аздыр. Лакин фәһләјә онун өз иш гүввәсинин мүбадилә дэјәри верилир, беләликлә дә бу гүввәнин истехлак дэјәри,—һәр бир алгы-сатгыда олдуғу кими,—фәһләнин әлиндән башгасынын әлинә кечмиш олур.

Бу хүсуси әмтәнин—иш гүввәсинин—спесифик бир истехлак дэјеринә малик олмасы, онун әмәк верә билмәси вә, демәли, дэјәр јарада билмәси әмтәә истехсалынын үмуми ганунуна әсла тохунмур. Беләликлә, әкәр әмәк һаггы олараг аванс едилмиш дэјәр мәбләғи мәнсулда јенидән мејдана кәлмәкдән башга, һәтта изафи дэјәрин мәбләғи мигдарында артмагла мејдана кәлирсә, бунун сәбәби һеч дә сатычынын алдадылмыш олмасы дејилдир,—чүнки сатычы өз әмтәсинин дэјерини алмышдыр,—бунун сәбәби анчаг, һәмнин әмтәнин алычы тәрәфиндән истехлак олунамасындадыр.

Мүбадилә гануну анчаг, бир-биринә мүбадилә едилән әмтәләрин мүбадилә дэјәрләринин бәрәбәр олмасыны шәртләндирир. Бу ганун һәтта лап әввәлдән һәмнин әмтәләрин истехлак дэјәрләринин мүхтәлиф олмасыны тәләб едир вә бу әмтәләрин истехлакы илә гәтијјән әлагәдар дејилдир, зирә онларын истехлак олунамасы анчаг, алвер әмәлијјаты тамамилә гуртарыб ахыра чатандан сонра башланыр.

Демәли, ибтидада пулун капиталла чеврилмәси әмтәә истехсалынын игтисади ганунларына вә бу ганунлардан ирәли кәлән мүлкијјәт һүгугуна тамамилә ујғун бир сурәтдә баш верир. Буна бахмајараг һәмнин чеврилмәнин нәтичәсиндә мәлүм олур ки:

- 1) мәнсул фәһләнин малы дејил, капиталистин малыдыр;
- 2) бу мәнсулун дэјериндә, аванс едилмиш капиталын дэјәриндән башга, изафи дэјәр дә вардыр ки, бу дэјәри јаратмаг

үчүн фәһлә эмәк сәрф етмиш, капиталист исә һеч бир шеј сәрф етмәмишдир вә, буна бахмајараг, бу изафи дәјәр капиталистин гануни мүлкијјәтини тәшкил едир.

3) фәһлә өз иш гүввәсини муһафизә етмишдир вә алычы тапса ону јенидән сата биләр.

Садә тәкрар истеһсал анчаг бу биринчи әмәлијјатын вахташыры тәкрарыдыр; бу әмәлијјат заманы пул һәр дәфә јенидән капитала чеврилир. Беләликлә, бурада ганун һеч дә позулмур,—әксинә, анчаг онун даим һәјата кечә билмәси үчүн имкан јаранмыш олур.

«Бир нечә далбадал мүбадилә ахырынчыны биринчинин нүмајәндәси етмишдир» (*Sis.mlli. «Nouveaux Principes d'Economie Politique», t. I, p. 70).*

Буна бахмајараг, садә тәкрар истеһсал, көрдүјүмүз кими, ајрыча бир просес кими нәзәрдән кечирдијимиз һәмин биринчи әмәлијјата тамамилә башга бир характер вермәк үчүн ки-фајәтдир.

«Милли кәлири өз араларында бөлүшдүрән шәхсләрин бә'зиләри» (фәһләләр) «һәр ил бу кәлири вериб, јени эмәк сәрф етмәк васитәси илә јенә дә кәлир көтүрмәк һүгуу кәсб едилрәр; дикәрләри» (капиталистләр) «һәлә илкин эмәк сәрфи васитәси илә бу кәлири әлдә етмәк үчүн артыг әв-вәлчәдән даими һүгүг әлдә етмишләр» (јенә орада, сәһ. 111).

Мә'лум олдуғу үзрә эмәк саһәси, илкинлијин харүгәләр до-гурдуғу јеканә саһә дејилдир.

Садә тәкрар истеһсал кениш мигјасда тәкрар истеһсал илә вә ја јығымла әвәз едилсә, јенә вәзијјәт әсла дәјишилмәз. Капиталист биринчи һалда бүтүн изафи дәјәри исраф едиб хәрч-ләјир, икинчи һалда исә өз вәтәндашлыг хејрхаһлығыны көс-тәрәрәк изафи дәјәрин анчаг бир һиссәсини истеһлак едиб галаныны пула чевирир.

Изафи дәјәр капиталистин мүлкијјәтидир, о һеч вахт башга бирисинин малы олмамышдыр. Әкәр капиталист бу изафи дәјәри истеһсал үчүн аванс едирсә, буну өз фондундан аванс едир, там ејнилә илк дәфә базара гәдәм гојдуғу күн етдији кими едир. Бу дәфә онун фонду өз фәһләләринин едәнилмәмиш әмәјиндән әмәлә кәлмишсә, бунун гәтијјән һеч бир әһәмијјәти јохдур. Әкәр *B* фәһлә *A* фәһленин јаратмыш олдуғу изафи дәјәр һесабына ишә көтүрүлүрсә, онда, әввәлән, *A* фәһлә бу изафи дәјәри јаратдыгда өз әмтәәсинин әдаләтли гијмәтини сон гәпијинәдәк алмышдыр, икинчиси, бунун *B* фәһләјә үмумијјәтлә һеч бир дәхли јохдур. *B* фәһленин тәләб етдији вә тәләб етмәјә һағлы олдуғу бир шеј варса, о да бундан иба-рәтдир ки, капиталист онун иш гүввәсинин дәјәрини версин.

«Бунларын һәр икиси һалә һатта газанмышдыр: фәһлә она көрә газанмышдыр ки, о һалә эмәк сәрф етмәдән» (демәк лазым иди ки, онун әмәји өз сәмәрәсини вермәдән) «өз әмәјинин» (демәк лазым иди ки, башга фәһләләрин һаггы өдәннлмәмиш әмәјинин) «сәмәрәси она аванс едилмишдир; саһибкар исә она көрә газанмышдыр ки, һәмин фәһләнин әмәјинин дәјәри онун әмәк һаггындан артыг иди» (демәк лазым иди ки, әмәк һаггынын дәјәриндән артыг дәјәр јаратмышдыр) (*Sismondi*. «Nouveaux Principes d'Economie Politique», t. 1, p. 135).

Доғрудур, биз капиталист истеһсалыны онун тәкрарланмасынын фасиләсиз ахыны нөгтеји-нәзәриндән көтүрдүкдә вә ајрыча бир капиталист илә ајрыча бир фәһләни дејил, онларын мәчмусуну, капиталистләр синфи илә фәһләләр синфини көтүрдүкдә мәсәлә тамамилә башга шәкил алыр. Лакин онда биз, әмтәә истеһсалына тамамилә јабанчы олан башга бир ме'јар тәтбиг етмиш олардыг.

Әмтәә истеһсалында анчаг, бир-бириндән асылы олмајан сатычы илә алычы бир-биринә гаршы дурур. Бағланмыш мүгавиләнин вахты кечдикдә онларын арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләр кәсилир. Әкәр сөвдә јенидән тәкрар олунса, габагкы мүгавиләјә әсла дәхли олмајан јени бир мүгавилә әса-сында баш верир вә бу сөвдә анчаг тәсадүфи олараг јенә һәмин алычыны һәмин сатычы илә көрүшдүрә биләр.

Демәли, әмтәә истеһсалы вә ја она аид һәр бир башга һадисә онларын өзүнә мәхсус олан итгисади ганунлар нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг едилсә, онда биз һәр бир мүбадиләни тәкликдә, өзүндән габагкы вә сонракы мүбадилә әмәлијатларындан ајрылыгда көтүрмәлијик. Алгы вә сатгылар исә јалныз ајры-ајры фәрдләр арасында баш вердијинә көрә, бүтөв ичтимаи синифләр арасындакы мүнасибәтләри бу алгы вә сатгыларда ахтармаг олмаз.

Инди фәалијјәтдә олан капитал далбадал нә гәдәр чох тәкрар истеһсал просесләриндән вә бунлардан габагкы јығым просесләриндән кечмиш олса да, һәр һалда јенә өз илкин бакирлијини сахлајыр. Нә гәдәр ки, ајрылыгда көтүрүлән һәр бир мүбадилә әмәлијјатында мүбадилә ганунларына риәјәт олунур, мәнимсәмә үсулунда, әмтәә истеһсалына ујғун олан мүлкијјәт һүгугуна әсла тохунулмадан там бир чеврилиш баш верә биләр. Ејни мүлкијјәт һүгугу һәм әввәлдә, мәһсул истеһсалчысынын өз малы олдуғу заман вә бу истеһсалчы еквиваленти еквивалентә мүбадилә етмәклә анчаг өз әмәји һесабына варлана билдији заман, һәм дә капитализм дөврүндә, ичтимаи сәрвәт кетдикчә даим даһа артыг мигдарда һавајы өзкә әмәји мәнимсәјә биләнләрин мүджијјәтинә чеврилдији заман өз күчүндә галыр.

Бир һалда ки, фәһлә өзү өз иш гүввәсини бир әмтәә кими

сәрбәстчә сатыр, һәмнин нәтичә лабүддүр. Лакин әмтәә истехсалы мәнз бу замандан е'тибарән үмуми характер алыр вә истехсал үчүн типик бир форма олур; анчаг бу замандан е'тибарән һәр бир мәнсул лап башлангычдан сатыш үчүн истехсал олунур вә истехсал олунан сәрвәтин һамысы тәдавул даирәсиндән кечир. Анчаг о заман ки, муздлу әмәк әмтәә истехсалынын базисинә чеврилир, о замандан е'тибарән әмтәә истехсалы өзүнү бүтүн чәмијјәтә гәбул етдирир вә анчаг бу заман о өзүндәки бүтүн кизли потенцијалары да инкишаф етдирә билир. Муздлу әмәјин мејдана кәлмәси әмтәә истехсалынын һәгиги характерини тәһриф едир дејилсә, бу опа бәнзәр ки, дејәсән: әмтәә истехсалынын һәгиги характерини тәһриф олунмамыш галмасы үчүн кәрәк әмтәә истехсалы инкишаф етмәсин. Әмтәә истехсалы өз имманент ганунларына ујғун сурәдә инкишаф едиб капиталист истехсалына чеврилдикчә, әмтәә истехсалына хас олан мүлкијјәт ганунлары да ејни дәрәчәдә капиталист мәнимсәмәси ганунларына чеврилир²⁴⁾.

Биз көрдүк ки, һәтта садә тәкрар истехсал шәраитиндә дә, аванс едилән капитал, ибтидада нечә әмәлә кәлмиш олурса олсун, бүтүнлүклә дөнүб јығылмыш капитал вә ја капитала чеврилмиш изафи дәјәр олур. Лакин аванс едилән илкин капиталын бүтөвү истехсалын үмуми ахынында үмумијјәтлә, биләваситә јығылмыш капитала нисбәтән, јә'ни јенидән капитала чеврилмиш изафи дәјәрә вә ја изафи мәнсула нисбәтән сонсуз кичилән (ријазии мән'нада *magnitudo evanescens*) бир кәмијјәтә чеврилир, һәм дә бу јығылмыш капиталын ону јыған адамынмы әлиндә, јохса өзкәләринми әлиндә фәалијјәт кәстәрмәсинин фәрғи јохдур. Буна көрә дә сијасии игтисад капиталы үмумијјәтлә «јенидән изафи дәјәр истехсалы үчүн тәтбиг олунан јығылмыш сәрвәт»²⁵⁾ (чеврилмиш изафи дәјәр вә ја кәлир), капиталисти исә «изафи мәнсул саһибии»²⁶⁾ адландырыр. Ејни бахышы, јалныз башга шәкилдә ифадә едиб дејирләр ки, мөвчуд капиталын бүтөвү јығылмыш вә ја капитала чеврилмиш фаиздир, чүнки фаиз садәчә олараг изафи дәјәрин бир һиссәсидир²⁷⁾.

²⁴⁾ Буна көрә дә, әмтәә истехсалынын әбәли мүлкијјәт ганунларынын капиталист мүлкијјәтинә гаршы гојмагла ону... мәнз етмәк истәјән Прудонун фәрасәтинә тәәччүб етмәк олмаз!

²⁵⁾ „Капитал, јә'ни мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә ишләдилән топланмыш сәрвәт (Malthus. „Principles of Political Economy“ (p. 262)). „Капитал... кәлирдән гәнәәт едилб јығылмыш вә мәнфәәт әлдә едилмәк мәгсәди илә ишләдилмиш сәрвәтдән ибарәтдир. (R. Jones. „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations“. Hertford, 1852 p. 16).

²⁶⁾ „Изафи мәнсулун вә ја капиталын саһибләри“ („The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell“. London, 1821).

²⁷⁾ „Гәнәәт едилб капиталын һәр һиссәсинә дүшән мүрәккәб фаизли капитал о дәрәчә чоғалмышдыр ки, дунјада кәлир верән бүтүн сәрвәт артыг чохдан бәри дөнүб садәчә капитал фаизи олушдур“ (Лондонда чыхан „Economist“, 19 июл 1851-чи ил).

2. СИЈАСИ ИГТИСАДЫН КЕНИШ МИГЈАСДА ТЭҚРАР ИСТЕҲСАЛЫ СӘҪВ АНЛАМАСЫ

Јығыма вә ја изафи дәјәрин гајыдыб капиталла чеврилмәси-нә бә'зи даһа дүрүст тә'риф вермәјә башлајачағымыздан га-баг, классик сијаси игтисадын төрәтмиш олдуғу икимә'налы бир фикри арадан галдырмаг лазымдыр.

Капиталистин изафи дәјәрин бир һиссәсини вериб өз истеһлакы үчүн сатын алдығы әмтәәләр капиталист үчүн истеһсал васитәси вә дәјәр артырмаг васитәси вәзифәсини ифа едә билмәдији кими, онун өз тәбии вә ичтимаи тәләбатыны өдәмәк үчүн сатын алдығы әмәк дә мәһсулдар әмәк дејилдир. Капиталист бу чүр әмтәәләр вә ја бу чүр әмәк алдыгда бунлара сәрф етдији изафи дәјәри капиталла чевирмир, әксинә, бу изафи дәјәри бир кәлир кими истеһлак едир вә ја хәрчләјир. Көһнә задәқан принципинә, һекелин һағлы олараг дедији кими, «мөвчуд оланы истеһлак етмәкдән ибарәт»¹⁶⁴ олан вә шәхси рифаһ дәбдәбәсиндә хүсусилә ајдын мејдана чыхан бу принципә әкс олараг буржуа сијаси игтисады, капитал јығмағы биринчи вәтәндашлыг вәзифәси е'лав етмәји вә даим белә бир чәһәтин тәблиғ олунмасыны сон дәрәчә әһәмијјәтли һесаб едирди ки, кәлиринин чох һиссәсини өз дәјәриндән артыг дәјәр кәтирән әлавә мәһсулдар фәһләләр тутулмасына сәрф етмәк әвәзинә бүтүн кәлирини јејән бир адам капитал јыға билмәз. Дикәр төрәфдән сијаси игтисад, халг арасында јајылан бир јанлыш фикрә гаршы мүбаризә етмәли олмушдур; бу јанлыш фикир капиталист истеһсалыны дәфинә топлама илә²⁸⁾ гаршыдырыр вә буна көрә дә белә һесаб едир ки, топланмыш сәрвәт өз мөвчуд натурал формасында һифз олунуб галан вә, демәли, истеһлак даирәсиндән вә һәтта тәдавүл даирәсиндән чыхарылмыш олан бир сәрвәтдир. Һәгигәтдә исә пулун тәдавүл даирәсиндән чыхарылмасы, онун бир капитал кими ишләдилмәсинин там әкси оларды, әмтәәләрин дәфинә топламаг мә'насында јығылмасы исә там мә'насыз бир иш оларды^{28а)}. Күлл мигдар әмтәә јығылмасы, тәдавүл просесинин дајанмасынын нәтичәсидир вә ја ифрат истеһсал нәтичәсидир²⁹⁾. Һәр һалда

²⁶⁾ «Заманәмиздәки игтисадчыларын һеч бири ғанаат јығымы дејилдикдә сәдәчә дәфинә јығмағы нәзәрдә тута билмәз; ләкин бу мәһдуд вә гејр-кафи әмәлијјат хари-чиндә һәмин термин халг сәрвәтинә тәтбиг едилдикдә онун анчаг бирчә мә'насы олдуғу тасәвүр едилә биләр ки, бу термин ғанаат јығымынын мүхтәлиф шәкилдә сәрф олунду-ғуну нәзәрдә тутур вә бу ғанаат јығым һесабына едәнилән әмәк нөвләри арасындакы реал фәргә әсәсләнир» (*Maitthys*. „Principles of Political Economy“, p. 38, 39).

^{28а)} Мәсәлән, хәсислијин бүтүн чаларларыны әтрафлағ сүрәтдә өјрәнмиш олан Бал-закын әсәриндә гоҗа сәләмчи Һобсек, јығылмыш әмтәәләрән дәфинә јаратмағ баш-ладығы заман ушағлығ едән бир адам кими тәсвир олунур.

²⁹⁾ «Етијјатлар јығымы... мүбадиләнин дајанмасы... ифрат истеһсал» (*Th. Corbet*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 104).

халгын тәсәввүрүндә бир тәрәфдән, варлыларын истеһлак фондуну тәшкил едән вә тәдричлә истеһлак олунан не'мәтләр топланмасы мәнзәрәси јараныр, дикәр тәрәфдән дә, еһтијатлар әмәлә кәлмәси—бу һал бүтүн истеһсал үсулларына хас олан бир һадисәдир вә бу һадисә үзәриндә биз һәлә, тәдавул просесини тәһлил едиркән дајаначағы.

Демәли, классик сијаси игтисад бу чәрчивә дахилиндә тамамилә һағлы оларағ, јығым просесинин характерик бир моменти кими көтүрүлән белә бир чәһәти гејд едир ки, изафи мәһсул гејри-мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән дејил, мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунур. Лакин классик сијаси игтисадын сәһви дә мәнз бурадан башланыр. А. Смит јығымы, изафи мәһсулун мәһсулдар фәһлә тәрәфиндән садәчә истеһлак едилмәси кими, јә'ни изафи дәјәрин капиталла чеврилмәсини онун садәчә оларағ иш гүввәсинә чеврилмәси кими көстәрмәји дәб салмышды. Мисал үчүн, көрәк Рикардо нә дејир:

«Баша душмәк лазымдыр ки, өлкәнин бүтүн мәһсуллары истеһлак олунур; лакин инсанын тәсәввүр едә билчәји ән бөјүк бир фәрг ондадыр ки, бу мәһсуллары тәқрарән дикәр бир дәјәр истеһсал едәнләрми истеһлак едир, јохса буну тәқрар истеһсал етмәјәнләр. Кәлир гәнаәт едилнб капиталла әләвә олунур дедикдә биз буну нәзәрдә тутурут ки, кәлирин капиталла бирләшдирилмиш һиссәси алландырылан һиссә гејри-мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунмајыб мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунур. Истеһлак едилмәмәк нәтичәсиндә капиталын арта билчәјини фәзә етмәкдән бөјүк бир сәһв ола билмәз»³⁰⁾.

Куја «кәлирин капиталла бирләшдирилмиш һиссәси адландырылан һиссә мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунур» дејән А. Смитин ардынча Рикардонун вә башгаларынын тәқрар етдији бу фикирдән бөјүк бир сәһв ола билмәз. Бу тәсәввүрә көрә, капиталла чеврилән бүтүн изафи дәјәр дәјишән капитал шәкли алмалыдыр. Һәгигәтдә исә, о да, башланғычда аванс едилмиш олан дәјәр кими сабит капитал илә дәјишән капиталла, истеһсал васитәләри илә иш гүввәсинә ајрылыр. Иш гүввәси елә бир формадыр ки, дәјишән капитал истеһсал просесиндә бу формада мөвчуд олур. Һәмин просесдә иш гүввәсинин өзү капиталист тәрәфиндән истеһлак олунур. Иш гүввәси өз функцијасы олан әмәјин васитәси илә истеһсал васитәләрини истеһлак едир. Бунунла бәрәбәр, иш гүввәси сатып алынмасына сәрф олунан пул, «мәһсулдар әмәк» тәрәфиндән дејил, «мәһсулдар фәһлә» тәрәфиндән истеһлак олунан јашајыш васитәләринә чеврилир. Лап көкүндән сәһв олан бир тәһлил әсасында А. Смит белә бир мәнәсыз нәтичәјә кәлир ки,

³⁰⁾ Ricardo. „Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 163, гејд.

Һәр бир фәрди капитал сабит вә дәжишән тәркиб һиссэләринә аҗрылырса да, ичтимаи капитал бүтүнлүктә анчаг дәжишән капиталдан ибарәтдир, јәни бу капиталын һамысы эмәк һаггына сәрф олуноур. Мәсәлән, маһуд фабрикчиси 2 000 ф. стерлинги капиталла чевирир. Бу пулун бир һиссәсини о. тохучу фәһләләр тутулмасына, диқәр һиссәсини исә јун иплији, маһын вә саирә алынмасына сәрф едир. Лакин она иплик вә маһын сатан адамлар да алдыглары пулун бир һиссәсини јенә эмәк муздуна вә саирәјә сәрф едирләр, та о вахта гәдәр ки, 2 000 ф. стерлингин һамысы эмәк һаггына сәрф едилир вә ја, бу 2 000 ф. стерлингин тәмсил етдији маһсулун һамысы маһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак едилмиш олуур. Көрдүјүмүз кими, бу дәлилин бүтүн күчү «вә саирә» сөзләриндән ибарәтдир ки, бунлар бизи каһ Понтијә, каһ Пилата мүрачнәт етдирир. Адам Смит өз тәһлилин, маһз онун чәтинлији башланан јердә дајандырыр³¹⁾.

Нә гәдәр ки, биз мәчму иллик истеһсал фондуноу тәдгиг едирик, һәр илдәки тәқрар истеһсал просеси чоһ јахшы баша дүшүлүр. Лакин иллик маһсулун бүтүн тәркиб һиссәләри әмтәә базарына чыхарылмалыдыр вә чәтинлик дә маһз бурада башланыр. Аҗры-аҗры капиталларын вә шәхси кәлирләрин һәрәкәти чарпазлашыр, бир-биринә гарышыр, үмуми јердәјишмәләр—ичтимаи сәрвәтин тәдавулү шәраитиндә—итиб кедир, бу һал нәзәри јајындырыр вә тәдгигатын гаршысына чоһ долашыг мәсәләләр гојур. Икинчи китабын үчүнчү бөлмәсиндә мән, һәгиги әләгәләрин тәһлилин верәчәјәм. Физиократларын бөјүк хидмәти бундан ибарәтдир ки, илк дәфә онлар өз «Игтисад чәдвәли»ндә¹⁶⁶ иллик истеһсалы тәдавулдән чыхдыгы вәзијјәтдә тәсвир етмәк тәшәббүсүндә олмашлар³²⁾.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијаси игтисад, куја халис маһсулун капиталла чеврилмиш һиссәни тамамилә фәһлә синфи

³¹⁾ 4-6 Чон Стүарт Мил өз «Мәнтиг»инә¹⁶⁵ баһмајараг, өз сәләфләринин тәһлилдәки сәһләри. һәтта буржуа тәсәвүрләри даирәсиндә вә садәчә бир мүтәхәссис нөгтејинәзәриндән дүзәлдәлигәси Пөкмән зарури көрүнән бу нөгсанлары ачыб көстөрмир. О данн өз муәллимләринин фикирләриндәки долашыглыглары бир мәктәблә еһкамчылыгы илә анчаг гејд едир. О бурада да ејни тәрзәдә һәрәкәт едиб дејир: «Капиталын өзү узун бир просес әрәиндә нәһәјәт тамамилә эмәк һаггына сәрф олушур вә һәтта маһсул сатылыркан әвәләндиликән сонра да јенә эмәк һаггына чевриләр».

³²⁾ А. Смит тәқрар истеһсал просесини өз деһәли. јыгым просесини дә тәсвир едиркән бир чоһ чәһәтдән өз сәләфләринә, хүсусән физиократларә иһсәтән әһинки бир алдым вә ирәлләмәһишир. һәтта хәјли керијә кетмишлар. А. Смиттин мәһла көстөрлән иллүзијасы, ондан сијаси игтисала мирас галан диқәр там үлдуриа бир еһкамла әләгәләрдыр ки, куја әмтәәләрини гүмәти эмәк һаггында, маһфәәтлән (фанзлән) вә торпаг рентсәиндән ибарәтдир, јәни анчаг эмәк һаггы илә изафи дәјәрдән ибарәтдир. Буноу асас тутан Шторх там бир сәләдилликлә етираф едиб дејир: «Зәрури гүмәти өз бәсит үнсүрләринә аҗырмаг мүмкүн дејилдир» (Storch, „Cours d'Economie Politique“, edit. Pétersonbourg, 1815, t. II, p. 141, гејд). Әмтәәләрини гүмәтинин өз бәсит үнсүрләринә аҗырмагы гејри-мүмкүн е'лән сәән бир игтисал елми әчәб игтисал елмидир! Бу хүсусда биз, икинчи китабын үчүнчү бөлмәсиндә вә үчүнчү китабын једдинчи бөлмәсиндә даһа әтрафлы бәһс едәчәјик.

тәрәфиндән истеһлак олунур дејән А. Смитин бу мүддәасындан капиталистләр синфинин хејринә истифада етмәк фүрсәтини әлдән гачырмамышдыр.

3. ИЗАФИ ДӘЈӘРИН КАПИТАЛА ВӘ КӘЛИРӘ АҲРЫЛМАСЫ. ИМТИНА НЭЗӘРИЈҖӘСИ

Кечән фәсилдә биз изафи дәјәри вә буна мутабиғ оларағ изафи мәһсулу анчағ капиталистин фәрди истеһлак фонду кими тәдғиг етмишидик, бу фәсилдә ону биз бураја гәдәр анчағ жығым фонду кими тәдғиг етмишик. Һәгигәтдә исә изафи дәјәр капиталистин нәинки јалныз фәрди истеһлак фондудур вә нәинки јалныз жығым фондудур, о, һәм биринчисидир, һәм дә икинчисидир. Изафи дәјәрин бир һиссәсини капиталист кәлир кими истеһлак едир³³⁾, онун диқәр һиссәси исә капитал кими тәтғиг олунур, јахуд жығылыр.

Изафи дәјәрин күтләси мәһлум олдуғда, һәмнин һиссәләрин бири нә гәдәр аз олурса, диқәри бир о гәдәр чоғ олур. Башға шәртләр ејни олдуғда, һәмнин бөлкүнүн баш вердији һисбәт жығымын кәмијјәтини мүәјјән едир. Лакин бу бөлкүнү едән шәхс изафи дәјәрин мүлк ијјәтчисидир, капиталистдир. Демәли бу иш капиталистин өзүндән асылы олан бир ишдир. Капиталистин алдығы бачдан жығдығы һиссә һағғында дејирләр ки, капиталист бу һиссәни гәнаәт едиб сахлајыр, чүнки ону јемир, чүнки бурада о өз капиталистлик вәзифәсини, мәһз варланмағ вәзифәсини ифа едир.

Капиталист анчағ шәхсләшмиш капитал олдуғуна көрә онун тарихи әһәмијјәти вардыр вә тарихдә, Лихновекинин туралы дедији кими, «намәһлум бир мүддәт» јашамағ һүгуғуна малиқдир¹⁶⁷. Анчағ буна көрәдир ки, капиталистин өз кечичи мөвчудлуғунун зәрурәти капиталист истеһсал үсулунын кечичи мөвчудлуғунун зәрурәтиндән ибарәтдир. Лакин бу сәбәбдән капиталистин фәалијјәтинин һәрәкәтвәричи мотиви дә истеһлак дејил вә истеһлак дәјәри дејил, мүбадилә дәјәридир вә бу дәјәрин артырылмасыдыр. Дәјәри чоғалтмағ һәрисе олан капиталист даим бәшәријјәти истеһсал хатири үчүн истеһсал етмәјә, демәли, ичтимаи мәһсулдар гүввәләри иңкишаф етдирмәјә вә истеһсалын елә мадди шәртләрини јаратмаға мәчбур едир ки, анчағ бу шәртләр һәр бир фәрдин долғун вә

³³⁾ Охучу көрәр ки, «кәлир» [„revenue“] сөзү ики мәһнада ишләнир: әввәлән, вахт ашыры сурәтдә капиталдан төрәјән мәһсулдан ибарәт олан изафи дәјәри көстәрмәк үчүн, икинчисе дә, бу мәһсулун капиталыст тәрәфиндән вахташыры сурәтдә истеһлак олунмақ дә ја онун өз истеһлак фондуна гатдығы һиссәсини көстәрмәк үчүн ишләнир. Бу ики чүр мәһнаны мән сахлајырам, чүнки бу мәһна иңкилис вә франсыз иғтисадчыларынын әли терминологиясына мутабиғдир.

азад инкишаф етмәси принципинә әсасланан даһа жүксәк ич-тимаи форма үчүн реал базис ола биләр. Капиталист анчаг капиталы өз шәхсијјәтиндә тәчәссүм етдирдији үчүндүр ки, она еһтирам едилир. Өзүнүн бу кәјфијјәти чәһәтдән капиталист дә, дәфинә топлајан шәхс кими там бир еһтирасла варланмаға чәһд едир. Лакин дәфинә топлајан шәхсдә фәрди дүшкүңлүк кими мејдана чыхан шеј, капиталист үчүн ичтимаи механизмин фәалијјәтидир ки, капиталист өзү дә һәммин механизмин хырда чархларындан биридир. Бундан башга, капиталист истеһсалынын инкишафы, сәнаје мүәссисәсинә гојулмуш капиталын даим артырылмасыны зәрури едир, рәгабәт исә капиталист истеһсал үсүлунун имманент ганунларыны харичдән тәсир кәстәрән мәчбури ганунлар кими һәр бир фәрди капиталистә гәбул етдирир. Рәгабәт капиталистни даим өз капиталыны артырмаға мәчбур едир ки, буну һифз едә билсин, капиталист исә өз капиталыны анчаг кетдикчә артан јығым васитәси илә чоһалда биләр.

Буна көрә, бир һалда ки, капиталистни бүтүн фәалијјәти анчаг, онун шәхсиндә ирадә вә дүшүңчә кәсб етмиш олан капиталын функцијасындан ибарәтдир. белә бир һалда капиталистни өз шәхси истеһлакы она, капитал јығымы үзәринә сојгунчу бир тәчавүзкарлыг кими көрүнүр; мәлүмдүр ки, италјан мүһасибатында капиталистни өз шәхси хәрчләри онун өз капиталына мүгабил дебәт тәрәфиндә јазылыр. Јығым, ичтимаи сәрвәт аләмини истила етмәкдир. Јығым, истисмар едилән инсан материалы күтләсини артырмагла капиталистни мүстәггим вә долајы һөкмранлыг сәһәсини кенишләндирир⁴⁴.

⁴⁴ Лүтер, инди дөбдән дүшүмүш олан, лакин даим тәзәләнән капиталист формасынын—сәләмчинин тиксалында чох јакшы вә әјани сурәтдә кәстәрир ки, һақинијјәт һәрисијјәти варланмаг һәрисијјәти үнсүрләриндән биридир. Бүтнәрәстәләр зәка сәһәсиндә аңлајы билмишдиләр ки, сәләмчи дәрә гәт оғру вә гәтилдир. Биз христианлар исә сәләмчиләри о гәләр жүксәк тугурут ки, онларын пүлунун хәтиринә аз гәла онларә сәчдә едиләр... Ким башгасынын русисини гәрәт едир вә оғурлајырса, бирисини (әлиһизәт кәләји гәдәр) әзабла ачындан өлдүрән бир адам кими бөјүк бир гәтиллик етмиш олар. Сәләмчи белә һәрәкәт едир; буна бахмайарак јенә дә раһјат вә архажына өз тахтында отурут; һалбуки әдәләт үзрә о кәрәк дәр ағачындан асылмыш олајды. Оғурлајдығы гулденләри сәјм гәләр гәрә-гузгуну текүтүб ону аңлајды вә бәдәниндә о гәдәр әт олајды ки, бу гәрә-гузгунлар ону бәдүшдүрүб һәрәчи өз пәјаны гопара биләјди. Хырда оғрулар исә асыллар... Хыраб оғрулары ганлаллајырлар, дөјүрләр, бөјүк оғрулар исә иләк паллар кәјиб гызма ичиндә јашајырлар... Буна көрә јер үзүндә инсанни (шејтандан сонра) ән бөјүк дүшмәни пулкыр вә сәләмчилер, чүнки о, бүтүн адамларә алаһлыг етмәк истәјир. Түрләр, чәнкәрләр, истибадчиләр—бүтүн булар да гәдләр адамлардыр, лакин онлар јенә дә инсанларә јашамаг имканы вермәјә мәчбурдурлар, өзләринин гәдләр вә дүшмән олауларынны етирәф етмәјә мәчбурдурлар, бәзән бу вә ја башгасына мәрһәмәт едә билирләр вә һәтта буну етмәлә олурулар. Сәләмчи вә пулкыр исә истәјир ки, бүтүн дүня ачындан вә сусундан гырмысын, кәдәр вә еһтијач ичиндә боғулсун, о истәјир ки, һәр шеј такчә ону әлиһизәт олсун, һәмми ону алаһ билдә она әл ачсын, онун әбади әсири олсун... Сәләмчи кәсәт либаслар кәјир, гызыл зәңгирләр салыр, гызыл үзүкләр тахыр, өз мурад сифәтинә сәјгәл верир, өзүнү сәдагәтлә вә мөһмин бир адам кими кәстәрир, тәрифләјир... Сәләмчи чох дөһшатли һәһәк бир әжаһадчы, әләми вилан едәи бир чанкардир. Какусдан, Гермондан вә Антејдан дә бәтәрдир. Лакин о өзүнә бәзәк-дүзәк верир вә өзүнү мөһмин чилдән сәлвр ки, архадан тутуб дагы-дагы јуvasына чеклији өкүзәрин һара кетдијини көрмәсинләр. Лакин һәркуләс өкүзәрин бөјүртүсүнү вә әсирләрни һаләсини еһтиманлидир, Какусу һәтта гәјалыларда да ахтарыб тапмалы, өкүзәри бу мөлүшүн әлиһизәт гүр-

Лакин илкин күнәһ һәр јердә өз тә'сирини көстәрир. Капиталист истеһсал үсулу, капитал жығымы вә сәрвәт инкишаф етдикдә капиталист даһа капиталын садәчә тәчәссүмү һалында галмыр. О өз вүчүдүвүн «бәшәр мејлләрини»¹⁶⁸ һисс едир, һәм дә о елә мә'луматлыдыр ки, көһнә сајагла сәрвәт топлајанын мөвһуматы олан заһидлији истеһза илә рәдд етмәјз амадәдир. Классик типли капиталист фәрди истеһлакы өз функцијасына гаршы бир күнәһ кими вә жығымдан «имтина» кими пиләдји һалда, мүасирләшмиш капиталист инди, жығыма истеһлақдан «имтина» кими баһмаг игтидарындадыр. «Ah, көксүвдә јашар ики гәлб, бири дикәринә јабанчы гәлбләр!»¹⁶⁹

Тарихдә капиталист истеһсал үсулу мејдана кәлән заман,—һәр бир капиталист рағвепне [тәрәди] исә фәрди сурәтдә бу тарихи мәрһаләдән кечир,—варланмаг тамаһы илә хәсислик һәр јердә мүтләг бир еһтирас олараг һөкм сүрүр. Лакин капиталист истеһсалынын тәрәггиси јени зөвгләр аләми јаратмагла галмыр; еһтикар вә кредит иши инкишаф етдикчә бу тәрәгги, миңләрлә көзләвилмәз варланма мәнбәләрини ашкара чыхармыш олур. Мүәјјән инкишаф пилләсиндә бир дәрәчәдә ади иерафчылыг «бинәва» капиталистин зәвквиллик аламәти олур вә, демәли, онун үчүн кредит алмаг вәсиғәси олур, һәтта саһибкарлыг ишиндә онун үчүн бир зәрүрәт шәкли алыр. Дәбдәбә капиталын күчүнү тәмсил етмәк хәрчләр сыйрасына дахил олур. һәм дә капиталист, һеч дә дәфинә топлајан кими, өз әмәјянә вә ја өз шәхси истеһлакыны азалтмасы дәрәчәсинә пропорционал олараг варланмаг дејил, өзүнүн сордуғу өзкә иш гүввәсинин миғдарына вә зорла фәһләләри бүтүн һәјат не'мәтләриндән мәһрум етдирмәсинә пропорционал олараг варланмыр. Доғрудур, капиталистин иерафчылығы һеч бир заман әјјаш бир феодалын иерафчылығы кими bona fide [садәләһ] бир характер алмыр; әксинә, капиталистин иерафчылығынын әсасында һәмишә ән мурдар бир хәсислик вә хырдачы бир сәрһесаблиг кызләнмиш олур; буна баһмајараг, капиталистин жығымы артыгча иерафчылығы да артыр вә бу һал онун жығымынын артмасына һеч дә мане олмур. Бувуула бирликдә капиталистин иәчиб гәлбиндә, жығым еһтирасы илә зөвг еһтирасы арасында Фауст чарпышмасы кевншләнир.

тәрәккылыдыр. Зирә Кәкус мә'гүлдүр, әлһинә ичәһни оғурлајан, гәрәт едиб һәһм-рабә'дән кечирән мө'һити сәләһчиләр. Бүтүн буларә баһмајараг, белә чыкыр ки, күјә Кәкус һеч бир иш иш иормәһиндир; белә күман ешрәләр ки, һәр кәк ону ифшә едә бәһишә, чүһки әрхалан тутуб өз јуғасына чыкыш оқуларын иш елә галыр ки, күјә оқулары о өз јуғасындән бурадышдыр. Кәкус кәһнә салычы да бүтүн дүнианы алдатмаг истерди ки, күјә о бүтүн дүнијаја хәјир сөһр, оқуја кәјләјимр. һәһтәтдә кәк оқуларын ишәг етү үчүн тутур вә ејимр.— Бир һалда ки, гулдурлары вә гәтләләри тутуб доғрајимр, бәһаларын кәһирәр, оһа бүтүн салычылар даһа иһдәтлә иараһалмалы вә доғрәһалмыр... гоуһалы, лә'һәтлә даһаһалмалыдыр, бојулары вурӯһалмыр» (Martin Luther, ситат кәһирәлә әсәр).

1795-чи илдэ д-р Ејкин тэрэфиндэн нэшр едилэн бир эсэрдэ белэ дејилир:

«Манчестер сәнајесини дөрд дөврә бөлмәк олар. Биринчи дөвр әрзиндә фабрикчиләр өз күзәрәаныны давам етдирмәк үчүн инадла ишләмәјә мәчбур едиләр».

Фабрикчиләр, хүсусән өз ушагларыны онлара *аргентисес* [шакирдлијә] верән валидејнләри гарәт етмәклә чох күчлү варланырдылар, бу ушаглара пешә өјрәдилмәси валидејнләри үчүн чох баһа отурдуғу һалда, ушаглар ач галырдылар. Дикәр тәрәфдән, орта мәнфәәт ашағы иди вә јығым үчүн бөјүк гәнаәткарлыг тәләб олуурду. Фабрикчиләр дәфинә топлајан хәсисләр кими јашајыр, һәтта өз капиталларынын кәтирдији фанзи дә тамам истеһлак етмирдиләр.

«Икинчи дөврә онлар азачыг варланмаға башладылар, лакин јенә дә әввәлки кими бөјүк сәјлә ишләјирдиләр»—чүнки, гуллары ишләдән һәр бир нәзарәтчијә мәлүм олдуғу кими, әмәјин билаваситә истисмар едилмәсинин өзү дә әмәк тәләб едир,—«вә јенә дә әввәлки кими садә јашајырдылар... Үчүчү дөврә дәбдәбә башланды вә мүәссисәләр, сифариш тонламаг үчүн краллығын бүтүн тичарәт шәһәрләринә атлылар» (сувари агентләр) «көндәрилмәк сәјәсиндә кенишләнмәјә башладылар. Зәни едилмәлидир ки, 1690-чы иләдәк сәнаједә газанылмыш 3 400—4 000 ф. стерлинглик капитал мөчүд олмасы һаллары чох аз иди вә һәтта, демәк олар ки, һеч јох иди. Лакин тәгрибән бу заман вә ја буидан бир гәдәр сонра артыг, сәнајечиләр пул јығыб варламышдылар, ағачдаи вә ја палчыгдан тикилән евләр әвәзиндә өзләринә даш евләр тикдирмәјә башламышдылар... Маичестердә һәлә XVIII әсрин биринчи он илләриндә, өз гонагларына харичдән кәтирилмиш бир гәдәһ шәрәб верән фабрикчи, бүтүи гоишулары арасында деди-годулара сәбәб олурду».

Машынлы истеһсал мејдана кәләндән габаг фабрикчиләр ахшам мејханалара топландыгда һеч вахт 6 пенслик бир стәкан пуншдан артыг бир шеј ичмәздиләр вә гутусу 1 пенсдән баһа түтүн чәкмәздиләр. Јалныз 1758-чи илдә илк дәфә—тарихи бир һадисә олараг—көрмүшдүләр ки, «сәнајечи өз фәјтонуна миңибдир!» XVIII әсрин сон гәринәсиндән ибарәт олан «дөрдүнчү дөврә, мүәссисәләрин кенишләнмәси нәтичәсиндә бөјүк дәбдәбә вә исрафчылыг мүшәһидә олуур»³⁵⁾. Мөһтәрәм доктор Ејкин дирилиб бу күнкү Манчестери көрсәјди, нә дәрәди!

Јығын, чох јығын! Муса да белә дејибдир, пејгәмбәрләр дә!¹⁰⁷ «Гәнаәтчиллик сәјәсиндә јығылан материалы чалышгачлыг верир»³⁶⁾. Одур ки, гәнаәт едиб јығын, чох јығын, јәни изафи дәјәрин вә ја изафи мәнсулун мүмкүн гәдәр чох һиссәсини

³⁵⁾ Dr. Aikin. „Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester“. London, 1795, p. 182 sqq.

³⁶⁾ A. Smith. „Wealth of Nations“, v. III, ch. III.

гајтарыб капиталла чевирин! Классик сijasи игтисад буржуа дөврүнүн тарихи везифәсини: жығым хатиринә жығым, истәһсал хатиринә истәһсал формуласы илә ифадә етмишдир. Классик сijasи игтисад сәрвәтин чох бөјүк бир әзабла доғулмасы барә-синдә бир ан белә алданмамышдыр³⁷⁾; лакин тарихи зәрурәт гаршысында бүтүн шикајәтләрин нә мә'насы ола биләр? Классик сijasи игтисадын нәзәриндә пролетар анчаг изафи дәјәр истәһсал едән бир машындырса, капиталист дә онун көзүндә анчаг бу изафи дәјәри капиталла чевирән бир машындыр. Классик сijasи игтисад капиталистин тарихи функциясына там бир чиддијјәтлә јанашыр. Капиталистин гәлбини зөвг һәрислији илә варланмаг тамаһы арасындакы фәлакәтли чарпышмадан азад етмәк үчүн Малтус чари әсрин ијирминчи илләринин әввәлләриндә әмәк бөлкүсүнүн хүсуси бир нөвүнү мүдафиә едирди; бу бөлкүјә көрә жығым иши, һәгигәтдә истәһсал илә мәшғул олан капиталистә аиддир, исрафчылыг иши исә, изафи дәјәр бөлкүсүндә иштирак едән башгаларына: торпаг аристократијасына, дөвләтдән вә килсәдән мааш алан шәхсләрә вә башга бу кимиләринә аиддир. Малтус дејир: ән әһәмијјәтлиси одур ки, «хәрчләмәк еһтирасы илә јығмаг еһтирасы бир-бириндән ајырды едилсин» (the passion for expenditure and the passion for accumulation)³⁸⁾. Артыг чохдан бәри дөнүб әјјаш вә күбар олан капиталист чәнаблары фәјрад гопардылар. Онлара вәкиллик едән бир рикардочу дејир: нечә ола биләр, чәнаб Малтус јүксәк торпаг ренталары, јүксәк веркиләр вә с. тәблиғ едир; о даим гејри-мәһсулдар истәһлакчыларын васитәси илә сәнајечиләри вадар етмәк истәјир! Әлбәт-тә, шүар—истәһсал етмәкдир, даим кенишләнән мигјасда истәһсал етмәкдир, лакин

«бу васитә илә истәһсалы инкишаф етдирмәк дејил, ләкиптмәк олар. һәмчинин, анчаг башгаларыны вадар етмәк үчүн бир груп адамы бикар сахламаг вә, вадар едиләнләрин характериндән күман едилдији үзрә (who are likely, from their characters) онлар мәчбур едилсәләр ишлә даһа јакшы мәшғул ола биләрләр—демәк, чох да әдаләтли дејилдир (nor is it quite fair)»³⁹⁾.

Лакин бу адам, сәнаје капиталистинин шорбасынын јағыны жығыб көтүрмәји, беләликлә дә ону жығыма вадар етмәји әдаләтсиз һесаб етдији һалда, «фәһләнин чалышганлығыны давам етдирмәк үчүн» онун әмәк һаггыны мүмкүн гәдәр азалт-

³⁷⁾ Һәтта Ж. В. Сеј дејир: «Варлыларын гәнзәт едиб јығдыллары сәрвәт јохсулларын һесабына јығылыр»³⁷⁾. «Рома пролетары демәк олар анчаг чәмијјәтин һесабына јашајырды... Тәғрибән демәк олар ки, мүасир чәмијјәт пролетарын һесабына јашајыр, амак һаггы верәнлә онларын элиндән алдығы һиссәнин һесабына јашајыр» (Steuern, «Etudes etc.», t. I, p. 24).

³⁸⁾ Malthus. „Principles of Political Economy“, p. 319, 320.

³⁹⁾ „An Inquiry Into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“, p. 67.

магы лазым билир. Һабелә о һеч кизлэтмир ки, варланмағын сирри өдәнилмәмиш әмәји мәнимсәмәкдән ибарәтдир.

«Фәһләләр тәрәфиндән олан тәләбин артмасы анчаг ону көстәрир ки, фәһләләр өз мәһсулларынын аз һиссәсини элләринә көтүрүб чох һиссәсини сәһибкарлар үчүн вермәжә һазырдырлар; бу һалда истейлак» (фәһләләрин истейлакы) «азадлығына көрә «glut» әмәлә кәлир» (базар һәддән артыг долур, ифрат истейсал әмәлә кәлир) «дежиләрсә, мән буна анчаг белә чаваб верә биләрәм ки, «glut»—јүксәк мәнфәәтин синонимидир»⁴⁰).

Фәһләләрдән алынан гәнимәтин сәнәјә капиталисти илә авара кәзән торпаг мүлкијәтчиси вә башгалары арасында нечә бөлүшдүрүлмәсинин јығым үчүн даһа әлверишли олмасы әтрафындакы алиманә дејишмәләр ијул ингилабы гаршысында кәсилди. Бундан бир аз сонра Лион шәһәр пролетариаты сәсини учалтды вә Инкилтәрәнин кәнд пролетариаты јанғынларла әл атды. Ла-Маншын бу тајында оуенизм, о тајында сенсимонизм вә фурјеризм кенишләнирди. Вулгар сијаси игтисалдын вахты башланды. Манчестерли Нассау У. Сениор капиталын (фаиз дә дахил олмагла) мәнфәәти өдәнилмәмиш «сон он икинчи саатдакы әмәјин» мәһсулудур—дејә мејдана чыхардығы өз кәшфиндән дүз бир ил габаг өзүнүн башта бир кәшфини дүнјаја билдирмишди. О, тәнтәнә илә демишди: «Истейсал әләти кими нәзәрдә тутулан капитал сөзүнү мән имтина сөзү илә әвәз едирәм»⁴¹).

Доғрудан да, вулгар сијаси игтисадын етдији «кәшфләрин» ән јүксәк бир нүмунәси! Игтисади категорија ријакар бир ибарә илә әвәз едилир. *Voilà tout* [вәссалам]. Сениор өјүдлә дејир: «Әкәр вәһши инсан каман гајырырса, бу һалда о сәнәјечилик едир, имтина илә мәшғул олмур». Бу һал бизә изаһ едир ки, әввәлки чәмијјәт гурулушлары шәраитиндә әмәк вәситәләри нечә вә нә сәбәбә капиталистин имтинасы олмадан» јарадылырмыш. «Чәмијјәт нә гәдәр чох тәрәгги едирсә, бир о гәдәр чох имтина тәләб едир»⁴²), јәни пешәси өзкә әмәјини вә бу әмәјин мәһсулуну мәнимсәмәкдән ибарәт олан адамла-

⁴⁰ An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc., p. 59.

⁴¹ Senior, "Principles fondamentaux de l'Economie Politique", trad. Arrivabene. Paris, 1836, p. 309. Көһнә классик сијаси игтисал мәктәбинин тәрәфларлары үчүн бу бир гәдәр һәддинән артыг сарсағлыг иди. «Ч-б Сениор әмәк вә капитал ифадәсини әмәк вә имтина ифадәси илә әвәз едир... Имтина сәдә инкардыр. Мәнфәәтин мәнбәји имтина дејил, мәһсулдар сурәтдә тәтәби едилән капиталын истейлак олунмасыдыр» (Малтусун «Definitions in Political Economy» әсарини нәшр едән Чон Кејзнов һәмнин нәшрдә, London, 1853, p. 130 гәјд). Ч-б Чон Ст. Милл иса, әксинә, бир сәһифәдә Рикардонун мәнфәәт нәзәријәсини көчүрүр, дикәр сәһифәдә иса Сениорун имтина мугабиллидәки мугафәт фикрини габул едир. Нәр чүр диалектиканын мәнбәји олан һекел «индијјәти» она нә гәдәр јабанчылырса, шит зиддијјәтләр дә она бир о гәдәр хас олан зиддијјәтләридр.

⁴² *И-чи нәшрә әләвә.* Вулгар игтисалчынын ағлына белә бир сәдә фикр кәлир ки, инсанын һәр бир һәркәтинин она әкс олан һәркәтдән имтина* һесаб етмәк олар. Јемәк—пәһриздән имтинадыр. Јеримәк—бир јердә дурмагдан, ишләмәк—бикарлыгдан, бикарлыг ишләмәкдән имтинадыр вә и. а. Бу чәнаблар көрәк Спинозанын ашағыдакы сөзләри үзәриндә дүшүнә идиләр: Determinatio est negatio¹⁷⁴.

⁴³ Senior, *jenә орааа*, сәһ.342.

рын имтина етмәсини тәләб едир. Бу замандан эмәк просесинин бүтүн шәртләри капиталистин мугабиг мигдар имтина эмәлијјатына чеврилмиш олур. Әкәр тахыл јалныз јејилмәк дејил, ејни заманда әкилирсә, бунунла биз капиталистин имтинасына миннәтдар имишик! Әкәр шәраб гычгырмаг үчүн мүүјјән мүддәт сахланылырса, бу да јенә анчаг капиталистин имтинасы сајәсиндә имиш!⁴³⁾ Капиталист «фәһләјә эмәк аләтләри борч (!) верәндә», јәни бухар машынларыны, памбығы, дәмир јоллары, күбрәләри, иш атларыны вә саирәни јемәк әвәзиндә, јахуд вулгар игтисадчынын ушагчасына тәсвир етдији кими, «бунларын дәјәрини» зинәт шејләри вә башга истеһлак васитәләринә чевирмәклә исраф едиб түкәтмәк әвәзиндә бунлары иш гүввәси илә бирләшдириб бир капитал кими ишләдәндә өз вүчудуну гарәт етмиш олур⁴⁴⁾. Капиталистләр синфинин буну нечә едә билмәси, вулгар сијаси игтисадын бу күнәдәк бәрк-бәрк кизләдиб сахладығы бир сирридир. Нәр һалда белә чыхыр ки, аләм анчаг капиталистин, Вишну аллаһы гаршысында төвбә едән бу мүсәбир күнаһкарын өзүнә әзаб вә ишкәнчә вермәси сајәсиндә јашајыр. Јалныз јығым дејил, садәчә олараг «капиталын һифз олунмасы да тәләб едир ки, адам капиталы истеһлак етмәк тамаһындан өзүнү даим гору-сун»⁴⁵⁾. Демәли, ади инсанпәрвәрлик јәгин тәләб едир ки, капиталист кәрәк бу әзаб вә тамаһдан хилас едилсин, нечә ки, гулдарлығын ләғв едилмәси бу јахынларда Чорчија гулдарыны она дәрд олан чох чәтин бир мәсәләнин һәллиндән хилас етмишиди; бу гулдар һәмишә дүшүнүрмүш ки, зәнчи гулларын чанындан сыхыб чыхардығы изафи мәһсулун һамысынымы шампан шәрабына вериб ичсә јахшыдыр, јохса бир һиссәсинә әләвә бир мигдар зәнчи вә торпаг алса?

Ән мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда јалныз садә тәкрар истеһсал дејил, кениш тәкрар истеһсал да мөвчуд олур, һәрчәнд бу ахырынчы неч дә ејни мигјасда баш вермир. Заман кечдикчә даһа чох истеһсал едилир вә даһа чох истеһлак олунур, демәли даһа чох мәһсул истеһсал васитәләринә чеврилмиш олур. Лакин нә гәдәр ки, фәһләнин истеһсал васитәләри, демәли онун мәһсулу вә јашајыш васитәләри дә капи-

⁴³⁾ Әкәр әләвә дәјәр вә и. а. алдә етмәк үмиди олмасайды, неч кәс... мисал үчүн өз буғдасыны јерә сәнби он ики ај торпагда сахламазды вә ја өз шәрабыны илләрлә анбарда сахламазды, аксинә, дәрһал буилары нә ја бунларын эквивалентини өзү истеһлак едәрди» (*Scrope. „Political Economy“,* edit. A. Potter New-York, 1841, p. 133)¹²⁾.

⁴⁴⁾ «Капиталист өз истеһсал васитәләринин дәјәрини истеһлак вә ја ләбдәбә шејләринә чевириб истеһлак етмәк әвәзиндә бу васитәләри фәһләјә борч вердиклә өзүнү маһрумийјатә мәһкум едир» (*G. de Molinari. „Etudes Economiques“,* Paris, 1846, p. 36). («Борч вермәк» кими мугалајим бир ифадә бурада онун үчүн ишләдилмишдир ки, сәнәјә капиталисти тәрәфиндән истисмар олунан муздул фәһлә, башга бир капиталистдән борч алдығы пулдан истифадә едән сәнәјә капиталистинин өзүнә бәизәдилсин; бу бәизәтиә вулгар игтисадчыларын сынагдан кечмиш бир адәтидир).

⁴⁵⁾ *Courcelle-Seneuil*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 20.

тал формасында она гаршы дурмур, һәмнин процес һалә капитал жығымы дежилдир, демәли капиталистни функцијасы да дежилдир⁴⁶⁾. Һејлиберидә Ост-Һинд коллечинни сијаси игтисад кафедрасында Малтусу әвәз едиб бир нечә ил бундан габаг вәфат едән Ричард Чоис бууу ики бөјүк фактла чох јахшы нүмајиш етдирир. Һинд халгыныи әксәријјәти мүсгәгил сурәтдә тәсәррүфатла мәшғул олан кәндлиләрдән ибарәт олдугуна көрә онларыи мәһсулу, онларыи әмәк васитәләри вә јашајыш васитәләри һеч вахт «өзкә кәлириндән («saved from revenue») жығылмыш фонд формасы» («the share») алмыр вә, демәли, гәтијјән «габагкы жығым процесиндән» («a previous process of accumulation») кечмир⁴⁷⁾. Дикәр тәрәфдән, никилис һөкмраилығы көһнә системи ән аз дағымдығы әјаләтләрдә кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олмајан фәһләләр билаваситә ири феодаллардан иш алырлар вә кәнд тәсәррүфатындакы изафи мәһсулун бир һиссәси бач вә ја торпаг рентасы шәклиндә һәмнин ири феодалларыи әлиһә ахыб кәлир. Бу изафи мәһсулун бир һиссәси ири феодаллар тәрәфиндән өз тәбини шәклиндә истәһлак олунур, дикәр һиссәсини фәһләләр онлар үчүн инәт шејләринә вә башга истәһлак васитәләринә чевирир, јердә галаи гисни исә, өз әмәк әләтләринин саһибни олан фәһләләрини әмәк һаггыны тәшкил едир. Бурада кениш мигјасда истәһсал вә тәкрар истәһсал процесләри бу нурани симанын, бу мүкәддәр чәнқавәрини, бу «имтина едән» капиталистни әсла иштиракы вә мүдахиләси олмадан баш верир.

4. ЖЫҒЫМЫН МИГДАРЫНЫ ИЗАФИ ДЭЖЭРИН КАПИТАЛА ВЭ КЭЛИРЭ АЖРЫЛДЫҒЫ ПРОПОРСИЈАДАН АСЫЛЫ ОЛМАЈАРАГ МҮЭЛЈӘН ЕДӘН ШӘРАИТ. ИШ ГҮВВЭСИННИН ИСТИСМАР ОЛУНМАСЫ ДЭРӘЧЭСИ. ӘМӘЈИН МӘҺСУЛДАР ГҮВВЭСИ. ТӘТБИГ ОЛУНАН КАПИТАЛ ИЛӘ ИСТЕҢЛАК ОЛУНАН КАПИТАЛ АРАСЫНДАКЫ ФЭРГИН АРТМАСЫ. АВАНС ЕДИЛМИШ КАПИТАЛЫН КӘМИЈЈӘТИ

Әкәр изафи дәјәрин капиталла вә кәлирә ајрылдығы нисбәт мә'лумдурса, онда жығылмыш капиталыи кәмијјәти, јәгин ки, изафи дәјәрини мүтләг кәмијјәтиндән асылыдыр. Фәрз едәк ки,

⁴⁶⁾ «Милли капиталыи тәһәггисинә ән чох јардым едән хусуси кәлир нөвләри никшиафын мүхтәлиф мәрһәләләриндә дәјишилди. Буна көрә дә... мүхтәлиф тәрәгги пилләләриндә олан милләтләрдә тамамилә мүхтәлиф олуру... Мәнфәәт... ичтиман никшиафын илк мәрһәләләриндә әмәк һаггына вә рентаја нисбәтән чүз'и бир жығым мәнбәјидир... Милли әмәк гүввәләринни никшиафы ирәлијә доғру һәгигәтән бөјүк бир алдым атадыла, жығым мәнбәји олан мәнфәәтини нисби ролу артыр» (Richard Jones. „Text-book etc.“, p. 16, 21).

⁴⁷⁾ Јенә урада, сәһ. 36 вә сонракылар.

80% капиталга чевриллр, 20% да билаваситә истеһлак олунур. бу һалда жығылмыш капитал, изафи дәјәрин үмуи мәбләғинин 3 000 вә ја анчаг 1 500 фунт стерлинг тәшкил етмәсиндән асылы олараг, 2 400 ф. ст. вә ја 1 200 ф. ст. олачагдыр. Беләликлә жығымын кәмијјәтинин мүәјјән едилмәсиндә, изафи дәјәр күтләсини тәјин едән ејни шәртләрин һамысы иштирак едир. Бу шәртләри бурада бир даһа јекунлашдыраг, анчаг она көрә ки, онлар жығым һаггында јени нөгтеји-нәзәрләр доғурур.

Јадымызда олдуғу үзрә, изафи дәјәр нормасы һәр шејдән әввәл иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәсиндән асылыдыр. Сијаси игтисад истисмар дәрәчәсинин бу ролуна о гәдәр бөјүк әһәмијјәт верир ки, чох заман о, әмәјин мәһсуллар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә жығымын сүр'әтли артмасыны фәһләнин шиддәтли истисмар олунмасы нәтичәсиндә жығымын сүр'әтли артмасы илә гарышдырыр⁴⁸⁾. Изафи дәјәр истеһсалы һаггындакы бөлмәләрдә биз даим белә фәрз едирдик ки, әмәк һаггы, һеч олмәзсә, иш гүввәсинин дәјәринә бәрәбәрдир. Лакин һәјәтдә әмәк һаггынын зорла бу дәјәр сәвијјәсиндән ашағы ендирилмәси о гәдәр мүһүм рол ојнајыр ки, бу мәсәлә үзәриндә мүхтәсәр дә олсә дајанмамаг олмәз. Әмәк һаггынын белә азалдылмасы мүәјјән һәдд дахилиндә фәһләнин зәрури истеһлак фондуну фе'лән капитал жығымы фондуна чевирир.

Ч. Ст. Милл дејир: «Әмәк һаггынын мәһсуллар гүввәси јохлур: бу, мәһсуллар гүввәләрдән биринин гижмәтдир, мәһсулларын гижмәти кимн, әмәк һаггы да әмтәә истеһсалында әмәјин өзү илә бәрәбәр иштирак етми». Әкәр әмәји сатын алмадан әлдә етмәк мүмкүн олсајды, әмәк һаггы ләзымсыз бир шеј оларды⁴⁹⁾.

Лакин фәһләләр анчаг һава илә гидәләна билсәјдиләр онлары һеч бир гижмәтлә сатын алмаг олмәзди. Демәли, һавајы әмәк сөзүн ријази мәнәсында көтүрүлән бир һәдди: һәмишә бу һәддә јахынлашмаг олар, лакин һеч вахт она чатмаг олмәз. Капиталын даими мејли фәһләләри бу ниһилист сәвијјәјә ендирмәкдән ибарәтдир. Әсәрләриндән тез-тез ситат кәтирдийимиз XVIII әср јазычысы, «*Essay on Trade and Commerce*»нин мүәллифи, Инкиләтәрәнин ән мүһүм тарихи вәзифәси инкиләс фәһләләринин әмәк һаггыны франсыз вә ја һолландиялы фәһ-

⁴⁸⁾ Рикардо дејир: «Ичтиман никишафын мүхтәлиф шитләләригә капиталын сәјә әмәк тәбиги үчүн» (јәни истисмар үчүн) ләзым олан вәситәләриң јәмии ағ вә ја чох сүр'әтли ола билир вә һәр һалда әмәјин мәһсуллар гүввәсиндән асылы олмалыдыр. Әмәјин мәһсуллар гүввәси алатән, мүһүм торпагларын бол олдуғу јерләрдә ән артыг олур». Әкәр бурада әмәјин мәһсуллар гүввәси деләклә, мәһсулуң ону өз әмәји илә истеһсал елән алмәләрә чәтән чү'н бир һиссәси нәзәрәдә тутулурсә, онда Рикардонун деләкләри ади бир тәпәләкнәләр, чүнки бунун галан һиссәси, әлбәттә, һәмнн фондлур ки, әкәр капитал мүдкнјјәтчиси истәсә («If the owner pleases») бу фонд һесабына капитал жығыла биләр. Лакин бу һал алатән вәһә торпагы ән мүһүм олан јерләрдә баш вермир» («Observations on certain Verbal Disputes etc.», p. 74).

⁴⁹⁾ J. St. Mill. «Essays on some unsettled Questions of Political Economy», London, 1844, p. 90).

лэлэрин эмэк һаггы сэвијјесинэ эндирмәкдән ибарәтдир дедикдә анчаг, инкилис капиталынын ән бөјүк арзусуну бүрүзә вермишдир⁵⁰⁾. О, эзчүмлә садәлөвһлүклә белә дејир:

«Әхәр бизим јохсуллар» (бу термин фәһләләрә ишарә илә ишләдилир) «фираван јашамаг истајирләрсә... онда, әлбәттә, онларын әмәји баһа олачагдыр... Ахы бизим мануфактура фәһләләринин истеһлакындакы ифрат исрафчылығы («hear of superfluities») дүшүндүкдә адамын түкләри биз-биз олур; бурада араг да, чин дә, чај да, гәнд дә, харичдән кәтирилән мейвәләр дә, ә'лә пивә дә, читләр дә, буруноту да, түтүн дә вә и. а. вар»⁵¹⁾.

Мүәллиф сонра нортһемптонширли бир фабрикчинин әсәриндән ситат кәтирир; һәмин фабрикчи мө'мин бир бәндә кими көзләрини көјә дикиб дејир:

«Франсада эмәк Инкилтәрәдәкиндән дүз үчдә бир гәдәр учузду, чүнки франсыз јохсуллары кәркин ишләјирләр, ән зәрури јемәкләр вә кејимлә өтүшүрләр, истеһлак етдикләри әсас шејләр чәрәк, мейвә, көјәрти, мүхтәлиф көкләр вә гуру балыгдан ибарәтдир; онлар чох надир һалларда әт јејирләр, буғда баһа оlanda чох аз чәрәк јејирләр»⁵²⁾. Јухарыда кәстәрилән мүәллиф онун сөзүнү давам етдириб өзү дејир: «Онларын ичдәји дә анчаг су вә анчаг јүнкүл ичкиләрдән ибарәтдир, буна кәрә дә һәгигәтән онлар һејрәт едиләчәк гәдәр аз пул хәрчләјирләр... Белә бир вәзијјәтә чатмаг, әлбәттә, чәтиндир, ләкин һәм Франсада, һәм дә һолландијада бу вәзијјәтин мөвчүд олмасы сүбүт едир ки, она чатмаг мүмкүндүр»⁵³⁾.

Ијирми ил сонра бир бошбоғаз америкалы, барон ады верилмиш јанки Бенжамин Томпсон (alias [башга чүр] граф Румфорд), ејни инсанпәрвәрлик планларыны ирәли сүрүб алдаһын вә адамларын мәрһәмәтини газанмышды. Онун «Essays»у, фәһләләрин адәтән истеһлак етдикләри баһалы нормал шејләри учуз суррогатларла нечә әвәз етмәк үсулларыны кәстәрән һәр чүр ресептләрлә долу бир хәрәк китабындан ибарәтдир. Бу гәрибә «философун» ән јахшы ресептләриндән бири будур:

⁵⁰⁾ «An Essay on Trade and Commerce». London, 1770. p. 44. «Times» гәзети дә 1866-чы илин декабрында вә 1867-чи илин январында Инкилтәрә мө'дән сәһибләринин үрәјинән олан мағаләләр дәрч етмишди; бурада, өз «сәһибкарларынын» хејри үчүн анчаг јашамагдан өтрү ләзәм олдугу гәдәр эмәк һаггы алыб бундан артыг һеч бир шеј иста-мәјән Белчыка мө'дән фәһләләринин шән һәјәти тәсвир олуунурду. Белчыка фәһләләри чох шеја дөзүрләр. «Times»-да нумунәви фәһлә кими тәсвир елиглек исе — дөзүлмәз иди! Белчыка мө'дән фәһләләринин 1867-чи ил феврал айында (Маршени јахшылығында) баш чериб гургушун вә барытла јатырылан тә'тили һәмни тәсвирә чаваб олду.

⁵¹⁾ Јена орыда, сәһ. 44, 46.

⁵²⁾ Нортһемптонширли фабрикчи бурада мө'минчәсинә ријакәрлиг едир, ләкин үрәјиндәки дәрди нәзәрә алыса, онун бу ријакәрлигы тамамилә бағчылына билләр. О, сәһки франсыз мануфактура фәһләси илә инкилис мануфактура фәһләсинин һәјәтини мүгәлис-едир. һәгигәтдә исе, сонралар өзүнүн дә е'тираф етдәји кими, ситат кәтирилән јердә Франса кәнд тәсәрруфат фәһләсинин һәјәтини тәсвир едир!

⁵³⁾ «An Essay on Trade and Commerce». London, 1770, p. 70, 71.

^{3-чү нәшрә гәјд.} Ситат кәтирилән сәгирләр јазыландан бәри дунја бәзарында мей-дәна кәлән рағабәт сәјәсиндә биз инди бу мәсәләдә хејли ирәлиләмиштик. Парламент өзү Стәјлтон өз сечичиләринә белә дејирди: «Әхәр Чин кәләчәкдә бөјүк бир сәңјә дөвләтинә чеврилсә, онда мән билмирам ки, нә сурәтлә Авропанын фәһлә әһәлиси, өз рағибләринин сәвијјәсинә етиәлдән Чин илә мүбаризәдә нечә давам кәтирә биләр. («Times», 3 сентјабр 1873-чү ил).—Инди инкилис капиталынын ән бөјүк арзусу даһа континентәки эмәк һаггы дејил, Чиндәки эмәк һаггыдыр.

«5 ф. арпа, 5 ф. гаргыдалы, 3 пенслик сижәнәк балығы, 1 пенслик дуэ, 1 пенслик сиркә. 2 пенслик истнот вә көјәртн, чәми. 20³/₄ пенслик мәнсулдан 64 адамлыг шорба биширмәк олар, чөрәжин гижмәти орта олдугда исә бу хөрәжин гижмәти даһа да азалдылыб адамбашына 1/4 пенсә ендирилә биләр»⁵⁴).

Капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә әмтәәләрин сахта-лашдырылмасы о гәдәр тәрәгги етмишир ки, Томпсонун арзуларына даһа еһтијач галмамышдыр⁵⁵).

XVIII әсрин ахырларында вә XIX әсрин биринчи он илләриндә Инкилтәрә фермерләри вә лендлордлары фәһләләрин әмәк һаггынын ән ашағы һәддә гәдәр азалдылмасына наил олмушдулар, кәнд тәсәррүфатында күнәмузд ишләјәнләрә әмәк һаггы шәклиндә верилән пул күзәран үчүн тәләб олунаң зәрури минимумдан аз иди, галаныны да приход хејријјәси тәрәфиндән верилән јардым шәклиндә әләвә едирдиләр. Инкилис Догбериләри «гануни» әмәк һаггы тарифләри тәјин едәндә бах бу чүр һоғгабазлыға әл атырдылар.

«Спинемленд сквајрлары 1795-чи илдә әмәк һаггы тәјин едәндә, мәнә бу заман јемәк јејиб гуртармышдылар вә јәгин елә фәрз етмишиләр ки, фәһләләрин белә бир шејә еһтијачы јохдур... Онлар бу гәрәра кәлдиләр ки, 8 фунт II унсия ағырлыгында бир кәмбә чөрәжин гижмәти I шиллинг олдуғу заман һәр нәфәрин һәфтәлик әмәк һаггы 3 шиллинг олмалы вә кәмбәнин гижмәти I шиллинг 5 пенсә чатана гәдәр мүвафиг сурәтдә артмалыдыр. Чөрәжин гижмәти бундан да чох артыдыгда әмәк һаггы нисбәтән азалмалыдыр, белә ки, кәмбәнин гижмәти 2 шиллинг олдугда ишчинин истеһлакы әввәлкинин бешдә бири гәдәр аз олмалыдыр»⁵⁶).

Бөјүк бир фермер барышыг мәнкәмәсинин сәдри вә јохсуллар евинин мүдири А. Беннет 1814-чү илдә лордлар палатасынын истинтаг комиссијасы гаршысында ифадә вермишиди. Әмәк һаггынын тәнзим едилмәси дә онун вәзифәләри сырасына дахил иди. «Фәһләләрин күндәлик әмәјинин дәјәри илә он-

⁵⁴) Benjamin Thompson. «Essays political, economical and philosophical etc.», 3 vol. London, 1796—1802, v. I, p. 294. Сеп Ф. М. Иден өзүнүн «The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.» әсәриндә Румфордун бу һоррасыны иш евләри мүдирләринә бәрк мәсләһәт көрүр вә инкилис фәһләләринин гынајыб дејир ки, «Шотландияда бир чох аиләләр ајлар узупу аңчаг јулаф вә арпа унундан чалыныб бир гәдәр дуз вурулан һорра илә доланырлар, нә буғда, нә човдар, нә дә эт јемирләр вә буна бахмјарыг һәлә чох фираван јашајырлар» («and that very comfortably too» (кәстәриән әсәр, I китаб, II фәсил, сәһ. 503). Бу чүр «кәстәришиләр» XIX әсрдә дә олмушдур. Мәселән, јазырлар ки: «Инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләләри, аччаг унгатгысы олан чөрәјин јемәк истәмирләр. Тәрбијәнин јакшы олдуғу Шотландияда, јәгин ки, бу јанлыш фикирдә оланлар јохдур» (Charles H. Parry, M. D. «The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered». London, 1816, p. 69. Лакин һәмнин Парри инкијәтләрин ки, һазырда (1815-чи илдә) инкилис фәһләси Иден заманларына (1797-чи илдә) нисбәтән олдуғча тәнәзүл етмишләр.

⁵⁵) Јашајыш вәситәләринин сахташдырылмасы һаггында ахырынчы парламент истинтаг комиссијасынын һесабатларындан көрүнүр ки, Инкилтәрәдә һатта дәрманларын да сахташдырылмасы истисна олмјыб әди бир һәлдир. Мәселән, Лондонда 34 аптекләв алынн 34 тирјәк нүмунәси тәһлил едилмиш вә 31 һалда тирјәкә хаш-хаш, буғда уну, китрә, кил, гүз вә с. гәтләнәги мајум олмуш, бу һалларын чохунда исә тирјәкәлә морфинин һеч изән дә тәһлиләмәшдыр.

⁵⁶) G. L. Newman (barrister at law). «A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws». London, 1815, p. 20, рејд.

лара верилән приход ярдыгымынын мигдары арасында мүәјжән бир нисбәт көзләнилирми?»—суалына о, белә чаваб вермишди:

«Бәли. һәр айлеин һәфтәлик кәлири бир галлонлуг (8 фунт 11 унсиялыг) чөрәк көмбәсинин дәјәринә чатдырылыр вә адамбашына 3 пенс верилир... Биз белә күман едирик ки, айлә үзвләринин бир һәфтә јашамасы үчүн бир галлонлуг көмбә кифәјәтдир; 3 пенс кејим үчүн верилир; приход өзү кејим вермәјә даһа мүнәсиб көрдүкдә бу 3 пенси вермирләр. Бу гајда јалныз Уилтширин бүтүн гәрб һиссәсиндә дејил, зәннимчә, бүтүн өлкәдә һөкм сүрмәкдәдир»⁶⁷⁾. О заманын буржуа јазычыларындаи бирн һәјәчанла дејир: «Беләликлә бир сыра илләр боју фермерләр өз һәмвәтәнләринин һөрмәтә лајиг бир синфини иш евләринә пәнаһ кәтирмәјә мәчбур етмәклә ону тәһгир етмишләр... Фермер фәһләләр үчүн һәтта ән зәрури истәһлак фонду топланмасына мане олараг өз шәхси кәлирини артырмышдыр»⁶⁸⁾.

Изафи дәјәрин јарадылмасында вә, демәли, капитал јығымы фондунун јарадылмасында фәһләләрин зәрури истәһлак фондуну ачыгча гарәт етмәјин зәманәмиздә нә кими рол ојнадыгыны биз, мәсәлән, ев әмәји дејилән шеји тәдгиг едәндә көрдүк (бах: XIII фәсил, 8, d). Бу гәбилдән олан јени фактлар ашағыда, бу бөлмәдә көстәрилчәкдир.

Бүтүн сәнајә саһәләриндә сабит капиталын әмәк васитәләриндән ибарәт олан һиссәси, мүәссисәнин һәчми илә мүәјжән олунамыш мәлүм мигдар фәһләјә иш вермәк үчүн кифәјәт едәчәк гәдәр олмалыдырса да, буна бахмајараг, капиталын бу һиссәси ишләмәкдә олан фәһләләрин сајына һеч дә һөкмән мүтәнасиб сурәтдә артмыр. Тутаг ки, бир фабрикдә 100 фәһлә 8 саат ишләмәклә 800 иш сааты верир. Әкәр капиталист бу мигдары јарыбајары артырмаг истәјирсә, бунун үчүн әләвә 50 нәфәр фәһлә тута биләр, лакин бу һалда капиталист бир тәк әмәк һаггы үчүн дејил, әмәк васитәләри үчүн дә јени капитал аванс етмәлидир. Лакин капиталист әввәлдәки 100 фәһлени күндә 8 саат әвәзинә 12 саат ишләмәјә дә мәчбур едә биләр; бу һалда капиталист мөвчуд әмәк васитәләри илә өтүшә биләр, амма бунлар даһа сүр'әтлә ашынмыш олар. Беләликлә, иш гүввәсинин даһа кәркин сәрф олунашы нәтичәсиндә јарадылан әләвә әмәк, капиталын сабит һиссәсини мүтабиг сурәтдә артырмадан јығым субстансијасыны, јә'ни изафи мәһсулу вә изафи дәјәри чоһалда биләр.

Һасилат сәнајәсиндә, мәсәлән мә'дән ишиндә һаммал,

⁶⁷⁾ G. L. Newham (barrister at law). "A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws". London, 1815, p. 19, 20.

⁶⁸⁾ Ch. H. Parry. "The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered". London, 1816, p. 77, 69. Чәнаб лендлорлар да, Инкилтәрә адындан јакобинләр әлејиннә спардыглары мүһәрибәләки иткиләринин "әвәзини чыхмагла" барабар олдугча варланмышлар. "18 ил әрзиндә онларын рентасы икн гат, үч гат, дөрд гат, мүстәсна һалларда исә һәтта алты гат артымышдыр" (јенә орада, сәһ. 100, 101).

аванс едилән капиталын тәркиб һиссәсини тәшкил етмир. Бурада эмәк чисми кечмиш эмәјин мәһсулу дејилдир, тәбиәтин вердији һавајаи бир һәдијјәдир. Мәсәлән: метал филизләри, минераллар, даш көмүр, даш вә и. а. Бурада сабит капитал демәк олар анчаг елә эмәк васитәләриндән ибарәтдир ки, бунлар артырылмыш мигдарда эмәјин асанлыгга (мәсәлән, фәһлә ишләтмәк үчүн күндүз вә кечә нөвбәләри тәјин етмәк васитәси илә) тәтбиғ едилмәсинә имкан верир. Лакин башга шәртләр ејни олдуғда мәһсулун күтләси вә дәјәри, сәрф олуна эмәјин мигдарына дүз нисбәтдә артыр. Истеһсалын биринчи күнүндә олдуғу кими, бурада, мәһсул јарадан вә бунунла бирликдә капиталын мадди үнсүрләрини дә јарадан әввәлдәки ики амил: инсан илә тәбиәт әл-әлә кедир. Иш гүввәсинин еластиклији сәјәсиндә јығым саһәси, сабит капитал габагча артырылмыш олмадан кенишләнир.

Әкинчиликдә әләвә мигдар сәпин материалы вә күбрә аванс едилмәдән әкин саһәсини артырмағ олмаз. Лакин бунлар аванс едилмиш олдуғда да һәтта, торпағын сырф механики үсулла бечәрилмәси мәһсулун мигдарыны олдуғча артырыр. Әввәлки гәдәр фәһләнин сәрф етдији артығ мигдар эмәк торпағын мүнбитлијини артырыр вә эмәк васитәләри үчүн јени вәсаит аванс олунамасыны тәләб етмир. Бу јенә дә инсанын тәбиәтә билаваситә көстәрдији тәсирдир ки, јени капиталын иштиракы олмадан јүксәк јығым үчүн билаваситә мәнбә олур.

Нәһәјәт, сөзүн әсил мәнасында көтүрүлән сәнаједә эмәјә сәрф олуна һәр бир әләвә хәрч, хаммала да мутабиғ мигдарда әләвә хәрч гојулмасыны тәләб едир, лакин эмәк васитәләринә әләвә хәрч гојулмасы һеч дә мәчбури дејилдир. Һасилат сәнајеси вә әкинчилик емаледичи сәнајенин һәм өзүнә хаммал, һәм дә онун эмәк аләтләри үчүн лазым олан хаммалы вердијинә көрә, һасилат сәнајесинин вә әкинчилијин әләвә капитал гојмадан јаратдығлары әләвә мигдар мәһсул да емаледичи сәнајенин хејринә кедир.

Үмуми јекун беләдир: сәрвәти јарадан икп илкин амилә, иш гүввәси илә торпаға саһиб олмагга капитал елә бир кенишләnmәк габилитәти кәсб етмиш олур ки, бунун сәјәсиндә өз јығым үнсүрләрини кәрәк ки, өз кәмијјәти илә мүәјјән олуна һүдудлардан кәнара чыхара билир, јәни фәһлән истеһсал едилиб капиталын мөвчудлуғуну тәчәссүм етдирән истеһсал васитәләринин күтләси вә дәјәри илә мүәјјән олуна һүдудлардан кәнара чыхара билир.

Капитал јығымынын дикәр мүһүм бир амил ичтимаи эмәјин мәһсулдарлығынын сәвијјәсидир.

Эмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгча, мүәјјән дәјәри вә, демәли, мүәјјән мигдар изафи дәјәри ифадә едән мәһсул күтләси

дэ артмыш олур. Изафи дэжэр нормасы дэжишмэз галдыгда вэ хэтта ашағы дүшдүкдэ дэ изафи мәнсул күтлэси артыр, жалныз бу шэртгэ ки, изафи дэжэр нормасы эмэжин мәнсулдар гүввэсинин артмасындан јаваш азалсын. Буна көрө дэ изафи мәнсулун кәлирә вэ элавә капиталла тәгсими дэжишмэз галдыгда, капиталистин истехлакы јығым фондуну азалтмадан арта биләр. Хэтта белә дэ ола биләр ки, эмтәэләрин учузлашмасы капиталистин сәрәнчамына ејни мигдар вэ ја кечмишдәкиндән дэ чох истехлак шејләри вердији халда, јығым фондунун нисби кәмијјәти истехлак фонду һесабына артсын. Лакин, көрдү-јүмүз кими, эмэжин мәнсулдар гүввәси артдыгча фәһлә учузлашыр, демәли, изафи дэжэр нормасы артыр, хэтта реал эмәк һаггы артса да белә олур. Реал эмәк һаггы һеч вахт эмәк мәнсулдарлығынын артдығы нисбәтдә артмыр. Беләликлә, ејни дэјишән капитал дэжәри даһа чох иш гүввәсини вэ, демәли, даһа чох эмәји һәрәкәтә кәтирир. Јенә дэ ејни сабит капитал дэжәри даһа чох истехсал васитәләриндә, јәни даһа чох эмәк васитәләриндә, эмәк материалында вэ јардымчы материалларда ифадә олунур вэ, демәли, даһа чох мәнсул вэ дэжәр јарадан үнсүр верир вэ ја эмәји өз чанына чәкән даһа чох үнсүр верир. Буна көрө дэ элавә капиталын дэжәри дэжишмэз галдыгда вэ хэтта ашағы дүшдүкдә, сүр'әтли јығым баш верир. Тәкрар истехсалын мигјасы нәинки мадди чәһәтдән кенишләнир, һабелә изафи дэжәр истехсалы да элавә капиталын дэжәриндән сүр'әтлә артыр.

Эмэжин мәнсулдар гүввәсинин инкишафы башланғычдакы капиталла да, јәни истехсал просесиндәки капиталла да тәсир кәстәрир. Тәтбиг едилмәкдә олан сабит капиталын бир гисми эмәк васитәләриндән,—машын вэ саирәдән ибарәтдир ки, булар анчаг чох вэ ја аз бир узун мүддәт әрзиндә истехлак едилә биләр вэ, демәли, тәкрар истехсал олуна биләр, ја да ејни гәбилдән олан јени нүсхәләрлә әвәз едилә биләр. Лакин һәр ил бу эмәк васитәләринин бир һиссәси өлүб кедир, јәни өз истехсал функцијасынын сон мәгсәдинә чатыр. Демәли, бу һиссә һәр ил вахташыры тәкрар истехсал олунмаг вэ ја ејни гәбилдән олан јени нүсхәләрлә әвәз едилмәк мәрһәләсиндә олур. Әкәр һәмин эмәк васитәләринин истехсал олундуғу сәһәләрдә эмэжин мәнсулдар гүввәси инкишаф едирсә—бу мәнсулдарлыг да елм вэ техника тәрәгги етдикчә даим инкишаф едир,—онда көһнә машинларын, аләт, апарат вэ саирәнин јерини даһа мүкәммәл вэ өз ишинин һәчми чәһәтчә нисбәтән учуз олан јениләри тутур. Мөвчуд эмәк васитәләринин даим гисмән дэјишилмәси һәлә бир јана дурсун, көһнә капитал даһа мәнсулдар формада тәкрар истехсал олунур. Сабит капиталын дикәр һиссәси, јәни хам материал вэ јардымчы материал

аванс едилэн капиталын тәркиб һиссәсини тәшкил етмир. Бурада эмәк чисми кечмиш эмәјин мәһсулу дејилдир, тәбиәтин вердији һавајы бир һәдијјәдир. Мәсәлән: метал филизләри, минераллар, даш көмүр, даш вә и. а. Бурада сабит капитал демәк олар анчаг елә эмәк васитәләриндән ибарәтдир ки, бунлар артырылмыш мигдарда эмәјин асанлыгла (мәсәлән, фәһлә ишләтмәк үчүн күндүз вә кечә нөвбәләри тәјин етмәк васитәси илә) тәтбиғ едилмәсинә имкан верир. Лакин башга шәртләр ејни олдугда мәһсулун күтләси вә дәјәри, сәрф олуна эмәјин мигдарына дүз нисбәтдә артыр. Истеһсалын биринчи күнүндә олдуғу кими, бурада, мәһсул јарадан вә бунула бирликдә капиталын мадди үнсүрләрини дә јарадан әввәлдәки ики амил: инсан илә тәбиәт әл-әлә кедир. Иш гүввәсинин еластиклији сәјәсиндә јығым саһәси, сабит капитал габагча артырылмыш олмадан кенишләнир.

Әкинчиликдә әләвә мигдар сәпин материалы вә күбрә аванс едилмәдән әкин саһәсини артырмағ олмаз. Лакин бунлар аванс едилмиш олдугда да һәтта, торпағын сырф механики үсулла бечәрилмәси мәһсулун мигдарыны олдугча артырыр. Әввәлки гәдәр фәһләнин сәрф етдији артығ мигдар эмәк торпағын мүнбитлијини артырыр вә эмәк васитәләри үчүн јени вәсаит аванс олунамасыны тәләб етмир. Бу јенә дә инсанын тәбиәтә билаваситә көстәрдији тәсирдир ки, јени капиталын иштиракы олмадан јүксәк јығым үчүн билаваситә мәнбә олур.

Нәһәјәт, сөзүн әсил мәнасында көтүрүлән сәнаједә эмәјә сәрф олуна һәр бир әләвә хәрч, хаммала да мутабиғ мигдарда әләвә хәрч гојулмасыны тәләб едир, лакин эмәк васитәләринә әләвә хәрч гојулмасы һеч дә мәчбури дејилдир. Һасилат сәнајеси вә әкинчилик е маледичи сәнајенин һәм өзүнә хаммал, һәм дә онун эмәк әләтләри үчүн лазым олан хаммалы вердијинә көрә, һасилат сәнајесинин вә әкинчилијин әләвә капитал гојмадан јаратдығлары әләвә мигдар мәһсул да е маледичи сәнајенин хејринә кедир.

Үмуми јекун беләдир: сәрвәти јарадан ики илкин амилә, иш гүввәси илә торпаға саһиб олмагла капитал елә бир кенишләnmәк габилитәти кәсб етмиш олур ки, бунун сәјәсиндә өз јығым үнсүрләрини кәрәк ки, өз кәмијјәти илә мүәјјән олуна һудудлардан кәнара чыхара билир, јәни фәһлән истеһсал едилиб капиталын мөвчудлуғуну тәчәссүм етдирән истеһсал васитәләринин күтләси вә дәјәри илә мүәјјән олуна һудудлардан кәнара чыхара билир.

Капитал јығымынын диқәр мүнүм бир амил ичтиман эмәјин мәһсулдарлығынын сәвијјәсидир.

Эмәјин мәһсулдар гүввәси артығча, мүәјјән дәјәри вә, демәли, мүәјјән мигдар изафи дәјәри ифадә едән мәһсул күтләси

дә артмыш олур. Изафи дәјәр нормасы дәјишмәз галдыгда вә һәтта ашағы дүшдүкдә дә изафи мәһсул күтләси артыр, жалныз бу шәрттә ки, изафи дәјәр нормасы әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасындан јаваш азалсын. Буна көрә дә изафи мәһсулун кәлирә вә әләвә капиталла тәгсими дәјишмәз галдыгда, капиталистин истеһлақы јығым фондуну азалтмадан арта биләр. Һәтта белә дә ола биләр ки, әмтәәләрин учузлашмасы капиталистин сәрәнчамына ејни мигдар вә ја кечмишдәкиндән дә чох истеһлак шејләри вердији һалда, јығым фондунун нисби кәмијјәти истеһлак фонду һесабына артсын. Лакин, көрдүјүмүз кими, әмәјин мәһсулдар гүввәси артыгыча фәһлә учузлашыр, демәли, изафи дәјәр нормасы артыр, һәтта реал әмәк һаггы артса да белә олур. Реал әмәк һаггы һеч вахт әмәк мәһсулдарлығынын артыгы нисбәтдә артмыр. Беләликлә, ејни дәјишән капитал дәјәри даһа чох иш гүввәсини вә, демәли, даһа чох әмәји һәрәкәтә кәтирир. Јенә дә ејни сабит капитал дәјәри даһа чох истеһсал васитәләриндә, јәни даһа чох әмәк васитәләриндә, әмәк материалында вә јардымчы материалларда ифадә олунур вә, демәли, даһа чох мәһсул вә дәјәр јарадан үнсүр верир вә ја әмәји өз чанына чәкән даһа чох үнсүр верир. Буна көрә дә әләвә капиталын дәјәри дәјишмәз галдыгда вә һәтта ашағы дүшдүкдә, сүр'әтли јығым баш верир. Тәкрат истеһсалын мигјасы һәнкки мадди чәһәтдән кенишләнир, һабелә изафи дәјәр истеһсалы да әләвә капиталын дәјәриндән сүр'әтлә артыр.

Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы башланғычдақы капиталла да, јәни истеһсал процесиндәки капиталла да тәсир кәстәрир. Тәтбиг едилмәкдә олан сабит капиталын бир гисми әмәк васитәләриндән,—машын вә саирәдән ибарәтдир ки, булар анчаг чох вә ја аз бир узун мүддәт әрзиндә истеһлак едилә биләр вә, демәли, тәкрат истеһсал олуна биләр, ја да ејни гәбилдән олан јени нүсхәләрлә әвәз едилә биләр. Лакин һәр ил бу әмәк васитәләринин бир һиссәси өлүб кедир, јәни өз истеһсал функцијасынын сон мәгсәдинә чатыр. Демәли, бу һиссә һәр ил вахташыры тәкрат истеһсал олунмаг вә ја ејни гәбилдән олан јени нүсхәләрлә әвәз едилмәк мәрһәләсиндә олур. Әкәр һәмин әмәк васитәләринин истеһсал олундуғу сәһәләрдә әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишаф едирсә—бу мәһсулдарлыг да елм вә техника тәрәгги етдикчә даим инкишаф едир,—онда көһнә машынларын, аләт, апарат вә саирәнин јерини даһа мүкәммәл вә өз ишинин һәкми чәһәтчә нисбәтән учуз олан јениләри тутур. Мөвчуд әмәк васитәләринин даим гисмән дәјишилмәси һәлә бир јана дурсун, көһнә капитал даһа мәһсулдар формада тәкрат истеһсал олунур. Сабит капиталын дикәр һиссәси, јәни хам материал вә јардымчы материал

ил боју фасиләсиз сурәтдә, әкинчилик сәһәсинин вердији материал исә әксәријјәтлә илдә бир дәфә тәкрар истеһсал олунур. Демәли, методларын вә саирәнин һәр чүр јахшылашдырылмасы бурада, демәк олар ки, ејни заманда һәм әлавә капиталла, һәм дә тәтбиг едилмәкдә олан капиталла тә'сир кәстәрир. Қимја сәһәсиндәки һәр бир тәрәгги һәинки фәјдалы маддәләрин сајыны чохалдыр вә бу заманадәк мә'лум олан маддәләрдән сәмәрәли истифадә едилмәси һалларыны артырыр, бу сурәтлә дә, капитал артдыгча онун тәтбиг даирәсини кенишләндирир. Қимјанын тәрәггиси һабелә, истеһсал вә истеһлак просесинин туллантыларыны јенидән тәкрар истеһсал просеси дөвранына гәјтармағы да өјрәдир вә, беләликлә, габагча капитал сәрф едилмәдән јени капитал материјасы јарадыр. Анчаг иш гүввәсини кәркинләшдирмәк васитәси илә тәбии сәрвәтдән сүр'әтли истифадә едилә билдији кими, елм вә техникада тәтбиг едилмәкдә олан капиталла өз мөвчуд кәмијјәтиндән асылы олмадан кенишләnmәк габиліјјәти верир. Елм вә техника башланғычдакы капиталын өз бәрпа мәрһәләсинә кирмиш һиссәсинә дә тә'сир кәстәрир. Өзүнүн бу јени формасында капитал өз көһнә формасынын иштиракы олмадан баш вермиш ичтимаи тәрәггидән һавајы истифадә едир. Доғрудур, тәтбиг едилмәкдә олан капиталлар мәһсулдар гүввәнин бу инкишафы әснасында гисмән гижмәтдән дүшүр. Капиталын бу јол илә гижмәтдән дүшмәси рәгабәтдә өзүнү чох кәскин һисс етдирдијинә көрә бунун әсас ағырлығы фәһләнин үзәринә дүшүр, чүнки капиталист фәһләни даһа чох истисмар етмәклә өз зәрәрини чыхармаға чалышыр.

Әмәк өз истеһлак етдији истеһсал васитәләринин дәјәрини мәһсулун үзәринә кечирир. Дикәр тәрәфдән, мә'лум мигдар әмәјин һәрәкәтә кәтирдији истеһсал васитәләринин дәјәри вә күтләси әмәк мәһсулдарлығынын артмасына мүтәнасиб сурәтдә чохалыр. Беләликлә, мә'лум мигдар әмәк өз јаратдығы мәһсула һәмишә ејни мигдар јени дәјәр әлавә едирсә дә, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгча мәһсул үзәринә кечирилән көһнә капитал дәјәри артыр.

Мәсәлән, инкилис әјричиси илә Чин әјричиси ејни мигдар саат әрзиндә вә ејни интенсивликлә ишләјирсә, онда олар бир һәфтә әрзиндә бәрабәр мигдарда дәјәр јаратмыш олачагдыр. Лакин бу бәрабәрлијә бахмајараг, күчлү автоматларла ишләјән инкилисин вердији һәфтәлик мәһсулун дәјәри илә, анчаг әл чәһрәсиндә ишләјән чинлинин вердији һәфтәлик мәһсулун дәјәри арасында чох бөјүк фәрг вардыр. Чинли бир фунт памбығы е'мал етдији мүддәтдә инкилис бир нечә јүз фунт е'мал едир. Инкилисин мәһсулунун дәјәринә јүзләрчә артыг мигдарда көһнә дәјәр әлавә олунур; онун мәһсулуңда

бу көһнэ дэжэрлэр јени фаддалы формада һифз олунур, беләликлә дэ јенидән бир капитал кими фәалијјәтдә ола белки. Ф. Енкелс дејир: «1782-чи илдә (Инкилтәрәдә) ондан әввәлки үч илин јун мәнсулу, фәһлә чатышмадығына көрә е'мал олунмамыш галырды вә әкәр јени машинлар ихтира олунуб бу јунун әјирилмәсинә имкан вермәсәјди, һәмин јун јенә дэ е'мал олунмамыш галачагды»⁵⁹⁾. Машынлар формасында маддиләшән әмәк, әлбәттә, билаваситә бир нәфәр дэ олсун фәһлә јаратмамышдыр, лакин аз бир мигдар фәһләнин, нисбәтән аз әләвә чанлы әмәк сәрф етмәклә јуну нәинки мәнсулдар шәкилдә истеһлак етмәсинә вә буна јени дэжәр әләвә етмәсинә, һәм дэ онун иплик вә и. а. формасында көһнә дэжәрини сахламасына да имкан вермишдыр. Бунунла да һәмин әмәк јунун кениш мигјасда тәкрар истеһсалы үчүн бир васитә вә тәкан јаратмышдыр. Чанлы әмәк өз тәбиәтинә көрә јени дэжәр јарадыркән көһнә дэжәри сахламаг габилијјәтинә маликдир. Буна көрә дэ истеһсал васитәләринин еффеktivлији, һәчми вә дэжәри артдыгча, јә'ни әмәјин мәнсулдар гүввәсинин инкишафы нәтичәсиндә јығым артдыгча әмәк, даим артагмада олан капитал дэжәри һифз едиб јени-јени формаларда әбәдиләшдирир⁶⁰⁾.

⁵⁹⁾ Ф. Енкелс. „Инкилтәрәдә фәһлә сиффинин нәзијјәти“, сәһ. 20 [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләр. Иккинчи нәшри. 2-чи чилд, сәһ. 250].

⁶⁰⁾ Классик сийәси игтисад әмәк процесини вә дәјарин әмәлә кәлмәси процесини кифәјәт дәрәчәдә тәһлил етмәдијинә көрә тәкрар истеһсалын бу мүнһүм чәһәтнин һеч бир заман дүзкүн аиламамышдыр. Рикардо буна мисал ола биләр. Мәсәлән, о дејир: мәнсулдар гүввә нә гәләр дәјиширсә дәјишин, „фабрикләрлә 1 миллион алам һәмийшә ејин дәјәри истеһсал едәчәқдир“. Бу адамларын әмәјинин екстенсивлик вә интенсивлик кәмијјәти мәлум кәмијјәт олдуғда Рикардонун дејияи һағыр. Лакин буна бәхәдјарә, әмәјин мәнсулдар гүввәси мұхтәлиф олдуғда бир миллион адамын мәнсула чечирдији истеһсал васитәләринин күтләсә чох мұхтәлиф олур, бу адамларын мәнсула сахладығы кечмиш әмәјин мигдары чох мұхтәлиф олур вә, демәли, онларын вердији мәнсулду дәјәри дэ чох мұхтәлиф олур. Рикардо исә чохардығы нәтичәләрдән бәзиләриндә мәнһүм чәһәти нәзәрән гачырыр. Өтәри гејд етмәлијик ки, Рикардо бу мисалә әсәсләшдирәг, истеһлак дәјәри илә (бурада о буну wealth, малди сәрвәт адаландырыр) мұбәдилә дәјәри арасындагы фәриқ Ж. Б. Сејә изалә етмәк итәзмәш, лакин бу чәһәд әбәс олмушду. Сејә она белә чәвәб верир: „Тәкмилләшмиш истеһсал методлары шәрәитиндә бир миллион адам инкәгәт, үчгәт артыг сәрвәт јарада билдији һалда артыг дәјәр јарада билмир дејән чәпәб Рикардонун гејд етанји бу чәтилијя кәлдикдә, демәк ләзимијәр ки, әкәр биз истеһсалда ләзми кәлдиди кими јанашыб ону бир мұбәдилә кими көтүрсәк, јә'ни бу мұбәдиләдә әмәјин, торпағын вә капиталларын мәнсулдар хидмәтләринин верилб мұгабиләлнә мәнсул алындыгычы нәзәрә тутаг, һәмин чәтилик арадан гәлхмыш олур. Дунјадакы бұтун мәнсулдары онз ачыг бу мәнсулдар хидмәтләр васитәси илә әлдә едирик. Башга сөзлә дејилсә: өз мәнсулдар хидмәтләринин мұгабиләлнә, истеһсал адаланан мұбадилә васитәси илә нә гәдәр чох фаддалы шәј алышы олсәг; бир о гәдәр зәнкнин, мәнсулдар хидмәтләринин дәјәри бир о гәдәр артыгдыр“ (J. B. Say. „Lectures à M. Malthus“. Paris, 1820, p. 168, 169). Сејин баша дүшмәк итәдиди „чәтилик“—Рикардо үчүн дејил, јалынә Сеј үчүн мөвчуд олан бу „чәтилик“—ашағыдакыдан ибарәтдир. Әмәјин мәнсулдар гүввәсинин артамәси нәтичәсиндә истеһлак дәјәрләринин мигдары чохалдығы һалда нә сәбәбә буларын дәјәри артыр? Чәвәби: әкәр биз лүтфән истеһлак дәјәрини мұбәдилә дәјәри адаландырсәг, чәтилик арадан гәлхмыш олар. Мұбәдилә дәјәри бу вә јә башга сурәтдә мұбәдилә илә әләгәдәр олан бир шәјдир. Беләликлә, истеһсалы әмәк илә истеһсал васитәләринин мәнсула „мұбәдилә олукмәси“ адаландыраг,—онда күн кими ајдын олар ки, истеһсалда нә гәдәр чох истеһлак дәјәри јарадыдымыш олса, бир о гәдәр мұбәдилә дәјәри әлдә етмиш оларыг. Башга сөзлә дејилсә: фабрикләс бир иш күнунәл нә гәдәр чох истеһлак дәјәри, мәсәлән, чорәб әлдә етмиш олса, онун чорәб сәрвәт бир о гәдәр артыг олачагдыр. Лакин бурада бирдән-бирә ч-б Сејин ағдына белә бир фәикр кәлир ки, чорәбларын „мигдары артыгча“ онларын „гүјмәти“ (әлбәттә, мұбәдилә дәјәринә әслә дәхли олмајан бу „гүјмәт“) ашағы дүшүр, „чүнки рәғәбәт пәтичәсиндә истеһсалчылар мәнсулу өзләринә баша кәлдиди гүјмәтлә вермәли олурлар“. Әкәр капиталист өз әйтәсини өзүнә

Эмэјин бу тэбии габилијјэти эмэјэ јејэләнән капиталла мэхсус бир габилкјјэт кими, капиталын өз-өзүнү һифз етмэси габилијјэти кими көрүнүр, нечэ ки, эмэјин ичтимаи мэхсулдар гүв-вэлэри капиталын хассэлэри кими, капиталистин изафи эмэји даим мәнкисмэсэи исэ капиталын даим өз-өзүнэ артмасы кими нэзэрэ кэлир. Эмтээ дэјэринин бүтүн формалары пулун формалары шэклиндэ көрүндүјү кими, эмэјин дэ бүтүн гүввэлэри кими көрүнүр.

Капитал артдыгча, тэтбиг олуан капитал илэ истехлак олуан капитал арасындакы фэрг артыр. Башга сөзлэ дејилсэ: эмэк васитэлэринин, мэсэлән: биналарын, машынларын, дренаж боруларынын, иш һејванларынын, һэр чүр апаратларын вэ саирэнин дэјэр күтлэси вэ мадди күтлэси артыр; бу эмэк васитэлэри чоһ вэ ја аз узун бир мүддэт эрзиндэ даим тэқрарланан истехсал процеслэриндэ, јэ'ни мүэјјән фаддалы нэтичэ-алынмасында там һэчмдэ иштирак едир, амма бунлар тэдричлэ ишлэниб ашыныр, белэликлэ өз дэјэрини һиссэ-һиссэ итирр вэ, демэли, бу дэјэри мэхсулун үзэринэ һиссэ-һиссэ кечирир. Бу эмэк васитэлэри мэхсулун јарадылмасында иштирак етдиклэри һалда она јени дэјэр элавэ етмэдиклэринэ көрө, јэ'ни бүтөвлүкдэ тэтбиг олундуглары һалда анчаг һиссэ-һиссэ истехлак олундугларына көрө, јухарыда гејд етдијимиз үзрә бунлар да тэбиэт гүввэлэри кими: су, бухар, һава, електрик вэ саирэ кими һавајы хидмэт көстөрмиш олур. Чанлы эмэјин гаврајыб чанландырдыгы кечмиш эмэјин бу һавајы хидмэтлэри, јығым мигјасы артыгча чоһалыр.

Кечмиш эмэк һэмишэ капитал донунда мејдана чыхдыгына көрө, јэ'ни А, В, С вэ и. а. фәһлэлэрин эмэк пассиви, ишлэмэјән Х шэхсин активинэ чеврилдијинэ көрө, буржуалар вэ игтисадчылар кечмиш эмэјин хидмэтлэрини тәрифлэјиб көјлэрә галдырырлар; Шотландија даһиси Мак-Куллох һатта белә фэрз едир ки, кечмиш эмэјэ мүэјјән мигдар хүсуси музд (фаиз,

таман олан гилүэтлэ сатырса, онда бэс мәнфэат һарадан амэла кэлир? Анчаг, бу чүрә-эһәмјјатсиз шедләрди порт олмага дэјэрки! Сеј дејир ки, мэхсулларыг жүксэлдијинэ көрө инди һэр кас, кечмишлэ олдуғу кими, мугабилиндэ бир чүт чораб алдыгы ејни эквиваленти вериб ики чүт чораб алыр вэ и. а. Бу сурэтлэ Сејин чыхардыгы нэтичэ, Рикардонун мәнз һәмни мүддээсыдыр ки, Сеј ону радд етмэк истэјирди, Сеј бу геләр-күчлү фикир ишлэтдикиди сонра шадланыр вэ ашағылдык сөзлэрлэ Малтуса мүрачнэт едир: «Мөһтәрәм чынзб, буаур һәмни мүкәммэл доктрина; бунсуз—мәг дејирәм—сијаси-игтисадин эи чэтин мэсэлэлэрини ајдынлашдырмаг, хүсусилэ дә, сэрвэтин дэјэрләрди амэла келмэсинэ бахмэјараг, мэхсулларын дэјэри дүшүдүкдэ миллиэтин нэ үчүн даһа да зәнкинләшмэси мэсэлэсини ајдынлашдырмаг мүмкүн дејилдик» (јенэ орада, р. 170). Сејин «Lettres»-дэки бу чүр һаггабазыллары барэсиндэ бир никилис игтисадчысы белә дејир: «Ч-б Сеј мәнз бу ифрат бошбоғазыг эласыны («those affected ways of talking») өз доктринасы аялландырмаг истэјир вэ Малтуса мэсләһат көрүр ки, бундан «Авропанын бир чоһ јерлэриндә» олдуғу кими, Нертфорда да дәрс версин. Сеј дејир: «Әкәр бу мүддээларда бәз шедләр сизә парадокс кими көрүнсэ, һәмни мүддээларын ифадэ етдији шедләр диггэт јетирин вэ мән часарэтлэ куман едирәм ки, онлар сизә олдугча садэ вэ ајдын көрүнәр», Шүбһэсиздир,—бу процес нэтичэсиндэ көрөчәјимиз шед бизә һэр чүр истасэниә көрүнө билэр, аичаг јени вэ ја эһәмјјатли бир ичәј кими көрүмиз!» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», р. 110).

мөнфээт вэ и. а.) дэхи чатмалыдыр⁶¹⁾. Белэликлэ, чанлы эмэк просесиндэ истехсал васитэлэри формасында иштирак едэн кечмиш эмэжин даим артан эһэмижјети, истехсал васитэлэрини өз кечмиш вэ өдөнилмэмиш эмэжи илэ јаратмыш олан фэһлэнин өзүнэ иснад верилмир, бу эмэжин фэһлэдэн гопарылыб өзкэнинкилэшидирилмиш тэчэссүмүнэ, бу эмэжин капиталдакы тэчэссүмүнэ иснад верилир. Бир гулдар, өзлүјүндэ фэһлэни онун көзлик ролундан ајрылыгда, ади бир фэһлэ кими тэсэввүр едэ билмэдији кими, капиталист истехсалынын эмэли хадимлэри вэ бунларын бошбоғаз идеологлары да, истехсал васитэлэрини эсла онларын һазырдакы спесифик антагонист ичтимаи маскасында ајрылыгда тэсэввүр етмэјэ гадир дејилдирлэр.

Иш гүввэсинин истисмар олунамасы дэрэчэси мәлум олдугда изафи дэјер күтлэси ејни заманда истисмар олуна фэһлэлэрин сајы илэ мүэјјэн едилир, онларын бу сајы исэ, дэјишэн нисбэтдэ олса да, јенэ капиталын кэмијјэтинэ мүтабиг олур. Ардычыл јығым сајэсиндэ капитал нэ гэдэр чох артырса, истехлак фонду илэ капитал фондуна ајрылан дэјерин мигдары да бир о гэдэр чох артыр. Буна көрэ дэ капиталист даһа бөјүк дэбдэбэ ичиндэ јашамагла бэрабэр өз «имтинасыны» артыра билэр. Нэһајэт, аванс едилмиш капитал күтлэси илэ бирликдэ истехсалын мигјасы нэ гэдэр чох кенишлэнирсэ, истехсалын бүтүк һэрэкэтверичи јајлары да бир о гэдэр күчлү тэсир кестэрир.

5. ФЭҺЛЭ ФОНДУ АДЛАНАН ФОНД

Тэдгигатымызын кедишиндэ ајдынлашды ки, капитал сабит бир кэмијјэт олмајыб, ичтимаи сэрвэтин еластик бир һиссэсидир вэ бу һиссэ, изафи дэјерин кэлир илэ элавэ капитала бөлүмвэсинин нисбэтиндэн асылы олараг даим дэјишилир. Сонра биз көрдүк ки, һэтта тэтбиг едилмэкдэ олан капитал кэмијјэтчэ мәлум олдугда да, капиталын элэ кечирдији иш гүввэси, елм вэ торпаг (торпаг дедикдэ, инсанын иштиракы олмадан тэбиэтин вердији бүтүн эмэк чисимлэри нэзэрдэ тутулмалыдыр) капитал үчүн еластиклик имканлары јарадыр вэ капиталын өз кэмијјэтиндэн асылы олмајараг, мүэјјэн һэдд дахилиндэ онун фэалијјэт мејданыны кенишлэндирир. Бу һалда биз, ејни капитал күтлэсинин чох мүхтэлиф дэрэчэдэ фэалијјэт кестэрмэсинэ имкан верэн тэдавүл про-

⁶¹⁾ Мак-Куллох „wages of past labour“ [„кечмиш эмэжин мүгабилиндэ мүкафат“] үчүн. Сенјор өз „wages of abstinence“ [„имтина мүгабилиндэ мүзд“] патентини көтүрөндөн хејли эввэл патент көтүрүмүшдүр.

сеси шэртлэрини эсла нэзэрэ алмырдыг. Биз капиталист истехсалы чэрчывасини фэрз етдижимизэ көрө, демэли, ичтимаи истехсал просесинин халис кортэбии сурэтдэ эмэлэ кэлмиш формасыны фэрз етдижимизэ көрө биз мөвчуд истехсал васителэри эсасында билаваситэ вэ планаяуҕун сурэтдэ һајата кечирилэн вэ даһа сэмэрэли олан һәр чүр комбинасияны гәтијјән нэзэрэ алмырдыг. Классик сјјаси игтисад лап эзэлдән ичтимаи капиталы фәалијјэт дәрәчәси сабит олан бир кәмијјэт һесаб етмәк чәһдиндә олмушдур. Лакин бу жанлыш фикир анчаг, XIX әсрдәки бајағы буржуа дүшүнчәсинин кәһини олуб ачыгча педантлыг едән зәһләкар бошбоғаз Ијеремија Бентамын сәјәсиндә гәти бир еһкам шәклинә кирмишдир⁶²⁾. Мартин Таппер шаирләр арасында нәдирсә, Бентам да философлар арасында одур. Онларын һәр икиси анчаг Инкилтәрәдә јарадыла биләрди⁶³⁾. Оун еһкамы нөгтеји-нәзәриндән истехсал просесинин ән ади һадисләри, мәсәлән, бу просесин бирдән-бирә кенишләнмәси вә мөһдудлашмасы вә һатта јығым фактынын өзү, тамамилә дәрк едилмәз бир шејдир⁶⁴⁾. Бу еһкамы һәм Бентамын өзү, һәм дә Малтус, Чемс Милл, Мак-Куллох вә башгалары мәддаһлыг мәгсәдләри илә тәтбиг етмишләр, капиталын бир һиссәсини, дәјишән капиталы, јә'ни иш гүввәсинә чеврилмиш олан капиталы сабит бир кәмијјэт kimi көстөрмәк истәмишләр. Белә бир нағыл ујдурулмушду ки, куја

⁶²⁾ Әзүмлә мүҗлисә ет: *J. Bentham*. „Théorie des Peines et des Récompenses“, trad. Et. Dumont, 2ème éd. Paris, 1826, t. II, I. IV, ch. 2.

⁶³⁾ Ијеремија Бентам халис инкилис һајатына махсус бир шәхсдир, һеч бир дөврлә, һеч бир өлкәдә—һатта бизим Христиан Волф да даһил олмағла—һәлә белә бир философ олмамышдыр ки, ән ади бајағы фикирләри бу гәдәр такәбурлә јәтсин. Фајдалылыг принципни Бентам ичад етмәмишдир. О анчаг һелвәтсини вә XVIII әсрдәки башга франсызларын бачарығла шәрһ етдикләри фикри бачарығсыз бир шәкилдә тәкрар етмишдир. Мәсәлән, биз әкәр ит үчүн иәјин фајдалы олдуғуни билмәк истәсәк, әввәлчә кәрәк итин тәбиәтин тәдҗиг едәк. Бу тәбиәтин өзү исә „фајда принцип“ эсасында конструксия едилә билмәз. Әкәр биз бу принцип инсана тәтбиг етмәк истәсәк, инсаным һәр бир фәалијјат, һәрәкат вә мүнасибәтини фајда нөгтеји-нәзәриндән сиймәтләндирмәк истәсәк, инсан тәбиәтинин үмумијјәтлә нечә олдуғуни вә һәр бир мүәјјән тарихи дөврлә оун нечә дәјишләндијини билмәлијик. Лакин Бентамын бүтүн бу мәсәләләрлә иши јоғду. Бентам ән қобуд бир сәдәләвһлүк көстөриб мүасир филистери,—һәм дә мәһз инкилис филистерини—үмумијјәтлә нормал адамдын ејни һесаб едир. Нормал адамдын бир нөвү олан бу адам үчүн вә оун мүһити үчүн фајдалы на варса, һамысы өзләјүндә фајдалы һесаб едилди. Сонра да о башлаыб кечмиши, индины вә каләчәји бу өлчү илә өлчүр. Мәсәлән, Христиан дини о сәбәбә „фајдалыдыр“ ки, чинајәт гәнууларынын һүгүг нөгтеји-нәзәриндән писләдији ејни чинајәтләри дин нөгтеји-нәзәриндән писләјир. Бәдин тәғтидә „зәрәрлидир“, чүнки мөһтәрәм адамлар Мартин Тапперин әсәрләриндән һәзз алмағ имканы вермир вә и. а. Шүары „nulla dies sine Peccato“¹⁷⁾-дән ибарәт олуб чох чинди һәһләјән бу чәнәб, дағлар гәдәр китаби мөһз бу чүр чәфәнкијјәтлә долдурумушдур. Әкәр мән дә достум Б. һәјне kimi чәсәрәтли олсајым, чәнәб Ијеремијаны буржуа ахмағлығынн даһисә адландырадым.

⁶⁴⁾ Игтисадчылар... мүәјјән миғдар капиталы вә мүәјјән миғдар фәһләһи, мә'лум бир сабит гүввә олуб мә'лум бир сабит интенсивликлә фәалијјәт көстәрән истехсал әләтләри һесаб етмәјә һәдсиз миғдиләрләр... Әмтәз истехсалдан јекәнә амилдир... дејиләр... бунунла илдә едиләр ки, истехсал үмумијјәтлә кенишләнә билмәз, чүнки бу чүр кенишләнмә үчүн әввәлчә јашајыш васитәләри, хам материалла вә әләтләр чохалдымилыдыр; белә бир фикирдә олмағ һәғиғәдә оун илдән етмәк дәмәкдир ки, истехсал габаччандан артамаса, оун артамасы эсла мүмкүн олмаз, башга сөзлә һиссә, истехсалын артамасы гәтијјән мүмкүн дејилдир“ (*S. Bailey*. „Money and its Vicissitudes“, p. 58, 70). Бејли бу еһкамы башлыча оларағ тәдавуј просеси нөгтеји-нәзәриндән тәғтид едир.

дэјишэн капиталын мадди мөвчудлуғу, ја'ни онун фәһлэләр үчүн тәмсил етдији јашајыш васитэләри күтләси вә ја фәһлә фонду адланан шеј, ичтимаи сәрвәтин тамамилә ајрыча бир һиссәсидир ки, тәбиәтин өзү буна һәдд гојмушдур вә онун һүдудлары кечилмәздир. Ичтимаи сәрвәтин сабит капитал кими вә ја—мадди чәһәтдән—истеһсал васитэләри кими тәтбиг едилмәли олан һиссәсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн мүәјјән мигдар чанлы әмәк лазымдыр. Бу мигдар, истеһсал техникасы илә мүәјјән олунур. Лакин нә бу әмәк күтләсини ахычы вәзијјәтә салмағ үчүн лазым олан фәһлэләрин сајы мә'лум дејил,—чүнки фәрди иш гүввәсинин истисмар едилмәси дәрәчәси дэјишилдикдә онларын сајы дэјишилик,—нә дә иш гүввәсинин гижмәти мә'лум дејилдир; иш гүввәсинин гижмәтинин анчағ ән ашағы һәдди, һәм дә чох еластик бир һәдди мә'лумдур. Арашдырылан еһкамын әсасыны тәшкил едән фактлар бунлардыр: бир тәрәфдән, ичтимаи сәрвәтин истеһсал васитәләринә вә ишләмәјәнләрин истеһлак васитәләринә бөлкүсүндә фәһләнин сәси јохдур. Дикәр тәрәфдән, фәһлә анчағ мүстәсна әлверишли һалларда «фәһлә фондуну» варлыларын «кәлири» һесабына кенишләндирә биләр⁶⁵⁾.

Фәһлә фондунун капиталист һәдләрини үмумијјәтлә чәмијјәтин тәбиәти илә мүәјјән олунан һәдләрә чевирик тәшәббүсүнүн нечә мә'насыз тавтолокијалара кәтириб чыхартдығыны профессор Фосеттин тимсалы кәстәрир. О дејир:

«Өлкәнин дөвријјә капиталы⁶⁶⁾ онун фәһлә фондудур. Демәли, һәр бир фәһләнин пул илә алдығы орта әмәк һағгыны билмәк үчүн, бу капиталы садәчә оларағ фәһлә әһалинин сајына бөлмәк лазымдыр⁶⁷⁾».

Демәли, әввәлчә биз һәгигәтән верилмиш олан бүтүн фәрди әмәк һағларынын мәбләғини һесаблајырығ, сонра да дејир ки, мәһз бу чәмләмәнин јекуну аллаһ вә тәбиәт тәрәфиндән тәјин едилмиш «фәһлә фондунун» дәјеридир. Нәһәјәт, бу

⁶⁵⁾ Ч. Ст. Милл өз „Principles of Political Economy“—нда [б II, ch. I, § 3] дејир: „Һазырда әмәјин мәһсулу, сәрф олунан әмәјә тәрс нисбәтлә бөлүнур: мәһсулун ән чох һиссәсини неч бир заман ишләмәјәнләр, мигдар е'тибары илә бундан сонра кәлән гисмини, демәк олар ки, анчағ номинал әмәк сәрф едәнләр күтүрүр вә бунлардан сонра кәләнларин пайына дүшән һиссә, әмәк агырлашдығча вә хошкәлмәз олдугча онун мүғабилнндә верилән әвәз кет-кәдә азалыр. Ән јоручу вә үзүнтүлу бизнис иш илә мәшғул олан бир адамын һәттә ән зарури јашајыш васитәләрини әлдә едә биләчәјинә дә Јәгинликлә үмид олмур“. Аялашылмазлығ олмамағ үчүн гејд етмәлијәм ки, Ч. Ст. Милл вә онун кими адамлар, өз кәһнә итиссад иһкамлары илә өз мүасир мејдлары арасындаки зиддијјәтләр үчүн әлбәтә. Бәр чүр теймәтә лајиндирләр, лакин бунлары мәддәһ вулгар итиссадчыларла гарышдырмағ чох бөјүк бир һағсәзлығ оларды.

⁶⁶⁾ Бурада мән охучуја хатырладырам ки, дэјишән капитал вә сабит капитал категорияларымы биринчи дәфә мән ишләтмишәм. Спјаси итиссад А. Смит заманындан башлајарак, һамин категориялардаки тәрифләр, әсас капитал илә дөвријјә капиталы формалары арасында олан вә тәдәвүл просесиндән доған фәрглә гарышдырыр. Бу хүсүсдә икинчи китабын икинчи бөлмәсиндә даһа атрафлы бәһс олунур.

⁶⁷⁾ H. Fawcett. Prof. of Polit. Econ. at Cambridge. „The Economic Position of the British Labourer“. London, 1865, p. 120.

васитә илә әлдә едилән мәбләғи фәһләләрин сајына бөлүрүк ки, һәр фәһләнин пајына орта һесабла нә гәдәр дүшдүјүнү тәзәдән кәшф едәк. Бу сон дәрәчә һижләкәр үсулдур. Буна бах-мајарағ ч-б Фосетт дајанмадан бирнәфәсә дејир:

«Инкилтәрәдә һәр ил жығылан сәрвәтин мәчмусу ики һиссәјә ајрылып. Бир һиссәси өз сәнајемизи давам етдирмәк үчүн Инкилтәрәнин өзүндә тәт-биг олунур. Дикәр һиссәси харичә апарылып... Өз сәнајемиздә тәтбиг ед-лән һиссә, бу өлкәдә һәр ил жығылан сәрвәтин чү'н һиссәсини тәшкил едир»⁶⁸⁾.

Демәли, эквиваленти верилмәдән һәр ил инкилис фәһләләр-ринин әлиндән алынған вә кетдикчә артан изафи мәһсулун чох һиссәси Инкилтәрәдә дејил, башга өлкәләрдә капиталлашыр. Лакин мә'лумдур ки, харичә көндәрилән әләвә капитал илә бирликдә, аллаһ вә Бентам тәрәфиндән ичад олунмуш «фәһлә фонду-нун» да бир һиссәси харичә апарылып⁶⁹⁾,

⁶⁸⁾ Н. Fawcett, Prof. of Polit. Econ. at Cambridge. „The Economic Position of the British Labourer“ London, 1865 сәһ. 122, 123.

⁶⁹⁾ Демәк олар ки, һәр ил Инкилтәрәдән аңчаг капитал дејил, мүнәчирәт формасынаа фәһләләр дә ихрач олунур. Лакин мәтидә, хејли һиссәси фәһлә сиифииз мәнсуб олмајан мүнәчирләрни әмлаки иғәрәдә тутулмуш. Бу мүнәчирләрни чох гисми фермер өвләдләры-дыр, фәиз әлдә етмәк мәгсәди илә һәр ил Инкилтәрәдән ихрач едилән әләвә капиталли иллик жығыма нисбәтән тәшкил етдији кәмијјәт, иллик әһали артымына нисбәтән иллик мүнәчирәтни тәшкил етдији кәмијјәтдән олдуғча бөјүкдүр.

ИЛ ИРМИ ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

КАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ҮМУМИ ГАНУНУ

1. КАПИТАЛЫН ГУРУЛУШУ ДӘЈИШМӘДИЈИ ҺАЛДА,
ЈЫҒЫМ АРТДЫҒЧА ИШ ГҮВВӘСИНӘ ТӘЛӘБИН АРТМАСЫ

Бу фәсилдә биз, капиталын артмасынын фәһлә синфиния вәзијјәтинә көстәрдији тәсири тәдгиг едирик. Бу тәдгигатын ән мһүм амилләри—капиталын гурулушудур вә јығым процесиндә капиталын гурулушунда әмәлә кәлән дәјишикликләрдир.

Капиталын гурулушуну ики нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг етмәк олар. Капиталын дәјәр чәһәтдән тәдгиг едилән гурулушу, капиталын сабит капиталла, јахуд истеһсал васитәләринин дәјәринә, вә дәјишән капиталла, јахуд иш гүввәсинин дәјәринә, јә'ни әмәк һаггынын үмуми мәбләғинә бөлүнмәси нисбәти илә мүәјјән олунур. Истеһсал процесиндә ишләјән материал чәһәтдән тәдгиг едилән һәр бир капитал, истеһсал васитәләринә вә чанлы иш гүввәсинә бөлүнүр; бу мәнәда капиталын гурулушу, тәтбиг едилән истеһсал васитәләри күтләси илә онларын тәтбиги үчүн лазым олан әмәјин мигдары арасындакы нисбәтлә мүәјјән олунур. Биринчисини мән капиталын дәјәр гурулушу, икинчисини исә капиталын техники гурулушу адландырырам. Бунларын һәр икиси арасында сых гаршылығлы асылылығ вардыр. Бу гаршылығлы асылылығы ифадә етмәк үчүн, мән капиталын дәјәр гурулушуну капиталын үзви гурулушу адландырырам, зира капиталын дәјәр гурулушу бунун техники гурулушу илә мүәјјән олунур вә техники гурулуш дәјишикликләрини әкс етдирик. Капиталын үмумијјәтлә гурулушундан бәһс едилдији һалларда һәмишә онун үзви гурулушу нәзәрдә тутулмалыдыр.

Мүәјјән бир истеһсал саһәсинә гојулмуш бир јығын фәрди капиталлар өз гурулушу чәһәтдән бир-бириндән аз-чох фәргләнир. Бу фәрди капиталларын гурулушларындан һасил едилән орта рәғәм һәмин истеһсал саһәсиндәки бүтүн капиталын

гурулушуну ифадә едир. Нәһажәт, бүтүн истеһсал саһәләринни бу орта гурулушларындан һасил едилән орта рәғәм, мүәјјән өлкәнин ичтимаи капиталынын гурулушуну ифадә едир вә бундан сонракы шәрһимиздә биз нәтичә етибары илә анчаг бундан бәһс едәчәјик.

Капиталын артмасына онун тәркибиндәки дәјишән һиссәнин, јахуд иш гүввәсинә чеврилән һиссәнин артмасы дахилдир. Әлавә капитала чеврилән изафи дәјәрин бир һиссәси даим јенидән дөнүб дәјишән капитала вә ја әлавә фәһлә фондуна чеврилмәлидир. Фәрз едәк ки, дикәр дәјишмәз шәртләр чүмләсиндә капиталын гурулушу да дәјишмәз галыр, јәни мүәјјән истеһсал васитәләри күтләсини вә ја сабит капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн јенә дә ејни мигдар иш гүввәси күтләси тәләб олуноур; бу һалда әмәјә тәләб вә фәһләләрин јашајыш фонду, јәгин ки, капиталын артдығы нисбәтдә артыр вә капитал нә гәдәр сүр'әтләр артса, онлар да ејни сүр'әтләр артыр. Бир һалда ки, капитал һәр ил изафи дәјәр истеһсал едир вә бунун бир һиссәси һәр ил илкин капитала әлавә олуноур; бир һалда ки, бу әлавәнин өзү дә, ишләјән капиталын мигдары артдыгча илбәил чоһалыр вә, нәһажәт, бир һалда ки, мәсәлән, јени инкишаф етмиш ичтимаи тәләбата көрә јени базарлар, капитал тәтбиги үчүн јени саһәләр јарандыгда вә с. һалларда варланмаг чәһди хүсусилә шиддәт кәсб етдији үчүн јығымын мигјасы изафи дәјәрин вә ја изафи мәһсулүн тәкчә капитала вә кәлирә бөлүнмәсиндәки дәјишиклик нәтичәсиндә сүр'әтләр кенишләнә биләр,—демәли капитал јығымы тәләбаты иш гүввәсинин вә ја фәһләләрин сајынын артмасыны өтүб кечә биләр, фәһләјә олан тәләб фәһлә тәклифини өтүб кечә биләр вә беләликлә дә, әмәк һаггы арта биләр. Нәм дә, јухарыда кәс-тәрилән шәртләр дәјишмәз галдыгда, ән нәһажәт, белә дә олмалыдыр. Һәр ил әввәлки илдәкиндән чоһ фәһлә ишләдијинә көрә, кеч-тез елә бир вахт кәлиб чатмалыдыр ки, јығым тәләбаты ади әмәк тәклифини өтүб кечмәјә вә, демәли, әмәк һаггы артмаға башлајыр. Инкилтәрәдә бундан бүтүн XV әср боју вә XVIII әсрин биринчи јарысында шикајәтләр ешидилир. Лакин муздлу фәһләләрин јашамасы вә төрәмәси үчүн аз вә ја чоһ дәрәчәдә әлверишли шәраитин олмасы, капиталист истеһсалынын әсас характерини әсла дәјишдирмир. Садә тәкрар истеһсал капиталист мүнәсибәтинин өзүнү—бир тәрәфдә капиталистләри, дикәр тәрәфдә исә муздлу фәһләләри—арасы кәсилмәдән тәкрар истеһсал етдији кими, кениш мигјасда тәкрар истеһсал вә ја јығым да капиталист мүнәсибәтини кениш мигјасда тәкрар истеһсал едир: бир гүтбдә даһа чоһ капиталист вә ја даһа ири капиталистләр, дикәр гүтбдә исә даһа чоһ муздлу фәһлә мејдана кәлир. Иш гүввәсинин тәкрар истеһса-

лы,—дәјәри артыран бир васитә олмаг е'тибары илә иш гүв-вәси һәмишә капиталын тәркибинә дахил олмалыдыр, ондан ајрыла билмәз вә иш гүввәсинин капитал табелијини анчаг, онун сатылдығы ајры-ајры капиталистләрин дәјишилмәси пәр-дәләјир,—иш гүввәсинин бу тәкрар истеһсалы һәгигәтдә капи-талын өзүнүн тәкрар истеһсалынын бир моментиدير. Белә-ликлә. капитал жығымы пролетариатын артмасы демәкдир⁷⁰⁾.

Классик сijasи игтисад бу чәһәти о гәдәр јахшы баша дү-шүрдү ки, А. Смит, Рикардо вә башгалары, јухарыда гејд едилдији кими, сәһвән жығымы һәтта изафи мәһсулун капитал чеврилән бүтүн һиссәсинин мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак едилмәси илә, вә ја бу һиссәнин әләвә муздли фәһ-ләләр чеврилмәси илә ејниләшдирирдиләр. Һәлә 1696-чы илдә Чон Беллерс дејир:

«Әкәр бирисини 100 000 акр торпағы, бир о гәдәр фунт стерлинг пулу, бир о гәдәр дә мал-ғарасы олуб бир нәфәр дә фәһләси олмаса иди. белә бир варлынын өзү фәһләдән башга нә оларды? Фәһләләр адамлары варландырдыларына кәрә, фәһлә нә гәдәр чох олса, варлылар да бир о гәдәр чох олар... Јохсулун әмәји—варлынын мә'дәнидир»⁷¹⁾.

Һабелә Бернар де Мандевил XVIII әсрин әввәлләриндә дејир:

«Мүлқијәтин кифајәт гәдәр мүдафиә едилдији јердә пулсуз јашамаг јохсулларсыз јашамагдан асан оларды, јохса ким ишләрдә?.. Фәһләләри ачлыг өлүмүндән горумаг лазымдыр, ләкин елә олмалыдыр ки, онлара гә-наәт едиб јыға биләчәкләри бир шеј чатмасын. Әкәр бә'зән ашағы синифдән бириси сон дәрәчә чалышганлығы вә өзүнә корлуг вермәси сәјәсиндә өз вә-зијјәтиндән јухары галхырса, буида она һеч кәс мане олмамалыдыр: ахы шүбһәсиздир ки, гәнаәтлә јашамаг—чәмијјәтдә һәр бир ајрыча шәхс үчүн, һәр бир ајрыча анлә үчүн ән ағыллы бир ишдир; ләкин бүтүн варлы мил-ләтләрин мәнәфеји тәләб едир ки, јохсулларын чох һиссәси һеч бир вахт ишсиз галмасын вә онлар бүтүн алдыгларыны һәмишә тамамилә хәрчләсин-ләр... Күзәрәнини күндәлик әмәклә тә'мин едәнләри ишләмәјә вадар едән анчаг онларын еһтијачларыдыр ки, буну јүнкүлләшдирмәк јахшыдыр, ләкин тамамилә арадан галдырмаг ахмаглыг оларды. Фәһләни чалышган едә бил-чәк јеканә шеј—она бабат әмәк һаггы вермәкдир. Чох ашағы әмәк һаггы

⁷⁰⁾ *Карл Маркс*. «Муздли әмәк әә капитал» [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енгелс*. Әсәрләри. Иккинчи нәшр, 6-чы чилд]. Күтләләрин ејни дәрәчәдә зүли алтында олдуғу шәрәнтлә өлкәдә пролетарлар нә гәдәр чохурса, өлкә бир о гәдәр варлыдыр. (*Collins*. «L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes». Paris, 1857, t. III, p. 331). Игтисади мә'нада «пролетар» дедикдә анчаг, «капитал» истеһсал елиб онун дәјәриня артыран вә. Пеккөрүн дедији кими. «чәнаб капиталын» дәјәринин артмасы тәлә-баты үчүн даһа лазым олмәдыгдә дәрһал күчәјә говулан муздли фәһләни нәзәрдә тутмаг лазым кәлир. «Ибтидан мешәләрин ачиз пролетары».—Рошерин хош ујдурмасыдыр. Ибти-дан мешәнин сакинн—ибтидан мешәнин мүлқијәтчисидир вә бу мешәдән өз мүлқијәти кими, бир орангутанг гәдәр сәрбәстликлә истифада едир. Демали, о, пролетар дејилдир. Бу адаи јалныз о заман пролетар оларды ки, о ибтидан мешәни дејил, мешә ону истисмар едә иди. Онун сәғләмлыгына кәдикдә, бу чәһәтдән о јалныз һазыркы пролетарла дејил, синифлән ил вә сарылыг хәстәлијинә тутулан «мәһтарам чәнабларла» да бәрабәр тутула биләрди. Дәкин ч-б Вилһелм Рошер ибтидан мешә дедикдә, чох еһтиман өзүнүн догма бош Лүнебург јерларини нәзәрдә тутур.

⁷¹⁾ *John Bellers*. «Proposals for raising a College of Industry». London, 1696, p. 2.

она, тәбиәтіндән асылы олараг, руһ дүшкүнлүүү вә ја мә'јуслуг кәтирир, чох жүксәк әмәк һаггы исә ону сыртыг вә тәнбәл едир... Бу јерәдәк дејилән-ләрдәи чыхан нәтичә одур ки, кәләлијә јол вермәјән азад бир милләт үчүн ән һәгиги сәрвәт, чохлу мигдар чалышган јохсул олмасыдыр. Донанма вә ордуну адамла тә'мин етмәк үчүн бу јохсуллары түкәнмәз бир мәнбә олдуғу һәлә бир јана дурсун, онлар олмаса иди, һеч бир кеф чәкмәк вә өлкәнин мәһсулларындан кәлир көтүрмәк үчүн истифадә етмәк дә олмазды. Чә-мијјәти» (әлбәттә, фәһләләрдән ибарәт олмајан чәмијјәти) «хошбәхт, халгы исә һәттә өз ачыначаглы вәзијјәтиндән дә разы салмаг үчүн—кәрәк бөјүк әксәријјәт чаһил вә јохсул олсун. Билик бизим арузларымызы кенишлән-дириб артырыр, одур ки, инсаныи арузу нә гәдәр азырса, онун тәләбаты да бир о гәдәр асанлыгга тә'мин едилә биләр»⁷²).

Вичданлы вә ганачаглы адам олан Мандевил һәлә баша дүшмүр ки, ыҒым просеси механизминин өзү, капиталы артырмагга «чалышган јохсуллар» күтләсини, јә'ни музду фәһ-ләләр күтләсини дә артырыр; бунлар исә, кетдикчә артан капиталын дәјәрини чохалтмаг үчүн өз иш гүввәсини кетдикчә артан гүввәјә чевирмәјә вә мәһз бунунла да капиталистдә шәхсләшдирилмиш олан өз мәһсулундан өзүнүн асылылығыны әбәдиләшдирмәјә мәчбурдурлар. Бу асылылыг мүнәсибәти һаггында сер Ф. М. Иден «Јохсулларын вәзијјәти вә ја Инкил-тәрәдә фәһлә синфинин тарихи» адлы әсәриндә дејир:

«Бизим чоғрафи гуршагга тәләбаты тә'мин етмәк үчүн әмәк тәләб олу-иур вә буна кәрә дә, һеч олмаса, чәмијјәтин бир һиссәси даим әмәклә мәшғул олмалыдыр... Ишләмәјән аз бир гисим адамлар һәр һалда чалыш-ма мәһсулларына маликдирләр. Лакин мүлкијјәтчиләр бунун үчүн дә анчаг мәдәнијјәтә вә гајда-гануна миннәтдардырлар; онлар тамамилә мүлки тә'сисатларын төрәтмәсидир⁷³). Зира бу ахырынчылар е'тираф едирләр ки, әмәјин бәһрәләрини әмәкдән әләвә башга бир үсулла да мәнимсәмәк олар. Вәзијјәти јахшы олан адамлар өз вәзијјәти үчүн, башгаларыныи габилијјә-тиндән һеч дә жүксәк олмајан өз габилијјәтләринә дејил, демәк олар тама-милә башгаларынын әмәјин миннәтдардырлар; торпаға вә пула малик ол-маг дејил, әмәјә команданлыг етмәк («the command of labour»)—бах, вар-лылары јохсуллардан фәргләндирән будур... Јохсула сәфаләт вә ја кәләлик вәзијјәти дејил, раһат вә либерал асылылыг һалы (a state of easy and liberal dependence) лајигдир, мүлкијјәтә малик адамлар исә, онлар үчүн ишләјәнләр ичәрисиндә лазыми иүфуз вә һөрмәт газанмаг лајигдир... Белә бир асылылыг мүнәсибәти исә, инсан тәбиәтини јахшы билән һәр кәсә мә'-лум олдуғу кими, фәһләләрин өз рифаһы үчүн ләзимдыр»⁷⁴).

⁷²) *B. de Mandeville*. («The Fable of the Bees», 5th ed. London, 1728, рејдләр, сәһ. 212, 213, 328.) «Бабаг јашајыш вә даими әмәк, јохсуллар үчүн мадди сәадәт» (бурада о мүмкүн гәдәр узун иш күнүнү вә мүмкүн гәдәр аз јашајыш вәситәләрини нәзәрдә тутур) «вә дәвләт үчүн» (јә'ни торпаг сәһибләри, капиталистләр, онларын сижәси ә'јанлары вә акеңтлары үчүн) «сәрвәт јолудур» («An Essay on Trade and Commerce», London, 1770, р. 54).

⁷³) Иденә белә бир суал вермәк ләзим кәларди: бәс «мүлки тә'сисатлар» кимин төрәт-мәсидир? Јуридик иллүзијјәләр нөгтеји-нәзәриндә дурараг, о белә һесаб едир ки, ганун мадди истәһсал мүнәсибәтләрини мәһсулу дејил, әксинә, истәһсал мүнәсибәтләри ганун-нунун мәһсулдуур. Ленке Монтескјөнүн хәјаллараст «Esprit des loix» [Гануналарыи ру-һу'ну], чәми бир сөзлә һечә вурмушдур: «L'esprit des loix, c'est la propriété» [Мүлкијјәт—будур гануналарыи руһу]⁷⁴).

⁷⁴) *Eden*, ситат кәтирилән әсәр, I чилд, I, I китаб, I фәсил, сәһ, I, 2 вә мүғәддима, сәһ. XX.

Жері кәлмишкән демәк лазымдыр ки, Адам Смиттин шакирдләриндән тәкчә сер Ф. М. Иден XVIII әсрдә аз-чох әһәмијјәтли бир иш көрмүшдүр⁷⁵.

⁷⁵ Экар охучу, „Essay on Population“ адлы әсәри 1798-чи илдә чапдан чыхмыш Малтусу јада салса, мән хатирләтмәлијјәм ки, бу әсәр иләк шәкинләт Дешфорд, сер Чөмс Стуртартан, Таунсендән, Франклиндән, Уоллсдән вә и. а. көтүрүлмүш шакирдләрә мәхсус сәтһи вә кешишләрә мәхсус тәмтәрағлы плактандан башга бир шәј дејилдир вә ичиндә мүстәғил һеч бир фикир јохдур. Бу памфлетин бөјүк курулту салмасына сәбәб јалһиз партија мүһәһизәләридр. Франса ингилабынын Британија краллығында ғызғын мүдәрәғачиләри тапылды: XVIII әсрдә јаваш-јаваш мејдана чыхан, сонра исә бөјүк иштиман бөһрән заманы, Кондорсе вә башгаларынын нәзәријјәсинә гаршы мисилсиз бир чарә олдуғу бөјүк курулту вә тәнтәна илә хәбәр верилән „әһали принсипи“ никиллис олигархијјасы тәрәфиндән бөјүк шадлығыла гаршыланды, чүнки никиллис олигархијјасы буну бәшәр инкшафы уғрундакы бүтүн чәһәдләри көкүнү кәсән бөјүк бир вәситә һесаб едилди. Өз мувафәғијјәтинә лап һейрән гәлән Малтус кәһна схеми башгаларынын әсәрләриндән сәтһи сурәтдә топладығы материалла долдурмаға вә буна јени бир шәј эләвә етмәјә башлады ки, бу да Малтус тәрәфиндән кәшф едилмәк дејил, анчак мәһнисәнлишиш. Јері кәлмишкән демәлирик ки, Малтус али никиллис киләсинин кешиши олдуғуна бахмајарағ, бир раһиб кими сәләһмәмәјә сөз вермишди. Евһәнәмәк—Кембрич протестант унивәрситетиндә fellowship [үзвүлүк] шәртләриндән биридир. „Евһәнәмәк коллежија үзвү олмаларына јол вериләр. Әсинә, әкар бири евһәнәрсә, бунунала үзвәләр сирасындап чыхыр“ („Reports of Cambridge University Commission“, p. 172). Вә башга протестант кешишләринә инсәбәтән Малтусун јакшы чәһәдидир, чүнки онлар кешишләрини евһәнәмәсини гәдәгән едән католик еһкәмины өз үзәрләриндән атышлар вә „тәрәјиб артағ“ еһкәмины гәбул едиб өзләри үчүн хусуси бир мүғәддәс вәзифәјә чевирмәккә буну о гәдәр үрәккә Јеринә јетириләр ки, һәр јердә әһалинин артмасына һәнгәтән әдәбсиз бир дәрәҗидән көмәк едир вә ејни заманда фәһләләрә „әһали принсипи“ таблиц едилр. Марғилдыр ки, итгисадди рәик верилән күнаһа батмағ мәсәләс, јәһи әдәмин бугда мәсәләс, „urgent appetite“ [ғаршысы алынмаз нәфәс], кешиш Таунсендин зарафатла дејди ки, „the checks which tend to blunt the shafts of Cupid“ [Купидонун оһларынын учуну күтләшдирмәли олан мәһәләр]—бу ичә мәсәлә протестант иләһијјаты вә даһа доғрусу протестант киләсини нүмәјәндәләри тәрәфиндән инһисар алтына алынмышды вә иһидә дә онларын инһисарындадыр. Орижинал вә һазырчәвә бир мүәллиф олан Венесија раһибни Ортес чыхымағ шәрти илә, „әһали принсипи“ таблицыһарынын чоху протестант кешишләридр. Бунлардан бири олан Брүкһерини „Théorie du Systeme animal“ (Leyde, 1767) әсәриндә әһали һағындакы бүтүн мүәсир нәзәријјә атрафлы гәләмә алынмышды; бу әсәрин јазылмасына, һәмни мөвзү үзәриндә Кене илә өз шакирди Мирабо-ата арасындакы етәри мүбһәһис сәбәб олушду; сонра кешиш Уоллес, кешиш Таунсенд, кешиш Малтус вә онун шакирди баш кешиш Т. Чалмерс вә чумладан идиләр; биз даһа In this line [јәһи һәмни мәсәләдән олан] чымағарачы ырдә кешишләрдән бәһс етмирик. Әвәлләр сийәси итгисадла һөббс, Докк, Јум кими философлар, Томас Мор, Темпл, Сулла, де Витт, Норс, Ло, Вандерлинт, Канттијон, Франклин кими тичарәт вә дөвләт адамлары мәшғул олурулар, бунун нәзәријјә чәһәти илә хусусән Петти, Барбон, Мандевил, Кене кими тибб аһлиләри мәшғул олур вә һәм дә чох бөјүк мувафәғијјәт газанырдылар. Һәлә XVIII әсрин орталарында, өз заманасынын көркәмли итгисадчысы олан Таккер чәнәбәләр гаршы мәсәләс илә мәшғул олдуғу үчүн үзр истәјир. Сонралар исә, Јәһи мәнз „әһали принсипи“ мејдана чыхмағла протестант кешишләрини дөврү башланды. Әһалинин сәрвәтин әсәси һесаб едән вә кешишләрини Адам Смит кими амансыз душмәни олан Петти бу ара һәкимләрини мејдана чыхачағыны саик ирәличәдән һисс едәрәк дејир: „Һүғү—адвокатларын аһинҗан олдуғу јердә ән чох тәрәғијј етәји ки, дия да кешишларын өз нәфсини ән чох өлдүрдүју јердә ән чох тәрәғијј едир“. Буна көрә дә Петти протестант кешишләринә мәсәләт көрүр, мадам ки, онлар мүғәддәс Павелин јолу илә кетмәк вә евһәнәмәккә „нәфсләрини өлдүрмәк“ истәмириләрсә, „һеч олмаса мөвчуд приһодлар“ үчүн (benefices) лазым олачағындан артығ кешиш төрәтәсинләр („not to breed more Churchmen“, јәһи Инкитәрә вә Уелсдә чәми 12 000 приһод варса, 24 000 кешиш төрәтмәк ағылды бир иш олмәздә („It will not be safe to breed 24 000 ministers“), чүнки кәһарда гәлән 12 000 кешиш һәмншә өзүнә рузи ахтарачағдыр ки, бунун үчүн дә анчак бәлә бир асан вәситә тапа биләрләр; халғын ичнә јайылбы ону башга салсынлар ки, әлиндә приһоду олан 12 000 кешиш инсанлар бәлбәхт едир, онлары ачылағ дүчәр едир, онлар јаһан бир јол кәстариләр ки, бу да инсанлар һеч бир заман апырғ чәнәтә чәтдирә билмәјәчәкдир?“ (Petty). „A Treatise of Taxes and Contributions“. London, 1667, p. 57). Адам Смитин өз заманындакы протестант кешишләринә мүнасибәтәни ашағыдакы һадисә кәстәрир. Норичли никиллис кешиши, доктор һорн „A Letter to A. Smith, LL. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume“. By One of the People called Christians, 4 th ed. Oxford, 1784, әсәриндә А. Смитә һүчүм едилр ки, о Страенә јаздығы бир ачығ мәктубла „өз досту Давиди“ (јәһи Јуму) „мүмјәлјәјир“, чамәалта „Јумун өз өлүм јатағында Лукканы охумағла вә вист ојуну илә әјләндијин“ нағла едир вә һәтта әдәбсизлик едиб јазыр: „Јумун истәр сағығында, истәрсә вәфатында сонра мән, эһиф инсан тәбәғитини јол верә билчәји дәрәчәдә һәмншә ону мүдрик вә хошмәл бир инсана јакшы камил бир нүмүнә һесаб етмишәм“. Кешиш һиддәтлә дејир: „Мөһтәрәм чәнәб, бүтүн дин әләминә сөнмәз нифрәт

Индијэдэк нэзэрдэ тутулуб фәһлэләр үчүн ән әлверишли фәрз едилән јығым шәраитиндә фәһлэләрин капиталдан асылылыг мүнәсибәти бабат вә ја, Иденин ифадә етдији кими, «раһат вә либерал» формалар алыр. Капитал артдыгча бу мүнәсибәт даһа интенсивләшмәк әвәзинә, о анчаг даһа да екстенсивләшир, јә'ни истисмар вә капиталын һөкмранлыг даирәси анчаг онун өзүнүн вә рәйјәтләринин артмасы илә јанашы кенишләнир. Онларын даим артан вә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә әләвә капитала чеврилән өз изафи мәһсулунун чох һиссәси тә'дијјә васитәләри шәклиндә јенә онларын өз әлине гајыдыр; бунун сәјәсиндә онлар өз тәләбат даирәсини кенишләндирә биләр, ишләтдикләри кејим, мебел вә и. а. фондуну јахшылашдыра биләр вә һәтта чү'зи пул еһтијат фондлары да јарада биләрләр. Лакин јахшы палтар, јахшы јемәк, јахшы рәфтар вә ја аз-чох әһәмијјәтли бир *residium*¹⁷⁶ асылылыг вә истисмар мүнәсибәтини көлә үчүн арадан галдырмадыгы кими, јухарыдакы чәһәт дә асылылыг вә истисмар мүнәсибәтини муздлу фәһлә үчүн дә арадан галдырмыр. Капитал јығымы нәтичәсиндә әмәјин гијмәтинин јүксәлмәси һәгигәтдә анчаг о демәкдир ки, муздлу фәһләнин өз әли илә өзү үчүн һазырламыш олдуғу гызыл зәнчирин һәчми вә ағырлығы, онун јүксәк тәзјигини бир гәдәр зәифләтмәк имканы верир. Бу мәсәлә әтрафындакы мүбаһисәләрдә ән башлыча чәһәти, јә'ни капиталист истеһсалынын мәһз *differentia specifica* [характерик хүсусијјәтләрини] адәтән нэзәрдән гачырырдылар. Бурада иш гүввәсинин сатын алынмасындан мәгсәд о дејил ки, алычы бунун фаалијјәтиндән вә ја мәһсулларындан өз шәхси тәләбатыны тә'мин етмәк үчүн истифадә етсин. Алычынын мәгсәди, өз капиталынын дәјәрини артырмаг вә'елә маллар истеһсал етмәкдир ки, бунларда онун өдәмиш олдуғу әмәкдән артыг әмәк олсун, демәли, онун өзүнә мүфтә баша кәлмәсинә бахмајараг, әмтәә сатылдыгда реаллашан бир һиссә дәјәр олсун.

бәсләмиш олан вә әлиндән кәлсәјин һәтта дин кәлмәсини өзүнү вар гүһәси илә инсанларын зәһниндән сийиб атымага чалышан бир шәхсин характерини вә јашаыш тәрзини бизә мүдрик вә хошәмәл олан камил бир инсан кими кестәрмәјиниз јахшы бир һәрәкәт сәјяла биләрми? (јенә орада, сәһ. 8). „Лакин, еј һәгигәт достлары мә'јус өлмәјин, атеизм өбәди дејилдир“ (јенә орада, сәһ. 17). Адам Смит о гәдәр „бәдәмәл кафирдир (the atrocious wickedness)“ ки, өлкәдә атеизм тәбјиг елир* (мәһз өзүнүн „Theory of moral sentiments“ асәри вәситәси илә) *... Биз сизин һиләләриниз билнирик, чәһаб доктор! Сиз јахшы фикирләшмисиниз, әммә бу дәфә јанялымышыниз. Давид Јуму мисал кестәрмәклә сиз инандырмаг истәјирсиниз ки, атеизм руһдан душанә јеканә дәјәг („cordat“) вә өлүм диләшәтинә гаршы јеканә пәдзәһдир... Елә исе Бабил хәрәбәләринә һахыб фәрајланин, гәдәр вә мөл'ун фир'ону алгышлајин!“ (јенә орада, сәһ. 21, 22). А. Смиттин ортодоксал динләјичиләриндән бири онун вәфатындан сонра јазыр: „Смиттин Јумла достлуғу... онун христиан олмасына мане олду... О һәр шәјдә Јумун дејлијинә инанырды. Јум оһа десејин ки, әј јашыл пәндиридир. Она да инанарды. Буна көрә онун бу сөзүнә дә инанырды ки, аллаһ вә мө'чүзә јохду... О өз сәјясин принципләринә көрә республикачылыга јахынлашырды“ („The Bee“, By James Anderson. 18 vols. Edinburgh, 1791—1793, vol. III, p. 166, 165). Кешиш Т. Чалмерс Т. Чалмерс бу фикрә кәлир ки, А. Смит „гејри-мәһсуллар фәһләләр“ категоријасыны ачыгдан, мәһз протестант кешиншләрини нэзәрдә тутуб ујдурмуш вә онларын чәһәтдәки саваб ишләрини нэзәрә алмамышдыр.

Бу истеһсал үсулунун гәти гануну—изафи дәјәр истеһсал етмәк вә ја варланмагдыр. Иш гүввәси јалныз о заман сатыш объекти ола биләр ки, истеһсал васитәләрини капитал шәклиндә һифз етсин, өз дәјәрини капитал шәклиндә тәкрар истеһсал етсин вә өдәнилмәмиш әмәклә әлавә капитал мәнбәји јаратсын⁷⁶⁾. Демәли, иш гүввәсинин сатылмасы шәртләри фәһләләр үчүн истәр даһа чоһ әлверишли, истәрсә дә даһа аз әлверишли олсун, бунлар онун даим тәкрар сатылмасы вә сәрвәтин капитал кими даим кенишләнән мигјасда тәкрар истеһсал олунмасы зәрурәтини нәзәрдә тутур. Көрдүјүмүз кими, әмәк һаггынын тәбиәти еләдир ки, фәһлә даим кәрәк мүәјјән мигдар өдәнилмәмиш әмәк сәрф етсин. Әмәјин гијмәтинин ашағы дүшмәси илә ејни заманда әмәк һаггынын јүксәлмәси вә и. а. һәлә бир јана дурсун, әмәк һаггынын артмасы һәтта ән јахшы һалда да фәһләләрин сәрф етмәли олдуғу өдәнилмәмиш әмәјин анчаг мигдарча әскилмәси демәкдир. Бу әскилмә һеч бир заман елә бир нөгтәјә чата билмәз ки, системин өз варлығыны горху алтына ала билсин. Әмәк һаггынын сәвијјәси үстүндә баш вериб зоракылыгла һәлл едилән мүнагишәләр бир тәрәфдә дурсун,—һәлә Адам Смит көстәрмишдир ки, бу кими мүнагишәләрдә саһибкар һәмишә саһибкарлығында галыр,—капитал жығымынын тәсири алтында әмәк гијмәтинин јүксәлмәси ашағыдакы алтернативаны нәзәрдә тутур.

Ја әмәјин гијмәти јүксәлмәкдә давам едир, чүнки онун јүксәлмәси жығымын артмасына мане олмур; бурада тәәччүб едиләчәк бир шеј дә жохдур, зира Адам Смитин дедији кими,

«Һәтта мәнфәәт әскилдикдә дә капиталлар нәинки јенә артмагда давам едир, һабелә әввәлкиндән даһа чоһ сүр'әтлә артыр... Ұмумијјәтлә, бөјүк бир капитал һәтта аз мәнфәәтлә дә, чоһ мәнфәәт верән кичик капиталдан сүр'әтлә артыр» («Wealth of Nations», I [Гранјенни франсызча тәрчүмәси], сәһ. 189).

Бу һалда ајдындыр ки, өдәнилмәмиш әмәјин әскилмәси капиталын һөкмранлығынын јајылмасына әсла мане олмур. Ја да,—бу исә алтернативанын икинчи тәрәфидир,—әмәјин гијмәтинин јүксәлмәси нәтичәсиндә жығым зәифләјир, чүнки мәнфәәтин һәвәсләндиричи тәсири күтләшир. Јығым азалыр. Лакин жығымын азалмасы илә бирликдә онун азалмасы сәбәби, јәни истисмар едиләчәк иш гүввәси илә капитал арасындакы ујғунсузлуг да арадан галхыр. Демәли, капиталист истеһсал процесси механизминин јаратдығы кечичи манеәләри бу меха-

⁷⁶⁾ 2-чи нәшрә гәјд. «Лакин истәр кәнд тәсәрруфат фәһләләринин, истәрсә дә сәнәјә фәһләләринин кашуғу олмасы һәлдә сјиндир ки, бу да—онларын әмәјини мәнсууланан саһибкарым мәнфәәт чыхара билмәсидир... Әкәр әмәк һаггынын сәвијјәси о гәләр јүксәлсә ки, саһибкарым вариаты орта мәнфәәтлән ашағы дүшүр, бу һалда о даһа иш вермир нә ја јалинз бирчә шәртлә өсир ки, онлар әмәк һаггынын ашағы сәлимасына рази олсунлар» (John Wade, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 240).

низм өзү арадан галдырыр. Эмәјин гижмәти јенидән азалыб капиталын артмасы тәләбатына ујғун сәвијјә дүшүр ки, бу сәвијјәнин дә эмәк һаггы жүксәлмәјә башлајандан әввәлки нормал сәвијјәдән ашағы, жүксәк вә ја она бәрәбәр олмасынын әһәмийјәти јохдур. Беләликлә, биринчи һалда, иш гүввәсинин вә ја фәһлә әһалинин мүтләг вә ја нисби артмасынын јавашы-масы капиталын артыглыг етмәсинә сәбәб олмаг дејил, әксинә, капиталын артмасы истисмар едилә биләчәк иш гүввәсинин азлыг етмәсинә сәбәб олур. Икинчи һалда иш гүввәсинин вә ја фәһлә әһалинин мүтләг вә ја нисби артмасынын күчләнмәси капиталын азлыг етмәсинә сәбәб олмаг дејил, әксинә, капиталын әскилмәси истисмар едилә биләчәк иш гүввәсинин артыглыг етмәсинә сәбәб олур вә ја, даһа доғрусу, онун гижмәтини һәдсиз едир. Капитал-жығымынын мәнз бу мүтләг һәрәкәтләри истисмар едилә биләчәк иш гүввәси күтләсинин нисби һәрәкәтләри шәклиндә ин'икас едир, буна көрә дә белә нәзәрәкәлир ки, куја һәмин һәрәкәтләрә сәбәб иш гүввәси күтләсинин өз һәрәкәтидир. Ријазийјат дили илә ифадә етсәк, белә демәк олар: жығым кәмијјәти—асылы олмајан дәјишән кәмијјәтдир, эмәк һаггынын кәмијјәти исә асылы олан дәјишән кәмијјәтдир, бунун тәрсинә дејилдир. Ејнилә дә, сәнајә тсиклинин бөһран фазасында әмтәә гижмәтләринин үмуми ашағы дүшмәси пулун нисби дәјәринин жүксәлмәси кими ифадә олунур, чичәкләнмә фазасында исә әмтәә гижмәтләринин үмуми жүксәлмәси пулун нисби дәјәринин ашағы дүшмәси кими ифадә слунур. Суггенсу School [Пул мәктәби] адланан мәктәб бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, гижмәтләр жүксәк олдугда тәдавүлдә һәддән чоһ, ашағы олдугда исә һәддән аз* пул олур. Инди көстәрилән жығым һадисәләрини, бир һалда музду фәһләләринин олдугча азлыгы, икинчи һалда исә олдугча чоһлуғу илә шәрһ едән иғтисадчылар да авамлыгда вә фактларә тамамилә е'тинасызлыг көстәрмәкдә⁷⁷⁾ һәмин мәктәбдән керн галмырлар.

Ујдурма «тәбии әһали ганунунун» әсасыны тәшкил едәү капиталист етһәсал гануну садәчә бундан ибарәт олур: капитал, жығым вә эмәк һаггынын сәвијјәси арасындакы нисбәт, капиталә чеврилән өдәнилмәмиш әмәклә әләвә капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн лазым олан әләвә эмәк арасындакы нисбәтдән башга бир шеј дејилдир. Демәли, бу, һеч дә биририндән асылы олмајан ики кәмијјәт арасындакы, јә'ни капиталын кәмијјәти илә фәһлә әһалинин мигдары арасында

* Оригиналда биринчи һалда „аз“, икинчи һалда „чоһ“ дејилмишдир; тәсһиф „мүәллифин иштиракы илә франсызча тәрчүмәсини мәтинә ујғун олараг едилмишдир. Ред.

⁷⁷⁾ Мүгајисә ет: *Карл Маркс*. „Сийәси иғтисадын тәғйидинә даир“, сәһ. 165 вә сонракылар [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енҗелс*, Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 162 вә сонракылар].

олан нисбәт дежилдир, әксинә, нәтичә е'тибары илә бу анчаг е'ни фәһлә әһалинин өдәнилмәмиш әмәји илә өдәнилмиш әмәји арасындакы нисбәтдир. Ола биләр, фәһлә синфинин сәрф етдији вә капиталистлар синфинин жығдығы өдәнилмәмиш әмәк елә бир сүр'әтлә артыр ки, анчаг, өдәнилмиш әләвә әмәјин фөвгәл'адә дәрәчәдә артмасы нәтичәсиндә капитала чеврилә биләр,—белә олдугда әмәк һаггы жүксәлир вә, башга шәртләр е'ни олдугда өдәнилмәмиш әмәк нисбәтән әскилпир. Лакин бу әскилмә, капитал үчүн гита олан изафи әмәјин даһа нормал мигдарда тәклиф едилмәдији нөгтәјә кәлиб чатан кими вәзијјәт тәрсинә олур: кәлирин капитала чеврилән һиссәси әскилир, жығым зәифләјир вә әмәк һаггынын жүксәлмәси һәрәкәтини бунун әкси олан бир һәрәкәт әвәз едир. Беләликлә, әмәјин гијмәтинин жүксәлмәси елә бир чәрчивә дахилиндә галыр ки, бу чәрчивә дахилиндә нәинки капитализм системинин әсасларына тохунулмур, һабелә бу системин кетдикчә кенишләнән бир мигјасда тәқрар истәһсалы тә'мин олунур. Демәли, мистик бир тәбиәт гануну шәклини алан капиталист жығмы гануну һәгигәтдә анчаг белә бир чәһәти ифадә едир ки, жығмын тәбиәтинә көрә нә әмәјин истисмар едилмәси о дәрәчәдә азала билмәз вә нә дә әмәјин гијмәти о гәдәр жүксәлә билмәз ки, капиталист мүнәсибәтинин даим тәқрар истәһсал олунмасыны, һәм дә даим кенишләнән мигјасда тәқрар истәһсал олунмасыны чидди бир горху алтына ала билсин. Бир истәһсал үсулундаки, мадди сәрвәт фәһләнин инкишафы тәләбаты үчүн мөвчуд олмајыб, әксинә, фәһлә мөвчуд дәјәрләри артырмаг тәләбаты үчүн мөвчуддур, белә бир истәһсал үсулунда башга чүр ола да билмәз. Диндә инсанын өз бејнинин мәһсулу она һаким олдуғу кими, капиталист истәһсалында да инсанын өз әлинин мәһсулу она һакимдир^{77а)}.

2. ЖЫҒЫМ ВӘ ОНУНЛА ЈАНАШЫ КЕДӘН ТӘМӘРКҮЗЛӘШМӘНИН КЕДИШИНДӘ КАПИТАЛЫН ДӘЈИШӘН ҲИССӘСИНИН НИСБИ ӘСКИЛМӘСИ

Игтисадчыларын өзләринин фикринчә, әмәк һаггыны жүксәлдән сәбәб нә мөвчуд ичтимай сәрвәтин мигдарыдыр, нә дә әлдә едилмиш капиталын кәмијјәтидир, буна сәбәб анчаг жы-

^{77а)} «Әкәр биз... капиталын өзүнүн нисән әмәји мәһсулу олдуғуну көстәрән биринчи тәдигимизә мурәчигәт етсәк... әсла ашлашылмаз ки, нечә олмуш да, инсан өз мәһсулу олан капиталын һәкмирялыгы алтына дүшмүш вә она табе олмушдур; лакин иш һәгигәтдә шүбһәсиз мәнз белә олдуғуна көрә, өз-өзүнә белә бир суал ортаја чыкыр: нечә ола билмишдир ки, капиталын јарадычысы олан фәһлә капиталын ағасындан дөнүб капиталын гулу олмушдур?» (*Thünen. „Der isolierte Staat“. Theil II. Abtheilung II. Rostock, 1863, S. 5, 6.*) Түненин хидмәти бундадыр ки, мәсәләни ирәли сүрмүшдур. Онун вердији чаваб нсә садәчә ушаг чавабдыр.

ғымын фасиләсиз артмасы вә бу артманын сүр'әт дәрәчәсидир (А. Смит [«Wealth of Nations»], I китаб, 8-чи фәсил.). Бу јерәдәк биз һәмнин просесин анчаг бир хүсуси фазасыны тәдгиг етдик ки, бурада капитал, капиталын техники гурулушу дәјишмәдән артыр. Лакин бу просес һәмнин фазаны өтүб кечир.

Бир һалда ки, капиталист системинин үмуми әсаслары мөвчуддур, јығымын кедишиндә мүтләг елә бир заман кәлиб чатыр ки, ичтимаи әмәк мәнсулдарлығынын инкишафы јығым үчүн ән күчлү бир васитә олур. А. Смит дејир:

«Әмәк һаггыны јүксәлдән сәбәб, јә'ни капиталын артмасы әмәјин мәнсулдар габилитәтләрини јүксәлмәјә сөвг едир вә мигдарча аз әмәјин мигдарча чох мәнсул истәһсал етмәсинә имкан верир»¹⁷⁷.

Торпағын мүнбитлији вә саир бу кими тәбии шәртләри вә тәкбашына ишләјән мүстәгил истәһсалчыларын мәнһарәтини,— һәм дә мигдарча, јә'ни мәнсулларын күтләсинин гәдәриндә дејил, кејфијјәт чәһәтчә, јә'ни бу мәнсулларын јахшылығында даһа артыг тәзаһүр едән мәнһарәтини,—кәнара гојсаг, әмәк мәнсулдарлығынын ичтимаи сәвијјәси, иш гүввәсинин сабит кәркинлији шәраитиндә фәһләнин мә'лум бир вахт әрзиндә мәнсула чевирдији истәһсал васитәләринин нисби кәмијјәтиндә ифадә едилмиш олур. Фәһләнин истифадә едиб ишләтдији истәһсал васитәләринин күтләси, онун әмәјинин мәнсулдарлығы илә бирликдә артыр. Һәмнин истәһсал васитәләри бурада ики чүр рол ојнајыр. Бунлардан бир гисминин артмасы әмәк мәнсулдарлығынын артмасы нәтичәсидир, диҗәр гисминин артмасы исә әмәк мәнсулдарлығынын артмасы үчүн шәртдир. Мәсәлән, мануфактура әмәк бөлкүсү вә машын тәтбиг едилмәси шәраитиндә ејни бир мүддәт әрзиндә даһа артыг хам материал е'мал олунур, демәли, әмәк просесинә даһа артыг мигдарда хам материал вә јардымчы материал күтләси дахил олур. Бу, әмәк мәнсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәсидир. Диҗәр тәрәфдән, тәтбиг едилән машын, иш һејваны, минерал күбрә, дренаж борулары күтләси вә и. а. әмәк мәнсулдарлығынын артмасы үчүн шәртдир. Тикилиләр, домна очаглары, нәглијјат васитәләри вә и. а. шәклиндә бир јерә топланмыш истәһсал васитәләри күтләси һаггында да ејни сөзләри демәк лазымдыр. Лакин истәһсал васитәләринин бу васитәләрлә бирләшдирилән иш гүввәсинә нисбәтән мигдарча артмасы истәр шәрт олсун, истәрсә нәтичә, һәр ики һалда әмәк мәнсулдарлығынын артмасыны ифадә едир. Демәли, әмәк мәнсулдарлығынын артмасы, әмәк күтләсинин һәрәкәтә кәтирдији истәһсал васитәләри күтләсинә нисбәтән һәмнин әмәк күтләсинин азалмасында, вә ја әмәк просесинин объектив амилләринә нисбәтән

онун субъектив амили кәмијјәтинин азалмасында тәзаһүр едир.

Капиталын техники гурулушунун бу дәјишилмәси, истехсал васитәләрини чанландыран иш гүввәсинин күтләсинә нисбәтән истехсал васитәләри күтләсинин артмасы да өз нөвбәсиндә капиталын дәјәр гурулушунда, капитал дәјәринин дәјишән тәркиб һиссәси һесабына онун сабит тәркиб һиссәсинин артмасында әкс едир. Мәсәлән, фәрз едәк ки, әввәлдә мүәјјән бир капиталын 50%-и истехсал васитәләринә, 50%-и дә иш гүввәсинә сәрф едилди; сонралар, әмәк мәһсулдарлығы инкишаф етдикдә, 80%-и истехсал васитәләринә вә 20%-и иш гүввәсинә сәрф едилди вә и. а. Капиталын дәјишән һиссәсинә нисбәтән сабит һиссәсинин белә даһа артыг сүр'әтлә артмасы гануну әмтәә гијмәтләринин мүгајисәли тәһлили әсасында (јухарыда көстәрилмиш олдугу кими) һәр аддымда тәсдиг олунур, һәм дә бунун үчүн истәр ејни бир милләтин мүхтәлиф игтисади дөврләрини, истәрсә дә ејни бир дөврдәки мүхтәлиф милләтләри мүгајисә етмәјин фәрғи јохдур. Анчаг истехлақ едилмиш истехсал васитәләри дәјәрини вә ја капиталын сабит һиссәсини тәшкил едән гијмәт үнсүрүнүн нисби кәмијјәти, үмумијјәтлә десәк, жығымын тәрәггисинә дүз пропорсионалдыр, әмәји өдәјән вә ја капиталын дәјишән һиссәсини тәмсил едән гијмәт үнсүрүнүн нисби кәмијјәти исә тәрс пропорсионалдыр.

Лакин капиталын сабит һиссәсинә нисбәтән онун дәјишән һиссәсинин әскилмәси вә ја капиталын дәјәр гурулушунун дәјишмәси, онун мадди тәркиб һиссәләринин гурулушундаки дәјишиклији јалһыз тәхминән көстәрир. Мәсәлән, һазырда әјирмә ишинә гојулмуш капитал дәјәринин $\frac{7}{8}$ һиссәси сабит вә $\frac{1}{8}$ һиссәси дәјишән капиталдан, XVIII әсрин әввәлләриндә исә $\frac{1}{2}$ һиссәси сабит вә $\frac{1}{2}$ һиссәси дәјишән капиталдан ибарәт олдугу һалда, инди әјирчиләрин мүәјјән мигдар әјирмә әмәјинин мәһсулдар шәкилдә истехлақ етдији хаммалын, әмәк васитәләринин вә и. а. күтләси, әксинә, XVIII әсрин әввәлләриндә истехлақ едилән мүвафиг күтләдән јүз дәфәләрлә артыгдыр. Бунун сәбәби јалһыз одур ки, әмәк мәһсулдарлығы артыгда һәчми артыр, һабелә бунларын һәчминә нисбәтән дәјәри дә әскилир. Беләликлә, истехсал васитәләринин дәјәри мүтләг сурәтдә артыр, лакин бу артым онларын мигдарына пропорсионал олмур. Буна көрә дә сабит капитал илә дәјишән капитал арасындаки фәрғ, сабит капиталын чеврилдији истехсал васитәләри күтләси илә дәјишән капиталын чеврилдији иш гүввәси күтләси арасындаки фәрғдән чоһ јаваш артыр. Бу фәрғләрдән бирин-

чиси икянчи фэрглэ бирликдэ, лакин она нисбэтэн даһа аз дэрэчэдэ артыр.

Лакин, экэр јығымын тэрэггиси капиталын дәјишән һиссәсинин нисби кәмијјәтини әскилдирсә, бунунла һеч дә онун мүтлэг кәмијјәтинин артмасыны арадан галдырмыр. Фэрз едәк ки, капитал дәјәри әввәлдә 50% сабит капиталла, 50% дә дәјишән капиталла, сонралар исә 80% сабит капиталла вә 20% дәјишән капиталла бөлүнүрдү. Экәр, мисал үчүн, 6 000 фунт стерлингдән ибарәт олан илкин капитал бу мүддәт әрзиндә артыб 18 000 фунт стерлингә чатмышса, демәли, онун дәјишән тәркиб һиссәси дә $\frac{1}{5}$ артмышдыр. Нәмин һиссә әввәл 3 000 фунт стерлинг олдуғу һалда инди 3 600 фунт стерлингдир. Лакин әввәлдә әмәјә тәләби 20% јүксәлтмәк үчүн капиталын 20% артмасы кифајәт идисә, инди бунун үчүн илкин капиталын үч гат артырылмасы тәләб олунар.

Дөрдүнчү бөлмәдә көстәрилмишди ки, әмәјин ичтимай мәнсулдар гүввәсини инкишәф етдирмәк үчүн бөјүк мигјасла кооперасија олмалыдыр вә јалныз бу шәртлә әмәјин бөлкүсү вә комбинәләшдирилмәси тәшкил олуна биләр, күтләви тәмәркүзләшдирмә сајәсиндә истеһсал васитәләринә гәнаәт едилә биләр, өз мадди тәбиәтинә көрә јалныз биркә ишләдилмәси мүмкүн олан әмәк васитәләри, мәсәлән, машынлар системи вә саирә тәтбиг едилә биләр, тәбиәтин нәһәнк гүввәләри истеһсалын тәләбатына табе едилә биләр вә истеһсал просеси елмин техноложии тәтбигинә чеврилә биләр. Әмтәә истеһсалы шәрантиндә истеһсал васитәләри хүсуси шәхсләрин мүлкијјәтидир, буна көрә дә ишчи ја тәкбашына вә мүстәгил сурәтдә әмтәә истеһсал едир, ја да, мүстәгил истеһсал үчүн тәләб едилән васитәләри олмадығындан, өз иш гүввәсини бир әмтәә кими сатыр—буна көрә дә јухарыдакы шәрт анчаг фәрди капиталларын артмасы васитәси илә, вә ја ичтимай истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри капиталистләрин хүсуси мүлкијјәтинә чеврилдији дәрәчәдә јеринә јетирилә биләр. Әмтәә истеһсалы зәмининдә кениш мигјаслы истеһсал анчаг капиталист истеһсалы формасында инкишаф едә биләр. Буна көрә дә фәрди әмтәә истеһсалчыларынын әлиндә мүәјјән капитал јығымы спесифик капиталист истеһсал үсулу үчүн илкин шәрт олур. Беләликлә, биз сәнәтдән капиталист истеһсалына кечилдији заман белә бир јығымын мөвчуд олдуғуну нәзәрдә тутмалыјыг. Буну ибтидай јығым адландырмаг олар, чүнки бу јығым спесифик капиталист истеһсалынын тарихи нәтичәси дејил, онун тарихи әсасыдыр. Онун өзүнүн нечә мејдана кәлдијини бурада тәдгиг етмәјимизә һәлә еһтијач јохдур. Онун бир башланғыч нөгтәси тәшкил етмәси кифајәтдир. Лакин бу әсас үзәриндә инкишаф едиб әмәјин ичтимай мәнсулдар гүввәсини

јүксәлдән бүтүн методлар ејни заманда, изафи дәјәр вә ја изафи мәһсул истеһсалыны артырмаг методларыдыр ки, изафи мәһсул да јығым јарадан үнсүр вәзифәсини көрүр. Беләликлә, бу методлар ејни заманда капиталла капитал истеһсал етмәк үсулудур, јахуд сүр'әтли капитал јығмы методларыдыр. Изафи дәјәрин ара вермәдән јенидән дөнүб капиталла чеврилмәси, истеһсал просесинә дахил олан капиталын кәмијјәтинин артмасында ифадә олунур. Өз нөвбәсиндә бу артма да истеһсалын мигјасыны кенишләндирмәк вә бунунла әлагәдар олараг әмәјин мәһсулдар гүввәсини јүксәлтмәк вә сүр'әтлә изафи дәјәр истеһсал етмәк методлары үчүн әсас олур. Демәли, капиталын мүјјән јығым дәрәчәси спесифик капиталист истеһсал үсулу үчүн шәртдирсә, һәммин үсул да, тәрсинә тә'сир көстәрмәк јолу илә сүр'әтли капитал јығмы үчүн шәрт олур. Буна көрә дә капитал јығмы илә бирликдә спесифик капиталист истеһсал үсулу инкишаф едир, спесифик капиталист истеһсал үсулу илә бирликдә исә капитал јығмы. Бу ики игтисади амил, бир-биринә тәкан вермәк кими мүрәккәб гаршылыгы мүнәсибәт нәтичәсиндә капиталын техники гурулушунда елә бир дәјишиклик әмәлә кәтирир ки, бунун сәјәсиндә капиталын дәјишән тәркиб һиссәси сабит һиссәсинә нисбәтән кетдикчә азалыр.

Һәр бир фәрди капитал истеһсал васитәләринин чох вә ја аз тәмәркүзләшмәси вә буна мүвафиг олараг, даһа чох вә ја даһа аз фәһләләр ордусуна командалыг едилмәси демәкдир. Һәр бир јығым јени јығым үчүн васитә олур. Капитал вәзифәси көрән сәрвәт күтләси артмагла, јығым бу сәрвәтин фәрди капиталистләр әлиндә тәмәркүзләшмәсини дә гүввәтләндирир вә беләликлә бөјүк мигјасда истеһсалын вә спесифик капиталист истеһсал методларынын әсасыны кенишләндирир. Ичтимаи капитал бир чох фәрди капиталларын артмасы васитәси илә артыр. Башга шәртләр ејни олдугда, фәрди капиталлар вә бунларла бирликдә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәси, һәр бир фәрди капиталын бүтүн ичтимаи капиталда тәшкил етдији һиссәјә мұтабиг пропорсијада артыр. Ејни заманда илкин капиталлардан голлар ајрылыр вә мүстәгил јени капиталлар кими ишләмәјә башлајыр. Бурада, әзчүмлә, капиталист аиләләриндә әмлакын бөлүшдүрүлмәси бөјүк рол ойнајыр. Буна көрә дә капитал јығмы илә бәрабәр капиталистләрин сајы да аз-чох артыр. Билаваситә јығмы әсасланан вә ја һәтта онун ејни олан бу нөв тәмәркүзләшмә үчүн ики чәһәт характерикдир. Биринчиси: башга шәртләр ејни олмагла, ичтимаи сәрвәт нә дәрәчәдә артырса, ичтимаи истеһсал васитәләринин фәрди капиталистләр әлиндә тәмәркүзләшмәси дә о дәрәчәдә артыр. Икинчиси: ичтимаи капиталын һәр бир ајры-

ча истеһсал саһәсинә гојулмуш һиссәси бир чох капиталист-ләр арасында бөлүнмүш олур ки, бунлар да рәгабәт едән мүстәгил әмтәә истеһсалчылары сифәти илә бир-биринә гаршы дурурлар. Демәли, јығым вә онунла јанашы кедән тәмәркүзләшмә нәнки бир чох нөгтәләрдә парчаланыр. һабелә ишләјән капиталларын артмасы да јени капиталларын әмәлә кәлмәси вә көһнә капиталларын бөлүнмәси илә чулғашыр. Буна көрә дә јығым, бир тәрәфдән гаршымыза истеһсал васитәләринин вә әмәк үзәриндәки команданлығын артмагда олан тәмәркүзләшмәси кими, дикәр тәрәфдән дә, бир чох фәрди капиталларын бир-бириндән ајрылыб узаглашмасы кими чыхыр.

Бүтүн ичтимаи капиталын беләликлә бир чох фәрди капиталлара бөлүнмәсинә вә ја онун һиссәләринин бир-бириндән ајрылыб узаглашмасына онларын чазибәси мүгавимәт көстәрир. Бу исә даһа, истеһсал васитәләринин вә әмәк үзәриндәки команданлығын јығымла ејнијјәт тәшкил едән садәчә тәмәркүзләшмәси дејилдир. Бу, әмәлә кәлмиш капиталларын тәмәркүзләшмәсидир, онларын фәрди мүстәгиллијинин мәһв едилмәси, капиталистин капиталист тәрәфиндән гарәт едилмәси, бир чох хырда капиталларын аз мигдар ири капитала чеврилмәсидир. Нәмин просесин әввәлкиндән фәрғи бундадыр ки, о анчаг, мөвчуд олан вә ишләјән капиталларын бөлүшдүрүлмәсинин дәјишдирилмәсини нәзәрдә тутур, демәли, онун фәалијәт мејданы ичтимаи сәрвәткин мүтләг артымындан вә ја јығымн мүтләг һәдләриндән асылы дејилдир. Бир јердә бир нечә әлдә күлли мигдар капитал топланмасынын сәбәби одур ки, башга бир јердә нәмин капитал бир чох башга әлләрдән чыхмыш олур. Бу әслиндә јығымдан вә тәмәркүзләшмәдән фәрғли олараг мәркәзләшмәдир.

Капиталларын бу мәркәзләшмәси вә ја капиталын капиталы чәзб етмәси ганунлары бурада инкишаф етдирилә билмәз. Фактлары гысача көстәрмәк кифајәт едәр. Рәгабәт мүбаризәси әмтәәләри учузлашдырмаг васитәси илә апарылыр. Әмтәәләрин учузлуғу *caeteris paribus* [башга шәртләр ејни олдугда] әмәк мәһсулдарлығындан, әмәк мәһсулдарлығы исә истеһсалын мигјасындан асылыдыр. Буна көрә дә даһа ири капиталлар даһа хырда капиталлара галиб кәлир. Сонра, јадымыза салмалыјыг ки, капиталласт истеһсал үсулу инкишаф етдикчә, нормал шәраитдә иш апармаг үчүн тәләб олунан фәрди капиталын минимум һәчми дә артыр. Буна көрә дә нисбәтән хырда капиталлар ири сәнајенин анчаг арабир вә ја гисмән јијәләндији саһәләрә чан атыр. Бурада рәгабәтин шиддәти, рәгабәт едән капиталларын сајына дүз пропорсионал вә онларын кәмијјәтинә тәрс пропорсионалдыр. Бу рәгабәт һәмишә бир чох хырда капиталистләрин мәһв олмасы илә нәтичәләнир вә бун-

ларын капиталларынын бир гисми галиб кәләнин әлиһә кечир, бир гисми дә тәләф олур. Бундан әләвә, капиталист истеһсалы илә бирликдә тамамилә јени бир гүввә—кредит инкишаф едир; јығым үчүн кичик бир васитә кими о өзүнә әввәлчә хәләвәти јол ачыр, чәмијјәтин сәһиндә даһа ири вә ја даһа хырда күтләләр һалында сәпәләһмиш пул вәсаитини көрүнмәз телләр васитәси илә чәкиб фәрди капиталистләрин вә ја ширкәтләрдә бирләшмиш капиталистләрин әлиһә топлајыр; лакин аз сонра кредит рәгабәт мүбаризәсиндә јени вә зәһмли бир силаһ олур вә, нәһәјәт, капиталларын мәркәзләшмәси үчүн нәһәнк бир ичтимаи механизмә чеврилир.

Капиталист истеһсалы вә јығым нә дәрәчәдә инкишаф едирсә, мәркәзләшмәнин ики ән күчлү амили олан рәгабәт вә кредит дә ејни дәрәчәдә инкишаф едир. Бунунла јанашы, јығымын тәрәггиси мәркәзләшмә үчүн материал, јәһни фәрди капиталлары артырар, һалбуки капиталист истеһсалынын кенишләһмәси, капиталын әввәлки мәркәзләшмәси әсасында јарадыла биләчәк чоһ бөјүк сәнајә мүәссисәләри үчүн, бир тәрәфдән, ичтимаи тәләбат, диқәр тәрәфдән дә техники васитәләр јарадыр. Буна көрәдири ки, һазырда ајры-ајры капиталларын бир-бирини гаршылыгылы сурәтдә чәзб етмәси вә мәркәзләшмә мејли һәмишәкиндән күчлүдүр. Лакин мәркәзләшмәјә доғру һәрәкәтин нисби кенишлији вә күчү мүәјјән дәрәчәдә, капиталист сәрвәтинин әлдә едилмиш кәмијјәтиндән вә игтисади механизмин үстүнлүјүндән асылыдырса да, мәркәзләшмәнин тәрәггиси һеч дә ичтимаи капиталын мүсбәт артмасындан асылы дејилдир. Хүсусилә бу чәһәт мәркәзләшмәни, кениш мигјасда тәқрар истеһсалын јалныз башга бир ифадәси олан тәмәркүзләшмәдән фәргләндирир. Мәркәзләшмә, артыг мөвчүд олан капиталларын бөлүшдүрүлмәсиндә ади дәјишиклик васитәси илә, ичтимаи капиталын тәркиб һиссәләринин кәмијјәтчә группашмасында ади дәјишиклик васитәси илә әмәлә кәлә биләр. Бир јердә капитал мүәјјән әлләрдә күлли мигдарда топлана биләр, чүнки башга бир јердә бир чоһларынын капиталы әлиндән чыхмыш олур. һәр бир мәләум истеһсал саһәсинә гојулан бүтүн капиталлар бирләшиб ваһид бир капитал тәшкил етсәјди, һәмин саһәдә мәркәзләшмә сон һәддә чатмыш оларды^{77b}). һәр бир мәләум чәмијјәтдә бу сон һәддә јалныз о заман чатмаг оларды ки, бүтүн ичтимаи капитал ваһид бир капиталистин вә ја ваһид бир капиталистләр компанијасынын әлиндә топланмыш олајды.

^{77b}) {4-чү нәшрә гәјд. Ән јени инкилис вә америкән „трестләри“ һәлә индәһән бу мәгсәлә доғру чан атараг, һеч олмаһа бу вә ја башга бир сәнајә саһәсинин бүтүн ири мүәссисәләрини фә'ләһ инһисарчы олаһ ваһид бир бөјүк сәһмдар чәмијјәти һалында бирләшдириәјә чалышырлар. Ф. Е. }

Мәркәзләшмә, јығым ишини тамамлајараг сәнаје капиталистләринә өз әмәлијјатларынын миғјасыны кенишләндирмәк имканы верир. Бу сон нәтичә истәр јығымдан вә ја мәркәзләшмәдән ирәли кәлсин, истәр мәркәзләшмә зоракылыгла әлә кечирмә јолу илә баш версин,—бу һалда мә’лум капиталлар башга капиталлары өзүнә чәзб едән елә бир гүввәтли мәркәзә чеврилир ки, бунларын арасындакы фәрди бәндләри позур, сонра да дағыныг парчалары өзүнә чәлб едир,—истәрсә дә тәшәккүл тапмыш вә ја тәшәккүл тапмагда олан капиталлар күтләси даһа сәлис јолла, сәһмдар чәмијјәтләри јарадылмасы васитәси илә бирләшсин,—бүтүн бу һалларда игтисади тә’сир ејни олараг галыр. Сәнаје мүәссисәләринин бөјүмәси һәр јердә бир чохларынын биркә әмәјини даһа кениш даирәдә тәшкил етмәк үчүн, онун һәрәкәтвERICИ малди гүввәләрини кениш инкишаф етдирмәк үчүн, јә’ни дағыныг вә көһнәлмиш истеһсал просесләрини јениләшдириб ичтимаи сурәтдә комбинәләшдирилмиш вә елм әсасында гурулмуш истеһсал просесләринә чевирмәк үчүн бир башлангыч нөгтәси олур.

Лакин бурасы ајдындыр ки, јығым, јә’ни даирәви һәрәкәт шәклиндән спирал һәрәкәт шәклинә кечән тәкрар истеһсал васитәси илә капиталын тәдричән артмасы, мәркәзләшмәјә нисбәтән сон дәрәчә јаваш давам едән бир просесдир, зира мәркәзләшмә ичтимаи капиталын ајры-ајры тәркиб һиссәләринин јалныз кәмијјәтчә групплашмасынын дәјишилмәсини тәләб едир. Әкәр инсанлар көзләсәјдиләр ки, јығым бә’зи фәрди капиталлары бөјүдүб дәмирјол чәкә биләчәк бир дәрәчәјә чатдырсын вә сонра дәмирјол чәкилсин,—онда дүңјада индијә гәдәр дәмирјол олмазды. Мәркәзләшмә исә, әксинә, сәһмдар чәмијјәтләри васитәси илә буна санки бир ан ичиндә наил олду. Јығымы бу јолла гүввәтләндириб сүр’әтләндирән мәркәзләшмә ејни заманда капиталын техникә гурулушунда баш верән вә онун сабит һиссәсини дәјишән һиссәсинин һесабына артыран чеврилишләри кенишләндириб сүр’әтләндирир вә, дәмәли, әмәјә олан тәләби нисбәтән азалдыр.

Мәркәзләшмә просесинин чох гыса мүддәтдә бирләшдирдији капитал күтләләри дә, башга капиталлар кими, лакин даһа сүр’әтлә тәкрар истеһсал олунуб артыр вә, беләликлә, бунларын өзү дә ичтимаи јығыма јардым едән күчлү бир амил олур. Дәмәли, ичтимаи јығымын тәрәггисиндән бәһс едилдикдә, һазырда бунлар, мәркәзләшмәнин тә’сирини дә үстүртүлү нәзәрдә тутурлар.

Нормал јығым кедишиндә әмәлә кәлән әлавә капиталлар (бах: XXII фәсил, I-чи һиссә), башлыча олараг јени ихтиралардан, кәшфләрдән вә үмумијјәтлә сәнаједәки тәкмилләшдирмәләрдән истифадә етмәјә хидмәт едир. Лакин заман

кечдикчә көһнә капитал да елә бир нөгтәжә чатыр ки, башдан-аҗаға јениләшир, о өз чилдини дәјишир вә јенә техники чәһәтчә төкмилләшмиш шәкилдә јенидән мејдана чыхыр, беләликлә дә даһа аз әмәк күтләси даһа артыг машынлар вә хаммал күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн кифајәт едир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу сәбәбдән әмәјә олан тәләб мүтләг сурәтдә ихтисара дүшәндә, һәмин тәзәләнмә процесиндән кечән капиталлар мәркәзләшдиричи һәрәкәтин нәтичәси олараг нә гәдәр чох күтлә һалында топланырса, һәмин ихтисар да бир о гәдәр чох олур.

Беләликлә, бир тәрәфдән, јығым кедишиндә әмәлә кәлән әләвә капитал өз кәмијјәтинә нисбәтән кетдикчә даһа аз фәһлә чәлб едир. Дикәр тәрәфдән, јени гурулушда вахташыры тәкрар истеһсал олуан көһнә капитал, кечмишдә ишләтдији фәһләләрин кетдикчә даһа чох һиссәсини өзүндән ајырыб узаглашдырыр.

3. НИСБИ АРТЫГ ӘҖАЛИНИН ВӘ ЈА СӘНАЈЕ ЕҖТИЈАТ ОРДУСУНУН КЕТДИКЧӘ АРТЫГ ИСТЕҖСАЛ ОЛУНМАСЫ

Әввәлчә капиталын јалныз кәмијјәтинин кенишләнмәси кими нәзәрә кәлән капитал јығымы, јухарыда көрдүјүмүз кими, онун гурулушунун даим кәјфијјәтчә дәјишмәси, онун дәјишән һиссәси һесабына сабит тәркиб һиссәсинин даим артмасы шәклиндә баш верир^{77с)}.

Спесифик капиталист истеһсал үсулу, әмәјин мәнһсулдар гүввәсинин бу үсула мұвафиг олараг инкишафы вә капиталын үзви гурулушунда бу инкишафын әмәлә кәтирдији дәјишиклик, јығымын тәрәггиси вә ја ичтимаи сәрвәтин артмасы илә нәинки јанашы кедир, һәтта мұгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә артыг бир сүр'әтлә давам едир, чүнки садә јығымын өзү илә вә ја мәчму капиталын мүтләг артмасы илә бәрәбәр онун фәрди үнсүрләри мәркәзләшир, әләвә капиталдакы техники чеврилиш исә илкин капиталда техники чеврилишә сәбәб олур. Јығым тәрәгги етдикчә капиталын сабит һиссәсинин дәјишән һиссәсинә нисбәти белә дәјишир: әкәр бу нисбәт әввәлдә 1 : 1 идисә, сонра чеврилиб 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 вә и. а. олур, белә ки, капитал артдыгча онун үмуми дәјәринин $\frac{1}{2}$ һиссәси дејил, ардычыл сурәтдә анчаг $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ вә и. а. һиссәси иш гүввәсинә, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$ вә и. а. һиссәси исә истеһсал

^{77с)} {3-чү кәшрә гејд. Марксын өзүндә олан нүсхәнин бу јериндә сәһифәнин һәшијәсиндә белә бир гејд вардыр: „Бурада сонралар истифадә етмәк үчүн гејд етмәк ләзимдыр: кенишләнмә јалныз кәмијјәтчә олдуғла. ејин истеһсал сәһәсиндә даһа бөјүк вә ја даһа кичик капиталарын мәнфәәтләри арасындакы нисбәтлә аваяс едлинш капиталларын миғяары арасындакы нисбәт кимядир. Кәмијјәтин кенишләнмәси кәјфијјәт дәјишиклијинә сәбәб олурсә, даһа бөјүк капиталын мәнфәәт нормасы да ејин заманда јүксәлир“.

васитэлэринэ чеврилир. Әмәјә олан тәләб бүтүн капиталын мигдарындан асылы олмајыб онун дәјишән тәркиб һиссәсинин мигдарындан асылы олдуғуна көрә, бу тәләб һеч дә, әввәлчә зәнн етдијимиз кими, бүтүн капиталын артмасына пропорсионал сурәтдә артмајыб прогрессив сурәтдә әскилир. Бу тәләб нисби сурәтдә, бүтүн капиталын мигдарына нисбәтән әскилир, һәм дә бу мигдар артыгча сүр'әтләнән бир прогрессија үзрә әскилир. Доғрудур, бүтүн капитал артыгча онун дәјишән тәркиб һиссәси дә, јәни она гатылан иш гүввәси дә артыр, лакин даим әскилән пропорсија үзрә артыр. Јығымын, мөвчуд техникы базис үзәриндә истеһсалын садә кенишләнмәси кими фәалијјәт көстәрдији фасиләләр кетдикчә гысалыр. Иш јалныз онда дејил ки, бүтүн капиталын артан прогрессија үзрә сүр'әтләнән јығымы, мүәјјән мигдар әләвә фәһләјә иш вермәк үчүн вә һәтта—көһнә капиталын даими дәјишмәләрини нәзәр алараг,—ишләјән фәһләләрин өзүнә иш вермәк үчүн тәләб олунур. һәмин артан јығымын вә мәркәзләшмәнин өзләри дә капиталын гурулушунун јенидән дәјишмәси үчүн вә ја капиталын сабит һиссәсинә нисбәтән онун дәјишән һиссәсинин јенидән сүр'әтлә әскилмәси үчүн бир мәнбәјә чеврилир. Дикәр тәрәфдән, капиталын дәјишән һиссәсинин бүтүн капитал артыгча сүр'әтләнән, һәм дә бүтүн капиталын артмасынын сүр'әтләнмәсиндән даһа артыг сүр'әтләнән бу нисби әскилмәси белә нәзәрә кәлир ки, куја әксинә, фәһлә әһалинин мүтләг сурәтдә артмасы дәјишән капитала вә ја әһалини ишлә мәшғул етмәк үчүн лазым олан васитәләрә нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр. Әксинә, капиталист јығымы даим, һәм дә өз күчү вә өз һәчминә пропорсионал сурәтдә нисбәтән артыг фәһлә әһали, јәни капиталын өз орта артмасы тәләбатына нисбәтән артыг, буна көрә дә кәрәксиз вә ја әләвә фәһлә әһали истеһсал едир.

Мәчму ичтимаи капиталы нәзәрдән кечирәркән көрүрүк ки, каһ онун јығым просеси вахташыры дәјишикликләрә сәбәб олур, каһ да бу просесин ајры-ајры моментләри ејни заманда мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында бөлүнүр. Бә'зи даирәләрдә, капиталын мүтләг кәмијјәти артмадығы һалда, тәкчә мәркәзләшмә* нәтичәсиндә капиталын гурулушу дәјишир; дикәр даирәләрдә—капиталын мүтләг артмасы онун дәјишән тәркиб һиссәсинин вә ја онун гаврадыгы иш гүввәсинин мүтләг әскилмәси илә әләгәдардыр; бә'зи даирәләрдә исә капитал каһ мөвчуд техника әсасында артыр вә өз артмасына пропорсионал сурәтдә әләвә иш гүввәси чәлб едир, каһ да капиталын

* Оригиналда: „тәмәркүзләшмә“ јазылмышдыр; Ф. Еикәлсин редакторлуғу илә чыхмыш икхилсчә ишринин мәтнинә мүвафиг олараг мә'насына көрә тәсһий едилмишди.
Ред.

үзвн дәјишмәси баш верир вә онун дәјишән һиссәси азалыр; бүтүн даирәләрдә капиталын дәјишән һиссәсинин артмасы вә буна көрә ишдә олан фәһләләрин сајынын да артмасы даим бәјүк дәјишмәләрлә вә мүвәггәти олараг артыг әһали әмәлә кәлмәси илә әләгәдардыр; һәм дә бу, һеч бир фәрги јохдур, истәр ишдә олан фәһләләрин ишдән чыхарылмасы кими даһа чох нәзәрә чарпан бир шәкилдә олсун, истәрсә дә о гәдәр нәзәрә чарпмајан, лакин әләвә фәһлә әһалијә ади јолларла ејни дәрәчәдә чәтинликлә иш верә билән бир шәкилдә олсун⁷⁸⁾. Ишләјән ичтимаи капитал вә онун чохалмасы дәрәчәси артдыгча, истәһсалын мигјасы вә ишләјән фәһләләрин күтләси кенишләндикчә, онларын әмәјинин мәнсулдар гүввәси инкишаф етдикчә, бүтүн сәрвәт мәнбәләри кенишләниб артдыгча, белә бир һадисәнин дә даирәси кенишләнир ки, фәһләләрин капитал тәрәфиндән чәзб едилмәсинин гүввәтләнмәси онларын узаглашдырылмасынын гүввәтләнмәсн илә әләгәдардыр, капиталын үзви гурулушу вә техники формасы даһа артыг сүр'әтлә дәјишир вә бу дәјишмәнин каһ ејни заманда, каһ да бир-биринин ардынча әһатә етдији истәһсал даирәләри чохалыр. Демәли, фәһлә әһали капитал јығымы истәһсал етмәклә, өзүнү нисби артыг әһалијә чевирән васитәләри дә кетдикчә артыг мигјасда истәһсал едир⁷⁹⁾. Бу, капиталист истәһсал үсулуна

⁷⁸⁾ Ипкитәрәдә вә Уелсдә әһалинин сјаһыја алынмасы әзчүмлә көстәрир:

Каһд тәсәруфатында мәшгул олан бүтүн шәхсләрин сајы (о чүмләлән мүлкитчәләр, фермерләр, бағбанлар, чобанлар вә и. а.) 1851-чи иллә 2 011 447 нәфәр, 1861-чи иллә 1 924 110 нәфәр иди, јә'ни 87 337 нәфәр әскилмишди. Јун сәнајеси: 1851-чи иллә 102 714 нәфәр, 1861-чи иллә 79 242 нәфәр; ипак фабрикләри: 1851-чи иллә 111 940 нәфәр, 1861-чи иллә 101 678 нәфәр; чит басмачылары: 1851-чи иллә 12 098 нәфәр, 1861-чи иллә 12 556 нәфәр.—ишин олдугча чох кенишләниши олмасына бахмајараг, бу чүз'н артма, ишдә олан фәһләләрин нисби азалмасынын чох бәјүк олдугуну көстәрир; шлјапачылар: 1851-чи иллә 15 957 нәфәр, 1861-чи иллә 13 814 нәфәр; һәсир папаг вә галын шлјапасы истәһсалы; 1851-чи иллә 20 393 нәфәр, 1861-чи иллә 18 176 нәфәр; сәмәнчиләр: 1851-чи иллә 10 566 нәфәр, 1861-чи иллә 10 677 нәфәр; шам истәһсалында: 1851-чи иллә 4 949 нәфәр, 1861-чи иллә 4 686 нәфәр.—бу азалмаја бир сәбәб дә газ ишығыннан истифәдә едилмәсиндир; дарагчылар: 1851-чи иллә 2 038, 1861-чи иллә 1 478 нәфәр; ағач мишарчылары: 1851-чи иллә 30 552 нәфәр, 1861-чи иллә 31 647 нәфәр.—мишар машынылары јайылдығына көрә чүз'н мигларда артымшдыр; мых гајыранлар: 1851-чи иллә 26 940 нәфәр, 1861-чи иллә 26 130 нәфәр.—машыныларын рәғабәти нәтичәсиндә әскилмишдир; галај вә мис мә'дәнләриндәки фәһләләр: 1851-чи иллә 31 360 нәфәр, 1861-чи иллә 32 041 нәфәр. Әксинә олараг, пәмбиг әјирмә вә пәмбиг парча мүәссисләриндә: 1851-чи иллә 371 777 нәфәр, 1861-чи иллә 456 646 нәфәр; даш көмүр мә'дәнчиләри: 1851-чи иллә 183 389 нәфәр, 1861-чи иллә 246 613. „Умумијәтлә, 1851-чи иллән сонра фәһләләрин сајы, машыныларын һалә индијәдәк мүвәфғәнијәтлә тәбиг едилмәдји сәһәләрдә даһа чох артышылар“ („Census of England and Wales for 1861“, vol. III. London, 1863, p. 35—39).

⁷⁹⁾ Классик мәктәбин бәзн көркәмиг итгисадчылары дәјишән капиталын нисби мигларнын мүтарәғти әскилмәси ганунуну вә музду фәһләләр синфиннын вәзјјәтигә онун тәсирини баша дүшмәклә даһа артыг ону дүјүрдүләр. Бу чәһәтлән Чок Бартоунн хидмәти олдугча бәјүкдур, һәрчәнд бүтүн башгалары кими, о да сабит капиталы әсас капитал илә, дәјишән капиталы дөврјјә капиталы илә гарышдырыр. О дејир: „Әмәјә тәләб әсас капиталын артмасыннан дејил, дөврјјә капиталын артмасыннан асылдыр. Капиталын бу ики нову арасындакы нисбатин һәмишә вә һәр шәрәйтлә ејни олдугү фикри дүз олсајды, бурајдан доғрудан да белә нәтичә чыхарды ки, мәшгул олан фәһләләрин сајы өлкәнин сәрвәтинә пропорционалдыр. Лакин белә бир мүләһизәнин һәгигәтә һеч охшары дә јохдур. Истәһсал тәкмилләшичә вә мәдәнијәт јайылдыгча, әсас капитал дөврјјә капиталына нисбәтән кетдикчә даһа артыг бир һиссә тәшкил едир. Инкилс муслиминин һәр әдәлинин истәһсалына гојулан әсас капиталы мәбләғи, һинд муслиминин ејни әдәлнә гојулан әсас капиталдан азы јүз гат, бәлкә дә мин гат артыгдыр. Дөврјјә капита-

хас олан эһали ганундур, чүнки һәр бир аҗрыча тарихи истехсал үсүлунун һәгигәтдә өзүнә мәхсус аҗрыча, тарихи характерә малик эһали ганунлары вардыр. Нә гәдәр ки, инсан тарихән битки вә һејванат аләминә мүдахилә етмәмишдир, мүчәрәд эһали гануну јалныз битки вә һејванат аләми үчүн мөвчуд олур.

Лакин артыг фәһлә эһали, јығымын вә ја капитализм эсасы үзәриндә сәрвәтин инкишафынын зәрури нәтичәсидирсә, онда бу артыг эһалинин өзү капиталист јығымы үчүн бир васитә вә һәтта капиталист истехсал үсүлунун јашамасы үчүн шәрт олур. Артыг эһали сәнајә үчүн еһтијат ордусу һалыны алыр ки, капитал бундан истифадә едә биләр; бу орду тамамилә капиталындыр,—санки ону капитал өз һесабына јетишдирмишдир. Бу еһтијат ордусу, капиталын дәјишән өз-өзүнә артма тәләбатыны өдәмәк үчүн, эһалинин һәгиги артымы һәдләриндән асылы олмајараг, даим истисмар едилә биләчәк һазыр инсан материалы верир. Јығым артыгча вә бунунла јанашы, эмәјин мәнсулдар гүввәси инкишаф етдикчә капиталын гәфләтән кенишләнмәси күчү дә артыр,—сәбәби дә тәкчә о дејил ки, ишләјән капиталын еластиклији артыр вә анчаг мүәјјән еластик һиссәси капиталдан ибарәт олан мүтләг сәрвәт артыр, јенә сәбәби тәкчә о дејил ки, кредит һәр бир хүсуси чанланма заманы бу сәрвәтин гејри-ади дәрәчәдә бөјүк бир һиссәсини эләвә капитал кими бирдән-бирә истехсалын сәрәнчамына верир: бүтүн бунлардан эләвә, истехсал просесинин өз техники шәртләри, машынар, нәглијјат васитәләри вә саирә изафи мәнсулун ән бөјүк мигјасда вә ән бөјүк сүрәтлә эләвә истехсал васитәләринә чеврилмәсини мүмкүн едир. Јығым тәрәти етдикчә артан вә эләвә капитала чеврилә билән ичтиман сәрвәт күтләси, бирдән-бирә, кениш базар тапан көһнә истехсал саһәләринә, ја да көһнә истехсал саһәләринин инкишафы нәтичәсиндә еһтијач һисс едиләрәк, дәмир јоллар вә и. а. кими јени ачылан истехсал саһәләринә бәрк чан атыр. Бүтүн бу һалларда кәрәк, башга даирәләрдә истехсалы әскилтмәдән, һәлл-

лынны тәшһик етдији һиссә нсә јүз вә ја мин гәт аздыр... Әкәр иллик артымын бүтүн мәбләги асас капиталла бирләшдирилсәјди, эмәјә тәләбин асла артамсына сәбәб олмәзди* (*John Barton*. „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society“. London, 1817, p. 16, 17). „Өкәнин халис кәлһрини артира биләчәк сәбәбин өзү ејни заманда артыг эһали јарадыб фәһләни вәзијјәтини ишләшдирә биләр“ (*Ricardo*. „Principles of Political Economy“, 3 ed. London, 1821, p. 469). Капитал чохаалдыгча „тәләб“ (эмәјә тәләб) „нисбәтән азалыр“ (јенә орала, сәһ. 480, гејд). „Эмәјин сахланымасы үчүн ишләдилмәли олаш капиталын мәбләги, капиталын үмуми мәбләгилә баш верән һәр чүр дәјишикликлән асылы олмајараг дәјишиклә биләр... Капиталын өзү боллашдыгча, ишин һәчминдә бөјүк дәјишикликләр вә бөјүк эәзалар даһа тез-тез баш верә биләр“ (*Richard Jones*. „An Introductory Lecture on Political Economy [To which is added a Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labor]“, London, 1833, p. 12). „Тәләб“ (эмәјә тәләб) „... бүтүн капиталын јығымына пропорционал артыр... Буна кәрәдә тәкрар истехсал үчүн ишләдилмәли олан милли капиталын һәр чүр артымсы, чәмијјәт тәрәгги етдикчә фәһләрини вәзијјәтинә даһа аз тәсир кәстәрир“ (*G. Ramsay*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 90, 91).

едичи нөгтөләрә дәрһал чох бөјүк мигдарда инсан күтләси јеритмәк мүмкүн олсун. Бу күтләни исә артыг әһали верир. Мүасир сәнајенин характерик һәјат јолу,—орта чанланма, жүксәк тәзјиг алтында истеһсал, бөһран вә дурғунлуг дөврләриндән ибарәт олуб хырда дәјишикликләрлә арасы гырылан он иллик бир тсикл формасында олан бу јол,—сәнаје еһтијат ордусунун вә ја артыг әһалинин даим әмәлә кәлмәси, аз-чох ишә чәлб олунмасы вә јенидән әмәлә кәлмәси үзәриндә гурулмушдур. Сәнаје тсиклиндәки дәјишкәнликләр артыг әһалини чоһалдыр вә онун тәкһар истеһсалы үчүн ән күчлү амилләрдән бири олур.

Мүасир сәнајенин бу спесифик һәјат јолу, бәшәријјетин кечмиш дөврләриндән һеч бириндә мүшаһидә етмәдијимиз бу јол капиталист истеһсалынын ушаглыг дөврүндә дә мүмкүн дејилди. Капиталын гурулушу анчаг чох јаваш дәјишилирди. Демәли, әмәјә тәләб үмумијјәтлә капитал ығымына пропосионал шәкилдә артырды. Капитал ығымы мүасир дөврә нисбәтән нә гәдәр јаваш тәрәгги едирдисә дә, бунун өзү дә истисмар едилә биләчәк фәһлә әһалинин тәбии һәдләри кими бир манеәјә раст кәлирди; һәмин һәдләр анчаг чәбр васитәләри илә арадан галдырыла биләрди ки, бу барәдә ашағыда бәһс едиләчәкдир. Истеһсал мигјасынын бирдән-бирә вә сычрајышла кенишләнмәси онун бирдән-бирә ихтисары үчүн илкин шәртдир; бу ихтисар да биринчи үчүн шәрт олур, лакин истисмар едилә биләчәк инсан материалы олмаса вә әһалинин мүтләг артмасындан асылы олмајараг фәһләләрин сајы артмаса, биринчи мүмкүн дејилдир. Бу артма мәшғул фәһләләрин сајыны артмагда олан истеһсала нисбәтән азалдан методлар вә ситәси илә фәһләләрин бир һиссәсини даим «сәрбәстләшдирән» садәчә бир просеслә әлдә едилир. Демәли, мүасир сәнајенин бүтүн характерик һәрәкәт формасы, фәһлә әһалинин мүәјјән бир һиссәсинин даим ишсиз галан вә ја анчаг јары мәшғул олан фәһләләрә чеврилмәсиндән ирәли кәлир. Сијаси игтисадын сәтһилији бир дә бунда ашкара чыхыр ки, сијаси игтисад кредитин кенишләнмәсини вә ихтисарыны, сәнаје тсиклинин бир-бирини әвәз едән дөврләринин ади әламәтләрини онларын сәбәби һесаб едир. Сәма чисимләри бир дөфә мүәјјән бир һәрәкәтә башладыгдан сонра бу һәрәкәти даим тәкһар етдији кими, ичтимаи истеһсал да тамамилә ејни сурәтдә, нөвбә илә кенишләнмә вә ихтисар һәрәкәтинә кәтирилдикдән сонра бу һәрәкәти даим тәкһар едир. Нәтичәләр дә дөнүб сәбәб олур вә өз шәртләрини даим тәкһар истеһсал едән бүтүн просесин бир-бирини әвәз едән фазалары вахташыры фазалар формасы алыр. Бир һалда ки, фазаларын белә вахташыры олмасы сабитләнмишдир, һәтта сијаси игтисад да нисби артыг

эһалинин истейсалына, ж'эни капиталын орта артым тэлэбатына нисбэтэн артыг эһалинин истейсалына мүасир сәнајенин һәјати шәрти кими бахмаға башлајыр.

Эвваллар Оксфордла сийаси игтисад профессору, сонралар Инкитәрә мүстамләкалар назирлијинин мәмуру олан Г. Мернвејл дејир: «Белә фәрз едәк ки, бөһран башландығына көрә милләт вар гүввәси илә чалышыр ки, бир пәчә жүз мин артыг јохсулдан мүһачирәт васитәси илә јахасыны гуртарсын,—бунун нәтичәси нә ола биләрди? Нәтичәси о ола биләр ки, әмәјә јенидән тэләб олан кими, әмәк азлыг едәрди. Инсанларын тәкрар истейсалы нә гәдәр сүр'әтли олса да, јашлы фәһләләрин јерни долдурмаг үчүн, һәр һалда бир нәсиллик мүддәт тэләб олунур. Лакин бизим фабриқчиләрин мәнфәәти башлыча олараг, тэләбин чанланмасы фүрсәтиндән истифадә етмәк, беләликлә дә тэләбин зәнф олдуғу дөврүн әвәзини чыхмаг имканындаг асылыдыр. Онларын бу имканы јалныз машынлар вә әмәк үзәриндә команданлыг етмәк васитәси илә тәмин олунур. Онлар бикәр ишчи тапмалыдырлар, онлар базарын вәзијәтиндән асылы олараг, лазым кәлдикдә өз әмәлијјатыны күчләндирмәк вә ја зәифләтмәк бабиліјјәтинә малнк олмалыдырлар,—јохса онлар бу өлкәнин сәрвәтинин әсасыны тәшкил едән үстүнлүгү гызғын рәгабәт шәраитиндә әллә сахлаја билмәзләр»⁸⁰⁾.

Һәтта Малтус да эһали артыглығыны,—өзүнә мөхсус мөһдудлүг үзүндән буну фәһлә эһалинин нисби артыглыг тәшкил етмәси илә дејил, мүтләг артымы илә изаһ едирсә дә,—мүасир сәнајә үчүн зәрури һесаб едир. О дејир:

«Әсас е'тибары илә мануфактурадан вә тичарәтдән асылы олан бир өлкәнин фәһлә синфи ичәрсиндә евләнмә мәсәләсиндә мүәјјән сәвијјәә чатдырылан арыллы адәтләр һәмин өлкә үчүн зәрәрли ола биләр... Эһалинин өз тәбиәти беләдир ки, хусуси тэләб үзүндән ишчијә еһтијач артаңда бу әләвә ишчиләр 16—18 илдән тез базара чатдырыла билмәз, кәлир исә јығылмаг васитәси илә, бундан мүгајисәдилмәз дәрәчәдә тез капитала чеврилә биләр; өлкәдә һәмишә, фәһлә фондунун эһалидән даһа тез арта биләчәји горхусу вардыр»⁸¹⁾.

Беләликлә, гарымыш гыз сифәтиндә заһирә чыхан сийаси игтисад, нисби артыг фәһлә эһалинин даим истейсал олунмасыны капиталист јығымы үчүн зәрури шәрт е'лан едир вә өз «beau idéal» [«көзәл идеалынын»]—капиталистин—дилиндән, өз әлләринин әмәји илә јаратдығлары әләвә капитал тәрәфиндән күчәјә тулланмыш «артыг» фәһләләрә мүрачиәтлә белә дејир:

⁸⁰⁾ H. Merivale. „Lectures on Colonization and Colonies“. London, 1841 and 1842. v. 1, p. 146.

⁸¹⁾ Malthus. „Principles of Political Economy“, p. 215, 319, 320. Малтус бу әсәриндә Сисмондидин көмәји илә, нәһајәт, капиталист истейсалынын үч чәһәтинин көзәл вәһдәтини: ифрат истейсалы, эһали артыглығыны вә ифрат истейлакы, бу three very delicate monsters indeed! [үч ән нәзакәтли нәһәнки!] кәшф едир. Мүгајисә ет: Ф. Енкеас. „Сийаси игтисадин тәңгидинә dair рејдләр“, бу журналдадыр: „Deutsch-Französische Jahrbücher“, Парис, 1844. сәһ. 107 вә сонракылар (бах: К. Маркс вә Ф. Енкеас. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 563—568).

«Биз фабрикчиләр сизи јашадан капиталы артырмагла, сизии үчүн әли-миздән кәләни едирик, јердә галаныны да сиз өзүнүз етмәли вә өз сајынызы јашајыш васитәләринә ујғунлашдырмалысыныз»⁸²⁾.

Әһалинин тәбии артымынын вердији мигдарда сәрбәст иш гүввәси капиталист истеһсалы үчүн һеч дә кифәјәт дејилдир. Капиталист истеһсалы сәрбәст инкишаф едә билмәк үчүн, бу тәбии чәрчивәдән асылы олмајан сәнаје еһтијат ордусуна мөһ-тачдыр.

Индијәдәк биз белә фәрз едирдик ки, дәјишән капиталын артмасы вә ја әскилмәси ишдә олан фәһләләрин сајынын арт-масына вә ја әскилмәсинә тамамилә ујғун кәлир.

Лакин фәрди фәһлә даһа артыг әмәк вермәјә башлајырса, капиталын команданлығы алтында олан фәһләләрин сајы дә-јишилмәдији вә ја һәтта әскилмәдији һалда да дәјишән капи-тал артыр; бурада фәрди фәһлә даһа артыг әмәк вердијинә көрә онун әмәк һаггы артыр, һәрчәнд әмәјин гијмәти дәјишмә-јиб олдуғу кими галыр вә ја һәтта дүшүр, лакин әмәк күтлә-синин артмасына нисбәтән аз сүр'әтлә дүшүр. Бу һалда дәји-шән капиталын артмасы ишдә олан фәһләләрин сајынын арт-дығыны дејил, онларын әмәјинин чоһалдығыны көстәрир. Һәр бир капиталистин мүтләг мәнәфеји бундадыр ки, чоһ фәһлә аз фәһлә гәдәр вә һәтта ондан даһа учуз баша кәлсә дә, мүәјјән гәдәр әмәји чоһ фәһләдән дејил, аз фәһләдән сыхыб чыхарт-сын. Фәһләнин сајы чоһалдыгда, сәрф олунан сабит капитал һәрәкәтә кәтирилән әмәјин күтләсинә пропорсионал артыр, фәһләнин сајы аз олдугда исә ондан чоһ јаваш артыр. Истеһ-салын мигјасы нә гәдәр бөјүк олса, бу чәһәтин бир о гәдәр чоһ һәлледици әһәмијјәти олур. Онун күчү капитал јығымы илә бирликдә артыр.

Биз көрдүк ки, капиталист истеһсал үсулунун инкишафы вә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы,—ејни заманда јығымын һәм сәбәби, һәм нәтичәси—капиталистә әввәлки гә-дәр дәјишән капитал сәрф етдији һалда, фәрди иш гүввәләри-нин истисмарыны екстенсив вә ја интенсив сурәтдә артырмаг-ла даһа артыг әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк имканы ве-рир. Биз һабелә көрдүк ки, капиталист кетдикчә ихтисаслы фәһләләри аз ихтисаслы фәһләләрлә, јеткинләри нашыларла, кишиләри гадынларла, јашлылары јенијетмәләр вә ја ушаг-ларла әвәз едәрәк, ејни капитал дәјәринә даһа чоһ иш гүввәси сатын алыр.

Беләликлә, јығым тәрәгги етдикчә чоһ мигдар дәјишән ка-питал бир тәрәфдән, фәһләләрин сајыны артырмадан даһа чоһ

⁸²⁾ *Harriet Martineau. „A Manchester Strike“. London, 1832, p. 101.*

эмәји һәрәкәтә кәтирир; дикәр тәрәфдән, иш гүввәсинин күтләсн әввәлки гәдәр галдығы һалда, әввәлки миғдарда дәјишән капитал даһа чоһ эмәји һәрәкәтә кәтирир вә, нәһајәт, јүксәк кејфијјәтли иш гүввәләрини арадан чыхарыб чоһлу миғдар ашағы кејфијјәтли иш гүввәләрини һәрәкәтә кәтирир.

Буна көрә дә нисби артыг әһали истеһсалы вә ја фәһләләрин сәрбәстләшдирилмәси истеһсал процесиндә эмәлә кәлән вә јығымын тәрәггиси нәтичәсиндә онсуз да сүр'әтләнән техники чеврилишдән вә һәмин техники чеврилишә ујғун олараг капиталын сабит һиссәсинә гаршы дәјишән һиссәсинин нисбәтән әскилмәсиндән даһа сүр'әтлә давам едир. Истеһсал васитәләри өз кәмијјәти вә тә'сир күчү чәһәтинчә артараг фәһләләрә кетдикчә даһа аз иш вермәк васитәсинә чеврилдији һалларда, бу нисбәтин өзү бир дә она көрә дәјишир ки, эмәјин мәһсулдар гүввәси артыгча, капитал фәһләјә олан өз тәләбини артырмагдан даһа чоһ сүр'әтлә әмәк тәклифини артырыр. Фәһлә синфинин ишләјән һиссәсинин һәддән артыг эмәји бу синфин еһтијат һиссәси сырларыны артырыр, бунларын рәгабәтинин ишләјән фәһләләрә шиддәтли тәзјиги исә, әксинә, ишләјән фәһләләри һәддиндән артыг әмәк сәрф етмәјә вә капиталын бујуругларына табе олмаға мәчбур едир. Фәһлә синфинин бир һиссәсинин һәддән артыг ишләјиб дикәр һиссәсини мәчбури бикарчылыға мәһкум етмәси вә бунун әкси, ајры-ајры капиталистләрин варланмасы үчүн васитә олур⁸³⁾ вә ејни заманда сәнәјә үчүн еһтијат ордусу истеһсалыны ичтимай јығымын тәрәггисинә мүвафиг миғјасда сүр'әтләндирир. Нисби артыг әһалинин эмәлә кәлмәсиндә бу чәһәтин нә гәдәр мүһүм олду-

⁸³⁾ Биз һәтта 1863-чү иллә памбыг гытлыгы заманы Блекбери иплик фәһләләринин бир памфлетиндә һәддән артыг әмәклән едилән бәрк шинкајәтләрә раст кәлирик ки, бу әмәк дә фабрик гарнууна көрә әлбәттә, аичаг јашлы киши фәһләләрини үзәринә дүшүрдү. „Бу фабрикада јашлы фәһләләрдән күнлә 12—13 саат ишләмәји тәләб едирдиләр, һалбуки ејни заманда јүзләрлә фәһлә бикар гаимаға мәчбурдур вә һәвәслә рази олардилар ки, јарымчыг күн ишләсинләр, беләликлә бәлкә өз ишләләрини бир сәјағла доландырсынлар нә јолдашларыны һәддән артыг әмәк нәтичәсиндә вахтындан әввәл гәбрә кетмәкдән хилә етсинләр“. Соңра дејдиләр: „Биз сорушмағ истәрдик ки, вахтаг артыг бу ишләр сәһибакарлар илә „некарләр“ арасында бабат бир мүнәсбәтә ымак верирми? һәддән артыг әмәк үзүидән мәчбури бикарчылыға мәһкум едиләдиләр (condemned to forced idleness) киши, бу һәддән артыг әмәк гурбанлары да әдаләтсизлији һисс едирләр. Иш әдәләтдә тагисм едилсәјди, бу маһалла һамыја гисман иш вермәк үчүн иш кифајат едарди. Биз аичаг өз һаггымызы тәләб едиб сәһибакарлара тәклиф едикрик ки, һеч олмәсә индики һәвијјәт давам етдикчә һәр јердә јарымчыг иш гәјдәси гојулсун; јохса ниди бә'зиләри һәддән артыг ишләмәли олдуғу һалда, дикәрләри, иш чатмадығына көрә, кејријјә һесабына аичначаг бир һалда јашамағ мәчбуријјәтиндидирләр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, p. 8).—Essay on Trade and Commerce мұәллифи өз јашылмаз буржуа истиникти илә баша дүшүр ки, артыг әһалинин ишләјән фәһләләрә нә киши тә'сирни вардыр. „Бу крәвлыға танбәллијини (Idleness) башга бир сәбәби, ишләк әлларин әзлғ етмәсиндир. Мүјәјән бир фабрикада гејри-әди тәләб нәтичәсиндә әмәк күтләсн әзлғи етмәјә башлајән киши, фәһләләр өз әһәмијјәтинин һисс етмәјә башлајыр вә буну өз сәһибакарларына да һисс етдирикмәк истәјирләр; бу һәјрәтли бир һалдыр: ләкин бу адамларын әслини о гәдәр позудушдур ки, белә һалларда фәһлә групплары өз сәһибакарларыны ағыр һәвијјәтдә гојмағ үчүн андир олуб бүтүн күнү вәйиллик едирләр“ („An Essay on Trade and Commerce“, London, 1770, p. 27, 28). Бу адамлар мәһз әмәк һаггымын артырымасы үчүн чалышырдылар.

ғуну, мәсәлән, Инкилтәрә сүбут едир. Орада әмәжә «гәнаәт ет-мәк» үчүн техника васитәләри олдуғча бөјүкдүр. Лакин күнү сабаһ һәр јердә әмәжә мүнәсиб бир һәдд гојулсајды вә фәһлә синфинин мүхтәлиф тәбәғәләри үчүн јаша вә чинсә көрә дәрәчәләр мүүјјән едилсәјди, милли истеһсалы индики мигјасда давам етдирмәк үчүн мөвчуд фәһлә әһали әсла кифәјәт етмәздди. Һазырда «гејри-мәһсулдар» фәһләләрин бөјүк әксәријјәтинин «мәһсулдар» фәһләјә чеврилмәси лазым кәләрди.

Ұмумијјәтлә вә бүтүнлүкдә әмәк һаггы саһәсиндәки һәртәрәфли дәјишикликләр анчаг сәнајә еһтијат ордусунун артмасы вә азалмасы илә тәнзим олунур ки, бунлар да сәнајә тсикли дөврләринин бир-бирини әвәз етмәси илә әлағәдардыр. Демәли, әмәк һаггы саһәсиндәки бу дәјишикликләр фәһлә әһалинин мүтләг сајынын артыб-азалмасы илә дејил, фәһлә синфинин фәал ордуја вә еһтијат ордусуна бөлүнмәсини ифәдә едән нисбәтин дәјишилмәси илә, артыг әһалинин нисби мигдарынын артмасы вә азалмасы илә, артыг әһалинин каһ ишә чәлб олунмасы, каһ да јенә сәрбәстләшдирилмәси дәрәчәси илә мүүјјән олунур. Мүасир сәнајә он иллик тсикл вә буна хас олаи вахташыры фазалар шәклиндә һәрәкәт едир, һәм дә јығымын кедишиндә бу фазалары бир-биринин ардынча даһа тез-тез баш верән гејри-мүнтәзәм дәјишикликләр ғырыр. Буна көрә бу сәнајә үчүн белә бир ганун јахшы оларды ки, әмәжә тәләби вә әмәк тәклифини капиталын артыб азалмасы илә тәнзим етмәсин, демәли, капиталын нөвбәти артмасы тәләбатына, капитал азалдыгда әмәк базарынын нисбәтән чоһ долу олдуғуну, капитал артдыгда исә кифәјәт гәдәр долу олмадығыны көстәрән бу тәләбата ујғун тәнзим етмәсин,—әксинә, јахшы оларды ки, капиталын һәрәкәтини әһали күтләсинин мүтләг һәрәкәтиндән асылы етсин. Лакин бу ганун сијаси игтисадын еһкамыдыр. Бу гануна көрә капитал јығымы сајәсиндә әмәк һаггы јүксәлир. Јүксәлән әмәк һаггы фәһлә әһалинин сүр'әтлә чоһалмасына сәбәб олур вә бу да фәһлә базары долуб даша-надәк, јә'ни фәһлә тәклифинә гаршы капиталын нисбәтән азлыг етмәжә башлајачағы заманадәк давам едир. Әмәк һаггы дүшүр вә бу заман вәзијјәт тәрсинә дөнүр. Әмәк һаггынын ашағы дүшмәси үзүндән фәһлә әһали јаваш-јаваш азалыр, беләликлә дә фәһлә әһалијә нисбәтән капитал јенә артыглыг едир, ја да, бәзиләринин изаһ етдији кими, әмәк һаггынын ашағы дүшмәси вә буна ујғун олараг фәһләләрин даһа артыг шиддәтлә истисмар едилмәси јенә дә јығымы сүр'әтләндирир, ејни заманда әмәк һаггынын ашағы сәвијјәдә олмасы фәһлә синфинин артмасыны ләнкидир. Беләликлә, јенидән елә бир шәраит мејдана кәлир ки, әмәк тәклифи әмәжә тәләбдән ашағы олур, әмәк һаггы јүксәлир вә и. а. Инкишаф етмиш капита-

лист истехсалы үчүн нә гәдәр дә көзәл бир һәрәкәт методудур! Белә бир шәраитдә, әмәк һаггынын жүксәлмәси нәтичәсиндә һәгигәтән иш габилијјәтли әһали һәлә мүсбәт сурәтдә артмаға башламаздан фабаг, сәнаје кампанијасы апармаг, дөјүшә кирмәк вә бу дөјүшдә үстүн кәлмәк үчүн лазым олан мүддәт бир нечә дәфә кәлиб кечмиш оларды.

1849-чу ил илә 1859-чу ил арасындакы мүддәтдә Инкилтә-рәнин әкинчилик маһалларында тахыл гијмәтләри ашағы дүшмәклә бәрәбәр, әмәк һаггы фе'лән халис номинал чәһәтдән артмышды; мәсәлән, Уилтширдә һәфтәлик музд 7 шиллингдән 8 шиллингә, Дорсетширдә 7 вә ја 8 шиллингдән 9 шиллингә чатмышды вә и. а. Бу, артыг әкинчи әһалинин гејри-ади дәрәчәдә ахышыб кетмәсиндән ирәли кәлирди ки, буна да сәбәб мүһарибәнин тәләбаты¹⁷⁸, дәмирјол дәкилмәсинин, фабрикләрин, мә'дән ишләринин мүстәсна дәрәчәдә кенишләнмәси вә и. а. иди. Әмәк һаггы нә гәдәр ашағыдырса, онун артмасыны көстәрән фаиз рәгәмләри,—бу артма нә гәдәр чүз'и олса да,—бир о гәдәр бөјүк олур. Мәсәлән, һәфтәдә 20 шиллинг әмәк һаггы артыб 22 шиллингә чатмышса, демәли 10% жүксәлмишдир; әксинә, чәми 7 шиллинг әмәк һаггы артыб 9 шиллингә чатдыгда 28⁴/₇% жүксәлмиш олур ки, бу да чох бөјүк көрүнүр. Һәр һалда фермерләр фәрјад гопармышдылар вә һәтта Лондонда чыхан «Economist»дә диләнчи пәјы гәдәр аз олан бу әмәк һаггы мүнасибәти илә чох чидди бир әда илә «әмәк һаггынын үмүмән вә хејли артырылдығындан»⁸⁴) чәрәнләмәјә башламышды. Бәс фермерләр нә тәдбир көрдүләр? Онлар, еһкампәрәст бир игтисадчы бејнинин тәсәввүр етдији кими, отурбәлә көзәл әмәк һаггы нәтичәсиндә кәнд фәһләләринин төрәјиб артмасыны көзләмәјә башладылар ки, јенидән онларын музду ашағы дүшсүн? Онлар даһа чох машын тәтбиг етмәјә башладылар вә тез бир заманда јенә фәһләләр һәтта фермерләри дә разы салачаг дәрәчәдә «артыглыг» етмиш олдулар. Инди әкинчилијә кечмишдәкиндән «артыг капитал» гојулмуш, һәм дә даһа мәнсулдар шәкилдә гојулмушду. Бунула бирликдә әмәјә тәләб јалныз нисби сурәтдә дејил, һабәлә мүтләг сурәтдә дә азалмышды.

Јухарыда көстәрилән игтисади фиксија, әмәк һаггынын үмуми һәрәкәтини вә ја фәһлә сиңфи илә, јә'ни мәчму иш гүввәси илә мәчму ичтимаи капитал арасындакы нисбәти тәнзим едән ганунлары, ајры-ајры истехсал даирәләри арасында фәһлә әһалинин төгсимини тәнзим едән ганунларла гарышдырыр. Мәсәлән, әкәр әлверишли конјуктура сәјәсиндә мүәјјән истех-

⁸⁴) «Economist», 21 январь 1860-чы ил.

сал даирэсиндэ жығым хүсусилэ гүввэтләнмишсэ, мәнфәэт орта мәнфәэтдән жүксәк исэ вэ бураја элавэ капитал жөнәлирсэ, ајдындыр ки, эмәјэ олан тәләб вэ эмәк һаггы да артыр. Жүксәк эмәк һаггы фәһлә әһалини шәраити даһа јахшы олан даирәјә чәкиб кәтирир вэ бу вәзијјәт һәмин даирә иш гүввәси илә тамам тә'мин олунанадәк давам едир; бу заман эмәк һаггы узун бир мүддәтә јенә әввәлки орта сәвијјәсинә вэ ја, ахышыб кәләнләр һәддиндән чохдурса, һәтта әввәлки сәвијјәсиндән дә ашағы дүшүр. Белә олдугда мүәјјән истеһсал саһәсинә фәһләләрин ахышыб кәлмәси нәинки кәсилир, һәтта бурадан ахышыб кетмәси башланыр. Бу кими һалларда игтисадчы белә хәјал едир ки, эмәк һаггы артдыгда фәһләләрин мүтләг сајынын «һарада вэ нечә» артдығыны, фәһләләрин мүтләг сајы артдыгда исэ эмәк һаггынын «һарада вэ нечә» азалдығыны куја мүшаһидә едә билир; һәгигәтдә исэ о јалныз ајрыча бир истеһсал даирәсинин фәһлә базарындакы јерли дәјишлики мүшаһидә едир, о анчаг, капиталын дәјишән тәләбатындан асылы олараг фәһлә әһалинин капитал тәтбиг едилән мүхтәлиф даирәләр арасында тәгсим олунамасыны мүшаһидә едир.

Дурғунлуг вэ орта чанланма дөврләриндә сәнајә еһтијат ордусу вэ ја нисби артыг әһали фәал фәһлә ордусуна тәзјиг кәстәрир, ифрат истеһсал вэ пароксизмләр дөврүндә исэ онун тәләбләринин габағыны алыр. Демәли, нисби артыг әһали, эмәк тәләби вэ тәклифи ганунунун һәрәкәти үчүн зәмин тәшкил едир. Нисби артыг әһали бу ганунун фәалијјәтичи капиталла хас олан истисмар һәрислијинә вэ һөкмранлыг чәһдинә тамамилә ујғун бир чәрчивә ичәрсинә алыр. Бурада мәддаһ игтисадчыларын бөјүк әмәлләриндән биринин үзәринә гајытмаг мүнәсиб олар. Хатырладаг ки, јени машынлар тәтбиги вэ ја көһнәләринин јајылмасы сајәсиндә дәјишән капиталын бир һиссәси сабит капиталла чеврилирсә, капиталы «бәнд едән», бунунла да фәһләләри «сәрбәстләшдирән» бу әмәлијјаты мәддаһ игтисадчы белә тә'риф едир ки, куја әксинә, о фәһләләр үчүн капиталы сәрбәстләшдирир. Мәддаһын һәјасызлығыны биз анчаг инди лајигинчә гијмәтләндирә биләрик. Һәгигәтдә нәинки јалныз машынын билаваситә сыхышдырыб чыхартдығы фәһләләр сәрбәстләширләр, һабелә онлары әвәз едәнләр дә, мүәссисә әввәлки базисиндә садәчә кенишләнсәјди, мүнтәзәм сурәтдә истифадә олуна биләчәк элавә фәһләләр дә сәрбәстләширләр. Инди онларын һамысы «сәрбәстләшмишдир» вэ ишләмәк истәјән һәр бир јени капитал онлардан истифадә едә биләр. Әкәр бу јени капитал, базары анчаг машынларын сыхышдырыб ораја атдығы гәдәр фәһләдән бошалтмаға кифајәт едирсә, онда ишә истәр һәмин фәһләләри чәлб етсин, истәрсә башгаларыны, һәр ики һалда үмуми эмәк тәләбинә кәстәрилән

тә'сир сыфра бәрабәр олачагдыр. Бу капитал һәмин мигдардан аз фәһлә чәлб едирсә, артыг фәһләләрин саҗы чоһалар; һәмин мигдардан чоһ фәһләжә иш верирсә, әмәжә үмуми тәләб анчаг ишләжәнләрлә «сәрбәстләшдирилмиш» оланларын саҗы арасындакы фәрг гәдәр артыр. Беләликлә, ишә гоҗулмаг истәжән әләвә капиталлар әмәжә олан тәләби үмумиҗјәтлә нә гәдәр артыра биләрсә дә, һәр һалда бу артан тәләб, машынын күчәжә атдыгы фәһләләрлә өдәнилдиҗи дәрәчәдә неҗтраллашыр. Демәли, капиталист истәһсалы механизми елә гурулмушдур ки, капиталын мүтләг сурәтдә артмасы илә јанашы олараг әмәжә үмуми тәләб мүвафиг сурәтдә артмасын. Мәддаһ да мәһз буну, кечид дөврүндә сыхышдырылыб сәнаҗе еһтиҗат ордусу сыраларына атылан фәһләләрин сәфаләтини, чәкдиҗи әзаблары вә һәлак олмаг имканыны әвәз едән мүкафат адландырыр! Әмәжә олан тәләб капиталын артмасы илә еҗни шеҗ деҗилдир. Әмәк тәклифи фәһлә синфинин артмасы илә еҗни шеҗ деҗилдир: беләликлә, бурада бири-бириндән асылы олмајан ики гүввәнин гаршылыгы тә'сири јохдур. Les dés sont pipés [зәрләр јаланчы зәрдир]. Капитал еҗни заманда һәр ики тәрәфә тә'сир көстәрир. Капиталын јығымы, бир тәрәфдән, әмәжә олан тәләби артырырса, диҗәр тәрәфдән, фәһләләри «сәрбәстләшдири-мәк» јолу илә онларын тәклифини артырыр, еҗни заманда мәшғул олмајан фәһләләрин тәзјиги мәшғул олан фәһләләри даһа артыг мигдар әмәк вермәжә мәчбур едир вә беләликлә, әмәк тәклифинә фәһләләрин тәклифиндән асылы олмајан мүәҗ-јән мүстәҗиллик верир. Бу әсас үзәриндә һәрәкәт едән әмәк тәләби вә тәклифи гануну капиталын истибдадыны тамамла-јыр. Буна көрә дә фәһләләр бу заман белә бир сирри ачырлар ки, нечә олур онлар даһа чоһ ишләдикчә, өзкәләр үчүн даһа чоһ сәрвәт истәһсал етдикчә вә өз әмәкләринин мәһсулдар гүввәси артдыгча, һәтта капиталы артырмаг үчүн бир васитә олмаг е'тибары илә дә онларын ишләмәси имканы о гәдәр аз олур; онлар бир заман билирләр ки, онларын өз арасындакы рәгабәтин интенсивлик дәрәчәси тамамилә, нисби артыг әһалинин тәзјигиндән асылдыр; буну нәзәрә алараг онлар капиталист истәһсалынын бу тәбии ганунунун фәһлә синфи үчүн фәләкәтли нәтичәләрини мәһв етмәк вә ја зәифләтмәк үчүн, мәшғул олан фәһләләрлә мәшғул олмајан фәһләләр арасында тред-јунионлар вә саирә васитәси илә планауҗғун гаршылыгы әләгә јаратмаға чалышырлар,—бурада капитал вә онун сикофанты олан игтисадчы фәрјад гопарыб деҗирләр ки, «әбәди» вә, нечә деҗәрләр, «мүгәддәс» тәләб вә тәклиф гануву позулур. Мәшғул олан фәһләләрлә мәшғул олмајан фәһләләр арасында һәр бир әләгә куҗа бу ганунун «гүсурсуз» фәалиҗјәтини позур. Диҗәр тәрәфдән, әлверишли олмајан шәраит, мәсәлән мүстәм-

лөкөлөрдөки везијјэт сәнаје еһтијат ордусу јарадылмасына, бунунла бирликдә капиталистләр синфиндән фәһлә синфинин там асыллыгына мане олурса, капитал өзүнүн бајағы Санчо Павсасы илә бирликдә «мүгәддәс» тәләб вә тәклиф ганунуна гаршы чыхыр вә онун фәалијјәтинә чәбр тәдбирләри васитәси илә мане олмаға чалышыр.

4. НИСБИ ЭҺАЛИ АРТЫГЛЫҒЫНЫН МҮХТӘЛИФ ФОРМАЛАРДА МӨВЧУД ОЛМАСЫ. КАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ҮМУМИ ГАНУНУ

Нисби эһали артыглыгы чох мүхтәлиф формаларда мөвчуд олур. Јары мәшғул олан вә ја һеч бир иши олмајан һәр бир фәһлә нисби артыг эһали чүмләсинә дахилдир. Сәнаје тсикли фазаларынын бир-бирини әвәз етмәси нәтичәсиндә артыг эһалинин кәсб етдији вә вахташыры тәкрар олуан бөјүк формалары, јә'ни каһ бөһранлар заманы кәскинләшмәси, каһ да ишләрин сүст кетдији заман даими бир һал алмасы формаларыны бир кәнара гојсаг артыг эһалинин үч даими формасы вардыр: ахычы, кизли вә дурғун формалары.

Мүасир сәнаје мәркәзләриндә—фабрикләрдә, мануфактураларда, металлуркија заводларында, филиз мә'дәнләриндә вә саирәдә фәһләләр ишдән каһ кәнар едилир, каһ да даһа артыг мигдарда чәләб олунур вә бунун сәјәсиндә нәтичә е'тибары илә ишдәки фәһләләрин сәјы, истеһсалын мигјасына нисбәтән даим әксилән пропорсијада олса да, артыр. Бурада эһали артыглыгы ахычы формада мөвчуддур.

Истәр әсил фабрикләрдә, истәрсә машынлар тәтбиг едилән вә ја, һәр һалда, мүасир әмәк бөлкүсүнүн тәтбиг едилдији бүтүн ири е'малатханаларда чаван оғланлардан ибарәт чохлу фәһлә тәләб олунур. Һәдди-бүлуға чатандан сонра бунларын чох азы әввәлки истеһсал сәһәләриндә иш тапа билир, әксәријјәти исә мүнтәзәм сурәтдә ишдән чыхарылмыш олур. Бунлар, ахычы артыг эһалинин сәнаје артдыгча чохалан бир үн-сүрүнү тәшкил едирләр. Бунларын бир гисми мүһачирәт едир, јә'ни һәгигәтдә анчаг, мүһачирәт едән капиталын ардынча кедир. Бунун нәтичәләриндән бири, киши эһалијә нисбәтән гадын эһалинин даһа сүр'әтлә артмасыдыр ки, буну Инкилтәрәнин тимсалында көрүрүк. Фәһлә эһалинин тәбии артымы капитал јығымынын тәләбатындан јүксәк олса да, ејни заманда бу тәләбаты өдәјә билмәмәси, капиталын өз һәрәкәтиндән доған зиддијјәтдир. Капитала чохлу мигдарда кәнч фәһлә вә аз мигдарда јашлы фәһлә лазымдыр. Бу зиддијјәт һеч дә башга бир зиддијјәтдән кәскин дејилдир, һәммин зиддијјәт исә ондан ибарәтдир ки, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә мүәјјән бир истеһсал

саһәсинә бәнд едилмиш минләрлә фәһлә күчәжә атылдығы бир заманда ишләк әлләрин чатышмадығындан шикајәтләр ешидилир⁸⁵⁾. Бундан әләвә, капитал иш гүввәсини о гәдәр сүр'әтлә истәһлак едир ки, фәһлә һәлә орта јашларында икән аз вә ја чох дәрәчәдә үзүлмүш олуp. О, артыглар сырасына кечир, ја да јухары пилләдән ашағы пилләжә сыхышдырылып. Биз мәһз ири сәнајә фәһләләринин өмрүнүн чох гыса олдуғуну көрүрүк.

«Манчестерин тибб мүфәттиши д-р Ли мүәјјән етмишдир ки, бу шәһәрлә варлы синифдән оланларын өмрү орта һесабла 38 ил давам етдији һалда, фәһлә синфиндән оланларын өмрү орта һесабла анчаг 17 ил давам едир. Ливерпулда биринчиләрин орта өмрү 35 ил, икинчиләринки 15 илдир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, имтијазлы синиф, аз әлверишли шәраитдә олан өз һәмвәтәнләри синфинә нисбәтән ики гат артыг һәјәт вәсиғәси (had a lease of life) алмышдыр»^{85a)}.

Белә бир шәраитдә пролетариатын бу һиссәсинин мүтләг артымы елә бир формада баш вермәлидир ки, һәмнин һиссәнин үнсүрләринин сүр'әтлә ашынмасына бахмајараг онун сајы артсын. Беләликлә, фәһлә нәсилләринин сүр'әтлә дәјишмәси тәләб олуноур. (Бу ганун әһалинин башга синифләри үчүн өз күчүнү итирир.) Бу ичтимаи тәләбат тез евләнмәклә—бу исә ири сәнајә фәһләләринин јашадығы шәраитин зәрури нәтичәсидир,—вә фәһлә ушаглар истәһсалы үчүн, бу ушагларын истисмар олунамасындан кәлән мүкафатла тә'мин едилир.

Капиталист истәһсалы кәнд тәсәррүфатына јијәләндикдә вә ја јијәләндикчә кәнд тәсәррүфат фәһләләринә тәләб һәмнин саһәдә ишләјән капиталын јығымы илә бирликдә мүтләг сурәтдә әскилир, лакин бурада фәһләләрин кәнар едилмәси илә јанашы һеч дә гејри-әкинчилик истәһсалында мүшаһидә едилдији кими, даһа чох фәһлә чәлб олуноур. Буна көрә дә кәнд әһалисинин бир һиссәси даим елә бир вәзијјәттә олуp ки, һәр ан шәһәр вә ја мануфактура пролетариаты сыраларына кечмәжә һазырдыр вә бунун үчүн анчаг әлверишли шәраит көзләјир. (Бурада мануфактура дедикдә һәр чүр гејри-әкинчилик истәһсалы нәзәрдә тутулуp)⁸⁶⁾. Демәли, бу нисби артыг әһали

⁸⁵⁾ 1866-чы илдин икинчи јарысында Лондонда 80 миндән 90 минә гәдәр ишсиз олдуғу һалда, һәмнин јарым ил һаггында фабрик һесабатында дејилдиp: «Көрүнүр, белә бир илдин там дүзүкү һесаб еднлә билмәз ки, куја тәләб, һәр јердә там лазыми вахтında тәклиф доғуpур. Әмәкдән данышылдыгда иш белә дејилдиp, чүнки кечән ил ишләк әлләр чатмадығына көрә бир чох машынар дајанмышды» («Reports of Insp. of Fact. for 31st Octobr 1866, p. 81).

^{85a)} 1875-чи ил январы 14-дә Бирминкемдә сәһијјә конфрансинин ачылышында, о заман баләдијјә рәисин (инан исә 1883) тичарәт назирини Ф. Е. җ олан Ч. Чемберленнин сөјләдији итиг.

⁸⁶⁾ 1861-чи илдәки әһали сјаһысына әсасән Инкиләтәрәдә вә Уелсдә 781 шәһәр вә буларда 10 960 998 нәфәр әһали вәр иди, һалбуки кәндләрдә вә кәнд јерләриндә анчаг 9 105 228 нәфәр әһали јашајырды. 1851-чи ил сјаһысына көрә 580 шәһәр вәр иди ки, буларын әһалиси тәгрәбән кәнд маһалларынын әһалисинә бәрәбәр иди. Лакин кәнд маһалла-

чешмәси даим ахыр. Лакин шәһәрләрә бу даими ахын үчүн кәндин өзүндә даим кизли әһали артыглыгы олмалыдыр ки, бунун да гәдәри анчаг гол каналлар сон дәрәчә кениш ачылдығы заман нәзәрә чарпыр. Буна көрә кәнд тәсәррүфат фәһләсинин музду минимум дәрәчәсинә дүшүр вә онун бир ајағы даим пауперизм батаглыгындадыр.

▲ Нисби артыг әһалинин үчүнчү категоријасы, јә'ни дурғун артыг әһали фәал фәһлә ордусунун бир һиссәсини тәшкил едир, лакин бу категорија әсла мүнтәзәм мәшғул дејилдир. Беләликлә, бу категорија, капитал үчүн түкәнмәз бир сәрбәст иш гүввәси мәнбәјидир. Онун һәјат сәвијјәси фәһлә синфинин орта нормал сәвијјәсиндән ашағы дүшүр вә мәһз бу чәһәт ону капитал үчүн хүсусилә күчлү истисмар саһәләриндә кениш бир базис едир. Максимум иш вахты вә минимум әмәк һаггы бу категоријанын характерик чәһәтини тәшкил едир. Биз һәлә ев әмәји бәйсиндә онун башлыча формасы илә таныш олду. Бу категорија даим ири сәнајенин вә әкинчилијин артыг фәһләләри арасындан, хүсусилә дә мануфактура истеһсалынын сәнәт истеһсалыны вә машын истеһсалынын мануфактура истеһсалыны мәғлуб етмәси нәтичәсиндә мәһв олан сәнајә саһәләринин фәһләләри арасындан топланыр. Ығымын һәчми вә күчү артмагла бирликдә «артыг» фәһлә әмәлә кәлмәси тәрәгги етдикчә, һәмин категоријанын да гәдәри артыр. Лакин бу категорија ејни заманда фәһлә синфинин өз-өзүнә тәрәјән вә өз-өзүнә әбәдиләшән үнсүрүнү тәшкил едир; бу үнсүр фәһлә синфинин үмуми артымында онун бүтүн башга үнсүрләриндән даһа артыг иштирак едир. Доғрудан да, јалныз доғуланларын вә өләнләрин сајы дејил, аиләләрин мүтләг гәдәри дә әмәк һаггынын кәмијјәтинә, јә'ни мүхтәлиф фәһлә категоријаларынын малик олдуғу јашајыш васитәләри күтләсинә тәрс пропорционалдыр. Биз капитализм чәмијјәтинин бу ганунуну вәһшиләрә вә ја һәтта мәдәни колонистләрә аид етсәјдик, һәмин ганун мә'насыз бир шеј кими көрүнәрди. Бу ганун фәрдијјәт чәһәтдән зәиф вә даим әзилән һејван нөвләринин күтләви төрәмәсини хатырладыр⁸⁷⁾.

рында әһали сонраки он ил әрзиндә јалныз јарым миллион артығы һалда, 580 шәһәрин әһалиси 1 554 067 нәфәр артмышды. Әһалинин артымы кәнд приходларында 6,5%, шәһәрләрдә исе 17,3% тәшкил едир. Артым нормасы арасындаки фәргә сәбәб әһалинин кәндләрдән шәһәрләрә көчмәсидир. Әһалинин үмуми артымынын дәрдә үч һиссәси шәһәрләрин пәјынә дүшүр* (*Census etc.*, v. III, p. 11, 12).

⁸⁷⁾ Көрүнүр, јохсуллуғ төрәјиб чоһалмаға көмәк едир* (А. Смит). Нәзакәтләи вә һазырчаваб абаб Галланинин фикринчә бу һәтта хүсусилә илаһи бир һикмәтдир: «Аллаһ елә етмишидр ки, ән фәјдалы иш көрән адамлар ән чоһ доғулуғ» (*Galiani*, ситат мәтиријал әсәр, сәһ. 78). «Јохсуллуғ вә һәтта ән бөјүк ачлығ вә епидемијалар әһалинин чоһалмасыны ләнкитијәк дејил, ону артырмағ мејли көстәрир*» (*S. Laing, National Distress*, 1844, p. 69). Бу мүддәаны статистика мә'луматы илә нумәјиш етидриклән сонра Ленг сөзүнә давам едиб дејир: «Әкәр һамы әлвершили шарантлә јашаса мди, чоһ кечмәдән дүмјадә адам галмазы».

Нәһажәт, нисби артыг әһалинин ән ашағы тәбәгәси пауперизм мүһитиндә јашајыр. Әкәр сәфилләр, чинајәткарлар вә фаһишәликлә јашајанлар,—гысасыны десәк, сөзүн әсил мә'насында бүтүн лүмпен-пролетариат бир тәрәфә гојуларса, чәмиј-јәтин бу тәбәгәси үч категоријадан ибарәтдир. Биринчиси: иш габилијјәти оланлар. Инкилтәрәдә пауперизмин статистикасыны һәтта сәһи нәзәрдән кечирсәк, дәрһал көрәрик ки, пауперләр күтләси һәр бир бөһран заманы артыр вә һәр дәфә ишләр чанландыгда әскилир. Икинчиси: пауперләрин ушаг вә јетимләри. Бунлар сәнаје еһтијат ордусуна намизәддирләр; мәсәлән, 1860-чы илдәки кими бөјүк сәнаје јүксәлиши дөврләриндә онлар, сүр'әтлә вә күтләви сурәтдә ахышыб фәал фәһлә ордусу сыраларына дахил олулар. Үчүнчүсү: дүшкүнләр, лүтләр, иш габилијјәти олмајанлар. Бунлар, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә мәһз өз чәлдлијини итирмәси үзүндән мәһв олан адамлардыр, нормал фәһлә өмрүнү өтмүш олан шәхсләрдир; бунлар нәһажәт, тәһлүкәли машинлар, мәдән иши, кимја фабрикләри вә и. а. јајылдыгча артан сәнаје гурбанлары,—шикәстләр, хәстәләр, дул гадынлар вә башгаларыдыр. Пауперизм фәал фәһлә ордусунун әлилләр евидир вә сәнаје еһтијат ордусу үчүн артыг бир јүкдүр. Пауперизмин төрәмәси нисби артыг әһалинин төрәмәсиндән, биринчинин зәрурәти икинчисинин зәрурәтиндән ирәли кәлир; нисби артыг әһали илә бирликдә пауперизм, капиталист истеһсалынын варлығы вә сәрвәтин артмасы үчүн шәртдир. Пауперизм, капиталист истеһсалынын *faux frais* [гејри-мәһсулдар хәрчләринә] дахилдир, лакин капитал бу хәрчин бөјүк һиссәсини өз үзәриндән атыб фәһлә синфинин вә хырда буржуазијанын үзәринә јүкләјә билир.

Ичтимаи сәрвәт, ишләјән капитал, онун артмасы дәрәчәси вә күчү нә гәдәр јүксәк исә, вә, демәли, пролетариатын мүтләг мигдары вә әмәјинин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр чохдурса, сәнаје еһтијат ордусу да бир о гәдәр чохдур. Капиталын кенишләнмә күчү һансы сәбәбләрдән артырса, бикар иш гүввәси дә ејни сәбәбләрә көрә артыр. Демәли, сәнаје еһтијат ордусунун нисби мигдары сәрвәтин гүввәләринин артмасы илә јанашы артыр. Лакин фәал фәһлә ордусуна нисбәтән бу еһтијат ордусу нә гәдәр артыгса, јохсуллуғу фәал фәһлә ордусу әмәјинин әзабларына дүз пропорционал олан даими артыг әһали дә бир о гәдәр чох олура*. Нәһажәт, фәһлә синфинин јохсул тәбәгәләри вә сәнаје еһтијат ордусу нә гәдәр артыг исә, рәсми пауперизм дә бир о гәдәр артыг олар. *Бу—капиталист јығымынын мутләг, үмуми ганундур.* Бүтүн башга ганунлар кими,

* Оригиналда дејилир: „онун әмәјинин әзабларына тәрә пропорционалдыр“; мütәллифин иштиракы илә франсызча нәшринин мәтнинә уғум олараг тәсһһи едилмишдир. *Ред.*

бу ганун да һәјата кечирилиркән, тәһлили бураја аид олмајан бир чох шәраит үзүндән өз шәклини дәјишдирир.

Фәһләләрә өз сајыны капиталы артмасы тәләбатына уј-ғунлашдырмалы олдуғларыны тәблиғ едән игтисади һикмәтин ахмағлығы ајдын көрүнүр. Капиталист истеһсалы механизминин вә јығым механизминин өзү даим фәһләләрин сајыны капиталын бу артма тәләбатына ујғунлашдырыр. Бу ујғунлашманын әввәли—нисби артыг әһали вә ја сәнаје еһтијат ордусу јаранмасындан, ахыры исә—фәал фәһлә ордусунун кетдикчә даһа кениш тәбәғәләринин диләнчи көкүнә дүшмәсиндән вә артыг бир јүк олан пауперизмдән ибарәтдир.

Ичтимаи әмәк мәһсулдарлығынын тәрәггиси нәтичәсиндә кетдикчә даһа артыг истеһсал васитәләри күтләсинин даһа аз инсан гүввәси сәрф едилмәклә һәрәкәтә кәтирилә биләчәјини көстәрән ганун,—јә’ни фәһлә әмәк васитәләрини тәтбиг етмәк дәјил, әмәк васитәләринин фәһләни тәтбиг етдији капитализм базисиндә бу ганун ондан ибарәт олур ки, әмәјин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр јүксәк олурса, фәһләләрин ишләтдикләри васитәләрә тәзјиги бир о гәдәр артыг олур, демәли, фәһләләрин зәрури јашајыш шәрти: өзкә сәрвәтини артырмағ үчүн вә ја капиталын өз-өзүнә артмасы үчүн онларын өз гүввәсини сатмасы имканы бир о гәдәр аз мүјәссәр олур. Беләликлә, мәһсулдар әһалинин артмасына нисбәтән истеһсал васитәләринин вә әмәк мәһсулдарлығынын даһа сүр’әтлә артмасы капитализм зәмининдә, әксинә, ондан ибарәт олур ки, фәһлә әһали һәмишә, капиталын өз-өзүнә артмасы тәләбатындан сүр’әтлә артыр.

Дөрдүнчү бөлмәдә нисби изафи дәјәр истеһсалыны тәһлил едиркән көрдүк ки, капиталист системиндә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини јүксәлдән бүтүн методлар фәрди фәһләнин һесабына һәјата кечирилир; истеһсалы инкишаф етдирән бүтүн васитәләр истеһсалчыны табе вә истисмар етмәк васитәләринә чеврилир, бунлар фәһләни ејбәчәрләшдириб натамам бир адам [einen Teilmenschen] һалына салыр, ону алчалдыб машынын бир әләвәсинә чевирир, онун әмәјини бир әзаба чевирмәклә бәрәбәр онун мәзмунуну да һечә чыхарыр, елм мүстәгил бир гүввә оларағ әмәк просесинә нә гәдәр дахил олурса, фәһләдән әмәк просесинин мә’нәви гүввәләрини бир о гәдәр чох узаглашдырыр; фәһләнин иш шәраитини ијрәнч бир һалә салыр, әмәк просесиндә фәһләни ән хырдачы, мәнфур истибадада табе едир, онун бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирир, онун арвад-ушағыны капиталын Чаһаннәһа арабасынын¹⁷⁹ алтына атыр. Лакин изафи дәјәр истеһсалы методларынын һамысы ејни заманда јығым методларыдыр вә јығымын да һәр чүр кенишләnmәси, дөнүб бу методлары инкишаф етдирмәк васи-

тәсинә чеврилир. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, капитал јығылдыгча, фәһләјә верилән музд истәр жүксәк олсун, истәрсә ашағы, фәһләни вәзијјәти ағырлашмалыдыр. Нәһәјәт, ишби артыг әһалинин, вә ја сәнајә еһтијат ордусунун даим јығымын мигдар вә күчү илә таразлашмалы олдуғуну тәмин едән ганун фәһләни капитала елә мөһкәм бәнд едир ки, һеч Кефестин чәкичи дә Прометеји гајаја зәнчирлә белә мөһкәм бәнд етмәмишиди. Бу ганун капитал јығымына мүвафиг сурәтдә јохсуллуғун артмасына сәбәб олур. Демәли, бир гүтбдә сәрвәт јығымы, ејни заманда мүгабил гүтбдә, јәни өз мәнсулуну капитал кими истәһсал едән синфин олдуғу тәрәфдә јохсуллуғ, әмәк әзаблары, көләлик, чәһаләт, габалыг вә мәнәви тәнәззүлүн артмасы демәкдир.

Игтисадчылар капиталист јығымынын мүхтәлиф формаларда олан бу антагонист характерини⁸⁸⁾ е’тираф етмишләр; һәрчәнд онлар капитализмдән әввәлки истәһсал үсулларынын гисмән буна бәнзәјән, лакин јенә дә әһамийјәтли дәрәчәдә фәргли олан һадисәләрини онунла гарышдырлар.

XVIII әсрин ән бөјүк игтисадчыларындан бири олан Венесија раһибии Ортес капиталист истәһсалынын антагонизмини ичтимаи сәрвәтин үмуми тәбии гануну һесаб едир.

«Һәр бир милләтдә игтисади хејр илә игтисади шәр даим гаршылыгы сурәтдә таразлашыр (il bene ed il male economico in una ragione sempre all’istessa misura), бәзиләриндә һәмәт боллуғу һәмишә башгаларында һәмәт гытлыгы демәкдир (la copia de beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Бир тәрәфдән бир овуч адам күлли мигдарда сәрвәт топлајырса, диһәр тәрәфдән һәмишә, мүгајсәдиләмәз дәрәчәдә чох адам тамамилә гарәт едилмиш олур. Милләтин сәрвәти онун әһалисинә, јохсуллуғу исә онун зәнкинлијинә мүтабиг олур. Бәзиләринин чалышганлығы башгаларынын бикарлығына банс олур. Јохсуллар вә бикарлар—варлыларын вә чалышганларын тәрәтдији зәрури мәнсулдуր» вә и. а.⁸⁹⁾

Ортесдән тәгрибән 10 ил сонра англикан-протестант кешиши Таунсенд јохсуллуғу там кобуд бир шәкилдә сәрвәтин зәрури шәрти кими мәдһ етмишдир.

⁸⁸⁾ Беләликлә, күндән-күнә даһа чох ајдын олур ки, даһилиндә буржуазиянын һәркәт етдији истәһсал мүнәсибәтләри бүтөв вә садә характердә дејил, икни характердәдир; һәмин мүнәсибәтләр даһилиндә иә дәрәчәдә сәрвәт истәһсал едилирсә, ејни дәрәчәдә дә јохсуллуғ истәһсал едиллир; ејни мүнәсибәтләр даһилиндә мәнсуллар гүввәләр иә дәрәчәдә инкишаф едирсә, әсәрәтин шиндәти дә о дәрәчәдә инкишаф едир; ајдын олур ки, бу мүнәсибәтләр буржуа сәрвәтини, јәни буржуа синфинин сәрвәтини истәһсал едирсә дә ону јадныз елә бир үсүлдә истәһсал едир ки, нәтичәдә даим буржуа синфинин ајры-ајры үзвләринин сәрвәтини мәнв едир вә даим чохалан пролетариаты жардыр» (Карл Маркс. «Фалсафә јохсулдуғу», сәһ. 116), [бәх: К. Маркс вә Ф. Енгелс. Әсәрләри. Икниччи нәшри, 4-чу чилд, сәһ. 144)].

⁸⁹⁾ G. Ortés. «Della Economia Nazionale I libri del 1774». Кустодинин нәшриндә, Parte Moderna, t. XXI, p. 6—9, 22, 25 etc. Ортес јенә орада, 32-чи сәһифәдә дејир: «Халлары сәләтә ичә чатдырмағ үчүн фәјдәсыз системләр ујдурмагданса мән, онларын фәләкәтләрини сәбәбләрини тәдгиг етмәклә кифәјәтләнчәјәм».

«Инсанлары ганунверичилик јолу илә әмәјә мәчбур етмәк олдугча бәјүк чәтинликләр, чәбр вә сәс-күј илә әләгәдардыр, ачлыг исә динч, сакит, даими бир тәзјиг олмагла бәрабәр, сәј вә әмәјә ән тәбии бир мејл ојадыр вә ән күчлү кәркинлијә сәбәб олур».

Демәли, бүтүн мәсәлә фәһлә синфинин ачылығыны даимиләшдирмәкдән ибарәтдир вә Таунсендин фикринчә, бу иши јохсуллар ичәрисиндә хүсусилә күчлү фәалијјәт көстәрән әһали гануну көрүр.

«Көрүнүр, тәбиәтин гануну беләдир ки, јохсуллар бир гәдәр еһтијатсыздырлар ((improvident)) (јә'ни о гәдәр еһтијатсыздырлар ки, тә'мин едилмәмиш аиләләрдә дүнјаја кәлирләр) «бәлә ки, һәмишә чәмијјәтдә ән кобуд, кирли вә алчаг вәзифәләри ифа етмәк үчүн адамлар олур (that there always may be some). Бунун сәјәсиндә инсан сәәдәтнин мәчмусу (the stock of human happiness) олдугча артыр, даһа зәриф адамлар (the more delicate) мәшәггәтдән хилас олурлар вә өз јүксәк вәзифәләринә манеәсиз әмәл едә биләрләр вә н. а. Јохсуллар һаггындакы ганун, дүнјада аллаһ вә тәбиәтин јаратдығы бу системин аһәнкинни вә көзәллијини, симметријасыны вә сәлислијини позмаг мејли көстәрир»⁹⁰⁾.

Венесија раһибји јохсуллуғун әбәдиләшмәсини инсанларын тәлеји һесаб едиб буну христиан хејријјәчилији үчүн, руһаниләрин евләнмәмәси, монастырларын вә мүгәддәс мүәссисәләрин мөвчудлуғу үчүн лазым сәјдығы һалда, протестант руһаниси буну, әксинә, јохсуллара чәмијјәтдән чүз'и бир јардым алмаг имканы верән инкилис ганунларыны исләмәк үчүн бир дәлил сәјыр.

Шторх дејир: «Ичтиман сәрвәтин тәрәггиси чәмијјәтдә... ән сыхынтылы, алчаг вә ијрәнч ишләри ичра едән, бир сөзлә, һәјәтдә хоша кәлмәз вә әничи бүтүн ишләри өз үзәринә көтүрән, бунунда да башга синифләрин истраһәтини, нәш'әсини вә мәшрут» (чоһ әчәб!) «характерик ләјәгәтини вә сәирәни тә'мин едән фәјдалы синфи доғурур»⁹¹⁾.

Шторх өзүнә белә бир суал верир ки, бәс јохсулдуға вә күтләләрин тәнәззүлүнә сәбәб олан капиталист мәдәнијјәтинин барбарлыгдан үстүнлүјү нәдәдир? Буна о јалныз бир чәваб тапыр: тәһлүкәсизликдә!

⁹⁰⁾ «A Dissertation on the Poor Laws». By a well-wisher to Mankind (The Rev. Mr. Townsend), 1786, Лондонда јенилән нәшр едилмишдир, 1817, сәһ. 15, 39, 41. Малтус бу «зәриф» кешини инди кәстәријјимиз әсариндән вә Испанија сәјәһәтниндә чох вахт бүтөн сәнифәләр көтүрүрә дә, һәмин кешини өзү дә һазәријјәләринин чоһ һиссәсини, тәһриф етдији сәр Ч. Стуартдан көтүрмүшдүр. Мәсәлән, Стуарт дејир: «Бурада, кәләнкәлә адамларын әмәјә мәчбур етмәк» (ишләмәјәнләр үчүн) «үсулу чәбраем ибарәт иди... О заман адамларын әмәјә» (јә'ни башгалары үчүн һаважы әмәјә) «мәчбур едилдиләр, чүнки онлар башгаларынын гулу идиләр; инди адамлар әмәјә» (јә'ни ишләмәјәнләр үчүн һаважы әмәјә) «мәчбур едилдиләр, чүнки онлар өз тәләбатынын гулулар»¹⁰⁰⁾. — ләкин о белә дејирсә дә, һеч дә, пиј басмыш приход кешини кими, белә бир нәтичә чыхармыр ки, муздал фәһләләр һәмишә ачлыг чәкмәлидирләр. Әксинә, о, муздал фәһләләрин тәләбатыны кенишләндирмәк вә ејни заманда онларын тәләбатынын артмасыны «зәрифләр» үчүн әмәјә һавәсләндиричи бир вәситәјә чевирмак истајир.

⁹¹⁾ Storch. «Cours d'Économie Politique», éd. Pétersbourg, 1815, t. III, p. 223.

Сисмонди дејир: «Сәнајенин вә елмин тәрәггиси сәјәсиндә һәр бир фәһлә күндә өз истәһлақы үчүн лазым олдуғундан хејли артыг истәһсал едә биләр. Лакин фәһләнин әмәји илә истәһсал едилән сәрвәти о анчаг өзү истәһлак етмәли олсајды, бу онун әмәк габилитјәтини ашағы саларды». Сисмондинин фикринчә, «инсанлар» (јә'ни фәһлә олмајанлар) «сәнәтләрин һәр чүр тәкмилләшдирилмәсини, һабелә өзләринә сәнајенин вердији бүтүн нәмәтләри фәһләнин әмәји кими кәркин бир әмәк баһасына әлдә етмәли олсајдылар, јәгин бүтүн бунлардан имтина едәрдиләр... Һазырда әмәклә онун музду бир-бириндән ајрылмышлар: ејни бир адам әввәлчә ишләјиб сонра истираһәт етмир: әксинә, мәнз бириси ишләдијинә кәрә дикәри истираһәт етмәлидир... Демәли. әмәјин мәнсулдар гүввәләринин даим артмасы, авара варлыларын зинәт вә зөвгнин артырмагдан башга һеч бир нәтичә верә билмәз»⁸²).

Нәһајәт, лагејд бир буржуа еһкамчысы олан Дестүт де Траси кобуд бир сурәтдә дејир:

«Халгын јахшы јашадығы милләтләр јохсул, халгын адәтәи јохсул олдуғу милләтләр исә варлыдырлар»⁸³).

Б. КАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ҮМУМИ ГАНУНУНУН ТӘСВИРИ

а) ИНКИЛТӘРӘ, 1846—1866-чы ИЛЛӘР

Капиталист јығымыны өјрәнмәк үчүн, мүасир чәмийјәтин инкишафында һеч бир дөвр, ахырынчы 20 иллик дөвр гәдәр әлверишли дејилдир. Елә кәлир ки, куја Фортунат дағарчығы тапылмышдыр. Лакин бүтүн өлкәләрдән јенә Инкилтәрә классик бир мисал тәшкил едир, чүнки дүнја базарында Инкилтәрә биринчи јер тутур, чүнки капиталист истәһсал үсулу јалныз бурада там инкишаф дәрәчәсинә чатмышдыр, чүнки мин иллик азад тичарәт сәлтәнәтинин, нәһајәт, бәргәрар олмасы 1846-чы илдән вулгар сијаси игтисады өз ахырынчы бәһәнәсиндән дә мәнрум етмишдир. Бу ијirmi иллик дөврүн икинчи јарысынын да биринчи јарысыны дедикчә өтүб кечмәсинә сәбәб олан нәһәнк истәһсал тәрәггисини биз дөрдүнчү бөлмәдә кифајәт гәдәр гејд етмишик.

Ахырынчы јарым әср әрзиндә Инкилтәрәдә әһалинин мүтләг сајы чох артмышса да, нисби артым вә ја артым нормасы, әһалинин сијаһыја алынмасына даир рәсми мә'луматын јекунларындан көтүрүлмүш ашағыдакы чәдвәлдән көрүндүјү кими, даим азалмышдыр.

Инкилтәрә вә Уелсдә һәр он илдә әһалинин иллик артым фаизи беләдир:

⁸² Sismondi. „Nouveaux Principes d'Economie Politique“, t. I, p. 79, 80, 85.

⁸³ Destutt de Tracy, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 231.

1811—1821	1,533 %
1821—1831	1,446 %
1831—1841	1,326 %
1841—1851	1,216 %
1851—1861	1,141 %

Инди, дикәр тәрәфдән, сәрвәтин артмасыны нәзәрдән кечи-рәк. Кәлир веркиси гојулан мәнфәәт, торпаг рентасы вә саирәнин һәрәкәти бу чәһәтдән ән е'тибарлы истинад нөгтәсидир. Верки гојулмалы олан мәнфәәтин артымы (фермерләрин вә бә'зи дикәр категоријаларын мәнфәәтини нәзәрә алмајараг) Бөјүк Британијада 1853—1864-чү илләр әрзиндә 50,47% (ја-худ орта һесабла илдә 4,58%)⁹⁴⁾ олмушдур, һәмин дөврдә әһалинин артымы исә тәхминән 12%-дир. Верки гојулан торпаг рентасы (о чүмләдән евләрин, дәмир јолларын, мә'дәлләрин, балыг вәтәкәләринин јерләри вә саирә үчүн алынған рента да) 1853—1864-чү илләр әрзиндә 38% вә ја илдә 3⁵/₁₁ арт-мыш, һәм дә ашағыдакы объектләр ән чох артым вермишдир⁹⁵⁾:

	1853-чү иллән 1864-чү иләзәк мәлахилини артмасы	Бир иллә артмышдыр
Евләр	38,60 %	3,50 %
Даш қарханалары	84,76 %	7,70 %
Даш көмүр вә филиз мә'дәлләри	68,85 %	6,26 %
Чугунәритмә заводлары	39,92 %	3,63 %
Балыг вәтәкәләри	57,37 %	5,21 %
Газ заводлары	126,02 %	11,45 %
Дәмир јоллар	83,29 %	7,57 %

Әкәр 1853—1864-чү илләр дөврү дахилиндә һәр дөрд или бир-бири илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, кәлирин артма дәрә-чәси чохалыр. Мәсәлән, мәнфәәтдән олан кәлир 1853—1857-чи илләр дөврүндә илдә 1,73%, 1857—1861-чи илләр дөврүндә илдә 2,74% вә 1861—1864-чү илләр дөврүндә илдә 9,30% арт-мышдыр. Бирләшмиш қраллыг да кәлир веркиси гојулан кәли-рин үмуми мәбләғи 1856-чы илдә 307 068 898 ф. ст., 1859-чу илдә 328 127 416 ф. ст., 1862-чи илдә 351 745 241 ф. ст., 1863-чү илдә 359 142 897 ф. ст., 1864-чү илдә 362 462 279 ф. ст., 1865-чи илдә 385 530 020 фунит стерлинг олмушдур⁹⁶⁾.

⁹⁴⁾ „Tenth Report of the Commissioners of H. M.'s Inland Revenue“. London, 1866. р. 38.

⁹⁵⁾ Јенә орада.

⁹⁶⁾ Мүгајисә үчүн бу рәғәмләр кифајәтдир, ләкин мүтләг рәғәм кими көтүрдүккә бунлар доғру дејилдир, чүнки јәгин илдә 100 милјон ф. ст. гәдәр кәлир кизләдилир. Дахил кәлирләре верки гојулмасы илә машғул олан мә'мурлар өзләринин мүнтәзәм сурәтлә, хусусән тачир вә санәјечиләр тәрәфиндән алдадылығларыны һәр бир һесабатларында көстәриб шикајәтләнирләр. Мәсәлән: „Бир сәһмдар чәмнјәти өзүни верки гојулачаг кәли-

Капитал жығымы илэ жанашы ејни заманда капитал тэмэр-күзлэшир вэ мэркэзлэширди. Инкилтэрэдэ экинчилијэ данр рэсми статистика јохдурса да (Ирландијада вардыр), 10 граф-лыгөз тэшэббүсу илэ буну тэшкил етмишди. Бурада белэ бир нэтичэ алынмышдыр: һэрэси 100 акрадэк ичарэлэрин сајы 1851-чи илдэн 1861-чи илэдэк мүддэтдэ 31 583-дэн 26 567-јэ дүшмүшдүр, јә'ни бунларын 5016-сы даһа бөјүк ичарэлэрлэ бирлэшишди⁹⁷⁾. 1815—1825-чи иллэр дөврүндэ ирс веркиси гојулмуш дашынар эмлак сырасында 1 милјон ф. стерлингдэн артыг оланы һеч јохдур; әксинә, 1825—1855-чи иллэр дөврүндэ бунларын сајы 8, 1855-чи илдэн 1859-чу илин ијунунадэк олан дөврдэ, јә'ни 4½ ил әрзиндэ 4 иди⁹⁸⁾. Лакин мэркэзлэш-мәни D рубрикасында 1864 вэ 1865-чи илләрдәки кәлир вер-кисинин (фермер вэ и. а. мәнфәәти чыхылмагла галан мән-фәәт) гысача тәһлили һәр шејдән јахшы көстәрир. Ән әввәл гејд етмәлијәм ки, бу мәнбәдән алынан кәлирләрә јалныс 60 фунт стерлингдән башлајараг верки гојулар. Верки гојулан бу кәлирләр Инкилтәрэдэ, Уелсдә вэ Шотландијада 1864-чү илдә 95 844 222 ф. ст. вэ 1865-чи илдә 105 435 787 ф. ст. иди⁹⁹⁾, 1864-чү илдә әһалинин үмуми сајы 23 891 009 нәфәр олдугу һалда, верки верәнләрин сајы 308 416 нәфәр иди, 1865-чи илдә буна мүвафиг сурәтдә 24 127 003 нәфәр вэ 332 431 нәфәр иди. Ашағыдакы чәдвәл һәмин кәлирләрин һәр ики ил әрзиндәки тәгсимини көстәрир:

	Ил 1864-чү ил апрелин 5-дә гуртарыр		Ил 1865-чи ил апрелин 5-дә гуртарыр	
	Мәнфәәтдән кәлир (фунт стерлинглә)	Мәнфәәт көтүрәнлә- рин сајы	Мәнфәәтдән кәлир (фунт стерлинглә)	Мәнфәәт көтүрәнлә- рин сајы
Үмуми мөбләг.....	95 844 222	308 516	105 435 787	332 431
о чүмләдән.....	57 028 290	22 334	64 554 297	24 075
о чүмләдән.....	36 415 225	3 619	42 535 576	4 021
о чүмләдән.....	22 809 781	822	27 555 313	973
о чүмләдән.....	8 744 762	91	11 077 238	107

рипи 6 000 ф. ст. миғдарында көстәрмишди, кәлири мүәјјән едән иса бунун 88 000 ф. ст. миғдарында олдуғуну көстәрмишди вэ нәһајәт верки да һәмин мөбләгдән алынды. Башга бир ширкәт өз кәлирини 190 000 ф. ст. көстәрмишдисә да, һәнгәтдә 250 000 ф. ст. олдуғуну с'тираф етмәк мәчбуријјәтиндә галды* (јенә орада, сәһ. 42).

⁹⁷⁾ „Census etc.“, v. III, p. 29. Инкилтәрә торпағынын јарысынын 150 лендлорда вэ Шотландија торпағынын јарысынын 12 лендлорда мәхсус олдуғуну илдәи едән Чон Брајтын дедикләри индијәдәк тәкзиб едилмәмишди.

⁹⁸⁾ „Fourth Report etc. of Inland Revenue“. London, 1860, p. 17.

⁹⁹⁾ Булар—халис кәлирләрди, јә'ни ганунла јол верилән мә'лум ајырмалардан сонра галан кәлирләрди.

Бирләшмиш краллыкта 1855-чи илдә 16 113 267 ф. ст. дәјәриндә 61 453 079 тон, 1864-чү илдә 23 197 968 ф. ст. дәјәриндә 92 787 873 тон даш көмүр чыхарылмышды; 1855-чи илдә 8 045 385 ф. ст. дәјәриндә 3 218 154 тон, 1864-чү илдә 11 919 877 ф. ст. дәјәриндә 4 767 951 тон чугун истеһсал едилмишди. 1854-чү илдә Бирләшмиш краллыкта ишләјән дәмир јолларын узунлуғу 8054 мил, бу дәмир јоллара гојулан капитал 286 068 794 ф. ст. иди; 1864-чү илдә 12 789 мил вә гојулан капитал 425 719 613 ф. стерлинг иди. 1854-чү илдә Бирләшмиш краллығын идхал вә ихрачынын үмуми мәбләғи 268 210 145 ф. ст., 1865-чи илдә исә 489 923 285 фунт стерлинг иди. Ашағы-дакы чәдвәл ихрачын нечә артдығыны көстәрир¹⁰⁰⁾:

1847-чи ил	58 842 377 ф. ст.
1849-чу	63 596 052 . .
1856-чы	115 826 948 . .
1860-чы	135 842 817 . .
1865-чи	165 862 402 . .
1866-чы	188 917 563 . .

Бу мүхтәсәр мә’луматдан сонра Британија халгынын баш рекистраторунун¹⁸¹ тәнтәнәли бағыртысы баша дүшүләр:

«Әһали нә гәдәр сүр’әтлә артырдыса да, сәнаје вә сәрвәтин артмасына чата билмирди»¹⁰¹⁾.

• Инди бу сәнајенин билаваситә акетинә, вә ја бу сәрвәти истеһсал едән фәллә синфинә кечәк.

Гладстон дејир: «Өлкәнин ичтимаи вәзијјәтинин ән кәдәрли чәһәтләриндән бири одур ки, һазырда халгын истеһлак гүввәси там шүбһәсиз бир сурәтлә әскилир, фәллә синфинин мәһрумијјәтләри вә јохсуллуғу артыр. Ејни заманда јухары синифләрин сәрвәти даим артмакта, капиталын артымы фәсиләсиз давам етмәкдәдир»¹⁰²⁾.

Бу ријакар назир 1843-чү ил февралын 13-дә ашағы пала-тада белә дејирди. Ијирми ил сонра, 1863-чү ил апрелин 16-да исә о, өз бүдчәсини музакирә үчүн тәгдим едиркән дејирди:

«Бу өлкәнин верки гојулмалы олан кәлири 1842-чи илдән 1852-чи ил-дәк 6% артмышдыр... 1853-чү илдән 1861-чи ил-дәк 8 ил әрзиндә исә бу

¹⁰⁰⁾ Һазырда, 1867-чи идин мартында, Һиндистан вә Чин базарлары јенә дә агзына гәдәр инкилис памбыг парча фабрикчиләринин, консигнасија үсулу илә сатылачаг маллары илә долудур. 1866-чы илдә памбыг парча санајесин фәлләләринин әмәк һаггы 5% ашағы салынағә башланды, бунун ејни олан әмәлијјат үзүндән 1867-чи илдә Престоида 20 000 фәллә тә’тия етди. {Бу, аз сонра баш вермиш олан бөһранын мүғәддәмәси иди. Ф. Е.}

¹⁰¹⁾ „Census etc.“, v. III, p. II.

¹⁰²⁾ Гладстон 1843-чү ил февралын 13-дә ашағы палатада („Times“, 14 феврал, 1843; Hansard“, 13 феврал 1843).

кәлир, 1853-чү илин кәлири әсас көтүрүлсә, 20% артмышдыр. Бу о гәдәр тәәччүблү бир фактдыр ки, һәтта ағла сыгмајан бир шеј кими көрүнүр... Сәрвәт вә гүдрәтин бу гәдәр һејрәтамиз артмасы... анчаг варлы сиинфләрдәдир, лакии... лакин бу артма долајы јолла фәһлә әһали үчүн дә хејрли олмалыдыр, чүнки үмуми истеһлак шејләрини учузлашдырыр.—варлылар әввәлкіндәи даһа артыг варландыглары һалда, јохсуллар да һәр һалда даһа о гәдәр јохсул дејилдирләр. Амма мән чүр'әтлә дејә билмәрәм ки, јохсуллуғун шиддәти әскилмишидр»¹⁰³⁾.

Нә мискин ујдурмалар! Әкәр фәһлә синфи «јохсуллуғунда» галмыш вә анчаг, мүлкијјәтчиләр синфи үчүн «сәрвәт вә гүдрәтин һејрәтамиз артмасыны» јаратдығы дәрәдә «даһа о гәдәр јохсул дејилдирсә», бу о демәкдир ки, нисби олараг о әввәлки кими јохсул галмышдыр. Әкәр јохсуллуғун шиддәти әскилмәмишсә, демәли артмышдыр, чүнки сәрвәтин топланма шиддәти артмышдыр. Јашајыш васитәләринин учузлашмасына кәлдикдә, рәсми статистика, мәсәлән, Лондон јетимләр евинә аид мә'лумат, 1851—1853-чү илләрдәки үч илә нисбәтән 1860—1862-чи илләрдәки үч илдә јашајыш васитәләринин 20% баһаландығыны көстәрир. Сонракы үч илдә, јә'ни 1863—1865-чи илләрдә әт, јағ, сүд, шәкәр, дуз, көмүр вә бир сыра башга зәрури јашајыш васитәләри прогрессив сурәтдә баһаланмышдыр¹⁰⁴⁾. 1864-чү ил апрелин 7-дә Гладстонун бүдчә һаггында сонракы нитги, варланманын тәрәггиси вә халгын, «јохсуллуғ» чәрчивәси дахилиндәки сәадәти һаггында бир Пиндар мәдһиј-јәсидир. О «пауперизм гаршысында» дуран күтләләрдән, «әмәк һаггынын јүксәлмәдији» истеһсал саһәләриндән данышыр вә нәтичәдә фәһлә синфинин сәадәтинә ашағыдакы ифадәләрлә јекун вурур: «Инсанын һәјаты онда доғгуз һалда анчаг јашамағ уғрунда мүбаризәдир»¹⁰⁵⁾. Рәсми мүләһизәләрлә Гладстон кими бағлы олмајан профессор Фосетт ачыг дејир:

¹⁰³⁾ Гладстон 1863-чү ил апрелин 16-да ашағы палатала («Morning Star», 17 апрел).
¹⁰⁴⁾ Көј китабақы рәсми мә'лумата бах: «Miscellaneous Statistics of the United Kingdom». Part VI. London, 1866, p. 269—273 passim. Јетим евләри вә и. а. статистикасы әввәлиә, крал ханәдәни ушағларына чәниз верилмасини мудафиә едән һөкүмәт гәсетләринин бәјанаты да буна сүбүт ола биләр. Бурада онлар јашајыш васитәләринин баһаландығыны һеч бир заман унутмурлар.

¹⁰⁵⁾ Гладстон 1864-чү ил апрелин 7-дә ашағы палатала, «Hansard»-ын вердији хәбәрлә исә белә дејиллир: «Даһа артыг—чоһ һалда инсанын һәјаты јашамағ уғрунда мүбаризәдән башта нәдир?—Бир инкилис мүәллифи 1863 вә 1864-чү илләрдә Гладстонун бүдчә һаггындакы нитгләриндә олан даним каскин зилдијјәтләри Буалодан ашағыдакы ситатла көстәрир:

«Vollä l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
 Il condamne au matin ses sentiments du soir.
 Importun à tout autre, à soi même incommode,
 Il change à tous moments d'esprit comme de mode».

[. Доғрудан да инсан беләдир. Каһ ағ истәр, каһ гара. Ахшам бәјәндијини сәһәр писләр. Башгалары ондан, өзү дә өзүндән безәрляр, мода дәјишилән кими, оғун да һәр дәгиғә кефи дәјишир»¹⁰⁶⁾ («H. Roy.» «The Theory of the Exchanges etc.». London, 1864, p. 135).

«Элбэтте, мән никар етмирәм ки, пул илә верилән музд да» (ахырынчи он илләр эрзидә) «капиталы бу артымы илә бирликдә жүксәлмишдир, лакин бир чох зәрури яшајыш васитәләринин кетдикчә баһалашмасы» (онун фикринчә бу баһалыг пәчиб металларын дәјәринин ашағы дүшмәсиндән ирәли кәлир) «бу заһири наиллјәти хејли дәрәчәдә һечә чыхарыр». «...Варлылар сүр'әтлә даһа чох варланырлар (the rich grow rapidly richer), зәһмәткеш синифләрин һәјәтында исә һеч бир јахшылашма нәзәрә чарпмыр... Фәһләләр борчлу дүшдүкләри дүкәнчыларә лап гул олмаг дәрәчәсинә чатырлар»¹⁰⁶).

Иш күнү вә машынлар һаггындакы һиссәләрдә биз, инкилис фәһлә синфинин варлы синифләр үчүн «сәрвәт вә гүдрәтин һејрәтамит артмасыны» нә кими шәраитдә јаратдығыны ачыгча көрдүк. Лакин о заман фәһлә бизим диггәтимизи башлыча оларәг өз ичтимаи функцијасы әснасында чәлб едирди. Јығым ганунларыны һәртәрәфли ајдынлашдырмаг үчүн, фәһләнин е'малатханадан кәнардакы вәзијјәтини, онун јемәк вә мәнзил шәраитини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу китабын һәчми бизи бурада ән әввәл сәнајә пролетариатынын вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин ән аз музд алан һиссәсини, јә'ни фәһлә синфинин әксәријјәтини көтүрмәјә вадар едир.

Лакин әввәлчә рәсми пауперизмдән вә ја фәһлә синфинин, өз зәрури яшајыш шәраитини итирән, өз иш гүввәсини сатмаг имканындан мәһрум олан вә ичтимаи сәдәгә һесабына мүсәбәтлә кечинән һиссәсиндән даһа бир нечә кәлмә данышаг. Рәсми мә'лумата көрә Инкилтәрәдә¹⁰⁷) 1855-чи илдә 851 369 нәфәр, 1856-чы илдә 877 767 вә 1865-чи илдә 971 433 нәфәр паупер вар иди. Памбыг гытлығы нәтичәсиндә онларын сајы 1863 вә 1864-чү илләрдә 1 079 382 вә 1 014 978 нәфәрә чатмышды. Һәр јердән артыг Лондона ағыр тәсир кәстәрән 1866-чы ил бөһраны, Шотландија краллығындан даһа чох әһалиси олан бу дүнја базары мәркәзиндә 1866-чы илдә пауперләрин сајынын 1865-чи илә һисбәтән 19,5%, 1864-чү илә һисбәтән 24,4% артмасына, 1867-чи илин биринчи ајларында исә 1866-чы илдәкиндән даһа чох артмасына сәбәб олду. Пауперизм статистикасыны тәһлил едиркән ики чәһәтә диггәт јетирмәк лазымдыр. Бир тәрәфдән, пауперләрин сајынын азалмасы вә артмасы сәнајә тсикли фазаларынын вахташыры дәјишилмәсини әкс етдирир. Дикәр тәрәфдән, капитал жығымы илә јанашы синфи мүбаризә вә буна көрә дә фәһләләрин шүүрлулуғу инкишаф етдикчә, рәсми статистика пауперизмин керчәк миғ-

¹⁰⁶) Н. Fawcett. „The Economic Position of the British Labourer“. London, 1865, p. 67. Фәһләләрин дүкәнчылардан кетдикчә даһа чох асылы олмасына кәлдикдә, бу фәһләләрин ишлә машғул олмасында кетдикчә даһа тез-тез баш верән дәјишлик вә фәһләләрин нәтичәсидир.

¹⁰⁷) һәмешә Инкилтәрәјә Уелс, Бөјүк Британијаја Инкилтәрә, Уелс вә Шотландија, Бирләшмиш кралыға исә бу үч өлкә вә бир дә Ирландија даһил едилер.

дарыны кетдикчә даһа артыг тәһриф едир. Мәсәлән. паупер-ләрјә вәһшичәсинә рәфтар едилмәси, сон ики ил әрзиндә инкилис мәтбуатынын («Times», «Pall Mall Gazette» вә и. а.) учадан бағырмасына сәбәб олан бу һал көһнә бир шејдир. 1844-чү илдә Ф. Енkelс тамамилә ејни дәһшәтләрји вә «сенсаси-ја әдәбијјаты»нын¹⁸³ ејни ријакар вә тә'сирсиз фәрјадларыны гејд едир. Лакин ахырынчы он ил әрзиндә Лондонда ачлыгдан өләнләрјин («deaths by starvation») сајыны мүдһиш дәрәчәдә артмасы, јохсуллуға гаршы чәза мүәссисәләрји олан иш евләриндәки¹⁸⁶ көләлијә фәһләләрјин нифрәтинин артмасыны шүбһәсиз сүбут едир.

в) БРИТАНИЈА СӘНАЈЕ ФӘҺЛӘ СИНФИНИН АЗ МУЗД АЛАН ТӘБӘГӘЛӘРИ

Инди дә, сәнаје фәһлә синфинин аз музд алан тәбәгәләрјини көтүрәк. 1862-чи илдәки памбыг гытлыгы заманы Кизли шура¹⁸⁵ д-р Смитә тапшырмышды ки, Ланкашир вә Чеширдә диләнчи көкүнә дүшмүш памбыг парча сәнајеси фәһләләрјинин јемәјини јохлајыб өјрәнсин. Бундан әввәл узун илләр әрзиндәки мүшаһидәләр нәтичәсиндә о бу фикрә кәлмишди ки, «ачлыгдан әмәлә кәлән хәстәликләрјин (starvation diseases) гаршысыны алмаг үчүн» гадын фәһләнин күндәлик јемәјиндә орта һесабла азы 3 900 гран карбон вә 180 гран азот, кишинин күндәлик јемәјиндә исә азы 4 300 гран карбон вә 200 гран азот олмалыдыр, јәни гадына тәхминән, ики фунт јахшы буғда чөрәјиндә олдуғу гәдәр, кишијә исә бундан $\frac{1}{9}$ артыг гида маддәләрји лазымдыр; орта һесабла һәфтәдә јашлы киши вә гадын-лара азы 28 600 гран карбон вә 1 330 гран азот лазымдыр. Оун бу һесабламары практикада һејрәтләндиричи бир сурәтдә тәсдиг олунду, практика көстәрди ки, оун бу һесабламары, еһтијач үзүндән чоһ ачыначаглы мигдарда јемәк илә кифајәтләнмәк мәчбуријјәтиндә галан памбыг парча сәнајеси фәһләләрјинин вәзијјәтинә ујғун кәлир. 1862-чи илин декабрында онларын гидасы һәфтәдә 29 211 гран карбон вә 1 295 гран азотдан ибарәт иди.

1863-чү илдә Кизли шура инкилис фәһлә синфинин ән аз јемәк јејән һиссәсинин фәлакәтли вәзијјәтини јохламаға баш-

¹⁸⁵ А. Смитин заманындан берјә әмәлә кәлән тәрәггини специфик шакилдә ајдынашдыран бир чәһәт ондан ибарәтдир ки, А. Смит workhouse [иш еви] сөзүнү бә'зән manu-factory [мануфактура] сөзү илә ејни мә'налы бир сөз һесаб едир. Мәсәлән, әмәк бөлкүсү һағындакы фәслин әввалиндә о дејир: «Мүхтәлиф әмәк сәһәләрјиндә мәшгул олан шәхсләр чоһ вахт ејни бир иш евиндә топланыла биләр»¹⁸⁶.

лады. Кизли шуранын тибб мүфәттиши д-р Сажмон бу иши јухарыда ады чәкилән д-р Смитә тапшырды. Онун јохламасы бир тәрәфдән әкинчилик фәһләләрини, дикәр тәрәфдән, ипәк парча тохујанлары, дәрзиләри, дәри әлчәк истейсалы фәһләләрини, чорабчылары, әлчәк тохујанлары вә чәкмәчиләри әһәтә едир. Чорабчылардан башга бүтүн бу ахырынчы категоријалар тамамилә шәһәр фәһләләриндән ибарәтдир. Јохлама үчүн һәр категоријадан ән сағлам вә нисбәтән јахшы вәзијјәтдә олан аиләләри кәтүрмәк гәрәра алынмышды.

Үмуми нәтичә белә иди ки,

«шәһәр фәһләләринин јохланылан категоријаларындан анчаг бириндә истейлак едилән азотун мигдары, ән зәрури минимумдан бир гәдәр артыг иди, о минимум ки, бундан ашағы дүшдүкдә ачлыг хәстәликләри башланы; ики категоријадә истәр азотлу, истәрсә карбонлу гиданын азлыгы вә бунлардан да бириндә һәддән артыг азлыгы мүшаһидә олунур; јохланылан әкинчилик фәһләси аиләләринин бешдә бириндән чоху лазым олдуғундан аз мигдарда карбонлу гита, үчдә бириндән чоху лазым олдуғундан аз мигдар азотлу гита ишләдир; үч графлыгдә исә (Беркшир, Оксфордшир вә Сомерсетшир) азотлу гиданын азлыгы үмуми бир һал иди»¹⁰⁹⁾.

Кәнд тәсәррүфат фәһләләри ичәрисиндә јемәји ән пис оланлар Бирләшмиш краллығын бу ән зәнкин һиссәси олан Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат фәһләләри иди¹¹⁰⁾. Үмумијјәтлә, кәнд тәсәррүфат фәһләләри ичәрисиндә башлыча олараг гадын вә ушағларын јемәји кифәјәт дәрәчәдә дејилди, зира «киши чох јемәлидир ки, ишләјә билсин». Јохланылан шәһәр фәһлә категоријалары ичәрисиндә даһа артыг еһтијач һөкм сүрмәкдә иди. «Онларын јемәји о гәдәр писдир ки, бир чох һалларда һөкмән сәһһәти позан сәрт мәһрумијјәтләрә дүчәр олурлар» (бүтүн бунлар—капиталистин «имтина етмәсидир!»! јәни онун үчүн чалышан ишләк әлләрин јалныз ачыначағлы күзәрәны үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин онлара вермәкдән имтина етмәсидир!)¹¹¹⁾.

Ашағыдакы чәдвәлдә, јухарыда кәстәрилән халис шәһәр фәһлә категоријаларынын јемәји д-р Смитин кәстәрдији минимумла вә памбыг парча сәнајеси фәһләләринин ән бөјүк еһтијач ичиндә олдуғлары дөврдәки јемәји илә мүгајисә едилир¹¹²⁾.

¹⁰⁹⁾ „Public Health. 6th Report etc. for 1863“. London, 1864, p. 13.

¹¹⁰⁾ Јенә орада, сәһ. 17.

¹¹¹⁾ Јенә орада, р. 13.

¹¹²⁾ Јенә орада, әлава, сәһ. 232.

	Һәфтәлә орта һесабла карбонун мигдары (гранла)	Һәфтәлә орта һесабла азотун мигдары (гранла)
Беш шәһәр сәнајә сәнәсинин һәр иһи чинсдән олан фәһләләри.....	28 876	1 192
Һәр иһи чинсдән олан Ланкашир ишсиз фабрик фәһләләри.....	29 211	1 295
Ланкашир фәһләләриндән киһи вә гадынлар үчүн орта һесабла тәклиф едилән минимум.....	28 600	1 330

Тәдгиг едилән сәнајә фәһләләринин јарысы, $\frac{60}{125}$ һиссәси, әсла пивә ичмәмишдир, 28% - и сүд ичмәмишдир. Орта һесабла һәфтәдә һәр аиләјә дүшән сыјыг азугәнин мигдары дәрзиләрдә 7 унсија, чорабчыларда $24\frac{3}{4}$ унсија гәдәр олмушдур. Әсла сүд ичмәјәнләрин чох һиссәси Лондондакы дәрзи гадынлардыр. Һәфтәдә сәрф едилән чөрәјин мигдары дәрзи гадынларда $7\frac{3}{4}$ фунт, чәкмәчиләрдә $11\frac{1}{4}$ фунт даирәсиндә олуб һәр јашлы фәһләјә һәфтәдә орта һесабла 9,9 фунт дүшүрдү. Һәфтәдә ишләдилән шәкәрин (ширә вә и. а.) мигдары дәри әлчәк истехсалчыларында 4 унсија илә чорабчыларда 11 унсија арасында олмушдур; бүтүн категоријалар үчүн јашлы фәһләнин һәрәсинә һәфтәдә орта һесабла 8 унсија тәшкил едир. Јашлы фәһләнин һәрәсинин һәфтәдә орта һесабла истехлак етдији јағын (пий вә и. а.) гәдәри 5 унсијадыр. Һәр бир јашлы фәһләнин һәфтәдә орта һесабла истехлак етдији әтин (пий вә и. а.) гәдәри ипәк тохујанларда $7\frac{1}{4}$ унсија илә дәри әлчәк истехсалчыларында $18\frac{1}{4}$ унсија арасында олмушдур; мүхтәлиф категоријалар үчүн орта һесабла 13,6 унсија тәшкил едирди. Јашлы фәһләнин һәрәсинә орта һесабла һәфтәлик јемәк хәрчини ашағыдакы рәгәмләр көстәрир: ипәк тохујанлар 2 шиллинг $2\frac{1}{2}$ пенс, дәрзи гадынларда 2 шиллинг 7 пенс, дәри әлчәк истехсалчылары 2 шиллинг $9\frac{1}{2}$ пенс, чәкмәчиләр 2 шиллинг $7\frac{3}{4}$ пенс, чорабчылар 2 шиллинг $6\frac{1}{4}$ пенс. Маклсфилд ипәк тохујанларынын јемәк хәрчи һәфтәдә орта һесабла анчаг 1 шиллинг $8\frac{1}{2}$ пенс тәшкил едир. Јемәји ән пис олан категоријалар дәрзи гадынлардан, ипәк тохујанлардан вә дәри әлчәк истехсалчыларындан ибарәт иди¹¹³⁾.

Д-р Сажмон өзүнүн үмуми сәһијјә һесабатында бу јемәк шәраити һаггында дејир:

¹¹³⁾ „Public Health. 6th Report etc. for 1863“. London, 1864, p. 232, 233.

«Јохсуллар ичәрисиндә тибби ишлә вә ја хәстәханаларда јатыб мүаличә олунан вә ја мүаличәјә кәлән хәстәләрә бәләд олан һәр кәс тәсдиг едә биләр ки, кифајәт гәдәр јемәмәк бир чох һалларда хәстәликләрә сәбәб олур, ја да хәстәликләри ағырлашдырыр. Лакин сәһијјә негтеји-иәзәриндән бураја чох мүһүм бир чәһәт дә әләвә олунур... Ундулмаамалдыр ки, јемәк анчаг инадлы мүгавимәтдән сонра вә һәлә бундан әввәлки бир чох диқәр маһрумијјәтләрдән сонра хејли писләшмәјә башлајыр. Јемәк азлыгы һәлә инсанын сәһһәтинә тә'сир кәстәрмәјә башламаздан чох әввәл, јашамаг вә ја ачындан өлмәк мәсәләсини һал едән азот вә карбон гранларыны һәлә физиолог һесабламаға башламаздан чох әввәл,—бүтүн бунлардан чох әввәл ев һәјатында бүтүн мадди раһатлыг јох олур. Адамлар јемәкдән даһа чох кејим вә гызынмаг чәһәтдән корлуг чәкир. Адам өзүнү сәрт иглимдән кифајәт гәдәр горуја билмир; мәнзил дарысгаллыгы о дәрәчәјә чатыр ки, хәстәликләрә вә ја бунларын ағырлашмасына сәбәб олур; демәк олар ев мүхәлләфаты вә ја мебел олмур, һәтта тәмизлик көзләмәк дә һәддән чох баһа отурур вә чәтинләшир. Адам өз һејсијјәтини көзләјәрәк, тәмизлик сахламаға чалышырса да, һәр бир белә тәшәббүс јени ачлыг әзаблары доғурур. Мәнзилләри бунларын ән учсуз тапылмасы мүмкүн олан јерләрдә ахтарырлар; елә мәнәлләрдә ахтарырлар ки, бурада сәһијјә полисинин көрдүү тәдбирләр ән аз нәтичәләр верир, чиркаб јоллары ән пис һалдадыр, јоллар бәрбаддыр, натәмизлик һәддиндән ашымышдыр, су тәчһизаты ән ачыначагылы, дөзүлмәз вәзијјәтдәдир вә, шәһәрләрин өзүнә кәлдикдә, ишыг вә һава да сон дәрәчә аздыр. Јохсулларын кифајәт гәдәр јемәји олмадыгда онларын сәһһәти һөкмән бу тәһлүкәләрә дүчәр олур. Бүтүн бу бәлалар һәјат үчүн дәншәтлидир, кифајәт гәдәр јемәк олмамасы исә даһа дәншәтлидир... Бу хүсусилә она көрә кәдәрлидир ки, һәмин јохсуллуғ әсла вејиллијин һағлы нәтичәси дејилдир. Бу јохсуллуғ—фәһләләрин јохсуллуғудур. Бундан әләвә, шәһәр фәһләләри бу чүз'и миғдар јемәји әлдә етмәк үчүн, онларын сәрф етдији әмәк әксәријјәтлә һәдсиз дәрәчәдә узаддылар вә буна бахмаја-раг јалныз чох шәрти ма'нада демәк олар ки, бу әмәк фәһләјә өз јашамасыны давам етдирмәк имканы верир... Үмумијјәтлә фәһләнин өз һәјатыны бу чүр номинал давам етдирмәси анчаг, пауперизмә доғру кедән ја даһа узун вә ја гыса долајы јолдур»¹¹⁴⁾.

Јалныз игтисади ганунларын баша дүшүлмәси, фәһләләрин ән чалышган тәбәгәләринин чәкдији ачлыг әзаблары илә капиталист јығымы әсасында варлыларын кобуд вә ја инчә исрафчылыгы арасындакы дахили әләгәни ашкара чыхарыр. Мәнзил шәраити тамамилә башгадыр. Бурада һәр бир гәрәзсиз мүшаһидәчи көрүр ки, истәһсал васитәләри нә гәдәр кешиш мәркәзләширсә, ејни бир саһәдә мүвафиг сурәтдә бир о гәдәр чох фәһлә топланыр, демәли, капиталист јығымынын сүр'әти нә гәдәр артыг исә, фәһләләрин мәнзилләри бир о гәдәр пис вәзијјәтдә олур. Сәрвәт артдыгча тикилиләри пис олан мәнәлләләри сөкмәк, банklar вә универсал мағазалар вә и. а. үчүн мөһтәшәм биналар тикмәк, иш вә көзәл миник васитәләри үчүн күчәләри кенишләндирмәк, конка јоллары вә и. а. салмаг васитәси илә шәһәрләрин «јахшылашдырылмасы» (improvements) јохсуллары сүр'әтлә сыхышдырыб даһа пис мә-

¹¹⁴⁾ «Public Health. 6 th Report etc. for 1863». London, 1864, сәһ. 14, 15.

һәлләләрә, даһа дарысгал харабалыг јерләрә говур. Дикәр тәрәфдән, һәр кәсә мә'лумдур ки, мәнзилләрин баһалыгы онларын кејфијјәтинә тәрс пропорционалдыр вә бу сәфаләт мә'дәнләрини тикдирән мөһтәкирләр онлары елә бир мәнфәәтлә истисмар едир вә бу ишә о гәдәр аз хәрч гојурлар ки, һәтта Потос күмүш мә'дәнләриндә дә һеч бир заман белә шеј олмамышдыр. Капиталист жыгымынын вә, демәли, үмумијјәтлә капиталист мүлкијјәти мүнәсибәтләринин антагонист характери¹¹⁵⁾ бурада о гәдәр ашкардыр ки, һәтта бу хүсүсдакы рәсми инкилис һесабаты да «мүлкијјәтә вә онун һүгугуна» гаршы үс-јанкар һүчүмларла долудур. Сәнајенин инкишафы, капитал жыгымы, шәһәрләрин бөјүмәси вә «көзәлләшмәси» илә бирликдә бу бәла о гәдәр јайылыр ки, «мөһтәрәм чамаата» да аман вермәјән тәкчә јолухучу хәстәликләр горхусу 1847—1864-чү илләр әрзиндә парламентдә азы 10 сәһијјә полис гануну верилмәсинә сәбәб олмуш, Ливерпул, Глазго вә и. а. кими бә'зи шәһәрләрин горхуја дүшән буржуазиясы исә өзүнү мүдафиә мөгсәди илә шәһәр бәләдијјәләриндән истифадә етмишдир. Лакин д-р Сәјмон өзүнүн 1865-чи ил һесабатында учадан дејир: «Үмумијјәтлә десәк, Инкилтәрәдә бу бәлаја әсла фикир вермирләр». Кизли шуранын сәрәнчамы илә 1864-чү илдә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин, 1865-чи илдә исә шәһәрләрдәки ән јохсул синифләрин мәнзил шәраити јохланылмышдыр. Д-р Чулиан Хантерин көзәл әсәри әһалинин сағламлыгы һаггындакы једдинчи вә сәккизинчи һесабатларда (1865-чи ил) әкс етдирилмишдир. Кәнд тәсәррүфат фәһләләриндән мән сонра бәһс едәчәјәм. Шәһәрләрдәки мәнзил шәраитини тәсвир етмәздән әввәл исә д-р Сәјмонун ашағыдакы үмуми гејдини көстәрәчәјәм. О дејир:

«Мәним рәсми нөгтеји-нәзәрим анчаг тибби нөгтеји-нәзәр олса да, ән ати инсанпәрвәрлик һисси бу бәланын дикәр бир тәрәфинә дә фикир вермәји тәләб едир. Јүксәк бир нөгтәјә чатан мәнзил дарысгаллыгы демәк олар лабүддән һәр бир әдәби арадан галдырыр, о гәдәр натәмизлик јарадыр, гадын вә кишиләри о гәдәр чылпаглашдырыр ки, бүтүн бунлары көрдүкдә инсанлардан артыг вәһши һејванлары хатырлајырсан. Бу чүр тәсирләр алтында јашамаг мәчбуријјәтиндә галмаг—кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә аялчалмаг демәкдир. Белә бир мәнфур шәраитдә доғулан ушаглар елә бу башдан рәзаләтә мәнкум едиллир (baptism into infamy). Белә бир шәраитдә галан адамларын башга чәһәтләрдән, маһијјәти физики вә мә'нәви тәмизликдән ибарәт олан мәдәни шәраитә чан атмаларыны арзу етмәк сон дәрәчә үмидсиз бир шеј оларды»¹¹⁶⁾.

¹¹⁵⁾ .Һәлә һеч бир јердә шәхсијјәт һүгугу мүлкијјәт һүгугуна, фәһлә синфини мәнзил шәраитиндә олдуғу гәдәр ашкар вә һәјасыз гурбан едилмир, һәр бөјүк шәһәр елә бир гәтәкәндир ки, орада һәр ил миңләрлә адам тамаһкарлыг Молохуна гурбан вериллир* (S. Laing, ситат кәтирлән әсәр, сәһ. 150).

¹¹⁶⁾ «Public Health, 8th. Report». London, 1866, p. 14, рејд.

Мэнзиллэрин дарысгаллыгы вә ја инсанын јашамасы үчүн онларын һәтта тамамилә јарарсызлыгы чәһәтдән Лондон биринчи јер тутур. Д-р Хантер дејир:

«Ики шеј шүбһәсиздр: биринчиси, Лондонда һәр бириин тәхминән 10 000 әһалиси олан 20-јә гәдәр бөјүк гәсәбә вардыр ки, бунларын да фәләкәтли вәзијәтниниң ислн Инкилтәрәдә һеч бир заман көрүнмәмишдр, һәмин вәзијәт исә, демәк олар ки, тамамилә мәнзилләрниң ислијиндән ирәли кәлир; икинчиси, бу гәсәбәләрдә евләр инди 20 ил әввәлкиндән даһа чох көһнә вә ағзына гәдәр долудур»¹¹⁷⁾. «Лондонун вә Нјукаслын бир чох һиссәләриндә инсанларын һәјаты там чәһәннәм һәјатыдыр десәк, мүбалиғә етмиш олмарыг»¹¹⁸⁾.

Лакин «јахшылашдырмалар» кенишләндикчә вә бунларла бирликдә көһнә күчәләр вә евләр сөкүлдүкчә, фабрикләрин сајы вә пајтахта ахышыб кәләнләр артдыгча,—нәһәјәт, шәһәр торпаг рентасы илә бирликдә мәнзил кирајәси дә артдыгча фәһлә синфинин һәтта нисбәтән јахшы шәраитдә олан һиссәси, һабелә хырда дүканчылар вә хырда буржуазијанын башга үнсүрләри дә Лондонда кетдикчә даһа чох бу ијрәнч мәнзил шәраити кирдабына дүшүрләр.

«Мәнзил кирајәси о гәдәр ағырлашмышдыр ки, фәһләләрдән анчаг чох азы бир отагдан артыг кирајә едә биләр»¹¹⁹⁾.

Лондонда демәк олар һеч елә бир мүлк јохдур ки, она дедикчә чох «middlemen» [«дәллал»] әл гатмасын. Лондонда торпағын гијмәти һәмишә онун иллик кәлиринә нисбәтән фөвгәл'адә дәрәчәдә јүксәкдир, хүсусилә она көрә ки, һәр бир алычы кеч-тез бу торпағы Jury Price үзрә (јәни мүсадири едилдији һалларда андылар тәрәфиндән гојулан мезәннә илә) рәдд етмәк, ја да ири бир мүәссисәнин гоншулуғунда јерләшмәси сәјәсиндә һәмин торпағын дәјәринин соң дәрәчә галхмасындан истифадә едиб артыг газанч көтүрмәк үмидиндәдир. Буна көрә дә һәмишә, вахты гуртармаға јахынлашан ичарә мүгавиләләрини сатын алмаға чалышырлар.

«Бу ишлә мәшғул олан чентлменләрдән анчаг ону көзләмәк олар ки, инди һәрәкәт етдикләри кини һәрәкәт едәчәк вә кирајәнишиңләри мүмкүн гәдәр сојуб евләри өзләриндән сонракылара бәрбад бир һалда тәһвил верәчәкләр»¹²⁰⁾.

¹¹⁷⁾ Јенә орала, сәһ. 89. Д-р Хантер бу гәсәбәләрдәки ушағлар һаггында дејир: «Јох-суларын бу гәдәр чох дарысгаллыгга јашадығы индики дөврдән әввәл ушағларын неча тәрбијә алдығыны бидмирик, лакин пејғәмбәр олмдан да чүр'әт едиб демәк олар ки, һәмин өлкәдә һеч бир заман ислн көрүнмәмиш бу ағыр шәраитдә јашајан, кечә јарысманалык мухталиф јашлы сәрхот, алабсиз вә чанчәл адамлар ичарисиндә тәрбијә алаш ушағлардан кәләчәклә нә көзләмәк олар» (јенә орала, сәһ. 66).

¹¹⁸⁾ „Public Health, 8th Report“. London, 1866, p. 62.

¹¹⁹⁾ „Report of the Officer of Health of St. Martin's-In-the-Fields“, 1865.

¹²⁰⁾ „Public Health, 8th Report“. London, 1866, p. 91.

Мәнзил киражәси һәфтәдә бир алыныр, одур ки, чәнабларын еһтијат едә биләчәји һеч бир шеј жоһдур. Шәһәр дахилиндә дәмбирјол чәкилдјинә көрә

«бу јахынларда Лондонун шәрг һиссәсиндә бир чоһ аилләрин өз көһнә мәнзилләриндән чыхарылыб говулдуғларыны көрмәк оларды; шәнбә күнү ахшамчагы бунлар ачыначағлы шәлә-күләләри далларында сәркәрдән кәзир вә иш евиндән башга һеч јердә бир сығынағ тапа билмирдиләр»¹²¹⁾.

Иш евләри ағзына гәдәр долмушдур, парламентин ичазә вердји «јахшылашдырмалар» исә һәлә јеничә һәјата кечирилмәјә башланыр. Фәһләләрин көһнә евләри сөкүлдүјүнә көрә өз јурдларындан говуладна онлар өз мәнһәлләләрини тәрк едиб кетмирләр, ја да, узағ башы, буна гоншу мәнһәлләдә мәскән салырлар.

«Тәбиндир ки, онлар мүмкүн гәдәр өз иш јерләринин јахынлығында јерләшмәјә чалышырлар. Нәтичәдә белә олур ки, бир аилә ики отағ әвәзинә бир отағда јерләшмәјә мәчбур галыр. һәтта мәнзил киражәсини даһа артығ олдуғуна бахмајарағ, аиләни јерләшдји јени мәнзил говулмуш олдуғу әввәлки пис мәнзилдән дә пис олур. Страндда фәһләләрин јарысы иш јеринәдәк ики мил јол кетмәли олур».

Әсас күчәси.һәр бир әчнәбинин нәзәриндә Лондонун зәнкинлијини чанландыран бу Странд, Лондонда инсанларын нә гәдәр дарысгаллығ ичиндә јашадығына бир мисал ола биләр. Страндын бир приходунда тибб мүфәттиши һесабламышдыр ки, һәр акра 581 адам дүшүр; һәм дә Темза чајынын саһилиндән ортасына гәдәри бу акра дахилдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, Лондонда индијәдәк олдуғу кими, јарарсыз евләри сөкмәклә фәһләләри өз мәнһәлләсиндән чыхарыб гован һәр бир сәһијјә-полис тәдбири јалныз онунла нәтичәләнир ки, башга мәнһәлләдә онлар даһа сых јашајырлар.

Д-р һантер дејир: «Тамамилә мәнәсыз олан бу тәдбир ја дајандырылмалы, ја да инди мүбалиғә етмәдән милли вәзифә адландырыла биләчәк бир тәдбирә ичтинмаи марағ ојандырылмалыдыр (!) ки, бу да, капиталлары олмадығына көрә сығынағ јери тапа билмәјән, лакин һағғыны вахташыры тәдјиләрлә едәјә биләчәк адамлар мәнзил верилмәсидир»¹²²⁾.

Бу капиталист әдаләти әчәб шејмиш! «Јахшылашдырмалар» мүнәсибәти илә, мәсәлән, дәмбирјол чәкилдикдә, јени күчәләр салындығда вә саир бу кими һалларда һәр бир мүсадирә заманы торпағ мүлкијәтчиси, ев саһиби, саһибкар мәннки әвәзини алыр; һәтта мәчбури сурәтдә «имтина етдјинә» көрә, илаһи вә инсан ганунлары әсасында она һәлә јахшы бир мәнфәәт дә тәмин едилмәлидир. Фәһләләри исә арвад-ушағлары

¹²¹⁾ Public Health, 8th Report*. London, 1866, p. 88.

¹²²⁾ Жәһ орааа, сәһ. 89.

вә бүтүн вар-јоху илә бирликдә күчәжә атырлар вә бунлар, лә-јагәтли олмасына шәһәр бәләдијјәсинин хүсусилә диггәт јетир-дији мәһәлләләрә чох бөјүк күтләләрлә долушанда сәһијјә полиси онлары тә'ғиб едир!

XIX әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә Лондондан башга 100 000 әһалиси олан шәһәр јох иди. Јалныз бешчә шәһәрдә 50 000-дән артыг әһали вар иди. Инди һәрәсиндә 50 000-дән ар-тыг әһали олан 28 шәһәр вардыр.

«Бу дәјишиклик нәтичәсиндә шәһәр әһалиси олдугча артмагла бәрәбәр кечмишдәки дарысгал хырда шәһәрләр инди јеи тикилиләр сәјәсиндә бөјүјүб тәмиз һава үзү көрмәјән мәркәзләрә чеврилмишдир. Инди бу шә-һәрләрдә јашамаг варлыларын хошуна кәлмәдијнә көрә, онлар шәһәр кәнарында сәфалы мәһәлләләрә көчүрләр. Бу варлыларын јеринә кәлән аиләләрин исә һәрәси бөјүк евләрин бир отағында јерләшир вә чох вахт өз мәнзилләринә кирајәнишии дә бурахырлар. Беләликлә, әһали онун үчүн нәзәрдә тутулмајан, онун тәләбаты үчүн әсла ујғунлашдырылмајан евләрә долушур, јашлылары тамамилә алчалдаи, ушаглары фәләкәтә салаи бир шәраитдә јашајыр»¹²³⁾.

Мүәјјән бир сәнаје вә ја тичарәт шәһәриндә капитал јығы-мы нә гәдәр сүр'әтлә кедирсә, ораја истисмар едилә биләчәк инсан материалы да бир о гәдәр сүр'әтлә ахышыб кәлир, фәһ-ләләр үчүн тәләсик тикилән мәнзилләр дә бир о гәдәр пис олур. Буна көрәдир ки, дурмадан инкишаф едән даш көмүр вә мәдән сәнајеси рајонунун мәркәзи Нјукасл-апон-Тајн шәһәри мәнзил чәһәннәми олмаг е'тибары илә Лондондан сонра икин-чи јер тутур. Орада дахмаларда азы 34 000 адам јашајыр. Бу јахынларда полисин сәрәнчамы илә Нјукаслда вә Һейтсхеддә ичтиман сағламлыг үчүн тәһлүкәли олан бир чох биналар учу-рулмушдур. Јеи евләр чох јаваш тикилир, сәнаје исә бөјүк сүр'әтлә инкишаф едир. Буна көрә дә 1865-чи илдә шәһәр адамла кечмишдәкиндән чох долмушду. Демәк олар, һеч ким бирчә дахма да кирајә вермирди. Нјукасл хәстәханасынын һә-кими д-р Емблтон дејир:

«Һеч шүбһә јохдур ки, јаталаг хәстәлијинин чох узун сүрмәсинә вә ке-нипи јайылмасына сәбәб адамларын бир јердә чох дарысгаллыг ичиндә јаша-масы вә мәнзилләринин натәмизлијидир. Фәһләләрин адәтән јашадығы евләр ичәри далаиларда вә һәјәтләрдәдир. Ишыг, һава, кеишлик вә тә-мизлик чәһәтдән бу евләр, әсил натәмизлијә вә јарамазлыга бир нүмунәдир, һәр бир мэдәни өлкә үчүн русвајчылыгдыр. Кечә кишиләр, гадынлар вә ушаглар јан-јана јатырлар. Күндүз нөвбәсиндәки кишиләр кедәндә, кечә нөвбәсиндәки кишиләр гајыдырлар, белә ки, јорған-дөшәк демәк олар һеч сојумур. Евләр су илә пис тәчһиз едилир, ајагјолу јерләри даһа пис һалда-дыр, булашыгдыр, һава дәјишәни јохдур, бунлар хәстәлик мәнбәјидир»¹²⁴⁾.

¹²³⁾ „Public Health. 8th Report“. London, 1866, p. 56.

¹²⁴⁾ Јенә орада, сәһ. 149.

Белә бир дахманын һәфтәлик кирајә һаггы 8 пенсдән 3 шиллингә гәдәрdir.

Д-р Хантер дејир: «Нјукасл-апон-Тайн шәһәри көстәрир ки, һәмвәтән-ләриминин ән көзәл тајфаларындан бири мәнзил вә күчә шәраити үзүндән нечә алчалыб чох вахт, демәк олар, вәһшиләшмәк дәрәчәсинә ешир»¹²⁵⁾.

Капитал вә әмәјин даим ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси нәтичәсиндә бир сәнајә шәһәринин бу күнкү бабат мәнзил шәраити сабаһ сон дәрәчә пис ола биләр. Бә'зән шәһәр идарәси, нәһајәт, ән чох көзә чарпан биабырчылыглары арадан галдырмаға башлајыр. Лакин артыг ертәси күнү Ирландија лүтләри вә ја сәфаләтә дүшән инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләләри чәјирткә кими ахышыб кәлирләр. Онлары дәрһал зирзәмиләрә вә анбарлара долдурурлар, ја да о вахтадәк фәһләләрини јашадығы јахшы бир еви кечәләмә мәнзилине дөндәрирләр вә бурада кечәләјәнләр, Отузиллик мүһарибә заманы әскәр дүшәркәләриндә кечәләјәнләр кими тез-тез дәјишилирләр. Мисал үчүн Брадфорд күтүрүн. Орада бәләдијјә филистерләри шәһәрдә мәнз ислаһат ишләри илә мәшғул олмаға башламышдылар. Орада һәлә 1861-чи илдә 1751 ев бош иди. Лакин зәнчиләрин досту, ријакар-либерал чәнаб Форстерин бу јахынларда илтифатла хәбәр вердији кими, бирдән ишләр јахшылашды. Ишләр јахшылашдыгда исә, даим азалан-артан «еһтијат ордусу» вә ја «нисби артыг әһали» сел кими ахышыб кәлмәјә башлады. Д-р Хантерин бир сығорта чәмијјәти акентиндән алдығы сијаһыда¹²⁶⁾ гејд едилмиш бәрбад зирзәми вә дахмалары

¹²⁵⁾ „Public Health. 8th Report“. London, 1866, p. 50.

¹²⁶⁾ Јенә орада, сәһ. 111. Брадфорддакы фәһлә сығорта чәмијјәтинин акенти тәрәфиндән тәртиб олуниш сијаһы:

Ваякан-стрит, № 122	1 отаг	16 нәфәр
Ламли-стрит, № 13	1 отаг	11 нәфәр
Блауер-стрит, № 41	1 отаг	11 нәфәр
Нортленд-стрит, № 112	1 отаг	10 нәфәр
Һарди-стрит, № 17	1 отаг	10 нәфәр
Норт-стрит, № 18	1 отаг	16 нәфәр
Јенә орада, № 17	1 отаг	13 нәфәр
Ваймер-стрит, № 19	1 отаг	8 нәфәр јашлы
Чоуест-стрит, № 56	1 отаг	12 нәфәр
Чорч-стрит, № 150	1 отаг	3 аилә
Рәјфл-Корт, Мерикейт, № 11	1 отаг	11 нәфәр
Маршал-стрит, № 28	1 отаг	10 нәфәр
Јенә орада, № 49	3 отаг	3 аилә
Чорч-стрит, № 128	1 отаг	18 нәфәр
Јенә орада, № 130	1 отаг	16 нәфәр
Еавард-стрит, № 4	1 отаг	17 нәфәр
Чорч-стрит, № 49	1 отаг	2 аилә
Јорк-стрит, № 34	1 отаг	2 аилә
Солт Нәј-стрит (ашагы)	2 отаг	26 нәфәр

Зирзәмиләр

Ричент-сквер	1 зирзәми	8 нәфәр
Ејкр-стрит	1 зирзәми	7 нәфәр
Робертс-Корт, № 33	1 зирзәми	7 нәфәр

эксэријјэтлэ јахшы музд алан фәһлэлэр тутмуш олдулар. Олар дејирдилэр ки, јахшы мәнзил тапа билсәјдилэр, мәмнуниј-јәтлэ кирајә едәрдилэр... Парламент үзвү олан ријакар-либерал Форстер азад тичарәт не'мәтләри вә јунчулуг ишиндә Бадфордү көркәмли сималарынын газанчлары гаршысында мүтәәссир олуб көзләри севинчдән јашардығы заманда бу фәһлэлэр вә онларып аиләләри кетдикчә даһа чох сәфилләшиб хәстәликләрә дүчар олулар. Бадфордда јохсуллара бахан һәкимләрдән д-р Белл өз ишләдији маһалда эһалинин гыздырмадан гырылмасына мәнзил шәраитинин баис олдуғуну 1865-чи ил 5 сентјабр тарихли һесабатда көстәрир:

«1 500 куб фут бөјүклүкдә олан бир зирзәмидә 10 адам јашајыр... Вни-сент-стритдә, Грин-Ејр-Плејсдә вә Лисдә 223 ев вардыр, бунларда 435 јатагы олан 1 450 нәфәр адам јашајыр; јенә бурада 35 ајагјолу вардыр... һәр јатаға,—јатаг делдикдә мән, бир жығын кирли чындыр вә ја бир галаг талаша нәзәрдә тутурам,—орта һесабла 3,3 адам, бә'зән 5 вә 6 адам дүшүр. Бир чохлары сојунмадан гуру дөшәмә үзәриндә, һәм дә кәнч киши вә гадынлар, әвли вә субајлар гарышыб һамысы јан-јана јатырлар. Бу евләрин чохунун инсан јашамасы үчүн әсла јарамајан гаранлыг, рүтубәтли, кирли вә үфунәтли дахмалардан ибарәт олдуғуну бурада әләвә етмәјә еһтијач јохдур. Бунлар, хәстәлик вә өлүм јајан мәркәзләрдир вә арамызда бу кими горхунч баланын төрәнмәсинә јол верән варлыларып да (of good circumstanoes) бир пәси һәмни хәстәликләрин гурбаны олу»¹²⁷⁾.

Мәнзил еһтијачы чәһәтдән Лондондан сонра Бристол үчүнчү јер тутур.

«Авропанын ән зәнкни шәһәрләриндән бири олан Бристолда ачыг јохсуллуг («blankest poverty») вә мәнзил еһтијачы ән кениш бир шәкил алмышдыр»¹²⁸⁾.

с) СӘРКӘРДАН ЭҺАЛИ

Инди дә эһалинин өз мәншәјинә көрә кәндли, мәшғул олдуғу ишә көрә исә башлыча олараг сәнәјә ишчиси олан тәбәгәсини көтүрәк. Бу тәбәгә капиталын јүнкүл пијада гошуну һөкмүндәдир вә капитал өз еһтијачындан асылы олараг ону каһ бир јерә, каһ да башга бир јерә јеридир. Бу гошун јүрүшдә олмадығы заман «дүшәркә салыб дурур». Сәркәрдан фәһлэләрин әмәјиндән мүхтәлиф тикинти ишләриндә, дренаж ишиндә, кәрпич истәһсалында, әһәнк јандырмаг, дәмирјол чәк-

Бек Прет-стрит, бурада мис-кәрләрин е'малатханасы јерләшир 1 зирзәми
Ебенизер-стрит, № 27 1 зирзәми

7 нәфәр
6 нәфәр
(18 јашындан јухары
бир нәфәр дә киши
јохаур)

¹²⁷⁾ „Public Health. 8th Report“. London, 1866, p. 114.

¹²⁸⁾ Јенә орада, сәһ. 50.

мәкдә вә саир бу кими ишләрдә истифадә олунур. Јолухучу хәстәлик кәздирән бир мәнбә олараг бу фәһләр, гоншулугда дүшәркә салдығлары бүтүн јерләрә чичәк, јаталаг, вәба, скра-латина вә башга хәстәликләр кәтирирләр¹²⁹⁾. Хејли капитал-гојулаи ишләрдә, мәсәлән, јени дәмирјол чәкиләндә вә башга бу кими ишләрдә сәһибкар өз ордусуна адәтән өзү тахта бараклар вә и. а. верир; һеч бир сәһијјә тәдбири көрүлмәдән тәләсик салынан вә јерли һөкүмәт органларынын нәзарәтинә табе олмајан бу кәндләр дә чәнаб подратчы үчүн чох кәлирли-дир, чүнки о бурада фәһләләри ики чәһәтдән: һәм сәнајә әс-кәри кими, һәм дә кирајәнишин кими истисмар едир. Бу тахта баракларын һәрәсиндә олан дахмаларын сајына көрә, мәсәлән бир, ики вә ја үчмү дахма олмасына көрә, кирајәнишин, јә'ни јергазан фәһлә вә и. а. бунун мүгабилиндә һәфтәдә 2, 3, 4 шил-линг вермәли олур¹³⁰⁾. Бирчә мисал кәтирмәк кифајәтдир. Д-р Сајмон дејир ки, 1864-чү илин сентјабрында дахили ишләр на-зири сер Чорч Греј, Севенокс приходунда натәмизлијә гар-ши мүбаризә комитәси сәдриндән ашағыдакы мә'луматы ал-мышды:

«Һәлә тәхминән 12 ај бундан әввәл бизим приходда әсла чичәк хәстә-лији јох иди. Бундан бир аз габаг Луишемдән Тонбричәдәк дәмирјол чә-килмәјә башланмышды. Башлыча ишләр билаваситә бу шәһәрин јахынлы-ғында көрүлдүү кими, чәкилән јолун әсас ләвазимат анбарлары да һәмни шәһәрдә иди. Одур ки, бурада чохлу фәһлә ишләјирди. Бу фәһләләрин һа-мысыны коттечләрдә јерләшдирмәк мүмкүн олмадығына көрә подратчы чә-наб Чеј сарәнчам вермишди ки, фәһләләри јерләшдирмәк үчүн бүтүн јол узуну мүхтәлиф јерләрдә тахта бараклар тикилсин. Бу баракларда вентил-јасија, чиркаб јолу јох иди, өзләри дә зәрурәт үзүндән ағзына гәдәр адам-ла долмушду, чүнки һәр бир кирајәнишин, өз аиләсинин бөјүклүјүнә вә һәр баракда чәми икичә отаг олмасына бахмајараг, әләвә кирајәнишин кө-түрмәли олурду. Алдығымыз тибби һесабата көрә, белә бир вәзијјәтдә һә-мин бичарәләр өзләрини әтрафдакы чиркаб көлмәчәләриндән вә лап пән-чарәләрин габағында газылмыш ајағјолулардан галхан зәһәрли бухарлар-дан горумаг үчүн һәр јери өртүб һавасызлыг әзабына дөзмәли олурдулар. Нәһајәт, бу тахта бараклары бир һәким тәсадүфән кәзиб бизим комитәјә бир шикәјәт вермишди. Үзләрдән ираг мәнзил дејилән бу мәнзилләрини вә-зијјәтиндән ән ачы ифадәләрлә бәһс едән бу һәким бә'зи сәһијјә тәдбирләри көрүлмәдији һалда чох чидли нәтичәләрин мејдана чыха биләчәјиндән горхадугуну јазмышды. Јухарыда алу чәкилән Чеј тәгрибан бир ил бундан габаг сөз вермишди ки, ишләтдији фәһләләрдән јолухучу хәстәликләрә тутуланлары дәрһал башгаларындан ајырыб јерләшдирмәк үчүн хүсуси бир ев тиклирәчәкдир. Бу ил ијулун ахырында о бу вә'дини тәкрар етдисә дә: о замандан бәри бир нечә нәфәрин чичәк хәстәлијинә тутулдуғуна вә ики нәфәрин бундан өлдүјүнә бахмајараг, өз вә'дини јеринә јетирмәк үчүн али-ни ағдан-гараја вурмамышдыр. Сентјабрын 9-да һәким Келсон, өзүнүн тәс-вир етдијишә көрә, дәһшәтли бир һалда олан һәмин баракларда чичәкдән

¹²⁹⁾ „Public Health. 7th Report“. London, 1865, p. 18.

¹³⁰⁾ Јенә орада сәһ. 165.

јени хәстәләнәләр олдуғуну мәнә хәбәр верди. Буну да әләвә едиб сизә» (назирә) «билдирмәлијәм ки, бизим приходда јолухучу хәстәликләр еви адланан арыча бир ев вардыр вә приходумузда јолухучу хәстәликләрә тутуланлар кәлиб бурада мүалилә олунурлар. Артыр нечә ајдан бәридир ки, бу ев ағзына гәдәр хәстә илә долудур. Бир аилдә чичәк вә гыздырмадән беш ушаг өлмүшдүр. Бу ил апрелин 1-дән сентјабрын 1-дәк чичәкдән азы 10 нәфәр өлмүшдүр ки, бунларын да 4 нәфәри, јолухма мәнбәји олан һәмши баракларда јашајанлардандыр. Хәстәләнәләрин сајыны мүәјјән етмәк мүмкүн дејилдир, чүнки хәстәлик олан аилләр буну мүмкүн гәдәр кизләтмәјә чалышырлар»¹³¹⁾.

Даш көмүр шахталарынын вә башга шахталарын фәһләләри Британија пролетариатынын ән јүксәк музд алан категоријаларындандыр. Онларын өз әмәк һаггыны нә баһасына алдыглары башга бир јердә көстәрилмиши¹³²⁾. Мән бурада онларын мәнзил шәраитини өтәри нәзәрдән кечирәчәјәм. Шахталары ишләдән шәхс—истәр мәдән мүлкијјәтчиси олсун, истәрсә дә ичарәдар,—өз фәһләләри үчүн адәтән мүәјјән мигдар коттеч тикдирир. Бу фәһләләрә коттеч вә јандырмаг үчүн даш көмүр «һаваји» верилир, јәни әмәк һаггынын натура илә верилән һиссәсини тәшкил едир. Бәзиләринә белә мәнзил верилә билмәдикдә, бунун әвәзиндә онлара илдә 4 ф. ст. пул верилир. Мәдән сәнајеси маһаллары тез бир заманда чохла әһали чәлб едир; бу әһали мәдән фәһләләринин өзләриндән вә онларын әтрафында топланан сәнәткарлардан, дүканчы вә саирәдән ибарәт олур. Әһалинин чох сых јашадыгы һәр јердә олдуғу кимн, бурада да торпаг рентасы јүксәкдир. Буна көрә мәдән сәнајечиси шахтанын лап ағзында сон дәрәчә дар бир тикинти мејданчасында мүмкүн гәдәр чох, јәни бүтүн фәһләләри онларын аилләри илә бирликдә долдурмаг үчүн лазым олдуғу гәдәр коттеч тикдирмәјә чалышыр. Јахынлыгыда јени көмүр мәдәнләри салынса вә ја көһнәләри јенидән ишләдилмәјә башландыгыда дарысгаллыг даһа да артыр. Коттечләрин тикилмәсиндә јалныз бирчә нөгтеји-нәзәрин һәлледици әһәмијјәти олур; бу да мүтләг лабүд олмајан ишләрә пул хәрчләмәкдән капиталистин «өз имтинасыдыр».

Д-р Чулнан Хантер дејир: «Нортумберленд вә Дурһам көмүр мәдәнләриндә ишләјән шахтачыларын вә башга фәһләләрин мәнзилләри үмумиј-

¹³¹⁾ „Public Health. 7th Report“. London, 1865, p. 18. гәјд. Чапел-ен-ле-Фрит Јунионда јохсуллара бахан ишчи баш рекистратора белә мәлулат верир: „Давхолсда бөјүк бир әһәк шлакы тәпәсиндә бир чох хырда мағара газылмышдыр. Дәмирјол чәкилмәсиндә ишләјән јергазандыр вә башга фәһләләр һәмши мағараларда јашајырлар. Бу дарысгал вә рүтубәтли мағараларда чиркаб јолу, ајајјолу јохдур. Бу мағаралары таванында ејни заманда бача вәзифәсини көрән дешикдән башга һеч бир вентијасија васитәси јохдур. Чичәк хәстәлији башланмышдыр вә бундан бир нечә нәфәр олан олмушдур“ (троглодитләр арасында) (јенә орада, гәјд 2).

¹³²⁾ 195-чи вә сонракы сәһифәләрдә верилән тәфсиләт башлыча олараг даш көмүр шахталары фәһләләринә аиддир. Даһа пис һалда олан филиз мәдәнләриндәки вәзијјәт һаггында Крал комиссијасынын 1864-чү илдәки дүзкүн һесабатына бах.

јэтлэ, бу чәһәтдән бүтүн Инкилтәрәни һәр јериндә жөнш мигјасда мүшәһидә олунан бу кими мәнзилләрин һамысындан писи вә баһалысыдыр; јалныз Монмутширдәки бу кими маһаллар истисна ола биләр. Бу мәнзилләрин дөзүлмәз һалда олмасынын сәбәби одур ки, һәр отагда һәддән чох адам јашајыр, чохлу ев тикилән нишаат сәһәси кичкидр, су чатышмыр вә ајаг-јолу јохдур, чох заман евләр бир-биринин үстүндә тикилир вә ја бунлар flats-лара ајрылыр (белә ки, мүхтәлиф коттечләр бир-биринин үзәриндә јерләшмиш мәртәбәләр тәшкил едир)... Саһибкар бүтүн бу фәһләләрә белә бир нәзәрлә бахыр ки, куја онлар данми јашамабырлар, анчаг дүшәркә салмышлар»¹³³⁾. Д-р Ственс дејир: «Алдығым тәлимата әмәл едәрәк, мән Дурһам Јуннондакы ири мә'дән кәндләринин чох һиссәсини кәздим... Чох аз бир истисна илә, демәк лазым кәлир ки, әһалинин сағламлығыны гору-маг үчүн һеч јердә һеч бир тәдбир көрүлмүр... Бүтүн мә'дән фәһләләрин 12 ајлыга ичәрәдара («lessee») вә ја көмүр мә'дәнләринин мүлкијәтчисинә тәһким едилмишләр» (bound, һабелә bondage ифадәси тәһкимчилик үсулу дөврүнә аиддир). «Әкәр онлар наразы олдуғларыны ичәр етсәләр вә ја башга бир јолла нәзәрәтчини («viewer») ачығландырсалар, нәзәрәтчи өз дәфтәриндә онларын адынын габағында анчаг бир ишәрә вә ја нишан гојур вә јени ил үчүн мүгавилә бағландыгда онлары ишдән чыхарыр... Мәнә елә кәлир ки, truck-system [әмәк үчүн малла музд верилмәси системи] нөвләриндән һеч бири әһалинин сых јерләшдији бу маһалларда һөкм сүрән нөвү гәдәр пис ола билмәз. Фәһлә өз әмәк һағгыны бир һиссәси мүгавилиндә јолухучу азарлар мәнбәји олан бир јердә мәнзил тутмаға мәчбурдур. О өзү дә өзүнә көмәк едә билмир. О һәр чәһәтдән тәһкимлидир (he is to all intents and purposes a serf). Үмумијәтлә, она өз мүлкијәтчисиндән башга бирисинин көмәк едә биләчәжинә шүбһә етмәк лазым кәлир, бу мүлкијәтчи исә һәр иејдән әввәл өз балансынын мәнәфәјини күдүр, буна көрә онун фәһләјә нә кими јардым едә биләчәжини габағчадан билмәк чәтин дејилдир. Фәһлә сују да өз мүлкијәтчисиндән алыр. Бу су истәр Јахшы олсун, истәрсә пис, истәр бунуила тә'мин едилсин, истәрсә јох,—фәрги јохдур, һәр һалда фәһлә бунун пулууну вермәлидир, даһа доғрусу, онун әмәк һағгындан чыхылачагдыр»¹³⁴⁾.

«Ичтимаијјәтин фикри» илә вә ја һәтта сәһијјә полиси илә тоғгушдугда капитал, фәһләнин әмәји вә ев јашајышы үчүн јаратдығы гисмән тәһлүкәли, гисмән дә һәғарәтли шәрәитә «бәрәәт газандырмаг үчүн» һеч утанмадан дејир ки, бу шәрәит фәһләни даһа мәнфәәтли шәкилдә истисмар етмәк үчүн лазымдыр. Мәнз бу мүлаһизә илә дә капитал фабриклардә фәһләләрин тәһлүкәли машынлардан горумаг үчүн лазыми гургулардан, шахталарда вентилјасијадан вә тәһлүкәсизлик тәдбирләриндән өзү имтина едир. О бурада, мә'дән фәһләләринин мәнзил мәсәләсиндә дә јенә белә һәрәкәт едир.

Кизли шурапын тибб мүфәттиши д-р Сажмон өз расми һесабатында дејир: «Биабырчы мәнзил шәрәитинә бәрәәт газандырмаг үчүн бәһанә кәтириб дејирләр ки, шахталар адәтән ичәрә әсасында ишләдилир вә ичәрә мүгавиләсинин мүддәти (даш көмүр шахталарында әксәријјәтлә 21 ил) чох гысг олдуғуна көрә, мүәссисәнин ишә чәлб етдији фәһләләр, сәнәткарлар вә баш-

¹³³⁾ «Public Health. 7th Report». London, 1865, p. 180, 182.

¹³⁴⁾ Јена орада, сәһ. 155, 517.

галары үчүн жахшы вә раһат мәнзилләр тикдирмәк ичарәдәр үчүн әлверишли дејилдир; о һәтта бу ишдә сәхавәт көстәрмәк истәсәјди дә, торпаг мүлкијјәтчиси онун планларыны позарды. һәмнин мүлкијјәтчи онун јералты мүлкијјәтини газыб чыхаран фәһләләр үчүн јерин үстүндә јашајыш мәнзилләри тикилиб јахшы вә раһат кәнд салынмасы кими бир имтијаз мүгабилиндә дәрһал сон дәрәчә жүксәк бир әләвә рента алмаға чалышарды. Бу гадаған гижмәти вә бәлкә дә һәмнин тәдбирләрин ачыг гадаған едилмәси фәрли бир кәнд салмаг мејлиндә ола биләчәк шәхсләри дә чәкиндирир... Мән белә бир бәһанәнин әсаслы олуб-олмамасындан, һабелә јахшы мәнзилләр тикдирмәк-лә әлагәдәр олан әләвә хәрчләрин нәтичәдә кимин үзәринә: торпаг мүлкијјәтчисининми, көмүр мә'дән ичарәдарларынынми, фәһләнинми, јохса чәмијјәтин үзәринә дүшәчәјиндән әтрафлы данышмајачағам... Лакин әләвә едилән һесабатда» (д-р һантерин, Стивенсин вә башгаларынын һесабатында) «ифша едилмиш биабырчы фактлар һәгигәтдә мөвчуд олдуғуна көрә бунларын арадан галдырылмасы үчүн тәдбирләр көрмәк ләзимдыр... Бурада торпаг мүлкијјәти һүгугундан истифадә едиркән, бөјүк ичтимаи әдаләтсизлијә јол вериләр. Торпаг мүлкијјәтчисин јералты сәрвәтләрин мүлкијјәтчисини олмағ е'тибары илә өз мүлкүндә ишләмәјә сәнајә ләвәтәсини чағырар, сонра да, јерин сәтһинин мүлкијјәтчисин олмағ е'тибары илә, чағырдығы фәһләләр үчүн мүнәсиб мәнзил таппаға имкан вермир. Көмүр мә'дәни ичарәдарына» (капиталист истисмарчыја) «пул чәһәтдән һеч дә әлверишли дејил ки, бу икитәрәfli әмәлијјата мүгавимәт көстәрсин, зирә о чох јахшы билир ки, торпаг мүлкијјәтчисинин иддиасы һәддиндән артыг олса, бунун хәтәси она тохунмајачағдыр, бунун хәтәси фәһләләрә тохуначағ, фәһләләр исә авам олдуғларына көрә өз сағламлыг һүгугларышы билмәјәчәкләр; буна көрә нә әсла дөзүлмәз мәнзил шәраити, нә дә онлара үфунәтли су верилмәси тә'һнә сәбәб олмајачағдыр»¹³⁵).

д) ФӘҺЛӘ СИНФИНИН ӘН ЈҮКСӘК МУЗД АЛАН НИССӘСИНӘ БӨҺРАНЛАРЫН ТӘ'СИРИ

Кәнд тәсәррүфат фәһләләринин өзүнә кечмәздән әввәл, фәһлә синфинин һәтта ән жүксәк музд алан һиссәсинә, онун аристократијасына бөһранларын нә кими тә'сир көстәрдијини даһа бир мисал илә көстәрәчәјәм. Буну да хатырлатмалыјыг ки, 1857-чи ил һәр дәфә сәнајә тсиклини баша чатдыран бөјүк бөһранлардан бирини кәтирди. Сонракы бөһран 1866-чы илдә олду. Хәјли капиталы, адәтән тәтбиг едилдији даирәдән чыхарыб пул базарынын бөјүк мәркәзләринә јеритмиш олан памбыг гытлығы заманы әсил фабрик даирәләриндә әләмәти көрүнән һәмнин бөһран бу дәфә башлыча олараг малијјә характерин алды. 1866-чы илдә Лондонун ән бөјүк банкларындан биринин ифласы бу бөһранын башланмасы үчүн бир сигнал олду вә бунун ардынча бир чох еһтикарчы малијјә чәмијјәтләри дағылды. Лондонда фәлакәтә уғрајан ән бөјүк истеһсал саһәләриндән бири дәмир кәмигајырма саһәси иди. Јүксәлиш дөврүндә бу сәнајә саһәсиндәки магнатларын ифрат истеһсалы һәр бир һәдди ашмагдан башга, онлар кредит чешмәсинин

¹³⁵) „Public Health. 7th Report“. London, 1865. p. 16.

бундан сонра да бол ахачагы үмиди илэ мүгавилэлэр үзрэ чох бөжүк сифаришлэр гәбул етмишдилэр. Инди исэ дәһшәтли бир әкс-тә'сир башланмышдыр ки, бу да Лондон сәнәјесинин истәр һәмин сәнәсиндә, истәрсә дә башга сәнәләриндә¹³⁶⁾ индијәдәк, ја'ни 1867-чи ил март ајынын ахырынадәк давам етмәкдәдир. Фәһләләрин вәзијјәтини көстәрмәк үчүн «Morning Star» гәзетинин 1867-чи илин әввәлләриндә башлыча фәлакәт мәркәзләрини кәзмиш бир мүхбирин вердији мүфәссәл мә'луматдан ашағыдакы парчаны кәтиририк.

«Лондонун шәрг һиссәсиндә, Поплар, Миллуолл, Гринвич, Дөптфорд Ләјмһаус вә Каннинг-Туан даирәләриндә аилләри илэ бирликдә азы 15 000 фәһлә, о чүмләдән 3 000-дән артыг мүтәхәссис механик сон дәрәчә бөжүк еһтијач ичиндәдир. Онларын гәнаәт едиб јығдыглары пұллары алты-сәккиз ај сүрән ишсизлик нәтичәсиндә тамамилә түкәнмишдир... Мән (Попларда) чох бөжүк чәтинликлә өзүмә јол ачыб иш евинин гапысына чата билдим, чүнки ач чамаатын арасындан кечмәк мүмкүн дөјилди. Чамаат чөрәк талонлары верилмәсини көзләјирди, ләкин һәлә бунлары пәјланмасы вахты чатмамшыды. Бөжүк дөрдкүнч һәјәтин бүтүн диварлары бојунча талвар чәкилмишдир. һәјәтин ортасында күчәјә дөшәнмиш дашлары бөжүк гар галылары өртмүшдү. Бурада ајры-ајры кичик сәнәләр сөјүд чубуглары илэ гојун ағыллары кимн чәпәрләнмишди; һава јахшы оланда кишиләр бурада ишләјирләр. Мән ораја кәлән күн ағыллары о гәдәр гар басмышды ки, орада һеч ким отура билмәзди. Буна бахмајараг, кишиләр диварларын дибиндә отуруб дөшәмә үчүн даш гырырдылар. һәр бир бөжүк бир дашын үстүндә отуруб буз бағламыш гранити ағыр чәкичлә парчалајырды ки, һәрә 5 бушәл чынгыл һазырласын. Бунула онун бир күнлүк иши гуртарыр вә оһа 3 пенс пул, бир дө чөрәк талону верилрди. һәјәтин о бирн тәрәфиндә ачыначагы бир кичик тахта еш вар иди. Гапыны ачаида көрдүк ки, еш кишиләрлә долудур вә һамысы гызырмаг үчүн бир-биринә сығынмышды. Онлар капиталкә дидир вә бир-бири илэ мүбаһисә едирдиләр ки, ким ән аз јејиб һамыдан чох ишләјә биләр, чүнки давамлы олмаг бурада шәрәф иш иди. Тәккә бу иш евиндә 7 000 адама, о чүмләдән 6 вә ја 8 ај әввәл бүтүн өлкәдә ән јүксәк әмәк һаггы алан јүзләрлә ихтисаслы фәһләјә јардым көстәрилрди. Бунларын сајы әсиндә нигат артыг ола биләрди, ләкин бир чохлары, гәнаәт едиб јығдыгларыны тамамилә гуртарлыгдан сонра ла, һәләри варса, кирәв гојур вә һәләлик приходун јардымына мүрачәт етмәкдән чәкинирләр... Мән иш евини тәрк едәрәк, Попларда әксәријјәтлә бирмәртәбәли евләрдән ибарәт олан күчәләри кәзмәјә башладым. Мәнә ишсизләр комчәсинин үзвү бәләдчилик едирди. Кирдијимиз биринчи еш, 27 һәфтәдән бәри ишсиз олан бир металчынын еви иди. Биз ичәри кирәндә о бүтүн аиләси илэ дал отагда иди. Отагда һәлә бир гәдәр мебел вар иди, соба јанырды. Бу, ајағјалын көрпә ушағлары сојугдан горумаг үчүн лазым иди, чүнки

¹³⁶⁾ «Лондонда Јохсулларын күтләви ачлығы! («Wholesale starvation of the London Poor!»)... Ахыр күнләр Лондонда евләрин диварларына дигәти чәлб едән белә бөжүк плакатлар јатышдырылмышы: «Тосгун өкүзләр вә ач адамлар! Ачлар өз ачыначагы комчәларына гырылып тәләф олуркән, тосгун өкүзләр варылары дәбдәбәли кәшәнәләриндә дојурмаг үчүн өз бүллүр сарајларыны тәрк едиб кетмишләр». Бу ваһимәли плакатлар даки тәзәләнир. Буиләр чырылып атылан вә ја үстүнә кагыз јыпышдырылын кими, јенә оралда вә ја ејин дәрәчәдә көзә чарпан башга бир јердә јениси пејда олур... Бу, франсыз халгыны 1789-чу ил һадисәләринә һазырлајан ваһимәли әләмәтләри хатырладыр... Ичкилис фәһләләри өз арада-ушағлары илэ бирликдә сојугдан вә ачымдан гырылдыглары бир заманда, ичкилис әмәјинин мәсүлу олан милһонларла ичкилис пулу рус, испан, италян вә башга харичи мүәссисәләринә гојулур» («Reynolds' Newspaper», 20 январ 1867-чи ил).

нава бәрк сојуг иди. Очағын габағында, бир габын ичиндә кәпиткә вар иди, кишини арвад ва ушаглары кәпиткәни дидирдиләр ки, әвэзиндә иш евиндән чөрәк алсынлар. Киши өзү јухарыда тәсвир едилән һәјәтләрдән бириндә ишләјиб күндә чөрәк талону ва 3 пенс пул алырды. О инди наһар еләмәјә кәлмишди; өзүнүн ачы бир табәссүмлә дедијинә көрә чоһ ач иди; онун наһары бир нечә тикә чөрәкдән, пијдән ва бир финчан сүдсүз чајдан ибарәт иди... Соңра дөјдүјүмүз башга бир гапыны орта јашлы бир гадын ачды ва бир кәлмә данышмадан бизи кичик дал отага апарды; бүтүн анлә орала отуруб көзләрини сөймәкдә олан ода дикмишди. Онларын үзүндә ва кичик отағында о гәдәр ма'јуслуғ, о гәдәр үмидсизлик вар иди ки, мән бир даһа белә бир мәнзәрәни көрмәк истәмәздим. Гадын өз ушагларыны көстәрәрәк деди: «Чәнаб, бунлар 26 һәфтәдән бәри һеч бир шеј газанмамышлар, ушагларын атасы илә мән јахшы күнләримиздә гара күн үчүн јығыб сахладыгмыз 20 фунт стерлинггин һамысыны хәрчләјиб гуртармышығ. Будур, бахын».—дејә гадын һәјәчанла банк китабчасыны чыхарыб көстәрди; китабчада банка гојулмуш ва соңра керн көтүрүлмүш бүтүн пулларын миғдары сәлнә илә гејд едилмишди; бу китабчадан биз көрдүк ки, биринчи дәфә гојулмуш 5 шиллинглә башланан кичик бир мәбләғ кет-кедә артыб 20 фунт стерлингә чатмыш, соңра исә әрнмәјә башлајыб фунт стерлингләрдән шилдингләрә емиш ва наһајәт сон гејд һәмин китабчаны һеч бир гнјмәти олмајан бир парча қағыза чевирмишдир. Бу анләјә иш евиндән күндә бир адамлығ јаван наһар верилр. Соңра биз, кәми тәрсанесиндә ишләдән бир ирландиялынын евинә кетдик. Онун арвады аз јемәкдән хәстәләниб јатмышды; о палтарыны сојунмадан дөшәјин үстүндә узанмыш ва үстүнә бир халча парчасы өртмүшдү, чүнки бүтүн јорған-дөшәк Киров гојулмушду. Заваллы ушаглар она гуллуғ едирдиләр, лакин көрүнүрдү ки, онлар өзләри ана нәвазишинә мөһтачдырлар. Он доғгуз һәфтә мәчбурн ишсизлик ону бу һала салмышды; өз кеңиш мүснбәтләрини бизә данышан бу гадын елә аһ-зар едирди ки, санки кәлчәкдә даһа һеч бир ағ күн көрмәјәчәкдир... Бурадан чыханда бир чаван адам бизә тәрәф јүјүрүб хәниш етди ки, онун евинә бахағ ва бәлкә онун үчүн бир чарә тапағ. Бурада биз анчағ онун чаван арвады, ики гәшәк ушағындан, борч кассасынын бир јығын гәбзиндән ва чылпағ отағындан башга һеч бир шеј көрмәдик».

1866-чы ил бөһранынын нәтичәси олан фәлакәтләр һаггында бир тори гәзетиндән даһа бир парча көтүрәк. Унудулмамылдыр ки, Лондонун бурада бәһс едилән шәрг һиссәси, јухарыда һәмин фәслин мәтниндә гејд едилмиш дәмир кәмигајыран фәһләләрин јашадығы јер олмагдан әлава һабелә, даим минимумдан ашағы музд верилән «ев әмәјинин» дә мәркәзидир.

«Дүпән пајтахтын бир јериндә дәһшәтли бир мәнзәрә вар иди. Ист-Един миңләрлә ишсизләри гара бајрағларла күтләви нумәјиш дүзәлтмәшидиләрсә дә, һәр һалда зәһмли бир издиһам вар иди. Бу әһалинин мүснбәтләрини хатырлајағ. Әһали ачындан тырылыр. Бу адн вә дәһшәтлин бир һәгиғәтдир. 40 мин нафәр... Көзүмүзүн габағында, бу көзәл пајтахтын мәһәлләләриндән бириндә, дунјанын көрмәдији гәдәр бөјүк бир сәрвәт топланмыш олдугу јердә 40 000 бичарә ачындан тырылыр! Инди бу миңләрлә адам башга мәһәлләләрә үз гојур; һәмишә ач-јалавач доланан бу адамлар фәрјад илә өз мүснбәтләрини бизә ешитдирир, үзләрини көјә тутуб нәлә чәкирләр, өзләрини диләнчи мәнзилләриндән, иш тапа билмәдикләриндән вә диләнә билмәдикләриндән данышырлар. Јохсуллар хејринә верки верән јерли әһалини өзү дә, приходларыни јени-јени тәләбләри үзүндән пауперизм гаршысындадырлар» («Standard», 5 апрел 1867-чи ил).

Инкилис капиталистлари арасында Белчиканы фəһлэлэр үчүн бир беһишт кими тəсвир етмэк адət олмушдур, чүнки орада «эмэк азадлыгыны» вə ја ејни шеј олараг «капитал азадлыгыны» нə тред-јунионларың истибадаы позур, нə дə фабрик ганунлары, буна көрə дə бир нечə кəлмə Белчика фəһлэсинин, нечə дејэрлэр, «хошбəхтлијиндэн» данышмаг лазым кəлир. Еһтимал ки, бу хошбəхтлијин сирринə һеч ким Белчика һəбсханалары вə хејријə мұəссисэлəринин баш мұфəттиши вə Мəркəзи статистика комиссијасының үзвү мəрһум ч-б Дүкпес-јо гэдэр бəлэд дејилди. Онын ашағыдакы эсəринə мұрачиэт едэк: „Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique“. Bruxelles, 1855. Бурада эзчүмлə Белчикада орта фəһлə аилəsi тəсвир едилир, бу аилəнин күндəлик хэрчи вə кəлири чох дүрүст мəлүмата эсасэн һесабыланымшдыр вə сонра онун јемэк шəраити бир эскəрин, донанма матросунун вə бир мəһбусун јемэк шəраити илə мұгајисə едилмишдир. Аилə «ата, ана вə дөрд ушагдан ибарəтдир». Бу алты нəфəрдэн «дөрдү бүтүн ил узуну фајдалы эмəклə мəшғул ола билэр»; белə фəрз олунур ки, «онларын ичəрисиндə хəстə оланы вə ишлəјə бил-мəјəни јохдур», аилəнин «килсэдə јер тутмаг хэрчи кими чүз'и хэрчдэн башга һеч бир дини, мə'нəви вə зehни тəлəбат хэрчи» јохдур, «эманəт кассаларына вə гочалыг үчүн тəминат кассаларына пул» гојулмур, «зинəт шејлəринə вə үмумијјəтлə һеч бир кэрəксиз шејə хэрч» јохдур. Лакин ата вə бөјүк оғул тəн-бəки чəкир вə базар күнлəri мейханаја кедирлэр ки, бунун үчүн дə онлар һəфтэдə там 86 сантим ајырмалы олурлар.

«Мүхтəлиф истehсал сəһələринин фəһлэлəri тərəфиндэн алынған эмэк һаггының үмуми јекунундан мəлүм олур ки... эн јүксək эмэк һаггы орта һесабла белəдир: кишилэр үчүн күндə 1 франк 56 сантим, гадынлар үчүн 89 сантим, оғланлар үчүн 56 сантим, гызлар үчүн дə 55 сантим. Бу һесабла бир аилəнин кəлири илдə эн чоһу 1 068 франк едир... Биз типик бир аилəнин элдə едə билчəјəни бүтүн кəлирлəринин үмуми мəблəғини һесабладыг. Лакин биз аилədə ананың дə эмэк һаггы алдыгыны фəрз етсək, ондə ев тə-сəррүфатыны доландыран олмаз, бу һалда евə, ушаглара ким бахар? Ким хөрək бширэр, палтар јујар, јамаг јамајар? Бу суал фəһлəни һэр күн дү-шүндүрүр».

Бу сурəтлə аилəнин бүдчəsi белə олур:

Ата	—	300 иш күнү	1,56 франкдан	—	468 франк
Ана	—	»	»	»	0,89 » — 267 »
Оғул	—	»	»	»	0,56 » — 168 »
Гыз	—	»	»	»	0,55 » — 165 »

Јекуну:.....1 068 франк

Әкәр фәһләнин јемәји ашағыда көстәриләнләрин јемәји кими олсајды, аиләнин иллик хәрчи вә онун кәсири белә оларды:

Донанма матросу кими	1 828	франк,	кәсири	760	франк
Әскәр кими	1 473	•	•	405	•
Мәһбус кими	1 112	•	•	44	•

«Бурадан көрүнүр ки, анчаг чох аз фәһлә аиләси бир мәһбус гәдәр јемәк јејә биләр; биз һәлә матросу вә ја әскәри кәнара гојуруг. 1847—1849-чу илләрдә Белчикада һәр бир мәһбусун күндәлик јемәк хәрчи орта һесабла 63 сантим иди ки, бу да фәһләнин күндәлик јемәк хәрчидән 13 сантим артыгдыр. Мәһбус мәңзил кирајәси вермәдијинә көрә идарә вә нәзарәт хәрчләринин әвәзи таразлашыр... Бәс сәбәб нәдир ки, фәһләләрин хејли һиссәси,—һәтта дејә биләрик ки, бөјүк әксәријјәти,—даһа пис шәраитдә јашајыр? Сәбәби јалныз одур ки, фәһләләр, сирри анчаг өзләринә мә'лум олан васитәләрә әл атырлар; онлар күндәлик јемәкләриндән кәсирләр; буғда чөрәји әвәзинә човдар чөрәји јејирләр, әт аз јејирләр, ја да һеч јемирләр; јағ вә тәрәвәз дә беләдир; аилә бир вә ја ики дарысгал дахмада сыхылып галыр, бурада гызларла оғланлар бирликдә, чох вахт бир күләш дөшәк үстүндә јатырлар; бу аиләләр палтара, дәјишәјә, тәмизлик хәрчләринә гәнаәт едирләр; өзләрини бајрам әјләнчәләриндән мәһрум едирләр, сөзүн гысасы.—ән ағыр мәһрумијјәтләрә дөзүрләр. Фәһләнин белә бир һәддә кәлиб чатдығы бир шәраитдә јашајыш васитәләри гижмәтинин ән чүз'и бир артмасы, јахүд азачыг ишсиз галмасы вә ја хәстәләnmәси фәһләнин јохсуллуғуну даһа да шиддәтләндирир вә о тамамилә диләнчи көкүнә дүшүр. Борч артыр, кредит кәснлир, палтар, ән лазымлы мебел ломбарда кедир вә бүтүн бунларын нәтижәсиндә һәмни аилә ханш едир ки, ону јохсуллар сјаһысына дахил етсинләр»¹³⁷⁾.

Доғрудан да бу «капиталистләр чәннәти»ндә ән зәрури јашајыш васитәләринин гижмәти азачыг дәјишилән кими, өлүм һадисәләринин вә чинајәтләрин сајы да дәјишилир! (бах: Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit! Brussel, 1860», р. 12). Бүтүн Белчикада 930 000 аилә вардыр. Бунлардан рәсми статистикаја көрә: 90 000-и варлы (сечичи) аиләдир—450 000 нәфәр; 390 000 аилә шәһәр вә кәнд хырда буржуа аиләсидир ки, бунларын да бөјүк бир һиссәси даим пролетариат сыраларына кечир,—1 950 000 нәфәр; нәһајәт, 450 000 фәһлә аиләси—чәми 2 250 000 нәфәр; бунларын да ичәрисиндән нүмунәви аиләләр Дүкпесјонун тәсвир етдији сәадәтдән зөвг алыр. 450 000 фәһлә аиләсинин 200 000-дән артығы јохсуллар сјаһысындадыр!

е) БРИТАНИЈА КӘНД ТЭСӘРРҮФАТ ПРОЛЕТАРИАТЫ

Капиталист истәһсалы вә јығымынын антагонист характери өзүнү һеч бир јердә инкилис кәнд тәсәррүфатынын (о чүмләдән малдарлығынын) тәрәггисиндә вә инкилис кәнд тәсәррү-

¹³⁷⁾ *Ducpéllaux*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 151, 154, 155.

фат фәһләсинин тәнәззүлүндә олдуғу гәдәр кобуд шәкилдә көстәрир. Онуң мүәсир вәзијјәтинә кечмәздән әввәл, кечмиш өтәри бир нәзәр салағ. Инкилтәрәдә мүәсир әкинчилиғ XVIII әсрин орталарындан башланмышдыр, һәрчәнд торпағ мүлкијјәти мунасибәтләриндәки чеврилиш бундан чоғ әввәлки дөврдә әмәлә кәлмиш вә истәһсал үсулу бу чеврилиш әсасында дәјишмишдир.

Дүрүст мушаһидәчи, лакин сәтһи мүтәфәккир олан Артур Јунга мүрачиәт едиб ондан 1771-чи илдәки кәнд тәсәррүфат фәһләләри һағгында вердији мә'луматы көтүрсәк, мә'лум оларки, бунлар XIV әсрин ахырларындакы сәләфләринә нисбәтән чоғ ачыначағлы бир рол ојнајырлар, зира о заман «онлар боллуг ичиндә јашајыб сәрвәт топлаја билирдиләр»¹³⁸⁾; биз һәлә «инкилис шәһәр вә кәнд фәһләләринин гызыл әсри олан» XV әсрдән әсла данышмырығ. Лакин бизим бу гәдәр керижә гајытмағымыза еһтијач јохдур. 1777-чи илдә чыхмыш чоғ мәзмунлу бир әсәрдә дејилир:

«Ири фермер, демәк олар ки, чентлмен сәвијјәсинә јүксәлмишдир, јазығ кәнд тәсәррүфат фәһләси исә, демәк олар ки, јерлә-јексан едилмишдир. Онуң индики һәјат шәраити 40 ил бундан әввәлки илә мүгајисә едилсә, индики бәдбәхт вәзијјәти тамамилә ашкара чыхыр... Фәһләни әсарәт алтына алмағ үчүн торпағ мүлкијјәтчиси илә фермер тамамилә әлбир һәрәкәт едирләр»¹³⁹⁾.

Мүәллиф сонра әтрафлы сурәтдә көстәрир ки, 1737-чи илдән 1777-чи илә гәдәр олан дөврдә кәнддә реал әмәк һағгы 1/4 гәдәр вә ја 25% әскилмишдир.

Ејни заманда д-р Ричард Прајс дејир: «Мүәсир сијасәт, халғын јухары синифләрини һимәјә едир; иәтичәдә кеч-тез краллығын бүтүн әһалиси јалғыз чентлменләрлә диләнчиләрдән, задәканларла гуллардан ибарәт олачағдыр»¹⁴⁰⁾.

Буна бахмајарағ, 1770—1780-чы илләрдә инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләсинин вәзијјәти, истәр јемәк вә мәнзил шәраити чәһәтдән, истәрсә дә өз шүүр һиссинин инкишафы, әјлән-

¹³⁸⁾ James E. Th. Rogers (Prof. of Polit. Econ. in the University of Oxford). „A History of Agriculture and Prices in England“. Oxford, 1866, v. I, p. 690. Чалынған әмәк мәнсулу олан вә индија гәдәр ики чилди чыхмыш бу әсар һәләлик јалғыз 1259—1400-чү илләр дөврүкә әһәт едир. Икинчи чилдә јалғыз статистика мә'луматы верилмишдир. Бу әсәр, о заманкы гижмәтләрин әлиминдә олан вә илк мәнбәләрә әсәсләнән биринчи тарихидир.

¹³⁹⁾ „Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or, a comparative view of the price of labour and provisions“. London, 1777, p. 5, 11.

¹⁴⁰⁾ Dr. Richard Price. „Observations on Reversionary Payments“, 6 ed. By W. Morgan. London, 1803, v. II, p. 158. 159-чу сәһифәдә Прајс дејир: „Һазырда иш күнүнүн номинал гижмәти, 1514-чү илдәки номинал гижмәтиндән дөрағат вә ја ән чоғу бешгәт артығдыр. Чөрајин гижмәти исә, инди једди дөфә, әтин вә палтарың гижмәти он беш дөфә јүксәдир. Беләликлә, әмәјини гижмәти јашајыш хәрчләринә әсла муәфиг сурәтдә артадығына көрә, һәмнин гижмәт, ола биләр, инди кечмишдәкиннин јарысына да тәшкил етмир“.

чәләр вә саирә чәһәтдән сонралар һеч бир заман әлдә едилмә-миш олан бир наилијјәт тәшкил едир. Оун орта әмәк һаггы бугда илә ифадә едилдикдә, 1770—1771-чи илләрдә 90 пинта, Иденин заманында (1797-чи ил) исә анчаг 65, 1808-чи илдә чәми 60 пинта тәшкил едирди»¹⁴¹⁾.

Јакобинләрә гаршы мұһарибәнин ахырларында кәнд тәсәр-рүфат фәһләләринин вәзијјәтиндән һәлә габагда данышмыш-дыг; бу мұһарибә заманы торпаг аристократлары, фермерләр, фабрикчиләр, тачирләр, банкирләр, биржа пәһләванлары, ор-дуја мал сатанлар вә башгалары сон дәрәчә варланмышды-лар. Номинал әмәк һаггы гисмән банкнотларын гижмәтдән дүшмәси нәтичәсиндә, гисмән дә ән зәрури шејләрин гижмәтлә-ринин бундан асылы олмајараг артмасы нәтичәсиндә јүксәл-мишди. Лакин әмәк һаггынын һәгиги һәрәкәтини, бурада јер-сиз ола биләчәк тәфсилата әл атмадан, чох садә бир үсулла мүәјјән етмәк олар. Јохсулар һаггындакы ганун вә буну һәја-та кечирән инзибати идарәләр 1795 вә 1814-чү илләрдә ејни иди. Бу ганунун кәнддә нечә тәтбиг едилдијини хатырлајаг: приход тәрәфиндән верилән сәдәгәләр илә номинал әмәк һаг-гы анчаг елә бир номинал мәбләгә чатдырылырды ки, фәһлә күч-бәла илә долана билирди. Фермерин вердији әмәк һаггы илә, онун чатмајан вә приход тәрәфиндән верилән әлавә һис-сәси арасындакы нисбәт бизә, әввәлән, әмәк һаггынын мини-мумдан ашагы дүшмәсини кәстәрир вә, икинчиси, кәнд тәсәр-рүфат фәһләсинин нә дәрәчәдә муздлу фәһлә илә паупердән әмәлә кәлмәси фаизини вә ја ону нә дәрәчәдә өз приходунун тәһкимлисина чевирдикләрини кәстәрир. Вәзијјәти бүтүн баш-га графлыгылар үчүн типик олан бир графлығы көтүрәк. 1795-чи илдә Норткемптонширдә һәфтәлик орта әмәк һаггы 7 шил-линг 6 пенс, 6 нәфәрдән ибарәт аиләнин иллик хәрчинин үмуми мәбләги 36 фунт стерлинг 12 шиллинг 5 пенс, аиләнин үмуми кәлиринин мәбләги 29 фунт стерлинг 18 шиллинг, кәсири 6 фунт стерлинг 14 шиллинг 5 пенс тәшкил едирди ки, буну приход верирди. Јенә һәмин графлыгда 1814-чү илдә һәфтәлик әмәк һаггы 12 шиллинг 2 пенс, 5 нәфәрдән ибарәт аиләнин ил-лик хәрчинин үмуми мәбләги 54 фунт стерлинг 18 шиллинг 4 пенс, онун үмуми кәлиринин мәбләги 36 фунт стерлинг 2 шиллинг, кәсири 18 фунт стерлинг 16 шиллинг 4 пенс тәшкил едирди ки, буну приход верирди¹⁴²⁾. Демәли, хәрчин кәсири 1795-чи илдә әмәк һаггынын 1/4-дән азыны, 1814-чү илдә исә јарыдан чохуну тәшкил едирди. Әзлүјүндә ајындыр ки, белә

¹⁴¹⁾ *Barlow*. ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 26. XVIII әсрнин ахырларындакы вәзијјәт һаггында бах: *Eden*. "The State of the Poor"

¹⁴²⁾ *Parry*. "The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws". London, 1816, p. 80.

бир шәраитдә, кәнд тәсәррүфат фәһләси кәттәчиндә Иденин һәлә мүшәһидә етдији чүз'и раһатлыг да 1814-чү ил үчүн артыг арадап галхмышды¹⁴³⁾. Фәһләни, бу instrumentum vocale ни [данышан аләти] бу замандан е'тибарән фермерин сахладыгы бүтүн һејванларын һамысындан даһа артыг инчидирләр, һамысындан пис једириләр вә онунла һамысындан кобуд рәфтар едирләр.

Бу вәзијјәт дәјишмәдән давам етмәкдә иди, нәһајәт,

«1830-чу илнн гызғыш гијамлары, аловланан тахыл тәјаларынын ишыгында бизә» (јә'ни һаким синифләрә) «сәнајә Инкилтәрәсинин сәтһи алтын-да олдуғу кимн, әкинчилик Инкилтәрәсинин дә сәтһи алтында ејни јохсулдуғу вә ејни кнәли үсјанкар бир наразылыг гызышмагда олдуғуну ачыб көстәрди»¹⁴⁴⁾.

Садлер о заман ашағы палатада кәнд тәсәррүфат фәһләләринә «ағ гуллар» («white slaves») ады верди, бир кешиш дә бу тә'рифни јухары палатада тәкрат етди. О дөврүн ән көркәмли бир игтисадчысы олан Е. Г. Уејкфилд дејир:

«Чануби Инкилтәрәнин кәнд тәсәррүфат фәһләси нә гуллар, нә дә азад адам, о—паупердир»¹⁴⁵⁾.

Тахыл ганунларынын ләғв едилмәсиндән билаваситә габагы дөвр кәнд тәсәррүфат фәһләләринин нә вәзијјәттә олдуғуну даһа да ајдынлашдырды. Бир тәрәфдән, буржуа тәшвиғатчыларынын мәнәфеји тәләб едирди ки, онлар горујучу көмрүк веркиләринин әсил тахыл истәһсалчыларыны чох аз мүдафиә етдијини көстәрсинләр. Дикәр тәрәфдән, сәнајә буржуазиясы фабрикләрдәки вәзијјәти торпаг аристократиясынын ифша етмәсинә гаршы, иликләринә гәдәр хәбис, рәһмсиз вә ловға олан бу авараларын, фабрик фәһләләринин әзабларына ријакәр тәвәччөһ вә фабрик ганунлары верилмәси һаггында «дипломатик бир чапфәшаплыг» көстәрмәләринә гаршы һиддәтлә чошурду. Белә бир гәдим инкилис мәсәли вар ки, әкәр ики оғру бир-биринин сачыны јолса, бунун һәмишә бир хејри олар. Доғрудан да, фәһләләри һаким синфин ики фраксиясындан һансынын даһа артыг виждансызлыгла истисмар етмәси мәсәләси үстүндә бунларын бир-бири илә курултулу, гызғын мүбәһисәси һәгигәтин ајдынлашдырылмасына һәм сағ тәрәфдән, һәм дә сол тәрәфдән көмәк едир. Граф Шефтсбери, јахуд лорд Ешлин фабрикләрә гаршы аристократ-филантроп һүчүмуна башчылыг едирди. Буна көрә дә 1844 вә 1845-чи илләрдә о, кәнд

¹⁴³⁾ Barry. «The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws». London, 1816 p. 213.

¹⁴⁴⁾ S. Laing, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 62.

¹⁴⁵⁾ «England and America». London, 1833, v. I, p. 47.

тәсәррүфат фәһләләринин вәзијјәтини ифша едән «Morning Chronicle» үчүн күндәлик бир мөвзү олмушду. О заман әи әһә-мијјәтли либерал орган олан бу гәзет күндә јерләринә өз хүсуси комиссарларыны көндәрмишди вә бунлар үмуми мә'лумат вә статистика илә кифәјәтләнмәјәрәк, истәр јохланылан фәһлә-аиләләринин вә истәрсә мұвафиг торпаг саһибләринин адла-рыны да е'лан едирдиләр. Ашағыдакы чәдвәлдә¹⁴⁶⁾ Бленфорд.

Ушағларын сајы	Аяқ үзәләринин сајы	Кичиләрин һәфтәлик әмәк һағгы	Ушағларын һәфтәлик әмәк һағгы	Бүтүн аиләнин һәфтәлик кәләри	Һәфтәлик мәнзил кирајәси	Мәнзил кирајәси чыхылдыгдан соғра бүтүн һәфтәлик әмәк һағгы	Алағбашына дүшән һәфтәлик әмәк һағгы					
		шилл. пенс	шилл. пенс	шилл. пенс	шилл. пенс	шилл. пенс	шилл. пенс					
<i>Биринчи күнд</i>												
2	4	8	0	—	8	0	2	0	6	0	1	6
3	5	8	0	—	8	0	1	0	6	6	1	3 ¹ / ₂
2	4	8	0	—	8	0	1	0	7	0	1	9
2	4	8	0	—	8	0	1	0	7	0	1	9
6	8	7	0	1) 1 6 2) 2	10	6	2	0	8	6	1	3 ¹ / ₄
3	5	7	0	—	7	0	1	4	5	8	1	1 ¹ / ₂
<i>Икинчи күнд</i>												
6	8	7	0	1) 1 6 2) 1 6	10	0	1	6	8	6	1	3 ¹ / ₄
6	8	7	0	—	7	0	1	3 ¹ / ₂	5	8 ¹ / ₂	0	8 ¹ / ₂
8	10	7	0	—	7	0	1	3 ¹ / ₂	5	8 ¹ / ₂	0	7
4	6	7	0	—	7	0	1	6 ¹ / ₂	5	5 ¹ / ₂	0	11
3	5	7	0	—	7	0	1	6 ¹ / ₂	5	5 ¹ / ₂	1	1
<i>Үчүнчү күнд</i>												
4	6	7	0	—	7	0	1	0	6	0	1	0
3	5	7	0	1) 2 2) 2 6	11	6	0	10	10	8	2	13 ¹ / ₆
0	2	5	0	—	5	0	1	0	4	0	2	0

¹⁴⁶⁾ Лондон „Economist“и, 29 март 1845-чи ил, сәһ. 290.

Уимборн вә Пул јахынлығындакы үч кәнд сакинләринин алдығы әмәк һаггы көстәрилмишдир.

Бу кәндләр ч-б Ч. Банксын вә граф Шефтсберинин мүлк-кијјәтидир. Гејд етмәк лазым кәлир ки, бу «Low Church»¹⁸⁶ папасы, инкилис пијетистләринин бу башчысы, һабелә онун тајы олан Банкс өз фәһләләринин диләнчи пәјы гәдәр аз әмәк һаггынын хејли һиссәсини дә мәнзил кирајәси бәһанәси илә кәсиб өз чибләринә долдурдулар.

Тахыл ганунларынын ләғв олунмасы Инкилтәрә кәнд тәсәррүфатына олдуғча бөјүк тәкан верди. Ән кениш мигјасда дренаж ишләри¹⁴⁷⁾, мал-гаранын јени системлә төвләдә сахланмасы вә јем отлары әкилмәси, күбрәләмәк үчүн јени механики сәпин апаратлары тәтбиг едилмәси, килли торпағын јени үсулларла бечәрилмәси, чохла минерал күбрә ишләдилмәси, бухар машыны вә һәр чүр башга јени машынар вә и. а. тәтбиг едилмәси, үмумијјәтлә даһа артыг интенсивләшдирмә—бүтүн бунлар һәмнин дөврүн характерик чәһәтләри иди. Краллыг әкинчилик чәмијјәтинин президенти ч-б Пјузи көстәрир ки, (нисби) тәсәррүфат хәрчләри јени машынар тәтбиги сәјәсиндә тәгрибән јарыбајары әскилмишдир. Дикәр тәрәфдән, торпагдан көтүрүлән мүтләг газанч сүр'әтлә артмышдыр. Јени методлар үчүн әсас шәрт, һәр акра даһа артыг капитал сәрф едилмәси вә, демәли, фермаларын сүр'әтлә тәмәркүзләшдирилмәси иди¹⁴⁸⁾. Ејни заманда, бечәрилән саһә 1846-чы илдән 1865-чи иләдәк 464 119 акр артмышды; биз һәлә, шәрг графлыгларында ев довшанлары сахланан олдуғча бөјүк саһәләрин вә чылыз отлағларын санки бир сәһир пәтичәсиндә көзәл тахыл тарлаларына чеврилдијиндән данышмырыг. Биз артыг билирик ки, ејни заманда, кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан шәхсләрин үмуми сәјы әскилмишди. һәр ики чинсдән, олан мүхтәлиф јашлы әкинчиләрин өзләринә кәлдикдә, бунларын сәјы 1851-чи илдәки 1 241 269 нәфәрдән 1861-чи илдә 1 163 227 нәфәрә енмишди¹⁴⁹⁾. Буна көрә, баш инкилис рекистратору¹⁸⁷ 187 һағлы оларағ:

¹⁴⁷⁾ Торпаг аристократиясынын өзү бу мәсәд үчүн дөвләт кассасындан, әлбәтте парламент вәситәси илә, өзүнә чох ашағы фәизлә борч пул бурахдырырды; фермерләр исе бу торпаг аристократиясына икигәт артыг фәиз вермәли идилар.

¹⁴⁸⁾ Орта фермерләрин сәјынын әскилмәсини сәјәһәјәлмә пәрәгәсинин хусусилә: „Фермерләрин оғуллары, нәвәләри, гардашлары, гардаш оғуллары, ғызлары, ғыз нәвәләри, бачылары, гардаш ғызлары“, ғысасы,—фермерин јәһнидә ишләјән өз анлә үзвләри рубрикаларыннан көрмәк олар. Бу рубрикалара көрә 1851-чи илдә 216 851 адам, 1861-чи илдә исе аңча 176 151 адам вар иди. 1851—1871-чи илләр мүддәтиндә 20 акрдан аз олан ичәрәләрин сәјы 900-дән дә чох әскилмишди. 50-дән 75 акрадәк ичәрәләрин сәјы 8 253-дән 6 370-ә дүшмүшдүр; һабелә 100 акрдан ашағы олан бүтүн ичәрәләр дә јенә бу һалда иди. Елә һәмни 20 ил әрзиндә ири ичәрәләрин сәјы, әксинә, артмышдыр: 300 акрдан 500 акрадәк ичәрәләрин сәјы 7 771-дән 8 410-а, 500 акрдан артыг ичәрәләрин сәјы 2 755-дән 3 194-а, 1 000 акрдан јухары олан ичәрәләрин сәјы 492-дән 582-ә чатмышдыр.

¹⁴⁹⁾ Гојун чобанларынын сәјы 12 517-дән 25 559 нәфәрә чатмышдыр.

«1801-чи илдэн бари фермерларин вэ кэнд тэсэррүфат фәһләларинин сайы эсла акинчилик мәнсулу илә ујғун сурәтдә артмамышдыр»¹⁵⁰⁾ дејә көс-тәрсә,

бу ујғунсузлуг сон дөврдә мүгајисә едилмәјачәк дәрәчәдә даһа артыг мүшаһидә олунур, зира бу дөврдә кэнд фәһлә әһалиси мүтлэг сурәтдә әскилдији һалда, бечәрилән әкин саһәси кен-ширләнир, әкинчилик интенсивләшир, торпаға гојулан вә онун бечәрилмәси аләтләринә сәрф едилән капиталын жығымы көрүнмәмиш бир дәрәчәдә артыр, торпағын мәнсулу инкилис агрономијасы тарихиндә мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә жүксә-лир, торпаг мүлкијјәтчиләринин рентасы мисилсиз дәрәчәдә артыр вә капиталист ичарәдарларын сәрвәти күчләнирди. Бу-рада шәһәр сатыш базарларынын дурмадан сүр'әтлә кениш-ләнмәси вә азад тичарәт һөкмранлығы да әләвә едиләрсә, белә көрүнә биләр ки, *post tot discrimina rerum* [бу гәдәр уғурсуз-луглардан сонра], нәһајәт, кэнд тэсэррүфат фәһләсинин јаша-дығы шәраит ону *secundum artem* [нәзәријјәјә көрә] ағлакәл-мәз дәрәчәдә хошбәхт етмәли иди.

Профессор Рочерс исә, әксинә, белә бир нәтичәјә кәлир ки, мүасиримиз олан кэнд тэсэррүфат фәһләсинин вәзијјәти нәин-ки XIV әсрин икинчи јарысындакы вә XV әсрдәки сәләфләри-нин вәзијјәтинә нисбәтән, һәтта 1770—1780-чы илләрдәки сә-ләфләринин дә вәзијјәтинә нисбәтән сон дәрәчә писләшмиш, «о јенә тәһкимли олмушдур», һәм дә пис јемәк вә пис мәнзил верилән бир тәһкимли олмушдур»¹⁵¹⁾. Д-р Чулиан Хантер кэнд тэсэррүфат фәһләларинин мәнзили мәсәләсиндә там бир дөвр ачмыш олан өз һесабатында дејир:

«Һајидын» (тәһкимчилик асылылығы заманларында кэнд тэсэррүфат фәһләсинә верилән аддыр) «јашајыш хәрчи ону анчаг доландыра биләчәк ән ашағы сәвијјәлә олмушдур... Оуну әмәк һаггы вә мәнзили, онун өзүндән әлдә едиләчәк мәнфәәтин миғдарына эсла ујғун дејилдир. Фермерин һагг-һесабында о бир сыфырдыр»¹⁵²⁾ ...Оуну јашајыш вәсәити һәмишә сабит бир комијјәт кими көтүрүлүр»¹⁵³⁾. «Оуну кәлиринин даһа да азаддылмасына кәлдикдә, о дејә биләр: *nihil habeo, nihil curo* [һеч нәјим јохдур, һеч нәјин дә фикрини чәкмирәм]. О өз кәләчәји үчүн горхмур, чүнки онун, өз јашама-сы үчүн мүтлэг зәрури оландан башға һеч нәји јохдур. О донма нөгтәсинә чатмышдыр вә фермер дә бүтүн һагг-һесабыны бу факт үзәриндә гурур. Гој нә олур-олсуи, истәр сәадәтин, истәрсә дә фәләкәтин она дәхли јохдур»¹⁵⁴⁾.

¹⁵⁰⁾ „Census etc.“, v. III, p. 36.

¹⁵¹⁾ Rogers, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 693. Рочерс либераллар мәктәбинә мәнсуб олуб Коблен вә Брајтын шәхси достудур, демәли, һеч дә *laudator temporis acti* [кечмиш көзәл әјјамы мәдһ еләнләр чүмләсиндән дејилдир]».

¹⁵²⁾ „Public Health. 7th Report“. London, 1865, p. 242. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, ја ев саһиби фәһләсин бир гәдәр артыг газандығыны ешидәнә мәнзил кирә-јәсини артырыр, ја да фермер „фәһләсини арзаныны өзүнә иш тапдығыны“ әлдә әсас тутуб онун әмәк һаггыны азалдыр (јенә орала).

¹⁵³⁾ Јенә орала, сәһ. 135.

¹⁵⁴⁾ Јенә орала, сәһ. 134.

Сүркүнә вә ичбари ичтимаи ишләрә мәнкум едилән чина-јәткарларын јемәк вә иш шәраити 1863-чү илдә рәсми сурәтдә јохланылмышды. Бу јохламанын нәтичәләри ики галын Көј китабда верилмишди.

Һәмни китабда әзчүмлә дејилир: «Инкилтәрәдә һәбсханалардакы чина-јәткарларын јемәјини бу өлкәнин иш евләриндәки пауперләрин вә азад кәнд тәсәррүфат фәһләләринин јемәји илә әтрафлы мүгајисә етдикдә шүбһәсиз субут олунур ки, биринчиләрин јемәји јердә галан ики категоријанын һәр биринин јемәјиндән чох јахшыдыр»¹⁵⁵⁾, «ичбари ичтимаи ишләрә мәнкум едиләндәрдән тәләб өлуан иш исә, ади кәнд тәсәррүфат фәһләсинин көрдүјү ишин тәғрибән јарысы гәдәрдир»¹⁵⁶⁾.

Буну көрәнләрин дедикләриндән бир нечә марағлысыны гејд едәк. Единбург һәбсханасынын мүдири Чон Смит дејир:

№ 5056: «Инкилтәрә һәбсханаларындакы јемәк, ади кәнд тәсәррүфат фәһләләринин јемәјиндән чох јахшыдыр». № 5057: «Бу бир һәгигәтдир ки, Шотландијанын ади кәнд тәсәррүфат фәһләләринин чох аз һалларда дилинә әт дәјир». № 3047: «Сиз дејә биләрмисиниз ки, нә сәбәбә чинајәткарлара ади кәнд тәсәррүфат фәһләләриндән хејли јахшы (much better) јемәк верилмәлидир?—Әлбәттә, јох». 3048: «Сиз ичбари ишләрә мәнкум едилән мәнбусларын јемәјини азад кәнд тәсәррүфат фәһләләринин јемәјинә јахынлашдырмағ тәчрүбәләрини давам етдирмәји мәгсәдәүјүгүн һесаб едирсинизми?»¹⁵⁷⁾. «Кәнд тәсәррүфат фәһләси»—дејә, орадача көстәрилир, «дејә билрди: Мән ағыр иш көрүрәм, лакин кифајәт гәдәр јемәјим јохдур. Мән һәбсханада оlanda иш бу гәдәр ағыр дејилди, өзүм дә дојунча јејирдим, буна көрә дә мәнни үчүн һәбсханада јатмағ, азад јашамағдан јахшыдыр»¹⁵⁸⁾.

Һесабатын биринчи чилдинә әлавә едилән чәдвәлләрдән ашағыдакы мүгајисәли мәлумат тәртиб едилмишдир.

Һәфтәлик јемәјин миздары^{158а)}

(үнсидә илә)

	Азотлу тәркиб һиссәләри	Азотсуз тәркиб һиссәләри	Минерал тәркиб һиссәләри	Үмуми јекун
Портланд һәбсханасындакы чинајәткарын јемәји.....	28,95	150,06	4,68	183,69
Краллыг донанмасы матросу- нун јемәји.....	29,63	152,91	4,52	187,06
Әскәрин јемәји.....	25,55	114,49	3,94	143,98
Каретчинин (фәһләнин) јемәји	24,53	162,06	4,23	190,82
Мурәттибин јемәји.....	21,24	100,83	3,12	125,19
Кәнд тәсәррүфат фәһләсинин јемәји.....	17,73	118,06	3,29	139,08

¹⁵⁵⁾ „Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude“, London, 1863, p. 42, № 50.

¹⁵⁶⁾ Јенә орада, сәһ. 77. Лорд баш һакимин мемораңдуму.

¹⁵⁷⁾ Јенә орада, II чилд. Ифадәләр [сәһ. 418, 239]

¹⁵⁸⁾ Јенә орада, I чилд. Әлава, сәһ. 280.

^{158а)} Јенә орада, сәһ. 274, 275.

Эн аз тә'мин едилмиш синифләрин җемәјинин вәзијјәтини 1863-чү илдә жохлајан тибб комиссијасынын үмуми жохлама нәтичәси охучуја мә'лумдур. Охучунун ядындадыр ки, кәнд тәсәррүфат фәһләләринин аилләләриндән чохунун җемәји, «ач-лыг нәтичәсиндәки хәстәликләрин гаршысына алмаг үчүн» ла-зым олан минмумдан ашағыдыр. Хүсусилә халис әкинчилик маһалларында: Корнуелл, Девон, Сомерсет, Уилтс, Стаффорд, Оксфорд, Беркс вә Һартсда да вәзијјәт беләдир.

Д-р Смит дејир: «Кәнд тәсәррүфат фәһләсинин җемәјинин гәдәрн, орта һесабла тәхмин едилә биләчәјиндән артыгдыр, зира јашајыш вәсаитнндән фәһләнин өзүнә дүшән һиссә аилләсинин јердә галан үзвләринә дүшән һиссәдән чох артыгдыр, чүнки фәһләнин әмәјини нәзәрә алараг бу мүтләг әруридир; даһа жохсул маһалларда әт вә ја пијин демәк олар һамысы фәһләнин өз пајына дүшүр. Арвадын пајына, һабелә сүр'әтлә бөјүдүкләри дөврдә ушагларынын пајына дүшән җемәјин гәдәри бир чох һалларда вә демәк олар бүтүн графлыгларда, хүсусилә азотун мигдары чәһәтдән кифа-јәт дејилдир»¹⁵⁹⁾.

Фермерләрин өз јанында јашајан муздурларын вә фәһлә гадынларын җемәји јахшыдыр. Онларын сајы 1851-чи илдә 288 277 нәфәр икән 1861-чи илдә азалыб 204 962 нәфәр ол-мушдур.

«Тарлада ишләјән гадыннын әмәји»—дејә д-р Смит көстәрир,—«үмумиј-јәтлә нә гәдәр раһатсызлыгга әлагәдар олса да, һазыркы шәраитдә аилә үчүн даһа әлверишлидир, чүнки ајаггабы вә палтар алмаг, мәнзил кирајәси вермәк үчүн әлава вәсаит тә'мин едир вә беләликлә даһа јахшы җемәк им-каны верир»¹⁶⁰⁾.

Бу жохламанын ән дәјәрли нәтичәләриндән бири дә белә факты ашкара чыхартмасыдыр ки, Инкилтәрә кәнд тәсәррү-фат фәһләсинин җемәји Бирләшмиш краллыгын башга һиссә-ләриндәки кәнд тәсәррүфат фәһләсинин җемәјиндән чох писдир («is considerably the worst fed»); буну ашагыдакы чәдвәл көстәрир:

*Бир кәнд тәсәррүфат фәһләсинин орта һесабла
һәфтәдә истеһлак етдији карбон вә азот*¹⁶¹⁾

	Карбон	Азот
Инкилтәрә	40 673	1 594
Уелс	48 354	2 031
Шотландија	48 980	2 348
Ирландија	43 366	2 434

¹⁵⁹⁾ «Public Health. 6th Report 1863». p. 238, 249, 261, 262.

¹⁶⁰⁾ Јенә орада, сәһ. 262.

¹⁶¹⁾ Јенә орада, сәһ. 17. Инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләсин Ирландија кәнд тәсәррү-фат фәһләсинин алдыгы сүдүн јалныз $\frac{1}{4}$ -ни вә чөрәјин јалныз $\frac{1}{2}$ -ни алыр. Һәлә XIX әсрин әввәлләриндә Јунг өз «Tour in Ireland» әсариндә гејд етмишдир ки, Ирландија

Д-р Сажмон аhalинин сағламлығы хагында өз рәсми һесабатында де-
йр: «Д-р һантерин һесабатынын һәр бир сәһифәси бизим кәнд тәсәррүфат
фәһләринини яшадығы мәһзилләрнин кифәят гәдәр олмадығыны вә ачына-
чағлы кејфијәттини көстәрир. Артыг бир чох илләрдән бәридир ки, бу чәһәт-
дән онларын вәзијәти кетдикчә пиләшир. Инди кәнд тәсәррүфат фәһлә-
рәринин өзүнә мәһзил тапмасы әввәлиндән чох чәтиндир, тапама мүмкүн
олдуғда да һәмийн мәһзилләр онларын тәләбатына демәк олар сон бир нечә
јүз илдәкиндән кејли аз ујғун кәлир. Бу бәла ахырынчы 20 вә ја 30 ил әр-
зиндә хүсусән сурәтлә артыр вә кәнд аһалисинин мәһзил шәрәити инди сон
дәрәчә ачыначағлыдыр. Кәнд аһалисинин әмәји илә варлаин шәхсләр бир
гәдәр рәһмә кәлиб бу аһали илә јумшаг рәфтар етмәји ләзим билмәсәләр,
кәнд аһалисинә бу чәһәтдән ниңат јохдур. Фәһләнин бечәрдији торпағда
јашамаг үчүн онун өзүнә бир јер тапыб-тапмајачағы вә бу јерин бир инсан
мәһзиллими, јохса доһуз дамы олачағы, евин јанында јохсуллуғ мәшәғә-
тинин бир гәдәр јүнкүлләшдирән кичик бир бостан олуб-олмајачағы,—бу-
ларын һамысы фәһләнин мүвафиг мәһзил кирајәсинин вермәјә һазыр олма-
сындан вә ја верә билчәјиндән асылы дејилдир, бу, башгаларынын «өз

фәһләсинин јемәк шәрәити јакшыдыр. Сәбәби дә јалиыз олур ки, јохсул Ирландија фер-
мери варды никилдәс фермериндән чох инсафлыдыр. Уелсә кәликлә, мәтилә верилл
рәғәмләр онун чәнуб-ғәрб һиссәсинә аид дејилдир. Орадакы бүтүн һәкимләри бир ағыздан
еҗтраф едирләр ки, варам, хәһизир вә сәир бу кими хәстәликләрдән өлиәлирини кетдикчә
лаһа чох артмасы аһалинин бәдәнинин заифләмәси илә әләғәләрдыр вә һамы бу заифлә-
манин сәбәбинин јохсуллуғда көрүр. Орада кәнд тәсәррүфат фәһләсинин күндәлик хәрчи
5 пенс тәхмин едилир, бир чох маһалларда фермер* (өзү дә чох јохсул олан бу фермер)
буһдан да аз верир. Кәнд тәсәррүфат фәһләсинин мүттәсил јелији һаһар ун вә соғандан,
ја да јулафдан биширилиши бөјүк бир газан шорбадыр ки, бунун да ичнә чәһәзијб
ухулмасына ләјмәјән бир гирыг гулгуру дузлу ат вә ја бир тикә пиз салырлар... Сәһәс
тароғиссинин фәһлә үчүн нәтичәси буһдан ибарәтдир ки, евдә тохуанә мейкә маһуау
һәмийн сәрт вә рүтубәтли иғлимдә үчүз пәмбыг парча, түнд ичкиләри исә «иоминал» чәј
сыкшыларыб арадан чыхармышлар... Әкинчи сәтләрдә күләк бабагында вә јағыл алтынла
ипләлликдән сонра өз даһмасына гајыдыр вә бурада, торф јандырылан, ја да кил гаҗы-
шығлы дашкөмүр туллантысы јандырылан очағын башында отуруб гызынлар; очагдан
лаһи буауд кими көмүр вә күкүрдә туршусунун түстүсү галыр. Даһманын диварлары кил
даһидан, дөшәмәси һәлә даһма тикилмәздән габаг орада олан гуру торпаған, дамы исә
садачә үст-үстә төкүлүми күләшдән ибарәтдир. Исти олмаг үчүн даһманын бүтүн дөһмә
дешији кәпиткә илә тыханымшлар, чох вахт өзүнүн бирчә дест јаш палтарыны бәдәнинин
истиси илә гурутаға мәчбур олан әкинчи бәлә бир үфунәтли шәрәитдә, тоз-торпаг ичиндә
арвал-ушағы илә бирликдә шам етмәјә башлајыр. Кечәнин бир һиссәсини бу даһмаларда
кечирмәјә мәчбур олан мамалар ајағларынын дөшәмәдәки палчыга батдығыны вә бир аз
тәмиз һава алмаг үчүн дивары буру илә дөшмәли олдуғларыны сәләјирдиләр.—бу и
чәтин бир иш нишиш! Бир чох мүхтәлиф шәһидләр көстәрирләр ки, кифәят гәдәр јемәк
јемәјән (underfed) кәндли һәр бир кечә, сағламлығы сарсыдан бу вә башга тәһсилләр
мә’руз галыр вә бир чох сүбүтләрдә көстәрмәк олар ки, аһалинин сысгалығы вә хәһизир
хәстәләјинә туғулмасы бунун нәтичәсиләр... Кармартенширдә вә Кардиганширдәки прихол
хидмәтчиларинин вердији мә’лумат инандырычы бир сурәтдә көстәрир ки, орада да вәзијәт
ејән бәләдир. Буна даһа бөјүк бир бәла олан идиотизмин «јәлимәси дә әлгәвә олур.
Бир нечә кәлмә дә иғлийн шәрәитиндән, Бүтүн өлкәнин һәр тарәфиндә плин 8—9 ајы
әрзиндә шиддәтли чәнуб-ғәрб күләкләри әсир, ејин заманд күчлү јағышлар јағыр ки, бу
бу да тәләләрини ғәрб јамачларында даһа шиддәтли олур. Ағачлыг чох әздир, јалиыз
күләк тутмајан јерләрдә ағачлара тәсәдуф олунур; ачыг јерләрдә исә күләк ағачлары
тәләф едир. Даһмалар адәтән тәләләрини дибиндә, чох вахт чөкәдәк вә ја даш кәрханә-
сында јерләшир; бу отлағлардә ачыг ән хырда гојун вә јерли ғарамал јашаја биләр...
Кәңчләр бу јерләри тарк едиб шәрәдәки Гламорган вә Монмут мә’дан сәһәјән маһалла-
рына кечирләр... Кармартеншир—газачылар мәнбәји вә онларын әдилләр евилдир. Әһали-
нин сәји чох чәтинликлә әввәлки сөнјјәдә галмағдадыр. Мәсәлән, Кардиганширдә аһали-
нин сәји бәлә иди:

	1851-чи ил	1861-чи ил
Кишиләр.....	45 155	44 446
Ғадинлар.....	52 459	52 955
	97 614	97 401

(Д-р һантерин һесабаты, „Public Health, 7th Report 1864“. London, 1865, p. 498—502 passim).

мүлкийәтинден истәдији кими фәјдаланмағ һүғугундан» нечә истифадә едәчәиндән асылыдыр. Ичарә саһәси нә бөјүклүкдә олурса-олсун, елә бир ганун јохдур ки, һәмнин саһәдә фәһләләр үчүи мүәјјән миғдар јашајыш бинасы олмасыны тәләб етсин,—јахшы мәнзилләрдән исә һеч дауышмаға кәлмәз; ганун һабелә торпағдан истифадә етмәк үчүн, јағыш вә күнәш ишығы тәләб етдији гәдәр фәһлә әмәји дә тәләб едән торпағдан истифадә етмәк үчүн фәһләјә һеч бир һүғуг вермир... Фәһләнин вәзијјәтини ағырлашдыран бир чәһәт дә... јохсуллар һағғындакы ганунун вә ганунла әләғәдар оларағ мәскән һүғугуна даир көстәрәни әсасларын, һабелә јохсуллар үчүн алынаи веркинин¹⁶²⁾ тәсиридир. Бу ганууну тәсире алтында һәр бир приход өз мадди мәнәфејини нәзәрә алыб чалышыр ки, бурада мүмкүн гәдәр аз кәнд тәсәрруфат фәһләси јашасын, чүнки әкинчилик әмәји, гаи-тәр ичиндә ишләјән фәһләнин вә онуи аиләсинин һағиги вә даими мүстәғиллијини тәмин етмәк әвәзинә, бәдбәхтликләнд, чоғ һалларда ону кеч-тез пауперизмә кәтириб чыхарыр,—фәһлә исә бүтүн өмрү боју пауперизмә о гәдәр јахындыр ки, һәр бир хәстәлик вә ја һатта мүвәғгәти ишсизлик ону дәрһал прихода мүрричәтлә ондан јардым истәмәјә вадар едир; буна көрә дә мүәјјән бир приходда кәнд тәсәрруфат фәһләләринин јерләшмәси, јәгин ки, орада јохсуллар үчүн алынаи веркини артмасына сәбәб олур... Ири торпағ мүлкийәтчиләри¹⁶³⁾ өз мүлкләриндә фәһләләр үчүн һеч бир мәнзил тикилмәсинә јол вермәк гәрарына кәлән кими онлар јохсуллар үчүн дашыдығлары мәс'улијјәтин јарысында азад олурлар. Инкилис конституцијасы вә ганунларынын лән-лорда «өз мүлкийәтиндән истәдији кими истифадә етмәк» вә торпағы бечәрәләрлә бир әчнәби кими рафтар едиб онлары өз јерләриндән говмағ имканы верән гәти торпағ мүлкийәти гәјдасыны нә нијјәтлә гојдуғу елә бир мәсәләдир ки, онун мүзакираси мәим вәзифәмә аид дејилдир... Торпағдан бу говмағ ихтијары тәкчә бир нәзәријјә оларағ галмыр. Бу ихтијар ишдә ән кениш дәирәдә тәтбиғ олунур. Бу—кәнд тәсәрруфат фәһләсинин мәнзил шәрәитинә һәлледиқи тәсир көстәрән чәһәтләрдән биридири... Бу бәланын нә гәдәр бөјүк олдуғуну ахырынчы дәфә сијаһыјаалма заманы әлдә едилән нәтичәләрдән көрмәк олар; бу сијаһыјаалма көстәрди ки, јерләрдә евләрә олан тәләбин артмасына баһмајарағ, ахырынчы 10 ил әрзиндә Инкилтәрәнин 821 мүхтәлиф маһалында сөкүлән евларин сајы кетдикчә артмышдыр; белә ки, 1851-чи илә исбәтән 1861-чи илдә 5 $\frac{1}{3}$ % артмыш олаи әһали 4 $\frac{1}{2}$ % азалмыш олан биналара јерләшдирилмишли, — һалә бурада биз, ишләдикләри приходларда отурағлығдан әл чәкмәјә мәчбур оланлары һесаба алмырығ... Доктор һантерин дедији кими, әһалнин торпағдан говулмасы просесинин баша чатмасы нәтичәсиндә анчағ заһири бир кәнд (show-village) оларағ галыр, коттечләринин сајы азалдылыб әһәмијјәтсиз бир дәрәчәјә чатдырылан белә кәнддә мсһрибан ағаларын адәтән јахшы рафтар етдији чобанлар, бағбанлар вә мсһә горуғчуларындан ибарәт даими гапы нөкәрләриндән башға кимсәјә јашамағ ихтијары верилмир¹⁶⁴⁾. Лакин торпағы бе-

¹⁶²⁾ 1865-чи илдә бу ганун бир гәдәр јахшылашдырылмышдыр. Тәврүбә тез бир заманда көстәрәчәклир ки, бу јамағ әсла көмәк етмир.

¹⁶³⁾ Бундан сонракылары баша дүшмәк үчүн гејд етмәлијик ки, close villages (гапалы кәндләр), бир вә ја икн ири ләнлордун мүлкү олан кәндләрә дејилир; open villages (ачығ кәндләр)—торпағы бир чоғ хырда мүлкийәтчиләрә мәхсус олан кәндләрә дејилдир. Ишшаат мөһтақирлари дә мәһз бу кими кәндләрдә коттеч вә кечә ләмә евләри тикдира биләрләр.

¹⁶⁴⁾ Бу кими заһири кәндин көрүнүшү чоғ чәлбәдичидир, лакин бу кәндләр дә II Јекатерина Кыма сәјаһат етдији заман сејр етдији кәндләр гәдәр хәјалидир. Ахыр заманлар чобан да бу show-villages-дән чыхарылыб говулур. Мәсәлән, Маркет-Һарборо јахынлығында тағрибан 500 акр бөјүклүкдә бир гојун отлағы вардыр; бурада чәми бир нәфәрин әмәји кифәјәтир. Бу кениш дүзләрдән,—көзәл Лестер вә Нортһемптон отлағларындан,—кечән узун јолу тьсалтымағ үчүн чобана адәтәи фермада коттеч веридиләр. Инди онуи он ниш шиллингинә мәнзил үчүн бир шиллинг әләва едиләр ки, буна да о өзүңә узағ бир ачығ кәндә мәнзил тапмалыдыр.

чэрмэх лазымдыр, буна көрө дө көрүрүк ки, бу ишлэ машгул олан фәһлөлөр торпаг мүлкијјәтчисинин јанында јашамырлар, онлар, бөлкө дө, үч мил мәсафәдә олан ачыг кәнддән, јәни гапалы кәндләрдә фәһлөләрнин коттечләрн сөкүлдүкдән сонра бир чох хырда ев саһибләрн тәрәфиндән онлара мәнзил верилмиш кәнддән кәлирләр. Нәр шејин бу нәтичәјә наил олмаг мәгсадинә табе едилдјн јерләрдә коттечләрнин ачыначаглы мәнзәрәси адәтән бунларын лабүд агибатини көстәрир. Бу коттечләр тәбини дағылманын мүхтәлиф пиллөләриндәдир. Нә гәдәр ки, дахманын дамы саламатдыр, фәһлөләрнин мәнзил кирајәси вермәсинә ичазә верирләр вә чох вахт о севинир ки, јашшы мәнзил кирајәси гәдәр кирајә вермәлн олса да, буна ичазә верирләр. Нәм дә диләнчн гәдәр јохсул кирајәнишинин өзүнүн едә биләчәјиндән башга һеч бир тәмир иши көрүлмүр вә һеч бир шеј јажшылашдырылмыр. Нәһәјәт ев јашамага әслә јарамаз бир һала дүшүкдә, бу ачыг о демәкдир ки, үчүб дағылан коттечләрнин бири артыр вә јохсуллар үчүн алынан верки дә мувафиг сурәтдә азалдылачагдыр. Беләликлә ири мүлкијјәтчиләр өз јерләриндән әһалини говараг, јохсуллар үчүн алынан веркидән јахаларыны гуртардыглары һалда, јахындакы хырда шәһәрләр вә ја ачыг кәндләр бајыра атылан бу фәһлөләри тәбул едирләр; мән, јахындакы дејирәмсә дә, бу «јахындакылар» фәһлөләрнин һәр күн ишләмәли олдуғу фермадан 3—4 мил аралы ола биләр. Беләликлә, о бир парча чәрәк пулу газанмаг үчүн сарф етдији күндәлик әмәјинә үстәлик—санки бу бош бир шеј имиш—һәр күн 6—8 мил ајаг дөјмәјә мәчбурдур. Оун арвады вә ушаглары да инди ејни ағыр шәрәитдә кәнд ишләри илә машгулду. Јакин иш јериндән узагдә јашамаг нәтичәсиндәки мәшәггәтләр бунунла битмир. Иншаат мөһтәкирләри ачыг кәндләрдә сатын алдыглары бир парча торпагдә мүмкүн гәдәр ән учуз вә чох дахма тикмәјә чалышырлар. Инкилтәрәнин кәнд тәсәрруфат фәһлөләри, һәтта чөллүк јерләрнин јахынлығында олса да ән пис шәһәр мәнзилләри вәзидәтдә олан һәмин ачыначаглы мәнзилләрдә јерләширләр...⁽¹⁶⁵⁾ Днкәр тәрәфдән, һеч дә белә күман едилмәмәлидир ки, һәтта бечәрәдјн јердә мәскан салам фәһлә, бүтүн өмүр боју мәхсуллар әмәклә машгул олдуғу үчүн өзүнә лајиг бир мәнзил тапыр. Нәтта кнјаз мүкләриндә дә коттечләр чох вахт ән ачыначаглы һалда олур. Бәзи ләндлордлар белә күман едирләр ки, фәһлөләр вә аиләләри үчүн һәтта төвлә дә кифајәт гәдәр јашшы мәнзилдир, ләкин ејни заманда онлар бу кими мәнзилләр үчүн мүмкүн гәдәр чох кирајә һаггы гопармагдан утанмырлар⁽¹⁶⁶⁾. Нәтта тутаг ки,

⁽¹⁶⁵⁾ «Фәһлөләрнин епләри» (әлбәттә, һәмишә ағына гәдәр долу олан ачыг кәндләрдә чәрәк илә тикилди ки, бунларын дал тәрәфин адәтән, иншаат мөһтәкиринин өз мүлкү адәләриндә бир парча јерә лап јапышыг олур. Буна көрә дә дахмалара ачыг сабаг тәрәфдән иныг дүшә биләр вә һавә кәдә биләр» («Public Health. 7th Report 1864»—дә д-р һәнтәрин һесабаты. London, 1865, p. 135). Кәнддә чох вахт пивәчи вә ја дүкәнчы да ев кирајә вермәклә машгул олур. Бу кими һаллардә кәнд тәсәрруфат фәһлөләрнин фермерләрлә јанашы икинчи бир ағасы да мејдана чыкыр. Ејни заманда фәһлә һәр шејдә ондән сатын алмалдыр. Нәһәтдә 10 шиллинг ала вә бундан илдә 4 ф. ст. мәнзил кирајәси верән фәһлә, дүкәнчынын кефин истадији тәјмәтлә ондан чај, гәнд, ун, сабуи, шам вә пивә аламаг мәчбурдур» (јена орада, сәһ. 132). Бу ачыг кәндләр инкилис кәнд тәсәрруфат иролетарнаты үчүн доғрудан да «ислән колонијаларидыр». Коттечләрнин бир чоху там мәнасы илә кечәләмә евләридир вә әтрафдакы бүтүн сәркәрәкилар буралан кәлиб кечирләр. Ән ирәнч шәрәит дахиндә чох вахт һәнггәтән һејрәт едилчәк дәрәчәдә тәмиз гәлиб өз нәмүскарлығыны итирмәјән әкинчи вә оуну аиләс бурала лабүд сурәтдә мәнн олувләр. Иншаат мөһтәкирләриндән, хырда мүлкијјәтчиләрдән вә ачыг кәндләрдән сөһбәт дүшүкдә, мө'тәбир Шејлоклар арасында ријакарлыгдә долаг бүзәмәк бир адәт олмушдур. Әлбәттә, онлара чох јашшы мә'лумду ки, өз гапалы кәндләри вә зәһири кәндләри—«ачыг кәндләрнин» вәтәндир вә гапалы кәндләр вә зәһири кәндләр олмәсајды ачыг кәндләр јашаја билмәздә. «Ачыг кәндләрнин хырда мүлкијјәтчиләри олмәсајды, кәнд тәсәрруфат фәһлөләрнин чоху ишләдикләри малликанәләрнин ағачлары алтынла јатмалды олардылар» (јена орада, сәһ. 135). Бүтүн орта вә шәрғи Инкилтәрәдә «ачыг» вә «гапалы» кәндләр системи һәкм сүрмәкләдир.

⁽¹⁶⁶⁾ «Ев кирајә верән шәхс» (фермер вә ја ләндлорд) һәфтәдә 10 шиллинг вердији, сонра исе илдә јенидән 4 вә ја 5 ф. ст. ев кирајәси гопартдыгы јазыг бир адамын әмәји илә биләвәситә вә ја долајысы илә варламыр; ачыг базардә һеч 20 фунт стерлинг дә

бу мәнзил тамамилә учуг бир дахма олуб јатмаг үчүн бирчә кушәси вардыр, очагы вә ајагјолусу јохдур, пәнчәрәләри ачылмыр, бир чаладан башга һеч бир су мәнбәји јох, бостаны јох,—фәһлә бу биабырчылыга гаршы һеч бир шей едә билмәз. Бизим сәһијјә-полис ганунларымыз (The Nuisances Removal Acts) һә, ачаг кағыз үзәриндә галыр. һәмим ганунларыни тәтбиғ едилмәсә белә магаралары кирәјә верән мүлкнјјәтчиләрни өзләринә талшырылмышдыр... Истисна тәшкил едән аз-чоһ хош һаллар кәрәк көзүмүзү тутмасын вә данми бир һал олан, никлиис мәдәнијјәтини бәдиһ едән фактлары биздән кизләтмәсин. Доғрудан да, көрүн вәзијјәт нә гәдәр дәһшәтлиндир ки, һидики мәнзилләрни ашкар бәрбадлығына бахмајараг, етибарлы мүшәһидәчнләр һамылыгда белә бир гәти нәтичәјә кәлирләр ки, мәнзилләрин һәтта һәр јердә чоһ пис һалда олмасындан даһа бөјүк бәла мәнзил азылығыдыр. Артыг бир чоһ илләрдән бәрндир ки, кәнд фәһлә мәнзилләрини ағзына гәдәр долу олмасы тәкчә сағламлыг гајғысына галан адамлары дедил, һабелә үмумнјјәтлә әдәб вә әһлаг гәдрн билән адамлары да олдуғча чараһат етмәкдәдир. Доғрудан да, кәнд јерләриндә јолухучу хәстәликләрни јайылмасы һаггындағы һесабатларыни мүәллифләри һәр дәфә ејни ифадәләрлә кәстәрирләр ки, евләрни ағзына гәдәр долушы олмасы, баш верән јолухучу хәстәлијни јайылмасына дајандырмаг үчүн кәстәрилән бүтүн сәјләри тамамилә боша чыхарыр. һабелә һәр дәфә гејд едилир ки, кәнд һәјјәтинин сәһһәтә бир чоһ чәһәтдән јахшы тәсир кәстәрмәсинә бахмајараг, јолухучу хәстәликләрни јайылмасыны олдуғча сүрәтләндирән дарысгаллыг јолухучу олмајан хәстәликләрни дә мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Белә бир вәзијјәтн ашкара чыхаран шахслар башга фәләкәтләрин дә үзәриндән сүкүтлә кечмирләр. Әввәлләр һәтта јалныз сағламлығы мүһәфизә илә мәшғул олдуғлары һалларда да онлар ишин башга бир чәһәтинә дә фикир вермәјә мәчбур олурдулар. Онларыни һесабатында, евләнмиш вә евләнмәмиш киши вә гадынларыни чоһ вахт дарысгал јатаг отағларына долушмуш олдуғларыны (huddled) кәстәрән бу һесабатлар белә бир нәтичәјә кәтириб чыхарылмагы иди ки, бу кими шәрәитдә һәја вә әдәб дүјүсу ән габа шәкилдә тапдаланыр вә әһлаг, демәк олар, лабүд сурәтдә позулур¹⁶⁷). Мәсәлән, д-р Орд мәним ахырынчы һесабатыма әләвә едилән мәлүматында Уингдә (Бакин-кемпшир) јаталағын шиддәт етдијини кәстәрив вә Уингрејвдән ораја јаталага тутулуш бир кәнчин кәлмәсиндән данышыр. О өз хәстәлијини биринчи күнләриндә 9 башга адамла бир отагда јатырмыш. Ики һәфтә әрзиндә бунлардан да бәзиләри хәстәләнди. Бир нечә һәфтә ичиндә 9 һәфәрдән

дәјәри олмајан белә евләр јалныз она көрә бу сүн'и гиймәтини сахлајыр ки, онун саһиб һәкк едиб деја билир: «Ја мәним евимдә ол, ја да шәһпәләрни јығшыдырмәк рәд ол, көрәк мәним төвсијәм олмадан һарада бир сығинаг тала биләрсән...» Әкәр бириси өз вәзијјәтини јахшылашдырмаг истајиб дәмир јолунда релс чәкәјә вә ја даш карханасында ишләмәјә кедирсә, онун вәзијјәти азачыг да олсун дәјишмијир, она јенә дә һәкк едилрләр: «Ја мәним үчүн ашагы музда ла ишлә, ја да габагча бир һәфтә хәбәрлардыгдан сонра рәд ол кет: әкәр долузуи варса, ону да өзүмлә апар, сонра бахык көрәрик бостанында битән картофдан нә һасил едәрсән». Әкәр мүлкнјјәтчинин манафеји башга тәдбирләр көрмәји талаб едирсә, о* (ва ја фермер) «чоһ вахт белә һалларда салочә олараг мәнзил кирајисини артырмагы ишдән чыхыб келән фәһләјә гаршы даһа мүнасиб бир чәза һесаб едир» (д-р һантер, јенә орада, сәһ. 132).

¹⁶⁷ Тәзәчә евләниниш әр-арвал онларла бир отагда јатән бөјүк гардаш вә бацчларына иорәтли бир шей верә билмәз; бу кими һаллар гејдә алына билмирсә дә, әдә олан кифәјәт гәдәр мәлүмат кәстәрир ки, лап јахын гоһумлары илә чинси әләгәдә олмаг кими чинајәт едән гадынларыни башына бөјүк бәзалар кәлдијини вә һәтта чоһ вахт бу ишин едүмлә гуртардығыны сөјләјәнләр һаглыдырлар* (д-р һантер, јенә орада, сәһ. 137). Әввәлләр Лондонун ән пис мәһәлләләриндә илләрчә хәфијјәчилик етмиш бир кәни полис мәмуру өз кәндини гызлары һаггында белә дејир: «Лондонун ән пис мәһәлләләриндә полислик етдијни мүдәттә мән һеч бир заман чаванлар арасында кичик јашлариндан бу гәдәр габа әһлагсызлыг, бу гәдәр позулуш вә абырсызлыг көрмәмишдим... Онлар долуш кими јашајырлар, јетишимш оғлан вә гызлар, ана вә аталар һамысы бир јердә, бир отагда јатырлар». «Children's Employment Commission, 6th Report». London, 1867 Appendix, p. 77, № 153).

5 нәфәри јаталаг хәстәлијинә тутулду вә бири өлдү! Ејни заманда Сент-Чорч хәстәханасынын һәкими олуб хәстәлијин шиддәт етдији заман өз шәхси һәкимлик ишләринә керә Уингә кетмиш Харви дә тамамилә ејни рундә мә'лумат верир: «Јаталаг тутмуш бир кәнч гадын кечәләр өз атасы, анасы, кәбинсиз доғулмуш ушағы, ики кәнч гардашы вә, һәрәсинин кәбинсиз кишидән бир ушағы олан ики бачысы илә бирликдә јатырды. Бурада чәми 10 нәфәр јатмагда иди. Бир нечә һәфтә әввәл исә һәмни отагда 13 адам јатырмыш»¹⁶⁸).

Д-р Гантер јалныз халис әкинчилик маһалларында дејил, Инкилтәрәнин бүтүн графлыгларында кәнд тәсәррүфат фәһләрәнин 5 375 коттечини јохламышдыр. Бу 5 375 коттечдән 2 195-нин һәрәсиндә јалныз бир јатаг отағы (чох вахт һәмни отаг ејни заманда јемәк отағыдыр), 2 930-нун һәрәсиндә ики вә 250-синин һәрәсиндә икидән артыг јатаг отағы вардыр. Мән бурада, он ики графлыгдакы вәзијјәти тәсвир едән мә'луматдан гыса парчалар верирәм.

1) Бедфордшир

Реслингерт: Јатаг отагларынын узунлуғу тәхминән 12 фут, ени 10 футдур, бир чохлары исә бундан да кичикдир. Бирмәртәбәли кичик дахма чох заман тахта аракәсмә илә ики јатаг отағына ајрылмышдыр; чох вахт бир чарпаји һүндүрлүјү 5 фут 6 дүјмә олан мәтбәхдә јерләширилир. Қирајә һағгы 3 фунт стерлингдир. Қирајәнишинләр өзләри ајағјолу тикдирмәлидиләр, ев мүлкијјәтчиси анчаг бир чала газдырыр. Бириси өзү үчүн ајағјолу тикдирән кими бүтүн гоншулар бундан истифадә етмәјә башлајырлар. Ричардсонун аиләсинин олдуғу ев чох «гәшәнкдир». «Бунун әһәнклә ағардылмыш диварлары, реверанс едән гадынларын палтары кими габармышдыр. Дамын үстүнүн бир һиссәси шишмиш, бир һиссәси чөкмүшдүр, кил вә ағачдан гајрылмыш вә фил хортумуна бәнзәјән бача да, бәдбәхтликдән, бу чөкүк һиссәдәдир. Бача јыхылмамаг үчүн јанындан, бир паја вурулмушдур; гапы вә пәнчәрәләри ромб шәклиндәдир». Јохланылмыш 17 евдән анчаг 4-үндә бирдән артыг јатаг отағы варды, бунларын да һамысы ағзына гәдәр долудур. Бирчә јатаг отағы олан коттечләрдән бириндә 3 нәфәр јашлы вә 3 ушаг, дикәриндә әр-арвад вә 6 ушаг олурду вә и. а.

Дантон: Мәнзил кирајәси баһа олуб 4 фунт стерлингдән 5 фунт стерлингә гәдәрдир, кишиләрин һәфтәлик әмәк һағгы исә 10 шиллингдир. Умидләри, мәнзил кирајәсини аиләнин күләшдән һөрдүјү шејләрдән һасил олан пул илә өдәмәкдир. Мәнзил

¹⁶⁸) „Public Health. 7th Report 1864“, p. 9—14 passim.

кирајәси нә гәдәр жүксәк исә, бир мәнзилдә бир о гәдәр чох адам јерләшмәлидир ки, кирајәсини верә билсинләр. Дөрд ушагла бир отагда јатан алты нәфәр јашлы адам һәмин отаг үчүн 3 фунт стерлинг 10 шиллинг верир. Дантонда, бајырдан узунлуғу 15 фут вә ени 10 фут олан ән учуз ев 3 фунт стерлингә кирајәјә верилир. Јохланан 14 евдән анчаг бириндә ики јатаг отағы вар иди. Кәнддән бир гәдәр габагда олан бир евин бајыр тәрәфи кирајәнишинләр тәрәфдән буланыб ијрәнч бир һала салынмышдыр, гапынын ашағысы 9 дүмә чүрүјүб көдәлмишдир. Ахшамлар бу дәлик ичәридән бир нечә кәрпичлә тутулур, үстүндән дә бир парча һәсир асылыр. Пәнчәрәнин анчаг јарысы галыбдыр, нә шүшәси вар, нә дә чәрчивәси. Мебели олмајан бу евдә 3 нәфәр јашлы вә 5 ушаг јашајыр. Дантон һеч дә Биглсүејд Јунионун јердә галан һиссәсиндән пис дејилдир.

2) Беркшир

Бинем: 1864-чү илин ијун ајында бир сот-да (бирмәртәбәли коттечдә) әр, арвады вә 4 ушаг јашајырды. Иш јериндә скарлатина хәстәлији тутан гызы гајыдыб евә кәлир. О сонра өлүр. Ушаглардан бири дә хәстәләниб өлүр. Д-р Хантер буналарын евинә дәвәт едилдији заман ана вә ушагларын јенә бири јаталагла хәстәләнмишди. Ата илә ушаглардан бири һәјәтдә јатырдылар; лакин бурада јолухучу хәстәлијә тутуланлары башгаларындан ажры сахламаг ишинин нә гәдәр чәтин олдуғу һәтта бурадан да көрүнүр ки, јолухучу хәстәлијә тутулан аиләнин јујуласы палтарлары бу бәдбәхт кәндин дарысгал мејданчасында төкүлүб галмышды. Н-ин евиндә мәнзил кирајәси һәфтәдә 1 шиллингдир; әр-арвад илә 6 ушаг үчүн бирчә јатаг отағы вардыр. Узунлуғу 14 фут 6 дүмә, ени 7 фут олан бир ев 8 пенсә (һәфтәдә) кирајәјә верилир; мәтбәхи 6 фут һүндүрлүкдәдир; јатаг отағынын пәнчәрәси, очағы, өртүлән гапысы вә бачасы јохдур, габағында бостан да јохдур. Бир гәдәр әввәл бурада бириси ики бөјүк гызы вә бир бөјүк оғлу илә бирликдә јашајырды; ата вә оғул чарпајыда, гызлар исә гапы ағзында јатырдылар. Аилә бурада јашадығы мүддәтдә гызларын һәрәсинин бир ушағы олмушду, бириси доғмаг үчүн иш евинә кетмиш, сонра евә гајытмалы олмушду.

3) Бакинкемшир

Бурада—1 000 акр јердә—30 коттечдә тәгрибән 130—140 адам јашајыр. Браденем приходунун јери 1 000 акрдыр; 1851-чи илдә бурада 36 ев олуб әһалиси 84 киши вә 54 гадыннан

ибарәт иди. Киши вә гадынларын сајы арасындакы бу ујғун-сузлуг 1861-чи илдә бир гәдәр азалды; о заман 98 киши вә 87 гадын вар иди; 10 ил әрзиндә 14 киши вә 33 гадын артмышды. Ејни заманда евләрин бири әскилмишди.

Уинслоу: Онун хејли һиссәси јахшы гајда илә јенидән тик-килмишдир; көрүнүр, евә хејли тәләб вар, чүнки чох ачыначаглы бирмәртәбәли коттечләр һәфтәдә 1 шиллингә вә 1 шиллинг 3 пенсә кирајәә верилир.

Уотер-Итон: Бурада әһали артдығы һалда мүлқијјәтчиләр, евләрин тәхминән 20% -ни сөкмүшдүләр. Тәгрибән 4 мил мәсафәдә ишләмәјә кетмәк мәчбуријјәтиндә галан бир јазыг фәһлә, бир аз јахында бир коттеч тапа билмәздими суалына белә чаваб вермишди: «Јох, онлар мәним аиләм кими бөјүк бир аиләни әсла гәбул етмәк истәмирләр».

Уинслоунун јахынлығындакы Тинкерс-Енд: узунлуғу 11 фут, ени 9 фут вә ән һүндүр нөгтәси 6 фут 5 дүјмә олан бир јатаг отағында 4 нәфәр јашлы вә 4 ушаг јатыр; узунлуғу 11 фут 3 дүјмә, ени 9 фут вә һүндүрлүјү 5 фут 10 дүјмә олан башга бир јатаг отағында 6 нәфәр јатыр. Бу аиләләрин һәр биринә дүшән саһә бир каторга душтағына дүшән саһәдән дә аздыр. Һеч бир евдә бирдән артыг јатаг отағы јохдур, һеч бир евдә дал гапы јохдур вә чох аз һалларда су вардыр. Мәнзил кирајәси һәфтәдә 1 шиллинг 4 пенсдән 2 шиллингә гәдәрди. Јохланан 16 евдә јашајанлардан јалныз бири һәфтәдә 10 шиллинг газаныр. Кечә бир нәфәр һәр тәрәфи 4 фут һәчминдә бир сандыға салыныб ағзы бағландыгда пајына нә гәдәр һава дүшәрсә, јухарыда көстәрилән евләрдә дә һәр адама о гәдәр һава дүшүр. Амма, көһнә дахмаларда тамамилә кифајәт гәдәр вентилјасија үчүн тәбии дәлмә-дешик вардыр.

4) Кембричшир

Гамблинкеј мүхтәлиф мүлқијјәтчиләриндир. О тәсадүф едилә биләчәк ән ачыначаглы сөтс-лардан ибарәтдир. Бир чохлары күләшдән мүхтәлиф шејләр тохумагла мәшгул олурлар. Гамблинкејдә адамлар тамамилә үзүлүб әлдән дүшмүшләр вә әлачсызлыг үзүндән пинтилик шәраитиндә јашамаға мәчбурдурлар. Мәркәздә дә нәзәрә чарпан виранәлик, кәнарларда, јәни шималда вә чәнубда там бир мүсибәтә чеврилир; бурада евләр кетдикчә учуб дағылыр. Өзләри башга јерләрдә јашајан лендлордлар бу виранәләрин бүтүн ширәсини сорурлар. Мәнзил кирајәси чох јүксәкдир, бир јатаг отағына 8—9 адам долушур; ики һалда бир кичик јатаг отағына 6 нәфәр јашлы адам јерләшир ки, бушларын да һәр биринин бир вә ја ики ушағы вардыр.

5) *Ессекс*

Бу графлыгын бир чох приходунда коттечләрин сајы азалдыгча эһали дэ азалыр. Лакин азы 22 приходда евләрин сөкүлмәси эһалинин артмасына мане олмамыш вэ ја «шәһәрләрә көчәнләр» ады илә һәр јердә баш вердији кими, һеч дэ эһалинин кәндләрдән говулмасына сәбәб олмамышдыр. 3 443 акр саһәдә јерләшән Фингрингһо приходунда 1851-чи илдә 145 ев вар иди, 1861-чи илдә исә анчаг 110 ев галмышды, лакин эһали чыхыб кетмәк истәмирди вэ һәтта белә бир шәраитдә дэ јенә артмагда иди. Рамсен-Крејсдә 1851-чи илдә 252 нәфәр 61 евдә јашајырды, артыг 1861-чи илдә исә 262 нәфәр 49 евдә долмушду. Базилдонда 1851-чи илдә 1 827 акр саһәдә 157 нәфәр 35 евдә, бу мүддәтдән сонрақы он илин ахырында исә 180 нәфәр 27 евдә јашајырды. Фингрингһо, Саут-Фамбрич, Уилфорд, Базилдон, Рамсен-Крејс приходларында 1851-чи илдә 8 449 акр саһәдә 1 392 нәфәр 316 евдә, 1861-чи илдә исә јенә һәмин саһәдә 1 473 нәфәр 249 евдә јашајырды:

6) *Һерефордшир*

«Говуб чыхармаг руһу»ндан Инкилтәрәнин бүтүн башга графлыглары арасында бу кичик графлыг даһа чох зәрәр чәкмишдир. Мадлидә ағзына гәдәр долу вэ адәтән ики јатаг отағы олан коттечләрин чоху фермерләриндир. Онлар бу коттечләри асанлыгла илдә 3 вэ ја 4 фунт стерлингә кирајәјә верир вэ һәфтәдә 9 шиллинг әмәк һаггы верирләр.

7) *Һантингдоншир*

Һартфордда 1851-чи илдә 87 ев вар иди, бундан аз сонра, 1 720 акр саһәси олан бу кичик приходда 19 коттеч учурулмушду; бурада эһалинин сајы: 1831-чи илдә 452 нәфәр, 1851-чи илдә 382 нәфәр, 1861-чи илдә 341 нәфәр иди. Һәрәсинин бир јатаг отағы олан 14 cots јохланмышды. Бунлардан бириндә: әр-арвад, онларын 3 чаван оғлу, бир чаван гызы, 4 ушағы, чәми 10 нәфәр, диқәриндә 3 јашлы адам вэ 6 ушаг јашајыр. Бу отаглардан 8 нәфәрин јатдығы биринин узунлуғу 12 фут 10 дүјмә, ени 12 фут 2 дүјмә, һүндүрлүјү 6 фут 9 дүјмәдир; отағын чыхыг јерләринин тутдуғу саһә дэ нәзәрә алынарса, һәр адама орта һесабла тәхминән 130 куб фут дүшүрдү. 14 јатаг отағында 34 јашлы адам вэ 33 ушаг вардыр. Бу коттечләрин јанында чох аз һалларда бостан вардыр, лакин кирајәнишиңләрин чохунун good-y ($\frac{1}{4}$ акры) 10 вэ ја 12 шиллингә бир парча торпаг ичарәјә көтүрмәк имканы вардыр. Бу парча тор-

паглар евләрдән чох узагдадыр; евләрин ајагјолусу јохдур. Аилә үзвләри ајагјолу әвәзинә ја өз кичик бостан јерләринә кетмәли олурлар, ја да,—үздәнираг, бурада едилдији кими,—шкафын сијиртмәсиндән истифадә етмәли олурлар. Сијиртмә долдугдан сонра апарыб лазыми јердә бошалдырлар. Јапонијада һәјат дөвраны бундан сәлигәлидир.

8) Линколншир

Лангтофт: Бурада Рајтын евиндә бир нәфәр өз арвады, га-
 жынанасы вә 5 ушағы илә бирликдә јашајыр; евин бир дәһли-
 мәтбәхи, бир анбары, мәтбәхин үстүндә бир јатаг отағы вар-
 дыр; мәтбәхлә јатаг отағынын узунлуғу 12 фут 2 дүмә, ени
 9 фут 5 дүмәдир; евин алтындакы бүтүн сәһәнин узунлуғу
 21 фут 3 дүмә, ени 9 фут 5 дүмәдир. Јатаг отағы чардагда-
 дыр, диварлары гәнд кәлләси кими јухары кетдикчә даралыр,
 габаг тәрәфдән бир нәфәскаһы вардыр. О нәјә көрә бурада
 јашајыр? Бостана көрәми? Јох, бостан олдуғча кичикдир.
 Мәнзил кирајәсинә көрәми? Јенә јох. Мәнзил кирајәси баһа-
 дыр, һәфтәдә 1 шиллинг 3 пенсдир. Иш јеринә јахын олдуғуна
 көрәми? Јох, иш јериндән 6 мил мәсафәдәдир, ораја кедиб
 кәлмәк үчүн күндә 12 мил јол кетмәли олур. Онун бурада јаша-
 масына сәбәб одур ки, һәммин сәт кирајәјә верилирди, о исә
 һарада, нә гијмәтә вә нә һалда олурса-олсун, бир сәт тапмаг
 истәјирди. Ашағыдакы чәдвәлдә. Лангтофтда 12 јатаг отағы
 олан, 38 нәфәр јашлы кирајәнишинин вә 36 ушағын јашадығы
 12 ев һаггында статистика мә'луматы верилр:

Лангтофтда 12 ев

Евлә- рин сая	Јатаг отаг- ла- рын сая	Јаш- ла- рын сая	Уша- ла- рын сая	Јаш- ла- ла- рын ү- муми сая	Евлә- рин сая	Јатаг отаг- ла- рын сая	Јаш- ла- рын сая	Уша- ла- рын сая	Јаш- ла- ла- рын ү- муми сая
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	0	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	5	3	8	1	1	2	4	6

9) Кент

1859-чу илдә, дифтерит хәстәлији мејдана чыхдығы заман Кеннингтон ағзына гәдәр долу иди вә приход һәкими әһалинин ән јохсул синифләринин вәзијјәтини расми сурәтдә јохлады. О мүәјјән етди ки, чохлау фәһләјә еһтијач олан бу јердә бир нечә сots сөкүлмүш вә әвәзиндә бирчәси дә тикилмәмишдир. Бир јердә birdcages (гуш гәфәси) дејилән 4 ев вә бунларын һәр бириндә фут вә дүјмә һесабы илә ашағыдакы бөјүклүкдә 4 отаг вар иди:

Мәтбәх.....	9,5 × 8,11 × 6,6
Анбар.....	8,6 × 4,6 × 6,6
Јатаг отағы.....	8,5 × 5,10 × 6,3
Јатаг отағы.....	8,3 × 8,4 × 6,3

10) Нортһемптоншир

Бриксуерт, Питсфорд вә Флур: Гышда бу кәндләрин күчәләриндә өзүнә иш тапмајан 20—30 фәһлә авара кәзир. Фермерләр тахыл вә көкүмејвәлиләр әкилән торпағы һеч дә һәмншә јахшы бечәрмирдиләр, буна көрә дә лендлорд ичәрәјә верилән бүтүн тарлалары бирләшдириб ики вә ја үч тарлаја чевирмәји даһа мүнәсиб билди. Иш азлығы да бурадан ирәли кәлир. Архын бир тәрәфиндә тарлалары бечәрмәк лазым кәлдији һалда, о бири тәрәфдә ишдән мәһрум фәһләләр бунлара һәсрәтлә бахырлар. Һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, јајда һәддиндән артыг гызғын иш нәтичәсиндә тагәтдән дүшән, гышда нсә ач-јалавач доланан фәһләләр өз ләһчәләриндә дејирләр: „the parson and gentlefolks seem frit to death at them“^{168a)}

Флурда—белә мисаллар көстәрмәк олар ки, 4, 5, 6 ушаглы әр-арвад вә ја 5 ушаглы 3 јашлы адам, ја да скарлатина хәстәлијинә тутулмуш 6 ушаг, әр-арвад, баба вә башгалары лап кичик бир јатаг отағында јерләшир; 2 јатаг отағы олан 2 евдә һәр бири 8 вә 9 нәфәр јашлы адамдан ибарәт 2 аилә јерләшмишдир.

11) Уилтшир

Страттон: 31 ев јохланмышдыр; бунлардан сәккизинин һәр бириндә јалһыз бир јатаг отағы вардыр. Јенә дә һәмин прихода Пенхилл: бир сot һәфтәдә 1 шиллинг 3 пенсә кирајәјә

^{168a)} „Санки кешиш вә задәкан бизи әзабла өлдүрмәк үчүн дилләшмишләр“.

верилир вә бурада 4 нәфәр јашлы вә 4 ушаг јашајыр; бинанын јалныз диварлары јахшыдыр, дөшәмәси пис јонулмуш дашла дөшәнмиш, дамы исә чүрүк күләшлә өртүлмүшдүр.

12) Вустершир

Бурада о гәдәр чох ев сөкүлмәмишдир, лакин 1851-чи ил-дән 1861-чи иләдәк бурада һәр евдә јашајанларын сајы 4,2-дән 4,6-ја чатмышдыр.

Бадси: Бурада бир чох cots вә балача бостанлар вардыр. Бә'зи фермерләр дејирләр ки, cots—«a great nuisance here, because they bring the poog» (cots—бөјүк бир бәладыр, чүнки бунлар јохсуллары чәлб едир). Бир чентлмен дејир:

«Јохсуллар бундан һеч бир фајда көрмүрләр; әкәр 500 cots тикилсә дә, бунлары булка кими тез гапышдырарлар; доғрудан да бунлар нә гәдәр чох тикилрсә, бир о гәдәр дә чох тәләб олунар».—

демәли, онун фикринчә, евләр кирајәнишинләр төрәдир, кирајәнишинләр дә, әлбәттә, «мәнзил васитәләринә» тә'сир көстәрир. Буна чаваб олараг д-р һантер дејир:

«Ахы бу заваллылар, һәр һалда бир јердән мејдана чыхмалыдырлар, Бадсидә исә, онлары бураја хүсусилә чәлб едәчәк, мәсәлән, хејријјәчилик кими бир шеј олмадығына көрә, белә бир нәтичә чыхыр ки, онлары бураја чәкиб кәтирән шеј, даһа нараһат бир јердән узаглашмағ арзусудур. Әкәр һәр кәс өз иш јеринин јахынлығында бир cot вә бир парча торпағ тапа билсәди, шүбһәсиз, һәмин јери, бир парча торпағы үчүн фермердән нкигат артыг кирајә пулу вердији Бадсидән үстүн тутарды».

Фермаларын тәмәркүзләшмәси, тарлаларын отлаглара чеврилмәси, машынлар тәтбиги вә и. а. нәтичәсиндә кәнддә даим «артыг» әһали әмәлә кәлмәси, шәһәрләрә даими мұһачирәт вә коттечләрин сөкүлмәси нәтичәсиндә кәнд әһалисинин даим кәндләрдән чыхарылыб говулмасы—бүтүн бунлар бир-бири илә јанашы кедир. Бир маһалын әһалиси нә гәдәр сејрәк исә, орада «нисби әһали артыглығы» бир о гәдәр чохдур, әһалинин мәшғул олмасы васитәләринә онун тә'сири бир о гәдәр чохдур, мәнзил васитәләриндән кәнд әһалисинин мүтләг артыглығы бир о гәдәр чохдур вә, демәли, кәндләрдә јерли әһали артыглығы бир о гәдәр чохдур вә инсанлар бир о гәдәр сых јашајырлар ки, бу да јолухучу хәстәликләрин мәнбәјини тәшкил едир. Сәпәләнмиш хырда кәнд вә гәсәбәләрдә инсан күтләләринин сых јерләшмәси, торпағ саһәләриндән әһалинин зорла чыхарылыб говулмасына сәбәб олур. Кәнд тәсәррүфат фәһләләринин һазырладығы мәнсул күтләсинин артмасы илә бир

заманда онларын сајынын азалмасына бахмајараг, онларын дурмадан «артыг» фәһләјә чеврилмәси пауперизм доғуруп. Пауперизм тәһдиди онларын говулмасы үчүн бир сәбәб тәшкил едир вә онларын мәнзил еһтијачларынын башлыча мәнбәјидир, мәнзил еһтијачы исә онларын мүғавимәт габилијјәтини тамамилә ғырыб онлары торпаг мүлкийјәтчиләринин⁽⁶⁹⁾ вә фермерләрин әсил гулу едир, белә ки, минимум әмәк һаггы онлар үчүн тәбии ганун олур. Дикәр тәрәфдән, кәндәки даими «нисби әһали артыглығы»на бахмајараг, ејни заманда кәндләрдә кифәјәт гәдәр әһали јохдур. Бу һал, әһалинин бөјүк сүр'әтлә шәһәрләрә, филиз мә'дәнләринә, дәмирјол чәкилән јерләрә вә и. а. ахышыб кетдији мәнтәгәләрдә јерли бир һадисә кими нәзәрә чарпмагдан башга, олдугча јахшы бечәрилән вә интенсив инкилис әкинчилијинин әләвә фәһләјә еһтијач һисс етдији бир чох заманларда, истәр бичин вахты, истәрсә јазда вә јәјдә һәр јердә нәзәрә чарпыр. һәмишә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сајы әкинчилијин орта тәләбаты үчүн олдугча чохлуг едир, онун мүстәсна вә ја мүвәггәти тәләбаты үчүн исә сон дәрәчә азлыг едир⁽⁷⁰⁾. Буна кәрә дә рәсми сәнәдләрдә ејни јерләрдән алынән вә ејни заманда фәһләләрин һәм азлыг, һәм дә чохлуг етдији һаггында бир-биринә зидд шикајәтләр гејд олунур. Фәһләләрин, мүвәггәти олараг вә ја мүәјјән бир јердә азлыг етмәси әмәк һаггынын јүксәлмәсинә сәбәб олмур, лакин јалныз бунунла нәтичәләнир ки, гадын вә ушаглар әкинчилик әмәјинә мәчбур едилир вә кетдикчә даһа чаван фәһләләр ишләдилир. Гадын вә ушагларын ис-

⁽⁶⁹⁾ Һәјндын гәлим пәшәси [бах: бу чылд, сәһ. 679] һәтта онун вәзијјәтини дә јүксәлдир. О, гул дејилдир, о, дүңја әскәридилр вә ләндлорд тәрәфинлән елди бир әләмә мүнәсиб мәнзилдә тә'мин едилмәјә ләјиглир. чүнки өлкә әскәрлән мәчбури хизмәт тәләб етдији кими, ләндлор да ондан мәчбури әмәк тәләб едилр. Әскәр кими, о да өз иши үчүн базар гижмәти алыр. Бир әскәр кими ону да кәч икән, авам икән, анчаг өз пәшәсини билдији вә өз јерини таныдығы бир заманда кәтүрүб апарылар. Әскәријә чағырыш вә һәрби-чинајәт гануналары әскәр үчүн нә исә, тез евләнмәк, һабелә отураглыг һаггындакы мухтәлиф гануналар да онун үчүн ејни шејдир* (д-р һәнтәр «Public Health. 7th Report 1864-да». London. 1865, p. 132). Бә'зән истисна олараг, инсафлы бир ләндлорд өз төрәтдији харабәзарлыг мүнәсибәти илә һидләтләнир. Һолкем тикилисини гуртәрмәси мүнәсибәти илә граф Лейстери тәбрик етдикләри заман о белә чаваб вермишди: «Инсанын өз мүлкүндә так олмасы чох кәдрли бир шејдир. Мән, һәр тәрәфә бахыб өз евиндән башга бир ев көрмүрәм. Мән дивәр галасында јашајан бир нәһәк олуб бүгүн гошуларымә удмушәм».

⁽⁷⁰⁾ Капиталист истисналы, әкинчилијә јијәләниб «артыг» кәнд әһалисини шәһәрләрә доғдугча сон он илләр әрзиндә Франсада да белә бир һал мүшәһидә олунмагдалыр. Һабелә «артыг» әһалинин әмәлә кәлдији мәнбәјин өзүндә мәнзил шәрәитини вә башга шәрәитини пәшләшмәси дә мүшәһидә олунмагдалыр. Парсел системинин төрәтдији специфик «profitabil foncier» [«кәнд пролетариаты»] һаггында, әзчүмлә, бах: јухарыда ситат кәтирдјимиз әсәр: *Colins. 'L'Economie Politique'*, вә мәнним «Лу Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәрин, Нју-Йорк, 1852, сәһ. 56 вә сонрақылар [бах: *К. Маркс в Ф. Емкелс. Әсәрләри. Иккинчи нәшри, 8-чи чылд, сәһ. 207 вә сонрақылар*]. 1846-чы илдә Франсада шәһәр әһалисә 24,42% кәнд әһалисә 75,58%; 1861-чи илдә шәһәр әһалиси 28,86%, кәнд әһалиси 71,14% иди. Сон беш илдә кәнд әһалисинин фәзиы даһа чох азалмышдыр. Һәлә 1846-чы илдә Пјер Дүпон өзүнүн «Фәһләләрин маһнысч» әсәриндә јазырды:

Чыр-чында бүрүнүб, јатмаг үчүн биз
Тапырыг бир дивәр дини, ја энәр.
Орда бајгушлардыр һәммәнәзилмиз,
Бир дә гаранлыга гардаш оғрулар*.

тисмар едилмәси кениш бир мигјас алдыгда бу өзү дә, кәндиң јашлы киши фәһләләрини артыг фәһләјә чевирмәк вә онларын эмәк һаггыны ашағы салмаг үчүн јени бир васитә олур. Бу *circle vicieux* [ејбәчәр даирә] Инкилтәрәнин шәрғиндә *gangsystem* [артелләр системи] дејилән көзәл бәһрә вермәкдәдәр ки, мән дә бурада бу хүсусда бир нечә кәлмә сөјләјәчәјәм¹⁷¹⁾.

Артелләр системинә демәк олар јалныз Линколнширдә, Нантингдонширдә, Кембричширдә, Норфолкда, Суффолкда, Ноттинкемширдә, арабир дә гоншулугдакы Норткемптон, Бедфорд, Ратленд графлыгыларында тәсадүф олунур. Бурада мисал олараг Линколншири көтүрәк. Бу графлыгын хејли һиссәси әввәлләр батаглыг олан јерләри гурутмаг вә ја, адлары јухарыда гејд едилән шәрг графлыгыларында олдуғу кими, дәнизи гурутмаг васитәси илә әлдә едилән јени торпаглардыр. Гурутма ишләриндә бухар машыны харүгәләр көстәрди. Әввәлки батаглыг вә ја гумсаллыгыларын јериндә инди көзәл тарлалар салынмышдыр вә бунлардан ән јүксәк рента әлдә едилир. Ејни сөзләри, мәсәлән, Акшолм адасында вә Трент саһилиндәки башга приходларда олдуғу кими, инсан тәрәфиндән мәнимсәнилмиш аллүвиал торпаг һаггында да сөјләмәк лағымдыр. Јени фермерләр мејдана кәлдикчә нәинки јени коттечләр тикилмир, һәтта көһнәләри дә сөкүлүр, фәһләләр исә, тәпәләрин јамачлары илә узаныб кедән кәндарасы јојлар бојунча вә бир-бириндән милләрлә мәсафәдә јерләшән ачыг кәндләрдән чәлб олунурлар. Кечмишдә әһали гыш заманындакы узун су дашгынларындан мәһз һәмнин тәпәләрин дөшүндә сыгынаг тапырды. 400-1000 акрлыг фермаларда даими јашајан фәһләләр (бурада онлара «*confined labourers*» [«тәһким олунмуш фәһләләр»] дејилир) анчаг ат илә көрүлән ағыр әкинчилик ишләриндә ишләјирләр. Һәр 100 акра орта һесабла ән чоху бир коттеч дүшүр. Мәсәлән, кечмишдә батаглыг бир јери [Fenland] ичарәјә көтүрән бир фермер истинтаг комиссијасы гаршысында дејир:

«Мәним фермам 320 акрдан бөјүкдүр вә һамысы әкин јеридир. Коттеч јохдур. Инди мәним јанымда бир фәһлә јашајыр. Атларыма бахан дөрд фәһлә әтраф јерләрдә јашајырлар. Чохлу ишләк әл тәләб едән јүнкүл иш артелләр тәрәфиндән көрүлүр»¹⁷²⁾.

Торпаг, бир чох јүнкүл тарла ишләри көрүлмәсини тәләб едир, мәсәлән, алаг етмәк, биткиләрин дибини јумшалтмаг,

¹⁷¹⁾ Ушаг әмәји шәрәитини јохлајан комиссијаның 1867-чи ил мартын ахырларында чап едилән алтынчы вә соңунчу һесабатында аячаг әкинчиликдәки *gangsystem*-дән бәһс едилир.

¹⁷²⁾ „Children's Employment Commission, 6 th Report“, Evidence, p. 37, № 173—Fenland—батаглыг јер.

күбрәләмәк, тарладакы дашлары жығыб атмаг вә и. а. Бу иш-ләрин һамысыны артелләр вә ја ачыг кәндләрдә јашајан мүтә-шәккил групплар көрүр.

Артел 10—40 вә ја 50 адамдан, башлыча олараг гадынлар-дан, јенијетмә (13—18 јашында) оғлан вә гызлардан вә, нәһа-јәт, оғлан вә гыз ушагларындан (6—13 јашында) ибарәт олур; доғрудур, оғланлар адәтән 13 јашына чатдыгда артели тәрк едиб кедирләр. Артелин башында gangmaster (артел башчы-сы) дурур; бу адам һәмишә ади кәнд тәсәррүфат фәһләләрин-дән олур, о чох вахт әхлагсыз, сәфил, сәрхош, лакин мүәјјән дәрәчәдә тәшәббүскарлыг вә ишбазлыг дамары олан дирибаш бир адам олур. Артели о дүзәлдир вә артел фермерин башчы-лығы алтында дејил, онун башчылығы алтында ишләјир. Фер-мерлә о чох вахт ишәмузд үсулу илә ишләмәк разылығына кәһләсә вә онун кәлири—орта һесабла ади кәнд тәсәррүфат фәһләсинин әмәк һаггындан чох да јухары олмајан¹⁷³⁾ кәлири тамамилә, демәк олар ки, өз артелиндән ән гыса бир мүддәтдә ән чох әмәк һасил етмәк бачарыгындан асылыдыр. Фермерләр ашкар етмишләр ки, гадынлар анчаг кишиләрин һөкмранлығы алтында јахшы ишләјирләр, лакин диқәр тәрәфдән, гадынлар вә ушаглар ишә киришәндә өз һәјат гүввәләрини чох бөјүк сәј вә гејрәтлә сәрф едирләр,—буну һәлә Фурје билирди,— јашлы киши ишчи исә о гәдәр һијләкәрдир ки, өз гүввәләринә мүмкүн гәдәр гәнаәт етмәјә чалышыр. Артел башчысы бир маликанәдән диқәринә кечир вә беләликлә илдә 6—8 ај өз ар-тели илә бирликдә ишләјир. Буна көрә дә фәһлә аиләси үчүн ајры-ајры фермерләрә ишләмәкдәнсә, артел башчысына ишлә-мәк даһа әлверишли вә етибарлыдыр, чүнки фермер ушагла-ра јалныз јери дүшәндә иш верир. Бу чәһәт ачыг кәндләрдә артел башчысынын нүфузуну о гәдәр мөһкәмләдир ки, чох вахт ушаглары јалныз онун васитәчилији илә ишә дүзәлтмәк мүмкүн олур. Артелләрдән асылы олмајараг ајры-ајры ушаг-лары «борч вермәк» артел башчысы үчүн әлавә пешә тәшкил едир.

Ушаг вә јенијетмәләрин һәддиндән артыг әмәк сәрф етмә-ләри, онларын һәр күн 5, 6, бә'зән һәтта 7 мил аралы олан маликанәләрә кедиб-гајытмалары вә, нәһајәт, артелин позғун-лашмасы һәмин системин «гаранлыг чәһәтләридир». Доғрудур бә'зи јерләрдә «the driver» (чодар) адланан артел башчысы-нын узун чомағы олур, лакин о чомағыны чох аз һалларда ишә салыр вә онун пис рәфтарындан чох аз шикајәт едән олур. О демократик бир император вә ја һамелн сичовулгыраны

¹⁷³⁾ Лакин бә'зи артел башчылары 500 акра гәдәр јер ичарәјә көтүрән фермерә вә ја бир нечә евин сәһибинә чевриди.

кими бир шейир. Демэли, о өз тэбээлэри арасында е'тибар газанмалыдыр вэ өз һимајеси алтында јайылан гарачы адэтлэри васитэси илэ онлары өзүнэ чэлб едир. Артелдэ кубуд бир сэрбэстлик, азғын бир эхлагсызлыг вэ эн бөјүк абырсызлыг һөкм сүрүр. Артел башчысы адэтэн мејханада һагг-һесаб чэкдикдэн сонра сағдан вэ солдан голтуғуна кирэн ики һејвэрэ арвада сөјкэниб, бэрк јырғалана-јырғалана дэстэнин габағында евэ гајыдыр; далдан кэлэн ушаг вэ јенијетмэлэр курулту салыр, күлмэли вэ адэбсиз нэгмэлэр охујурлар. Керијэ дөнэндэ, Фурјенин «ачыг никаһ»¹⁷⁹ адландырдығы һадисэлэр баш верир. Чох вахт он үч вэ он дөрд јашлы гызлар өз јашларында оғлан ушагларындан һамилэ олурлар. Һэмин артеллэри адамла тэ'мин едэн ачыг кэндлэр Содом вэ Гоморраја¹⁷⁴) чеврилир вэ бу кэндлэрдэ краллығын бүтүн башга јерлэриндэкиндэн икигат артыг кэбинсиз ушаг олур. Биз јухарыда көстэрдик ки, белэ бир мэктэбдэ тэрбијэ алан гызлар сонра эрэ кетдикдэ онлардан мэнэви чэһэтчэ нэ көзлэмэк олар. Онларын ушаглары, экэр тирјэк онларын ахырына чыхмаса, бөјүјэндэ артеллэр үчүн анданкэлмэ еһтијат гүввэси олурлар.

Индичэ тэсвир едилэн классик шэклиндэ артелэ ичтимаи артел, ичма артели вэ ја көчэри артел (public, common or tramping gang) дејилир. Бундан эләвэ хүсуси артеллэрэ дэ (private gangs) тэсадүф олунур. Бунларын да тэркиби ичтимаи артеллэрин тэркиби кимидир, лакин үзвлэринин сајы аз олур вэ онлар артел башчысынын рэһбэрлији алтында дејил, фермерин даһа мүнәсиб бир иш верэ билмэдији гоча бир муздурун рэһбэрлији алтында ишлэјирлэр. Бурада гарачы адэтлэри арадан галхыр, лакин шаһидлэрин көстэрдиклэринэ көрэ, эмэк һаггы вэ ушагларла рэфтар пислэшир.

Сон иллэрдэ кетдикчэ даһа артыг јайылан артел систем¹⁷⁵), элбэттэ, артел башчысы үчүн дејилдир. Бу систем ири фермерлэри¹⁷⁶) вэ лендлордлары¹⁷⁷) варландырмаг үчүндүр. Өз фэһлэлэринин сајыны нормадан ашағы салмаг вэ ејни заманда тэ'чили иш ола билэчэји еһтималына гаршы даим эләвэ ишлэк эллэрэ малик олмаг, фэһлэдэн мүмкүн гэдэр аз пул

¹⁷⁴) „Артеллэр Лалфорлда гызларын јарысыны корламышлар“ (јенэ орада, эләвэ, сәһ. 6. № 32).

¹⁷⁵) „Бу систем сон иллэрдэ чох јайылмышдыр. Бэ'зи јерлэрдэ һэмин систем лап јеничэ тэтибг едилмишдир, чохлан давам етдији јерлэрдэ иса, артеллэрэ кетдикчэ даһа чох вэ даһа кичик јашлы ушаглар чэлб олунур“ (јенэ орада, сәһ. 79, № 174).

¹⁷⁶) „Хырда фермерлэр артел эмэјиндэн истифада етирлэр“. „Бу эмэкдэн пис торпагда истифада едилмир, һэр акра 2 ф. стерлингдэн 2 ф. ст. 10 шиллинг гэдэр рента кэтиран торпагда истифада олунур“ (јенэ орада, сәһ. 17 вэ 14).

¹⁷⁷) Бу ағалардан биринчи рентасы өзүнэ о гэдэр хош кэлмишдир ки, истинтаг комиссијасы гаршысында һиддэтлэ демниши ки, куја бүтүн һај-күј јалныз системин ады үстүндэ голмушдур. Экэр артеллэр „Gang“ [артел, бригада, банда] дејил, „мүстәғил сурэтлэ газачи эләэ етмөк үчүн кәнчлэрин сәнәје-экинчилик бирлэшмэлэри“ алландырылсајды һэр иш дүзэлэди.

илә мүмкүн гәдәр чох әмәк гопармаг¹⁷⁸⁾ вә јашлы киши фәһләләри «артыг» фәһләјә чевирмәк үчүн фермерин әлиндә артел системиндән даһа инчә бир үсул јохдур. Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра асанлыгла баша дүшмәк олар, нә сәбәбә бир тәрәфдән е'тираф едип дејирләр ки, кәнд фәһләси аз вә ја чох дәрәчәдә ишсиз галмаға мәчбур олур, дикәр тәрәфдән исә дејирләр ки, киши фәһләләр чатышмадығына вә шәһәрләрә көчдүкләринә көрә, артелләр системи «зәруридик»¹⁷⁹⁾. Кәрәксиз отлардан тәмизләнмиш тарла вә Линколнширдәки кәрәксиз инсанлар вә и. а. — капиталист истеһсалынын бир-биринә әкс гүтбләри беләдир¹⁸⁰⁾.

f) ИРЛАНДИЈА

Бу бөлмәни гуртарыркән биз бир гәдәр дә Ирландијадан бәһс етмәлијик. Һәр шејдән әввәл, бураја анд фактлары кәс-тәрәк.

¹⁷⁸⁾ Кечмиш бир артел башчысы дејир: «Артел әмәји һәр чүр башға әмәкдән учуздур вә буна көрә дө ондан истифада олуиур» (јенә орада, сәһ. 17, № 14). Бир фермер дә белә дејир: «Артел системи, шүбһәсиз, фермерләр үчүн ән учуз вә, јенә, шүбһәсиз, ушаглар үчүн ән фәләкәтли системдик» (јенә орада, сәһ. 16, № 3).

¹⁷⁹⁾ «Инди артелләрдә ушагларын көрдүју ишларын бир чохуну кечмишлә, шүбһәсиз, кишиләр вә гадынлар көрүрдүләр. Инди гадын вә ушаг әмәји тәтбиғ едилән јерләрдә ишсиз кишиләр кечмишдәкиндән чохдур (more men are out of work)» (јенә орада, сәһ. 43, № 202). Јакин дикәр тәрәфдән: «Бир чох әкинчилик маһалларында, хуҗусән тахыл истеһсал едән маһалларда фәһлә мәсәләси (labour question) мүнәһирәг нәтичәсиндә вә зәмир јоллар бөјүк шәһәрләрә көчмәк ишини асанлашдырдығына көрә о гәдәр чиддән бир характер алмышлар ки, мән» (бу «мән» — бир ири лендлордун кәнд әкентидир) «ушаг әмәјини мүтләг зәрури һесаб едирәм» (јенә орада, сәһ. 80, № 180). Инкилдрәнин әкинчилик маһалларында да labour question (фәһлә мәсәләси), галан бүтүн мәдәни әдәмдән фәртли оларар. the landlords' and fermers' question (лендлорлар вә фермерлар үчүн бир мәсәлә) тәшкил едир, — нечә етмәли ки, кәнд әһалисини кетдикчә даһа чох ахышиб кетмәсинә бихмајарат, кәндә даим кифәјәт гәдәр «исоби әһали артылығы» олсун вә ејни заманда кәнд тәсәррүфат фәһләсинә «минимум әмәк һаггы» верилсин?

¹⁸⁰⁾ Ушаглар ичәрсиндә өлүм проблемни ишыгландырылркән орада артелләр системи һаггында бәһс едән вә багада мәним ситат кәирдиним «Public Health Report» дан мәтбуат вә, демәли, Инкилдрә чамәаты хәбәрсизләр. Ушаг әмәји шәрәнтини јохлаған комиссијанын ахырынчы һесабаты исә, әксинә, мәтбуата ләзими «курулдулу» мөвзү верди. Бу заман либерал мәтбуат соршурду: нечә олур ки, нәһби чентләмән вә лендлар, һәбелә Линколнширдә гарышға киши гайнашан дөвләг киҗәси кешчиләр јерин бир-биринә там әкс нөггәләриндә јашајан Чәнуби океан вәһшиләринин хасијәтини јумшалтыг үчүн» ораја хуҗуси һәҗәтилә көндәрдикләри һалда, бәс нечә олур ки, бу ағалар, өз маликәләриндә, өз көзләринин габыгында белә бир системни јарылмасина јол верә билишләр, — јенә бу заман аристократлар мәтбуаты исә, өз ушагларыны белә бир көдәлијә сәтә билән кәнд әһалисинин анчаг кобуд позгунлуғундан бәһс едирилг! һалбуки кәнд әһалиси үчүн «нәчибләрин» јаратығы мәнхус шәрәиттә бу әһали өз балаларыны һатта јесәјди дә, буна бир сөз дејилмәзәси ајдындыр. Тәэччүб едиләчәк бир шеј варса, о да кәнд әһалисинин әксаријәтлә мүнәфицә егинди ләјагәтидир. Расми һесабатларын муәллифләри кестәрирләр ки, һатта артел системинин тәтбиғ едилдији маһалларда да ата-аналар бу системә нифрәт едириләр. «Данышдырдығымыз адамларын вердији ифәдәләрин әксаријәти сүбүт едир ки, чох заман ата-аналар өзләринин јолдан чыхарылмасы вә онлара тәзјиг кестәриләмәси һалларына гаршы муғавинәт кәстәрмәк имканы верән бир мәчбури гәнун верилмәсинә чох миңнәтлар олардылар. Каһ приход мәмуру, каһ да сәйибкар онлары ишлән чыхартмағла горхуларар, ушагларыны мәктәб әвәзинә ишә көндәрмәјә мәчбур едилрләр... Вахт вә гувәнин һәр чүр исрафы, ифрат вә һадәр јорғунлуғун әкинчијә вә оиун аиләсинә вердији һәр чүр әзаб, ата-аналара өз ушагларынын мә'нәви чәһәтдән мөлив олмасы сәбабһини кәттечәларин ағзына гәдәр долмәсиндә вә ја артел системинин позучу тәсирләриндә кәрмәјә әсәс верән һәр бир һадисә — бунларын һамысы зәһмәткеш јохсулларын галһиндә едә бир һис ојадыр ки, буну асанлыгла анламаг олар вә отрафлы тәсвир етмәјә ештијач јохдур. Онла; баша дүшүрләр ки, бу шәрәит онлара бир чох физики вә мә'нәви әзаб верир, бу шәрәитин әмәлә кәлмәсиндә онларын әсла тәғсири јохдур вә өз ихтијарларында олсајды бу шәрәитә һеч бир заман разылыг вермәздиләр, онз гаршы мүбаризә етмәкдән исә ачиздирләр» (јенә орада, сәһ. XX, № 82; сәһ. XXIII, № 96).

Ирландиянын аһалиси 1841-чи илдә 8 222 664 нәфәрә чатмышды, 1851-чи илдә исә азалыб 6 623 985 нәфәрә, 1861-чи илдә 5 850 309 нәфәрә вә 1866-чы илдә $5\frac{1}{2}$ милјона, јәни демәк олар 1801-чи ил сәвијјәсинә дүшмүшдү. Бу азалма 1846-чы илдәки ачлыг заманындан башлајараг давам етмиш вә 20 ил эрзиндә Ирландия өз аһалисинин $\frac{5}{16}$ һиссәсиндән чохуну итирмишдир¹⁸¹⁾. 1851-чи илин мај ајындан 1865-чи илин ијул ајынадәк мүнәчирәт едәнләрин үмуми сајы 1 591 487 нәфәр иди, сон 5 ил эрзиндә, јәни 1861-чи илдән 1865-чи иләдәк мүнәчирәт едәнләрин сајы исә јарым милјондан чохдур. Адам јашајан евләрин сајы 1851—1861-чи илләр эрзиндә 52 990 әдәд азалмышдыр. 15—30 акр бөјүклүкдә олан фермаларын сајы 1851-чи илдән 1861-чи иләдәк 61 000 әдәд, 30 акрдан бөјүк олан фермаларын сајы 109 000 әдәд артдығы һалда, бүтүн фермаларын үмуми сајы 120 000 әдәд азалмышдыр ки, буна да сәбәб анчаг, 15 акрдан кичик олан фермаларын арадан галхмасы, јәни мәркәзләшмәсидир.

Әһалинин сајынын азалмасы илә јанашы, шүбһәсиз, мәһсул күтләси дә үмумилүкдә азалырды. Буну кәстәрмәк үчүн, јарым милјондан артыг адамын мүнәчирәт етдији вә әһалинин мүтләг сајынын $\frac{1}{3}$ милјондан да чох азалдығы 1861—1865-чи илләр арасындакы беш илији нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир (бах: чәдвәл А).

чәдвәл А

Мал-гаранын миздары¹⁸²⁾

Илләр	Ат		Гарамал		
	Үмуми сајы	Азалмышдыр	Үмуми сајы	Азалмышдыр	Артмышдыр
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

¹⁸¹⁾ Ирландиянын аһалиси: 1801-чи илдә 5 319 867 нәфәр, 1811-чи илдә 6 084 996 нәфәр, 1821-чи илдә 6 869 544 нәфәр, 1831-чи илдә 7 828 347 нәфәр, 1841-чи илдә 8 222 664 нәфәр иди.

¹⁸²⁾ Даһа узаг кечмиши кәтүрсәјлик, нәтичә даһа пис оларды. Мәсәлән, гојун 1865-чи илдә 3 688 742 баш, 1856-чи илдә исә 3 694 294 баш, доһуз 1865-чи илдә 1 299 893 баш, 1858-чи илдә исә 1 409 883 баш олмушдур.

Арды

Илләр	Гојун			донуз		
	Үмуми сајы	Азалмышдыр	Артмышдыр	Үмуми сајы	Азалмышдыр	Артмышдыр
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 801	1 299 893	—	241 413

Јухарыдакы чәдвәлдән белә нәтичә чыхыр:

Ат	Гарамал	Гојун	Донуз
Мүтләг азалма	Мүтләг азалма	Мүтләг артма	Мүтләг артма
71 944	112 960	146 662	28 821

Инди дә мал-гараја вә инсанлара јашајыш васитәләри вә рән әкинчилији кәтүрәк. Ашағыдакы В чәдвәлиндә (сәһ. 700) әкин вә чәмән (вә ја отлаг) саһәсинин акрла һәр илки азалмасы вә ја артмасы билаваситә габагкы илә нисбәтән һесабынлымышдыр. Дәнли биткиләр чүмләсинә: бугда, жулаф, арпа, човдар, пахла вә нохуд; тәрәвәз чүмләсинә: картоф, турп, чундур, кәләм, көк, чыр һавуч, чөл нохуду вә саирә дахилдир (бах: чәдвәл В, сәһ. 700).

1865-чи илдә чәмәнләрин саһәси 127 470 акра гәдәр артмышды ки, бунун башлыча сәбәби бечәрилмәјән бош јерләрин вә торф батаглыларынын 101 543 акр азалмасы иди. 1865-чи или 1864-чү ил илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, дәнли биткиләр мәһсулу 246 667 квартал, о чүмләдән бугда 48 999 квартал, жулаф 166 605 квартал, арпа 29 892 квартал вә и. а. азалмышдыр; картоф саһәси 1865-чи илдә артмышдырса да, мәһсулу 446 398 тон азалмышдыр вә и. а. (бах: чәдвәл С, сәһ. 701).

Ирландија әһалиси сајындакы вә әкинчилик истәһсалындакы дәјишикликдән, онун лендлордлары, ири фермерләри вә сәнајә капиталистләринин пул кисәләриндәки дәјишикликлијә кечәк. Бу дәјишиклик кәлир веркисинин азалмасы вә артмасында әкс олуноур. Ашағыдакы D чәдвәлини баша дүшмәк

ЧЭДВЭЛ В

Иллэр	Дэнли битки-лэр	Тэрэвэз		Чәмәнләр пә юнча		Катап		Әкинчилик пә малдарлыг үчүн олан торпагын үмүми мигдары	
	Азалма	Азалма	Артма	Азалма	Артма	Азалма	Артма	Азалма	Артма
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 373	—
1862	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 437	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 898	—
1861—1865	428 041	108 193	—	—	82 834	—	122 850	330 550	—

үчүн гејд етмәк лазымдыр ки, D рубрикасы (фермерләрин мәнфәәти чыхылмагла галан мәнфәәт) «пешәкар» мәнфәәти, јәни вәкилләрини, һәкимләрини вә с. кәлирләрини дә әһатә едир, бурада ајрыча көстәрилмәјән С вә Е рубрикаларына исә мәмурларын, забитләрин, дөвләтдән јүнкүл вәзифә үчүн јүксәк мааш аланларын, дөвләт кредиторларынын вә с. кәлирләри даһилдир.

ЧЭДВЭЛ D

Кәлир веркиси гојулан кәлирләр¹⁸⁴⁾
(фунт стерлинглә)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
A рубрикасы						
Торпаг рентасы.....	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
B рубрикасы						
Фермерләрин мәнфәәти.....	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 923	2 930 874	2 946 072
C рубрикасы						
Санаје вә с. мәнфәәти.....	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
A-дан E-ләк бүтүн рубрикаларын јекуну.....	22 962 385	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340

D рубрикасында 1853—1864-чү илләр әрзиндә кәлир орта һесабла һәр ил анчаг 0,93 фаиз артмышдыр, һалбуки Бөјүк Британијада јенә һәмин мүддәтдә бу артым 4,58 фаиз иди. Сонракы чәдвәл (бах: сәһ. 702). 1864-чү вә 1865-чи илләрдә

¹⁸⁴⁾ „Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue“. London, 1866.

1864-чу ила нисбатан 1865-чи илда бечарилан торпаг сатасыннн, бир акрдан махсулун
ва Үмуми махсулун артмасы ва ја азалмасы⁽¹⁸³⁾

Махсулун бид	Бечарилан торпагын ахтарышы сая		186-чи ил- де артмасы ва ја азалмасы		Бир акрдан махсул		1865-чи илде артмасы ва ја азалмасы		Үмуми махсул		1865-чи илде артмасы ва ја азалмасы		
	1864	1865	+	-	1864	1865	+	-	1864	1865	+	-	
Бугала	276 483	265 589	-	9 494	Бугала (септ.)	13,3	13,0	-	0,3	875 782 (кварт.)	826 723	-	46 599 (кварт.)
Јулаф	1 814 886	1 745 226	-	69 658	Јулаф	12,1	12,3	0,2	-	7 826 332	7 689 727	-	166 005
Арпа	172 700	177 102	4 402	-	Арпа	15,9	14,9	-	1,0	761 509	732 017	-	59 892
Бәрә	8 864	10 091	1 197	-	Бәрә	16,4	14,8	-	1,6	15 160	13 989	-	1 171
Човлар	1 039 724	1 066 260	26 536	-	Човлар	8,5	10,4	1,9	-	12 060	18 364	5 684	(кварт.)
Картоф	337 355	334 212	-	3 143	Картоф (тон)	4,1	3,6	-	0,5	4 212 338 (тон)	3 865 590	-	446 398 (тон)
Шалам	14 073	14 389	316	-	Шалам	10,3	9,9	-	0,4	3 467 639	3 301 683	-	165 976
Чугундур	31 821	33 622	1 801	-	Чугундур	10,5	13,3	2,8	-	147 281	191 977	44 653 (тон)	-
Кәләм	301 693	251 423	-	50 260	Кәләм	9,3	10,4	1,1	-	297 375	350 252	52 877	-
Катан	1 609 569	1 678 493	68 924	-	Катан (стон)	34,2	25,2	-	9,0	64 506	39 581	-	24 945 (тон)
От					От (тон)	1,6	1,8	0,2	-	2 607 153	3 068 707	461 554	-

⁽¹⁸³⁾ Рәғмәтләр ашамакда нәшрларин материалларына әссән тәртиб едлмишир: "Agricultural Statistics, Ireland, General Abstracts; Dublin, 1860-чи ил ва сонрақлар ва "Agricultural Statistics, Ireland, Tables showing the Estimated Average Produce etc.", Dublin, 1866; Бу һәр ил парамәтә тағдин олунмак рәсмн статистикалар.

2-чи кәдрә йәсәв. Рәсмн статистика 1871-чи илә нисбатан 1872-чи илде бечарилан торпаг сатасыннн 131 915 акр азалдыкы кәстәрн. Төрәвәләр—шалам, чугундур ва с. артмышыр. Бечарилан торпаг сатасы ашамакда биткәләр үзә азалдылар; буға 16 мин акр, жулаф 14 мин акр, арпа ва човлар 4 мин акр, картоф 31 667 акр, чәләмшар, йонча, чәл йохуду ва турнак сәһ-сә 30 мин һектар азалмышлар. 1-үзә әкинлар сатасы ахыркычы 5 ил әршинә ершичәт сурәтә азалмыш. 1868-чи илде 265 000 акр, 1869-чу илде 260 000 акр, 1870-чи илде 259 000 акр, 1871-чи илде 244 000 акр, 1872-чи илде 228 000 акр тәшкнә етмишир. 1872-чи илде атларын сая (дубарлар рәт-м-әрәв) 2 000, һарышларын сая 80 000, гошунларын сая 28 082 баш артмышыр ва сонунларын сая 233 000 азалмышыр.

мәнфәәтләрин (фермерләрин мәнфәәтиндән башга) нечә бөлүндүҗүнү көстөрүр:

чәдвәл Е

Д рубрикасы. Ирландијада мәнфәәтләрден (60 ф. стерлингдән јухары) чыхылан кәлирләр.¹⁸⁵⁾

(фунт стерлинглә)

	1864	1865
Үмуми иллик кәлир.....	4 368 610 (17 467 алама дүшүр)	4 669 979 (18 081 алама дүшүр)
60 ф. ст.-дән јухары вә 100 ф. ст.-дән ашағы иллик кәлир	238 726 (5 015 алама дүшүр)	222 575 (4 703 алама дүшүр)
Үмуми иллик кәлирдән.....	1 979 066 (11 321 алама дүшүр)	2 028 571 (12 184 алама дүшүр)
Үмуми иллик кәлирин галығы	2 150 818 (1 131 алама дүшүр)	2 418 833 (1 194 алама дүшүр)
О чүмтәлән.....	1 073 906 (1 010 алама дүшүр)	1 097 927 (1 044 алама дүшүр)
	1 076 912 (121 алама дүшүр)	1 320 906 (150 алама дүшүр)
	430 535 (95 алама дүшүр)	584 458 (122 алама дүшүр)
	646 377 (26 алама дүшүр)	736 448 (28 алама дүшүр)
	262 819 (3 алама дүшүр)	274 528 (3 алама дүшүр)

Ирландија халгындан алынган ган Инкилтәрәдән алынсајды, инкишаф етмиш капиталист истәһсалы вә әсас етибары илә сәнајә өлкәси олан Инкилтәрәни ган апарарды. Лакин Ирландија һазырда Инкилтәрәнин, ондан енли бир боғазла ајрылан вә она тахыл, јун, мал-гара, сәнајә фәһләси вә әскәр верән анчаг бир әкинчилик маһалыдыр.

Әһалинин сејрәкләшмәси нәтичәсиндә бир чох торпаглар бечәрилмәмиш галыр, әкинчилик мәһсулунун мигдары хејли азалмышдыр¹⁸⁶⁾ вә малдарлыг үчүн торпаг сәһәсинин кеншләнмәсинә бахмајараг, онун бә'зи сәһәләри мүтләг сурәтдә кичилир, бә'зи сәһәләри исә көзә чарпмајан дәрәчәдә инкишаф едирсә дә, бу инкишафын да даим керижә доғру аддымларла арасы кәсилир. Лакин әһалинин сајынын азалмасына бахмајараг, торпаг рентасы вә фермерләрин мәнфәәти даим артырды, һәм дә бу ахырынчы, биринчи гәдәр даими дејилди. Сәбәби тамамилә ајдындыр. Бир тәрәфдән, фермаларын мәркәзләшмәси вә әкин јеринин отлаглара чеврилмәси нәтичәсиндә мәчму мәһсулун кетдикчә даһа чох һиссәси изафи мәһсула

¹⁸⁵⁾ Ганун бә'зи ајымалара јол вердијинә көрә, Д рубрикасындакы үмуми иллик кәлир габәгкы чәдвәлдәки рәғәмләр илә дүз кәлир.

¹⁸⁶⁾ Әскәр мәһсул ақр һесабы илә дә азалырса, јаддан чыхарылмамаылыдыр ки, Инкилтәрә әср јарым әрәнилә Ирландијадан долајы јолла торпаг ихрач едәрәк, торпағын таркиб һиссәләрини бәрпа етмәк үчүн Ирландија әкинчиләри үчүн һеч бир әсәит дә сахламырды.

чеврилирди. Мәчму мәһсул кетдикчә азалдығы һалда, онун бир һиссәси олан изафи мәһсул артырды. Дикәр тәрәфдән, бу изафи мәһсулун пул дәјәри өз күтләсиндән даһа сүр'әтлә артырды, чүнки Инкилтәрәдә әтин, јунун вә и. а. базар гијмәтләри ахырынчы 20 ил вә һүсусилә сон 10 ил әрзиндә даим артмагда иди.

Истеһсалчынын истеһлак етдији өз мәһсулу әмтәә олмадығы кими, истеһсалчынын өзү үчүн әмәк васитәләри вә јашајыш васитәләри олан дағыныг истеһсал васитәләри дә өзкә әмјиндән истифадә етмәк јолу илә өз дәјәрини артырмадығына көрә капитал дејилдир. Әһалинин сајынын азалмасы илә бирликдә әкинчиликдә тәтбиг едилән истеһсал васитәләри күтләсинин дә азалмыш олмасына бахмајараг, әкинчиликдә тәтбиг едилән капитал күтләси артмышдыр, чүнки кечмишдә дағыныг һалда олан истеһсал васитәләринин бир һиссәси капитала чеврилмишидр.

Ирландијанын әкинчиликдән кәнарда сәнајејә вә тичарәтә гојулан бүтүн капиталы ахырынчы ијирми ил әрзиндә јаваш-јаваш вә даим баш верән бөјүк тәбәддүлатла јығылмышдыр. Онун фәрди тәркиб һиссәләри исә, әксинә, бир о гәдәр сүр'әтлә тәмәркүзләшмишидр. Нәһәјәт, онун мүтләг артмасы нә гәдәр зәиф олса да,—әһалинин азалан сајына гаршы нисби сүрәтдә артмышдыр.

Беләликлә, бурада, көзүмүзүн габағында кениш мигјасда елә бир просес башланыр ки, ортодоксал сијаси игтисад, јохсуллуғун мүтләг әһали артыглығындан ирәли кәлдији вә әһалинин азалмасы нәтичәсиндә јенә мүвазинәт јарандығы һагғындакы өз еһкамыны сүбут етмәк үчүн бундан даһа јахшы бир шеј арзу едә билмәз. Бу, XIV әсрин орталарында олмуш вә малтусчуларын бу гәдәр ад газандырдылары таундан чох ибрәтли бир тәчрүбәдир¹⁹⁰. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, XIX әсрдәки истеһсал мүнасибәтләринә вә мүвафиг әһали мүнасибәтләринә XIV әср өлчүсү илә јанашмаг өзлүјүндә хырдачы бир садәләвһлүк оларды; лакин һәмин садәләвһлүкдән әлава, бу да нәзәрдән гачырылырды ки, Ла-Маншын о тајында, Инкилтәрәдә, таундан вә онунла бирликдә әһалинин азалмасындан сонра кәнд әһалисинин азад едилмәси вә варланмасы башламышдыса, Ла-Маншын бәри тајында, Франсада, таундан сонра әсарәт вә јохсуллуғ даһа чох шиддәтләнмәјә башламышды^{186^a)}.

^{186a}) Ирландија „әһали гануниуну“ мүгәддәс мөкәми һесаб едилдијинә көрә, Т. Садлер әһали һагғындакы әсренин һәлә нәшр етмәдән мәшһур: „Ireland, Its Evils and their Remedies“ (2nd ed. London, 1829) китабыны нәшр етмишидр; һәмин китабда о. ајры-ајры маһаллар, һәр бир маһалда исә ајры-ајры графлығлар аид статистика мәлүмәтенин мүгәјисә едәрәк көстәрир ки, орада јохсуллуғ, әһалисинин сајына һеч дә Малтусун арзу етдији кими дүз пропорционал дејил, тәрс пропорционалдыр.

Ирландијада 1846-чы ил ачлыгы нәтижәсиндә бир милјондан артык адам мәһв олмушдур ки, бунларын да һамысы јохсулар иди. Бу ачлыг өлкәнин сәрвәтинә һеч бир зәрәр вурмады. Бундан сонрақы ијирми ил әрзиндә әһалинин кетдикчә гүввәтләнән мұһачирәти, Отузиллик мұһарибәдән фәргли олараг, адамларла бирликдә онларын истеһсал васитәләрини дә азалтмады. Ирландија дүһасы санки бир сепр васитәси илә јохсул халгы диләнчи һәјаты кечирдији јердән мин милләрлә мәсафәјә көчүрмәк үчүн тамамилә јени бир үсул тапды. Бирләшмиш Штатлара көчмүш мұһачирләр һәр ил евләринә пул көндәрирләр ки, јердә галанлары да көчә билсинләр. Бу ил көчән һәр бир мұһачир дәстәси, кәлән ил өз ардынча јени бир мұһачир дәстәсини чәкиб апарыр. Беләликлә, мұһачирәт Ирландијадан нәинки һеч бир мәсариф тәләб етмир, һәтта онун ихрачат әмәлијјатында ән кәлирли мәнбәләрдән бири олур. Нәһајәт, мұһачирәт мүнтәзәм бир просесдир вә бу просес мөвчуд әһали күтләси ичәрисиндә садәчә мүвәггәти бошлуг әмәлә кәтирмәк дејил, әксинә, иллик әһали артымынын һәр ил вердијиндән даһа артыг мигдар адам чәкиб апарыр вә беләликлә әһалинин мүтләг сајынын һәр ил азалмасына сәбәб олур^{186b)}.

Бәс бунун, әһали артыглығындан хилас олуб Ирландијада галан фәһләләр үчүн нәтижәси нә олду? Нәтижәси бу олду ки, 1846-чы илдән әввәл олдуғу кими, инди дә нисби әһали артыглығы чохдур, әмәк һаггы јенә дә ашағыдыр, әмәјин ағырлығы артмышдыр, кәнддәки јохсуллуғ јени бөһрана доғру апарыр. Бунун сәбәбләри чох ајдындыр. Әкинчиликдәки ингилаб мұһачирәтлә јанашы кедир. Нисби артыг әһали истеһсалы әһалинин мүтләг азалмасындан сүр'әтлә кедир. С чәдвәлинә өтәри бир нәзәр көстәрир ки, әкин јерләринин отлаглара чеврилмәси Ирландијада Инкилтәрәдәкиндән даһа кәскин тә'сир көстәрмәлидир. Инкилтәрәдә һејвандарлыг илә бирликдә ширәли јемшә истеһсалы да артыр, Ирландијада исә азалыр. Кечмишдә бечәрилән бир чох тарлалар бечәрилмәдији вә ја һәмишәлик чәмәнә чеврилдији һалда, кечмишдә истифадәсиз галан бош јерләрин вә ја торф батаглыгларынын хејли һиссәси һејвандарлығын кенишләндирилмәси үчүн истифадә едилир. Хырда вә орта фермерләр,—мән бураја ән чоху 100 акр торпағ бечәрәнләрин һамысыны дахил едирәм,—һәлә дә фермерләрин үмуми сајынын тәгрибән $\frac{8}{10}$ -ни тәшкил едир^{186c)}. Капиталист әкинчилик истеһсалынын рәгабәти онлара кечмишдә-

^{186b)} 1851—1874-чү илләрдә мұһачирләрин үмуми сајы 2 325 922 нәфәр иди.

^{186c)} 2-чи нәшрә *gejd. Murphy. "Ireland, Industrial, Political and Social". (1870)* китабындлқы бир чәдвәлә көра бүтүн торпатларынын 94,6%-ни һәр бири 100 акрадәк олам фермалар вә 5,4%-ни 100 акрдан јухары олам фермалар тәшкил едир.

киндән артыг тэзиг көстөрүр вә буна көрә дә онлар даим муздлу фәһләләр синфинә јени-јени дәстәләр эләвә едирләр. Ирландиянын јеканә ири сәнајеси олан кәтән сәнајеси нисбәтән аз мигдарда јашлы киши фәһлә тәләб едир вә 1861—1866-чы илләрдә памбыг баһаландыгдан сонра бу сәнајенин кенишләнмәсинә бахмајараг, һәмин сәнајә үмумијјәтлә әһалинин нисбәтән кичик бир һиссәсинә иш верир. Һәр бир башга ири сәнајә кими, бу сәнајә саһәси дә, һәтта мәшгул етдији фәһләләр күтләсинин мигдары артдығы һалда да өз дахилинләки даими тәбәддулат нәтичәсиндә даим нисби артыг әһали истеһсал едир. Кәнд әһалисинин јохсуллуғу, алт палтар вә н. а. истеһсал едән вә фәһләләринин чоху кәндләрдә сәпәләнмиш олан ири фабрикләр үчүн бир тәмәлдир. Биз бурада јенә, әввәлчә тәсвир едилән ев әмәји системинә раст кәлирик, әмәк һаггынын азлығы вә һәддән артыг ишләдилмә бу системин әлиндә даим «артыг» фәһлә јаратмаг васитәсидир. Нәһајәт, бурада әһалинин азалмасы, капиталист истеһсалынын инкишаф етмиш олдуғу өлкәдәки гәдәр дағыдычы нәтичә вермирсә дә, һәр һалда әһалинин азалмасы бурада да дахили базара даим әкс тәсир көстәрмәмиш олмур. Мүһачирәтин әмәлә кәтирдиди бошлуғлар јалныз әмәјә јерли тәләби азалтмаг дејил. һабелә хырда дүканчыларын, сәнәткарларын, үмумијјәтлә хырда сәнајечиләрин кәлирнин дә азалдыр. Е чәдвәлиндә 60 фунт стерлингдән 100 фунт стерлингәдәк олан кәлирләрин азалмасынын сәбәби будур.

Ирландијадә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзијјәти Ирландиянын јохсуллара јардым едән хејријјә чәмијјәтләри мүфәттишләринин һесабатында олдуғча ајдын тәсвир едилир¹⁸⁶¹. Јалныз сүнкү күчүнә вә каһ ашкар, каһ да кизли мүһасирә вәзијјәти сәјәсиндә јашајан бир һөкүмәтин гуллуғчулары өз ифадәләриндә чох еһтијатлы олмалыдырлар, һалбуки онларын Инкилтәрәдәки һәмкарлары бу чәһәтә әһәмијјәт вермәјә биләрләр; буна бахмајараг һәмин гуллуғчулар өз һөкүмәтинин иллүзијалара гапылмасына јол вермирләр. Онларын вердији мәлүмата көрә, кәнддә һәлә дә чох ашағы олан әмәк һаггы сәвијјәси, ахырынчы 20 ил әрзиндә һәр һалда 50—60% артмышдыр вә инди орта һесабла һәфтәдә 6—9 шиллингдир. Лакин әмәк һаггы бу заһири артым пәрдәси алтында һәгигәтдә азалмышдыр, чүнки бу артым һәмин мүддәт әрзиндә зәрури јашајыш васитәләринин һәтта артмыш олан гијмәтини дә өдәмир; Ирландија иш евләриндән биринин рәсми һесабатындан көтүрүлән ашағыдакы мәлүмат буна бир сүбут ола биләр.

¹⁸⁶¹) „Reports from Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland“. Dublin, 1870.—Һабелә мүрајисә ет: „Agricultural Labourers (Ireland). Return etc.“, 8 th March 1861.

Бир адамын орта һесабла һәфтәлик чәрчи

	Јемәк		Палтар		Јекуну	
	шилл.	пенс	шилл.	пенс	шилл.	пенс
29 сент. 1848-чи ил—29 сент. 1849-чу ил	1	3 ¹ / ₄	0	3	1	6 ¹ / ₄
29 сент. 1868-чи ил—29 сент. 1869-чу ил	2	7 ¹ / ₄	0	6	3	11 ¹ / ₄

Беләликлә, ијirmi ил бундан әввәлкинә нисбәтән зәрури јашајыш васитәләринин гијмәти тәгрибән икигат, палтарын гијмәти исә дүз икигат артмышдыр.

Лакин бу ујғунсузлуг һәтта бир тәрәфә гојулса да, пулла ифадә едилән әмәк һаггынын тәкчә сәвијјәләри арасындакы мұгајисә һәлә һеч дә доғру бир нәтичә вермир. Ачлыгдан әввәл кәндләрдә әмәк һаггынын чох һиссәси натура шәклиндә верилрди вә анчаг аз һиссәси пулла верилрди; һазырда исә әмәк һаггы үмуми бир гајда олараг пулла верилр. Артыг бурадан чыхан нәтичә кәстәрир ки, реал әмәк һаггында нә кими дәјишиклик олурса олсун, онун пул ифадәси артмалы иди.

«Ачлыгдан әввәл күнәмузд ишләјән кәнд тәсәррүфат фәһләсинни бир парча јерн вар иди, о бурада картоф әкпр, донуз вә ев гушлары сахләјырди. Инди исә о јашамаг үчүн өзүнә лазым олан бүтүн шәјләри һөинки сатын алмалы олур, һәтта онун донуз, ев гушлары вә јумурта сатмагдан олан кәлирләри дә әлиндән чыхыр»¹⁸⁷⁾.

Доғрудан да, кечмишдә кәнд тәсәррүфат фәһләләри хырда фермерләрлә гарышырдылар вә адәтән, орта вә ири фермаларда ишләјәрәк, онларын анчаг арјергардыны тәшкил едирдиләр. Анчаг 1846-чы ил фәлакәтиндән бәри онлар халис муздлу фәһлә синфинин бир һиссәсини, өз саһибкарлары илә анчаг пул мүнәсибәтләри илә әлагәдар олан хүсуси бир силк шәкли алмаға башладылар.

Артыг инди биз 1846-чы иләдәк онларын мәнзил шәраитинин нечә олдуғуну билирик. О замандан бәри бу шәраит даһа да писләшмишдир. Кәнд тәсәррүфат фәһләләринин күндәнкүнә азалан мүәјјән бир һиссәси һәлә индијә гәдәр фермерләрин торпагында агзына гәдәр долу дахмаларда, Инкилтәрәнин ән пис әкинчиликл маһалларында олдуғундан да пис дахмаларда јашајыр. Һәм дә Олстердәки бәзи јерләр истисна олмагла, һәр јердә вәзијјәт беләдир: чәнубдакы Корк, Лимерик, Қилкенни вә и. а. графлыгыларында; шәрғдәки Уиклоу, Уексфорд

¹⁸⁷⁾ Јенә орада, сәлт. 29. 1.

вә и. а. графлыгларында; Ирландиянын мәркәзиндәки Кинс вә Куинс графлыгларында; Дублин рајонунда вә саирәдә; шималдакы Даун, Антрим, Тирон вә башгаларында; нәһәјәт, гәрбдәки Слајго, Роскоммон, Мејо, Голуеј вә башгаларында вәзијјәт беләдир. Мүфәттишләрдән бири дејир: «Бу, дин үчүн вә өлкәмизин мәдәнијјәти үчүн рүсвәјчылыгдыр». Көрүнүр, күнәмуздчуларын бу дахмалардакы јашајышыны бабат шәклә салмаг үчүн, гәдим заманлардан мәнзилләринки олан бир парча торпагы да онларын әлиндән алырлар.

«Күнәмуздчулары лендлордларын вә мүдирләринин бу чүр көздән салмасы кәнд тәсәррүфат күнәмуздчуларында, онларла һүгүтсуз бир ирг кими рәфтар едәнләрә гаршы антагонизм вә нифрәт һисси доғурмушдыр»^{187a)}.

Әкинчиликдәки ингилабын биринчи тәдбири ондан ибарәт олду ки, иш јерләриндәки дахмалар чох кениш мигјасда вә санки јухарыдан верилән бир әмр илә дағыдылды. Бир чох фәһләләр кәнд вә шәһәрләрдә сығынаг ахтармаға мәчбур олдулар. Орада онлары, бир сәфил кими, ән пис мәһәлләләрин чардаглары, дахмалары, зирзәмиләриндә вә ән ијрәнч кушәләриндә јерләшдирдиләр. Нәтта милли мөвһуматын тә'сири алтында олан инкилисләрин дә дедијинә көрә, аилә һәјатына надир дәрәчәдә бағлы, даим чох шад вә әхлагча тәмиз олан минләрлә ирландиялы аиләси бирдән-бирә әхлагсызлыг јуварларына көчүрүлмүш олду. Кишиләр јахынлыгдакы фермерләрин тәсәррүфатларында иш ахтармаға мәчбур олдулар; бу фермерләр исә онлары анчаг күнәмузд, јә'ни ән е'тибарсыз эмәк һаггы илә ишә көтүрүрләр; һәм дә

«онлар инди фермаја кедиб гајытмаг үчүн хејли јол кетмәли олурлар. јағышда сүмүкләринә гәдәр исланырлар вә башга әзијјәтләрә дөзмәли олурлар ки, бу да чох вахт онларын зәнфләмәсинә, хәстәләнмәсинә вә демәли, еһтијач ичиндә боғулмасына сәбәб олур»^{187b)}.

«Илдән-илә шәһәрләр кәнд маһалларында артыглыг едән фәһләләри гәбул етмәли олурду»^{187c)}, һәлә бундан сонра да тәәччүб едирләр ки, «шәһәр вә гәсәбәләрдә фәһлә артыглыгы, кәндләрдә исә фәһлә азлыгы мүшаһидә олунур»^{187d)}. Нәгигәт исә ондан ибарәтдир ки, бу фәһлә азлыгы јалныз «тә'чили әкин ишләри заманы, бичин вахты, ја да јазда һисс олунур, илин галан вахты исә бир чох фәһлә ишсиз галыр»^{187e)}, «мәһ-

187a) Јенә орада, сәһ. 12.

187b) Јенә орада, сәһ. 25.

187c) Јенә орада, сәһ. 27.

187d) Јенә орада, сәһ. 26.

187e) Јенә орада, сәһ. 1.

сул жыгылдыгдан сонра, октябрдан жазын эввэлләринә гәдәр, чәтин ки, онлар үчүн бир иш тапылсын»^{187f)} вә һәтта онларын иши олдугда да «чох заман онларын күнләр узуну вахтлары һәдәр кедир вә һәр чүр сәбәбдән ишләринин арасы кәсилр»^{187g)}

Әкинчиликдәки ингилабын, ја'ни әкин торпагынын отлаг-лара чеврилмәсинин, машын тәтбигинин, әмәјә чидди гәнаәт едилмәсинин вә и. а. вердији бу нәтичәләр, өз ренталарыны харичдә сәрф етмәк әвәзинә, илтифат едиб Ирландијада өз маликанәләриндә јашајан нүмунәви лендлордлар тәрәфиндән даһа артыг кәскинләшдирилир. Тәләб вә тәклиф ганунуну поз-мамаг үчүн бу ағалар

«өзләринә лазым олан әмәјин инди демәк олар һамысыны өз хырда фермерләриндән әлдә едирләр, беләликлә һәмин хырда фермерләр, тәләб олуңдуғу заман, һәтта әксәријјәтлә ади күнәмуздчуларын әмәк һаггындан да ашағы бир әмәк һаггы илә өз лендлордлары үчүн ишләмәјә мәчбурдур-лар; биз һәлә әкин вә ја мәһсул жыгымынын ән гызғын заманы фермерин өз тарласыны бурахыб кетмәјә мәчбур олмасындан вә буна көрә мејдана чыхан әнкәл вә иткиләрдән данышымыр»^{187h)}.

Беләликлә, ишлә тә'мин едилмәмәк вә бунун даими олма-масы, тез-тез баш верән вә узун сүрән ишсизлик—нисби әһали артыглыгынын бүтүн бу әламәтләри, јохсуллара јардым едән хејријјә чәмијјәтләри мүфәттишләринин һесабатында, Ирлан-дија әкинчилик пролетариаты үчүн бир бәла олагаг көстәри-лир. Биз инкилис кәнд тәсәррүфат пролетариаты ичәрисиндә дә бу кими һадисәләри мүшаһидә етдијимизи хатырлама-лыжыг. Лакин фәрг бурасындадыр ки, сәнајә өлкәси олан Инкилтәрәдә сәнајә еһтијат ордусу кәндләрдән топландығы һалда, әкинчилик өлкәси олан Ирландијада әкинчилик еһтијат ордусу, өз јерләриндән говулмуш кәнд тәсәррүфат фәһләләри-нин сыгынағы олан шәһәрләрдән топланылыр. Инкилтәрәдә артыг кәнд тәсәррүфат фәһләләри дөнүб фабрик фәһләси олурулар; Ирландијада шәһәрләрә говуланлар шәһәрләрдә әмәк һаггына тәзјиг көстәрирләрсә дә, јенә кәнд тәсәррүфат фәһләләри олагаг галырлар вә иш тапмаг үчүн даим кәндә керн гајыдырлар.

Рәсми һесабат мүәллифләри кәнд тәсәррүфат фәһләләри-нин мадди вәзијјәти һаггындакы мүлаһизәләрини белә хүласә едирләр:

«Онлар сон дәрәчә гәнаәтлә јашајырларса да, алдыглары әмәк һаггы өзләринин вә апләләринин јемәјинә вә өзләринин вә апләләринин мәнзил

187f) Јенә орада, сәһ. 32.

187g) Јенә орада, сәһ. 25.

187h) Јенә орада, сәһ. 30.

кирајесинә күчлө чатыр. Палтар алмаг үчүн эләвә кәлир олмасы лазымдыр... Башга мәһрумијәтләрлә бирликдә онларын мәнзил шәраити, бу синфин јаталаг вә вәрәм хәстәликләринә хүсусән даһа тез тугулмасына сәбәб олур»¹⁸⁷⁾.

Бунлардан сонра һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, һесабат мүәллифләринин бир ағыздан дедикләри кими, бу синфин сьраларында дәрин бир наразылыг мүшаһидә едилир, бу синфи кечмиш күнләрин һәсрәтини чәкир, һазыркы һәјатындан нифрәт едир, кәләчәкдән үмидини кәсир, «демагогларын позучу тәсири алтына дүшүр» вә јалныз Америкаја көчмәк арзусу илә јашајыр. Көрүн, Малтусун бүтүн хәстәликләри сағалдан дәрманы, јә'ни әһалинин әскилдилмәси, јашыл Ерини¹⁹¹ белә бир чәннәтә чевирмишдир!

Ирландијада сәнајә фәһлеләринин фираван јашадығыны көстәрмәк үчүн бирчә мисал кифајәтдир.

Инкилис фабрик мүфәттиши Роберт Бејкер дејир: «Бу јахынларда јохлама мөгсәди илә Ирландијанын шималына етдијим сәфәр заманы мәнн белә бир шеј һејрәтә салды ки, ирландијалы маһир бир фәһлә өз чүз'и вә саити илә ушагларына нечә тәһсил вермәјә чалышырды. Мән онун өз диллиндән ешитдикләримни олдуғу кими сөјләјәчөјәм. Онун һәгигәтән маһир бир фабрик фәһләси олдуғуну белә бир һал көстәрир ки, ону Манчестер базары үчүн мал истәһсалында ишләдирдиләр. Чонсон: Мәнним сәнәтим дидчиликдир, базар ертәсиндән чүмә күнүнәдәк сәһәр саат 6-дан кечә саат 11-ә гәдәр ишләјирәм; шәнбә күнләри иши ашхам саат 6-да гуртарырыг, һаһар вә истираһәт үчүн 3 саат вахтымыз олур. Беш ушағым вар. Бу ишим үчүн һәфтәдә 10 шиллинг 6 пенс алырам; арвадым да ишләјир вә һәфтәдә 5 шиллинг газаныр. Он ики јашында олан бөјүк гызым евә бахыр. О бизим хәрәк бишрәнимиз вә јекәнә көмәкчимиздир. О кичик ушағлары мәктәбә һазырлајыб јола салыр. Арвадым мәннмлә бир вахтда јухудан дурур вә бәрәбәр евдән чыхырыг. Һәмишә сәһәр бизим евин јанындан кечән бир гыз мәнн сәһәр саат 5½-да јухудан ојадыр. Сәһәр ишә кедәндә биз һеч бир шеј жемирик. Он ики јашлы гызым бүтүн күнү кичик ушағлар бахыр. Биз саат 8-дә сәһәр јемәји үчүн евә кәлирик. Һәфтәдә бирчә дөфә чај ичирик; күндә једимиз һоррадыр (stirabout), ону да, гүвәмизә көрә, бә'зән јулаф унундан, бә'зән дә гарғыдалы унундан биширирик. Гышда бу гарғыдалы унуна бир аз гәнд вә су гатырыг. Јајда бир парча јердә әкдијимиз картоф мәһсулуну јығырыг; бу чүз'и мигдар картоф гуртаранда јенә һорраја кечрик. Бүтүн ил узуну һәм иш күнләримиз, һәм дә базар күнләримиз белә кечир. Ишдән сонра мән һәмншә ашхамлар өзүмү чох јорғун һисс едирәм. Биз мүстәсна һалларда, чох аз вахт бир парча әт үзү көрә билирик. Ушағларымызын үчү мәктәбә кедир вә һәр бири үчүн һәфтәдә 1 пенс пул веририк. Һәфтәдә 9 пенс мәнзил кирајәсән веририк, јаначаг үчүн алдығымыз торф ики һәфтәдә азы 1 шиллинг 6 пенсә тамам олур»¹⁸⁸⁾.

Будур Ирландијадакы әмәк һаггы, будур Ирландијадакы һәјат!

¹⁸⁷⁾ Јенә орада. сәһ. 21, 13.

¹⁸⁸⁾ „Reports of Insp. of Fact. for 31 st October 1866, p. 96.

Доғрудан да, Ирландиянын јохсуллуғу Инкилтәрәдә јенә күндәлик мөвзу олмушдур. 1866-чы илин ахырларында вә 1867-чи илин әввәлләриндә Ирландиянын ири торпаг магнатларындан лорд Дафферин «Times» сәһифәләриндә бу мәсәләнни һәллинә киришмишди. «Белә бир мө'тәбәр чәнаб тәрәфиндән бу нә бөјүк инсанпәрвәрликдир!»¹⁹²

Е чәдвәлиндән биз көрдүк ки, 1864-чү илдә 4 368 610 ф. ст. мәбләгиндә үмуми мәнфәәтдән чәми үч капиталист 262 819 ф. ст. көтүрмүшдү, 1865-чи илдә исә, јенә бу үч нәфәр «имтина етмәк» устасы 4 669 979 ф. ст. мәбләгиндә үмуми мәнфәәтин 274 528 ф. стерлингини өз чибләринә гојмушдү; 1864-чү илдә 26 капиталист 646 377 ф. ст., 1865-чи илдә 28 капиталист 736 448 ф. ст., 1864-чү илдә 121 капиталист 1 076 912 ф. ст., 1865-чи илдә 150 капиталист 1 320 906 ф. ст., 1864-чү илдә 1 131 капиталист 2 150 818 ф. ст., јә'ни иллик үмуми мәнфәәтин демәк олар јарысы мигдарында, 1865-чи илдә 1 194 капиталист 2 418 833 ф. ст., јә'ни иллик үмуми мәнфәәтин јарысындан артыг мәнфәәт көтүрмүшдүр. Лакин Инкилтәрә, Шотландија вә Ирландијада бир овуч ири торпаг магнатларынын милли ичәрә һаггындан мәнимсәдији һиссә о гәдәр бөјүкдүр ки, Инкилтәрәнин мүдрик дөвләт адамлары мәнфәәтин бөлкүсү һаггында статистика мә'луматы верилдији һалда, торпаг рентасынын бөлкүсү һаггында белә мә'лумат верилмәсини мүнәсиб көрмүрләр. Лорд Дафферин бу ири торпаг магнатларындан биридир. Рентанын вә мәнфәәтин бир заман «чохлаг» едә биләчәји вә ја бунларын боллуғунун мүәјјән сурәтдә халгын јохсуллуғунун кенишлији илә әлағәдар ола биләчәји кими бир тәсәввүрү бу лорд нә гәдәр «irrespectable» [«һөрмәтсизлик»] һесаб едирсә, бир о гәдәр дә «јанлыш» (unsound) һесаб едир. Лорд фактлары әсас тутур. Фактлар исә, беләдир ки, Ирландија әһалисинин сајы азалдыгча Ирландија торпаг ренталары артыр; әһалинин азалмасы торпаг мүлккәјјәтчиси үчүн, демәли, торпаг үчүн дә вә буна көрә, торпағын анчаг бир әләвәси олан халг үчүн дә «хејирлидир». Беләликлә, дејә лорд көстәрир ки, Ирландиянын әһалиси һәлә дә лазым олдуғуидан артыгдыр вә мүнәчирәт ахыны һәлә дә ләнк давам едир. Там бир сәәдәтә найл олмаг үчүн, Ирландијадан азы даһа $\frac{1}{3}$ милјон фәһлә хөчмәлидир. Күман етмәјин ки, һәр шејдән әләвә шаиранә әһвали-руһијјәјә малик олан бу лорд, Санградо мәктәбиндән чыхмыш бир һәкимдир; Санградо исә өз нахошунун јахшылашмадығыны көрәндә ондан ган алдырыр, сонра јенә ган алдырырды вә нәһајәт иш белә бир јерә чатырды ки, нә ган галырды, нә дә хәстәлик. Лорд Дафферин тәхминән 2 милјон әвәзинә чәми даһа $\frac{1}{3}$ милјон ган алынмасыны тәләб едир. зира бунлар Ерин өлкәсиндән чыхарылмаса, бурада һәгигәтән

мин иллик сәлтәнәт гурула билмәз. Сүбүт көстәрмәк чәтин дежилдир.

1864-чү илдә Ирландијада фермаларын сајы вә һәмми

1	2	3	4
1 акраләк олан фермалар	1 акрдан 5 акраләк олан фермалар	6 акрдан 15 акраләк олан фермалар	16 акрдан 30 акраләк олан фермалар
Сајы Саһәси	Сајы Саһәси	Сајы Саһәси	Сајы Саһәси
48 653 25 394	82 037 288 916	176 368 1 836 310	136 578 3 051 343

5	6	7	8
31 акрдан 50 акраләк олан фермалар	51 акрдан 100 акраләк олан фермалар	100 акрдан јухары олан фермалар	Үмуми саһә
Сајы Саһәси	Сајы Саһәси	Сајы Саһәси	
71 961 2 906 274	54 247 3 983 880	31 927 8 227 807	20 319 924 акр. ¹⁸⁶⁴⁾

1851—1861-чи илләрдә мәркәзләшмә башлыча олараг әввәлинич үч категоријадан олан фермалары, јә'ни 15 акраләк олан фермалары јох етди. Ән әввәл бунлар јох олмалыдыр. Бу, 307 058 фермери вә, һәр аилә орта һесабла азы 4 нәфәрдән ибарәт оларса, үмумијәтлә 1 228 232 адамы «артыг» едир. Әкинчиликдәки ингилаб баша чатдырылдыгда бунлардан 1/4-нин һәтта јенидән мәшғул олачағы еһтимал едилсә дә—лакин бу ағла сығмајан бир еһтималдыр,—јенә белә чыхыр ки, 921 174 нәфәр өлкәдән мүһачирәт етмәлидир. 4, 5 вә 6-чы категоријадан олан фермалар, јә'ни 15 акрдан јухары олан, лакин 100 акрдан чоһ олмајан фермалар, Инкилтәрәдә чоһдан мә'лум олдуғу кими, капиталист таһылчылыг тәсәррүфаты үчүн олдуғча чоһ кичикдир, гојунчулуғ үчүн исә һеч дәрәчәсиндәдир. Демәли, јухарыдакы еһтимала көрә, даһа 788 761 нәфәр өлкәдән мүһачирәт етмәли олачағдыр ки, беләликлә чәми 1 709 532 нәфәр едир. Лакин l'appétit vient en mangeant [иштаһа диш алтында олдуғуна көрә] ири торпағ мүлкијәтчиләри тезликлә бу фикрә кәләчәкләр ки, 3½ милјон әһалиси олан Ирландија һәлә дә јохсул бир өлкәдир вә јохсуллуғуна сәбәб әһалисинин һәддән артыг олмасыдыр, демәли, Ирландија өз һәнгиги вәзифәсини, јә'ни Инкилтәрәнин гојун вә отлаг өлкәси

¹⁸⁶⁴⁾ Үмуми саһәјә торф батағлығлары вә бош галан хам торпағлар да дахилдир.

олмаг вәзифәсини јеринә јетирә билмәк үчүн онун әһалиси һәлә даһа чох азалмалыдыр^{188в)}.

Дүнјада һәр бир јахшы шеј кими, бу мәнфәәтли методун да өз пис чәһәти вардыр. Ирландијада торпаг рентасы јығылдыгча, ирландијалылар да Америкаја јығылырлар. Гојун вә өкүзләрин сыхышдырыб өлкәдән чыхартдығы ирландијалылар океанын о бири тәрәфиндә, бир фени кими¹⁹³ јенидән чанланыб зүһур едирләр. Һәм дә гочаман дәниз һөкмдарына гаршы нәһәнк кәнч республика кетдикчә даһа зәһмли бир сурәтдә баш галдырыр.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis¹⁹⁴.

^{188в)} Бу әсәрин үчүнчү китабында, торпаг мүлккјјәти һагғындакы бөлмәдә мән әтрафлы көстәрәчәјәм ки, әкинчиликдә зоракылыг јолу илә инглаб әмәлә кәтирмәк вә Ирландија әһалисини лендлордларын арзу етдији бир миғдлар ендирмәк үчүн ајры-ајры торпаг мүлккјјәтчиләри вә Инкилтәрә гауниверичиләји ачыгдан вә бунун доғурдуғу нәтичәләрдән дами мүнәтәәм сурәтдә нәчә истифадә етмишләр. Јенә орада хырда фермерләрин вә кәна тәсәррүфәт фәилләләрини вәзнјјәтиндән дә тәкрар бәһс едәчәјәм. Бурада анчаг бир ситит кәтирәчәјәм. Нассау У. Сеннор өләндән сонра нәшр олунмуш бир әсәриндә, „Journals, Conversations and Essays relating to Ireland“, 2 vols., London, 1868, v. II, p. 262, әзчүмләдә дејир: „Д-р Ч. һаглы олараг көстәрмишдир ки, јохсуллар һагғындакы гаууну-муз гәјәсиндә биз лендлордларга гәләбә газандырмаг үчүн күчлү бир силаһа маликки; икинчи бир силаһ мүнәчирәтдир. Ирландијанын досту олан һеч кәс“ (лендлордларла хырда келт фермерләри арасында) „мүнәрибәни узанмасны арзу етмәз.—хүссилә фермерләрин гәләбәси илә гуртармасыны арзу етмәз... О“ (Һәмин мүнәрибә) „нә гәләр тез гуртарса, Ирландија, отлаглар өлкәси үчүн лазым олан нисбәтән аз миғдлар әһалијә малик бир отлаглар өлкәсинә (dying county) нә гәләр тез чеврилсә, бүтүн синифлар үчүн бир о гәләр јахшыдыр“. Инкилтәрәдәки 1815-чи ил тахыл гауунлары Ирландијанын Бөјүк Британијаја сәрбәст сурәтдә тахыл кәтирмәк ниһисарыны тәъмин едирди. Беләликлә, сүн'и сурәтдә һәмин гауунлар тахыл бечарилмәсинә кәмәк едирди. 1846-чы илдә тахыл гауунлары ләғв едилмәклә һәмин ниһисар бирдән-бирә мәһв едилмиш олу. Һәлә башга чәһәтләр бир јана гәлсин. тәкчә бу һандә Ирландија әкин јерләрини отлагларга чеврилмәсини, фермаларын тәмәркүзләнимәсини вә хырда кәналләрәни өлкәдән говулмасыны чох гүввәтләндирмәк үчүн кифәјәт иди. Инкидис агроимжлары, иғтисадчылары вә сијасәтчиләри 1815—1846-чы илләрдә Ирландија торпагынын мүнбиглијини тәрифләјиб дејирдиләр ки, тәбиәт өзү Ирландијаны јалныз бугдә әкмәк үчүн јаратымышдыр; инди исә олар бирдән кашф едирләр ки, Ирландија јем биткиләри истәһсалындан башга һеч бир шејә јарамаз! Ч-б Леонс де Лаверн дә буну дәрһәл Ла-Манши о бири тәрәфинлә тәкрар етди. Бу кими әфсанәләрә Лаверн кими „чијли“ бир адам уја биләр.

ИЖИРМИ ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

ИБТИДАИ ЖЫҒЫМ ДЕЖИЛӘН ШЕУ

1. ИБТИДАИ ЖЫҒЫМЫН СИРРИ

Биз пулун капиталла нечә чеврилдијини, капиталын нечә изафи дәјәр истехсал етдијини вә изафи дәјәр һесабына капиталын нечә артдығыны көрдүк. Лакин капитал жығымы үчүн изафи дәјәр олмалы, изафи дәјәр үчүн капиталист истехсалы олмалы, капиталист истехсалы үчүн исә әмтәә истехсалчыларынын әлиндә хејли мигдар капитал күтләләри вә иш гүввәси олмалыдыр. Беләликлә, бүтүн бу һәрәкәт, көрүнүр, чыхылмаз бир даирә дахилиндә чәрәјан едир вә бурадан чыхмаг үчүн капиталист жығымындан әввәл «ибтидаи» жығым (А. Смитә көрә «previous accumulation») мөвчуд олдуғуну, јәни капиталист истехсал үсулунун нәтичәсини дејил, онун башланғыч нөгтәсини тәшкил едән жығым мөвчуд олдуғуну фәрз етмәлијик.

Бу ибтидаи жығымын сијаси игтисадда ојнадығы роул, дин аләминдә илк күнаһын ојнадығы ролун тәхминән ејнидир: Адәм буғданы јемәклә бүтүн бәшәр нәслини күнаһа батырды. Бу һадисәни изаһ едиркән, ону чох гәдим заманларда олмуш тарихи бир ләтифә кими тәсвир едирләр. Куја чох гәдимләрдә бир дәстә чалышган, ағыллы вә һәр шејдән әввәл, гәнаәткар адамлар, бир дә әлләринә кечәни исраф едән вә һәтта бундан артығына да әл атан бир жығын лүт тәнбәлләр вармыш. Доғрудур, күнаһ һаггындакы дини әфсанә бизә, инсанын алын тәри төкүб чәрәк јемәјә мәһкум олундуғуну тәсвир едир; игтисади күнаһ тарихи исә, ачыб көстәри ки, буна гәтијјән елтијач һисс етмәјән адамлар нечә мејдана кәлмишләр. Лакин бунун һеч бир фәрги јохдур. Иш белә кәтирмиш ки, биринчиләр сәрвәт топламышлар, икинчиләрин исә, ән нәһәјәт өз чанларындан башга сатмаға һеч бир шејләри галмамышдыр. Нә

гәдәр ишләсәләр дә һәлә индијәдәк өз өзләрини сатмагдан башга һеч бир шәјләри олмајан бөјүк јохсуллар күтләси, бир дә лап гәдимләрдән бәри ишләмәдикләринә бахмајараг сәрвәтләри даим артан бир овуч варлылар куја һәмин күнаһа батмаг заманындан бәри мөвчуд имишләр. Мәсәлән, propriété-jé [мүлкијјәтә] бәраәт газандырмаг мәғсәди илә ч-б Тјер бир заманлар ити дүшүнчә саһиби олан франсызлара бир дөвләт адамы әдасы илә тәнтәнәли вә чидди тәрздә бу кими ушаг нағылларыны тәкрар едиб дурмагдадыр. Лакин бир һалда ки, иш кәлиб мүлкијјәт мәсәләси үзәринә чыхыр, мүгәддәс вәзифә ушаг әлифба китабларындакы бир нөгтеји-нәзәри бүтүн јашларда вә бүтүн инкишаф пилләләриндә оланлар үчүн јеканә нөгтеји-нәзәр кими әсасландырмағы тәләб едир. Мәлум олдуғу кими, истила, зүлм вә талан—бир сөzlә, зоракылыг, керчәк тарихдә чох бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин бичарә сijasи игтисадда әзәлдән идиллија һөкм сүрмүшдүр. Нүгүг вә «әмәк» варланмаг үчүн лап әзәлдән јеканә васитә олмуш, лакин «һазыркы ил», ајдындыр ки, һәмишә истисна тәшкил етмишдир. Нәгигәтдә исә ибтидаи јығым методлары—һәр нә олса да, идиллија дејилдир.

Пул вә әмтәә, һәмчинин јашајыш васитәләри вә истеһсал васитәләри өзлүјүндә капитал дејилдир. Бунлары капитала чевирмәк лазымдыр. Лакин белә бир чеврилмә анчаг мүәјјән шәртләр әсасында баш верә биләр ки, бу шәртләр дә ашағыдакылардан ибарәтдир: ән мүхтәлиф гәбилдән олан ики әмтәә саһиби бир-бири илә көрүшмәли вә әлагәјә кирмәлидир; бунлардан бири пул, истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри саһибидир, дијәри исә азад фәһләләрдир; биринчиси, мәнимсәдији дәјәр мәбләғини даһа да артырмаг үчүн иш гүввәсини сатын алмалыдыр, икинчиләр исә, өз иш гүввәсини сатыр, демәли әмәк сатыр. Фәһләләр ики мәнада азаддырлар: онлар һеч дә гул, тәһкимли кәндли вә саирә кими, билаваситә истеһсал васитәләри чүмләсиндән дејилләр, лакин онларын мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан кәндлиләр вә башгалары кими истеһсал васитәләри дә јохдур; әксинә, онлар истеһсал васитәләриндән азаддырлар, бунлардан азад едилмишләр, бунлардан мәһрумдурлар. Әмтәә базарынын белә гүтбләрә парчаланмасы нәтичәсиндә капиталист истеһсалы үчүн әсас шәртләр јаранмыш олур. Капиталист мүнәсибәти тәләб едир ки, әмәјин һәјата кечирилмәси шәртләри үзәриндәки мүлкијјәт фәһләләрдән ајрылмыш олсун. Капиталист истеһсалы ајаг тутан кими һәмин ајрылманы һәнинки давам етдирир, һәтта даим артан бир мигјасда тәкрар истеһсал едир. Беләликлә, капиталист мүнәсибәтини јарадан просес, фәһләни өз әмәк шәртләри үзәриндәки мүлкијјәтдән ајырмаг просесиндән башга бир шәј ола

билмэз; бу просес исэ, бир тэрэфдэн ичтимаи истеһсал васитэлэрини вэ јашајыш васитэлэрини капиталала, дикэр тэрэфдэн дә, билаваситэ истеһсалчылары муздлу фәһлэлэрэ чевирир. Демэли, ибтидаи јыгым адланан шеј анчаг, истеһсалчыны истеһсал васитэлэриндэн ајыран тарихи просесдэн башга бир шеј дежилди. Бу просес капиталын вэ она мүтабиг олан истеһсал үсулунун тарихгабағы дөврүнү тәшкил етдији үчүн «ибтидаи» көрүнүр.

Капитализм чәмијјәтинин игтисади гурулушу феодализм чәмијјәтинин игтисади гурулушундан доғмушдур. Бунун дағылмасы биринчинин үнсүрләринә сәрбәстлик вермишдир.

Билаваситэ истеһсалчы, фәһлә, анчаг о заман өз-өзүнүн ағасы олур ки, торпага тәһким олунмагдан вэ башга бир шәхсин тәһкимли вэ ја феодал асылылығындан гуртарсын. Сонра, фәһлә өз иш гүввәсинин азад сатычысы ола билмәк үчүн вэ өз әмтәәсини алычы олан јерләрә апара билмәк үчүн сехләрин һөкмранлығындан, шакирд вэ әмәләр үчүн гојулмуш сех низамнамәләриндән вэ әмәји буховлајан башга гајдалардан хилас олмалыдыр. Беләликлә, истеһсалчылары муздлу фәһлэлэрэ чевиран тарихи просес бир тэрэфдән, феодализм мүкәлләфијјәтләриндән вэ сех мәчбуријјәтиндән истеһсалчынын азад едилмәси кими мејдана чыхыр; бизим буржуа тарихчиләри дә тәкчә бу чәһәти көрүрләр. Лакин, дикэр тэрэфдән, азад едиләнләр анчаг о заман өзләринин сатычысы олурлар ки, өзләринин бүтүн истеһсал васитәләри вэ гәдим феодализм тәһсисатларынын тәһмин етмиш олдуғу бүтүн јашајыш имканлары әлләриндән алынмышдыр. Онларын әмлақдан белә мәһрум едилмәләри тарихи исэ, бәшәријјәт тарихинә атәш вэ ғылыңчла јазылмышдыр.

Сәнаје капиталистләри, бу јени һөкмдарлар, јалныз сех усталарыны дејил, сәрвәт мәнбәләринин саһиби олан феодаллары да сыхышдырыб арадан чыхартмалы идиләр. Бу нөгтејинәзәрдән онларын жүксәлиши, феодал һакимијјәтинә вэ онун дөзүлмәз имтијазларына гаршы, һәмчинин сехләрә гаршы, истеһсалын сәрбәст инкишафына вэ инсанын инсаны сәрбәст сурәтдә истисмар етмәсинә мане олан сех буховларына гаршы галибијјәтли мүбаризәнин нәтичәсидир. Лакин сәнаје чәнкавәрләри ғылыңч чәнкавәрләрини анчаг, сөзләринин әсла иштиракы олмадығы һадисәләр сәјәсиндә сыхышдырыб мејдандан чыхара билмишләр. Онлар дә, бир заман Ромада азад бурахылан гулларын дөнүб өз саһибләри үзәриндә һөкмран олмасына имкан верән чиркин васитәләрдән истифадә етмәклә жүксәлмишләр.

Һәм муздлу фәһләни, һәм дә капиталисти јаратмыш олан инкишафын башланғыч нөгтәсини фәһләнин гул вәзијјәтинә

дүшмәси олмушдур. Бу инкишаф, онун эсарәт формасынын дәжишилмәсиндән, феодал истисмарынын капиталист истисмарына чеврилмәсиндән ибарәт иди. Бу просесин кедишини баша дүшмәк үчүн, чох да узаг кечмишә әл атмағымыза ентијач јохдур. Капиталист истиссалынын биринчи рүшејмләринә арабир һәлә XIV вә XV әсрләрдә Аралыг дәнизи саһилләриндәки ајры-ајры шәһәрләрдә тәсадүф едилирсә дә, тарихдә капитализм дөврү анчаг XVI әсрдән башланыр. Бу дөвр тәһкимчилијин артыг чохдан мәһв едилдији вә орта әсрләрин парлаг сәһифәси—сәрбәст шәһәрләр—хејли солмуш олдуғу јерләрдә башланыр.

Јаранмагда олан капиталистләр синфинин јүксәлмәсиндә линк хидмәтини көрән чеврилишләр ибтидаи јығым тарихиндә бир дөвр тәшкил едир; лакин бурада хүсусилә мүнһүм рол ојнајан чәһәт, јығын-јығын күтләләрин гәфләтән вә зоракылыг-ла өз јашајыш васитәләриндән мәһрум едилиб ганун харичиндә гојулан пролетарлар һалында әмәк базарына јеридилмәсиндән ибарәт олмушдур. Кәнд тәсәрруфат истиссалчысынын, кәндлинин торпагдан мәһрум едилмәси, бүтүн бу просесин әсасыны тәшкил едир. Бу мәһрум едилмә просеси мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф чаларларда олмуш, мүхтәлиф гајдада вә мүхтәлиф тарихи мәрһәләләрдә мүхтәлиф фазалардан кечмишдир. Бу классик формада о анчаг Инкилтәрәдә баш вердији үчүн, биз дә мисал олараг Инкилтәрәни көтүрүрүк¹⁸⁹⁾.

2. КӘНД ӘХАЛИСИНН ТОРПАГДАН МӘҺРУМ ЕДИЛМӘСИ

Инкилтәрәдә тәһкимчилик асылылығы фе'лән XIV әсрин ахырларында арадан галхмышды. О заман—вә хүсусилә XV әсрдә—әһалинин бөјүк әксәријјәти¹⁹⁰⁾, мүлкијјәтләри һәр һансы бир феодализм лөвһәси архасында кизләнмиш олса да,

¹⁸⁹⁾ Капиталист истиссалынын һәр јердән габаг инкишаф етмиш олдуғу Италијала, тәһкимчилик мүнәсибәтләри дә һәр јердән габаг позулмушдур. Тәһкимли бурада һәлә өзүнә торпаг һүгүғу газанмамышдан тәһкимли вәзијјәтиндән азал олмушду. Буна көрә дә бу азла едилмә тәһкимлини дәрһал ганун харичиндә галаан пролетара чевирир вә о да чоху һәлә Рома дөврундән галмыш шәһәрләрдә өзүнә дәрһал јени ағалар тапыр. XV әсрин ахырларындан дүңја базарында баш верән ингилаб¹⁹⁰⁾ Шимали Италијанын тичарәт үстүн-лүјүнү мәһв етдикән сонра әкс истигамәтдә һәрәкәт башланды. Шәһәрләрдән сыхшыдырылыб кәндләрә кәдән јығын-јығын фәһләләр кәндләрдә бағчылыг шәклиндә гурдуғулары хырда әкинчилик ишини көрүнмәмиш дәрәчәдә тәрәғғи етдирмәјә башладылар.

¹⁹⁰⁾ «Өз тардаларыны өз әмәкләри илә бечәрән вә алачыг күзәрәни олан хырда торпаг сәһибләри... о заман мылатик индикиндән хејли чох һиссәсини тәшкил едирдиләр... Аниләләри илә бирликдә бүтүн әһалинин, јәғин једдиплә бир һиссәсиндән чохуну тәшкил едән азы 160 000 нафәр торпаг мүлкијјәтчиси өз хырда freehold-сәһәләрини» (freehold—торпаг үзариндә тәм мүлкијјәт демәкдир) бечәрмәклә јаннајырды. Бу хырда торпаг сәһиб-ләринин орт. калири 60—70 ф. ст. Тәхмин едилир. Һесабланылмышдыр ки, өз торпағыны бечәрәләрин сәјы, өзкә торпағыны ичарә едәнләрдән чох имиш» (*Macaulay*, „History of England“, 10th ed. London, 1854, v. I, p. 333, 334). Һәлә XVII әсрин соң гәрһиәсишдә инкилис халғынын $\frac{1}{4}$ һиссәси әкинчиликлә мәшғул иди (јенә оралда, сәһ. 413).—Мән она көрә Маколәјдән ситат кәтиррәм ки, о тарихи даим сахталашдырыб бу кими фактлары мүмкүн гәдәр «малалајыр».

мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан азад кәндлиләрдән ибарәт иди. Ири ағалыг маликанәләриндә, бир заман өзү дә тәһкимли олан bailiff (мүдир) азад фермер тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмышды. Әкинчиликдәки муздлу фәһләләрин бир гисми, бош вахтларында ири торпаг мүлкијјәтчиләри үчүн ишләјән кәндлиләрдән ибарәт иди, бир гисми дә сөзүн әсил мәнасында муздлу фәһләләрдән ибарәт олуб һәм нисби, һәм дә мүтләг чәһәтчә кичик хүсуси бир синиф тәшкил едирди. Һәтта бу муздлу фәһләләр дә фәлән мүстәгил тәсәррүфаты олан кәндли идиләр, чүнки әмәк һаггы алмагла бәрәбәр онлара коттеч, һабелә 4 акр вә даһа артыг әкин јери верилирди. Бундан әлавә, әсия кәндлиләрлә бирликдә онлар еллик ичма торпагларындан истифадә едир, бу торпагларда өз мал-ғарасыны отарыр вә јаначаг: одун, торф вә с. әлдә едирдиләр¹⁹¹). Бүтүн Европа өлкәләриндә феодал истеһсалынын характерик чәһәти ондан ибарәт иди ки, бурада торпаглар, бир вассал кими асылы олан мүмкүн гәдәр чох адамлар арасында бөлүнүшүдү. Үмумијјәтлә һәр чүр суверәнләр кими, феодал ағаларын да гүдрәти алдыглары рентанын мигдары илә дејил, рәијјәтләринин сајы илә өлчүлүрдү, бунларын сајы исә мүстәгил тәсәррүфатлары олан кәндлиләрин сајындан асылы иди¹⁹²). Буна кәрә, норман истиласындан сонра Инкилтәрәдә торпаглар, һәр бири бә'зән 900-ә гәдәр гәдим англосакс лордлуғларындан ибарәт чох бөјүк баронлуғлара бөлүнүшүдүсә дә, Инкилтәрә јенә хырда кәндли тәсәррүфатлары илә долу иди вә анчаг ајры-ајры јерләрдә һәмин тәсәррүфатлар арасында ири ағалыг маликанәләри вар иди. Бу мүнәсибәтләр, шәһәр һәјатынын хүсусән XV әсрдә чошгун тәрәггиси илә бирликдә, канслер Фортескјунун өз «Laudibus Legum Angliae» әсәриндә чох бәләғәтлә тәсвир етдији халг сәрвәтинин јаранмасына имкан верди; лакин бу мүнәсибәтләр капиталист сәрвәтинин јаранмасына имкан вермирди.

Капиталист истеһсал үсулу үчүн әсас јаратмыш олан чеврилишин мүгәддимәси, XV әсрин сон гәринәсиндә вә XVI әсрин илк он илләриндә баш верди. Феодал гошун дәстәләринин ләғв едиямәси нәтичәсиндә ганун харичиндә гојулан проле-

¹⁹¹) Унуудуламалыдыр ки, һәтта тәһкимли кәндлиләр өз һәјәтләринә битишик хырда торпаг саһәләринин саһиби—доғрудур төјүк верән саһиби—олмагла бәрәбәр, ичма торпагынын да шәрикли саһибләри идиләр. «Кәндли орада» (Силезияда) «тәһкимлидир». Лакин бу кәндлиләр ичма торпагларына маликдиләр. «Силезиялылары һәлә индијәдәк ичма торпагларыны бөлүшдүрмәјә» разы етмәк мүмкүн олмайшыдыр, һалбуки Неймаркда бир кәнд дә галмайшыдыр ки, орада бу бөлүк чох мүвәффәгјијјәтлә һәјәтә кечирилмиш олмаһын» (Mirabeau. «De la Monarchie Prussienne». Londres, 1788. t. II, p. 125, 126).

¹⁹²) Торпаг саһиблијини халис феодализм үсулунда гурулдуғу вә хырда кәндли тәсәррүфатларынын кешик инкишаф етмиш олдуғу Јапония Европанын орта әсрләрдәки мәнзәрәсини, әксәрән буржуа мөвһуматы илә долу олан бизим тарих китабларымыздан даһа дүзкүн верир. Орта әсрләр һесабына «либерал» олмағ чох әлверишлидир.

тарлар күтләси сыхышдырыб эмәк базарларына атылды, бунлар сер Чемс Стуртын һаглы олараг көстәрдији кими, «һәр јердә фәјдасыз олараг евләрә вә һәјәтләрә долушурду»¹⁹⁶. Өзү буржуа инкишафынын мәһсулу олан вә мүтләғијјәтә чан атан крал һакимијјәти һәмнин феодал гошун дестәләринин дағыдыл-масыны зоракеылыгла сүр'әтләндиридисә дә, бу һеч дә онун јекәнә сәбәби дејилдә. Крал һакимијјәтинә вә парламентә ән чох зидд олан ири феодаллар ичма торпагларыны гәсб етмәклә вә бечәрдикләри торпаға феодалларын өзү гәдәр феодал мүлкијјәт һүгугу олан кәндлиләри бу торпаглардан говуб чыхартмагла өвләри сајча даһа чох пролетариат јаратмышдылар. Фландрија јун мануфактурасынын тәрәггиси вә бу мүнәсибәтлә јунун гиј-мәтинин артмасы Инкилтәрәдә буна билаваситә тәкан вермиш олды. Көһнә феодал задәканлар бөјүк феодал мүнәрибәләри нәтичәсиндә арадан чыхмышды, јени феодал задәканлар исә өз зәманәсинин јетишдирмәси олдуғундан, пул бунларын нәзәриндә бүтүн гүввәләр гүввәси иди. Одур ки, әкин јерләрини гојун отлағына чевирмәк, феодалларын шуары олды. Харрисон «Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles» әсәриндә хырда кәндлиләрин торпагдан бу чүр мәһрум едил-мәләринин өлкәјә нә гәдәр позучу бир тә'сир көстәрдијини тәсвир едир. Лакин бунун, дејә Харрисон јазыр: «what care our great incroachers!» («бизим бөјүк гәсбкарлара нә дәхли вар!»). Кәндлиләрин евләри вә фәһләләрин коттечләри зорла дағы-дылмыш вә ја башлы-башына бурахылмышдыр.

Харрисон дејир: «Чәнкәвәр маликанәләриндән һәр биринә аид көһнә сјаһылары көтүрсәк көрәрик ки, сајсыз-һесабысыз евләр вә хырда кәндли тәсәррүфатлары јох олмушдур; торпаг инди мигдарча хејли аз адама чөрәк верир; јени шәһәрләр инкишаф етмәклә бәрәбәр бир чох шәһәрләр сүгут етмишдир... Мән учурулуб гојун отлағына дөндәрилән шәһәр вә кәндләрдән бә'зи шәјләр даныша биләрдим; ниди орада мүлкәдәр евләриндән башга бир шеј галмамышдыр».

Бу гәбилдән олан көһнә салнамәләрдәки шикајәтләр һәмишә шиширдилмиш олур, лакин о заман истәһсал мүнәсибәтләриндә баш верән ингилабын мүасирләрә нечә тә'сир көстәрдијини дүрүст тәсвир едир. Канслер Фортескјунун әсәри илә Томас Морун әсәрини мугајисә едәрәк, биз XV әср илә XVI әср арасындақы дәрин учуруму ајдын көрүрүк. Торнтонун һаглы олараг гејд етдији кими, Инкилтәрә фәһлә синфи өз гызыл әсриндән сонра һеч бир ара пиллә кечмәдән бирбаша кәлиб дәмир әсринә дүшмүшдүр.

Бу чеврилиш ганун верәнләри горхуја салмышды. Ганунвечирилик һәлә елә бир мәдәнијјәт дәрәчәсинә кәлиб чатмамышды ки, «Wealth of the Nation» [«милли сәрвәт»], јә'ни капи-

тал җарадылмасы, халг күтлэләринин амансызчасына истисмар олунмасы вә жохсуллашдырылмасы һәр бир дөвләт мүдриклији үчүн ultima Thule* һесаб едилсин. Бекон VII Генрихин сәлтә-нәти һаггында җаздығы тарихдә деҗир:

«Бу заман» (1489-чу ил) «әкин җерләринин анчаг бир нечә чобан тәрәфиндән нызарәт олунмасына тәләб едән отлаглара» (гојун вә с. отлагларына) «чеврилмәсинә гаршы шикајәтләр чоһалмышды; өмүрлүк вә ја иллик ичарәјә верилән торпаглар» (јоменләрин хејли һиссәси иллик ичарә илә җашајырды) «ири маликанәләрә чеврилмишди. Бу, халгын сүгутуна, демәли, шәһәрләрин, килсәләрин вә эшәр веркисинин сүгутуна сәбаб олмушду... Крал вә парламент һејрәт едиләчәк бир мүдриклик көстәриб бу бәләјә бир чарә етмәјә чалышырдылар... Олар ичма торпагларынын (depopulating inclosures) гәб едилмәсинә вә беләликлә әһалинин тәләф едилмәсинә гаршы, һабелә бу гәсбарлығын ардынча әһалинин тәләф едән отлаг тәсәррүфатына (depopulating pasturage) гаршы тәдбир көрмүшдүләр».

VII Генрих тәрәфиндән 1489-чу илдә верилән ганунон 19-чу фәсли азы 20 акр торпағы олан кәндли өвләринин дағыдылмасына гадаган едир. VIII Генрихин сәлтәнәтинин 25-чи илиндә верилмиш ганун һәммин гануну јенидән бәрпа едир. Орада эзчүмлә дејилир ки,

«хејли ичарә торпаглары, чоһлу мал-гара вә хүсусән гојун сүрүләри бир овуч адамын әлине топланмагдалыр, буна көрә дә торпаг ренталары чоһ артмышдыр, әкинләр (tillage) чоһ пис бечәрилик, килсәләр вә өвләр учурулмуш, һәдсиз-һесабсыз адамлар өзләрини вә анләләринин доландырмаг имканындан мәһрум галмышлар».

Буна көрә ганун, дағылмыш кәндли һәјәтләринин бәрпа олунмасыны тәләб едир, әкин җери илә отлаг арасында һисбәт мүәјјән едир вә и. а. 1533-чү илдә верилмиш бир ганунда бир чоһ мүлкијјәтчиләрин 24 000-ә гәдәр гојуну олмасы мүнәсибәти илә тәәсүф едилир вә бир адамын ән чоһу ики мин гојун сахламасына ичазә верилир¹⁹³). Хырда фермер вә кәндлиләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсинә гаршы нә халгын шикајәтләринин, нә дә VII Генрих заманындан башламыш 150 ил мүдәтиндә верилән ганунларын һеч бир сәмәрәси олмамышды. Бу ганунларын сәмәрәсизлијинин сиррини Бекон, өзү истәмәдији һалда ачыб бизә көстәрмишдир.

Бекон «Essays, civil and moral» адлы әсәринин 29-чу фәслиндә јазыр: «VII Генрихин ганунонда һејрәтә лајиг мәналы бир чәһәт ондан ибарәт

* — һәрфијән: ахырынчы Фула; һәммин ифадә бурада: ахырынчы һәдә мәнасында ишләдилик. (Фула гәдим инсанларын тәсәввүрүнә көрә Авропанын ән шималында адыда җерләмиш бир өлкәдир). Ред.

¹⁹³) Томас Мор өз «Утопија» әсәриндә «гојунларын адамлары једији» гәрибә бир өлкәдән данышыр («Utopia», transl. Robinson, ed. Arber, London, 1869, p. 41).

иди ки, бу ганун мүөжјән нормал өлчүдө экинчилик тасарруфатлары вә һә-
јәтләр јарадырды, ја'ни буналарын элиндә о гәдәр торпаг сахлајырды ки,
онлар кифајәт гәдәр тә'мин олунмуш вә гул кимн асылы олмајан рәијјәт
верә билсинләр, дикәр тәрәфдән дә, котаны муздур дејил, мүлқијјәтчи өзү
өз әли илә сүрсүн» («to keep the plough in the hand of the owners and not
hirelings») 193a).

Капиталист системи исә, әксинә, халг күтләләринин мәнз
гул вәзијјәтиндә олмасыны, онларын өзләринин муздлу фәһ-
ләләрә, әмәк васитәләринин исә капиталә чеврилмәсини тәләб
едирди. Һәмнин кечид дөврү әрзиндә ганунверичилик һабелә
һәр экинчилик фәһләси коттечи үчүн азы 4 акр торпаг тәһким
едилмәсинә чалышыр вә бу фәһләнин өз коттечинә кирајәни-
шин көтүрмәсини гадаған едирди. Һәлә 1627-чи илдә, I Карл
заманы, Фонтмиллн Рочер Крокер өз Фонтмилл маликанәсиндә
коттеч тикириб бу коттеч үчүн 4 акр торпаг ајырмадығыла
көрә мәнкум едилмишди; һәлә 1638-чи илдә, I Карл заманы,
көһнә ганунларын, хүсусән 4 акр торпаг һагғындакы ганунун
јеринә јетирилмәсинә наил олмаг мәгсәди илә краллыг комис-
сијасы тәшкил олунмушду; һәлә Кромвел Лондондан 4 мил
радиусдакы јерләрдә 4 акр торпағы олмајан евләр тикилмәси-
ни гадаған етмишди. Һәлә XVIII әсрин биринчи јарысында
кәнд тасарруфат фәһләси өз коттечи үчүн 1 акрдан 2 акра гә-
дәр торпаг ајрылмадыгда мәнкәмәјә шикајәт едирди. Инди исә
фәһлә өз коттечи јанында хырдача бир бостаны олса вә ја евин
јахынлығында бир нечә квадрат сажән торпаг ичарә едә билсә
өзүнү хошбәхт сајыр.

Д-р Һантер дејир: «Бурада торпаг мүлқијјәтчиләри илә ичарәдарлар
әлбир һәрәкәт едирләр. Коттеч јанындакы бир нечә акр торпаг фәһләләри
һәддән артыг мүстәгил етмиш оларды» 194).

193a) Бекон азад варлы кәндиләрлә јахшы пијадә гошун арасындакы әлагәни
изаһ едир. «Краллығын гүдрәтини вә адәтләрини давам етдирмәк үчүн, ичарәјә верилән
торпаг сәнәсини кифајәт һәчмдә сахламағын чоһ бөүк әһамијјәти вар иди. Чүнки сағлам
вә бичарығлы адамларын корлуг чәкмәдән јашамаларыны тә'мин етмәк вә краллығы
торпагларын бөүк гисмини јомәнләрин, ја'ни әсилзәдәләрдә коттепләр (cottagers) вә муз-
дулар арасында орта бир мөвгә тутын шәхсләрин ихтијарына вермәк ләзим иди... Зирә
Һәрб ишинин он јахшы мүтәхәсссләринин һамсы бу фикрләдирләр ки... ордунын асас
гүввәси инфантеријалыр, ја'ни пијадә гошундур. Лакин јахшы инфантерија јаратмаг үчүн
бир гул кими вә ја јохсуллуғ ичиндә бөүмүш адамлар дејил, азад сурәтдә вә мүөжјән
рифаһ ичиндә бөүмүш адамлар ләзимдыр. Буна көрә әкәр дәвләтдә задәкәндәр вә јухары
чәмијјәт башлыча јер тутур, кәнд әһалиси вә экинчиләр исә анчаг фәһләләрдән вә ја
муздурлардан, һабелә коттепләрдән, ја'ни анчаг даһмасы олан диләнчиләрдән ибарәтдирсә,
Белә бир шәрәнтәә јахшы суварн гошун дүзәлтмәк бәлкә дә мүмкүн олар. лакин јахшы,
мәнкәм пијадә гошун дүзәлтмәк гәтијјән мүмкүн олмиш... Буну биз Франсадә, Италијадә
вә бә'зи башга харичи өлкәләрдә көрүрүк; буналардә һәнгәтән бүтүн әһали задәкәндәрдән
вә јохсул кәндиләрдән ибарәтдир... олар ки, һәмни өлкәләр өз пијадә баталјонлары үчүн
музд илә исвәрәли дәстәләрини әскәријә чәлб етмәли олулар; буна көрә дә һәмни
милләтләрин әһалиси чоһ, әскәрләри исә азыр» («The Reign of Henry VII etc. Verbatim
Reprint from Kennet's England, ed. 1719». London, 1870, p. 306).

194) Д-р Һантер. «Public Health. 7 th Report 1864»-дә (London, 1865, p. 134)-дә. «Фәһлә-
ләр үчүн вериләси торпағын кестәриән» (көһнә ганунларда) «мигдары инди һәддән артыг
сајылар вә белә эһн едилди ки, бу гәдәр торпаг онлары хырда фермер едәр» (George
Roberts. «The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past
Centuries». London, 1856, p. 184, 185).

XVI эсрдә, Реформасија вә онунла әлагәдар олараг күлли мигдар килсә мүлкләринин тарач едилмәси нәтичәсиндә халг күтләләринин зорла әмлакдан мәһрум едилмәси јени бир дәһ-шәтли тәкан алды. Реформасија әрәфәсиндә католик килсәси Инкилтәрәдә торпағын хејли һиссәсинин феодал мүлкијјәтчиси иди. Монастырларын ләғв едилмәси вә саирә бунларда јаша-јанлары пролетариата чевирди. Килсә маликанәләринин хејли һиссәси кралын ачкөз истәкли адамларына бағышланды вә ја дәјәр-дәјмәзинә мөһтәкир фермер вә шәһәрлиләрә сатылды; бунлар исә һәмин торпағлары нәсилбәнәсил ичарә едәнләрин әлиндән алыб бир тәсәррүфат һалында бирләшдиридиләр. Јохсуллашмыш әкинчиләрин ганун үзрә килсә әшәриндән мүәј-јән һиссә алмаг һүгугу сәссиз-сәмирсиз онларын әлиндән алынмышды¹⁹⁵⁾. Қраличә Јелизавета Инкилтәрәдә бир сәјаһә-тиндән сонра һәјәчанла дәмшиди: «*Pauper ubique jacet*»¹⁹⁷⁾. Јелизаветанын сәлтәнәтинин 43-чү илиндә һөкүмәт, нәһәјәт, өлкәдәки лауперизми рәсми сурәтдә е'тираф етмәјә мәчбур олмуш вә јохсулларын хејринә верки гојмушду.

«Ганунун мүәллифләри бу ганунун нә сәбәбә верилдијини утандыгла-рыннан ачыг дејә билмәдикләринә көрә, бүтүн адәтләрә рәғмән, һәмин га-нун мүгәддәмәсиз» (изаһат верилмәдән) «нәшр едилмишди»¹⁹⁶⁾.

Бу ганун I Қарлын сәлтәнәтинин 16-чы илиндә верилән 4-чү ганунла даими ганун е'лан едилди вә анчаг 1834-чү илдә бу гануна даһа чидди бир јени шәкил верилди¹⁹⁷⁾. Лакин Рефор-

¹⁹⁵⁾ «Килсә әшәриндән јохсулларын бир һиссә алмаг һүгугу, гәдим статутларла ачыгча мүәјјән едилмишир» (*J. D. Tuckett*, ситат кәтирилән эсәр, II ч., сәһ. 804, 805).

¹⁹⁶⁾ *William Cobbett*. «*A History of the Protestant Reformation*», § 471.

¹⁹⁷⁾ Бу мәсәләдә протестант «руһунун» тәзаһүрү әзчүмлә ашағыдык әһвалатдан көрүнүр. Чәнуби Инкилтәрәдә бир нечә торпаг мүлкијјәтчиси вә варлы фермер топланыб вә бирликдә блш сымдырыб күтүр-гој етдикдән сонра, Јелизаветанын јохсуллар һагғында ганунуну нечә тәфсир етмәјин дһһа дүзкүн олачагы һагғында он соргу тәртиб етдиләр. Онлар бу соргулары о заманын мәшһур јуристи (соиралар, I Јакүв дөврүндә һаким) олан һүгүг доктору Сингга вериб бу бирлә оиун фикрини билмәк истәдиләр. «Доггузунчу сорғуда дејилди: Приходун ба'зи варлы фермерләри ағыллы бир план дүшүнүшләр ки, бунун көмәји илә, ганунун һәјәта кечирилмәсинләки бүтүн чәтинлик арадан галдырыла биләр. Онлар прихода бир дустагхана тикилмәсини тәклиф едиләр. Һәмин дустагханада һәбс едилмәк истәмәјән һәр бир јохсул јардымдан мәһрум едилмәлидир. Сонра, гоишу кәндләрә хәбәр верилмәлидир ки, әкәр о кәндләрдә бизим приходакы јохсуллары муздалла ишә күтүрмәк истәдән бир шәхс олса гој мүәјјән бир күн гапалы әризә јазыб кәндәрсин вә бизим јохсуллары апарыб сахламаг үчүн верәчәји ән ашагы гүјмәти билдирсин. Бу планы тәртиб едәнләрин фикринчә гоишу графлыгларда, ишләмәк истәмәјән вә ишләмәјиб јашамаг үчүн («*so as to live without labour*») торпаг вә ја кәми ичарә едәчәк гәдәр вәсаити вә ја кредит алмаг никаны олмајан адамлар вардыр. Бу чүр адамлар прихода чох әлверилин тәклифләр едә биләрләр. Әкәр ичарәчинин һимәјәсинә верилән јохсуллар бә'зан һәлак олса, бунун күнаһы ичарәчинин бојнуна дүшәр, чүнки приход һәмин јохсуллар гар-шысында өз вәзифәсини јеринә јетирмиш олур. Лакин биз горхуруг ки, һәмин ганун бу кими ағыллы тәдбирләрә (*prudential measure*) јол вермәсин; амма сиз билмәлисиниз ки, бизим графлыгда өз гоишу графлыгларда олан бүтүн о бири фриголдерләр бизгә гошула-чә вә ашагы палатада олан өз нумәјәндәләрини, јохсулларын һәбс олунмасына вә ичбәри ишләрдә ишләдилмәсинә ичәзә верән ганун ләјиһәси тәғлим етмәјә вадар едәчәкләр, беләликлә һәбс олунмаг истәмәјәнләрдән һеч кәсин јардым алмага ихтијары олмамалыдыр. Үмид едирик ки, јохсулдуға дүчәр оланлар, бу тәдбир нәтичәсиндә даһа јардым истәмәк һәвәсинә дүшмәзләр» («*will prevent persons in distress from wanting relief*») (*R. Blakey*).

масијанын бу билаваситэ нэтичэлэри, онун эн мүһүм нэтичэси дејилди. Килсэ мүлкијјэти, торпаг мүлкијјэти саһэсиндэки эн'энэви мүнасибэтлэрин дини дајағы иди. Бу дајаг јыхылдыгдаш сонра һэмин мүнасибэтлэр дэ гала билмэди¹⁹⁸.

Һэлэ XVII эсрин ахырынчы он иллэриндэ јоменлэрин, јә'ни мүстәгил кәндилэрин сајы ичарэдәрлар синфиндән чоһ иди. Онлар Кромвелин башлыча гүввәси иди вә, һэтта Маколејин с'тирафына көрә эјјаш задәканчыгларын, һабелә онлара нөкәрчилик едән вә ағаларын кечмиш мә'шугэләринә кәбин кәсмәклә онларын ејбини өртүб басдыран кәнд кешишләренин мүсбәт мә'нада там әкси иди. Һэтта муздла ишләјән кәнд фәһлэләри дэ һэлә ичма мүлкијјәтинә шәрик идиләр. Тәгрибән 1750-чи илә јахын јоменләр арадан галхырлар¹⁹⁹, XVIII эсрин ахырынчы он иллэриндә исә әкинчиләрин ичма мүлкијјәтинин һәр чүр изи јох олур. Биз бурада аграр ингилабынын халис иптисади амилләренин һэлә бир кәнара гојуруг. Бизи марагландыран бу ингилабын зорақылыг васитәләридир.

Стүартлар бәрпа едилән заман торпаг мүлкијјәтчиләри, континентдә һеч бир јердә ганун вермәк кими долајы үсуллара әл атмадан кечирилән гәсбарлығы ганунверичилик јолу илә тәтбиғ етдиләр. Онлар торпаг мүнасибәтләренин феодал гурулушуну арадан галдырдылар, јә'ни дөвләт гаршысындакы һәр чүр мүкәлләфијјәтләри өз үзәрләриндән атдылар, кәндиләрин вә башга халг күтлэләринин бојнуна гојулан веркиләр васитәси илә дөвләтә «әвәз вердиләр», кечмишдә маликанәләр үзәриндә анчаг феодал һүгугуна малик олдуғлары һалда, инди мүасир хүсуси мүлкијјәт һүгугуну мәнимсәдиләр, нәһајәт, Инкилтәрәнин кәнд фәһлэләринә илтифат едиб, мәскән салма ганунлары («laws of settlement») вердиләр; татар Борис Годуновун фәрманы рус кәндиләринә нә кими бир тә'сир көстәрдисә, һэмин инкилис ганунлары да mutatis mutandis [мүвафиг дәјишикликләрлә] инкилис кәндиләринә ејни тә'сири көстәрди¹⁹⁸.

„The History of Political Literature from the Earliest Times“. London, 1855. v. II, p. 84, 85). Шотландияда тәһкимчилик һүгугу Инкилтәрәдән бир нөчә јүз ил сонра ләғв елинипди. Солтунду Флетчер һалә 1698-чи илдә Шотландия парламентиндә демнишә: „Шотландияда азы 200 000 диләни вардыр. Принципчә республикачы олан мән буна гаршы јалынз бир чарә тәклиф едә биләрәм ки, бу да тәһкимчилик һүгугуну бәрпа етмәк вә өз һәјатыны мүстағна суратлә тә'мин едә билмәјәнләрин һамасыны гул етмәкдир“. Иден дэ өзүнүн „The State of the Poor“ китабында (v. I. ch. I, p. 60, 61) белә дејир: „Әкинчиләрин азалдығы пауперизм доғурур. Бизин јохсулларын һәғиси вәлидејия мануфактура вә тичарәтдир“. Иден вә јухарыда өзүндән ситат кәтһрдијимиз, принципчә республикачы олан шотландиялы анчаг бир шейдә сәһв едилрләр: әкинчинин пролетар вә ја паупер олмасына сәбәб тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси дејил, әкинчинин торпаг мүлкијјәтинин ләғв едилмәсидир.—Кәндиләрин мүлкијјәтлән башга үсулла мәһрум едилдији Франсада 1566-чы ил Мулен ордонансы вә 1656-чы ил едикти јохсуллар һағгындакы инкилис ганунуна мүтабиг иди.

¹⁹⁹ Ч-6 Рочерс, протестант ортодокслугунун мәркәзи олан Оксфорд университетиндә снјасы иптисад профессору олдуғуна бахмајары, „History of Agriculture“

«Glorious Revolution» (шанлы ингилаб)¹⁹⁹ III Вилһелм Орански²⁰⁰) илэ бирликдэ варланмаг дүшкүнү олан торпаг саһибләрини вэ капиталистлэри һакимијјэт башына кечиртди. Онлар јени дөврү бунунла тәгдис етдиләр ки, индијэдәк анчаг мүлајим бир сурәтдә гарәт едилән дөвләт әмлакынын гарәт олунмасыны олдугча бөјүк бир дәрәчәјә чатдырдылар. Дөвләт торпаглары мүхтәлиф адамлара бағышланыр, дәјәр-дәјмәзинә сатылып, јахуд да ачыг гәбскарлыг васитәси илэ хүсуси маликанәләрә гатылырды²⁰¹). Нәм дә бүтүн бу ишләрдә һеч бир ганун-гајдаја ријәт едилмирди. Бу чүр фырылдагчылыгга мәнимсәнилмиш олан дөвләт әмлакы, гарәт едилмиш вэ республика ингилабы заманы әлдән чыхмајыб галан килсә торпаглары илэ бирликдә, мүасир инкилис олигархијасынын кнјаз маликанәләринин әсасыны тәшкил едир²⁰²). Капиталист буржуалар бу әмәлијјата эзчүмлә она көрә јардым едирдиләр ки, торпағы сәрбәст алвер объектинә чевирсинләр, әкинчиликдә ири истәһсал саһәсини кенишләндирсинләр, кәндләрдән ганун харичиндә гојулмуш пролетарларын ахышыб кәлмәсини артырсынлар вә и. а. Нәм дә јени торпаг аристократијасы јени банкократијанын, тәзәчә јумуртадан чыхмыш бу малијјә әсилзадәсини вә, о заманлар һимајә көмрүјүнә архаланан ири мануфактура саһибләринин тәбии мүттәфиги иди. Инкилис буржуазијасы бурада анчаг өз мәнәфејини горујурду вә бу нөгтеји-нәзәрдән о да, бунун әксини едән Исвеч шәһәрлиләри гәдәр дүзкүн һәрәкәт едирди; Исвеч шәһәрлиләри өз игтисади

әсаринә мүғәддимәсиндә көстәрир ки, халг күтләләринин пауперләшмәсинә сәбәб Реформасијадыр.

¹⁹⁹) «A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart.: On the High Price of Provisions». By a Suffolk Gentleman. Ipswich, 1795, p. 4. һатта ири фермерларин тәәсүбкеш мүдафиәчиси вә «Inquiry Into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.». London, 1773, p. 139) әсарини мүәллифи дејир: «Мәни әи чох кәдәр әндирән чаһәт... бизим јомәнләрин, милләтимизин истиглаллијјәтинин һәгигәтән мүдафиә едән бу адамларын јох олмасыдыр; мәнә агыр кәдир ки, онларын торпаглары инди иһнисарчы лордларын әлиндәдир вә хырда фермерләрә ичарәјә верилди вә һәмни фермерлар бу торпаглары демәк олар вассаллар гәдәр агыр шартләрә ичарәјә көтурүрләр, һалбуки бир гәзә уз верән кими, онларын езләри да һәмни торпаглардан гоула биләләр».

²⁰⁰) Бу буржуа гәһрәманынын нә әхлягга бир адам олдугу бундан көрүнүр: Ирландијада 1695-чи илдә леди Оркиннә бағышланмыш үчсуз-бучагсыз торпаглар—бу. крални нә гәдәр дәрин бир мәнәбәтлә чошдугуну вә ледини нә гәдәр бөјүк нуфузу олдугуну көстәрән һамјаја мә'лум бир әһвәлатдыр... Леди Оркиннини лүтфкар хидмәтләри, чох еһтимал—foeda labiorum ministeria [чиркин шәһвәт хидмәтләриндән] ибарәт олмушдур». (Слоон тәрәфиндән топланмыш әлјазмалары коллексијасы. Британија музејиндә, № 4224. Әлјазмасынын сәрләһәсәс бәләдир: «The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.». Бу әлјазмасы гәрибә шәјләрә долулар.)

²⁰¹) «Дөвләт торпагларынн гисмән сатылмаг, гисмән дә бағышланмаг васитәси илэ ганунсуз сурәтлә тарач едилямәси Инкиләтә тарихинин иһдики мүдәкләрини биабырчы бир фәслини тәһий едир... милләти олмәзын дәрәчәдә алдатмаг демәкдир (gigantic fraud on the nation)» (F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London, 1851, p. 129, 130). {Мүасир Инкиләтәрәдәки ири торпаг саһибләринин иһдики мүдәкләрини нечә әлдә етдикләри һағында мүфәссәл мә'лумат алмаг үчүн бах: [Evans, N. H.] «Our old Nobility». By Noblesse Oblige. London, 1879, ф. Е.}

²⁰²) Бах: мәсәлән, сон нумәјәндәси лорд Чон Рассел олан Бедфордлар һерсог ханәданы һағында Е. Беркин²⁰⁰ «the tomilt of liberalism» [либерализмин чыртданы] пәмф-лети.

дајағы олан кэндлилэрлэ бирлэшэрэк, олигархијанын гарэт етдији дөвлэт торпагларыны зоракылыггла кери алан (1604-чү илдэн башлајараг, сонра да X Карл вэ XI Карл заманы) крал-ларды јардым едирдилэр.

Һаггында индичэ бәһс етдијимиз дөвлэт мүлкијјетиндән тамамилэ фэргли олан ичма мүлкијјети, феодализм өртүјү алтында һифз олунмуш гәдим алман тә'сисаты иди. Биз јухарыда көрдүк ки, ичма мүлкијјетинин зорла гәсб едилмәси вэ бунунла јанашы, адәтән әкин јерләринин отлаглара чеврилмәси XV әсрин ахырларында башланмыш вэ XVI әсрдә дә давам етмишдир. Лакин бу просес о заманлар ајры-ајры фәрди зоракылыг шәклиндә баш верирди вэ ганунверичилик бу зоракылыгга гаршы 150 ил әрзиндә мүбаризә апармышдыса да, бир нәтичә әлдә едилмәмишди. XVIII әсрдә о чәһәтдән белә бир тәрәгги башланыр ки, ганун өзү, халг торпагларынын талаф едилмәси үчүн бир аләт олур; һәрчәнд бунунла јанашы олараг ири фермерләр өз хырда методларыны да ишләдирдиләр²⁰³). Бу таланчылыгын парламент формасы «Bills for Inclosures of Commons» (ичма торпагынын чәпәрләнмәси һаггындакы ганунлар), јә'ни декретләр иди ки, бунларын да васитәси илә лендлордлар өзләри халг торпагыны хусуси мүлкијјәт һүгугуна әсасән өзләринә бағышламышдылар, демәли, бу декретләр халгы торпагдан мәһрум етмишди. Ичма мүлкијјетини, феодаалларын јерини тутан ири торпаг саһибләринин хусуси мүлкијјәти кими гәләмә вермәјә чалышан сер Ф. М. Иден «ичма торпагларынын чәпәрләнмәси һаггында парламентин үмуми бир ганун» вермәсини тәләб етмәклә, демәли, һәмин торпаглары хусуси мүлкијјәтә чевирмәк үчүн парламент дөвләт чеврилиши етмәк лазым кәлдијини е'тираф етмәклә, дикәр тәрәфдән дә, торпагы әлиндән алынан јохсулларын «зәрәрини өдәмәк» һаггында ганун верилмәси үзәриндә исрар етмәклә, һиләкәр бир адвокат кими тәртиб етдији өз нитгини өзү тәкзиб едир²⁰⁴).

Мүстәгил јоменләрин јерини tenants-at-will—хырда фермерләр, јә'ни илбәил торпаг ичарә едән вэ тамамилә лендлордуи өзбашыналыгындан асылы олуб гул кими тапдаланан бир јығын адамлар тутдугда дөвләт әмлакынын гарәт едилмәси илә бәрәбәр ичма торпагларынын мүнтәзәм сурәтдә талан

²⁰³) «Фермерләр коттерләре өзләриндән әлава һәр һансы бир чанлы һејван сахламагы гадаган едир вэ бунун үчүн дә белә бир бәһанә кәтириләр ки, әкәр онлар мал-һара вә гуш сахласалар, фермерләрдән јем огурламага башлардылар. Јенә онлар дејирләр: әкәр истајирсән ки, коттерләр чалышган олсунлар, онлары јохсул сахла. Һәгигәтдә исе, бүтүн мәсәлә ондан ибарәт олур ки, фермерләр бу вәснә илә ичма торпагларыннан истифалә етмәк һүгугун у тамамилә гәсб едиләр» («A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands». London, 1785, p. 75).

²⁰⁴) *Eden*, ситат кәтирилән әсәр, мүгәддимә.

олунмасы, XVIII эсрдә капитал фермалары²⁰⁵⁾ вә ја тачир фермалары²⁰⁶⁾ адланан ири фермаларын јаранмасына хүсусилә јардым етди; ејни сәбәбләр кәнд әһалисинин дөнүб пролетариат олмасына, сәнаје үчүн «сәрбәстләшдирилмәсинә» дә јардым етди.

XVIII эсрдә һәлә XIX эсрдәки гәдәр ајдын дејилди ки, милли сәрвәт халгын јохсуллуғу илә ејнидир. Буна кәрә дә о заманын игтисади әдәбијјатында «ичма торпагларынын чәпәрләнмәсинә» даир гызғын мүбаһисәләр кедирди. Гаршыдакы бир јығын материалдан мән анчаг, о заманын вәзијјәтини даһа ајдын ишыгландыран бә'зи парчалары верәчәјәм.

Бир гәләм саһиб һиддәтлә јазыр: «һартфордшир приходларынын бир чохунда, һәрәсини 50—150 акр торпағы олан 24 ферма 3 ферма һалында бирләшдирилмишдир»²⁰⁷⁾. «Нортһемптоншир вә Лестерширдә ичма торпагларынын чәпәрләнмәси чох иштишар тапмыш вә чәпәрләмә сәјәсиндә јаралдымыш јени лордлуғларын чоху отлаға чеврилмишдир; одур ки, кечмишдә 1 500 акра гәдәр торпаг шумланан лордлуғларын бир чохунда инди һеч 50 акр да шумланмыр... Вахты илә бурада олан евләрин, анбарларын, төвлә вә саирәнин хәрәбәләри»—кечмишдә бурада јашајанлары хәтырладан јеканә әләмәтидир. «Бә'зи јерләрдә јүз ев вә эиләдән чәми... 8-и вә ја 10-у галмышдыр... Чәпәрләмәнин чәми 15 вә ја 20 ил әввәл башландығы приходларын чохунда, тарлалар һәлә чәпәрләнмәдији заман јер экән торпаг мүлкијјәтчиләриндән чох аз адам галмышдыр. Кечмишдә 10—30 фермерин вә ејни инглар хырда мүлкијјәтчинин вә башга әһалинин әлиндә олуб бу јахынларда чәпәрләнмиш бөјүк лордлуғлары 4 вә ја 5 варлы малдарын гәб етмәси һаллары һеч дә аз дејилдир. Бүтүн бу фермерләр, аиләләри илә бирликдә өз јерләриндән говулмушлар, буиларла бирликдә, оиларын јанында ишләјиб бир парча чәрәк тапан бир чох башга аиләләр дә говулмушлар»²⁰⁸⁾.

Лендлордлар чәпәрләмә бәһанәси илә нәинки гоншулуғдакы бош торпаглары тутур, чох заман һәтта биркә бечәрилән вә ја ајры-ајры шәхсләрин ичмадан мүәјјән гијмәтә ичарәјә кәтүрүб бечәрдикләри торпаглара да јијәләнирдиләр.

«Бурада мән, һәлә о заманадәк чәпәрләнмәмиш вә артыг бечәрилмиш олан тарла вә торпагларын чәпәрләнмәсиндән данышырам. һәтта чәпәрләмәләри мүдафиә едән мүәллифләр дә е'тираф едилрәр ки, чәпәрләмә иттичәсиндә ири фермерләрин инһисарчылыг вәзијјәти мөһкәмләнир, јашајыш васитәләринин гијмәтләри артыр вә әһали азалыр... һәтта бош торпагларын инди тәтбиғ едилән шәкилдә чәпәрләнмәси дә јохсуллары јашајыш васитәләринин бир һиссәсиндән мәһрум едир вә онсуз да чох ири фермалары

²⁰⁵⁾ „Capital farms“ („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn.“ By a Person In Business. London, 1767, p. 19, 20).

²⁰⁶⁾ „Merchant-farms“ („An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions“. London, 1767, p. 111, рејд). Аноним нәшр едилән бу кәзәл әсарин мүәллифи кешин Натанијел Форстердир.

²⁰⁷⁾ Thomas Wright. „A short address to the Public on the Monopoly of large farms“ 1779, p. 2, 3.

²⁰⁸⁾ Rev. Addington. „Inquiry into the Reasons for and against Inclosing Open Fields“. London, 1772, p. 37—43, passim.

даһа да ириләшдирир»²⁰⁹). Доктор Прајс жазыр: «Торпаг бир овуч ири фермерларин элинә кечдикдә, хырда фермерләр јашајыш васитәләри тапмаг үчүн башгаларына ишләмәли вә өзләринә лазым олан һәр шеји базардан алмалы олурлар» (кечмишдә исә о кәстәрди ки, «хырда мүлқијјәтчиләр вә фермерләр күтләси өзләрини вә аиләләрини әкдикләри торпагларын бәһрәси илә вә ичма торпагларында сахланылан гојунла, һабелә гушла, до-нуз вә и. а. илә тә'мин едирләр, белә ки, базардан, демәк олар, јашајыш васитәләри алмалы олмурлар... Ола бнләр, даһа чох әмәк сәфф олунур, чүнки даһа чох әмәјә мәчбур едирләр... Шәһәрләр вә мануфактуралар кетдикчә бөјүјәчәкдир, чүнки өзүнә иш ахтармаг мәчбуријјәтиндә галан кетдикчә даһа чох адам ораја говулуб кәтирилир. Фермаларын тәмәркүзләш-мәсинин лабүд нәтичәләри будур вә биз бу нәтичәләри краллығымызда артыг бир чох илләрдән бәри көрүрүк»²¹⁰).

О, чәпәрләмәләрин үмуми нәтичәләринә белә јекун вурур:

«Үмумијјәтлә, халгын ашағы синифләринин вәзијјәти демәк олар һәр чәһәтдән ағырлашмышдыр, хырда торпаг сәинблери вә фермерләр күнә-муздчу вә муздур һалына салынмышлар; ејни заманда јашајыш васитә-ләри әлдә етмәк онлар үчүн даһа артыг чәтинләшмишдир»²¹¹).

Доғрудан да, ичма торпагларынын гәсб едилмәси вә бу-нунла јанашы әкинчиликдәки ингилаб кәнд тәсәррүфат фәһлә-ләринин вәзијјәтинә о гәдәр кәскин тә'сир етди ки, Иденин өз дедијинә кәрә, онларын әмәк һаггы 1765—1780-чы илләрдә ми-нимумдан да ашағы дүшмәјә башламышды; буна кәрә дә әмәк һаггынын чатмајан һиссәсини рәсми хејријјә вәсаитиндән та-мамламаг лазым кәлирди. О дејир ки, онларын әмәк һаггы «анчаг ән вачиб јашајыш тәләбатыны өдәмәјә чатырды».

Инди дә чәпәрләмәнин мүдафиәчиси вә д-р Прајсын әлејһ-дары олан бирини динләјәк.

²⁰⁹) Dr. R. Price. „Observations on Reversionary Payments“, 6 ed. By W. Morgan. London, 1803, v. II, p. 155. Форстери. Аддингтон, Кенти, Прајси вә Чемс Андерсону охујун вә Мак-Куллохун өз „The Literature of Political Economy“ (London, 1845) катало-гундакы сикофант чәфәқијјәтинин онларла мүгајисә един.

²¹⁰) Dr. R. Price, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 147.

²¹¹) Јенә орада, р. 159. Бу, Гәлим Романы хатырладыр. „Варлылар, бөлүнмәмиш тор-пагларын чох һиссәсинә јијәләнишдиляр. Онлар о заманкы шәрәитин өзләри үчүн әлверишли олдуғуна архәјин олуб, һәмни торпагларын керә алыначағындан горхмурдулар, буна кәрә дә гошулуғулакы јохсул торпагларыны һисман сәинбләринин разылығы илә сәтин алыр, һисман дә буналар зоракылыгла јијәләнидиляр, олур ки, онлар кечмишдаки ајры-ајры тарлаларын әвәзиндә инди чох кеиш сәһәләри әмәјә башламышдылар. Онлар әкинчилик вә малдарлыкта гул ишләдиридиләр, чүнки азад адамлар һәрби хидмәтә апарыла биләдириләр вә ләмәли онлар үчүн ишләјә билмәздиляр; гул сахламағын онлара бир бөјүк хејри дә бу иди ки, гуллар һәрби хидмәтдән азад едилдикләринә кәрә манәсиз сурәтлә төрәјиб арта билир вә беләликлә чохлу ушаг јетшидириләр. Беләликлә, күчүләр бүтүн сәрвәтләри өз әлләринә топламышдылар вә бүтүн өлкә гул илә долмушду. Итали-ләр исә, диләнин һалында јашадыгларына, чохлу верки вердикләринә вә һәрби хидмәтә апарылдыларына кәрә, онларын сәји кетдикчә азалырды. Сүлһ дөврү башладыла исә онлар тамамилә һисиз гәлмәли олурдулар, чүнки варлылар бүтүн торпага јијәлә-нишдиляр вә бу торпаглары бечәрмәк үчүн азад адамлар әвәзинә гуллары ишләдиридиләр“ (Appal. „Römische Bürgerkriege“, 1,7). Бу парча Литсини ганунундан табагык дөврә аидир²⁰¹. Рома пләбсинин вар-јохдан чыхмасыны бу гәдәр сүр'әтләндириш олан һәрби хидмәт Бөјүк Карлын әлиндә, азад алман кәндләринини феодаллардан асылы вәзнјәтә вә тәһкимәли һалына салынмасыны сүр'әтләндириәк үчүн башлыча бир вәситә олду.

«Бу фикир доғру дежилдир ки, куја өлкөнүн эһалиси түкөнмишдир, зира эһали даһа өз эмәјини ачыг тарлаларда һәдәр сәрф етмир... Әкәр хырда кәндилләр башгалары үчүн ишләмәјә мәчбур олан адамлар чеврилдикдән сонра даһа чоһ эмәк фәалијјәтә кәтирилмишдирсә, бу, милләт үчүн» (ајдындыр ки, һәмнн чеврилмәјә мә'руз галмыш хырда кәндилләр бу милләтә дахил дежилдир) «хејирли вә әлверишлидир... Әкәр онларын комбинәләшдирилмиш эмәји бир фермада тәтбиг олунурсә, даһа чоһ мәһсул алыныр: бу јолла мануфактуралар үчүн артыг мәһсул јарадылмыш олур вә, демәли, милләтимизин гызыл мәнбәји олан мануфактураларын сајы, истеһсал едилән тахылын мигдарына мұтабиг сурәтдә артыр»²¹²).

Тори бојалы вә «филантроп» сер Ф. М. Иден, эзчүмлә, капиталист истеһсал үсулунун тәмәлини гојмаг хатиринә «мүгәддәс мүлкијјәт һүгугунун» ән һәјасыз јолларла позулмасына вә шәхсннјәтин ән кобуд бир сурәтдә тапдаланмасына игтисадчыларын олдуғча бөјүк бир е'тинасызлығла јанашдығларыны көстөрән чанлы тимсалдыр. XV әсрин ахырынчы гәрнәсиндән башламыш XVIII әсрин ахырынадәк халгын әмлакынын гәсб олунмасы илә јанашы һәдсиз гарәтләрдән, зоракылығлар вә һоғарәтләрдән о ахырда анчаг белә бир «чоһ мұнасиб» нәтичә чыхарыр:

«Әкин јери илә отлаг јери арасында лазыми (due) нисбәт мүәјјән едилмәли иди. Һәлә бүтүн XIV әср вә XV әсрин чоһ һиссәси әрзиндә 2, 3 вә һәтта 4 акр әкин јеринә бир акр отлаг јери дүшүрдү. XVI әсрин орталарында бу нисбәт елә дәјишмишди ки, 2 акр, сонралар исә 1 акр әкин јеринә 2 акр отлаг јери дүшүрдү вә, нәһәјәт, лазыми нисбәт әлдә едилди: бир акр әкин јеринә 3 акр отлаг јери дүшдү».

XIX әсрдә, әлбәттә, әкинчи илә ичма мүлкијјәти арасындакы рабитә тамамилә јох олуб кетмишди. Һәлә сонракы заманлар бир тәрәфә галсын, лендлордлардан ибарәт олан парламентин, 1801-чи илдән 1831-чи иләдәк олан мүддәт әрзиндә кәнд эһалисиндән зорла алыб лендлордлара бағышладығы 3 511 770 акр ичма торпағынын мұгабилиндә кәнд эһалисинә бир гәпик дә верилмәмишди.

Нәһәјәт, әкинчиләрнн зорла торпагдан мәһрум едилмәси ишиндә сон бөјүк әмәлијјат «Clearing of Estates» («маликанәләри тәмизләмә»—һәгигәдә исә маликанәләри адамлардан тәмизләмә) ады илә мәшһурдур. «Тәмизләмә», мүлкијјәтдәки мәһрум етмәјин јухарыда нәзәрдән кечирдијимиз бүтүн инкилис үсулларынын ән јүксәк нөгтәсини тәшкил едир. Јухарыда биз көрдүк ки, даһа торпағлары әлиндән алыныб говулачаг

²¹² [J. Arbuthnot]. „An Inquiry Into the Connection between the Present Price of Provisions etc.“, p. 124, 129. Буна бәнзәр, ләкин буна әкс мејлдә олан бир фикри биз, днкар муәлифлә көрүрүк: „Фәһләләр өз коттечләриндән чыхарылып говулауш вә иш ахтармаг үчүн шаһәрләрә үз гојмаг мәчбуријјәтинәлә галмышдыр,—ләкин бунун нәтичәсиндә даһа чоһ изафи мәһсул алыныр вә беләликлә капитал артыр» ([R. B. Seeley.] „The Perils of the Nation“, 2nd ed. London, 1843, p. XIV).

мүстәгил кәндлиләр галмадығына көрә иш кәлиб торпаглары коттечләрден «тәмизләмәк» дәрәчәсинә чатмышдыр, белә ки, кәнд тәсәррүфат фәһләләри бечәрдикләри торпагларда јашамаг үчүн лазым олан мәнзил тапмырлар. «Clearing of Estates»-ин әсил мәнасынын нә олдуғуну биз анчаг, мүасир романларда һәсрәти чәкилән өлкә кими тәсвир едилән дағлыг Шотландијада көрә биләрик. Орада бу просес даһа мүнтәзәм шәкилдә вә даһа кениш миғјасда давам едиб бирдән-бирә ичра олунур (Ирландијада лендлордлар бирдән-бирә бир нечә кәнди сөкүб дағыдырлар; дағлыг Шотландијада исә, һәрәси алман һерсог-луглары бөјүклүкдә торпаг саһәләри бирдән «тәмизләнер») вә, нәһажәт, орада гәсб едилән торпаг мүлкијјәтинин хүсуси формасы вардыр.

Дағлыг Шотландија келтләри кланлар һалында јашајырдылар вә бунларын һәр бири, өз јерләшдији торпағын саһиби иди. Инкилтәрә краличәси анчаг өз титулуна көрә бүтүн милли торпаг фондунун саһиби олдуғу кими, кланын нүмајәндәси, онун башчысы, јахуд «бөјүк адам» да анчаг өз титулуна көрә һәмин клан торпағынын саһиби иди. Инкилтәрә һөкүмәти бу «бөјүк адамлар» арасындакы дахили мүһарибәләри јатырмаға вә Шотландијанын дүзән әразисинә онларын данми басғынларыны арадан галдырмаға мүвәффәг олдуғдан сонра кланларын башчылары һеч дә өз көһнә гулдурлуг пешәләриндән әл чәкмәдиләр; бунун анчаг формасы дәјишди. Онлар титулларына көрә мүлкијјәт һүғуғларыны өз күчләри илә дөндәриб хүсуси мүлкијјәт һүғуғуна чевирдиләр вә өзләринә гаршы кланын сырави үзвләринин мүғавимәти илә растлашдыгда, онлары ачыг зоракылыгла торпагдан чыхарыб говмаг гәрарына кәлдиләр. Профессор Нјумен дејир: «Ејни әсасла Инкилтәрә кралы да өз тәбәәләрини говуб дәнизә төкмәк һүғуғу иддиасында ола биләрди»²¹³). Шотландијада иддиачы тәрәфдарларынын ахырынчы үсјанындан сонра²⁰² башланан бу ингилабын биринчи мәһәләләрини сер Чөмс Стүартын²¹⁴) вә Чөмс Андерсонун²¹⁵) әсәрләри үзрә изләмәк олар. XVIII әсрдә торпагларындан говулан келләрин²⁰⁴ өлкәдән мүһачирәти дә гадаған олунмушду, чүнки онлары зорла Глазгоја вә башга

²⁰³) F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London, 1851, p. 132.

²¹⁴) Стүарт дејир: «Бу торпаг саһәләриндән алынн рента» (таксменлар²⁰⁰ тәрәфиндән клан башчысына верилән хәрәчы о сәһвән торпаг рентасы кими иттисәди категоријаја дахил едир). Һәмин торпагларын гәдәринә нисбәтәл шүбһәсиз чүзидир; ичарә илә јашајан шахсләрин сајына кәлдиңдә, бәлкә дә, ола биләр ки, Шотландијанын дағлыг јерләриндәки бир парча торпаг, ән закони әјәләтләрләки ејни дөјәрдә торпагдан он гат артыг алама чөрак верир» (James Stewart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». London, 1767, v. I., ch. XVI, p. 104).

²¹⁵) James Anderson. «Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.». Edinburgh, 1777.

фабрик шәһәрләринә говуб апармаг истәјирдиләр²¹⁶⁾. XIX әсрдә һөкм сүрән методу²¹⁷⁾ көстәрмәк үчүн биз һерсокинја Сатерленд тәрәфиндән бурада тәтбиг едилән «тәмизләмәни» мисал олараг көтүрәк. Сијаси ихтисад аләминдән чох јахшы хәбәрдар олан бу ханым, һакимијјәти өз әлиһә алан кими әсаслы бир игтисади мүаличәјә башламаг вә кечмишдә ејни тәдбирләр нәтичәсиндә әһалиси азалдылыб 15 000 нәфәрә чатдырылмыш бүтүн графлығы гојун отлағына чевирмәк гәрарына кәлди. Тәхминән 3 000 аиләдән ибарәт олан бу 15 000 нәфәр әһали 1814-чү илдән 1820-чи илин ахырынадоқ мүнтәзәм сурәтдә өз торпагларындан говулур вә гырылыб көкү кәсилирди. Онларын бүтүн кәндләри дағыдылыб јандырылмыш, бүтүн тарлалары отлаглара дөндәрилмишди. Онлара чәза вермәк үчүн Британија әскәрләри көндәрилмиш вә иш кәлиб јерли әһали илә әсил верушмалара чатырды. Бир гары өз дахмасыны тәрк етмәк истәмәдијинә көрә ону орадача јандырмышлар. Беләликлә бу ханым та гәдимләрдән кланын мүлкү олан 794 000 акр торпағы мәнимсәмишди. О говдуғу әһалијә дәниз кәнарында аилә башына 2 акр һесабы илә 6 000 акра гәдәр торпаг вермишди. Бу 6 000 акр кечмишдә мәндәчәр олуб өз саһибләринә һеч бир хејир вермирди. Һерсокинја о гәдәр жүксәк аличәнәблыг көстәрмишди ки, торпағы, әсрләр боју онун нәсли јолунда өз ганларыны ахыдан бу клан үзвләринә акры орта һесабла 2 шиллинг 6 пенсә ичәрәјә вермишди. Һерсокинја кландан гарәт етдији бүтүн торпағы гојун сахланачаг 29 ири фермаја ајырмышды ки, бунларын да һәрәсиндә, әксәрән инкилис фермерләринин муздурларындан ибарәт олан тәкчә бир аилә јашајырды. 1825-чи илдә 15 000 келин јерини артыг 131 000 гојун тутмушду. Дәниз саһилинә говулмуш олан аборикенләрин бир гисми балыгчылыгга кечинмәјә чалышыр-

²¹⁶⁾ Торпагдан зорла мәһрум едиләнләр 1860-чы илдә Канадаја көндәрилмиш вә онлар јалан вәдләрлә владтмышдылар. Онларын бир гисми дағлара вә гошуу адалара гачмышды. Онлар тутамаг үчүн далларынча полис дәстәләри көндәрилмишди, ләкин онлар полислә әлбәјаха верушмадан сонра гачыб кизләмишдиләр.

²¹⁷⁾ А. Смити тәдбир едан Букенен 1814-чү илдә јазыр: Дағлыг вилајәтләрдә кәһнә мүкијјәт үсулу һәр күн зоракылыгга позулур... Лендлора нәсли ичәрәдларара* (бурада һәмни категорија јенә дә дукуку ишләдилимәмишди) «бахмајараг торпагы, ән чох пул тәклиф едәнләрә верир вә бу ичәрәдәр торпағы јахшылашдырдыгга, лендлора дәрһал јени әкин системи тәтбиг едир. Кечмишдә хырда кәндлиләрдә долу олан торпагларда әһали, бу торпагларын вердији мәнсулун ингдарына көрә јерләшдирилишди, јахшы әкин әкинән вә артырылмыш рента алынән јени системдә мүмкүн гәдәр аз Хәрчлә чох мәнсул көтүрмәјә чалышырлар вә бу мәгсәддә дә, даһа көрәксиз олан бүтүн адалары кәнар едирләр... өз доғма јурдушлан говулан адамлар фабрик шәһәрләриндә вә башга јерләрдә өзләринә јашајыш вәситәси ахтарырлар» (*David Buchanan. Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations*. Edinburgh, 1814, v. IV, p. 144). «Шотландија асилзәлләрин кәндли аиләләринин торпагларчыи гәсб едәрәк, өзләрин дә алаг оту кимси кәнара атырдылар; кәндләрә вә кәнд әһалисины гаршы онларын рафтары, интиғам һисси илә чошуб вәлиш һејвәлиларын јуваларынчы дағдын һиндиләрин һәрәкәтини бәнзәјир... Адамы бир гојун дәрисинә, бир гојун пачасына, һәтта бундан да учуз сатырдылар... Чинни шимал әјләтләринә бағли заманы монголларын шурасында, бу јерләрин әһалисини гырбы торпагларын отлаглара чевирмәк тәклифи едилмишди. Дағлыг Шотландијанын бир чох лендлорларын вә тәклифи өз өлкәләриндә пә өлмәвәтләринә гаршы тәтбиг етидиләр» (*George Enos. An Inquiry concerning the Population of Nations*. London, 1818, p. 215, 216).

ды. Амфибијэ чеврилэн бу адамлар, бир инкилис мүөллифинин дедијинэ көрө, бир ајағы суда, бир ајағы гуруда јашајырдылар вэ буна бахмајараг су илэ гуру бирликдэ онларын күзэраныны анчаг јарыја гэдэр тэ'мин едирди²¹⁸⁾.

Лакин кланын «бөјүк адамларына» дағлылара мэхсус бир романтизмлэ пэрэстиш едэн гочаг келлэри јени вэ даһа бөјүк бир имтаһан көзлэјирди. «Бөјүк адамларын» бурнуна балыг гохусу кэлди. Онлар бурада мәнфэәти бир шеј олдуғуну дујдулар вэ дэниз саһилини Лондонун бөјүк балыг тачирлэрини ичарэјэ вердилэр. Келлэр икинчи дэфэ өз јерлэриндэн говулдулар²¹⁹⁾.

Нәһажэт, гојун отлагларынын да бир һиссэси овлаға чеврилр. Мә'лум олдуғу үзрэ, Инкилтэрэдэ әсил мешә јохдур. Аристократларын овлагларындакы вәһши мараллар артыг инди һэгигэтдэ ев һејванлары хими бир шеј олуб өзлэри дэ Лондон алдерменлэри хими көк вэ јағлыдырлар. Шотландија бу «нәчиб еһтирасын» сон мэканыдыр.

Сомерс 1848-чи илдэ јазыр: «Дағлыг вилајэтлэрдэ мешәликлэр хејл кенишләнмишидр^{219а)}. Бурада, Гејкин бир тэрәфиндэ сиз јени Гленфеши мешәсини, о бири тэрәфиндэ исэ јени Ардверки мешәсини көрүрсүнүз. Бир аз әввэл дүзәлдилмиш олдуғча бөјүк бош јер Блек-Маунт да јенэ бурада көзүнүзүн габағындадыр. Инди шәргдән гәрбә, Абердинни учгарларындан Обан гајалыгларынадэк, арасы үзүлмәјән мешәлэр золағы узаныр, дағлыг өлкөни башга һиссәлэриндэ, Лох-Аркејгдэ, Гленһарридэ, Гленмористонда вэ саир јерлэрдэ исэ јени мешәликлэр вардыр. Торпагларын гојун отлагларына чеврилмәси... келлэри өз јерлэриндән чыхарыб даһа аз мүнбит торпаглара говмушдур. Инди марал, гојунлары сыхышдырмаға башлајыр вэ беләликлэ келлэр даһа мүдһиш јохсуллуға дүчар едиллрлэр... Овлагла халг бир јерә сыға билмәз. Бунлардән ја бири, ја да дикэри јох олмалыдыр. Әкәр овлаглар, әсрнимзин гаршыдакы рүбүндэ дэ кечән рүбүндәки гэдэр вэ ејни һәчмдэ артса, бир нәфэр дэ кел өз доғма јурдунда галмаз. Дағлыг јерлэрин торпаг мүлкијјәтчиллэрин арасындакы бу һәрәкәтнн бир сәбәби, гисмән овчулуг модасыдыр, онларын аристократлыг кејфиндр, овчулуг еһтирасыдыр вэ н. а., бир сәбәби дэ будур ки, онлар шикар едилән овлары сатмагла бөјүк мәнфэәт көтүрүрлэр. Зира фе'ләң, дағлыг јерлэрдэ ов үчүн ажрылан бир саһэ бир чох һалларда, гојунлар үчүн отлаға чеврилән ејши

²¹⁸⁾ Америка республикасынын эңчи гулларына өз рағбатини иүмәјиш етдирмәк вәстәјән,—Вәтәндәш мүһарибәси дөврундэ исэ бүтүн «нәчиб» инкилислэрин гәлблэри гулдәрлара тәрәфдар олдуғу заманларда башга аристократ ханымларла бирликдэ өз хејрини дүшүнүб бу рағбатини кизләтмиш олан индики һерсокија «Том дајыннн комасы» әсэрини мүәллифи мисис Бичер-Стоуну Лондонда тәйтәнә илэ гаршылалығда мән, «New-York Tribune» гәзетиндэ Сатерлендин өз гулларынын нечә јашадығларындан јазмышлым²⁰⁵ (мағаләмни бир парчасына *Кери* ситат кәтирмишидр: «The Slave Trade». Philadelphia, 1853, p. 202, 203). Шотландија гәзетлэриндән бири бу мағалани өз сәһифәлэриндә тақрар чап етмиш вэ бу да һәмни гәзет илэ Сатерлендин сикфәтлэри арасында чмди мүһабилә сәјә сәбәб олмушу.

²¹⁹⁾ Бу балыг тичарәти һағында Давид Уркартын «Portfolio. New Serie:» әсэриндә марағлы мә'лумат вардыр. Нассасу У. Сениор, вәфатындан сонра нәшр едилмиш вэ јухарыла ситат кәтирдијимиз «Journals, Conversations and Essay relating to Ireland» (London, 1866) әсэриндә дејир ки, «Сатерлендиширдәки тәдбирлэр бәшәр тарихиндә ән хејрли «тәмизләмәләрдән» (clearings) биридир».

^{219а)} Шотландија «deer forests» («овлагларында») бирчә хәнә дэ ағач јохдур. Гојунлары говуб бунларын эвэзиндә чылпаг дағлара марал кәтирир, буна да «deer forest» дејирлэр. Беләликлэ, бурада һәтта мешәлик дэ салынмыр.

саһадән хејли чох кәлирлн олур... Овлаг ахтаран бир һәвәскал өзүнүн пул кисәси имкан верән гижмәти тәклиф етмәјә һазырдыр... Дағлыг Шотландиянын башына кәлән бәләләр, норман кралларынын сijasәти үзүндән Инкилтәрәјә үз верән мүсбәтләрдән аз дејилдир. Чөл һејванларына кениш мејдан верилмишдир, адамлары исә кетдикчә даһа артыг сыхшыдырырлар... Халгын азадлыглары бир-бир әлиндән алыныр... Зүлм күндәнкүнә артыр. Мүлкияјәтчиләр «тәмизләмә» вә әһалини өз торпагларында чыхарыб говмаг ишини мөһкәм бир принцип кими, зәрури бир әкинчилик тәдбири кими, Америка вә Австралиянын әл дәјмәмиш торпагларында ағач вә коллар чыхарылыб торпаг тәмизләнилдији кими, бурада да адамларын башына ејни әмәлијаты ади бир иш кими кәтирирләр»²²⁰).

²²⁰) Robert Somers. „Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847“. London, 1848, p. 12—28 passim. Бу мәктублар әввәлчә „Times“да дәрч олунмушду. Өзүјүндә ајдылдыр ки, инкилis нгисадчылары 1847-чи илдә кәлләрә үз верән ачыгын саббини әһали артыглыгы илә изәл едирдиләр. Һәр һалда, дејә кәстәридиләр ки, куја кәлләр вә јашајыш вәситәләрини «күч кәлирдиләр». Алманияда «мәликанәләрин тәмизләнмәси», өз ја орада дејилдији кими, «Baugenlegen»²²¹ Отузилнк мүһарибдән сонра хусусилә кенишләниши вә һәлә 1790-чы илдә Саксонја курфүршүјүндә кәндлн үсјанларына сабәб олмушду. Бу, хусусилә Шәргн Алманияда јайылмышды. Пруссия әјәләтләринини чохунда кәндиләрин мүлкияјәт һүгүгү илк дәфә II Фридрих тәрәфиндән тәмин олунмушду. О, Силезияны ишғал едәндән сонра, оранын торпаг мүлкияјәтчиләрини мәчбул етди ки, кәндлн евләрини, инбарларыны вә с. бәрпа етсинләр, кәндлн тәсәрурутларынын мал-гара вә алатларилә тәһиз етсинләр. Она орду үчүн әскәр вә хәзинәјә веркн верән адамлар ләзим иди. Биарычы бир мәлијә системени мәлик олуб мәмләкәти истибад, бүрократизм вә феодализм гарышыгындан ибарәт бир үсулла идәрә едән II Фридрихнин заманында кәндиләрини вә вәзијәтдә јашадыгыны, Фридрихнин аташин парәстшыкары олан Мирабонун ишарыдакы сөзләрин субут едир: «Шимали Алмания әкинчисинин башлыча сәрвәтләриндән бири кәндидир. Лакин бәшәр нәслинин бәлбәхтлијиндән бу, рифаһ мәнбәји дејил, анчаг бәрк јохсулулуғун гарышыны аламаг үчүн бир вәситәдир. Мүстәгн веркиләр, бијар вә һәр чүр мүкәддәфијәтләр кәндлнин: вар-јохдан чыхарыр; бу һәлә бәс дејилмиш, кәндли сатын алдыгы һәр бир шәј үчүн доләји веркиләр дә верир... вә бәлбәхт ән нәһәјәт өз мәйсүлуну истадији јердә вә истадији гижмәтә сата билмәз; о өзүнә ләзим олан арзгыг даһа мүнәсиб гижмәтә сатан тәчирдән ала билмәз. Бүтүн бунлар кәндлнин кетдикчә вар-јохдан чыхарыб вә әкәр кәндлн әјирмә иш илә мәшгул олмасајды, мүстәгн веркиләрини верә билмәзди; әјирмә отун үчүн зәрури бир көмәкчи иш олуб она өз арвалдынын, ушагларынын, пәкәрләринин, кәндләринин әмәјиндән вә өз әмәјиндән истифадә етмәк имканы верир. Лакин бу көмәкчи ишләрдә дә онун һәјәти јәнә нә гәдәр ачыначаглыдыр! Јајда әкәндә вә мәйсүл јыгымында о, кәторгада чәзә чәкән бир дустар кими ишләјир. ахшам саат 9-да јатыб кечә саат 2-дә дурур ки, ишини өһдәсиндән кәлә билсин; гышда о даһа чох иштирәһәт едиб гуввә топпамалыдыр, лакин верки вермәк үчүн мәйсүлуғун бир Писсәсини сатса нә чөрәји чатар, нә до тохуму. Буна кәрә дә о әјирмә ишн илә мәшгул олмаға мәчбур-дур ки, бу касирин јерини долдурсун... һәм дә бу ишдә о бејүк бир кәркинликлә чалыш-малыдыр. Буна кәрә дә гышда кечә јарысы вә ја кечә саат биртә јатыб сәһәр саат бешдә, јахүд алтыла дурур, ја да ахшам саат доғузга јатыб саат иккиә дурур—бәзир күнләрини башга, онун бүтүн өмүр бу чүр кечир... Бу чүр һадисәләк аз јатмаг вә һәдидндән артыг ишләмәк инсанын вүчүдуну тагәтдән салыр: буна кәрә дә кәндә киши вә гадылар шәһәрәкчиләрдән тез гочалырлар (Mirabeau, ситат кәтирилән әсәр, III ч., сәһ. 212 вә сонракылар).

2-чи нәшрә главә. 1866-чы илин апрел ајында, ја’ни Роберт Сомерсин јухарыда ситат кәтирилән әсәри нәшр едиләндән 18 ил сонра профессор Лион Левн отлагларына овлаглара чевирлмәси һаггында Сәһәт вә пештәрә чәтијәтиндә²²² мә’рузә етмишди. Дағлыг Шотландиянын бош бијабана дөндөрлмәси ишинин нә гәтәр ирәлилә-дијиндән даншыркан, өзүмүлә дејир: «Әһалини говмаг вә торпаглары гојун отлагына чевирмәк, һеч бир хәрч гојумал кәбир әлдә етмәк үчүн ән әвәришли бир вәситә оладу... Гојун отлагларыны овлаглара чевирмәк, дағлыг Шотландияда иди бир һал олмушду. Кечмишдә гојунлара јер етмәк үчүн адамлар говудуғулары кими, инди дә чөл һејванлары гојунлары говуб чыхарыр... Сиз Форфарширда граф Долхузинин мүлкүндән Чон-о’Грот-сәлдә кәтәсин овлаг мөһәлләри јәнә лә гуртармаз. Бунларын» (бу мөһәлләри) «бир чо-хунда артыг чохдан бәри түләк, чөл пишији, дәлә, сафсар, кәлиничк вә даг довшанлары мөкән салмышдыр; әл довшаны, мишовул вә сичовуллар исә анчаг сон заманлар пејда олмушду. Шотландияда статистикасында чәмән әлә илә кәстәрилән олдуғуа зәккин вә кениш торпаг сәһәләри инди даһа әслә бечәрилмәр вә јахшылашырылмәр, бунлар анчаг, бир овуч адамн, илдә чәми бир нечә күн давам едән овчулуг әјләчәсинә хилмәт едир».

Лондонда чыхан „Economist“ 1866-чы ил 2 июн тарихли нөмрасиндә јазыр: «Шот-ландия гәзетләриндән бири сон һафта јениликләри сырасында өзүмүлә хәбәр әзир: „Сәтерлендширде ән јахшы гојун фермаларындан бири овлаға чевирлмишдир, һалбуки бир аз әвәл контракт мүддәти гуртардыгда һәмин ферма үчүн илдә 1 200 ф. ст. рента «клиф едилдири»! Феодал инстинктләри инди дә өзүнү... нормаларын истиләси заманын

Килсэ эмлакынын гарэт едилмэси, дөвлэт торпагларынын фырылдагчылыгла талан едилмэси, ичма мүлкијјэтинин гэсбкарлыг вэ амансыз веррор васитэси илэ тарач едилмэси, феодал мүлкијјэтинин тэр клан мүлкијјэтинин мүасир хүсуси мүлкијјэтэ чеврилмэси,—ибтидаи жығымын мүхтэлэфи идиллик үсуллары белэди. Бу јолла капиталист экинчилији үчүн мејдан элдэ едилмиш, торпаг капиталын һакимијјэти алтына верилмиш вэ шәһәр сәнајеси үчүн, ганун харичиндэ гојулмуш лазыми мигдар пролетар күтлэлэринин ахышыб кәлмэси тәмин едилмишдир.

3. МҮЛКИЈЈЭТДЭН МӘҢРУМ ЕДИЛӘНЛЭРЭ ГАРШЫ XV ЭСРИН АХЫРЛАРЫНДАН Е'ТИБАРӘН ГАНЛЫ ГАНУНВЕРИЧИЛИК. ЭМӘК ҺАГҒЫНЫ АЗАЛТМАГ МӘГСӘДИ ИЛӘ ВЕРИЛӘН ГАНУНЛАР

Феодал гошун дәстэлэринин ләғв едилмэси нәтичәсиндэ өз јерләриндән говулан вэ тез-тез тәкрар олуан зоракы гэсбкарлыгла торпагдан ајрылан адамлара,—ганун харичиндэ гојулан бу пролетариата, доғмагда олан мануфактура һеч дә онун мејдана кәлдији сүр'әтлэ иш верэ билмирди. Дикэр тәрәфдән, бирдән-бирэ өз ади һәјат чығырындан чыхарылан адамлар ејни дәрәчэдэ бирдән-бирэ дә јени шәраитдәки интизама алыша билмирдиләр. Онлар гисмән өзләри, әксәр һалда исә шәраитдән доған мәчбуријјэт үзүндән күтләви сурәтдә дөнүб диләнчи, сојғунчу вэ сәфил олурдулар. Буна көрә дә XV эсрин ахырларында вэ бүтүнлүклә XVI эср боју бүтүн Гәрби Авропа өлкәләриндэ сәфиллијә гаршы ганлы ганунлар верилир. Индики фәһлә синфинин ата-бабалары ән әввәл она көрә чезаландырылмышдылар ки, онлар сәфил вэ пауперэ дөндәрилмишдиләр. Ганун онлара «көнүллү» чаниләр кими бахырды, зира белә фәрз едирди ки, әкәр онлар истәсәјдиләр, даһа мөвчуд олмајан көһнә шәраитдә галыб ишләјэ биләрдиләр.

Инкилатрәдэ бу ганунверичилик VII Генрихин заманында башланмышды.

дакы кими бұрузә верир... о заман 36 кәнди дағдыб јериндә јени мешә салмышдылар... Ики милјон акр торпаг, о чүмләдән Шотландијанын бир нечә ән мүнбит рајону тамамилә бош бијабана дөндәрилмишдир. Глен-Тилт чәмәләринни оту, Перт графлығында ән ширәли јем һесаб олунурду; чох кениш Баденок маһалындакы Бен-Олдер овлағы кечмишдә ән јахшы от асрирди; Блек-Маунт мешәсинин бир һиссәси Шотландијада гара гојунлар үчүн ән јахшы отлағ сајылырды. Овчулуг һәвәскарларынын хатиринә нә гәдәр торпағын бијабана чеврилдијини ондан көрмәк олар ки, бу торпагларын һәчми бүтүн Перт графлығынын саһәсиндән артыгдыр. Торпагларын зоракылыгла бу чүр бијабана чеврилмәси үзүндән өлкәни нә гәдәр итирдији ондан көрүнүр ки, Бен-Олдер мешәсинин торпағы 15 000 гојун бәсләјэ биләрди вә бу мешәнин саһәси Шотландијадакы бүтүн овлағларын анчаг ¹/₃₀ һиссәсини тәшкил едир... Бүтүн бу овлағ торпағы инди әсла маһсулар дејилдир... бу торпағ истәр овлағ олсун, истәрсә ону Шимал дәнизи сулары кәлиб бассын, нәтичә ејни олар. Торпагларын бу чүр бош бијабанлара чеврилмәсинә ганунун өз гәти һәкүм илэ сон гојулмасы лазым кәләрди*.

VIII Һенрихин 1530-чу ил гануна эсасэн, гоча вэ ишлэмэк габилијјэти олмајан дилэнчилэрин сэдэгэ ыҖғмасына ичазэ верилир. Һэлэ ишлэмэк габилијјэти олан сэфиллэри исэ дөјмэк вэ һэбсханаја салмаг нэзэрдэ тутулурду. Онлары эл арабасына бағлајыб ганларына гэлтан олунчаја гэдэр дөјмэк, сонра да анд ичдирмэк лазым иди ки, вэтэнлэринэ вэ ја сон үч ил эрзиндэ јашадығлары јерэ гајыдыб «ишлэмэјэ башлајачағлар» (to put himself to labour). Нэ сэрт һэгэрэт! VIII Һенрихин сэлтэнэтинин 27-чи илиндэ нэшр едилэн ганун да бу эсаслары тэсдиг едир вэ онлары бир сыра элавэлэрлэ шиддэтлэндирир. Сэфил тэкрар сэфиллик етдикдэ јенидэн дөјүлүр вэ бундан башга гулағынын да јарысы кэсилир; әкэр сэфил үчүнчү дэфэ тутуларса бөјүк бир чани вэ чөмијјэт дүшмәни сајыларағ е'дам едилир.

VI Едуардын 1547-чи илдэ—өз сэлтэнэтинин биринчи илиндэ—вердији гануна көрэ, ишдэн бојун гачыран һәр кэс, онун авара кэздијини хэбэр верэн шэхсин ихтијарына верилиб она гул едилир. Аға өз гулуна чөрөк вэ су вермәли, шорпа вэ лазым билдији эт туллантыларындан вермәлидир. Аға өз гулуну дөјмәклэ вэ гандалламагла она һәр чүр ијрәнч ишлэр көрдүрә билэр. Әкэр гул ағасынын јанындан өзбашына чыхыб кетсэ вэ 2 һэфтэјэ гэдэр гајытмаса, өмүрлүк көләлијэ мәнкум олур вэ алнына, јахуд јанағына «S» дамғасы вурулур; үчүнчү дэфэ гачдығда исэ, дөвлэт чаниси һесаб едилиб е'дам олунур. Ағасы ону дашынар әмлак кими, мал-гара кими сата билэр, вәсијјэтлэ өз вәрәсәлэринэ ирс гоја билэр вэ кирајэ илэ ишлэтмэјэ вәрә билэр. Гуллар өз ағаларына гаршы бэд нијјэтдэ олсалар, јенэ дэ е'дам олунмалыдырлар. Гул саһиблэри өз гулларынын гачдығыны барышыг һакимлэринэ хэбэр вердикдэ, бунлар һәмин гуллары ахтарыб тапмалыдырлар. Гачмыш сэфилин үч күн вејл кэздији ашкар оларса, ону вэтәнинэ гајтарыб көзәр дөмирлэ дөшүнэ «V» дамғасы басырлар вэ гандаллајыб јол ишлэриндэ вэ саирэдэ ишләдирлэр. Һарада доғулдуғуну дүзкүн көстөрмәјән сэфил, чөза тэдбири оларағ, мүвафиг кәндин, онун әһалисинин вэ ја корпорасијанын өмүрлүк гулу е'лан олунур вэ она «S» дамғасы вурулур. Һәр кэс гулун ушағларыны элиндән алыб оғланлары 24 јашына гэдэр, гызлары исэ 20 јашына гэдэр шакирд сифәти илэ өз јанында сахлаја билэр. Әкэр бу ушағлар гачса, көстөрилэн јаша чатана гэдэр өз саһиблэри вэ тәрбијәчилэринин гулу олурлар, саһиблэри онлары истәдиклэри заман гандаллајыб гамчы илэ дөјэ билэрләр вэ и. а. Гул саһиби, өз гулуну тез таныја билмэк вэ онун гачыб кизләнмәсини чәтинләшдирмэк үчүн онун бојнуна, әллэринэ вэ ја ајағларына дөмир һалга вура билэр²²¹). Бу ганунун сон һиссәсиндэ көстөрилир ки, һансы һалларда јохсуллар онлары

једириб ичиртмәји вә онлара иш вермәји өһдәсинә көтүрән маһал вә ја шәхсләр үчүн ишләмәлидирләр. Бу чүр гуллар, јәни приход гуллары Инкилтәрәдә *groundsmen* (приходчулар) ады илә XIX әсрин өзүнә гәдәр галмышды.

Јелизаветанын 1572-чи ил ганунауна көрә, диләнмәјә ичазәси олмајан 14 јашындан јухары диләнчиләри һеч кәс ики иллијә нөкәрчилијә көтүрмәк истәмәсә, онлар гамчы илә мөһкәм дөјүлүр вә сол гулағларына дамға вурулур; 18 јашындан јухары диләнчиләр јенә диләнчилик етмәјә башладыгда, һеч кәс онлары 2 иллијә нөкәрчилијә көтүрмәк истәмәсә, е'дам олунурлар; онлар үчүнчү дәфә тутулдугда исә дөвләт чаниси сифәти илә амансызлыгга е'дам олунурлар. Јелизаветанын сәлтәнәтинин 18-чи илиндә верилмиш ганунунун 13-чү фәслиндә вә 1597-чи ил ганунунда да бу чүр көстәришләр вардыр^{221а)}.

І Јаковун заманында, авара кәзән вә диләнән шәхсләр сәфил һесаб олунурлар. *Petty Sessions*²⁰⁷ барышыг һакимләринә бу кими сәфилләри чамаат гаршысында дөјдүрмәк вә биринчи дәфә тутуланлары 6 ај, икинчи дәфә тутуланлары исә 2 ил һәбсханая салмаг ихтијары верирди. һәбсдә галдығлары мүддәтдә онлары барышыг һакимләри истәдикләри гәдәр чох вә тез-тез дөјдүрүләр... Ганунда көстәрилир ки, ислаһ олун-

²²¹⁾ „*Essay on Trade etc.*“ мұәллифи дејир: „VI Едуардын сәлтәнәти заманы, көрүнүр инкилисләр мануфактураны кенишләндирмәјә вә јохсуллуна иш вермәјә, там чилди кинишидиләр. Бүтүн сәфилләре дамға вурулмаи олдугуна“ вә и. а. көстәрән марағлы бир ганун буну сүбүт едир“ („*An Essay on Trade and Commerce*“. London, 1770, p. 5).

^{221а)} Томас Мор өз „Утопија“ әсәриндә дејир: „Мәһз елә олур ки, өз вәтәни үчүн асил бир таун олан ачкөз вә гарынгулу бир адам мин акрларла торпағы өз әлнә алыб чәпәрләјир вә ја һасарлајыр, ја да әзјјәт вермәк вә сыхшадырмагла мүлккәјәтчиләри елә бир дәрәчәјә чатдырыр ки, онлар бүтүн әмлаккыны сатмаға мәчбур олурлар. Бу фәғир, сәлә, бәлбәхт адамлары һәр чүр азаб вә ишкәнчә илә чана кәтирләр вә онлар ән һәһәјәт баш көтүрүб кетмәја мәчбур олурлар! Бунларын ичарисинкә киши вә гәлиндрә, әр вә арвадлар, јетимләре вә дул гәлиндлә, чанларындан бәзар әлишүвәглы арвадлар, бүтүн әнлә үзвләринә рәст кәлмәк олур; бунлар јашајыш васитәләри чәһәтдән јохсул олсалар да, сәјчә чох олурлар, чүнки көлд тәсәррүфаты чохлу ишләк әл тәләб едирди. Мән дејирәм ки, онлар өз аиа јурдларыны тәрк едәрәк чөлләре дүшүр вә һеч бир јердә сығнаг тапа билмирләр. Онлар о гәдәр дә гүјмәти олмајан бүтүн ев шейләрини башга бир шәрәитдә сатсајдылар, вәзјјәтләри бир гәдәр јүнкүлләшмиш оларды, ләкин бирлән-бирә күчәјә салындығларына көрә, өз әмлакларыны дөјәр-дөјмәзинә сатмаға мәчбур олурлар. Аллаһ хәтиринә өзүнү дејин көрөк, бу јурдсуз-јувәсыз бәлбәхт адамлар сон гәликләрини дә хәрчәләндкән сонра, оғурлугдан башга нә елә биләрләр? Јакин онда да там гануни бир шәкилдә онлары е'дам едирлар! Бәлкә диләнчилик етсинлар? Онда да онлары ишсиз шәкләнән сәфил ағландырыб һәбсханая салырлар, һалбуки онлар нә тәдәр сәј илә иш ахтарсалар да һеч кәс онлара иш вермәк истәмир“. Томас Морун дејлијинә көрә, оғурлуг етмәјә ачыгча мәчбур едилән бу бичәрә сәфилләрдән VIII һейринки сәлтәнәти заманы 7200 бөјүк вә хырда оғру е'дам едилмиши“ („*Hollished*“, „*Description of England*“, v. I. p. 106). Јелизаветанын заманында „сәфилләри дәстә-дәстә асырдылар вә елә бир ил олмуруду ки, бу нә ја башга бир јердә онлардан 300 вә ја 400 нәфәр асасынлар („*Strype*“, „*Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign*“, 2nd ed., 1725, v. II). Јенә һәмши Страјын дејлијинә көрә Сомерсетширдә бирчә ил әрзиндә 40 нәфәр е'дам едилмиш, 35 нәфәр дамға вурулмиш, 37 нәфәр дөјүлүш вә 183 нәфәр „ислаһ олунмајан јарамаз“ азад едилмиши. Јенә о дејир ки, бунә бахмајарак, „барышыг һакимләрини сәһләнкәртыглы вә халгын јерсиз рәһимдликји узундә, бу гәдәр чох мүттәһни чәзәландырмайлаи олан бүтүн чанларын һәтта 1/5 һиссәсини дә тәшкил етмир“. О әлвә едиб дејир: „Инкилтәрәнин башга графлығларындакы вәзјјәт Сомерсетширдәкиндән јакшы дејилди, бир чохларында исә һәтта бундан да хәјли пәс иди“.

мајан вә горхулу сәфилләрин сол күрәјинә «R» һәрфи шәклиндә дамға вурмағ вә онлардан ичбари ишләрдә истифада етмәк лазымдыр; онлар бир дә диләнчилик едиркән тугулсалар, данышыгсыз е'дам олунурлар. Ганунун бу көстәришләри XVIII әсрин әввәлләринә гәдәр гүввәдә иди вә јалныз Аннанын сәлтәнәтинин 12-чи илиндә верилән ганунун 23-чү фәслинә әсасән ләғв едилмишди.

Белә ганунлар Франсада да вар иди; орада XVII әсрин оргаларында Парис сәфилләри бир «сәфилләр краллығы» (gouaume des truands) тә'сис етмишдиләр. Һәлә XVI Лүдовикин сәлтәнәтинин әввәлләриндә (1777-чи ил ијулун 13-дә) верилән бир ордонанс, јашајыш васитәләри вә мүәјјән пешәси олмајан 16 јашындан 60 јашына гәдәр сағлам шәхсләрин каторгаја сүркүн олунмасыны тәләб едирди. V Карлын Нидерланд үчүн вердији (октјабр 1537-чи ил) статут, Һолландија штатлары вә шәһәрләринин 1614-чү ил 19 март тарихли биринчи едикти, Бирләшмиш әјаләтләрин 1649-чу ил 25 ијун тарихли плакаты вә саирә дә бу чүр тәдбирләр көрүлмәсини әмр едирди.

Торпағлары зорла әлләриндән алынмыш, кәндләрдән говулуб сәфилләрә чеврилмиш олан кәнд әһалисини бу дәһшәтли террор ганунларына әсасән дөјмәк, дамғаламағ вә ишкәнчә вермәк васитәси илә муздлу әмәк интизамаына алышдырмағ истәјирдиләр.

Бир гүтбдә әмәк шәртләринин капитал олмасы, дикәр гүтбдә исә өз иш гүввәсиндән башга сатыласы һеч бир шеји олмајан адамлар олмасы һәлә бир јана. Бу адамлары өз хошлары илә өзләрини сатмаға мәчбур етмәк дә бир јана. Капиталист истеһсалы артдыгча, фәһлә синфи дә инкишаф едир вә өз тәрбијәсинә, ән'әнә вә адәтләринә көрә о, капиталист истеһсал үсулунун шәртләрини тәбии ганунлар һесаб едир. Инкишаф етмиш капиталист истеһсал просесинин тәшкили һәр бир мүгавимәти гырыр; даим нисби артыг әһали әмәлә кәлмәси, әмәјә тәләб вә әмәк тәклифи ганунуну вә, демәли, әмәк һаггыны да, капиталын өз-өзүнә артмасы тәләбатына ујғун бир һәдд дахилиндә сахлајыр; игтисади мүнәсибәтләрин кор-тәбии тәзјиги капиталистләрин фәһләләр үзәриндәки һөкмранлығыны мөһкәмләндирир. Гејри-игтисади, билаваситә зоракылыг һәлә тәтбиг олунмагда давам едирсә дә, јалныз мүстәсна һалларда тәтбиг олунур. Ишләр ади гајдада кетдији заман фәһлә «истеһсалын тәбии ганунларына» табе едилә биләр, јә'ни капиталдан асылы едилә биләр ки, бу асылылыг да истеһсал шәраитинин өзүндән доғур, һәмин шәраитлә тә'мин едилир вә әбәдиләшдирилир. Капиталист истеһсалынын һәлә јеничә мејдана кәлдији тарихи дөврдә исә башга бир вәзијјәт көрүрүк. Доғулмагда олан буржуазијаја дөвләт һакимијјәти лазымдыр

вә буржуазија доғрудан да эмәк һаггыны «тәнзим етмәк», јә'ни зорла буну изафи дәјәр сыхылыб чыхарылмасына көмәк едән һәдләр дахилиндә сахламағ үчүн, иш күнүнү узатмағ вә фәһләнин өзүнү капиталдан нормал асылылығ везијјәтиндә сахламағ үчүн дөвләт һакимијјәтиндән истифадег едир. Ибтидаи јығым дејилән шәјин башлыча хүсусијјәти дә бундан ибарәтдир.

XIV әсрин икинчи јарысында мејдана кәлән муздлу фәһләләр синфи о заман вә сонрақы әсрдә әһалинин анчаг чох чүз'и бир һиссәсини тәшкил едирди; кәнддәки мүстәгил кәндли тәсәррүфаты вә шәһәрләрдәки сех тәшкилаты бу фәһлә синфи үчүн гүввәтли бир дајағ иди. Һәм кәнддә, һәм дә шәһәрдә саһибкарларла фәһләләр ичтинмаи чәһәтдән бир-бирләринә јахын идиләр. Эмәк капиталла анчаг формал чәһәтдән табе иди, јә'ни истәһсал үсулунун өзү һәлә спесифик капиталист характериндә дејилди. Капиталын дәјишән үнсүрү онун сабит үнсүрүндән чох үстүн иди. Буна көрә дә капитал јығымы гүввәтләндикчә муздлу эмәјә тәләб сүр'әтлә артырды, муздлу эмәк тәклифи исә тәләбин ардынча јалныз ләнк аддымларла кедирди. Милли мәнсулун сонралар капитал јығымы фондуна чеврилән мүһүм бир һиссәсү о заман һәлә фәһләнин истәһлак фондуна дахил иди.

Лап әввәлдән фәһләнин истисмар олунмасыны нәзәрдә тун вә сонрақы инкишафында даим фәһлә синфинә дүшмән олан²²²⁾ муздлу эмәк ганунверичилији Инкилтәрәдә III Едуард заманы 1349-чу ил фәһлә статуту илә башланыр. Франсада буна охшар ганун, крал Иоаннын адындан верилән 1350-чи ил ордонансы иди. Инкилтәрә вә Франса ганунверичилији бир-бири илә јанашы инкишаф едир вә мәзмун е'тибары илә бир-биринин ејнидир. Мән фәһлә статутларынын, иш күнүнү узатмағ үчүн бир васитә олдуғундан бәһс етмәјчәјәм, чүнки бу мәсәлә јухарыда (сәккизинчи фәсил, 5-чи һиссә) нәзәрдән ке-чирилмишдир.

Фәһлә статуту ашағы палатанын тә'кидли шикајәтләри нәтичәсиндә верилмишди.

Бир тори садәдилликлә дејир: «Кечмишдә јохсуллар о гәдәр јүксәк эмәк һаггы тәләб едирдиләр ки, бу, сәнәје вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләрди. Инди исә онларын эмәк һаггы о гәдәр ашағыдыр ки, јенә бу да сәнәје вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләр, һәм дә башта бир мәнәида, бәлкә әввәлкиндән даһа артыг тәһлүкә доғура биләр»²²³⁾.

²²²⁾ А. Смит дејир: «Һәр дәфә саһибкарларла онларын фәһләләри арасындақы мүбәһисәләри ганунверичилик һәлл етмәк истәдикдә, онун мәсләһәтчиләри саһибкарлар олмушду»²²²⁾. Лейке дејир: «Мүлкијјәт—будур ганунларын руһу»²²²⁾.

²²³⁾ [J. B. Byles.] "Sophisms of Free Trade". By a Barrister. London, 1850, p. 206. О, ачы истәһсал илә дејир: «Биз ки, һәмнишә саһибкарларын хејринә ишә гарышмаға һазыр идик; бас фәһләләрин хејринә һеч бир иш көрә билмәрикми?»

Ганунла шәһәр вә кәнд үчүн, ишәмузд вә күнәмузд ишләр үчүн әмәк һаггы тарифи гојулур. Кәнд фәһләләри бир иллијә, шәһәр фәһләләри исә «азад базарда» ишә көтүрүлмәлидирләр. Статутда көстәрилдијиндән артыг әмәк һаггы вермәк гадаған олунур вә буна әмәл етмәјәнләрин һәбсә алыначағы билдирилир, һәм дә белә ганунсуз әмәк һаггы аланларын бу әмәк һаггыны верәнләрдән даһа ағыр чәзаландырылачағы көстәрилир. Мәсәлән, һәлә Јелизаветанын шакирдләр һаггындакы статутунун 18-чи вә 19-чу маддәләриндә көстәрилир ки, нормадан артыг әмәк һаггы верәнләрә он күнлүк, бу әмәк һаггыны аланлара исә үч һәфтәлик һәбс чәзасы верилмәлидир. 1360-чы ил статуту чәза тәдбирини даһа да шиддәтләндирир вә һәтта саһибкарлара ихтијар верирди ки, фәһләләри ганунла көстәрилән тарифлә ишләмәјә зорла мәчбур етсинләр. Бәнна вә дүлкәри бирләшдирән бүтүн иттифаглар, мүгавиләләр, андлар вә и. а. е'тибарсыз е'лан олунмушду. Фәһлә коалисијалары XIV әсрдән башламыш 1825-чи илә гәдәр, јә'ни коалисијалар әлејһинә ганунлар ләғв едиләнәдәк ағыр бир чинајәт сајылырды²¹⁰. 1349-чу ил фәһлә статутунун вә бүтүн сонракы ганунларын маһијјәти ачыгча ондан көрүнүр ки, дөвләт, әмәк һаггынын минимумуну дејил, јалныз максимумуну тәјин едир.

Мә'лум олдуғу кими, XVI әсрдә фәһләләрин вәзијјәти даһа чох ағырлашмышды. Пул илә верилән әмәк һаггы артмышды, лакин бу һеч дә пулун гијмәтдән дүшдүјү вә малларын баһалашдығы дәрәчәдә дејилди. Демәли, әслиндә әмәк һаггы азалмышды. Буна бахмајараг, әмәк һаггыны азалтмаг мәгсәди күдән ганунлар һәлә дә гүввәдә галырды; «һеч кимин нөкәрчилијә көтүрмәк истәмәдији адамларын» гулаглары кәсиллр вә бәдәнләри дамғаланырды. Јелизаветанын сәлтәнәтинин 5-чи илиндә шакирдләр һаггында верилмиш статутун 3-чү фәсли барышыг мәһкәмәси һакимләринә ихтијар верир ки, мүәјјән мигдарда әмәк һаггы тәјин етсинләр вә буну илин фәсилләринә вә малларын гијмәтинә мүвафиг олараг дәјишдирсинләр. I Јаков әмәјин белә тәнзимини тохучулара, әјричиләрә вә бүтүн башга категоријалардан олан фәһләләрә дә шамил етмишди²²⁴). II Кеорг фәһлә коалисијалары әлејһинә олан ганунлары бүтүн мануфактуралара аид етди.

²²⁴) I Јаковун сәлтәнәтинин 2-чи илиндә верилмиш статутун 6-чы фәслинин бир бәндидән көрүнүр ки, сјни заманда барышыг мәһкәмәси һакими олан бә'ән маһудчулар өз с'малатханаларында расми сурәтлә әзбашына тариф тәјин етмишдиләр. Алманијада чох тез-тез күсүсэн Отузиллик мүһарибләән сонра, әмәк һаггыны азалтмаг үчүн статутлар верилди. Әһалисн түкәниши јерләрдә нөкәр вә фәһлә азыгы мүлкәдәрлара чох әзијјәт вериди. Субај киши вә гадылара отаг кирајә вермәк бүтүн кәнд әһалиснә гадаған олунмушду; бүтүн бу кими һаллар һаггында һөкүмәтә хәбәр верилмаси әмр олунмушду, һәм дә булар өз јашајышларыны башга мәшғәләләрлә, кәндиләр үчүн күнәмузд ишләмәклә вә ја һәтта Пул вә чөрәк алвери илә тә'мин етсәләр дә һәр һалда нөкәрчилијә

Әсил мануфактура дөврүндө капиталист истейсал үсулу о гэдәр мөһкөмләнмишди ки, эмәк һаггынын ганунверичилик јолу илә тәнзим едилмәсинә нә имкан верирди, нә дә буна лү-зүм вар иди; буна бахмајараг, јенә көһнә чәббәханадан көтү-рүлән вә силаһы һәр еһтимала гаршы сахламаг истәјирдиләр. Һәлә II Кеоргун сәлтәнәтинин 8-чи илиндә верилмиш ганун Лондондакы вә әтрафындакы дәрзи әмәләләринә, үмумхалг матәми күнләриндән башга күнләрдә 2 шиллинг 7½ пенсдән артыг күндәлик музд вермәји гадаған етмишди; һәлә III Кеоргун сәлтәнәтинин 13-чү илиндә верилмиш ганунун 68-чи фәсли ипәк тохујанларын эмәк һаггыны низама салмағы барышыг һакимләринә тапшырмышды; эмәк һаггы хүсусунда бунларын вердији әмрләрин кәнд тәсәррүфат фәһләләринә дә аид олуб-олмадығыны һәлл етмәк үчүн һәлә 1796-чы илдә али мәнкәмә идарәләринин ики гәрар гәбул етмәси лазым кәлмишди; һәлә 1799-чу илдә парламент гануну васитәси илә тәсдиг едилмишди ки, Шотландија мәдән фәһләләринин эмәк һаггы Јелизаветанын статуту илә, һәбелә 1661-чи вә 1671-чи илләрдә верилмиш ики Шотландија гануну илә тәнзим едилди. Инкилтәрә ашағы палатасында баш верән көрүнмәмиш бир һадисә, бу заман шәраитин нә гэдәр кәскин дәјишдијини көстәрир. Әмәк һаггынын һеч бир һалда артырылмасына јол вермәјән анчаг максимум тәјин етмәк мөгсәди илә 400 илдән бәри ганунлар һазырланан бу палатада 1796-чы илдә Уитбрэд тәклиф етмишди ки, ганунла кәнд тәсәррүфат фәһләләри үчүн эмәк һаггы минимум тәјин едилсин. Питт буна етираз етмишдисә дә, бу фикирлә разылашмышды ки, «јохсулларын вәзијјәти дәһшәтлидир (сгуел)». Нәһәјәт, эмәк һаггыны тәнзим едән ганунлар 1813-чү илдә ләғв едилди. Капиталистин өз фабрики дахилиндә өз ганунлары васитәси илә әмәји истәдији кимн тәнзим етдији вә јохсулларын хејри үчүн верки гојмагла кәнд фәһләләринин эмәк һаггыны зәрури минимума чатдырдығы бир дөврдә бу гәдим ганунлар күлүнч бир шеј иди. Јакин фәһлә статутларынын саһибкарла фәһләләр арасындакы контрактлара, бунларын мүддәтләринә вә и. а. аид маддәләри, јәни саһибкар контракты поздугда она гаршы анчаг мүлки иддиә ирәли сү-

кетмәкдән бәјун гачырсалар, һәбсханаја салынмалы идиләр („Kaiserliche Privilegien u n Sanktionen für Schlesiens“, I, 125). Бүтүн әср бәју һөкмдарларын фарманларында һәмишә наразылыгла көстәрилир ки, вәзијјәт јолдан азыб корланмышдыр, чидди низам-интизама табе олмур, ганунун тәјин етдији эмәк һаггына гане олмур; фарманлар ажры-ажры мүлкәдәрләра бүтүн маһал үчүн тәјин едилмиш мезәнкәдән јухары эмәк һаггы вермәји гада-ған едир. Буна бахмајараг нөкәрләрин муһарибәдән сонракы вәзијјәти бәзән һалларда јүз ил сонракы вәзијјәтләриндән јахшы иди; Силезијада һәлә 1652-чи илдә дә нөкәрләрә һәф-тәдә ики дәфә әт верилди, һалбуки бу бизим әсрдә јенә һәмин Силезијада елә јерләр вәр ки, нөкәрләрә анчаг илдә үч дәфә әт верилди. Муһарибәдән сонра эмәк һаггы да, сонракы әсрләрә нисбәтән даһа јуксәк иди“ (G. Freytag. [„Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes“, Leipzig, 1862, S. 35, 36]).

рүлмәсинә, фәһлә поздугда исә онун чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб едилмәсинә јол верән маддәләри һәлә бу вахта гәдәр тамамилә гүввәдә галмагдадыр.

Коалисијалара гаршы сәрт ганунлар, 1825-чи илдә, пролетариатын һәрәкәти зәһмли бир шәкил алдығы заман ләғв олду. Лакин онларын анчаг бир гисми ләғв олунмушду. Көһнә статутларын бә'зи әзиз галыглары јалныз 1859-чу илдә арадан галхды. Нәһајәт, 1871-чи ил ијунун 29-да парламент тәрәфиндән, синфи ганунверичилијин куја сон изләрини арадан галдыран бир ганун верилди ки, бунунла да тред-јунионлар јуридик чәһәтдән танымыш олду. Лакин парламент тәрәфиндән јенә һәмин күн гәбул едилән башга бир ганун (зоракылыға, һәдәләмәјә вә гәсдә гаршы чеза тәдбирләри һаггында чипајәт гануну дәјишдириләрәк гәбул олунмуш ганун) әввәлки вәзијјәти јени формада фә'лән бәрпа етди. Тә'тил вә ја локаут (јә'ни бир-бири илә дилбир олуб өз фабрикләрини бир вахта бағлајан фабрикчиләрин тә'тили) заманы фәһләләрин истифаде едә биләчәкләри бүтүн васитәләр белә бир парламент һоғгабазлығы јолу илә үмуми ганунлардан чыхарылыб јалныз чинајәт гануна табе едилмишди ки, бу гануна да мә'на вермәк тамамилә барышыг мәһкәмәси һакимләриндән, јә'ни фабрикчиләрдән асылы иди. Икичә ил бундан әввәл һәмин ч-б Гладстонун өзү һәмин ашағы палатада, фәһлә синфинә гаршы олан бүтүн мүстәсна ганунларын ләғв едилмәси һаггында бир аличәнәблыг кәстәрәрәк, ганун лајиһәси тәгдим етмишди. Лакин бу лајиһә икинчи охунушдан о јана кечмәди, ону бүкүб бир кәнара гојдулар вә, нәһајәт, «бөјүк либерал партија» ториләрлә бирләшиб о гәдәр чәсарәтләнди ки, өзүнү һакимијјәт башына кәтирмиш олан пролетариатын әлејинә чыхды. Бу хәјанәтлә дә кифајәтләнмәјән «бөјүк либерал партија», һәмишә һаким синифләр гаршысында диз чөкән инкилис мәһкәмә һакимләринин «конспирасијалара»²¹¹ гаршы көһнә гануну ахтарыб јенидән ортаја чыхармасына вә фәһлә коалисијаларына гаршы истифаде етмәсинә имкан верди. Көрдүјүмүз кими, утанмаз бир худбинликлә беш јүз ил әрзиндә капиталистләрин даими тред-јуниону мөвгејиндә дуран вә фәһләләрә гаршы чыхан Инкилтәрә парламенти тә'тилләрә вә тред-јунионлара гаршы ганунлардан јалкыз өз арзусуна рәғмән вә јалныз күтләләрин тәзјиги алтында әл чәкмиш олду.

Тамамилә ејни сурәтдә Франса буржуазиясы да ингиләб фыртынасынын лап әввәлләриндә фәһләләрин јеничә наил олдуғу коалисијалар һүгугуну онларын әлиндән алмаг гәрарына кәлди. һәмин буржуазия 1791-чи ил 14 ијун тарихли декретлә е'лән етди ки, бүтүн фәһлә коалисијалары—«азадлыға вә инсан һүгуглары бәјјаннамәсинә гаршы чинајәтдир» вә бу чина-

жәтдә мүттәһим олуналар 500 ливр чәримә едилир вә бир ил актив вәтәндаш һүгүгларындан мәһрум олунарлар²²⁵). Капитал илә эмәк арасындакы рәғабәти дөвләт-полис тәдбирләри васитәси илә капитал үчүн әлверишли бир чәрчивәдә салан бу ганун, бүтүн ингилаблардан вә бүтүн сүләлә тәбдүләтындан сонра да давам етмәкдә иди. Һәтта террор һөкүмәти дә²¹² буна әл вурмады. О жалныз лап бу јахынларда Code рёпал [Чинајәт мәчәлләсиндән] чыхарылмышдыр. Бу буржуа дөвләт чеврилишинә даир дәлил сон дәрәчә мараглыдыр. Мә'рузәчи сифәти илә чыхыш едән Ле Шапелје дејирди: «Инди верилән эмәк һаггыны алыб кифәјәт гәдәр зәрури јашајыш васитәләри олмајан, буна көрә дә тамамилә, демәк олар, гул кими асылы вәзијјәтдә оланлары бу вәзијјәтдән гуртармаг үчүн эмәк һаггыны индики сәвијјәсинә нисбәтән артырмаг арзу олунурса да», амма фәһләләр өз мәнәфеләри барәсиндә өз араларында разылыга кәлмәмәли, өзләринин «тамамилә, демәк олар, гул кими асылы вәзијјәтини» јүнкүлләшдирмәк мәгсәди илә әлбир һәрәкәт етмәмәлидирләр, чүнки беләликлә, «онлар өз көһнә ағалары олан индики саһибкарлары азадлығыны» (фәһләләри гул кими сахламаг азадлығыны!) «тапдаламыш олардылар», чүнки бир дә, кечмиш сех саһибләринин истибадаына гаршы коалисија— нә олса јахшыдыр?—Франса конститусијасынын ләғв етдији сехләри бәрпа етмәкдир²²⁶).

4. КАПИТАЛИСТ ФЕРМЕРЛӘРИН МӘНШӘЛИ

Биз, ганун харичиндә гојулмуш пролетарлары јарадылмагы үчүн истифадә едилән зоракылыглары, бу пролетарлары музду фәһләләрә чевирмиш олан ганлы үсул-идарәни, әмәјип истисмар дәрәчәсини шиддәтләндирәрәк, полис үсуллары васитәси илә капитал жығымыны артыран мурдар али дөвләт тәдбирләрипи көздән кечиртдик. Инди суал олунур ки, бәс илк әввәл капиталистләр һарадан мејдана кәлмишләр? Мә'лум олдуғу үзрә, кәнд әһалисинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси би-

²²⁵) Бу ганунун биринчи маддәсиндә дејилр: «Ејни вәзијјәтдә олан вә ја ејни пешәлә чалышан шәхсләрин һәр чүр корпорасијаларынын ләғв едилмәси Франса конститусијасынын башлыча асасларындан бири олдуғуна көрә, бу чүр корпорасијаларын һәр һансы бир бәһанә илә вә һәр һансы бир шәкндә бәрпа олунмасы гадаган едилр». Дөрдүнчү маддәдә дејилр ки, «әкәр ејни иш, пешә вә ја сәнәтдә чалышан вәтәндашлар өз сәнәје фәәлијјәти вә ја иш илә хидмәт кәстариәклән бирликдә имтина етмәк вә ја анчаг мүәјјән музда разылашмаг һаггында өз араларында разылыга вә ја сәзишә кәлсәләр, һәмин разылыг вә сәзишләр... конститусија әлејһинә, азадлыга вә инсан һүгүглары бәјаннамәсинә вә и. а. гаршы чинајәт е'лән едилмәлидир», јә'ни көһнә фәһлә статутларында олдуғу кими, дөвләтә гаршы чинајәт е'лән едилмәлидир («Révolutions de Paris». Paris, 1791, III, p. 523).

²²⁶) *Buchez et Roux. «Histoire Parlementaire», t. X, p. 193—195 passim.*

лаваситә анчаг ири торпаг мүлкијјәтчиләрини јарадыр. Фермерләрин мәншәјинә кәлдикдә, биз буну аддымбааддым исләјә биләрик, чүнки бу бир чох әсрләр боју тәдричлә давам етмиш олан бир просесдир. Һәлә тәһкимлиләрин вә бунларла јанашы азад хырда торпаг мүлкијјәтчиләринин әмлак вәзијјәти чох мүхтәлиф иди, буна кәрә онларын азадлыға чыхмасы да чох мүхтәлиф игтисади шәраитдә олмушдур.

Инкилтәрәдә илк фермер формасы bailiff олуб [ағалыг мүлкүн мүдири] өзү тәһкимли олараг галмагда иди. Өз вәзијјәтинә кәрә о гәдим Рома villicus-уна бәнзәјир, лакин фәалијјәт даирәси ондан мәһдуддур. XIV әсрин икинчи јарысында bailiff-ин јерини, лендлордун тохумла, мал-гара вә әкинчилик аләтләри илә тәһниз етдији фермер тутур. Онун вәзијјәти кәндлинин вәзијјәтиндән о гәдәр дә фәргләнмир. О анчаг даһа чох муздлу әмәк истисмар едир. Чох кечмәдән о дөнүб «métayer», јарылыға ишләјән фермер олур. Әкинчилик үчүн лазым олан капиталын бир һиссәсини о, диқәр һиссәсини дә лендлорд гәјур. Көтүрүлән үмуми мәһсул онларын арасында контракт илә мүјјән едилән һисбәтдә бөлүнүр. Инкилтәрәдә бу ичарә формасы чох тез арадан галхыр вә онун јерини әсил фермер тутур; о өз капиталы илә иш көрүр, тәсәррүфаты муздлу фәһләләрин көмәји илә апарыр вә изафи мәһсулун бир һиссәсини торпаг рентаһы олараг пул вә ја мәһсул шәклиндә лендлорда верир.

XV әср әрзиндә, нә гәдәр ки, мүстәгил кәндлиләр вә музд мүгабилиндә ишләмәклә бәрабәр мүстәгил тәсәррүфатлары олан кәнд тәсәррүфат фәһләләри өз әмәкләринин бәһрәсиндән өзләри истифадә едирдиләр, фермерин һәм истеһсал даирәси, һәм дә һәјат сәвијјәси ашағы иди. XV әсрин сон гәринәсиндә башланан вә демәк олар бүтүн XVI әср боју (онун сон он илләри истисна олмагла) давам едән әкинчилик ингилабы, кәнд әһалиһсини нә гәдәр сүр'әтлә вар-јохдан чыхарырдыса, фермери дә бир о гәдәр сүр'әтлә варландырырды²²⁷⁾. Ичма отлағларыны гәсб етмәк вә саирә нәтичәсиндә фермер, демәк олар, һеч бир хәрч чәкмәдән өз мал-гарасынын сајыны хејли артыра билир, мал-гара исә онун торпағы үчүн боллуча күбрә верир.

XVI әсрдә буна һәлледиһи әһәмијјәтә малик олан башга бир чәһәт дә әлавә олур. О заманлар ичарә мүгавиләләри узун мүддәтә, чох вахт 99 илә бағланырды. Нәһби металларын вә, демәли, пулун да дәјәринин даим дүшмәси фермерләр үчүн чох әлверишли иди. Јухарыда көздән кечирдијимиз башга чәһәтләр

²²⁷⁾ Харрисон өзүнүн „Description of England“ әсәриндә јазыр: „Кечмишдә 4 ф. ст. мәбләгиндә рентаһы вермақдә чәтинлик чәкән фермерләр инди 40, 50, 100 ф. ст. верирләр; буна бахмајараг ичарә мүддәти гуртардыгда онларын әлиндә 6—7 ил үчүн рента галмадыгда иһи кифајәт гәдәр мәнфәәтли һесаб етмирләр“.

һалә бир јана галсын, бу өзү, эмәк һаггыны ашағы салырды. Эмәк һаггынын бир һиссәси дөнүб фермер үчүн мәнфәәт олурду. Тахылын, јунун, этин—бир сөзлә бүтүн кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын гижмәтинин даим баһалашмасы, фермерин һеч бир тәшәббүс көстәрмәдији һалда онун пул капиталыны артырырды, һалбуки фермер торпаг рентаһыны, пулун әввәлки дәјәри үзрә бағланмыш көһнә мүғавиләләр әсасында верирди²²⁸⁾. Беләликлә, фермер ејни заманда һәм өз муздул фәһләләри һесабына, һәм да өз лендлорду һесабына варланырды. Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, XVI әсрин ахырларына јакын Инкилтәрәдә о замана көрә варлы «капиталист фермерләр» синфи әмәлә кәлмиши²²⁹⁾.

²²⁸⁾ XVI әсрда пулун гижмәтдән дүшмәсинин әмијјәтдаки мүхтәлиф синифләр тәсири һаггында бах: „A Compendious or Brief Examination of Certain Oiditary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days“, By W. a., Genteleman (London, 1581). Бу әсәр мүкаддәмә шәклиндә јазылдығына көрә, ону узун муздул Шекспирә иснад верилдиләр вә һалә 1751-чи илдә Шекспирин ады илә наһш олунмушду. Онун мүәллифи Вижам Стаффордур. Әсрин бир јериндә чәнкавәр (knight) белә фикир јериләр:

Чәнкавәр: „Еј мәнин гошум әкинчи, еј кәнаб таһир вә еј мәним мейрибан мискәрим,—башга сәнаткарлар кими сиз дә өз манафәјинизи һисбәтән асаңдыла горуја биләрсиниз. Чүнки һәр шејни гижмәти әввәлкиә һисбәтән һә гәдр галһса, сиз өз сатдығыңыз малларын вә әмәјин гижмәтини бир о гәдр артырырсыңыз. Ләкин бизим һеч елә бир шејимиз јождур ки, ону баһа гижмәтлә сатга вә беләликлә дә алдығымыз мәһсулларда чәкәјиниз зарарын јерини долдура биләк“. Әсрин башга бир јериндә чәнкавәр доктордан сорушур: „Лутфан лејин көрәк сиз кими нәзәрлә тутурсунуз? һәм дә, сизни фикринизчә, бурада һеч бир зәрәр чәкәјән кимдир?“ *Доктор:* „Мән алғы вә сатгы илә јашајанлармы вә баһа алдыла баһа да сатанлармы нәзәрлә тутурам“. *Чәнкавәр:* „Бәс сизни дејижинизчә көрә бундан хейир көрәнләр кимләрдир?“ *Доктор:* „Әлбатта, бүтүн о ичәрәләрдәр вә ја фермерләрдир ки, бечәрәкләри торпаг үчүн көһнә рента вериләр, чүнки онлар көһнә норма илә рента верир, мәһсулу исе јени норма илә сатырлар, јаһни торпагы чох учуз әлә кетирир, торпагда битән һәр шеји исе баһа сатырлар...“ *Чәнкавәр:* „О адамлар ки, сизни дејижинизчә көрә бундан газананлар һисбәтән даһа чох зәрәр чәкирләр, бәс онлар кимләрдир?“ *Доктор:* „Бүтүн залаканлар, чентәменләр вә үмумијјәтлә сабит рента илә вә ја маашла јашајал, ја да өз торпагларыны оларга бечәрмәјән вә ја тичәрәтлә мәшгул олмајән адамлардыр“.

²²⁹⁾ Франсада орта әсрларин әввәлләриндә феодалын мүдирин вә төјчү йығаңы олан кәчимпә регіагевәз тәзликлә дөнүб *homme d'affaires* [ишбаз] олур вә чамаата һәдә-гөрхү кәлмәк, ону алдатмағ вә сәирә јолу илә варланыб капиталист чәкирлир. Бу регіагевәзләр өләри бәзән һәмчә сәлкә мәһсуб олурдулар. Мәсәлән: „Бу һесабаты Безансон кәстелјанларынын чәнкавәри Жак де Торресс өз патронуна тәгәдәјилә едилр; о да 1359-чу ил декабры 25-дән 1360-чы ил декабры 28-нә гәдр һәмни кәстелјанлығын алминисы олан ренталар һаггында Дижонда Бургон һөкүмдары, һерсогу вә графы гаршыһында һесабат верир (*Alexis Monteil, „Traité des Matériaux Manuscrits etc.“*, p. 234, 235). Артыг бурадан көрүнур ки, ичтимән һәјәтми бүтүн сәһәләриндә кәдирләрин вә гәдр бөјүк бир һиссәси далладалар һисмәт олур. Мәсәлән, иғтисәли сәһәдә мүәссисәларин мәнфәәттинин чох һиссәсини малләјәчиләр, бирјачылар, таһирләр вә дүкәкчылар көтүрүрләр; мүли һүтүг сәһәсиндә исе, чәкишән тәрәфләри вакил солур; сәјәсәтдә депутат вә сәйәкчиләриндә, назир палһанлар даһа әһәмијјәтләдир, дин сәһәсиндә мүәәддәс „һәмәјәчиләр“ алһаһан ирәдәләдирләр, бунлардан да ирәдәлә кешиләр дурур ки, онлар да „мәрһәмәтлә пастыр“ илә онун динларлар сүрүсү арасында лаһуд вәситәчиләрләр. Инкилтәрәдә олдуғу кими, Франсада да, ләкин кәһә аһалисын үчүн даһа агыр шәртләрә, ири феодал торпағлары сәјәсм-һесабыз чырада тәсәррүфатләрә бөлүнмушду. XIV әср әрзиндә ичәрәлә—фермалар вә ја *terriers* мейдан чыкмышды. Буларын сәјә даим артырды вә 100 000-нә хейли өтмүшду. Онлар мәһсулуи $\frac{1}{3}$ һиссәсиндән $\frac{1}{4}$ һиссәсигә гәдрини торпаг рентаһы оларга, пул вә ја шатура шәклиндә вериләр. Бәзән аңаг бир нечә арпадан ибарәт олан сәһәнин дәјәриндән вә һәчиндән аһмыл оларга *terriers* деһ, јарымһи (iefs, arriére-iefs) вә и. а. алһаңырды. Бүтүн бу тәрәфһи сәһәбәри өз һәһәјәләриндә јашајән әһлијә гаршы мүәјјән дәрәчәдә һәһәмә сәләһијјәтинә маләк едиләр; бу кими дөрд сәләһијјәт дәрәчәси вар иди. Бу сәјәсм-һесабыз чырада мүстәбиләрин һәккимијјәттинин кәнд аһалисын үчүн вә гәдр дөүләмиз бир зүдм олдуғуну тәсәввур етмәк чәтин дејилдир. Монтеј дејир ки, Франсада кәнд чәһи 4 000 һәһәмә (о чүмләдән барышыг һәһәмәләри дә даһилә олмағла) олан јердә о заман 160 000 һәһәмә вар иди.

5. ЭКИНЧИЛИКДЭКИ ИНГИЛАБЫН СЭНАЈЕЈЭ ЭКС ТЭ'СИРИ. СЭНАЈЕ КАПИТАЛЫ ҮЧҮН ДАХИЛИ БАЗАР ЈАРАНМАСЫ

Кэнд аһалисинин дөнэ-дөнэ, даим тэкрар олуан бир су- рэтдэ мүлкијјэтдэн мährум едилмэси вэ торпагдан чыхарылыб говулмасы, көрдүјүмүз кими, даим, шәһәр сәнајесинэ, һеч бир сех мүнасибәтләри илә әлагәдар олмајан јени-јени пролетар күтлэләри верирди,—мәһз бу гәрибә вәзијјәт гоча А. Андерсону (Чемс Андерсонла гарышдырылмамалы) тичарәт тарихи һаг- гландакы әсәриндә²¹³ бу ишдә аллаһ-тәаланын әли олдуғуна чид- ди инандырмышдыр. Биз ибтидаи јығымын бу чәһәти үзәриндә даһа бир дәгигәлијә дајанмалыјыг. Жоффруа Сент-Илер²³⁰⁾ дүнја материјасынын бир јердә сыхлашмасыны онун башга бир јердә сејрәкләшмәси илә изаһ едир, лакин тәкбашына тәсәррү- фатчылыг едән мүстәгил кәнд аһалиси сејрәкләшдикчә бу јал- ныз сәнаје пролетариатынын сыхлашмасы илә битмирди. Тор- пағы бечәрәнләрин сајча азалмасына бахмајараг, торпаг әввәлки гәдәр вә ја һәтта даһа артыг мәһсул верирди, чүнки торпаг мүлкијјәти мүнасибәтләри саһәсиндәки ингилабын нә- тичәсиндә бечәрмә үсуллары јахшылашыр, кооперасија кениш- ләнир, истеһсал васитәләри тәмәркүзләшир вә и. а., чүнки муздлу кәнд тәсәррүфат фәһләләри нәинки даһа интенсив иш- ләмәјә мәчбур едилир²³¹⁾, һәм дә онларын өзләри үчүн ишлә- дикләри истеһсал саһәси кетдикчә даһа чох кичилирди. Белә- ликлә, кәнд аһалисинин бир һиссәсинин сәрбәстләшмәси илә бәрәбәр онун әввәлки јашајыш васитәләри дә сәрбәстләшир. Инди бунлар дәјишән капиталын мадди үнсүрләринә чеврилир. Јер илә көј арасында галмыш олан кәндли һәмин јашајыш васитәләринин дәјәрини өз јени агасы олан сәнаје капиталисти- нин јанында әмәк һаггы шәклиндә газанмалыдыр. Кәнд тәсәр- рүфатынын сәнаје үчүн вердији јерли хам материалын да аг- бәти, јашајыш васитәләринин агибәти кими олду. О, сабит капиталын үнсүрүнә чеврилди.

Мәсәлән, фәрз едәк ки, II Фридрих заманы, кәтан әјирән Вестфалија кәндлиләринин бир һиссәси зорла мүлкијјәтдән мährум едилмиш вэ торпагдан чыхарылыб говулмушлар, ди- кәр һиссәси исә ири фермерләрә муздур едилмишдир. Бунунла јанашы кәтан әјирән вә тохујан ири мүәссисәләр артыр вэ торпагдан «азад едиләнләр» бурада муздлу фәһлә кими ишә кирирләр. Кәтан тамамилә әввәлки шәклиндә галыр. Онун бир- чә лифи дә дәјишилмәмишдир, лакин инди онун чисминдә јени

²³⁰⁾ Бах: онун „Notions de Philosophie Naturelle“. Paris, 1838.

²³¹⁾ Бу чәһәти сеп Чемс Стүарт рејд едир²¹⁴.

бир итимаан гэлб вардыр. Инди о, мануфактура саһибинин сабит капиталынын бир һиссәсини тәшкил едир. Кечмишдә иллә үзвләри илә бирликдә кәтаны бечәрән бир ығын хырда истеһсалчылар аҗрылыгыда буну хырда-хырда әјирирдиләр, инди исә һәмийн кәтан бир капиталистин элине топланмышдыр вә бу капиталист башгаларыны она кәтан әјириб тохумаға мәчбур едир. Кәтанәјирмә е'малатханасында сәрф олунан әлавә әмәк кечмишдә сәјсыз-һесабыз кәндли аилләринин әлавә кәлри шәклинә, һабелә—II Фридрих заманы—*pour le roi de Prusse** алынан веркиләр шәклинә дүшмүшдү. Инди, бу әлавә әмәји аз мигдар капиталистләр мәнфәәт шәклиндә, мәнимсәјир. Кечмишдә кәндләрә сәпәләнмиш олан әјирмә вә тохума дэзкаһлары да, фәһләрин өзү вә хам материал кими, инди бир нечә бөјүк фәһлә казармасына топланмышдыр. Әјирмә вә тохума дэзкаһлары да, хам материал да, әјиринчи вә тохучуларын мүстәгил јашамасы васитәлериндән дөнүб әјиричиләр вә тохучулар үзәриндә команданлыгы васитәлеринә²³²⁾, һабелә фәһләрдән һаггы өдәнилмәјән әмәк сормагы васитәлеринә чеврилир. Ири фермалар кими ири мануфактураларын да заһири көрүнүшүнә әсасән әсла демәк олмаз ки, бунлар бир чох хырда мүстәгил истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәнрум едилмәси јолу илә хырда истеһсал ваһидләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Лакин онун бу заһири көрүнүшү гәрәсиз муһидәчини алдада билмәз. Мирабонун—бу ингиләб әждаһасынын—заманында ири мануфактуралар инди бирләшмиш тарлалар дедјимиз кими, һәлә *manufactures réunies*, бирләшмиш е'малатханалар адланырды.

Мирабо дејир: «Јалғыз ири мануфактуралара, јә'ни бир директору иларәси алтында үзләрә адамын ишләдји вә адәтән бирләшмиш мануфактуралар (*manufactures réunies*) адланан мануфактуралара фикир верирләр. Чохлу мигдар фәһләнин тәкбәтәк, һәрә өз билдји кими вә өз рисги илә ишләдји е'малатханалара исә, әксинә, һеч кәсәр дә салмырлар. Булар тамамилә кәлкәдә бураһылар. Бу бөјүк бир сәһвдир, чүнки јалғыз һәмийн е'малатханалар халг сәрвәтинин доғрудан да мүһүм бир тәркиб һиссәсини тәшкил едир... Бирләшдирелмиш фабрик (*fabrique réunie*) бир-ики саһибкары соя дәрәжә варландыра биләр, фәһләләр исә аз-чох әмәк һаггы ала вә һәр һалда саһибкарын рифаһында пајы олмајан күнәмузд фәһләләрдән башга бир шәј дејилдирләр. Паракәндә фабрик (*fabrique séparée*) исә, әксинә, һеч кәси варландырмаз, лакин бир чох фәһләләрин рифаһына кәмәк едир... Чалышган тосәррүфатчы фәһләләрин сајы артачагдыр, чүнки онлар әмәк һаггыны азачы артамына, јә'ни кәләчәк үчүн һеч бир мүһүм тәсвир олмајан вә олса-олса фәһләләрин һазырда бир аз јалшы јашнамасына ымыкан верән бир көтүчәјә кәлл олмаға чалышмагданса, ағыллы јашајыб

* — Корфәјж: Пруссия крәштин дејринә, кәчәк иләндә: Ваваји. Ред.

²³²⁾ Капиталист дејир: «Сизә кәләкәдә етмәк зәһмәтин өлдәкә көтүрлјүм үчүн, әлиһсалчы олуб-галмыз дә кәләкә вермәк шәри илә кәләкә үчүн кәләкәдә кәләкәт етмәк ризы олурам» (*J. J. Rousseau. „Discours sur l'Économie Politique.“*).

сә'ј илә ишләмәји өз вәзијәтләрини лазымынча јахшылашдырмаг үчүн вәситә һесаб едирләр. Адәтән хырда кәнд тәсәррүфаты илә әләғадар олан анчаг пәракәндә фәрди мануфактуралар азадлығы тә'мин едир»²³³).

Кәнд әһалисинин бир һиссәсинин мүлкијјәтдән мәһрум едилб кәнддән говулмасы нәинки сәнајә капиталы үчүн фәһләләри, онларын јашајыш вәситәләрини, онларын әмәк материалыны сәрбәстләшдирир, һабелә даһили базар да јарадыр.

Доғрудан да, хырда кәндлиләри муздлу фәһләләрә, онларын јашајыш вәситәләрини вә әмәк вәситәләрини исә капиталын мадди үнсүрләринә чевирән һадисәләрин өзү ејни заманда һәмин капитал үчүн даһили базар да јарадыр. Әввәлләр кәндли аиләси јашајыш вәситәләрини вә хаммаллары өзү истәһсал вә е'мал едир, сонра бунларын чох һиссәсини өзү истәһлак едирди. Инди бу хаммаллар вә јашајыш вәситәләри әмтәәләрә чеврилмишди. Ири фермер бунлары сатыр; мануфактуралар онун үчүн базардыр. Иплик, кәтан, габа јун мә'мулат—кечмишдә һәр бир кәндли аиләсинин әлиндә олан хаммалдан, бу аиләләр тәрәфиндән өз истәһлақы үчүн әјирилиб тохунан бу шәјләр,—инди дәнүб мануфактура мә'мулаты олмушдур ки, бунларын да сатыш базары мәнз әкинчилики маһалларыдыр. Өз билдији кими вә өз рисги илә ишләјән бир јығын хырда истәһсалчынын тәһниз етдији сәјсыз-һесабыз истәһлакчылар инди бөјүк бир там шәкли, сәнајә капиталисти тәрәфиндән тәһниз олуна бир базар шәкли алыр²³⁴). Беләликлә, кечмишдә мүстәгил олан кәндлини әмлакдан мәһрум етмәклә, ону истәһсал вәситәләриндән ајырмагла бәрәбәр јардымчы кәнд пешәси дә мәнв едилир, мануфактура илә әкинчилијин бир-бириндән ајрылмасы просеси башланыр. Нәм дә кәндләрдәки ев пешәсинин јалныз мәнв едилмәси өлкәнин даһили базары үчүн, капиталист истәһсал үсулунун тәләб етдији вүс'әт вә сабитлији јарада биләр.

Лакин әсил мануфактура дөврү һәлә гәти бир дәјишликјә сәбәб олмур. Хатырлатмалыјыг ки, мануфактура милли истәһсалы јалныз чох чүз'и бир дәрәчәдә әһатә едир вә һәмишә өз кениш тәмәли [Hintergrund] олан шәһәр сәнәткарлығына вә

²³³) *Mirabeau*, ситат кәтирилән әсәр, III ч. сәһ. 20—109, мүхтәһф јерләрдә. Әкәр Мирабо пәракәндә е'малатханалары „бирләшдирилмиш е'малатханалардан“ даһа сәрфәли вә даһа мәһсулар һесаб едир вә бу ахырымчылар анчаг һөкүмәтләрин гәјғысы илә сүн'и сүрәтлә јетишдирилмиш шүшәбәнд биткиләри кими бахырса, бунун сәбаби континент мануфактураларынын чохунун о заманкы вәзијәттиди.

²³⁴) Әкәр бир фәһлә аиләси өзү үчүн ијирми фунт јуну нәзәрә чарпмалдан, бир ил әрзиндә, башга ишләр арасындакы бош вахтларында, аиләнин өз әмәји илә палтара чевирсә, бурада һәр шәј чох садә бир һалдадыр. Лакин бу јуну базара чыхарын, фабрикчјә кәндәрин, сонра да фабрикчинин мәһсулулу дәлалә вә даһа сонра тәһчир кәндәрин, бу заман бөјүк бир тичарәт әмәлијјаты әмәлә кәләр. Нәм дә бу әмәлијјат үчүн лазым олан номинал капитал, һәмин јунун дәјәриндән ијирми гат артыг олар... Беләликлә фәһлә синфи, бичарә фабрик әһалисини, түфәјли дүкәнчылар синфини вә фиктив тичарәт, пул вә малијјә системини јашатмаг үчүн истисмар олунур» (*David Urquhart*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 120).

кэндләрдеки ярдымчы ев пешэләринә архаланыр. Мануфактура мә'лум сәнаје сәһәләриндә, мә'лум нөгтәләрдә бу ярдымчы пешәләрин вә шәһәр сәнәтинин бир формасыны мәһв едирсә, өзү онлары башга јерләрдә башга формаларда јенидән јарадыр, чүнки өз хам материалыны е'мал етдирмәк үчүн мә'лум дәрәчәдә онлара еһтијачы вардыр. Буна көрә дә мануфактура јени хырда әкинчиләр синфи јарадыр ки, торпагы бечәрмәк бунлар үчүн анчаг ярдымчы бир ишдир, башлыча мәшғәләләри исә—сәнаје әмәјидир, билаваситә вә ја таһир васитәси илә мануфактураја сатмаг үчүн мәһсул һазырламагдыр. Бу, Инкилтәрә тарихинин тәдгигчисини чашдыран ән мүнһүм сәбәб олмаса да, бу кими сәбәбләрдән биридир. XV әсрин сон гәри-нәсиндән е'тибарән тәдгигчи кәнддә капиталист тәсәррүфатынын артмасына вә кәндлиләрин кетдикчә даһа чоһ мәһв олмасына даир фәсиләсиз, јалһыз надир һалларда сакитләшән шикајәтләрә раст кәлир. Лакин дикәр тәрәфдән дә тәдгигчи көрүр ки, кәндлиләр, әввәлкинә нисбәтән азалмыш олсалар да вә вәзијјәтләри кетдикчә даһа ағырлашмыш олса да, һәр һалда јенә һәмишә мөвчуддурлар²³⁵⁾. Бунун башлыча сәбәби одур ки, Инкилтәрәдә нөвбә илә каһ таһыл тәсәррүфаты, каһ да малдарлыг үстүн јер тутур вә бундан асылы олараг кәндли истеһсалынын һәчми дәјишилир. Јалһыз машынлы ири сәнаје капиталист әкинчилији үчүн мөһкәм тәмәл јарадыр, кәнд әһалисинин бөјүк әксәријјәтини гәти олараг мүлкијјәтдән мән-рум едир, әкинчиликлә кәндләрдәки ев сәнајесинин бир-бириндән ајрылмасыны баша чатдырыр, ев сәнајесинин көкләри олан әјиричилик вә тохучулуғу арадан галдырыр²³⁶⁾. Демәли, сәнаје капиталы үчүн бүтүн даһили базары да анчаг ири машынлы сәнаје әлә кечирир²³⁷⁾.

²³⁵⁾ Кромуелин заманы истисна тәшкил едир. Нә гәдәр ки, республика јашлшырды, бу мүддәтдә Инкилтәрә халг күтләләринин бүтүн тәбәгәләри Түдорлар заманы дүчәр олдуғлары тәнәззүлдән чыхмышдылар.

²³⁶⁾ Такетт билир ки, машын тәбтиг едән ири јун сәнајеси әсил мануфактуралардан вә кәнд вә ја ев мануфактураларынын мәһви нәтиҗәсиндә әмәлә кәлимишдир (*Tuckett*, ситат кәтирилән әсәр, I ч., сәһ. 144). „Котаны вә бојундуруғу алаһлар ихтира етмиш вә гәһрәманлар ишләтмишләр—мәкәр тохума дәзкәһинин, чәһрәнин вә ијини мәнәшәји дә бу гәдәр нөчиб дејилми? Сиз чәһрәни котандан, әл ијини бојундуруғдан ајырырсыһыз, фабрикләр вә јохсулар үчүн сәләр, кредит вә бәһранлар, киһи дүшмән милләт, кәнд вә тичәрәт милләтләри әлә едирсиниз“ (*David Urquhart*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 122). Лакин Кери мејдана чыхыр вә Инкилтәрәни һеч дә әсәссиз олмајараг, тагсырландырыб дејир ки, о бүтүн галлн әлкәләри анчаг әкинчилик әлкәләринә чевирмәјә чалшыр, өзү исә онларын фабриксис олмаг истәјир. О идлаһ елир ки, Түркијә бу васитә илә вар-јохдан чыхарылмышдыр, чүнки орда „торпаг мүлкијјәтчиләринә вә әкинчиләрә һеч вахт эзин верилмирди ки“ (Инкилтәрә тәрәфиндән) „котанла тохучулуғ дәзкәһи, малла илә чәкич арасында тәбии иттифаг јаратмағла өз вәзијјәтләрини мөһкәмләтсинләр“ (*„The Slave Trade“*, p. 125). Онуи фикринчә Уркарт өзү Түркијәни вар-јохдан чыхарылмасынын әсас мүгәссирләриндән биринди, чүнки о Инкилтәрәни хейрәнә Түркијәдә азад тичәрәти таблиғ едилди. Лакин мәәлиси булар ки, Кери—әчүмлә Русияја үрәклән нөкәрчилик едән бу алаһ,—бу ајрылма просесинә һимәјәчилик системи васитәси илә мане олмаг истәјир, һалбуки һәмин систем һәнигәдә бу просеси даһа да сүрәтләндирир.

²³⁷⁾ Милл, Роҗерс, Голдуин, Смит, Фосетт вә башга бу кими филантроп инкилис ишти-сәдчиләри, һабелә Чон Брајт вә К²-сы кими либерал фабрикиләр, алаһ Габилдән онуи

6. СЭНАЈЕ КАПИТАЛИСТИНИН МЭНШЭЈИ

Сэнаје²³⁸⁾ капиталистинин мэншэји фермерин мэншэји кими тэдричи олмамышдыр. Шүбһәсиз ки, бә'зи хырда сех усталары вә бунлардан да чох мигдар мүстәгил хырда сәнәткар вә һәтта муздлу фәһләләр хырда капиталистә чеврилмиш, сонра исә муздлу эмәк истисмарыны тэдричән кенишләндирәрәк вә буна мүвафиг сурәтдә капитал јығымыны гүввәтләндирәрәк saps рһҗәсә [гејд-шәртсиз] капиталистә чеврилмишләр. Орта әсрләрдәки шәһәр һәјатынын көрпәлик дөврү кими, капиталист истеһсалынын да көрпәлик дөврүндә гачгын тәһкимлидәрән һансынын саһибкара вә һансынын нөкәрә чеврилмәли олмасы мәсәләси адәтән онлардан кимин әввәлчә өз ағасынын әлиндән гуртулуб гачмасындан асылы олараг һәлл едилирди. Лакин бу үсулун чох ләнк сүр'әти XV әсрин ахырларындакы бөјүк кәшфләр нәтичәсиндә јаранан јени дүнја базарынын тичарәт тәләбатына әсла ујгун кәлмирди. Орта әсрләрдән ики мүхтәлиф капитал формасы ирс галмышды: сәләмчи капиталы вә тачир капиталы; бунлар тамамилә мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда јеткинләшир вә капиталист истеһсал үсулу дөврү башланана гәдәр ики мүхтәлиф капитал формасы һесап олунур.

«Һазырда бүтүн ичтимаи сәрвәт әввәлчә капиталистин әлине кечир... о торпаг мүлкијјәтчисинә рента, фәһләјә эмәк һаггы верир, верки топлајана верки вә әшәр верир, иллик эмәк мәһсулунын хејли һиссәси, һәтта чох һиссәси, һәм дә даим артмагда олан һиссәси исә онун өзүнә галыр. Бүтүн ичтимаи сәрвәт үзәриндә капиталистин мүлкијјәт һүгүгуну тә'мин едәчәк бир ганун јохдурса да, һазырда капиталисти һәмнин мүлкијјәти ән әввәл өз әлине кечирән мүлкијјәтчи һесап етмәк олар... Мүлкијјәт даирәсиндәки бу дәјишлик капитал үчүн фаиз алынамасы сәјәсиндә баш вермишди... вә о да мараглыдыр ки, бүтүн Европа ганунверичиләри сәләмчијә гаршы ганунлар вермәк васитәси илә буна мане олмаға чалышырдылар... Өлкәнин бүтүн сәрвәт үзәриндә капиталистләрин һаким олмасы, мүлкијјәт һүгүгү саһәсиндә там бир ингилабдыр; бәс бу ингилабы һансы ганун вә ја һансы ганунлар мәчмусу әмәлә кәтирмишди»²³⁹⁾.

Мүәллиф билмәли иди ки, үмумијјәтлә ганунлар һеч бир заман ингилаб әмәлә кәтирмир.

Сәләмчилик вә тичарәт васитәси илә јаранмыш пул капиталынын сэнајә капиталына чеврилмәсинә кәнддә феодализм

гардашы һабилә хабәр аядығы кими, Инкилтәрә торпаг аристократларындан сорушурлар ки, бәс бизим минләрчә кәндиләр нечә олдулар?—Сиз өзүнүз һарадан тәрәминчисиниз? Һәмнин кәндиләри мәһн етмәкдән. Нә үчүн сиз һеч сорушурсунуз ки, бәс мүстәгил тохучулар, ајричиләр вә сәнәткарлар нечә олдулар?

²³⁸⁾ Бурада „сэнаје“ сөзү „әкинчилик“ сөзүнүн әкси олараг ишләдиляр. Игтисади категория мә'насында фермер дә фабрички кими сэнаје капиталистидир.

²³⁹⁾ „The Natural and Artificial Right of Property Contrasted“. London, 1832, p. 98, 99. Бу аноним әсрнин мүәллифи Т. һодскиндир.

гурулушу вә шәһәрдә сех гурулушу мане олурду²⁴⁰). Феодал гошун дәстәләри ләғв едилдикдән, кәнд әһалиси мүлкијјәтдән мәһрум едилиб гисмән дә кәнддән говулдугдан сонра бу мәһдудијјәтләр арадан галхды. Јени мануфактура мал ихрач едилән дәниз лиманларында вә ја өлкә дахилиндәки елә јерләрдә мејдана чыхмышды ки, бунлар сех гурулушу олан көһнә шәһәрләрин нәзарәти алтында дејилди. Буна көрә дә Инкилтәрәнин *corporate towns* [сех корпорасија гурулушлу шәһәрләри] бу јени сәнаје очагларына гаршы гызғын мүбаризә апарырдылар.

Америкада гызыл вә күмүш мәдәнләринин тапылмасы, јерли әһалинин мәһв едилмәси, әсарәт алтына алынмасы вә мәдәнләрдә дири-дири торпаға басдырылмасы, Ост-Һинд торпагларыны фәтһ вә гарәт етмәк јолундакы биринчи аддымлар, Африканын гаралар овлағына чеврилмәси—бүтүн бунлар капиталист истехсал ерасынын сүбһ чағыны тәшкил едирди. Бу идиллик процесләр ибтидаи јығымын башлыча чәһәтләридир. Бунун ардынча Европа милләтләринин бүтүн дүнјада тичарәт мүһарибәси кәлир. Бу мүһарибә һолландијанын Испанијадан ажрылмасы илә башланыр, инкилисләрин јакобинләрә гаршы мүһарибәсиндә олдугча кенишләнир вә һәлә инди дә Чинә гаршы «тирјәк» мүһарибәләри вә н. а. шәклиндә давам едир.

Ибтидаи јығымыш мүхтәлиф моментләри мүхтәлиф өлкәләрдә: Испанијада, Португалијада, Һолландијада, Франсада вә Инкилтәрәдә—баш вермиш, һәм дә аз-чоһ мәлүм бир тарихи ардычыллыгла давам етмишдир. Инкилтәрәдә бунлар XVII әсрин ахырларында мүнтәзәм сурәтдә мүстәмләкә системи вә дәвләт истигразлары системи һалында, мүасир верки системи вә һимајәчилик системи һалында бирләшир. Бу методлар гисмән, мәсәлән, мүстәмләкәчилик системи кими, кобуд зоракылыға әсасланыр. Лакин, феодал истехсал үсулунун капиталист истехсал үсулуна чеврилмәси просесини сүр'әтләндирмәк вә онун кечид мәрһәләләрини гысалтмағ үчүн бу методларын һамысы дәвләт һакимијјәтидән, јә'ни мүнтәзәм вә мүтәшәккил ичтимаи зоракылыгдан истифадә едир. Һәр бир көһнә чәмијјәт јени бир чәмијјәтә һамилә олдугда зоракылыг онун мамачасы олур. Зоракылығын өзү игтисади потенсијадыр.

Христианлығы өзүнә ихтисас сечмиш олан У. Гауитт христиан мүстәмләкә системи һаггында дејир:

«Христиан иргләри адланан иргләрин әсарәт алтына ала билдикләри бүтүн халглара гаршы дүнјанын бүтүн гит'әләриндә етдикләри вәһшиликләр

²⁴⁰ Һәлә 1794-чү илдә Лиядә маһуд тохујан хырда усталар парламента нумајәндәләр көндәрәрәк, тачирләрә фабрикчи олмағы гадаған едән бир ганун верилмәсини хәбиш етмишдиләр (*Дг. Аikil*, ситат кәтирилән әсәр).

вә һәҗасыз гәддарлыг һәр бир тарихи дөврдә һәр һансы иргин, һәтта ән вәһши вә надан, ән гәддар вә азғын иргин етмиш олдуғу бүтүн дәһшәтләри өтүб кечир»²⁴¹).

XVII әсрин нүмунәви капиталист өлкәси олан Һолландија-нын мүстәмләкәчилик тәсәррүфатынын тарихи, мисли көрүнмәмиш хәјанәтләр, алдатмалар, гәтл вә әчләфлыглар мәнзәрәси тәшкил едир²⁴²). Јава адасында чатышмајан гулларын сајыны тамамламаг үчүн Һолландијалыларын Селебесдә адам оғурламасы системиндән даһа характерик бир шеј ола билмәз. Орада гул оғурламаг үчүн хүсуси адам оғрулары һазырланды. Оғру, тәрчүмәчи вә сатычы бу тичарәтин башлыча акеңтләри, јерли принсләр исә башлыча сатычысы идиләр. Оғурланан кәнчләр, гул дашыјан кәмиләрлә көндәрилә биләчәк јаша чатанадәк Селебесдә кизли һәбсханаларда сахланылды. Рәсми бир һесабатда дејилир:

«Мәсәлән, бу Макассар шәһәриндә бир-бириндән дәһшәтли олан сајсыз-һесабсыз кизли һәбсханалар вардыр ки, бунлар анләләриндән зорла дидәр-кин салыныб әл-голу зәнчирләнмиш бичарәләрлә—ачкөзлүк вә зүлм гурбанлары илә долудур».

Һолландијалылар Малакканы әлә кечирмәк үчүн, Португалија губернаторуну пул илә әлә алмышдылар. Губернатор 1641-чи илдә онлары шәһәрә бурахды. Онлар вәд етдикләри 21 875 фунт стерлинг мәбләғи вермәкдән «имтина етмәк» үчүн дәрһал губернаторун евинә кәлиб ону өлдүрдүләр. Онларын ајағы дәјән јерләр дәрһал бош вә виран галырды. Јаванын Банјуванки вилајәтиндә 1750-чи илдә 80 000-дән артыг әһали олдуғу һалда, 1811-чи илдә чәми 8 000 галмышды. Deux centes [мә’сум тичарәт] беләдир!

Мә’лум олдуғу кими, Инкилтәрәнин Ост-Һинд компанијасы²¹⁵, Ост-Һинддә сијаси һакимијәтдән әләвә, чај тичарәтини вә үмумијәтлә Чин илә тичарәти, Авропадан вә Авропаја мал дашынмасыны да тамамилә инһисар алтына ала билмишди. Лакин Һиндистан саһилләриндә вә адалар арасындакы кәмичилик, һабелә Һиндистан дахилиндәки тичарәт бу компанијанын јүксәк вәзифәли адамлары тәрәфиндән инһисар алтына алынмышды. Дуз, тирјәк, бетел вә башга маллар инһисары түкәнмәз сәрвәт мәнбәји олмушду. Вәзифәли шәхсләр маллара

²⁴¹) *William Howitt*. „Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies“. London, 1838, p. 9. Гулларна нечә рәфтар едилдији һағында јахшы мә’лумат алмаг үчүн бах: *Charles Comte*. „Traité de Législation“, 3ème ed. Bruxelles 1837. Бу әсри дәриндән ејрандикдә көрмәк олур ки, буржуа һеч чәкинмәдән дүнјаны дәјишдириб өз табияти вә сымасына ујғун бир шәкилдә гурмака никан тапдығы јерләрдә о өзү һәјә дөнүр вә өз фәһләләрини һәјә дөндәрир.

²⁴²) *Thomas Stamford Raffles*, late Lieut. Gov. of that Island. „The History of Java“. London, 1817 [v. II, p. СХС—СХСІ, әләвә].

өзлери гижмэт гојур вә бәдбәхт һиндлиләри истәдикләри кими сојурдулар. Женерал-губернатор өзү бу хүсуси тичарәтдә иштирак едирди. Оун истәкли адамлары елә шәртләрлә контракт бағлаја билир вә о гәдәр мәнфәәт көтүрүрдүләр ки, һәтта һечдән гызыл гајыран кимјакәрләр дә бу гәдәр мәнфәәт көтүрә билмәздиләр. Јағышдан сонра бол көбәләк чыхдығы кими, бу заман да бөјүк сәрвәтләр топланыр вә ибтидаи жығым бурада бирчә шиллинг дә маја гојмадан әмәлә кәлирди. Уоррен Гастингсин мұһакимәси бу чүр мисалларла долудур. Бунлардан бирини көстәрәк. Рәсми тапшырыгла Һиндистанын тирјәк истәһсал олуан рајонундан чох узаг бир јерә кедән Салливен адлы бириси илә јола дүшдүјү заман тирјәк тәдарүкү үчүн бир контракт бағланмышды. Салливен өз контрактыны 40 000 фунт стерлингә Бинн адлы биринә сатыр, Бинн дә буну јенә һәммин күн 60 000 фунт стерлингә бир башгасына сатыр. Контракты јеринә јетирән бу ахырынчы адам өзү дә бундан чох бөјүк газанч көтүрдүјүнү сөјләјир. Парламентә тәгдим едилән бир сәнәдә көрә, 1757-чи илдән 1766-чы иләдәк мүддәт әрзиндә компанија вә оун мә'мурлары һиндлиләрдән зорла 6 милјон фунт стерлинг бәхшиш алмышлар. 1769—1770-чи илләрдә инкилисләр бүтүн дүјүнү алыб јығараг сонра буну анчаг ағлакыл мәз дәрәчә јүксәк гижмәтә сатмагла сүн'и сурәтдә ачлыг төрәтмишдиләр²⁴³⁾.

Әлбәттә, јерли әһали илә, мәсәлән, Вест-Һинддә олдуғу кими, јалныз харичлә тичарәт үчүн мәнсул истәһсал едилмәли олан плантасијаларда, һабелә талан вә сојғунчулуғ гурбаны олмуш Мексика вә Ост-Һинд кими зәнкин вә әһалиси сых өлкәләрдә даһа дәншәтли рәфтар едилирди. Лакин әсил мүс-тәмләкәләрдә дә ибтидаи жығымын ејни христиан характери өзүнү көстәрмәкдә иди. Јени Инкилтәрә пуританлары—бу ајығ протестантизм виртуозлары 1703-чү илдә өз Assembly-индә [Ганунверичи мәчлисиндә] һәр һиндли башынын дәриси вә һәр бир гырмызы дәрили әсир үчүн 40 ф. ст. мұкафат вермәји гәрара алмышдылар; 1720-чи илдә һәр бир баш дәриси үчүн верилән мұкафат 100 ф. стерлингә чатдырылмышды, 1744-чү илдә, Массачусетс көрфәзи рајонунда гәбиләләрдән бири үсјанчы адландырылгандан сонра ашағыдакы гижмәтләр гојулмушду: 12 јашында вә даһа јашлы кишиләрин башынын дәриси үчүн јени валјута илә 100 ф. ст., һәр бир әсир киши үчүн 105 ф. ст., әсир гадын вә ја ушаг үчүн 55 ф. ст., гадын вә ја ушаг башынын дәриси үчүн 50 фунт стерлинг! Бир нечә он

²⁴³⁾ 1866-чы илдә тәкчә Орисса әјаләтиндә бир милјондан артыг һиндли ачындан өл-мүшдү. Буна бахмәјараг, вар гүввә илә чалышырдылар ки, јашајыш васитәләрини ачларә јүксәк гижмәтә сатыб Һиндистанын дәвләт кассасыны зәнкиләшдирсинләр.

ил кечәндән сонра мүстәмләкәчилик системи, инди дә һәммин мә'мин pilgrim fathers-ин [пилигрим-аталарын] үсјан етмиш нәсилләриндән интигам алды. Инкилисләр ин пулу вә тәһрики илә томагавклар онлары гырдылар. Британија парламенти е'лан етди ки, гудуз итләр вә адамларын башынын дәрисини сојмаг «аллаһ-тәаланын вә тәбиәтин она бәхш етдији васитә-ләрди».

Мүстәмләкә системи тичарәт вә кәмичилијин сүр'әтлә арт-масына көмәк едирди. «Инһисар чәмијјәтләри» (Лүтер) ка-питалын тәмәркүзләшмәси үчүн гүввәтли бир васитә иди. Мүстәмләкәләр сүр'әтлә јаранан мануфактуралар үчүн сатыш базары тә'мин едир, бу базарын инһисара алынмасы исә жы-ғымын гүввәтләnmәсини тә'мин едирди. Билаваситә гарәт вә јерли әһалини әсарәт алтына алмаг, гәтләр васитәси илә Европа харичиндә әлдә едилән сәрвәтләр метрополијаја ахыб кәлир вә бурада капиталла чеврилди. Мүстәмләкә системини биринчи там инкишаф етдирән Һолландија артыг 1648-чи илдә өз тичарәт гүдрәтинин ән јүксәк нөгтәсинә чатмышды.

«Ост-Һинд тичарәти вә Европанын чәнуб-гәрби илә шимал-шәрғи ара-сындакы тичарәт алагәләри, демәк олар, бүтүнләкә Һолландијанын әлиндә иди. Оун балыг тутулан јерләринин, кәмичилик вә мануфактураларынын һеч бир өлкәдә тајы-барабәри јох иди. Бу республиканын капиталлары Европанын бүтүн башга өлкәләриндәки капиталларын мәчмусундан бәлкә дә артыг иди»²¹⁶.

Бу сәтирләрини мүәллифи Күлих әлавә етмәји унудур ки, һәлә 1648-чи илдә Һолландијанын халг күтләләри һәддиндән артыг ишләмәк нәтичәсиндә Европанын бүтүн башга өлкәлә-риндәки халг күтләләриндән даһа чох әзаб чәкирдиләр; онлар-дан даһа јохсул идиләр вә даһа ағыр зүлм алтында идиләр.

Һазырда сәнајә һекемонлуғу, тичарәт һекемонлуғуну да доғурур. Әсил мануфактура дөврүндә исә, әксинә, тичарәт һекемонлуғу сәнајә үстүнлүјүнү тә'мин едир. О заман мүстәм-ләкә системинин ојнадығы бөјүк рол бурадан ирәли кәлирди. О, Европанын көһнә аллаһлары илә јанашы, сәчдәкаһда кә-либ јер тутан вә күнләрин бириндә бүтүн аллаһлары бир зәр-бә илә вуруб јыхан «намә'лум аллаһ» иди. Мүстәмләкә систе-ми, варланмағы бәшәријјәтин сон вә ја јеканә мәгсәди е'лан етди.

Рүшејмләрини һәлә орта әсрләрдә Кенуја вә Венесијада тапдығымыз ичтимаи кредит системи, јә'ни дөвләт борчлары системи, мануфактура дөврүндә бүтүн Европаја јајылмышды. Мүстәмләкә системи, онун дәннз тичарәтин вә тичарәт мүһари-бәләри дөвләт борчлары системи үчүн әлверишли бир зәмин олду. О ән әввәл Һолландијада көк салды. Дөвләт борчу, јә'ни

дөвләтин—истәр истибдад дөвләтинин, истәр конституцијалы дөвләтин, истәрсә дә республика дөвләтинин—сатыша гојулмасы, капиталист ерасына өз характерик тә'сирини көстәрир. Милли сәрвәт адландырылан сәрвәтдән мүасир халгларын һәгигәтдә үмуми сәрәнчамында олан јеканә һиссә варса, бу да онларын дөвләт борчларыдыр^{243а)}. Буна көрә дә мүасир бир доктрина там ардычыллыгга дејир ки, халгын борчу нә гәдәр чох олса, халг бир о гәдәр зәнкинدير. Дөвләт кредити капитал үчүн е'тигад символу олур. Һәм дә дөвләт борчу мејдана кәлдикдән сонра, даһа күфр данышмаг дејил. дөвләт борчуна гаршы е'тимадсызлыг ојатмаг бағышланмаз күнаһ сајылып.

Дөвләт борчу ибтидан јығым үчүн ән гүввәтли васитәләрдән бири олур. О санки сеһирли бир гүввә олуб гејри-мәһсулдар пула мәһсулдарлыг күчү верир вә беләликлә ону капитала чевирәрәк, ону сәнајејә гојмаг вә һәтта сәләмчилик эмәлијјатында ишләтмәклә сых әлагәдар олан тәһлүкә вә чәтинликләрә салмаг лүзумуну арадан галдырыр. Дөвләт кредиторлары әлиндә һеч бир шеј вермирләр, чүнки онларын борч вердикләри мәбләғләр дөвләт борч вәсигәләринә чевриләрәк асанлыгга тәдавул едир вә онларын әлиндә тамамилә нәгд пул функцијасы дашыјыр. Лакин дөвләт борчларынын ролу тәкчә бу чүр мүфәтәхор рантјеләр синфини вә һөкумәтлә милләт арасында вәситәчилик едән малијјәчиләрин импровизасија едилмиш сәрвәтини, һабелә һәр бир дөвләт истигразынын хејли һиссәсини көјдәндүшмә капитал шәклиндә асанлыгга өз әлләринә кечирән верки ичарәдарларыны, тачирләри вә хүсуси фабрикчиләри јаратмагдан ибарәт олараг галмыр; дөвләт борчлары бунунла бәрабәр сәһмдар чәмијјәтләри, чүрбәчүр гијмәтли кағызлар алвери, ажиотаж, бир сөzlә,—биржа ојуну вә мүасир банккратија јаратмышдыр.

Милли титуллар верилән банклар јарандыглары күндән, һөкумәтләрә јардым едән вә алдыглары имтијазлар сајәсиндә онлара борч пул вермәјә гадир олан хүсуси мөһтәкир чәмијјәтләриндән башга бир шеј олмамышдыр. Буна көрә дә дөвләт борчунун артмасыны көстәрән ән дүзкүн ме'јар—Инкилис банкы тә'сис олундуғу вахтдан (1694-чү ил) тәрәгги етмәјә башлајан бу банкларын сәһмләринин прогрессив сурәтдә јүксәлмәсиндән ибарәтдир. Инкилис банкы өз фәалијјәтини, һөкумәтә 8% һесабы илә борч вермәкдән башламышды; бундан әла вә парламент она, банкнот шәклиндә бир даһа чамаата борч вердији капиталдан пул кәсмәк сәләһијјәти вермишди. Инкилис

^{243а)} Уилјам Коббет дејир ки, Инкилтәрәдә бүтүн ичтинмаи идарәләр «краллыг» идарәләри адландырылып, борч орада «миллиндир» (national debt).

банкы бу банкнотларла векселләри дисконто едә билир, киров әмтәә мугабилиндә борч пул верир вә нәчиб металлар сатын ала билирди. Банкын өзү тәрәфиндән бурахылан бу кредит пуллары, чох кечмәдән чинкилтили сиккә кими ишләмәјә башлады: Инкилис банкы дәвләтә банкнотларла борч пул верир, дәвләт борчлары үзрә фаизләри дәвләт һесабына банкнотларла өдәјирди. Банк бир әли илә верир, о бири әли илә бундан хејли чох алырды; һәлә бу да азымыш кими, һәтта алдыгда да, вермиш олдуғу борчун бүтүн мәбләғинин гәпијинәдәк милләтин әбәди кредиторы оларағ галырды. Бу банк јаваш-јаваш өлкәннин метал еһтијатынын гәти хәзинәдары олур вә бүтүн тичарәт кредитинин чазибә мәркәзинә чеврилир. Инкилисләр, ифритәләри тонгалда јандырмагдан әл чәкдикләри һалда сахта банкнот кәсәнләри асмаға башладылар. Бу банккратлар, малијјәчиләр, рентјеләр, дәллаллар, мөһтәкирләр вә биржа гурдлары күруһунун бирдән-бирә мејдана чыхмасынын мүасирләрә нечә тәсир бағышладығыны о заманкы әсәрләрдән, мәсәлән, Болингброкун әсәриндән көрмәк олар^{243b}).

Дәвләт борчлары илә бирликдә бејнәлхалғ кредит системи дә мејдана кәлмишди ки, бу да чох вахт бу вә ја башга бир халгда ибтидаи јығымын кизли мәнбәләриндән бирини тәшкил едир. Мәсәлән, Венесија сојғунчулуғ системинин әчләфлығлары һолландијанын капиталист сәрвәти үчүн бу чүр кизли тәмәл олду, чүнки тәнәззүлә уғрамыш Венесија һолландијаја чохлу борч пул верирди. Һолландија илә Инкилтәрә арасындакы мүнәсибәт дә беләдир. Һәлә XVIII әсрин әввәлләриндә Инкилтәрә мануфактуралары һолландија мануфактураларыны чох-чох өтүб кечмишди вә Һолландија тичарәт вә сәнәјә саһәсиндә даһа һөкмран милләт дејилди. Буна көрә 1701—1776-чы илләр дөврүндә онун башлыча мәшғәләләриндән бири башга дәвләтләрә, хүсусилә өзүнүн күчлү рәғиб олан Инкилтәрәјә чох бөјүк капиталлар борч вермәкдән ибарәт олур. Һазырда Инкилтәрә илә Бирләшмиш Штатлар арасында да белә мүнәсибәтләр әмәлә кәлмишдир. Затындан бихәбәр олуб инди Бирләшмиш Штатларда ишләдилән бир чох капиталлар, һәлә дүнән Инкилтәрәдә ушағларын капиталлашмыш ганындан ибарәтдир.

Дәвләт борчлары дәвләт кәлирләринә архаландығы үчүн вә иллик фаизләр, һабелә башга бу кими тәдијәләр һәмнин кәлирләр һесабына өдәнилмәли олдуғу үчүн, мүасир верки системи дәвләт истигразлары системинин зәрури бир әләвәси

^{243b}) „Әкәр инди татарлар Авропаја ахышыб кәлсәдиләр, бизим арамьзда малијјәчи“ нин на кими әһәмийәти олдуғуну онлара баша салмағ чох чәтин оларды“ (*Montesquieu* „*Esprit des loix*“, éd. Londres, 1769, IV v., ч. 33).

олмушдур. Истигразлар саясында һөкүмәт фөвгәл'адә хәрчләри елә бир шәкилдә өдәжә билир ки, верки верәнләр бу хәрчләрин бүтүн ағырлығыны бирдән-бирә һисс етмирләр, лакин һәмин истигразлар сон нәтичәдә женә веркиләрин артырылмасыны тәләб едир. Дикәр тәрәфдән, кетдикчә артан борчлар үзүндән веркиләрин артырылмасы, һөкүмәти. һәр дәфә жени фөвгәл'адә хәрч үчүн жени-жени истигразлар бурахмаға мәчбур едир. Беләликлә, ән зәрури јашајыш васитәләринә верки гојулмасы (вә демәли, онларын баһаланмасы) үзәриндә гурулан мүасир фискал системиндә веркиләрин өз-өзүнә артмасынын рүшәјмләри вардыр. Һәддиндән артыг верки гојулмасы тәсәдүфи бир һал дејил, даһа доғрусу, бу системин принципидир. Бу системин ән әввәл көк салдығы Һолландијада, бөјүк вәтән-пәрвәр де Витт өз «Максимләр»индә²¹⁷ бу системи тә'рифләјиб кәстәрир ки, о, музду фәһләни мүти, һәлим, чалышган олмаға вә... һәддиндән артыг ишләмәк зәһмәтинә гатлашмаға алышдырмаг үчүн ән јахшы бир үсулдур. Лакин бурада бизи марагландыран чәһәт мүасир фискал системинин музду фәһләләрә фәлакәтли тә'сириндән даһа чох, бу систем үзүндән кәндлиләрин, сәнәткарларын—бир сөзлә, хырда буржуазијанын бүтүн тәркиб һиссәләринин мүлкијәтдән мәһрум едилмәси мәсәләсидир. Бу мәсәләдә һәтта буржуа итгисадчылары арасында да фикир ајрылығы јохдур. Өзлүјүндә фискал системинин ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән бири олан һимајәчилик һәмин системин мүлкијәтдән мәһрумедици тә'сирини даһа артыг гүввәтләндирир.

Ичтимаи сәрвәтин капиталла чеврилмәсиндә вә күтләләрин мүлкијәтдән мәһрум едилмәсиндә дөвләт борчларынын вә буна мүвафиг фискал системинин ојнадығы бөјүк рол бир сыра мүәллифләри—дөвләт борчуну вә фискал системини мүасир халгларын диләнчи көкүнә дүшмәсинин башлыча сәбәби һесаб едән Коббети, Даблдеји вә башгаларыны чашдырмышдыр.

Һимајәчилик системи, фабрикчиләр јетишдирмәк үчүн, мүстәгил ишчиләри мүлкијәтдән мәһрум етмәк үчүн, милли истәһсал васитәләрини вә јашајыш васитәләрини капиталлашдырмаг үчүн, көһнә истәһсал үсулундан мүасир истәһсал үсулуна кечилмәсини сүр'әтләндирмәк үчүн сүн'и бир васитә иди. Авропа дөвләтләри бу системи ихтира етмәкдә биринчилик уғрунда вурушурдулар вә варланмаг чәнкавәрләринин хидмәтчиси олдугда, һәмин биринчилик мәгсәдләринә чатмаг үчүн онлар өз халгларыны долајы сурәтдә, јә'ни һимајәчилик көмрүкләри јолу илә вә мүстәгим сурәтдә, јә'ни ихрач мүкафаты вә саирә јолу илә сојмагла кифәјәтләндирдиләр. Онлар өзләриндән асылы олан гоншу өлкәләрдәки һәр бир сәнәјенин зоракылыгла көкүнү кәсирдиләр, мәсәлән инкилисләр Ирланди-

јада јун мануфактурасынын көкүнү кэсмишдилэр. Авропа континентиндэ бу просес, Колберин үсулу сајәсиндэ даһа артыг садэләшдирилмишди. Бурада ибтидаи капиталын хејли һиссәси сәнајечиләрин чибинә бирбаша дәвләт хәзинәсиндән ахыб кәлир.

Мирабо дејир: «Једдилик мұһарибә әрәфәсиндә Саксония мануфактурасынын инкишафы сәбәбләрини чох узагларда ахтармаға нә еһтијач вар? Тәкчә 180 милјонлуғ дәвләт борчуна нәзәр салмағ кифәјәтир»²⁴⁴!

Мүстәмләкә системи, дәвләт борчлары, ағыр веркиләр, һи-мајәчилик, тичарәт мұһарибәләри вә и. а.,—әсил мануфактура дөврүнүн бүтүн бу төрәмәләри ири сәнајенин көрпәлик дөврүндә сон дәрәчә артыб кенишләнир. Ири сәнајенин мејдана кәлмәси исә ушагларын Ирод гәддарлығы илә оғурланмасы чәһәтдән мәшһурдур. Краллыг донанма матросларыны зоракылыгла сәфәрбәрлијә алдығы кими, фабрикләр дә фәһләләри ејни зоракылыгла топлајырлар. Сер Ф. М. Иден, XV әсрин сон гәринәсиндән башлајыб онун өз заманына гәдәр, јәни XVIII әсрин ахырларына гәдәр кәнд әһалисинин торпагдан мәһрум едилмәсиндәки дәһшәтләри нә гәдәр дә лагејд сејр едирди; капиталист әкинчилији гурмағ вә «әкин јери илә отлаг арасында дүзкүн нисбәт јаратмағ» үчүн «зәрури» олан бу просеси о нә гәдәр мәмнунијјәтлә алгышлајыр; лакин сер Иден өзү дә, мануфактура истеһсалыны фабрик истеһсалына дөндәрмәк вә капитал илә иш гүввәси арасында дүзкүн нисбәт јаратмағ үчүн ушаглары оғурлајыб әсарәт алтына алмағын игтисади чәһәтдән зәрури олдуғуну етираф етмәк дәрәчәсинә чатмыр. О дејир:

«Бәлкә чамааты белә бир мәсәлә марагландырыр. Бир сәнаје ки, јалныз коттечләрдән вә иш евләриндән јазыг ушаглары оғурламағ вә онлары нөвбә вә группара ајырыб динчлик вермәдән кечсини чох һиссәсини ишләтмәк нәтичәсиндә мүвәффеғијјәтлә ишләјә биләчәкдир; бир сәнаје ки, мүхтәлиф јашлы вә хасијјәтли киши вә гадынлары, нечә кәлди бир-биринә гарышдырыб бирликдә ишләди, бунула да лабүддән кәичләрин бир-бириндән бәд әмәлләр өјрәниб корланмасына вә позғуилашмасына сәбәб олур,—белә бир сәнаје милли вә фәрди сәадәт јарада биләрми?»²⁴⁵. Филден јазыр: «Бу јакыларда яхтира олунағ машынлар Дербиширдә, Ноттни-кемширдә вә хүсусән Ланкаширдә, су чархыны һәрәкәтә кәтирә биләчәк чајларын үстүндә тикилән бөјүк фабрикләрдә тәтбиғ едилмишди. Шәһәрләрдән узагларда олан бу јерләрдә ишләмәк үчүн бирдән-бирә минләрлә ишләк әл лазым кәлди; хүсусән торпағы бәһәрсиз вә о заман әһалиси аз олан Ланкаширдә ән әввәл адам лазым иди. Чәлд ишләјән ушаг бармағ-

²⁴⁴) *Mirabeau*, ситат кәтирилән әсәр, VI ч., сәһ. 101.

²⁴⁵) *Eden*, ситат кәтирилән әсәр, II китаб, I фәсил, сәһ. 421.

ларына хүсусилэ бөжүк тэлэб вар иди. Лондонун, Бирминкемин, вэ башга шөһөрларин приход иш евлэриндэн шакирд (1) топламаг дэрһал бир адэт шөкли алды. 7 жашындан 13 вэ ја 14 жашына гэдэр минлэрлэ белэ бинэвэ хырда ушаглары о заман шимала дашыдылар. Адэтэн саһибкарлар» (јә'ни ушаг оғурлајанлар) «өз шакирдлэрини кејдирир, једирдирир вэ фабриклэрин јахынлыгындакы евлэрдэ сахлајырдылар. Ушаглары ишинэ көз јетирмэк үчүн пулла нэзарэтчилэр тутулмушду. Бу гул нэзарэтчилэри һәмнин ушаглары мүмкүн гэдэр чох ишлэтмэјэ чалышырдылар, чүнки онларын маашынын мигдары һэр бир ушағын чанындан сыхылыб чыхарылан мәһсулуи мигдарындан асылы иди. Бунун табии нәтичәси олараг ушагларла амансыз рэфтар едилирди. Фабрикчилэрин пәнчәсинэ верилмиш олан бу мә'сум бичарә ушагларла бир чох фабрик маһалларында, хүсусән Ланкаширдә дөзүлмәз эзәб вэ ишкәнчә верилирди. Онлары һәлак олана гэдэр ишләдирдилэр... дөјүрдүләр, әл-ајагларына бухов вурур вэ олмазын башга эзәб вэ ишкәнчә верилдиләр; ачындан бүсбүтүн тагәтдән дүшүб бир дәри бир сүмүјә дөндәрилән бу ушаглар чох вахт гамчы күчүнә ишләдилирдилэр... Онлары бәзән өзлэрини өлдүрмэк дәрәчәсинә чатдырдылар!.. Дербишин, Ноттинкемширин вэ Ланкаширин ичтимаи нэзарәтдән узага олан сафалы дәрәлэри ишкәнчә вэ чох заман гәтл мејданына дөндәрилмишди!.. Фабрикчилэр һәдсиз мәнфәәт көтүрүрдүләр. Бу исә онларын чанавар иштаһасына даһа да артырды. Онлар кечә иши тәтбиг етмәјэ башладылар, јә'ни тагәтдән дүшмүш күндүз фәһлэлэри ахшам јатмаға кетдији заман, фабрикод башга бир дәстә ишләмәјэ башлајырды; кечә ишләјән фәһлэлэрин јеничә тәрк етдији јатагларда күндүз ишләјән фәһлэләр јатырдылар вэ vice versa [әксинә]. Ланкаширдә чамаат арасында дејилдијинә көрә, јорған-дөшөкләр һеч вахт сојумурду»²⁴⁶).

Мануфактура дөврү әрзиндә капиталист истәһсалы инкишаф етдикчә Европа ичтимаи фикри өзүнүн сон һәја вә абырынын ахырынчы галықларына да итирди. Милләтләр утанмадан капитал јығымы үчүн васитә ола биләчөк һәр чүр әчләфлыгла өјүнүрдүләр. Мәсәлән, филистер А. Андерсонун садәдил тичарәт салнамәсини бир охујун²⁴⁸. Бурада белә бир әһвалат тә'рифләниб Инкилтәрә дөвләт дүһасынын ән бөжүк бир гәләбәси кими гәләмә верилир ки, Утрехт сүлһүндән әввәл Инкилтәрә јалныз Африка илә инкилис Вест-Һинди арасында гул алвери етдији һалда, һәмнин сүлһ бағланаркән о, асјенто²⁴⁹

²⁴⁶) *John Fielden*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 5, 6. Әввәлләр фабрикләрә едилән биабрычылыглар һагһида бах: *Dr. Alk.in* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 219, вә *Gisborne*. „Inquiry into the Duties of Men“, 1795, v. II. —Бухар машыны Фабриклэри узаг кәндләрдәки шәләлэләр јахынлыгындан шөһөрләрә көчүрдүкә, артыг инди фәһлә ушаглар „имтина етмәјэ“ майл олан капиталистин әли алтында иди вә даһа иш евлэриндән зорла гул јығыб апармаға еһтијач јох иди.—1815-чи илдә сер Роберт Пил („заһири әләб назирини“ атасы) ушаглары мүдәфиә һагһында парламента таиун тәғдим етдији заман Френсис Һорнер („Күлчә комитәсинин“ мәшһүр үзү вә Рикардонун јахын досту) ушағы палатада деһислән: „Мә'ялум олдуғу кими, ифлас едән биринни әмлак илә бәрәбәр бу әмлакун бир һәмминә олараг, тә'бир чизәсә, бир дәстә фабрик ушаглары да ачыг сатыш гојулмуш вә һагһсәтан сатылмышды. Ики ил бундан әввәл (1813-чү илдә) краллыг мәһкәмә күрсүсү гаршысында биабрычы бир ишә бахылмышды. Бу ишдә бир дәстә ушағын ады чәкилирди. Лондонун прихолларындан бири бу ушаглары бир фабриктә вермиш, о да булары башга биринсә күзәт етмишдән. Нәһајәт, бир нечә филантроп онлары ачыгдан (absolute fame) таманла тагәтән дүшдүјүнү көрмүшдү. Һорнер парламент комиссјясынын үзү олдуғу заман бундан даһа ирәнч башга бир әһвалатына да шаһиди олмушду. Бир нечә ил бундан әввәл Лондонун прихолларындан бири Ланкашир фабрикчилэриндән бири илә бағлалығы бир мүғавиләјә көрә һәмни фабрикти сөз вермишди ки, һәр ијирми сәғләм ушаға әләвә олараг бир кич ушаг да сатын алсын“.

үзрә Испанијадан зоракылыгла, Африка илә Испанија Америкасы арасында зәнчи алвери илә мәшгул олмаг ихтијары алмышды. Инкилтәрә лап 1743-чү иләдәк Испанија Америкасына илдә 4 800 зәнчи сатмаг ихтијары алмышды. Бунунла да Британија гачаг мал тичарәти үчүн рәсми бир пәрдә јарадылмышды. Ливерпул гул алвери сәјсиндә артыб бөјүмүшдү. Гул алвери Ливерпулун ибтидаи јығым методудур. Ливерпулун «респектабел чәмијјәти» бизим зәманәјә гәдәр гул алверинин Пиндары олагаг галмышлар; бу алвер—доктор Ејкиннин 1795-чи илдә чыхан вә јухарыда ситат кәтирдимиз әсәринә бах,—«тичарәт тәшәббүскарлығыны бир еһтираса чевирир, маһир дәннизчиләр јетишидирир вә күлли мигдарда мәнфәәт верир». Ливерпул гул алвери үчүн 1730-чу илдә 15 кәмидән, 1751-чи илдә 53, 1760-чы илдә 74, 1770-чи илдә 96 вә 1792-чи илдә 132 кәмидән истифадә етмишди.

Памбыг парча сәнајеси Инкилтәрәдә ушаг кәләлији доғурмагла бәрабәр ејни заманда Бирләшмиш Штатларын о вахта гәдәр аз-чох патриархал бир тәсәррүфат олан кәләлик тәсәррүфатынын тичарәт истисмар системинә чеврилмәсинә тәкан вермиш олду. Үмумијјәтлә Авропада муздлу фәһләләрин пәрдәли кәләлији үчүн Јени дүнјанын *sans phrase* [данышыгсыз] кәләлији бир тәмәл кими лазым иди²⁴⁷).

Капиталист истеһсал үсулунун «әбәди тәбии ганунларынын» сәрбәст тәзаһүр едә билмәси үчүн шәраит јаратмаг, фәһләләрин өз әмәк васитәләриндән мәһрум едилмәси просесини һәјата кечирмәк, бир гүтбдә ичтимаи истеһсал васитәләрини вә јашајыш васитәләрини капиталла чевирмәк, әкс гүтбдә исә халг күтләсини муздлу фәһләләрә, азад «ишләјән јохсуллара»—мүасир тарихин бу һејрәтләндиричи мәнсулуна²⁴⁸) чевир-

²⁴⁷) 1790-чы илдә инкилис Вест-Һиндиндә 1 азад адама 10 гул, Франсанынқында 14 гул вә Һолландиянынқында 23 гул дүшүрдү (*Henry Brougham*, "An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers", Edinburgh, 1803, v. II, p. 74).

²⁴⁸) „Labouring poor“ [„ишләјән јохсул“] ифаласына Инкилтәрә ганунларында муздлу фәһлә синфи нәзәрә чарчаг гәдәр артыдыг вахтдан етибарән тәсадүф едилер. „Labouring poor“ бир тәрәфдән „idle poor“ [„авара јохсуллара“], диләнчиләрә вә башгаларына, дикәр тәрәфдән дә, һалә гарәт едилмәмиш, һалә өз әмәк васитәләринни мүлкийјәтчисә олан фәһләләрә гаршы гојулур. „Labouring poor“ ифаласы ганунлардан сийәси иғтисада кечмиш вә бурада Калпепердән, Д. Чајлдан вә дикәрләриндән башлајараг А. Смитә вә Иденә гәдәр ишләдилмишди. Бурадан билмәк олар ки, „labouring poor“ ифаласынн „execrable political cantmonger“ [„чиркин сийәси рижакарлыг“] адландыран „execrable political cant“ [„чиркин сийәси рижакар“] Едмунд Беркин болпә јој [вичданлыгы] нә демәкдир. Бу сикофант, инкилис олигархиясы һесабына доланаркан Франса ингиллабына гаршы өзүнү романтик ролунда кәстәрирди, Америкада вәзижәт мүрақкәбләшмәјә башладыгы заман исә Шимали Америка мүстәмләкәләри һесабына доланараг, ејни дәрәчә мәнәратлә инкилис олигархиясына гаршы чыхыб либерал ролу ойнајырды; эслиндә исә бу адам ән ади бир буржуа иди: „Тичарәт ганунлары тәбиәт ганунларыдыр вә, демәли, аллаһ-тәәланын өз ганунларыдыр“ (*E. Burke*, „Thoughts and Details on Scarcity“, ed. London, 1800, p. 31, 32). Неч тәәччүблү дејил ки, аллаһ вә тәбиәттин ганунларына садиг галап бу адам өзүнү һәмшисә ән баһа гиймәтә сатырды! Бу Едмунд Берк либераллыг етдији дәрәдә она Таккер асәрләриндә јахшыча гиймәт верилмишди. Таккер кешин вә торн иди, јердә галап чәһәтләрдән исә тамамилә абырлы бир инсан вә јахшы иғтисадчы иди. Зәманәмиздә сийәси иғтисад сәһәсиндә һөкм сүрәк вә „тичарәт ганунла-

мәк tantae molis erat²²⁰. Әкәр Ожјенин дедији кимн, пул «бир јанағында ганлы ләкә илә дүнјаја кәлирсә»²⁴⁹), јеничә доғулан капиталын тәпәдән дырнағадәк бүтүн мәсәмәләриндән ган вә ирин сызыр²⁵⁰).

7. КАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ТАРИХИ МӘЈЛИ

Беләликлә, ибтидан капитал јығымы, јә'ни онун тарихи мәншәји нәдән ибарәтдир? Бир һалда ки, ибтидан капитал јығымы гулларын вә тәһкимлиләрин билаваситә муздлу фәһләләрә чеврилмәси вә, демәли, јалныз садәчә форма дәјишилмәси дејилдир, онда бу, билаваситә истеһсалчыларын анчаг мүлқијјәтдән мәһрум едилмәси, јә'ни шәхси әмәк үзәриндә гурулмуш хүсуси мүлқијјәтин мәһв едилмәси демәкдир.

Ичтимаи, коллектив мүлқијјәтин әкси олан хүсуси мүлқијјәт анчаг, әмәк васитәләринин вә харичи әмәк шәртләринин хүсусијјәтчи шәхсләрин әлиндә олдуғу јердә мөвчуддур. Лакин бу хүсусијјәтчи шәхсләрин ишчи олуб-олмамасындан асылы олараг хүсуси мүлқијјәтин өз характери дә дәјишилр. Хүсуси мүлқијјәтин нәзәримизә чарпан саясыз-һесабыз чаларлары, јалныз бу ики кәнар һәдд арасындакы аралыг вәзпјјәтләри әкс етдирир.

Ишчинин өз истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлқијјәти хырда истеһсалын әсасыны тәшкил едир, хырда истеһсал исә ичтимаи истеһсалын инкишафы үчүн вә ишчинин өзүнүн фәрди азадлығы үчүн зәрури шәртдир. Доғрудур, бу истеһсал үсулуна һәм гулдарлыг гурулушунда, һәм тәһкимчилик гурулушунда, һәм дә башга шәхси асылылыг формалары шәраитиндә тәсадүф едилр. Лакин бу истеһсал үсулу јалныз о јердә мүкәммәл сурәтдә тәрәғги едир вә јалныз о јердә бүтүн күчүнү көстәриб өзүнә адекват классик бир форма алыр ки, ишчи шәхсән өзүнүн тәтбиг етдији өз әмәк шәртләринин азад хүсуси

ры'на е'тигады данн иһлас илә гүвәтләндирән биабырчы принципсизлији нәзәрә алараг өз сәләфләриндән фәргләри анчаг исте'дәдләриндә олан Бөркләри дәнә-дәнә рүсәј етмәк ләзымдыр.

²⁴⁹) *Marie Augler*, „Du Crédit Public“.

²⁵⁰) „Quarterly Reviewer“ дејир. „Капитал һај-күјдән вә дөјүшдән узаг гачыр, о өз тәбиәти е'тибары илә горхагдыр. Бу бир һәғигәтдир, лакин бүтүн һәғигәт тәкчә бундан ибарәт дејилдир. Тәбиәт бошлуғдан горхуғу кими, капитал да мәнфәәтин олмамысындан вә ја чоһ аз олмысындан горхур. Кифәјәт гәдәр мәнфәәт олдуғда исә капитал чәспәртләнир, 10 фәиз мәнфәәт олса, капитал һәр шәкилдә ишләдилмәсинә разы олур; мәнфәәт 20 фәиз олса, капитал чүшә кәлир, 50 фәиз олдуғда исә һәтта башыны да вермәјә һазырдыр; мәнфәәт 100 фәиз олдуғда капитал бүтүн бәшәр ганунларыны тапдалајыр, мәнфәәт 300 фәиз олдуғда о, һәтта асылчагыны көз өнүндә тутмалы да олса, һеч бир чинајәтдән керн дурмаз. Әкәр һај-күј вә дөјүш мәнфәәт версә, капитал буларын һәр иһисинә көмәк елар. Гачар мал вә гул адырн буна сүбүтдур“ (*T. J. Dunning*, ситат кәтирнәән әсәр, сәһ. 35, 36).

мүлкијјәтчиси олсун, кәндли бечәрдији тарланын, сәнәткар исә усталыгла ишләтдији аләтләрин саһиби олсун.

Бу истеһсал үсулу торпағын вә башга истеһсал васитәләринин дағыныг һалда олмасыны тәләб едир. Бу истеһсал үсулу нә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсинә, нә дә кооперасијаја, ејни бир истеһсал просеси даһилиндә эмәк бөлкүсүнә, чәмијјәтин тәбиәт үзәриндә һөкмранлығына вә ону тәнзим етмәсинә, ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин азад инкишафына имкан вермир. Бу үсул истеһсалын вә чәмијјәтин анчаг ибтидаи дар чәрчивәләри илә бир араја сыға билир. Ону әбәдиләшдирмәјә чалышмаг, Пеккөрүн һаглы олараг дедији кими, «үмуми керилији гануниләшдирмәјә»²⁵¹ чалышмаг кимидир. Лакин мүәјјән инкишаф сәвијјәсиндә бу истеһсал үсулу өзүнүн мәһви үчүн өзү мадди васитәләр јарадыр. Бу замандан етибарән чәмијјәт даһилиндә, өзүнү һәммин истеһсал үсулу тәрәфиндән буховланмыш һисс едән гүввәләр вә мејлләр һәрәкәтә кәлмәјә башлајыр. Бу истеһсал үсулу мәһв олмалыдыр вә доғрудан да мәһв олур. Онун мәһви, фәрди вә дағыныг истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмиш ичтимаи истеһсал васитәләринә чеврилмәси вә, демәли, чохлаарынын хырдача мүлкијјәтинин бир овуч адамын нәһәнк мүлкијјәтинә чеврилмәси, кениш халг күтләләринин торпагдан, јашајыш васитәләриндән вә эмәк аләтләриндән мәһрум едилмәси,—халг күтләсинин мүлкијјәтдән белә ағыр вә дәһшәтли сурәтдә мәһрум едилмәси капитал тарихинин мүгәддимәсини тәшкил едир. Бураја бир сыра зоракылыг методлары дахилдир ки, бунлардан биз јүхарыда анчаг ән мүһүмләрини, мәсәлән ибтидаи јығым методлары кими бөјүк бир тарихи дөвр тәшкил едәнләрини нәзәрдән кечиртдик. Билаваситә истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси иши ән бөјүк бир јыртычылыгла вә ән алчаг, ән мурдар, ән ијрәнч вә ән вәһши еһтирасларын тәзјиги алтында ичра олунур. Мүлкијјәтчинин әмәји илә әлдә едилән, ајрыча мүстәгил ишчинин өз эмәк аләтләринә вә васитәләринә, нечә дејәрләр говушмасына әсасланан хүсуси мүлкијјәти, формал чәһәтдән азад эмәк сајылан, лакин өзкә әмәјинин истисмарына әсасланмыш капиталист хүсуси мүлкијјәти сыхышдырыб арадан чыхарыр²⁵¹).

Бу чеврилмә просеси көһнә чәмијјәти дәрининә вә ениңә кифәјәт гәдәр поздугда, ишчиләр пролетарлара, онларын эмәк шәртләри исә капитала чеврилдикдә, капиталист истеһсал үсу-

²⁵¹) „Гиз тамамилә јени бир ичтимаи гурулуша гәдәм гојмушуг... биз һәр чүр мүлкијјәти һәр чүр эмәкдән ајырмаға чалышырыг“ (Sismondi. „Nouveaux Principes de l'Économie Politique“, t. II [Paris, 1827], p. 434).

лу мүстәгил јашамаға башладыгда, бу вахтдан е'тибарән әмә-
јин даһа да ичтимаиләшдирилмәси, торпағын вә дикәр истәһ-
сал васитәләринин даһа артыг бир дәрәчәдә ичтимаи сурәтдә
истисмар едилмәси вә, демәли, үмуми истәһсал васитәләринә
чеврилмәси вә бунунла әлагәдар олараг хүсуси мүлкијјәтчи-
ләрин даһа кениш даирәдә мүлкијјәтдән мәнһрум едилмәси је-
ни форма алып. Инди даһа, мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул
олан ишчи дејил, бир чох фәһләни истисмар едән капиталист
мүлкијјәтдән мәнһрум едилмәли олур.

Капиталистин мүлкијјәтдән мәнһрум едилмәси, капиталист
истәһсалынын өз имманент ганунларынын фәалијјәти нәтичә-
синдә, капиталларын мәркәзләшмәси васитәси илә әмәлә кә-
лир. Бир капиталист бир чох капиталисти әзир. Бу мәркәзләш-
мә илә вә ја бир чох капиталисти аз мигдар капиталистин
мүлкијјәтдән мәнһрум етмәси илә јанашы, әмәк просесинин
кооперасија формасы кетдикчә даһа артыг инкишаф едир,
елмин техникада шүүрлу тәтбиги, торпагдан планаујғун исти-
фадә олунмасы, әмәк васитәләринин јалныз коллектив сурәтдә
ишләдилә биләчәк әмәк васитәләринә чеврилмәси, бүтүн ис-
тәһсал васитәләрини комбинәләшдирилмиш ичтимаи әмәкдә
истифадә олунан истәһсал васитәләри кими тәтбиг етмәклә бү-
түн бу васитәләрә гәнаәт едилмәси, бүтүн халгларын дүнја
базары системинә чәлб едилмәси вә бунунла бирликдә капи-
талист режиминин бејнәлмиләл характери кетдикчә даһа ке-
ниш инкишаф едир. Бу чеврилмә просесинин бүтүн хәјрини
гәсб едән вә өз инһисары алтына алан капитал магнатлары
сајынын даим азалмасы илә бәрабәр, јохсуллуғ, зүлм, әсарәт,
чылызлашма вә истисмар артыр, лакин бунунла бәрабәр, сајча
даим чохалан, капиталист истәһсал просеси механизминин
өзүнүн өјрәтдији, бирләшдирдији вә тәшкил етдији фәһлә син-
финин һиддәти дә артыр. Капитал инһисары, онунла бирликдә
вә онун сајәсиндә јүксәлмиш олан истәһсал үсулу үчүн бир
бухов олур. Истәһсал васитәләринин мәркәзләшмәси вә әмәјин
ичтимаиләшмәси елә бир нөгтәјә чатыр ки, даһа бунлар өз
капиталист габығына сыға билмир. Бу габыг партлајыр. Ка-
питалист хүсуси мүлкијјәтинин сону чатыр. Мүлкијјәтдән мән-
һрум едәнләрин өзләрини мүлкијјәтдән мәнһрум едирләр.

Капиталист истәһсал үсулундан доған капиталист мәнһ-
сәмә үсулу вә, демәли, капиталист хүсуси мүлкијјәти, шәхси
әмәјә әсасланан фәрди хүсуси мүлкијјәтин биринчи инкары-
дыр. Лакин капиталист истәһсалы тәбии просес гәдәр зәрури
олараг өзүнүн инкарыны доғурур. Бу—инкарын инкардыр. Бу,
хүсуси мүлкијјәти бәрпа етмәк дејил, капитализм ерасынын
наилијјәтләри әсасында—кооперасија әсасында, үмуми торпаг
саһиблији вә әмәјин өзү тәрәфиндән истәһсал едилмиш башга

истеһсал васитэләринә үмуми саһиблик әсасында фәрди мүлкијјәти бәрпа едир.

Ајры-ајры шәхсләрин өз әмәјинә әсасланан дағыныг хүсуси мүлкијјәтин капиталист мүлкијјәтинә чеврилмәси, әлбәттә, фәлән ичтимаи истеһсал просесинә әсасланан капиталист хүсуси мүлкијјәтинин ичтимаи мүлкијјәтә чеврилмәси просесиндән олдугча узун, ағыр вә чәтин бир просесдир. Орада мәсәлә, халг күтләсини бир овуч гәсбкарын мүлкијјәтдән мәһрум етмәси үзәриндә иди, бурада исә халг күтләси бир овуч гәсбкары мүлкијјәтдән мәһрум етмәли олачагдыр²⁵²).

²⁵² „Сәнәјини тәрәггиси,—буржуазија истәр-истәмәз буиу тәмсил едир вә буна мүгәвиһмәт кәстәрмәкдә ачидир,—рәғабәтини фәһләләри парчаламасы әвәзиндә ассиасија васитәси илә онларын ингилаби бирлијини јарадыр. Беләликлә, ири сәнәјә инкишаф едикчә, буржуазија мәнсул истеһсал етмәк вә мәнимсәмәк зәмининин өзүндән мәһрум олур. О һәр шәјдән әввәл өз гәбиргазанларыны јарадыр. Буржуазиянын мәнв олмасы вә пролетариатын галиб кәлмәси ејни дәрәчәдә лабүддүр... Инди буржуазијаја гаршы дуран бүтүн синифләрдән јалныз пролетариат һәгигәтән ингилабчы синифдир. Ири сәнәјә инкишаф едикчә бүтүн башга синифләр позулуб мәнв олур, пролетариат исә бу сәнәјинни өз мәнсулуудур. Орта сийкләр: хырда сәнәјечи, хырда алверчи, сәнәткар вә кәндли,—буларын һамысы буржуазија илә ондан өтрү мүбаризә едир ки, орта сийк олмаг етибары илә өз варлыгыны мәнв олмагдан хилас етсин. Демәли, онларда ингилаби әһвал-руһнијә дејил, мүнәфизәкар әһвал-руһнијә вардыр. Һәтта даһа артыг, онларда мүртәчә әһвал-руһнијә вардыр: ондар тарихин чархыны кери дөндәрмәјә чалышырлар.“ (К Маркс вә Ф. Енкелс. „Коммунист партијасынын манифести“, Лондон, 1848, сәһ. 11, 9 [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Иккинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 435—436, 434]).

И Ж И Р М И Б Е Ш И Н Ч И Ф Э С И Л

МҮАСИР МҮСТӘМЛӘКӘЧИЛИК НЭЗӘРИЈӘСИ²⁵³⁾

Сијаси игтисад бир-бириндән чох фәрғли олан ики хүсуси мүлкијјәти: истехсалчынын өз әмәјинә әсасланан мүлкијјәт илә, өзкә әмәјинин истисмарына әсасланан мүлкијјәти принципчә гарышдырыр. О унудур ки, өзкә әмәјинин истисмарына әсасланан мүлкијјәт истехсалчынын өз әмәјинә әсасланан мүлкијјәтин нәинки там әксидир, һәтта јалныз онун гәбри үзәриндә мејдана кәлир.

Авропанын гәрбиндә, сијаси игтисадын вәтәниндә ибтидан јығым просеси аз-чох баша чатмышдыр. Бурада капиталист режими ја бүтүн милли истехсалы өзүнә табе етмишдир, ја да, мүнәсибәтләрин аз инкишаф етмиш олдуғу јерләрдә, көпнәлмиш истехсал үсулуна аид олуб һәлә дә онунла јанашы давам едән вә дағылмагда олан ичтимаи тәбәгәләри һеч олмазса долајы јолла нәзарәт алтында сахламагдадыр. Фактлар игтисадчынын идеолокијасына нә гәдәр чох зидд олурса, игтисадчы капитализмдән әввәлки аләмә аид һүгуг вә мүлкијјәт тәсәвүрләрини бу һазыр капитал аләминә бир о гәдәр горхаг бир чанфәшанлыгла вә бир о гәдәр һејранлыгла тәтбиг едир.

Мүстәмләкәләрдә исә вәзијјәт башгадыр. Орада капиталист режими һәр аддымда өз әмәк шәртләринин саһиби олан вә өз әмәји илә капиталисти дејил, өзүнү варландыран истехсалчы тәрәфиндән көстәрилән манеәләрә раст кәлир. Бир-би-

²⁵³⁾ Бурада әсил мүстәмләкәләрдән, көчүб кәлән азах мүһачирләрин мәскән салдығи хам торпағлардан бәһс олунур. Бирләшиниш Штатлар игтисади мәнада һәлә дә Авропанын мүстәмләкәсидир. Келәлијини мәһв едилмәси нәтичәсиндә бүтүн мүнәсибәтләрин көкүндән дәјишиниш олдуғу көһнә мәскәнләр дә бураја дахилдир.

ринә тамамилә әкс олан бу ики игтисади системин зиддијәти бурада тәчрүбәдә өзүнү онларын мүбаризәсиндә көстәрир. Капиталистин метрополија гүввәләри онун архасында дурдугда, истеһсалчынын өз әмәјинә әсасланан истеһсал вә мунимсәмә үсулуну о зоракылыгла арадан галдырмаға чалышыр. Капиталын сикофанты олан игтисадчыны, метрополијада капиталист истеһсал үсулуну онун өз әкси илә ејниләшдирмәјә вә буну нәзәри чәһәтдән әсасландырмаға вадар едән мәнәфе, бу мәнәфе өзү мүстәмләкәләрдә ону «to make a clean breast of it» [«бу чәһәтдән өз вичданыны тәмизләмәјә»] вә бу истеһсал үсулларынын бир-биринә әкс олдуғуну ачыг елан етмәјә мәчбур едир. Бу мәгсәдлә о көстәрир ки, ишчиләри мүлкијәтдән мәнрум етмәдән вә онларын истеһсал васитәләрини буна мүвафиг сурәтдә капитала чевирмәдән әмәјин ичтимаи мәнсулдар гүввәләрини—кооперасија, әмәк бөлкүсү, кениш мигјасда машынар тәтбиги вә и. а.—инкишаф етдирмәк мүмкүн дејилдир. О, милли адландырылан сәрвәт наминә халгы јохсуллашдырмаг үчүн сүн'и васитәләр ахтарыр. Онун мәддаһлыг зиреһи бурада чүрүк бир ағач парчасы кими тырылыб төкүлүр.

Е. Г. Уекфилдин бөјүк хидмәти, мүстәмләкәләр һаггында јени бир шеј сөјләмәсиндә дејил²⁵⁴⁾, метрополијада капиталист мүнасибәтләри һаггындакы һәгигәти мүстәмләкәләрдә ачыб мејдана чыхармасындадыр. Һимајәчилик системи мејдана кәлдији²⁵⁵⁾ заман метрополијада капиталистләр јетишдирмәјә чалышдығы кими, Уекфилдин ирәли сүрдүјү вә Инкилтәрәнин бир заман ганунверичилик јолу илә һәјата кечирмәјә чалышдығы мүстәмләкәчилик нәзәријәси дә мүстәмләкәләрдә муздлу фәһләләр јетишдирмәјә чалышыр. Буну о «systematic colonization» (мүнтәзәм мәскунлашдырма) адландырыр.

Уекфилд мүстәмләкәләрдә һәр шејдән әввәл буну кәшф етмишдир ки, пула, јашајыш васитәләринә, машынлара вә башга истеһсал васитәләринә саһиб олмагла инсан һәлә һеч дә капиталист олмур; онун капиталист олмасы үчүн бунлардан әләвә кәрәк муздлу фәһлә олсун, кәрәк өзүнү көнүллү сурәтдә сатмаг мәчбуријәтиндә галан башга бир адам олсун. О кәшф етмишдир ки, капитал шеј дејилдир, инсанлар арасында шејләр васитәси илә мејдана чыхан ичтимаи мүнасибәтдир²⁵⁶⁾. О

²⁵⁴⁾ Мүстәмләкәләрин өз маһијәти мәсәләсиндә Уекфилдин азычт ишығландырмаш олдуғу чәһәтләри габагчадан ата Мирабо, физиократлар вә даһа чоһ әввәл ичкилик игтисадчылары бүтүндүклә көстәрмишләр.

²⁵⁵⁾ Һимајәчилик системи сонралар бејнәлхалг рагабәт мүбаризәсиндә мүвәггәти бир әрурәт олур. Лакин ону доғуран сабаблар нечә олурса-олсун, вердији нәтичәләр ејни оларга галыр.

²⁵⁶⁾ Зәнци елә зәнцидир. О јалимы мүвәјјән мүнасибәтләр дахиллидә гул олур. Ипакк әјирән машын елә ипакк әјирән машындыр. О јалимы мүвәјјән мүнасибәтләр дахиллидә капитал олур. Гызыл өзлүјүндә пул вә ја шәкәр өзлүјүндә шәкәрни гижмәти олмадығы кими, һәмни машын да бу мүнасибәтләр харичинә чыхарылдыгда даһа капитал олмур...

шикајэтләнәрәк дејир ки, ч-б Пил Инкилтәрәдән Јени Голландиянын Суон чајы саһилләринә кедәндә ораја үмумијјәтлә 50 000 фунт стерлинглик јашајыш васитәләри вә истеһсал васитәләри апармышды. Ч-б Пил о гәдәр еһтијатлы адам иди ки, бунлардан әлавә ораја фәһлә синфиндән 3000 дә адам—киши, гадын вә ушаг апармышды. Лакин ораја кәлиб чатанда «ч-б Пилин һәтта бир нәфәр гуллуғчусу да галмамышды ки, јатағыны һазырласын вә ја чајдан су кәтирсин»²⁵⁷). Јазығ ч-б Пил! О һәр шеји габағчадан нәзәрдә тутмуш, анчаг бирчә шеји, Инкилтәрә истеһсал мүнәсибәтләрини дә Суон чајы саһилләринә ихрач етмәји унутмушду!

Уекфилдин сонрақы кәшфләрини баша дүшмәк үчүн әввәлчә ики чәһәти гејд етмәк лазымдыр. Биз билирик ки, әкәр истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри биләваситә истеһсалчынын мүлкијјәтидирсә, онда бунлар капитал дејилдир. Бунлар јалныз о вахт капитал олур ки, ејни заманда фәһләни истисмар етмәк вә онун үзәриндә һөкмран олмағ васитәси олсунлар. Лакин игтисадчынын бејниндә онларын һәмин капиталист руһу өз мадди субстансиясы илә о гәдәр мөһкәм бағлыдыр ки, һәр бир шәраит даһилиндә, һәтта онлар капиталын там әкси олдуғу шәраитдә дә игтисадчы онлары капитал адландырыр. Уекфилддә дә мәһз беләдир. Сонра: бир-бириндән асылы олмајан, мүстәгил тәсәррүфатчылығ едән бир чох ишчиләрин фәрди мүлкијјәтини тәшкил едән истеһсал васитәләринин дағынығлығыны о капиталын бәрабәр сурәтдә бөлүмәси адландырыр. Бу чәһәтдән игтисадчы да феодал јүристи кимидир. Феодал јүристи һәтта сырф пул мүнәсибәтләринә дә өз феодал јүридик дамғасыны вурурду.

Уекфилд дејир: «Әкәр капитал чәмијјәтин бүтүн үзвләри арасында бәрабәр һиссәләрлә бөлүнүш олсајды, онда һеч кәс өз әлинин әмәји илә ишләдә биләчәјиндән артығ капитал јығмаға чалышмазды. Бу һал мүјјән дәрәчәдә јени Америка мүстәмләкәләриндә дә мүшаһидә олунур; орада торпағ мүлкијјәтинә олан еһтирас, музду фәһләләр синфинин јашамасына мане олур»²⁵⁸).

Демәли, нә гәдәр ки, ишчи өзү үчүн вәсаит јыға билир,— о исә буну јалныз, өз истеһсал васитәләринин мүлкијјәтчиси оларағ галдыгча едә биләр,—о заманадәк капиталист јығмы вә капиталист истеһсал үсулу мүмкүн дејилдир. Бунун үчүн лазым олан музду фәһләләр синфи јохдур. Бәс бу һалда көһ-

Капитал—ичтиман истеһсал мүнәсибәтидир. О—тарихи истеһсал мүнәсибәтидир* (*Карл Маркс*. „Neue Rheinische Zeitung“ун 7 апрел 1849-чу ил тарихли 226-чы нөмрасиндә „Музду әмәк вә капитал“ [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Энгелс*. Әсарлары. Иккинчи нәшри. 6-чы чилд, сәһ. 441, 442]).

²⁵⁷) *E. G. Wakefield*. „England and America“. London, 1833, v. II, p. 33.

²⁵⁸) *Енә орада*, 1 ч., сәһ. 17.

нә Авропада ишчи өз эмәк шәртләриндән нечә мәнрум едилмишди, капитал вә муздлу эмәк нечә јарадылмышды? Чох гәрибә хассәјә малик олан бир *contrat social* [ичтимаи мугавилә] васитәси илә. «Бәшәријјәт... капитал јығымына јардым едән садә бир үсул өјрәнмишдир»; капитал јығымыны исә, мә'лумдур ки, лап Адәм заманындан бәри бәшәријјәт өз һәјәтынын сон вә јеканә мәгсәди һесаб етмишдир; «бәшәријјәт капитал саһибләринә вә эмәк саһибләринә бөлүнмүшдүр... бу бөлкү көнүллү сазиш вә разылашма нәтичәси иди»²⁵⁹). Мүхтәсәр: бәшәријјәт күтләси «капитал јығымы» шәрәфинә өз-өзүнү мүлкијјәтдән мәнрум едибмиш. Лакин бу һалда еһтимал етмәк лазым кәләрди ки, һәмин фанатик фәдакарлыг инстинкти мәһз мүстәмләкәләрдә өзүнү вар гүввәси илә көстәрмәли иди, чүнки бу *contrat social*-ы хәјал аләминдән керчәклик аләминә кечирә биләчәк адамлар вә имканлар анчаг мүстәмләкәләрдә мөвчуддур. Бәс онда, тәбии мәскунлашдырманын әксинә олараг, «мүнтәзәм мәскунлашдырма» үмумијјәтлә нәјә лазым оларды? Лакин орасы вар ки:

«Америка иттифагынын шимал штатларында әһалинин һәтта онда биринин дә муздлу фәһләләр категоријасына мәнсуб олдуғу шүбһәлидир... Инкиләтәрәдә... халгын бөјүк бир һиссәси муздлу фәһләләрдән ибарәтдир»²⁶⁰).

Бәли, зәһмәткеш әһалинин өзүнү капитал наминә мүлкијјәтдән мәнрум етмәк сә'ји о гәдәр чүз'идир ки, һәтта Уекфилдин дә фикринчә кәләлик, мүстәмләкә сәрвәтинин јеканә тәбии әсасыдыр. Онун мүнтәзәм сурәтдә мәскунлашдырылмасы анчаг *pis alleg* [лабүд бир бәладаыр], чүнки онун иши гулларла дејил, азад инсанларладыр.

«Испанијадан Сан-Домингоја биринчи көчүб кедәнләр ичәрсиндә Испанијадан бирчә нәфәр дә фәһлә јох иди. Лакин фәһлә олмадан» (јә'ни кәләлик олмадан) «капитал мәнв оларды вә ја һәр һалда о гәдәр азаларды ки, ону һәр бир фәрд өз әлинин әмәји илә тәтбиғ едә биләрди. Инкиләсләрин тә'сис етдикләри ахырынчы мүстәмләкәдә һәнгәтәи белә дә олду; орада тохум, мал-гара вә аләтләр шәклиндә олан бөјүк капитал муздлу фәһләләрин олмамасы үзүндән тәләф олду, орада кәлмәләрдән һеч кәсин тәкчә өз әлинин көмәји илә тәтбиғ едә биләчәјиндән артыг капиталы јохдур»²⁶¹).

Биз көрдүк ки, халг күтләләринин торпагдан мәнрум едилмәси капиталист истеһсал үсулунун әсасыны тәшкил едир. Азад мүстәмләкәнин маһијјәти исә, әксинә, ондадыр ки, бир чох торпаглар һәлә дә халг мүлкијјәти олараг галыр, буна

²⁵⁹) E. O. Wakefield, „England and America“. London, 1833, v. II, p. 18.

²⁶⁰) Јенә орада, сәһ. 42, 43, 44.

²⁶¹) Јенә орада, v. II, p. 5.

көрө дө ораја көчүб кэлэн һәр кәс бу торпағын бир һиссәсини өзү үчүн хүсуси мүлкијјәтә вә фәрди истейсал васитәсинә дөндәрә биләр, һәм дө өзүндән сонра ораја көчүб кәләнләрин дө бу чүр етмәсинә манечилик кәстәрмәли олмур²⁶²⁾. Мүстәмләкәләрин истәр гәрәггисинин, истәрсә дө онлары кәмирән јаранын, капитал тәтбигинә онларын мүгавимәтинин сирри дө бундадыр.

«О јердә ки, торпаг чох учуздур вә бүтүн инсанлар азаддыр, о јердә ки, һәр кәс өзү үчүн бир парча торпаг әлдә едә биләр,—орада, фәһләнин өз мәнсулундан өз пайына дүшән һиссә нәзәрә алынарса, әмәк нәинки чох баһадыр, һәтта һәр һансы бир гиймәтә комбинәләшдирилмиш әмәк әлдә едилмәси үмумијјәтлә чәтиндир»²⁶³⁾.

Мүстәмләкәләрдә фәһлә, әмәк шәртләриндән вә бу шәртләрин әсасыны тәшкил едән торпагдан һәлә мәнрум едилмәдији үчүн вә ја анчаг ајры-ајры һалларда вә чох мәндууд бир даирәдә мәнрум едилдији үчүн, мүстәмләкәләрдә әкинчилик һәлә сәнәједән ајрылмамышдыр, кәндләрдәки ев сәнәјеси һәлә мәнв едилмәмишдир. Бу һалда орада капитал үчүн дахили базар һарадан тапылачагдыр?

«Гуллары, һабелә ири мүссисәләрдә капитал илә әмәји комбинәләшдирилмиш сурәтдә ишләдән гул саһибләрини нәзәрә алмасаг, Америкада әһали ичәрисиндә анчаг әкинчиликлә мәншуғул олан һеч бир һиссә јохдур. Торпағы өз гүввәләри илә бечәрән сәрбәст америкалылар, ејни заманда бир чох башга ишләрлә дө мәншуғул олурлар. Онлар өзләринә лазым олан мебелин вә әләтләрин бир һиссәсини әдәтән өзләри һазырлајырлар. Онлар чох вахт өз евләрини дө өзләри тикир вә өз сәнәјә мәнсулларыны ән узаг базарлара апарырлар. Онлар ејни заманда һәм әјиричи, һәм дө тохучудурлар, өзләри үчүн сабун вә шамы, ајагтабы вә палтары да өзләри һазырлајырлар. Америкада әкинчилик чох вахт дәмирчлини, дәјирманчынын вә дүкәнчынын јардымчы пешәсидир»²⁶⁴⁾.

Белә гәрибә адамлар ичәрисиндә елә бир саһә галырма ки, капиталист орада «не мәтдән имтина етсин»?

Капиталист истейсалынын бөјүк мәзијјәти орасындадыр ки, муздлу фәһләләри даим муздлу фәһлә һалында тәкрар истейсал етмәкдән әләвә, капитал јығымы илә бәрабәр һәмишә муздлу фәһләләрдән ибарәт нисби артыг әһали јарадыр. Буна көрә дө әмәк тәләб вә тәклифи гануну лазыми чәрчивә дахилиндә сахланылыр, әмәк һаггынын артыб-азалмасы капиталист истисмары үчүн әлверишли бир һәдд дахилиндә сахланылыр, вә, нәһәјәт, фәһләнин капиталистдән бу гәдәр зәрури

²⁶²⁾ „Торпағын дөнүб мәнсуллашдырма үнсүрү олмасы үчүн, бу торпаг хәм торпаг олмагдан әләвә, ичтимаи мүлкијјәт тәшкил етмәлидир ки, хүсуси мүлкијјәтә чеврилә билсин“ (Јенә орада II чилд, сәһ. 125).

²⁶³⁾ Јенә орада, I чилд, сәһ. 247.

²⁶⁴⁾ Јенә орада, сәһ. 21, 22.

олан ичтимаи асылылыгы тә'мин едилмиш олур,—игтисадчы бу мүтлэг асылылыгы өз евиндә, јә'ни метрополијада алычы илә сатычы арасында, куја ејни дәрәчәдә мүстәгил олан ики әмтәә саһиби арасында, капиталдан ибарәт әмтәәнин саһиби илә әмәкдән ибарәт әмтәәнин саһиби арасында азад мүгавилә мүнәсибәти кими гәләмә верә билир. Лакин бу көзәл иллүзија мүстәмләкәләрдә пуча чыхыр. Орада әһалинин сајы метрополијада олдуғундан чох сүр'әтлә артыр, чүнки орада бир чох фәһләләр јашлы һалда мејдана кәлир, лакин буна бахмајарағ, орада әмәк базары һеч бир вахт кифајәт гәдәр долу олмур. Әмәк тәләб вә тәклифи гануну боша чыхыр. Бир тәрәфдән, Көһнә дүнја даим ораја истисмар һәриснә вә фәдакарлыг диванәси олан капитал јеридир; дикәр тәрәфдән, муздлу фәһләләрин мүнтәзәм сурәтдә муздлу фәһлә кими тәкрар истеһсал едилмәси әсла хошакәлмәз вә гисмән гаршысыалынмаз манеәләрә раст кәлир. Бурада капитал јығымына мүвафиғ артыр муздлу фәһлә истеһсалындан данышмаға дәјәрми! Букүнкү муздлу фәһлә сабаһ өз тәсәррүфаты олан мүстәгил кәндлијә вә ја сәнәткара чеврилир. О, әмәк базарындан јох олур, лакин јох олуб иш евинә кетмир. Муздлу фәһләләрин даим белә мүстәгил истеһсалчылара, капитал үчүн дејил, өзләри үчүн ишләјән вә чәнаб капиталисти дејил, өзләрини варландыран мүстәгил истеһсалчылара чеврилмәси исә, әмәк базарынын вәзијјәтинә сон дәрәчә зәрәрли тә'сир көстәрир. Мәсәлә јалныз онда дејил ки, муздлу фәһләнин истисмар олунмасы дәрәчәси бнабырчасына ашағы сәвијјәдә галыр. Муздлу фәһлә, фәдакарлыға ујан капиталистдән даһа асылы олмамағла бирликдә, ондан асылы олмағ һиссини дә итирир. Бизим Е. Г. Уекфилдин бу гәдәр ачығ, бу гәдәр бәләғәтлә вә бу гәдәр тә'сирли бир шәкилдә тәсвир етдији бүтүн кәдәрли һаллар да бурадан ирәли кәлир.

О шикајәтләнерәк дејир ки, муздлу әмәк тәклифи даими, мүнтәзәм, кифајәт дејилдир. Бу тәклиф «һәмишә чох аздыр, өзү дә тә'мин едилмәмишдир»²⁶⁵⁾.

«Фәһлә илә капиталист арасында бөлүнмәли олан мәһсул чох олса да, фәһлә онун о гәдәр бөјүк бир һиссәсини көтүрүр ки, тезликлә дөнүб капиталист олур... Әксинә, јалныз чох аз адамлар, һәтта олдуғча узун өмүр сүрсәләр дә, бөјүк сәрвәт күтләси топлаја биләрләр»²⁶⁶⁾.

Фәһләләр һеч бир һалда капиталистә јол вермәзләр ки, онларын әмәјинин чох һиссәсинә музд вермәкдән имтина етсин. Әкәр капиталист һәтта узағкөрән олуб Авропадан өз капита-

²⁶⁵⁾ Јенә орада, II чилд. сәһ. 116.

²⁶⁶⁾ Јенә орада, I чилд. сәһ. 131.

лы илэ бэрәбэр өз муздлу фәһләләрини дә идхал етсә белә, бу әсла онун имдадына чатмыр.

«Онлар тезликлә муздлу фәһлә һалындан чыхырлар, онлар тезликлә дөнүб мүстәгил көндли олур вә ја һәтта муздлу әмәк базарынын өзүндә өз кечмиш сәһибкарларынын рәгибләринә чеврилирләр»²⁶⁷).

Белә бир вәзијјәтин нә гәдәр дә дәһшәтли олдуғуну тәсәввүр един! Гоцаг капиталист өз пулу илэ Авропадан өзү үчүн рәгибләр кәтирибмиш! Бу ки там фәлакәтдир! Буна көрә дә тәәччүблү дејил ки, Уекфилд мүстәмләкәләрдә муздлу фәһләләрин кифәјәт гәдәр асылы олмамасындан вә онларда кифәјәт гәдәр асылылыг һисси олмамасындан шикајәт едир.

«Јүксәк әмәк һаггы үзүндән»,—дејә онун шакирди Меривејл көстәрир,—«мүстәмләкәләрдә даһа учуз вә даһа мүти фәһләјә бөјүк истәк вардыр, елә бир синфә тәләбат вардыр ки, фәһләләр өз шәртләрини капиталистә гәбул етдирмәк дејил, әксинә, капиталист өз шәртләрини һәмин синфә гәбул етдирсин... Көһнә мәдәни өлкәләрдә фәһлә азаддырса да, тәбии гәнуунлара көрә капиталистдән асылыдыр; мүстәмләкәләрдә исә бу асылылыг сүн'и тәдбирләр вәситәси илэ јарадылмалыдыр»²⁶⁸).

Бәс Уекфилдин фикринчә, мүстәмләкәләрин белә ачына-чаглы вәзијјәти нә кими нәтичәләр доғурур? Истеһсалчыларын вә милли әмлакын «барбарчасына сәпәләнмәси системини»²⁶⁹. Истеһсал вәситәләринин мүстәгил тәсәррүфатчылыг едән бир чох мүлкијјәтчиләр арасында дағыныг һалда олмасы капиталын мәркәзләшмәси илэ бирликдә комбинәләшдирилмиш әмәјин бүтүн әсасларыны мөһв едир. Узун мүддәт давам етмәли олан, илләр узуну вахт вә чохлу әсас капитал гојулмасыны тәләб едән һәр бир иш көрүлдүјү заман манеәләрә раст кәлир. Авропада капитал бир дәгигә дә ләнкимир, чүнки орада фәһлә синфин капиталын чанлы әләвәсидир, даим артыгламасы

²⁶⁷) E. G. Wakefield. „England and America“. London. 1833, v. II, p. 5.

²⁶⁸) Merivale. „Lectures on Colonization and Colonies“. London, 1841—1842, v. II, p. 235—314 passim. һәтта шит, вулгар игтисалчы-фритредер Молиһари да дејир: Ичбәри әмәк мүвафиг миғдар азад әмәклә әвәз едилмәдән көләлијин ләғв олундуғу мүстәмләкәләрдә биз, һәр күн мүшәһиғә етдикләримизин әксини көрдүк. Биз көрдүк ки, ади фәһләләр дә санәгә сәһибкарларыны истисмар едәрәк, мәһсулуан гәнуун үзәрә өз пәјларына дүшән һиссәсидән хејли чох әмәк һаггы тәләб едирдиләр. Өз шәкарини, јүксәк әмәк һаггыны едәјә биләчәк гүјмәтә сата билмәјән плантаторлар, бу касири әввәлчә өз мәнфәәти, сонра да өз капиталы һесабына өдәмәјә мәчбур олурдулар. Беләликлә, бир чох плантаторлар вар-јохдан чыхмышлар, бәзиләри исә лабуд сурәтлә вар-јохдан чыхагларыны көрүб буна јол вермәкәсә үчүн өз ишләрини даяндырмалы олмушдулар... Шүбһәсиз, һиссан нәсијләри мөһв олмағданса, капиталлар јығымнын јохалмасы јахшыдыр* (ч-б Молиһари нә гәдәр дә алиханабилг көстәрир); ләкин бунларын һеч бири мөһв олмасаджы, даһа јахшы олмаздымы* (Molinari; ситат кәтрилән әсәр, сәһ. 51, 52). Ај ч-б Молиһари, ч-б Молиһари! Өкәр Авропада «сәһибкар» фәһләнин «гануни пәјимы», Вест-Һинндә исә фәһлә сәһибкарын «гануни пәјимы» кәсәрәсә, онда бәс он еһкам, Муса вә дикәр пәјгәмбәрләр²⁶⁹, тәләб вә тәклиф ганууну нәчә олсун! Бир дә дүтдән дејин көрәк, Авропада капиталистин, сиз дејдиiniz кими, һәр күн касәјин бу «гануни пәј» нә олан шејдир! Чәнәб Молиһари ән чох истәрди ки, башгә һалларда өз-өзүнә фәалијјәт кәстәрән тәләб вә тәклиф гануунуна орада, јәни фәһләләрин капиталистләри истисмар едәчәк гәдәр «ләбәси» олдуғлары мүстәмләкәләрдә полис тәдбирләри вәситәси илә лазымы истиғамәт верилсин.

²⁶⁹) Wakefield. „England and America“. London, 1833, v. II, p. 52.

илә вардыр вә һәмишә капиталын гуллуғунда һазырдыр. Бәс мустәмләкә өлкәләриндә!.. Уекфилд сон дәрәчә кәдәрли бир анекдот нағыл едир. О, Канада вә Нью-Йорк штаты капиталист-ләриндән бә'зиләри илә етдији сөһбәтә көрә—буну гејд етмәк лазымдыр—харичдән көчүб кәләнләрин ахыны чох вахт ора-да дајаныр вә «артыг» фәһлә әмәлә кәтирир.

«Бизим капитал»,—дејә мелодрамын иштиракчыларындан бирн аһ чәкир,—«бизим капитал, ичрасы үчүн хејли вахт тәләб олуан бир чох әмә-лијјата һазыр иди; лакин бир аз сонра бизн тәрк едәчәк—буну биз билир-дик—фәһләләрлә ишә башлаја биләрдикми? Әкәр биз бу кәлмәләри әли-миздә сахлајыб ишләдә билмәјимизә әмин олсајдыг, онлары дәрһал севинчлә, һәм дә јүксәк гижмәт ишә көтүрәрдик. Бундан әләвә, һатта онларын әлимиздән кедәчәјинә там әмин олдуғумуза бахмајараг, јенә дә онлары ишә көтүрәрдик, анчаг бу шәртлә ки, бизә лазым олан мигдарда јени кәл-мәләр олачағыны јәгнн биләјдик»²⁷⁰).

Уекфилд Инкилтәрәнин капиталист әкинчилији вә онун «комбинәләшдирилмиш» әмәји илә Американын дағыныг кәнд-ли тәсәррүфаты арасындакы контрасты көзәл тәсвир етдикдән сонра, бунун әкс тәрәфини дә истәр-истәмәз е'тираф едир. Онун тәсвириндә Американын халг күтләси варлы, мустәгил, тәшәббүскар вә нисбәтән елмлидир, һалбуки,

«никкилис кәнд тәсәррүфат фәһләсн ачыначаглы бир сәфиндир (a miserable wretch), паупердир... Шимали Америкадан вә бә'зи јени мустәмләкә-ләрдән башга һансы өлкәдә әкинчиликдә тәтбиг едилән азад әмәјин музду, фәһләниң ән зәури јашајыш васитәләриндән аз-чох әһәмијјетли дәрәчәдә артыгдыр?... Шүбһәсиз, Инкилтәрәдә ишләк атлара верилән јен, Инкилтәрә әкинчисинни јемәјиндән чох-чох јахшыдыр, чүнки атлар гижмәтли бир мүл-кијјәтдир»²⁷¹).

Лакин бунун нә ејби вар, инди мә'лум олур ки, милли сәр-вәт өз тәбиәтинә көрә халг јохсуллуғу илә ејни бир шеј имиш.

Бәс мустәмләкәләри антикапитализм хәстәлијиндән нечә сағалтмалы? Әкәр бүтүн торпағы бирдән-бирә халг мүлкијјә-тиндән хүсуси мүлкијјәтә чевирсәјдиләр, бу һал бәланын көкү-нү кәсәрди, лакин бунунла бәрабәр мустәмләкәләрин өзләрини дә јох едәрди. Мәһарәт ондадыр ки, бир күллә илә ики довшан вурасан. Һөкүмәт хам торпаға, тәләб вә тәклиф ганунундан асылы олмајан сүн'и бир гижмәт гојмалыдыр: кәлмәләр бир парча торпаг алмаг²⁷²) вә дөнүб мустәгил кәндли олмаг үчүн

²⁷⁰) Wakefield. «England and America», London, 1833, сәһ. 191, 192.

²⁷¹) Јена орада, v. I, p. 47, 246.

²⁷²) «Сиз дејирсиниз ки, өз әлләриндән башга һеч бир шеји олмајан бир азам торпаг вә капитал мәнимсәмәк сәјәсиндә иш тапыр вә өзү үчүн кәлир әлдә едир... әксинә јалныз торпағын фәрди сурәтдә мәнимсәнилмәси үзүндән елә адамлар вар ки, онларын өз әлләрин-дән башга һеч бир шеји јохдур... Инсаны һавасыз бир мүһитә салмагла, нәфәс алмасыз үчүн зәури олан һаваны сиз онун әлнән алмыш олурсунуз. Сиз торпағы әлиннәз кеңир-мәклә дә там белә һәрәкәт етмиш олурсунуз... Бу да тамамилә о демәклир ки, онун һаја-тыны өз әмриннәз табе етмәк үчүн, ону сәрвәтдән мәһрум едәрсиниз» (Colias, ситат кәти фәһләл әсәр, III чилд, сәһ. 267—271. мүхтәлиф јерләрдә).

лазыми гэдэр пул газанынча, хејли мүддэт муздла фәһләлик етмәјә мәчбур оларлар. Бу торпагларын муздлу фәһлә үчүн нисбәтән мүјәссәр олмајан гијмәтә сатылмасындан һасил олан фонду, јә'ни мүгәддәс тәләб вә тәкфил ганунуну позмаг јолу илә әмәк һаггындан сорулан пул фондуну һөкүмәт топлајыб сонра, Авропадан јохсулларын мүстәмләкәләрә кәтирилмәсинә сәрф етмәли вә беләликлә чәнаб капиталистләр үчүн муздлу әмәк базарыны долдурмалыдыр. Белә бир шәраитдә «tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles»²²³. «Мүн-тәзәм мәскунлашдырманын» бөјүк сирри беләдир.

Уекфилд тәнтәнәли бир әла илә дејир: «Бу план һәјата кечирилдикдә әмәк тәкфилди даими вә мүнтәзәм олар; әввәлән она көрә ки, көчүб кәлән фәһләләрин һеч бири мүјәјән мүддәт пул илә ишләмәдән өзү үчүн торпаг ала билмәјәчәјиндән, онларын һамысы муздла ишләјәр вә беләликлә дә өз саһибинни даһа чох әмәкдән истифадә етмәсинә имкан верән капитал истәһсал едәрдиләр; икинчиси, она көрә ки, муздла ишләмәкдән әл чәкиб торпаг мүлkiјјәтчиси олан һәр кәс, мәһз торпаг сатын алмагла мүстәмләкәләрә јени әмәк кәтирилмәси үчүн мүјәјән фонд тә'мин етмиш олур»²²³).

Дөвләтин торпаг үчүн тә'јин етдији гијмәт, әлбәттә, «кафи» (sufficient price) олмалыдыр, јә'ни о гэдәр јүксәк олмалыдыр ки, «муздлу әмәк базарында фәһләләрин јерини тутмаға һазыр олан башгалары мејдана чыхмадыгча һәмин фәһләләрин мүстәгил кәндлиләрә чеврилмәсинә мане олсун»²⁷⁴). «Торпағын» бу «кафи гијмәти» муздлу әмәк базарыны тәрк едиб өз торпаг саһәсинә чәкилмәјә ичазә әлмаг үчүн фәһләнин капиталистә вердији азадлыг пулунун јүнкүлләшдирилмиш ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир. Фәһлә әввәлчә чәнаб капиталистә онун даһа чох фәһлә истисмар едә билмәси үчүн «капитал» јаратмалыдыр, сонра да әмәк базарына өзүнә «әвәзчи» фәһлә тәгдим етмәлидир ки, буну да һөкүмәт фәһләнин һесабына дәнизин о тајындан кәтириб онун әввәлки ағасы олан капиталистин ихтијарына верир.

Ән мараглы чәһәт будур ки, хүсуси олараг мүстәмләкәләрдә тәтбиг едилмәк үчүн ч-б Уекфилдин мәсләһәт көрдүјү бу «ибтидан јығым» методуну Инкилтәрә һөкүмәти бир нечә ил әрзиндә һәјата кечирмишдир. Бунун мүвәффәгијјәтсизлији дә, әлбәттә, Пилин банк ганунунун ифласы гэдәр бир рүсвајчылыг олду²²⁴. Нәтичәси анчаг бу олду ки, Инкилтәрә мүстәмләкәләринә кедән мүһачирләр ахыны Бирләшмиш Штатлар тәрәф јөнәлди. Ејни заманда Авропада капиталист истәһсалынын тәрәггиси вә бунунла әлағәдар олараг һөкүмәт тәзјигинин артмасы нәтичәсиндә, Уекфилдин мәсләһәт көрдүјү үсул кәрәк-

²²³) Wakefield. „England and America“. London, 1833, v. II, p. 192.

²²⁴) Јенә орада, сәһ. 45.

сиз олду. Бир тәрәфдән, илбәил адамларын дурмадан Америкаја ахышыб кәлмәси нәтичәсиндә Бирләшмиш Штатларын шәргиндә артыг фәһлә күтләси әмәлә кәлир, чүнки Авропадан кәлән мұһачирәт далғасынын Бирләшмиш Штатларын шәргиндә әмәк базарына адам чыхартмасы сүр'әти, башга бир далғанын бу адамлары орадан гәрбә апармасы сүр'әтиндән даһа артыгдыр. Дикәр тәрәфдән дә Америкадакы Вәтәндаш мұһарибәси олдуғча бөјүк милли борч әмәлә кәлмәсинә вә бунула бирликдә верки тәзјигинин артмасына, ән алчаг малијјә аристократијасынын төрәмәсинә, еллик торпагларын хејли чох һиссәсинин дәмир јоллары, мә'дәнләри вә саирәни ишләтмәк мәгсәди илә әмәлә кәлән мөһтәкир чәмијјәтләриннә пәјланмасына сәбәб олду,—бир сөзлә, капиталын ән бөјүк сүр'әтлә тәмәркүзләшмәсинә сәбәб олду. Беләликлә, бөјүк республика, мұһачирәт едән фәһләләр үчүн һәсрәти чәкилән өлкә һалындан чыхды. Орада әмәк һаггынын азалмасы вә музду фәһләнин асылылығы һәлә Авропадакы нормаја чатмамыш олса да, капиталист истәһсалы див аддымлары илә инкишаф етмәкдәдир. Инкилтәрә һөкүмәти тәрәфиндән мүстәмләкәләрдә аристократлар вә капиталистләрә пәјланан хам торпагларын азғынлығла тарач едилмәси,—буну һәтта Уекфилд өзү дә курулту илә пәсләјир,—вә бунула бәрәбәр гызыл мә'дәнләринин чохлу инсан чәлб етмәси, һабелә инкилис маллары идхалынын һәтта ән хырда сәнәткара гаршы рәгабәт төрәтмәси,—бүтүн бунлар хүсусән Австралијада²⁷⁵⁾ кифајәт гәдәр «нисби артыг фәһлә» әмәлә кәтирмишдир ки, нәтичәдә дә Австралијанын әмәк базарынын ағзына гәдәр долдуғу—«glut of the Australian labour-market» һаггында һәр дәфә почт илә кәдәрли хәбәрләр кәлир вә орада да фаһишәлик бә'зи јерләрдә Лондон һејмаркетиндәки гәдәр чошгун јайылыр.

Лакин бурада бизи марагландыран чәһәт мүстәмләкәләрин вәзијјәти дејилдир. Бурада бизи марагландыран анчаг, Јени дунјада кәшф едилиб Көһнә дунјанын сијаси игтисады тәрәфиндән кениш е'лан едилән белә бир сирдир ки: капиталист истәһсал вә јығым үсулу вә, демәли, капиталист хүсуси мүлкијјәти шәхси әмәјә әсасланан хүсуси мүлкијјәтин мәһв олмасыны нәзәрдә тутур, јә'ни ишчинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсини нәзәрдә тутур.

²⁷⁵⁾ Австралија өзүнүн ганунверичиси олан кими, кәлиләр үчүн әлверишләр гануналар шәрмәјә башлады, лакин торпагын инкилисләр тәрәфиндән тарач едилмиш олмасы бу јолда мәнеәдир. 1862-чи ил тарихли Јени торпаг ганунунун биринчи вә башлыча мәгсәди халык јерләшиб мәскән салмасы имканыны асанлашдырмагдыр* («The Land Law of Victoria» by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands, London, 1862).

ГЕҮДЛЭР
КӨСТЭРИЧИЛЭР

ГЕҮДЛӨР

¹ „Капитал“ — марксизмин даһижанэ эсэриндир. Маркс өзүнүн башлыча эсэрини жаратмаг үзэриндэ 40-чы иллэрин эввэлиндэн өмрүнүн ахырынадак гырк ил чалышмышдыр. „Маркс иктисади гурулушун тэмэл олдуғу вэ сийаси үстгурумун һәмин тэмэл үзэриндэ учалдығы фикринэ кэлэрэк, эн чох һәмин иктисади гурулушу тэдгиг етмэјэ диггэт вермишдир“ (В. И. Ленин. Эсэрлэрн, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 5).

Маркс сийаси иктисадла мүнтэзэм сурәтдэ 1843-чү илин ахырларындан Парисдэ мәшғул олмаға башламышдыр. О, иктисади эдәбијаты өјрәниркән өз гаршысына мөвчуд гурулушу вэ буржуа сийаси иктисадыны тәнгид едән бөјүк бир эсәр јазмағы мәгсәд гојур. Онуң бу сәһәдәки илк тәдгигләри өз ин’икасыны „1844-чү ил иктисади-фәлсәфи әлјазмалары“, „Алман идеолокијасы“, „Фәлсәфә јохсуллуғу“, „Муздлу эмәк вэ капитал“, „Коммунист партијасынын манифести“ вэ башга бу кими эсэрләриндә тапмышдыр. Артыг һәмин эсэрләрдә капиталист истисмарынын әсаслары, капиталистләрлә муздлу фәһләләрин мәнәфејинин бир-бири илә барышмаз әкселији, капитализмин бүтүн иктисади мүнәсибәтләринин антагонист вэ кечичи характери ачылыб көстәрилир.

1848—1849-чу илләрдәки ингилабын чошғун һадисәләри илә әдгәдар олан мә’лум фәсиләдән сонра Маркс өз иктисади тәдгигләрини 1849-чу илин августунда мүнәчирәт етмәјэ мәчбур олдуғу анчаг Лондонда давам етдирә билди. Бурада о, мүхтәлиф өлкәләрин, хүсусилә дә о заман капитализмин классик өлкәси олан Инкилтәрәнин халг тәсәррүфаты тарихини вэ о заманкы иктисадијатыны дәриндән вэ һәртәрәфли өјрәнир. Ону бу дөврдә торпаг мүлккәјәтинин тарихи вэ торпаг рентаһы нәзәријәһәси, пул тәдәвүлүнүн вэ гижмәтләрин тарихи вэ нәзәријәһәси, иктисади бөһранлар, техниканын вэ технолокијанын тарихи, агрономија вэ агрокимја мәсәләләри марағландырыр.

Маркс көрүнмәһиш чәтин бир шәрәитдә чалышырды. О, данн еһтијачла мүбаризә апармалы вэ чох вахт чөрәк пулу газанмаг үчүн өз ишләрини дајандырмалы олурду. Мадди мәһрумијәтләр шәрәитиндә узун мүддәт чох көркин ишләмәси үзүндән Маркс бәрк хәстәләһири. Буна бахмајараг, артыг 1857-чи илә јахын о олдуғча бөјүк һазырлыг иһи көрмүшдү ки, бу да өз тәдгигатынын тамамлајычы мәрһә-

лэсинэ—топланмыш материаллары системэ салмаға вә үмумиләшдир-мәжә башламағ имканы верди.

1857-чи илин августундан 1858-чи илин ијунунадәк олан мүддәтдә Маркс 50 чап вәрәгинәдәк һәчмдә әлјазмасы Јарадыр ки, бу да кәләчәк „Капитал“ын илкин гарасыны тәшкил етмиш олур. Һәммин әлјазмасы илк дәфә јалныз 1939—1941-чи илләрдә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән орижиналын өз дилиндә „Grundrisse der politischen Oekonomie“ („Сијаси иғтисадын тәңгидинин әсас чәһәтләри“) ады илә дәрч едилмишдир. 1857-чи илин појабрында Маркс, бундан әләвә, өз әсәринин планыны тәртиб едир ки, бу да соңралар тәкмилләшдирилир вә олдуғча дәгигләшдирилир. Оун, иғтисади категоријаларын тәңгидинә һәср едилмиш бу тәдгиги алты китаба бөлүнүр:

1) Капитал һаггында (бир нечә кириш фәсилләри илә бирликдә); 2) Торпағ мүлкијјәти һаггында; 3) Муздлу әмәк һаггында; 4) Дөвләт һаггында; 5) Харичи тичарәт һаггында; 6) Дунја базары һаггында. Биринчи китабда („Капитал һаггында“) дөрд бөлмә олмасы һәзәрә алынмышды: а) Үмумијјәтлә капитал, б) Капиталларын рәгабәти, в) Кредит, г) Сәһмдәр капиталы, һәм дә „Үмумијјәтлә капитал“ бөлмәси даһа үч һиссәјә бөлүнмүшдү: 1) Капиталын истеһсал процесси; 2) Капиталын тәдавул процесси вә 3) Буяларын һәр икисинин вәдидәти, јахуд капитал вә мәнфәәт, фаиз. Гејд етмәк мүнүмдүр ки, бу ахырынчы, ајрыча бөлкү сонралар бүтүн әсәрин, „Капитал“ын үч мүвафиг чилдә бөлүнмәсинин әсасыны тәшкил етмишдир. Сијаси иғтисадын вә социализмин тарихини хүсуси әсәр һалында вермәк нәзәрдә тутулурду.

Ејни заманда Маркс бу гәрәра кәлир ки, өзүнүн Јаратмағда олдуғу әсәр ајры-ајры бурахылышлар һалында чыхачағдыр вә биринчи бурахылыш „мүтләг мүјјән дәрәчәдә там бир әсәр тәшкил етмәлидир“ ки, бу да биринчи китабын анчағ биринчи бөлмәсини—үч фәсилдән ибарәт: 1) Әмтәә; 2) Пул вә ја садә тәдавул вә 3) Капитал—бөлмәсини гаврајыр. Лакин сијаси мулаһизәләрә көрә үчүнчү фәсил биринчи һиссәнин ахырынчы вариантына—„Сијаси иғтисадын тәңгидинә даир“ китабына дахил олмамышдыр. Маркс көстәрмишдир ки, мәнз һәммин фәсилдән „әсил вурушма башланыр“ вә, онун фикринчә, рәсми сензура, полис тәгйибләри вә һөкман синифләрин хошуна кәлмәјән мүәллифләрин һәр чүр тәгйиб едилмәси шәрәтиндә белә бир фәсли ән әввәлдә, јәни кениш ичтимаијјәт јени әсәри көрмәздән габағ, бурахмағ јерсиз оларды. Маркс „биринчи бурахылыш“ үчүн хүсуси оларағ әмтәә һаггындакы фәсли јазмыш вә 1857—1858-чи илләрин әлјазмасындан пул һаггындакы фәсил үзәриндә јенидән әсаслы сурәтдә ишләмишдир.

„Сијаси иғтисадын тәңгидинә даир“ китабы 1859-чу илдә чапдан чыхды. Аз сонра „икинчи бурахылышын“, јәни капитал һаггындакы фәслин дәрч олунмасы да нәзәрдә тутулурду ки, бу да 1857—1858-чи илләрдәки әлјазмасынын әсас мәзмунуну тәшкил едирди. Маркс Британија музејиндә сијаси иғтисадла јенидән мүнтәзәм сурәтдә мәшғул олмаға башлајыр. Доғрулур, нисбәтән аз сонра о, мәтбуатда чыхыш елиб бонапартчы агент К. Фогтун бөһтанчы һучумларыны ифша етмәк зәрурати вә башға тә’чили ишләрлә әлағәдар оларағ бу әсәри там ил јарым тә’хирә салмалы олду. О анчағ 1861-чи илин августунда кениш әлјазмасына башлајарағ, буну 1863-чү илин орталары үчүн гуртурыр. Үмумијјәтлә 200 чап вәрәгинәдәк һәчмдә олан вә 23 дәфтәр тәшкил едән әлјазмасы да, 1859-чу ил китабы кимн—„Сијаси иғтисадын тәңгидинә даир“ адландырылмышдыр. Бу әлјазмасынын чох һиссәси (VI—XV вә XVIII дәфтәрләр) иғтисад тә’лимләринин тарихиндән бәһс едир.

Буну Сов.ИКП МК жапында Марксизм-Ленинизм Институту рус дилиндэ чапа хазырлајыб „Изафи дэјэр нэзэријјэлэри“ („Капитал“ын IV чилди) ады илэ нэшр етмишдир. Эввэлинчи беш дэфтэрдэ вэ гисмэн XIX—XXIII дэфтэрлэрдэ „Капитал“ын биринчи чилдинин мөвзулары верилмишдир. Маркс бурада пулуу капиталла чеверилмэсини тэһлиил эдир, мүтлэг вэ нисби изафи дэјэр тэлимини инкишаф етдирир вэ бир сыра башга мөсөлэлэрдэн бэһс эдир. Хүсусилэ, XIX вэ XX дэфтэрлэрдэ биринчи чилдин он үчүнчү фэсли олан „Машынлар вэ при сәнәје“ фэслинин этрафлы эсасы верилмишдир; һәмин дэфтэрлэрдэ техниканын тарихинэ даир зәнкин материал верилдији кими, капиталист сәнәјесиндэ машын тэтбигинин чох этрафлы игтисади тэһлиил дэ верилмишдир. XXI—XXIII дэфтэрлэрдэ, „Капитал“ын мүхтэлиф чилдлэринэ, о чүмләдэн икинчи чилдинэ аид ајры-ајры мөсөлэлэр ишыгландырылыр. XVI—XVII дэфтэрлэр тамамилэ үчүнчү чилдин проблемлэринэ һэср едилмишдир. Белэликлэ, 1861—1863-чү иллэрин элјазмасы аз вэ ја чох дэрэчэдэ „Капитал“ын бүтүн дөрд чилдинин проблемлэриндэн бэһс эдир.

Ишин сонракы кедешиндэ Маркс өзүнүн бүтүн эсэрини, үч һиссэдэн ибарэт олачаг „Үмумијјэтлэ капитал“ бөлмэси үчүн ирэличэдэн нэзэрдэ тутулан план эсасында гурмаг гэрарына кэлир. Элјазмасынын тарих-тэнгид һиссэсинэ кэлдикдэ исэ, бу, тамамлајычы дөрдүнчү мэрһэлэни тэшкил етмэли иди. Маркс Кукелмана 1866-чы ил 13 октјабр тарихли мэктубда јазыр: „Бүтүн эсэр ашағыдакы һиссэлэрэ бөлүнүр: I китаб) Капиталын истейсал просеси. II китаб) Капиталын тэдавул просеси. III китаб) Бүтүнлүкдэ просесин формалары. IV китаб) Нэзэријјэнин тарихинэ даир“. Маркс һабелэ эввэлэр нэзэрдэ тутулдугу кими, эсэрин ајры-ајры бурахылышларла нэшр едилмэси планындан да эл чэкир вэ эввэлчэ бүтүн эсэри һеч олмзаса эсас етибары илэ хазырламагы вэ анчаг сонра нэшр етмэји өз гаршысына вэзифэ гојур.

Бунула элагэдар олараг, Маркс өз эсэри үзэриндэ вэ хүсусилэ 1861—1863-чү иллэрин элјазмасында кифајэт гэдэр инкишаф етдирилмэмиш һиссэлэри үзэриндэ вар гүввэ илэ чалышмагда давам эдир. О элава олараг чохлу мигдар игтисади вэ техникэ эдэбијјат, о чүмләдэн кэнд гасэрруфатына даир, кредит вэ пул тэдавул мөсөлэлэринэ даир эдэбијјаты өјрәнир, сәнәједэ ушаг эмэји һаггында, инкилис пролетариатынын мәнзил шэраити һаггында вэ и. а. статистика материалларыны, мүхтэлиф парламент сөнәдлэрини, расми һесабатлары өјрәнир. Бунун ардынча Маркс ики ил Јарым эзиндэ (1863-чү илин августундан 1865-чи илин ахырларынадэк) олдугча бөјүк бир элјазмасы јарадыр ки, бу да „Капитал“ын үч нэзэри чилдинин этрафлы ишләнмиш биринчи вариантыны тэшкил эдир. Анчаг, үмумијјэтлэ бүтүн эсэр јазылдыгдан сонра (јанвар 1866-чы ил) Маркс буну чап үчүн гәти сурэтдэ хазырламага башлајыр, һәм дэ Енжелсин мөсөләһәти илэ о, бүтүн эсэри бирдэн чапа хазырламаг дејил, биринчи нөвбэдэ „Капитал“ын эввэлинчи чилдини хазырламаг гэрарына кэлир. Маркс өз эсэри үзэриндэ бу ахырынчы дэфэ чох бөјүк дегигликлэ ншлэмэли олду вэ белэликлэ „Капитал“ын үмумән бүтүн биринчи чилдини бир даһа јенидән ишлэјиб хазырлада. Эсэрин бүтөвлүјү, долгунлуғу вэ ајдынлыгы хатиринэ Маркс 1859-чү илдэ нэшр едилмиш „Сијаси игтисадын тэнгидинэ даир“ эсэринин мөзмумунун эсас мөсөлэлэрини „Капитал“ын биринчи чилдинин эввэлиндэ нисбәтән гыса шакилдэ тэкрап етмэји лазым билд—бу мөсөлэлэр инди бүтүн биринчи бөлмэни („Эмтээ вэ пул“) тэшкил эдир, биринчи нэшриндэ исэ эввэдинчи фэсилдэ („Эмтээ вэ пул“) ишыгландырылырды.

„Капитал“ын биринчи чилди чапдан чыхдыгдан сонра (сентябр 1867-чи ил) Маркс, китабын алман дилиндэ Јени нэшрлэринин һазырланмасы вэ харичи диллэрэ тэрчүмэси илэ элагэдар олараг онун үзэриндэ ишлэмэкдэ давам едир. О, икинчи нэшриндэ (1872-чи ил) бир чох дэјишикликлэр едир, 1872-чи илдэ Петербургда чыхмыш вэ „Капитал“ын харичи диллэрэ биринчи тэрчүмэси олан русча нэшир илэ элагэдар олараг мүһүм көстэришлэр верир, 1872—1875-чи иллэрдэ ајры-ајры бурахылышларла дэрч олунан франсызча тэрчүмэсини хејли дэрэчэдэ Јенидэн ишлэјиб редактэ едир.

Дикэр тэрэфдэн, „Капитал“ын биринчи чилди чыхдыгдан сонра Маркс бүтүн эсэри тезликлэ баша чатдырмаг мэгсэди илэ сонраки чилдлэр үзэриндэ чалышмагда давам едир. Лакин бу она мүјэссэр олмур. I Интернационалын Баш Шурасында чохчэхэтли фаалијјэти ондан чох вахт алыр. Сөһһэтинин јахшы олмадыгына көрө иши кетдикчэ даһа тез-тез дајандырмалы олур. Ејни заманда Марксын фөвгөл’адэ дэрэчэдэ елми вичдан вэ дегиглији вэ, Енкелсин көстэрдји кими, „өз бөјүк игтисади кэшфлэрини е’лан етмэмшдэн эввэл бунлары там мүкөммөл сурэтдэ ишлэјиб һазырламаг“ сө’ји ону бу вэ ја башга бир проблеми нэзэрдэн кечирдикдэ Јенидэн вэ Јенэ элаво тэдгиглэрэ киришмәјэ вадар едир. Бу Јарадычылыг ишинин кедишиндэ һабелә бир чох Јени мәсэлэлэр дэ мейдана чыхырды.

„Капитал“ын сонраки ики чилди Енкелс тэрэфиндэн, Марксын анчаг вөфатындан сонра—икинчи чилд 1885-чи илдэ вэ үчүнчү чилд—1894-чү илдэ чапа һазырланыб нэшр едилмишдир. Бунула Енкелс елми коммунизм хэзинәсинэ чох гижмәтли јардым көстэрмишдир.

Марксын вөфатындан сонра Енкелс „Капитал“ын биринчи чилдинин инкилис дилинэ тэрчүмэсини редактэ етмиш (1887-чи илдэ чыхмышдыр). „Капитал“ын биринчи чилдинин алман дилиндэ үчүнчү нэшрини (1883) вэ дөрдүнчү нэшрини (1890) чапа һазырламышды. Бундан элаво, Марксын вөфатындан сонра, лакин һэлэ Енкелсин саглыгында, „Капитал“ын биринчи чилдинин ашагыдакы нэшрлэри чыхмышды: инкилис дилиндэ Лондонда үч нэшир (1838, 1889 вэ 1891), инкилис дилиндэ Нју-Йоркда үч нэшир (1887, 1889 вэ 1890); франсыз дилиндэ Парислэ нэшир (1885), Данимарка дилиндэ Копенһагендэ (1885), испан дилиндэ Мадриддэ (1886), италјан дилиндэ Туриндэ (1886), полјак дилиндэ Лејпсигдэ (1884—1889), һолланд дилиндэ Амстердамда нэшир (1894), һабелә бир сыра башга натамам нэшрлэри.

Марксын шөхси көстэришлэринэ эсасэн Енкелс „Капитал“ын алманча дөрдүнчү нэшриндэ (1890) „Капитал“ын биринчи чилдинин мәтн вэ гејдлэринин гәти редаксиясыны һазырлады. Инди һәмин эсэр бүтүн дүнјадэ алманча дөрдүнчү нэшринэ эсасэн Јенидэн нэшр едилир вэ тэрчүмэ олунур. „Капитал“ын биринчи чилдинин һәмин нэшир дэ алманча дөрдүнчү нэшринэ эсасэн һазырланмышдыр.—5.

¹ „Капитал“ын биринчи чилдинин 1867-чи илдәки эввәлинчи алман нәшриндә „Әмтәә вә пул“ ады дашыјан биринчи фәсли нәзәрдә тутулур. Икинчи нәшрини һазырлајыркән Маркс өз китабы үзәриндә Јенидән ишләмәиш вә хүсусилә онун гурулушунда бөјүк дәјишикликләр етмишди. Эввәлки биринчи фәслин һиссәләри вә элавои эсасында үч мувафиг мүстәгил фәсил Јарадылмышды ки, бунлар да бирликдә китабын биринчи бөлмәсини тәшкил едир.—5.

² Ф. Лассалын „Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit“. Berlin, 1864 („Ч.-б Бастиа Шултсе-Делич, игтисади Јулиан, вә ја Капитал вә әмәк“. Берлин, 1864) эсәринин үчүнчү фәсли нәзәрдә тутулур.—5.

- 4 *Mutato nomine de te fabula narratur* (Анчаг адыны дәјишлирсән, бу сәнин әһвалатын дежилми)—Һоратсини сатираларындан көтүрүлмүш сөзләр, биринчи китаб, 1-чи сатира.—6.
- 5 *Көј китаблар* (Blue Books)—Инкилтәрә парламенти тәрәфиндән дәрч едилән материалларын вә харичи ишләр назирлији тәрәфиндән дәрч едилән дипломатик сәнәдләрин үмуми адыдыр. Көј габыгларына көрә Көј китаблар ады верилмиш бу китаблар Инкилтәрәдә XVII әсрдән нәшр едилмәкдә олуб, һәмин өлкәнин игтисади вә дипломатик тарихини өјрәнмәк үчүн әсас рәсми мәнбә хидмәтини көрүр.—10.
- 6 *Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!* (Сән өз јолунла кет, гој адамлар нә дејирләрсә десинләр!)—Дантенин „Илаһи комедија“ әсәриндән башга шәкилдә верилмиш сөзләр, „Мәһшәр“, V фәсил.—11.
- 7 S. Mayer. „Die sociale Frage in Wien. Studie eines „Arbeitgebers“. Wien, 1871 (З. Мәјјер. „Вјанада ичтимаи мәсәлә. Бир „саһибкарин“ етүдү“. Вјана, 1871).—13.
- 8 „Капитал“ын биринчи чилдинин алманча дөрдүнчү нәшриндә (1890) һәмин сөзәрдынын әввәлинич дөрд абзасы атылмышдыр. Бу нәшрдә сөзәрды бүтүнлүклә верилир.—13.
- 9 *Тахыл ганунларына гаршы лига* 1838-чи илдә фабрикчиләр Кобден вә Брајт тәрәфиндән тәсис едилмишди. Сәнәје буржуазиясынын мәнәфејини мүдафиә едән бу лига торпаг аристократиясынын мәнәфејини күдән вә харичдән тахыл кәтирилмәсинин мәһдуд вә гадаған едилмәсини нәзәрдә тутан тахыл ганунларынын ләғв олунмасына чалышырды. 1815-чи илдә гәбул едилмиш тахыл гануну, Инкилтәрәнин өзүндә тахылын гүјмәти һәр кварталә 80 шиллингдән ашағы олараг галдыгча тахыл идхал олунмасыны гадаған едирди. 1822-чи илдә бу ганунун шәкли бир гәдәр дәјишдирилмишди, 1828-чи илдә исә дәјишкән шкала гојулмушду ки, буна көрә дә тахыл гүјмәтләри дахили базарда ашағы дүшдүкчә онун идхал көмрүјү артырды вә, әксинә,— бу гүјмәт јүксәлдикчә көмрүк әскилирди. Тахыл ганунларынын ләғви вә азад тахыл тичарәти үчүн чалышан бу Лиганын мәгсәди тахыла олан дахили гүјмәтләри ашағы салмаг вә бунунла да муздлу фәһләләрин әмәк һаггыны ашағы салмаг иди. Лига азад тичарәт шұарындан фәһләләрлә сәнәјечиләрин мәнәфејинин куја үмуми олдуғу һаггындакы өз демагоглуг тәблиғатында кениш истиғадә едирди. Тахыл ганунлары 1846-чы илдә ләғв едилди.—17.
- 10 И. Дитскенин: „Demokratisches Wochenblatt“ („Демократик һәфтәдик“) гәзетинин 1868-чи илдәки 31, 34, 35 вә 36-чы нөмрәләриндә дәрч едилмиш „Карл Маркс. „Капитал. Сијаси игтисадын тәғиди“ һамбург, 1867“ мәғаләси нәзәрдә тутулур. 1869—1876-чы илләрдә бу гәзет јени—„Der Volksstaat“ („Халг дөвләти“) ады илә чыхырды.—18.
- 11 Бурада, 1867—1883-чү илләрдә Парисдә чыхан „La philosophie positive. Revue“ („Позитивист фәлсәфә. Ичмал“) журналындан бәһс олунур. 1868-чи илин нојабр—декабрындакы үчүнчү нөмрәсиндә О. Контун позитивист фәлсәфәсинин ардычылы олан Ј. В. Де-Роберти тәрәфиндән „Капитал“ын биринчи чилдинә јазылмыш гыса рәсензија дәрч едилмишди.—19.

- 12 Н. Зибер. „Сонракы элавалэр вэ изаһатларла элагадар олараг Д. Рикардонун дэјэр вэ капитал нэээријјэси“. Кијев, 1871, сәһ. 170.—19.
- 13 Бу мэгалэ („Карл Марксда сијаси-игтисады тэнгид нөгтеји-нэээри“) И. И. Кауфман тэрэфиндэн јазылмышды.—19.
- 14 Бах: К. Маркс вэ Ф. Енкелс. Эсэрлэри. Икинчи нэшри, 13-чү чилд, сәһ. 6—8.—20.
- 15 Алман буржуа философлары Бүхнер, Ланке, Дүринг, Фехнер вэ башгалары нэээрдэ тутулур.—22.
- 16 „Јени үчдэ ики“— $2\frac{1}{3}$ талер гијмэтиндэ олуб, бир сыра алман дөвлэтлэриндэ ишләдилэн күмүш сиккэ белэ алланырды.—29.
- 17 „Капитал“ын биринчи чилдинин инкилисчэ нэшриндэ фэсиллэрин нөмрэлэри бунун алманча нэшрлэриндэки фэсиллэрин нөмрэлэри илэ дүз кэлмир.—31.
- 18 „Кэлэлији мүдафиэ үчүн гијам“ дедикдэ, АБШ Чэнубунун гулдарлары тэрэфиндэн галдырылмыш вэ 1861—1865-чи иллэрдэки Вэтэндаш мүһарибэсинэ кэтириб чыхаран гијам нэээрдэ тутулур.—34.
- 19 Нэгигэтдэ бурада Марксда дэгигсизлик јохдур.—36.
- 20 Марксы Гладстонун 1863-чү ил 16 апрел тарихли нитгиндэн көтүрүлэн ситаты гэсдэн сахталашдырмагда иттиһам едэн буржуазија нүмајэндэлэринин дэфэлэрлэ бөһтанчы һүчумларыны ифша етмэјэ Енкелс 1891-чи илдэ һамбургда дэрч олунан „Брентано contra Маркс, ситатын хэјали сахталашдырылмасы мүнәсибэти илэ. Мәсэлэнин тарихи вэ сәнәдлэр“ адлы хүсуси бир эсэр һәср етмишди, 1891-чи илдэ һамбургда дэрч едилмишди (бах: К. Маркс вэ Ф. Енкелс. Эсэрлэри. Икинчи нэшри, 22-чи чилд).—36.
- 21 Маркс „чумбулу Ласкерин ичады“ һаггында данышыркән ашағылакы эһвалаты нэээрдэ тутур. 1871-чи ил нојабрын 8-дэ рејхстагын ичласында буржуа депутаты милләтчи-либерал Ласкер Бебел гаршы мүбаһисэдэ билдирмишди ки, әкәр алман социал-демократ фәһләлэри Парис коммуналарынын тимсалы илэ һәрәкәт етмәк фикринэ дүшсәлэр, онда „эдәбли вэ мүлкијјәти олан бүркерлэр онлары дэјәнәклэ өлдүрәрлэр“. Лакин натиғ, буну белэ шәкилдэ е'лан етмэјэ чүр'әт етмәди вэ һәлә стенографик һесабагда „дэјәнәклэ өлдүрәрлэр“ сөзлэри эвэзинэ „онлары итаәтдэ сахларлар“ дејилмишди. Бебел бу сахтакарлығы ифша етди. Ласкери фәһлә даирэлэриндэ лаға гојуб күлүрдүлэр. Боју баяча олдуғуна көрә она истехза илэ „чумбулу Ласкер“ ады верилмишди.—37.
- 22 Көте. „Фауст“, I һиссә, үчүнчү сәһнә („Фаустун кабинети“).—39.
- 23 Бу ада Енкелс, өзүнүн куја тәкбашына әлли адама гаршы шпага илэ вурушмасындан данышан ловға вэ горхаг Фалстафын (Шекспир. „Крал IV һенрих“. I һиссә, II пәрдә, дөрдүнчү сәһнә) сөзлэрини башга шәкилдэ верир.—39.
- 24 С. Батлерин „Һудибрас“ („Hudibras“) поемасындан башга шәкилдэ верилмиш сөзләр, II һиссә, I-чи фәсил.—46.

- ²⁵ Бу китаба бах: W. Jacob. „An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals“. In two volumes. London, 1831 (У. Чейкоб. „Багалы металлaрын истeхсалы вe истeхлакы haггында тарихи тeдгигат“. Ики чилдe. Лондон, 1831). —50.
- ²⁶ [W. Petty.] „A Treatise of Taxes and Contributions“. London, 1667, p. 47 [У. Петти.] „Веркилeр вe русумлар haггында трактат“. Лондон, 1667, сeн. 47).—54.
- ²⁷ Маркс бурада Шекспирин тарихи хроникасындакы диалогдан истифадe едир, „Крал IV Генрих“, I хиссe. III пeрдeнин учунчү сeннeсиндe Фалстаф дул гадын Куиклиjе дејир: „Билимир ки, онун харасындан жапышсын“, Бунун чавабында Кункли дејир: „Јалан дејирсeн: сан дe, башгалары да чох жахшы билирсиниз ки, мeним харамдан жапышасыныз“.—58.
- ²⁸ „Paris vaut bien une messe“ („Парис хeјир-дујаја лaјигдир“) —IV Генрих протестант мeзхeбиндeн католик мeзхeбинe кeчeрсe, парислилeрин ону крал таныјачаглары вeди илe элагeдар олараг, онун 1593-чү илдe сeвлeдији сeзлeрдир.—63.
- ²⁹ Маркс бурада: „Aristotelis opera ex recensione Immanuelis Bekkeri“. Tomus IX. Oxonii, 1837, p. 99, 100 (Аристотел. Эсeрлeри, Иммануил Беккер нeшри. IX чилд. Оксфорд, 1837, сeн. 99, 100) китабы үзрe Аристотелин „Никомах eтикасы“ эсeриндeн ситат кeтирир.—70.
- ³⁰ *Ломбард-стрит*—Ситидe (Лондонун малијe мeркeзиндe) бир сыра бeјүк банклaрын олдуғу күчeдир; Лондон пул базaрынын синонимидир.—72.
- ³¹ К. Маркс. „Фeлсeфe јохсуллуғу“. Ч-б Прудонун „Јохсуллуғ фeлсeфe“ синe чаваб“, I фeсил (бах: К. Маркс вe Ф. Енкeлс. Эсeрлeрин. Икинчи нeшри, 4-чү чилд, сeн. 71—127).—79.
- ³² Кeтe. „Фауст“, I хиссe, дeрдүнчү сeннe („Фаустун кабинети“).—79.
- ³³ 1848—1849-чу илeрдeки ингилаблар мeғлуб олдугдан сонра Авропада гара сijaси иртича дeврү башланды. Бу дeврдe Авропа өлкeлeринин аристократ даирeлeриндe спиритизмe, хусусeн столлары рeгс eлдирмeжe алудe олмага башламышдылар. Ејни заманда исe Чиндe күчлү кeндии мұһарибeси харaктерини алмыш олан антифеодад азaдлыг хeрeкаты кeнишлeнмишди (Тaјпин ингилабы).—81.
- ³⁴ Оуенин параллелограмларындан Рикардо өзүнүн „On Protection to Agriculture“. Fourth edition. London, 1822, p. 21 („Экинчилији нимажe haггында“. Дeрдүнчү нeшри. Лондон, 1822, сeн. 21) эсeриндe данышыр. Оуен өзүнүн ичтимаи ислаһатлар haггындакы утопик лaјиһeсини инкишаф eлдирeрeк, сүбүт eтмeжe чaлышырды ки, параллелограм вe ја квадрат шeклиндe гeсeбe гуручулуғу игтисади чeһeтдeн, һабелe айлe јашајышынын гурулмасы нeгтeји-нeзeриндeн eн чох мeгсeдeујгүндүр.—87.
- ³⁵ Умумијјeтлe материалист вe атеист олан гeдим јунан философу Епикурун бахышларына кeрe сaјсыз-һесaбсыз дүнјалар вардыр. Һeмин дүнјалар өз хусуси, тeбии ганунларына eсacөн эмeлe кeлир вe јашајыр. Аллаһлар, јашајырларса да, дүнјалар харичиндe, бунларын ара-

- 45 Данте. „Илаһи комедија“, „Чэннэт“, XXIV фэсил.—112.
- 46 Маркс Мүгээдэс Ижеронимдэн ситат кэтирир: „Јевстохијаја мэктуб—бакарэти горумаг һаггында“.—112.
- 47 К. Маркс. „Сияси игтисадын тэнгиндэнэ даир“ (бах: К. Маркс вэ Ф. Енжелс. Эсэрлэри. Икинчи нэшри, 13-чү чилд, сэх. 72).—115.
- 48 „*The course of true love never does run smooth*“ („Һэгиги мэхэббэт һеч бир заман чэфасыз олмур“) —В. Шекспир. „Јај кечэсиндэ рө’ја“, I пәрдэ, биринчи сэхнэ.—116.
- 49 „*Disjecta membra poetae*“ („шаирин пэракэндэ э’залары,.)—Һоратсинин сатираларындан кэтирилэн сөзлэр, биринчи китаб, 4-чү сатира.—116.
- 50 Маркс бурада Дүпон де Немурун „*Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale*“ („Доктор Кененин мүддээлары, јахуд Онун Ичтимаи игтисада даир эсас принциплэринин хүдасэси“) эсэриндэн ситат кэтирир; һәмнин эсэр: „*Physocrates*“. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I, Paris, 1846, p. 392. („Физиократлар“. Е. Д’ерин кириш мөгалэси вэ тэфсирлэри илэ. I һиссэ, Парис, 1846, сэх. 392) китабында дэрч едилмишдир.—117.
- 51 Пулун *non olet* (ији Јохдур)—бу, Рома императору Веспасианын (69—79-чу иллэр) ајагјолулара хүсуси верки гојдуғуна көрэ, ону төһмэт-лөндирэн өз оғлуһз сөјлэдији сөзлэрдир.—119.
- 52 А. Н. Müller. „*Die Elemente der Staatskunst*“. Theil II, Berlin, 1809, S. 280 (А. Г. Мүллер. „Дөвлэти идарэ етмэк сэнэтинин эсаслары“ II һиссэ, Берлин, 1809, сэх. 280).—133.
- 53 Чинасдыр: инкилисчэ „sovereign“ сөзү „суверен, монарх“ демэкдир, һабелэ „соверен“—гызыл фунт стерлингин адыдыр.—135.
- 54 P. Bolsgullebert. „*Le détail de la France*“. In: „*Économistes financiers du XVIII-e siècle*“. Paris, 1843, p. 213 (П. Буакилбер. „Франсанын пэракэндэ тичарэти“. „XVIII эсрин игтисадчы—малијјэчилэри“ китабында. Парис, 1843, сэх. 213).—138.
- 55 Д. Дидро. „1767-чи ил салону“.—142.
- 56 *Ост-Һинд компанијасы*—1600-чү илдэн 1858-чи илэдэк давам етмиш. Инкилтэрэнин Һиндистанда, Чиндэ вэ Асијанын башга өлкэлэриндэ сөјгүнчү мүстэмләкэ сиясэти үчүн алэт олмуш инкилис тичарэт компанијасы. Ордусу вэ донанмасы олан Компанија XVIII эсрин орталарындан бөјүк һәрби гүввэјэ чеврилмиши. Инкилтэрэ мүстэмләкэчилэри Һиндистаны Компанијанын бајрағы алтында элэ кечирмиш олдулар. Узун заман Һиндистанда тичарэт инһисары вэ бу өлкөни идарэ етмэјин эн мүһүм вэзифэлэри Компанијанын элиндэ иди. Һиндистанда 1857—1859-чу иллэрдэки милли азадлыг үсјаны инкилислэри өз мүстэмләкэ һөкманлығы формаларыны дэјишдирмэјэ мэхбур етди: Компанија лөгв едилди, Һиндистан исэ Британија тахтынын мүлки е’лан едилди.—142.

- ⁵⁷ „East India (Bullion). Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864“ („Шарги Һиндистан (Күлчэлэр). Мөһтөрөм ашағы палатанын 1864-чү ил 8 феврал тарихли соргусу үзрә тэгдим едилмиш һесабат“).—142.
- ⁵⁸ Маркс, У. Петтиния бурада адыны чәкдији „The Political Anatomy of Ireland. 1672“. London, 1691 („Ирландиянын сijasи анатомиясы. 1672“. Лондон, 1691) китабына онун эләвә шәклиндә чап едилмиш „Verbum Sapienti“ („Мүдрикләрә хитаб“) әсәриндән ситат кәтирир.—149.
- ⁵⁹ Маркс бурада Д. Рикардонун „The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank Notes“ The Fourth Edition, Corrected. London, 1811 („Күлчәләрин жүксәк сижәти банкнотларын гижмәтдән дүшмәсинә субутдур“. Тәсһий едилмиш дөрдүнчү нәшри. Лондон, 1811) китабындан ситат кәтирир.—151.
- ⁶⁰ „Currency principle“ („пул тәдавулү принсипи“), вә ја „пул мәктәби“—пулун мигдар нәзәријәсини ирәли сүрән мәктәбин нөвләриндән биридир. Бунун нүмајәидәләри идна едирдиләр ки, әмтәәләрин дәјәри вә гижмәти тәдавул дәирәсиндәки пулларын мигдары илә мүәјјән олунур. Онлар өз гаршыларына сабит пул тәдавулүнә көмәк етмәји мәгсәд гојур вә бунун үчүн банкнотларын мәчбури сурәтдә гызылла тәмин едилмәсини вә нәчиб металллар идхалына вә ихрачына мүвафиг оларак банкнот кәсилмәсини тәнзимә салмағы јекәнә вәсигә һесаб едирдиләр. Өз јанлыш нәзәри мүддәәләрына әсәсләнараг, „пул мәктәби“ пул тәдавулү һаггында өзүнүн елан етдији һанунларын позулмасыны ифрат истәһсал игтисад бөһрайларынын һәлледиһи сәбәби һесаб едирди. „Пул мәктәби“ нәзәријәси Инкилтәрәдә XIX әсрин биринчи јарысында јајылмышды. Лакин Инкилтәрә һөкүмәтинин һәмин нәзәријәә архаламаг чәддләри (1844-чү ил банк һануну) һеч бир мүвәффәгијәт газанмады вә әмәли мәгсәдләр үчүн бу нәзәријәнин елми чәһәтдән әсәссыз олдуғуну вә әсла јарамадығынын субут етди (Бах: һабелә: К Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 164—165).—152.
- ⁶¹ Бах: 58-чи гејд.—152.
- ⁶² Франса Институту—бир нечә шөбәдән вә ја академиядан ибарәт олан али елми идәрә нәзәрдә тутулур; 1795-чи илдән мөвчуддур. Дес-түт де Траси Мәнәви вә сijasи елмләр академиясынын үзвү иди.—169
- ⁶³ *Hic Rhodus, hic salta!* (Бура Родосдур, бурада да һоппан!—Мәчәзи мәнада: Кәл бурада һүнәрни көстәри)—Родос аласында олдуғча бөјүк сычрајышлар етдијини идна едән ловғаја мурачиәтлә сөјләнилмиш сөзләрдир (Езаопун „Ловға“ тәмсилнндән).—172.
- ⁶⁴ Марксын гејд етдији „Куза чеврилиши“ Румынијанын тарихиндә мүһүм бир һадисәдир. 1859-чу илн јанварында көркәмли сijasи һадим Алексаңдру Куза әввәлчә Молдавијанын, сонра исә Валахијанын да господары сечилмишди. Узун заман Османлы империјасындан бир вассал кими асылы олан бу ики Дунај киязлығынын бирләшдирilmәси илә вәһид Румынија дәвләтиния әсәсләры гојулмушду. һакимнјәг башына кәлән Куза өз гаршысына бир сыра буржуа-демократик ислаһатлар кечирмәк мәгсәдини гојур. Лакин онун сijasәти мүлкәдарлар тәрәфиндән вә буржуазијанын мүәјјән һиссәси тәрәфиндән чидди мүгави-

мэтлэ гаршыланды. Аграр ислахаты хаггында һөкүмэт тэрэфиндэн тэклиф едилэн лажиһа торпаг саһибләри нүмајәндәләринин (бојарларын) үстүнлүк тәшкил етдији Милли мәчлис тэрэфиндән рәдд едилдикдән сонра, Куза 1864-чү илдә дөвләт чеврилиши етди ки, бу да мүртәчә Милли мәчлисин бурахылмасына, јени конститусија елан едилмәсинә, сечичиләр даирәсинин кенишләндирилмәсинә вә һөкүмәтин ролунун гүввәтләнмәсинә сәбәб олду. Бу јени сијаси шәраитдә гәбул едилмиш олан аграр ислахаты тәһкимчилик һүгүгунун ләғв едилмәсини вә өдәнч тәдијәләри әсасында кәндлиләрә торпаг верилмәсини нәзәрдә тутурду. — 174.

65 Н. Storch. „Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations“. Tome I, St.-Petersbourg, 1815, p. 288 (Н. Шторх. „Сијаси игтисад курсу, јахуд Халыларын рифаһыны мүәјјән едән әсасларын изаһы“. I чилд, С.-Петербург, 1815, сәһ. 288). — 188.

66 А. Cherbuliez. „Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales“. Paris, 1841, p. 14 (А. Шербүлјә. „Сәрвәт вә ја јохсуллуғ. Ичтиман сәрвәтин мүәсир бөлкүсүнүн сәбәбләринин вә нәтичәләринин изаһы“. Парис, 1841, сәһ. 14). — 188.

67 „Мәһз ону күлүмсәмә, ә мәчбур едән гәрибә һадисә“—Көтенин Фауст адлы тракедијасындан Фаустун башга шәкилдә верилмиш сөзләри, I һиссә, үчүнчү сәһнә („Фаустун кабинети“). — 200.

68 „Tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles“ („Дүнја-ларын ән јахшысы олан бу дүнјада һәр шәј јахшылыға дөгру кел-дир“) — Волтерин „Кандид“ повестиндән афоризм. — 200.

69 Көтә. „Фауст“, I һиссә, бешинчи сәһнә („Лејпсигдә Ауербах зирзә-миси“). — 201.

70 Лукретси. „Шејләрин тәбиәти хаггында“, биринчи китаб, 155—156-чы мисралар. — 219.

71 Маркс истәһза илә Вилһелм Рошерн мәшһур гәдим јунан тарихчиси Фукидид Вилһелмин ады илә *Фукидид* Рошер алландырыр, чүнки бу вулгар игтисадчы өзүнүн „Die Grundlagen der Nationalökonomie“ („Сијаси игтисадын әсаслары“) китабынын биринчи нәшринә мүгәд-димәдә, Марксын дедијинә көрә, „өзүнү тәвазекарлығла сијасы игти-садын Фукидиди елан етмишдир“. Рошер, Фукидиддән ситат кәти-рәркән ашағыдакы ифадәни ишләтмишдир: „Гәдим тарихчи кими, мән дә арзу едәрдим ки, мәним әсәрим... фајда версин“ вә и. а. — 221.

72 Әдәбијатда мүәјјән мүсбәт рол ојнамыш, лакин ејни заманда бүтүн аз-чох јени әдәби чәрәјанлара гаршы сон дәрәчә нифрәт көстәрмиш алман јазычысы вә әдәби тәнгидчиси Готшед нәзәрдә тутулур. Буна көрә дә онун ады әдәби ловғалығ вә күтлүк синоними олмушдур. — 221.

72 W. Jacob. „A Letter to S. Whitbread, being a Sequel to Considerations on the Protection Required by British Agriculture“. London, 1815, p.33 (У. Чейкеб. „Браитанија кәнд тәсәррүфаты мәәфејинин тәләб етдији

һимајечилик тэдбирлэринин мүзакирэсн илэ элагэдэр олараг С. Уитбрэдэ мэктуб*. Лондон, 1815, сәһ. 33). — 224.

⁷⁴ 1833-чү ил фабрик гануну нээрдэ тутулуур. Бу барэдэ бах: һәмнин чилд, сәһ. 282 — 283. — 228.

⁷⁵ *Хилиастлар* (Јунанча „хилиас“ — мин сөзүндәндир) — Исаһын икинчи зүһуру вә Јер үзүндә эдаләтин, үмуми бәрәбәрлијини вә рифаһын „миниллик сәлтәнәги“ гурулмасы һаггында дини мистик тәлимни тәблиғатчыларыдыр. Хилиастлар е’тигады, хилас олмаг үчүн фантастик хүлјалар аләминдә чыхыш јолу арајан зәһмәткешлэрини дөзүлмәз әсәрәти вә әзаблары зәмининдә гулдарлыг гурулушунун дағылмасы дөврүндә мејдана кәлмишди. Бу е’тигад кениш јайылмышды вә сонралар орта әсрләрдәки мүхтәлиф тәригәтлэрин тәлимлэриндә даим јенндән мејдана чыхырды. — 232.

⁷⁶ А. Уре. „The Philosophy of Manufactures: or, An Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain“. London, 1835, p. 406 (Е. Јур. „Фабрик фәлсәфәси, вә ја Бөјүк Британија фабрик системи игтисадијјатынын елми, мә’нәви вә тичарәт чәһәтлэринин изаһы“. Лондон, 1835, сәһ. 406). — 232.

⁷⁷ *Little shilling men* (хырда шиллинг тәрәфдарлары), вә ја Бирминкем мәктәби, — XIX әсрин биринчи јарысында игтисад елминдә мејдана чыхмыш хүсуси бир мәктәбдир. Бу мәктәбин тәрәфдарлары идеал пул өлчү ваһиди нәзәријјәсини тәблиғ едир вә буна мүвафиғ олараг пула јалныз „һесаб нишаны“ кими бахырдылар. Бирминкем мәктәбинин нүмајәндәләри олан Томас вә Маттиас Атвуд гардашлары, Спунер вә башгалары Инкилтәрэдә пул ваһидиндә олан ғызылын гәдәрини әскилтмәк ләјһәсини ирәли сүрүрдүләр ки, буна да „хырда шиллинг“ ләјһәси адыны вермишдиләр. Һәмнин мәктәбин өз ады да бурадан эмәлә кәлмишди. Ејни заманда „хырда шиллинг тәрәфдарлары“ һөкүмәтин, тәдәвүлдәки пул күтләсини ихтисар етмәк мәғсәди күдән тәдбирлэри әлејһинә чыхырдылар. Оларын фикринчә, мәктәбин ирәли сүрдүјү мүддәаларын һәјата кечирилмәси, гијмәтлэрин сүн’и сурәтдә артмасына сәбәб олмагла сәнәјени чанландырыб өлкәнин үмуми тәрәғисини тә’мин едә биләрди. Лакин, һәгигәтдә, валјутанын тәклиф едилән девалвасијјасы аңчаг дөвләт борчунун вә ајры-ајры шәхслэрин борчларынын гијмәтдән дүшмүш пулла өдәнилмәси үчүн шәраит јарада биләрди, јә’ни хәзинәјә вә әсас е’тибары илэ һәр чүр кредитләр алан ири саһибкарлара фәјда верә биләрди. Маркс һәмнин мәктәб һаггында өзүнүн „Сијәси игтисадын тәигидинә даир“ әсәриндә даһышыр (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрлэри. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 66—67). — 237.

⁷⁸ Бах: 64-чү гејд. — 241.

⁷⁹ „*Règlement organique*“ („Гурулуш регламенти“) — 1828—1829-чу ил-ләрдәки Русија—Түркија муһарибәсиндән сонра рус гошунлары тәрәфиндән ишғал едилмиш Дунај кнјазлығларында (Молдавија вә Валахија) рус инзибати идарәсинин башчысы олан И. Д. Киселјов тәрәфиндән һәмнин кнјазлығларда 1831-чи илдә тәтбиғ едилмиш биринчи конститусијјалдыр. Гурулуш регламентинә әсасан һәр бир кнјазлығда ганунверичилик һакимијјәти ири торпағ саһиблэри тәрәфиндән сечилән мәчлисә, ичрайјә һакимијјәти исә—торпағ саһиблэри, руһаниләр вә шәһәрләр тәрәфиндән өмүрлүк сечилән господарлара верилрди.

Регламент кечмиш феодал гајдаларыны вэ о чүмлэдэн бијары сахлагмагла ири бојарларын вэ јухары руһанилерин һаким мөвгејини мөһкөмлэтди. Көндлилэр белэ бир „конститусијаја“ гаршы бир сыра үсјанларла чаваб вердилэр. Ејни заманда Гурулуш регламенти буржуа дэјишикликлэри һэјата кечирилмэсиини: дахили көмрүк манеэлэринин лэғв едилмэсини, тичарэт азадлығыны, мөһкөмөнин инзибати идарэлэрдэн ајрылмасыны вэ башгаларыны иэзэрдэ тутурду. — 242.

- ⁸⁰ Драйден. „Хоруз вэ түлкү“ („The Cock and the Fox“). — 246.
- ⁸¹ *Ecce iterum Crispinus* (будур јенэ Криспин) — Јувеналын IV сатирасы белэ башланыр; һөмин сатира (өзүнүн биринчи һиссэсиндө), Рома императору Домитсианын сарај адамларындан бири олан Криспини гамчылајыр. Мэчази мөһнада бу сөзлэр: „јенэ ејни шөхс“ вэ ја „бу да ејнидир“ демөкдир. — 252.
- ⁸² *Елеатлар* — бизим ерамыздан эввэл VI эсрин ахырларында — V эсрдэ гөдөм јунан фэлсөфесиндэ идеалист чэрэјандыр. Бу чэрэјанын эн көркөмли нүмајөндөлэри Ксенофан, Парменид вэ Зенон иди. Елеатлар, эзчүмлэ, сүбүт етмөјө чалышырдылар ки, һэрөкөт вэ һадисэлэрин мүхтәлифлији һөгигөтдө мөвчүд дејилдир вэ анчаг фикирдө јашајыр. — 253.
- ⁸³ *Бөјүк жүри* — Инкилтәрэдэ 1933-чү иләдөк, ишләрэ габагчадан бахмаг вэ мүттөһимлэрин чинајөт мөһкөмөсинө верилмэси мөсөлөсини һәллөтмөк үчүн шериф тәрәфиндән графлыгларын „хејрхан вэ садиг адамларындан“ сечиләрөк 12—23 нөфәрдән ибарөт андлылар коллежијасыдыр. — 255.
- ⁸⁴ Маркс Т. Карлејин „Мүасир памфлетләр“ китабына јаздыгы өз ресензијасыны нөзөрдэ тутур (бах: К. Маркс вэ Ф. Енкелс. Эсәрлэри. Икинчи нөшри, 7-чи чилд, сәһ. 269). — 259.
- ⁸⁵ W. Strange. „The Seven Sources of Health“. London, 1864, p. 84 (У. Стрејнч. „Сағламлығын једди мәнбөји“. Лондон, 1864, сәһ. 84). — 261.
- ⁸⁶ „Britons never, never shall be slaves!“ („јох, британијалылар һеч вахт, һеч бир вахт көлө олмајачаглар!“) — Инкилтәрөнин „Сән, Британија дөһнизлэри идарө ет“ һимнинин сөзләриндән. — 267.
- ⁸⁷ *Ексетер-һолл* — Лондонда мүхтәлиф дини вэ флантропик чөмијәтлэрин јыгынчаг бинасы. — 267.
- ⁸⁸ Бах: 4-чү гејд. — 269.
- ⁸⁹ *Après moi le deluge!* (Мөндән сонра лап дүнја дағылсын!) — Франса кралы XV Лүдовикин дүзөлтдији вэ ичазө вердији дөбдөбөли зијәфәтләр вэ шәнликләр нәтичөсиндө өлкөдө дөвлөт борчунун олдугча артачагы горхусу һаггында онун јахын адамларынын гејдинө куја о белэ чаваб вермишиди. — 272.
- ⁹⁰ „Өз илкиндик һүгууну бир гарын марчи шорбасына сатмаг“ — образлы ифадөјө чөврүлмиш олан һөмин сөзләр бир библија эфсанөсиндән көтүрүлүшдүр. Куја ач Исав өзүнүн јашча бөјүккүк һүгууну гардашы, Јөҗуба мөһз белэ бир гијмөтө сатишдыр. — 273.

- 91 *Бөжүк таун* — 1347—1350-чи иллэрдэ Гэрби Аврспда түгжан етмиш олан дэхшэтли таун епидемијасы. Элдэ ол ш мэдүмата көрө таундан о заман 25 милјонадэк адам, јәни тэгрибөн бүтүн Гэрби Европа эһалисинин $\frac{1}{4}$ хиссәси мөһв олмушду. — 274.
- 92 Бах: 58-чи гејд. — 275.
- 93 „Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833“, p. 53 („Фабрикләри Јохлајан комиссија. Э'лаһээрәт комиссијасынын мәркәзи шурасынын биринчи һесабаты. Ашағы палатанын 1833-чү ил 28 ијун тарихли сәрәнчамы илэ е'лан едилмишдир“, сәһ. 53). — 281.
- 94 „*Periculum in mora*“ („ләнкимәни тәһлүкәси“) — Рома тарихчиси Тит Ливинин „*Ab urbe condita*“ („Романын бинасы гојулдуғу вахтындан онун тарихи“) әсәриндән көтүрүлмүш сөзләр, XXXVIII китаб, 25-чи фәсил. — 281.
- 95 „Report from the Committee on the „Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom“: with the Minutes of Evidence“. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832 („Бирләшмиш краллығын завод вә фабрикләриндә ушаг әмәјинин тәнзим еднлмәси һагғында Ганун“ үзрә комиссијанын һесабаты. Ифадәләрин протоколлары илэ. Ашағы палатанын 1832-чи ил 8 август тарихли сәрәнчамы илэ е'лан едилмишдир“). — 282.
- 96 Һинду аллаһы Вишнунун тәчәссүмү олан Чәккәрипатун (Чаһаннәтһанын) шәрәфинә ән'әнәви бајрамлар заманы ифрат дини фанатизмә гапылан диндарлар чоһ вахт өзләрени Вишнунун һејкәли апарылан арабанын чархы алтына атырдылар. — 282.
- 97 Чартистләрин тәләбләриндән ибарәт олан вә парламентә верилмәк үчүн 1838-чи ил мајын 8-дә бир ганун ләјнһәси кими е'лан едилмиш Халг хартијасы нәзәрдә тутулур. һәмин хартија алты маддәдән ибарәт иди: үмуми сечки һүгугу (21 јашына чатмыш олан кишиләр үчүн), һәр ил парламент сечкиләри, кизли сәсвермә, сечки даирәләринин бәрабәрләшдирилмәси, парламент депутатлығына һәмизәдләр үчүн әмлак сензинин ләғв едилмәси, депутатлара музд верилмәси. — 283.
- 98 Тахыл ганунларына гаршы Лига тәрәфдарлары (бах: 9-чу гејд) өз демагоглуг тәблиғатында фәһләләрә тәлгин етмәк истәјирдиләр ки, тичарәт азадлығы гојулмагла онларын реал әмәк һаггы јүксәләчәк вә фәһләләрин алачағы чәрәк көмбәси әнвәлкиндән икигат бөјүк олачагдыр („big loaf“). һәм дә әјани тәшвиғат мәгсәди илэ күчәләрдә онлар һәтта үстүндә мувафиг јазылар олан ики көмбә — бири бөјүк вә бири кичик — чәрәк кәздирдиләр. һәгигәт бу вәдләрин нә гәдәр јалан вә фырылдаг олдуғуну көстәрди. Тахыл ганунларынын ләғв едилмәси нәтичәсиндә мөһкәмләнмиш олан Инкилтәрә сәнајә капиталы фәһлә синфинин һәјати мәнәфеји үзәринә өз һүчүмуну шиддәтләндирди. — 283.
- 99 *Конвент комиссарлары* — XVIII әсрин ахырындакы Франса буржуа ингилабы дөврүндә Конвентин (1792—1795-чи илләрдәки Франса республикасы Милли мәчлисинин) департаментләриндә вә гошунлар

ичэрсиндэ хүсуси сэлэһијэтлэрэ малик олан нүмајэндэлэри белэ адландырылырдылар. —287.

- ⁴⁰⁰ *Шүбхәлиләр һаггында ганун* (loi des suspects) — 1858-чи ил февралын 19-да Франсада Ганунверичи корпус тәрәфиндән гәбул едилмиш вә Икинчи империја режиминә дүшмәнчилик кәстәрмәклә шүбхә алтына алынган бүтүн шәхсләри Франсанын вә Әлчәзаирини мүхтәлиф јерләринә сүркүн етмәк вә ја тамамилә Франса әразисиндән говмаг үчүн императора вә онун һөкүмәтинә гејри-мәјдуд һүгүг верән ганун. — 288.
- ⁴⁰¹ Бах: 18-чи гејд. — 288.
- ⁴⁰² В. Шекспир. „Венесија тачири“, IV пәрдә, биринчи сәһнә. — 289.
- ⁴⁰³ В. Шекспир. „Венесија тачири“, IV пәрдә, биринчи сәһнә. — 290.
- ⁴⁰⁴ *10 чәдвәл гануну* — Рома гулдарлыг дөвләтинин гәдим ганунверичилик абидәси олан „12 чәдвәл гануну“нун илкин варианты. Хүсуси мүлкијәти горумалы олан бә ганун таванасыз борчлунун азадлыгдан мәһрум едилмәсини, онун кәләлијә сатылмасыны вә ја бәдәнинин ларча-ларча едилмәсини нәзәрдә тутурду. — 290.
- ⁴⁰⁵ Франса тарихчиси Ленке бу фәрзијәни өзүнүн „Théorie des lois civiles, ou Principes fondamentaux de la société“. Tome II, Londres, 1767, livre V, chapitre XX („Мүлки ганунлар нәзәријәси, вә ја Чәмпијәтин әсас принципләри“. II чилд, Лондон, 1767, V китаб, XX фәсил) әсәриндә ирәли сүрүр. — 290.
- ⁴⁰⁶ Алмаи философу Даумер өзүнүн „Die Geheimnisse des christlichen Alterthums, („Гәдим христианлығын сирләри“) әсәриндә сүбүт етмәјә чалышырды ки, биринчи христианлар причастијә заманы инсан әти јејирмишләр. — 290.
- ⁴⁰⁷ Бөјүк франсыз утопист социалисти Фурје кәләчәк чәмијјәтин мәнзәрәсини тәсвир едәрәк кәстәрирди ки, һәммин чәмијјәттә инсан бир иш күнү әрзиндә бир нечә чүр әмәклә мәшгул олачагдыр, јәни иш күнү бир нечә гыса әмәк сеансындан („courtes séances“) ибарәт олачагдыр ки, бунларын да һәр бири саат јарымдан — ики саатдан артыг давам етмәјәчәкдир. Фурјенин дедијинә кәрә, бунун сәјәсиндә әмәк мәһсулдарлығы о гәдәр артачагдыр ки, ән јохсул бир зәһмәткеш өзүнүн бүтүн тәләбатыны кечән заманлардакы һәр һансы бир капиталистдән даһа долгун бир сурәтдә тәмин едә биләчәкдир. — 293.
- ⁴⁰⁸ 1836-чы ил августун 20-дән 25-дәк Балтиморда олмуш Америка фәһлә гурултајындан бәһс едилди. Гурултајда, тред-јунионларда бирләшдирилмиш 60 миндән чох фәһләни тәмсил едән 60 нүмајэндә вәр иди. Гурултај ганунверичилик јолу илә сәккиз саатлыг иш күнү гојулмасы, фәһләләрин сисјаси фәалијјәти, кооператив ширкәтләри, бүтүн фәһләләрин тред-јунионларда бирләшдирилмәси мәсәләларини вә башга мәсәләләри музакирә етди. Гурултајда һабелә фәһлә синфинин сисјаси тәшкилаты — Милли фәһлә иттифагы јарадылмасы һаггында да гәрар гәбул едилди. — 303.

- ¹⁰⁰ Бейнэлхалг Фэһлэ Чэмијјэтинин Ченеврэ конгресинин бурада кэтирилэн гэтнамэси Маркс тэрэфиндэн жазылмыш „Мүвэггэти Мэркэзи Шурапын нумажэндэлэринэ ажры-ажры мээсэлэлэр үзрэ тэлимат“ (бах: К. Маркс вэ Ф. Енkel. Эсэрлэри. Икинчи нэшри, 16-чы чилд, сэх. 194—203) эсасэн тэртиб едилмиши. Гэтнамэнин хэмин жериудэ бу „Тэлиматын“ мэтни хэрфијјэн вериллр.—303.
- ¹¹⁰ „Өз азабларынын иланы“ — хейненин „хенрих“ ше’риндэн башга шэкилдэ верилмиш сөзлэр („Мүасир ше’рлэр“ тсикли).—304.
- ¹¹¹ *Magna Charta* — Magna Charta Libertatum (Бөјүк азадлыг хартијасы) — 1215-чи илдэ Инкилтэрэ крапы Иоан Торпагсыз тэрэфиндэн нмзаланмыш фэрман тарихэ бу адла дахил олмушлур. „Бөјүк хартија“ тэлэлэри крапа, үсјан етмиш ири феодаллар тэрэфиндэн, чэнкавэрлэрин вэ шөһэрлилэрин дэ көмөк етдији бу феодаллар тэрэфиндэлэ верилмиши. Хэмин хартија крал хакимијјэтинин мүүјјэн дэрэчэдэ мөһдүд едилмэсини нээрдэ тутур, бир сыра феодал сэрбэстликлэрини сахлајыр, чэнкавэрлэрэ вэ шөһэрлэрэ бэзи күзэштлэр едирди. Бурада Маркс иш күнүнүн мөһдүд едилмэси хаггындакы гануналары нээрдэ тутур ки, булар Инкилтэрэ фэһлэ синфи тэрэфиндэн капитала гаршы зуун вэ иналды мүбаризэ нэтичэснндэ өлдэ едилмиши. — 304.
- ¹¹² *Quantum mutatus ab illo!* (Кечмишдэкине нисбэтэн нэ бөјүк дэјилкилик!) — Веркилинин „Енеида“ поемасындан көтүрүлмүш ифадэ, икинчи китаб, 274-чү мисра. — 304.
- ¹¹³ Кениш жајылмыш олан „ахырадөк хеч бир шеј өјрөнмөдилэр дэ“ ибарэси франсыз адмиралы де Пананын мөктүбларындан бириндэди. Бэзэн буну Талејрана истинад верирлэр. Бу ифадэ XVIII эсрин ахырындакы Франса буржуа ингилабындан хеч бир дэрс алмамыш олан ројалистлэрин үнванына сөјлөнмишидр. — 309.
- ¹¹⁴ Спиноза „Етика“ да (биринчи хиссэ, элава) тэбиэтэ рухани-илаһи бахышын нумажэндэлэринэ гаршы чыхараг көстөрир ки, чөһалэт кафи бир эсас дэјилдр; зира онлар „аллаһын ирадэсини“ бүтүн һадисэлэрни сөбөблэринин сөбөби һесаб етдиклэринэ көрө, башга сөбөблэри билмэмэјэ эсасланмаг онлар үчүн јеканэ дәлил васитэси олараг галырды.—309.
- ¹¹⁵ Бах: А. Quetelet. „Sur l’homme et le developpement de ses facultés, ou Essai de physique sociale“. Tomes I—II, Paris, 1835 (А. Кетле. „Иһсан вэ онун габиліјјэтлэринин инкишафы хаггында, јахүд Ичтиман физика тэчрүбэси“. I—II чилдлэр, Парис, 1835). — 326.
- ¹¹⁶ W. Roscher. „System der Volkswirtschaft“. Band I: „Die Grundlagen der Nationalökonomie“. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 88—89 (В. Рошер. „Халг тасэррүфаты системи“. I чилд: „Сијаси игтисадын эсаслары“. Тамамланмыш вэ тэһсин едилмиш үчүнчү нэшри. Штутгарт вэ Аугсбург, 1858, сэх. 88—89). — 327.
- ¹¹⁷ Утопист социалистэрин идејаларындан руһланага, Рочдејл шөһэри (Манчестер сөнәје маһалы) фэһлэлэринин тэшөбүсү нээрдэ тутулур; хэмин фэһлэлэр 1844-чү илдэ Эдалэтли пионерлэр чэмијјэти ады илэ бир истеһлак кооператив чэмијјэти тэшкил етмишидэр, бу чэмијјэт Инкилтэрэдэ вэ башга өлкэлэрдэ фэһлэ кооператив хэрэкаатынын рүшејин олды. — 334.

- ⁴¹⁸ Бах: 49-чу гејд. — 347.
- ⁴¹⁹ *Bellum omnium contra omnes* (хамынын хамыја гаршы мұһарибәси) — инжилис философу Томас хоббсун өз „Левиафан“ әсәриндә ишләтдији ифадәдир. — 360.
- ⁴²⁰ Рәвәјәтә көрә, Рома патритсиси Менени Агриппа бизим ерамыздан әввәл 494-чү илдә үсјан етмиш плебејләрә, мә'дәјә гаршы гәзәбләнән инсан бәдәни үзвләри һаггындакы тәмсили данышмаглар онлары сакит етмишди. Менени Агриппа өз мүасир чәмијјәтини чаилы организмә, онун әлләрини исә бу организмин мә'дәсини—патрисиләри једирән плебејләрә бәнзәдирди. Әлләрин мә'дәдән ајрылмасы лабүд сурәтдә чаилы организмин өлүмүнә сәбәб олачагы кими, ејнилә, плебејләрин өз мүкәлләфијјәтләрини јеринә јетирмәкдән имтина етмәси дә Гәдим Рома дәвләтинин мәнвинә бәрәбәр оларды. — 364
- ⁴²¹ *Сәнәт вә пешәләр чәмијјәти* (Society of Arts) — 1754-чү илдә Лондонда тә'сис едилмиш буржуа-маариф вә филантропик чәмијјәти. Чәмијјәт һамыја е'лан едирди ки, онун мәгсәди „инчәсәнәтләрә, пешәләрә вә тичарәтә“, һабелә „јохсуллара иш верилмәсинә, тичарәтин кенишләндирилмәсинә, өлкәнин варланмасына“ вә и. а. көмәк едәнләрин һамысыны һәвәсләндирмәкдир. һәмин чәмијјәт фәһләләрлә сакиткарлар арасында бир васитәчи кими чыхыш етмәјә чалышырды. Маркс бу чәмијјәти „сәнәт вә алдатмалар“ чәмијјәти адландырмышдыр. — 367.
- ⁴²² Hegel. „Grundlinien der Philosophie des Rechts“. Werke. Zweite Auflage, Bd. VIII. Berlin, 1840, S. 247 (һекел. „Һүгүг фәлсәфәсинин әсәсләры“. Әсәрләри. Икинчи нәшри, VIII чилд, Берлин, 1840, сәһ. 247). — 367.
- ⁴²³ Бах: 49-чу гејд. — 368.
- ⁴²⁴ Марксда бурасы дәггиг дејилдир. һәггигәтдә „Concerning Happiness, A Dialogue“ („Сәадәт һаггында диалог“) әсәринин мүәллифи „Diaries and Correspondence“ („Күндәлик хатират вә јазышма“) китабыны дәрч етдирмиш олан дипломат Чемс һаррис дејил, онун атасы Чемс һаррисдир. — 369.
- ⁴²⁵ Маркс Архилохун бу ифадәсини Секст Емпирикин: „Adversus mathematicos“, Iiber XI, 44 („Ријәзијјатчылара гаршы“, XI китаб, 44) әсәриндән көтүрмүшдүр. — 369.
- ⁴²⁶ *30 мустабидин деврилдији дөвр* — бизим ерамыздан әввәл V әсрин лап ахырына аид олуб Гәдим Афинада отуз олигархын террор режими әвәзинә гулдарлыг демократијасынын бәрпа едилмәси дөврүдүр. Бу дөвр Афинада тичарәт вә сәләмчилик капиталынын инкишафы дөврү иди. — 369.
- ⁴²⁷ *Платон республикасы* — гәдим јунан философу Платонун әсәрләриндә тәсвир едилмиш гулдарлыг дәвләтинин идеал типидир; бунун әсас принципини исә азад вәтәндашлар тәбәгәләри арасында чидди әмәк бөлкүсү тәшкил етмәли иди. Мәсәлән, философлара идәрә етмәк вәзифәси верилди, дөүшчүләр мұһарибәләрдә иштирак етмәли, вәтәндашларын һәјәт вә әмлақыны горумалы идиләр, әкинчиләр, сәнәткар-

лар вэ тачирлэр халга јашајыш васитэлэри истелсал етмэли вэ кэтир-мэли идилэр. — 370.

- 128 Е. Јурун эсэринин 21-чи сәһифәсиндән ситат кэтирилир (бах: 76-чы гејд). — 372.
- 129 *Калори машины* — бу машинын ишләмәси үчүн ади һаваны гыздырмаг вэ сојутмаг јолу илә онун һәчмини кенишләндирмәк вэ гысалтмаг принципи тәшкил етмэли иди. Бухар машинына нисбәтән јекә иди вә фәјдалы иш коэфисијенти чох ашағы иди. Калори машины XIX эсрин әввәлләриндә ихтира едилмишди, лакин артыг һәмнә эсрин ахырларында һәр бир әмәли әһәмијјәтини итирмишди. — 375.
- 130 *Ченни* — 1764—1767-чи илләрдә Чәмс һаргривс тәрәфиндән ихтира едилмиш вә онун гызынын шәрәфинә адландырылмыш әјиричи машины иди. — 376.
- 131 Библија. Мусанын бешипчи китабы, 25-чи фәсил. — 376.
- 132 Baynes. „The Cotton Trade. Two Lectures on the above Subject, Delivered before the Members of the Blackburne Library, Scientific and Mechanics' Institution“. Blackburne—London, 1857, p. 48 (Бејнс. „Памбыг тичарәти. Блекберн әдәбијјат, елм вә механика чәмијјәти үзвләринә бу мәсәләјә даир охунмуш ики мұһазирә“. Блекберн—Лондон, 1857, сәһ. 48). — 391.
- 133 *Кизли шура* — Инкилтәрә кралы јанында назирләрдән вә башга вәзифәли шәхсләрдән, һабелә руһаниләрин јухары нүмәјәндәләриндән ибарәт хүсуси орган. Илк дәфә XIII әсрдә дүзәлдилмишдир. Узун бир заман кралын адындан вә парламентдән хәбәрсиз ганунверчилик һүгугуна малик иди. XVIII вә XIX әсрләрдә Кизли шуранын ролу чох ашағы дүшүр. Мүасир Инкилтәрәнин идарә олунмасында Кизли шура әмәли сурәтдә үмумијјәтлә иштирак етмир. — 401.
- 134 Шиллер. „Зәнк нәғмәси“. — 407.
- 135 Бу нәшрдә һәмнә ше'рләр Јунанчадан тәрчүмә едилмиш „Јунан епиграмлары“ китабындан верилмишдир. М.—Л., 1935. — 409.
- 136 Е. Јурун эсэринин 22-чи сәһифәсиндән ситат кэтирилир (бах: 76-чы гејд). — 422.
- 137 Бах: һәмнә чилд, сәһ. 282 вә сонракылар. — 422.
- 138 Бах: һәмнә чилд, сәһ. 291, 157-чи гејд. — 426.
- 139 Fuyje „La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongere, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit“. Paris, 1835, p. 59 („Гондарма, дағыныг, әһлә төкән, сахта тәсәррүфат фәалијјәти вә она гаршы пәдизәһр: дөрдгәт артыг мәнһсул верән комбинәләшдирилмиш, чәлбедичи, һәгиги, тәбии тәсәррүфат фәалијјәти“ Парис, 1835, сәһ. 59) китабында фабрикләри „Јүнкүл каторга“ („les bagnes mitigés“) адландырыр. — 427.
- 140 Маркс J. Beckmann. „Beiträge zur Geschichte der Erfindungen“. Band I, Leipzig, 1786, S. 125—126 (И. Бекман. „Ихтираларын тарихинә даир“.

I чилд, Лейпсиг, 1786, с. 125—126) китабы үзрә С. Ланчеллоттинин: „L'Hoggetti overo Gl'ingegni non inferiori a'passati“ („Мүасир дөвр, вә Ја Кечән заманларын экаларындан керн галмајан экалар“) эсәриндән ситат кәтирир. — 428

- ⁴⁴¹ Чәдвәл, үмуми „Factories“ („Фабриклар“) ады илә үч парламент сәпәдинин вердији мә'лумата эсәсэн тәртиб едилмишдир: „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856“ („Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1856-чы ил 15 апрел тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат“); „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861“ („Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1861-чи ил 24 апрел тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат“); „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867“ („Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1867-чи ил 5 декабр тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат“). — 434.
- ⁴⁴² „Tenth Report of the Commissioners appointed to Inquire Into the Organization and Rules of Trades Unions and other Associations: together with Minutes of Evidence“. London, 1868, p. 63, 64 („Тред-јунионларын вә башга ассоциацияларын тәшкилини вә низамнамәләрини өйрәнән комиссиянын онунчу һесабаты, ифадәләрин протоколлары илә. Лондон, 1868, с. 63—64). — 436.
- ⁴⁴³ „Nominus mollire licet mala“ („Шәррә кәрәк сөзлә рөвнәг верәсэн“) — Овидийин „Мәһәббәт елми“ эсәриндән кәтүрүлмүш сөзләрдир, икинчи китаб, 657-чи мисра. — 439.
- ⁴⁴⁴ Мә'лумат Маркс тәрәфиндән „Corn, Grain and Meal. Return to an Order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867“ („Чөрәк, тахыл вә ун. һесабат чох һөрмәтли ашағы палатанын 1867-чи ил 18 феврал тарихли сәрәнчамы үзрә тәртиб едилмишдир“) адлы парламент сәнәдиндән кәтүрүлмүшдүр. — 452.
- ⁴⁴⁵ *Коалициялар әлејһинә ганунлар* — Инкилтәрә парламенти тәрәфиндән 1799 вә 1800-чү илләрдә гәбул едилмиш ганунлардыр; һәр һансы фәһлә тәшкилатларынын јарадылмасы вә фәалијјәти һәмни ганунла эсәсэн гадаған едилдири. Бу ганунлар парламент тәрәфиндән 1824-чү илдә ләғв едилмиш, вә бунларын ләғви сонрақы ил бир даһа тәсдиг олунмушду. Лакин һөкүмәт органлары бундан сонра да фәһлә иттифагларынын фәалијјәтини чох мәјдуд етмәкдә идиләр. Хүсусилә фәһләләрни иттифага дахил олмасы вә тәһилләрдә иштирак етмәләри уғрунда тәшвиғат „чәбр“ вә „зоракылыг“ һесаб едиләрәк бунун үчүн чинајәт иши кими чөза верилирди. — 000.
- ⁴⁴⁶ Бах: 98-чи гејд. — 456.
- ⁴⁴⁷ Маркс, Ост-Һинд компанијасынын Чин илә тиҷарәт инһисары ләғв едилдикдән сонра (1833-чү ил) инкилис хүсуси таҷирләринин Чин базарына гызғын сурәтдә сохулмасыны нәзәрдә тутур. Контрабанда јолу илә тирјәк тиҷарәти хүсусилә кениш бир миғјас алып ки, буна Инкилтәрә һөкүмәти дә һәр васитә илә көмәк едирди; һәм дә Инкилтәрә һөкүмәти гәсдән Чинин ганунларыны вә дөвләт мәнәфејини тап-далајыр, чинлиләрин сәһһәтнин күтләви сурәтдә эәһләнмәсинә вә позулмасына көмәк едирди. Өлкәјә контрабанда јолу илә тирјәк

- кэтирилмэси элэжинэ Чин һөкүмэт органларынын гэти тэдбирлэрингэ чаваб олараг инкилислэр биринчи „тирлэк“ мұһарибэсинэ (1839—1842) башладылар ки, бу да Чин үчүн һүгүгча гејри-барабэр вэ сојгунчу-луг мұгавилэси илэ гуртарды. — 459.
- 148 Бах: 129-чу гејд. — 460.
- 149 Бах: 133-чү гејд. — 465.
- 150 Бах: 49-чу гејд. — 472.
- 151 *Eaи гејдчи* — Инжилтэрадэ вэтэндашлыг вэзијјети актларыны гејд едэн Мэркэзи бүрөја башчылыг едэн чиновник белэ адланырды. һэмин бүрө өз ади вэзифэлэриндэн башга, һэр 10 илдэ бир дэфэ әһалинин сијаһыја алынмасыны да кечирирди. — 473.
- 152 „Factories. Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861“, р. 9 („Фабриклар. Чох һөрмэтли ашағы палатанын 1861-чи ил 24 апрел тарихли сорғусу үзрэ тэгдим едиллэ һесабат“, сәһ. 9) адлы парламент сәнэди нэзэрдэ тугулул. — 475.
- 153 В. Шекспир. „Венесија тачири“, IV пэрдэ, биринчи сәнэ. — 488.
- 154 „*Ne sutor ultra crepidam!*“ („Чэкмэчи, өз галибини таны!“) — эсла рэссамлыгдан хэбэри олмајан вэ ајаггабынын шэклиндэки анчаг ажры-ажры нөгсанлары көрө билэн бир чэкмэчи тэрэфиндэн мэшһур гэдим јунан рэссамы Апеллесин чэкдији шэклин тэнгид едилмэсинэ чаваб олараг онун сөјлэдији сөзлэрдир. — 489.
- 155 Бах: 5-чи гејд. — 495.
- 158 XVIII әсрин ахырларындакы алман шаирин Фридрих Леополд Штолбергин „Тэбиэтэ“ („*An die Natur*“) ше’риндэн көтүрүлүб дәјишдирилмиш сөзлэрдир. — 512.
- 157 P. J. Proudhon. „*Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère*“. Т. I, Paris, 1846, р. 73 (П. Ж. Прудон. „Итисади зилдјијэтлэр систэми, јахуд Јохсуллул фэлсэфәси“. I чилд, Парис, 1846, сәһ. 73). — 513.
- 158 Гулдарларын гијамы нэтичэсиндэ мејдана кэлмиш вэ 1861—1865-чи иллэрдэ АБШ-ын Чәнубунда олан он бир гулдар штатынын Иттифагындан бәс олунур. Гијамчылар өзлэрини ажрыча бир дөвлэт е’лан етмәклэ келәлији сахламаг вэ буну бүтүн АБШ эразисинэ јазмаг мөгсәди күдүрдүлэр. һэмин иттифаг Вэтэндаш мұһарибэсиндэ гулдарларын мөглүб олмасы нэтичэсиндэ 1865-чи илдэ лөгв едилди. — 539.
- 159 „*Essai sur la nature du commerce en général*“ („Үмумијјэтлэ тичарәтин тэбиәти һаггында тәчрүбә“) китабынын мұәллифи Ричард Кантилјондур. Инкилисчә нәшри үчүн һэмин әсәр Ричард Кантилјонун гоһуму Филип Кантилјон тэрэфиндэн јеңидән ишләниб һазырланмышыды. — 555.
- 160 Маркс бурада Шиллерин „Мәкр вэ мәнәббәт“ тракедијасында һофмаршал Калбун һәрәкәтинэ ишарә едир. Үчүнчү пэрдэдэ (икинчи-сәнэ) Калб президент тэрэфиндән алман һерсогунун сарајында јери

дилэн интригада иштирак етмэкдэн имтина едир. Онда президент өзүүн исте'фа вермэсн илэ хэдэлэир ки, бу Калбын да исте'фа вермэсина сэбэб олмалы иди. Бундан бэрк горхуја дүшэн Калб сорушур: „Бэс мэн? ... Сизэ нэ вар ки! Сиз тэһсил алмыш адамсыныз! Мэн исэ ... топ Dieu! Эхэр э'лаһэзрэт мэнэ исте'фа вердирсэ, онда мэн нэ оларам?“. — 577.

- ¹⁰¹ Белчикада яшајан алман фэһлэлэрини сијаси чэһэтдэн маарифлэндирмэк вэ онларын ичэрисиндэ елми коммунизм идејаларыны тэблиг етмэк мэгсэди илэ 1847-чи ил августун ахырларында Маркс вэ Енkelс тэрэфиндэн тэ'сис едилмиш Алман фэһлэ чэмнјјэтиндэн бэһс олуиур. Маркс вэ Енkelснин вэ онларын силаһдашларынын рэһбэрлијалтында чэмнјјэт Белчикада ингилабчы пролетар гүвэлэрини бирлэшдирмэк үчүн легал мэркэзэ чеврилди. Чэмнјјэтин эн Јахшы үисүрлэри Коммунистлэр иттифагынын Брюссел ичмасына дахил идиллэр. Брюсселдеки Алман фэһлэ чэмнјјэтинни фэалијјэти Франсада 1848-чи ил феврал буржуа ингилабындан аз сонра, онун үзвлэринин Белчика полиси тэрэфиндэн һэбс олуиуб сүркүи едилмэси илэ дајанды. — 580.
- ¹⁰² Simonde de Sismondi. „Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population“. Tome I, Paris, 1819, p. 119 (Симонд де Сисмонди. „Сијаси игтисадын јени принциплэри, Јахуд Эһалијэ мүнасибэти чэһэтдэн сэрвэт һаггында“. I чилд, Парис, 1819, сәһ. 119). — 583.
- ¹⁰³ Библија (Матфејин Инчили, 1-чи фэсил) һағыл едир ки, јәһуднлэрин улу бабасы олан Ибраһимни нэсли тэдричлэ нечэ бөјүмүш вэ нэтичэдэ ондан бүтүн јәһуди халгы нечэ эмэлэ кэлмишдир. — 583.
- ¹⁰⁴ Hegel. „Grundlinien der Philosophie des Rechts“. Werke. Zweite Auflage, Bd. VIII, Berlin, 1840, S. 259. — 591.
- ¹⁰⁵ J. St. Mill. „A System of Logic, ratiocinative and inductive, being a connected View of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation“. In two volumes (Ч. Ст. Милл. „Силлокист вэ индуктив мэнтиг системи, елми тэдгигат методлары илэ элагадар сурэтдэ сүбүт принсиплэринни изаһы“. Ики чилдэ) эсэри нэзэрдэ тутулуур. Биринчи нэшри 1843-чү илдэ Лондонда чыхмышдыр. Маркс көстэрир ки, „мэнтиг систем“ни изаһ етмэк илднасында олан Ч. Ст. Милл дајаз иди вэ мэнтиги тэһлилин ади тэлэблэринэ эмэл етириди. — 593.
- ¹⁰⁶ „Игтисад чэдвэли“ — игтисад елминдэ мэчму ичтимаи капиталын илк дэфэ физиократ Кене тэрэфиндэн ишлэниб һазырланмыш тэкрар истеһсалы вэ тэдавүлү схемидир. Бу хүсусда Марксын „Изафи дэјэр нэзэријјэлэри“ндэ (I һиссэ, 6-чы фэсил), Енkelсин „Анти-Дүринг“ китабынын икинчи бөлмэсинин Маркс тэрэфиндэн Јазылмыш онунчу фэслиндэ, һабелэ „Капитал“ын икинчи чилдиндэ (он догузуунчу фэсил) даһа этрафлы бэһс едилди. — 594.
- ¹⁰⁷ Лихновски бурада ситат кэтирилэн „неч бир тарихи јохдур“ сөзлэрини 1848-чи ил ијулун 25-дэ Франкфурт Милли мэчлисиндэ Полшанын мүстэгил Јашамасынын тарихэн һүгугу олмасы элэјһинэ чыхышында бир нечэ дэфэ ишлэтмишдир. Лихновски „keinen Datum hat“ эвэзинэ „keinen Datum nicht hat“ демишди, јә'ни алман дилинин грамматика гајдаларына экс оларар бир јердэ ики инкар эләмэти ишлэтмишди.

Буна көрө дэ онун нитги заманы мэчлисдэ оланлар күлүшмүшдүлөр. Лихновскинин бу чыхышы хаггында этрафлы сурэтдэ бах: К. Маркс вэ Ф. Енкелс. Эсэрлэри. Икнинчи нэшри, 5-чи чилд, сөһ. 375. — 594.

- 168 Шиллер. „Зэманэт“ балладасы. — 596.
- 169 Көтенин „Фауст“ трагедиясындан ејни адлы гәһрәманын башга шәкилдэ верилмиш сөзлэри, 1 һиссэ, икинчи сөһнэ („Шәһәр дарвазасынын о тәрәфиндә“). — 596.
- 170 Гәдим христиан әфсанәсинә көрә Әһди-әтигин әсасыны тәшкил еләә Библија китаблары Муса вэ башга пејгәмбәрләр тәрәфиндән јазылмышдыр. Маркс „Муса да белә дејибдир, пејгәмбәрләр дә“ ифадәсини бурада—башлыча чәһәт будур, биринчи еһкам будур—мәнасында ишләдир. — 597.
- 171 J. B. Say. „Traité d'économie politique“. Cinquième édition, Tome premier, Paris, 1826, p. 130—131 (Ж. Б. Сел. „Сијаси иғтисадда даир трактат“. Бешинчи нэшри. Биринчи чилд, Парис, 1826, сөһ. 130—131). — 598.
- 172 *Determinatio est negatio* — тәриф инкардыр. Маркс бурада Спинозанын бу мүддәасыны һекелин кениш јазылмыш олаи тәфсириндә верир. Спинозада бу ифадә — „мәһдудийјәт инкар демәкдир“ мәнасында ишләднлр (бах: Б. Спиноза. „Јазышма“, мәктуб № 50). — 599.
- 173 Бурада А. Поттерин: „Political Economy: its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People“. New-York, 1841 („Сијаси иғтисад: Америка халгынын һәјәт шәраитинә тәтбиги негтеји-нәзәриндән онун предмети, вәзифәси вә принципләри“. Нју-Йорк, 1841). китабындан ситат кәтирилр. Киришдән көрүндүјү кими, бу китабын чох һиссәси әсас етибары илә Ч. Скропун 1833-чү илдә Инкитәрәдә дәрч едилмиш „The Principles of Political Economy“ („Сијаси иғтисадын принципләри“) китабынын әввәлинчи он фәслинин (А. Поттер тәрәфиндән едилмиш дәјишикликләрлә бирлнкдә) тәкрат чapyдыр. — 600.
- 174 „Nulla dies sine linea“ („күндә һеч олмәзса бир хәтт чәкнлмәлидир“) сөзлэри мәшһур гәдим јунан рәссамы Апеллеса иснад верилр; онун гајдасы белә имиш ки, өзүнүн јаратдығы рәссамлыг әсәрләриник үзәриндә һәр күн һеч олмәзса бир аз ишләрмиш. — 612.
- 175 Linguet. „Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société“. Tome 1, Londres, 1767, p. 236. — 618.
- 176 *Peculium* (пекули) — Гәдим Ромада айла башчысынын өз әмлакындан тәсәрруфат гурмаг вә ја идарә етмәк үчүн сәрбәст шәхсә вә ја көләјә верә биләчәји һиссә. Пекулијә малик олмаг көләнин өз ағасындан һәгги асылылығыны арадан галдырмырды вә аға пекулинин јурidik мүлкијәтчиси олараг галырды. Мәсәлән, пекули саһибинә—көләјә үчүнчү шәхсләрлә сөвдәләшимәк ичәзәси верилрди, лакин бу сөвдәләр-көләликдән тамамилә азад олмаг имканы верәчәк мәбләгә чатмамалы иди. Пекулинин хәји артачағы нәзәрдә тутулан хүсусилә әлверишли сөвдәләри вә башга тәдбирләри айла башчысы адәтән өз үзәринә көтүрүрдү. — 620.

- 177 А. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 142 (А. Смит. „Халглрын сэвэртинин тэбиэти вэ сэбэблэри хаггында тэдгигат“. I чилд, Единбург, 1814, сэх. 142). — 624.
- 178 1849-чу ил илэ 1859-чу ил арасында Инкилтэрэ бир нечэ мұһарибэлэрдэ иштирак етмишдир: Крым мұһарибэси (1853—1856), Чинэ гаршы мұһарибэ (1856—1858 вэ 1859—1860) вэ Ирана гаршы мұһарибэ (1856—1857). Бундан элавэ 1849-чу илдэ Инкилтэрэ Гиндистанын истила олунмасыны баша чатдырмыш, 1857—1859-чу иллэрдэ исэ оиун гошунлары Гиндистан милли азадлыг үсэныны јатырмаг үчүн Јеридилмишди. — 640.
- 179 Бах: 96-чы гејд. — 647.
- 180 J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. Vol. I, Dublin, 1770, p. 39, 40 (Ч. Стуэрт. „Сијаси игтисадын принциплэри хаггында тэдгигат“. I чилд, Дублин, 1770, сэх. 39, 40). — 649.
- 181 Бах: 151-чи гејд. — 653.
- 182 Н. Буало. VIII сатира. — 654.
- 183 Ф. Енkelсин „Инкилтэрэдэ фэлэ синфинин вэзијјэти“ эсэри нэзэрдэ тугулу (бах: К. Маркс вэ Ф. Енkelс. Эсэрлэри. Икинчи нэшри, 2-чи чилд). — 656.
- 184 А. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 6. — 656.
- 185 Бах: 133-чү гејд. — 656.
- 186 „Low Church“ („ашагы килсэ“) — англикан килсэсинин башлыча оларг буржулзија вэ ашагы руһанилэр арасында јайылмыш бир чэрэјандыр. Бунун тэрэфдарлары һөмишэ ријакар характер дашыјан буржулхристиан эхлагыны вэ филантропик фэалијјэти тэблиг етмэклэ мэшгул идилэр. Граф Шефтсбери (бир ады да лорд Ешли) белэ бир фэалијјэт сајэсиндэ „ашагы килсэ“ тэрэфдарлары ичэрисиндэ бөјүк нүфуз газамышды, буна көрэ дэ Маркс ону истеһза илэ бу килсэнин „папасы“ адландырыр. — 678.
- 187 Бах: 151-чи гејд. — 678.
- 188 Норатси. „Поезија елми“, 173-чү мисра. — 679.
- 189 Бу ифадэ Фурјенин „Le nouveau monde industriel et sociétaiре“ („Јени тасэррүфат вэ сосијетар алэми“) адлы эсэриндэ ишлэдилмишдир, бешинчи гисим, XXXVI фэслэ элавэлэр; алтынчы гисим, Јекунлашдырычы нэтичэлэр. — 696.
- 190 Бах: 91-чи гејд. — 703.
- 191 Ерин—Ирландијанын кечмиш адыдыр. — 709.
- 192 Көтенин „Фауст“ тракедијасындан Мефистофелин башга шэкилдэ верилмиш сөзлэри („Көјлэрдэ пролог“). — 710.
- 193 Фсмигэр — Ирландија хырда буржул ингилабчылары. Биринчи фени тэшкилатлары 1857-чи илдэ Ирландијада вэ АБШ-да мејдана кэл-

мишди; АБШ-да булар ирландијалы мұһачирлэри бирлэшидирди. Фенилэрин програм вэ фэалијјэти Инкилтэрэнин мүстэмлэкэчлик эсарэтинэ гаршы Ирландија халг күтлэлэринин протестини эхс етдирди. Фенилэр өз өлкэси үчүн милли истиглалижјэт, демократик республика жаралдымасыны, торпагы бечэрэн ичарэдэр кэндлилэрин һэмин торпагынын мүлккјјэтчилэринэ чеврилмэсини вэ башга тэлэблэр ирэли сүрүрдүлэр. Онлар өз сијаси програмларыны силаһлы үсјан јолу илэ һэјата кечирмэк үмидиндэ идилэр. Лакин онларын гэдсчилик фэалијјэти мубэффэгијјэтсиз олду. 60-чы иллэрин ахырында фенилэр күтлэви сурэтдэ тэгиб едилмэјэ башланылды. 70-чи иллэрдэ һэмин һэрэкэт пуча чыхды. — 712.

- 194 „*Acerba jata Romanos agunt scelusque fraternae necis*“ („Амансыз тале вэ дэһшэтли гардаш гырғыны ромалылары тэгиб едир“) — һоратси. Епод 7. — 712.
- 196 Дүнја базарында ингилэб дедикдэ бурада о заманын бөјүк чографи кэшфлэри: Кубанын, һаитинин вэ Баһам адаларынын, Шимали Америка гит'эсинин, Африканын чэнуб тэрэфиндэн һиндистана дэниз јолунун вэ, нэһажэт, Чэнуби Америка гит'эсинин кэшф едилмэси нэтичэсиндэ XV эсрин ахырларындан дэниз тичарэтиндэ Кенујанын, Венецијанын вэ башга Шимали Италија шэһэрлэринин ролунун чох дүшмэси нэзэрдэ тугулуру. — 716.
- 196 J. Stuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. Vol. I, Dublin, 1770, p. 52. — 718.
- 197 „*Pauper ubique jacet*“ („Јохсуллар һэр јердэ бинэсибдирлэр“) — Овидинин „Фасты“ эсриндэн котүрүлмүш сөзлэрдир, биринчи китаб, 218-чи мисра. — 721.
- 198 Јэгин ки, гачгын кэндлилэрин ахтарылмасы һаггында 1597-чи илдэ Фјодор Ивановичин сэлтэнэти заманы верилмиш фэрман нэзэрдэ тугулуру; о заман Русијанын һэгигэтдэ һакими Борис Годунов иди. Мүлкэдарларын дозүлмэз зүлм вэ эсарэтиндэн гачмыш олан кэндлилэр һэмин фэрмана көрө, беш ил эрзиндэ ахтарылып тапылмалы вэ мачбури сурэтдэ озлэринин эввэлки саһиблэринэ гайтарылмалы идилэр. — 722.
- 199 1688-чи илдэки долээт чеврилиши Инкилтэра буржуа тарихшүнэслыгы алэминдэ „шанлы ингилэб“ адыны алмышдыр; бу чеврилиш нэтичэсиндэ Инкилтэрэдэ торпаг саһиблији аристократијасы илэ ири буржуазија арасында компромисэ эсасланан конституцијалы монархија гурулмушду. — 723.
- 200 1796-чы илдэ Лондонда чыхмыш „A Letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the Attacks made upon him and his Pension, in the House of Lords, by the Duke of Bedford, and the Earl of Lauderdale, Early in the present Sessions of Parliament“ („Парламентин индики сессиясынын башлангычында лордлар палатасында һерсого Бедфорд вэ граф Лодердел тэрэфиндэн мейтэрэм Едмун Бөркүн үнванына гаршы вэ оиун пенсијасы һаггында ирэли сүрүлэн төһмэтлэр мүнэсибэти илэ онун нэчиб лорда мэктубу“) памфлет нэзэрдэ тугулуру. — 723.

- 201 *Литсини гануну* — бизим ерамыздан эввэл 367-чи илдә Гәдим Ромада гәбул едилмиш ганун. Һәмин ганунла ичтимаи торпагларын шәхси истифадәҗә верилмәси һүгүгунун мүәҗҗән дәрәчәдә мәһдуд едилмәси вә борчларын гисмән ләғв едилмәси нәзәрдә тутулурду. Ири торпаг саһиблијинин артмасына вә патритс эҗанынын имтијазларына гаршы җәнәдилмиш олан бу ганун плебеләрин итгисади вә снәси мөвгеләринин бир гәдәр гүввәтләнмәсини әкс етдирди. Рома ән’әнәсинә көрә ганунун мүәллифиҗи халг трибунарларыннан Литсиниҗә вә Секстиҗә иснад верилир. — 726.
- 202 Крал Стүартлар сүлаләси тәрәфдарларынын 1745—1746-чы илләрдәки үсҗаны нәзәрдә тутулур, олар Инкилтәрә тахтына „кәнч иддиачы“ Чарлз Едвардын чыхарылмасыны тәләб едирдиләр. Үсҗан еҗни заманда Шотландија вә Инкилтәрә халг күтләләринин ленлдордлар тәрәфиндән истисмар едилмәсинә гаршы вә күтләви сурәтдә торпагсызлашмаја гаршы оларын протестиши әкс етдирди. Үсҗан Инкилтәрәнин низами гошунларын тәрәфиндән җатырылдыгдан сонра Шотландијанын дағлыг һиссәсиндә клан системи шиддәтлә дағылмаға башлады вә кәндиләрин торпаглардан говулмасы даһа интенсив бир характер алды. — 728.
- 203 *Таксменләр*, Марксын өз „Сечкиләр. — Малијҗә чәтинликләри. — Герсокиҗа Сәтерленд вә коләлик“ (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 521—528) мәғаләсиндә изаһ етдиҗи кими, клан системи һокмранлығы заманы биләваситә клан башчысына — ләрдә („бөјүк адама“) табе олан ағсаггаллара деҗилди. Ләрд бүтүн кланын мүлкиҗәти олан торпағы („такы“) ағсаггаллара пәлҗәҗәб онларын һимәјәсинә верилди, ләрдин һакимијҗәтини танимағ әләмәти оларәк она кичик бир хәрәч верилди. Сонра таксменләр дә торпаг саһәләринин өз вассаллары арасында бөлүшдүрүрдүләр. Клан системи дағылдыгда ләрд ленлдорда чеврилди, таксменләр исә маһијҗәт етибары илә капиталист фермерләрә чеврилләр. Бунунла бирликдә кечмиш хәрәчын да җерини торпаг рентасы тутур. — 728.
- 204 *Келләр* — Шимали вә Гәрби Шотландија дағ рајонларынын җерли эһалиси, гәдим келтләрин нәсилләри. — 728.
- 205 Маркс 1853-чү ил февралын 9-да „New-York Daily Tribune“ гәзетиндә дәрч едилмиш өз „Сечкиләр. — Малијҗә чәтинликләри. — Герсокиҗа Сәтерленд вә коләлик“ мәғаләсини нәзәрдә тутур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 521—528). — 730.
- 206 Бах: 121-чи гејд. — 731.
- 207 *Petty Sessions* (кичик сессиялар) — Инкилтәрәдә барншығ мәһкәмәләринин сессиялары; сәдәләшдирилмиш мәһкәмә ичрааты үзрә хырда ишләрә бахылар. — 734.
- 208 А. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“ Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 237. — 736.
- 209 Бах: 175-чи гејд. — 736.
- 210 Бах: 145-чи гејд. — 737.
- 211 *„Конспирациялар“а гаршы* ганун Инкилтәрәдә һәлә орта әсрләрдә мөвчуд иди. Бу ганун „һәр чүр конспиратив һәрәкәтләри, бунлары

- догуран сэбэб хэтта гануни олса да" гадаган едирди. Һэмин гануна эсасэн, коалисијалара гаршы ганунлар (бах: 145-чи гејд) гэбул едилмэмишдэн эввэл дэ, бу ганунлар лэгв едилдикдэн сонра да, фэллэлэрин тэшкилатлары вэ сиифи мүбаризэси эзилрди. — 739.
- 212 1793-чү илнн ијунундан 1794-чү илин ијунунадэк Франсадакы јакобин диктатурасы һөкүмэтиндэн бәһс олунур. — 740.
- 213 A. Anderson. „An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the present Time“ (А. Андерсон. „Тичарэт һаггындакы әи биринчи мә’луматдан индики заманадэк тичарэтин тарихи вэ хронологји очерки“). Биринчи нәшри 1764-чү илдә Лондонда чыхмышды. — 743.
- 214 J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. Vol I, Dublin, 1770, First book, Ch. XVI. — 743.
- 215 Бах: 56-чы гејд. — 749.
- 216 G. Güllch. „Geschichteiche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit“. Bd. I, Jena, 1830, S. 371 (Г. Күлих. „Заманәмизин ән мүһүм тичарэт дәвләтләри тичарэтинин, сәнәјесинин вэ әкинчилијинин тарихи тәсвири“. I чилд, Ијена, 1830, сәһ. 371). — 751.
- 217 Маркс бурадә, көрүиүр, Јан де Виттә иснад верилән вэ илк дәфә 1662-чи илдә Лејдендә дәрч едилмиш „Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Friesland“ („һолландија вэ Гәрби Фрисландија республикасынын ән мүһүм сијаси принсипләри вэ әхлаг гајдаларынын көстәричиси“) китабынын инкилисчә нәшринә истинад едир. Инди мүәјјәи едилмиш олдуғу кими, Јан де Витт тәрәфиндән јазылмыш ики фәсил истисна олмагла, һәмин китабын мүәллифи һолландија иғтисадчысы вэ санибқары Питер фон дер Хоре (бир ады да Питер де Ја Кур) иди. — 754.
- 218 Бах: 213-чү гејд. — 756.
- 219 *Асјенто* — мүгавиләләр адыдыр, бу мүгавиләләрә эсасән Испанија XVI—XVIII әсрләрдә харичи дәвләтләрә вэ хүсуси шәхсләрә онун Америкадакы торпағларына зәнчи көләләри апарыб сатмаға хүсуси ихтијар верирди. — 756.
- 220 *Tantae molis erat* (бу гәдәр зәһмәтә баша кәлмишдир) — Веркилнин „Енеида“, поемасындан көгүрүлмүш ифадәдир, биринчи китаб, 33-чү мисра. — 758.
- 221 С. Pecqueur. „Théorie nouvelle d’économie sociale et politique, ou Études sur l’organisation des sociétés“. Paris. 1842, p. 435 (К. Пеккөр. „Ичтимаи вэ сијаси иғтисадын јени нәзәријәси, јахуд Чәмијјәтләрин тәшкили һаггында тәдгигатлар“. Парис, 1842, сәһ. 435). — 759.
- 222 Бах: 170-чи гејд. — 768.
- 223 Бах: 68-чи гејд. — 770.

1844-чү ил банк гануну нэзэрдэ тутулуур. Банкнотларын гызыла мүбэдилэсиндэки чэтинликлэри арадан галдырмага чалышараг, Инкилтэрэ һөкүмэти 1844-чү илдэ. Р. Пилин тэшэббүсү илэ Инкилтэрэ банкынын ислаһаты һаггында ганун гэбул едэрэк, ону ики мүстэгийл шө'бэжэ: банк шө'бэсинэ вэ емиссија шө'бэсинэ ајырды вэ банкнотларын гызыл илэ тэ'мин едилмэси үчүн мөһкэм норма гојду. Гызылла тэ'мин едилмэјэн банкнотлар бурахылышы анчаг 14 милјон фунт стерлинг мигдарында ола билэрди. Лакин 1844-чү ил банк ганунунун гүввэдэ ола сына бахмајараг, тэдавүлдэки банкнотларын мигдары эслиндэ өдэмэ фондундан дејил, тэдавүл даирэсиндэ бунлара олан тэлэбдэн асылы иди. Пула олан тэлэбатын хүсуси илэ кэскинлэшдији игтисади бөһран дөврлэриндэ Инкилтэрэ һөкүмэти мүваггати олараг 1844-чү ил гануну гүввэсини дајандырыр вэ гызылла тэ'мин едилмэјэн банкнотларын мэблэгини артырырды. — 770.

АДЛАР КӨСТЭРИЧИСИ

А

- Аддингтон* (Addington), Стивен (1729—1796) — инкилис кешиши, бир сыра дәрсликләрин мүәллифи.—725.
- Александра* (1844—1925)—Данимарка кралы IX Кристианын ызы, 1863-чү илдә принс Уелслија—сонралар инкилис кралы олмуш VII Едуарда эрә кетмишди.—258.
- VI Едуард* (1537—1553)—Инкилтәрә кралы (1547—1553).—733.
- VI Карл* (1685—1740)—Мүгәддәс адландырылан Рома империясынын императору (1711—1740).—428.
- VI Филипп* (1293—1350)—Франса кралы (1328—1350).—101.
- Андерсон* (Anderson), Адам (тәгрибән 1692—1765) — Шотландија буржуа игтисадчысы, тичарәт тарихинә даир әсәрин мүәллифи.—743, 756.
- Андерсон* (Anderson), Чемс (1739—1808)—диференциал рента нәзәријәсини әсас етибары илә ишләјиб һазырламыш олзи инкилис буржуа игтисадчысы.—505, 561, 620, 726, 728, 743.
- Анна* (1665—1714)—Инкилтәрә кралычәси (1702—1714).—169, 735.
- Антипатр* Фессалоникли (бизим ерамыздан әввәл I әср)—гәдим јуан шаир.—409.
- Аппиан* (I әсрн ахырлары—II әсрн 70-чи илләри)—көркәмли гәдим Рома тарихчиси—726.
- Арбатнот* (Arbutnot), Чон—инкилис фермери, 1773-чү илдә Лондонда чыхмыш олан аноним „Јејинти мәнсулларына олан индики гимәтләрлә фермаларын бөјүклүјү арасыдакы асылдылыгын тәдгиги“ әсәринин мүәллифи.—311, 329—331, 723, 727.
- Ариосто* (Ariosto), Лодовико (1474—1533)—Интибах дөврүнүн бөјүк италјан шаири, „Гејизли Роланд“ поемасынын мүәллифи.—39.
- Аристотел* (бизим е. амызлан әввәл 384—322)—гәдим дүнанын бөјүк мүтәфәккири, Фәлсәфәдә материализм илә идеализм арасында тәрәддүт едирди, гулдарлар синфинин идеологу; игтисади бахышлары чәһәтинчә натурал гулдардыг тәсәррүфатынын мүдафиәчиси, биринчи олараг дәјәр формасыны тәһлил етмишдир.—69—70, 92, 95, 159, 171, 330, 409.
- Аркрајм* (Arkwright), Ричард (1732—1792)—инкилис саһибкары; Инкилтәрәдә едидмиш бир сыра ихтираларын патентләрини мәнимсәмишди.—379, 384, 425, 428, 489.
- Архилох* (ерамыздан әввәлки VII әср)—гәдим јуан лирик шаир.—369.

Архимед (бизим ерамыздан эввэл тэгрибэн 287—212)—бөжүк гөдим јунан ријазиијатчысы вэ механики.—307.

Атенеј (II эсрин ахырлары—III эсрин эввэллери)—гөдим јунан ритору вэ грамматикачысы.—109, 141.

Б

Баббеч (Babbage), Чарлз (1792—1871)—инкилис ријазиијатчысы вэ механики, буржуа игтисадчысы.—350, 354, 378, 393, 406.

Базедов (Basedow), Иоханн Бернхард (1723—1790)—алман педагогу.—489.

Байлс (Byles), Чон Барнард (1801—1884)—инкилис јуристи. Кизли шураны үзү, тори, һугуг, игтисад мәсәлэләри вэ башга мәсәләләр үзрә әсәрләрин мүәллифи.—274, 735, 736.

Балзак (Balzac), Оноре де (1799—1850)—Бөжүк франсыз реалист јазычысы.—591.

Баллард (Ballard), Едуард (1820—1897)—инкилис һәкими, Лондонда тибб мүфәттиши.—470.

Банкс (Banks), Чорч (1788—1856)—инкилис јуристи вэ сјајси хадим, тори, парламентин үзү.—678.

Барбон (Barbon), Николас (1640—1698)—инкилис буржуа игтисадчысы, селә һесаб елирди ки, шөјин дәјәри онун фәјдәсы илә мүәјјән олунур; дәвләт пул нәзәријәси дејилән нәзәријәнин сәләфи.—45—48, 132, 137, 151—152, 619.

Бартон (Barton), Чон (XVIII эсрин ахырлары—XIX эсрин эввәлләри)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сјајси игтисадынын нүмәјәндәси.—633, 675.

Бастиа (Bastiat), Фредерик (1801—1850)—франсыз вулгар игтисадчысы, буржуа чөмијјәтиндә синфи мәнәфеләрин әһәкдарлығы нәзәријәсинин тәблиғчиси.—18, 71, 92, 198, 409, 564.

Батлер (Butler), Самүел (1612—1680)—инкилис сатирик шаири,

„Гудибрас“ поемасынын мүәллифи.—46.

Бебел (Bebel), Август (1840—1913)—алман вэ Сејнәлхалг фәһлә һәрәкәтинин көркәмли хәдими, Алмәнија социал-демократиясынын баниләриндән вэ башчыларындан бири, I Интернационалын үзү, 1867-чи илдән рејхстагын депутаты, Маркс вэ Еңкелсин досту вэ силаһдашы; фәалијјәтнин сон дәврүндә бир сыра сентрист характерли сәһвләр бурахмышды.—37.

Бейкер (Baker), Роберт—50—60-чы илләрдә инкилис фабрик мүфәттиши.—302, 401, 426, 448, 709.

Бейли (Bailey), Самүел (1791—1870)—инкилис буржуа игтисадчысы вэ философу; вулгар сјајси игтисад мөвгеләриндән Рикардоиун әмәк дәјәр нәзәријәсинә гаршы чыхырды, ејни заманда о Рикардонун игтисади бахышларындакы бәзи зиддијәтләри дүзкүн мүәјјән етмишди.—60, 66, 7, 93, 534, 612.

Бейнс (Baunes), Чон—Инкиләрдә Блекбери шәһәринин бәләдјә үзү; 1857-чи илдә һамбыг тичарәти һаггында ики мүһазирә охумуш вә дәрч етдирмишдир.—390, 393.

Беккариа (Beccaria), Чезаре (1738—1794)—италјан јуристи, публицисти вэ игтисадчысы; XVIII эсрдәки буржуа Маарифинин көркәмли нүмәјәндәси.—369.

Бекман (Beckmann), Иоханн (1739—1811)—алман буржуа алыми, технолокија вэ игтисадијјата даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—428.

Бекон (Bacon), Френсис, барон Веруламлы (1561—1626)—мәшһур инкилис философу, инкилис материализминин бәнисси; тәбиәтшүнас вә тарихчи.—392, 719, 720,

Белл (Bell), Чарлз (1774—1842)—шотланд физиологу вэ чәрраһы—281, 665.

Беллерс (Bellers), Чон (1654—1725)—инкилис игтисадчысы, сәрвәти јаранмасында әмәјин әһәмијјәтини көстәрмишдир; ичтиман ис-

- лаһатлара даир бир сыра утопик лажибэлэрин мүэллифи.—139, 146, 152, 329, 352, 427, 480, 489, 617.
- Бентам** (Bentham), Ијеремија (1748—1832)—инкилис буржуа сосиологу, утилитаризм иэзэриј-јачиси.—181, 612—614.
- Беркли** (Berkelly), Чорч (1685—1753)—иртичачы инкилис фило-софу, субъектив идеализмин көр-кәмли нүмајэндәси, јепскоп, си-јаси игтисада меркантилизмин тәигидчиси; эмәји сәрвәтин баш-лыча мәнбәји һесаб едирди; но-миналист пуд иэзэријјәсинин нү-мајэндәси.—338, 358.
- V Карл** (1500—1558)—Мүгәддәс адландырылан Рома империјасы-нын императору (1519—1556) вә I Карл ады илә Испанија кра-лы.—735.
- Бидо** (Bidaut), Ж. Н. (XIX эсрин әввәлинчи јарысы).—франсыз пу-блисисти, дөвләт гуллуғчусу.—323.
- Бизе** (Biese), Франс (1803—1895)—алман педагогу, филолог вә фи-лософу, Аристотелин фәлсәфәси һағгындакы әсәрин мүэллифи.—409.
- I Јаков** (1566—1625)—Инкилтәрә кралы (1603—1625).—721—734, 737.
- I Карл** (1600—1649)—Инкилтәрә кралы (1625—1649), XVII эсрдә инкилис буржуа ингилабы заманы е'дам едилмишдир.—720, 721.
- Бичер-Стоу** (Beecher-Stowe), Гар-ријет Елизабет (1811—1896)—мәшһур американ гадын јазычысы, АБШ-да аболисонист һәрәкәти-нын фәал иштиракчысы.—730.
- Бланки** (Blanqui)—Жером Адолф (1798—1854)—франсыз буржуа игтисадчысы вә игтисади тәлим-ләр тарихчиси, вулгар сијаси иг-тисадын нүмајэндәси.—279, 341.
- Бланки** (Blanqui), Луи Огуст (1805—1881)—көркәмди франсыз ингилабчысы, утопик коммуниз-мин нүмајэндәси, 1830 вә 1848-чи илләрдәки ингилабларын фәал иш-тиракчысы.—279.
- Блејки** (Blakey), Роберт (1795—1878)—инкилис буржуа филосо-фу.—721,
- Блок** (Block), Морис (1816—1901)—франсыз буржуа статистики вә игтисадчысы, вулгар сијаси игти-садын нүмајэндәси.—19.
- Бокхорн** (Bochorn), Маркус Зүе-риус (1612—1653)—һоллаид та-рихчиси вә филологу.—428.
- Боллингброк** (Bollingbroke), Һенри (1678—1751)—инкилис деист фи-лософу, публисист вә сијаси ха-дим, тори партијасынын лидерлә-риндән бири.—753.
- Болтон** (Boulton), Метју (1728—1809)—инкилис мүһәндиси вә сә-најечиси.—391.
- Бөјүк Карл** (тәғрибән 742—814).—Франк кралы (768—800) вә им-ператор (800—814)—726
- Бөрк** (Burke), Едмунд (1729—1797)—инкилис публисисти вә сијаси хадими, игтисади мәсәләләрә даир бир сыра әсәрләрин мүэллифи, фәа-лијјәтинин әввәлиндә либерализмә мејл көстәрирди, сонралар ирти-чачы, XVIII эсрин ахырындакы Франса ингилабынын гаты әлејф-дарларындан бири.—211, 240, 326, 723, 758.
- Брајт** (Bright), Чон (1811—1889)—инкилис фабрикчиси, буржуа си-јаси хадими, фритредерләрин ли-дерләриндән вә Тахыл ганунла-рына гаршы Лиганын мүәссис-ләриндән бири; 60-чы јилләрин әввәлиндән либерал партијасынын сол ганадынын лидери; либерал һөкүмәтләриндә бир сыра назир вәзифәләриндә олмушдур.—17, 259, 285, 558, 652, 679, 746.
- Бреј** (Bray), Чен Фрексис (1809—1895)—инкилис игтисадчысы, уто-пист социалист, Р. Оуенин арды-чылы; „иш пулу“ нәзәријјәсини инкишаф етдирмишдир.—79.
- Брентано** (Brentano), Лујо (1844—1931)—алман вулгар буржуа иг-тисадчысы, „катдер-социализмин“ башлыча нүмајәндәләриндән би-ри.—39—41.
- Бриндли** (Brindley), Чәмс (1716—1772)—инкилис мүһәндиси вә их-тирачысы.—353
- Броди** (Brodie), Бенчамин (1783—1862)—мәшһур инкилис чәрра-һы.—281.

- Броджерст* (Broadhurst), Ч.—XIX эсрин орталарында инкилис игтисадчысы, вулгар буржуа снјаси игтисадынын нүмајөндөси.—65.
- Брум* (Brougham), Генри Питер, барон (1778—1868)—инкилис јуристи вэ әдәбијатчысы, 20—30-чу илләрдә вигләр партијасынын көркәмли хадими, лорд-канслер (1830—1834).—757.
- Брукнер* (Bruckner), Иоаннес (1726—1804)—инкилис протестант кешиши, теолог.—619.
- Буакилбер* (Boisguillebert), Пјер (1646—1714)—франсыз игтисадчысы, физиократларын сәләфи, Франсада классик буржуа снјаси игтисадынын баниси.—138, 148.
- Буало* (Boileau), Никола (1636—1711)—франсыз шаири вэ классисизм нәзәријјәчиси.—654.
- Буало* (Boileau), Етјенн (1200—1269)—Парисдә крал превосу (шәһәр валиси). Парис сәнәткар сехләринни низамамәләри мәчмүәси олан „Сәиәтләр китабы“нын тәртибчиси.—487.
- Бүкенен* (Buchanan), Давид (1779—1848)—инкилис публисисти вэ буржуа игтисадчысы А. Смитин ардычылы вэ тәфсирчиси.—135, 559, 729.
- Бүше* (Buche), Филипп (1796—1865) франсыз снјаси хадими вэ тарихчиси, буржуа республикачысы, христиан социализми идеологларындан бири.—740.

В

- Валентин* (Valentin), Габријел Густав (1810—1883)—алман физиологу.—483.
- Вандерлинт* (Vanderlint), Чейкоб (1740-чы илдә өлмүшдүр)—инкилис игтисадчысы, физиократларын сәләфи, пулун мигдар нәзәријјәсинин илким нүмајөндәләриндән бири.—132, 139, 152, 276, 278, 316, 334, 352, 619.
- Веллингтон* (Wellington), Артур Уелсли, герцог (1769—1852)—инкилис сәркәрдәси вэ дәвләт хадими, тори, баш назир (1828—1830).—133.
- Веркили* (Публи Веркили Марон, (бизнм ерамыздан әввәл 70—19)—көркәмли Рома шаири.—304, 758.
- Верри* (Verri), Пјетро (1728—1797)—италјан буржуа игтисадчысы, физиократларын нәзәријјәсини әввәлнчи тәнгид едәнләрдән бири.—54, 100, 142, 332.
- Вико* (Vico), Чамбаттиста (1668—1744)—көркәмли италјан буржуа сосиологу, ичтими инкишафын объект ганунаујгунлуғларыны мүәјјән етмәјә чалышды.—374.
- Вилһелм III Орански*—бах: III Вилһелм Орански.
- Вилјерс* (Villiers), Чарлз (1802—1898)—инкилис снјаси хадими вэ јуристи, фритредер, парламен үзвү.—271.
- Вирт* (Wirth), Макс (1822—1900)—алман вулгар буржуа игтисадчысы вэ публисисти.—87, 233.
- Виссеринг* (Vissering), Симон (1818—1888)—һолланд вулгар буржуа игтисадчысы вэ статистикачысы.—502.
- Витт* (Witt), Јан де (1625—1672)—Нидерланд дәвләт хадими, әслиндә һолландија әјаләтинин һакими (1653—1672), ири тичарәт буржуазиясы мәнәфејинин нүмајөндәси.—619, 754.
- Вобан* (Vauban), Себастиен ле Претр (1633—1707)—франсыз маршалы, һәрби мүнәндис, Франсанын верки системини тәнгид едирди.—148.
- Вокансон* (Vaucanson), Жак де (1709—1782)—франсыз механики, тохучу дэкаһларыннын гурулушуну тәкмилләшдирмишдир; марағлы автомат ојунчағлар ихтирачысы.—384.
- Волтер* (Voltaire), Франсуа Мари (1694—1778)—Франсыз деист-философу, сатирик јазычы, тарихчи, XVIII эср буржуа Маарифинин көркәмли нүмајөндәси, мүнәндис вэ католицизмә гаршы мубаризә апармышдыр.—200, 770.
- Волф* (Wolff), Вилһелм (1809—1864)—алман пролетар инжилабчысы, пешәчә мүнәллим, снјасија-

лы тәкмили кәндли оғлу; 1846—1847-чи илләрдә Бруссел коммунист мұхбирләр комитәсинин үзвү, 1848-чи идин мартында Коммунистлар Иттифағынын Мәркәзи Комитәси үзвү, 1848—1849-чу илләрдә „Neue Rheinische Zeitung“-ун редакторларындан бири; Маркс вә Энкелсия досту вә силаһдашы. —3.

Волф (Wolff), Христиан (1679—1754) алман идеалист философу, метафизик. —612.

Г

Галиани (Gallani) Фердинандо (1728—1787)—италјан буржуа игтисадчысы, физиократларын тә'лиминин тәнгидчиси; дејирди ки, шејин дәјәри онун фәјдәси илә мұәјјән олунур, ејни заманда әмтәә вә пулу тәбиәти һагғында бир сыра дүзкүн еһтималлар ирәли сүрүрдү.—84, 99, 100, 108, 160, 164, 318, 645.

Ганил (Ganilh), Шарл (1758—1836)—Франсанын буржуа сijasи хадими; вулгар игтисадчы, меркантилизмин тәглидчиси. 71, 91, 179, 185, 448.

Гарнје (Garnier), Жермен (1754—1821)—Франсыз игтисадчысы вә сijasи хадими, монархист; физиократлар мәктәбинин тәглидчиси; А. Смитин әсәрләринин мұтәрчими вә тәнгидчиси; 367, 552.

Гаскелл (Gaskell), Питер—инкилис пәкими, либерал, XIX әсрин биринчи јарысында буржуа публицисти.—435, 444.

Гатри (Guthrie), Чорч Чемс (1785—1856)—инкилис чәрраһы.—281.

Гисборн (Gisborne), Томас (1758—1846)—инкилис илаһијјатчысы, христиан әхлаги мәсәләләринә дәир бир сыра китабларын мұәллифи.—756.

Гладстон (Gladstone), Уилјам Јуарт (1809—1898)—инкилис дәвләт хадими, тори, сонра пилит, XIX әсрин икинчи јарысында либерал партијасынын лидерләрин-

дән бири; хәзинә канслери (мәлијјә назири) (1852—1855 вә 1859—1866) вә баш назир (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894).—36—40, 452, 653, 654, 739.

Годунов, Борис Фјодорович (тәгрибән 1551—1605)—Русија чары (1598—1605).—722.

Готшед (Gottsched), Иоханн Христопф (1700—1766)—алман јазычысы вә тәнгидчиси, Алманшјада XVIII әср Маарифинин илкин нұмајәндәләриндән бири.—221.

Грег (Greg), Роберт Кајд (1795—1875)—бөјүк инкилис фабрикчиси, либерал.—294.

Грегуар (Gregoir), Г.—Бруссел мәтбәә ишчиләри ассосиасијасынын катиби, 1865-чи илдә чыхмыш „Мәтбәә фәһләләри Бруссел Һслаһ мәһкәмәсини гаршысында“ китабынын мұәллифи.—555.

Грей (Gray), Чон—XVIII әср ахырларынын инкилис буржуа јазычысы, сijasи вә игтисади мәсәләләр үзрә бир сыра китабларын мұәллифи.—167.

Грей (Gray), Чон (1798—1850)—инкилис игтисадчысы, утопист социалист, Р. Оуенин ардычылы; „иш пулу“ нәзәријјәсинин мұәллифләриндән биридир.—79.

Грей (Gray), Чорч (1799—1882)—инкилис дәвләт хадими, виг, дахили ишләр назири (1846—1852, 1855—1858 вә 1861—1866) вә мұстәмләкәләр назири (1854—1855).—291, 666.

Гринһау (Greenhow), Едуард Һеллем (1814—188*)—инкилис һәким-терапевт.—248, 249, 296.

Гров (Grove), Уилјам Роберт (1811—1896)—инкилис физики вә јурис-ти.—525.

Д

Даблдеј (Daubledäy), Томас (1790—1870)—инкилис публицисти вә игтисадчысы, буржуа радикалы, малтусчулуғун әлејһдары.—754.

Даннинг (Dunning), Т. Ч. (1799—1873)—инкилис һәмкарлар хадими вә публицисти.—551, 554, 758.

- Данте Алигьери* (Dante Alighieri) (1265—1321)—бөжүк италян шаири. —11, 112, 251.
- Дарвин* (Darwin), Чарлз Роберт (1809—1882)—бөжүк инкилис тәбиәтшүнасы, елми токамүл биолокијасынын баниси. —346, 374.
- Даумер* (Daumer), Кеорг Фридрих (1800—1875)— алман јазычысы, динни тарихинә даир әсәрләрин мүәллифи. —290.
- Дафферин* (Dufferin), Фредерик, Темпл Гамилтон, Темпл Блеквуд, маркиз (1826—1902)—инкилис дәвләт хадими вә дипломаты, либерал, Ирландијада ири торпаг салиби, Канаданын генерал-губернатору (1872—1878), Һиндистан витсе-кралы (1884—1888). —710.
- Даффи* (Duffy), Чарлз Гаван (1816—1903)—Ирландија сијаси хадими вә публисисти; 1855-чи илдә Австралијаја мүнәчирәт етмиш вә орада бир сыра дәвләт вәзифәләриндә олмушдур. —771.
- Декарт* (Descartes), Рене (1596—1650)—көркәмли франсыз дуалист философу, ријазиијатчы вә тәбиәтшүнас. —392.
- Де Квинси* (De Quincey), Томас (1785—1859)—инкилис јазычысы вә игтисадчысы, Рикардонун тәфсирчиси; онун әсәрләри Рикардо мәктәбинин сүгутуну вә дағылма-сыны әкс етдирир. —397.
- Дерби* (Derby), Едуард Чорч Чефри Смит *Стенли*, граф (1799—1869)—инкилис дәвләт хадими, ториләрин лидери, сонралар мүнәфизәкар партијасынын лидерләриндән бири; баш назир (1852, 1858—1859 вә 1866—1868). —456.
- Де-Реберти*, Јевкени Валентинович (1843—1915)—рус позитивист философу, вулгар буржуа игтисадчысы, 70-чи илләрдә земство хадими, буржуа либералы, сонралар Франсаја мүнәчирәт етмишди.—19.
- Дестут де Траси* (Destutt de Tracy), Антуан Луи Клод, граф (1754—1836)—франсыз вулгар игтисадчысы, философ сенсуалист; конститусијалы монархија тәрәфдары.—99, 163, 169, 329, 331, 650.
- Дефо* (Defoe), Данијел (тәгрибән 1660—1731)—мәшһур инкилис јазычысы вә публисисти, „Робинзон Крузо“ романынын мүәллифи. —87—88, 148, 291, 619.
- Д'ер* (Daige), Ежен (1798—1847)—франсыз буржуа игтисадчысы, сијаси игтисада даир әсәрләрин иашыри.—46, 100, 118, 148, 165, 316.
- Дидро* (Diderot), Дени (1713—1784)—көркәмли франсыз философу, механикн материализм нүмәјәндәси, атеист, Франса ингилабчы буржуазиијасынын идеологларындән бири, маарифчи, енциклопедистләрин башчысы. —142.
- Диккенс* (Diskens), Чарлз (1812—1870)—бөжүк инкилис реалист јазычысы. —442.
- Диодор Сичилијалы*—бах: Сичилијалы Диодор.
- Дисткен* (Distzgen), Иосиф (1828—1888)—мүстәғли сурәтдә диалектик материализмә кәлиб чыхмыш олан көркәмли алман философу, социал-демократ; пешәси көнчү фәһлә.—18.
- IV Вилһелм* (1765—1837)—Инкилтәрә кралы (1830—1837). —292.
- Драйден* (Dryden), Чон (1631—1700)—инкилис шаири вә драматургу, классисизмин нүмәјәндәси.—246.
- Дүкпесјо* (Ducpétiaux), Едуард (1804—1868)—Белчика публисисти вә статистнкачысы, буржуа филантропу; һәбсханаларын вә хејријә идарәләринин мүфәттиши.—673.
- Дүпон* (Dupont), Пјер (1812—1870)—франсыз шаири, фәһләләр ичәриндә кенш јајылмыш олан маһныларын мүәллифи.—693.
- Дүпон де Немур* (Dupont de Nemours) Пјер Самүел (1739—1817)—франсыз буржуа сијаси хадими вә физиократ-игтисадчы.—117.

Е

Евеллинг (Aveling), Едуард (1851—1898)—инкилис јазычысы, „Капитал“ын биринчи чилдинин тәр-

- чүмөчиси; Сосиал-демократ Федерациясынын, сонра Сосиалист лигасынын үзү; Елеонора Марксын эри—30.
- Еверет* (Everet)—XVIII эсрдэ инкилис ихтирачысы.—428.
- Едуард VI*—бах: *VI Едуард*.
- Едуард III*—бах: *III Едуард*.
- Ејкин* (Aikin), Чон (1747—1882)—инкилис һәкими, тарихчн вэ радикал публисист.—597, 748, 756, 757.
- Емери* (Emery), американ ихтирачысы.—386.
- Енкелс* (Engels), Фридрих (1820—1895).—I, 27—31, 33—36, 40—41, 86, 158, 170, 244, 248, 258, 271, 294, 304, 401, 423, 425, 445, 487, 609, 636, 656, 761.
- Енсор* (Ensor), Чорч (1769—1843)—инкилис публилисти, малтусчулугу тәнгид етмишдир.—729.
- Епикур* (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 341—тәгрибән 270)—көркәмли гәдим јунан материалист философу, атеист.—90.
- Ешвеке* (Eschwege), Вилһелм (1777—1855)—алман көөлөгү вэ мәдән мүһәндиси.—50.
- Ешли* (Ashley), Антони Купер, граф *Шейтсбери* (1801—1885)—инкилис сјиса хадими, 40-чы илләрдә парламентдә филантроп гориләр групуна бәнчылыг етмишдир, 1847-чи илдән виг.—404, 414, 676, 678.

Ж

- Жерар* (Gerhardt), Шарл Фредерик (1816—1856)—көркәмли франсыз кимјачысы.—311.
- Жоффрау Сент-Илер* (Geoffroy—Saint-Hilaire), Етјенн (1772—1844)—көркәмли франсыз зоологу, тәкамүл нәзәријәси тәрәфдары, Ч. Дарвинин сәләфлериндән бири—743.

З

- Зибер*, Николај Иванович (1844—1888)—мәшһур рус игтисадчысы; материалист диалектикасыны вэ марксизмин ингилаби маһијәтини

- баша дүшмүрдүсә дә, Марксын игтисади әсарләрини Русијадә әввәлинчи јәјанлардан бири; радикал буржуа ислаһатчылыгы мөвгелариндә дурурду.—19.
- Зорке* (Sorge), Фридрих Адолф (1828—1906)—Америка вэ бейнәлхалг фәлә вэ социалист һәрәкатын көркәмли хадими, I Интернасионалын үзү, марксизмин фәлә тәблигатчысы, Маркс вэ Енкелсин досту вэ силаһдашы; миллијәтчә алмандыр, 1852-чи илдә Америкаја мүһачирәт етмишдир.—31.
- Зөтбер* (Soetbeer), Георг Адолф (1814—1892)—алман буржуа игтисадчысы вэ статистикачысы.—28.

И

- Иден* (Eden), Фредерик Мортон (1766—1809)—инкилис буржуа игтисадчысы, А. Смитин шакирди.—247, 604, 618—620, 675, 675, 722, 724, 726, 727, 755, 757.
- II Иоанн Мәрһәмәтли* (1319—1364)—Франса кралы (1350—1364).—736.
- II Јекатерина* (1729—1796)—рус императричиси (1762—1796).—683.
- II Карл* (1630—1685)—Инкилтәрә кралы (1660—1685).—133.
- II Георг* (1683—1760)—Инкилтәрә кралы (1727—1760).—50, 105, 737, 738.
- Иоанн II Мәрһәмәтли*—бах; *II Иоанн Мәрһәмәтли*.
- II Фридрих* (1712—1786)—Пруссия кралы (1740—1786).—731, 744.
- Ирод* (бизим ерамыздан әввәл 73—4) јәһуди падшаһы (бизим ерамыздан әввәл 40—4).—405.
- Искрат* (бизим ерамыздан әввәл 436—338)—гәдим јунан јазычысы, бир чох памфлетләрин мүәллифи.—370.

Ј

- Јаков I*—бах: *I Јаков*.
- Јаррантон* (Yarranton), Ендрү (1616—тәгрибән 1684)—инкилис

- мүһэндиси вә буржуа игтисадчысы.—352.
- VII Генрих* (1457—1509)—Инкилтәрә кралы (1485—1509).—274, 719, 733.
- Екатерина II*—бах: *II Екатерина*.
- Елизавета* (1533—1603)—Инкилтәрә кралычәси (1558—1603).—274, 721, 734, 737, 738.
- Жум* (Hume), Давид (1711—1767)—инкилис философу, субъектив идеалист, агностик; буржуа тарихчи вә игтисадчысы, меркантилизмн әлејһдары, пулун мигдар нәзәријјәсинин илк нүмәјәндәләриндән бири.—132, 513, 555, 619, 620.
- Јунг* (Young), Артур (1741—1820)—инкилис агроному вә буржуа игтисадчысы, пулун мигдар нәзәријјәсинин тәрәфдары.—132, 233, 276 674, 681.
- Јур* (Jure), Ендрју (1778—1857)—инкилис кимјачысы, вулгар буржуа игтисадчысы, сәнәјенин игтисадијјатына даир бир сыра әсәрләрин мүүллифи.—36, 232, 266, 275, 301, 324, 353—355, 371, 372, 382, 388, 420—422, 425, 432, 436, 437, 553, 557, 561.
- К**
- Калпер* (Culperer), Томас (1578—1662)—инкилис буржуа игтисадчысы, меркантилизм тәрәфдары.—757.
- Кантилјон* (Cantillon), Ричард (1680—1734)—инкилис игтисадчысы, физиократларын сәләфи, таңир.—555, 619.
- Кантилјон* (Cantillon), Филип—инкилис игтисадчысы, Ричард Кантилјонун „Үмумијјәтлә тичарәтин тәбиәти һаггында тәчрүбә“ әсәринин үзәриндә јенидән ишләјиб 1759-чу илдә инкилис дилиндә дәрч етдиришидир.—555.
- Карл VI*—бах: *VI Карл*.
- Карл V*—бах: *V Карл*.
- Карл I*—бах: *I Карл*.
- Карл IX*—бах: *IX Карл*.
- Карл II*—бах: *II Карл*.
- Карл X*—бах: *X Карл*.
- Карлајл* (Carisle), Антони (1768—1840)—инкилис һәкими, чәрпаһ.—281.
- Карлејл* (Carlyle), Томас (1795—1881)—инкилис јазычысы, тарихчи вә идеалист философ, инкилис буржуазиясыны мүртәчә романтизм мөвгеләриндән тәнгид етмишидир, 1848-чи илдән сонра фәләлә һәрәкатынын ачыг дүшмәни; ториләр партијасына гошулурду.—259.
- Карли* (Carli), Чан Риналдо (1720—1795)—италјан алими, пул һаггында вә тахыл тичарәти һаггында бир сыра әсәрләрин мүүллифи; меркантилизмә гаршы чыкырды.—332.
- Каслри* (Castlereagh), Роберт Стурарт, виконт (1769—1822)—инкилис дәвләт хадими, тори, һәрби назир вә мүстәмләкәләр назир (1805—1806), 1807—1809), харичи ишләр назир (1812—1822).—428.
- Кауфман*, Илларион Игнатјевич (1848—1916)—рус буржуа игтисадчысы, Петербург унниверситетинин профессору, пул тәдавулу вә кредит мәсәләләринә даир әсәрләрин мүүллифи.—19—21.
- Кәјнов* (Cazenove), Чон—инкилис вулгар буржуа игтисадчысы, Малтусун ардычылы.—203, 321, 521, 569, 581, 599.
- Кемпбелл* (Campbell), Чорч (1824—1892)—Һиндистанда инкилис мүстәмләкә мәмуру, Һиндистан һаггында бир сыра әсәрләрин мүүллифи; парламент үзвү, либерал.—362.
- Кент* (Kent), Натанијел (1737—1810)—инкилис әкинчиси, кәнд тәсәррүфатына даир бир сыра әсәрләрин мүүллифи.—726.
- Кене* (Quesnay), Франсуа (1694—1774)—бөјүк франсыз игтисадчысы, физиократлар мәктәбинин бәнис; пешәчә һәким.—17, 117, 323, 555, 593, 619.
- Кери* (Carey), Генри Чарлз (1793—1879)—американ буржуа вулгар игтисадчысы, капитализм чөмијјәтиндә синфи мәнәфеләрин аһәндәрлығы һаггында мүртәчә нәзәријјәнин мүүллифи.—222, 531, 563, 730, 746.

- Кернс** (Calrnes), Чон Еллийот (1823—1875)—инкилис буржуа игтисадчысы вэ публисисти, АБШ-ын чэнубунда гулдарлыга гаршы чы-хырды.—262, 269, 335.
- Кетле** (Quetelet), Адолф (1796—1874)—Белчика буржуа алими; статистикачысы, рижэијјатчы вэ астроном; елмэ зидд мүртөчө „орта адам“ нэзэријјэсинин мүэллифи.—326.
- Кинкејд** (Kincald), Чон (1787—1862)—инкилис мэмүрү, 1850-чи илдэн Шотландијада фабрик вэ һөбсханалар мүфэттиши.—403.
- Киселдов**, Павел Дмитријевич, граф (1788—1872)—рус дөвлөт хадими вэ дипломаты, кенерал, 1829—1834-чү иллөрдө Молдавијада вэ Валахијада рус инзибати идарэсинин башчысы.—242.
- Клаурен** (Claugen), һенрих (Карл Һейниһ әдәби тәхәллүсү) (1771—1854)—аһман јазычысы, сентиментал романлар мүэллифи.—228.
- Клауссен** (Clausen), Питер—Бел-чика ихтирачысы, дөврә әйричи ләзканышы тәкмилләшдирмиш-дир—374.
- Клемент** (Clement), Сажмон—инки-лис тәчири, 1695-чи илдә Лондон-да чыхмыш олан аноним „Пулуи, тичарәтин вэ валјута мазәннәси-нин бир-биринә мүнәсибәти һаг-гындакы үмуми тәсәввүрләрә даир трактат“ әсәринин мүэлли-фи.—100.
- Ко** (Caus), Саломон де (1576—1626)—франсыз мүһәндиси.—379.
- Коббет** (Cobbett), Уилјам (1762—1835)—инкилис сјјаси хадими вэ публисисти, хырда буржуа ради-кализминин көркәмли нумајәндә-си, Инкилтәрә сјјаси гурулушуну демократикләшдирмәк тәрәфдары нди.—291, 721, 752, 754.
- Коббет** (Cobden), Ричард (1804—1865)—инкилис фабрикчиси, бур-жуа сјјаси хадими, фритредерләр-ин лидерләриндән вэ Тахыл ганунларына гаршы лиганын ба-ниләриндән бири; парламент үз-вү.—17, 259, 285, 679.
- Колен** (Colins), Жан Кијом Сезар Александр Ипполит (1783—1859)—
- франсыз хырда буржуа игтисад-чысы, мәншәчә белчикалы, капи-тализиһ гурулушунун бүтүн ичти-маи зиддијјәтләрини һәлл өтмәк үчүн бир васитә олараг торнаг рентасынын дөвләт тәрәфиндән мәнимсәннилмәсиндә тәкид едир-ди.—617, 693, 769.
- Колумб** (Colombo), Христофор (1451—1506)—Американы кәшф өтмиш олан көркәмли дәннзчи; Испанијада хидмәт едирди, мән-шәчә кенујалы.—140.
- Колбер** (Colbert), Жан Батист (1619—1683)—франсыз дөвләт ха-дими, баш маллјә мүфәттиши, мүгләгијјәт монәрхијјасыны мөһ-кәмләндирмәк хатиринә меркан-тилизһ сјјасәти јеридирди.—311, 755.
- Кондилјак** (Condillac), Етјенн Бонно (1715—1780)—франсыз игтисадчы-сы вэ деист философ, сенсуалист; белә һесаб едирди ки, шәјин дә-јәри онун фәјдасына көрә мүәјјән едилир.—165.
- Кондорсе** (Condorcet), Жан Антуан (1743—1794)—Франса буржуа со-сиологу, маарифчи, XVIII әсрин ахырындакы франсыз буржуа ин-гилабы заманы жирондистләрә гошулмушду; илк дәфә олараг идеалист тарихи тәрәғги нэзәри-јјәсини ишләјиб һазырламышдыр ки, бу нэзәријјәјә көрә һәмнин тәрәғгинин мәнбәји инсан зәка-сынын тәкмилләшмәсидир.—619.
- Комт** (Comte), Огүст (1798—1857)—франсыз буржуа философу вэ сосиологу, позитивизмин баииси.—19, 336.
- Комт** (Comte), Шарл (1782—1837)—франсыз либерал публисисти, вулгар игтисадчы.—749.
- Копп** (Copp), Керман Франс Морис (1817—1892)—алман кимјачысы вэ кимја тарихчиси.—311.
- Корбет** (Corbet), Томас—XIX әсрдә инкилис буржуа игтисадчысы.—187, 591.
- Корбон** (Corbon), Клод Антим (1808—1891)—франсыз фәһләси; сонралар сјјаси хадим, буржуа республикачысы.—488.
- Кромвел** (Cromwell), Оливер (1599—

1688)—XVII эсрдәки Инкилтәрә буржуа ингилабы дөврүндә буржуазианын вә буржуалашыш задәкнларын башчысы; 1653-чү илдән Инкилтәрәнин, Шотландиянын вә Ирландиянын лорд протектору.—720, 722.

Ксенофонт (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 430—тәгрибән 354)—гәдим јунан тарихчиси вә философу, гулдарлар синфинин идеологу, натурал тәсәррүфатын мүдафиәчиси.—370.

Кукелман (Kugelmann), Лүдвиг (1830—1902)—алман һәкими, Алманијада 1848—1849-чу илләрдәки ингилабын иштиракчысы, I Интернационалын үзвү; Маркс вә Енкелсин досту.—12.

Куза (Cuza), Александр (1820—1873)—Румынија сijasи хадими. 1862-чи илдә ваһид Румынија дәвләтини тәшкил етмиш олан Молдавија вә Валахија Дунај кнјазлыгларынын 1859—1860-чы илләрдә I Александр Иоанн ады алтында господары (һәкими; мүртәчә гәсд нәтичәсиндә һәкмијәтәдән узаглашдырылмыш вә өлкәдән мүһачирәт етмишди.—173.

Курсел-Сенеј (Courcelle-Seneuil), Жан Густав (1813—1892)—франсыз буржуа игтисадчысы, сәнәјә мүәссисәләринин игтисадијјатына, һабелә кредит вә банклар мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—237, 600.

Кустоди (Custodi), Пјетро (1771—1842)—италјан игтисадчысы, XVI әсрин ахырларында—XIX әсрин әввәлләриндә италјан игтисадчыларынын әсәрләрини нәшр етмәклә мәшһурдур.—54, 84, 99, 101, 159, 164, 332, 369, 648.

Күвје (Cuvier), Жорж (1769—1832)—бөјүк франсыз тәбиәтшүнасы, зоолог вә палеонтолог, о заман фәләкәтләрә даир елмә зидд идеалист нәзәријјә илә чыхыш едиди.—512.

К

Кеорг II—бах: *II Кеорг*.
Көте (Goethe), Иоһанн Волфганг (1749—1832)—бөјүк алман јазы-

чысы вә мүтәфәккири.—39, 74, 96, 200, 201, 596, 710.

Күлик (Gulich), Густав (1791—1847)—алман буржуа игтисадчысы вә тарихчиси, халг тәсәррүфатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—13, 751.

Л

Лаборд (Laborde), Александр Луи Жозеф, граф *де* (1774—1842)—франсыз археологу, либерал сijasи хадим, вулгар буржуа игтисадчысы.—531.

Лаверн (Lawergne), Луи Габријел Леонс Кило *де* (1809—1880)—франсыз сijasи хадими вә буржуа игтисадчысы, кәнд тәсәррүфаты игтисадијјатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—503, 531, 712.

Ланчеллотти (Lancellotti), Секондо (1575—1643)—италјан аббаты, археолог, бир сыра тарих әсәрләринин мүәллифи.—428.

Ласкер (Lasker), Едуард (1829—1884)—алман сijasи хадими, рејхстаг депутаты, Бисмаркын мүртәчә сijasәтинә көмәк едән милли-либерал партијанын баниләриндән вә башчыларындан бири.—37.

Лассал (Lassalle), Фердинанд (1825—1864)—алман хырда буржуа публисисти, 1848—1849-чу илләрдә Рејн әјаләтинин демократик һәрәкатында иштирак етмишдир; 60-чы илләрин әввәлләриндә фәһлә һәрәкатына гошулду вә Үмумалман фәһлә иттифагынын баниләриндән бири олды (1863); Пруссиянын һекемонлуғу алтында Алманијаны „јухарыдан“ бирләшдирмәк тәрәфдары иди; алман фәһлә һәрәкатында оппортунист чәрәјанынын башланғычыны гојмушдур.—5, 6, 114.

Лашатр (Lachâtre), Морис (1814—1900)—тәрәггипәрвәр франсыз журналисти, Парнс Коммунасынын иштиракчысы, Марксын „Капитал“ынын I чилднинин франсыз дилиндә нашири.—25, 27, 31.

- Леви* (Levi), Лион (1821—1888)—инкилис буржуа игтисадчысы, статистикачы вэ юрист.—731.
- Лемонте* (Lemontey), Пьер Едуард (1762—1826)—франсыз тарихчиси, игтисадчы вэ сијаси хадим, XVIII эсрин ахырындакы Франса буржуа ингилабы дөврүндө Ганунверичи мәчлисин (1791—1792) сағ ганадына гошулмушду.—366.
- Ленг* (Laing), Самуел (1810—1897)—инкилис сијаси хадими вэ публицисти, Инкилтэрэ дэмирјол кампанијаларында бир сыра јухары инзибати вэзијфэлэрдэ олмушдур; парламент үзүвү, либерал.—203, 645, 660, 676.
- Ленке* (Linguet), Симон Никола́ Анри (1736—1794)—франсыз адвокаты, публицист, тарихчи вэ игтисадчы, физиократлара гаршы чыхырды, буржуа азаддыгларынын вэ капиталист мүлкіјјэти мүнасибэтлеринин тэнгиди тәһлилинн вермишдир.—237, 290, 337, 618, 736.
- Лесај* (Lesage), Ален Рене (1668—1747)—франсыз јазычысы, мәшһур „Сантилјанлы Жил Бласын мачэрлары“ романынын мүәллифи.—710.
- Лессинг* (Lessing), Готтолд Ефраим (1729—1781)—бөјүк алман јазычысы, тэнгидчи вэ философ, XVIII эсрин көркәмли маарифчилериндэн бири.—21.
- Ле Трон* (Le Trosne), Кижом Франсуа (1728—1780)—франсыз буржуа игтисадчысы, физиократ.—46, 50, 101, 110, 120, 125, 128, 152, 164, 165, 167, 169, 214.
- Ле Шапелје* (Le Chapelier), Иссак Рене Ки (1754—1794)—мүртәче франсыз сијаси хадими, фәллә итифаглары вэ тәтилләринин гадаган едилмәси һаггында 1791-чи ил ијунун 14-дә гәбул едилмиш ганунун мүәллифи; јакобин диктатурасы дөврүндә гәсдчилик фәаллјјәтиндә иштирак етдијинә көрә едам олунмушдур.—740.
- Либих* (Liebig), Јустус (1803—1873)—көркәмли алман алими, агрохимјанын баниләриндән бири.—244, 331, 388, 505, 574.
- Ливи*, Тит (бизим ерамыздан әввәл 59—бизим ерамызда 17)—көркәмли Рома тарихчиси, „Романын бинасы вахтындан онун тарихи“ әсәринин мүәллифи.—281.
- Ликург*—гәдим Спартанын әфсанәви ганунверичиси, рәвәјәтә көрә бизим ерамыздан әввәл IX—VIII эсрләрдә јашамышдур.—425.
- Литби* (Letheby), Генри (1816—1876)—инкилис һәкими вэ чәрраһы.—258.
- Лихновски* (Lichnowski), Феликс кнјаз (1814—1848)—Пруссиязабити, Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сағ ганада мәнсуб иди; 1848-чи илин сентјабрындакы Франкфурт үсјаны заманы халг тәрәфиндән өлдүрүлмүшдур.—594.
- Литсини* (Гај Литсини Столон)—бизим ерамыздан әввәл IV эсрин биринчи јарысында Рома дөвләт хадими.—726.
- Ло* (Law), Чон (1671—1729)—инкилис буржуа игтисадчысы вэ малијјәчиси, Франса малијјә назири (1719—1720); хагыз пул бурахылышында там ифласла нәтичәләнән мөйтәкирчилик фәаллјјәти илә мәшһурдур.—100, 619.
- Лодердел* (Lauderdale), Чемс, граф (1759—1839)—инкилис буржуа сијаси хадими вэ игтисадчысы; Смитин нәзәријјәсини вулгар сијаси игтисад мөвгеләриндән тәнгид етмишдир.—353.
- Локк* (Locke), Чон (1632—1704)—мәшһур инкилис дуалист философу, сенсуалист, буржуа игтисадчысы, пул һаггында номинал вэ метал нәзәријјәләри арасында тәрәддүд көстәриди.—46, 100, 110, 133, 157, 392, 619.
- Лоран* (Laurent), Огүст (1807—1853)—франсыз кимјачысы.—311.
- Луи Бонапарт*—бах: III Наполеон.
- Луи Филипп* (1773—1850)—Франса кралы (1830—1848).—280.
- Лукретси* (Тит Лукретси Кар) (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 99—тәгрибән 55)—көркәмли Рома философу вэ шаири, материалист, атеист.—219.
- Лудовиг XVI*—бах: XVI Лудовиг.
- Лудовиг XIV*—бах: XIV Лудовиг.

Лутер (Luther), Мартин (1483—1546)—Реформацијанын көркөмлү хадими, Алманияда протестанттыгынын (лутерантыгынын) баниси; алман буркерилиянин идеологу; 1525-чи илдэ Кэндли мүнәрибәси заманы кнәзларын тәрәфинә кечәрәк, үсән етмиш кәндилерә вә шәһәр жохсулларына гаршы чыхмышды.—143, 198, 312, 595, 596, 751.

М

Мак-Грегор (MacGregor), Чон (1797—1857)—инкилис статистикачысы, Фритредер, парламент үзвү, Британија Краллыг банкынын мүәссиси вә директорларындан бири (1849—1856).—276.

Мак-Куллох (MacCulloch), Чон Рамси (1789—1864)—инкилис буржуа иктисадчысы, Рикардонун иктисади тәлиминин вулгарлашдырычысы, капитализмин гаты мөддаһы.—151, 157, 159, 198, 276, 324, 409, 437, 442, 520, 610, 612, 726.

Макларен (MacLaren), Чемс—XIX әсрдә инкилис буржуа иктисадчысы, пул тәдавүлү тарихинин тәдгигчиси.—106.

Маклеод (Macleod), һенри Данияг (1821—1902)—инкилис вулгар буржуа иктисадчысы, кредитин капитал жаратмаг нәзәријәси адланан нәзәријәни инкишаф етдириди.—72, 160.

Маколеј (Macaulay), Томас Бабингтон (1800—1859)—инкилис буржуа тарихчиси вә сјаси хадими, виг, парламент үзвү.—276, 279, 716, 722.

Максимидиан һабсбург (1832—1867)—Австрија ертшөрсөгү, Австриянын Италијадакы торпагларынын кенерал-губернатору (1857—1859), Мексикада Франса—Испанија һәрби мұдахиләси заманы ојунчаг Мексика империјасынын императору елан едилмишди (1864—1867), Мексика вәтәнпәрвәрләри тәрәфиндән хулләләнишди.—174.

Малтус (Malthus), Томас Роберт (1766—1834)—инкилис кешиши, иктисадчы, буржуалашмыш торпаг саниблии аристократијасынын идеологу, капитализмин мөддәһы, инсана нифрәт бәсләјән әһали нәзәријәсинин тәблиғчиси.—168, 217, 316, 356, 505, 527, 556, 569, 575, 581, 590, 591, 598, 599, 601, 610, 612, 619, 636, 649, 703.

Ман (Mun), Томас (1571—1641)—инкилис тачири вә иктисадчысы, меркантилист, тичарәт балансы нәзәријәсинин мүәллифи, 1615-чи илдән Ост—Һинд компанијасынын директорларындан бири.—512.

Мандевил (Mandeville), Бернар (1670—1733)—инкилис јазычысы вә иктисадчысы.—359, 617—619.

Маркс (Marx), Карл (1818—1883)—(тәрчүмеји-һал мәлуматы).—1, 5, 12, 13, 20—22, 25—32, 34—40, 224.

Маркс-Евеллинг (Marx-Avellng), Елеонора (1855—1898)—инкилис вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими; Марксын кичик гызы, 1884-чү илдән Е.Евелингин арвады.—30, 35, 39, 40.

Марри (Murray), һју (1779—1846)—инкилис чографјачысы.—344.

Мартино (Martineau), һарриет (1802—1876)—инкилис гадын буржуа јазычысы, малтусчулуғун тәблиғчиси.—637.

Масси (Massie), Чозеф (1784-чү илдә вәфат етмишдир)—инкилис иктисадчысы, классик буржуа сјаси иктисадынын нүмәјәндәси.—513.

Маурер (Mauger), Кеорг Лүдвиг (1790—1872)—көркөмлү алман буржуа тарихчиси, гәдим вә орта әсрләр Алманиясынын ичтимаи гурулушунун тәдгигатчысы.—82, 242.

Мејтсен (Meltzen), Август (1822—1910)—алман буржуа статистикачысы вә тарихчи-иктисадчысы; Алманияда вә Авропанын башга өлкәләриндә аграр мүнәсибәтләри тарихиндән бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—242.

Менделсон (Mendelssohn), Мозес

- (1729—1786)—алман мұртәче буржуа деист философу.—22.
- Менени Агриппа* (бизим срамыздан әввәл 495-чү илдә вәфат етмишди)—Рома патритисин—364.
- Меривејл* (Merivale), Керман (1806—1874)—инкилис буржуа игтисадчысы вә дәвләт хадими, либерал, мәскунлашдырма принципләри һәггында әсәрләрин мұәллифи.—636, 768.
- Мерсе де лја Ривјејер* (Mercier de la Rivière), Пол Пјер (1720—1793)—франсыз буржуа игтисадчысы, физиократ.—118, 119, 138, 154, 157, 164, 167, 197.
- Мерфи* (Murphy), Чон Николас—инкилис буржуа публицисти, 1870-чи илдә Лондонда чыхмыш „Ирландија, онун сәиәјеси, сијәси вә ичтимаи мұнасибәтләри“ китабының мұәллифи.—704
- Милл* (Mill), Чемс (1773—1836)—инкилис буржуа игтисадчысы вә философу, Рикардо нәзәријәсинин вулгарлашдырычысы; фәлсәфәдә Бентамы ардычылы.—123, 133, 160, 191, 203, 356, 437, 505, 569, 572, 574, 612.
- Милл* (Mill), Чон Стүарт (1806—1873)—инкилис буржуа игтисадчысы вә позитивист философу, сијәси игтисад классик мәктәбинин тағлидчиси.—17, 18, 133, 142, 373, 437, 505, 514—516, 593, 599, 602, 613, 743.
- Мирабо* (Mirabeau), Виктор Рикетти, маркиз *де* (1715—1789)—франсыз буржуа игтисадчысы, физиократ; Мирабо Оноре Габријелин атасы.—619, 763.
- Мирабо* (Mirabeau), Оноре Габријел (1749—1791)—XVIII әсрин ахырындакы Франса буржуа ингилабының көркәмли хадими, ири буржуазияның вә буржуалашмыш задәкәнләрын мәнәфејинин ифадәчиси.—478, 717, 731, 744, 745, 755.
- Модсли* (Maudslay), Генри (1771—1831)—инкилис конструктору вә фабрикчиси.—387.
- Молинали* (Mollnari), Гүстав (1819—1912)—Белчка вулгар буржуа игтисадчысы, Фритредер.—165, 423, 600, 768.
- Моммзен* (Mommsen), Теодор (1817—1903)—Гәдим Романын алман буржуа тарихчиси.—173, 176.
- Монталамбер* (Montalembert), Шарл (1810—1870)—франсыз сијәси хадими вә публицисти, Икинчи республика дәврүндә Мүәссисләр вә Ганунверичилик мәчлисләринин депутаты, орлеанчы, католик партијасының башчысы.—470.
- Монтеј* (Montell), Аман Алексис (1769—1850)—франсыз буржуа тарихчиси.—742.
- Монтескјө* (Montesquieu), Шарл (1689—1755)—көркәмли франсыз буржуа сосиологу, игтисадчы вә јазычы, XVIII әсрдәки буржуа Маарифинин нұмајәндәси; пулуи миғдар нәзәријәси тәрәфдары.—101, 133, 618, 753.
- Мор* (More), Томас (1478—1535)—инкилис сијәси хадими, лорд-канслер, гуманист јазычы, утопик коммунизмин илк нұмајәндәлериңдән бири, „Утопија“ның мұәллифи.—619, 718, 719, 734.
- Мортон* (Morton), Чон Чалмерс (1821—1888)—инкилис агроному, кәнд тәсәрруфаты мәсәләләринә даир бир сьра әсәрләрин мұәллифи.—378, 554.
- Мур* (Moore), Самүел (тәғрибән 1830—1912)—инкилис јуристи, I Интернационалын үзвү; Евелинг илә бирликдә „Капитал“ын I чилдини вә „Коммунист партијасының манифести“ни инкилис дилинә тәрчүмә етмишди, Маркс вә Енкелсин досту.—30, 31.
- Мүгәддәс Ијероним* (тәғрибән 340—420)—илаһијјатчы, библијаны латын дилинә тәрчүмә етмишди, далмасијальдыр.—111, 112.
- Мүллер* (Müller), Адам Генрих (1779—1829)—алман публицисти вә игтисадчысы, Алманија игтисад елминдә феодал аристократияның мәнәфејини ифадә едән романтик мәктәбин нұмајәндәси; А. Смитиян игтисадн тәһлимнин әлејһдары.—133.

Н

- Насмит* (Nasmyth), Чемс (1808—1890)—инкилис мүһэндиси, бухарла ишләжән чәкичин ихтирачысы.—387, 416, 435.
- Нибур* (Niebuhr), Бартолд Кеорг (1776—1831)—гәдим дүнјанын алман тарихчиси.—240.
- Нумарч* (Newmarch), Уилјам (1820—1882)—инкилис буржуа иғтисадчысы вә статистикачысы.—298.
- Нјумен* (Newman), Самуел Филлипс (1797—1842)—американ философу вә буржуа иғтисадчысы.—166, 212.
- Нјумен* (Newman), Френсис Уилјам (1805—1897)—инкилис филологу вә публицисти, буржуа радикалы, дини, сийәси вә иғтисади мәсәләләр үзрә бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—723, 728.

Нјунһем (Newnham), Ч. Л.—инкилис адвокаты.—604, 605.

Норс (North), Дадли (1641—1691)—инкилис иғтисадчысы, классик буржуа сийәси иғтисадынын әввалинчи нумәјәндәләриндән бири.—110, 130, 133, 142, 392, 619.

О

Оверстон (Overstone), Самуел Чонс Лојд, барон (1796—1883)—инкилис банкири, буржуа иғтисадчысы, „Пул тәдәвүлү принципи“ адлы мәктәбин тәрәфдары.—133, 151.

Овиди (Публи Овиди Назон) (бизим ерамыздан әввәл 43—бизим ерамызда тәгрибән 17)—көркәмли Рома шаири.—439, 721.

Ожје (Augier), Мари — франсыз журналисти, иғтисади мәсәләләрә даир мәгаләләр мүәллифи.—758.

Олмстед (Olmsted), Фредерик Ло (1822—1903)—Америкада паркларын архитектору-планлашдырычысы, Инкилтәрә вә Шимали Америка һаггындакы китабларын мүәллифи.—202.

XVI Лудовик (1754—1793)—Франса кралы (1774—1792)—XVIII әсрин ахырындакы Франса буржуа ин-

гилабы заманы е'дам едилмиш-дир.—735.

XI Карл (1655—1697)—Исвеч кралы (1660—1697). 724.

XIV Лудовик (1638—1715)—Франса кралы (1643—1715).—148.

X Карл (1622—1660)—Исвеч кралы (1654—1660).—724.

Ондајк (Opdyke), Чорч (1805—1880) американ саһибкары, буржуа иғтисадчысы.—170.

Ортес (Ortes), Чаммарија (1713—1790)—италјан иғтисадчысы, өз заманы үчүн бир сыра мүһүм вә орижинал әсәрләрин мүәллифи.—619, 648

Оуен (Owen), Роберт (1771—1858)—бөјүк инкилис ут опист социалисти.—87, 103, 301, 404, 484, 502.

П

Палмерстон (Palmerston), Генри Чон Темпл, виконт (1784—1865)—инкилис дәвләт хадими, өз фәалијјәтинин әввәлиндә тори, 1830-чу илдән вигләрин лидерләриндән бири олуб һәмин партијанын сағ үнсүрләринә архаланырды; хариччи ишләр назири (1830—1834, 1835—1841 вә 1846—1851), дахили ишләр назири (1852—1855) вә баш назир (1855—1858 вә 1859—1865).—456.

Пан'ини (Pagnini), Чиованни Франческо (1715—1789)—италјан иғтисадчысы, пул һаггында бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—101.

Папиллон (Papillon), Томас (1623—1702)—инкилис тачири вә сийәси хадими, Ост-Һинд компанијасынын директорларындан бири, парламент үзвү.—100.

Парри (Parry), Уилјам Едуард (1790—1855)—инкилис сәјјаһы, Арктиканын тәдигчиси.—104.

Парри (Parry), Чарлз Генри (1779—1860)—инкилис һәкими.—604, 605, 675, 676.

Пеккөр (Pecqueur), Константен (1801—1887)—франсыз иғтисадчысы, утопист социалист.—617, 759.

Перикл (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 490—429)—Афина дөв-

- лэт хадими, гулдарлыг демократијасынын мөхкөмлөнмөсінә көмөк едирди. —369.
- Петти** (Petty), Уилјам (1623—1687)—көркөм ил инкилис игтисадчысы вэ статистикачысы, Инкилтэрэдэ классик буржуа сијаси игтисадынын баниси. —54, 61, 91, 101, 110, 132, 149, 152, 177, 275, 316, 346, 352, 369, 430, 555, 619.
- Пилат**, Понти (тэгрибән 37-чи илдэ вәфат етмишдир)—јәһуди диярынын Рома прокуратору (чанишини) (26—36). —593.
- Пил** (Peel), Роберт (1750—1830)—ири инкилис фабрикчиси, парламент үзвү, тори, баш назир Роберт Пилин атасы. —756.
- Пил** (Peel), Роберт (1788—1850)—Инкилтэрэ дөвлөт хадими, онун ады илэ пилитлэр адланан мөтәдил ториләрнн лидери; дахили ишләр назир (1822—1827 вэ 1828—1830), баш назир (1834—1835 вэ 1841—1846); либералларын көмөји илэ тахыл ганунларынын ләгвини һәјәтә кечиртди (1846). —17, 150, 237, 756, 770.
- Пиндар** (бизим ерамыздан әввәл тэгрибән 522—тэгрибән 442)—гәдим јунан шаири, тәмтәрағлы гәсидәләр мүүллифи. —157, 420, 757.
- Пинто** (Pinto), Исаак (1715—1787)—Һолландияда ири биржа ишбазы, игтисадчы. —157.
- Пито** (Peto), Самүел Мортон (1809—1888)—инкилис саһибкары, дәмир јоллары чәкмәклә мәшғул идн; парламент үзвү. либерал; фирмасы 1866-чы илдә ифлас етдикдән сонра ичтимаи һәјәтдән чәкилмишди. —239.
- Питт** (Pitt), Уилјам, Кичик (1759—1806)—Инкилтэрэ дөвлөт хадими, ториләрнн лидерләриндән бири; баш назир (1783—1801 вэ 1804—1806). —738.
- Пузу** (Pusey), Филипп (1799—1855)—инкилис сијаси хадими, торпағ саһиб, тори. —678.
- Платон** (бизим ерамыздан әввәл тэгрибән 427—тэгрибән 347)—гәдим јунан идеалист философу, гулдар аристократијасынын идеологу, натурал тәсәррүфатын мүдәфиәчиси. —370.
- Постлуејт** (Postlethwayt), Малекәј (1707—1767)—инкилис игтисадчысы, „Үмуми тичарәт-сәнәјә лүғәти“ китабынын мүүллифи. —276, 277.
- Поттер** (Potter), Алонзо (1800—1865)—американ јепископу. бир сыра мәктәбләрэдә теоложија дәрси верирди, Скропун сијаси игтисада даир китабыны нәшр етмишдир. —600.
- Поттер** (Potter), Едмунд—инкилис фабрикчиси вэ сијаси хадим, Фритредер. —298, 576—578.
- Прајс** (Price), Ричард (1723—1791)—инкилис радикал публисисти, игтисадчы вэ моралист философу. —276, 674, 726.
- Протагор** Абдерли (бизим ерамыздан әввәл тэгрибән 480—тэгрибән 411)—гәдим јунан софист философу, гулдар демократијасынын идеологу. —253.
- Прудон** (Proudhon), Пјер Жозеф (1809—1865)—франсыз публисисти, игтисадчы вэ социолог, хырда буржуазија идеологу, анархизмнн баниләриндән бири.—79, 94, 423, 513, 536, 590.

Р

- Раматсини** (Ramassini), Бернардино (1633—1714)—италјан һәкими, пешә хәстәликләри һағгында мәлүматы үмумиләшдирмиш вэ системләшдирмишдир.—367.
- Рамсей** (Ramsay), Чорч (1800—1871)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын ахырынчы нумәјәндәләриндән бири.—168, 171, 319, 510, 568, 634.
- Рассел** (Russel), Чон (1792—1878)—Инкилтэрэ дөвлөт хадими, вигләрин лидери, баш назир (1846—1852 вэ 1865—1866). —723.
- Рафлс** (Raffles), Томас Стамфорд (1781—1826)—инкилис мүстәмләкә мәмуру, 1811—1816-чы илләрдә Јаванын губернатору, Јаванын тарихи китабынын мүүллифи.—362, 749.

- Редгрев* (Redgrave), Александр—Инкилтәрэдә фабрик мүфәттиши. —271, 379, 398, 404, 418, 434, 449, 456, 458, 547, 561, 562.
- Рейвстон* (Ravenstone), Пирси (1830-чу илдә вәфат етмишдир)—инкилис рикардочу игтисадчы, хырда буржуазија мәнәфејини ифадә едирди, малтусчулуғун әлејлдары. —430, 550.
- Рейх* (Reich), Едуард (1836—1919)—алман һәкими, ичтимаи санитарја вә кикијена мәсәләләринә, даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. —367.
- Рено* (Regnault), Елиас Жорж Суланж Олива (1801—1868)—франсыз буржуа тарихчиси вә публицисти, дәвләт мәмуру. —243.
- Рикардо* (Ricardo), Давид (1772—1823)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сјаиси игтисадчының әи бөјүк нүмәјәндәләриндән бири.—14, 19, 73, 87, 90, 91, 93, 133, 151, 172, 193, 210, 233, 369, 390, 394, 395, 469, 430, 432, 428, 505, 514, 520, 521, 526, 527, 564, 575, 592, 609, 610, 617, 634, 756.
- Ричардсон* (Richardson), Бенчамин (1828—1896)—инкилис һәкими, ичтимаи санитарја вә кикијена мәсәләләри үзрә бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—258—260.
- Робертс* (Roberts), Чорч (1860-чы илдә вәфат етмишдир)—инкилис буржуа тарихчиси, Инкилтәрәнин чәнуб графлыгларының тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. —720.
- Родбертус-Јакетсов* (Rodbertus—Jagetzow), Иоганн Карл (1805—1875)—алман вулгар игтисадчысы вә сјаиси хадим, буржуалашмыш Пруссия јункерләринин идеологу, мүртәче Пруссия „дәвләт социализми“ идејаларының тәблиғчиси. —530.
- Рож* (Roy), Генри—инкилис һәкими вә игтисадчысы.—147, 654.
- Росси* (Rossi), Пеллегрини (1787—1848)—италјан вулгар буржуа игтисадчысы, юрист вә сјаиси хадим; узун заман Франсада јашамышдыр.—179, 573.
- Рочерс* (Rogers), Чөмс Едвин Торолд (1823—1890)—инкилис буржуа игтисадчысы, Инкилтәрә халг тәсәрруфатының тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—674, 679, 722, 746.
- Рошер* (Röschel), Вилһелм (1817—1894)—алман вулгар игтисадчысы, сјаиси игтисадда тарихи мәктәб алланын мәктәбин баниси. —102, 165, 211, 221, 233, 266, 327, 368, 617.
- Ру*—бах: *Ру-Лаверн*, Пјер Селестен.
- Руа* (Roy), Жозеф—Марксын „Капитал“ының биринчи чилдинин вә Фејербахын әсәрләринин франсыз дилинә тәрҷумәчиси.—26, 31.
- Руар де Кар* (Rouard de Card), Пи Мари—франсыз теологу.—253.
- Рубекс* (Rubens), Петер (1577—1640)—бөјүк фламанд рәссамы. —299.
- Руке* (Ruge), Арнолд (1802—1880)—алман публицисти, кәч һекелчи; буржуа радикалы; 1848-чи илдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, онун сағ ганадына мәнсуб иди; 50-чи илләрдә Инкилтәрәдәжи алман хырда буржуа мүһачирләринин лидерләриндән бири: 1866-чы илдән сонра милләтчи либерал.—86, 158, 170.
- Ру-Лаверн* (Roux Zaverigne) Пјер Селестен (1802—1874)—франсыз буржуа тарихчиси, идеалист философ.—740.
- Руссо* (Rousseau), Жан Жак (1712—1778)—көркәмли франсыз маарифчиси, демократ, хырда буржуа идеологу.—744.

С

- Садлер* (Sadler), Майкл Томас (1780—1835)—инкилис игтисадчысы вә сјаиси хадим, буржуа филантропу, малтусчулуғун әлејлдары, ториләр партијасына گوشуамушду.—676, 703.
- Саймон* (Simon), Чон (1816—1904)—инкилис һәкими, Кизли шура јанында тибб мүфәттиши, „Әһалинин сағламлығы“ һесабатларыны

- редактэ едирди. — 401, 465, 466, 657, 658—660, 666, 668, 682—686.
- Сандерс* (Saunders), Роберт Чон—XIX эсрип 40-чы иллэриндэ инкилис фабрик мүфэтиши.—294, 303, 405.
- Сатерленд* (Sutherland), Гарриет Елизабет Чорчиана *Лусон-Гоер*, герсокинја (1806—1868)—Шотландијада ири торпаг сахиби, виглэр партијасы хадими.—729.
- Сатерленд* (Sutherland), Елазабет *Лусон-Гоер*, маркиза *Стаффорд*, графинја, 1833-чү илдэн герсокинја (1765—1839)—Шотландијада ири торпаг сахиби, габагкынын гажынанасы.—729.
- Сей* (Say), Жан Батист (1767—1832)—франсыз вулгар буржуа игтисадчысы, „Истехсалын үч амил“ адланан мэддаһлыг нээријесини бириичи оларга система-тик шәкилдэ изаһ етмишдир.—91, 123, 160, 169, 198, 211, 366, 390, 441, 520, 536, 598, 609, 610.
- Секст Емпирик* (II эр)—гәдим јунаг скептик философ.—369.
- Сениор* (Senior), Нассау Уилјам (1790—1864)—инкилис вулгар буржуа игтисадчысы; капитализмин мэддаһы, иш күнүјүн гысалдыл-масына гаршы чыхырды.—228—229, 232, 233, 266, 324, 407, 437, 484, 492, 544, 548, 599, 611, 712, 730.
- Сервантес де Сааведра* (Servantes de Saavedra), Микел (1547—1616)—Испанијадын бөјүк реалист јазычысы.—92, 95, 643.
- VIII Генрих* (1491—1547)—Инкилтәрэ кралы (1509—1547).—719, 733.
- Сидмут* (Sidmouth), Генри *Аддингтон*, вивонт (1757—1844)—Инкилтәрэ дөвлөт хадими, тори; баш назир вә хәзинә канслери (малијјә назир) (1801—1804); дахил ишләр назир вәзифәсиндә (1812—1821) фәлә һәрәкатына гаршы чәзә тәдбирәри кечирмишдир.—428.
- Сили* (Seely), Роберт Бентон (1798—1886)—инкилис шаири вә публиксти, буржуа филантропу.—727.
- Синсиннат* (Лутси Квинктси Синсиннат) (бизим ерамыздан әввәл V эр)—Рома патритсиси, консул (бизим ерамыздан әввәл 460), диктатор (бизим ерамыздан әввәл 458 вә 439), әфсанә кәрә садә бир һәјат кечирир вә торпагы өзү бечәрирди.—190.
- Сисерон* (Марк Тули Сисерон) (бизим ерамыздан әввәл 106—43)—көркәмли Рома натиги вә дөвләт хадими, еклектик философ.—409.
- Сисмонди* (Sismondi), Жан Шарл Леонар *Сисмонд де* (1773—1842)—Исвечрә игтисадчысы, капитализмин хырда буржуа тәнгидчиси, игтисади романтизмин көркәмли нумәјәндәси.—14, 161, 179, 240, 318, 535, 568, 579, 583, 584, 588, 589, 598, 619, 650, 759.
- Сичилијалы Диодор* (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 80—29)—гәдим јунаг тарихчиси.—150, 240, 344, 371, 511.
- Скарбек* (Skarbek), Фредерик, граф (1792—1866)—полјак буржуа ичтимаи хадими вә игтисадчысы, А. Смитин ардычылы.—330, 355.
- Скроп* (Scrope), Чорч Чулуис Полетт (1797—1876)—инкилис буржуа игтисадчысы, малтусчулуғун әләһдары, кеолог; парламент үзү.—600.
- Слоон* (Sloane), һанс (1660—1753)—инкилис һәкими вә тәбиәгшүнәсы, китаб вә әлјазмалары коллексијасы топлајырды, 1753-чү илдә онун коллексијасыны ики башга хүсуси шәхсин коллексијалары илә бирләшдирмәк јолу илә ән бөјүк Инкилтәрә милли музеји—Британија музеји тәсис едилмишдир.—723.
- Смит* (Smith), Адам (1723—1790)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадыннын ән бөјүк нумәјәндәләриндән бири.—19, 57, 91, 132, 133, 172, 276, 353, 356—358, 366, 367, 369, 411, 460, 505, 520, 533, 535, 537, 540, 555, 559, 561, 570, 592, 593, 597, 613, 617, 619—621, 624, 645, 656, 713, 729, 736, 757.
- Смит* (Smith), Голдуин (1823—1910)—инкилис буржуа тарихчи

- си, публицист вэ игтисадчы; либерал; 1871-чи илдэн Канаадада жашамышдыр; сијаси игтисада Манчестер мектеби тэрэфдары, XIX эсрин ахырларында вэ XX эсрин эввэллэринде, догрудур, һамишэ ардычыл олмаса да, Инкилтэрэ вэ АБШ-ын империалист сијасетинэ гаршы чыхмышдыр.—746.
- Смит** (Smith), Едуард (тэгрибэн 1818—1874) — инкилис һакими, фәһлә рајонларында әпалинини иашәсини јохламаг үзрә Кизли шуранын мәсләһәтчиси вэ мүвәккили, Јохсуллары һимајә шураһынын үзү. —397, 656, 657.
- Сомерс** (Somers), Роберт (1822—1891)—инкилис буржуа публицисти вэ журналисти.—731.
- Софокл** (бизим ерамыздан әввэл тэгрибән 497 — тэгрибән 406)—көркәмли гәдим јунан драматургу, классик тракедијалар мүәллифи.—141.
- Спиноза** (Spinoza), Барух (Бенедикт) (1632—1677)—көркәмли һолланд материалист философу, атеист.—22, 369, 599.
- Стаффорд** (Stafford), Уилјам (1554—1612) — инкилис буржуа игтисадчысы, илкин меркантилизмнин нүмајәндәси.—742.
- Страјн** (Strype), Чон (1643—1737)—инкилис кешиши вэ тарихчиси, Түдорлар заманы Инкилтэрэ тарихинә даир сәнәдләр коллексијасыны топламышдыр.—734.
- Страһн** (Strahan), Уилјам (1715—1785)—Јумун, Адам Смитин вэ башга мүәллифләрин әсәрләринин инкилисчә наһири.—619.
- Стуарт** (Steuart), Чемс (1712—1780)—инкилис буржуа игтисадчысы, меркантилизмнин ахырынчы нүмајәндәләриндән бири, пулун мигдар нәзәријәси әлејһдары.—36, 132, 151, 155, 184, 335, 356, 430, 555, 636, 649, 717, 728, 743.
- Стуарт** (Stewart), Дагалд (1753—1828) — Шотландија философу, фәлсәфәдә: сағлам фикир фәлсәфәси адланан идеалист чәрәјанын нүмајәндәси.—324, 349, 364, 486.
- Стуартлар**—Шотландијада (1371—1714) вэ Инкилтәрәдә (1603—1714) һөкм сүрмүш крал сүләләси.—722.
- Сүлли** (Sully), Максимилјен де Бетун, герцог де (1559—1641)—Франса кралы IV һенрихин мүшавири.—619.

Т

- Такер** (Tucker), Чозаја (1712—1799)—инкилис кешиши вэ өз заманы үчүн бөјүк игтисадчы, оиун сахышлары А. Смитин нәзәријәси үчүн мәнбәләрдән бири хидмәтини көрмүшдүр.—276, 619, 757.
- Такет** (Tuckett), Чон Дебелл (1864-чү илдә вәфат етмишдир)—1846-чы илдә инкилис дилиндә Лондонда чыхмыш икичилдик „Кечмишдә вә һазырда әһләмәткеш әһалинин вәзијәтинин тарихи“ адлы китабын мүәллифи.—366, 721, 746.
- Таппер** (Tupper), Мартин (1810—1869)—инкилис шаири, бош нәһәтләрдән ибарәт ше’рләр мүәллифи.—612.
- Таунсенд** (Townsend), Чозеф—(1739—1816)—инкилис кешиши, геолог вэ сосиолог, елмәзидд әһали нәзәријәсини тәблиг едирди ки, буну да сонралар Малтус кәтүрмүшдүр.—356, 619, 649.
- Тейлор** (Taylor), Седли (XIX эсрин икинчи јарысы)—XX эсрин башлангычы)—Инкилтәрәдә кооператив һәрәкәти иштиракчысы, капиталистләрин мәнфәәтләриндә фәһләләрин иштирак етмәси системини тәблиг едирди.—39—41.
- Теймур** (Теймурланк) (1336—1405)—Орта Асија сәркәрдәси [вэ истилачысы, Шәргдә бөјүк бир дәвләтнин тәһисси.—266.
- Темпл** (Temple), Уилјам (1628—1699) — инкилис дипломаты вэ сијаси хадими, игтисадијат вэ сијасәт мәсәләләри үзрә бир сыра әсәрләрин мүәллифи, меркантилист.—619.
- Тјер** (Thiers), Адолф (1797—1877)—франсыз буржуа тарихчиси вэ дәвләт хадими, баш назир (1836, 1840); республиканын президенти

У

- (1871—1873), Парис Коммунасынын чөллады. —442, 714.
- Томпсон** (Thompson), Бенчамин, граф *Румфорд* (1753—1814)—инкилис физики, бир заман Бава-рија һөкумәтиндә хидмәт етмишдир, Инкилтәрәдә јохсуллар үчүн иш свләринин тәшкилатчысы, Шимали Америкада доғулмушдур.—604.
- Томпсон** (Thompson), Уилјам (тәгрибән 1785 — 1833)—Ирландија игтисадчысы, утопист социалист, Р. Оуенин ардычылы; социалист нәтичәләри чыхартмағ үчүн Рикардонун нәзәријәсиндән истифадә етмишдир.—365.
- Торнтон** (Thornton), Уилјам Томас (1813—1880)—инкилис буржуа игтисадчысы, Чон Стурарт Миллин ардычылы. —177, 272, 718.
- Торренс** (Torrens), Роберт (1780—1864)—инкилис буржуа игтисадчысы, „пул тәдавлү принципі“ адлы мәктәбин тәрәфдары. —167, 177, 190, 406, 437.
- Трименһир** (Tremenheere) һү Сејмур (1804—1893)—инкилис мәмуру вә публицисти, фәһләрин эмәк шәраитини јохлајан һөкумәт комиссијадарынын тәркибинә дәфәләрлә дахил олмушдур. —180, 253, 267.
- Тук** (Тооке), Томас (1774—1858)—инкилис буржуа игтисадчысы, сијаси игтисадын классик мәктәбинә гошулурду, Рикардонун пул нәзәријәсинин тәнгидчиси. —298.
- Тудорлар**—Инкилтәрәдә крал сүлаләси (1485—1603).—746.
- Тунен** (Thünen), Иоһанн Генрих (1783—1850)—алман буржуа игтисадчысы, кәнд тәсәррүфатынын игтисадијаты мәсәләләри илә мәшғул олурду.—623.
- Турго** (Turgot), Анн Робер Жак (1727—1781)—франсыз игтисадчысы вә дәвләт хадими; физикоқратлар мәктәбинин ән бөјүк нүмајәндәси; баш малијә мұфәттиши (1774—1776). — 185, 316, 532.
- Уайетт** (Wyatt), Чон (1700—1766)—инкилис ихтирачысы, әјирмә машыныны ихтира етмишдир.—374.
- Уатт** (Watt), Чөмс (1736—1819)—көркәмли инкилис ихтирачысы, универсал бухар мұһәрики јарадычысы. —377, 379, 384, 391, 489.
- Уейд** (Wade), Бенчамин Франклин (1800—1878)—американ сијаси хадими, 1867—1869-чу илләрдә АБШ витес-президенти; АБШ-ын чәнубундакы көләлијә гаршы чыхырды.—10.
- Уейд** (Wade), Чон (1788—1875)—инкилис буржуа публицисти, игтисадчы вә тарихчи. —247, 274, 621.
- Уејкфилд** (Wakefield), Едуард *Киббон* (1796—1862)—Инкилтәрә дәвләт хадими, игтисадчы, буржуа мәскунлашдырма нәзәријәсини ирәли сүрмушдур.—271, 329, 535, 585, 676, 763—770.
- Уейленд** (Waylend), Френсис (1796—1865)—етикаја, сијаси игтисада вә башга елмләрә даир популар дәрсликләрин мұәллифи, Американын Провиденс шәһәриндәки университетин президенти, кешиш.—169, 212.
- Уелсли**, принссеса—бах: *Александра*.
- Уест** (West), Едуард (1782—1828)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләриндән бири, торпаг рентасы мәсәләләрини ишләјиб һазырлајырды.—505, 526, 543.
- Уедауд** (Wedgwood), Чозаја (1730—1795)—инкилис сәнәјечиси, Инкилтәрәдә сахсы истәһсалыны тәкмилләндирирди.—270, 273.
- Уилкс** (Wilks), Марк (тәгрибән 1760—1831)—инкилис мүстәмләкә ордусунун забити: узун мүддәт һиндистанда олмушдур, һиндистан һағгында бир сыра китабларын мұәллифи.—362.
- Уилсон** (Wilson), Чөмс (1805—1860)—инкилис буржуа игтисад-

чысы вэ сijasи хадими, „Есополист“ журналынын мүэссиси вэ редактору; 1853—1858-чи иллэрдэ хэзинэнин (малийяэ назирлижинин) катиби; Фритредер, пулун мигдар нээрийжэсинин элэһдари. —233, 344.

Уилјамс (Williams), Уилјам Фенуик, баронет **Карлы** (1800—1883)—инкилис кенералы, 1855-чи илдэ Крым мүнарибэси заманы Карсын мүдафисинэ рэнбэрлик едирди, рус гошунларына эсир душмүшдү. —133.

Уитбрэд (Whitbread), Самүел (1758—1815)—инкилис сijasи хадими, парламент үзвү, виг. —738.

Уитни (Whitney), Илај (1765—1825)—американ ихтирачысы, памбыг лифини ајыран дэзкаһы ихтира етмишдир. —386, 393.

Уоллес (Wallace), Роберт (1697—1771)—инкилис кешиши вэ статистикачысы, елмээидд эһали нээрийжэсини тэблиг едирди ки, буну да сонралар Малтус көтүрмүшдүр. —356, 619.

Уорд (Ward), Чон—1843-чү илдэ Лондонда инкилис дилиндэ чыхмыш „Э’лаһээрэт кралица Викторијанын сэлтэнэтинин эввэлэриндэ Сток-анон-Трент маһалы“ китабынын мүэллифи. —270.

Уотсон (Watson), Чон Форбс (1827—1892)—инкилис һәкими, Гиндистанда һәрби хидмэтдэ олмашдур; Гиндистанын кэнд тәсарруфаты вэ тохучулуг сәнәжэси мәсэлэлэринэ даир бир сыра эсэрлэрин мүэллифи. —393.

Уотс (Watts), Чон (1818—1887)—инкилис публицисти, эввэлчэ утопист социалист, Оуенин ардычылы, сонра буржуа либералы, капитализмин мэддаһы. —550, 553.

Уркарт (Urquhart), Давид (1805—1877)—инкилис дипломаты, иртичачы публицист вэ сijasи хадим, түркпәрәст; 30-чу иллэрдэ Түркијадэ дипломатик тапшырыглары јеринэ јетирирди, 1847—1852-чи иллэрдэ парламент үзвү, торп. —109, 367, 504, 730, 745—746.

У

III Вилһелм Орански (1650—1702)—Нидерланд чанишини (1672—1702), Инкилтэрэ кралы (1689—1702). —723.

III Едуард (1312—1377)—Инкилтэрэ кралы (1327—1377). —105, 274, 736.

III Георг (1738—1820)—Инкилтэрэ кралы (1760—1820)—738.

III Наполеон (Луи Наполеон Бонапарт) (1808—1873)—икинчи республиканын президенти (1848—1856), Франса императору (1852—1870). —278.

III Генрих (1551—1589)—Франса кралы (1574—1589). —140.

Ф

Фарре (Farre), Чон Ричард (1774—1862)—инкилис һәкими. —281.

Фаулһабер (Faulhaber), Иоһанн (1580—1635)—алман ријазийатчысы вэ мүһэндиси. —379.

Ферберн (Fairbairn), Уилјам (1789—1874)—инкилис фабрикчиси, мүһэндис вэ ихтирачы. —435.

Феркусон (Ferguson), Адам (1723—1816)—Шотландија буржуа тарихчиси, философ вэ социолог. —132, 358, 366, 367.

Ферје (Ferrier), Франсуа Луи Оүст (1777—1861)—франсыз ву гар буржуа игтисадчысы, меркантилизмин тәглидчиси, мәмур. —71.

Ферранд (Fergand), Уилјам—инкилис торпаг саһиби, торп партијасына гошулурду. —270, 417, 418, 576.

Филден (Fielden), Чон (1784—1849)—инкилис фабрикчиси, буржуа филантропу, фабрик ганунвернчилији тәрәфдары. —405, 414, 756.

Филипп VI—бах: VI Филипп.

Фихте (Fichte), Иоһанн Готлиб (1762—1814)—алман философу, субъектив идеалист, XVIII эсрин ахырларында—XIX эсрин эввэллэриндэ алман идеализминин мүмајәндэси. —63.

Флетчер (Fletcher), Ендрју (1655—1716)—Шотландија сijasи хадим

- ми, торпаг сахиби, Шотландиянын истиглалижэти уgrundа мубаризэ едирди. —722.
- Флитвуд** (Fleetwood), Уиллам— (1656—1723)—инкилис жепископу, Инкилтэрэдэ гимэтлэрин тарихинэ даир китабын мүүллифи.—274.
- Фонтере** (Fonteret), Антуан Луи— франсыз һәкими, ичтимаи кикижена мәсәлэләри үзрә XIX әсрин икинчи жарысында жазылмыш бир нечә әсәрин мүүллифи. —367.
- Форбонне** (Forbonnals), Франсуа Верон Дуверже, де (1722—1800)— франсыз буржуа игтисадчысы, пулун мигдар нәзәријәси тәрәфдары. —101.
- Форстер** (Forster), Натанијел (тәгрибән 1726—1790)—инкилис кешиши, бир сыра игтисади әсәрлэрин мүүллифи, фәһлэлэрин мәнафәјини мүдафиә едирди. —276, 428, 512, 725, 726.
- Форстер** (Forster), Уиллам Едуард (1818—1886)—инкилис фабрикчиси вә сијаси хадими, либерал, парламент үзвү. —664, 665.
- Фортескју** (Fortescue). Чон (тәгрибән 1394— тәгрибән 1476)—инкилис юристи. Инкилтәрәнин дәвләт гурулушу мәсәлэләри үзрә бир сыра әсәрлэрин мүүллифи.—717, 718.
- Фосетт** (Fawcett), Генри (1833—1884)—инкилис буржуа игтисадчысы, Чон Стүарт Миллин ардычылы; сијаси хадим, виг.—558, 613, 655, 746.
- Франклин** (Franklin), Бенчамин (1706—1790)—көркәмли американ сијаси хадими вә дипломаты, буржуа демократы, Шимали Америкада истиглалижәт уgrundа мубарибәнин иштиракчысы; бөјүк алим, физик вә игтисадчы. —61, 170, 186, 330, 619.
- Фрејтаг** (Freitag), Густав (1816—1895)—алман буржуа јазычысы.—737, 738
- Фридрих II**—бах: II Фридрих.
- Фукидид** (бизим ерамыздан әввәл тәгрибән 460—тәгрибән 395)—ән бөјүк гәдим јунан тарихчиси, Пелопоннес мубарибәси тарихинин мүүллифи. —221, 369, 370.
- Фуллартон** (Fullarton), Чон (1780—1849)—инкилис буржуа игтисадчысы, пул тәдавулу вә кредит мәсәлэләринә даир јазмышдыр, пулун мигдар нәзәријәсинин әлејһдары.—136, 149, 152.
- Фултон** (Fulton), Роберт (1765—1815)—американ мубһәндиси вә ихтирачысы, биринчи бухар кәмисинин јарадычысы.—489.
- Фурје**(Fourier) Шарл, (1772—1837)— бөјүк франсыз утопист социалисти.—293, 386, 427, 695, 696.

X

Хуарес (Juárez), Бенито Пабло (1806—1872)—көркәмли Мексика дәвләт хадими, өлкәнин милли истиглалижәти уgrundа чарпышан мубариз, вәтәндаш мубарибәси (1858—1860) вә Мексикада харичи мүдахилә (1861—1867) дәврүндә либераллар партијасынын лидери, Мексиканын президенти (1858—1872). —174.

Һ

Һаллер (Haller), Карл Лүдвиг (1768—1854)—Исвәчрә юристи вә тарихчиси, тәһкимчилијин вә мүтләгијәтин мәддаһы. —392.

Һамм (Hamm), Вилһелм (1820—1880)—алман агроному, кәнд тәсәрруфаты мәсәлэләринә даир бир сыра китабларын мүүллифи. —503.

Һансен (Hanssen), Кеорг (1809—1894)— алман буржуа игтисадчысы, әкинчилик вә аграр мунасибәтләрнин тарихи мәсәлэләринә даир бир сыра китабларын мүүллифи. —242.

Һантер (Hunter), Генри Чулнан—инкилис һәкими, фәһлэлэрин (фәлакәтли һәјәт шәрәити һаггында бир сыра һесабатларын мүүллифи.—400, 660—665, 667, 669, 679, 682, 683, 684—686, 693, 720.

- Гаррис** (Harris), Чемс (1709—1780)—инкилис филолог вә философу, дәвләт хадими, парламент үзвү, хәзинә лорду (1763—1765).—369.
- Гаррис** (Harris), Чемс, граф *Маллсберги* (1746—1820)—инкилис дипломаты, Русијада вә башга дәвләтләрдә сәфир олмушду.—369.
- Гаррисон** (Harrison), Уилјам (1534—1593)—инкилис кешиши, Инкилтәрәнин XVI эср тарихини өрнәмәк үчүн гижмәтли мәнбә тәшкил едән бир сыра әсәрләрин мүүллифи—718, 741.
- Гассел** (Hassall), Артур Хилл (1817—1894)—инкилис һәкими, башлыча олараг ичтимаи кикијенә мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүүллифи.—180, 253.
- Гастингс** (Hastings), Уоррен (1732—1818)—Һиндистанын биринчи инкилис генерал-губернатору (1774—1785), гаты мүстәмләкәчилик сijasәти јеридәнләрдән бири, 1788-чи илдә вәзифә чинајәтләриндә иттиһам едиләрәк мәһкәмәјә верилмишди, мүһакимә рijaкар характердә олуб мүттәһимә бәрәәт газандырылмасы илә гуртармышды.—750.
- Гаттон** (Hutton), Чарлз (1737—1823)—инкилис рijaзијатчысы.—374.
- Гауард де Уолден** (Howard de Walden), Чарлз Огастес *Еллис*, барон (1799—1868)—инкилис дипломаты.—279.
- Гауитт** (Howitt), Уилјам (1792—1879)—инкилис јазычысы, христианлығын тарихинә вә бир сыра башга мәсәләләрә даир китабларын мүүллифи.—748.
- Гаутон** (Houghton), Чон (1705-чи илдә вәфат етмишдир)—инкилис тахири, тичарәт, сәнәјә вә кәнд тасәрруфаты мәсәләләринә даир бир сыра нәшрләр бурахмышды.—427.
- Гейне** (Heine), Гейрих (1797—1856)—бөјүк алман ингилабчы шаири.—304, 612.
- Гексли** (Huxley), Томас Гейри (1825—1895)—инкилис алими, тәбиәтшүнас, Ч. Дарвиниң ән јахын силаһдашы вә онун тә’лиминиң јайычысы.—483.
- Гегел** (Hegel), Георг Вилһелм Фридрих (1770—1831)—алман классик фәлсәфәсинин ән бөјүк бир нүмајәндәси, объектив идеалист, идеалист диалектикасыны ән әтрафлы бир сурәтдә ишләјиб һазырламышдыр; алман буржуазиясынын идеологу.—21, 22, 55, 101, 174, 185, 265, 311, 368, 591.
- Гелветси** (Helvetius), Клод Адриан (1715—1771)—көркәмли франсыз философу, механики материализм нүмајәндәси, атеист, франсыз ингилабчы буржуазиясы идеологларындан бири.—612.
- Гейрих VII**—бах: VII Гейрих.
Гейрих VIII—бах: VIII Гейрих.
Гейрих III—бах: III Гейрих.
- Герреншванд** (Herrenschwand), Жан (1728—1812)—Исвечрә буржуа игтисадчысы.—130.
- Гоббс** (Hobbes), Томас (1588—1679)—көркәмли инкилис философу, механики материализм нүмајәндәси; Гоббсун ичтимаи вә сijasи бахышлары өзүнүн кәскин антидемократик мејлләри илә фәргләнирди.—176, 360, 392, 619.
- Гобһауз** (Hobhouse), Чон Кам, барон *Бротон* (1786—1869)—Инкилтәрә дәвләт хадими, виг; онун тәклифинә әсасән 1831-чи ил фабрик гануну гәбул едилмишди.—292.
- Годскин** (Hodgskin), Томас (1787—1869)—инкилис игтисадчысы вә публицисти; пролетариатын мәнәфејини мүдафиә едир вә капитализми утопик социализм мөвгеләриндән тәнгид едәрәк бунун үчүн Рикардонун нәзәријәсиндән истифадә едирди.—343, 357, 359, 536, 576, 747.
- Голиншед** (Holinshed), Рафаел (тәғрибән 1850-чи илдә вәфат етмишдир)—инкилис тарихчиси, ән гәдим заманлардан XVI эсрин 70-чи илләринәдәк Инкилтәрәниң, Шотландияны, Ирландиянын хроникасынын мүүллифи.—734.
- Голл** (Hall), Кристофер Нјумен (1816—1902)—инкилис кешиши,

јухары руһаниләрин нумајәндәләриндән бири.—259.

Һомер—јарымәфсанәви гәдим јунаи шаири, „Илиада“нын вә „Одиссеја“нын мүәллифи.—73, 258, 369.

Һопкинс (Hopkins), Томас—XIX әср башланғычынын инкилис буржуа иғтисадчысы.—234.

Һоратси (Квинт Һоратси Флакк) (бизим ерамыздан әввәл 65—8)—көркәмли Рома шаири.—6, 116, 269, 347, 368, 472, 679, 712.

Һорн (Horne), Чорч (1730—1792)—инкилис јепископу, Нјутона, Јума, А. Смитә вә башга алимләрә гаршы чеврилмиш бир чох памфлетләрин мүәллифи.—619.

Һорнер (Hornet), Леонард (1785—1864)—инкилис кеологу вә ичтиман хадими, фабрик мүфәттиши (1833—1856), фәһләләрин мәнәфәјини мүдафиә едирди.—229, 245, 246, 279, 283, 287, 290, 292, 297, 402, 403, 415, 427, 551.

Һорнер (Hornet), Френсис (1778—1817)—инкилис буржуа иғтисадчысы вә сијаси хадими; парламент үзвү, виг, Күлчәләр комитәсинин сәдри (1810), Рикардонун пул нәзәријәсинин тәрәфдары.—756.

Ч

Чајлд (Child), Чозаја (1630—1699)—инкилис меркантилист иғтисадчысы, банкир вә тајир.—100, 757.

Чалмерс (Chalmers), Томас (1780—1847)—инкилис протестант теологу вә буржуа иғтисадчысы, Маятусун ардычылы.—159, 168, 619, 620.

Чемберлен (Chamberlain), Чозеф (1836—1914)—инкилис дәвләт хадими, 1873—1875-чи илләрдә Бирминкәм шәһәринин мери вәзифәсиндә, сонра узун илләр Инкиләтәрә һөкүмәтинин үзвү олмушду, инкилис—бур мүһарибәсинин башлыча тәшкилатчыларындан бири, инкилис империализминин идеологу.—644.

Чернышевски, Николај Гаврилович (1828—1889)—бөјүк рус ингилабчы демократы, алим, јазычы вә

әдәби тәнгидчи; рус „социал-демократиясынын көркәмли сәләфләриндән бири.—17, 18.

Ч

Чейкоб (Jacob), Уилјам (тәгрибән 1762—1851)—инкилис тајири, бир сыра иғтисади әсәрләрин мүәллифи.—50, 224.

Ченовези (Genovesi), Антонио (1712—1769)—италјан идеалист философу вә иғтисадчысы, меркантилист.—159.

Чиллот (Gillott), Чозеф (1799—1873)—инкилис фабрикчиси, Бирминкәмдә кениш мигјасда полад гәләмүчу истеһсалынын баһисл.—461.

Чонс (Jones), Ричард (1790—1855)—инкилис буржуа иғтисадчысы; онун әсәрләри сијаси иғтисадын классик мәктәбинин сүгутуну вә дағылмасыны әкс етдирир, ејни замашда сијаси иғтисалыш бир сыра мәсәләләриндә Рикардону өтүб кечмишдир.—36, 311, 324, 332, 337, 570, 590, 601, 634.

Ш

Шай (Schouw), Иоаким Фредерик (1789—1852)—Данимарка алими, ботаник.—513.

Шевалле (Chevallier), Жан Батист Антуан (1793—1897)—франсыз кимјачысы вә фарматсевти.—253.

Шекспир (Shakespeare), Вилјам (1564—1616)—бөјүк инкилис јазычысы.—39, 58, 93, 116, 140, 276, 289, 290, 488, 684, 742.

Шербүлјә (Sherbullez), Антуан Елизе (1797—1869)—Исвечрә иғтисадчысы, Сисмондинин ардычылы олуб Сисмондинин нәзәријәсини Рикардонун нәзәријәсинин үнсүрләри илә бирләшдирирди.—188, 191, 586.

Ши (Shes), Уилјам (1804—1868)—Ирландија јуристи вә либерал сијаси хадим, парламент үзвү, крал скамјасы мәһкәмәсинин үзвү (1863—1868).—426.

- Шиллер* (Schiller), Фридрих (1759—1805)—бөжүк алман жазычысы.—407, 577, 596.
- Шорлеммер* (Schoplemmer), Карл (1834—1892)—бөжүк алман кимжачысы, Манчестердө профессор; алман социал-демократ партиясынын үзү, Маркс вэ Енkelсин досту.—311.
- Штолберг* (Stolberg), Фридрих Леополд, граф (1750—1819)—алман шаири, буржуа Маарифинин нүмажэндеси, сонралар иртичачы романик.—512.
- Штолберг* (Stolberg) Христиан (1748—1821)—алман шаири вэ тэрчүмөчиси.—409.
- Шторх*, Аидреј Карлович (Һенрих) (1766—1835)—рус иктисадчысы, статистикачы вэ тарихчи, Петербург Елмлэр Академијасынын үзү, классик буржуа сijasи иктисадынын тэглидчиси.—180, 188, 355, 364, 365, 593, 649.
- Штраусберг* (Stroußberg), Бетел Һенри (1823—1884)—ири алман дэмирјол подратчысы, 1873-чу илдэ ифлас етмишидр.—239.
- Шулце* (Schulz), Вилһелм (1797—1860)—алман публиcисти, 1848—1849-чу иллэрдэки ингилабын иштиракчысы, Франкфурт Милли мэлчисинин сол гапанына мән-суб иди.—374.
- Шулце - Делич* (Schulze - Delitzsch), Керман (1808—1883)—алман сijasи хадими вэ вулгар буржуа иктисадчысы, кооператив чэмиј-јэтлэри тэшкил етмэк јолу илэ фәһләлэри ингилаби мүбаризэдән јайындырмага чәһд едирди.—5.

ӘДӘБИ ВЭ МИФОЛОЖИ ПЕРСОНАЖЛАР

- Адам*—библија рәвајетинә керә, аллаһын торшагдан јаратдыгы вэ сонра күнаһа батмыш олан илк адам; „гәдим Адәми тәрк етмәк“ ифадәси—мә’нәви чәһәтдән јенилешмәк, күнаһ әмәлләрдән әл чәкмәк демәкдир.—112, 619, 713, 765.
- Бузирис*—јунан мифолокијасында Мисир падаһаны.—370.
- Вишну*—Һинду дининдә баш аллаһ; опа башлыча олараг әһалинин варлы тәбәгәләринин нүмажәндәлэри ситајиш едирдиләр.—600.
- Габил*—библија рәвајетинә керә, Адәмин бөјүк оғлу олуб пахылгы үстүндә өз гардашы Һабил өлдүрмүшдүр.—746.
- Гобсек*—Балзакын ејни адлы романынын баш гәһрәманы.—591.
- Догбери*—Шекспириң „Наһаг һәјкүј“ комедијасынын персонажы, мә’мур ловғалыгы вэ күтлүјүнүн тәчәссүмү.—93, 426, 604.
- Дон-Кихот*—Сервантесин ејни адлы романынын баш гәһрәманы.—92.
- Еккарт*—алман орта әср әфсанәләринин гәһрәманы, сәдагәтлинсан, е’тибарлы көзәтчи образы.—278.
- Әждаһа*—јунан мифолокијасында тәпәкөз нәһәнк адам.—242.
- Јенилмәз Георки*—әфсанәви христиан өвлијасы, әждаһаја галиб кәлмишидр.—39.
- Јәһва*—јәһуди дининдә баш аллаһ.—365.
- Јупитер*—Рома мифолокијасында баш илдырым аллаһы, јунан аллаһы Зевсин бәрәбәри.—368, 579.
- Калб*, хофмаршал—Шекспириң „Мәкр вэ мәнәббәт“ тракедијасындан сарај адамы.—577.
- Куикли*—Шекспириң „Карл IV Һенрих“ адлы тарихи хроникасындан мејханачы гадын образы.—58.
- Кефест*—јунан мифолокијасында од аллаһы, дәмирчи аллаһ.—648.
- Мариторнес*—Сервантесин „Дон-Кихот“ романынын гадын персонажы.—95.
- Медуза*—јунан мифолокијасында әждаһа, онун бахышындан адамлар даша дөнүрмүшләр.—9.
- Муса*—библија рәвајетинә керә, гәдим јәһудиләр Мисир фир’онларынын тә’гибнидән хилас

- етмиш олан пейгәмбәр.—376, 597, 768.
- Одиссей*—жуан эпосунун гәһрәманы, Итаки адасынын эфсанэви падшаһы; өзүнүн шүчаэти, ағлы вә һижләкәрлији илә шөһрәт тапмышдыр. Эфсанәләрдә онун ахирәтә сәјаһәтиндән вә орада өлүләрин руһлары илә сөһбәтиндән бәһс олунур.—258.
- Павел*—библија рәвајәтинә көрә христан эсабәләриндән бири.—619.
- Персей*—жуан мифолокијасында бир гәһрәман олуб аллаһ Зевсин Данајадан олан оғлу, бир чох икидикләр көстәрмиш, о чүмләдән горгон Медузанын башыны бәдәниндән аырмамышдыр.—9.
- Плотр*—Дантенин „Илаһи комедиясы“нын персонажы, мүгәддәс эсабә.—112.
- Плутон*—Рома мифолокијасында јералты сәлтәнәтин алаһы.—141.
- Полои*—Шекспириң „Һамлет“ тракедијасынын персонажы; һижләкәр вә бошбоғаз сарај адамы типпи.—276.
- Прометей*—жуан мифолокијасында титанлардан бири олуб аллаһлардан атәши оғурламыш вә буну инсанлара кәтириб вермишди; буна гаршы чәза олараг Зевсин әмри илә Кефест ону гајаја мыхлајыбмыш вә орада гартал онун гара чијәрини димдикләјиб јејрмиш.—648.
- Робинзон Крузо*—Дефонун ејни адлы романынын баш гәһрәманы.—87—88.
- Сабала*—Һинду дининдә ниэк шәклиндә тәсвир едилән аллаһ.—579.
- Сакс*, Билл—Диккенсин „Оливер Твист“ романынын персонажы, гулдур.—442.
- Санградо*—Лесажын „Сантилјанлы Жил Бласын маңәралары“ романынын персонажы, бүтүн хәстәликләрдә хәстәләрдән ган алынмасыны тәјин едән вә онлара илыг су ичмәји мәсләһәт көрән һәким.—710.
- Санчо Панса*—Сервантесин „Дон-Кихот“ романынын персонажы.—643.
- Сизиф*—жуан мифолокијасында Коринфин падшаһы; аллаһлары алдатдығына көрә, даим дәнүб керигәјудан бир дашы һәмшә башы-јухари дијирләтмәјә әкиңкум еңилбмиш. Бурадан да „сизиф әмәји“—ағыр вә сәмәрәсиз иш ифадәси мејдана кәлмишди.—141, 423.
- Сикол*—Шекспириң „Наһаг һәј-күј“ пјеснинин персонажы.—93.
- Тор*—скандинав мифолокијасында илдырым аллаһы, әкиңчилјин һамиси, әлиндә чәкиңчлә тәсвир олунурду.—387.
- Фауст*—Көтениң ејни адлы тракедијасынын баш гәһрәманы.—96.
- Фортунат*—алман халг дастанынын гәһрәманы, түкәнмәз дағарчығы вә сәһрли папағы вармыш.—459, 650.
- Һабил*—библија рәвајәтинә көрә Адәмин оғлу олуб пахыллыг үстүндә өз бөјүк гардашы Габил тәрәфиндән өлдүрүлүшдүр.—747.
- Һамелин сичовулгыраны*—алман халг нағылындан көтүрүлүш образы; сичовулгыраның Һамелин шәһәри сакинләринә көстәрдији хидмәтн—сичовуллары гырмасы мүгабилиндә она лазымы гәдәр музд вермәдикләринә көрә онлардан интигам адараг, чалдығы сәһрли флөјтаның сәси илә шәһәрин бүтүн ушағларыны чәзб едиб апармышды.—695.
- Чәкһәрнаут* (Чаһаннәтһа)—Һинду аллаһы Вишнунун тәчәссүмү.—282, 647.
- Чумә*—Дефонун „Робинзон Крузо“ романынын гәһрәманы.—291.
- Шејлок*—Шекспириң „Венесија таңири“ пјеснинин персонажы, гәддар сәләмчи.—290, 684.

СИТАТ КЭТИРИЛЭН ВЭ А ДЫ ЧЭКИЛЭН ЭДЭБИЈАТЫН КӨСТЭРИЧИСИ*

- Зибер, Н. И.* Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями. (*Зибер, Н. И.* Соображения о валах в изапатларла элагэдар оларга Д. Рикардонун дэжэр вэ капитал нэзэријэси). Кијев, 1871—19.
- [*Кауфман, И. И.*] Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса. ([*Кауфман, И. И.*] Карл Марксада сијаси игтисади тэнгид нөгтеји-нэзэри) Бу журналдадыр: „Вестник Европы“, 1872, III чилд. 19—21.
- Чернышевский, Н. Г.* Очерки из политической экономии (по Миллю). (*Чернышевский, Н. Г.* Сијаси игтисаддан (Милл үзрэ) очерклар). Илк дэфэ 1861-чи илдэ „Современник“ журналында дэрч едилмишдир. Санкт-Петербург.—17—18.
- Addington, St.* An Inquiry into the reasons for and against inclosing open-fields. London, 1772 (*Аддингтон, Ст.* Ачыг торпагларын чөпэрләнмәси лехинэ вэ әлејинэ дәлилләрин тәдгиги. Лондон, 1772).—725.
- The Advantages of the East-India trade to England. London, 1720 (Инкилтәрә үчүн Ост-Һиндтичарәтинин фәјдалары. Лондон, 1720).—322, 343, 348, 349, 352, 369, 427, 510.
- Aikin, J.* A Description of the country from thirty to forty miles round Manchester. London, 1795. (*Ејкин, Ч.* Отуз милдән гырг миләдәк радиусда Манчестер әтрафынын тәсвири. Лондон, 1795).—597, 748, 756, 757.
- Anderson, A.* An Historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time (*Андерсон, А.* Тичарәт һаһында ән биринчи мәлүмәтдан индики заманадәк тичарәтин тарихи вэ хроноложии очерки). Биринчи нәшри Лондонда 1764-чү илдэ чыхмышдыр.—743, 756.
- Anderson, J.* The Bee, or Literary weekly intelligencer. Volume III. Edinburgh, 1791. (*Андерсон, Ч.* Ары вэ ја һәфтәлик әдәби мәлүмәт. III чилд. Единбург, 1791).—620.
- Anderson, J.* Observations on the means of exciting a spirit of na-

* Марксын бу вэ ја дикар әсәрин һансы нәшриәдән истифадә етдијини дүрүст мүәјјән етмәк мүмкүн олмадыгы һалларда, һәммин әсәрин биринчи нәшри кәстәриллр вэ ја һәммин нәшри чыхдыгы тарих вэ јер билдириллр.

Аноним чыхмыш китабларын мүәллифләринин ашкар едилмиш олан адлары квадрат мөтәризәә алынмышдыр. Рус диялиә тәрчүмә едилмиш әсәрләр үлдүз ишарәси илә кәстәрилмишдир.

- tional industry; chiefly intended to promote the agriculture, commerce, manufactures, and fisheries, of Scotland. In a series of letters to a friend. Written in the year 1775. Edinburgh, 1777 (*Андерсон, Ч.* Милли тэшэбүскарлыг руһуну жүксэлдөн вэ башлыча оларар Шотландија кэнд тэсэрүфатынын, тичаратинин, сәнә-јесинин вэ балыгчылығынын инкишафына көмөк етмәли олан васителәр һаггында дүшүнчөләр. 1775-чи илдә доста јазылмыш мәктублар. Единбург, 1777).—561, 728.
- **Appian, Römische Bürgerkriege.* Erstes Buch. In: *Appian's von Alexandrien Römische Geschichte*, übersetzt von E. Dillenius. Bändchen VII. Stuttgart, 1830 (*Аппиан.* Рома вәтәндаш муһарибәләри. Биринчи китаб. Бу китабадыр: *Аппиан Искәндәриј-јәли.* Рома тарихи. Ф. Диллениусун тәрчүмәси. VII бурахылыш, Штутгарт, 1830).—726.
- [*Arbutnot, J.*] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms. By a farmer. London, 1773 ([*Арбатнот, Ч.*] Јејинти мәһсулларынын индики гижмәтләри илә фермаларын бөјүклүјү арасындакы асылылығын тәдгиги. Фермерин әсәри. Лондон, 1773).—311, 329—331, 723, 727.
- **Aristoteles.* Ethica Nicomachea. In: *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri.* Tomus IX. Oxonii, 1837 (*Аристотел.* Никомах етиһасы. Бу китабадыр: *Аристотел.* Әсәрләри. И. Беккер нәшри. IX чилд. Оксфорд, 1837).—70.
- **Aristoteles.* De republica libri VIII. In: *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri.* Tomus X. Oxonii, 1837 (*Аристотел.* Сijasәт (сәккиз китаб). Бу китабадыр: *Аристотел.* Әсәрләри. И. Беккер нәшри. X чилд. Оксфорд, 1837).—95, 159, 171.
- Ashley, Lord.* Ten hours' factory bill. The speech in the House of Commons, on Friday, March 15th, 1844. London, 1844. (*Ешли,* лорд. Фабриклардә он саатлыг иш күнү һаггында билл. 1844-чү ил мартын 15-дә чүмә күнү ашағы палатада нитг. Лондон, 1844).—404, 414.
- Athenaeus.* Deipnosophistarum libri quindecim. Tomus II. Edidit Schweighaeuser. Argentorati, 1802 (*Атенеј.* Алимләрин он беш китабдан ибарәт сөһбәтләри. II чилд, Швейһојзер нәшри. Страсбург, 1802).—109, 141.
- Augier, M.* Du crédit public et de son histotre depuis les temps anciens Jusqu'a nos jours. Paris, 1842. (*Ожје, М.* Ичтимаи кредит һаггында вә ән гәдим заманлардан бизим заманымызадәк онун тарихи һаггында. Парис, 1842).—758
- Babbage, Ch.* On the economy of machinery and manufactures. London, 1832. (*Баббеч, Ч.* Фабрик истехсалынын итгисадијјаты һаггында. Лондон, 1832).—350, 353, 378, 393, 406
- **Bacon, F.* The Essays or counsels civil and moral (*Бекон, Ф.* Мә-нәви вә сijasи тәчрүбәләр вә нәсиһәтләр). Сағлыгында ахырынчы нәшри Лондонда 1625-чи илдә чыхмышдыр.—719.
- Bacon, F.* The Reign of Henry VII. In: *Milton, J.* Britain under Trojan, Roman, Saxon rule.—*More, Th.* England under Richard III.—*Bacon, F.*, Lord Verulam. The Reign of Henry VII.—Verbatim reprint from Kennet's England, ed. 1719. London, 1870 (*Бекон, Ф.* VII һенрихин сәлтәнәти. Бу китабадыр: *Милтон Ч.* Британија тројанлыларын, ромалыларын вә саксларын ағалыгы дөврүндә.—*Мор, Т.* Инкилтәрә III Ричард заманында — *Бекон, Ф.*, барон Веруламски. VII һенрихин сәлтәнәти.—Кеннетин 1719-чу илдә нәшр едилән „Инкилтәрә“ китабындан һәрфијән үзү көчүрүлүб нәшр едилмишдир. Лондон, 1870).—719—720.
- [*Bailey, S.*] A Critical dissertation on the nature, measures, and cau-

- ses of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825) ([*Бейли*, С.] Дээрин тэбэти, өлчүсү вэ сәбәблэри һаггында тәнгиди тәдгигат; башлыча оларат ч-б Рикардонун вэ онун ардычылларынын әсәрлэри илэ элгәдәр сурәтдә „Рә’лэрин тәшәккүлү вэ дәрч едилмәси очерклэри“ мүүллифинин әсэри. Лондон, 1825).—73, 93, 534.
- [*Bailey*, S.] Money and its vicissitudes in value; as they affect national industry and pecuniary contracts: with a postscript on joint-stock banks. London, 1837 ([*Бейли*, С.] Пул вэ онун дээринин дәјишмәлэри; бу дәјишмәлэрин милли сәнәјәтә тә’сир вэ пул тәәһһүдлэри; сәһмдәр банклары һаггында эләвэ илэ. Лондон, 1837).—60, 612.
- Barbon*, N. A Discourse concerning coining the new money lighter. In Answer to Mr. Lock’s considerations about raising the value of money. London, 1696 (*Барбон*, Н. Даһа јүнкүл чәкиси олан јени сиккә кәснлмәси һаггында трактат. Пулун дээринин јүксәлдилмәси һаггында ч-б Локкун мулаһизәлэринә чаваб. Лондон, 1696).—45—48, 137, 151, 152.
- Barton*, J. Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society. London, 1817 (*Бартон*, Ч. Чәмијјәтин зәһмәткеш синифлэринин вәзијјәтинә тә’сир хөстәрән чәһәтләр һаггында гејдләр. Лондон, 1817).—633, 675.
- Baunes*, J. The Cotton trade. Two lectures on the above subject, delivered before the members of the Blackburn Literary, scientific and mechanics’ institution. Blackburn—London, 1857. (*Бейнс*, Ч. Памбыг тичарәти. Блекберн эдәбијјат, елм вэ механика чәмијјәти үзвлэринә бу мәсәләјә даир охунмуш ики мүнәзирә. Блекберн—Лондон, 1857).—391.
- Beccaria*, C. Elementi di economia pubblica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XI. Milano, 1804 (*Беккарриа*, Ч. Ичтимай иғтисад-дијјатын әсәсләри, Бу китабадыр: Сијас иғтисадын итајан классиклэри. Мүасир иғтисадылар. XI чилд Милан, 1804).—369.
- Beckmann*, J. Beyträge zur Geschichte der Erfindungen. Band I. Leipzig, 1786 (*Бекман*, И. Ихтираларын тарихинә даир. I чилд. Лейпсиг, 1786).—428.
- Bellers*, J. Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London, 1699 (*Беллерс*, Ч. Јохсуллар, сәнәјә, тичарәт, мүстәмләкәләр вэ әхләг-сызлыг һаггында тәчрүбәләр. Лондон, 1699).—139, 152, 480.
- *Bellers, J. Proposals for raising a college of industry of all useful trades and husbandry. London, 1696 (*Беллерс*, Ч. Бүтүн фәјдалы пешәләр вэ кәнд тәсәррүфаты үчүн әмәк коллечи тә’сис едилмәси һаггында тәхлиф. Лондон, 1696).—146, 329, 427, 489, 617.
- Bentham*, J. Théorie des peines et des récompenses. Par Et. Dumont. Troisième édition. Tome II. Paris, 1826 (*Бентам*, И. Чәзалаидыр-малар вэ һәвәсләндирмәләр нәзәријјәси. Ет. Дүмон тәрәфиндән ишләнилмишдир. Үчүнчү нәшри. II чилд. Парис, 1826).—612.
- Berkley*, G. The Querist, containing several queries, proposed to the consideration of the public. London, 1750 (*Беркли*, Ч. Суаллар. Чамаатын музакирәси үчүн тәклиф едилән бә’зи мәсәләләр. Лондон, 1750).—338, 358.
- Bidaut* J. N. Du monopole qui s’établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du monopole de la fabrication et de la vente. Paris, 1828 (*Бидо*, Ж. Н. Ири истәһсал аләтлэри сәјәсиндә сәнәјәдә вэ тичарәтдә мејдана кәлән иһнисар һаггында. Икинчи бурахылыш. Истәһсал вэ сатыш иһнисары һаггында. Парис, 1828).—323

- Blaise, F.* Die Philosophie des Aristoteles, in ihrem inneren Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt. Band II. Berlin, 1842 (*Близе, Ф.* Аристотелин фәлсәфәси, онун дахили элагәси вә терминологиясы. II чилд, Берлин, 1842).—469.
- Blakey, R.* The History of political literature from the earliest times. Volume II. London, 1855 (*Блейки, Р.* Гәдим заманлардан сийәси әдәбијатын тарихи. II чилд. Лондон, 1855).—721.
- Blanqui, J. A.* Cours d'économie industrielle. Recueilli et annoté par Ad. Blaise. Paris, 1838—1839 (*Бланки, Ж. А.* Сәнајә игтисадияты курсу. Ад. Блез тәрәфиндән тәртиб едилмиш вә аңнотасия јазылмышдыр. Парис, 1838—1839).—341.
- Blanqui, J. A.* Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Parties I et II. In: Petits traités publiés par l'Académie des Sciences morales et politiques. Paris, 1849. (*Бланки, Ж. А.* 1848-чи илдә Франсанын зәһмәткеш синифләри. I вә II һиссәләр. Бу китабдадыр: Мә'нәви вә сийәси елмәр Академијасы тәрәфиндән дәрч едилмиш хырда трактатлар. Парис, 1849).—279.
- Block, M.* Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes“ (numéros de juillet et d'août 1872). Paris, 1872 (*Блок, М.* Алманијада социализм нәзәријәчиләр. „Journal des Economistes“ дән бир парча (1872-чи илин июл вә август нөмрәләри). Парис, 1872).—19.
- Boileau, E.* Règlements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au XIII siècle, et connus sous le nom du Livre des métiers. Paris, 1837 (*Буало, Е.* Парисдә сәнәт вә пешәләр һаггында гәјдалар; буилар XIII әсрдә тәртиб едилиб Пешәләр китабы ады ил мәшһурдур. Парис, 1837).—487.
- Boisguillebert, P.* Le détail de la France In: Economistes financiers du XVIII-e siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire. Paris, 1843 (*Буакилбер, П.* Франсанын паракәндә сатыш тичарәти. Бу китабдадыр: XVIII әсрин игтисадчы-малијәчиләри. Е. Д'ерин һәр бир мүәллиф һаггында тарихи гәјдләри, тәфсирләри вә изаһат гәјдләри ил. Парис, 1843).—138.
- Boisguillebert, P.* Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs. In: Economistes financiers du XVIII-e siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire. Paris, 1843 (*Буакилбер, П.* Сәрвәтләрин, нулларын вә төјчүләрин тәбئي һаггында мүләһизә. Бу китабдадыр: XVIII әсрин игтисадчы-малијәчиләри. Е. Д'ерин һәр бир мүәллиф һаггында тарихи гәјдләри, тәфсирләри вә изаһат гәјдләри ил. Парис, 1843).—148.
- Boxhorn, M. Z.* Institutiones politicae. In: *Boxhorn, M. Z.* Varii tractatus politici. Amstelodami, 1663 (*Бокһорн, М. З.* Сийәси тәшккилатлар. Бу китабдадыр: *Бокһорн, М. З.* Мүхтәлиф сийәси трактатлар Амстердам, 1663).—428.
- Brentano, L.* Wie Karl Marx citirt. In: „Concordia“. 7. März 1872 ([*Брентано Л.*] Карл Марксын ситат кәтирмәк үсулу. „Concordia“ журналында, 7 март 1872-чи ил).—36, 37.
- Brentano, L.* Wie Karl Marx sich vertheidigt. In: „Concordia“, 4. Juli 1872, 11. Juli 1872 ([*Брентано, Л.*] Карл Марк өзуну нечә мүдафиә едир. „Concordia“ журналында, 4 июл 1872-чи ил, 11 июл 1872-чи ил).—38—39.
- Broadhurst, J.* Political economy. London, 1842. (*Бродһерст, Ч.* Сийәси игтисад. Лондон, 1842).—65.
- Brougham, H.* An Inquiry into the colonial policy of the european powers. In two volumes. Vol. II. Edinburgh, 1803. (*Брум, Н.* Ав-

- ропа дөвлөтлөрүнүн мүстэмлэкэ сijasотинэ даир тэдгигат. Ики чилддэ. II чилд. Единбург, 1803).—757.
- [*Bruckner, J.*] *Théorie du système animal*. Leide, 1767. ([*Брукнер, И.*] Чанлылар алэми нэзэријјаси. Лейден, 1767).—619.
- Buchanan, D.* *Inquiry into the taxation and commercial policy of Great Britain*. Edinburgh, 1844 (*Букенен, Д.* Бөјүк Британијанын ерки системинин вэ тичарэт сijasотинин тэдгиги. Единбург, 1844).—135.
- Buchanan, D.* *Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Edinburgh, 1814 (*Букенен, Д.* Д.—р. Смитин „Халгларын сэрвэтинин тэбиэти вэ сэбэблэри һаггында тэдгигаты“нда бэһс едилэн шејлэр һаггында гејдлэр. Единбург, 1814).—729.
- Buchanan, D.* *Примечания в книге: Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In three volumes. With notes, and an additional volume, by D. Buchanan. Vol. I. Edinburgh, 1814* (*Смит, А.* „Халгларын сэрвэтинин тэбиэти вэ сэбэблэри һаггында тэдгигат“. Үч чилддэ Д. Букененин гејдлэри вэ элавэ чилди илэ. I чилд. Единбург, 1814).—559.
- Buchez, Ph. et Roux, P. C.* *Histoire parlementaire de la révolution française, ou Journal des assemblées nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815*. Т. X. Paris, 1834 (*Бүше, Ф* вэ *Ру, П. С.* Франса ингиллабынын парламент тарихи, јахуд Милли мэчлислэрин 1789-чу илдэн 1815-чи илэдэк күндэлији. X чилд. Парис, 1834).—740.
- Burke, E.* *A Letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the attacks made upon him and his pensten, in the House of Lords, by the Duke of Bedford, and the Earl of Lauderdale, early in the present sessions of parliament*. London, 1796 (*Бөрк, Е.* Парламентин индики сессijasынын башлангычында лордлар палатасында һерсог Бедфорд вэ граф Лодердел тэрэфиндэн мөһтэрэм Едмунд Бөркүн үнванына вэ онун пенсijasы һаггында ирэли сүрүлэн төһмөтлэр мүһасибэти илэ онун нэчиб лорда мөктубу. Лондон, 1793).—723.
- Burke, E.* *Thoughts and details on scarcity, originally presented to the Right Hon. William Pitt, in the month of November, 1795*. London, 1800 (*Бөрк, Е.* Еһтијач һаггында эввэлчэ 1795-чи илин нојабрында мөһтэрэм Уилјам Питтэ тэгдим едилмиш фикирлэр вэ фактлар. Лондон, 1800).—211, 240, 326, 757.
- [*Byles, J. B.*] *Sophisms of freetrade and popular political economy examined. By a barrister. Seventh edition: with corrections and additions*. London, 1855. ([*Байлс, Ч. Б.*] Фритредерлик софизмлэри вэ пуллар сijasи игтисад. Адвокатын эсэри. Једдинчи нэшри, тэһиһлэр вэ элавэлэрлэ. Лондон, 1850).—274, 736.
- Cairnes, J. E.* *The Slave power: its character, career and probable designs*. London, 1862 (*Кернс, Ч. Е.* Көлэ саһиблији: онун характери, јолу вэ еһтимал олунан перспективлэри. Лондон, 1862).—202, 269, 335.
- Campbell, G.* *Modern India: a sketch of the system of civil government. To which is prefixed, some account of the natives and native institutions*. London, 1852 (*Кемпбелл, Ј.* Мүһасир һиндистан: мүлки идарэ системи һаггында очерк, бундан эввэл јерли эһали вэ онларын тэһсисатлары һаггында бэһзи мэлүмат верилмишдир. Лондон 1852).—362.
- Cantillon, Ph* *The Analysis of trade, commerce, coin, bullion, banks, and foreign exchanges. Taken chiefly from a manuscript of a very ingenious gentleman deceased, and adapted to the present situation of our trade and commerce*. London, 1759 (*Кантилјон, Ф.* Сэһт тичарэт, пул, күлчэлэр, банклар вэ харичи валјуталарын

- мэзэннэлэри һаггында башлыча оларак жүксөк исте'дадлы вэ инди вэфат стмиш олан бир чентлменин эл'язмасындан алыныб бизим сэнэт вэ тичарэтин мүасир вэзи'јэтинэ ујгунашдырылымыш тәһлил. Лондон, 1759).—555.
- [*Cantillon, R.*] Essai sur la nature du commerce en général. Traduit de l'anglois. In: Discours politiques. Tome III. Amsterdam, 1756 ([*Кантилјон, Р.*] Умумијэтлэ тичарэтин тәбиәти һаггында тәчрүбә. Инклиздәдән тәрчүмә. Бу китабдадыр: Сијаси трактатлар. III чилд. Амстердам, 1756).—555.
- Carey, H. Ch.* Essay on the rate of wages: with an examination of the causes of the differences in the condition of the labouring population throughout the world. Philadelphia, 1835 (*Керу, Г. Ч.* Бүтүн дүнјада эмәк һаггынын сәвијјәсинә даир тәчрүбә вэ зәһмәткеш әһалинин вэзијјәтиндәкн фәргин сәбәбләринин тәһлили. Филадельфија, 1835).—563.
- Carey, H. Ch.* The Slavs trade, domestic and foreign: why it exists, and how it may be extinguished. Philadelphia, 1853 (*Керу, Г. Ч.* Дахили вэ харичи гул тичарәти: бу тичарәт нәјә көрәмөвчуддур вэ ону нечә арадан галдырмаг олар. Филадельфија, 1853).—730, 746.
- Carli, G. R.* Примечания к сочинению: *P. Verri*. Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici Italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 (*Карли, Г. Р. П. Веррини* „Сијаси игтисад һаггында дүшүнчәләр“ әсәринә гејдләр. Бу китабдадыр: Сијаси игтисадын италјан классикләрн. Мүасир игтисадчылар. XV чилд. Милан, 1804).—332.
- Carlyle, Th.* *Utas (Americana)* In nuce. In: „*Macmillan's magazine*“, August, 1863. London and Cambridge (*Карлејл, Т.* Рүшәјм һалында Америка илиадасы „*Macmillan's magazine*“да мәгалә, август 1863. Лондон вэ Кембрич).—259.
- Caus, S. de.* In: *Heronts Alexandrini* Buch von Luft-und Wasserkünsten. Frankfurt, 1688 (*Ко, С. де.* Бу китабдадыр: *Керон Искәнсәријјәли*. Пневматика вэ гидравлика һаггында китаб. Франкфурт, 1688).—379.
- Cazenove, J.* Notes. In: *Matthus, Th. R.* Definitions in political economy. With a preface, notes, and supplementary remarks by J. Cazenove. London, 1853 (*Кејзнов, Ч.* Гејдләр. Бу китабдадыр: *Маатус, Т. Р.* Сијаси игтисадакы тә'рифләр. Ч. Кејзновун мүгәддимәси, гејдләри вэ әләвәләри илә. Лондон, 1853).—569, 599.
- [*Cazenove, J.*] Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London, 1832 ([*Кејзнов, Ч.*] Сәрвәтләрин истелсалына, бөлкүсүнә вэ истеллакына аид ганунларын садә вэ гысача ичмалындан ибарәт сијаси игтисад очеркләри. Лондон, 1832).—203, 321, 521.
- Chalmers, Th.* On Political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, 1832 (*Чалмерс, Т.* Чәмијјәтин мән'нәви вэзијјәти вэ мән'нәви перспективләри илә әлағдәр оларак сијаси игтисад һаггында. Икинчи нәшри. Глазго, 1832).—159.
- The Character and behaviour of King William, Sunderland, Somers etc. as represented in original letters to the duke of Shrewsbury, from Somers, Halifax, Oxford, secretary Vernon etc. (Сомерсин, Галифаксын, Оксфордун, Вернон катибинин вэ и. а герсог Шрузберијә әсил мәктублары үзрә крал Вилһелмин, Сандерлендин, Сомерсин вэ башгаларынын характери вэ һәрәкәти) (әл'язмасы).—723.
- Cherbuliez, A.* Richeesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris, 1841 (*Шербүлје, А.* Сәрвәт вэ ја јохсуллаг. Ичтиман сәрвәтин мүасир

- бөлжүсүнүн сәбәбләринин вә нәтичәләринин шәрһи. Парис, 1841).—188, 191, 586.
- [*Child, J.*] A Discourse concerning trade, and that in particular of the East-Indies. London, 1689 ([*Чајад, Ч.*] Тичарәт вә хүсусилә Ост-Һинд тичарәти һаггында трактат. Лондон, 1689).—100.
- [*Clement, S.*] A Discourse of the general notions of money, trade, and exchanges, as they stand in relation each to other. By a merchant. London, 1695 ([*Клемент, С.*] Пулун, тичарәтин вә валјута мәзәһәсинин бир-биринә мүнәсибәти һаггындакы үмуми тәсәвүрләрә даир трактат. Тачһрин әсәри. Лондон, 1695).—100
- Cobbett, W. A.* History of the protestant „reformation“, in England and Ireland; showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a series of letters, addressed to all sensible and just englishmen. London, 1824 (*Коббет, У.* Инкилтәрәдә вә Ирландијадә протестант „Реформасијасынын“ тарихи. Әсәр көстәри ки, бу һадисә һәмнин өлкәләрдә нечә әһалинин әсас күтләсинин јохсуллашмасына вә тәнәззүлүнә сәбәб олмушдур. Бүтүн шүүрлу вә әдаләтли инкилсләрин үнванына јазылмыш мәктублар. Лондон, 1824).—721.
- Colins, J. G.* L'économie politique. Source des révolutions et des utopies prétendues socialistes. Tome III. Paris, 1857 (*Колен, Ж. Г.* Сијаси игтисад. Ингилабларын вә социалист утопијалары адланан утопијаларын мәнбәји. III чилд. Парис, 1857).—617, 693, 769.
- **Columbus, Ch.* Brief aus Jamaica (*Колумб, Х.* Јамајкадан мәктуб).—140.
- Comte, Ch.* Traité de législation ou Exposition des lois générales, suivant lesquelles les peuples prospèrent, dépériissent, ou restent stationnaires. Troisième édition. Bruxelles, 1837 (*Комт, Ш.* Ганунверичилик һаггында трактат, јахүд Әмәл едилдикдә халгларын тәрәггисинә, тәнәззүлүнә сәбәб олып вә ја онларын һеч бир дәјишиклијинә сәбәб олмајан үмуми ганунларын изаһы. Үчүнчү нәшри. Брюссел, 1837).—749.
- **Condillac, E. B.* Le commerce et le gouvernement. In: Mélanges d'économie politique. Tome I. Commentaires et notes, par E. Daire et G. Molinari. Paris, 1847 (*Кондилјак, Е. Б.* Тичарәт вә һөкүмәт. Бу китабададыр: Сијаси игтисад алмаһахы. I чилд. Е. Дерин вә Г. Молинаринин изаһ вә гејдләри. Парис, 1847).—165.
- Considerations concerning taking off the bounty on corn exported. In some letters to a friend. London, 1753 (Тахыл үчүн ихрач мүкафатларынын ләгв олунмасына даир дүшүнчәләр. Доста мәктублар. Лондон, 1753).—323.
- Considerations on taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufacturies. In a letter to a friend. London, 1765 (Бизим мануфактураларда әмәјин гијмәтинә веркиләрин тәһсир кестәрдији еһтимал олундуғуна көрә веркиләр һаггындакы дүшүнчәләр. Доста мәктуб. Лондон, 1765). Бу китабын мүәллифлији Ч. Канникемә иснад вериләр.—276.
- Corbet, Th.* An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Ајры-ајры шәхсләрин сәрвәтинин сәбәбләри һаггында вә бунларын әлдә едилмәси үсуллары һаггында тәдғигат, јахүд Тичарәт вә еһтикар принципләринин изаһы. Лондон, 1841).—157, 591.
- Corbon, A.* De l'enseignement professionnel. Seconde édition. Paris, 1860 (*Корбон, А.* Пешә тәһсил һаггында. Икинчи нәшри. Парис, 1860).—488.
- **Courcelle-Seneut, J. G.* Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires. Deuxième édition. Paris, 1857 (*Курсел-Сенеј, Ж. Г.* Сәнәјә,

- тичарэт вэ экинчилик мүэссисэлэрини нээри вэ эмэли чөхөтдөн өжрөнмөк үчүн рөһбөр, жахуд Ишкүзар адамын мэлумат китабы. Икинчи нэшри. Парис, 1857).—237, 600.
- The Currency theory reviewed; in a letter to the scottish people. By a banker in England. Edinburgh, 1845 (Пул төдөүлү нээрижэси. Инкилис банкиринин Шотландија халгына мөкүбү. Единбург, 1845).—147.
- **Cuvier, G.* Discours sur les révolutions de la surface du globe. Rédigés par Hoefel. Paris, 1863 (*Күөҗе. Ж.* Жер күрөсү үзэриндэки чеврилишлэр һаггында мүлаһизэ. Еферин редакторлуғу илэ, Парис, 1863).—512.
- **Darwin, Ch.* On the origin of species by means of natural selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life. London, 1859 (*Дарвин, Ч.* Тэбин сечмэ жолу илэ нөвлэрин мөншөҗи, жахуд һөҗат уғрунда мүбаризадэ жахшылашдырычы чинслэрин сахланмасы. Лондон, 1859).—346.
- Daumer, G. F.* Die Geheimnisse des christlichen Alterthums. Hamburg, 1847 (*Даумер, Г. Ф.* Гэдим христианлыгың сирлэри. һамбург, 1847).—290.
- A Defence of the land-owners and farmers of Great Britain. London, 1814 (Бөҗүк Британија мүлкijжөтчилэри вэ фермерлэринин мүдафиэси. Лондон, 1814).—556.
- [*Defoe, D.*] An Essay upon publick credit. The third edition, London, 1710 (*Дефо, Д.*) Ичтимаи кредит һаггында тэчрүбө. Үчүнчү нэшри. Лондон, 1710).—148.
- De Quincey, Th.* The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Де Квинси, Т.* Сижаси игтисадын мәнтиги. Единбург вэ Лондон, 1844).—397.
- De Roberty, E.* „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx. Hamburg, 1867“. In: „La Philosophie positive, Revue“. № 3, November—Décembre 1868 (*Де Роберти, Е.* „Карл Маркс. „Капитал. Сижаси игтисадын тәнгиди“. һамбург, 1867“. Бу гәзетдәдир: „Demokratisches Wochenblatt“ № 31, 34, 35, 36, 1868).—20
- **Descartes, R.* Discours de la methode pour bien conduire sa raison. et chercher la verité dans les sciences (*Декарт, Р.* Өз зехиннэ жахшы истигамәт вермәк вэ емләрдә һәггәти ахтарыб тапмаг методу һаггында мүлаһизэ). Биринчи нэшри 1637-чи илдә Лейдендә чыхмышдыр.—392.
- Destutt de Tracy, A. L. C.* Elémens d'idéologie. IV-e et V-é parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 (*Дестут де Траси, А. Л. К.* Идеолокија үнсүрлэри. IV вэ V һиссәләр. Ирадә вэ онун тәсирлэри һаггында трактат. Парис, 1826). 1823-чү илдә „Идеолокија үнсүрлэринин“ IV һиссәси Парисдә аҗрыча оларар „Traité d'économie politique“ („Сижаси игтисад үзрә трактат“) ады илэ нәшр едилмишир).—163, 169, 329, 331, 650.
- Dietzgen, J.* „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx. Hamburg, 1867“. In: „Demokratisches Wochenblatt“, №№ 31, 34, 35, 36, 1868 (*Дитцен, И.* „Карл Маркс. „Капитал. Сижаси игтисадын тәнгиди“. һамбург, 1867“. Бу гәзетдәдир: „Demokratisches Wochenblatt“ № 31, 34, 35, 36, 1868).—18.
- **Diodorus Siculus.* Historische Bibliothek, übersetzt von J. F. Wurm. Bändchen I—XIX. Stuttgart, 1828—1840. Erstes Buch. Drittes Buch (*Диодор Сичилијалы.* Тарих китабанасы. Ј. Ф. Вурмун тәрчүмәси. I—XIX бурахылышлар. Штутгарт, 1828—1840. Биринчи китаб. Үчүнчү китаб).—150, 240, 344, 371, 511.
- A Discourse of the necessity of encouraging mechanick industry. London, 1690 (Механики сәнаҗени тәшвиғ етмәк зәурәти һаггында трактат. Лондон, 1690).—275—276.
- Discpetiaux, Ed.* Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population. Bruxelles, 1855 (*Дук-*

- nesjo, Ed.* Белчыкада зэхмэткеш синифлэрин игтисади бүдчэси. Јашајыш вэсаити, эмэк һаггы, эһали. Брюссел, 1855).—672, 673.
- Duffy, G.* The Land law of Victoria, (Australia). London, 1862 (*Дэффи, Г.* Викторијанын (Австралија) торпаг гануну. Лондон, 1862).—771.
- Dunning, T. J.* Trades' Unions and strikes. London, 1860 (*Даннинг, Т. Ч.* Тред-јуннонлар вэ тэтиллэр. Лондон, 1860).—551, 554, 758.
- Dupon de Nemours, P. S.* Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale. In: Physiocrates. Avec une Introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Дупон де Немур, П. С.* Доктор Кененин мүддээлары, Јахуд Онуи ичтиман игтисада даир эсас принциплеринин хүлэсэси. Бу китабдадыр: Физиократлар. Е. Д'ерин кириш мегалэси вэ тэфсирлэри илэ. I һиссэ. Парис, 1846).—119.
- Eden, F. M.* The State of the Poor: or, an History of the labouring classes in England, from the conquest to the present period. In three volumes. London, 1797 (*Иден, Ф. М.* Јохсулларын вэзијэти, Јахуд Истилалар заманындан индики дөврэдэк Инкилтэрэнин зэхмэткеш синифлэринин тарихи. Үч чилдэ. Лондон, 1797).—247, 604, 618, 675, 722, 724, 756.
- **Engels, F.* Die englische Zehnstundenbill. In: „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“ № 4, 1850 (*Енжелс, Ф.* Он саатлыг иш күнү һаггында инкилис гануну. Бу журналдадыр: „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“ № 4, 1850).—294, 304.
- **Engels, F.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, 1845 (*Енжелс, Ф.* Инкилтэрэдэ фэһлэ синфинин вэзијэти. Шэхси мүшәһидэлэрэ вэ мөтөбәр мәнбәлэрэ эсасән. Лейпсиг, 1845).—244, 248, 258, 271, 401, 423—425, 445, 609, 656.
- **Engels, F.* Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie. In: „Deutsch-Französische Jahrbücher“ herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. 1-ste und 2-te Lieferung. Paris, 1844 (*Енжелс, Ф.* Сијаси игтисадын тэнгидинэ даир илкин гејдлэр. Бу журналдадыр: Арнолд Руге вэ Карл Маркс тәрәфјндән нәшр едилэн „Deutsch-Französische Jahrbücher“. 1-чи вэ 2-чи бұраһылыш. Парис, 1844).—86, 158, 170, 636.
- Ensor, G.* An Inquiry concerning the population of nations: containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on population. London, 1818 (*Енсор Ч.* Мүхтәлиф өлкәлэрин эһалиси һаггында тәдгигат; ч-б Малтусун „Эһали һаггында тәчрүбәси“нин тәкзиби Лондон, 1818).—729.
- An Essay on credit and the bankrupt act. London, 1707 (Кредит һаггында, һабелэ ифлас барәдәки ганунлар һаггында тәчрүбә. Лондон, 1707).—144.
- An Essay on the political economy of nations: or, a View of the intercourse of countries, as influencing their wealth. London, 1821 (Халгларын сијаси игтисады һаггында тәчрүбә, Јахуд Өлкәләр арасындаки эләгэ, онларын сәрвәтинэ тәсир көстәрән бир амил кимн. Лондон, 1821).—205, 310.
- An Essay on trade and commerce: containing observations on taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufactories. By the author of Considerations on taxes. London, 1770 (Сәнәт вэ тичарәт һаггында тәчрүбә, веркилэрин бизнм сәнәједэ эмәјин гижәтинэ тәсир көстәрдији еһтимал олундуғу үчүн, веркиләр һаггында гејдлэр. Мүәлифин „Веркиләр һаггында дүшүнчәләр“ әсәрн. Лондон, 1770). Бу китабын мүәллифији Ч. Канникемә иснад верилир.—236, 237, 276—278, 372, 544, 603, 618, 638, 734.
- Essays on political economy: in which are illustrated the prin-

- cipal causes of the present national distress. London, 1830 (Сијаси иштисада даир тэчрүбөлөр; мүасир милли фэлактэти башлыча сэбэблэри көстөрилэр. Лондон, 1830).—527.
- [*Evans, N. H.*] Our old nobility. By noblesse oblige. Second edition. London, 1879 ([*Еванс, Н. Г.*] Бизим көһнэ задэкинлар. Өз вэзијјэтнэ көрө јазан мүэллифин эсэри. Икначи нэшри. Лондон, 1879).—723.
- Faulhaber, J.* Mechanische Verbesserung einer alten Roszmühlen welche vor diesem der königl. Ingenteur Aug. Ramellus an Tag geben. Ulm, 1625 (*Фауһабер, И.* Краллыг мүһәнлиси Август Рамелүсүн ичад етди:и вэ атла ишлэјән көһнэ дәјирманын тэкмилләшдирилиб механикләндирилмәси. Улм, 1625).—379.
- Fawcett, H.* The Economic position of the british labourer. Cambridge and London, 1865 (*Фосетт, Н.* Британија фәһләсин иштисади вэзијјэти. Кембрич вэ Лондон, 1865).—558, 613, 655.
- **Ferguson, A.* An Essay on the history of civil society. Edinburgh, 1767 (*Фергүсон, А.* Мүлкчи чәмијјэтин тарихи тэчрүбәси. Единбург, 1767).—358, 366, 367.
- Ferrier, F. L. A.* Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce. Paris, 1805 (*Ферје, Ф. Л. О.* Һөкүмәтин тичарәтлө гаршылыгы элагәси нөгтеји-нәзәрипдән һөкүмәт һаггында. Парис, 1805).—71.
- Fielden, J.* The Curse of the factory system; or, a Short account of the origin of factory cruelties. London, 1836 (*Филден, Ч.* Фабрик системиниң рэзаләти, јахуд Фабрикдәки амансызлыгларын мәншәји һаггында гыса мәлумат. Лондон, 1836).—405, 414, 756.
- [*Fleetwood, W.*] Chronicon preciosum: or, an Account of english money, the price of corn, and other commodities, for the last 600 years. London, 1707 [*Флитвуд, У.*] Гимәтләр хроникасы, јахуд Ахырынчы 600 ил эрзиндә инкилис пуллари, тахыл вэ башга малларын гимәтләри һаггында мәлумат. Лондон, 1707).—274.
- Fleetwood, W.* Chronicon preciosum: or, an Account of english gold and silver money; the price of corn and other commodities, for six hundred years last past. London, 1745 (*Флитвуд, У.* Гимәтләр хроникасы, јахуд Ахырынчы 600 ил эрзиндә инкилис гызыл вэ күмүш пуллари һаггында, тахыл вэ башга малларын гимәтләри һаггында мәлумат. Лондон, 1745).—282.
- Foncret, A. L.* Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général et dans la ville de Lyon en particulier, Paris, 1858 (*Фонтре, А. Л.* Уму-мијјәтлө бөјүк шәһәрләрдә вэ хусусилә Лион шәһәриндә фәһләнин физики вэ мәнәви кикијенасы. Парис, 1858).—367.
- [*Forbonnais, F. V.*] Elémens du commerce. Seconde partie. Nouvelle édition. Leyde, 1766 [*Форбонне, Ф. В.*] Тичарәт үнсүрләри. Икнчи һиссә. Јени нэшри. Лејден, 1766).—101.
- [*Forster, N.*] An Enquiry Into the causes of the present high price of provisions. London, 1767 ([*Форстер, Н.*] Әрзагын индики јүксәк гимәтләринин сәбэбләри һаггында тәдгигат. Лондон, 1767).—276, 428, 512, 725.
- Fortescue, J.* De laudibus legum Angliae (*Фортескү, Ч.* Инкилис ганунларынын үстүнлүјү һаггында). Илк дәфә 1537-чи илдә дәрч едилмишир.—717.
- Fourier, Ch.* La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit (*Фурје, Ш.* Јалаччы, дағынмы, зәһләтөкән, сахта тәсәррүфат фәалијјэти вэ она гаршы пади-зәһр: дөрд гат артыг мәһсул верән комбинәләшдирилмиш, чәлбедичи, һәгиги тәбии тәсәррүфат фәалијјэти). Биринчи нэшри 1835—1836-чы илләрдә Парисдә чых-мышдыр.—427.

- **Fourier, Ch.* Le nouveau monde industriel et sociétaire (*Фурье, Ш.* Јени тэсэррүфат вэ сосијетар дунјасы). Бириинчи нэшри 1829-чу илдэ Пэрисдэ чыхмышдыр.—696.
- Franklin, B.* A Modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency. In: The Works of *B. Franklin*. By Sparks. Volume II. Boston, 1836 (*Франклин, Б.* Кагыз пулларын тэбиэти вэ зарурэти һаггында садэ тэдгигат. Бу китабадыр: *Б. Франклинин* эсэрлэри. Спаркс нэшри. II чилд. Бостон, 1836).—61.
- Franklin, B.* Positions to be examined, concerning national wealth. In: The Works of *B. Franklin*. By Sparks. Volume II. Boston, 1836 (*Франклин, Б.* Милли сэрвэтин тэдгигат едилмэли олан мээселэри. Бу китабадыр: *Б. Франклинин* эсэрлэри. Спаркс нэшри. II чилд. Бостон, 1836).—170.
- Freitag, G.* Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes. Leipzig, 1862 (*Фрејтаг, Г.* Алман халгынын һэјатындан јени мэнзэрлэр. Лейпциг, 1862).—737—738.
- Fullarton, J.* On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other banking establishments throughout the country. Second edition with corrections and additions. London, 1845 (*Фуллартон, Ч.* Тэдавул васитэлэрини тэнзим етмэк һаггында; Инкилис банкынын вэ өлкөнин башга банк мүэссисэлэринин емиссија фэалијјэтини кэлэчөкдө гәти мүјјән едилмиш һүдүд дахилиндэ мөһдүд етмэк үчүн әсас тәшкил едәчөк принциплэрин тәһлил. Тәһий вэ тәкмил едилмиш икинчи нэшри. Лондон, 1845).—136, 149. 151—152.
- Gallani, F.* Della moneta. Libro I—V. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi III—IV. Milano, 1803 (*Галиани, Ф.* Пул һаггында. I—V китаблар. Бу нэшрдэ: Сијаси иғтисадын италјан классиклэри. Мүасир иғтисадчылар. III—IV чилдлэр. Милан, 1803).—84, 99, 100, 108, 160, 164, 318, 645.
- Ganilh, Ch.* Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1821 (*Ганил, Ш.* Сијаси иғтисад системлэри һаггында, онларын доктриналарынын нисби дәјэри һаггында вэ сэрвэтин артмасы үчүн булардан ән әлвэришли көрүнән доктрина һаггында. Икинчи нэшри. I—II чилдлэр. Парис, 1821).—71, 179, 448.
- Ganilh, Ch.* La théorie de l'économie politique. Tomes I—II. Paris, 1815 (*Ганил, Ш.* Сијаси иғтисад нэзэријјәси. I—II чилдлэр. Парис, 1815).—185.
- [*Garnier, G.*] Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique. Paris, 1796 ([*Гарнје, Ж.*]. Сијаси иғтисад принциплэринин гысача изаһы. Парис, 1796).—552.
- Garnier, G.* Notes du traducteur. In: *Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations; par G. Garnier. Tome V. Paris, 1802 (*Гарнје, Ж.* Тәрчүмәчинин изаһатлары. Ашағыдакы эсэрә данр: *А. Смит.* „Халллары сэрвэтинин тэбиэти вэ сәбәблэри һаггында тэдгигат“. *Ж. Гарнјенин* јени тәрчүмәси, тәрчүмәчинин изаһаты вэ гәјлэри илә. V чилд. Парис, 1802).—367.
- Gaskell, P.* The Manufacturing population of England, its moral, social, and physical conditions, and the changes which have arisen from the use of steam machinery; with an examination of infant labour. London, 1833 (*Гаскелл, П.* Инкилтәрәннә сәнәјә әһалиси, онун мәнәви, ычтимаи вэ физики вәзијјәти вэ бухар машиналарынын тәбиги илә әләгәдәр олан дәјишикликләр; ушар

- эмэя дэ тэһлэд олунур. Лондон, 1833).—435, 444.
- Genovesi, A.* Lezioni di economia civile. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi VII—IX. Milano, 1803 (*Ченовези, А.* Мүлк итгисадията диир муһазырлар. Ашагыдакы нэһрдэ: Сијаси итгисадына италян классиклэри. Муасир итгисадылар. VII—IX чилдэр. Милан, 1803).—159.
- Geoffroy Saint-Hilaire, E.* Notions synthétiques, historiques et physiologiques de philosophie naturelle. Paris, 1833 (*Жоффруа Сент-Илер, Е.* Натурфалсафини снүтетик, тарихи вэ физиоложи дэрк олуямасы. Парис, 1833).—743.
- Gisborne, Th.* An Enquiry into the duties of men in the higher and middle classes of society in Great Britain. The second edition. In two volumes. Vol. II. London, 1795 (*Кисборн, Т.* Бөјүк Британијада јухары вэ орта синифлэрин адамларынын вэзифалэринэ диир тэдгигат. Икинчи нэһри, Ики чилдэ. II чилд. Лондон, 1795).—756.
- [*Gray, J.*] The Essential principles of the wealth of nations, illustrated, in opposition to some false doctrines of Dr. Adam Smith, and others. London, 1797 (*Грей Ч.*) Д—р Адам Смитин вэ башгаларынын бэзи сөнү мүддэлэринын эконя оларга халгаларын сэрвэгини изаи едилдэ башлыча эсаслары. Лондон, 1797).—167.
- [*Greg, R. H.*] The Factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the „ten hours bill“, in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries. London, 1837 (*Грег, Р. Н.*) Фабрикларда иплэјилэрин сағламдыгына вэ мэнэвијатына тэсири вэтеји-вэзэриндэн фабрик мәсэлэси вэ Инкитэрэтин вэ башта өлкэлэрин сөнэјисинэ тэтиги вэтеји-вэзэриндэн „он сатлыг иш күнү һаггында гаун“. Лонд и, 1837).—294.
- Gregoir, H.* Les typographes devant le tribunal correctionnel de Bruxelles. Bruxelles, 1865 (*Греуар, А.* Мэтбээ фәһлэлэри Брюссел ислаһ мәнкәмәси гаршысында. Брюссел, 1865).—555.
- **Grove, W. R.* The Correlation of physical forces. Fifth edition. Followed by a discourse on continuity. London, 1867 (*Гров, У. Р.* Физики гүввэлэрин нисбәти. Бешинчи нэһри. Фасиләсиэлик һаггында трактат эләвэ едилмәклә. Лондон, 1867).—525.
- Gülich, G.* Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit. Bände I—II. Jena, 1830 (*Күлик, Г.* Зөманәмизия ән мүһүм тичарат дәвләтлэри тичарәтинин, сөнәјесинин вэ әкинчидиянин тарих тәсвири. I—II чилдэр. Ијена, 1830).—13, 751.
- Haller, C. L.* Restauration der Staats-Wissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt (*Һаллер, К. Л.* Дәвләт һаггындакы елмин бәрпасы, јахүд Сүн'и-мүлк и вэзјјәт хулјасына гаршы, тәбииятимзи вэзјјәт нәзәријјәси). Биринчи нэһри 1816—1834-чү иләрлә чымышыдыр.—392.
- Hamm, W.* Die landwirthschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands. Zweite, umgearbeitete und bedeutend vermehrte Auflage. Braunschweig, 1856 (*Һамм, В.* Инкитәрә кәнд тәсәррүфат алатлэри вэ машыналары. Ишләнидиши вэ хәјди тәкмилләшдирилиши икинчи нэһри. Брауншвейг, 1856).—503.
- Hansen, G.* Die Aufhebung der Leib-igenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. St. Petersburg, 1861 (*Һансен, Г.* Шлезвиг вэ Голштейн һерсогдуғларында тәкмичилијин мәнв едилмәси вэ мүдкәдрларла үмүмән кәндләдр арасында мү-

- насибэтлэрин дәйишмәси. Санкт-Петербург, 1861).—242.
- Harris, J.* Concerning happiness, a dialogue. In: *Harris, J.* Three treatises. The third edition revised and corrected. London, 1772 (*Һаррис, Ч.* Сәадәт һаггында диалог. Бу китабдадыр: *Һаррис Ч.* Үч трактат. Көздән кечирилиб ишләнди миш үчүнчү нәшри. Лондон, 1772).—369.
- Harris, J.* first Earl of *Malmesbury*. Diaries and correspondence, containing an account of his missions to the courts of Madrid, Frederick the Great, Catherine the Second, and at the Hague; and of his special missions to Berlin, Brunswick, and the French Republic. Volumes I—IV. Second edition. London, 1845 (*Һаррис, Ч.* Биринчи граф *Малмсбери*. Күндәликләри вә язышмасы, Мадрид сарајы јанында, Бөјүк Фридрихин, икинчи Јекатеринанын сарајлары јанында вә Гаагаја, һабелә Берлин, Брауншвейгә вә Франса республикасына хусуси сәфәрләри һаггында һесабат. I—IV чилдләр. Икинчи нәшри. Лондон, 1845).—369.
- Harrison, W.* The Description of England. In: The First and second volumes of Chronicles, first collected and published by R. Holinshed. W. Harrison, and others. London, 1587 (*Һаррисон, У.* Инкилтәрәвин тәсвири. Бу китабдадыр: Хроникаларын биринчи вә икинчи чилдләри, илк дәфә Р. Холиншед, У. Һаррисон вә башгалары тәрәфиндән топланыб дәрч едилмишидр. Лондон, 1587).—718, 734, 741.
- Hassall, A. H.* Adulterations detected or Plain Instructions for the discovery of frauds in food and medicine. Second edition. London, 1861 (*Һасселл, А. Һ.* Сахтакарлығын ашкара чыхарылмасы, јахуд Јејинти мәнсулларынын вә дәрманларын сахташдырылмасынын ашкара чыхарылмасы һаггында һамы үчүн ашлашыгы тәјнматлар. Икинчи нәшри. Лондон, 1861).—180, 253.
- *Hegel, G. W. F.* Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Thail I. Die Logik. Werke. Band VI. Berlin, 1840 (*Һегел, Г. В. Ф.* Јығчам очерк һалында фәлсәфә елмләри енсиклопедијасы. I һиссә. Мәнтиг. Әсәрләри. VI чилд. Берлин, 1840).—185, 265.
- *Hegel, G. W. F.* Grundlinien der Philosophie des Rechts. Werke. Zweite Auflage. Band VIII. Berlin, 1840 (*Һегел, Г. В. Ф.* һүргү фәлсәфәсинин әсәсләри. Әсәрләри. Икинчи нәшри. VIII чилд. Берлин. 1840).—55, 101, 174, 367, 591.
- *Hegel, G. W. F.* Wissenschaft der Logik. Werke. Zweite Auflage, Bände III, IV, V. Berlin, 1841 (*Һегел, Г. В. Ф.* Мәнтиг елми. Әсәрләри. Икинчи нәшри. III, IV, V чилдләр. Берлин, 1841).—318.
- *Hobbes, Th.* Leviathan, or the Matter, form and power of a common wealth ecclesiastical and civil. In: The english works of Thomas Hobbes; now first collected and edited by Molesworth. Vol. III. London, 1839 (*Һоббс, Т.* Левиафан, јахуд Материја, динн вә мүлк дөвләтин формасы вә һакимијәти. Бу китабдадыр: Томас Һоббсун инкилис дилиндә әсәрләри; илк дәфә Молсуорт тәрәфиндән топланмыш вә нәшр едилмишидр. III чилд. Лондон, 1839).—176, 360.
- [*Hodgskin, Th.*] The Natural and artificial right of property contrasted. London, 1832 ([*Һодскин, Т.*] Тәби вә сүн'и мүлккјәт һүгугу бир-биринә гаршы гојулдугда. Лондон, 1832).—747.
- *[Hodgskin, Th.]* Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London, 1825 ([*Һодскин, Т.*] Капиталын илдиаларына гаршы әмәјнн мүдафиәси, јахуд Капиталын мәнсулдар олмадыгы һаггында сүбүт. Муздулу фәһләләрин индики бир-

- лэшмэлэри һаггында гөйдлөрлө. Бир фәһләнин әсәри. Лондон, 1825).—357, 576.
- **Hodgskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Һодскин, Т.* Халг сийәси иғтисады. Лондон фәһлә мәктәбиндә охунмуш дөрд мұһазирә. Лондон, 1827).—343 357, 536.
- Holinshead, R.* The Description of England.—бах; *Harrison W.* The Description of England.
- Hopkins, Th.* On rent of land, and its influence on subsistence and population; with observations on the operating causes of the condition of the labouring classes in various countries. London, 1823 (*Һопкинс, Т.* Торпаг рентасы һаггында вә јашаыш вәситәләринә вә әһалијә онун тәсири һаггында; һабелә мұхтәлиф өлкәләрдә зәһмәткеш синифләрин вәзйјәтинә тәсир кәстәрән сәбәбләр һаггында гөйдләр. Лондон, 1823).—234.
- {*Horne, G.*] A Letter to Adam Smith LL. D. on the life, death, and philosophy of his friend David Hume. By one of the people called christians. The fourth edition. Oxford, 1784 (*Һорн Ч.*) Нүгүг доктору Адам Смитә онун досту Давид Јумун һәјәты, вәфаты вә фәлсәфәси һаггында мәктүб. Христиан адлананлардан биринин әсәри. Дөрдүнчү нәшри. Оксфорд, 1784).—619.
- Horner, L.* Letter to Mr. Senior. In: *Senior, N. W.* Letters on the factory act, as it affects the cotton manufacture. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a conversation between Mr. E. Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior. London, 1837 (*Һорнер Л.* Ч-б Сениора мәктүб. Бу китабдадыр: *Сениор, Н. У.* Памбыг парча сәнајесинә фабрик ганунунун тәсири һаггында мәктүблар. Л. Һорнерин ч-б Сениора мәктүблары вә ч-б Е. Ашуорт, ч-б Томсон вә ч-б Сениор арасын-
лақы мұсаһибәләрин јазысы әләвә едилмәкәә Лондон, 1837).—229.
- Horner L.* Suggestions for amending the factory acts to enable the inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent. In: *Factories regulation acts.* Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859 (*Һорнер, Л.* Индики һалда кениш јайылмыш олан гөјри-гануни әмәјин гаршысыны мұфәттишләр тәрәфиндән ала билмәк үчүн фабрик ганунверичилијини јакшылашдырмаға диір тәклифләр. Бу китабдадыр: Фабрик ганунлары. Ашағы палатанын 9 август 1859-чу ил тарихли сәрәнчәмә илә дөрч едилмишди).—245, 297.
- Houghton, J.* Husbandry and trade improv'd: being a collection of many valuable materials relating to corn, cattle, coals, hops, wool, etc. Volumes I—IV. London, 1727—1728 (*Һаутон, Ч.* Кәнд тәсәррүфатынын вә сәнәтин јакшылашдырылмасы, тәхыл истәһсалы, малдарлыг, көмүр чыхарылмасы, мајаоту јығылмасы, јун тәдарүкү вә и. а. һаггында гиймәтли материаллар мәчмүәси. I—IV чилләр. Лондон, 1727—1728).—427.
- Howitt, W.* Colonization and christianity: a popular history of the treatment of the natives by the europeans in all their colonies. London, 1838 (*Һауитт, У.* Мүстәмләкәчилик вә христианлыг: авропалыларын мүстәмләкәләрдә јерли әһали илә рәфтарынын популяр тарихи. Лондон, 1838)—749.
- **Hume, D.* Essays and treatises on several subjects. In two volumes. A new edition. London, 1764 (*Јум, Д.* Мұхтәлиф мәсәләдәр үзрә тәчрүбәләр вә трактатлар. Ики чилдә. Јени нәшри. Лондон, 1764).—132.
- Hutton, Ch.* A Course of mathematics (*Һаттон, Ч.* Ријазийјат курсу). Биринчи нәшри 1798—1801-чи илләрдә чыхмышдыр.—374.

- *Huxley, Th. H.* Lessons in elementary physiology. London, 1866 (*Хексли, Т. Ы.* Ибтидан физиологияга даир мұһазирэлэр. Лондон, 1866).—483.
- The Industry of nations, part II. A Survey of the existing state of arts, machines, and manufactures. London, 1855 (Халгларын сәнајеси. II hissә. Сәнәт вә пешәләрин, машынларын вә сәнәје истехсалынын мөвчүд сәвијјәсинә даир ичмал. Лондон, 1855).—348, 387.
- An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms.—бах: [*Arbutnot, J.*] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms.
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Бу јакындарда ч-б Малтус тәрәфиндән мүдәфиә едилән принципләрин тәдгиги; һәмни принципләр тәләбин тәбиәтинә вә истехләк зәрурәтинә аид олуб бунлардан белә бир нәтичә чыхарылыр ки, веркиләр вә гејри-мәһсулдар истехләкчыларын сахтанмасы сәрвәтин артмасына көмәк едә биләр. Лондон, 1821).—168, 179, 441, 598, 599, 610
- Isocrattis.* Busirls (*Исократ.* Бусирис).—370
- Jacob, W.* An Historical inquiry into the production and consumption of the precious metals. In two volumes. London, 1831 (*Чејкоб, У.* Баһалы металларын истехсалы вә истехләкы һаггында тарихи тәдгигат. Ики чилдә. Лондон, 1831).—50.
- Jacob, W. A.* Letter to S. Whitbread, being a sequel to considerations on the protection required by british agriculture. London, 1815. (*Чејкоб, У.* Британија кәнд тәсәрүфаты мәнафејинин тәләб етдији һимајәчилик тәдбирләринин мұзакирәси илә әләгәдәр олараг С. Уитбрәдә мәктуб. Лондон, 1815).—224.
- *Jones, R.* An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation, Part I.—Rent. London, 1831 (*Чонс, Р.* Сәрвәтин бөлкүсү вә веркиләрин мәңбәләри һаггында тәчрүбә. I hissә.—Рента. Лондон, 1831).—332.
- *Jones, R.* An Introductory lecture on political economy, delivered at King's college, London, 27th February, 1833. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labor. London, 1833 (*Чонс, Р.* 1833-чү ил февралын 27-дә Лондонда Краллыг коллечиндә сијаси игтисад үзрә охунмуш кириш мұһазирәси. Әмәк һаггына даир мұһазирәләр курсунун проспекти дә әләвә едилмәклә. Лондон, 1833).—634.
- *Jones, R.* Text-book of lectures on the political economy of nations. Hertford, 1852 (*Чонс, Р.* Халгларын сијаси игтисадына даир мұһазирәләр. Хартфорд, 1852).—331, 324, 337, 570, 590 601.
- Kopp, H.* Die Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit. München, 1871—1874 (*Kopp, H.* Ән јени заманда кимјанын инкишафы. Мүнхен, 1871—1874).—311.
- Laborde, A.* De l'esprit d'association dans tous les intérêts de la communauté. Paris, 1818 (*Лаборд, А.* Ичтимаи һәјәтин бүтүн сәһәләриндәки кооперативләшмә руһу һаггында. Парис, 1818).—531.
- Laing, S.* National distress; its causes and remedies. London, 1844 (*Ленг, С.* Милли фәләкәт, онун сәбәбләри вә ону арадан галдырмаг васитәләри. Лондон, 1844).—203, 645, 660, 676.
- Lancellotti, S.* L'Hoggidi ovvero ge'ingegni non inferiori a'passati. Parte seconda. Venetia, 1658 (*Ланчеллотти, С.* Мүасир дөвр, јахүд Кечән замандарын зәкаларындан

- кери галмајан экалар. Икинчи
 һиссэ. Венесија, 1658).—428.
- Lassalle, F.* Die Philosophie Herak-
 leitos des Dunklen von Ephesos.
 Band I. Berlin, 1858 (*Лассал, Ф.*
 Ефесди Гэллиз һераклитин фэлсә-
 фәси. Биринчи чилд. Берлин,
 1858).—114.
- **Lassalle, F.* Herr Bastiat-Schulze
 von Delitzsch, der ökonomische
 Julian, oder: Capital und Arbeit,
 Berlin, 1864 (*Лассал, Ф.* Ч-б Бас-
 тиа Шултсе-Делич, игтисади
 Жулиан, Јахуд Капитал вә эмәк.
 Берлин, 1864).—5.
- Law, J.* Considérations sur le nu-
 méralre et le commerce. In: Eco-
 nomistes financiers du XVIII
 siècle. Précédés de notices histo-
 riques sur chaque auteur, et accom-
 pagnés de commentaires et de
 notes explicatives, par E. Daire.
 Paris, 1843 (*Ло, Ж.* Пул вә ти-
 чарәт һаггында. Бу китабдадыр:
 XVIII әсрин игтисадчы-малијјәчи-
 ләри. Е. Дәрин һәр бир мүүллиф
 һаггында тарихн гөјдләри, тәф-
 сирләри вә изаһаты илә. Парис,
 1843).—100.
- Le Trosne, G. F.* De l'intérêt social
 par rapport à la valeur, à la
 circulation, à l'industrie et au
 commerce intérieur et extérieur.
 In: Physiocrates. Avec une in-
 troduction et des commentaires
 par E. Daire. Partie II. Paris,
 1846 (*Ле Трон, Г. Ф.* Дәјәрә,
 тәдавулә, сәнајә, дахили вә
 харичи тиچارәтә анд олан шәјлә-
 рин ичтимаи хәјри һаггында. Бу
 китабдадыр: Физиократлар. Е. Де-
 рин кириш мөгәләси вә изаһлары
 илә. II һиссә. Парис, 1846).—46,
 50, 101, 110, 120, 125, 128, 152,
 164, 165, 167, 169, 214.
- A Letter to Sir T. C. Bunbury on
 the poor rates, and the high price
 of provisions. With some propos-
 als for reducing both. By a Suf-
 folk gentleman, Ipswich, 1795
 (Јохсулларын фәјдасына верки-
 ләр һаггында вә јейинти мәнсул-
 ларнын јүксәк гәјмәтләри һаг-
 гында, һабәлә бундарын һәр ики-
 сини ашағы салмаға даир бә'зи
 тәклифләр һаггында сәр Т. Банбе-
- ријә мәктуб. Суффолклу бир чептл-
 менин әсори. Инсвич, 1795).—723.
- Levi, L.* On deer forests and High-
 land agriculture in relation to
 the supply of food. In: "The
 Journal of the Society of Arts",
 March 23, 1866 (*Леви, Л.* Әрзәг
 тәләбатыны тәмин етмәклә әдә-
 гәдар оларәг дағлыр Шотландија-
 да овлағлар вә әкинчилик һаг-
 гында. "The Journal of the Society
 of Arts" да 1866-чы ил мартын
 23-дә чап едилмишдир).—731.
- **Liebig, J.* Die Chemie in ihrer
 Anwendung auf Agricultur und
 Physiologie. Theil I. 7. Auflage.
 Braunschweig, 1862 (*Либих, Ј.*
 Кимјанын әкинчиликдә вә физио-
 локијада тәтбиғи. I һиссә. Јед-
 динчи нәшри. Брауншвейг, 1862).—
 244, 505, 574.
- **Liebig, J.* Ueber Theorie und Pra-
 xis in der Landwirthschaft. Braun-
 schweig, 1856 (*Либих, Ј.* Кәнд
 тәсәррүфатында нәзәрнјә вә прак-
 тика. Брауншвейг, 1856).—531.
- [*Linguet, N.*] Théorie des loix
 civiles, ou Principes fondamen-
 taux de la société. Tomes I—II.
 Londres, 1767 (*Ленке, Н.* Мүл-
 ки ганунлар нәзәријәси, Јахуд
 Чәмијјәтин башлыча принцип-
 ләри. I—II чилдләр. Лондон,
 1767).—237, 290, 337, 618, 736.
- Livius, Titus.* Ab urbe condita (*Ливи,
 Тит.* Романын бина едилмәси
 заманындан онун тарихи).—281.
- Locke, J.* Some considerations of the
 consequences of the lowering of
 interest, and raising the valu-
 of money (1691). In: The works of
 John Locke. In four volumes
 Volume II. The eighth edition,
 London, 1777 (*Локк, Ч.* Фаизин
 ашағы дүшмәсинин вә манатын
 дәјәринин јүксәлмәсинин (1691)
 нәтичәләри һаггында бә'зи мүл-
 һизәләр. Бу китабдадыр: Чон
 Локкун әсәрләри. 4 чилддә, II чилд.
 Сәккизинчи нәшри. Лондон,
 1777).—46, 100, 133.
- Lucretius.* De rerum natura (*Лук-
 ретсу.* Шәјләрин тәбиәти һаг-
 гында).—219.
- Luther, M.* An die Pfarrherrn wider
 den Wucher zu predigen. Ver-

- maning. Wittemberg, 1540 (*Лутер, М.* Приход кешишлэринэ сэлэмчилик гаршы тэблик илэ чыхыш етмэк тапшырыгы. Виттенберг, 1540).—143, 198, 595—596.
- **Macaulay, Th. B.* The History of England from the accession of James the Second. Volume I. Tenth edition. London, 1854
Маколеј, Т. Б. II Јаковун тахта чыхдыгы замандан Инжилтэрэнин тарихи. I чилд. Онунчу нэшир. Лондон, 1854).—275—276, 716.
- (*MacCulloch, J. R. A.* Dictionary, practical, theoretical, and historical of commerce and commercial navigation. London, 1847 (*Мак-Куллох, Ч. Р.* Тичарэтэ вэ тичарэт кэмичилижинэ анд эмэли, нээри вэ тарихи лүгэт-мәлу-мат китабы. Лондон, 1847).—157.
- MacCulloch, J. R.* The Literature of political economy: a classified catalogue of select publications in the different departments of that science, with historical, critical, and biographical notices. London, 1845 (*Мак-Куллох, Ч. Р.* Сијаси игтисада даир эдэбијат. Нэмин елмин мүхтэлнф гисимлэринэ даир сечилмиш эсэрлэрин. мүнүтэсэм каталогу, тарихи, тэнгиди вэ биографик аннотасија-лар. Лондон, 1845).—151, 726.
- MacCulloch, J. R.* The principles of political economy: with a sketch of the rise and progress of the science. Edinburgh, 1825 (*Мак-Куллох, Ч. Р.* Сијаси игтисадын принциплэри вэ нэмин елмин мејдана кэлмэси вэ тэрэггиси һаггында очерк. Единбург, 1825).—442.
- Idem.* Second edition. London, 1830 (*Ејнэк:* Икинчи нэшир. Лондон, 1830).—152.
- Maclaren, J. A.* Sketch of the history of the currency: comprising a brief review of the opinions of the most eminent writers on the subject. London, 1858 (*Макларен, Ч.* Тэдавүл васитэлэри тарихинин очерки вэ бу мөсөлэ үзрэ эн көркөмли. мүэллифлэрин бахыш-ларыны гыса нчмалы. Лондон, 1858).—106.
- Macleod, H. D.* The Theory and practice of banking: with the elementary principles of currency; prices; credit; and exshanges. Volume I. London, 1855 (*Маклеод, Н. Д.* Банк ишинин нээриј-јэси вэ практикасы вэ тэдавүл васитэлэринин, гижмэтлэрин, кредитин вэ вексел мээзмөлэринин башлыча принциплэри. I чилд. Лондон, 1855).—160.
- Malthus, Th. R.* Definitions in political economy. With a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London, 1853 (*Малтус, Т. Р.* Сијаси игтисадакы тэрифлэр. Чон Кејзновун мүгэддимэси, гејдлэри вэ эләвэлэри илэ. Лондон, 1863).—569, 575, 581, 598.
- *[*Malthus, Th. R.*] An Essay on the principle of population. London, 1798 ([*Малтус, Т. Р.*] Әһали гануну һаггында тэчүрбэ. Лондон, 1798).—356, 619.
- **Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Малтус, Т. Р.* Рентанын тэбиэти вэ артымасы һаггында, һа елә онун тэнзим едилмэси принциплэри һаггында тэдгигат. Лондон, 1815).—316, 527, 556.
- Malthus, Th. R.* Principles of political economy considered with a view to their practical application. Second edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Малтус, Т. Р.* Сијаси игтисадын принциплэри, бунларын эмэли сурэтдэ тэтбиг едилмэсн нөгтеји-нээриндэн. Мүэллифин эдјазмаларындан вэ хатирэлэриндэн хејли эләвэлэр едилмиш икинчи нэшир. Лондон, 1836).—217, 581, 590, 591, 599, 636.
- [*Mandeville, B.*] The Fable of the bees; or, private vices publick benefits. London, 1714 ([*Мандевил, Б.*] Вад арылары һаггында тэмсил, Јахуд Хүсуси гүсурлар—

- ичтимаи фајдалар. Лондон, 1714).—359.
- Idem.* 5th editon. London, 1728 (*Ејнан.* Бешинчи нәшри. Лондон, 1728).—618.
- Martineau, H.* Illustrations of political economy. No. VII. A Manchester strike. A. Tale. London, 1832 (*Мартино, А.* Сияси игтисада даир тәсвирләр. № VII. Манчестер тә'тили. Некајә. Лондон, 1832).—637.
- **Marx, K.* Der 18th Brumaire des Louis Napoleon. In: „Die Revolution“. New-York, 1852 (*Маркс, К.* Луи-Наполеонун 18 брүмери. „Die Revolution“ журналында. Нју-Йорк, 1852).—693.
- *[*Marx, K.*] Address and Provisional rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London. London, 1864 (*Маркс, К.*) 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Сент-Мартинс-холлдакы үмуми митингдә тәсис едилмиш Бејнл-халг Фәһлә Бирлижинин Тәсис манифести вә Мүвәггәти низамнамәси. Лонг-әкр, Лондон. Лондон, 1864).—37.
- **Marx, K.* An die Redaktion des „Volksstaat“. In: „Volksstaat“, 1. Juni 1872 (*Маркс К.* „Volksstaat“ гәзети редакциясына. 1872-чи ил 1 ијун тарихли „Volksstaat“ гәзетиндә).—38.
- **Marx, K.* An die Redaktion des „Volksstaat“. In: „Volksstaat“, 7. August 1872 (*Маркс, К.* „Volksstaat“ гәзети редакциясына. 1872-чи ил 7 август тарихли „Volksstaat“ гәзетиндә).—39.
- **Marx, K.* Elections — Financial clouds — The Duchess of Sutherland and Slavery. In: „New-York Daily Tribune“, February 9, 1853 (*Маркс К.* Сечкиләр.—Малијә чәтиликләри.—Һерсокинја Сатерленд вә көләлик. 1853-чү ил 9 феврал тарихли „New-York Daily Tribune“ гәзетиндә).—730.
- *[*Marx, K.*] Lohnarbeit und Kapital. In: „Neue Rheinische Zeitung“. April, 1849 ([*Маркс, К.*] Муздуллу эмәк вә капитал“. „Neue Rheinische Zeitung“ да чәп едилмишидир. Апрель, 1849).—580, 617, 764.
- *[*Marx, K. und Engels, F.*] Manifest der Kommunistischen Partei. London, 1848 ([*Маркс, К.* вә *Енжелс, Ф.*] Коммунист партијасынын манифести. Лондон, 1848).—487, 761.
- **Marx, K.* Misère de la philosophie, Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris—Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Фәлсәфә жохсуллуғу. Ч-б Прудонун „Јохсуллуғ фәлсәфәси“ нә чәвәб. Парис—Бруссел, 1847).—92, 361, 364, 366, 421, 536, 648.
- *[*K. Marx. F. Engels.*] Бу китаба ресензија: *Th. Carlyle.* Latter-Day Pamphlets, London, 1850 ([*К. Маркс, Ф. Енжелс.*] Ашағыдакы китаба ресензија: *Т. Карлейл.* Мүасир памфлетләр. Лондон, 1850). Ашағыдакы журналдадыр: „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“, № 4,—259.
- **Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Биринчи бурахылыш. Берлин, 1859).—5, 12, 14, 20, 45, 50, 87, 88, 92, 97, 99, 103, 105, 109, 115, 123, 132—133, 145, 148, 151, 198, 538, 622.
- [*Massie, J.*] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke on that head, are considered. London, 1750 ([*Масси, Ч.*] Фаизин тәбии нормасыны мүәјјән едән сәбәбләр һаггында тәчрүбә; бу мәсәлә үзрә сер Уилјам Петтинин вә Ч-б Локкун бахышлары нәзәрдән кечирилир. Лондон, 1750).—513.
- **Maurer, G. L.* Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München, 1854 (*Маурер, Г. Л.* Ичма, һәјәт, кәнд вә шәһәр гурулушу вә ичтимаи һакимијјәт тарихинә жириш. Мүнхен, 1854).—82.

- Maurer, G. L.* Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Band IV. Erlangen, 1863 (*Майер, Г. Л.* Алманијада бијар һәјәтләри, кәндли һәјәтләри вә һәјәт гурулушунун тарихи. IV чилд, Ерланкен, 1863).—242.
- Mayer, S.* Die Soziale Frage in Wien. Studie eines „Arbeitgebers“. Wien, 1871 (*Майер, З.* Вјанада ичтимаи мәсәлә. Бир ишверән*ин етүдү. Вјана, 1871).—13.
- Meitzen, A.* Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866. Bände I—IV. Berlin, 1868—1871 (*Мейтсен, А.* 1866-чы иләдәк олан сәрһәдләр дахилиндәки Пруссия дәвләтиндә торпаг вә ағар мұнасибәтләри. I—IV чилдләр. Берлин, 1868—1871).—242.
- Mercier de la Rivière, P. P.* L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie II. Paris, 1846 (*Мерсье де ла Ривьер, П. П.* Сијаси чәмијәтләрин тәбии вә мұһүм ғадасы. Бу китабададыр: Физиократлар, Е. Дәрин кириш мәғаләси вә изаһлары илә. II һиссә. Парис, 1846).—118, 119, 138, 154, 157, 164, 167, 197.
- Merivale, H.* Lectures on colonization and colonies. Volumes I—II. London, 1841—1842 (*Меривәл, Һ.* Мәскунлашдырма вә мүстәмләкәләр һағғында мұһазирәләр. I—II чилдләр. Лондон, 1841—1842). 636.—768.
- [*Mill, J.*] Colony. In: Supplement to the Encyclopaedia Britannica. 1831 ([*Милл, Ч.*] Мүстәмләкә. Бу китабададыр: Британија энциклопедиясына әләвә. 1831).—203.
- Mill, J.* Elements of political economy. London, 1821 (*Милл, Ч.* Сијаси иғтисадын әсәсләры. Лондон, 1821).—160, 191, 357.
- Mill, J.* Eléments d'économie politique. Traduits de l'anglais par Parisot. Paris, 1823 (*Милл, Ч.* Сијаси иғтисадын әсәсләры. Инкилисчәдән Паризонун тәрчүмәси. Парис, 1823).—569, 572, 574
- Mill J. St.* Essays, on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси иғтисадын һәлл едилмәмиш бә'зи мәсәләләри һағғында тәчрүбәләр. Лондон, 1844).—133, 602.
- **Mill J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In two volumes. London, 1848 (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси иғтисадын әсәсләры вә бунлардан бә'зиләринин ичтимаи фәлсәфәјә тәтбиғи. Ики чилддә. Лондон, 1848).—133, 373, 505, 613.
- **Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. London, 1868 (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси иғтисадын әсәсләры вә бунлардан бә'зиләринин ичтимаи фәлсәфәјә тәтбиғи. 1868).—514—516.
- **Mill, J. St.* A System of logic, ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. In two volumes (*Милл, Ч. Ст.* Силлокистик вә индуктив мәнтиг системи. елми тәдғигат методлары илә әләғәдәр оларағ субут принципләринин изаһы. Ики чилддә). Биринчи нәшри 1843-чү илдә Лондонда чыхмышдыр.—602.
- Mirabeau, H. G.* De la monarchie prussienne, sous Frédéric le Grand. Tomes II, III et VI. Londres, 1788 (*Мирабо, О. Г.* Бејүк Фиридрих заманында Пруссия монархијасы һағғында. II, III вә VI чилдләр. Лондон, 1788).—717, 731, 745, 755.
- Molinari, G.* Etudes économiques. Paris, 1846 (*Молинари, Г.* Иғтисади етүдләр. Парис, 1846).—423, 600, 768.
- **Mommsen, Th.* Römische Geschichte. Bände I—III. Zweite Auflage Berlin, 1856—1857 (*Моммсен, Т.* Рома тарихи. I—III чилдләр. Икинчи нәшри. Берлин, 1856—1857).—173, 176.

- Monteil, A. A.* Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire. Tome I. Paris, 1835 (*Монтей, А. А.* Тарихин мүхтәлиф гисимләри үзрә әлжәзмәси материаллары һаггында трактат. I чилд. Парис, 1835).—742, 743.
- **Montesquieu, Ch.* De l'esprit des loix. In: Oeuvres de Montesquieu. Tomes II, III et IV. Londres, 1767—1769 (*Монтескјө, Ш.* Ганунларын руһу һаггында. Ашағыдакы нәшрдә: Монтескјөнүн әсәрләри. II, III вә IV чилдләр. Лондон, 1767—1769).—101, 132—133, 753.
- **More, Th.* Utopia. Originally printed in latin, 1516. Translated into english by R. Robinson. Edited by E. Arber. London, 1869 (*Мор, Т.* Утопија. Илк дәфә латын дилиндә 1516-чы илдә дәрч едилмишидр. Р. Робинсонун инкилис дилинә тәрчүмәси. Е. Арбер нәшри. Лондон, 1869).—719, 734.
- Morton J. C.* Labourer. In: A Cyclopaedia of agriculture, practical and scientific. Edited by J. C. Morton. Vol. II. Glasgow, 1855 (*Мортон, Ч. Ч.* Фәһдә. Бу китабдадыр: Әкинчилијин әмәли вә елми енсиклопедијасы. Ч. Ч. Мортон нәшри. II чилд. Глазго, 1855).—554.
- Morton, J. C.* On the forces used in agriculture. In: "The Journal of the Society of Arts". Volume VII, December 9, 1859 (*Мортон, Ч. Ч.* Әкинчиликдә тәтбиг едилән гүввәләр һаггында. "The Journal of the Society of Arts" да чап едилмишидр. VII чилд, 9 декабр 1859-чу ил).—378.
- Müller, A. H.* Die Elemente der Staatskunst. Theil II. Berlin. 1809 (*Мүллер, А. Н.* Дөвләти идарә етмәк сәнәтинин әсаслары. II һиссә. Берлин, 1809).—133.
- **Mun, Th.* England's treasure by forraign trade. Or, the Ballance of our forraign trade is the rule of our treasure. Written by Thomas Mun of Lond., merchant, and now published for the common good by his son John Mun. London, 1669 (*Ман, Т.* Харичи тича-рәтдә Инкилтәрәнин сәрвәти, Ја-хууд Бизим харичи тичарәтимизин балансы сәрвәтимизин тәнзиммеди-чиси кими. Лондон таचире Томас Ман тәрәфиндән јазылмыш вә инди онун оғлу Чон Ман тәрә-финдән үмумин хејри үчүн дәрч едилмишидр. Лондон, 1669).—512.
- Murphy, J. N.* Ireland industrial, political, and social. London, 1870 (*Мерфи, Ч. Н.* Ирландија, онун сәнәјеси вә ичтимаи мүнәсибәт-ләри. Лондон, 1870).—704.
- Murray, H.; Wilson, J. etc* Historical and descriptive account of British India, from the most remote period to the present time. In three volumes. Vol. II. Edinburgh, 1832 (*Мурри, Н.; Уилсон, Ч. вә башгалары.* Ән үзаг заманлардан индики заманадәк Британија һин-дистанынын тарихи очерки. Үч чилддә. II чилд. Единбург, 1832).—344.
- Newman, E. W.* Lectures on political economy. London, 1851 (*Нју-мен, Ф. У.* Сијәси иғтисада дәир муһәзирәләр. Лондон, 1851).—723, 728.
- Newman, S. Ph.* Elements of political economy. Andover and New York, 1835 (*Нјумен, С. Ф.* Сијәси иғтисадын әсаслары. Ендавер вә Нју-Јорк, 1835).—166 212.
- Newnham, G. L.* A Review of the evidence before the committees of the two Houses of Parliament, on the corn laws. London, 1815 (*Нјунем, Ч. Л.* Тахыл ганунлары мәсәләси үзрә парламентин һәр ики палатасы комиссијалары гар-шысындакы ифаләләрин ичмәли. Лондон, 1815).—604, 605.
- Niebuhr, B. G.* Römische Geschichte, Berlin, 1853 (*Нибур, Б. Г.* Рома тарихи. Берлин, 1853).—240.
- **[North, D.]* Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money. London, 1691 ([*Норт, Д.*] Тичарәт һаггында очеркләр; башлыча оларар фәиз, пул кәсимәси, сиккәләрин сах-талашдырылмасы, пулун мигдары-нын артырылмасы мәсәләләри

- үзрө. Лондон, 1691].—130, 133, 142, 392.
- *Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply.* London, 1821 (Сијаси игтисадда олан, хүсусилэ дэјэрэ, тэлэб вэ тэклифэ анд олан сөзлэр хаггындакы бэ'зи мүбәнисэлэр мүнәсибәси илэ гејдлэр. Лондон, 1821).—93, 210, 536, 602.
- Olmsted, F. L.* A Journey in the seaboard slave states, with remarks on their economy. New York, 1856 (*Олмстед, Ф. Л.* Саһил гулдарлыг штатларына сәјаһэт вэ онларын игтисадијаты хаггында гејдлэр. Нью-Йорк, 1856).—202.
- *On combination of trades.* London, 1834 (Һәмкарлар иттифаглары хаггында. Лондон, 1839).—558.
- Ordryke, G.* A Treatise on political economy. New York, 1851 (*Ондајк, Ч.* Сијаси игтисада даир трактат. Нью-Йорк, 1851).—170.
- Ortes, G.* Della economia nazionale. Libri sei. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi XXI—XXII. Milano, 1804 (*Ортес, Ч.* Сијаси игтисад. Алты китаб. Ашағыдакы нәшрдә: Сијаси игтисадын италјан классикләри. Мүасир игтисадчылар. XXI—XXII чилдләр. Милан, 1804).—648.
- Otway, J. H.* Judgment of J. H. Otway, chairman of county sessions. —Belfast, hilyary sessions, 1860. Appendix in: Reports of the inspectors of factories for the half year ending 30th April 1866. London, 1860 (*Отуеј, Ч. Һ.* Белфаст графлығы мәнкәмәсиин сессиясы сәдри Ч Һ. Отуејин чыхардыгы нәтичә, 1860-чы ил январ сессиясы. Ашағыдакы китабда әләвә: 1860-чы ил апрелин 30-да гуртармыш олан јарым илэ даир фабрик мүффәттишләринин һесабаты. Лондон, 1860).—280.
- *Owen, R.* Observations on the effect of the manufacturing system: with hints for the improvement of those parts of it which are most injurious to health and morals. The second edition. London, 1817 (*Оуен, Р.* Сәнаје системинин тәсири хаггында гејдләр; онун сағламлыг вә әхләг үчүн ән зәрәрли һиссәләрини нечә јажшылашдырмаг хаггында көстәришләр. Иккинчи нәшри. Лондон, 1817).—404.
- Pagnini, G. F.* Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta e sopra il commercio dei romani. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo II. Milano, 1803 (*Пан'ини, Ч. Ф.* Шејләрин дүзкүн гүмјәти хаггында, сиккәннин дүзкүн дәјәри хаггында вә ромалыларын тичарәти хаггында тәчрүбә. Ашағыдакы нәшрдә: Сијаси игтисадын италјан классикләри. Мүасир игтисадчылар. II чилд. Милан, 1803).—101.
- [Papillon, Th.]* The East-India trade a most profitable trade to the Kingdom. London, 1677 (*Папиллон, Т.* Ост - һинд тичарәти краллыг үчүн ән мәнфәәтли тичарәтдир. Лондон, 1677).—100.
- Parry, Ch. H.* The Question of the necessity of the existing corn laws, considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenantry, the landholder, and the country. London, 1816 (*Парри, Ч. Г.* Кәнд тәсәррүфат фәһләси, ичарәдәр, торпаг саһиби вә өлкәннин мәнәфеји нөгтеји-нәзәриндән мөвчуд тахыл ганунларынын зәрурәти мäsәләси. Лондон. 1816)—604, 605, 675, 676.
- [Parry, W. E.]* Journal of a voyage for the discovery of a north-west passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the years 1819—20, in His Majesty's ships Hecla and Griper, under the orders of William Edward Parry. London, 1821 (*Парри, У. Е.* Атлантик океандан Сақит океана шимал-гәрб јолу кәшф етмәк үчүн 1819—20-чи илләрдә Уилјам Едуард Парриния командалығы алтында ә'ләһәзрәтин „Кекла“ вә „Грајпер“ адлы кәмиләринин сә-

- jahət журналы. Лондон, 1821).—104.
- Recqueur, C.* Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Etudes sur l'organisation des sociétés. Paris, 1842 (*Пеккөр, К.* Ичтимаи вэ сijasи игтисадын жени нэзэријјэси, јахуд Чэмијјэтлэрин тэшкилин һаггында тэдгигатлар. Парис, 1842).—617, 759.
- **Petty, W.* The Political anatomy of Ireland. 1672. To which is added Verbum sapientii. London, 1691 (*Петти, У.* Ирландиянын сijasи анатомиясы. 1672. „Мудрикларэ хитаб“ элавэси илэ. Лондон, 1691).—149, 152, 275, 316.
- **Petty, W.* Quantulumcumque concerning money, 1682. To the Lord Marquess of Halifax. London, 1695 (*Петти, У.* Пул һаггында мүхтэлиф гејдлэр, 1682. Лорд Галифакса. Лондон, 1696).—110, 152.
- **[Petty, W.] A.* Treatise of taxes and contributions. London, 1667 (*[Петти, У.]* Веркиларэ вэ русумлар һаггында трактат. Лондон, 1667).—54, 101, 132, 619.
- [Pinto, I.]* Traité de la circulation et du crédit. Amsterdam, 1771 (*[Пинто, И.]* Тэдавүл вэ кредит һаггында трактат. Амстердам, 1771).—157.
- **Plato.* Res publica. In: *Platonis opera omnia.* Recognoverunt I. G. Baierus, I. C. Orellius, A. G. Winckelmannus. Vol. XIII, Turici, 1840 (*Платон.* Дөвлэт. Бу китабдадыр: *Платон.* Эсэрлэри. И. Г. Байтер, И. К. Орелли, А. В. Винкелман нэшри. XIII чилд. Сүрих, 1840).—369.
- A Political enquiry into the consequences of enclosing waste lands, and the causes of the present high price of butchers meat. London, 1785 (Бош јерлэрин чөпөрләнмэси нэтичэлэринин вэ јүксәк эт гижмэтлэри сәбәблэринин сijasи чәһәтдән тэдгиги. Лондон, 1785).—724.
- Postlethwayt, M.* First preliminary discourse. In: *Postlethwayt, M.* The Universal dictionary of trade and commerce. The fourth edition. Vol. I. London, 1774 (*Постлу-*
- ейт, М.* Биринчи кириш мәгаләси. Бу китабдадыр: *Постлуейт, М.* Үмуми тичарэт вэ сәнәје лүгәти. Дөрдүнчү нэшри. I чилд. Лондон, 1774).—277.
- Postlethwayt, M.* Great-Britain's commercial interest explained and improved. In two volumes. The second edition. London, 1759 (*Постлуейт М.* Бөјүк Британиянын тичарэт мәнәфеји. Ики чилддә. Икинчи нэшри. Лондон, 1759).—277
- Potter, A.* Political economy: its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the american people. New York, 1841 (*Поттер, А.* Сijasи игтисад: Америка халгынын һәјат шәрәитинә тәтбиғи нөггәји-нэзәриндән онун предмети, вәзифәси вэ принциплэри. Нју-Йорк, 1841).—600.
- Price, R.* Observations on reversio-nary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. Sixth edition. By W. Morgan. Vol. II. London, 1803 (*Прайс, Р.* Ардычыл тәдйјәләр һаггында, дул гадынлар вэ гочалар үчүн иялик ренгалар тәмин еднлмәси ләјнхәлэри һаггында, һәјатын сығорта олунамасы дәјэрини һесабламаг методу һаггында вэ дөвләт борчу һаггында гејдлэр. Алтычы, У. Морган нэшри. Лондон, 1803).—674, 726.
- A Prize essay on the comparative merits of competition and cooperation. London, 1834 (Рәғабәтин вэ кооперасиянын мүғәйсәли вәзијјәтлэри һаггында тәлтифә ләјиг көрүлүш тәчрүбә. Лондон, 1834).—323, 431.
- Proudhon, P. J.* Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère. Tome I. Paris, 1846 (*Прудон, П. Ж.* Игтисад зиддијәтләр системи, јахуд Јохсүллуғ фәлсәфәси. I чилд. Парис, 1846).—613.

- Public economy concentrated; or, a Connected view of currency, agriculture, and manufactures. Carlisle, 1833 (Ичтимаи итгисадын ыгчам изаһы, жахуд Төдөвүлү васнэтэлэринин, кәнд тасәррүфатынын вә сәнәјени иәзәрдән кәчирилмәси. Карлајл, 1833).—398.
- **Quesnay, F.* Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans. In: Physiocrates. Aves une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Тичарәт һаггында вә сәнәткарлар әмәји һаггында диалоглар. Бу китабдадыр: Физиократлар. Е. Д'ерин кириш мәгаләси вә изаһлары илә. I һиссә, Парис, 1846).—117, 323.
- **Quesnay, F.* Tableau economique. Remarques sur les variations de la distribution des revenus annuels d'une nation. Versailles, 1758 (*Кене, Ф.* Итгисад чәдвәли. Милләтин иллик кәлнрләринин бөлкүсүндәки дәјишкликләр һаггында гејдләр. Версал, 1758).—593.
- **Quetelet, A.* Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de physique sociale. Tomes I—II. Paris, 1835 (*Кетле, А.* Инсан вә онун габилитәтләринин инкишафы һаггында, жахуд Ичтимаи Фзика тәчрүбәси. I—II чилдләр. Парис, 1835).—326.
- Raffles, Th. S.* The History of Java. In two volumes. London, 1817 (*Рафлс, Т. С.* Јава тарихи. Ики чилддә. Лондон, 1817).—362, 749.
- Ramazzini, B.* De morbis artificum diatripa Mutinae, 1700 (*Раматссини, Б.* Сәнәткарларын хәстәләнмәләри һаггында трактат. Модена, 1700).—367.
- Ramazzini, B.* Essai sur les maladies des artisans, traduit du latin. Paris, 1777 (*Раматссини, Б.* Сәнәткарларын хәстәләнмәләри һаггында трактат. Латынчадан тәрчүмә. Парис, 1777). Бу әсәр ашағыдакы китабда тәкрат чап едчлишиди: Encyclopédie des sciences médicales. 7 division. Auteurs classiques. Paris, 1841 (Тибб елмләри енсиклопедијасы. 7-чи бөлмә. Классикләр. Парис, 1841).—367.
- Ramsay, G.* An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Г.* Сәрвәтин бөлкүсү һаггында тәчрүбә. Единбург, 1836).—168, 171, 319, 510, 568, 634.
- Ravenstone, P.* Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рейнстон, П.* Дөвләт борчлары системи вә онун нәтичәләри һаггында фикирләр. Лондон, 1824).—430, 510.
- Read, G.* The History of baking trade. London, 1848 (*Рид, Г.* Чөрәк биширмәји тарихи. Лондон, 1848).—255.
- Reasons for the late increase of the poor-rates: or, a Comparative view of the price of labour and provisions. London, 1777 (Бу јахынларда јохсулларын хејринә веркиләрин артырылмасы сәбәбләри, јахуд Әмәјә вә јейнтин мәсулларына гојулан гижмәтләрин мүгајисәли нәзәрдән кәчирилмәси. Лондон, 1777).—572—573, 674.
- Reasons for a limited exportation of wooll. London, 1677 (Јун ихрачынын мөһдуд едилмәси сәбәбләри. Лондон, 1677).—572—573.
- Regnault, E.* Histoire politique et sociale des principautés Danubiennes. Paris, 1855 (*Рено, Е.* Дунај кнәзәлгыларынын сјаси вә ичтимаи тарихи. Парис, 1855).—213.
- Reich, E.* Ueber die Entartung des Menschen, ihre Ursachen und Verhütung. Erlangen, 1868 (*Рейх, Е.* Инсанын чылызлашмасы, бунун сәбәбләри вә гаршысы алынмасы һаггында. Ерланкен, 1868).—367.
- Remarks on the commercial policy of Great Britain, principally as it relates to the corn trade. London, 1815 (Бөјүк Британијанын, башлыча олараг тахыл тичарәтинә анд, тичарәт сјасәти һаггында гејдләр. Лондон, 1815).—556.
- **Ricardo, D.* The High price of bullion a proof of the depreciation of bank notes. The fourth edition, corrected. London, 1811 (*Рикардо, Д.* Күлчәләрин јүксәк гижмәти банкнотларын гижмәтдән дүшмәсинә сүбүтдур. Тәсһиһ

- едилмиш дөрдүнчү нәшри. Лондон, 1811).—151.
- **Ricardo, D.* On protection to agriculture. Fourth edition, London, 1822 (*Рикардо, Д.* Экинчилији нимажә һаггында. Дөрдүнчү нәшри. Лондон, 1822).—86.
- **Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рикардо, Д.* Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын принципләри. Үчүнчү нәшри. Лондон. 1821).—90, 172, 193, 233, 390, 394, 396, 430, 432, 438, 575, 592, 609, 633—634.
- Richardson, B. W.* Work and overwork. In: "Social Science Review". July 18, 1863 (*Ричардсон, Б. У.* Эмәк вә һәддиндән артыг эмәк. "Social Science Review" журналында, 18 июл 1863-чү ил).—158—260.
- Roberts, G.* The Social history of the people of the southern counties of England in past centuries. London, 1856 (*Робертс, Ч.* Инкилтәрә чәнуби графлыглары әһалисинин ахырынчы әсрләри әһатә едән ичтимаи тарихи. Лондон, 1856).—720.
- Rodbertus-Jagetzow, I. K.* Briefe und socialpolitische Aufsätze. Herausgegeben von Dr. R. Meyer. Band I. Berlin, 1881 (*Родбертус-Јагетсов, И. К.* Мәктублар вә ичтимаи-сијаси мәгаләләр. Д-р Р. Мејјерин нәшри. I чилд. Берлин, 1881).—530.
- **Rodbertus, I. K.* Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, И. К.* Фон-Кирхмана ичтимаи мәктублар. Үчүнчү мәктуб: Торпаг рентасы һаггында Рикардонун тәлиминин тәкзиб едилмәси вә јени рента нәзәријәсинин әсастандырылмасы. Берлин, 1851).—530.
- Rogers, J. E. Th.* A History of agriculture and prices in England from the year after the Oxford parliament (1259) to the commencement of the continental war (1793). Vol. I—II. Oxford, 1866. (*Рочерс, Ч. Е. Т.* Оксфорд парламентинин чагырылмасы заманында (1259) континентал мұһарибә башлананадәк (1793) Инкилтәрәдә кәнд тәсәррүфатынын вә гижмәтләрин тарихи. I—II чилдләр. Оксфорд, 1866).—674, 679, 722.
- Rohatzzsch, R. H.* Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind. 6 Bände. Ulm, 1840 (*Рохач, Р. Г.* Мүхтәлиф сикләрә, јашлара вә чинсләрә мәхсус хәстәликләр. 6 чилд. Улм, 1840).—367.
- **Roscher, W.* System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Халг тәсәррүфаты системи. I чилд: Сијаси игтисадын әсаслары. Тәкмил вә тәсһиһ едилмиш үчүнчү нәшри. Штутгарт вә Аугсбург, 1858).—102, 165, 211, 221, 327.
- Rossi, P.* Cours d'économie politique. In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1843 (*Росси, П.* Сијаси игтисад курсу. Ашағыдакы мәчмуәдә: Сијаси игтисад курсу. Брюссел, 1843).—179.
- Rouard de Card, P. M.* De la falsification des substances sacramentelles. Paris, 1856 (*Руар де Кар, П. М.* Аллаһ не'мәтләринин сахталашдырылмасы һаггында. Парис, 1856).—253.
- **Rousseau, J. J.* Discours sur l'économie politique (*Руссо, Ж. Ж.* Сијаси игтисад һаггында дүшүнчә). Илк дәфә ашағыдакы китабда дәрч едилмишдир: Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers Tome V. Paris, 1755 (Емләр, инчәсәнәтләр вә пешәләр енсиклопедијасы, јахуд Изаһлы лүғәти. V чилд. Парис, 1755).—744.
- [*Roy, H.*] The Theory of the exchanges. The bank charter act of 1844. London, 1864 ([*Рој, H.*] Вексел мәзнәси нәзәријәси. 1844-чү ил банк гануну. Лондон, 1864).—147, 654.

- Sadler, M. Th.* Ireland; its evils, and their remedies. Second edition. London, 1829 (*Садлер, М. Т.* Ирландија, онун фалакэтлэри вэ бунлары арадан галдырмаг васитэлэри. Икинчи нэшри. Лондон, 1829).—703.
- Sadler, M. Th.* The Law of population. Volumes I—II. London, 1830 (*Садлер, М. Т.* Энали гануну. I—II чилдлэр. Лондон, 1830).—703.
- Say, J. B.* Lettres à M. Malthus. sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Сијаси игтисадын мүхтэлиф мөсөлэлэринэ даир, хусусилэ тичарэт-дэ үмүми дургуңлуғуи сөбөблэри һаггында ч-б Малтуса мәктублар. Парис, 1820).—609—610.
- **Say, J. B.* Traité d'économie politique. Troisième édition. Tomes I et II. Paris, 1817 (*Сей, Ж. Б.* Сијаси игтисада даир трактат. Үчүнчү нэшри. I—II чилдлэр. Парис, 1817).—160, 169, 211.
- *Idem, Cinquième édition. Tome I. Paris, 1826 (*Ејнэн.* Бешинчи нэшри, I чилд. Парис, 1826).—598.
- **Schorlemmer, C.* The Rise and development of organic chemistry. London, 1879 (*Шорлеммер, К.* Үзви кимјанын мејдана кәлмәси вэ инкишафы. Лондон, 1879).—311.
- Schouw, J. F.* Die Erde, die Pflanzen und der Mensch. Aus dem Dänischen von Zeise. Zweite Auflage. Leipzig, 1854 (*Шау, И. Ф.* Торпаг, биткилэр вэ инсан. Данимаркачадан Тсейзини төрчүмәси. Икинчи нэшри. Лейпциг, 1854).—512—513.
- Schulz, W.* Die Bewegung der Production. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft. Zürich und Winterthur, 1843 (*Шулц, В.* Истехсалын һәрәкәти. Дөвләт вэ чәмијәт һаггында јени елм тәһсис етмәк мәгсәди илә тарихи-статистик тәдқиғат. Сүрих вэ Винтертур, 1843).—374.
- Scrope.* The principles of political economy.—бах: *Potter.* Political economy.
- [*Seeley, R. B.*] The Perils of the nation. An Appeal to the legislature, the clergy, and the higher and middle classes. London, 1843 ([*Силли, Р. Б.*] Халг үчүн тәһләкәләр. Ганунверичи органлара, руһаниләрә, јухары вэ орта синифләрә мүрачиәт. Лондон, 1843).—727.
- Senior, N. W.* Journals, conversations and essays relating to Ireland. In two volumes. Vol. II. London, 1868 (*Сениор, Н. У.* Ирландија һаггында күндәликкәләр, мүсаһибәләр вэ тәчрүбәләр. Ики чилдә. II чилд. Лондон, 1868).—712, 730.
- Senior, N. W.* Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a conversation between Mr. E. Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior. London, 1837 (*Сениор, Н. У.* Фабрик ганунунун памбыг парча сәнајесинә тәһсири һаггында мәктублар. Л. Һорнерин ч-б Сениора мәктубу вэ ч-б Е. Ашуорт, ч-б Томсон вэ ч-б Сениор арасындакы мүсаһибәнин јазысы әләвә едилмәклә. Лондон, 1837).—229, 232—233, 407.
- Senior, N. W.* An Outline of the science of political economy. London, 1836 (*Сениор, Н. У.* Сијаси игтисад елминә даир очерк. Лондон, 1836).—232—233.
- Senior, N. W.* Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons éditées et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-te Jean Arrivabene. Paris, 1836 (*Сениор, Н. У.* Ч-б Н. У. Сениорун нәшр едилмиш вэ нәшр едилмәмиш мүһазирәләриндән граф Жан Арривабене тәрәфиндән сијаси игтисада даир әхз етдији башлыча әсаслар. Парис, 1836).—599.
- Senior, N. W.* Three lectures on the rate of wages. With a preface on the causes and remedies of the present disturbances. London, 1830

- (*Сениор, Н. У.* Эмәк һаггынын сәви]јәси һаггында үч мұһазирә. Мөвчуд тәһрифләрин сәбәбләри нә бунлары арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр һаггында мүгәддимә илә. Лондон, 1830).—544, 548.
- Sextus Empiricus. Adversus mathematicos (Секст Эмпирик, Ријазийјатчылары гаршы).*—369.
- Sismondi, J. C. L. Simonde de. De la richesse commerciale ou Principes d'économie politique, appliqués à la législation du commerce. Tome I. Genève, 1803 (Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд де. Тичарәт сәрвәти һаггында, јахуд Сијаси игтисадын принципләри вә бунларын тичарәт ганунверичлијинә тәтбиғи һаггында. I чилд. Ченеврә, 1803).*—535.
- Sismondi, J. C. L. Simonde de. Études sur l'économie politique. Tome I. Bruxelles, 1837 (Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд де. Сијаси игтисад очеркләри. I чилд. Брюссел, 1837).*—318, 598.
- **Sismondi, J. C. L. Simonde de. Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Tome I. Paris, 1819 (Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд де. Сијаси игтисадын јени принципләри, јахуд Сәрвәт вә онун әһалијә олан нисбәти һаггында. I чилд. Парис, 1-19).*—161, 179, 568, 583, 584, 588, 589, 650.
- **Idem. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (Ејнәм. Икинчи нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1827).*—579, 650, 759.
- Skarbek, F. Théorie des richesses sociales. Suivie d'une bibliographie de l'économie politique. Seconde édition. Tome I. Paris, 1839 (Скарбек, Ф. Ичтимаи сәрвәт нәзәријәси, сијаси игтисад үзрә библиографија әләвә едилмәклә. Икинчи нәшри. I чилд. Парис, 1839).*—330, 355—356.
- Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Ed. E. G. Wakefield. London, 1835—1839. Ed. David Buchanan, Edinburgh, 1814*
- (*Смит, А.* Халгларын сәрвәтинниң табиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Е. Г. Уекфилд нәшри. Лондон, 1835—1839. Давид Букенен нәшри, Единбург, 1814).—57, 132, 356, 358, 366, 367, 535, 559, 570, 597, 621, 624, 645, 656, 736.
- **Smith, A. Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations; par Germain Garnier, Tome I. Paris, 1802 (Смит, А. Халгларын сәрвәтинниң табиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Жермен Гарнјенин јени тәрчүмәси, тәрчүмәчинин изаһлары вә рејдлары илә. I чилд. Парис, 1802).*—621.
- **Smith, A. The Theory of moral sentiments, London, 1759 (Смит, А. Мәнәви һиссләр нәзәријәси. Лондон, 1759).*—619.
- Somers, R. Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847. London, 1848 (Сомерс, Р. Дағлыг Шотландијадан мәктублар, јахуд 1847-чи илдәки ачлыг. Лондон, 1848).*—731.
- The Source and remedy of the national difficulties. In a letter to Lord John Russell. London. 1821 (Милли чәтинликләрин мәнбәји вә һәлли. Лорд Чон Расселә мәктуб, Лондон, 1821).—590.
- **Spinoza, B. Epistolae doctorum quorundam virorum ad B. de Spinoza et auctoris responiones; ad aliorum ejus operum elucidationem non parum facientes (Спиноза, Б. Бәзи алимләрин Б. Спинозаја мәктублары вә онун өз башга әсәрләрини хәјли ишыгландыран чаваблары).*—599.
- **Spinoza, B. Ethica (Спиноза, Б. Этика).*—309.
- S [tafford], W., gentleman. A Compendious or briefe examination of certayne ordinary complaints, of divers of our country men in these hese our dayes. London, 1581 (С [таффорд], У, задәкан. Һазыркы заманда мұхтәлиф һәмвәтәллиләримиз тәрфиндән адәтән ирәли сүрүлән шикәләтләрин йығчам вә ја ғысача тәһлили. Лондон, 1581).*—742.

- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political oeconomy. In two volumes. Vol. I. London, 1767 (*Стуарт, Ч.* Сијаси иштисадын принциплэри һаггында тэдгигат. Ики чилдлэ. I чилд. Лондон, 1767).—335, 728.
- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political oeconomy. In three volumes. Vol. I. Dublin, 1770 (*Стуарт, Ч.* Сијаси иштисадын принциплэри һаггында тэдгигат. Үч чилдлэ. I чилд. Дублин, 1770).—184, 649, 717—718, 743.
- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political oeconomy. In: The Works of Sir James Steuart, collected by General Sir James Steuart, his son. In six volumes. Vol. I. London, 1805 (*Старт, Ч.* Сијаси иштисадын принциплэри һаггында тэдгигат. Бу китабдадыр: Сер Чем Стуартын, өз оғлу генерал сер Чемс Стуарт тэрэфиндэн топланылмыш эсэрлэри. Алты чилдлэ. I чилд. Лондон, 1805).—155.
- Steuart, J.* Recherche des principes de l'économie politique. Tome I. Paris, 1789 (*Стуарт, Ч.* Сијаси иштисадын принциплэри һаггында тэдгигат. I чилд. Парис, 1789).—430.
- Stewart, D.* Lectures on political economy. In: The collected works of D. Stewart. Edited by Sir W. Hamilton. Vol. VIII. Edinburgh, 1855 (*Стуарт, Ч.* Сијаси иштисад үзрэ мұһазирэлэр. Бу китабдадыр: Ч. Стуартын эсэрлэри. Сер У. Гамилтон нэшри. VIII чилд. Единбург, 1855).—324, 349, 364, 486.
- **Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations. Tomes I—III. St-Petersbourg, 1815 (*Шторх, А.* Сијаси иштисад курсу, жахад Халгларын рифаһыны мұәјјэн едэн эсасларын изаһы. I—III чилдлэр С.-Петербург, 1815).—180, 188, 365, 593, 649.
- **Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome II. Paris, 1823 (*Шторх, А.* Сијаси иштисад курсу, жахад Халгларын рифаһыны мұәјјэн едэн эсасларын изаһы. Ж. Б. Сейн изаһедичи вэ тэнгидиң гејјдлэри илэ. I чилд. Парис, 1823).—355, 364.
- Strange, W.* The Seven sources of health. London, 1864 (*Стрејнч, У.* Сағламлығын једди мәнбәји. Лондон, 1864).—261.
- Strype, J.* Annals of the reformation and establishment of religion and other various occurrences in the Church of England, during Queen Elizabeth's happy reign. Second edition. Vol. II, 1725 (*Страйн, Ч.* Кралицә Јелизаветанын бәхтијар сәлтәнәти заманы англкан килсәсиндә Реформа-сија вэ динин мөһкәмләниәси вэ мұхтәлиф башга һадисәләр салнамәси. Икинчи нәшри. II чилд, 1725).—734.
- **Thiers, A.* De la propriété. Paris, 1848 (*Тјер, А.* Мүлкитјәт һаггында. Парис, 1848).—442.
- Thompson, B., Count of Rumford.* Essays, political, economical, and philosophical. Vols. I—III. London, 1796—1802. Vol. I. London 1796 (*Томпсон, Б.* граф Румфорд. Сијаси, иштисади вэ фәлсәфи тәчрүбәләр. I—III чилдләр. Лондон, 1796—1802. I чилд. Лондон, 1796).—603, 604.
- Thompson, W.* An Inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness. London, 1824 (*Томпсон, У.* Сәрвәт бөлкүсүнүн инсан сәадәтинә ән чох көмәк едән принципләринин тэдгигаты. Лондон, 1824).—365.
- Thornton, W. Th.* Over-population and its remedy. London, 1846 (*Торнтон, У. Т.* Әһали артылығы вэ буну арадан галдырмағ вәситәләрн. Лондон, 1846).—172, 272.
- Some Thoughts on the interest of money in general, and particularly in the publick funds. London (Үмумијјәтлэ фаиз һаггында вэ хусусилә дөвләт истигразы үзрә

- фаиз хаггында бэ'зи фикирлэр. Лондон).—50, 57.
- *Thucydides. De bello Peloponnesiaco libri octo (Фуксидид. Пелопоннес мұнарибеси хаггында. Сәккнэ китаб).—369.
- Thünen, J. H.* Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie. Theil II. Abtheilung II. Der naturgemäße Arbeitslohn und dessen Verhältniß zum Zinsfuß und zur Landrente. Rostock. 1863 (Түнен, И. Г. Тәчрид олунмуш дөвлөт шарантиндэ кәнд тәсәррүфаты вэ сиҗаси игтисад. II hissә. II бөлмә. Тәбии эмәк хаггы, фаиз вэ торпа рентасы нормасына онун нисбәти. Росток, 1863).—623.
- Tooke, Th.; Newmarch, W. A.* History of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848—1856. In two volumes; forming the fifth and sixth volumes of the History of prices from 1792 to the present time. London. 1857 (Тук, Р.; Нјумарч, У. 1848—1856-чы илләрдәки доггуз ил әрзиндә гижмәтләрин тарихи вэ тәдавүлүн вәзијјәти. 1792-чи иллән индијәдәк олан дөвр әрзиндә гижмәтләрин тарихи хаггында әсәрин бешинчи вэ алтынчы чилдләрини тәшкнл едән ики чилд. Лондон, 1857).—298.
- Torrens, R.* An Essay on the external corn trade. London, 1815 (Торренс, Р. Харичи тахыл тичарәти хаггында тәчрүбә. Лондон, 1815).—177.
- Torrens, R.* An Essay on the production of wealth. London, 1821 (Торренс, Р. Сәрвәт истәһсалы хаггында тәчрүбә. Лондон. 1821).—167, 190.
- Torrens, R.* On Wages and combination. London, 1834 (Торренс, Р. Эмәк хаггы вэ фәллә иттифаклары хаггында. Лондон, 1834).—406.
- [*Townsend, J.*] A Dissertation on the poor laws. By a well-wisher to mankind. London, 1786 ([Таунсенд, Ч.] Јохсуллар хаггындакы ганунлар мұнасибәти илә дүшүнчә. Адамлара хејирхәһлыг әрзу едән бир нәфәрин әсәри. Лондон, 1786). 1817-чи иллә јенидән нәшр едилмишдир.—649.
- Townsend, J.* Journey through Spain. London, 1791 (Таунсенд, Ч. Испания сәјаһәти. Лондон, 1791).—649.
- Tuckett, J. D.* A History of the past and present state of the labouring population, including the progress of agriculture manufactures and commerce. In two volumes. London, 1846 (Таккет, Ч. Д. Кәнд тәсәррүфатынын, сәнәјелин вэ тичарәтин инкишафы да дахил олмагла кечмишдә вә һазырда зәһмәткеш әһалинин вәзијјәти тарихи. Ики чилдә. Лондон, 1846).—366, 721, 746.
- *Turgot. Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. In: Oeuvres de Turgot. Nouvelle édition par M. E. Daire. Tome I. Paris, 1844 (Турго. Сәрвәтләрин јарадылмасы вә бөлкүсү хаггында дүшүнчәләр. Бу китабдаыр: Тургокун әсәрләри. Е. Д'ерин јени нәшри. I чилд. Парис. 1844).—185, 316, 532.
- Two letters on the flour trade, and dearthness of corn. By a person in business. London, 1767 (Ун тичарәти вә тахылын баһлығы хаггында ики мәктуб. Саһибкарын әсәри. Лондон, 1767).—725.
- Ure, A.* The Philosophy of manufactures; or. an Exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain. London, 1835 (Јур, Е. Фабрик фәлсәфәси, јахуд Бөјүк Британија фабрик системи игтисадийјатынын елми, мәнәви вэ тичарәт чәһәтләринин изаһы. Лондон, 1835).—232, 354, 355, 371, 372, 382, 405, 420—422, 425, 432—433, 436, 437, 553, 557, 561.
- Ure, A.* Philosophie des manufactures, ou Economie industrielle. Traduit sous les yeux de L'auteur. Tome II. Paris, 1836. (Јур, Е. Фабрик фәлсәфәси, јахуд Сәнәје игтисадийјаты. Мүөллифин мұшаһидәси алтында тәрчүмә едил-

- мншдр. II чилд, Парис, 1836).—302.
- Urquhart, D.* Familiar words. London, 1855 (*Уркарт, Д.* Достлауг сөзлэри. Лондон, 1855).—109, 367, 504, 744—746.
- Vanderlint, J.* Money answers all things; or, in Essay to make money sufficiently plentiful amongst all ranks of people London, 1734 (*Вандерлинт, Ч.* Пул бүтүн шейлэрэ мұвафигдир, жахуд Нечэ етмэли ки, аһалинин бүтүн тэбәгәләринин кифајат гэдэр пулу олсун. Лондон, 1734).—132, 139, 152, 276, 278, 316, 334.
- **Verri, P.* Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna, Tomo XV. Milano, 1804 (*Верри, П.* Сијаси игтисад һарғында дүшүнчөлэр. Бу китабдадыр: Сијаси игтисадын италян классикләри. Мүасир игтисадчылар. XV чилд. Милан, 1804).—54, 100, 142, 332.
- Vissering, S.* Handboek van praktische staathuishoudkunde. Delen I—III. Amsterdam, 1860—1862 (*Виссеринг, С.* Хаг тасәрруфаты үзрә ишләјэнин мә'лумат китабы. I—III һиссәләр. Амстердам, 1860—1862).—502.
- Wade, J.* History of the middle and working classes. Third edition. London, 1835 (*Уейд, Ч.* Орта синфин вә фәһлә синфинин тарихи. Үчүнчү нәшри. Лондон, 1835).—247, 274, 621.
- [*Wakefield, E. G.*] England and America. A comparison of the social and political state of both nations. In two volumes. London, 1833 ([*Уекфилд, Е. Г.*] Инкилтәрә вә Америка. һәр ики халғын ичтимай вә сијаси вәзијјәтинин мүгаһисәси. Ики чилдә. Лондон, 1833).—271, 585, 676, 763—770.
- Wakefield, E. G.* Примечания в книге: *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of „England and America“. In six volumes, Vol. I. London, 1835 (*Уекфилд, Е. Г.* Ашағыдакы китабда гәјдләр:
- Смит, А.* Халғларын сәрвәтинин тәбиәтинә вә сәбәбләринә даир тәдһигат. „Инкилтәрә вә Америка“ китабы мүүәллифинин гәјдләри илә. Алты чилдә. I чилд. Лондон, 1835).—535.
- Wakefield, E. G. A.* View of the art of colonization. London, 1849 (*Уекфилд, Е. Г.* Мәскунлашдырма үсулу һагғында рә'ј. Лондон, 1849).—329.
- Ward, J.* The Borough of Stoke-upon-Trent, in the commencement of the reign of Her Majesty Queen Victoria. London, 1834 (*Уорд, Ч.* Ә'лаһәзрәт кралицә Викторијанын сәлтәнәтинин әввәлләриндә Сток-апон-Трент маһалы. Лондон, 1843).—270.
- Watson, J. F.* Paper read before the Society of Arts, 17 April 1860 (*Уотсон, Ч. Ф.* 1860-чы ил апрелин 17-дә Инчәсәнәтләр вә пешәләр чәмијјәтиндә охунмуш мә'рузә). Ашағыдакы журналда дәрч едилишиди: „The Journal of the Society of Arts“. Volume VIII. London, 1860.—394.
- Watts, J.* The Facts and fictions of political economists. Manchester, 1842 (*Уотс, Ч.* Фактлар вә игтисадчыларын үдурмалары. Манчестер, 1842).—550.
- Watts, J.* Trade societies and strikes. Machinery. Co-operative societies. Manchester, 1865. (*Уотс, Ч.* һәмкарлар иттифағлары вә тәтилләр. Машынлар. Кооператив иттифағлары. Манчестер. 1865).—550, 553.
- Wayland, Fr.* The Elements of political economy. Boston, 1843 (*Уейланд, Фр.* Сијаси игтисадын әсаслары. Бостон, 1843).—169, 212.
- [*West, E.*] Essay on the application of capital to land. By a fellow of University college of Oxford. London, 1815 ([*Уест, Е.*] Торпаға капитал гојулмасы һагғында тәчрүбә. Оксфорддакы Уинверситет коллежи үзвүнүн әсәри. Лондон, 1815).—543.
- West, E.* Price of corn and wages of labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's, and

- Mr. Malthus's doctrines upon those subjects. London, 1826 (*Уест, Е.* Тахылын гижмэти вэ фәһлэлэрин эмэк хаггы; бу мөсөлэлэр үзрә д-р Смитин, ч-б Рикардонун вэ ч-б Малтусун доктриналары хаггында гејдләри илэ. Лондон, 1826).—543.
- Wilks, M.* Historical sketches of the South of India, in an attempt to trace the history of Mysoor. Vol. I. London, 1810 (*Уилкс, М.* Чәнуби Гиндистан хаггында тарихи очеркләр; Мајсурун тарихини изләмәк чәһди. I чилд. Лондон, 1810).—362.
- Witt, J. de.* Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Friesland. Leyden, 1662 (*Bumm, J. de.* Голландија республикасынын вэ Гәрби Фрисландиянын ән мүнүм сјјаси принцип-ләринин вэ әхлаг рајдаларынын көстөрилмәси. Лејден, 1662).—754.
- Wright, Th.* A Short address to the public on the monopoly of large farms. London, 1779 (*Райт, Т.* Ири фермаларын монополиясы мүнәсибәти илэ ичтимайјјәтә гысача мүнәриәт. Лондон, 1779).—725.
- **Xenophon.* Cyropaedia (*Ксенофонт.* Киропедија).—370.
- Young, A.* Political arithmetic Containing observations on the present state of Great Britain. London, 1774 (*Јунг, А.* Бөјүк Британијанын мүнәсир вәзијјәти хаггындакы гејдләрдән ибарәт сјјаси һесаб. Лондон, 1774).—132, 233.
- Young, A. A.* Tour in Ireland; with general observations on the present state of that Kingdom. London, 1780 (*Јунг, А.* Ирландија сәјаһәти; бу краллыгын мүнәсир вәзијјәти хаггында үмуми гејдләрлә. Лондон, 1780).—531.

ПАРЛАМЕНТ ҺЕСАБАТЛАРЫ ВЭ Е'ЛАН ОЛУНМУШ БАШГА РӘСМИ СӘНӘДЛӘР

- An Act to limit the hours of labor, and to prevent the employment of children in factories under ten years of age. Approved March 18, 1851 (Иш күнү даваманын мәһдуд едилмәси хаггында вә он јашына-дәк ушагларын фабрикләрдә ишлә-мәсинә јол верилмәмәси хаггында гаиун 1851-чи ил мартын 18-дә гебул едилмишдир. Бу китабдадыр Acts of the seventy—fifth legisla- ture of the state of New Jersey. Trenton, 1851 (Нју-Черси штаты- нын јетмиш бешинчи лекисла- турасынын ганунверичилији. Трентон, 1851).—274.
- An Act for regulating the hours of labour for children, young persons, and women employed in workshops, 21 st August 1867 (Ушагларын, јенијетмәләрин вә гадынларын с'малатханаларда әмәји хаггында ганун, 21 август 1867-чи ил).—494.
- Agricultural labourers (Ireland). Return to an order of the Honourable the House of Commons, dated 8 March 1861 (Кәнд тәсәррүфат фәһләләри (Ирландија). Чох һөр- мәтли ашагы палатанын 8 март 1861-чи ил тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат).—705.
- Agricultural statistics, Ireland. General abstracts showing the acre- age under the several crops, and the number of live stock, in each county and province, for the year 1860. Dublin, 1860 (Кәнд тәсәр- рүфат статистикасы, Ирландија. 1860-чы ил әрзиндә һәр бир граф- тыгда вә әјаләтдә бәзи кәнд тәсәррүфат биткиләринин сәһә- ләри вә мал-гаранын саяы хаг- лында үмуми мә'лумат. Дублин, 1860).—701.
- Agricultural statistics, Ireland. Tables showing the estimated average produce of the crops for the year 1866. Dublin, 1867 (Кәнд тәсәр- рүфат статистикасы, Ирландија. 1866-чы ил әрзиндә орта мәһсул-

- дарлыгы гижмэтлэ көстөрөн чэд-вэллэр. Дублин, 1867).—701.
- Twenty-second annual report of the registrar-general of births, deaths, and marriages in England. London, 1861 (Инкилтэрэдэ вэтэн-дашлыг вэзијјэти актлары баш рекистраторунун ијirmi икинчи иллик һесабаты. Лондон, 1861).—272.
- Arbeiten der kaiserlich russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, socialen Verhältnisse, Aus dem Russischen nach dem in St. Petersburg 1852—1857 veröffentlichten Original von Dr. Carl Abel und F. A. Mecklenburg. Erster Band, Berlin, 1858 (Чин, онун халгы, дини, идарэлэри, ичтимаи мүнәсибәтләри һаггында Пекиндәки Русија императорлуг сәфирлијинин әсәрләри. 1852—1857-чи илләрдә С.—Петербургда дәрч едилмиш русча орижиналдан д-р Карл Абелин вә Ф. А. Мекленбургун тәрчүмәси. I чилд. Берлин, 1858).—135.
- Cambridge university commission Report of Her Majesty's commissioners appointed to inquire into the state, discipline, studies, and revenues of the university and colleges of Cambridge. London, 1852. (Кембрич университетини јохлајан комиссија. Әләһәзрәт комиссијасынын Кембричдәки университетдә вә коллечләрдә вэзијјәти, интизамы, мәшгәләләрин тәшкилини вә кәбирләри јохламаға вәкил едилмиш үзвләринин һесабаты. Лондон, 1852).—619.
- The Case of our english wool. As also the Presentment of the Grand Jury of the County of Sommerset thereon. Humbly offered to the High Court of Parliament. London, 1685 (Бизим ингилс јунунун вэзијјәти. Сотмерсет графлығынын бөјүк мүнсифләр һејәтинин мәрузәси. Парламентин јүксәк мәһкәмәсинә ачизанә тәгдим едилән мәрузә. Лондон, 1685).—255.
- Census of England and Wales for the year 1861. London, 1863 (1861-чи ил әрзиндә Инкилтәрэдә вә Уелсдә сијаһыјаалма. Лондон, 1863).—443—444, 633, 645, 652, 653, 679.
- Children's employment commission (1862). Report (I—VI) of the commissioners (Ушар әмәји шәраитини јохлајан комиссија. Комиссија үзвләринин һесабаты (I—VI).—244, 300, 416, 445.
- First report. London, 1863 (Биринчи һесабат. Лондон, 1863).—248—252, 273, 299, 470, 546, 554.
- Second report. London, 1864 (Икинчи һесабат. Лондон, 1864).—462, 466—470, 472—476, 478, 490, 546, 554.
- Third report. London, 1864 (Үчүнчү һесабат. Лондон, 1864).—180, 261, 399, 460, 465, 466, 479, 480, 491, 547, 548, 553.
- Fourth report London, 1864 (Дөрдүнчү һесабат. Лондон, 1865).—261—268, 354, 404, 435, 479, 480.
- Fifth report. London, 1866 (Бешинчи һесабат. Лондон, 1866).—262—263, 399, 432, 454, 463—465, 481—486, 490—492, 546—547.
- Sixth report. London, 1867. (Алтынчы һесабат. Лондон, 1867).—685, 694, 696—698.
- Compte rendu de la deuxième session du congrès international de statistique reuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 September 1855. Paris May 1856 (1855-чи ил сентјабрын 10, 12, 13, 14 вә 15-дә Парисдә статистикачыларын икинчи бејнәлхалг конгресинин иши һаггында һесабат. Парис, мај 1856-чы ил).—302.
- Corn, grain and meal. Return to an order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867 (Чөрәк, тахыл вә ун. һесабат. Чох һөрмәтли ашары палатанын 1867-чи ил 18 феврал тарихли сәрәнчамы үзрә тәртиб едилмишдир).—452, 453.
- Correspondence with Her Majesty's missions abroad, regarding industrial questions and trades unions. London. 1867 (Сәнајә вә тред-јунионлар мәсәләләри үзрә әләһәзрәтин һарндәки нүмәјән-

- даликләри нлэ јазышма. Лондон, 1867)—10.
- East India (Bullion), Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864 (Шәрги һиндистан (Күлчәләр). Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1864-чү ил 8 феврал тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат).—142.
- Factories Inquiry commission. First report of the central board of His Majesty's commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833 (Фабрикләри Јохлајан комиссија. Әлаһәзрәт комиссијасынын мәркәзи шурасынын биринчи һесабаты. Ашағы палатанын 1833-чү ил 28 ијун тарихли сәрәнчамы илэ е'лан едилмишдир).—280.
- Factories, regulation acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859 (Фабрик гануңлары. Ашағы палатанын 1859-чу ил 9 август сәрәнчамы илэ е'лан олуңур).—245, 297.
- Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856 (Фабрикләр. Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1856-чы ил 15 апрел сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат).—434.
- Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861 (Фабрикләр. Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1861-чи ил 24 апрел тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат).—434, 475.
- Factories. Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867 (Фабрикләр. Чох һөрмәтли ашағы палатанын 1867-чн ил 5 декабр тарихли сорғусу үзрә тәгдим едилән һесабат).—434.
- General Laws of the Commonwealth of Massachusetts. Volume 1. Boston, 1854 (Массачусетс штатынын үмуми гануңлары. I чилд. Бостон, 1854).—274.
- Hansard's Parliamentary Debates. Vol. LXVI. London, 1843 (һан-
- сард парламент музакирәләри. LXVI чилд. Лондон, 1843).—653.
- Vol. CLXX. London, 1863 (CLXX чилд. Лондон, 1863).—36—40, 270, 576.
- Vol. CLXXIV. London, 1864 (CLXXIV чилд. Лондон, 1864).—654.
- House of Lords' committee, 1848—бах. Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes.
- Jahresbericht der Handelskammer für Essen, Werden und Kettwig pro 1862. Essen, 1863 (Ессен, Верден вэ Кетвиг тиҷарәт палатасынын 1862-чи ил үчүн иллик һесабаты. Ессен, 1863).—393.
- Manifest der maatschappij De Vlamingen Vooruit! Gerigt tot alle de voorstanders van de eerlijke en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het Nationaal Congres van 1830. Brussel, 1860 (Милли конгрес тәрәфһндән 1830-чу илдә гәбул едилмиш Белчика конститусијасынын һамус вэ әдаләтлә һәјәтә кеҗирилмәсинин бүтүн тәрәфдарларына „Фламандлылар, ирәли!“ Чәмијјәтинин мүраҗһәти. Бруссел, 1860).—673.
- The Master spinners & manufacturers' defence fund. Report of the committee appointed for the receipt and apportionment of this fund, to the central association of master spinners and manufacturers. Manchester, 1854 (Әјиричилик усталары вэ фабрикчиләрин мүдафиә фонду. Һәмнин фондун алынмасы вэ бөлүмәси комитәсинин әјрнчи усталар вэ фабрикчиләр мәркәзи ассосијасына тәгдим едилән һесабаты. Манчестер, 1854).—424, 577.
- Miscellaneous statistics of the United Kingdom (Part VI). London, 1866 (Бирләшмиш Краллығын мүхтәлиф статистика, материаллары (VI һиссә). Лондон, 1866).—654.

- The National association for the promotion of social science. Report of proceedings at the seventh annual congress Edinburgh, London, 1863 (Ичтимаан едилэрэ көмөк едэн Милли ассоциация. Жеддинчи илик конгресин иши наггында хесабат. Единбург, Лондон, 1863).—396, 484, 493.
- Public Health. Reports of the Medical Officer of the Privy Council (Эһалинин сағламлыгы. Кизли шуранын тибб мүфәтшинин хесабатлары).—9, 367, 397, 401.
- Third Report. 1860. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 15 April 1861 (Үчүнчү хесабат. 1860. Ашагы палатанын 15 апрел 1861-чи ил тарихли сэрәнчамы илэ е'лан едилмишдир).—248, 249.
- Fourth Report. 1861. With appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 April 1862 (Дөрдүнчү хесабат. 1861. Элавэ илэ бирликдэ. Ашагы палатанын 11 апрел 1862-чи ил тарихли сэрәнчамы илэ е'лан едилмишдир).—465.
- Sixth Report. With appendix. 1853. London, 1864 (Алтынчы хесабат. Элавэ илэ бирликдэ. 1863. Лондон, 1864).—180, 272, 400—401, 466, 547, 657—659, 681, 697.
- Seventh Report. With appendix 1864. London, 1865 (Жеддинчи хесабат. Элавэ илэ бирликдэ. 1864. Лондон, 1865).—104, 579, 660, 666—669, 679, 681—686, 693, 720.
- Eighth Report. With appendix. 1865. London, 1866 (Саккизинчи хесабат. Элавэ илэ бирликдэ. 1865. Лондон, 1866).—464, 660—665.
- Report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeymen bakers; with appendix of evidence. - London, 1862 (Чөрөк биширэн эмэлэлэрин шикајәти мүнәсибәти илэ ә'лаһәзрәтин дахили ишләр назиринә хесабат, ифадәләр элавэ олуур. Лондон, 1862).—180, 253—255, 549.
- Second report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeyman bakers. London, 1863 (Чөрөк биширэн эмэлэлэрин шикајәти мүнәсибәти илэ ә'лаһәзрәтин дахили ишләр назиринә икинчи хесабат. Лондон, 1863).—253.
- Report from the committee on the „Bill to regulate the labour of children in the mills and factories of the United Kingdom“: with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832 („Бирләшмиш краллыгын завод вә фабриклариндә ушаг әмәјинин тәнзим едилмәси наггында ганун“ үзрә комиссиянын хесабаты. Ифадәлэрин протоколлары илэ бирликдә. Ашагы палатанын 8 август 1832-чи ил тарихли сэрәнчамы илэ е'лан едилмишдир).—282.
- Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the Laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. Reprinted 1857 (Тичәрәт синифларинә үз вермиш олан фәлакәтин сәбәбларини тәһгиг етмәк үзрә лордлар палатасынын кизли комиссиясынын хесабаты вә банкнотлар бурахылмасынын тәнзим едилмәси наггындагы ганунларын буна көстәрдији тәсир. Ифадәлэрин протоколлары вә элавэ илэ бирликдә. Ашагы палатанын 1848-чи ил 28 июн тарихли сэрәнчамы илэ е'лан едилмишдир. 1857-чи илдә јенидән чап едилмишдир).—135.
- First report from the select committee on adulteration of food, & c.;

- with the minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 27 July 1855 (Жеинти мәнсуллары вэ сарынын сахталашдырылмасы һаггында хууси комитэнин биринчи һесабаты; ифадэлэрин протоколлары вэ эләвэ илэ бирликдэ. Ашағы палатанын 1855-чи ил 27 ијул тарихли сэрәнчамы илэ е'лан олуиушдур).—180, 604.
- Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857 (Банк ганунверичилији үзрә хууси комитэнин һесабаты; комитэнин әсәрләри, ифадэлэрин протоколлары, эләвэ вэ көстәричи. Ашағы палатанын 1857-чи ил 30 ијул тарихли сэрәнчамы илэ е'лан олуиушдур).—142.
- Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858 (Банк ганунверичилији үзрә хууси комитэнин һесабаты; комитэнин әсәрләри, ифадэлэрин протоколлары, эләвэ вэ көстәричи. Ашағы палатанын 1858-чи ил 1 ијул сэрәнчамы илэ е'лан олуиушдур).—148.
- Report from the select committee on mines; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 July 1866 (Филиз вэ көмүр мә'данлары үзрә хууси комитэнин һесабаты; комитэнин әсәрләри, ифадэлэрин протоколлары вэ эләвэ. Ашағы палатанын 1866-чы ил 23 ијул тарихли сэрәнчамы илэ е'лан олуиушдур).—495—501.
- Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom; together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814 (Краллығын тахыя ганунларына анд әриәләр һаггында хууси комитэнин һесабаты; ифадэлэрин протоколлары вэ эләвэ илэ бирликдэ. Ашағы палатанын 1814-чү ил 26 ијул тарихли сэрәнчамы илэ е'лан олуиушдур).—556.
- Report of the commissioners appointed to inquire into the operation of the acts (16 & 17 Vict. c. 99. and 20 & 21 Vict. c. 8) relating to transportation and penal servitude. Vol. I. Report and appendix. Vol. II. Minutes of evidence. London, 1863 (Каторгаја көндәрмәк вэ каторга ишләринә анд ганунлары (Викторијанын сәлтәнәтнин 16 вэ 17-чи илиндә гәбул едилмиш 99-чү фәслин, Викторијанын сәлтәнәтнин 20 вэ 21-чи илләриндә гәбул едилмиш 3-чү фәслин) тәтбитини өрәнмәјә вәкил едилмиш комиссиянын һесабаты, I чилд. һесабат вэ эләвэ. II чилд. Ифадэлэрин протоколлары. Лондон, 1863).—680.
- Tenth report of the commissioners appointed to inquire into the organization and rules of trades unions and other associations; together with minutes of evidence. London, 1868 (Тред-јунионларын вэ башга ассосиасияларын тәшкилини вэ низамнамәләрини өрәнмәк комиссиянын онунчу һесабаты, ифадэлэрин протоколлары илэ бирликдә. Лондон, 1868).—435.
- Fourth report of the commissioners of Her Majesty's inland revenue. London, 1860 (Өлкә дахилиндә кәлирләр мәсәләри үзрә әләһәзрәтин комиссиясы үзвләринин дәрүнчү һесабаты. Лондон, 1860).—652.
- Tenth report of the commissioners of Her Majesty's inland revenue. London, 1866 (Өлкә дахилиндә кәлир мәсәләри үзрә әләһәзрәтин комиссиясы үзвләринин онунчу һесабаты. Лондон, 1866).—651, 700, 702.
- Report of the committee on the baking trade in Ireland for 1861

- (Ирландијада чөрөкбиширмэ үзрө комитэнин 1861-чи ил һесабаты).—256.
- Report of the officer of health of St. Martin's-in-the-Fields. 1865 (Сент-Мартинс-ин-Филдсдэки тибб мэ'мурунун һесабаты. 1865).—660.
- Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation on the manufactures, commers, & т., of the countries in which they reside. No. 6. London, 1863 (Э'лаһээрэтин сәфирликләри вә нүмајәндәликләринин катибләринин олдуғлары өлкәләрдә сәнәје, тичарәт вә и. а. һаггында һесабатлары. № 6. Лондон, 1863).—348.
- Reports from poor law inspectors on the wages of agricultural labourers in Ireland. Dublin, 1870 (Јохсуллар һаггында ганун үзрә мүфәттишләрин Ирландијада кәнд тәсәрруфат фәһләләринә эмәк һаггы һаггында һесабаты. Дублин, 1870).—705.
- Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (Э'лаһээрэтин дахили ишләр назиринә фабрик мүфәттишләринин һесабатлары).—232, 244, 398, 491.
- for the half year ending the 31st December 1841. [London] 1842 (1841-чи ил декабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә [Лондон] 1842).—280.
- for the quarter ending 30th September, 1844; and from 1st October, 1844, to 30th April; 1845. London, 1845 (1844-чү ил сентјабрын 30-да тамам олан квартал әрзиндә вә 1844-чү ил октјабрын 1-дән 1845-чи ил апрелин 30-дәк мүддәт әрзиндә. Лондон, 1845).—284, 285, 295, 412, 413, 415.
- for the half year ending 31 st October, 1846. London, 1847, (1846-чы ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1847).—296.
- for the half year ending 30 th April 1848. London. 1848 (1848-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон. 1848).—288, 290, 546.
- for the half year ending 31 st October 1848. London. 1849 (1848-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1849).—232, 284, 286,—292, 300, 303, 524, 548.
- for the half year ending 30 th. April 1849. London, 1849 (1849-чу ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1849).—291—294, 313.
- for the half year ending 31st October, 1849. London. 1850 (1849-чу ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1850).—283, 292.
- for the half year ending 30th April, 1850. London, 1850 (1850-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1850).—294, 304.
- for the half year ending 31st October 1850. London, 1851 (1850-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1851).—290.
- for the half year ending 30th April 1852. London. 1852 (1852-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1852).—295.
- for the half year ending 30th April 1853. London, 1853 (1853-чү ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1853).—297.
- for the half year ending 31st October 1853. London, 1854 (1853-чү ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1854).—180, 271.
- for the half year ending 30th April 1855. London, 1855 (1855-чи ил апрелин 30-да тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1855).—232
- for the half year ending 31st October 1855. London, 1856 (1855-чи ил октјабрын 31-дә тамам олан јарым ил әрзиндә. Лондон, 1856).—271, 278, 403, 427, 523.
- for the half year ending 31st October 1856. London, 1857

- (1856-чы ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1857).—245—247, 382, 403, 416, 432, 449—450.
- for the half year ending 30th April 1857. London, 1857 (1857-чи ил апрелин 30-да тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1857).—403.
- for the half year ending 31st October 1857. London, 1857 (1857-чи ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1857).—298, 402, 404.
- for the half year ending 30th April 1858. London 1858 (1858-чи ил апрелин 30-да тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1858).—245—246, 554, 557.
- for the half year ending 31st October 1858. London, 1858 (1858-чи ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1858).—385, 398, 402, 417, 432.
- for the half year ending 30th April 1859. London, 1859 (1859-чу ил апрелин 30-да тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1859).—551.
- for the half year ending 31st October 1859. London, 1860 (1859-чу ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1860).—283, 304.
- for the half year ending 31st April 1860. London, 1860 (1860-чы ил апрелин 30-да тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1860).—247, 271, 280, 298, 379, 417, 547.
- for the half year ending 31st October 1860, London, 1860 (1860-чы ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1860).—246, 551.
- for the half year ending 30th April 1861. London, 1861 (1861-чи ил апрелин 30-да тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1861).—246.
- for the half year ending 31st October 1861. London, 1862 (1861-чи ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1862).—296, 302, 418.
- for the half year ending 31st October 1862. London, 1863 (1862-чи ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1863).—246, 298—300, 302, 401, 407, 415, 417, 419, 449, 456, 480—481.
- for the half year ending 30th April 1863. London, 1863 (1863-чү ил апрелин 30-да тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1863).—299, 304, 426, 459—460, 546, 547.
- for the half year ending 31st October 1863. London, 1864 (1863-чү ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1864).—246, 422, 427, 433, 457, 458, 547, 638.
- for the half year ending 30th April 1864. London, 1864 (1864-чү ил апрелин 30-да тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1864).—459.
- for the half year ending 31st October 1864. London, 1865 (1864-чү ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1865).—300, 301, 304.
- for the half year ending 31st October 1865. London, 1866 (1865-чи ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1866).—412, 448, 459, 461, 476—478, 483, 484, 491.
- for the half year ending 31st October 1866. London, 1867 (1866-чы ил октябрын 31-дэ тамам олан жарым ил эриндэ. Лондон, 1867).—422, 427, 563, 644, 709.
- Reports respecting grain, and the corn laws: viz: First and second reports from the Lords Committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce and consumption of grain, and all laws relating thereto. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November, 1814 (Тахыл вэ тахыл ганунлары хаггында hesабатлар: Тахыл истехсалы, тичарэти вэ истехлакынын вэзижэтини, һабелэ бу саһадэки бүтүн ганунлары өрәнмэли олан лордлар палатасы комиссиясынын

- бириңчи вэ икинчи һесабатлары. Ашағы палатанын 1814-чү ил 23 нојабр тарихли сэрэнчамы илэ е'лан олуңмушдур). —556.
- The Revised statutes of the state of Rhode Island and Providence plantations. Providence, 1857 (Род-Ајленд штатынын вэ провиденс мүстәмләкәсинин тәкрар нә-зәрден кечирилмиш статутлары. Провиденс, 1857).—274.
- Royal commission on railways. Report of the commissioners. London, 1867 (Краллыг дәмјројл комиссијасы. Комиссија үзвләринин һесабаты. Лондон, 1867).—432, 561.
- Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1846 to 1860. Number 8. London, 1861 (1846-чы илдән 1860-чы иләдәк ахырынчы он беш илин һәр или һаггында Бирләшмиш краллыгын статистика мә'лумат китабы. Нөмрә 8. Лондон, 1866).—419.
- Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1851 to 1865. Number 13. London, 1866 (1851-чи илдән 1865-чи иләдәк ахырынчы он беш илин һәр или һаггында Бирләшмиш краллыгын статистика мә'лумат китабы. Нөмрә 13. Лондон, 1866).—419.

ВАХТАШЫРЫ НӘШРЛӘР

- „Вестник Европы“, Санкт-Петербург, 1872, III чилд.—19—21.
- „Санкт-Петербургские ведомости“, 8 (20) апрел 1872-чи ил.—19.
- „The Bengal Hurkaru“ („Бенгал әхбары“), Кәлкәтә, 22 ијул 1861-чи ил.—331.
- „Bury Guardian“ („Бери көзәтчиси“), Бери, 12 мај 1860-чы ил.—270.
- „Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage“ („Разылыг. Фәһлә мәсәләсинә даир журнал“), Берлин, № 10, 7 март 1872-чи ил.—36, 37.
- № 27, 4 ијул 1872-чи ил.—37
- № 28, 11 ијул 1872-чи ил.—38.
- „The Daily Telegraph“ („Күндәлик телеграф“), Лондон, 17 январ 1860-чы ил.—248.
- „Demokratisches Wochenblatt“ („Демократик һәфтәлик“). Лейпсиг, № 31, 1 август 1868-чи ил.—18.
- № 34, 22 август 1868-чи ил.—18.
- № 35, 29 август 1868-чи ил. 18.
- № 36, 5 сентјабр 1868-чи ил.—18.
- „Deutsch-Französische Jahrbücher“ („Алман-франсыз иллији“), Парис, 1844.—86, 158, 170, 636.
- „The Economist“ („Игтисадчы“), Лондон, III чилд, 29 март 1845-чи ил.—677.
- VI чилд, 15 апрел 1848-чи ил.—233.
- IX чилд, 19 ијул 1851-чи ил.—590.
- XVIII чилд, 21 январ 1860-чы ил.—640.
- XXIV чилд, 2 ијун 1866-чы ил.—730—731.
- „The Evening Standard“ („Ахшәм бажрағы“), Лондон, 1 нојабр 1886-чы ил.—33.
- „The Glasgow Daily Mail“ („Күндәлик Глазго почту“), 25 апрел 1849-чу ил.—313.
- „Journal des Economistes“ („Игтисади журнал“), Парис, ијул вэ август 1872-чи ил.—19.
- „The Journal of the Society of Arts“ („Инчәсэнәтләр вэ пешәләр чәмијјәтинин журналы“), Лондон, VII чилд, 9 декабр 1859-чу ил.—378.
- VIII чилд, апрел 1860-чы ил.—394.
- XIV чилд, апрел 1866-чы ил.—731.
- XX чилд, 5 январ 1872-чи ил. 418.
- „Macmillan's Magazine“ („Макмилланын журналы“), Лондон вэ Кембрнч, VIII чилд, август 1863-чү ил.—259.

- „*The Morning Advertiser*“ („Сәһәр хәбәрләри“), Лондон 17 апрел 1863-чү ил.—38.
- „*The Morning Chronicle*“ („Сәһәр хроникасы“), Лондон.—677.
- „*The Morning Star*“ („Сәһәр улдузу“), Лондон.—539.
- 17 апрел 1863-чү ил.—38, 654.
- 23 июн 1863-чү ил.—259.
- 7 январ 1867-чи ил.—670—671.
- „*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*“ („Јени Рејн гәзети. Демократија органы“), Көһн, № 266, 7 апрел 1849-чу ил.—580, 764.
- „*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*“ („Јени Рејн гәзети. Сијаси-иғтисади ичмал“), Лондон—Һамбург, № 4, 1850.—294, 304.
- „*New-York Daily Tribune*“ („Нју-Јорк күндәлик трибунасы“), 9 феврал 1853-чү ил.—730.
- „*The Observer*“ („Мүшәһидәчи“), Лондон, 24 апрел 1864-чү ил.—147.
- „*The Pall Mall Gazette*“ („Пелл-мелл гәзети“), Лондон.—656.
- „*La Philosophie positive. Revue*“ („Позитивизм фәлсәфәси. Ичмал“), Парис, № 3, нојабр—декабр 1868-чи ил.—19.
- „*The Parifolio. Diplomatic review. (New series)*“ („Портфел. Дипломатик ичмал. (Јени серија)“ Лондон.—730.
- „*Revolutions de Paris*“ („Парис ингилаблары“, № 101, 1791).—740.
- „*Reynolds's Newspaper*“ („Рејнолдс гәзети“), Лондон, 21 январ 1866-чы ил.—257.
- 4 феврал 1866-чы ил.—257.
- 20 январ 1867-чи ил.—670.
- „*The Saturday Review of Politics, Literature, Science, and Art*“ („Сијасәт, әдәбијјат, елм вә инчәсанәт мәсәләләринә даир шәнбә ичмалы“), Лондон, 18 январ 1868-чи ил.—18—19.
- „*The Social Science Review*“ („Ичтимаи елмләр ичмалы“), Лондон, II чилд, 18 ијул 1863-чү ил.—258—260.
- „*The Spectator*“ („Тамашачы“), Лондон, 26 мај 1866-чы ил.—334.
- „*The Standard*“ („Бајраг“), Лондон, 15 август 1863-чү ил.—259.
- 16 октябр 1861-чи ил.—558.
- 5 апрел 1867-чи ил.—671.
- „*The Times*“ („Зәманә“), Лондон.—656, 731.
- 14 феврал 1843-чү ил.—653.
- 5 нојабр 1861-чи ил.—272.
- 26 нојабр 1862-чи ил.—212, 406.
- 24 март 1863-чү ил.—298, 576—578.
- 17 апрел 1863-чү ил.—37, 38.
- 2 ијул 1863-чү ил.—259.
- 25 феврал 1864-чү ил.—473.
- 1866-чы илин ахыры.—603, 710.
- 1867-чи илин әввәли.—603, 710.
- 26 январ 1867-чи ил.—501.
- 3 сентјабр 1873-чү ил.—603.
- 29 нојабр 1883-чү ил.—38.
- „*To-Day*“ („Бу күн“), Лондон, № 2, феврал 1884-чү ил.—39.
- № 3, март 1884.—39, 40.
- „*Der Volksstaat*“ („Халг дөвләти“), Лейпсиг, 1 ијун 1872-чи ил.—37.
- 7 август 1872-чи ил.—38.
- „*The Westminster Review*“ („Вестминистер ичмалы“), Лондон.—73.
- „*The Workman's Advocate*“ („Фәһлә мүдәфиәчиси“), Лондон, 13 январ 1866-чы ил.—257.

БӘДИИ ЭДЭБИЛЛАТ ЭСӘРЛӘРИ

Антипатр Фессалонлы. Су дәјир-маньнын ичады.—409.

Балзак. Һобсек.—591.

Батлер. Гудибрас.—46.

Бичер-Стоу. Том дајыннын комасы.—730.

Буало. VIII сатира.—654.

Веркили Енеида.—304, 758.

Волтер. Кандид.—201, 770.

Данте. Илаһи комедија.—11, 112, 251.

Дефо. Робинзон Крузо.—87—88, 291.

Диорр. 1767-чи ил салону.—142.

Диккенс. Оливер Твистин мачәралары.—442.

- Драјден.* Хоруз вэ түлкү. 246.
Дупон. Фәһлэлэрин нэгмәси.—693.
Лувенал. IV сатира. 252.
Көтө. Фауст.—39, 79, 96, 200, 293, 596, 710.
Лесај. Сантилјанлы Жил Бласын маңаралары.—710.
Овиди. Мәһәббәт елми.—439.
Овиди. Фасты.—721.
Сервантес. Фәндкир Идалго Дон-Кихот Ламанчлы.—92, 95, 643.
Софокл. Антигона.—141.
Ҳејне. Һенрих.—304.
Һомер. Илиада.—73.
Һомер. Одиссеја.—258, 369.
Һоратси. Епод.—7.—712.
Һоратси. Поезија елми.—679.
Һоратси. Сатиралар. Биринчи китаб.—6, 116, 269, 347, 368, 472.
Шекспир. Афиналы Тимонун һәјаты.—140.
Шекспир. Венесија тачири.—289, 290, 488, 684.
Шекспир. Јај кечәсиндә бир рөја.—116.
Шекспир. Крал IV Һенрих. Биринчи һиссә.—39, 58.
Шекспир. Наһаг һај-күј.—93.
Шекспир. Һамлет.—276.
Шиллер. Зәманәт.—596.
Шиллер. Зәнк һаггында маһны.—407.
Шиллер. Мәкр вэ мәһәббәт.—577.
Штолберг. Тәбиәтә.—512.

* * *

- Библија.*—97, 273, 376, 583, 597, 746.
Мүгәддәс Ијероним. Јевстохијаја мәктүб—бәкарәти горумаг һаггында.—111—112.

СИТАТ КЭТИРИЛЭН КИТАБЛАРЫН РУСЧА ТЭРЧҮМЭСИНИН КӨСТЭРИЧИСИ*

Аппиан. Гражданские войны (Ветандаш муһарибэлэри). С. А. Жебелевин вэ О. О. Крјукерин редакторлуғу илэ јунаңчадан тэрчүмэ. Л., 1935.—726 (20).

Аристотель. Политика (Сијасэт). С. А. Жебелевин јунаңчадан тэрчүмэси. Спб., 1911.—95 (23), 159 (22—26), 171 (28).

Аристотель. Этика (Етика). Е. Радловун јунаңчадан тэрчүмэси. Спб., 1908.—70 (93).

Беллерс, Дж. Предложение об учреждении трудового колледжа (бу китабададыр: Предшественник современного социализма в отрывках из их произведений. (Эмэк коллечи тэ'сис едилмэси һаггында тәклиф) (бу китабададыр: Мүасир социализмин сәләфләринин әсәрләриндән парчалар. В. П. Волкин тәртиб етмишдир. I һиссә. М.—Л., 1928) (ихтисарла тэрчүмә едилмишдир).—146 (118) 489 (124, 125), 617 (117).

Буханан (бу нәшрдәдир: *Бьюкенен*). Ашағыдакы китаба гејдләр: *А. Смит.* Исследования о природе и причинах богатства наро-

дов (*А. Смит.* Халгларын сәр вәтинин тәбиәти вә сәбәләри һаггында тәдгигат). Бентамын, Бланкинн, Бухананын, Гарнјенин, Мак-Куллохун, Малтусун, Миллин, Рнкардонун, Сејин, Сисмондинн вә Түргонун гејдләри илэ. П. А. Библиков тэрчүмә етмишдир. I чилд. Спб., 1866.—559 (477).

Бэкон, Ф. Опыты и наставления нравственные и политические. Бу китабададыр: *Ф. Бэкон.* Новая Атлантида. Опыты и наставления нравственные и политические (*Бэкон, Ф.* Мә'нәви вә сијаси тэрчүбәләр вә нәсиһәтләр). (Бу китабададыр. *Ф. Бэкон.* Јени Атлантида. Мә'нәви вә сијаси тэрчүбәләр вә нәсиһәтләр). 3. Ј. Александрованын тэрчүмәси. М., 1954 (ихтисарла тэрчүмә едилмишдир).—719 (100).

Верри. Политическая экономия или О государственном хозяйстве (*Верри.* Сијаси игтисад, јахуд Дөвләт тәсәррүфаты һаггында. Франсызчадан, Франсызчаја исе италјанчанын једдинчи нәшриндән тэрчүмә едилмишдир). Спб.,

* Бу көстәричизә Маркени ситат кәтирдизји вә алыны чәкилизји китабларын русча тәрчүмәләриндән аңчаг ахырынчылары дахилдир. Лакин ахырынчы дафа ихтисарла бурахылмыш әсәрләре кәлиңдә бурада истиснаја јол верилмишдир. Белә һалда, даһа мүһәммәл габагыкы тәрчүмә дә көстәрилер. Көстәриңизә Маркс тәрәфиндән ситат кәтирилән вә ја ады чәкилән әсәрләрин бу чилдәки сәһифәләри вә буларын јанындакы мө'тәризәләрдә ситат кәтирилән китабын мүвәфиг сәһифәләри көстәрилмишдир.

- 1810.—54 (11—12), 100 (7), 142 (45).
- Гегель.* Наука логики (*Гегел. Мэнтиг елми*). Б. Г. Столпнерин тэрчүмэси. М., 1939 (Гегел. Эсэрлэри. V, VI чилд).—311.
- Гегель.* Философия права (*Гегел. Нүгүг Фэлсәфәси*). Б. Столпнерин тэрчүмэси. М.—Л., 1934 (Гегел. Эсэрлэри. VII чилд).—55 (218), 101 (87), 174 (91), 367 (216), 591 (226).
- Гегель.* Энциклопедия философских наук. Часть I. Логика (*Гегел. Фэлсәфи елмләр энциклопедиясы. I ниссә. Мэнтиг*). Б. Столпнерин тэрчүмэси. М.—Л., 1930 (Гегел. Эсэрлэри. I чилд).—185 (318—319), 265 (212)
- Гексли, Т. Г.* Уроки элементарной физиологии (*Гексли, Т. Г. Ибтидан физиолокија дәрслэри*). И. А. Петровун редакторлуғу илә инкислечәдән тәрчүмә. Д. И. Писаревин мүгәддимәси илә. Спб., 1867.—483 (134).
- Гоббс, Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского (*Гоббс, Т. Левиафан, вә ја Материја, дини вә мүлки дөвләтин формасы вә һакимијәти*). Сосеккиз, 1936.—176 (90), 360 (115).
- Годскин, Т.* Защита труда против притязаний капитала (*Годскин, Т. Капиталын иддиаларына гаршы әмәјин мүдафәси*) (бу китабадыр: *Т. Годскин. Эсэрлэри. М., 1938*)—359 (27, 28), 576 (12, 14).
- Годскин, Т.* Популярная политическая экономия (*Годскин, Т. Популар сијаси игтисад*) (бу китабадыр: *Т. Годскин. Эсэрлэри. М., 1938*).—343 (74), 357 (118), 536 (162).
- Грове.* Соотношение физических сил (*Грове. Физики гүввәләрин нисбәти*). Русча тәрчүмәсинә профессор Н. Н. Бекетовун мүгәддимәси илә. Ал. Заленскийн вә Ил. Мечниковун тәрчүмәси. Харьков, 1864.—525.
- Дарвин, Ч.* Происхождение видов путем естественного отбора (*Дарвин, Ч. Тәбии сечмә јолу илә нөвләрин мәншәји*). М.—Л., 1939 (Ч. Дарвин. Эсэрлэри, 3-чү чилд).—345—346 (379).
- Декарт, Р.* Рассуждение о методе с приложениями: диоптрика, метеоры, геометрия (*Декарт, Р. Метод һаггында мүләһизә вә әләвәләр: диоптрика, метеорлар, һәндәсә*). Г. Г. Слүсаревин вә А. П. Јушкевичин редакторлуғу, тәрчүмәси, мөгәләлэри вә изаһлары. ССРИ ЕА нәшријаты, 1953.—392 (54).
- Джонс, Р.* Вводная лекция по политической экономии, прочитанная в Королевском колледже в Лондоне 27 февраля 1833 г. (бу китаба: *Р. Джонс Экономическе сочинения*) (*Чонс, Р. Сијаси игтисад үзрә 1833-чү ил февралын 27-дә Лондонда Краалыг коллечиндә охунмуш кириш мүһазирәси*) (бу китабадыр: *Р. Чонс. Игтисади әсэрләр. Сосеккиз, 1937*).—634 (54).
- Джонс, Р.* Опыт о распределении богатства и об источниках налогов (*Чонс, Р. Сәрвәтин бөлкүсү вә веркиләрин мәнбәлэри һаггында тәчрүбә*) (бу китабадыр: *Р. Чонс. Игтисади әсэрләр. Сосеккиз, 1937*).—332 (131).
- Джонс, Р.* Политическая экономия народов (*Чонс Р. Халғларын сијаси игтисады*) (бу китабадыр: *Р. Чонс. Игтисади әсэрләр. Сосеккиз, 1937*).—311 (316), 324 (316), 337 (348—349), 570 (313), 590 (295), 601 (295, 299, 313, 314).
- Диодор Сицилийский.* Историческая библиотека (*Диодор Сицилијалы. Тарихи китабхана*). Јунанчадан Иван Алексеев тәрәфиндән тәрчүмә едилмишдир. Биринчи ниссә, Спб., 1774.—150 (269—272), 240 (270—271), 344 (120—121), 511 (129—130).
- Кенз, Ф.* Объяснение экономической таблицы (*Кене, Ф. Игтисади чәвәлһиниң изаһы*) (бу китабадыр: *Ф. Кене. Сечилмиш парчалар, А. В. Горбуновун тәрчүмәси. М. 1896*).—593.

- Кенэ, Ф.* О торговле. Первый диалог (*Кене, Ф.* Тичарэт һаггында. Биринчи диалог) (бу китабадыр: *Ф. Кене.* Сечилмиш парчалар). А. В. Горбуновун тэрчүмэси. М., 1896).—117 (198).
- Кенэ, Ф.* О ремесленном труде. Второй диалог (*Кене, Ф.* Пешэ эмэни һаггында. Икинчи диалог) (бу китабадыр: *Ф. Кене.* Сечилмиш парчалар. А. В. Горбуновун тэрчүмэси. М., 1896).—323 (230).
- Кетле, А.* Человек и развитие его способностей, или Опыт общественной физики (*Кетле, А.* Инсан вэ онун габилитетларинин инкишафы һаггында, вэ ја ичтиман физика тэрчүбэси). I чилд. Спб., 1865.—326.
- Колумб.* Письмо королю и королеве острова Ямайка (*Колумб.* Жамайка адасында крала вэ кралицәжә мәктуб) (бу китабадыр: Путешествия Христофора Колумба. Дневники. Письма. Документы (Христофор Колумбун сәһәһәтләри. Күндәликләр. Мәктублар. Сәнәдләр. М., 1956).—140 (470).
- Кондильяк.* О выгодах свободной торговли (*Кондильяк.* Азад тичарәтин фајдалары һаггында). Франсызчадан Н. Аммосов тэрчүмә етмишдир. I һиссә. Спб., 1817.—165 (48, 49, 52, 114, 115).
- Ксенофонт.* Киропедия (*Ксенофонт.* Киропедија). Г. А. Жанчевски тэрчүмә етмишдир. Киев, 1878 (Ксенофонт. Әсәрләри, III чилд).—370 (259—260).
- Курсель-Сенель.* Руководство к теоретическому и практическому изучению предприятий промышленных, торговых и земледельческих (*Курсель-Сенель.* Сәнәје, тичарәт вэ экинчилик мүәссисәләрини нәзәри вэ эмәли чәһәтдән өйрәнмәк үчүн рәһбәр). Франсызчадан тэрчүмә едилиб В. Вешняковун редакторлуғу илә нәшр едилмишдир. Спб., 1860.—237 (61), 600 (18).
- Кювье, Ж.* Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара (*Кювье, Ж.* Јер күрәси үзәриндәки чеврилишләр һаггында мүһәһизә). Франсызчадан Д. Ј. Жуковскинин тэрчүмәси. М.—Л., 1937.—512 (204).
- Лассаль, Ф.* Господин Бастна-Шульце Делич, экономический Юлиан, или Капитал и труд (*Лассаль, Ф.* Чәнаб Бастна Шултсе—Делич, итгисадчы Јулиан, јахуд Капитал вэ эмәк) (бу китабадыр: *Ф. Лассаль.* Әсәрләри, III чилд. М., 1925).—5.
- Либих, Ю.* Химия в применении к земледелию и физиологии (*Либих, Ј.* Кимјанын экинчиликдә вэ физиолокијада тәтбиғи. Проф. А. Н. Лебедянтсевин изаһлары вэ тэрчүмәси, онун редакторлуғу илә. М.—Л., 1936 (ихтисарла тэрчүмә едилмишдир).—244 (89—90), 505 (100), 574 (211).
- Либих, Ю.* Химия в применении к земледелию и физиологии растений (*Либих, Ј.* Кимјанын экинчиликдә вэ биткиләрин физиолокијасында тәтбиғи. Проф. Илјенковун тэрчүмәси. М., 1870.—244 (83), 505 (100), 574 (132).
- Ливий.* Римская история от основания города (*Ливи.* Романын бина едилмәси заманындан онун тарихи). П. Адриановун редакторлуғу илә латынчадан тэрчүмә. VI чилд. М. 1899).—281 (182).
- Лукреций.* О природе вещей (*Лукреций.* Шејләрин тәбиәти һаггында). Латынчадан тэрчүмә, Ф. А. Петровскинин кириш мәгаләси вэ изаһаты, М., 1958.—219 (129).
- Маколей.* История Англии от восшествия на престол Иакова II (*Маколей.* II Јаковун тахта чыхдығы замандан Инжилтәрәнин тарихи). (I һиссә. Спб., вэ М., 1866). *Маколей.* Әсәрләри күллитәти. Тәһий едилмиш икинчи нәшри, VI чилд).—276 (350—351) 716 (278, 346).
- Мальтус, Т. Р.* Исследование о природе и развитии ренты, а также о началах ее регулирующих (в „Ученых записках императорского Юрьевского университета“ (*Мальтус, Т. Р.* Рентанын тәбиәти вэ инкишафы һаггында, һабелә онун тәнзим едилмәси принципләри һаггында), А. Миклашевскинин

- тэрчүмэси (.„Jurjev император уни-верситетинин елми эсэрлэриндэ“, № 2 вэ 3, Jurjev, 1908).—316 (30), 527 (30), 556 (30).
- Мальтус, Т. Р.* Опыт о законе народонаселения (*Мальтус, Т. Р.* Эһали гануу һаггында тэрчүбэ). П. А. Бибигов тэрчүмэ етмишдир. I вэ II чилд. Спб., 1868.—356, 619.
- Мальтус, Т. Р.* Опыт закона о народонаселении (*Мальтус, Т. Р.* Эһали гануу тэрчүбэси). И. А. Вернерин тэрчүмэси. М., 1895 (ихтисарла тэрчүмэ едлмишдир).—356, 619.
- Маурер, Г. Л.* Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти (*Маурер, Г. Л.* Ичма, һәјәт, кәнд вэ шәһәр гурулушунун вэ ичтимаи һакинјјәтин тарихин кириш). Алманчадан В. Коршун тэрчүмэси. Москва, 1880.—82 (135).
- Мен, Т.* (бу нашрдә беләдир: *Ман, Т.*) Богатство Англии во внешней торговле, или Баланс нашей внешней торговли как регулятор нашего богатства (*Мен, Т.* (һәмин нәшрдә: *Ман, Т.*) Ҳарич тичарәтдә Инкилтәрәнин сәрвәти, јахуд Харич тичарәтимизин балансы сәрвәтимизин танзимчиси кими) (бу мәчмуәдәдир: Меркантилизм. И. С. Плотниковун редакторлуғу вэ кириш мәгаләси илә. Сосеккиз. Л., 1935) (ихтисарла тэрчүмэ едлмишдир).—512 (183).
- Милль, Дж. Ст.* Основания политической экономии (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси игтисадын әсаслары) (бу китабдадыр: *Н. Г. Чернышевски.* Әсәрләри күллијјаты. Он беш чилдә. IX чилд. И. Д. Удалтсовун редакторлуғу илә. М., 1949) (ихтисарла тэрчүмэ едлмишдир).—505 (240).
- Милль, Дж. Ст.* Основания политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси игтисадын әсаслары вэ бунлардан бәзиләрнин ичтимаи фәлсәфәјә тәтбиги). Ики чилдән ибарәт бүтөв нәшри. [Н. Г. Чернышевскинин тэрчүмәси.] Спб., 1874. I чилд.—505 (226), 514—516 (477, 478), 613 (259); II чилд.—373 (285).
- Милль, Дж. Ст.* Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательств в связи с методами научного исследования (*Милл, Ч. Ст.* Силлогистик вэ индуктив мәнтиг системи. Елми тәлғигат үсуллары илә әләгәдәр оларат субүт принципләринин изаһы). В. Н. Ивановскинин редакторлуғу илә инкилисчәдән тэрчүмә. М., 1914.—593.
- Моммзен, Т.* История Рима (*Моммзен, Т.* Рома тарихи. I—III чилдәр. М., 1936—1941. — 173. I чилд.—176 (787).
- Монтескье.* О духе законов (*Монтескье.* Гануларын руһу һаггында) (бу китабдадыр: *Ш. Монтескье.* Сечилмиш әсәрләри, М., 1955).—101 (482), 133 (486), 753 (667).
- Мор, Т.* Утопия (*Мор, Т.* Утопија). Латынчадан тэрчүмә. А. И. Малейинин вэ Ф. А. Петровскинин изаһлары. Волжинин кириш мәгаләси. М., 1953.—719, 734.
- Норс, Д.* Очерки о торговле (*Норс, Д.* Тичарәт һаггында очеркләр) (бу мәчмуәдәдир: Меркантилизм. И. С. Плотниковун редакторлуғу вэ кириш мәгаләси илә. Л., 1935).—130 (307—310), 133 (312), 142 (316).
- Оуэн, Р.* Замечания о влиянии промышленной системы (*Оуэн, Р.* Сәнајә системинин тәсири һаггында гәјдләр) (бу китабдадыр: *Р. Оуэн.* Сечилмиш әсәрләри. I чилд. С. А. Фейжинанын инкилисчәдән тэрчүмәси вэ изаһлары. В. И. Волжинин кириш мәгаләси. М.—Л., 1950).—404 (81).
- Петти.* Политическая анатомия Ирландии 1672 г. (бу китабдадыр: *В. Петти.* Экономическне и статистическне работы) (*Петти.* Ирландијјанын сијаси анатомиясы, 1672-чи ил (бу китабдадыр: *В. Петти.* Игтисади вэ статистика әсәрләри. М. Смитин редак-

- төрлүгү алтында тэрчүмэ. М., 1940).—316 (122).
- Петти.* Разное о деньгах 1682 г. Бу китабдадыр: *В. Петти.* Экономические и статистические работы (*Петти.* Пул хаггында мүхтәлиф гејдләр, 1682-чи ил) (бу китабдадыр: *В. Петти.* Игтисади вә статистика эсәрләри). М. Смитин редакторлуғу алтында тэрчүмэ М., 1940).—110 (212), 152 (216).
- Петти.* Трактат о налогах и сборах 1662 г. Бу китабдадыр: *В. Петти.* Экономические и статистические работы (*Петти.* Веркиләр вә рүсумлар хаггында трактат, 1662-чи ил) (бу китабдадыр: *В. Петти.* Игтисади вә статистика эсәрләри. М. Смитин редакторлуғу алтында тэрчүмэ. М., 1940).—654 (55), 101 (40), 132 (28), 619). (64).
- Петти.* Verbum sapientii (Слово мудрым) 1664 г. Бу китабдадыр: *В. Петти.* Экономические и статистические работы (*Петти.* Мүдрикләрә сөз, 1664-чү ил) (бу китабдадыр: *В. Петти.* Игтисади вә статистика эсәрләри. М. Смитин редакторлуғу алтында тэрчүмэ. М., 1940).—149 (84—85), 152 (85), 275 (83).
- Платон.* Политика или, государство (*Платон.* Сијасәт Јахүд дәвләт. Профессор Карповун тэрчүмәси. Тәһин еднлмиш вә тамамланмыш икинчи нәшри. Спб., 1863 (*Платон.* Эсәрләри, III һисә).—370 (117).
- Рикардо, Д.* Высокая цена слитков—доказательство обесценения банкнот (*Рикардо, Д.* Күлчәләрнн јүксәк гижәти—банкнотларын гижәтдән дүшмәсинә сүбүтдүр) (бу китабдадыр: *Рикардо.* Эсәрләрн. М. Н. Смитин редакторлуғу алтында тэрчүмэ. II чилд. М., 1955).—151 (53, 55).
- Рикардо, Д.* Начала политической экономии и налогового обложения (*Рикардо, Д.* Сијаси игтисадин вә герки гојулмасынын принципләри. М., 1955 (*Рикардо.* Эсәрләри. М. Н. Смитин редакторлуғу алтында тэрчүмэ. I
- чилд).—90 (234) 172 (193), 193 (42), 233 (285). 390 (236), 395 (57), 396 (325), 430 (325), 432 (320), 575 (130), 592 (129—130), 609 (226), 634 (320).
- Рикардо, Д.* О покровительстве земледелию (*Рикардо, Д.* Экинчилији һимајә хаггында) (бу китабдадыр: *Рикардо.* Эсәрләри, М. Н. Смитин редакторлуғу алтында тэрчүмэ. III чилд. М., 1955).—87 (53).
- Родбертус.* Социальные письма к фон Кирхману. Письмо третье: Опровержение учения Рикардо о земельной ренте и обоснование новой теории ренты. Бу китабда: *К. Родбертус.* Экономические сочинения (*Родбертус.* Фон Кирхмана ичтимаһ мәктублар. Үчүнчү мәктүб: Торпаг рентасы хаггында Рикардонун тәлимнинн тәкзиб еднлмәси вә јенн рента нәзәриј-јәсиннн әсәсләндирылмасы) (бу китабдадыр: *К. Родбертус.* Игтисади эсәрләр. И. Плотниковун тэрчүмәси. Л., 1936) (ихтисарла тэрчүмә едилмишдир).—530.
- Родбертус.* Третье социальное письмо к фон Кирхману. Опровержение учения Рикардо о земельной ренте и обоснование новой теории ренты. В книге: *К. Родбертус Ягцов.* Сочинения. Выпуск I: К освещению социального вопроса (*Родбертус.* Фон Кирхмана Үчүнчү ичтимаһ мәктүб. Торпаг рентасы хаггында Рикардонун тәлимнинн тәкзиб еднлмәси вә јенн рента нәзәриј-јәсиннн әсәсләндирылмасы) (бу китабдадыр: *К. Родбертус Јагцов.* Эсәрләрн. I бурахылыш: Ичтимаһ мәсәләннн ншыгландирылмасына даир. М. Н. Соболевнн алманчадан тэрчүмәси. Спб., [1904].—530.
- Рошер, В.* Система народного хозяйства. Том I. Начала народного хозяйства (*Рошер, В.* Халг тәсәрүфаты системи. I чилд: Халг тәсәрүфатынын әсәсләри). И. Бабстын тэрчүмәси. I чилд. Биричи бөлмә, М., 1860).—102 (257)—(261), 211 (103), 221 (103, 97), 327 (111).

- Руссо*. Гражданин, или Рассуждение о политической экономии. (*Руссо*. Вэтэндаш, Јахуд Сијаси игтисад һаггында мүләһизә). В. М. тәрәфиндән тәрчүмә едилмишдир. Спб., 1787.—744 (119).
- Сисмонди*. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению (*Сисмонди*. Сијаси игтисадын Јени принципләри, Јахуд Сәрвәт вә онун әһалијә олан нисбәти. I вә II чилд. М., 1937, I чилд—161 (185), 179 (197), 568 (181, 182), 579 (186), 583 (200), 584 (196), 588 (175), 589 (206), 650 (179, 183—184); II чилд—759 (208).
- Смит*, А. Исследование о природе и причинах богатства народов (*Смит*, А. Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәвләри һаггында тәдгигат). М.—Л., 1935. I чилд—57 (32—33), 359 (9,14), 570 (278), 597 (284—285), 621 (84), 624 (79), 645 (72), 656 (9), 736 (127), II чилд.—133 (18, 19) 367 (303).
- Смит*, А. Теория нравственных чувств (*Смит*, А. Мәънәви һиссләр нәзәријәси). П. А. Бибиқов тәрәфиндән тәрчүмә едилмишдир. Спб., 1868.—620.
- Спиноза*, Б. Письма некоторых ученых мужей к Б. д. С. и его ответы, проливающие немало света на другие его сочинения. Бу китабда: *Б. Спиноза*. Избранные произведения (*Спиноза*, Б. Бәзи алимләрин Б. д.—С.—јә мәктублары вә онун өз башга әсәрләрини) хејли ишыгландыран чаваблары (бу китабдадыр: *Б. Спиноза*. Сечилмиш әсәрләри. II чилд, М., 1957).—599 (568).
- Спиноза*, Б. Этика. Бу китабда: *Б. Спиноза*. Избранные произведения (*Спиноза*, Б. Этика. (Бу китабдадыр: *Б. Спиноза*. Сечилмиш әсәрләри). I чилд. М., 1957).—309.
- Сэй, Ж. Б.* (Һәмин нәшрдә: *Сэй, Ж. Б.*) Трактат политической экономии (*Сэй, Ж. Б.* Һәмин нәшрдә: *Сэй, Ж. Б.*) Сијаси игтисад трактаты). Н. Ј. Каменетскиин тәрчүмәси. М., 1896 (ајры-ајры фәсилләрин тәрчүмәси).—160, 169, 211, 598.
- Тьер*, А. О собственности (*Тьер*, А. Мүлкіјјәт һаггында) А. Степановун тәрчүмәси. Спб., 1872.—442 (225).
- Турго*. Размышления о создании и распределении богатств (*Турго*. Сәрвәтләрин јарадылмасы вә бөлкүсү һаггында душүнчәләр). Профессор А. Н. Миклашевскиин тәрчүмәси вә әләвәләри. Јурјев, 1905.—316 (4), 532 (5).
- Фергюсон*, А. Опыт истории гражданского общества (*Фергюсон*, А. Мүлки чәмијјәтин тарихи тәчрүбәси). Инкилисчәдән Иван Фенкерски тәрчүмә етмишдир. III һиссә. Спб., 1818.—358 (16), 365 (9.7), 367 (9).
- Фукидид*. История (*Фукидид*. Тарих). I чилд. Ф. М. Мишенко тәрәфиндән үзәриндә ишләнилмиш тәрчүмә. С. Жебелевин гејдләри вә кириш очерки илә. М., 1915.—369—370 (90).
- Фурье*, Ш. Новый хозяйственный и социетарный мир, или Открытие способа привлекательного и природосообразного труда, распределенного в сериях по страсти. Бу китабда: *Ш. Фурье*. Избранные сочинения (*Фурье*, Ш. Јени тәсәррүфат вә сосијетар дүнјасы, Јахуд Һәвәсә көрә серијалара бөлүнән әмәјин чәзбедичи вә тәбиәтәүјгүн үсүлунун кәшфи) (бу китабдадыр: *Ш. Фурье*. Сечилмиш әсәрләри. III вә IV чилд. М., 1954)—696.
- Шорлеммер*, К. Возникновение и развитие органической химии (*Шорлеммер*, К. Узви кимјанын) меј дана кәлмәси вә инкишафы. М., 1938.—311.
- Шторх*, Г. Курс политической экономии, или Изложение начал, обусловливающих народное благоденствие (*Шторх*, Г. Сијаси игтисад курсу, Јахуд Халг рифаһыны мүәјјән едән әсасларын изаһы). И. В. Вернатскиин ре-

дакторлугу вэ гејллэри илэ фран-
сызчадан тэрчүмэ. I чилд, Спб.,
1881.—180 (193), 188 (129), 355
(79), 364 (135), 365 (78).

Юм, Д. Опыты (Јум, Д. Тэчрүбэ-
лэр). М. О. Кершензонун тэрчү-
мэси. М.. 1896 (натамам тэрчү-
мэ).—128.

МӨВЗУ КӨСТЭРИЧИСИ

А

Абстраксија

- иктисади формаларын тәһли-линдә онун әһәмијјәти. —6;
- ајры-ајры мисаллар—164—165, 171—172, 183, 506, 566, 183.

Авропа—717.

Австралија—452, 771.

Австрија—279.

Аилә вә гәбилә—88, 89, 356, 489—490, 745.

Алманија—9, 10, 13—14, 18, 28, 33, 241—242, 275, 311, 377, 383, 393, 395, 428, 430, 464, 717, 731, 737—738.

Алманијада кәндли муһарибәси—241—242.

Америка Бирләшмиш Штатлары—9—11, 240, 259, 273, 302—303, 386, 395, 397, 422, 444, 460, 503, 576, 712, 750, 753, 757, 762, 766, 770—771.

АБШ-да вәтәндаш муһарибәси—9, 290, 294, 302—303, 422, 433, 434, 576, 771.

Американын истигдәлијјәт уғрунда муһарибәси.—9

Антијакобин муһарибәси — 675, 748.

Аристократија—17, 598, 675, 676, 710, 723.

Аржентина—364.

Асија—148, 168, 337, 362.

Афина (Гәдим)—92, 139—140, 370—371.

Африка—748.

Б

Базис вә үстгурум—9, 88, 91—92, 94, 484—485, 487—488, 595, 618.

Банклар—135, 145, 146, 150—151, 152, 753.

Банкнотлар—135, 147, 148, 151.

Белчика—33, 279, 301, 603, 672—673.

Бәшәријјәтин ибтидаи вәзијјәти—88, 183—186, 355, 510—541, 617.

Бијар—88, 240—243, 539, 569—570.

Билаваситә ичтимаи әмәк—69, 88—89, 103.

Биметаллизм—105—106, 150—151.

Биржа—146, 197, 742, 752—753.

Борч капиталы—161, 170.

Бөлкү

— бөлкү үсулуну мүәјјән едән шәртләр—89;

— патриархал кәндли аиләсинин үзвләри арасында әмәк бөлкүсү—88;

— коммунизм чәмијјәтиндә—89—90;

— изафин дәјәр бөлкүсү—520, 533, 565—566.

Бруселда алман фәһлә чәмијјәти—580.

Буржуа азадлыгы—79, 173, 174, 176, 181, 399, 539, 585—586, 739—740.

Буржуа барабарлији—164, 173, 181, 295, 303—304, 585—586.

Буржуа сижаси иштисадында пул мактаби—621—622.

Буржуа статистикасы—275, 421—422.

В

Вахтамузд эмек хаггы—542—549.

— үмүмү характеристикасы—542—543, 550—552, 554, 707;

— онун мигдарыны мүэжэн едэн шэртлэр—543—544, 547—548, 559—560;

— онун өлчү ваһиди—544—545.

— онун капиталист элверишлији—545.

Вексел мазәннәси—152.

Веркилар—563;

— онларын формалары—148—149;

— капиталын ибтидаи жыгым ала-ти кими—743, 754, 755;

— вә изафи дәјәр—520;

— Рома империјасында—148—149;

— Асијада—148;

— Франсада—148;

— Инкилтәрәдә—722;

— АБШ-да—771.

Вулгар буржуа сижаси иштисады—71, 157, 160—161, 163—164, 167, 190, 192, 197—199, 307, 437—447, 564—564, 590—591, 611—614, 622—623, 764—765;

— үмүмү характеристикасы—17—18, 65, 91, 122, 164, 181, 310, 536, 538, 639—643, 713—714;

— онун изафи дәјәр нәзәријәси—164—170, 197—199, 211, 213, 221, 228—233, 520, 594—601, 609—610, 611.

Бах һабелә: *Малт усчулуг*.

мәси тарихиндән—371, 395—398;

— гадын әмәјинин истисмар едил-мәси нәтичәләри—400, 401—402, 404—405;

— нисби эһали артыглыгы сәбәб-ләриндән бири кими—527;

— мануфактурада—462;

— ев сәнајесиндә—467—470;

— Инкилтәрәдә—400—402, 463—467, 471—472;

— онун ганунверичлик јолу илә тәнзим едилмәси—284, 290, 295, 297, 298.

Гәнаәт

— истеһсал васитәләриндә гәна-әт—191, 194—195, 202—203, 328—329, 332, 389—391, 411, 427, 463, 465—466, 527—528, 626, 760.

— әмәкдә гәнаәт—180—181, 202, 323—324, 527—528, 708.

Гимјат (үмүмү принципләр)—104, 105, 108—112, 113, 116, 117, 126—127, 163—165, 167—170, 171—172, 178—179, 197.

Гызыл (вә күмүш)

— пул әмтәә кими—80—81, 99, 108—109, 118, 124—127, 139—140;

— гызыл вә күмүшүн хүсуси тә-бии кејфијјәтләри—99;

— гызыл вә күмүшүн истеһлак дәјәринин икиләнмәси—100;

— онун дәјәри—100—101, 126—128;

— гызыл вә күмүшүн пул кими јанашы ишләнмәси—105—106;

— гызыл вә күмүшүн дәјәринин бир-биринә нисбәти—105, 151;

— гызылын дәјәринин дәјишмәси вә бу дәјишмәнин оқун бир пул олмасы функцијасына тә-сири—107, 126;

— әмтәә истеһсалы кенишлән-диктә гызылын һакимијјәтинин артмасы—139, 140.

Гул тичарәти—269—270, 749, 757.

Г

Гадын әмәји

— үмүмү характеристикасы—396, 471, 473, 527, 637—638, 693;

— гадын әмәјинин истисмар едил-

Д

Дарвинизм—272, 346, 374.

Даһили базар—705, 743—746.

Дәјәр

— тәрифи—47—48, 55, 61, 74, 93, 534;

- ичтимаи мүнәсибәт кими—57, 68, 93;
- буржуа истеһсал үсүлунун эн үмуми формасы кими—91;
- вә мүбадилә дәјәри—45—48, 71;
- истеһлак дәјәри—55—56, 207;
- онун кәмијјәтинин мүәјјән едилмәси—49—51, 55, 74, 111, 193, 534.
- эмәк мәһсулдарлығы дәјишликчә онун кәмијјәтинин дәјишмәси—49—50, 55—56, 608—609; Бах һабелә: *Фәрди дәјәр, Мүбадилә дәјәри, Нисби дәјәр, Дәјәр формасы, Эквивалент форма.*
- Дәјәр гануну*—86, 111, 171, 309, 322, 360, 535, 561, 586, 587.
- Дәјәр формасы*—58, 70—71, 160—161, 609;
- онун ики гүтбү—58—59, 78—80.
- мүбадилә инкишаф етдикчә онун инкишафы—76.
- садә формасы—58, 71—73, 76—77, 79, 81, 104;
- долғун формасы—73—77, 79, 104.
- үмуми формасы—76—78, 79—81, 96, 104, 117;
- пул формасы— 58, 80—81, 86, 103—152, 609.
- Бах һабелә: *Мүбадилә дәјәри, Нисби дәјәр, Эквивалент форма.*
- Дәјишгн капитал*
- тәрифи—213—215, 218—219, 227, 305, 308, 408, 438, 568—570, 593, 616, 633;
- илк дәфә Марксын тәтбиг етдији категорија кими—613;
- истеһсал просесиндә онун мөвчудлуғ формасы—220—222, 227, 364, 531, 593, 612, 616, 626, 633;
- онун ишләдилмәси үчүн зәрури шәрт—219—220;
- аванс едилмиш дәјишән капиталын мигдары илә изафи дәјәр күтләси арасындакы асылыг—305—310;
- онун кәмијјәти вә фәһләләрин сајы—305—311, 632, 736;
- кәнд әһалисинин бир һиссәсинин јашајыш васитәсинин дәјишән капиталын малди үнсүрләринә чеврилмәси—736, 743;
- вә капитал јығымы—626, 637—638.
- Дәнамүзд эмәк һаггы*—550—558;
- үмуми характеристикасы—551—552, 555, 558;
- онун формасынын иррационаллығы—552;
- онун тарихи—555—556;
- әмәји интенсивләшдирмәк вә иш күнүнү узатмағ васитәси кими—552—557;
- эмәк һаггынын орта сәвијјәсини ашағы салмағ васитәси кими—555;
- вә вахтамузд эмәк һаггы—550—552, 554;
- вә эмәк мәһсулдарлығы—557—558;
- вә фәһләләрин фәрди фәргләри—554—555.
- Дил*—84.
- Дил*—83, 89—91, 267—268, 374, 619—620, 623, 742.
- Дөвләт* (истисмарчы кәмијјәтдә)
- капиталын аләти—273—274, 289, 312, 367, 618, 650, 736—740, 748.
- итгисади һәјәтын дөвләт тәрәфиндән „тәнзим едилмәси“—242—244, 273—275, 279—299, 302, 491—496, 500, 512, 563—564.
- Бах һабелә: *Фабрик ганунвәричилији.*
- Дөвләт борчу*—752—755.
- Дөвријјә капиталы*—613.
- Дунја базары*—133, 150—152, 153, 240, 358, 386, 454, 456, 561, 603, 650, 656, 716, 747, 760.

Е

Евдә иш

- капиталист истисмар даирәси кими—300—301, 347—348, 466—472, 474—475, 480, 489—490, 502, 508, 705;
- характерн вә фәһләләрин вәзијјәти—347—348;
- эмәк үчүн музд верилмәси системи—553, 671, 705;
- фабрикин тәсири—462—463, 475, 490;

— фабрик ганунвернчилијинин тә-
сири—501—502.

Ејнијјат—122—123, 586.

Эквивалент форма

— дәјәр тәчәссүмү кими—60—61,
65—67;

— билласитә мүбәдилә олунмун
формасы кими—65, 68, 76—78;

— онун үч хүсусијјәти—66—68;

— онун әсрәрәнкизлији—67;

— дәјәрин нисби формасы илә
мүгајисә едилдикдә—57—58;

— онун инкишаф илә нисби фор-
манын инкишаф арасындакы
мүнасибәт—62, 65, 76—79, 98.

Эклектика—133.

Елм—25, 31—32, 186, 388, 612;

— истеһсалда тәтбиғи вә ролу—
387—388, 424, 462, 487, 504,
607—608, 625—626, 648;

— елмин капиталистчәсинә мәним-
санилмәси—365, 388, 612, 760.
Бах һәбелә: *Кимја*.

Елми терминология—31—32, 221,
594.

Ептијат әмәк ордусу—бах: *Нисби
әһали артыглыгы*.

Еһтикар—157, 197, 214, 272, 596,
669—670, 753, 771.

Ә

Әкинчилик—430, 503—505, 606, 608,
645, 678, * 693, 707—708, 745—
747.

Бах һәбелә: *Кәнд тәсәррү-
фаты*.

Әләвә изафи дәјәр—321, 322, 407.

Әмәјин интенсивлији—345, 410—
418, 522—528, 643.

Әмәјин капитал реал табелији—
303—304, 312—313, 334, 508—509,
624, 735, 766—767.

*Әмәјин капитал формал табе-
лији*—334—336, 508—510, 736.

Әмәк (үмуми мүддәалар)—52—55,
77, 183—191, 201—203, 204—206,
208, 313, 536, 540, 567, 609—610.

Әмәк аләтләри—357, 368, 375;

— үмуми характеристикасы—185—
186, 202—203;

— әмәк мәһсулдарлығынын бир
амили кими—348;

— дәјәрин јарадылмасы просе-
синдә—388—396.

Әмәк базары

— иш гүввәси базарынын әмәлә
кәлмәсинин зәрури шәртләри—
172—176, 502, 716;

— вә сәнајә тсикли—502, 639,
641;

— „азад мүстәмләкә“дә—767—768
770—771.

Әмәк бөлкүсү—115—117, 175, 357,
358, 361, 363, 367—372, 421—
423, 484—485, 626, 643;

— тәбии әмәк бөлкүсү—89, 356;

— мануфактура әмәк бөлкүсү (фаб-
риклә дә)—340, 342—343, 348,
350, 352, 355—363, 366, 367—
370;

— бејнәлхалғ әмәк бөлкүсү—452;

— ичтимаи әмәк бөлкүсү—52—53,
84, 85, 115, 117, 355—356, 358—
361, 369—371, 445, 512;

— әрази әмәк бөлкүсү—358.

Әмәк васитәләри—184—190, 208—
209, 333, 423—425, 602, 626.

*Әмәк васитәләринин мәһви
ашынмасы*—406, 577—578, 607—
608.

*Әмәк васитәләринин физики ашын-
масы*—189, 210, 406—407, 607,
610—611.

Әмәк мәһсулдарлығы

— үмуми мүддәалар—57, 317—318,
336—337, 511, 560, 607—608,
624—626, 647—648;

— онун сәвијјәсини мүәјјән едән
шәртләр—49, 50, 329—330,
332—333, 336—339, 345, 510—
511, 526, 527, 560, 625—626;

— онун дәјишилмәсинин әмтәә
дәјәринә тә’сири—48—50, 56—
57, 206—207, 323—324, 608—
609;

— онун дәјишилмәсинин иш гүв-
вәси дәјәринин вә изафи дәјә-
рин кәмијјәтинә тә’сири—317—
318, 519;

— капитал јығымынын бир амили
кими—607—608, 624, 627;

Әмәк һазгы—176—181, 191, 534—
541, 621;

— тә’рифи—538—541, 559, 602;

— онун сәвијјәләриндәки милли
фәргләр—177, 159—564;

— вә капиталын мејли—602;

— онун һәдләри—178—179, 622—
623;

— вә капитал јығымы—616, 622;

- вэ сәнаје тсикли—639;
  - вэ иш күнү—539, 547—549;
  - вэ эмтээ гижмәтләри—548;
  - онун ганунверичилик јолу илә тәнзинм едилмәси—736—740.
- Бах һабелә: *Нормал эмәк һаггы, Вахтамузд эмәк һаггы, Дәнәмузд эмәк һаггы, Реал эмәк һаггы.*

Әмәк чисми—184—189, 196, 204, 208, 210, 318—319, 506—507, 606.

Әмтәә

- үмуми мүддәалар—5—6, 45, 50, 80—81, 82—83, 92;
  - онун икнли характери—45—51, 57, 71, 84, 97, 113—114, 122, 192;
  - ондакы әмәјин икнли тәбиәти—52—57, 84—85, 91, 204—206;
  - мәнсулун әмтәәјә чеврилмәсини шәртләри вә илкин әсаслары—50—52, 57, 72, 82—85, 96—98, 175;
  - онун дәјәри—46—50, 55—57, 61, 68, 71, 74, 92, 111, 193, 207, 534, 608—609;
  - онун фетишист характери—81—83, 86, 92;
  - онун тарихи характери—72, 85, 86—87, 91.
- Бах һабелә: *Әмтәә тәдавулу, Әмтәә истеһсалы.*

Әмтәә базары—153.

Бах һабелә: *Дахили базар, Дунја базары, Әмәк базары.*

Әмтәә истеһсалы—153, 202, 355, 627;

- онун мөвчүд олмасы шәртләри—50—52, 57, 72, 82—85, 96—98, 175;
- мүхтәлиф истеһсал үсүлларинда онун мөвчүд олмасы—122, 175;
- садә әмтәә истеһсалы—175;
- вә капитализм—70—71, 192—203, 357, 389—590, 627;
- садә әмтәә истеһсалы илә капиталист әмтәә истеһсалынын ејни типли олмасы вә бирбириндән фәрғи—122;
- онун кортәбин вә зиддијәтли характери—115—117;
- әмтәә истеһсалынын мүлқијәт ганунларынын капиталист мәннисәмә ганунларына чеврилмәси—585—590.

Әмтәә тәдавулу—138, 139, 143—144, 152—160, 166—170, 171, 175, 201, 585—586;

- вә әмтәәнин метаморфозалары—114—115, 117—121;
  - садә әмтәә мүбадиләси—162—163;
  - мәнсулларын билаваситә мүбадиләсиндән фәрғи—121—123;
  - алғы вә сатғынын ејнијәти—122—123;
  - вә капитализм—153, 357;
  - вә пул тәдавулу—124—126, 129, 142, 143, 147;
- Әмтәә фетишизми*—81—84, 623;
- тәрифи—83, 92;
  - онун илкин шәртләри—82, 84;
  - ону баша дүшмәк үчүн зәрури шәртләр—86;
  - онун тарихи характери—90;
  - ајры-ајры тәзаһүрләри—92—93.

Әмтәәшүнаслыг—45.

Әсас капитал—613.

Әһали гануку—633—634.

Әшәр—51, 87.

3

Зейни вә физики әмәк—184, 424 484, 506—507.

Зәрури әмәк

- тәрифи—221, 235, 267;
  - вә иш күнү—236, 315—316;
  - капитализм вә бир шәрантиндә—241—243, 318;
  - изафи әмәк онун бир функцијасы кими—530—531;
  - коммунизм чәмнјијәтиндә—528.
- Зоракылыг*—410, 714, 748—749, 755.

Бах һабелә: *Мүлқијәтдән мәнһрум етмәк.*

И

Ибтидаи капитал јығымы

- үмуми характеристикасы—570, 626, 713—716, 757—761, 771;
- ибтидаи јығымын амилләри вә башлыча чәһәтләри—714—716, 720, 736, 748, 752, 753, 755;
- кәндлиләрин торпагдан зоракылыгга говулмасы—430, 716—733, 765;

- ичма мүлкийјәтинни лендлордларынын гәсб етмәләри—723—727;
- онун методларынын үмуми характеристикасы — 731 — 732, 748—749, 757—758, 771.

Игтисади бөһранлар—14—17, 22, 33, 131 160, 245, 669.

- мәһийјәти вә сәбәбләри—122—123, 146, 212, 591;
- онларын мүмкүнлүјүнүн кәрчәклијә чеврилмәси шәртләри—122—123;
- вә пул бөһраны—146;
- фәһлә сипфинин вәзијәтинә онларын тәсири—545, 646, 656, 669—673.

Изафи дәјәр—160—162, 568;

- тәрифи—157, 213—214, 216, 217, 221—222;
- онун мәншәји—171, 213, 218—219, 407—408, 582, 598;
- онун мәншәјинин вулгар нәзәријәләри—164—170, 197—199, 211, 213, 222, 227—233, 520, 594—601, 609—611;
- истисмарчы чәмијјәтин игтисади формасияларынын фәргләндиричи әләмәти кими—221—222;
- онун истейсалы капитализмин мүәјјәдиди мөгсәди кими—158—160, 161, 192, 197—202, 221, 223, 237, 241—242, 302—303, 334, 407, 506—507, 594—595, 621;
- онун чәмијјәтинин иш гүввәси дәјәриндән асылылығы—518—528;
- изафи дәјәр нормасы — 220, 222—223, 233, 236, 305—309, 408, 509, 522, 529—533, 602, 607—611;
- онун күтләси—305—309, 408, 607, 611;
- онун чеврилмиш формалары—33, 92, 159, 223, 239—243, 507, 521—522, 532, 565—566, 591—593, 599, 601, 703, 758;
- онун капиталлашмасы — 581—584, 588—594, 647.

Бах һабелә: *Мүтләг изафи дәјәр, Әләвә изафи дәјәр, Нисби изафи дәјәр.*

Изафи дәјәр нормасы

- тәрифи—220, 222, 531;

- онун мүхтәлиф формалары—529—533;
- онун һесаблаимасы методу—223—224, 233;
- онун жүксәлмәси шәртләри—222, 602, 607;
- вә изафи дәјәр күтләси—305—310.

Изафи әмәк

- тәрифи — 221—222, 233—234, 530—533, 623;
- ичтимаи-игтисади формасияларыни фәргләндиричи әләмәти кими—222, 239—243;
- изафи әмәк сыхыб чыхармағын шәртләри, васитәләри вә үсуллары—251, 315—318, 321—323, 355, 508—513, 607;
- онун чәмијјәтинин мүәјјән едилмәси—315—318;
- изафи әмәјин ибтидан формалары—241, 508;
- мәнфәәт мәнбәји кими—549;
- капитализмдә онун ихтисар едилмәси һәдди—622.

Изафи мәнсул—33, 233—234, 582—584, 601, 620, 634, 702—703.

Ингилаб 1848—1849-чу илләрдә—14, 17, 287—288, 302.

Инкиләтәрә

- үмуми характеристикасы—6, 9, 14—18, 33—34, 244—245, 279, 285—286, 301, 375—376, 379—382, 650;
- ибтидан капитал јығымы—430 716—742, 748—758;
- пул вә банк системи—106, 108, 150, 753;
- сәнәјә — 244, 279, 301, 379, 433—435, 454—459, 466—470;
- шәһәрләр—661—665;
- кәнд тәсәррүфаты вә аграр мүнәсибәтләри—430, 674, 678—679, 683—685, 716—717, 722, 741—742, 746;
- харици тичарәт—452—456, 459, 750;
- гул тичарәти—757;
- капитал ихрачы—614;
- мүстәмләкә системи—513, 748—752, 755;
- әһали—433—444, 446—447, 633, 650;
- әһмәткешләрини вәзијәти — 180—181, 244—266, 279—299, 396—403, 410, 412—418, 430—

- 431, 454—459, 466—474, 576—579, 602—606, 655, 659—712, 737;
- фәлһә һәрәкаты—181, 279, 283, 285—286, 287, 294, 301—302, 428—429;
- ганунверичилик—243, 244, 273—275, 279—301, 425, 490—496, 501—502, 675, 721, 722, 733—740.
- Инкилтәрә буржуа ингилабы XVII асрда*—720, 722, 746.
- Инкилтәрәдә тахыл ганунлары*—284—285, 294, 455, 456, 459, 676, 678, 712.
- Инсан* (чәмијјәтин мәһсулдар гүввәси кими)—52—53, 81, 183—184, 190, 207—208, 329—330, 374, 506, 606.
- Иран*—512.
- Ири сәнаје*—382—383, 386, 388, 392, 445, 450—452, 490—491;
- онуи тарихи—14—17, 187, 188, 372, 396, 755;
- онуи әһәмијјәти—372, 396, 487—490;
- онун техники базасы—487;
- вә әмәк бөлкүсү—485;
- онуи әкинчилијә тәсири—504—505, 746—747;
- вә дахили базар—746—747.
- Ирландија*—256, 271, 419, 697—712, 727, 755.
- Исвеч*—723.
- Исвечрә*—34.
- Испанија*—34, 513, 748, 749, 757.
- Истеһлак*
- фәрди истеһлак—189, 190, 573—575, 612;
- мәһсулдар истеһлак—201—202, 211—212, 326—328, 573—575, 592;
- истеһсал истеһлақы—189—190, 573;
- капиталист тәрәфиндән иш гүввәсинин истеһлақы—190—192, 573—575, 591—592;
- Истеһлак дәјәри*—45, 47—48, 51—52, 55—57, 95—98, 160, 163—164, 165—166, 187—189, 194, 198—199, 200—201, 211—212, 582;
- пул әмтәәсинин истеһлак дәјәри—100;
- иш гүввәсинин истеһлак дәјәри—172—174, 179—184, 191—192, 199—200, 201, 326—327;
- вә дәјәр—45, 55—56, 200—201, 207—209, 210—211, 214;
- Истеһсал* (үмуми характеристикасы)—183—190, 325, 360—361, 506—507, 535, 567—569, 759;
- Бах һабелә: *Тәқрар истеһсал.*
- Истеһсал васитәләри*—314, 317, 328, 703;
- тәрифи вә тәркиби—174, 186—191, 213, 607, 714;
- чанлы әмәјин мадди амили вә јени мәһсулуи әмәлә кәлмәсини мадди үнсүрү кими—184—190, 211—218, 313, 567;
- вә әмәк просеси—209—211;
- вә дәјәрин јараймасы просеси—192—197, 204—207, 209—213, 213, 587, 608;
- мәгсәдәүјүн мәһсулдар фәалијјәтин васитәси вә материалы кими—313, 506;
- әмәјин мәһсулдар гүввәсинин бир амили кими—49, 609, 625;
- онларын капиталла чеврилмәси—175—176, 313, 714, 764;
- истеһсал васитәләринин инкишафы үчүи ичтиман буховлар—760.
- Истеһсал мүнәсибәтләри*—121—122, 618;
- гәдим дүнјада—89—90, 173;
- кәләлик заманы—338, 758—759;
- феодализмдә 87—88, 149, 338, 717, 758—759;
- капитализмдә—86, 91—92, 101—102, 173, 279, 303—304, 334—339, 425, 488, 536, 549, 620—623, 648—649, 714—715; 757—761, 763;
- коммунизмдә—88—90, 761;
- онларын тәқрар истеһсалы—572—573, 616—617, 623—624.
- Истеһсал үсулу*—бах: *Ичтиман-изтисади формасија.*
- Истеһсал хәрчләри*—332, 347, 348, 395, 413, 537.
- Истеһсалын вә капитализмин мәркәзләшмәси*—312, 337, 627—633, 753, 760—761, 771,
- Истеһсалын тәмәркүзләшмәси*—332, 363, 625—626, 660.
- Истизразлар*—754.
- Истисмар дәрвәси*—бах: *Изафи дәјәр нормасы.*
- Италија*—34, 464, 513, 716

- Ифрат истеһсал бөһранлары*—бах:
Игтисади бөһранлар.
Ичарэ—741—743.
Ичма—88, 97;
 — һинд ичмасы—51—52, 88, 97, 338, 361—363;
 — Дунај кнјазлыгыларында—241—242;
 — ичмалар арасында әмтәә мүбадиләси—98, 356;
Ичма торпағынын чәпәрләнмәси—724—727.
Ичма торпағынын чәпәрләнмәси һаггында ганунлар—724.
Ичтимаи зәрури иш вахты.
 — тәрифи—48, 82, 214, 327, 552;
 — дәр субстансијасы кими—48—49, 55, 82—83, 193, 195—196, 202—203, 214, 320—321;
 — вә рәгабәт—350.
Ичтимаи-игтисади формасија
 — онун инкишафынын характери—10;
 — мүхтәлиф формасијаларда әмәк бөлкүсү—364;
 — мүхтәлиф формасијаларда садә вә кениш тәкрар истеһсал—600;
 — изафи әмәк формасы антагонист формасијалары фәргләнди рән бир әламәт кими—222, 240;
 — капиталист мүнәсибәти, әввәлки формасијаларын мәнһинин мәнсулу кими—175—176;
 — јох олмуш формасијалары өјрәнмәк үчүн әмәк васитәләринин әһәмијјәти—186;
 — әмәк васитәләри, формасијалары фәргләнди рән бир әламәт кими—186;
Иш гүвәәси
 — тәрифи—172—173, 179—181, 207—208, 220, 517, 573—575, 593, 606, 611;
 — онун бир әмтәә кими сатылмасы шәртләри—173, 174, 179—181, 336—337, 585, 621—622;
 — онун дәрјәри—176—179, 181, 212—213, 218—221, 235, 269, 305, 316, 318—319, 355, 396—397, 517, 521, 525, 559, 602, 621, 672—673, 738—739;
 — онун истеһлак едилмәси процесси—181, 191—192, 336—337, 517
 — онун истеһлак дәрјәсинин специфик характери—172—173, 191—192, 199, 236—238, 364—365, 517, 540, 577—578, 578;
 — онун учузлашмасы һәдләри—178—179, 355, 471, 602;
 — онун тәкрар истеһсалы—177—179, 212—213, 221, 423, 572—576, 579—580, 583, 617, 621.
Иш евләри (Инкилтәрәдә)—278—279, 655;
Иш күнү
 — онун тәркиб һиссәләри—235—236, 526—527, 529, 531, 538;
 — онун максимум һәдди—236, 545;
 — иш күнүнүн узунлуғу вә изафи дәрјә кәмијјәти—517—528, 547;
 — вә капиталист истеһсалында әмәк һесабына гәнаәт—323—324, 482—483;
 — вә әмәјин интенсивләшдирилмәси—410—414, 522—527, 553—554;
 — иш күнүнүн мәнбури сурәтлә мәнһуд едилмәси—243—244, 273—274, 280—285, 288—289, 294—295, 303—304, 410, 546;
 — иш күнүнүн мәнһәви вә халис физик һәдләрини капиталын мәнвәтмәк чәһди—268, 272—273, 279, 282, 283, 286, 290, 292, 294, 300, 407—409;
 — иш күнүнү гысалтмағ уғрунда фәһләләрин мүбаризәси—181, 232, 239, 256, 273, 282, 285, 301—304, 410;
 — вә әмәк һаггы—546, 547, 548;
 — социализмдә вә коммунизмдә—527.
Иш пулу—104.
Ишсизлик—бах: *Нисби әһали артыглыгы.*

J

- Јапонија*—149, 717.
Јардымчы материаллар—187—188, 208, 213, 567, 607, 624.
Јарымфабрикатлар—188.
Јашајыш васитәләринин сахта лашдырылмасы—180—181, 253—255, 603—604.
Јунаныстан (Гәдим)—70, 91, 139—140.

Јохсуллар һаггында ганунлар
(Инкилтәрәдә)—431, 455, 650, 675,
683—684, 721.

К

Капитал

- тә'рифи—159—160, 161, 170, 237,
267—269, 272, 312, 313, 572,
668, 757, 763;
- онун тарихи—153, 170—173,
175—177, 191, 334, 511, 747—
748, 753—754, 758—760;
- капиталын үмуми формуласы
вә онун зиддијјәтләри—153—
172;
- бир сәһәдән башга бир сәһәјә
ахмасы—634—635, 641;
- онун һәрәкәти вә зиддијјәтлә-
ри—334—337, 441, 463, 502, 565,
644;
- вә әмәк һаггы—602—606;
- тәтбиғ олуна вә истеһлак еди-
лән капитал—610—611.

Капитал*. К. Маркс.

- мөвзусу вә методу—5—6, 10—
12, 19—22, 25, 43, 54, 85—86,
92, 153, 170, 175;
- фәһлә синфи үчүн әһәмиј-
јәти—34;
- буржуазиянын она мүнаси-
бәти—18;
- харичи тәрчүмәләри—19, 25, 26,
27, 30—31, 35;
- онун тарихи—3, 5, 12, 13, 18—
19, 26—28, 31, 36—37.

*Капиталист истеһсалынын ганун-
лары* (үмуми мүддәалар)—6, 319,
322, 585—588, 590, 595, 621, 640,
646, 647, 735.

*Капиталист истеһсалынын һәрч-
мәрчәлији*—182, 360—361, 479,
502, 528.

Капиталист истеһсал үсүлу—
— үмуми характеристикасы—14,
18, 44, 70—71, 91, 102—103, 111,
140, 149, 152, 170—171, 175—
177, 181—182, 202—203, 221,
268, 303—304, 323—324, 335—
337, 423—424, 488, 490—491,
506—507, 528, 531, 539, 541,
589, 621, 623, 624, 627, 633, 639,
647, 660, 760—761, 765;

— онун мүәјјәнедичи мәрсәди—
158—161, 192, 197—201, 221,

233, 237, 299—300, 311, 334,
506—507, 594—595, 597, 621,
624;

- онун башланғыч нөгтәси вә
илкин шәртләри—153, 175—176,
325, 338, 357, 571—572, 627,
714, 715, 759—760, 771;
- онун антагонизмләри вә зиддиј-
јәтләри—6, 18, 22, 113—114,
181, 294, 334—336, 361, 408,
431, 441—442, 445—447, 463,
479, 489, 501—502, 504, 506,
528, 648, 660, 760—761;
- вә феодализм—714;
- онун тарихи зәрурилији—338—
339, 504;
- онун тарихән кечичи харак-
тери—11, 14, 33, 488, 489, 585—
586, 594, 760—761.

*Капиталист јығымынын үмуми
гануку*—618, 621—623, 631—632,
642—643, 646—647, 656—657,
658—660, 662—663, 693.

Бах һабелә: *Әмәјин интенсифи-
кация, Капитал јығымы, Нисби
ғнаһи артыглығы, Пауперизм.*

Капиталын дәјәр гурулушу—615,
625—626.

Капиталын техники гурулушу—
615, 625—628, 630.

Капиталын тәмәркүзләшмәси—
311, 434, 478, 502, 627—630, 751.

Бах һабелә: *Капитал јығымы.*
Капиталын үзви гурулушу—308—
309, 443, 451, 615—616, 625,
626, 631—633, 635, 737.

Капитал ихрачы—614, 767.

Капитал јығымы—

- үмуми характеристикасы—581,
582—584, 588—590, 594—597,
616, 618, 620, 621, 622, 623, 626—
627, 647—648, 559—660;
- зәрури шәртләр, мәнбәләр вә
амилләр—565—566, 582—583,
585, 599—601, 605, 606—611,
623, 630;
- нәтичәләри вә јекунлары—627,
631—632, 634, 637, 647;
- әкинчиликдә—606;
- вә фәһлә синфинин вәзијјәти—
605, 616—617, 620—622, 632—
634, 638—639, 647, 659—660;
- вә әмтәә истеһсалынын ганун-
лары—589—590;

— онун тарихи мејлн—758—761.
Бах һабелә: *Капиталын тә-
мәркүзләшмәси.*

*Капитал тәрәфиндән иш гүвәси-
нин истисмар едилмәси*—507—
508;

- игтисади маһијәтн—333—335;
- онун интенсив вә екстенсив
артмасы—620—621;
- онун дәрәчәсинин ифадәси—
217—222, 529—533, 600, 617;
- вә истиссал һәрч-мәрчлији—
478—479.

Касталар—343—444, 512.

Кәнд—272, 336, 503—504, 644, 684—
685, 692—693, 744—745.

Кәндлиләр—51, 88, 276, 337;

- ибтидаи капитал ығымы дөв-
рүндә кәндлиләрин мүлқи-
јәтдән мәһрум едилмәси—716—
732, 754, 758;
- орта әсрләрдәки кәндлиләр—
51;
- бијар кәндлиси—241—242, 569—
570;
- кәнддә капитализм артыгча
хырда кәндлиләрин музду
фәһләләрә чеврилмәси—745—
746;
- Европа өлкәләриндә лен асы-
лылығында олан кәндлиләр—
718;
- XV әсрдә Инкилтәрәнин асылы
олмајан кәндлидәри—741;
- Кромвел дөврүндә Инкилтәрә-
дә асылы олмајан кәндлиләр—
722;
- XVI әсрин ахырларында рус
кәндлидәри—722.

Кәнд тәсәррүфат фәһләси

- јашаыш вә әмәк шәртләри—
256—257, 276, 503—504, 556,
644, 657—658, 673—697, 704—
712, 716—717, 738, 741;
- синфи мүбаризә—504—505.

Кәнд тәсәррүфаты—644, 673, 712.

Бах һабелә: *Әкинчилик*

Кәтан—717, 743.

Кимја—31, 185, 311—312, 608.

Клан—728—729, 732.

Классик буржуа сјаси игтисады

- үмуми характеристикасы—14,
90, 91, 437, 531, 535—536, 541,
564, 613—614, 619—620;
- ајры-ајры игтисади категори-
јалары вә проселәри онун тәһ-

лил етмәси хүсусијәтләри—
33, 57—58, 90, 91, 150—151,
156, 162, 176, 254, 309—310,
359, 365—366, 388—389, 507,
513—514, 518—522, 535—537,
540, 591—592, 597—598, 602,
609, 611—612, 617, 623, 638.

Коаллисијалара гаршы ганунлар—
455, 737, 739.

Коммунизм—88—90, 594;

- мүлқијәт формалары—88—90,
760—761;
- бөлкү—88—90;
- әмәјин шәртләри вә тәшкили—
89—90, 639;
- зәрури әмәк—528;
- мадди-техники база—394, 594;
- вә фәрдин ннқишафы—485,
488—491, 594, 623—624

Конкрет әмәк—48, 52—53, 56, 57,
67—68, 75, 200—201, 204—206,
17—218.

Кооперасија

- тәрифи—329, 389—390, 365;
- онун башланғыч нөгтәси—332,
333, 338, 363—364;
- фәрди әмәк формасы мүгаби-
лидә онун әһәмијәти вә үс-
түнлүкләри—329—334;
- онун мигјасыны мүәјјән едән
амилләр—332—334;
- онун инқишафынын нәтичә-
ләри—332—334, 364—365;
- онун ибтидаи формалары—338;
- садә кооперасија—339, 365,
387;
- капиталист кооперасијасы—338—
339, 340, 506—507, 525—526;
- бөјүк мигјасда кооперасија
шәраитиндә әмәк просесини ич-
тимаи сурәтдә тәнзим етмәк
зәрурәти—333—334, 425;
- әкинчиликдә бөјүк ингилаблар
амили кими—430;

Кәләлик

- үмуми мүддәалар—99, 202, 221,
240, 269, 338, 510, 539, 541, 620,
707;
- гәдим Ромада—290, 575;
- Јава адасында—749;
- Америкада—173—174, 240, 269—
270, 290, 302, 756;

Кредит

- мејдана кәлмәси вә инқишаф
етмәси шәртләри—143, 145,
147—149, 595, 628;

- кредит пуллары—134, 148, 753;
- дөвлөт кредити—752—753;
- бејилхалг кредит—753—754;
- Гэдим Ромада—144;
- Орта эсрлэрдэ—144—145;
- ибтидан капитал ыгымынын бир амиди кими—752—753;
- капиталист истеһсалы просесиидэ—178—180, 628—629, 634, 635;
- фәһлә тәрәфиндән капиталистэ кредит верилмәси—178—180, 516;

К

Кениш тәкрар истеһсал

- маһијәти—583, 588, 595, 600, 616—617, 621;
- садэ тәкрар истеһсалдан оиуи фәрғи—588;
- мұхтәлиф ичтимай-игтисади формасијаларда—600;
- истеһсал мұнасибәтләринин кениш тәкрар истеһсалы—616—617, 622—623;
- сабит капиталын кениш тәкрар истеһсалы—607—608;
- вә әмәјин истисмар едилмәси дәрәчәси—622—623;
- вә капиталын тәмәркүзләшмәси—630.

Л

Луддитләр—427—429.

М

Маарифчиләр—XVIII эср маарифчиләри—101, 612.

Мадди сәрвәт

- мәнбәләри—53—54, 504—505, 572, 606;
- онун үнсүрләри—142—143, 173, 186—191, 213—214, 607, 714;
- онун ичтимай ифадәси—138—139, 141, 150—151;
- онун мәнимсәшилмәси—159—160;
- онун капитала чеврилмәси—572;
- онун тәкрар истеһсалынын шәртләри—567;

— милли мадди сәрвәт—751—752.
Малтусчулуз—168, 356, 505, 527, 630, 636, 649, 703, 709.

Мануфактура

- онуи маһијәти—32, 325, 340, 349, 353—355, 371—372, 429, 745—746;
- оиуи башлангыч нөгтәси—363, 373;
- оиун мејдана кәлмәси үсуллары—340—343, 367, 371, 744—745, 748;
- оиун капиталист характери—363—372;
- онун әсас формалары—346—355;
- вә әмәк бөлкүсү—340, 343—344, 348, 350, 352, 355—363, 365—369, 380—381, 383;
- вә машын тәтбиги—346, 352—353, 379—380, 383—386;
- вә әмәк маһсулдарлығы—345;
- мануфактура фәһләси, һиссә фәһләси—341—355, 359—361, 363—368, 372, 383—384, 421;
- фабрикии башлангыч нөгтәси кими 483—484, 755.

Марксист сијаси изтисад методу

- үмуми характеристикасы—20—22, 25;
- ајры-ајры методоложи үсуллар—5—6, 12, 45, 52, 58—59, 86—87, 92, 153, 170, 175;
- Бах һабелә: *Абстраксия, Диалектика.*

Машынлар

- үмуми характеристикасы—346, 374—376, 387—388, 463;
- машынларын тарихиндән—352—353, 375—380, 385, 386—387;
- капиталист истеһсал үсулунуи мадди әсасы—382, 386, 387, 388, 407—408, 413, 427, 451;
- дәјәрип әмәлә кәлмәси үнсүрү вә маһсулун әмәлә кәлмәси үнсүрү кими—208—210, 390;
- тәтбиг едилмәси һүдудлары—394;
- капиталистчәсинә тәтбиг едилмәси нәтичәләри — 404 — 418, 420—426, 429—432, 434—436, 441—442, 445, 451, 463, 642, 648;
- машынларын маһсулдарлығынын елчүлмәси—392;

- эмэк мәнсулдарлыгыны артырмаг васитәси—401;
  - физикн вә мәнәви ашынма—208—210, 405, 577—578, 607—608, 610—611;
  - вә ичтимаи мәнсулун гурулушу—445—446;
  - ејни типли бир чох машынларын кооперасијасы илә машынлар системи арасындакы фәрг—380—384;
  - автомат машынлар системи—382, 432—433, 435—336;
  - фәһләләрин машынлара гаршы чыхышлары—427—429, 431;
  - коммунизм чәмијјәтиндә машынларын тәтбиги—394.
- Мексика**—173—174, 208, 750.
- Меркантилизм**—71—72, 91, 92, 150, 162, 513.
- Мәнфәәт**—32, 158, 219, 522, 533, 565—566, 641, 758.
- Мәскунлашдырма**—762—763.
- Мәнсулдар гүввәләр**
- бунларын үнсүрләри—183—191, 364—365, 504, 573;
  - мә'лум чәмијјәтин характеристикасы үчүн эмэк васитәләринин мүнәвәри аһәмијјәти—186;
  - капитализмдә—488, 504, 529, 648—649;
- Бах һабелә: *Истеһсал васитәләри, Инсан.*
- Мәнсулдар эмәк**
- садә эмәк просесиндә—187, 205, 211, 506—507;
  - физикратларын нөгтеји-нәзәриндән—507;
  - капитализм мә'насында—187, 506—507, 591—592;
- Мисир**—337, 464, 511, 512.
- Монетар систем**—92.
- Муздлу эмәк**
- капитализм дөврүнүн характерик бир хүсусијәти кими—176, 590;
  - фәһләләрин мухтәлиф кәлир сәвијјәләри шәраитиндә капиталла муздлу эмәк арасындакы үмуми мүнәсибәт—554.
- Мүбадилә**
- мәнсулун әмтәәјә чеврилмәси үчүн зәрури бир шәрт—50, 84;
  - билаваситә мәнсул мүбадиләси—97—98, 121—123;
  - ичмалар арасында—97, 99, 356;
  - вә пулун мејдана чыхмасы—113—114.
- Мүбадилә дәјәри**—45—48, 51, 57—58, 71, 92—94, 97, 98, 111, 113, 114, 163, 166, 175.
- Мүгәддәс иттифак**—17.
- Мүлкијјәт**
- ичма мүлкијјәти—89, 241—242, 338, 361—363, 717, 723—724;
  - истеһсалчыларын өз әмәјинә әсасланан хүсуси мүлкијјәт—88, 717, 758—759, 761—762, 772;
  - өзгә әмәјини истисмар етмәјә әсасланан хүсуси мүлкијјәт—191—192, 586—588, 660, 713—715, 716—718, 720, 722, 758—762, 772;
  - ичтимаи мүлкијјәт—758, 761;
  - коммунизм чәмијјәтиндә—88—89, 761.
- Бах һабелә: *Торпаг мүлкијјәти.*
- Мүлкијјәтдән мәнрум етмәк**
- билаваситә истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәнрум едилмәси—715, 717, 720—722, 725—735, 746, 759—760, 771;
  - фискал системин хырда буржуазиянын мүлкијјәтдән мәнрум едилмәсинә тә'сир—754;
  - мүлкијјәтдән мәнрум едәнләрин мүлкијјәтдән мәнрум едилмәси—760—761.
- Мүрәкәб эмәк**—54, 177—178, 202—203.
- Мүстәмләкә системи**—452, 513, 749—752, 755.
- Мүтләг изафи дәјәр**
- тәрифи—318;
  - онун истеһсалы—267—268, 313, 508—509;
  - нисби изафи дәјәрдән онун фәрғи—509.
- Мүчәррәд эмәк**—47, 48, 53—56, 57, 61—69, 74—78, 83, 90, 99, 118, 204—206.

Н

- Натуғал тәғрүфәт**—88—89, 129, 745.
- Нәглијјат**—386—387, 451, 481, 750.

Нисби даяр формасы

- маһијјәти—59—63;
- онун кәмијјәт мүнәјјәнлији—63;
- әмтәәләрин даяр кәмијјәтин-дәки дәјишикликләрин онун нисби даяринә тәсири—63—65;
- вә эквивалент форма—58—59, 63, 66, 77—80, 98.

Нисби әһали артыглыгы—545;

- маһијјәти вә сәбәбләри—271—272, 431, 452, 527, 632—634, 636, 638—639, 766;
- формалары—643—647;
- онун ролу—452, 488, 634—638, 641—643;
- вә сәнајә тсиклинин фазалары—635—636, 639, 643.

Нисби изафи даяр

- аһлајышы—315—316, 318;
- онун истеһсал едилмәси метод-лары—315—316, 317, 320, 324 410—411, 508, 509;
- вә мүтләг изафи даяр—508—509;
- онун истеһсал едилмәсинин тех-ники әмәк просесләринә тә-сири—508;
- вә әмәјин мәһсулдар гүввәси—317—318, 322—323, 410—411;
- вә зәрури әмәклә изафи әмәк арасында нисбәт—315—318, 321—322, 324—325, 508;
- вә мануфактура әмәк бөлкүсү—369.

Номинал әмәк һаггы—542—544, 561.

О

Орта әсрләр—144, 145, 311, 325, 338, 343—344, 363, 391, 88—89, 429—430, 508, 715, 742, 747, 748, 752

Орта мәнфәәт—632—641.

Ост—Һинд компаниясы—142, 455, 750.

Отузиллик мүнәрибә—732, 737—738.

П

Пауперизм—431—432, 544, 645—647, 655, 693—694, 721.

Пелопеннес мүнәрибәси—370.

Пеонаж—173—174.

Политехники мәктәбләр—488.

Португалија—749.

Пролетариат

- капитализмин гәбир газыјаны кими онун тарихи ролу—18, 762—763;
  - капитал јыгымы илә бирликдә пролетариатын артмасы—454—455, 504, 617—618, 620, 626, 692—693, 762—763;
  - „пролетар“ тәрифинин игтисад-ди мәнәсы—617;
  - лүмпен-пролетариат—547.
- Бах һабелә: *Фәһләләрин синфи мубаризәси, Фәһлә синфинин јохсуллашмасы, Фәһлә синфи, Кәнд тәсәррүфат фәһләси.*

Пролетариат диктатурасы—18, 489, 762—763.

Пул

- тәрифи—5—6, 68, 71, 79, 100, 102, 117, 138, 142, 146, 153, 159;
  - онун тарихи—98—99, 102, 108—109, 133—138, 139, 140—141, 148—149;
  - даяр өлчүсү кими—103—112, 117, 128;
  - гижмәт миғјасы кими—106—107, 107—108;
  - тәдәвүл васитәси кими—123—138;
  - дәфинә јаранмасы васитәси кими—139—142;
  - тәдијә васитәси кими—143—149;
  - дүнја пулу—150—152;
  - кағыз пул—134—137;
  - кредит пулу—134, 148;
  - пул тәдәвүлү—123—137, 142, 147, 148—149;
  - пулун капиталә чеврилмәси—153—182, 198—199, 310—312, 565, 571—572, 587—588, 714;
  - әмәк һаггынын пул формасынын јаратдығы иллүзија—534—539, 568—569;
  - онун фетиш характери—101—102.
- Бах һабелә: *Үжуми эквивалент, Гызыл, Сиккә.*

Пул бәһранлары—146.

Пулун миғдар нәзәријјәси—132.

P

- Реал эмэк һаггы*—524, 560.
Реформасија—720—722.
Рэгабат—273, 319—320, 322, 349, 361, 395, 453, 454, 548—549, 595, 608, 629.
Рома (Гэдим Рома)—92, 108, 144, 148—149, 168, 240, 290, 352, 364, 575, 716, 726.
Русија—242, 561—562, 683, 722.

C

- Сабит капитал*
 — тәриф—214, 215, 216—217, 219—220, 308;
 — илк дэфэ Маркс тәрәфиндән ишләдилмиш бир категорија кими—613;
 — истеһсал просесиндә онун мөвчүд олмасы формасы—230, 319, 363, 388—389, 406, 408, 592, 612, 625;
 — дәјишән капиталын ишләмәсинин бир шәрти кими—219;
 — сабит капиталын мүхтәлиф һиссәләри дәјәринин мәнсула кечмәси—192—194, 208—213, 216—218, 388—389, 391;
 — дәјәрин артмасы просесиндә онун ролу—260;
 — сабит капитал мәрәфи илә һәрәкәтә кәтирилән эмәјин күтләси арасында асылылыг—637;
 — вә капитал јығымы—606—610.
Садә эмәк—55, 203.
Садә тәкрар истеһсал—567—568, 570—573, 582—583;
 — маһијәти—588, 590;
 — кениш тәкрар истеһсалдан фәрғи—588;
 — истеһсал мүнәсибәтләринин садә тәкрар истеһсалы—572—573;
 — вә дәјишән капитал—570;
 — вә изафи дәјәр—570—582.
Сех системи—311, 325, 343—344, 362, 367, 747, 748.
Сәнаје ингилабы XVIII әсрдә—300, 374—380, 383—387, 475—476.
Сәләм капиталы—153, 169—170, 507, 747—748.
Сәнаје капиталы
 — үмуми характеристикасы—160, 169—170, 762—763;

- онун мәншәји—715—716, 747—758;
 — пул капиталын сәнаје капиталына чеврилмәси—161, 171—172, 192—203, 311—313, 333, 748, 752—753, 769—770;
 — онун тәмәркүзләшмәси вә мәркәзләшмәси—312, 627—631, 750—755, 759—761, 783—784.

Сәнаје тсикли

- 1825-чи ил бөһраны капиталист сәнајесинин тсиклик инкишафынын башланғычы кими—14—17, 33;
 — үмуми характеристикасы—22, 33—34, 454—455, 479—480, 620—624, 635—636, 639, 668—669;
 — тсикли фазаларынын дәјишмәси вә зәһмәткешләрин вәзијјәти—454—459, 622—623, 635, 656, 669—672;
 — Инкилтәрә сәнајесинин тсиклик инкишафы—454—457, 459, 669.
Сәнәт истеһсалы—300—301, 325, 338, 341—355, 361—363, 368—369, 371—372, 384—386, 423, 451, 466—472, 474—475, 491, 500—501.

Сәфиллијә гаршы ганунлар—732—735.

Сәһмдар чәмијјәти—312, 337, 329—630, 753.

Сијаси игтисад

- онун тарихи—369, 619;
 — онун предмети—6, 10;
 — марксист сијаси игтисадынын методу 5—6, 12, 20—22, 25, 44, 51, 54, 57—58, 86—87, 93, 153, 170, 175;
 — буржуа сијаси игтисадынын үмуми характеристикасы—14, 17—18, 611—613, 619—620, 635, 762—763.

Сиккә—133—138, 148.

Сығорта чәмијјәтләри—209.

Социализм—бах: *Коммунизм*.

Сссчалист ингилабы—18, 35, 488, 502—504, 760—761.

T

Тарихи материалстчәсинә анламаг—9—11, 91, 186, 300, 374, 488, 489, 594, 612, 618.

Тахыл ганунларына гаршы лига—17.

Тачир капиталы—157, 161—162, 169—170, 508.

Бах һабелә: *Тичарәт капиталы*.

Техника вә технолокија (үмуми чәһәтләр)—374, 484, 607—608, 613, 630, 643.

Тәбиәт (мәһсул вә капиталын мадди үнсүрләрини јаратмағын илкин амнли кими)—183—184, 190, 378—380, 389, 505—506, 606, 608.

Тәкрар истехсал—149, 567, 600, 608—609;

— капитализмдә онун спесифик хүсусијәти—567, 568, 635—636;

— истехсал мүнәсибәтләринин тәкрар истехсалы—149, 565, 572—574, 579—580, 583, 617, 623—624, 714;

— иш гүввәсинин тәкрар истехсалы—176—177, 213—214, 221, 319, 355, 572—576, 579—580, 583, 616—617, 620—621;

— тәсәррүфатын мүхтәлиф сәһәләриндә онун хүсусијәтләри—606—608.

Бах һабелә: *Садә тәкрар истехсал*, *Жеиш тәкрар истехсал*.

Тәксимчилик

— истехсал мүнәсибәтләри—87—88, 539, 569—570, 714, 715, 717;

— изафи әмәјин өзүнә мәхсус формалары—539, 569, 570;

— Инкилтәрәдә—716—718, 722;

— Италијада—716;

— Русијада—722;

— Дунај кнјазлыгыларында—241.

Тирјәк муһарибәләри—748.

Тичарәт—155—157, 165;

— мүбадилә тичарәти—101—102, 175;

— пәрәкәндә сатыш тичарәти—148;

— дунја тичарәти—150—153, 583, 750, 752;

— вә тичарәт әмәлијатларынын өзүндәки һагг-һесаблар—148;

— гул тичарәти—269—270, 755—756;

— вә сәнәјә—752.

Тичарәт капиталы—156, 162, 170—171, 508.

Бах һабелә: *Тачир капиталы*, *Тичарәт мәнфәәти*—566.

Утопик социализм—84, 103, 301, 484—485, 502, 599, 734.

Утрехт сүлһү—756.

У

Умуми эквивалент—77—81, 96, 98—100, 102, 114.

Бах һабелә: *Пул*.

Ф

Фабрик

— үмуми характеристикасы—9, 278, 419—421, 451, 460—461;

— фабрикдә әмәк бөлкүсү—51, 421—423;

— фабрик фәһләси—278, 420—431, 453—454.

Фабрик ганунверичилији

— үмуми мүдләәлар—9, 243—244, 283, 295, 299, 401—402, 403, 304, 425, 481, 485, 502;

— Инкилтәрәдә—9, 243—244, 273, 278—304, 425, 426, 490—496;

— Франсада—278, 279—280, 302;

— Белчијада—278.

Фаиз—544, 565—566, 590, 599.

Фениләр—712.

Феодализм

— үмуми характеристикасы—87—88, 336, 337, 596, 715—718, 747—748;

— Гиндстанда—601;

— Инкилтәрәдә—717—718, 720, 722, 741;

— Алманијада—731;

— Франсада—742—743;

— онун дәғылмасы—429—430, 715, 717—718, 720, 722, 731—732;

Фермер—716—717, 724, 741—743, 747.

Фарди дәјәр—202, 320—322, 407.

Тичарәт муһарибәләри—748, 752, 755.

Торпаг

— инсан әмәјинин үмуми объекти—184, 611—612;

— әмәк вәситәси—185, 186;

— һәр бир сәрвәтин мәнбәји—52, 505, 606;

Торпаз мүлкүлүгү—10, 17, 92, 153, 370—371, 566—567, 598, 675, 676, 710—712, 717, 720, 740—741, 743.
Торпаз рентасы—32, 92, 149, 241, 268, 521—522, 533, 565—566, 601, 541.

Бах абелә: *Бижар, Төжү*.

Торпагын мүнбүтлүгү

— эмәк мәнсулдарлыгынын амилү кими—510—511, 527, 623;
 — капитализмдә онун тарач едилмәси—244, 268, 504—505.

Торпагын мүнбүтлүгүнүн азалмасы „гануну“—504.

Төжү—49, 717.

Трестләр—629.

Түркиә—149, 464.

У

Ушаг эмәји

— үмуми характеристикасы—371, 497, 463—464, 467—470, 637—638, 693;
 — Ушагларын истисмар едилмәсинин нәтичәләри—399—404, 470;
 — нисби әһали артыгыгы сәбәпләриндән бири кими—527, 637—638;
 — Инкилтәрәдә—246—252, 261—262, 265—267, 276, 282, 293, 398—400, 463—470, 490, 498;
 — онун ганунверичилик јолу илә тәнзми едилмәси—282—284, 290—291, 294—301, 397—398, 402—403, 476.

Ф

Фәһләләрин Бејнәлхалг Бирлији—36, 303.

Фәһләләрин синфи мүбаризәси—17, 18, 285, 557—558;

— иш күнүнүн гысаядылмасы уғрунда—181, 239, 256, 273, 285, 294, 297—298;
 — гадын вә ушаг эмәјинин мәнуд едилмәси уғрунда—283, 285, 294, 397;
 — чаргызм—283, 285, 287;
 — фәһләләрин машиналара гаршы чыхышлары—427—428;
 — капитализм инкишаф етдикчә фәһлә синфинин һиддәт вә мүтәшәккиллијинин артмасы—656, 760;

— бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында инкилис фәһләләринин хүсуси хидмәти—301;

— кәнд тәсәрруфат фәһләләринин мүбаризәси—256—257, 504.

Фәһлә синфи

— капитализмдә фәһләләрин вәзијәти—180—181, 302—303, 425, 432—433, 454, 456, 507—508, 573—576, 579—580, 607—608, 620, 623, 661, 668, 735—736;

— капитализм шәраитиндә фәһләләр арасында рәғабәт—545, 548, 638, 642;

— фәһлә капиталист үчүн ән зәрури истәһсал вәситәси кими—573, 624, 764;

— онун тәқрар истәһсалы—176—179, 213—214, 221, 572—576, 579—580;

— фәһләләрин фәрди истәһлақы—573—576;

— фәһләләрин мәнсулдар истәһлақы—573;

Бах абелә: *Пролетариат Кәнд тәсәрруфат фәһләси*.

Фәһлә синфинин јохсуллашмасы (үмуми чәһәтләр)—620—621, 622—624, 654;

— мүтләг јохсуллашмасы—431—432, 483, 487, 504, 505, 602—603, 617, 618, 620, 642—643, 659—660, 760;

— нисби јохсуллашмасы—616—618, 646—647, 648—649, 659—660.

Бах абелә: *Капиталист јығымынын үмуми гануну, Јашайыш вәситәләринин сахташдырылмасы*.

Фәһлә статутлары—273—274, 555, 736—739.

Фәһлә фонду—569—570, 611—613, 616.

Фәһлә һәрәкаты—бах: *Фәһләләрин синфи мүбаризәси*.

Физиократлар—92, 170, 197, 322—323, 507, 532, 583, 763.

Фискал вистем—754—755;

Франса—10, 17, 18, 33, 149, 151, 273, 280—281, 302, 311, 358, 389, 464, 693, 722, 735, 736, 739—740, 742—743.

Франса буржуа ингилабы (XVIII әсрин ахырларында)—99, 619, 739—740.

Франса — Пруссија муһарибәси 1870—1871-чи илләрдә—152.

Франсыз материализми XVIII әсрдә—101, 612.

Фритредерлик—17, 33, 70—71, 181, 245, 259, 283—286, 294—295, 296, 482, 670, 737.

Х

Хам материал—184—185, 187, 188, 196, 208, 364.

Хырда буржуа социализми—78, 94, 97, 590.

Хусуси әмәк—51, 68, 72, 82—85, 103, 122.

Һ

Һәмкарлар иттифаглары—256—257, 302—304, 643, 737—738.

Һимајәчилик—33, 563—564, 747, 749, 754, 755, 763.

Һиндистан—50—51, 94, 139, 142, 331—340, 337, 361, 384, 393, 432, 452, 512, 513, 601, 748, 750—751.

Һолландија—273, 276, 377, 384, 395, 464, 512, 735, 748—750, 753—754.

Һүзүг

Рома—101, 280, 726;

— *Орта әсрләр*—101, 742—743;

— *буржуа*—94—95, 173, 182, 238—239, 291—292, 295, 298, 300, 302, 304, 399—400, 425—428, 585—590—604.

Ч

Чартизм—283, 285, 287.

Чин—81, 135, 139—140, 384, 748, 749.

Ч

Чәримәләр—425—426.

Ш

„Шанлы“ ингилаб 1888—1889-чу илләрдә—723.

Шәһәр—357, 504, 644, 660—665, 716.

МУНДЭРИЧАТ

<i>Сов.ИКП МК янында Марксизм-Ленинизм Институтундан</i>	III—IV
БИРИНЧИ НЭШРЭ МҮГЭДДИМЭ.....	15—1
ИКИНЧИ НЭШРЭ СӨЗАРДЫ.....	12—22
ФРАНСЫЗЧА НЭШРИНЭ МҮГЭДДИМЭ.....	25
ФРАНСЫЗЧА НЭШРИНЭ СӨЗАРДЫ.....	26
ҮЧҮНЧҮ НЭШРЭ МҮГЭДДИМЭ.....	27—29
ИНКИЛИСЧЭ НЭШРИНЭ МҮГЭДДИМЭ.....	30—34
ДӨРДҮНЧҮ НЭШРЭ МҮГЭДДИМЭ.....	35—41

БИРИНЧИ КИТАБ

КАПИТАЛ ИСТЕЪСАЛЫ ПРОСЕСИ

Бириичи бөлмэ, эмтээ вэ пул	45—152
<i>Биринчи фэсил, эмтээ</i>	45—93
1. Эмтээнии ики амили: истехлак дэјери вэ дэјэр (дэјэр суб- стансијасы, дэјэр кэмијјэти).....	45—51
2. Эмтээлэрдэ олан эмэјин икили характери.....	52—57
3. Дэјэр формасы, јахуд мүбадилэ дэјери.....	58—70
А. Сала, тэк, јахуд тасалуфи дэјэр формасы.....	59—73
1) Дэјэр ифаласинни ики гүтбү: нисби дэјэр формасы вэ эквивалент форма.....	59—60
2) Нисби дэјэр формасы.....	60—65
а) нисби дэјэр формасынын мээмуну.....	60—63
б) нисби дэјэр формасынын миглар мүэјјәнлији.....	63—65
3) Эквивалент форма.....	66—70
4) Бүтөвлүкдэ сала дэјэр формасы.....	71—73

В. Долгун вэ жа кениш дэжэр формасы.....	73—75
1) Кениш нисби дэжэр формасы.....	73—74
2) Хүсуси эквивалент форма.....	74
3) Долгун вэ жа кениш дэжэр формасынын нөгсәилары.....	74—75
С. Үмуми дэжэр формасы.....	75—80
1) Дэжэр формасынын дәжишилмиш характери.....	76—78
2) Нисби дэжэр формасы илэ эквивалент форманын инкишафы арасындакы мүнәсибәт.....	78—79
3) Үмуми дэжэр формасындаи пул формасына кечилмәси.....	79—80
D. Пул формасы.....	80—81
4. Эмтәә фетишизми вэ онун сирри.....	81—93
<i>Икинчи фәсил.</i> МҮБАДИЛЭ ПРОСЕСИ.....	94—102
<i>Үчүнчү фәсил.</i> ПУЛ. ЈАХУД ЭМТӘӘ ТЭДАВҮЛҮ.....	103—152
1. Дэжэрларин өлчүсү.....	103—112
(Гимәт. Гимәт мигјасы. Бүтүн эмтәә гимәтләринини галхмасы вэ ја бүтүн эмтәә гимәтләринини дүшмәси. Пулуи һесаб адлары, һесаб пулу. Дэжэр кәмијјәти илэ гимәтин бир-биринә мигларча мұтабиғ олмамасы. Буларын бир-биринә кејфијјәтча мұтабиғ олмамасы. Гимәт эмтәәнини дэжәрини аичағ тәсәввур олунаи формасыдыр.)	
2. Тэдавүл васитәси.....	112—138
a) Эмтәә метаморфозу.....	112—123
(Ә—П—Ә дөвраны. Сатгы Ә—П. Алгы П—Ә. Бүтүнүкләә эмтәә метаморфозу. Эмтәә тэдавүлү. Эмтәә тэдавүлү илэ мәнсул мұбадиләси арасындакы фәрг.)	
b) Пул тэдавүлү.....	123—132
(Эмтәә метаморфозу вэ пул тэдавүлү. Пулуи ики дәфә өз јерини дәжишмәси. Тэдавүл едән пулуи миглары. Тэдавүлүн сүрәти. Тэдавүлүн келиши вэ ләнкимәси. Тэдавүллә олаи пулуи күтләсини мұәјјән едән амилләр.)	
c) Сиккә. Дэжэр нишаны.....	133—138
(Сиккә вә күлчә, сиккәнин сүртүдүбјәјилмәси. Дэжэр нишаны. Күмүш вә мис нишанлар. Кағыз пул. Ичбәри мазәниәли кағыз пулуи тэдавүл гаууну.)	
3. Пул.....	138—152
1) Дәфинә јараммасы.....	138—142
2) Тә'лијә васитәси.....	143—150
3) Дүија пулу.....	150—152
Икинчи бөлмә. ПУЛУИ КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ.....	153—182
<i>Дөрдүнчү фәсил.</i> ПУЛУИ КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ.....	153—182
1. Капиталын үмуми формуласы.....	153—162
2. Үмуми формуланын зиддијјәтләри.....	162—172
3. Иш гүввәсинин алынмасы вэ сатылмасы.....	172—182
(„Сәрбәст фәһлә“. Иш гүввәсинини дэјәри. „Иш гүввәси“ эмтәәсинини спесифик хәссәси.)	
Үчүнчү бөлмә. МУТЛӘГ ИЗАФИ ДЭЖЭР ИСТЕҢСАЛЫ.....	183—314
<i>Бешинчи фәсил.</i> ЭМӘК ПРОСЕСИ ВЭ ДЭЖЭРИИ АРТМАСЫ «ПРОСЕСИ».....	183—203
(Эмәк просеси. Эмәк чиси, хам материал, эмәк алати. Истеһсал васитәләри. Мәнсулдар истеһлак. Эмәк просеси, иш гүввәсини капиталистини	

истеһлак этмәси процеси кими. Дәјәр Јаранмасы процеси. Иш гүввәсинин дәјәри вә эмәк процесиндә онун јаратдығы дәјәр мұхта тиф кәмијјәтләрдир. Дәјәрин артырғямасы процеси, капитал эмәлә кәлмәси.)

1. Эмәк процеси	183—191
2. Дәјәрин артмасы процеси	192—203
<i>Алтынчы фәсил.</i> САБИТ КАПИТАЛ ВӘ ДӘЈИШӘН КАПИТАЛ.....	204—215
<i>Једдинчи фәсил.</i> ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫ.....	216—234
1. Иш гүввәсинин истисмар дәрәчәси	216—224
2. Мәһсулун нисби һиссәләриндә мәһсулун дәјәринин ифадәси	225—228
3. Сениорун „ахырынчы сааты“	228—233
4. Изафи мәһсул	233—234
<i>Сәккизинчи фәсил.</i> ИШ КҮНҮ	235—304
1. Иш күнүнүн һәдләри	235—239
2. Һәдсиз изафи эмәк һәрислији. Фабрикчи вә бојар	239—247
3. Инкилтәрәдә истисмара ганунла һәдд гојулмајан сәнаје сәһәләри	247—260
(Кружева сәнајеси. Сахсы истеһсалы. Кибрит истеһсалы. Дивәр қағызы истеһсалы. Чөрәк истеһсалы. Дәмирјол иши. Тикиш истеһсалы. Дәмирчиләр.)	
4. Күндүз вә кечә эмәји. Нөвбә системи	260—266
(Металлуркија вә метал сәнајеси.)	
5. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Иш күнүнүн узадылмасы һаггында XIV әсрин орталарындан XVII әсрин ахырларынадәк верилән ичбари ганунлар	267—279
(Фәһләләрин сәһһәтинә вә һајатына капиталын амансыз мүнәсибәти. Инкилтәрәдә фәһләләр һаггындакы ганунлар. XVII әсрдә, ири сәнаје дөврүнәдәк иш күнүнүн һәдләри.)	
6. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Ганун вермәк јолу илә иш күнүнә ичбари һәдд гојулмасы. Инкилтәрәнин 1833—1864-чү илләрдәки фабрик ганунлары	279—299
(1833-чү ил гануну. 1844-чү ил гануну. 1847-чи ил гануну. 1850-чи ил гануну. Ипәк фабрикләри. Читбасма мүәссисәләри. Бојагханалар вә ағартмаханалар.)	
7. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Инкилтәрә фабрик ганунларынын башга өлкәләрә тәсири	300—304
<i>Доғгузунчу фәсил.</i> ИЗАФИ ДӘЈӘРИН НОРМАСЫ ВӘ КҮТЛӘСИ	305—314
<i>Дөрдүнчү бөлмә.</i> НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР ИСТЕҢСАЛЫ	315—505
<i>Онунчу фәсил.</i> НИСБИ ИЗАФИ ДӘЈӘР АНЛАЈЫШЫ	315—324
<i>Он биринчи фәсил.</i> КООПЕРАСИЈА	325—339
(Капиталист истеһсалынын тәмәл нөггәси. капиталист истеһсалынын сәх сәнајесиндән миғдар фәрги. Ичтимаи орта эмәк. Истеһсал вәситләринә гәһәәт. Кооператив эмәјин ичтимаи мәһсуллар гүввәләри. Кооперасија-ның кечмиш формалары. Кооперасија-ның капиталист формасы.)	
<i>Он икинчи фәсил.</i> ЭМӘК БӨЛКҮСҮ ВӘ МАНУФАКТУРА	340—372
1. Мануфактуранын ики мәншәји	340—343

2. Үиссэ фәһләси вэ онун ишләтдији аләт	340—343
3. Мануфактуранын ики эсас формасы: һетерокен мануфактурасы вэ үзви мануфактура	346—355
4. Мануфактура дахилиндә әмәк бөлкүсү вэ чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсү	355—363
5. Мануфактуранын капиталист характери	363—372
Он үчүнчү фәсил. машынлар вэ ири сәнәјә	373—505
1. Машынларын инкишафы	373—388
2. Машынларын дәјәринин мә:сула кечмәси	388—396
3. Машыялы истә:салын фәһләјә илк тә'сирләри	396
а) Капиталын алава иш гүввәләри мәннмсәмәси. Гадын вэ ушаг әмәји	396—404
б) Иш күнүнүн узадылмасы	404—410
с) Әмәјин интенсивләшдирилмәси	410—419
4. Фабрик	420—427
5. Фәһләләр илә машин арасында мүбаризә	427—437
6. Машынларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләрин ишлә тә'мин олунмасы нәзәријјәси	437—447
7. Машынлы истәһсалын инкишафы илә әләгәдар олараг фәһләләрин итәләнмәси вэ чәзб олунмасы. Памбыг парча сәнәјәсиндә бөһранлар	447—459
8. Ири сәнәјәнин мануфактураны, сәнәти вэ ев әмәјини ингилабиләшдирмәси	460—481
а) Сәнәт вә әмәк бөлкүсү эсасында гурулан кооперасијанын мәвв едилмәси	460—461
б) Фабрикин мануфактура вә ев әмәјина акс тә'сири	461—463
с) Мүасир мануфактура	463—466
д) Мүасир ев әмәји	466—470
(Кружева фабрики. Һәсир шејләр токума.)	
е) Мүасир мануфактуранын вә ев әмәјини ири сәнәјәгә кечмәси. Фабрик ганунларынын мүасир мануфактураја вә ев әмәјинә аид едилмәси нәтичәсиндә һәмин ингилабын сүр'әтләnmәси (Тякиш машыны.)	471—481
9. Фабрик ганунлары (сәһијјә мүһафизәси вә тәрбијә һаггындакы гәрарлар). Бу ганунларын бүтүн Инкилтәрәјә шамил едилмәси (Мә'дән сәнәјәси)	481—502
10. Ири сәнәјә вә әкинчилик	503—505
Бешинчи бөлмә. мүтләг вә нисби изафи дәјәр истәһсалы	506—533
<i>Он дөрдүнчү фәсил. мүтләг вә нисби изафи дәјәр</i>	<i>506—516</i>
<i>Он бешинчи фәсил. иш гүввәси гилмәтинин вә изафи дәјәрин кәмијләтиндә дәјишиклик</i>	<i>517—518</i>
I. Иш күнүнүн кәмијјәти вә әмәјин интенсивлији сабитдир (мә'лумдур), әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишилик	518—522
II. Иш күнү вә әмәјин мәһсулдар гүввәси сабитдир, әмәјин интенсивлији дәјишилик	522—523
III. Әмәјин мәһсулдар гүввәси вә интенсивлији сабитдир, иш күнү дәјишилик	524—525
IV. Әмәјин мүддәти, мәһсулдар гүввәси вә интенсивлијинин еһли заманда дәјишилмәси	525—528

<i>Он алтынчы фәсил.</i> ИЗАФИ ДЭЈЭР НОРМАСЫНЫН МҮХТӘЛИФ ФОРМУЛАЛАРЫ	529—533
АЛТЫНЧЫ БӨЛМЭ, ЭМӘК ҲАГГЫ	534—564
<i>Он једдинчи фәсил.</i> ИШ ГҮВВӘСИНИН ДЭЈЭРИНИН ВӘ БУНА МҮТАБИГ ОЛАРАГ ГИЈМӘТИНИН ЭМӘК ҲАГГЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ	534—541
<i>Он сәккизинчи фәсил.</i> ВАХТАМУЗД ЭМӘК ҲАГГЫ	542—549
<i>Он доггузунчу фәсил.</i> ДӘНӘМУЗД ЭМӘК ҲАГГЫ	550—558
<i>Ијурминчи фәсил.</i> ЭМӘК ҲАГЛАРЫ АРАСЫНДАКЫ МИЛЛИ ФЭРГЛӘР	559—564
Једдинчи бөлмә, КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫ ПРОСЕСИ	565—772
<i>Ијурми биринчи фәсил.</i> САДӘ ТӘКРАР ИСТЕҲСАЛ	567—580
(Фәһлә синфи капиталын мүлкијәти кими. Капиталист истеһсал просеси капиталыст илә фәһлә арасындакы мүнәсибәти тәкрат истеһсал едир.)	
<i>Ијурми икинчи фәсил.</i> ИЗАФИ ДЭЈЭРИН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ	581—614
1. Кениш мигјасла капиталист истеһсал просеси. <u>Әмтәә истеһсалындакы мүлкијәт ганунларынын капиталист мәнимсәмәси ганунларына чеврилмәси</u>	581—590
2. Сијаси игтисадын кениш мигјасла тәкрат истеһсалы сәһв аңламасы	591—594
3. Изафи дэјәрин капиталла вә кәлирә ајрылмасы. Имтина нәзәријәси	594—601
4. Јығмын мигдарыны изафи дэјәрин капиталла вә кәлирә ајрылдығы пропorsiјадан асылы олмајараг мүәјјән едән шәраит. Иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәси. Әмәјин мәһсулдар гүввәси. Тәтбиг олунан капитал илә истеһлак олунан капитал арасындакы фәргин артмасы. Аванс едилмиш капиталын кәмијәти	601—611
5. Фәһлә фонду алаанан фонд	611—614
<i>Ијурми үчүнчү фәсил.</i> КАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ҮМУМИ ГАНУНУ	615—712
1. Капиталын гурулушу дәјишмәдији һалда, Јығым артыдыгча иш гүввәсинә тәләшүн артмасы	615—623
2. Јығым вә онунла јанашы кедән тәмәркүзләшмәнин кедишиндә капиталын дәјишән һиссәсинин нисби әскилмәси	623—631
3. Нисби артыг әһалинин вә ја сәнаје еһтијат ордусунун <u>кетдикчә артыг истеһсал олунмасы</u>	631—643
4. Нисби әһали артыглығынын мүхтәлиф формаларда мөвчуд олмасы. Капиталист Јығмынын үмуми гануну	643—650
5. Капиталист Јығмынын үмуми ганунунун тәсвири	650
а) Инкиләтә 1846—1966-чы илләр	650—656
б) Британија сәнаје фәһлә синфинин аз музд алаан тәбәгәләри	656—665
(Лејинти шәраити. Мәнзилләрин вәзијәти. Лондон. Нјукасл-апон-Тәјн. Бралфор. Бристол.)	
с) Сәркәрәән әһали	665—669

(Мэнзла шэраити. Лэмнрјол фэйлэлэри. Көмүр мэдэни фэйлэлэри вэ башга гара фэйлэлэр.)

- д) Фэйлэ снифинни эн јүсэк музд алан һиссэсннэ бөһрэнларын тэ'сири 669—673
(Шэрги Лондонла лэмнр көмнгајыранлар.)
е) Британија кэнл тэсэррүфат пролетарнаты ..... 673—697
(Сэркартан артеллар.)
ф) Ирландија ..... 697—712

Ијурми дөрдүнчү фэсил. ИБТИДАИ ЈЫҒЫМ ДЕЈИЛЭН ШЕЈ ..... 713—716

1. Ибтидан Јығымын сирри ..... 713—716
2. Иикилтөрэдэ кэнд эһалисинин торпагдан мөһрум едилмэси 716—732

(XV эсрин ахырынчы отуз илиндэ вэ XVI эсрин биринчи он иллэриндэ экин торпагынын отлага чеврилмэси. Реформасија вэ гилсэ торпагларыны талан ечилмэси. Феодал мүлкијјэтнин буржуа мүл ијјэтине чеврилмэси. Рестатрасија вэ „шалы ингилаб“. Дөглат эмлакынын талан едилмэси. Ичма мүл ијјэти вэ онун гарат едилмэси. (Lairig of Estates, Шотауандијанын лаг һиссэсиндэ экин торпагынын гојун отлагына, гојун отлагларынын да овлаглара чеврилмэси.)

3. Мүлкијјэтдэн мөһрум едилэнлэрэ гаршы XV эсрин ахырларындан с'тибарэн ганлы ганунверичилик. Эмэк һаггыны азалтмаг мөгсэди илэ верилэн ганунлар ..... 732—740
4. Капиталист фермерларинин мәншәји ..... 740—742

5. Экинчиликдэн ингилабыи сәнәјејэ әкс тэ'сири. Сәнәје капиталы үчүн дахили базар јаранмасы ..... 743—746
6. Сәнәје капиталистинин мәншәји ..... 747—758

(Мүстәмләкә системт. Дөв'әт борчлары системт. Мүасир веркиләр системт вэ һимајәчилик системт. Ири сәнәјенин башлагычыннда ушакларын огултазмасы.)

7. Капиталист јығымынын тарихи мејли ..... 758—761

Ијурми бешинчи фэсил. МҮАСИР МҮСТӘМЛӘКӘЧИЛИК НӘЗӘРИЈӘСИ ..... 762—772

Гөјдләр ..... 775—801

Адлар көстәричиси ..... 802—826

Ситат кәтирилэн вэ ады чәкилэн әдәбијјатын көстәричиси ..... 827—865

Ситат кәтирилэн китабларын русча тәрчүмәсинин көстәричиси ..... 866—872

Мөвзу көстәричиси ..... 873—889

И Л Л У С Т Р А С И Ј А Л А Р

К. Марксын 1867-чи ил портрети ..... VIII—1 арасында

Марксын Енкелсә мәктубу, 16 август 1867-чи ил 1

„Капитал“ын I чилдинин алманча нәшринин титул вәрәги 7

„Капитал“ын I чилдинин биринчи русча нәшринин титул вәрәги 15

Маркс тәрәфиндән „Капитал“ын I чилдинин франсызча тәрчүмәсинин нашири Лашарта јазылан мәктуб 23

К. МАРКС
КАПИТАЛ

Том первый

(на азербайджанском языке)

*Тәрчүмә едәнләри М. Агамиров,
А. Күлмәмәдов, С. Мәликов, Ч. Чабрагөв
Редакторлары М. Мустафајев, И. Әлијев
Бәди редактору В. Сејтин
Техники редактору С. Әһмәдов*

*Яғылмаға берилмиш 1211-1968-чи ил. Чапа имзаланмиш 61V-1969-чу ил. Кағыз форматы 60x90^{1/4}. Физики чап вәрәги 56,5+0,125 јап. ш. Учот нәшр. вәрәги 67. Сифарिश № 28. Тиражы 15000
Гијмәти 1 ман. 80 гәп.*

*Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин
Дөвләт Мәтбуат Комитәси
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты,
Бакы, һүсү һачыјев күчәси, № 4.
„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси,
Бакы, һәзи Асламов күчәси, 80.*